A VESZPRÉM MEGYEI MÚZEUMOK KÖZLEMÉNYEI

18 * 1986

PUBLICATIONES MUSEORUM COMITATUS VESPRIMIENSIS

18
1986

REDIGUNT

ZOLTÁN TÖRŐCSIK – ANDRÁS UZSOKI

VESPRIMII, 1987

A VESZPRÉM MEGYEI MÚZEUMOK KÖZLEMÉNYEI

18
1986

SZERKESZTIK

TÖRŐCSIK ZOLTÁN – UZSOKI ANDRÁS

VESZPRÉM, 1987

A KÖTET LEKTORAI

BAKÓ ZSUZSA
CS. DAX MARGIT
ENGEL PÁL
V. FODOR ZSUZSA
FRECH' MIKLÓS
HOLL IMRE
HUDI JÓZSEF
KUBINYI ANDRÁS
LOVAG ZSUZSA
LUKÁCS LÁSZLÓ
MITHAY SÁNDOR
MÜLLER RÓBERT
NAGYBÁKAY PÉTER
RACZKY PÁL
SÁGI KÁROLY
TAKÁCS BÉLA
TÖRŐCSIK ZOLTÁN
UZSOKI ANDRÁS
VERESS D. CSABA
VÉKONY GÁBOR

A borítótervet RÓKA LAJOS készítette

A VESZPRÉM MEGYEI MÚZEUMI IGAZGATÓSÁG KIADVÁNYA
Felelős kiadó: dr. Törőcsik Zoltán
Készült 800 példányban, 82,5 A/5 ív terjedelemben
Engedélyszám: 100069
A nyomóformát a PROSPEKTUS GM készítette
Felelős vezető: Szentendrei Zoltán
A sokszorosítást a pécsi SZIKRA nyomdában végezték, 86–4447
Felelős vezető: Farkas Gábor igazgató

TARTALOM – INHALT

TÖRŐCSIK Zoltán	A Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság 1984–85. évben végzett tevékenysége Über die Tätigkeit der Museumverwaltung des Komitats Veszprém im Jahre 1984–85	9
BÓNA István	Javarézkori aranyleleteinkről. Fejezetek a magyar ősrégészet múltszázadi–századeleji történetéből Über Goldfunde aus der Hochkupferzeit	21
ILON Gábor	Egy sírépítménytípus a Bakony-vidéki későbronzkorban Ein Grabbau-Typ in der Spätbronzezeit der Bakony-Gegend	83
BÓNA István	Gepida fejedelmi sír Tiszaszőlősön? A mojgrádi kincs hamis népvándorláskori aranyairól Ein gepidisches Fürstengrab aus dem 6. Jahrhundert in Tiszaszőlős? Über die völkerwanderungszeitlichen Fälschungen des Goldschatzes von Moigrad	95
S. PERÉMI Ágota	Honfoglaláskori leletek Veszprém megyében Funden aus der Zeit der Landnahmezeit in Komitat Veszprém	115
GYULAI Ferenc	A növénytermesztés emléke a Fonyód-Bélatelep Árpád-kori településéről Pflanzenbaureste aus der Árpáden-Zeit (X. Jahrhundert) in Siedlungsgebiet des Plattensees	135
TÖRŐCSIK Zoltán	A XIII. századi Tapolca történetének vázlata Überblick der Geschichte von Tapolca im XIII-ten Jahrhundert	159
KUBINYI András	A nagybirtok és jobbágyai a középkor végén az 1478-as Garai–Szécsi birtokfelosztás alapján Der Grossgrundbesitz und seine Hörigen in Spiegel der Garai–Szécsi Teilungsurkunde von 1478	197
RAINER Pál	Vetési Albert veszprémi püspök Albert Vetési Bischof von Veszprém	227
TAMÁSI Judit	A nagyvázsonyi Kinizsi-vár doboz alakú csempékből rakott kályhája Der aus schachtelförmigen Kacheln aufgesetzte Ofen der Burg von Nagyvázsony	235
SZÁNTÓ Imre	A balatoni várak övezete a dunántúli védelmi rendszerben (1541–1690) Zone der Burgen an Balaton in den Verteidigungssystem Transdanubiens (1541–1690)	261
VERESS D. Csaba	A Kál-völgy története. (II. rész) Geschichte des Kál-Tales II.	303

PÁKAY Zsolt	Adalékok a balatonfüredi járás török kori történetéhez a rovásadó-összeírások alapján (1531–1696) Beiträge zur Geschichte des Kreises Balatonfüred zur Zeit der türkischen Herrschaft aufgrund Steuerbogen (1531–1696)	317
KOZÁK Károly	Kerámiatörténeti tanulmányok (Dunántúl) Studien über die Geschichte der Keramik. I. Transdanubien	327
RAINER Pál	A Frangepán család címerváltozatai a XIV–XVI. században Wappenvariationen der Familie Frangepán in den 14–16. Jahrhunderten	353
UZSOKI András	Kenesei Péter tihanyi kapitány címeres ezüstkelyhe Kapitän von Tihany Péter Kenesei und sein Silberkelch	365
MITHAY Sándor	Adatok a pápai uradalom és kastély történetéhez (1738–1756) Beiträge zur Geschichte des Herrengutes und Schlosses von Pápa (1738–1756)	399
KÖRMENDY József	A veszprémi püspöki uradalom veszprémi javainak kamarai összeírása az 1773. évi széküresedés idején (II. rész) Die Kammerzusammenschreibung der Herrschaftsguter des Veszprémer Bistuns zur Zeit der Vakanz der bischöflichen Residenz im Jahre 1773. II. Teil	429
SÁGI Károly	Antonio Borri – Bori Antal Antonio Borri – Antal Bori	437
VÖRÖS Károly	Kisfaludy Sándor világa Die Welt von Sándor Kisfaludy	447
HUDI József	A Veszprémi Olvasótársaság története 1841–1844. (Adalékok a veszprém megyei reformkori egyletek történetéhez) Geschichte des Leservereins in Veszprém 1841–1844. (Beiträge zur Geschichte der Vereine in der Reformzeit in Komitat Veszprém)	451
MOLNÁR András	A pápai nemzetőrség 1848 tavaszán Nationalgarde aus Pápa in Frühjahr 1848	477
KATONA Imre – VALKÓ Arisztid	A herendi gyár első évtizede Das erste Jahrzehnte der Herender Fabrik	491
SZIJ Béla	Jókai Mór képzőművészeti érdeklődése Mór Jókais Interesse für die Bildende Kunst	503
V. FODOR Zsuzsa	A veszprémi Ipartestület története. (I. rész 1886–1890) Geschichte der Veszprémer Gewerbekorporation. (Teil I. 1886–1890)	517
HUNGLER József	A veszprémi helytörténetírás és kutatás kialakulása. II. rész Die Herausbildung der örtlichen Geschichtsschreibung und Forschung von Veszprém II.	535
VERESS D. Csaba	Harcok a balatoni védelmi vonalban (1944. december – 1945. március) Kämpfe der Balaton-Verteidigungslinie (Dezember 1944 – März 1945)	563
JÁSZAI József	A pápai Városi Múzeum megalakulásának előzményei Vorgeschichte der Gründung des Stadtmuseums in Pápa (Rückerinnerung)	587

MÉSZÁROS Gyula	„Tükörből" idéztünk ördögöt. (Kisdörgicse hiedelemvilága) Wir beschwörten des Teufels aus dem „Spiegel". (Aberglauben in Kisdörgicse)	595
S. LACKOVITS Emőke	Veszprém megye textilművészete. I. A balatonfüredi református templom úrasztali kendői Textilkunst des Komitats Veszprém I. Die Abendmahlstischdecken der reformierten Geneinde zu Balatonfüred	639
H. CSUKÁS Györgyi	Pula, Márkó és Vöröstó német falvak építkezése Die Bauart in den deutschen Dörfern Pula, Márkó und Vöröstó	647

TÖRŐCSIK ZOLTÁN

A VESZPRÉM MEGYEI MÚZEUMI IGAZGATÓSÁG 1984–85. ÉVBEN VÉGZETT TEVÉKENYSÉGE

Múzeumi szervezetünk a VI. ötéves tervidőszak utolsó két évében is – bizonyos súlypont-áttolódásokkal – a középtávú intézményi terv ütemének megfelelően, a Művelődési Minisztérium Múzeumi Osztálya és a Megyei Tanács VB. Művelődési Osztálya által jóváhagyott éves tervek alapján végezte munkáját.

A tárgyalt időszakban, 1984 novemberében tárgyalta meg és értékelte az MSZMP Megyei Bizottsága Végrehajtó Bizottsága a megyei múzeumi szervezet helyét és szerepét Veszprém megye tudományos–közművelődési életében. Miközben elismeréssel nyugtázta az utóbbi évek eredményes munkáját, hangsúlyozta és kijelölte a közeli jövő elvégzésre váró feladatait is.

Ha röviden, s valóban dióhéjban kellene megfogalmaznunk és értékelnünk a címben behatárolt két év szervezetünk által végzett tevékenységét, s ennek – legalábbis számunkra – legfontosabb eredményét, úgy azt az alábbiakban foglalhatnánk össze: a felügyeleti szervek által biztosított, viszonylag kedvező gazdasági–pénzügyi körülmények közepette sikerült megvalósítania egy *stabilizálódott, szakmailag jól felkészült muzeológus–restaurátor közösségnek* azt a Veszprém megye művelődésének is középpontjában helyet foglaló feladatot, amelyre végsősoron évek óta készülünk: a veszprémi Bakonyi Múzeum épületének csaknem teljes felújítása után, *1985. október 4-én, az Országos Múzeumi és Műemléki Hónap leg-*

1. ábra. A felújított veszprémi Bakonyi Múzeum épülete
Abb. 1. Das erneute Gebäude des Veszprémer Bakony-Museums

2. ábra. Rátkai Ferenc, a művelődési miniszter helyettese az állandó kiállítás megnyitóján.
Abb. 2. Stellvertreter des Ministers für Bildungswesen Ferenc Rátkai bei der Eröffnung der ständigen Ausstellung

rangosabb eseményeként ünnepélyes keretek között megnyílhatott a megye történetét bemutató, „A Bakony és a Balaton-felvidék évezredei" c. állandó kiállításunk.

Az elmondottakhoz tegyük még hozzá, hogy e rangos esemény keretében, a kiállítás megnyitásának napján látott napvilágot „A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei" c. évkönyvsorozatunk 17., reprezentatív kötete, ugyanakkor nyomdába került – a kiállítást is rendező muzeológusok tollából – az állandó kiállítás három nyelvű (német, angol, orosz) rezümével ellátott katalógusa is, amely előreláthatóan a következő év áprilisa végén jelenik majd meg.

A kiállítást rendező, s egyben a katalógus szövegét is író muzeológusok tevékenysége ehelyütt is feltétlen megérdemli a névszerinti említést: *Regenye Judit* (őskor), *dr. K. dr. Palágyi Szilvia* (római kor), *Cs. Dax Margit* (népvándorlás kora), *dr. Kralovánszky Alán* (Magyar Nemzeti Múzeum; középkor), *Sonnevendné dr. Lackovits Emőke* (néprajz), valamint *Vidáné Fodor Zsuzsa* és *Veress D. Csaba* (új- és legújabb kor). A rendezés koordináló-lebonyolító munkáját az Igazgatóság tagjai: e sorok írója, valamint *Cs. Dax Margit, dr. Uzsoki András* és *dr. Balog Géza* igazgatóhelyettesek végezték, a konzerválási-restaurálási tevékenységet *Jánoska Péter* fogta össze.

A múzeum épületének felújításáért a *Veszprém Megyei Tanácsnak*, a kiállítás kivitelezésének lehetőségéért pedig a *Művelődési Minisztérium Múzeumi Osztályának* tartozunk őszinte köszönettel. Ez utóbbi megvalósítását a *Központi Múzeumi Igazgatóság* végezte el: a kiállítás művészeti tervét *Boreczky László* készítette, a technikai rendezést és kivitelezést pedig a *KMI Kiállításrendező Osztálya* végezte el *Hámory László* irányításával. Ez utóbbi munkálatokban jelentős részt vállalt a *Barna Péter* által vezetett saját kiállításrendező csoportunk is.

A veszprémi állandó kiállítást – a fentebb már említett napon – *Rátkai Ferenc*, a művelődési miniszter helyettese nyitotta meg ünnepélyes keretek között, nagyszámú érdeklődő előtt.

A fentebb elmondottak végsősoron eleget tehetnének a címben jelölt időszak *érdemi* tevékenysége értékelésének is; s ha most kihangsúlyozzuk a már említett *Bakonyi Múzeum épületének felújítását*, valamint – a már korábbi beszámolónkban is jelzett – *felsőörsi Műtárgyvédelmi Központ működésének beindulását*, akkor elmondhatjuk, hogy *a felügyeleti szervek által 1980. év őszén kijelölt intézményi főfeladatoknak – ezzel egyidőben VI. ötéves tervi főfeladatainknak – eleget tettünk.* Ugyanakkor itt kell azt is elmondanunk, hogy az Igazgatóság által korábban kijelölt feladatok közül *a teljes műtárgyi állomány utórevíziójának* elvégzését az elmondott főfeladatok, a mellettük ezidőtájt is jelentkező, s mennyiségileg korántsem csökkenő közművelődési feladatok (időszaki kiállítások), valamint a raktározáshoz elengedhetetlenül szükséges felület hiánya nem tették lehetővé.

Ezek után nézzük röviden gazdálkodásunkat. *1984*-ben költségvetési előirányzatunk 12 millió 482 ezer forint volt, amely végülis az évi előirányzatváltozások (pénzmaradvány, támogatás, pótelőirányzatok, ár- és díjbevétel) következtében 15 millió 762 ezer forintra módosult. Bevételi tervünket 119,5%-ra teljesítettük.

Az intézményi hálózat 116 dolgozójának éves bérfejlesztésére 170 ezer forintot fordíthattunk, ezt az összeget növelte meg a Megyei Tanács által pótelőirányzatként biztosított 108 ezer forint, amellyel teremőreink bérszínvonalán tudtunk javítani. Gazdálkodásunkat az adott lehetőségek által ugyan behatárolt, de a belső tartalékainkból is kiegészített, tervszerűségre való törekvés jellemezte, amelyet megnehezítettek a felújításokkal járó többletkiadások. (Többek között: a karbantartásra rendelkezésünkre álló összegből 895 ezer forintot felújításra csoportosítottunk át.) Felújításaink közül a sümegi Kisfaludy Emlékmúzeum épületének – Városi Tanáccsal összehangolt – munkálatai emelkednek ki, az egyébként még Tihanyra, Felsőörsre és Badacsonyra fordított munkák közül. A felsőörsi Műtárgyvédelmi Központ működésének tökéletesítésére – más, érdemi intézkedések mellett – 68 ezer forintért CB-készüléket vásároltunk, amelynek segítségével közvetlen kapcsolat alakítható ki a központ és a Bakonyi Múzeum között.

A Megyei Tanács a balácapusztai római kori villagazdaság feltáró–rekonstrukciós munkáihoz fejlesztésből 2 millió 146 ezer forintot, felújítási hányad-kiegészítésből pedig 2 millió 178 ezer forintot biztosított.

Az MSZMP Megyei Bizottsága és a Megyei Tanács immáron többéves megkülönböztetett figyelmét élvező *balácapusztai régészeti feltárás és műemléki megóvás* ezredfordulóig tervezett munkálatai – *dr. K. dr. Palágyi Szilvia* szakértő és felelős irányításával – ez évben jelentős állomásához érkezett el: az eddig nem kevés anyagi, ugyanakkor szellemi erőbefektetés eredményeként is *1984. május 18-án, a Múzeumi Világnap alkalmából új kiállítóhely nyithatta itt meg kapuit.* Amint erről már előző évkönyvünkben beszámoltunk, a kiállítóhelyet ünnepélyes keretek között *Pap János, az MSZMP Központi Bizottság tagja, az MSZMP Veszprém Megyei Bizottsága első titkára* adta át jövőbeni rendeltetésének, ugyanekkor, a balácai kutatások eddigi eredményeinek szentelt tudományos ülésszakot *Gyuricza László, a Megyei Tanács elnöke* nyitotta meg.

1985-ben az eredeti költségvetési előirányzatunk 13 millió 329 ezer forint volt, ez az összeg az évközi előirányzatváltozások eredményeként az év végére 18 millió 462 ezer forintra módosult. A számszerű adatok is azt támasztják alá, hogy – elsősorban a jelentős pótelőirányzatoknak köszönhetően – költségvetésünk végsősoron lehetővé tette éves feladataink színvonalas ellátását. Ár- és díjbevételünk – immáron hagyományosnak mondható módon – ez alkalommal is meghaladta az eredetileg tervezettet. Miközben ugyan nemcsak szellemi, de gazdasági erőforrásainkat is a fentebb már részletezett állandó kiállítás megvalósításának szolgálatába állítottuk, más, ugyancsak jelentős eredményekről is beszámolhatunk e helyen. Elsőként kell megemlítenünk, hogy a műtárgy- és vagyonvédelem területén – a Megyei Tanács gondjainkat jól érzékelő, hatékony támogatásának köszönhetően – az intézményi hálózat négy egységében (a veszprémi Bakonyi Múzeumban, a felsőörsi Műtárgyvédelmi Központban, a Tihanyi Múzeumban és a balatonfüredi Jókai Emlékmúzeumban) 1 millió 276 ezer forint ellenében megvalósíthattuk a biztonsági és behatolásvédelmi jelzőrendszert. Ugyanakkor a felsőörsi klímaberendezés kiépítésére 499 ezer forintot, a II. sz. raktár alapozására pedig 322 ezer forintot fordítottunk. Örömmel számolunk be arról is, hogy a „bensőjében" megújult veszprémi Bakonyi Múzeum helyiségeit az előző évi – igaz, akkor még csak „megálmodott" és elképzelt – terveinknek megfelelően sikerült kialakítanunk. Reméljük, a leghasznosabban és időtállóan. Az épület külsőjének megújhodása is jórészt a Megyei Tanács támogatásából, illetőleg költségvetésünk karbantartása terhére valósulhatott meg.

Itt kell szólnunk azonban arról is, hogy az intézményi költségvetés évek óta szinte változatlan felújítási–karbantartási összege ma meg sem közelíti azt az igényt, amelyet a 60-as, 70-es években „felduzzasztott" – gondolunk itt elsősorban a kiállítóhelyekre! –, s ma is létező megyei múzeumi szervezet épületei nap mint nap felénk támasztanak. Ezzel függ nyilván össze a badacsonyi Irodalmi Emlékmúzeum (Szegedy Róza-ház), s rajta kívül még egynéhány ún. „kismúzeum" karbantartása–felújításának jelenleg reménytelen helyzete is.

Továbbra is nagy gondot jelent számunkra a raktározás; hisz Felsőörs e tekintetben csak hosszútávon megvalósítható perspektívát jelent.

Aktuális gondjaink számát az év folyamán váratlanul növelte az előző évben megnyílt balácapusztai kiállítóhely is: a mind szakmailag, mind gazdaságilag–műszakilag megalapozottnak tűnő megnyitást követően kiderült, hogy – bár a műszaki átadást–átvételt követő hiánypótlási munkák még nem fejeződtek be – a villagazdaság rekonstruált főépületének tetőhéjazata eredeti céljának nem felel meg. Így a részünkről jelentős anyagiakat megkövetelő objektum ügyét „peresítettük."

A beszámoló által tárgyalt időszak két évében történt személyi változásokról, személyi helyzetünkről alábbi soraink adnak tájékoztatást.

Amint azt előző munkajelentésünkben már jeleztük, 1983 végén nyugdíjba vonult *Harmath István,* a megyei múzeumigazgató közművelődési helyettese

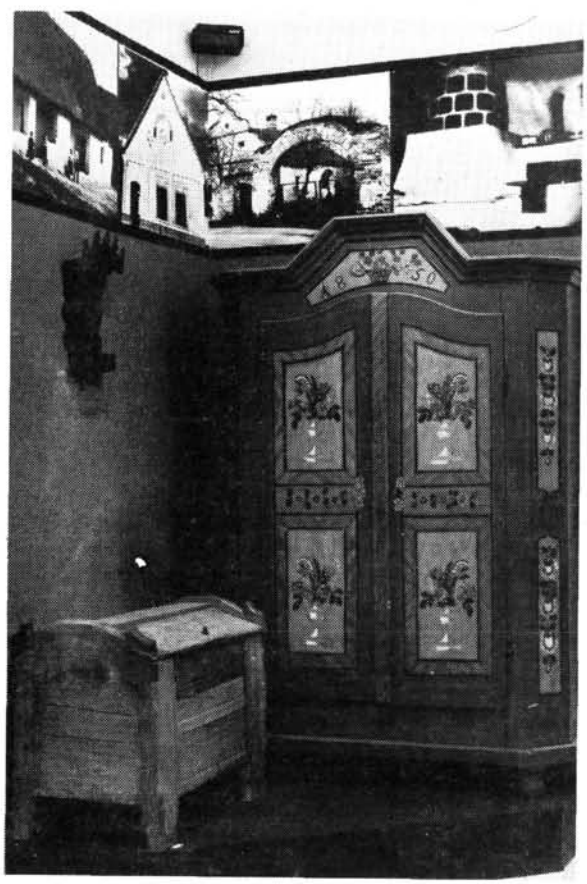

3. ábra. Részlet a Bakonyi Múzeum állandó kiállításából
Abb. 3. Teil der ständigen Ausstellung im Bakony-Museum

és *Hadnagy László*, a pápai Helytörténeti Múzeum igazgatója. Az előbbi helyére két fiatal népművelő, *Bárdossy Pál* és *Oláh Miklós* került, illetőleg az év végén – bizonyos belső átcsoportosítások eredményeként is – megoldódhatott a felsőörsi Műtárgyvédelmi Központ helyettes vezetése *Barna Péter* kiállításrendező, mb. osztályvezető személyében. 1984 tavaszán a múzeumi szervezet szakmai–tudományos munkájának összefogásával és koordinálásával – a szakmai igazgatóhelyettes felsőörsi megbizatásával, s ebből fakadó elfoglaltságával is összefüggésben – *Cs. Dax Margit* régészt tudományos titkárrá neveztük ki.

A már fentebb többször is érintett, intézményünk fennállásának történetében is jelentősnek tekintendő feladatok (a Bakonyi Múzeum épületének külső és belső felújítása, ugyanitt a merőben új funkció által diktált munkahely kialakítása, az állandó kiállítás előkészítése és elkészítése, valamint a felsőörsi új munkahely beindítása, minden napi tevékenységének megszervezése) 1984 végén, 1985 elején további személyi mozgásokat eredményeztek, elsősorban a vezetésben. Az egyéni szakmai feladatokkal (egyetemi doktori dolgozat) is leterhelt *Törő Lászlótól* a szakmai igazgatóhelyettes munkakörét *Cs. Dax Margit* tudományos titkár vette át, ugyanakkor *Jánoska Péter* csoportvezető főosztályvezetői besorolásban a felsőörsi Műtárgyvédelmi Központ vezetője lett. A tudományos titkári teendőket 1985. március 1-vel kezdődően *Veress D. Csaba* tudományos főmunkatárs látja el. Ugyanezen év április 15-én, a továbbra is gyermekgondozási segélyen lévő *dr. Árkovics Erzsébet* gazdasági igazgatóhelyettes helyére megbízottként *dr. Balog Géza* került.

A pápai Helytörténeti Múzeum igazgatói munkakörét – pályázat útján nyert kinevezés alapján – 1985. január 1. óta *Ilon Gábor* régész–történész tölti be. A veszprémi Bakonyi Múzeum Néprajzi Osztályának vezetője 1985 tavaszától *Sonnevendné dr. Lackovits Emőke* tudományos főmunkatárs, ugyanitt, a nyugdíjba vonult *Golden Bernard* muzeológus helyén *Kópházi Ferencné* tanár a könyvtáros.

A munkahelyként is újjászerveződött Bakonyi Múzeum alagsori műhelyeiben (fotolaboratórium és adattár, sokszorosító műhely) dolgozók csoportvezetője *Róka Lajos* fényképész lett.

A zirci Természettudományi Múzeumtól megvált *dr. Ilosvay György* muzeológus, ugyanakkor s ugyanitt – a Megyei Tanács segítségével – régi szakember-gondunk oldódhatott meg *Futó János* geológus munkába állásával.

Miközben – a fentiek alapján is – szakember ellátottságunk jelentős javulásáról adhattunk számot, meg kell ismételnünk: immáron halaszthatatlan – éppen legújabb kiállítóhelyeink jellege, illetőleg nagyszámú képzőművészeti kiállításunk miatt – egy irodalomtörténész (-néprajzos) és egy művészettörténész muzeológus alkalmazása, státuszának kialakítása.

Kiemelkedő munkát végző dolgozóink mindkét évben, hagyományos módon, a Múzeumi és Műemléki Hónap alkalmából kitüntetésben részesültek. *Dr. Uzsoki András* megyei múzeumigazgató-helyettes három évtizedes eredményes muzeológusi munkájával 1985-ben a *Munka Érdemrend ezüst fokozatát* érdemelte ki. A *Szocialista Kultúráért* kitüntetést 1984-ben *Kollár Józsefné* megbízott gazdasági igazgatóhelyettes, 1985-ben pedig *dr. Tóth Sándor* zirci múzeumigazgató, *Vidáné Fodor Zsuzsa* osztályvezető és e sorok írója kapta meg. *Kiváló Munkáért* kitüntetésben részesült 1984-ben *Szőnyi Andrásné* restaurátor és *Trexler Jánosné* titkárnő, 1985-ben *dr. Geiszt Jakabné* népművelő muzeológus, *Koncz Ágnes* restaurátor, *Takács Pálné* adminisztrátor és *Putz Andrásné* teremőr. *Miniszteri Dicséretet* két fiatal munkatársunk kapott: 1984-ben *Havasi Istvánné* preparátor, 1985-ben pedig *Regenye Judit* régész muzeológus. 1984-ben *dr. K. dr. Palágyi Szilvia* a Régészeti és Művészettörténeti Társulat *Kuzsinszky-emlékérmét* kapta meg.

A tárgyalt időszakban intézményhálózatunk két halottat gyászolt: *dr. Gyarmathy Istvánné* zirci és *dr. Földessy Rudolfné* veszprémi teremőröket.

Múzeumi szervezetünk tudományos munkatársainak személyek szerint végzett *szakmai-közművelődési munkáját* jelen beszámolónkban – a korábbiaktól eltérően – most ismertetni nem tudjuk, kiadványunk anyagilag erősen behatárolt terjedelme miatt. Talán ennek pótlására a következő évkönyv nagyobb lehetőséget biztosít majd; addig is azzal vigasztaljuk magunkat, hogy – legalábbis a Bakonyi Múzeum munkatársainak – valóban érdemi tevékenységét az állandó kiállítás egyébként ugyancsak szűkszavúra szabott, fentebbi ismertetésekor már érintettük.

Ezek után csupán a veszprémi Bakonyi Múzeum tudományos osztályai és területi múzeumaink tevékenysége erősen vázlatos ismertetésére szorítkozunk.

A Bakonyi Múzeum *Régészeti Osztályának* munkáját az alábbiakban tudjuk összefoglalni:

A beszámoló időszakában a terveknek megfelelően folyt a balácai római kori feltárás (*dr. K. dr. Palágyi Szilvia, H. Kelemen Márta, Regenye Judit*), amelynek 1984. évi kiemelkedő eseményéről fentebb már szóltunk. 1985-ben az I., II. és X. épületek kutatása mellett megindult a közeli Likas-domb feltárása is. A veszprémi vár újra megindult, hosszú távra tervezett feltárási munkálatai (*dr. Kralovánszky Alán, Cs. Dax Margit, Rainer Pál, Perémi Ágota*) a jövőben is csak jelentős támogatással valósíthatók meg. A tihanyi barátlakások (Árpád-kori remetetelep) régészeti munkái az OKTH bevonásával folytatódtak (*dr. Uzsoki András*). Az 1984-ben eredetileg leletmentésnek indult tapolca-templom-dombi ásatás – az előkerült jelentős középkori objektumok alapján – tervásatássá fejlődött (*dr. Törőcsik Zoltán*). A Megyei Tanács VB. Művelődési Osztálya támogatásával 1985-ben megindulhatott a lesencetomaji későantik kultúrájú népesség temetőjének szisztematikus feltárása (*Perémi Ágota*).

A pápai Helytörténeti Múzeum ásatásai közül 1984-ben befejeződött az ugodi vár kutatása, folytatódik a bakonyszűcsi hitelesítő ásatás (*dr. Mithay Sándor*). A Bakonyi Bauxitbánya támogatásával megindult a németbányai későbronzkori halomsírok feltárása (*Ilon Gábor*).

Szervezetünk régészei a két évben több, mint 30 alkalommal végeztek leletmentést a megye területén.

A Régészeti Osztályhoz tartozó numizmatikai gyűjtemény elmaradt nyilvántartási munkáinak pótlása megtörtént, az új gyűjteménykezelő rendezte a katonai érmeket és jelvényeket (*Rainer Pál*).

A *Néprajzi Osztály* kutatásai közül mindkét tárgyalt évben kiemelkedett – nemcsak intézményi, de országos kitekintésben is – a Kál-völgyi komplex kutatóprogram (*S. dr. Lackovits Emőke*). A nagyszámú külső munkatársat is foglalkoztató program eredményeinek egyik legbeszédesebb bizonyítéka az előző évkönyvünkben megjelent közlemények és tanulmányok nagy száma. Eredményes a megye nemzetiségi viseletének kutatása, elmaradtak viszont a népművészeti kutatások, valamint a tervezett tárgykatalógusok feldolgozása. A gyűjtemény a terveknek megfelelően gyarapodott – ideértve a bulgáriai Szmoljánmúzeumától kapott, s az iszkázi Nagy László Emlékházban kiállított bolgár néprajzi anyagot is –, s a nyilvántartás is – a kartonozás kivételével – követte a gyűjtött anyag növekedését (*S. dr. Lackovits Emőke, Törő László*).

A *Történeti Osztály* tagjainak elsősorban gyűjtőtevékenységét kell kiemelnünk tárgyalt két évünkben (*V. Fodor Zsuzsa, Veress D. Csaba*); a gyűjtések jórészt kiegészítő jellegűek voltak, s az állandó kiállítás színvonalas megvalósításának szolgálatában állottak. A gyűjtemény intenzív gyarapodásával egyidőben a nyilvántartás is – a kartonozottságtól eltekintve – naprakész. A terveknek megfelelően megteremtődött az önálló történeti dokumentumgyűjtemény és történeti fényképtár. A figyelemreméltó ipartörténeti (*V. Fodor Zsuzsa*), valamint iskolatörténeti kutatások (*V. Fodor Zsuzsa, dr. Törőcsik Zoltán*) mellett országos kitekintésben is jelentősek a hadtörténeti feldolgozások (*Veress D. Csaba*).

A képző- és iparművészeti gyűjtemény képzett szakember hiányában – jelenleg a gyűjteménykezelői feladatokat *dr. László Péter* látja el – évek óta mostoha helyzetben van; a hét (!) helyen raktározott gyűjtemény sorsának nem kedvezett, hogy ezeddig sem kerülhetett a felsőörsi ún. AGROBER-épületbe. Ez rendkívül megnehezíti a gyűjtemények – többszöri „eredménytelen kezdés" után – most megindult revíziós munkálatainak lefolytatását.

A képzőművészeti gyűjtemény elsősorban ajándékozások (a VII. Kisgrafikai Biennálén résztvevő művészek kisgrafikái, a Horváth Margit által ajándékozott Csikász-hagyaték, Erdey Dezső özvegyének ajándékozása) útján gazdagodott (*dr. László Péter*).

1984-ben alakult meg önálló *Közművelődési Osztályunk*, amelyet *dr. László Péter* mb. osztályvezető irányít. Tőle és a közelmúltban érkezett fiatal népművelőktől (*Bárdossy Pál, Oláh Miklós*) várjuk elsősorban közművelődési tevékenységünk fellendítését; ez azonban ma még várat magára: úgy tűnik, jelenleg a feladatokkal való alapos ismerkedés és erőgyűjtés stádiumában lehetnek a munkatársak. A megszokott rutinnal, intézményen túl is kisugárzó hatékonysággal végzi viszont munkáját *dr. Geiszt Jakabné*, aki az állandó kiállítás egyszerűsített – elsősorban általános iskolás tanulók számára íródott – kalauzát is elkészítette. Ugyanakkor nagyszámú, igényesen és színvonalasan megrendezett időszaki képzőművészeti kiállítást mondhat magáénak *dr. László Péter*.

A *segédgyűjtemények* (adattár, fotótár, könyvtár) helyzetét erősen meghatározták az épület felújításával járó, de a legutóbbi alkalommal már végleges helyre történő költözések. Miközben folyt a rendezés és revíziózás, a munkatársak a napi igényeket és feladatokat is ellátták (*Róka Lajos, Simon Sándor, Kopházi Ferencné, Tibor Tamásné*).

A *pápai Helytörténeti Múzeum* fentebb már ismertetett, régészeti munkálatokra koncentrálódó tevékenysége mellett a történeti és néprajzi gyűjtések elsősorban helytörténeti, illetőleg tárgymentő jellegűek voltak. A múzeum gyűjteményének leltározása folyamatos (*Ilon Gábor, dr. Mithay Sándor*).

A *zirci Bakonyi Természettudományi Múzeum* immáron több, mint két évtizedes programjának, „A Bakony természeti képe" kutatóprogramnak keretében végezte a tárgyalt két évben is tudományos munkáját. Az említett programnak megfelelően a munkatársak (*dr. Tóth Sándor, dr. Galambos István, dr. Harmath Beáta, dr. Ilosvay György, Kasper Ágota, Bartha Zoltán, Futó János*) az alábbi témákban folytattak kutatásokat: geológia, paleobotanika, paleozoológia, botanika és zoológia. E témákban nagyszámú – s csakrészben publikált – feldolgozást mondhatnak magukénak. A fiatal munkatársak szakmai törekvését jelzi – többek között – az utóbbi két évben sikeresen megvédett két egyetemi doktori dolgozat is (*dr. Galambos István, dr. Harmath Beáta*). A fentiek mellett – részben a nagyszámú külső kutatónak is köszönhetően – jelentős gyűjteménygyarapodásról is beszámolhatunk; a szekrénykataszteri anyag és az egyedileg leltárköteles tárgyak nyilvántartása folyamatos. A munkatársak közművelődési munkája – gondolunk itt elsősorban a madárvédelemre, környezetvédelemre és a Búvár Klubra – is színvonalas és sokrétű.

A harmonikusnak mondható munkavégzést – ugyanúgy, mint a veszprémi Bakonyi Múzeum esetében – itt is az egyre inkább elviselhetetlenné váló raktározási gondok nehezítik.

A zirci Bakonyi Természettudományi Múzeum beszámolónk időszakában – a 201/1981. (M. K. 4.) MM–MTA. sz. együttes utasítás, valamint a 101/1980. (M. K. 4.) KM. sz. rendelet alapján – ugyancsak megvalósította munkatársai tudományos minősítési kategóriákba való besorolását, amelyet intézményünk

Ügyrendjében erősített meg. A pápai Helytörténeti Múzeum igazgatójának, *Ilon Gábornak* besorolását is végrehajtottuk.

A fentebb elmondottakat is részben érintően, tárgyi anyagunk *nyilvántartásának* alakulására és illusztrálására az alábbi rövid összefoglalást adjuk:

VESZPRÉMI BAKONYI MÚZEUM

Gyűjtemény:	Leltározott tárgyak		Kartonozott tárgyak	
	1983. XII. 31.	1985. XII. 31.	1983. XII. 31.	1985. XII. 31.
Régészet	93 716	115 525	88 261	100 654
Néprajz	11 662	12 488	8 720	9 262
Történet	2 613	3 764	2 613	3 764
Antropológia	844	844	844	844
Numizmatika	24 216	25 080	24 216	24 216
Képzőművészet	2 043	2 286	1 196	1 997
Iparművészet	4 415	4 441	4 185	4 185
Összesen:	139 509	164 428	130 835	144 922

PÁPAI HELYTÖRTÉNETI MŰZEUM

Gyűjtemény:	Leltározott tárgyak		Kartonozott tárgyak	
	1983. XII. 31.	1985. XII. 31.	1983. XII. 31.	1985. XII. 31.
Régészet:	8 690	8 896	6 461	6 529
Néprajz	2 595	2 946	2 600	2 600
Történet	462	662	420	420
Képzőművészet	283	284	278	278
Iparművészet	1 172	1 192	631	631
Összesen:	13 202	13 980	10 390	10 458

4. ábra. A felsőörsi Műtárgyvédelmi Központ restaurátor műhelyeinek egyike
Abb. 4. Eine der Restauratorwerkstätten im Zentrum für Kunstgegenstandschutz in Felsőörs

5. ábra. Az iszkázi Nagy László Emlékmúzeum épülete
Abb. 5. Gebäude der Nagy László-Gedenkstätte in Iszkáz

A *zirci Bakonyi Természettudományi Múzeumban* az 1983. évi *leltározott tárgyak* száma 35 921 db-ról 1985. december 31-ig 39 171 db-ra, ugyanakkor a *kartonozott tárgyak* száma az 1983. évi 29 323 db-ról 1985. december 31-ig 29 726 db-ra növekedett. Leltározatlan jelenleg 120 db tárgy.

A közeli múltban létrejött *felsőörsi Műtárgyvédelmi Központ* helyzetének és gondjainak már előző beszámolónkban is jelentős teret szenteltünk, személyi helyzetének alakulását pedig az előzőekben érintettük. A Központ *konzerváló–restauráló tevékenységének* homlokterében a tárgyalt két évben a balácai és a Bakonyi Múzeum állandó kiállításának anyaga állott, emellett azonban – az elmaradt, restaurálásra váró anyag részbeni pótlásán kívül – itt is „túlterhelésként" jelentkeztek a restaurálás-igényes időszaki kiállítások. E feladatokat végülis maradéktalanul csak külső munkatársak bevonásával tudtuk megoldani. A restaurátor csoport munkájának számszerű eredményeit jelzi 1984-ben 39 762 db tisztított, 3806 db konzervált és 335 db restaurált tárgy, ugyanakkor 1985-ben 43 949 db tisztított, 3653 db konzervált és 1756 db restaurált tárgy.

A *kiállításrendező csoport* tevékenységének beszédes bizonyítékai azok a színvonalasan kivitelezett – mint már említettük: nagyszámú! – időszaki kiállítások, amelyeket alább, közművelődési munkánk tárgyalásánál fogunk ismertetni.

A Központ másik alapvető funkciójának, a *raktározásnak* – ahogy ezt több alkalommal és több helyütt is kihangsúlyoztuk – jelenlegi állapotában a legkisebb igényeket (mi több, előírásokat!) kielégítően sem tud megfelelni.

Ezek után szűkebb értelemben vett *közművelődési munkánkat* is elsősorban a vázlatos felsorolás és számszerű adatok kereteibe igyekszünk beszorítani. A hagyományos, s részben új és megújított formák mellett beszámolónk időszakában is az *állandó és időszaki kiállítások* látszanak egyféle objektív, mennyiségi és minőségi mutatóul is szolgálni.

1984. ÉVI KIÁLLÍTÁSAINK

Állandó kiállítások:

1. A balácai római villa és romkert (Nemesvámos–Balácapuszta)
2. Nagy László Emlékház (Iszkáz)
3. Kocsis Lajos geológiai gyűjteménye (Sümeg, Kisfaludy Emlékmúzeum)
4. Eötvös Loránd emlékkiállítás (Tihanyi Múzeum)
5. Műemléki Könyvtár (Tihanyi Múzeum)

Időszaki kiállítások:

1. Vízi madarak népei (Tihanyi Múzeum)
2. Konok Tamás festőművész kiállítása (Tihanyi Múzeum)
3. Észt grafikák (Tihanyi Múzeum)
4. Csikász Imre szobrászművész emlékkiállítása (Veszprém, Csikász Galéria)
5. A Bakonyi Múzeum által őrzött, Veszprémi Egyházmegyének átadott műkincsek kiállítása (Veszprém, Levéltár)
6. A Bakony népművészete (Zirc)
7. A Tanácsköztársaság Pápán (Pápa, Helytörténeti Múzeum)
8. Hincz Gyula festőművész kiállítása (Pápa, Helytörténeti Múzeum)
9. Erdei Ferenc életútja (Pápa, Helytörténeti Múzeum)
10. Felszabadulásunk 40. évfordulója (vándorkiállítás)

1985. ÉVI KIÁLLÍTÁSAINK

Állandó kiállítások:

1. A Bakony és a Balaton-felvidék évezredei (Veszprém, Bakonyi Múzeum)
2. A Bakonyi Ház enteriőrjének felújítása (Veszprém, Bakonyi Ház)

Időszaki kiállítások:

1. Új szerzeményeink (Veszprém, Bakonyi Múzeum)
2. Veszprém megye felszabadulása és fejlődése (Veszprém, Bakonyi Múzeum)
3. XXIV. Őszi Tárlat (Veszprém, Bakonyi Múzeum)
4. Ék Sándor festőművész kiállítása (Veszprém, Várgaléria)
5. Dunántúli barokk szobrok a Veszprémi Egyházmegye gyűjteményéből (Tihanyi Múzeum)
6. Somogyi Győző grafikusművész kiállítása (Tihanyi Múzeum)
7. VIII. Balatoni Kisgrafikai Biennálé (Tihanyi Múzeum)
8. Népi szakrális emlékek a 18.–20. századból (Veszprém, Székesegyház-altemplom)
9. Helytörténeti Gyűjtemény (Egeralja)
10. Népi textíliák a Bakonyból és a Balaton-felvidékről (Veszprém, Vegyipari Egyetem)
11. Szentgál népéletéből (Szentgál)
12. A bakonyi üveghuták tárgyai (Balatonfüred, Balatoni Galéria)
13. Válogatás a Bakonyi Múzeum üveggyűjteményéből (Balatonalmádi)
14. Népi textilek Pápa környékéről (Pápa, Helytörténeti Múzeum)

6. ábra. Részlet a Tihanyi Múzeum „Dunántúli barokk szobrok" c. időszaki kiállításából
Abb. 6. Teil der provisorischen Ausstellung „Barockskulpturen in Transdanubien" des Tihanyer Museums

15. Pápai metszetek a XVI–XVII. századból (Pápa, Helytörténeti Múzeum)
16. Felszabadulási emlékkiállítás (Pápa, Helytörténeti Múzeum)
17. Megszólal a sírvilág (Tapolca, BBV. Munkásművelődési Központ és Pápa, Helytörténeti Múzeum)
18. A kétéltűek és hüllők természetvédelme (Zirc, Természettudományi Múzeum)

Részben a fentiekkel is kapcsolatosan, az alábbiakban mutatjuk be múzeumaink és kiállítóhelyeink látogatottságának alakulását:

A múzeum neve:	Látogatottság 1984	1985
Bakonyi Múzeum, Veszprém	–	17 821
Bakonyi Ház, Veszprém	12 353	13 533
Vármúzeum, Veszprém	25 563	19 814
Gizella-kápolna, Veszprém	49 552	–
Szent György-kápolna, Veszprém	52 526	32 558
Helytörténeti Múzeum, Pápa	27 330	30 765
Bakonyi Természettudományi Múzeum, Zirc	121 034	110 400
Tihanyi Múzeum, Tihany	159 658	171 232
Szabadtéri Néprajzi Múzeum Tihany	151 258	137 505
Jókai Emlékmúzeum, Balatonfüred	49 962	41 443
Kisfaludy Emlékmúzeum, Sümeg	11 593	10 754
Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Nagyvázsony	19 556	17 989
Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Bakonybél	13 402	11 161
Helytörténeti Gyűjtemény, Tüskevár	905	904
Római villa és romkert, Nemesvámos–Baláca	9 997	8 495
Egry József Emlékmúzeum, Badacsony	31 083	29 072
Bajcsy-Zsilinszky Emlékmúzeum, Kővágóörs–Pálköve	798	975
Csikász Galéria, Veszprém	10 562	–
Összesen:	747 132	654 421

A fenti helyeken kiállított műtárgyak biztonságos őrzéséért, a látogatók szakértő kalauzolásáért és kiállítóhelyeink propagálásáért *teremőreinknek* mondunk köszönetet.

Végezetül: *amint az a szűkreszabott, s legkevésbé sem a teljességre törekvő beszámolóból is kitűnt, a VI. ötéves intézményi tervidőszak utolsó két évében, 1984–85-ben megyei múzeumi szervezetünk tevékenységét – a kétségtelenül létező hiányosságok, még inkább szükségletek, s bizonyos munkaterületeken való lemaradások ellenére – eredményesnek ítéljük meg.*

ZOLTÁN TÖRÖCSIK

ÜBER DIE TÄTIGKEIT DER MUSEUMVERWALTUNG DES KOMITATS VESZPREM IM JAHRE 1984–85

Unsere Museumorganisation hat ihre Tätigkeit auch in den letzten zwei Jahren des VI. Fünfjahrplanes dem Terminplan des mittelfristigen Institutionsplanes entsprechend aufgrunde der durch die Museumabteilung des Ministeriums für Bildungswesen und Abteilung für Bildungswesen des Komitatrates Veszprém gutgehiessenen Plänen ausgeübt.

Wenn wir ganz kurz die Tätigkeit und die wichtigsten Ereignisse der im Titel erwähnten zwei Jahre zusammenfassen und bewerten vollen, so können wir das folgenderweise tun: Dank den durch die Aufsichtsbehörden gesicherten wirtschaftlichen-finanziellen Umständen und der guten Qualifizierung unseres Museologen- und Restauratorenkollektivs konnte – nach mehrjährigen Vorbereitungsarbeiten – *am 4. Oktober 1985 im erneuerten Gebäude des Veszprémer Bakony-Museums die Ständige Ausstellung „Jahrtausende der Geschichte des Bakonys und des Balaton-Hochlandes" eröffnet werden, was als das hervorragendste Ereignis des Museum- und Denkmalmonats im Lande galt.*

Die Veszprémer ständige Ausstellung wurde vom Stellvertreter des Ministers für Bildungswesen *Ferenc Rátkai* in feierlichem Rahmen und in Anwesenheit vieler Gäste eröffnet.

Am Tage der Eröffnung ist auch der 17. repräsentative Band unserer Jahrbuchserie „Publikationen der Museen im Komitat Veszprém" erschienen, und zugleich wurde auch ein Katalog mit dreisprachigen Resümees (deutsch, englisch, russisch) über die Ausstellung in der Druckerei abgegeben.

Die Tätigkeit der Museologen, die den Text des Katalogs verfassten und auch bei der Ausstellung mitgewirkt haben, begründet es, ihre Namen zu erwähnen: *Judit Regenye* (Urzeit), *dr. K. Dr. Szilvia Palágyi* (Römische Zeit), *Margit Cs. Dax* (Zeit der Volkswanderung), *Dr. Alán Kralovánszky* (Ungarisches Nationalmuseum, Mittelalter), Frau *Sonnevend Dr. Emőke Lackovits* (Etnographie), Frau *Vida Zsuzsa Fodor* und *Csaba Veress D.* (Neuzeit and Allerjüngstezeit). Die Koordinierungs- und Organisationstätigkeit haben der Verfasser dieser Zeilen, sowohl die stellvertretenden Direktoren *Margit Cs. Dax, Dr. András Uzsoki* und *Dr. Géza Balog* geführt, die Konservierungs-Restaurierungstätigkeit wurde von *Péter Jánoska* geleitet.

Für die Erneuerung des Museumgebäudes müssen wir dem *Veszprémer Komitatsrat,* und für die Möglichkeit der Veranstaltung der Ausstellung *der Museumabteilung des Ministeriums für Bildungswesen* danken. Für die Verwirklichung

war *die Zentrale Museumverwaltung* verantwortlich: den Plan der künstlerischer Ausführung hat *László Boreczky* entworfen, die technische Ausführung und Gestaltung wurde durch *die Abteilung für Veranstaltung von Ausstellungen KMI,* unter der Leitung von *László Hámory* durchgeführt. Zu dieser Arbeit hat auch unsere Gruppe für Ausstellungsangelegenheiten unter der Leitung von *Péter Barna* in bedeutendem Masse beigetragen.

Wenn wir ausser der Veranstaltung der *ständigen Ausstellung* im Veszprémer Bakony-Museum auch die schon erwähnte *Erneuerung des Museumgebäudes* und den – im letzten Bericht des Direktors schon angekündigten – *Beginn der Arbeitstätigkeit des Zentrums für Denkmalschutz* hervorheben, so können wir feststellen, *dass wir die durch die Aufsichtsbehörden im Herbst des Jahres 1980 gestellten Hauptaufgaben und sogleich auch unsere Hauptaufgaben im VI. Fünfjahrplan erfüllt haben.* Es muss jedoch erwähnt werden, dass von den durch die Direktion schon früher gestellten Aufgaben die, die sich auf die *Nachrevision des vollen Kunstgegenstandmaterials* bezieht, nicht erfüllt wurde. (Die Ursache dafür waren tils die schon erwähnten Hauptaufgaben und die quantitative nicht abnehmenden Kulturaufgaben, so z. B. die Veranstaltung verschiedener Ausstellungen, teils aber auch der Mangel an Raumfläche, die zur Lagerung des Materials unbedingt nötig gewesen wäre.)

Für unsere *Wirtschaftsführung* in den erörterten zwei Jahren war das Bestreben nach Planmässigkeit charakteristisch, obwohl diese durch die gegebenen finanziellen Möglichkeiten, die wir sohl aus inneren Reserven ergänzen konnten, sehr beschränkt wurde. Im Jahre 1984 konnten wir mit 15 Millionen 762 Tausend Forint und 1985 mit 18 Millionen 462 Tausend Forint wirtschaften. Unser Einkommen hat in beiden Jahren das ursprünglich geplante übertroffen, aber die Erneuerung und die Instandhaltung der Gebäuden (Museen, Austellungsräume) der umfangreichen Museumorganisation machten uns grosse Sorgen. Auch hier vollen wir hervorheben, dass wir – Dank der Unterstützung des Komitatsrates – auf dem Gebiet des Kunstgegenstand- und Vermögenschutzes einen grossen Schritt vorwärts machen konnten: in vier Einheiten des Institutionsnetzes (Veszprémer Bakony-Museum, Zentrum für Kusntgegenstandschutz in Felsőörs, Jókai Gedenkstätte in Balatonfüred und Tihanyer Museum) konnten wir im Werte von etwa anderthalb Millionen Sicherheitsvorrichtungen und Einbruchmelder errichten lassen.

Die archäologische Freilegung und Denkmalrettung in Baláca-puszta die von *Dr. Szilvia Palágyi* geleitet wird und der der Komitatsausschuss der USAP und der Komitatsrat seit Jahren eine besondere Aufmerksamkeit widmet ist im Jahre 1984 zu einer wichtigen Station gelangt: es wurden vor den Interessanten die Toren eines neuen Museum-Ausstellungsortes eröffnet. (Uber die Ereignisse berichteten wir in unserem letzten Jahresbuch.)

Die wichtigsten Personenänderungen während der im Bericht erörterten zwei Jahre sind folgende: den Arbeitskreis des mit individuellen Aufgaben überlasteten *László Törő,* d. h. den Posten des stellvertretenden Direktors für Fachangelegenheiten hat *Margit Cs. Dax* übernommen, der wissenschaftliche Sekretär wurde *Csaba Veress D.* Zum Leiter des Zentrums für Kunstgegenstandschutz in Felsőörs wurde *Péter Jánoska* und zu seinem Vertreter *Péter Barna* ernannt. Mit dem Posten des Wirtschaftsdirektors ist an Stelle von *Dr. Erzsébet Árkovics,* die z. Z. auf Kindererziehungsurlaub ist, *Dr. Géza Balog* beauftragt worden. Direktor des Museums für Ortsgeschichte in Pápa ist seit I. Januar 1985 *Gábor Ilon.*

In beiden Jahren haben unsere Mitarbeiter, die hervorragende Arbeit leisteten, aus Anlass des Museum- und Denkmalmonats – traditionsmässig – Auszeichnungen erhalten. 1985 hat der stellvertretende Direktor des Bakony-Museums *Dr. András Uzsoki* für seine dreijahrzehntige museologische Tätigkeit den Silberorden der Arbeit erhalten. Die Auszeichnung *„Für Sozialistische Kultur"* konnten im Jahre 1984 der beauftragte Wirtschaftsdirektor *Kollár Józsefné* und im Jahre 1985 der Direktor des Komitatsmuseums *Dr. Zoltán Törőcsik,* der Direktor des Zircer Museums *Dr. Sándor Tóth* und der Abteilungsleiter *Frau Vida Zsuzsa Fodor* übernehmen. Die Auszeichnung *„Für hervorragende Arbeit"* wurde im Jahre 1984 dem Restaurator *Szőnyi Andrásné* und der Sekretärin *Trexler Jánosné* und im Jahre 1985 dem Museologe *Dr. Geiszt Jakabné,* den Restaurator *Ágnes Koncz,* dem Administrator *Takács Pálné* und dem Türsteher *Putz Andrásné* verliehen. Eine *Anerkennung des Ministeriums* bekam im Jahre 1984 der Preparator *Havasi Istvánné* und im Jahre 1985 der Archäologe *Judit Regenye.* Dei *Kuzsinszky-Erinnerungsmedaille* der Archäologischen und Kunsthistorischen Gesellschaft bekam im Jahre 1984 *Dr. Szilvia Palágyi.*

In der erörterten Zeitperiode har unser Institutionsnetz zwei Verstorbene gehabt: die Türsteher *Dr. Gyarmathy Istvánné* aus Zirc und *Dr. Földessy Rudolfné* aus Veszprém.

Unsere *Tätigkeit auf Fachebene* könnten wir folgenderweise kurz zusammenfassen:

In der *Archäologischen Abteilung des Veszprémer Bakony-Museums* laufen die Ausgrabungen römischer Funden in Baláca-Puszta weiter (*Dr. K. Dr. Szilvia Palágyi*), zu gleicher Zeit begann auch die archäologische Erforschung der mittelalterlichen Veszprémer Burg (*Dr. Alán Kralovánszky, Margit Cs. Dax, Pál Rainer*). Es werden auch die Forschungen im Zusammenhang mit der Mönchensiedlung in Tihany (Einsiedlerwohnstätten aus der Zeit der Arpaden) weitergeführt (*Dr. András Uzsoki*). Die Ausgrabungen auf dem Templomdomb (Kirchenhügel) in Tapolca, die im Jahre 1984 nur als Fundenrettung gedacht waren, haben sich aufgrund der freigelegten bedeutenden mittelalterlichen Objekten im Jahre 1985 zu einer Planausgrabung entwickelt (*Dr. Zoltán Törőcsik*). Im Jahre 1985 konnte auch die systematische Freilegung des Friedhofs in Lesencetomaj, der die Begrabungsstätte einer Völkergeschichte spätantiker Kultur gewesen sein muss, begonnen werden (*Ágota Perémi).*

Unter den Forschungen der *Etnographischer Abteilung* muss das komplexe Forschungsprogramm in Kálvölgy hervorgehoben werden *(Dr. Emőke S. Lackovits*). Die ethnographische Sammlung hat sich dem Plan entsprechen vermehrt und auch die Registierung folgte der Zunahme des gesammelten Materials (*Dr. Emőke S. Lackovits, László Törő*).

Bei der Bewertung der Arbeit der *Abteilung für Historie* muss vor allem die Sammlungstätigkeit hervorgehoben werden (*Zsuzsa V. Fodor, Csaba Veress D.*). Ausser der beachtenswerten gewerbegeschichtlichen Forschungen (*Zsuzsa V. Fodor*). und Aufarbeitungen auf dem Gebiet der Schulgeschichte (*Zsuzsa V. Fodor, Dr. Zoltán Törőcsik*) sind die kriegsgeschichtlichen Publikationen sogar in Landesausmassen von grosser Bedeutung (*Csaba Veress D.*).

Im Jahre 1984 wurde im Rahmen des Veszprémer Bakony-Museums die selbständige *Abteilung für Allgemeinbildung* gegründet, im Rahmen deren *Dr. Geiszt Jakabné* mit grosser Routine und Effektivität ijre Arbeit leistete, auch *Dr. Péter László* kann sich mehrerer niveauvoll veranstalteten provisorischen Bilkunstaustellungen rühmen.

Die Tätigkeit *des Museums für Ortsgeschichte in Pápa* war vor allem au die archäologischen Forschungen konzentriert: es wurde die Erforschung der Burg in Ugod beendet und man setzte die Authentifizierungsausgrabungen in Bakonyszücs fort (*Dr. Sándor Mithay*) und zugleich begann man auch die Hügelgräber aus der Spätbronzezeit in Németbánya freizulegen (*Gábor Ilon*).

Das Bakonyer Naturwissenschaftliche Museum in Zirc hat seine Tätigkeit auch in diesen zwei Jahren ihrem Zweijahrzehnteprogramm dem Forschungsprogramm „Naturbild des Bakonys" entsprechend ausgeübt. Die Mitarbeiter (*Dr. Sándor Tóth, Dr. István Galambos, Dr. Beáta Harmath, Dr. György Ilosvay, Ágota Kasper, Zoltán Bartha, János Futó*) haben in folgenden Themen Forschungen durchgeführt: Geologie, Paleobotanik, Palezoologie, Botanik und Zoologie.

Die Mitarbeiter haben in diesen Themen zahlreiche Aufarbeitungen, obwohl sie nur zum Teil publiziert wurden.

Der Lage des unlängst gegründeten *Zentrums für Kunstgegenstandschutz in Felsőörs* haben wir auch in unserem letzten Bericht besondere Aufmerkamskeit gewidmet. Im Mittelpunkt der *Konservierungs-restaurierungstätigkeit* des Zentrums stand in den zwei Jahren das Material der ständigen Ausstellungen in Baláca und Veszprém. Daneben verrichteten sie – überplanmässig – auch die Konservierungs- und Restaurierungsarbeit des Materials der provisorischen Ausstellungen. Die hier tätige *Gruppe für Ausstellungsangelegenheiten* hat in den Jahren 1984–85 zahlreiche provisorische Ausstellungen erstrangig ausgeführt.

Doch seine anderen, grundsätzlichen Funktion, *der Lagerung* kann das Zentrum in seinem jetzigen Zustand nicht entsprechen, es kann nicht einmal den geringsten Ansprüchen, nicht einam den Vorschriften nachkommen.

Die Arbeit der Museumorganisation auf dem Gebiet der Allgemeinbildung kennzeichnen vor allem die im Jahre 1984 veranstalteten 5 ständigen und 10 provisorischen und im Jahre 1985 die zwei ständigen und 18 provisorischen Ausstellungen.

Die Museen und Ausstellungen der Museumorganisation im Komitat Veszprém wurden im Jahre 1984 von 747.132, im Jahre 1985 von 654.421 Besuchern besichtigt.

Zum Schluss: die Tätigkeit in der im Titel angegebenen Zeitperiode kann – aufgrund der Obigen – eindeutig als erfolgreich bewertet werden.

7. ábra. Veszprém megye múzeumai és kiállítóhelyei

Abb. 7. Museen und Ausstellungsstätten im Komitat Veszprém

BÓNA ISTVÁN

JAVARÉZKORI ARANYLELETEINKRŐL

FEJEZETEK A MAGYAR ŐSRÉGÉSZET MÚLTSZÁZADI–SZÁZADELEJI TÖRTÉNETÉBŐL

A Kárpát-medence rézkori aranyleleteit Pulszky Ferenc határozta meg több, mint 100 évvel ezelőtt (*Pulszky* 1883 és 1884), a kor szokása szerint azonban nem fordított figyelmet az egyes leletek lelőhelyére és összetartozására. Pulszky alapvetése után kereken 75 évet kellett várni arra, hogy Patay Pál nagy alapossággal rendet teremtsen a Dunától keletre fekvő országrészek időközben tetemesen megszaporodott aranyleletei közt, a Bodrogkeresztúri-kultúrába illetve korszakba sorolva őket (*Patay* 1958). Rendszerező, lelőkörülményeket tisztázó munkája azonban alig terjedt ki a Dunától nyugatra elterülő vidékek aranyaira. Az utóbbiak lelőkörülményeinek felderítésére Pulszky munkássága után 90–100 évvel Makkay János tett több figyelemre méltó kísérletet (*Makkay* 1976, 1985/1, 1985/2), – a jelen írás a fenti munkákhoz kapcsolódik.

E sorok írója az 1960-as évek elején élénken résztvett a csáfordi és óbébai arany korongok eredete és keltezése körül fellángolt vitákban, a téma tehát nem új számára. Nem véletlen, hogy most visszakanyarodik a rézkorhoz, de nem is szándékos.

Az 1980-as évek elejétől célul tűztem, hogy megkísérlem leltárhoz, lelőhelyhez kötni a Nemzeti Múzeum adat és lelőhely nélkülivé vált népvándorláskori aranyait, elsősorban sok-sok avar fülbevalóját. A cél érdekében valósággal kiolvastam a Cimeliothekát, a Jankovich-leltárkönyveket, a Régiségtári Naplókat egészen az első Világháborúig. Ezzel párhuzamosan jegyeztem ki a leletekről szóló beszámolókat a Tudományos Gyűjteményből, az Academiai Értesítőből, az osztrák Fundchronikból, az Akadémiai Évkönyvekből, az Archaeologiai Közleményekből, az Archaeologiai Értesítőből, a Magyar Nemzeti Múzeum Kalauzaiból majd évi Jelentéseiből, a Múzeumi és Könyvtári Értesítőből s minden egyéb elérhető forrásból. Nagy súlyt fektettem a múlt századi Klószféle fényképalbumok tanulmányozására, – ezek nemrég váltak teljes egészükben hozzáférhetővé.

Vizsgálódásaim során akarva-akaratlan számos más korszakbeli adatra is rátaláltam, köztük nem egy olyan rézkorira, amely eddig nem került be a modern kutatás vérkeringésébe. Ezeket az adatokat kötelességem közreadni, s eredetileg megelégedtem volna egyszerű közlésükkel. Az elmúlt évek kutatása azonban a hiányzó adatokat egyre vadabb elméletekkel igyekezett helyettesíteni. Nem rajtam, hanem magukon az adatokon múlik, hogy emiatt munkám gyakran kritikus hangvételű. A Tiszaszőlős–Mojgrád leletkör kapcsán elkerülhetetlen volt revízió alá venni a javarézkori 3 dudorral díszített aranykorongokat, amelyek joggal foglalnak el központi helyet Makkay János munkásságában is.

1. SREMSKA MITROVICA/SIRMIUM, SZERÉMSÉG–SREM, JUGOSZLÁVIA (1830 ELŐTT)

A Kárpát-medence jelenleg ismert legrégibb rézkori aranylelete, egy díszített aranykúp 1830. előtt került Jankovich Miklós gyűjteményébe, majd az 1. Jankovich-gyűjteménnyel 1832/36-ban jutott a Nemzeti Múzeumba, ahol az 1838-ra elkészült Ornatus pretiosi aurei et argentei című leltárfüzetben a lelőhely feltüntetésével naplózták:

Nr. 68. Conus aureus antiqui operis romani, cuius latior pars lapidem quendam recludabant. In ruderibus urbis Syrmiensis inventus. Aurum obrisum $^{11}/_{16}$.

Az adatra népvándorlás-kori aranyak azonosítása közben bukkantam s aligha szenteltem volna neki különösebb figyelmet, ha nem kezdek el nyomozni rézkori aranyaink lelőkörülményei után. Egy „római készítményű antik aranykúp, amelynek szélesebb része valaha ékkövet zárt magába" s ráadásul „Sirmium város romjai közt találták", nem tűnhetett népvándorláskori, kivált őskori ékszernek, s ezúttal nem merülhetett fel kétely a leltár sztereotíp „római" meghatározásával kapcsolatban sem.

A kúp alakú aranyékszereket Bodrogkeresztúron végzett temetőfeltárásai nyomán már Bella Lajos rézkorinak, ill. „aeneolithikusnak" határozta meg (OMRT 1, 1923, 10, 12, 7. kép 3 – az 1920. évi II. és V. sírból), sajátos, hosszabb, karcsúbb, alul gyűrötten visszahajtogatott szélű változatait azonban először csak Patay Pál tette közzé Fényeslitkéről (11. sír) és Szerencs-Hajdúrétről (9. sír), a Bodrogkeresztúri-kultúra temetőiből. Az utóbbi kettővel nagyon közeli rokon példányt is bemutatott ismeretlen lelőhelyről, amely „az egykori Jankovich-féle gyűjteményből jutott a Magyar Nemzeti Múzeumba" (*Patay* 1958, 39, XV. t. 5).

A Jankovich-hivatkozás és a közzétett fénykép nyomán merült fel az OrnJank 58-cal való azonosítás lehetősége. Az aranykúpot azonban a MNM Őskori Gyűjteményében ismételt keresés után sem találtam, – érdeklődésemre kiderült, hogy már Patay

sem találta. 1958-ban archiv-fényképet közölt róla, de arra nem emlékszik, hogy a II. Világháború előtt látta-e az aranykúpot vagy már akkor is csak fényképről ismerte. A fénykép hátlapján fel volt tüntetve, hogy az ékszer a Jankovich-gyűjteményből származik, szám és lelőhely adat azonban nem szerepelt rajta. Keresgéléseim során azonos díszítésű aranykúpra bukkantam a Népvándorláskori Gyűjtemény aranyai között (N. 522, új leltári száma: N. 62, 155, 15). Az OrnJank-ból átszámított súlyadat és a kúp legutóbb mért súlya csaknem pontosan megegyeznek: 2,39 illetve 2,3 gramm, – ami azonosságuk egyik bizonyítéka. Más, hasonló súlyú kúpalakú aranyékszer ugyanis nem található a Jankovich-naplóban.

Felettébb logikus, hogy Jankovich az alul nyitott, tölcsérszerű végződésre bodrosan visszahajtogatott lemezt ékkőfoglalatnak vélte, ez ma már megkönnyíti az azonosítást. Valóban foglalatról van szó, de nem ékkő számára, hanem magát a kúpot erősítették vele egy fejék gombszerű kidudorodásához (*Patay P.*, JAMÉ 11, 1968, 55). Már csak az volt zavaró, hogy a Pataytól közölt fénykép még ép, sima állapotban ábrázolja a kúpot, – úgy, ahogyan az OrnJank 68. is leírja –, míg jelenleg az ékszer gyűrött, deformálódott. Díszítésük, magasságuk (2,6 cm) s a csúcs kissé ferde levágása azonban tökéletesen egyezik, – azonosságukhoz nem fér kétség (*1. ábra*).

Annál inkább kételkedni lehetett volna az utóbbi időkig a lelőhely adat megbízhatóságában, aranykúpokat – mint a felsorolt párhuzamok mutatják – sokáig csak a Bodrogkeresztúri-kultúra északkeleti temetőiből ismertünk. Pedig már az 1950-es évek elején felbukkant a Bácskában is. A Nosza-Templomutcában (Nosa, Biserna obala) Bodrogkeresztúri-sírban talált s már 1952-ben ismertetett (*Šulman, M.* ZMS 3, 1952, 162) aranykúp az ismert okokból csak nemrég került be szakirodalmunk vérkeringésébe (*Brukner, B.*, Der Forschungsstand des Äneolithikums in Ostjugoslawien. in: Il passaggio dal neolitico all'età del bronzo nell'Europa Centrale e nella Regione Alpina. Verona 1982, 81–82, 5. kép 5), később, mint a délnyugat Bácskában Vajszka/Vajskán a Hunyadi-halmi csoport sírjában előkerült Bodrogkeresztúr-hatású aranylemezcsüngők (*Brukner, B.*, Die Nekropole in Vajska. ArchIoug 11, 1970, 2, II. t. 8–9, v. ö. *Patay P.*, FoliaArch 30, 1979, 46).

Patay a progari arany-csüngő közzétételét ismertetve már 1959-ben látnokian ezt írta „nem tartom valószínűtlennek, hogy előbb-utóbb a (bodrogkeresztúri) kultúra megtelepedésének kétségtelen emlékei is elő fognak kerülni a Szerémségben" (*Patay* 1959, 94). Ez azóta bekövetkezett. A legújabb kutatások szerint a Bodrogkeresztúri-kultúra zártan jelentkezik a Bácska keleti felében és onnan éppoly zártan terjed át a Szerémség keleti felére. Következésképp Sirmium/Sremska Mitrovica ma már a kultúra településterületére esik, jelen ismereteink szerint délnyugati szélére (*Brukner, B.*, Der Forschungsstand i. m. 81–82, és 4. térkép).

Mivel a Szerémség nyugati felében, a Bodrogkeresztúri-kultúra külső peremvidékén már 1907-ben előkerült a Tiszaszőlős–Mojgrád és Csáford–Stollhof típusú nagyméretű rézkori aranyékszerek tökéletes egyvelege, a progari csüngő (*Vinski-Gasparini* 1957. [1958], 6–10, v. ö. hozzá *Patay* 1959, 94) most a sremska mitrovicai aranykúpon keresztül fontos újabb támpontot nyertünk a keveredés és találkozás magyarázatára. Ami nem más, mint a bodrogkeresztúri aranyművesség tényleges jelenléte a Szerémségben.

2. A 2. JANKOVICH-GYŰJTEMÉNY ARANY KORONGJAI (1837–1842/43)

Miután Jankovich Miklós táblabíró úr (aki soha nem folyamodott bárói címért ahhoz az udvarhoz, amely a magyar múlt szerelmesénél kevésbé alkalmatos férfiút keresve sem találhatott volna avégett, hogy önmaga adományozza neki ezt a címet, Jankovich – egyes, itt gyakran idézett munkákban szereplő – „lebárózása" enyhén szólva bántja e nagy férfiú emlékét!)* átadta 1. gyűjteményét a múzeumnak, vérbeli gyűjtő lévén tüstént új gyűjtő-tevékenységbe kezdett. Új gyűjtését elméletileg 1833-tól

*Az ezzel kapcsolatos félreértéseket egyszersmindenkorra elkerülendő, közlöm Jankovich Miklós sírkövének teljes feliratát a rácalmási családi sírkertből. Tudtommal régészeti–művészettörténeti irodalmunkban amúgy sem szerepelt még:

TEKÉNTETES NEMES NEMZETES
ÉS VITÉZLETT
JESZENITZEI
JANKOVICH MIKLÓS
ÚR
TÖBB ÑS VÁRMEGYÉK TÁBLA BÍRÁJA
NAGY TUDOMÁNYÚ MAGYAR RÉGISÉGEK
ÖSZVE SZEDŐJE, MAGYAR TUDÓS TÁRSASÁG
TAGJA EL HUNYT ÁPRILIS 19-ÉN 1846-BAN
ÉLETÉNEK 74 ÉVÉBEN
E' GYÁSZOS SIRKÖVET ŐTET KESERGŐ
JÓZSEF TESTVÉRJE, ÉS LŐRINTZ FIA
HAMVAINAK TEVÉK!

A sírkövön április 19-e szerepel az elhalálozás dátumaként, míg az eddig ismert, közzétett adatokban április 18-a. Nyilván április 18/19 éjszakájáról van szó.

Mivel a „Báró" Jankovich Miklóssal kapcsolatos véleményem 1985/86. telétől nem rejtettem véka alá s az széles körben ismertté vált, Makkay János 1985/2 dolgozatának utolsó korrektúrájában [1986] a nevet Vadasi Jankovich Miklósra (Miklós Jankovich of Vadas) javította. Köszönet érte.

Megjegyzendő azonban, hogy a vadasi (Jankovichnál mindig: W., Wadasi, de Wadas s csak a kortársaknál Wadassi, Vadassi, Vadasi) előnevet csak a műgyűjtő használta a 19. század első évtizedétől, a család soha. A sírköveken apja, testvére és két saját fia következetesen a jeszeniczei előnevet használják, ez került – nyilván a család akaratából – a mi Jankovich Miklósunk sírkövére is.

Sajnos az imént említett, szakmai kiadványban, angol nyelvű dolgozatban véghezvitt, korrekció aligha fog visszahatni az időközben széles körökben népszerűvé vált magyar könyv tévedésére. Mint minden tévedés, ez is gyorsan terjed. *Erdélyi István*, A magyar honfoglalás és előzményei c. könyvében (Bp 1986/90) Bene vitéz sírjának leírását már W. Jankovich Miklós *báró* tollának tulajdonítja.

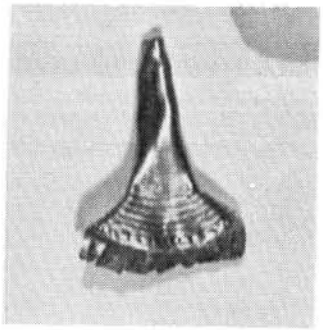

1. ábra. Aranykúp az 1. Jankovich-gyűjteményből. Sirmium/Sremska Mitrovica. Természetes nagyság.
Abb. 1. Koniseher Goldsehmuek aus der 1. Jankovich-Sammlung. Sirmium/Sremska Mitrovica. Natürliche Grösse.

szokás keltezni, gyakorlatilag azonban csak az után lendült fel, amikor 1836 végén végre megkapta az 1. gyűjtemény megváltási árának első részletét. Ötvösműveket, aranyakat 1837-től kezdve is csak néhány éven át vásárolhatott s vásárolt, mivel 1843-ban újból csődbe jutott. 1844. január 24-én súlyos anyagi gondjaira hivatkozva 2. gyűjteményét is felajánlotta József nádornak, ezúttal azonban sikertelenül. 1844 szeptember 30-án Jankovichot gondnokság alá helyezték, vagyonát, gyűjteményét zárolták, azt 1846 április 18-án bekövetkezett haláláig többé nem gyarapította. A 2. gyűjtemény Jankovich halála után közel öt évig zárolva volt, a zárlat alól vagyonát csak 1851. január 30-án szabadította fel a pesti törvényszék. Egy évvel később, 1852. január 22-én az örökösök nyilvános árverésre bocsátották a műkincseket (*Berlász* 1985, 60–65).

Néhány nappal az árverés előtt a Magyar Nemzeti Múzeum és a Széchényi-Könyvtár képviselőinek lehetővé tette a Jankovich-család, hogy a rendelkezésükre álló korlátozott pénzösszeg erejéig kiválasszák a gyűjteményből az elsőrangú nemzeti és történelmi értékeket. A Régiségtár nevében 1852. január 15-én Érdy János 2000 pengőforint összegben válogathatott és vásárolhatott. Érdy kimagasló régészeti értékeket választott ki, a szóban forgó aranykorongokon kívül pl. a Nemzeti Múzeum híres avar arany madárcsüngő párját (RN 5, 1852, 21–22). Kincseit még a vásárlás napján benaplózta, az avar függő-pár előtti tétel így hangzik:

5, 1852, 18. Kerek aranylemez, mellyen három gömb van domborúan kiverve, karimáját két rend szemcsészet, négy átlikasztását pedig nyolcz szemcsés vonal ékesítik (*2. ábra*).

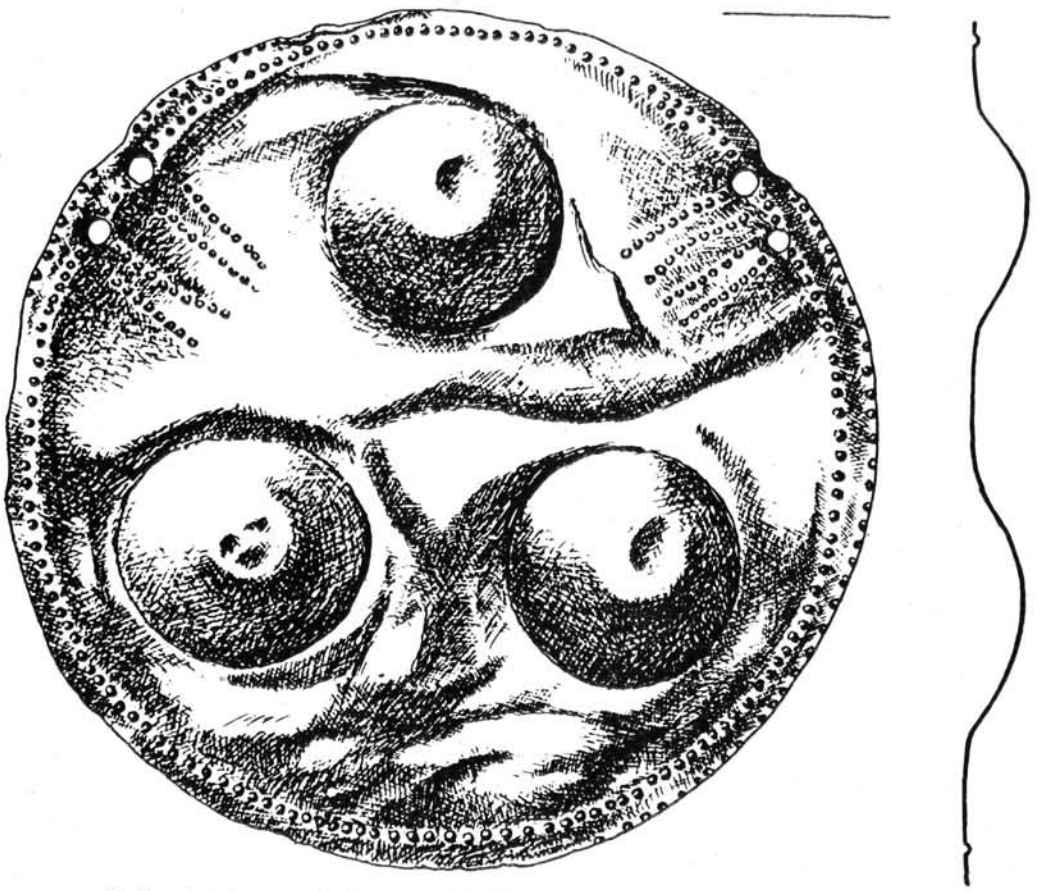

2. ábra. A 2. Jankovich-gyűjtemény 1. aranykorongja. MNM. Term. nagys.
Abb. 2. Goldscheibe 1 der 2. Jankovich-Sammlung. MNM. Nat. Gr.

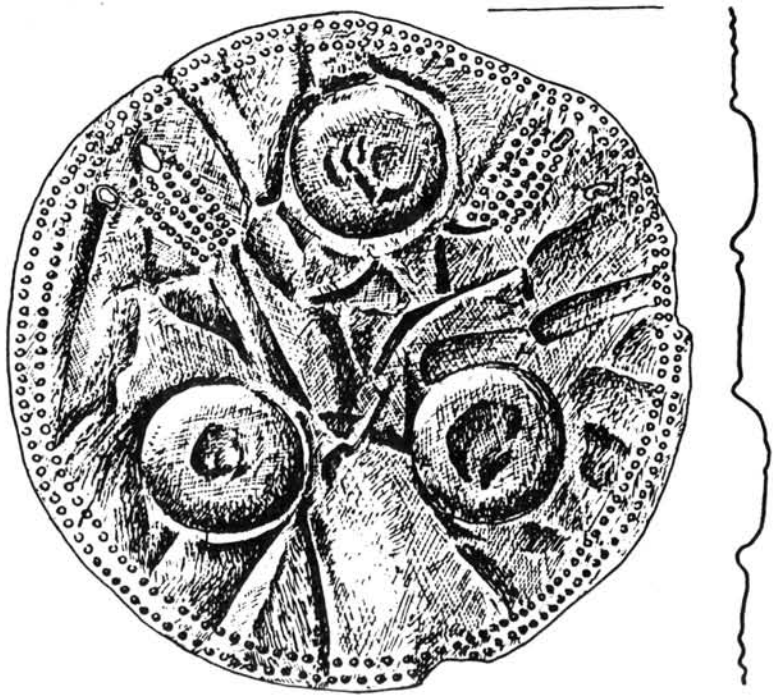

3. ábra. A 2. Jankovich-gyűjtemény 2. aranykorongja. MNM. Term. nagys.
Abb. 3. Goldscheibe 2 der 2. Jankovich-Sammlung. MNM. Nat. Gr.

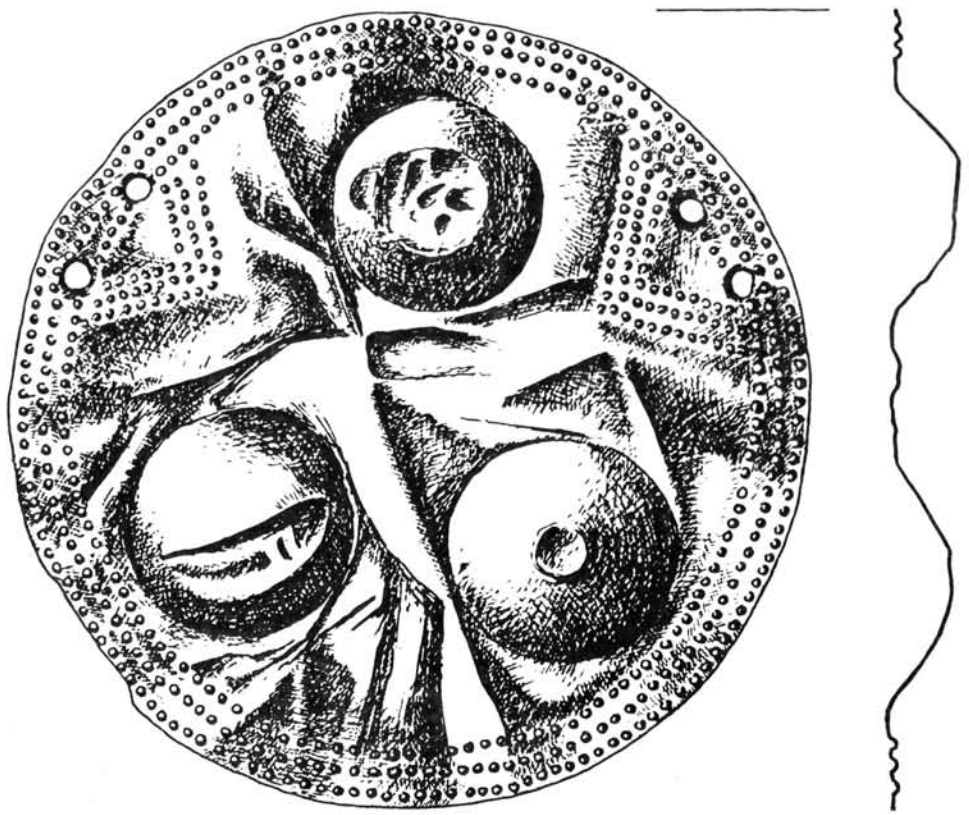

4. ábra. A 2. Jankovich-gyűjtemény 3. aranykorongja. MNM. Term. nagys.
Abb. 4. Goldscheibe 3 der 2. Jankovich-Sammlung. MNM. Nat. Gr.

5, 1852, 19. Hasonló kisebb arany lemez (*3. ábra*).

5, 1852, 20. Hasonló az előbbinél nagyobb, de hármas szemcsézetű (*4. ábra*).

„Ezek a néhai Jankovich Miklós gyűjteményéből a magyar nemzeti museum régiségtárába választott, és alku szerint 2000 pfton megvett régiségek" – szerepel az egész tétel legalján.

A néhai Jankovich Miklós biztosan tudott az aranyak lelőhelyéről vagy legalábbis megszerzésük körülményeiről, az örökösök azonban ezekkel kapcsolatban semmiféle felvilágosítást sem tudtak nyújtani. Lelőhelyre, lelőkörülményekre vonatkozó adatok tehát nem kerülhettek a naplóba.

Rómer Flóris, aki 1862–1869 között Érdy mellett, majd 1869–1877 között Érdy utódjaként dolgozott a Régiségtárban, *pontosan ismerte* a Jankovich-korongokat. A szakirodalomban a hazai aranyleletek kapcsán Rómer említi őket először: „3 kerek arany lemez, melyen három kerekde dudor ki van verve, ez Jankovits gyüjteményéből került ide lelhely nélkül" (ArchKözl V, 1865, 36). Röviddel később az orlovinyáki-pusztai és a stollhofi aranykorongok ismertté válásakor Rómer részletesen leírja a Nemzeti Múzeum három korongját. Leltári számukat ugyan nem közli, – ez a múltszázadban nem volt szokás –, egyebekben a korongok valamennyi méretére és díszítésére kiterjedő aprólékos leírása éppen azt pótolja, amit Érdy kissé lakonikusan oldott meg, a részletes naplózást. Ezt a súlyadatok kivételével nem ismétlem meg. Rómer nem a Régiségtári Napló sorrendjében, hanem nagyság szerint veszi őket sorra:

a) a legnagyobb, súlya 20 $^{5}/_{4}$ arany
[= 5,1852,18 = 72,43 g]
b) a középső, súlya 15 $^{9}/_{16}$ arany
[= 5,1852,20 = 54,49 g]
c) a legkisebb, súlya 7 arany
[= 5,1852,19 = 24,48 g]

Az utóbbinál megjegyzi, hogy „a lemez igen összevissza hajtogatott". Ezt azonban múltidőben kell érteni, mivel alább mind a három „pesti" korongról megjegyzi, hogy „összevissza vannak hajtogatva". Természetesen *voltak*, s a gyűrődések a kisimításkor sem tűntek el.

A lelőkörülményekről a következőket írja: „Az 1852-ben szerkesztett Jankovicsféle lajstromban minden lelhely nélkül fel vannak jegyezve, de Érdy úr sem tudja biztosan lelhelyüket; a két említett helytől [t. i. Orlovinyáki-puszta és Stollhof Lange Wand] mindenesetre különböző, s így kitűnik, hogy a Jankovics lemezei lelhelyén, Bécsújhely közelében, valamint hazánk legdélibb határán Eszék mellett, találjuk a legrégiebb korban ugyan azon müvezetet". – Mindebből megtudjuk, hogy Rómer megnézte az 1852. évi naplóbejegyzést vagy ahogyan Érdy nyomán ő is nevezte: „a muzeumi jegyzőkönyvet", majd az egykori leltározó Érdyt külön is faggatta, mit tud a korongok lelőhelyéről. Nagyon fontos (mint a későbbiekből kitűnik), hogy Érdy valamit tudott vagy sejtett, csak éppen nem „biztosan" s emiatt – nagy sajnálatunkra – Rómerral sem közölt többet. Nem vitás, hogy a felsorolt három aranykorong leletet és lelőhelyet először Rómer tartotta *ugyanazon művészeti kör* emlékeinek, az aranyművesség terén pedig Eduard Sackennel együtt a *legrégibbnek*. Csupán egy valamiben tévedett, kétszer is. Azt írja a c) lemeznél, hogy „a legkisebb, mely a bécsi nagyobbikánál is nagyobb", illetve: „minthogy a bécsi lemezek, ámbár közülük a nagyobb, a magyar muzeumbeliek legkisebbikénél is kisebb, tetemesen súlyosbak, következik, hogy a mieinknél vastagabbak". Vagyis a stollhofi korongok súlyát jól ismerte, méretüket azonban Sacken publikációinak kicsinyített ábrái (?) vagy a méretek téves átszámítása (?) következtében alábecsülte, valójában a stollhofi kisebb korong a Jankovich-féle középső méretűvel pontosan azonos átmérőjű, míg a stollhofi nagyobb korong valamennyi Jankovich-korongnál nagyobb (*Rómer* 1865, 75–76).

120 évig ez volt az utolsó eset, hogy kutató ismerte s névszerint említette a Jankovich-korongokat. Az 1849 elejétől 1866 végéig emigrációban élő Pulszky Ferenc amikor 1869. január 1-én a Nemzeti Múzeum élére került már mit sem tudott eredetükről, különböző alkalmakkor bekerült szórványoknak vélte őket (*Pulszky* 1884, 27). Még nála is kevesebbet tudott róluk Hampel József „jogász" (*Rómer*, ArchÉrt I, 1869, 308), aki 1870. május 2-án „őrsegédként" lépett a múzeum szolgálatába (ArchÉrt III, 1870, 121) s ebben a minőségben 1873-ig az Éremtárban érmészként tevékenykedett (ArchÉrt VII, 1872, 2–10). Ezt a tevékenységet az Érem- és Régiségtár „segédőreként" (1874–1877, v. ö. *Hampel* 1902, 17) sem hagyta abba (ArchÉrt X, 1876, 56–58, 234–235, XI, 1877, 258, 304). 1874. végétől az 1875. esztendőt Olaszországban töltötte (ArchÉrt IX, 1875, 31, *Ortvay T.*, ArchKözl X. 1876, 118), 1876-os szolgálati éve jórészt a VIII. kongresszussal kapcsolatos munkákkal telt el, majd a bronzokról szóló munkába fogott bele. Házassága révén (Pulszky főigazgató veje lett) 1877. decemberében Rómer helyébe lépett (ArchÉrt XI, 1877, 364) a Régiségtár őreként, amelyet alig ismert. Az 1871 májusában elhunyt, már 1869-ben visszavonult, Érdyvel soha nem dolgozott együtt. A régebbi múzeumi ügyekről keveset tudott, s az igazat megvallva, később sem érdekelték.

Részben az imént említett, szerencsétlen módon átmenet nélkül végbement személycseréknek, részben a múltszázadi ősrégészet gyenge stílusérzékének, a stíluskritikai szemlélet fejletlenségének tulajdonítható, hogy a három Jankovich-korong összetartozását Rómer távozása után (1877. dec. 18) nem ismerik fel többé. A Régiségtári Naplókat az arisztokratikussá váló kutatás nem használja (*Bóna* 1984, 85–90). Korongjaink 1876-ban együtt voltak kiállítva a Rómer Flóristól (s *nem* Hampel Józseftől!) 1871-ben vásárolt negyedik arany koronggal, a kiállítási tablókról 1876 decemberében készült (ArchÉrt XI,

1877, 23) Klösz-féle fényképfelvételen már keverednek egymással: MNM LVI. t. 42 = 5,1852, 19; LVI. t. 43 = 1852,18; LVI. t. 44 = 233,1871,1; LVI. t. 45 = 5,1852,20. Majd miután Rómer (és ismét *nem* Hampel!) 1877-ben megvásárolja a Nemzeti Múzeum ötödik arany-korongját is, a keveredés, kivált nem sokkal Rómer távozása után, teljessé válik. Pulszky Ferenc rajzos tábláin, amelyek először s utoljára közlik együtt a Nemzeti Múzeum öt aranykorongját a sorrend a következő (*Pulszky* 1883, 21. kép, 1884, XXXIV. t., 1897, XXIX. t.) : 1 = 5,1852,18; 2 = 5,1852,19; 3 = 233,1871,1; 4 = 80, 1877,1; 5 = 5,1852,20, – vagyis az 1852. évi Jankovich-korongok „beolvadtak" az öt korong közé. (Az 1884. évi német monográfia tábláján a korongok ugyan másként vannak összeállítva, de számozásuk ugyanaz, felcserélte viszont az 1. és 5. számú korongok átmérőjét, uo 92). Ugyanezt tapasztaljuk az 1884. évi Ötvösmű-kiállítás katalógusában is: 1 = 5,1852,18; 2–3= 233,1871,1 – 80,1877,1; 4 = 5,1852,20; 5 = 5,1852,19. – bár érdemes megjegyezni, hogy a 2–3. tétel összevonása ezúttal arról a finom stílusérzékről tanúskodik, amely a két Pulszky által írott szakaszra a továbbiakban is jellemző (ŐM 11).

Csakhogy a fentieket először jelen alkalommal sikerült az eredeti leltári számok segítségével bemutatnunk, a leltári számok ugyanis az 1880-as évek nagy kiállítási lázában jórészt eltűntek a korongokról. A következő évtizedek során oly annyira azonosíthatatlanná váltak, hogy a 80,1877,1 korongot leszámítva, amelyet a leltári bejegyzés mellett szereplő jó rajz segítségével 1958-ban(!) sikerült azonosítani, a többi négyet a közelmúlt nagy rendcsinálásakor magyarországi ismeretlen lelőhelyű leletként újra kellett leltározni: 5,1852,18 = 68,24,127; 5,1852,19 = 68,24,125; 5,1852,20 = 68,24,126; 233,1871,1 = 68,24,128. – Ennél mi sem bizonyítja jobban az akkori helyzet reménytelenségét. Mint arról alább még részletesen szó lesz, a Nemzeti Múzeum korongjai Hampel József tevékenysége következtében váltak látszólag reménytelenül azonosíthatatlanná. Hampel ugyanis az alább részletezendő súlyos tévedése következtében azt hitte s hirdette, hogy a Nemzeti Múzeum korongjai közül 3 db a szlavóniai Csepin/Čepinből származik. Munkáiban a 3 db csepini korong kapcsán a „MNM LVI. t. 43–45" számot viselő rejtélyes tételre hivatkozik, amely nem más, mint a fentebb már bemutatott 1876. évi Klösz-féle fotótábla. A nemrég előbukkant Klösz-album fényképét ez alkalommal használjuk először, segítségével *végre sikerült tisztázni, mire hivatkozott Hampel.* A tévedés nyilvánvaló, a hivatkozott számokból kettő Jankovich-féle korong (RN 5,1852, 18 és 20), a harmadik pedig a Ráth György-féle korong (RN 233, 1871, 1), a hármat együttvéve Hampel hamis, nem létező (ld alább) lelőhellyel azonosította (*Hampel* 1886, 67, 1892, 21). Ezzel a hamis nyommal kereken száz évig meggátolta, hogy a korongokat valódi leltári számaikkal és lelőkörülményeikkel azonosítani lehessen, „Csepin" vagy „Eszék környéke" lelőhellyel ugyanis semmiféle aranykorong nem szerepelt a Régiségtári Naplókban. Ám őskor kutatásunk, pontosan úgy, mint népvándorláskori régészetünk (v. ö. *Bóna* 1984, 81–134) száz évig úgy vélte, hogy Hampel még „jobban tudta".

A Klösz-fotón szereplő négy korongból egyedül az LVI. t. 42. számút (= *Hampel* 1886–1886/2, XLVII. t. 1) tartotta Hampel Hongrie/Magyarország lelőhelyű ismeretlen eredetűnek, ez a Jankovich-féle RN 5, 1852.18. = Pulszky 1. korong. Csakhogy ez is vaskos tévedés, mivel az LVI. 42. fényképtábla számon valójában a Jankovich 5,1852,19 = Pulszky 2. korong szerepel s nem a Hampeltől is közölt Pulszky 1. korong. Így azután a Jankovich 5,1852,18. kétszer fordul elő Hampelnél, egyszer Magyarország, másszor pedig Csepin lelőhellyel. A Jankovich-gyűjteményről azonban a korongok kapcsán Hampel műveiben nem esik szó. Ahhoz képest, hogy Hampelből indult ki, viszonylag pozitív volt rézkori aranyleleteink első komoly rendezőjének, Patay Pálnak az állásfoglalása. Sacken dolgozatát félreértve úgy vélte ugyanis, hogy Hampel Csepin = Eszék/Osijek lelőhelyű 3 db korongját annakidején a bécsi Antikenkabinet vásárolta meg. Így azután Pulszky öt korongját magyarországi ismeretlen lelőhelyű leletként veszi számba, s hármat közülük fényképen is közöl: Pulszky 5 = Patay XIX. t. 3 [= RN 5,1852,20], Pulszky 4 = Patay XIX. t. 4 [= RN 80, 1877, 1], Pulszky 2 = Patay XIX. t. 5 [= RN 5,1852,19] (*Patay* 1958).

Egy évvel később meglepő felfedezésnek lehetünk tanúi. Fettich Nándor az aranykorongok tartalmi szimbolikájának szentelt tanulmányában kitűnő stílusérzékkel kiválasztja Pulszky öt korongjából az 1, 2, 5. számúakat s fényképen együtt közli őket. Ezzel, anélkül, hogy tudatában lett volna, vagy bármiféle adatnak utánanézett volna, sikeresen helyreállított egy leletegyüttest: a három 1852. évi Jankovich-korongét (*Fettich* 1959, 124, III. t. 1–3.). Ez azonban egyrészt csak jó régész ösztön volt, másrészt a tárgyalt témába ez a három korong illett bele. Fettich-hez képest jelentős visszalépés volt az 1976. évi azonosítási kísérlet. Makkay János akkor még nem tudott a Jankovich-féle korongok létezéséről, Hampel „adata" nyomán a „csepini/čepini" három korongot igyekezett azonosítani. Szerinte (*Makkay* 1976. 286. 234. j.) a Magyar Nemzeti Múzeum „čepini–csepini" korongjai a következők:

„Pulszky 3 = Patay XIX. t. 4."
[= 233,1871,1]
„Pulszky 2 = Patay XIX. t. 5"
[= 5,1852,19]
„Pulszky 5 = Patay XIX. t. 3"
[= 5,1852,20]

Ez egyrészt *nem* azonos Hampel 1886. évi fentebb ismertetett „Csepinjével" (ott – láttuk – az 5,1852,

18. és 20. korongok szerepelnek) s annyiból is hibás, hogy a Pulszky 3. korongot nem közölte Patay, a hivatkozás a Pulszky 4. = Patay XIX. t. 4. [= RN 80,1877,1] esetében lenne helytálló. A Fettichtől összeválogatott három koronggal ellentétben az így összeálló három korong stílusára (a díszítő dudorok alakjára, méretére, elhelyezésére, perem- és meződíszítésére, motívumára) nézve a lehető legtávolabb áll egymástól, első pillantásra látszik, hogy *így* nem tartozhattak össze.

Mivel a stollhofi korongok új feldolgozásából fény derült arra, hogy a bécsi Antikenkabinetben a két stollhofin kívül nincs és nem is volt más aranykorong (*Angeli* 1967, 491–494), 1976-ban már lehetőség nyílt volna a csepini-kérdés bizonyos mértékű revíziójára. Helyette a dolgozat egyszerre kapaszkodik Hampel és Patay tévedéseibe, feltételezi, hogy a Sacken 1865. évi dolgozatában említett 3 db „bei Essek in Slawonien" talált aranykorong az Antikenkabinetbe tett átmeneti kitérő után mégiscsak a Magyar Nemzeti Múzeumba került volna, avagy – s ez még rosszabb megoldás – ha a korongok Bécsben nincsenek, akkor lehet, hogy nem is léteznek, soha nem is léteztek: „never did exist" (*Makkay* 1976, 287). Bírálja is, helyesbíti is Hampelt, ugyanakkor – még tévesebb összeállításban – továbbra is ragaszkodik a tőle kiötlött „csepini" lelethez. Miközben a fentiekben két Jankovich-féle korong bevonásával előállt Makkay János „1. csepini lelete", aközben nem fordított kellő figyelmet arra, hogy a Pulszky 4. = Patay XIX. t. 4. korongot a Nemzeti Múzeum már 1958-ban sikerrel azonosította az RN 80, 1877,1 leltári számmal, sőt nem sokkal 1968 után Mozsolics Amáliának sikerült az eredeti RN 5,1852,18 leltári számot is kiolvasni a 68,24,127 számú korongon. Vagyis elhárult az akadály a Jankovich-féle korongok azonosítása útjából. Rejtély, hogy erre a múzeumban miért nem került sor, hiszen már csak rutinfeladat lett volna.

A megoldásért a létező legrögösebb és kanyargósabb utakat kellett végigjárni. Makkay, Römer 1865. évi dolgozatára felfigyelve, először elméletileg tisztázta, hogy Pulszky öt korongjából háromnak Jankovich Miklós gyűjteményéből kellett származnia. A három korongot Römer részletes leírása (a–b–c. korong), méret és súlyadatai segítségével (kivált mikor kiderült, hogy Römer súlyadatai a három Jankovich-korongra máig olvashatóan rá vannak írva) sikerült elkülönítenie, – ám ez Fettichnek már 1959-ben sikerült. Tágabb lelőhelyüket = „pannoniai rézkori aranyak" már az előtt „meghatározta", mielőtt írt volna róluk: „Azokról az aranykorongokról van szó, amelyek közül három darab már a szabadságharc előtt [1848/49] a Magyar Nemzeti Múzeumba került báró Jankovich Miklós híres gyűjteményéből, aki ... gyűjteményét már 1830-ban felajánlotta, de csak 1852-ben vették leltárba" (*Makkay* 1985/1, 158–159). Könyve 36. képén együtt közli a három tényleges Jankovich-korongot, ezzel a szöveggel: „Jankovich Miklós báró három aranykorongja, amelyeket a Nemzeti Múzeumnak adományozott".

A hiba, sőt a hibák halmazata a látszólag helyes eredmény ellenére is szembeszökő. Az azonosítás és az új rendezés nem a Régiségtári Naplóból indult ki, hanem Römer hibás sorrendjéből. Érdy ugyanis az első két tételen (RN 5,1852,18–19) a méretekre való tekintet nélkül a két stilárisan összetartozó korongot szerepeltette, s jó érzékkel, ösztönösen, ugyanezt tette később Pulszky is (Pulszky 1. és 2.). Makkay viszont elméleti megfontolásból (mégpedig, mint a továbbiakból kiderül, következetesen téves elméleti alapokból), ragaszkodott ahhoz, hogy egy korongleletnek nagy, közepes és kis méretű darabokból kell állnia, így rendezi „Báró Jankovich Miklós korongjait" is (1985/2. Cat 1–3). Bár az eredeti leltári számokat első ízben közli jól és pontosan (18–20–19 alszám sorrendben), Érdynek a tételt összegező, a leletek megszerzési módjára s időpontjára vonatkozó zárómondatát már nem olvasta el. Emiatt azután nem tudja helyesen értelmezni Römer mondatát sem, hogy ezek a leletek „az 1852-ben szerkesztett Jankovicsféle lajstromban ... vannak jegyezve" (*Römer* 1865, 76), Römer itt nem az 1. Jankovich-gyűjtemény 1838-ig elkészült s általa jól ismert vaskos latin nyelvű leltárkönyveiről beszélt. A 2. Jankovich-gyűjtemény Érdy-féle lajstroma különös módon mindmáig nem vált általánosan ismertté a Nemzeti Múzeumon belül sem. A kutatók egy része – tiszteletreméltó kivételek is vannak! – nem veszi figyelembe az Érdy-féle 5,1852 naplótételt, hanem olyasmi külön jegyzéket, leltárt stb. keres, felbukkanására vár, amilyenek az 1832–1838. évre vonatkozóan az 1. gyűjteményről készültek. Ilyenek természetesen soha nem lesznek.

Esetünkben azonban még nagyobb hiba történt, Makkay összetévesztette a 2. Jankovich-gyűjteményt az 1.-vel, mi több: a 2.-ról nem vett tudomást. Óriási energiával kereste korongjainkat az 1. gyűjtemény Ornatus pretiosi aurei et argentei naplójában, sőt – első ízben kutatásunkban! – a Székesfehérváron őrzött Consignata pretia aureorum subsignatorum collectionis Nicolai Jankowich jegyzékben is (*Makkay* 1985/2, 22, és 1. j.) S miután egyikben sem találta, mivel nem is találhatta, végül is a fentebb szószerint idézett különös gondolatra jutott: a korongok ugyan az 1830. előtti 1. gyűjteményből valók, csak éppen 1852-ig mintegy elfelejtették volna őket beleltározni (*Makkay* 1985/2, 5). Ezzel azonban a koronglelet egyetlen ismert adatát borítja homályba: azokat az éveket, amelyekben a korongokat Jankovich a valóságban megszerezte.

Annak ellenére, hogy nem találta meg a korongokat az 1. Jankovich-gyűjtemény arany naplójában és jegyzékében, Makkay mégis újabb kísérletet tett arra, hogy legalább lelőhelyüket „Pannonia", illetve a Szlovák–Morva-térséggel együtt értett „nagy Pannonia" számára biztosítsa. Megérdeklődte, hol voltak Jankovichnak birtokai s megtudván,

hogy Rácalmás és Ercsi körül, valamint „Szlovákiában" [valójában Jeszenicén (Jasenica) Trencsénben, Vágbeszterce felett, – a rézkor idején lakatlan ősvadon!], megkockáztatta a feltevést, hogy a korongok ezek valamelyikén kerülhettek elő (*Makkay* 1985/2, 5, és 2. j.). A pesti születésű Jankovich ifjúkorában valóban Pesten, Székesfehérváron és Rácalmáson élt, 1801-ben azonban a Pest-megyei Vadas pusztára (ma Dunavecse határa) költözött. Birtokán új kúriát épített, amelyet a szemben fekvő Pentelérőt átvitetett római kövekkel is díszített, – Rómer 1874-ben az akkor még álló kastélyban látta s rajzolta le őket. Gyűjteményét azonban 1797-től pesti házában a Hatvani-utcában (a mai Petőfi Sándor és Kossuth Lajos utcák sarkán) tárolta, itt vették leltárba 1832-től a megbízottak. Jankovich Miklós tehát nem „pannoniai" birtokain élt, hanem éppenséggel a „Barbaricumban". Ott is halt meg, Pesten, csupán temetni vitték a rácalmási családi sírkertbe. Az ötletet, hogy a korongok Jankovich valamely *saját* s éppenséggel „pannoniai" birtokán kerülhettek elő csak egy minden más lehetőséget elutasító elmélet szülhette. A Jankovich-gyűjtemény sokezer tárgya között egyetlen egy sincs, amely saját birtokán került volna elő. Az örökösök közömbös tájékozatlansága 1852-ben éppoly fájdalmas volt, mint ma, arról azonban kivételesen tudtak volna, ha valamelyik *saját* birtokukon került volna elő egy aranykincs! – Tudott dolog, hogy Jankovich ügynökökkel dolgozott, akik gyakran vásárokon vásárolták össze kincseiket, Brassóban, Debrecenben, Nagyváradon, Pesten és így tovább. Másik beszerzési forrása a kiterjedt csereügyletek voltak. Aki valóban gondosan tanulmányozta a Jankovich-leltárkönyveket az tudja, hogy nincs olyan vidéke az akkori Magyarországnak és Erdélynek, ahonnan ne szerepelnének leletek a gyűjteményben – a lelőhelyek jegyzéke időközben nyomtatásban is hozzáférhetővé vált (*Nagy* 1985, 142–153). Ezen az úton aligha lehet „Pannoniába" jutni . . .*

S ezen a ponton kell visszatérnünk az Érdyt faggató Rómer Flórishoz: „Érdy úr sem tudja *biztosan* lelhelyüket" (*Rómer* 1865, 76). Érdy-Luczenbacher, aki Jankovich Miklós halála előtt mindössze egy hónappal lépett a Nemzeti Múzeum szolgálatába (1846. márc. 16, Jankovich † ápr. 18/19.) sajnos nyilván nem Jankovichtól tudott leletünkről. Ám ő volt akkoriban a szakma nagy öregje, akinek 1837-től már régészeti dolgozatai jelentek meg, egyben a jövő embere, aki már 1846-ban elkezdi a máig tartó naplók vezetését. Személyes emlékei és adatai messze visszanyúltak. Az RN 43, 1847 bejegyzés II. és III. tételén pl. pontosan utal 1838. évi lelőkörülményekre, még az RN 65, 1857 tételben is találkozunk 1839. évi lelőkörülmények feljegyzésével.

Azzal Érdy természetesen tisztában volt, hogy Jankovich Miklós 2. gyűjteménye számára csak 1836 és 1844 között szerezhette meg az arany-korongokat, az ugyanis közismert volt, hogy a gyűjteményt 1844-től már zárolták. Ebben a rövid periódusban Magyarországon és Erdélyben csak két nagy aranylelet került elő (a szarvasszói már 1847-ből való, – valamennyi addigi aranykincsről részletesen: *Rómer Flóris*, ArchKözl. V. 1865, 29–45), mindkettőből köztudottan nagyon sokat széthordtak. Az egyiket 1840 novemberében a háromszéki Cófalva és Barátos között találták, ahol „a' boglárokból és lánczolatokból sok elveszett az oda csődült nép' kezei közt". A cófalvi kincs szakértői vizsgálatában 1840 december 21-én résztvett Luczenbacher (Érdy) János, aki megemlítette, hogy „illy alakú csákányok rézből nálunk is [t. i. Magyarországon, az Erdélyi Nagyfejedelemség tudvalévőleg külön ország volt] találtatnak . . . Jankowich Miklós, Kiss Ferenc' 's mások' gyűjteményeiben". Hallatlanul fontos az arany „pillangólemezekkel" [ezek a spiráldíszes arany lemezkorongok] kapcsolatos megjegyzése: „Kiss Ferenczné több nem csak hasonló, hanem szakasztott illyen arany pillangó van, melly mind Erdélyből került . . . elő" (*Kállay* 1841, 72). – Egyébként Luczenbacher a cófalvi leletet barbár, hihetőleg római kor előtti dák maradványnak vélte.

Érdy-Luczenbacher cófalvi közreműködésének köszönhető, hogy a Kiss Ferenc gyűjteményéből utóbb a Nemzeti Múzeumba jutott arany karikalánc és 2 db spiráldíszes arany lemez-korong cófalvi származása nyilvánvaló volt (*Rómer Fl.*, ArchKözl. V, 1865, 35, a meglévő korongokat közli *Mozsolics* 1949, 14–15, 2. kép 11–12, ám csupán Nagy Géza 1913. évi másodlagos adataira hivatkozva), – az 1851. január 18-án a bécsi Antikenkabinetnek átadott szomorú maradványokon kívül ezek a cófalvi-kincs meglévő aranyai. Van azonban egy további nagy tanulság is számunkra: míg Kiss Ferenchez alig egy hónap leforgása alatt eljutottak cófalvi arany korongok és láncszemek, addig – Érdy tanúsága szerint – Jankovichhoz ezúttal nem, nála nem látott cófalvi díszítésű és stílusú aranyat. Később is biztos volt benne – mai tudásunk szerint is biztos lehetett – hogy a 2. Jankovich-gyűjtemény arany korongjai *nem a* cófalvi leletből származtak. Ellenkező esetben ugyanis közölte volna sejtését Rómerrel.

Mindezek ismeretében Érdy nem nagyon gondolhatott másra, mint a számításba vehető korszak másik széthordott nagy aranyleletére, amelyről Pesten is Bécsben is úgy tudták, hogy szintén 1840-ben bukkant fel, ám valójában 1839 júniusában találták Tiszaszőlős-Nagyaszóparton. „Biztos" persze nem lehetett benne . . .

A 2. Jankovich-gyűjtemény keletkezésének és múzeumba jutásának félreismerése, valamint a sugallt

*Elmélete népszerűsítésére minden alkalmat felhasznál, így D. W. Harding, Az őskori Európa c. könyvéhez (Helikon 1986) írott utószavát is, amelyben a Nemzeti Múzeum öt aranykorongját ábrázoló fénykép alatt a következő szöveg olvasható: „Rézkori aranykorongok a későbbi római Pannonia területéről" (151, 221. kép). – Megjegyzendő viszont, hogy korongjainkról ez az első közölt színes fénykép, amelyen a Jankovich 1–3. korong egykori összehajtogatásai, gyűrődései minden más felvételnél jobban látszanak.

„Pannonia" lelőhely elfedte annak a lehetőségét, hogy a korongok eredetét fel lehessen villantani. Bármily meglepő is leírni, de a 2. Jankovich-gyűjtemény keletkezésének rövid néhány éve alatt (1837–1843) csak egyetlen nagyszabású, igazán jelentős rézkori aranykincs felbukkanásáról van tudomásunk, az 1839. évi tiszaszőlősiről. Felfedezésének és sorsának izgalmas történetét szívós és alapos munkával Makkay János nyomozta ki (*Makkay* 1985/1, 13–25). Tőle tudjuk, hogy a kincsben „tucatszor tucatnyi, sőt alighanem több százra tehető tárgy" került elő s kallódott el az 1839/40-ben Budára, onnan 1841-ben Bécsbe jutott 12 aranyat nem számítva (*Makkay* 1985/1, 49). Ugyanakkor nem áll az a sziklaszilárdnak vélt alaptétele, hogy „sem hazánkban, sem másutt Európában egyetlen múzeumnál, egyetlen kincskereskedőnél nincs nyoma olyan korú és jellegű aranyak felbukkanásának, amilyeneknek a bécsi leletek alapján legalább részben Tiszaszőlősről származniuk kellett" (*Makkay* 1985/1, 29).

Van nyoma: a 2. Jankovich-gyűjtemény 3 db (illetve eredetileg valószínűleg 4 db, ld a következőket) rézkori arany korongja, a találáskor sebtében összegyűrött, összehajtogatott arany lemezek. Úgy vélem, ezeket különféle aranytöredékek közül mint legjobb–legszebb példányokat válogatta ki Jankovich Miklós megbízottja az ördöngős ügyességű Litteráti Nemes Sámuel.

A marosvásárhelyi születésű Litteráti Nemes az első hivatásos magyar régiségkereskedő (antiquarius) volt Magyarországon, raktára-üzlete a budai vízivárosi Kígyó-utcai (Schlangen Gasse, ma Szalag utca) házában volt. Ez a hallatlanul mozgékony ember az agg Jankovich ügyszólván egyetlen felhajtója volt, – végül már hitelben. Amikor egyik útján, 1842. szept. 20-án a komáromi Arany Szarvas fogadóban 46 éves korában váratlanul elhunyt, nála lévő hagyatékában a „portékán" kívül (23 különböző gyűrű, Szatmár-megye 1722. évi pecsétnyomója, egy csomó római pénz stb.) három Jankovich-tól származó adósság-kötelezvényt is találtak, összesen 1130 pengő forint értékben, mindhárom az 1842. esztendőben kelt. (*Csontos János,* ArchÉrt 30, 1910, 266–269). Ezen s más kötelezvények miatt csakhamar keresetet nyújtottak be a Litteráti Nemes örökösök Jankovich ellen, aki végleg fizetésképtelenné válva tulajdonképpen már Litteráti Nemes halálával kénytelen volt lezárni a „rámenős" gyűjteséket. Vagyis az aranykorongok legkésőbb 1842 közepéig kerültek gyűjteményébe.

Nagyon nehéz elképzelni, hogy a hazai műkereskedelem érverésén négy évtizeden át sikeresen az ujját tartó Jankovich ne tudott volna semmit megszerezni az ország kellős közepén előkerült és széthordott „tucatszor tucatnyi" tiszaszőlősi aranyból. Mennyivel hihetőbb ennél, hogy az 1839-ben eltitkolt szőlősi leletek majd csak 1912-ben bukkannak fel mojgrádi kincsként? Miért kellene ezt hinnünk s elhinnünk azt is, hogy a Duna mentén kínai fal húzódott a kötelezően „pannoniai" korongok és a kötelezően „alföldi" bodrogkeresztúri lemezékszerek között? Tudjuk, már Ks. Vinski-Gasparini és Patay Pál meggyőzően kifejtették, hogy ez nincs így, az alábbiakban pedig bizonyítani fogjuk.

***

A feladat nem túlságosan nehéz, mivel a Bodrogkeresztúri-terület, -népesség, és -korszak páratlanul nyitott volt a szomszédok előtt, – hasonló egyetemes és rendszeres kapcsolatokra a középső bronzkorig nem találni példát. E kapcsolatok már akkor árulkodtak a déli és nyugati szomszédokról, amikor azokról még keveset vagy éppen semmit nem lehetett tudni. Jordansmühl–Bubanj típusú díszített és díszítetlen kétfülű edények szinte egyenletesen elszóródva jelentkeztek a kultúra temetőiben (*I. B. Kutzián,* Über südliche Beziehungen der ungarischen Hochkupferzeit. ActaArchHung 9, 1959, 155–190), újabban pedig különösen gyakoriak Tiszavalk-Tetesen (*Patay P.,* FoliaArch 29, 1978, 21–57). Közülük jónéhány nyilván „Pannonia" felől érkezett.

Lasinja-típusú díszített fekete füleskancsó már akkor felbukkant tiszántúli Bodrogkeresztúri-sírban (Szentes-Kistőke 10. sír, *Patay P.,* ArchÉrt 1943, 29, II. t. 11), amikor hazánkban még senki sem tudta micsoda lenne (uo. 33). Így eshetett meg, hogy a „Balatoni"-kultúrát előbb mutatta ki külföldi kutató Magyarországon (*St. Dimitrijević,* OpusculaArch. V, 1961, 57, 84, és E. ábra), mielőtt önálló jelentkezését a Dunántúlon felismerték volna. Azóta „Balaton II–III"-típusú csésze jelenléte Polgár-Basatanya 142. sírjában is igazolódott (*Kutzián* 1963, 113. t. 14; 122. t. 4.). Utóbb újabb, késői, déli hatásként felfigyeltek a Hunyadihalmi-csoport csészéire (Polgár-Basatanya 136, 142 és 146. sír, *Kutzián* 1963, 113. t. 1 és 13, 117. t. 1, Tiszavalk-Kenderföld, *Patay P.,* FoliaArch 21, 1970, 22, 5–7. kép).

Nehéz, ma még alig lehetséges, megmagyarázni, hogyan kerültek Bodrogkeresztúri emberek birtokába, majd helyi csuprokkal-csöbrökkel együtt sírjába ezek a távoli földeken készült edények. Okvetlenül nehezebb és bonyolultabb kérdés, mint amilyen a bronz vagy arany elterjedése, csereberéje, – az utóbbi alig kíván különösebb magyarázatot. S éppen emiatt elképzelhetetlen, miért éppen az aranyakat sújtaná valamiféle különös vesztegzár.

2a. A Jankovich-féle korong-lelet negyedik darabja: id. Storno Ferenc korongja.

Az eddig ismert legkorábbi adatot Makkay János nyomozta ki róla, Hampel József 1882. márciusában készített rajzát (*Makkay* 1985/2, 11, 4. kép 16, és Cat. No 16). Két évvel később az Ötvösmű-kiállításon maga Storno állította ki, ennek köszönhető az egyetlen ránkmaradt nyomtatott híradás. A katalógusban Pulszky Ferenc és Pulszky Károly írták le:

No. 7. Korong. Arany. Hasonló az 1. és 5. számhoz. Magyarországi, közelebbről ismeretlen lelhelyről. Kiállítja Storno Ferencz. (ÖM 12).

Az ezúttal szokatlanul szűkszavú leírásból megtudjuk, hogy a korong a Jankovich 1–2 = 5,1852, 18–19 = Pulszky 1–2. koronghoz hasonlított, nyilván annyira, hogy nem igényelt bővebb leírást. Pontosan ugyanígy jártak el a katalógus szerzői a hivatkozott párhuzamok esetében. Rómernél is részletezőbben írják le az ÖM No. 1 = Jankovich 1 = 5,1852, 18 = Pulszky 1. korongot, míg az ÖM No. 5.-nél csak ennyi áll: „Hasonló az 1. számhoz" (ÖM 11). Hampel vázlatából következtetve, méretre a 2.,díszítésre nézve pedig az 1. korong párjáról lehet szó, a kettős pontsor szegély helyenként azon is egysorosra kopott, mint a Storno-félén. Mindebből nyilvánvaló, hogy a Storno-féle korong valóban a Jankovich 1–2. korongok közé tartozott s az is, hogy az ugyanilyen díszítésű korongokból 3 db volt Magyarországon, valószínűleg két kisebb, és egy nagyobb (*5. ábra*).

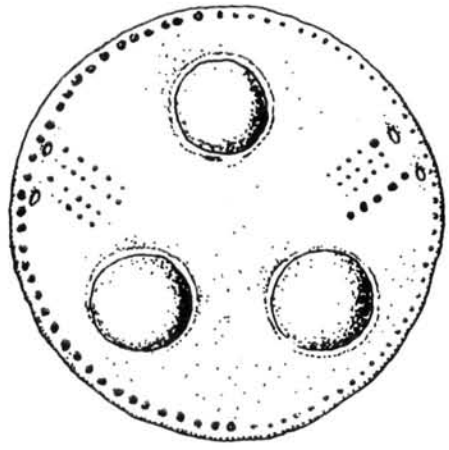

5. ábra. A Storno-gyűjtemény aranykorongja. Hampel József vázlata. Makkay 1985/2 nyomán megrajzolva. Körülbelül 1:2 nagys.
Abb. 5. Goldscheibe der Storno-Sammlung. Zeichnung von J. Hampel. Nach Makkay 1985/2 gezeichnet. Ca. 1:2 Gr.

De csak Magyarországon. A Jankovich-korongokkal való rokonság azt jelenti, hogy Storno-korongja egyúttal a stollhofi korongok rokona is volt. Már pedig az utóbbiak lelőhelye alig 50–60 kilométerre van az 1842-től Sopronba települt Storno városához s mivel újabban úgy sejtik, hogy az 1864. évi stollhofi leletből elkallódhattak tárgyak, köztük talán aranyak is (*Angeli* 1967, 491), szükséges egy pillanatra ennél a kérdésnél időznünk. Az esetleges stollhofi feltételezésnek mindenekelőtt maga Storno mond ellent, korongját „magyarországiként" állította ki. Mindenekfelett pedig maguk a stollhofi korongok, amelyek közel kétszer olyan súlyos vastag aranylemezből készültek, mint magyarországi rokonaik, simák, mivel nem is voltak összegyűrhetők. Hármas illetve kettős poncolt keretezésük sokkal sűrűbb, mint a magyarországiaké, hibátlanabb is, egyes sorba sehol nem megy át. A függesztő lyukaktól kiinduló poncolt vonalkötegek 5 illetve 6 sorosak a stollhofiakon, míg a magyarországiakon csak 4 sorosak. E nagyon jelentős eltéréseket a két jó szemű Pulszky érzékelte volna.

Önálló elmélettel állt elő Storno-korongját illetően Makkay János. Elmélete ezúttal az Ötvösmű-katalógusban szereplő korongok sajnálatos félreismeréséből indul ki. Azt mondhatnók, sorozatosan elnézte őket. „Báró Jankovich Miklós 3. korongját" ugyanis az Ötvösmű-katalógus összevont 2–3. tételével azonosította. Holott a tétel összevonása nagyon is jogosult volt, *két teljesen azonos stílusú*, csak éppen különböző méretű korongot írtak le:

No. 2–3. – 2 db. Korong. Arany. Vert munka. Három dudor emelkedik rajta. Szélét hármas gyöngysor díszíti. Két helyütt két-két szeg-lyuk. Magyarországi, közelebbről ismeretlen lelhely. Kiállítja a Nemzeti Muzeum (ÖM 11).

Nyilvánvaló, hogy itt két olyan korongról van szó, amelyet a hármas szegély-poncsoron kívül csupán három-három dudor díszít, – egyéb semmi. Ez pedig az RN 233, 1871,1 Ráth-György-féle és az RN 80, 1877, 1 Egger-féle korong. „Báró Jankovich Miklós 3. korongja" – helyesen a Jankovich 2. korong – az Ötvösmű-kiállítás 5. számán szerepelt:

No. 5. Korong. Arany. Hasonló az 1. számhoz. Magyarországi, közelebbről ismeretlen lelhelyről. Kiállítja a Nemzeti Muzeum (ÖM 11).

Itt csak visszautalok az előzőkre, arra, hogy az Ötvösmű-kiállítás 1. tételén, milyen aprólékosan leírták az RN 5,1852,19. korong nagyobb méretű párját, az RN 5,1852,18. számút. Az utóbbit Makkay katalógusa is pontosan s jól azonosította: „Báró Jankovich Miklós 1. korongja" = ÖM No. 1. (*Makkay* 1985/2. Cat. 1.). Makkay nem tulajdonított jelentőséget a két Pulszky nyilvánvalóan *pontos* jellemzéseinek, mivel az imént szószerint idézett ÖM No. 5. számot még alaposabban elnézte. Szerinte az 5. számon „Kárász Géza 1. korongja" szerepelne (*Makkay* 1985/2. Cat. 14) – ez valójában nem létezik! – Ugyanakkor Kárász Géza igazi korongját (ÖM No. 6) – nála „Kárász Géza 2. korongja" –, a karlsruhei Rosenberg-féle vagy a stuttgarti koronggal igyekezett azonosítani. Az Ötvösmű-katalógus 2–3. tételének félreismerésével, az 5. tétel félreolvasásával – hiszen ott nyilvánvalóan a Nemzeti Múzeum korongjáról van szó – végül Kárász Géza egyetlen korongjának megkettőzésével „elcsúszott" az egész azonosítási sor s egyúttal lehetetlenné vált a Storno-féle korong helyes értelmezése is. Amit tehát Makkay az Ötvösmű-katalógusról önkritikusan ír (1985/2, 13) az továbbra sem értendő múltidőben. A végkifejlet, a szerző „Csepin-centrikusságának" ismeretében már nem meglepő: hosszú s minden részletében elfogadhatatlan históriában azt szeretné bizonyítani, hogy Storno az aranykorongot

1864-ben Eszéken vásárolta s így az a „csepini" korongok egyikével lenne azonos. A kerekdeden felépített históriának a valós magja az, hogy Storno 1865 március 7-én valóban bemutatta az Archaeologiai Bizottmánynak a szlavoniai „orachoviczai Kalugyer kolostor rajzait". Csakhogy nem személyesen, a szóbanforgó ülésen „Storno Ferencz úr levelét" olvasták fel, amelyhez az említett rajzok csatolva voltak (ArchKözl. V, 1865, 86), következésképp Storno aligha „vitte magával Budapestre" Glembay Károly alább még sokat tárgyalandó „második" levelét (így *Makkay* 1985/2, 10). Igaz, hogy Orahovica csak mintegy 50 km-re nyugatra fekszik Eszéktől, ám 1864-ben nem volt kötelező (*Makkay* 1985/2, 10 szerint „kocsin vagy vasúton csak Eszéken át utazhatott" – az utóbbival csak az a baj, hogy akkor még nem épült meg), kivált tanácsos Eszéken át megközelíteni, akár Pest-Budáról, akár Sopronból indult neki az utazó. Egyszerűbb volt az utóbbi: Sopronból–Murakeresztúrig vasúttal s onnan a Kapronca–Verőce főúton postakocsin, nyilván így tett oda-vissza Storno is. Ám ha Orahovicáról netán egyenesen a fővárosba igyekezett volna, akkor is kitérő lett volna Eszék, a rövid út Orahovicáról Drávaszabolcson át Villányig postakocsin, onnan Mohácsig vasúton, onnan pedig hajón vezetett. Hampel vázlatából és a Pulszkyak jellemzéséből napnál világosabb, hogy Storno-korongja nem tartozhatott az Eszék-környéki korongok közé. Arról végképp nem szólva, hogy ha Storno maga vette volna a korongot az Adamovics-családtól vagy netán egy eszéki közvetítőtől, miért kellett volna a megszerzés módját, helyét, a korong lelőhelyét eltitkolnia előbb Hampel s röviddel később a két Pulszky előtt. Nincs rá magyarázat, miért ne emlékezett volna saját vásárlására, miért kellett volna magyarországi ismeretlen lelőhelyűként tálalnia.

A sorozatos elnézések szüleménye az is, hogy Makkay a Storno-korongot az RN 80, 1877,1 Egger-féle korong párjának vagy rokonának véli s az utóbbiból kiindulva [ezt is] megkísérli azonosítani a Rosenberg-gyűjtemény karlsruhei korongjával. Eszerint Storno 1884–1905 között bocsátotta volna áruba aranylemezét, amely a „csepini" 5.(?) vagy ki tudja hányadik koronggal lenne azonos. Minekutána a Storno-féle korong sorsa ilyetténképpen „elrendeződött", egy nem kevésbé meglepő másik variánsról is értesülünk. Hampel vázlatfüzetében a Storno-rajz közelében megjegyzés olvasható: „ld a Bükki leletet". Felvetődött, hogy Hampel itt a „Vassurány és Kőszegpaty között fekvő" Bük falura utalt (*Makkay* 1985/2, 20 és Cat. 17), párhuzamként, netán lelőhelyként. Elég azonban a térképre nézni, hogy lássuk, Bük legalább olyan messze fekszik a Cat. 17. korong lelőhelyétől, mint, mondjuk, Szombathely, – Hampel nyilván egészen mást jegyzett fel. Márcsak azért is, mivel Storno-korongjának aligha lehet köze a simaperemű „kőszegpatyi" (= salfai) koronghoz.

A reális támpontok, amelyek a Storno-féle korong származásába bevilágítanak: 1. a magyarországi ismeretlen lelőhely, 2. közeli rokonsága, mondhatnók azonossága a 2. Jankovich-gyűjtemény 1–2. korongjával. Láttuk, 1852. január 15-én Érdynek csak nagyon korlátozott anyagi eszközök álltak rendelkezésére. Nyilván igyekezett válogatni, a felesleges duplumokat, gyatrább példányokat nem megvenni. Nincs olyan adat, hogy az árverésre bocsátott Jankovich-féle anyagban csak az a három aranykorong szerepelt volna, amelyeket Érdy végül megvett, lehetett ott negyedik – duplum – példány is. Az utóbbit a január 22-i árverésen vagy maga id. Storno vette meg, vagy valaki más, akitől később Storno-hoz került. A négy korong összetartozására nemcsak azonos stílusuk utal, hanem főleg az a körülmény, hogy lelőhelyükről – a gyűjtő halála miatt – már mit sem lehetett tudni. Ez a körülmény legalább annyira összeköti őket, mint stílusuk. Storno-korongja tehát minden valószínűség szerint a 2. Jankovich-gyűjteményből származott, de vele okvetlenül azonos leletből. Sajnos nyomaveszett, az 1928. évi soproni Storno-leltárban már nem szerepelt (Gömöri János szíves baráti közlése) s azóta sem tűnt fel sehol.

***

Összegezve a fentieket. Mindaddig, míg a 2. Jankovich-gyűjteményre vonatkozó adatok elő nem bukkannak, aligha lehet kézenfekvőbb megoldást találni annál, hogy *az 1837–1842 közt Jankovich birtokába jutott aranykorongok és a velük azonos leletből származó Storno-féle korong az 1839/1840-ben széthordott tiszaszőlősi aranyak közül valók.* Szerencsével és sok-sok utánajárással a kérdés valószínűleg eldönthető lesz, Jankovich 1839–1842 között kelt számláiban, szerződéseiben, levelezésében hihetőleg sikerül majd nyomára bukkanni, mikor, kitől s honnan szerezte a korongokat. Míg ez el nem dől, addig javaslatom távolról sem kötelező érvényű. Ám tekintetbe kell venni, hogy 1846-ban már jelentkezett Johann Gabriel Seidl a k. k. Fundchronikkal, amely éppen 1840-ig visszamenően meglepő pontossággal és alapossággal tájékoztat a Magyarországon és Erdélyben talált jelentős leletekről. Más számottevő aranyleletről, mint a cófalviról és „Tisa-Söllös"-ről nem találunk benne híradást, s ebből rézkori csak az utóbbi.

A Tariczky Edétől évtizedekkel később gyűjtött tiszaszőlősi folklorban emlegetett aranylemez „csatok", amelyek 8 számhoz hasonlítottak, megfelelni látszanak kettébe hajlított illetve összegyűrt dudoros korongjainknak. Egyrészt tekintetbe kell venni, hogy a csat szót a múlt század kialakulatlan szaknyelvében még szakemberek is általános értelemben használták, általában kapocsként (*Kubinyi Ferenc*, ArchKözl II, 1861, 90 pl egy tekercses fibula megnevezéseként) avagy kapocsnak vélt ékszerként. E tekintetben szinte perdöntő jelentőségű, hogy az alább tárgyalandó ercsi „rája"-alakú aranylemezt is „aranycsat lemezből" néven leltározták (RN 36,1882,1). Másrészt e „csatokból" az egyiket Tiszafüreden le-

mérték és Tariczky levele szerint 0,45 dekagrammnak találták (plusieur boucles en or dont l'une pesait 0,45 décagrammes, ainsi que cela à été constaté a Tisza-Füred). Ugyanezt Tariczky magyarnyelvű beszámolója 26 latra vagyis 455 grammra teszi, – az utóbit Makkay is „hihetetlennek" gondolja. Legalább ennyire hihetetlen azonban a francia levél 4,5 grammos csatja, – a kettős zűrzavar az akkoriban bevezetett decimális rendszer átszámítási gyermekbetegségeit tükrözi. Az egyetlen reális súly 45 gramm lehet, ami viszont megfelel az aranykorongok átlagos súlyának!

Ám ha mégsem a csatokról lenne szó, még mindig ott vannak a kisebb-nagyobb „gömbölyded" (valójában kerekded!) boglárok, avagy egyszerűen csupán az öltönyök díszítésére szolgáló aranytárgyak (*Römer* 1878, 178, *Makkay* 1985/1, 37–40). Csupa olyasmi, amelyekből egyetlen darab sem jutott Bécsbe, de nem találhatók a tiszaszőlősinek vélt mojgrádi leletekben sem.

Még valamit. Mint arról még alább is szó esik, Tariczky értesüléseit több tiszaszőlősi adatközlőtől, szemtanútól gyűjtötte. Ezek az egyszerű emberek nyilván a maguk módján igyekeztek megnevezni a különféle, számukra ismeretlen rendeltetésű aranylemezeket. Amit az egyik csatnak vélt, azt a másik boglárnak láthatta, vagyis nagyon valószínű, hogy ugyanazon kerek, összegyűrt, átlyukasztott aranylemezekre különböző módon emlékeztek.

3. A TENJE- (MA: TENJA-) -ORLOVINJAK PUSZTA VERHOVA DOMBI ARANYKORONGOK. VOLT VERŐCE M., JUGOSZLÁVIA, OSIJEKI KERÜLET. (1863).

A leletre vonatkozó magyarnyelvű beszámolók az Archaeologiai Közlemények 1865. évi V. kötetének I. füzetében láttak napvilágot, mégpedig fordított sorrendben. A 85. lapon olvashatók az MTA Archaeologiai Bizottmányának jegyzőkönyvi kivonatai, amelyeket a titkár, Römer Flóris állított össze. 8. pont: „Azon felszólítás következtében, melyet előadó a magyar újságokban közlött, s melyben mind azon urak, kik archaeologiai lelhelyeket ismernek azok közvetlen közlésére az arch. bizottmánytól fölkéretnek, *Glembay Károly* csepini uradalmi mérnök úr Eszék közelében talált többféle érdekes régiségekre figyelmezteti a bizottmányt, miért is megköszönő levéllel megtiszteltetett". Mivel mindez a Bizottmány „januári", mint Makkay János az eredeti jegyzőkönyvekből kinyomozta, az 1865. január 3-i ülesen hangzott el, Glembay még 1864-ben reagált Römer újságközleményére. A kivonat nem említi, csak az eredeti jegyzőkönyvből derül ki, hogy a bizottság nem találta kielégítőnek Glembay Károly szóbanforgó adatközlését (pontosabban: különböző adatközléseit), ezért a köszönőlevélben további felvilágosításokat kért tőle. Azt is Makkay János kézirattári kutatásaiból tudjuk, hogy újabb, immáron valóban részletes, beszámolója 1865. március 7-én kelt, s ma már nincs meg (*Makkay* 1985/2, 5 és 4. j.). Bő kivonatát azonban Römer közölte a Magyar Régészeti Krónika 782. tételében, ugyanazon füzetben 11 lappal előbb:

„**Orlovinyáki pusztá**ról Verőcze megyében *Glembay Károly* mérnök úr jelentést tett az arch. bizottmányhoz némely arany lemezekről, melyek nevezett helyen találtattak. Minthogy ezen lelet sokkal érdekesbnek látszott, mintha csak egyszerű megemlítésével meg lehetne elégedni, Glembay úr a részletek közlésére felszólítatott. Ezen felszólításnak szívesen engedvén, ilyen forma tudósítást vettünk: 1861-dik [Römer lapalji megjegyzése: Az évre nézve Glembay úr adatai nem egyeznek, mert különböző jelentéseiben ezen lemezek találása az 1861-iki 1863 és 1864-iki évre tétetik] év tavaszán több tényei legény kukoricza kapálással volt elfoglalva, kik közül az egyik a *várhovi* dombon álló régi kútból [sic!] víz ivás miatt lehajolt, a föld színétől mintegy két lábnyira oldalt egy üregben valami csillamlót látott, és 6 darab aranylemezt húzott ki onnan, melyet a helybeli zsidónak 40 váltó forintért el is adott. Ki tudatván a dolog a helybeli jegyző közbejárására Dávidovics Lázár szolgabíró úr által kényszeríttetett a zsidó, hogy a műtárgyakat kiadja, melyekből 3 darabot Adamovics János földbirtokos úrnak, 3 pedig [sic!] a találónak ítélt a megyei hatóság.

A földes úr hitvese és menyei közt osztá el a kincset, melyek közül Adamovics Lászlóné engedé meg darabjának lerajzolását; a tényei paraszt legény pedig 400 v. forintért adta el részét Eszéken a nélkül, hogy a vevő nevét közlené.

E helyen hajdan sziget volt, mely csak 1853-ban lecsapoltatás után tétetett szárazza" (*Römer* 1865, 74). – Egyelőre ennyit idézünk a levélből, amelynek további részleteire még visszatérünk. A levelet, illetve Römer írását, teljes terjedelmében újraközli Makkay János is, *a lelőhelyet közlő kövérbetűs cím elhagyásával* (*Makkay* 1985/1, 160–161).

Az eddigiekben említett helységnevek, Eszék és Orlovinyák kivételével, hibás magyarsággal íródtak. Nyilván Glembay követte azt a múltszázadi gyakorlatot, hogy a helységnevek (és gyaníthatóan a személynevek) szerb-horvát alakját magyar helyesírásba tette át. Cepin magyarul nem Csepin, hanem Csepén (A Magyar Szent Korona Országainak Helységnévtára 1913, Bp 1913, 1390), de még ennél is jobb az 1860-as években használt Csepény. Tenje, – ma: Tenja – magyarul nem Ténye, hanem Tenyő (uo 1661–62), még helyesebben Tényő. A Várhov nyilván a Verhova elferdítése, míg az Orlovinyák az Orlovinjak pontos átírása.

A szerb-horvátul Orlovinjak nevű pusztából kettő van Tenja déli határában, a közelebbi, kissé délnyugatra a gorni, a távolabbi, pontosan délre a dolni. A kettő közül a pontos lelőhely az, amelyiken a Várhov/Verhova domb s rajta egy régi kút található.

A lelőkörülményekről illetve a lelőhelyről Glembay beszámolója egyértelmű. A Tenja/Tényőhöz tartozó pusztán tényői legények kapáltak. Az egyik tényői legény ekkor találta a kút üregében az aranylemezeket. A tényői legény a helybeli (tényői) zsidónak adta el először a leletet, akitől a helybeli (tényői) jegyző bejelentésére Davidović Lazar főszolgabíró (az eszék/osijeki) kobozta el az aranyakat. A (Verőce) megyei hatóság a fennálló törvények értelmében kétfelé osztotta a leletet. Egyik felét a földbirtokos Adamovics Jánosnak (az orlovinjaki puszta tulajdonosának), másik felét pedig a találónak, a tényői/tenjai paraszt legénynek ítélte.

Némileg bizonytalan, mikor is történt mindez, hiszen a leletről és a lelőkörülményekről Glembay csak utólag s másoktól értesült. Biztos azonban, hogy a tenja/tényői legény Eszéken eladott 3 korongja 1864 második felében már Bécsben volt, s maga Glembay is első híradásait még 1864-ben küldte a Régészeti Bizottmánynak. Az 1861. év minden bizonnyal elírás, avagy a 64 félreolvasása, a beszámolóban rögzített pergő események kizárják, hogy az aranylelet négy évig lappangott volna. A vármegyei ügyintézés azonban időt kívánt, idézést, tanúkihallgatást, helyszíni vizsgálatot, bizonyítást, vagyis a megyei ítélet tehető 1864. első felére. Következésképp az aranyleletet nyilván 1863 tavaszán találták, kukoricakapáláskor. Ez a valószínű magyarázat a Glembaynál szereplő s elfogadható kettős időpontra.

A két Orlovinjak puszta Tenja faluhoz tartozik (*6. ábra*). Maga Tenja Eszék/Osijek-től délkeletre fekszik, a városból közvetlen út vezetett s vezet ma is csak ide. Eszék/Osijekről egyenesen déli irányban halad az Antonovacon át Ernestinovoba vezető út, amely nyugat felől elkerüli az Orlovinjak-pusztát. Eszék/Osijekről nyugat felé kiindulva majd délnyugat felé kanyarodva Čepin-en át halad a Đakovoba vezető főút. Vagyis Čepin a korongok lelőhelyétől messze nyugatra, a harmadik határban fekszik, közvetlenül nem is lehet onnan kiépített úton Tenjara jutni, csak nagy kerülővel, Eszék/Osijekon át. Čepin-ről, mint lelőhelyről nincs szó Glembay levelében, nem az aranyak voltak čepiniek, hanem az adatközlő Glembay.

Rómer a következő években többször is írt az aranykorong-leletről. Először az őskori kerek aranylemezek közt szerepelnek nála „a *varhoviak* Eszék vidékén" (*Rómer* 1866, 41), majd a bronzkori lelőhelyek jegyzékében is: „Tótországban, Verőcze m. *Orlovinyáki pusztán*, aranylemezek. AK V. 74" (uo 123). Két évvel később ismét ír az aranylapokról „mellyek különféle nagyságban, a magyar nemzeti muzeumban ismeretlen lelőhelyről [Jankovich-korongok], majd *Orlovinyákon*, és ismét *Németújhely* [Wienerneustadt] mellett, *'an der langen Wand'* mellett fordulnak elő" (ArchKözl. VII, 1868, 159). – Nem volt éppen következetes (ld. „a varhoviak"), ám a múltszázadi szokásnak megfelelően (v. ö. pl. Bakod-puszta) mégiscsak a közvetlen lelőhely nevén említi legtöbbször a leletet. Más lapra tartozik, s ezért alább fejtem ki részletesen, hogy a 70-es években ő is beleesik a „csepini" csapdába. „Csepin" azonban tévedés volt, amelyet a valódi lelőhely elhallgatásával (*Makkay* 1985/1, 159–166), „módosításával" („A *csepini* felfedezésről Rómer Flóris számolt be" uo 213, 58. j.), vagy az „általános gyakorlatra"

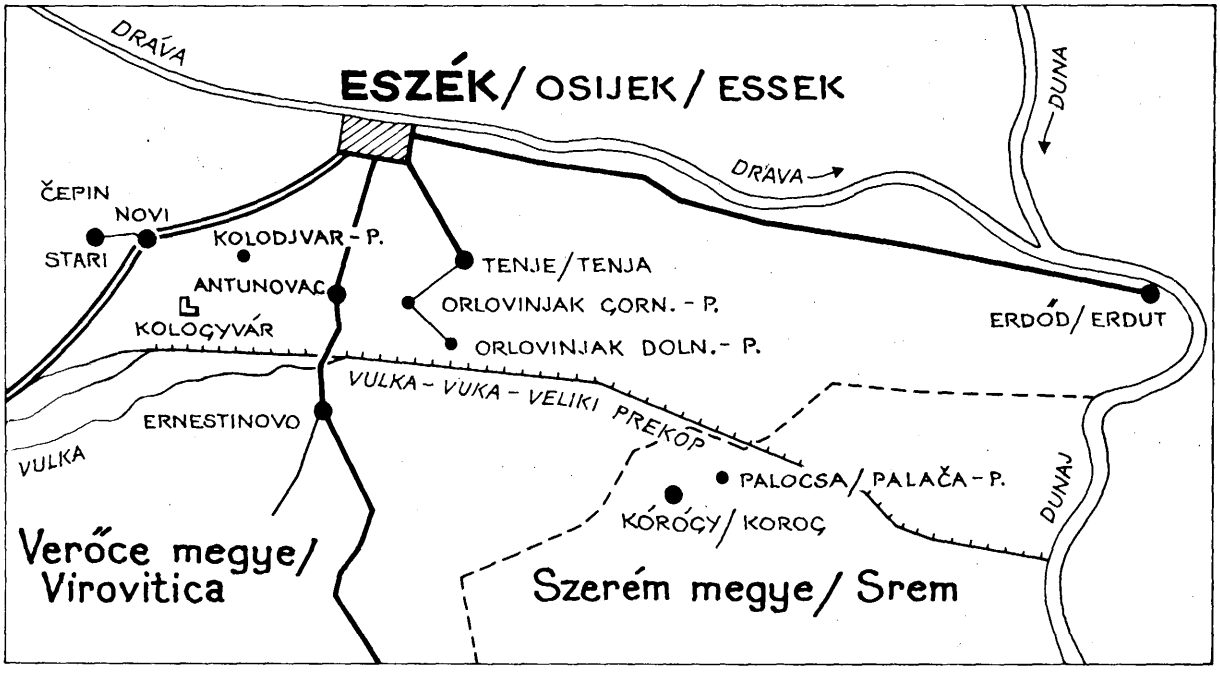

6. ábra. Tenja-Orlovinjak és vidéke vázlatos térképe a múlt században
Abb. 6. Übersichtsplan von Tenja-Orlovinjak und Umgebung im 19. Jh.

való hivatkozással (*Makkay* 1985/2, 5.) nem lehet s nem szabad az igazi lelőhely helyett használni.

Az aranykorongok ismert és pontos lelőhelye Tenja-Orlovinjak puszta. Nem hallgatható el, nem helyettesíthető semmivel s főleg nem másítható meg még a legtetszetősebb elmélet kedvéért sem.

***

A fejezet bevezetésében közölt akadémiai jegyzőkönyvből úgy tűnhet, hogy a régészet egy újsághirdetés nyomán szerzett hírt a tényői aranyleletről, s magáról a bejelentőről Glembay Károly „csepini" uradalmi mérnökről. Nagyobb baj, hogy ezt maga Rómer is így gondolta. Holott a valóság az, hogy Glembay előbb került kapcsolatba a Nemzeti Múzeummal, mint maga Rómer, aki éppen ezért nem tudott róla.

A Čepin/Csepény-i állami uradalom mérnöke attól fogva kezdett felfigyelni a régiségekre, miután a Vuka/Vulka balpartján elterülő óriási mocsárvilágot Čepintől a Dunáig lecsapoló Kolodjvar/Kologyvár–Palača/Palocsa csatorna (a mai Veliki prekop) 1853-ban elkészült, s nyomában egyre nagyobb területek kerültek szárazra. Mindezt meg is írja idézett 1865. márciusi levelében. Először pénzeket–érméket kezdett gyűjteni, gyűjteményéből 22 darabot már 1861. aug. 9-én a Nemzeti Múzeumnak ajándékozott (RN 70, 1861, 1–12. tételen római, középkori és újkori érmek. Lelhely: Palacsai és Kologyvári mocsárban, Verőcze megyében. Glembay Károly ajándéka). A pénzek kíséretében levelet is küldött, ezt azonban még Érdy János kapta meg s majd Ipolyi Arnold fog róla megemlékezni.

Régészeti érdeklődése tehát csupán felújult, amikor Rómer újságközleményét elolvasta. 1864-ben több levelet is írt a Régészeti Bizottmánynak. Az egyikben Kologyvár és környéke „a csepini uradalomban Slavoniában" leleteiről számolt be, egy másikban Erdőd/Erdut váráról s egy gyanúsan korainak tűnő középkori feliratról értesítette a bizottmányt (*Rómer*, ArchKözl V, 1865, 68, No. 776, No. 777), egy harmadik szerint „Szelistyén (a csepini határban, Slavoniában)" . . . „a föld alatt nagyszerű romok vannak . . . miből Glembay úr sejdíti, hogy valaha a templom itt állhatott" (uo 79–80, No. 790), s csupán a negyedik szólt, először röviden, a tenjai aranyakról.

Úgy látszik, Glembay az Archaeologiai Bizottmány viszontérdeklődését nem találta kielégítőnek, mivel legközelebb már a Magyar Történelmi Társulat 1867. decemberi ülésén olvassák fel levelét: „Glembay Károly úr, szerémvármegyei alapító és választmányi tag . . értesíti a társulatot, hogy ő a múlt nyár folytán a szlavóniai palocsai és korogyvári mocsárok vidékén több érdekes romra akadt . . Ezek közül a korogyvárit Glembay úr pontosan felmérte, s alaprajzát elkészítvén, részletes leírásával egyetemben beküldendi a társulatnak. A többi romok alaprajzi felvételére is megtette már a lépéseket", továbbá egy 1582. évi okmányt küldött be stb. (Századok 1, 1867, 413). Rövidesen újból jelentkezik. A társulat 1868 április 2-i ülésén „titkár felolvassa Glembay Károly v[álasztmányi] tagnak a Kologyvár–Palocsa vidék" történelméről, régészetéről írott értekezését, „mely a Szerémség ama nevezetes tájának egész kis monográfiája" (Századok 2, 1868, 263). – Jókora tévedés van ezekben a híradásokban, amely azonban nem Glembaytól, hanem a Történelmi Társulat közismerten nem valami pontos titkárától, Thaly Kálmántól származik. Thaly a térképre pillantva úgy találta, hogy Kórógy falu (Palocsa közelében) Szerémvármegyében van, ennek nyomán a Verőce-megyei Glembayból, adataiból, leleteiből, tevékenységéből szerémségi adatokat csinált, Glembay Kologyvárából pedig Szerém-megyei Korog/Kórógyot. Glembay Kologyvára valójában Verőce-megyében, Čepin közelében, a csepini uradalom területén feküdt, nem messze a ma is létező Kolodjvar pusztától. Mindkettő Eszék/Osijektől délnyugatra van.

A továbbiakból megtudjuk, hogy Kologyvárról Glembay úr „pompás. színezett rajzokban mérnöki pontossággal . . . pontos rajzot és térképet" készített „mely az egész kologyvár–palocsai mocsár környékét, faluit, s az ingovány szigetjein a közelebbi lecsapolás alkalmával előtűnt . . . régi erődök helyeit stb. ábrázolja." A Kologyvárban Glembav ásatást is végzett s „27 darab régiséget is szíves volt beküldeni. Ezeket Rómer Flóris mutatta be" [római téglák, edények, XVI–XVII. századi leletek, – sajnos nem kerültek be a Nemzeti Múzeumba]. „Glembay tagtárs úrnak" ezúttal a Történelmi Társulat fejezte ki köszönetét (Századok 2, 1868, 263).

Az utolsó híradás az idős mérnök elhunytát jelenti, nekrológját Rómer Flóris írta:

„Glembay Károly uradalmi mérnök Csepinben (Verőcze m) f. év május 25-én elhunyt. Nem sajnálhatjuk eléggé e derék tagtársunkat, ki Szlavóniában egy maga vett részt a történelmi és archaeologiai törekvésekben azáltal, hogy értekezésekkel, okmány- és régiség-gyűjteményekkel bizonyítá nevezett ismeszakok iránti hajlamát. Köszönettel vennők, ha arcképét és rövid életrajzát a tervezett Archaeologiai Album számára megkaphatnánk" (ArchÉrt III, 1870, 287–288).

Mindez kicsit más, mint a Glembay Károlyról többezer példányban olvasható különös jellemzés. Amely szerint a „varasdi gyilkos" rokonaként „a magyarokhoz szított", ezért fordult volna „bejelentésével a mi Akadémiánkhoz" (*Makkay* 1985/1, 159). A tényői korongoknak azonban alighanem jobb lenne, ha valóban alkalmi fel- vagy bejelentővel állnánk szemben. A vázlatszerű adatokból ugyanis a gyönyörűen és pontosan rajzoló, precíz adatokkal és méretekkel dolgozó mérnökben egy magára hagyott, elkeseredett, történész–régész hajlamokkal megvert idős férfi portréja bontakozik ki. Levelekkel ostromolja a fővárosi intézményeket, de sosincs a válaszszal megelégedve, nagy célját, lelőhelyei szakszerű

kutatását nem tudja kiharcolni. Régészeti–történelmi adatai kissé megszállott amatőrre vallanak, kritikával kell ma is olvasnunk őket. Kritikával olvasta már Rómer is. Egyetlen szót sem fűz ugyanis hozzájuk, a következő lapon, Glembay levele folytatásában viszont szószerinti fordításban közli a bécsi „B. Sacken Ede" leírását az Eszékről időközben Bécsbe került három korongról. Rómer alighanem biztos volt benne, hogy ezek azonosak a tényői legény korongjaival s csak azért nyilatkozik óvatosan, hogy ne kelljen Glembayval és levelével vitatkoznia:

„Három hasonló korong, így folytatja Sacken, Eszéknél Slavoniában találtatott, valószínűleg azokat érti, melyeket a tényei paraszt eladott" (*Rómer* 1865, 75). A továbbiakkal kapcsolatban azonban forduljunk közvetlenül Eduard Sackenhez.

Eduard von Sacken eredetileg a bécsi akadémia 1865. évi 49. számú Sitzungsberichtjében jelentette meg a Die Funde an der Langen Wand bei Wiener-Neustadt c. dolgozatát, mely azonban egyidejűleg újraszámozott 28 lapos külön kiadványként is megjelent. Az utóbbit idézzük, azt a példányt, amelyet Rómer is használt. A tudományos kommunikáció akkori gyorsaságáról annyit, hogy Rómertől lefordított részletei az Archaeologiai Közlemények 1865. évi I. füzetében jelentek meg. Nem kevésbé gyors volt akkoriban a leletek közzététele.

1864 nyarán találta ugyanis két stollhofi pásztorfiú (ma ez a lelet és a lelőhely neve, így használom, ha nem régi közleményt idézek) azt a nagy réz- és aranyleletet, amelynek nyomán először merült fel az őskrégészetben a Kupferalter-Rézkor fogalom. A részletek ismertetése után tér át Sacken a stollhofi nagyobb és kisebb aranykorong részletes leírására. Ezt is átveszi Rómer s egy helyen ki is egészíti: „Valamint az *orlovinyáki* lemezen, úgy itt is a szélén két-két lyuk látható", itt „Glembay úr pontos rajzával" veti össze Sacken rajzos ábráit (*Rómer* 1865, 75, *Sacken* 1865, 16–17, 12–13. kép). A stollhofi korongokat leírva, Sacken így folytatja:

„Drei sehr ähnliche Scheiben (t. i., mint a stollhofiak) wurden bei Essek in Slawonien gefunden; *sie haben* (t. i. a három eszéki korong!) *fast genau die gleiche Grösse*, und zwar die der grösseren der beschriebenen (itt a nagyobb stollhofi koronghoz hasonlítja őket), aber *die Buckeln sind höher* und schärfer herausgetrieben *und zugespitzt*, am Rande haben sie ebenfalls (t. i. ismét, mint a stollhofiak) drei Perlenreihen, aber die bandartigen Reihen (itt ismét a stollhofiakról, vesszőköteg-szerű belső díszítésükről van szó) fehlen; sie sind auch jede (t. i. *ismét* mint a stollhofiak) mit zwei Paaren von Löchern versehen, die so genau an derselben Stelle stehen, dass wenn man eine dieser Platten auf die grössere von der langen Wand legt, man durch alle Löcher durchsehen kann. Man wäre hier nach versucht zu glauben, dass alle von derselben Hand herrühren" (*Sacken* 1865, 18). Alább egy részletet mégegyszer összevetett: „Die dreizahl der Buckeln keine zufällige da sie sowohl bei unseren beiden, als bei den drei slawonischen bei sonstigen Verschiedenheiten constant erscheint" (uo. 22).

Sacken, a korabeli Európa legnagyobb ősrégésze, Hallstatt egyik ásatója és első publikálója (1868), a bécsi Münz- und Antiken-Cabinet „őre" sokezer régészeti és művészeti tárgy ismerője és szakszerű leírója (egy évvel később fog megjelenni a „Sacken-Kenner" a k. k. Régiségtár mindmáig használt nagy katalógusa) gondos megfigyelő volt s tudta mit ír.

Három majdnem pontosan egyforma nagyságú aranykorongot forgatott a kezében. Méretük a 13,8 cm átmérőjű 1. stollhofi koronghoz állt közel, mindhárom jóval nagyobb volt a 10,6 cm átmérőjű 2. stollhofi korongnál. Nagyon hasonlítottak egymásra, csaknem mindegy volt hogy a három közül melyiket helyezi a nagyobb stollhofi korongra, a két-két lyuk pontosan fedte egymást, át lehetett rajtuk látni. Már Sacken arra gondolt, hogy az eszéki korongok ugyanazon kéz alkotásai, különlegességük az erősen kiugró, hegyesedő, mellszerű bütyökdíszítés.

Rómer azonban észreveszi a különbséget is. A Bécsbe jutott eszéki korongok szélét hármas gyöngysor díszíti, míg „Glembay úr pontos rajzán nem gyöngyök hanem ⦚ vonalok tűnnek fel", a mérnök rajzművészetét ismerve biztosak lehetünk benne, hogy hajszálpontosan lerajzolta az Adamovics Lászlónénál látott korongot. És kínos pontossággal leméricskélte. Adatait átszámítva Glembay korongjának átmérője 12,29 – 12,53 cm között váltakozott, vagyis ismét a stollhofi nagyobb, 1. számú koronghoz állt jóval közelebb. Glembay szerint is Adamovicsné korongja „a középső nagyságúak közül való". Ám ha ez igaz, s biztosan igaz, akkor *ezekből négy darab került elő*, hiszen a Sacken-félék is ugyanilyenek.

Itt kell idézni Glembay leírását, amely nem egyéb rosszul sikerült elméletnél: „A lemezek nem voltak egyenlő nagyságúak; a 2 nagyobb darab 18 aranyat nyomott, a középső kettő 14 $^{1}/_{2}$ aranyat, a legkisebb pedig 10 $^{1}/_{2}$ aranyat, együtt véve tehát 86 darab aranyat" (*Rómer* 1865, 74). – Sajnos e közlés forrását nem ismerjük. Nem tudjuk mennyi származik belőle Adamovicsnétől, mennyi a népi folklórból s mitt tett hozzá maga Glembay. Ami biztos belőle, az Adamovicsné korongja, ennek súlya átszámítva 50,57 grammot tesz ki. Ez a korong – mint alább kiderül – ma is létezik.

Elképzelhetetlen, hogy Rómer ne vette volna észre a Glembay és Sacken féle leírások közti kiáltó ellentétet. Biztosan észrevette! – azért közli kommentár helyett Sacken szövegének fordítását.

Mindebből következik, hogy azok a kísérletek, amelyek kizárólag Glembay levelére támaszkodva szeretnék azonosítani a tenjai korongokat, eleve kudarcra vannak ítélve.

***

Bár Sacken egy szóval sem említi, a bécsi korongok további sorsából kiviláglik, hogy a tényői legény Eszéken eladott korongjai közvetve vagy közvetlenül a

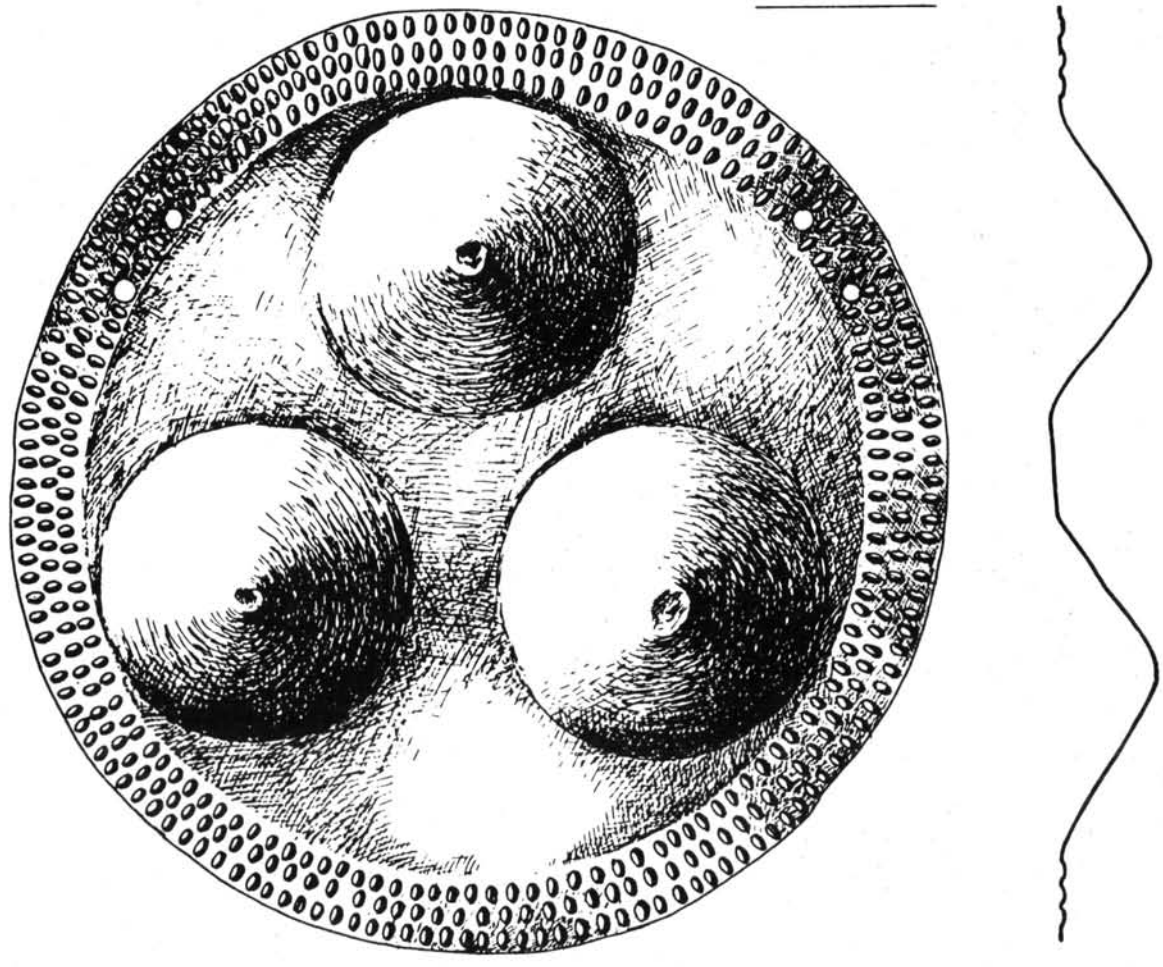

7. ábra. Tenja-Orlovinjak. Egger 2. aranykorongja. MNM. Term. nagys.
Abb. 7. Tenja-Orlovinjak. Die 2. Goldscheibe von Egger. MNM. Nat. Gr.

k. k. monarchia akkori legnagyobb régiségkereskedőjének, az Egger-Testvérek cégnek a birtokába jutottak. Sackennak nyilván a cég bécsi üzletét vezető Egger Sámuel mutatta meg a korongokat. Hogy vételre felkínálta-e arról nem szól a fáma, lehet, hogy csak meghatározás céljából vitte be őket a múzeumba. Üzlet mindenesetre nem jött létre, valószínűleg azért nem, mivel Eggerék eleinte együtt akarták eladni a három korongot s árukat nagyon sokra tartották, Glembay leveléből következtetve maguk is borsos áron jutottak hozzá. Végül is a korongok a Gebrüder-Egger Opernringen lévő üzletéből átvándoroltak az Egger-Testvérek cég Egger Dávidtól vezetett pesti Deák utcai (ma: a Deák Ferenc utcának a Vigadó-háztömbbel párhuzamos rövid szakasza) üzletébe. Itt azonban úgy látszik még kevesebb sikerrel próbálkoztak együttes áruba bocsátásukkal. Így szánják el magukat végül a külön-külön eladásra.

Egger 1. korongja

1867-ben Budapesten vásárolta a berlini Staatliches Museum für Vor- und Frühgeschichte az Egger cégtől. A 4010. leltári számon lelőhelyként csak Ungarn szerepel. Ezt a leletet – tudtunkkal – soha nem közölték, s valószínűleg elpusztult a II. Világháború idején. Fényképet sem sikerült róla szereznünk, ám Sacken leírásából biztosak lehetünk benne, hogy az alábbi 2. korong hibátlan szépségű párja volt (*Mozsolics* 1968, 29, 181. j.).

Egger 2. korongja

Az eladás sorrendjében valószínűleg ez volt a harmadik. 1877. június 14-én vásárolta meg a Nemzeti Múzeum akkor még Römer Flóristól vezetett Régiségtára Egger Samutól:

> 80,1877,1. Aranylemez (őskori ruhadíszítmény). Köralakú, szélén háromszoros kidomborodó szegélydísszel, a közepén három kúpidomú halommal, átm: 12,5 cm, magassága 1,5 cm. Súlya: 13 $^{11}/_{16}$ arany, 48 gramm [pontosan átszámítva: 47,92 g]. 1 db. – Lelőhely adat nincs feltüntetve (*7. ábra*).

Mivel a leltárnaplóban a korongról (= Pulszky 4.) rajz szerepel, az 1958. évi revízió sikerrel azonosítot-

ta. Első fényképe a Klösz-féle 1878. évi MNM 1. táblán (v. ö. ArchÉrt XII, 1878, 265 a második fotózásról)

Egger 3. korongja

Valamikor az 1860/70-es években Kárász Géza szegedi gyűjtő vásárolta meg vagy cserélte el. A Kárász-gyűjtemény 1893. évi aukciójával kapcsolatban Hampeltől értesülünk arról, hogy a Nemzeti Múzeumtól a Kárász-gyűjteményből átvett népvándorláskori aranyak annakidején „a budapesti régiségkereskedőtől" (= Egger-Testvérek) kerültek Szegedre (*Hampel* 1897, 309). Valóban, a szóbanforgó aranyakat (*Hampel* 1897, 202. t. 1–4) 1890-ben még a Kárász-gyűjtemény fényképes katalógusában láthatjuk (*Diner* 1890, II. t. 5–7, 9), ugyanezeket 1884-ben is Kárász Géza állította ki az Ötvösmű-kiállításon (ÖM 76, No. 11–13 és No. 56). Hogy valóban Eggeréktől származtak, annak döntő bizonyítéka, hogy a Kárász-gyűjtemény unikális típusú hunkori aranycsatjának a párját 1891-ben még Eggerék viszik Londonba (*Egger* 1891, No. 202). Akkor ugyan nem sikerült eladniuk, 1900-ban azonban Budapesten Eggeréktől vásárolja meg a British Museum (MLA 7–14,2, *Smith, R. A.*, A Guide to the Anglo-Saxon and Foreign Teutonic Antiquities in the British Museum, London, 1923, 152). – E kitérőből megtudtuk, hogy az Egger-cég Kárász Gézának szállítója volt.* A Kárász-féle korong esetében ennek fontos bizonyítéka még, hogy kis sérülésétől eltekintve, pontos párja a Nemzeti Múzeum Egger-féle korongjának:

> „Scheibe. Gold. Getriebene Arbeit. Die kreisrunde Scheibe hat in der Mitte drei stark herausgetriebene konische Buckel. Sie ist von drei getriebenen Perlenschnüren umsäumt. An zwei Seiten je zwei Löcher zum Befestigen als Schmuckstücke. Gefunden in Ungarn. Gewicht 57,5 gr." (*Diner* 1890, 5, No. 4. Taf. I. 2.) (*8. ábra.*)

Hat évvel korábban ki volt állítva az Ötvösmű-kiállítás rézkori aranyak vitrinjében:

> 6. Korong. Arany. Hasonló a 2. és 3. számhoz. Magyarországi, közelebbről ismeretlen lelhelyről. Kiállítja Kárász Géza (ÖM 11).

A hivatkozott párhuzamok közül az egyik az Egger-féle 2. korong, a másik a Nemzeti Múzeum Ráth György-féle korongja (Pulszky 3–4.), a lakonikus leírás tehát indokolt volt.

Sajnos a korong *pontos* átmérőjét sem a Diner-féle katalógusból sem a későbbi közlésből nem lehet kiszámítani, – a közzétett 1/2 méretű fényképekből 13–11 cm-es átmérőt kapunk, az előbbi áll közelebb a valósághoz. Korongunk, Diner adata szerint, súlyosabb, mint a Nemzeti Múzeumba jutott párja, ez a néhány milliméteres méretkülönbségből adódhat.

Amikor 1893 őszén a Kárász-gyűjteményt áruba bocsátják, Hampel nem veszi meg a korongot (más, Kárásztól származó, főleg koraközépkori ékszerek az RN 107, 1893. számon, v. ö. még ArchÉrt 14, 1894, 86), így az 1893. után és 1905. előtt Marc Rosenberg karlsruhei gyűjteményébe jutott. Fényképét R. Forrer közölte 1905-ben és 1907-ben (*Forrer* 1907, 293–294, Taf 71. 1.), mint „Oesterreich–Ungarn"-ból származó „bronzkori–Hallstatt-kori" leletet. A Kárász-gyűjteményből és a Rosenberg-gyűjteményből közzétett fényképei, kivált a korong sérülései, bárkit meggyőzhetnek arról, hogy azonos példányról van szó (*8. és 9. ábra*). Jelenlegi őrzési helyét nem ismerem.

Bár a berlini korong pusztulása fájdalmas, bízvást elhihetjük Sackennak, hogy nagyjából olyan volt, mint a meglévő illetve ismert Egger-féle korongok. Az a korong, amelyet a stollhofi 1. koronggal összemért, az Egger 1–2. korongok valamelyike lehetett. Az utóbbin valóban ott s egymástól olyan távolságra található a két-két lyuk, mint a stollhofin. Az Egger 3–Kárász-féle korong aligha lehetett átkukucskálás tárgya, hiszen éppen a lyukak sérültek, nyitottak.

Felmerül a kérdés, ha Egger Sámuel Sackennek még elárulta, hogy a három korong Eszék környékéről származik, miért nem közli ezt eladásukkor is. A logikus válasz az volna, hogy üzleti érdekből. Eggerék megbízottja nyilván értesült arról, hogy a tényői legény egy nagyobb aranykincs egyik felét adja el neki, nyilván a többit is szerette volna megszerezni. Bécsben, miután kiderült, hogy üzletre nincs kilátás, annyit még elmondhatott, amennyit elmondott. A Königreich Ungarn területén azonban más viszonyok uralkodtak, kivált 1867-től az Österreich–Ungarn létrejöttekor. Nagy és gazdag rivális gyűjtőkkel (Ráth György, Szalay Ágoston stb.) kellett vetélkedni, mint kiderül: joggal tartottak tőlük. Mindhárom korongot Budapesten adta el, tehát hallgatott a forrásról.

Mindez azonban így túl egyszerű s logikus lenne, az Egger-Testvérek lelke ennél jóval bonyolultabb volt: a lelőhelyek ismerésén, nem ismerésén, összekeverésén, elfelejtésén át a tudatos meghamisításig terjedt. Csak néhány példát. Az Egger Sámueltől 1866-ban Dunaföldváron a találótól megvásárolt római arany fülbevaló-pár (*Hőke L.*, ArchÉrt II, 1870, 312 a lelőhelyről és az ügyletről) még meglévő egyik darabját negyedszázaddal később Londonban a pontos lelőhellyel árvereztetik (*Egger* 1891, No. 207). Az Eggerék fellépését megelőző évtizedek példátlanul rámenős gyűjtőjétől, báró Graffenried-Burgenstein Emmanuel százados gyűjteményéből megszerzett Vilyvitány lelőhelyű szépséges bronz-

*Ez munkánk első korrektúrája idejére szerencsésen bizonyítást nyert. A Kárász-gyűjteményből megszerzett őskori és népvándorláskori aranyak leltári jegyzékének (RN 107, 1893, 1–6) legvégén apróbetűs megjegyzés olvasható. Eszerint *valamennyi* aranytárgyon miniatűr ET bélyeg található, a leltározó szerint Egger és Társa [pontosabban 1890-ig: Egger-Testvérek] „czégbélyege, kitől azokat Kárász vette meg".

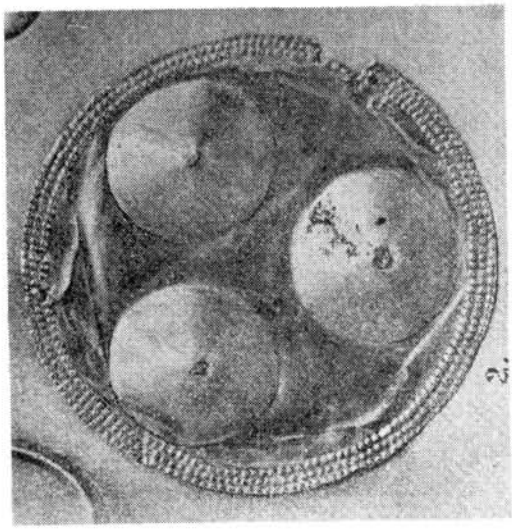

8. ábra. Tenja-Orlovinjak. Egger 3. aranykorongja a Kárász-gyűjteményben. Diner nyomán. Kicsinyítve.
Abb. 8. Tenja-Orlovinjak. Die 3. Goldscheibe von Egger in der Sammlung Kárász. Nach Diner. Verkleinert.

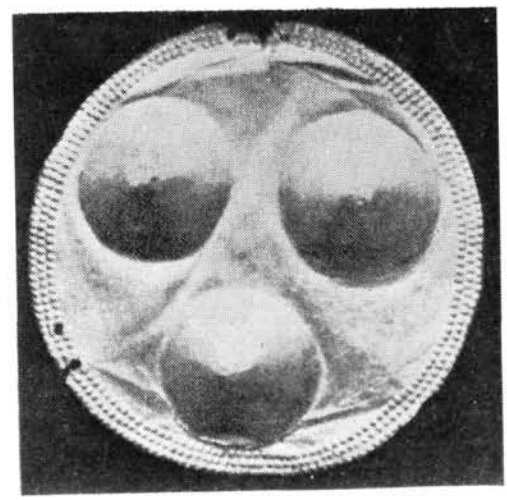

9. ábra. Ugyanaz M. Rosenberg gyűjteményében. Forrer nyomán.
Abb. 9. Dieselbe in der Sammlung-Rosenberg. Nach Forrer

kincset (*Kenner* 1860, 369–370, 60–64. kép, Ua, Kny 145–146, 60–64. kép) viszont teljességgel szétszórták, nagyjából azonosítható darabjai az Egger 1891. katalógusban a 34. és 158. számon Mármaros, a 60. és 141. számon Erdély, a 65. számon Pápa hamis lelőhellyel szerepelnek. Az erdélyi Oláh-Pián faluban (Szeben m) talált aranyfibula (*Kenner* 1863, 321, 60–61. kép, Ua, Kny. 130, 60–61. kép, *Ipolyi Arnold,* ArchKözl II. 1862, 231, No 65 – mindketten a nagyszeben-szenterzsébetfalvai *J. M. Ackner* elsődleges híradása [JCC=JZK 1, 1856] nyomán) 1878/79-ben Egger Dávid budapesti üzletében a délbihari Rézbánya (*Hampel J.,* ArchKözl XIII, 1879, 63 és rajz), Londonban pedig már csupán Transilvania lelőhellyel futott (*Egger* 1891, No. 200). Egy germán ezüstlemez fibulát 1879. május 24-én Egger Dávid Kassáról származóként mutatott meg Hampelnak (*Hampel,* ArchKözl XIII, 1879, 45), ugyanezt 1884-ben az Ötvösmű-kiállításon magyarországi ismeretlen lelőhelyűként állította ki (ÖM 82, XII. 82), Londonban pedig Karlsburg = Gyulafehérvár lelőhellyel árvereztette (*Egger* 1891, No. 560). Ha az utóbbi esetek talán a tudatlanság vagy rendetlenség számlájára írhatók is, nem mondható el ugyanez a londoni 193. tételről, amely „Sz Endré" lelőhellyel kínált egy nagy méretű avar gúla csüngős arany fülbevalót. De csak Londonban veti be a közismert avar lelőhely nevét (ahonnan valószínűleg semmit nem szerzett), amikor ugyanezt többedmagával még Budapesten állította ki (ÖM 85, No. 100), óvakodott lelőhelyet említeni. Aligha fogjuk hát valaha is megtudni, miért tagadta le Budapesten korongjai megszerzési helyét, ám nyilvánvalóan tudta. Bizonyság rá, hogy Sacken előtt elszólta magát.

Kárász Gézát, mint a korabeli gyűjtők nagyrészét, amúgy sem nagyon érdekelte a közelebbi lelőhely, katalógusában az Ungarn vagy Siebenbürgen megnevezés a leggyakoribb. Még olyan esetben sem mindig ad lelőhelyet, amikor kivételesen tudta. Így gyűjteménye fentebb említett 2 hunkori aranycsatjáét, amelyeket történetesen éppen Szeged vidékén találtak (*Pulszky F.,* ArchÉrt XIII, 1879, 32).

Az Egger/Kárász/Rosenberg korong azonosítása számos nehézséget old meg. A rézkori szakirodalomban először J. Jísltől felfedezett Rosenberg-korongot Makkay János korábban, egy az oxfordi Ashmolean Museumnak 1974-ben megvételre ajánlott koronggal együtt, külön lelet részének tartotta (*Makkay* 1976, 187, 24. kép, – rajz Forrer nyomán) „probably Transdanubia" származással. Újabban kitűnően ráérzett, hogy a Rosenberg-korong valamelyik „csepini, közepes vagy kisméretű" koronggal lehet azonos, de a Diner-katalógust nem ismerve, kénytelen volt tovább találgatni. Így lesz nála egy és ugyanazon korongból két különböző méretű külön lelet: „Kárász Géza 2. korongja" (1985/2, Cat. 15) és a Rosenberg-korong (Cat. 19), – mindkettő ismeretlen lelőhellyel.

Az Adamovics-féle korongok

Glembay Károly csupán egyetlen korongot látott, mért meg s rajzolt le, azt, amely az osztozkodás után Adamovics Jánostól Adamovics Lászlóné birtokába került. Mivel a rajz – feltehetőleg színezett rajz – sajnos egyelőre lappang, a pontos leírásra kell támaszkodnunk. Glembay hangsúlyozza, hogy a lemezt díszítő dudorok „mellszerűen" hegyesedő „kúpok, melyek csucsai egyenoldalú háromszögben állanak". – Ez a tenjai korongok jellegzetessége, semmiféle más korongon nem található meg ugyanígy. Fontos ismertetőjegye még a karima háromsoros zeg-zug minta

díszítése, a „köröskörülfutó, háromszor tört vonalból font karima", amelyet Rómer Glembay rajza nyomán átrajzolva közöl (*Rómer* 1865, 74–75). – Ilyen szegélydísz az Egger-féle korongokon nem található, Sacken sem ír róla.

Még egy pillanatig Glembaynál időzve: beszámolójából kétségtelenül kiviláglik, hogy a megyei hatóság az aranykincset a találó és a földbirtokos közt *fele-fele* arányban osztotta el, kisebb aranykincsek esetében 1867. előtt ez volt a hivatalos gyakorlat. A lelet *egyik fele* tehát Adamovics János földbirtokoshoz került. Ebből a feléből juttatott egy közepes méretű korongot menyének, Adamovics Lászlónénak, egyedül ezt látta Glembay. Megfelelhet a valóságnak az is, hogy az egész kincs összsúlya nem érte el a 90 aranysúlyt, Glembay 86 aranynak (= 301 gramm) írja.

Adamovics 1. korongja

Egger Sámuel jól ismerte az akkori földbirtokosokat, Adamovics János és neje nem sokáig őrizgette a maga aranylemezét s nem állt ellent az ügynökök csábításának. Jópénzért megvált tőle s a korong – nem tudni milyen úton-módon – az ország akkori leggazdagabb gyűjtőjéhez Ráth Györgyhöz került. Ráth azonban egy számunkra homályos üzleti akció keretében már 1871. szeptember 2-án megvált tőle s különböző, későbbi aranyékszerekkel együtt a Nemzeti Múzeumnak juttatta:

233, 1871,1. Három domborulattal ékes nagy kerek aranylemez, melynek belső köre szemcsés, a második és szélső vonalkás. Aranylemez átm.: 14 cm. Szerzemény a. m. n. muzeum költségén Ráth Györgytől (*10. ábra*).

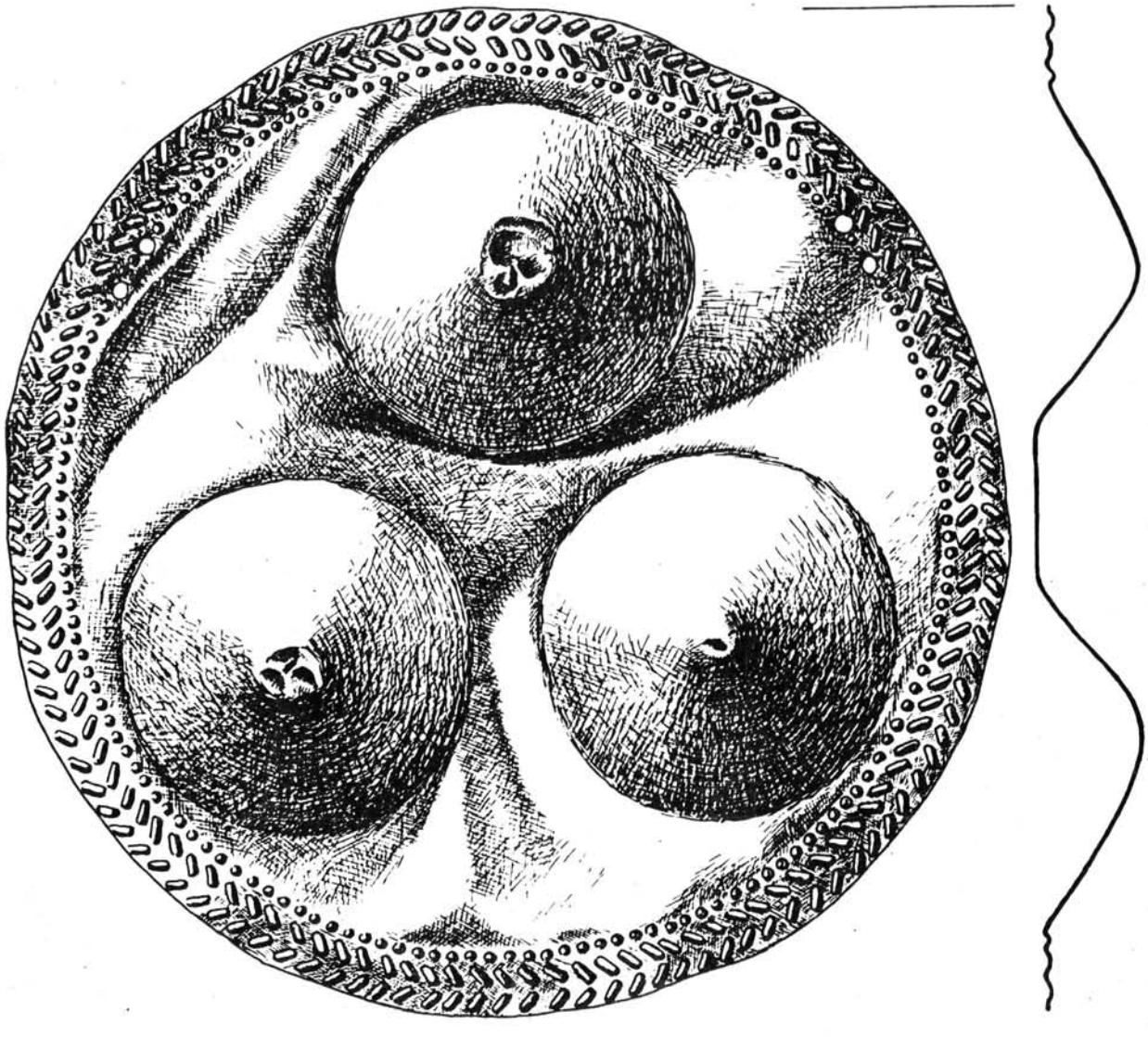

10. ábra. Tenja-Orlovinjak. Adamovics 1. aranykorongja a Ráth-gyűjteményből. MNM. Term. nagys.
Abb. 10. Tenja-Orlovinjak. Die 1. Goldscheibe von Adamovics aus der Sammlung Ráth. MNM. Nat. Gr.

A kissé homályosnak tűnő belső és szélső „kör" kifejezés a hármas szegélydísz kevéssé sikerült leírása.

Lelőhely ugyan nincs feltüntetve, ám az ügyletet lebonyolító Rómer nyilván sejtette – ha másból nem a szegélydíszből – hogy a „csepini" Glembaytól leírt egyik korongról van szó. Párja vagy más hasonló korong nem volt a Ráth-gyűjteményben, 1876-ban, amikor Ráth 3 vitrinben kiállítja őskori kincseit, nincs köztük rézkori arany (*Hampel* 1876, 143–146).

A mind a jelen pillanatig azonosítatlan Ráth-féle korong azonos a Nemzeti Múzeum 103,82 g súlyú nagy korongjával, Pulszky 3. korongjával. Új leltári száma: 68,24,128. Az első jó fényképet Klösz György készítette róla (MNM 1876. évi fényképsorozat LVI. tábla 44., v. ö. az ArchÉrt XI, 1877, 23. beszámolót a fotómunkákról), jó fényképe jelent meg az Országos Iparművészeti Múzeum galvano-másolatok képes lajstromában (Bp 1908, No. 46), Pataynál nem szerepel, Makkay 1985/1 a 37. képen balra lenn közli fényképét.

Újabb munkájában Makkay észreveszi, hogy a korong „feltűnően azonos" a „csepiniekkel", ám Glembay adataival össze nem egyeztethető súlya miatt (Glembaynál a legsúlyosabb korong 63 g) az azonosságnak még a lehetőségét is kizárja (*Makkay* 1985/2, 9–10), jegyzékében „tökéletesen ismeretlen lelőhellyel" szerepel (uo 20, Cat. 13). – Hiba volt azonban mindenben Glembaynak hinni.

A Ráth-féle korong nem lehetett Egger, következésképpen Sacken kezében sem. Bár mérete a legközelebb áll a stollhofi 1. nagy koronghoz (ám valamivel *nagyobb* annál!), súlya sem sokkal marad el tőle, a felfüggesztés számára fúrt 2–2 lyuk között sokkal kisebb a távolság, mint a stollhofin, – összetéve nem lehetne átlátni rajtuk! – A továbbiakról az Adamovics-korongok összefoglalásában.

Adamovics 2. korongja

A Glembaytól lerajzolt s leírt korong a Rómertól közzétett hármas zeg-zug mintás kerettel sokáig nem került régiségkereskedő kezére, családi ékszerként évtizedekre nyomaveszett. Az 1930-as években budapesti régiségkereskedő (Mauthner László?) birtokában feltűnik egy aranykorong, amelyről fénykép került Tompa Ferenc professzorhoz (ezt közlöm itt: *11. ábra*) és a Nemzeti Múzeum birtokába, az utóbbit Patay Pál közölte (*Patay* 1958, 44, 85. j., XVII. t. 5). Újabb évtizedekig tartó lappangás után, 1974-ben a korong a zürichi Galeria Kollerben bukkant fel, amely azévben megvételre felajánlotta az oxfordi Ashmolean-Museumnak. Kutatásunk az utóbbi intézmény érdeklődése nyomán kap ismét hírt és képet róla (*Makkay* 1976, 287, 244. j.). A korongot végül is a stuttgarti Württembergisches Landesmuseum vette meg és „Westungarn" lelőhellyel leltározta. Anyagát A. Hartmann vizsgálta (*Hartmann* 1982, 151, ALL 4855, Taf. 115, rossz – túl nagy – méret-

11. ábra. Tenja-Orlovinjak. Adamovics 2. aranykorongja. Archív felvétel. Kicsinyítve.
Abb. 11. Tenja-Orlovinjak. Die 2. Goldscheibe von Adamovics. Archivfoto. Verkleinert.

jelzéssel), aranyszennyeződése (u. n. Materialgruppe B) közel áll a stollhofi, mojgrádi, tibava/tibai rézkori aranyakéhoz (*Hartmann* 1970, 114–117, Uő 1982, 152), – eredetiségéhez tehát nem férhet szó. Méretét Stuttgartból kapott adatok nyomán Makkay János közli: Átm.: 12,5 cm, Súlya: 51,7 g (*Makkay* 1985/2, Cat. 7.).

Miközben Makkaynak tökéletesen igaza van abban, hogy a stuttgarti korong „in all respect" megfelel Glembay leírásának (*Makkay* 1985/1, 202, Uő, 1985/2, 10 és 18), aközben katalógusában a 6–7. számon mégis összevonva szerepelteti az Egger 2. koronggal, annyira azonosnak tekinti őket. Valójában az Egger 2. korong Sacken leírásának felel meg, a stuttgarti pedig egyes egyedül a Glembayénak. Glembay ugyanis lemérte Adamovics Lászlóné korongján még a kúpok alapátmérőjét is (142/100 bécsi hüvelyk). Ilyen kisméretű kúpok egyetlen más *tenjai* korongon sem találhatók, a 470/100 b. h. átlag átmérőjű korongon a kúpokból az átmérő tengelyében 3,3 darab férne el. *Pontosan* ugyanezt a 3,3 arányt kapjuk a stuttgarti korong 125 mm-es átmérője mentében az átlagban 3,78 cm átmérőjű kúpok felsorakoztatásával. Ez a döntő bizonyítéka, hogy a stuttgarti korong azonos Adamovics Lászlóné korongjával, megtoldva azzal, hogy hármas törésű zeg-zug szegélykeret is csak ezen az egyen található. Míg a Glembay által mért átmérők: 467/100 – 476/100 = 12,29 – 12,53 cm abszolút pontosnak bizonyultak, az általa mért súly adat: 14 $^{1}/_{2}$ = 50,75 g, vagyis közel 1 grammal kevesebb, mint a korong valóságos súlya. Az 1/2 súlyból azonban világos, hogy csupán házi mérlegen s nem 1/16 súlyokat tartalmazó patikamérlegen mért. Glembay súlyadata azon-

ban kisebb pontatlansága ellenére is kizárja, hogy leírása az RN 80,1877,1 = Egger 2. mindössze 47,92 g-os korongjára vonatkozna (másként *Makkay* 1985/1, 161, aki szerint ez „a földbirtokos menyének tulajdonában volt", már t. i. a „másik" menyének), nem szólva arról, hogy az utóbbi szegélydíszítése sem egyezik a Glembay/Rómer leírással (másként *Makkay* 1985/2, 6, 10–11 és Cat. 6–7).

Ha elfogadjuk, márpedig a kényszerítő körülmények folytán nincs más lehetőség, hogy a stuttgarti korong azonos Adamovics Lászlóné korongjával (így már *Makkay* 1985/1, 162 is), akkor Glembay valamennyi további közlése felborul. Glembay azt állítja, hogy a tényői legény „6 darab aranylemezt húzott ki" a kút üregéből: 2 nagyobb, átszámítva 63 grammosat, 2 közepes, 50,75 grammosat és 2 kicsit, amelyek csak 36,75 grammot nyomtak volna. Ez együttvéve 301 grammot tenne ki. Ezzel szemben a valóság az, hogy csupán *egyetlen nagyobb* méretűt ismerünk, amely azonban 103,82 grammos, és *négy darab közepest* 57,5; 51,7; 47,92 és ismeretlen, de hasonló súlyút. Mindezek összesen 260,85 grammot nyomnak, vagyis a berlini Egger 1. korongra Glembay nyomán csak 40,14 gramm maradna. Ami azonban még mindig jóval több, mint a Glembay-féle kis korongok állítólagos súlya.

A két Adamovics-féle korong súlya együttvéve: 155,52 gramm, ami máris több, mint az egész kincs Glembaytól közölt 301 gramm összsúlyának a fele. A kincs összsúlyában azonban Glembay nem sokat tévedhetett, mivel azt csak az Adamovics-családtól tudhatta, hogy együttvéve sem érték el a 90 aranysúlyt („80 valamennyi" volt). Ebből Adamovicsék részesedése 44 $^{1}/_{2}$ lehetett, nagyjából ennyinek felel meg a hozzájuk került két korong 155,52 grammos súlya. Következésképp nagyjából ugyanennyi volt a tényői legény része is, vagyis a berlini Egger 1. korong a valóságban körülbelül ugyanolyan súlyos volt, mint a négy párja, 50,10 g körüli. Eladási áruk a 400 váltóforint is 40 körüli aranysúlyra utal.

Glembay képzelt aranykincsét már Sacken halomra döntötte, hiszen nem három különböző méretű és súlyú korongról számolt be, hanem három „fast genau die gleiche Grösse" korongról, Rómer fordításában „majd egyenlő nagyságúakról". Ezekhez kapcsolódik negyedikként Adamovics Lászlóné korongja. Glembay hallott arról, hogy Adamovics János (illetve hitvese) korongja *nagyobb*, mint a menye korongja, de, hogy mennyivel nagyobb, azt már csak elképzelte. Arról is tudott, hogy Adamovics János László fia feleségének adott egy korongot, hiszen a kezében tartotta. Arra azonban már csak a tényői legény három korongjából következtetett, hogy a másik menyének is ajándékozott egyet.

Ténykérdés, hogy a Glembay által leírt kis méretű korongokból soha sehol nem bukkant fel egyetlen példány sem, s az is, hogy az általa elképzelt nagy méretű korongoknak nem felel meg a fennmaradt egyetlen nagyméretű korong.

Összegezve Glembay és Sacken korabeli adatait a meglévő, illetve ismert tenjai korongok tanulságaival: a tenjai legény minden bizonnyal csak 5 darab korongot talált, egy nagyobbat és súlyosabbat és négy darab nagyjából egyforma méretűt. A megye súlyra osztotta meg az aranyakat, a felezéskor a tenjai ember 3 közepes, a földesúr pedig ugyanolyan súlyban egy nagy és egy közepes méretű korongot kapott. Valamennyi korong múzeumba vagy gyűjteménybe került, 3 jelenleg is hozzáférhető. Stílusuk tökéletesen azonos, a tenjaiakon kívül ilyen korongokat nem ismerünk. Mégsem alkottak egyetlen „készletet". Az Adamovics-korongok szegélydíszítése némileg különbözik az Egger-korongokétól, ez máris kétfelé osztja őket. Ugyanakkor az Adamovics 2. korong kisebb méretű dudorjai eltérnek valamennyi többitől, s ezzel egy harmadik „készlethez" jutottunk.

Végezetül pár szót a lelőkörülményekről. Bár a tényői legénytől – nyilván széltében-hosszában – mesélt lelőkörülmények első olvasásra falusi romantikának tűnnek, mégsem járhatnak messze a valóságtól. A történetet sem a hatóság sem a földbirtokos nem vonták kétségbe. A legények nem földmunkát végeztek, hanem kapáltak, a meglévő korongok nem mutatják földmunka nyomait, sértetlenek, tiszták, kis horpadásaik korabeliek. Az esetnek több tanúja volt („több tényei legény"), a lelet előkerülési helyét ellenőrizni lehetett, nyilván ellenőrizték is. „Völlig frei von Humus", szabadon, egy kis üregben bukkantak a stollhofi kincsre is (*Sacken* 1865, 13) a tényői és stollhofi lelőkörülmények éppenséggel nagyon emlékeztetnek egymásra. Kizárt dolog, hogy a korongokon kívül egyebet is találtak volna Tenjan, kivált egy másik aranyleletet (v. ö. alább), hiszen a legény előbb az összes aranyát eladta a tényői zsidónak s igazán szerencséje volt, hogy a roszszul sikerült üzletet a hatóság meghiúsította.

A téves Csepin vagy Csepin–Eszék – Čepin–Osijek vonal feltűnése és fejlődése

Bármily hihetetlen, de előbb tűnik fel a hazai szakirodalomban, mint az aranylelet. Már szó volt róla, hogy 1861. nyarán Glembay Károly érmeket ajándékozott a Nemzeti Múzeumnak, ezek a naplóban Kologyvár–Palocsa lelőhellyel szerepelnek. Az Érdy János múzeumi „jegyzőkönyveit" kivonatosan közlő Ipolyi Arnoldnál azonban ugyanerről meglepően mást olvashatunk: „Csepény területén, Verőczemegyében, a palacsai és kologyvai [sic!] mocsárban találtatott Mátyás–Lipótkori pénzeken kívül, Constantin római rézérme és más két darab olvashatatlan római pénz. Glembay Károly ajándéka". (ArchKözl II, 1862, 301, No. 446.)

Nyilvánvaló, hogy a „csepini" Glembay már akkor levelet mellékelt küldeményéhez s azt már a kezdet kezdetén sikerült alaposan félreérteni, Palocsa ugyanis nem „Csepény területén" nem is „Verőczemegyében" hanem a Glembaytól emlegetett csatorna ke-

leti, Szerém-vármegyei vége felé van. Csupán „Kologyva", a leltárban helyesen: Kologyvár, fekszik Csepény közelében. Egyébként Ipolyi az egyetlen, aki a falu nevét helyesen írta magyarul régészeti szakirodalmunkban. Úgy tűnik, erre az irodalmi adatra Rómer sem figyelt fel.

Glembay azonban leveleivel kényszerítette, hogy figyeljen rá, láttuk még 1868-ban is. Rómer ismerteti az általa felküldött régészeti leleteket. Nem csoda, ha a szorgos „csepini" mérnök végül fogalommá vált számára. Észrevehettük, hogy 1868-ig Rómer Glembay aranykorongjait orlovinyákinak nevezi. A következő alkalommal, amikor hasonló korongot lát, nem jut eszébe Orlovinyák. De eszébe jutnak a „csepini" Glembay hasonló korongjai, az új korong „egészen hasonlít a csepiniekhez" írja (ArchÉrt I, 1869, 298). Ezzel megtörtént a baj, amelyet mindmáig nem lehetett jóvátenni.

Amikor Rómer 1871-ben megvette a Ráth-gyűjtemény korongját, majd 1877-ben Egger 2. korongját, tudta, vagy sejtette, hogy ezek a „csepini mérnök" korongjai vagy a „csepini Glembay" korongjai lehetnek, hiszen leginkább Glembay közlésére emlékeztettek. Amikor 1877. végén Nagyváradra távozott, akkorra a múzeumban már rajtamaradt a két korongon ez a helynév. Anélkül azonban, hogy az utód tudta volna, melyik két korongra érti Rómer.

Utódja, Hampel József, aki – láttuk fentebb – kellő tapasztalat és gyakorlat nélkül vette át a Régiségtárat, kezdetben hibát hibára halmozott. Rómertől még jól ismert s leírt leleteket sorozatosan összekevert, mint azt az avar fejedelmi leletek esetében kimutattam (*Bóna* 1984, 81–111). A múzeum 1878-ban megnyitott új kiállításában a kelleténél több keveredés és félreértés tapasztalható, a hibákat pontról pontra követhetjük a kiállítás Hampeltől íródott 1881. és 1883. évi Kalauzaiban. A Kalauz szóbanforgó 3. és 4. kiadásában azonban hiába kerestem az őskori leletek közt korongjainkat, az őskori fémleletek római sorszámmal jelzett tábláin nem találhatók. A bronz és aranyleletek az LIV. táblával végetérnek, s ez a Kalauz későbbi kiadásaiban is így van.

Véletlen, hogy ahol nem kerestem, a „Római, barbár emlékek, népvándorláskorabeli leletek" teremben sikerült rábukkannom a megoldásra. Itt, a római leleteket tartalmazó 8. szekrénybe egész sorozat őskori arany keveredett, minden bizonnyal a fokorui kincs téves kormeghatározása miatt. A C. táblára a fokorui lelet. A mellé vagy alá helyezett táblához írt kalauz szöveget szószerint idézem:

„D) tábla. Öt korong aranyból. Két láncz rovátkos karikákból, az egyik 40, a másik 41 tagból. Láncz nagyobb rovátkos karikákból. Karikatöredékek. Lelhely: *Csepin, Eszék mellett.* Acsádi karperecek. Magyarbényei karperecz. Nyaklánccz 9 csigás aranytagból. Miavai torques. Karpereczek arany sodronyból. Apró karika. Apró láncz négy rovátkos karikából. Arany gyöngyök". (*Hampel* 1881, 17, – szószerint így az 1883. évi 4. kiadásban is).

Különös történet, hogyan kerültek ma már világhírűnek számító bronzkori aranyékszerek a római kiállítás egyik szekrényébe. Azzal kezdődött, hogy Pulszky Ferenc a korábban soha nem látott ékszereket is tartalmazó fokorui kincset rómaikori kelta alkotásnak vélte (*Pulszky*, ArchÉrt XIII. 1879). A fokorui karperecekből és Pulszky eredményeiből kiindulva Hampel a legszebb bronzkori aranykarpereceket (Magyarbénye, Béllye, Nyíracsád, Pipe stb.) szintén római kori barbárnak határozta meg (ArchÉrt XIV, 1880, 214–216). E kettős családi tevékenységgel egyidőben „a 3. számú, vagyis az úgynevezett római terem *szakszerű* rendezése vétetett folyamatba" (*Hampel*, ArchÉrt XIII, 1879, 34, majd utóbb 81) és 1879. október 3-án „az újonnan berendezett római terem" meg is nyílt (uo 326–327) – Ennyit az ügy római oldaláról és „szakszerűségéről".

Figyelmes első olvasásra is világos, hogy a szóbanforgó D) táblán ismeretlen lelőhelyű és lelőhelyes aranyak váltakoztak. Nyilvánvalóan ismeretlen lelőhelyű volt az öt „korong aranyból" – bennük rejtőzött a Nemzeti Múzeum a következő évektől rézkorinak számító Pulszky 1–5. korongja. Valószínűleg ismeretlen lelőhelyű volt a 40 illetve 41 tagból álló későbronzkori aranylánc is. A következő rovátkás karika sorozatról nem tudni melyik lehet. Ismerjük viszont a következő tételen szereplő „karikatöredékeket", nyilvánvalóan azonosak azzal a 18–19 db gyatra sima aranykarikával, amelyeket a múzeum nem sokkal előbb vásárolt és az RN 3,1880,3. tételen *„Csepin Eszék mellett"* lelőhellyel vett fel a naplóba. A leltárnaplóval szószerint egyező lelőhely megjelölés tehát *csupán erre az egyetlen tételre vonatkozik!*

Kiderül ez a továbbiakból. A szépséges nyíracsádi és magyarbényei karperec után ismét ismeretlen lelőhelyű nyaklánc következik, majd a miavai nyakperec s végül ismeretlen eredetű és lelőhelyű aranyak zárják a sort. A későbbi tévedések nyitja nyilvánvaló: Hampel a táblán szereplő első ismert lelőhelyről származtatta az előtte felsorolt leleteket. Ha nem is mindet, legalább az aranykorongok nagyrészét, amelyekkel kapcsolatban szintén a „Csepin" név szálldosott korábban a levegőben.

Évekkel később, nagy összefoglaló munkáinak írása idején, Hampel gyakran használta forrásul saját fiatalkori kalauzait. Éppen a Kalauz tévedései nyomán keveredtek össze a nagy avar sírleletek s a fent idézettek nyomán született meg a sokat idézett hampeli mondat is a bronzkori lelőhelykataszterben:

„Csepin (Verőcze m). Aranykincs, aranylemezből vert korongos ékszerek pont és körömdíszekkel, a M. N. Múzeumban 3 darab. MNM LVI 43–45; lerajzolva XLV. 1, a bécsi cs. múzeumban 2" (*Hampel* 1892, 21). Ismétlem, ezt idézik, a hat évvel korábbi eredetire csak hivatkozni szokás:

„Csepin, comté de Verőcze (Slavonie). Trois pièces de ce trésor sont au musée de Budapest, pl. XLV. 1. (MN LVI. 43–45), deux au musée de

Vienne. Ce sont des plaques en or rond, ornées de bosses et de points au repoussé, formant des cercles et des angles" (*Hampel* 1886, 67).

Az adat felhasználói kötelességszerűen kijavították a jelentéktelen hibát (a XLV. 1 hivatkozás helyesen: XLVII. 1) és elfogadták az egész adatot.

A Jankovich-korongok kapcsán tisztáztuk, hogy Hampel „csepini" korongok gyanánt a Jankovich 1. és 3. és a Ráth-féle korongokra hivatkozik, ezek lennének Budapesten. Azt azonban nem magyaráztuk meg, miért adományozott a „csepini" leletből két darabot Bécsnek is. A rejtély nyitja valószínűleg az, hogy 1886-ban Hampel már Pulszky 1883. évi táblájával is dolgozott. Feltehetőleg összetévesztette a Pulszky 1–2. = Jankovich 1–2. korongot a valóban nagyon hasonló stollhofi korongokkal, amelyek Sacken ábráin (*Sacken* 1865, 12–13. kép) nagyjából azonos méretben és stílusban vannak lerajzolva. *Azt hihette, hogy Pulszky reprodukálta az utóbbiakat.* Lelőhelyüket viszont saját Kalauzából meríti, elképesztő következetlenséggel, hiszen ott világosan a Nemzeti Múzeum öt korongjáról van szó, az pedig még talányosabb, hogy a bécsi korongokat miért vélte „csepinieknek".

Nem érdemes a hampeli logikán tovább tűnődni, mivel megfejthetetlen, esetünk egyébként is csak egyike a sok hasonló hampeli tévedésnek. Mivel az eddig elmondottakból világos, hogy Čepinben semmiféle korong nem került elő, nem szükséges tovább göngyölnünk ezt a szálat. Kössük el azzal, hogy *mindaddig míg kutatásunk az aranykorongok kapcsán Hampelből indult ki, sorra beleesett a „csepini" verembe s ez alól e sorok írója koránt sem volt kivétel.*

***

Kéziratom nyomdába adása után lettem figyelmes egy olyan munkára, amelyre témánkkal kapcsolatban korábban gondolni sem mertem volna, mások sem gondoltak rá: *Pulszky Ferenc,* A kelta uralom Magyarországban. Arch. Közl. XIII/1, 1879. Ebben a következő meghökkentő mondatok olvashatók (18–19. old):

„vaskori kelta eredetűeknek tekinthetjük azon kerek aranylapokat is, melyeknek közepén három kivert dudor emelkedik, s karimájuk hol két hol három kivert gyöngysorozattal ékes, két helyütt ki vannak lyukasztva, hogy felvarrathassanak. Eddig nyolcz ily aranylapot ismerek, kettő Ausztriában az úgynevezett Lange Wandnál találtatott, melyek közül az egyik a bécsi Antiken-Cabinetbe, a másik a muzeumunkba került; kettő találtatott Csepinben Szlavoniában, most Berlinben s muzeumunkban; egy Szombathely táján, mely a szombathelyi muzeumba került; végre három ismeretlen lelőhelyről muzeumunkban látható."

A fentiekből megtudjuk: 1. Kelta alapvetése írásakor, 1878-ban (v. ö. uo 17), Pulszky még vaskorinak tartotta a szóbanforgó aranykorongokat, amivel alaposan elmaradt Sacken és Römer 1865/66. évi felismerése mögött (v. ö. Összefoglalásunkat). Mivel a korongokat az 1877. évi fokorui aranylelet segítségével keltezi, magyarázatot nyert személyes felelőssége és szerepe a korongok 1879. évi – fentebb megtárgyalt – helytelen kiállításával kapcsolatban is. 2. A téves kormeghatározás oka nyilvánvalóan az volt, hogy Sacken 1865. évi Lange Wand [Stollhof] publikációját eladdig nem tanulmányozta. Emiatt azt sem vette észre, hogy Stollhofon *vegyes réz- és aranykincs* került elő, csak Rézkor-könyve írásakor fogja majd Lange Wand jelentőségét felismerni. 3. Annyira nem ismerte ekkoriban még a Lange Wandnál talált leleteket, hogy úgy vélte: a két nagyméretű ausztriai aranykorong közül az egyik a Magyar Nemzeti Múzeumba jutott. – Nem más ez, mint az RN 233, 1871, 1 Adamovics–Ráth-féle korong, amelynek származásáról tehát szintén nem tudott. A budapesti nagy korongot az Antiken-Cabinet magányosnak vélt hasonló méretű korongja párjának vélte, ezért beszél csak nyolc korongról a valóságos kilenc helyett! 4. „Csepinből" csak két korong létezéséről hallott, mindkettő *valóban tenjai:* az Egger 1. berlini (1867) és nemrég megvásárolt párja az Egger 2. budapesti = RN 80, 1877, 1. Ez egyrészt *korabeli bizonyíték* a berlini és budapesti korongok összetartozására, másrészt arra, amit eddig csupán feltevésként hangoztattam: az Egger 2. korongot megszerző Römer (s tőle Pulszky is!) *tudta,* hogy a darab – a berlinivel együtt – a csepini Glembay által leírt szlavóniai korongok közül való. 5. A lelőhelyekkel kapcsolatos múltszázadi érdektelenség tükre, hogy Pulszky Rézkor-könyvében nem ismétli meg ezt az adatot, a Csepin nevet csak harmadkézből átvevő Hampel annál jobban bele fog bonyolódni. 6. Pulszky 1878-ban már ismerte a szombathelyi múzeumban az oda a környékről bekerült aranykorongot – alábbi 5. salfai leletünk előkerülési idejét tehát helyesen határoztuk meg. 7. Később sem tanulmányozta viszont *Römer,* A két hazában talált régi arany műemlékekről írott munkáját (ArchKözl V, 1865), mivel a 3 db Jankovich-korong származásával sem 1878/79-re, sem 1883/84-re, sem pedig 1897-re nem jött tisztába [1986, december 22].

Egy még tévesebb „csepini/csepéni" leletről

Hampel 1881. évi Kalauza kapcsán szó esett egy 1880. évi állítólagos „csepini" leletről. 1880-ban egy 45,3 cm hosszú aranylemezt, egy 24,9 cm hosszú hasonló aranylemezt s egy „aranylánczot" vásárolt a Nemzeti Múzeum, az utóbbi a napló bejegyzése szerint 18 karikából áll, ma azonban 19 db van belőlük. A leleteket RN 32,1880,1–3. számon naplózták, lelőhelyük Hampel sajátkezű bejegyzése szerint: „Csepin Eszék mellett".

A múzeumban akkor egyedinek számító lelet korával Hampel nem volt tisztában, az őskornál azonban

későbbinek vélte: „Valamivel későbbi korból látszanak származni a csepini (Eszék mellett) aranylelet tárgyai. A n. muzeum e leletből csak három jelentékenyebb darabot bírt megszerezni: két sima aranyszalagot – az egyik 45 cm, a másik 50 cm [sic!] hosszú – és egy tizennyolcz, sima sodronyú karikából alkotott lánczot. Sem a lemezek, sem a karikák nem nyujtanak kielégítő támpontot arra, hogy már most a lelet készítése korát pontosan megállapíthatnók" (ArchÉrt XIV, 1880, 171). Mivel akkoriban a rómaikori barbár aranyak árfolyama éppen tetőzött a múzeumban, a „csepini" leletből a „római ékszerek" közé tüstént kiállítják az „aranyláncot", valójában egymásbafűzött sima aranykarikákat. Mint láttuk, egy évvel később az aranykarikák kölcsönzik a lelhely-nevet az előttük kiállított ismeretlen lelőhelyű aranyaknak, köztük az öt aranykorongnak.

Az 1880. évi „csepini" leletet egyébként utóbb valóban mindenestől római korinak minősítették. Fontos bizonyíték rá, hogy az 1884. évi Ötvösműkiállításon Pulszky Ferenc, Torma Károly és Pulszky Károly nem az őskori, kivált rézkori aranyak közt állították ki, hanem a „Görög, etruszk és római tárgyakat" tartalmazó 10. szekrényben, a római jelzésű 46R táblán:

> „arany nyak- és másféle lánczok; vékony aranylemezből készült cingulumdíszek. Lelhely: Csepin. Kiállítja a Nemzeti Muzeum" (ÖM 46).

Ezután a lelet feledésbe merült, Hampel bronzkori lelőhely kataszterében hiába keressük, a „Csepin" lelőhelynél sem esik szó róla. Nem éppen pontos tehát Mozsolics Amália, amikor Hampel fentebb idézett „csepini" adataira hivatkozik az aranylemezek első közlésekor. Mozsolics a lelet leltári adataival együtt először közli az aranylemezek jó fényképét, későbronzkori–koravaskori bőrsisak szegélydíszének határozva meg őket (*Mozsolics* 1955, 52, 70. j. valamint 40 és 6. kép). Három évvel később Patay leleteinket *nem szerepelteti* a rézkori aranyak közt. Mozsolics publikációját nem említve, egyedül Patay szóbeli közlésére hivatkozva közli viszont az 1880. évi leletek leltárhű leírását – egyelőre csak jegyzetben – 1976-ban Makkay János, mint a rézkori Čepin-Csepini lelet valószínű tartozékát (*Makkay* 1976, 287, 238. j.). 1982-ben az aranypántok már mint a mojgrádi, utóbb tiszaszőlősi rézkori aranydiadémáknak megfelelő „csepini" rézkori arany diadéma szerepelnek (*Makkay* 1982, 21 és 66. j.), hogy végül is napjainkban az aranylelet az aranykorongokkal együtt egy fantasztikus méretű „csepini" rézkori aranykinccsé növekedjen, az egész „csepini" leletre vonatkozó újonnan költött lelőkörülményekkel (*Makkay* 1985/1, 162–163, már csak röviden 1985/2, 13). A „csepini/čepini" leletek egységét bizonyított ténynek elfogadva, Makkay nyomán már mint „fejedelmi méretű és jellegű" čepini aranylelet szerepel a két aranykincs Kalicz Nándornál is (*Kalicz* 1982, 13).

Mielőtt ez a szédületes karrier tovább ívelne, ideje lesz tisztázni, hogy az 1880. évi lelet éppoly kevéssé „čepini", mint az aranykorongok. A Nemzeti Múzeum illetve Hampel József Lemberger Miksa *miskolci* ékszerésztől vásárolta leletünket 775 forintért. Lemberger 1879–1885 között bronzkori, népvándorláskori és középkori ékszereket küldött be a múzeumnak. Amennyiben lelőhely adatot közölt, megállapíthatóan a mai Északkelet-Magyarországról származó leletekről van szó. A kunmadarasi avar fejedelmi aranylelet kapcsán, amelynek részletei több alkalommal szintén Lembergertől jutottak a múzeumba, úgy fogalmaztam, hogy gyűjtőterülete az egykori Tiszai-vasút körzete volt (Szolnok–Karcag–Debrecen–Nyíregyháza–Tokaj–Miskolc–Kassa) (*Bóna 1984*, 132, 36a j.), s ha netán székesfehérvári ékszereket továbbított, akkor tudni lehet, hogy Fehérvárról Miskolcra került színésznőtől vásárolta őket. – Eleve valószínűtlen hát, hogy a miskolci Lemberger szlavoniai aranykincshez juthatott volna, kivált a korabeli óriási budapesti, zágrábi és bécsi régiségkereskedői és az ország közepén összpontosuló magángyűjtői tevékenység mellett.

A leletben szereplő – most először közölt (*Makkay* 1985/2, 6. kép) – 19 db aranykarika pontos mása (annyira, hogy ha összekeverednének, aligha lehetne őket szétválasztani!) az aggteleki Baradla-barlang Csontházában 1929-ben Csalog Józseftől talált arany karikáknak (*Tompa F.*, ArchÉrt 50, 1937, 52–54, 23. kép), – a két lelet 1976. óta együtt van kiállítva. Szoros összetartozásuk egymáshoz közel eső lelőhelyet sejtet. Ki kell hát mondanunk: a Lemberger-féle lelet valódi lelőhelye minden valószínűség szerint a Borsod-megyei *„Csépány"* (*Fényes* 1851, I. 211), amely a századfordulóig így, jelző nélkül szerepelt, századunkban Hódoscsépány lett (Helységnévtár 1944, 268), jelenleg pedig Ózd egyik városrésze. Légvonalban mintegy 35 km-re Aggtelekhez!

A múltszázadi Magyarországon sok-sok azonos vagy közeli rokon falunév volt, s mivel nem különböztették meg jelzőkkel őket, a zavarokat elkerülendő, ki kellett írni, éspedig helyesen, a megyét is.

A korabeli, a lelőhelyekkel nem sokat törődő kutatás, kivált Hampel, gyermeki ártatlansággal keverte össze az azonos vagy rokon hangzású lelőhelyeket. Álljon itt bevezetőként egy tanulságos példa. A sümegi gyűjteményébe került „Mikebudaháza-Felső pusztai" korai avar leletet már a publikáló Darnay nemlétező lelőhellyel tette közzé, s azt sem írja, melyik megyéből származik (*Darnay K.* ArchÉrt 19, 1899, 278–279). Ugyanezen, vagy még hibásabb néven említi később Mihalik József a Darnay-gyűjtemény „becses mike-budaházi lovas avar sírleletét" (MKÉ 6, 1912, 132). Hampel, talán életében először, eltűnődik a leleten, s a sümegi gyűjtemény nyomán úgy véli, hogy az okvetlenül Zala-megyei illetőségű. Valóban Zalában akkoriban volt Mikefa is meg Budafa is – igaz jó messze egymástól – könnyű volt hát

össze házasítani őket, s a lovassírt immáron határozottan a Zala-megyei „Mikebudaházáról" származtatni (*Hampel* 1905, II. 348). Csak Márton Lajos deríti ki, hogy az Albertirsától délre fekvő Mikebudáról (akkoriban még puszta) van szó, tehát Pest-megyei leletről (*Márton* 1910, 195). – Itt talán még ellenvethető, hogy Hampel mások tévedésének esett áldozatul, az alábbi esetekben azonban már aligha.

Az Arad-megyei német-peregi avar sírleletet (RN 84,1898,1–12 „Németpereg (Arad m), Pécskai Főszolgabíróság küldeménye", szinte szószerint ugyanígy az évi gyarapodási jelentésben: ArchÉrt 18, 1898, 445) két évvel később a publikációban már áthelyezi a Pest-megyei Peregre (*Hampel*, ArchÉrt 20, 1900,113, Uő, 1905, II. 346). Az ilyen áthelyezésekben akkorra már gyakorlata volt, ugyanígy helyezte át a Fejér-megyei Ercsiben talált bronzkori sírleleteket (*Csetneki Jelenik E.*, ArchÉrt XIII. 1879, 50) a Kolozs-megyei Nagyercsére (*Hampel* 1886, 86), így alkot egy minden bizonnyal erdélyi Szentgyörgy lelőhelyből Pozsony-Szentgyörgyöt (*Bóna* 1975, 174, 83. j.), a hasonló példákat még szaporítani lehetne. Leletkatasztereiben és évi jelentéseiben csúnyán eltéveszti a megyéket, pl. „Gyönk (Nógrádvármegye)", – valójában Tolna megye (ArchKözl XIII, 1879, 51), „Vésztő (Hevesm)" = Békés-megye, „Duna-Pentele (Tolnam)" = Fejér-megye, „Török-Szent-Miklós (Torontálm)" = Szolnok-megye (MNM Jel 1900 [1901] 27–28, 31). 1900. évi nagy avar tanulmányában teljes a zavar: „Adony (Tolna m)" = Fejér-megye, „Madaras (Pest m)" = Bács-Bodrog-megye, „Német-Pereg (Pest m)" = Arad-megye, „Igar (Tolna m)" = Fejér-megye (ArchÉrt 20, 1900, 97–98). – Nyilvánvaló, hogy a földrajz nem volt erős oldala.

Az utóbbi példákat hosszan folytatni lehetne, témánknál maradva azonban fontosabb, hogy a miskolci Lembergertől a nagykunsági Madaras (ma: Kunmadaras) lelőhellyel vásárolt, imént említett avar szíjvégeket és magát a sírt Hampel a bács-bodrogi (ma: Bács-Kiskun) Madarasra helyezte át. S miközben az utóbbi falut Pest-megyeinek vélte, egy pillanatig sem tűnődött ezúttal azon, kitől s honnan kerültek a múzeumba az aranyak (*Bóna* 1984, 115). Azt hitte, hogy „egy helybeli régiségkereskedőtől" (ArchÉrt 5,1885, X oldal).

A Lembergertől a Borsod-megyei *Csépány* lelőhellyel felküldött aranyleletet skrupulus nélkül azzal a Verőce-megyei Csepény-nyel lehetett azonosnak venni, amelynek neve az ismert okokból akkoriban már ismerősen csengett a múzeumban, ahonnan már korábban is aranyleletekről számolt be Römernak egy „csepini mérnök".

A Tenja-Orlovinjak pusztai rézkori aranykorongoknak az égvilágon semmi közük a 15 évvel később a miskolci Lemberger Miksától vásárolt későbronzkori aranyakhoz, – a két lelet összekapcsolását sürgősen meg kell szüntetni! Az osijeki körzetben fekvő Čepinben tudomásunk szerint sem rézkori sem pedig bronzkori aranylelet nem került eddig elő.

4. ÓSZŐNY–PANNONIA DŰLŐ, MA: KOMÁROM, ARANYKORONG. KOMÁROM M. (1868 KÖRÜL)

„Trottina József aranyműves úrnál láttam egy fél 6 $^{6}/_{16}$ aranyat nyomó 3 dudorú aranylapot, mely állítólag Ó-Szőnyön, a pannonia nevű dűlőn találtatott volna. (Leleti törvényeink következtében, minden régiség Ó-Budáról, Ó-Szőnyről vagy Duna-Penteléről valónak mondatik . . .). Az összetördelt, kettévágott lemez, melynek átmérője 4″, egészen hasonlít a csepiniekhez és a Német-Ujhely melletti Lange Wandnál találtakhoz". Römer Flóris (Régi aranyművek. ArchÉrt I, 1868/69, 298) fenti rövid híradása elkerülte az utókor figyelmét, a bibliográfiák sem említik. Ebben feltehetően szerepet játszott a zárójelben szereplő keserű kifakadás.

Ami a lelőhelyeket illeti, Römernek igaza is volt, meg nem is. Igaza volt annyiban, hogy a kiegyezés után óriási ívben fellendülő üzletelő régiségkereskedelemnek az említett három helység lett, de inkább csak lesz majd a kedvenc bemondott „lelőhelye". Elegendő e tekintetben Egger 1891. évi katalógusát végiglapozni. Megfeledkezett viszont arról, hogy *kiemelkedő* jelentőségű lelőhelyekről van szó, mindháromról már a múltszázad elején szépszámú különböző korú (természetesen főleg római-kori) leletet tart számon a Cimeliotheka és a Jankovich-gyűjtemény. A három nagy római katonai bázis folyamatos települési előzményeit ma már a neolitikumig–bronzkorig vissza lehet követni, vagyis nem véletlen, hogy a römaiak éppen ezeket a helyeket választották ki erősségek létesítésére. S az sem teljesen a römaiak érdeme, hogy mindháromnak folyamatos koraközépkori utóélete volt.

Az esetünkben mégcsak nem is kereskedőtől hanem egy ötvöstől pontosan megadott közelebbi lelőhely valóságos: Ószőny keleti részét s magát a castrumot a múltszázad 50–70-es éveiben Pannoniának nevezték (*Fényes* 1851, II. 157, *Römer, Fl.*, Arch Közl VI, 1866, 153, 155, *Kemeter J.*, ArchÉrt IV. 1870. 127. Még a 80-as években is, v. ö. *Gyalókay R.*, ArchÉrt 5, 1885, 333 és *Berkovics-Borota*, ArchÉrt 6,1886,393, – az elnevezést a „hivatalos" römai régészet nem vette át). Ezek után érdemes figyelmünket magára a leletre összpontosítani.

Utolérhetetlen mesterünk – talán éppen bosszankodása miatt –, ezúttal nem olyan világos, ahogyan tőle elvárhatnók. Azt pontosan közli, hogy a kettévágott korong átmérője 10,4 cm, az egyik felének súlya pedig 22,3 g volt. Vagyis mérete megfelel a Jankovich 3 = Pulszky 5/Stollhof 2/Csáford 2 korongokénak, súlya viszont – ha egyáltalában szabad pontosan a kétszeresét alapul venni – az Egger-féle RN 80,1877,1 tényői korongénál is kisebb, tehát valamivel vékonyabb lemezből készülhetett, mint a hasonló méretű korongok.

Itt azonban megáll a tudományunk. Nem érthető ugyanis, hogyan lehet egy „kettévágott", vagyis

„fél" aranykorong még „összetördelt" is, s ugyanakkor mégis „3 dudorú". Vagyis nem világos, hogy Rómer csupán egy fél lemezből következtetett-e az egészre, avagy a lemez egyik fele volt mérhető állapotban, az egész pedig több kis töredékből állt össze.

Amilyen hálásak lehetünk, hogy ismert párhuzamok említésével Rómer megmentette az ószőnyi korong emlékét az enyészettől, olyan nehéz megfejteni, hogy melyikhez is hasonlította. Ha valóban a Lange Wand = stollhofi korongokra emlékeztette volna Rómert, akkor említenie kellett volna a Jankovich-korongokat is, hiszen poncolt köteg díszítésük azonos stílusú. Díszítésről azonban nem esik szó s ebből arra lehet következtetni, hogy az első állítás állt közelebb a valósághoz: „egészen hasonlít a csepiniekhez", míg Lange Wandot csupán a szakirodalomban már közzétett korhatározóként teszi hozzá.

Hogy a „csepini" korongok milyenek voltak, azt Glembay rajzából, Sacken leírásából s nem utolsósorban a Ráth Györgynél és az Egger-testvéreknél akkoriban már őrzött korongokból nyilván jól tudta. Látta, hogy hozzájuk hasonló a belső mezőben díszítetlen példány, – bár meg kell jegyeznünk, hogy a Jankovich/Stollhof-korongokat úgyis ketté lehet vágni, hogy az egyik fél diszítés és függesztő lyukak nélküli lesz. Mindez mindörökre bizonytalanná teszi az ószőnyi korong stílusát, – ha valóban csak féldarab volt.

Bár Rómer a lelőhely adatban kételkedett, azt mégsem állítja, hogy Trottina aranyműves korongja a „csepiniek" közé tartozna. Valóban, az „összetördelt, kettévágott lemez" egészen más lelőkörülményekre s kifejezetten barbár osztozkodásra vall.

Többre, másra, a párszavas leírásból nem lehet s nem szabad következtetni.

5. SALFA-LAJOSTELEP, MA SALKÖVESKÚT, ARANY KORONG. VAS M (1875–78 KÖZÖTT).

Jó leírását 1878-ban először Lipp Vilmos közölte. Eszerint Surány (ma Vassurány) határában a „patyi erdőben" gróf Pálffy-Daun Vilmos birtokán került elő „egy kerek idomú 13 $^{2}/_{3}$ cm átmérőjű és 1 mm vastagságú lemez, finom aranyból, melyen o^{o}o helyzetben három dudor emelkedik ki, a dudorok mellett mindkét oldalon két-két apró lyuk, hogy a lemezt valamihez erősíthessék" (*Lipp V.*, VREJ 6,1878, 27–28). A korong a szombathelyi múzeum legrégibb, Lipp-féle, leltárkönyvében „Surány Paty" lelőhellyel szerepel, meghatározása „papi melldísz", kora „őskori", s azt is megjegyzi, hogy gr. Pálffy-Daun Vilmosnak csupán „letéteménye" = f. 2.1. tétel (Fekete Mária közlése, akinek a lelettel kapcsolatos sok egyéb segítségét is köszönöm).

A látszólag világos lelőhely adat körül Lipp tudóskodása alapos zűrzavart okozott. Mielőtt leletünket a fenti módon ismertetné, dolgozatában szombathelyi római és *más korú* leletekről értekezik. Majd így folytatja: „Ilyen *vegyes jellegű lelhely* a surány-patyi is. Hogy Surány és Paty közt római helység volt, az bizonyos. A surányi határban kiásott sír és sírkő, melyen tisztán már csak e név Sempronius olvasható, továbbá a patyi templom falába illesztett sírkő . . . ezt fényesen igazolják". – A bökkenő, hogy Vassurány és Kőszegpaty (a múlt században még Nagy- és Kis-Paty) nem határosak egymással, soha nem is voltak szomszédok. Ma Salköveskút és Vasasszonyfa választja el egymástól őket. Lipp idejében ugyanezek még négy falut tettek ki: Salfa, Köveskút, Kis- és Nagy-Asszonyfa. Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy a Lipptől az imént a „surányi határba" helyezett sírt és kocsijelenetes sírkövét a [helyesen:] SEMPRONIA felirattal maga Lipp 8 évvel korábban még Salfa-Lajostelep lelőhellyel írta le (ArchÉrt II, 1870,215), ezzel a lelőhellyel regisztrálta a CIL (III.6479), a RIU I.153. pedig Salköveskút-Lajostelep (vormals Salfa) lelőhellyel közli. A RIU-ból arról is értesülünk, hogy a kő ma is a vassurányi kastélykertben van felállítva.

Mivel Lipp Surány és Paty közé kifejezetten önálló római települést képzelt, egyre nagyobb gyanakvással olvassuk az utóbb idézett mondat folytatását: „A surány-patyi erdő a barbár–római tárgyak lelhelye. A százados tölgyfák alatt rejtőző sírok közül erdőirtás alkalmával több bontatott fel, melyek tartalma Pálffy-Daun Vilmos gróf nagylelkűsége folytán régiségtárunkba került. Római tárgyaknak tekinthetők itt a broncz karpereczek . . . broncz-gyűrű . . . borostyán gyöngyök, Constantin nob. c. érem, – egész sírlelet a IV. századból való. *Az elősorolt tárgyak közt* azonban két olyan darab is volt, melyeket nem lehet barbár eredetűnek nem mondani . . ." s itt következik az aranykorong elöljáróban idézett leírása és egy bronz buzogány leírása.

„A Vasmegyei Régészeti Egylet Gyűjteményének jegyzéke", a szombathelyi múzeum 1884. évi nyomtatott leltára (VREJ 9–10, 1882–83 [1884]) már tartalmazza az imént felsorolt leletek egy részét. A bronztárgyak között a 10. lapon No. 129. Buzogány, lh. *Surány*, Gróf Pálffy-Daun Vilmos ajándéka. A 39. lapon No. 89–90. Mázas római edények, lh. *Surány*, Gróf Pálffy-Daun Vilmos ajándéka. Mindezek szerepelnek Lipp imént idézett s azonnal ismertetendő korábbi leírásában. A bronz karperecek és gyűrű nem szerepelnek a leltárban, az ép mázas edények és a pénz azonban kétségtelenül az 1870. évi római sírból valók. Olvassuk csak el a sírról szóló első beszámolót.

1870-ben a következőket tudjuk meg a friss értesülését azonnal papírra vető Lipptől. A Suránnyal szomszédos Salfa határában az u. n. Lajos-telepen „a surányi gróf béresei" nagy – korábbi – sírkővel borított téglasírt találtak. A sírból összekotort leleteket átadták a „salfai tisztnek" – nyilván gazdatisztnek – aki beszolgáltatta őket Pálffy grófnak, a feliratos-domborműves nagy sírkövet és a bélyeges téglákat is a surányi grófi kastélyba szállíttatta.

[A gróf gyűjtötte a római köveket, még Szombathelyről is vitetett a kertjébe (VREJ 2,1874, 173)].

Lipp határozottan írja, hogy *ezt* a sírt fedte a SEMPRONIA sírkő s ebből valók a bélyeges téglák is. A sír tartalma „csontok között": Const. nob. c. Gloria exercitus hátlapú érme, bögre és korsócska „sárga mázzal bevonva", 3 db kígyófejes bronz karperec és bronz irónszerű karperec, 4 db zöld üveggyöngy, lapos bronzpánt, ezüst tű, bronz gyűrű, csont karperecek, – egyszóval valóban egy gazdagabb 4. századi sírleletről van szó. Megjegyzi még, hogy mindez „a surányi gróf birtokában van, ki láthatás végett szívesen bocsátá rendelkezésemre" (*Lipp V.*, ArchÉrt II, 1870, 214–216). – Mármint megtekintésre, a sírleletből később is csak szemelvényeket ajándékozott a múzeumnak a gróf.

Mindez világos és egyértelmű, szerencsére ezt vette át a CIL. Négy évvel később ugyanis a Semproniakőről már ezt írja Lipp: „Lelhelye: Surány, Vasmegyében. Található ugyanott a grófi kastélyban" (A vasmegyei régészeti egylet római felirattára. VREJ 2. 1874. 82, Nr. LV. 22). Egy évvel később pedig már az összes korábbi salfai leletet „Surány" alatt jelzi: „sírok, érmek, föliratos kövek, ékszerek" (h), míg Salfáról csupán „épületnyomokat" említ (i) (VREJ 3, 1875,114), valamint a megyei múzeumba bekerült feliratos márványtáblát (uo 123 = CIL III. 10928 = RIU I. 152). Mivel a CIL megjegyzése szerint az utóbbi ugyanabból a sírból származik („in eodem sepulcro repertae sunt"), mint a surányi kastélyba beszállított bélyeges téglák (= CIL III. 6487), nyilvánvaló, hogy a két feliratos kő ugyanabba az 1870. évi sírba volt beépítve, a márvány nyilván a sír része volt, míg a Sempronia kő a borítólapja, – ez elkerülte a két követ újabban többször feldolgozó munkák figyelmét.

Az egyre kaotikusabb összevisszaságban tanácsos a legkorábbi adatokhoz ragaszkodni. Ezek szerint Pálffy-Daun Vilmos első késő-római leletei Salfa-Lajostelepről származtak, egyetlen sírból (1870). Következésképp az első ízben szorosan velük együtt „az elősorolt tárgyak közt" említett aranykorong (1878) lelőhelye is ugyanaz lehet. Az őskori (és középkori) lelet azonban – hacsak Lipp figyelmét korábban el nem kerülte, ami alig hihető – nem az 1870. évi sírral egyszerre került elő, Lipp még öt évvel később sem tud róluk. Nem szerepelnek a szombathelyi múzeum őskori leleteiről szóló részletes beszámolóban (ArchÉrt VIII, 1874, 6–11), sem a „Lelhelyeink" című jegyzékben az őskori illetve bronz tárgyak, sem pedig a római tárgyak között (VREJ 3, 1875, 111–121). 1878-ban viszont már arról értesít, hogy az 1870. évi római sír lelőhelyén azóta „a sírok közül több bontatott fel", amit alátámaszt, hogy korábban borostyángyöngyökről nem esett szó. E szerint is *azonos lelőhelyről* van szó.

A sok-sok zavart mindenekelőtt az okozta, hogy a Szombathelyi Múzeum a gróf adományait és letétjeit nem tényleges lelőhelyük, hanem az adományozó illetősége szerint, Surány lelőhellyel vette leltárba, s így emlegette őket későbbi dolgozataiban Lipp is.

A Vasmegyei Levéltárban őrzött régi telekkönyvekből sikerült tisztázni, hogy Károlyi Lajos korábbi birtoka 1876-ban már Pálffy-Daun nevén szerepelt (Fekete Mária szíves közreműködése), kastélya és birtoka a század végén is Surányban volt (MVV, Vasmegye, 1898, 98), más birtoka nem volt a környéken. Egyértelműen kiderül azonban Lipp 1870. évi írásából, hogy a birtok átnyúlott Salfa határába is. Az is tisztázódott, hogy Vassuránynak, legalábbis a közelmúltban, nem volt „patyi erdő" nevű határrésze, nem is lehetett. Jelentősebb erdő a múltszázadban csak Kis-Asszonyfán a Haraszti-erdő volt, valóban Paty szomszédságában.

Az 1884. évi nyomtatott leltár 63. lapján No. 857. alatt szerepel az az adat, amelyet a koronggal kapcsolatos legújabb irodalom a „legkorábbi" említésnek vélt:

> „Papi melldísz, lh. Paty, Vasm., arany, 3 kiálló dudor, 4 lyuk a lapon, átm. 13,5 cm., ad. gr. Pálffy-Daun Vilmos a tulajdonjog fenntartásával"

A leltár a lelőhelyet szerencsétlenül „Paty, Vasm." formára kurtítja, holott akkoriban 3 Paty nevű falu volt a megyében. Emiatt lett belőle újabban Rábapaty (*Makkay* 1985/1, 48. térkép), majd utóbb Kőszegpaty (*Makkay* 1985/2, 13.; Cat. No. 17). A nyomtatott leltárban az átmérő is pontatlan, kikerekített.

Nyilvánvaló, hogy „Surány Paty" lelőhely nincs s nem is volt. Egy kevéssé szerencsés elmélet kedvéért Lipp Vilmos alkotta, kívüle senki nem használta. Az aranykorong Paty lelőhelye nem egyéb, mint a Lipp-leltár „Surány Paty" adatának szerencsétlen lerövidítése, Pálffy-Daun grófnak nem volt patyi birtoka. Paty Lipp elméletében a templomba befalazott római sírkő lelőhelye, amelynek néhány patyi agyag és üvegedénnyel (VREJ 3,1875,113) együtt a Surány és Paty közé képzelt római település másik pontját kellene jelezni. Csakhogy mindennek semmi köze a Salfán talált leletekhez.

E zavaros kérdésben valószínűleg már soha nem lehet teljesen tisztán látni. Mégis az a valószínű, hogy ha korongunk nem Salköveskúton, akkor a birtok folytatásában Vassurányban látott napvilágot. Lipp pontos leírásából kiderül, hogy a stollhofi nagyobb (1) korong méretével azonos méretű (átm: 13,7 cm) nagy korongnak a pereme nem volt díszítve. Hampel 1893. évi rajza, amelynek felfedezését és közzétételét Makkay János kutatásainak köszönhetjük, tehát nem „sebtében odavetett vázlat, a díszítések részletezése nélkül", hanem pontosan azt adja vissza, amit Lipptől tudunk (*Makkay* 1985/2, 13, 4. kép 17, Cat. 17) (*12. ábra*).

A sima perem a Tiszapolgár–Bodrogkeresztúr aranyművességgel hozza rokonságba ezt a fontos darabot, amely aranyból előkelő megfelelője a

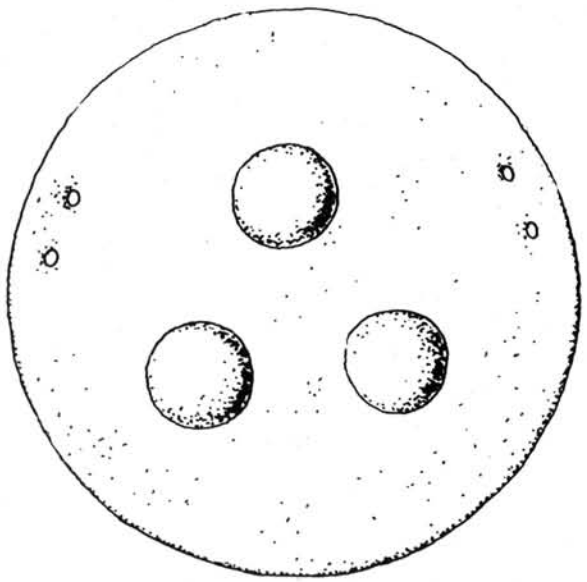

12. ábra. Salfa-Lajostelep. Aranykorong. Hampel József vázlata. Makkay 1985/2 nyomán megrajzolva. Kb. 1 : 2 méret. *Abb. 12.* Salfa-Lajostelep. Goldscheibe. Skizze des J. Hampel. Nach Makkay 1985/2 gezeichnet. Ca 1 : 2 Gr.

morvaországi Hlinsko-ban talált sima peremű rézkorongoknak (*Pavelčík* 1979, 319 és 335, 2. kép 2–3, 10. kép 1–2).

A Savaria-Múzeumban letétként elhelyezett aranykorongot a tulajdonos család századunkban visszakérte. Azóta nyomaveszett.

6. MAROSVÁSÁRHELYI CSÜNGŐDÍSZ, VOLT MAROS-TORDA M., TÎRGU MUREŞ, JUD. MUREŞ, NEUMARKT AM MIERESCH (1877).

A Nemzeti Múzeum RN 94, 1877. számon leltárba vett, vastag aranylemezből kalapált, közepén nagy kerek kivágott nyílással áttört [a naplóban a „gömbölyű lyuk" fogalomzavar szerepel], 11,3 x 10,3 cm átmérőjű, 25 $^{10}/_{16}$ arany súlyú (= 89,68 g) füles csüngőékszere mellé a Maros Vásárhely lelőhely van bejegyezve. Első fényképe a Klösz-féle MNM 1/ 1878. táblán.

A múltszázadban egyszer megesett, hogy lelőhelyét nem ismerték, ám egyrészt nyilván azért nem, mivel nem néztek utána a naplóban, másrészt egy típusra nézve rokon, valóban ismeretlen lelőhelyű együttesben volt kiállítva (ÖM 12, No. 9. és No. 10–12). Az 1884. évi Ötvösmű-kiállításon nagyméha előfordult, hogy ma közismert lelőhelyű ékszereket (pl. a gyürkönyi cikáda-párost) lelőhely megjelölés nélkül állítottak ki, bár az ellenkezője gyakoribb volt. A későbbiekben csüngőnk lelőhelye soha nem volt vitatott, Roska Márton kétely nélkül elfogadta, amikor először leírta (*Roska* 1942, 167). Közzétételekor Patay is elfogadta a Marosvásárhely lelőhelyet (*Patay* 1958, 39, XVII. t. 4, – a Pataynál szereplő súly csupán 82,42 g), az ő nyomában H. Dumitrescu (1961, 3. kép 6) és J. Pavelčík (1979,5. kép 5) Tîrgu Mureş lelőhellyel tárgyalták a darabot.

Lelőhelyét napjainkban kétségbevonta Makkay János. Kételyét nyilván az sugallta, hogy az általa a tiszaszőlősi kinccsel azonosított mojgrádi kincsnek – szerinte – nem lehet erdélyi rokona. Ezt írja: „az 1877-ben és 1878-ban a Nemzeti Múzeum által megvásárolt hasonló formájú aranyak [t. i., mint a tiszaszőlősi és mojgrádi lemez-csüngők] *kivétel nélkül* lelőhely nélküli, műkereskedelemből származó darabok" (*Makkay* 1985/1, 44).

A leletünket a múzeumnak eladó Redlich Ármin azonban éppenséggel a kivételesen megbízható, nagyvonalú régiségkereskedők közé tartozott. Akár sikerült eladnia tárgyakat, akár nem, vagy pontos lelőhelyet közölt (pl. RN 75,1878, gácsi ékszerkincs; a gyűjteményében látott szolnok-vidéki bronzkardról: *Hampel J.*, ArchKözl XIII/2, 1880,66), vagy bevallotta, hogy a tárgy ismeretlen lelőhelyű (pl. az RN 124, 1878. számú avar arany álcsat!). Nem egyszer arról is értesülünk, hogy egyszerűbb leleteket, gyöngyöket, érmeket ajándékozott a múzeumnak (Arch Ért XIV, 1880, 82 és 91). Nincs hát okunk s alapunk arra, hogy az általa közölt lelőhely valódiságában kételkedjünk.

Marosvásárhelyen 2 rézbaltán kívül (*Pulszky* 1883, 27; 1884, 20) hiteles ásatásból Bodrogkeresztúri-típusú ép, díszített edény került elő (*Kovács I.*, Dolgozatok–Kolozsvár VI, 1915, 239–240, 16. kép), tehát rézkori lelőhelyként figyelemre méltó területnek számít.

A marosvásárhelyi aranycsüngő egyébként kellőképpen különbözik az alföldi–szilágysági Bodrogkeresztúr-típusoktól (Tiszaszőlős, Hencida, Mojgrád, s ide Progar) ahhoz, hogy egy önálló fémművességgel rendelkező régió alkotásának legyen tekinthető. Ennek az erdélyi régiónak közvetlen balkáni kapcsolatai voltak. Csüngőformánk balkáni kapcsolatának látványos bizonyítéka az északnyugat bulgáriai Szofronievo-Daneva mogila eneolitikus telep legfelső rézkori rétegében 1962-ben talált aranycsüngő. Bár a Daneva mogilai csüngő mindössze 3 cm-es, formailag (szabályos kerek lapos csüngő, közepén nagy kerek lyukkal) éppoly közel áll csüngőnkhöz (*B. Nikolov*, Archäologisches Museum Vraza, Sofia 1968, No. 18. színes kép és 140, *Uő*, Szofronievo, Vraca 1971, 8 és 6. kép), mint a várnai eneolitikus temető 36. és 108. sírjának aranycsüngői (*Ivanov* 1978, 14. t. *Ivanov–Nikolov* 1986, Katalogus No. 130. és 304.). A közvetlen dél–délkeleti kapcsolatokat erősíti meg az alább ismertetendő Nagyszeben-vidéki aranykorong is.

7. ISMERETLEN KÁRPÁT-MEDENCEI LELŐHELYŰ SÍR- VAGY KINCSLELET (1878).

Az Egger Sámuel cégtől vásárolt MNM RN 30, 1878, 1–6 számon leltárba vett arany ékszerkészlet eredetéről az eladók nem tudtak felvilágosítást nyúj-

tani. A lelet 3 db áttört lemezcsüngője az 1884. évi Ötvösmű-kiállításon a *rézkori aranyak* vitrinjében magyarországi ismeretlen lelőhelyűként volt kiállítva (ÖM 12, No 10–12). Az 1878. évi kiegészítő Klösz-féle fényképsorozat I. tábláján az újonnan szerzett rézkori aranyakkal, az imént tárgyalt 77, 1877. számú marosvásárhelyi csüngővel és a szintén Eggertől vett 80, 1877,1 aranykoronggal *együtt* szerepel, ami Pulszky Ferenc rendezéséről tanúskodik.

A leletet Patay Pál gondosan leírta és közzétette (*Patay* 1958, 39, XVI. t. 10–15). Kitűnően érzékelte, hogy „a formákat illetően kissé eltér a bodrogkeresztúri kultúra . . . hiteles feltárásból ismert típusaitól". Kézenfekvőnek látszik hát Bognár-Kutzián Ida elemzését követve (*Kutzián* 1973, 303, 2. kép 8–10) a Hotnica 4. ház – Debar – Gumelniţa A2a réteg csüngőivel meghatározott korábbi horizontba, a Tiszapolgár B (vagy II) időszakba keltezni, amelynek a tibava/tibai temető és a velké raškovcei/nagyráskai 17. sír arany csüngőékszerei mellett ez lenne a harmadik, jelentős, sírból származó aranylelete a Kárpát-medencében. Csüngőink előképei illetve rokonai sorozatban előfordulnak a várnai temető 36, 48, 54, 97 és 108. sírjában, aranyból, nagyjából azonos méretben és kivitelben. (*Ivanov–Nikolov* 1986, Katalogus Nr. 130, 295, 297 és 304).

Leletünk ilyenképpen jól körülhatárolható formai rokonsági köre azt sugallja, hogy az Egger-aranyak a Temes–Alduna vidékről vagy Dél-Erdélyből származnak. Csüngőinket a délkeleti (moldvai) u. n. Typ Traianba sorolja Pavelčík is (1979, 325, 4. kép 16), ám kronológiájával bajos volna egyetérteni.

8. SÍRLELET ERCSIBŐL, FEJÉR M. (1881)

1882 elején a Magyar Királyi Főfémjelző hivatal megváltás útján egy aranyleletet juttatott el a Nemzeti Múzeumnak, amelyet „Ercsi, Fehér m." lelőhellyel vettek leltárba. Az RN 36, 1882, 1–4. tétel „Őskori aranycsat lemezből", négy összeillő darab, az 5. tétel „Vékony aranylemez pontsordísszel", a 6. tétel „Csontból gyöngyök és egy medenczecsont". A lelet 70 évig ismeretlen maradt, mígnem az aranyakat 1953-ban Fettich Nándor a mojgrádi lelet kapcsán közzétette (*Fettich* 1953, 63, LV. t. 1–2). A szerinte „repülő kacsa", az újabb szakirodalom szerint „rája" alakú csüngőt pontosan összeállította a töredékekből, de ismeretlen okból a hátoldaláról fényképeztette, előlapját még soha nem közölték (*13. ábra*). Mivel a poncolt díszítésű lemezcsüngő és az egyik mojgrádi csüngő kétségtelenül műhelytestvérek, Fettich népvándorláskorinak igyekezett az ercsi sírleletet is meghatározni (*Fettich* 1953, uo., véleményét Gallus Sándor vélekedésével próbálta alátámasztani). Az Ercsi lelőhelyet Fettich magától értetődően elfogadta, a hunkori mojgrádi lelet pannoniai párhuzama, számára, logikusnak tűnt.

A rája-csüngők rézkori voltát kezdetben Patay sem ismerte fel, szerinte „amennyiben tényleg őskoriak", akkor spirális motívumaikkal inkább korai vaskoriak lehetnek (*Patay* 1944–45, 25), nem sorolja őket a rézkori aranyleletek közé 1958-ban sem.

A mojgrádi „kereszt alakú idolok" rézkori voltát és a Bodrogkeresztúri-kultúra körébe való tartozását először Vladimir Dumitrescu ismerte fel, együtt állította ki s közölte őket a mojgrádi nagy áttört aranyle-

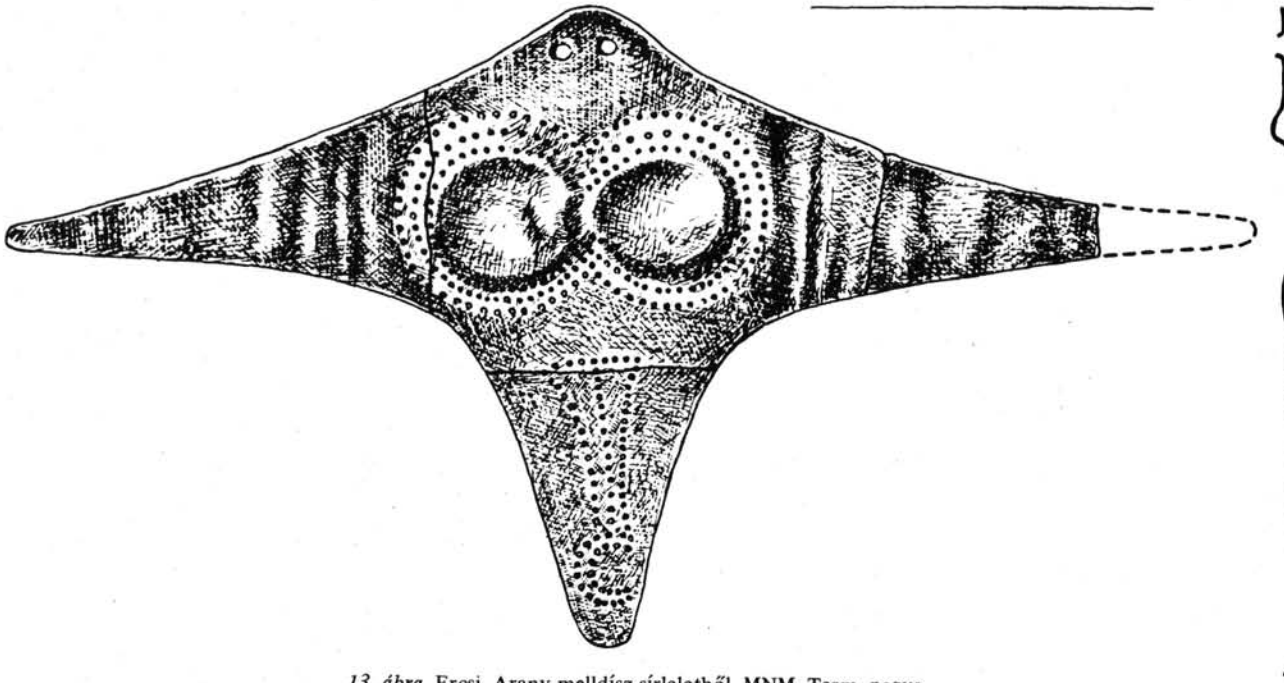

13. ábra. Ercsi. Arany melldísz sírleletből. MNM. Term. nagys.
Abb. 13. Ercsi. Goldener Brustschmuck aus einem Grabfund. MNM. Nat. Gr.

mezzel (*Dumitrescu* 1971, 25, Uő 1974, 266–270). Dumitrescu eredményeit az Ercsi leletre és a Nemzeti Múzeum ismeretlen lelőhelyűnek vélt hasonló csüngőjére átveszi, alkalmazza és tovább fejleszti Makkay János (*Makkay* 1976, 283–285), nála „antropomorf" csüngőként szerepelnek. Mivel az ercsi csüngőt is a Bodrogkeresztúri-kultúrába sorolta, akkoriban nagy jelentőséget tulajdonított a pontos és hiteles lelőhelynek, köztudott, hogy Ercsi a Dunántúlnak azon az északkeleti peremén van, ahová az alföldi kultúra átterjedt (uo 285).

Legújabban saját korábbi szolid eredményeinek hátatfordítva, kétségbe vonja az ercsi lelet hitelességét is. Miután a mojgrádi kincset „azonosította" a tiszaszőlősi kinccsel, úgy véli, hogy az azonos műhelyből származó ercsi és mojgrádi csüngők szintén a tiszaszőlősi lelet részei (*Makkay* 1985/1, 199–200). Az új koncepcióba az Ercsi lelőhely eleve nem illett bele (ld már uo 58). Kétli tehát hitelét, mondván, hogy a Főfémjelző valótlan lelőhelyet közölt a múzeummal, mégpedig azért, véli tovább, mivel „a csüngő titkos és rejtett úton abból a kézből került a Főfémjelző Hivatalba, amely kézben 1880-ban és 1881-ben a mojgrádi kincs is volt" (uo 200). Vagyis, szerinte, az Elek-famíliáról van szó, amely „a próba eladásnak szánt ‚ercsi' csüngőt" a Főfémjelző segítségével értékesítette volna (uo 202).

Mindez a korabeli viszonyok félreismerése. Az MKir Főfémjelzőhöz olyan nemesfémek kerültek, amelyeket állami építkezéseknél találtak, s koboztak el a hatóságok a találóktól. Kitűnő példa erre egy évvel később (1883 december) a (kun)madarasi avar fejedelmi sír, amely helyes Madaras lelőhellyel hasonló úton került a múzeumba (*Bóna* 1984, 115–117), avagy néhány évvel később a Főfémjelzőtől beszolgáltatott 60 arany és ezüst éremből álló pénzkincs (ArchÉrt 8, 1888, 381–382). A Főfémjelző a korszak talán legmegbízhatóbb állami hivatala volt, sajátos, mondhatnók „modern" gondolat „próbaeladásokba" beszervezhető holmi ügynökségnek vélni. A szerző azonban annyira hitt saját elgondolásában, hogy ezúttal elfeledkezett hivatkozni a Régiségtári Napló pontos adataira, avagy az adatokat részletesen újraközlő Fettich munkájára, amelyeket pár évvel korábban még jól ismert (*Makkay* 1976, 283). Mindezek ugyanis kizárják a manipuláció lehetőségét.

A nagy csungo az osztozkodás nyilvánvaló nyomait viseli magán, négyfelé vágták. Feldarabolták a vele együtt talált majd elkobzott aranylemez diadémát is, szintén négy részre, egy része hiányzik, nem került múzeumba. Hogy nem kincsből, hanem sírból származnak, azt az *egyetlen* diadémán és az *egyetlen* lemezcsüngőn kívül egyértelműen igazolják a lelettel együtt beszolgáltatott rézkori csont-gyöngyök s végül, de nem utolsósorban a sír és az ékszerek egykori tulajdonosának a medencecsontja.

Rossz szolgálat a régészet ügyének, ha egy tiszta lelőkörülményekkel, jó együttesben, hihető lelőhelyről múzeumba került sírlelet hitelet kétségbe vonják.

A rokon szakterületek krónikus nem ismerése magyarázza, hogy a Fettichtől pontos leltári adatokkal, lelőhellyel, kitűnő fényképen 1953-ban az Archaeologiai Hungaricaban közzétett ercsi rája alakú lemezt 15 évvel később ismeretlen lelőhelyű aranylemezként újraleltározták (MNM Ő. 68, 24, 149). Ugyanakkor ugyanez történt a Fettichtől szintén pontos leltári adatokkal, jó fényképen közzétett RN 3, 1902. számú rája alakú aranylemezzel is (MNM Ő. 68, 24, 148). A nem kevés hasonló eset ismeretében kétszer meg kellene gondolni, érdemes-e, pontosabban: szabad-e újabb nagyszabású revízió nélkül számítógépbe táplálni a Nemzeti Múzeum múltszázadi fondját?!

9. NAGYSZEBEN KÖRNYÉKI ARANYLELET, HERMANNSTADT/SIBIU, JUD. SIBIU (1900 KÖRÜL).

1900 március 20-án a Nemzeti Múzeum Régiségtára ovális aranylemezt vásárolt a kolozsvári illetőségű Kanitz Antaltól. A leltári tétel mellé ugyan nem jegyeztek be lelőhelyet, ám az évi jelentésben Hampel hírüladja, hogy *„a dudoros ékítményű őskori aranylemezt állítólag Erdélyben lelték"* (ArchÉrt 20, 1900, 181). Más szavakkal, de ugyanígy: „állítólag *Erdélyben lelt* dudoros ékítményű aranylemezt kereskedőtől szereztünk" (MNM Jel 1900 [1901] 28). Az RN 30, 1900 leltári tétel a következő: Őskori aranylemez két darabban, ovális alakú, gyűrött, há-

14. ábra. Nagyszeben/Sibiu. Aranykorong kicsleletből. MNM. Term. nagys.
Abb. 14. Hermannstadt/Sibiu. Goldscheibe aus einem Schatzfund. MNM Nat. Gr.

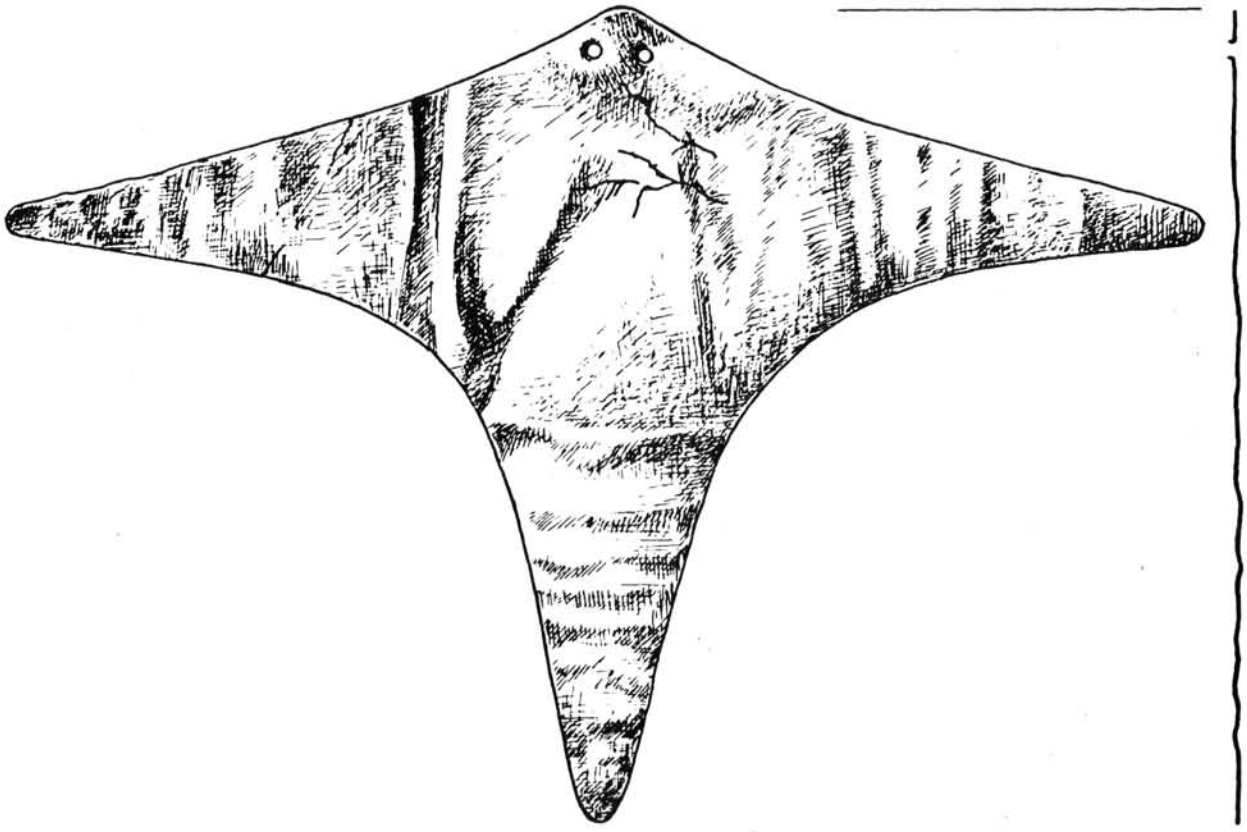

15. ábra. Nagyszeben/Sibiu. Arany melldísz kincsleletből. MNM. Term. nagys.
Abb. 15. Hermannstadt/Sibiu. Goldener Brustschmuck aus einem Schatzfund. MNM. Nat. Gr.

rom kör alakú dudorral, szélein 4 helyütt átlyukasztva. Súlya 21,8 gramm. – Mérete nincs feltüntetve [= 7,15 x 8,0 cm]. (*14. ábra*).

22 hónappal később egy erdélyi szásztól, a nagyszebeni Sigismund Roth-tól (Roth Zsigmond) arany karperecet és egy aranylemezt szerzett meg a Régiségtár. A naplóban ekkor sem tüntettek fel lelőhelyet, ám azzal Hampel tisztában volt, hogy a „négyágú aranylemez, melynek . . . három ága hosszabb" őskori, s valamit a lelőhelyről is sejthetett, mivel azt írja, hogy „belföldi, de bizonytalan lelőhelyű aranykincs" két megmentett darabjáról van szó (ArchÉrt 22, 1902, 421, u. így MNM Jel 1902 [1903] 33– a lemez súlyát tévesen, sajtóhibával közlik = 17,5 gr). Az RN 3, 1902 leltári számon a következők szerepelnek: 1. Őskori aranykarperecz, 2. Őskori aranylemez, háromágú, egymás mellett két lyukkal áttörve. Egyik ága letört. H: 16 cm, Sz.: 11 cm. Súlya 47,5 gr (*15. ábra*). Röviddel később egy az sz betűt németesen író kéz mind a 30, 1900 mindpedig a 3, 1902 tétel lelőhely rovatába bejegyezte: Nßeben. A bejegyzések jogosultságát nem lehet kétségbevonni, márcsak azért sem, mivel az 1900 évi lelet *erdélyi* származását maga Hampel igazolta.

A dudoros, ovális aranylemezt először Patay Pál közölte (*Patay* 1958, 44, XVII. t. 6.) ismeretlen lelőhelyről származóként, tehát Hampel híradására nem figyelt fel, a nehezen olvasható utólagos bejegyzést pedig nyilván nem vette figyelembe. A „rája" alakú lemezt és a karperecet már előbb közzétette Fettich Nándor. Szerinte „kereskedőtől vett" (– nyilván a nevet értette félre –) magyarországi ismeretlen lelőhelyű leletek (*Fettich* 1953, 63, LVI. t.), vagyis az utólagos leltári bejegyzésnek ő sem szentelt figyelmet. A csavart testű ép karpereccel a továbbiakban nem foglalkozom, bár megjegyzésre méltó, hogy közeli rokonai vannak a mojgrádi leletben, ezért is számított Fettich számára kétszeresen jó párhuzamnak.

Az 1900. és 1902. évi lemezek feltűnő módon összetartoznak, mindkettőt összegyűrték illetve szétvagdosták, hiányzik is belőlük. Ezek az osztozkodás ugyanolyan szembeötlő nyomai, mint amilyenek az ercsi lemezeken megfigyelhetők vagy amilyenről az ószőnyi korong kapcsán olvashatunk. A két lemez színe, anyaga, vastagsága feltűnően hasonlít egymásra, ha egyéb nem utalna összetartozásukra, mindezek önmagukban véve is ilyen gyanúra adnának okot. A Nagyszeben bejegyzést valószínűleg azért nem vették a publikálók figyelembe, mivel nehezen, rosszul olvasható és rövidített is, – Makkay szerint, aki felfigyelt rájuk (!) egyenesen „olvashatatlan"

(*Makkay* 1985/2, 13). Ez nem áll. Miután az azonos kéztől származó bejegyzéseket sikerült megfejtenem, megkértem két kollegát a Nemzeti Múzeumban, tennének ők is kísérletet. Mindketten „Nßebent" olvastak. Kár volt tehát az eladók személyével és Hampel tanúskodásával alátámasztott erdélyi lelőhely bejegyzéseket figyelmen kívül hagyni, mivel emiatt a kutatás döntő fontosságú adattól fosztotta meg önmagát.

Az ismeretlenül maradt lelőhely ugyanakkor találgatásokra csábított. Így az 1902. évi karperec–rájacsüngő együttest Makkay korábban a mojgrádi kincs elkallódott darabjainak gyanította (*Makkay* 1976, 283 és 32. kép, amely némileg megtévesztően, gyűrődések és szakadások nélkül ábrázolja a lemezt), tipológiailag kétségtelenül találóan, legfeljebb azon meditálhatunk, hogy egy 1912. évi lelet darabjai hogyan kallódhattak már 1900. körül. Legújabb, Mojgrád=Tiszaszőlős könyvében egyelőre nincs folytatása ennek a gondolatnak.

Az erdélyi eredetű ovális lemezről viszont úgy véli, hogy „Pannonia provinciából származhat" (*Makkay* 1985/2. 13), – bár nem „Csepinből", mivel az ottani „legkisebbnél" is könnyebb. Katalógusában óvatosabban csupán magyarországi ismeretlen lelőhelyet ír, – sajnos ez sem áll (uo Cat. 18). Nyilvánvaló, hogy saját elmélete kedvéért szeretné megnyerni ezt a „daciai" korongot Pannonia számára, ám érvelésén maga üti az első rést, amikor találóan megjegyzi, hogy lemezünk „ovális alakú, ... mint a bánáti bronzkoriak" (Uo 21.).

Azok után, hogy Hampel nyomtatásban kétszer is említ (immáron össze is vonható): egy bizonytalan lelőhelyű szétszóródott erdélyi aranykincset, nincs okunk s jogunk kétségbevonni a Nagyszeben bejegyzések jogosságát. Ám nem szükséges szószerint vennünk. Az aranyak Nagyszeben tágabb környékéről, az egykori Szeben megyéből vagy akár a távolabbi Szászföldről is erdélyi gyűjtők birtokába kerülhettek. Még akkor is döntő fontosságú leletek ha csupán Dél-Erdély vagy akár Erdély lelőhellyel tartjuk őket számon.

Már a moldvai hăbăşeşti ovális rézkorong előkerülésekor (Vl. *Dumitrescu*, Hăbăşeşti, Bucureşti 1954, 606, 69. kép és 134. t.) eldőlt, kezdeti téves keltezése ellenére is (*Dumitrescu* 1957, 73–74, 1. kép 1.), amelyet éppen a magyar kutatás helyesbített (egymástól függetlenül, egyidőben: *Kutzián* 1963, 486–488, *Bóna* 1963–64, 35–37), hogy a rézkori korong alakú ékszerek elterjedését éppúgy nem lehet csupán a Duna nyugati illetve jobb partjára korlátozni (így már *Patay* 1958, 44, 95. j.), ahogyan a fordította sem áll. Már csak azért sem, hiszen sima előképeiket már a kelet-balkáni eneolitikumban megtalálni, a várnai 43. és 97. sírban valamint Razgradon (*Ivanov* 1978, 20. t. *Ivanov–Nikolov* 1986, Katalogus Nr. 302, 311, 315 valamint 279). A szerémségi progari áttört közepű lemezcsüngő felbukkanása ugyanakkor nemcsak a stollhofi és bodrogkeresztúri típusú aranyművesség sajátos összefonódását igazolta (*Vinski-Gasparini* 1957, 8–10), hanem azt is, hogy a Bodrogkeresztúr-típusú, középen lyukas, lemezcsüngők átterjedtek a Duna jobb partjára is (*Patay* 1959, 94).

A Kelet-Mediterraneumban (majd utóbb a Kelet-Balkánon) felfedezett előképek azt sugallták, hogy a korong-ékszerek délkeleti irányból terjedtek el a Dunai-térségbe (*Bóna* 1963–64, 37), míg az áttört közepű füles csüngőékszerek jóval közelebbi, valószínűleg aldunai eredetűek (*Kutzián* 1972, 145–148) s viszonylag rövid útvonalon onnan jutottak a Kárpát-medencébe, valamint délre, le egészen Görögországig (másként: *Makkay* 1976, 260, 20–22. kép, bírálja: *Raczky P.*, ArchÉrt 109, 1982, 187). V. ö. még az utóbbi kérdéshez *H–J. Weißhaar*, Varna und die Ägäische Bronzezeit. Arch. Korrespondenzblatt 12, 1982, 321–325 adatait, amelyek a szimbolikus értelmű, s ezért hosszú időn át használt, füles csüngők Duna-vidéki prioritását látszanak igazolni, valamint a progari és hatvani csüngődíszek különös egyvelegét ezüstből a krétai Amnisos-ból (Eileithya barlang), megbízható datálás szerint EM III., 2200 körüli rétegből (*S. Hood*, The Arts in Prehistoric Greece. Harmondsworth 1978, 187, 297 és 184. kép D). – az utóbbit, más forrásból, Makkay 1976, 21. képe is reprodukálja és különböző – jóval korábbi – keltezéseket idéz hozzá (uo. 257–258).

Ami a lemezkorongokat, kivált az ovális alakúakat illeti a leghatározottabban ellenemond egy fiktív Duna-határ elképzelésnek bronzkor eleji meglepő utóéletük az Aranka-völgyében. Az óbébai (*Reizner J.*, ArchÉrt 24, 1904, 83–85, IV. és V. kép *Bóna* 1963–64, 34–36, VI. t. A1–B1) és mokrini (*Foltiny* 1972, 54, II. t.) ovális, poncolt díszű arany melldíszek déli (valójában csupán észak-balkáni) bevándorlók sírjaiból származnak.

A Nagyszeben-környéki ovális–dudoros rézkori aranykorong létezése most végérvényesen eldöntötte a kérdést (ld. fentebb a Jankovich-korongokat s alább az apostagi korongot is).

Hasonló nagyszabású elterjedés olvasható ki a rája-alakú lemez-csüngők lelőhelyeiből. A legújabb meglepő lelet, a morvaországi Hlinsko-ban talált kőből faragott rája-alakú csüngődísz (kerek koronglemez kő utánzatával együtt!) északnyugaton ugyanazt a vidéket jelöli ki a típus elterjedési határául (*Pavelčík* 1982, 261–266, 2. kép 1. illetve 10. kép 5), ameddig a dudoros korongok nemesfémből (tehát ezüstből is) elterjednek (Štramberki korong, *Jísl* 1967, 14–20, III. t. *Makkay* 1976, 287, 33. kép). Arany rája-csüngőt sírból Ercsiből (Duna jobbpart), Mojgrádból (Szilágy/Sălaj) és Nagyszeben/Sibiu környékéről, Dél-Erdélyből ismerünk, vagyis aranyból egyelőre csak a Kárpát-medencében találhatók. A két eddigi szélső pont, Ercsi és Nagyszeben közt kitűnően elhelyezhető Mojgrád, a Bodrogkeresztúri-kultúra keleti peremén (*Patay* 1975, 66).

A Hatvan/Nagyszeben probléma

Nem hallgatható el, hogy ugyanaz a kéz, amely az RN 30, 1900 és az RN 3, 1902 tételeket kiegészítette, utólag az RN 55, 1896, 1–2 tételen szereplő hatvani aranylemezhez is odaírta: Nßeben. A széthordott erdélyi aranylelet után nyomozó illetőnek – nem vitás – jó szeme volt: a hatvani lemez ugyanúgy tépett, levált illetve különvált széllel, (a napló szerint „sarkából az ásó egy darabot levágott" – ez az eredetileg még leltárba vett töredék ma hiányzik), gyűrötten került múzeumba, mint a vele kapcsolatba hozott másik két aranylemez. A lemeznek csak felső részét szegélyező, ritka, trébelt pontsor az erdélyi ovális lemez (távolabbról a hăbăşeşti lemez) közeli rokona, rokon a két lemezt díszítő 3–3 dudor megfogalmazása, a felfüggesztésre fúrt lyukak készítési módja és mérete, összességében pedig a két Nagyszebenkörnyéki és a hatvani lemez díszítetlen simasága is (*16. ábra*).

A „Hatvan Uj Telep" lelőhellyel leltározott aranylemez lelőkörülményei valóban nem olyan tiszták, mint hinnők (*Patay* 1958, 39, XV. t. 11). A napló bejegyzése szerint létezéséről ugyan – állítólag – Hatvan nagyközség főjegyzői hivatala értesítette a Nemzeti Múzeumot, ám a nyomtatásban közzétett jelentéssel ellentétben („egy őskori lemezes ékszert a hatvani új telepről aranyértékén megváltottunk", *Hampel,* ArchÉrt 16, 1896, 374), a lemez mégsem egyértelműen a főjegyzői hivatal „útján lett megváltva", hanem lovag Scarpa Henriktől és Fehér Józseftől vásárolták 109 koronáért. Hitelességét csak a leltárnapló zárómegjegyzése támogatná: „Beszállította dr Pósta Béla őr hivatalos kiküldetésben, mely alatt a lelőhelyen ásott is". – Ásott, csak éppen nem talált semmit, ahogyan e sorok írója is jónéhányszor a semmit ásta műgyűjtők hamis lelőhelyein.

Az ügyletben különös módon szereplő lovag Scarpa régi fiumei család tagja volt, akinek felmenői jelentős politikai szerepet játszottak Fiume 19. századi történetében. Annak azonban nincs nyoma, hogy a Scarpaknak Hatvanban, egyáltalán a környező megyékben (Heves, Nógrád, Pest) birtoka lett volna, egyelőre sejtelmünk sincs hát, hogy a millennium évében mit keresett egy Scarpa Hatvanban.

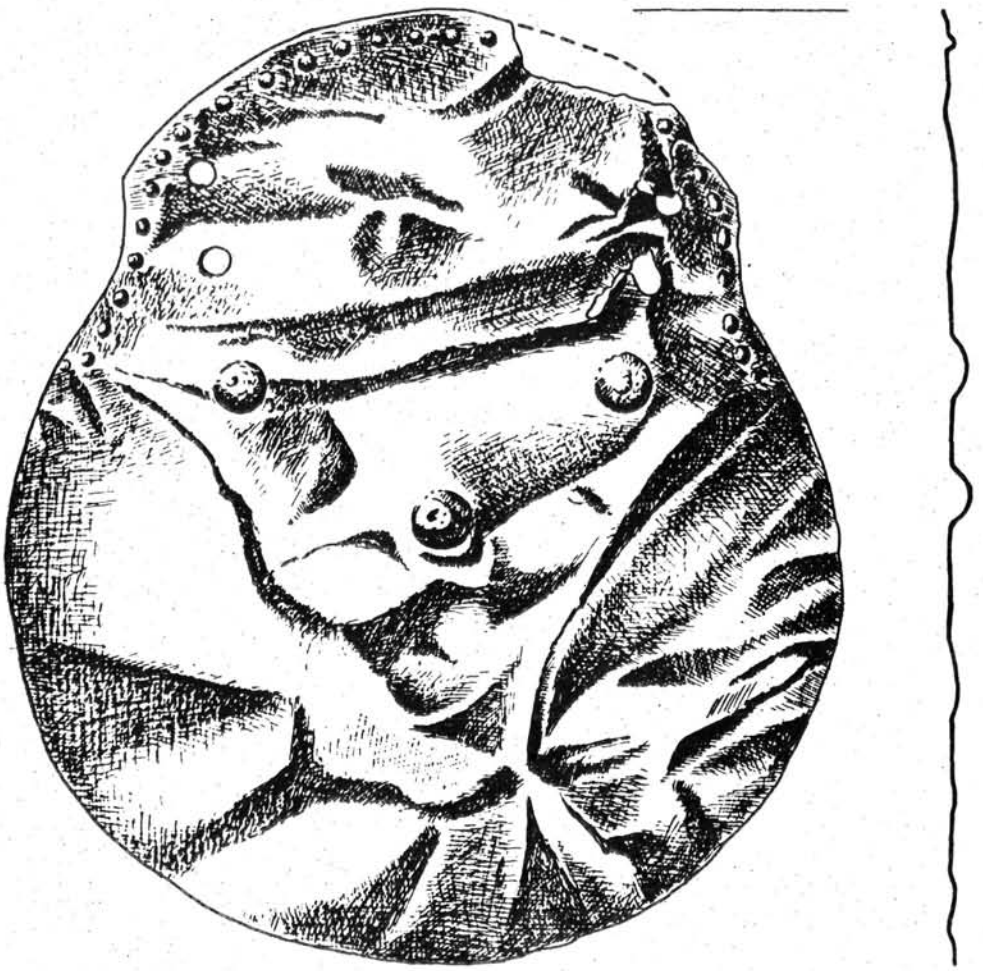

16. ábra. Hatvan. Arany melldísz. MNM. Term. nagys.
Abb. 16. Hatvan. Goldener Brustschmuck. MNM. Nat. Gr.

Lényegesen többet tudunk az ügylet másik szereplőjéről, Fehér József budapesti régiségkereskedőről, a penteleiek máig emlegetett „Fehér tanár uráról", a kártékony és megbízhatatlan rablóásatóról. Nemcsak az utóbbiban tündökölt, mindenféle rablóásatás menedzsere is volt évtizedeken át. Ahol ő szerepel, ott eleve minden adat gyanús.

Mindenesetre különös együttes: egy fiumei lovag és egy budapesti régiségkereskedő, – jó lenne tudni, hogyan jöttek össze. Nagyszebeni kapcsolatuk azonban aligha igazolható, bár nem is cáfolható.

Az mégis elgondolkoztató, hogy Hatvan-város monografusa 1909 táján a városban talált híres régiségek felsorolásakor éppúgy nem tud a mindenkor nagy port felverő aranyról, mint Heves-megye régészeti monografusa (MVV Heves vármegye, Bp. 1909, 152 illetve 441–444).

Némi fénysugár e homályos ügyletben, hogy míg a másik két szebeni lemez viszonylag gyors egymásutánban (1900 márciusa és 1902 januárja közt) bukkant fel a múzeumban, addig a hatvani lelet már 4 évvel korábban ott volt. Rokonságuk tagadhatatlan, nem véletlen, hogy aranynapló beli sorszámaik követik egymást (Ő. 712–713–714). A kérdésben talán az aranyvizsgálat hozhat megnyugvást, elsősorban az Ő. 712 és 713. lemez összehasonlítása. Mojgrádot aligha fogjuk „visszanyerni", attól azonban mégsem kell félni, hogy Hatvant is „elvesztettük". Legfeljebb a közelebbi lelőhelyet, az Újtelepet. A hatvani lemez ugyanis olyan szorosan kapcsolódik a hencidai kincshez (*Gazdapusztai* 1968, I. t.), hogy alföldi, bodrogkeresztúri eredete aligha vitatható.

Végül, de nem utolsósorban a hatvani csüngő lelőhelyét a Tiszaszőlős–Mojgrád és a Stollhof–Csáford típusú aranyak közti átmeneti zónába utalja maga a lemez, amely – ha lehet – jobb átmenet a két szimbólum-kör között, mint a progari csüngő. Függesztő fülét, helyesebben függesztő nyúlványát leszámítva, ugyanis a hatvani lemez szabályos háromnegyed kör alak, amelynek egyetlen díszítése a Stollhof-csoport háromszögben komponált három kerek dudorja. A Fettich által megfigyelt maximálisan leegyszerűsített női principiumot (*Fettich* 1959, 120–125, I. t. 26) tehát megközelítőleg ugyanúgy jelöli, ahogyan az a korongokon szerepel. Ennek a sajátos átmenetnek éppoly jól megfelelni látszik a hagyományos Hatvan lelőhely, ahogyan a progari lemez lelőhelyét sem nagyon lehetne máshol elképzelni, mint ahol van.

10. APOSTAG, KORÁBBAN PEST MEGYE, MA BÁCS-KISKUN M. (1909. KÖRÜL)

A berlini Museum für Vor- und Frühgeschichte 1909-ben Bécsben Egger és Társától aranykorongot vásárolt, amelyet II. 1409. számon vettek leltárba. A minden ismert korongnál nagyobb méretű, 14,8 cm átmérőjű, ismeretlen súlyú korongot csak rajzból ismerjük (*Mozsolics* 1968, 29, 11. t. 4). A korong nyilvánvalóan különbözik valamennyi addig s később talált hasonló ékszertől. Új szerzemény volt Eggerék számára is, az Egger-cég 1891. évi londoni árverési katalógusában – *amelyhez Pulszky Ferenc írt a leleteket méltató előszót!* – nem szerepel rézkori aranykorong, a korábbiakat erre az időre maradéktalanul eladták (*Egger* 1891, v. ö. fentebb Tenja alatt is). Vagyis új leletről van szó (*17. ábra*).

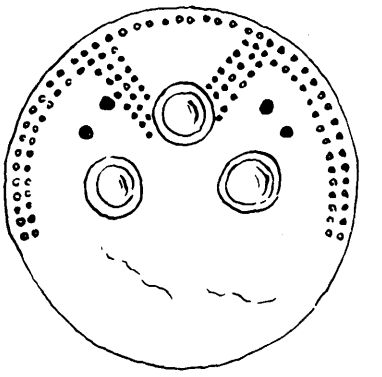

17. ábra. Apostag. Aranykorong. Mozsolics Amália nyomán. Erősen kicsinyítve.
Abb. 17. Apostag. Goldscheibe. Nach A. Mozsolics. Stark verkleinert.

Rajza arról tanúskodik, hogy a korongok keleti csoportjába tartozik. Kisméretű dudorjai a Nagyszeben-környéki lemez dudorjaival rokonok, a főtengelyében elhelyezkedő V-alakú hármas poncsor a hăbăşeşti rézkori (*Dumitrescu*, 1957, 1. kép 1) illetve a korabronzkori óbébai (*Bóna* 1963–64, VI. t. A1–B1) és a mokrini, sajnos szórványos, de okvetlenül korai bronzkori (*Girić* 1971, 193, 83. t. *Foltiny* 1972. II. t.) korongok irányába mutat, de tagadhatatlanul rokon a Jankovich 3. koronggal (RN 5, 1852. 20). is. Függesztés vagy felvarrás céljára átfúrt kettős lyukainak elhelyezése egyedi ugyan, de nem áll távol a brzesć kujawski (*K. Jazdżewski*, WiadArch 15, 1938, XXX. t. 3.) és a már többször idézett hăbăşeşti rézkori réz korongokon látható megoldástól. Alaposan eltér viszont korongunk a hiteles lelőhelyű Tenja–Csáford–Salköveskút–Stollhof korong csoporttól, nem volna célszerű mindenáron közéjük sorolni.

A berlini leltárkönyv lelőhely adata egyértelmű: „Apostag a. d. Donau" (*Mozsolics* 1968, i. h. *Makkay* 1985/2, 21). Apostag a középkorban a Duna magyarországi középső szakaszán nem ritka ikerfalvak közé tartozott (*Érszegi G.*, Fejér megyei történeti évkönyv 9, 1975, 7–; 1. kép), amikor is azonos néven hívták a folyó két partján szembenfekvő településeket. A sokáig sokkal jelentősebb a jobbparton, a mai Fejér-megyében feküdt. A XVI. századi török adójegyzékek Nagy Apástág–Nagyapástag [= Groß-Apostag] néven nevezik a hadjáratok során teljesen elpusztult falut, amely 1546-tól kezdve az egész törökkoron át lakatlan puszta. Duna balparti párja viszont jelentős faluként vészelte át a török uralmat,

neve a XVI. század közepétől mindmáig a jelző nélküli *Apostag*, a török defterekben Apastak, számos lakossal. A XIX. század közepén Apostag 2000 lakosával egyedül használta ezt a nevet, ugyanakkor a vele szemben fekvő Kis-Apostag még mindig pusztának számított (*Fényes* 1851, I. 37). A nevek s arányok századunk első évtizedéig nem változtak, a Pest-megyei Apostag akkorra 2500-nál is több lakossal bíró nagyközséggé vált, míg a Fejér megyei Kisapostag [= Klein-Apostag] (1896-tól már összeírva!) még mindig csak 630 lakosú falucska (Magyar ... Helységnévtár 1913, 356 és 752).

Apostagból semmiféle elmélet kedvéért nem lehet s nem szabad Kisapostagot alkotni. Makkay, anélkül, hogy a két Apostag történetében elmélyedt volna, szinte kétségbeesett kísérletet tett erre. A Duna balparti Apostagot illeti a – mint láttuk – éppenséggel a mai Kisapostag elődjétől viselt „Nagyapostag" névvel (ahogyan Apostagot soha nem nevezték!), hogy a jelző nélküli Apostag elnevezést Kisapostagként értelmezhesse (*Makkay* 1976, 286). Sajnos sikerült megnyernie Kaliczot (1982, 12) és Pavelčíket is (1979, 327, ahol ingadozik Mozsolics adata és Makkay elmélete között, térképén – 9. számú lelőhely – azonban már Kisapostagot jelöl). Legutóbbi munkájában „Apostag, probably Kisapostag, County Fejér" szerepel, a névváltoztatással kapcsolatban pedig már csak utal 1976. évi munkájára (*Makkay* 1985/2, 21 és Cat. 20, a 19. lapon a térképen Kisapostag és „Nagyapostag"??, a 4. képen pedig „(Kis)Apostag"? felirattal).

A berlini korong lelőhelye még valószínűleg sem „Kisapostag" vagy a szűkebb-tágabb „Pannonia", nem is „Transdanubia", hanem *Apostag. Szerepét és jelentőségét ott kell vizsgálni és megoldani, ahol előkerült, a Dunától keletre elterülő Nagyalföldön,* vagyis a Bodrogkeresztúri-kultúra területén.

***

Ide is kiegészítés kívánkozik. Maga Makkay János szögezte le egyik tudományosan jól átgondolt fejtegetésében elvileg és jövő időben: „nem zárhatjuk ki, hogy előkerül *majd* kerek korong az Alföldön is, nagy csüngő meg a Dunántúlon", mivel „ezeknek a súlyos aranytárgyaknak a használata mindkét országrészben teljesen hasonló ritmust mutat" (1985/1, 166). – Tiszaszőlős, Ercsi, Nagyszeben, Progar, Apostag után erről ma már csak múltidőben lehet beszélni.

11. MOJGRÁD, EGYK. SZILÁGY M., MOIGRAD, JUD. SĂLAJ. KINCSLELET (1912).

A kincset nyilván nem Mauthner budapesti régiségkereskedő találta, csak közvetítő révén juthatott hozzá. A lelőhelyre és a lelőkörülményekre utaló adatok tehát – akár igaziak, akár hamisak – csak attól a közvetítőtől származhattak, akinek létezéséről szerencsére tudomásunk van.

A mojgrádi kincs 1911. december 20-án még aligha volt Budapesten, ezen a napon ugyanis Mauthner László temesrékasi bronzkori arany karperecet adott el a Nemzeti Múzeumnak (RN 118, 1911) borsos áron. A kincs Kolozsvárt véletlenül visszamaradt vagy utólag megszerzett egyik aranylemezét 1912. november 28-án megveszi és Mojgrád lelőhellyel beleltározza a Nemzeti Múzeum, – együtt egy nyilván Mauthner erdélyi útja alkalmával szerzett, Gyulafehérvár lelőhelyű avarkori arany gyűrűvel (MNM RN 106, 1912, 1–2). Költői túlzás tehát Fettich állítása, hogy a Mauthner-féle kincs „múzeumtól múzeumhoz vándorolt, míg végre Pósta Béla az Erdélyi Nemzeti Múzeum részére 1912-ben ... megvette" (*Fettich* 1953, 56, – átveszi *Makkay* 1985/1, 59). Ilyen vándorolgatásra nem volt sem idő sem lehetőség, a két Nemzeti Múzeumon kívül más olyan múzeum nem volt az országban, amely ekkora őskori aranyleletet képes lett volna megvásárolni.

Fettich is, legutóbb Makkay is kifejtik azokat a *szakmai* indokokat, amelyek miatt – szerintük – Hampel József nem vette meg a kincset. A legfontosabbat, az anyagi lehetőségeket azonban nem vizsgálták, vagy nem elég alaposan vizsgálták. Meglehet, hogy Hampelra „rossz benyomást tett" (*Fettich* 1953 uo) a lelet, talán még az is elképzelhető, hogy „megijedt" az őskori aranyak közé kevert népvándorláskorinak látszó tárgyaktól (– feltéve, ha ezek már Budapesten is a leletek közé voltak vegyítve, amire nincs bizonyíték! –), ám nem azért nem vette meg a leletet, mivel „energiája kimerülőben volt" (*Makkay* 1985/1, uo), más volt kimerülőben: az anyagiak. Koránt sem a tépei avar aranylelet miatt, amelyet „1912. januárjának első napjaiban a debreceni városi múzeummal versengve" (*Makkay* 1985/1 uo) vásárolt volna meg Hampel, – a tépei leletet csak július 3-án szerezte, nem is drágán, 317 korona 31 fillérért (MNM RN 65, 1912), „hivatalos beváltás útján" (MNM Jel 1912 [1913] 40), törtarany értékben. 1912. február 24-én azonban egy vásárlás valóban csaknem az egész esztendőre megbénította a Régiségtárat. Egy XVI. századi ékszerért 24.000 koronát fizetett ki, s ebből már akkor csak 18.000 koronát tudott vállalni, a többi pénzt máshonnan kellett megszerezni (RN 14, 1912). *Elsősorban emiatt kellett Hampelnak Mauthner több tekintetben gyanús és zavaros aranykincsét elutasítania.*

Abban Fettichnek teljes mértékben igaza volt, hogy Mauthner Hampelnak és Póstának ugyanazt a lelőhelyet mondta be, „Pósta Béla semmi gyanúokot (nem látott) a lelőhely megjelölésének hitelessége körül, sőt éppen mint erdélyi származású leletet vette meg azt" (*Fettich* 1953, 61). A kincs leletei Mojgrád lelőhellyel kerültek leltárba Kolozsvárott és Budapesten, – az utóbbi helyen még az is megesett, hogy az először tévedésből szintén mojgrádinak jelzett avar aranygyűrűnél utólag Gyulafehérvárra javították a lelőhelyet.

Azok a Mauthner-féle „ügyeskedések", amelyeket állítólag „nemrégiben lepleztek le" (*Makkay* 1985/1, 57 és 25. j. – a valóságban 1927-ben történt egyetlen leleplezésről van szó, v. ö. *Fettich, N.*, Seminarium Kondakovianum 2, 1928, 108, amelyet Makkay forrása *pontosan* idézett) egyáltalán nem illenek a mojgrádi leletre. Ha ugyanis Mauthner más lelőhelyet mondott volna Hampelnak (*Makkay* 1985/1, 58, 60, 64), mint Póstának, a két nagy tudós az első telefonbeszélgetés, levélváltás vagy személyes találkozás alkalmával leleplezte volna a csalást s vele együtt az akkor még kezdő kereskedő hitelét. Hampel és Pósta találkozására mindig volt lehetőség, mivel Pósta mint országos múzeumi felügyelő rendszeresen résztvett a felügyelők budapesti ülésén, így például 1912. július 2-án is (MKÉ 6, 1912, 230).

Nem méltó Hampel és Pósta nagyságához azzal gyanúsítani őket, hogy ne lettek volna tisztában a lelet összetettségével. Hampel a mojgrádi típusú lemezékszereket mindenkor *őskorinak* tartotta, naplózta, jelentette. Pósta személyesen vitte be (sőt ásott is állítólagos lelőhelyén, v. ö. 9. leletünket) Hatvanból a mojgrádi nagy lemezcsüngő közeli rokonát, a nagy „őskori lemezes ékszert" (ArchÉrt 16, 1896, 374), nem szólva kolozsvári professzori kinevezését megelőző 14 éves (1885–1899) alapos gyakorlatáról, amelyet a Nemzeti Múzeumban szerzett. Az 1884. évi Ötvösmű-kiállítást azonban legfeljebb látogatóként láthatta, hiszen csak 1885. dec. 15-én lépett „írnok" minőségben a múzeum szolgálatába (*Hampel J.* 1902, 17), nem vádolható hát azzal, hogy a kiállítás egyik rendezőjeként utóbb mégis megfeledkezett a tiszaszőlősi kincs nagy lemezéről (így: *Makkay* 1985/1, 196). A „Régészeti tanulmányok az orosz földön" zseniális szerzőjéről azt feltételezni, hogy „Pósta teljes egészében népvándorláskorinak ítélte" volna a mojgrádi kincset, mi több: „az 1884-ben már rézkorinak meghatározott típust most népvándorláskorinak vélte" volna (*Makkay* 1985/1, 64 és 197) alapos lebecsülése Pósta képességeinek. A mojgrádi leletet népvándorláskorinak, hunkori gepida fejedelem kincsének, először Fettich Nándor tartotta 1943-ban, s ugyanezt fejtette ki 1953-ban. Ötletét az őskor-kutatás soha nem fogadta el. Roska korábban (1936, 156) még „két mojgrádi" kincsről beszélt „melyek egyrésze népvándorláskori", őskori részéről csak később nyilatkozott (1942, 184) s akkor „első vaskorinak" vélte. Patay már első hozzászólásában (*Patay* 1944/45, 24–25) elutasította az őskori ékszerek sokezer éves „továbbélésének" Fettichi-teóriáját, s a rézkori alapréteg mellett bronzkori aranyakat sejtett a kincsben. Később is ő bírálta legalaposabban Fettich elméletét (1958, 41, 35. j.) amelyet Makkay János sem fogadott el, sőt Makkaynak köszönhető a legtöbb rézkori elem szakszerű kimutatása a kincsben (*Makkay* 1976, 230–281, 1982, 21–22, 1983, 313, 342, 1985/1, 97–149). Éppen ezért kevéssé méltányos Fettich tévedését „visszaörökítenie" Póstára és Hampelra. Mivel a mojgrádi leletről sem Hampel sem Pósta nem nyilatkoztak írásban (az Erdélyi Múzeum gyarapodásáról szóló rövid jelentés nem tekinthető annak), merő találgatás, mit tartottak összetételéről. Elég annyi, hogy Póstának sikerült pénzt szereznie s megvette a leletet. S mivel csak együtt adták, együtt vette meg. Nagy anyagi áldozatot jelentett, ám éppen a lelet *„erdélyi származására"* való tekintettel „ki nem térhettünk előle" EMÉ 1913, 35).

A mojgrádi ügylet erdélyi kulcsfiguráját, a Wallerstein nevű régiségkereskedőt Kelemen Lajos ismerte s beszélgetett vele. Wallerstein elpanaszolta Kelemennek, hogy „a múzeum méltánytalanul bánt vele egy üggyel kapcsolatban, pedig ő becsaphatta volna a múzeumot: Mauthner *a mojgrádi leletbe* belekevert öt darab aranyat, amelyeket Mauthner maga hamisított; ezt neki Mauthner meg is mondta, százalékot ígért neki, ha az aranyakat eladja; ő azonban ezt nem merte megtenni, mert félt, hogy üzleti kapcsolatait elveszti, ha hamisítványokat ad el." (*Fettich* 1953, 57). – Wallerstein tehát amiatt háborgott még sok évvel később is Mauthnerra, mert az annakidején rá akarta venni, hogy a leletbe (utólag!) belekevert hamisítványokkal együtt ő (t. i. Wallerstein) adná el a mojgrádi kincset a kolozsvári múzeumnak. Erre Wallerstein *saját üzleti érdekből* nem mert vállalkozni. Az ügyletet örök feledés borítaná ha később a múzeum nem utasította volna vissza Wallerstein valamelyik leletét. Sértett önérzettel ekkor fedi fel a mojgrádi titkot, a maga becsülete védelmében.

Nos, ezek után ki más lehetett a mojgrádi lelet *eredeti* összetételét jól ismerő Wallerstein, ha nem a lelet felhajtója és közvetítője, az az erdélyi régiségkereskedő, akinek segítségével Mauthner a *rézkori* aranykincset 1912. első felében megszerezte. S akit – mint ismert régiségkereskedőt – 1912 nyarán arra próbált rávenni, amivel ő maga Budapesten talán(?) kudarcot vallott: a hamisítványokkal megspékelt zagyva kincs eladására. Wallerstein régiségkereskedő az a szál, amely mentén el lehetne jutni a mojgrádi-kincs eredetéhez. Honnan, mikor, miket adott el a kolozsvári és más erdélyi múzeumoknak? Ezt a fonalat mi nem tudjuk tovább gombolyítani, bízunk azonban benne, hogy erdélyi, kivált kolozsvári kollegák meg fogják kísérelni felgombolyítani.

Azt azonban tudjuk, hogy Mauthner továbbra is kapcsolatban maradt erdélyi ügynökével, minden valószínűség szerint Wallersteinnel. Közreműködésével hamarosan jelentős bronzkincset szerzett, *éppen Mojgrádról.* A kincset 1914-ben a berlini Staatliches Museum für Vor- und Frühgeschichte vásárolta meg „Mojgrad, Komitat Szilágy" lelőhellyel. Leltári száma IV. d. 4141, IV. d. 4147 a–l (*Károlyi* 1968, 87–88, – Károlyi azonban mit sem tud arról, hogy a kincset már régen feldolgozták, eladóját sem közli). A leletet 1935-ben I. Nestor dolgozta fel (Ein Bronzedepot aus Moigrad, Rumänien. PZ 26, 1935, 24–57). Nestor közleményében az eladót csak, mint „ein recht tätiger Händler mit Altertümern aus den ehe-

maligen ungarischen Gebieten" említi, ám dolgozata egy másik helyén *ugyanazon* kereskedő megbízhatóságával kapcsolatban egy korábbi munkájára hivatkozik. Ott (*Nestor* 1933, 119–120, 490. j.) név szerint szerepel „der Händler Mauther, Budapest". Nestor meggyőző érvekkel (egységes patina, szennyeződés, összetartozó tárgyak) igazolja a mojgrádi bronzkincsnek, mint leletegyüttesnek a hitelességét. A közelebbi lelőhelyről ugyan Mauthner semmit sem közölt Berlinnel (– nyilván ő maga sem ismerte –), ám Nestor kifejti, hogy *az őskorban*, kivált a bronzkorban milyen *jelentős központ* lehetett *Mojgrád és környéke*. Éppen az erdélyi múzeumokba jutott hitelesebb mojgrádi leletek ismeretében mondja ki, hogy a kincs Mojgrádon belüli közelebbi lelőhelyét nyilván maguk a találók titkolták el (*Nestor* 1935. i. m. 24–26).

Roska repertoriuma bárkit meggyőzhet arról, hogy Mojgrád a neolitikumtól a dák korszakig kiemelkedő jelentőségű *őskori* lelőhely (*Roska* 1942, 184–185, No. 252). Már a múltszázad közepén híres volt. 1855-ben jelentős dák ezüstkincs került Mojgrádról a bécsi Antikenkabinetbe (*Seidl*, Fundchronik IV, 1856, 86), az 1870-es években pedig egymás után bukkannak fel a bronzkincsek (*Hampel*, ArchKözl XIII, 1879, 51). Így nem csodálható, ha első bronzkori leletkataszterünkben már így ír róla Hampel (1886, 23):

„Mojgrád, comté de Szilágy. *Cette station est riches en trouvailles des époques préhistoriques*"

A bronzkorból ma a Mojgrád I. néven szereplő Mauthner-féle bronzkincsen kívül a kutatás Mojgrád II–V. bronzleleteket tart számon (*M. Petrescu-Dîmboviţa*, Depozitele de bronzuri din România, Bucureşti 1977, 131–132, 149, 310–312. kép). Közelebbi lelőhelye egyiknek sem ismert, ezzel létezésük ellen azonban aligha lehet érvelni (másként az aranykincs kapcsán *Makkay* 1985/1, 197).

Makkay János az újkori Mojgrád „e Szilágy megyei kis falu" jelentéktelenségével (*Makkay* 1985/1, 62 és 148) és „önkéntelenül is" a római Porolissum a jelen század elején éppen csak elkezdődő kismérvű kutatásával (uo 62–63) érvel a lelőhely *őskori* jelentősége és a rézkori kincs mojgrádi lelőhelye ellen (uo 202). Az sem áll, hogy a rézkori Bodrogkeresztúri-kultúra ne terjedt volna ki Mojgrád vidékéig (így *Horedt* 1977, 17-re hivatkozva *Makkay* 1985/1, 148). A Bodrogkeresztúri-kultúra kutatója és monográfusa soha nem vonta kétségbe ennek lehetőségét, márcsak azért sem, mivel ő határozta meg először a mojgrádi kincs Bodrogkeresztúri-elemeit (*Patay* 1944/45, 24–25; 1958, 42; 1959, 94), s a kultúra monografikus összefoglalásába is szervesen beépítette a *mojgrádi* aranyakat (*Patay* 1975, 66). Mi több, mindaddig (1983), míg a mojgrádi kincset nem azonosította a tiszaszőlősivel, maga Makkay sem látta másként (1976, 280, 1982, 21, v. ö. még Uő, 1979, 565).

Abból a hiányból, hogy a mojgrádi aranylelet közelebbi lelőkörülményei nem ismertek, nem vonható le egyértelműen negatív következtetés a lelőhely valódiságát illetően. Ha így tennénk, nemcsak a mojgrádi ezüst és bronzkincsek létezését kellene tagadnunk, de sokszáz más 19. századi bronz és aranykincsét is.

A mojgrádi kincsnek sajnos nemcsak lelőkörülményei homályosak, de sokminden egyéb is a lelet körül. Fettich szerint Kolozsvárt a leleteket II. 6805–7077 és 7551–7736. tételeken leltározták (ezeket a részleteket nyilván Fettichtől veszi át *Horedt* 1977, 7, aki maga soha nem vizsgálta behatóan a leleteket), ami 272+185=457 tételt tesz ki (Makkay János műveiben 467 tétel?). A kincset kezelő Roska Márton korábban a II. 6804–7077 és II. 7551–7736. leltári számokat közli (1936, 156), amely csak a legelső tételszámban különbözik Fettich adatától, későbbi írása szerint (1942, 184) viszont a II. 6804–7731 tételeken szerepelne a kincs, ami nyilvánvaló tévedés hiszen ez 927 tételt tenne ki. Egy újabb katalógusban a II. 7776. tétel is szerepel (*Dumitrescu* 1971, 94), ami nyilván elírás a 7076 helyett. A szakirodalomban csak a közel 800 grammos 31,4 x 24 cm-es nagy aranylemez (7077), a 103 cm hosszú, 199,6 grammos aranyszigony (7076), a két spirálisban végződő szárnyú poncolt díszes aranymadár (6809–6810), a sima testű kisebb s könnyebb, 17,4 grammos aranymadár (6808), néhány karperec (6804, 6806–6807) és a kisebb, rekeszdíszes „népvándorláskori" övcsat (7075) leltári száma, súlya és mérete ismert, – feltűnő, hogy ezek az ismert, vezető ékszerek mind a kétfelé tagolt leltár első 272 tételébe tartoznak. Bár hamisítvány (7075) ide is becsúszott, az a gyanúm, hogy a leltár második része a kétes korú és hitelű tárgyak jegyzéke lehet, – ezt azonban csak az eredeti leltárnapló segítségével lehetne tisztázni. Tételszámai László Gyula egykori kataszteri feljegyzése szerint: II. 6804–7077, 7551–7736.

Fettich publikációjában a 41–54. táblán pontosan 440 számozott tárgy szerepel, tehát kevesebb, mint a tételszámok. Ennek okát nem ismerjük, arról azonban nem tudunk, hogy a leletből 1950 előtt bármi eltűnt volna. Fettich (s nyomában Makkay) feltételezése, hogy a Wallersteintől említett „kalaptű" szerű hamisítvány már korábban elveszett volna, nem áll. A darab ma is megvan (v. ö. a kötetben szereplő másik dolgozattal).

E munkának nem célja a mai igényeket kielégítően még nem közölt mojgrádi kincs értékelése. A Wallersteintől jelzett 5 db Mauthner-féle hamisítvánnyal külön foglalkoztam s kimutattam, hogy ezek a lelet „népvándorláskori" darabjai. Ezzel a mojgrádi lelet Fettichtől Horedten át Makkay Jánosig ívelődő „hun–gepida kori története" remélhetőleg lezárult. Más darabok, pl. az arany medaillon esetében vizsgálataim Fettich eredményét erősítették meg: újkori.

A lelet rézkori aranyainak kormeghatározását Patay Pál és Vladimir Dumitrescu végezték el, legalábbis ami az alapokat illeti. Kurt Horedt A/1 és A/2

rézkori csoportja nem egyéb, mint Patay és Dumitrescu eredményeinek már-már komikus „stufesitása" (*Horedt* 1977, 8, 1. kép 1–3, illetve 1. kép 4–11). Az elfogadhatatlan Mojgrád=Tiszaszőlős elméletet (először *Makkay* 1983, 342) leszámítva a mojgrádi kincs rézkori rétegének elemzésében legtovább Makkay János jutott el (v. ö. fentebb), ehhez további sikeres munkát kívánok.

Ami mármost a rézkori kincs lelőhelyét illeti, a fentiekből – remélem – kiviláglik, hogy az I. Világháborút megelőző években erdélyi régiségkereskedők, köztük minden bizonnyal Wallerstein, ügyködtek és ügyködött, a leleteket és a lelőhelyet egyaránt tőlük kapta a budapesti Mauthner. Mauthnernek nem fűződött érdeke a lelőhely meghamisításához, tévedésről sem lehet szó. „Egy ilyen nagy aranykincs esetében, mint a szóbanforgó, kizárt dolognak tartom, hogy Mauthner tévedett volna. A lelőhely nevét meghamisítani abban a korban és az akkori körülmények között nem állott érdekében" – állapította meg Fettich (1953, 61) s ezzel ma is egyetérthetünk. Mauthner László szavahihetősége ilyeténképpen az 1912–1914. évi mojgrádi leletek kapcsán nem vonható kétségbe. *Wallerstein utóbb nem a lelőhely, hanem a leletegyüttes meghamisítása miatt panaszkodott Kelemen Lajosnak.*

12. A TISZASZŐLŐSI KINCSRŐL ÉS SÍROKRÓL

Újabb szakirodalmunkban szinte közhellyé vált az a nézet, hogy a Bécsbe jutott tiszaszőlősi aranyleletről ősrégészetünk – 1884. évi, mintegy véletlen feltűnését nem számítva – mit sem tudott, a leletet Joachim Werner „fedezte volna fel" számunkra, az ő útmutatása nyomán ismertette meg vele kutatásunkat 1953-ban Vladimir Milojčić. Így már a Milojčićhoz kapcsolódó első reflexió: „A lelet eltűnt a magyar kutatók szeme elől" – igaz, az 1884. évi Ötvösmű-kiállításon feltűnt egy darabja „de jelentőségét még nem tudták felismerni a szakemberek" (*Patay* 1955, 38, – az Ötvösmű-kiállítás valódi jelentőségéhez v. ö. azonban következő fejezetünket). A kincsről írott korábbi dolgozatában Makkay is ezt írja: „1884-ben a budapesti ötvösművészeti kiállításon még bemutattak egy középen átlyukasztott válldíszt – aztán ennek is nyoma veszett" (*Makkay* 1979, 565). Valóban így lenne? S ha igen, hol kell keresni a hibát, Bécsben, vagy Budapesten?

A hazainál jóval fejlettebb osztrák régészet már az 1840-es évektől elindítja az egész birodalomra kiterjedő régészeti figyelőt, a Fundchronik-ot. A legelsőt Johann Gabriel Seidl, Chronik der archäologischen Funde in der österreichischen Monarchie címen éppen az 1840–1845. évekből állítja össze az Österreichische Blätter für Literatur und Kunst III. 1846, Nr. 19 (12 Febr) számára, a következők viszont már az Archiv für Kunde österreichischer Geschichts-Quellen köteteiben fognak megjelenni. Különnyomatként, önálló lapszámozással Fundchronik címen is megjelentek, köztük az I. számot a Seidl féle viseli. Ennek 24. lapján a következő olvasható:

„Tisa-Söllös (Heveser Komitat). 1840. Zehn verschiedene Schmuckgegenstände aus spiralförmigen Golddrahten, Goldkörnern und einer runden durchlöcherten Goldplatte bestehend, im Gewicht von 131 $^{4}/_{16}$ Dukaten"

Az évszám a kincs előkerülésének téves dátuma, a leírás az 1841-ben az Antikenkabinetbe került tárgyak rövid jegyzéke. – Csupán véletlen, hogy Rómer egyik munkájában sem idézi Seidlt. Rómer volt ugyanis az 1860-as években az egyedüli hazai kutató, aki kitűnően ismerte, idézte („Archiv" néven) és hasznosította is ezeket a rövid közleményeket. A kincsről szóló egyetlen részletesebb híradásában kétségkívül Seidlt fordítja, a súlyadatot máshonnan nem vehette. A fordítás kissé rövidített s elsietett: „1840-ben Tisza-Szöllősön (Heves m.) különféle ékességek, tekercses sodronyokból, átlyukasztott lemezekből, arany gyöngyökből sat. ezek = 131 $^{4}/_{16}$ # érnek" (ArchKözl V, 1865, 31).

Vitatható, hogy Ipolyi Arnold 3 évvel korábbi híradása egy még rövidebb reflexió lenne Seidl-re és a bécsi leletre avagy, mint Makkay János gondolja, éppenséggel utalás a kincs itthon maradt részére. Magam nem választanám szét a kettőt. 1860/61-ben ugyanis id. Kubinyi Ferenc országos mozgalmat indított annak érdekében, hogy a régészeti leleteket és lelőhelyeket jelentsék az Archaeologiai Bizottmánynak (ArchKözl II, 1862, 292). *Ennek nyomán* jelentik Heves es Külső-Szolnok megyeből, hogy „Szőllősön aranyékszerek találtattak" (*Ipolyi A.*, ArchKözl II. 1862, 293, No. 417). Ebből sem időpont, sem őrzési/lappangási hely nem olvasható ki.

Ipolyi egy évvel későbbi második közleményét is a Régészeti Bizottmányhoz befutott olyan híradásnak tartom, amely az 1839. évi kincsre visszaemlékezve, újabb – felettébb homályos – híradást is tartalmaz: „Tisza-Szőlősről jelentik a Bizottságnak, hogy ezen helység határának Aszti [sic!] nevű helyén aranytárgyak, alabastrom tábla és teke ásattak ki, melyek iránt a Bizottmány adott alkalommal bővebben fog vizsgálódni" (*Ipolyi A.*, ArchKözl III, 1863, 171, No. 567). – Az „adott alkalom" nem adatott meg, nyilván nem vették komolyan a „tekét", a többiről meg már amúgy is tudtak. Rómer nem is hivatkozik erre a közleményre.

A Műrégészeti Kalauz lelet- és lelőhely kataszterében a bronzkori leletek közt szerepel: Heves megye: „Tisza-Szőllősön, aranykincs, AK II, 293, AK V, 31", – a hivatkozott irodalom Ipolyi első jelentése és Rómer fentebb ismertetett Seidl-kivonata. (*Rómer* 1866, 120).

Tény, a következő két évtizedben nem esik szó a leletről, de ugyanezt sok-sok más Bécsbe került leletről el lehetne mondani. Régészetünk első nagy hazai felfutásának idejében vagyunk, mindenki a múzeumokba áradó hazai leletekkel volt elfoglalva.

A bécsi leleteket azonban jól ismerték akkori vezető régészeink, nemcsak Römer, de Pulszky Ferenc is. 1884-ben a cs. és kir. régiségtár nem önként és ötletszerűen állított ki Budapesten, hanem a rendezők kérésére, a rendezőktől tudatosan kiválogatott leleteket. Nem véletlen, hogy először jött haza Nagyszentmiklós, Szilágysomlyó I., Osztropataka I., Céke. Nem véletlenül került ide a tiszaszőlősi kincs egyetlen mutatós darabja sem, mint arról a következő fejezetben majd szó esik.

Makkay János újabb véleménye a helyes: „A szakemberek ... sokáig gondosan számon tartották a Bécsbe került darabokat, főleg a nagy csüngőt. Hampel József többször lerajzolta, sőt klisét is készíttetett róla, de sohasem közölte" (*Makkay* 1985/1, 44).

A múltszázadban még Tariczky Ede önmagában véve izgalmas tiszaszőlősi folklór-gyűjtése sem tudta félrevinni a kutatást, – Römer 1876/78-ban fejcsóválva adja tovább azokat „a rendkívüli dolgokat" amelyeket „Tariczky úr mesélt el nekünk" (Römer 1878, 178), – mindezeknek azonban egyelőre semmi közük a tiszaszőlősi aranykincshez. Tariczky első hivője a századforduló után majd Heves-megye amatőr monográfusa Bartalos Gyula lesz, aki először találja a „tiszaszőlősi aranyleletet" avar sírként, – ő még *csak* avar sírként (*Bartalos* 1909, 444, *Ua*, Kny 12).

A századvégi hallgatás oka sokkal prózaibb volt. Hampel nem hitt apósa, Pulszky eredményeiben, azért nem közölte rézkoriként a hazai aranyakat, a klisézett tiszaszőlősit sem. Igaza van Makkaynak, hogy ugyanakkor viszont „nem vállalkozott arra, hogy ... a csüngőnek meghatározza a korát" (*Makkay* 1985/1, 44), t. i. a rézkortól eltérő, különböző korát. Emiatt soha többé nem vette elő a rézkori aranyakat, sem a közölteket, sem a közöletleneket, – a Pulszky halála után vásárolt példányokból egyetlen egyet sem közölt.

Századunk első felére a rézkori aranyleletek „bronzkori" korszaka jellemző, amely csak *Milojčić* 1953. illetve *Patay* 1958. évi munkáival kezd végetérni. Bronzkori szemszögből nézve a tiszaszőlősi kincs sem érdekesnek sem jelentősnek nem számított, sorsa olyan Bécsben őrzött bronzkori aranyleletekhez képest, mint a bihari, ákosi, pipei, marosvásárhelyi, cófalvi, szarvasszói stb. jelentéktelennek tűnt, kiadatása fel sem merült. 1918 után a tiszaszőlősi lelet idehaza elfelejtődött, a velencei egyezmény keretében nem kérték vissza, holott – szinte kivételesen – *mai* magyarországi lelőhelyű hivatalos küldeményről lévén szó, kiadását nem lehetett volna megtagadni, közlésre pedig mindenkor rendelkezésünkre állt. A tiszaszőlősi kincs 70 éves hazai érdektelenség áldozata lett, a hibát saját portánkon kell keresni.

A továbbiak megértéséhez nem árt megismételni, hogy a Bécsbe jutott tiszaszőlősi aranyakat Römer Flóris bronzkorinak vélte (*Römer* 1866, 120, v. ö. azonban a következő fejezetben tárgyalt gondolatait, amelyek már akkor sem zárták ki rézkori voltának lehetőségét), s előre bocsátani Pulszky Ferenc véleményét, aki határozottan rézkorinak tartotta (ÖM 12, No. 13).

Römer Flóris a Tariczky Edétől 1876-ban feltárt fantasztikus lovassírhoz kezdettől fogva bölcs kritikával viszonyult. Miután a kongresszusi beszámolóban a tiszafüredi plébános úrnak az „aranyvértes lovagról" szóló ismertetését mégiscsak közzétette (eddig az idézőjel nélküli idézet), a következőt fűzi hozzá:

„1842-ben a kincs ügyintézője (l'avocat du trésor, t. i. az a Heves megyei tisztviselő, aki a tiszaszőlősi aranyakat Budára juttatta) néhány rozsdás vasdarabot és fazékcserepet helyezett el a Budai Kincstárban. Ezek a vasak azt mutatják, hogy a szóbanforgó lelet viszonylag újabb kori" (Les pieces en fer démontrent que la trouvaille dont il est question, date d'une époque relativement récente, *Römer* 1878, 179). *Römer tehát ismerte és megvizsgálta az akkor még meglévő budai leleteket.* Ennek nyomán eleve elválasztotta őket az őskori aranykincstől!

Aki ismeri az Alföldet, kivált a Tisza-melléket, az jól tudja, hogy bajos a régésznek egy-egy partba úgy beleásni, hogy előbb-utóbb ne bukkanjon népvándorláskori, kivált szarmata temetkezésre. Nem kivétel ez alól a tiszaszőlősi Tiszapart sem. A legkorábbi római vagy népvándorláskori sírlelet innen a Römer által imént leírt. Közvetlenül a kincs előkerülése utáni években Tariczky Ede szerint turkálók „rozsda-ette vasdarabokat, néha egy ezüst érmet vagy egy-két hamvas cserépedényt" kotortak ki a partfalból (*Makkay* 1985/1, 31). Ezek, a leírásból következtetve, szarmata leletek római ezüstpénzekkel, valószínűleg egykori dúlásnak áldozatul esett sírokból.

1855-ben a Tiszaparton talált szarmata sírból származó gyöngyöket kapott ajándékba a Nemzeti Múzeum: RN 5, 1855 (jan. 10), Hatvanöt szemből álló, különféle színű nyakfüzér. Lelőhelye: Szőlősön a Tisza partján. Elek Menyhért ajándéka.

Makkay János, aki először közölte a szóbanforgó gyöngyöket (*Makkay* 1985/1, 2. kép) úgy tudja, hogy eredetileg 146 szemet szedtek össze belőlük a „kincskeresők". Tőlük jutottak volna Elek Menyhérthez, aki azonban csak 65 szemet ajándékozott a Nemzeti Múzeumnak (uo 40). Vagyis – legalábbis eleinte – magától értetődőnek véli, hogy a gyöngyök is az „aranyvértes lovag" sírjából származnának, még 1839-ből (uo 25–26), pár lappal később azonban – nyilván maga is ráébredvén, hogy egy üveggyöngyökből összefűzött nyaklánc nem éppen szokványos ékszer egy gepida fejedelem számára – bizonytalanságban hagyja olvasóit a gyöngyök közelebbi származását illetően (51). – S ezzel akarva-akaratlanul maga üti az első rést Tariczky beszámolóján, aki határozottan az aranyvértes lovagnak tulajdonította az üveggyöngyöket (des perles en verre) is (*Römer* 1878, 179).

A Régiségtári Naplóban egyébként egy szó sem olvasható mindezekről, a „Tisza part" lelőhely megje-

lölés korántsem azonosítható magától értetődően az 1839. évi jól ismert nevű Nagy Aszóparttal, s arra sincs elfogadható magyarázat, hogy egy 1855 elején ajándékozott gyöngy nyaklánc nem – mondjuk – az előző évben, hanem pontosan 16 évvel korábban került volna elő. Hogy a gyöngyök 4. századi szarmata női sírból származnak azt felesleges bizonygatni, annyira önmagukért beszélnek. Ha pedig mégis Tariczky tudta jól, és a gyöngyök valóban az 1839. évi sírból származnak, akkor nagy baj van „a lovaggal".

A szarmata sírokból, ha egyszer neki indulnak, nehéz kifogyni a Tisza mentében. Pár évvel később a szarmata sírok szokványos mellékletéről, egy kopott római ezüstpénzről hallunk Tiszaszőlősről (*Ipolyi A.*, ArchKözl II, 1862, 307, No. 489). Újabb pár év s ismét jellegzetes szarmata leletről esik szó: „Tisza-Szőlősön (Heves m) a Tisza parton zöld üveggyöngyöt találtak, mely egy bronztekercsre erősíthető. Jelenleg Mednyánszky Edéné birtokában" (*Rómer*, Arch Közl VII/2, 1870, 198, No. 1079).

Az 1876. évi kongresszusi kiállításból és dokumentumokból már különböző temetőkből származó, különböző korú tiszaszőlősi sírleletekről értesülünk.

Első helyen a Nagy-Aszóparton 1839-ben talált koponya érdemel említést, amelyet az egri Érsekigyűjtemény állított ki (oda pedig Tariczky ajándékaként jutott, aki azt a 70-es években kapta volna özv. Elek Menyhértnétől, v. ö. *Makkay* 1985/1, 198, – vagyis legkevesebb 33 évvel előkerülése után!?) Nyilván Tariczky levelei nyomán került a „megbarnult koponya" mellé a megjegyzés, hogy ez volna az a koponya, amely a széthordott aranydíszekkel együtt került elő. Számunkra nem lehet meglepő, hogy ugyanonnan nem egy koponya volt kiállítva, hanem mindjárt kettő, az utóbbi azonban „nem az előzővel együtt került elő". – Ami nyilvánvaló, de az is, hogy a Nagy-Aszóparton korántsem csak a „lovag" volt eltemetve (*Hampel* 1876, 39).

Ugyanezen alkalomból Tariczky is kiállította kincseit: *több koponyát* (ossements et fragments de cranes humains), egy hosszúnyakú palackedényt (szarmata vagy gepida), két hengeres alakú, átlyuggatott – nyilván talpcsöves – edényt (rézkoriak), négy kettősfülű bütykös bögrét (bronzkoriak?) és két kisedényt (*Hampel* 1876, 44). A szaporulat nem meglepő, hiszen Rómer nyomán tudunk arról, hogy nemcsak a Nagy-Aszó alatt, hanem oda 4000 méterre a Holt-Tisza parton is temetőkre talált Tariczky, illetve utóbbi helyen a vályogvető népség (*Rómer* 1878, 179 és 185), – az utóbbi a rézkori temető.

Másfél évtizeddel később újabb „pogány temető" előbukkanásáról számol be ezúttal Tariczky hírlapi cikke nyomán az Archaeologiai Értesítő (12, 1892, 36).

A századforduló táján virágkorát élő Tiszafüredi Múzeumban is gyűlnek közben a Tiszaszőlősről származó népvándorláskori sírleletek. 1901-ben egy „kockás karcolatokkal ékített fekete bögre és emberi koponya a népvándorláskorból" (ArchÉrt 23, 1903, 298). A vállán sávos–rácsos besimítással díszített bögrét Párducz Mihály késő-szarmatának közölte (*Párducz* 1950, 60, No. 473, 139. t. 16), Csallány Dezső pedig – helyesebben – gepidának (*Csallány* 1961, 217, No. 165) határozta meg.

A tiszafüredi múzeumba egy szarmata női sírból bronz karperec is jutott, a tévesen olvasott „Tisza szőlőken" lelőhely nyilvánvalóan Tiszaszőlősön-nek olvasandó (*Párducz* 1931, 123, No. 179, „Tiszafüred" lelőhellyel).

Összeszámlálgatva a fentieket, 1839 és 1950 között legalább tíz késő szarmata vagy korai népvándorláskori sírlelet került elő Tiszaszőlősön.

Egyértelműen szarmata sírból származott a tiszafüredi múzeum ma elveszettnek tekinthető kis korongolt talpas serlege is, amelyről csak kisméretű, homályos fényképfelvétel maradt ránk (a fénykép nagyított reprodukcióját Makkay Jánosnak köszönöm, 1982, december 10. *18. ábra*). Ez a Makkay könyvében kissé megszépítve átrajzolt „bizánci billikom" természetesen a népvándorláskori lovag

18. ábra. Tiszaszőlős. Talpas pohár szarmata sírleletből. Archívfotó.
Abb. 18. Tiszaszőlős. Fusspokal aus einem Sarmatengrab. Archivfoto.

sírjából származna „és mint ilyen, mindmáig egyedül áll az egész Kárpát-medencében" (*Makkay* 1985/1, 3. kép és 42–43). A valóságban nem lehet szó „jellegzetes" 6. századi „Bizáncban készült termék"-ről, hiszen a korabeli bizánci városi vagy provinciális fazekasságban még távoli rokona sincs, annál gyakoribb viszont a Nagy-Alföldön, amelynek késő-szarmata (3–4. századi) sírjaiból sorozatban ismertek testvérei-rokonai (*Párducz* 1950, 31. t. 28; **34.** t. 25, 27–**28**; 67. t. 24; **90.** t. **6**; 110. t. 7; 120. t. 7, 20, 28; **121.** t. 12–13, **31**; 123. t. 3; **124.** t. 1, **30**; 125. t. 31; **126.** t. **11**, 18, 34; 128. t. 9, 16; 130. t. 16, 22–23; 131. t. 22; 132. t. 10, 27; 135. t. 4, 12, 24; 136. t. 9; 137. t. 14; **139.** t. 6–7, 12, **15**; 140. t. 22; 141. t. 4, 6, 16; *Zoltai–Párducz* 1941, 63. t. 1, 6; *65.* t. *1*; 67. t. 1, *Párducz* 1937, 15. t. 4, 6, *Párducz* 1956, 26. t. 15–16, *Párducz* 1959, *16.* t. *11*; *23.* t. *4*), – csak könnyen elérhető párhuzamokat említve, onnan, ahol azok valóban vannak, vastag szedéssel jelezve a részletében vagy egészében közeli párhuzamokat. Elvileg nincs kizárva, hogy az egri Lyceumba került koponyával és a Budai Kincstárba jutott vasakkal együtt találták még 1839-ben.

Makkay János alapos és részletes kutatásai kiderítették, hogy a tiszaszőlősi aranykincset 1839. június 13-án találták, ezen a napon kizárólag aranyakról, csillogó tárgyakról van híradás (*Makkay* 1985/1, 13–14, – Tariczky téves augusztusi 13.-i dátumát közlik *Rómer* 1878, 178 és *Patay* 1955, 38, sőt nyomában először még *Makkay* 1979, 565 is). Makkay János nyomozta ki azt is, hogy a csontvázat és az állítólagos lócsontokat csak 8 nappal később, június 21-én fedezték fel, akkor amikor egy kincskereső banda Gyarmaty Sándor vezetésével mélyen beásott a Nagy-Aszó partfalába. Ekkor esik szó vas kardpengéről, apróbb vastárgyakról (egyszóval: a Budai Kincstárba jutott vasakról), valamint az imént megtárgyalt – jóval később a tiszafüredi múzeumba került – agyagkehelyről (*Makkay* 1985/1, 15). Kétségtelen, hogy ezen a napon is találtak aranyakat, nyilvánvalóan magasabb rétegben, mint a csontváz, – ilyesmi megfigyelések rögzítése azonban aligha várható el az új Kaliforniát (une nouvelle Californie) rögtönző turkálóktól. – Ezek a nyomozati tények, amelyeket Makkay sikeresen rekonstruált.

Makkay kutatásaiban olvasható a földtulajdonos Elek Menyhért védekezése: nem egyszerre találták a kincset, hanem két alkalommal, június 13-án és június 21-én. A védekezés pontos és logikus volt: *A kétszeri találással* próbálja kivédeni a beszolgáltatási kötelezettséget. Mivel az Elek-családnál maradt 10 egész 5/16 lat súlyú arany együttvéve sem érte el a 150 tallér értéket, vagyis a kincstári harmadolási kötelezettség alá eső, 300 aranynál értékesebb leletek súlyának és értékének felét, elegendőnek látszott arra hivatkozni, hogy nem egy, hanem két leletről van szó. Ez a védekezés sikeres volt, a kincstár negyedszázados perrel sem tudott Elekék fölé kerekedni (*Makkay* 1985/1, 21–25). – Mindezeket sikeresen kinyomozni, élvezetesen leírni, majd részletről-részletre kétségbevonni, különös olvasmány . . .

A tiszaszőlősi aranykincs Bécsben ma is meglévő aranyainak súlya 456,91 gramm. Saját bevallásuk és hivatalos adatok szerint az Elek-családnál ennek mintegy kétötöde, 180 gramm maradt (*Makkay* 1985/1, 18). Miután ezeket az aranyakat a kincstár 1864-ig sem tudta megszerezni, nyomuk veszett (Uo 25). Nincs adat arra, hogy *a bécsi* tiszaszőlősi aranyakhoz hasonló aranytárgyak később akár köz-, akár magángyűjteményben feltűntek volna. A tudományos veszteség jelentős, de a Bécsben meglévő háromötöd rész irányából szemlélve, nem tragikus.

A valóságos veszteség természetesen ennél súlyosabb, hiszen számolni kell a találók kezén elsikkadt aranyakkal is. Ezek azonban a dolog természeténél fogva a kisebb méretű tárgyak közé tartoztak, a helyi emlékezet számos arany gyűrűje, karikája, csatja, boglárja közé.

A kincs ma meglévő része önmagában véve is logikus. *Egyetlen egy* nagyméretű arany melldísz-lemez van benne (*Milojčić* 1953, I. t. 1), pontosan ugyanúgy, mint a hencidai kincsleletben (*Gazdapusztai* 1968, I. t. 1, II. t. 1), a mojgrádi kincsben (*Fettich* 1953, 53. t.), a nagyobb méretű azonos rendeltetésű díszlemezek egyesével kerültek elő Hatvanban, Marosvásárhelyen és Progarban (együtt: *Angeli* 1972, 13–14. kép) *egy* van belőlük a nagyráskai 17. sír ékszeregyüttesében is (*Vizdál* 1977, 41–42, 23. kép, XLII. t. 1. – a női principium poncolt jelzésével egy másik csüngő uo 23. kép 3! –, az aranyak nagyított színes képein, de hibásan összeállítva in *J. Vladár,* Praveká plastika. Tatran 1979, 34. t.). Makkai János javaslata: a tiszaszőlősi melldísz-lemez megkettőzése (*Makkay* 1982, 20–21 és 1985/1, 36–37) sőt egyenesen megháromszorozása (1985/1, 30) példa nélkül állna s ellentmondana a rézkori aranykincsek belső logikájának. Az általa illetve forrásai által emlegetett, „Debrecenben" illetve „Hortobágyon eladott" középen lyukas arany mellvédlap nem lehet más, mint a sikeresen visszaszerzett s ma is meglévő egyetlen tiszaszőlősi lemezcsüngő, a *foraminosus aureus.*

Fontos megjegyezni, hogy a tiszaszőlősi nagy lemez formára és méretre minden más rézkori rokonánál közelebb áll a Tiszavalk-Tetesen a XII/a gödörben talált agyag aranycsüngő utánzathoz (*Patay* 1979, 36, 44, 8. kép). Mindenesetre közelebb, mint a hencidaihoz vagy a mojgrádihoz. Mindez arra mutat, hogy mind a tiszaszőlősi arany példány mindpedig utánzata helyben, talán Tiszafüred térségében készült.

A tiszaszőlősi kincs okvetlenül későbbi, mint a hencidai, ezt már Gazdapusztai leszögezte (*Gazdapusztai* 1968, 44–45). Korát a nagy lemeznek a mojgrádi nagy lemezzel való kétségtelen rokonsága határozza meg, – bár nem azonos kéz vagy műhely alkotásai. A mojgrádi egyik rája-csüngőn keresztül keltez-

ve a tiszaszőlősi kinccsel azonos korúnak bizonyul a dunántúli ercsi sírlelet (*Fettich* 1953, 42. t. 4 és 55. t. 1), a tiszaszőlősi kartekercseken és spirálcső gyöngyökön keresztül pedig a stollhofi kincslelet (*Angeli* 1967, 491, 2–3. t.). Széleskörű kapcsolataik nyilvánvalóak, kivált ha a Nagyszeben-környéki aranyakat is ideszámítjuk.

Már a hencidai kincsre felettébb jellemzők a korong-csüngők korai, díszítetlen változatai (*Gazdapusztai* 1968, III–IV. t.). A stollhofi kapcsolaton keresztül logikus feltételezni, hogy a későbbi, tiszaszőlősi kincsre viszont a korongcsüngők későbbi, stollhofi változatai voltak jellemzők. Ezt igyekeztem a 2. pontban kimutatni.

***

Példa nélkül állna a világban, ha egy ekkora aranykincs és kincsvadász mozgalom körül nem alakulna ki falusi mondakör. Kivált, miután június 21-én az aranyak utáni turkálás közben csontvázra (netán lovával együtt fekvő csontvázra, v. ö. azonban ehhez az alábbiakat) bukkantak. Máris együtt volt az európai folklór összetartozó két alapeleme: a kincs és tulajdonosa/őre: a halott.

Tiszaszőlős falu jegyzője 1864-ben „a rácjáráskor . . . cselvetés útján megölt rácvezér" sírjáról tudósítja Pesty Frigyest, „akivel hívei eltemették drágaságait, arany karperecét, aranyboglárait s több eféle arany készületeket". Mindezeket „ez előtt mintegy húsz évvel lelte meg egy idevaló cigány, s ásta ki több ember" (*Makkay* 1985/1, 31). Lóról, lócsontokról nem esik szó. Abban a falusi emlékezetben sem, amelyet Tariczky gyűjtött és közölt. Meséltek egy Herczeg nevű emberről, aki botjára tűzte az arany karperecet, egy Balogh nevűről, aki egy „fazék aranyat" szedett össze, mindezek kellő kritikával olvasva nagyon is igaz mesék (*Patay* 1955, 38).

A ló Benepuszta (1834), Vereb (1853), Galgóc (1868) nyomán kezdett „divatba jönni", de már e tudományos felfedezések előtt sem volt szokatlan. Extrém példája az 1850-ben az Abaúj-megyei Zsujtán talált és a Graffenried-gyűjteménybe jutott híres későbronzkori bronzkincs, amelyről azt jelentették, hogy lovával eltemetett *sisakos-kardos lovag* „teljesen szétmállott" sírjából került elő (*Kenner* 1860, 366).

Az 1864-ben Tiszafüredre került Tariczky Ede plébános saját vallomása szerint csak 1872-ben ismerkedett meg a tiszaszőlősi legendákkal. „Kutatásainak" szakirodalmi lecsapódása a Rómerhez írott s tőle – nagy fejcsóválások közt – közzétett levél (*Rómer* 1878, 178–179). A francia fordításban közölt levél 1872-évi magyar nyelvű hírlapi előzményeit Makkay János nyomozta ki, ezek azt bizonyítják, hogy a Rómertől közölt fordítás pontos és hiteles, az alábbiakban tehát továbbra is azt fogom idézni.

Tariczky adatainak érdekessége, hogy mint mindig s mindenütt: valóságos tárgyak emléke és jó megfigyelések keverednek bennük időközben meséssé vált elemekkel, hiszen – mint Patay megjegyzi: „a csodás kincs híre egyre módosult" (*Patay* 1955, 39). Ugyanakkor már Patay jól megfigyelte, Makkay pedig tételesen elemzi, hogy a népi emlékezetben szinte kivétel nélkül szerepelnek a Bécsbe jutott fontosabb, kivált nagyobb méretű tárgyak (*Makkay* 1985/1, 36–39), ezeket igyekszem itt néhány továbbival kiegészíteni. Egyértelműek: „az arany makkok" (des glandes en or) = a makk alakú lemezes aranygyöngyök, a „több lyukas aranycsavar" (csak Tariczky magyar szövegében) = arany spirálcső gyöngyök, a „két karspirális" (deux spirales en fil d'or) = a két aranyhuzal spirálkarperec, a „karperec" (un bracelet) = a külön aranykarperec, a „nagyméretű, közepén lyukas kalapált aranylemez" (le plastron de la cuirasse avec un trou au milieu . . . en or battu) = a nagy csüngőlemez. Az utóbbi mellvértté lépett elő, nem is logikátlanul. Tariczkynál a sír névadója lesz: „az arany mellvértes lovag" (le chevalier à la cuirasse d'or). – Mindezek ma is megvannak Bécsben.

Már fentebb a 2. fejezetben megkíséreltem értelmezni néhány olyan tiszaszőlősi aranytárgyat, amelyek nem kerültek Bécsbe. Így a több aranycsatot (plusieur boucles en or), a 8-as alakú aranycsatokat (boucles en forme de 8) és a kerek boglárokat. Ezek sejthetően ugyanazon vagy nagyon hasonló lemezdíszek különböző elnevezései, köztük a korong-ékszereké.

Hallatlanul fontos az aranyak népi jellemzése: színvonaluk nem haladta meg a cigánykovácsok művészetét (n'annonçaient pas un art plus avancé que celui des nos Tsiganes qui travaillent le fer), vagyis egytől egyig húzott-kalapált aranyak voltak, szó sincs közéjük keveredett római vagy népvándorláskori pompás aranyművekről.

A rézkori aranyaknál egyértelműen későbbiek a vasak, az üveggyöngyök (perles en verre) és a csont csatok (agrafes en os), mindezek a talpas csészével együtt egy vagy több szarmata sírból származtak.

A rejtélyes „sisak" (ahogy Tariczky nevezte) avagy kalapált fövegdísz vagy aranysapka, ahogyan a nép nevezte (le casque que la peuple a appelé, bonnet d'or . . . en or battu) az egyetlen homályos rendeltetésű aranytárgy, – ez néhány más lemezzel (paillettes) együtt az Elekékhez jutott díszítmények valamelyike lehet.

A fentiekből megállapítható, hogy Tiszaszőlős népe meglepően jól emlékezett az aranyakra. Még az Elek-féléket sem rejtették el azonnal, idejük volt jól megfigyelni őket. Tiszaszőlős népét a továbbiakra nézve fel kell mentenünk, a vad elméletek nem tőlük származnak.

Vári Szabó József jegyző meséje a múltszázad közepi falusi értelmiségi romantika jellegzetes terméke. Ismertetőjegye, hogy helyhez kötődik, a rácvezért a tiszaszőlősi Kovács István verte volna agyon. Vagyis a helytörténethez kapcsolódó lokális romantika.

A tiszavidéki hun földpiramisokat kereső, kutató és meg is találó Tariczky plébános viszont a múltszázadi nemzeti romantika lángoló képviselője (könyve valóban: A tiszavidéki hun földpyramis halmok ismertetése, és két függelék címen jelent meg Egerben 1906-ban) volt. Ő álmodta meg a „lovával eltemetett aranyvértes, aranysisakos lovagot" évtizedekkel a tiszaszőlősi kincs és sírok előkerülése után. Mindaz, amit feltálal, a rézkori aranykincs és a sírok saját agya által egybegyúrt ragyogó kombinációja, Rómer szerint is „M. le curé Tariczky nous raconte des choses extraordinaires" (*Rómer* 1878, 178). Makkay is észreveszi, hogy Rómerék „nem adtak sok hitelt szavának" (*Makkay* 1985/1, 35) és „Tariczky állításának már Rómer Flóris sem adott sok hitelt" (uo 103). – Miért is kellett volna hitelt adnia a nyilvánvaló képtelenségnek?

Abban viszont téved Makkay János, hogy kora középkor kutató szakembereink háromnegyed évszázadon át ne figyeltek volna fel Tariczky Rómernél közölt soraira (így i. m. 35), engedtessék megjegyezni, hogy népvándorlás kor kutatók is forgatják hébehóba a Compte-Rendu-t. Magam pl. évtizedek óta ismerem az adatot s a fentebb írottakkal azonos módon értékelem. A Bécsbe jutott illetve elkallódott rézkori aranyak leírásának, amelyekhez a fantaszta Tariczky lovával eltemetett „szkita" lovagot költött egy ugyanakkor ugyanott talált késői csontváz nyomán.

Patay Pál, miután Milojčić közzétette a bécsi aranyakat, lelőkörülményeiket Tariczky Rómernél közölt levele segítségével igyekezett tisztázni. Elvileg helyesen, mégis sajnálatos végeredménnyel, mivel figyelmen kívül hagyta Rómer kiegészítő 5 soros mondatát (*Patay* 1955, 38–41, *Ua,*: Über die Fundumstände des Goldfundes von Tiszaszőlős, Germania 37, 1959, 84–89). Patay az aranyak korát helyesen értékelte, kivétel nélkül rézkorinak. Arra viszont nem figyelt kellőképpen, hogy az 1839-ben ugyanott talált csontváz okvetlenül sokkal későbbi, mi több: ezen a ponton igyekezett „helyesbíteni" Tariczkyt. Az üveggyöngyöket rézkori márványgyöngyöknek értelmezte, a vas pengét kőpengének, a korongolt edényt szabad kézzel készült edénynek (bírálja: *Makkay* 1985/1, 50–51). Így azután kimondja, hogy „a tiszaszőlősi kincs rézkori sírból, vagy sírokból származik", – ami az Alföldön a Bodrogkeresztúri-kultúra sírját vagy sírjait jelenti (*Patay* 1955, 40). Makkay János 1979-ben még Patay elgondolását fejleszti tovább meglepő nagyvonalúsággal. Rézkorinak magyarázza azt is, amit Patay még nem mert magyarázni, – a vasból először nála lesz „meteorvas". Végeredménye: „Mindent összevetve megkockáztathatjuk azt a kijelentést, hogy a közvetve megismert tiszaszőlősi sírban eltemetett férfi a késői tiszapolgári vagy korai bodrogkeresztúri műveltségnek egyik leggazdagabb és leghatalmasabb nemzetségfője vagy törzsfője volt – aranysisakban, mellén nagy aranylemez díszlett, karpereceket, gyűrűket, a ruháján lemezeket, „makkocskákat" és egyebeket viselt, kezében jogart és aranymarkolatú meteorvas tőrt tartott . . ." (*Makkay* 1979, 567).*

Tartok tőle, már ez is túl merész hipotézis volt, nem szólva egyes egyedül Tariczky szent megbízhatóságára épülő alapjairól. Nem telik el négy év s Makkay messze túlszárnyalja saját elméletét egy még merészebbel. Azzal, hogy az 1912. évi mojgrádi kincs azonos az 1839-ben Elekéktől elrejtett tiszaszőlősi leletekkel (*Makkay* 1983, 313 és 342). Az elmélet során nemcsak a „tiszaszőlősi" rézkori kincs duzzad elképesztő méretűvé, de a mojgrádi úgynevezett népvándorláskori leletek révén végleg igazoltnak látja Tariczky híradását az aranyvértes szkita lovagról. Amelyből Makkay hunkori vagy hunkor utáni gepida főnököt/vezért alkot, akit megillet a ló, a sisak, az aranymarkolatú kard, a bizánci serleg és az alabástrom tál (*Makkay* 1985/1, 35–37, 46, 51–52) vagyis mindaz, amit Tariczky romantikus képzelete neki tulajdonított. Immáron „semmi kétség, hogy csakis sírmellékletekről lehet szó a népvandorlás kori aranyak esetében!" (*Makkay* 1985/1, 80). Egy korabeli női temetkezést is képzel mellé a mojgrádi „fülbevaló" segítségével.

A mojgrádi „népvándorláskori" aranyakkal e dolgozathoz kapcsolódó külön munkában foglalkozom, – nincs közük sem Mojgrádhoz sem pedig Tiszaszőlőshöz. Itt csupán még arról essék szó, amit Makkay János a tiszaszőlősi kincs és sír viszonyának tisztázására javasol: „Célszerű lesz" írja „ha a népmesék merészségét is felülmúló kalandos ötletek helyett valamilyen földhözragadtabb, de valós javaslattal állunk elő" (*Makkay* 1985/1, 194). Amely imígyen hangzik:

Évezredekkel ezelőtt 60–80 cm mélyre ásták és dugták el a rézkori aranykincset. Ugyanazon a helyen vagy közvetlen közelében ásták meg a 2–3 m mély népvándorláskori sírt. Majd: „vagy a népvándorlás kori sír ásása közben megtalálták a rézkori aranyakat, illetve egy részüket . . . és kegyeletből és főleg félelemből ismét betették a sírba a halott teste vagy koporsója(?) köré helyezve", – vagy: „a temetés

*Nehéz szabadulni a gondolattól, hogy akkoriban valószínűleg a „billikomot" is megpróbálta megnyerni a rézkori fejedelemnek, 1985/1 könyvében a 3. és 33. kép összevetése akaratlanul is erről árulkodik. Az adatközlők „fa-tál alakú kőedényéből" már maga Tariczky „csészét" alkotott a szkita fejedelmek aranycsészéjének mintájára: „ama kőedény arany csészét helyettesített" (*Makkay* 1985/1, 103). Ne menjünk bele abba a kérdésbe, hogy falusi népünk a vízkővel borított régi cserépedényt nevezi kőedénynek, fogadjuk el Tariczkytól – bármily hihetetlen is – hogy obszidiánból volt. 18. képünk régi felvételén a tiszafüredi talpas csésze csillogó feketének látszik, nyilván simított felülete, sötétszürke színe és a megvilágítás miatt. Fényes és fekete, mint az obszidián. Őskori „párhuzama", kivált talprészének, a krétai Zakro palotájában talált obszidián kehely, amelyről ma már nem tudni miért került bele a Tiszaszőlős-könyvbe, ahol obszidiánból készült „összetört lapos tálról" esik szó (*Makkay* 1985/1, 106 és 33. kép). Inkább csak bennemaradt . . . Aminthogy a rézkori aranymarkolatos meteorvas kard lehetősége is bennemaradt, – az utóbbi egyenesen kibővítve (uo 116–119).

után, a visszahányt föld ülepedése és, ha volt, a koporsó beszakadása következtében beomlott a gödör fala és a magasabban levő rézkori kincs vagy annak egy része rázuhant a csontvázra" (Uo 195). – Kíváncsi lennék, mit tekint a kitűnő kutató a népmesék merészségét is felülmúló kalandos ötletnek, ha ezek lennének a földhözragadtak?

KRONOLÓGIA, ÖSSZEFOGLALÁS

Az eddig – tudtommal – soha le nem írt igazság az, hogy a Rézkor=Kupferalter szót először Eduard Sacken használta a stollhofi lelet elemzésének végén. Észrevette, hogy a rézleletek „Gerade in Ungarn" gyakoriak, mi több, a stollhofi lelet létezését egyenesen azzal magyarázta, hogy az „gegen die ungarische Grenze hin" került elő. Neki még semmi kétsége nem volt aziránt, hogy a stollhofi lelet aranyai egykorúak a kincs réz eszközeivel és ékszereivel, az aranykorongok ausztriai fellépését délkeleti hatásnak vélte s nem választotta el a magyarországi rézkorszak hatásaitól (*Sacken* 1865, 23–25).

Vele nagyjából egy időben Rómer elméleti úton jut el a rézkor fogalmához: „természetesnek látom, . . . hogy a tiszta rézből vagy aranyból készült szereknek a bronzokat . . . meg kellett előzniök" továbbá: „b. Sackennal kezet fogván, én is azt gyanítom, miszerint az adatok szaporodásával, ezen természetes fejlődést okadatolni is foghatjuk" s ennek kapcsán máris hivatkozik csákányokra és vésőkre, amelyek tiszta rézből vannak (*Rómer* 1866, 26). Korábban már idéztük véleményét, hogy a *legrégibb* aranyékszerek a Jankovich-korongok, valamint a Bécsújhely és Eszék környéki korongok (*Rómer* 1865, 76).

Azt lehetne mondani, mindezek pusztán sejtések. Igaz, de nagyon figyelemre méltó sejtések: tudományos előrelátás, amely beigazolódott. Az sem egészen mellékes, hogy e kristálytiszta látásmódnak Pulszky Ferencet nem számítva, egyáltalán nem volt követője a múlt században, sőt századunkban sem, egészen Bella Lajos és Hillebrand Jenő fellépéséig. „Tudóshoz" illő magatartásnak éppenséggel az számított, ha valaki a Sacken–Rómer–Pulszky féle amatőrök „elavult" gondolatait félresöpörte.

Amikor Pulszky Ferenc lerajzoltatta a Nemzeti Múzeum öt arany-korongját A rézkor Magyarországban (1883) illetve Die Kupfer-Zeit in Ungarn (1884) című könyvéhez, már véglegesen döntött. A korongok korát a stollhofi (lange Wandi) vegyes arany–réz lelettel azonosnak ismerte fel, magát az egész leletkört pedig az ellentett élű rézcsákányokkal, rézvésőkkel és különböző réz spirális ékszerekkel együtt a RÉZKOR emlékeinek, amelyet részletesen és szabatosan ő határozott meg először (1883, 72–73, 1884, 25–27, 90–92). Könyve német nyelvű változatának megjelenési évében eredményeit olyan szilárd bizonyítékkal támasztotta alá, amely sajnálatos módon elkerülte a kutatás figyelmét. Ez az 1884. évi Ötvösműkiállítás, amelynek őskori leletcsoportjait ő állította össze (ÖM III. lap). Kiemelkedő jelentőségű az első terem második szekrény. Ebben először s utoljára szerepelt együtt a Kárpát-medencében addig előkerült hét aranykorong (2, 2a, 3. leletcsoportunk) az 1877-ben Marosvásárhelyről vásárolt nagy áttört közepű arany csüngőékszer (6. leletünk), az 1878-ban vásárolt arany csüngőkészlet (7. leletünk) s végül, de nem utoljára az 1839. évi tiszaszőlősi nagy aranylemez (12. leletünk). Néhány jelentéktelen aranykarikát nem számítva, más nem került a szekrénybe. *Együvé került* viszont *a javarézkor valamennyi aranya, a Stollhof-típusok és a Tiszaszőlős-típusok* (ÖM 11–12, 1–13. tétel). Ezt a teljesítményt csak háromnegyed évszázad múltán s a tiszaszőlősi lelet közzététele után fogja majd Patay Pál megismételni (*Patay* 1958).

Pulszky 1883/84. évi alkotása *végleges volt*. Egyszersmindenkorra eldőlt, hogy a két kalapált aranyékszer csoport össze s egyben a rézkorba tartozik. Újat ehhez már senki nem tett, vagyis a kutatás további története csupán annyi: kik voltak azok, akik kitartottak Pulszky zseniális felismerése mellett, s kik voltak azok, akik eltértek tőle.

Az előbbieket századunk 20-as éveinek elején már csak egyetlen ősrégész képviselte, nem véletlenül az a Bella Lajos, aki Hillebrand Jenővel együtt végzett 1920–21. évi bodrogkeresztúri ásatásain először talált arany kúpokat és rézpengét a rézkori kultúrának utóbb nevet adó hiteles sírokban (ld. 1. leletünket). Bella nyomatékkal hangsúlyozta, hogy a Lange-Wand-i lelet bizonysága szerint a Nemzeti Múzeum Pulszky-féle öt aranykorongja rézkori meghatározása ellen „semmi kifogás nem eshet" (*Hillebrand Jenő* és *Bella Lajos*, Az őskor embere és kultúrája, Bp. 1921, 165).

Az utóbbiak élén Hampel állt, aki bronzkorinak vélte az arany-korongokat (1886, 67, 1892, 21) s pusztán „őskorinak" a Bodrogkeresztúri-típusú lemezcsüngőket. Tompa Ferenc kerek-perec tagadta, hogy a Stollhof-típusú korongok rézkoriak lennének, „die Stücke dürften in die späte Bronzezeit gehören" (*Tompa* 1937, 53, 109. j.). E tekintélyek véleményét követi Vl. Dumitrescu a hăbăşeşti rézkorong kormeghatározásában (1957, 78), Mozsolics Amália a szerinte a Stufe B. II-be tartozó aranykorongokkal kapcsolatban (1968, 29–30), M. Muchra hivatkozva Fettich Nándor, aki a 3 Jankovich-korongot „auf die erste Hälfte der Bronzezeit" keltezi, s mivel másodjára cserbenhagyja tipológiai érzéke: a rézkori korongok legkorábbi, korabronzkori „primitív" elődjének az óbébai ovális korongokat véli (1959, 124), vagyis hasonlóan érvel, mint Vl. Dumitrescu és nyomukban Mozsolics. Mozsolics Amália 1968-ban már mindenképpen anachronisztikus véleményétől eltekintve, az igazi utóvéd harcokat Korek József vívta a csáfordi korongok közlése kapcsán (1960/1, 76–78, 1960/2, 32–33). Korek – a korongok neolitikus kagyló előzményeinek kitűnő megérzése ellené-

re – szintén az óbébai korongokat tekintette időrendi fogódzónak. Ebből a nézetből csak rézkor–bronzkor átmeneti (Kostolac, Vučedol) keltezés születhetett (*19–20. ábra*).

Az egyre inkább megszilárduló bronzkori keltezésekkel szembeni „ellentámadás" lassan bontakozott ki. Patay kezdetben kisméretű magyartési és jászladányi aranycsüngőkre támaszkodva a mojgrádi leletnek csak a nagyméretű és kisméretű csüngőjét merte rézkorinak, Bodrogkeresztúrinak tartani (1944/45, 24–25). El kell ismernünk, hogy a nagy lökést Milojčić 1953. évi Tiszaszőlős-publikációja jelentette, amely nemcsak a lelet rézkori keltezését állította helyre, hanem a leletkör szoros déli kapcsolataira (Bubanj–Sălcuţa-kultúra) is rámutatott (*Milojčić* 1953, 11).

A döntő fordulat 1958-ban történt. Patay teljes mértékben visszatért a Pulszky-féle alapokhoz, csakhogy egy új, magasabb szinten. Új típusokat vont be (aranykúpok, tűk, gyöngyök), közzéteszi a Pulszky-féle alaptípusok azóta előkerült közöletlen leleteit, s végül, de nem utoljára az Alföldön határozott kultúrához, a Bodrogkeresztúrihoz kapcsolja az aranyleleteket. Legalább ekkora elismerés illeti Ksenia Vinski-Gasparinit, aki a progari aranycsüngőt merte Bodrogkeresztúr-hatásúnak és korinak nyilvánítani s felfedezte e csodálatra méltó aranyékszer összekötő szerepét a lemezcsüngők és a korongok között (*Vinski-Gasparini* 1957 [1958], 6–10).

E nagyszerű eredmények után felettébb bosszantónak tűnnek a spanyolviasz felfedezői. Nem mentség számukra, hogy nem ismerték Pulszky német nyelvű könyvét, éppen ellenkezőleg ... Ilyen J. Driehaus, aki úgy vélte, hogy a rézkor fogalmát P. Reinecke (1930), és J. Forssander (1936) dolgozták ki elsőnek, s most *ezekről* az alapokról szól hozzá Patay alapvetéséhez (*Driehaus* 1960, 166–169). Alapvető jellege ellenére is ugyanez mondható el Hortensia Dumitrescu nagy tanulmányáról (1961, 69–93), végül, de nem utolsósorban J. Pavelčík „rendszerezési" kísérletéről (1979, 322–328).

Pulszkyra és Patayra támaszkodó, mindkettőjük érdemeit egyaránt elismerő összefoglalásokat Wilhelm Angeli írt, neki köszönhető, hogy Ausztriában

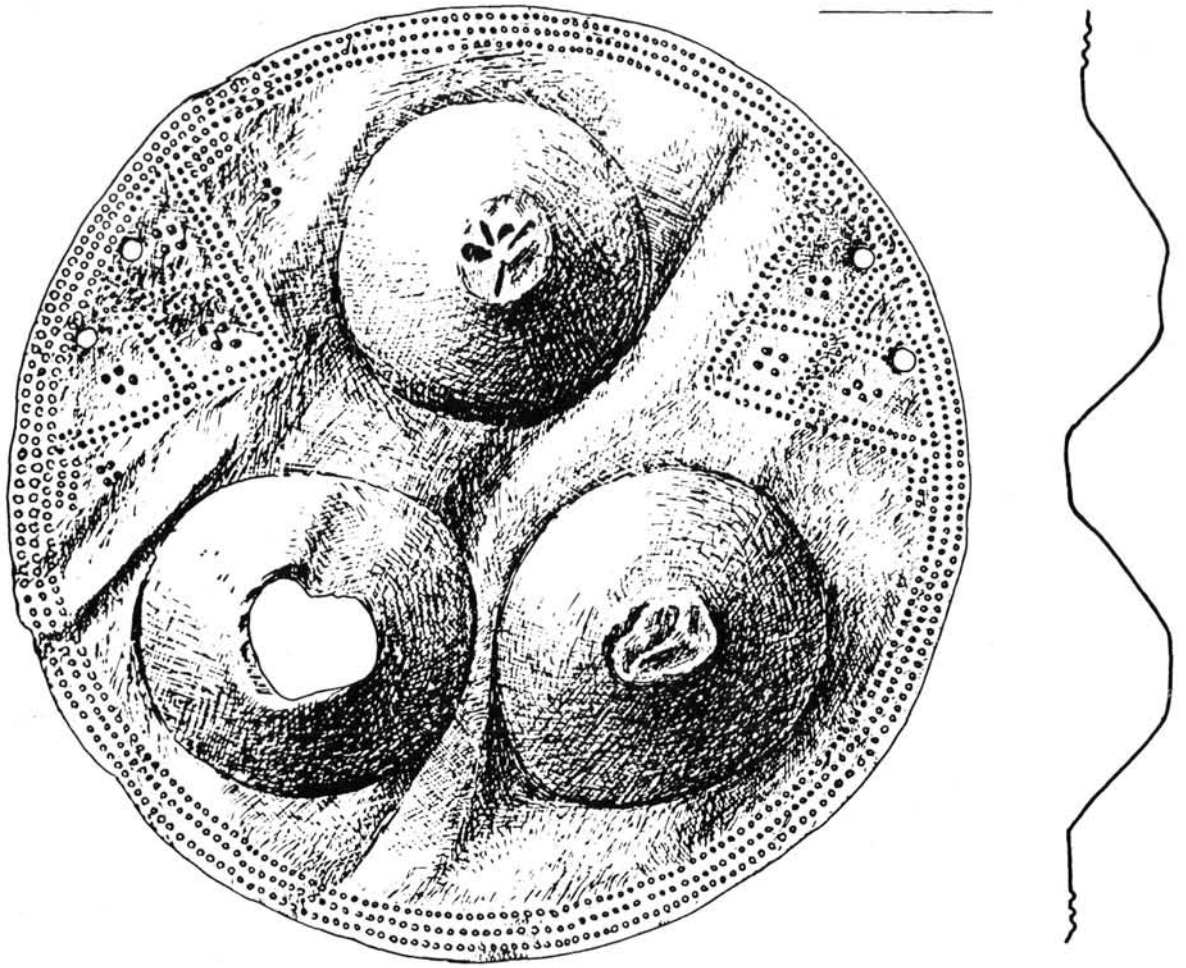

19. ábra. Csáford. A nagyobb aranykorong. MNM. Term. nagys.
Abb. 19. Csáford. Die grössere Goldscheibe. MNM. Nat. Gr.

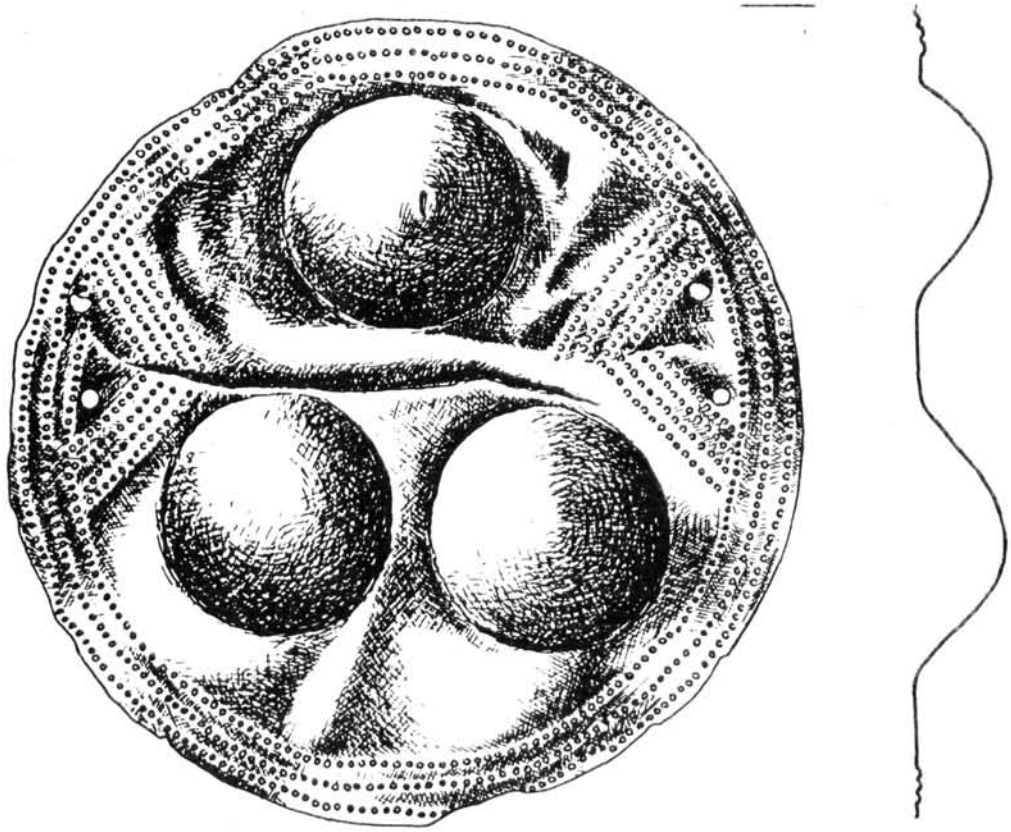

20. ábra. Csáford. A kisebb aranykorong. MNM. Term. nagys.
Abb. 20. Csáford. Die kleinere Goldscheibe. MNM. Nat. Gr.

végérvényesen helyreállt a Stollhof-típusú leletek eneolitikus keltezése (*Angeli* 1967, 492–495) valamint az a jelentős lépés, amely az „aranyamulettek" értelmezését előre vitte (*Angeli* 1972, 27–30). A mojgrádi „rája/madár" (végső soron szintén nő) alakú ékszerek rézkori voltának meghatározása kétségtelenül Vladimir Dumitrescu érdeme (1971, 25, 93–94, *Uő* 1974, 266–270), végül a Stollhof-típusú korongok reális keltezéséhez (– jobb későn, mint soha) a szlovákiai kutatás is csatlakozott (*Novotná–Novotny* 1976, 3–7). – Ezekkel a munkákkal jutottunk el oda, ahonnan dolgozatunk tovább gombolyítja a fonalat.

Ha a külföldi kutatásban el is kell tekintenünk 1884. évi német nyelvű monográfiája után Pulszky közvetlen hatásától, nem mondható el ugyanez idehaza. A „Magyarország archaeologiájában" ugyanis Pulszky változatlan szöveggel és képanyaggal újraközölte rézkor-könyvét, ami a maga részéről okvetlenül kritika volt Hampel 1886. és 1892. évi álláspontjával szemben. Pulszky a millennium után is kitartott a stollhofi (Lange-Wand) kincs és az aranykorongok *rézkori* keltezése mellett (*Pulszky* 1897, 85–86, 121). Hatása vagy utóhatása ennek ismeretében vizsgálandó.

A legutóbbi évek hazai kutatása kétféleképpen viszonyult a nagy elődhöz. Az egyik kutatástörténeti visszatekintés meg sem említi: „Meglehetősen hosszú ideig tartott, amíg a Csáford–Stollhof típusú leletek időrendi helyzete és kulturális besorolása tisztázódott. Elsőként Patay Pál ismerte fel a stollhofi lapos balta és az aranykorongok formai jegye alapján . . . a bodrogkeresztúri kultúrával fennállott időrendi párhuzamosságot. Kulturális besorolása azonban Patay számára is ismeretlen maradt" (*Kalicz* 1982, 12). – Nyilvánvaló, hogy a szerző nem a kormeghatározást, hanem a régészeti kultúrába való sorolást tekinti fontosabbnak és korszerűbbnek.

Történetibb és tárgyilagosabb az újabb vélemény: „Egyes-egyedül Pulszky Ferenc volt az, aki a bécsújhelyi (egészen pontosan és mai nevén stollhofi) kincs réztárgyai alapján szilárdan hitt az aranykorongok rézkori eredetében" (*Makkay* 1985/1, 163–164). – A hangsúly – helyesen – az egyes-egyedülön van, hiszen láttuk, hogy az utolsó Pulszkyra való hivatkozástól, 1921-től, Patay 1958. évi fellépéséig egyetlen kutató sem tartotta a korongokat rézkorinak. A stollhofiakat sem (*Angeli* 1967, 492–493 ismerteti azokat a véleményeket, amelyek a kincset a bronzkorba vagy utóbb a Badeni-kultúrába helyezték, illetve összetartozását kétségbe vonták), Patay érdeme, hogy Pulszky felismerését hangsúlyozva, újból, immáron rézleletek bevonásával is, igazolta a stollhofi kincs rézkori voltát, majd a stollhofi és

a „többi 10" dudoros aranykorongot a bodrogkeresztúri időszakba helyezte (*Patay* 1958, 44).

Különös és sajátos, hogy az aranykorongok kronológiai helyzetéről e véglegesnek látszó állásfoglalás után lángolt fel újból a vita. Alapja a Csáford-Bogotáról éppen 1958-ban a Nemzeti Múzeumba került két aranykorong lett. A bronzkori vonal hívei azzal érveltek, hogy elválasztották az aranykorongokat a bodrogkeresztúri horizont lemezes aranyékszereitől. Milojčić 1953. évi és Patay 1958. évi állásfoglalása után ugyanis az utóbbiak javarézkori keltezését nem lehetett többé kétségbevonni.

A vita más síkra tevődött át, arra, amelyet Kalicz Nándor kutatástörténeti visszatekintése érzékeltet. Pulszky természetesen még nem tudott a Bodrogkeresztúri-kultúráról, a rézeszközöket és bizonyos aranyékszereket századunk kutatása csak fokozatosan tudta régészeti művelődéshez kötni. A Bodrogkeresztúri-kultúráról azonban az is beigazolódott, hogy nem terjedt át az Eszék–Csáford–Stollhof típusú aranykorongok önálló elterjedésének területére. Ezt úgy értelmezték, hogy a rézkor (= Bodrogkeresztúri-kultúra) nem terjedt át a Dunántúlra, tehát a korongok csak későbbi időből származtathatók. Ez lett s maradt sokáig a legfőbb szempont, annak ellenére, hogy a Szlavóniából alig valamivel a csáfordi korongok múzeumba jutása előtt közzétett progari aranycsüngő ismételten Patay igazát bizonyította, azt tudniillik, hogy a tiszaszőlősi típusú lemezfüggőknek egykorúnak *kell* lenniük a Stollhof-típusú korongokkal (*Vinski-Gasparini* 1957 [1958], 9–10, *Patay* 1958, 44–45, *Patay*, 1959, 94). Vagyis nyilvánvalóvá vált, hogy nem a Stollhof–Csáford-típusú aranykorongok időrendjével van a baj, hanem a kutatással: a magyar Dunántúlról hiányzanak a Bodrogkeresztúri időszaknak megfelelő javarézkori telepek és temetők.

A kétféle nézet azonban egyelőre összebékíthetetlen volt. Így esett meg az a példátlan dolog, hogy a csáfordi korongok magyarnyelvű publikációjával azonos kötetben, pár lappal utóbb az olvasható, hogy a Stollhof–Eszék-típusú korongok a Jordanov/Jordansmühl–Retz–Gajáry időszakba tartoznak s egy Krivodol–Sălcuța–Bubanj jellegű művelődési hullámmal kerültek hozzánk. „Az utóbbi kincs-csoportból egy legutóbb éppen Zala megye területén látott napvilágot", vonom be a csáfordi korongokat, a szerkesztő kérésére név szerint nem említve. Mindez a javarézkort jelenti, noha azt a kultúrát, amelybe nálunk az aranykorongok tartoznak, még nem tudtuk néven nevezni (*Bóna* 1960, 86, kivált 93–94 – erre egyedül *Makkay* 1985/2, 16 figyelt fel). Mi több: igyekeztem megelőzni a bronzkorba való keltezésüket, amelyről már tudomásom volt. A vukovári rézkori ékszerleletről írom, hogy „a Stollhof–Jordanov–Bresć Kujawski rézkori művelődési csoport réz ékszereinek körébe tartozhat s így még a *bodrogkeresztúri* kultúrával egyidős" (ArchÉrt 86, 1959, 55, – a szóbanforgó vukovári rézleletet most Kalicz Nándor reprodukálta, 1982, 15, 5. kép).

A kérdésre Driehaus könyvének ismertetésében visszatértem. Patay 1958. eredményeit védve ezeket írom: „Nyilvánvalóvá vált, hogy a fent körülírt arany és rézművességet hordozó nép a Balkán É-i feléből indult ki". „Fémművességének balkáni gyökereit a hăbăşeşti és vukovári kincsek bizonyítják, elterjedése Eszéken, Csepinen, Csáfordon, Stollhofon keresztül a későlengyeli–jordansmühli művelődés peremterületeiig Altheimig, Bresć Kujawskiig, sőt azon túl Bygholmig és Saltonig nyomon kísérhető. Ennek a mozgalomnak nincs köze a bodrogkeresztúri kultúrához" (ArchÉrt 89, 1962, 277).

Az óbébai aranykorongokról írott angol nyelvű tanulmányomban azután részletesen ismertettem a vitát, amelyet az szított tovább, hogy 1961-ben a csáfordi aranykorongokat a Nemzeti Múzeumban a bronzkori terem korai bronzkori vitrinjében állították ki. A benne foglaltakat és álláspontomat itt nem ismétlem meg, annak ellenére sem, hogy J. Pavelčík még 1979-ben sem vett róla tudomást (*Bóna* 1963–1964, 35 és 184. j.). Erről a munkáról Kalicz Nándor így ír: „Legtovább ment Bóna István, aki a helyes időrendi megítélésen túl feltételezett egy ismeretlen kultúrát a lengyeli és badeni kultúra között" (*Kalicz* 1982, 12), majd ugyanő: „feltételezte a Krivodol-Sălcuța–Jordanow kultúra délkeletről–északnyugat felé való terjeszkedését és a Csáford–Stollhof típusú korongok elterjedését [t. i. délkelet–északnyugati irányú elterjedését, BI]. Feltevésének helyessége akkor bizonyosodott be, amikor körvonalazódott az addig ismeretlen Balaton–Lasinja csoport önállósága" (uo).

Mindez így van, de nem egészen pontos. Az aranykorongokkal képviselt *önálló* régészeti művelődést ekkor már nemcsak feltételezni lehetett, hanem ki lehetett számítani, hogy létezik. El is neveztem addigi (s mindmáig!) legfontosabb hazai lelete nyomán Csáfordi-csoportnak (*Bóna* 1963–1964, 37, *Uő*, Európa őstörténete a római birodalom kialakulásáig. Egyetemi jegyzet, Bp. 1964, 23, – az utóbbi munkán egy egész régésznemzedék nőtt fel). Ez a felismerés (s nem feltevés!), akkor tűnt el, amikor Kalicz Nándor 1969-ben Balatoni-csoportnak nevezte el a végre előkerült javarézkori önálló művelődést, amelynek hazai felkutatása kétségkívül Kalicz érdeme (*Kalicz* 1969, 83–89). Az azonban már nem derül ki az új nevet adó dolgozatból, hogy a csáfordi aranykorongokat tulajdonképpen ki sorolta a „balatoni" csoportba, ha nem is ezen a néven. Ez a mondat pedig. „Magam már 1969-ben és 1970-ben a balatoni csoportba soroltam a Csáford–Stollhof típusú aranykorongokat" (*Kalicz* 1982, 12) enyhén szólva nem egészen egyértelmű, hiszen aligha a balatoni elnevezés jelenti a kormeghatározás lényegét. Meg nem is volt az akkoriban még ennyire határozott állásfoglalás, – évekkel később sem. „Lehet, hogy az aranykorongok is a balatoni csoport körébe sorolhatók" (*Kalicz*,

N., JPMÉ 14–15, 1969–70 [1972–74], 89, No. 200, Csáford-Bogota).

1967-ben és 1968-ban a hencidai aranylelet közlésekor Gazdapusztai Gyula hangsúlyozta, hogy a javarézkori aranyleletek két nagy csoportját, a Stollhof–Csáford illetve Tiszaszőlős–Mojgrád típusokat én határoztam meg először ilyen neveken és módon, – ezeknél a horizontoknál ő korábbinak tartotta a hencidai kincset, amellyel ma is egyet kell érteni (*Gazdapusztai* 1967, 295–297 és 1968, 42–44, valamint 25. j.). J. Pavelčík a Stollhof–Csáford elnevezést Makkay 1976. évi új eredményének tulajdonítja (*Pavelčík* 1979, 336–337), amivel ismét tájékozatlanságát bizonyítja.

A kérdés jelenleg az, hogy egy hatalmas területeket átfogó, több, egymáshoz alig kapcsolódó „periódusra" bomló művelődést szabad-e, jogos-e „balatoni csoportnak" nevezni. Azt ma már tudjuk, hogy az aranykorongok abba a késői korszakába tartoznak („Balaton III"), amelyet Ausztriában korábban Retz, jelenleg – nem tudni: kellően indokoltan-e? – Baalberg–Furchenstich (*Ruttkay* 1985, 35–36), Szlovákiában korábban Retz–Gajary majd Bajč–Retz, Morvaországot is beleértve Bajč–Retz–Křepice (*Pavelčík* 1979, 329), legújabban azonban alapos indoklással csupán Retz névvel neveznek (*Němejcová-Pavuková* 1982, 193), illetve többnyire Furchenstich-Keramik néven írnak le. Van hazai kutató, aki egyáltalán nem használja a „balatoni csoport" nevet, kérdés azonban, hogy a helyette ajánlott Lasinja-kultúra mennyivel jobb s találóbb hazai viszonyainkra (*Makkay* 1985/1 és 1985/2)? Kivált, ha tekintetbe vesszük, hogy a Retz-típusú Furchenstich (tűzdelt díszes) keramika önállóan vagy kísérő jelenségként feltűnik a Dunakanyarban, a Duna–Tisza-köze egyes vidékein, a Tisza mellett, a Tiszántúl bizonyos pontjain, sőt Erdélyben is.

A stollhofi vegyes réz–arany kincs javarézkori („eneolitikus") keltezését W. Angeli újból megszilárdította (*Angeli* 1967, 495), s ennek során megértük, hogy a csáfordi aranykorongok rézkori voltát neki *is* bizonyítania kellett. Mivel a csáfordi korongok a maguk nemében ugyanolyan kiemelkedő alkotások, mint a tiszaszőlősi vagy mojgrádi nagy lemez-csüngők, logikus, hogy a továbbiakban ez Stollhof–Csáford (a leletek előkerülési sorrendjében) vagy Csáford–Stollhof (a lelethorizont elterjedésének irányából nézve) típus néven nyerjen elismerést (*Angeli* 1972, 30, *Kalicz* 1982, 12–17, *Makkay* 1985/1 és 1985/2 passim). Immáron csak a hozzátartozó „Balaton III" kultúrát szükséges elfogadható hazai néven nevezni, avagy a forgalomban lévő elnevezések közül a hazai viszonyokra leginkább találót átvenni.

AZ ARANYKORONGOK JEGYZÉKE

Új sorrend:	*Makkay 1985/2:*
1. Tiszaszőlős 1839/1 = Jankovich 1. = MNM 1852	Cat. 1. „Jankovich 1."
2. Tiszaszőlős 1839/2 = Jankovich 2. = MNM 1852	Cat. 3. „Jankovich 3."
3. Tiszaszőlős 1839/3 = Jankovich 3. = MNM 1852	Cat. 2. „Jankovich 2."
4. Tiszaszőlős 1839/4 = Jankovich 4. = Storno gyűjt.	Cat. 16. „Csepin(?)"
5. Tenja 1863/1 = Egger 1. = Berlin 1867	Cat. 12. „Talán Magyarország"
6. Tenja 1863/2 = Egger 2. = MNM 1877	Cat. 6. „Csepin 3." – „Egger"
7. Tenja 1863/3 = Egger 3. = Kárász=Rosenberg	Cat. 15. és 19. „Kárász 2" – „Ismeretlen lh" – „Csepin?" – Ausztria–Magyarország?"
8. Tenja 1863/4 = Adamovics 1. = Ráth = MNM 1871	Cat. 13. „Tökéletesen ismeretlen."
9. Tenja 1863/5 = Adamovics 2. = Stuttgart	Cat. 7. „Csepin 4." – „Adamovics – Stuttgart"
10. Stollhof 1864/1 = Wien 1864	Cat. 10. Stollhof 1.
11. Stollhof 1864/2 = Wien 1864	Cat. 11. Stollhof 2.
12. Ószőny 1869 = elveszett	Nem szerepel
13. Salfa 1875 = Savaria Múzeum = elveszett	Cat 17. „Kőszegpaty 1884 előtt"
14. Nagyszeben/Hermannstadt/Sibiu 1900. k. = MNM 1900	Cat. 18. „Magyarország" „(Pannonia)".
15. Apostag 1909. körül = Egger = Berlin 1909	Cat. 20. „Kisapostag" (Apostag)
16. Csáford 1952/1 = MNM 1958.	Cat. 21. Csáford 1.
17. Csáford 1952/2 = MNM 1958	Cat. 22. Csáford 2.

Nem létezőnek bizonyult a Makkay 1985/2, Cat. 4 = „Csepin 1.", Cat. 5. = „Csepin 2.", Cat. 8. = „Csepin 5.", Cat. 9. = „Csepin 6.", Cat. 14 = „Kárász 1." valamint a Cat. A–B. Azonos korongot jelöl a Cat. 15. és 19.

FÜGGELÉK

A NEMZETI MÚZEUM BRONZKORI SZÍVALAKÚ ARANYCSÜNGŐIRŐL

Végezetül néhány szót érdemelnek a szívalakú aranycsüngők, Makkay János ugyanis az egyiket megkísérelte a rézkorba, sőt a Bodrogkeresztúri-kultúrába keltezni (*Makkay* 1976, 280, 23. kép).

Az első s mindmáig közöletlen példányt 1883. november 9-én vásárolta a Régiségtár az ismert budapesti régiségkereskedőtől, Krausz Jakabtól. A naplóban 113, 1883. tételen szerepel s jólsikerült rajz van hozzá mellékelve. 5,5 cm átmérőjű, kettős poncolt sorral szegélyezett szívalakú lemezcsüngő, a szívet alkotó két köralakú lemez közepén egy-egy kisméretű trébelt dudorral díszítve. Súlya 9,95 gramm, lelőhelye ismeretlen (*21. ábra*).

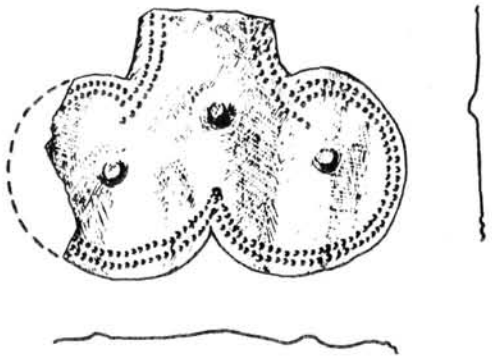

21. ábra. Középső bronzkori aranyesüngő. MNM 1883. Term. nagys.
Abb. 21. Goldanhänger aus der Mittleren Bronzezeit. MNM 1883. Nat. Gr.

Hét évvel később, 1890. június 28-án vette meg a Nemzeti Múzeum az akkoriban nem kevésbé tevékeny budapesti régiségkereskedőtől, Wiesinger Mórtól az előző lemez nagyobb, gazdagabban díszített párját. A napló 60, 1890, 1 tételét ezúttal is rajz kíséri. A csüngődísz átmérője a napló szerint 8,3 cm, súlya pedig 18,30 gramm. Lelőhelye szintén ismeretlen (*22. ábra*).

A lemezt a következő évben Hampel a Nemzeti Múzeum gyarapodási beszámolójában jó rajzban közzétette (ArchÉrt 11, 1891, 82–83, – átmérőjét 8,2 cm-ben adja meg), ez felment az ékszer leírásától.

Anélkül, hogy bizonyítani kellene, máris leszögezhetjük, hogy a szívalakú lemezcsüngőknek a bronzkor előtt még előfutára sincs a Kárpát-medence fémművességében. A legkorábbi szívalakú lemezcsüngőt jelen pillanatban a korai és a középső bronzkor átmeneti időszakából, a Kisapostagi-kultúrából ismerjük, Dunaújvárosból a Kozider-padlástól északnyugatra fekvő nagy temető 480. urnasírjából (*Bóna* 1975, 49 és 285), ami nem jelenti azt, hogy e lemezcsüngők poncolt díszítőmotívumainak egy része ne lenne visszavezethető még korábbi bronzkori előzményekre. Annyi azonban biztos, hogy a hivatkozott dunaújvárosi bronz csüngődísz *formára, méretre és díszítésére nézve pontos mása* az 1883. évi aranycsüngőnek (*Szathmári* 1983, 10, 21, 13. kép és IV. t. 3), bronzkori kormeghatározásához tehát nem férhet kétség.

Csak látszólag tűnhet korábbinak az 1890. évi csüngő, amelynek lefelé függő háromszög alakú poncolt díszítőmotívumai kétségtelenül a korai bronzkori óbébai (*Bóna* 1963–64, 22, VI. t.) és a mokrini (*Foltiny* 1972, 54, II. t.) előképekre mennek vissza. Maga a csüngő-forma azonban a középső bronzkorban a Mészbetétes edények kultúrájában (*Bóna* 1975, 265, t. 5, 270. t. 22), poncolt–duduros díszítéssel is! (uo 269. t. 2–4), a Perjámos-kultúrában, kivált a Vatya-kultúrában általánosan elterjedt (*Bóna* 1975, 285–286). Aranycsüngőnknek formára és méretre (átm: 8,3 cm!) kitűnő előzménye a Kisapostag-Kollár temető 2. sírjából származó bronz szívalakú csüngő, poncolt szegéllyel és függő „házorom" díszítéssel (*Mozsolics* 1942, 11, I. t. 86). A sír a Vatya I. fázisba tartozik. Méretre sem sokkal kisebb (átm: 7,5 cm), formára nézve is rokon bronz megfelelőjét a névadó Újhar-

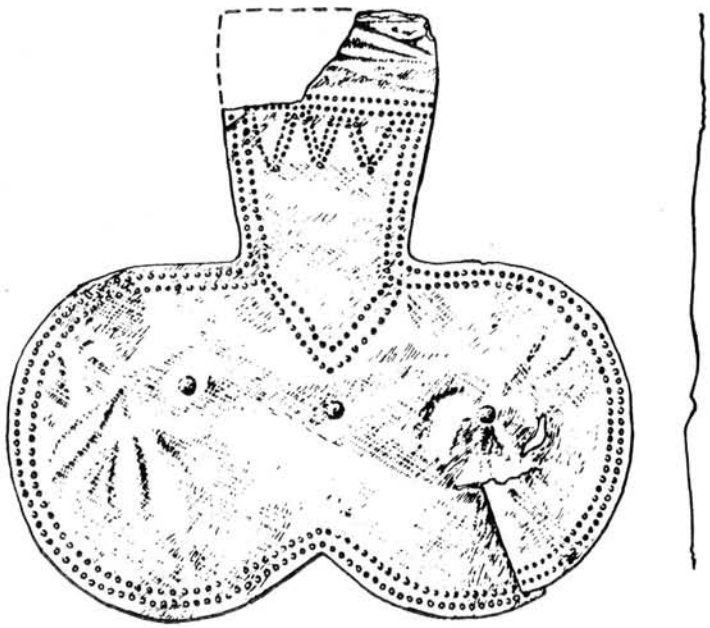

22. ábra. Középső bronzkori aranycsüngő. MNM 1890. Term. nagys.
Abb. 22. Goldanhänger aus der Mittleren Bronzezeit. MNM 1890. Nat. Gr.

tyán-Vatyáról ismerjük, poncolt szegéllyel s a lemez közepén végighaladó bütyöksorral (*Bóna* 1975, 69, 35. t. 6), – valószínűleg a késői II. fázisból. Az arany változat létezését igazolja, hogy ugyanebben az időben már felvarrható, poncolt díszítésű tutulit és készítettek aranylemezből (*Bóna* 1975, 72, 198. t. A.). Nyilván ugyanez a kora az 1890. évi aranycsüngőnek is.

A szívalakú aranycsüngők tehát a középső bronzkori Kisapostagi s a belőle kifejlődő Vatyai fémművesség alkotásai, és évszázadokkal későbbiek a rézkornál.

IRODALOM

ANGELI 1967 = ANGELI, W.: Der Depotfund von Stollhof. ANhM 70. (1967) 491–496.

ANGELI 1972 = ANGELI, W.: Goldamulette. In: Idole. Prähistorische Keramiken aus Ungarn. (Wien, 1972) 27–30.

BARTALOS 1909 = BARTALOS Gy.: Heves vármegye őskora. MVV Heves vármegye. (Bp., é. n. [1909]) 432–444. Kny. 1–12.

BERLÁSZ 1985 = BERLÁSZ J.: Jankovich Miklós pályaképe és könyvtári gyűjteményei. In: Jankovich Miklós, a gyűjtő és mecénás. Művészettörténeti Füzetek 17. (Bp., 1985) 23–78.

BÓNA 1960 = BÓNA I.: A becsvölgyi női idol – Das weibliche Idol von Becsvölgye. In: A Göcseji Múzeum Jubileumi Emlékkönyve 1950–1960. (Zalaegerszeg, 1960) 83–95.

BÓNA 1963–1964 = BÓNA, I.: The Peoples of Southern Origin of the Early Bronze Age in Hungary I. The Pitvaros Group, 7. The Óbéba golden discs. Alba Regia 4–5, 1963–1964 (1965), 17–63.

BÓNA 1975 = BÓNA, I.: Die Mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstlichen Beziehungen. Arch. Hung IL, (Bp., 1975)

BÓNA 1984 = BÓNA, I.: A XIX. század nagy avar leletei. – Die grossen Awarenfunde des 19. Jahrhunderts. SzMMÉ 1982–1983 [1984] 81–160.

CSALLÁNY 1961 = CSALLÁNY, D.: Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken. Arch. Hung. XXXVIII. (Bp., 1961).

DINER 1890 = DINER, J.: Sammlung Géza v. Kárász. Catalog der Kunstgegenstände und Antiquitäten. (Bp., 1890)

DRIEHAUS 1960 = DRIEHAUS, J.: Die Altheimer Gruppe und das Jungneolithikum in Mitteleuropa. (Mainz, 1960)

DUMITRESCU 1957 = DUMITRESCU, Vl.: Le dépôt d'objets de parure de Hăbăşeşti. Dacia 1. (1957) 73–96.

DUMITRESCU 1961 = DUMITRESCU, H.: Connections between the Cucuteni–Tripolie cultural complex and the neighbouring eneolithic cultures in the light of utilization of the golden pendants. Dacia 5. (1961) 69–93.

DUMITRESCU, 1971 = DUMITRESCU, Vl., Prehistoric Art in Romania. In: Treasures from Romania, British Museum. (London, 1971) 13–15.

DUMITRESCU 1974 = DUMITRESCU, Vl., Arta preistorică în România. (Bucureşti, 1974)

EGGER 1891 = Catalogue of the Bronze Arms and Implements and Ornaments in Gold, Silver and Bronze formed by the late Dr. S. EGGER, of Vienna (London, 1891)

FÉNYES 1851 = FÉNYES E.: Magyarország geographiai szótára I–II. (Bp., 1851)

FETTICH 1953 = FETTICH, N.: A szeged-nagyszéksósi hun fejedelmi sírlelet – La trouvaille de tombe princière hunnique a Szeged-Nagyszéksós. Arch. Hung XXXII. (Bp., 1953)

FETTICH 1959 = FETTICH, N.: Über den Sinn der prähistorischen Ornamente. ActaArchHung 9. (1959) 115–125.

FOLTINY 1972 = FOLTINY, St., Early Bronze Age gold finds from Mokrin and the Banat. Mokrin II. The Early Bronze Age Necropolis. (Beograd, 1972) 43–55.

FORRER 1907 = FORRER, R., Reallexikon der prähistorischen, klassischen und früchristlichen Altertümer. (Berlin–Stuttgart, 1907)

GAZDAPUSZTAI 1967 = GAZDAPUSZTAI, Gy.: Ein Goldfund der Kupferzeit in Hencida. MAG 96–97 (1967) 290–297.

GAZDAPUSZTAI 1968 = GAZDAPUSZTAI, Gy.: A hencidai rézkori aranylelet – The copper-age golden treasure at Hencida. DMÉ 1966–1967 (1968), 33–50.

GIRIĆ 1971 = GIRIĆ, M.: Mokrin. Nekropola ranog bronzanog doba. (Beograd, 1971)

HAMPEL 1876 = HAMPEL, J.: Catalogue de l'exposition préhistoriques. (Bp., 1876)

HAMPEL 1881 = HAMPEL, J.: Kalauz a Magyar Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárában. 3. kiadás. (Bp., 1881)

HAMPEL 1883 = HAMPEL, J.: Kalauz a Magyar Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárában. 4. kiadás. (Bp., 1883)

HAMPEL 1886 = HAMPEL, J.: Trouvailles de l'âge de bronze. (Bp., 1886)

HAMPEL 1886/2 = HAMPEL, J.: A bronzkor emlékei Magyarhonban I. (Bp., 1886)

HAMPEL 1892 = HAMPEL, J.: A bronzkor emlékei Magyarhonban. II. (Bp., 1982)

HAMPEL 1897 = HAMPEL, J.: A régibb középkor (IV–X. század) emlékei Magyarhonban. Második rész. (Bp., 1897)

HAMPEL 1902 = HAMPEL, J., Az Érem- és Régiségtár. A Magyar Nemzeti Múzeum múltja és jelene. (Bp., 1902)

HAMPEL 1905 = HAMPEL, J., Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn, I–III. (Braunschweig., 1905)

HARTMANN 1970 = HARTMANN, A.: Prähistorische Goldfunde aus Europa. (Berlin, 1970)

HARTMANN 1982 = HARTMANN, A.: Prähistorische Goldfunde aus Europa II. (Berlin., 1982)

HOREDT 1977 = HOREDT, K.: Der Goldfund von Moigrad. Germania 55 (1977) 7–20.

IVANOV 1978 = IVANOV, I.: Die Schätze der Warnaer chalkolitischen Nekropole. (Sofia, 1978)

IVANOV–NIKOLOV 1986 = IVANOV, I.–NIKOLOV, V.: Das erste Gold der Menschheit. Katalog. (Freiburg i. Br., 1986.)

JÍSL 1967 = JÍSL, L.: Hromadné nálezy kovových předmětů na Kotouči u Štramberku. ČSM XVI/B. (1967) 14–36.

KÁLLAY 1841 = KÁLLAY Ferencz, Orbaj székben legújabban talált aranyművekről. Magyar Academiai Értesítő 1. (1841) 4. szám, 72–75.

KALICZ 1969 = KALICZ N., A rézkori balatoni csoport Veszprém megyében – Die Kupferzeitliche Balaton-Gruppe im Komitat Veszprém. VVMK 8. (1969) 83–90.

KALICZ 1982 = KALICZ, N.: A Balaton–Lasinja kultúra történeti kérdései és fémleletei – The historical problems of the Balaton–Lasinja culture and its metal finds. ArchÉrt 109. (1982) 3–17.

KÁROLYI 1968 = KÁROLYI, L. von: Archäologische Funde aus Ungarn. BJV 8. (1968) 77–78.

KENNER 1860 = KENNER, F.: Beiträge zu einer Chronik der archäologischen Funde in der österreichischen Monarchie (1856–1858). Archiv für Kunde österreichischen Geschichtsquellen XXIV/I. (1860) VIII. Königreich Ungern. 345–387. Ua. Fundchronik. Kny.

KENNER 1863 = Ua 1859–1863. Uo XXIX/I. 1863, 297–337. Ua. Fundchronik. Kny.

KOREK 1960/1 = KOREK, J.: Die Goldscheiben von Csáford. Folia Arch 12. (1960) 27–33.

KOREK 1960/2 = KOREK, J.: Adatok Zala megye őskorához. A Göcseji Múzeum Jubileumi Emlékkönyve 1950–1960, (Zalaegerszeg, 1960) 67–82.

KUTZIÁN 1963 = BOGNÁR-KUTZIÁN, I.: The Copper Age Cemetery of Tiszapolgár-Basatanya. Arch. Hung XLII. (Bp, 1963).

KUTZIÁN 1972 = BOGNÁR-KUTZIÁN, I., The Early Copper Age Tiszapolgár Culture in the Carpathian Basin. Arch. Hung. XLVIII. (Bp., 1972)

KUTZIÁN 1973 = BOGNÁR-KUTZIÁN, I.: The Beginning and Position of the Copper Age in the Carpatho-Pannonian Region. Actes du VIIIe Congres Internationales des Sciences préhistoriques et protohistoriques 2. (Beograd, 1973) 300–316.

MAKKAY 1976 = MAKKAY, J.: Problems Concerning Copper Age Chronology in the Carpathian Basin. Acta ArchHung 28. (1976) 251–300.

MAKKAY 1979 = MAKKAY, J.: A tiszaszőlősi aranylelet. ÉéT 34. (1979) 565–567.

MAKKAY 1982 = MAKKAY, J.: The earliest use of helmets in South-East Europe. ActaArchHung 34. (1982), 3–22.

MAKKAY 1983 = MAKKAY, J.: Metal forks as symbols of power and religion. ActaArchHung 35. (1983) 313–344.

MAKKAY 1985/1 = MAKKAY János: A tiszaszőlősi kincs. Nyomozás egy rézkori fejedelem ügyében. Gondolat. (Bp., 1985)

MAKKAY 1985/2 = MAKKAY, J.: Copper Age Gold Discs on the Territory of the Later Pannonian Province. CommArch Hung 5, 1985 [1986], 5–25.

MÁRTON 1910 = MÁRTON, L.: Pest–Pilis–Solt–Kiskun Vármegye őskora. MVV Pest–Pilis–Solt–Kiskun Vármegye, (Bp., é. n. [1910]) 166–199.

MILOJČIĆ 1953 = MILOJČIĆ, Vl.: Ein Goldfund der Kupferzeit aus Ungarn. Germania 31. (1953) 7–11.

MOZSOLICS 1942 = MOZSOLICS, A.: A kisapostagi korabronzkori urnatemető – Der Frühbronzezeitliche Urnenfriedhof von Kisapostag. Arch.Hung XXVI. (Bp., 1942)

MOZSOLICS 1949 = MOZSOLICS, A.: A cófalvi (Ţufalău) aranylelet – Zolotaja nahodka v. s. Cofalva. AntHung 3, (1949) 14–29.

MOZSOLICS 1955 = MOZSOLICS, A.: Neuere hallstattzeitliche Helmfunde aus Ungarn. ActaArchHung 5. (1954/55) 35–54.

MOZSOLICS 1968 = MOZSOLICS, A.: Goldfunde des Depotfundhorizontes von Hajdúsámson. BRGK 46–47. (1965–1966) (1968) 1–70.

(MNM) Ő = (Magyar Nemzeti Múzeum) Őskori Gyűjteménye (Prähistorische Sammlung)

(MNM) N = (Magyar Nemzeti Múzeum) Népvándorláskori Gyűjteménye (Völkerwanderungszeitliche Sammlung)

NAGY 1985 = NAGY Emese: Jankovich Miklós régészeti és műemléki tevékenysége. Függelék I. Jankovich Miklós gyűjteményeinek lelőhelyes tárgyai. II. A Jankovich-leltárak vásárlási hellyel jelzett anyaga. In: Jankovich Miklós, a gyűjtő és mecénás. (Bp., 1985) 122–153.

NEMEJCOVÁ-PAVUKOVÁ 1982 = NĚMEJCOVÁ-PAVUKOVÁ, V.: Neue Erkenntnisse über die Gruppe Retz in der Slowakei. in: Il Passaggio dal neolitico all'età del bronzo nell' Europa Centrale e nella Regione Alpine. (Verona, 1982) 193–198.

NESTOR 1933 = NESTOR, I.: Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien. BRGK 22,1932(1933), 11–181.

NOVOTNÁ–NOVOTNY 1976 = NOVOTNÁ, M.–NOVOTNÝ, B.: Zur Datierung der Goldscheiben vom Typ Stollhof. Zborník Filosofickej fakulty Univerzity Komenského 25 (14), (1974 /1976), 3–7.

ÖM = A magyar történeti ötvösmű-kiállítás lajstroma. Megnyittatott 1884. év február 17-én. (Bp., 1884)

PÁRDUCZ 1931 = PÁRDUCZ, M.: A nagy magyar Alföld römaikori leletei. Dolg–Szeged, 7. (1931) 74–186.

PÁRDUCZ 1937 = PÁRDUCZ, M.: Neuere Angaben zur Keramik des Alföld aus der Römerzeit. Dolg–Szeged, 13. (1937) 195–231.

PÁRDUCZ 1950 = PÁRDUCZ, M.: A szarmatakor emlékei Magyarországon. II. Arch.Hung XXX. (Bp., 1950)

PÁRDUCZ 1956 = PÁRDUCZ, M.: Beiträge zur Geschichte der Sarmaten in Ungarn. Acta. ArchHung 7. (1956) 139–182.

PÁRDUCZ 1959 = PÁRDUCZ, M.: Archäologische Beiträge zur Geschichte der Hunnenzeit in Ungarn. ActaArch Hung 11. (1959), 309–398.

PATAY 1944/45 = PATAY, P.: Néhány őskori tárgy kormeghatározása – Zeitbestimmung einiger Gegenstände aus der Urzeit. ArchÉrt (1944/45) 21–28.

PATAY 1955 = PATAY Pál: A tiszaszőlősi kincs. Jászkunság 2, (1955) 5. szám, 38–41.

PATAY 1958 = PATAY, P.: Rézkori aranyleletek – Kupferzeitliche Goldfunde. ArchÉrt 85. (1958) 37–46.

PATAY 1959 = PATAY, P.: Újabb rézkori aranyleletek ismertetése a Kárpát-medence területéről. ArchÉrt 86. (1959) 94.

PATAY 1975 = PATAY, P.: Die hochkupferzeitliche Bodrogkeresztur-Kultur. BRGK 44,1974 (1975), 1–71.

PATAY 1979 = PATAY, P.: A tiszavalk-tetesi rézkori temető és telep, II. A telep. – Kupferzeitliches Gräberfeld und Siedlung von Tiszavalk-Tetes. II. Die Siedlung. FoliaArch 30. (1979) 27–53.

PAVELCÍK 1979 = PAVELCÍK, J.: Depot měděných šperků z Hlinska u Lipníku – Hortfund des Kupferschmucks aus Hlinsko bei Lipník. PA 70. (1979), 319–339.

PAVELCÍK 1982 = PAVELCÍK, J.: Drobné terrakoty z Hlinska u Lipníku – Kleine Terrakotten aus Hlinsko bei Lipník. PA 73. (1982) 261–292.

PULSZKY 1883 = PULSZKY Ferenc: A rézkor Magyarországban. (Bp., 1883).

PULSZKY 1884 = PULSZKY, Franz von: Die Kupfer-Zeit in Ungarn. (Bp., 1884)

PULSZKY 1897 = PULSZKY, F.: Magyarország archaeologiája, I. (Bp., 1897.)

RÓMER 1865 = RÓMER Flóris: Magyar régészeti krónika. ArchKözl V. (1865) 67–80.

RÓMER 1866 = RÓMER Flóris: Műrégészeti kalauz, különös tekintettel Magyarországra. I. Őskori műrégészet. (Pest, 1866)

RÓMER 1878 = RÓMER, François Florian: Résultats généraux du mouvement archéolog que en Hongrie. (Bp., 1878)

RN = Régiségtári Napló – Inventar der Altertumsabteilung

ROSKA 1936 = ROSKA, M.: Erdély őskora. In: A történeti Erdély (szerk. Asztalos Miklós) (Bp., 1936)

ROSKA 1942 = ROSKA, M., Erdélyi régészeti repertóriuma I. Őskor. – Thesaurus Antiquitatum Transsilvanicarum. Tom. I. Praehistorica. (Kolozsvár, 1942)

RUTTKAY 1985 = RUTTKAY, E.: Das Neolithikum in Niederösterreich. (Wien, 1985)

SACKEN 1865 = SACKEN, Eduard von: Die Funde an der Langen Wand bei Wiener–Neustadt. (Wien, 1865.) Ua, Sitzungsberichte der Ak. Wiss. Wien Phil-Hist. Kl. 49. (1865), 123–151.

SZATHMÁRI 1983 = SZATHMÁRI, I.: Kisapostager Gräber im bronzezeitlichen Gräberfeld von Dunaújváros. Alba Regia 20. (1983) 7–36.

TOMPA 1937 = TOMPA, F.: 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn, 1912–1936. BRGK 24–25. (1934–1935) [1937], 27–127.

VINSKI-GASPARINI 1957 = VINSKI-GASPARINI, Ks.: Zlatni nalez iz Progara u Srijemu. VAHD 56–59. (1954–1957) [1958] 6–10.

VIZDAL 1977 = VIZDAL, J.: Tiszapolgárske pohrebisko vo Vel'kých Raškovciach. Košice 1977.

ZOLTAI–PÁRDUCZ 1941 = ZOLTAI, L.–PÁRDUCZ, M., Die Hügelgräber der römischen Kaiserzeit in Hortobágy. Laureae Aquincenses II. DissPann Ser. 2. No. 11. (Bp., 1941). 268–342.

A folyóiratok és kiadványok rövidítésénél, kevés kivétellel, az ActaArchHung 36,1984 kötetében megjelent rövidítési jegyzéket vettem alapul.

ISTVÁN BÓNA

ÜBER GOLDFUNDE AUS DER HOCHKUPFERZEIT

Die kupferzeitlichen Goldfunde des Karpatenbeckens wurden durch F. Pulszky vor mehr als einem Jahrhundert genau bestimmt (Pulszky 1883 und 1884), jedoch wandte er – der Praxis des Zeilalters gemäß – keine Aufmerksamkeit auf Fundorte und Zusammenhänge der einzelnen Funde zu. Nach der Grundlegung von Pulszky mußte man rund 75 Jahre warten bis P. Patay mit großer Gründlichkeit in den inzwischen erheblich zugenommenen Goldfunden der östlich von der Donau gelegenen Landesteile Ordnung schaffen konnte. Patay reihte sie in die Bodrogkeresztur-Kultur bzw.-Periode (Patay 1958) ein. Seine systematisierende, Fundumstände klärende Arbeit erstreckte sich aber kaum auf die Goldfunde der Regionen westlich der Donau. Zur Klärung der Fundumstände der letzteren unternahm in den vergangenen Jahren J. Makkay mehrere beachtenswerte Versuche (Makkay 1976, 1983, 1985/1, 1985/2). Vorliegende Abhandlung schließt sich an die obigen Arbeiten, bestätigt sie zum Teil, unterwirft aber zugleich die bisherigen Ergebnisse des öfteren einer gründlichen Kritik.

Obwohl der Verfasser dieser Zeilen zu Beginn der Jahre 1960 an den Diskussionen betreffs des Ursprunges und der Datierung der Goldscheiben von Csáford und Óbéba einen regen Anteil nahm, kam er zu den hier behandelten Resultaten zufälligerweise. Mein ursprüngliches Ziel war zu versuchen, die völkerwanderungszeitlichen Goldfunde des Nationalmuseums aus dem vorigen Jahrhundert an Inventarnummern und einen Fundort zu binden. Im Laufe meiner Forschungen fand ich nolens volens auch zahlreiche Daten anderer Perioden, unter diesen mehrere solche kupferzeitliche, die bisher nicht in den Blutkreislauf der Forschung kamen. Es ist meine Pflicht diese Daten mitzuteilen und ursprünglich hätte ich mich auch mit ihrer simplen Bekanntgabe zufriedengegeben. Da aber die Forschung der vergangenen Jahre die fehlenden Daten mit stets wildereren Theorien zu ersetzen trachtete, war ich gezwungen mit Hilfe der Daten sämtliche bestrittene kupferzeitliche Goldfunde einer allgemeinen Revision zu unterziehen.

1. SREMSKA MITROVICA/SIRMIUM, SREM-SYRMIEN, JUGOSLAWIEN (VOR 1830)

Mit der 1. Jankovich-Sammlung kam 1832 ein konischer Schmuck aus Goldblech in das Nationalmuseum, der mit dem Fundort Sirmium, mit genauer Gewichtsangabe als römischer Fund in das lateinisch geführte Jankovich-Inventar eingetragen wurde (OrnJank Nr. 68). Konische Goldschmucke aus systematischen Ausgrabungen kamen erst 90 Jahre später aus dem eponymen Gräberfeld der Bodrogkeresztur-Kultur, später auch aus anderen Gräberfeldern derselben Kultur in Fényeslitke und Szerencs-Hajdúrét vor. Auf Grund der authentischen Grabfunde bestimmte sie P. Patay als charakteristischen Schmuck der Bodrogkeresztur-Kultur (Patay 1958, 39) und brachte mit ihnen parallel auch den damals vershollenen, nur aus einem Foto bekannten konischen Schmuck der Jankovich-Sammlung ohne Fundortangabe.

Den Goldkonus gelang es mir in der Völkerwanderungszeitlichen Sammlung des UngNatMus aufzufinden und mit dem Jankovich-Inventarbuch zu identifizieren. Aus diesem ergab sich auch der Fundort. (*Abb. 1.*).

Die konischen, kupferzeitlichen Goldschmucke Ungarns stammten aus den nordöstlichen Gräberfeldern des Bodrogkeresztur-Gebietes. Die Forschung achtete lange Zeit nicht darauf, daß in der Batschka (Woiwodina) aus einem Bodrogkeresztur-Grab von Nosa-Biserna obala ein ähnlicher Schmuck zum Vorschein kam. Schon zur Zeit der Publikation des Goldblechanhängers von Progar war es klar (Vinski-Gasparini 1957 [1958], Patay 1959), daß sich die Bodrogkeresztur-Kultur auch auf Syrmien erstreckte, was auch neuerdings weitere Grab- und Siedlungsfunde bewiesen. Der Fundort Sirmium des Goldkonus von Jankovich beweist auch von der Seite der Goldschmiedekunst her die Ausbreitung der Kultur in Syrmien. Der Goldkonus von Sremska Mitrovica mit der Lochschneibe von Progar ist ein wichtiger Beweis dafür, daß die Bodrogkeresztur-Kultur am rechten Ufer der Donau Fuß gefaßt hat, wo sie in die unmittelbare Nachbarschaft der Goldschmiedekunst von der Art Stollhof–Csáford gelangt ist.

2. DIE GOLDSCHEIBEN DER 2. JANKOVICH-SAMMLUNG (1837–1842/43)

Die 2. Jankovich-Sammlung entstand nach 1837, bereicherte sich aber mit wertvolleren Goldgegenständen nur bis etwa 1842. Die im Jahre 1844 bereits gesperrte Sammlung wurde sechs Jahre nach dem Tode von M. Jankovich im Januar 1852 von den Erben zur Auktion gebracht. Über Fundort, Fundumstände und Erwerbung der in den Sammlung bewahrten Funde konnten die Erben schon keinen Auf-

schluß erteilen. Unmittelbar vor der Auktion erwarb J. Érdy – unter anderen – durch Ankauf die drei goldenen Schmuckscheiben des UngNatMus, die er unter RN 5, 1852. Nr. 18–20 inventarisierte. Auf den Scheiben war zu sehen, daß sie früher zerknüttert, zusammengefalten waren und auch bei der Übergabe nur schlecht oder recht ausgeglättet wurden. (*Abb. 2–4*).

Fl. Römer beschrieb 1865 – mit den Gewichstangaben zusammen – genau und ausführlich die aus der 2. Jankovich-Sammlung in das Museum gelangten 3 Buckelscheiben. Im Zusammenhang mit ihren Fundumständen wandte er sich an J. Érdy, der – seine eigenen Worte angeführt – keinen „sicheren" Aufschluß gab, konnte aber Römer dennoch etwas mitteilen. Darin war hingegen Érdy ganz sicher, daß die Scheiben nicht aus dem Goldfund vond Cófalva (heute: Ţufalău) des Jahres 1840 stammen, an der Untersuchung des letzteren nahm er nämlich an Ort und Stelle persönlich teil.

Nach dem Tode von Érdy, sodann dem plötzlichen Abgang Römers (Dezember 1877) haben die neuernannten Nachfolgen nicht mehr gewußt, daß die Schmuckscheiben aus der 2. Jankovich-Sammlung stammen, ihre Inventarnummer und die Kenntnis ihrer Erwerbungsweise ist ein Jahrhundert lang im dunkeln geblieben. J. Hampel, sodann F. Pulszky publizierten sie als unter unbekannten Umständen, zu vershiedenen Gelegenheiten, ohne Angabe des Fundortes in das Museum gelangte Funde (Pulszky 1883/84 und 1897, Tafelbilder. Nr. 1, 2, 5).

Letzthin war Hampel der Meinung, daß die Buckellscheiben oder zumindest ein Teil von ihnen Stücke eines Hortfundes aus der Gegend von Essek/Osijek bilden. Eigentlich setzte sich Hampels „Fund von Csepin" aus 2 Goldscheiben der Jankovich-Sammlung (RN 5, 1852, 18. und 20) und aus einer zu seiner Zeit von Römer aus der Sammlung Ráth durch Ankauf erworbenen Goldscheibe (RN 233, 1871, 1) zusammen, also stützte sich auf keinerlei „Csepiner" Angabe. Mit den Inventarnummern war Hampel nicht im reinen, er kannte sie nicht. Durch sein großes Ansehen wurde der heterogene Komplex ein ganzes Jahrhundert hindurch als „Fund von Csepin" akzeptiert, sogar J. Makkay erörtert ihn in seiner Arbeit aus dem Jahre 1976 in diesem Sinne.

In der nahen Vergangenheit gelang es J. Makkay mit Hilfe der Beschreibung von Römer aus dem Jahre 1865 (Römer 1865, 36) die Jankovich-Scheiben im Nationalmuseum von neuem zu identifizieren. Da er aber das Inventarbuch nicht genügend sorgfältig untersuchte, war er der Meinung, daß die Scheiben im Jahre 1832 mit der 1. Jankovich-Sammlung in das Museum gelangten und man „vergaß" sie einfach gerade bis 1852 zu inventarisieren (Makkay 1985/1, 158–159, 1985/2 Cat. 1–3). Dies war ein grober Fehler, da es verhindert wurde, zumindest den Zeitpunkt klären zu können, als die Scheiben in den Besitz von Jankovich kamen. Die wirklichen Umstände der Erwerbung und ihren Zeitpunkt nicht kennend, trachtete Makkay die Scheiben an „pannonische" Fundorte zu knüpfen, obwohl dies jeder Grundlage entbehrte.

Da der Zeitgenosse J. Érdy damit unbedingt im reinen war, daß die 2. Jankovich-Sammlung nach 1837 und vor 1842 entstand und genau wußte, daß die Jankovich-Scheiben nicht aus dem Fund von Cófalva stammen, folglich konnte er auch an nichts anderes denken, als an den großen Goldfund von Tiszaszőlős aus dem Jahre 1839. „Sicher" dessen, konnte er natürlich nicht gewesen sein, deshalb gab er eine ausweichende Antwort an Römer.

Gerade die neuesten Forschungen von J. Makkay klärten, daß nach Wien, in das Antikenkabinet nur ein Teil des kupferzeitlichen Goldfundes von Tiszaszőlős aus dem Jahre 1839 gelangte. Gleichzeitig verschollen, zerstreuten sich viele Funde in den Händen der Auffinder. Jankovich und sein „Auftreiber", der Antiquar S. Litterati Nemes haben damals schon seit Jahrzehnten ihre Hände auf alle, von neuem zum Vorschein gekommene ungarische Funde gelegt, so ist uns kaum ein solcher Goldfund bekannt, aus dem Jankovich für sich nicht etwas verschaffen hätte können.

Die Zeitangaben fallen diesmal in auffälliger Weise zusammen, insbesondere da es gelungen ist zu erklären, daß Jankovich erst vor September 1842, vor dem Tode von S. Litterati Nemes zu den Golscheiben gelangen konnte. Der Schatz von Tiszaszőlős wurde 1839 gefunden, im Jahre 1840 und 1842 gelangten davon Stücke nach Buda und 1841 nach Wien. Zur besseren Erkennung der Frage muß man sich aber vorher noch mit der vierten Scheibe bekannt machen, die mit den Jankovich-Scheiben eng zusammengehört.

2a. DAS 4. STÜCK DES JANKOVICH-SCHEIBENFUNDES: DIE STORNO-SCHEIBE

In die Storno-Sammlung von Sopron/Ödenburg gelangte irgendwann nach 1842 eine Goldscheibe, in diesem Jahr ließ sich nämlich F. Storno sen. in der Stadt nieder. Auf die Scheibe wurde zuerst J. Hampel 1882 aufmerksam (Makkay 1985/2, Abb. 4, Cat. No. 16), zwei Jahre später stellte sie F. Storno auf die Bitte von F. Pulszky in Budapest an der Austellung der Goldschmiedekunst aus (ÖM No. 7). Im Ausstellungskatalog beschrieb F. Pulszky die Scheibe, aus der man erfahren kann, daß sie ein Parallelstück der 1. und 2. Jankovich-Scheiben (RN 5, 1852, 18–19 = Pulszky Scheibe 1–2) war. Sein Besitzer erlangte es aus einem unbekannten ungarischen Fund, man kann nicht wissen, wann und auf welchem Wege. (*Abb. 5.*)

Die Storno-Scheibe ähnelt mit ihren beiden verwandten Stücken der Jankovich-Sammlung den Scheiben von Stollhof. Und dennoch konnte sie aus dem letzteren (nicht weit von Sopron/Ödenburg zum Vorschein gekommenen) Fund des Jahres 1864 stammen, da die Stollhofer Scheiben aus zweimal so dickem Goldblech hergestellt wurden, also zweimal so schwer sind und keine Verknütterung zeigen.

J. Makkay verlas sich im Katalog der Goldschmiedekunst und hielt demnach die Storno-Scheibe für den Teil unseres hier unter Nr. 3 behandelten Fundes von Tenja (bei ihm von „Csepin"). Er ist der Meinung, daß F. Storno sie 1864 in Essek gekauft hätte, jedoch ist es nicht bewiesen, daß Storno damals in Essek gewesen wäre. Und wenn er vielleicht dennoch dort verweilte und die Scheibe durch Ankauf erwarb, so hätte er über den Fundort, die Erwerbungsweise und -stelle wissen müssen, obwohl er gerade den Fundort nicht kannte.

Die Storno-Scheibe stammte ebenso von einem „unbekannten ungarländischen Fundort", wie die verwandten Scheiben der 2. Jankovich-Sammlung, was darauf verweist, daß sie aus demselben Fund stammten. Sei es Storno selbst, der das 4. Exemplar an der Auktion der Jankovich-Sammlung im Jahre 1852 kaufte, oder irgendein anderer, von dem es in den Besitz von Storno gelangte, dürften sie zu ein und demselben Fund gehört haben, da ja eine andere Scheibe von ähnlichem Stil und Dekor im Karpatenbecken weder früher, noch später zum Vorschein gekommen war. Leider war die Storno-Scheibe schon 1928 nicht mehr vorhanden, sie dürfte irgendwie in den Kunsthandel gekommen sein, wo sie früher oder später auftauchen kann.

***

1846 überlickt J. G. Seidl bis 1840 zurückgehend die in der k. k. Monarchie zutage geförderten wichtigeren archäologischen Funde. Er weiß aus Ungarn und aus Siebenbürgen aus dieser Periode von zwei großen Goldfunden, von dem Fund von Cófalva aus dem Jahre 1840 und von dem bei ihm irrtümlich gleichfalls mit der Jahresangabe 1840 vorkommenden Fund von Tiszaszőlős aus 1839. 1865 registriert Fl. Römer sich auf eine 1828 verfaßte Studie von M. Jankovich stützend ganz bis 1772 zurückgehend die bis dorthin in Ungarn und in Siebenbürgen zum Vorschein gekommenen Goldfunde. Auch er weiß nichts von einem anderen, den

Jankovich-Scheiben in der Zeit und im Stil entsprechenden Goldschatz, nur von dem von Tiszaszőlős aus 1839.

In den Jahren 1870 forschte E. Tariczky an Ort und Stelle nach den Fundumständen des einstigen Schatzes von Tiszaszőlős nach. Man erinnerte sich damals dort noch an zahlreiche solche Goldgegenstände die nicht nach Wien gelangten, sondern verloren gingen. Unter diesen lebten noch mehrere solche Gegenstände im Gedächtnis, die den Jankovich–Storno-Scheiben gut entsprechen. Solche sind die „Goldblechspangen" (in der ungarischen Sprache des vorigen Jahrhunderts wurden die verschiedensten Schmucke Spange genannt), von welchen die eine 45 g wog. Und solche sind auch die verschollenen „runden Zierbleche". Die verschiedenen Erzähler erwähnten aller Wahrscheinlichkeit nach gleiche Gegenstände: die runden bzw. zerknütterten runden Blechschmucke unter den obengenannten Namen.

Auf Grund des Gesagten kann mit großer Wahrscheinlichkeit behauptet werden, daß die Jankovich–Storno-Scheiben aus dem Fund von Tiszaszőlős des Jahres 1839 stammen. Ihr zerknütterter, zusammengebogener Zustand weist vorweg darauf hin, daß sie beim Auffinden verborgen wurden.

Der Behauptung, daß die Goldscheiben mit drei Buckeln an der Theiß zum Vorschein gekommen wären, steht nur eine Theorie im Wege. Dieser Theorie nach bildete die Donaulinie eine „chinesische Mauer" zwischen den am rechten Ufer obligatorischen Goldscheiben mit drei Buckeln und der am linken Ufer ebenfalls obligatorischen, durchlöcherten Blechscheibenamuletten (Makkay 1985/1 und 1985/2). Die Donau war aber nie eine Grenze zwischen den beiden großen Goldschmiedekreisen der Kupferzeit. Die Lochscheibe von Progar kam am rechten Ufer zum Vorschein und widerspiegelt eine eigenartige Vermischung der Elemente dieser beiden Goldschmiedekünste. Wie wir weiter unter sehen werden, stammt gleichzeitig die Buckelscheibe von Apostag (unser Fund 10) vom linken (Bodrogkereszturer) Ufer der Donau und die Bukkelscheibe von Nagyszeben/Hermannstadt (unser Fund 9) aus Siebenbürgen. Anderseits kam ein Brustschmuck in für die Bodrogkeresztur-Goldschmiedekunst typischer Rochenform am rechten Ufer der Donau, im Goldfund von Ercsi (unser Fund 8) und die Kopien des letzteren aus Stein in Hlinsko (Mähren) zum Vorschein.

Es trifft also die Behauptung nicht zu, wonach außer den 1841 nach Wien gelangten Golden von Tiszaszőlős in jenen Jahren, woanders keine kupferzeitlichen Golde gefunden worden und in keine einzige Sammlung mit dem Exemplar von Tiszaszőlős gleichaltrige Goldfunde gekommen wären. In die 2. Jankovich-Sammlung kamen gerade in den genannten Jahren die kupferzeitlichen Golde und man kann aussprechen, daß die *Jankovich-Scheiben 1–3 + Storno-Scheiben aus dem Schatz von Tiszaszőlős stammen.*

3. GOLDSCHEIBEN VON TENJA-ORLOVINJAK PUSZTA, VERHOVA-HÜGEL. EINSTIGES KOMITAT VERŐCE, JUGOSLAWIEN, KREIS OSIJEK (1863)

Die Geschichte dieses Fundes ist außerordentlich kompliziert, deshalb fassen wir im weiteren nur die Ergebnisse zusammen.

Seine Provenienz meldete mit Angabe des im obigen Titel gananten genauen Fundortes K. Glembay, Gutsingenieur in Csepin (Čepin) in zwei Briefen der ungarischen Archäologischen Komission an (Herbst 1864 und 7. März 1865). Den größten Teil des zweiten Briefes teilte Fl. Römer unter der Balkenüberschrift „Orlovinyák puszta" wörtlich mit (Römer 1865, 74–75). Demnach stieß an der genau angegebenen Fundstelle im Frühjahr 1863 aus der Gruppe der Mais häufelnden Bauern von Tenja (Ungarisch: Tényе) ein Bauernbursche in der Seite eines Brunnens, in einer Grube auf die Scheiben. Zuerst verkaufte er sie einem Hausierer für 40 Gulden. Zum Glück konfiszierte der Oberstuhlrichter von Osijek/Essek, L. Davidović auf die Anzeige des Notars von Tenja vom Hausierer die Goldstücke, sodann zerteilte die Behörde des Komitats Verőce sie im Sinne der bestehenden Gesetze zwischen dem Gutsbesitzer J. Adamovics und dem Finder. Der Bauer aus Tenja verkaufte im Nu die ihm zugewiesenen 3 Goldscheiben in Essek für 400 Gulden. Über das weitere Schicksal dieser wußte K. Glembay nichts.

Fl. Römer beschrieb zwischen 1865–1868 des öfteren den Fund von Tenja entweder mit der Bezeichnung Orlovinyák puszta oder unter dem Namen Várhov. Der bekannte und genaue Fundort der Goldscheiben ist also Tenja-Orlovinjak puszta. Dies kann weder verschwiegen, noch ersetzt und besonders nicht geändert werden, selbst nicht zu Gunsten der gefälligstein Theorie. (*Abb. 6.*).

Der über den Fund und die Befunde berichtende K. Glembay war ein Amateurarchäologe, der vom Jahre 1861 an ständig Funde und Briefe nach Budapest entsandte. Anläßlich seines Ablebens (1870) schrieb Römer selbst einen Nekrolog. Die Angaben von Glembay waren, wenn er sich persönlich davon überzeugte, im allgemeinen genau. Was er aber nur aus dem Hörer erfuhr, war er geneigt, gründlich auszumalen.

Als Fl. Römer den Brief von K. Glembay vom März 1865 publizierte, wußte er schon genau, daß die 3 Goldscheiben des Bauern von Tenja inzwischen nach Wien gelangten. Sie wurden von Ed. von Sacken im Zusammenhang mit dem Fund von Stollhof-Lange Wand persönlich untersucht und ausführlich beschrieben, – jedoch kannte er ihren näheren Fundort und ihre Fundumstände nicht (s. die Beschreibung von Sacken in unserem Haupttext an S . . .). Sacken berichtete darüber, daß er 3 Scheiben, die „fast genau die gleiche Größe" hatten, in seiner Hand hielt. Die Scheiben standen dem Maße der größeren Scheibe von Stollhof derart nahe, daß man – sie aufeinander gelegt – durch die zum Aufhängen dienenden Löcher durchsehen konnte.

Römer, der auch die diesbezügliche Schrift von Sacken wortwörtlich in ungarischer Übersetzung mitteilte, wußte wohl, daß die Angaben von K. Glembay nur zum Teil zuverlässig sein können. Glembay sah nämlich in der Wirklichkeit bloß eine einzige Goldscheibe, die er wog und abzeichnete, nämlich das Exemplar, das zu Frau L. Adamovics, zur Schwiegertochter des Gutsbesitzers gelangte. Von den übrigen Buckelscheiben des Fundes nahm er nur aus verworrenen Erzählungen Kenntnis und versuchte selbst unter den Informationen Ordnung zu schaffen. Er war dei Meinung, daß der Bauer von Tenja drei Paar Scheiben fand: zwei sehr kleine, zwei mittelgroße und zwei größere.

In Wirklichkeit beschrieb Sacken 3 mittelgroße Scheiben und eine solche war auch das von K. Glembay gesehene und gewogene Exemplar. Wir haben also von 4 solchen Schmuckscheiben aus Tenja sichere Kenntnis, von welchen Glembay nur ein einziges kannte, gleichzeitig ist uns nicht einmal seitdem ein einziges Stück bekannt, das den von ihm vorgestellten kleinen Exemplaren ähnlich gewesen wäre. Glembay führte mit seiner „Theorie" über kleine, mittelgroße und größere Scheibenpaare auch die heutigen Forschung irre, J. Makkay versuchte sich an die „Angaben" von Glembay stützend, selbst noch neulich die Goldscheiben von „Csepin" zu identifizieren (Makkay 1985/1, 159–166, 1985/2. 5–11).

Die nach Wien gelangten Scheiben „von Essek" waren im Besitz der Antiquitätenhandlung der Gebrüder Egger. Aus Wien wurden sie bald in das Budapester Geschäft der Firma gebracht. Von hier wurden sie einzeln verkauft:

Die 1. Scheibe von Egger kaufte 1867 in Budapest das Berliner Staatliche Museum für Vor- und Frühgeschichte. Die Scheibe verscholl im zweiten Weltkrieg, nur ihre Inventarnummer ist uns bekannt (4010).

Die 2. Scheibe von Egger – in der Reihenfolge der Verkäufe die letzte – erwarb das UngNatMus. Inv.–Nr.: 80, 1877, 1. Durchmesser: 12,5 cm, Gewicht: 47,92 g. F. Pulsz-

ky, der sie abzeichnete (=Pulszky Nr. 4) und Hampel kannten jedoch die Erwerbungsumstände nicht, die Eintragung in das Inventar gelang nur 1958 mit Hilfe der Zeichnung des Inventarbuches zu identifizieren (*Abb. 7.*).

Die 3. Scheibe von Egger kaufte in den Jahren 1860/70 G. Kárász, ein Sammler in Szeged. Ihre gute Fotographie und ihr Gewicht (57,59 g) brachte der Katalog der Sammlung Kárász (Diner 1890, Nr. 4. Taf. I. 2) und wurde schon 1884 an der Budapester Ausstellung der Goldschmiedekunst (ÖM 11) ausgestellt, aus deren Katalog man erfahren kann, daß sie im Stil und in der Verzierung gerade so aussah, wie die Scheibe Nr. 3–4 von Pulszky im Nationalmuseum. (*Abb. 8.*).

Anläßlich der Auktion der Kárász-Sammlung im Jahre 1893 oder nachher, gelangte die Scheibe in die Sammlung von M. Rosenberg nach Karlsruhe. 1906 wurde sie schon von dort publiziert, als Schmuck aus „Österreich–Ungarn" (Forrer 1907, Taf. 7, 1). Der gegenwärtige Aufbewahrungsort der Scheibe mit beschädigtem Rand ist zur Zeit nicht bekannt. (*Abb. 8–9.*).

J. Makkay wies zwar ausgezeichnet darauf hin, daß die Rosenberg-Scheibe wahrscheinlich aus den „Csepiner" Stücken stammt. Da er aber den Diner-Katalog nicht kannte, konnte er sie mit der Scheibe von Egger 3/Kárász nicht identifizieren. Deshalb vermutete er diese Scheibe als Funde von zwei vershiedenen, unbekannten Fundorten (Makkay 1985/2, Cat. 15 und Cat. 19).

Über die in den Besitz der Adamovics-Familie, Gutsbesitzer von Tenja gelangten Scheiben, wie davon schon die Rede war, sah K. Glembay die eine, die er auch wog und abzeichnete. Diese Buckelscheibe unterschied sich mit getriebenem Zackmuster verzierter Umrahmung gewissermaßen von den Egger-Scheiben 1–3. Glembay wußte auch das sehr wohl, daß der Grundbesitzer auch über eine noch größere Scheibe, als die er sah, verfügte. Dieses letztere Exemplar wurde bald zum Verkauf angetragen.

Die 1. Scheibe von Adamovics gelangte in die Sammlung von G. Ráth, von wo sie durch Ankauf schon 1871 unter der Inv.–Nr.: RM 233, 1871, 1 in das UngNatMus kam. Die Inventarnummer war bis heute unbekannt und deshalb konnte man Ursprung der Scheibe nicht erforscht werden. Sie ist mit der großen Scheibe Nr. 3. von Pulszky mit 14 cm Durchmesser und 103,82 g Gewicht identisch, die ebenso wie das von Glembay beschriebene und abgezeichnete mittelgroße Exemplar an ihrer Umrahmung ein getriebenes Zickzackmuster zeigt. Fl. Rómer, der die Scheibe (und später auch die 2. Scheibe von Egger) erwarb, sah bestimmt, daß ihre Umrahmung und ihr brustähnlicher Buckel mit der vom „Csepiner Ingenieur" abgezeichneten Scheibe übereinstimmt, also offenbar Teil ein und desselben Fundes ist. Obwohl das Inventarbuch neben den durch das Ráth-Geschäft erworbenen Gegenständen keine Fundortangabe enthielt, kannte oder zumindest vermutete Rómer dennoch den Fundort der Scheibe. (*Abb. 10.*).

Unsere Scheibe führt J. Makkay, obwohl sie „auffallend den Csepinern ähnlich" sieht, als ein Stück „mit vollkommen unbekanntem Fundort" an (Makkay 1985/2, Cat. 13), da ihr Maß und Gewicht nicht den zu den „Csepiner" Identifizierungen allein als Grundlage angenommenen „Angaben" von Glembay entspricht, – sie ist größer und schwerer als das von Glembay vermutete, größte Exemplar. Da diese Scheibe tatsächlich viel größer als sämtliche anderen ist, konnte sie nicht im Besitz von Egger, folglich auch nicht in den Händen von Sacken gewesen sein. Ihre Ausführung, ihre Buckel, ihr ganzer Stil weist sie eindeutig zu den Scheiben von Tenja.

Die 2. Scheibe von Adamovics. Die von K. Glembay gewogene und abgezeichnete Scheibe blieb jahrzehntelang im Besitz der Familie, tauchte erst in den Jahren 1930 im Kunsthandel auf. Damals wurde sie fotographiert und diese Abbildung zuerst von P. Patay publiziert (Patay 1958, Taf. 17,5). Nach einer längeren „Wanderschaft" im Ausland ist sie zur Zeit im Besitz des Württembergischen Landesmuseums zu Stuttgart. Von hier wurde sie von A. Hartmann (1982, 151, Taf. 115) mit der Fundortangabe „Westungarn" und den Golduntersuchungsergebnissen mitgeteilt. Ihr Foto und ihre Beschreibung entsprechen bis zu den kleinsten Details und Maßangaben der Beschreibung von Glembay, es liegt also außer Zweifel, daß das Exemplar einst im Besitz der Frau L. Adamovics war. (*Abb. 11.*).

Das Gewicht der Adamovics-Scheiben 1–2. beträgt insgesamt 155,52 g, also die *Hälfte* des von K. Glembay mitgeteilten 301 (oder 310) g Gewichtes des ganzes Schatzes. Es konnte festgestellt werden, daß auch die Egger-Scheiben 1–3 im Großen und ganzen dasselbe Gewicht hatten, von diesen ist uns das Gewicht von zwei Exemplaren bekannt (47,92 und 57,5 g). Das Gewicht der gleichgroßen Berliner Scheibe kann auf 50 g geschätzt werden. Die bekannten Gewichtsdaten werfen den von Glembay vorgestellten Goldschatz über den Haufen. Die Komitatsbehörde teilte nämlich zweifelsohne den Schatz dem Gewicht nach in zwei Teile. Der Bauer von Tenja erhielt 3 Scheiben von 47–50–57 g Gewicht, insgesamt etwa in 44 1/2 Goldgewicht, die Adamovics-Familie eine 103 g und eine 51,7 g wiegende Scheibe, ebenfalls in etwa 44 1/2 Goldgewicht. – Der Schatz bestand demnach aus 4 mittelgroßen Scheiben und aus einer großen Scheibe, insgesamt also aus 5 Stücken, deren Gesamtgewicht der glaubhaften Angabe von Glembay nach, 85 Goldgewicht übertraf, jedoch 90 nicht erreichte. Ihr Stil ist völlig gleich, außer den Exemplaren von Tenja sind uns ähnliche Goldscheiben von nirgendsher bekannt. Nicht ganz die gleiche waren aber selbst die 4 mittelgroßen Scheiben. Ihre Randverzierung, das Maß, ihre Buckel und die Dicke unterscheiden sich gewissermaßen voneinander, die 5 Scheiben des Schatzes haben zumindest zu 3 „Garnituren" gehört.

Die von K. Glembay beschriebenen Fundumstände sind glaubhaft und zuverlässig, selbst die Behörde konnte nichts anderes feststellen. Die Goldscheiben lagen frei in einer kleinen Nische, genau so wie die Schatzfunde von Stollhof. Außer den 5 Scheiben konnte der an Ort und Stelle mit anderen arbeitende Bauer aus Tenja nichts gefunden haben. Er hatte ein großes Glück, daß die Scheiben vom ersten Ankäufer (der für das Ganze ein Zehntel zahlte, was er später für die Hälfte erhielt) konfisziert wurden.

***

Im Inventarbuch des Nationalmuseums und in der zeitgenössischen Fachliteratur erscheint schon 1861–62 infolge der Güte von K. Glembay der Ortsname Csepény–Csepin. Die Bezeichnung hielt sich bis zum Tode des „Csepiner" Glembay, infolgedessen Fl. Rómer die von Rath, sodann von Egger gekauften Goldscheiben als Teile des „vom Csepiner Ingenieur" beschriebenen Goldfundes betrachtete. Dermaßen, daß er sie einmal im Jahre 1869 auch tatsächlich so nennt (ArchÉrt I, 1869, 298). Diese bequeme Benennung halftete auch später an ihnen.

J. Hampel, der junge Nachfolger von Rómer kannte weder die Inventarbücher, noch die Fundumstände, hingegen die Benennung. Als er 1880 einer neuen Goldschatz kaufte (aus Csépány, Kom. Borsod, s. weiter unten), zog er sie mit den 5 Goldscheiben des Nationalmuseums zusammen und stellte sie mit Angabe des Fundortes „Csepin bei Essek" aus (Hampel 1881, 17). Einige Jahre später hielt er nur mehr 3 Goldscheiben des Nationalmuseums für „Csepiner" (Hampel 1886, 67, 1892, 21) – wie wir es bei unserem 2. Fund nachwiesen, in Wirklichkeit die Jankovich-Scheiben 1,3 und die Ráth-Scheibe. Seine Meinung wurde für die ungarische Archäologie zum Gesetz. Dieser nicht existierende „Csepiner" Scheibenfund nahm hundert Jahre hindurch den Platz des Schatzes von Tenja ein.

Der hundertjährige Irrtum kann die Beibehaltung des Namens „Csepin/Čepin" weder begründen, noch erklären (so Makkay 1985/2, indessen 1985/1, 159ff. und 213, Anm. 58

verschweigen oder modifizieren auf „Csepiner" den wahren Fundort). In Csepin–Čepin, südwestlich von Essek wohnte der Amateurarchäologe K. Glembay, der Fundort der Goldscheiben von Tenja-Orlovinjak fällt hingegen südöstlich von Essek.

Über einen noch irrtümlicheren Fund aus „Csepin/Csepén"

Im Jahre 1880 kaufte das UngNatMus ein 45,3 und ein 24,9 cm langes Goldband sowie 18 oder 19 grob bearbeitete Goldreifen. Den Fund inventarisierte J. Hampel unter RN 32, 1880, 1–3 mit dem Fundort „Csepin bei Essek". Die Reifen stellte er anfangs mit den 5 Goldscheiben des Nationalmuseums aus (s. oben). Von 1884 an hielt man aber den ganzen Fund von 1880 für römerzeitlich-barbarisch (ÖM 46).

Die Goldbleche wurden als spätbronzezeitliche Helmränder publiziert (Mozsolics 1955, Abb. 6), während die jetzt veröffentlichten Goldreifen (Makkay 1985/2, Abb. 6.) ihre Geschwister in den spätbronzezeitlichen Goldreifen der Baradla-Höhle von Aggtelek fanden (zum letzteren Fund: F. Tompa 1937/2, 52–53, Abb. 23).

Den 1880 gekauften Goldschmuck erörtert J. Makkay stets entschiedener als organischen Teil des „Csepiner" Scheibenfundes aus dem Jahre 1863, als kupferzeitliche Golddiademe (Makkay 1976, 287, 1982, 21) tischte sogar für die gemeinsame Provenienz der beiden Funde neue Fundumstände auf (1985/1, 162–163). Alldies mit einer derart überzeugenden Argumentation, daß die Zusammengehörigkeit der beiden Goldfunde, die einheitliche, kupferzeitliche, „fürstliche Größe und Prägung" nach ihm auch von N. Kalicz akzeptiert wurde (Kalicz 1982, 13).

Das Nationalmuseum kaufte die Golschmucke des Jahres 1880 vom Juwelier M. Lemberger in Miskolc, von dem in den Jahren 1880 auch zahlreiche andere Golde aus Nordostungarn durch Ankauf erworben wurden. Wir haben keinen Beweis dafür, daß das Sammelbereich des Juweliers von Miskolc sich auch auf entfernt gelegene Gegenden, insbesondere auch auf Slawonien erstreckt hätte, – ja gerade im Gegenteil. Der Goldschmuck des Jahres 1880 stammt aller Wahrscheinlichkeit nach aus Csépány, Kom. Borsod und gelangte deshalb aus Miskolc nach Budapest (vgl. die enge Verbindung mit dem Fund von Aggtelek, über die in der Fachliteratur bisher kein Wort fiel!). Im Nationalmuseum wurden sie unter dem Namen Csepény, eines bereits bekannten alten Goldfundortes inventarisiert.

Geographie war die schwache Seite von J. Hampel, insbesondere im vorigen Jahrhundert, als man zahlreiche, gleiche oder ähnlich lautende Ortsnamen nur in Kenntnis des Komitats lokalisieren konnte. Aus den in meiner Abhandlung angeführten zahlreichen Irrtümern verweise ich nur auf drei. Er bestimmte und publizierte einen Fund aus Kom. Pest für einen aus Kom. Zala, einen aus Kom. Arad, für einen aus Kom. Pest und einen aus dem westungarischen Kom. Fejér als einen aus Kom. Kolozs in Siebenbürgen und stets in solchen Fällen, als es sich um verwandte oder zusammenklingende Ortsnamen handelte. Die von dem den Goldfund des Jahres 1880 anbietenden Juwelier M. Lemberger 1882 gekauften Funde von (Kun-)Madaras (Kom. Szolnok östlich der Theiß) behandelte und publizierte zur selben Zeit J. Hampel als Funde von (Bácska-) Madaras (Kom. Bács), die zwei Ortschaften, namens Madaras liegen nicht viel näher zueinander als Csépány aus Kom. Borsod zu Csepény aus Kom. Verőce.

Mit einem Wort identifizierte Hampel den aus Csépány, Kom. Borsod nach Budapest geschickten Goldfund ohne Skrupel mit Csepény, Kom. Verőce, dessen Name ihm aus bekannten Gründen im Museum nicht fremd war. In jenem Museum, dem schon früher ein „Ingenieur aus Csepin" über Goldfunde berichtete.

Die kupferzeitlichen Goldscheiben von Tenja-Orlovinjak puszta haben nichts gemeinsames mit den 15 Jahre später vom M. Lemberger aus Miskolc gekauften spätbronzezeitlichen Goldschmuck, – die Verbindung der beiden Funde muß dringendst aufgehoben werden! Unseres Wissens kam in dem im Kreis Osijek liegenden Ort Cepin bisher weder ein kupferzeitlicher, noch ein bronzezeitlicher Goldfund zum Vorschein.

4. DIE GOLDSCHEIBE VON ÓSZŐNY-PANNONIA DŰLŐ HEUTE: KOMÁROM (UM 1868)

1868 sah Fl. Rómer bei einem Goldschmied eine mit drei Buckeln verzierte, runde Goldscheibe von 10,4 cm Durchmesser. Die Schmuckscheibe war in zwei oder mehrere Stücke geschnitten, das Gewicht der einen Hälfte betrug 22,3 g. Ihre Größe entspricht den Scheiben von Jankovich 3 = Pulszky 5 – Stollhof 2 – Csáford 2, ihre Gewicht war aber geringer, wurde Wahrscheinlich aus dünnerem Blech erzeugt. Laut Rómer ähnelte sie am meisten den Scheiben von Tenja, indessen bestimmte er ihre Zeit mit Hilfe der Scheibe von Lange Wand-Stollhof. Er war aber damit im reinen, daß die betreffende Scheibe nicht von den Exemplaren von Tenja stammt, ihr Zerschneiden deutet auf einen neueren Fund und auf eine barbarische Teilung hin.

Dem Goldschmied nach wurde die Scheibe in Ószőny-Pannonia dűlő gefunden. Diest ist eine sehr genaue Bezeichnung des Fundortes, im vorigen Jahrhundert wurde die sich nach den Ruinen des Römerkastells Brigetio erstreckende Gemarkung so genannt. Die Goldscheibe von Ószőny ist verschollen. Ihre Kenntnis und Fundstelle bewahrte nur die Beschreibung von Rómer, in der Fachliteratur kam sie bisher nicht vor.

5. DIE GOLDSCHEIBE VON SALFA-LAJOSTELEP HEUTE: SALKÖVESKÚT (ZWISCHEN 1875–78)

1878 beschrieb V. Lipp ausführlich eine aus 1 mm dicker Goldplatte von 13,7 cm Durchmesser erzeugte Scheibe. Ihre einzige Verzierung waren in der Mitte drei Buckel in Dreiecksform, zum Aufhängen dienten am Rand je zwei Löcher. Die Scheibe kam als Hinterlage des Grafen V. Pálffy-Daun in die Sammlung des Archäologischen Vereins des Komitats Vas (Vorläufer des heutigen Savaria-Museums von Szombathely). Den Fundort gab V. Lipp – einer schlechten Gewohnheit jener Zeit entsprechend – je nach der Heimatszuständigkeit des Spenders an, der Graf wohnte in Surány heute: Vassurány. Glücklicherweise schenkte er der Sammlung zugleich auch spätrömische Grabfunde, auf Grund dieser kann man den wirklichen Fundort der Scheibe vermuten.

Lipp inventarisierte die Scheibe – mit deren urzeitlicher Herkunft er im reinen war – mit den auf dem Fundort zum Vorschein gekommenen römischen Funden zusammen unter der Fundortsangabe Surány. An der betreffenden Fundstelle kam der erste römische Fund – ein mit sekundär angewandtem Grabstein bedecktes Ziegelgrab – noch 1870 zum Vorschein. Lipp bezeichnete damals genau den Fundort, der als Besitz des Grafen, namens Lajos-telep auf das mit Surány benachbarte Salfa überreichte (ArchÉrt II, 1870, 215). Mit der Fundortsangabe Salfa erscheint im CIL (III. 6479) der damals gefundene Inschriftenstein, im RIU hingegen mit dem heutigen Namen: Salköveskút (I. 153). Um 1875 stieß man ebendort auf weitere spätrömische Gräber – und wenn wir Lipp glauben können – kam zur gleichen Zeit hier auch die urzeitliche Goldscheibe ans Tageslicht.

Unsere Schmuckscheibe kannte und zitierte die bisherige Fachliteratur bloß auf Grund des im Jahre 1884 gedruckten Inventars des Museums des Komitats Vas. In dieses Inventar wurde das Stück mit dem irrtümlichen Fundort Paty eingetragen. Deshalb wurde daraus zuerst Rábapaty, sodann neulich Kőszegpaty (Makkay 1985/2, Cat. No. 17), im Komitat befinden sich nämlich mehrere Ortschaften mit dem Namen Paty. Jedoch hatte V. Pálffy-Daun in keinem dieser einen Besitz. Aus den unklaren zeitgenössischen Angaben kann festgestellt werden, daß Lipp den Namen Paty zu Gunstein einer Theorie im Zusammenhang mit einer

römischen Siedlung herangezogen, jedoch nie darüber geschrieben hat, daß man die Scheibe dort gefunden hätte.

Die Scheibe ist durch eine Skizze von J. Hampel aus dem Jahre 1893 festgehalten, diese Zeichnung entspricht genau der bisher nicht bekannten, ältesten Beschreibung von Lipp. Die Scheibe hatte einen unverzierten Rand, wodurch dieses wichtige Stück in eine weite Verwandtschaft mit der Goldschmiedekunst der Bodrogkeresztur-Kultur kommt. Ihr nächstverwandtes Stück können wir der Form nach in der in Hlinsko (Mähren) gefundenen Kupferblechscheibe erblikken (Pavelčík, 1979, Abb. 2). Die Scheibe von Salfa verlangte die Familie Pálffy-Daun vom Museum zurück. Seitdem ist sie verschollen, ihr Auftauchen kann aber zu jeder Zeit erwartet werden. (*Abb. 12.*).

6. LOCHSCHEIBENANHÄNGER VON MAROSVÁSÁRHELY, TÎRGU MUREŞ (NEUMARKT AM MIERESCH) (UM 1877)

Das UngNatMus kaufte von einem zuverlässigen Kaufmann im Jahre 1877 eine 11,3 x 10,3 cm große, 89,69 g wiegende Lochscheibe mit Kopfplatte (RN 94, 1877). Das Stück wurde an der Golschmiedekunst-austellung des Jahres 1884 schon als kupferzeitlicher Fund ausgestellt (ÖM Nr. 9). Den Fundort akzeptiert sowohl die siebenbürgische Forschung (Roska 1942, 167), als auch die Lochscheibe als erster publizierender Patay einwandfrei (Patay 1958, 39, Taf. 17,4).

Es ist also kein Grund, den Fundort in Abrede zu stellen, wie dies unlängst J. Makkay zu Gunsten der Tiszaszőlős=Mojgrád-Theorie getan hat (Makkay 1985/1, 44). Marosvásárhely/Tîrgu Mureş ist nämlich ein wichtiger siebenbürgischer Fundort der Bodrogkeresztur-Kultur, wo ein verziertes, intaktes Bodrogkeresztur-Gefäß und Kupferäxte zum Vorschein gekommen sind. Gleichzeitig muß aber auch festgestellt werden, daß die Form der Lochscheibe von Marosvásárhely von der der Bodrogkeresztur-Ringanhänger des Tieflandes abweicht. Die allernächsten verwandten Lochscheiben sind – in kleinem Maße – aus der obersten, kupferzeitlichen Schicht der Tellsiedlung der bulgarischen Sofroniewo-Danewa mogila (B. Nikolov, Archäologisches Museum Vraza, Sofia 1968, No. 18). und aus den Gräbern 36 und 108 des Gräberfeldes von Warna bekannt und dieser Zusammenhang weist darauf hin, daß die siebenbürgische kupferzeitliche Goldschmiedekunst unmittelbare südliche Beziehungen hatte.

7. GRAB- ODER SCHATZFUND AUS DEM KARPATENBECKEN VON UNBEKANNTEM FUNDORT (1878)

Das UngNatMus kaufte aus der Budapester Antiquitätshandlung der Gebrüder Egger 1878 ohne Angabe des Fundortes eine Goldschmuckgarnitur. Die Zeit der Funde hat F. Pulszky schon 1884 als kupferzeitlich bestimmt und auch das erkannt, daß sie der oben erörterten Lochscheibe von Marosvásárhely näher stehen, als zu den schon damals bekannten anderen kupferzeitlichen Golden (ÖM No. 10–12). Der von P. Patay mit ausführlichen Daten zusammen publizierte Ringanhängerfund (Patay 1958, 39) scheint älter zu sein als die hier eröterten sämtlichen Goldschmukke. Sie gehören in das mit den Ringanhängern des Hotnica 4. Hauses und der Debar–Gumelnita A2a Schicht von I. Bognár-Kutzián bestimmte Horizont, vielleicht noch in die Tiszapolgár B (oder II) Periode. Dies berkräftigen die aus den Gräbern 36, 48, 54, 97 und 108 des Gräberfeldes von Warna zum Vorschein gekommenen Vorläufer bzw. verwandten Stücke. Ivanov–Nikolov, Katalog 1986, Nr. 130, 295, 197, 304).

Der Verwandtenkreis des Fundkomplexes inspiriert zur Ahnahme, daß die Egger-Golde aus der Gegend des Temes–Unteren Donau oder aus Südsiebenbürgen herstammen können.

8. GRABFUND AUS ERCSI (1881)

Der Fund gelangte zu Beginn des Jahres 1882 durch einen absolut zuverlässigen amtlichen Weg, über das damalige Hauptpunzierungsamt in das Nationalmuseum (RN 36, 1882, 1–4). Zum Hauptpunzierungsamt kam ein jedes im Laufe der staatlichen Bauarbeiten zutage geförderte Fundgut und wenn es sich über Stücke musealen Wertes handelte, so wurden sie dem UngNatMus weitergegeben. Den Fundort Ercsi, Kom. Fejér teilte dem Museum das Hauptpunzierungsamt mit (*Abb. 13.*).

Den Fund publizierte zuerst N. Fettich 1953 als einen völkerwanderungszeitlichen, genauer: hunnenzeitlichen Goldfund (Fettich 1953, 63, Taf. 55, 1–2). Dies war ein großer Irrtum. Der Grund hierfür liegt darin, daß Fettich den zur selben Zeit bearbeiteten Goldschatz von Mojgrád ebenfalls für hunnenzeitlich hielt und unter den Mojgráder Funden ein werkstattgleiches Doppelstück des „rochenförmigen" Blechschmuckes von Ercsi vorkommt. Die rochen-bzw. vogelförmigen Brustschmucke von Mojgrád reihte Vl. Dumitrescu als erster – richtig – in die Kupferzeit und dies entschied auch die Zeitstellung des Fundes von Ercsi.

In seinen neuesten Arbeiten bezweifelt J. Makkay die Authentizität der Fundortsangabe, indessen er die Zeitbestimmung von Vl. Dumitrescu akzeptiert (Makkay 1985/1, 199–200). Einige Jahre vorher betonte er noch gerade das Gegenteil: die Genauigkeit und Wichtigkeit des Fundortes Ercsi, da die Bodrogkeresztur-Kultur von der Tiefebene nämlich eben in der Umgebung von Ercsi auf Westungarn übergreift (Makkay 1976, 285). Jetzt ist er hingegen der Meinung, daß auch der Fund von Ercsi ein Teil des Schatzes von Tiszaszőlős=Mojgrád wäre, den die Besitzer früher verheimlichten, sodann später „als Probeverkauf" dem Nationalmuseum zukommen ließen. Das Hauptpunzierungsamt war aber eine wichtige staatliche Institution und keine Handelsagentur, die man zu verschiedenen Manipulationen verwenden hätte können.

Der große Blechschmuck von Ercsi trägt an sich die Spuren einer Teilung, er wurde in vier Teile geschnitten. Auch das mit ihm gemeinsam vorgefundene Goldblechdiadem wurde gleichfalls in vier Teile zerstückelt, der eine Teil fehlt und ist nicht in das Museum gelangt. Daß die Golde nicht aus einem Schatz, sondern aus einem *Grab* stammen, das wird auch außer dem *einzigen Diadem* und dem *einzigen*, annähbaren *Blechschmuck* eindeutig von den mit dem Fund gemeinsam eingelieferten kupferzeitlichen Knochenperlen und nicht zuletzt durch die Darmbeinschaufel des einstigen Besitzers der Schmucke bewiesen.

Es ist ein schlechter Dienst für die Sache der Archäologie, wenn die Glaubenswürdigkeit eines unter einwandfreien Fundumständen, in gutem Befund aus einem glaubhaften Fundort ins Museum gelangten Grabfundes – zu Gunsten verschiedener Theorien – in Abrede gestellt wird. Die Authentizität des Fundortes ist außer allem Zweifel.

9. GOLDFUND AUS DER UMGEBUNG VON NAGYSZEBEN, SIBIU/HERMANNSTADT (UM 1900)

Im Jahre 1900 kaufte des UngNatMus ein ovales, mit drei Buckeln verziertes Goldblech mit 7,15 x 8,00 cm Durchmesser und 21,8 g Gewicht (RN 30,1900). Das Schmuckblech kam entzweigeschnitten, in zerknüttertem Zustand in das Museum. In das Inventarbuch wurde ursprünglich kein Fundort angegeben, jedoch erwähnt J. Hampel in den gedruckten Berichten über den Fund sogar zweimal, daß der Fund aus Siebenbürgen stammt. Merkwürdigerweise entgingen gerade diese gedruckten Informationen der Aufmerksamkeit der späteren Forschung (*Abb. 14.*).

1902 kaufte das Nationalmuseum vom Hermannstädter Sigismund Roth ein vierzweigiges Goldblech (RN 3, 1902). Das rochenförmige, unverzierte Goldblech ist unvollständig,

die eine Spitze fehlt. Seine heutigen Maße, L: 16 cm, Br: 11 cm. Sein Gewicht beträgt 47,5 g. Im Inventar wurde auch diesmal kein Fundort eingetragen, die gedruckten Berichte geben aber davon Nachricht, daß es sich um das geborgene Stück eines verschollenen, größeren „Goldschatzes" handelt (*Abb. 15.*).

Das ovale Goldblech mit drei Buckeln wurde zuerst von Patay (Patay 1958, 44, Taf. 17,6) der rochenförmige Blechschmuck noch früher von Fettich (Fettich 1953, 63, Taf. 56) publiziert, – der letztere fälschlich als ein völkerwanderungszeitlicher Schmuck. Keiner der Veröffentlicher schenkte Beachtung den schwer lesbaren, nachträglichen Eintragungen der Inventarbücher. Beide sind in der Rubrik des Fundortes: „Nßeben". M. Makkay hat zwar die nachträgliche Eintragung wahrgenommen, jedoch ist diese seiner Meinung nach unlesbar. In Wirklichkeit lassen sich beide Eintragungen gut entziffern. Da die nachträglichen Eintragungen vom Museum genehmigt und noch dazu in den als Dokumenten geltenden Inventarbüchern effektiv durchgeführt wurden, kann ihre Authentizität, Berechtigung kaum bezweifelt werden.

Die Schmuckbleche der Jahre 1900 und 1902 gehören in auffallender Weise zusammen. Beide wurden zerschnitten bzw. zerknüttert, sie sind auch mangelhaft. Diese sind gerade solche auffällige Zeichen der Aufteilung, als welche auf dem Schmuckblech von Ercsi wahrzunehmen sind oder worüber wir im Zusammenhang mit der Goldscheibe von Ószőny lesen können. Farbe, Material, Dicke der beiden Bleche ähneln auffallend einander und wenn auch nichts anderes für ihre Zusammengehörigkeit sprechen würde, geben schon alldiese Anlaß zu diesen Verdacht.

J. Makkay hielt die Funde des Jahres 1902 (gleichzeitig kam nämlich auch ein tordierter Goldarmring in das Museum) für Teile des Mojgráder Schatzes aus dem Jahre 1912 (Makkay 1976, 283), in der ovalen Scheibe mit drei Buckeln des Jahres 1900 vermutet er eine „pannonische" Herkunft zu erblicken (Makkay 1985/2, 13).

Man kann jedoch die gedruckten Berichte von Hampel nicht außer acht lassen, in welchen sogar zweimal von einem auseinandergetragenen siebenbürgischen Goldschatz die Rede ist. Diese Berichte sind nämlich mit den auf Nagyszeben/Hermannstadt verweisenden Eintragungen der Inventarbücher völlig in Einklang.

Das gleichzeitige verwandte Stück der Ovalscheibe mit drei Buckeln ist im großen und ganzen (sowohl chronologisch als auch territorial) die ovale Kupferscheibe von Hăbăşeşti. Die letztere beweist klar, daß die Schmuckscheiben mit Buckeln bei weitem nicht nur in „Pannonien" verbreitet waren. sondern im ganzen südosteuropäischen Raum – ihre Vorläufer liegen schon in den Gräbern 43 und 97 von Warna sowie Radingrad in Bulgarien vor. Die späten, schon frühbronzezeitlichen, weiterentwickelten Varianten unserer Scheiben sind die goldenen Ovalscheiben der Gräber von Óbéba/Beba Veche sowie die als Lesefund zum Vorschein gekommene Ovalscheibe von Mokrin (Bóna 1963–64, Taf. VI A1–B1, Foltiny 1972, Taf. II). Da diese mit einer südlichen fremden Bevölkerung in die Maros–Arankagegend gelangt sind, beweisen sie eindeutig, daß die scheibenförmigen Schmuckbleche auch später in der nordostbalkanischen Region ziemlich allgemein verbreitet waren. Territorial schließt sich den letzteren die Buckelscheibe aus der Umgebung von Nagyszeben/Hermannstadt ausgezeichnet an, die chronologisch diesen natürlich um ein Gutes vorausgeht.

Aller Wahrscheinlichkeit nach ist der mit der ovalen Buckelscheibe zusammen gefundene, rochenförmige Anhänger oder annähbare Brustschmuck ein in weitem Kreise verbreiteter, kupferzeitlicher Schmucktyp. Seine aus Stein hergestellte Kopie – wie wir weiter oben gesehen haben – ist uns aus dem mährischen Hlinsko bekannt. Wir kennen sie aus Gold aus einem Grab von Ercsi, in verschiedenen Varianten aus dem Schatz von Mojgrád, jedoch waren sie – aus unserem Funde geurteilt – ganz bis Siebenbürgen, bis Nagyszeben/Hermannstadt verbreitet. Die zur Zeit bekannten zwei extremen Punkte der goldenen, rochenförmigen Schmuckbleche sind Ercsi und die Umgebung von Sibin/Hermannstadt. Zwischen ihnen läßt sich am östlichen Rand der Bodrogkeresztur-Kultur Mojgrád ausgezeichnet unterbringen. Es ist aber kein Zufall, daß nur die Exemplare von Mojgrád und Ercsi aus derselben Werkstätte stammen, das Stück von Nagyszeben/Hermannstadt ist schon das Produkt einer anderen Goldschmiedekunst.

***

Der Ursprung des mit dem Fundort von Hatvan-Újtelep in das Museum gelangten, großen Brustschmuckes aus Goldblech von Bodrogkeresztur-Typ ist nicht völlig klar. Dem Inventarbuch des Museums nach (RN 55, 1896, 1–2) wurde sein Vorkommen von dem Obernotarsamt von Hatvan amtlich angemeldet und auf dem Fundort führte B. Pósta auch eine Nachgrabung durch, anderen Angaben nach wurde das Stück aber aus einer nicht sehr zuverlässigen Quelle einfach durch Ankauf erworben. Der Widerspruch scheint heute schon unaufhebbar zu sein. Eines steht aber fest, daß der Brustschmuck den Bodrogkeresztur-Typ zeigt, selbst dann, wenn er eventuell nicht auf der angegebenen Fundstelle zum Vorschein gekommen wäre, dem Typ nach (von der Kopfplatte abgesehen eine runde Scheibe mit 3 Buckeln) steht er von den scheibenförmigen Anhängern den Goldscheiben von Stollhof–Csáford-Typ am nächsten, – auch dies beweist, daß der Schmuck ebenso aus der Übergangszone der zwei Goldschmiedekünste stammt, (*Abb. 16.*) wie der Lochscheibenanhänger von Progar.

10. APOSTAG, GOLDSCHEIBE (UM 1909)

Das Berliner Museum für Vor- und Frühgeschichte kaufte 1909 in Wien von den Gebrüdern Egger eine verzierte Goldscheibe, die unter Nr. II. 1409 inventarisiert wurde. Die im Verhältnis zu allen bisher bekannten Schmuckscheiben größere Scheibe von 14,8 cm Durchmesser und unbekanntem Gewicht ist uns nur aus einer Zeichnung bekannt (Mozsolics 1968, Taf. 11,4). Ihre Verzierung unterscheidet sich offenbar von sämtlichen, bis dahin und auch seitdem gefundenen Scheiben, sie war auch für die Gebrüder Egger eine neue Akquistion, denn der Londoner Auktionskatalog der Firma in Jahre 1891 enthält keinen kupferzeitlichen Goldschmuck (*Abb. 17.*).

Ihrem Typ nach gehört sie vielmehr in die östliche Gruppe der Goldscheiben (Hăbăşeşti, Nagyszeben/Hermannstadt) als in die westliche. Zweifellos ist sie auch mit der 3. Jankovich-Scheibe verwandt, was auch die obige Feststellung bekräftigt, weicht aber gründlich von der aus authentischem Fundort stammenden Scheibengruppe von Tenja–Csáford–Salkóveskút–Stollhof ab, deshalb wäre es nicht zweckmäßig, sie um jeden Preis zu diesen einreihen zu wollen.

Die Eintragung des Fundortes Apostag im Berliner Inventarbuch ist eindeutig. Aus Apostag darf und kann zu Gunsten keinerlei Theorie einen am rechten Ufer der Donau gelegenen Ort Kisapostag kreieren (Makkay 1976, 286, 1985/2). Apostag wurde nämlich nie „Nagy"=Groß-Apostag genannt, diesen Namen trug im Mittelalter geradezu der Vorläufer des heutigen Kisapostag (=Klein-Apostag), – der Ort Apostag hatte stets und zu jeder Zeit kein Attribut.

Der Fundort der Berliner Schmuckscheibe ist also nicht einmal wahrscheinlich „Kisapostag" oder in engerem bzw. weiterem Sinne „Pannonien", nicht einmal Westungarn, sondern einfach nur Apostag. Ihre Rolle und Bedeutung muß man also dort untersuchen und lösen, wo sie zum Vorschein gekommen ist: östliche der Donau, in der Großen Ungarischen Tiefebene. Also im Gebiet der Bodrogkeresztur-Kultur!

11. MOJGRÁD/MOIGRAD, HORTFUND (1912)

Der Schatz wurde natürlich nicht von dem Budapester Antiquitätenhändler Mauthner gefunden, sondern dürfte zu ihm nur durch einen Vermittler gelangt sein. Die sich auf den Fundort und auf die Fundumstände beziehenden Angaben – seien sie recht, oder falsch – konnten nur von den Vermittlern gestammt haben, deren Dasein uns glücklicherweise bekannt ist.

Der Schatz war am 20. Dezember 1911 noch nicht im Besitz von Mauthner, an diesem Tag verkaufte er dem Nationalmuseum andere, urzeitliche Goldschmucke. Am 28. November 1912 kehrte Mauthner hingegen schon von seiner siebenbürgischen Reise zurück und zu dieser Zeit verkaufte er dem Nationalmuseum, mit einem siebenbürgischen, völkerwanderungszeitlichen, goldenen Fingerring zusammen, das einzige Goldblech, das zufälligerweise vom Schatz bei ihm blieb. Als Fundort gab er Mojgrád an, dies kam auch in das Inventarbuch (RN 106, 1912, 1). Aus alldiesem kann man erfahren, daß der Schatz nach Budapest zu Mauthner im Frühjahr 1912 gelangte, der ihn im Sommer 1912 in Kolozsvár/Klausenburg verkaufte.

Aus den zeitgenössischen Angaben kann festgestellt werden, daß J. Hampel den Schatz keinesfalls deshalb nicht gekauft hat, weil in ihm verdächtige völkerwanderungszeitliche Funde beigemischt waren, es ist kein Beweis dafür, daß Mauthner die Falsifikate schon in Budapest dem Fund beigegeben hätte. Der Grund für die Ablehnung war, daß der Einkaufskredit des Museums durch den Ankauf eines überaus teuren mittelalterlichen Schmuckes am 24. Februar 1912 fast völlig erschöpft war.

Nur nach der zwangsmäßigen Budapester Ablehnung wandte sich Mauthner an die zweite große Institution des damaligen Ungarns, die einen so großen Goldschatz kaufen konnte: an das siebenbürgische Nationalmuseum. Er rechnete damit auch gut. Prof. B. Pósta, der Direktor des Museums kaufte den Fund „in Anbetracht seiner siebenbürgischen Herkunft". Schon Fettich sah es klar (Fettich 1953, 61), daß der von ihm stets mit großem Mißtrauen behandelte Mauthner diesmal mit dem Fundort nicht manipulierte, sondern seines besten Wissens mit Pósta dasselbe mitteilte, was auch im gesagt wurde. Es ist ausgeschlossen, daß er Hampel einen anderen Fundort angegeben hätte, als dem Direktor Pósta, dies wäre nämlich sehr bald ans Tageslicht gekommen, da ja die zwei Gelehrten miteinander in ständigem Kontakt standen. Ein, wenn es beliebt ist – entscheidender – Gegenbeweis der Beschuldigung mit der Manipulation des Fundortes ist, daß das eine Stück des Fundes 1912 von demselben Mauthner in Budapest mit der Fundortsangabe Mojgrád verkauft wurde.

Den Fund von Mojgrád hielt allein N. Fettich für den Schatz eines völkerwanderungszeitlichen, gepidischen oder hunnischen Fürsten, in den eine urzeitliche „materielle Nachlassenschaft" hineingemischt wurde. Die Prähistoriker akzeptierten nie diese Meinung, selbst damals nicht, als sie mit der richtigen Zeitstellung und Zusammensetzung des Fundes noch nicht im klaren waren. Den Fundort Mojgrád bezweifelte Fettich ebenso nicht, wie Pósta oder später Roska und bis zu den letzteren Zeiten Patay.

Fettich teilte jene entscheidende Daten mit, die die Herkunft des Fundes beleuchten, – diese können nicht als nichtexistierend betrachtet werden. Demnach versuchte Mauthner, nachdem er unter die prähistorischen Golde 5 Falsifikate hineinschmuggelte, den siebenbürgischen Antiquitätenhändler Wallerstein (wahrscheinlich einen seiner oder gerade ständigen siebenbürgischen Handelsagenten) dazu bewegen, daß er den gefälschten Fundkomplex dem Museum von Kolozsvár/Klausenburg verkaufen möge. Wallerstein ließ sich aber – gewiß sein eigenes örtliches Geschäftsinteresse vor den Augen haltend – nicht überreden und schlug den Antrag ab, so war Mauthner gezwungen den Verkauf persönlich abzuwickeln. Wallerstein enthüllte mehrere Jahre später in seinem Ehrgefühl beleidigt, dieses Geschäft dem damaligen Direktor L. Kelemen, der ihn bei dem Abkauf eines angebotenen Fundes geradezu ablehnte. Aller Wahrscheinlichkeit nach war Wallerstein selbst der Auftreiber und Vermittler des Mojgráder Fundes, da er noch *wußte,* welche fremde Gegenstände Mauthner unter die Golde mischte.

Wahrscheinlich erlangte zwei Jahre später L. Mauthner – von Wallerstein vermittelt – auch den Bronzehort von Mojgrad, den er 1914 im Berlin verkaufte. Die Identität der Fundorte ist mehr als nachdenklich.

Mojgrád galt nämlich schon in den Jahren 1880 als ein berühmter prähistorischer Fundort. J. Hampel charakterisierte es folgendermaßen: Cette station est riches en trouvailles des époques préhistoriques (1886, 23). Zahlreiche neolitische Funde, 5 Bronzehortfunde, dakischer Silberschatz stammen aus Mojgrád und es wurde nie die Authentizität keiner der Funde in Abrede gestellt. Bis zu unseren Tagen, als J. Makkay mit der Bedeutungslosigkeit des Dorfes Moigrad und der zu Beginn unseres Jahrhunderts gerade nur in Gang gesetzten Erforschung des in der Gemarkung von Mojgrád gelegenen römischen Porolissum gegen die urzeitliche Bedeutung des Ortes und den Mojgráder Fundort des kupferzeitlichen Schatzes argumentiert (Makkay 1985/1, 62, 148, 202), obwohl den Fundort Mojgrád P. Patay, der Forscher der Bodrogkeresztur-Kultur in seinen bisherigen Arbeiten mit dem Schatz zusammen zu jeder Zeit angenommen hat (Patay 1975, 66).

Der Mojgráder Goldschatz ist nicht gut publiziert. Seine Untersuchung kann nur zu Mißverständnissen führen, solange nicht sämtliche Golde mit den im Inventar vorhandenen Daten, Gewichten und Maßangaben zusammen veröffentlicht werden. Die kupferzeitlichen Grundelemente des Schatzes wurden von P. Patay, sodann von Vl. Dumitrescu bestimmt und seither in ihm von J. Makkay auch weitere, für kupferzeitlich gehaltene Gegenstände nachgewiesen (Makkay 1983, 1985/1).

Was schließlich und wiederholt den kupferzeitlichen Schatz anbelangt, erhellt aus dem oben gesagten (hoffentlich), daß die siebenbürgischen Antiquitätenhändler in den Jahren vor dem ersten Weltkrieg, unter diesen der bekannte Wallerstein, durch ihre Tätigkeit aufgefallen sind und der Budapester Mauthner hat die Funde und den Fundortsnamen von ihnen erhalten. Mauthner hatte kein Interesse daran, den Fundort zu verfälschen, es kann auch von keinem Irrtum die Rede sein. „Im Falle eines so großen Goldschatzes, wie der betreffende, halte ich es für ausgeschlossen, daß Mauthner sich geirrt hätte. Den Namen des Fundortes zu verfälschen, stand ihm zu jener Zeit und unter den damaligen Umständen nicht im Interesse"–stellte Fettich von dem, ihm überhaupt nicht beliebten Budapester Antiquitätenhändler (Fettich 1953, 61) fest. Mit seinem Feststellungen kann man auch heute übereinstimmen. Mauthners Glaubwürdigkeit kann auf diese Weise im Zusammenhang mit den Mojgráder Funden der Jahre 1912–1914 nicht in Abrede gestellt werden. *Wallerstein beschwerte sich bei L. Kelemen zuletzt nicht wegen der Verfälschung des Fundortes, sondern des Fundkomplexes!*

12. ÜBER DEN SCHATZ UND DIE GRÄBER VON TISZASZŐLŐS

In unserer neueren Fachliteratur wurde die Ansicht fast zu einer Gewohnheitsphrase, daß unsere prähistorische Archäologie über den nach Wien gelangten Goldfund von Tiszaszőlős – sein fast zufälliges Auftauchen in Budapest im Jahre 1884 abgerechnet – nichts wußte, der Fund wurde für uns von J. Werner „entdeckt" und unter seiner Anleitung 1953. von Vl. Milojčić mit unserer Forschung bekannt gemacht.

In Wirklichkeit war der Schatzfund von Tiszaszőlős im vorigen Jahrhundert durch die heimische Archäologie wohlbekannt. Den kurzen Bericht von J. G. Seidl aus dem Jahre

1846 bringt Fl. Rómer 1865 in ungarischer Sprache (Arch Közl V, 1865, 31) wiederum, in den Jahren 1860 sind in der ungarischen Fachliteratur auch mehrere heimische Nachrichten über den Fund erschienen. Daß es hierzu erst in den Jahren 1860 gekommen ist, läßt sich damit erklären, daß das absolutistische Regime zwischen 1849 und 1860 die Publikation von archäologischen Arbeiten in ungarischer Sprache nicht zugelassen hat.

1884 verlangte F. Pulszky selbst die große Lochscheibe zur Austellung aus Wien, an derer – nicht zufälligerweise – für das Stück in der Vitrine der kupferzeitlichen Golschmucke Platz sicherte. J. Hampel bezweifelte aber die kupferzeitlichen Zeitbestimmungen von F. Pulszky und deshalb verschwand der Fund jahrzehntelang aus dem Blickfeld der heimischen Forschung. J. Hampel gab nicht nur über Tiszaszőlős keine Nachricht, sondern veröffentlichte nach Pulszkys Abgang und Tod (1895/97) keinen einzigen, in das Museum neu aufgenommenen kupferzeitlichen Goldfund.

Der Pfarrer von Tiszafüred, E. Tariczky führte 1872 – mit der heutigen Fachbezeichnung – Folkloresammlungen in Tiszaszőlős durch, sodann begann er als Ergebnis seiner Sammeltätigkeit 1872 und 1876 „außerordentliche Dinge zu erzählen" (Rómer 1878, 178). Tarickys Märchen gründete sich darauf, daß die Ortsbewohner am 21. Juni 1839 an der Fundstelle des einige Tage früher zum Vorschein gekommenen Goldschatzes in die hohe Uferwand des Überschwemmungsgebietes der Theiß hineingruben und bei ihrer Buddelei ein Skelett fanden. Da sie auch diesmal an einige Goldgegenstände stießen, verknüpfte ihre Phantasie sofort den Schatz mit seinem „Behüter" oder „Besitzer": mit dem Toten. Zwar vermutete die Bevölkerung von Tiszaszőlős alldies für das Grab und die Schätze eines Räuberhäuptlings aus dem ausgehenden 18. Jh., doch interpretierte der Pfarrer, der als Phantast die illusorische östliche Verwandtschaft forschte, das Gehörte ganz anders. Er deutelte solange an den Erzählungen herum, bis er es ihm gelang einen mit seinem Pferd zusammen bestatteten skythischen Ritter „in Goldharnisch" zu kreieren. Der Ritter wurde – seiner Phantasie nach – natürlich mit seinem Goldhelm, goldbeschlagenen Schwert, Glasperlen und Gefäß bestattet. Die letzteren Funde paßten zwar nicht in das Bild hinein, doch konnte dies der begeisterte Amateur nicht wissen. Allein Fl. Rómer war damit im reinen, daß die im Grab gefundenen Gegenstände nichts mit den urzeitlichen Golden haben, er sah nämlich noch die Eisen- und Gefäßfragmente, die aus dem Grab von Tiszaszőlős der Schatzkammer zu Buda eingeliefert wurden. Seiner Beurteilung nach: „les pieces en fer démontrent que la trouvaille dont il est question, date d'une époque relativement récente" (Rómer 1878, 179). Diese warnende Feststellung wurde von der Forschung bis auf heute nicht beachtet.

Obwohl es sich gelohnt hätte, ihr Aufmerksamkeit zu schenken. Eine ganze Reihe von Angaben beweisen, daß sich an der Fundstelle des Schatzes auch ein sarmatisches Gräberfeld befand (es gibt nur sehr wenige solche Uferwände an der Theiß, die keine solchen hätten!), aus Gräbern stammende Knochen und Funde kamen 1855 und auch 1862 in der Umgebung der Fundstelle des Schatzes zum Vorschein, 1876 wurden sogar zahlreiche, dort gefundene, intakte Schädel zur Schau gestellt, unter diesen auch der Schädel des „Ritters mit dem goldenen Harnisch". Schade, daß dieser letztere nicht mehr vorhanden ist, es handelte sich nämlich wahrscheinlich um einer Frauenschädel. Wir haben mit den späteren Funden zusammen zwischen 1839 und 1950 zumindest von 10, am Theißufer bei Tiszaszőlős gefundenen sarmatischen Gräbern Kenntnis. Außer jedem Zweifel stammte aus einem Frauengrab des 4. Jhs die auch heute noch im Nationalmuseum aufbewahrte Perlenhalskette und ein nur von einem Foto bekannter Tonbecher, den E. Tariczky als die Grabbeigaben des „Ritters mit Goldharnisch" aufgetischt hat (*Abb. 18.*) Den verdienstvollen Pfarrer kränkte nur, daß seine Märchen bei Fl. Rómer keinen Glauben fanden.

Die neuesten Forschungen von J. Makkay ermittelten, daß der kupferzeitliche Goldschatz am 13. Juni 1839 gefunden wurde. Das Skelett kam hingegen am 21. Juni zum Vorschein. Der einen Teil der Golde vor den Behörden verheimlichende Grundbesitzer verteidigte sich damit, daß es sich nicht um einen einzigen Schatz handelt, sondern um zwei verschiedene Funde, die einzeln das zur staatlichen Dreiteilung benötigte Goldgewicht nicht erreichen. Die wichtigsten Stücke des Goldfundes kamen zuerst nach Budapest, sodann nach Wien. Unter ihnen befindet sich die große goldene Lochscheibe (der goldene „Harnisch" des E. Tariczky), an welche sich die Ortsbewohner gut erinnerten. In den kupferzeitlichen Schatzfunden kam aus den großen Lochscheiben gewöhnlich stets nur je ein Exemplar vor (Mojgrád, Hencida, Hatvan, Marosvásárhely), es besteht also keine Grundlage für die Hypothese von J. Makkay, laut dem eine andere, noch größere Lochscheibe in Verlust geraten bzw. mit der großen Lochscheibe von Mojgrád identisch wäre (Makkay 1982, 20–21, 1981/5, 36–37). Während das letztere eine abweichende Form und Verzierung zeigt, wurde die große Lochscheibe von Tiszaszőlős unbedingt an Ort und Stelle erzeugt, sein allernächstes Pendant ist die im nahen Tiszavalk-Tetes gefundene Tonnachahmung (Patay 1979, Abb. 8).

Den von E. Tariczky eingesammelten Angaben nach erinnerten sich die Bewohner von Tiszaszőlős selbst noch nach einem Drittel Jahrhundert gut an die Goldschmucke, sie kannten und beschrieben fast ohne Ausnahme die zuletzt nach Wien gelangten Exemplare. Außerordentlich wichtig ist ihre Mitteilung, daß kein einziger Goldgegenstand das Niveau der Kunst der dörflichen Zigeunerschmiede übertroffen hat, sämtliche Schmucke waren gezogenes and gehämmertes Gold. Von einem Pferd oder Reiter, wie auch von prunkhaften, völkerwanderungszeitlichen Schmucken war überhaupt keine Rede. Alldies wurde von E. Tariczky seiner Erzählung hinzugefügt.

Nach der Publikation des Schatzes von Tiszaszőlős (Milojčić 1953) hielt P. Patay – die Warnung von Rómer außer acht gelassen – die „Angaben" von Tariczky mit den vorhandenen Funden in der Weise für zusammenfügbar, daß er ein schwerreiches, kupferzeitliches Grab (oder Gräber) in Verdacht hatte (Patay 1955 und 1959). J. Makkay machte aus den Vorstellungen von Patay geradezu ein kupferzeitliches „Fürstengrab" und selbst die Problematik des Schwertes dachte er damit zu überbrücken, daß der Fürst ein Schwert aus „Meteoreisen" gehabt hätte (Makkay 1979, 567). Als er später an den Gedanken kam, daß die verschollenen-verborgenen Golde von Tiszaszőlős im Mojgráder Fund auf uns blieben, schenkte er volles Glauben dem ursprünglichen Märchen von Tariczky. Einen Teil der Mojgráder Golde (die völkerwanderungszeitlichen Falsifikate) erklärte er für den Schmuck eines hunnischen oder gepidischen Fürsten (1985/1, 80). Der „korrigierte" Fundort des Grabes ist natürlich Tiszaszőlős-Nagyaszópart geworden.

Es blieb ihm nur die Erklärung des kupferzeitlichen Goldschatzes übrig. Seiner Meinung nach wurden die einst verborgenen und bei der Grabung des Grabschachtes für den völkerwanderungszeitlichen Fürsten von neuem gefundenen kupferzeitlichen Golde aus Pietät um den Sarg des Fürsten gelegt oder man achtete gar nicht auf den Goldschatz, der beim Einstürzen des Sarges aus der Höhe auf die spätere Bestattung fiel (Makkay 1985/1, 194). Und so weiter . . .

Aus den zeitgenössischen und späteren Angaben kann auch heute klar festgestellt werden, daß man in Tiszaszőlős am 21. Juni 1839 auf ein sarmatisches Frauengrab gestoßen ist. Das Grab – ungeachtet dessen, daß es anläßlich der Jagd nach kupferzeitlichen Golden zum Vorschein gekommen ist – hat nichts mit dem Goldschatz zu tun. Ein von den Findern eingeholter, bedeutender Teil des Schatzes kam nach Wien und nur der geringere Teil blieb bei dem einen, die Auslieferung verweigernden Grundbesitzer. Dieser Teil ist später verschollen. Andere Goldschmucke und gar nicht wenige, zerstreuten sich an den Händen der Finder. Die Nachfor-

schungen von Tariczky waren dennoch insofern von entscheidender Wichtigkeit, daß man gerade von den verschollenen Golden, unter diesen von den in unserem Abschnitt 2 bereits erörterten, goldenen, gewandverzierenden, runden Brustspangen oder „Goldschnallen", die wahrscheinlich die runden bzw. scheibenförmigen Schmuckscheiben waren, ein Bild verschaffen kann.

CHRONOLOGIE, ZUSAMMENFASSUNG

Im Zusammenhang mit den Kupfer- und Goldfunden von Stollhof-Lange Wand, den Goldscheiben von Tenja (Essek) sowie den damals schon bekannten, zahlreichen Kupferfunden Ungarns führten Ed. von Sacken und Fl. Römer fast gleichzeitig zuerst den Begriff Kuferalter=Kupferzeit ein (1865). 1883/1884 datierte F. Pulszky in seinem grundlegenden Werk über die Kupferzeit Ungarns sowohl die Goldscheiben von Stollhof als auch die fünf Goldscheiben des UngNatMus in die entwickelte Kupferzeit. Er war auch derjenige, der an der Budapester Goldschmiedekunstausstellung im Jahre 1884 in einer dem kupferzeitlichen Goldschmuck vorgesehenen eigenen Vitrine die damals bekannten sieben Goldscheiben aus Ungarn, die Lochscheiben von Tiszaszőlős und Marosvásárhely sowie die Eggerschen Ringanhänger des Jahres 1878, also von den hier erörterten die Goldfunde 2, 2a, 3, 6, 7 und 12 gemeinsam ausgestellt hat.

Das Werk von Pulszky aus den Jahren 1883/84 hatte eine *definitive* Geltung. Es hat sich ein für allemal entscheiden, daß die beiden gehämmerten Goldschmuckgruppen zusammengehören und zugleich in die Kupferzeit zu reihen sind. Neues konnte hierzu niemand mehr fügen, also die weitere Geschichte läßt sich nur mehr in der Richtung spinnen: wer alle bei der genialen Erkennung von Pulszky ausgeharrt haben und wer davon abgewichen sind.

Bis 1958–1960 herrschte die bronzezeitliche „Umdatierung" der in unseren Arbeiten erörterten Golde in der Fachliteratur vor (J. Hampel, M. Much, F. von Tompa, Vl. Dumitrescu, N. Fettich, A. Mozsolics usw.), die so stark war, daß sie auch die Publikation der neuesten Goldscheiben von Csáford bestimmte (J. Korek). Die Anhänger der kupferzeitlichen Datierung (P. Patay, Vl. Milojčić, Ks. Vinski-Gasparini, I. Bóna, I. Bognár-Kutzián) waren zuerst in der Defensive. Später schloß sich ihnen auch W. Angeli, noch später M. Novotná und B. Novotný an.

Eine andere Forschungsgeschichte als die hier kurzgefaßte, existiert nicht. Diejenigen, die die in deutscher Sprache verfaßte Monographie von Pulszky aus dem Jahre 1884 nicht kannten und in unserem Jahrhundert die kupferzeitliche (aeneolitische, chalkolitische usw.) Zeitstellung des hier erörterten Goldschmuckes sowie der mit diesen gleichaltrigen Kupferwaffen und -schmucke, ferner ihre verschiedenen „Horizonte" immer von neuem „entdeckt zu haben" vermeinten, bewiesen nur ihre eigene Unbewandertheit.

Inzwischen die Forschung bis 1960 notgedrungen im allgemeinen angenommen hat, daß die Schätze und Funde von Tiszaszőlős–Mojgrád-Typ (sowie von Hencida, Hatvan, Progar usw.) Schöpfungen der Goldschmiedekunst der Bodrogkeresztur-Kultur sind, konnte sie die Scheiben von der Art Stollhof–Csáford nicht an eine bestimmbare archäologische Kultur anknüpfen. Unter anderen wurden deshalb ihrerseits im Interesse der bronzezeitlichen Datierung der Goldscheiben „Nachhutkämpfe" geführt. Der Verfasser dieser Zeilen hat schon 1962–1963 eingesehen, daß die Goldscheiben mit drei Buckeln zu einer mit der Bodrogkeresztur-Kultur gleichzeitigen, anderen, selbständigen Kultur gehören müssen. Diese noch zu erforschende Kultur beschrieb er provisorisch unter dem Namen Csáford-Gruppe oder Csáford-Kultur (1963–1964, 37). (*Abb. 19-20.*).

Diese Benennung verschwand spurlos, als N. Kalicz 1969 die inzwischen tatsächlich entdeckte selbständige Kultur unter dem Namen „Balaton-Gruppe" (später Kultur) in die Fachliteratur einführte. Von dieser hat sich aber mit der Zeit herausgestellt, daß sie nicht eine Kultur, sondern zumindest zwei Kulturen darstellt, die Kupfergeräte und Golde Westungarns haben mit der Balaton I und II genannten Kultur nichts zu tun. Was hingegen heute Balaton III genannt wird und in welches die Goldscheiben von Stollhof–Csáford–Tenja usw. gehören, ist als Horizont schon seit langem unter den Namen Retz, Bajč–Retz usw. bekannt, also gehört mit typologischer Benennung in den Kreis der Furchenstichkeramik. Für dieses Horizont kann die Benennung „Balaton III" nicht angewendet werden, da es sich nicht aus der Balaton I–II genannten Kultur organisch entwickelt hat. Die Lösung wäre, entweder irgendeine internationale Benennung überzunehmen – keinesfalls die Lasinja-Kultur! – vielleicht den Namen Retz-Kultur/Horizont oder eine annehmbare heimische Benennung statt „Balaton-Gruppe/Kultur" zu schaffen.

ANHANG

J. Makkay reproduzierte vor einigen Jahren einen von J. Hampel bereits im vorigen Jahrhundert publizierten, herzförmigen Goldanhänger mit Öse (Hampel, ArchÉrt 11, 1891, 82–83) und versuchte es in die Kupferzeit zu datieren (Makkay 1976, 280, Abb. 23).

Von den herzförmigen Goldanhängern bestrittenen Zeitalters befinden sich zwei Exemplare in der Prähistorischen Sammlung des UngNatMus, ein früheres Stück mit dem Gewicht 9,95 g (RN 113, 1883) wurde bisher nicht publiziert. Sein Fundort ist unbekannt. Das als kupferzeitlich vermutete andere Exemplar wiegt 18,30 g und stammt ebenfalls von einem unbekannten Fundort (RN 60, 1890, 1). (*Abb. 21–22*).

Beide herzförmigen Blechanhänger haben der Größe, Form und Verzierung nach genaue Pendants und zahlreiche verwandte Stücke an der Donau in den Urnengräbern der großen, mittelbronzezeitlichen Vatya-Kultur. Dem aus dem Jahre 1883 stammenden enspricht ein Stück aus einem Grab von Dunaújváros mit Kisapostag-Charakter, das Exemplar aus 1890 hat wiederum mehrere Pendants aus mehreren Urnengräbern der Vatya I–II Stufe.

Die herzförmigen Goldanhänger sind also Schöpfungen der Kisapostag- sowie der sich daraus entwickelten Vatya-Metallkunst und um Jahrhunderte jünger als die Kupferzeit.

ILON GÁBOR:

EGY SÍRÉPÍTMÉNYTÍPUS A BAKONY-VIDÉKI KÉSŐBRONZKORBAN

ELŐZETES JELENTÉS (2.) AZ 1984. ÉVI NÉMETBÁNYA-FELSŐERDEI-DŰLŐI ÁSATÁSRÓL

A Felsőerdei-dűlői II. sírcsoport 3. számú halomsírjának feltárása során kisméretű kőkonstrukcióra, kőkamrára bukkantunk. Ez a halom – a már részben közölt[1] – II/1. halomtól déli irányba mintegy 25 m-re helyezkedett el. Az egyébként – és az alábbiakban közlésre kerülő – korántsem érdektelen sírmellékleteken túl a kőkonstrukció megkülönböztetett figyelmet érdemel s késztetett arra, hogy a temetkezés ezen különös típusával behatóbban foglalkozzak. Főleg egy behatárolt területen, a Bakony-vidéken.

A kérdéses – II/3. számú – halom a II. sírcsoport különálló kisebb alcsoportjának egyik, legdélibb tagja. A halomsírmező és a II. sírcsoport közepes méretekkel rendelkező halomsírjai közé sorolható. Átmérője 8,5–9,5 m, környezetéből 0,6 m-re emelkedett ki. A halom feltárását negyedelő módszerrel végeztük. A feltárás során az alábbi objektumokra találtunk; 1. kisméretű kőkamra, mellékletekkel az Ény-i negyedben 2. több, a föld súlyától összenyomódott edény illetve edénytöredékek külön csoportja az Ék-i negyedben 3. kerámiatöredékek a halom középpontjához közel a Dny-i negyedben 4. kerámiatöredékek és kövek a halom különböző pontjain. Kérdéses, hogy az 1. objektum (továbbiakban 1. kőkamrás sír) és a 2. objektum (továbbiakban 2. sír) valóban különálló sírok, vagy ugyanazon eltemetett egyén maradványait rejtik? Jelenleg ezt a kérdést megválaszolatlanul kell hagynunk és a hagyományos szemlélet szerint e két objektumot különálló sírokként kezeljük. A választ esetleges antropológiai vizsgálattól remélhetjük.

Az 1. s í r kőkamrácskája lapos mészkövekből (középső eocén numuliteszes)[2] volt megépítve. Ez a kőzet a közeli környéken bőséggel előfordul. A sírkamra K–Ny-i hosszúsága = 45 cm, É–D-i hosszúsága = 60 cm, magassága = 60 cm. Hosszabbik tengelyével tehát É–D-i irányban tájolt téglatestként helyezkedett el a halomban. A kőkamrácskában talált mellékletek:

1. *Bronz lemez.* Két darabban került elő. A restaurálás során kiderült, ezek összeillenek. Így egy hajlított lemezzé vált. H (hajlítva) = 7,8 cm, szé = 3,6 cm. Nyújtott háromszögletes alakú, melynek hegyes vége van visszahajlítva. Karcolt díszítését pontozott és folyamatos vonallal keretezett ferde vonalkázás képezi. Lsz.: 85.6.1. (I.t.1.)

2. Négyszögletes átmetszetű – egy töredéke csavart – tekercselt *bronz huzal.* A sírkamra két széléről négy darabban. H (kiterítve) = 43,68 cm, jelenlegi állapotában átm = 3 cm, huzal átm = 0,065–0,15 cm. Lsz.: 85.6.2. (I.t.2.)

3. Összeolvadt bronz rögöcske. (A restaurálás során megsemmisült.)

4. Szürke *edényfenék.* Fva = 0,6–0,8 cm, fá = 5,2 cm. Lsz.: 85.6.6. (I.t.3.)

5. Szürke színű *urna*(?) töredékei (3 db). Ezeken párhuzamosan függőleges bordadíszek. Fva = 0,75 cm. Lsz.: 85.6.5. (I.t.4.)

6. Fekete, kihajlóperemű *bögre* töredékei (13 db). V-alakú bevésett vonaldíszítéssel. Fva = 0,4 cm. Lsz.: 85.6.4. (I. t. 5a–c.)

7. Szürke, szélesszájú, egyenesperemű, egyfüles *fazék* töredékei. (*3. ábra* „b") Lsz.: 85.6.7. (I.t.6.)

8. Vörösesbarna *bögre*(?) válltöredékei (10 db). 3 db töredéken párhuzamosan karcolt vonaldíszítés. Fva = 0,4–0,7 cm. Lsz.: 85.6.8. (I.t.7.)

9. Vörösesbarna *urna* bütyökfüles oldaltöredéke. (*3. ábra* „c" Lsz.: 85.5.18; (I.t.8.)

10. Vörösesbarna, durva anyagú edény *fenék- és oldaltöredékei.* Fva = 0,6–0,8 cm. (*3. ábra* 6.) Töredékei között növényi magvakat sejtettünk.[3] Lsz.: 85.6.3.

11. Kalcinált csonttöredékek.[4] Kb. 30 dkg. Lsz.: 85.6.9.

A kamrácska körül – 40 cm mélységben több edénytöredék került elő. Lsz.: 85.6.10., 12.

A 2. s í r edényei ívelt alakzatba voltak rendezve. Az urnát ép állapotban tették a halomba, de a föld súlya által összenyomódott. A többi edényt töredékesen illetve hiányosan helyezték el.

1. Nagyméretű, vörösesbarna *tárolóedény* felső része, pereme alatt ujjbenyomkodással tagolt bordával, ebből kiugró fogóbütykökkel. Szája enyhén deformált (ellipszoid). Pereme egyenesre vágott, a borda a perem alatt 11 cm távolságban fut. Szá = 37–39,5 cm, fva = 1 cm. Lsz.: 85.5.8. (*1. ábra* 1., II. t.1.)

2. *Urna.* Kívül szürkésfekete, belül vörösesbarna. Kihajló peremű, nyaka egyenes, élesen ugrik ki a vállból. Hasvonala alatt négy fogóbütyök. M = 36,5 cm, szá = 23,2 cm, fá = 10 cm. Lsz.: 85.5.9. (*1. ábra* 2., II. t. 2., III. t. 7.)

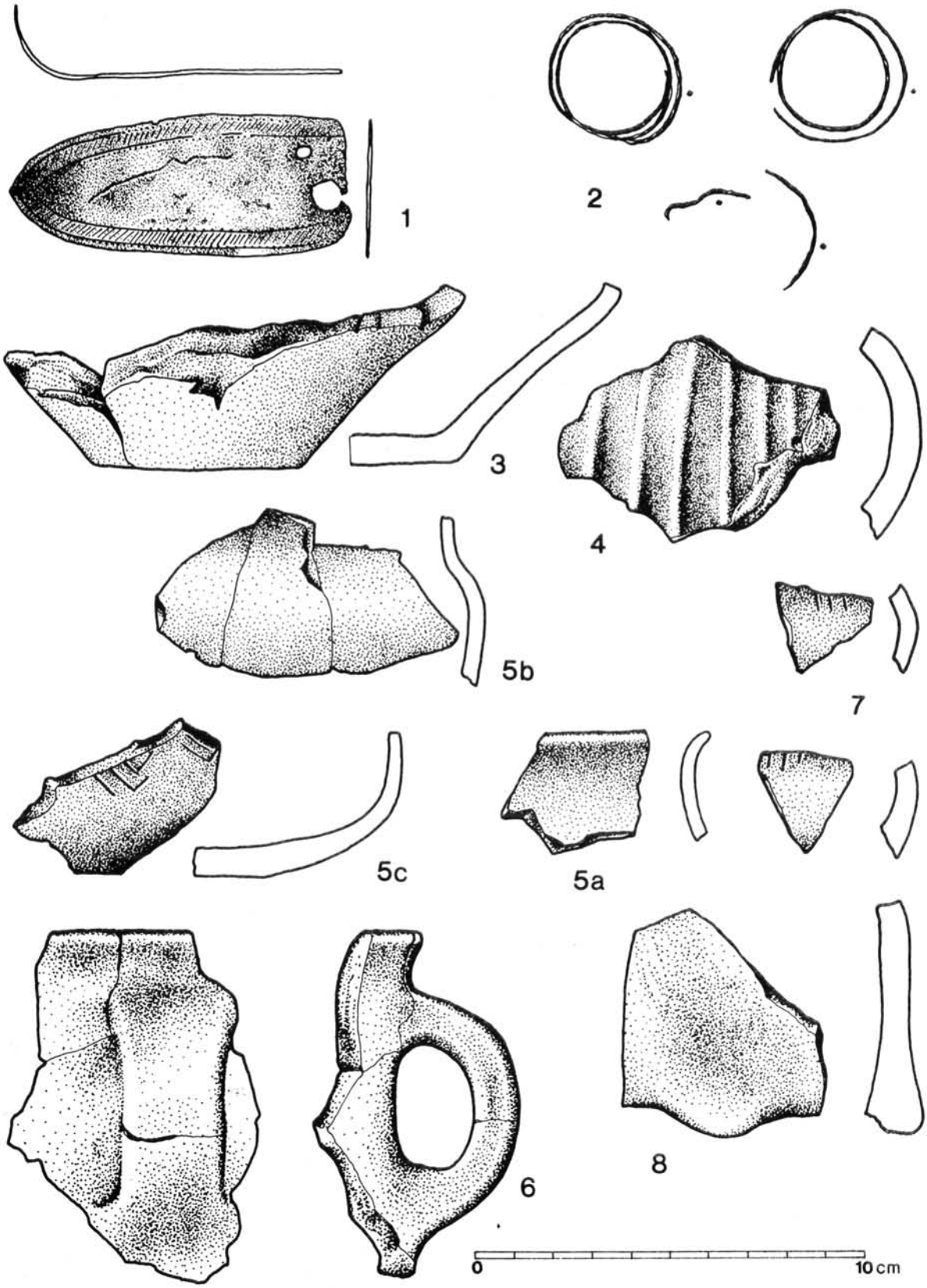

I. tábla. 1–8.: Németbánya–Felsőerdei-dűlő, II/3. halom, 1. sír
Tafel I. 1–8.: Németbánya–Oberwald, Flurhügel II/3. Grab 1.

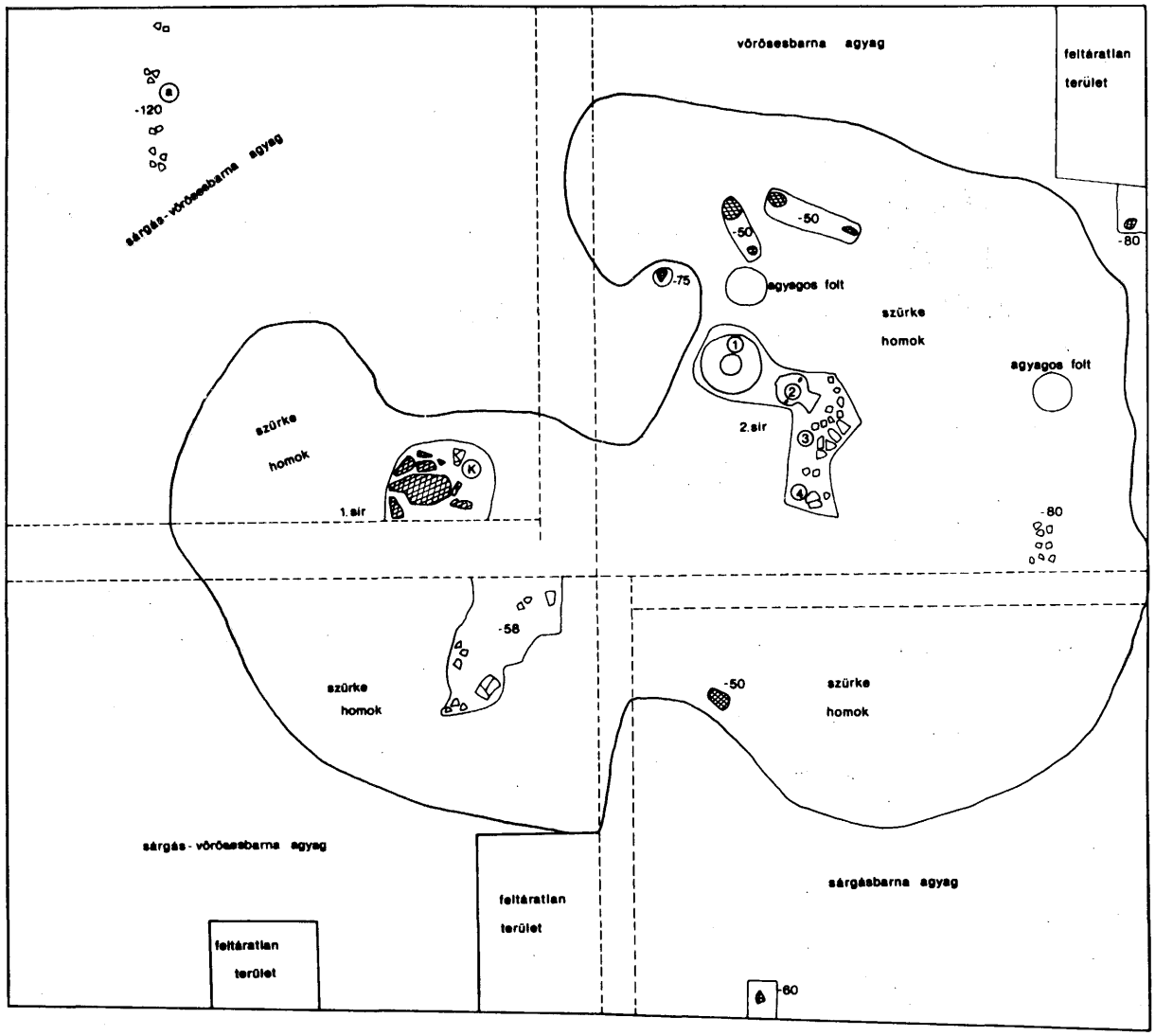

1. ábra. A németbánya–felsőerdei-dűlő II/3. halom felülnézeti rajza.
Abb. 1. Die Draufsichtzeichnung des Flurhügels II/3. im Németbánya–Oberwald

3. *Tál.* Fekete, vízszintesen kihajló peremű, ompholosos. Fogófüle vízszintesen átfúrt. Kiegészített. M = 4,7 cm, szá = 21–22 cm, fá = 3,5 cm. Lsz.: 85.5.10.1. (III. t. 1.)

4. *Tál.* Az előbbihez hasonló, de nagyobb méretű. Fogófüle négyszögletesebb és vízszintesen átfúrt. Lsz.: 85.5.10.2. (II. t. 3.)

5. *Tál.* Az előbbiekhez hasonló. Füle nem került elő. M = 8 cm, fá = (kb) 6 cm. Lsz.: 85.5.11. (III. t. 5.)

6. *Tál* töredékei. Szürke, erősen profillált, kihajló peremű. Egyik meglévő fogóbütykén két függőleges átfúrással. Fva = 0,7–0,8 cm. Lsz.: 85.5.12.

7. Szürke *fazék* töredékei, egy meglévő fogóbütyökkel. Fá = 7,5 cm, fva = 0,5–0,9 cm. Lsz.: 85.5.13. (III. t. 3.)

8. *Fazék.* Szürke alsó része. Fá = 7,3 cm, fva = 0,5 cm. Lsz.: 85.5.14. (III. t. 4.)

9. Szürke, egyenes nyakú, kihajló peremű *korsó* perem- és oldaltöredékei. Rossz minőségű anyagból és égetéssel. Fva = 0,4 cm. Lsz.: 85.5.15. (III. t.2.)

10. Szürke *korsó* peremtöredékei szalagfüllel. Lsz.: 85.5.16. (III. t. 6.)

11. Szürke, vékony szalag*fültöredék.* Szé = 1,7 cm. Lsz.: 85.5.17.

A *Dny-i negyed kerámiafoltja.* Több edény töredékeit és kőpattintékot találtunk itt szétterítve. Lsz.: 85.5.1–5. (*1. ábra*) Közülük a legjellegzetesebbek: két függőlegesen átfúrt lyukkal rendelkező fültöredék, enyhén kihajló peremek. (III. t. 8.)

Kerámiatöredékek a halom más részeiről. A 2. sírtól K felé (*1. ábra*) – 80 cm mélységben – az Ék-i negyedben – több edénytöredék került elő. Legjellegzetesebbek egy erősen profillált *tál* darabjai. Lsz.: 85.5.6. Az Ény-i negyedben az „1" pontról (*1. ábra*) –120 cm-en három edény töredékei voltak fellelhetők. Lsz.: 85.6.11.

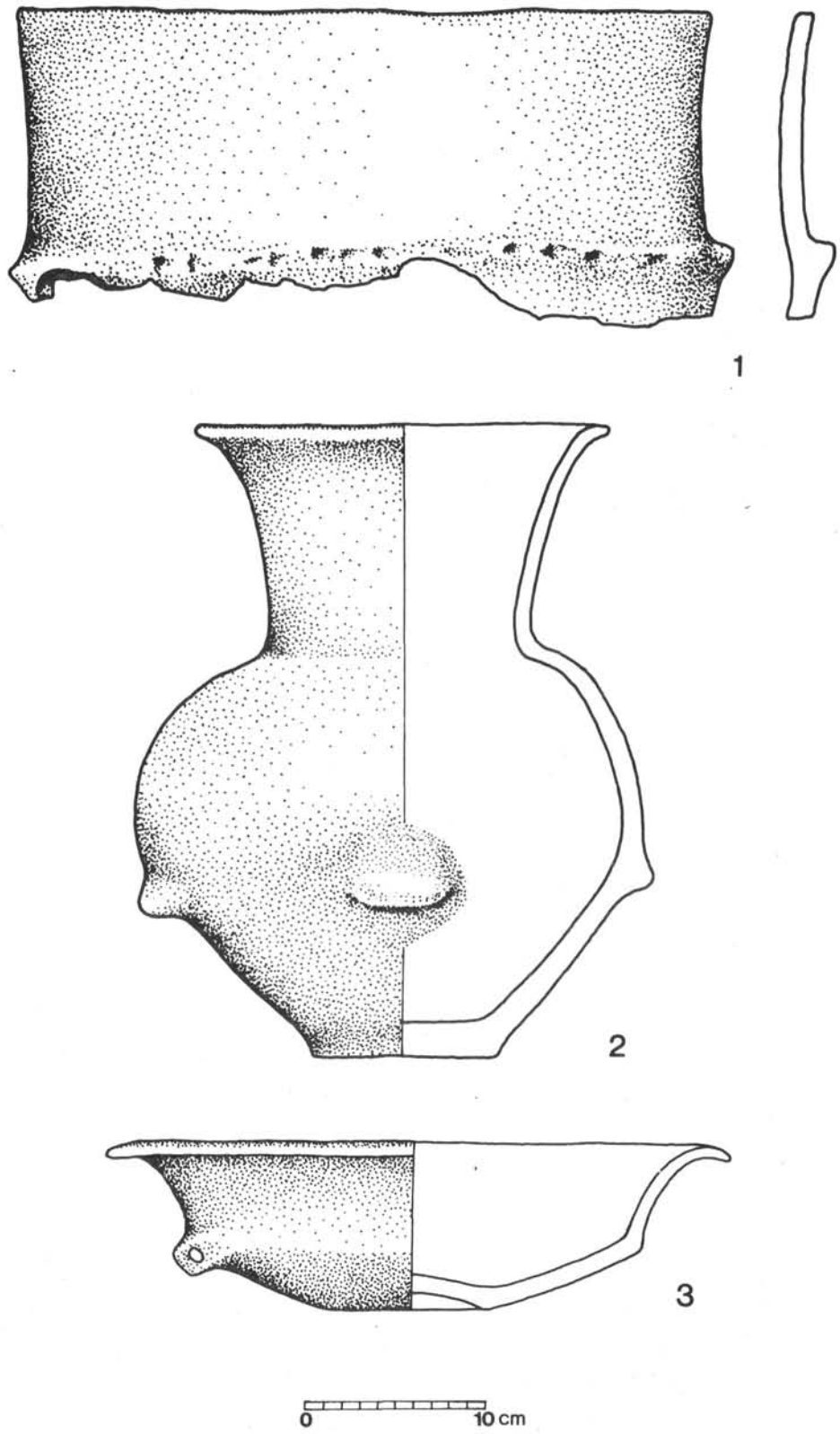

II. tábla. 1–3.: Németbánya–Felsőerdei-dűlő, II/3. halom, 2. sír
Tafel II. 1–3.: Németbánya–Oberwald, Flurhügel II/3. Grab 2.

Kövek a halomban. A halom Ék-i negyedében –50 cm-en két kő, –75 cm-en egy. A Dk-i negyedben –50 és –60 cm-en egy-egy darab. A kövek azonos anyagúak mint a kőkamrácska kőlapjai. (*1. és 3. ábra*)

AZ 1. SÍR MELLÉKLETEINEK PÁRHUZAMAI ÉS KELTEZÉSÜK

A *lemez* – egyik feltételezésünk szerint – lehet egy öv akasztóhorgának töredéke. (I.t.1.) Alakja és díszítése alapján egyaránt besorolható lenne – ilyen állapotban – a mühlaui, wilteni, grünwaldi, allmannsbergi, voldersi, kelheimi, unterhachingi vagy az ún. körtárcsás övhorgok típusába.[5] A lemez szögletes vége töredékes, ami a fenti lehetőséget megerősíti. Ugyanis a felsorolt típusok övkapcsa horgos része egy nagyjából köralakú egységben folytatódik és zárul. A fenti típusok Tirol II (Kisapáti–Lengyeltóti horizont) – Rohod–Szentes–HA_1 és HC időszakra keltezettek.[6] A sír kerámialeletei a HC-re keltezést eleve kizárják. A horgon vésett díszítést csak néhány mühlaui (Tirol II–IIIa), vésett és poncolt díszítést néhány grünwaldi (Tirol II–HA_1), vésett díszítést két allmannsbergi és vésett ornamentikát poncolással kelheimi (Tirol IIIb) darabokon találunk.[7] A publikált – és díszítésük alapján most kiemelt – példányok között azonban még egy közel hasonlót sem találunk.

A *halomsíros* leletanyagban már a *korai időszak*ban feltűnnek azok a díszítőelemek, amelyek a németbányai példányon kifejlett, ugyanakkor leegyszerűsített formában jelentkeznek. A Bóna I.[8] kitűnő összegző tanulmányában közölt jaroslevicei és izsáki darabok díszítése: vésett zeg-zug minta illetve rovátkolás, vésett halszálka és sávozott háromszögek. Mindkét övkapcsot a középsőbronzkor 3., illetve középsőbronzkor 3.-későbronzkor fordulójára keltezi, aunjetitzi vagy korai halomsíros, illetve vatya-korai halomsíros népességhez köti. A csabrendeki korai halomsíros[9] diadéma (csontvázas sírból) vésett vonalkötegekkel díszített. A vésett vonalköteg és a ferde bevésett vonalkázás együttesen jelentkezik Szeged–Nagyszéksós bronzövén. E mintázatokat poncolt pontsorok egészítik ki. Trogmayer O.[10] ezt a hamvasztásos temetőből származó ékszert a RB végére keltezte. Kovács T.[11] A Tiszafüred-Majoros-halom 82. sír (urnás) övlemezének töredékeit – ferdén bevésett vonalakkal – a halomsíros kultúra népéhez kapcsolta és RBB_2–C időszakra datálta. Ugyanő[12] Bag telepanyagának elemzésekor említi, hogy a bekarcolt egyenes és szaggatott vonalminta, valamint a sűrű, ferde rovátkolás halomsíros eredetű, amely a klasszikus halomsíros időszakban válik jellemzővé. A későbronzkori továbbélő halomsíros kultúra kerámiáin ugyanezeket a motívumokat figyelhetjük meg.[13] A bronzékszerekre visszatérve. A medvegyevcei[14], ispánlakai[15] és sármelléki[16] övlemezek, illetve lemez poncolt ornamenseikkel a későbronzkor végére, RBD, illetve BD–HA időszakra keltezettek, a továbbélő késő halomsíros (és – vagy urnasíros) kultúrához tartoznak. A pötrétei kincslelet bronzkorongja (BD–HA_1, korai urnasíros kultúra) vonalkötegei között szintén poncolást figyelhetünk meg.[17] A romándi raktárleletben (HB vége előtt került a földbe)[18] némely késtöredéken ugyancsak ferde rovátkolást, bekarcolásokat találunk a vonalminták között. A hajlítottvégű lemez és díszítésének módja legfontosabb párhuzamát a dedinkai čaka – kultúrába sorolható – temető II/74 számú halomsírja hamvasztásos sírjának visszapödröttvégű diadématöredékeiben vélhetjük fellelni. J. Paulik[19] a 3,5 cm szélességű (!) és kb. 27 cm hosszúságúként rekonstruált diadémát a BD/HA_1 időszakra keltezi. A dedinkai és németbányai töredékek alapján elképzelhető, hogy rituális célzattal a diadémákat ugyanolyan módon csonkolták. A lyukak – példányunkon – a mágyán égetéssel magyarázhatók.

A lemez lehetséges funkcióit összegezendő: 1. kétséges az akasztóhorogkénti értelmezés 2. ugyancsak labilis lemezövtöredék mivolta 3. *legvalószínúbb diadématöredék*kénti meghatározása. Az 1. sír legjellegzetesebb edénytöredéke *függőleges bordák*kal (I. t.4.) díszített. Ez az ékítmény a halomsíros kultúra teljes időszakában ismeretes úgy a kerámia mint a fémművesség termékein. A vas megyei hegyfalui házból[20] éppúgy mint Békásmegyerről[21] vagy Bagról[22]. Megtalálható a tápéi temető leletei[23] között is. A számunkra most fontosabb időszakból meg kell említenünk egy ságvári (BD–HA_1)[24] töredéket. Lelőhelyünk környékéről Csikvánd–Kalmártagról és Ugod-Katonavágás 1. halom 2. sírjából tudunk egy töredékről illetve tálról. Utóbbiak BD–HA időszakra keltezettek[25]. Az ópályi kincslelet[26] kúpos korongjának (Mozsolics B IV.) szegélyén ugyancsak bordákat találunk. A sír *vonaldíszes bögretöredékei* (I. t. 5a–c, I.t.7.) a továbbélő halomsíros kultúra tipikus emlékeit képezik. A *kőkamrás 1. sír*t leletanyaga fenti párhuzamai alapján a *későbronzkori* (továbbélő) *halomsíros kultúra bakony-vidéki csoportjához*[27] *kötjük és BD–HA időszakra keltezzük.*

A 2. sír urnájának (II. t.2.) előzményeit ugyancsak megtaláljuk a halomsíros kultúra korábbi periódusaiban. A rákoskeresztúri[28] (RBB_2) példány testformája ugyan eltérő, de az erős tagolással csatlakozó nyak vízszintesen kihajló peremben végződik. Tápé[29] 82. sírjának urnája – a fülektől eltekintve – formailag a mi darabunkat idézi. Az edények hasvonalától lefelé, szimmetrikusan elhelyezett négy fogóbütyök szintén gyakori. A korábbi időszakból (RBB_2–C) a legjobb párhuzamot Tiszafüred–Majoroshalom[30] 332. sírja rejtette. A 213. sír urnájának viszont nyakrésze egyezik a németbányai urnával. A koroncói „D" terület 5. sírjának[31] urnája közelsége és kronológiai helyzete miatt is fontosabb azonban számunkra. *Élelemtároló edény*ünknek számtalan párhuzama közül – a hosszas felsorolást kerülve – csak a területileg közeli példányokat említjük. Károlyi M.[32]

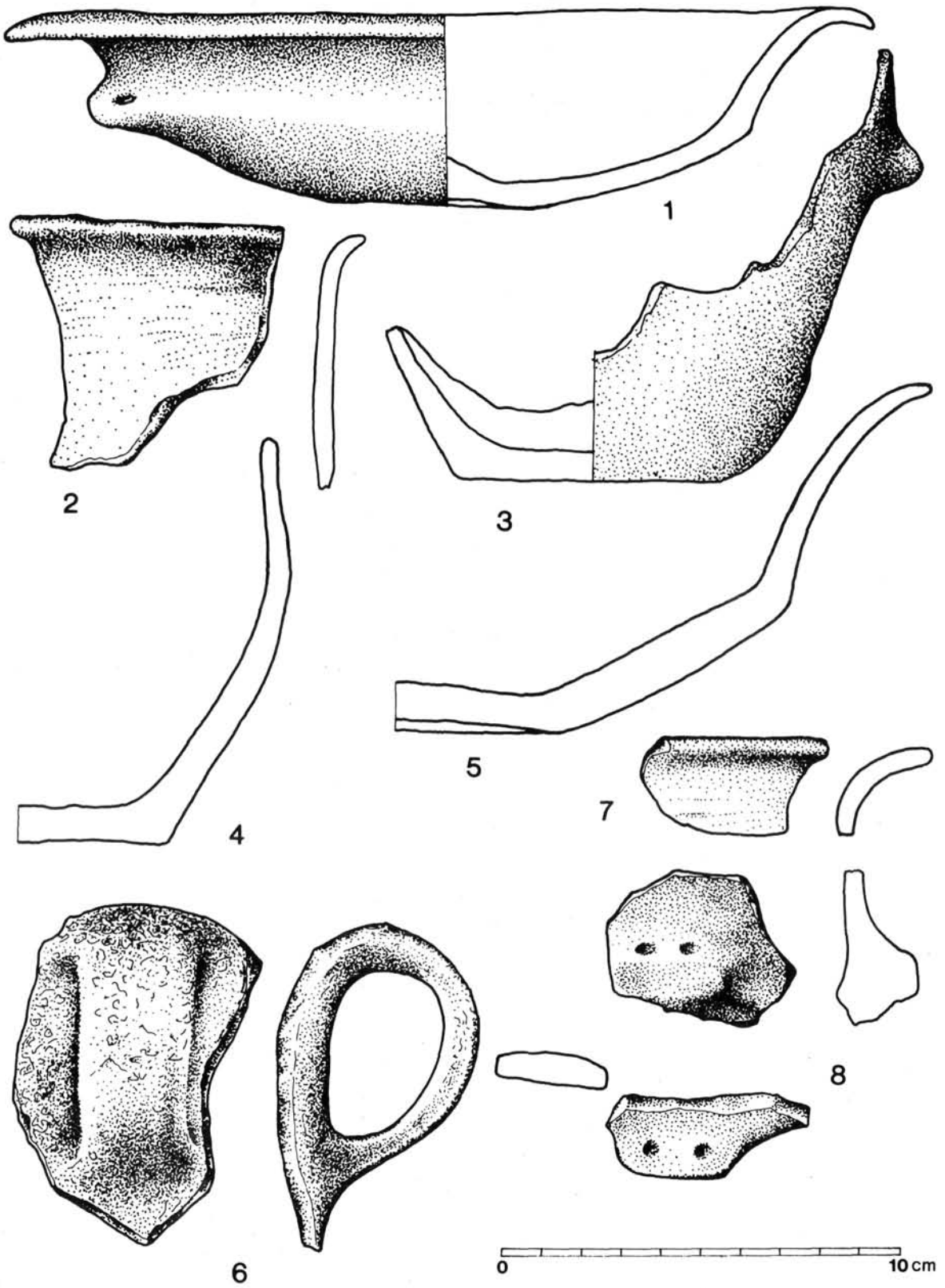

III. tábla. 1–8.: Németbánya–Felsőerdei-dűlő, II/3. halom, 2. sír
Tafel III. 1–8.: Németbánya–Oberwald, Flurhügel II/3. Grab 2.

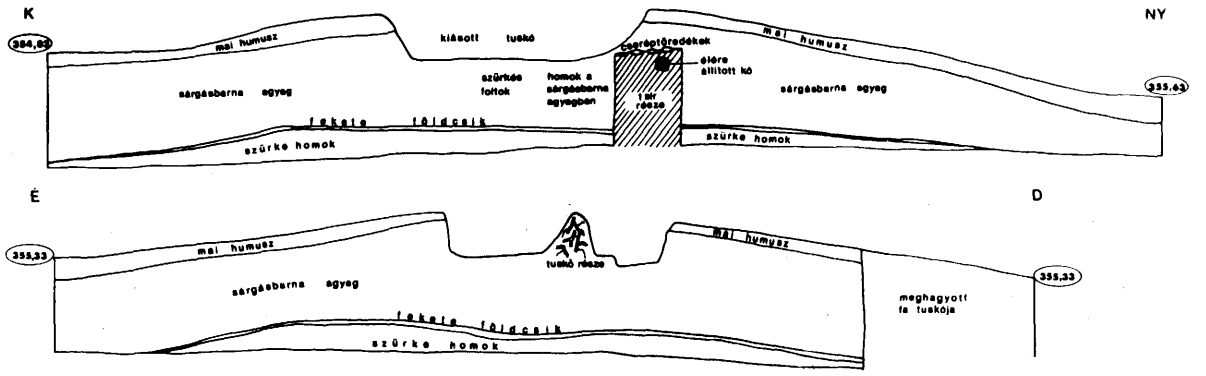

2. ábra. A II/3. halom K–Ny-i átmetszete

Abb. 2. Der ost–westliche Querschnitt des Hügels II/3.

Hegyfalun feltárt háza környékének töredékei és Csikvánd–Kalmártag[33] két töredéke a korai halomsíros, illetve a BD–HA időszakból. A *tálak* legközelebbi megfelelői Bakonyszücs–Százhalomról[34], Bakonyjákó–Malomoldalról[35] és Németbánya–Felsőerdei-dűlő II/1. halom 1. sírból[36] említhetők.

Az 1. és 2. sír műszerrel bemért tetejének szintkülönbsége mindössze néhány cm. A halom teteje és a sírok felszínének szintkülönbsége 46 cm. (*2. ábra*) A legmélyebben – a kisebb kerámiatöredékes foltoktól eltekintve – a Dny-i objektum feküdt, a halom tetejéhez képest –58 cm-en. A sírok szintezési adatai, valamint a halom különböző pontjain és sírjaiban talált mellékletek anyaga, díszítése arra utal, hogy *a halom temetkezései egyidejűek.* A halom sírjai a *BD–HA időszak*ra datálhatók.

KŐKONSTRUKCIÓK A BAKONY-VIDÉKI CSOPORTBAN

A következőkben a kőkonstrukciót[37] rejtő sírhalmoknak csak egy területi csoportjával – Bakonyvidéki, vagy északnyugat-dunántúli – foglalkozunk. Nem célunk a teljes kárpát-medencei anyag áttekintése. A kőkonstrukciós sírépítmények fajtái és lelőhelykataszterük:

I. Kőgyűrűs:

1. *Jánosháza–Országúti dűlő* BC–BD korú.[38]

2. A *sándorházi tumulus*ban 3,2 m belső átmérőjű kőgyűrű volt.[39]

II. Kőborításos:[40]

1. *Bakonybél–Vall.*[41] Kövek alatt voltak a mellékletek.

2. *Bakonyszücs–Százhalom*[42] Patek E. által feltárt halomrészletében 125 x 125 cm-es területen 1–2 soros kőréteg alatt helyezték el a mellékleteket. BD-re keltezve. Hamvasztásos.

3. *Borzavár–Alsótündérmajor*[43]. Felülnézetben köralakú kőborítás alatt csontvázas sír.

4. *Fenyőfő–Kékhegy II.*[44] Az egyik halom lekopott felszínén sok kő látható.

5. *Iharkút–Községi-nyiladék*[45]. A sírmező lepusztult halmainak némelyikén kőborítás látszik.

6. *Iharkút–Pápavár II.*[46] Az egyik útépítéskor átvágott halom metszetében 12 m hosszú 30–50 cm vastag kőborítás van.

7. *Lókút–Óbánya-puszta II.*[46/a] BD-re keltezett urnasír kapcsán kőlapokat említenek.

III. Kőkamrás:

1. *Bakonybél–Erdőláb*[47]. 1899–1900-ban Récsey Viktor „. . . élükre állított, lapos kövek között . . .” sírjelenségeket észlelt. „. . . a tizenkettedik halmot ástuk fel, midőn egy egész tervszerűen megalkotott sírt találtunk. Négy oldalt ismét élükre állított kövek fölé egy lapos fektetve tárult elénk, óvatosan leemeltük . . . cserépedény oldala látszott, majd hamvas-szürke föld, csontszilánkok; de mindhiába, egy ép edényt nem tudtunk kiemelni. Az egyiknek a füle, a másiknak pereme, harmadiknak talpa volt csak meglelhető; . . .” A szakirodalomban egyhangúlag BD-re keltezve.

2. *Bakonybél–Tuskós*[48]. 1875/76-ban több csontvázas temetkezést tártak fel. Az egyik kövek között volt elhelyezve.

3. *Bakonybél–Vall*[49]. Két különálló sírcsoport található a lelőhelyen. Az egyikben (39 halomból áll) tártak fel – Friedrich–Miháldy–Römer – öt olyan halmot, amelyben „. . . 5. számmal jelelteknél, rendes négyszög alakban felállított lapos kövek között cserép és hamu.” A kamrák tájolása (hosszabb oldaluk szerint) É–D, h = 2–1,2 m. Mindegyik a feltárt halmok D-i részén volt.

4. *Bakonyszücs–Százhalom*[50]. 1875-ben Miháldy I. és Römer F. ásatták meg az általuk VIII. számmal jelzett halmot. Ebben U-alakú kőkamra volt egy lapos kővel lefedve. Méretét Römer rajzban nem közölte.

5. *Bakonytamási–Hathalom*[51]. 1851-ben nagy méretű terméskövekből összerakott négy „sírládában” csontvázakat találtak.

6. *Borzavár–Alsótündérmajor II.*[52] Véleményünk szerint feldúlt vagy összedőlt kőkamraszerkezetes

volt. A nagyobb méretű kő lehetett a fedőlap, a négy kisebb az oldallapok. Kígyó (vagy hullámos testű) tűjének több párhuzama ismeretes a Bakony-vidékéről. (Bakonyjákó[53], Bakonybél[54], Farkasgyepű[55], Jánosháza[56].) A sírt BD–HA időszakra datálhatjuk.

7. *Csabrendek*[57] diadémás női sírja közismert. „A keletről nyugatra fekvő veremsír lapos mészkövekkel volt körülrakva." Mérete: 185 x 92 cm. Bóna I.[58] a sírt a későbronzkor 1. periódusra keltezi és a legkorábbi halomsíros népességhez köti.

8. *Jánosháza*[59] melletti tumulus. Hat urnasír helyezkedett el a halom felső részében. „Az egyes sírokat lapos tufakövek határolták, amelyek a közeli Kissomlyó-hegyről származnak."

9. *Keszthely*[60]. 2,1 x 1,1 m-es belméretű csontvázas-kőkamrás sírról ír Lipp V., mellékletei alapján elfogadottan a halomsíros kultúrához kapcsolják.

10. A *kisunyomi*[61] vasútépítéskor megsemmisített halomban. „. . . közepén, egy lábnyira a föld felszín alatt, terméskövekből durván összerakott négyszögletű rekeszben . . ." HA–HB előttre keltezve.

11. *Németbánya–Felsőerdei-dűlő*[62] II/2 halomban egy kirabolt, nagyobb méretű sírkamra kövei voltak szétdobálva. A II/3. halom sírkamrájáról bővebben e tanulmány első részében írunk. A III/4. halom 4. sír[63] szétdúlt kőkamrát tartalmazott.

12. *Ugod–Katonavágás*[64] feltárt halomsírjaiból négy kőkamrás sírt ismerünk. 3. halom 1. és 2., 5. halom és 7. halom 1. sírja.

13. *Pénzesgyőr–Gulyaberki tábla.*[65] 1909-ben szántás során az intéző bemondása szerint az alábbi objektum bukkant napvilágra; „. . . a kőlapok téglaforma sírgödröt határoltak." Ez csak sírkamra lehetett, mivel abban edény- és csonttöredékeket, bronz kardot és bronz lándzsacsúcsot találtak.

14. *Zirc–Tündérmajor II.*[66] Jankó L. a 3. halomban lévő objektumot így írja le: „. . . Középen mindjárt a borító csekély földréteg alatt vízszintes helyzetben előtűnt egy nagyobb kőlap, alatta pedig négyszögben merőlegesen állott négy, illetőleg itt öt kőlap mutatkozott. A kamra alatt nem volt kőlap. A kőkamra mérete: 35 x 25 cm. Leletei alapján HA-ra keltezett. Jankó L. ugyanitt a 4. halomban egy olyan

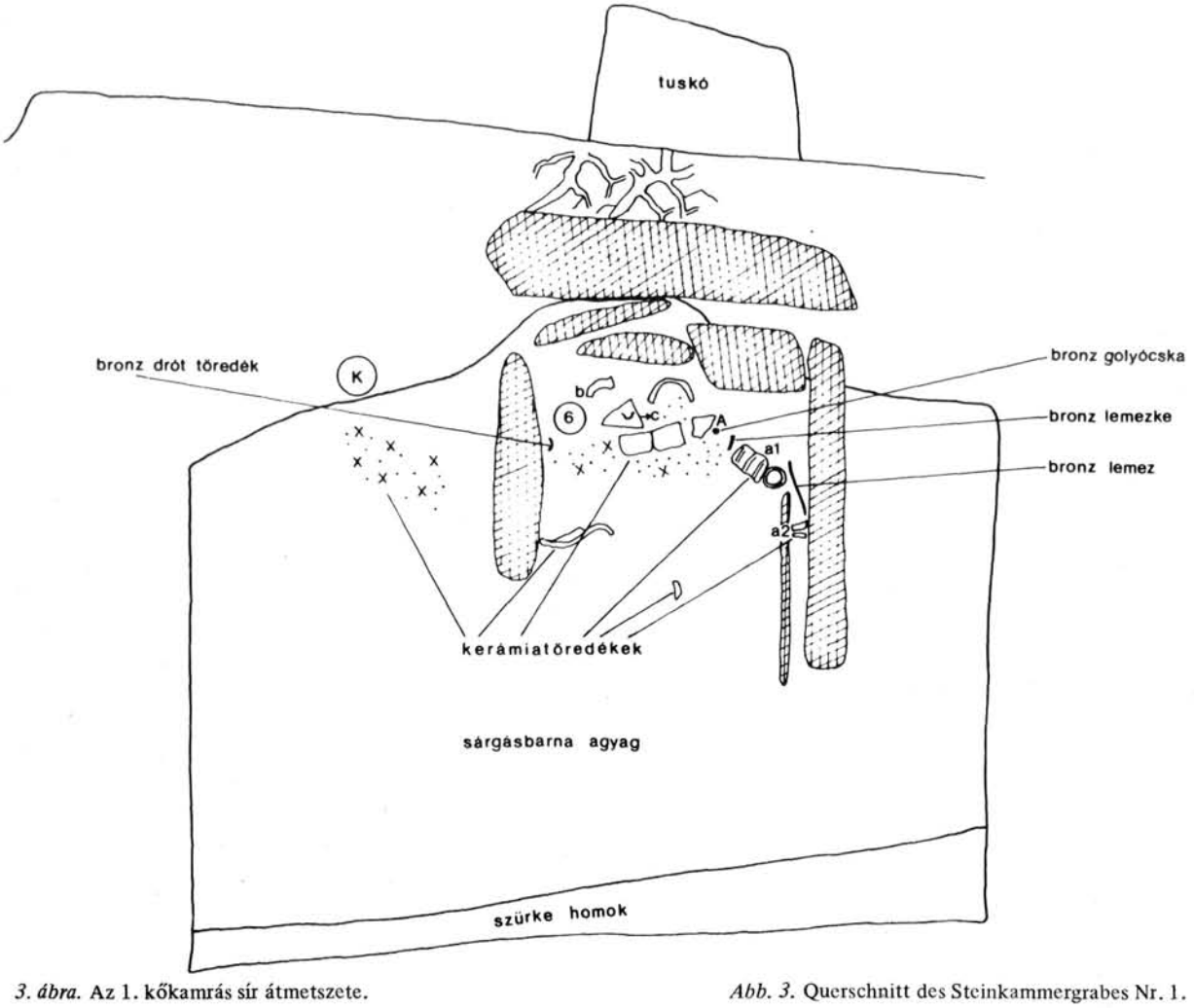

3. ábra. Az 1. kőkamrás sír átmetszete.

Abb. 3. Querschnitt des Steinkammergrabes Nr. 1.

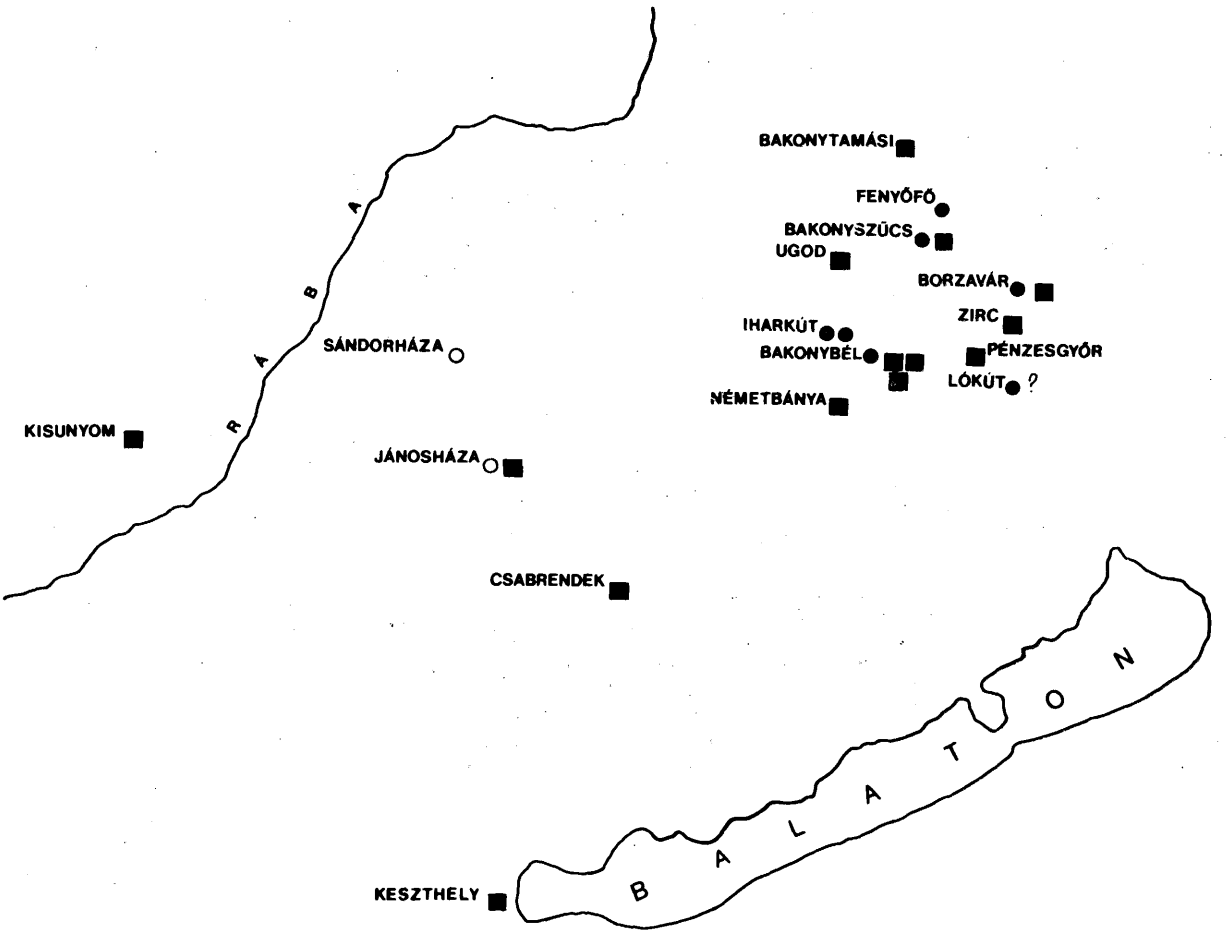

4. ábra. A kőkonstrukciós sírépítmények elterjedése a későbronzkori továbbélő halomsíros kultúra bakony-vidéki csoportjában
Abb. 4. Die Verbreitung der Grabbaue mit Steinkonstruktion in der Gruppe von Bakony-Gegend der in der Spätbronzezeit weiterlebenden Hügelgräber-Kultur.
O = kőgyűrűs sír – steinkreisförmiges Grab, ● = kőborításos sír – steinbepacktes Grab, ■ = kőkamrás sir – Steinkammergrab

kőkamrát talált, amelynek fedőlapja már beszakadt és összetörte a feltárt urnát.

A fenti kataszter alapján egyértelműen megállapítható, hogy a felsorolt lelőhelyek temetkezései a *halomsíros kultúra népéhez* tartoznak. A kataszter azt is kétségtelenné teszi, hogy a népesség a Dunántúlon történő *megjelenésének kezdetétől* használja a *kőkonstrukciós sírépítmény*eket, más megoldások (pl. körárkos–Németbánya – Felsőerdei-dűlő II/1. halom) mellett. Az adatok világossá teszik, hogy primér kőkonstrukciót[67] pillanatnyi (sok bizonytalan, régi feltárás) adataink alapján – nem határozhatunk meg. A BD–HA időszakban – jelenlegi ismereteink szerint, ami részben a hiteles feltárások ebbe a kategóriába tartozó többségével magyarázható – a kőkamrás típus az elterjedtebb. A kronológia és a tetem sírba helyezésének állapota (csontvázas, hamvasztásos) szempontjából még bizonytalanabbak vagyunk, hiszen csontvázas sírokat az újabb kutatás nem talált.

A *kőkamrás sírok*ról (h = 35–185 cm) – 14 lelőhelyről 32 eset – rendelkezünk eddig a legtöbb információval. A konstrukciót azért nem nevezzük kőládának, mert a hiteles vagy jól leírt objektumoknál nem volt alsó kőlap. Sok esetben a régi leírások részletessége utalt a kirablás tényére (szétdobált kövek), ugyanakkor a kövek méretarányai is kőkamrára utaltak. A kőkamrát – amennyiben halomban volt elhelyezve – a halom felső részében 25–40 cm mélységben találták meg. A kőkamrát – ahonnan pontos adatokat ismerünk – általában a fő égtájak szerint tájolták. A hosszabb oldalt tekintve: Csabrendek (K–Ny), Bakonybél–Vall (É–D), Németbánya–Felsőerdei-dűlő (K–Ny). Az Ugod–Katonavágásról ismert kamrák tájolása azonban eltér a főirányoktól. A kőkamrás sírépítmény típusát a későbronzkor bevezető időszakától használja a halomsíros népesség.

A *kőkamrák elterjedésének* nyugat-dunántúli *vizsgálata* egyúttal – feltételezhetően – *megrajzolja* (*4. ábra*) *a bakony-vidéki csoport* érkezésének egyik útvonalát (Kisunyom, Jánosháza). Ugyanakkor – más adatokat is figyelembe véve – nem szabad elfelejtenünk a Délnyugat-Szlovákiából[69] idevezető utat, vagy az onnan származtatható és a Bakony-vidéken ugyancsak fellelhető hatásokat.

Rövidítések–Abkürzungen

átm = átmérő; fá = fenékátmérő; fva = falvastagság; h = hosszúság; lsz = leltári szám; m = magasság; szá = szájátmérő; szé = szélesség, llh = lelőhely
MNM = Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest
MNMRA = Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adattára, Budapest
MM = Mezőgazdasági Múzeum, Budapest
PHM = Helytörténeti Múzeum, Pápa
PHMRA = Helytörténeti Múzeum Régészeti Adattára, Pápa
SM = Savaria Múzeum, Szombathely
VBMRA = Bakonyi Múzeum Régészeti Adattára, Veszprém
AAH = Acta Archaeologica Academiae Scientiarium Hungaricae, Budapest
AÉ = Archaeologiai Értesítő, Budapest
BpR = Budapest Régiségei, Budapest
FA = Folia Archaeologica, Budapest
MFMÉ = Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, Szeged
RF = Régészeti Füzetek, Budapest
Stud. Com. = Studia Comitatensia, Szentendre
VMMK = Veszprém megyei Múzeumok Közleményei, Veszprém
MRT 4. = Magyarország régészeti topográfiája 4. A pápai és zirci járás (Budapest, 1972.)

1. ILON Gábor: Egy fibulatípus újabb előfordulása Északnyugat-Dunántúlon = VMMK 17. (1984.) 1. ábra, a lelőhely térképe. Az akkor még leltározatlan anyag lsz: PHM 85.3.1.–13.
2. Köszönettel tartozom Nándori Gyula geológusnak (Bakonyi Bauxitbánya Vállalat) meghatározásáért.
3. Meghatározásukkal Kassai Mária (MM) foglalkozott. Nem növényi magvak.
4. A kalcinált csonttöredékek meghatározásra várnak. Sajnos famintákat – töredékes voltuk miatt – ebből a halomból nem gyűjthettünk. Más halmokból jó mintákkal rendelkezünk. Ezek meghatározását Horváth Ernő (SM) végzi. Ásatási napló PHMRA 1000–84.
5. KILIAN-DIRLMEIER, Imma: Gürtelhaken, Gürtelbleche, und Blechgürtel der Bronzezeit in Mitteleuropa – Prähistorische Bronzefunde XII/2. (München, 1975.) 10.t.91.–22.t.241.
6. Ibidem 2. ábra és 50–51., 57–58., 60–61., 63., 65–66., 70., 73.
7. Ibidem 10.t. 91–94., 10.t. 98–99., 16.t. 160–163., 17. t. 166–167., 17.t. 168–169., 19. t. 191., 194–195.
8. BÓNA István: Bronzkori övkapcsok és diadémák = AÉ 86. (1959.) 52–53. és 6. kép, valamint 53. és 7. kép.
9. BÓNA op. cit. 56., TOPÁL Judit: Bronzkori diadém Ócsáról = Stud. Com. 2. (1973.) 7.
10. TROGMAYER Ottó: A szeged–nagyszéksósi bronzöv = MFMÉ (1958–1959.) 53., 55. és 1. kép
11. KOVÁCS Tibor: Tumulus culture cemeteries of Tiszafüred – RF II/17. (1975.) 15., 7. ábra és 8. t. 82/5–6.
12. KOVÁCS Tibor: A halomsíros kultúra leletei Bagon = FA XVII. (1965.) 76., 15. ábra 6.
13. Például Tiszakécskén. KŐSZEGI Frigyes: Beiträge zur Geschichte Ungarischen Urnenfelderzeit = AAH XII. (1960.) 2. ábra és LXXXI. t. 4.
14. BALAHURI, Eduard: A medvegyevcei (medvegyefalvai) bronzlelet = MFMÉ 2. (1966–1967.) 80. és 1. kép 4.
15. HAMPEL József: A bronzkor emlékei Magyarhonban II. Budapest, 1892. CL. t., TOPÁL op. cit. 7.
16. PATEK Erzsébet: Die Urnenfelderkultur in Transdanubien Budapest, 1968. 77., LI. t. 2–4.
17. MÜLLER Róbert: A pötrétei későbronzkori kincslelet = VMMK 11. (1972.) 61., 6. kép 2., 7. kép 2. és 71.
18. NÉMETH Péter–TORMA István: A romándi későbronzkori raktárlelet = VMMK 4. (1965.) 64., 87., és VII. kép 11–11a, 15–15a
19. PAULIK, Jozef: Bronzový diadém z Dedinky In. Zborník prác L'udmile Kraskovskej (k zivotnému jubileu) Bratislava, 1984. 39–48. és 1. ábra
20. KÁROLYI Mária: Későbronzkori településnyomok Hegyfalu határában = Savaria 13–14. (1979–1980.) 138., III. t. 1–6. és 4. kép 1.
21. Békásmegyer-Vízművek és Óbuda TSZ. SCHREIBER Rózsa: A későbronzkori halomsíros kultúra emlékei Budapesten = AÉ 98. (1971.) 45., 48–49., 3. kép 5. és 6. kép 1.
22. KOVÁCS op. cit. 1965. 76–78., 14. ábra 2., 16. ábra 3.
23. TROGMAYER Otto: Das Bronzezeitliche Gräberfeld bei Tápé Budapest, 1975. 42. t. 475., 56.t. 677.
24. KŐSZEGI op. cit. 147., 178–179., 2. ábra 25. lelőhely és LXXVI. t. 12a–c
25. MRT 4.21/6. llh. 83., 5. t. 5., PHM Lsz.: 68.120.8. Ezúton is köszönöm Mithay Sándor kollégám szívességét, hogy az ugodi tál említését – 1984. évi feltárás – engedélyezte. Utóbbi még leltározatlan.
26. MOZSOLICS Amália: Bronze -und Goldfunde des Karpatenbeckens Budapest, 1973. 49., 19. t. 1–3.
27. Erre vonatkozóan ILON op. cit. 75.
28. SCHREIBER Rózsa: Későbronzkori sírleletek Rákoskeresztúrról = BpR XXII. (1971.) 293., 295., 3. kép
29. TROGMAYER op. cit. 1975. 8. t. 82., 18. t. 201. 1., 21. t. 234., 54. t. 652. 1.
30. KOVÁCS op. cit. 1975. 49., 30. t. 332/1., 21. t. 213.
31. MITHAY Sándor: Bronzkori kultúrák Győr környékén Győr, 1941. 25., XIV. t. 8.
32. KÁROLYI op. cit. 140., 142. és 5. kép 1.
33. MRT 4.83., PHM Lsz.: 68.120.12.
34. PATEK Erzsébet: Ein spätbronzezeitliches Grab in Bakonyszűcs–Százhalom = AAH XXII. (1970.) IV. t. 4.
35. Mithay Sándor ásatása, közli Jankovich Katalin.
36. ILON op. cit. 7. ábra 1.
37. Nem hagyható figyelmen kívül, hogy körárkos temetkezés nyomait találtuk meg Németbánya–Felsőerdei-dűlőben a II/1. halom feltárásakor. ILON op. cit. 4. ábra és 75.
38. RF I/37. 1984. 16. 27. 11h.
39. LÁZÁR Jenő: A sághegykörnyéki hallstattkori tumulus-sírokról = AÉ 78. (1951.) 40.
40. A halomból kilátszanak a kövek, de ezeknek szerkezetre utaló helyzetét feltárás hiányában nem ismerjük. A feldúlás illetve feltárás esetleges szerkezetre valló nyomokat nem talált, illetve ilyeneket nem jegyeztek fel.
41. MNMRA 540. B. IX.
42. PATEK op. cit. 1970. 42., 47., II. t. 1., RF I/23. 1970. 38.
43. MRT 4. 72., 18/5. 11h., 14. kép
44. MRT 4.102., 28/3. 11h.
45. MRT 4.118., 34/5. 11h
46. MRT 4.118., 34/7. 11h.

46/a MRT 4.141., 42/2. 11h.
47. RÉCSEY Viktor: Ókori emlékek ásatásáról Bakonybélben = AÉ XX. (1900.) 85–86., MRT 4.22–23., 2/13. 11h., KŐSZEGI op. cit. 144., PATEK op. cit. 1968. 76., LV. t. 2.
48. MNMRA 541. B. IX., MRT 4.23–24., 2/16. 11h.
49. MNMRA 540. B. IX., MRT 4.21–22., 2/7. 11h. A kamrák adatait a korabeli léptékes térképmellékletről mértem.
50. RÓMER Flóris jegyzőkönyvei (Notes) 38. kötet 157. Országos Műemléki Felügyelőség Könyvtárában
51. MRT 4.61., 14/h. 11h.
52. JANKÓ László: Késő bronzkori urnasírokról Zirc vidékén = AÉ XXXI. (1911.) 441–442.
53. Bakonyjákó–Somhát 4. halom hamvasztásos sírjából MRT 4.29., 4/8. 11h.
54. Bakonybél–Erdőláb RÉCSEY op. cit. 86. 1. ábra 4.
55. Farkasgyepű–Pöröserdő II. MRT 4.98., 27/2. 11h. 19.t.4.
56. LÁZÁR Jenő: Hallstatt-kori tumulusok a Sághegy távolabbi környékéről = AÉ 82. (1955.) XXIX. t. 25.
57. DARNAY Kálmán: A csabrendeki diadémáról = AÉ XXI. (1901.) 432.
58. BÓNA op. cit. 56.
59. LÁZÁR op. cit. 1951. 37., LÁZÁR op. cit. 1955. 203.
60. LIPP Vilmos: Őskori kőkamra-sír Keszthelyen = AÉ V. (1885.) 370–371.
61. LIPP Vilmos: Megalith – vagyis őskori kőemlékek és sírhalmok = AÉ VIII. (1874.) 177., KÁROLYI op. cit. 155–156.
62. PHMRA 1000–84. Ásatási napló és ILON op. cit. 1. ábra, lelőhelytérkép
63. PHMRA 1006–85. A szerző 1985. évi ásatása és naplója.
64. Mithay Sándor kollégám ásatása. Szívességét, hogy eredményeire hivatkozhattam ezúton is köszönöm.
65. VBMRA 8451. Laczkó D. jelentése., MRT 4.216., 66/4. 11h.
66. MRT 4.267., 81/7. 11h., Jankó op. cit. 438., PATEK op. cit. 1968. 45.
67. A halomsíros kultúra népének temetkezéséről részletesen KOVÁCS Tibor: A halomsíros kultúra leletei az Észak-Alföldön = AÉ 93. (1966.) 159–202. különösen 189.
68. Egyetértünk KOVÁCS T. (= AÉ 1966.) véleményével és a rítus és kronológia viszonylatrendszerében további adatok birtoklásáig bizonytalanságban maradunk.
69. TOČIK, Anton: Die Gräberfelder der karpatenländischen Hügelgräberkultur Pragae, 1964. Gondolunk itt a kőkonstrukciós sírokra illetve a farkasgyepűi és čakai anyag egyezéseire. Salka I. 181. kőgyűrűs sír és 59. kőpakolásos sír TOČIK 3. ábra 6., 4. Salka I. 115. kőkamrás sír TOČIK 3. ábra 5. Kézirat lezárva 1985. május 20. Ezúton is köszönöm Gelencsér Ferenc rajzoló, Koltai Orsolya, Bócz Gézáné és Fazekas Pál restaurátorok munkáját.

GÁBOR ILON

EIN GRABBAU-TYP IN DER SPÄTBRONZEZEIT DER BAKONY-GEGEND
Vorläufige Meldung 2. über die Flurausgrabung im Németbánya–Oberwald im Jahre 1984

Im ersten Teil unseres Abhandlung veröffentlichen wir die Beschreibung der im Jahre 1984 freigelegten Gräber (1. Steinkammer und Grab 2.) und der Beigaben und ihrer Datierung von Hügel No II/3. Zwei Gräber von denselben Hügel (Abb. 1–3.) gehören zu dem Kreis der weiterlebenden Hügelgräber-Kultur. Wir datieren sie in den BD–HA Zeitabschnitt. Von hervorragender Bedeutung ist Bronzplatte (Tafel I.1.) vom Grab 1. (Steinkammer und einäschert). Nach unserer Voraussetzung kann es 1. ein Bruchstück von ein Einhängehaken eines Gürtels, 2. einem Plattegürtel oder – das ist das wahrscheinlichste – 3. es kann ähnlich sein zu den Bruchstück von dem Diadem von Dedinka (Slowakei).[1–36]

Im zweiten Teil unserer Abhandlung behandeln wir die Bestattungen von Steinkonstruktionen der Hügelgräber-Kultur.[37–66] Auf dem untersuchten Gebiet nach unser Kentnisse sind zwei Steinkreisförmige, 7 Steinbepackte Gräber und 14 Steinkammer – Gräber (nicht Steinkiste). Auf dem 14 Steinkammer-Funstellen hat man 32 Steinkammer-Gräber entdeckt. Diese Fundstelle ist auf einer Landkarte (Abb. 4.) – und auf die Steinkammer-Gräber konzentriert – und es stellt sich aus, dass die Letzteren einen Weg von dem Komitat Vas gegen die Bakony-Gegend zeichnen sich ab. Zur gleichen eine Wirkung von der Südwestlichen-Slowakei oder eine Verbindung kann man nachweisen in der Beziehung von dem Grabbau mit Steinkonstruktion oder der archäologischen Fundmaterial.[67–69]

BÓNA ISTVÁN

GEPIDA FEJEDELMI SÍR TISZASZŐLŐSÖN ?

A MOJGRÁDI KINCS HAMIS NÉPVÁNDORLÁSKORI ARANYAIRÓL

„Egészen természetes, hogy ha egy fejedelmi leletről és Mojgrádról van szó, akkor a régész önkéntelenül is az ottani római katonai táborra és igazgatási központra, Porolissumra gondol. Így tett Bóna István is, aki a kincs néhány népvándorlás kori tárgya alapján ott sejti a gepidák 454 utáni egyik erdélyi fejedelmi központját"[1] – Ezzel a mondattal váltam a mojgrádi majd nolens volens a tiszaszőlősi 6. századi gepida fejedelmi sírlelet tudományos hitelének koronatanújává.

Tény, ami tény, valóban ezt írtam: „Fejedelmi központot 454 után eddig csak Erdélyből ismerünk: Mojgrádról (a római Porolissumból) és Apahidáról (a római Napoca közeléből)".[2] A mondat 1969/1970. telén íródott és – késő bánat – valahogy bennefelejtődött a végül is csak 1974 karácsonyára megjelent könyvemben. Sajátos módon a kritikájával együtt: a könyv 28–29 lapján kinyomtatott, 1972-ben készült elterjedési térképen már nem szerepel Mojgrád, a gepida településterület nem is terjed Mojgrád vidékéig. Valami ugyanis történt közben, amelyet a bevezető mondat szerzője, a népvándorlás kor kutatását kívülről szemlélve, máig nem tudott érzékelni.

A mojgrádi népvándorláskori leletről és köréről 1970-ig csak Fettich Nándor monográfiájából lehetett tájékozódni.[3] Akkoriban Fettich volt az egyetlen kutató hazánkban, aki nemcsak látta, de alaposan meg is vizsgálta a mojgrádi (és apahidai!) leleteket, és a leghatározottabban lándzsát tört a kincsben szereplő népvándorlás kori tárgyak eredetisége mellett. Bár Fettich csalhatatlanságát illetően a 60-as években alapos kételyek merültek fel (ezekről alább szó esik, mivel a kérdés megkerülhetetlen), s kezdték megingatni mojgrádi eredményeit is, az akkori körülmények közt ezt még senki nem merte kimondani. Nagy-nagy óvatosságra intette ugyanis a kutatást, hogy 1970-ig az egyetlen kétségtelen hitelű gepida fejedelmi lelet az 1889. évi I. apahidai síregyüttes[4] volt. Önmagában véve is rejtélyes, unikum-számba menő tárgyak gyűjteménye, csüngőihez, különösen aranylemez díszítményeihez eladdig sehol nem akadt párhuzam. Az apahidai sírleletből feltáruló különös és sajátos gepidai ötvösművészet arra figyelmeztetett: nagy merészség lenne a mojgrádi leletek hitelességében csupán Apahidára hivatkozva kételkedni. A mojgrádi csatok s egyéb tárgyak formája, díszítése csak egy fokkal (igaz, jókora fokkal) volt szokatlanabb, mint az apahidai unikumoké *(1. ábra)*.

Az 1970-es évek elején azonban két gyors egymásutánban előkerült és közzétett gepida fejedelmi lelet valósággal knock out-olta a mojgrádi leleteket. Először a szamosfalvi kincs (1970)[5] arany csatjaival, gyűrűivel, gyöngyeivel, karpereceivel, díszes koronggcsüngőjével, röviddel később (1972) pedig a II. apahidai királysír.[6]

A két új, kétségtelen hitelű nagy aranylelet szorosan kapcsolódott *egymáshoz is és az apahidai I. királysírhoz is.* Megsokszorozták a gepida királyi ötvösműhelyből származó alkotások számát (az I.

1. ábra. A mojgrádi kines hamis népvándorláskori aranyai. Fettich Nándor nyomán
Abb. 1. Die gefälschte völkerwanderungszeitliche Goldgegenstände des Schatzes von Moigrad. Nach N. Fettich

apahidai sírból ismert 19 aranytárgy a két új lelettel 200-ra szaporodott!) s egyben az egész műhelykört a korabeli európai csúcsra emlelték. Ugyanakkor az Apahida–Szamosfalva leletcsoportból egyetlen tárgy sem került elő, amely akár távolról is emlékeztetett volna a „mojgrádi" leletekre. Amikor a Szamosfalva–Apahida II. publikáció közös különnyomata[7] széles körben elterjedt (1973), merőben új helyzet állott elő a mojgrádi úgynevezett népvándorláskori leletek megítélésében. Ennek következménye volt, hogy Mojgrád eltűnt könyvem térképéről, nemcsak onnan, hanem a hunkori és gepida régészetből is. A leendő „10 kötetes" Magyarország története első kötete számára írott munkámban[8] már nem szerepel sem a Mojgrád név sem a mojgrádi lelet. Az önhibámon kívül nyomtatásban végül is csak 1984 végén megjelent munka[9] ismeretét természetesen nem kérhetem számon egy 1983-ban lezárt kézirattól, szövegem és térképem azonban igazolja, hogy a „mojgrádi" népvándorláskori lelettel már 1971/72-ben sem számoltam.

Tudományos munkákban haladéktalanul levonta a következtetést a román kutatás is. Sever Dumitraşcunak a bihari tóti kincsről írott monográfiájában (1973) hiába keresnénk a közeli Moigrad nevét, holott a kincs kapcsán a könyv összefoglalja és újraközli a Románia területén előkerült 4–5. századi aranyleleteket.[10] Nem szerepel a lelet és a Moigrad név a korszakról 1975-ben kiadott angol nyelvű gyűjteményes kötetben, sem R. Harhoiu-nak az Erdély 5. századi viszonyait összefoglaló részében, sem pedig K. Horedtnek a gepida régészetet összefoglaló tanulmányában.[11] Annál bővebben foglalkoznak mindketten a szilágysomlyói, szamosfalvi kincsekkel és az apahidai sírleletekkel. Egy évvel később (1976) a pietroasai kincs kapcsán R. Harhoiu valamennyi romániai 5. századi lelettel foglalkozik, katalógusában azonban ezúttal is hiába keresnénk a Moigrad nevet.[12] Magától értetődően ugyanez a sokatmondó hallgatás jellemzi az imént említett tanulmány kibővített angol nyelvű változatát (1977).[13] – Jegyezzük meg a dátumot, az 1977-es esztendő a mojgrádi lelettel kapcsolatban – átmenetileg – „fordulat" lesz.

A mojgrádi „népvándorláskori" leletekről nem kellett megírni, hogy hamisak, ezt már majd minden kutató tudta vagy sejtette. Makkay János a mai napig valami hivatalos és hatásos deklarációt vár, holott ennél sokkal többet jelentett, hogy Mojgrádról nem beszélt többé az értő kutatás. 1973-ban adta ki a kitűnő J. Tejral azt a könyvét,[14] amely a Dunavidék 5. századi leleteinek példás összefoglalását tartalmazza. Sok leletet közöl, sok térképpel, Mojgrádot azonban nem találjuk benne. 1975-ben látott napvilágot V. Bierbrauer nagy monográfiája, amely nemcsak Itália 5–6. századi nagy kincseit és sírleleteit tette közzé, hanem gyakorlatilag újraközli – nagyon is újraközli! – az itáliai leletek dalmáciai és Duna-vidéki „Hinterlandját" is, – a Mojgrád nevet ebben a vaskos kötetben sem látjuk viszont.[15] Még negatív értelemben sem: minek valamiről beszélni, ami nem létezik. Az utóbbi munkához kapcsolódva közölte Z. Vinski Jugoszlávia „osztrogót" korszakának (beleértve a gepida leleteket is egészen a Bánságig) leleteit. Anyagában számos olyan csat és más díszítmény fordul elő, amely kitűnően kapcsolódik az Apahida–Szamosfalva körhöz, de semmiféle kapcsolatot nem mutat az ún. „mojgrádi" leletekkel, – nem is szól hát róluk.[16]

Folytathatnám a mindennél többet mondó hallgatólagos kritikák felsorolását, de nem érdemes. Elég lesz két újabb nagy európai gyűjteményes munkát említenem. Az egyik német alapossággal és térképek hosszú-hosszú sorozatával újraközli a Meroving-kori Európa valamennyi 5–7. századi kardját, kard töredékét, kard tartozékát. Mindent megtalálunk benne, csak a mojgrádi kardfüggesztő-fület és kardgomb gyűrűdíszt keressük hiába.[17]

Valósággal döntő ellenbizonyíték a svéd Birgit Arrhenius hallgatása. A szerzőnő két évtizeden át kutatta az európai 5–7. századi rekeszes ötvösművek rekesztechnikáját és ékköveit. Alkalma volt valamennyi leletet személyesen megvizsgálni s az ékkő berakások anyagát, formáját, technikáját modern módszerekkel elemezni. Módja és lehetősége volt Kolozsvárt illetve Bukarestben a számára fontos valamennyi vizsgálatot elvégezni az apahidai I. és II. sírlelet és a pietroasai kincs rekeszein. Eltekintett azonban a moigradi leletek vizsgálatától, könyvében a név sincs megemlítve.[18]

1977-ben, 1980-ban és 1982-ben módom volt eredetiben látni a mojgrádi leletekből mindazon rézkori és „népvándorláskori" aranyakat, amelyek ki vannak állítva a bukaresti Történeti Múzeum kincstárában. A népvándorláskori tárgyakról sejteni lehetett, hogy hamisítványok, kivált az ugyanott kiállított apahidai és szamosfalvi igazi gepida leletekkel összehasonlítva. Az igazi gepida fejedelmi leletek időközben tovább szaporodtak. Előbukkant a III. apahidai királysírnak az első kettőn túltevő díszcsatja.[19] A Tolna-megyei Németkér lelőhellyel közzétett 5. századi arany-lelet töredékről kiderült, hogy valójában a Szabolcs-megyei Orosról származik.[20] Többízben közzétették a verseci Milleker-múzeum Palánkon talált arany dísztagját, az apahidai műhely vagy korszak kitűnő alkotását.[21] Sikerült fényképet szerezni a nagyváradi gepida fejedelmi temetőből Marc Rosenberg gyűjteményébe jutott rekeszdíszes aranyakról.[22] Mindezek kitűnően kapcsolódtak egymáshoz s végleg kirekesztették a gepida ötvösségből a „mojgrádi" leleteket.

Már a 70-es évek elején nyilvánvaló volt azonban, hogy a romániai kutatásban létezik egy másik vonal is, amelynek lelet és a lelőhely fontos. Ez a vonal a mojgrádi népvándorláskori leletek értékelésében szigorúan tartotta magát, mondjuk így: Fettich Nándor 1953. évi eredményeihez. 1971-ben kiállították a szigonyt, a kisebbik aranycsatot és három arany karperecet Londonban „from the grave of a Gepid

prince". „It was found in 1912 at Moigrad, district of Sáláj. It dates from the 5th–6th centuries". A bibliográfiai hivatkozás Fettich monográfiája.[23] Ugyanez a kiállítás került a bukaresti Történeti Múzeum kincstárába, s áll ma is, katalógusok, képeskönyvek ebben a formában népszerűsítik.[24] Amikor az 1971. januárjában megnyitott első változatot 1970-ben előkészítették, a mojgrádi népvándorláskori leletek megítélésében még valószínűleg ugyanaz a bizonytalanság uralkodott, mint nálunk. Egyéb híján elfogadták Fettich megállapításait, ám nagyon óvatosan, mint a szűkkörű válogatás tükrözi. Az, hogy ez az alaptézis mindmáig nem változott (igaz: a kiállított mojgrádi népvándorláskori leletek száma sem!), az Kurt Horedt fellépésének köszönhető.

Horedt célul tűzte ki, hogy a mojgrádi népvándorláskori leletek valódiságát igazolja. Elsősorban a „népvándorláskoriakat", a rézkori kincsről – mint arról a megelőző tanulmányban szó esett – akár szívesen meg is feledkezne.[25]

Megjegyzem még, hogy maga Horedt soha nem tanulmányozta a mojgrádi leleteket, kiinduló alapja Fettich monográfiája.

Az A. = rézkori lelet ismertetése után, amelybe mellesleg az arany karpereceket is beosztja s ezzel a bukaresti kincstárban kiállított 5 „népvándorláskori" mojgrádi leletből egycsapásra hármat „szanál", következik a B. lelet. Amely szerinte egy „hun sírlelet". Mégpedig a létező legigazibb.

A hun lelet legfontosabb darabja a tőr vagy kardfüggesztő. Nyilván Fettich nyomán (Horedt M. Ebertet és J. Wernert emlegeti) hangsúlyozza a függesztő-fül mintázatának azonosságát (mustergleiche Entsprechung) a tamáni tőrfüggesztővel, a tárgyak korát Werner keltezéséhez igazítva. Észreveszi, hogy a mojgrádi függesztőfül jobbra fordul, „balkezes számára". Ennél azonban jobb magyarázatot talál. László Gyulának abból a megfigyeléséből kiindulva, hogy a honfoglaló magyarok [NB 500 évvel később!] a sírban néha megfordítják a fegyverek helyzetét, úgy véli, hogy a darab eleve a temetés számára, halotti kardnak készült (Totengerät für die Bestattung). Értsd: olyan kardnak vagy tőrnek, amelyet eleve fordítva kívántak a sírba helyezni. S mivel ezt a ravasz hun trükköt egy hamisító mégsem 'alálhatta ki, készen kapjuk a lelet eredetiségének végítéletét: „Es liegt also kein Anlaß vor, die Echtheit des Stückes anzuzweifeln"[26]

Ezt a minden ízében „eredeti" hun kardot immáron csak fel kellett szerelni. Ezt a szerző az iménti magas nívón oldja meg. Természetesen ugyanarról a kardról származtatja az egymásba fonódó karikákat mintázó arany gyűrűdíszt. A szerző ugyan bevallja, hogy a hunkorból még hasonlót sem ismer (nem is ismerhet, hiszen ezek a gyűrűdíszek csak a hunkor vége után jó évszázaddal tűnnek fel először), ám a kérdést könnyen áthidalja. Ha a kard keletről származik – s ebben a fentiek után ki kételkedhet? – akkor nyilván a hunoktól származik montírozása és díszítése is. Ha pedig mindez keletről és a hunoktól ered, akkor természetesen korábban fellép Mojgrádon, mint nyugaton.[27]

Ide sorolja végül a poliéder foglalatos gyöngyöt is, amelyből „Große polyedrische Schwertperle" lesz, amely „als magischer Schwertanhänger diente, ein Beleg für die Echtheit des Fundes" – teszi hozzá – hiszen 1912-ben még senki nem ismerhette J. Werner ezzel kapcsolatos elméletét.[28] Azt persze nem vizsgálja, hogy a mintegy 50 db hun és hunkori kard fityegő gomb között egyetlen hasonló sincs, számára ismét az „elv" a lényeg, egy hamisító 1912-ben mit sem tudhatott „mágikus" kardfüggesztőkről, tehát mind a „kardgyöngy", mind pedig az egész „kard" igazi, valódi, összetartozó.

A továbbiakban is retteg a gondolattól, hogy valaki hamisítványnak nézze ezeket a leleteket. Pedig (láttuk) senki nem írt ilyesmit.

A nagy övcsaton, igaz, ami igaz, szokatlanok a cellák. De hát ettől még nem hamis, hiszen az 5. századból nagyon sok csat változatot ismerünk, sajátos pl. a regölyi is. A kis csat gyakori hunkori forma. Igaz, vese alakú cellái szokatlanok, de ez esetben éppen ez szól eredetiségük mellett – fordítja visszájára az eddigi gondolatmenetet.[29]

Végezetül a kardhoz sorol néhány bordázott aranylemezt is, ezek a markolatot borították volna. S ekkor rádöbben, hogy valami baj van, hiszen a hun díszkardot (Prunkschwert) csupa gyűrött, törött, szakadt darabból sikerült összehoznia. Megszületik a salamoni ítélet: a töredékek egy életben viselt és használt kard részei, csupán a balkezes függesztőfül szól Totenwaffe mellett . . . (?).[30]

A továbbiakban minden összejön a leletben, ami egy hun nagyúr temetkezéséhez szükségeltetik. Felfedezi a nyeregkápa szalagalakú szegélyét, a halotti korona töredékét, a reflexíj íves szalagdíszítését, a hun madárszimbolikát s mindezek csúcsaként az ázsiai úrnak okvetlenül járó Életfát vagy Halottfát (Totenbaum/Lebensbaum), ami nem egyéb, mint a méternyi hosszú aranyszigony.[31]

Mindez olyan gyermeteg, hogy régészeti proszeminárium dolgozatnak se lenne elfogadható. Nagynagy liberalizmus kellett hozzá, hogy ezek az ötletek komoly helyen napvilágot láthattak. Bízom benne, hogy mindezt maga a szerző sem vette komolyan, hiszen a mojgrádi hun fejedelmi sír ötlete nem tudományos meggondolásból született. Az elméletnek az a lényege, hogy az Észak-Moldvából kiinduló hunok (Conceşti sírlelet) nem hatoltak be a román síkságra, hanem ugyanazon az úton törtek be Észak-Erdélybe, amelyen 1241-ben Kadan, Batu alvezére. Ez pedig a Radnai-hágó lenne. (Amelynek használatára az I. évezredben a legcsekélyebb bizonyíték sincs). Alighogy beértek a hunok Erdélybe, a tartomány északi peremét pásztázva máris kifelé haladtak belőle. Vonulásukat a mojgrádi fejedelmi sír és a szilágysomlyói kincs jelzi. S onnan már nyílegyenes út vezet Szeged-Nagyszéksósig . . . Erről legyen elég ennyi.

Úgy vélem, Makkay János nem vette észre, miről van itt szó. Komoly tudományos eredményként kezeli Horedt dolgozatát, kivált mivel a jól képzett szász régész szívesen megszabadult volna a Porolissum-Mojgrád lelőhelyet feleslegesen terhelni látszó rézkori aranyaktól.

Horedt a Radnai-hágón át Erdélybe hatoló 4. század végi (!) hun vezérhez köti végső konklúziójában az általa összeválogatott mojgrádi leleteket. Mindez hihetetlennek tűnik. Nem valószínű, hogy ne tudná: a kardgomb-gyűrű késői 6, 7. századi típusú, a poliédergyöngy késői 5. századi női ékszer töredéke és így tovább. „Elméletének" tehát alighanem tudományon kívüli mozgatói voltak. Amivel Makkay János szenvedélyes bírálatát kivívta, az viszont egyáltalán nem az ő vétke. Az aranyszigony, a „Trident" már 1971-ben mint a mojgrádi lelet népvándorláskori részének fődarabja volt kiállítva Londonban. Természetesen Fettich nyomán, aki az arany szigonyt a népvándorláskori „fejedelem számára készült jelképes tárgynak"[32] határozta meg. Horedt ehhez csak saját ötletét tette hozzá, szerinte a szigony Életfa lenne.

A mojgrádi szigony egyébként soha nem volt a pietroasai nagy kincs tárlójában kiállítva. Makkay János ezzel kapcsolatos ironikus megjegyzései[33] megalapozatlanok s csak arra jók, hogy egyéb állításait is kétségbe lehessen vonni. A pietroasai kincs a 17. vitrinben van, míg a „mojgrádi népvándorláskori aranyak" az 1889. évi I. apahidai sír válogatott leleteivel, a völci lelettel, a cilnăui hun aranycsatokkal és a buhăeni hun diadémával együtt a 15. vitrinben találhatók.[34]

Horedt dolgozata után a mojgrádi „Prunkgrab" meglehetősen kelletlenül beépült Románia 400–450. közé keltezhető aranyleletei közé. R. Harhoiu a korszak kitűnő specialistája márcsak udvariasságból sem tudott egy ideig mást tenni,[35] kivált K. Horedt jelenlétében, aki a „Schamanengrab aus Moigrad"-dal kapcsolatos egyre fantáziadúsabb új téziseit egy konferencián tálalta fel. Horedt ez alkalommal már arra helyezte a hangsúlyt, hogy Concești és Moigrad azon hunokkal kapcsolatba hozható fejedelmi leleteknek a képviselői „die sonst in Siebenbürgen und in der Moldau fehlen".[36] – Horedt Münchenbe költözése (1981) után Harhoiu korábbi látszólagos engedékenységét drasztikusan visszavonja: „Es bleibt fragwürdig, ob der *mit modernen Fälschungen durchtränkte Schatzfund von Moigrad*, Jud. Sălăj, etwas mit den Hunnen zu tun haben könnte".[37] Vagyis a Horedt-féle hun „sámánsír" létezését elsőnek vonta kétségbe.

Jó okkal, hiszen – láthattuk – a mojgrádi „népvándorláskori" leletek hitele oly annyira megrendült a 70-es években, hogy az egyetlen önkéntes „hivő", K. Horedt már alig volt képes egyébre, mint vad ötletekkel megpróbálni menteni a menthetőt. Történt ez pedig azon esztendőkben, amikor a mojgrádi „népvándorláskori" aranyak hitelességének minden korábbinál szenvedélyesebb védelmezője akadt, Makkay János személyében. Makkay – előző dolgozatunkban ismertetett: Mojgrád = Tiszaszőlős elméletének talán legfontosabb kellékei (vagy ahogyan az elmélet megalkotója szeretné: bizonyítékai) a mojgrádi „népvándorláskori" aranyak, hiszen nélkülük Tariczky Ede „arany mellvértes lovagját" semmilyen formában nem lehet megjeleníteni. Az elmélet számára létkérdés, hogy a mojgrádi = tiszaszőlősi népvándorláskori aranyak hitelessége minden vitán felül álljon, mivel nélkülük az egész elmélet – a rézkori aranyakra épített is – összeomlik.

Mert azt ugyan elméletileg ki lehet jelenteni: „semmi kétség, hogy csakis sírmellékletekről lehet szó a népvándorláskori aranyak esetében!",[38] ezt azonban Tiszaszőlős viszonylatában csak Tariczky nem létező aranyaival lehetne alátámasztani. A mojgrádi aranyak attól ugyanis még nem válnak automatikusan hitelessé, hogy tiszaszőlősinek kereszteljük át őket.

Jól látja ezt Makkay János is, aki – szemmel láthatólag – nem nagyon bízik Horedt hervatag érveiben, – a mojgrádi leletek zömének Horedt vélekedésénél sokkal későbbi korával, a sír(ok) nem hun etnikumával, a leletek kétneműségével nagyon is tisztában van. Sürgősen segítséget-támogatást várna a népvándorlás kori kutatás oldaláról. Az elmúlt 15 év szakirodalmában azonban a jelen dolgozatot bevezető szerencsétlen mondaton és Horedt találgatásain kívül nem talált ügye számára támogatást, – fentebb kifejtettem miért nem. Szívesen vett hát minden megnyilvánulást, köztük Nicolae Vlassa alább idézendő töprengéseit.

Egyetlen egy támogatást kapott ugyan, de abban nem volt köszönet. A Mojgrád = Tiszaszőlős elmélet még csak a levegőben terjengett, amikor követőre talált Kiss Attila személyében. Kiss Makkay elméletének ismeretében és azt (előlegben s látatlanban) teljes mértékben elfogadva, kíváncsi volt rá, hogyan fogadják a „hiteles" Tiszaszőlős lelőhelyre áthelyezett mojgrádi aranyakat nagy anyagismerettel bíró német szakemberek. Az 1982-ben a mainzi Römisch-Germanisches Zentralmuseumban tartott házi kollokviumon[39] azonban visszájára sült el a fegyver, éppen az ellenkezőt eredményezte, mint amit Kiss várt tőle: kétségbe vonták a mojgrádi népvándorláskori leletek valódiságát!

Ez hát a Makkay Jánostól várva-várt „deklaráció", amivel Makkay felettébb elégedetlen. Azzal vág vissza, hogy a német kutatók kifogásai csupán „technikai jellegűek", amelyek azt feszegetik, hogy a darabok valamely része „nem úgy készült, ahogy annak készülnie kellett volna". Csakhogy ez abban a múzeumban, amely dúsgazdag eredeti népvándorláskori kincsein túl a világ legnagyobb népvándorláskori másolat-gyűjteményével rendelkezik, nagyon is súlyos érv. A múzeum laboratóriuma világhírű, a mi bonyolult népvándorláskori leleteinket is gyakran restaurália, – ha technikáról beszélnek, tudják mit beszélnek. Nem lehet s nem szabad azzal sem érvelni,

hogy „a kincs eredetiségében is kételkedő szakemberek saját maguk soha nem vizsgálták meg eredetiben a darabokat",[40] hiszen Makkay Jánosnak bárkinél jobban tudnia kell, hogy mit követel. Ha majd neki sikerül „eredetiben megvizsgálni" a mojgrádi rézkori aranyakat, akkor állhat elő hasonló kívánalommal a népvándorláskoriakat illetően . . .

Egyébként alább látjuk majd (sajnos, csak egy rövid jegyzőkönyvi kivonat nyomán), hogy amit a mainzi szakemberek észrevételeztek, az lényegében „ül".

Mielőtt rátérnék a mainzi szakemberek vizsgálataira s a magam részletes kiegészítő megjegyzéseire, már csak egy valami van hátra. Meg kell vizsgálnunk annak a kutatónak az érveit, aki eredetiben és részletesen tanulmányozta az összes mojgrádi aranyat s aki a „népvándorláskori" darabokat feltétlenül hitelesnek tartotta. A személyiség roppant súlyos, Fettich Nándort a 30-as évek közepétől Európa, ha úgy tetszik a világ legjelentősebb népvándorlás kor szakértőjének tartották – s jó ideig, joggal. 1923 és 1946 között ő kezelte kontinensünk talán legnagyobb, de mindenesetre legsokoldalúbb népvándorláskori gyűjteményét, anyagismerete előtt mindenki meghajolt. Kérdés azonban, hogy nagy súlyú véleménye mindenkor megalapozott volt-e, s ha netán sikeres, okvetlenül megbízható-e?

Ma már világosan látjuk, hogy Fettich Nándornak, mint minden nagy kutatónak „korszakai" voltak. A mojgrádi lelettel akkor szembesült, amikor a csúcson már régen túljutott, amikor elméleti megfontolások vagy éppen a rosszul ideologizált gyakorlat elindította azon az úton, amely végül is régészeti leletek elhibázott interpretációján és keltezésén át vad feltevésekbe való hitbe hajszolta.

Kronológiai érzékének különös fellazulása „A népi és kulturális kontinuitás a Kárpát-medencében" címen megjelentetett kiadványban érzékelhető először pregnánsan, – éppen a mojgrádi leletek kapcsán. A mojgrádi „leletegyüttest" Fettich a 4. században „megújuló" dák fémművesség alkotásaként interpretálta.[41] Ősi elemek és előképek késői „felújítása" – szerinte – a rézkori nagy aranylemez csüngő, a bronzkorig visszanyúló elemeket továbbörökítő „dák művészet" alkotásainak véli a rézkori madár illetve rája-alakú lemezékszereket is, vagyis ma már abszolút hitelesnek számító rézkori aranyékszereket jó 3000 évvel későbbi munkákként tárgyalt.[42]

Két évvel később a minden ízében jellegzetesen 5. századi gyulavári germán lemezfibulákat, ezüstcsatot vezeti le „egy helyben élő, állandó őslakosság" szellemi kincseiből, miközben ugyanott azt a meglepő nézetét fejti ki, hogy a honfoglaló magyar művészet viszont az „V. századi nyugati gót művészeti kultúrában"[43] gyökerezik.

Mindezek azonban legfeljebb csodabogarak, különös elméletek voltak. A kutatást megzavaró komoly veszedelmet jelentett viszont a „késői hun" fémművesség „történetéről" megjelentetett vaskos opusa. Ebben technikai ismérvek (pl. az ékszerek fehér vagy barnás paszta és ragasztó kitöltése) és fogások (granulák, poncok) már elsődlegesek a leletek kronológiai sőt etnikus értelmezésében. Ötvösfogások révén kapcsolja egybe az 5. századi bakodpusztai, a 7. századi zalesjei és a 10/11. századi darufalvi leletet, az utóbbit a Martinovka-kultúrába tartozó 6. századi hun fejedelemnői temetkezésnek deklarálva.[44]

A Hampeltől helyesen a 10/11. századra keltezett[45] darufalvi kincs 11. századi keltezését hiába próbálta Török Gyula (hiteles 11. századi halimbai sírlelet segítségével!) megvédeni,[46] a tekintélyelv erősebbnek bizonyult: a darufalvi kincs több, mint egy évtizeden át „késői hun sírleletként" tündökölt a szakirodalomban,[47] technikai vizsgálatára[48] is ebben a minőségben került sor.

Végül szinte ágyúval kellett lőni verébre s a darufalvi kincs valamennyi darabját részletesen újra feldolgozni ahhoz, hogy az 1907. évi eredeti keltezés helyessége visszaálljon. E munka során teljes komolysággal kellett tárgyalni, hogy a 11. századi darufalvi nyakperec nem a 4. századi szilágysomlyói eskügyűrű „késői hun" másolata.[49]

Az elmondottak technikai és elméleti alapokon megrendült kronológiai érzékről tanúskodnak, ami azonban mégsem azonos a hamisítványok és eredeti leletek összetévesztésével. Márpedig a hamisítványok leleplezését segítő érzékére és tudására Fettich különösen büszke volt, mint alább majd ő maga mondja el. A 20-as, 30-as években valóban remekelt a hamisítványok leleplezésében, a 40-es évek elején azonban, úgy látszik nemcsak kronológiai érzéke mondta fel a szolgálatot.

Sajátos, de hamisítványok leleplezésére az a régész a legkevésbé alkalmas, aki maga is művész, esetünkben ötvös. Márpedig Fettich kiváló ötvös volt, a 40-es évektől pedig jobban izgatta az ötvösség, mint a régészet.[50] Az ötvös a készüléstechnikát vizsgálja, vagyis egy másik ötvös kezemunkáját, fogásait, szerszámnyomait. S ha az a másik ötvös – tegyük fel: egy ügyes hamisító – elég képzett és furfangos, akkor kész a baj: a jó technikai és egyéb fogások elhomályosítják az összbenyomást, az ötvös-régész tehát mindenki másnál nagyobbat tévedhet. Erre, az európai hírre vagy hírhedtségre jutott példát éppen Fettich Nándor szolgáltatta.

1937-ben a morvaországi Kralová-ról (németül „Königsberg") származónak mondott sas alakú rekeszdíszes fibulát vásárolt a nürnbergi Germanisches Nationalmuseum. A „közvetítő" egy müncheni régiségkereskedő volt. A mesteri rekeszművel és pompás ékkövekkel borított fibula eredetiségét Hans Zeiss müncheni professzor kitűnő régészeti érvekkel megtámadta, többek között azzal érvelt, hogy ilyen fibula nem kerülhetett elő Morvaországból. Zeiss érvei nyomán a régiségkereskedő ellen bírósági eljárás indult, amelynek során heves vita tört ki a fibula eredeti vagy hamis volta mellett

érvelő nagynevű professzorok és szakértők között. A vitának 1941. július 23-án nem kisebb hatalom, mint a Nemzetiszocialista Párt pártkancelláriája vetett véget, – elvégre egy kiemelkedő politikai jelentőségű *germán* ékszerről volt szó. Nagyhírű szakértőket hívtak meg (és rendeltek oda) a sasfibula megvizsgálására és nyilatkozattételre. A továbbra sem csillapodó vitát Fettich Nándor minden részletre kiterjedő technikai elemzése (Fettich szétszedte a fibulát) döntötte el.[51] A tökéletes korabeli technikára és saját nagy gyakorlatára hivatkozva kinyilvánította, hogy a sasfibula „minden kétségen kívül eredeti".[52]

A jegyzőkönyv kivonat szerint Fettich vizsgálatai valóban minden részletre kiterjedtek, a kopásra, szennyeződésre, patinára, a kövekre, a technikai megoldás fogásaira. Mindezek alapján kategorikusan kizárta még a gondolatát is, hogy hamisító művéről lenne szó. Véleményét 4 régészprofesszor egészítette ki saját technikai és stíluskritikai adalékaival, közöttük olyan, aki Fettichre hivatkozva sürgősen visszavonta korábbi „téves" nézetét. Ez a bécsi Eduard Beninger volt, aki 1938 elején még hamisítványnak tartotta a fibulát egy nagyon fontos észrevétel alapján, a fibula kapcsolószerkezete ugyanis teljesen elhibázottra sikerült, egyetlen más sasfibulán sem fordult elő hasonló. Beninger akkor megjegyezte, hogy a fibula alkotója a rokon példányoknak csak az előlapját láthatta, a kiállított tárgyaknak valóban nem látható a hátlapja. Most nem beszélt erről. A nácik főrégésze az erdélyi szász Hans Reinerth diadallal jelentette be az egyik „legszebb és legértékesebb 5. századi keleti-germán munka" eredetiségét, – a kételkedő Zeiss és Stokar professzorokat nyugdíjazták.

Az ügynek immáron csak egy szépséghibája van. 1949-ben a rendőrség rábukkant a müncheni Luitpold Pirzl műhelyére. Pirzlről kiderült, hogy az 1938-ban vád alá helyezett müncheni régiségkereskedőnek dolgozott, anélkül, hogy tudta volna milyen célból készülnek az ötvösművek, egyszerűen teljesítette a rendeléseket. Legalábbis ezzel védekezett. Pirzlnél előkerültek a „königsbergi" sasfibula 1937-ben készült műhelyfelvételei, köztük olyanok, amelyek a fibulát még kövek nélkül ábrázolják. Megtalálták egy csomó más „népvándorlás kori" hamisítvány tervrajzát is.[53]

Amikor G. Lill végre igazságot szolgáltatott az időközben elhunyt Hans Zeiss professzornak, nem hallgathatta el, hogy a hamisítvány eredetisége mellett Fettich érvelt a legerősebben.[54]

Lill leleplezése csak 1952-ben látott napvilágot s 1953-ban vált ismertté Magyarországon. Fettich 1951-ben lezárt és 1953-ban megjelentetett Mojgrád-publikációja idején még nem tudhatott róla. Mással ugyanis aligha magyarázható, hosszas dicsekedése arról, hogy „Mauthner hamisítványai behálózták egész Európa múzeumait. E hamisítványokat nagy múzeumok is megvásárolták", kivéve a Magyar Nemzeti Múzeumot, ahol Mauthner neki „egyetlen hamisítványt sem tudott eladni" mivel „senki annyi hamisítványát nem leplezte le – itthon és külföldön – mint én."[55] Bölcsebb lett volna hallgatni.

A fentiek után nem hiszem, hogy Fettich Mojgrád-publikációját természettudományos igazságként kellene kezelni. Nem szentségtörés, hanem sürgős feladat a mojgrádi „népvándorláskori aranyak" vizsgálata. Sajnálhatjuk, hogy e feladatot előbb ismerték fel Mainzban, mint Budapesten vagy Bukarestben.

Makkay János „Mojgrád = Tiszaszőlős" elméletét a nyugati szakvilág fontos központjában a mainzi Römisch-Germanisches Zentralmuseumban a Magyar Nemzeti Múzeum régésze Kiss Attila kísérelte meg elfogadtatni, – mindenesetre előbb (1982), mielőtt maga az elmélet megalkotója kirukkolt volna vele.[56]

Kiss a kétely halvány árnyéka nélkül, teljes mértékben elfogadja, hogy a mojgrádi népvándorláskori aranyak a tiszaszőlősi „arany mellvértes lovassírból" (Reitergrab mit Goldharnisch) származnak, s ezzel eredetiségük, hitelességük problémáját megoldottnak tekinti. Ugyanakkor a maga részéről is hozzátesz a hitelesség „bizonyítékaihoz" egy megfigyelést, amelylyel – akarva-akaratlan – újabb adalékkal szolgál ahhoz a megállapításhoz, hogy a mojgrádi népvándorláskori leletek hamisítványok. Megfigyeléséhez jó fénykép *(2. ábra)* segítségével jutott, amelyen olyan részletek is kivehetők, amelyek Fettich publikációjában nem láthatók, – amint azt maga Fettich is elpanaszolta.

2. ábra. Ugyanaz a jobb felvételen. Archívfotó
Abb. 2. Dieselbe auf einer besseren Aufnahme. Archivfoto

Kiss „döntő bizonyítéka" az eredetiség mellett az lenne, hogy a nagy aranycsat négyzet alakú szorítólemezének középső nyolcszögletes ékkövére koncentrikus körök, az ugyanezzel a kővel együtt belső, kisebb négyzetet alkotó háromszög alakú sarokkövekre pedig kör-körök vannak körzővel bevésve. „Ugyanilyen" díszítések vannak ugyanis az 1837-ben felbukkant, de csak 1842-ben múzeumba jutott és a szakkörök előtt 1868-ig ismeretlen híres petrossai (Pietroasa) kincs ékkövein. Vagyis „az 1839. évi tiszaszőlős sír" csatját olyan – eddig a kutatás előtt nem ismert – motívumok díszítik, amelyek eredetiségéhez sőt elsőségéhez nem férhet szó, – hiszen a tiszaszőlősi lelet gyakorlatilag korábbi, mint a petrossai. Még akkor sem kételkedhetünk, fejtegeti tovább Kiss, ha a „mojgrádi kincs" 1912. évi felbukkanásából indulunk ki. Nem, mivel az 1967-ben talált, 1970-ben közzétett regölyi sírlelet egyik fibuláján a mojgrádi kisebb, kerek szorítólemezes aranycsat sajátos vese-alakú ékköveinek a formai párja fordul elő, mégpedig ugyanolyan koncentrikus kör díszítéssel, mint amilyen a mojgrádi nagyobb csat ismertetett sarok ékkövein látható, – vagyis a vitathatatlan hitelű regölyi fibula egycsapásra mindkét mojgrádi/tiszaszőlősi aranycsat eredetiségét igazolja. Mégpedig egy olyan apró technikai részlet illetve díszítmény segítségével, amelyet eddig senki nem vett észre, lévén, hogy a publikációban nem látható. Nem tudni mit válaszolt a meglepőnek tűnő „bizonyítékra" a mainzi szakkollokvium, így magam próbálok válaszolni rá.

A hamisítók soha nem hagyatkoznak csupán fantáziájukra vagy saját ötleteikre, ha így tennének, aligha tudnák készítményeiket évezredes régiségként eladni. A petrossai ékkövek eredetiségéhez valóban nem fér kétség. Ám a petrossai lelet 1867 után végigvándorolta Európát, kiállították Párizsban, Londonban, Bécsben, ahol mindenütt fényképek készültek róla. A feldolgozást előkészítendő maga Alexander Odobesco is fényképsorozatot készíttetett a kincs tárgyairól. Ezeket szanaszét küldte, így a Magyar Tudományos Akadémia is kapott tőle 1868-ban 13 nagy fényképet.[57] Vagyis a kincs már publikációja előtt meglehetősen jólismert volt. Csakhamar a kutatás rendelkezésére állt a román nyelvű publikáció (1882) majd pár évvel később a múltszázad legmonumentálisabb népvándorláskori monográfiája, amely francia nyelven mai hazánk több könyvtárában is fellelhető.[58] A több részletben közzétett francia nyelvű munkának már 1889. évi első füzetében megtalálható a 26. lapon az a 9. ábra, amely a kincs ékszereinek rekeszeiben előforduló valamennyi ékkövet csoportosítja. *Ezt a mintakönyvet használta a hamisító.*

Többszörös koncentrikus körből álló díszítés a 18. század végétől máig talált 4–7. századi rekeszes ötvösművek ékkövein egyedül Petrossán fordul elő, – ott is csak hármas (három körből álló) koncentrikus karika.[59] A petrossai karikák arányosak, egyenlő távolságban követik egymást, a középső kör mindig kisméretű. Ezeket az ismérveket tévesztette el a mojgrádi csat hamisítója, aki az ékkövekre „céltáblát" csiszolt: középső szokatlanul nagy körrel, amelyet sűrűn három kör vesz körül. Vagyis négy koncentrikus kört alkalmazott, de nem ókori megfogalmazásban.

Abban Kissnek tökéletesen igaza van, hogy a két-két kettős koncentrikus karikával díszített vese-alakú ékkövek azonosak vagy közeli rokonok Petrossán és Regölyben. E két lelet eredetiségéhez soha nem fért szó, aminthogy a Nemzeti Múzeum RN 24, 1889. számú ismeretlen lelőhelyű hunkori aranycsatjához[60] sem, amelynek vese-alakú kőbetétjét szintén kettős koncentrikus kör díszíti. Vese-alakú kövekből azonban antik ötvös soha nem alkotott négylevelű lóhere motívumot, meg a „mojgrádi" ilyenformán „komponált" vese-alakú ékköveken nincs is koncentrikus kör díszítés. Aminthogy ismeretlenek a mojgrádi nagy csat sarokrekeszeibe komponált ékkőformákon is, márcsak azért is, mivel ilyen alakú ékkövek sehol nincsenek.[61] Vagyis a hamisító kétszeresen elárulta magát, olyasmin is alkalmazott koncentrikus kördíszítést, ami nem létezik, s ugyanakkor nem alkalmazott azon az ékkőformán, amelyen hiteles leletek tanúsága szerint gyakran előfordulhat. – Ennyit a „döntő bizonyítékról".

A mainzi megbeszélésen K. Weidemann és H.W. Böhme a következőkkel érvelt a mojgrádi népvándorláskori leletek eredetisége s főleg összetartozása ellen:

1. A P-alakú, rekeszdíszes, kard vagy tőr hüvelyre szerelhető függesztő fület alkotója fordítva készítette el. Jelen formájában csak egy jobboldalon viselt kardon szerepelhetne, ami tudvalevőleg nincs.

2. A kerek csatról lemaradt a hátlemez, pontosabban az az alaplap, amelyre a hunkori csatok szögecscsel fel vannak erősítve.

3. A sokszögű gyöngyszerű díszítményen az almandin berakásokat ölelő cellákat nem utólag forrasztották fel, hanem a foglalattal együtt préselték, – ez példátlan a korabeli ötvösgyakorlatban.

4. A nagy aranycsatnak nincs valódi csatkarikája, a meglévő egy gyakorlatilag semmire sem használható, rekeszdíszes, laposaljú karika imitáció. Vagyis a csat használhatatlan.

5. Ugyanennek a csatnak a rekeszei, cellafalai szokatlan, egyedi megoldásúak. Látszik, hogy tervszerűen előre csiszolt almandinokhoz igazodnak. Maguk az almandinok laposak, holott a hasonló csatokon domborodó ékkövek fordulnak elő.

Az ékszerek nem egykorúak. A P-alakú függesztő és a kerek csat az 5. század közepéig terjedő stílusban készült, míg az arany kardmarkolat-gyűrű legkorábban 520-tól léphet fel. A tárgyak tehát nem származhatnak egy sírból.

Weidemann és Böhme észrevételei kevés kivétellel jól „ülnek", a kivételek nyilván annak tudhatók be, hogy maguk is csak fényképen vagy dián tanulmányozhatták a leleteket, s nem is hosszú ideig. Időrendi megjegyzésükkel vitatkozni lehet, hiszen

Kiss a 6. század első felére tette a „tiszaszőlősi" sírleletet, márpedig egy későbbi sírban korábbi tárgyak – elméletileg – mindenkor előfordulhatnak. Tanácsos lesz ezért alaposabban, részleteiben is megvizsgálni a mojgrádi aranyakat.[62]

A P-ALAKÚ FÜGGESZTŐFÜL

Fettich Nándor azt hangsúlyozta, hogy „ugyanolyan", mint a Taman-félszigetről származó kardfüggesztő.[63] A Taman-i fül korát és stílusát azonban nagynevű feldolgozója az antik és a Karoling korszak és stílus *közé* helyezte, az akkor ismert párhuzamok alapján az 5–7. századra. Valójában egyetlen jó párhuzamot talált hozzá, Castel Trosino langobard temetőjének arany tőrhüvelyét a 7. századból.[64]

A Taman-i rekeszdíszes fülből először Fettich csinált hunkori (vagyis 454/55. előtti) hun kardfüggesztőt,[65] tőle veszi át ezt a meghatározást és korai keltezést J. Werner.[66] Mindketten a Kaspi-tó keleti partvidékén a Borovoe-tónál talált Ščućego-i sírlelet (1928) rekeszdíszes P-alakú tőr függesztőfülével támogatták meg elgondolásukat és keltezésüket, a ščucegoi sírt „Attila-kori" hun fejedelmi temetkezésnek vélve. Vélekedésüket széles körben elfogadták.

A Fettich–Werner féle meghatározásban először a nemrég elhunyt szovjet népvándorlás kor kutató A. K. Ambroz kezdett kételkedni. Ambroz a borovoe-ščučego-i P-függesztőt avar és késői steppei párhuzamok alapján a 7. századra keltezte,[67] s keltezési javaslatához 6–7. századi formában utolsó művéig[68] ragaszkodott. Neki lett igaza.

Az időközben heves viták kereszttüzébe került borovoe-ščučego-i leletről (t. i. hogy hunkori vagy sokkal későbbi) váratlanul japán kutatók mondták ki a megfellebbezhetetlen végső ítéletet. A dél-koreai Kerim-ro temető 520–600 közé keltezhető 14. sírjában megtalálták a borovoe-ščučego-i tőr szerkezeti testvérpéldányát, mi több: éppen a koreai lelet segítségével sikerült egyértelműen rekonstruálniuk a borovoe-ščučegoi tőrt. Az utóbbiból ugyanis csak az eredeti tőrmagról lefeszegetett különféle díszítmények kerültek múzeumba, ezek logikai sorrendje és szerepe a kerim-ro-i tőr nélkül soha nem lett volna tisztázható. A két tőr egykorúsága immáron nem lehet kétséges: 6. század első fele. A tőrtípus 7. századi utóéletét ragyogóan kinyomozták, míg korábbi „előéletére" eddig mi sem utal.[69]

Borovoe-Ščučego és Kerim-ro összefüggése koránt sem véletlen vagy egyedi. A dél-koreai tőr rekeszdíszítései meglepően rokonok az ukrajnai glodosy/grodsy kincs vagy sírlelet rekesz díszítményeivel, nem véletlen hát, hogy a 7. századra keltezett glodosy leletben P-függesztővel ellátott tőrhüvely díszek is előfordulnak.[70]

Az új leletek és kutatások a P-alakú kard és tőr függesztő fülekről bebizonyították azt, amit a magyarországi avar leletekből már addig is a bizonyosság nagy fokán sejtettünk: csak 567 után és az avarokkal jelennek meg Közép-Európában.[71] Ugyanakkor szilárd (beépített) rekeszdíszes változatban csak keletről, a Kaukázus előteréből és a Kaspi-tó vidékéről ismertek. A keleti leletek valószínűleg néhány évtizeddel korábbiak, mint az avarok, márcsak azért is, mivel az avar mozgalommal szilárd rekeszekkel díszített fülek már nem jutnak el a Kárpát-medencébe. – Mindent összevetve a „mojgrádi hun-gepida" kard/tőr függesztő a levegőbe került, unokák előtti nagyapává vált.

Abban Fettichnek igaza volt, hogy a mojgrádi kardfüggesztő nem egyedi alkotás, készítője valóban a berlini Királyi Múzeum „Tamán félszigetről" származó példányát vette alapul, – ez a kardfüggesztő a század eleje óta állandóan ki volt állítva. Vitrinben, üveg alatt, ahol hátul s körül nem volt látható, illetve jól látható.

Az utánzásakor szándékosan alkalmazott kis változtatások a melléfogások sorozatai. A P-alakú függesztők kivétel nélkül egy D-alakú szabályos felső részből állnak, amelyhez rövid szár kapcsolódik. Fejlődésük során profiljuk egyre lekerekítettebbé válik, már a borovoe-ščučego-i S-alakú ívben megy át a P-szárba, pontosan ugyanúgy, ahogyan az egyre rövidülő szárú avar kardfüggesztő füleken is tapasztalható. Az utánzó viszont a „mojgrádi" fülnek felül hegyesszögű, legnagyobb kiöblösödésétől pedig szinte vissza felé ívelődő P-fejet csinált s ezáltal a P-szárát megnyújtotta, kihangsúlyozta. Ezzel előállt egy olyan függesztő forma, amelynek nincs párja Eurázsiában. Méretére nézve sincs. Az alapul vett 6 cm hosszú tamani fül remekül megfelel a borovoe-ščučego-i függesztő fül 5,9 cm-es hosszának, az avar P-függesztők 5–6 cm-es átlaghosszának, míg a „mojgrádi", a P-szár esetlen megnyújtása következtében, egyedülálló méretűre, 7,2 cm-esre növekedett. – Holott még a „fejedelmi" méretű glodosy P-függesztők is csak 6,5 cm-esek.

Elhibázott a felület utánzása is. A tamani rekeszek emberien ötletszerűek, a „mojgrádiak" katonásan merevek. Míg a tamáni (és borovoei) rekeszekből az ékkőlapok mintegy fele kihullott, a másolónak nem volt szíve hiányosat készíteni, a függesztőfül valamennyi kőberakása szilárdan a helyén ül. A középső nagy kő a tamánin karneol, az utánzaton vörös gránát (vagy üveg?), – az utóbbit a hamisító olyan otrombán szerelte be (Fettich: „nagyon primitív módon"), ahogyan népvándorláskori ötvös soha nem dolgozott, az aranylemez foglalat ugyanis nem takarhajtja az ékkövet! Eltévesztette a másoló (nyilván szándékosan) az egész függesztőt körben keretező illetve a belső rekeszeket kettéosztó gömböcsök arányát és méretét: egy nagyobb méretű ékességen nagyobb méretű gömböcsöket várnánk, holott a „mojgrádiak" jóval kisebbek, mint a tamániak. A két darab felületes összehasonlítása után is bajos hát egyetérteni Fettich kategorikus véleményével, amely szerint a tamáni függesztő „a legkisebb részletekig megegyezik a mojgrádi példánnyal", mi több: „a

két darab ugyanabban a műhelyben, ugyanazon kéz által készült".[72]

A „mojgrádi" P-függesztővel nem az a legnagyobb baj, amit a német szakemberek kifogásoltak, hogy t. i. csak fordítva lehet felszerelni (vagyis tükörképe a tamáninak!), hanem az, hogy *egyáltalán nem lehet felszerelni.* A hamisító ugyanis belül üres, hátul nyitott doboz-fedélnek képezte ki a függesztőt, oldalaira, az oldalsó, lehajló szegélylemezre – a tamáni előkép nyomán, mint vélte! – körös-körül kis karikákból álló díszítő sort forrasztott. Ezzel tévedett legnagyobbat, nyilván azért, mivel a tamáni függesztő úgy volt kiállítva, hogy belső hosszanti oldala (éle) nem látszott. A hamisító a mojgrádi függesztőnek erre a belső, hosszanti oldalára is lemezt valamint kördíszítést helyezett, holott a függesztőfülek ezen az oldalon általában nyitottak és mindig díszítetlenek, mivel itt erősítik őket a hüvelyhez. Természetesen díszítetlen a tamáni is, sőt a törésnyomok nyilvánvalóan mutatják, hogy a fül itt más tárgyhoz volt szerelve. A borovoe-ščučego-i fül hosszanti oldalán a keretezés egyáltalán nem folytatódik, csúnya törésfelülete[73] pedig pontosan olyan felerősítésről árulkodik, mint a tamánié. Egy másik korai tamáni kardon a P-alakú függesztő nem is különálló darab, hanem egybe van építve a kardhüvelyre szerelt mandzsettával.[74]

A tamáni rekeszes függesztőfület a perem belső oldalának alsó és felső széléhez erősített nitekkel szögezték a hüvelypánthoz. Vagyis felülről és alulról, – a szögecsek ma is megvannak. A „mojgrádit" nem harántoldalán, de még hátulról sem lehet semmihez erősíteni, a P-szár legalsó rekesze alól kiinduló egyetlen szögecs jó centiméterre a levegőbe nyúlik (mintha a függesztő hátulról lett volna valamiféle alapra erősítve), a többi – nem létező – szögecsnek csak hűlt helyét imitálta az alkotó a hátlap nélküli dobozbelsőben az előlap hátoldalán. Számomra teljesen érthetetlen, hogy ezeket az „ordító" különbségeket miért nem vette észre Fettich. Csak az lehet a magyarázat, hogy amikor a „mojgrádi" függesztőt leírta, akkor a háború miatt a tamáni példány már nem volt hozzáférhető. Az egyetlen korábban közzétett fényképen nem látszik a hosszanti oldal, ám Ebert gondos leírása nem hagy kétséget afelől, hogyan néz ki ezen az oldalon.[75] Leírását nyilván nem tanulmányozta Fettich, a mai jó publikációkat pedig már nem érte meg.

A „mojgrádi" P-alakú függesztő tehát durva és ostoba hamisítvány, amely a berlini múzeum Tamánfélszigetről származó 6–7. századi függesztőfüle nyomán készült.[75a] *(3. ábra).*

A KEREK SZORÍTÓ-TAGOS KIS ARANYCSAT

A csat a hunkorban széles körben elterjedt csattípus utánérzése akar lenni. Csakhogy míg a Kárpát-medencéből 1912. előtt mindössze 5 db különböző hunkori aranycsat volt közzétéve (azok is rajzban),[76] addig ma 41 példányt ismerünk.[77] Az utóbbiakkal minden lényeges ismertetőjegyükre nézve megegyezik a Lengyel-síkságtól az Uralig és Kaukázusig mára megismert 17 db ugyanilyen korú és típusú aranycsat és a 6–8 Nyugat-Európába elvetődött példány is. Elmondható, hogy a mintegy 70 hunkori aranycsat (öv, kardszíj és csizmaszíj csatok) kivétel nélkül rokona egymásnak s egyben kitűnő előzményei a hunkor utáni fejedelmi divatban továbbélő európai csat-típusoknak (Tournai, Flonheim, Rüdern, Blučina, Apahida I–III. sír).[78] Az egyetlen, amely egyik előzményhez vagy változathoz sem kapcsolódik a „mojgrádi".

Nyilvánvalóan hamisítvány, amely azonban csak lazán követi a század elején még alig ismert előképeket. Mára kiderült, nem egyéb, mint a rokonleletek nem ismerésén alapuló egyéni ötlet.

A német kutatók helyesen figyelték meg a technikai hibát. Kétségtelen, hogy a hamisító a rekeszdíszes csattestet körülvevő szögecsekkel nem tudott mit kezdeni. A három szögecs a valódi hun aranycsatok túlnyomó többségén fülecs-szerűen kialakított nyúlványokba illesztve kapcsolódik a felső lemezhez. Innen gyakran arany csövecskében halad a csattest alsó lemezéig, vagyis a felső rekeszlemezt úgy erősítik az alsó alaplemezhez, hogy a kettő együtt kis körülszegecselt kerek vagy ovális dobozszerűséget alkot.[79] A hun csatok más, egyszerűbb – többnyire későbbi – csoportjánál a rekesz felső, szegély-lemezéből haladnak a szögecsek az alsó lemez felé.[80] Harmadik megoldás nincs, – csak „Mojgrádon". Itt a három szögecs semmilyen formában nem kötődik a rekesz-dobozhoz, mind a három az alsó lemezbe (ami tehát a német kutatók véleményével szemben, létezik!) van beerősítve. A rekesz-dobozt a félig ráhajtott, sőt rákalapált szögfejek fogják körbe, vagyis durván a doboz felső lemezére hajtották őket. Ennek következtében a rekeszdíszes felső lemezt a három szögecsnél megsértették, meggyűrték. Így hunkori ötvös nem dolgozott, a csat az első használat után széthullt volna.

A csattest formája még csak nem is emlékeztet a sok-sok 4–6. századi csatéra, rekeszdíszítése: négylevelű lóhere a hamisító egyéni ötlete. Kombinációjára 4 db petrossai vese-alakú követ vett alapul.[81] Otromba tévedés volt azonban a vese alakú rekeszekbe domború almadinokat alkalmazni, a valódi hun kerekcsatokon domború ékkő legfeljebb másodlagosan fordul elő.

A NÉGYSZÖGLETES SZORÍTÓLEMEZES ÖVCSAT

A valóság néha rácáfol a formális logikára, a német kutatók egyik kritikai megjegyzése elsietett volt. A késői 5. és 6. századból szép számmal ismerünk ugyanis olyan csatokat, amelyeknek a karika-része alul lapos,[82] van ilyen a gepida apahidai II. királysírban[83] is. Díszcsatok esetében az sem ritka, ha a csat-

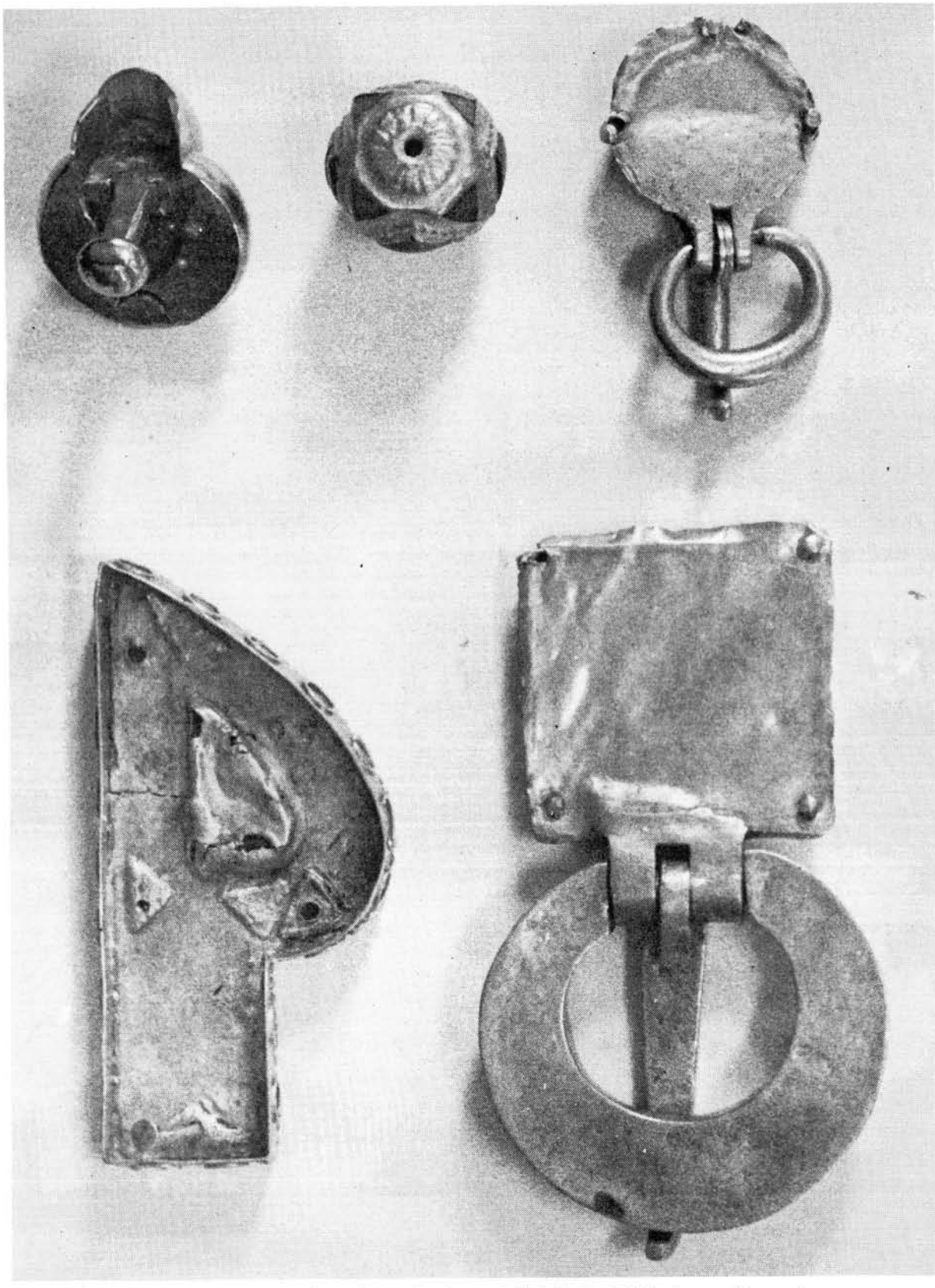

3. ábra. A mojgrádi népvándorláskori stílusú aranyak hátlapja. Fettich Nándor nyomán, nagyítva.
Abb. 3. Rückseite der Goldschmucke in völkerwanderungszeitlichem Stil von Moigrad. Nach N. Fettich, vergrössert.

karika (legyen az valóban karika vagy akár négyszögletes alakú) teljes felületét rekeszek borítják.[84]

A technikai részleteknél sokkal feltűnőbb az aránytévesztés. Nem ismerünk olyan övcsatot, kivált szögletes szorítólemezzel, amelyen a csatkarika nagyobb lenne, mint a felerősítő lemez. A csattestnél nagyobb csatkarika a hunkori kard- és csizmaszíj csatokon általános, csakhogy az utóbbi rendeltetésű – az imént tárgyalt – mojgrádi csaton ez nincs így, éppenséggel szokatlanul picinyre sikerült a csatkarikája. Ami onnan hiányzik, azt a „művész" az övcsaton vélte pótolhatónak s ezzel máris leleplezte önmagát.

Csatunk középső nyolcágú csillagdíszítése nonsens ebben a korban,[85] a többi rekesz és a kompozíció lehetetlen voltát pedig már a német kutatók hangsúlyozták. Annyit mégis érdemes megjegyezni, hogy a rekeszek a szilágysomlyói II. kincs korongfibulájának felső lemezén, a hög-i kardgombon, esetleg a Childerich-kard tokszáján előforduló különféle minták sajátos összeszerkesztései.[86]

Nagyméretű, szögletes szorítólemezes övcsatból 1912. előtt kevés volt publikálva, kivált rekeszdíszesből. Mára egyedül Itáliából és a hozzá kapcsolódó dunai területekről 46 négyzetes testű övcsatot közöltek, számuk azonban még ennél is nagyobb. A „mojgrádi" csatnak még távoli rokona sincs köztük,[87] ezért ügyetlen hamisítványnál nem tekinthető egyébnek.

A POLIÉDER FOGLALATOS DÍSZGOMB

Előképeinek száma már a század elején szinte végtelen volt, a poliéder gombok vagy gömbök fülbevaló díszként vagy tűfejként általánosan elterjedtek az 5–6. században. Példányunkkal kapcsolatban a feltűnő jelenségek: 1. alkotója túlméretezte (ezt is!), ilyen nagyméretű fülbevaló gombok még a 6. századi előkelők viseletében sincsenek, 2. túlságosan legömbölyítette, vagyis éppen a lényeget – a poliéder formát – szorította háttérbe, 3. a német kutatók jól megfigyelték a technikai balfogást, a rekeszeket a mester együtt préselte a foglalattal. Az utóbbira – aligha véletlenül – az elöljáróban már tárgyalt Pirzl-féle hamisítványok közt van „párhuzam".[88] Magát a díszítményt könnyű volt utánozni, a szöglyukat keretező ferde vonalakból képzett préselt rozetta dísz azonban felettébb idegen a korszakban, hasonló díszítményen nem találtam párját.

A MARKOLATGOMB GYŰRŰDÍSZE

Fettich gondos leírása és a különböző hátoldali felvételek segítségével lehet vizsgálni. Mindenekelőtt: „Mojgrád" vagy „Tiszaszőlős" lelőhelye még az esetben is kizárható lenne, ha a darab netán valódi lenne. Gyűrűs markolatgombos kard (Ringknaufschwert) ugyanis nemhogy a Kárpát-medencében, de távolabbi körzetében sem fordul elő, ami fontos figyelmeztetés, hogy hamisítója nem az egykori K. und K. monarchiában tevékenykedett. Olyan kardok, amelyeken markolatgombot díszítő gyűrű ékítmények vannak Közép-Itáliában (másféle gyűrűk!), a Duna forrásvidékén, a Rajna mindkét partján egészen a Szajnáig, Délkelet-Angliában és Skandináviában ismertek. Koruk a 6–7. század, zömmel 600 körül.[89]

A fent vázolt elterjedést zavaró kivétel eddig nincs. Ami a Kárpát-medence közel két évszázados régészeti múltjának ismeretében, eleve elgondolkoztató kell, hogy legyen. Meglepetések azonban érhetik a kutatást.

Ezúttal mégsem kell meglepetéstől tartani. Nem vitás, hogy hamisítványról van szó, mégcsak nem is ügyes hamisítványról. Leleplezése azonban csak az 1912. óta előkerült, gondosan publikált több tucatnyi valódi Ringknauf ismeretében vált lehetővé, háromnegyed évszázaddal ezelőtt, kellő összehasonlító anyag híján, még aligha lehetett volna vállalkozni rá.

Ma már megállapítható, hogy a hamisító ezúttal is vitrinüvegen keresztül vagy fénykép nyomán dolgozott, s azt is tudni lehet, mit próbált lemásolni.

A 6–7. századi kettős lemezzel összekombinált sajátos markolatgombok felső lemezének egyik végét díszítő, egymásba fonott álkarikákból álló igazi kardgyűrűk kétfélék: vagy a belül üres alsó karika is kerekded, tehát igazi karika, s így támaszkodik az alatta lévő lapra (Nocera Umbra,[90] Krefeld-Gellep[91] stb.), vagy az alsó karika már eleve „álkarika", alul nyitott, félbevágott, hogy még jobban simuljon az alátéthez. Az utóbbiak feltűnően ritkák (1912-ben még egy sem volt ismert!); közös jellemzőjük, hogy belül üreges öntvények, tehát csak peremük támaszkodik az alátét lemezhez (Valsgärde 7,[92] Niederstotzingen 9,[93] Sutton Hoo, pajzsdísz[94]).

Nyilvánvaló, hogy a hamisító csak kardra szerelt gyűrűt láthatott, tehát a technikai részletekkel nem volt tisztában. Emiatt – na meg azért, hogy az arany jó súlyos legyen – az egész díszítményt egybeöntötte, az öntéskor az alsó gyűrű alját zárt, lapos fenekűnek alakította ki, – ehhez még hasonló megoldás sincs. Mivel a gyűrűdísz belsejét nem ismerhette, a valódi gyűrűkbe mindenkor utólag beforrasztott vagy becsapolt rögzítő szögecset is egybeöntötte a karikadísszel. A szögecs és a karika találkozásánál nyelvalakú öntési mélyedés maradt. Ennek sem logikája, sem szerepe, sem párja nincs *(4. ábra)*.

Nagyon tévedett a hamisító, amikor a díszgyűrűt ép, különálló darabként bocsátotta áruba, nyilván úgy vélte hogy ezek könnyedén levehetők vagy éppen letörnek. Valójában a gyűrűk, hacsak nem mállékony bronz vagy ezüstlemezre voltak erősítve s maguk is nem bronzból vagy ezüstből készültek, nem képesek épségben elválni a markolatgombtól. Az arany díszgyűrű ugyan lefeszíthető, de akkor az alsó nitfej okvetlenül letörik avagy a díszgyűrű belsejéből kiválik a szög, tehát az egész szög kitörik. A szög a nitfejjel együtt bajosan törhet le, mivel a nit-

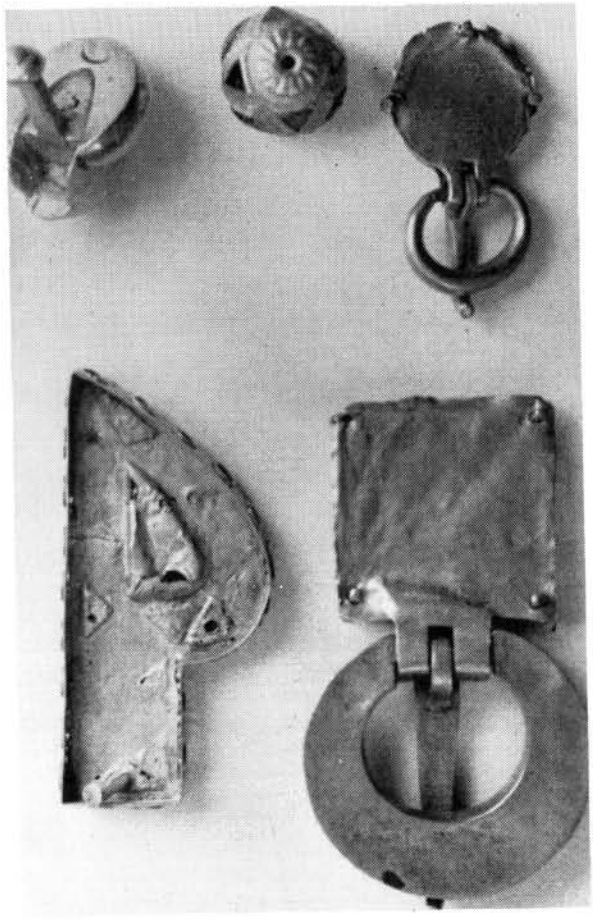

4. ábra. Ugyanazok más felvételen 1 : 1 méretben. Archívfotó
Abb. 4. Dieselbe auf einem anderen Foto, Grösse 1 : 1. Archivfoto

fej révén sokkal erősebben kapcsolódik az alsó lemezhez, mint a szögecs magához a díszgyűrűhöz!

A gyűrűk felerősítés módjával sem volt tisztában a hamisító. A szögecset túlságosan belesüllyesztette az öntvénybe s emiatt az túl rövidre sikerült (1,7 cm-re a 2–2,5 sőt 3 cm helyett). Csak egy mindmáig ismeretlen kardgomb-típushoz volna kapcsolható. Ráadásul maga a szögecs is rossz helyre került, nem az alsó korong vagy karika közepébe, hanem belső szélére, – itt a díszítményt soha nem szokták a markolatgombhoz erősíteni.

Egyedül arra ügyelt hamisítónk, hogy a gyűrű „kopott" legyen,[95] sőt egy helyen kis sérülésről is gondoskodott. Ezzel leplezte le magát végérvényesen, a sérülést ugyanis oda imitálta, ahol ezek a gyűrűdíszek szinte soha nem sérülhetnek meg, mert nem volt hogyan s miért megsérülniük, t. i. a markolatgombra ráhajló felső karika szélén. E téren az egyetlen kivétel az upplandi Väsby-ben talált kard gyűrűdísze, amelyen ugyanezen a helyen apró – jelentéktelen – műhelyhiba látható, a felső karika szélébe körülvágásakor kissé belenyírtak. Ezt a véletlen hibát komoly sérüléssé erősítette fel a hamisító, olyan mérvűvé, hogy az üreges lemezt (ha valóban az volna!) nem lehetne ráilleszteni a kardgombra. A század elejére már sokszor publikált svéd kardmarkolatgomb[96] és gyűrűdísze volt akkoriban a legkönnyebben elérhető előkép. Arról veszi át a hamisító a négyszögletes szögszárat (ilyen azóta sincs talán több!), onnan másolja a lencsealakú anyát (a nitfejet) csak éppen a szögecsvéget jobban visszakalapálta, mint a väsby-i szögecs mestere. A väsby-i gyűrűs kardgomb volt tehát a minta, amelyet kapzsi és gyatra módon lemásolva rossz égtájon adott el . . .

Az egységes kincsleletnek képzelt „mojgrádi" hun–gepida fejedelmi lelet, kivált az egyetlen sírleletként, hunkori vagy hunkor utáni gepida fejedelem temetkezési mellékleteiként tálalt „tiszaszőlősi" sírlelet öt megvizsgált tárgyának időrendi és művelődési helyzete a következő.

A hunkori férfi viselet kard vagy csizmaszíj csatjait szeretné utánozni a kisebb csat, jellegére nézve a 4. század végéről, az 5. század első feléből.

A népvándorláskori arisztokrata női viselet kelléke a poliéder gomb, jellegére nézve az 5. század középső harmadától a 6. szazad második feléig.

A keletigermán férfi viselet övcsatjait próbálja utánozni a nagy aranycsat, jellegénél fogva az 5. század végétől a 6. század középső harmadáig készült és viselt típusokat.

Kaspi–Kaukázus-vidéki heftalita–hun kardfüggesztőt másolna a függesztő-fül, jellegénél fogva a 6. század első két harmadából

Észak-európai északgermán kardok gyűrűdíszének tömör öntött utánzata, jellegénél fogva a 6. század végéről a 7. század elejéről.

Vagyis a „leletben" három évszázadból nyugat, dél és kelet férfi és női ékszertöredékei egyesülnek, zagyvább „együttes" már el sem képzelhető.

Kimondható tehát, hogy *a „mojgrádi" leletben szereplő mind az öt népvándorlás kori tárgy századeleji hamisítvány.* Semmiképpen nem Mauthner alkotásai, hanem az Osztrák–Magyar monarchián kívül tevékenykedő, az akkori Németországban, ott is valószínűleg Berlinben működő hamisító munkái. Mauthner valamilyen csere vagy megbízás útján jutott az öt aranyhoz, még az sem kizárt, hogy őt is becsapták velük. Hazai szerepe abban merült ki, hogy egy nemrég szerzett nagy erdélyi rézkori kincshez keverte az öt darabot s ezzel megváltoztatta az aranykincs jellegét.

Hogy Pósta Béla mit gondolt a leletről: nem tudjuk. Nincs azonban bizonyíték arra, hogy mindenestől népvándorláskorinak tartotta volna, – egy „évezredek óta" Erdélyben élő dinasztia hunkori gepida „leszármazottjának" birtokába pedig először Fettich Nándor juttatta.

A hamisítványokkal kapcsolatban hallatlanul fontos Kelemen Lajos visszaemlékezése. Ebből tudjuk, Mauthner egy bizonyos Wallerstein nevű kereskedőnek bevallotta, hogy „a mojgrádi leletbe belekevert öt darab aranyat" – „amelyeket Mauthner maga hamisított" fűzte hozzá Wallerstein. A ha-

misítványokat Wallerstein nyilván jól ismerte, Kelemen Lajos utóbb azonban már csak egyetlen egyre tudott visszaemlékezni, egy „kerekfejű ‚kalaptű'-szerű arany hamisítványra".[97] Bármily kevésnek látszik ez, mégis döntő. Fettich nem találta a kalaptűt a leletek között, mivel durva Mauthner-féle hamisítványnak vélte.[98] Makkay János most továbbépíti Fettich véleményét, szerinte a kerekfejű kalaptű szerű tárgyat Kolozsvárott még leltárba vették, de 1941-ben, amikor Fettich kereste, már hiányzott[99]...

Nem hiányzott, ma sem hiányzik. A múltszázadi-század eleji régiségtári naplóból és szakirodalomból százakra menő példát lehetne arra hozni, hogy a gömbölyűt „kereknek" nevezték. Egy korabeli ember számára a „kerekfejű" kalaptű, pontosabban: a gömbölyű kalaptűfej csak a poliéder gyöngy lehetett. Akkoriban százával-ezrével viseltek a hölgyek gömbfejű kalaptűket, s a tű nélküli gömbdísz a létező leglogikusabban kalaptűre emlékeztette a szemlélőt.

Az öt darab bevallott hamisítványból tehát az egyiket megtaláltuk, a poliéder-gombot. A gomb mintegy automatikusan magához vonzza a másik négy – biztosan „népvándorláskori" – aranyat s ezzel megkaptuk mind az öt hamisítványt, amelyről Wallerstein Kelemennek beszámolt. Természetesen nem Mauthner hamisította őket, ezt Wallerstein csak képzelte.

Mauthner saját hamisítványait, hamisításait Fettichnek sikerült kimutatnia. Fettich ezek közé számítja az öntött aranyrudat, a 204 db aranykarikát, a préselt korongalakú arany lemezt,[100] – ezekről nem szólt Mauthner Wallersteinnek vagy Wallerstein Kelemennek. Ide számítja még Fettich az arany kalapácsot is, amellyel kapcsolatban azonban részletes vizsgálatáig tanácsos lesz Makkay János óvását[101] elfogadni. Ha Makkay megérzése helyes, akkor az utóbbi természetesen a lelet rézkori alaprétegét gazdagítja. Patay véleménye nyomán kézenfekvőnek látszik a 4 karperecben is hamisítványt sejteni, kétségkívüli tény, hogy a szombathelyi és berlini (Museum für Völkerkunde) múzeumoknak[102] koravaskori aranylelet részeként adott el ugyanilyen alakú hamis karpereceket Mauthner.[103] A mojgrádi kincs többi aranyának nagyobb része valószínűleg eredeti rézkori, Makkay János nagy érdeme, hogy ezt először mondta ki.

A Fettichtől hamisítványnak ítélt darabok közül nemcsak a kalapácsot vélik rehabilitálhatónak, hanem meglepő módon az arany korong-medáliát is. A kísérlet a nemrég elhunyt neves kolozsvári ősrégész, Nicolae Vlassa nevéhez kapcsolódik. Vlassa a mojgrádi kincs népvándorláskori hitelének alátámasztására a létező legreménytelenebb utat választotta: megkísérelte az arany medalion eredetiségét bizonyítani. Véleményét – tudtommal – soha sehol nem írta le, eredményét Makkay János tolmácsolta: „Nicolae Vlassa alaposan megvizsgálta a korongot, és megállapította róla, hogy nem más, mint egy i. sz. 6. századi, bizánci ereklyetartó dobozka, úgynevezett bulla fedele, nagyon régi átalakítás nyomaival. Vlassa arra gondolt, hogy a népvándorlás kor barbár népeitől megszokott módon, új tulajdonosa egyszerű csecsebecsének használta az eredetileg vallásos tartalmú tárgyat".[104] – Eddig az idézet, amelynek valóságtartalmáért a nyomtatott szöveg közlője felel.

Az a két kutató, akinek szintén módja volt a 40-es években eredetiben megvizsgálni a füles-korongot egészen másként nyilatkozott. Patay „recens, talán múltszázadi figurális díszű aranyéremnek" írja s közli.[105] Fettich ugyan – nem egészen érthető módon – dühösen támadja Patay fenti véleményét, alaposan megvizsgálva a korong-csüngőt azonban pontosan ugyanazokat állapítja meg: „ércből való *pozitív* préselőmintán készült ... modern hamisítvány".[106] Tárgyilagosan mérlegelve a két véleményt megállapítható, hogy Fettiché ugyan részletesebb, de Patayé pontosabb. Fettich ugyanis úgy vélte, hogy a szóbanforgó darab is Mauthner féle hamisítvány (ez szerepel nála a harmadik helyen), holott *kiáltóan* 19. századi alkotásról van szó, amelyet Mauthnernek sikerült eladnia a többi arannyal együtt. A századunk elején született emberek gyakran nem érzékelték a múlt század végi–század eleji stílust, hiszen benne éltek. Ma, a 20. század végén már eltéveszthetetlen. A nagyszüleink–dédszüleink bonbonos dobozának fedelét idéző negédes domborművet csak a neolitikum szakembere nézhette 6. századi bizánci–ókeresztény ereklyetartó fedelének s véleményét csak egy másik neolit-kutató fogadhatta el mértékadónak.[107]

Különös, hogy Vlassa elméletének legcsattanósabb cáfolatát éppen Vlassanak köszönhetjük, sajnos ezúttal is az iménti másodlagos tolmácsolásban. Vlassa a mojgrádi aranyakon végzett anyagvizsgálatokról is tájékoztatta Makkay Jánost. Ezekből kiderül, hogy a mojgrádi biztosan őskori aranyak átlag 946 ezrelék tisztaságúak, sőt 976 ezrelék tisztaságúak is vannak köztük. „A másik fajtát a 833 ezrelékes tisztaságú aranytárgyak alkotják, és ezekben jelentős súlyszázaléknyi réz és ón mutatható ki. Ide tartoznak: a népvándorláskori öt tárgy, a késpenge formájú lapos darabok, a kis kalapács, az aranyrúd és végül a kerek díszített korong. Együtt pedig Vlassa szerint egy i. sz. 6. századi fejedelmi temetkezés mellékletei"[108] – Az idézetért, kivált az utolsó mondatáért, ismét a szöveg közlője felel.

A vizsgálatok ugyanis éppenséggel a Vlassa–Makkay elmélet ellen szólnak. Az 500 körül elrejtett szamosfalvi gepida aranykincs valamennyi aranya 958 ezrelék tisztaságúnak bizonyult.[109] Pontosan ugyanebből a 23–24 karátos keletrómai solidus-aranyból készültek az apahidai I–III. sír aranyékszerei. Az aranyfinomságot ugyanis a kor ötvösei általában nem változtatták meg, egyszerűen beolvasztották az alapanyagul szolgáló aranypénzeket. A rézzel és ónnal szennyezett aranyak önmagukban véve is modern nyersanyag mellett bizonyítanak, vagyis Fettich mellett. – Meg amellett is, amit ő nem vett észre.

A fentiekben – remélem – sikerült bizonyítanom, hogy a mojgrádi 4–5–6. századi hun–gepida stb. fejedelem nem létezik, soha nem is létezett. Következésképp a tiszaszőlősi sem ...

JEGYZETEK

1. MAKKAY János: A tiszaszőlősi kincs. Nyomozás egy rézkori fejedelem ügyében. (Bp., 1985) 62, hasonlóan 80–81. – Sajnos elkerülte figyelmét egy, az enyémnél öt évvel *későbbi* munka, v. ö. 32. j.
2. BÓNA István: A középkor hajnala. A gepidák és a langobardok a Kárpát-medencében. Hereditas (Bp., 1974) 26.
3. FETTICH Nándor: A szeged-nagyszéksósi hun fejedelmi sírlelet – La trouvaille de tombe princière hunnique a Szeged-Nagyszéksós, – a továbbiakban: Szeged-Nagyszéksós. Arch. Hung. 33. (Bp., 1953) „Az ún. mojgrádi lelet" c. fejezet, 56–64 = „La trouvaille dite de Mojgrad". 161–170.
4. FINÁLY Henrik: Az apahidai lelet. ArchÉrt. 9. (1889) 305–320. Uő: Der Goldfund von Apahida. Ungarische Revue (1890), HAMPEL J.: Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn. (Braunschweig, 1905) II. 39–43, III. 32–36. t.; FETTICH: Szeged-Nagyszéksós 43–45, 145–147. – Tehát *sírlelet* s nem „elrejtett káprázatos kincslelet" mint Makkay i. m. 81 népszerűsíti.
5. K. HOREDT–D. PROTASE: Ein völkerwanderungszeitlicher Schatzfund aus Cluj-Someşeni. Germania 48, (1970) 85–98. Uők, ua: Acta Musei Napocensis 7. (1970) 185–199.
6. K. HOREDT–D. PROTASE: Das zweite Fürstengrab von Apahida. Germania 50. (1972) 174–220. Uők ua: Acta Musei Napocensis 9. (1972) 163–177.
7. K. HOREDT–D. PROTASE: Neue völkerwanderungszeitliche Goldfunde des 5. Jahrhunderts aus Siebenbürgen (Berlin, 1972), – a továbbiakban: Neue Goldfunde.
8. A megvitatás céljából még 1971-ben 50 példányban sokszorosított kézirat sokfelé hozzáférhető volt, doktori értekezésként megvédett változata (1972) pedig a kijelölt könyvtárakban bárki számára elérhetővé vált.
9. A népvándorlás kor és a korai középkor története Magyarországon. Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. (Bp., 1984) 294–299.
10. S. DUMITRAŞCU: Tezaurul de la Tăuteni-Bihor. (Oradea, 1973).
11. Relations between the autochthonous population and the migratory populations. (Bucureşti, 1975) R. HARHOIU: 99–109, K. HOREDT, 111–122.
12. R. HARHOIU: Tezaurul de la Pietroasa în lumina noilor cercetări. In: Alexandru Odobesco, Opere IV. (Bucureşti, 1976) 1035–1036.
13. R. HARHOIU: The treasure from Pietroasa, Romania. BAR Suppl. Ser. 24. (1977).
14. J. TEJRAL: Mähren im 5. Jahrhundert. (Praha, 1973).
15. V. BIERBRAUER: Die ostgotischen Grab- und Schatzfunde in Italien. (Spoleto, 1975)
16. Z. VINSKI: Rani srednji vijek u Jugoslaviji od 400. do 800. godine. VAMZ 5, 1971, Uő: Archäologische Spuren ostgotischen Anwesenheit im heutigen Bereich Jugoslawiens. Problemi seobe naroda u karpatskoj kotlini – Probleme der Völkerwanderungszeit im Karpatenbecken. (Novi Sad, 1978)
17. W. MENGHIN: Das Schwert im Frühen Mittelalter. (Stuttgart, 1983)
18. B. ARRHENIUS: Merovingian Garnet Jewellery. (Stockholm, 1985)
19. St. MATEI: Al treilea mormînt princiar de la Apahida. Acta Musei Napocensis 19. (1982) 387–392.
20. BÓNA István: Római kor és a népvándorlás kora. Szabolcs-Szatmár megye műemlékei I. (Bp., 1986) 71.
21. J. KOVAĆEVIC in: Seoba naroda. (Zemun, 1962) 28–29, IV. t. 2. Z. VINSKI: Okov teodorikova vremeni s ostrava Sapaja na Dunava. Zbornik Narodnog Muzeja IV. (1964) 157–178. 1. kép 1–1a. Uő ugyanerről, mint 16. j. – Az egyetlen ránkmaradt korabeli jelentés szerint (MILLEKER Bódog: MKÉ 7, 1913, 164) azonban a szóbanforgó ékszer Palánkon került elő, a Duna szigetéről (Sapaja = Ó-Palánk) kivált a túlparti római Lederata erődről nincs szó. Vagyis az ékszert a Dunától északra, gepida területen találták. A sajátos „hegedű–hal" alakú rekeszes díszítménynek márcsak azért sem lehet köze a Dráva–Száva közti osztrogót uralomhoz, mivel ilyen osztrogót ékszert nem ismerünk. Hasonló – rejtélyes rendeltetésű – ékszerek *csak* az apahidai I. (FETTICH: Szeged-Nagyszéksós 21. t. 1–1a) és II. sírból (HOREDT–PROTASE: Neue Goldfunde 48. t. 3–5) jöttek eddig elő, tehát gepida eredetük nehezen vitatható.
22. BÓNA István: Daciatól Erdőelvéig. Erdély története I. (Bp, 1986) 153, 28. t. 5. Horedt Mojgrád elméletéről uo. 572.
23. Treasures from Romania. A special exhibition held at The British Museum. January–March 1971. (London, 1971) 93–94, Cat. No. 383–387 (*V. Teodorescu* szövege).
24. Geschichtsmuseum der Sozialitischen Republik Rumänien. Historischer Führer. (Bukarest, 1974) 130–131., Muzeul Naţional. Tezaurul istoric. Bucureşti (é. n.) 26–30, St. BURDA: Tezaure de aur din România. (Bucureşti, 1979) 8–10. Katalogus (63. oldal) 1. a–c, 1,35–36. kép.
25. K. HOREDT: Der Goldfund von Moigrad. Germania 55, 1977, 7–20. Uő, Tezaur de aur de la Moigrad. Pontica 10, 1977, 281–193. Feltűnő, hogy korábbi tudományos munkáiban Horedt milyen kínosan kerülte a mojgrádi leletekkel kapcsolatos állásfoglalást, a lelet éppúgy hiányzik a Zur Geschichte der Gepiden in Siebenbürgen c. munkából és katalógusából, mint a Das archäologische Fundgut Siebenbürgens von 450–650 u. Ztr". c. összefoglalásból, vagyis gyakorlatilag Erdély régészetéből. Mindkettő az Untersuchungen zur Frühgeschichte Siebenbürgens. (Bukarest, 1958) c. könyvében látott napvilágot.
26. HOREDT: Der Goldfund von Moigrad i. m. 11.
27. Uo 12.
28. Uo. 12. – Horedt „spata"-alkotó, mindent össze-vissza szedő „eklektikus" módszerét élesen bírálja postumus munkájában A. K. AMBROZ, SA 1986/4, 56–57, – Magát a függesztőt 6–7. századi típusúnak tartja (uo. 69).
29. HOREDT i. m. 13.
30. Uo.
31. Uo. 15–16.
32. FETTICH, Szeged-Nagyszéksós 62. – Fettich nyomán(?), Horedt „revíziójáról" értesülve(?), avagy csupán kéznél lévő térkitöltő ábraként(?) a kardfüggesztő fület és a nagy csatot „a mojgrádi hun fejedelmi leletből" közli *László Gyula:* Emlékezzünk régiekről. Móra (Bp., 1979) 89.
33. MAKKAY i. m. 65 (kétizben is!) és 82.
34. V. ö. a 24. j.-ben felsorolt munkákat.
35. R. HARHOIU: Das norddonauländische Gebiet im 5. Jahrhundert. in: Die Völker an der mittleren und unteren Donau im fünften und sechsten Jahrhundert. (Wien, 1980), 104, és lelőhely-jegyzék, 112. Nr. 53.
36. K. HOREDT: Wandervölker und Romanen im 5. bis 6. Jahrhundert in Siebenbürgen. Uo. 117–121. – kivált 118.
37. R. HARHOIU: Dacia 28, 1984, 113.
38. MAKKAY i. m. 80.
39. JRGZM 30, 1983, 534.

40. MAKKAY i. m. 82.
41. FETTICH Nándor: A népi és kulturális kontinuitás a Kárpát-medencében a régészeti adatok alapján. A Kis Akadémia Könyvtára 55. (Bp., 1943)
42. Erről PATAY Pál, ArchÉrt 1944–1945, 24–25.
43. FETTICH Nándor: Nyugati gót lelet Gyula határából. Magyar Múzeum 1945, 64–71, – kivált 68–71.
44. FETTICH Nándor: Régészeti tanulmányok a késői hun fémművesség történetéhez – Archäologische Studien zur Geschichte der späthunnischer Metallkunst. Arch. Hung. 31. (Bp, 1951) – V. ö. hozzá BÓNA, I.: Ein Vierteljahrhundert der Völkerwanderungszeitforschung in Ungarn (1945–1969). Acta ArchHung 23, (1971), 273 és jegyzetek.
45. HAMPEL József: Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről. (Bp., 1907) 225–227.
46. FoliaArch 6, (1954) 102 és 7–9 j.
47. V. ö. BÓNA mint 44. j. valamint a 49. jegyzetben említendő munka 153, 11. jegyzetét.
48. SZEGEDY, E.: ActaArchHung 12, (1960) 325–330.
49. BÓNA, I.: Der Silberschatz von Darufalva. ActaArchHung 16. (1964) 151–169.
50. FETTICH Nándor: Magyar stílus az iparművészetben I–III. (Bp., 1943–1945)
51. Stellungnahme des Reichsamtes für Vorgeschichte zur Adlerfibel von Königsberg. Mannus 33, 1941, 379–386, H. REINERTH bevezetőjével. A Fettichtől szétszedett fibula fényképei a 2 a–c. ábrán, N. FETTICH hozzászólása: 381–383
52. N. FETTICH u. o. 383. „Man könnte noch die Zahl der Merkmale der Echtheit vermehren, aber das Gesagte, zusammen mit der Entdeckung des Kreuzes in der Mitte, ist Beweisgrund genug, um *die Echtheit der Adlerfibel für jeden Beschauer außer Zweifel* zu stellen".
53. G. LILL: Die Adlerfibel von 1930 und andere Fälschungen aus einer Münchner Goldschmiedewerkstatt. Germania 28, 1944–1950 (1952) 54–62. az 5. táblán a sasfibula műhelyfotójával (1937)
54. Uo 57 és 9. j.
55. FETTICH, Szeged-Nagyszéksós 60–61, uo 166 „Il n'y a personne – ni ici ni a l'étranger – qui ait démasqué autant des ses falsifications que moi".
56. Mint 39. j.
57. RÓMER Flóris, ArchÉrt II. (1869) 99–100. – Jó lenne tudni hol lappanganak ezek a fényképek. Az 1875-ben ellopott, majd hiányosan, csonkán megkerült, később pedig valósággal újjárestaurált petrossai aranyak eredeti állapotát ugyanis ezek mutatnák. Ma – tudtommal – Bukarestben sincs belőlük. A nagy sasfibula 1868-ban a South Kensington Museumban készült fényképét sok tanulsággal közölte D. BROWN: The brooches in the Pietroasa treasure. Antiquity 46. (1972) 111–116, XXb tábla.
58. A. ODOBESCO: Teasurul de la Petrosa (Paris, 1882), A. ODOBESCO: La Trésor de Pétrossa. (Paris, 1889–1900). Új kiadása A. ODOBESCO: Opere IV. (Bucureşti, 1976)
59. B. ARRHENIUS: Merovingian Garnet Jewellery i. m. 48–53.
60. ALFÖLDI András, Leletek a hunkorszakból és etnikai szétválasztásuk – Funde aus der Hunnenzeit und ihre ethnische Sonderung. Arch. Hung. 9. (Bp., 1932) 87, 34. t. 16.
61. Egyetlen távoli rokona a Sčučego-Borovoe-i rekeszdíszes lemez 1928-ban került elő, minden oldalán lekerekített, művészien komponált és csiszolt kövekkel. I. P. ZASECKAJA, Zolotye ukrašenija gunnskoj épohi. (Leningrad, 1975) 44, No. 16 és színes fénykép. A bonyolult piros kövekből csak 2 db maradt meg a rekeszekben.
62. Abban a szerencsés helyzetben vagyok, hogy Fettich nagyon közepes színvonalú kliséi helyett a László Gyula (akkoriban kolozsvári) professzortól kapott, nagyított méretű előlap, kivált hátlap fényképekkel dolgozhattam, vagyis lényegesen jobb forrással, mint amilyen a kutatás rendelkezésére áll. Köszönet érte László Gyula professzornak!
63. FETTICH, Szeged-Nagyszéksós 62.
64. M. EBERT: Ein Dolchscheidefragment aus Südrussland. Opuscula archaeologica Oscari Montelio septuagennario dicata. (Holmiae [Stockholm], 1913) 271–279. A függesztőfül a II. Világháború óta a kölni Römisch-Germanisches Museumban tanulmányozható. V. ö. S. GOLLUB: Köln. Germanischer Golschmuck. (Köln, 1966) 6, 8. kép.
65. FETTICH, Szeged-Nagyszéksós 62–63.
66. J. WERNER: Beiträge zur Archäologie des Attila-Reiches. (München, 1956) 45, – bár némi gyanakvással, hogy netán későbbi, és 22. t. l.
67. A. K. AMBROZ: Problemy rannesrednevekovoj hronologii Vostočnoj Jevropy. SA 1971/3, 119–120. Nyomában BÁLINT, CS.: Vestiges archéologiques de l'époque tardiv des Sassanides et leurs relations avec les steppes. ActaArchHung 30. (1978) 180–181 már a 6. század elejére teszi a taman-i típusú függesztőfüleket (7. kép A. 4. – nála: „Dél-Oroszország").
68. A. K. AMBROZ in: Stepi Jevrazii v. épohu srednevekov'ja. (Moszkva 1981) 15–16, valamint 5. kép 15, 21, 24, 25, – valamennyi a 6–7. századból. – Kéziratom lezárása után derült ki, hogy mégsem az utolsó műve. Postumus írása: Kinžaly VI–VIII vv. s. dvumja vystupami na nožah – 6th to 8th Century Daggers with scabbard having two suspension fittings. SA 1986/4, 53–73 újratárgyalja a kérdést, s a következőkben tárgyalt Kerimro–Borovoe összefüggés nyomán diadallal nyugtázza győzelmét (67–69, 6–7. kép).
69. Wakou ANAZAWA–Junichi MANOME: Kobunka Danso 7. (1980) 245–278.
70. A. K. AMBROZ: Stepi Jevrazii i. mű és hely. Legjobb közlése: I. V. BONDAR: Drevnee zoloto – Orfévrerie ancienne. (Moszkva, 1975) oldal és tárgy számozás nélküli albumában.
71. BÓNA, I.: Studien zum frühawarischen Reitergrab von Szegvár. ActaArchHung 32, 1980, 40–41. Máig legjobb összeállításuk N. FETTICH, Garnitures de fourreaux de sabres du temps des avares en Hongrie. Aréthuse 1926/2. – ahol a „Tamani-típusú" kardfüggesztőket az avar függesztő-fülek előképeként tárgyalta (9. és 23. kép).
72. FETTICH, Szeged-Nagyszéksós 62.
73. Legjobb közlése és részletes leírása I. P. Zaseckája, Zolotye ukrašenija i. m. 50, No. 28 és színes fényképen is.
74. P. GOLLUB i. m. 6–7, 20. kép.
75. M. EBERT i. m. 274 világosan leírja, hogy a „Steg" a kerek díszekkel hiányzik a hosszanti oldalon, amelynek jól követhető törésnyomai mutatják, hogy itt más tárgyhoz kapcsolódott. Hasonlóan P. GOLLUB i. h. „An den Außenkanten des Beschlages setzt ein schmaler Blechstreifen mit aufgelöteten Ringen an" – ugyanez tehát nincs meg a belső – hosszanti – oldalon!

75a. Bár A. K. AMBROZ postumus munkájában nem vizsgálta a „Mojgrad" és „Taman" (mindkettő így szerepel) néven futó kardfüggesztők eredetiségét, csupán keltezésükkel foglalkozik, 2. ábráján 32 db P-függesztőt állított össze, – ez eddig a típus legnagyobb gyűjteménye. Az egyetlen balranéző, eltérő alakú és méretű köztük a 25. számú „mojgrádi" (SA 1986/4 54–55).

76. HAMPEL, J., Alterthümer i. m. II. 48–49 és 718. kép, III. 41. t. 8=51. t. 4; 41. t. 9; 42. t. 2, 4; 43. t.3
77. ALFÖLDI, Leletek a hunkorszakból i. m. 62–63, 18. kép, 86–88, 34. t. 1–16. – A Kárpát-medence szóbanforgó 41 ilyen csatjából az egyetlen brassói/ kronstadti kivételével valamennyit bemutatom A hu nok és nagykirályaik (Corvina, 1987) c. könyvemben.
78. A felsorolt csatokhoz v. ö. összefoglalóan J. WERNER, Zu den donauländischen Beziehungen des alamannischen Gräberfeldes . . . in Basel. Helvetia Antiqua. Festschrift für Emil Vogt. (Zürich, 1966) 283–292. 2–3. kép.
79. Pl. ALFÖLDI i. m. 34. t. 5,7–11.
80. Pl. ALFÖLDI i. m. 34. t. 6,14.
81. Minden valószínűség szerint A. ODOBESCO: Le trésor de Pétrossa 29, Fig. 9. (= Opere 108, Fig. 9.) j. és m. jelzéssel összeállított köveit vette alapul, az előzőből a vese alakú köveket, az utóbbiból a kompozíciót, amelyről azt vélhette, hogy antik. Holott Odobesco rajzolójának játékos összeállításai. Egyébként vese alakú rekeszekbe komponált és 7 vese alakú kővel díszített gyűrűt ismerünk az 1904. évi kercsi ásatásokból, – ezek 1905. évi előzetes publikációját azonban aligha ismerhette a hamisító. Viszont a kercsi gyűrű megzavarta Zaseckáját, aki úgy véli, hogy a mojgrádi lóhere rekeszmotívum éppen a kercsi gyűrű révén hiteles. Na meg egy vaskos tévedés miatt, a „Mojgrad, Magyarország" leletet azonosnak véli a kétségtelen hitelű Mogyoród lelőhelyű hun sírlelettel. I. P. ZASECKAJA, in: Drevnosti épohi velikogo pereselenija narodov V–VIII. vekov. (Moszkva, 1982) 5. ábra 1. és 6. kép 5, valamint 29, 86. számú lelet.
82. V. BIERBRAUER: Die ostgotischen Grab- und Schatzfunde i. m. 25. t. 1; 39. t. 9; 45. t. 1; 61. t. 3; 65. t. 6; 69. t. 1–2; 77. t. 3 s még számos hasonlót lehetne idézni a korból és más művekből.
83. HOREDT–PROTASE, Neue Goldfunde i. m. 182–183. 40. t. 8a–8b.
84. Mint a 82–83. j-ban említettek, továbbá BIERBRAUER i. m. 39. t. 9; 45. t. 1; 82. t. 4.
85. A különböző tényleges ékkőformákhoz ld. B. ARRHENIUS: Merovingian Garnet Jewellery i. m. 3–5. kép kivált 69–73. kép összeállításait.
86. Egyszerűség kedvéért onnan idézem, ahol együtt szerepelnek: B. ARRHENIUS, Merovingian Garnet Jewellery i. m. 7. kép, színes mellső tábla, 65–68. kép és 106. kép. – valamennyi régi, legalább múltszázadi, többször is közölt lelet.
87. Érdemes figyelni arra, hogy a Kárpát-medencétől a Krímig terjedő széles övezetben mennyire nincs párja vagy éppen folytatása a mojgrádi négyszögletes csatnak. BIERBRAUER imént idézett alapos összeállításán túl v. ö. ehhez M. RUSU: Pontische Gürtelschnallen mit Adlerkopf. Dacia 3, (1959) 485–523, A. K. AMBROZ: Dunajskie élementy v rannesrednevekovoj kul'ture Kryma. KSIA 113. (1968) 10–21. Cs. DAX M.: Keleti germán női sírok Kapolcson. VMMK 15, (1980) 90–106.
88. A. G. Lilltől Fettich Nándornak megküldött fotók között.
89. W. MENGHIN: Das Schwert im Frühen Mittelalter i. m. Liste A I. a 309–317. lapon valamint 2. és 3. elterjedési térkép. – Sajátos módon nem közli újra a Duna mentében hozzánk legközelebb eső példányt, v. ö. H. DANNHEIMER: Ein skandinavisches Ringkanufschwert aus Kösching, Ldkr. Ingolstadt. Germania 52. (1974) 448–453. Ugyanakkor Fettich nyomán ideszámítja a töredékes gyirmóti kardot. FETTICH NÁNDOR, Győr a népvándorláskorban. Győr története I. (Győr, 1943) 8–11, II–IV. t. azonban helyesen figyelte s állapította meg, hogy a gyirmóti kard az angliai Finglesham-i gyűrűs kard rokona (MENGHIN i. m. Nr. 52) vagyis nem ál- hanem igazi karika díszítette, következésképp kívülesik jelen vizsgálódásainkon.
90. V. BIERBRAUER in: Magistra Barbaritas. I barbari in Italia. (Milano 1984) 414, – az 1. sír kardjának remek színes felvétele. Mind az 1. mind a 32. sír kardját közli W. MENGHIN: Die Langobarden. (Stuttgart, 1985) 139. kép és 145. kép.
91. R. PIRLING: Ein fränkisches Fürstengrab aus Krefeld-Gellep. Germania 42, 1964, 188–216, 4,1. kép és 51. t. 1a–1b. Uő, Das römische-fränkische Gräberfeld von Krefeld-Gellep 1960–1963. (Berlin, 1974) I. E. tábla, II. 45. t. 2a–2c, 127. t.
92. G. ARVIDSON: Valsgärde 7. (Uppsala, 1977) 39–42, I. kard. 50. kép, 52. kép, 12–14. t. – ugyanezen könyv 64. képe közli a hasonló vallstenarumi kardot.
93. P. PAULSEN: Alamannische Adelsgräber von Niederstotzingen. (Stuttgart, 1967) 90–92, 9. sír. 12. t. 1., 50. t. 2., 52. t.
94. R. BRUCE-MITFORD: The Sutton Hoo Ship-Burial. Vol 2. (London, 1978) 129–137. „The Gilt-Bronze Ring".
95. FETTICH, Szeged-Nagyszéksós 58 „Használatban volt, kopott".
96. B. SALIN: Die altgermanische Thierornamentik. (Stockholm, 1904) 101–102, a väsby kardot upplandi kardként közli (252. kép), ugyanott rajzot közöl közeli rokonáról a Hög-ből származó kardgombról, nála Bohuslän (247. kép). Remek színes kép mindkettőről B. ARRHENIUS i. m. mellső tábla.
97. FETTICH, Szeged-Nagyszéksós 57.
98. Uo 57 és 60.
99. MAKKAY i. m. 71.
100. FETTICH, Szeged-Nagyszéksós 60.
101. MAKKAY i. m. 76.
102. Mind a berlini mind a szombathelyi Mauthner féle hamisítványokról fényképek találhatók Tompa Ferenc hagyatékában (ELTE, Régészeti Tanszék), az utóbbiakkal kapcsolatban köszönöm Fekete Mária (Savaria-Múzeum) felvilágosításait.
103. PATAY Pál, ArchÉrt 1944–1945. 24 már hamisítványnak tartja a szombathelyi Mauthner-féle aranykarpereceket.
104. MAKKAY i. m. 79.
105. PATAY Pál i. m. 25, IX. t. 5.
106. FETTICH, Szeged-Nagyszéksós 59 és 63. 51. t. 12.
107. H. BUSCHHAUSEN: Die spätrömischen Metallscrinia und frühchristlichen Reliquiare. (Wien, 1971) 173–259 és B. 1–65. tábla erről bárkit meggyőzhet, ha végigböngészi.
108. MAKKAY i. m. 90, 95–96.
109. HOREDT–PROTASE, Neue Goldfunde i. m. 86.

ISTVÁN BÓNA

EIN GEPIDISCHES FÜRSTENGRAB AUS DEM 6. JAHRHUNDERT IN TISZASZŐLŐS?
ÜBER DIE VÖLKERWANDERUNGSZEITLICHEN FÄLSCHUNGEN DES GOLDSCHATZES VON MOIGRAD

Die unlängst geborene und mit unerhörter Energie propagierte Theorie, wonach der Goldfund von Moigrad aus dem Jahre 1912 der fast dreiviertel Jahrhundert lang verborgene Teil der Funde von Tiszaszőlős des Jahres 1839 sei, gründet sich auf zwei wagehalsige Voraussetzungen: 1. Der von E. Tariczky, dem Pfaffer von Tiszafüred zwischen 1872–1876 erträumte „skythische Ritter mit Goldharnisch" von Tiszaszőlős existierte tatsächlich, jedoch war eine völkerwanderungszeitliche Bestattung. 2. Noch dazu, ein gepidisches Fürstengrab aus dem 6. Jh., wie dies die im Moigrader Schatz auf uns gebliebenen völkerwanderungszeitlichen Funde „von Tiszaszőlős" beweisen. Also die Moigrad = Tiszaszőlős-Theorie ruht im wesentlichen auf den obigen Prämissen.[1]

Die in den Moigrader Funden vorkommenden 5 Gegenstände von völkerwanderungszeitlichem Typ wurden nur 1941 von N. Fettich, der den Schatz bearbeitete, persönlich untersucht. Bei der Publikation des Schatzes (1953) führte er sie als originale Funde vor und datierte mit ihnen den ganzen Schatz.[3] Da nach den Untersuchungen von Fettich die Moigrader Funde jahrzehntelang vor der Forschung verschlossen waren und es bis heute noch nicht zu ihrer Nachprüfung gekommen ist, konnte man zu ihrer Frage bis Anfang der 70er Jahre nur auf Grund der Publikation von Fettich sprechen. Obwohl die Mehrheit der als völkerwanderungszeitlich betrachteten Funde von Moigrad als ungewöhnlich, fast als ein Unikum zu sein schien, erforderte sie dennoch eine große Vorsicht, da ja auch das zweifellos glaubwürdige Königsgrab von Apahida I aus dem Jahre 1889[4], – der bis dorthin bekannte einzige authentische gepidische Fürstenfund – gleichfalls zahlreiche Unika enthielt.

Die Lage veränderte sich in entscheidender Weise als zu Beginn der Jahre 1970 der Schatz von Klausenburg-Someşeni[5], sodann das Königsgrab von Apahida II[6] nacheinander publiziert wurden. Die zwei neuen, großen Funde schlossen sich eng aneinander, an das Grab von Apahida I und auch an andere, authentische, gleichaltrige, gepidische Goldschmiederarbeiten. Die Zahl der Golschmiedeprodukte stieg in den drei großen Funden und in sich ihnen anknüpfenden anderen Funden fast auf 200 an. Aus der Fundgruppe von Apahida–Someşeni, aus diesen Prachtstücken der gepidischen königlichen Goldschmiedewerkstatt kam kein einziger Gegenstand zum Vorschein, der nur annähernd an die „völkerwanderungszeitlichen" Funde von Moigrad erinnert hätte.[7]

Hiermit kam der in die Echtheit der „völkerwanderungszeitlichen" Funde von Moigrad gesetzte Glauben auf einem Schlag ins Schwanken, von der Mitte der 70er Jahre wird der Name Moigrad in den ernsten Facharbeiten nicht mehr erwähnt.[9–18] Die Authentizität des Moigrader „Schamanengrabes" versuchte allein K. Horedt zu retten.[25] Seine Abhandlung ist methodologisch grundfalsch (z.B. versuchte er aus einer Schwerttragöse östlichen Typs, einem Schwertring von viel späterem, nördlichem Typ, einer als „magische Schwertperle" angesehenen polyedrischen Perle und aus einem kupferzeitlichen, gerippten Goldblech eine linkshändige, für das Grab erzeugte hunnische „Totenwaffe" zusammenzufabrizieren) und bedarf keinen ausführlichen Widerruf, schon deshalb nicht, da seine Abhandlung primär das Ziel verfolgte, um zu „beweisen", daß die Hunnenbewegung den größeren Teil Rumäniens vermieden hat. Die wilden Hunnen wären durch den Radnau-Paß in Nordsiebenbürgen eingebrochen (dies sollte das von ihm in das ausgehende 4. Jh.(?) gesetzte Moigrader „Schamanengrab" beweisen), sodann scherten sie sich mit Berührung von Szilágysomlyó direkt nach dem *heutigen* Ungarn fort.[26–31]

K. Horedt untersuchte die Moigrader Funde nicht im Originalen und baute seine Theorie auf die Publikation und Feststellungen von Fettich auf. N. Fettich verlor von den 40er Jahren an, als er sich auch als Goldschmied mit der praktischen Goldschmiedekunst, insbesondere mit Silberschmeiderei zu befassen begann, seine Sicherheit, mit der er früher die Funde behandelte. Den Griffen der Gold- und Silberschmiedekunst begann er eine absolute Rolle in der Beurteilung der ethnischen Zugehörigkeit zuzuschreiben, so wurden z.B. in seinen späten Arbeiten die Silberwerke immer von „dakischem" Ursprung, zu Schöpfungen von jahrhundertelang schleichend weiterlebenden dakischen Elementen.[43] Die goldschmiedetechnischen Eigenheiten der Goldschmucke (ihre verschiedenen gepunzten und filigranen Verzierungen, die ihr Inneres ausfüllende weiße Masse oder die verschiedenen Klebstoffe) wurden zu lebenden Werkstattstraditionen deklariert, so zog er als Schöpfungen der „Martinovka-Kultur" des 6. Jh, fast auf einen gemeinsamen Nenner, die Grabfunde von Bakodpuszta aus dem 5. Jh., den Schatzfund von Zalesje aus dem 7. Jh. und den Schatzfund von Draßburg/Darufalva aus dem 11. Jh. zusammengebracht.[44] Seine Theorie, seine falschen Datierungen mußten später Fund über Fund kategorisch widerlegt werden. Zu dieser Zeit verlor er auch die Sicherheit, mit der er früher die Originalfunde von den Fälschungen unterscheiden konnte. Hierdurch wurde 1941 N. Fettich zum höchsten Beweiser der Echtheit der „Königsberger" Adlerfibel und seinem Ansehen mußte sich ein jeder fügen.[51–52] Erst 1952 wurde es bekannt, daß die „Königsberger" Adlerfibel eigentlich von dem Münchner Goldschmied L. Pirzl im Jahre 1937 gefertigt wurde.[53] Fettich, der 1941, also im selben Jahr die „völkerwanderungszeitlichen" Golde von Moigrad untersuchte, fiel einem ähnlichen Goldschmiedetrick (Abwetzungen und Faltungen der Funde usw.) zum Opfer, wie im Falle der Adlerschnalle. Anfang der 50er Jahre, bei dem Verfassen seines Buches war ihm die Enthüllung von G. Lill noch nicht bekannt und brüstete sich schön übertrieben mit den Worten, „daß niemand so viele Fälschungen – hierzulande und im Ausland – enthüllt hat als ich".[55] Die Rolle und der Irrtum von Fettich in der „Königsberger" Angelegenheit wurde auch später nicht bekannt und beeinflußte lange Zeit nicht weit im Zusammenhang mit den Moigrader Funden ausgesprochenes Urteil. Selbst bei den Forschern war der Fall von Königsberg unbekannt, die seine an den Moigrader Schatz geknüpfte wilde Theorie scharf kritisierten. Diese Forscher wiesen darauf hin, daß die im Schatz vorhandenen kupferzeitlichen Golde tatsächlich aus der Kupferzeit stammen und echt sind, jedoch untersuchten sie nicht die Echtheit der „völkerwanderungszeitlichen" Gegenstände.

Die Moigrad = Tiszaszőlős-Theorie von J. Makkay gab 1982 als erster A. Kiss im Römisch-Germanischen Zentralmuseum zu Mainz bekannt.[39] A. Kiss schenkte in vollem Maße den sämtlichen Theorien: N. Fettich, E. Tariczky und J. Makkay Glauben und tischte die genannten Moigrader Funde als Reste „des Reitergrabes mit Goldharnisch" von Tiszaszőlős auf. Auch seine eigenen Argumente knüpft er an die Moigrad = Tiszaszőlős-Theorie. Auf dem mittleren Zierstein der Moigrader größeren Schnalle mit viereckiger Beschlagplatte entdeckte er eine solche, mehrfach konzentrierte Kreisverzierung, die – laut ihm – auf einzelnem Ziersteinen des erst 1842 ins Museum gelangten, jedoch ganz bis 1868 vor der Fachwelt unbekannten Schatzes von Pietroasa sichtbar ist. Dies vermutet A. Kiss als einen entscheidenden Beweis für die Originalität der Moigrader Schnalle, da ja die

„Schnalle von Tiszaszőlős" vom Jahre 1839 den „späteren" Schatz von Pietroasa nicht kopieren kann. Aber wenn es auch nicht so wäre – spekuliert er weiter – ist der Moigrader Fund auch dann echt, denn auch andere Ziersteine derselben Schnalle einem doppeltkonzentrischen, eingekerbten Kreis zeigen, einen gleichen wie es auf der einen 1967 gefundenen Fibel von Regöly, auf einem nierenförmigen Zierstein zu sehen ist. Nun kommen aber nierenförmige Ziersteine sowohl in Pietroasa wie auch an der kleineren, runden Schnalle von Moigrad gleichfalls vor. Soweit A. Kiss.

Die Beobachtungen von A. Kiss beweisen aber gerade den verfälschten Charakter der Moigrader Funde. Der Verfälscher kopierte nämlich – und noch dazu schlecht – die seit 1889 wie ein „Musterbuch" publizierten Ziersteine von Pietroasa.[58] Statt den regelmäßigen konzentrischen Kreisen schliff er nämlich eine aus vier Ringen bestehende „Zielscheibe" auf den mittleren Stein der größeren Schnalle ein, doch ist uns eine solche Ziersteinverzierung unbekannt. Gleichzeitig kerbte er die doppelte Kreisverzierung nicht auf die nierenförmigen Ziersteine, obwohl an diesen die Kreisverzierung verhältnismäßig häufig vorkommt, sondern auf andere Ziersteine der größeren Schnalle (*Abb. 2.*).

An der Mainzer Besprechung im Jahre 1982 legten K. Weidemann und H. W. Böhme Punkt für Punkt ihre Bedenken nieder, die ohne Ausnahme den Beweis bringen, daß die gegebenen Moigrader Funde neuzeitliche Verfälschungen sind. Die Bedenken entsprechen mit wenig Ausnahmen der Wirklichkeit.

Der Verfasser dieser Zeilen sah 1977, 1980 und 1982 sämtliche Moigrader Funde, die zur Zeit ausgestellt sind. An der Diskussion nahm ich aber mit Hilfe solcher unveröffentlichten Fotos teil, an welchen viel mehrere Einzelheiten herausgenommen werden können, als an den Tafelbildern von Fettich, insbesondere konnte ich die von den Rückseiten gemachten zwei großen Fotos gut verwenden. Über die Ergebnisse meiner Untersuchung kann ich kurz nur folgendes sagen:

P-FÖRMIGE TRAGÖSE

Die *P-förmige Schwerttragöse* vermutete N. Fettich „werkstattgleich" mit der einst in Berlin, gegenwärtig in Köln aufbewahrten Tamaner Tragöse[62] und datierte beide Stücke als erster in die Hunnenzeit, – von ihm übernahm J. Werner diese frühe Datierung. Die allernächste Parallele für den die Tamaner Tragöse als erster bearbeitenden M. Ebert war noch der goldbeschlagene Dolch von Castel Trosino.[65] Die hunnenzeitliche Datierung des Tamaner und des mit ihm als gleichaltrig vermuteten Borovoer Dolches bzw. der Schwerttragöse bezweifelte schon lange her A. K. Ambroz, der beide in das 6. Jh. setzte.[67–68]

Die echte Zeit der P-förmigen Tragösen von Taman–Borovoe-Typ setzt ihr im Grab von Kerim-ro (Korea) gefundenes, genaues Formpendant heute schon zuverlässig auf die erste Hälfte des 6. Jhs.[69] Und in der Tat, die Tragösen von Taman-Borovoe-Kerim-ro-Typ sind unmittelbare Vorläufer der P-förmigen Tragösen der awarischen Schwerter oder der Tragösen der Dolche von Glodosy in der Steppengegend.[67–71]

Der Erzeuger der Moigrader Tragöse trachtete die zellenverzierte Tragöse von Taman nachzuahmen, jedoch nicht mit großem Erfolg, da er wahrscheinlich das Vorbild über das Vitringlas studieren mußte, wo die eine Seite und die Rückplatte nicht sichtbar waren. Er bildete vor allem ein Spiegelbild aus, also die Tragöse eines linkshändigen Schwertes und hierbei verfehlte er gründlich sowohl die Form (plump ausgespitzt, entstellt) als die Maße, das Falsifikat ist viel größer (7,2 cm) als irgendeine andere, völkerwanderungszeitliche Schwerttragöse in diesem Typ (Taman: 6 cm, Borovoe: 5,9 cm, awarische Schwerter, im Durchschnitt: 6 cm). Ihre Zellen sind phantasielos ungeschmeidig, enthalten sämtliche Schmucksteine, sind also von vorne völlig intakt. Der Verfälscher war damit nicht im reinem, welchem Zweck das Stück gedient hat, nicht die Linkshändigkeit war der größte Fehler des Stückes, sondern, daß es samt und sonders unbrauchbar ist. Die Tragöse läßt sich nirgends an die Schwertscheide befestigen, da der Verfälscher den an den originalen Stücken nur an der Außenkante[75] vorkommenden Rand ringsum ausbildet und an diesen die gesehene Verzierung ringsum angebracht hat. Seiner Meinung nach, mußte man das innen leere, dosendeckelartige Stück hinten befestigen, deshalb schlug er in den Rücken der Vorderplatte einen einzigen langen Niet und machte keine Rückplatte. Mit voller Sicherheit kann behauptet werden, daß die Tragöse eine grobe und primitive Nachahmung der von Taman ist (*Abb. 3.*).

KLEINE GOLDSCHNALLE

Ein schlecht gelungenes Nachfühlen der echten, hunnenzeitlichen Schwertriemen- und Stiefelriemenschnallen. Vor 1912 waren von diesen hunnenzeitlichen Goldschnallen nur einige publiziert,[76] heute sind uns von diesen etwa 70 Stücke bekannt.[77] Diese sind der Technik und der Form nach, Varianten von zwei allgemein verbreiteten Typen,[79–80] das Moigrader Stück ähnelt jedoch keinem von diesen. Der Verfälscher verfehlte die Proportion der Schnalle, der Schnallenring ist außergewöhnlich klein, obwohl diese an den echten, hunnenzeitlichen Schnallen im allgemeinen größer sind, als die zellenverzierten Schnallenbeschläge. Die runde Beschlagplatte der Schnalle, mit aus nierenförmigen Steinen komponiertem Zellenmuster von vierblättriger Kleeform ist ein persönlicher Einfall. Er benutzte wahrscheinlich die j- und m-Abbildung der Almandintafel aus dem Buch von Odobesco, dort hat der Zeichner in ähnlicher Weise die aus den verschiedenen Schmucken herausgefallenen Almandinen „zusammenkomponiert".[81] Der Verfälscher hielt diese für antike Kompositionen. Die technische Lösung der Zellendose ist verfehlt, ja sogar primitiv, die Köpfe der in das untere Blech eingeschlagenen drei Niete wurden grob an die obere Platte der Zellendose angehämmert. So arbeitete kein Goldschmied in der Völkerwanderungszeit, die Schnalle wäre bei ihrem ersten Gebrauch auseinandergefallen.

VIERECKIGE GÜRTELSCHNALLE

Ihr zellenverzierten Schnallenring mit flachem, unterem Teil läßt sich noch vorstellen, ähnliche sind uns aus Italien[82] und sogar auch aus dem Grabfund von Apahida II[83] bekannt. Verfehlt ist jedoch die Proportion der Schnalle, auf Schnallen mit viereckiger Beschlagplatte kommt ein so großer Schnallenring nie vor, das heißt, was im Falle der vorangehenden Schnalle als zu klein gelungen ist, wurde hier zu groß ausgeführt. Die die viereckige Beschlagplatte verzierenden Zellen sind individuell, ihre Form ist überaus modern. Es scheint, daß gewisse originelle Vorbilder dennoch vor dem Verfälscher geschwebt haben, wie z.B. die Zellen der Scheibenfibel des Schatzes von Szilágysomlyó II. und die Zellen irgendeines damals bekannten anderen Goldfundes, z. B. des Mundstückes auf dem Childerich-Schwert.[85]

ZIERPERLE MIT ZELLENFASSUNG

Sie hat zahlreiche Vorbilder, sowohl als Nadelkopf, als auch als Zierknopf von Ohrgehängen. Ihr Maß ist aber auffallend groß gelungen, die Zellen wurden vom Verfälscher mit der Fassung gemeinsam gepreßt. Ähnlich verfuhr vor Jahrzehnten vorher auch der Münchner Pirzl bei der Verfälschung einer solchen Perle, – also sie fielen in denselben Irrtum.

ZIERRING AUF DEM SCHWERTKNAUF

Vom Gebiet der einstigen k. und k. Monarchie ist uns eine Schwertverzierung solchen Typs nicht bekannt.[89] Ringknauf-

schwerter kamen aus mittelitalischen, langobardischen Gräbern, vom oberen Donau-Rheingebiet, aus England und Skandinavien zum Vorschein.[90–94] Unser Typ gehört der Form nach zu den Verzierungen der skandinavischen Ringschwerter.

Das Stück wurde auch diesmal auf Grund eines durch das Vitringlas untersuchten Vorbildes gefertigt, – es ist nicht hohl, wie die echten Schwertringe, sondern ein massiver Guß. Der Verfälscher hat selbst den Niet hineingegossen, jedoch gelang der Nagel allzu kurz (er könnte auf die Zeitgenössischen Schwerter nicht appliziert werden), kam an einen falschen Platz und ist unversehrt. Der so erzeugte Zierring kann kein „selbständiges" Stück sein, da man ihn vom Schwertknauf nicht einfach abgetrennt hätte können, der intakte (hineingegossene) Nagel und Niet würde ihn nämlich an den Knauf stärker befestigen, als das Ringniet die eigenen Teile zueinander.

Der Verfälscher trug Abwetzungsspuren auf das Stück auf, an einer Stelle beschädigte er es sogar mit Absicht. Auf diese Weise verriet er sich selbst, denn er setzte die Beschädigung dort an, wo diese Ringniete in der Praxis fast nie beschädigt werden konnten. Sein Vorbild war demnach der Schwertring von Väsby aus Uppland[96], denn auf diesen befindet sich ein an derselben Stelle bei der Herstellung, anläßlich des Umschneidens entstandener Fehler. Dies hielt der Verfälscher für eine Beschädigung und vergrößerte sie gründlich, – hiermit verriet er, daß sein Vorbild der Schwertring von Väsby war. Die schlecht gelungene Kopie hat sein Verkäufer in einer schlechten Himmelsgegend verkauft, dort wo mit solchen Ringen verzierte Schwerter überhaupt nicht vorkommen (*Abb. 4.*).

Die chronologische und kulturelle Lage des als einheitlichen Fundkomplex gedachten „Moigrader" hunnisch-gepidischen Fürstenfundes, insbesondere der neuerdings als Funde eines einzigen Grabes aufgetischten Gegenstände eines hunnischen Schamanen oder gerade eines gepidischen Fürsten von Tiszaszőlős ist die folgende:

Die kleine Schnalle, die ihrem Charakter nach einen Typ der Schwarzmeergegend vom ausgehenden 4. Jh. bzw. aus der ersten Hälfte des 5. Jh darstellt, versucht von der hunnenzeitlichen Männertracht die Schnallen eines Schwert- oder Stiefelriemens nachzuahmen.

Das eine Zubehör der völkerwanderungszeitlichen aristokratischen Frauentacht ahmt die Polyedererperle nach, einen Typ der seinem Charakter nach vom mittleren Drittel des 5. Jh bis zur zweiten Hälfte des 6. Jh ein allgemein verbreiteter Typ war.

Die Gürtelschnallen der ostgermanischen Männertracht versucht die große Goldschnalle nachzuahmen, also einen Typ, der seinem Charakter nach vom Ende des 5. bis zum mittleren Drittel des 6. Jh in Mode war.

Die Schwerttragöse ahmt ungeschichkt einen heftalitisch-hunnischen Dolchtragöse der Kaspi–Kaukasusgegend nach, seinen Charakter betrachtet, einen in den ersten zwei Dritteln des 6. Jh existierten östlichen Typ.

Eine massive, gegossene Nachahmung des nordeuropäischen, germanischen Schwertknaufringes ist der Pseudoring, ein im Charakter nach 600 gebrauchter Typ.

Im „Fund" vereinigen sich also aus drei Jahrhunderten Männer- und Frauenschmuckfragmente aus dem Westen, Süden und Osten, ein kunterbuntener „Komplex" läßt sich gar nicht vorstellen.

Es kann also ausgesprochen werden, daß *alle fünf völkerwanderungszeitliche Gegenstände des Moigrader Fundes Falsifikate aus dem Anfang des Jahrhunderts darstellen.* Sie sind keinesfalls die Schöpfunden von Mauthner, sondern die Arbeiten eines Außerhalb des damaligen Österreich–Ungarns, in Deutschland, wahrscheinlich in Berlin tätigen Verfälschers. Mauthner dürfte zu den fünf Golden durch irgendwelchen Tausch oder Auftrag gelangt sein, auch das ist nicht ausgeschlossen, daß man ihn, da er zu dieser Zeit angehender Kunsthändler war, mit diesen geprellt hat. Die Rolle von Mauthner beschränkte sich darauf, daß er zu dem damals erworbenen, großen, kupferzeitlichen Schatz aus Siebenbürgen die fünf Stücke hineinmischte und hiermit den Charakter des Goldschatzes veränderte.

Ein Antiquitätenhändler, namens Wallerstein erzählte später L. Kelemen, dem Direktor des Klausenburger Archäologischen Museums der 40er Jahre, daß 1912 Mauthner 5 fremde Goldgegenstände in den Moigrader Fund mischte und gerade ihn dazu überreden wollte, diesen verfälschten Schatz zu verkaufen.[97] Aus der Erzählung erinnerte sich L. Kelemen an einen hutnadelförmigen, runden (eigentlich kugeligen) Gegenstand,[98] als an das eine Stück der Mauthnerschen Falsifikate. Diesen Gegenstand ist nichts anderes als die Polyederperle, eine nahe Verwandte des weiblichen Hutnadelkopfes vom Anfang des Jahrhunderts. Die übrigen vier Gegenstände ergeben sich fast von sich selbst, offenbar handelt es sich um die hier erörterten Funde. Die Goldfeinheit aller fünf Gegenstände ist viel geringer (von 833‰) als die der Golde von Apahida–Someşeni mit ihrer Feinheit von 940–950‰, sie sind mit Kupfer und Zinn verunreinigt.[108–109]

Die einigen, weiteren, plumpen Falsifikate, mit denen Mauthner selbst den Schatz erweiterte, blieben auf dem Sieb von Fettich hängen, er entlarvte sie ausnahmslos. Von den letzteren stellte sich heraus, daß ihre Goldfeinheit hinter der der kupferzeitlichen Golde blieb. Der runde Medaillonanhänger gehörte hingegen kaum zu den Mauthnerschen Fälschungen. Er ist eine Arbeit aus dem 19. Jh., die auf einem aus Erz gefertigten positiven Preßmodel hergestellt wurde.[105–106] Es ist wirklich merkwürdig, daß es ihm gelungen ist, auch diesen neuzeitlichen Gegenstand zu verkaufen. Seine neue Interpretation (Deckel eines frühchristlich-byzantinischen Reliquienhälters aus dem 6. Jh.) entbehrt jeder Grundlage.[104,107]

Der Moigrader hunnisch–gepidisch–awarische Fürst des 4–5–6. Jhs existiert also den oben Gesagten nach nicht, so wie er auch nie existiert hat. Folglich bezieht sich dies auch auf Tiszaszőlős . . .

S. PERÉMI ÁGOTA

HONFOGLALÁSKORI LELETEK VESZPRÉM MEGYÉBEN

(ELŐZETES JELENTÉS)

BALATONFÜRED – MORVAI U. 10. SZ. HÁZ

A Balatonfüredhez tartozó balatonarácsi részen, a Péter-hegy déli oldalán, 1982. őszén csatornaásás közben egy honfoglaláskori sír került elő. A telken az előző évben egy kisebb nyaralót kezdtek építeni, de ennek alapozásakor más sír nem került elő. (Telektulajdonos: Eördögh Terézia, győri lakos).

A szomszéd telek tulajdonosa, Szabó Miklós nyugdíjas tanár bejelentésére a helyszínre Regenye Judit, a Bakonyi Múzeum régésze szállt ki.[1] Rögzítette a sír helyét és behozott a múzeumba egy kerek, aranyozott, ezüst, öntött veretet. (6. ábra 12., I. t. 30.) A veret a sír DK-i végében, a szétdúlt lábszárcsontok környékén került elő és minden valószínűség szerint lábbelit díszített.

A sír feltárására és a telek megkutatására 1984. márciusában került sor.[2] (1. ábra). Nagyobb kutatásokra már nem nyílt lehetőség, mivel a terület jelentős részét beépítették, ill. befásították. A nyolc napig tartó leletmentés során két sírt tártunk fel. (2. ábra).

Az *1. sír* a ház ÉNY-i sarkától 60 cm-re É-ra került elő, 127 cm mélyen. (3. ábra). A hanyatt fektetett, nyújtott helyzetű fiatal női váz ÉNY–DK-i tájolású volt. Karcsontjai a váz mellett szorosan helyezkedtek el. Ujjcsontjai „lecsúszva", a combcsontok külső oldalán voltak. A csatornaásással a sír DK-i végét 65 cm hosszan teljesen feldúlták, lábszárcsontjait visszadobálták. Itt a csontokon kívül mást már nem találtunk, de a lábujjcsontokon látható zöld elszíneződés arra utalt, hogy a sírban eredetileg lábbeli is volt. A telektulajdonos helyi képviselője és a szomszéd telek tulajdonosa később átadott még néhány, már korábbról ismert kerek, valamint két levélalakú veretet. A kerek veretkék középen félgömbszerűen kidudorodnak, melyet egy vékony, ugyancsak kidudorodó gyűrű vesz körül. Ezt egy bemélyített, aranyozott rész övezi. Pereme a hátoldal felé kissé behajlik. A lábbelihez való rögzítése, két a hátoldalára ráforrasztott nittszeg szolgált, kis négyszögletes bronz alátéttel. Átm.: átl. 1,3 cm. (6. ábra 3–12; I. t. 25–34.).

A levélalakú díszek egyik középső levele kis élben fut össze, míg a két oldalsó lekerekített. Ezek mélyedését aranyozással díszítették. Az alsó tag szívidomú. (6. ábra 1–2.; I. t. 35–36.). A hátoldalon 4–4 nittszeg és ugyancsak kis négyszögletes alátét szolgál a felerősítésre. Sírban való elhelyezkedésüket már nem tudtuk megállapítani. H.: 3,1 cm.

Az 1. sír mellékletei:

1. A koponya két oldalán aranyozott ezüst gömbsorcsüngős fülbevalópár volt. A baloldali fülbevalót törötten, fordítva helyezték a koponya mellé. Az alul kampóban végződő bronz drótszálra öt, két félgömbből összeállított, ezüst lemezből préselt gömböt húztak. Ezeket vékony drótból feltekercselt szálakkal választották el egymástól. A háromszögalakúra hajlított függesztőre erősítették a csüngős részt és a lecsúszás megakadályozására a függő alsó részére kis gyűrűt forrasztottak. Felső végén kis gombszerű pecek látható. Teljes hossza: 10,7 cm, ebből a függesztő hossza 3,7 cm, a gömbök átmérője 0,9 cm. (II. t. 1–2., I. t. 1–2.).

2. A bordák között 11 db. kisméretű, kerek, ezüstből öntött, mélyedéseikben aranyozott ruhadísz került elő. Kivitelük megegyezik a lábbeli veretekkel, azzal az eltéréssel, hogy az anyagra való felvarráshoz a hátoldalon két-két fülecske szolgál. Valószínűleg egy vastagabb anyagra voltak felvarrva, egymás alatt átlagban 2–2 cm-re. A veretkék közül 3 db. (2 db. a bal és 1 db. a jobb oldalon) külön-külön helyezkedett el. A két baloldali veretről biztosan állíthatjuk, hogy ezek leszakadtak vagy leszakították őket, mivel a hátoldali fülecskék törött állapotban voltak előkerüléskor. Átm.: átlagban 1,3 cm. (II. t. 3–13; I. t. 3–13.).

3. A gerinccsigolyák két oldalán egészen a medencecsontokig szabályos sorrendben 5–5 db. vékony, ezüst lemezből préselt, nagyméretű ruhadísz került elő. A négy egyforma köralakú díszítés közepe félgömbszerűen kidudorodik, melyet mélyített rész, vékony gyűrűcske, újabb mélyített rész vesz körül. A ruhadísz közepén félgömbszerű kidudorodás van. E körül csoportosul a négy díszítés. A mélyedések aranyozottak. Szélei a hátlap felé kissé behajlanak. Valószínűleg vékony anyagú, elöl végig nyitott ruhát díszítettek. Felvarrásra a négy oldalon levő, két-két kicsi lyukacska szolgált. (II. t. 14–23; I. t. 14–23.). A veretek egymás alatt átlagban 5–6 cm-re voltak. Átm.: 3,8 cm, vastagság 0,2 cm.

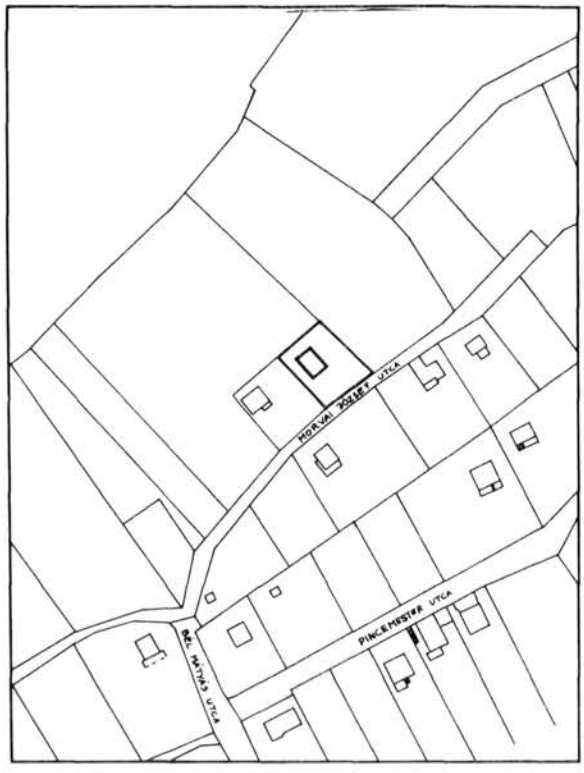

1. ábra. Balatonfüred – Morvai u. 10. sz. Helyszínrajz
Abb. 1. Balatonfüred, Morvai Str. 10. Ortsbeschreibung

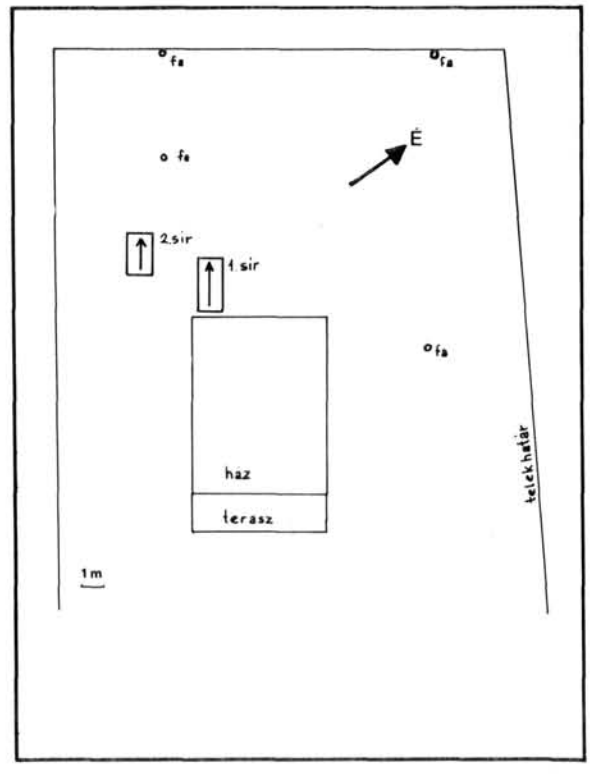

2. ábra. Balatonfüred – Morvai u. 10. sz. Helyszínrajz
Abb. 2. Balatonfüred, Morvai Str. 10. Ortsbeschreibung

A 10 db. ruhadíszen kívül az utolsó, baloldali töredékes darab mellett egy ugyancsak ruhadíszhez tartozó, töredékes darabka került elő. Ez alapján legalább még két nagy ruhadísznek kellett lenni. (II. t. 24, I. t. 24.).

Az 1. sírtól ÉNY-ra 280 cm-re került elő a *2. sír,* melyben 95 cm. mélyen hanyatt fektetett, nyújtott helyzetű váz volt ÉNY–DK-i tájolásban. (4. ábra). Karcsontjai a váz mellett szorosan helyezkedtek el. Csigolyacsontjai és bordái kb. mellmagasságtól a medencecsontokig teljes összevisszaságban kerültek elő. A lábfejcsontok hiányoztak, de a lábszárcsontok végén levő csontszilánkok alapján feltételezhetjük, hogy ezeket levágták.

Melléklete a koponya két oldalán előkerült sima, vékony huzalból hajlított bronz fülbevalókarika. Átm.: 1,7 cm. (6. ábra 13–14; 5. ábra 1–2.).

A terület beépítettsége miatt, csak kisebb kutatóárkok kijelölésére volt lehetőség, de ezek nem eredményeztek újabb sírokat.

Az 1. sírban előkerült ezüst, gömbsorcsüngős fülbevalópárhoz hasonló darabok ismertek Sóshartyánból.[3] A leírás alapján, legalábbis ami a fülbevaló csüngős részét illeti, hasonló került elő Szeged–Algyő 72. sírjából.[4] Ide sorolható a győri,[5], a nagytőkei,[6] a Kenézlő 23. sírjából való darabok,[7] valamint a Nemeskosut 19. sírból,[8] a Besenyő 79. sírból,[9] a Gádoros 2. sírból,[10] a Besenyszögi sírból[11] és a Szentes–Derékegyházoldal 1. sírból[12] való példányok is.

Csüngőtag nélküliek, de valószínűleg e típusba tartoznak a következő töredékes darabok: Piliny–Sirmányhegy 64. sír,[13] Kenézlő 7. sír,[14] Mohács–Téglagyár szórvány[15] stb. Ezek a fülbevalók átmeneti formát képeznek a gyöngyökből felfűzött és az egybeöntött csüngőtagos példányok között.[16]

Ez a fülbevalótípus jól ismert az általában VIII–IX. századra keltezett korai bolgár anyagban, ahol igen nagy számban és igen változatos formákban ismertek. (Bolse–Tigani,[17] · Tankajevka[18] stb.), de megtalálhatók más temetők anyagában is.[19] Természetesen ez a keleti területeken gyakran viselt függőtípus a honfoglalás idejében már részben átalakult, mint számos más viseleti tárgy is. A párhuzamok alapján a X. sz. közepére tehető divatjuk.

Az 1. sír halottját a mellékletek alapján legalább két ruhában temették el.[20] Az egyik ruha feltételezésem szerint ing volt. A kis kerek veretkék a két fülecske segítségével voltak felvarrva az ingnyak szélére. Sírbahelyezéskor valószínűleg a bal váll környékén az inget talán erőszakosan is elszakították. Erre utal a két csonkafülű veret és az eltört bal fülbevaló is, amelyeket visszahelyeztek a halott mellé.[21] A szakadás következtében az ing lecsúszott és vele együtt a veretek is, melyek kissé rézsútos helyzetben, de szabályos sorrendben kerültek elő. Az inget már nem igazították meg, feltehetően azért, mert

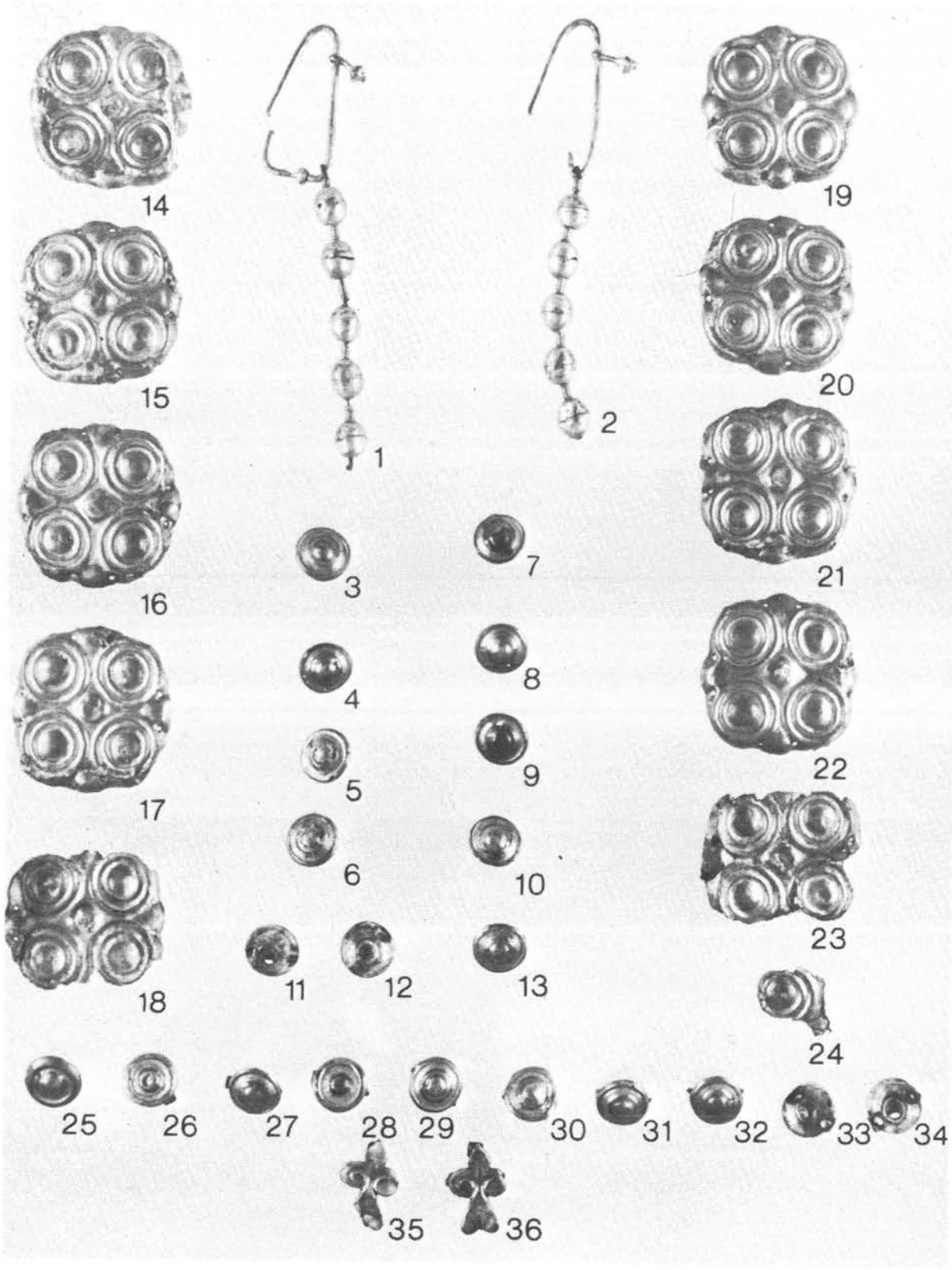

I. tábla. Balatonfüred – Morvai u. 10. sz. 1–36. az 1. sír leletei
Tafel I. Balatonfüred, Morvai Str. 10. Funde aus dem Grab Nr. 1. 1–36.

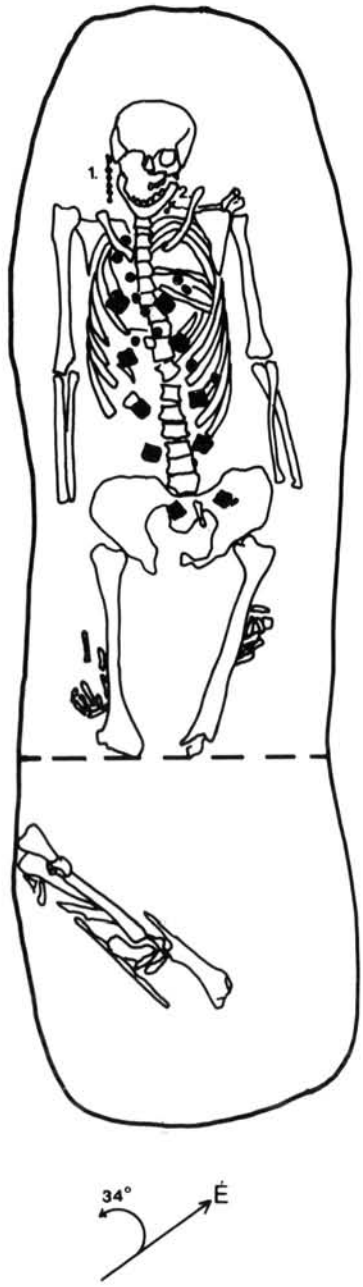

3. ábra. Balatonfüred – Morvai u. 10. sz. 1. sír
Abb. 3. Balatonfüred, Morvai Str. 10. Grab Nr. 1.

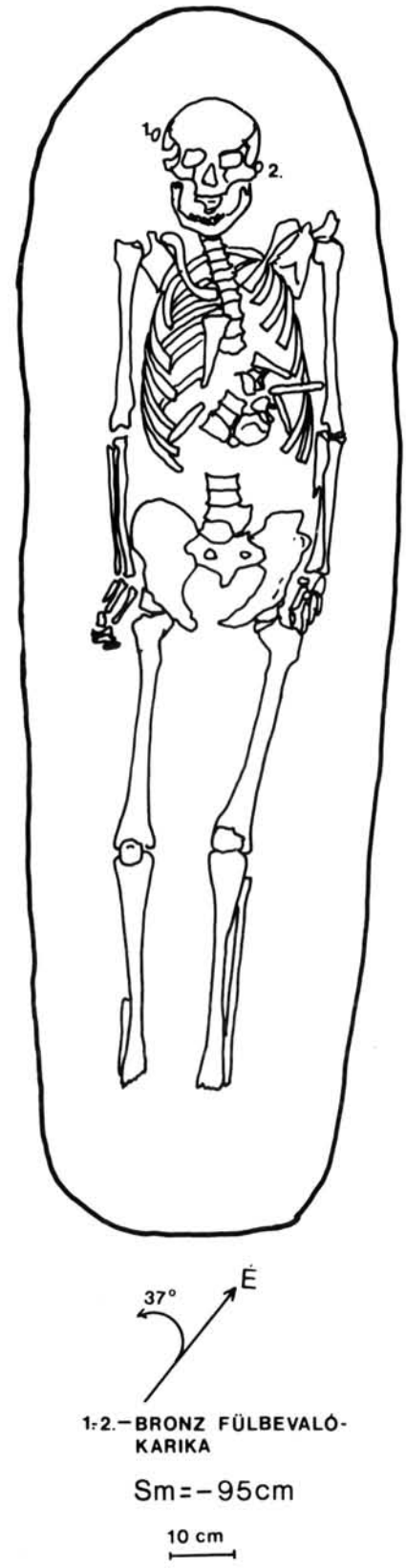

4. ábra. Balatonfüred – Morvai u. 10. sz. 2. sír
Abb. 4. Balatonfüred, Morvai Str. 10. Grab Nr. 2.

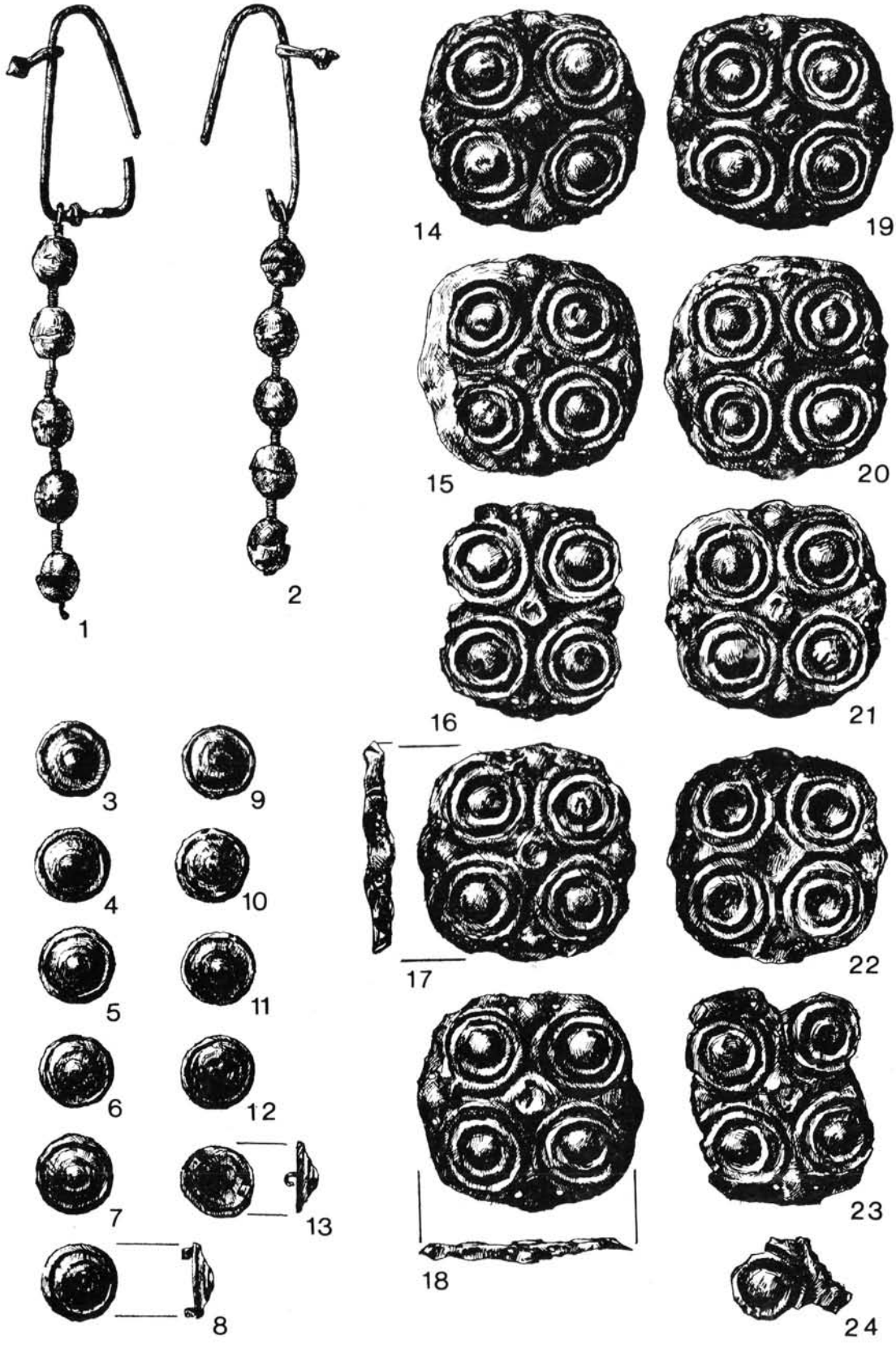

II. tábla Balatonfüred – Morvai u. 10. sz. 1–24. az 1. sír leletei
Tafel II. Balatonfüred, Morvai Str. 10. Funde aus dem Grab Nr. 1. 1–24.

a felső ruha kellően takarta. Az ing valószínűleg vastagabb anyagból készült. Az arácsi veretkékhez hasonlók ismertek számos honfoglaláskori sírból.[22] Megyénkben Felsőörs–Kishegyen került elő 8 db. ilyen veret, melyet lószerszámdíszként határoztak meg.[23] Szerintem nincs kizárva, hogy ebben az esetben is inkább ruhadíszként szolgáltak. A vele együtt előkerült 11 db. aranyozott ezüst, négyszögű veret funkciója is kétes. A bizonytalanságot az okozza, hogy sem a múzeum Törzskönyvében, sem a Szerzeményi naplóban a leletkörülményekre vonatkozóan nem találunk semmit, egyéb melléklet pedig nem volt. Az 1975-ös leletmentés sem hozott újabb eredményeket.[24]

A felső ruha vékonyabb, finomabb anyagú, elöl felhasított, combig érő köntös volt.[25] A hasíték két szélét ezüst lemezből préselt, mélyedéseiben aranyozott díszekkel ékesítették. A négy oldalon levő két-két lyuk segítségével varrták fel a ruhára, szabályos sorrendben, egymástól 5–6 cm-re. A mellkivágás vége mellközépen lehetett, bár temetéskor a ruha kissé balra csúszhatott. A díszek száma 10 db (5–5 egy-egy sorban). Ez a szám megfelelne a combig érő rövid köntösöket díszítő veretek számának.[26] De feljebb már szóltunk arról, hogy a baloldali utolsó veret mellett egy másik törött darabját találtuk meg. Feltételezve, hogy ezeket mindig párosával viselték, a felsőruha díszeinek száma legalább 12 db. volt. Feltehetően sírbahelyezéskor az alsó két veret leszakadt, és az egyik csonka darabja visszakerült a halott mellé. A nagy ruhadíszeknek egészen pontos párját én nem ismerem. Természetesen a hasonló funkciót betöltő díszítések közel állnak az arácsiakhoz.[27]

Öv nyomát nem találtam a sírban, de elképzelhető, hogy az a felsőruha alatt volt. A felső ruhán nem is lehetett öv, mert ebben az esetben a díszek nem látszottak volna, sőt elgörbültek vagy leszakadtak volna.[28]

A lábbelit már nem tudjuk pontosan rekonstruálni. Valószínűleg bőr, vagy nemez csizmákra voltak felerősítve a veretek. Szinte minden veret esetében megmaradtak a négyszögletes, bronz alátétek. Ezek a lemezek a hátlaptól általában 2 mm-re vannak, egyúttal megadva a lábbeli anyagának vastagságát is. A veretek kidudorodó részei erősen kopottak. Két veret kissé eltér a többitől, valószínűleg későbbi kiegészítések. A kerek veretek pontos mása ismert Banáról a 2. sírból (2 db).[29] Az itt előkerült lócsontok alapján ezeket lószerszámdíszként határozták meg.[30] Hasonló darabok ismertek Székesfehérvár–Rádiótelep 43. sírjából,[31] Szeged–Algyő 72. sírjából,[32] Kecskemét–Csongrádi út[33] stb. A rekonstrukcióknak megfelelően[34] a nagyobb számú, kisebb méretű veretek a lábbeli felső részének szélét, esetleg a csizma szárát is díszítették. Feltehetőleg hasonló lehetett a mi esetünkben is. A levélalakú veretek középen voltak felerősítve. Ezek közül az egyik darab már törötten került elő. Felületük ugyancsak erősen kopott. Az arácsiakhoz teljesen hasonló darabokat nem találtam. Formailag kissé hasonlóak a Buj–Gyeptelek 1. sír,[35] a Székesfehérvár–Rádiótelep 43. sír[36], esetleg a Kenézlő 49. sírjának veretei[37] stb.

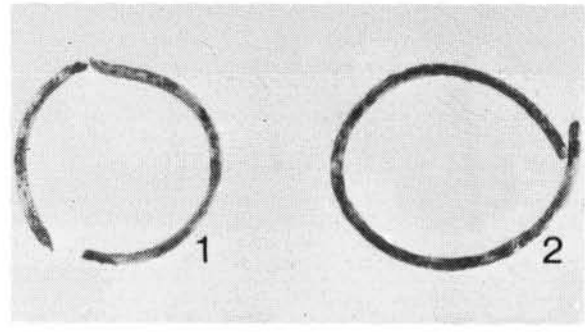

5. ábra. Balatonfüred – Morvai u. 10. sz. 2. sír leletei
Abb 5. Balatonfüred, Morvai Str. 10. Funden aus dem Grab Nr. 2.

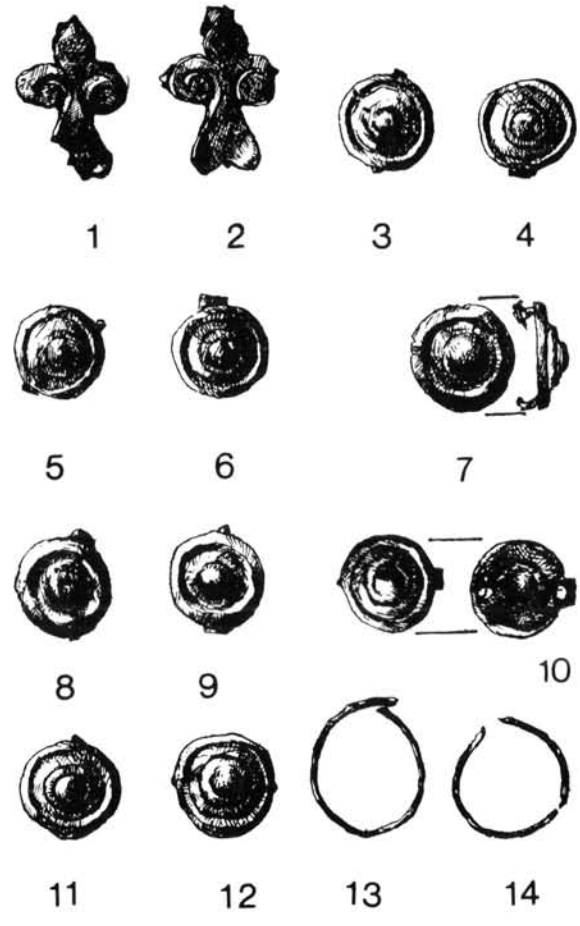

6. ábra. Balatonfüred – Morvai u. 10. sz. 1–12. 1. sír leletei. 13–14. 2. sir leletei
Abb. 6. Balatonfüred, Morvai Str. 10. Funden aus dem Grab Nr. 1. 1–12. Funden aus dem Grab Nr. 2. 13–14.

Mellékletekben igen szegény a 2. sír. A sima, vékony bronz drótból hajlított fülbevalókarikák gyakori leletek, de korhatározó értékük nem jelentős. An-

nál érdekesebb, hogy a csontváz csigolyáinak és bordáinak jelentős része teljes összevisszaságban került elő, valamint az, hogy a lábfejeket levágták. A halottcsonkítás szokását már több honfoglaláskori sírban megfigyelték. Ez érintette mint a fej,[38] mint a kezek,[39] ill. a lábak[40] levágását.

Ezt a jelenséget a visszajáró halottól való félelem megnyilvánulásainak tarthatjuk.[41] A halottcsonkítás szokását, melyet a halott visszatérésétől való félelem váltott ki, a megelőző korok temetkezéseinél is nyomon lehet követni.[42] Mindezek ellenére számomra úgy tűnik, hogy esetünkben inkább erőszakos módon halt meg a 2. sír halottja. A mellékletek alapján az arácsi 1. sír a Szőke B. által meghatározott második csoportba sorolható.[43] Az eltemetett nő minden bizonnyal a középréteghez tartozhatott, míg a második sír halottja kíséretét képezte és valószínűleg egyidőben temették el őket. A szolga, ha erőszakos módon is, követte gazdáját a túlvilágra.

A párhuzamok alapján, valamint figyelembe véve, hogy 900 táján a letelepülő magyarság már elfoglalta a Dunántúl jelentős részét is[44], az arácsi sírok korát a X. század második negyedére tehetjük.

VÁRPALOTA – SEMMELWEIS U. 55. SZ.

Az itt másodikként tárgyalt honfoglaláskori sírok Várpalota külterületén, a 8. sz. műúttól É–ÉNY-ra, a régészeti irodalomban régóta ismert Loncsos nevű rész környékén kerültek elő. A területen már hosszabb ideje családi házak építése folyik, de innen korábban honfoglaláskori leletek nem kerültek elő. A Semmelweis utca páratlan oldalának egyetlen, eddig be nem épített telkén (55. sz.) 1985. szeptemberében Váradi Károly tulajdonos vízakna ásása közben sírt dúlt fel (7. ábra). A csontokat a mellékletekkel együtt kidobta, később egy részét összeszedte és átadta a múzeumnak. A 130 x 180 cm-es, 120 cm. mély aknában a helyszínen már nem találtunk semmit.[45] Ez a mélység lehetett a sír alja is. Az akna falában 105 cm mélyen elszenesedett fanyomokat lehetett megfigyelni (koporsó?). Elmondása szerint a váz NY–K-i tájolású volt. A kidobott földben csontdarabokat és leleteket találtunk. Minden valószínűség szerint a mellékletek közül több elveszett, megsemmisült.

A ház alapjának kiásására 1986. májusában került sor. Ennek során újabb sírokat bolygattak meg. Megegyezésünkkel ellentétben csak az alap kiásása után jelentették a múzeumnak a munkálatok megkezdését. A helyszínen az alap É–ÉNY-i falában 8 m-es szakaszon három sírfolt látszott az agyagos földben. Ettől K-re az agyagos réteg elkeskenyedett és a dolomitrétegben már nem voltak sírok. Ehhez hasonlóan a NY-i falban sem találtunk sírfoltokat, így elképzelhető, hogy az 1–4–2–3–5. sírok alkották a temető legszélső sorát. A telken elhelyezett építési anyag miatt csak egy kisebb kutatóárok kijelölésére volt

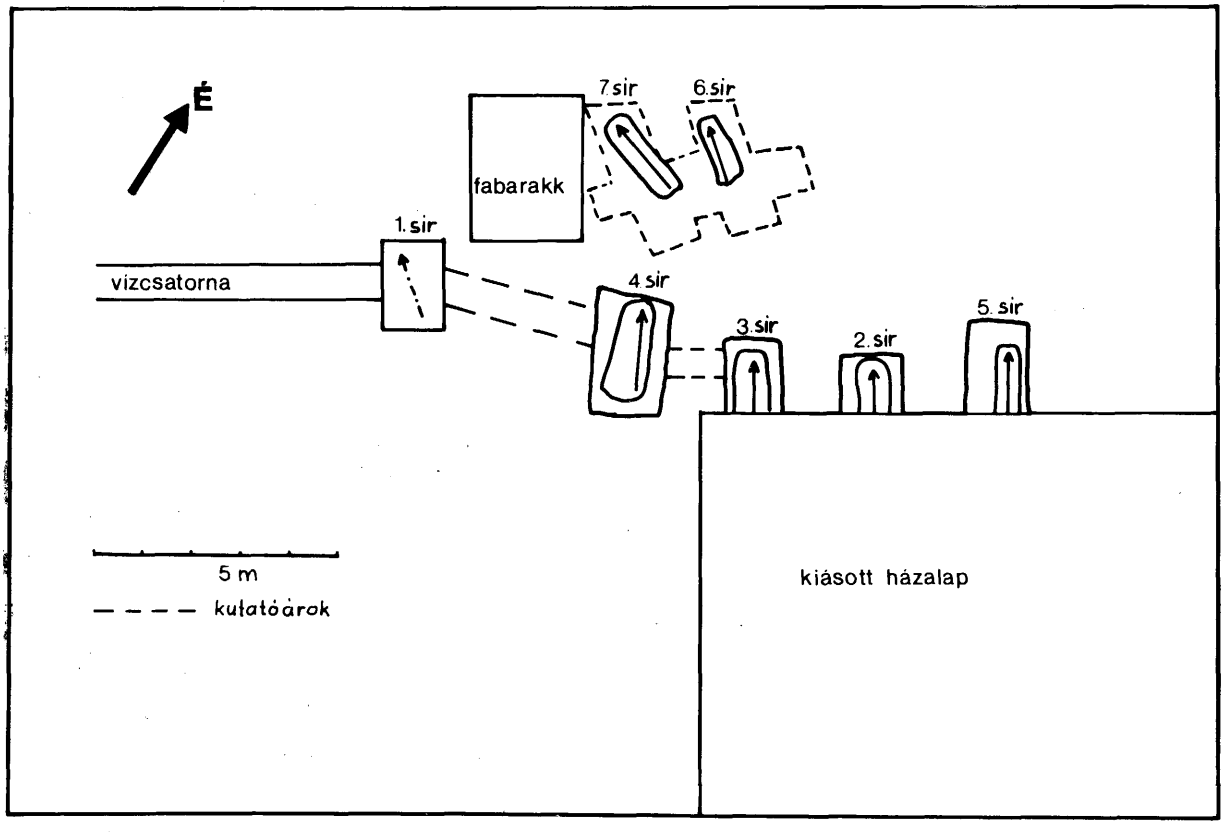

7. ábra. Várpalota – Semmelweis u. 55. sz. Helyszínrajz

Abb. 7. Várpalota, Semmelweis Str. 55. Ortsbeschreibung

III. tábla Várpalota – Semmelweis u. 55. sz. 1–14. az 1. sír leletei
Tafel III. Várpalota, Semmelweis Str. 55. Funde aus dem Grab Nr. 1. 1–14.

mód, az első sortól É-ra, melyben két sírt (6–7.) tártunk fel. Ez adja a temető második sorát, mely minden bizonnyal még tovább folytatódik ÉK-i irányba. A telek teljes megkutatására egyelőre nincs lehetőség. A nagyjából NY–K-i sorok között a távolság 1–2 m volt, míg a sírok közti távolság 1,5 m.

Sírleírás

1. sír: tájolása valószínűleg NY–K-i. Sírra és vázra vonatkozó adatok nincsenek. Sírmélység vsz. 120 cm, koporsó nyomai(?) a vízakna falában 105 cm mélyen.

Mellékletek:

1. Vékony ezüst lemezből préselt kerek díszek, melynek közepén a félgömbös kidudorodást gyöngykeret veszi körbe. Szélén újabb gyöngykeret van, pereme kissé behajlik. Egyik oldalán felerősítésre szolgáló kis lyukacska van. Az egyik veret esetében megmaradt a vékony lenszálacska is. A kiegészítések és a töredékek alapján 10 veret került elő. Átm.: 2,3 cm. (14. ábra 3–7; III. t. 1–9.)
2. Ónozott, bronz gömbsorcsüngős fülbevaló. Az egyrészből öntött gömböket S-sodratú lenszálra

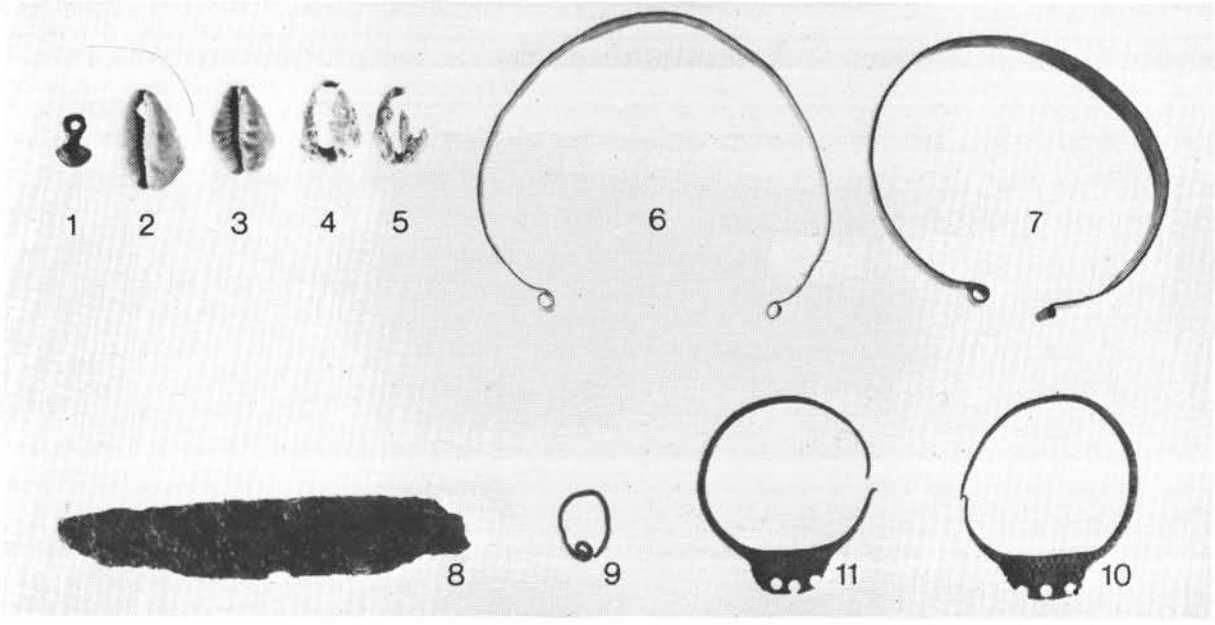

IV. tábla. Várpalota – Semmelweis u. 55. sz. 1–7 az 1. sír leletei. 8. 3. sír lelete. 9. 6. sír lelete. 10–11. 7. sír leletei
Tafel IV. Várpalota, Semmelweis Str. 55. Funde aus dem Grab Nr. 1. 1–7. Funde aus dem Grab Nr. 3. 8. Funde aus dem Grab Nr. 6. 9. Funde aus dem Grab Nr. 7. 10–11.

fűzték fel, melyeket feltekercselt vékony drótszálak választanak el egymástól. A csüngőrészt a többszörösen hajlított függőhöz lenszállal erősítették hozzá. Hossza 10 cm, a csüngő 6,5 cm, az akasztó 3,5 cm, gömbátmérő 0,4 cm. (V. t. 1; III. t. 10.)

3. Kétrészes ezüst lánc. A hosszabbik láncon 3 ezüst karika van. (Ezeket kisebb láncdarabok kötik össze). A karikákra ónozott bronz lemezből kivágott levélalakú díszítések vannak felerősítve. Előlapjukon, középen a levél alakját követő kidudorodás látszik. Hátlapjukon poncolt palmettaminta egy-egy kisebb elvágott részlete látszik. Felerősítésük vékony, téglalapalakúra vágott ónozott bronz lemezke és egy mindkét oldalán elkalapált nittszeg segítségével történt. A lánc egyik végét lezáró ezüst karikán hasonló kivitelű levéldíszítés van. A karikán a második láncdarab egy része megmaradt. A lánc másik végét lezáró karikán a leírt levélalakú díszítésnek nem volt nyoma, de itt is megmaradt a második láncdarab egy része. Alsó lánc hossza: 51,4 cm, felső lánc rekonstruált hossza 31–35 cm. Levél hossza: 3,5 cm, szélessége 3 cm, karika átm.: 1,4 cm. (V. t. 2–2a; III. t. 11.)
4. Több, rövidebb-hosszabb láncdarabka vagy láncszem, mely az elszakadt második lánchoz tartozott. (III. t. 12.)
5. Tömör, füles, ónozott bronz gomb. Hossza 1,2 cm. (IV. t. 1.)
6. Négy darab Kauri kagyló. Kettőn zöld elszíneződés nyomával. (IV. t. 2–5.)
7. Pödrött végű ezüst lemezkarperec. Átm.: 7,2 cm. (IV. t. 6.)
8. Pödrött végű ónozott bronz lemezkarperec, felületén bőr lenyomatával. Átm.: 6,3 cm (IV. t. 7.)
9. Töredékek: két vékony ezüst szálból sodort töredék. Hossza 1,1 cm. (III. t. 13.); vékony bronz szálacskák darabjai (4 db); vastagabb, behajlított végű bronz huzal darabja, rákötözött lencérna darabkával. Hossza 1,6 cm. (III. t. 14.)

Külön meg kell említenünk az erősen széttört koponyát, melyen több, kerekalakú patinanyomot figyelhettünk meg, ezekben pedig bőr vagy nemez nyomait. A kb. 4 cm átmérőjű kerek foltok körben az egész koponyán megmaradtak, kivéve a homlokcsontot. Itt részben a szemgödör, a bal arccsontok és az állkapocscsont bal oldalán találhatók. Enyhe patinanyomok az állkapocs jobb oldalán is vannak, de ezek nincsenek összefüggésben a fentiekkel. Az összegyűjtött váznak csak a két alkarcsontján figyelhető meg, valamint a medencecsont kis részén patinanyom.

2. sír

ÉNY–DK-i tájolású váz. A sírt a combcsontok középső részéig elpusztították. A hanyatt fektetett, nyújtott helyzetű váz jobb alkarcsontja a medencecsontra volt hajlítva. Koponyája arcrésszel NY-ra billent. A gerinccsigolyák elmozdultak. Sír mélység: 70 cm. Melléklet nem volt. (8. ábra.)

3. sír

ÉNY–DK-i tájolású, hanyatt fektetett, nyújtott helyzetű váz 90 cm mélyen. Combcsontokig a vázat elpusztították. A koponya NY-i irányba billent. A jobb alkarcsontok a jobb medencecsontra voltak helyezve. Melléklet: a jobb combcsont külső oldalán egyeneshátú, egyélű vas kés. H.: 8,8 cm. V.: 0,4 cm. (9. ábra; IV. t. 8.)

8. ábra. Várpalota – Semmelweis u. 55. sz. 2. sír
Abb. 8. Várpalota, Semmelweis Str. 55. Grab Nr. 2.

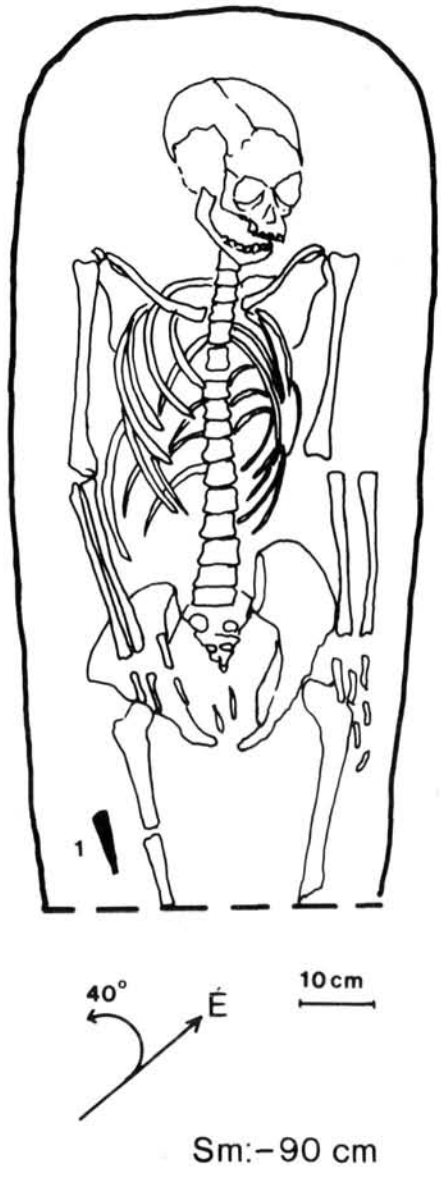

9. ábra. Várpalota – Semmelweis u. 55. sz. 3. sír
Abb. 9. Várpalota, Semmelweis Str. 55. Grab Nr. 3.

4. sír

ÉNY–DK-i tájolású, hanyatt fektetett, nyújtott helyzetű váz. Sír mélység a koponyánál 99 cm, a sír végében 102 cm. A váz koponyája arcrésszel NY-ra billent, két alkarcsontja derékszögben behajlítva a vázon volt. A váz felső fele kissé nyugati irányba elmozdult. Melléklet nem volt. (10. ábra).

5. sír

Az ÉNY–DK-i tájolású, a jobb oldalára fektetett, kissé felhúzott lábú váz 60 cm. mélyen került elő. A lábszárcsontokat elpusztították. Koponyája arcrésszel DNY-ra nézett. Bal alkarcsontjai erősen behajlítva a vázon voltak, ujjcsontok a koponya mellett. Jobb alkarcsontja a jobb medencecsont alá került. Lábszárcsontjai térdben behajlítva, „felhúzva" kerültek elő. Melléklet nem volt. (11. ábra).

6. sír

NY–K-i tájolású, hanyatt fektetett, nyújtott helyzetű váz. Sírmélység 80 cm. Koponyája a jobb kulcscsont irányába, K-re billent. Bal alkarcsontjai részben a bal medencecsonton voltak. Bal combcsontja törötten került elő. Jobb kézfejét levágták. Az ujjcsontok a jobb felkarcsont mellett kerültek elő. Melléklete: a koponya jobb oldalán bronz huzalból hajlított fülbevalókarika. Egyik vége spirálisan behajlított. Átm.: 1,5 cm. (12. ábra; IV. t. 9.)

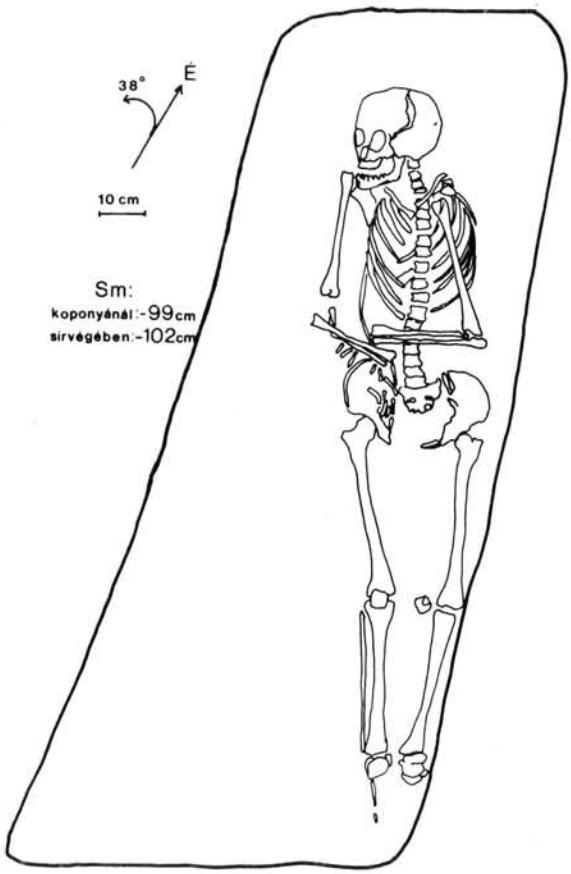

Abb. 10. Várpalota, Semmelweis Str. 55. Grab Nr. 4.
10. ábra. Várpalota – Semmelweis u. 55. sz. 4. sír

7. sír

NYÉNY–DDK-i tájolású, hanyatt fektetett, nyújtott helyzetű nő(?) váza. Sír mélység a koponyánál 104 cm, sír végében 98 cm. Váz hossza 145 cm. A koponya arcrésszel dél felé nézett. Jobb felkarcsontja és kulcscsontja a bordákra csúszott. Alkarcsontjai behajlítva a jobb medencecsonton voltak. Mellékletek: a sír bontásakor 35 cm mélyen állatcsont töredékei kerültek elő.

A koponya jobb oldalán és a bal oldali bordacsontok között bronz fülbevaló került elő. A karika alul félkörívesre van kikalapálva, melyben 3–3 lyuk van fúrva. A függők teljes felületét poncolás díszíti. Karika átm.: 3,7 cm; teljes átm.: 4,2 cm. (13. ábra; 14. ábra 1–2; IV. t. 10–11.)

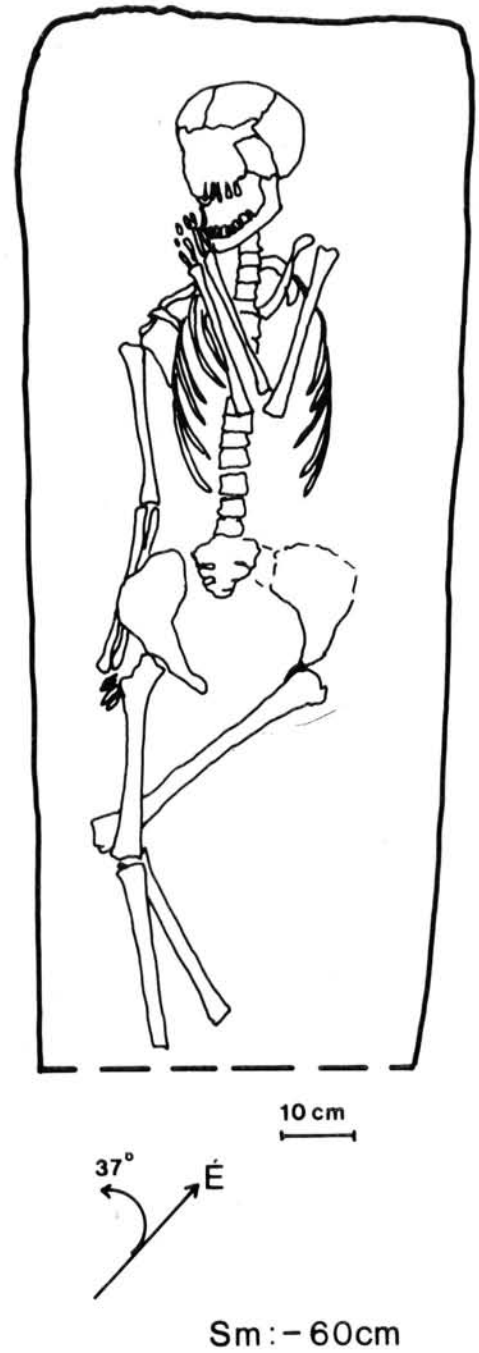

11. ábra. Várpalota – Semmelweis u. 55. sz. 5. sír
Abb. 11. Várpalota, Semmelweis Str. 55. Grab Nr. 5.

A leletek elemzése

A fent leírtak alapján láthattuk, hogy a temető leggazdagabb sírját teljes egészében tönkretették, ezért a további következtetéseknél lehetnek némi bizonytalanságok.

Az ezüst lemezből préselt gyöngykeretes díszeket feltehetőleg nemez vagy bőr sapka szélére varrhatták fel lencérna segítségével. Mivel a díszeken csak egy-egy lyuk van, elképzelhető, hogy a sapka vagy szalag legszélére varrták őket és így lógtak le körbe. Ezt a feltevésünket igazolják a koponyán lévő kerek patinanyomok is, melyek méretei megegyeznek a díszekével. Feltehetően a sapka már a sírban fokozatosan szétmállva lecsúszott a halott jobb oldali orr-, arc- és állkapocscsontjaira, így őrizve meg a hajdani fejdísz nyomait. Rekonstrukciónk szerint a kb. 50 cm kerületű sapkára 1–1 cm-ként varrták a

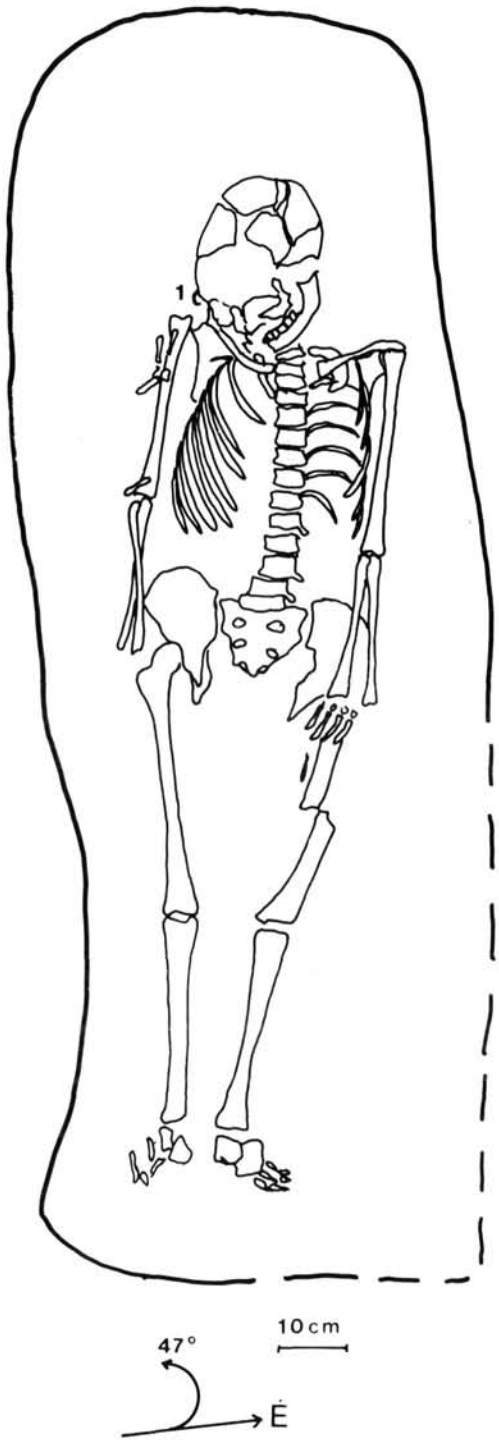

12. ábra. Várpalota – Semmelweis u. 55. sz. 6. sír
Abb. 12. Várpalota, Semmelweis Str. 55. Grab Nr. 6.

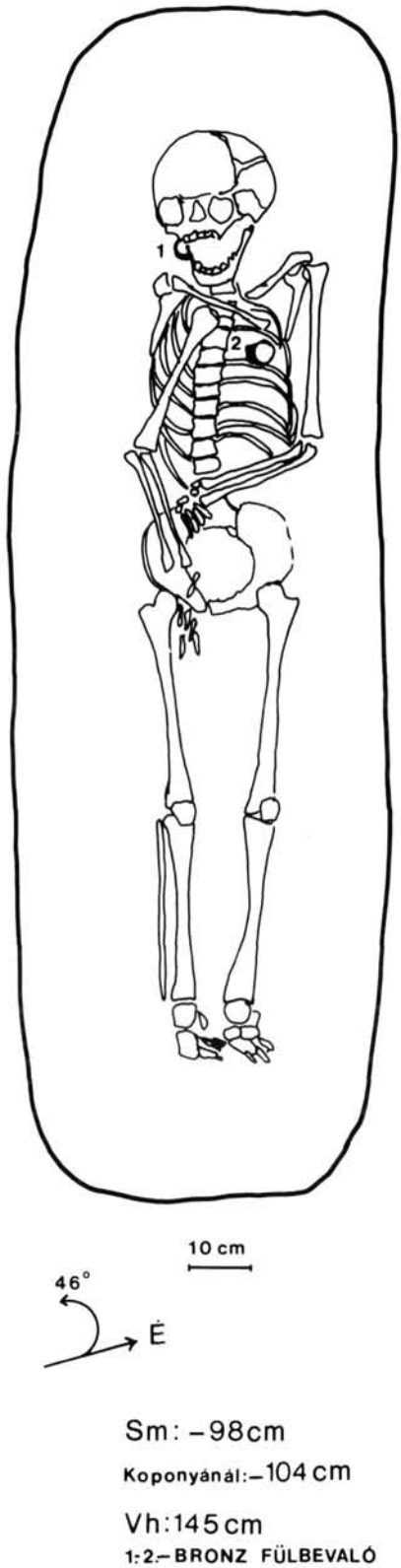

13. ábra. Várpalota – Semmelweis u. 55. sz. 7. sír
Abb. 13. Várpalota, Semmelweis Str. 55. Grab Nr. 7.

díszeket. Ezek alapján legalább 16–18 sapkadísznek kellett lenni. Díszeinkhez hasonlók más honfoglaláskori leletekből is ismertek. Pl.: Piliny–Sirmányhegy 75. sír,[46] Orosháza,[47] Hetény 51. sír,[48] Szeged–Algyő,[49] Szabadkígyós–Pálliget,[50] Kecskemét–Lakihegy B sír[51] stb. Ezeket általában hasonlóan rekonstruálják, mint esetünkben.

Sokkal bizonytalanabb a levelekkel díszített lánc rekonstrukciója, valamint a fülbevaló szerepének tisztázása.

A várpalotai fülbevaló, akárcsak az arácsi, az átmeneti típusba sorolható, bár ennél jóval egyszerűbb kivitelű.[52] (Talán későbbi, öntött változata a Sándorfalvi 64. sír darabja[53].) E típusba sorolható a Sóshartyán–Hosszútető 30. sírjának gömbsorcsüngő-nélküli fülbevalópárja is.[54]

Tekintsük át a levélalakú díszítések, láncok néhány analóg darabját.

A kunszentmártoni példány egy levélalakú csüngője egymásba akasztott tömör kis gyűrűkből összeállított láncon lóg. A levéldísz felerősítésére fülecske szolgál. Ugyanitt gömbsorcsüngős fülbevaló is előkerült.[55] Mezőzombor–Bálványdomb, ahol aranyozott bronz láncdarabka került elő a 4. sírból a csontváz mellén.[56] A hetényi teljesen elpusztított 300. sírból két lánc került elő. Az egyik ezüst láncon három levélalakú dísz van, míg a másikon egy darab. A levélkék kis fül segítségével vannak felerősítve. Felületüket egy vékony kidudorodó vonal díszíti.[57] A Szeged–Algyő 105. sírban a gyerekcsontváz mellett aranyozott ezüst levéldísz került elő. Hátán elvágott palmettaminta látszik. Az ásató megállapítása szerint ebben az esetben a dísz ruhára volt felvarrva.[58] A Győr–Téglavető-dűlői női sír már korábban említett gömbsorcsüngős fülbevalója a mi leletünkhöz hasonló láncra erősítve került elő. A láncon itt is megmaradt egy karika, melyen a leírás szerint valamilyen dísz volt, de ez megsemmisült. A leírásból úgy tűnik, hogy a feltáró szerint pénzutánzatnak meghatározott kerek, töredékes dísz akár levélalakú csüngő is lehetett.[59] Oroszlámoson több levélalakú dísz került elő. A felerősítésre kis fülecskék szolgáltak. Az egyik hátoldalán palmetta díszítés van. Valószínűleg egy korongból vágták ki. A felerősítés hasonló módon történt, mint esetünkben is.[60] Solton két levélalakú dísz került elő. Felerősítésük kis fülecske segítségével történt. Az egyikben megmaradt a karika is.[61] Gödöllőn négy behajló fülű levéldísz maradt meg.[62] Nagyrévről egy kisebb láncdarab ismert. A lelet egyik palmettadíszes, erősen töredékes darabja esetleg levéldísz lehetett.[63] Sóshartyán–Hosszútető 30. sírjából egy, a mi darabunkkal szinte

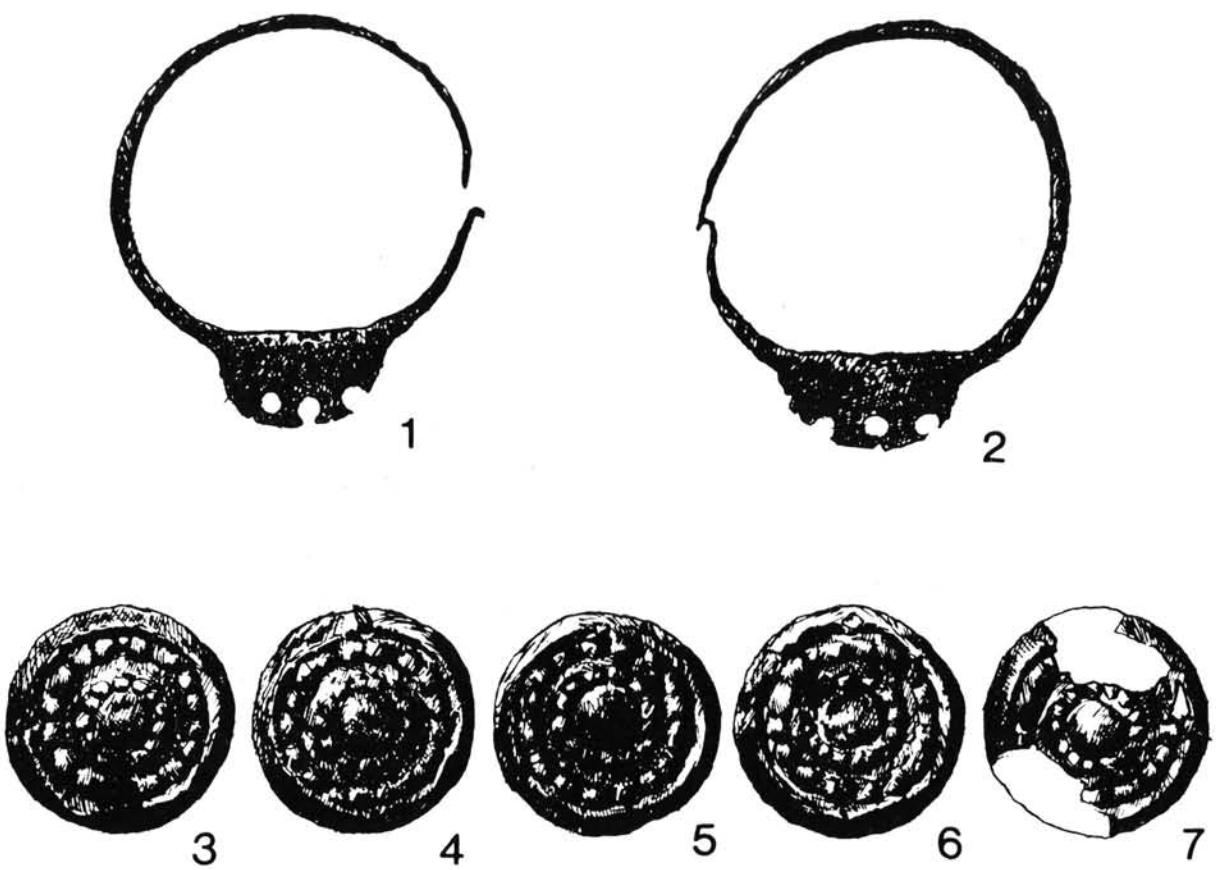

14. ábra. Várpalota – Semmelweis u. 55. sz. 1–2. 7. sír leletei. 3–7. 1. sír leletei
Abb. 14. Várpalota, Semmelweis Str. 55. Funden aus dem Grab Nr. 7. 1–2. Funden aus dem Grab Nr. 1. 3–7.

15. ábra. Várpalota – Semmelweis u. 55. sz. Az 1. sír rekonstrukciós rajza
Abb. 15. Várpalota, Semmelweis Str. 55. Rekonstruktionszeichnung des Grabes Nr. 1.

teljesen megegyező töredékes lánc és középen kidudorodó három levéldísz került elő.[64]

A már többször említett korai bolgár anyagban nagyon gyakran kerülnek elő levélalakú csüngők és láncok is. A feltárt sírok egy részében a láncoknak több funkciója is volt. Ezekkel díszítették a hajfonatokat vagy az övről csüngtek le. Több esetben a leveles csüngőket is erre fűzték fel. Számunkra a legfontosabb, hogy a fülbevalók egy részénél megfigyelték, hogy ezeket láncokkal kötötték össze, melyek az áll alatt szabadon lógtak.[65]

A felsorolt párhuzamok között fülbevaló és levéldíszes lánc együttes előfordulása elég ritka. Természetesen, mivel a sírok többsége bolygatott volt, nem lehet kizárni, hogy egy-egy sírban ne lett volna meg eredetileg mindkettő. Mindenesetre ez megnehezíti a viseletre vonatkoztató következtetések levonását.

A lánccal összekötött fülbevalók kérdésével viszonylag részletesen foglalkozott Hampel József is.[66] Az általa kiindulópontul szolgáló győri függő alapján próbálta megállapítani viseleti módjukat. Megállapította, hogy a gömbsorcsüngős fülbevalókat a függőn levő kis fülecskébe akasztott láncokkal kötötték össze.[67] Ezt az akkor ismert minden gömbsorcsüngős fülbevalóra érvényesnek látta, mindazok ellenére, hogy a sírok többségében nem volt erre utaló nyom.[68] Következtetése a győri lelettel kapcsolatban igaz lehet, de a többi függő esetében a szokásos viseleti módot kell feltételeznünk, akárcsak a korábban tárgyalt arácsi függő esetében is.

Nem egészen meggyőző Kralovánszky Alánnak az a feltételezése, hogy a fémláncot, mely a két fülbevalót köti össze, a haj leszorítására vagy lekötésére használták volna.[69] Számomra nem egészen érthető, hogy ezt milyen módon képzeli el. Szerintem a lánc-

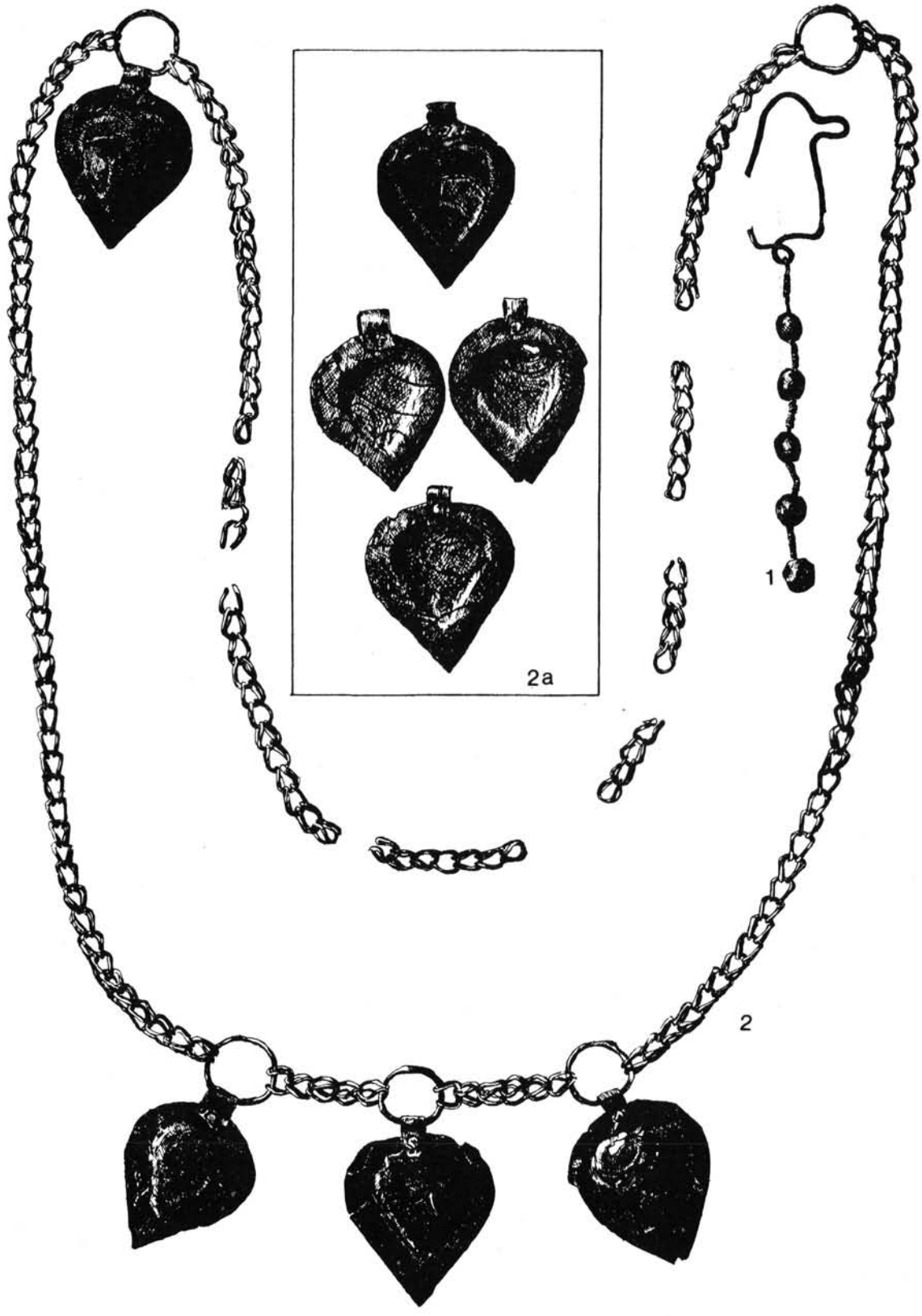

V. tábla. Várpalota – Semmelweis u. 55. sz. 1–2a. 1. sír leletei
Tafel V. Várpalota, Semmelweis Str. 55. Funde aus dem Grab Nr. 1. 1–2a.

cal összekapcsolt fülbevalóknak csak díszítő szerepük volt. Az analóg korai bolgár anyag alapján a hajfonatokban egy különálló láncot fontak be, melynek végére az ún. „csörgős" függő volt ráerősítve.[70] Ezt a hagyományt[71], igaz némi átalakításokkal tovább őrzik a honfoglaláskorban. Természetesen a lánccal összekapcsolt fülbevalókat csak gazdagabb nők viselték és valószínűleg kivételes alkalmakkor, hiszen ez egyébként zavarta volna őket munkájukban.

Rátérve a várpalotai levéldíszes lánc és fülbevaló rekonstrukciójára, felhasználom a korai bolgár anyag alapján elképzelt viseletre vonatkozó következtetéseket. Az ásató szerint a nők nemez vagy bőr sapkát hordtak, melynek két oldalán kis fülecskék szolgáltak a függők beakasztására. A fejdísz szélét veretekkel díszítették. A várpalotai lelet esetében némi eltérés mutatkozik a fent leírtakhoz képest, mert míg a korai bolgár anyagban a levéldíszes láncokat csak egyszerűen a nyakba akasztották, addig esetünkben úgy tűnik, hogy a hosszú lánc két végén levő karikába akasztott függesztők segítségével rögzítették volna a láncot a fejdíszhez. Az egyikben ezt a szerepet a fülbevaló játszotta, míg a másikban (a levéldíszes karikában) egy a fülbevaló függesztőjéhez hasonló akasztó lehetett (15. ábra). Elképzelhető, hogy a sírleírásnál említett visszahajló végű bronz töredék volt a másik akasztó, melyet lencérna segítségével erősítettek a karikához. Tehát az általában nyakban viselt és a fülbevalókat összekötő láncot összekombinálták.

Lehet, hogy hasonló módon viselték a győri darabot is, csak itt két fülbevaló szolgált a felfüggesztésre. Hangsúlyoznom kell, hogy Várpalotán a leletek sírban való helyére vonatkozó adatokkal nem rendelkezünk, így következtetéseink a hasonló sírok feltárásával módosulhatnak.

A többi felsorolt analóg lelet viseleti módját még ennyire sem tudjuk rekonstruálni. Minden bizonnyal a lánccal összekötött fülbevaló, a levéldíszes lánc és a szokásos viseletű függők divatja egymástól függetlenül is meg volt. Lehet, hogy az egyik vagy másik jelenléte etnikai hovatartozást sugall.

A várpalotai 1. sír halottjának nyakában a levéldíszes láncon kívül kauri kagylókból fűzött nyaklánc is volt. A kagylók hátoldalán látható zöldes elszíneződés arra utal, hogy a lánc közelében viselte tulajdonosuk. Divatjuk a X. század végén szűnik meg.[72]

A többi melléklet alapján úgy tűnik, hogy a halottat bő ujjú ruhában temették el, mely elöl fel volt hasítva. Ezt kapcsolta össze az egy (vagy több) gomb.[73] A bőrből készült ruha ujját a lemezkarperecekkel szorították le. A lemezkarperec korát a X. sz. utolsó harmadára teszi a kutatás.[74]

Röviden szeretnék szólni a 7. sír fülbevalópárjáról is. A magyarországi anyagban ehhez hasonlót én nem találtam. A korai bolgár anyagban, bár sokkal díszesebb kivitelben, megtalálható ez a típus.[75] Itt is néhány esetben lánccal kötötték össze a függőket. A mi esetünkben valószínűleg már egy módosított változatával találkozunk.

Ugyancsak nem találtam analóg darabot a 6. sír spirálisan behajló végű fülbevalójához. Megjegyzendő, hogy ebben a sírban lehetett megfigyelni a halottcsonkítás szokását.[76] Jobb kézfejcsontjai a koponya környékén kerültek elő.

A temető teljes feltárásáig egyelőre csak keveset mondhatunk az ide temetkező népről. Az eddig feltártak alapján úgy tűnik, hogy a szokásaiban még a keleti hagyományokat őrző sírok (1., 6., 7. számú) tájolásban (NY–K-i-hez közeli) némileg eltérnek a melléklet nélküliektől (ÉNY–DK-i).

A temető korát az eddig előkerült leletek alapján a X. század közepére, végére tehetjük.

JEGYZETEK

Rövidítések – Abkürzungen

Acta Arch. Hung.
: Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae

Alterthümer . . .
: Alterthümer des Frühen Mittelalters in Ungarn. Braunschweig, 1905. I–III.

A honfoglalási kor . . .
: A honfoglalási kor hazai emlékei. „A honfoglalási kor történetének kutfői" című millenniumi munkából különlenyomat. Budapest 1896.

Arch. Ért.
: Archaeologiai Értesítő

A. H.
: Archaeologia Hungarica

Egri M. É.
: Az Egri Múzeum Évkönyve

FA
: Folia Archaeologica

HOMÉK
: A Hermann Ottó Múzeum Évkönyve

MFMÉ
: A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve

Rég. Füz.
: Régészeti Füzetek

Sl. Arch.
: Slovenská Archeológia

Újabb tanulmányok . . .
: Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről. Budapest 1907.

VBM.
: Veszprémi Bakony Múzeum

CA Советская Археология

1. Leletmentési jelentés: VBM. Adattára 18. 366–84.
2. Leletmentési jelentés: VBM. Adattára 18. 392–85.
3. DIENES István: A honfoglaló magyarok. Hereditas 1978. 44. kép.
4. KÜRTI Béla: Honfoglalás kori magyar temető Szeged–Algyőn. MFMÉ 1978/79. I. köt. 325. o.
5. BÖRZSÖNYI Arnold: Pogány magyar sírokról Győr város határában. Arch. Ért. 1903. 67–70. o. HAMPEL József: Alterthümer . . . II. 860–861. o. Alterthümer . . . III. 513. t. U. ő.: Ujabb tanulmányok . . . 116. o., 14. t. SZŐKE Béla: Adatok a Kisalföld IX. és X. századi történetéhez. Arch. Ért. 1954. 119–132. o.
6. CSALLÁNY Gábor: Régi magyar emlékek a szentesi múzeumban. Arch. Ért. 1905. 37–38. o., IV. t. HAMPEL J.: Ujabb tanulmányok . . . 209–211. o., 88. t. 8. FEHÉR G.–ÉRY K.–KRALOVÁNSZKY A.: A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletei. Régészeti Tanulmányok II., Budapest 1962. 56. o. 727. szám.
7. JÓSA András: Honfoglaláskori emlékek Szabolcsban. Arch. Ért. 1914. 330. o.. XLVII. t.
8. B. CHROPOVSKY: Vyskum staromad'arského pohrebišt'a v Košutoch, okr. Galanta. Sl. Arch. 1955. 265. o., ábra 266. o.
9. G. NEVIZANSKY: Pohrebisko z konca 9. a z 10. storocia v Bešenove. Sl. Arch. 1979. C. 2. 378. o., 391. o. VII. t., 79. sír 5. sz.
10. CSALLÁNY Gábor: Avarkori és IX–XIII. századi magyar leletek a szentesi múzeumban. Csongrád-megyei Könyvtár, Szeged 1934. leírás 19. o., LXIX. t. 18.
11. HAMPEL József: A honfoglalási kor hazai emlékei. Budapest 1896. 70. o. U. ő.: Alterthümer . . . II. 534. o.
12. CSALLÁNY Gábor: Ujabb honfoglaláskori leletek Szentes környékéről. FA III–IV. 182. o., I. t. 1–5.
13. NYÁRY Albert: Temető királyságunk első századából. Arch. Ért. 1902. 236–238. o., LXIV. sír 5. HAMPEL J.: Alterthümer . . . II. 871–887. o. Alterthümer . . . III. 525. t. U. ő.: Ujabb tanulmányok . . . 183. o., 70. t. 5.
14. JÓSA A.: i. m. 310. o., XV. kép. JÓSA A. szíjszorítónak határozza meg.
15. KISS Attila: Baranya megye X–XI. századi sírleletei. Budapest 1983. leírás 241. o., 112. ábra 2.
16. DIENES I.: i. m. 85. o.
17. E. A. CHALIKOVA–A. H. CHALIKOV: Altungarn an der Kama und im Ural (Das Gräberfeld von Bolschie Tigani) Reg. Fuz. Ser. II. No. 21. 1981. 5. sír 14. o., IV. t. 13–15.; 8. sír 18. o., VII. t. 21.; 10. sír 20. o., IX A. t. 1.; 19. sír 28–30. o., XVI. t. 5. 6. stb.
18. E. A. KHALIKOVA–E. P. KAZAKOV: Le cimetiére de Tankaevka. (Les anciens Hongrois et les ethnies voisines á l'Est. Budapest 1977.) Studia Archaeologica VI. 30. sír II. t. 4., 49. sír II. t. 2.; 56. sír V. t. 2.; 440. sír XIV. t. 10. stb.
19. Степи Евразии в эпоху средневековья. (Археология СССР; szerkesztő: E. A. Плетнева) Москва 1981. 3. fejezet: Восточноевропейские степи во второй половине VIII–X. в Салтово-маяцкая культура 62–75. o. 37. kép 139 sz. a 150. old. U. az: Южный Урал в IX– начале X.в. 80–82. o.; 56. kép 6 sz. 172. o. Н. А. Мажитов: Курганы южного Урала. VIII–XII. вв. Москва 1981. Pl. 12. huszainovoi kurgán 1 temetkezés 49. o., 27. ábra.
20. Több ruhában való eltemetés szokását figyelték meg: LÁSZLÓ Gyula: A honfoglaló magyar nép élete. Budapest 1944. 152. o. DIENES István: A honfoglaló magyarok. Orosháza története. Szerk.: Nagy Gy. Orosháza 1965. BÁLINT Csanád: X. századi temető a szabadkígyósi–pálligeti táblán. A Békés megyei Múzeumok Közleményei. 1971. 1. 72. o.
21. Az arácsi sír esetében nem gondolhatunk arra a szokásra, melyet LÁSZLÓ Gy. ír le. LÁSZLÓ Gy.: i. m. 470–472. o.
22. KÜRTI B.: i. m. 327. o.; 328. o. I. t. 3. LISZKA József: Ujabb régészeti adatok Érsekújvár környékének koraközépkori településtörténetéhez. Uj Mindenes Gyűjtemény 4. Madách 1985. Szimő–Gúg-puszta 2. sír. A nyak környékén 37 db. került elő. 11. o., 13. kép 4.
23. Magyarország Régészeti Topográfiája 2. kötet Veszprémi járás. Szerk. ÉRI István. Budapest 1961. 92. o., 26. t. 1–2. 19/14. sz-mú lelőhely.
24. Leletmentési jelentés: VBM. Adattára 15.584, 15.587–15.809. 17.074–17.079.
25. Hasonló viseletet figyelt meg BÁLINT Cs.: i. m. 67–72. o. Más jellegű nagy ruhadíszek, de hasonló elrendezés: KÜRTI B.: i. m. 49. sír díszei 331. o. FODOR István: Honfoglaláskori temető Sándorfalván. Acta Antiqua et Archaeologica. Supp. V. Szeged 1985. 19. sír 25. o., 93. sír 25, 30. o. Rekonstrukciók: DIENES I.: A honfoglaló magyarok. 1978. 11. kép. DIENES I. megfigyelései szerint a kaftánok térdig értek. Esetünkben is elképzelhető, hogy a felső ruha hosszabb volt. DIENES István: Opponensi vélemények Bálint Csanád: Dél-Magyarország a X. században c. kandidátusi értekezéséről. Arch. Ért. 105. (1978) 112. o. LÁSZLÓ Gyula: Hunor és Magyar nyomában. Budapest 1967. 105. o.
26. BÁLINT Cs.: i. m. 71. o. és 36. sz. jegyzet a 83. oldalon.
27. FODOR I.: i. m. 25, 30. o. BÁLINT Cs.: i. m. 67–70. o., VII. t.
28. Övrekonstrukció: LÁSZLÓ Gy.: A honfoglaló magyar nép élete. 1944. 152–154. o.
29. A. KISS–A. BARTHA: Graves from the age of the Hungarian conquest at Bana. Acta Arch. Hung. XXII. (1970). 219–220. o., 225. o. 5. kép 10, XXVI. t. 7–8.
30. U. az: 233. o.
31. MAROSI Arnold: A székesfehérvári rádiótelepi ásatás. Arch. Ért. 1923–26. 43. sír 253. o., 85 ábra. 2, 3, 4. D. CSALLÁNY: Weiblicher Haarflechteschmuck und Stiefelbeschlage aus der Ungarischen Landnahmezeit im Karpatenbecken. Acta Arch. Hung. XXII. (1970). 287. o., 22. ábra.
32. KÜRTI B.: i. m. II. t. 9. 329. o. és 337 o.
33. D. CSALLANY: i. m. 285–287. o., 20. ábr.
34. U. az: 284–299. o.
35. U. az: 294–299. o. XLXII. t. 1.
36. Lásd a 31. jegyzetet
37. D. CSALLÁNY: i. m. 285. o., 17 és 18. ábr.
38. B. CHROPOVSKÝ: i. m. 267. o. (11 és 22. sírok), Nemeskosut 12. jegyzet: 3, 17, 18. sírok Piliny–Sirmányhegyen stb.
39. B. CHROPOVSKÝ: i. m. 267. o. Itt sok esetben figyelték meg az egyes testrészek hiányát, de leginkább a kezekét, jobb kéz: 6, 7, 11, 26, sírok, két esetben a bal kéz: 22, 24. sírok stb.
40. B. CHROPOVSKÝ: i. m. 267. o. A 6. sír esetében mind a két láb, a 24. és 29. síroknál a bal láb hiányzott. FETTICH Nándor: A honfoglaló magyarság fémművessége. AH 21. Budapest 1935. Hencida 5. sír 96. o. BÁLINT Cs.: i. m. 73–75. o. 13. sír.
41. Területi elterjedéséről: Bálint Cs.: i. m. 75. o. Részletesebben a temetkezési szokásokról: Szabó János Győző: Honfoglaláskori sírok Eger–Répástetőn. Egri M. É. II., Eger 1964. 119–129. o. Még: BOBKOV Viktor: A honfoglaló magyarság temetkezési szokásai a Kárpát-medencében. (Kandidátusi értekezés tézisei)

III. fejezet, 11–12. o. LÁSZLÓ Gyula: A temetők jelképvilága (1982) „Számadás népünkről" c. könyvben. Budapest 1986. 44–54. o.

42. TÖRÖK Gyula: Halottcsonkítás egy dunavarsányi avar sírban. FA. XXIII. 1972. Budapest. 188–192. o.
43. SZŐKE Béla: A honfoglaló és kora-Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. Régészeti Tanulmányok I. Budapest 1962. 22–24, 26–27. o.
44. DIENES István: A magyar honfoglalás kora. „A magyar régészet regénye" c. könyvben. 181. o. Budapest 1976, 3. kiadás
45. Leletmentési jelentés: VBM. Adattára
46. NYÁRY A.: i. m. 240–241. o., LXXV. t. 6–7. HAMPEL J.: Alterthümer . . . III. 526. t. 6–7. U. ő.: Ujabb tanulmányok . . . 184. o., 71. t. 6–7.
47. DIENES I.: A honfoglaló magyarok. 1978. 56. kép., 11. ábr.
48. M. DUŠEK: Kostrové pohrebište z X. a XI. storočia v Chotíne na Slovensku. Sl. Arch. 1955. 250. o., I. t. 1–6.
49. KÜRTI B.: i. m. 334. o. II. t. 6–7. (itt ruhadíszek)
50. BÁLINT Cs.: i. m. 18. kép 2. a 68. o. (itt ruhadísz)
51. SZABÓ Kálmán: Honfoglaláskori párták. FA VII (1955) XXX. t. 17–20. a 124. o. és 22. ábr. 1 és 4 db.
52. Lásd a 3–15. jegyzetet.
53. FODOR I.: i. m. 64. sír 25. o., 6. kép 2–3.
54. FODOR István: Honfoglaláskori művészetünk iránti kapcsolatainak kérdéséhez. Arch. Ért. 100. (1973) 30. sír 34. o., 3. kép 3–4.
55. DIENES I.: i. m. 54. kép
56. MEGAY Géza: A mezőzombor–bálványdombi honfoglaláskori magyar temető. HOMÉK III (1963) 42. o., VIII. t. és 41. o. rajz
57. M. DUSEK: i. m. 300. sír, 253. o., IV. t. 70, 71. sz.
58. KÜRTI B.: i. m. 327. o., I. t. 18.
59. Lásd az 5. jegyzetet
60. REIZNER János: Oroszlámosi magyar pogánykori sírlelet. Arch. Ért. 1898. 190–192. o. HAMPEL J.: Ujabb tanulmányok . . . 125. o., 21. t. 8. U. ő.: Alterthümer . . . III. 430. t. 1–3. TÖMÖRKÉNY István: Arch. Ért. 1904. 264–270. o. BÁLINT Csanád: Hunok, avarok, magyarok. Vezető a szegedi Móra Ferenc Múzeum régészeti kiállításához. Szeged é. n. 21. kép.
61. HAMPEL J.: Ujabb tanulmányok . . . 137–138. o., 27. t. 2, 3.
62. HAMPEL J.: A honfoglalási . . . 50–51. o., XVI. t. 6–9. U. ő.: Alterthümer . . . II. 488–489. o. Alterthümer . . . III. 349. t. 6–9.
63. HAMPEL J.: A honfoglalási . . . 143. o., XLIX. t. 2, 5. U. ő.: Alterthümer . . . II. 604–605. Alterthümer . . . III. 407. t. 5, 2.
64. FODOR I.: i. m. 34. o., 3. kép 6.
65. E. A. CHALIKOVA–A. H. CHALIKOV: i. m. I. t. 3., IV. t. 1, 9., VI. t. 3–3a., 18., 19., 29. stb. J. A. HALIKOVA: Volgai Bulgária és a X. századi Magyarország etnikai rokonságának kérdéséhez. A Hajdúsági Múzeum Évkönyve, 1973. Női viseletről: 29–30. o. U. ő.: Ősmagyar temető a Káma mentén. Arch. Ért. 103. 56–64. o., 5., 7., 8., 10. képek
Е. А. Халикова: Больше – Тиганский могильник. CA 1976 (2) 158–178. o. U. ő.: Ранневенгерские памятники Нижнего Прикамья и Приуралья. CA 1976 (3) 141–158. o.
66. HAMPEL J.: Ujabb tanulmányok . . . 64–66. o.
67. U. az.
68. U. az.
69. KRALOVÁNSZKY Alán: Adatok az ún. S-végű hajkarika kialakulásának és időrendjének kérdéséhez. Arch. Ért. 84. (1957). 178–180. o.
70. Lásd a 65. jegyzetet
71. A mint egy 100 évig tartó szoros kapcsolat a korai bolgárokkal különösen a viseletben mutatkozik meg. „Az onogurok és a levédiai magyarok ezek szerint külső megjelenésükben szinte teljesen azonosak voltak. (. . .) Ezért is egy népnek vélhették őket a külső szemlélők." FODOR István: Verecke híres útján . . . Budapest 1980. 184. o. A sok közös vonás ellenére még számos kérdés merül fel a két nép múltjára, hagyatékára vonatkozóan. Erről: В. Ф. Генинг: IV. Международный Конгресс Финно-угроведов в Будапеште 1975 г. Проблема происхождения венгров. CA 1977 (1) 319–321. o.
V. F. GENING: Magna Hungaria és a régészeti emlékanyag (Megjegyzések E. A. Halikova elgondolásához). Arch. Ért. 105. (1978) 260–263. o.
72. SZŐKE B.: i. m. 54–55. o.
73. U. ő.: i. m. 79. o.
74. U. ő.: i. m. 72. o.
75. Lásd a 41. jegyzetet.

ÁGOTA S. PERÉMI

FUNDEN AUS DER ZEIT DER LANDNAHME IM KOMITAT VESZPRÉM

Die Studie gibt zwei unlängst freigelegte Friedhöfe aus der Zeit der Landnahme bekannt. Beide kamen bei Fundrettungsaktionen zum Vorschein.

Einer davon wurde im Hof eines Hauses in Balatonfüred, Morvai Strasse 10, bei der Ausgrabung der Kanalisation entdeckt. Dabei wurden die Beinknochen des Skeletts und auch die dorf gefundenen Schuhe stark beschädigt. In das Eigentum des Museums gelangten einige Schuhbeschläge: 10 Stück runde und 2 Stück blattförmige vergoldete Silberbeschläge. An der hinteren Seite der Beschläge sind Niete und Unterlagen angebracht, die zur Befestigung dienten. In dem Grab 1. wurde in NW–SO Richtung, 127 cm tief eine junge Frau begraben. Es kamen hier folgende Stücke zum Vorschein: vergoldte Silberohrgehänge mit hängenden Kugelreihen (das eine Stück wurde gebrochen ins Grab gelegt), runde wulstige, in den Aushöhlungen vergoldete Silberbeschläge (11 Stück), ebenfalls aus Silberplatten geprägte, vergoldete grössere Kleiderverzierungen (10 Stück), sowohl ein kleines Fragment eines ähnlichen Kleiderschmuckes. Diese wurden mit Hilfe der je zwei kleinen Löcher am Rande, die anderen mit Hilfe der kleinen Henkel an der Rückseite auf das Kleid genäht. Die hier augefundenen Ohrgehänge-type sind aus mehreren ungarischen Fundorten bekannt, aber es befinden sich solche auch in einer früheren bulgarischen Fundensammlung. Sie waren Mitte des X-ten Jahrhunderts modisch.

Gut bekannt aus dem heimischen Material sind auch die das Kleid schmückenden Beschläge. Die runden Zierbeschläge waren wahrscheinlich am Halsausschnitt des Hamdes

angenäht gewesen, aber dieses ist bei der Begrabung zerrissen und das abgerissene Hemdstück samt den Beschlägen rutschte ein bischen nach unten. Die abgerissenen 3 Beschläge, und das – vermutlich dabei – beschädigte Ohrgehänge legte man zurück neben den Toten. Die grösseren Kleiderschmücke haben die zwei Säume eines Umhangs geziert, der knielang, vorne geschlitzt und aus feinem Stoff war. Auch das kleine Fragment wird bei der Begrabung vom Kleide abgerissen sein. Am Rande der Filzoder Lederschuhe waren – vermutlich – die runden, am oberen Teil jedoch die blattförmigen Beschläge angebracht.

Im Grab 2. lag in NW–SO Richtung 95 cm tief ein Skelett mit armen Beilagebefunden. Die Wirbelsäule und ein Teil der Rippen waren gebrochen, die Füsse amputiert. Neben dem Skelett lagen Ohrgehänge, die aus zwei Bronzedrahtstücken gemacht wurden. Unserer Meinung nach handelt es sich hier nicht um eine Leichenschändung. Die Tote des zweiten Grabes war wahrscheinlich eine Dienstmagd der reicheren, zum Mittelsstand gehörenden Frau, die ihrer Herrin – wenn auch in gewaltiger Weise – inst Jenseits folgte. Die Gräber können aufs zweite Quartal des X. Jh-s datiert werden.

Der als zweite erwähnte Friedhof wurde in Várpalota, Semmelweis Str. 55. gefunden. Die meisten der Gräber wurden bei Bautätigkeiten schon beschädigt. Bisher ist es gelungen zwei Grabreihen zu finden. Die Mehrheit der Gräber liegen in Richtung NW–SO und enthielten keine Beilagen. Am bedeutsamten ist von diesem Gesichtspunkt aus das völlig zerstörte Grab Nr. 1. Es wurden hier folgende Stücke gefunden: ein aus Silberplatte gepresster Kopfschmuck mit Perlen (z. 10 St.), ein Paar verzinkte Bronzeohrgehänge mit hängenden Kugelreihen, eine zweiteilige Silberkette. An der längeren Kette hängt ein an einen kleinen Ring angebrachter verzinkter blattförmiger Bronzeschmuckstück, dessen Rückseite mit Palmettenmuster verziert ist. Das eine Ende ist durch einen anderen Ring abgeschlossen, an dem ein ähnlicher Blattschmuck und ein Stück der kürzeren Kette hängt. Am anderen Ende ist ein einfacher Ring, mit einem Stück der kürzeren Kette zu sehen. Ausserdem wurden hier noch Muscheln, Bronze- und Silberplattenarmringe mit gedrehten Enden, kompakte Bronzeknöpfe mit Öhlen und noch mehrere kleine Befundfragmente ausgegraben. Aufgrund der Parallelen (vor Allem durch Verwendung des frühen bulgarischen Materials aus den VIII–IX. Jahrhunderten) und der Korrosionsspuren am Schädel, wurde die Kleidung der Frauenleiche aus dem Grab Nr. 1. rekonstruiert.

In dem Friedhof können – auf Grund der Fundstücke – die Gräber ausgeschieden werden, die östliche Traditionen bewahrten (1., 6., 7.) und auch in ihrer W–O Richtung von denen abweichen, wo keine Beilagen gefunden waren. Die Richtung der letzten war NW–SO. Der Friedhof kann auf Mitte, bzw. Ende des X-ten Jahrhunderts datiert werden.

GYULAI FERENC

A NÖVÉNYTERMESZTÉS EMLÉKE A FONYÓD-BÉLATELEP ÁRPÁD-KORI TELEPÜLÉSÉRŐL

BEVEZETÉS

1963 nyarán dr. MATOLCSI János felkereste a keszthelyi Balatoni Múzeumot és mezőgazdasági jelentőségű lelőhely után érdeklődött a Balaton mentén, amelyet a Magyar Mezőgazdasági Múzeum és a Balatoni Múzeum közösen tárna fel. Dr. SÁGI Károly Fonyód-Bélatelep lelőhelyét ajánlotta, amelyet az 1934. évi leletmentés során csak részben tárt fel dr. BACSÁK György és dr. GALLUS Sándor. Ennek nyomán 1964-ben indult meg az a hitelesítő ásatás, melyen dr. KRALOVÁNSZKY Alán vezetése mellett dr. HARTYÁNYI Borbála, dr. FÜZES Miklós és dr. HORVÁTH Béla is részt vett. Az ásatás eredményeképpen összefüggő kultúrnövénylelet látott napvilágot.[1]

Ez a leletegyüttes a X. század közepéről származik, s mennyiségét, minőségét, de különösen faji összetételét tekintve hazánk egyik legnagyobb ilyen jellegű lelete.

Jelentőségét csak fokozza, hogy a honfoglalás és közvetlenül a honfoglalás utáni időszakból nagyon kevés archaeobotanikai leletünk van.[2]

Pedig e leletek nem csupán az archaeobotanika egyik égető kérdését oldanák meg, hanem jelentős segítséget nyújtanának a régészetnek, a történettudománynak, de a nyelvészetnek is.

A cölöpépítményes (?) telep egykori lakosainak ethnikumi hovatartozása megnyugtató módon nem tisztázott. Mégis van két olyan lelet az együttesben, amelyek alapján bizonyos észrevételeket tehetünk. Egyik közülük a Kárpát-medencében a római kor óta hiányzó törpe búza (Triticum aestivum L.ssp. aestivo-compactum SCHIEM.), amely itt is megjelent a honfoglalás utáni időben. A másik növényünk egy gyom, a vad rozs (Secale silvestre HOST), amelynek e korban ez a legnyugatibb előfordulása Európában. Mindkét faj a kelet-európai síkságon átvonult magyar törzsek és az azokkal közös területen élt népesség növényi leletanyagával mutat rokonságot.

Az ásatás tótörténeti szempontból is jelentős, mert egy hosszantartó vitát zár le véglegesen, bebizonyítva, hogy a Balaton vízállása az Árpád-korban a mainál alacsonyabb volt.[3]

A két és fél évig tartó feldolgozó munkámhoz számos önzetlen segítséget kaptam, melyekért ezúton mondok köszönetet:

*dr. Hartyányi Borbálá*nak és *dr. Füzes Miklós*nak a vizsgálati anyag átengedéséért és a meghatározások revidiálásáért,

*dr. Kárpáti István*nak, *dr. Kováts András*nak és *dr. Müller Róbert*nek szakirodalmi segítségükért,

*Bárdos Edith*nek és *dr. Kralovánszky Alán*nak az ásatásokkal kapcsolatos adattári anyag használatáért,

*dr. Szabó István*nak és *Tóth Endré*nek a fotódokumentáció elkészítéséhez nyújtott segítségükért.

I. A FONYÓD-BÉLATELEPI ÁRPÁD-KORI TELEP FELTÁRÁSA

A. Az 1934. évi ásatás

1934 nyarán CSUTORÁS Ferenc fonyódi tanító értesítette a Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Osztályát, hogy telkén a Nyíres dűlőben tőzegkitermelés közben nagyméretű gerendákat, tűzhelymaradványokat és cserépedény töredékeket találtak. A Magyar Nemzeti Múzeum részéről MÁRTON Lajos tartott szemlét: „a cölöpépítmények helye ma is egy igen alacsony domb, amely csak kevés deciméterrel emelkedik a környező térszín fölé".[4] Néhány nap múlva, 1934 augusztus 6–21 között került sor a leletmentő ásatásra. Az ásatást GALLUS Sándor és BACSÁK György vezették. Az ásatás helye a hajdani Nagyberek Nyíres dűlőnek nevezett területén volt. A környezetéből alig kiemelkedő dombocskát É–D-i irányba a Medvegya csatorna osztotta ketté. Amint azt az ásatás bizonyította a hajdani település ettől a Balaton irányába húzódott.

A Nagyberek területe a XIX. sz. végén is víz alatt volt. BACSÁK György szóbeli közlése alapján az ásatás helyét csak csónakkal lehetett megközelíteni.[5] Csak a XX. sz. eleji csatornázásokkal sikerült a mocsarat lecsapolni, hiszen a Nagyberekben a halászat csak 1914-ben szűnt meg.[6] Még így is csak lassan száradt ki. Az 1934. évi ásatásnál is csak szivattyúk mellett lehetett dolgozni.

Az ásatás kezdetén megfigyelték a talaj rétegződését. Legfelül 20–30 cm vastagságú sötétes, laza szerkezetű iszapos humusz feküd . A kifejezés alatt természetesen kotut kell értenünk. Ez alatt 60–70 cm vastagságú nedvdús tőzegréteg, majd egy világos-

szürke iszapréteg húzódott végig, melyet a helybeli tőzegkitermelő munkások „válófenék"-nek neveztek. Ez a szürke márgás iszapréteg a település körzetében a felszíntől 1 m-re, egyéb részeken pedig 1,8–1,9 m mélyen volt. Ezen iszapréteg alatt pedig valószínűleg több méter vastag sötétszürke agyagréteg (valójában: pannon márga) húzódott meg. Ezt a megfigyelést a későbbi 1964., 1981. évi ásatások is megerősítették.

Az ásatás során négy, fából készült épület maradványát tárták fel. Az előkerült maradványok alapján az épületek egymáshoz közel feküdtek, négyzetes alaprajzúak és rendre 5–7; 4,5–6; 7,5–8; 4,5–5 m^2 kicsinyek voltak. Az épületek talpgerendái és a tőzeg közé rőzseréteget fektettek. Ezáltal az épületeket bizonyos fokig a nedvességtől elszigetelték, s nem utolsósorban biztonságosabbá tették az épületek közötti közlekedést is. Itt kell megemlíteni, hogy az „A" és „B" jelű épületek között 10 m-es szakaszon ledeszkázott út nyomaira bukkantak.

A már említett négyszögletes alaprajzot általában a tőzegre fektetett talpgerendákkal alakították ki. A „C" épület jó állapotban megmaradt talpgerendáinál meg lehetett figyelni a végeken lévő csapolással történő illesztés nyomait. A „D" épület padozatát két gömbfa tartotta, s mivel illesztés nyomait nem találták, feltehetőleg az épület súlya tartotta őket össze, írta HORVÁTH Béla.[7] Ezt azonban a magunk részéről nehezen tudjuk elképzelni. Az épületek padozatát deszkából és hasított gömbfából készítették. A leírás szerint a „D" épület kivételével a deszkákat a talpgerendákra helyezték, ahol is a gömbfákra kerültek a padlódeszkák. Ez megint csak nehezen érthető: t. i. ha a talpgerenda kör keresztmetszetű, akkor nincs elég támasza a deszkának. A talpgerendák egyébként 2,20–3,00 m hosszúak és 14–20 cm szélesek voltak. A „B" jelű épület egyik négyszögletes keresztmetszetű 2,5–2,8 m hosszú talpgerendájában az ásatók két kerek fúrt lyukat találtak. Ezek feltehetőleg az oldalfalat tartó cölöpök illesztési helyei voltak. A gömbfák 15–25 cm átmérőjűek és 2,10–2,25 m hosszúak voltak.

Az „A" és „B" épületek padlózata javarészben megsemmisült. A „B" épületnél a padlódeszkák elmozdulása azonos a Fonyód-Bélatelep-i öböl ÉK irányú hullámverésével; feltehetőleg az épület padlózatát a Balaton vízszintemelkedése tette tönkre.[8] A „C" és „D" jelű építmények padozata azonban megmaradt. Nehezen érthető ez, hiszen e padozatokat is meg kellett emelnie a felmagasodó víznek.

A cölöpépítmények oldalfala vesszőfonásból készült. Ennek nyomát találták meg a „D" épületnél 2,20 m hosszúságban és 1,20–1,80 m szélességben.[9] BACSÁK György szerint a vesszőfal fűzfavesszőből készült és fonása megegyezik a Balaton menti nádkerítés készítésével: „vízszintes léchez a sűrűn egymás mellé tett vesszőt odakötözték, vagy két vízszintes gömbölyű léc közé szorították, s aztán besározták a szél ellen".

Néprajzi adatok szerint a nád- vagy sövényfalat kétféle módon készítették, az egyik változat szerint a szorosan egymás mellé kötözött nádat vagy fűzfavesszőket egyik végükkel földbe ásták. Ilyen módon inkább ideiglenes állatszállásokat készítettek. A másik változat szerint a talpgerendák négy sarkába ágasfa került, majd erre a talpgerendákkal párhuzamosan négy koszorúfa. Ebbe arasznyi távolságra lyukakat fúrtak, melyekbe karókat dugtak, amit vesszővel, vagy hasított ágakkal, esetleg náddal befontak. Néprajzi adatok alapján a múlt század végén a Kecskemét melletti pásztorok a cserények falait javarészben fűzfavesszőből fonták.[10]

A sövényfalat kívülről, néha belülről is sárral, agyaggal letapasztották. Így az állandó jellegű szállásokat építették meg. A vízjárta helyeken szívesen építkeztek így. Többszöri tapasztással az épület a 100, 120 évet is megérhette.[11] Fonyód-Bélatelepen az A, B, C, jelű építményeknél a második módon leírtak szerint, míg a „D" épületnél az első szerint készítették a sövényfalat.

A faházak teteje BACSÁK György szerint nagy valószínűséggel nád lehetett, de ezt a szél, vagy a víz széthordhatta, mert nem bukkantak nyomára. Véleménye szerint a cölöpöket az egykori építők ingatással dugták a talajba, mert sulykolásra utaló nyom nem maradt fenn. A cölöpök egyébként vízszintesen feküdtek a tőzegrétegben. Valószínűleg szélvihar döntötte ki őket.[12] Megállapítását nem tudjuk elfogadni, mert a cölöpök nem is voltak teljes hosszúságúak, így a „sulykolás" nyomait nem is lehetett megfigyelni.

A telep kiterjedését 1934 november 19–24 között fúrási próbákkal igyekeztek meghatározni.[13] Eszerint az ásatással feltárt terület mintegy 100 m^2, a cölöpépítményes zátony 600 m^2 lehetett. Az ásatók szerint az egykori telepesek azért választották ezt a víz színe alatti dombot, mert itt könnyebb lehetett a cölöpöket leverni, s aztán erre rőzserétegből szigetet emeltek.[14] Kalandos elképzelés, hogy a kor embere „víz színe alatti dombot" szemelt volna ki háza építésére. Ésszerűtlen dolog lenne ott, még mocsaras kiemelkedésen is rőzseszigetet emelni, s arra építkezni. Hiszen az első szél feldöntené a labilis és könnyű épületet!

A leletek a sás, nád, káka alkotta tőzegbe voltak beágyazva. E növényeknek nyomait FÜZES Miklós is megtalálta a feltárás során sárga nőszirom, vízitök és fehér tündérrózsa stb. magjainak és egyéb szervtöredékeinek társaságában.[15] Csak a két malomkő származott a világosszürke iszapból, ahová súlyuknál fogva süllyedtek le.[16] (ltsz.: 59.257.13). A telep házai azonban annak idején minden valószínűség szerint nem vízben, hanem ingoványal, nádassal körülvett magaslaton állhattak.[17]

Megítélésünk szerint GALLUS Sándornak van igaza, a telepet a mainál alacsonyabb vízállás mellett lakták – használták.

Az 1934. évi ásatás leletanyagainak nagy része a II. világháború alatt megsemmisült. A leletanyagra

vonatkozó feljegyzéseket az alábbiakban foglalhatjuk össze:

Kerámia:

Pontos adat arra vonatkozóan nincsen, hogy hány darab cserepet találtak. GALLUS Sándor régész mindössze azt írja, hogy nagy mennyiségű „szláv" cserepeket tartalmazó lakórétegre bukkantak, s köztük egy-két teljes edény is előkerült.[18] A Magyar Nemzeti Múzeum Középkori Osztályának gyűjteményében találhatók.[19] A 25 db kerámiatöredék közepesen és durván szemcsézett anyagú. A közepesen kiégetett töredékek különböző színűek (sárgásfehér, szürkésfekete, szürke, barnássárga, vörös). Díszítésük többféle; vízszintes vonaldíszítés, fésűs bekarcolás, pontsoros, hullámvonal és hullámvonalköteg díszítés. A töredékek alakjából ítélve az edények java része széles szájnyílású, nagy fenékátmérőjű, míg kisebb részük kihajló peremű, bordás szerkezetű volt. A töredékek anyaga, díszítése, perem alakulása alapján korukat a IX. sz. végétől a XIII. sz. közepéig teszik a régészek.[20] Itt jegyezzük meg, hogy az idézett mű 72–75. ábráján látható kerámiatöredékek jellegzetesen IX–X. századiak. Zalaszabar–Borjuállás IX–X. századi szláv településről hasonlóan profilált peremű edények kerültek elő.[21] A 76. ábra csigavonal díszítésű XIII. századi cserépedény töredékei még nem jelentik azt, hogy e században is tovább élt volna a település, hiszen a leletek döntő többsége IX–X. századi. Az sem kizárt, hogy egy évszázadokkal később odakerült edény egyazon töredékeivel van dolgunk!

Mezőgazdasági eszközök:

A „D" objektum mellett egy 101 cm hosszú járomfő került napvilágra, A „berekfából" készült eszköz a tőzegből való kiemelés után összetört. Rajza azonban fennmaradt. Néprajzi analógia szerint a szögletes keresztmetszetű járomot az ökör szarvai közé helyezték és szíjjal, vagy fonott vesszővel kötötték az ökör homlokához. MÁRTON Lajos szerint ebben a korban általános volt az igen aprótermetű lápi marha tartása.[22]

A „lápi marha" kérdése ma már lényegesen másként értékelhető. BÖKÖNYI Sándor szerint az Árpád-korban az egész Kárpát medencében és azon túl is általánosan elterjedt volt egy kisebb testű szarvasmarha, a Bos europaeus brachyceros AD. tartása.[23]

A leírás nem szól arról, hogy a faanyagot ki identifikálta. Így éger fájával történő azonosítása kétséges, mivel:

1. A xylem részek a tőzegben elszíneződtek.
2. Keresztmetszete nem fajspecifikus.
3. Nem szólnak radiális metszetről, holott az edények létrás perforációja döntő.

A többi fajjal kapcsolatban is hasonló ellenvetéseink vannak.

A tőzegben egy ún. csikolytót is találtak, mely az ekefejet volt hivatva a járom tézslarúdjával összekötni. Rajza fennmaradt.[24] Egy tömör fakerék is előkerült, de ennek se rajza, se leírása nem maradt ránk.[25] A „tömör fakerék" leírása olyan gyenge, hogy annak alapján akár kerek asztallapra is gondolhatunk.

A „B" épület kibontása közben két részből összeilleszthető, két fúrt lyukkal ellátott fa lapot találtak. Méreteiből következően ez minden valószínűség szerint ülőpad volt.

A leletanyag tanúsága szerint a telep lakói elsősorban földműveléssel foglalkoztak. Mivel a terület fekvése (Nagyberek) nem tette lehetővé a földművelést, ezért ezt a közeli fonyódi Várhegy lejtőin, vagy a két vizet elválasztó turzáson végezhették. Halászati tevékenységre utaló leletanyag néhány hálónehezék kivételével nem került elő. A Balaton halbőségét feltételezve, a gyér halászati leletanyag HORVÁTH Béla szerint feltűnő, még akkor is, ha esetleg tiltó törvény akadályozta volna a halászatot.[26] Az 1964. évi ásatásból már halcsont leletek is előkerültek (lásd később), így bizton állíthatjuk, hogy a telep lakói élelem kiegészítésül halásztak is.

Egyéb leletek:

Az ásatók igen kevés fémtárgyat találtak. Az „A" objektumból egy bronzból öntött „néhány gömbbel díszített függő" került elő. Ennek fényképe fennmaradt. A függő SZŐKE Béla szerint a X. sz. első felére datálható,[27] ami megítélésünk szerint a réteg valós korát jelenti. BACSÁK György visszaemlékezésében említést tesz még egy vékony arany fülbevalóról is[28], ez azonban elveszett, vagy lappang.

Számos állatcsontot találtak, de további feljegyzés ezekről sincs.

Az ásatás befejezése után a lelőhelyen CSUTORÁS Ferenc egy fekete hullámvonallal díszített edényt talált, de ez is megsemmisült a világháború alatt.[29]

B. Az 1964. évi ásatás

1964. julius 12 és augusztus 26 között a Magyar Mezőgazdasági Múzeum és a Magyar Nemzeti Múzeum közösen végzett lelőhelyünkön hitelesítő feltárást. Az agrártörténeti, településföldrajzi és -történeti, ethnikai, valamint archaeohydrologiai szempontból egyaránt fontos ásatást KRALOVÁNSZKY Alán vezette. Munkatársai HORVÁTH Béla régész, HARTYÁNYI Borbála és FÜZES Miklós régészeti–növénytanosak voltak.

Az ásatás területe ez idő tájt még marhalegelő volt. Az 1934. évi feltárás helyét sajnos nem sikerült egyértelműen meghatározni. Az egykori alaptérkép terepidomai torzítottak voltak, s a megadott lépték is tévesnek bizonyult. A csatorna töltésének erősítése közben is történt időközben tereprendezés.

Az ásatás idején a Balaton vízszintje 105,0 m A. f. magasságban volt. A kutatott terület – mely a tótól kb. 600 m-re fekszik – 104,22 m A. f. magasságban helyezkedett el. A Balaton közelsége, a talajvíz szintje és a Nagyberek geomorfológiai szerkezete miatt a mélyebben fekvő kutatóárkokban, különösen eső után, rendkívül gyorsan feltört a víz, így helyenként

csak szivattyúk mellett lehetett dolgozni. A kutatóárkok rétegtani vizsgálatai igazolták az 1934. évi ásatás talajrétegződéséről elmondottakat.

A jelenlegi felszín alatt 5–15 cm mélységben, mintegy 20 cm-es vastagságban jelentkeztek a leletek. Mivel ez a kultúrréteg vékony, – eltekintve néhány belesüllyedt későbbi szórványtól – csak egy korra vonatkozó anyagot találtak benne. következésképpen nem lehetett sokáig lakott a település. A feltárt területen mindenütt megtalálható volt 102,8–103,0 m A. f. magasságban egy összenyomott őzbarnás sásréteg. Ez az egykori talajfelszín lehetett, ahova az ember hordta. A kultúrréteg közvetlenül a sásréteg felett helyezkedik el. FÜZES Miklós közlése szerint a leggondosabb megfigyelés mellett sem lehetett az alatta lévő hordott (?) vízzáró rétegben mélyülő gyökeret találni. Ezért nem tévedünk, ha feltételezzük, hogy emberi kéz helyezte oda. Ebben a sárga sásos rétegben igen sok cölöplyukat találtak, átmérőjük 5–10 cm volt. A lyukak a jelentkezési szint alatt 4–15 cm között fordultak elő. A megtalált cölöplyukak inkább sűrűsödési helyeket, mint sem geometriai idomokat rajzoltak ki.

A szigetszerűen kiemelkedő részt árkokkal víztelenítették. A megtalált vízelvezető árkocskák szabálytalan lefutásúak voltak. Valószínűnek látszik, hogy a természetes vízfolyásokat tisztították ki és használták fel a település vízmentesítésére.

Az ásatás során több mindennapi használati tárgyat (őrlőkő töredékek, favödör maradványok, orsógomb stb.) találtak.

Egy sarlónyelet is találtak ekkor.[30] A nagymennyiségben előkerült cserepek kisebb-nagyobb edények, fazekak perem-, alj- és oldal töredékei. Anyaguk ugyanaz a homokkal soványított agyag, mint az 1934. évi ásatásból előkerülteké. Színük, többnyire fekete, de előfordulnak téglavörösek is. Díszítésük változó; javarészben vízszintes és hullámvonalkötegekkel díszítettek, de számos közülük díszítetlen. Az ásatás vezetője valamennyiüket kora Árpád-korinak, a X–XI. sz.-ból származóknak tartja. A réteg tényleges korát – megítélésünk szerint – a már említett és a X. sz. közepére utaló fülbevaló adja.

Három tüzelőhely nyomait is megtalálták. Érdekes, hogy a tüzelőhely kövein különösebb égési nyomok nem figyelhetők meg. A tüzelőhelyek alja csak foltokban volt pernyés. Égett fadarabokon kívül ezek környezetéből került elő a botanikai anyag túlnyomó része. Mindez a telep rövid élettartamára és időszakos használatára utalna FÜZES Miklós feltételezése szerint.

FÜZES Miklós a helyszínen elsősorban vízicsigákat (Planorbis sp., Planorbarius sp., Anisus sp.) és balatoni festőkagyló (Unio pictorum L.ssp.balatonicus KÜST.) talált tömegesen, kevés Anadonta sp. héjtöredékkel. Az éti csigahéjak és az előbb említettek sem voltak megégve. Részben subfossilisan fakultak, részben többé-kevésbé színtartóak voltak. Vagyis részben a réteggel egyidősek, illetve mások lényegesen későbbiek (XVIII. sz. utániak) voltak.[31]

A rengeteg csigaház és kagylóhéj mellett állatcsontok is előkerültek. MATOLCSI János meghatározása szerint ezek étkezési hulladékok voltak, 30 db juh és kecske, 18 db sertés, 2 db kutya, 3 db madár és 1 db harcsa csontjai.[32] A 2 db kutya csont megítélésünk szerint élelem is, de kultikus cselekmény nyoma is lehetett. Jelentőségük mindkét esetben nagy.

Az ásató régész a feltárt területet egy faház maradványának és az előtte lévő gazdasági udvarnak tartja.[33] A ház nem égett le. A tömegesen előkerült gabona mind faszenesedett, egy későbbi dolgozatban leírásra kerülő gyümölcsök megmaradt részei viszont nem.

C. Az 1981. évi ásatás

A kaposvári Rippl Rónai Múzeum az Árpád-kori település kiterjedésének meghatározása, valamint a közben felmerült számtalan kérdés tisztázására 1981. június 11 és 24 között próbaásatást folytatott. Az ásatás vezetője BÁRDOS Edith volt.

Az egykori mocsaras terület napjainkra egyre inkább beépül. Fonyód-Bélatelep Balassi Bálint utca területén már csak egészen kis nyílt terület állt rendelkezésére az ásatónak. A kutatóárkok csak szórvány leletekkel (cseréptöredékek, állatcsontok) szolgáltak.

Hidrológiai szempontból viszont értékes az a megállapítás, hogy 135 cm-nél még nem tört fel a víz, holott az 1934. – és 1964. évi ásatásoknál már 50–60 cm mélyen jelentkezett a talajvíz. Ez nyilvánvalóan a terület fokozatos kiszáradásának és a szárazabb időjárásnak köszönhető.

A kutatott területet É–D irányban 50 m hosszan, K–Ny irányban pedig a DÉLVIÉP építkezéséig vágták át minden eredmény nélkül. Szóbeli közlés útján jutott tudomására az ásatás vezetőjének, hogy a DÉLVIÉP építkezés során 1980-ban cölöpöket, gerendákat találtak, de ezt nem jelentették a múzeumnak, hanem azonnal lebetonozták. Ez alapján megállapítható volt, hogy a település csak pár házból állott és az 1934. évi ásatás helyétől K-re terjedt tovább.

Az ásatásokból előkerült tárgyi leletanyagból Fonyód-Bélatelep egykori lakosainak ethnikumára megnyugtató módon következtetni nem lehet. Itt kell megjegyezni, hogy BÁLINT Csanád a telep lakóit a „BJELO BRDO kultúrához" sorolja.[34] MÜLLER Róbert pedig szláv településnek tartja.[35] Figyelembe véve a következő fejezetben elmondandókat is, a magunk részéről honfoglalás korinak tartjuk, melynek ethnikumi hovatartozása – legalábbis egyelőre – megfoghatatlan.

II. A BALATON VÍZÁLLÁSA AZ ÁRPÁD-KORBAN

A Fonyód-Bélatelep-i ásatás hidrológiai szempontból igen jelentős eredménnyel zárult, s így a hosszan

tartó vita, a Balaton Árpád-kori vízállásának kérdése véglegesen eldőlt.

Sokan BENDEFY László véleményét fogadták el. Ő Árpád-kori okleveleket elemezve arra a következtetésre jutott, hogy „biztosra vehető, hogy 1200 tájáig magassága nem haladta meg a 107,0–108,0 métert".[36] Szerinte ennek mesterséges oka volt. Véleménye alapján az egykoron a Balatonhoz tartozó Mosaburg–Zalavár építményeinek szintezése másként nem is magyarázható.[37] Kijelenti: „. . . mindazoknak, akik Mosaburgot erődítménynek használták, gondoskodni kellett arról, hogy 105,7–106,0 m A. f. vízszintet tarthassák. (Szerző megj.: mai közép-vízállás 104,5 m A. f.) Következésképpen nem kételkedem abban, hogy mind Pribina morvái, mind várbeli utódai egy ideig gondoskodtak a foki lefolyás tisztogatásáról. Ellenkező esetben ugyanis a tó vízszintje feltétlenül megemelkedett volna".[38] Itt jegyezzük meg, hogy BENDEFY László véleménye más téren sem igazolható.

A Földrajzi Értesítőben 1970–71-ben élénk vita alakult ki BENDEFY László és SÁGI Károly között. Mi SÁGI Károly álláspontjával értünk egyet: „szerintem a Balaton vízállása 1863, az új Sió-csatorna megépítése előtt klímafüggvény csak." Régészeti mérésekre hivatkozva elutasítja BENDEFY László Zalavárral kapcsolatos megállapításait.[39]

BENDEFY László a honfoglalás korában 108,0 m A. f. magasságúnak ítéli a Balaton szintjét. Az általa szerkesztett vízállástendencia-grafikon szerint 1000-ben 109,5 m A. f., a tihanyi alapítólevél idején (1055) pedig 106,7 m A. f. lett volna a Balaton vízszintje.[40]

SÁGI Károly és FÜZES Miklós szerint „a palinológiai i. u. 1220-ig számol erősebb felmelegedéssel. A fonyód-bélatelepi IX–XIII. századi telep 1964-ben feltárt részén 103,4 m A. f. szinten találtak települési rétegeket. Nagy mennyiségű gabonát tároltak ezen a szinten, tehát a talajszintnek teljesen száraznak kellett lennie! A lelőhely tőzeggel fedett szigeten létesült, tehát lényeges tőzegszint-süllyedéssel nem számolhatunk, a homok és tőzeg kapillaritását figyelembe véve a települési szintnél jóval alacsonyabb vízszintet kell feltételeznünk. Aligha tévedünk, ha azt mondjuk, hogy a fonyódi telep életében a Balaton vízállása nem haladta meg a 102,4 m A. f. értéket. Megjegyezzük azonban, hogy a jelzettnél inkább alacsonyabb lehetett . . . Mivel az Árpád-kor végétől emelkedő tendenciát mutat a Balaton vízállása, . . . de a palinológia is változással számol 1220-tól, a régészeti anyag alapján tág időhatárok közé sorolt telep életét a fenti megfontolások alapján a X. sz.-ra tesszük . . . A X. sz. jelzett, nagyon alacsony balatoni vízállását nem magyarázhatjuk mással, mint csapadékszegény, meleg klímával. A magyar honfoglalást előidéző politikai okok hátterében jogosan gyanítható a mondottak szerint klímaromlás is. Felmelegedő csapadékszegény időjárást értünk ez esetben romláson, ami keletebbre kellemetlenül hatott a legeltető állattenyésztésre és földművelésre egyaránt."[41]

A középkori magas vízállást egyébként okleveles adatok alapján HORVÁTH József[42] a vörsi Mária-asszony sziget Árpád-kori templomrom hitelesítő feltárása nyomán FÜZES Miklós és HORVÁTH László[43] tagadja.

A Balaton vízállásának kérdésével kapcsolatos vita SIMONYI Dezső cikkével kezdődött, melyben feltételezi, hogy a római uralom után „az új foglalók igazán nem törődtek a Balaton vizének emelkedésével és a siófoki zsilip karbantartásával, miáltal a víz mind nagyobb területeket öntött el. A Zala torkolatánál pedig lassanként megkezdődött a Kis-Balaton keletkezése. Az 5. század második felében indulhatott meg az alacsonyabban fekvő területek fokozatos elmocsarasodása (Nagyberek, tapolcai öböl)."[44]

A természetes regresszióval ellentétes irányú elképzelést SÁGI Károly cáfolta meg.[45] Érveit mind a mai napig megdönteni nem lehet. Ugyanebben az évben jelent meg SÁGI Károlynak egy másik cikke, amelyben térképes adatok alapján bizonyította álláspontját. SIMONYI Dezső válaszára[47] SÁGI Károly ismét cáfolhatatlan bizonyítékokkal válaszolt.[48]

SIMONYI Dezsővel részben hasonló elveket valló, de nagyjából azonos vízszintingadozásokat feltételező BENDEFY László[49] indított támadást SÁGI Károly ellen. SÁGI Károly válasza mellett[50] FÜZES Miklós és HORVÁTH László[51] cáfolta meg BENDEFY László és HORVÁTH József[52] teóriáját.

BENDEFY László három cikkben is védi álláspontját.[53. 54. 55] Szubjektív írásaira, cserélt adataira épülő cikkére az érdekeltek nem is válaszoltak.

LOTZ Gyula[56] BENDEFY László–V. NAGY Imre[57] elméletének többé-kevésbé helyt ad és még azt is feltételezi, hogy a fonyódi „turzásvonal gerincének eredeti magassága . . . magas vízállások alkamával túlcsordulva – minden bizonnyal sokat lepusztított". (p. 274).

LIGETI László lényegét tekintve elfogadja BENDEFY László–V. NAGY Imre elvét, már csak azért is, hogy a siófoki „Galérius zsilipjének", a „Tihanyi-sziget" mondáit átmentse.[58]

FÜZES Miklós szóbeli közlése alapján a IX–X. sz. fordulóján a Középső-Csernozjom területén húzódó ligetes-sztyepp area határa délebbre lehetett. Felhúzódását fairtással, felmelegedéssel magyarázza.

III. AZ ANYAG KONZERVÁLÓDÁSA ÉS AZ ALKALMAZOTT GYŰJTŐMÓDSZEREK AZ 1964. ÉVI FELTÁRÁS SORÁN

A Fonyód-Bélatelepen talált valós (direkt) növényleletek az első 1934. évi ásatásból nem maradtak fenn. Az 1964. évi ásatás során a növényi eredetű makro leletanyagot részben egyelő gyűjtésmóddal válogatták ki, részben a helyszínen kerültek kiiszapolásra. Ettől kezdve feldolgozásuk több úton történt, konzerválódásuktól és állaguktól függően.

A lelőhelyen csak makro leleteket gyűjtöttek. Mindegyikükön mélyreható kémiai-, vagy biokémiai-(mikrobiológiai-) változás történt. Ezek a változások azonban nem voltak olyan deformáló hatással, hogy az egyes darabokon külső morfológiai-, ill. szükség esetén cytológiai – hystológiai összehasonlító vizsgálatokat ne végezhettünk volna megnyugtató eredménnyel. A növényi részek megmaradásának különféle oka lehet.[59] A konzerválódás különbözőségét a leletek anyagának eltérő felépítése, edafikus és klimatikus tényezők, emberi tevékenység, de a lelet kora is okozhatja. A preparálást és feldolgozást ennek megfelelően, több úton és módszerrel kell végezni. A Fonyód-Bélatelepen feltárt régészeti növénytani anyagot túlnyomó többségében (lásd később) tűz, ill. kisebb mennyiségben huminanyagok felhalmozódása (humifikáció, azaz tőzegesedés [turfikáció]) konzerválta számunkra. A kultúrnövények e lelőhelyen általában szenült állapotban, faszén alakjában maradtak meg.

A régészeti korokból származó növényi maradványok leginkább karbonizált állapotban maradnak fenn. Ez lehet természetes szenesedés, vagy tűz általi szenesülés. A MAGYAR ÉRTELMEZŐ SZÓTÁR nem tesz különbséget a két fogalom között.[60] SÁGI Károly és FÜZES Miklós megkülönböztetik a természetes szenesedést (nyomás, hőmérséklet, tartós idő együttes hatása) a tűz általi szenüléstől (pl. pörkölés).[61] Régészeti korokból származó növényleleteknél ez utóbbival kell számolnunk.[62]

A spontán vegetációból származo darabok rendesen a tőzegesedés különböző fázisában vannak. Mivel e növényeket túlnyomó többségükben más alkalommal (gyümölcsök és spontán növények) közöljük, részletesen e csoportról nem szólhatunk. Néhány most közölt lelettel kapcsolatban azonban meglétét jeleznünk kell.

a) A gabonatömeg túlnyomó többsége igen jó, faszén állapotban maradt meg. Felületük tompán fényes, csak ritkán szivacsos szerkezetű. Ebből arra lehet következtetni, hogy nagyobb tömegű gabona pusztulhatott el e helyen; a felső rétege teljes egészében oxidálódhatott, a mélyebb rétegekben lévő anyag pedig indirekt redukció révén faszenesedett.[63] A hamu nátrium- és kálium-oxid tartalmát pedig a csapadék hamar, talán már a következő tavasszal kilúgozta. Az oxidokhoz képest nagymennyiségű víz ezt gyorsan végezhette, mert a szemtermések felülete nem korrodált. Az elárasztódás alkalmával azonban már valamennyi talaj kellett hogy legyen a gabonatömegen, mert azt a víz nem mosta szét. Nyilván a faszenült gabonát elföldelték. Kitűnő fizikai állagának, továbbá a később, az 1220 utáni vízszint védelmének és iszaptakarásának köszönhető, hogy nem fagyott szét. Szárazra csak a Nagyberek lecsapolása (1861–1914) után kerülhetett ismét.[64]

Ennek a jó állapotnak a következménye, hogy a gabona legnagyobb részét ülepítés, mosás után keretre feszített szitán árnyékban szárították meg. Száradás után nem repedeztek meg, nem „ugrottak szét" a szemtermések. Az így előkészített anyagot papírvattával bélelt dobozokba, ill. gumitömítésű patent üvegekbe csomagolva szállították a keszthelyi Balatoni Múzeumba.[65]

Ennek ellenére sok tőzegesedett gyökérdarabka volt található a szemtermések felületén. Sztereomikroszkóp alatt egyenként kellett a szemtermeséket a szennyeződésektől megszabadítani bonctű, lándzsatű és finom ecsetek segítségével, hogy rajtuk a morphológiai bélyegek jól felismerhetőek legyenek. A légszáraz anyag ugyanis újra nedvesítve, mint pattogatás után a kukoricaszem, szétforr, szétesik.

b) A gyengébb tartású darabokat, de különösen az apróbb termésűeket (pl. Panicum miliaceum L.) gőzölés után higított etanolos keményítést követően poliviasz Ms= 1500, 3000 és 8000 egyenlő arányú keverékének 10 súly %-os oldatával kellett kezelni.[66] Néhány nap vizes áztatás után 30 °C-ra történő melegítés mellett kevés poliviasz keverék hozzáadásával lassan bepárolták az oldószert. A mézsűrűségűre töményedő oldatból a szemtermeséket kiszedték és hálóra téve lecsepegtették. Ezt követően Whatmann szűrőpapíron finom ecsettel a felületéről a felesleget leszedték. Többszöri papírváltás után üveglapon szárították. A kezelés nyoma sztereomikroszkóp alatt nem, vagy csak elvétve figyelhető meg.

c) A tőzegesedett, tehát nem faszenesedett növényi részeket (kivéve a fák xylemjének egy részét) másként kellett konzerválni. Erre több módszer állt rendelkezésre.

1. Glicerinben történő megőrzés

A leglazább szöveti felépítésű darabokat egyszerűen glicerinbe süllyesztve tárolták a laboratóriumi feldolgozásig. A szállításra rendkívül alkalmas glicerinből azonban a laboratóriumban ki kellett venni a belehelyezett anyagokat. A glicerin kimosása után 30-, majd 15-, végül 10%-os NaCl oldatba kerültek 48–48 órára, onnan As-savas formalinba.

2. NaCl-os rögzítés

A porózus, viszonylag ellentállóbb darabokat tömény NaCl oldatba süllyesztették. Ez mindennemű lebontó tevékenységet leállított, éppen úgy, mint a glicerin. Laboratóriumba kerülve a konzerváló folyadék cseréje után közvetlenül As-savas formaldehidbe kerültek.

3. Szárítás

A nagyobb és jobb megtartású fadarabokat, ágakat a gabonákhoz hasonlóan szárították. Ezek hosszában és keresztben is összehasadoztak, vetemedtek. Megfelelő felpuhítás után azonban mindből lehet meghatározásra alkalmas metszetet készíteni.

A megtisztított növényi részeket, magvakat, ZEISS SM XX-típusú sztereo-binokuláris mikroszkóp

alatt megfigyelt bélyegek alapján a szakirodalom segítségével identifikáltuk. Saját tapasztalatunk szerint is hangsúlyozni kell, hogy könyvek és cikkek alapján nem minden darab azonosítható megfelelő biztonsággal. Ezért .eredményeinket minden esetben recens anyaggal vetettük össze és szükség esetén modellkísérletet is végeztünk. Véleményünk szerint nem csupán területenként változhat valamelyik bélyeg, hanem ugyanazon az areán belül az idő függvényében sem marad változatlanul. További nehézséget okoz, hogy e valós növényleletek színe az idők folyamán és a konzerválódástól függően is átalakulnak, ami nagyon zavaró. Másrészt a kémiai és biokémiai változások folyamán vizsgálati anyagunk gyakran felpuffadt, arányaikban torzult, károsodott, felülete korrodálódott stb.

A most feldolgozás alá kerülő leleteink csaknem teljes egészében a reprodukáló szervek körébe tartoznak; magvak, termések, ill. azok töredékei.

Az ásatás során az in situ talált leletek révén számos olyan megfigyelést tettek a régészek, melyek archaeobotanikai szempontból rendkívül jelentősek. Így a mocsári és a kozmopolita gyomnövények magvai az ásatási szelvények különböző mélységeiben eltérő gyakorisággal fordultak elő. Nem így a gabonák, a gabonafélék és ezek gyommagvai. Ezek, úgy tűnik, a három tüzelőhely környékére koncentrálódtak.

Az ásatás egész területén megtalált gabonamagvak (Triticum sp., Hordeum sp., Secale sp., Avena sp., Panicum sp.) kivétel nélkül szenült állapotban vannak, míg a velük együtt előforduló kozmopolita gyommagvak csak turfikálódtak. Ebből több következtetést kell levonnunk;

- A gabonatömeg nem ott égett meg ahol találták! A talajon nincs nyoma égésnek, a sás réteg nem volt megégve. Helyi tűz esetén annak is faszenesednie kellett volna.
- Ebből következik, hogy a faszenesedett gabonát valamely más helyen leégett szérü, esetleg pajta területének rendezése, tisztítása során hordták ide.
- A bekövetkezett tűzvész alkalmával a gabonát a tűz már kicsépelt és részben már szóráson keresztül ment állapotában semmisítette meg. Kalászka, rachis stb. töredék nem került napvilágra, annak ellenére, hogy az ásatáson résztvevő archaeobotanikusok azt nagyon keresték.

IV. A NÖVÉNYLELET LEÍRÁSA

1. Kultúrnövények

Az ide tartozó fajokat egykoron termesztőik gabonának, gabonapótlónak, konyhakerti növénynek termesztették, s azok szemterméseit, magjait élelmezésre használták fel.

Avena sativa L. – Zab: 317 db caryopsis, 1 db palea
Átlagméret: 50 db alapján

1. ábra. *Abb. 1.*
Avena sativa L. – caryopsis nuda.
Ventrális nézet – ventrale Ansicht.

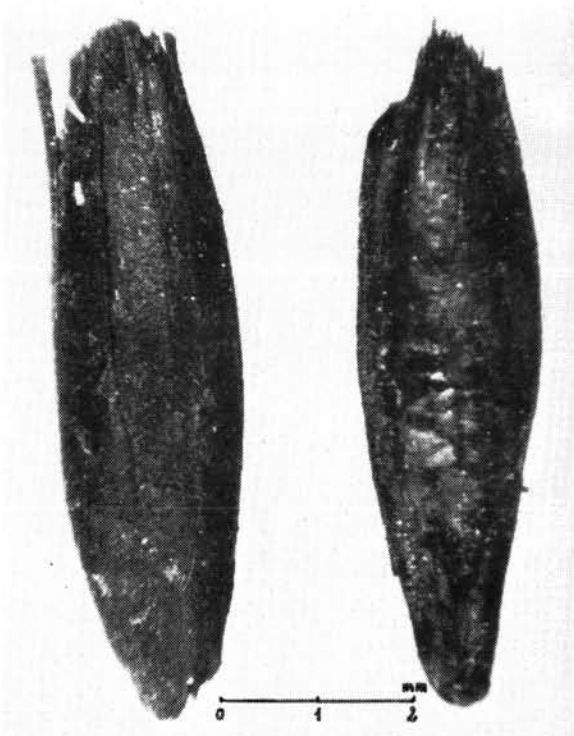

2. ábra. *Abb. 2.*
Avena sativa L. – cum caryopse corticata.
Ventrális és dorsalis nézet – ventrale und dorsale Ansicht.

Hossza:	Szélessége:	Magassága:
7,17 mm	2,29 mm	1,96 mm

Min: 5,94 Max: 8,63 Min: 1,88 Max: 2,70 Min: 1,62 Max: 2,42.

Néhány kivételtől eltekintve valamennyi szemtermés csupasz, a pelyva és a toklász lepusztult. Két esetben a szemtermésen toklász töredéke figyelhető meg. Dorsalis oldalról a jellegzetesen hosszúkás, orsóalakú szemtermések kivétel nélkül szenültek. Lateralisan enyhén laposodó apexű, amely dorsalisan szélesen ívelő. A csírapajzs vápája a hosszúság közepetájáig ér.

Az összes zab közvetlen őse egyesek szerint az Avena sterilis L.[67] [68]. E spontán zab a neolitikus vándorlás során került Európába, mint a kalászosok gyomnövénye.

SZABÓ László[69] és BALASSA Iván[70] szerint nagyon valószínű, hogy a honfoglalást követően a magyarok szláv hatásra termesztették a zabot, miként ezt neve is mutatja. A majackojei gorodiscse feltárásán, de tőle lényegesen délebbre eső területen is FÜZES Miklós[71] a szaltovo-majackojei kultúra rétegéből kimutatta. Így tehát *zab* szavunk minden bizonnyal a fölös szóátvételek csoportjába tartozik.

Hordeum distichon L. – Toklászos kétsoros árpa: 3864 db cum caryopse corticata, 6 db fragmentum

Átlagméret: 50 db alapján

Hossza:	Szélessége:	Magassága:
7,22 mm	3,52 mm	2,67 mm

Min: 5,69 Max: 9,58 Min: 2,96 Max: 4,21 Min: 2,04 Max: 3,28

A szenült toklászos szemtermések széles orsó alakúak, tengelyük egyenes. Alapjuk laterálisan lemetszett, dorsalisan szélesebben. Csúcsuk legtöbbször legömbölyített, de van olyan szemtermés is, mely hegyben végződik.

A kétsoros árpa nevét onnan nyerte, hogy a kalászkában csak a középső virág termője termékenyül meg, s ezért a szemtermések csak két sorban helyezkednek el, a kalász ezért laterálisan lapított.[72]

A kétsoros árpát az újkőkor óta termesztik a Kárpát-medencében.[73] [74] A saltovo-majackojei kultúra kultúrnövényei között előfordulnak szemtermései (FÜZES M. szíves szóbeli közlése). Tehát nem csodálkozhatunk azon, hogy az *árpa* szó bolgár–török eredetű jövevényszavunk.[75]

A kétsoros árpát általában takarmánynak, ill. napjainkban sörárpának termesztik.[76]

Hordeum distichon L. convar. nudum (L.) ROTHM. – Csupasz árpa: 1558 db caryopsis nuda

3. ábra. *Abb. 3.*
Hordeum distichon L. – cum caryopse corticata.
Ventrális nézet égés miatti kiforrással – ventrale Ansicht mit einer durch Verbrennen verursachten Narbe.

4. ábra. *Abb. 4.*
Hordeum distichon L. convar. nudum (L.) ROTHM. – caryopsis nuda.
Dorsalis és ventralis nézet – dorsale und ventrale Ansicht.

Átlagméret: 50 db alapján

Hossza:	Szélessége:	Magassága:
6,03 mm	2,59 mm	2,26 mm

Min: 5,15 Max: 7,27 Min: 2,18 Max: 2,92 Min: 1,92 Max: 2,61

A csupasz szemek alakja hasonlít a toklászos szemtermésekéhez. Felületük finoman ráncos, olykor kisebb-nagyobb sérülésekkel teli. Egy db félig turfikálódott szemtermés kivételével valamennyi szenült.

Nevét az a tulajdonsága adja, hogy az érett szemtermések a pelyva-, de főleg a toklászok közül

kihullanak. Nálunk a kora neolitikumtól kezdve kultúrnövény, amelyet ma árpakávénak termesztenek szórványosan.[77]

Hordeum vulgare L. convar. hexastichon (L.) ALEF. – *Hatsoros árpa:* 22 300 db cum caryopse corticata

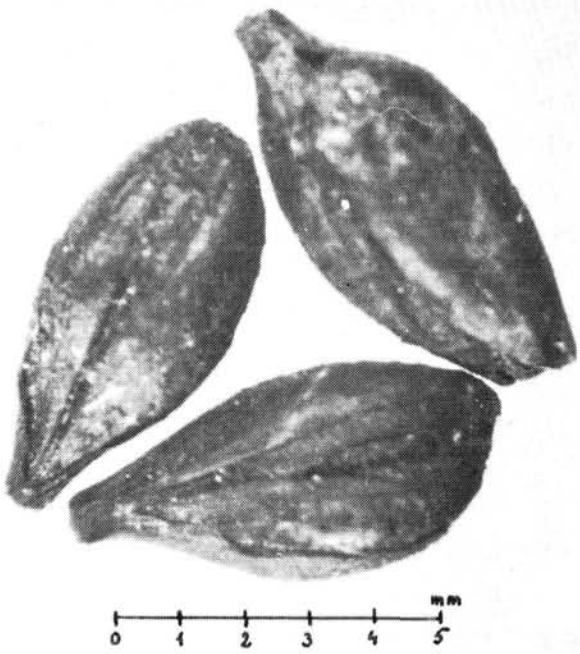

5. ábra. *Abb. 5.*
Hordeum vulgare L. convar. hexastichon (L.) ALEF. – cum caryopse corticata.
Ferde tengelyű oldalsó szemek – Seitenkörner mit schräger Achse.

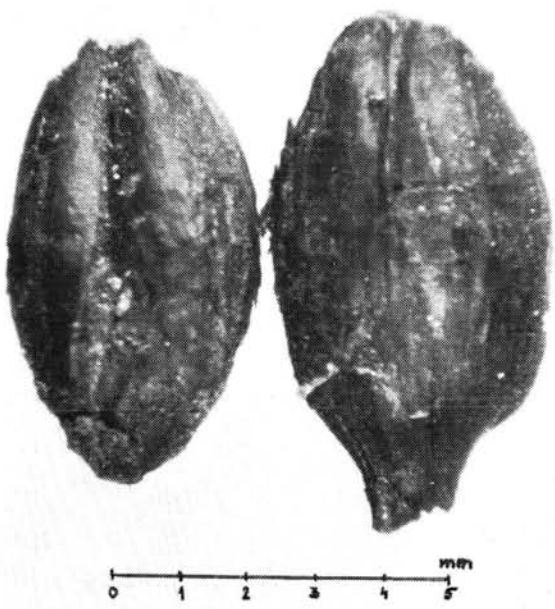

6. ábra. *Abb. 6.*
Hordeum vulgare L. convar. hexastichon (L.) ALEF. – cum caryopse corticata.
Egyenes tengelyű középső szemek – Mittelkörner mit gerader Achse.

Átlagméret: 50 db alapján

Hossza:	Szélessége:	Magassága:
6,72 mm	3,39 mm	2,69 mm
Min: 4,74 Max: 8,43	Min: 2,18 Max: 3,89	Min: 2,04 Max: 3,12

A szenült, többnyire ép felületű toklászos szemtermések alakjukban hasonlítanak a kétsoros árpa szemteméséhez. Az oldalsó szemek jellegzetesen ellentétes irányba ívelnek, amelyet legjobban a ventrális barázda görbülete mutat. A középső szemek viszont egyenes tengelyűek. Rajtuk a háti toklász épen megmaradt, de az ott lévő főerek sokszor lekoptak.

A hatsoros árpa valamennyi termője megtermékenyül, s így egy-egy kalászkában három szemtermés fejlődik ki, amelyek a kalászt hatsorossá teszik.

Sajnos további azonosításuk nem lehetséges, mert a felismerhető bélyegek nem elegendőek annak eldöntéséhez, hogy leleteink tar, vagy szakállas, ill. bókoló (nutans), mereven felálló (erectum), vagy legyezőszerűen szétálló (zeocrithum) változatba tartoznak-e?

Az árpa hőmérséklettel szembeni igénytelenségénél, rövid tenyészidejénél és rendkívüli alkalmazkodó képességénél fogva a legelterjedtebb gabonaféle. Európában már a neolit kor óta ismerik és kenyér, kása, sör készítésére és takarmányozásra használják.[78]

Panicum miliaceum L. – *Köles*

a) Cum caryopse corticata: 5943 db, 1 db fragmentum

Átlagméret: 50 db alapján

Hossza:	Szélessége:
2,27 mm	1,77 mm
Min: 1,79 Max: 3,02	Min: 0,93 Max: 2,38

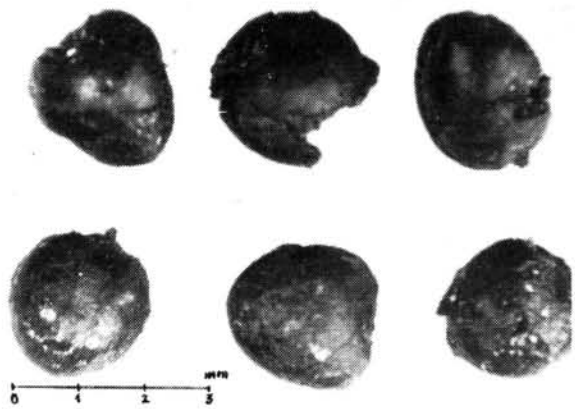

7. ábra. *Abb. 7.*
Panicum miliaceum L. – cum caryopse corticata.

A szemek szenültek. A toklász szenülés közben rásült a szemre. A toklászos szemek többnyire széles elliptikus alakúak, de a szenülés miatt sokszor gömbbé formálódtak, így a szélesség és a magasság a felpuffadás következtében azonos.

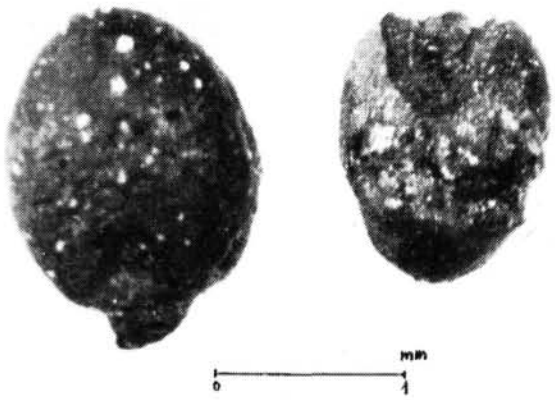

8. ábra. *Abb. 8.*
Panicum miliaceum L. – caryopsis nuda.

b) Caryopsis nuda: 2 db, 3 db fragmentum

Hossza:	Szélessége:	Magassága:
1,78 mm	1,64 mm	1,57 mm
Min: 1,04 Max: 2,42	Min: 1,42 Max: 1,86	Min: 1,52 Max: 1,61

A csupasz, vagy „hántolt" szemek szenültek. Az égés következtében felpuffadtak, de azért így is látható hosszúkás alakjuk. Az egyik szemből kiesett a csíra. Ez a tény a szemek tisztítására enged következtetni, ugyanis a cséplés-tisztítás során a csíra gyakran kitörik. A csupasz szemtermés elenyésző száma miatt azonban ez nem biztos: lehet, hogy a pelyva és a toklászlevelek leégtek róla. A csírapajzs vápája rövidebb a szemtermés hosszának felénél.

A köles eredete tisztázatlan. Talán Kazahsztán, Mongólia, Észak-Kína területén, Afganisztán vidékén élő Panicum spontaneum LYSSEV ex ZHUK. fajból származik.[79] [80] pp. 435–436). Az újkőkor derekán a Kárpát-medencében már termesztették.[81] A *köles* szó finnugor eredetű, ismeretét keletről hoztuk magunkkal.[82]

Secale cereale L. – Rozs: 1988 db caryopsis nuda, 1 db fragmentum

„A" típus: 1710 db

Átlagméret: 50 db alapján

Hossza:	Szélessége:	Magassága:
6,17 mm	2,53 mm	2,29 mm
Min: 5,02 Max: 7,15	Min: 2,01 Max: 2,88	Min: 1,88 Max: 2,72

A többnyire ép, szenült szemek hosszúkásak, keresztmetszetükben lekerekített háromszög alakúak. A hasi barázda mély, az égés miatt olykor szétnyílt. Ventrális oldalon a basalis részen a két lobus kihegyesedő. Két db rozsszemen egy-egy pelyvalevél töredéke is megfigyelhető. Az ún. „rövid" típusú rozsszemek tartoznak ide.

„B" típus: 278 db

Átlagméret: 50 db alapján

Hossza:	Szélessége:	Magassága:
5,58 mm	2,21 mm	1,74 mm
Min: 4,85 Max: 6,28	Min: 1,86 Max: 2,80	Min: 1,58 Max: 1,96

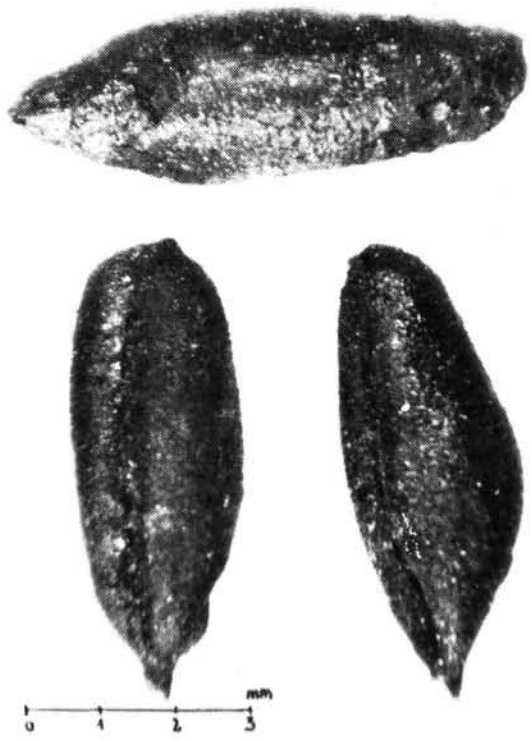

9. ábra. *Abb. 9.*
Secale cereale L. – caryopsis nuda.
„A" típus, dorsalis-, ventralis- és lateralis nézet. – Typus „A", dorsale-, ventrale- und laterale Ansicht.

10. ábra. *Abb. 10.*
Secale cereale L. – caryopsis nuda.
„B" típus, dorsalis és ventralis nézet – dorsale und ventrale Ansicht.

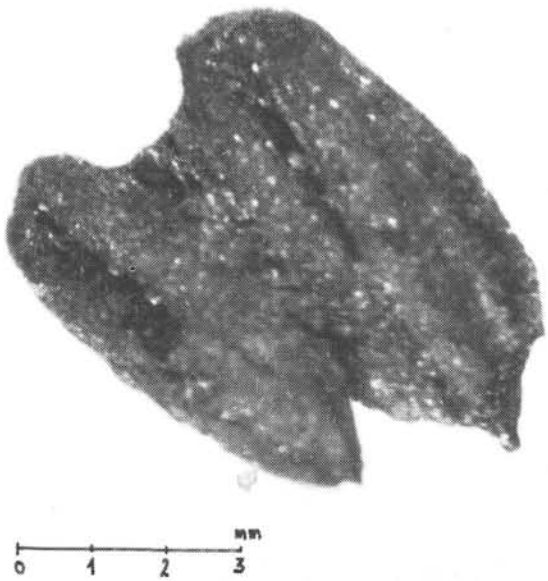

11. ábra. *Abb. 11.*
Secale cereale L.-val összeégett Hordeum sp. – ventralis nézet. – Mit Secale cereale L. verbrannt Hordeum sp. – ventrale Ansicht.

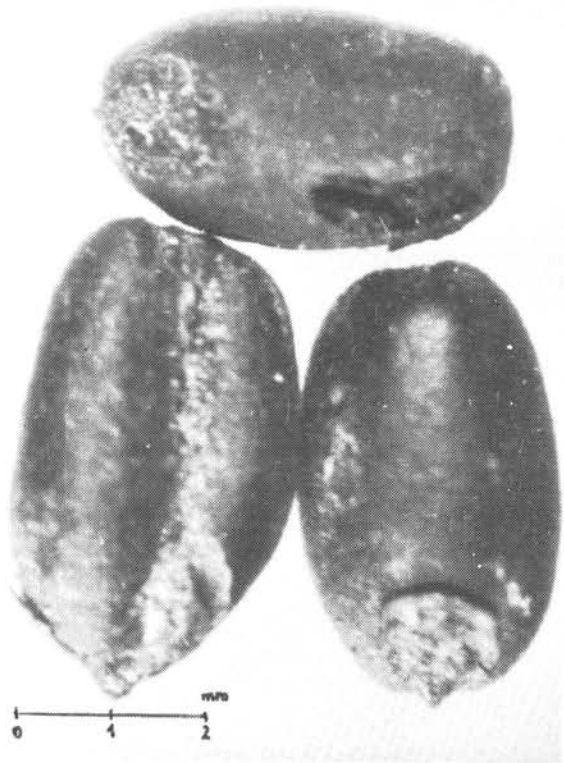

12. ábra. *Abb. 12.*
Triticum aestivum L. – caryopsis nuda.
„A" típus, dorsalis- és ventralis nézet. – Typus „A", dorsale- und ventrale Ansicht.

Az ide tartozó szenült szemtermések hosszúkás típusúak, de kisebbek, mint az előzőek.

Ahol a hűvösebb éghajlatú hegy- és dombvidékek talajai már nem kedveznek a búza termesztésének, a rozs még kiválóan megél. A rozs egykoron a búzának volt kísérő gyomnövénye. Valószínűleg a törékeny kalászorsójú, egy éves áttelelő spontán fajból, a Secale ancestrale ZHUK. származik.[83] A spontán fajt Líbiában, a Szmirnai tengeröböl partvidékén, a Van tó mentén és az Ararát hegyvidékén meg is találták. A rozs, mint a búza és az árpa gyomnövénye indult el hódító útjára Délnyugat-Ázsiából még i. e. I. évezredben Szovjetunió, Lengyelország, Magyarország és Németország irányába.[84]

A Kárpát-medencétől keletre is előfordult a rozs a honfoglalást megelőző időkben. Hazánk területén pedig a bronzkorban már ismerték.[85]

Triticum aestivum L. – Közönséges búza: 2567 db caryopsis nuda

„A" típus: 1550 db

Átlagméret: 50 db alapján

Hossza:	Szélessége:	Magassága:
4,76 mm	3,06 mm	2,63 mm

Min: 3,76 Max: 5,48 Min: 2,66 Max: 3,28 Min: 2,28 Max: 2,99

A szenült szemtermések oválisak, viszonylag laposak. Csírapajzsuk kevésbé meredek lefutású. A csúcsi pamat több esetben megmaradt. Csúcsa ovális alakú. A hasi vonal egyenes, a mély hasi barázda az égés következtében többnyire szétnyílt. Felületük általában ép, hosszanti irányban finoman ráncos.

13. ábra. *Abb. 13.*
Triticum aestivum L. – caryopsis nuda.
„B" típus, ventralis nézet. – Typus „B", ventrale Ansicht.

„B" típus: 1017 db

Átlagméret: 50 db alapján

Hossza:	Szélessége:	Magassága:
4,75 mm	3,27 mm	2,68 mm

Min: 3,79 Max: 5,92 Min: 2,52 Max: 4,18 Min: 1,94 Max: 3,32

Ebbe a csoportba tartozó szenült szemtermések nem egyenletesen ellipszoidok, hanem „vállasak", azaz a csírapajzs felé öblösen kiszélesednek. Ez a megkülönböztető bélyeg nem égés következtében keletkezett.

Triticum aestivum L. ssp. aestivo-compactum SCHIEM. – Törpe búza: 2804 db caryopsis nuda

„A" típus: 2524 db

Átlagméret: 50 db alapján

Hossza:	Szélessége:	Magassága:
4,21 db	3,45 db	2,79 mm

Min: 3,75 Max: 5,13 Min: 2,95 Max: 4,00 Min· 2,47 Max: 3,05

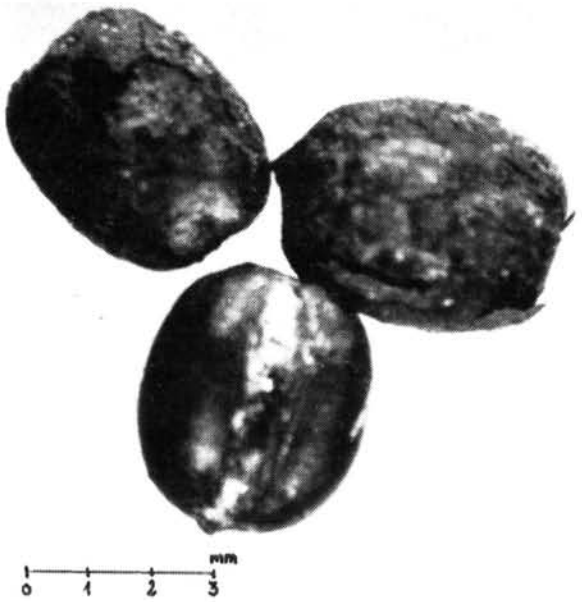

14. ábra. *Abb. 14.*
Triticum aestivum L. ssp. aestivo-compactum SCHIEM. – caryopsis nuda.
„A" típus, ventralis- és dorsalis nézet – Typus „A", ventrale- und dorsale Ansicht.

A szenült szemtermések nemegyszer sérültek, hiányosak. A jellegzetesen zömök „compactoid" típusú szemek minden oldalról összenyomottak, sarkosan lekerekítettek. Hátuk domború. Az ovális csírapajzs meredek lefutású. Több szemnél megmaradt a csúcsi pamat. Égés hatására nem egy közülük felpuffadt, ekkor az egyenes hasi varrat szét is nyílt.

„B" típus: 280 db

Átlagméret: 50 db alapján

Hossza:	Szélessége:	Magassága:
4,32 mm	3,31 mm	2,79 mm

Min: 3,38 Max: 5,42 Min: 2,77 Max: 3,88 Min: 2,18 Max: 3,18

A szemek csak annyiban különböznek az előzőtől, hogy basalis részük nem szögletes, hanem lekerekített. Szintén faszenesedettek. Valószínűleg más csomóban égtek meg. A két típus feltehetőleg két változatot jelent.

A búza nemzetség minden tagját a vad alakorból (Triticum boeticum BOISS.) vezetik le. A Triticum

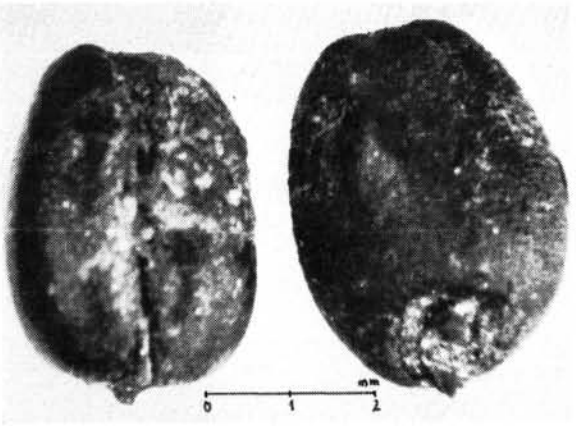

15. ábra. *Abb. 15.*
Triticum aestivum L. ssp. aestivo-compactum SCHIEM. – caryopsis nuda.
„B" típus, ventralis- és dorsalis nézet – Typus „B", ventrale- und dorsale Ansicht.

urartu THUM. helyzete kevésbé tisztázott, valószínű nem a Triticum boeticum BOISS.-ból, hanem egy közös őstől – azzal párhuzamos evolúcióval – származik.[86] A vad alakorból közvetlenül fejlődött az alakor (Triticum monococcum L.). Másrészt a vad alakor és az Aegilops speltoides TAUSCH. nevű kecskebúza spontán kereszteződéséből jött létre a vad tönke (Triticum dicoccoides KÖRN. auct, syn.: KCKE.) és a tetraploid sor. A vad tönke, esetleg a tönke (Triticum dicoccon SCHRANK), valamint az Aegilops squarrosa L. nevű kecskebúza spontán kereszteződéséből alakult ki a teljes hexaploid sor, közte a bennünket érdeklő törpe búza (Triticum aestivum L. ssp. aestivo-compactum SCHIEM.) és a faj törzsalakja.

A búzák származását LELLEY János–RAJHÁTHY Tibor,[87] KUCKUCK, H.,[88] MÁNDY György,[89] LÁNG Géza,[90] BURIÁN Béla[91] részben nem így látják, de a leletek egy részét még nem ismerhették.

RAPAICS Raymund úgy gondolta nyelvészeti–történeti meggondolások alapján, hogy a magyarság „ősbúzája" a tönke volt.[92] Fonyód-Bélatelep X. század első feléből származó telep gabonája közt azonban tönként gyomként sem találunk. Pedig a betelepülő magyarsággal minden bizonnyal érkezett vetőmag is a Kárpát-medencébe.

A Fonyód-Bélatelep-i ásatásban talált búza rendszeres talajművelésből származik. Ugyanis a kimutatott rozsnok, konkoly stb. gyommagvak leginkább rendszeres művelés alatt álló szántóföldek gabonavetéseiben fordulnak elő. Mivel ezek a gyomfajok ősszel csíráznak és kora nyáron érlelik be magvaikat, valószínű, hogy őszi búzával van dolgunk.

Triticum monococcum L. – Alakor: 2 db caryopsis nuda

Hossza:	Szélessége:	Magassága:
5,55 mm	3,00 mm	2,41 mm

Min: 5,52 Max: 5,57 Min: 2,95 Max: 3,05 Min: 2,40 Max: 2,42

16. ábra. *Abb. 16.*
Triticum monococcum L. – caryopsis nuda.
Lateralis nézet – laterale Ansicht.

A csupasz szemtermések háti része az alap felé néző harmadában a legmagasabb. A sutura ventralis mély. Oldalról lapítottak, de az égés következtében felpuffadtak. Csúcsuk legömbölyített, alapjuk tompán hegyes.

Az alakort a neolitikumban hozták be a földmíves népességek a Kárpát-medencébe. Már a múlt század második felében is főleg hegyek közötti területen, nagyon sovány talajon termesztették csupán. Olyan helyeken, ahol a közönséges búza termésbiztonsága és hozama kicsiny. A Balkánon, Kisázsiában, a Kaukázusban más gabonák gyoma.[93] Megítélésünk szerint a X. században lelőhelyünkön is ilyen minőségben fordult elő.

Cannabis sativa L. – Kender: 95 db egész, 3 db fél, 5 db glans fragmentum
Átlagméret: 50 db alapján

Hossza:	Szélessége:	Magassága:
4,38 mm	3,06 mm	2,56 mm
Min: 4,09 Max: 4,62	Min: 2,59 Max: 3,55	Min: 2,28 Max: 3,02

A turfikálódott makkok sárgás-barnás színűek, épek. A szín a turfikálódás következménye. Széles oválisak, kissé összenyomottak. A talpheg kerek, bemélyedő.

A házi kender spontán őse úgy tűnik a vad kender (Cannabis ruderalis JANISCH., syn.: Cannabis sativa L. ssp. spontanea SEREBR.) volt.[94] [95] Ázsiából ered, ebben a szerzők általában megegyeznek,[96] [97] [98] vagy Európa és Ázsia határán keresik kialakulási helyét, mint pl. SZUTÓRISZ Frigyes,[99] aki a Kaspi-tenger és az Aral tó vidékére teszi elsődleges elterjedési területét.

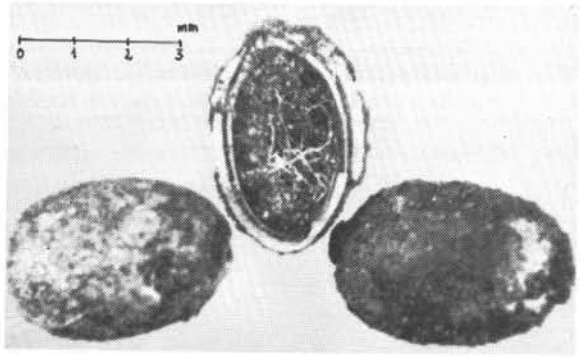

17. ábra. *Abb. 17.*
Cannabis sativa L.
2 db. ép és 1 db. hosszában félbetörött makkocska. – 2 Stück ganze und 1 Stück in der länge entzweigebrochene carcerulus.

Mindenesetre a Kárpát-medencében legkésőbb a Hallstatt kor C periódusában már termesztett növény lehetett, mivel a keszthelyi Vadaskert területén feltárt temető egyik szórt-hamvasztásos sírjából makkocskáját megtalálták.[100]

BALASSA Iván szerint a magyarság már a honfoglalást megelőzően ismerte, termesztette a kendert.[101] Rostjaiból köteleket, zsinegeket és ruházatuk járulékos elemeit, mint öv, zsinór készítettek.

Chenopodium album L. – Fehér libatop: 137 539 db mag
Átlagméret: 50 db alapján

Hossza:	Szélessége:	Magassága:
1,21 mm	1,10 mm	0,54 mm
Min: 1,05 Max: 1,38	Min: 1,02 Max: 1,18	Min: 0,35 Max: 0,65

Kivétel nélkül mind szenült mag. Épek, fényes fekete színűek, sima maghéjúak. A perigonium a makkocs-

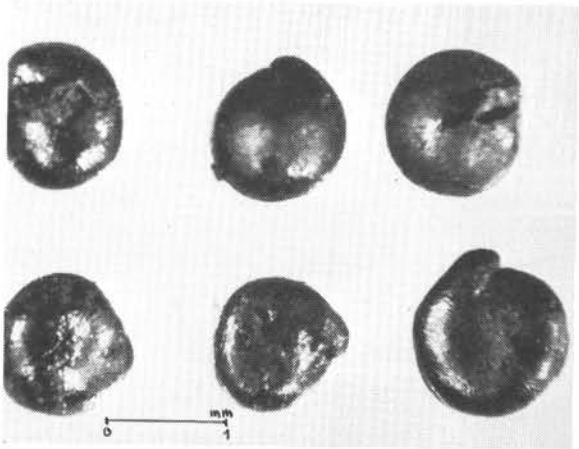

18. ábra. *Abb. 18.*
Chenopodium album L. – semen.

kákról hiányzik. A magok pereme tompa, köldökö-bölük sekély. Érdekes, hogy szinte egy tömegben kerültek elő. Ebben a szelvényben néhány gyomfaj szórvány egyedétől eltekintve más növényi lelet nem volt. Ez a körülmény arra utal, hogy valószínűleg vetőmag lehetett.

A fehér libatop eurázsiai eredetű ruderális gyom. Az emberi települések állandó kísérője, mert itt a talaj nitrogén- és foszfortartalma magasabb. Kedveli a humuszos kultúrtalajokat, de ártereken és szikeseken is megél. Mindenféle vetésben, de főleg a kapásokban gyakori, olykor tömeges.[102 103 104]

A növényt Nyugat-Himalájában és Indiában néhol még ma is termesztik. Leveléből, fiatal hajtásaiból főzeléket készítenek. Magjából Indiában lisztet őrölnek, vagy darájából kását főznek. Éhínségek idején a kenyérlisztbe keverték, pl. Oroszországban 1891–92-ben.[105]

A robenhauseni neolitikus cölöpépítményben talált nagy mennyiségű maglelet tanúbizonysága szerint a növényt minden valószínűség szerint élelmezésre használták.[106]

HJELMQUIST kimutatta a faj magját a skandináv újkőkorból.[107] Hazánk területén szórványként ugyancsak a neolitikumból ismert.[108] Tehát a Chenopodium album L. neolitikus kultúrnövény magvakkal behurcolt gyom, mivel mindig gabonafélékkel együtt találták meg magját.

Népies elnevezése is arra utal, hogy egykoron valami módon, de fogyasztották a növény levelét, „östörparé, v. – paraj, v. – paréj, . . . másképp: esterparé. Népies neve a fejér libatopp".[109]

Leletünk tehát valószínűleg főzeléknövény vetőmagja volt.

Gramineae sp. nodus fragmentum – Pázsitfűféle szárcsomójának töredéke: 1 db

A nodus fragm. átmérője: 2,78 mm — A nodus fragm. vastagsága: 2,08 mm

Faszenült Gramineae sp. nodus fragmentum internodium indítás töredékkel. Bizonytalan, hogy kultivált, vagy spontán növényből való.

Lens culinaris MEDIC. ssp. macrosperma (BAUMG.) BARULINA – Lencse: 1 db mag

Legnagyobb szélessége: 3,07 mm — Vastagsága: 1,21 mm

A szenült mag kerek körvonalú, lapított. Majdnem fele hiányzik. Az ép oldal maghéja és köldöke sérült, töredezett.

Kisázsiában a korai neolitikum óta termesztik a Lens culinaris MEDIC. ssp. microsperma BAUMG. alfajt, melynek átmérője 2,5–3–5 mm között van és csaknem ugyanolyan magas.[110 111] Innen került Görögországba, ahonnan a neolitikus népességek a Kárpát-medencébe is elhozták vetőmagját.[112 113] Azóta termesztésével számolni kell hazánk területén. A Fenékpusztán feltárt castrum i. sz. 455-re datált égési rétegéből még kismagvú változatot mutatott ki FÜZES Miklós, de köztük már megjelent néhány szem közönséges lencse (Lens culinaris MEDIC. ssp. macrosperma (BAUMG.) (BARUL.) magja.

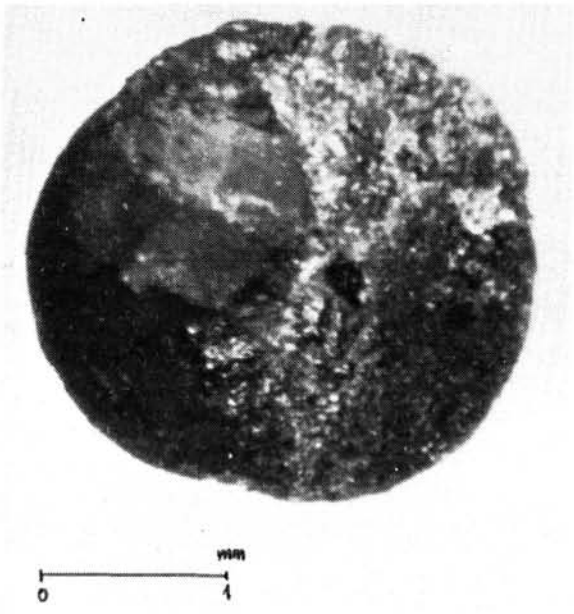

19. ábra. *Abb. 19.*
Lens culinaris MEDIC. ssp. macrosperma (BAUMG.) BARULINA – semen.

Pisum sativum L. ssp. sativum var. typicum BECK – Vetési borsó: 11 db mag

Átmérője: 4,29 mm
Min: 3,87 Max: 4,65

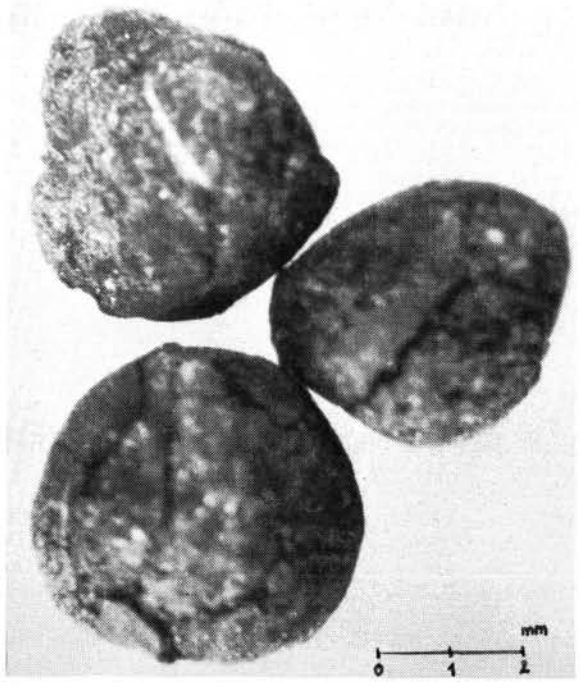

20. ábra. *Abb. 20.*
Pisum sativum L. ssp. sativum var. typicum BECK – semen.

Valamennyi szem sérült. Az eredeti gömbölyű alak csak egy esetben maradt meg, a többi száradás és szenülés hatására szögletessé vált, az egyik pedig síklevelekre szét is nyílt.

Ma a borsó élelemnövény, a homoki-, vagy mezei borsó pedig takarmánynövény.[114]

A kisázsiai korai neolitikumban már termesztették a borsót, de már az aratók-népességek is tömegesen gyűjtötték.[115]

Az újkőkori Kárpát-medencéből eddig még nem sikerült kimutatni, de a környező területek analógiája alapján, ez csak kutatási hiányosságnak fogható fel. A bronzkori vatyai kultúra idejétől kezdve gyakori lelet.[116] FÜZES Miklós Keszthely–Dobogón IX. századi gödörből gyűjtötte.

A bronzkorban Magyarország és Svájc területén talált borsószemek 3,7–4,9 mm átmérőjűek. A vaskorra a borsó már Németországban is igen elterjedtté vált, sőt Skandinávia déli részében is termesztették. Az ókori görögök és rómaiak ugyancsak kultiválták. A középkori írásos emlékek egy kisebb magvú „mezei borsó"-t és egy nagyobb magvú „kerti borsó"-t különböztetnek meg.[117]

2. Gyomnövények

A kultivált szántóföldi- és konyhakerti növények gyomfajainak termései, magjai tartoznak ide.

Agrostemma githago L. – Konkoly: 211 db mag
Átlagméret: 50 db alapján

Hossza:	Szélessége:	Magassága:
2,69 mm	2,11 mm	2,83 mm
Min: 2,28 Max: 3,05	Min: 1,85 Max: 2,37	Min: 2,14 Max: 3,52

A kivétel nélkül szenült magvak azokból a szelvényekből kerültek elő, amelyekben jelentős számú

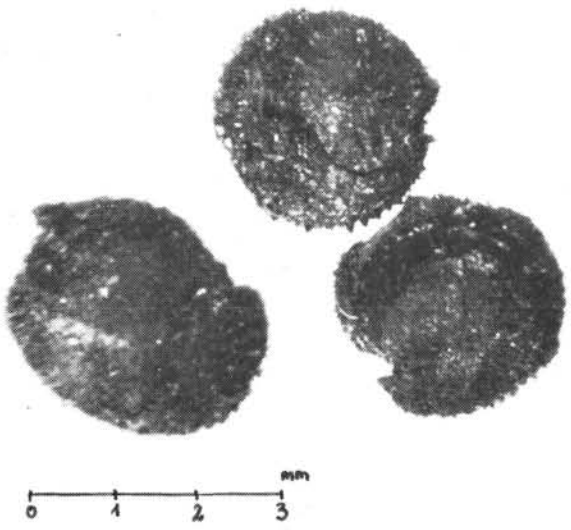

21. ábra. *Abb. 21.*
Agrostemma githago L. – semen.

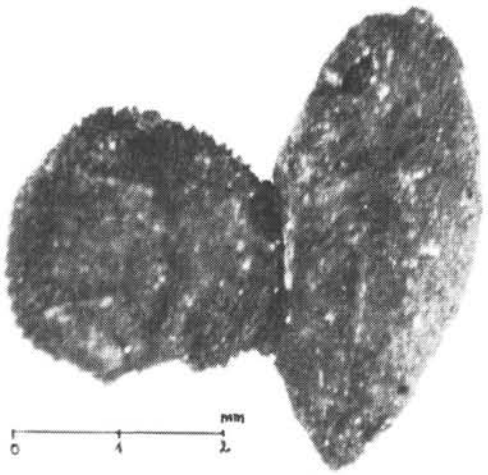

22. ábra. *Abb. 22.*
Agrostemma githago L. semen Hordeum sp.-vel összeégve. – Agrostemma githago L. semen mit Hordeum sp. zusammengebrannt.

gabonaféle (búza, árpa, rozs, zab és köles) volt. Erős lehetett a konkolyfertőzés, ugyanis számos esetben találtunk árpával, kölessel összeégett konkolymagokat. A szögletes patkó alakú magok nem mindig jó megtartásúak. A hátukon levő tüskesorok több esetben letöredeztek, lekoptak. Legtöbbjük égés következtében felpuffadt. Némelyiken a maghéj is felrepedezett és láthatóvá vált a mag fényes sziklevele.

A konkoly ma már az egész földön elterjedt gabonagyom. Csírájának szaponin toxin (ideg- és izombénító) tartalma miatt mérgező. Ezért az ilyen gabona fogyasztása, vagy feletetése igen veszélyes.[118]

Elsősorban őszi csírázású gyomnövény. Igen nagy károkat tud okozni a vetésben azáltal, hogy a kultúrnövényt termőhelyéről kiszorítja.[119] A kisázsiai növénytermesztéssel egyidős gyom, amelyet hazánkba az újkőkori gabonával hurcoltak be.[120]

A konkollyal fertőzött gabonát felhasználása előtt tisztítatni kellett, de ez szórással, szeleléssel nem volt megoldható, szitálással is csak gyéríteni lehetett számukat. Így válik érthetővé, hogy miért fordult elő a konkoly magja viszonylag nagy számban a gabonaféléket tartalmazó szelvényekben.

Avena fatua L. – Héla zab: 14 db cum caryopse corticata, 7 db palea fragmentum

Hossza:	Szélessége:	Magassága:
8,19 mm	1,76 mm	1,41 mm
Min: 7,29 Max: 9,66	Min: 1,35 Max: 2,01	Min: 1,03 Max: 1,82

A hosszúkás alakú toklászos szemek szenültek. A toklászok sérültek, a háti toklász szálkája letörött. A szemtermés talpi része oldalról ferdén levágott, patkó alakú. Abból a szelvényből kerültek elő, ahonnan a legtöbb árpa- és zablelet származik. Feltehetőleg ezen kultúrfajok gyomnövénye volt.

Korábban az Avena fatua L.-t tartották a zab ősének, de bebizonyosodott, hogy csak másodlagos

23. ábra. *Abb. 23.*
Avena fatua L. – cum caryopse corticata.
Ventralis nézet – ventrale Ansicht.

típus. Ezen ősi sztyeppnövény a termesztett gabonafélékkel az idők folyamán mindinkább nyugatabbra került.[121]

A vetésekben elég gyakori, vetőmaggal terjedő archaeophyta. A zab vetőmagjából nem távolítható el. Hazánkban dél felé haladva egyre nagyobb területeken hiányzik.[122] Ez ellene mond származásának, hiszen általában mediterrán eredetű fajnak tartják. SZABÓ László így ír róla: „főleg tavasszal csírázó, ezért inkább a tavaszi gabonákban és a kapáskultúrákban jelentős gyomfaj. Néha a későn vetett rozsban és búzában is megtalálható."[123]

Bromus sp. – Rozsnok: 2 db caryopsis nuda

Hossza:	Szélessége:	Magassága:
4,56 mm	0,89 mm	0,75 mm
Min: 4,04 Max: 5,08	Min: 0,76 Max: 1,01	Min: 0,62 Max: 0,87

Mindkét szemtermés szenült és erősen sérült. Hiányos voltuk miatt fajra történő meghatározásuk nem lehetséges. A toklász a szemekről letöredezett. A csupasz szemek hosszúkás alakúak. Az egyik szem háti oldalának fele hiányzik, csúcsi vége kihegyezett. A másik szem csúcsi vége fertén levágott. Ennél a hasi oldal fele hiányzik. Mindkettő alapi része lekerekedő. Csírapajzsuk megnyúlt, ovális alakú. A csíra gyököcskös része túlnyúlik a szemen. Az égés következtében a mély hasi barázda mindkettőnél felnyílt. Mindkét szemet gabonát tartalmazó rétegből mosták ki. Mivel a gabonával együtt faszenült, nem spontán egyedből, hanem gyomnövényből származik.

A rozsnok fajok, különösen a gabona rozsnok (Bromus secalinus L.) a gabonafélék, de elsősorban a búza gyomnövényeként ismert. Vetőmaggal és zoochoriával terjed. Fenológiája – hasonlóan a konkolyhoz – sok ezer év óta a gabonafélék életritmusához igazodik. Így alacsony hőmérsékleten csírázik, velük együtt érleli be magját. Leginkább ott található, ahol rendszeres talajművelést folytatnak és folyamatosan termesztenek gabonát. Zömében ősszel csírázik, kisebb hányadában tavasszal. Hamar elszaporodik, ilyenkor komoly károkat okoz.[124]

Egyik legrégibb gyomunk, melynek ősalakja egyelőre még ismeretlen. SOÓ Rezső archaeophytának tartja a következő Bromus fajokat; B. sterilis L., B. tectorum L., B. arvensis L., B. secalinus L.[125] Megítélésünk szerint a közismert gyomok a kultúrán kívüli területeken csak szubspontán növények.

SCHWANITZ, Franz így ír: „a Bromus secalinus a rozs kísérő gyomnövényeként szerezte meg a szilárd kalászorsó és a nagymagvúság tulajdonságait, bár ettől még nem vált kultúrnövénnyé."[126]

Hazánk területén a Bromus fajok jelenléte már a neolitikumban kimutatott.[127]

A Bromus sp. életformáját ismerve nem tévedünk, ha előfordulása alapján őszi búza gazdanövény vetését tételezzük fel. Csekély mennyiségét könnyen magyarázza az a tény, hogy szeleléssel eltávolítható a vetőmagból.

24. ábra. *Abb. 24.*
Bromus sp. – caryopsis nuda.

Melampyrum cfr. arvense L. – Mezei (?) csormolya: 2 db mag

Hossza:	Szélessége:	Magassága:
3,93 mm	2,00 mm	1,75 mm

Min: 3,92 Max: 3,93 Min: 1,98 Max: 2,02 Min: 1,71 Max: 1,78

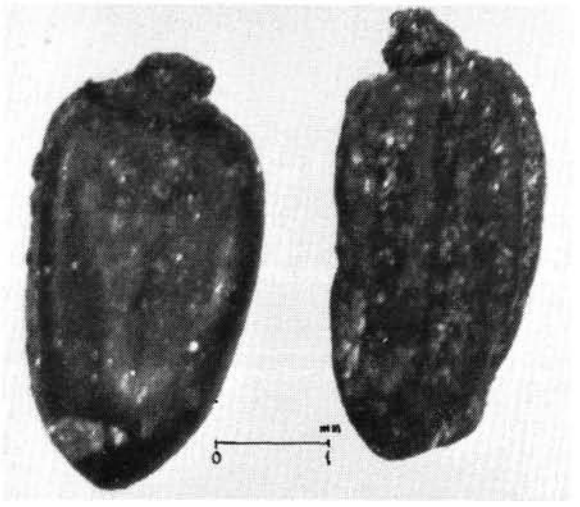

25. ábra. *Abb. 25.*
Melampyrum cfr. arvense L. – semen.

Mindkét mag szenült, de ép. Maghéjuk fényes. Az egyik mag egyenes tengelyű, míg a másik kissé hajlott. Hasi oldaluk ormós kiemelkedésű, kétoldalt barázdával. Csúcsuk és alapjuk legömbölyített.

A mezei csormolya rét- és szántóföldi gyom, de a legelőn is előfordul. Itt kártétele kisebb.[128] SCHERMANN Szilárd így ír róla: „búzában kellemetlen, mert hasonló alakja és nagysága miatt abból nehezen tisztítható ki. Kemény magját az őrlés csak összelapítja, ezért a lisztbe ma már ritkán kerül. Ha bekerül: a liszt és kenyér ibolyaszínűre festődik."[129]

Hazánk területéről az első archaeobotanikai adatunk a fajra vonatkozóan mindezidáig csak a bronzkorból van.[130]

Papaver rhoeas L. – Pipacs: 1 db mag

Hossza:	Szélessége:	Magassága:
0,86 mm	0,66 mm	0,74 mm

A szenült és sérült mag vese alakú. Maghéjának fajspecifikusan hálózatos szerkezete ma már csak ittott ismerhető fel.

A pipacs talajban nem válogatós. Vetésekben, utak mentén gyakori. A gabonafélék közül elsősorban a búzát fertőzi. Főként ősszel csírázik. A csíranövény áttelelés után a gabonával együtt fejlődik. Csírázóképességét hosszú ideig megőrzi.[131] Az újkőkorban Kisázsiából került vetőmaggal Európába. Éppen ezért fölöttébb meglepő, hogy hazánk területéről az eddigi első régészeti–növénytani maglelete csak a XVIII. század második feléből származik![132]

Jelen esetünkben is gabonát károsító gyomként fordul elő.

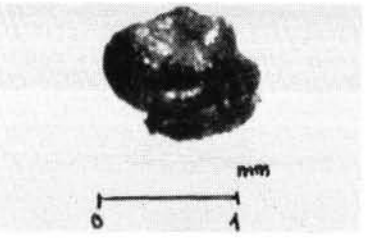

26. ábra. *Abb. 26.*
Papaver rhoeas L. – semen.

Polygonum cfr. persicaria L. – Baracklevelű (?) keserűfű: 3 db makk

Hossza:	Szélessége:	Magassága:
2,63 mm	1,94 mm	0,64 mm

Min: 2,48 Max: 2,77 Min: 1,89 Max: 1,98 Min: 0,57 Max: 0,71

A makkok szenültek, különböző megtartásúak. De mindegyik megegyezik abban, hogy rajtuk többékevésbé felismerhető a három él és az ormó. Laposan féldomborúak, mindkét végük röviden kihegyezett. Előfordulásuk nedves szántóföldre utal.

A baracklevelű keserűfű nedves helyeken, szántóföldön, tarlókon, de kapásnövények között is előfordul. A herefélék, füvek, de a sárgarépa vetőmagjában is gyakori.[133]

Legrégebbi előfordulása hazánk területén a népvándorlás korából ismert.[134]

A makkocskák a környék szántóföldjeinek nedvesebb részén élt gyomnövényről származnak.

27. ábra. *Abb. 27.*
Polygonum cfr. persicaria L. – glans.

Raphanus raphanistrum L. – Repcsény retek: 1 db mag

Hossza:	Szélessége:	Magassága:
3,02 mm	2,56 mm	2,52 mm

A szenült mag széles oboválisalakú, kissé összenyomott. Alapja szögletesen levágott. Felülete sima.

A repcsény retek mediterrán eredetű szántóföldi gyomnövény. Ma már mindenütt elterjedt.[135] Magja a gabonafélék vetőmagjában gyakori.[136]

Mindezidáig magyarországi régészeti leletekből nem kimutatott.

28. ábra. *Abb. 28.*
Raphanus raphanistrum L. – semen.

Secale silvestre HOST. – Vadrozs: 1 db caryopsis nuda

Hossza:	Szélessége:	Magassága:
5,73 mm	2,25 mm	1,82 mm

A szenült, csupasz szem lándzsa alakú. Oldalról összenyomott.

A vadrozs eurázsiai faj, turáni ill. kontinentális jelleggel. Hazánk területe a faj legnyugatibb előfordulása.[137] Elsősorban a Duna-Tisza közének és Belső-Somogy homokbuckáinak növénye.[138]

A régészeti korokból származó leletanyagok tanúsága szerint hazánk területén a faj még csak a római korban[139] és a római kori barbarikumban[140] kimutatott.

Fonyód-Bélatelepen is valószínű útmenti taposásos társulásból került a gabona közé.

29. ábra. *Abb. 29.*
Secale silvestre HOST. – caryopsis nuda.

Stachys cfr. annua L. – Tarlóvirág (?): 1 db makkocska

Hossza:	Szélessége:	Magassága:
1,28 mm	0,84 mm	0,82 mm

A szenült makkocska széles oboválisalakú, töve tompán kúpos. A csúcsa enyhén összenyomott. Háti irányú lapítottsága égés miatti felpuffadása következtében alig észlelhető. Oldalélei tompák, de a makkocska alapi része felé már határozottabban látszanak. A talpheg nyomai nehezen vehetők ki, de feltétlenül háromszög alakra emlékeztetnek. A makkocska felülete ép és finoman gödrös.

A tarlóvirág a szántóföldeken közönséges. A magyar lucerna vetőmag egyik legjellemzőbb gyommagja.[141] Ez a vetésben kelő és a tarlón virágzó síksági faj Közép-Európában archaeophyta, szubmediterrán eredetű.[142]

Hazánk területéről magjait először csak a római korból találták meg.[143]

Stellaria cfr. graminea L. – Réti (?) csillaghúr: 1 db mag

Hossza:	Szélessége:	Magassága:
1,38 mm	1,22 mm	0,52 mm

A szenült mag Rumex cfr. hydrolapathum HUDS. – Tavi (?) lórom töredékével összeégve került elő. A mag kerek alakja a kissé kiállo gyököcske irányába némileg megnyúlt. Pereme lekerekített, oldala domború. Közepe beesett. Felületén bibircsek maradványai ismerhetők fel.

A réti csillaghúr elsősorban a réteken jellemző, de a szántóföldön is előfordul. Különösen a herefélék vetőmagját fertőzi.[144] Eurázsiai faj, a síkságtól a szubalpin tájig társulásalkotó.[145]

Hazai régészeti–növénytani leletekből ezidáig még nem mutatták ki.

Vicia cfr. grandiflora SCOP. – Szennyes (?) bükköny: 3 db mag, 1 db fragmentum

Legnagyobb szélessége:	Magassága:
3,70 mm	2,51 mm
Min: 3,38 Max: 4,08	Min: 2,45 Max: 2,56

Valamennyi mag szenült és lencseszerűen lapított. A köldök csak egy magnál látszik, s itt jellegzetesen barázda szerű. Az egykoron éles perem valamennyi magnál lekopott.

A szennyes bükköny közönséges és parlagon, kalászos vetésekben elterjedt gyom, délkelet-európai faj.[146]

UJVÁROSI Miklós a következőket írja a szennyes bükkönyről; „Mivel ősszel és kora tavasszal csírázik, az őszi gabonákban, különösen a búzavetésekben gyakori".[147] A faj tehát ismét inkább őszi kalászosokra utal.

Itt kell megjegyeznünk, hogy valamennyi Vicia faj magja gabonát tartalmazó szelvényből került elő.

Hazai régészeti feltárásból eddig még nem mutatták ki.

Vicia cfr. tetrasperma (L.) SCHREB. – Négymagvú (?) bükköny: 1 db mag

Hossza:	Legnagyobb szélessége:
2,04 mm	1,86 mm

A szenült mag majdnem gömb alakú, de égés következtében a köldökkel ellentétes oldala felé deformálódott. A maghéj egészben csak az egyik oldalon maradt meg, de felülete itt is sérült.

A négymagvú bükköny eurázsiai (-mediterrán) eredetű faj, Közép-Európában archaeophyta.[148] UJVÁROSI Miklós a következőket írja róla; „. . . inkább cserjés helyeken, réteken, erdők szélén szokott előfordulni az egész országban, de főleg a Dunántúlon, ahol a vetésekben is megtalálható (kalászosokban)".[149]

A balatonparti turzáson élt cserjésből, erdőszegélyből származtatjuk.

Magyarországon először a bronzkorból mutatták ki magját.[150]

Vicia cfr. villosa ROTH. – Szöszös (?) bükköny: 3 db mag

Legnagyobb szélessége:	Magassága:
2,87 mm	2,81 mm
Min: 2,81 Max: 2,96	Min: 2,80 Max: 2,81

A szenült és erősen sérült mag alakja gömbhöz közelítő. Sem a köldöke, sem a köldökpúpja egyik magnak sem látszik.

SOÓ Rezső szerint a szöszös bükköny dél-eurázsiai (-mediterrán) eredetű faj, Közép-Európában nagyrészt neophyta.[151]

MÁNDY György viszont a szöszös bükköny elsődleges géncentrumát Elő- és Nyugat-Ázsiába, a másodlagos géncentrumát pedig a Földközi-tenger vidékére teszi.[152]

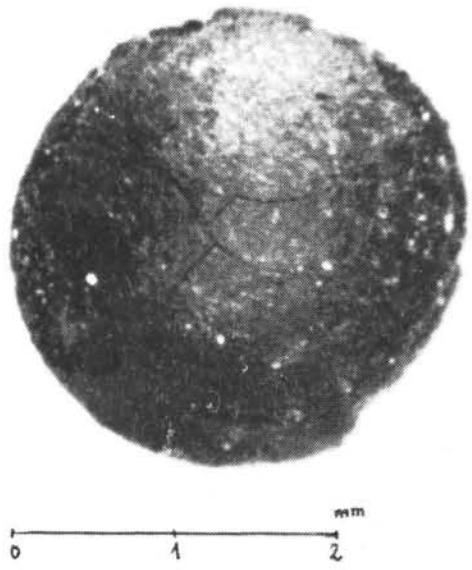

30. ábra. *Abb. 30.*
Vicia cfr. villosa ROTH. – semen.

Homokon, vetésekben közönségesen előfordul, de takarmánynövénynek is termesztik.[153]

Nincs adatunk arra vonatkozóan, hogy Magyarországon régészeti leletekben előfordult volna.

V. KÖVETKEZTETÉSEK FONYÓD-BÉLATELEP ÁRPÁD-KORI TELEPÉNEK NÖVÉNYTERMESZTÉSÉRE

A régészeti korokból előkerülő növényi leletek közül elsősorban a gabonafélék és a gyomfajok azok, amelyek olyan mennyiségben fordulnak elő, hogy azokból számottevő következtetéseket vonhassunk le. A gabonafajok életfeltételeinek adott volta hozzásegít minket egy-egy régészeti kor növénytermesztési ismereteinek rekonstruálásához.

Az archaeobotanikai feldolgozásnak különösen akkor nő meg a jelentősége, ha az előkerült növények termesztésére, feldolgozására semminemű, vagy csak igen kevés régészeti lelet és leírás utal. Jelen esetünkben ez fokozottan áll fenn.

A Kárpát-medencében a neolitikumtól kezdve folyamatos a növénytermesztés. Adataink alapján úgy tűnik, koronként más-más gabonaféle töltött be vezető szerepet. Kezdetben a mai legfontosabb kenyérnövényünk, a közönséges búza (Triticum aestivum L.) szemtermései jóval kisebb jelentőségűek voltak. A római kortól tisztán, vagy rozzsal keverten egyre gyakrabban fordul elő.

A Triticum aestivum L. és a Triticum aestivum L. ssp. aestivo-compactum SCHIEM. egyaránt hexaploidok (n = 21).

Nem véletlen, hogy az agrotechnika fejlődésével a hosszabb tenyészidejű, de nagyobb terméshozamú és beltartalmi értékű, a hexaploid, vagy tönköly sorozatba tartozó közönséges búza egyre inkább kiszorítja az alakort, a tönkét és a kölest. Ez annak ellenére történik, hogy az említett két pelyvás búza és a köles rövidebb tenyészidejűek, s hogy gyakorlatilag bizonyos területeken mindmáig megmaradt termesztésük.

A hazai növénytermesztés múltjával foglalkozó kutatók szerint az Árpád-korban a legfontosabb kenyérnövény a köles volt.[154] [155]

Az archaeobotanikai kutatások azonban ezt nem erősítik meg. A feltárások azt mutatják, hogy a Kárpát-medencében a neolitikum óta a toklászos- és a csupasz árpa egyidejűleg fordul elő a pelyvás búzafajokkal (alakor, tönke) és a közönséges búzával. Leleteink bizonysága szerint, a köles köbtartalma a későbbi korokban sem haladja meg a többi gabonaféléét.

Az általunk vizsgált korból Tiszaörvényről, egy XI–XIII. századi falu feltárásából került elő nagyobb mennyiségben toklászos köles, a X–XIII. századi Kardoskút település egyik feltárt kemencéje alatt csak néhány köles szemtermést találtak, a Budapest I. Uri u. 40. sz. alatti XIII–XIV. századi kútban gyümölcsmagvak között volt köles, de egyik esetben sem számottevő mennyiségben.[156]

Lelőhelyünkön, a Fonyód-Bélatelep-i ásatásból származó köles darabszáma is alig haladja meg a búza mennyiségét, hiszen a köles és a búza aránya csak 1,1 : 1. Mérete miatt azonban a búza térfogatának csak tört részét jelenti a közeli darabszám egyezés! A köles szemtermése alapján nem tudjuk eldönteni, hogy azok fő-, vagy másod-vetésből származnak-e? Pedig a kérdés alapvető, mivel a földművelés színvonalára lehetne segítségével következtetni.

Ásatásunkból nagy mennyiségben kerültek elő a közönséges búza szemtermései. Morphológiailag és arányában ezek megegyeznek a recens búza szemtermésével. Méretei (hosszúság, szélesség, magasság) azonban a jelenleg termesztett közönséges búza szemtermésének alsó határát érik csak el. Feltűnő viszont a méretbeli hasonlóság az egyazon korból származó búzaleletek között. Megközelítően azonosak méretei a szomszédos országok hasonló korú közönséges búzaleleteivel.[157]

A közönséges búza csírapajzs felé kiszélesedő típusa Fonyód-Bélatelepen kívül Sopron IX–X. századi 1. lelőhelyéről és a X. századi Hont-i ispánsági vár területéről is előkerült. Viszont a csírapajzs felé nem kiszélesedő típus Fonyód-Bélatelepen kívül e korból csak Sopron IX–X. századi 1. lelőhelyéről ismert.[158]

Az árpa (lásd később) mellett a közönséges és a törpe búza volt a fő termény, hiszen a búzaliszt olyan arányban tartalmaz fehérjét és szénhidrátot, amit az emberi szervezet legjobban hasznosít. A belőle készült lepény, kenyér, sült- és főtt tészta könnyen emészthető. A búzaőrlés melléktermékе a korpa, mely értékes takarmány. Szalmája alomanyag. A pelyva és a törek pedig takarmányba kerülve állatok élelmezésére használható fel. Termesztése biztonságos, munkaerő-szükséglete viszonylag alacsony.[159] A Kárpát-medence szélsőséges időjárási viszonyai – hideg és csapadékos tél, meleg és száraz nyár – jó minőségű búzát eredményeznek.[160]

A közönséges búza caryopsisa csépléssel minden nehézség nélkül kinyerhető. Természetesen arra nem lehet válaszolni, hogy mennyire pergett a Fonyód-Bélatelep-i búza. Azt sem tudjuk eldönteni, mivel a gabonafélék szemtermései együtt kerültek elő; a közönséges búzát és a törpe búzát külön-külön, vagy együtt termesztették, esetleg rozzsal vegyesen.[161] A törpe búza – közönséges búza aránya 1,1 : 1. Ez azt mutatja, hogy a törpe búza nemcsak egyszerű „kísérője" volt a közönséges búzának.[162] Ugyanakkor ilyen nagyarányú előfordulása e korban szokatlan, talán a magyarság korábbi szállásterülete felé mutat?

Búzaleletünk faszenült, térfogat torzulása miatt nem tudjuk elvégezni rajta azokat a vizsgálatokat, amelyekből a sikértartalomra, hektolitersúlyra, ezermagsúlyra, fajtacsoport azonosságra stb. következtetnénk.[163]

Azt sem lehet biztonsággal megmondani, hogy az itt termesztett búza őszi volt-e? De azt sem lehet kizárni, hogy „járóbúza" volt.[164]

A tavaszi búzát a múltban is ritkán vetették. Egyrészt nem volt olyan biztos, mint az őszi, s a betakarított termény is kisebb értékű volt. Inkább csak olyan helyeken termesztették, ahol a zord tél miatt rosszul telelt az őszi búza. Különösen jó minőségű talajt igényelt, hogy a rövid idő alatt kifejlődő növény tápanyag-ellátottsága biztosítva legyen.[165] [166]

A törpe búza (Triticum aestivum L. ssp. aestivo-compactum SCHIEM.) a közönséges búza alfaja. Hozama kisebb a törzsalak múltszázadi termésátlagainál. Kalásza biztonsággal, szemtermése általában jól elkülöníthető a közönséges búzáétól. Néha azonban olyan intervallumba tartoznak bélyegei, hogy megkülönböztetésük komoly akadályba ütközik. Beltartalma néha kedvezőbb a törzsalakénál, de alacsonyabb terméshozama miatt kipusztult, s így visszakeresztezéssel kellett előállítani. Uralkodó búzafaj soha nem volt területünkön, jelentős aránya e lelőhelyen meglepetést keltő.

Leletegyüttesünk „B" típusú törpe búzája némi hasonlóságot mutat a keszthelyi Agrártudományi Egyetem fajtamegőrző termesztésében található törpe búzával. A méretarányokban fennálló különbség mintegy 20% a recens törpe búza javára. Ez genetikai, edafikus és klimatikus különbözőséggel magyarázható.

A búza mellett a másik fontos kenyérnövényünk, a rozs szemtermése is számottevő mennyiségben került elő lelőhelyünkön. A búza – rozs aránya 2,8 : 1.

A búzán kívül a rozs lisztje is tésztaképző. Mégis inkább búzalisztbe keverik, mintsem tisztán használnák.[167] A rozslisztből készült kenyeret ola-

jos növények pl. Carum carvi L., Camelina sativa (L.) CR. magjával szokták ízesíteni. Lehetséges, hogy ez a középkori „fyues kinier" (füves kenyér).?[168]

Fonyód-Bélatelepen csupasz- és toklászos kétsoros árpát, valamint toklászos hatsoros árpát termesztettek. Az árpa és búza aránya 5,2 : 1. A hatsoros árpa és a kétsoros árpa egymáshoz viszonyított aránya 4,1 : 1. A toklászos kétsoros árpa és a csupasz kétsoros árpa aránya pedig 2,5 : 1.

A toklászos árpákból hántolás és őrlés útján, a csupasz árpákból pedig hántolás nélkül, őrléssel nyerhető emberi fogyasztásra alkalmas dara.[169] Az árpalisztet általában adalékanyagnak használják a búzaliszthez („árpakenyér"). Hántolás nélkül fontos takamány, főleg állatok hizlalására használják, kisállatok is szívesen fogyasztják.

Lelőhelyünkön zabot is termesztettek még, minden valószínűség szerint takarmányozási céllal, de emberi fogyasztásra is alkalmas, zabkásának elkészítve.[170] A búza és a zab aránya 17,0 : 1.

A fent említett gabonafélék Árpád-kori termésátlagait nem ismerjük. Mégis bizonyos következtetéseket tehetünk, ha figyelembe vesszük a középkori ekés földművelés fejlődését és a növénytermesztésnek a XVI. század 30 éven keresztül vizsgált termésátlagait. Ebben az időintervallumban a paraszti gazdaságokra vetítve búzából az elvetett háromszorosa, árpából az elvetett kétszerese, rozsból az elvetett ötszöröse, zabból pedig az elvetett háromszorosa termett meg.[171]

Az Árpád-korban azonban még ezeknél is alacsonyabb termésátlagokkal kell számolnunk.

JEGYZETEK

1. A Magyar Nemzeti Múzeum Adattára. Helyszám: 4, F. I.
2. vesd össze P. HARTYÁNYI Borbála: Kora Árpád-korból származó búza a Hont-i ispánsági várból. Magyar Mezőgazd. Múz. Közl. Bp., 1981–1983. 95–113.
3. SÁGI Károly–FÜZES Miklós: Újabb adatok a Balaton 1863 előtti vízállásához. Somogyi Múzeumok Közl. 19. Kaposvár, 1973. 256.
4. MNM Adattára u. o.
5. HORVÁTH Béla: Árpád-kori faépítkezés nyomai Fonyód-Bélatelepen. Folia Arch. XIX. 1968. 114.
6. HOSS József: Halászat, nádaratás és táplálkozás egy nagybereki községben. Somogyi Múzeum 8. Kaposvár, 1966. 22.
7. HORVÁTH B., i. m. 120.
8. HORVÁTH B., i. m. 117.
9. A Balatoni Múzeum Adattára ltsz: 57.1390.3.
10. BALASSA Iván: Herman Ottó és Kada Elek vitája a Kecskemét környéki pásztorkodásról. Cumania II Ethnographia. Kecskemét, 1974. 77–78.
11. CZAKÓ Elemér: Magyarság néprajza II. Bp., é. n. 491., 492., 495. ábra.
12. BM Adattára ltsz: u. a.
13. MNM Adattára u. o.
14. BM Adattára ltsz: 59.257.13.
15. FÜZES Miklós szíves szóbeli közlése.
16. BM Adattára ltsz: 59.257.13.
17. GALLUS Sándor: Előzetes jelentés a Fonyód-bélatelepi ásatásról. Arch. Ért. 47. 1934. 141.
18. GALLUS S., i. m. 141.
19. ltsz: 56.29.1., 4., 5., 6., 7., 8., 9., 10., 11., 14., 15., 35., 47., 48., 56., 57., 68., 69., 70., 72., 73., 74., 76., 87., 93.
20. HORVÁTH B., i. m. 138.
21. MÜLLER Róbert szíves szóbeli közlése.
22. BM Adattára ltsz: 59.257.61.
23. BÖKÖNYI Sándor: Die Wirbeltierfauna des Ausgrabungen in Zalavár. Arch. Hung. XLI. Akad. Kiadó. Bp., 1963. 334–339.
24. BM Adattára ltsz: 59.257.55.
25. HORVÁTH B., i. m. 140.
26. HORVÁTH B., i. m. 143.
27. SZŐKE Béla: A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. Akad. Kiadó. Bp., 1962. 52.
28. BM Adattára ltsz: 59.257.55
29. CSUTORÁS Ferenc szóbeli közlése az 1964. évi ásatási naplóban.
30. FÜZES Miklós szóbeli közlése szerint.
31. FÜZES Miklós szíves szóbeli közlése.
32. TAKÁCS István szíves szóbeli közlése.
33. KRALOVÁNSZKY Alán: Fonyód-Bélatelep. Az 1964. év régészeti kutatásai. Régészeti Füzetek 18. 1965. 49.
34. HAJDU Péter–KRISTÓ Gyula–RÓNA-TAS András: Bevezetés a magyar őstörténet kutatásainak forrásaiba I. Tankönyvkiadó. Bp., 1976. 159–162.
35. MÜLLER Róbert szíves szóbeli közlése.
36. BENDEFY László–V. NAGY Imre: A Balaton évszázados partvonal változásai. Műszaki Könyvkiadó. Bp., 1969. 53.
37. BENDEFY L.–V. NAGY I., i. m. 31.
38. BENDEFY L.–V. NAGY I., i. m. 27.
39. SÁGI Károly: Újabb balatoni vita (válasz dr. Bendefy László észrevételeire). Földrajzi Értesítő 20/4 (1971) 486.
40. BENDEFY L.–V. NAGY I., i. m. 52.
41. SÁGI Károly–FÜZES Miklós: Újabb adatok a Balaton 1863 előtti vízállásához. Somogyi Múz. Közl. 19 (1973). 256.
42. HORVÁTH József: A vörsi templom története. Veszprém Megyei Múz. Közl. 9 (1970). 41–48.
43. FÜZES Miklós–HORVÁTH László: A vörsi Máriaasszony-szigeti templomrom és a Balaton hajdani vízszintje. Hozzászólás dr. Sági Károly és dr. Bendefy László vitájához. Föld. Ért. 20 (1971). 491–497.
44. SIMONYI Dezső: Fenékvár ókori neve. Ant. Tan. 9. (1962). 25–26.
45. SÁGI Károly: A Balaton szerepe Fenékpuszta, Keszthely és Zalavár IV–IX. századi történetének alakulásában. Ant. Tan. 15 (1968) 15–46.
46. SÁGI Károly: A Balaton vízállástendenciái a történeti és kartográfiai adatok tükrében. Veszprém Megyei Múz. Közl. 7 (1968). 441–464.
47. SIMONYI Dezső: Megjegyzések Sági Károly balatoni „földrajzi kép"-éhez. Föld. Ért. 18 (1969). 260–263.
48. SÁGI Károly: Egy történeti vita természettudományi kapcsolatai (válasz dr. Simonyi Dezső észrevételeire). Föld. Ért. 19 (1970). 200–207.

49. BENDEFY László: Egy természettudományi vonatkozású régészeti vita margójára. (Hozzászólás dr. Sági Károly írásához. (Föld. Ért. 19 (1970). 365–368.
50. SÁGI K., 1971. i. m. 485–490.
51. FŰZES M.–HORVÁTH L., i. m. 491–497.
52. HORVÁTH J., i. m. 41–48.
53. BENDEFY László: Természeti és antropogén tényezők hatása a Balaton vízállására. Föld. Ért. 21 (1972). 335–358.
54. BENDEFY László: A Máriaasszony-szigeti templom és a Balaton középkori vízállása. Föld. Ért. 22 (1973). 142–151.
55. BENDEFY László: A juti gátak és a Balaton török-kori magas vízállása. Somogy Megyei Levélt. Évk. 4 (1973). 113–128.
56. LOTZ Gyula: A Zala első rendezési terveinek mérési adatai a Balaton 1840 előtti vízszintjeire. Föld. Ért. 22. (1974). 274.
57. BENDEFY L.–V. NAGY I., i. m. 53–65.
58. LIGETI László: A Balaton és szabályozása. Vízügyi Tört. Füzetek 7 (1974). 20–36.
59. SÁGI Károly–FŰZES Miklós: A régészeti növénytan alapelemei és néhány módszertani kérdése. Múzeumi Módszertani Útmutató Füzetek. 5 (1966). 15–51.
60. Magyar Értelmező Szótár VI. Akad. Kiadó. Bp., 1962. 194., 195., 201.
61. SÁGI K.–FŰZES M. 1966. i. m. 15–51.
62. NOVÁKI Gyula: Régészeti és paleoethnobotanikai adatok a „gabonásvermek" kérdéséhez. Magyar Mezőgazd. Múz. Közl. 1983. 57–95.
63. vesd össze SÁGI K.–FŰZES M. 1966. i. m. 15–51.
64. HOSS J., i. m. 22.
65. Adatközlők: P. HARTYÁNYI Borbála, FŰZES Miklós, KRALOVÁNSZKY Alán.
66. SZALAY Zoltán–FŰZES Miklós módszere.
67. SOÓ Rezső: A magyar flóra és vegetáció rendszertani – növényföldrajzi kézikönyve V. Akad. Kiadó. Bp., 1973. 379.
68. SZABÓ László: A zab. Magyarország kultúrflórája. IX/1. Akad. Kiadó. Bp., 1982. 19.
69. SZABÓ L., i. m. 22.
70. BALASSA Iván: Az eke és a szántás története Magyarországon. Akad. Kiadó. Bp., 1973. 51.
71. FŰZES Miklós szíves szóbeli közlése.
72. SCHERMANN Szilárd: Magismeret II. Akad. Kiadó. Bp., 1966. 347.
73. P. HARTYÁNYI Borbála–NOVÁKI Gyula–PATAY Árpád: Növényi mag- és termésleletek Magyarországon az újkőkortól a XVIII. századig. Magyar Mezőgazd. Múz. Közl. 1967–1968. 5–84.
74. P. HARTYÁNYI Borbála–NOVÁKI Gyula: Növényi mag- és termésleletek Magyarországon az újkőkortól a XVIII. századig II. Magyar Mezőgazd. Múz. Közl. 1973–1974. 23–73.
75. GOMBOCZ Zoltán: Honfoglalás előtti bolgár–török jövevényszavaink. Akad. Kiadó. Bp., 1960. 5–30.
76. SCHERMANN Sz., i. m. 347.
77. SCHERMANN Sz., i. m. 347.
78. SZAZKIN, Sz. D.: A parasztság a középkori Nyugat-Európában, Társadalomtudományi Könyvtár. Gondolat. Bp., 1979. 50.
79. de CANDOLLE, Alphonse: Termesztett növényeink eredete. Magyar Királyi Természettudományi Társulat. Bp., 1894. 398.
80. SOÓ R., 1973. i. m. 435–436.
81. FŰZES Miklós: A növénytermesztés kezdete hazánkban, különös tekintettel a fenékpusztai növényleletekre. Doktori értekezés. Keszthely, 1977. Kézirat.
82. GOMBOCZ Z., i. m. 29.
83. SOÓ R., 1973. i. m. 359.
84. VÁGÓ Mihály: második kenyérnövényünk a rozs jövője. Élet és Tudomány XXXIX/18 (1984). 557–559.
85. P. HARTYÁNYI B.–NOVÁKI Gy.–PATAY Á., i. m. 12–13.
86. BELEA Adonisz: Faj- és nemzetségkeresztezések a növényvilágban. Mezőgazd. Kiadó. Bp., 1986. 26.
87. LELLEY János–RAJHÁTHY Tibor: A búza nemesítése. Akad. Kiadó. Bp., 1955. 191.
88. KUCKUCK, H.: Experimentelle Untersuchungen zur Entstehung der Kulturweizen. Ztschr. f. Pflanzenzüchtg. 51 (1964). 97–140.
89. MÁNDY György: Hogyan jöttek létre kultúrnövényeink? Mezőgazd. Kiadó. Bp., 1972. 93–95.
90. LÁNG Géza: Szántóföldi növénytermesztés. Mezőgazd. Kiadó. Bp., 1976. 65–69.
91. BURIÁN Béla: A vetőmagtermesztés fejlődése és magyarországi története. Mezőgazd. Kiadó. Bp., 1983. 10–16.
92. RAPAICS Raymund: A kenyér és táplálékot szolgáltató növényeink története. Népszerű természettudományi könyvtár 16. Királyi Magyar Természettudományi Társulat. Bp., 1934. 128–131.
93. SCHERMANN Sz., i. m. 341.
94. SOÓ Rezső: A magyar flóra és vegetáció rendszertani–növényföldrajzi kézikönyve IV. Akad. Kiadó. Bp., 1970. 479–480.
95. SOÓ Rezső–KÁRPÁTI Zoltán: Növényhatározó II. Harasztok – virágos növények. Tankönyvkiadó. Bp., 1968. 641.
96. de CANDOLLE, A., i. m. 161.
97. HEHN, Victor: Kulturpflanzen und Haustiere. Gebrüder Borntraeger. Berlin, 1894. 186–189.
98. MÁNDY Gy., i. m. 192–193.
99. SZUTÓRISZ Frigyes: Növényvilág és az ember. Királyi Magyar Természettudományi Társulat. Bp., 1905. 308.
100. SÁGI K.–FŰZES M., 1966. i. m. 46.
101. BALASSA I., 1973. i. m. 101–102.
102. UJVÁROSI Miklós: Gyomnövények, gyomirtás. Mezőgazd. Kiadó. Bp., 1957. 353–355.
103. SCHERMANN Sz., i. m. 787.
104. SOÓ R., 1970. i. m. 393–396.
105. URANIA: Magasabbrendű növények I. Gondolat Kiadó. Bp., 1980. 274.
106. MESSIKOMMER, H.: Die Pfahlbauten von Robenhausen. Art. Institut Orell Füssli. Zürich, 1913. 86.
107. HJELMQUIST, Hakon: Die älteste Geschichte der Kulturpflanzen in Schweden. Opera Botanica 1 (1955). 8–54.
108. P. HARTYÁNYI B.–NOVÁKI Gy., i. m. 24.
109. CZUCZOR Gergely–FOGARASI János: A magyar nyelv szótára IV. 1868. 1218.
110. van ZEIST, W.: Plant cultivation in the Near East: prelude and beginning. Acta Moseorum Agriculturae VI/1971. 1–9.
111. SCHERMANN Sz., i. m. 422–423.
112. FŰZES M., 1977. i. m.
113. P. HARTYÁNYI B.–NOVÁKI Gy., i. m. 24.
114. SCHERMANN Sz., i. m. 428.
115. van ZEIST, W., i. m. 1–9.
116. P. HARTYÁNYI B.–NOVÁKI Gy.–PATAY Á., i. m. 14., 17–18., 21–23., 28–33.
117. MÁNDY Gy. i. m. 149–150.
118. URANIA, i. m. 273.
119. UJVÁROSI M., i. m. 230.
120. BAKAY Kornél–KALICZ Nándor–SÁGI Károly: Veszprém megye régészeti topográfiája. A keszthelyi és tapolcai járás. (Magyarország Régészeti Topográfiája 1.) Bp., 1966. 192. 60/10. lelőhely.
121. MÁNDY Gy., i. m. 115.
122. SOÓ R., 1973. i. m. 379.
123. SZABÓ L., i. m. 15.
124. UJVÁROSI M., i. m. 238.
125. SOÓ R., 1973. i. m. 267–276.

126. SCHWANITZ, Franz: A kultúrnövények keletkezése, az egész növényvilág evolúciós modellje. Mezőgazd. Kiadó. Bp., 1973. 121.
127. P. HARTYÁNYI B.–NOVÁKI Gy., i. m. 24–25.
128. UJVÁROSI M., i. m. 661.
129. SCHERMANN Sz., i. m. 742.
130. P. HARTYÁNYI B.–NOVÁKI Gy., i. m. 27.
131. UJVÁROSI M., i. m. 188.
132. P. HARTYÁNYI B.–NOVÁKI Gy.–PATAY Á., i. m. 61.
133. SCHERMANN Sz., i. m. 804.
134. P. HARTYÁNYI B.–NOVÁKI Gy.–PATAY Á., i. m. 43.
135. SOÓ Rezső: A magyar flóra és vegetáció rendszertani – növényföldrajzi kézikönyve III. Akad. Kiadó. Bp., 1968. 297.
136. SCHERMANN Sz., i. m. 514.
137. SOÓ R., 1973. i. m. 359.
138. SCHERMANN Sz., i. m. 337.
139. P. HARTYÁNYI B.–NOVÁKI Gy.–PATAY Á., i. m. 35.
140. P. HARTYÁNYI B.–NOVÁKI Gy., i. m. 31–32.
141. SCHERMANN Sz., i. m. 572.
142. SOÓ R., 1968. i. m. 96–97.
143. P. HARTYÁNYI B.–NOVÁKI Gy., i. m. 29–30.
144. SCHERMANN Sz., i. m. 597.
145. SOÓ R., 1970. i. m. 339–340.
146. SOÓ Rezső: A magyar flóra és vegetáció rendszertani – növényföldrajzi kézikönyve II. Akad. Kiadó. Bp., 1966. 357–358.
147. UJVÁROSI M., i. m. 152.
148. SOÓ R., 1966. i. m. 349.
149. UJVÁROSI M., i. m. 146.
150. P. HARTYÁNYI B.–NOVÁKI Gy.–PATAY Á., i. m. 12–13.
151. SOÓ R., 1966. i. m. 352–353.
152. MÁNDY Gy., i. m. 196.
153. SCHERMANN Sz., i. m. 419.
154. RAPAICS R., i. m. 96.
155. GAÁL László: A magyar növénytermesztés múltja. Akad. Kiadó. Bp., 1978. 59.
156. P. HARTYÁNYI Borbála: Kora Árpád-korból származó búza a Hont-i ispánsági várból. Magyar Mezőgazd. Múz. Közl. 1981–1983. 104–105.
157. P. HARTYÁNYI B., i. m. 103–109.
158. P. HARTYÁNYI B., i. m. 107.
159. LÁNG G., i. m. 64.
160. LELLEY J.–RAJHÁTHY T., i. m. 16–17.
161. FŰZES Miklós: Előzetes jelentés az 1967. évi pogányszentpéteri kolostor-ásatás XVI. század eleji gabonaleletéről. A nagykanizsai Thury György Múzeum Jubileumi Évkönyve. Nagykanizsa, 1972. 285–290.
162. FÜZES M., i. m.
163. KOVÁTS András: Növénytermesztési praktikum. Mezőgazd. Kiadó. Bp., 1981. 116–125.
164. JÁNOSSY Andor: Adatok egyes kultúrnövényeink nemesítéséhez és tájfajtáinak értékeléséhez. Akadémiai doktori értekezés. 1956. Kézirat.
165. BALÁS Árpád: Általános és különleges mezőgazdasági növénytermelés alapvonalai. Tettey. Bp., 1876. 203–204.
166. LÁNG G., i. m. 90.
167. LÁNG G., i. m. 91.
168. SZAMOTA István: A schlägli magyar szójegyzék. MTA Bp., 1894. 80.
169. FŰZES M., i. m.
170. FÜZES M., i. m.
171. KIRILLY Zsigmondné: A jobbágyság gabonatermelésének vizsgálata a maghozam szempontjából. Agrártört Szemle 10 (1968). 71.

FERENC GYULAI

PFLANZENBAURESTE AUS DER ÁRPÁDEN-ZEIT (X. JAHRHUNDERT) IM SIEDLUNGSGEBIET DES BALATON (PLATTENSEES)

Ein noch zu junger, insgesamt nur 130 Jahre alter Wissensweig ist die Paläoethnobotanik, die versucht, aus den bei Ausgrabungen gefundenen Pflanzenresten die Pflanzenbaukultur unserer Vorfahren zu erkennen.

Ich habe zur Zeit die Pflanzenreste aus der Árpáden-Zeit im Siedlungsgebiet Fonyód-Bélatelep aufgearbeitet. Wie die Wasserstandsdaten der Plattenseegeschichte zeigen, kann man das Lebensalter dieses Siedlungsgebietes auf die Mitte des X. Jahrhunderts festlegen. Vorher haben die Archäologen das Lebensalter des Gebietes auf das IX–XIII. Jahrhundert datiert.

Im sogenannten „Nyíres dűlő" von Fonyóder Nagyberek war die erste archäologische Ausgrabung im Jahre 1934. Dabei hat man auf einer aus dem Moor herausgragenden Insel 4 aus Holz gearbeitete Stücke (Gebäudereste) gefunden. Damals konnte man auf der mit Sumpf und Schilf umgebenen Anhöhe stehen. Unter den aussergewöhnlichen Keramikbruchstücken, die die Archäologen ausgruben, fanden sich auch landwirtschaftliche und andere Werkzeuge. Aber diese und das umfangreiche botanische Material, das damals nicht aufgearbeitet wurde, ist im II. Weltkrieg zum grössten Teil vernichtet worden.

Die Ausgrabung im Jahre 1981 hat auch keine Ergebnisse gebracht, weil zu dieser Zeit das Gebiet mit Häusern bebaut war. Ergiebige Funde hat die Ausgrabung im Jahre 1964 gebracht. Diesmal haben die Archäologen die Reste eines Holzhauses und eines davorliegenden Wirtschafthofes ausgegraben. Es wurden dabei Keramikbruchstücke, Tierknochen und einige Werkzeugfragmente gefunden, aber schlüssige Ergebnisse hat nur das botanische Material gebracht.

Da ausser den Samen und Körnern sehr wenige archäologische Funde auf den Pflanzenbau hinweisen, wurde dessen paläoethnobotanische Bearbeitung besonders wichtig.

Die bei der Ausgrabung gefundenen Samen gehören in die Gruppe der „echten" bzw. „direkten" Pflanzenreste, die alle durch Feuer in Holzkohle verwandelt wurden. Das Anhäufen des Huminstoffes (die Vertorfung) hat für uns die Pflanzenreste in ausgezeichnetem Zustand erhalten. Dank der gewissenhaften Methodik des Sammelns und der verschiedenen Konservierungstechniken sind die Kennzeichen der Samen und Körner auch nach längerer Lagerung im Balatoni Museum in gut erkannbarem Zustand erhalten geblieben.

Aus dem gefundenen Zustand der Getreidemenge können wir darauf schliessen, dass es in gedroschenem und gereinigtem Zustand war, als die Feuersbrunst es vernichtete. Man konnte nämlich keine Spica- und Rachis-Fragmente nachweisen.

Bei der Bearbeitung des Fundmaterials habe ich die vergleichende morphologische Untersuchungsmethode angewandt. Im Laufe der Arbeit gelang es mir, 179 000 Stück Samen von 24 Pflanzenarten herauszufinden.

Bei dieser Untersuchung habe ich 8 Pflanzenarten gefunden, die in der paläoethnobotanischen Literatur von Ungarn zum erstenmal vorkamen, obwohl man mit ihren Vorkommen auf Grund von arealgeographischen Daten rechnen konnte.

Die ehemaligen Einwohner von Fonyód-Bélatelep haben uns die Getreidearten *Triticum aestivum L., Triticum aestivum L. ssp. aestivo-compactum SCHIEM., Hordeum distichon L. convar. nudum (L.) ROTHM., Hordeum vulgare L. convar, hexastichon (L.) ALEF., Secale cereale L., Avena sativa L.* gezüchtet. *Triticum aestivum L., Triticum aestivum L. ssp. aestivo-compactum SCHIEM,* und *Secale cereale L.* sind ebenso in zwei Variationen vorgekommen.

Ihre typische Ackerfeldpflanze war *Panicum miliaceum L.* Die zahlreichen Körner beweisen ihre Zucht. Auf den Anbau von Gemüsepflanzen verweisen die Samen der *Lens culinaris MEDIC. ssp. macrosperma (BAUMG., BARULINA), Pisum sativum L. ssp. sativum var. typicum BECK.* Man kann sich auch vorstellen, dass die *Cannabis sativa L.* gezüchtet haben. Es kann sein, dass *Chenopodium album L.* auch gezüchtet wurde, weil in einem bestimmten Abschnitt des Grabungsgebietes eine so grosse Menge der Samen dieser Pflanze gefunden wurden dass man darauf schliessen kann, dass sie hier nicht nur als Unkraut auftrat.

Die grosse Zahl einzeln vorkommender Unkräuter, sowie die Vielzahl der Arten verweisen auch auf den Pflanzenbau. Bedeutend ist vor allem die Infizierung des Getreides durch *Agrostemma githago L.* und *Avena fatua L.* Das ist besonders interessant, denn unsere Vorfahren haben das geerntete Getreide gereinigt, daraus lässt es sich erklären, dass andere Unkrautpflanzen in sehr niedriger Menge festzustellen sind, sowie *Bromus sp., Melampyrum cfr. arvense L., Papaver rhoeas L., Polygonum cfr. persicaria L., Raphanus raphanistrum L., Stachys cfr. annua L., Stellaria cfr. graminea L., Vicia cfr. grandiflora SCOP., Vicia cfr. villosa ROTH.*

Nach Meinung der Fachliteratur war die Hirse in den Árpáden-Zeit die wichtigste Brotpflanze. Aber die paläoethnobotanische Forschung ergibt etwas anderes, die Hirse war eine wichtige, aber nur eine der Brotpflanzen von Fonyód-Bélatelep. Genauso wichtig war der Weizenbau. Die vorgekommenen Weizenkörner sind morphologisch die gleichen wie die heutigen, aber sie erreichten nicht deren Grösse. Dabei zeigen sie grosse Ähnlichkeit mit den in der gleichen Zeit vorkommenden Weizensorten in Mitteleuropa.

Natürlich können wir nicht sagen ob die ehemaligen Bauern *Triticum aestivum L.* und *Triticum aestivum L. ssp. aestivo-compactum SCHIEM.* separierten, oder es vermischt mit *Secale cereale L.* gezüchtet haben. Die grosse Menge von *Triticum aestivum L. ssp. aestivo-compactum SCHIEM.* zeigt, dass es nicht nur ein einfacher „Begleiter" von *Triticum aestivum L.* war. Die grosse Menge des gefundenen *Triticum aestivum L. ssp. aestivo-compactum SCHIEM.* lässt vermuten, dass diese Weizensorte schon in den früheren Siedlungsgebieten der Ungarn angepflanzt und von ihnen bei der Einwanderung ins Kárpátenbecken mitgebracht worden war.

Die andere wichtige Brotpflanze der damaligen Zeit ist der Roggen, dessen Körner auch in grossen Mengen vorgekommen sind. Es kann sein, dass die Bewohner *Hordeum distichon L. convar. nudum (L.) ROTHM., Hordeum vulgare L. convar. hexastichon (L.) ALEF.* und *Avena sativa L.* ebenso zur menschlichen- und tierischen Ernährung benutzt haben.

Der Ernteertrag war wahrscheinlich sehr niedrig. Auf Grund der Daten der Fachliteratur über die Árpáden-Zeit war der Ernteertrag nur 2–3 mal grösser als die Menge der gesäten Körner.

Mit den wenigen archäologischen Funden kann man keine eindeutigen Aussagen über die ethnische Zugehörigkeit der ehmaligen Einwohner von Fonyód-Bélatelep machen. Aber meine paläoethnobotanischen Ergebnisse beweisen, dass die unbekannten Einwohner dieses Siedlungsplatzes in der Árpáden-Zeit (in der Mitte des X. Jh.) den Ackerbau und Pflanzenanbau auf sehr hohem Niveau betrieben haben.

TÖRŐCSIK ZOLTÁN

A XIII. SZÁZADI TAPOLCA TÖRTÉNETÉNEK VÁZLATA

A *Tapolca* szó a pannóniai szlovén nyelvből eredeztethető; a település nyilván az itt felszínre bukkanó, hasonló nevű patakról kaphatta egykoron nevét.

Anonymus bizonyos helyneveinek hitelességét és eredetét is igazolva, *NÉMETH Gyula* többek között az alábbiakat írja az – Anonymusnál ugyan nem említett – *Tapoly* folyó nevéről, valamint a névtelen krónikásnál is előforduló, Miskolctól délnyugatra felszínre törő *Tapolca* nevű meleg vizű forrásról: „A név csak délszláv eredetű lehet, mert a régi magyar *Toplu* alak csak egy délszláv *toplъ* („meleg") alakból magyarázható; a tót *teply* és a többi északi szláv alakok nem jöhetnek tekintetbe. – Ugyanilyen a *Tapolca* folyónév (melyet Anonymus is megemlít); ez is csak délszláv alak lehet, eredeti *toplica*-ból (jelentése: „meleg víz")."[1]

Az Anonymusnál előforduló Tapolca (*Topulucea*,[2] *PAIS Dezsőnél: Tapolucea*[3]) a Miskolc környéki meleg forrásra vonatkozik ugyan, kutatóink nagy többsége ma már abban egyet ért, hogy *valamennyi*, a Dunántúlon is szép számmal létező *Tapolca* földrajzi név[4] délszláv nyelvi eredetű lehet. A vélemények viszont eltérhetnek abban, hogy a délszláv nyelvek melyikéből származhat? Ugyanis a bolgár топлица, a szerb-horvát *tóplica* és a szlovén *toplica*[5] egyaránt lehet forrása a magyarban később Tapolcaként rögződött földrajzi névnek. *PAIS Dezső* – a Miskolc környéki Tapolca esetében érthető módon – a bolgár–szláv eredet mellett foglal állást.[6] *MELICH János* – akinek kutatásaira a fentebb idézett szerzők is alapvetően támaszkodnak – témánkat érintő tanulmányának sommázatában így ír: „Ezek után visszatérünk a ‚hévíz, héjó' jelentésű ó-magy. *Toplica*, mai magy. *Tapolca, Taploca* tulajdonnévhez, a melyről megállapítottuk, hogy *csakis délszláv nyelvekbeli Toplica, Toplice* tulajdonnév átvétele lehet. A dunántúli *Tapolcá*kra ezt mindenki természetesnek találja, itt e nevek mai értelemben vett szlovének–horvátok lehetnek."[7] Szűkítsük a kört: mi viszont, a balaton-felvidéki Tapolca esetében, a történeti összefüggések ismeretében a *pannóniai szlovén* eredetet tartjuk nagy valószínűség szerint elfogadhatónak.[8]

Helységünk neve először a XII. század végén tűnik majd fel írott formában egy III. Béla által kibocsátott, *1182–84*-re datálható oklevélben, *Topulza* alakban.[9] Mivel a bakonybéli apátság 1037-es alapítólevelét (következésképpen az itt szereplő folyónév *Toplouca* formáját[10]), valamint ugyanezen apátság 1086-os összeírását (s az itt említett *Toplouuiza* alakot[11]) szakköreink teljes megalapozottsággal hamisnak tartják,[12] a III. Béla-féle oklevél balatonfelvidéki *Topulzáját* tekinthetjük általában a Tapolca és vele rokonítható földrajzi neveink egyik legkorábbi írott formájának is.

A szóbanforgó Tapolca helynév alakjainak változatosságát a középkor folyamán okleveleinkben jól nyomon követhetjük. Íme ezekből egy reprezentatív válogatás: *Tupulca* (1237–40),[13] *Thoplucha* (1256),[14] *Topulca* (1269),[15] *Topulcha* (1272),[16] *Topulcha* (1274),[17] *Thopolcha*, (1277),[18] *Toplica* (1280),[19] *Thaplicha* (1290),[20] *Thapolcha* (1300),[21] *Thopolcha* (1328),[22] *Topplicha* (1331),[23] *Taplocha* (1332),[24] *Topulcha* (1332),[25] *Chopulcha* (1333),[26] *Topulcha* (1334),[27] *Thopolcha* (1334),[28] *Topolcha* (1342),[29] *Thapolcha* (1347),[30] *Tapolcha* (1357),[31] *Tapolcha* (1369),[32] *Thopulcha* (1374),[33] *Thapulcha* (1378),[34] *Tapolcha* (1378),[35] *Tapolcha* (1382).[36] *Tapulcha* (1404),[37] *Thapulcha*, ill. *Thapolcha* (1408),[38] *Tapolcha* (1410),[39] *Thapolcza* (1414),[40] *Thapolcha* (1420),[41] *Tapocza* (1442),[42] *Tapolcza* (1448),[43] *Thapolcza* (1459),[44] *Thapolcza* (1479),[45] *Tapolcza* (1482),[46] *Thapolcha* (1497),[47] *Thapolcza* (1502),[48] *Thapolczha* (1522),[49] *Tapolcza* (1537),[50] *Thapolcza* (1542),[51] *Thapolcha* (1549),[52] *Thapolcha* (1550).[53]

Ezek után[54] térjünk vissza III. Béla *1182–84*-es[55] okleveléhez. Ebben az adománylevélben a király Chump nevű klerikusának (udvari papjának[56]) Tapolca és Kesző (a mai Gyulakeszi) között „örök jogon" egy berket adományoz, három ekényi földdel együtt. A berek („*nemus*") – a mai Gyulakeszi és Tapolca közötti, egykoron vizenyős, bokros – ligetes terület – a legújabb időkig *Csomberke* néven volt ismert; a három tagban fekvő, háromekényi földet pedig helyileg – az egyébként hiányos oklevélben – a pontosan leírt három út [a Tapolcáról Apátiba, a Tapolcáról Keszőbe és a Hegymagas faluból Egro (Eger) patakig vezető út] határozza meg. Az utóbbiak közül – a későbbieket érintően is – elsősorban a Hegymagas[57] és Eger patak között fekvő, már ekkor is bizonyosan szőlőként művelt terület érdemel majd figyelmet: közel egy évszázad múltán, *1274*-ben IV. László oklevelében „*Chom Zelefew*" néven találkozunk vele.[58]

A Vérbulcsú-nemzetség egykori földjén, később királyi birtokká lett területen III. Béla által meg-

ajándékozott Csumpról még annyit: valószínű, a király igen közeli híve lehetett, s közvetlen kíséretéhez tartozhatott annak bizánci tartózkodása idején is. Ellenkező esetben aligha magyarázhatnánk meg a Bizáncban Alexius nevet viselő király[59] szóbanforgó oklevelének „. . . *én, III. Béla . . . Chump nevű klerikusomnak, akinek azután az Alexius nevet adtam . . .*"[60] kitételét. Az elmondottak ellenére viszont szinte bizonyos, hogy Csump, mint Tapolca környéki birtokos, soha nem használta a számára megtisztelő, magától a királytól és a király neve után nyert Alexius nevet; ezt okleveleinken kívül éppen az évszázadokon át élő és fennmaradt földrajzi helynevek bizonyítják a leginkább. (V. ö. többek között a már említett *Csomberkén*[61] kívül: *Chumbkezu*,[62] *Chumbkezy*,[63] *Chunkereke*[64]). Az elmondottaknak természetesen csupán egyféle magyarázatát adhatjuk azzal a feltételezéssel, hogy Csump (okleveleinkben: *Chump, Chumpu, Chumpo, Cempo*[65]) III. Béla bizánci kíséretének tagjaként sem lett a görög rítusú kereszténység hívévé, sőt, Tapolca környékére kerülvén, hamarosan mint a veszprémi egyház prépostjáról hallunk majd róla,[66] három fia közül pedig a legidősebb, Simon, 1243–1256 között a veszprémi káptalan „cantor"-a (éneklő kanonoka) lett.[67] Itt jegyezzük meg azonban azt is, hogy fiai[68] közül az egyik, Csépán, ugyancsak örökölte – mostmár apjától, s annak király iránti mélységes tisztelete jegyében – az Alexius nevet, melyet ő sem visel következetesen: okleveleink hol egyik, hol másik nevén említik.[69]

Némi fényt vet Csump és rokonsága származására is egy *1237*-es oklevél: a budai káptalan az említett évben írja át Dénes nádor ítéletét a kapornaki bencés apátság Lánc nevű birtokáról.[70] Az oklevél elmondja, hogy a kapornaki apátság kegyurai, Kőszegi Henrik fiai, Henrik, Hencse és Véront pert indítanak Simon veszprémi kanonok és rokonsága (testvérei) ellen, mert ezek elfoglalták a *Lanch (Lánc;* ma puszta Vas megyében) nevű földet, pedig ennek fele II. Géza király kiváltságlevele alapján az apátságot illeti meg. A király levele döntőnek bizonyult a perben: ennek alapján a nádor a birtokot Simon ellenében az apátságnak ítélte meg. Mikor azonban a Szalóknembeli Jakab pristaldus az apátság képviselőjét a megítélt birtokrészbe be akarta vezetni, azt az ellenfelek megölték. Az eseményt követően Simon kanonok és testvérei többszöri idézésre sem voltak hajlandók a törvényszék előtt megjelenni, így a birtokot véglegesen a kapornaki apátság kapta meg.[71]

Az elmondottakból kiderül, hogy a vitás birtokról Simon és testvérei írásos bizonyítékkal nem rendelkeztek. Ha feltételezzük azt, hogy Csump, vagy közvetlen őse a birtokot II. Géza idején kaphatta a kapornaki apátsággal egyidőben, úgy arról vagy nem állítottak ki adománylevelet, vagy az időközben elkallódott. Sokkal helytállóbbnak tűnik azonban, ha a lánci birtokrészt a család un. hereditárius, „ősi" birtokának tartjuk, ugyanis Csump fiai birtokhoz való ragaszkodásának – a vesztes per ellenére – valóságos okának kellett lennie. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint az, hogy a per lezárta után nyolc évvel Simon éneklő kanonok jogai védelmében, a számára igazságtalannak tartott döntés miatt magához a pápához fordul írásos fellebbezéssel. IV. Ince pápa Lyonból 1245. augusztus 8-án a zirci apátot és perjelt rendeli ki az ügyben bírákul. A továbbiakról nincs pontos tudomásunk, azonban Csump fiait ez alkalommal is elmarasztalhatták, mert a lánci birtok a kapornaki apátságé maradt.[72]

HOLUB József szerint a fenti peres ügyet közvetlenül megelőzően, *1234*-ben sem jártak szerencsésebben Csump utódai: nádori ítélet marasztalta el őket Hahót ispánnal szemben, aki így jutott a testvérek eddig nála csak zálogban lévő, Keszi ben fekvő 300 hold földjének, 3 szőlőjének és 2 malmának teljes birtokába.[73]

Ismert, hogy a Hahót-nembeliek „állandó fészke" már a XII. században ugyancsak Zalában volt, s valószínű, hogy a fenti oklevélben III. Hahótról, ezidőtájt vasi ispánról, a Lendvai Bánffy-család őséről lehet szó.[74] Hogy Hahót ispán itteni birtoklása mégsem lehetett teljes, azt a fehérvári káptalan *1247*-ben kelt oklevele bizonyítja, amelyben Simon éneklő kanonok – apja, Csump prépost végrendeletének is megfelelően – szóban forgó birtokát a veszprémi káptalannak adományozza. Ugyanakkor a káptalan Simon kérésére, ennek egy bizonyos részét (az oklevélben részletesen is megnevezett tartozékokkal együtt) átadja a két testvérnek, Lázárnak és Eleknek, „szegénységükre való tekintettel." Családjuk kihaltának esetén ez a birtokrész is a veszprémi káptalanra száll vissza.[75] A fenti rendelkezés írásba foglalására nyilvánvalóan csak abban az esetben kerülhetett sor *1247*-ben, ha ezt megelőzően *1234*-ben Csump fiai nem veszítették el birtokukat Hahót ispánnal szemben. Ezt bizonyítja egyébként az az egy évszázaddal későbbi, *1353*-ban kelt oklevél is, amelyben Szécsényi Tamás országbíró elmarasztalja a veszprémi káptalannal szemben Hahót ispán leszármazottját, István fia Miklós bánt, aki éppen az *1234*-es oklevélre hivatkozva akarta ekkor megszerezni a keszi birtokot.[76]

A kérdést ezzel korántsem zártuk le megnyugtatóan. Egy bizonyos: Csump fiainak *1234*-es, Hahóttal szembeni pere és az *1237*-es, kapornaki apátsággal, illetőleg annak kegyuraival, Kőszegi Henrik fiaival lánci birtokért folytatott pere *szorosan összefüggnek egymással*, ennek tisztázására azonban itt és most nincs terünk.[77]

Egyébként Csump felemás, a veszprémi káptalan, valamint fiai és azok utódai javára tett végrendelete[78] évszázadok múltán is a birtokperek egész sorát vonta maga után,[79] a pereket őrző oklevelek pedig lehetővé teszik számunkra nem csupán a Mohács előtti Tapolca és Keszi közötti birtok határai változásának vizsgálatát, de birtokosainak, s velük szoros összefüggésben az itt zajló történelmi események-

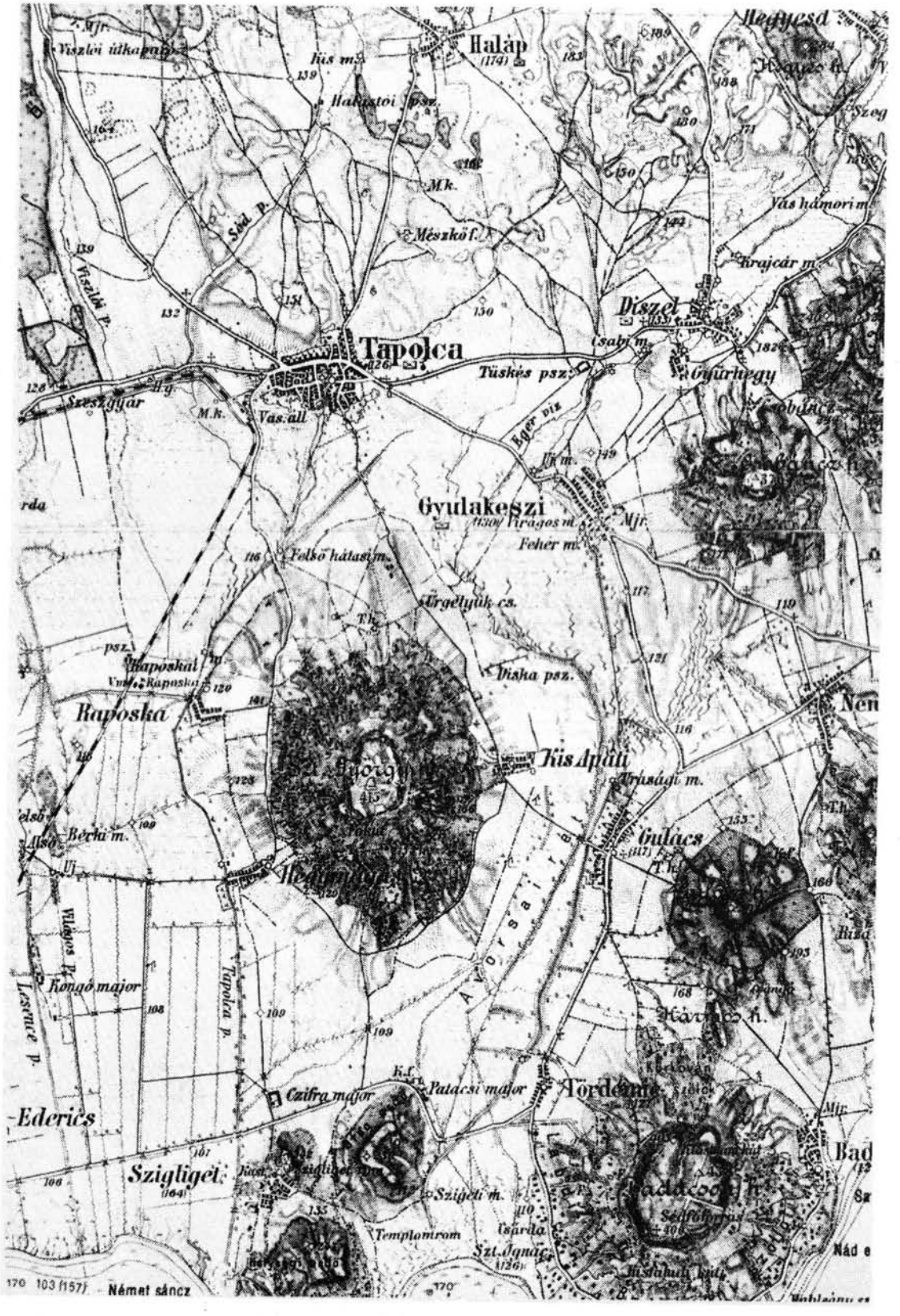

1. ábra. Tapolca és környéke Lóczy Lajos térképén (1902).
Abb. 1. Tapolca und Umgebung auf der Landkarte von Lajos Lóczy (1902).

nek szinte folyamatosan nyomon követhető rekonstruálását is.

Arra, hogy a Tapolcától délkeletre fekvő Csomkeszi–Tapolcakeszi–Felkeszi eredetileg teljes egészében a honfoglaló Vérbulcs- vagy Lád-nemzetségé lehetett, határozott jelek is mutatnak. *HOLUB József* így ír: „Nagyobb birtokosai közül még a *Lád* nemzetségről kell megemlékeznünk. Amikor 1247-ben Csump fia Simon mester átadta Keszit a veszprémi káptalannak s ez egyrészét fivéreinek visszaadta, akkor az egyik kaszálóról azt mondták, hogy B. csanádi püspök atyafiai kaszálója mellett feküdt. Erről azt gondolják, hogy Balázs volt, de mi valószínűbbnek tartjuk, hogy ez nem volt más, mint a Lád nembeli Bulcsú püspök, akinek nemzetsége ezen a vidéken volt birtokos!"[80] *HOLUB József* témánk szempontjából zseniális megsejtésének igazságát támasztja alá, hogy az említett évben valóban Bulcsú volt a csanádi püspök,[81] akiről azt is tudjuk, hogy már korábban, győri prépostként oklevelet adott ki a László fia László (talán ugyancsak „atyafiainak" egyike!) és a pannonhalmi apát között létrejött 9 hegymagasi szőlő adásvételéről.[82]

Okleveleink tanúsága szerint III. Béla kezdi majd meg Zalában a Vérbulcsú- vagy Lád-nemzetség Koppány-féle lázadásban való részvétele miatt elkobzott,[83] s királyi birtokká lett földjeinek nagyobb méretű eladományozását hívei körében. Erre mutat – többek között – Milej eladományozása is 1178-ban Rede, Luthar és Cuda számára, akik a király görögországi tartózkodása idején bizonyított hűséges szolgálatukért nyerték a birtokot.[84] Hasonló körülményeket írtunk le fentebb részletesen is a Csump-féle adományozásról Tapolca és Keszi között. Ez utóbbit egyébként időben megelőzi ugyane területen az a királyi jóváhagyást tartalmazó, *1174–1178* közé datálható oklevél,[85] amelyben feltételezhetően ugyancsak Kesziben, a Vérbulcs-nem egykori birtokán[86] fekvő „prediumról", s annak tartozékairól van szó. Az oklevélben III. Béla hozzájárul ahhoz, hogy Simon veszprémi kanonok bizonyos zalai birtokát, amelyet kanonoki jövedelméből szerzett, a veszprémi káptalanra hagyja.[87] Az oklevél közelebbi helynevet ugyan nem említ *(. . . predium quod habet in Zola . . .")*,[88] de bizonyosak lehetünk abban,[89] hogy itt is egy Kesziben fekvő birtokrészről lehet szó; erre az oklevél 1425. évi átírásából, illetőleg annak veszprémi káptalani levéltári jelzetéből is következtethetünk.[90]

Közvetlen környékünkön a Vérbulcs- vagy Lád-nemzetség egykori birtokait a pannonhalmi apátság, a veszprémi püspök majd káptalan, valamint az Atyusz- és Tomaj-nemzetség kaphatta meg királyi adományként, természetszerűleg a továbbra is királyi, illetőleg várbirtoknak maradt területek kivételével, *amelyekhez kutatásaink alapján a XIII. század elejéig Tapolca is tartozhatott.*

A Keszi és Tapolca közötti, fentebb leírt Csomberke (Csomkeszi) közvetlen közelében kell keresnünk *JAKUBOVICH Emil* értelmezése szerint azt a birtokrészt is, amelyet Miske ispán fia István – a III. Béla által e birtokrész közelében megajándékozott Csumpot két évtizeddel megelőzve – *1164*-ben kelt végrendeletében a nemzetsége (Atyusz-nemzetség) által alapított almádi Szűz Mária egyházra, bencés apátságra és nemzetségi monostorra hagyott.[91] *JAKUBOVICH* ugyanis az oklevél által leírt, Eger patak völgyében fekvő *Kesceu* prédiumot – megítélésünk szerint is helyesen[92] – *„Keszi (Kesceu, Gyula-Keszi, Tapolca-Keszi)"*-vel azonosítja.[93] Ehelyütt olvashatunk az Uzsa melletti, ekkor Tapolcával nyugatról határos *„villa Pobor"*-ról[94] (Pabar; a későközépkorban, XVI. században eltűnt község[95]) is, valamint az Atyusz-nemzetség egyéb, Tapolcával határos, vagy annak közvetlen környékén fekvő „prédiumairól" és falvairól: *Haláprol, Szigetről* (Szigligetről), valamint a két *Kálról.*[96] Ez utóbbiak esetében nem tudjuk pontosan, melyik két Kálról van szó; az azonban bizonyos, hogy a XII. század második felében – írott forrásaink tanúsága szerint – *legalább három ilyen nevű településsel* kell számolnunk a Vérbulcs-nemzetség egykori birtokán, a Bulcsú apjáról, Kál horkáról elnevezett Káli-medencében. *1171*-ben ugyanis arról értesülünk, hogy Benedek veszprémi ispán III. István király pecsétjével is megerősítetten, többek között Kál nevű birtokát tartozékaival együtt a veszprémi Szent Mihály egyházra hagyja.[97] (Megjegyezzük, hogy Benedek ispán fenti birtokrésze fekhetett esetlegesen a Miske ispán fia István végrendeletében említett két Kál valamelyikének területén is, a későbbi századok okleveleinek ismeretében azonban ezt bizonyítani nem tudjuk.) A lényeget érintően pedig: a két, közel azonos időpontban – *1164, 1171* – keletkezett oklevél azt bizonyítja, hogy legalábbis már a XII. század elejére állandósult Kál nevű településeinknek ekkor még hiányzik az egyediesítő ismérve, megkülönböztető állandó jelzője – írott forrásainkban; ami viszont nem zárja ki ennek meglétét a lakosság mindennapi nyelvhasználatában. (Hasonló jelenséget tapasztalunk majd az alább tárgyalandó *Hegymagas* esetében is.) A természetbeni és munkajáradékon alapuló XI–XII. századi naturálgazdálkodást, ezzel együtt a települések „névtelenségét", ugyenekkor, s ezzel ellentétben a szolgálónépek ezeddig névszerinti megnevezését is megszüntető XIII. század – nyilvánvalóan nem csupán az előző évszázad végén III. Béla által bevezetett „kancelláriai–adminisztratív" tevékenységnek, sokkal inkább az ennek kibontakozó alapjául is szolgáló jobbágyi telekrendszernek, illetőleg az ebből fakadó pénzjáradéknak (cenzus) is köszönhetően – már a szó szoros értelmében *név szerinti megnevezést* követel meg településeinktől; s e megkülönböztető névadás alapjául – nemcsak a Kál-völgyben – gyakran a már álló templomok védőszentjei szolgáltak.[98]

JAKUBOVICH Emil a már fentebb érintett, *1164*-es oklevelet ismertető közleményében – *KARÁCSONYI Jánosra* hivatkozva – a *Hegyesd* vidékén fekvő

almádi bencés apátság azonosítása során írja: „Kegyura a Balaton északi partján, az Eger-patak völgyében és attól keletre föl a Balaton fejéig megtelepedett Ocuz, Ochuz, Oghus, később Atyusz-nak ejtett nemzetség volt."[99] Ha a fentieket kiegészítjük még a Tapolcával közvetlenül határos, okleveleinkben a XIII. század elején feltűnő, ugyancsak jórészt a nemzetség birtokában lévő *Diszellel,*[100] megállapíthatjuk, hogy az Atyusz-nemzetség birtokai a XII–XIII. század fordulóján szinte körülölelték Tapolcát, amely azonban változatlanul királyi birtoknak maradt meg.

Egy *1269*-ben kelt oklevélből megtudjuk, hogy *Erek* földje is a „tapolcai népek" földjével volt ezidőtájt északnyugatról határos.[101] Erek – a XVI. században eltűnt, korábban jelentős település[102] – már a XII. században a veszprémi püspök tulajdona lehetett, mert „. . . János, veszprémi püspök 1184–1188 a veszprémi káptalannak adományozza, hogy ennek nyomorúságán segítsen."[103]

Valószínű, Tonuzaba utódáról, Tomajról kaphatta nevét az a besenyő eredetű nemzetség,[104] amely éppen a Koppány-lázadás elfojtása után lett birtokossá vidékünkön, a mai *Badacsonytomajon, Lesencetomajon* és távolabb, a Keszthelytől északra fekvő *Cserszegtomajon.*[105]

GYÖRFFY György írja: „Az 1500 körül élt ferences Laskai Osvát magyar nyelvű Szent István-officiumában, nem tudni, milyen forrás alapján, azt állítja, hogy somogyiak mellett zalaiak is harcoltak Koppány seregében. Ha ez igaz, akkor csak Bulcsú utódairól, a Vérbulcs-nembeliekről lehet szó, akiktől Géza elvette nemzetségi központjukat, Zalavárt, s akiknek maradék szállásai köré István a besenyő Tomaj vezért ültette."[106]

A Tomaj-nem birtokai által körülvett Vérbulcs-nemzetség „maradék szállásainak" talán nem csupán egyszerűen egyike, de legismertebb, s oklevelesen is gazdagon adatolható települése a Badacsony nyugati lábánál fekvő egykori *Lád,* a mai *Badacsony-Lábdi,* amelyről *HOLUB József* az alábbiakat írja: „A Lád nemzetségnek volt a fészke, amely nemzetség tulajdonképp azonos a híres Vérbulcsú nemmel."[107] Tudomásunk szerint Lád, vagy Lábd a középkor folyamán végig e nemzetség birtokában maradt.

A Balaton egykori öbléből szigetszerűen kiemelkedő *Szentgyörgyhegy,*[108] Árpád-kori nevén *Hegymagas*[109] földje is jórészt a zalai várhoz tartozhatott a XI–XII. században, mint a szomszédos *Szigliget,*[110] de itt már korán birtokhoz jutott a pannonhalmi apátság: *Hegymagast* és az Eger-patak völgyében fekvő *Kapolcsot* állítólag Szent István adományozta a pannonhalmi bencés monostornak.[111] *KARÁCSONYI János* többek között éppen arra hivatkozva vonja kétségbe a pannonhalmi apátság alapítólevelének hitelességét, hogy ebben nem szerepel a fent említett két birtok; álláspontjával szemben azonban *ERDÉLYI László* érvelése meggyőzőbbnek tűnik.[112] A lényeget érintően pedig: a pannonhalmi apátság – a Szent László-féle, *1083–1095* közé datálható birtokösszeíró oklevél szerint[113] – e két helyen a XI. század végén legalábbis részbirtokokkal rendelkezett: *„Vgmogos, Copulci, in his duobus locis rex L(adislaus) dedit XX mansus servorum".*[114] azaz a király e két faluban 20 szolgaházat adományozott az apátságnak.[115]

A pannonhalmi apátság birtokai között Hegymagas III. Ince pápa *1216*-os összeíró bullájában *„Higmogos"* néven szerepel,[116] III. Honorius *1225*-ben *„Hygmogos"*, IX. Gergely pápa pedig ismételten *„Higmogos"* néven említi *1232*-ben.[117] Miközben Uros apát is *1226.* évi rendelkezésében *„Hygmogos"*-ról ír,[118] az Albeus-féle, *1237–40* közé datálható összeírásban már – sajátos, átmeneti módon – megjelenik a Hegymagas hegyen fekvő apátsági birtok egyediesítő jelzője: „. . . *in predio Hegmogos, quod alio nomine dicitur Apati . . .*".[119] azaz: a hegymagasi birtokon, „melyet más néven Apátinak mondanak."[120] Az összeírás ugyan még név szerint sorolja fel a 62 házból álló prédium családfőit,[121] kétségtelen, hogy itt már az egykori Hegymagas, ma Szentgyörgyhegy keleti lábánál fekvő Kisapáti község Árpád-kori előzményeit kell látnunk.[122] Az elmondottakat támasztja alá az is, hogy a Hegymagas-hegy nevét az immáron Apátival határos, ugyancsak a hegyen fekvő másik település, az ekkor királyi birtok *Hegymagas* falu[123] örökölte véglegesen.

A XII–XIII. századi Szentgyörgyhegyen tehát megtaláljuk a pannonhalmi apátság birtokát, a király udvarnokait, rajtuk kívül még a zalai várszolgákat és a veszprémi káptalan népeit.[124] Hogy azonban a Vérbulcs-nemzetség – feltételezett ősi jogán – itt is érdekelt volt, arra egy *1222*-ben kelt oklevélből következtethetünk.[125] A szóbanforgó oklevélben Bulcs győri prépost – ahogy ezt már fentebb, Keszinél is említettük – a jelzett évben oklevelével megerősíti azt az adásvételt, amely a pannonhalmi apát és László fia László között jött létre. Az apát László fia Lászlótól tíz márkáért kilenc szőlőt vásárolt, s a vételárat a királyi ember által, Bulcs és a győri káptalan előtt le is fizette. Ezek a szőlők a Hegymagas-hegyen, Apáti faluban, az apátság népeinek szőlői között feküdtek *(„. . . novem vineas, quas habebat inter vineas hominum abbatis in villa Apaty in Higmogos . . .").*[126] Arra gyanakszunk, hogy az oklevélben szereplő László is – éppen szőlőbirtokai fekvése révén – a Vérbulcs- vagy Lád-nemzetség tagja lehetett, s talán nem véletlen itt az adás-vételt megerősítő Bulcs prépost szerepe sem . . .

Igaz, kizárólagos alapon és csupán indirekt bizonyítási módszerrel, de a környékről eddig elmondottak megengedik számunkra azt a feltételezést, hogy *Tapolca is talán a Vérbulcs- vagy Lád-nemzetség szállásbirtokához tartozhatott a X. században, ezt követően – valószínű, Koppány lázadása leverése után – királyi birtok lett, s a környékbeli településekkel összevetésben viszonylag későn, a XIII. század első évtizedében (mindenesetre 1217-et megelőzően) ado-*

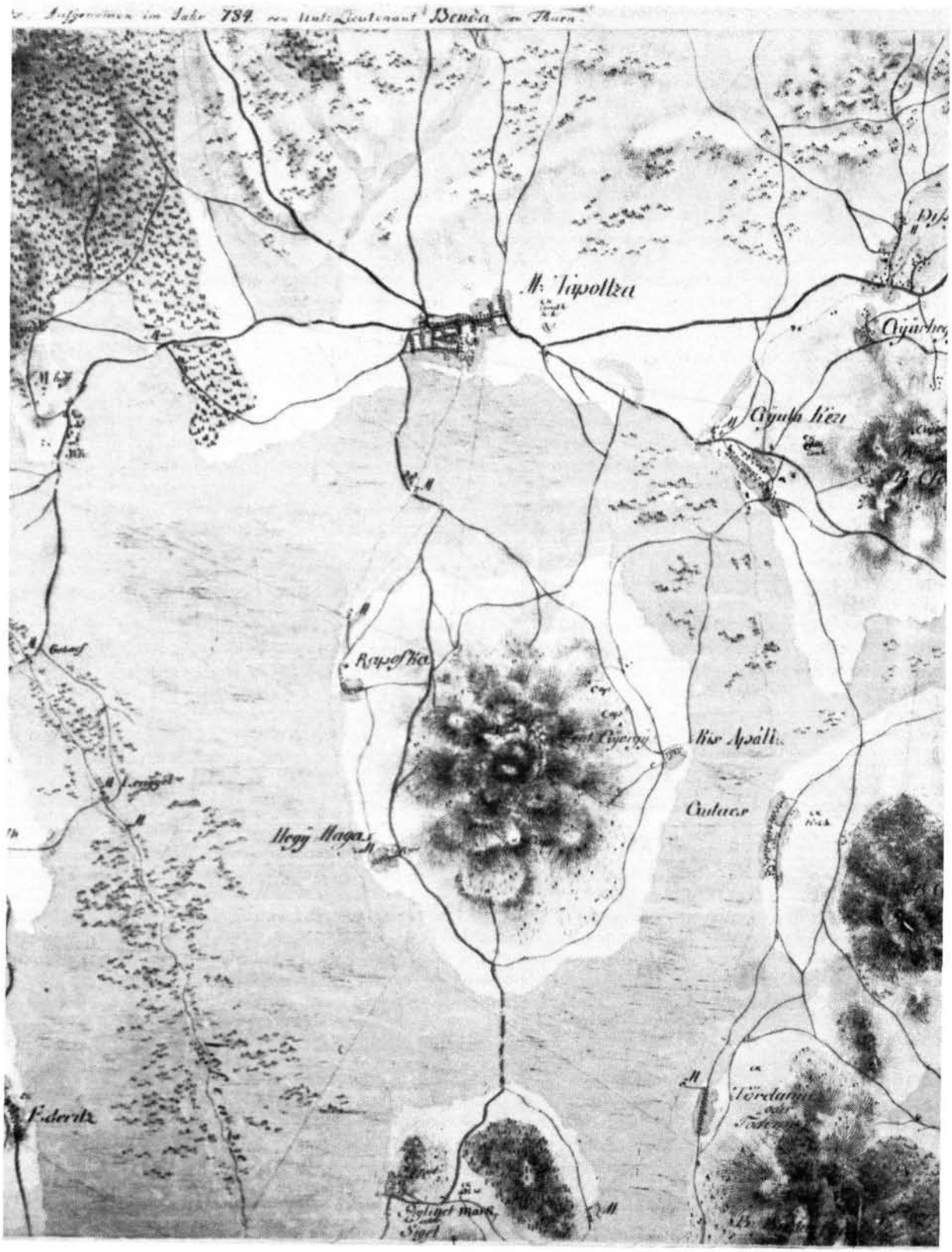

2. ábra. Tapolca és a Szentgyörgyhegy a II. József-féle katonai felmérés szelvényén (1784).
Abb. 2. Tapolca und der Szentgyörgyhegy auf einer militärischen Vermessungskarte von Jozsef II. (1784).

mányozta azt csak el – a veszprémi egyház pontosan meg nem határozható részbirtoka kivételével – II. András Turul comesnek. Ez utóbbiakat erősíti meg az az oklevél, amelyet V. István *1272. június 10-én* adott ki a szlavóniai Toplicán,[127] s amelynek egy részlete az alábbiakról tudósít bennünket: a fentebbi helyen és időben tartott királyi törvényszéken Heymo főesperes és két másik, ugyancsak veszprémi kanonok társa kéri a királyt, hogy hagyjon jóvá egy bizonyos, birtokukban lévő, a zágrábi és veszprémi püspök, valamint a „nemes Turul ispán úr" *(„. . . nobilis viri comitis Turul . . .")* pecsétjével is megerősített oklevelet.[128] Ebben arról van szó, hogy a II. András által *1217*-ben Szentföldre vezetett kereszteshadjárat résztvevője, Turul comes[129] Zágrábban István püspöknek meggyónt, s itt az alábbi ígéretet tette: „. . . ha nem térne vissza, vagy gyermekei nem lesznek, úgy Tapolcát a veszprémi káptalanra hagyja, azon kár jóvátétele végett, amelyet a káptalannak okozott akkor, amikor a hegymagasi szőlőket, földeket, két malmot és szőlőműveseket attól erőszakkal elvett. V. István a jelenlévők tanácsára a kérést teljesítette."[130]

Nos, az oklevél e részletének *PAULER Gyula* által fentebb visszaadott interpretálása néhány, témánk, s a szűkebb helytörténet szempontjából a legkevésbé sem mellőzhető mozzanatot nem tartalmaz. Az *1272*-es oklevélből ugyanis egyértelműen kiderül, hogy Turul comes Tapolcát – nyilván *1217 előtt!* – királyi adományként nyerte *(„. . . villa Topulcha in Zala sibi a regia gracia concessa . . ."*[131]), aholis Turul a veszprémi egyház Hegymagasi-hegy lábán, a falu és a patak között fekvő birtokából hét szőlőműves mansiót (háznépet) négy ekealjnyi földdel együtt hatalmasul elfoglalt *(„. . . ipse in eadem occupaverat et detinuerat per potenciam bona Vesprimiensis ecclesie, scilicet septem mansiones vinidatorum, terram ad quatuor aratra sub monte Hygmogos inter fluviolum et villam adiacentem . . ."*[132]), hasonlóképpen tett szert a tapolcai egyház alatti hét szőlőre és két malomra is *(„. . . cum septem vineis et duobus molendinis subtus ecclesiam de Topulcha . . ."*[133]), valamint a tapolcai vásárvám tizedének felére *(„. . . ac dimidietate tributi fori de eadem . . ."*[134]).

A fentiekből kétséget kizáróan vonható le tehát az a következtetés, hogy Turul *1217 előtt* II. Endrétől nyerte adományul Tapolcát.[135] Az adományozás közvetlen okát nem ismerjük, de bőséges hazai, és közvetlenül Zalához is köthető analógiák alapján joggal feltételezzük, hogy Turul András híve lehetett annak Imre elleni lázadása idején, vagy a Halics elleni hadjáratban tüntethette ki magát, esetleg a Gertrud elleni merénylet (*1213*) idején bizonyíthatta király iránti hűségét, amelyért Zalában – jórészt a Balatonfelvidéken – jelentős birtokokhoz jutott, hisz Tapolcán kívül Palóznakon és Pacsa környékén is birtokos volt. (A két helység közül elsőként említett palóznaki birtokát[136] – talán Tapolcával egyidőben – egészen bizonyosan a királytól nyerte, a Pacsa melletti Dusnok földje azonban lehetett ősi, „hereditárius" birtoka is, amelyet később a tapolcai Boldogságos Szűz templomához csatolt, az itteni szolgáló népet pedig – talán végrendeletileg – torlókká (dusnokokká) tette.[137]

Még egy bizonyítékunk van Turul részvételére a II. András által vezetett szentföldi hadjáratban: az az *1217* második felében kelt oklevél, amely szerint Turul comes bizonyos pénztartozása kiegyenlítése fejében a királytól korábban nyert palóznaki birtokát – nevezetesen: 10 mansiót a földekkel és szőlőkkel együtt – a veszprémi káptalannak átengedi.[138]

A fent leírt, ellenértékül szolgáló birtok értékéből és nagyságából ítélhetően, jelentős mennyiségű pénzt kölcsönözhetett Turul, s ennek oka is nyilvánvaló: az a hadi felszerelés beszerzésének, s a szentföldi hadjáratban való részvétel egyéb költségeinek fedezetéül szolgált számára. Emlékeztetőül megjegyezzük, hogy maga a király is a veszprémi egyház javaiból pótolta – egyebek mellett Gizella királyné koronájával, amelyért többek közt ugyancsak palóznaki királyi birtokokat ajánlott fel – az anyagi erejét jóval meghaladó hadjárat költségeit.[139] Az utóbbiak ismeretében is természetes tehát, hogy II. András hozzájárul híve,[140] Turul comes tőle nyert, majd a veszprémi káptalannak átengedett adományához, a tárgyalt kort, erőviszonyokat, bel- és gazdaság-politikát is talán legpregnánsabban jellemző kitétel kíséretében: az adomány akkor is érvényben marad, *„. . . etiamsi generalis in nostro regno facta distributio ad priorem statum redeat . . ."*[141]

Térjünk most vissza az *1272*-es oklevélhez, s az alábbiakban kísérletet teszünk fentebb már idézett,[142] három kitételének magyarázatára. Nevezetesen: *1. hol lehetett közelebbről a veszprémi egyháznak az a birtoka, amely a Hegymagas-hegy lábán, a falu és patak között feküdt, s amelyből Turul ispán hét szőlőműves mansiót négy ekealjnyi földdel együtt elfoglalt, 2. tisztázásra vár az oklevélben szereplő tapolcai egyház, s az alatta fekvő hét szőlő és két malom kérdése, 3. a tapolcai vásárvámmal egyetemben.*

Nos, az *első kérdésünkben* szereplő helyszínt csupán az oklevélben szűkszavúan elmondottak alapján nehéz lokalizálnunk. Mindenesetre úgy tűnik, hogy itt a Szentgyörgyhegyen (Hegymagas-hegyen) fekvő, a már tárgyalt *Apátitól* elkülönült, de ehelyütt *még*, vagy valamely oknál fogva nevén nem nevezett *Hegymagas* falu (*villa*),[143] valamint az alatta elfolyó *Belér* patak[144] közötti területről lehet szó. Feltevésünket a későbbi századok oklevelei támasztják alá. *1422*-ben olvashatunk a veszprémi káptalan és Simon bán fia János mester közötti perben arról a vitás, három ekealjnyi földről, amely a *Bylukalthala* nevű helyen kezdődik, ott, ahol a Tapolca (*Thapolcza*) folyó belefolyik a Belér *(Beleer)* vizébe, s Hegymagas falu felé folytatódik.[145] (Néhány évvel korábban, 1408-ban, a fent említett pereskedők közötti oklevélben ugyancsak ez áll: *„. . . non longe a loco*

3. ábra. István zágrábi püspök pecsétje (PÉTERFFY nyomán).
Abb. 3. Siegel des Bischofs von Zágráb, István (nach PÉTERFFY).

Beler vocato prope villam Hegmagas vocatam . . ."[146]).

Az okleveles adatok ismeretében egyébként a legkevésbé sem csodálkoznánk azon, ha a Turul foglalása eredményeként fentebb említett, még a XV. században is vitás terület egybeesne azzal a birtokrésszel – vagy annak legalábbis másfélekényi darabjával –, amelyről már *1274*-ben, Hegymagas egyrészének királyi eladományozásakor is értesülünk. Amikor ugyanis IV. László a Pok-nembeli Miklós comesnek adta a zalai várjobbágyok és udvarnokok Hegymagas nevű földjét, egy és fél ekealjára elegendő része eladományozásának Tapolcai Lőrinc comes – Turul jogutóda – ellentmondott.[147]

S itt – legalábbis néhány gondolat erejéig – vissza kell térnünk a már érintett Szentgyörgyhegy (ekkor Hegymagas)[148] korabeli, *XIII. századbeli birtokviszonyainak vizsgálatához*, ez alkalommal immáron azt szorosan Tapolcához is kapcsolva. Erre a legjobb lehetőséget éppen a néhány sorral fentebb említett *1274*-es, IV. László király által kibocsátott oklevél,[149] valamint IV. Béla *1256*-os, a pannonhalmi apátság, s a keszi és hegymagasi királyi udvarnokok közötti határperben ítélkező oklevele nyújthatja.[150]

Az *1256*-os oklevél kiadásának körülményeiről *SÖRÖS Pongrác* az alábbiakat írja: a pannonhalmi apátság egyik legrégebbi birtokát, *Apátit* (a mai Kisapátit) „a XIII. század közepén az apátság lovászai lakják, a kiknek földje két nagy földhányással van elválasztva a tőlük északra lakó keszői (Gyulakeszi) királyi udvarnokok földjétől egészen az Eger (Egrud, Egregy) vizén lévő Sojcs (Sych) malomig, a melytől (délnek) maga az Eger vize a határ, nyugaton a hegymagasi udvarnokok laktak, a kikkel erdőben, rétben közös jószáguk volt az apátsági lovászoknak. Alig hogy Miklós királyi tálnokmester 1254-ben ezt az állapotot jelezhette, máris nagy kereset támadt a miatt, hogy úgy a hegymagasi, mint a keszői udvarnokok lerontották a régi határokat s újakat emeltek."[151]

A közel két évtizeddel későbbi, *1274*-es oklevél keletkezésének körülményeiről pedig az alábbiakat tudjuk: 1274. február 22-én a zalai várjobbágyok és udvarnokok Hegymagas nevű földjét (szó szerint: „. . . *quandam terram Vdwornicorum nostrorum ac Castrensium Castri Zaladiensis Hygmogus vocatam* . . .", azaz *„udvarnokainknak és zalai várunk várjobbágyainak*[152] *egy bizonyos földjét, amit Hegymagasnak neveznek* . . .".) IV. László király Móric mester fia Miklós comesnek adományozza, a csehek elleni nagyszombati csatában tanúsított hősiességéért. Ugyanis „a mondott Miklós mester a hűség buzgalmától vezérelten, a természetes halálfélelmet is megvetve, a csata napján mindenkit megelőzve, mint bősz oroszlán, lándzsájával az ellenséges csatarendnek támadt, s közülük sokakat felöklelt."[153]

Ezek után következzenek az oklevelek, általunk vázlatos kivonatolásban, elsőként az *1256*-os oklevél birtokhatárait nyomon követve. Eszerint:

1. A határ az Egregy rétje mellett (*iuxta pratum Egrug*[154]) délről fekvő *Fereduzyg*[155] nevű helyen kezdődik,
2. ahonnan a Hegymagas hegy irányában (*versus montem Hygmogos*) egy jugerumnyi távolságra vezet (itt nyugatra az udvarnokok, kelet felé pedig a Szent Márton apátság földjei találhatók).
3. Innen a határ eljut egy nagy úthoz (*ad magnam viam)*[156],
4. amelyen keresztül egy *berch*[157] nevű dombhoz vezet (*ad unum monticulum, qui berch vocatur*), amelytől balra, nyugatra az udvarnokok, jobbra, kelet felé pedig az apát földjei fekszenek.
5. Innen a határ egy völgybe jut, majd ismét egy „bércre", amelyet közönségesen *Eregeteuhig*[158]-nek neveznek (*ad unum berch, qui vulgo Eregeteuhig vocatur*),
6. egyenes irányban tovább haladva pedig egy újabb „bérchez" fut, amelyet közönségesen *Humurozou*[159]-nak hívnak (*qui vulgo Humurozou dicitur*). Az udvarnokok földje itt is balra, nyugat felé, az apátsági birtok pedig jobbra, kelet felé húzódik.
7. Innen a *Humurozou* völgyig[160] megy a határ, majd lefelé ereszkedve egy kis utat szel át (*transit quandam parvam viam*),[161]
8. s eljut a Hegymagas-hegy *Keuzyg*[162] nevű helyéig (*ad Keuzyg in montem Hygmogos*).
9. Ezt követően éri el a *Kuzepteteu*[163] hegyet (*ascendit ad montem, qui vocatur Kuzepteteu*), ahol a két domb közötti (*inter duos monticulos*) határjelektől bal felé, nyugati irányban az udvarnokok, jobb felé, keletre pedig az apát birtokai fekszenek,
10. majd innen a Hegymagas hegyet az udvarnokok, az apát, a veszprémi káptalan és a zalai várnépek[164] közösen bírják (*ab inde vero mons Hygmogos wdvornicis et abbati predicto, capitulo vesprimiensi et castrensibus de Zala in commune remanet, sicut hactenus tenuerunt*).
11. Ezt követően északi irányban a határ Paprád völgyébe[165] *(in valle Paprad)* jut, amely *Thoplucha*[166] földjét a Szent Márton apátság földjétől elválasztja.
12. Innen újólag egy „bércig" halad, amelyet közönségesen *Humucteteu*[167]-nek neveznek (*qui vulgo dicitur Humucteteu*), amelynek keleti részén a határjelek északról a keszői udvarnokok[168] *(wdvornicorum de Kezv)*, délről pedig az apát földjeit választják el.
13. A határ innen ismét egy nagy úthoz ereszkedik le, amely Tapolcáról Apátiba vezet[169] *(ad magnam viam, que venit a Thoplucha et vadit ad villam Apati)*,
14. majd kelet felé az Egregy rétjéhez (*ad pratum Egrug*) húzódik, aholis dél felé kanyarodik ugyane rét mellett. Itt a szántóföldek végében felállított határjelek különítik el az udvarnokok (a rét a keleti oldalán) és az apát (a rét nyugati oldalán) birtokait.
15. Ezután a határ a rét keleti részén halad át, s eljut az Egregy nagy vizéhez[170] *(ad magnam aquam Egrug)*, amely ugyancsak az apát és az udvarnokok földjét választja itt el. A határt ehelyütt sem az apát népei, sem az udvarnokok át nem léphetik.

S most lássuk az *1274*-es oklevelet:

1. A határ a *Wasarusuth*[171]-nál kezdődik,[172]
2. majd innen észak felé, a veszprémi káptalan birtoka irányába húzódik, a *Bylukaltala*[173] nevű helyig,
3. ahonnanis keleti irányban éri el a *Paputhalia*[174] völgyet,
4. amelyen tovább haladva eljut a *holdvilag Zeleyfee*[175] nevű szőlő végéhez.
5. Innen kis távolságra, déli irányban éri el a *Chom Zelefew*[176]-nek nevezett szőlő határát,
6. ahonnan egyenesen haladva, a *Hegmogos* hegy alatti *Szent Kereszt-kápolna (ad capellam sancte Crucis)*[177] lesz a következő állomás, amely egyben *Thaplycha*[178] földjének határa is.
7. A Szent Kereszt kápolnától a határ dél felé megy tovább, egészen a *Kuzepteteu*[179]-ig,
8. majd innen a *Chelezenaya uerey*[180] nevű helyig,
9. ahonnan a *Humuzozow*[181]-n déli irányba leereszkedve,
10. az *Urbanus szőlőig (in vinea Urbanus)*[182] jut el,
11. amely alatt, dél felől a dombon, az *Eregetew*[183]-n leereszkedve,
12. *Anda szőlője* mellett *(iuxta vineam Anda)* halad el,
13. s továbbra is az Eregetew-n, ugyancsak déli irányban eléri az *Apátiba vezető nagy utat (iuxta magnam viam super quam itur in Apathy)*.[184]
14. Innen a határ *Péter szőlője* mellett (*iuxta vineam Petri*) a déli oldalról, *Bace pap szőlője* felett (*super vepres vinee Bace sacerdotis*) halad el, s ez utóbbi szőlő végénél, a *feredeuzeg*[185] nevű réten ér véget.
15. *Turdemez*[186] földjétől a határ egy Tördemic melletti berekhez (*ad nemus prope Turdemez*) vezet, ahol a tördemici népek (*populi de Turdemez*) Móric mesterrel (*cum magistro Mauricio*) határosak. Itt fejeződik be vé-

gül a határok sora, aholis nyugat felől (Tördemici) Móric mester sok birtoka fekszik (*in maiore quantitate sunt possessiones magistri mauricji*).

A két oklevelet, s azok fontosabb határállomásait az első pillantásra is összevetve megállapíthatjuk, hogy *1256-ban a mai Kisapáti felől*, azaz a Szentgyörgy-hegy keleti oldaláról, *délről észak felé indult meg a határok bejárása*, ugyanakkor *1274-ben feltételezhetően a mai Hegymagas és Raposka felől*, azaz a Szentgyörgyhegy nyugati oldaláról kezdődött meg az a határjárás, amely aztán egy bizonyos határrésztől – *Szent Kereszt kápolna – Tapolca határa* – kezdődően *északról dél felé tartott*, s itt a két birtok határa – az állomások egybevágó elnevezése alapján is – nyilvánvalóan *közös* volt. Az elmondottakat az alábbiakban vessük össze:

	1256	É	1274
1.	Fürdőszeg		14. Fürdőszeg
3.	Nagy út		13. Apátiba vezető nagy út
5.	Eregetőhegy		11. Eregető
6–7.	Homorúasszó		9. Homorúasszó
8.	Kőszeg		8. Vasverő (?)
9.	Középtető		7. Középtető
11.	Paprád völgy, Tapolca határa		6. Szent Kereszt kápolna, Tapolca határa

Ha a két oklevél összevetéséből levonható tanúságok sorát itt be is fejezzük, azt korántsem tekintjük lezártnak, hisz a teljesség igényével történő elemzés egy önálló értekezés kereteit kívánná meg. Mostani részközreadásukat azonban mégis fontosnak tartottuk két szempontból is: egyrészt azért, mert *Tapolca s közvetlen környéke legkorábbi írott földrajzi neveinek* így közelébe kerülhettünk, s ez egyáltalán nem mellékes a napjainkban fellendülő földrajzi névgyűjtés szemszögéből, másrészt szóljunk itt egy „kézzelfogható" haszonról is: alapos terepbejárással egybekötve, adataink nem kis mértékben segíthetik elő a *Veszprémi Bakony Múzeum közeljövőben tervezett szentgyörgyhegyi régészeti feltárását.*

A tapolca – templom-dombi ásatásokkal összefüggésben ugyanis *UZSOKI András*, s e sorok írója 1985 nyarán a tapolcai gimnáziumi tanulók segítségével megkezdte a szentgyörgyhegyi „romok" terepbejárását és előzetes kutatását.[187]

A szentgyörgyhegyi romokról tulajdonképpen máig sem tudunk semmi bizonyosat, középkori okleveleink hallgatnak a hegytető északnyugati peremén egykoron állott épületről, illetőleg épületegyüttesről. A romokról elsőként a II. József-féle első katonai felmérés (*„Josephinische Aufnahme"*) 1784-ben készített egyik szelvényének (*Coll. VII., Sect. 19.*) a Szentgyörgyhegyet is ábrázoló térképe tudósít bennünket. *BEUDANT* francia geológus *1818*-ban itt „egy kis kápolna maradványairól" ír,[188] viszont a múlt század második felében – talán *SZERELMEY Miklós* határásra – a Balatonnal foglalkozó irodalomban elterjedt, hogy itt vár állott, amelyet a tatárjárás után IV. Béla építtetett.[189]

1932 nyarán *FRISCH József* tapolcai ügyvéd – saját szavai szerint – „ásatásnak" nevezett műveletbe kezdett a helyszínen, miután tudomást szerzett arról, hogy „a raposkai hegyilakók szépen faragott hatalmas bazalt és bazalttufa köveket leltek a szépséges Szentgyörgyhegyünk tetején és ezeket télvíz idején leeregették épülő házaikhoz és bástyáikhoz."[190]

FRISCH „ásatásról" szóló szavait a legnagyobb kétkedéssel kell fogadnunk – a raposkaiak állítólagos „kincskeresése" ellenére! – a ma is elénk táruló, össze-vissza túrt és furkált terep láttán.

Az egyébként ekkor előkerült – és részben leírt – leletek *feltétlen jelentős objektumról* tanúskodnak, nem tudjuk azonban, lesz-e még valaha olyan szerencsénk, hogy az 1932-es „ásatások" után megállapíthassuk majd annak korát és rendeltetését is? A leletekből ugyanis mindössze négy darab „román ízlésű" faragott követ őriz a Keszthelyi Balatoni Múzeum,[191] de ezek – s a többiek! – egykori összefüggéseiről, leletkörülményeiről, az ásató megfigyeléseiről stb. *nem készült dokumentáció*, csupán egy szűkszavú ismertetés, amelyre már fentebb is, s az alábbiak során is hivatkozunk.[192] Eszerint „szabályos faragású kövek mellett lőrésszerűen ablaknak mesterien megmunkált hatalmas tömbök", „szép faragású oszlopfej", „hatalmas falmaradványok" és egy „pontosan kelet–nyugati fekvésű épület alapjai" kerültek elő, s „az épület közelében egy gáttal elzárt medencét láttunk, ez mintha a kolostorok mellett szokásos halastó lenne . . . Ez azt a hitet keltette bennünk, hogy egy árpádházi kolostor és templom maradványai feküsznek előttünk." Az elmondottak mellett – tisztázatlan körülmények között – római eredetűnek meghatározott tégladarabok és „frizes fedőcserepek" is kerültek a felszínre.

DORNYAY Béla – aki „némi segédkezést"[193] ugyancsak nyújtott a munkában – többek között „egymáshoz támaszkodó oroszlánpár faragott alakjával ellátott tömör bazaltkővel", „két fonatos díszű bazaltfaragvánnyal", „tölcsérbélletű és félköríves ablak-szemöldökkővel, hornyolt ajtó és ablakbélletekkel" stb. egészíti ki a fentieket. Ezek alapján „tényleges árpádkori kápolna-romról" ír, s idézett írásában – többnyire ugyan a valóságnak meg nem felelő történeti adatokra hivatkozva – *régészeti megközelítésben az 1932-es munkálatok jórészt ma is elfogadhatónak tűnő sommázatát adja:* „Mindezekből következik, hogy itt a Szentgyörgyhegy északnyugati peremén, az Árpád-kor elején, talán még a szentkirályok idején? (azóta már egy kétségkívül Szt. László denár került elő. Szerk.) egy számottevő, szép faragott négyszögkövekből művésziesen felépített és figurális faragásokkal is stílszerűen díszített kápolna emelkedett, amelynek azonban eddigelé sem az eredetét, sem a közelebbi rendeltetését, sem a virágzása, sem pedig a hanyatlása és pusztulása idejét és okát nem tudjuk.

A kápolna körül felszínrevetődő sok embercsont az bizonyítja, hogy a középkorban szokásos temető (cinterem – cimetherium) vette ezt is körül, esetleg csontház (ossarium) is volt benne; de a rombadőlt falak összevissza való széthányása, korhatározó mellékleteknek eddig való, majdnem teljes hiánya, azt látszanak bizonyítani, hogy itt is a régi magyar kultúra egyik legnagyobb sírásója, a török szomorú garázdálkodásának még szomorúbb tanúbizonyságával van dolgunk!"[194]

Az *1985.* évi terepbejárás és előzetes kutatás konkrét eredményeiről – részint a feltárásra szánt idő rövidsége, részint pedig a rendelkezésre álló anyagiak behatároltsága miatt – ma még természetesen nem beszélhetünk,[195] reméljük azonban, hogy a szükséges technikai feltételek és anyagi fedezet esetén több évre tervezett feltáró munka megadhatja majd a már 1932-ben is felmerült lényegi kérdésre – „Mi volt egykor a Szentgyörgyhegy tetején?" – a megnyugtató választ.

4. ábra. A Szentgyörgyhegy tetején talált IV. László dénár
Abb. 4. Auf dem Gipfel des Szentgyörgyhegy gefundener Denar aus der Zeit László IV.

Az *1272.* évi oklevélben elmondottak *második* tisztázásra váró kérdéseként fentebb a tapolcai egyház, s az alatta fekvő hét szőlő és két malom értelmezését vetettük fel.

Tapolca egyházát elsőként éppen az *1272*-es oklevél említi írásosan, természetesen ezt is az *1217 előtti* állapotokra visszavetítve.[196] Nem tudjuk azonban, hogy itt a Templom-dombon jelenleg is álló, *Boldogságos Szűznek* szentelt templomról – amelynek kontinuitása egyébként a XIII. századtól kezdődően napjainkig írásos forrásainkban jól nyomonkövethető – van-e szó, ugyanis az oklevél a templom patrocíniumát nem nevezi meg. Így feltételezhetjük azt is, hogy az említett „ecclesia" alatt esetleg az ekkor *már* létező tapolcai centrális templomot, a település tengelyét képező „római út" Keszthely felé iránytvevő, s a sümegi út kiindulásául is szolgáló csomópontjában épült *Szent Miklós (plébánia?) templomot* kell értenünk.[197]

A leírt körülmények – elsősorban az egyház alatti két malom[198] – mégis arra engednek következtetni bennünket, hogy itt az eredetileg talán családi-nemzetségi templomnak épült Boldogságos Szűz templomát lássuk, amelyről azonban az első hiteles említés csak *1280*-ból maradt ránk.[199]

Fent érintett témánkhoz kapcsolódva ehelyütt kell szólnunk a folyamatban lévő *tapolca – templomdombi régészeti kutatásokról* is. A *Bakonyi Bauxitbánya Vállalat* erkölcsi és anyagi támogatásával a tapolcai Templom-dombon, a r. kat. plébániatemplom mellé épült volt zárda (*1872*) – jelenleg a 2. sz. Általános Iskola néhány osztályának és a Bányászati Gyűjteménynek helyet adó épület – tövében[200] *1984. július 2-án* kezdtük meg az ásatást. *1985*-ben a kutatás kiszélesedhetett: a *tapolcai Városi Tanács* nemcsak az ásatások folytatását szorgalmazta, de további munkára ösztönző mecénásként fedezte annak jórészt költségeit is, ez utóbbiból – a korábbi évhez hasonlatosan – jelentős részt vállalt magára a *Bakonyi Bauxitbánya Vállalat*, a *Balatoni Intéző Bizottság* és a *Bakonyi Idegenforgalmi Bizottság*, ugyanakkor a *Batsányi János Gimnázium* és *Postaforgalmi Szakközépiskola* KISZ-védnökséget vállalt az ásatások fölött. *A fent felsoroltaknak ezúton is őszinte köszönetünket fejezzük ki az önzetlen támogatásért.*[201]

Ugyan a feltáró munka befejezését csak *1988*-ra tervezzük, vázlatosan – és szorosan csupán a fent említett résztémára szorítkozva – már itt is érintjük az ásatásainkból *eddig* levonható következtetéseket. A leírottakban azonban számolunk az eddigi kutatások eredményein nyugvó *lehetőségek adta feltételezéseink* jövőbeni esetleges módosulásával, azaz hangsúlyozzuk az alább előadottak ma még jobbára *munkahipotézis* jellegét.

A Templom-domb közepén foglal helyet a barokk- és újkori bővítésű, gótikus hajóval és szentéllyel rendelkező jelenlegi r. kat. plébániatemplom. Építési periódusairól műemléki falkutatások hiányában ugyan pontos adataink nincsenek, véleményünk szerint a nyolcszög három oldalával záródó gótikus szentély – amelyhez északról sekrestye is kapcsolódott –[202] a XIV. század utolsó negyedében épülhetett, a mezővárosi fejlődéssel együtt járó „templombővítések időszakában."[203] Közvetlenül az építést követően készülhettek azok a külső freskóábrázolások is, amelyek közül az egyiken, a szentély keletre tekintő kőrácsos ablaka alatt lévőn, az ekkor Tapolcát birtokló karthauzi rend kegyurának, Zsigmond királynak biblikus környezetben megmintázott szimbolikus ábrázolását véljük felfedezni,[204] a másikon, a korabeli déli bejárat mellett, Szent Kristóf gigantikus méretű alakját örökítette meg a XIV–XV. század fordulóján élt ismeretlen művész.[205] S korban itt kanyarodjunk vissza szűkebb témánkhoz: az említett gótikus Szent Kristóf ábrázolás a templom déli, *eredeti Árpád-kori (XIII. századi) falrészletét díszíti.*[206] *A tapolcai plébániatemplom magjául kétségtelenül azt a román ízlésű, XIII. században épült templomot kell tartanunk, amelyről – részint már többször idézett – okleveleink is tanúskodnak.*[207]

5. ábra. A 60. számú sír az Árpád-kori templom fundamentuma alatt.
Abb. 5. Das Grab Nr. 60 unter dem Fundament der Kirche aus der Zeit der Árpáden.

Az 1986. évi ásatási szezonban a XIII. századi templom déli falának – pontosabban délnyugati sarokkiképzésének – feltárásakor nem várt jelenséget figyelhettünk meg: a fundamentum alól egy NY–K-i tájolású, kisméretű, élre állított kövekkel körberakott nyújtott csontvázas temetkezés került elő. A sír korát elsősorban a mellkas középtájára helyezett *II. Constantinus (337–340) korabeli bronzérme* látszana igazolni, azonban a leírt körülmények – függetlenül attól, hogy a templom közvetlen környékén ásatási szelvényeinkből jelentős mennyiségben kerültek elő a *római kor* emlékei – ma még nem elegendőek a közelebbi korhatározásra, így a feldolgozás jelenlegi stádiumában csak annyi bizonyosat tudunk mondani, hogy a sír a IV. század második fele és a XI. század második fele között kerülhetett földbe (*5. ábra*).

Közvetlenül a sír fölött durván faragott nagyméretű kövekből – talán ugyancsak temetkezésekből származó fedlapokból? – alakították ki az Árpád-kori építők a templom délnyugati sarkának alapozását. A kőlapok kötésben – azaz hosszabb, illetve rövidebb oldalukkal a két falsíkba fordítva – vannak egymásra helyezve, s ezeken nyugszik az Árpád-kori

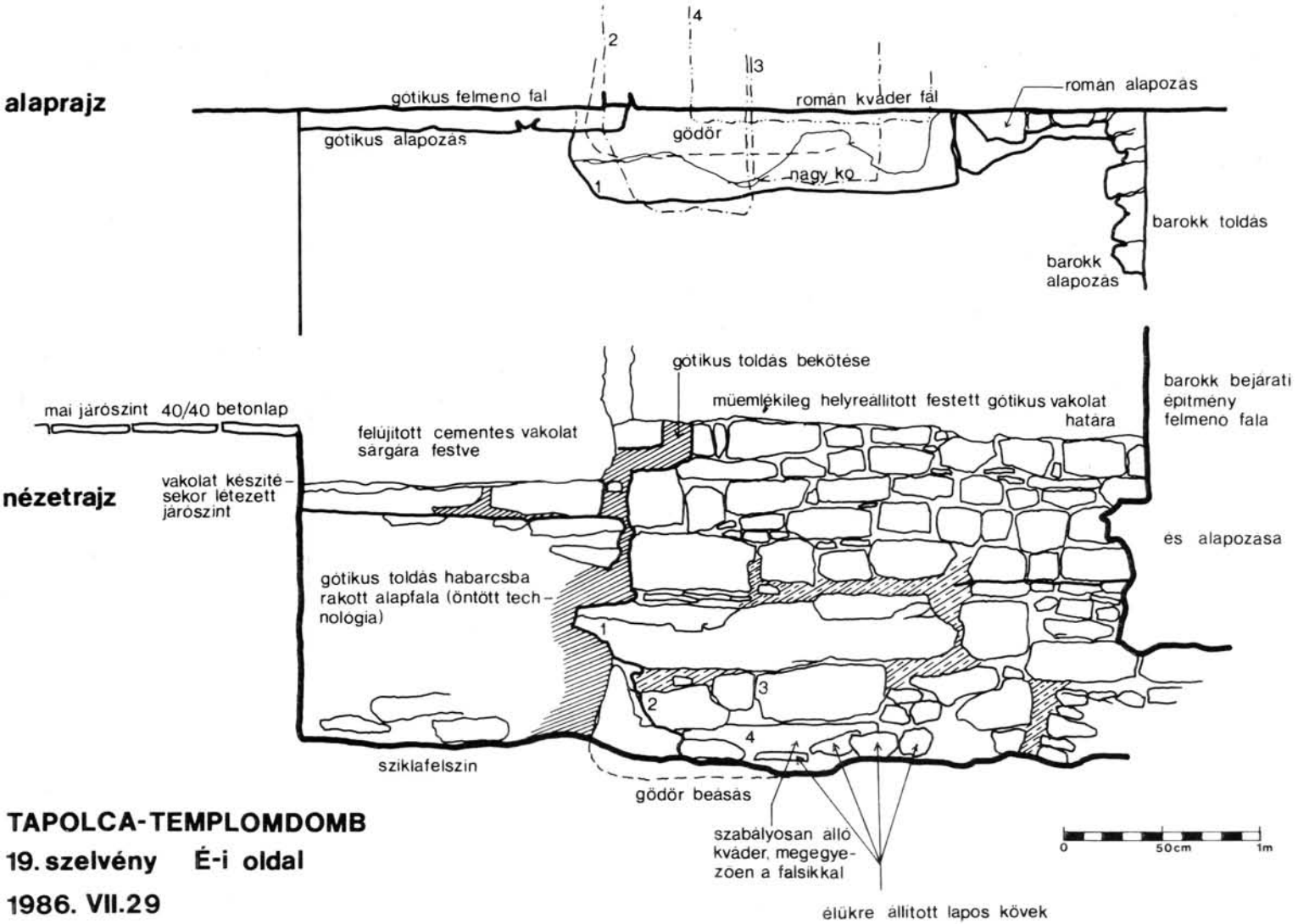

6. ábra. Az Árpád-kori templom délnyugati sarkának alapozása

Abb. 6. Das Fundament der südwestlichen Ecke der Kirche aus der Zeit der Árpáden.

templom kváderkövekből gondosan kirakott, armirozott sarka (*6. ábra*).

Nos, szóbanforgó templomunkat azonosítjuk mi azzal a Boldogságos Szűznek szentelt templommal, amelyet *1280*-ban Péter püspök az egyházmegye „legszebb, legünnepélyesebb templomának" nevez,[208] s amelyről *1290*-ben megtudjuk, hogy kegyura Tapolcai Lőrinc comes.[209] Ez utóbbi adalék különösen fontos számunkra, hisz nyilvánvalóvá teszi a templom magánkegyúri alapítását, felépítését – esetleg átépítését! – és fenntartását. Ezt támasztja alá az is, hogy az említett oklevélben szereplő Benedek veszprémi püspök Tapolcai Lőrinc kegyúri jogát („ius patronatus") természetesnek tartja, s nem formál arra jogot, pedig vele szemben itt éppen a veszprémi egyház olyan javait és jogait követeli vissza, amelyek azt már Bertalan, Zalandus és Pál püspök idején is – azaz: *1226 és 1275 között* – megillették. (Az oklevélről az alábbiakban még részletesen szólunk).

Az elmondottak szerint tehát a tapolcai egyház fölött kegyúri jogot – legalábbis *1226 után* – a veszprémi püspökök nem gyakoroltak, így Tapolcai Lőrincet – közelebbről: *1274*-et[210] – megelőzően azt csakis jogelődei és talán közvetlen ősei, Tapolca világi földesurai gyakorolhatták. Mivel Tapolcán már *1217 előtt* templom állott, amelynek titulusát és kegyurát ugyan az *1272*-es oklevél nem említi,[211] *nem lehet kétséges előttünk, hogy e tapolcai egyházban („ecclesia de Topulcha") az 1280-ban és 1290-ben említett Boldogságos Szűz plébániatemplom jogelőd egyházát kell látnunk, amelynek kegyura sem lehetett más, mint Turul comes.*

Az elmondottak természetszerűleg nem jelenthetik feltétlen az *1217 előtti* és az *1290*-ben említett templomok épületeinek is azonosságát, sőt, éppen *1272*-es „névtelensége" miatt ma hajlandók vagyunk itt feltételezni egy Turul által alapított és felépített templomot is, amely anyagában és méreteiben lényegesen egyszerűbb lehetett, mint a Lőrinc kegyurasága alatt álló, *1280*-ban az „egyházmegye legszebb templomának" mondott plébániatemplom, amelynek egy részletét – mint fentebb írtuk – a mai templomépület is őrzi. Azt viszont, hogy a két épület[212] ugyanazon a helyen – a Templom-domb közepén, a jelenlegi r. kat. plébániatemplom helyén – állhatott, igazolja egyrészt az *1272*-es oklevél helymeghatározása, mely szerint az *1217 előtti* templom alatt (*is! – TZ.*) két malom állott,[213] másrészt az a viszonylag nagy mennyiségű Árpád-kori kerámiatöredék, amely a jelenlegi templom bejáratától 7–8 méterre, északnyugatra és nyugatra nyitott szelvényeinkből előkerült (*7. ábra*). Ezek közül néhányat az alábbiakban mutatunk be:[214]

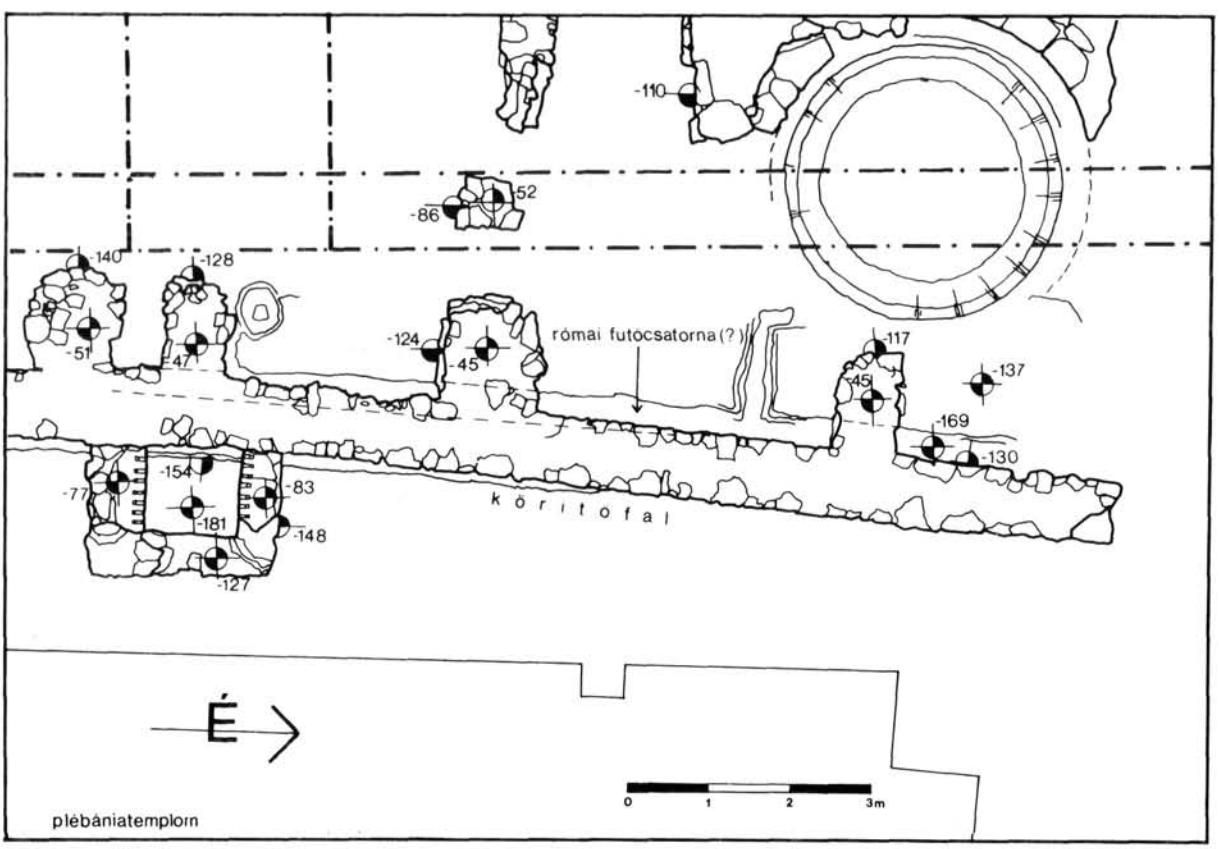

7. ábra. A róm. kat. plébániatemplomtól nyugatra és északnyugatra nyitott szelvény helyszínrajza.
Abb. 7. Lokalzeichnung über die offenen Ausgrabungsprofile westlich und nord-westlich von der römisch-katholischenPfarrkirche.

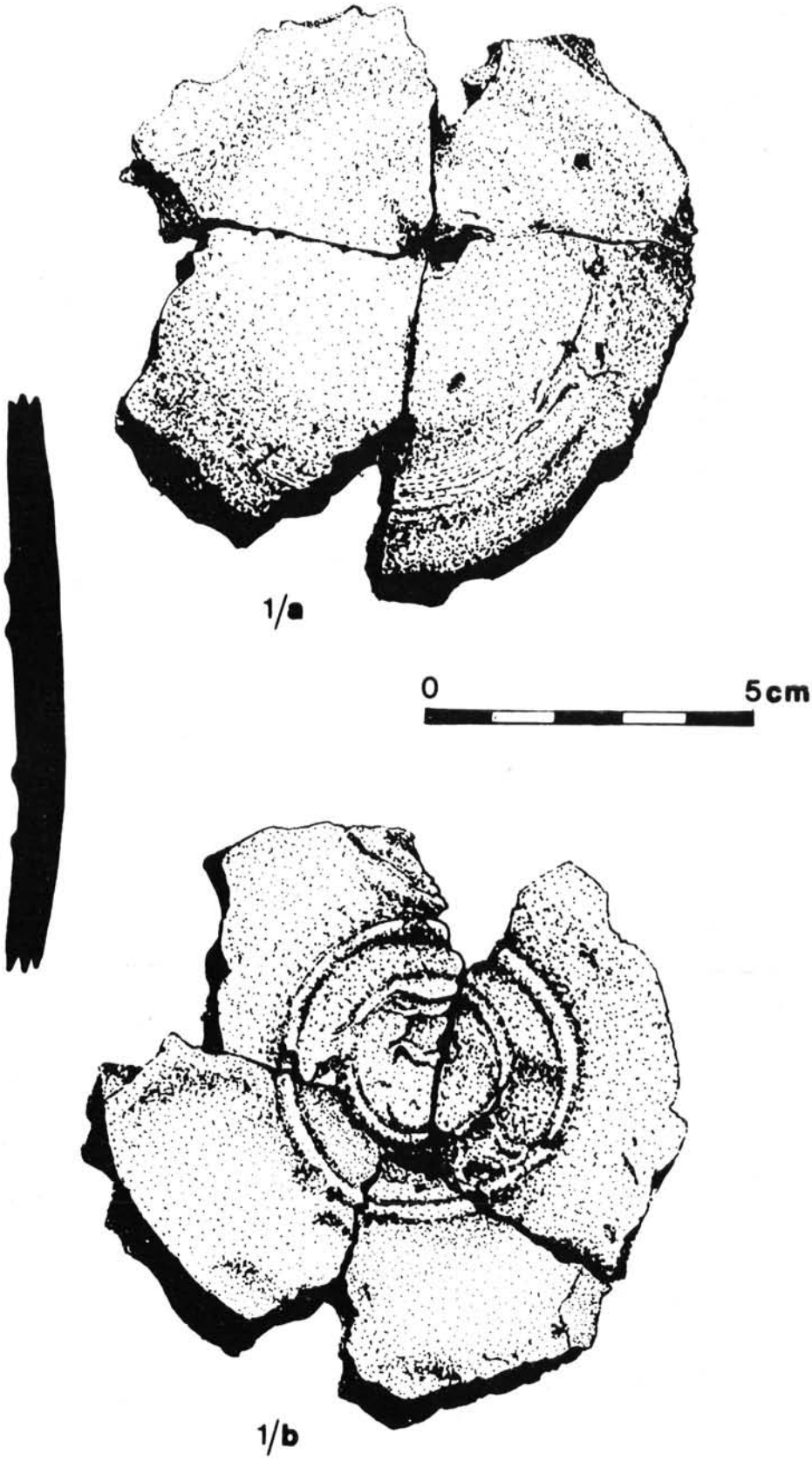
1/a
0
5cm
1/b

1
2
3
4
5
6
7
8
0
5cm

8. ábra. X–XI. századi kerámiatöredékek

Abb. 8. Kermikfragmente aus dem X–XI. Jahrhundert.

85.21.3. Edényfenék töredéke, szürke színű, kaviccsal soványított edényből. Alján a fenékbélyeg kettős koncentrikus kör. Átmérője: 8,9 cm. A 3. szelvény DNy-i sarkából, 25–30 cm. mélységből. XII–XIII. század *(I. tábla, 1/a. 1/b).*

85.21.1. Edénytöredék. Vöröses, kívül feketére égett, kaviccsal soványított edény oldalából. Külső oldalán bekarcolt hullámvonal. M: 3 cm. A 3. szelvény DNy-i sarkából, 25–30 cm. mélységből. XII–XIII. század. *(II. tábla, 1.).*

85.33.1. Edénytöredék. Vastagfalú, homokkal soványított, belül vörös, kívül feketére égett edényből, vízszintes árkolással. M: 2,4 cm. Az 1. szelvényből, a 3. sír koponya környékéről, 45 cm. mélységből. Árpád-kor. *(II. tábla, 2).*

85.28.2. Edénytöredék kaviccsal soványított, vöröses színű edényből, amely kívül átégett és hullámvonallal díszített. M: 3,6 cm. A 3. szelvény ÉK-i negyedéből, 30–40 cm. mélységből. Árpád-kor. *(II. tábla, 3).*

85.4.2. Peremtöredék. Szürke, kaviccsal soványított kihajló peremű edényből. M: 2,9 cm. Az 1. szelvény 4. és 5. sírja alatti rétegből, 65–70 cm. mélységből. Árpád-kor. *(II. tábla, 4).*

85.32.2. Edénytöredék, kaviccsal soványított vörös színű edényből. Külső oldalán hullámvonal, alatta körömbenyomásos dísz. M: 3,6 cm. Az 1. szelvény 3. sírja alatti 58 cm. mélységből. XIII. század. *(II. tábla, 5).*

85.33.3. Edénytöredék. Vastagfalú, kaviccsal soványított, vörös színű, kézi korongon készült edény nyakából. M: 3,5 cm. Az 1. szelvényből, a 3. sír koponyája közeléből, 45 cm mélységből. Árpád-kor. *(II. tábla, 6).*

85.34.1. Edénytöredék, vastagfalú, homokkal soványított, kívül vörös, belül szürkés színű edény aljából. M: 4,5 cm. A 3. szelvény DK-i sarkából, a kapuvédőtorony padlószintjéből, 5–6 cm. mélységből. XIII. század. *(II. tábla, 7).*

85.35.2. Edénytöredék, homokkal soványított sárgásbarna színű edényből, a külső oldalán párhuzamos árkolásokkal. M: 2,0 cm. A 2. és 3. szelvény határában, a kapuvédőtorony fala alatt fekvő 14. sír medencecsont tájékáról, 85 cm. mélységből. XIII–XIV. század *(II. tábla, 8).*[215]

A fentebb ismertetett kerámiánál korábbi, X–XI. századi töredékekkel is rendelkezünk (*8. ábra*),[216] de ritka és szórványos előfordulásuk messzemenő következtetések levonását – legalábbis a feldolgozás jelenlegi szakaszában – nem teszik lehetővé.

A tapolcai Templom-domb történetének időhatárait az az 1985. és 1986. évi ásatási szezonok tovább bővítették: a plébániatemplomtól délnyugatra, a 2. sz. Általános Iskola és a Pedagógiai Gyűjtemény csatlakozási térsége előtt nyitott szelvényünkben római alapfalakra, tegula- és imbrex-töredékekre, valamint kora- és későrómai kerámiaanyagra bukkantunk. Ugyanakkor a plébániatemplomtól nyugatra és északnyugatra nyitott – az Árpád-kori leletanyagnál már érintett – szelvény kibővítése és tisztítása során bebizonyosodott, hogy az itt húzódó észak–déli irányú körítőfal e szakaszának legkorábbi periódusa egy fűtőcsatornával is ellátott római villaépület(?) alapfalával azonosítható (*v. ö. a 7. és 9. ábrákkal*). Előbb a kerámiából mutatunk be válogatást,[217] majd az utóbb említett helyszínre kanyarodunk vissza.

86.36.4. Sötétszürke, homokkal soványított edény töredéke, kívül bordadísszel. M: 2,7 cm. A 9. szelvényből, a „barokk" épület ÉK sarkán belül, 105–110 cm. mélységből. Korarómai. *(III. tábla, 1.).*

86.36.1. Sárgásvörös, homokkal soványított, kihajló peremű tál perem- és oldaldarabja. M: 3,2 cm. A 9. szelvényből, a „barokk" épület ÉK sarkán belül, 105–110 cm. mélységből. Korarómai. *(III. tábla, 2.).*

86.36.2. Szürke, homokkal soványított fazék kihajló peremmel, a nyak indításával. M: 3,9 cm. A 9. szelvényből, a „barokk" épület ÉK sarkán belül, 105–110 cm. mélységből. Korarómai. *(III. tábla, 3.).*

86.36.3. Vékonyfalú edény oldalának töredéke. M: 4,1 cm. A 9. szelvényből, a „barokk" épület ÉK sarkán belül, 105–110 cm. mélységből. Korarómai. *(III. tábla, 4.).*

86.36.7. Finoman iszapolt szürke edénycserép, külső felületén párhuzamos vonalkázással. M: 5,3 cm. A 9. szelvényből, a „barokk" épület ÉK sarkán belül, 105–110 cm. mélységből. Késő római. *(III. tábla. 5.).*

86.36.8. Finoman iszapolt sötétszürke edény oldaltöredéke. Külső felületén párhuzamos vonalkázások közt függőleges behúzások. M: 6,7 cm. A 9. szelvényből, a „barokk" épület ÉK sarkán belül, 105–110 cm. mélységből. Késő római. *(III. tábla, 6.).*

86.36.11. Igen finoman iszapolt, galambszürke, kihajló oldalú tál peremtöredéke. M: 3,5 cm. A 9. szelvényből, a „barokk" épület ÉK sarkán belül 105–110 cm. mélységből. Késő római. *(III. tábla, 7.).*

86.36.5. Szürke, homokkal soványított bögre pereme. M: 4,1 cm. A 9. szelvényből, a „barokk" épület ÉK sarkán belül, 105–110 cm. mélységből. Késő római. *(III. tábla, 8.).*

Eddigi megfigyeléseink alapján ma hajlandók vagyunk feltételezni, hogy a jelenlegi plébániatemplom bejáratával éppen szemben, attól néhány méterre nyugatra húzódó észak–déli irányú alapfalra – amelyről említettük, hogy eredetileg fűtőcsatornával ellátott római villához tartozhatott – az Árpád-korban (XIII. században) egy újabb, ugyancsak kő-

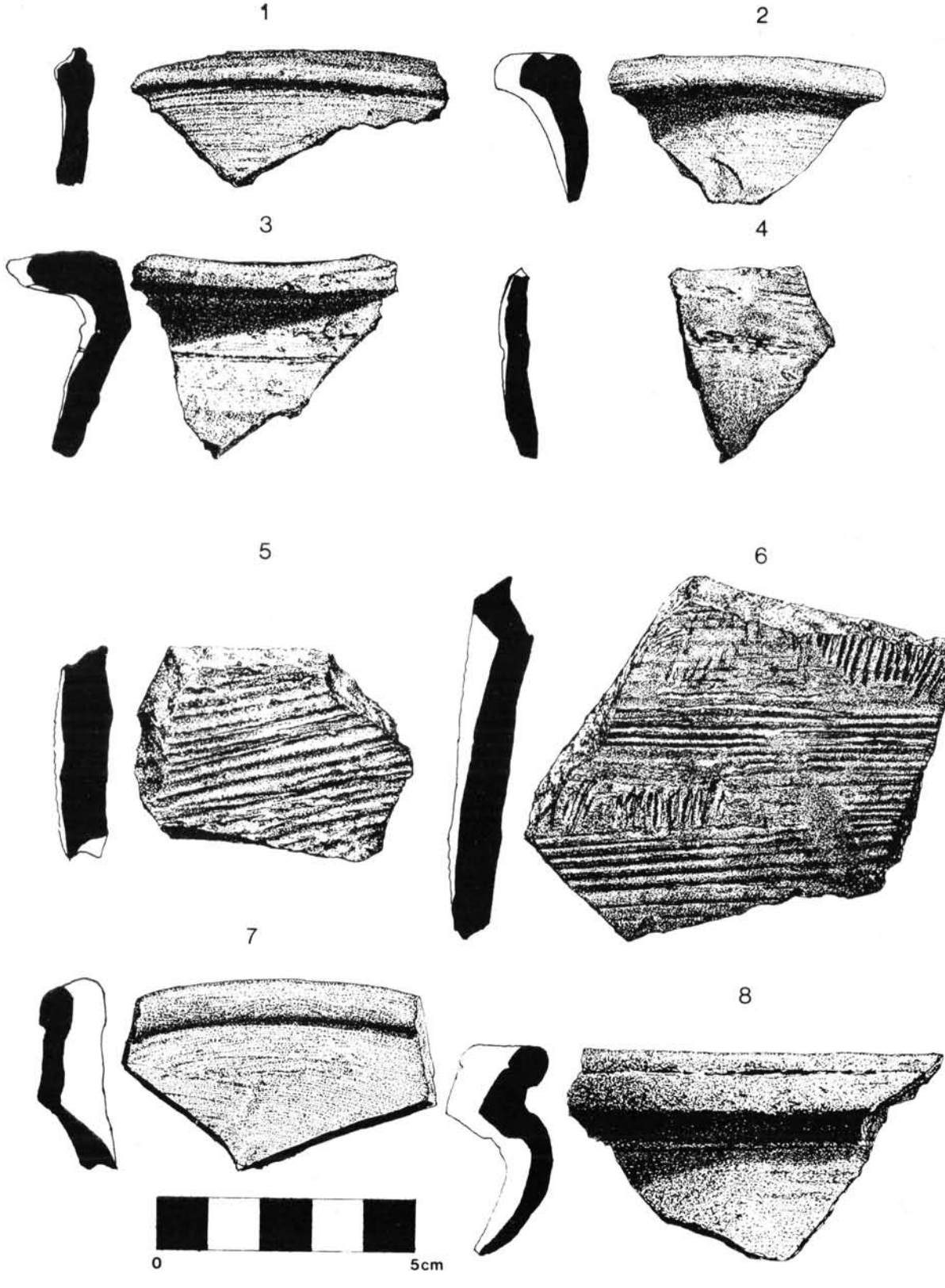
1
2
3
4
5
6
7
8
0
5cm

9. ábra. Római fűtőcsatorna (?) vágata a körítőfal nyugati oldalán
Abb. 9. Der Lauf des römischen Heizkanals (?) an der westlichen Seite der Umzäunungsmauer.

10. ábra. A körítőfal részlete keletről
Abb. 10. Ein Teil der Umzäunungsmauer von östlicher Seite.

11. ábra. A körítőfal részlete nyugatról

Abb. 11. Ein Teil der Umzäunungsmauer von westlicher Seite.

épületet emelnek. Feltevésünket látszik igazolni az itt előkerült, már említett nagyszámú Árpád-kori kerámiatöredéken kívül a fal két építési periódusának viszonylag jó elválaszthatósága (*10. és 11. ábra*), valamint azok a fal belső, nyugati oldaláról, éppen a fűtőcsatorna vágata fölötti betöltésből, egy mélységből és közel egymás mellől előkerült, három tipikus XII–XIII. századi edényhez tartozó cserepek, amelyek közül egyet restaurált állapotban a *12. ábrán* mutatunk be.[218] *Amennyiben feltételezésünk helyes, úgy e kőépület nem lehetett más, mint a XIII. század elején itt birtokossá lett Turul comes kuriája, földesúri magángazdaságának (prédium) is központja, amelyet magánkegyúri templomának közvetlen közelében épített fel.* Arra a kérdésre viszont ma még nem tudunk válaszolni, hogyan és mikor keletkezik itt – a fentebbi épületek falait is magába foglaló – *templom körítőfal*; egy azonban bizonyos: ez *nem a cimeterium (temető) elkerítését szolgálta, hanem védelmi célokat.* Az elmondottakat kétséget kizáróan igazolja az a tény, hogy – bár még nem történt meg a templom-dombi temetkezések feldolgozása – az itt előkerült, immáron hatvanat meghaladó sír közül egyet sem sorolhatunk egyértelműen a XIII. századhoz. Az elmondottak alátámasztják a Boldogságos Szűz temploma *családi–nemzetségi célzattal* történt alapítását is, a „plebs" pedig a település másik, Szent Miklósról elnevezett temploma köré temetkezhetett.[219] Ami viszont a körítőfalat illeti, azt emelhették a század közepén – második felében a magánföldesúri birtokközpont megerősítésére is; erre

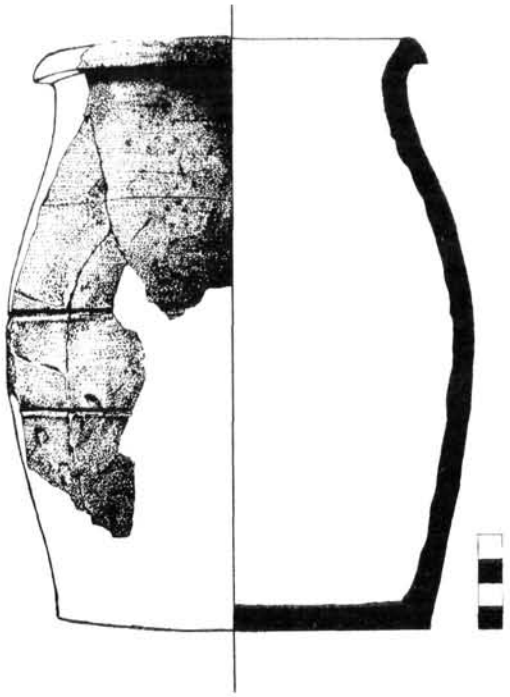

12. ábra. Restaurált XII–XIII. századi edény
Abb. 12. Restauriertes Geschirr aus dem XII–XIII. Jahrhundert.

egyébként bőven szolgáltak alkalmat a század 70–80-as éveiben itt zajló események, amelyekről alább még részletesen írunk.[220]

A veszprémi egyház képviselőinek Turul comes jogtalan foglalásait magába foglaló oklevelében említett két malomról fentebb már szóltunk. Ezekről ugyan közelebbit nem tudunk, de joggal tételezzük fel, hogy a rendkívüli szerencsés természeti feltételek mellett működő, állandó hőmérsékletű, télen be nem fagyó, 16–18 Celsius-fokos vízre telepített malmok helye évszázadokon keresztül nem változott, s Turul általi foglalásuk is beleilleszkednék a prédiumról kialakított képbe, a közelben fekvő hét szőlővel együtt, amelyet viszont ma már nem tudunk lokalizálni.

S itt eljutottunk az 1272-es oklevéllel kapcsolatban felvetett *harmadik kérdésünkhöz:* a tapolcai vásárvám tizedének tisztázásához.

Mielőtt azonban erről szólnánk, érintsük azokat a feltételeket, amelyek potencionálisan is lehetővé tették – oklevelünkből kikövetkeztethetően: *már* az előző, XII. században, a *még* királyi birtok Tapolcán – a vásárok (heti piacok) létrejöttét. Elsőként említsük meg a település központi fekvését, útcsomópont-jellegét,[221] ahol a Balaton-felvidék fontos közlekedési (–kereskedelmi) útjai keresztezték egymást. Közülük a legfontosabb szerepet nyilván a már említett „római út" játszotta, amely a korai település tengelyéül is szolgált.[222]

A régészeti–történeti irodalmunkban kellően máig sem tisztázott útvonal-rekonstrukciós elméletek közül a magunk részéről a *HOLUB Józseffel* és *GLÁSER Lajossal* vitázó *GUTHEIL Jenő* véleményét tartjuk a leginkább elfogadhatónak, aki a „római", később a középkori „hadútról", az alábbiakat írja: „Véleményünk szerint a középkori hadút, csakúgy, mint már a római ókor és az újkor minden főútvonala, Veszprém kikerülésével haladt át városunk közelében, s ment a tengerpart felé. De nem a Holubtól említett és a Balaton-partra lekanyarodó vargabetűvel, hanem ugyanazon az egyenesen haladó útvonalon, amelyen már a rómaiak is jártak Veszprémtől délre a tapolca–várpalotai törésvonalon Savariából Aquincumba, s amelynek állomásait a Veszprém megyei telepnyomokról és útirányokról szóló tanulmányában így jelöli meg Laczkó Dezső: Lesencetomaj– Tapolca – Nagyvázsony–Balácza–Szentkirályszabadja–Litér–Sóly–Várpalota. Hogy a hadút is ezen az útvonalon haladt, igazolni látszik egy okleveles adatunk is: Kővágóörsi (a mai Felsőörs) Máté, Miske unokája *Kővágóörsön, a hadút* mellett fekvő földjét 1402-ben a veszprémvölgyi apácáknak adja. Eszerint a hadút a felsőörsi határt szelte át, ami megfelel a Baláca–Szentkirályszabadja útvonalnak.

A zákányi Dráva-hídon át Horvátországba és a tengerpartra vezető hadút fehérvár–zágrábi szakaszának irányát tehát így jelölhetjük meg: Fehérvár–Várpalota – Sóly – Litér–Szentkirályszabadja–Baláca–Nagyvázsony–Tapolca–Lesencetomaj–Györök–

Keszthely – Zalavár–Kanizsa–Zákány–Kapronca–Zágráb."[223]

Anélkül, hogy most részletekbe bocsátkoznánk, megjegyezzük, hogy a fenti útirányt mégsem tekinthetjük megnyugtatóan véglegesnek; ez a *HOLUB József* elméletére támaszkodó *VERESS D. Csaba* legutóbbi dolgozatából is kiolvasható, aki a XII. századi Köveskál feltételezett kialakulásával kapcsolatosan az alábbiakat írja: „A Kál-völgy legkorábbi települése – Kál (vagy Köveskál) – egy ősi útvonal tengelyére települt kezdettől fogva. Ez az út (amely ma is használatos a községen keresztül kelet–nyugati irányban) „hadút" vagy „hadinagyút" formában szerepelt a XIV. századi oklevelekben. (1316: „intra unam viam *hathut* dictam"; 1320: „intrat ad viam *hathut* dictam"; 1335: „ad quandam viam *Hadinagoth.*") Ez a középkori „hadiút" Fejérvárról vezetett – Nádasdladány, Berhida, Litér, Szentkirályszabadja, Felsőörs, Füred, Zánkán át – a Kál-völgybe. Köveskálon át Gyulakeszibe, s onnét Tapolcára vezetett az az út, amely onnét kétfelé ágazva vitt tovább."[224]

Akár perdöntő is lehetne „hadút-kérdésben" az az *1345*-ben kelt oklevél, amelyet az almádi konvent bocsátott ki a Tapolca és Diszel közötti határjárásról.[225] Az itt említett *„Hoduth"* lokalizálása azonban nem egyértelmű; ennek ellenére úgy tűnik, hogy az nem a *GUTHEIL Jenő* által ismertetett útirányt, hanem a Káli-medencét átszelő Zánka–Köveskál–Gyulakeszi–Tapolca útvonalat követi. Ebben az esetben viszont kérdés marad, miért nem nevezi „nevén" ugyanezt az útvonalat az az *1277*-es oklevél, amelyben IV. László nemességre emeli Köveskáli Györgyöt, s birtokát a királyi udvarnokétól elválasztó határ részeként szóbanforgó utunkról az alábbiakat írja: „. . . viam per quam itur de Heney ad Thapolcha . . ."[226]

A másik fontos Tapolcán átfutó utat, az ún. *„Vásárosutat"* fentebb már érintettük.[227] Ugyanitt mondtuk el azt is, hogy ezt a Tapolcára vezető „sóút" egy szakaszának tartjuk; még akkor is, ha nevében – pontosabban: e szakaszának nevében – a környék számára nyilván fontosabb tapolcai hetivásárokat örökítette meg.[228] *MAKAY Bélánál* éppen „vásárosutunkat" érintően olvashatjuk: „Károly és Lajos alatt jelentkezik először a leggyakrabban a Wasaruswth, Vasarusvth, azaz *vásáros-út* elnevezése azoknak a fő közlekedési útvonalaknak, melyeken a városok vásáraira jövő–menő kereskedők portékáikat szállították."[229] Már vázolt útirányát alátámasztandó: *1360*-ban említik a Vásárosutat (*Wasarusvth*) Rendes környékén,[230] ezt megelőzően *1344*-ben Badacsonytomaj határjárásakor találkozunk *„Wasarusvth"* néven vele,[231] ugyanez az út később, *1390*-ben *„Vasaruswth"*,[232] majd *1422*-ben *„Vasarut"*[233] néven szerepel. Az elmondottakhoz tegyük még hozzá, hogy – bár a XIII. századból adataink nincsenek – Tapolcán legalábbis a XV. század közepétől kezdődően *királyi sókamara* is működött.[234]

GLÁSER Lajos a Dunántúl középkori úthálózatáról írott alapvető munkája még az alábbi, Tapolcára vezető, illetőleg azon átfutó útvonalakat ismeri:

1. a szombathely–tapolcai utat, amely Rum és Hidegkút vámjain át vezetett,[235]
2. a sárvár–tapolcai utat, mely Keresztúr vámján és Sümegen keresztül vezetett, s melyből Karakó felé is kiágazott egy út,[236]
3. a vásárhely–tapolcai utat, amely Meggyesen és Dörögdön át vezetett,[237]
4. *GLÁSER* – már ismertetett véleményünkkel szemben – a tapolca–szentgotthárdi sóútról ír, amely a pannonhalmiból ágazott le Manómajornál, s Szabadin, Fajszon, Billigén át vezetett. Továbbá: „A tapolcai sóút egyik szakaszát használta a fejérvár–sümegi útnak Veszprémet Peremarton–Fajsz–Vámos–Ágoston-puszta–Pula irányában elkerülő ága."[238]
5. „A tengerparti úton kívül[239] a fejérvári útból, Szigligetnél kiágazva is vitt egy út Keszthelyről Tapolcára."[240]
6. „A tapolca–zágrábi út a kehidai vámon, Kapornak, Bak, Páka városán és a szemenyei réven át haladt, Gárdinovecnél egyesült a kanizsa–nedelici úttal."[241]
7. *GLÁSER* szerint – számunkra kétségesen – Tapolca megkerülésére szolgált a veszprémi–keszthelyi úton a Diszelből Raposkára vezető „ál-út".[242]

Valamennyi fenti útvonalról feltételezzük azt, hogy már a XIII. században is létezett. Kétséges viszont a *GLÁSER* által is ismertetett tapolca–leveldi (városlődi) út;[243] ez valószínű csak a XIV. század második felében létesül, a leveldi karthauziak tapolcai birtoklásával egyidőben. Meg kellett lennie azonban már a XIII. században is az Uzsa–Pabar–Tapolca közötti „nagy útnak", amelyről az almádi konvent *1348*-ban kelt oklevelében olvashatunk.[244]

A fent elmondottakból következtethetően nyilván jelentős *vámhely* is lehetett az útcsomópont Tapolca, bár *HOLUB József* nem ismeri annak.[245] *HOLUBNAK* ellentmondanak az – igaz, nem XIII. századi! – okleveles adatok.[246] *GLÁSER Lajos* ugyanakkor „Tapolca város vámjáról" ír,[247] sőt, ennek kikerülésére szolgált szerinte a már ismertetett diszel–raposkai „ál-út".[248]

Sokat idézett *1272*-es oklevelünk szerint a XIII. század elején – de talán már az előző évszázadban is – *vásáros hely* Tapolca *heti piacai* révén lett a környék árucsere lebonyolításának központjává: itt cserélnek gazdát a mezőgazdasági és kézműves házi ipari termékek, itt lehet beszerezni a nyersanyagot, bort, élelmiszert stb. Ahogy a település földrajzi adottságaiból kifolyóan a lakosság legfőbb foglalkozásának a *szőlőművelést és bortermelést* kell tartanunk, ugyanúgy – legalábbis a következő századtól kezdődően – a piac kiszélesedése, ezzel együtt a lakosság felemelkedése forrásául is a *borkereskedelem* szolgált.

A XI. századtól kezdve – ahogy azt I. László és Kálmán törvényei is igazolják – Magyarországon már jelentős szerepet játszik a vásártartás, a belőle származó vásárvám (*tributum*) pedig a királyi jövedelem egyik legfőbb forrása. A *vásárjog regálejog*, amelynek eladományozása csak a XII. század második felének okleveleiben tűnik fel. Így lehetett ez Tapolca esetében is: *II. András 1217 előtt Turul comesnek adományozta a településsel együtt annak vásártartási jogát, s a belőle származó jövedelmet is*, ez utóbbihoz azonban a veszprémi egyháznak már korábban valamiféle érdekeltsége fűződhetett. Kálmán törvénye szerint ugyanis: „A vámokból és adókból (de tributis et vectigalibus) pedig valamint az ispánoknak harmadot adtunk, azonképen a püspököknek tizedet rendelünk (censemus), mert mind az új-, mind az ó-testamentum tanítása szerint illeti őket a tized. Azért balgatagság és esztelen dolog elbizakodva megszegnünk a szentek rendeléseit, melyeket inkább beteljesíteni tartozunk nagy buzgósággal."[249]

Esetünkben azonban nem egyszerűen a *vásárvám tizedéről* van szó: az egyház Turultól a hatalmasul elfoglalt *vásárvám felét („. . . dimidietate tributi fori . . .")*[250] követeli vissza. Hogy nem lehet szó tévedésről, azt az *1290*-es oklevél bizonyítja, amely nevén – *„decima tributi fori"* – nevezi a vásárvám tizedet.[251] Úgy látszik, hogy a már század elején is összeütközésre okot adó tapolcai vásárvám „gondja" a település világi birtokosa és az egyház között a század végére sem oldódott meg: az említett oklevélben ugyanis Benedek veszprémi püspök Turul comes jogutódától, Tapolca világi birtokosától, Lőrinctől, „saját jogán"[252] visszakövetel a jogtalanul lefoglalt tapolcai vásárvám tizedet, amelynek visszaadására – mivel azt „a püspök elődei is ősidők óta jogosan bírták"[253] – Lőrinc ígéretet tesz. (Más kérdés, hogy beváltotta-e ígéretét?)

1290-ben tehát Tapolcai Lőrinc nem többet, csupán az egyháznak azt a jogát ismerte el, amelyet már – az általunk fentebb idézett – Kálmán törvénye is biztosított az egyház számára: a vásárvám tizedszedésének jogát. Arra a kérdésre viszont: hogyan, miért, s milyen arányban oszlott meg a tulajdonjog a századelő vásárvámja felett Turul comes és a veszprémi egyház között, források híján ma még választ adni nem tudunk. Arra is csupán következtetünk, hogy a XII–XIII. század fordulóján már vásároshely Tapolca – amelynek heti piacai a királyi eladományozás következtében joghatóság tekintetében is „magánföldesúri vásárokká" válnak – hamarosan szétrepeszti a szűk és közvetlen vonzáskörzet burkát, s bekapcsolódik a távolsági kereskedelembe. Erre utalhat – a már ismertetett rendkívül előnyös úthálózaton túl – két XIII. századi gazdag éremlelet is, amelyek egyikéről fentebb már szóltunk,[254] illetőleg az a század második felében elrejtett, *1968*-ban előkerült lelet, amelynek döntő többségét – a 732 db.-ból 676 db.-ot – az ekkor tezaurálásra is alkalmas bécsi dénárok tették ki.[255]

A tapolcai heti vásárok (piacok) „megyei" vonzáskörzetűvé, illetőleg országos vásárrá fejlődéséről adnak hírt majd a XIV–XV. század okleveles említései is.[256]

Az elmondottak után joggal merül fel a kérdés: vajon a XIII. századi település mely részén tarthatták a (heti) vásárokat? Fentebb, az *1274*-es oklevél elemzésekor a *RÓMER Flóris* által lehetőségként felvetett, Szentgyörgyhegy nyugati részén található „Vásárteret" már visszautasítottuk.[257] Nos, véleményünk szerint ennek helyét valahol a település tengelyéül szolgáló „római út" Sümeg felé kiágazó, s Keszthely felé irányítvevő töréspontjában, a Szent Miklós templom közelében kell keresnünk.[258] Természetszerűleg ilymódon felmerül annak lehetősége, hogy az Árpád-kori Tapolcán legalább két településmaggal kell számolnunk: az egyik az előbb említett, s időben talán korábbi, Szent Miklós templom körüli település, amely a templom patrociniuma után ítélve esetleg kézműves-kereskedő lakosság jelenlétére utal,[259] a másik pedig az a már fentebb ismertetett, XIII. század elején Templom-dombon kiépült földesúri magángazdaság (prédium)-központ, amelyet megkülönböztetésül birtokosa és itteni temploma kegyurának neve után még a XIV. század első felében is Turultapolcának neveztek.[260] A XIV. század derekán – az ismételt királyi birtokká válást követő hospes-telepítések eredményeként[261] – jön majd létre ugyancsak a „római út" mentén, térben megközelítően a fenti településmagok között a harmadik: a tulajdonképpeni Tapolca mezőváros központja egy „orsós piactér" körül, amely még ma is jól kivehető a jelenlegi város központjában.[262]

Bár itt végeztünk volna is az *1272*-es oklevéllel kapcsolatos, előzőekben felvetett kérdéseink megválaszolásával, még egy vonatkozására azonban ki kell térnünk, annál is inkább, hogy ezen keresztül az eddig szinte érintetlenül hagyott *XIII. század második felének eseményeit* – legalábbis nagyvonalakban – megvilágosíthassuk. Továbbra is az oklevél egy *1217*. évre vonatkozó részletéről van szó, amely szerint *ha Turul comes nem térne vissza a Szentföldről, avagy visszatérése esetén gyermekei nem lennének, úgy Tapolcát a veszprémi egyházra hagyja.*[263] Bár itt is feltételezésekre kell szorítkoznunk, mégis bizonyosnak tűnik, hogy *Turul a Szentföldről ugyan visszatért, de gyermeke, közvetlen jogutóda vagy nem született, vagy pedig az korán, utódok nélkül meghalt.* E feltevésünket éppen az *1272*-es oklevél keletkezésének körülményei igazolják: ellenkező esetben nem rendelkezett volna kellő jogalappal a veszprémi káptalan képviselője ahhoz, hogy a szlavóniai Toplicán V. Istvántól Turul comes *1217*-es oklevelének megerősítését kérje.[264] Turul visszatértét ismét indirekt úton, a már érintett, *1290*-ben kelt oklevéllel[265] próbáljuk meg igazolni. Ebben arról is szó van, hogy Tapolcai Lőrinc comes, a tapolcai egyház kegyura visszaadja Benedek veszprémi püspöknek a joghatósága alól általa önkényesen kivett tapolcai és dusnoki

harangozókat és torlókat („. . . *pulsatores sive exequiatores qui turlouk vulgariter dicuntur* . . ."[266]), valamint – ahogy már ismertettük – a jog szerint ugyancsak püspököt illető tapolcai vásárvám tizedét is.[267]

Az oklevél szavai szerint a tapolcai Boldogságos Szűz templomának tapolcai harangozóit és a Pacsa melletti Dusnok nevezetű földön élő torlóit („. . . *pulsatores de Thaplicha et eorum socios, super terra Dusnuk vocata existente iuxta villam Pacha ultra fluvium Zale commorantes* . . ."[268]) a veszprémi püspökök Bertalan püspöktől kezdődően jogszerint és háborítatlanul bírták mindaddig, amíg ezekre – nyilvánvalóan „hatalmasul" – Tapolcai Lőrinc comes, az említett Boldogságos Szűz templomának kegyura, az *1290*-es évet megelőzően rá nem tette kezét. Ismervén a torlóknak, szlávos nevükön dusnokoknak a XII. századtól[269] kezdődően a késő-Árpádkori szolgálónépek sorában betöltött sajátos helyzetét és megjelenésük körülményeit,[270] természetesnek tűnik a feltételezés, hogy mind a tapolcai harangozókat, mind pedig a dusnoki torlókat *Tapolca világi birtokosa* – aki a Pacsa melletti Dusnok servusai és földje felett is rendelkezett – *hagyományozhatta végrendeletileg a veszprémi egyházra.* Az adományozás realizálódásának megközelítő időpontját is meg tudjuk határozni: ez Bertalan veszprémi püspöksége idején, a XIII. század 30-as 40-es éveiben történhetett.[271] Az adományozó világi földesúr személyében pedig azt a Szentföldről visszatért Turul comest véljük felfedezni, akinek jogutód gyermeke ugyan nem született, de oldalági, igen közeli rokonát (talán a Turul-nemből?!) tette meg a király hozzájárulásával örökösének,[272] s aki, vagy akinek leszármazottja lehetett a Boldogságos Szűz templomának 1290-ben említett kegyura, Tapolcai Lőrinc comes. A veszprémi egyházat ugyanekkor Turul végrendeletileg 1–2 tapolcai harangozóháznéppel, s néhány mansió dusnoki torlóval, földdel és felszereléssel elégíthette ki.[273]

Az 1290-es oklevél szavait értelmezve úgy tűnik, hogy az utóbbi javakat a veszprémi egyház – ha nem is háborítatlanul – birtokolta is: a harangozókat és torlókat Bertalan, Zalandus és Pál püspökök „. . . *possedisse et habuisse de iure et de facto dinoscuntur.*"[274]

S itt el kell gondolkodnunk. A XIII. század veszprémi püspökeinek szinte teljes listáját adó – Bertalan: *1226–1244,* Zlaudus (Zalandus): *1244–1262,* Pál: *1262–1275,* s maga Benedek: *1289–1311* – oklevélből *hiányzik nemcsak a szűkebb környék, de a veszprémi egyházmegye akkortájt lejátszódó történelmi eseményeit is jórészt meghatározó Kőszegi Péter püspök (1275–1289) neve.* Önkéntelenül is felvetődik a kérdés: a Kőszegi Pétert közvetlenül is követő, s a püspöki széket mindössze egy éve birtokló Benedek *1290*-ben vajon „véletlenül" kényszeríti-e Tapolcai Lőrinc comest a tárgyalt oklevél kiadására? Nos, a kérdésre oly választ próbálunk adni, hogy azzal a tapolcai Turul-féle magánbirtok további, XIV. századi sorsát is megkíséreljük előrejelezni.

A XIII. század utolsó harmadában kerül sor a magyarországi tartományuraság, oligarchia kiépülése kapcsán a Csákok és Kőszegiek azon összecsapásaira, amelyek – többek között – nem kis mértékben befolyásolták az említett időszak veszprémi egyházmegyéje sorsának alakulását is. *HÓMAN Bálint* a magyar oligarchia megalapozását az *1272*-es évhez és a Kőszegiekhez köti,[275] *KRISTÓ Gyula* szerint ugyanők a századforduló időszakára jutnak hatalmuk teljébe.[276] Kőszegi („Nagy") Henrik fiai közül János (Iván) az 1270–1290-es években többek között zalai ispán, Péter pedig másfél évtizedig – 1275 és 1289 között – veszprémi püspök.[277] *Nos, mi ebben az időszakban a Kőszegiek familiárisai között véljük felfedezni a fentebb tárgyalt, 1290-es oklevelet kibocsátó Tapolcai Lőrinc comest is.*

Feltételezésünket egyrészt a Csákok veszprémi *1276*-os dúlását[278] követő események egyikével tudnánk alátámasztani. Az események krónikása, *GUTHEIL Jenő* írja, hogy a veszprémi székesegyház és a város elpusztításában a Csákokon, s közvetlen rokonságukon túl . . ." a cinkostársak újabb csoportjára mutat rá Péter püspöknek 1280. május 21-én kelt, a veszprémi káptalannal írásba foglaltatott kiközösítő levele. A püspök kizárja az egyházból Móric mester fiait, Miklós volt vajdát és ennek testvéreit, Móricot, Istvánt és Domokost, mert a székesegyház elpusztításában való bűnrészességüket újabb gonosztettekkel tetézve, a veszprémi egyház birtokait dúlják, s a csökölyi, görgetegi és tapolcai egyházakat és a káptalan faluját, Hegymagast elpusztítva, az itt élő népeket teljesen kifosztva szinte éhhalálra kárhoztatták. A négy kiközösített a Győr megyei Pok nemzetség tagja volt."[279] A továbbiakban: „Miközben Miklós vajda az egyházmegye legszebb plébániáját – „sollempnissimam universe nostre dyocesis plebaniam" –, a tapolcai Szűz Mária egyházat törte fel, megsebesítve ennek a templomnak plébánosát és papjait, akiknek más bűnük nem volt, minthogy a templom kapuit védték a rátörők ellen. Több ezer márkára rúg az elrabolt érték, és a halállal ér föl az a szörnyű nyomorúság, amibe a mindenből, ruháiból, élelméből kifosztott szegény lakosságot taszították."[280] (Egyébként a templom jelentőségére s talán erődített voltára is mutat, hogy a zűrzavaros időben nemcsak a település, de a környék értékeit is itt őrizték, ugyanis az oklevél szó szerint ezt írja: „Sok ezer márka értékű tárgyat elvive, mind a mondott falunak, mind pedig ugyanezen *provinciának*[281] felbecsülhetetlen kárt okoztak."[282])

A *GUTHEIL* által interpretált fenti oklevélből tehát az derül ki, hogy Miklós vajda Kőszegi Péter püspök egyházmegyéjének „legszebb templomát", a Tapolcai Lőrinc comes kegyurasága (emlékeztetőül 1290-ből: „. . . *patronus ipsius ecclesie beate virginis* . . ."[283]) alatt álló tapolcai templomot *1276 és 1280 között* feldúlta. Az egyidőben zajló politikai–

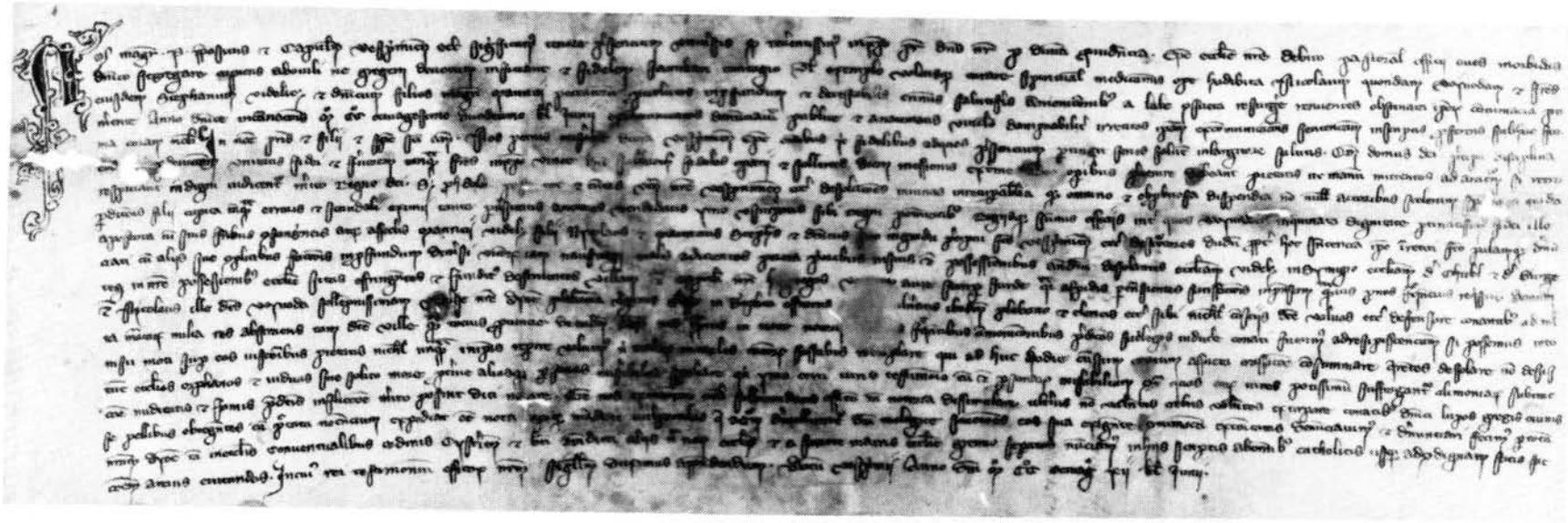

13. ábra. Az 1280-as oklevél (*VPL. Miscellanea 2.*)

Abb. 13. Urkunde aus dem Jahre 1280 (VPL. Miscellanea 2).

történeti események ismeretének birtokában[284] azt is bizton állíthatjuk, hogy Péter püspök kezét az oklevél megírására korántsem az önzetlen keresztényi szeretet és aggódás vezette, hanem – többek között, és most részletezés nélkül – a „Kőszegi-érdekeltségű" Lőrinc comesnek és tapolcai birtokának (s talán a veszprémi püspökség részbirtokának) jogalapokra fektetett védelme. Egyébként az itt elmondottakat támasztaná alá az is, hogy – mint már jeleztük – az *1290*-es oklevél tapolcai vásárvámot, dusnoki torlókat és harangozókat magáénak követelő XIII. századi veszprémi püspökeinek sorából *éppen Kőszegi Péter neve hiányzik.*[285]

Azt, hogy Tapolcai Lőrinc a Kőszegiek familiárisa lehetett, más aspektusból is meg tudjuk közelíteni: ehhez mindössze tisztáznunk kell az ellenfél, a fentebb említett, s nyilván Csák-párti, a tapolcai templomot elpusztító Miklós vajda személyét,[286] s annak a közvetlen környék tárgyalt történelmi időszakában játszott szerepét.

S itt adjuk át a szót *KARÁCSONYI Jánosnak.* Miklós apjáról, Móricról, az alábbiakat írja: „. . . a királyt fenyegető tatár levágásával tett akkora szolgálatot, hogy azt IV. Béla holtáig sem felejté él . . .". Többek közt főpohárnok és főasztalnok, ezekkel együtt különböző megyék ispáni tisztségét tölti be; királynéi udvarbíró, 1263–1270 között pedig tárnokmester. Nevéhez fűződik a mórichidai premontrei prépostság megalapítása. Fia, Miklós vajda, 1273-ban vitézül harcolt a csehek ellen Nagyszombat alatt. 1274. február 16-tól 1274. augusztus 5-ig főpohárnok, beregi főispán. 1277 végétől egyideig erdélyi vajda és szolnoki ispán; ezidőtől kezdődően viseli a vajda címet. „1290-ben már akkora hatalma és tekintélye van – írja *KARÁCSONYI* –, hogy a pápa kéri támogatását követe számára." 1307. október 10-én elismeri és megválasztja Károly Róbertet királynak, részt vesz a rozgonyi csatában. (Csupán a később kifejtendőket illetően is írjuk ide: második felesége Nagymihályi Katalin volt).[287] *KRISTÓ Gyula* írja: „Pok nembeli Móric fia Miklós IV. László uralkodásának tíz éve alatt négyszer nyerte el a vajdaságot."[288]

Ezek után nézzük meg, Miklós vajdának milyen köze lehetett Tapolcához, illetőleg környékéhez? *RÓMER Flóris* tette közzé azt az *1274. február 22-én* kelt oklevelet, amelyet fentebb részletesen is ismertettünk, s amely szerint IV. László Móric fia Miklós comesnek adományozza – a csehek elleni nagyszombati csatában tanúsított hősiességéért – a zalai várnépek és udvarnokok Hegymagas (Hygmogus) nevű földjét.[289]

1274-ben Miklós comes tehát szomszédbirtokos lett Tapolcai Lőrinccel, aki – az oklevél szavai szerint – már ekkor, a határjárás alkalmával ellentmondását jelentette be a Miklósnak adományozott hegymagasi birtok és az ő Tapolca felől fekvő birtoka közötti másfélekényi földterületet illletően.[290] Nos, az említett – hol növekvő, hol csökkenő – földterület évszázadokon keresztül is birtokjogi perek sorozatát vonta maga után.[291] Miklós – ki a hegymagasi birtok megszerzése után hamarosan birtokába keríti a környék jelentős erősségét, a szigligeti várat is[292] – ellenében feltételezésünk szerint Tapolcai Lőrinc számára csak egyetlen kiút marad: a Kőszegiek familiájában menedéket keresni.

Csák Péter nádor *1276*-os veszprémi „hadjárata"[293] után és az azt követő eseményekkel szoros összefüggésben került sor a Pok-nembeli Miklós vajda és testvérei, valamint a Tapolcai-család között arra az összecsapásra, amelynek egy részletét oly érzékletesen mutatta be fentebb *GUTHEIL Jenő.* Ez időben egyébként *1277 után* (Miklósról már mint „volt" vajdáról ír az oklevél!) és *1280* (az oklevél keletkezési éve) *közé* eshetett. (Itt jegyezzük meg, hogy mi a magunk részéről éppen ezt az intervallumot tartjuk – *GEDAI Istvánnal* ellentétben – a bécsi dénárokból álló tapolcai kincslelet elrejtésének lehetséges időpontjául.[294])

Visszatérve az 1290-es oklevélhez: Tapolcai Lőrinc Márton nevű fiával („. . . *comes Martinus filius noster* . . ."[295]) – akinek visszatértéhez kötötte Lőrinc a vásárvám tized visszaszolgáltatásának időpontját – nem találkozunk az *1290*-es említésen kívül többet okleveleinkben; ellenben *1300*-ban feltűnik egy *Tapolcai Lőrinc fia Lőrinc,* aki ekkor a királyi kezen lévő tihanyi vár castellanusa.[296] Lőrinc castellanus az említett évben kiadott oklevélben – a Tapolcával szomszédos csobánci vár urával, Gyula fia Demeterrel együtt – egy hatalmaskodási perben szerepel: a király „hűtlen embereinek" megbüntetése címén a tihanyi és csobánci katonákkal elfoglalta és feldúlta a veszprémi püspök Kál nevű faluját.[297] (Megjegyezzük, hogy a fenti esemény látszólag sem jelentheti azt, hogy a Tapolcai-család megszűnt Kőszegi familiáris lenni; hisz a „kiskirályok" III. András alatt is többször „köpönyeget váltottak", 1300 őszétől pedig Róbert Károly ellenében III. András oldalára állottak.[298])

Egyébként az eseményből arra is következtethetünk, hogy Tapolca világi birtokosai és a veszprémi egyház között Kőszegi Péter püspöksége időszakának kivételével egész XIII. századot végigkísérő hatalmibirtokosi harcok a századfordulóra sem értek véget, s a következő évszázad eseményeinek ismeretében azt is állíthatjuk, hogy az *1290*-es oklevélbe foglalt, veszprémi egyház javára tett intézkedések sem valósultak meg. Egy azonban bizonyos: Tapolcai Lőrinc fia Lőrinc tihanyi várkapitány *1300*-ban történt említése után többet nem hallunk Tapolca világi birtokosairól. Ennek okát esetleg abban kell látnunk, hogy Lőrinc fia Lőrinccel kihalt a Turulok (?!) tapolcai ága, avagy – s ez az eddig elmondottak alapján is sokkal inkább valószínű – az említett Lőrinc a III. András halálát követő pártharcok idején hűtlenségbe esett. (Adalékként: András halála után a Kőszegiek Károly Róbert ellenében Vencel és Ottót segítették, az 1310-es évek közepén pedig nyílt fegyveres összecsapásra is sor került Károly Róbert és a Kőszegiek

14. ábra. Taksony fejedelem a turulos pajzssal (*A Képes Krónika* nyomán)
Abb. 14. Fürt Taksony mit dem Schild mit Turulvogel nach „Képes Krónika" (Bilderchronik).

között[299]). Bármely ok igazolódjék is a jövőben, az események végső kimenetelén nem fog változtatni. *a tapolcai birtok a XIV. század első felében a királyra háramlott vissza. 1347*-ben már Nagy Lajos király itteni birtokáról, királyi népeiről és vendégeiről („. . . *populis et hospitibus nostris de eadem Thapolcha* . . ."[300]) olvashatunk, s a király még ugyanezen évben adományozza el Tapolcát a lövöldi karthauziaknak.[301]

Végezetül: mi ugyan hajlunk arra a feltevésre, hogy a XIII. század első évtizedeiben Tapolcán feltűnő *Turul comes nemzetségnévvel nem jelölt, várjobbágyi eredetű, de előkelő köznemes (középnemes) lehetett,* miként az őt követő Tapolcai-család is, mégis fel kell tennünk a kérdést: vajon nem tartozhatott-e Turul comes, illetőleg a Tapolcai-család a Turul-nem (genus) valamely ágához?

A *Turul* név eredetéről[302] – többek között – *GOMBOCZ Zoltán* 1914-ben megjelent munkájában („*Árpádkori török személyneveink*") azt írja, hogy a *turul* török eredetű totemnév, jelentése: „*rablómadár*".[303] Közismert, hogy a török népek totemisztikus hiedelemvilágában mindig is kiemelkedő hely jutott a rablómadaraknak (sas, sólyom, héja stb.), a török népek közvetítésén keresztül pedig – még a honfoglalást megelőzően – őseink személynévadásában. A török népek totemizmusának kérdését boncolgatva, a magyarságot is közelről érintően *NÉMETH Gyula* az alábbiakat írja: „*Anonymus 3. szakasza szerint Álmos, teherben levő anyjának álmában isteni látomás jelent meg turulmadár képében és mintegy reá szállva, teherbe ejtette őt. Egyszersmind úgy tetszett neki, hogy méhéből forrás fakad és ágyékából dicső királyok származnak, ámde nem a saját földjükön sokasodnak el . . . Anonymus ez elbeszélését szépen egészíti ki a Krónika, mely szerint Árpád a Turul nemzetségből származik . . . A magyarok turultól származnak s Kézai szerint a magyarok címerében „koronás fejű" madár volt ábrázolva, melyet magyarul turulnak hívnak.*"[304]

Kézai Simon mester ez utóbbi szavait *MÁTYÁS Flórián* interpretálásában így olvashatjuk: „*Banerium quoque regis Ethele, quod in proprio scuto gestare consueuerat, similitudinem auis habebat, que hungarice turul dicitur in capite cum corona*"[305], ugyanakkor, előző hivatkozásunknál jóval később, *GOMBOS F. Albin* nagy forrásközlő munkája így adja vissza a Kézai által írottakat az Árpád-ház eredetével kapcsolatban: „. . . *Arpad filius Almi, filii Elad, filii Uger, de genere Turul* . . .",[306] valamint „*Dux namque Geicha de genere Turul* . . .".[307] Kézai alapján a múlt század elején *HORVÁT István* is arról ír, hogy Géza és István is a Turul-nemzetségből származik,[308] ugyanezt – több, mint egy évszázaddal később – *BELITZKY János* munkája X. századot, illetőleg a megelőző eseményeket tárgyaló fejezetében elmélete egyik sarokkövévé is teszi: „. . . *a magyar nép törzsekké majd pedig törzsszövetséggé és végül politikai nemzetté való szervezése a magyarságba olvadt bolgár–török (ogur–török, vagyis ó-bolgár) vezető nemzetségek, köztük pedig legkiváltkép az Árpáddal örökös uralkodói méltóságba jutott Turul-nemzetség munkájának volt az eredménye* . . .", a továbbiakban pedig: „*A törzsrendszer tagjai közül a IX. századtól kezdődőleg az egész nemzetnek nevet adó, a Megyer-törzs emelkedett ki, amelynek fejedelmi nemzetsége a Turul – vagy Árpád – nemzetség volt.*"[309]

Az eddig elmondottakat *GYÖRFFY György* az alábbiakban árnyalja: az Anonymus által feljegyzett Álmos-monda, azaz az Árpád-ház eredetmítosza szerint Álmos anyjának, Emesének álmában héja (austur) jelent meg, amely mintegy teherbe ejtette, ugyanakkor tudatta vele, hogy ágyékából dicső királyok fognak majd származni. „*A szóban forgó madár nevét Kézai tartotta fenn, ki e monda helyére azt szúrta be, hogy Álmos a Turul nemzetségből (de genere Turul) származik.*" A továbbiakban: „*A hun*

történet szerint Attila – Álmos szépapja – pajzsán koronás héját viselt s ezt a magyarok Géza fejdelem idejéig megtartották hadijelnek . . .", majd „. . . *Kézai saját szövegében a héja helyére beleszúrta, hogy madarat viseltek, melyet magyarul turulnak neveznek.*"[310]

Ma tehát bizonyosnak tűnik, hogy az Árpádok Turul-nemből való származtatása történeti irodalmunkban a XIII. század krónikásától, Kézai Simontól ered.[311] (Más kérdés, s e kérdést mi tesszük fel, ha úgy tetszik, önmagunknak is: vajon milyen kötődése lehetett magának Simon mesternek, a krónikásnak, a XIII–XIV. században még bizonyosan létező és múltját tudatosan ápoló Turul-nemzetséghez?) A Turul-nemzetségről egyébként *KARÁCSONYI János* így ír: „*Kézai megalapította egy ilyen nevű nemzetség hírnevét azon állításával, hogy a honfoglaló Árpád fejedelem belőle származott. Azonban nem kell gondolnunk, hogy az okleveleinkben említett Turoly nem a királyi ház állítólagos nemzetségével egy, vagy legalábbis rokon. Később is éltek ily Turoly nevű jeles férfiak (pl. azon Turoly ispán 1229-ben, a kiről zalamegyei Tapolczát egyideig Turoly–Tapolczának hívták,) s az ő vérségét a kortársak szintén Turoly nemzetségnek nevezték el . . . A Turoly nemzetségnek eddigi adatai szerint csupán biharmegyei ágait ismerjük. Dunántúl több helynév bizonyítja a Turoly személynév sűrű használatát, de volt-e összeköttetés e helységek és Turoly nevű birtokosai és a Turoly nem névadói közt? – bizonytalan.*"[312]

Nos, *KARÁCSONYI* óvatos fogalmazásával ellentétben *WERTNER Mór* igen határozott: szerinte a bihar megyei Turul-nemzetség az Árpád-házzal nem hozható kapcsolatba, sőt, *magát a Turul-nemet is Kézai által kitaláltnak tartja.*[313] Hogy a Turul-nemzetség a tárgyalt időszakban, a XIII–XIV. században legalábbis Biharban létezett, azt *KARÁCSONYI* fentebb idézett munkáján kívül *GYÖRFFY György* is kétséget kizáróan igazolja.[314]

A *KARÁCSONYI* által is említett dunántúli Turul személy- és helynevek viszont számunkra adnak lehetőséget, hogy feltételezzük e nemzetség zalamegyei létezését és birtoklását, elsősorban éppen a XIII. század legelején Tapolcán birtokosként feltűnő *Turul comes* személye alapján. *BENDEFFY László*nál az alábbiakat olvashatjuk a Turul-nem és Zala feltételezhető kapcsolatáról: „*Az 1237–1238-ig terjedő időközből 12 olyan okmányt ismerünk, amelyekben Turul nemzetségbeliekről van szó. Ezek közül is az 1239. évi „Turul filius Chunad Jobagionis in castro Zalad"-ról tesz említést, amiből kétségtelen, hogy a Turul nemzetségnek a Zalavidékhez, jobban mondva Zala ősi várához köze volt.*"[315] A mi véleményünk szerint a Turul-nemzetség Zalában, közelebbről pedig talán a Balaton-felvidéken is megtelepedett ágáról az államalapítást követő két évszázadban esetleg éppen azért hallunk oly keveset, avagy éppenséggel semmit, mert a szomszédos Vérbulcsú- vagy Lád-nemhez hasonlatosan, s azzal szövetségben részese lehetett az István elleni, Koppány által vezetett lázadásnak. A Tapolca környékéhez is szorosan köthető XIII–XIV. századi oklevelek mindenesetre bizonyítják a Vérbulcsú- vagy Lád-nem, később pedig az itt birtokos Atyusz-nemzetség és a Turul név gyakori összefonódását, s az is tény, hogy a Tapolcán XIII. századtól birtokos Turul comes – s erről már fentebb szóltunk – Pacsa környékén, a Vérbulcsú-nem egykori birtokának, a mai Dióskálnak[316] tőszomszédságában, Dusnokon[317] is birtokos volt, s e birtoka lehetett ősi (hereditárius) birtok is. Az államalapítást követő két évszázad „hallgatása" után mindkét nemzetség leszármazottai majd csak II. András uralkodásának idején kezdenek feltűnni okleveleinkben.

A Turul-kérdést röviden összegezve végülis elmondhatjuk, hogy a *turul* szót a magyarság a vele szoros kapcsolatban lévő török népektől kölcsönözte. Totemnév, amely legalábbis a XIII–XIV. századig szilárdan megőrződött az e nevet viselő (hontoglaló?) nemzetség nevében. Hogy az Árpád-ház e nemből származott-e, mai ismereteink mellett el nem dönthető. Az viszont tény, hogy a Turul név, mint eredetileg nemzetségnév a XIII–XIV. század folyamán gyakori személynévvé is válik,[318] s közvetlen környékünkön túl talán éppen azokon a területeken, ahol a nemzetség szállásterületei és birtokai is kereshetők. A XIII. század elején Tapolcán birtokossá lett *Turul comesről* sem állíthatjuk teljes bizonyossággal, hogy

15. ábra. Magyar harcos turulos zászlóval és pajzsal (A *Képes Krónika* nyomán).
Abb. 15. Ungarischer Krieger mit Fahne und Schild mit Turulvogel nach „Képes Krónika" (Bilderchronik).

a Turul nemzetség leszármazottja lett volna, egyrészt éppen az említett, ezidőtájt egyre gyakoribbá váló személynévi használat miatt, másrészt pedig azért, mert neve mellett okleveleinkben egyszer sem találkozunk – az ekkor már ugyancsak általánosnak mondható – nemzetséget is egyértelműen jelölő „de genere" megjelöléssel. *Ma tehát a legkézenfekvőbb és legjózanabb megítélésnek azt tarthatnánk, ha – ahogy fentebb írtuk – Turul comes személyében (s az őt követő Tapolcai-családban) nemzetségnévvel nem jelölt, várjobbágyi eredetű, de előkelő köznemest (középnemest) látnánk.* Ennek látszólag nem mondana ellent az oklevelekben következetesen használt *comes* címe sem, hisz „. . . okleveleinkben a vármegyeispánokon kívül a comeseknek egész sora szerepel. Egyrészükről meg tudjuk állapítani, hogy különböző condicionarius szolgáló népek ispánjai azzal a kötelezettséggel, hogy néhány vértes vitézzel a király zászlója alá szálljanak, de másokról semmiféle hivatalszerű alkalmazást nem deríthettünk ki. Ezek, nevükből következtetve, több-kevesebb harcossal a király zászlaja alatt szálltak harcba, bizonyára azért, mert a királytól kisebb-nagyobb birtokokat kaptak, amelyet szintén comitianak, vagy comitatusnak tekintettek . . . Ezeknek az ellenőrizhetetlen hivatású kis comeseknek egy része szintén a vár keretében működik, – úgy hogy olykor egy megyében egyszerre négy comes is szerepel ugyanazon forrásban."[319] Hasonló értelemben: „. . . a XIII. században előkelő várjobbágyok társadalmi állásuk, rangjuk után *comes* (ispán) címet vettek föl, olyanok is, akik ispáni tisztséget nem viseltek . . ."[320]

Nos, a fentebb elmondott, s egybecsengőnek tűnő feltételezések ellenére mi mégis azon a véleményen vagyunk, hogy a XIII. század elején Tapolcán II. Andrástól birtokot nyert Turul comes a Turul-nemzetség zalai ágának volt a leszármazottja. Ezt az alábbiakban indirekt úton próbáljuk meg bizonyítani.

Rendelkezésünkre áll egy *1370*-ben kelt oklevél,[321] amely szerint (a Turul-nembeli) Nagymihályi Péter fia Jakab kérésére Vilmos pécsi püspök átírja *Tapolcai Lőrinc ismertetett 1290-es oklevelét*, majd a Vilmos pécsi püspök által már átírt oklevelet László veszprémi püspök kérésére újólag Szepesi Jakab országbíró írja át *1375*-ben.[322] *GYÖRFFY György* alapján tudjuk, hogy Biharban (a Berettyóvölgyben és a nyíri részeken) I. István-kori birtokos nemzetség volt a Turul-nem,[323] s itt fekvő egyik legjelentősebb birtokuk *Nagymihály* (ma: Valea Lui Mihai, Románia), amelynek birtokosa a XIII. század második felében a *(Turul-nembeli) Turul ispán.*[324] A Turul-nembeli Nagymihályiak leszármazottja a XIV. században az a Nagymihályi Péter fia Jakab királynéi apród is, aki Tapolcai Lőrinc *1290*-ben kelt oklevelét Vilmos püspökkel *1370*-ben átiratta. Az eredeti oklevél nyolc évtizeddel későbbi átírásának célja pedig a napnál is világosabb: a Turul-nembeli Nagymihályiak, számukra talán kedvező belpolitikai viszonyok közepette, I. Lajos uralkodásának idején, kísérletet tesznek a Turul comes, majd a Tapolcai-család által bírt, de a XIV. század elején valamely oknál fogva elvesztett tapolcai birtok megszerzésére. *Erre azonban – nyilvánvalóan – csak a közvetlen rokonsági kapcsolat (avagy: a nemzetségi birtokjog) adhatott elégséges jogalapot a bihari Turul-nembeliek számára.*

Az elmondottakat végülis az alábbiakban sommázhatjuk: *a XIII. század elején Tapolcán feltűnő Turul comes, majd az őt követő Tapolcai-család a Turul-nemzetség zalai ágának leszármazottai voltak, a nemzetség azon ágának, amely – feltételezésünk szerint – a Vérbulcsú- vagy Lád-nemzetséghez hasonlatosan a Koppány-féle lázadásban való részvétele miatt I. István uralkodásának idején birtokainak jelentős részét elvesztette, a nemzetség tagjai pedig – ugyancsak a Lád-nemhez hasonlóan – nobilis várjobbágyi szintre süllyedtek. Turul comes társadalmi emelkedését II. Andrásnak köszönhette, comes címe is arra mutat, hogy a király tisztviselője volt, balaton-felvidéki birtokait – a valószínű jelentéktelen zalai nemzetségi birtokrészen kívül – a várbirtokok tömeges eladományozásának idején ugyancsak a királytól nyerte. Ezek együttesen adják meg a lehetőséget számára, hogy a tapolcai Templom-dombon egyféle – ma még kellően nem tisztázott – birtokközpontot építhessen ki, s ugyanitt talán temetkezőhelynek is szánt, jelentős családi-nemzetségi templomot emelhessen.* Ennek valóságát azonban – hisz hangsúlyoztuk dolgozatunk munkahipotézis jellegét – csak a most folyó Tapolca – templom-dombi régészeti ásatások eredményei dönthetik majd el.[325]

JEGYZETEK ÉS IRODALOM

Rövidítések – Abkürzungen.

AÉ = Archaeológiai Értesítő

ÁUO I–XII. = Árpádkori új okmánytár I–XII. Közzéteszi: *WENCZEL Gusztáv* (Pest, 1860–Bp., 1874).

BÁLINT I–II. = *BÁLINT Sándor:* Ünnepi kalendárium I–II. (Bp., 1977).

BELITZKY, 1938 = *BELITZKY János:* Sopron vármegye története I. (Bp., 1938).

BENDEFFY, 1945 = *BENDEFFY László:* A magyarság és Középkelet (Bp., 1945).

BÉKEFI, 1896 = *BÉKEFI Remig:* Vallásos és erkölcsi élet Magyarországon az Árpádházi királyok korában (Bp., 1896).

BÉKEFI, 1907 = *BÉKEFI Remig:* A Balaton környékének egyházai és várai a középkorban (Bp., 1907).

BÉKEFI, 1910 = *BÉKEFI Remig:* A káptalani iskolák története Magyarországon (Bp., 1910).
BOLLA, 1983 = *BOLLA Ilona:* A jogilag egységes jobbágyosztály kialakulása Magyarországon. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 100 (Bp., 1983).
BOLLA, 1984 = *BOLLA Ilona:* Egy XIV. századi státusper és tanulságai. In: Mályusz Elemér Emlékkönyv. Szerk. *H. BALÁZS Éva, FÜGEDI Erik, MAKSAY Ferenc* (Bp., 1984).
BOLLÓK, 1984 = *KÉZAI Simon:* A magyarok viselt dolgai. Ford. *BOLLÓK János.* In: A magyar középkor irodalma. A válogatás, a szöveggondozás és a jegyzetek *V. KOVÁCS Sándor* munkája (Bp., 1984).
BORSOS, 1904 = *BORSOS István:* Széttekintés kollégiumunk könyvtárában. In: A Dunántúli Ev. Ref. Egyházkerület Pápai Főiskolájának Értesítője az 1903–1904-ik iskolai évről (Pápa, 1904).
CZIMER, 1914 = *CZIMER Károly:* Az Árpádházi királyok várjobbágyai. Hadtörténelmi tanulmány (Szeged, 1914).
CSÁNKI, 1897 = *CSÁNKI Dezső:* Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában III. (Bp., 1897).
DORNYAY, 1932 = *DORNYAY Béla:* Miféle épület állhatott egykor a Szentgyörgyhegy északnyugati peremén. In: Tapolcai Lapok, 1932. augusztus 27, szeptember 3 és szeptember 10-i sz.
DORNYAY–PÉNZES, 1935 = *DORNYAY Béla–PÉNZES Zoltán:* Így látta egy francia tudós a Balatont 1818-ban. In: Balatoni Kurir, 1935. január 16-i sz.
EGYHÁZTÖRT. EML. I–V. = Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából I–V. (Bp., 1902–1912).
ENTZ, 1971 = *ENTZ Géza:* Középkori egyházi emlékek régészeti kutatása. In: Régészeti Füzetek. Ser. II. 13. Magyar Nemzeti Múzeum, 1971.
ERDÉLYI, 1922 = *ERDÉLYI László:* Árpádkor (Bp., 1922).
ERDÉLYI–SÁGI, 1985 = *ERDÉLYI Balázs–SÁGI Károly:* A magyarországi régészeti légi fényképezés története és a Szent György-hegyi kolostorrom. In: A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 17 (1984).
FEJÉR I–XI. = *Georgivs FEJÉR:* Codex diplomaticvs Hvngariae ecclesiasticvs ac civilis I–XI. (Budae, 1829–1844).
FEJÉRPATAKY, 1900 = *FEJÉRPATAKY László:* III. Béla király oklevelei. In: III. Béla király emlékezete. Szerk. *FORSTER Gyula* (Bp., 1900).
FRISCH, 1932 = *Dr. F. (FRISCH László):* Mi volt egykor a Szentgyörgyhegy tetején? In: Tapolcai Lapok, 1932. augusztus 13-i sz.
GEDAI, 1969 = *GEDAI István:* A Dunántúl szerepe az Árpádkor kereskedelmében numizmatikai leletek alapján. In: A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 8 (1969).
GEDAI, 1983 = *GEDAI István:* Adatok a bécsi dénárok korrendjéhez. In: Numizmatikai Közlemények LXXX–LXXXI. (1981–1982).
GLÁSER, 1929 = *GLÁSER Lajos:* Dunántúl középkori úthálózata. In: Századok 63 (1929).
GOMBOS, 1938 = Catalogus fontium historiae Hungaricae . . . III. Összeáll. *GOMBOS, Albinus Franciscus* (Budapestini, MCMXXXVIII).
GUTHEIL, 1977 = *GUTHEIL Jenő:* Az Árpádkori Veszprém (Veszprém, 1977).
GYÖRFFY, 1958 = *GYÖRFFY György.* A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az országig. In: Századok 92 (1958).
GYÖRFFY, 1983 = *GYÖRFFY György:* István király és műve (Bp., 1983).
GYÖRFFY, 1963 = *GYÖRFFY György:* Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza A–Cs (Bp., 1963).
HO I–VIII. = Hazai okmánytár I–VIII. (Győr–Bp., 1865–1891).
HOLUB, 1917 = *HOLUB József:* Zala vármegye vámhelyei és úthálózata a középkorban. In: Századok 51 (1917).
HOLUB, 1929 = *HOLUB József:* Zala megye története a középkorban I. (Pécs, 1929).
HOLUB, 1933 = *HOLUB József:* Zala megye története a középkorban III. A községek története (Pécs, 1933). Kézirati másolat a zalaegerszegi Állami Levéltár eredeti példányáról a veszprémi Bakonyi Múzeum könyvtárában.
HÓMAN, 1912 a = *HÓMAN Bálint:* A társadalmi osztályok Szent István államában. In: Békefi Emlékkönyv (Bp., 1912).
HÓMAN, 1912 b = *HÓMAN Bálint:* A honfoglaló törzsek megtelepedése. In: Turul 30 (1912).
HORVÁT, 1820 = *HORVÁT István:* Magyar ország gyökeres régi nemzetségeiről (Pest, 1820).
JAKUBOVICH, 1924 = *JAKUBOVICH Emil:* XII. századi oklevéltöredékek. I. Miske ispán fia István végrendelete 1164-ből. In: Levéltári Közlemények II. (1924).
KARÁCSONYI, 1891 = *KARÁCSONYI János:* Szent István király oklevelei és a Szilveszter-bulla (Bp., 1891).
KARÁCSONYI II–III. = *KARÁCSONYI János:* A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig II–III. (Bp., 1901).
KISS, 1978 = *KISS Lajos:* Földrajzi nevek etimológiai szótára (Bp., 1978).
R. KISS, 1932 = *RUGONFALVI KISS István:* Az egységes magyar nemesi rend kifejlődése. Különlenyomat a debreceni m. kir. Tisza István – Tudományegyetem 1932–33. évi évkönyvéből (Debrecen, 1932).
KOGUTOWICZ I–II. = *KOGUTOWICZ Károly:* Dunántúl és Kisalföld írásban és képben I–II. (Szeged, 1936).
KRISTÓ, 1983 = *KRISTÓ Gyula:* Tanulmányok az Árpádkorról. (Bp., 1983).
KRISTÓ–MAKK, 1981 = III. Béla emlékezete. A szöveganyagot válogatta, fordította, a bevezetőt és jegyzeteket írta *KRISTÓ Gyula* és *MAKK Ferenc.* (Bp., 1981).
KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ, 1974 = *KRISTÓ Gyula–MAKK Ferenc–SZEGFÜ László:* Adatok „korai" helyneveink ismeretéhez II. In: Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historica, tomus XLVIII. (Szeged, 1974).
MAKAY, 1913 = *MAKAY Béla:* A Balaton a történeti korban (Bp., 1913).
MÁLYUSZ, 1953 = *MÁLYUSZ Elemér:* A mezővárosi fejlődés. In: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Szerk. *SZÉKELY György* (Bp., 1953).
MÁTYÁS I/2. = *MÁTYÁS Flórián:* Historiae Hungaricae Fontes Domestici I/2. (Pécs–Bp., 1881–1885).
MELICH, 1921 = *MELICH János:* Bolgárok és szlávok. In: Magyar Nyelv XVII (1921).
MOT III/1–2. = Magyarország története 1526–1686. Magyarország története tíz kötetben III/1–2. Főszerk. *PACH Zsigmond Pál* (Bp., 1985).
MREV I–IV. = A Veszprémi Püspökség Római Oklevéltára. Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis. (Budapestini, 1899–1907).
MRT I., III. = Magyarország régészeti topográfiája I. Veszprém megye régészeti topográfiája. A keszthelyi és tapolcai járás. Írta *BAKAY Kornél, KALICZ Nándor, SÁGI Károly* (Bp., 1966., 1970).
NAGY, 1883 = *NAGY Gyula:* A turulról. In: Turul I.(1883).
NAGY, 1934 = *NAGY Jenő:* Tapolca település-földrajza (Pécs, 1934).
NAGYFALUSY, 1941 = *NAGYFALUSY Lajos:* A kapornaki apátság története I. (Kalocsa, 1941).

NÉMETH, 1931 = *NÉMETH Gyula:* Nyelvtudományunk és a történetírás. In: A magyar történetírás új útjai. Szerk. *HÓMAN Bálint* (Bp., 1931).
OL = Országos Levéltár, Budapest
PAIS, 1977 = Gesta Hungarorum. Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről. Hasonmás kiadásban megjelentette a Magyar Helikon *PAIS Dezső* fordításában Budapesten, 1977-ben.
PAULER I–II. = *PAULER Gyula:* A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt I–II. (Bp., 1899).
PRT I–XII/B. = A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története I–XII/B. Szerk. *ERDÉLYI László–SÖRÖS Pongrác.* (Bp., 1902–1916).
RÓMER, 1865 = Árpádkori okmánytár XXII. *RÓMER Flóristól.* In: Győri Történelmi és Régészeti Füzetek III. (1865).
RÓMER, 1874 = *RÓMER Ferencz Flóris:* Régi falképek Magyarországon (Bp., 1874).
SZAMOTA, 1895 = *SZAMOTA István:* A tihanyi apátság alapító levele. In: Nyelvtudományi Közlemények XXV (1895).
SZAMOTA–ZOLNAI, 1902–1906 = *SZAMOTA István–ZOLNAI Gyula:* Magyar Oklevél-szótár. Lexicon Vocabulorum Hungaricorum (Bp., 1902–1906).
SZENTPÉTERY I–II. = Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I–II/1. Szerk. *SZENTPÉTERY Imre* (Bp., 1923–1943)., II/2–3. Szerk. *SZENTPÉTERY Imre–BORSA Iván* (Bp., 1961).
THURY, 1886 = *THURY József:* A turul madár. In: Turul 4 (1886).
TÖRŐCSIK, 1985 a. = *TÖRŐCSIK Zoltán:* Adalékok a tapolcai népoktatás történetéhez I. (XIV–XVI. század). In: A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 17 (1984).
TÖRŐCSIK, 1985 b. = *TÖRŐCSIK Zoltán:* Tapolca XIV–XV. századi története. Előzetes jelentés az 1984–85. évi ásatásokról. In: Horizont XIII (1985) 3.
TÖRŐCSIK, 1985 c. = *TÖRŐCSIK Zoltán:* Egy balaton-felvidéki mezőváros a későközépkorban. A XIV–XV. századi Tapolca az írott források és a régészeti kutatások tükrében. 1985. Kézirat az ELTE Bölcsészettudományi Kara Régészeti Tanszékének Könyvtárában.
TÖRŐCSIK, 1986 = *TÖRŐCSIK Zoltán:* Amiről egy ásatási napló beszél. In: Horizont XIV (1986) 3.
TT = Történelmi Tár (Bp., 1878–1911).
UZSOKI, 1985 = *UZSOKI András:* Régészeti kutatómunka a Szent György-hegyen. (Ami a kutatási naplóból kimaradt). In: Horizont XIII (1985) 3.
Veszpr. reg. = *KUMOROVITZ L. Bernát:* Veszprémi regeszták (1301–1387). Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 2. (Bp., 1953).
VERESS, 1985 = *VERESS D. Csaba:* A Kál-völgy története (I. rész). In: A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 17 (1984).
VPL = Veszprémi Püspöki Levéltár, Veszprém
WERTNER, 1903 = *WERTNER Mór:* Megjegyzések „A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig" című munkára. In: Turul XXI (1903).
WERTNER, 1905 = *WERTNER Mór:* Újabb adalékok az Árpád-kori megyei tisztviselők ismeretéhez. In: Történelmi Tár, 1905.
WERTNER, 1907 = *WERTNER Mór:* Árpád nemzetsége. In: Árpád és az Árpádok. Szerk. *CSÁNKI Dezső* (Bp., 1907).
ZO I–II. = Zala vármegye története. Oklevéltár I–II. Szerk. *NAGY Imre, VÉGHELYI Dezső, NAGY Gyula.* (Bp., 1886–1890).
ZSO I–II/1–2. = Zsigmond kori Oklevéltár I–II/1–2. Összeáll. *MÁLYUSZ Elemér* (Bp., 1951–1958).

1. NÉMETH, 1931. 374–375.
2. MELICH, 1921. 9.
3. PAIS, 1977. 167. Az itt közölt *Tapolucea* vagy hibás olvasat, vagy pontatlan közlés eredménye.
4. V. ö. MELICH i. m. 10.
5. KISS, 1978. 629.
6. PAIS, i. m. 167.
7. MELICH, i. m. 13.
8. A fentieken kívül a földrajzi név eredetét v. ö. még: *MELICH János: A honfoglaláskori Magyarország (Bp. 1925–29.) 116–117., KNIEZSA István: Szláv eredetű víznevek a Székelyföldön.* In: *Magyar Nyelv 44 (1948). 3., HOLUB József: Zala megye középkori vízrajza (Zalaegerszeg, 1963.) 33.*
9. FEJÉRPATAKY, 1900. 160., SZENTPÉTERY I. 45., KRISTÓ–MAKK, 1981. 32.
10. PRT. VIII. 225., 229.
11. I. m. 229., 270.
12. KARÁCSONYI János az 1037-re datált bakonybéli alapítólevél tényleges keletkezési idejét az 1230 körüli évekre (*KARÁCSONYI, 1891. 143.*), az 1086-os összeírás keltét pedig az 1135–1171 közötti évekre helyezi (*I. m. 137.*). Ez utóbbi *SÖRÖS Pongrác* szerint négy részben készült, a XII. század utolsó harmada és a XIII. század második fele közötti években (*PRT. VIII. 265–266.*).
13. PRT. I. 779.
14. PRT. II. 295.
15. HO. VI. 165.
16. ZO. I. 68.
17. RÓMER, 1865. 109.
18. BORSOS, 1904. 42.
19. VPL. Miscellanea 2. (1280).
20. ZO. I. 99.
21. MAKAY, 1913. 120.
22. Veszpr. reg. 80.
23. ZO. I. 257.
24. Veszpr. reg. 99., 104.
25. BORSOS, 1904. 45.
26. MREV. II. 64.
27. MREV. II. 74.
28. Veszpr. reg. 107., 110.
29. Veszpr. reg. 142.
30. Veszpr. reg. 163., 164.
31. ZO. I. 575.
32. PRT. II. 531.
33. ZO. II. 115.
34. Veszpr. reg. 282.
35. PRT. II. 551.
36. ZO. II. 186.
37. ZSO. II/1. 369.
38. ZSO. II/2. 156–157.
39. ZO. II. 367.
40. ZO. II. 421.
41. VPL. Tapolca 2 (1414).
42. MREV. III. 118.
43. ZO. II. 538.
44. ZO. II. 575.
45. PRT. X. 673.
46. ZO. II. 622.
47. CSÁNKI, 1897. 26.
48. BÉKEFI, 1907. 182.
49. Egyháztört. eml. I. 75.
50. I. m. III. 136.
51. I. m. IV. 152.
52. I. m. V. 260.
53. I. m. V. 456.
54. Bár témánkat a XIII. századi Tapolca története máig megragadható csomópontjai felvázolásának szenteljük, a szükségesnél talán bővebb teret kell szánnunk részben az előzmények, s velük szoros összefüggésben a

közvetlen környék eseményeinek tárgyalására. Ezt helyenként a mondanivaló kidomborítása, illetőleg a környék múltjának viszonylag szegény történeti irodalma követeli meg. A dolgozatban – külön hivatkozás nélkül – felhasználjuk, s ha kell, finomítjuk korábbi munkáink eredményeit (*TÖRŐCSIK, 1985 a.,u. ő. 1985 b., u. ő. 1985 c.*).

55. Lásd a 9. jegyzetet.
56. FEJÉRPATAKY, 1900. 160.
57. *Hegymagas:* a mai Szentgyörgyhegy általánosságban használt középkori elnevezése. Esetünkben a rajta fekvő, s a hegy nevét viselő településről van szó. A falu – esetlegesen a falvak?! – pontos helyét ma sem ismerjük teljes bizonyossággal.
58. RÓMER, 1865. 109.
59. „Béla az 1163. év második felében Konstantinápolyba került, s mintegy nyolc és fél éven át a bizánci császárság egyik vezető méltósága volt . . . Bizáncban elhagyta nevét, a „barbár" Béla név helyett a keleti császárságban Alexiosznak (a magyar Elek név görög megfelelőjének) nevezték; s a görög rítusú (a római egyház szemében szakadár és eretnek) keresztény közösség tagja lett." – *KRISTÓ–MAKK, 1981. 10–11.*
60. I. m. 32.
61. Chomberky – többek között: *VPL. Gyulakeszi 38 (1449).*
62. Veszpr. reg. 43., 44.
63. I. m. 282.
64. I. m. 175.
65. Ez utóbbi: *FEJÉRPATAKY, 1900. 160.*
66. Veszpr. reg. 179.
67. BÉKEFI, 1910. 178.
68. Joggal merülhet fel a kérdés: hogyan lehettek Csumpnak, kezdetben klerikusnak, majd főpapnak gyermekei? *BÉKEFI Remig* írja, hogy hazánkban a papok házasságát ezidőtájt szabályozó törvényekben a keleti (görög) egyház hatása érezhető A Kálmán király idején tartott egyházi zsinat II. Paschal pápa befolyására már határozottan előírja a papi nőtlenséget, „az élet azonban még egy század múltával is mást mutat." Ezek után *BÉKEFI* a példák sorozatával bizonyítja, hogy még a XII–XIII. század fordulóján, sőt, a XIII. század első felében sem ritka a papok házassága – még a főpapok körében sem. – *BÉKEFI, 1896. 57–61.*
69. VPL. Gyulakeszi 1/A (1247)., VPL. Gyulakeszi 38 (1449)., ZO. I. 11–12., Veszpr. reg. 179–180.
70. ZO. I. 11–12.
71. V. ö.: PRT. XII/B. 269. és NAGYFALUSY, 1941. 45–46.
72. NAGYFALUSY, i. m. 46. Az *1245*-ös pápai oklevél ismertetésénél hivatkozik: *MREV, I. 121.*
73. HOLUB, 1933. 396.
74. KARÁCSONYI II. 128–129.
75. VPL. Gyulakeszi 1/A (1247).
76. Veszpr. reg. 179–180.
77. Csupán figyelemfelkeltésül: az *1237*-es perrel kapcsolatosan *NAGYFALUSY L.* (a Héder-nembeli) Kőszegi Henrik fiairól, Herrikről, Hencséről és Vérrontról ír (*NAGYFALUSY, i. m. 45*), *SÖRÖS P.* ugyancsak „. . . Henriknek fiai, Henrik, Hencse és Vérront . . ."-ról (*PRT, XII/B. 269),* ugyanekkor a fentiek forrásául is szolgáló okmánytárban: „. . . *Herricus, filius Herrici, Hence, Virunt patroni . . .*" *(ZO. I. 11.). KARÁCSONYI János alap*vető munkáját felütve viszont – s ezt már az *1234*-es perrel hozzuk szorosabb kapcsolatba! – az alábbiakat olvashatjuk a szóbanforgó III. Hahót ispán testvéröccséről, az ugyancsak Hahót-nembeli Mihályról, királynéi főétekfogóról, varasdi ispánról: „1232-ben elbocsátotta első nejét, a kivel már Hencse, Lőrincz és Virunt nevű gyermekeket nemzett, mert utólag kitűnt, hogy lelki rokona, atyjának keresztleánya volt." (*KARÁCSONYI II. 131.*).
78. Lásd a 75. és 76. jegyzetet.
79. V. ö. többek között: *VPL. Gyulakeszi 38 (1449).*
80. HOLUB, 1933. 402.
81. KARÁCSONYI II. 343.
82. Lásd alább Hegymagasnál, 125. jegyzet alatt.
83. Az elmondottakat érintően: „Nagy valószínűség mutat arra, hogy Koppány, a somogyi vezér, kit Szent István vert le, a karchászok utóda s ennek a törzsnek vezére volt. A Vérbulcsú (Lád) nemzetség birtokainak aránylag csekély kiterjedése azt bizonyítja, hogy itt birtokvesztésnek, konfiskálásnak kellett történnie, miként az Ajtony javaival is megtörtént." – *HÓMAN, 1912. b. 95.*
84. TT. 1898. 338–339. *SZENTPÉTERY I.* szerint fejlett oklevélrészei miatt *gyanús oklevél.* – *SZENTPÉTERI I. 42.*
85. FEJÉRPATAKY, 1900. 160.
86. Az István idején nobilis várjobbágyi szintre süllyedt Vérbulcs – vagy Lád-nemzetség leszármazottai még a XIV–XV. században is birtokosok Keszben (*1313: Veszpr. reg. 39–40., 1340: Veszpr. reg. 132., 1420, 1431* és *1449: VPL. Gyulakeszi 38 (1449).* továbbá: *KARÁCSONYI II. 344.*
87. FEJÉRPATAKY, 1900. 159., SZENTPÉTERY I. 41.
88. Lásd az előbbi jegyzetet.
89. KRISTÓ Gyula írja a *Zola* alakot illetően: „. . . az első szótag o-ja nem teszi teljesen bizonyossá, hogy itt Zala megyéről van szó." – *KRISTÓ, 1983. 580.*
90. Jelenlegi jelzete: *VPL. Gyulakeszi 33 (1425).*
91. JAKUBOVICH, 1924. 155–162.
92. Még a XV. században is birtokos itt az almádi apátság: *JAKUBOVICH, i. m. 161.*, továbbá: *VPL. Gyulakeszi 38 (1449).*
93. JAKUBOVICH, i. m. 158.
94. Lásd az előző jegyzetet.
95. MRT. I. 111.
96. JAKUBOVICH, i. m. 158–161.
97. SZENTPÉTERY I. 38.
98. VERESS, 1985. 608.
99. JAKUBOVICH, i. m. 158.
100. HOLUB, 1933. 184.
101. HO. VI. 165.
102. MRT. III. 222.
103. BÉKEFI, 1907. 138.
104. GYÖRFFY, 1983. 100–102.
105. I. m. 117.
106. I. m. 119.
107. HOLUB, 1933. 455. Számunkra is érdekes megállapítást tesz *BELITZKY János,* amikor a Sopron megyei Ládony és Kál területi egymásmellettiségét és összefüggéseit vizsgálva, ezeket a zalai Kál és Lád birtokok hasonló fekvésével veti össze, s feltételezi, hogy mindkét helyen „. . . a nemzetségnek nevet adó Lád birtokai voltak itt az időrendben először alakultak." – *BELITZKY. 1938. 158.*
108. MRT. I. 129.
109. V. ö. az 57. jegyzettel.
110. HOLUB 1929. 86.
111. Többek között: *PRT. I. 56., 76., 307.*
112. I. m. 56–111.
113. I. m. 590., v. ö. SZENTPÉTERY I. 11–12.
114. I. m. 77., 592.
115. I. m. 306.
116. Lásd az előbbi jegyzetet. Elgondolkodtatónak tartjuk *ERDÉLYI Lászlóval* együtt, hogy itt, a két fent említett helység között – bár a birtokok felsorolásánál „a földrajzi egymás után meg-megszakad" – *Kolon* szerepel: *„Higmogos, Colon, Copulchi"*. Közismert ugyanis, hogy István király Kolont a veszprémi püspökségnek adományozta, s a pannonhalmi birtokok

között is csupán ez egyetlen alkalommal fordul elő írásosan.

117. I. m. 565.
118. I. m. 306.
119. I. m. 779.
120. I. m. 304. Ugyanitt jegyezzük meg, hogy a település már korábban is viseli határozottan elkülönítő nevét *(1222: „. . . villa Apaty in Higmogos . . ." – PRT. I. 656.) V. ö. a 126. jegyzettel.*
121. I. m. 304., 779.
122. Itt utalunk vissza a Kál-völgy településeiről fentebb elmondottakra is.
123. I. m. 304., 779.
124. HOLUB, 1929. 81.
125. PRT. I. 655–656.
126. Lásd az előbbi jegyzetet, valamint i. m. 306.
127. ZO. I. 66–69.
128. I. m. 68.
129. Az esemény az oklevélben „választékosabban" van körülírva: „. . . midőn Turul comes Urunk sírjának meglátogatására elhajózni készült . . ." *(„. . . quod cum comes Turul sepulchrum dominicum transfretaturus visitare disponeret . . ." – I. m. 68.).*
130. PAULER II. 300–301.
131. ZO. I. 68.
132. I. m. 68–69.
133. I. m. 69.
134. Lásd az előző jegyzetet. Az itt elmondottakból derül ki, hogy a veszprémi egyháznak is volt ekkor – 1217 körül – Tapolcán birtoka.
135. Bár az 1272-es oklevél hitelességével kapcsolatban merültek fel kételyek *(v. ö. FEJÉR, IX/7. 688.)*, egyet érthetünk *SZENTPÉTERY Imre* véleményével: „Minthogy az oklevél külseje annak valódiságát bizonyítja, a fellengzős és szokatlan fogalmazatot nem kancelláriai, hanem egy ad hoc megbízott író művének kell tekintenünk." – *SZENTPÉTERY II. 154.*
136. Lásd alább, a 138. jegyzet alatt.
137. Lásd alább, a 268–273. jegyzetek alatt.
138. SZENTPÉTERY I. 105. Az oklevelet átírta Béla ifjabb király *1229*-ben (kivonatban: *FEJÉR, IX/7. 651.*), majd IV. László *1272*-ben – *SZENTPÉTERY II. 154.* Egyébként Turul ispán *1217*-es palóznaki „adományáról" a későbbiekben olvashatunk még Köcski Sándor országbíró *1327*-es ítéletlevelében, melyet Károly Róbert *1330*-ban erősített meg *(ZO. I. 250.)*, valamint a veszprémi káptalan és a veszprémvölgyi apácák itteni birtokperével összefüggésben *1383*-ban *(Veszpr. reg. 312.)* és *1384*-ben *(Veszpr. reg. 318.)* is.
139. HO. V. 8., SZENTPÉTERY I. 112–113.
140. Az oklevélben: „. . . *noster fidelis et dilectus Turul comes . . ." – SZENTPÉTERY I. 105.*
141. SZENTPÉTERY I. 105., PAULER II. 409. HOLUB József éppen a tárgyalt oklevélre – s annak idézett kitételére – hivatkozva írja: „. . . II. Endre előkelői tanácsára „örök örökségül" szétosztotta a várföldeket, az ország jövedelmeit a bárónak s a nemeseknek, katonáinak, ami nem jelenthet mást, minthogy új birtokjogot teremtett, amelyhez azonban szintén katonai kötelezettség járult." Majd: „. . . a generális földosztásnak jóval előbb kellett megtörténnie, s nem a keresztes hadjárat után beállt pénzügyi krízis tette szükségessé a várrendszernek az ország védelme szempontjából való ilyen átalakítását. Világosabb képet nem is kaphatunk erről a reformról, mert csakhamar bekövetkezik ennek a liquidálása, a birtokok visszavétele, amely az adományokról kiadott oklevelek nagy részének érvénytelenítésével és megsemmisítésével járt." – *HOLUB, 1929. 68–69.*
142. V. ö. fentebb, a 132., 133. és 134. jegyzetekkel.
143. A későközépkorban eltűnt község.
144. Ma már nem létezik, a neve is feledésbe merült.
145. VPL. Tapolca 4 (1422).
146. ZSO. II/2. 157.
147. „. . . excepta una particula ipsius terre ad unum aratrum et dimidium sufficienti aparte terre Comitis Laurencii de Topulcha existenti super qua particula in Reambulacione ipsius terre per eundem Comitem Laurencium sicut in literis Vesprimiensis Capituli sub cuius testimonio eadem terra fuit reambulata contineri vidimus extitit contradictum . . ." – *RÓMER, 1865. 109.*
148. V. ö. a 108–126. jegyzetekkel.
149. V. ö. a 147. jegyzettel.
150. PRT. II. 294–295.
151. PRT. II. 153.
152. Mivel az oklevélben ehelyütt *„castrensium"* (azaz: castrenses) szerepel, nem vagyunk meggyőződve arról, hogy *„várjobbágy"* fordításunk – bár ebben az oklevelet is közreadó *RÓMER Flórist* követjük – a tárgyalt kort érintően találó lehet. *CZIMER Károly* ugyanis azt írja, hogy a *„civiles, castrenses"* alatt ekkor *„várszolgát"* kell értenünk: „Egyik sem jelent várban lakót, hanem várhoz tartozót, várak földein élő, várakat szolgáló munkásokat, közös gyűjtőnévvel: várszolgákat, akik a várak falvaiban, majorjaiban szétszórva éltek a századosok és tizedesek felügyelete alatt. Eleinte zömük csupa szláv – szökésre nagyon hajlandók, ezért a magyar várkatonaság, mely fölöttük őrködött, a földhöz kötötte őket." Majd: „. . . az udvar és várkatonaság ellátására állatokkal és terméssel adóztak. Ezenkívül a váraknak gazdasági munkásai és hadi kézművesei voltak." – *CZIMER, 1914. 7.*
153. RÓMER, 1865. 108.
154. ERDÉLYI László szerint a Füzegy mintájára képzett szó, jelentése: egerfás víz. – *PRT. I. 87.*
155. Fördőszeg – *PRT. I. 153.*
156. Itt valószínű, hogy a Szentgyörgyhegyet körbefutó, ún. *Vásárosút* (lásd alább) keleti, Apáti alatti szakaszáról lehet szó.
157. Bérc (nevű halom) – *PRT. II. 154.*
158. Eregetőhegy – *im. 154. TAGÁNYI Károlyt* idézve olvashatjuk: „Eregetőhegy alatt olyant kell értenünk, a honnan a szálfákat lecsúsztatni szokták", tk. „facsúsztató hely." – *SZAMOTA–ZOLNAI, 1902–1906. 196–197., 208.*
159. Homorózóhegy – *PRT. II. 154.* Ezzel szemben az említett *Humurozou* kérdőjelesen ugyan, de *Homoróaszó*nak értendő – *SZAMOTA–ZOLNAI, 1902–1906. 388.* Ebben az esetben viszont nem lehetnek mellékesek az alábbiak: „A Dunántúl volt a magyar honfoglalás előtt is, után is a Kárpát-medence legsűrűbben lakott nagytája. Bár túlnyomóan erdő borította, azt már évezredek óta rendszeresen írtatta és újraírtotta az egymás után megtelepülő népek sora, a szlávok után a magyarok is, akiknek ezt a tevékenységét az itt különösen sok *Aszó* helynév őrzi." – *MOT. 3/2. 1430.*
160. V. ö. az előző jegyzetben elmondottakkal, illetőleg értsd az alatta elhúzódó völgyet.
161. Ma már az utat azonosítani nem tudjuk.
162. Kőszeg – *PRT. II. 154.*
163. Középtető – *im. 154.*
164. V. ö. fentebb, a 124. jegyzettel.
165. Itt talán „gyomos, gazos völgyet" kell értenünk. *(V. ö. SZAMOTA–ZOLNAI, 1902–1906. 747.:* „PÁPRÁD, páprágy: trichomanes, filix, farrenkraut").
166. V. ö. a 14. jegyzettel.
167. Homoktető – *PRT. II. 154.*
168. Fentebb a keszi birtokviszonyokat már részleteztük, ehelyütt az udvarnokok földje arra mutat, hogy maradtak itt jelentős területek királyi kézen még a XIII. század közepére is.

169. V. ö. a 156. és 171. jegyzetekkel; itt is a „Vásárosút" Balatonpartról felfutó, a Szentgyörgy-hegy keleti lábánál húzódó, Tapolcára tartó szakaszát sejtjük.
170. Talán célzás az Eger-patak e szakasza nagy kiterjedésű, mocsaras vizére.
171. Vásárosút – nyilván a tapolcai heti vásárokról (lásd majd alább részletesen is) kaphatta nevét. Itt a Szentgyörgyhegy nyugati lábánál húzódó szakaszáról lehet szó. Az oklevelet közreadó *RÓMER Flóris* megjegyzi, hogy a Szentgyörgyhegy nyugati részén ma is van egy szabad tér, melyet Vásártérnek hívnak (*RÓMER, 1865. 109.*); valóban lehetett itt a későbbi, XIV–XV. századi megyei és országos vásárok, valamint a megyei közgyűlések színhelye, de nem a XIII. századi heti vásároké. Mi egyébként a „Vásárosutat" a tapolcai „sóút" egy szakaszának is tartjuk. (A szegedi sókamarától a madocsai réven keresztül Simontornyáig vitt az út, innen Ozorán, majd a császtai réven – ma: Révfülöp – keresztül Badacsonytomaj érintésével futott be Tapolcára. – *V. ö. GLÁSER, 1929. 270.)*.
172. Azaz a Szentgyörgyhegy nyugati lábánál – a mai Hegymagas község felől – kezdték meg a határjárást.
173. V. ö. a 145. jegyzettel. Nem ismerjük e földrajzi név megfejtését.
174. Papútalja. (Talán ez is összefüggésben van az 58. és 176. jegyzetekkel).
175. Holdvilág szőlőfő.
176. Csom szőlőfő. *V. ö. az 58. jegyzettel.*
177. Bár itt *RÓMER* lábjegyzetben az alábbiakat írja: „Sz.-Keresztről nevezett kápolna ma is létezik a szőlők között a kis-apáthi határban" *(RÓMER, 1865. 109.)*, itt valószínű, nem *erről* a Szent Kereszt-kápolnáról van szó. A *RÓMER* által említett Szent Kereszt-kápolna azonos lehet azzal a kápolnával, amelyet a pannonhalmi apát *1245. szeptember 26 előtt* építtetett, ekkor ugyanis a veszprémi püspök bepanaszolja az apátot a római Szentszék előtt, mert a kápolna építése egyházmegyéjében tudtán és akaratán kívül történt (*MREV. I. 122–123., PRT. 77., BÉKEFI, 1907. 141.*, továbbá v. ö. *MRT. I. 99.*). Az oklevelünkben szereplő Szent Kereszt-kápolna azonos lehet azzal a fából épített kápolnával, amelyről – az *1347*-es állapotokat visszatükrözve – *1414*-ben olvashatunk *(„. . . ante capellam ligneam Sanctae Crucis in campo . . ."* – VPL. Tapolca 2 (1414), majd *1422*-ben *(„. . . ad locum capellae lignae in honore Sanctae Crucis . . ." – VPL. Tapolca 4 (1422)*. Ha feltevésünk igaz, akkor a Szent Kereszt-fakápolna nem épülhetett máskor, mint éppen két tárgyalt oklevelünk keletkezésének időpontja, *1256 és 1274 között*. Talán az *1256*-os nagy határpert követően az itt összefutó határok jelölésére is szolgált, ugyanis – a fenti oklevelekben jól jelölt határállomásokból kikövetkeztethetően – *1256*-ban ehelyütt még a Paprád-völgyről, mint Tapolca határáról olvashatunk, *1274*-ben pedig – miközben a völgyről említés sem történik – megjelenik mint határjel a Szent Kereszt-kápolna.
178. Fel kell itt figyelnünk arra, hogy egy és ugyanazon oklevélben a *Tapolca* helynév két, egymástól teljesen eltérő formában szerepel: *„. . . Laurencii de Topulcha . . ."* és *„. . . terra Thaplycha . . ." (RÓMER, 1865. 109.)* – *v. ö. a 17. jegyzettel.*
179. Középtető – *v. ö. a 163. jegyzettel.*
180. Itt *RÓMER*nél lábjegyzetként az alábbiak állnak: *„Zeleso – vas?" (RÓMER, im. 109.)*. Tetszetősnek tűnhetnék egy szláv–magyar összetételű *„Vasverő"* feltételezése, amelybe viszont – alapos helyismeret nélkül – itt nem merünk belebocsátkozni, így a helynevet megfejtetlenül hagyjuk.
181. Ez viszont *RÓMER* hibás olvasata, *v. ö. a 159. jegyzettel.*
182. Urbán(us) szőlője.
183. Eregető – *v. ö. a 158. jegyzettel.*
184. Lásd a 156. jegyzetet.
185. Lásd a 155. jegyzetet.
186. Tördemic – a mai Badacsonytördemic a Badacsony északkeleti lábánál.
187. UZSOKI, 1985. 12–16. Az előzetes kutatást *SÁGI Károly* javaslatára és részben közreműködésével kezdtük meg.
188. DORNYAY–PÉNZES, 1935.
189. Az irodalmat összefoglalja: *ERDÉLYI–SÁGI, 1985. 277.*
190. FRISCH, 1932.
191. MRT. I. 162.
192. FRISCH, 1932.
193. DORNYAY, 1932.
194. DORNYAY, im.
195. UZSOKI András a tapasztaltakat az alábbiakban foglalja röviden össze: „Sajnos kevés időnk volt a tulajdonképpeni régészeti kutatásra, a földhányások megvizsgálására és a falmaradványok tisztázására. Négy helyen eredeti állapotában lévő falmaradványt találtunk, ezek egy K–Ny-i tájolású épülethez tartoznak. A falakat helyben található bazaltból építették, habarccsal kötötték össze. A nyersanyag egy része tömör, kemény bazalt, a bazaltorgonának, vagy kőzsáknak nevezett, vízszintes hasadású oszlopok törmelékéből származik. A nyersanyag másik része lazább szerkezetű, könnyen faragható tufás bazalt. Ezen kívül kisebb mértékben találtunk, „kenyérkő"-nek nevezett hólyagos bazaltot is. Néhány – nem bazalt eredetű – idegen kőzet is előfordult.

A földhányásokból kiásott és a falban látható kövek jelentős része kváderkő. A kocka alakúra faragott köveknek általában 5 oldala van kidolgozva, a hasáb alakúaknak is 3–4–5 oldaluk megmunkált. A tufás bazaltokon jól megfigyelhető a kőfaragó szerszám vágásának nyoma, ferde irányú, párhuzamos vésetek szabályosan ismétlődnek a kő felületén. A néhány kilogramm súlyú kőtől a fél mázsás, sőt mázsányi súlyú faragott kőig minden nagyságú előfordul. Az élek széleit gondosan kidolgozták, megállapítható, hogy hozzáértő, az építkezésben járatos emberek készítették.

Az épületmaradvány jelentőségére utal az a féldob alakú, kb. másfél arasz átmérőjű kő, mely valószínűleg egy hengeres féloszlop tartozéka, továbbá az a nagyméretű kváderkő, melynek egyik vége nem derék-, hanem tompaszögben törik meg.

Pontosabban meghatározni még nem lehet az épületet, sem annak kiterjedését, és azt sem, hogy volt-e és mekkora területet foglalhatott el a hegy tetején az épületegyüttes. Rendeltetéséről még nem tudunk semmi biztosat, egyelőre csak a lehetőségek nyújtotta elképzelésekre építhetnénk, ez azonban eleve tévutakra vezethetne. Az oklevelek nem adnak támaszpontot, történelmi adatok nem állnak rendelkezésünkre. Azonosítására elsősorban a tervszerű régészeti feltárás alkalmas, mely nemcsak hazai történelmi ismereteinket gazdagítaná, hanem a balatoni idegenforgalom és műemlékügyünk is nyerne vele." – *UZSOKI, 1985. 14.*

A fentiekhez tegyük még hozzá, hogy a helyszínen *HANGODI László* gimnáziumi tanuló talált egy XIII. századi érmét, amelyről felkérésünkre *VERESS D. Csaba* az alábbiakat írta le: „A pénzérme meghatározása nem szerepel *RÉTHY László: Corpus Nummorum Hungariae I. (Bp. 1898.)* c. munkájában, sem pedig az arra épülő *UNGER Emil: Magyar Éremhatározó (Bp. 1960.)* megfelelő kötetében. Kizárólag *RUPP, Jacobus: Numi Hungariae hactenus cogniti, quos delineatos, ac e monumentis historico-numariis illust-*

ratos (Budae, 1841.) c. munka *(Tab. IX. 250.)* közli az érme meghatározását. Ezek szerint a pénzérme *IV. (Kun) László (1272–1290) dénára.* A bizonytalankodás oka nyilvánvalóan a XIII. század második felében Magyarországon használatos – sőt, vert – ún. bécsi fillérekhez (hellerekhez) való hasonlatossága, súlytani és formai szempontokból egyaránt."

196. V. ö. a 133. jegyzettel, valamint CSÁNKI, 1897. 25., BÉKEFI, 1907. 181.
197. V. ö. VPL. A 8/2. Visitationes Canonicae Districtus Tapolczensis 1745. 11., valamint RÓMER Flóris kéziratos útinaplója alapján: *MRT. I. 160.* A templom feltételezhetően a jelenlegi Damjanich utca (volt Miklós utca) 1. sz. alatti ház helyén állhatott.
198. A ma is létező két malom mind a középkorban, mind az újkorban oklevelesen jól adatolható.
199. VPL. Miscellanea 2 (1280.), HOLUB, 1933. 862., GUTHEIL, 1977. 239.
200. MRT. I. 160., 49/2 lelőhely.
201. Az ásatásokat e sorok írója vezeti, munkatársai – konzulensi minőségben – *KOZÁK Károly, SÁGI Károly* és *UZSOKI András.* A műszaki vezetés és romkonzerválás irányítója *ERDÉLYI Balázs.* A mindennapi munka szervezését és irányítását immáron harmadik éve – brigádvezetői minőségben – *TÖREKY András* és *POLUSA László* látják el. Valamennyiőjüknek köszönetet mondunk a közreműködésért és önzetlen segítségért. Ugyancsak itt ragadjuk meg az alkalmat, hogy helyszínen adott értékes tanácsaiért köszönetet mondjunk *SELMECZI Lászlónak,* valamint *BÓNA István* és *KUBINYI András* egyetemi tanároknak.
202. A templom egy *1774*-ben készült alaprajza a gótikus sekrestyét még létezőként ábrázolja *(VPL. Conscriptiones Proventuum Parochialium, Fasc. II., No. 28.).* Valószínű *1872*-ben, a „szürke nénék" (irgalmas nővérek) Szent Vince zárdájának építésekor bontották el.
203. V. ö. ENTZ, 1971. 64–66.
204. A freskó főalakjának Zsigmonddal való azonosítását elsősorban *Richentali Ulrich* krónikájának Zsigmond-ábrázolására („Zsigmond király és kísérete a konstanzi zsinaton") alapozzuk. A freskót a tapolcai r. kat. plébánia felkérésére az Országos Műemléki Felügyelőség restauráltatta. Jelenleg a tapolcai Pedagógiai Gyűjtemény „Adalékok Tapolca történetéhez az 1984–85. évi templom-dombi ásatások alapján" c. időszaki kiállításában látható.
205. RÓMER Flóris az alábbiakat írja a Szent Kristóf ábrázolásokról: „Alig van az átmeneti kortól kezdve régibb templom, melynek külső falai valamelyik, bár nem határozott, helyén ezen szentnek, leggyakrabban elmosódott óriásképével, nem találkoznánk. Az északi falakat kivéve, mindenütt feltalálható, rendesen a bejárásoknál, gyakran azon a falon, amely a falu felé nézett, melyhez a templom tartozott, hogy a templomba-menők azt kénytelenek legyenek látni, s így azon a napon, melyen látták, szörnyen, elkészületlenül meg ne haljanak. *(RÓMER, 1874. 15.).* Majd: „. . . képe mindig arra tekint, a merre a híveknek a templomba kellett jönniök, úgy, hogy a Sz. Kristóf elhelyezéséről rendesen a régi helység fekvésére vonhatunk következtetést . . ." *(RÓMER, i. m. 126.).* Környékünkön Szent Kristóf ábrázolása megtalálható még az *aszófői* és *ecséri* templomok falain *(RÓMER, i. m. 98., 106.),* a sort *BÁLINT Sándor Alsódörgicse* (elpusztult), *Kővágóörs* (nyomokban) és *Lovasberény* templomaival egészíti ki *(BÁLINT, II. 92.),* ugyanakkor ezt írja: „Gyökérverésében elsősorban akkori (értsd: XIV–XV. századi – *TZ.*) német polgárságunknak van jelentős szerepe . . . Hazai tiszteletének is a gótikus jámborság, főleg a XIV–XV. század szakrális romantikája a melegágya." – *BÁLINT, i. m. 91.*
206. A szóbanforgó román kori fal gótikus bővítményektől való elválasztását és helyreállítását az Országos Műemléki Felügyelőség végezte el az 1970-es évek legvégén, a munkálatokról azonban közelebbit nem tudunk, ugyanis a kutatási dokumentáció köteles példányát a területileg illetékes Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság a mai napig még nem kapta meg.
207. 1217/1272: ZO. I. 69., 1280: VPL. Miscellanea 2 (1280.), 1290: ZO. I. 99–100.
208. VPL. Miscellanea 2 (1280)., GUTHEIL, 1977. 239.
209. ZO. I. 99–100., VPL. Tapolca 13 (1375)., Veszpr. reg. 274.
210. V. ö. a 147. jegyzettel.
211. V. ö. a 196. jegyzettel.
212. Feltételezésünk igazolását csak a jelenlegi r. kat. plébániatemplom megkutatása tenné lehetővé. Talán erre a templom gáz (padló-)fűtése kialakításakor lehetőségünk nyílik a közeli jövőben.
213. V. ö. a 198. jegyzettel, valamint ZO. I. 69.
214. Az ismertetett kerámia meghatározását *SÁGI Károly* végezte el, akinek ezúton is köszönetet mondunk az önzetlen segítségért. Az elöl álló számsorokkal a leltári számokat, M-mel pedig a magasságot jelöltük.
215. A leírásban szereplő sírok, épületmaradványok és védművek nem Árpád-koriak, csupán az előkerült kerámia közelebbi helymeghatározására szolgálnak.
216. A három, általunk X–XI. századinak meghatározott cserépről leltárkönyvünk az alábbiakat tartalmazza: *8. ábra, 1. kép: 85.29.1.* Edénytöredék, homokkal soványított, hullámvonal-köteggel díszített barnás színű edényből. M: 2,2 cm. A 2. szelvényből, a 14. sír lábfejének környékéről, 80–85 cm. mélységből. *8. ábra, 2. kép: 85.29.2.* Edénytöredék, homokkal soványított, hullámvonal-köteggel díszített barnás színű edényből. M: 2,3 cm. A 2. szelvényből, a 14. sír lábfejének környékéről, 85. cm. mélységből. *8. ábra, 3. kép: 85.24.1.* Edénytöredék, homokkal soványított, vékonyfalú, vöröses színű edényből. Külső oldalán hullámvonal-köteg. M: 3,3 cm. A 2. szelvényből, a 10. sír koponyája közeléből, 30 cm. mélységből.
217. V. ö. a 214. jegyzettel.
218. Az edény leltári száma: *86.45.17.* Leírása: könnyű kézikorongon készült, kaviccsal soványított fazék, kívül szürkésbarna, távol fekvő, párhuzamos árkolásokkal díszítve. M: 22,7 cm, szájátmérő: 17,2 cm, fenékátmérő: 17,4 cm. A 16. szelvényből, a temetőfal Ny-i oldaláról, az ún. „sacrarium" mögül, 90 cm. mélységből XII–XIII. sz. Gipsszel kiegészítve.
219. V. ö. a 197. jegyzettel.
220. Nem tudunk azonban semmi bizonyosat arról, hogy Tapolcát, s közvetlen környékét a tatárjárás eseményei érintették-e? Jelentős útvonal(ak) melletti fekvése erre lehetőséget adhatott, s ezt támasztaná alá az alábbi – számunkra rendkívül szűkszavú – információ is: „Tapolcán egy alap ásása alkalmával találtak nagyobb mennyiségű frisachi ezüstérmet. Közülük mindössze 4 db. került a MNM-be, a többiről mit sem tudunk." – *AÉ. 1871. 45–46. GEDAI István* a XIII. század első felében beáramlott nyugati pénzekről – így a friesachi denárokról – viszont ezt írja: „E korszak leletei szinte kivétel nélkül az 1241-es tatárbetöréssel hozhatók kapcsolatba . . . hiszen mindenki elrejtette az éppen tulajdonát képező értékét, pénzét." – *GEDAI, 1969. 254.*
221. HOLUB, 1929. 214., NAGY, 1934. 14–15., KOGUTOWICZ I. 303.
222. V. ö. a Szent Miklós templom egykori, s feltételezett helyéről leírottakkal, illetőleg a 197. jegyzettel.
223. GUTHEIL, 1977. 215.
224. VERESS, 1985. 606.

225. ZO. I. 427–428.
226. BORSOS, 1904. 42.
227. V. ö. a 156., 169. és a 171. jegyzetekkel.
228. SZAMOTA István írja: „A középkorban az országutakat hadútnak, király útjának, öttevényútnak, vásáros útnak stb. nevezték, ezeken kívül az egész országban voltak még az úgy nevezett sóutak, melyeken a folyóktól távolabbra eső vidékekre a sót széthordták; az ilyen utak nevében maradt fönn a „só" szónak legrégibb alakja." – *SZAMOTA, 1895. 163.*
229. MAKAY, 1913. 127.
230. ZO. I. 609.
231. ZO. I. 417.
232. OL. D1. 7647.
233. VPL. Tapolca 4 (1422).
234. 1459: ZO. II. 575., CSÁNKI, 1897. 26., BÉKEFI, 1907. 288., 1466: HOLUB, 1933. 862., 1470: ZO. II. 592.
235. GLÁSER, 1929. 164.
236. I. m. 258.
237. I. m. 260.
238. I. m. 265.
239. I. m. 144.
240. I. m. 280.
241. I. m. 280.
242. I. m. 280–281.
243. I. m. 280.
244. ZO. I. 473.
245. HOLUB. 1917.
246. 1328: FEJÉR, VIII/4. 651., MÁLYUSZ, 1953. 177., 1343: FEJÉR, IX/7. 91., MÁLYUSZ, 1953. 177., 1378: CSÁNKI, 1897. 26., 1404: ZSO. II/1. 369.
247. GLÁSER, 1929. 145., 142.
248. V. ö. a 242. jegyzettel.
249. Idézi ERDÉLYI László – PRT. I. 88.
250. ZO. I. 69., v. ö. a 134. jegyzettel.
251. ZO. I. 100.
252. „. . . decime tributi fori dicte ville Thaplicha, quam dominus episcopus nomine iuris sui requirit . . ." – *lásd az előző jegyzetet.*
253. „. . . decimam tributi ipsius fori nos eidem domino episcopo resignabimus et restituemus habendam tenendam et pariter possidendam, prout predecessores sui possedisse et habuisse ab antiquo de iure dinoscuntur . . ." – *lásd az előző jegyzetet.*
254. V. ö. a 220. jegyzettel.
255. A lelet a bécsi dénárokon kívül még IV. Béla 42 db szlavón dénárát és V. István 14 db. ugyanezen dénárát tartalmazta – *GEDAI, 1983. 65–66.*
256. 1332: Veszpr. reg. 102., BOLLA, 1984. 40., 1378: CSÁNKI, 1897. 26., PRT. II. 551., 1389: VPL. Kezi in comitatu Zaladiensi 6 (1389), 1427: PRT. VIII. 464., 1466: VPL. Gyulakeszi 39 (1466).
257. V. ö. 171. jegyzettel.
258. V. ö. 197. jegyzettel.
259. BÁLINT, I. 33.
260. 1327: „. . . Paulus sacerdos de Turulthapolcha . . ."- *ZO. I. 203.*
261. 1347: Veszpr. reg. 163., 164., 1353: Veszpr. reg. 181., 1363: HOLUB, 1933. 861.
262. Itt mondunk köszönetet *KUBINYI Andrásnak,* aki erre a helyszínen felhívta figyelmünket.
263. „. . . quod si eum repatriare non contingat vel reversus liberos non habeat, extunc villa Topulcha totalis pro satisfaccione damni in ius et proprietatem Vesprimiensis ecclesie devolvatur per eandem perpetuo possidenda." – *ZO. I. 69., valamint v. ö. a 130. jegyzettel.*
264. V. ö. a 127. és 128. jegyzetekkel.
265. ZO. I. 99–100., valamint v. ö. a 251. jegyzettel.
266. I. m. 99.
267. V. ö. a 252. és 253. jegyzetekkel.
268. I. m. 100.
269. BOLLA, 1983. 218.
270. „A *dusnokok* vagy *torlók (dusnici, exequiales, obsequiatores)*, kiket gazdájuk végrendeletileg lelkiüdvösségéért szabadított fel és valamelyik egyháznak hagyományozott, csak bizonyos meghatározott, gyakran az úrbéres szabadokénál is könnyebb szolgáltatással tartoztak az egyháznak". – *HÓMAN 1912. a. 78.* Továbbá: „. . . így hívták tudvalevőleg az olyan földeket, amelyeket valaki lelki üdvösségére való tekintetből hagyott valamely egyházra, a rajtuk élő szolgákat pedig az egyház szolgálatára. Az ilyen szolgákat nevezték szlávosan dusnik-oknak, dusnokoknak, régi magyar nyelven pedig torlók-nak, mintegy a halotti torhoz, végtisztességhez vagy végrendelethez tartozóknak." – *NAGYFALUSSY 1941. 24.*, valamint *BOLLA 1983. 218–219.*
271. Bertalan 1226–1244 között volt veszprémi püspök.
272. Teljes joggal feltételezve azt, hogy Turul comes Tapolcát II. Andrástól örök jogon *(„perpetua hereditas")* nyerte, így nem csupán az adományost és egyenes ági leszármazottait, de fitestvére férfi leszármazottait is megillette – tk. az ősi, nemzetségi jog alapján – a birtok öröklésének joga.
273. Amennyiben feltevésünk igaz, úgy a torlót jelölő szláv *dusnok* szó adta a Pacsa melletti település nevét is, ezek szerint Turul végrendeleti adománya után, a XIII. század 30-as éveiben.
274. ZO. I. 100.
275. Idézi: KRISTÓ, 1983. 241.
276. I. m. 255.
277. I. m. 251.
278. GUTHEIL, 1977. 224–243.
279. I. m. 238.
280. I. m. 239.
281. „. . . tam dictae villae, quam totius provinciae de eadem . . ." – *VPL. Miscellanea 2 (1280).*
282. Lásd az előző jegyzetet.
283. V. ö. a 209. jegyzettel.
284. Lásd a 278. jegyzetet.
285. Zo. I. 100.
286. Az *1274*-es oklevél ismertetésekor már érintettük személyét. Egyébként *HOLUB* tévesen „László comes pohárnokmesterről" ír – *HOLUB, 1929. 81.*
287. KARÁCSONYI II. 437–439.
288. KRISTÓ, 1983. 212.
289. V. ö. a 147. jegyzettel.
290. Lásd az előző jegyzetet.
291. Többek között: 1344: Veszpr. reg. 160., 1414: VPL. Tapolca 2(1414)., 1422: VPL. Tapolca 4(1422).
292. A szigligeti vár történetének ezidőtájt lejátszódó eseményeiről az alábbiakat írja *HOLUB József:* „A XIII. század második felében valamiképp idekerültek a poki premontrei monostor egyházi szerei, amelyeket azután Péter püspök (1275–1289) Szigliget vára elfoglalása alkalmával („tempore occupationis castri Zugliget") Veszprémbe vitetett, s amelyek 1308-ban kerültek vissza Pokra . . . A Móriczhidai-család a Pok nemből való volt, s így valami kapcsolatnak már ekkor kellett lennie e nemzetségnek a várral, amikor monostorának kincseit idehozták a XIII. század második felében." – *HOLUB 1933. 831.*, Nos, ez a „kapcsolat" azzal magyarázható, hogy 1274 után Miklós vajda és fivérei kezére került az addig királyi birtokban lévő vár.
293. GUTHEIL, 1977. 231.
294. GEDAI, 1983. 66.
295. ZO. I. 100.
296. FEJÉR IX/7. 728–730, WERTNER, 1905. 182., PRT. X. 31., 139., MAKAY, 1913. 120.
297. A Rátót-nembeli Gyulafiak Tapolca környéki birtokáról *WERTNER Mór* tájékoztat: *1274. május 23:*

IV. László a Keszőnek nevezett udvarnoki birtokot malmaival, szőlőivel, minden egyéb tartozékával együtt a Rátót nembel Gyulafi „Magister Gyula filius comiti Balduini juvenis nostri"-nak adományozza hű szolgálataiért, melyet atyjának, V. Istvánnak és neki tett. Amikor István meghalt, a cseh király kihasználva László kiskorúságát, elfoglalta Győr várát. Ennek visszafoglalásánál Gyula vitézül harcolt, István nevű fivére pedig – több harcosukkal együtt – elesett. Gyula a megtorló hadjárat során is hősiesen küzdött, különösen a csehországi Laa vára ostromakor, s mindezekért adományozza neki a király Keszőt. Birtokába Litéri György királyi ember és a veszprémi káptalan iktatja be. – *WERTNER, 1903. 127–128.* Az *1300. június 24.* előtti eseménnyel pedig *MAKAY Béla* ismertet meg bennünket: Gyula fia, Demeter mester is a környék egyik, hatalmaskodásairól ismert ura volt. Miután elpusztította a veszprémi egyház Berend, Fajsz, Vámos, Kál, Deáki falvait, a fehérvári káptalan előtt *saját magát kötelezte 110 márka fizetésére.* „Egy neki tulajdonított hatalmaskodást azonban Demeter úr nem vállalt magára." Kölcsönösen választott bírák előtt – egyrészről a veszprémi egyház, másik részről Demeter, kinek itt Chabe nevű, Chabanch (Csobánc)-i várnagya is szerepel – kilenced magával megesküdött arra, hogy *Tapolcai Lőrinc fia Lőrinc tihanyi várnagy* tudta és beleegyezése nélkül támadta meg az ő szolgáival Kál falut, ugyanis Lőrinc a szolgákat a király más hűtlen embereinek megbüntetésére kérte tőle. – *MAKAY, 1913. 120.*

298. KRISTÓ, 1983. 265.
299. I. m. 265., 267.
300. Veszpr. reg. 163.
301. I. m. 164.
302. Az alább írottakban korántsem a történeti kutatásaink által kellően még nem tisztázott *„Turul-kérdésben"* kívánunk most állást foglalni, hisz ezt a dolgozat témája sem követelheti meg; témánk kifejtése érdekében csak a legszükségesebb irodalomra fogunk majd érintőlegesen hivatkozni.
303. Idézi: NÉMETH, 1931. 386.
304. I. m. 373.
305. MÁTYÁS, I/2. 62. BOLLÓK János fordításában: „Etele király címere, amelyet pajzsán viselt, egy madárhoz hasonlított – magyarul turul a neve –, fején koronával." – *BOLLÓK, 1984. 124–125.*
306. GOMBOS, 1938. 2143.
307. Im. 2154.
308. HORVÁT, 1820. 62–63.
309. BELITZKY, 1938. 145–146.
310. GYÖRFFY, 1958. 14.
311. Az előzőeken kívül v. ö. még: ERDÉLYI, 1922. 78., általában: NAGY, 1883. 29–33., THURY, 1886. 124–126.
312. KARÁCSONYI, III. 116–117.
313. WERTNER, 1907. 127–128.
314. GYÖRFFY, 1963. 644. passim; mint nemzetségnévről ír róla legutóbb – *Turoly* címszó alatt – *KRISTÓ–MAKK–SZEGFŰ, 1974. 45.*
315. BENDEFFY, 1945. 324.
316. HOLUB, 1933. 344.
317. 1251: ÁUO. VII. 330., 1256: ZO. I. 30.
318. Többek között: *1338: „. . . magistris Andrea Laurencio et Turul filiis Sol nobilibus de Kukut . . ." – ZO. I. 340., 1374: Keukwth-i Turul – Veszpr. reg. 272., 1388: Johannes filius Turul de Kukuth – TT. 1908. 552., 1401: Johannes dictus Turul – ZO. II. 307.* Nagy valószínűség szerint valamennyien az Atyusz-nemzetségből.
319. R. KISS, 1932. 30.
320. CZIMER, 1914. 17.
321. Veszpr. reg. 274, valamint VPL. Tapolca 13 (1375).
322. Lásd az előző jegyzetet.
323. GYÖRFFY, 1963. 576.
324. I. m. 664.
325. A már említetteken kívül – *lásd a 201. jegyzetet.* – itt mondok köszönetet *KUBINYI Andrásnak* az írott történelem forrásainak fordításában nyújtott segítségéért, ugyanakkor *RÓKA Lajosnak* a fotók, *ERDÉLYI Balázsnak, BARNA Péternek* és *ZUGOR Zoltánnak* pedig a dolgozatot illusztráló rajzok elkészítéséért. Végezetül köszönetet mondok fiaimnak, *Zoltánnak* és *Zsoltnak,* akik immáron második nyári vakációjukat töltötték nem kis munkát végezve a tapolca-templomdombi ásatásokon.

ZOLTÁN TÖRŐCSIK

ÜBERLICK DER GESCHICHTE VON TAPOLCA IM XIII-TEN JAHRHUNDERT

Der Verfasser beschäftigt sich in seiner Studie mit der Geschichte einer der im Spätmittelalter bedeutendsten Landstädte des Balaton-Oberlandes, Tapolca (*vergl. Törőcsik, 1985 a.*) vor dem XIII-ten Jahrhundert, vor allem aufgrund schriftlicher Quellen, aber er liefert – in hypothetischer Weise – auch Beiträge aufgrund der Ergebnisse der archäologischen Ausgrabungen, die nun schon seit drei Jahren auf dem Templomdomb (Kirchenhügel) von Tapolca durchgeführt werden.

Das Wort *Tapolca* stammt aus der pannonischen slowenischen Sprache, die Siedlung wird einst ihren Namen von dem hier auf die Oberfläche brechenden gleichnamigen Bach bekommen haben, der den hiessigen See mit gleichwarmem Wasser versorgt. Der Name des Ortes taucht in schriftlicher Form zum ersten Mal am Ende des XII. Jahrhundert in einer vom Béla III. stammenden Urkunde, die auf *1182–84* datiert werden kann, in Form von *Topulza* auf. Laut der Beurkundungen begann Béla III. in dem historischen Komitat Zala – so auch im Balaton-Oberland – die ehemaligen Besitze der Geschlechter von *Vérbulcsu* oder *Lád* an seine Anhänger zu verteilen. Das erwähnte Geschlecht hat diese Besitze fast zwei Jahrhunderte vorher wegen seiner Teilnahme am von Koppány gegen St. Stephan I. geführten Aufstand verloren. Der Verfasser versucht – sich auf schriftliche Daten berufend – zu beweisen, dass die Besitze des Geschlecht Vérbulcsu in der unmittelbaren Nähe von Tapolca, der Abtei in Pannonhalma, dem Veszprémer Bischof, später Domkapitel und den Geschlechten Atyusz und Tomaj als königliche Gabe zugeteilt wurden, selbstverständlich mit Ausnahme der auch weiterhin im Besitz des Königs bleibenden Territorien, zu denen bis Anfang des XIII-ten Jahrhunderts auch Tapolca gehört haben muss.

Endlich wurde der königliche Besitz Tapolca im Jahre *1217* – vor dem fünften Kreuzzug – vom König *András II* an seinen nahen Getreven, an den *Turul comes* verschenkt.

Uber dieses Ereignis berichtet und die Urkunde aus dem Jahre *1272*, laut der König István V. bei einer königlichen Gerichtsverhandlung in der slowenischen Ortschaft Toplica infolge des Ersuchens der Vertreter der Veszprémer Kirche eine in deren Besitz befindliche, aus dem Jahre *1217* stammende Urkunde bestätigt. In der Urkunde handelt es sich um Folgendes: der Teilnehmer eines von András II. im Jahre *1217* ins Heilige Land geführten Kreuzzuges, Turul comes hat unterwegs in Zagreb dem Bischof István seine Sünden gestanden und gab sein Versprechen, falls er vom Heiligen Land nicht zuzürückkehren sollte oder nach seiner Rückkehr keine Kinder mehr bekommen würde, lässt er Tapolca auf das Veszprémer Kapitel. Er hätte nämlich der Veszprémer Kirche schon viel Schaden verursacht und zwar: 1.) er habe die Weingärten und Felder der Veszprémer Kirchengemeinde, die sich am Fusse des Hegymagas-Berge (der heutige Szent György-Berg) zwischen einem gewissen Dorf und einem Bach erstrecken, mit Gewalt enteignet, 2.) ebenso enteignete er sieben Weingärten und zwei Mühlen, die unter der „Kirche" von Tapolca lagen, 3.) weiterhin hat er die Zollgebühre *(tributum fori)* des Tapolcaer Marktes wilderrechtlich entnommen.

Der Verfasser unterwirft in seiner Studie die obengenannten vom Turul comes begangenen „Gewalttätigkeiten" einer gründlichen Untersuchung. Er stellt fest, dass die Weingärten und Felder am Fusse des Hegymagas-Berges wahrscheinlich ein Besitz des im Spätmittelalter verschwundenen Kapitelgutes, des Dorfes Hegymagas war. Wesentlicher ist vom Gesichtspunkt der Untersuchungen die Frage der Tapolcaer „Kirche": seiner Meinung nach handelt es sich hier um den Rechtsvorgänger der auch heute noch stehenden römisch-katolischen Pfarrkirche der „Heiligen Jungfrau". Die Kirche wurde im die Jahrhundertwende des XII–XIII. Jh. gebaut und der Auftraggeber war wahrscheinlich der Turul comes, der sie als Famillien-Sippenkirche bauen liess und deren *„ius patronatus"* sowohl er, als auch seine Nachfolger im Laufe des XIII-ten Jahrhunderts behalten durften. Dies wird auch durch jene Urkunde von Jahre *1290* bestätigt, die im Jahre *1280* für die „schönste, feierlichste Kirche" die Tapolcaer Pfarrkirche der „Heiligen Jungfrau", die Familienkirche des comes Lörinc Tapolcai hält. Dass hier einst eine um die Wende des XII–XIII Jahrhunderts gebaute Kirche existierte, wird auch durch die Ausgrabungen bestätigt. Die Tatsache, dass hier auf dem Templom-domb (Kirchenhügel) in Tapolca einst das Predium eines Privatherrengutes existierte, kann teils durch die relative grosse Anzahl der Keramikfragmenten aus der Zeit der Árpáden, die westlich und nord-westlich von der jetzigen Pfarrkirche in offenen Ausgrabungsprofilen aufgefunden wurden, (*Abb. 8., 12. und Tafeln I., II.*) aber noch mehr durch die *curia* aus dem XIII-ten Jahrhundert, die vermutlich auf den Fundamentmauern einer römischen Villa (?) mit Heizkanalen gebaut wurde (*Abb. 7., 9., 10., 11.)* bestätigt werden. Ein archäologisches Kuriosum: bei den Ausgrabungen im Jahre 1986 kam unter der südwestlichen Eckwand der Kirche aus der Zeit der Árpáden ein west-ost–gerichtetes Grab mit Skelett zum Vorschein, das mit kleinen Steinen umgeben war. Das Grab könnte aufgrund einer Constantinus II.–Münze (337–340), die in der Mitte des Brustkorbes das Skeletts lag, datiert werden, aber das allein genügt nicht zu einer genauen Alterbestimmung. Eins scheint sicher zu sein: das Grab stammt aus der Zeit zwischen der zweiten Hälfte des IV-ten und zweiten Hälfte des XI-ten Jahrhunderts *(Abb. 5., 6.)*.

Was den Tapolcaer Marktzoll anbelangt, kann folgendes gesagt werden: Tapolca, das im Mittelpunkt des Balaton-Oberlandes, im Knotenpunkt mehrerer wichtigen Wege liegt, war schon in den vergangenen Jahrhunderten ein geeigneter Platz zur Veranstaltung der Wochenmärkte. Das Makrtrecht, samt dem Recht der Zolleinnahme war in Tapolca bis Anfang des XIII. Jahrhunderts das Recht des Königs (*regale*). Später gelangte dieses Recht, ebenso wie die Siedlung selbst, infolge königlicher Verschenkung, in den Besitz der Privatgrundherren, doch dies hat im grossen Masse dazu beigetragen, dass sich Tapolca von der zweiten Hälfte des XIV-ten Jahrhunderts an zu einer Landstadt (*oppidum*) entwickelte.

Im Abschluss seiner Studie gibt der Verfasser seiner Vermutung Ausdruck: der am Anfang des XIII-ten Jahrhunderts zum Grundherrn von Tapolca gewordene Turul comes und seine Verwandten könnten die Abkömmlinge eines Zweiges des *Turul–Geschlechts* gewesen sein, deren Platz unter den Geschlechtern der Landesnehmer in der Ungarischen historischen Literatur bis heute noch nicht geklärt ist. Tatsache ist jedoch, dass man über sie als Besitzer von Tapolca zuletzt zur Zeit der Parteistreitigeiten kurz vor der Thronbesteigung von Robert Károly hörte: Lörinc, der Sohn von Lörinc Tapolcai war der castellanus der Tihanyer Burg. Danach wurde Tapolca wieder königlicher Besitz, im Jahre *1347* jedoch gelangte es für mehr als zwei Jahrhunderte in den Besitz des Kartäuser Mönchsordens in Leveld (Városlőd).

KUBINYI ANDRÁS

A NAGYBIRTOK ÉS JOBBÁGYAI A KÖZÉPKOR VÉGÉN AZ 1478-AS GARAI–SZÉCSI BIRTOKFELOSZTÁS ALAPJÁN

A magyar történetírás Szabó Istvánnak köszönhet a legtöbbet, ha a későközépkori parasztság történetét vizsgálja. Hosszú tudósi életpályája során feltárta és feldolgozta szinte a legtöbb olyan forrást, amelyekből számszerű adatokat kapunk a Mohács előtti évszázad parasztságáról, a nagybirtokon belüli helyzetéről, sőt a nagybirtok gazdálkodásáról is. Szabó megállapításai ma már többségükben történetírásunk szilárd tételeinek számítanak, amelyeket mindenki alapul vesz további kutatásainál.[1] A kiváló tudós forrásanyagát országos témák feldolgozásánál, országos összehasonlításul használta fel, és így nyilvánvalóan csak a számára lényegesnek tűnő adatokat értékesítette: a források teljes kiaknázására nem lehetett ideje. A számos, különböző forrástípus közül még a leginkább az urbáriumokat használta fel a legrészletesebben, mint ahogy a többi kutató is főként ezt a gazdaság- és társadalomtörténetileg igen fontos forráscsoportot szokta idézni, ha uradalomtörténettel, vagy mezőgazdaságtörténettel foglalkozik.[2]

Az urbariumok forrásértéke eléggé ismert,[3] kétségtelen azonban, hogy uradalom és uradalom között van különbség, és az is, hogy szükségképp nem tartalmaznak ezek a források valamennyi az uradalommal kapcsolatos ismeretanyagot. Van azonban egy olyan forráscsoport is, amely nem csupán egy birtok telekmegoszlását, hanem szántóik, rétjeik, erdeik, szőlőik stb. területét, halászóhelyeik, malmaik, vámjaik stb. számát, és nem egyszer évi jövedelmét, továbbá a várak, kastélyok, nemesi kúriák, kolostorok, templomok, kápolnák számát és néhány adatát (pl. hogy van-e tornya és hány a templomnak) tartalmazza. Hozzá kell még tennünk, hogy ez az összeírástípus országosan többé-kevésbé azonos szempontok alapján lett összeállítva, és így kiválóan alkalmas összehasonlításra.

Ez a forráscsoport a birtokbecsü. Bizonyos, a szokásjog által előírt esetekben ugyanis az ingatlan (sőt olykor az ingó) vagyont a bírói gyakorlatban megállapodott állandónak maradt értékelés szerint becsülték fel. Több, egymástól ugyan kis mértékben eltérő becsüjegyzék maradt fenn, amelyekből megtudjuk, hogy mit milyen értékben kellett közbecsü esetén értékelni.[4] Ha a bíróság aestimatio-t, becsüt rendelt el, ez esetben a királyi emberek a hiteles helyi küldöttekkel az illető birtokot a becsüjegyzékekben foglalt tételek szerint írták össze. Nem lehet vitás, hogy amennyiben ennek a forráscsoportnak hihetünk, akkor kitűnő, országos szempontból felhasználható és összehasonlítható adatokhoz jutunk. Természetesen Szabó István is felhasználta ezt a forráscsoportot, sőt az első jelentős összehasonlító anyagot tartalmazó középkorvégi parasztságtörténeti cikkét 1938-ban épp egy ilyen becsü típusú oklevél elemzésével és értelmezésével kezdte.[5] Igaz, nem vette észre a Werbőczy Hármaskönyve becsüjegyzékével való összefüggést.[6]

A továbbiakban egy ilyen aestimatio jellegű oklevelet fogok elemezni. Úgy vélem, hogy részletes feldolgozása nem csupán a középkorvégi nagybirtok és jobbágysága történetének megismeréséhez vezet el, hanem bizonyos forráskritikai támpontokat is nyújt e forráscsoport felhasználásához. Az ügy, amely a becslés alapjául szolgált, a következő volt. Két tekintélyes mágnáscsalád, a Garaiak és a Szécsiek pereskedtek egymással. Néhai Garai Miklós leánya, Ilona 1398-ban ment férjhez Szécsi Miklóshoz, sírját a szentgotthárdi apátságban találták meg.[7] Mivel a Szécsiek nem kapták meg a leánynegyedet a Garai-vagyonból, perelték a Garaiakat. Végül 1477-ben megegyeztek egymással. Ennek értelmében Garai nádor utolsó férfi leszármazottja, Garai Jób köteles átadni Garai Ilona és Szécsi Miklós utódának, akit ugyancsak Szécsi Miklósnak hívtak, valamennyi olyan birtoka negyedrésze felét, amely már 1398-ban a család kezén volt. Így a Szécsiek elvben a Garai-vagyon nyolcadrészében részesültek. A megegyezés Ország Mihály nádor, ill. a jelek szerint ítélőmestere, Korotnai János mester előtt jött létre, és annak kimunkálásában Garai Jób részéről Osztopáni Zöld István mester, (aki akkor cseszneki várnagy volt, előtte pedig a nádori kancelláriában működött, egy év múlva pedig Korotnai helyettese lett[8],), Szécsi részéről pedig Hásságyi Mihály, (volt Zala megyei alispán, akinek rokonai Szécsi familiárisok voltak,[9]) vettek részt. (Ugyanebben az időben különben egy másik Hásságyi, István, az országbíró ítélőmestere tisztjét töltötte be.[10]) Mindkét nagyúr tehát a királyi kúria jogászai között kapcsolatokkal rendelkező férfiakra bízta ügyét, akik egy jegyzéket (registrumot) állítottak össze (valószínűleg a birtokok listáját): ez szolgált a további eljárások alapjául.[11]

A nádor ennek alapján 1477. december 1-én bízta meg a székesfehérvári káptalant, mint hiteleshelyt, hogy a Korotnai ítélőmester által speciálisan kiküldött nádori emberek mellé küldje ki tanúbizonyságát az ügy lebonyolítására. A feladatuk az volt, hogy 1478. január 8-án kezdjék meg a Garai-uradalmak bejárását, majd a törvényes határjárás és méltó becsü után annak negyedének felét szakítsák ki Szécsi számára és iktassák be annak birtokába addig, míg azt Garai ki nem váltja. Természetesen csak az 1398 előtti Garai-vagyont járhatják be. Az esetleges ellentmondások következtében szükségessé váló eljárásról is intézkedett a nador.[12] Nyilvánvalóan arról volt tehát szó, hogy Szécsi pénzt akart – a leánynegyedet ez esetben amúgy is pénzben kellett kiadni[13] – a becsüre azért volt szükség, hogy a neki járó összeget meghatározhassák, az iktatásra pedig azért, hogy biztosítékot is kapjon a pénz megszerzésére. Kétségtelenül később nem találjuk ezeket a javakat Szécsi kezén, tehát valószínűleg kielégítették.[14]

Garai érdeke nyilván az volt, hogy minél kevesebbet, Szécsié pedig, hogy minél többet írjanak össze. Ezért természetesen mindkettő magas szinten képviseltette magát az eljárásnál. A fentieken kívül pl. szerepelt Garai részéről simontornyai tisztje, Gabonyási Futi Pál, és ügyvédje, Szentiványi András, Szécsit Hollósi Jakab mester képviselte. A fehérvári káptalan bizonyságként két kanonokot küldött ki: Tolnai Imre mestert Garai, Lábadi István mestert pedig Szécsi részére. A nádori ember tisztét a somlói és a cseszneki uradalomnál Szentjakabi Chernel Péter mester, a többinél Doroszlói István mester látta el. Mindketten a királyi kúria jegyzői voltak.[15] Már amennyire ez a középkorban lehetséges volt, pontos munkát kellett végezniük. És valóban, amennyire ez megállapítható, az eljárásra hosszú időt fordítottak. A somlói uradalom összeírását és felmérését január 8-án kezdték el és január 22-én fejezték be. Utána – nyilván a tél és az olvadás miatt – egy időre felfüggesztették a munkát, és csak április 1-én folytatták a cseszneki uradalommal. Ezt április 14-én fejezték be. Május 6-án Simontornyára mentek, de ezt nem írták össze, mivel a Garai tisztek szerint 1398-ban még nem volt a család birtokában. Május 12-én már a Valkó megyei Gara mezővárosban voltak, és közel egy hónapig járták végig a Valkó megyei birtokcsoportokat. Június 13-án és a következő napokban a szerémi Csörögi uradalommal foglalkoztak, de már június 17-én a Bács megyei Báncsán voltak. Itt is egy-két nap alatt végezhettek (öt falut kellett összeírniuk), mert 21-én már Csongrád megyében voltak. Az itteni három falut egy nap alatt mérték fel, akár csak július 9-én a három Pozsega megyeit. A siklósi uradalom felmérését július 29-én kezdték meg, de nem tudjuk, hogy mikor fejezték be. Mindenesetre október 16-án már a Temes megyei sarádi uradalom összeírását kezdték meg. Az eljárásról november 24-én állították ki a jelentést egy 46 sűrűn írt (átlag 43–44 soros) oldalt tartalmazó füzetben. (A jelentés szerint 23 pergament foliot írtak össze.)

Nem állíthatjuk azt, hogy ez a hatalmas anyagot tartalmazó forrás eddig nem keltette volna fel a történetírás érdeklődését. Csánki Dezső történelmi földrajza megfelelő helyein mindenütt megtaláljuk a rá való hivatkozást, de több tucatszor hivatkozott rá Szabó István is.[16] Teljesen azonban sajnos ő sem aknázta ki, és más szempontból sem kielégítő eljárása. Az anyagot ugyanis megyékre bontva használta fel, és így uradalmakat szakított szét és kapcsolt össze, továbbá valószínűleg figyelmetlenségből az utolsó, sarádi uradalom anyagát sehol sem használta fel. Számításai sem mindig egyeznek a magaméval. A legfőbb problémának azonban azt tartom, hogy a Szécsinek juttatott nyolcadból levonható következtetések elkerülték figyelmét, ami azért kár, mert érthető módon ezt részletezte leginkább az összeírás, innen ismerhető meg a legjobban az uradalmak lakossága, a jobbágytelkeken lakók tényleges száma.

Mit tartalmaz az összeírás? Uradalmakon és ezen belül helységenként halad. A helységnél megadja a jellegét: mezőváros (oppidum), falu (possessio), birtokrész (portio possessionaria), puszta (predium). A Garai-uradalmakban négy mezővárost írtak össze: Garát és Vicsadalt a garai, Csörögöt és Siklóst a hasonló nevű uradalmakban. A falvak száma 127, a részbirtokoké 7, a pusztáké 65. Megjegyezzük, hogy 1478 után hat további Garai-birtok fordul elő a forrásokban mezővárosként. Ezek: Apáti, Szat és Szentlőrinc Valkó megyében (utóbbi a szentlőrinci uradalom központja[17],) Gyála (Bács megye[18]) és Dobovc (Pozsega megye[19]), valamint a sarádi uradalom központja: Sarád[20]. Itt jegyzem meg, hogy a továbbiakban a Valkó megyei uradalmakat együtt tárgyalom, mert egyes helységeknél bizonytalan, hogy a garai, vagy a szentlőrinci uradalomhoz tartoznak. Uradalomnak veszem fel az öt Bács megyei (a hatodik, Földvár, a Gara-Szentlőrincihez tartozott), a három-három Csongrád, ill. Pozsega megyei helységet: így kilenc uradalomról van szó: Somló (Vas és Veszprém megyék), Cseszneк (Veszprém megye), Gara-Szentlőrinc (Valkó megye egy Bács megyei faluval), Csörög (Szerém megye), Bács megye, Csongrád megye, Pozsega megye, Siklós (Baranya megye), Sarád (Temes megye.)

Helységenként megismerjük először a jobbágytelkek beosztását. Három csoport van: a lakott (sessio populosa, nincs mindig kitéve), a puszta, de házzal rendelkező (edificium habens), a ház nélküli, teljesen puszta (edificio carens, vagy penitus deserta.) Mindhárom csoportban megadják a telkek, ill. résztelkek számát (azaz, hogy hány egész, fél, negyed stb. telek van a helységben), majd pedig a Szécsinek juttatott részt. Erre különös gondot fordítottak, hiszen az egész eljárásnak ez volt a lényege, de ez nem volt könnyű. Egyszerű csak akkor lett volna, ha minden faluban minden telektípus nyolccal lett volna osztható, de ez csak igen ritka esetben volt meg. Ezért ott,

ahol a nyolcadot nem tudták kiadni, az ottani telkeket hozzászámították egy másik faluéhoz, és ott adták ki, gondosan megjegyezve azt, hogy honnan vették, ill. hogy hová adták a felesleget. Ezzel tudták csak elérni, hogy Szécsi számára tényleg csak egy nyolcadot foglaljanak le. Nos, ez számunkra azért fontos, mert a lakott telkek, vagy résztelkek esetében épp úgy megadták az ott lakó családfők neveit, mint a puszta telkeknél az utolsó lakóét. Ebből viszont, mint látni fogjuk, kiderül az is, hogy helytelen csak a telekosztódást figyelembe venni, hiszen élhettek egy telken, sőt egy résztelken osztatlanul is együtt különböző családok.

A továbbiakban lényegében a becsüjegyzékeknek megfelelő adatokat kaptunk az összeírásból, ahogy azt már a bevezetésben említettem. Döntő fontosságú az egyes birtokok területének művelési ágak szerint megadott területnagysága. Mivel külön adták meg a földesúri saját kezelésű (majorsági), külön az irtás- és végül külön a jobbágyföldeket, könnyen kiszámítható az egyes településeken az egész jobbágytelekre eső földmennyiség. (A somlói uradalom falvainál az egy telekre esőt, és nem a falu határát adták meg.) Táblázataimon, és a szövegben is néhány esetben szükségessé vált az egyszerűsítés. Elsősorban az erdőknél, cserjéseknél és ligeteknél került erre sor. Az összeírás ugyanis – a becsüjegyzékeknek megfelelően – általában megkülönbözteti egymástól ezek különböző fajtáit: így az eresztvény, fejszés, makkos stb. erdőket, épp úgy a cserjéseket stb. Előfordul azonban ezek összevonása is, de ettől függetlenül valamennyi fajta feltüntetése áttekinthetetlenné tenné összeállításunkat. Így a különböző erdőféléket a cserjésekkel, ligetekkel együtt összefoglalóan erdőként értelmezem. Nem különböztetem meg továbbá a réteket és kaszálókat sem. Az összeírás mindkettő – és kizárólag ezek – területét kaszaaljában adja meg, olykor, ha ritkán is, vagylagosan használja, jóval gyakrabban összevonja őket (pl. prata et fenilia), és csak ritkán veszi fel külön. Így a megkülönböztetésnek nincs értelme. Ezzel szemben viszont külön kell tárgyalni a legelőket. Ez azért tanulságos, mivel a becsüjegyzékek nem említik a legelőt, pedig a valóságban fel szokták – legalábbis olykor – venni.[21] Az érdekesség az, hogy a legelő területét nem kaszaaljában, hanem királyi holdban adják meg. Ez azért fontos, mert hiszen a királyi hold és a királyi kaszaalja területe megegyezett, mindkettő 8442,38 m^2 volt.[22] Tekintve, hogy nyomásos gazdálkodás esetén a szántók egy részét időnként legelőként hasznosították[23], érthető, hogy a legelőt a szántó, nem pedig a rét mértékegységével jelölték. Épp a nyomásos gazdálkodás miatt valószínű, hogy jóval több volt az összeírás idején legelőként hasznosított terület, mint amennyit feltüntettek: a szántók egy része alatt legelőt is kereshetünk. Ezt különben alább a martályosi példán igazolni is tudjuk.

Mielőtt részletesebben elemezném az összeírást, egy fontos forráskritikai kérdést kell feltenni: mennyiben lehet a területmérési adatokat hitelesnek felhasználni. Elsőként néhány a forrás típus jellegéből következő korlátozó körülményt kell figyelembe venni. A becsüt tartalmazó oklevelek nyilvánvalóan csak azt írták össze, ami a szokásjog alapján felbecsülendő volt. Mivel a lakott és lakatlan telkeket szám szerint kellett felvenni a jegyzékbe, a falu belterületét nem mérték fel. Bár a belső telkek számából lehet következtetni a belterület nagyságára, hiszen pl. nem egyszer egy egész telek egy királyi holdnak felelt meg, de ez nem volt törvényszerű[24], és ezért a falu belterületének nagyságrekonstrukciójától eltekintek. Hiányoznak szükségképp az utak is, valamint – hacsak nádasként nem hasznosították – a vizek. A mi összeírásunk is nemegyszer említi, hogy a faluhoz vizek tartoznak, pl. a Marcal, a Duna, a Tisza, a Dráva stb., de méretet nem ad meg. A faluhatárok modern felvételében mindez szerepel, tehát a valósághoz képest kisebb határt ad meg a középkori forrás. Bonyolítja a kérdést az is, hogy a becsüjegyzékek maguk is eltekintenek bizonyos esetekben a teljességtől. Így pl. három ekealja (450 királyi hold) felett nem kellett az erdőt felbecsülni, a ritkán kaszált kaszálót nem kellett felvenni, faluként csak egy kutat kellett összeírni stb.[25] A Garai–Szécsi felosztás azonban az erdők esetében nem vette figyelembe a három ekealja megszorítást, jóval hatalmasabb erdőket is összeírtak. A kaszálóknál nem lehet eldönteni, hogy jártak el, kutakból valóban csak egyet írtak össze.

Amennyiben tehát a forrás készítői az igazságot akarták írásba foglalni, és erre képesek is voltak, akkor a megadott területnek a valóságnál valamivel kisebb méretét tüntették fel, viszont a művelési ágak egymáshoz viszonyított aránya pontos. Nos, az előbbi állítás első fele igaz: a két nagyúr emberei egymást őrizték ellen az eljárás során. Jelentősebb méretű csalásra nem volt lehetőség, pl. arra, hogy elrejtsék a jobbágyokat az összeírás elől. Ez legfeljebb az álló házzal rendelkező puszta telkek esetében lett volna járható út, de számuk olyan minimális, hogy ez teljesen valószínűtlen. (Egész telekre átszámítva csupán 95,5 puszta telken állott ház, ami a puszta telkek 5,1%-a.) Más a helyzet, ha arra gondolunk, hogy alkalmasak voltak-e a pontos felmérésre az összeírók.

Ennek ellenőrzése ma már szinte lehetetlennek látszó feladat, hiszen – különösen a török által megszállt területen – a faluhatárok a középkor óta módosultak, falvak pusztultak el, és határuk beolvadt a környékükbe. Ennek ellenére az ellenőrzés mégsem reménytelen. Engel Pál barátom volt szíves figyelmeztetni, hogy a siklósi uradalom egy része, az úgynevezett Bélköz egy teljesen egységes, földrajzilag körülhatárolható tömböt képez, amelynek határa felmérhető. Itt ma a következő falvak találhatók: Adorjás, Drávacsehi, Drávapécsely, Drávapalkonya, Drávapiski, Drávaszabolcs, Drávaszerdahely, Kémes, Kórós, Kovácshida, Rádfalva, Szaporca é Tésenfa. Ezek területe az 1882-es helységnévtár szerint[26] összesen 20 757 katasztrális hold, azaz kereken 11 946 hektár.

Ugyanezen a területen 1478-ban Szabolcsnál elkezdve Kovácshidával bezárólag 25 falu volt található, ezekben a falvakban összesen 12 237,5 királyi holdat írtak össze a fehérvári káptalan emberei, amely átszámítva kereken 10 331 hektárt jelent, ami az 1882-es helyzet 86,5%-a. Ez gyakorlatilag pontos felmérést jelent, hiszen a falvak belterülete, a folyóvizek és az utak hiányoznak.

Bár szinte nem várt pontossággal találkoztunk, mielőtt ezt általánosítanánk, más adatokkal is ellenőriznünk kell. Itt a Veszprém megyei cseszneki uradalom kínálkozik a legjobban összehasonlításra, hiszen a falvak zöme ma is megvan. A falvak: Girolt, Sikátor, Nagyréde, Berse, Szombathely, Vizslás, Ácsteszér, Csetény, Veim, Oszlop, Szentkirály és Vámhegy. A falvakból sajnos nem lehet mind figyelembe venni. Vizslásnál ugyanis csak a jobbágyok számát adták meg, de a falu területét nem mérték fel, hiszen per alatt állt a hántai prépositt (össze volt épülve Hántával[27]). Szentkirály csak részbirtok volt, míg három falunál az ott megjelölt erdő méretét kihagyták az összeírók. Sikátoron a Lestye, Nagyrédén a Dane, Vámhegyen a Gerendavágás erdő hiányzik. Megjegyzem, hogy a Gerendavágás erdő ma is megvan Csesznek határában, Vámhegy pedig azonos Csesznekkel.[28] Berse Börze néven beolvadt Szombathely határába[29]. A mai Bakonyszombathely helyén azonban az újkorban Magyar- és Németszombathely falvak álltak. Veimet a Helységnévtár Olaszfaluhoz tartozó pusztaként említi, de a szomszédos Bakonynánán is van egy veimi dűlő.[30] Ilyenformán Girolt (Bakonygyirót), Ácsteszér, Csetény és Oszlop (Bakonyoszlop), és feltételesen Szombathely (Bakonyszombathely) Bersével együtt hasonlítható egyedül össze 1478 és 1882 között. Hektárra átszámítva (és kerekítve) az adatok a következők: 791 és 685 Giroltnál, 1479 és 1770 Ácsteszéren, 1575 és 1839 Cseténynél, 1241 és 1412 Oszlopnál, végül Berse és Szombathely együtt 4259, míg a két Szombathely területe 1882-ben 3679 hektár volt. Ez azt jelenti, hogy 1478-ban mért terület az 1882-esnek Giroltnál 115,5%-a, Ácsteszéren 83,6%-a, Cseténynél 85,6%-a, Oszlopnál 87,9%-a, Berse–Szombathelynél pedig 115,8%. Nos, itt két feltűnő adatsorral találkozunk. Három falunál lényegében a baranyai Bélköznél talált százalékot találjuk, azaz nagyjából pontosnak mondható a felmérés. Nem lehet viszont az sem véletlen, hogy Girolt és Berse Szombathellyel növelt területe esetében szinte azonos az eltérés a két év között. Mindehhez hozzá kell tennünk, hogy bár a falvak újratelepültek, a törökkorban hosszabb-rövidebb ideig pusztán mind álltak,[31] tehát az eltérések ezzel is magyarázhatók. Ennek ellenére a cseszneki uradalom adatai nem cáfolják a Bélköz felméréséből levonható pozitív képet. Így Girolt és Berse–Szombathely eltérését talán mással kell magyaráznunk.

Van azonban egy látszólagos ellentmondás is. Az összeírt falvak közül a legnagyobb határral a Bács megyei Martályos falu rendelkezett: 10 800 királyi hold szántóval és 30 királyi hold erdővel, ami hektárra átszámítva kereken összesen 9143, katasztrális holdban pedig 15 880 hold. Ezen a hatalmas területen lakott telekben 13 egészet, egy felet és 4 harmadot írtak össze, azaz egész telekre átszámítva 14,83 telket. Volt viszont 67 teljesen puszta egész és egy fél telek is. A faluban tehát 82 egész és egy harmad telek volt a pusztákat is beleszámítva. Így egy egész telekre kereken 131, lakott egész telek esetén pedig kereken 728 és egy negyed (!) királyi hold szántó esett. Ennek ellenére épp ez az adat erősíti meg az 1478-as összeírás pontosságát. Martályos az újkorban Temerin határába olvadt be[32], az 1882-es Helységnévtár viszont Temerin – a középkori Temeri – határát 19 341 katasztrális holdban adta meg, ebben – és a szomszédos újvidéki határban – elfér az 1478-as felmérés eredménye! Megmagyarázható a magas szántóföldi arány is: valójában nem szántóföldekről, hanem kizárólag legelőkről volt szó, ahogy arra már fenn is utaltunk, hogy a szántóföld elnevezés alatt legelőket is érthettek. Ezt bizonyítja az 1522-es tizedlajstrom is: Martályoson gabonatizedet nem szedtek, hanem 28 személy kizárólag kereszténypénzt fizetett, különben a szomszédos Temerin szintúgy.[33] Martályos környékén tehát állattenyésztés folyt.

A felmért terület nagyságának meghatározásánál különleges helyzetet foglal el a somlóvári uradalom. Eltekintve a Garai-birtokok többi részében, sőt a hivatalos becsüjegyzékekben is felhasznált királyi mértékegységtől szokásos (usualis) holdban adja meg az összeírás a méretet. Ezt tovább bonyolítja, hogy rét-, ill. kaszáló esetében nem tudjuk, hogy melyik kaszaaljával mértek ebben az uradalomban. Ennek a „szokásos" mértéknek alkalmazását nyilván az indokolta, hogy a jobbágytelkek tartozékait falunként azonos nagyságban uzuális holdban tartották nyilván, és így egyszerűbb volt azt átvenni, esetleg ellenőrizni, mint új felmérést végezni királyi holdban. Sajnos, további nehézségeink is vannak. A „szokásos" hold pontos mértékét nem ismerjük, Földmértékeink monográfusa 2799 m^2-re becsüli, de az adatot maga is fenntartással kezeli.[34] A visszaszámlálás – azaz a mai határokból való kiindulás – sem vezethet a „szokásos hold" kiszámításánál eredményre, hiszen itt is számolhatunk, akár a csetneki uradalomnál, határmódosulásokkal, a legnagyobb problémát viszont az jelenti, hogy öt falu határa között fekvő erdőket nem mértek fel, hanem csak szemre becsültek 32 000 szokásos holdra. Mivel az egész uradalom területe 64 759,5 szokásos hold és 2032 kaszaalja, ennek az erdőnek a becslés által meghatározott területe az egész uradalomnak szinte a felét teszi ki. Van másik öt helység mellett is egy erdő, ahol a felmérők maguk is bizonytalanok voltak felmérésük pontosságában, ugyanis megjegyezték mellette „ahogy fel tudták mérni" (prout mensurare potuerunt). Ennek a nagysága 4680 szokásos hold volt.

Kísérletképp mégis a szokásos hold Bogdán szerinti meghatározását vettük alapul, a kaszaaljáét pedig a

királyi mérték mintájára a szokásos holddal azonosítottuk. Az első öt falu – Vámospereszleg, Gecsény, Táskánd, Hosszúfalu és Szentoldor – hozzájuk tartozik a 32 000 holdas erdőség, az újkorban a Helységnévtár tanúsága szerint is Hosszúfaluba és Hosszúperesztegbe olvadt be. Itt nyilvánvalóan semmiféle kontrollra nincs lehetőségünk. Nagyság viszont tovább élt. 1478-ban 12 322 szokásos holdat írtak össze itt, 1882-ben 5077 katasztrális hold volt a területe. Az utóbbi hektárra átszámítva 2922, az előbbi 3449, az 1478-as felmérés tehát az 1882-esnek 118%-a. Következik négy falu: Varsány, Gálosháza, Jánosháza, Szentpéterháza és Martonfalva puszta. Hozzájuk tartozik közösen a 4680 szokásos holdas erdő. A jelek szerint mind az öt település Jánosházába olvadt be az újkorban.[35] 1478-ban az erdővel együtt 6923,5 szokásos holdat mértek fel itt a káptalan emberei, míg Jánosházán 1882-ben 4061 katasztrális hold volt. Hektárra átszámítva 1938, ill. 2337, ami azt mutatja, hogy az 1478-as felmérés az 1882-esnek 82,9%-a. A következő Keresztúr már problematikusabb, Csánki szerint ugyanis csak egy része tartozott a somlói uradalomhoz, a másik része nemesi birtok volt. Igaz, az összeírás nem nevezi részbirtoknak. 1478-ban 4118 szokásos holdat írtak össze, míg 1882-ben Nemes-Felsőkeresztúron 2116 kat. holdat tüntettek fel. Hozzá tartozott még Balozsai puszta is. Hektárra átszámítva: 1153, ill. 1218, azaz az 1478-as felmérés az 1882-esnek 94,7%-a.[36] A Vas megyei falvak után következik három Veszprém megyei. Berzseny értékelhetetlen, ugyanis Nagyberzsenyről van szó, amelynek területe a szomszédos falvak között oszlott meg az újkorban.[37] Torna, a mai Apácatorna esetében a határ változása kevésbé valószínű. Itt 2639 szokásos holdat, ill. 1882-ben 1411 katasztrális holdat írtak össze. A két adat hektárban 739, ill. 812. A középkori felmérés az újkorinak tehát 91%-a.[38] Egészen más a helyzet Dobánál. 1478-ban területét 2869 szokásos holdnak, azaz a fentiek alapján 803 ha-nak mérték fel, 1882-ben azonban 4078 kat. hold, azaz 2347 ha volt a területe. Itt a középkori adat csak 34,2%-a az újkorinak. Nos, Dobába több középkori falu olvadt be,[39] ami módosítja a képet, ennek ellenére túl nagy az eltérés a közép- és az újkor között. Valószínű, hogy más változások is következtek be Doba határánál 1478 óta.

Ha Vámospereszleget és a vele összeírt négy falut, Berzsenyt és Dobát mint értékelhetetleneket nem vesszük figyelembe, akkor a többi nyolc település esetében, és a szokásos hold Bogdán féle meghatározását elfogadva az eltérés 1478 és 1882 között 82,9 és 118% között ingadozik. Azaz plusz-mínusz 18%. Tekintve, hogy a faluhatár módosulását egyetlen település esetében sem zárhatjuk a törökkori pusztásodási időszakok miatt ki, úgy látszik, hogy a Bogdán-féle meghatározás valóságtartalmát lehetségesnek kell tartanunk, az összeírás pontossága is a többi uradalomhoz látszik hasonlónak. A továbbiakban ezért a Bogdán-féle szokásos hold meghatározás alapján számítjuk át az 1478-as felmérések eredményeit a somlóvári uradalomban. Arra azonban fel kell hívni a figyelmet, hogy abszolút pontosnak sem a szokásos, sem a királyi holdban megadott területnagyságot nem vehetjük. A fentiek alapján az összeírásban megadott faluhatárokhoz belterület, vizek, utak és esetleg fel nem vett tételek címén legalább 10%-ot kellene hozzáadni. Függetlenül ettől a pontosság plusz–mínusz 10%-os hibahatár között lehetett.

Még egy utolsó forráskritikai probléma. Láttuk, hogy a birtokok között megkülönböztették a részbirtokokat, kérdéses azonban, hogy valóban csak annyi részbirtok lett volna, mint amennyit feltüntettek. A gyanút az kelti, hogy egyes birtokok, sőt birtokcsoportok esetében erre konkrét tudomásunk is van. Ilyent láttunk fenn a somlói uradalom egyes birtokainál[40], de még jobb példa a Valkó megyei garai uradalom és központja, maga Gara mezőváros. Itt ugyanis birtokos volt a Garai Bánfi család is, mint a Garai család másik ága[41]. A Bánfi rész valóban nem lehetett feltüntetve az összeírásban. A Valkó megyei Garai uradalmak alapterülete ugyanis csupán az ötödik helyet foglalja el Garai Jób birtokai között, noha térképre vetítve[42] nagyobbnak látszik néhány a valóságban nagyobb uradalomnál. Ez az ellentmondás csak úgy magyarázható meg, hogy az egész birtokként felvett, de a valóságban részbirtokok esetében mind a falu belsősége, mind határa, mind pedig összes tartozéka, haszonvétele teljesen fel volt osztva, így a Garai részből a Szécsi-nyolcad kiszakításának nem volt akadálya. A részbirtok esetében ez nem, vagy csak részlegesen történt meg.[43] Ez természetesen csak feltevés, de másként nehezen lennének a jelzett problémák magyarázhatók. Ez viszont arra figyelmeztet, hogy egyes esetekben a település a valóságban nagyobb volt, mint ahogy az az összeírásból kiderül – pl. Gara mezőváros esetében – az adatok csak a Garai Jób-féle tulajdonra vonatkoznak.

A GARAI-URADALMAK AZ 1478-AS ÖSSZEÍRÁS TÜKRÉBEN

Földesúri birtokközpontok és majorságok

A várnak, mint uradalmi és főúri hatalmi központnak a jelentősége szinte már közhelyszerűen ismert.[44] Ezért szinte természetesnek tűnik, és teljes mértékben elvárható, hogy uradalmi központként várakat találjunk. Valóban, találunk is, de kevesebbet, mint gondolnánk, csupán négyet. A somlói, cseszneki, az egyik Valkó megyei, (a szentlőrinci) és a siklósi uradalmak voltak a hasonlónevű várból kormányozva. Legrészletesebben a somlói várat írják le, ill. annak a Szécsinek adott nyolcadát. Ebből többek közt megtudjuk, hogy volt a várban kápolna, őrlőház, sütőszoba, az egyik pince tele volt szeméttel, Szécsinek pedig lehetőséget adtak arra, hogy a külső várban készíttessen magának istállót. A négy váron kívül három kastélyt

is találtunk az uradalomban. A garai uradalmat egy fából épült castellumból igazgatták, de volt az ehhez az uradalomhoz tartozó Vicsadal mezővárosban is egy kastély. Csörögön is castellumot említ az összeírás, noha mind előtte, mind utána a források ott várat említenek.[45] Talán az itteni vár inkább jelentéktelenebbnek tűnt az összeíróknak. Sarádon nem említ az összeírás castellumot, noha a következő, 1479-es évben már szerepel. Itt valószínűleg a „békétlen időkben" pusztulhatott el, amely óta pl. Csenén nem tartanak a templomban istentiszteletet. Talán éppen újjáépítés alatt lehetett.

Volt még néhány nemesi kúria (locus nobilitaris), sessio.) A Valkó megyei Ozorjáson ez már pusztán állt, a közepén egy romos toronnyal, két bolthajtással (azaz szinttel.) Puszta volt néhai Garai János kisújlaki (Valkó m.) lakóhelye is. Valószínűleg Garai II. Miklós nádor 1428-ban meghalt testvéréről van szó.[46] Néhai Horváti János horváti (Valkó m.) telke úgy látszik, hogy nem volt puszta. Talán innen igazgatták a Horváti-lázadás után elkobzott és 1387-ben a Garaiaknak adott Horváti-birtokokat.[47] Érdekes, hogy a tudatban milyen hosszú ideig fennmaradt a régi lakó és birtokos! Siklóson a váron kívül több földesúri épület is állott: egy majorság, egy fürdőház, és a falakon kívül két nemesi kúria, az egyiket néhai Sági Szilveszter építtette, a másikat Garai Jób hordótárolás céljából.

Történetírásunk már régen rámutatott arra, hogy ebben az időben még viszonylag ritka a földesúri saját kezelésű gazdaság: a majorság, a birtokos elsősorban jobbágyai pénz- és terményjáradékából élt meg.[48] Ezt tökéletesen alátámasztja összeírásunk. Nem számítjuk most ide az erdőket. Még látni fogjuk, hogy egyes falvakban a jobbágytelkekhez erdőrészlet is tartozott, más esetben a jobbágyközösség feltehetően élvezte a faizási jogot[49], ettől függetlenül az erdők nagy része a földesúr használatában volt, vagy ő is használta. Az erdők hatalmas kiterjedése (az összesnek 44%-a, egyes uradalmakban több, pl. a somlyóiban 78%) kétségkívül jelentős jövedelmet biztosított az úrnak.

Majorsági szántóföld és rét csak a három dunántúli uradalomban, a somlóiban, a cseszneki és a siklósiban volt. Somló uradalmában Nagyság faluban (Alsóság, ma Celldömölk része) volt az uradalom nem túl nagy majorsága: 420 szokásos hold szántó és 150 kaszás rét: azaz 118 hektár szántó – és ha a kaszaalját a szokásos holddal azonosítjuk – 42 hektár rét. Ezen kívül Jánosházán, Keresztúron, Berzsenyben és Dobán találunk összesen 117 kaszaalja rétet. (33 ha.) Földesúri kezelésben volt tehát a somlói uradalomban a szántók 3,8 és a rétek 13,1%-a. A nagysági majorság birtokosváltozás után is fennmaradt. A somlói uradalom húsz évvel később felvett leltára szerint 1498-ban a nagysági majorságban találtak többek közt 22 szántó ökröt, 17 tehenet, 20 három évnél fiatalabb borjút, 23 disznót és 37 malacot, két szekeret, öt ekét, három eketaligát és három ekevast hozzávalókkal stb.[50] A viszonylag jó állat- és munkaeszközellátottság alapján valószínűleg csak részben kell robotmunkára, és inkább bérmunkára lehet következtetni.

A cseszneki uradalomban össze sem lehet hasonlítani a majorsági gazdálkodást a somlóvárival. Szántót csak Nagyrédén és Vámhegyen találunk, összesen 34 királyi hold, azaz 29 ha terjedelemben. Rétek voltak Nagyrédén, Oszlopon és Szentkirályon, együttvéve 28 kaszaalja nagyságban (24 ha.) Az uradalom szántóinak mindössze 0,7, rétjeinek 2,4%-át művelte meg közvetlenül a földesúr. A Valkó megyei uradalmakban csak Gozpodyncz prédiumban találunk majorsági földet: 24 királyi hold szőlőt. (20 ha.) Ez volt különben az egyetlen földesúri kezelésű szőlő a Garai-birtokon. A helység neve is arra utal, hogy eredetileg is földesúri gazdálkodás folyt itt. Ez a szőlő különben a Valkó megyei uradalmakban levő szőlők mindössze 3,75%-a volt.

A siklósi uradalomban megint több a majorsági föld. A legnagyobb majorságot Siklóson találjuk 160 királyi hold szántóval (135 ha.) és 33 kaszaalja réttel (28 ha.) Ezen kívül három faluban – Sulos, Bejke és Szerdahely – találunk összesen 150 kaszaalja (126 ha) rétet. Az összes itteni szántók 1,9, a rétek 6%-a volt földesúri művelés alatt. Végeredményben az összes összeírt Garai szántóföldek 0,8, rétjeinek pedig 4,6%-át művelték meg a földesúr számára. A tanulság ebből a következő. Rétre több szüksége volt a földesúrnak, mint szántóra: úgy látszik, hogy a lótartás nagyobb szénagazdálkodást tett szükségessé, mint amennyit a jobbágyok járadékából szerezhettek be. Feltűnő továbbá, hogy a legnyugatibb, somlóvári uradalomban a legnagyobb arányú a majorsági föld, még akkor is, ha önmagában ez sem magas.

A jobbágygazdaságok száma és megoszlása. Pusztásodás.

A továbbiakban a jobbágynépességgel foglalkozunk. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy az összeírásból kapható – és már Szabó István által is részben felhasznált – statisztikai adatok bizonyos vonatkozásban a Szécsi-nyolcad adatai alapján módosítandók, máskor pedig jobban értelmezhetők. Természetesen a látszólag nagyon pontos, és jogilag a valóságnak is megfelelő összeírásból indulhatunk csak ki. Az összeírás adatait táblázatban összesítettük, elsősorban erre utalok, az alábbiakban a táblázat adatainak csak a lényegét ismertetem. (1. tábla a–c.)

Feltűnik először a szakirodalomból már közismert pusztásodás. Nem számítva be a sarádi 11 „incolát"[51] az egész uradalomkomplexusban 4671 jobbágygazdaság volt, amelynek 59,1%-a, 2761 állt pusztán. Ez a 4671 jobbágy eredetileg kereken 3005 egész telket művelt meg. Az egész telekre átszámított jobbágygazdaságokból viszont 62,6%, kereken 1879 és háromnegyed egész telek állt pusztán. Nos, a pusztá-

1. táblázat

A Garai-uradalmak telekmegoszlása 1478-ban.

Uradalom	Helység-szám	Teleknagyság 1	7/8	3/4	1/2	1/3	1/4	1/6	1/8	Jobbágy-szám	Egész telek
					a. Lakott telkek						
Somló	14	–	–	–	241	–	70	–	–	311	138
Csesznek	12	–	–	–	93	–	121	–	–	214	76,75
Valkó m.	45	157	–	3	87	–	62	–	–	309	218,25
Csörög	8	118	–	–	67	–	–	–	–	185	151,5
Bács m.	5	37	–	–	19	10	3	–	–	69	50,58
Csongrád m.	3	21	–	–	1	–	–	–	–	22	21,5
Pozsega m.	3	1	–	–	3	–	19	1	–	24	7,42
Siklós	42	293	1	–	179	11	233	2	11	730	447
Sarád[1]	4	1	–	–	8	–	37	–	–	46	14,25
Összesen	136	628	1	3	698	21	545	3	11	1910	1125,25

[1] A sarádi adatokhoz még 11 incola hozzászámítandó.

1. b. táblázat. Puszta telkek (házzal rendelkezők és teljesen puszták.)

Somló	15	–	–	–	204	–	89	–	–	293	124,25
Csesznek	12	–	–	–	67	–	86	–	–	153	55
Valkó m.	95	660	–	–	98	–	75	–	–	833	727,75
Csörög	8	107	–	–	50	2	–	–	–	159	132,67
Bács m.	5	197	–	–	14	3	1	–	–	215	205,25
Csongrád m.	3	97	–	–	1	–	–	–	–	98	97,5
Pozsega m.	3	10	–	–	2	1	20	–	–	33	16,33
Siklós	40	327	–	–	154	10	228	6	45	770	470,96
Sarád	12	–	–	–	15	–	148	–	44	207	50
Összesen	193	1398	–	–	605	16	647	6	89	2761	1879,71

1. c. táblázat. Lakott és puszta gazdaságok együtt.

Somló	15	–	–	–	445	–	159	–	–	604	262,25
Csesznek	12	–	–	–	160	–	207	–	–	367	131,75
Valkó m.	102	817	–	3	185	–	137	–	–	1142	946
Csörög	9	225	–	–	117	2	–	–	–	344	284,17
Bács m.	5	234	–	–	33	13	4	–	–	284	255,83
Csongrád m.	3	118	–	–	2	–	–	–	–	120	119
Pozsega m.	3	11	–	–	5	1	39	1	–	57	23,75
Siklós	42	620	1	–	333	21	461	8	56	1500	917,96
Sarád[1]	12	1	–	–	23	–	185	–	44	253	64,25
Összesen	203	2026	–	3	1303	37	1192	9	100	4671	3004,96

[1] A sarádi adatokhoz még 11 incola hozzászámítandó.

sodás nem csupán a prediumokra, az eredetileg lakott, de most már üresen álló falvakra korlátozódott. A 2. a–b. táblák világosan mutatják, hogy akár jobbágygazdaságokat, akár egész telekre való átszámítást nézünk, valamennyi településkategóriában magas a pusztásodás aránya. A legmagasabb a részbirtokoknál – úgy látszik, hogy a közös lónak túrós a háta közmondásnak igaza van –, érdekes módon őket követik a rövidesen mezővárossá váló falvak (hat település), bár alig egy-két százalékkal magasabb pusztásodási aránnyal, mint amennyit a falvaknál tapasztalunk. Ez azonban csak látszólagos magas arány, mert Sarád kivételével az uradalmon belül kisebb a pusztásodási aránya a későbbi mezővárosoknak, mint ugyanannak az uradalomnak a falvainak. A legkisebb a pusztásodás a falvaknál amúgy is népesebb mezővárosoknál.

Nem érdektelen az egyes uradalmak pusztásodásának összehasonlítása sem. A legkisebb a csesznéki uradalomban: mind a jobbágygazdaságokból, mind az egész telkekből csupán 41,7% állt üresen. Ez után következik a csörögi (46,2, ill. 46,7% puszta gazdasággal ill. telekkel), a somlói (48,5, ill. 47,4%), és a siklósi (51,3 mindkét adat %-a). 50–60%-os az arány a pozsegai falvakban, míg a többi uradalomban a pusztásodás százalékaránya a 70–80% közt mozog.

2. táblázat

A Garai-uradalmak mezővárosai, később mezővárossá váló települései, falvai, részbirtokai és pusztái.

2. a. táblázat. Egész telekre átszámítva

Uradalom	Mezőváros				Később mezőváros				Falu				Részbirtok				Puszta			
	Szám	Lakott	Lakatlan	%	Szám	Lakott	Lakatlan	%	Szám	Lakott	Lakatlan	%	Szám	Lakott	Lakatlan	%	Szám	Lakott	Lakatlan	%
Somló	–	–	–	–	–	–	–	–	14	138	123,5	47,2	–	–	–	–	1	–	0,75	100
Csesznek	–	–	–	–	–	–	–	–	11	75,5	53	41,2	1	1,25	2	61,5	–	–	–	–
Valkó m.	2	58,5	53,5	47,5	3	30,75	56,75	64,9	39	127	275	68,4	3	2	10	83,3	55	–	332,5	100
Csörög	1	106,5	93	46,6	–	–	–	–	7	45	33,67	42,8	–	–	–	–	1	–	6	100
Bács m.	–	–	–	–	1	16	13	44,8	3	24,33	131,5	84,4	1	10,25	60,75	85,5	–	–	–	–
Csongrád m.	–	–	–	–	–	–	–	–	2	16,5	74,5	81,9	1	5	23	82,1	–	–	–	–
Pozsega m.	–	–	–	–	1	2,75	5	64,5	2	4,67	11,33	70,8	–	–	–	–	–	–	–	–
Siklós	1	90,29	34,79	27,8	–	–	–	–	40	353,96	425,92	54,6	1	2,75	10,25	78,8	–	–	–	–
Sarád	–	–	–	–	1	9,5	27,75	74,5	3	4,75	9,25	66,1	–	–	–	–	8	–	13	100
Összesen	4	255,29	181,29	41,5	6	59	102,5	63,5	121	789,71	1137,67	59	7	21,25	106	83,3	65	–	352,25	100

2. b. táblázat. Jobbágygazdaságok száma

Somló	–	–	–	–	–	–	–	–	14	311	290	48,3	–	–	–	–	1	–	3	100
Csesznek	–	–	–	–	–	–	–	–	11	209	145	41	1	5	8	61,5	–	–	–	–
Valkó m.	2	73	67	47,9	3	65	85	56,7	39	169	338	66,7	3	2	10	83,3	55	–	333	100
Csörög	1	127	116	47,7	–	–	–	–	7	58	37	38,9	–	–	–	–	1	–	6	100
Bács m.	–	–	–	–	1	17	14	45,2	3	33	135	80,4	1	19	66	77,6	–	–	–	–
Csongrád m.	–	–	–	–	–	–	–	–	2	17	75	81,5	1	5	23	82,1	–	–	–	–
Pozsega m.	–	–	–	–	1	11	20	64,5	2	13	13	50	–	–	–	–	–	–	–	–
Siklós	1	161	77	32,4	–	–	–	–	40	564	679	54,6	1	5	14	73,7	–	–	–	–
Sarád	–	–	–	–	1	27+11	96	78 (71,6)	3	19	37	66,1	–	–	–	–	8	–	74	100
Összesen	4	361	260	41,9	6	120+11	215	64,2 (62,1)	121	1393	1749	55,7	7	36	121	77,1	65	–	416	100

Egyelőre tartózkodni kell még ezeknek az adatoknak az értékelésétől, ez csak az összeírás feldolgozása végén tehető meg.

A parasztbirtok differenciálódása, a jobbágytelek osztódása nem egyforma módon ment végbe az egyes uradalmakban. A történetírásunkban a középkor végére érvényesnek tartott tétel, hogy a féltelek volt a középkor végén általános az országban – azaz egy egész telekre két jobbágygazdaság esett –[52] az egész összeírt Garai vagyont tekintve megközelítőleg szintén kimutatható. Csak a lakott telkeket tekintve egy jobbágygazdaságra 0,59 telek esett, és egy telken 1,7 jobbágy élt. Csakhogy nagyon jelentős eltérések mutathatók ki az egyes uradalmaknál. A két, viszonylag kisebb pozsegai és sarádi uradalomnál a legnagyobb a telekaprózódás: mindkettőnél az átlagos jobbágygazdaság 0,31 telek nagyságú, azaz egy telekre 3,23 jobbágy jut. Féltelkes átlag alatt van a két nagy nyugatmagyarországi uradalom is. Cseszneken a telekátlag 0,36 és egy telekre 2,78 jobbágy jut, a somlói uradalomnál a két szám 0,44 és 2,25. A két legnépesebb uradalomnál, a Gara-szentlőrincin és a siklósin már más a kép. Az előbbinél 0,71, az utóbbinál 0,61 a telekátlag. (Egy telekre esik az előbbinél 1,71, az utóbbira 1,63 jobbágy.)

Mint látjuk, a telekosztódás és a pusztásodás nincs egymással kapcsolatban. Igaz, hogy a cseszneki uradalomban a legkisebb a pusztásodás aránya és ott viszonylag jelentős a telekosztódás is, viszont a sarádi uradalom telkeinek 77,8%-a állt pusztán, mégis magas volt a töredéktelkek aránya. Míg a két nyugati uradalomban csak fél- és negyedtelkes jobbágyok éltek – legalábbis az összeírás szerint hivatalosan – addig másutt olykor jelentős az egytelkes jobbágyok száma – a Valkó, Bács és Csongrád megyei falvaknál a jobbágyok több mint fele egész telken gazdálkodott, és a siklósi uradalomban is a gazdaságok 40,1%-a egytelkes.

Tovább bonyolítja a helyzetet a teleknagyság, azaz az egész jobbágytelekhez (ill. töredékeihez) járuló külsőség, azaz az a terület, amelyből a jobbágynak meg kellett élnie és fizetnie az államnak, az egyháznak és a földesúrnak a nekik járó járadékot. A jobbágytelek tartozékrendszere nagyon változó volt. Maksay Ferenc pl. arra mutat rá, hogy az egész telekhez 10 és 40 hold közötti szántóterület tartozott, ez alatt, ill. e felett csak ritkán találunk szántóföldet.[53] Szabó István posthumus könyvében többnyire 20–30 holdban határozza meg az egész telekhez tartozó szántóföldet.[54] Nos, 1478-as összeírásunk ehhez is szolgáltat adalékokat. Ezt már Maksay is felismerte, őneki azonban csak az tűnt fel, hogy a gazdag földű Bácsban regisztrálták a telkekhez tartozó legnagyobb szántókat, és az erdős-hegyes Baranyában a legkisebbeket.[55] Ez a megfigyelés lényegében helyes is azzal a korrekcióval, hogy a siklósi uradalomban általában valóban alacsonyak a telkek szántóföldtartozékai, sőt olyan falvak is vannak, ahol nem is írtak össze szántót, mégis a Valkó megyei falvaknál több a törpe telek.

Az összeírás legjobban felhasználható anyagát a Vas–Veszprém megyei somlói uradalom adja meg. Itt ugyanis falvanként pontosan megadják, hogy a faluban leginkább elterjedt telekmérethez – legyen az lakott, vagy puszta – hány szokásos hold szántó, erdő, ill. hány kaszaalja rét tartozik. A tartozékot Nagyságnál – ahol csak negyedtelkeket írtak össze – negyedtelekhez, másutt mindenütt féltelekhez mérték. (Kivétel Táskánd, Hosszúfalu, Varsány, Jánosháza és Szentpéterháza, ahol nem teszik ki a „fél" jelzőt, de ezeknél is a faluban általánosan féltelek voltak a mérték: egésztelek esetén pl. Hosszúfaluban túl kisméretű szántóföld jönne ki.) A legkisebb féltelekre eső szántó Gecsényben és Hosszúfaluban volt: 10 szokásos hold, de az itt egy tömbben levő öt faluban (az említett kettőn kívül Vámospereszlegen, Táskándon és Szentoldorban is csak Táskándon éri el a szántó a 15 szokásos holdat. E szerint az öt faluban egy egész telekre 5,5–8,5 ha, ill. 9,5–15 kat. hold szántó esett. A népes Nagyság faluban viszont egy negyedtelekhez járt 15 szokásos hold szántó, tehát több mint az öt falu féltelek átlaga, annak ellenére, hogy itt 72 egyenként négy szokásos holdnyi szőlő is volt – telki tartozékon kívül – a határban. Varsányon, Gálosházán és Jánosházán már 28–31 szokásos hold a féltelek szántótartozéka, ami 15,5–17,5 ha, ill. 27,5–30 kat. hold területet ad meg egész telkenként, ugyanannyit, mint amennyi Nagyságon jön ki egész telekre. A negyedik ideeső faluban, Szentpéterházán viszont Vámospereszleggel egyező féltelek nagyságot kapunk. A két telekméret közé esik Keresztúr és Doba, 20, ill. 21 szokásos holdas féltelkenkénti szántótartozékkal, itt az egész telek 11–12 ha, ill. 19,5–20,5 kat. hold szántóval rendelkezett. A hasonlóképp Veszprém megyei Torna inkább a vámospereszlegi telektípushoz hasonlít a maga 16 szokásos holdas féltelki átlagával (egész telek: 9 ha, ill. 15,5 kat. hold.) Teljesen kirí a sorból a Veszprém megyei Berzseny: itt egy féltelekhez 45 szokásos hold szántót adtak. Ez egész telek esetén kereken 25 ha, ill. 44 kat. hold. Sőt, ezenfelül 6 kaszaalja rétet és 1 szokásos hold erdő is járt a féltelekhez. (A két másik Veszprém megyei faluban, Tornán és Dobán is járt erdő a féltelkekhez. A réttartozék – ha egyáltalán volt – 0,5–3,5 kaszaalja közt váltakozott az uradalom többi falvában.)

Ezek szerint ugyanabban az uradalomban a látszólag kirívóan magas szántótartozékú Berzsenyt leszámítva két eltérő nagyságú egésztelek nagyságot találunk, valamint a kettő közt foglal helyet Keresztúr és Doba. Ez azért érdekes, mert Nagyság kivételével valamennyi lakott telken csak féltelkes gazdát írtak össze, Nagyságon – mint említettük – csak negyedtelkest. Mivel a vámospereszlegi telektípus kb. a fele a gálosházai-nagysági típusnak, a nagysági negyedtelkesek lényegében a vámospereszlegi féltelkesekkel azonos nagyságú szántót műveltek.

Sajnos, a többi uradalomnál nincs módunk ilyen pontos adatokkal számolnunk. Itt az összes egésztelekre átszámított (tehát beleértve a pusztán maradottakat is) jobbágygazdaság számával oszthatjuk el a falu – urasági és irtásföldek nélküli – szántóterületét, hogy megkapjuk a faluban szokásos telekméretet. A cseszneki uradalom esetében Girolt kivételével, ahol a szántóterületet legelővel és berekkel együtt adták meg, hasonlóképp különböző telekméretek rekonstruálhatók. A legkisebb Ácsteszéren volt, ahol az egész telek a Keresztúron és Dobán kimutatottal egyezik: 13 királyi hold, ami kereken 11 ha és 19,1 kat. hold. A Gálosháza–Jánosháza esetében talált egésztelki szántótartozékokat is megtaláljuk: Vámhegy 17,9 kir. hold (15 ha, 26,1 kat. hold), Berse 18,8 kir. hold (15,9 ha, 27,6 kat. hold), Szombathely 19 kir. hold (16 ha, 27,8 kat. hold), de ide vehetjük még Nagyrédét (22,4 kir. hold, 18,9 ha, 32,8 kat. hold) és Sikátort (22,6 kir. hold, 19,1 ha, 33,2 kat. hold) is. Vein inkább Berzseny felé közelít: 24 kir. hold, azaz 20,3 ha vagy 35,3 kat. hold. Oszlop esetében nem szántót, hanem szokásos földet említenek, azért nem idézzük. A szentkirályi részbirtok kiugrik a sorból: itt 130,8 kir. hold, azaz 110,4 ha vagy 191,8 kat. hold esik egy egész telekre. Érdekes a telekosztódás is: legnagyobb itt is a féltelek. Girolton, Sikátoron és Ácsteszéren csak fél, Nagyrédén, Cseténye és Oszlopon fél és negyedtelkek, míg Bersén, Szombathelyen, Veinen, Szentkirályon és Vámhegyen csak negyedtelkek voltak. A telekosztódás és a telek szántóföldi tartozéka között tehát nem lehet kapcsolatot felfedezni, épp úgy, ahogy az egyes falvakon belüli pusztásodás és a tartozék nagysága sem függ össze.

Egészen más képet mutatnak a Valkó megyei uradalmak helységei. Itt két, egymással érintkező helységekből álló tömböt találunk, ahol az egész telek mindenütt egyforma tartozékokkal rendelkezik. Az első tömb 15 helységből áll: az egész telekhez 5 királyi hold szántót és 2 királyi kaszaalja rétet kapcsoltak. A tömbön belül csak két faluban tér el a tartozék mérete (ezt a két falut nem vettük figyelembe a 15 között.) A másik csoport: itt 31 helységnél azonos a tartozék, éspedig még kisebb: 3 királyi hold szántó és 2 királyi kaszaalja rét. Ha azonban a minimális eltéréseket is hozzászámítjuk, akkor ugyanezt a tartozékot találjuk meg a tömbbe eső többi 13 falunál, lényegesen csak kettő tér el. A 13, a 31-hez számítható falvaknál néhány eltérés: Kisújlakon 97,5 hold szántón és 65 kaszaalja réten 31,5 egész telek osztozott, egyre esik 3,1 szántó és 2,1 rét. Nagyfaluban 76 egész telekhez 228 hold szántó és 76 kaszaalja rét tartozott, azaz a szántó pontosan 3 hold, de rét csak egy kaszaalja telkenként. Horvátiban is pontosan 3 hold a szántóterület: 91,5 hold 30,5 egész telekhez, viszont a rét 60 kaszaalja, egy telekre esik tehát 1,96 kaszaalja. A terület nagy része valamikor a Horváti család birtoka volt, és így igen könnyen lehet, hogy egységes, törpetelkekre történt telepítés eredménye. A Valkó megyei falvakban e szerint 15 helységben 5 királyi hold (4,2 ha, 7,3 kat. hold), 44 helységben pedig 3 királyi hold (2,5 ha, 4,4 kat. hold) szántó járult egy egész telekhez. Mivel 102 helység tartozott az itteni uradalmakhoz, ezek közül 14,7% öt, 43,1% három holdas telkekből állt. Az egészen nyilvánvaló, hogy szinte valamennyi ezek közé tartozó helységben nincs telekosztódás, csak egész telkek vannak. (A kivételek közé tartozik a régi birtokközpont Horváti.) Az sem lehet véletlen, hogy nagyon magas a pusztásodás aránya.

A két azonos telepítési tombón kívül eltértek a telekméretek. Igen alacsony volt a két mezővárosnál: Garán egy egész telekre mindössze 1,5 kir. hold, Vicsadalon 3,1 kir. hold esett. A mezővárosiasodó Apátin viszont 11,6 kir. hold, Szaton 16,9 kir. hold a telek szántótartozéka. A Szentlőrinchez közvetlenül tartozó 16 helységben viszont 19,1 kir. hold szántó a telki tartozék. Ezek az adatok viszont már egyeznek a cseszneki ekkel.

A többi uradalommal – Siklós kivételével – csak röviden foglalkozunk. A szerémségi borvidék központjában, a csörögi uradalomban szinte hiányzik a szántó, míg a Bács (és Csongrád) megyei falvaknál hihetetlenül sok a „szántó", de arra már fenn utaltunk, hogy itt a valóságban legelőre kell gondolnunk. A három pozsegai falunál erősen eltérnek egymástól az adatok, Sarád megint főleg szőlővidék.

A siklósi uradalomra csak részben áll Maksay feljebb idézett megállapítása a törpe telkekről. Leszámítva néhány törpefalut, ahol nem volt szántóföld, vagy valamilyen okból az adat nem értékelhető, az uradalom 42 helysége közül 38 szántóföldi telektartozéka ismert. 7 faluhoz tartozik 2,4–5 kir. hold (2–4,2 ha)[56], 12 faluhoz 5,4–7 kir. hold (4,6–5,9 ha)[57], négy faluhoz 7,5–8,2 kir. hold (6,3–6,9 ha)[58], öt faluhoz 10–11,5 kir. hold (8,4–9,7 ha)[59], négyhez 12–16,4 kir. hold (10,1–13,9 ha)[60], háromhoz 17,5–24,8 (14,8–20,9 ha)[61] szántó, végül Szabolcson 42 (35,5 ha), Tésánfalván 75 (63,3 ha) és Tormástelekén 104,6 (88,2 ha) királyi hold volt az egész telek szántótartozéka.

A siklósi eredmények sem ugranak ki nagyon az eddigi képből. A somlói és cseszneki uradalomban mért legkisebb szántótartozék alatt a siklósi uradalomban csak 15 falut találunk, és csak háromban – Felfalu, Páli és Mog – volt ez három hold, azaz a 44 Valkó megyei faluban kimutatott átlag alatt. Különben itt sem tudunk sem a pusztásodás mértéke, sem a telekosztódás, de még a falunagyság alapján sem összefüggéseket kimutatni. Egy biztos, a szakirodalomban ismertetett teleknagyságátlagokhoz képest jóval nagyobb volt az eltérés, viszonylag sok a törpetelek, de vannak óriás telkű falvak is. Az is világos, hogy nem a telekosztódás a döntő: hiszen gyakran egy töredéktelek jóval nagyobb volt, mint másutt egy egésztelek, gondoljunk a nagysági negyedtelkesekre. Egyedül a Valkó megyei törpetelkes telepítés hatott vissza mind a pusztásodásra, mind arra, hogy itt szinte hiányzik a telekosztódás: úgy látszik,

hogy egy bizonyos határ alatti nagyságú jobbágytelek már tényleg nehezen tarthatta el lakóját. Erre a kérdésre azonban még vissza kell térni.

Mezőgazdasági művelési ágak megoszlása a Garai-birtokon. Gazdálkodás.

Eredményeink összegzését a 3. a–c. táblázat nyújtja. Az adatok részben Szabó Istvánnál is szerepelnek megyei bontásban[62], de mint arra már utaltam, részben hiányosan, és egy-két számítási hibával. (A cseszneki uradalomban ugyan számításai jók, de két tételt, ahol az erdőt legelővel, ill. szántófölddel együtt adnak meg, az erdőhöz sorolt, nem idézi viszont a részben szintén Veszprém megyei somlói uradalmat, mert ott szokásos holdban szerepelnek a tételek.)

A szokásos hold tételek miatt hektárba átszámítva a Garai birtokok 95 681 hektár, azaz 166 257 katasztrális hold területet borítottak. Ebben persze nincsen benn – mint láttuk – a belterület, hiányoznak az utak és a vizek, és bizonytalan, hogy a somlói uradalomban a rétek milyen kaszaaljában vannak felmérve. Érdekes az uradalmak egymásközti nagyságrendi aránya: a teljes összeírt területből 19,5% esik a legnagyobb somlóira, utána következnek Siklós 18,7, Csesznek 17,3, a Bács megyei falvak 14, a Valkó megyei uradalmak 12, a csörögi 6,6, a sarádi 6,2, a csongrádi falvak 3, a pozsegaiak 2,7%-kal. A három dunántúli uradalom tehát együtt a birtokok 55,5%-át adta ki. Érdekes, hogy ez az arány nem egyezik sem a lakott jobbágyháztartások számával, sem a teljes – tehát a pusztákkal együtt vett – egész telkek számának arányával. A lakott jobbágyháztartásoknál a siklósi uradalom áll az élen 38,2%-kal, ezt követi a somlói uradalom 16,3, majd a Valkó megyeiek 16,2 és a cseszneki 11,2%-kal. A csörögi uradalomban élt a jobbágyháztartások 9,7%-a, a többi öt együttvéve

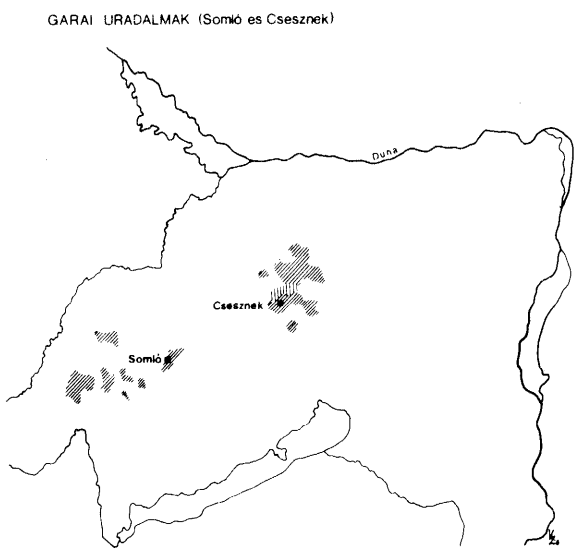

8,4%-ot jelent csupán. Az egész telekre átszámított jobbágytelekállománynál a Valkó megyei uradalmak vezetnek 31,5%-kal, a második a siklósi 30,5%-kal, a harmadik helyen Csörög áll 9,5%-kal, a többi közül egy sem éri el a 9%-ot. (A somlói uradalom aránya 8,7, a csesznekié csak 4,4%.) Ez a két nyugati uradalom telekrendszerének – féltelek a legnagyobb – a következménye. Az mindenképp figyelemreméltó, hogy a jobbágyháztartások közel kétharmada, 65,7%-a a három dunántúli uradalomban élt.

A Garai-birtokokra talán a leginkább jellemző az itt már Szabó István által felismert jelentős erdőgazdálkodás.[63] Ő ugyan elsősorban az irtásföld szerzésének forrását kereste itt – joggal –, de az erdő sok más szempontból is fontos volt a középkori embernek, és komoly megélhetést biztosított.[64] Az erdő döntő súlya a két nyugati uradalomban, Somlón és Cseszneken érvényesült, de még a szőlőtermelő sarádi, csörögi és siklósi uradalmakban is a terület több mint egyharmadát erdő borította. Csak a két alföldi birtokcsoportban hiányzott, vagy csak jelentéktelen mértékben volt jelen az erdő.

Az összeírt terület 44,1%-át (ill. néhány összevont adat miatt ennél valamivel nagyobb részét,) borító erdőség után 39%-kal (ill. a fenti miatt valamivel magasabb arányban) következik a szántóföld. Fenn már láttuk, hogy a legelők egy része is itt keresendő, ahogy azt a martályosi példa olyan világosan bizonyította. Ezzel magyarázható az összértékben olyan minimális legelőként összeírt terület, ami Szabó Istvánnak is feltűnt, aki azt teljesen jogosan részben az erdőkben és ligetekben, részben a szántók ugarként hasznosított részén kereste.[65] Állattenyésztésnek pedig kellett lennie, hiszen a két alföldi és a pozsegai uradalmakon kívül igen magas a rétek aránya. Az Alföldön nyilván a hatalmas ugarföldeken főként rideg állattartás folyt, Pozsegában pedig talán disznó makkoltatással foglalkoztak az erdőkben. A rétek magas aránya a többi uradalomban főként akkor tűnik ki, ha az erdőket nem vesszük figyelembe. A somlói uradalomban akkor 13,8, a csesznekiben 15,3, a Valkó megyeiekben 17,9, a siklósiban 22,3%. Mindez arra enged következtetni, hogy a Garai család uradalmaiban a szántógazdálkodásnak kisebb jelentősége volt az erdővel kapcsolatos tevékenységek és az állattartás mellett. Az elsősorban a szántóterületre építő teleknagyság-számítás ezért sem mutathatja teljesen a jobbágygazdaság reális erejét.

Itt kell megemlíteni az irtásföldek kérdését, amelyet Szabó István részben épp a Garai-felosztás alapján tárgyalt.[66] A teljes összeírást vizsgálva különös képet kapunk. Ha leszámítunk egy 24 királyi hold (20 ha kereken) irtásrétet a sarádi uradalomban, egyedül a két nyugati uradalomban írtak össze irtásföldeket, noha másutt is voltak nagy kiterjedésű erdők, a Valkó megyei falvak pedig minimális tartozékokkal rendelkeztek. A somlói uradalomban sem mondhatjuk az irtásokat különösen jelentősnek, a jobbágykézen levő szántók 3,4, a rétek 5,1%-a volt

3. táblázat

A Garai-uradalmak művelési ág szerint.

3. a. táblázat. Királyi holdban (a somlói uradalomban szokásos holdban).

Művelési ág	Somló	Csesznek	Valkó m.	Csörög	Bács m.	Csongrád m.	Pozsega m.	Siklós	Sarád	Összesen	Megjegyzések
Szántó	11 207,5	4 971,5	5 662	119	15 424	3433,5	1374	8 592,5	900	40 476,5	Somlói uradalom nélkül.
Rét	2 032	1 204	1 398	10	60	–	–	3 060	100	5 832	Somlói uradalom nélkül.
Szőlő	646	72	640	4 414	–	–	–	1 224	3000	9 350	Somlói uradalom nélkül.
Legelő	300	–	–	48	15	5	50	802,5	–	920,5	Somlói uradalom nélkül.
Erdő	52 072	11 696	5 791	2 754	303	–	1652	7 467,5	3000	32 663,5	Somlói uradalom nélkül.
Nádas	150	–	31	72	61	–	–	–	–	164	Somlói uradalom nélkül.
Sziget	–	–	75	72	–	–	–	24	–	171	Somlói uradalom nélkül.
Szántó+legelő	184	–	–	–	–	–	–	–	–	–	Somlói uradalom nélkül.
Berek+legelő	200	–	–	–	–	–	–	–	–	–	Somlói uradalom nélkül.
Szántó+legelő+berek	–	812	–	–	–	–	–	–	–	812	Somlói uradalom nélkül.
Szántó+erdő	–	800	–	–	–	–	–	–	–	800	Somlói uradalom nélkül.
Összesen	66 791,5	19 555,5	13 597	7489	15 863	3438,5	3076	21 170,5	7000	91 189,5	Somlói uradalom nélkül.

3. b. táblázat. Hektárra átszámítva (felkerekítve)

Művelési ág	Somló	Csesznek	Valkó m.	Csörög	Bács m.	Csongrád m.	Pozsega m.	Siklós	Sarád	Összesen	Megjegyzések
Szántó	3 137	4 197	4 780	100	13 021	2899	1160	7 254	760	37 308	
Rét	569	1 016	1 180	8	51	–	–	2 584	84	5 492	
Szőlő	181	61	540	3726	–	–	–	1 033	2533	8 074	
Legelő	84	–	–	41	13	4	42	678	–	862	
Erdő	14 575	9 874	4 889	2325	256	–	1395	6 304	2533	42 151	
Nádas	42	–	26	61	51	–	–	–	–	180	
Sziget	–	–	64	61	–	–	–	20	–	145	
Szántó+legelő	52	–	–	–	–	–	–	–	–	52	
Berek+legelő	56	–	–	–	–	–	–	–	–	56	
Szántó+legelő+berek	–	686	–	–	–	–	–	–	–	686	
Szántó+erdő	–	675	–	–	–	–	–	–	–	675	
Összesen	18 696	16 509	11 479	6322	13 392	2903	2597	17 873	5910	95 681	

3. c. táblázat. A hektár adatok %-a.

Művelési ág	Somló	Csesznek	Valkó m.	Csörög	Bács m.	Csongrád m.	Pozsega m.	Siklós	Sarád	Összesen	Megjegyzések
Szántó	16,8	25,4	41,6	1,6	97,2	99,9	44,7	40,6	12,8	39,0	
Rét	3,0	6,1	10,3	0,1	0,4	–	–	14,4	1,4	5,7	
Szőlő	1,0	0,4	4,7	58,9	–	–	–	5,8	42,9	8,4	
Legelő	0,4	–	–	0,6	0,1	0,1	1,6	3,8	–	0,9	
Erdő	78,0	59,8	42,6	36,8	1,9	–	53,7	35,3	42,9	44,1	
Nádas	0,2	–	0,2	1,0	0,4	–	–	–	–	0,2	
Sziget	–	–	0,6	1,0	–	–	–	0,1	–	0,2	
Szántó+legelő	0,3	–	–	–	–	–	–	–	–		
Berek+legelő	0,3	–	–	–	–	–	–	–	–	0,1	Összesítésben összevonva két tétel
Szántó+legelő+berek	–	4,2	–	–	–	–	–	–	–	0,7	
Szántó+erdő	–	4,1	–	–	–	–	–	–	–	0,7	
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	

irtásföld. Ezzel szemben a cseszneki vár tartományában a szántók 30,7, a réteknek pedig 28,2%-a számított irtásnak. Ez azért is különös, hiszen – mint láttuk – itt általában több szántó járult a telki állományhoz, mint a somlói uradalomhoz. Bár a magas cseszneki irtásföld okát nem tudom meghatározni, elképzelhető, hogy itt kevesebb egyéb jövedelemforrással számolhatott a parasztság, és ezért igyekezett bevételeit az irtásokkal növelni.

A legfontosabb ezek között a szőlő volt. Az uradalom közel egy tizedén, 8,4%-án műveltek szőlőt, sőt két uradalomban, Csörögön és Sarádon az összeírt terület fele körül volt a szőlő. A többi uradalmakban egyes borvidékeken termeltek – különben nem jelentéktelen területen – szőlőt: így a siklósi uradalomban Siklóson és környékén (Ebesharsány, Ravaszfalva, Harkány és Csokma) azaz a Villányi-hegység déli lankáin. A Valkó megyei birtokon néhány kisebb szőlőtermelő helységen kívül főként Apátin és Szaton, a Fruskagora északkeleti nyúlványain műveltek szőlőt. A somlói uradalomban gyakorlatilag csak két helységben volt szőlő: Nagyságon és Dobán, azaz a Sághegyen és a Somlón.

Jövedelmet hoztak a vizek is. Bizonyára tudták a nádasokat is hasznosítani. Ide kell számítani a folyók külön felvett szigeteit is, ahol kimutathatóan füzesek voltak, tehát a fűzfavesszőket használták fel. (A csörögi és az ebrisi szigetnél mondja meg a forrásunk, hogy füzes. Ez együttvéve 96 királyi hold.) Fontosabb volt azonban a vizek halászatra való hasznosítása a nád- és füzesek felhasználásánál. Az uradalmak halászati kapacitása természetesen élesen különbözött egymástól. A somlói uradalomban a Marcal és a Torna vizét tartották jó halászó víznek, ahogy ezt az előbbivel kapcsolatban Nagyságnál, az utóbbi esetén Berzsenynél és Tornánál megjegyezték. Közönséges halastót csak kettőt említenek: a Valkó megyei uradalmakhoz tartozó (de Bács megyei) Földváron, ahol a minimálisnak tartott haszon a szentlőrinci várnagyokat illette. A másik Siklóson volt. Mindkettő nyilvánvalóan az urasági volt. Gyalmos halastót ötöt találunk. (Piscina sub, vagy ad gyalom.) Ezeket valószínűleg a folyók árterénél alakították ki: Vicsadalnál meg is mondják, hogy a Duna apadása idején nem használható, az ebrisinek a neve (Hothdrawa = Holt Dráva) pedig magáért beszél. Ilyen gyalmostó volt még Ebrisen kívül a siklósi uradalomban Csehin és Gerénfalván, Csongrád megyében pedig Szentmihályon.[67]

Mindennél sokkal fontosabbak a vejszék.[68] Ezeket a megjegyzésekből kitűnőleg a vizek áradásánál lehetett használni. A Valkó megyei birtokokon a várnagy pénteken ellenőrzi őket, ill. szedi a jövedelmet, pl. Horvátiban vejszénként egy dénárt, nagyböjtben szerdán is egy dénárt. A Pozsega megyei Pósamezőn egy vejsze jövedelmét egy forintra becsülték. A becsüjegyzékek a vejszéket tízig 1 márkára, 10 felett 10 márkára becsülték hivatalosan.[69] (Egy márka = 4 ft.) Másutt nem adnak meg az összeírásunkban jövedelmet. Igen nagy számban találunk vejszéket, főként a siklósi uradalomban. A Valkó megyei birtokokon három faluban 38 vejsze volt, a negyedikben, Szentgyörgyön kimaradt a szám. Pósamezőn – Pozsega megye – három volt. Ezzel szemben a siklósi uradalomban 18 faluban összesen 312 vejszét írtak össze.

Adataink világosan mutatják, hogy uradalmanként, sőt nem egyszer falvanként más volt a parasztok létalapja. A teleknagyság nem tükrözi feltétel nélkül a jobbágy gazdasági erejét, azért sem, mert a telkek különböznek, és azért sem, mert más megélhetési lehetőségek – állattenyésztés, szőlőművelés, az erdő és a vizek hasznosítása –, valamint bizonyára olykor kézműves, vagy kereskedelmi tevékenységek is számba jöhettek az egyes parasztok, vagy paraszti közösségek, vagy falvak számára.

Kereskedelmi forgalom folyt az uradalmon keresztül, amelynek hasznát azonban az uradalom és nyilván a hivatásos kereskedők fölözték le elsősorban, bár a helyi lakosság is élvezhette ennek eredményeit. Forrásunk említi – a becsüjegyzékek szabályai szerint – a vámokat és a réveket, igaz, ezek jövedelmét csak részben adja meg. Ezek elterjedése nem mutat egységes képet. A somlói uradalomban négy vámhely volt: Vámospereszleg, Nagyság, Torna és Keresztúr, míg a cseszneki-ben csak kettő: Nagyréde és Vámhegy. Feltűnően kevés a vámhely délen. Itt a Valkó megyei uradalmakban a garai vásárvámon kívül csak Ozorjáson (évi jövedelme 4 ft.), Kisújlakon (jövedelme 2 ft.) és Nagyfalu pusztán találunk vámokat (10 ft.) Nem volt vám a csörögi és az alföldi uradalmakban, míg a pozsegai Dobovcon csak évi 3 ft jövedelemmel rendelkező vásárvám található a Garai család kezén. Viszonylag több – és magasabb jövedelmű – vámhely volt a siklósi uradalomban. Ezek – bevételükkel –: Bejke (6 ft.), Kémes (5 ft.), Azorjás (5 ft.), Kovácshida 10 ft.), Siklós (32 ft.) Ez azért is feltűnő, mert ezek szerint az Ormánság keleti felén egymás közelében több, viszonylag jelentős bevétellel rendelkező vámhely volt. Valószínű azért, mert ez a terület a mainál fontosabb úthálózattal rendelkezett.

Révvámat mindössze hármat írtak össze a Garai birtokokon: Vajda a Valkó folyó vizén (másfél ft. jövedelem), Apáti a Dunán (31 ft.) és Ebris a Dráván (20 ft.) Az út-, vásár- és révvámak közti elég jelentős jövedelembeli eltérések is mutatják az egyes területek gazdasági jelentősége közti különbséget. A siklósi uradalom viszonylag magas népsűrűsége, valamint a pusztásodás itteni kisebb aránya egyrészt, továbbá a magas vámjövedelmek és nagyobb számú vámhelyek között másrészt talán összefüggést kereshetünk.

Az uradalom gazdasági életéhez hozzátartoztak a malmok. Itt a Veszprém megyei falvak szép számmal találhatók. Alulcsapó malmokat írtak össze a somlói uradalomhoz tartozó Berzsenyen és Tornán egy-egyet, mindkettő egy kerekes volt, valamint a cseszneki uradalomhoz tartozó Nagyrédén hetet. Itt volt két elpusztult malom is. Felülcsapó malmokat talá-

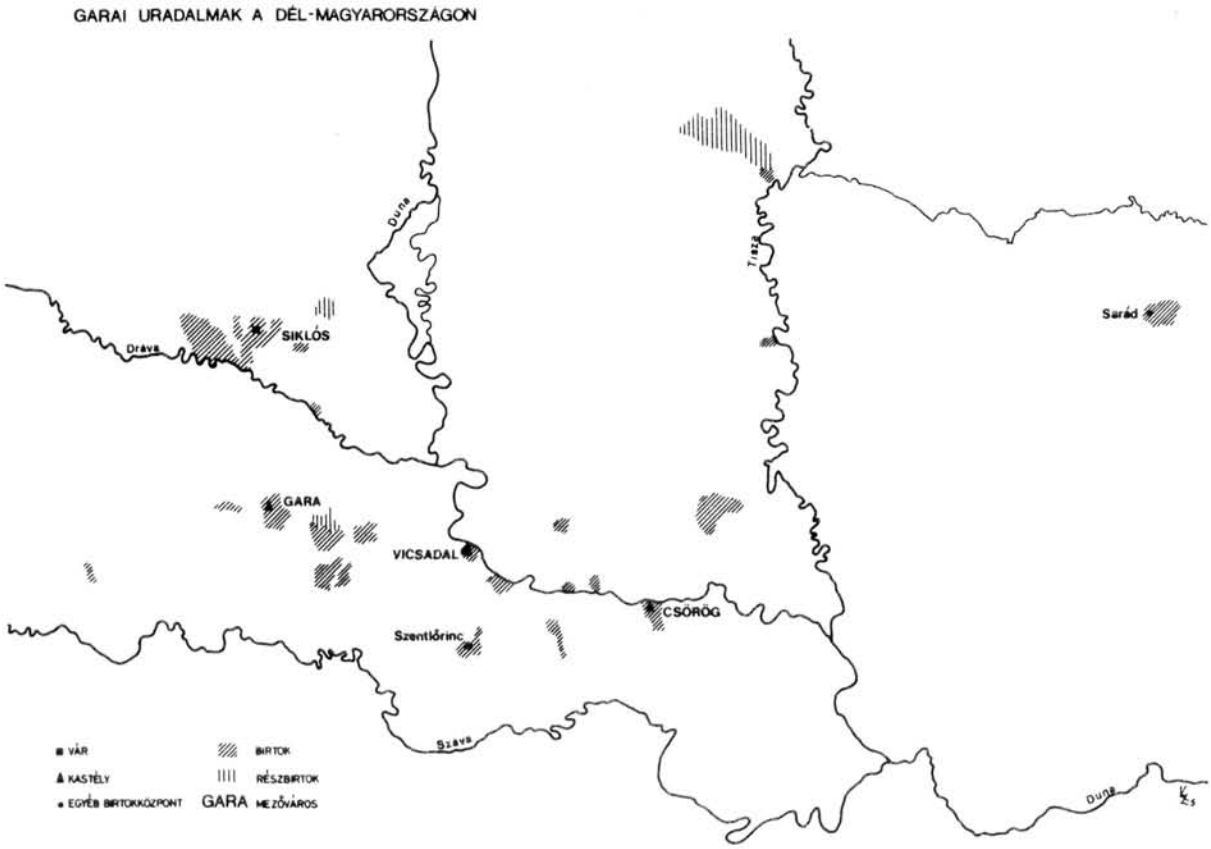

lunk a cseszneki uradalomban Girolton egyet és ugyanitt két elpusztultat, továbbá Veimben egyet és Ácsteszéren egy elpusztultat. Nem derül ki, hogy a csetényi működő és az oszlopi puszta malom alul- vagy felülcsapó volt-e. Valkó megyében Pucsán volt három alulcsapó és egy puszta malomhely. A dretyanolci puszta malomról nem derül ki, hogy milyen volt. A csörögi uradalomban felülcsapó malmokat találunk: Zelken hármat, Toronyalján, Bányán és Belcsörögön egyet-egyet. A pozsegai Pósamezőn két működő és egy puszta felülcsapó malmot írtak össze. A malmok a csörögi uradalombelieken kívül nyáron nem működnek.[70]

Voltak ezen kívül malmok a folyókon is: Valkó megyében a Dunán Vicsadalon 10 és Apátin 20, Csongrád megyében egy Bánfalván, míg a siklósi uradalomban a Dráván Ebrisen öt, Szörényben kettő, Lankán tíz és végül a Ből vizén Kovácshidán két malom összesen négy kerékkel.

Falvak és templomok.

A települések nagysága különbözött egymástól mind településtípusok, mind uradalmak szerint. Csak a lakott jobbágygazdaságokat tekintve az átlag a 4 mezővárosnál 90, a 6 később mezővárossá váló településnél (beszámítva a sarádi 11 incolat) 22, 121 falunál 12, a 7 részbirtoknál 5. Az egész telkek száma alapján – a puszta telkeket is ideszámítva – az átlagok: mezővárosok 109, későbbi mezővárosok 27, falvak 16, részbirtokok 18, puszták 5 egész telek. (A mezővárosoknál Siklós 161 és Csörög 127 jobbágygazdasággal áll az élen.[71])

Az egy lakott településre eső jobbágygazdaságok (beleértve a mezővárosokat is) aránya uradalmanként a következő sorrendet mutatja: Csörög: 23, Somló: 22, Csesznek: 18, Siklós: 17, Bács megyei falvak: 14, Sarád 12 (a 11 incolával 14), Pozsega: 8, Valkó és Csongrád megyék: 7–7 gazdaság. A teljes összeírt területen egy lakott településre 14 gazdaság jut. Kissé módosul az arány, ha csak a falvak és részbirtokok átlag lakosságszámát kíséreljük meg meghatározni, azaz nem vesszük a 4 mezővárost és a 6 később mezővárossá lett települést figyelembe. A sorrend a következő: Somló: 22, Csesznek: 18, Siklós: 14, Bács: 13, Csörög: 8, Csongrád és Pozsega: 7–7, Sarád: 6 és végül a Valkó megyei uradalmak: 3 gazdaság településenként. Világosan látszik, hogy több uradalomban – de különösen Valkó megyében törpefalvakból állt az uradalom, és csak a mezővárosias helységek emelkedtek ki közülük. Ez a viszonylag alacsony helységenkénti gazdaság arány országos összehasonlításban sem magas.[72]

Nyilvánvaló, hogy a korábban már említett problémák – pusztásodás, telekaprózódás, szántóföldi tartozékok, egyéb gazdasági ágak – valamilyen módon mind a településnagysággal, mind egymással össze-

függnek, noha az összefüggés jellege egyelőre még nem világos. Van azonban még egy tényező, ami elgondolkoztató, és amelynél hasonlóképp egyelőre nem tudjuk az összefüggést a többi tényezővel megtalálni. Ez pedig az uradalmak templomokkal való ellátottsága.

Ahogy a Garai–Szécsi felosztásnál máshol is a becsüjegyzékek tételeit írták össze, pontosan ez történt a templomoknál is. Itt szükség volt az építőanyagot (kő, vagy fa), a tornyokat és számukat, hogy kolostor, templom (azaz plébánia), vagy kápolna (ez esetben, hogy van-e temető mellette) feltüntetni. Szabó István, aki a templomok összeírását is felhasználta, sajnálatos módon a valóságnál kisebb számú faluval számolt, és így a ténylegesnél magasabb arányt állapított meg az egyházas helyekre.[73]

A somlói uradalomban kőtemplom állott Vámospereszlegen, Szentoldoron, Nagyságon, Varsányon, Szentpéterházán, Tornán és Dobán. Szentoldor kivételével minden templomnak volt kőtornya, Vámospereszlegnek ezen kívül egy fatornya is. Külön kőkápolna állott Vámospereszlegen és Szentoldoron a templom mellett, míg Gecsényben és Táskándon csak fakápolnák álltak. Azaz a települések több mint felében állott egyház. Pontosan azonos a kép a cseszneki uradalomban: itt kőtemplom kőtoronnyal állott Nagyrédén, Bersén, Ácsteszéren, Cseténybén, a veini és oszlopi kőtemplomoknak középen fatornya volt, míg a girolti kőtemplom torony nélkül állott. A Garaiakat illette meg különben ennél az uradalomnál a zirci ciszterci monostor és a porvai pálos kolostor kegyúri joga.

Egészen más volt a helyzet a Valkó megyei uradalmakban. Gara mezővárosban csak a Garaiak kegyurasága alá tartozó Szent Margit domonkos kolostort említi, plébániatemplomot nem, ez valószínűleg a Garai Bánfiak részén állhatott. A nagyszámú települést tartalmazó uradalomban Kisújlakon, Szentgyörgyön, Ozorjáson és Apátin állt kőtemplom, az előző kettőben kő toronnyal. A Horvátiban levő kőtemplom részben elpusztult, kőtornya is. Ugyancsak elpusztult Markosi kőtemploma, de itt megjegyzik, hogy a torony egyik boltozata még jó. A kőtoronnyal is rendelkező nagyfalusi kőtemplom – akár a falu maga – elpusztult. Fakápolnákat találunk Vicsadalban és Földváron, az utóbbi Szent László nevére volt szentelve. Azaz – a garai kolostort is beszámítva – eredetileg mindössze tíz faluban volt egyház az uradalomban, és ezek közül is három gyakorlatilag használhatatlan volt. A csörögi uradalomban Csörög mezővárosban állt a kőtoronnyal rendelkező Boldogasszony kőegyház és a Szentháromság fakápolna. Összeírtak még Toronyallján egy kőkápolnát és Belcsörögön egy elpusztult kőkápolnát toronnyal.

Érdekes, hogy az öt Bács megyei falu mindegyikében volt kőtemplom, Báncsa és Szentmiklós kivételével kőtoronnyal. A báncsai egyház kegyúri jogán a Báncsai családdal osztozott Garai Jób. Csongrád megyében Szentmihályon és Dorozsmán írtak össze kőtemplomokat. Az utóbbi előtt két kőtorony állott, ez volt a Dorozsma nemzetségnek, amelyből a Garaiak is származtak, eredeti nemzetségi monostora.[74] (Most csak a templom fele volt a családé.) Pozsega megyében a dobovci kőtemplomot – közepén kő toronnyal – írták csak össze.

A siklósi uradalomban természetesen Siklós mezővárosa van az élen. Itt a kolostoron kívül a kőtemplomot az előtte álló kőtoronnyal, egy részben kőből és fából épült kápolnát egy kis toronnyal, valamint a várkápolnát írták össze. Kőtemplom állt még Marótfalván, Bóján, Kémesen, Szerdahelyen és Koppányon. Marótfalva kivételével mindhez tartozott torony is. Szerdahelyen a templomon kívül egy fakápolna is állott. Öt faluban írtak össze fakápolnákat, ahol más templom nem volt: Ebris, Ebesharsány, Mog (Matty,) Rád és Harkány. Az ebrisi kápolnához temető is tartozott, Rádon pedig fatorony is állott. Az uradalom 42 helysége közül tehát 11-ben találunk egyházi intézményt, azaz 26,2%-ban. A sarádi uradalomban viszont csak Sarádon állt templom, a csenei templomot a zavaros idők óta nem használták.

Teljesen nyilvánvaló, hogy a templom léte, vagy nem léte nem a falvak számától függ. A Valkó megyei törpefalvakban nem is kereshetünk ilyesmit. Mégis, találunk bizonyos összehasonlítási lehetőségeket. A lakott jobbágygazdaságokból – nem számítva a négy mezővárost és a faluként is pusztává lett Nagyfalut a templomok között, de a többi puszta egyházat igen – a somlói uradalomban 35, a csesznekiben 31, a valkóiakban 34, a csörögiben 29, a bácsiakban 14, a csongrádiakban 11, Pozsegában 24, a siklósi uradalomban 57, a sarádiban 29 esik egy egyházas helyre (templomra, vagy kápolnára.) Ez az egész összeírt terület vonatkozásában 34 jobbágygazdaságot ad ki egyházas helyenként, a négy mezővárossal együtt 39-et, hiszen itt jóval népesebb településekről volt szó.

Ez az összeállítás akkor is jelzi, hogy a templomok száma és a népesség egymással valahogy összefügg: azaz nem a települések száma a döntő, ha ez ellen is több ellenvetés tehető. A legfontosabb, hogy a jobbágygazdaságok száma az 1478-as állapotot tükrözi, a templomok pedig esetleg 100–200 évvel korábban épültek. Nem ismerjük továbbá a templomok nagyságát, befogadó képességüket sem. A templomokkal való ellátottság, vagy el nem látottság semmiképp sem nyújtja azonban azokat az összefüggéseket, amelyek hiányára e fejezet élén is rámutattam.

A Szécsieknek kiszakított rész.

A Szécsi nyolcadot az egész uradalomból kellett kiadni, és ahogy már arról szó volt, a feleslegeket és maradványokat más falu területén adták ki. Ez tehát különösen bonyolult feladat volt, sok számításra volt szükség. Mivel az uradalomban 1125,25 lakott egész telek és a sarádi 11 zsellér (incola) lakott telek, 95,5

egész puszta telek, amelyen ház állt, valamint 1784,21 teljesen puszta telek került felosztásra, Szécsinek 142 lakott, 12 házzal rendelkező puszta és 223 teljesen puszta telket kellett volna egész telek címén kapnia. Kapott viszont kereken 141,5 lakott, 10,5 fél házzal rendelkező puszta és 228,5 teljesen puszta telket, összesen 380,5 telket, ami 3,5 telekkel több annál, mint amennyit az összesből kapnia kellett. A lakott egész telkek esetében csak fél telek a különbség, igaz, a sarádi zsellértelkeket egész telekként vették számításba.

A számítások tehát a lehetőségekhez képest pontosan sikerültek, ami természetesen nem jelenti azt, hogy az egyes uradalmakból Szécsi azonos részt kapott volna, hiszen sokszor más uradalomhoz csapták felosztás végett egy falu telekmaradékát. Mivel Garainak a telek országosan megszabott becsüértékét kellett Szécsinek a birtok kiváltására kifizetni, ezért a telkek különböző nagysága, földjüknek jövedelmezősége egyik nagyúr számára sem volt lényeges. Ezzel magyarázható az, hogy míg pl. a lakott telkek 11,2%-a esett a cseszneki uradalomra, addig ez az uradalom a Szécsinek adott lakott telkek közt csak 7,1%-kal volt képviselve. A csörögi uradalom esetében ez épp fordítva volt: ott az összeírt lakott telkek 9,7%-a esett ide, míg a Szécsi rész 13,9%-a került ki ebből a birtoktömbből. Ez különben teljesen logikus is, csak így sikerült az osztályt jól elvégezni. Ha azonban az összes telkeket – tehát egész telekre átszámítva nem csak a lakott, hanem mindkét típusú puszta telkek együttes uradalmonkénti megoszlását – nézzük, akkor azt a különös tényt találjuk, hogy Szécsi minden egyes birtoktömbből gyakorlatilag ugyanazt a százalékot kapta telkekben, mint amelyet az a birtoktömb az egész összeírt területen elfoglalt. A legnagyobb eltérés 0,8% a siklósi uradalomban. Az alábbiakban először megadom az illető uradalom összes (lakott és puszta) egész telkeinek százalékarányát az egész összeírt területből, utána ugyanezt a Szécsi rész esetében.

Megegyezik a százalék: Pozsega (0,8) és Sarád (2,1). Egytized százalék eltérés: Csesznek (4,4 és 4,3), Valkó megyei birtokok (31,5 és 31,4). Kéttized százalék eltérés: Somló (8,7 és 8,5), Bács megyei falvak (8,5 és 8,7),. Háromtized százalék eltérés: csörögi uradalom (9,5 és 9,2), Csongrád megyei falvak (4 és 3,7). Végül a siklósi uradalom: 30,5 és 31,3%. Ez a feltűnő egyezés nem lehet véletlen: a felosztásnál úgy látszik arra is ügyeltek, hogy a birtokokból azonos arányban részesüljön Szécsi. Ez csak azért különös, hiszen a puszta telkek aránya más maradt, tehát értékben a valóságban mégsem azonos arány esett az egyes birtoktömbökre. Mivel ez a meglepő azonosság véletlen nem lehet, itt valószínűleg más valami lebeghetett az osztozkodók előtt, mint hogy minden uradalomból azonos értékű (zálogértékű) részt kapjon Szécsi.

Ez a két szempontból is (nyolcadrész és az uradalmakból azonos arányú egész telek) pontos birtokosztás arra enged következtetni, hogy a Szécsi rész fontos forrás lehet az egész uradalom összeírása értékeléséhez, hiszen a dolog természetéből következően a Szécsi részt részletesebben írták le, az itteni eredményeket tehát megfelelő szorzószám alkalmazásával az egész uradalomra át szabad vetíteni.

A Szécsi-rész anyaga főként három szempontból módosítja az összeírás eredményét: a telekosztódás, a pusztásodás és a telken lakók száma szempontjából. A telekosztódásnak az összeírásból kiolvasható képének hiányossága már az elsőnek összeírt somlói uradalomnál előtűnik. Láttuk, hogy kizárólag fél és negyedtelkeket írtak itt össze. Mégis, Vámospereszlegen, ahol Szécsi hat féltelket kapott, Kovács Gergely az első két féltelken, azaz egy egész telken lakott. Hasonló eseteket még sokat lehetne idézni: Szécsi más alkalommal is kapott olyan telekrészeket, amelyek nem fordulnak elő a falu összesítésében. Csak egy-két példa: a siklósi uradalomhoz tartozó Kórós faluban Szécsi egy egész és hat negyed telket kapott. A hat negyedről azonban megmondja az összeírás, hogy ez két telekben (sessioban) van, az egyikében, azaz három negyedben laknak Illés, Márton és Mihály, a másik három negyedben lakik Marton István a fiával Dénessel, míg a harmadik, egész telken Kocz Miklós, Vasvágó Benedek, Bazeer Gergely és Tormás Demeter laknak. A puszta telkek közül két negyed jutott Szécsinek, ezek az egységnek tekintett két háromnegyedes udvarán álltak. (Pl. az egyik negyed: in curia Stephani Marton et Dyonisii filii eiusdem.) Ebből viszont az következik, hogy két egész telek háromnegyedén laktak, a negyedik negyed puszta volt, míg a harmadik, egész telekként összeírt telken, noha Szécsinél is egészként számoltak vele, négy család élt. Hasonló példákat elsősorban a legnagyobb népességű siklósi uradalomból, de a többiből is lehet idézni, ami azt mutatja, hogy a hivatalosnak felvett, és bizonyára az urbáriumból kimásolt telekmegoszlás nem felelt meg a valóságnak. A somlói uradalomban a szomszéd féltelkeket egész telekre összevonó gazdát nem egész telkesként, hanem két féltelek birtokosaként vették fel. A siklósi uradalmi példa más hibalehetőségre mutat rá: az ugyanazon udvaron együttlakókat csak akkor tekintették egységesen egésztelkesnek, ha a telek egy hányada nem számított pusztának. Mivel két teleknél egy-egy negyed pusztaként került összeírásra, uradalmi szempontból a maradék lakott részek akkor is három negyed, és nem egy háromnegyed teleknek számítottak, ha azon egy család élt: apa és fia. Persze ezt sem mondhatjuk így ki szabálynak. A lényeg az, hogy a hivatalos telekfelosztás nem tükrözi a valóságot, de ez a Szécsi nyolcad alapján sem igazítható ki megnyugtatóan, legfeljebb csak annyiban, hogy a lakott telekrészek egész telekre átszámítása pontosnak tűnik.

Valóban, az egész telekre történő átszámítást nem módosítja a féltelkeknek összeírt egész, vagy a negyedtelkeknek összeírt háromnegyed telek. Mégis,

ez sem problémamentes. Az előbbi kórósi példákban lehetett látni, hogy ugyanazon udvarokon vannak puszta negyedtelkek is. Egyiknél sem adják meg a régebbi gazdáját, mint máskor a puszta telkek esetében. Mindjárt meg kell jegyezni, hogy ez a jelenség igen gyakran fordul elő az összeírásban. Néhány példa. A Valkó megyei Horvátiban Szécsi egy lakott negyed telket kapott, amelyben Pap János (másként Iván) lakott. Kapott még a falu végén egy egész, két fél és egy negyed puszta telket. A negyed Pap János udvarán állott, alatta következtek először egy fél, amelyben egykor Kraiczowygh Péter, egy egész, amelyben Sybko és még egy fél, amelyben Szávai Barnabás laktak. A Bács megyei Acsán egy egész és 4 fél lakott, valamint 48 lakatlan egész telket írtak össze. Szécsinek jutott innen két lakott fél, valamint öt egész és két fél puszta telek. (Fél puszta telket nem írtak pedig össze!) A két lakott fél telken Tóth László, ill. Lypathin Gergely laktak. Megadja az összeírás a Szécsinek juttatott öt egész puszta telek utolsó lakójának nevét is. A két puszta féltelek viszont Tóth és Lypathin udvarán állott. A siklósi uradalomban különösen sok ez a lakott telek udvarán összeírt töredék puszta telek. Együttvéve ezek általában egy egész telket adnak ki.

Ez a más udvarán összeírt puszta résztelek olykor más uradalmakban, azaz nemcsak a Garai család birtokain is előfordul.[75] A jelenség pontos magyarázatát nyilván nem lehet megadni, valószínűsíteni azonban igen. A puszta telkeket igen gyakran maguk a jobbágyok vették bérbe a szokásos úrbéri tehernél valamivel kisebb járadék fejében.[76] Az ilyen más udvarán összeírt résztelkek esetében – miként arról már volt szó – a legritkább esetben adja meg forrásunk a korábbi tulajdonos nevét. (A kivétel Nagyság falu[77].) Ez csak egyet jelenthet: a részteleknek nem is volt más gazdája, tehát nem „más telkén" van, mint ahogy az a látszatból következne. Az azonban már kérdéses, hogy valóban puszta volt-e ez a résztelek. Itt két eshetőség van. Mindkettő esetében abból indulhatunk ki, hogy a telek korábbi gazdája (vagy gazdái) nem vállalták tovább az egész telek megművelését, és az után az úrbéri terhek beszolgáltatását. Vagy valóban pusztán maradt a telek egy része, vagy pedig a régi gazda (gazdák) az úrbérinél alacsonyabb teherrel művelték azt tovább bérbe véve. Az előző esetben tehát valódi, az utóbbiban pedig látszat pusztásodásról beszélhetünk.

A valóságban valószínűleg mindkét eset előfordulhatott, de arra forrásaink sohasem fognak adattal szolgálni, hogy hol melyik eset forgott fenn. Valószínűbb azonban a látszat pusztásodás. A lakott töredéktelken olykor többen is éltek, mint ahogy azt a kórósi példa is mutatja: így a puszta résztelekre szükségük lehetett. Az ügy mindenképp a jobbágy helyzetének nehézségére utal. Látszat pusztásodás esetén a szabad költözés jogát még élvező parasztok a bérletet elköltözés fenyegetésével harcolhatták ki.[78] Akárhogy is van a helyzet, az összeírásból kiszámított pusztásodási aránynál kisebbnek kellett lennie a tényleges pusztásodásnak.

Láttuk fenn, hogy az egész uradalomban a jobbágytelkek 62,6%-a állt pusztán. Szécsi kapott – a sarádi incolákat nem számítva – 379,5 egész telket, amelyből 239,083 állt pusztán, ami kereken 63%, azaz itt is az összuradalmi átlagot mérték ki a számára. Nos, ha nem tartjuk pusztának azokat az annak felvett töredéktelkeket, amelyek egy lakott telek udvarán szerepeltek, akkor a puszta telkek száma 27,208 telekkel csökken, illetve a lakott telkeké annyival nő. Így a valóban puszta telkek már csak 211,875 egész telket tesznek ki, tehát a pusztásodási arány 55,8%-ra csökken, azaz valamivel több, mint hét százalékkal kisebb az összeírásból kiolvashatónál. Igaz, ez csak abban az esetben van így, ha a valakinek az udvarán levő puszta töredéktelek tényleg csak látszat pusztásodást jelent. Az azonban mindenképp nyilvánvaló, hogy a teljes összeírt terület pusztásodási aránya kisebb a 62,6%-nál. Ha a valakinek az udvarán összeírt „puszta" résztelkek számát nyolccal megszorozzuk, akkor megkaphatjuk ezeknek összuradalmi számát: 217 és két harmad telket. Így az 1478-ban felsorolt Garai-uradalmakban a ténylegesen puszta telkek száma csak 1662,046 egész telket tett ki, ami 55,3%-os pusztásodást jelent, azaz gyakorlatilag ugyanannyit, mint a Szécsi-résznél.

Ebből természetesen más is következik: kisebbnek kellett lennie a töredéktelkek arányának, mint ahogy azt a teljes összeírt terület anyaga mutatja. Míg az egész területen a félteleknél nagyobb gazdaságok – csak a lakott telkeket számítjuk! – 32,9%-ot tettek ki, ez már a Szécsi-rész összeírásával sem egyezett, akkor sem, ha a valakinek udvarán levő résztelkekkel nem számoltunk. Már fenn láttuk, hogy nagyobb lakott telkeket írtak össze Szécsinél, mint amilyenek az összeírásban általában szerepeltek. Így Szécsi részén a gazdaságok 36,8%-a volt magasabb félteleknél. Ha a valaki udvarán összeírt puszta résztelkeket a telek többi részéhez számítjuk, akkor a Szécsinek adott gazdaságok közül a lakottak 54,6%-a nagyobb félteleknél.

Úgy tűnik tehát, hogy a Szécsi-rész adatai alapján az összeírt telkekből levont telekosztódási és pusztásodási statisztika módosítandó: a jobbágyok nagyobb telkeken és telekrészeken éltek, helyzetük tehát jobbnak látszik a teljes terület összeírási adataiból levont következtetésnél. Sajnos, a Szécsi rész adatai alapján ez a módosított kép sem egyértelmű. A fenn idézett kórósi adatokból ugyanis világos, hogy egy telken többen, éspedig egymással rokonságba nem hozható jobbágyok éltek. Ez nem véletlen kivétel: a cseszneki, a csörögi uradalmak és a Csongrád megyei falvak kivételével mindenütt megtaláljuk. Hozzá kell mindjárt tenni, hogy kizárólag azokat az eseteket idézem, ahol egy telken, vagy telekrészen úgy kap több névvel felsorolt jobbágyot Szécsi Miklós, hogy azok rokonsága nem vélelmezhető. Az azonos vezetéknevű, vagy vezetéknév nélküli személyeket tehát itt nem vettem

figyelembe. Leszámítva a sarádi incolákat, a Szécsinek kiosztott 234 jobbágygazdaságban 343 személyt írtak össze a vélelmezhető rokonokkal együtt. Ezeket nem véve figyelembe a személyek száma 305 (és egy sarádi incola.) A 305 személy együtt kereken 140 és fél egész telket, a lakott telkek udvarán összeírt puszta résztelkeket lakottnak számítva 167 és kétharmad telket művelt meg, ami azt jelenti, hogy a Szécsi részen az előbbi esetben 2,17, az utóbbiban 1,82 jobbágy jutott, ill. egy jobbágyra esett az előbbi esetben 0,46, az utóbbiban 0,55 egész telek.

Ez a számítás viszont valami egész különös dolgot mutat: a nagyon pontosan összeírt Szécsi részen a teljes összeíráshoz képest kimutatható kisebb pusztásodás és nagyobb telekméret átlag ellenére egy jobbágy családfőre kevesebb jutott, mintha csak a telkek számából indultunk volna ki. A Szécsi-hányadból azonban könnyen kiszámíthatjuk az 1478-ban összeírt Garai birtok jobbágycsaládfőinek számát. Ez természetesen csak becslés, azonban nem térhet el nagyon a valóságtól. A számításnál csak arra kell vigyázni, hogy az egyes uradalmak ne legyenek összevonva, hiszen nem mindenütt és nem egyforma arányban éltek többen egy jobbágy gazdasági egységben. Erre azért is szükség van, mert Szécsi számára uradalmanként különböző arányban szakítottak ki gazdaságokat. A neki adott 234 lakott gazdaság az összes lakottnak, 1910-nek (a sarádi incolák nélkül) 8,16-od része volt, de pl. a siklósi uradalomban 9,125-öd részt, a sarádiban viszont 6,57-ed (az incolákkal együtt 7,125-öd) részt kapott.

A rekonstrukció módszere a következő volt: az uradalom jobbágygazdaságainak számát elosztottam a Szécsinek juttatott gazdaságok számával, és az így kapott számmal beszoroztam az illető uradalomban összeírt Szécsinek juttatott, és egymással rokonnak nem vélelmezhető személyek számát. Ugyanaz az eredmény jött ki akkor is, ha a Szécsinek átadott személyek számát osztottam el a neki adott gazdaságok számával, a hányadossal pedig beszoroztam az illető uradalom gazdaságainak számát. Így a Garai-uradalmak 1910 jobbágygazdaságán – vagy 1125,25 lakott telkén – 2516 családfővel számolhatunk, ami egy telekre 2,24 jobbágyot, ill. egy jobbágyra 0,45 telket jelent. (4. tábla.) Hozzászámítva a sarádi 11 incolát: az 1921 gazdaság 2527 háztartást jelent. Ez azért is érdekes, mert így jobban kimutatható a siklósi uradalom nagy jelentősége a Garai birtokok között. A 730 ottani jobbágygazdaság az 1910 összeírtnak 38,2%-át teszi ki (a sarádi 11 incolával: 38%), míg a rekonstruált háztartásszám esetében 49 (illetve Saráddal 48,8) %-ot tesz ki.

A Szécsi-rész adatai más szempontból is tanulságos következtetésekre adnak alkalmat. Mivel a Szécsinek átadott jobbágyok neveit megadja az összeírás, ebből lehet mind a helyi kézművesség arányára, mind a népesség nemzetiségi hovatartozására következtetni. Bár a foglalkozást jelentő magyarnyelvű családnevek esetében vitatott ennek tényleges foglalkozásjellege[79], nézetünk szerint ezek is nyújthatnak megbízható adatokat a kézműipari megoszlásra. Az egyes uradalmaknál általában véve kevés – 6,7–14,3%-ig a kézművesek száma – nem véve figyelembe most azokat a birtoktömböket, ahol tíznél kevesebb jobbágyot kapott Szécsi. Teljesen kiugrik a sorból a somlóvári uradalom, ahol viszont 24,4%-a a Szécsinek átadott parasztoknak kézműves, és azok közül, akiknek a telke már puszta lett, de a nevüket még ismerték, 25,8% volt kézműves. Kovácsok, takácsok és szabók éltek ebben az uradalomban, a puszta telkeken pedig valamikorról kovácsok, takácsok, valamint egy-egy gerencsér, pintér, varga és szabó neve maradt fenn. Hozzá kell még tennünk, hogy az uradalom Vas megyei falvai voltak iparosodottak, ami megmagyarázza a cseszneki uradalom igen alacsony kézműves szintét: csak egy-egy varga és molnár lett összeírva.

Az egész összeírt Garai-vagyon területén azonban nem csupán az egyes uradalmak iparosodottsága különbözött egymástól, hanem a településtípusoké is. Az összes névvel összeírt ott lakó jobbágy 12%-a volt kézműves. (Nem számoltam a kalmárokat, deákokat, zenészeket, valamint a bizonytalan nevűe-

4. táblázat

A Szécsinek adott jobbágygazdaságok, családfők, és az uradalom rekonstruált családfőszáma.

Uradalom	Jobbágy-gazdaságok	Családfők vélelmezett rokonokkal	Családfők rokonok nélkül	Rekonstruált családfőszám	Egy egész telekre eső családfő	Egy családfőre eső telek
Somló	39	41	41	327	2,36	0,42
Csesznek	29	29	29	214	2,79	0,36
Valkó m.	39	46	41	325	1,49	0,67
Csörög	22	24	22	185	1,22	0,82
Bács m.	11	15	14	88	1,74	0,57
Csongrád m.	2	3	2	22	1,02	0,98
Pozsega m.	5	8	8	38	5,12	0,2
Siklós	80	164	135	1232	2,76	0,36
Sarád[1]	8	14	14	85	5,96	0,17
Összesen	235	344	306	2516	2,24	0,45

[1] A sarádi adatokban egy incola is belefoglaltatik.

ket, mint a kenyerest, serest.) A négy mezővárosban azonban az arány magasabb: 25%, a falusias településeknél pedig 9%. A somlóvári uradalmi magas arány nélkül a falusi kézművességet még jelentéktelenebbnek kellene tartanunk. A mezővárosok között viszont Siklós adja ki a magasabb arányt: itt 30,8% volt kézműves, míg a hozzá tartozó uradalom falvaiban csak 4%. Más uradalmakban is magasabb a kézműves átlag az ottani mezővárosban, mint a falvakban.

A kézművesség szakma szerinti megoszlása a következő az összeírt területen: 11 varga, 8 szabó, 6 kovács, 4–4 ács és szűcs, 3 takács, 2 molnár, 1–1 sütő, fazékgyártó, sarkantyúgyártó és kádár. A puszta telkeken – a somlói uradalom kivételével – kisebb volt a kézművesek aránya. Megoszlásuk itt is hasonló a lakott telkekéhez, egyetlen olyan mesterség, ami a lakottaknál nem mutatható ki egy serfőző az elpusztult Valkó megyei Nagyfaluban. (Ha nem számítjuk iparosnak a siklósi uradalomban egy serest.)

Bár nem szabad a Szécsi-rész kézműipari megoszlását automatikusan nyolccal beszorozva az egész uradalomkomplexus reprezentációs értékeként felvenni, hiszen valószínűleg véletlenül kerültek ezek a kézműves jobbágyok Szécsi részébe, két szempontból nagyon elfogadható következtetésekre jogosít fel. A mezővárosokban és a somlói uradalomban magasabb a többi településnél az arányuk, a kézműipar differenciálódottsága és fejlettsége alacsony.[80]

Végül csak jelzésszerűen kell felhívni arra a figyelmet, hogy a Szécsi-rész anyaga településtörténeti adatokkal is szolgál. Ugyanis mind a lakott, mind a lakatlan telkek esetében pontosan megadja az összeírás ezek falun belüli helyét. Ebben az a fontos, hogy a Szécsi-részt döntő többségben egy tömbben szakították ki a falu területéből: mégpedig annak egyik végén. A falvak többsége e szerint – akár másutt az országban[81] – soros-utcás falu volt. Az utcákon pedig teljesen vegyesen következtek egymás után lakott, lakatlan házak és teljesen puszta telkek. A Valkó megyei uradalmakban talán inkább lehet nem soros-utcás településekkel számolnunk. Itt amúgy is törpefalvakból állt az uradalom többsége. Egy esetben – és nem Szécsi résznél, – érdekes megjegyzés olvasható. Podvovcia birtok három lakott telekből állt, de ezek messze álltak egymástól, („longe ab invicem"). Volt a „faluban" különben malom és kút is. Úgy látszik, hogy inkább tanyaszerű, vagy a német Weiler-eknek megfelelő településekkel kell itt számolnunk.

A jelentősebb helységeket valami módon erődítették elsősorban a délvidéken. Siklós egy részét fal övezte: falon belüli és kívüli telkek fordulnak elő.[82] Más mezővárosoknál és mezővárosias fejlődésnek induló településeknél „falla"-nek nevezett sáncot említ az összeírás: itt is vannak telkek belül és kívül. Ezek Gara, Szentlőrinc, Csörög és Sarád, valamennyi egyben uradalmi központ is volt. Végül a Valkó megyei Apátin és a csörögi uradalomhoz tartozó Toronyalján árkokról hallunk.

Végül a népességről csak annyit: a somlói és a csesznek uradalom lakossága a jobbágynevek tanúsága szerint valószínűleg színmagyar lehetett. Döntő többségben magyar a siklósi uradalom népe is, bár itt délszlávok is éltek. „Tóth" vezetéknevű személyek a Szécsi rész lakosságának 7,3%-át tették ki, és hogy ezek valóban szláv származásúak voltak, az olykor a keresztnevükből is kiderül: pl. Siklóson Gywra Thot esetében, aki különben Ács Mihállyal, Hajnal Jakabbal, Kaputartó Ágostonnal és Varga Ferenccel lakott közös telken. A Valkó megyei uradalmak zöme szláv eredetű lakossággal rendelkezett, talán Vicsadal mezőváros, valamint Apáti és Földvár részben magyar. A szerémségi Csörög mezőváros inkább magyar nyelvűnek látszik, de a falvakban szlávok éltek. Teljesen szláv a pozsegai falvak lakossága, míg a csongrádiaké színmagyar. Magyar a bácsmegyei falvak lakosságának többsége is, kisebb szláv nyomokkal. A temesi Sarád maga színmagyar, de a hozzá tartozó falvakban talán szláv többség lehetett. Úgy látszik tehát, hogy délről nőtt a szláv népesség expanziója, a mezővárosok, és mezővárosiasodó helységek azonban még részben vagy egészben magyarok maradtak.

Tanulságok és következtetések.

A Garai–Szécsi osztálylevél legfontosabb tanulsága az urbariális jellegű összeírások megbízhatatlansága, legalább is a telekpusztásodás és a telekosztódás szempontjából. A jobbágytelek, mint földesúri adóegység[83] ugyan egy falun belül a jelek szerint azonos nagyságú tartozékokkal rendelkezett, de ez még ugyanazon uradalmon belül sem volt általános. Ennek ellenére a felosztás szigorúan egész telekre átszámítva történt, bár a különböző gazdasági erejű és különböző arányban osztódott telkeken különböző számú család élt. Ugyanez történt a puszta telkek esetében is. Itt persze előfordulhatott, hogy a puszta telek tartozéka időközben eltűnt, talán a szomszédokéhoz került. A Veszprém megyei Sikátoron pl. Szécsi kap egy teljesen puszta féltelket, amelyen egykor Sipos György lakott, de amelyhez sem szántó, sem rét, sem kaszáló nem tartozott. Ezért Szécsit egy másik puszta telekből, amely Garainál maradt, kárpótolták.[84]

Ha a Garai uradalmak összeírása és a Szécsi-rész összevetése arról tájékoztat, hogy a pusztásodás és a telekosztódás mértéke a valóságban kisebb az összeírtnál, ugyanez a Szécsi-rész azt is mutatja, hogy olykor résztelken is kell több családdal számolnunk. Mindjárt meg kell jegyezni, hogy ez nem volt a Garai-birtokok különlegessége, és ha Szabó István figyelembe vette volna a Szécsi-részből levonható következtetéseket, a többi hasonló adatot már ő is jól értelmezhette volna. Erre a legjobb példa a világosi uradalom.

(1525.) Szabó szerint a teleknagyságot csak 346 egész, 224 fél és 1 negyedtelkes jobbágynál tüntették fel. A többi 619 egész teleknél név szerint sorolták fel a rajta lakó 2–11 jobbágyot. Szabó ugyan elismeri ezen telkek osztatlan jellegét, de a megfelelő jobbágyhányad szerint osztályozza őket táblázatán.[85] Minden jel arra mutat tehát, hogy nem volt ritka az osztatlan egész – vagy épp a Garai-felosztás tanúsága szerint – résztelken másokkal közösen gazdálkodó jobbágy. Ilyenre lehet idézni Gersei Pető János Tolna megyei birtokai 1484-i urbáriumát. Itt öt faluban 28 egész telken 66 jobbágyot írtak össze akkor, amikor 36 telek pusztán állt. Töredék telkek itt is voltak: Bikal faluban 1,75 telken 5, Zsebriten 2,75-ön 8 jobbágyot írtak össze.[86]

Ha egész, vagy töredéktelken ezek szerint nem ritka, ha több család él együtt, akkor ebből több kérdés következik. Először is, hogy valóban jobbágyokról, vagy pedig zsellérekről van szó. Ha arra gondolunk, hogy a világosi uradalomban egy egész telken 11 családot, vagy pl. 1478-ban Sarádon egy-egy negyedtelken három-három családot írtak össze, akkor tényleg feltételezhető, hogy ezek egy része valójában zsellér volt. Annál is inkább gondolhatunk zsellérekre, mert hiszen 1478-ban a hatalmas Garai-vagyon területén egyedül a sarádi 11 incolát értelmezhetjük – feltételesen – (házas) zsellérnek. Ellene szólna talán az, hogy a világosi uradalomban viszont összeírtak zselléreket is.[87] A kérdést tehát megnyugtatóan nem válaszolhatjuk meg. Ha ezek nem zsellérek, akkor a Garai birtokon a jobbágyokon kívül is kell zsellérekkel számolnunk, és említésük hiánya abból következik, hogy a források amúgy is ritkán említik őket.[88]

A második kérdés településtörténeti. Ha egy osztatlan telken több család él, vagy pedig egy töredéktelken van több ottlakó család, akkor felmerül a kérdés, hogy közös házban laknak-e, vagy pedig csak az udvar közös. Ez utóbbit mindenképp fel kell tételeznünk. A már említett, más udvarán levő puszta töredéktelkek között, amelyeket Szécsinek átadtak, van néhány, ahol lakatlan ház is állt. Ezek a következők: Csörög mezővárosban Tardi Péter és Terjég János féltelkeinek udvarain van egy-egy lakatlan házas féltelek. Régi birtokos nincs megnevezve. A siklósi uradalomhoz tartozó Ebrisen Antalfi Balázs féltelkes jobbágy udvarán szintén van egy féltelkes lakatlan ház. Még érdekesebb ebből a szempontból az ugyanehhez az uradalomhoz tartozó Felfaluban Ipacs Fábián nyolcadtelkes jobbágy udvara. Itt átadtak Szécsinek egy féltelkes lakatlan házat, valamint egy puszta negyed- és egy puszta nyolcadtelket.

Nem zárható ki azonban az sem, hogy több család élt egy házban. Erre is lehet példát idézni. 1491-ben leltárba vették Erdélyben néhai Fahidi János ingó és ingatlan vagyonát. A hét falu közül ötben megadják a házak, és nem csak a jobbágyok számát. 32 házban 44 jobbágyot írtak össze, azaz átlag 1,4 jobbágyot lehet egy házra számítani. Közülük Gáld a legérdekesebb: itt 4 házban 7 jobbágy élt, azaz legalább három házban két-két személy.[89] Más helyen már rámutattam arra, hogy a későközépkorban tényleg voltak olyan jobbágyházak, amelyekben többen éltek. Ezek lehettek egy bővített, nagycsaládhoz tartozó személyek (pl. három generáció élt együtt), vagy idegenek.[90] A nagycsaládi formára utalhatnak azok az adatok, amikor egy osztatlan telken, vagy egy résztelken lakó személyek, akiket Szécsinek átadtak, egymással rokoni viszonyban állónak vélelmezhetők, és akiket fenti statisztikánknál nem vettünk figyelembe. Ilyen nagycsaládi formában élőkre Szabó István is következtetett.[91]

Végeredményben a Szécsi-rész összeírásából nem állapítható meg pontosan, hogy az osztatlan telkeken, vagy résztelkeken közös házban, vagy csak közös udvaron éltek-e a névleg felsorolt jobbágyok. Az sem állapítható meg, hogy ezek jogilag mind jobbágynak, vagy pedig esetleg zsellérnek számíthatók. Az előbbi esetben bizonyára mindkét lehetőség előfordult, az utóbbinál valószínűleg inkább jobbágyokról, nem pedig zsellérekről volt szó.

Mindez hihetetlenül megnehezíti nem csupán a Garai–Szécsi osztálylevél, hanem valamennyi összeírásunk felhasználását arra, hogy ezekből népességstatisztikai következtetéseket vonjunk le. Ezzel nem kívánom azt mondani, hogy ez eleve lehetetlen, csak azt, hogy nagy óvatossággal kell eljárni, és még így is számos olyan ismeretlen tényezővel kell számolnunk, amelyek összes számításainkat módosíthatják. Talán épp az a legnagyobb értéke ennek az összeírásnak, hogy ezekre a nehézségekre hívja fel a figyelmet. Nem ez az egyetlen ilyen jellegű forrástípus, amelynek értékelése alaposabb kritikával szemlélve sokat veszített értékéből: ugyanígy jártunk az állami adójegyzékekkel is, amelyekről az elmúlt időben Solymosi László kérdőjelezte meg joggal felhasználhatóságukat.[92]

Ennek ellenére meg kell kísérelnünk – ahol erre módunk van – forrásunkat más olyan összeírással, vagy összeírásokkal egybevetni, ahol az 1478-ban összeírt falvak, vagy azok része szerepel, mert talán egy ilyen egybevetés mindkét forrástípus értelmezéséhez segítséget nyújthat. A legfontosabb ilyen jellegű forrással, az 1488 évi Veszprém megyei adólajstrommal már Solymosi összehasonlította az 1478-as összeírást, sőt teljes joggal ez volt egyik fő bizonyítéka az adólajstromok feldolgozásával szemben.[93] Nem vitathatók Solymosi eredményei, és ha most mégis újra összehasonlítom a két forrást, erre azért volt szükségem, mert más szempontból vetem őket egymással össze. Solymosi táblázatában az 1478-ban felsorolt Veszprém megyei falvaknál mind a lakott, mind a lakatlan résztelkek adatait megadja: de nem egész telekre átszámítva, hanem a gazdaságok számát hasonlítja össze az 1488-as adóval. Ezen kívül teljesen logikusan mind a cseszneki, mind pedig a Veszprém megyei somlói uradalmi falvakat felsorolja, noha más uradalom részei, és 1478 és 1488 között más birtokos kezére jutottak.[94] A lakatlan telkek bevonása az ösz-

szehasonlításba valóban indokoltnak látszik, ha arra gondolunk, hogy korábbi lakatlan telkek időközben benépesülhettek. Solymosi természetesen gondolt arra is, hogy csak a lakott telkeket vegye figyelembe, és itt észrevette, hogy az 1488-as adótételek többnyire meghaladták az 1478-ban lakott telkek számát. A kivétel Doba, Nagyberzseny és Torna volt. A különbséget azzal magyarázta, hogy míg a többi faluban tíz év alatt a lakatlan telkek aránya a lakottak javára módosult, a három faluban ellenkezőleg a lakott telkek száma fogyott. Ez a megállapítás is logikus, és egyáltalán nem vethető el százszázalékosan, viszont az sem lehet véletlen, hogy épp ez a három a somlói uradalomhoz tartozott.

A cseszneki uradalomban összeírtak 205 lakott jobbágygazdaságot 1478-ban,[95] míg 1488-ban az uradalom 273 ft adót fizetett, következőleg ennyi jobbágyporta, tehát jobbágygazdaság volt az uradalomban.[96] Ezek szerint tíz év alatt 1,33-szor több jobbágygazdaság élt itt, tehát 133%-os volt a gazdaságok növekedése. Bár az emelkedés az uradalom valamennyi falujánál kimutatható, mértéke településenként változó. Az emelkedés százalékarányos sorrendje a következő: Veim (115%), Berse (Börzse, 120%), Oszlop (124%), Nagyréde (127%), Ácsteszér (135%), Vámhegy (138%), Csetény (141%), Girolt (142%), Szombathely (147%), Sikátor (170%). Az emelkedés valahogy összefügg a telekosztódással: a legkisebb emelkedési százalékot mutató Veim és Berse esetében csak negyedtelkeseket írtak 1478-ban össze, a következő Oszlop és Nagyréde is részben negyedtelkes volt, sőt esetleg nagyobb arányban is, mint az összeírásból következik: Oszlopon említenek ugyanis a maradványtelkek átszámításánál három féltelket, amelyek hat negyedtelket tesznek ki. A legnagyobb arányban emelkedő Sikátoron 1478-ban csak féltelkek voltak. Igaz, a következő Szombathely teljesen negyedtelkes volt. Elképzelhetőnek tartom ezért, hogy a féltelkesnek összeírt gazdaságok egy része már 1478-ban is valójában negyedtelkekből állt, vagy pedig 1488-ig váltak jogilag két gazdaságra, adóportára szét. Ebben az esetben az emelkedés aránya nem olyan magas, mint az összehasonlítás alapján. Valószínűtlennek látszik ugyanis, hogy egy évtized alatt – még a létrejött birtokosváltozást is beszámítva – egy harmaddal nőtt volna meg a jobbágygazdaságok száma. Ez annál kevésbé valószínű, hiszen amúgy is ebben az uradalomban volt a legkisebb a pusztásodás aránya.

Elképzelhető továbbá, hogy az épp ebben az uradalomban olyan magas arányú irtásföldek járultak hozzá a látszólag magas gazdaságszaporulathoz. Amennyiben az irtásokat nem a telkesgazdák művelték meg, hanem az uradalom szempontjából zsellérnek tekinthető személyek, akkor elképzelhető, hogy nem lettek a telkes jobbágyok közt felsorolva. Az állami adózás azonban őket is elérte, és ezzel nőtt meg – látszólag – a gazdaságok száma. Ez ellen szól viszont, hogy az irtásföldek nagysága nem nő arányosan az 1488-as portaszám növekedéssel. Azt azonban majdnem biztosnak lehet venni, hogy a tíz év alatti gazdaságszám-növekedés egyes esetekben valóban az irtásokra megy vissza.

Már említettem, hogy Solymosi a somlói uradalomhoz tartozó három falu 1478-as adatait is összehasonlította az 1488-as adólajstrommal, és az itteni eredmények eltérnek a cseszneki uradalomnál meghatározottaktól. 1488-ban 66 ft-ot fizettek a somlói uradalom Veszprém megyei falvai, míg 1478-ban 90 lakott jobbágygazdaságot írtak össze.[97] Itt tehát pontosan fordított a helyzet, mint a szomszéd cseszneki uradalomban: az 1478-as állapot 1,15-ször magasabb gazdaságszámot ad meg, mint amennyi 1488-ban adót fizetett. 1488-ban tehát az 1478-as összeíráshoz viszonyítva csak 73,3% gazdaság volt itt, így tehát több mint egy negyeddel csökkent a számuk, míg a cseszneki uradalomban több mint egy harmaddal nőtt. Az eltérés az egyes faluk között az arányt tekintve nem nagy: 1478-hoz képest 1488-ban Dobán 79%, Berzsenyben 70%, Tornán 69% gazdaság fizetett adót. Érdekes viszont, hogyha egész telekre számítjuk át a három faluban levő lakott és lakatlan telkeket, az így kapott szám szinte teljesen megegyezik az 1488-as lajstrommal. Mivel a telkek száma 61,5 volt, 1488-ban pedig 66 ft-ot fizettek, az emelkedés 107%. (Az egyes falvakban: Doba 135%, Berzseny 102%, Torna 86%.) Doba kiugrását talán az is magyarázhatja, hogy a szőlőtermelő faluban 1488-ban esetleg nem csupán telkes jobbágyokat adóztattak meg, hanem szőlőbirtokos zselléreket is.

Bonyolítja a helyzetet, hogy a somlói uradalomnak 1498-ból fennmaradt az összeírása[98], amelyből ugyan néhány település hiányzik: Táskánd, Gálosháza, Szentpéterháza, Martonfalva és Torna, Szentoldor viszont időközben puszta lett. Ez az összeírás a lakott telkeket (sessiones habitales) adja meg, tehát az 1478-as lakott gazdaságokkal és – legalábbis a Veszprém megyei falvak esetében – az 1488-as összeírással is összehasonlítható. Mivel Torna nem szerepel, így Berzseny és Doba vethető össze három esetben tíz-tíz évi szakaszokban. Az 1478-ban összeírt lakott gazdaságokat 100-nak véve Berzsenynél 1488: 70, 1498: 100, Dobánál pedig 1488: 79,4, 1498: 120,6. Az előbbinél 1488-ban 30%-os esés történt, majd 1498-ban pontosan ugyanannyi jobbágy gazdaság található, mint húsz évvel azelőtt, az utóbbinál 1498 még túl is szárnyalja 1478-at. Az uradalom Vas megyei részében 1498-ban hét falut és az 1478 óta pusztává lett Szentoldort írták össze: az 1478-as itteni lakott gazdaságokat 100-nak tekintve 1498-ban 86,6 kapunk. A bizonyára az 1490-es háborús események során elpusztult Szentoldor kivételével 91,1%. Falvanként más a kép: Vámospereszleg gazdaságainak száma 1498-ban 67,3%-ra esett, Varsányé 166,7-ra emelkedett. Doba és Berzseny tehát beillik az uradalom képébe, csak az látszik valószínűtlennek, hogy tíz évenként ilyen mértékben változzon meg a jobbágygazdaságok száma. A somlói uradalom jobbágygazdaságszámának 1488-as esését talán nem is

kell a valóságnak betudni: az uradalom 1479-től annak a Kinizsi Pálnak a kezén volt, aki 1488-ban a megye főispáni tisztét viselte,[99] akinek módja lehetett az adószedőkkel eljáró szolgabírókon keresztül a valódinál kisebb portaszámot felvétetni.

Sajnos, a portalajstrom és az 1478-as összeírás összehasonlítása sem hozott egyértelmű eredményt. Ha csak fel nem tételezzük, hogy középkori falvainkban olyan mértékű lakosságfluktuáció volt, hogy évtizedenként egyharmaddal-egynegyeddel bővült, vagy csökkent a lakosság, vagy az összeírás hitelével van baj, vagy pedig az összeírások készítésénél általunk nem ismert szempontok is érvényesültek.[100]

A somlói uradalom egy részéről 1428-ból is maradt fenn egy portalajstrom: a Garaiak által be nem fizetett adó jegyzéke. Itt Vámospereszleg, Táskánd, Gálosháza, Szentpéterháza* és Martonfalva kivételével a Vas megyei falvak, szám szerint hét lett összeírva, ezeknél tehát egy ötven évvel korábbi állapotról értesülünk.[101] 1428-ban a hét faluban a Garai-család két tagjának összesen 227 portája volt. (Ld. 5. ábra.) A porta alatt itt is a háztelket vagy háztartást kell érteni, nem pedig a jobbágytelket, mint földesúri adóegységet, ahogy a Zsigmond-kori portákra nézve már Mályusz Elemér is kifejtette.[102] Ha egész telkeket írtak volna össze 1428-ban, akkor azt kellene hinnünk, hogy 1478-ra a puszta telkeket is beleértve, 54,4%-ra csökkent volna a telkek száma. Bár a puszta telkek egy idő után el is tűnhetnek, ha újra nem telepítik meg, ilyen mértékű fogyás nem képzelhető el, hiszen az 1478-as egész telkek között a puszta telkek is ott vannak. (Az 1478-ban összeírt 123,5 egész telekből 65,75 volt puszta, azaz 53,2%. Ha – tekintve a lakott töredéktelken összeírt puszta töredéktelkeket – ennél a valóságban alacsonyabb lehetett is a pusztásodás aránya, a különbség mégis túl nagy 1428-hoz képest.) Ezért teljesen biztosnak látszik, hogy 1428-ban a lakott gazdaságokat írták össze, függetlenül attól, hogy milyen töredéktelek tartozott hozzájuk. Így is ötven év alatt pontosan egy harmaddal csökkent a gazdaságok száma. Igaz, leszámítva Szentoldor pusztulását 1498-ig nem romlott – legalábbis a hét falunál – a helyzet tovább.

Az egész telekre átszámított terület különben nem is változhatott 1428 és 1478 között lényeges módon, ugyanis az 1428-as adatok bizonyos mértékben valóban kapcsolatban állnak az 1478-as egésztelki állománnyal. Ha feltételezzük, hogy 1428 és 1478 között a pusztásodási periódus ellenére sem csökkenhetett jelentős mértékben a nyilvántartott egész (lakott és puszta) telkek száma, valamint tekintettel vagyunk arra, hogy az uradalom nagy részében a féltelek az általános (1478-ban csak Nagyság teljesen negyedtelkes és Keresztúron van néhány negyedtelek az 1428-ban összeírt falvak közül), akkor az 1478-ban összeírt falvak féltelekre átszámított jobbágytelekállományának az 1428-ban összeírt portákkal összhangban kellene állnia.

A féltelekre átszámított 1478-as jobbágytelekállományban – ha az 1428-as helyzetet 100-nak tekintem – a következő csoportok állapíthatók meg. Gecseny, Ság, Jánosháza és Keresztúr esetében az 1428-as portaszám és az 1478-as féltelekszám szinte teljesen megegyezik: Gecsenynél valamivel magasabb, a többinél alacsonyabb: ötven év alatt 93%-ra csökkent. Hosszúfalu esetében érdekes módon az azonosság 1428 és 1478 között nem a féltelekkel, hanem az egésztelekkel mutatható ki, illetőleg 95%-ra csökkent. Két jelentős eltérés van: Szentoldor és Varsány. Az előbbinél – a szomszéd Hosszúfalu mintájára – valószínűleg nem a fél, hanem az egész telekkel kell számolnunk, így 72%-ra csökkent ötven év alatt, ami azért is valószínű, hiszen húsz év múlva ez a templomos falu már puszta, és már 1478-ban az elpusztult telkek aránya 69,7%. Varsány esetében épp az ellenkező a helyzet. Itt nyilván az 1478-as féltelekkel kell számolnunk, ebben az esetben 1478-ra 74%-ot kapunk. Feltűnő viszont, hogy Varsánynál volt 1478-ban a legkisebb a pusztásodás: 14,3%.

Ha ez a számítás helyes, akkor az uradalomban a negyedtelkesedés, ill. Hosszúfalunál a féltelkesedés később kezdődött nagyobb mértékben. Igaz, az sem lehetetlen, hogy valóban csak a féltelek az, amit figyelembe kellene venni, hiszen Hosszúfalu pusztásodási aránya 1478-ban még Szentoldornál is magasabb: 71,2%. Valóban, Hosszúfalu és Szentoldor messze megelőzi az uradalom többi falvát.

5. táblázat

A somlói uradalom néhány falva 1428-ban, 1478-ban és 1498-ban

Falu	1428	1478 Egész telek	1478 Lakott jobbágygazdaság	1498 Lakott telek
Gecseny	28	14,5	12	13
Hosszúfalu	31	29,5	17	15
Szentoldor	23	16,5	10	puszta
Ság	78,5	35	69	63
Varsány	28,5	10,5	18	30
Jánosháza	18	8,5	10	7
Keresztúr	20	9	14	12
Összesen	227	123,5	150	140

6. táblázat

Népsűrűségi adatok az 1478-as összeírásból

Uradalom	km^2 + 5%	Jobbágy-gazdaságok	km^2-re eső jobbágygazda-ságok	Rekonstruált családfőszám	km^2-re eső családfő
Somló	196,3	311	1,58	327	1,67
Csesznek	173,3	214	1,23	214	1,23
Valkó m.	120,5	309	2,56	325	2,7
Csörög	66,4	185	2,79	185	2,79
Bács m.	140,6	69	0,49	88	0,63
Csongrád m.	30,5	22	0,72	22	0,72
Pozsega m.	27,3	24	0,88	38	1,39
Siklós	187,7	730	3,89	1232	6,56
Sarád[1]	62,1	57	0,92	85	1,37
Összesen	1004,7	1921	1,91	2516	2,5

[1] Sarádon hozzá van számítva a 11 incola.

Az 1498-as összeírást összehasonlítva az 1478-assal, a kapcsolat a lakott telkek között (pontosabban: lakott háztartások, jobbágygazdaságok között) eléggé világosan kimutatható. A két összeírásban egyező települések esetében a pusztává lett Szentoldor mellett Vámospereszlegen csökkent pontosan egy harmaddal a lakott gazdaságok száma, Varsányon és Dobán viszont egy harmaddal-egy negyeddel nőtt. Az összeírt településeken húsz év alatt együttvéve nem egész egy tizeddel csökkent a jobbágygazdaságok száma, ami a birtokosváltozásoknak, vagy az 1490–91-es harcoknak is lehetett a következménye. A falvaknak egymástól különböző fejlődését az uradalom egysége kiegyenlítette. A hét falu esetében tehát 1428-at 100-nak tekintve 1478-ban 66,1%-ra esett a gazdaságok száma, 1498-ban pedig 61,7%-ra. Az 1478-ban említett uradalmi falvakból (beleértve a Veszprém megyeieket is) tíz település fordul elő az 1498-as urbáriumban, köztük a pusztává vált Szentoldor. Ezek 1478-ban említett lakott gazdaságainak számát (266) 100-nak tekintve 1498-ban 92,5%-ra (246) esett. Ez majdnem azonos arány, mint az 1428-ban említett Vas megyei falvak gazdaságainak 1478-as és 1498-as számai közt. Ez – az uradalmon belüli migráció[103] ellenére is arra enged következtetni, hogy a gazdaságok száma arányosan csökkent az uradalomban. (Igaz, itt nem vehettük figyelembe a Szécsi-rész tanulságait 1428 és 1498 esetében.)

Az 1428-as, az 1478-as, az 1498-as (és a somlói uradalomhoz tartozó három falu kivételével az 1488-as) összeírások között tehát valóban lehet olyan hasonlóságokat találnunk, amelyek arra utalnak, hogy a valódi, vagy legalábbis jogi szempontból a valódi állapotot tükrözik, vagy talán inkább megközelítik. A különböző források tehát valóban egy bizonyos állapot tükörképei, ez azonban a valóságtól a Szécsi-rész tanúsága szerint bizonyos mértékben eltér.

A Szécsi-rész adatai arra is figyelmeztetnek, hogy az amúgy is jelentős népsűrűségi eltérések még jelentősebbek voltak a valóságban. (Ld. 6. ábra.) Míg a különálló jobbágygazdaságok száma négyzetkilométerenként[104] 0,49 (Bács megyei falvak) és 3,89 (siklósi uradalom) között váltakozott, a Szécsi-rész adatai alapján rekonstruált családfő szám esetében több, egymással szinte megegyező családfő-sűrűség szám állapítható meg. Az alföldi (Bács és Csongrád megye) birtokok családfő-sűrűsége volt a legalacsonyabb: 0,7 körül négyzetkilométerenként. Őket követik a cseszneki, sarádi és pozsegai uradalmak 1,23–1,39 közti négyzetkilométerenkénti családszámmal. Külön áll a somlói uradalom 1,67, majd majdnem egyformák a Valkó és a csörögi uradalmak: 2,7 családdal km^2-ként, a legmagasabb a siklósi uradalomban, ahol 6,56 család esik egy km^2-re. Az egész összeírt Garai-birtokkomplexust tekintve egy km^2-re esett 1,91 jobbágygazdaság, ill. 2,5 a Szécsi-rész alapján rekonstruált család.

A Garai-felosztás különösen jól alkalmas népsűrűségi adatok nyerésére, ugyanis a többi becsüoklevélben nem találunk a Szécsi-részhez hasonló részletezett adatokat, sőt a telkek osztódását sem veszik figyelembe mindig. Összehasonlításként két hatalmas uradalom felbecslését idézem. A szlavóniai császárvári uradalom (Varasd megye) területén 1488-ban 693 lakott jobbágytelket írtak össze, az uradalom területe pedig 81,9 km^2 volt. Hozzáadva 5%-ot a becslésbe fel nem vett belterület, vizek, utak számára 86 km^2-el számolhatunk. E szerint egy km^2-re 8,06 jobbágytelek esik.[105] Itt tehát jóval magasabb a népsűrűség még a siklósinál is. Itt a jobbágy „sessio" feltétlenül a házhelyet jelenti, hiszen – akár a Valkó megyei falvak egy részénél – itt is igen gyakran 2–3 hold esik egy telekre. A különbség csak az, hogy a többi hazai uradalomhoz képest igen alacsony a pusztásodás aránya: 4,5%.

Más a helyzet a makovicai uradalom 1492-es becsüjénél.[106] Itt külön kell vennünk az uradalom törzsbirtokát jelentő Sáros megyei falvakat és néhány Pest megyei falut. Sáros megyében 157 lakott telket írtak össze. Itt sajnos nem tudjuk meghatározni az alapterületet, mert – a fenn már említett és Werbőczynél is írásba foglalt módon – az erdők egy

részének nem adta meg a terjedelmét. Ha azonban nem vesszük figyelembe azokat a településeket, amelyeknél nem adják meg az erdők méretét, azért mégis kaphatunk támpontot a sárosi népsűrűségre. 24 faluval számolhatunk, ahol 94 lakott telket, azaz az uradalom sárosmegyei részének majdnem kétharmadát írták össze. Ezen falvak alapterülete 45,2 km^2 volt, hozzátéve a már említett 5%-ot 47,5 km^2-el számolhatunk. Így 1,98 lakott telek esik egy km^2-re. Ez az összeírás sem ad meg telekrészeket, mégsem tartható valószínűnek, hogy itt a jobbágytelekkel, mint gazdasági egységgel kell számolnunk, hanem valószínűbb, hogy a lakótelekkel, a házhellyel. Az is valószínű, hogy Mátyás idejében még jelentősebb volt a népsűrűség, hiszen az 1490–91-es harcokban ez az uradalom igen nagy pusztulást szenvedett.[107]

Ugyanezen uradalom északalföldi falvai hasonlítanak bizonyos mértékben a Garaiak délalföldi falvaihoz: hasonlóan nagy földterület tartozott hozzájuk. Itt öt településen 124 lakott telket írtak össze, a földterület pedig 92,8 km^2 volt. Ide is hozzáadjuk az 5%-ot, így 97,4 km^2-t kapunk. Egy km^2-re 1,27 lakott telket számíthatunk. Itt is valószínű, hogy házhelylyel számolhatunk. Újabb adat az Alföld alacsonyabbnak tűnő népsűrűségére, noha magasabb a Garaiak délalföldi birtokainál.

Bár mindkét példaként felhasznált uradalomban házhelyeket írtak minden jel szerint össze, ez nem jelenti azt, hogy itt nem kell a Szécsi-részhez hasonló módon házanként több családdal számolnunk. Az ország három különböző részéből származó példákkal azt akartam bizonyítani, hogy a Garai uradalmakban egy km^2-re eső átlag 1,91 jobbágygazdaság nem jelent túl magas, az országostól eltérő népsűrűséget, hiszen Császárvára esetében jóval magasabb volt, az elpusztult Sáros megyében is valami kevéssel magasabb. Ezért az alábbiakban ezzel az 1,91-es háztelek, ill. 2,5-es családátlaggal számolok, természetesen azzal a tudattal, hogy a következő számítások csak hipotetikus érvényűek, amelyeket más forrásokkal is alátámasztani kell a továbbiakban.

Kérdés, hogy mennyire lehet ezekből az adatokból országos népességszámokat kapni. Az alapprobléma az egy családra eső személyek száma. A hagyományos ötös szorzószámmal szemben mindkét oldalról vethető fel kifogás: lehet ugyanis túl magasnak[108] és túl alacsonynak is venni. Kétségkívül ugyanis létezett Magyarországon nagycsaládi életforma, és egy fennmaradt XVI. századi teljes lakosságot tartalmazó összeírás ötösnél magasabb szorzószámot ad meg.[109] Szabó István maga is felismerte a nagycsalád létezését, és erre épp forrásunkat is felhasználta.[110] Valóban, a Szécsi-résznél a neki adott 235 gazdaságban (benne van egy sarádi „incola" is) 344 személyt írtak össze, de csak 306 olyan, aki nem minősül háza valamelyik családfője rokonának. Így 38 olyan családfővel kell számolnunk a Szécsi-részen, aki nagycsaládi életformában él együtt valamely rokonával.

Igaz, van olyan forrásunk is, amely egy családra alacsonyabb szorzószám alkalmazását követeli meg. A szigetvári 1551-es összeírás szerint – igaz 73 évvel forrásunk kelte után – ebben a dunántúli mezővárosban 3,7 család lakott ugyan együtt egy házban, egy család átlag lakossága azonban csupán 3,6 fő volt. Csakhogy itt a végvár mellett az átlagosnál alacsonyabb népességszámú családdal kell számolni, továbbá – ezért is – elég sok a töredékcsalád.[111] Ellenkező képet nyújt az 1520-as évek elejéről a Hont megyei Alsónyék népességösszeírása.[112] Itt 44 házban 348 személy élt, azaz egy házban 7,9 személy. Megtalálható mind a nagy- mind a kiscsalád. Mindössze két házban lakik két-két másnevű, ki nem mutatható rokonságú család. E szerint a 44 házban 46 családdal számolhatunk, így egy önálló családra – függetlenül attól, hogy nagy- vagy kiscsaládról van-e szó, 7,6 személy esett. Ha a családon belüli személyek száma két végpontjának veszem fel a felsőnyéki és a szigetvári adatot, akkor a középarányos 5,6 fő családonként. Mivel azonban csupán ez a két használható adatunk van, és ezek is későbbiek, talán nem tévedünk, ha országos átlagban 5-ös szorzószámot alkalmazunk egy családfő mellett. Tudatában vagyok természetesen, hogy ez csak spekuláció, de feltevésként mégis felhasználható.

Úgy tűnik ezek után, hogy nincs akadálya annak, hogy a Garai–Szécsi felosztásból kikövetkeztetett népsűrűségi átlagot felhasználva megkíséreljük Magyarország lakosságának számszerű meghatározását Mátyás király uralkodása második felében. El is végeztem ezt a munkát, de eredményeim nem álltak összhangban az eddigi forrásokból – elsősorban az 1494–95-ös számadáskönyvből[113] – levezetett eredményekkel. Bár meg vagyok győződve arról, hogy ezzel a módszerrel – a becsüjegyzékek népsűrűségi adataival – pontosabb eredményekhez lehet jutni, mint az eddig felhasználtakkal, országos érvényű megállapításokhoz csak nagyobb forrásanyag alapján lehet – talán? – eljutni.

A demográfiai szkepticitást nemcsak a család átlagos lélekszámának már vázolt problematikája, az 1494–95-ös számadáskönyv felhasználásával szemben az utóbbi időben kifejezett aggályok[114], hanem az a forráskritikai probléma is indokolja, hogy a különböző, sőt azonos típusú összeírások esetében nem mindig ugyanazokat írták össze, és így az adatok annál is nehezebben vethetők egybe, hiszen nem derül ki mindig, hogy kiről van szó. Mint láttuk, 1478-ban elvileg a jobbágygazdaságokat írták össze, megadván, hogy egész, vagy töredéktelken gazdálkodnak. A Szécsinek adott részből viszont az derült ki, hogy ezeknek a gazdaságoknak megfelelő udvarokban néha több ház is állott, és ha a ház, udvar és így a gazdaság egybe is esett, azon nem is kevés esetben több családfőt írtak össze. A makovicai és a császárvári uradalomban összeírt telkek nyilvánvalóan háztelkek, nem pedig földesúri adóegységek voltak, itt tehát bizonyára szintén kell több családdal számolni. A

jobbágyporta – mint állami adóegység – valószínűleg a házteleknek felelt meg.[115]

Ezt a problematikát összefoglalva a következő, a forrásokban sem mindig megkülönböztethető jobbágyegyüttélési formákkal találkozunk. A legkisebb sejt a család, ami lehet kiscsalád (magcsalád) vagy több generáció esetén nagycsalád (bővített, vagy kiterjesztett család), és amely mindkét esetben egyben egy háztartást is képezett. A háztartáshoz azonban a cselédek is hozzátartoztak, amennyiben ilyenek voltak.[116] A nagycsaládi forma kimutatható volt a Garai-felosztásban is, de még jobban az alsónyéki összeírásban. A jobbágyházban azonban mind az 1478-as felosztás, mind a szigetvári összeírás tanúsága szerint nem lakott feltétlenül kizárólag egy család. Ha több család lakott ugyanabban a házban, akkor nem csupán zsellérekkel, de jobbágyokkal is kell számolnunk. Ez esetben egy házban több háztartás volt, bár esetleg közös „füstön". Előfordult az is, hogy közös udvaron több különálló ház állott, ennek nyomait is megtaláljuk a Garai–Szécsi felosztásban, de számos más adat, így a késői adószedési rendeletek is ennek meglétét igazolják.[117] A közös udvart – függetlenül a rajta álló házak számától – épp úgy teleknek, helyesebben ülésnek (sessio) nevezték, mint a jobbágy földesúri adóegységét, az osztható telket. Ezt neveztem az előbb házteleknek. A háztelken álló külön házak önálló portaként történő megadóztatására csak későn tettek kísérletet.[118]

Ilyenformán beszélhetünk családról, házról, háztelekről és jobbágytelekről (a földesúri adó egységéről.) Forrásaink azért értelmezhetők olyan nehezen, mert nem egyszer ugyanúgy nevezik a források az egymástól tartalmilag mégis különböző négy fogalmat, ami azért természetes, hiszen nem egyszer előfordulhatott, hogy köztük nem volt különbség, pl. ha egy egésztelkes jobbágygazdaságot valóban egy család művelt meg egyedül, és amelyen kívül a házukban és háztelkükön idegen család nem lakott. A középkor végén azonban egyre gyakrabban kell úgy látszik paraszti összeköltözéssel számolni.[119]

Összefoglalásként még összeírásunk gazdaság- és társadalomtörténeti jelentőségét kell erőteljesen kidomborítani, bár itt is vannak megválaszolhatatlan kérdések. Megismerjük ugyan a művelési ágak egymáshoz viszonyított arányát, a földesúri, irtás- és jobbágyföldek nagyságát, de nem tudjuk, hogy nyomásos, vagy nem nyomásos gazdálkodás folyt-e, ill. hol volt ilyen és hol nem. Jelentősebb, szántóföldde l is rendelkező majorság csak Nagyságon és Siklóson volt. A nagysági major leltára alapján[120] valószínűsíthetjük, hogy a földesúr saját munkaeszközökkel és igaerővel műveltette meg majorságát, azaz bérmunkát alkalmazott. A kevés földesúri kaszálót viszont, ahol nem volt majorság a közelben, nyilván a jobbágyok robotjával takarították be. Így a munkajáradék igen alacsony szerepet játszhatott a földesúri bevételek között. (Nem ismerjük ugyan a fuvarozási robot lehetőségeit.)

Általánosabb érvényű az a máshonnan is ismert tény, hogy a mezővárosok, ill. mezővárosiasodó helységek általában nemcsak népesebbek voltak, hanem az illető uradalom pusztásodási arányánál kisebb mértékű elhagyott telkekkel rendelkeztek. Elgondolkoztató viszont, hogy a két nyugatdunántúli uradalomban nincs nyoma mezővárosiasodásnak. Ennek oka külön vizsgálandó. Feltűnő különbségek vannak különben mind országrészek, mind uradalmak között. Az eltérések olyan nagyok, hogy nehéz országos értelemben általánosítani. A jobbágytelek nagyságának különbözősége uradalmakon belül is észlelhető volt. Meg kell azonban jegyezni, hogy a törpe egész telek az eddigi irodalomban feltételezettnél jóval gyakrabban volt kimutatható, és ez nem járult minden esetben – mint a Valkó megyei uradalmakban – a pusztásodás növekedéséhez hozzá.[121] Sőt, a császárvári becsü arra utal, hogy ez máshol sem volt kivételes. Minden jel szerint a paraszt nem csupán a földművelésből élt meg, ami a legsűrűbben lakott siklósi uradalomban volt igazolható. Talán kapcsolatot kereshetünk ebben az uradalomban a magas itteni vámjövedelmek és a népsűrűség között is.

Tanulmányomban arra szerettem volna felhívni a figyelmet, hogy milyen jelentős eredményekhez vezethet, mennyi információt nyújt egy eddig csak mellékesen vizsgált forrástípus, a becsüoklevél. A számos nyitva maradt kérdés megválaszolásához talán hozzájárulhatna ezeknek egy teljességre menő komplex feldolgozása.

JEGYZETEK

Rövidítések – Abkürzungen

DI = Magyar Országos Levéltár, Mohács előtti gyűjtemény.

1. SZABÓ István: Hanyatló jobbágyság a középkor végén. Századok 72. (1938) 40–59; Tanulmányok a magyar parasztság történetéből. Budapest, 1948., Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 86.) Budapest, 1954., La répartition de la population de Hongrie entre les bourgades et les villages, dans les années 1449–1526. (Studia Historica Academiae Scientiarum Hungariae 49.) Budapest,

1960.; Magyarország népessége az 1330-as és az 1526-os évek között. Magyarország történeti demográfiája. Szerk. KOVACSICS József. Budapest, 1963. 63–113.; A falurendszer kialakulása Magyarországon (X–XV. század.) Budapest, 1966.; A középkori magyar falu. Budapest, 1969.; A magyar mezőgazdaság története a XIV. századtól az 1530-as évekig. (Agrártörténeti tanulmányok 2.) Budapest, 1975.; Jobbágyok-parasztok. Értekezések a magyar parasztság történetéből. (Sajtó alá rendezte és a bevezetőt írta: FÜR Lajos.) Budapest, 1976. – Meg kell jegyeznem, hogy még olyan szerzők is, akik nem fogadták el Szabó egyes következtetéseit, szinte teljesen az ő számadataira támaszkodva adtak róluk más értékelést, így MOLNÁR Erik: A magyar társadalom története az Árpádkortól Mohácsig. Budapest, 1949.

2. Néhány példa az urbáriumok felhasználására: PACH Zsigmond Pál: Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században. Budapest, 1963. 168–171.; HOLUB József: Egy dunántúli egyházi nagybirtok élete a középkor végén. (Pannónia Könyvtár 62.) Pécs, 1943.; ÉRSZEGI Géza: Középkor. In: Sárvár Monográfiája. Szerk.: HORVÁTH Ferenc. Szombathely, 1978. 134–159.
3. Vö. MAKSAY Ferenc: Urbáriumok. In: A történeti statisztika forrásai. Szerk.: KOVACSICS József. Budapest, 1957. 114–149.
4. WERBŐCZY István Hármaskönyve. (Kolosvári Sándor és Óvári Kelemen kiadása.) Budapest, 1897. 216–222. (I. rész. 133–134. cím.); ECKHART Ferenc: Magyar alkotmány- és jogtörténet. Budapest, 1946, 338–339.; BÓNIS György: Középkori jogunk elemei. Budapest, 1972. 162–185. (Összehasonlítja a fennmaradt becsüjegyzékeket.)
5. SZABÓ (1938) op. cit. 10–15.
6. A három típusú jobbágytelek: a lakott, a lakatlan házas és a teljesen puszta a becsüjegyzékek három tételét képezi. WERBŐCZY (1897) op. cit. 216. A becsértéket is ennek alapján vették fel, vö. a Szabónál idézett Bodrog megyei falvaknál. SZABÓ (1938) op. cit. 12. 2. j. Megjegyezzük, hogy a sessio campestralis fogalmat esetleg innen lehetne levezetni, ugyanis WERBŐCZY előbb idézett helyén csak abban az esetben tartja a teljesen puszta telek felvételét szükségesnek, amennyiben az a többi telek sorjában feküdt, de ha nem, akkor mezőnek (campus) kell tekinteni, és így nem kell felvenni. Ez valóban logikus, ennek ellenére egyáltalán nem biztos, hogy ezeket a telkeket nem vették-e mégis a becsüokleveleknél számba. Megjegyzem még, hogy SZABÓ (1938) op. cit. 12. 2. j-ben idézett 1492-es makovicai összeírásban sessio campestralisként felvett puszta telkek ugyanezen uradalom 1507-es összeírásában deserta predialis-ként fordulnak elő. Egyetemi Könyvtár Kézirattára, Litterae et epistolae originales 7.
7. VALTER Ilona: Szentgotthárd története a mohácsi vészig. In: Szentgotthárd. Helytörténeti, művelődéstörténeti, helyismereti tanulmányok. Szombathely, 1981. 67–68.
8. BÓNIS György: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Budapest, 1971. 300. Várnagyságára ld. alább az összeírást: 11. j.
9. HOLUB József: Zala megye története a középkorban. I. k. Budapest, 1929. 471.; BÓNIS (1971) op. cit. 275.
10. BÓNIS (1971) op. cit. 275.
11. Az összeírás jelzete: Dl. 18145. Régen a Kamarai Levéltárban volt, egykori jelzete: NRA Fasc. 347. Nr. 1.
12. Minden szabályosan, a hiteles helyeknek szóló mandatumok formulái alapján történt. A nádori oklevelet ugyanezen szabályok szerint írta át a fehérvári káptalan teljes szövegben relatiojában. (Jelentésében.)
13. A leánynegyedet természetben ritkán lehetett kiadni, még a leginkább akkor, ha a lány nem nemeshez ment férjhez. HOLUB, Joseph: La „quarta puellaris" dans l'ancien droit hongrois. In: Studi in memoria di Aldo Albertoni. Vol. III. Padova, 1935. 290–291. Általában azonban a leánynegyed értékét fizették ki, és ennek nagyságát becsüvel állapították meg. Uo. 294–295.
14. CSÁNKI Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I–V. k. Budapest, 1890–1913. c. művében a megfelelő megyéknél Szécsi címszónál (vagy az ott utalásként megjelölt helyen) idézi az 1478-as leánynegyed-ügyet. Később kétségkívül semmi sincs az uradalomból a Szécsiek kezén. CSÁNKI op. cit. II. k. 20.: Sarádnál említi, hogy Garai Jób 1479-ben eladta az uradalmat a Bánfiaknak, miután a Szécsieket kielégítette. Uo. III. k. 211.: Garai 1478–79-ben a somlói uradalmat adta el Mátyás királynak. Talán nem tévedek, ha összefüggést látok a Szécsi-ügy és az utána következő birtokeladások között: Garai Jób a vételárból fedezte a Szécsinek zálog címén átadott javak visszaváltását.
15. BÓNIS (1971) op. cit. 298. 23. j.
16. SZABÓ (1960) op. cit. 8–9., 11–13., 19.; SZABÓ (1963) op. cit. 100., 103., 104.; SZABÓ (1966) op. cit. 181., 193.; SZABÓ (1969) op. cit. 72., 129., 164., 185.; SZABÓ (1975) op. cit. 78., 84., 90. Megjegyzem, hogy Szabó valamennyi helyén a jegyzetekben idézi összeírásunkat, olykor négy-öt jegyzetben is.
17. CSÁNKI op. cit. II. k. 277., 286., 287.
18. Uo. II. k. 137.
19. Uo. II. k. 395.
20. Uo. II. k. 20.
21. Így pl. a makovicai uradalom 1492-es becslésénél is szerepel a terra pascualis, éspedig ekealjában. vagy királyi holdban, nem pedig kaszaaljában megadva, mint a rétek és kaszálók esetében. Dl. 3022.
22. BOGDÁN István: Magyarországi hossz- és földmértékek a XVI. század végéig. Budapest, 1978. 183., 200.
23. SZABÓ (1975) op. cit. 16–18.
24. SZABÓ (1969) 21–22.; MAKSAY Ferenc: A magyar falu középkori településrendje. Budapest, 1971. 115.; BOGDÁN op. cit. 244–263.
25. WERBŐCZY op. cit. 216–220.; Magyi János Formuláskönyvében (Nr. 195.) is, kiadva: KOVACHICH, Martinus Georgius: Formulae solennes styli. Pest, 1799. 267–268.
26. A Magyar Korona Országainak Helységnévtára. Szerk. KOLLERFFY Mihály és JEKELFALUSSY József. Budapest, 1882. Ld. az egyes helységek neve alatt. Mivel később is módosultak a faluhatárok, ezért nem a későbbi helységnévtárt vettem alapul.
27. CSÁNKI op. cit. III. k. 233.
28. DAX Margit, ÉRI István, MITHAY Sándor, PALÁGYI Szilvia, TORMA István: Veszprém megye régészeti topográfiája. A pápai és zirci járás. Budapest, 1972. 74–77.
29. KOLLERFFY–JEKELFALUSSY op. cit. 108.
30. DAX M., ÉRI I., MITHAY S., PALÁGYI S., TOMKA I.: op. cit. 32. Térképvázlat.
31. KOLLERFFY M.–JEKELFALUSSY J. op. cit. a falvak neve alatt. ILA Bálint–KOVACSICS József: Veszprém megye helytörténeti lexikona. Budapest, 1964. 102. (Ácsteszér); 109. (Bakonygyirót); 115. (Bakonyoszlop); 152. (Börzse); 159. (Csetény); 253. (Magyarszentkirály); 255. (Magyarszombathely); 338. (Réde); 342. (Sikátor); 387. (Vámhegy.)
32. CSÁNKI op. cit. II. k. 157. Temerire u. o. 165.
33. SZABÓ (1954) op. cit. 45.
34. BOGDÁN op. cit. 178.

35. CSÁNKI op. cit. II. k. 748., 758., (Irmosdháza azonos Szentpéterházával.), 760., 774., 807. Csánki Irmosdháza kivételével mindenütt tud köznemesi birtokosokról is, az összeírás azonban nem részbirtoknak tünteti fel őket.
36. CSÁNKI op. cit. II. k. 764. A terület adatokat ld. a helység neve alatt itt, és később is KOLLERFFY M.–JEKELFALUSSY J. megfelelő helyén.
37. ILA B.–KOVACSICS J. op. cit. 273.: Nagykamondhoz tartozó puszta. KOLLERFFY M.–JEKELFALUSSY J. op. cit. 74.: Kisberzsenyhez tartozik Csépánházával együtt. Az ellentmondást BAKAY Kornél, KALICZ Nándor, SÁGI Károly: Veszprém megye régészeti topográfiája. A devecseri és sümegi járás. Budapest, 1970. 113., 128. térképvázlatai magyarázzák meg: mind Kamond, mind Kisberzseny (sőt Karakó) határában is találunk Nagyberzsenyre utaló dűlőnevet: azaz a középkori falu határa ma három másik falu területére esik.
38. ILA B.–KOVACSICS J. op. cit. 101–102.; BAKAY K.–KALICZ N.–SÁGI K. op. cit. 31.
39. ILA B.–KOVACSICS J. op. cit. 174–176.; BAKAY K.–KALICZ N.–SÁGI K. op. cit. 84–89.
40. Ld. fenn, 35. j.
41. CSÁNKI op. cit. II. k. 282–283.
42. A térképvázlat készítésénél épp a Valkó megyei falvak egy részének helyhezkötése nem volt lehetséges. Köszönöm Engel Pál barátomnak, hogy a tervezésnél segített.
43. A részbirtokra ld. SZABÓ (1966) op. cit. 119–132.; U. ő. (1969) op. cit. 98–99.; MAKSAY (1971) op. cit. 111–122.
44. FÜGEDI Erik: Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon. (Értekezések a történeti tudományok köréből 82.) Budapest, 1977.; U. ő: Castle und Society in Medieval Hungary (1000–1437). (Studia Historica Academiae Hungaricae 187.) Budapest, 1986.; ENGEL Pál: Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban (1387–1437.) (Értekezések . . . 83.) Budapest, 1977. 18–21.; U. ő.: Vár és hatalom az uradalom territoriális alapjai a középkori Magyarországon. Világosság 25. (1984) 288–295., 367–375.
45. CSÁNKI op. cit. II. k. 232.
46. MÁLYUSZ Elemér: Zsigmond király uralma Magyarországon. Budapest, 330. (Névmutató alapján.)
47. CSÁNKI op. cit. II. k. 370.
48. V. ö. PACH op. cit. 48–55.; SZABÓ (1975) op. cit. 55–61.
49. ECKHART op. cit. 218. A vadászatra: SZABÓ (1975) op. cit. 37. A sertések makkoltatására u. o. 50–53.
50. GIAY Károly: Somlyó várának 1498. márcz. 12-én kelt leltári töredéke. Történelmi Tár Uj Folyam 2. (1901) 108–109. Más földesúri jövedelmekre, vámokra, malmokra ld. alább.
51. Sarádon a lakott és a puszta telkek felsorolása után ezt olvassuk: item in eadem Sarad propter inpacacitatem terre aliqui incole tam intra, quam extra fallam residentes sunt undecim, ex quibus domino Nicolao de Zeech cessit unus iobagio intra fallam in fine eiusdem possessionis in vico a parte septemtrionali cuius acies tendit ad occidentem in qua Paulus litteratus residentiam faceret. Noha a kiegészítést Szécsi az egész telkek módjára kapta meg, nyilvánvalóan házas zsellérekről van szó, ezért nem vesszük, csak bizonyos esetekben a továbbiakban a 11 személyt figyelembe. Az „inpacacitas" szó előfordul még ugyanebben az uradalomban Csene falunál. Itt a templomban „a tempore inpacacitatis", azaz tíz éve nem tartottak istentiszteletet. Az „incolák" ezek szerint valószínűleg menekültek voltak.
52. Vö. pl. SZABÓ (1948) op. cit. 15–21.; U. ő., (1963) op. cit. 72–79. Érdekes, hogy annak ellenére, hogy Szabó adatai épp a Garai összeírás és egy 1468-as barsi adat kivételével mind Jagelló-koriak, megközelítőleg azonos szám jön ki neki országos átlagként: 0,56-os telekátlag és egy telekre 1,78 jobbágy. U. o. 74.
53. MAKSAY (1971) op. cit. 202.
54. SZABÓ (1975) op. cit. 42.
55. MAKSAY (1971) op. cit. 202.
56. Felfalu, Páli, Mog, Felsőnyír, Csokma, Palkonya, Zaporca.
57. Bója, Malomszeg, Sári, Siklós, Ebesharsány, Újnép, Csepel, Lengyel, Bejke, Ebris, Koppány, Ravaszfalva.
58. Töttös, Szerdahely, Marótfalva, Makád.
59. Kórós, Lak, Letenye, Kémes, Harkány.
60. Azarjás, Rád, Piski, Kovácshida.
61. Sárostó, Csehi, Gerénfalva.
62. SZABÓ (1975) op. cit. 13.
63. U. o. 10–15, 37, 52–53.
64. CSÖRE Pál: Adatok a középkori fakitermelés történetéhez Magyarországon. In: Az erdőgazdálkodás története Magyarországon. Szerk. KOLOSSVÁRY Szabolcsné. Budapest, 1975. 88–106.; U. ő.: A magyar erdőgazdálkodás története. Középkor. Budapest, 1980.; MAGYAR Eszter: A feudalizmus kori erdőgazdálkodás az Alsó-Magyarországi bányavárosokban (1255–1747.) (Értekezések a történeti tudományok köréből 101.) Budapest, 1983.
65. SZABÓ (1975) op. cit. 14.
66. U. o. 12.
67. HERMAN Ottó: Halászélet, pásztorkodás. Válogatott néprajzi tanulmányok. Válogatta, szerkesztette, a bevezetést és a jegyzeteket írta KÓSA László. Budapest, 1980. 161–183.; BELÉNYESY Márta: A halászat a XIV. században. Ethnographia 64. (1953) 153.
68. HERMAN op. cit. 129–136.; BELÉNYESY op. cit. 155–158. Lehet, hogy részben a szégye is érthető alatta. A halászat anyagi hasznára – többet hozott a mezőgazdaságnál – ld. u. o. 161.
69. BÓNIS (1972) op. cit. 169. Bónis varsának fordítja, de hozza a latin szövegben előforduló magyar „weyz" szót is. U. o. 169–170.: a gyalmostó, ha nincs megadva évi jövedelme, 50 márkára becsülendő, azaz többet ér a vejszéknél.
70. LAMBRECHT Kálmán: A magyar malmok könyve. (Iparosok Olvasótára XXI/8–9.) Budapest, 32–34. (alulcsapó malom)., 34. (Felülcsapó malom.), 34–36. (hajómalom.)
71. A mezővárosok népességére: SZABÓ (1960) op. cit. 8–11. (Apáti, Szat és Szentlőrinc nála mezőváros. u. o. 12. 46. j.) BÁCSKAI Vera: Magyar mezővárosok a XV. században. (Értekezések a történeti tudományok köréből 37.) Budapest, 1965. 25. Itt kell egy elírást kiigazítani. BÁCSKAI u. o. 29. azt írja, hogy 1478-ban a Garaiak jobbágyainak 54%-a a család birtokában levő 110 faluban, 46%-a pedig hét mezővárosban lakott. A hetes szám úgy jön ki, hogy Szabó – mint láttuk – az akkor még nem mezőváros Apátit, Szatot és Szentlőrincet is az oppidumok közé sorozta. Nos, a valóságban 10 mezővárosban és később azzá váló helységben lakott a sarádi incolákkal együtt a jobbágyok 25,6%-a, 121 (!) faluban és 7 részbirtokon pedig 74,4%-a. Amennyiben csak a valódi négy mezővárost tekintjük, az arány még rosszabb: a jobbágygazdaságok 18,8%-a volt csak a mezővárosokban.
72. SZABÓ (1966) op. cit. 189–203.
73. SZABÓ (1969) op. cit. 185. ugyanis csak a Vas, Veszprém, Csongrád és Baranya megyében összeírt falvakat vette figyelembe, a többi megyét, ahol általában kevesebb faluban volt templom, elhagyta.

74. Szeged története. 1. A kezdetektől 1686-ig. Szeged, 1983. Szerk.: KRISTÓ Gyula. 309–310.
75. Pl. 1492-ben a Kanizsaiak Vas megyei Ikervár és Csénye, ill. Sopron megyei Szentmiklós birtokán. Dl. 39992.
76. Ld. pl. az 1522. évi beckói urbáriumot. MARSINA, Richard–KUŠIK, Michal: Urbáre feudálnych panstviev na Slovensku. Bratislava, 1959. 41–68.; v. ö. még PACH op. cit. 68–70. stb. A bérlők egy része jogilag zsellér volt.
77. A negyedtelkes Nagyságon írták össze Szabó György udvarán Takács Bálint, Szabó Demeter udvarán Szabó Miklós teljesen puszta negyedtelkét. Ez utóbbi esetben bizonyára rokonról volt szó: az utód csak egy negyedtelket vállalt magára. Három negyedtelkes gazda udvarán a szokásos módon, azaz a régi tulajdonos neve nélkül írtak össze egy-egy puszta negyedtelket. Végül említenek két puszta negyedtelket, amelyek eredetileg Herman Balázsé voltak. Ezek az adatok arra utalnak, hogy annak ellenére, hogy csak negyedtelkeket írtak össze, a valóságban voltak féltelkes gazdák is a faluban.
78. KUBINYI, András: Horizontale Mobilität im spätmittelalterlichen Königreich Ungarn. In: Horizontale Mobilität. Szerk. JARITZ, Gerhard. Sajtó alatt.
79. Legutoljára állást foglalt ezzel szemben Szegeddel kapcsolatban KULCSÁR Péter: Az 1522-es szegedi tizedlajstrom, mint történeti forrás. Tanulmányok Csongrád megye történetéből. 8. (1984) 5–27. Úgy vélem azonban, hogy a személynevek mégis felhasználhatók e célból. Vö. SZÉKELY György: A személynevek és a történettudomány. In: Névtudományi Előadások. Szerk. KÁZMÉR Miklós és VÉGH József. (Nyelvtudományi Értekezések 70.) Budapest, 1970. 201–208.
80. A mezővárosi kézművességre ld. BÁCSKAI op. cit. 32–61.
81. V. ö. SZABÓ (1969) op. cit. 131–148.; MAKSAY (1971) op. cit 91–98. A falualaprajz rekonstrukciójának módszerét oklevelekből MAJOR Jenő dolgozta ki: Szempontok a faluépítési hagyományok kutatásának módszeréhez. Településtudományi Közlemények 11. (1959) 3–16.
82. Siklós falakon belüli részén 1495-ben 28 jobbágyporta nem fizetett adót: ENGEL, Johann Christian von: Geschichte des ungrischen Reiches und seiner Nebenländer. I. Bd. Halle, 1797. 143.
83. A jobbágytelek, sessio, a középkor végén kettős értelemben fordul elő: házhelyként és tartozékokkal együtt. (Ez utóbbi típusú sessio volt a földesúri adóegység!) SOLYMOSI László: Veszprém megye 1488. évi adólajstroma és az Ernuszt-féle megyei adószámadások. A Veszprém megyei Levéltár kiadványai 3. Tanulmányok Veszprém megye múltjából. Veszprém, 1984. 170.; U. ő.: Az Ernuszt-féle számadáskönyv és a középkor végi népességszám. (A középkori megyei adószámadások forrásértéke.) Történelmi Szemle 28. (1985) 428.
84. Az adatot MAKSAY (1971) op. cit. 202. is idézi, de félreérthetően fogalmaz. Szövege összefüggéséből úgy tűnik, mintha Sipos telke lakott lett volna, és mivel nem volt tartozéka, azért kapott egy puszta telekből. Ez azonban nem áll, így Maksay következtetései sem.
85. SZABÓ (1963) op. cit. 104. 78. j. A táblázat: u. o. 74.
86. Dl. 67855. SZABÓ (1963) op. cit. 73. is idézi, de Zsebriten tévesen 3 3/4 telket vesz fel 2 3/4 helyett. (A szövegben: három mínusz egy negyed áll!) A hatodik faluban, Boltán, a forrás írója sajnos kifelejtette a jobbágyok számát. Megjegyzem, hogy rajtuk kívül 6 más falu is szerepel az urbáriumban, itt mások a terhek, és más az összeírás módja is. Ezt Szabó nem idézte. Az uradalom felének teljesen más jellege abból származik, hogy jóval korábban más volt a birtokos, tehát két kis uradalom olvadt össze, de a korábbi terhek fennmaradtak. V. ö. 1399: Zsigmond-kori Oklevéltár. I. k. Szerk. MÁLYUSZ Elemér. Budapest, 1951. 6072. szám. Az adatra Engel Pál hívta fel figyelmemet.
87. V. ö. SZABÓ (1963) op. cit. 82.
88. U. o. 80.
89. Dl. 36326. SZABÓ (1963) op. cit. 104. 79. j. ismerte az adatot, de a Szécsi-rész összeírását nem használván fel, nem vállalkozott értelmezésére. Pedig a latin szöveg egyértelmű: hány házban hány jobbágy (család) lakott.
90. KUBINYI András: Az alföldi megyék jobbágyportaszáma a középkor végén. (A középkorvégi népesség meghatározásának problémái.) In: Falvak, mezővárosok az Alföldön. Szerk. NOVÁK László. Nagykőrös, 1986. Régészetileg hasonló módon nagycsaládi együttlakást tételez fel Holl Imre. HOLL, Imre–PARÁDI, Nándor: Das mittelalterliche Dorf Sarvaly. (Fontes Archeologici Hungariae.) Budapest, 1982. 124.
91. SZABÓ (1969) op. cit. 215.; U. ő. (1975) 40–41.
92. SOLYMOSI (1984) op. cit. 121–233.; U. ő. (1985) op. cit. 414–435.
93. Kiadta: SOLYMOSI (1984) op. cit. 198–211. Feldolgozása: u. o. 121–197.
94. U. o. 130.
95. Solymosinál u. o. 130. 206 gazdaság szerepel, ugyanis 12 lakott fél és 10 lakatlan negyed telket vett fel Oszlopnál. Az összeírásban 13 fél és 8 negyed szerepel. Az összesítésben nincs Vizslás és Szentkirály részbirtokok adata feltüntetve.
96. U. o. 130. táblázata alapján.
97. U. o. 130. táblázata alapján. Megjegyzem, hogy számításom megint eltér Solymosiétól. Ő ugyanis 1478-ban Berzsenyben 30 fél és 6 negyedtelket tüntet fel, így 36 lakott egységet. Nos, a Garai–Szécsi osztálynál először 30 lakott féltelket írtak össze, és kiadták belőle Szécsi Miklós részét. Utána: item sessiones censuales in quarta parte existentes sex, majd következik az innen Szécsinek járó hányad kiszámítása. Ezt követi a teljesen puszta nyolc féltelek és ezek felosztása. Az egész felosztási rendszerből nyilvánvaló, hogy a hat negyedtelek a házzal rendelkező puszta telkek közé tartozik, és ezt világosan bizonyítja a Szécsi-nyolcad kiosztásához szükséges bonyolult számítás is. Hogy a házzal rendelkező üres telek miért kapta most a censualis jelzőt, nincs módunkban itt magyarázni.
98. GIAY op. cit. 109.
99. CSÁNKI op. cit. III. k. 211, 294.
100. Az eltérések bizonyára következnek a birtokosváltozásokból is. A somlói uradalom már említett Kinizsikézre kerülése után Szapolyai birtok lett, akik 1495-ben eladták Bakócz Tamásnak. CSÁNKI op. cit. III. k. 211. Így 1478 és 1498 között Garai Jóbot is beleszámítva négy birtokosa volt. Csesznek csak egyszer cserélt gazdát: 1483 óta Szapolyai birtok volt. U. o. III. k. 208. Ennek ellenére nem tartom valószínűnek, hogy a változások mögött kizárólag ez a tényező keresendő.
101. CSÁNKI op. cit. II. k. az adatokat idézi a megfelelő falunál. Én az adatokat Engel Pál barátom szívességéből az ő másolatából idézem.
102. MÁLYUSZ (1984) op. cit. 241.
103. V. ö. ÉRSZEGI op. cit. 146.
104. A kiszámított területhez hozzáadtam annak 5%-át, hogy az összeírásban fel nem vett tételek: belterület, vizek, utak stb. hiányát ellensúlyozzam. Megjegyzem, hogy plusz-mínusz 10%-os hibahatár a felmérések esetleges hiányosságai miatt (ld. fenn) mindenképp figyelembe veendő a fenti korrekción kívül is.

105. Steiermärkisches Landesarchiv, Graz, Urkunden Nr. 8502.
106. Dl. 3022.
107. SZABÓ (1966) op. cit. 181.
108. A korábbi irodalmat összefoglalja SZABÓ (1963) op. cit. aki az ötös szorzószám mellett foglal állást, bár bizonyos korlátozással. Nem családdal, hanem jobbágyháztartással számolt. Legújabban SZÜCS Jenő: Háztartás és család a 13. századi Magyarország szolgai állapotú parasztnépességében. Történelmi Szemle 26. (1983) 148. is elismeri az ötös szorzószám használatának jogosultságát, azzal a megszorítással, hogy az átlagos családlétszám – legalábbis az általa vizsgált területen és időben – 4,5 fő, de ehhez a későközépkorban a cselédeket is hozzá kell számítani. További nézeteket foglal össze és ismertet SZEGFÜ László: A „láthatatlanok". (Adatok mezővárosaink XVI. század eleji lélekszámának kutatásához.) A Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. Szeged, 1983. 50–51. Az eddigieknél jóval magasabb szorzószámokat is idéz.
109. KUBINYI (1986) op. cit.
110. SZABÓ (1969) op. cit. 215.; U. ő. (1975) op. cit. 40–41.
111. SZAKÁLY Ferenc: Sziget mezőváros (Somogy megye) lakosságának „connumeratioja" 1551-ben. Történeti-Statisztikai Évkönyv 1967–1968. Budapest, 1970. 66–76.
112. Egyetemi Könyvtár Kézirattára. Litterae et epistolae originales 235. V. ö. KUBINYI András, A parasztság hétköznapi élete a középkori Magyarországon. VMMK 17. (1984) 221–222.
113. Kiadta ENGEL (1797) op. cit. I. Bd. 20–39., 130–150. Ezt használta fel főleg az edidgi demográfiai irodalom. V. ö. SZABÓ (1963) op. cit. 63–113.
114. Birtokstatisztikai szempontból bírálta már ENGEL Pál: A magyar világi nagybirtok megoszlása a XV. században. Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei 5. (1971) 297. Demográfiai vonatkozásban Solymosi cáfolta: ld. fenn, 92. j.
115. SOLYMOSI (1984) op. cit. 134. háztartásokról beszél. Ebben az időben a porta azonban inkább a házteleknek, nem pedig az egy házban, esetleg egy udvarban élő különböző családoknak, azaz háztartásoknak lehet a szinonimája.
116. SZABÓ (1963) op. cit. 92.; SZÜCS (1983) op. cit. 148.
117. KUBINYI (1986) op. cit.
118. U. o.
119. U. o.
120. Ld. fenn, 50. j.
121. Meg kell azonban jegyezni, hogy nem csak a törpe telek volt a Valkó megyei falvak pusztásodásának oka. Nagyfalu pusztán 1478-ban 76 puszta telket írtak össze, amelyekhez 192,5 hektár szántó és 64 hektár rét tartozik. A település 1472-ben még lakott volt, ekkor a szomszéd földesurak jobbágyai kirabolták. Dl. 34136. Nagyfalu pusztulásához tehát ez a hatalmaskodás is hozzájárult.

ANDRÁS KUBINYI

DER GROSSGRUNDBESITZ UND SEINE HÖRIGEN IM SPIEGEL DER GARAI–SZÉCSI TEILUNGSURKUNDE VON 1478.

Einer der mächtigsten ungarischen Magnaten, Jób Garai wurde 1477 durch Gerichtsbeschluss zu einer Besitzteilung gezwungen. Nach dem ungarischen Recht bekamen nämlich die Töchter eines Adeligen den vierten Teil der Besitzungen des Vaters (die sogenannte quarta puellaris). Wenn sie mit Adeligen verheiratet waren, sollten sie den Wert des Viertels bekommen. Da eine Tochter des Palatins Miklós Garai, die 1398 mit einem Szécsi verheiratet wurde, ihren Erbteil nicht bekommen hat, verpflichtete 1477 der Palatin den erwähnten Jób Garai, dass er dem Erben der Ilona Garai, Miklós Szécsi den achten Teil aller Besitzungen, die 1398 der Familie Garai gehörten, herausgeben sollte. Es kam jetzt zu einer Konskription der Garai-Besitzungen: eine Kommission, die aus Beauftragten des Palatins, dann aus Chorherren des Kollegiatstiftes von Székesfehérvár, als eines ‚glaubwürdigen Ortes" bestand, durchreiste 1478 alle Garai-Besitzungen und schrieb in Anwesenheit der Beauftragten beider Magnaten alles zusammen und teilte Szécsi den Achten Teil aus. In der Konskription fasste man alles zusammen, was nach dem ungarischen Recht bei einer „gemeiner Schätzung" (communis aestimatio) nötig war. Garai durfte nämlich den achten Teil nach dem Regel der Schätzung auslösen.

Diese Teilungsurkunde ist eine der bedeutendsten Quellen zur Geschichte des ungarischen Grossgrundbesitzes im Spätmittelalter. Die Garai-Besitzungen waren in der südlichen Hälfte des Königreichs überall verbreitet: von den Komitaten Vas und Veszprém im Westen bis zu dem Komitat Temes im Osten. Es wurden u. a. die herrschaftlichen Gebäude: die Burgen (castrum), Schlösser (castellum), Edelhöfe (curia, bzw. domus nobilitaris) und Maierhöfe (allodium), dann die Klöster, Kirchen und Kapellen, ferner die Mauten und Zölle (oft mit ihren Jahresertrag), die Mühlen, die Fischteiche, Fischreusen bzw. Fischwehren zusammengeschrieben. Es wurden ferner die Ackerfelder, die Wälder, die Wiesen, die Weingärten usw. vermessen: alles ausser dem Wohngebiet der Dörfer und den Wassern. Wir konnten es in diesen Fällen, wo die Gemarkung einer Ortschaft bis heute unverändert geblieben ist nachweisen, dass die Kommission verblüffend exakt arbeitete: die Abweichungen von der modernen Vermessung machen höchstens 5–10% aus. Endlich gab die Kommission in jeder Ortschaft die Zahl der bewohnten und unbewohnten Hufen an und zwar auch die der Teilhufen: so wissen wir auch das, wenn der Bauer auf einer ganzen und auch wenn er nur auf einer Viertelhufe lebte und arbeitete. Es war nicht leicht Szécsi den achten Teil der Hufen auszuteilen, da die Zahl der Hufen bzw. der Teilhufen in einer Ortschaft nur sehr selten mit acht dividierbar war. Darum wurden auch die Namen der Szécsi übergebenen Hörigen, bzw. die der letzten bekannten Besitzer der wüsten Hufen und die Lage des Hauses in der Ortschaft angegeben, die auch zur Siedlungsgeschichte wichtige Angaben liefern.

Die Teilungsurkunde besteht aus 46 eng beschriebenen Seiten und wurde zwar oft benutzt, aber leider noch nie ganz verwertet. Wenn wir die mittelalterliche Vermessung auf Hek-

tare umrechnen bekommen wir als Summe 95681 Hektare, die 1478 vermessen wurden. Fast die Hälfte – 44,1% – bestand aus Wäldern. Die meisten Wälder gab es in der in den Komitaten Vas und Veszprém liegenden Herrschaft Somló: da bestand 78% der Garai-Besitzungen aus Wäldern und im Komitat Veszprém liegenden Herrschaft Csesznek (59,8%.) Der Prozentsatz der Ackerfelder (auch ein grosser Teil der Viehweiden wurde dazu gerechnet) betrug sich auf 39%. Die Weingärten in den Garai-Besitzungen machten 8,4, die Wiesen 5,7% aus. Die meisten Weingärten finden wir in der syrmischen Herrschaft Csörög: 3726 Hektare, also 58,9% der Fläche der Herrschaft. (Der syrmische Wein war der damalige Qualitätswein Ungarns.)

Interessanterweise gab es sehr wenige grundherrliche Eigenbetriebe. Nur 0,8% der Ackerfelder und 4,6% der Wiesen wurde vom Grundherren im Eigenbetrieb bearbeitet. In den meisten Herrschaften gab es keine Meiereien des Grundherren: es herrschte also bei den Garai die grundherrliche und nicht die gutsherrliche Form vor. Zur Meierei in Nagyság (Kom. Vas, Herrschaft Somló) gehörten 118 Hektare Ackerfeld und 42 Hektare Wiesen. In der Meierei gab es zwanzig Jahre später u. a. 22 Ochsen und 17 Kühe, bzw. zwei Wagen, fünf Pflüge, und drei Pflugscharen mit drei Karren. Es scheint also, dass das Gut mit herrschaftlichen Geräten und Zugkraft bearbeitet wurde. Zur Meierei von Siklós (Kom. Baranya, Herrschaft Siklós) gehörten 135 Hektare Ackerfeld und 28 Hektare Wiesen.

Rodungen gab es auch nicht viel. Man findet diese fast nur in den beiden westlichen Herrschaften. In der Herrschaft Somló war 3,4% der Ackerfelder und 5,1% der Wiesen, in der Herrschaft Csesznek aber 30,7% Ackerfelder und 28,2% der Wiesen Rodungsgebiet und gehörte also nicht zu den Hörigenhufen.

Die Grösse der grundherrlichen Steuereinheit, der Hufe, veränderte sich in jedem Dorf. Wir finden ebenso ganzen Hufen mit 2 (!) Hektare Ackerfeld, wie – aber sehr selten – über 60 Hektare. Die Dörfer mit Zwerghufen kann man auf zwei Typen teilen. Wo – wie im Komitat Valkó – die Zwerghufen ein Ergäbnis einer früheren, wahrscheinlich nicht ganz durchgedachten Siedlungstätigkeit waren, können wir ein sehr hohes Prozent der Wüstungen beobachten. Wo dagegen die Bauern andere Erwerbsmöglichkeiten (Weinbau, Fischerei suw.) hatten, war die Zwerghufe nicht sehr interessant. Die Riesenhufen kann man dagegen meist in den Viehzuchtgebieten beobachten, wo die Ackerfelder allen anschein nach als Viehweiden benutzt wurden.

In der Teilungsurkunde von 1478 wurden 4 Märkte, 127 Dörfer (von denen 6 später auch Märkte wurden), 7 Teilbesitzungen und 65 Wüstungen zusammengeschrieben. Es gab 3005 ganze Hufen, von denen 1125,25 bewohnt waren. 62,6% der Hufen war also unbewohnt. Da die Bauern oft auf Teilhufen wirtschafteten, gab es auf den bewohnten Hufen 1910 Bauernstellen. 18,9% finden wir in den vier Märkten (oppidum.) Der Wüstungsprozess hatte auch in den Märkten das kleinsten Auşmass: 41,5% der ganzen Hufen und 41,9% der Bauernstellen war unbewohnt, dagegen sind diese Prozentsätze bei den später zum Markt erhobenen Ortschaften, bei den Dörfern und bei den Teilbesitzen 60,7%, bzw. 57,4%. In den 65 Wüstungen gab es 352,25 unbewohnte ganze Hufen und 416 verlassene Bauernstellen. Der Anteil der wüsten Hufen, bzw. Bauernstellen war nur in den beiden westungarischen und in der syrmischen Herrschaft Csörög unter 50%. Zwischen 50- und 60% finden wir in der Herrschaft Siklós im Komitat Baranya und in den südlich von ihr liegenden Dörfern im Komitat Pozsega. Sonst ist der Wüstungsanteil höher als 70, bzw. 80%!

Der Anteil der Teilhufen ist auch unterschiedlich. In den beiden westlichen Herrschaften Somló und Csesznek gab es laut der Konskription keine einzige ganze Hufe, meistens finden wir halbe, in einigen Dörfern Viertelhufen. Wenn wir nur die bewohnten Hufen betrachten, war 1478 die durchschnittliche Grösse einer selbständigen Bauernstelle im Garai-Besitz 0,59 Hufe. Mit einer Bauernwirtschaft in der Höhe von 0,31 Hufe können wir bei den Dörfern im Komitat Pozsega und in der Herrschaft von Sarád im Komitat Temes rechnen. Es folgen die westungarischen Herrschaften: Csesznek mit einem Durchschnitt von 0,36 und Somló von 0,44 Hufen. Bei allen anderen Herrschaften kommt mehr als eine halbe Hufe auf einem Bauer. Die Hufengrösse war aber nicht einheitlich, ferner besassen die Bauern auch andere Erwerbsquellen, so kann man aus diesen Angaben sehr schwer Rückschlüsse bilden.

Dennoch benutzte die frühere ungarische Geschichtsschreibung fast nur diese Angaben und auch diese nicht vollständig. Viel wichtiger sind aber die den Szécsi-Anteil betreffenden Angaben. Diese geben ja auch die Namen der Bauern an und sind naturgemäss viel mehr vollständig, als die global angegebenen Angaben bei den einzelnen Ortschaften.

Die Konskription des an Szécsi ausgeteilten Achtels zeigt, dass man die jetzt erwähnten statistischen Angaben über Hufengrösse, oder über den Wüstungsprozess korrigieren muss. Als Beispiel können wir erwähnen, wenn in einem Dorf, wo nur halbe Hufen konskribiert wurden, Szécsi solche Bauern erhält, die zwei halbe Hufen haben, also eine ganze Hufe wirtschaften. Die durchschnittliche Grösse einer Bauernstelle muss also doch etwas höher gewesen sein, wie es aus der statistischen Angaben aussah. Viel wichtiger ist eine sehr oft in dem Szécsi-Anteil erwähnte Sache. Wenn Szécsi einen auf einer Teilhufe wirtschaftenden Bauer bekam, erhielt er sehr oft als wüste Teilhufe – deren früherer Besitzer dann nicht angegeben ist – eine solche, die „im Hof„ eines solchen Bauern liegt, dessen Teilhufe ein Anteil von Szécsi wurde. Man kann nachweisen, dass im diesen Fall der Bauer tatsächlich eine ganze Hufe bewirtschaftete, die grundherrlichen Renten aber nur vom einen Teil seiner Hufe bezahlt hat, den anderen Teil pachtete er vom Grundherren unter besseren Bedingungen. Das bedeutet, dass nicht nur die durchschnittliche Hufengrösse höher als angenommen sein musste, sondern auch der Wüstungsprozent niedriger war, als es die statistischen Angaben zeigten.

Es gibt aber noch etwas interessantes in der Konskription des Szécsi-Teiles. Es werden da alle Familienoberhäupter namentlich angeführt und so steht es ganz fest, dass auf einer Bauernstelle, die auch eine Viertelhufe sein konnte, sehr oft mehrere, oft sogar vier Familien wohnten. Da Szécsi tatsächlich ziemlich genau einen Achtel bekommen hat, können wir diesen Anteil mit acht multiplizierend – wenn auch hypothetisch – die tatsächliche Familienzahl der Garai-Besitzungen bekommen. So gab es da 2516 Familien und auf eine Familie fiel 0,45 ganze Hufe. Am dichtesten war die Herrschaft Siklós besiedelt.

Es scheint also den Bauern tatsächlich nicht sehr gut gegangen haben, zwar müssen wir annehmen, dass die wirklich wüst gebliebenen Hufen von den anderen Bauern als Pacht bebaut wurden. Es gab also wahrscheinlich eine Schicht von Grossbauern, deren bestimmt nicht schlecht ging und daneben viele, pauperisierte Klein-Bauern. Das Zusammenwohnen mehrerer Bauernfamilien in einem Haus, oder Hof konnten wir als Konsequenz der königlichen Steuerpolitik auch anderswo in Ungarn beobachten.

RAINER PÁL

VETÉSI ALBERT VESZPRÉMI PÜSPÖK

I. VETÉSI ALBERT ÉLETE VESZPRÉMI PÜSPÖKKÉ VALÓ KINEVEZÉSÉIG

Bevezetés

Vetési Albert XV. századi történelmünk jelentős alakja volt. A Hunyadi párt egyik vezére, magas műveltségű főpap, aki Hunyadi János és Mátyás király megbízásából számos alkalommal járt külországokban fontos államügyekben. Különböző egyházi tisztségek viselése után csaknem 30 évig, élete végéig a veszprémi püspökség élén állt. 1986-ban lesz halálának 500. évfordulója. Személye inkább csak a szakemberek előtt ismert, nem él a történelmi köztudatban.

Bár számos tanulmány érintette tevékenységét, részletes életrajza mindmáig nincs. A kortárs Thuróczy János krónikájában sehol sem említi.[1] A XVIII. században Róka János már veszprémi püspökségének kezdetét is tévesen 1442-re tette.[2] Budai Ferenc lexikonában röviden közölte életrajzát.[3] Részletesen elsőként Makkay József[4] és Fraknói Vilmos[5] foglalkozott vele, utóbbi elsősorban mint diplomatával. A veszprémi püspökség római oklevéltárában megtalálhatjuk a veszprémi püspökségével kapcsolatos vatikáni iratanyagot.[6] A Pallas-[7], majd a Révai-féle[8] lexikon közölte életrajzát. A különféle megye-, táj- és várostörténeti munkák is hosszabb-rövidebb említést tettek szerepléséről.[9] Később főleg Balogh Jolán[10] és Gutheil Jenő[11] írásaiban találhatunk adatokat Vetési Albertről. 1957-ben a veszprémi Szt. György kápolnában végzett ásatás alkalmával megtalálták a főpap sírját. Ekkor rövid ideig a kutatás előterében állott alakja. Egyre több adat vált ismertté tevékenységéről és a hozzá köthető – eléggé csekély – tárgyi emlékanyagról.[12] Az Új magyar lexikon[13] és a Magyar életrajzi lexikon[14] ismételten közölte rövid életrajzát. Utóbb Fügedi Erik foglalkozott XV. századi püspökeinkkel, így Vetésivel is.[15]

Jelen dolgozatom célja, hogy a rendelkezésemre álló adatok – zömmel a már megjelent számos kisebb-nagyobb tanulmány – felhasználásával minél teljesebb képet rajzoljak Vetési Albert életéről. Bár a lehetőségekhez képest igyekeztem minél több elérhető adalékot felhasználni, a témakört mégsem tekinthetjük lezártnak. Annál is inkább nem, mert külön levéltári kutatásokat nem végeztem e téren, s a veszprémi püspöki, illetve káptalani levéltárban további idevágó feldolgozatlan anyag várható.

A számos adat és epizód jellegű adalék miatt munkám során a legcélszerűbbnek a kronologikus szempont követését tartottam.

A Vetési család

Vetés kis falu az egykori Szatmár vármegye csengeri járásában, a Szamos folyó bal partján, Nagykároly közelében. A trianoni békekötés óta Romániához tartozik. Innét vette nevét a Vetési család, amely a Károlyi (később grófi), a Bagossy, a Csomaközy és a Vadai családokkal rokon, s azokkal együtt a Kaplony nemzetségből származott.[16]

Vetést 1265. október 31-én Simon ispán, András fia kapta V. István ifjabb királytól.[17] A Vetési nevet a XIV. század közepétől kezdve használták a család tagjai.[18]

A Vetésiek Szatmár megye módosabb birtokos nemességéhez tartoztak, birtokaik a megyében többfelé feküdtek.[19] A családból egyedül Albert futott be fényes, országosan is jelentős életpályát. A többiek inkább csak a megyei életben játszottak meghatározó szerepet. Vetésen még a XIX. században is birtokosok voltak. A család férfiágon Vetési (Wethéssy) Lajosban halt ki 1863. december 20. vagy 28-án.[20]

Szülei, ifjúkora, egyházi pályára lépése

Vetési Albert édesapja Vetési Jakab Szatmár vármegyei alispán (1414–1436.)[21], édesanyja Pudentia vagy Potentiana – családi nevét nem ismerjük – volt.[22] Miklós, Anna, Priska és Dorottya nevű testvéreiről tudunk.[23] Születési helye és ideje ismeretlen. Első ízben 1422. június 4-én szerepel Zsigmond király Szatmár vármegyéhez intézett rendeletében, amelyben a király meghagyta a megye hatóságának, hogy a Károlyi, Vetési, Csomaközy és Bagossy családok által erdőpusztítás miatt bepanaszolt Kidei család ellen indítsanak vizsgálatot.[24] Szatmár megye válaszlevelében (Csenger, 1422. július 22.), amely-

ben az alispán és szolgabírái jelentik Zsigmond királynak, hogy a fenti ügyben a vizsgálatot megtartották, ismét feltűnik a neve.[25] Valószínűleg Vetésen vagy környékén született. Makkay[26] és a Magyar életrajzi lexikon[27] 1410. körülre teszi születését, ami egybevetve tanulóéveinek adataival, eléggé elfogadhatónak látszik. Bartolomeo de Marascha castelloi püspök, pápai legatus 1483-ban IV. Sixtus pápának írt jelentésében „szent aggastyánnak" nevezte Vetésit.[28] Ezek szerint halálakor, 1486-ban már idős ember lehetett.

Apjának testvére, Vetési Tamás váradi nagyprépost (1398–1419) volt.[29] A család szerényebb anyagi helyzete mellett – legkevesebb öten voltak testvérek – valószínűleg neki is szerepe lehetett abban, hogy Albert az egyházi pályára lépett. Bár idevágó adat nem maradt fenn, bizonyára többször megfordult e nagybácsinál a „kincses Várad"-on, „Szt. László király városá"-ban. Az ott látott fényes környezet is ösztönzőleg hatott rá. Ebben az időben a firenzei származású Andrea Scolari volt Várad püspöke (1409–1426). Talán itt és ekkor szedte össze későbbi humanista műveltségének első morzsáit.[30]

A középkorban Szatmár megye az erdélyi püspökség szatmári főesperességéhez tartozott.[31] Igy Albert ezen egyházmegye szolgálatában kezdte meg papi pályáját.[32]

Egyetemi tanulmányai

1430/31-ben a bécsi egyetemen tanult, ahol elnyerte a „szabad művészetek mestere" fokozatot. Közben maga is oktatott. 1430-ban Boetius: De consolatione philosophiae, 1431-ben pedig Aristoteles: Parva Naturalia című munkáját magyarázta.[33] Mindkét könyv használata általánosan elterjedt volt az akkori egyetemi oktatásban.[34]

1431. június 27-én Pálóczi Máté országbírónak Budán kelt egyrészt a Báthoriak, Gacsályiak és Guthiak, másrészt a Bagossyak, Csomaközyek, Károlyiak és Vetésiek közötti egyezséglevelében találkozunk a nevével.[35]

1432-ben a sienai egyetemen találjuk, ahol az egyetem magistereivel és az ottani érsekség klerikusaival együtt ő is részt vett IV. Jenő pápa egyik üzenetének megvitatásában.[36]

Innen Rómába ment, ahol – Fügedi feltételezése szerint Csapi László királyi titkárnak, a titkos kancellária korábbi (1420–1423) alkancellárjának kíséretében[37] – részt vett Zsigmond király császárrá koronázásán 1433. május 31-én.[38]

1433. július 22-én IV. Jenő pápa kedvezően intézte el Vetési supplicatióját, amelyben arra kérte a pápát, hogy búcsút nyerjenek mindazok, akik lakóhelyének – Vetés – Szt. Miklós plébániatemplomát a védőszent ünnepén felkeresik és meggyónnak. Ekkor még az „artium liberalium magister" címet viselte[39], s valószínűleg csak a kisebb papi rendek valamelyikét bírta, nem lévén még felszentelve, mivel egyszerűen klerikusnak („clericus Transilv. d.") nevezte magát.[40]

1437. február 4-én a paduai egyetemen vizsgázott egy Vetési Albert nevű magyar diák, aki 1437. március 18-án is ugyanitt szerepelt, mint „artium doctor et universitatis iuristarum scolaris". Ő valószínűleg nem azonos a későbbi püspökkel, hanem valamilyen rokona lehetett.[41]

1450. szeptember 10-én a paduai püspöki palotában, Barius Miklós egri prépost, Ruthus Tamás vasvári kanonok, Szegedi Baltazár és Szegedi János előtt tette le Vetési Albert az artes doktora azt a vizsgáját, amellyel megszerezte a mindkét jog (t. i. a kánoni és a római) doktora címet.[42] Veress Endre szerint ő is csak rokona volt a későbbi püspöknek, aki szerinte Rómában fejezte be tanulmányait.[43] Gutheil Jenő[44], Balogh Jolán[45], és Fügedi Erik[46] viszont ezt az adatot a későbbi veszprémi püspökre vonatkoztatják.

Hazatérése, emelkedése az egyházi pályán, első követi megbízatásai

Visszatérve hazájába az erdélyi káptalan kanonokjává lett.[47] Kanonoki jövedelme mintegy évi 60 forint lehetett..[48] 1446. elején már gyulafehérvári székesegyházi főesperes[49], rövidesen pedig püspöki helynök is.[50] Ekkor már biztosan „doctor utriusque juris" volt.[51]

Amennyiben az 1450-es paduai adat csakugyan reá vonatkozik, akkor tanulmányait mint főesperes fejezte be.[52] A főesperesi tiszt fontosságát mutatja, hogy a főesperest a középkor a püspök szemének és kezének („oculus et manus episcopi") nevezte. A főesperesek kanonoki jövedelmükön kívül az alájuk tartozó plébánosoktól még külön évi összeget (u. n. cathedraticumot) is húztak.[53]

Az erdélyi püspök ekkoriban az olasz Matheus de la Bischino (1443–1461) volt. A püspökség a gyulafehérvári, dobokai, hunyadi, kézdi, kolozsi, krasznai, küküllői, ózdi, szatmári, szolnoki, telegdi, tordai és ugocsai főesperességekből állott.[54] A püspökség évi jövedelméről XV. századi adatunk nincs, 1525-ben 24 000 aranyforintra becsülték.[55] Vetési itt került összeköttetésbe Hunyadi Jánossal,[56] s tőle nyerte első követi megbízatását.

Mint ismeretes, a kiskorú V. László király ekkor III. Frigyes császár gyámsága alatt állott és ténylegesen is a császár hatalmában volt. 1452. március 5-én Bécsben az osztrák és a magyar rendek szövetséget kötöttek V. László kiszabadítására.[57]

A követség célja az volt, hogy rávegyék a pápát, gyakoroljon nyomást a császárra ez ügyben. A követség Vetésin kívül Töttös László királyi pohárnokmesterből, 4 osztrák követből és Salánki Ágoston[58] győri püspökből állott. Utóbbi lehetett a követség vezetője, aki valószínűleg azért került közéjük, mivel a Habsburg-barát főúri csoporthoz tartozott, s így Hunyadi azt remélhette, hogy könnyebben szót ért

a császárral. Követi megbízólevelük 1452. március 11-én kelt Pozsonyban.[59]

Május első napjaiban érkeztek Firenzébe, ahol a római császári koronázásáról visszatérő III. Frigyes éppen tartózkodott. Azonban a császár nem fogadta őket. Erre tovább indultak Rómába, hogy V. Miklós pápa támogatását kérjék, de céljukat nem érték el. A pápa válasza elutasító volt, a gyermeknek gyám kell és erre a császárnál aligha lehetne alkalmasabb személy, ha panaszuk lenne ellene, adják első, s a szentszék orvosolni fogja azt.[60]

E követségben Vetési valószínűleg még nem játszott döntő szerepet.

A Bécsbe visszatérő császár, akit júniusban az osztrák és cseh rendek ostrom alá fogtak szeptember elején végül is kénytelen volt V. Lászlót Cillei Ulriknak kiadni.[61]

Vetési Rómából visszatérve 1453-ban már Hunyadi titkáraként szerepelt.[62] Így voltaképpen Hunyadi kancelláriájához tartozott. Hunyadi írásbeli ügyekkel foglalkozó munkatársai között csak kevesen rendelkeztek egyetemi fokozattal. Vetési esetében is inkább politikai megbízhatóságán, a Hunyadi ház iránti hűségén lehetett a hangsúly, bár egyetemi végzettsége és rátermettsége természetesen tovább erősítette pozícióját.[63]

1453-ban Vetési Milánóban járt Hunyadi követeként. Itt ugyanis a Viscontiak kihaltával Francesco Sforza (1453–1466) jutott hatalomra. Őt azonban III. Frigyes nem ismerte el. Sforza ezért szövetséget ajánlott a császár ellen az osztrák és a magyar rendeknek, s Hunyadihoz Jacopo Delbenét küldte ebben az ügyben. Hunyadi válaszát Vetési vitte Milánóba, aki 1453. április 20-i megbízólevelében teljhatalmat kapott a szövetség megkötésére. Ez alkalommal már önállóan járt el. A követség kimenetelét nem ismerjük. 1454. elején Vetési még Milánóban volt.[64]

Királyi szolgálatba való lépése, 1455. évi követjárása

Kevéssel ezután királyi szolgálatba lépett. 1454. november 11-én V. László királytól a Gyáli Kakas Pál halálával a koronára visszaszállt Csongrád vármegyei Szentkirályt kapta adományba Bánfalvi Miklós alkancellárral és Várdai István erdélyi prépostal együtt.[65]

Szentkirály Hódmezővásárhelytől Dél–Délkeletre, 2–3 km-re lévő helység volt, amely nevét Szent István király tiszteletére szentelt templomáról nyerte. Vetési ténylegesen valószínűleg sohasem birtokolta, mivel a Gyáli Kakas család kihalta után a falut a vásárhelyiek elfoglalták és még Mátyás uralkodása alatt, 1458/62. körül is erőszakkal bírták.[66]

A kruseváci győzelem (1454. szeptember 29.) után Hunyadi tervbe vette a görög területek visszafoglalását a törököktől – Konstantinápoly az előző év májusában esett el –, s ehhez nagyobb szövetség megszervezését kívánta. Többek között a pápára, Velencére, Aragóniára, Jó Fülöp burgundi hercegre és Brankovics György szerb despotára számított. A szövetség ügyében ismét Vetési indult Itáliába – mint Hunyadi János országos főkapitály és a magyar urak követe –, akihez Junius de Gradis raguzai patricius, Brankovics megbízottja is csatlakozott.[67]

Vetési 1455. január 5-én Rómában kérte a pápától, hogy erdélyi főesperesi javadalma mellett más egyházi javadalmat is szerezhessen.[68]

A velencei szenátus előtt hosszasan ismertette Hunyadi terveit, s a köztársaság hajóhadának segítségét kérte a szárazföldi sereg akciójához. 1455. február 15-én Francesco Foscari doge (1423–1457) általánosságokban mozgó választ adott: ha a többi keresztény hatalmak is fegyvert fognak a török ellen, úgy Velencére is számíthatnak.

Közben március 24-én meghalt V. Miklós pápa. Az április 8-án megválasztott új pápa, III. Calixtus nyomban fogadalmat tett a töröknek Európából való kiűzésére, még ha vérét kell is ontania. Veronai Gábor a későbbi (1474–1486) egri püspök, aki ekkor Rómában időzött, írta egy levelében, hogy a pápa egyébről sem beszél, mint a keresztes háborúról. A pápa május 15-i bullájában a hadjárat kezdetéül 1456. március 15-ét tűzte ki, s a résztvevőknek és támogatóiknak búcsút ígért. Felbuzdulásában bizonyára része volt Vetésinek és Hunyadi üzenetének is. A pápa V. László királyhoz, a magyar egyházi és világi főurakhoz, s Capistrán Jánoshoz lelkesítő leveleket küldött és a segítségét ígérte.[69]

A pápa magát Vetésit is több kedvezményben részesítette. 1455. június 5. vagy 6-án megengedte, hogy királyi szolgálata alatt hordozható oltáron is misézhessen, még interdictummal sújtott helyeken is. Pápai engedélyt nyert arra is, hogy erdélyi főesperesi tiszte mellett korlátozás nélkül elfogadhat más egyházi javadalmakat. Továbbá édesanyjával és testvéreivel, valamint ezek házastársaival, több barátjával és kíséretének tagjaival együtt jogot nyert gyóntató atya választására, akitől teljes búcsút nyerhetnek.[70] 1456. július 29-én a vetési templomnak engedélyezett búcsút a pápa. A szentszék kincstárából pedig társával együtt 100 forint tiszteletdíjat kapott. Valószínűleg e követjárásakor nyerte apostoli főjegyző (protonotarius) címét is, amelyet 1456. október 12-i kérelmében viselt először.[71]

Hogy V. Alfonz nápolyi és aragóniai királyhoz (1416–1458) eljutott-e Rómába, nem tudjuk.[72] Korábban Alfonz volt Hunyadi jelöltje a magyar trónra, akivel 1446–1448-ban tárgyalásokat is folytatott a kormányzó.[73]

További emelkedése az egyházi pályán, az ország főurai közé jutása

1455. július 5-e és 1456. október 12-e között Vetési erdélyi prépost lett. Ugyanis 1455. július 5-én Várdai Istvánt a pápa felmentette nagypréposti

tisztéből, 1456. október 12-én pedig Hangácsi Albert pécsi prépost kérte a pápát, hogy a Vetési előléptetésével megüresedett gyulafehérvári főesperességet neki juttassa.[74]

Majd 1457. március 21-én már mint választott nyitrai püspök szerepelt.[75] A nyitrai püspökség ugyan nem tartozott a gazdagabb egyházmegyék közé, – Fügedi becslése szerint 4000 aranyforint lehetett az évi jövedelme[76] – de a püspökséggel együtt a megye főispánságát is elnyerte, amelyet a mindenkori püspökök 1302. óta viseltek.[77] Talán azt sem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy Nyitra földrajzilag is közelebb esett a budai királyi udvarhoz, mint a távoli Gyulafehérvár. Nyitrai püspökségét a pápa sohasem erősítette meg, csak választott püspök maradt.

1457. november 23-án meghalt V. László király. Utódja a magyar trónon Hunyadi Mátyás lett. Megkockáztathatjuk azt a feltevést, hogy Mátyás királlyá választásakor Vetési új érdemeket szerzett a Hunyadiak szolgálatában. Mátyás uralomra jutván nem mulasztotta el, hogy apja és családja régi híveit megjutalmazza.

Az alkancellári tisztre a nyitrai püspököt emelte. Vetési először 1458. március 15-én szerepelt alkancellárként, majd utoljára július 9-én.[78] Alkancellári címét azonban még 1463-ban is viselte, amikor ténylegesen már rég nem volt alkancellár.[79]

Bónis György szerint résztvett az 1458. májusi pesti országgyűlésen.[80]

1458. június 16-i bullájával III. Calixtus pápa Vetésit a veszprémi püspöki székbe helyezte.[81] Veszprémi püspökké való kinevezésekor már nem volt fiatal, 50. éve táján járhatott. A Szatmár megyei birtokos nemesi család fiából az ország egyik vezető főembere lett. Nehéz és küzdelmes múlt állott mögötte. Sikeres emelkedését saját tehetsége és szorgalma mellett kétségtelenül a Hunyadiaknak köszönhette, akiket következetesen és odaadóan szolgált. Valószínűleg már alsóbb iskoláinak végzésekor többet és jobban tudott latinul mint társai.[82] Nyelvismeretéről nincs pontos adatunk, de a magyar és latin nyelven kívül bécsi és itáliai egyetemi évei során feltehetően jól megtanult németül és olaszul is. Mint az erdélyi egyházmegye papja talán románul is beszélt, hiszen a mindennapi érintkezéseknél erre is szüksége lehetett. Gyakori utazásai során sokfelé megfordult, sokat tapasztalt. Megismerkedett idegen népek szokásaival, látóköre kiszélesedett. Fogékony szellemére ösztönzőleg hathatott az Itáliában megismert humanista műveltség.

Egyre magasabb pozíciója és növekvő hatalma ellenére is felelősséget érzett hazája és a kereszténység sorsa iránt. Ezzel számos osztályos társán felülemelkedett. 1455. június 5-én a pápához intézett kérvényében többek között ezeket írta: „. . . in obseqviis serenissimi regis Hungariae, (t. i. V. László) et pro negociis dicti regni, de mandato dicti regis . . . sepius ad diversas mundi partes continuo proficiscitur in futuremque proficisci habeat."[83]

Vetési Albert személyével kapcsolatos tárgyi emlékanyag életének fentebb ismertetett szakaszából – ha az oklevelektől eltekintünk – nem maradt fenn. Esetleg a győri székesegyház kincstárában őrzött három XV. századi szenteltolaj tartó köthető valamilyen módon alakjához.[84]

JEGYZETEK

1. THURÓCZY János: A magyarok krónikája. Budapest, 1978. Ennek talán éppen az lehet az oka, hogy diplomáciai megbízatásai miatt gyakran tartózkodott külföldön.
2. RÓKA Johannes: Vitae Vespremiensium Praesulum. Posonii, 1779. 269–287.
3. BUDAI Ferenc: Magyar ország polgári históriájára való lexicon, á XVI. század végéig, III. Nagy-Várad, 1805. 750.
4. MAKKAY József: Vetési Albert veszprémi püspök. Magyar Sion 1897. 498–515. (A továbbiakban: MAKKAY)
5. FRAKNÓI Vilmos: Mátyás király magyar diplomatái. Vetési Albert. Századok 1898. 385–404. (A továbbiakban FRAKNÓI 1898.) U. ö.: Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római szentszékkel. II. Budapest, 1902. (A továbbiakban: FRAKNÓI 1902.)
6. A veszprémi püspökség római oklevéltára – Monumenta romana episcopatus vesprimiensis III. (1416–1492.) Hornig Károly veszprémi püspök megbízásából közrebocsátja: a Római Magyar Történeti Intézet, Budapest, 1902.
7. A Pallas nagy lexikona. XVI. Budapest, 1897. 822. Az idevágó rész Karácsonyi János munkája. (A továbbiakban: PALLAS)
8. Révai nagy lexikona. XIX. Budapest, 1926. 205. (A továbbiakban: RÉVAI)
9. KISS Kálmán: A vetési ref. egyház története. Kecskemét, 1875. (A továbbiakban: KISS 1875.) U. ö. Szatmári reform. egyházmegye története. Kecskemét, 1878. (A továbbiakban: KISS 1878.) Szatmár vármegye. Magyarország vármegyéi és városai. Szerkeszti: BOROVSZKY Samu. Budapest, é. n. (A továbbiakban: BOROVSZKY) BÉKEFI Remig: A Balaton környékének egyházai és várai a középkorban. In: A Balaton tudományos tanulmányozásának eredményei. III. kötet I. rész III. szakasz. Budapest, 1907. HOLUB József: Zala megye története a középkorban. I. 1929. (A továbbiakban: HOLUB)
10. BALOGH Jolán: A renaissance építészet és szobrászat Erdélyben. Magyar Művészet 1934/5. 129–158. U. ö. Az erdélyi renaissance 1460–1541. Kolozsvár, 1943. (A továbbiakban: BALOGH 1943.) U. ö. A művészet Mátyás király udvarában. I–II. Budapest, 1966.) A továbbiakban: BALOGH 1966.) U. ö. Mátyás király és a művészet. Budapest 1985.

11. GUTHEIL Jenő: Mátyás korának veszprémi emlékei. Veszprémvármegyei Füzetek 4. Veszprém, 1940. (A továbbiakban: GUTHEIL) U. ö. Az Árpád-kori Veszprém. Veszprém, 1979.
12. GUTHEIL Jenő–H. GYÜRKY Katalin–ERDEI Ferenc–KOPPÁNY Tibor: A veszprémi Szent György egyház és konzerválása. Műemlékvédelem 1960/3. 136–143. GERGELYFFY András: Tájékoztató. Rövid hírek. Műemlékvédelem 1961/4. 236. GYÜRKY Katalin: Die Sk. Georg-Kapelle in der Burg von Veszprém. Acta Archaeologica XV. (1963.) 341–408. KOZÁK Károly: XV. századi oroszlános kályhacsempék a Dunántúlon. A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei. 1. (1963.) 143–150. TÓTH Sándor: A veszprémi székesegyház középkori kőfaragványai. u. o. 115–142. U. ö. Veszprémi középkori sírkőtöredékek u. o. 2. (1964.) 167–187. EGYED Edit: Vetési Albert püspök velencei casulája. u. o. 209–223. DERCSÉNYI Dezső–ENTZ Géza–VOIT Pál: Műemlékvédelmünk újabb tudományos eredményeiről. Műemlékvédelem 1965/3. 129–141. KOZÁK Károly: Sümeg. In: GERŐ László: Várépítészetünk. Budapest, 1979. 254–261. KOPPÁNY Tibor–KOZÁK Károly: Sümeg. 1979. 5. kiadás.
13. Új Magyar lexikon. VI. Budapest, 1962. 659.
14. Magyar életrajzi lexikon II. Budapest, 1969. 994–995.
15. FÜGEDI Erik: A XV. századi magyar püspökök. Történelmi Szemle. 1965/4. 477–498. (A továbbiakban FÜGEDI 1965.) U. ö. Uram királyom . . . A XV. századi Magyarország hatalmasai. Budapest, 1974. (A továbbiakban: FÜGEDI 1974.)
16. A családdal a következő munkák foglalkoztak: NAGY Iván: Magyarország nemesi családai címerekkel és nemzékrendi táblákkal. XII. Pest, 1865. 167–170. (A továbbiakban: NAGY) KISS 1875. 8–10., BOROVSZKY 613., MAKKAY 499, MADZSAR Imre: A Kaplony-nemzetség és a Vetési család történetéhez. Emlékkönyv FEJÉRPATAKY László életének 60., történetírói működésének 40., szemináriumi vezetőtanárságának 30. évfordulója ünnepére. Budapest, 1917. 279–292. (A továbbiakban: MADZSAR)
17. SZENTPÉTERY Imre: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. II. k. Budapest, 1943. 25. old. 1835. sz. Az adománylevél magyar fordítása: KISS 1875. 6.
18. NAGY 169.
19. A család birtokairól: KISS 1875. 5–7., BOROVSZKY 39., 40., 48., 49., 50., 52., 57., 72., 75., 90., 114., 133., 134., 140., 156., 166., 167., 613. oldalak. CSÁNKI Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. In: TELEKI József: A Hunyadiak kora Magyarországon. VI. Budapest, 1890. 489., 501. (A továbbiakban CSÁNKI)
20. KISS 1875. 8. december 28-t, u. ö. 1878. 890. december 20-t említ. Így téves NAGY 169. 1864-es, PALLAS 1864-es, MADZSAR 1865-ös, GUTHEIL 3. 1864-es évszáma. NAGY említi, hogy Vetési Piroska, Vásárhelyi Benedekné Érköbölkúton (Bihar vm.) él. Érdekességként közlöm, hogy a veszprémi Szt. György kápolna teremőre szerint a kápolnában jártak olyan Vetési nevű hölgyek, akik a püspök leszármazottjának vallották magukat.
21. NAGY szerint 1416., 1420-ban, KISS 1875. 10. szerint 1420-ban, PALLAS szerint 1414–1436-ban, GUTHEIL 3. szerint a XV. sz. elején volt alispán. FRAKNÓI 1898. 385. nem említ évszámot. BOROVSZKY 433. hozza az alispánok névsorát, akik között nem szerepel Vetési Jakab. A 613. old.-on viszont említi, hogy 1420. alispán volt. RÉVAI szerint főispán volt, de ez nyilvánvalóan tévedés. Szatmár vármegye főispánjai megtalálhatók: CSÁNKI 502. és BOROVSZKY 425., 433. Vetésit egyik sem említi.
22. BEKE Antal: Római emlékek a magyar egyház XV. századi történetéből. Történelmi Tár 1900. (A továbbiakban: BEKE) 7. szerint Pudentia. Neve Vetésinek egy 1455. június 5-én a pápához intézett kérvényében maradt fenn. FRAKNÓI 1898. 385. szerint Potentiana. (Ugyanarra a kérvényre hivatkozik, mint Beke!) GUTHEIL 3. Fraknói adatát vette át.
23. FRAKNÓI 1898. 385., BEKE 7., GUTHEIL 4., FÜGEDI 1965. 491. Ugyanabban a kérvényben szerepelnek, amelyben édesanyja is.
24. MAKKAY 500, FRAKNÓI 1898. 385., GUTHEIL 4.
25. A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára, II. 1414–1489. Sajtó alá rendezi: GÉRESI Kálmán. Budapest, 1883. 69–70.
26. MAKKAY 500.
27. V. ö. 14. jegyzet.
28. GUTHEIL 9.
29. NAGY 169. 1416. 1420-ban, KISS 1875. 7., 10., 1406., 1416., 1420-ban KISS 1878. 889., 1416., 1420-ban, BOROVSZKY 613. 1420-ban említik mint prépostot. PALLAS, MADZSAR 279. 3. jegyzet és RÉVAI 1398–1419. közé teszik prépostságát. Személyére lásd még: BUNYITAI Vince: A váradi püspökség története. I. Nagyvárad, 1883. 226. és 237. 1. jegyzet.
30. A korabeli Nagyváradról: BALOGH Jolán: Varadinum. Várad vára. Művészettörténeti Füzetek 13/1–2. Budapest, 1982. Főleg I. 26–28. és II. 43–45. a fontosabb irodalmi hivatkozásokkal.
31. KISS 1875. 13. U. ö. 1878. 891. TONK Sándor: Erdélyiek egyetemjárása a középkorban. Bukarest, 1979. (A továbbiakban: TONK) 133.
32. MAKKAY 500., FRAKNÓI 1893. 396., GUTHEIL 4.
33. FRAKNÓI Vilmos: Magyarországi tanárok és tanulók a bécsi egyetemen a XIV. és XV. században. Értekezések a történeti tudományok köréből III. Budapest, 1874. 25. 45. U. ö. 1898. 386. VERESS Endre: Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai 1221–1864. Olaszországi magyar emlékek. III. Budapest, 1941. (A továbbiakban: VERESS 1941.) 332. CXXIII. GUTHEIL 4, FÜGEDI 1965. 491., U. ö. 1974. 124.
34. TONK 96., U. itt 94–100. bővebben a középkori egyetemi oktatás rendjéről.
35. A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára. II. 1414–1489. Sajtó alá rendezi: GÉRESI Kálmán. Budapest, 1883. 129–130.
36. VERESS 1941. 331., CXLII., TONK 199.
37. FÜGEDI 1974. 124., Csapi azonban nem volt titkos kancellár – mint Fügedi írja –, hanem 1420–1423. között a titkos kancellária alkancellárja, aki befolyását 1423. után is megőrizte. V. ö. BÓNIS György: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Budapest, 1971. (A továbbiakban: BÓNIS) 107. Csapira lásd még: FRAKNÓI Vilmos: Genealogiai és heraldikai közlemények a vatikáni levéltárból. Turul 1893. 2., 4. (A továbbiakban: FRAKNÓI 1893.) U. ö. 1902. 18., MÁLYUSZ Elemér: Zsigmond király uralma Magyarországon. Budapest, 1984., 114., 231., 233. Csapi és Vetési kapcsolatára egyik munkában sem találunk adatokat.
38. MAKKAY 500., FRAKNOI 1898., 386., GUTHEIL 4.
39. FRAKNÓI 1893. 2., 7., MAKKAY 500., FRAKNÓI 1898. 396., TONK 199.
40. FRAKNÓI 1893. 7., MAKKAY 500., FÜGEDI 1974. 127. A kisebb papi rendek az ajtónálló, felolvasó, ördögűző, oltárszolga és az alszerpap voltak. Az utóbbit kivéve ezek még nősülhettek.
41. VERESS 1941. 154–155. Viszon BÓNIS 222. 10. jegyzet szerint ez az adat is a későbbi püspökre vonatkozik.
42. VERESS Endre: A padovai egyetem magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai 1264–1864. Budapest,

1915. (A továbbiakban: VERESS 1915.) 9. U. ö. 1941. 155.

43. VERESS 1915. 9. U. ö. 1941., 155., 241., MAKKAY 501. szerint is Rómában végzett.

44. GUTHEIL 4.

45. BALOGH 1943. 32–33., és 47. old. 97. jegyzet, u. ö. 1966. I. 661.

46. FÜGEDI 1965. 491., u. ö. 1974. 124.

47. FRAKNÓI 1898. 387., GUTHEIL 4., FÜGEDI 1974. 124.

48. TONK 115.: (A XV. sz. közepén) „. . . egy gyulafehérvári kanonok egész évi jövedelme volt mintegy 60 forint."

49. SZEREDAI Antonius: Notitia veteris et novi capituli ecclesiae Albensis Transilvaniae. Albae-Carolinae, 1791. 90. MAKKAY 501. FRAKNÓI 1898. 387. GUTHEIL 4.

50. MAKKAY 501. szerint 1447-ben, FÜGEDI 1974. 124. szerint 1451-ben lett helynök. FRAKNÓI 1898. 387. 1451-ben, GUTHEIL 4. 1449-ben említik mint helynököt.

51. TONK 199.

52. TONK 118–119. A középkori felfogás az egyházi javadalmak jövedelmét tanulás céljára felhasználhatónak tekintette. Így esetenként előfordult, hogy az egyetemi tanulmányait folytató egyházi személy már valamilyen stallumot élvezett.

53. HOLUB 344–345.

54. TONK 133.

55. FÜGEDI 1965. 496., u. ö. 1974. 119–120. (Egyébként érthetetlen, hogy Fügedi azonos adalékokra épülő táblázatának számadatai az idézett helyeken miért mutatnak lényeges eltéréseket!)

56. FRAKNÓI 1898. 387., GUTHEIL 4.

57. TEKE Zsuzsa: Hunyadi János és kora. Budapest, 1980. 181. (A továbbiakban: TEKE)

58. Salánkiról: BÓNIS 153. a rá vonatkozó fontosabb irodalommal. Továbbá: FRAKNÓI 1902. 112. MÁRKI Sándor: A középkor története. In: Egyetemes és hazai történelem. II. Budapest, é. n. 676. Ő koronázta meg Podjebrád György cseh királyt. 1447. évi pecsétje: BÁRCZAY Oszkár: A heraldika kézikönyve. Budapest, 1897. 142. old. 383. ábra.

59. Az oklevél szövege: FEJÉR György: Authentia et vis probandi diplomatum. Budae, 1838. 151–155.

60. A követjárásról: MAKKAI 501–502., FRAKNÓI 1898. 387–388. u. ö. 1902. 89–90., GUTHEIL 4., FÜGEDI 1974. 124.

61. TEKE 181.

62. FRAKNÓI 1898. 388., GUTHEIL 4., FÜGEDI 1974. 124.

63. Hunyadi kancelláriájáról és Vetési ottani szerepéről: BÓNIS 164–165., 167.

64. FRAKNÓI 1898. 388., GUTHEIL 4.

65. Az adománylevelet közli: KOVACHICH Márton György: Formulae solennes styli . . . Pest, 1799. 193–194. Említi FRAKNÓI 1898. 388. és GUTHEIL 4.

66. Hódmezővásárhely története a legrégibb időktől a polgári forradalomig I. Főszerkesztő: NAGY István, kötetszerkesztő: SZIGETI János. Hódmezővásárhely, 1984. 295–296., 298–299., 303–304., 709–710., valamint 294. old. 15. térkép.

67. FRAKNÓI 1898., u. ö. 1902., 93. GUTHEIL 4.

68. BEKE 7. szerint ezt III. Calixtus pápától kérte Vetési. Ezzel az adattal azonban valami baj van. V. Miklós pápa ugyanis csak 1455. márc. 24-én halt meg, így januárban az őt követő III. Calixtus még nem lehetett pápa. Bekénél talán az évszám hibás, mert 1456. június 6-án a pápa csakugyan megengedte Vetésinek, hogy az erdélyi főesperesség mellett más javadalmat is elfogadhasson. (V. ö. FRAKNÓI 1898. 390–391.)

69. FRAKNÓI 1898. 389–390., Fraknói 1902. 92–93., GUTHEIL 4–5.

70. FRAKNÓI 1898. 391. (jún. 6.)., BEKE 7. (jún. 5.) lásd még a 68. jegyzetet is.

71. FRAKNÓI 1898. 390–391., GUTHEIL 5.

72. FRAKNÓI 1898. 391.

73. TEKE 167–168.

74. MAKKAY 501., FRAKNÓI 1898. 391., BEKE 7., GUTHEIL 5., TONK 117. szerint a gyulafehérvári prépostság évi jövedelme 1431-ben 128 forint volt. Fügedi 1974. 119–120. viszont időpont nélkül, de nyilvánvalóan a XV. századra vonatkoztatva 800 forintra teszi ugyanezen prépostság évi jövedelmét. A jelentős eltérésnek nem tudom az okát.

75. FRAKNÓI 1898. 391., GUTHEIL 5.

76. FÜGEDI 1965. 496.

77. Nyitra vármegye. Magyarország vármegyéi és városai. Szerkeszti: SZIKLAY János és BOROVSZKY Samu. Budapest, é. n. 677.

78. Hazai okmánytár – Codex Diplomaticus Patrius II. Kiadják: NAGY Imre–PÁUR Iván–RÁTH Károly–VÉGHELY DEZSŐ Győrött, 1865. 344., FRAKNÓI 1898. 392., SZENTPÉTERY Imre: Magyar oklevéltan. Budapest, 1930. 170., BÓNIS 222., 250.

79. BÓNIS 222. 13. jegyzet: „. . . vicecancellarium nostrum ultro ad misimus . . ." – írta róla 1463. évi velencei követjárásakor Mátyás király.

80. BÓNIS 246. A törvény szövege sehol sem említi a nevét. (V. ö. Magyar törvénytár. 1000–1526. évi törvényczikkek. Budapest, 1899. 327–335.)

81. A pápai bulla szövege: A veszprémi püspökség római oklevéltára – Monumenta romana episcopatus vesprimiensis III. (1416–1492.) Hornig Károly veszprémi püspök megbízásából közrebocsátja: a Római Magyar Történeti Intézet. Budapest 1902. 154. CCLVI.

82. FÜGEDI 1974. 126.

83. FRAKNÓI 1898. 398., FÜGEDI 1974. 126.

84. A magyarországi árvízkárosultak javára Budapesten gr. Károlyi Alajos palotájában 1876. évi májusban rendezett műipari és történelmi emlék-kiállítás tárgyainak lajstroma. Készítették: dr. HENSZLMANN Imre és BUBICS Zsigmond apát, sajtó alá rendezte: SZALAY Imre, Budapesten, 1876. 39. old., 1051. sz. alatt ezeket írja a győri olajtartókról: „Három darab szaruedény bölényszarvból, már 1457-ik évben Vethési püspök idejében szentelt olajakhoz használtatták." Az olajtartókat említi még: RÓMER Flóris: A győri főegyház kincstára 1738-ban. Győri történelmi és régészeti füzetek II. 1863. 191. KRESKAY Antal: Legújabb lelet Győrött. Archaeologiai Értesítő VI. kötet 11. szám, 1872. június 15. 280–281.
Az olajtartók ma is megvannak Győrben, de Vetésihez való kapcsolásukról ott semmit sem tudnak. (Megtekintésüket dr. Bóna László provikárius úrnak köszönöm.) Eddig nem sikerült kideritenem, hogy honnét származik az 1876-os katalógus adata.

Az olajtartókról újabban: BÖKÖNYI Sándor: The drinking horns of the cathedral of Győr. Folia Arch. 16. 1964. 157–162. (E tanulmányra Vörös István zoológus hívta fel a figyelmemet. Segítségét ezúton is köszönöm.) Ezek szerint a Liszti János veszprémi püspök rendeletére, Nagyváthy Ferenc, Haberdy Benedek, Egerszegy Osvald mester és Zenthpétery László kanonokok által a veszprémi székesegyháznak a török elől Sopronba menekített felszereléséről Sopronban, 1571. máj. 1-én készített leltárában többek között szerepel „két ezüstszarv aranyozva, a betegek olajának tartói, Albert püspöktől valók." (V. ö.: ÁDÁM Iván: A veszprémi székesegyház. Veszprém, 1912. 345.)

Az olajtartók feltehetően Naprághy Demeter püspök Veszprémből Győrbe való áthelyezésekor kerültek a győri székesegyházba. Az 1767. évi gr. Zichy Ferenc püspök féle canonica visitatio 5 db ilyen szarvat említ, s megjegyzi, hogy azokat Vetési Albert veszprémi püspök rendelte olajtartásra. (V. ö.: BEDY Vince: A győri székesegyház története. Győr, 1936. 58.)

PÁL RAINER

ALBERT VETÉSI BISCHOF VON VESZPRÉM

Albert Vetési war einer der hervorragenden Personen der ungarischen Geschichte in dem 15. Jahrhundert. Er war hoher Geistlicher, Humanist, und versah auch diplomatische Aufgaben.

Die Familie Vetési stammt aus dem Geschlecht Kaplony, der Name kam vom Dorf Vetés (Komitat Szatmár, heute Rumänien). Sein Vater war Vizegespan in Szatmár, sein Onkel Grosspropst in Várad. Er studierte in Wien und in italienischen Universitäten, er verschuf den Titel „doctor utriusque iuris". Wenn er heimkehrte, er wurde Kanonikus und Erzdechant in Gyulafehérvár (1446–1456), Vikar (gegen 1450), Propst von Transsylvanien (1456–1457), Bischof von Nyitra (1457–1458), und dann bis zu seinem Tode Bischof von Veszprém (1458–1486). Inzwischen war er Vizekanzler und eine Zeitlang auch Geheimkanzler (1458–1459). In den Jahren 1452, 1453–1454 und 1455 besuchte er Italien als Bote. Das Ziel seiner Botschaft war die Befreiung von König László V. aus der Bevormundung von Friedrich III. und ein ungarisch-mailänder Bund gegen den Kaiser zustande zu bringen, ferner die Hilfe der italienischen Staaten gegen den Türken zu bekommen. Er vollzog seine diplomatische Sendungen im Auftrage von János Hunyadi, und später von König Mátyás. Ausser seinem Gelehrtentum und Begabung hat er der Familie Hunyadi zu verdanken, dass er eine so glanzvolle Lebensbahn beschrieb. Er diente treu die Familie bis zu seinem Tode.

Diese Arbeit folgt sein Leben bis die Ernennung zu Bischof von Veszprém. Wir planen die Fortsetzung.

TAMÁSI JUDIT

A NAGYVÁZSONYI KINIZSI-VÁR DOBOZ ALAKÚ CSEMPÉKBŐL RAKOTT KÁLYHÁJA

A Balaton északi partja és a Bakony erdő borította hegyei közt elterülő Vázsonyi-medencében, középkori eredetű falvak és kolostorromok között áll a nagyvázsonyi Kinizsi-vár. A Vezsenyi család által emelt, majd Kinizsi megbízásából számottevően kibővített erősség[1] és a hozzátartozó település az 1480-as években élte fénykorát, Mátyás hadvezérének uralma alatt, aki kolostoralapítással, a plébániatemplom átépíttetésével is igyekezett gyarapítani birtokközpontját. Ebben az időbeli keresztmetszetben kívánta megvizsgálni a vár és a vele szorosan összefonódó mezőváros, falvak és kolostorok életét az a kutatási program,[2] amelynek keretében 1955 és 1960 között sor került a Kinizsi-vár, a Szt. Mihály kolostor, a Szt. István plébániatemplom és Csepely falu teljes, ill. részleges feltárására. A hatalmas vállalkozás eredményeinek monografikus igényű összefoglalása azonban elmaradt,[3] s a várásatás leletanyagának feldolgozására is csak majdnem 30 év elmúltával nyílt újra lehetőség. Ebből elsőként – egyetemi szakdolgozat formájában – a későközépkori kályhacsempéket ismertettük.[4] Jelen közlemény tulajdonképpen e nagyobb munka részét képezi, a Kinizsi-vár későközépkori csempeanyagának általunk az egész kályhacsempekutatás szempontjából legjelentősebbnek ítélt, legtöbb új eredményt hozó csoportját, a doboz alakú csempéket kívánjuk közreadni benne.

A DOBOZ ALAKÚ KÁLYHACSEMPÉK LEÍRÁSA

Az alább ismertetésre kerülő nagyvázsonyi kályha sajátossága, hogy kizárólag ún. doboz alakú csempékből épül fel. Doboz alakúnak nevezzük azokat a kályhacsempéket, amelyeknek egyenes oldalfalai az ugyancsak egyenes fenéklappal (majdnem) derékszöget zárnak be. A fenéklap kifelé néző felületét – az oldalfalak hozzá csatlakozó felével együtt – máz borítja, s itt található a csempe domborított díszítése is. Az ilyen típusú csempéket tehát úgy kell elképzelnünk, mint olyan négyszögletes dobozokat, amelyeknek hiányzik a fedele. Mázatlan, díszítetlen oldalfalukkal majdnem pontosan egymáshoz simultak, így összeragasztásukhoz minimális mennyiségű agyagra volt szükség. Fenéklapjuk teljes felületével közvetítették a tűztér melegét.

Ezen a különleges szerkezeti megoldáson túl a kályhához tartozó csempéket egyéb technológiai és formai jegyek is összekapcsolják. Homokos soványítású, elég durván iszapolt agyaguk jellegzetes módon, két rétegben égett át: a máz felőli oldalon sötétrózsaszín, a másikon világossárga.[5] A rávitt világossárga (enyhén rózsaszínes árnyalatú) engobe vastagságától függően az ólommáz árnyalatai a világostól a sötétzöldig váltakoznak, a leggyakoribb mégis a fűzöld.

1. típus: sokszirmú rozettás kályhacsempe (1. ábra)

Négyzetes, zárt fenéklapú csempe. Felemelkedő oldalfalának csak a csonkja van meg, de teljesen sima hátrészéből joggal következtethetünk arra, hogy nem egyszerűen felemelkedő peremről van szó, hanem a csempe doboz alakú volt. A fenéklapon negatívba préselt, domborított díszítés: egy félpálcából álló, négyszögletes kerettel, ezen belül pedig körbefutó indával határolt, sok sziromleveles rozetta. Az indából

1. ábra. Sokszirmú rozettás kályhacsempe (1. típus)
Abb. 1. Ofenkachel mit vielblättriger Rosette (Typ 1)

a négy sarok felé átlós irányban egy-egy levél ágazik ki. A csempe rekonstruált mérete a fenéklapnál 17,5 x 17,5 cm, az oldalfalak csonkjának magasságában 20,7 x 20,7 cm. Mivel azonban az oldalfalak nem teljesen merőlegesek a fenéklapra, hanem kissé kifelé tartanak, feltehető, hogy a csempe ennél szélesebb volt. Legalább 3 példány készült belőle, de az egyik nem rózsaszín, hanem szürkésfehér agyagból, így máza élénkebb zöld árnyalatú.

2. típus: ötszirmú rozettás kályhacsempe (2. ábra)

Az egyetlen töredék felemelkedő oldalfalának csak a csonkja maradt meg, anyaga, égetése és engobe-ozása alapján azonban egyértelműen ehhez a kályhához tartozott. Formája nem állapítható meg: lehetett négyzet alakú, mint a budai 16. típus[6] – ez esetben a kályha oldalfalába építették bele – vagy egyenlő szárú háromszög alakú oromcsempe,

2. ábra. Ismeretlen típusú virágmintás (balra) és ötszirmú rozettás (jobbra) kályhacsempe töredéke (9., ill. 2. típus)
Abb. 2. Ofenkachelfragmente unbekannten Typs mit Blumenornamentik (links) und mit fünfblättriger Rosette (rechts) (Typ 9, bzw. 2)

mint a budai 17. típus.[7] Gótikus kúszóleveles keretét csak a belső oldalon kíséri egy félpálca, a másik oldalon ez az elem az oldalfal felragasztása miatt már nem fért el, s az ágra csavarodó levélsor sávja is majdnem „felnyomódott" az oldalfal aljára. A kúszólevélsor a finomabb kidolgozású, apróbb változatban készült, akárcsak a sziklás altalajos fát őrző oroszlán csempéjén – ez a megoldás is a doboz alakú kályhához köti darabunkat. A préselt fenéklapon domborított díszítés: középen ötszirmú rozetta, körbefutó indával övezve, amelyből a sarkok irányába egy-egy (összesen tehát a csempe alakjától függően 3 vagy 4) levél ágazik ki. E saroklevelek kiképzése az 1. típusétól eltérő, húsosabbak annál. A csempe mintáját csak a budai analógiák ismeretében lehetett rekonstruálni. Méretei nem voltak mérhetők.

3. típus: sziklás altalajon fekvő, fát őrző oroszlános kályhacsempe (3. ábra)

Négyzetes, zárt fenéklapú csempe. A préselt fenéklap domborított díszítése lényegében a lovagalakos kályha 2. csempetípusával megegyező: jobb mellső mancsával fát ölelő oroszlán, háta mögött egy másik fával. Attól eltérő viszont az elülső fa alatt üldögélő emberke (majom?) motívuma, az oroszlán teste alatti sziklás altalaj, valamint a keret megoldása. A sziklás altalajos variáció kereteléséből ugyanis hiányzik a belső pálcatag, a kúszóleveles sáv egybeolvad a tulajdonképpeni mintával. A csavarodó inda iránya éppen ellentétes,[8] mint a nem sziklás altalajos oroszlános csempén, maguk a kúszólevelek pedig apróbbak, kidolgozásuk is finomabb. Ugyanez érvényes magára a mintára is; különösen a fát ölelő oroszlánmancsokat összehasonlítva feltűnő, hogy a sziklás altalaj nélküli változat mennyire elnyomódott.

Mivel a típus Budán és Visegrádon előkerült töredékei[9] nem bizonyultak elegendőnek a teljes csempe rekonstruálásához, a rekonstrukció elkészítésekor a budai nem sziklás altalajos példányt kellett alapul vennünk. Emiatt – különösen a méretek következtetésénél – sok a bizonytalanság.[10] Végülis egy 25 x 25 cm-es csempét rekonstruáltunk. (Profilrajza: 15. ábra.)

4. típus: címertartó angyalalakos kályhacsempe

Téglalap alakú, zárt fenéklapú csempe. A préselt fenéklapon domborított díszítés: fürtös fejű, kiterjesztett szárnyú, redőzött ruhás angyal a teste előtt nagyméretű, nem egészen szabályos formájú címerpajzsot tart. A rekonstrukcióhoz a kiegészített visegrádi példányok szolgáltak mintaként.[11] Az angyal feje Nagyvázsonyban nem maradt meg, de nyilván a visegrádiakkal megegyező kiképzésű volt, hiszen a két lelőhelyen előkerült csempéket azonos préselőmintával készítették. A fenéklap szélessége 30 cm, a csempék teljes szélessége (az oldalfalak vastagságát is számítva): 32 cm. Magasságuk nem állapítható meg; a 33 cm-t biztosan elérte; talán az 5. típussal egyezően 38 cm volt. A címerpajzs felső szélessége: 14 cm, magassága a középtengelyben: 14 cm. A különböző címerképek folytán a típus 3 variációját kell megkülönböztetnünk; mindegyikből csak egyetlen példányra engednek következtetni a megmaradt töredékek.

4/a. típus: négyelt címer a vágásokkal és a cseh oroszlánnal (4. ábra)
Egy olyan töredéke került elő, amelyen a címerpajzs 3. mezejében jobb felé ágaskodó, kettős farkú cseh oroszlán, 4. mezejében pedig valószínűleg a vágások egy részlete látható. Ugyanilyen oroszlánnal számolhatunk a második, ill. vágásokkal az első mezőben.

4/b. típus: ágaskodó oroszlános (?) címer (5. ábra)
Töredékünkön egyetlen nagyméretű, karmos állat-

3. ábra. Sziklás altalajon fekvő, fát őrző oroszlános kályhacsempe (3. típus)
Abb. 3. Ofenkachel mit baumbewachendem, auf felsigem Boden liegendem Löwen (Typ 3)

mancs látszik, amelyből ítélve a teljes címeren egy balra ágaskodó oroszlánt sejthetünk.

4/c. típus: (heraldikai) párducos címer (6. ábra) A címerpajzsot egy jobbra ágaskodó, rövid szarvú, karmos lábú, szétágazó farkú szörny, a heraldikai párduc alakja tölti ki, amely orrlikán tüzet okád.

5. típus: apródalakos kályhacsempe

Téglalap alakú, zárt fenéklapú csempe. A préselt fenéklapon domborított díszítés: sziklás talajból kisarjadó, indás, a brokátmustrára emlékeztető háttérminta előtt fegyveres ifjak (apródok) lépő alakja. Az apródok fegyverzete alapján 3 altípus különíthető el, s ezek ugyanazzal a mintával is többféle méretben, ill. szerkezeti megoldásban készültek. Rekonstrukciójukat az analóg visegrádi darabok felhasználásával rajzoltuk meg.[1 2]

5/a. típus: szablyás–pajzsos apród

A szemből ábrázolt, jobb lábával előrelépő apród bal kezével négyszögletes pajzsot tart, jobbjával a szablyáját emeli magasra. Combközépig érő ruháját a derékon öv fogja össze, apródfrizurás feje fedetlen.

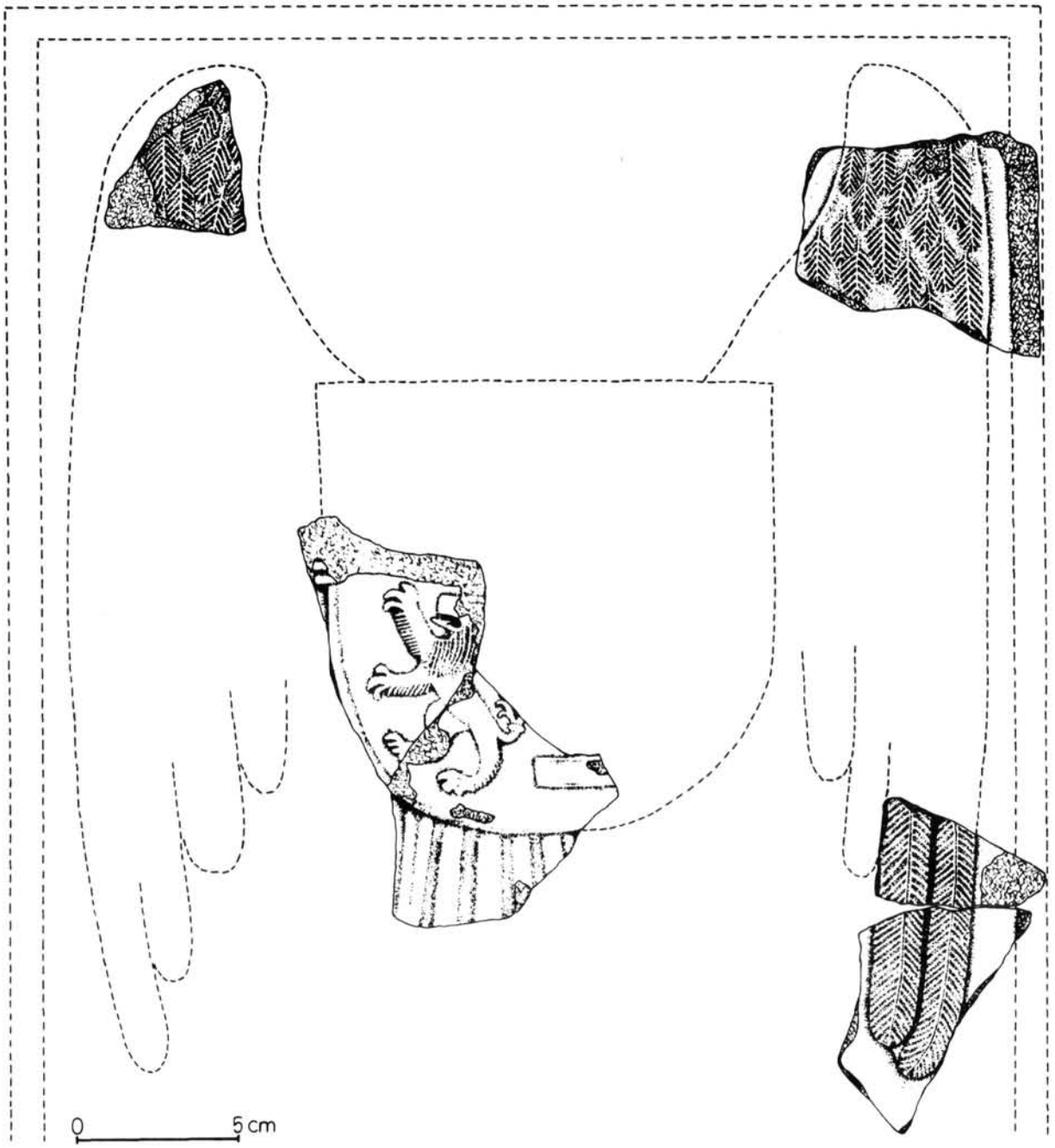

4. ábra. A vágásokkal és a cseh oroszlánnal négyelt címert tartó angyalalakos kályhacsempe (4/a. típus)
Abb. 4. Ofenkachel mit wappenhaltendem Engel, das Wappen mit den ungarischen Balken und dem böhmischen Löwen geviert (Typ 4/a)

5/b. típus: dárdás(?) apród

A szemből ábrázolt, fejét jobbra fordító, testhez simuló ruhát és frígiai sapkát viselő férfi teste előtt balra mindkét kezével egy a sziklás talajba beledöfött botot (dárdát?) fog.

5/c. típus: virágpajzsos–nyílvesszős apród

A hátat fordító, jobbra tartó ifjú baljával a teste előtt virágra emlékeztető formájú pajzsot tart. Jobbját egy tollas nyílvesszővel magasra emeli. A fejét megörökítő részletet nem ismerjük; talán valami csúcsos sapkát (sisakot?) viselt.[13]

Az egyes altípusok az alábbi méret- és szerkezetbeli variációkban készültek:

I. változat: egész csempe

Fenéklapja 36 x 27 cm, minden oldalon kb. 1 cm vastag falakkal körülvéve. Így a csempe mérete: 38 x 29 cm.

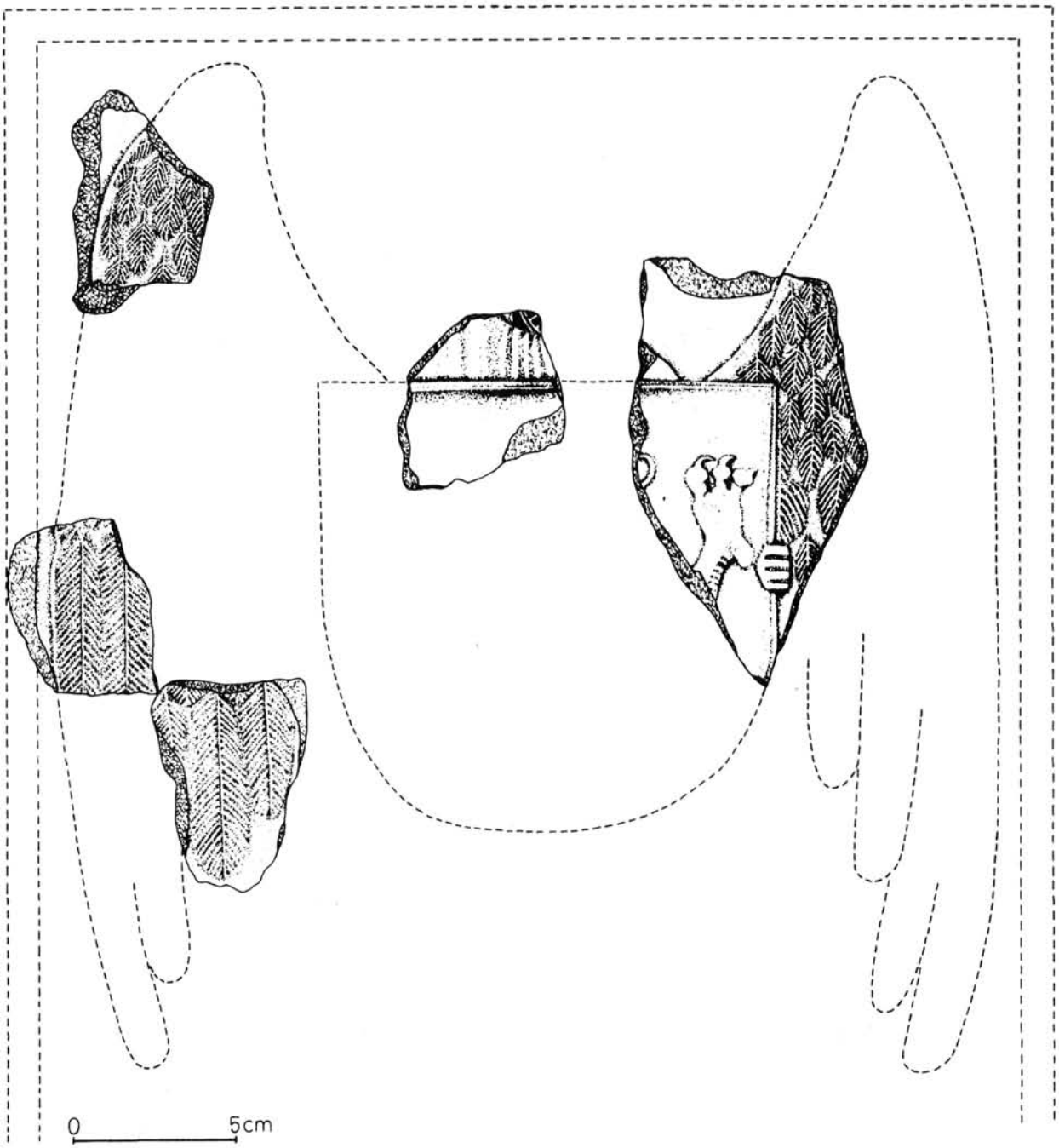

5. ábra. Ágaskodó oroszlános(?) címert tartó angyalalakos kályhacsempe (4/b. típus)
Abb. 5. Ofenkachel mit wappenhaltendem Engel, mit einem steigenden Löwen (?) auf dem Wappen (Typ 4/b)

II. változat: félcsempe

36 x 15 cm-es fenéklap, minden oldalán 1 cm vastag falakkal. Csempeméret: 38 x 17 cm.

III. változat: sarokcsempe

36 x 11 cm-es téglalap, amelynek egyik hosszanti oldalán hiányzik az oldalfal, és a fenéklap széle – a mintára való tekintet nélkül – egyenesre levágott. Csempeméret: 38 x 12 cm.

Az egyes altípusokból, ill. méretbeli variációkból a következő példányokat ismerjük:

szablyás–pajzsos apródot ábrázoló egész csempe (5/a/I. típus): 3 példány (7. ábra)

dárdás apródot ábrázoló félcsempe (5/b/II. típus): 1 példány (8. ábra)

virágpajzsos–nyílvesszős apródot ábrázoló egész csempe (5/c/I. típus): 1 példány (9. ábra)

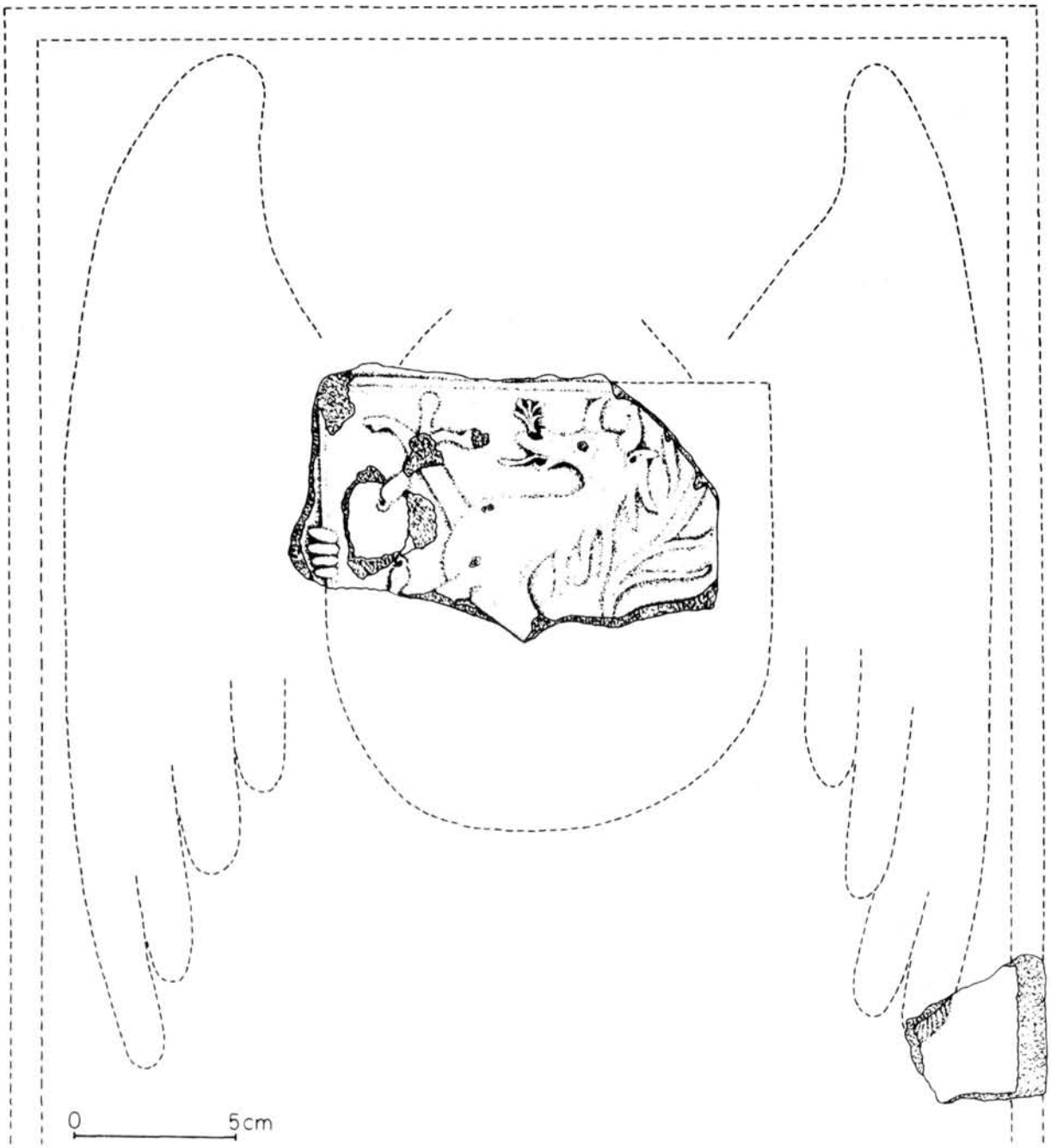

6. ábra. Párducos címert tartó angyalalakos kályhacsempe (4/c. típus)
Abb. 6. Ofenkachel mit wappenhaltendem Engel, mit einem Panther auf dem Wappen (Typ 4/c)

virágpajzsos–nyílvesszős apródot ábrázoló sarokcsempe (5/c/III. típus): 1 példány (10. ábra)
Csak az 5/c/I. típus mélysége volt mérhető: a fenéklap vastagságával együtt 9 cm. (15. ábra)

6. típus: ismeretlen mintájú (sárkányos?) kályhacsempe (11. ábra)

Csak egyetlen példány fenéklapjának töredéke maradt meg, az oldalfalak indítása nélkül. Mivel hátoldala teljesen sima, valószínű, hogy dobozos formájú volt. A préselt fenéklapon domborított díszítés: egy sárkány (esetleg felszerszámozott ló) törzse. Alakja, mérete és pontos mintázata ismeretlen.

7. típus: ismeretlen (szalag)mintás kályhacsempe (11. ábra)

Egyetlen példány fenéklapjának széle maradt meg, a merőleges oldalfalak indításával. Rajta préseléssel

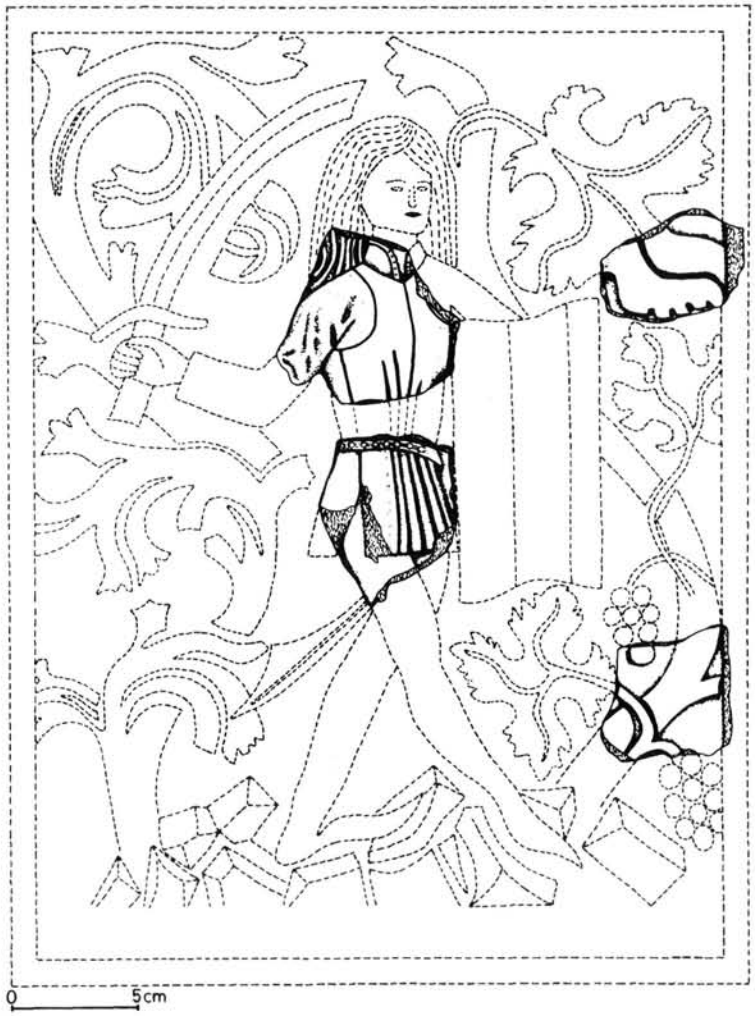

7. ábra. Szablyás-pajzsos apródot ábrázoló egész csempe (5/a/I. típus)
Abb. 7. Vollkachel mit der Figur eines Schild und Säbel haltenden Pagen (Typ 5/a/I)

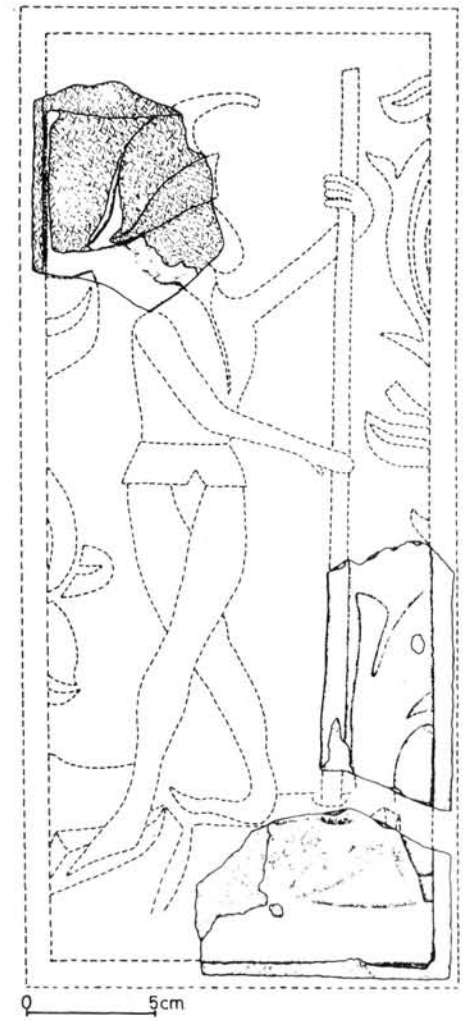

8. ábra. Dárdás apródot ábrázoló félcsempe (5/b/II. típus)
Abb. 8. Halbkachel mit der Figur eines Speer haltenden Pagen (Typ 5/b/II)

készült, domborított díszítés: (felirat?)szalag apró virágmintás vége, mellette leomló ruharedőzet (?). A teljes csempekép és a méretek nem voltak rekonstruálhatók.

8. típus: ismeretlen mintájú (sziklás talajos?) kályhacsempe (12. ábra)

Egy példány jobb alsó (?) sarka került elő, vele az oldalfal is teljes magasságban. A préselt fenéklap domborított díszítése sziklás talajt (?) formáz. Csempemélység (a fenéklap vastagságát is számolva): 6,7 cm. Más méretei és a teljes minta nem ismert.

9. típus: ismeretlen (virág)mintás csempe (2. ábra)

Egyetlen példány préselt fenéklapjának töredéke maradt csak ránk, domborított díszítése egy sokszirmú virág (rozetta) részlete. Ismét csak a hátoldal sima felületéből következtethetünk arra, hogy a csempe dobozos volt. A teljes minta és a méretek nem voltak rekonstruálhatók.

10. típus: kúszóleveles párkánycsempe (13. ábra)

Az egyetlen – kiegészíthető – példányban ránk maradt típusnak a doboz alakú kályhához tartozása egyértelműen nem bizonyítható, de valószínű. Anyaga a többi ideillő csempétől némileg eltér: szintén homokos soványítású, durván iszapolt agyag, de egységesen rózsaszínűre égett. Engobe nélkül fedi a borsózöld ólommáz. Hátrésze fiókos volt, de letörött, mélysége nem mérhető. Fekvő téglalap alakú, homorú előlapján egyik hosszanti éle mentén egyszerű léckerettel, a másik mentén félpálcából, horonyból és lemezből álló, tagolt kerettel határolt szalagban ágra csavarodó, gótikus kúszólevél. Felépítéséből ítélve nem lábazati párkánynak készült; túl gyenge

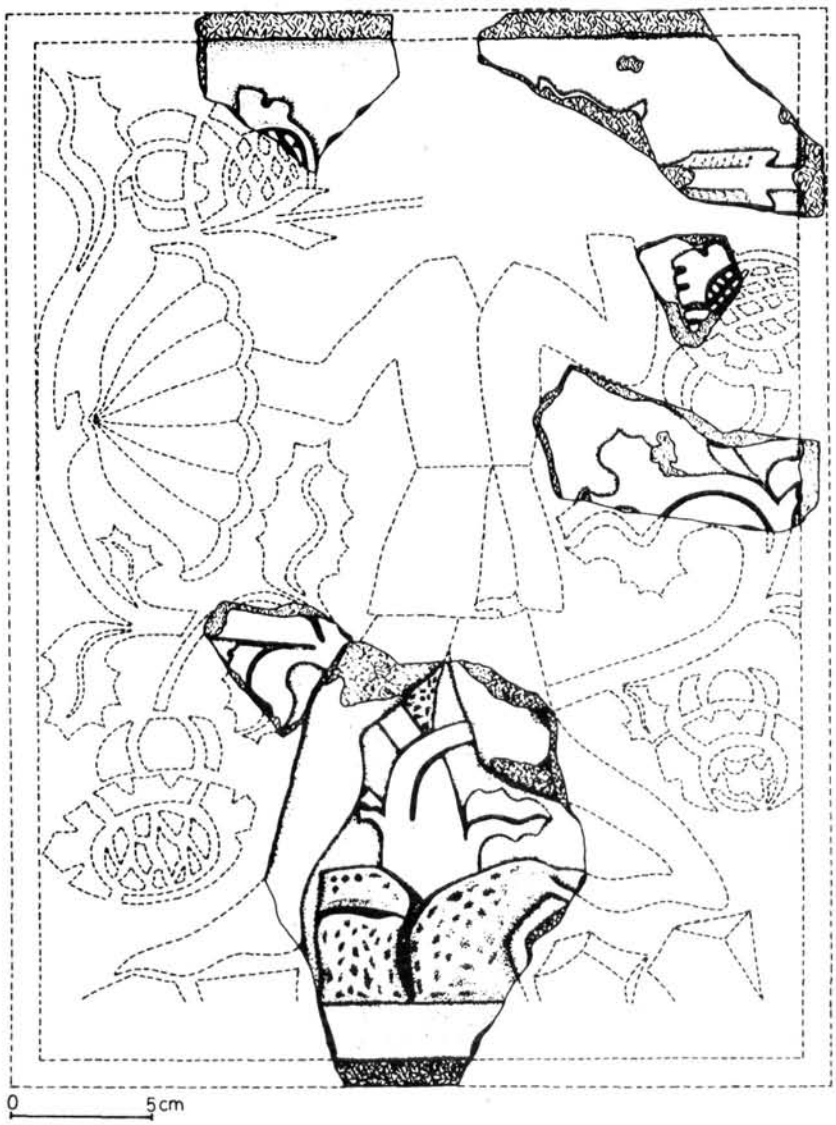

9. ábra. Virágpajzsos–nyílvesszős apródot ábrázoló egész csempe (5/c/I. típus)
Abb. 9. Vollkachel mit der Figur eines Blumenschild und Pfeil haltenden Pagen (Typ 5/c/I)

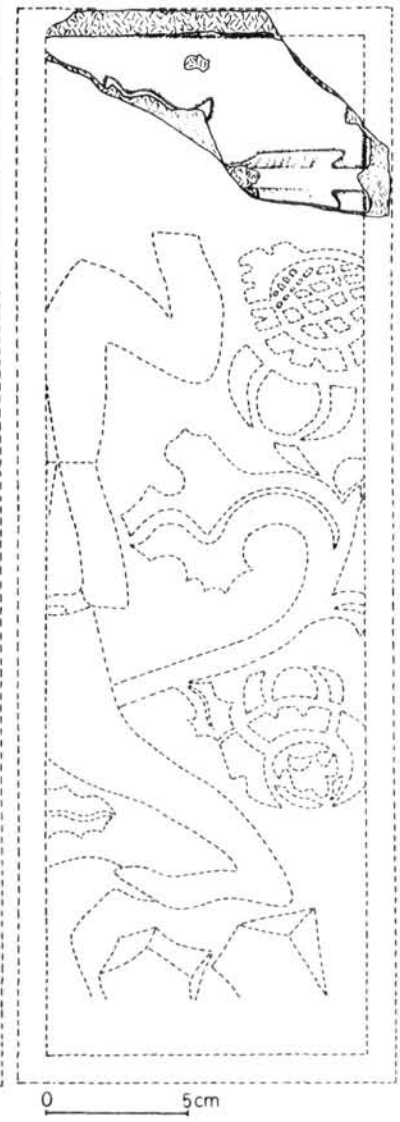

10. ábra. Virágpajzsos–nyílvesszős apródot ábrázoló sarokcsempe (5/c/III. típus)
Abb. 10. Eckkachel mit der Figur eines Blumenschild und Pfeil haltenden Pagen (Typ 5/c/III)

volt ahhoz, hogy a felette lévő csempesorokat megtartsa.[14] Ívelt, kissé előrehajló koronázópárkány lehetett. Mérete: 19 x 8,7 cm.

11. típus: vakmérműves díszítésű csempe
(14. ábra)

Ismeretlen formájú csempe préselt fenéklapjának széle, a felemelkedő oldalfal csonkjával. Domborított, vakmérműves díszítésének fokozatosan mélyülő, kettős tagolású, felül széles, sima lemeztaggal záródó profiljai egy körben három négykaréjt formáznak. Ez a mustra a budai lovagalakos kályha 15. csempetípusával[15] azonos sémájú, de a mérmű egyes elemeinek alakja és mérete, valamint a profilok tagolása attól eltérő. Az egyetlen megmaradt példány töredékéből két formára is következtethetünk: a csempe lehetett négyszögletes, s ekkor a kályha oldalába volt beépítve, vagy háromszögű, ekkor viszont tetőcsempeként funkcionált. Elképzelhető továbbá az a lehetőség is, hogy a merőleges oldalfalak indításaként meghatározott törésfelület csak a felemelkedő peremet jelzi, s ez esetben nemcsak a vakmérműves minta jellege, hanem a csempeszerkezet is a lovagalakos kályha 15. típusával rokonítja darabunkat.

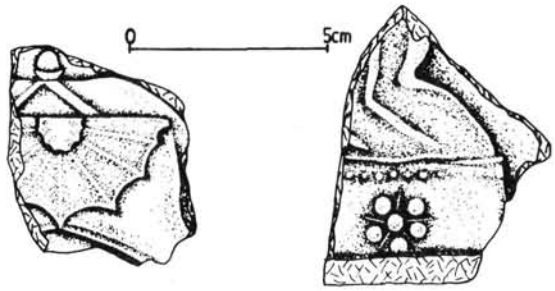

11. ábra. Ismeretlen mintájú, talán sárkányos (balra) és szalagmintás (jobbra) kályhacsempe töredéke (6–7. típus)
Abb. 11. Ofenkachelfragmente mit unbekanntem (Drachen-?) Muster (links) und mit Bandornamentik (rechts) (Typ 6–7)

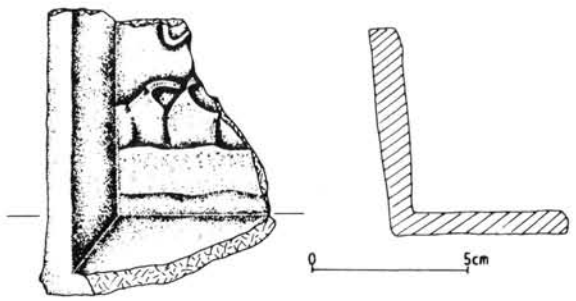

12. ábra. Ismeretlen típusú, sziklás altalajt(?) ábrázoló kályhacsempe töredéke (8. típus)
Abb. 12. Ofenkachelfragment mit unbekanntem Muster (mit felsigem Boden?) (Typ 8)

13. ábra. Kúszóleveles párkánycsempe (10. típus)
Abb. 13. Gesimskachel mit Rankenblattverzierung (Typ 10)

A KÁLYHA REKONSTRUKCIÓJA ÉS ELHELYEZÉSE

A doboz alakú csempékből felépülő kályha alább részletezendő rekonstrukciója több ponton meglehetősen bizonytalan. Elkészítésekor elsőként az okozott gondot, hogy előkerült alkotórészeinek mennyisége, az egészhez viszonyított aránya megenged-e egy többé-kevésbé hiteles összeállítást. A kályha felrakásához számításaink szerint összesen 128 db csempét használtak fel.[16] Mi ebből csak 16 példány teljes mintáját tudtuk rekonstruálni (6 típusból),[17] a fenéklap, ill. a négyszögletes szájperem méreteinek megállapítása pedig még ennél is kevesebb esetben (3 típus 9 darabjánál)[18] sikerült. Ez a teljes mennyiség 12,5, ill. 7 százaléka. A pozsonyi várban feltárt kályhát azonban még csekélyebb mennyiségű töredékéből, a csempék 5 százalékának ismeretében rekonstruálta S. Holčík.[19] Ez az arány felbátorított egy hasonló vállalkozásra, bár nem állt rendelkezésünkre a nagyvázsonyi kályhának egy olyan hasonmása, mint a pozsonyinak a lindaui.

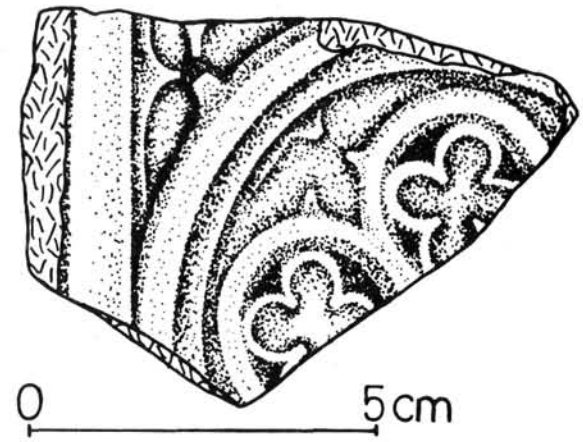

14. ábra. Vakmérműves díszítésű kályhacsempe töredéke (11. típus)
Abb. 14. Ofenkachelfragment mit Blendmaßwerkmuster (Typ 11)

Már maga a dobozos csempeforma is ritkaság, a publikált régészeti anyagban alig találkozunk vele.[20] Hogy azonban ilyen csempékből is építettek kályhákat, azt két német területről származó ábrázolás[21] tanúsítja a 15. század végéről, ill. a 16. század elejéről. (16., 18. ábra)

A harmadik bizonytalan pont a kályha formája. Alsótestét mindenképpen négyszögletesnek kell elképzelnünk, hiszen ez a megoldás majdnem kizáróla-

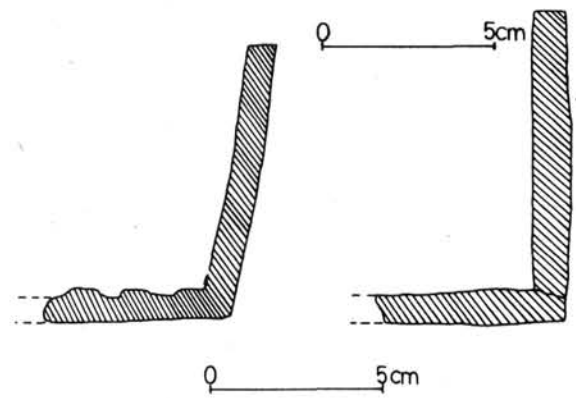

15. ábra. A sziklás altalajon fekvő, fát őrző oroszlános kályhacsempe (balra) és a virágpajzsos–nyílvesszős apródot ábrázoló egész csempe (jobbra) metszete
Abb. 15. Profile der Ofenkachel mit baumbewachendem Löwen (links) und der Vollkachel mit Blumenschild und Pfeil haltendem Pagen (rechts)

16. ábra. Benedikt Buchpinder fametszete doboz alakú csempékből rakott kályha képével (München, 1488)
Abb. 16. Holzschnitt von Benedikt Buchpinder mit der Darstellung eines aus schachtelförmigen Kacheln aufgesetzten Ofens (München, 1488)

gos a korabeli emlékanyagban.[22] Ha mégis megpróbálnánk az egyetlen rekonstruálható méretű csempéből kiindulva poligonális alaprajzúvá kiszerkeszteni, a fenéklap és az oldalfalak által bezárt szöget véve számításaink alapjául, egy tizennyolcszögű alaprajzot kapnánk,[23] amely nemcsak valószínűtlen, de célszerűtlen is, és a fűtőnyílásnak sem hagy elegendő helyet.

Még több gondot okozott a felsőtest. A nagyvázsonyival egykorú gótikus kályhák felsőteste ugyanis toronyszerű, sokszög (esetleg kör) alaprajzú. Ez alól az általános szabály alól csak néhány kivétel akad: egy ma is álló kályha, az ochsenfurti,[24] egy csak rajzban rekonstruált kályha a Rajna menti Hattstein várából[25] és egy 15. század végi wormsi fametszeten látható kályha.[26] (17. ábra) Valamennyinek négyszögletes a felsőteste is, kicsit szűkebb az alsótestnél, és nem volt a falhoz hozzáépítve. A 16. század közepétől elterjedő reneszánsz kályhák aztán már szinte kivétel nélkül két kubusból vagy hasábból állnak.[27] A forma maga tehát korántsem ismeretlen. Statikai meggondolások sem mondanak ellent az ilyen felépítésnek, arról nem is beszélve, hogy a melegtárolás szempontjából éppen ez a legelőnyösebb megoldás.[28]

Ha most azokat az ábrázolásokat[29] vizsgáljuk meg, amelyeken véleményünk szerint doboz alakú csempékből rakott kályhákat örökítettek meg, azt kell tapasztalnunk, hogy egyikről sem olvasható le egyértelműen a kályha formája.[30] Hogy a nagyvázsonyi kályha felsőtestének rekonstruálásakor a négyszögletes forma mellett döntöttünk, azt két tényező indokolta. Először is a felsőtest csempéi közül egyetlen olyan töredék sem került elő, amelyen meg lehetne állapítani a fenéklap és az oldalfalak által bezárt szöget, enélkül pedig egy esetleges, késő gótikus kályháink felsőtestére legáltalánosabban jellemző poligonális alaprajz nem szerkeszthető ki. Másrészt pedig a függőlegesen elmetszett, egyik hosszanti éle mentén oldalfal nélküli, sarokcsempeként meghatározott darabnak csak négyszögletes elrendezésben van értelme és speciális funkciója.

Ahogyan a készítéstechnológiát illetően párhuzamot vonhatunk a doboz alakú csempék és a négyzetes szájú, tál alakú kályhaszemek között, ugyanígy megtehetjük ezt az egyes kályhaalkatrészek összeillesztési módját tekintve is. A dobozos csempék és a tál alakú kályhaszemek szájnyílásai egyaránt szorosan egymás mellé simulnak, csak az oldalfalak közti réseket tapasztották ki agyaggal. De míg a kályhaszemeknél a szűkülő hátrészek közti hézagok kitöltésé-

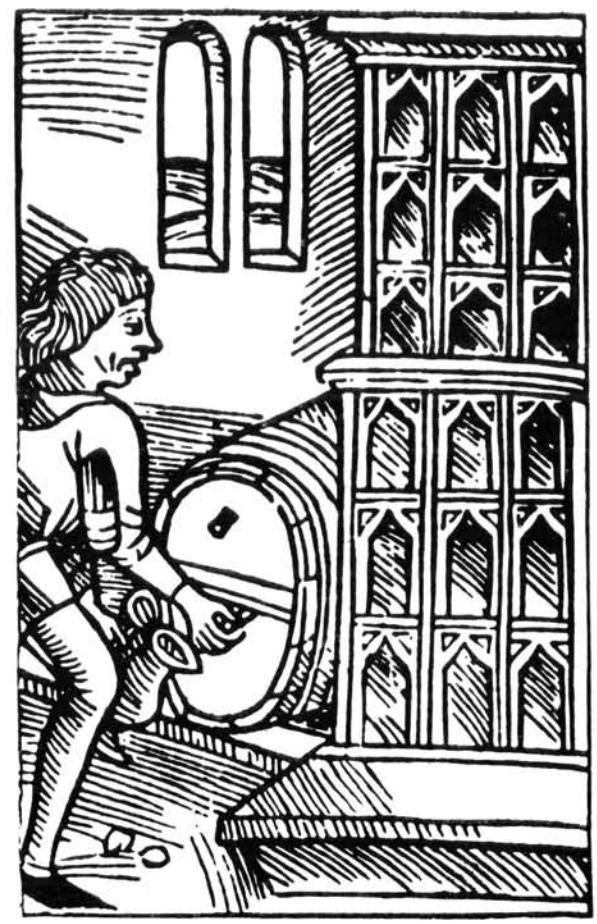

17. ábra. Peter Drach fametszete négyszögletes felsőtestű, hálósan rakott kályha ábrázolásával (Worms, 1493)
Abb. 17. Holzschnitt von Peter Drach mit der Darstellung eines im Rastersystem aufgesetzten Ofens mit viereckigem Oberteil (Worms, 1493)

hez több, a dobozos csempék esetében a szájnyílásnál alig keskenyebb fenékrészek összetartásához minimális mennyiségű agyagra volt csak szükség.

Ennek ismeretében valószínűsíthetjük, hogy a kályha egyes sorait négyszögletes szájperemüknél fogva pontosan egymás mellé tapasztott dobozos csempék alkották. Problémát okozott azonban a sarkok kialakítása. A korabeli és későbbi kályhaépítési gyakorlatban ugyanis rendszerint azt a bevált megoldást alkalmazták, hogy külön erre a célra készült, általában egy egész és egy félcsempe összeragasztásával kiképzett sarokelemet használtak. A nagyvázsonyi anyagban azonban ilyen sarokcsempe nyomára nem akadtunk, találtunk viszont egyetlen olyan darabot, amelyet hosszanti irányban kettémetszettek, így nemcsak keskenyebb lett a teljes méretű csempéknél, de egyik függőleges éle mentén nem volt oldalfala sem. A csempe ilyen megcsonkítására véleményünk szerint sarokcsempe-funkciója ad magyarázatot. Ha ugyanis két mind a négy oldalán fallal ellátott csempét helyeztek el a sarokélek mentén úgy, hogy fenéklapjuk belül derékszöget zárt be egymással, akkor a két oldalfal között ék keletkezett, és kilátszott a cserép máz és díszítés nélküli, durva felülete. Olyan sarokelem, amellyel e nyílást ki lehetett volna tölteni (pl. kis szobrocskák konzolon, vimpergával), nem került elő. Ha viszont a sarokra a csempesor végén egy ilyen kettévágott elemet raktak, a derékszögben forduló következő csempét be lehetett csúsztatni ennek fenéklapja mögé, s így az oldalfal külső, díszítetlen síkja már nem látszott, csak maguk a mázas, mintás fenéklapok fordultak a néző felé. Sajnos egyetlen ilyen sarokcsempét tudtunk csak rekonstruálni,[31] és ez a felsőtesten foglalt helyet. Mivel azonban más megoldásra semmi nem mutat a fennmaradt anyagban, az alsótest sarokéleit is ilyen elrendezésben alakítottuk ki.

A most feltételezett sarokmegoldás kapcsán egy statikai jellegű probléma is felmerült. A dobozos forma következménye az is, hogy a csempéket nem lehetett kötésben rakni (mint az régen is szokás volt és ma is az a kályhásmesterségben),[32] vagyis egyik sort az előzőhöz képest kb. fél csempeszélességgel „eltolva". Mivel a sarkokon nem állhatott más, mint egy ilyen kettészelt csempe, csak hálós csemperakás képzelhető el, ami – bár egy már említett 15. század végi wormsi fametszeten (17. ábra) találkozhatunk vele[33] – nemcsak szokatlan, de meglehetősen instabil megoldás is. Talán a kötőagyag biztosította a kellő stabilitást?

Mindezek végiggondolása után nem maradt más hátra, mint a kályha méreteinek kikövetkeztetése. Ehhez a még álló gótikus kályhákon túl[34] felhasználtunk néhány azonos korú ásatási leletanyag alapján készített rekonstrukciót,[35] a néprajzi anyagban ma vagy a közelmúltban még fellelhető, felépítésükben és arányaikban számos archaikus vonást őrző paraszti szemeskályhákat,[36] a tiroli reneszánsz kályhák (a nagyvázsonyihoz hasonlóan két nagy négy-

18. ábra. Kályhaábrázolás Max Walther nyeregtakaróján (Augsburg, 1510 körül. Codex Monacensis, germ. 1930)
Abb. 18. Kacheldarstellung auf der Satteldecke von Max Walther (Augsburg, um 1510. Codex Monacensis, germ. 1930)

szögletes alapformából állnak!) arányszámait,[37] valamint azokat a 18. századi szegedi építési tervrajzokat,[38] amelyeken a cserépkályhák pontos méreteit is feltüntették. Az alsótesten végig a sziklás altalajos oroszlános csempe méretével dolgoztunk, hiszen a többi típus nagyságát nem ismerjük. A felsőtest csempéi közül két típusnak a szélességét sikerült kiszerkeszteni. Mivel ez különböző volt, a csempék nem állhattak egymás mellett. Egy-egy sorba csak azonos díszítésű és méretű darabok (ill. a hozzájuk tartozó fél- és sarokcsempék) kerülhettek. Hasonló tematikai rendezettséget tapasztalunk több későközépkori kályhán, például a ravensburgin[39] és a meranin.[40] A különböző szélességű nagyvázsonyi csempékből egyenlő szélességű sorokat rakni nem lehetett,[41] így a kályha felsőteste csak felfelé lépcsőzetesen szűkülő formában képzelhető el. Ilyen megoldással – a sorokban felfelé haladva egyre kisebb csempékkel – több egykorú kályhán is találkozhatunk. Eredeti felépítésében áll még a hohensalzburgi,[42] és fokozatosan szűkült a Miller v. Aichholz gyűjtemény Walcher v. Molthein szerint Ausseeből származó (de utólag összeépített!) késő gótikus kályhájának felső része is.[43] Ilyen szerkezetű fűtőberendezés látható Hans Sebald Lautensacknak a bécsi Hofburg császári ebédlőjét ábrázoló rézkarcán (1560) is.[44] A nagyvázsonyi kályha felsőtestének feltételezett négy sora közül csak kettőnek alkotóelemeit ismerjük többékevésbé. A második sor csempéi 3 cm-rel keskenyebbek az elsőben állóknál. Ha ezt az arányt az egész felsőtestre érvényesnek tartjuk,[45] a csempesorok „visszaugrásának" mértéke az előzőhöz képest 8 cm, tehát egy-egy oldalon 4–4 cm. Ez annyit jelent, hogy a felső sor az alatta lévő, 9 cm mély csempék hátára körben egy 5 cm-es sávban támaszkodott, vagyis nem zuhant bele a tűztérbe. A csempék szájnyílása előtt viszont minden „emeleten" egy keskeny (4 cm-es) padka futott körbe. Ezen tág tere nyílott volna a díszítésnek (beragasztott agyagszalag, apró figurák stb.), de erre a leletanyagban sajnos semmi nem utal.

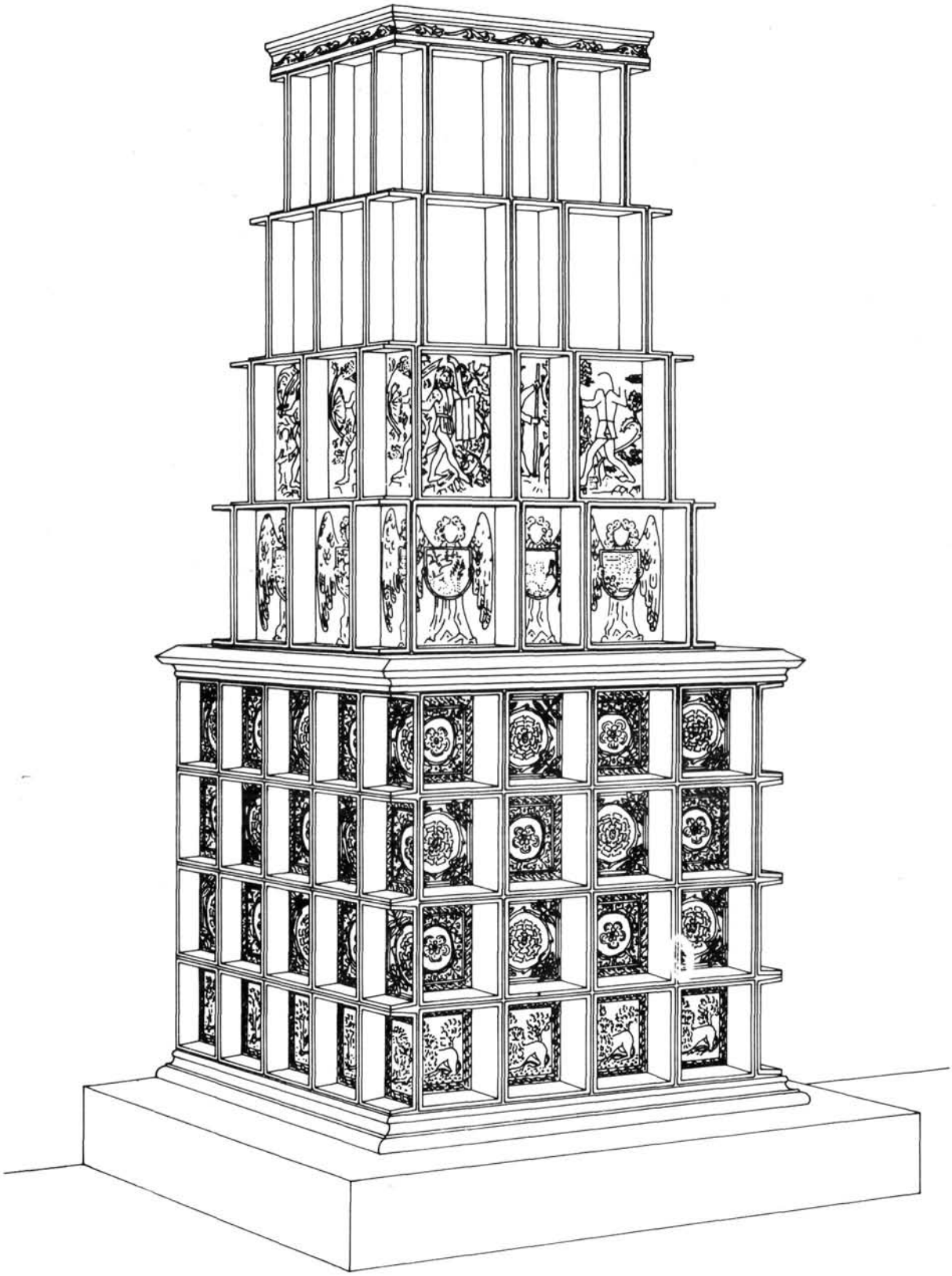

19. ábra. A dobozos csempékből álló nagyvázsonyi kályha rekonstrukciója (Szekér György OMF)
Abb. 19. Rekonstruktion des aus schachtelförmigen Kacheln bestehenden Ofens von Nagyvázsony (György Szekér OMF)

A fentieket összegezve a nagyvázsonyi doboz alakú kályhát az alábbi módon rekonstruálhatjuk: lábazati párkányát talán egy egyszerűbb profilú tagozat alkotta.[46] Alsótestén a hálósan rakott csempékből 4–4 állt egy sorban, a sarkokon pedig egy-egy kettészelt elemmel kell számolnunk.[47] Ha négy csempesort feltételezünk egymás felett, akkor a tűzszekrény egy alig nyújtott téglalap alaprajzú, fekvő hasáb lesz. Külső méretei: 116 x 112,5 x 100 cm.[48] Ez a kissé „nyomott" forma inkább a kályháskemencék arányaira, mint a karcsú gótikus toronykályhákra (ném. Turmofen) emlékeztet, a tetején körbefutó párkány azonban kissé megnyújtotta.[49] Falait az 1–2. típusú rozettás, a fát ölelő oroszlános és egyéb, pontosan nem ismert mintázatú (6–7., 9. típusok) csempék együttesen, talán váltakozva alkották. Lefedése nem tisztázható, esetleg egy sima agyaglap volt. Ez tartotta a szintén hálós rendszerben felrakott, felfelé lépcsőzetesen keskenyedő felsőtestet, amelynek első sora az alsótest szélességéhez viszonyítva egy-egy oldalon kb. 6–7 cm-rel beljebb húzódott. Alapterülete: 101 x 90 cm.[50] Alján címertartó angyalos, második sorában apródalakos csempék álltak. A 3–4. sor csempéi ismeretlenek, előbbiben talán a sziklás talajos,[51] utóbbiban a vakmérműves díszítésű típusokat sejthetjük. Mivel valamennyi csempesorát egyforma magasnak tételezzük fel,[52] a felsőtest magassága 152 cm lehetett. Gótikus kúszóleveles, homorú, kissé előreívelődő párkány[53] zárta le. A kályha teljes magassága így (a három párkánnyal együtt, kerekítve): 278 cm. Ha ehhez még hozzászámolunk egy 25–30 cm magas padkát, amilyenre a cserépkályhákat rakni szokták,[54] egy 3 m-nél valamivel magasabb építmény áll előttünk. (19. ábra)

A kályha egykori helyére nézve sajnos semmilyen támpontunk nincs. Töredékei kb. 40 százalékának pontos lelőhelyét ma már nem lehet megállapítani. A többi főleg az É-i támfal külső oldalán lévő feltöltésben és a Ny-i védőfolyosóban koncentrálódott, de jutott belőlük a K-i árokban található kútba és a várárok ÉNy-i részére is – azaz a vár mindazon területeire, ahonnan 15. századi leletek kerültek elő.

KOR- ÉS MŰHELYKÉRDÉSEK

Különleges, a közölt anyagban majdnem egyedülálló csempeformáról lévén szó, a műhelykérdések tárgyalásának bevezetéseként először készítésének technológiáját kell tisztáznunk. A dobozos csempék készítésmódja részben az egyéb kályhacsempék, részben a tál alakú kályhaszemek gyártásával rokonítható. Fenéklapjukat formába préselték, majd felragasztották rájuk az oldalfalként szolgáló agyaglapokat. Az összeillesztés helye néhány töredéken világosan látszik, és nyilván az sem véletlen, hogy a legtöbb csempe éppen a fenék- és oldallapok találkozásának vonalában tört ketté. Az összeillesztés utolsó fázisaként feltételezzük, hogy – épp úgy, mint a négyszögletes szájú, tál alakú kályhaszemek esetében[55] – egy négyszögletes fakeret mentén egyenesre vágták, „visszametszették"[56] a szájperemet. Az sem kizárt, hogy e műveletek valamelyikét hellyel-közzel korongon végezték, a sárkányos csempetöredék (6. típus) fenéklapján ugyanis egyértelműen korongolásnyomok vehetők ki. Ugyanakkor semmi nem utal arra, hogy a fenéklapot egy durva vászonkendő segítségével nyomták volna bele a negatívba. Az oldalfalak mázatlan felületének egyenetlensége azt mutatja, hogy ezeket sem simították, hanem fakéssel vágták többé-kevésbé egyenesre.[57]

A nagyvázsonyi doboz alakú kályhán szereplő 11 csempetípus időrendjét és műhelykapcsolatait illetően három csoportba osztható. Az egyik ilyen csoportba a 6–11. típusok tartoznak. Ezeket a kor- és műhelykérdések tárgyalása során kénytelenek vagyunk figyelmen kívül hagyni, hiszen zömüknek még a teljes mintája sem ismert, nem is beszélve arról, hogy párhuzamok hiányában nem tudjuk őket egy meghatározott csempecsoporthoz, ill. műhelyhez kötni.

A 2–3. típus műhelyét ezzel szemben már majdnem 30 évvel ezelőtt sikerült meghatározni.[58] Mindkettőről teljes bizonyossággal megállapítható, hogy a budai lovagalakos kályha műhelyének terméke, és az eredeti préselőmintával készült. A 3. típus ezen túlmenően is külön figyelmet érdemel, hiszen a sziklás altalajos variáció rekonstruálására most először nyílt mód. A budai és visegrádi töredékek ismeretében már Holl Imre leszögezte,[59] hogy ez a változat lehetett az elsődleges. Hozzá képest a nem sziklás altalajos oroszlános csempe mintázata jóval elmosódottabb, de mivel a díszítés azonos elemeinek mérete is azonos, nem lehet másolat. (Még akkor sem, ha a sziklás altalajos változat tükre a nagyobb!) Mivel a két variáció között apróbb mintázásbeli eltérésekkel is számolnunk kell (sziklás altalaj, fa alatt ülő emberke, kúszólevelek iránya), nem magyarázható az elmosódottabb ábrázolás a negatív egyszerű elkopásával sem. A nyomódúc nyilván tönkrement, még a műhely fennállásának idején újat faragtak helyette (de nem egy kész csempéről vették le!), és ezzel dolgoztak tovább.

A budai lovagalakos kályha műhelyéből származó csempéket pontosan meghatározta, széles körű elterjedésüket regisztrálta a hazai és külföldi kutatás. Fény derült az eredeti termékek nyomán készült rengeteg másolatra és utánzatra, valamint a műhelynek egy hasonló mintakinccsel dolgozó svájci műhellyel való kapcsolataira is.[60] (20. ábra) Lokalizálni azonban sajnos mindmáig nem sikerült a műhelyt.[61] Működésének idejét Holl Imre az 1450-es évekre tette.[62] Ezt a datálást a hazai és külföldi kollégák zöme elfogadta, s az azóta előkerült eredeti darabok, másolatok és utánzatok keltezését is nemegyszer ebből kiindulva kísérelte meg.

A dobozos csempék említett harmadik csoportja (1., 4–5. típus) az eddig ismert 15. századi kályha-

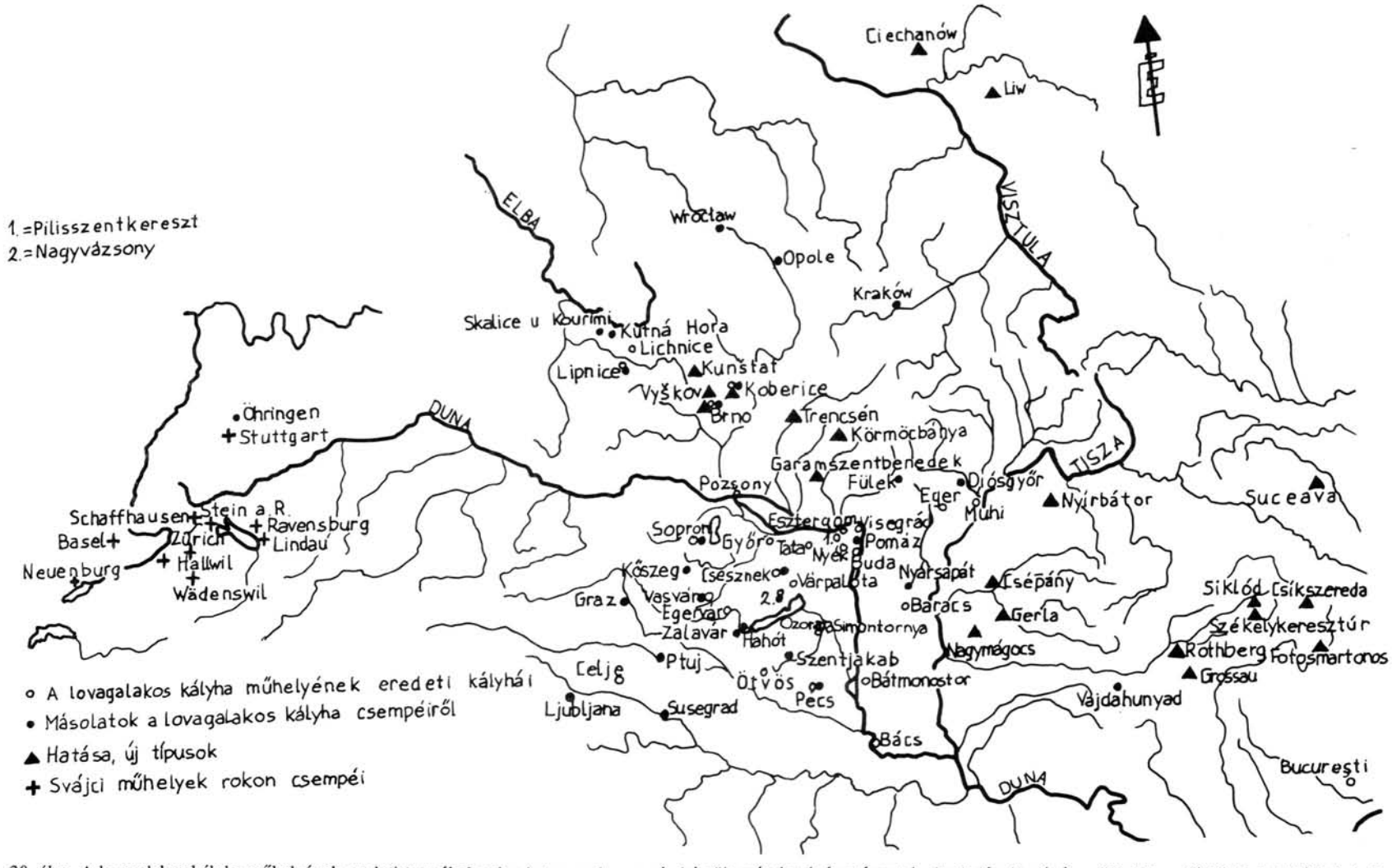

20. ábra. A lovagalakos kályha műhelyének eredeti termékei, valamint az ezek nyomán készült másolatok és utánzatok elterjedése Európában (Holl Imre térképének kibővítésével)
Abb. 20. Verbreitung der Originalerzeugnisse der Werkstatt des Ritterofens, ihrer Kopien und Nachbildungen in Europa (mit Erweiterung der Landkarte von I. Holl)

csempék egy másik köréhez kapcsolódik, más műhely(ek)re utal.

A rozetta, 1. típusunk díszítménye az egyik leggyakrabban előforduló motívum a 15. századi–16. század eleji kályhacsempéken;[63] mindenütt találkozunk vele, ahol díszesebb cserépkályhákat raktak és használtak. Ötszirmú változatának „őshazája" kétségtelenül a Bodeni-tó környéke,[64] nyilván nem véletlenül sűrűsödnek Észak-Svájcban a típus lelőhelyei (Stein a. Rhein,[65] Wädenswil,[66], Hallwil, Baden, Wettingen[67]). Kizárólag ilyen rozettás csempékből épült fel a jelenleg ismeretlen helyen lévő lindaui,[68] valamint a pozsonyi várban feltárt és töredékeiből rekonstruált kályha[69] tűzszekrénye, és velük közeli rokonságban álló rozettás csempéket gyártott a budai lovagalakos kályha műhelye is.[70]

Utóbbi műhely termékeinek elterjedési területén és – a nagyvázsonyi kályha alapján úgy tűnik – velük egyidőben élt a minta egy másik, sok sziromleveles variációja is. Ennek nemcsak központi virágmotívuma, hanem saroklevelei is különböztek az előbb ismertetett változatétól: kisebbek voltak és nem olyan húsosak, mint a felső-rajnai eredetű, ill. felső-rajnai kapcsolatokkal rendelkező típusé. Több hazai lelőhelyen is előkerült már ez a variáció:[71] a budai várban egy zöldmázas sarokcsempe és egy színesmázas töredék, Csúton egy zöldmázas, Sopronban egy színesmázas, Kőszegen pedig egy szürke, mázatlan példány. Nem azonos nyomódúccal sokszorosították valamennyit, de a közvetett kapcsolat valószínű közöttük.[72] Távolabbi kapcsolataik részben a merani,[73] részben a krakkói (Wawel) kályha[74] felé vezetnek, ugyanis ezek alsótestét (egészen, ill. részben) hasonló négyzetes, rozettás csempék alkotják. Ez a távolabbi kapcsolat azonban nem jelent feltétlenül műhelyösszefüggést.[75]

A hazai sokszirmú rozettás csempéket – elsősorban stíluskritikai alapon – Holl Imre a 15. század végére–16. század elejére keltezte,[76] de a készítő műhely(eke)t meghatározni nem tudta. A nagyvázsonyi példányok jól illeszkednek ebbe a körbe,[77] de a közös műhely(ek)re vonatkozó eddigi ismereteinket újabbakkal nem gyarapítják.

Lényeges műhelyösszefüggésekre világít rá azonban a két következő csempetípus, a címertartó angyalos és az apródalakos elemzése. Mindkettő töredékeit az azonos típusú, kiegészített visegrádi példányokkal vetettük egybe.[78]

A visegrádi Mátyás-címeres angyalfigurákat tanulmányozva mindjárt elsőként az tűnt fel, hogy a csempelap az angyal alakjával, ill. az abból kidomborodó címerpajzs nem együtt, egyazon formába nyomva készült. A két agyagréteg közé beszivárgott engobe és máz elárulja, hogy a címerpajzsot külön formázták, és utólag applikálták a csempére. Hasonló megfigyeléseket tehettünk a nagyvázsonyi töredékeken is, és a rajzos rekonstrukció során kiderült, hogy nemcsak a címerkép tér el a visegrádiaktól, hanem a címerpajzs mérete és alakja is.[79] Ugyanakkor magukat a címertartó angyalokat összehasonlítva bebizonyosodott, hogy ugyanazzal a negatívval készültek a visegrádi királyi palotába és a nagyvázsonyi várba egyaránt. Ez a megállapítás vonatkozik a Holl Imre által közölt azonos típusú budai címertöredékre is.[80]

Nyilvánvaló tehát, hogy egyazon – központi – műhely látta el termékekkel a két királyi palotát és a vidéki főúri rezidenciát. Ugyanazt az angyalfigurát mintázta meg valamennyi megrendelőjének, de a kezükbe utólag beillesztett címereket már módosította. Joggal feltételezhetnénk, hogy e változtatásokat a megrendelő diktálta, de a nagyvázsonyi kályha címerei sajnos nem minden esetben adnak erről egyértelmű felvilágosítást. A 4/a. típusú csempén a négyelt cseh–magyar címer szerepel (a vágásokkal, ill. a kettős farkú oroszlánnal), amelyet Mátyás pecsétjein cseh királlyá választása (1469) óta használt.[81] Ilyen négyelt címerpajzs díszítette a visegrádi királyi palota nyolcszögletű vörösmárvány díszkútját is,[82] de a visegrádi és budai csempék címersorozatában ezzel a variációval nem találkozhatunk.[83]

A 4/b. típusú címerpajzson egy ágaskodó oroszlánt feltételeztünk. Az oroszlánt mint címerképet – lévén az egyik leggyakoribb ilyen – meghatározni nagyon nehéz. Itt szereplő változata talán nem a besztercei grófi oroszlán, hiszen az koronát visz a mancsában.[84] Semmi nem látszik azonban ellentmondani annak a feltevésnek, amely ebben az oroszlánábrázolásban a Magyar család címerállatát látja.[85] Magyar Benignának a nagyvázsonyi pálosok által készített imádságoskönyvében megfestett címerében arany mezőben egy balra ágaskodó oroszlán látható.[86]

A 4/c. típusú csempén ábrázolt tüzet fújó szörny a heraldikai párduc,[87] Stájerország címerállata.[88] Kézenfekvő, hogy megjelenése egy 15. század végi magyarországi kályhán Hunyadi Mátyás stájerországi hadjárataival hozható kapcsolatba, s ez a tény egyúttal a címertartó angyalalakos csempék datálásának egyik legfőbb fogódzópontja is.

A Bernhard von Rohr salzburgi érsekkel kötött szerződés értelmében 1479 decemberében Mátyás megszállta az érsekség stájerországi, karintiai és krajnai várait. 1480 februárjában – az 1477. évi békeszerződés benemtartása és Beckensloer János esztergomi érsek szökése miatt – sereget küldött Stájerországba III. Frigyes ellen. Ez a sereg Szapolyai István és Székely Jakab vezérletével márciusban bevette Radkersburgot. 1481 februárjától itt folytak a nürnbergi birodalmi gyűlés küldöttségének közvetítésével a békéltető tárgyalások Mátyás és a császár között. 1482-ben a háború már Alsó-Ausztria területén folytatódott.[89] Mátyásnak Stájerországot végül is soha nem sikerült teljes egészében elfoglalnia, s az elfoglalt részeken sem volt alkotmányos jogcíme a kormányzáshoz.[90] Vagyis ahhoz, hogy az általa uralt országok, tartományok címerei között a stájer párducot is szerepeltesse, még annyi jogalappal sem rendelkezett volna, mint amennyit cseh királyi címe a

kettős farkú oroszlán esetében biztosított neki. Ugyanakkor talán közelebb visz a nagyvázsonyi párducos címerrel díszített kályhacsempe megrendelőjének személyéhez annak a ténynek az ismerete, hogy Kinizsi a stájerországi hadjáratok egyik legaktívabb résztvevője, sőt Bonfini teljes hitelt persze nem érdemlő adata szerint az ausztriai háborúk kezdeményezője volt.[91]

Stájerország címere tehát az 1480-as évek elejére keltezi a dobozos kályha 4. csempetípusát. Ennek nem mond ellent sem a két másik címer, sem maga a címertartó angyal figurája. Utóbbi különösen a 15. század 2. felében–16. század elején kedvelt motívum,[92] pecséteken,[93] címereslevéleken,[94] kőfaragványokon[95] egyaránt megjelenik. A német múzeumok számos, a 15. század végére datált címertartó angyalalakos kályhacsempét őriznek;[96] a hazai anyagból klasszikus példaként a besztercebányai eredetű, ívelt lapú oromcsempék említhetők (1500 körül).[97] A visegrádi–budai–nagyvázsonyi típushoz azonban kompozícióját tekintve (redőzött ruhás angyal álló egész alakja, a teste előtt nagyméretű címerpajzzsal) egy svájci darab[98] áll a legközelebb, amely Wädenswil várából származik, és 1460 körül készült.

Az apródalakos csempék rekonstrukciója nyomán levont következtetések ugyancsak egy udvari és termékeit a megrendelő igényei szerint módosító műhely felé mutatnak. A típus a visegrádi palota számára csak teljes méretben készült; e félhengeres, fülkés csempék díszített hátlapja (a félhenger palástja) síkban kiterítve 30, ill. 27 cm széles.[99] A Kinizsi-várban előkerült egész csempék fenéklapja viszont mind egyforma szélességű (27 cm), mégis ugyanazzal a nyomódúccal sokszorosították őket, mint visegrádi társaikat. Ezt a negatívot a virágpajzsos–nyílvesszős apród formázásakor teljes egészében belenyomták az agyagba, s így vele azonos szélességű, 27 cm-es csempelapot kaptak. A szablyás–pajzsos figura mintázásakor viszont a 30 cm széles negatív használata után 1,5–1,5 cm-t le kellett vágni a fenéklap mindkét széléből, hogy a kívánt 27 cm-es szélességet elérjék.

Úgy tűnik azonban, a nagyvázsonyi várban álló kályhához felhasznált csempéknek nemcsak keskenyebbeknek, de magasabbaknak is kellett lenniük a visegrádiaknál. Ezért a 34 cm hosszú formával mintázott csempelapot alul még egy 2 cm-es agyagcsíkkal megtoldották, amelyet díszíteni már nem tudtak, hanem üresen hagytak. Ilyen technológiai fogások segítségével készültek egy 34 x 30 cm-es negatívval 36 x 27 cm-es fenéklapok.

Ugyanezt az eljárást alkalmazták az ún. félcsempe megszerkesztésekor is. Ennek 15 cm széles fenéklapja szintén 30 cm széles formával készült, amelyből egyik oldalon egy 9, a másikon egy 6 cm széles sávot hagytak el. Ezt az aszimmetrikus csonkítást maga a díszítmény kívánta meg, hiszen így csak a kevésbé lényeges háttérmintát kellett „levágni". Ha az ábrázolást középtengelye mentén felezték volna meg, az osztás éppen a központi apródalakot szelte volna ketté.

A félcsempe 36 x 15 cm-es fenéklapját is egy 2 cm-es üres sávval nyújtották meg alul a kívánt méretre.

A sarokcsempe készítésekor viszont már nem voltak tekintettel a mintára. Ahhoz, hogy a 11 cm széles fenéklapot kivághassák, éppen a nyilat tartó apródfigurát kellett kettészelni. Az eljárásra nem tudunk magyarázatot adni, annyi azonban tény, hogy egy 11 cm széles darab készítéséhez – az ábrázolás bármelyik részéből hasították is ki azt – a központi alakot mindenképpen meg kellett csonkítani.

A sarokcsempe fenéklapja is 36 cm magas kellett legyen, így alján szintén egy 2 cm-es üres sávot sejthetünk.

Az apródalakos csempék keltezéséhez nincsen olyan támpontunk, mint a 4. típus esetében a címerek. El kell fogadnunk a budai[100] és visegrádi példányok 15. század végi, késő Mátyás kori datálását,[101] annál is inkább, mert a Kinizsi-vár építéstörténete sem mond ennek ellent, és mert megegyezik a doboz alakú kályha harmadik csempecsoportjának időrendjével.

Úgy tűnik tehát, a legutóbb tárgyalt három csempetípus az 1480-as évek elején készült, és a vár Kinizsi megbízásából történő teljes kiépítésével és berendezésével hozható kapcsolatba. Valószínűleg mindhárom típus azonos – központi, udvari – műhely terméke. Miután Nagyvázsonyban egy kályhán szerepeltek a címertartó angyalos csempék az apródalakosokkal, valóban lehetséges, hogy ez volt a helyzet Visegrádon is.[102]

A nagyvázsonyi négyszögletes formájú kályhát ilymódon mindkét meghatározható csempecsoportja egy-egy központi, udvari műhely alkotásai közé sorolja. A következőkben e műhelyek működési idejét, a kályha készítésének korát kell megállapítanunk.

Feladatunk nem könnyű, hiszen eddigi ismereteink szerint a két csempecsoport között kb. 30 éves időbeli különbség van. Ha ez igaz lenne, természetszerűleg nem lehettek volna egyazon kályha alkotórészei. A nagyvázsonyi vár építéstörténetének és a dobozos csempék egyértelműen 15. század végi típusainak ismeretében úgy véljük, a másik csempecsoport és vele együtt a lovagalakos kályha műhelyének időrendi megítélése jelentősebb módosításra szorul.

Ezzel a véleményünkkel korántsem állunk egyedül. Elsőként egy cseh kutató, Z. Smetánka vetette fel annak lehetőségét, hogy a budai lovagalakos kályha műhelyének Csehországban előkerült darabjai az 1500 körüli évekre keltezhetők, ugyanis a Lichnice várában feltárt, a műhely eredeti negatívjaival készített példányok a vár építéstörténete alapján ítélve 1490 előtt nem készülhettek;[103] a kályha felállítása Mikulás Trčka megrendelésére történt. Hasonló megállapításra jutott J. Kouba a lipnicei csempéket illetően – ezt a várat is a Trčka család uralta az 1490-

es években, és uralmuk idején jelentős átalakítások folytak benne –, de ő a hagyományos keltezés lehetőségét sem zárta ki egyértelműen.[104] Egyik kutató sem foglalkozott azonban a műhely magyarországi termékeinek időrendjével, csak a csehországiakat ítélte 40–50 évvel fiatalabbaknak, és ennek megfelelően nem az V. László, hanem a II. Ulászló idejében fennálló perszonálunióval mint történeti háttérrel magyarázta a kályhák cseh földre kerülését. Így aztán Holl Imre joggal kérdőjelezte meg a csehországi és a magyarországi lelőhelyek keltezése között tátongó majd fél évszázados hiátust, hiszen a gyakorlatban valóban elképzelhetetlen az az elméleti lehetőség, hogy egy műhely teljes formakészlete 40–50 évig használaton kívül van, és épségben megmarad, hogy ez idő elteltével újból elővegyék, és a műhely eredeti típusait gyártsák vele.[105]

A következő kérdőjelet a művészettörténeti beállítottságú kutatók tették a budai lovagalakos kályha felállításának időpontjaként megadott évszámok mögé. Már Balogh Jolán utalt rá, hogy a mérműves csempék keretében álló kis figurák stílusukat tekintve elütnek az 1450-es évek szobraitól; inkább a 15. század utolsó negyede felé mutatnak.[106] A külföldi irodalomból hasonló véleményének adott hangot K. Strauss,[107] majd R. Franz.[108]

Az 1970-es évek elején P. J. Michna több tanulmányt szentelt a lovagalakos műhellyel közvetlen vagy közvetett kapcsolatot eláruló morvaországi kályhacsempéknek, és megpróbálta meghatározni a műhely eredeti termékei odakerülésének időpontját is. Holl Imre datálását túl korainak, a cseh kollégákét túl későinek tartva úgy vélte, a legintenzívebb kályhacsempeimport Mátyás morvaországi uralmának idejében folyt.[109] A brnoi ún. királyi ház építés- és birtoklástörténete arra enged következtetni, hogy a benne álló lovagalakos kályhát nem sokkal 1469 után rakták.[110]

Legutóbb Feld István foglalkozott a lovagalakos kályha műhelyének időrendjével, s ugyancsak a Mátyás kori keltezés mellett foglalt állást, mégpedig elsősorban a kályhán látható címerek alapján. Abból indult ki, hogy miután csempetípusai nemcsak a történeti Magyarország területén terjedtek el, a kályhát nem szükséges feltétlenül egy magyar uralkodó személyéhez kapcsolni. Az alsó- és felsőausztriai, morva, bécsi, stájer, karintiai és Habsburg-címer akár III. Frigyesre is vonatkozhat.[111] Feltevése ellenében persze rögtön felmerül az a történeti meggondolás, hogy Mátyás egy viszonylag rövid időszak kivételével[112] állandóan ellenséges viszonyban volt III. Frigyessel; miért állíttatott volna fel rezidenciájában egy olyan kályhát, amelynek minden címerképe legfőbb politikai ellenfelét idézi?[113] Van azonban véleményünk szerint a címersorozatnak egy másik magyarázata is: Mátyás személyéhez kapcsolhatók e címerek abban az esetben, ha részben igénycímerekről van szó. Hiszen szerepel itt III. Frigyes mindazon tartományainak címere, amelyeknek megszerzéséért Mátyás az osztriai háborúkat folytatta. E háborúk célját nem is titkolta: 1487. július 9-én közölte Gian Galeazzo Maria Sforza milánói herceggel, hogy célja az osztrák tartományok elfoglalása.[114] Közülük Stájerország egy része jutott először a kezére (1480), majd Karintia kért és kapott különbékét (1482). A legkitartóbb harcra Alsó-Ausztriáért kényszerült Mátyás (1482–87), amelynek eredményeképpen Bécs városába is bevonult,[115] s ettől kezdve – bár az osztrák hercegi címet csak jó egy évvel később vette fel – rögtön ennek megfelelően viselkedett, s összehívta a rendi gyűlést.[116] Ezek az események talán kellőképpen indokolják, miként kerülhettek az osztrák tartományok címerei egy a budai magyar királyi palotában álló díszkályhára.

A kályha heraldikája tehát egyelőre nem értékelhető teljesen egyértelműen. Annyi azonban kétségtelen, hogy ha címereit V. Lászlóra akarnánk vonatkoztatni, nehezen lenne érthető, miért szerepel köztük az V. László által nem uralt Karintia, és miért hiányzik a cseh és a magyar címer.[117]

Perdöntőbb bizonyítékokat szolgáltatnak a kérdés eldöntésében a Feld által felsorakoztatott és továbbiakkal bővíthető építéstörténeti adatok. Egerben az 1468 után épített püspöki palotában raktak ilyen kályhákat.[118] Egerváron csak 1476-ban kezdődött az építkezés, a kályhát csak ezt követően állíthatták fel.[119] El kell vetnünk azt a feltevést, miszerint az építtető egy másik várából hozta volna ide magával a lovagalakos kályhát,[120] Egervári Lászlónak ugyanis nem volt másik vára.[121] Az ötvöskónyi Báthori-várkastély 1. építési periódusa az 1460–80 közötti évekre tehető, a lovagalakos kályha pelikános csempéi csak ekkor kerülhettek ide.[122] S végül, de nem utolsósorban valószínű, hogy a nagyvázsonyi várban is inkább a Kinizsi kori nagy bővítés idején támadt igény a műhely termékei iránt (értve itt a lovagalakos kályhához tartozó típusok dobozos és nem dobozos szerkezetű variációit egyaránt), s nem a Vezsenyiek emeltettek szerény lakóhelyükön (tulajdonképpen csak egy körítőfallal övezett lakótorony) ilyen díszkályhákat.

Az építéstörténeten túlmenően a nagyvázsonyi dobozos kályha Kinizsi kori, 15. század végi keltezése mellett szól az is, hogy a még álló középkori kályhák között fellelhető legközelebbi párhuzamát, a meranoi kályhát is újabban hasonló korúnak tartják.[123] A két kályha jellemzői több ponton is megegyeznek: mindkettő egyszínű zöldmázas; mindkettő tűzszekrényét rozettás csempékből rakták; felsőtestükön a csempék díszítése soronként különböző, de egy-egy sorban azonos; mindkettőn szerepelnek címertartó angyalok, s kezükben a stájer címer; s végül mindkettőt kúszóleveles, homorú párkány (ném. Hohlkehle) zárja le.[124]

Az imént ismertetett feltevéseket, véleményeket meggyőzőbben bizonyíthatnók vagy cáfolhatnók, ha tudnánk, milyen kísérőleletekkel együtt, milyen rétegekben kerültek elő a budai várban a lovagalakos

kályhák csempetöredékei. (Igaz, ez csak a kályhák lebontásának időpontját jelzi!) Erről azonban a budai anyag feldolgozása során nem esik szó, s a vár feltárásával foglalkozó monográfia sem közölt egyetlen lovagalakos csempetöredéket sem. Mindössze egy utalást találunk benne arra, hogy a lovagkályha darabjai Mátyás kori csempékkel együtt jöttek elő,[125] ami természetesen még nem bizonyítja, hogy egyidőben készültek, legfeljebb annyit árul el, hogy a lovagkályha nem a Mátyás kori színesmázas díszkályhák megépítése következtében, hanem azok lebontásával azonos időben került használaton kívül.

Az előbbi adatok együttesen azonban mégis amellett szólnak, hogy a lovagalakos műhely működése nem szűkíthető le V. László uralkodásának, ill. Budán tartózkodásának néhány évére. Ellentmond ennek típusainak széleskörű elterjedése is. Valószínű, hogy működését mintegy 20 évvel később kezdte, mint eddig tudni véltük – azaz az 1470-es évek elején –, s körülbelül a század végéig dolgozott. Ez a 25 év teszi érthetővé, miért jutottak el termékei a legtávolabbi helyekre is, miért készült róluk annyi másolat és utánzat. Ugyancsak ezzel a viszonylag hosszú működési idővel lehet talán magyarázni, miért használtak összesen három negatívot a különböző rozettás csempék préseléséhez,[126] és miért kellett újrafaragni a fát ölelő oroszlános csempének a hosszú használat során nyilván elkopott vagy eltörött nyomódúcát. E 25 év során – az 1480-as évek elején – Kinizsi Pál rezidenciájába is eljutottak a műhely termékei. Magyarázatra szorul még, hogyan lehetséges, hogy két (vagy esetleg több) műhely negatívkészletével préselt csempék együtt szerepeltek a nagyvázsonyi dobozos kályhán. Nem gondolhatunk másra, mint a mintakincs kicserélődésére, vándorlására. Hogy azonban ez milyen csatornákon át történt (más műhely mesterének alkalmazása, legények vándorlása, több műhelynek modelleket készítő fafaragó mester), arra nézve csak feltételezésekre vagyunk utalva. Olyan kérdések ezek, amelyeknek megválaszolása a középkori kézművesműhelyek életére, szervezetére vonatkozó ismeretek hiányában egyelőre meghaladja lehetőségeinket.

***

A szakmai etika és személyes meggyőződésem egyaránt azt kívánja, hogy a tanulmány lezárásaként megköszönjem mindazok segítségét, akik valamilyen módon közreműködtek elkészítésében. Elsőként Éri Istvánét, aki – mint a feltárás egykori vezetője – ásatási anyagát közlésre átengedte, és számtalan hasznos ötlettel segített át a rendezés és a feldolgozás kezdeti nehézségein. Köszönet illeti dr. Törőcsik Zoltánt, a Veszprém Megyei Múzeumok Igazgatóságának igazgatóját, aki a feldolgozás anyagi, valamint a Veszprémi Bakonyi Múzeum és a felsőörsi raktárközpont vezetőségét és valamennyi dolgozóját, akik a feldolgozás szervezeti kereteit teremtették meg. Köszönöm mindazon régész–múzeológus kollégáimnak a támogatást, akik betekintést engedélyeztek az általuk kezelt gyűjteményekbe: a Budapesti Történeti Múzeumban S. Nagy Emese osztályvezetőnek és Írásné Melis Katalin osztályvezető helyettesnek, a visegrádi Mátyás Király Múzeumban Héjj Miklós ny. múzeumigazgatónak és Gróh Dániel régésznek, munkahelyemen, az Országos Műemléki Felügyelőségen pedig Feld Istvánnak és László Csabának. Megköszönöm továbbá Vándor Lászlónak (Göcseji Múzeum, Zalaegerszeg), hogy kéziratos tanulmányát rendelkezésemre bocsátotta. Munkámat az indulástól figyelemmel kísérte, tanácsaival előmozdította tanárom és egyik lektorom, Kubinyi András egyetemi docens (ELTE Régészeti Tanszék). Egy életen át űzött mesterség gyakorlati tudnivalóit osztotta meg velem Eckert Péter felsőörsi kályhásmester. A fotókat Simon Sándor (VBM) készítette, technológiai kérdésekben Tavas Imre restaurátor (Mátyás Király Múzeum, Visegrád) segített eligazodnom, a doboz alakú kályha rekonstrukciós rajza pedig Szekér György építészmérnök (OMF) műve. Munkámat az OMF Tudományos Osztályának vezetése a legmesszemenőbben támogatta, munkatársaim érdeklődésükkel, ötleteikkel olyan légkört teremtettek, amelyben öröm volt dolgozni.

Végezetül kiemelt köszönet illeti két legfőbb segítőtársamat: először is Holl Imrét, az MTA Régészeti Intézetének tudományos munkatársát, aki a feldolgozás kétéves munkája során mindvégig mellettem állt értékes tanácsaival, és akinek útmutatásai nem egyszer új észrevételekhez, felfedezésekhez segítettek hozzá. Ha ezek az észrevételek olykor épp az ő korábbi megállapításait cáfolják is, ez semmiképp sem csorbítja a tapasztalt elődnek és mesternek kijáró tiszteletet. Hasonlóan rengeteget köszönhetek Kelemen Györgyinek, a VBM restaurátorának, aki még kielégítőnek is alig nevezhető anyagi ellenszolgáltatás fejében óriási lelkesedéssel és a frissen szerzett tapasztalatok birtokában egyre növekvő hozzáértéssel tisztította, válogatta, restaurálta a kályhacsempeanyagot. Bár a cím előtt szerzőként csak egy név szerepel, ez a dolgozat tulajdonképpen közös munkánk eredménye.

Rövidítések–Abkürzungen

AÉ = Archaeológiai Értesítő
BALOGH 1964 = BALOGH Jolán: A vázsonyi kerubfejes töredék = VMMK 2 (1964) 225–229.
BALOGH 1966 = BALOGH Jolán: A művészet Mátyás király udvarában I–II. Akadémiai. Budapest, 1966.
BÁRCZAY = BÁRCZAY Oszkár: A heraldika kézikönyve. Budapest, 1897.
BERTÉNYI = BERTÉNYI Iván: Kis magyar címertan. Gondolat. Budapest, 1983.
Bud. Rég. = Budapest Régiségei
EMÉK = Egri Múzeum Évkönyve
FA = Folia Archaeologica
FELD 1983 = FELD István: Munkatanulmányok a magyarországi középkori keramikáról a „Magyarországi művészettörténet" I–II. kötetéhez. Kézirat. 1983.
FELD 1984 = FELD István: Jelentés a salgói vár 1981–83. évi régészeti kutatásáról = Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve X (1984) 213–264.
FRANZ = FRANZ, Rosemarie: Der Kachelofen. Entstehung und kunstgeschichtliche Entwicklung vom Mittelalter bis zum Ausgang des Klassizismus. Akademische Druck- und Verlagsanstalt. Graz, 1969.
HOLČIK 1972 = HOLČIK, Stefan: Kachlová pec z 15. storočia na Bratislavskom hrade = ZSNM LXVI (1972) Historia 12. 101–115.
HOLČIK 1974 = HOLČIK, Stefan: Stredoveká kachliarska dielňa v Banskej Bistrici = ZSNM LXVIII (1974) Historia 14. 175–192.
HOLČIK 1976 = HOLČIK, Stefan: Stredoveké kachlice na Slovensku = ZSNM LXX (1976) Historia 16. 91–111.
HOLČIK 1978 = HOLČIK, Stefan: Stredoveké kachliarstvo. Pallas. Bratislava, 1978.
HOLL 1958 = HOLL Imre: Középkori kályhacsempék Magyarországon I. Az udvari központok műhelyei és hatásuk a vidéki fazekasságra (XIV. század–XV. század közepe) = Bud. Rég. XVIII (1958) 211–278.
HOLL 1971/a = HOLL Imre: Középkori kályhacsempék Magyarországon II. = Bud. Rég. XXII (1971) 161–192.
HOLL 1971/b = HOLL Imre: Sopron középkori városfalai III. = AÉ 98 (1971) 1 24–44.
HOLL 1975 = HOLL Imre: A kaposszentjakabi kályhacsempék = Somogyi Múzeumok Közleményei 2 (1975) 209–216.
HOLL 1983 = HOLL Imre: Középkori kályhacsempék Magyarországon III. = AÉ 110 (1983) 2 201–230.
HOLL 1984 = HOLL Imre: Dunántúli kályhacsempék (Udvari műhelyek szállításai a 15. században) = VMMK 17 (1984) 209–220.
HOLL–VOIT 1956 = HOLL Imre–VOIT Pál: Hunyadi Mátyás budavári majolikagyártó műhelye = Bud. Rég. XVII (1956) 73–138.
HOLL–VOIT 1963 = HOLL, Imre–VOIT, Pál: Alte ungarische Ofenkacheln. Corvina. Budapest, 1963.
KÁDÁR = KÁDÁR Zoltán: Késő gótikus alakos kályhacsempék az egri várásatásokból = AÉ 79 (1952) 1 69–73.
KOVALOVSZKI = KOVALOVSZKI Júlia: Ásatások Csepelyen = VMMK 8 (1969) 235–250.
KRONOLÓGIA = Magyarország történeti kronológiája. Főszerk.: BENDA Kálmán. I. A kezdetektől 1526-ig. Akadémiai. Budapest, 1981.
KUBINYI = KUBINYI András: Hunyadi Mátyás kora. Kézirat. 1985.
LUTZ = LUTZ, Dietrich: Ofenkacheln aus Heilbronn und Umgebung. Historisches Museum. Heilbronn, 1973. (Heilbronner Museumshefte. Hrsg. vom Historischen Museum der Stadt Heilbronn. Heft 2.)
MAGYAR 1974 = MAGYAR Kálmán: Az ötvöskónyi Báthori várkastély. Kaposvár, 1974. (Somogyi Múzeumok Füzetei 18.)
MAGYAR 1976 = MAGYAR Kálmán: A középkori Báthory várkastélyok kályháiról (A magyarországi középkori várkastélyok fűtőberendezései I.) = Műv. tört. Ért. XXV (1976) 2 101–109.
MATTHIAS CORVINUS = Schallaburg '82. Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn 1458–1541. Katalog des Niederösterreichischen Landesmuseums. Hrsg. vom Amt der Niederösterreichischen Landesregierung–Kulturabteilung. Wien, 1982.
MICHNA 1971 = MICHNA, Pavel J.: Funde der ungarisch-böhmisch-polnischen Gruppe spätgotischer Kacheln in Mähren = Acta Archaeologica Carpathica 12 (1971) 1–2 249–259.
MICHNA 1972 = MICHNA, Pavel J.: Přispěvek historické archeologie k dějinám tzv. „královského domu" v Brně = Vlastivedný Věstnik Moravský XXIV (1972) 3 264–269.
MICHNA 1974 = MICHNA, Pavel J.: Archäologische Nachweise der mährisch-ungarischen Beziehungen im 15. Jahrhundert = FA XXV (1974) 179–203.
Műv. tört. Ért. = Művészettörténeti Értesítő
NAGEL = NAGEL, Herbert: Kachelöfen des 15. bis 17. Jahrhunderts. Franz Schneekluth Verlag. Darmstadt, é. n. (Wohnkunst und Hausrat – einst und jetzt. Bd. 8.)
PARÁDI 1957 = PARÁDI Nándor: Későközépkori kályhacsempe negatívok = FA IX (1957) 179–186.
PARÁDI 1984 = PARÁDI Nándor: A besztercebányai kályhacsempék lelőhelyéről = FA XXXV (1984) 175–183.
PEKÁR = PEKÁR Zsuzsa: Gedanken über die Probleme der wappenhaltenden Engel = Arc Decorativa 2 (1974) 17–31.
PIATKIEWICZ-DERÉN = PIATKIEWICZ-DERÉN, Maria: Der königliche Frührenaissance-Ofen aus dem Schlosse Wawel in Krakau = Alte und moderne Kunst 4 (1959) 7–8 5–8.
RINGLER = RINGLER, Josef: Tiroler Hafnerkunst. Universitätsverlag Wagner. Innsbruck, 1965. (Tiroler Wirtschaftsstudien. Schriftenreihe der Jubiläumsstiftung der Kammer der gewerblichen Wirtschaft für Tirol. 22. Folge)
STRAUSS 1940 = STRAUSS, Konrad: Kacheln und Öfen der Steiermark. Leykam–Verlag. Graz, 1940. (Beiträge zur Kunstgeschichte Steiermarks und Kärntens. Hrsg. v. Hermann EGGER. Bd. V.)
STRAUSS 1966 = STRAUSS, Konrad: Die Kachelkunst des 15. und 16. Jahrhunderts in Deutschland, Österreich und der Schweiz. Verl. Ed. Heitz. Strassburg, 1966.
STRAUSS 1972 = STRAUSS, Konrad: Die Kachelkunst des 15. und 16. Jahrhunderts in Deutschland, Österreich, der Schweiz und Skandinavien. II. Teil. Verl. P. H. Heitz. Basel, 1972.
VÁNDOR = VÁNDOR László: XV. század végi kályhacsempe leletegyüttesek Zalából. Munkatanulmány. Kézirat. 1982.
VMMK = Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei
WALCHER V. MOLTHEIN 1905 = WALCHER V. MOLTHEIN, Alfred: Der gotische Ofen auf der Veste Hohensalzburg, seine vermutliche Herkunft und ähnliche Arbeiten in Österreich = Kunst und Kunsthandwerk VIII (1905) 232–243.

WALCHER V. MOLTHEIN 1909 = WALCHER V. MOLTHEIN, Alfred: Die deutschen Keramiken der Sammlung Figdor = Kunst und Kunsthandwerk XII (1909) 1–46., 301–362.

ZIEGLER = ZIEGLER, Peter: Die Ofenkeramik der Burg Wädenswil. Zürich, 1968. (Mitteilungen der Antiquarischen Gesellschaft in Zürich. Bd. 43.)

ZSNM = Zbornik Slovenského Národného Múzea, Bratislava

1. A vár építéstörténetének tárgyalása itt nem feladatunk, ezért az ezzel foglalkozó publikációk közül csak néhány fontosabbat emelünk ki: ÉRI István: Beszámoló a nagyvázsonyi Kinizsi-vár helyreállításáról = Műemlékvédelem II (1958) 2–22.; IDEM: Nagyvázsony = GERŐ László: Várépítészetünk. Műszaki. Budapest, 1975. 204–212.; IDEM: Nagyvázsony, Kinizsi-vár. 2. kiad. Budapest, 1981. (Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtára 10.); ZÁKONYI Ferenc: Nagyvázsony. 3. kiad. Budapest, 1981.
2. KOVALOVSZKI 235–236.
3. A vár anyagából csak néhány unikumot ragadott ki, ill. engedett át közlésre másoknak az ásató: ÉRI István: Gyűrű alakú napórák = FA IX (1957) 209–217.; IDEM: Reneszánsz domborműtöredék a nagyvázsonyi Kinizsi-várból = Műv. tört. Ért. VII (1958) 124–133.; IDEM: Gótikus agyagnegatívok a nagyvázsonyi Kinizsi-várból = FA XI (1959) 141–149.; ÉRI István–TAKÁTS Vilmos: A nagyvázsonyi Kinizsi-vár famaradványai = VMMK 1 (1963) 341–352.; BALOGH 1964. 225–229.; G. SÁNDOR Mária: Középkori sakkfigurák a nagyvázsonyi várból = FA XII (1960) 249–255. Teljesebb a Szt. Mihály kolostor kutatásának publikációja: ÉRI István: Beszámoló a nagyvázsonyi pálos kolostor helyreállításáról = Műemlékvédelem V (1961) 1–15.; IDEM: A nagyvázsonyi pálos kolostor leletei = Magyar Műemlékvédelem 1959–1960. Budapest, 1964. 85–93.; KOPPÁNY Tibor: A nagyvázsonyi pálos kolostor romjainak konzerválása = Magyar Műemlékvédelem 1961–1962. Budapest, 1966. 103–109. Csepely feltárását ásatója közölte: KOVALOVSZKI 235–250. A plébániatemplom helyreállításáról a tervező mérnök számolt be: SEDLMAYR János: A nagyvázsonyi Szt. István templom helyreállítása = Magyar Műemlékvédelem VI (1962) 1–7.
4. TAMÁSI Judit: A nagyvázsonyi Kinizsi-vár középkori kályhacsempéi. Szakdolgozat, kézirat. 1986.
5. A kétrétegű átégés a második égetés (máz ráégetése) következménye, és a máz befolyásolta ilyen módon a cserép színét (Tavas Imre restaurátor és Eckert Péter kályhásmester megállapítása). Ez a tulajdonság természetesen nem a nagyvázsonyi doboz alakú kályha sajátja, hanem műhelyfogás, és elsősorban a felhasznált agyag minőségének függvénye. (A tűzálló kályhásagyag jellemzője, hogy egyszeri égetésre rózsaszínűvé válik.) Találunk két rétegben átégett csempéket például a budai lovagalakos kályha darabjai között is.
6. HOLL 1971/a 176.
7. Uo. 176–177.
8. A két alaptípus megfelelő keretdarabjai egy a kúszóleveles sávon át húzott, arra merőleges egyenesre mint szimmetriatengelyre tükörképei egymásnak. A nem sziklás altalajos variációban a kúszólevelek az óramutató járásával egyező, a sziklás altalajoson az óramutató járásával ellentétes irányban haladnak.
9. HOLL 1958. 253. (73. kép)
10. A két variáció azonos pontokon felvett belső méretei megegyeznek, így a budai várban előkerült, nem sziklás altalajos, kiegészített példányról (lt. sz.: BTM. 52.1105.) bátran lemásolhattuk a mintát a rekonstrukciós rajzhoz. Erről azonban természetszerűleg éppen a sziklás altalajt ábrázoló alsó szegély hiányzott. Ezért bizonytalankodtunk annyit a bal alsó sarokdarab beillesztésekor. Végül is elfogadtuk azt a feltételezést, hogy az ezen a töredéken a kúszóleveles sáv felett látható szőrszálak(?) az oroszlán hátsó lábához tartoztak. Ezzel megkaptuk a csempe mélységét is: a fenéklap vastagságával együtt 8 cm. A kúszóleveles kereten belüli tükör (16 x 16 cm) nagyobb volt, mint a nem sziklás altalajos változaté, hiszen a fa alatt ülő emberkének és magának a sziklás altalajnak is el kellett férnie. Így a fenéklap a kúszólevélsorral és a sima peremmel kb. 20 x 20 cm-es. Mivel az oldalfalak nem merőlegesek a fenéklapra, hanem kissé széttartanak, a szájperem szélesebb a fenéklapnál: 25 x 25 cm.
11. Visegrád, Mátyás Király Múzeum. Lt. számok: 60. 129.1., 70.12.3–4., valamint további 5 ltsz. nélküli, kiegészített példány. Közülük csak a cseh királyi címeres variációt említi Héjj Miklós. MATTHIAS CORVINUS 397. (kat. sz.: 378.)
12. Uo. Lt. számok: 1950/423., 70.12.1–2. és egy ltsz. nélküli, kiegészített példány.
13. Visegrádon ennek a példánynak a kiegészítése nem hiteles, ugyanis a csempe bal felső sarkának töredéke ott nem került elő. A rekonstrukció során a csempe egy másik részéről vettek át ide egy levélmintát, a figura fejét pedig apródfrizurásra alakították ki (Héjj Miklós és Tavas Imre figyelmeztetése). Az idevágó nagyvázsonyi darab annyit minden kétséget kizáróan elárul, hogy az alak tollas nyílvesszőt tartott a kezében, de változatlanul kérdéses a fej megoldása, ezért helyét a rekonstrukciós rajzon üresen hagytuk.
14. Eckert Péter kályhásmester megállapítása
15. HOLL 1971/a 175–176.
16. Az alsó- és felsőtesthez 56–56, a koronázópárkányhoz 16 db csempére volt szükség.
17. Az 1. típusból 3, a 2. típusból 1, a 3. típusból 2, a 4. típusból 3, az 5. típusból 6, a 10. típusból 1 példány díszítése ismert teljesen.
18. A 3. típusból 2, az 5. típusból 6, a 10. típusból 1 példány méretei is kiszerkeszthetők.
19. A feltételezett 134 csempéből csak 7 darabot találtak meg. HOLČIK 1972. 113.; IDEM 1978. 20. (13. kép)
20. A publikált anyagban kivétel a dárdás apródot ábrázoló, a nagyvázsonyihoz hasonlóan kb. felezett méretűre vágott, fehér ónmázas töredék a budai várból, amely egyelőre magában áll. HOLL–VOIT 1956. 127.; BALOGH 1966. 135. (kat. sz.: 664.) – A publikáció hiánya azonban még nem jelenti, hogy ásatásainkon ne került volna elő dobozos csempe a Kinizsi-váron kívül máshol is. A BTM leltározatlan, közöletlen, a budai várból származó anyagában egyetlen felületes átnézés során is sikerült egy címertartó angyalos és egy indával négy részre osztott virágmintás csempe töredékeit felfedeznem, a fenéklapra merőleges oldalfalakkal. A virágmintás darabra utal HOLL 1983. 203. is.
21. Mindkettőt közli FRANZ 21–22., alkotóelemeiket azonban tál alakú kályhaszemként határozza meg, holott fenéklapjuk négyszögletes, a kályhaszemeké ellenben kör alakú.
22. Kivételt képez a budai várban állt Háromkirályokkályhája, amelynek íves peremű csempéi valóban körívesalaprajzi formában rendeződhettek el. HOLL 1983. 206., 214. (27. kép). A négyszögletes megoldáshoz való ragaszkodásra mindenképpen jellemzőnek tarthatjuk a füsseni kályhát, amelynek alsóteste (ezt minden szerző eredetinek véli!) hatszögletű csempékből épül fel, de még ezekből is – kis háromszögletű toldaléklapok beiktatásával – négyszögletes tűzszekrényt alakítottak ki. FRANZ 63.; STRAUSS 1972. 33–37.
23. A rekonstruált 3. típus oldalfalai 100°-os szöget zárnak be a fenéklappal. Ha az oldalfalak vonalát meg-

hosszabbítjuk, a két egyenes egy pontban metszi egymást – ez a csempeszélességgel egyenlő oldalhosszúságú sokszög köré írható kör középpontja. A fenéklap vonala és a sugarak által meghatározott egyenlő szárú háromszögben az alapon fekvő két szög 80–80°-os, a csúcsnál lévő szög 20°-os, tehát 18 ilyen háromszög csúcsnál fekvő szögeinek összege teszi ki a 360°-ot.

24. WALCHER V. MOLTHEIN 1909. 339.; NAGEL 14. FRANZ 56–57. azonban megkérdőjelezi, hogy felépítése eredeti-e.
25. MIELKE, Heinz-Peter: Über die Kachelöfen von Burg Hattstein (Gemeinde Schmitten) = Nassauische Annalen 86 (1975) 278–279.
26. Peter Drach fametszete (Worms, 1493). FRANZ 42. (14. kép)
27. FRANZ 71.
28. A két egyszerű négyszögletes testből kialakított kályhák elhagynak minden meleget elnyelő részletet. BLÜMEL, Fritz: Öfen des Österreichischen Museums für angewandte Kunst = Alte und moderne Kunst 10 (1965) 79 24.
29. Az augsburgi kéziratban és Benedikt Buchpinder metszetén ábrázolt kályhák teste tagolatlan, kónikus. FRANZ 21–22. egy kónikus kályhaforma létezésének igazolására próbálta felhasználni őket. Mivel azonban hiteles feltárásból még nem ismerünk olyan csempeanyagot, amely egy ilyen formát megengedne, és mivel a karcsúbb felsőtest ötlete nem egyszerűen esztétikai megfontolásból született, hanem az volt a szerepe, hogy a lángot, füstöt és égéstermékeket „visszavezesse" a tüzelőberendezés egyetlen nyílásához, feltételezése meglehetősen ingatag lábakon áll. A két említett rajzon a felfelé keskenyedő forma talán a perspektivikus rövidülés ügyetlen visszaadásával keletkezett.
30. Lektoromnak, Holl Imrének tartozom köszönettel a figyelmeztetésért: a H. S. Lautensacknak a bécsi Hofburg ebédlőjét ábrázoló rézkarcán (FRANZ 62–63. old., 20. ábra) látható kályhát nem dobozos, hanem negatív gyémántmetszéses mustrájú csempékből rakták, így szempontunkból figyelmen kívül kell hagyni.
31. Az 5/c/III. típus N.58.427. ltsz.-ú töredéke. Az elmetszett felület alig nagyobb 1 cm-nél, de egyenesre vágott és mázazott, tehát nem hibás darabról van szó. A várban helyben nem folyt csempegyártás, a kályhába be nem épített selejttermék már csak ezért sem kerülhetett ide.
32. STRAUSS 1940. 17.
33. FRANZ 42. (14. kép)
34. A ravensburgi, a merani, a hohensalzburgi, az ochsenfurti és a füsseni kályhát idéztük, ill. fogjuk idézni különböző szempontokból a nagyvázsonyihoz párhuzamként.
35. A budai lovagalakos kályha Holl Imre számításai szerint 273 cm magas lehetett. HOLL 1958. 260–261.; IDEM 1971/a 180–183. A tatai lovagalakos kályhára: B. SZATMÁRI Sarolta: A tatai lovagalakos kályha = Új Forrás 1. 1982. február 79.; KERTI Károly, ifj.: A lovagalakos kályha rekonstrukciójáról = Krónika. A Komárom megyei múzeumok tájékoztatója IV. Tata, 1975. 28–29. A lindauival rokon pozsonyi kályha feltételezett magassága 260 cm. HOLČIK 1972. 113. Ő rekonstruálta a garamszentbenedeki (Hronsky Benadik) kályhát is. HOLČIK 1978. 21. (14. kép) A wädenswili toronykályha magassága 250 cm körül mozgott. ZIEGLER 79–82.
36. A néprajzi anyagban legáltalánosabb kályhatípus hasáb alakú tűztere 4–6 szem széles és 3–6 sor magas. Rajta szűkebb, henger vagy hasáb alaku, párkánnyal lezárt felsőtest ül. Magyar Néprajzi Lexikon. Főszerk.: ORTUTAY Gyula. 3. kötet. Akadémiai. Budapest, 1980. 7.
37. A tiroli reneszánsz kályhák alsó- és felsőtestének csempesorai közti viszony 4 : 4, 4 : 5, 4 : 6, 4 : 7. Az egy sorba rakott csempék aránya az alsótesten: 4,5 : 4,5, 4,5 : 6, 4,5 : 7, 5 : 7, 6 : 6. Magasságuk 250–350 cm között ingadozik. RINGLER 51. (160. jegyzet)
38. Az 1750–1776 között keletkezett tervrajzokat közli: CS. SEBESTYÉN Károly: Szegedi tüzelő- és fűtőberendezések a XVIII. században = Dolgozatok (Szeged) VII (1931) 1–2 213–225. Valamennyi kályha alsóteste négyszögletes, egy-egy élük hossza 80–120 cm, de általában magasabbak, mint szélesebbek. Felsőtestük is hasáb alakú, és karcsúbb a tűzszekrénynél. Mindkettőt párkány zárja le szinte valamennyi kályhán. Zömük teljes magassága 2,0–2,5 m.
39. A ravensburgi kályha Stuttgartban őrzött változatán a III. Frigyes alakjával díszített csempék külön sort alkotnak. FRANZ 49.; NAGEL 7–8.; HOLL 1958. 276. (105. kép); IDEM 1975. 213. (57. kép)
40. A merani kályha felsőtestének első sorában a csempék a Hortus conclusus jelenetét, a második sorban gótikus szamárhátív alatt a trónoló Miksa császárt, a harmadikban címereket, a negyedikben pedig Szt. György és a sárkány küzdelmét ábrázolják. A felettük húzódó párkány nem más, mint címertartó angyalok sora a 13 osztrák tartomány festett címerével. WALCHER V. MOLTHEIN 1909. 328.; RINGLER 33–34.; NAGEL 10.; FRANZ 54.
41. A csempeszélességként adott, ill. kiszámolt értékekhez nem lehet olyan közös többszöröst találni, amely egy kályha felsőtestének szélessége esetében még reális érték lenne.
42. WALCHER V. MOLTHEIN 1905. 239.; FRANZ 58.; GEBHARD, Torsten: Kachelöfen. Mittelpunkt häuslichen Lebens. Entwicklung, Form, Technik. Verl. Callwey. München, 1980. 15.; PRODINGER, Friederike: Der Ofen in der Goldenen Stube der Hohensalzburg = Alte und moderne Kunst 17 (1972) 3.
43. WALCHER V. MOLTHEIN 1905. 239.; STRAUSS 1940. 41.
44. L. a 30. jegyzetet!
45. Az alábbi táblázat a felsőtesten helyet foglaló csempék szélességére vonatkozó adatokat tartalmazza, és mutatja, miként alkalmaztuk számításaink során a 2. sorban felfedezett arányokat a többi sor csempéire is. A bekeretezett számok az ismert és kiindulási pontként szolgáló méretek. Az ún. félcsempéknek (tulajdonképpen nem pontosan felezett méretűek!) és a sarokcsempéknek a teljes méretű darabokhoz való viszonya minden sorban egyforma.

	egész csempe	félcsempe	sarokcsempe
1. sor	32	19	13 cm
2. sor	29	17	12 cm
3. sor	26	15	11 cm
4. sor	23	13	10 cm

46. Mivel a lábazati és az övpárkányt illetően semmilyen hiteles adattal nem rendelkeztünk, a koronázópárkánnyal megegyező magassággal rekonstruáltuk őket, de nem csempékből, hanem építészeti tagozatokból.
47. Az alsótesthez készített kettévágott csempe nem ismert, így pontosan felezett mérettel (12,5 cm) dolgoztunk.
48. A tűztér alapterülete (belső méret): 100 x 104,5 cm.
49. Az alsótest magassága a két párkánnyal együtt: 8,7+100+8,7 = 117,4 cm.
50. A felsőtest egyes csempesorainak méretei:

	külső méret	belső méret
1. sor:	101 x 90 cm	83 x 72 cm
2. sor:	93 x 82 cm	75 x 64 cm
3. sor:	85 x 74 cm	67 x 56 cm
4. sor:	77 x 66 cm	59 x 48 cm

51. Valamennyi sorban az apródalakos csempék mélységével számoltunk (9 cm). A sziklás talajos töredék mélysége: 6,7 cm. Teljesen bizonytalan, hogy a kályha alsó- vagy felsőtestébe volt-e beépítve, ezért méretét számításaink során nem vettük figyelembe.
52. Az apródalakos csempék 38 cm-es magasságát vettük számítási alapul.
53. A 77 x 66 cm-es tetőn egyik oldalon 4 egész, a másikon 3 egész és egy felezett méretű csempe fért el. Utóbbiból nem került elő töredék, de meglétét feltételeznünk kellett.
54. Eckert Péter kályhásmester közlése
55. PARÁDI 1957. 184.
56. KOZÁK Károly: A sümegi vár XV–XVII. századi kályhái = VMMK 11 (1972) 285.
57. Eckert Péter kályhásmester megfigyelése
58. HOLL 1958. 252–264.
59. Uo. 276. – A szlovéniai fát ölelő oroszlános csempéket (valamennyi másolat!) vizsgálva E. Cevc is a ljubljanai sziklás altalajos példányt vélte a legrégebbinek. CEVC, Emilijan: Srednjeveške pečnice z motivom leva na Slovenskem = Tkalčićev Zbornik 1955. 117.
60. Az elterjedési térkép elkészítéséhez Holl Imre 1975-ben publikált (de nyilván már néhány évvel korábban összeállított) és az addig közölt leleteket összegző térképét használtuk alapként (HOLL 1975. 214. old., 59. kép), de kibővítettük az azóta közzétett anyaggal. A lovagalakos kályhával valamilyen kapcsolatban álló, Holl adatgyűjtésének lezárása óta ismertté vált kályhacsempék a következők:

a műhely eredeti termékei:

Bátmonostor: az ásató sajnos nem közli, mely típus(ok)ról van szó. BICZÓ Piroska: Régészeti kutatások a középkori Bátmonostor területén = Műemlékvédelem XXV (1981) 2 107.

Csesznek: nyomtatásban csak az 5–6. típus említése szerepel (HOLL 1984. 217.), a publikálatlan anyagban azonban további eredeti darabokkal is találkozhatunk (László Csaba közlése).

Győr: a Káptalandombon a 6. típus egy eredeti példánya került elő, keretében bal oldalt Szt. Mihály máshonnan addig nem ismert figurájával. SZŐKE, Béla Miklós–T. SZŐNYI, Eszter–TOMKA, Péter: Ausgrabungen auf dem Káptalandomb in Győr = Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften 8–9 (1978–79) 140–141.; HOLL 1984. 216.

Muhi: a 16. típus egy eredeti, de már elkopott negatívval készített töredéke. MICHNAI Attila: Középkori tárgyak a régi Muhiról = Communicationes Archaeologici Hungariae 1982. 138., 151. (13. kép 1.)

Ozora: a várkastély leletanyagában a lovagalakos műhely eredeti termékei közt eddig nem ismert típusok is előfordulnak (Feld István közlése).

Ötvöskónyi: a Báthori kastélyból a pelikános csempe két példánya. MAGYAR 1974. 31., 46.; IDEM 1976. 103.; HOLL 1984. 215.

Sopron: a griffes csempe egy már régen közzétett másolata után a Templom u. 2-ben feltártak egy áttört töredéket is, valószínűleg a névadó 5. típusból. HOLL 1984. 216.

Vasvár: az itt előkerült másolatok már régóta ismertek voltak, nemrégiben azonban a 6. típus egy az eredeti negatívval készített, de mázatlan töredékét is sikerült felfedezni a régi ásatási anyagban. HOLL 1984. 216.

Várpalota: az 1962-es ásatás leletei között akadtak rá a pelikános csempe szélének töredékére. HOLL 1984. 217.

a lovagalakos kályha csempéinek másolatai:

Csesznek: a várban nemcsak eredeti darabok, hanem másolatok is előkerültek. Az információért ismét László Csabának tartozom köszönettel.

Hahót-Alsófakospuszta: a griffes és a pelikános csempe mázatlan másolatai. VÁNDOR 6–7., 13.

A külföldi irodalomban Öhringen környékéről (NSZK) közöltek egy lovagalakos agyagnegatívot, amely úgy készült, hogy az eredeti csempét nyomták bele az agyagba. Nem áttört kivitelű másolatokat lehetett készíteni vele. LUTZ 40. (14–15. kép)

a lovagalakos műhely termékeinek hatására készített, de új típusok:

Nagymágocs: ún. népies kályhacsempék között került elő egy olyan fekvő oroszlánt és két fát ábrázoló csempetípus, amelynek mintája önálló kompozíció, de mestere a budai 2. típus (vagy annak egy másolata) ismeretében készítette azt. SZATMÁRI Imre: Stovetiles of the Late Middle Ages from Nagymágocs = III. Internationale Archäologische Studentenkonferenz. Pécs, 9–12. November 1982. Hrsg. v. Judit TAMÁSI und Gábor VÉKONY. ELTE Universitätspresse. Budapest, 1983. 230.; IDEM: Későközépkori kályhacsempék Nagymágocsról = Acta Antiqua et Archaeologica. Supplementum V. Régészeti tanulmányok I. Szerk.: FODOR István. Szeged, 1985. 56., 60.

*Erdély*ből 1980-ban közöltek olyan *csiki* alakos kályhacsempéket, amelyek a lovagalakos típusra vezethetők vissza (a csíkszeredai múzeum 1515-ös évszámú lovagalakos csempéje; a csíkszentkirályi egykori András kastélyból származó hasonló csempék; a csíkszentimrei és gyergyószárhegyi kopjás lovast ábrázoló példányok). DEMÉNY István Pál–JÁNOS Pál–KRISTÓ Tibor: Csíkból előkerült alakos kályhacsempék = Aluta X–XI (1980) 244–248. *Székelykeresztúr környékéről* is került közzétételre a közelmúltban néhány ide sorolandó darab, Csekefalva, ill. Székelykeresztúr lelőhellyel. BENKŐ Elek–UGHY István: Székelykeresztúri kályhacsempék. Kriterion. Bukarest, 1984. 51. (11. rajz), 59–60. (27. rajz); a 12. old.-on a lovagalakos kályha motívumainak erdélyi és Kárpátokon túli elterjedésére vonatkozó további új adatokkal.

*A Felvidék*en a *garamszentbenedeki* (Hronsky Benadik) kályhát készítő műhely dolgozott a lovagalakos kályha fát ölelő oroszlános, címertartó angyalos és mérműves (6. típus) csempéje nyomán. HOLČÍK 1978. V–VI., 48. kép. Ugyancsak a budai kályha 2. csempetípusa nyomán készülhetett a *trencséni* (Trenčin) várból származó fát ölelő oroszlános csempe, amelyen az oroszlán bal felé fordul, az ábrázolás tehát épp tükörképe az eredetinek. HOLČÍK 1978. 47. kép.

A középkori magyar állam területén kívül *Morvaország*ban bukkantak újabb, a lovagalakos kályha típusainak hatására készült darabokra.

Brno: a griffes, a rozettás és a kölykeihez hajló oroszlános csempe utánzatai. MICHNA 1974. 194., 197–199.

Koberiče: Holl az említett térképen csak másolatokat jelöl, de azóta előkerült a griffes csempe egy leegyszerűsített változata is. MICHNA 1974. 192.

Vyškov: a griffes és a rozettás csempe utánzatai. MICHNA 1974. 192., 197.

A lovagalakos kályha műhelyével rokon délnémet eredetű csempék elterjedésének térképre vitelekor nem szerepelt a pozsonyi kályha. HOLČÍK 1972. 115.; IDEM 1978. 20. (42–43. kép)

61 A külföldi kutatásban elterjedt egy félreértés, miszerint Holl Imre a budai lovagalakos kályha műhelyének motívumkincsét magyar eredetűnek vélte volna. Ezért vele mintegy vitába szállva a felső-rajnai műhely(ek) elsődlegességét hangsúlyozza FRANZ 50–

52., rá hivatkozva LUTZ 40., valamint STRAUSS 1972. 25. és HOLČIK 1972. 105. Árnyaltabb véleményt képvisel MICHNA 1974. 202., aki szerint a lovagalakos kályha műhelyének különböző rozettás csempéi egy közös prototípusra, a felső-rajnai műhely(ek) rozettás csempéire vezethetők vissza. Holl ezzel szemben soha nem állította, hogy a kályha helyi eredetű lenne, nem budai lovagalakos műhelyről, hanem a budai lovagalakos kályha műhelyéről beszélt. HOLL 1983. 213. (29. jegyzet) A félreértésre valószínűleg Voit Pállal közösen megjelentetett, idegen nyelvű munkájának egyetlen mondata adott alkalmat, amelyben a lovagalakos kályha műhelyének hazai, majd külföldi hatását tárgyalva Svábföldet és Svájcot is említi. HOLL–VOIT 1963. 25.

62. HOLL 1958. 266.
63. STRAUSS 1966. 12.; SCHNYDER, Rudolf: Keramik des Mittelalters. Verl. Paul Haupt. Bern, 1972. (Aus dem Schweizerischen Landesmuseum 30.) 10.
64. STRAUSS 1966. 43–44; HOLČIK 1972. 109.; MICHNA 1974. 202.
65. Dr. RIPPMANN: Ofenkacheln und Kachelmodel aus Stein a. Rhein = Anzeiger für Schweizerische Altertumskunde N. F. II (1900) 16.; STRAUSS 1966. 39. (20. t. 2.)
66. ZIEGLER 65. (24. kép)
67. Az utóbbi három lelőhelyről származó csempéket közli FREI, Karl: Zur Geschichte der aargauischen Keramik des 15–19. Jahrhunderts = Anzeiger für Schweizerische Altertumskunde N. F. XXXIII (1931) 88. old., 10. kép (Hallwil); 96. old., 15. kép (Baden); 96. old., 16. kép (Wettingen).
68. WALCHER V. MOLTHEIN 1909. 338–339., STRAUSS 1966. 44. (22. t. 2.), FRANZ 49.; NAGEL 8.; HOLČIK 1972. 111.
69. HOLČIK 1972. 102., 113.; IDEM 1976. 105–106.; IDEM 1978. 20. (13. kép)
70. A 16–17. típus. HOLL 1971/a 176–177.
71. A típus eddig ismert példányait HOLL 1971/b 34. gyűjtötte össze.
72. Uo. 28. jegyzet.
73. RINGLER 33–34.; FRANZ 54. (104. kép); NAGEL 10.
74. PIATKIEWICZ-DERÉN 5.; FRANZ 61–62.
75. A közvetett kapcsolatot viszont a történeti események és egyes személyiségek mint a kulturális hatások letéteményesei kellően magyarázzák. PIATKIEWICZ-DERÉN 7.; HOLL–VOIT 1956. 132.; IDEM 1963. 41. A meranoi és a krakkói kályha között már csak azért sem tételezhetünk fel közvetlen kapcsolatot, mert előbbi zöld-, utóbbi pedig színesmázas. RINGLER 34. (128. jegyzet)
76. HOLL 1971/b 34. Megerősítik ezt a datálást a külföldi párhuzamok is. Igaz, RINGLER 33. az 1460-as évekre határozta meg a meranoi kályha készítési idejét, de mivel egyik csempesora Miksa császárt örökíti meg, valószínű, hogy 1493 és 1519 között keletkezett. FRANZ 54. A krakkói kályha felállítása az 1505 és 1518 közötti évekre helyezhető. PIATKIEWICZ-DERÉN 6–7.; HOLL–VOIT 1963. 41.; FRANZ 62.
77. A nagyvázsonyi rozettás csempék ugyanazzal a préselőmintával készültek, mint a budavári zöldmázas sarokcsempe (ltsz.: BTM. 52.1152.).
78. A vizsgálatokat Tavas Imre restaurátorral közösen végeztük. – A visegrádi anyag egyelőre közöletlen, de említi HOLL 1983. 202–203.; MATTHIAS CORVINUS 397. (kat. sz.: 378.).
79. A visegrádi címerek szélessége a pajzstőnél 14–14,5 cm, magassága a középtengelyben 17 cm. A nagyvázsonyi címerek mindkét azonos helyen felvett mérete ezzel szemben 14 cm. A címertöredékeket rajzban összeszerkesztve az is kiderült, hogy a nagyvázsonyi kályha címerpajzsai kissé aszimmetrikus formájúak.
80. HOLL 1983. 203. – anélkül, hogy részletesebben foglalkozott volna az általunk most tárgyalt technológiai kérdésekkel – már utalt arra, hogy a csempesorozat valamennyi angyalalakja egyforma. A címerpajzs külön, az angyalfigurától függetlenül történt készítése mellett szól talán az a tény is, hogy a Holl által közölt (Uo. 202. old., 2. kép), kiegészített budai címerpajzs hiteles szélessége (13,8 cm) is kisebb valamivel, mint a visegrádiaké. (A megmért budai darab lt. száma: BTM. 83.528.1.). Ezt az állítást a hosszméretel sajnos nem támaszthatjuk alá, mivel a címerpajzs alsó 2/3 része kiegészített.
81. Mivel cseh királyi titkos- és gyűrűspecsétjeire 1469 után egészen haláláig ezt a négyelt címerpajzsot vésette Mátyás, cseh királlyá választása csak terminus post quem-ként jöhet szóba, pontosabb korhatározást a fenti időszakon belül nem tesz lehetővé. KUMOROVITZ Bernát Lajos: Mátyás király pecsétjei = Turul 46 (1932) 9–13.; MATTHIAS CORVINUS 216.
82. HÉJJ Miklós: Visegrád. Képzőművészeti Alap. Budapest, 1956. 35.; MATTHIAS CORVINUS 11. kép. Datálása: 1484–1485 körül.
83. HOLL 1983. 203.
84. Jól látható ez a különbség az 1453-as címereslevélen, amikor is V. László éppen e koronát vivő oroszlánnal bővítette a Hunyadi család ősi, gyűrűs hollót ábrázoló címerét. NYÁRY Albert: A heraldika vezérfonala. MTA Könyvkiadó Hivatala. Budapest, 1886. színes nyomat a 120–121. 1. között; BÁRCZAY 25. (79. ábra); BERTÉNYI 29. (58. ábra). A visegrádi és budai csempék szimpla farkú oroszlánját viszont valóban nehezen lehetne máshogy, mint a besztercei gróf címerállataként meghatározni, még akkor is, ha a koronát nem a mancsában, hanem a fején hordja. HOLL 1983. 203.
85. Ez volt a véleménye már a töredék előkerülésekor Éri Istvánnak is. ÉRI István: A nagyvázsonyi Kinizsi-vár feltárása. Ásatási napló, 1956. Kézirat. VBM Adattár. 30–31., 77–78.
86. RÓMER Flóris: Kinisi Pál sírköve = Győri Történelmi és Régészeti Füzetek II (1863) 56–57. Az ún. Festetics-kódexet az Országos Széchenyi Könyvtár kiállításán személyesen is alkalmam volt megtekinteni. Továbbá: SIEBMACHER, Johann: Grosses und allgemeines Wappenbuch. IV. Bd., 15. Abteilung: Der Adel von Ungarn. Bearb. v. Géza CSERGHEŐ. Verl. Bauer und Raspe. Nürnberg, 1885–1894. 387. (290. t., I/a.) Magyar Balázs pecsétjén (1473) ellenben az oroszlán jobbra fordul. Uo. I/b. Ugyanilyen Magyar-címer szerepelt a kassai dóm szentségházán is. CSOMA József: A magyar heraldika korszakai. Budapest, 1913. 42–43. old. közötti tábla 15.
87. BÁRCZAY 153. (418. ábra); Áldásy Antal: Címertan. Magyar Történelmi Társulat. Budapest, 1923. (A magyar történettudomány kézikönyve II. 6.) 21.; BERTÉNYI 44. (48. ábra)
88. Feltűnik többek között III. Frigyes tumbájának (Bécs, Stephansdom) fedőlapján, a császár alakját körülvevő nyolc címerpajzs egyikén, több osztrák tartomány címerével együtt. Geschichte und Beschreibung des St. Stephansdomes in Wien. Bearb. v. Hans TIETZE. Benno Filser Verlag. Wien, 1931. (Österreichische Kunsttopographie. Hrsg. vom Kunsthistorischen Institute des Bundesdenkmalamtes. Bd. XXIII.) 449. (523. kép)
89. A stájerországi harcokra: FRAKNÓI Vilmos: Hunyadi Mátyás király 1440–1490. Magyar Történelmi Társulat. Budapest, 1890. (Magyar történeti életrajzok. Szerk.: SZILÁGYI Sándor. VI.) 278–281., KRONOLÓGIA 303–308.; KUBINYI 83.
90. KUBINYI 118.
91. Uo. 81.

92. KÁDÁR 72.; PEKÁR 17–18.
93. Bár a motívum már Zsigmond 1397. évi pecsétjén megjelenik, az ilyen pecsétképek széleskörű elterjedése csak a 15. század közepétől következik be. Legteljesebb gyűjteményüket PEKÁR 17–20. állította össze.
94. Angyalalak tartja a városcímert Kassa (1423 és 1453), Késmárk (1463) és ismét Kassa (1502) címereslevelén. PEKÁR 17–20.; MATTHIAS CORVINUS 20–21. (48. ábra)
95. Két szép példája Szepeshelyen (Spišska Kapitula, Csehszlovákia) látható. Szapolyai Imre (megh.: 1487) és Szapolyai István (megh.: 1499) sírkövén két-két álló angyalfigura tart a teste előtt egy-egy címerpajzsot. MATTHIAS CORVINUS 18–19. kép (kat. sz.: 836–837.)
96. Válogatást közöl belőlük STRAUSS 1966. 15. t.
97. A típus *besztercebányai* példányaival (mázatlanok) foglalkozó publikációk közül néhány: HAMPEL József: A N. Muzeumi régiségtár gyarapodása 1894 április–májusban = AÉ 14 (1894) 270.; HOLL–VOIT 1963. 49.; S. CSEREY Éva: Adatok a besztercebányai (Banská Bystrica) kályhacsempékhez = FA XXV (1974) 210., 213.; IDEM: Erörterung über einige Ofenkacheln des späten Mittelalters = Ars Decorativa 2 (1974) 34–37.; HOLČIK 1974. 181–182.; PARÁDI 1957. 180.; IDEM 1984. 182.; PEKÁR 22–23.; MATTHIAS CORVINUS 599. (kat. sz.: 708.). A *selmecbányai* (zöldmázas) darabot közli: HOLČIK 1978. 71. kép. Az *egri* példányokra (mázasak): KÁDÁR 71.; a *füleki*ekre (mázasak és mázatlanok): KALMÁR János: A füleki (Filakovo) vár XV–XVII. századi emlékei. Régészeti Füzetek Ser. II. No. 4. 1959. 31.; HOLČIK 1978. VIII–IX. kép. Legutóbb *Salgóvár*on került elő a típus egy mázatlan példánya. FELD 1984. 226.
98. ZIEGLER 58. (40. kép)
99. A szablyás–pajzsos és a dárdás apród fenéklapja 30, a virágpajzsosé 27 cm széles.
100. A budai példányok – a fehér ónmázas, dobozos töredék kivételével – közöletlenek, csak Zolnay nagy összefoglalójában szerepel torz vázlatrajzuk. ZOLNAY László: Az elátkozott Buda – Buda aranykora. Magvető. Budapest, 1982. 431.
101. BALOGH 1966. 242.; MATTHIAS CORVINUS 397.
102. Ezt valószínűsítette pusztán a visegrádi anyag alapján HOLL 1983. 202. is.
103. SMETÁNKA, Zdenek: Základy uhersko–česko–polské skupiny pozdněgotických kachlů = Památky Archeologické 52 (1961) 2 598. A Mikuláš Trčka által 1490-ben megkezdett átépítés előtt a vár pusztult, a 15. század 2. felében építkezésről nem tudunk.
104. KOUBA, Jaromir: Další doklady česko–uherských styhů v oblasti středoveké keramiky = Časopis Národniho Muzea. Praha CXXXIII (1964) 199.
105. HOLL 1971/a 184–185.
106. BALOGH 1966. 136. (1. jegyzet)
107. STRAUSS 1972. 24.
108. FRANZ 53.
109. MICHNA 1971. 256.; IDEM 1974. 203. Álláspontja olykor azonban meglehetősen ellentmondásos, mert ugyanebben a tanulmányában úgy véli, a lovagalakos műhely első eredeti darabjai még V. László idejében eljutottak Morvaországba. Uo. 183–186.
110. MICHNA 1972. 270–271. még a brnoi királyi ház esetében is érvényesnek tartotta Holl keltezését, de véleményét idővel revízió alá vonta. IDEM 1971. 257.
111. FELD 1983. 69–70.
112. Ez a rövid időszak a bécsújhelyi békekötéstől (1463. júl. 19.) 1471. augusztusáig tartott, amikor is III. Frigyes a regensburgi birodalmi gyűlésen nem volt hajlandó elismerni Mátyás cseh királyságát. KRONOLÓGIA 280., 292.
113. Erre a lehetőségre Kubinyi András volt szíves felhívni a figyelmemet. Ellene szól viszont az a tény, hogy nemcsak a III. Frigyest idéző címereket, de magát a császárt is megörökítették egy magyarországi kályhacsempén. Igaz, ez másolat, és átvételének időpontját Holl Imre az 1450-es évek végére valószínűsítette, amikor az ország Ny-i harmadát kezében tartó főúri liga Mátyás ellenében még a császárt támogatta. HOLL 1975. 209–210., 214.
114. KRONOLÓGIA 313.
115. Az 1480-as évek ausztriai háborúinak részletes történetét l. KRONOLÓGIA 303–314.
116. KUBINYI 123.
117. FELD 1983. 69. – Sajnos a cseh címer hiánya megoldatlan kérdés marad abban az esetben is, ha a lovagalakos kályhát Mátyás királlyal hozzuk kapcsolatba, hiszen ő a cseh királyi címet is viselte, mivel a cseh korona katolikus rendjei királyukká választották. Ugyanakkor figyelemreméltó, hogy ténylegesen csak a cseh korona katolikus tartományait, Morvaországot, Sziléziát és Lausitzot uralta, tehát magát Csehországot nem. KRONOLÓGIA 290.; KUBINYI 73–76.
118. KOZÁK Károly: Az egri vár feltárása (1957–1962) I. = EMÉK I (1963) 133.; IDEM: Az egri vár középkori palotájának gótikus és reneszánsz kályhái = EMÉK III (1965) 101–104. Beckensloer János személyének tulajdonítja a budai királyi palota és az egri püspöki vár között fennálló, a leletanyagban is kimutatható kapcsolatot. Az építéstörténetre l. továbbá: FELD 1983. 70.
119. NAGY Emese: Az egervári vár építéstörténete = AÉ 92 (1965) 2 201.; FELD 1983. 69–70.
120. HOLL 1971/a 191. (30. jegyzet)
121. VÁNDOR 17–18. (22. jegyzet); FELD 1983. 69–70.
122. MAGYAR 1976. 103.
123. L. a 76. jegyzet idevonatkozó részeit! A 15. század végére keltezi továbbá NAGEL 10. is.
124. A meranoi kályha részletes leírását adja RINGLER 34.; NAGEL 10.; FRANZ 54. (104. kép).
125. A királyi palota Ny-i belső udvarának 2. és 3. támpillére között induló aknából együtt kerültek elő a Zsigmond, V. László és Mátyás kori kályhacsempék. GEREVICH László: A budai vár feltárása. Akadémiai. Budapest, 1966. 174.
126. A budai 13. típus, a 16–17. típus (e kettő azonos negatívval készült!) és a brnoi oromcsempe három különböző nyomódúcra enged következtetni. Előbbiekre: HOLL 1971/a 173., 176–177.; utóbbira: MICHNA 1974. 192., 196.

JUDIT TAMÁSI

DER AUS SCHACHTELFÖRMIGEN KACHELN AUFGESETZTE OFEN DER BURG VON NAGYVÁZSONY

In der vorliegenden Arbeit wird erzielt, die höchst bedeutsame, aus der Blütezeit der Kinizsi-Burg von Nagyvázsony stammende Gruppe spätmittelalterlicher Ofenkacheln darzustellen.

Beschreibung der Kacheln

Die behandelte Kachelgruppe, die sogenannten schachtelförmigen Kacheln vertreten eine spezifische Variante in dem Kachelfundmaterial. Sie verfügen über (fast) vertikale, rechtwinklige Seitenwände, ihr plastisch verzierter Boden ist nach aussen gewandt. Jede der Gruppe angehörende Kachel wurde in zwei Schichten (dunkelrosa-hellgelb) ausgebrannt und mit grüner Bleiglasur überzogen.

Die hierzu zählenden, teils unrekonstruierbaren, teils auf Grund von Analogien rekonstruierten 11 Kacheltypen sind auf den Abbildungen 1–15. zu betrachten.

Rekonstruktion und Lokalisierung

Aus unseren schachtelförmigen Kacheln hat nur ein Ofen mit kubischem Unter- und Oberteil aufgebaut werden können, obwohl die zeitgenössischen Darstellungen der aus schachtelförmigen Kacheln aufgesetzten Öfen eher für die Anwendung eines polygonalen Oberteils sprechen. (Abb. 16., 18.) Das interessanteste Element unseres rekonstruierten Ofens ist die längs durchgeschnittene Eckkachel, deren Sonderfunktion darin bestand, dass hinter ihren Boden – da sie nur eine Seitenwand hatte – die nächste, ihr sich im Rechtwinkel anschliessende Kachel eingeschoben werden konnte.

Im Falle des Feuerkastens haben wir mit der Grösse der Löwenkachel (Typ 3) gearbeitet, der sich stufenweise verengende Oberkörper war aufgrund der sich gleichmässig verengenden Kacheltypen ganz eindeutig zusammenzustellen. (Abb. 19.) Leider stehen uns gar keine Anhaltspunkte darüber zur Verfügung, wo dieser ungefähr 3 m hohe Ofen in der Burg gestanden hat.

Fragen der Werkstatt und der zeitlichen Einordnung

In unserem Material lassen sich zwei kleinere Gruppen von Kacheln absondern, die uns in der Datierung und der Bestimmung der Werkstatt beihilflich sein können. Die erste Gruppe (Typ 2 und 3) stammt aus der wohl bekannten, in die 50er Jahre des 15. Jahrhunderts datierten Werkstatt des Budaer Ritterofens. (Abb. 20.) Zu der anderen Gruppe gehören die Rosettenkachel, die aufgrund von stilistischen Erwägungen ins Ende des 15. Jahrhunderts datiert wurde, weiterhin die Wappen- und die Pagenkacheln. Letztere sind Erzeugnisse einer königlichen Werkstatt vom Ende der Regierungszeit des Ungarnkönigs Matthias, die immer mit demselben Musterinventar gearbeitet, die Verzierung der erzeugten Kacheln aber den Ansprüchen des Auftraggebers entsprechend manchmal modifiziert hat. So wurden z. B. die Pagenkacheln – im Vergleich zu ihren Visegrader Analogien – verengt, halbiert oder längs durchgeschnitten, bzw. unten mit einem leeren Streifen erhöht.

Da der steirische Panther (Typ 4/c) auf die österreichischen Kriege des Königs Matthias hindeutet und dadurch die Kacheln in die 80er Jahre des 15. Jahrhunderts einordnen lässt, und da der schachtelförmige Ofen der Nagyvázsonyer Burg höchst wahrscheinlich zur Zeit des von Kinizsi beanspruchten grossen Umbaus (80er Jahre des 15. Jahrhunderts) aufgesetzt wurde, muss die bisher festgestellte Chronologie der dazugehörigen Kacheln aus der Werkstatt des Budaer Ritterofens und damit die chronologische Bewertung der ganzen Werkstatt überprüft werden.

Sich an die tschechische (Smetánka, Kouba) und mährische (Michna) Forschung, weiterhin einige ausländischen (Franz) und einheimischen (Feld) Kollegen knüpfend sind wir der Meinung, dass die in Ungarn und in den Nachbahrländern bekannten originalen Exemplare des Ritterofens nicht früher als in den 70er Jahren des 15. Jahrhunderts aufgestellt werden konnten. Dafür sprechen auch die baugeschichtlichen Beweise mehrerer Fundorte (Eger, Egervár, Ötvöskónyi, usw.). Ihre Werkstatt, deren Erzeugnisse sich in vielen Varianten auf einem ungewöhnlich grossen Gebiet verbreitet haben, hat ungefähr 25 Jahre lang, von den 70er Jahren bis zum Ende des 15. Jahrhunderts gearbeitet, und ist inzwischen in einer bisher noch nicht geklärten Weise mit der die Rosetten-, Wappen- und Pagenkacheln produzierenden Werkstatt (oder Werkstätten?) in Verbindung geraten. Der Schwerpunkt ihres Betriebes fiel in die 1480er Jahre – damals entstand auch der aus schachtelförmigen Kacheln bestehende Ofen der Nagyvázsonyer Burg.

SZÁNTÓ IMRE

A BALATONI VÁRAK ÖVEZETE A DUNÁNTÚLI VÉDELMI RENDSZERBEN (1541–1690)

A Balaton-vidék várairól, a bennük egykor zajlott életről – mint Iványi Béla megállapította – „szintetikus, összefoglaló, a nagyközönség tudásszomját kielégítő könyv mind ez ideig meg sem jelenhetett, mert a rájuk vonatkozó adatok a különböző levéltárak mélyén kiaknázatlanul hevernek, így tehát a vonatkozó részletkutatások, és ezek nyomán a részletes munkák mind máig hiányzanak."[1] Amikor most megkíséreljük felvázolni a Balaton-mellék végvári életét a XVI–XVII. században, egyrészt saját kutatásainkra, másrészt Iványi Béla kéziratban fennmaradt becses tanulmányára támaszkodunk.

Miután a törökök 1541-ben Budavárába befészkelték magukat, Magyarország területe állandó hadszíntérré változott. A botrányos sikertelenségbe fulladt 1542. évi német birodalmi vállalkozás figyelmeztetés volt a török számára. A császári hadsereg kísérlete Buda visszafoglalására egyenesen kihívta Szulejmán támadását. A szultán újabb hadjáratának célja Pest ostromának megbosszulásán kívül az volt, hogy Buda és a Duna–Tisza közének biztosítására több Dráva-melléki és dunántúli várat és várost elfoglaljon.

1543 tavaszán újból megindultak Szulejmán szultán győzelmes seregei Magyarországra. A törökök aránylag csekély erőfeszítéssel kerekíthették ki az 1541-ben szerzett területeket, melyek során birtokukba jutott Valpó, Siklós, Pécs, Szekszárd, Székesfehérvár, Tata és Esztergom.[2] Ekkor jutott török kézre Somogy megye keleti sávja is.[3] Budavár körül most már a Duna jobb partján a török átlagosan száz kilométer szélességű védelmi sávot szakított ki az ország testéből, s kötött össze az aldunai várakkal. Ezzel végleg biztosította a maga számára a főváros birtoklását. A további feladat a törökök részéről ennek a földsávnak a kiszélesítése volt. Budavárát az aldunai várakkal összekötő török hódoltsági földsáv kiszélesítését 1544-ben a budai pasa, és az alája rendelt szandzsákbégek folytatták tovább. A hódoltsági terület Visegrád, Nógrád es Hatvan vidékével bővült ki. A pécsi és a fehérvári törökök hozzáfogtak a Nádasdy Tamás főkapitánysága alá tartozó Dunántúl hódoltatásához. 1544-ben a Dunántúl néhány kisebb vára (Döbrököz, Ozora, Simontornya, Tamási stb.) esett el Tolna közelében.[4]

A török ék hídfővé bővült, s Buda olyan várhálózat középpontjává lett, melynek külső várövét a török kézre került Székesfehérvár, Tata, Esztergom, Visegrád, Nógrád és Hatvan alkották. Így tehát Budavár elvesztese utan néhany évvel a hadszíntér a Szerémségtől hirtelen a Mátrába, és a Veszprém–Győr–komáromi vidékre tolódott át.[5]

Ezután sürgős feladattá vált, hogy a végvárvonal kiépítésével és megerősítésével igyekezzenek gátat vetni a török terjeszkedésének. A magyar rendek az 1543-i hadjárat után a pozsonyi tanácskozáson azt javasolták a királynak, hogy Esztergom és Jászberény közelében építtessen erődöket, erősíttesse meg a sági kolostort, és helyeztesse jó karba Komárom. Visegrád, Győr, Tata, Pápa, Veszprém, Sziget stb. várakat.[6] Az 1546. évi decretum kimondta, hogy a király gondoskodjék Dombó, Kapos, Ujvár, Somogyvár, Kák, Sziget, Tihany, Csesznek, Pannonhalma, és a Dunántúl levő más várak fenntartásáról.[7]

A török uralom megszilárdulása a Kelet-Dunántúlon maga után vonta a szandzsákhálózat kiépítését. Az elfoglalt részekből négy szandzsákszékhely: Pécs, Szekszárd, Simontornya és Koppány nézett farkasszemet a még hódolatlan Somogysággal, és a Balaton vonalára támaszkodó dunántúli védővonallal.[8]

A fehérvári szandzsák határa nyugat felé túlterjedt Fejér megyén.[9] A szandzsákot nagysága és stratégiai helyzete a budai ejalet egyik legfontosabb kerületévé tette. Ezt a szandzsákságban állomásozó török haderő létszáma is bizonyítja. A budai szandzsák után a fehérvári katonai létszáma volt a legmagasabb. Az itt összpontosított katonai erő állandó fenyegető veszélyt jelentett nemcsak Palota és Veszprém, hanem a balatoni várak által védett körzetek számára is.[10]

A török őrség által megszállott Koppány szintén a budai vilajet egyik szandzsákjának lett székhelyévé.[11] Vele szemben állott a Balaton vonalára támaszkodó szilárd dunántúli védővonal. Éppen ezért a koppányi (és simontornyai) török várakban nemcsak hadjáratok idején, hanem „békeidőben" is nagyszámú őrség tanyázott. Egy 1577. évi jelentés adatai szerint Karád, Koppány, Simontornya őrsége 1520 lovasból es 365 gyalogosból állott.[12] Koppányból indultak ki a törököknek Fonyód és a Balaton déli partjai elleni sorozatos támadásai. A koppányi bég nem egy esetben összefogott a kaposvári, pécsi és simontornyai

bégekkel, és együtt törtek be a „fonódi sziget"-be.[13]

A főveszély Veszprém és Nagyvázsony felől fenyegette ekkor a Balaton-felvidéket és a zalai végeket, míg a Dráva-menti török útját elreteszelték a védelmi vonal déli részén Szigetvár, és a szomszédos kisebb Somogy megyei várak.[14] Különösen a fehérvári és az esztergomi bég portyái voltak gyakoriak. „Továbbá Kegyelmednek egyéb újságot nem írhatok – olvassuk Nádasdy Tamásné 1550. szeptember 4-én kelt levelében –, hanem hogy . . . az törökök ismét rablának ide mifelénk . . . Bérnél, Simeg és Tadik (Tátika) között ment el a had, Szent Grótba hat házat égettek, azon ismét egy falut is elégettek, Szent Geróttul fogva Csányig és Szent Györgyvárig mondják, hogy rablottak".[15]

Az 1547-ben megkötött béke egy időre megszakította a további hódoltatást, de 1551-ben már újabb kísérletek történtek a török terület kiszélesítésére.[16] Khádim Ali budai pasa a szultán parancsából hadba hívta a dunántúli és a Tisza-melléki szandzsákok hűbéres csapatait, és a Dunán innen és túl portyázó beütéseket hajtott végre.[17] 1551. szeptember 1-én és 4-én bizonyos Ádám deák arról értesítette Nádasdy Tamás főkapitányt, hogy a török haderő Nagyvázsony felől Sümeg és Tátika várak között Szentgrót részeit, Szentgrót völgyét és tartozékait felprédálta, és a körülötte fekvő falvakat is kirabolta.[18]

A dunántúliak jó kémjelentést szereztek a fehérvári bég szándékáról, s így felkészülve várták őket. A győri, a pápai és a veszprémi őrségek a Bakony szélén lest vetettek a hazatérő Velisszián (Velicsán) fehérvári bég csapatainak. A török „ráment" a lesre, s a végbeliek levágták az egész sereget. Maga a bég is csak nehezen tudott Fehérvárra bemenekülni.[19]

Veszprém eleste 1552. június 1-én magában véve is érzékeny veszteséget jelentett; a hódoltság határait nagy darab földre terjesztette ki.[20] Ali budai pasa Veszprémbe Dsáfer bég alatt erős őrséget helyezett. A várból tovább folytatódtak a török portyák.[21] A veszprémi püspök nem sokkal a vár eleste után, június 14-én arról számolt be, hogy a fehérvári törökök a sümegi vár egész tartományát tűzzel-vassal pusztítják. Nem tudják sem a napot, sem az órát, mikor szállják meg Sümeget, de biztos, hogy nemsokára az is elvész, s akkor egész Zala megye a törökök hatalmába jut egészen Stájerországig.[22]

A törökök területi nyeresége azért volt csekélyebb, mert Veszprémet minden oldalról magyar várak vették körül, amelyeknek a hódoltság törzsterületével való érintkezését nagyban akadályozták.[23]

Veszprém eleste után az egyházmegye püspökei székhelyüket Sümeg várába helyezték, a káptalan tagjai pedig „a veszprémi püspökség városában Egerszeghre kényszerültek telepedni."[24] Sümeg első jelentősebb püspöke Kövess András, aki nagy szorgalommal igyekezett a várat a török ellen hathatós védelmi állapotba hozni.[25] A király a püspökség és a káptalan birtokainak legnagyobb részét a vérvárak fenntartására rendelte.[26]

Veszprém eleste után a Balaton mentén a védekezés súlya Vázsonyra, és különösen Tihanyra hárult. 1552. augusztus 23-án a király megengedte, hogy a tihanyi vár védelmére az ottani őrséget 25 lovassal és ugyanannyi gyalogossal erősítsék. Eszerint Horváth Márk, Tihany első királyi kapitánya alatt az őrség 150 emberből állott.[27]

Veszprém török kézre kerülése után az ellenség még inkább be tudott hatolni a Balaton-vidékre.[28] „. . . 8–10 mérföldnyire a (tihanyi) vártól minden föld a töröknek hódol – jelenti a királyi biztos, Pesti Bornemissza Ferenc 1558-ban –, s a kapitány kevés népével nem merészelhet gátat vetni az ellenség portyázásának és támadásainak, úgyhogy a török szabadon járhat-kelhet Tihany körül".[29] Dervis bég 1555-ben felszólította a vidéket, hogy adja meg magát, mert ha ezt nem teszi, és a török szultánnak alattvalói nem lesznek, a községeket mind elpusztítja.[30]

A Balaton-vidéki végházak nem tudták megakadályozni, hogy a tapolcai és a szántói járások területe hódoltsággá váljék. A törökök vidékünkön hozták létre a sümegi és a csobánci náhiékat.[31] A várak körül épült apró jobbágyfalvak behódoltak, és fizették az adót a töröknek, magyarnak egyaránt, hogy elkerüljék az örökös rablást, dúlást, fosztogatást és zaklatást. Így Keszthely, Csobánc, Vázsony és Sümeg falvai is meghódoltak, mert a várak gyenge őrsége nem tudta megoltalmazni őket.[32]

A védtelen jobbágy inkább adózott töröknek, magyarnak egyaránt, hogy életét menthesse. Amikor Kőrösi Mihály és Radócz Gyárfás a Zala megyére rótt subsidium (hadiadó) és hátralékok késedelmes behajtásáról tudósította Zrínyi Miklós horvát bánt, 1552. augusztus 30-án kelt levelükben arról számoltak be, hogy a szántói és tapolcai kerületek jóformán semmit se fizettek még, mivel török hódoltság alá kerültek.[33]

A hódoltsági jobbágyok kétféle adózása természetesen magával hozhatta a török és a magyar birtokosok kapcsolatát. A török szpáhik legtöbbször a közeli magyar végvárak kapitányaival egyetértésben adóztatták a falvak jobbágyait. Pethő János Reziből 1557-ben megegyezett Zolagh Ali tomaji szpáhival, hogy ő Keszthely–Tomajt a „magyartól", Ali pedig a „töröktől" oltalmazza. De Zolagh szpáhi szerint immár kilenc hónapja, hogy nála nem voltak, sem a császár adóját be nem adták, sem a „császár dolgára" nem jöttek. „Ha rabbá esnek – fejezi be levelét Ali –, Isten az ő siralmokat veszedelmeket az te lelkeden keresse".[34]

A törökök az ún. „közös" falvakkal igyekeztek „kíméletesebben" bánni. Azok a helységek, amelyek a törököknek is adóztak, csak felét fizették a királyi adónak.[35] A szántói székhez tartozó falvak ki akarták használni ezt a kedvezményt, s a hódolt falvak közé számították magukat. „Hiába vagyok – írja Szele Jakab dicator 1555-ben –, mert az adót

nem hordják, és eleget írtam és kiáltoztam a vármegyének és a vicispánoknak".[36] A kétfelé adózás rendszere a további időszakban megszilárdult, s ennek eredményeként a törökök kevésbé dúlták a szántói szék falvait.

A török háború – ha kisebb mértékben is – tovább folyt; a Dunántúl majd minden évben elveszett néhány vár, kisebb-nagyobb terület. A török seregek most Közép- és Dél-Somogyot hajtották igába. Toigun budai pasa 1555-ben elfoglalta Kaposvárt.[37] Ennek hírére Korotna őrsége ágyúlövés nélkül az ellenség kezére adta magát. Szenyér vára azonban hősiesen ellenállt. A török sereg ekkor Bajomot és Berényt felégetve Babócsa ellen fordult, melynek őrsége harc nélkül feladta a várat. Így 1555-ben majdnem egész Somogy török uralom alá került.[38]

A török hódoltság hullámai Szigetvárt és Kanizsát verdesték.[39] Kaposvár eleste után rendszeressé vált a Fonyód és környéke elleni támadás. A Fonyód ellenében felépített balatonszemesi török vár felépítésétől kezdve mind nehezebbé vált az elszigetelten álló fonyódi őrség helyzete. Csakhogy ekkor még Magyar Bálint kapitány sorra diadalmasan verte viszsza a meglepetésszerű török támadásokat.[40]

Az 1556. évi dunántúli hadjárat – ha nagy eredményt nem is ért el –, mégis sikeres volt olyan értelemben, hogy megvédte Szigetvárt. A budai pasa kénytelen volt ez alól a „tolvaj tanya" alól visszavonulni. Ezzel a sikeres várvédelem lelassította a török hódítók terjeszkedését a Dél-Dunántúlon.[41] Fonyód várában az öreg Magyar Bálint egyre inkább körülvéve az ellenséges árral, próbálta feltartóztatni az ellenséget. „Csak én magam vagyok köztök – írja – mint ördög a sombékon".[42]

A törökök 1554 november havának első napjaiban ostrom alá vették Csobáncot, de a vár bevételével kudarcot vallottak. Így beérték a vidék végigdúlásával és kirablásával.[43] Az ellenség november 7-én Tihany falait törte, de a várat nem sikerült elfoglalnia. Éjféltől négy óráig ostromolta, s körülötte mindent felégetett.[44] Az 1558. év is a megszokott „kisháborúval" telt el a balatoni végeken. Jelentősebb török támadásra csak október elején került sor. Az ellenség – Tihany, Vázsony, Devecser, Hegyesd és Csobánc vára alatt békében elvonulván – éjnek idején Szigligetet felgyújtotta, a lakosok nagy részét fogságba hurcolta.[45] 1559-ben Csobánc várát ostromolták, de nem tudták bevenni.[46]

A törökök 1560 decemberében Fehérvárott gyülekeztek, és onnan vagy 100 lovas és 200 gyalogos indult Veszprémbe, hogy az ottani őrséggel egyesülve, a környék kirablására vállalkozzék. A rablócsoport feje Hamza bég volt.[47] Devecseri Choron János 1560. december 31-én írja Nádasdy Tamás nádornak: „Hiszem, hogy ez hírül vagyon Nagyságodnak, hogy Hosszúpáhot, Németpáhot, Sármelléket, Egregyet és az több környül való falvakat az törökök elrablották, és az Balaton jegén mentek vissza az rabokkal".[48]

1561 márciusában minden órában attól féltek, hogy Keszthely és Tátika is elvész.[49]

A veszprémi török csapatok 1561. április 16-ról 17-re virradó éjszaka váratlanul meglepték és birtokukba vették a meredek hegyen álló, szabálytalan alaprajzú Hegyesd várát,[50] s a környező népet három mérföldnyire tűzzel és vassal hódoltatták.[51] Enyingi Török Ferenc 1561. július 18-án arról számolt be Nádasdy Tamás nádornak, hogy a törökök fölégették Szentgrót városát. Magát a várat is ostromolták, de annak nem árthattak.[52] A sikertelen ostrom után a környező falvakat rabolták és égették. A sümegi őrség azonban a Hosszúberekben rajtukütött és szétverte őket.[53]

A fehérvári törökök 1561 augusztus első napjaiban ismét Veszprémben gyülekeztek, „hogy az egész Szalagot (=Szalaságot) elrabolják". A török Hegyesd alól – Ormány Józsa sümegi várnagy jelentése szerint – „az Zalán innét akar rablani falukat". „. . . két fele vagyon szándékok Kesztelre és Gogánfalvára és ott egynehán falukra . . ."[54] Az ellenséges portyák Vázsony és Devecser körül folytak.[55] A hegyesdi Pajazit vajda is hol Devecser, hol Sümeg körül „forgódott".[56] 1561 november elején a fehérvári törökök Vázsonyt és Tihanyt szerették volna elfoglalni.[57]

Hegyesd megszállása után az ellenség a balatoni várakat még inkább fenyegette. „Az apró házakat (végházakat) el fogja szedegetni – írja Ormány Józsa sümegi várnagy Csányi Ákoshoz –, úgy mint Tihant, Vásont és kit akar". Majd felhívta Csányit, Nádasdy Tamás főemberét, hogy „szóljon és írjon mind uraknak minden féle népeknek, hogy hazájokért támaggyanak föl ezennel, mert ezennel elvész az Zalaság.".[58]

Végső veszedelemben forgott Szentgrót, Keszthely, Sümeg és Rezi vára is.[59] Gersei Pethő János 1561. március 18-án Nádasdy Tamáshoz írt levelében Tátika és Keszthely miatt aggódott, „mert az hold tellése im előttünk vagyon és él az Isten, hogy félő óránként azoknak elveszése".[60] A törökök 1561 júliusában felégették Szentgrótot, „annyira, hogy hat háznál több épen nem maradott benne."[61]

A Hegyesd várába helyezett Pajazit vajda nagy erővel kezdte azt építeni. Ormány Józsa írja 1561. április 19-én a nádornak: „Azt értem, hogy huszár várat csinálnak Hegyesd alatt. Azt is mondják, hogy Tapolcán csinálnak kastélyt, hogy bőven lovag lakhassék benne".[62] „Gyulaffy uramnak nagy nyomorúság főképpen az Hegyesd elveszése – folytatja Ormány –, mast immár az gyalog terek környülfogta az Csobáncz hegyit . . ."

Híres bajvívó – vagy ahogy abban az időben mondták – „versengős" vitéz volt Gyulaffy László csobánci kapitány, aki erősen sürgette Hegyesd visszafoglalását.[63] Egyik leghíresebb párviadala Csobánc falai alatt zajlott le Pajazit hegyesdi török parancsnokkal.[64]

1562 április elején Gyulaffy László, Magyar Bálint szigligeti és fonyódi kapitánnyal, továbbá Török Fe-

renccel, Choron Jánossal és Salm Eck győri főkapitány segítségével kétheti ostrom után visszafoglalta Hegyesdet. Hegyesd visszavételét a Balaton-melléki hódoltságra nézve rendkívül fontos haditénynek tekinthetjük. Salm gróf a visszafoglalt hegyesdi várat felgyújtatta, falait pedig leromboltatta.[65]

A török uralom Veszprém és Zala megyei terjeszkedése után nemcsak Zala megye keleti részén, hanem az Alsó-Zalamellék vidékén is megvetette lábát. Már az 1560-as évek közepén rendezett török bírósági kerület (náhie) működött Zalavár és Kanizsa között. Hozzájuk tartozott Kolon, Malonya, Galambok, Ujlak és Karos.[66]

A hódoltság fokozatos terjedését mutatja a hódolt és hódolatlan porták közti arány is. Amíg 1549-ben Zala megyében 5200 hódolatlan porta mellett csak 126 hódolt portát (2,4 százalékot) találunk, addig 1564-ben a 2792 hódolatlan porta mellett a hódolt porták száma már 678, vagyis az összes portaszám 24,2 százaléka.[67]

A török hódoltság hullámai a Somogyságban Szigetvárt verdesték. De amíg Sziget magyar kézen volt, a török Somogy megyét magáénak nem tekinthette.[68] Az 1566. évi török hadjárat hadászati célkitűzése a Bécs elleni támadás feltételeinek biztosítása mellett Nyugat-Magyarország elfoglalása volt. Arszlán budai pasa 1566. június 6-án Palotát kezdte ostromolni, de Thury György megvédelmezte a várat. Salm Eck győri főkapitány megindult Palota felmentésére. Arszlán pasa a királyi sereg közeledésének hírére eltakarodott Palota alól. Salm most Thuryval együtt Veszprém alá ment, s rövid ostrom után 1566. június 30-án visszafoglalta. A vár visszaszerzése –14 évi megszállás után – a török ellen vívott harcok jelentős eseménye, negyedszázadra újból magyar végvárrá tette Veszprémet.[69]

Zrínyi Miklós mintegy 2500 magyar és horvát katonával mindaddig feltartóztatta az ellenség rohamait, amíg a gyújtólövedékek lángba nem borították Szigetvárt. 1566. szeptember 6-án aztán elérkezett a vár védelmének világraszólóan hősies végmozzanata. Az égő várból Zrínyi vezetésével páncél nélkül, csupasz karddal rohantak ki az ellenség közé a biztos halálba. A királyi sereg tétlenül vesztegelt Győr alatt, míg Szigetvár hősi harcát vívta, aztán pedig dolgavégezetlenül szétoszlott.[70]

Szigetvár eleste után elveszett egész Somogy megye.[71] A martalóc törökök feljöttek a Balaton déli szegélyéig, és a zalai végekig.[72] Az 1560-as években már a Kéthely–Komár–Babócsa–Vízvár–Zákány vonalán álltak. De Kiskomárban nem maradt meg a török, úgy látszik, nem érezte magát biztonságban e túlságosan előretolt helyen. Kiskomáromot helyreállították, őrséget helyeztek bele, s ezután – Zalavárral együtt – igazi végbeli élet vette itt kezdetét.[73]

Az 1566-os esztendőt nemcsak azért tekinthetjük az 1541-től 1566-ig terjedő szakasz határmesgyéjének, mert Szulejmán szultán utolsó nagy hadjárata közelebb hozta a török veszélyt, hanem azért is, mert Veszprém visszavétele (1566) után az eddig keleti irányból indított török támadások iránya a Balaton-felvidékről délre tolódott át.

Az 1568. évi drinápolyi békepaktum ugyan negyed századra lezárta a nagy török katonai hódításokat, de a végvidéken – beleértve a Balaton vidékét is – tovább tartott a „kisháború". A Szigetvár eleste után ismételten megújított országos békekötéseket mindinkább beárnyékolták a végbeli török és magyar vitézek apróbb támadásai, sarcolásai és bajvívásai. Most már elsősorban Kanizsa vált a Dunántúl déli részének oltalmazójává.[74]

Szigetvár, Palota és a Balaton-vidék vitézei az 1550-es években még az isztambul–budai hadiút mentén szoktak lest vetni a fel és alá vonuló törököknek.[75] A harcok ezután már nem Szigetvár előterében, Pécs körül, hanem Szigetvár–Kanizsa közt Somogyban és Belső-Zalában lángoltak fel.[76] A törökök 1567-ban Kapornakot, és az apátság birtokait is elpusztították. Ezt követően a Zala megyei ítélőszéket áttették Egerszegre.[77] Mivel a zalavári és kapornaki konventek teljesen elpusztultak, a rendek 1575-ben úgy határoztak, hogy addig is, míg a két konvent helyreáll, a hiteleshely teendőivel a vasvári káptalant bízzák meg.[78]

Sorra égtek a somogyi palánkok is. Magyar Bálintnak 1573-ban bekövetkezett halála után két évvel jelentették, hogy „Fonyódot megvették, az benne valókat mind levágták, testüket megégették."[79] A megmaradt lakosság valószínűleg a berekben vészelte át e nehéz időket.[80]

Veszprém eleste (1552. június 1.) után a Közép-Dunántúlon is egyre sürgetőbb feladattá vált, hogy a végvárvonal kiépítésével és megerősítésével igyekezzenek gátat vetni a török terjeszkedésének.[81] Az ország belsejében található apró magánvárak a tüzérség fejlődésével általában használhatatlanná, elavultakká váltak az új török védelmi vonal ellenében, mert nagyobb számú hadinép – különösen a lovasság – befogadására és tartására szűknek bizonyultak.[82]

Ezért a király és a rendek többször kimondották az ország belsejében levő „haszontalan" magánvárak leromboltatását.[83] Nem sokkal Veszprém eleste után szakértők vizsgálták meg a leveldi, cseszneki és vázsonyi erősségeket, hogy érdemes-e azokat kijavítani. A szakértői vélemény alapján mind a három várat alapjaiban kellett volna lerombolni. De kiderült, hogy az ilyen kis erődöknek is megvan a hasznuk. Ezért Miksa főherceg nem fogadta el a szakértők javaslatát, hanem Csesznek és Vázsony várában 50–50 gyalogos és 10–20 lovas tartását rendelte el.[84]

A magyar kamara 1578. január 10-én azt javasolta Rudolf királynak, hogy Tihany várát vagy le kell rontani, vagy meg kell erősíteni. Ha lebontják, a török ezt az alkalmas helyet a Balaton jegén át azonnal elfoglalja, s onnan hatalmába keríti a Balaton innenső, zalai partvidékét, és a szomszéd várakat, Veszprémet, Vázsonyt, Szigligetet, Csobáncot, Tátikát és Sümeg-

get szüntelenül zaklatni fogja. Tihanyt tehát meg kell erősíteni![85]

A legfontosabb támaszpontokat eleinte magánbirtokosok építették ki határváraknak, mint például Nádasdy Tamás Kanizsát, Török Bálint Szigetvárt és Pápát, a kisebb dunántúli várak közül Devecsert a Choron-, Keszthelyt, Tátikát a gersei Pethő-, Csobáncot a Gyulaffy-, Szentgrótot a Hagymássy család. A veszprémi püspökségnek és káptalannak Veszprém és Sümeg várait kellett megerősíteni és védeni. Szigliget és Fonyód várait – a Lengyel család örökségét – csaknem három évtizeden keresztül Magyar Bálint kapitány kezén találjuk.[86]

A török hódoltság állandó terjedése miatt mind a nemesség, mind pedig a Habsburg uralkodóház számára létkérdéssé vált az ellenség előnyomulásának megállítása. A nagybirtok honvédelmi áldozatvállalása végül is a jól felfogott önérdekből eredt, hiszen a nagybirtokos az adott határszakasz oltalmazásával elsősorban a saját birtokait védte.

Buda elfoglalása után lázas várépítő és átalakító munka indult meg. Az 1540-es évtizedben és az 1550-es évek elején viszonylag gyorsan létrejött a végvári vonal, amely a stájer határtól a Beszkidekig terjedt, és hosszú állóharcra rendezkedett be.[87]

Egy-egy vár megerősítése az egész környék számára élet-halál kérdéssé vált. A várépítkezéshez a legolcsóbban beszerezhető föld- és faanyagot használták. A palánk-erődítést gyorsan el tudták készíteni. A palánk vonal erős karókból vagy cölöpökből épült, melyeket a földbe verve, vesszőkkel át- és összefontak, és azután kisároztak. Ahol bőven volt kő vagy tégla, a palánkot is kőből vagy téglából építették. Kolostorok, ha szilárd anyagból épültek, templomok, ha kőkerítéssel voltak ellátva, csakhamar bekerültek a védelmi szervezetbe. Gyakran egy-egy régi templom vagy kastély maradványai szolgálták az alapot.[88]

Keszthelyen a megerősített ferences kolostor és templom szolgált végvár gyanánt.[89] Zalavár ugyancsak monostor-, Tapolca templomerődítés volt.[90] 1553 őszén a tapolcai malmot szándékoztak megerősíteni, amely – Pallavicini Sforza győri főkapitány véleménye szerint – tíz katona oda helyezésével oltalmazható volna a martalócok és egyéb rablók támadásaival szemben.[91] Fonyód templomának bővítése és végházzá alakítása Magyar Bálint, kora egyik leghíresebb törökverő vitézének nevéhez fűződik. Belső erődje egy kis kőkerítés, ezt vette körül az egyszerű palánk és vízárok.[92]

A monostorok, templomok erőddé, várrá való átalakításához mélyreható változtatásokra nem volt szükség. A monostort és a templomot árokkal vették körül, az árkon kívül volt a palánk vonal, amely a külső vár kerítésének tekinthető. Már lényeges átalakítást igényeltek a volt úri lakások, mint például a csobánci és a szigligeti várak. Ez utóbbiról tudjuk, hogy gondviselője, Martonfalvay Imre deák, ura parancsára 1531–40 közt a várban csonka tornyot, azután két avagy három bástyát, a külső várban pincéket, a belsőben pedig kutat csináltatott.[93]

A keszthelyi ferences templom és rendház várrá való átalakítása először csak „hevenyészve" történt. Pontosan nem tudjuk, hogy mikor építették át a kolostort monostoreröddé, de 1550-ben már állott. Ez év márciusában ugyanis Keglevics Péter „ex castro nostro Keztel" (Keszthely várunkból) keltezte egy levelét. Ez az első – hevenyészett – megerősítés annyit jelentett, hogy az épülettömböt körülárkolták, esetleg palánkkal vették körül.[94]

Az átalakítás 1558-ra – legalábbis nagy részben – megtörténhetett. és a keszthelyi ferences „claustrum"-ból castrum lett, mert ebben az évben itt már nem a gvardián, hanem a várnagy (castellanus) rendelkezett, névszerint Michael Sovyth (Sovics), aki neve után ítélve nyilván horvát ember lehetett.[95]

A keszthelyi ferences klastrom és templom átalakításának munkáját gersei Pethő János folytatta.[96] „A császár akarattyából és parancsolattyából" befalaztatta a felesleges ablakokat, megerősítette a romladozó falakat, s a jobbágyokkal elkészíttette a monostoreröd gerenda-palánkját is.[97]

Tihanyt is ekkor erősítette meg Takaró Mihály várkapitány. 1560. január 29-i levelében írja Nádasdy Tamás nádorhoz: „Azért tugya Nagyságod, mely pusztán én Tihant találtam . . . Én az én szegény legény voltomra fölvötem, szerencsét késértötem, megépitötem, immár mostan kapnak rajta."[98]

A Balaton-vidéken, amely jóformán egészében végvidékké vált, a háború kötött le minden anyagi erőforrást.[99] A várak építésének és fenntartásának legfőbb eszköze a jobbágyság ingyenmunkája (gratuitus labor) volt. Ennek az úgynevezett „ingyen munká"-nak a mennyisége eleinte évi hat nap volt, de az 1567-től évi 12 napra emelkedett.[100] Az országgyűlések pontosan megszabták, hogy melyik terület népe, melyik vár erősítésén dolgozik.[101]

Hiába szabályozta a törvényhozás az ingyenmunkát, szükség esetén mind a két fél – magyar és török – fegyverrel hajtotta a népet munkára. „. . . az fejérvári Hamza bég levelét és az basa levelét eressen hordozyák – írja Gyulaffy László Tihanyból 1561. március 22-én –, kikben eressen parancsolnak mindenfele, nogy erejek szerint be menjenek Fejérvárra ez jwe kedre, szekerekkel, fejszékkel és ásókkal, kapákkal és tehenekkel és mind fejenként azt parancsolja nekik, hogy be menjenek . . ."[102]

A megyék és a községek fájdalommal és kétségbeeséssel panaszkodtak az ingyenmunka elviselhetetlen terhe miatt. „Vélem, hogy reám panaszok fognak esni uramnak ő nagyságának, kegyelmednek is a nemes uraimtól, jobbágyok felől – írja Mezőlaky Ferenc, a zalavári vár állapotáról –, mert senkiet meg nem kímélhetem a palánk csinálásra; itt a körülvaló falukat mind reá üzentem; ha atyámé volna is, ebből senkinek sem kedvezhetek, mert a vártartománnyal későn végezném a palánk csinálását."[103]

Takaró Mihály tihanyi kapitány 1558-ban palánképítésre rendelte a hódoltsági szentkirályszabadjai jobbágyokat is. S amikor azok vonakodtak a parancsnak engedelmeskedni, előbb megverette őket, és miután ez sem használt, megparancsolta, „hogy kikeletre elfussanak az falutól", mert nem tűri meg ott őket.[104]

Először a nagyobb várakat erősítették meg, de sor került a kisebb várak, várkastélyok, udvarházak, egyedülálló tornyok és templomerődök megerősítésére is. Veszprém eleste után a bécsi udvar igyekezett sürgősen megerősíteni a Balatontól a Dunáig terjedő védelmi vonalat. Ennek fő várai: Pápa, Palota és Győr voltak.[105] De a kisebb várakról (Vasvár, Leveld, Csesznek, Nagyvázsony, Devecser, Ugod stb.) sem feledkeztek meg.[106] A dunántúli végvárrendszer a XVI. század közepén főként Nádasdy Tamás buzdítására és irányításával épült ki. Nádasdy 1561-ben sürgette I. Ferdinánd királyt, hogy a Balaton-környéki várakba – Szentgrót, Pápa, Devecser, Komár, Sümeg, Csobánc, Tátika, Szigliget és Keszthely váraiba – helyezzen megfelelő számú őrséget.[107]

A korszerűtlen Balaton környéki magánvárak átvételét a Magyar Kamara nem tartotta kifizetődőnek, mivel katonai értékük nem volt nagy. Ilyenek: Csobánc, Rezi, Tátika, Keszthely, Szigliget stb. Erre a vidékre a magánföldesúri tulajdon stabilizációja a jellemző, s a várakba húzódó nemesség is úgy-ahogy érvényesíteni tudta jogait. Itt az történt, hogy a földesúri jövedelem bizonyos – sokszor igen jelentékeny – részét lekötötték a vár fenntartására, meghatározott katona tartására annak ellenében, hogy az őrség jelentősebb részét a király fizette, s hozzájárult egyéb kiadásokhoz is.[108]

Így a fenti várak birtokosai – a Pethők, Lengyelek, Gyulaffyak – tulajdonjoga a várra és birtokaira még inkább megszilárdult. Ezért tartósabb Zala megyében a váruradalmak birtoklása, mint Veszprém megyében a török veszély fenyegetőbb közelsége miatt, ahol a legjelentősebb váruradalmak (Veszprém, Pápa, Palota) királyi tulajdonban kerültek.

A várak magánkezelésben való maradása azt jelentette, hogy a vár birtoktartozékait a védelem költségeire kellett fordítani. Így pl. Csobánc várát a Gyulaffy-javak jövedelméből kellett fönntartani.[109] „Magáncsapatok" őrködtek Sümeg, Tátika, Rezi, Csobánc, Keszthely és Zalavár várában.[110] E magánvárakban a katonaság két alapvető csoportból állott: a földesúr familiáris–szervitori rendszerű magánkatonaságából, és a telek- vagy portális katonaságból.[111] Egy-egy várban a kevésszámú őrség parancsnoka a vár tulajdonosa, vagy a nagybirtokos nevezett ki parancsnokot az őrség élére. A várbeli darabontok parancsnoka a birtok tiszttartója (prefektusa), a katonaság élelmezési biztosa az uradalom udvarbírája (provizora) volt.

Ha egy várat több főúr vagy hozzátartozóik közösen bírtak, akkor mindegyik jövedelme arányában tartozott a vár fenntartásához hozzájárulni. A gersei Pethők közösen bírták a keszthelyi örökséget.[112] De nem nagyon akartak a klastromerődre áldozni, amiből állandó súrlódás adódott. Ezért írja Pethő János 1553-ban Nádasdy Tamáshoz: „. . . ő felsége tenne valami fizetést oda (ti. Keszthelyre), mert tuggya te Nagyságod mely félelmes helyen vagyon és az atyafiak is immár semmi gongyát nem viselik, hanem mostan is tulajdon az én magam kőccségével tartok népet benne".[113] „Azért láttya Isten, hogy immár nem győzem – folytatja Pethő János a keszthelyi vár fenntartásáról –, hanem ő felsége fizetést nem akar belé tenni, ő felsége töresse el, mert kit az hatalmas Isten eltávoztasson, ha az ellenség bele megyen, mind az egész földnek nagy veszedelme lészen belőlle".[114]

Bármennyire is önző szempontok vezettek egy-egy főúri vagy kisnemesi családot, mindegyikét a török terjeszkedés súlyos gondja gyötörte. A gersei Pethők 1561-ben négy végházukban (Tátika, Rezi, Körmend és Keszthely) 40 embert tartottak.[115] „Rezi felől mind azt mondták az rabok – írja Ormány Józsa sümegi várnagy Csányi Ákoshoz 1561. október 31-én –, hogy jól őrzik és húsz drabant vagyon benne, de Tagika (Tátika) felől azt monták, hogy csak önmagok az Petheő uraim és aszon népek vannak benne".[116]

A főurak a maguk familiárisaikkal és szolgáikkal védték a magánkézben levő Balaton-vidéki várakat. A hódoltság terjedésével, és a várbirtokok pusztulásával a várak és kastélyok fenntartása egyre nehezebb lett. A birtokosok tehát a királyhoz fordultak segítségért, illetve katonaságért.[117] Amikor úgy érezték, hogy magánerőből a vár és az őrség fenntartásának folyamatos költségei nem fedezhetők, sorra adták át váraikat a királynak. Az országgyűlések, az illetékes határbirtokosok valósággal könyörögtek az uralkodónak, hogy vegye át a végvárakat. Nem akartak a török ellen nagyobb anyagi áldozatokkal járó katonaságot tartani.[118]

A gersei Pethő család tagjai, idősb Pethő János, Péter, András, Mihály, Gáspár, Ambrus, ifj. Pethő János és Benedek 1561. július 20-án Rezi váráról írtak Nádasdy Tamás nádornak, s arra kérték, hogy „méltóztassék ő felségével az megnevezett keszthelyi klastromra oly gondot viseltetni és megtartani, mert te Nagyságod érti Nagyságos uram, hogy mi ehhez elégtelenek vagyunk".[119]

Lengyeltóti István 1588. szeptember 13-án Szigliget várát ajánlotta fel a királynak, „erőtlen" lévén megtartására: „Im látta nagyságtok – írja a pozsonyi kamarához intézett levelében – az Szigliget állapotját, mely közel legyen az török várhoz, ki igen veszedelmes. Ezért könyörgök ő felségének, adja énnekem Rajkot, én is Szigligetet minden tartományával neki adom, míg az ország megszabadul . . . Vagy ő felsége töresse el (ti. a szigligeti várat). Vagy ő felsége tartson oly hadnagyot benne, ki az ő felsége szolgái-

nak viselje gondjokat, az ő felsége füzetésével őrizzék az várat, és ne pusztítsák el."[120]

Az 1567. évi országgyűlés elrendelte, hogy a törökhöz közelebb eső véghelyeken (Keszthely, Szentgyörgyvár, Rajk, Kéthely stb.) állandóan lovas katonaság tartózkodjék.[121] Zala megye nemes urai elhatározták, hogy a királyi parancs értelmében a keszthelyi klastromerődben a főurak 10 gyalogost, a birtokos nemesek pedig ugyancsak 10 gyalogost tartsanak három hónapon át saját költségükön.[122]

Amikor a gersei Pethő család tagjai 1571-ben egymás között egyezkedtek, abban állapodtak meg, hogy a keszthelyi várban a királyi zsoldon levő őrség mellett, mely átlag 50 lovasból és 100 gyalogosból állott, személyenként saját költségükön két–két puskás hajdút tartanak.[123] A Pethő osztályos atyafiak azonban elégteleneknek érezték magukat Rezi és Tátika várának katonasággal történő őrzésére, ezért merült fel 1586-ban valamelyik (Tátika?) váruk lerombolásának gondolata.[124]

Teljes rendszerességgel 1556 után indult meg a várépítkezés, amióta I. Ferdinánd király annak gondját az akkor alapított bécsi Udvari Haditanácsra bízta. A Haditanács elsősorban a Dunántúl déli részét, a Zala megyei várakat erősítette. Ennek a vidéknek Kanizsa volt a főerőssége. A dél-dunántúli erődítések térképezését az 1569-ben kiküldött Giulio Turco végezte; az ő általa készített alaprajzok nyomán tudjuk pontosan megállapítani a dunántúli várak 1570-es állapotát.[125]

A keszthelyi vár XVI. századi alakja is Giulio Turco alaprajzi vázlata alapján rekonstruálható.[126] Az erődítmény magja a templom. Hozzá csatlakozott északról a kolostor, melyet árok vett körül. A palánk és a kolostor északnyugati sarkán torony emelkedett. A várnak két bejárata volt: az egykori kolostor bejárata előtt egy lovaskapu, és a templomot körülvevő palánk déli oldalán egy gyalogkapu. Mindkettőhöz ácsolt szerkezetű híd vezetett. A templom nyugati főbejárata előtt kis védőépítmény állott.

A templom déli oldalán – a toronnyal szemben – volt egy csigalépcsős kis torony, külső falán szakállas puskalőrésekkel. A templomot palánkkal vették körül, déli és keleti oldalát gerendapalánk oltalmazta. A templom falainak alját – majdnem az ablakok magasságáig – az ágyútűz ellen vastag, kővel vegyes földtöltés takarta. Az északi kolostorfalat egy négyzetes torony, az ún. „fehér bástya" védte. Az egész várat 10–13 méter szélességű szárazárok övezte.[127]

A szűk keszthelyi monostorerődben megfelelő számú lovas alkalmazására nem volt lehetőség, pedig egy-egy vár erejét és hatósugarát a benne állomásozó könnyű lovasság száma szabta meg. A keszthelyi vár néhány huszárjának a lovát a földszinti épületrészekben helyezték el.[128]

A Turco-féle rajzon azonban a keszthelyi vár egyes helyiségei nincsenek feltüntetve. Annak ellenére, hogy Keszthely végvár volt, mégis a régi tulajdonosok vagy birtokosok, akik a ferences atyák távozása után a kolostort birtokba vették, tulajdon- vagy birtokjogukat a várra nézve – legalábbis eszmeileg – továbbra is fenntartották, s így Keszthely várának belső szerkezetéről az osztálylevelekből egyet-mást megtudhatunk. Így többek között azt is, hogy a várban fűthető szobák, konyha, istálló, pékműhely, börtön is voltak.

A XVI. század második felétől kezdve Keszthely várát a latin szóhasználat hol „castrum"-nak, sőt éppen „arx"-nak, hol meg „castellum"-nak, „fortalitium"-nak, azután „praesidium"-nak, de néha elvétve még „claustrum"-nak, azaz kolostornak is nevezi. Az Udvari Haditanács 1578 márciusában elhatározta, hogy Palotát, Vázsonyt, Szigligetet és Keszthelyt jobb karba helyezteti. Ezt a józan határozatot azonban pénzhiány miatt nem lehetett végrehajtani.[129]

A Balaton északi partján húzódó védelmi vonal meglehetősen gyenge és elavult várai – Keszthely, Sümeg, Szigliget, Csobánc, Tihany – a mögöttük fekvő nagyobb és korszerűbb várak – Pápa, Palota, Győr – előzetes védelmében, és a felderítő hírszolgálatban játszottak fontos szerepet a török közvetlen szomszédságában. Helyzetüket Takaró Mihály tihanyi kapitány 1556-ban találóan így jellemezte: „. . . énnekem előttem tűz vagyon, hátam megett víz, környüben mind ellenség".[130]

Ezek a kisebb várak csak megszűrni, lelassítani tudták a támadásokat; török csapatok nem egyszer áthatoltak a Balaton-menti várvonalon, meglepve még távolabbi falvakat, városokat is.[131] A Balatonvidék erősségei – ha korlátozott mértékben is – védelmet tudtak nyújtani úgy, hogy a törökök nem építhették ki oly zavartalanul a közigazgatásukat, mint például Somogy vagy Tolna megyében.[132]

A sok apróbb-nagyobb várnak egy fontosabb erősség volt a központja. A nagyobb várak és a főerősségek a közöttük levő összekötő- és az előttük levő figyelő várakkal látták el az ország védelmét.[133] De a védelem mélységében is tagolódott; a várak több védelmi vonalat alkottak egymás mögött. Egy-egy területen az eredményes és gyors török előnyomulás láttára már a második védelmi vonal is elkészült.

Ha az ellenség valamelyik várat elfoglalta, maga előtt találta a második, sőt a harmadik védővonalat. A Dunántúl védelmi rendszerében Nádasdy Tamás 1555-ben Berzencétől, Csurgótól Győrig számította az első vonalat, de mögötte a Rábáig még másik két védőövezetet jelölt meg.[134] A Duna és a Balaton közé eső védelmi szakasz várrendszerének első vonalát Tata, Csesznek, Palota és Tihany alkotta. A második vonal tagjai: Komárom, Győr, Szentmárton, Pápa, Devecser és Keszthely, a harmadiké pedig Mogyorókerék, Németújvár, Szalónak, Kőszeg és Sárvár.[135]

Az Adriai-tengertől egész Erdélyig hosszú félkörívben húzódó határszéli várakat a főkapitányi szervezetbe osztották. A Dunántúlon eleinte csak egy főkapitányság volt. Úgy látszik azonban, hogy már 1556-ban ketté választották a dunántúli főkapi-

tányságot; a Duna–Balaton közi főkapitányság székhelye Győr, a Balaton–Dráva közi főkapitányságé pedig Kanizsa lett.[136] A Kanizsával szembe vetett végvárak generális főkapitányai a XVII. században a Batthyány család tagjai, névszerint Batthyány II. Ferenc, I. Ádám, Kristóf és II. Ádám voltak.[137]

A győri generalatushoz tartoztak Győr központtal és Pápa alközponttal többek között Csobánc, Hegyesd, Tihany, Vázsony és Keszthely is. A felsorolt Balaton-menti várakhoz később még Devecser, Sümeg, Türje és Tüskevár csatlakoztak. A Kanizsával szembeni végvárak közül a Balaton környékiekhez számíthatók Kiskomár, Zalavár és Szentgyörgyvár is, mert hiszen ekkor még a Balaton Hidvégig terjedt, és itt volt a Zala folyó széles szájú torkolata.[138]

A Dunántúl védelménél két fontos övezet alakult ki, melynek központjában a Balaton mint természetes limes állt.[139] A dunántúli védelem létfontosságú övezete a Duna és a Balaton közti átjáró volt. A török terjeszkedés fő iránya Magyarország dunántúli területein keresztül vezetett a Habsburg-birodalom szíve, Bécs felé.[140] Itt épült ki a déli végvárvonal összeomlása után az a mélységében tagolt védelmi rendszer, amely nagyjából a zalai–veszprémi–komáromi végekig hátrálva tartóztatta fel a nyugati irányú török hódítást.[141]

Hogy az elsődleges ez az övezet volt, azt mi sem bizonyítja jobban, mint Győr stratégiai fontossága. E vár helyőrsége a Buda–Bécs útvonal, a rábai és a dunai átkelőhelyek lezárása mellett a tőle keletre és délre fekvő töröknek hódoló vidék ellenőrzését is elláthatta.[142] Ebben az övezetben több az elsőrendűen megerősített vár, mint a másik (a Dráva és a Balaton között húzódó) övezetben. Ezek: Komárom, Pápa, Palota. Érthető, hiszen ezek eleste közvetlenül Bécs felé nyitott volna kaput.[143]

A Duna és a Balaton közti győri főkapitányság várainak – Győr, Komárom, Pápa, Veszprém, Palota, Tihany, Csesznek, Szentmárton (Pannonhalma) – újjáépítése ó-olasz stílusban Süess Orbán építészeti felügyelő személyes vezetése alatt (1577–1592) történt.[144]

A Balaton mentén korszerű vár tulajdonképpen nem volt, hiszen ezek főként XIII–XIV. századi kis hegyi erődök.[145] E várak egyházi és főúri tulajdonban voltak, s az egész középkoron át úgy szerepeltek, mint a jobbágyelnyomás jelképei. Kislétszámú őrségük a főúri kísérethez tartozott. Czobor Béla ezeket a hegyi- vagy sziklavárakat – mint pl. Rezi, Tátika, Csobánc[146] – „mulató várak"-nak nevezi, „melyek királyaink, főpapjaink, főuraink és lovagjainak kirándulási helyéül szolgáltak."[147]

Tihany bencés monostorát cölöpsor, palánk, majd árok erősítette. Vázsony palánkerődítés volt, hídfőjét külön palánkbástya őrizte.[148] Sümeg is lovagvár volt, északi oldalán egy ó-olasz rendszerű bástyával, a déli oldalon levő fellegvárát pedig erős cölöpkerítés is védte.[149] Rezi és Tátika várai tulajdonképpen csak erődített úri lakások voltak, melyeknek a XVI. században már hadászati jelentőségük nem volt. Ezek tehát romladozni kezdtek, és a források 1592-ben már mint „dirutum castrum"-okat, azaz mint lerombolt várakat említik.[150]

Fonyód, Keszthely, Zalavár, Szentgyörgyvár, Szentgrót, Zalabér sík vidéken épültek, s a körülöttük elterülő mocsár nyújtott természetes védelmet.[151] Szentgrót a Zala folyó két ága által közrefogott szigeten épült fel az átkelőhely ellenőrzésére.[152] A Zala-folyó egy-egy kis szigetén találjuk nemcsak Szentgrótot, hanem Zalavárt, Szentgyörgyvárt és Zalabért is.[153] A csányi váracska egy kis kastély köré épült, amelyet két kis patak fogott közre.[154]

Ami e várak szerkezetét illeti, ez a különböző terepbeli és egyéb adottságok mellett más és más volt. Ahány vár, annyiféle azoknak formája, beosztása, külső és belső szerkezete. Így például a keszthelyi várnál a szabályos négyszögű monostorhoz simulva csatlakozott a mai plébánia templom. Az ugyancsak négyszögű Zalavárban viszont a templom, helyesebben kápolna a várfalakon belül volt, és a vár piacának északi oldalát keresztezte. Csobánc vára szögletesen kiképzett, de voltaképpen kör alakú építmény, egy hatalmas saroktoronnyal, amely nyilván a vár legerősebb része. A szigligeti vár a maga hosszúkásan elnyúló alakjával teljesen más. A még romjaiban is hatalmas sümegi vár szigorúan a várhegy tetejének alakulatához alkalmazkodik, és nem hasonlít sem a csobánci, sem a szigligeti várak formájához.[155]

A másik dunántúli övezet a Dráva és a Balaton között húzódott, melynek fő támpillére Szigetvár volt, s ennek védelmi erejét egészítették ki a somogyi végházak: Babócsa, Csurgó, Kaposvár, Lak, Fonyód stb. Bolondvár (Balatonszemes), továbbá Fonyód vár katonai hovatartozásáról forrásaink nem emlékeznek meg, de valószínű, hogy ezek nem a győri generalatushoz tartoztak.[156]

A XVI. század második felében a Dráva és a Balaton közötti védelmi vonal kétszer is módosult, mégpedig 1566 után, amikor Szigetvár és a somogyi végházak eleste nyugatabbra tolta a védelmi vonalat, melynek centrumában most Kanizsa lett a fő erősség, a Nyugat-Dunántúl oltalmazója.[157] A mocsaras térségben álló Kanizsát Szigetvár eleste után a Haditanács olasz mesterekkel a Dunántúl egyik legerősebb végvárává építette ki.[158]

A török harcokban átalakult az egész katonai rendszer. A nemesi felkelésből és a feudális banderiális hadseregből álló hadszervezet a harcok állandósulásával használhatatlanná vált.[159] A török hadsereg hatalmas létszáma, és a határokon meg-megújuló portyázó hadviselés következtében a védelem súlya egyre inkább áttolódott az állandó hivatásszerűleg szolgáló (miles continuus) katonaságra, amely a király által hozott idegenekből, magyarokból, Magyarországon lakó más népekből rekrutálódott. A királyi hatalom már az 1540-es évek végétől megkezdte a végvárak állandó, fizetett zsoldos katonasággal

való feltöltését. A szultáni főserreggel szemben az örökös tartományok, Csehország és a nyugati, főleg birodalmi és itáliai segélyhadak vonultak fel.[160]

A költséges zsoldosok nagyobb csoportjának alkalmazására azonban csak háború esetén kerülhetett sor. Ez azonban nem oldotta meg a határvidék állandó őrzésének kérdését. A török beütések, portyázások visszaverésénél és megbosszulásánál könnyű, gyorsan mozgó fegyvernemre volt szükség. Egy-egy vár hatósugarát az abban állandóan készenlétben álló könnyűlovasság szabta meg.[161] „De ha nem több lenne csak egy 25 lovag és annyi gyalog benne (ti. a keszthelyi klastromerődben) – írja gersei Pethő János 1552-ben –, mégis megoltalmazhatnánk száguldótól az várig".[162]

Bár a várvédő gyalogos katonaság nagyobb része külföldi zsoldos, de kialakult már a magyar gyalogság is.[163] A magyar gyalogság egyik eleme a darabont katonaság volt, mely korábban inkább városi zsoldban álló gyalogos katona volt. A gyalogos katonaság gyorsan szaporodó eleme a hajdúság lett. A háborús idők felduzzasztották az ide-oda kóborló gyalogos katonaelemek, a szabad hajdúk létszámát. Sokan bekerültek közülük mint iratos vagy királyi hajdúk a várakba. Ezeket a zsoldos hajdúkat egy ideig megkülönböztették a régebbi magyar gyalogosoktól vagy darabontoktól. Később azonban a darabont név a városi gyalogságról átterjedt egyéb puskás gyalogságra, s így a két elnevezés egymásba olvadt.[164]

Tartottak szabad hajdúkat magánszemélyek, nemes urak, sőt a végbeli kapitányok és hadnagyok is, akik osztoztak velük a zsákmányon. A Balaton környékén Thury György, Magyar Bálint és Gyulaffy László kapitányok egymásra hivatkoztak, s egymást vádolták a hajdúk tartásával, azok pusztításai miatt, pedig mindegyik tartott hajdúkat.[165] Magyar Bálint 1556-ban Takaró Mihály tihanyi kapitányra panaszkodott, akinek hajdúi a falvakat elpusztítják, a szegénységet úton útfélen sarcolják.[166] 1557 júniusában viszont Takaró Mihály emelte fel szavát, hogy a „megháborodott" fonyódi Magyar Bálint kegyetlenül bánik a szegény jobbágyokkal.[167]

Gyalogos katonák voltak a haramiák és martalócok is. Túlnyomó többségük otthonából elűzött szláv paraszt és pásztor, akik most a várvédelemben keresték meg kenyerüket. Ezek zsoldot nem kaptak, maguk tartották el magukat, a szegény jobbágyok nyakán élősködtek. „Most immáron Zalában is támadtak haramiák – írja Kerecsényi László szigeti kapitány Nádasdy Tamáshoz 1555-ben – kik csodálatos gonoszságokat cselekszenek".[168]

A várak zsoldos seregét, ha a török hadjáratot indított, az úgynevezett megyei portális vagy telekkatonasággal erősítették meg. A vármegyék részéről kiállított portális katonaság megszervezésének két alapformájával találkozunk. A rendek egyrészt a jobbágytelkek után meghatározott számú katona felszerelését és eltartását vállalták vagy egy hadjárat idejére, vagy pedig a végvárakba állandó szolgálatra. 1543-tól minden birtokosnak a jobbágytelkei arányában – minden száz jobbágy után három lovast és három gyalogost – kellett folyamatosan kiállítani. A másik forma az volt, hogy a rendek jobbágyporták szerint olyan pénzadót (dicát) vállaltak, amelyet elsősorban zsoldosok fogadására és eltartására kellett fordítani.[169]

E katonaság (insurrectio portalis) tehát nagyrészt a jobbágyok sorai közül, de a földesúr költségén – birtokának, vagyonának arányában – kiállított sereg volt. A telekkatonaság legfeljebb hat hétig, néha csak egy hónapig szolgált, ezután – még nagy szükség esetén is – hazament. A „vármegye népe" igyekezett minél rövidebbre fogni a szolgálat idejét. A Balatonhoz közel eső Hegyesd visszafoglalása után, 1562. április 9-én azonnal „indulót veretett". Magyar Bálint szigligeti kapitány „szablyával és karddal is ellenszegült, hogy feltartóztassa a katonákat, de nem boldogult velük, csaknem megölték".[170]

A gyalogosok közé számíthatók a naszádosok (vízi hajdúk). Naszádosokkal találkozunk a Balatonon is. Mikor a déli part török kézre került, az ellenség is megépítette hajóit. A (sió-) foki kikötőben közel ezer ember szállítására alkalmas hajóhaddal rendelkezett. Hajót építettek Tihanynál, de a nagyobb naszádhajót Bécs hajóparkjából kapták Győrön át.[171]

Nemcsak a várvédő gyalogság, hanem a vártüzérség jelentősége is megnőtt. Ha a fegyvernemek összetételét vizsgáljuk, akkor az derül ki, hogy a katonaság szinte teljesen lovasokból és gyalogosokból áll, s csak elvétve akadnak – és ezek is a nagyobb várakban – tüzérek és puskaművesek. Ha ágyú kevés volt is végházainkban, „tüzes szerszám" annál több. Közönségesek voltak a tüzes lapdák, furkók, a tüzes botok, tüzes dárdák, láncfák, tüzes nyársak, ostorosnyársak, gyújtópalackok, tüzes koszorúk, furkók, vassuymok, tüzes „kalácsok" és tüzes csuprok.[172]

A végvári katonaság emberanyag-utánpótlását elsősorban a török hódoltság területéről, és a kettős adózás alá jutott peremvidékről kapta. Az egytelkes nemesek nagy számban hagyták üresen kúriáikat (propter metum Thurcarum auffugerunt), s valamelyik főúr védelme alá húzódva, sokan közülük fegyvert ragadtak. Voltak a végvári katonák között birtokaikról elűzött közép- és kisnemesek. A „magyar Achilles"-ként emlegetett Gyulaffy László is – ősrégi főnemes (Rátót) nemzetség leszármazottja – csak azután vállalta fel a király szolgálatát, hogy a török elfoglalta birtokait, a megmaradt csobánci vár kőfalaiból pedig nem tudott megélni. Egymás után viselte a pápai, a tihanyi és a veszprémi kapitányságot.[173] Magyar Bálint, a XVI. század közepén a Balaton és környékének nagyhírű vitéze, a „Szalaságon" (Zala megye) birtokos; a török hódítás miatt elszegényedett nemes családból származott.[174]

De a végváriak óriási többsége a jobbágyság soraiból került ki, akik egyrészt a török, másrészt az elviselhetetlenné vált feudális elnyomás elől menekültek el, és választották a végvári katona küzdelmes éle-

tét.[175] Társadalmi szempontból ezeket deklasszálódásuk közös tényе, létfenntartásuk labilis, vegetatív jellege formálta össze sajátos arculatú, különálló közösséggé. Mindennapos életükben az önfeláldozó hazaszeretet, és a hivatásos katonaság zsoldos szelleme kapcsolódott egymáshoz. Egyfelől oltalmazta a környék lakosságát az idegen hódítók ellen, másfelől – az önfenntartás kényszeréből – önmaga sanyargatta a dolgozó népet.[176]

A végvárak hadi népének létszámát igen nehéz pontosan megállapítani; a kimutatásokkal ugyanis a valóság sohasem egyezett. Kétségtelen, hogy a végvári katonaság száma különösen az 1540-es évektől erősen megnőtt. Voltak nagy várak, főerősségek, és fallal körülvett városok, melyekben több száz német lovas, landsknecht és tüzérség mellett könnyű magyar lovasok és hajdúk százai állomásoztak, a szabad hajdúkról és a haramiákról nem is szólva. A kicsi várakban mindössze csak 10–20 huszár tanyázott azzal a feladattal, hogy ne engedjék az ellenséget a végvárvonal mögé belopózni.

Míg Veszprém védelmére 1550-ben 150 lovast és gyalogost tartottak szükségesnek, addig Sümegre 50 lovast és 16 gyalogost, Tihanyban 24 lovast és 10 gyalogost, Vázsonyban 6 lovast és 10 gyalogost, Leveldre 25 lovast, és Debrentére 5 lovast irányoztak elő.[177] A király hadereje 1554/55-ben Győrött 500 lovas, 300 gyalogos, 100 naszádos és 13 tüzér; Pápán 200 lovas, 200 gyalogos, Vázsonyban 40 lovas és 50 gyalogos, Tihanyban 40 lovas és 50 gyalogos.[178]

Az 1577. évi jegyzék szerint a Duna és a Balaton közötti, és a Balatontól Dráváig terjedő védelmi szakaszon a kisebb várakban jóformán kizárólag magyar huszárokat és darabontokat találunk.[179]

A végvári harcok mindkét fél által előszeretettel alkalmazott harceljárása volt a lesvetés.[180] A Balaton-vidék vitézei az 1550-es években főleg a konstantinápolyi hadiút mellett Eszék és Buda között szoktak lest vetni a fel és alá járó törököknek.[181] A keszthelyi klastromerőd őrsége is sok kárt okozott a töröknek. A Balaton jegén átkelt, és Kemenesalja vidékét fenyegető, zsákmánnyal és foglyokkal visszatérő törököket 1582-ben Majtényi László pápai és Pethő Kristóf keszthelyi kapitány vitézei tönkreverték.[182]

Ámbár Rudolf császár a békét a törökkel 1583 elején újabb nyolc évre meghosszabbította, a rablóhadjáratok tovább folytak. 1587 február közepén Nádasdy Ferenc dunántúli főkapitány vezetése alatt Győrben jelentős magyar haderő egyesült azzal a céllal, hogy megtorló hadjáratot indítsanak a Balaton melléki rác rablóbandák ellen. A felvonuló sereghez csatlakoztak a veszprémiek és a tihanyiak is Pisky István parancsnoksága alatt. Az összesen 1700 főnyi sereg azonban nem a rácok, hanem a koppányi török vár ellen fordult.[183]

A sikeres koppányi támadás felbátorította a végvárak katonáit. 1587-ben a keszthelyi őrség sikeresen verte vissza Ali koppányi bég támadását.[184] Az 1588–1589. években a török sajkások a Balaton déli partjáról egyre sűrűbben keltek át a tavon, s pusztították a Balaton nyugati partvidékét. Ali koppányi bég 1589-ben Hidvégnél átkelt hadaival a Balatonon, s Zalavár és Szent-Györgyvár között elhaladva Sümeg felé vette útját. Majd váratlan rajtaütéssel kifosztotta és felgyújtotta a Pethő család fészkét, Tátikát, és rácsapott a keszthelyi vásárra. A várat nem tudta bevenni, de a várost feldúlta, és a vásárt kirabolta, néhány pápai kereskedőt elfogott.[185] Huszár Péter írja 1589 március elején. „Tátika várát kifosztották a törökök. Ugyanők meglepték a keszthelyi vásárt, s a többi közt nyolc pápai kereskedőt is elvittek."[186]

Mindkét fél – magyar és török – nagy gondot fordított a felderítésre. A törökök jó vigyázására vet fényt Buza Benedek vázsonyi kapitány jelentése 1562-ben Török Ferenc főkapitánynak: „Azt is írhatom, hogy a törökök az Balatont igen állják, hon tiz lóval, hon tizenkét lóval szerte szerént, holott pedig husszal is, miért csak nyelvet kaphatnának."[187]

A törökök szinte állandóan nyugtalanították a Balaton-vidék végvárainak őrségét. Gondoskodni kellett tehát az ellenség részéről várható meglepetések elhárításáról. Ezt pedig a kémszolgálat, a hírmondó polgárok mellett a hírlövés intézményének bevezetésével próbálták elérni. Valamely vár őrségét úgy hívták fegyverbe, vagy a vár vidékének népét úgy figyelmeztették, hogy az ellenség közeledtére a „hírlövő", „hírmondó" mozsárral „lármát lövettek", vagyis vészlövéseket adtak, amit a többi vár is átvett.[188] Ugyanerre a célra használták a tűzjelzést is, éjjel magas lánggal égő máglyát raktak, nappal pedig nedves rőzse magasra szálló füstje adta meg a jelt.[189]

A várvonal fenntartásában elsősorban a vártartományok jövedelmei jöttek számba.[190] A várkapitányok éberen figyelték, nincs-e a környéken olyan birtok, mely a Magyar Kamarára szállt vissza, hogy a várhoz csatolják. Martonfalvay Imre deák írja: „Miért hogy Szegligethöz igen kevés jószág vala, nem volt az nagy puszta várat honnét épitenöm, az én uram (Török Bálintné) akaratjából az Kaal völgyet, az német völgyet és az Dergicséket Szegligethöz foglalám szolgálatra, az Tomay Ferenc rész jószágát azonképen, melyet Ferdinánd ő felsége per defectum seminis (magvaszakadás folytán) az én uramnak condált (ajándékozott) volt, ezökből és az vár tartományából, Somogyvárból is (kit én birtam) kezdém Szegligetet épitenem és mindenféle éléssel meg takarnom."[191]

A végvidéken – az 1540–1550-es években – a régi vártartományok valóságos újrafelosztása ment végbe. A királyi végvárak sora jelentősen szaporodott az egyházi birtokok lefoglalása, kisajátítása, vagy szerződéses átvétele útján. A tihanyi apátság 1539-ben került világi kezekbe, s jövedelmeit hadi célokra fordították. Choron András zalai főispán tartott Tihanyban katonaságot Ferdinánd pártján az apátság jövedelmeiből, azután pedig királyi várkapitányok (Horváth Márk, Takaró Mihály, Gyulaffy László) parancsoltak a bencés szerzetesek egykori monostorában és birtoka-

in.[192] Amióta a török 1552-ben elfoglalta Veszprémet, a tihanyi apátság javait egyelőre teljesen katonai célokra foglalták le.[193]

Magyar Bálint két kicsi, de fontos és jól őrzött vár kapitánya volt, Szigligeté és Fonyódé. Magyar Bálint mindent elkövetett e várak fenntartása érdekében. Ezt jól szemlélteti birtokszerző tevékenysége is. Elragadta Palotától Ordát és Szőllőslakot, a tihanyi vártól elfoglalta Szamárd falut, s „hatalmasul" birta Lullát, Ságvárt és Csegét. Ezen kívül Magyar Bálint kezén találunk még 25 falut Somogyban, „melyek előbb vagy utóbb tihanyi birtokok voltak."[194]

A XVI. század híres törökverő vitézei, mint például Magyar Bálint, Gyulaffy László állandó portyázásaik során mind több és több hódoltsági falu jobbágyait kényszerítettek adófizetésre. Ezzel azonban igen sok ellenséget szereztek maguknak. A katonai erőszakoskodásokon kívül a sok panasznak az volt az oka, hogy a töröktől visszafoglalt földeket megtartották maguknak, hogy házuk népét és vitézeiket elláthassák.[195] „De ha a falvakat mind másnak osztják – írja Magyar Bálint fonyódi és szigligeti kapitány –, őfelsége a végházakat is adja másnak, mert látja Isten, énnekem nincs mivel tartanom, teljességgel kifogytam belőle".[196]

Az erőszakos foglalásokat azonban utólag szentesítette az országgyűlés, illetve az uralkodó. Éppen ezért oly magabiztos a kapitány, amikor a királyi biztos a jogtalanul Tihanyhoz foglalt falvak után nyomoz: „. . . kijelentette, hogy akár kinyomozza a biztos a vár jövedelmeit, akár nem, azokat ő felsége mind az ő rendelkezésére bocsátotta, hogy tisztességes ellátást adhasson a várban levő elsőrendű vitézeknek".[197]

A veszprémi püspökség és káptalan birtokainak egy részét Palota tartozékai között találjuk, másik részét pedig Tihany, majd 1566 után Veszprém vára fenntartására fordították.[198] A kanonokok majdnem minden birtoka „egyrészt a keresztény név ellenségeinek félelméből, másrészt magyarországi némely urak és nemesek, illetve katonák erőszakos foglalásai miatt . . . idegen kezek hatalmába került".[199]

Mivel a várbirtokok jövedelmei – a háborús események következtében – rendkívül ingatagok voltak, ezért a várak katonasága a saját vártartomány falvai mellett a hódoltsági területek elérhető falvait is fosztogatta. A végvári kapitányok a hódoltságban fegyverrel biztosítottak zsoldhiányt szenvedő váruk számára adózó falvakat, fittyet hányva arra, hogy ki annak jogos tulajdonosa. A XVI. század híres törökverő vitéze, Gyulaffy László állandóan portyázott, mindig több és több hódoltsági községet kényszerített adófizetésre.[200] Magyar Bálint maga is dúlta, égette, pusztította a hódoltság területére eső falvakat.[201]

A török végeken levő várak csak úgy tudták magukat fönntartani, ha bizonyos falvaik voltak az ingyenmunkák végzésére, és a földesúri adó fizetésére. A várvonal fenntartásában elsősorban a vártartományok földesúri jövedelmei jöttek számba.[202] Ebbe a jövedelmi kategóriába sorolhatjuk azokat a sokrétű bevételeket, melyeket a váruradalom falvainak jobbágysága volt köteles fizetni, illetve adni mindenkori földesurának. A tihanyi vár jövedelmei a következő forrásokból adódtak: a telkek után fizetett készpénz; a telkek után adott ünnepi élelmiszerajándékok; a szőlők holdja után adott ajándékok; a gabonából, borból és halból szedett tizedek; végül a munkával vagy készpénzzel is leróható szolgálatok.[203]

Bár török lakott az endrédi várban (Somogy megye), de a helység lakói húségesen adóztak a tihanyi várnak, és dézsmát adtak a török szpáhinak. A Balaton hódoltságba eső déli partján nemcsak Endréd, de Kőrishegy és Zamárdi is végig a hódoltság egész időszakában Tihanyhoz adóztak.[204]

A várbirtokok jövedelmei a török közelsége miatt elég bizonytalanul folytak be. Így többek között a Tihanyhoz tartozó és bérelt birtokok jövedelmei sem fedezték megközelítően sem a vár és őrsége fenntartásának költségeit. Hisz az 1572. évi 76 egész telek készpénzben mindössze csak 67 forintot jövedelmezett egy évre, amikor a tihanyi őrség egy havi fizetésének is csupán a negyedrészét fedezte volna. A készpénzfizetésnél sokkal nagyobb volt a falvaknak az a jelentősége, hogy ingyenmunkát, termésükből dézsmát és ajándékokat vagy élelmet szolgáltattak a várnak.[205]

A csobánci vár tartozékai 40 1/4 lakott, 14 pusztatelket és két zsellérházat foglaltak magukban. Jobbágyai évi 17 forinttal, 11 tyúkkal, 23 kulcsos kalácscsal, 151 tojással, és változó mennyiségű borral, búzával, árpával és zabbal adóztak. Ebből kellett volna Gyulaffy Lászlónak két testvérével együtt fönntartania családjuk ősi fészkét. Csobánc várának düledező falai között testvérbátyjával együtt 20 darabontot sem igen tudott tartani.[206]

A várbirtokok sok esetben nem tudták eltartani a várat. A veszprémi püspök is kesergett 1595-ben, hogy a sümegi váruradalom jövedelmei elégtelenek a vár védelmére.[207] Ezért a király kénytelen volt az egyházi tizedeken kívül állandóan egyéb jövedelmeket is a várvonal fenntartására fordítani. A XVI. század közepe óta – az 1569. évi 27. tc. rendelkezésére – a végvárak közelében levő dézsmákat a királyi kamara bérelte rendszeresen a végvárak ellátására és a honvédelem költségeinek fedezésére.[208]

A legtöbb vár saját jövedelmei és a tizedek sem voltak rendesen elegendők az összes kiadások fedezésére. Ilyenkor a Magyar Kamara lehetőleg a vár közelében levő jövedelemforrásokat, a szomszéd megyék állami bevételeit, a kapuadót engedte át a várgazdaságok számára. A Pozsonyi Kamara 1578-ban azt javasolta az uralkodónak, hogy Somogy megye dikáját fordítsák Tihany várának fenntartására, mert ott csak valami csekélységet – s azt is csak katonai fedezettel – lehet behajtani.[209]

A védelem terhe nem egyedül Magyarországra nehezedett; támogatták őt ebben – elsősorban saját jól felfogott érdekükben – a német birodalmi rendek.[210] Az osztrák tartományok és a cseh–morva rendek is magukra vállalták bizonyos időre egy-egy vár költségeit, illetve katonákkal való ellátását, de ők is csak saját országuktól igyekeztek távoltartani a veszedelmet.[211] Ausztria fizette 1554–55-ben Győr, Pápa, Devecser, Vázsony, Tihany, Csesznek, Tata helyőrségét egészen, és Komárom szükségletének egy részét. De ez a segély felére sem volt elegendő, azért a Magyar Kamara és a bécsi Udvari Kamara is hozzájárult fönntartásukhoz.[212]

A végvárak őrsége kevés pénzben, többnyire pedig ipari és nyersterményekben: fegyverben, ruhaneműkben, kenyérben, gabonában, borban, s húsban kapta meg fizetését. De már a XVI. század közepén megtörtént, hogy a végváriak évekig zsold nélkül szolgáltak, később pedig még rosszabbodott a helyzet. Matusin Ferenc hadbiztos 1578-ban így ír a tihanyi szemléről: „A katonák mind egy szálig elbocsátásukat kérték a kapitánytól, mert nem tűrhették tovább fizetetlenségüket. Oly szegények, hogy mikor az őrálláson egymást felváltják, egyik a másik ruháját veszi magára, hogy a hdieg ellen védekezzék, míg azok, akik dolgukat az őrségen végezték, kunyhóikban lappanganak".[213]

A végvár oltalma alatt folytatták a falvak termelő munkájukat. A végvárak körzetükben biztosítani tudták nemcsak a termelőmunka folytatását, de a falvak megmaradását is. A vár a környék népének menedékhelye (refugium ac receptaculum) volt.[214] A XVI. században, mikor még nem épült meg a külső előváros (hóstát) Keszthelyen, „az városbeliek is bementek éjjelre (ti. a monostorerődbe) hálni, feleségeket, gyermekeiket szegények bevitték".[215]

Keszthelyt 1588-ban még Tomajjal, Faluddal írták össze. Összesen 15 porta után vetettek ki adót, de összeírtak még 51 zsellért (pauper, inquilini), 7 új házat és 63 elhagyott, üres (deserta) portát.[216] A keszthelyi vártól délre fekvő Szent Miklós városrész is elpusztult a harcok során.[217] A Keszthely-környéki falvak – Tomaj, Fenék és Falud – a többi helységekkel együtt meghódoltak a törököknek. E prédiumok birtokosai és lakosai a török „pusztító dühössége elől elfutottak, házaikat elhagyván, és azokat az ellenség által elégettetvén, lakásaikat Keszthely városában mint bátorságos menedékhelyre vették, és a városi fegyverviselő polgárok számát szaporították".[218]

A Balaton mellett a falvak népe erdőkbe, vizenyős berkekbe, nádasokba („zöld várak"-ba) rejtőzött a törökök elől.[219] A végvárak valóságos szigetet jelentettek a végigdúlt Zalában.[220] A környékbeli lakosok ugyanis „a végházakhoz recipiálták (vették be) magukat a dúlás elől".[221] Egy XVIII. századi tanúvallomás szerint „a török háborúban az ellenség miatt egészlen elpusztult a Balaton melléke, és a lakosok, kik Vásonban, kik Tihanban, kik Veszprémbe siettek el".[222] A török kiverése után készült első adóösszeírások arról tanúskodnak, hogy a lakosság ott maradt meg nagyobb számban, ahol vár állott.[223]

A XVI. század végére a végvári élet „nagy lelkes felemelkedése" hanyatlásnak indult. A tizenötéves háború elején, 1593-ban maga az országgyűlés állapította meg, hogy a végvárak legnagyobb része annyira düledezik, hogy egyetlen rohamot sem bír ki.[224] Nem csoda, hogy a hónapokig csak fizetésük reményéből élő, éhségtől, hidegtől gyötört katonák nem mindig nyugodtak bele méltatlan helyzetükbe. Az ellenállás leggyakoribb formája a szökéssel való fenyegetőzés, máskor maga a szökés volt, időnként a szolgálatnak, az átvonulásnak, vagy a zsákmányrész kiadásának megtagadása, s a nyílt lázadás.[225] Tihany őrsége 1589. október 6-án a győri főkapitányhoz intézett levelében kijelentette, hogy megunta a zsoldvárást, s a fizetetlenség miatt kénytelenek lesznek a várat elhagyni. „Ha fizetést nem kapnak, el kell vonulniok, különben feleségekkel és gyermekekkel éhen vesznek".[226]

A tizenötéves háború során a törökök 1593-ban elfoglalták Veszprémet és Palotát.[227] Vázsony, Devecser és Tihany őrségei elhagyták a várakat, minek folytán az első két vár elesett, és Tihanyt is csak Hardeck győri főkapitány sietve odaküldött száz darabontja oltalmazta meg.[228] Pálffy Miklós és Adolf Schwarzenberg azonban 1598-ban visszaszerezte Tatát, Gesztest, Veszprémet, Palotát, Nagyvázsonyt, és a Bakony-vidék több kisebb várát.[229]

A szigeti törökök 1592-ben elfoglalták és teljesen feldúlták Kiskomárt.[230] Az ellenség beékelte magát Dél-Zalába is, és elvágta a Kanizsa–Keszthely–Devecser között húzódó fontos útvonalat.[231] A XVI. század végén Pethő Kristóf keszthelyi kapitány védte lovasaival a vidéket. 1596-ban súlyosan megsebesült, amikor megtámadta a szorongatott Kanizsa segítségére sietó Naszuf pasa seregét. 1600-ban a Budáról Kanizsára vonuló Murát ellen intézett támadásában, Lak (a mai Öreglak) és Bolondvár (Balatonszemes) mellett esett el.[232]

1600-ban aztán Osztopáni Perneszi György lett a keszthelyi vár kapitánya, aki igyekezett jó viszonyt tartani a törökökkel. Két ízben is átjöttek hozzá csónakon, akikkel a kapitány a vár melletti „Barátrét mosóhelyén" találkozott, velük evett, ivott, amíg le nem részegedtek.[233]

Miután az ellenség Kanizsa vártartományát elpusztította, s a környező kastélyokat és palánkokat elfoglalta, 1600-ban maga a fővár, „ezen a vidéken a Muraköz és a Balaton tó várainak kulcsa" is török kézre került.[234] Ettől kezdve ez az igen erős kanizsai török végvár békében is állandó fenyegetést, háború idején pedig az egész Dunántúlt veszélyeztető hadjárat kiindulópontját jelentette.[235] Kanizsa eleste mégsem járt jelentősebb területnyeréssel, mert a sűrű, egymás mellett sorakozó magyar végvárak kordonjába ütközött.[236]

Szerencsére 1601-ben Rikóti Mátyásnak sikerült Kiskomáromot visszavenni, s benne nagyobb számú őrséget felállítani. Most Kiskomárom vette át vidékünkön Szigetvár és Kanizsa szerepét.[237]

A törökök a sebtében megerősített, a magyar véghelyek közé valósággal ékként vágódott Kanizsa várából kiindulva „mind meghódoltatták az falukat Szalaságban".[238] A tizenötéves háború folyamán a német és vallon zsoldosok, a magyar hajdúk és a tatárok egymás után tarolták le a magyar falvakat.[239] Perneszi János, aki 1598-ban Zala megyét írta össze, felsorolta a behajthatatlan adóhátralékok okait: török, tatár, német, pestis, éhség, és mindezek következménye: szegénység, pusztaság.[240] Zala megye a török közelsége miatt oly szánalmas sorsra jutott, hogy csak a véghelyeken maradtak lakosok.[241]

Amíg Kanizsa állott, az észak-zalai és Vas megyei kisebb várak másodrendű fontosságúak voltak. De az 1600-as évek elején sürgetővé vált a Rábán alól fekvő vidék – Pölöske, Egerszeg, Kapornak, Zalavár, Kiskomárom, és több más, Kanizsa közelében fekvő vár – erősítése. Néhány évtized alatt létrejött a Kanizsával szembeni végvidék, az új, immár harmadik védelmi vonal, hogy „az hódolatlant a rablástól, pusztulástól és hódolástól megoltalmazza".[242]

Most Kiskomárom központtal az ún. Kanizsával szembe vetett végházakra nehezedett a védelem súlya. Ezek feladata volt egyrészt az ellenségnek a Zala folyó völgyébe való behatolását, és a Balaton északi partjának megközelítését megakadályozni, vagy legalább megnehezíteni, másrészt pedig a mai ún. Principális csatorna mentén a Rába folyó hídfői, (főleg Körmend felé), továbbá Stájerország északi és Alsó-Ausztria déli részei felé az esetleges török előnyomulást feltartóztatni.[243]

Kiskomárom „a legspiccen való véghely" egy keskeny földnyelven feküdt, s Balatonhídvégnél függött össze a királyi Magyarországgal.[244] A mai Kiskomárom–Keszthely közt fekvő útvonal volt a fő ütőere, amelyet a törökök mindenkor igyekeztek veszélyeztetni, hogy lehetetlenné tegyék a vár utánpótlását, és a határterületekkel való összeköttetést.[245]

Mivel a Zala torkolatát tekintették magyar határnak, a kiskomáromi vár – „az országnak fő végháza" – már voltaképpen török területen feküdt.[246] Alaprajza szabályszerű négyszög, a négy sarkán egy-egy gömbölyű sarokbástyával.[247] A balatonhidvégi átkelőhely védelme Zalavár őrségének vált fontos feladatává, ez jelentette ugyanis Komár egyetlen összeköttetését a mögöttes országrészekkel.[248]

Török István zalavári kapitány 1653. július 30-án aggódva figyelmeztette Batthyány I. Ádámot, és a nádort is, hogy segítsenek Zalavár fogyatkozásain, mert „ha ez helynek veszedelme következik, evvel együtt Kiskomár is elvész, és utánna mind az többi végházak, az kit Isten távoztasson, mert bizony Austriának is hirével leszen". Keglevich Péter vicegenerális véleménye is az volt, hogy „ha Szalavár oda volna, száz Komárnál is károsabb volna", mert ha Zalavár elveszne, a hidvégi réven át szabad az út a Zala völgyében föl a Rábáig.[249]

A Kanizsával szembe vetett végházak sem alkottak egyszerű vonalat, hanem egymás mögött álltak védelemre készen. Szécsi-sziget előtt Kányavár, Lenti mögött Alsólendva, Egerszeg előtt Pölöske, mögötte Egervár, Szentgrót előtt Szentgyörgyvár, Zalavár előtt Keszthely állott.[250] Kanizsa elestével elkezdődött a Dél-Dunántúl zalai részének is rendkívül nyugtalan korszaka; a törökök ettől fogva szívósan arra törekedtek, hogy ezt a védelmi rendszert tönkre tegyék, és így a Bécs felé vezető akadályt kikapcsolják. Az ellenség tervszerűen fogyasztotta a Kanizsával szemben fekvő végvárak katonaságát, és mindenféle fogást és cselt megpróbált, hogy egy-egy végvárat megszerezhessen.[251]

Az ellenség a harmadik védelmi vonal várai közé portyázásai során be-betört ugyan, de azokat már nem tudta elfoglalni. A török támadások nem egyszer sikertelenek voltak, illetőleg az ellenséget nagyobb kár érte, mint a megtámadott végbelieket. A Győr–Pápa–Veszprém–Tihany–Keszthely–Kiskomárom–Zalaegerszeg váraiból álló védelmi vonal szilárdan kitartott.[252]

Újabb megpróbáltatást hozott e vidékre is a Bocskai-fölkelés. Némethy Gergely vezetésével 1605 májusában egy 4–5000 körül mozgó sereg érkezett a Dunántúlra. Katonai szempontból számíthatott nemcsak az itteni magyar végvári katonaságra, hanem még a kanizsai és fehérvári pasa segélyerőire is. 1605. augusztus 20-án az egyesült magyar–török had Némethy vezérlete alatt Szentgrótnál átkelt a Zalán, és Keszthely felé nyomult előre.[253] Perneszi György Keszthely várát átengedte Bocskainak. Mátyás főherceg ugyan október 5-én letartóztatta a kapitányt, de a vár 1608-ig nem tért vissza a király hűségére.[254] A nemességgel ellentétben a jobbágyok és a hajdúk a Dunántúlon is támogatták a mozgalmat, s szép számmal csatlakoztak Némethyhez.[255]

Mátyás főherceg 1606. május 29-én tudtára adta Ivan és Chiszar vajdáknak, akik 50–50 magyar darabonttal Keszthelyen teljesítettek szolgálatot, hogy őket Bakács Sándor kapitány alá rendelte. De Bakács mégsem juthatott egyhamar és békésen keszthelyi örökségéhez, melyből a Pethő-rokonság őt és feleségét, Pethő Katalint minden áron igyekezett kiforgatni. Az őrség egy része nem engedelmeskedett a rendeletnek, és Bakács bemenetelének fegyveresen ellenállt. Aki pedig hajlott az engedelmességre, azt kikergették a várból.[256]

Végül is 1608 őszén II. Mátyás a keszthelyi kapitánnyá kinevezett Bakács Sándor segítségére küldte a győri, veszprémi és pápai seregeket, akik azután szabályos ostrommal foglalták el a várat.[257]

Bakács II. Sándor (Sandrin) a Pethő Kristóf leányutód kezével örökölte a gersei Pethők Zala megyei várait és uradalmait, kinek a király 1622. augusztus 15-én érdemeire való tekintettel címújító és bővítő levelet adományozott, majd 1625. október 7-én neki

és utódainak a „nagyságos" vagyis bárói címet adományozta.[258]

A XVI. század második felében egyre inkább szaporodott azoknak a tiszteknek a száma, akik a katonáskodás révén szerzett birtokaikat állandósítani tudták. Az 1600 utáni időkben Bakács Sándor keszthelyi kapitány a mezővároshoz tartozó Csehi, Fenék és Lesencetomaj falvakat sajátjaként kezelte, s egy részüket később a gersei Pethőktől meg is váltotta.[259]

Mivel a védelem terhét a Bakácsok sem győzték viselni, ezért ők is felajánlották – tulajdonuk megtartása mellett – a keszthelyi várat a királynak. A király ezután is a tulajdonost, vagy családtagjának valamelyik tagját tette meg a végház kapitányává, aki arra vitézi érdemeinél fogva méltónak mutatkozott.[260]

Miután Rudolf császár 1606-ban megkötötte Bocskai Istvánnal a bécsi, a törökökkel pedig a zsitvatoroki békét, ezzel a Balatontól északra fekvő terület felszabadult a török iga alól.[261] A hódoltság határvonala Veszprémtől délnyugatnak a Balaton északi partján húzódott, Keszthelytől – Zalaváron át – Kiskomáromig követhetjük folytatását, majd a kiskomáromi beszögeléstől Zala megye közepe táján haladt délnyugatnak a Muraköz felé.[262]

A kanizsai szandzsák széles öblöt alkotva mélyen benyomult a Zalaságba; a Balatontól délre megkerülte Kiskomáromot, majd Zalavár körül nagy körívet leírva Pölöske–Kányavár–Szemenye vonal mentén érte el a Murát. Kanizsa valósággal ékként hasított be a zalai véghelyek közé, amelyek oly közel voltak egymáshoz, hogy – Evlia Cselebi török utazó leírása szerint – még a kakaskukorékolás is áthallatszott az ellenséges vonalakon.[263] A török és a magyar védővonal szorosan egymás mellett húzódott, az ellenfelek szinte farkasszemet néztek egymással.

Kanizsa eleste (1600) után a „török miát megnyomorodott"[264] Zala megye délről még inkább ki volt téve az állandó török portyáknak, váratlan rajtaütéseknek, a várak elleni meg-megújuló támadásoknak.[265] A törökök mindenesetre igyekeztek a hódoltság határát minél jobban kiterjeszteni. A nagy és erős kanizsai vár ép állapotban került a törökök kezére, ahol jelentékeny csapatok állomásoztak, s messze földre kiterjesztették rabló vállalkozásaikat. „Tudja Nagyságod – írja Könczöl Mihály kiskomáromi vajda Battyhány I. Ádámhoz 1646. április 3-án –, ezek az pogány ebek közel laknak egymáshoz, két, három álgyulövésre hamar Kanisára felgyülhetnek, és azt cselekedhetik, az mit akarnak".[266]

A zalai véghelyek a tizenötéves háború során romlott állapotba kerültek. „. . . az ide alá való Kanisa környül való végházak annyira épületlenek – írják 1613-ban –, hogy tellyességgel pusztán és fizetetlenek".[267] Kanizsa török kézre kerülésével annak szerepét a zalai várak vették át. Az 1601. évi országgyülés elrendelte, hogy a Rábán alól fekvő vidék, amely Kanizsának „elvesztése óta minden védelemtől meg van fosztva, erősségekkel biztosíttassék, nevezetesen pedig Pölöske, Egerszeg, Kapornak, Szalavár és több váracsok, melyek Kanizsa közelében feküsznek, katonával és lőszerrel láttassanak el".[268]

Kanizsa elfoglalása után a keszthelyi erősség szerepe is megnőtt. „Kanisa keözel ide – írja Bakács Sándor 1620. október 19-én Batthyány Ferencnek –, az somogyi török végházak . . . raitam is az töröktül az veszedelem meg történhetik . . ."[269] A vár helyreállításáról, és jó karban tartásáról az országgyűléseken a rendek ismételten igyekeztek gondoskodni. Az 1602: 14., az 1604: 8., az 1608: 15., az 1613: 8., az 1618: 49., az 1622: 36. és az 1635: 92. cikkely a véghelyek javítására fordítható ingyenmunkára Keszthelyhez ennek tartozékait osztották be.[270] Az 1613: 17. tc. Keszthelynek búzával, hadiszerekkel és a katonáknak zsolddal való ellátásáról intézkedett, nehogy az őrség a kanizsai törökök ellenében elhagyja a várost.[271]

A keszthelyi vár átépítése, kibővítése a XVII. század első évtizedeiben, az 1616. és 1618. évek között Bakács Sándor kapitánysága idején mehetett végbe, mert a Pethők 1616. évi osztozkodásáról készített oklevelekből még a Turco-féle alaprajzzal egyező várkép tűnik szemünk elé.[272] Az új, megváltozott várat ábrázolja a karlsruhei levéltár egy XVII. századi metszete.[273] A kolostor és a templom épületében lényeges változás nem mutatkozik; megmarad a Turco által is megrajzolt palánk és az árok, de az árkon kívül a külső – ún. huszárvárat – két újabb palánksor övezte. Ezen a külső palánksoron belül húzódott meg a mezővárosi lakosság. A külső palánk délnyugati sarkán – ahol a Balaton felől beérkező országút kapuját tételezhetjük fel – kerek rondella állott.

Ezek a Zala megyei véghelyek általában gyengék voltak, ezért a török támadások kivédésére – mint Keszthely esetében is – sor került a hostát erőddé való kiépítésére. Az alsó várost (suburbium) németesen hangzó szóval Hostat-nak, vagy Ostátnak (Hochstadt) nevezték. A török háborúk konzerválták a kétsejtű városépítést; a belső váron kívül egy sokkal kezdetlegesebben kerített településformát találunk (pl. Lentin, Szentgróton, Egerszegen, Keszthelyen, Szentgyörgyváron, Türjén stb.)[274]

A kiskomáromi sereg 1636-ban jelentette, hogy a kanizsai török a Zalán által menvén Szentgyörgyvár hostátjára ütött. 1644-ben a törökök a „Türjei palánkot meg üték, 19 leányt, 13 gyermeket, 8 asszony embert elvivének". De volt hostátja Kiskomárnak és Zalavárnak is. 1656-ban Kapornakról Ányos Péter jelentette Batthyány I. Ádámnak, hogy a törökök a „Kesteli hostátot akarták elrablani".[275]

Pontosan nem tudjuk, hogy hol húzódott a Keszthely várost körülvevő erődrendszer. Felszíni nyomok alapján feltételezhető, hogy a város sánca a vártól (vagyis a mai plébánia-templomtól) kiindulva a Bem József (Hajdú) utca, és a Rákóczi út között húzódva közelített a mai Festetics kastély területéig, majd a Kossuth Lajos utca és a Deák Ferenc utca között kanyarodott vissza a várhoz.[276]

A XVII. század első évtizedeiben sor került a belső vár kiépítésére is. Az immár két emeletes kolostorépület északi szárnyának földszintjén volt a hajdúk melegedőhelye, ennek szomszédságában, egy boltozott teremben tárolták a puskaport. Valószínű, hogy a templomot fegyvertár és raktár céljaira használták. A templom déli oldalán kettős falú, komoly védelmi rendszer épült ki. A déli kapu védelmére négyzetes kőtornyot építettek. A kettős fal rendszere – a külső kőből készült, a belső palánk volt –, az egész várat körülövezte. A két fal közét földdel tömték ki. Ugyancsak kővel falazták ki a várat körülvevő árok külső falát is.[277]

Keszthely várának belső szerkezetéről egyet-mást a gersei Pethő család osztálylevéleiből tudhatunk meg. A Pethő leányok, Bakács Sándorné, Katalin és Darabos Jánosné, Sára 1616-i osztálylevéléből kiderül, hogy az emeletes várnak porticusa, azaz tornáca, és ez alatt pince volt. Találunk azután sütőházat, pékséget, amelyet közös börtönné akartak átalakítani. Szól azután az osztálylevél „házak"-ról, azaz szobákról, börtönről (carcer), a fehér bástyáról (propugnaculum album), a melléje épült szabóházról. Ez a fehér propugnaculum, melyet később toronynak neveznek, a Turco-féle alaprajzon is látható, és valószínűleg ez volt az a toronyszerű vaskos sarokbástya-féle, amely a mai gimnáziumi épület felépítéséig a volt premontrei rendház északnyugati sarkán fennállott, s amelyet akkor bontottak le, mikor 1890-ben a mai gimnáziumot a rendház mellé építették.

A vár mellett ekkor major (allodium) és kert (hortus) is volt.[278]

Pethő István halála után Bakács Sándorné, Pethő Katalin, Sárkány Miklósné Darabos Katalin, Lengyel Lászlóné Darabos Judit, és a hajadon Darabos Krisztina között 1626-ban újabb osztály jött létre. Ebből az osztálylevélből csak az derül ki, hogy a vár emeletes volt, és ennek oldalához épült a sütőház és a konyha.[279]

A keszthelyi vár átépítése, kibővítése viszonylag biztos menedéket nyújtott a mezőváros lakosságának. Nem véletlen, hogy Keszthely a XVII. század második évtizedétől kiemelkedik a zalai mezővárosok sorából. 1626-ban 6 birtokosa összesen 17 portát, 9 évvel később 7 földesura 14 egész és 2–2 negyed portát birtokolt.[280]

A vár tövében lakó, katonai szolgálatot teljesítő „szabad legények" (hajdúk) lakóhelyét nem „külső vár"-nak, hanem „belső város"-nak (suburbium) nevezték. E városokban megkülönböztették a fegyverrel szolgáló „hóstátiakat" (katonaváros), és az úrbéri szolgálatot ellátó külvárosiakat (polgárváros).[281]

A palánkon kívül maradt polgárváros lakói szabályszerűen robotoltak, adóztak, minthogy katonai szolgálatot nem teljesítettek. Keszthelyen a hostát (katonaváros) volt a nagyobb, népesebb települési egység, ezért a polgárvárost – a Szent Márton templom környékét – Kiskeszthelynek is nevezték, mely külön közigazgatással teljesen elvált a mezővárostól.[282]

A fallal és vizesárokkal körülvett településen kívül elterülő jobbágytelepülés (polgárváros) védelmére semmit sem tettek. Kiskeszthely lakói – mint ahogy ezt a török okiratok is bizonyítják – behódoltak és adót fizettek a töröknek.[283] Kiskeszthely a maga különállását mint jobbágyközség, külön közigazgatással egészen a XIX. század közepéig megtartotta.

A polgárváros (Kiskeszthely) sarca 1629-ben készpénzben 450 forintot tett ki, „császár adójá"-ban pedig 110 forint füstpénzt fizetett.[284] Keszthely földesurai – Bakács Sándor, Pethő Gáspár, Darabos János és Pethő György – „tekéntvén ezen Keszthely (polgár-) városnak nagy inségét és nyomoruságát, s a töröknek nagy summa adózását, hogy mező pusztává ne legyen" –, 1617-ben malomhelyet adtak a polgárvárosiaknak, „hogy táplálhassák az török adókban magukat".[285]

A kétsejtű várépítés, amely a polgárvárost zsákmányul adta az ellenségnek – Makkai László szerint – „a magyar városfejlődés eltorzulásának katonai síkra való áttétele, a mezőváros feletti feudális fennhatóságnak a városszerkezetben való kifejeződése".[286] A hostátok (suburbiumok) palánk kerítése ostrom esetén természetesen nagyobb nyomást nem állt ki, de arra mindenesetre alkalmas volt, hogy az ellenség nagyobb erőfeszítés és küzdelem nélkül megrohanhassa, felgyújtsa, vagy kirabolja. A hostát népe az ilyen támadás elől a várba húzódott be.[287]

Keszthely–Polgárváros pecsétnyomójának körirata: KEZTHEL 1627. ROMANO CATHOLICUM OPPIDUM (Keszthely római katolikus mezőváros) – arról tanúskodik, hogy a protestantizmus követői a török időkben itt tért nem hódítottak.[288] Ennek oka az is lehet, hogy a főnemesek közül a gersei Pethők azon néhány család közé tartoztak, akik megmaradtak őseik katolikus hitén.[289] Másrészt azt is figyelembe kell vennünk, hogy a keszthelyi ferencesrendűek, akik erősen összenőttek a néppel, kolostoruknak és templomuknak végvárrá történő átalakítása után – Bontz József szerint – „. . . a szomszédos hegyekbe és erdőkbe vonultak, s az oda menekült lakók lelki szükségleteiről gondoskodtak".[290]

A rend Keszthelyről történt távozása után a katonai parancsnokok a ferencesek minden vagyonát lefoglalták, és azt maguk között felosztották. A szerzetesek még a XVII. század 30-as éveiben szerették volna kolostorukat újra elfoglalni. 1638-ban egy Jakisics nevű nemes új zárdát szándékozott számukra Keszthelyen felállítani, de a zavaros idők az új épület felállítását meggátolták.[291] Ezért aztán Sümegről Komáromi Akkurzius ferences páter járt Keszthelyre, ahol a várban hirdette az igét. Bár a ferencesek már nem laktak itt, de a vár lelki gondozását még így is ellátták.[292]

A végváriak fizetést csak késve, nagy kihagyásokkal kaptak, sőt gyakran előfordult, hogy évekig zsold nélkül maradtak. Levelek, kérvények és más ira-

tok ezrei panaszolták ezt a sok hónapos fizetetlenséget, az örökös fázást-éhezést, az éhhalál fenyegető rémét, amelytől nem egy helyen csak a koldulás mentette meg a katonákat.[293] A szentgyörgyvári kapitány, Török István írja, hogy 1649-ben a várból „kenyér kéregetni kéredzett" ki néhány legény.[294] Igali István keszthelyi vajda írja a Balaton körül levő gyalogosokról 1620-ban: „Minket az régi vitézeket az polgároktól úgy ösmerik meg, hogy azok némelyeknek posztó-ruhájok vagyon és jó szürök, mi penig mezitláb, ruhátlanul járunk, és csép, kapa az fegyverünk . . . Az éhség kerget immár koldulni bennünket".[295]

A panaszok évről évre hangosabbak lettek.[296] Bakács Sándor keszthelyi kapitány jelenti 1620-ban, hogy tizenegy év óta nem kaptak fizetést, s most elrendelték, hogy 50 lovas és 50 gyalog a táborba vonuljon. A végvári katonaság egyik kötelessége volt ugyanis a hadjárat esetén való táborba szállás. Természetesen az egész végvári őrség mindenestől nem hagyhatta oda a várat, de egy bizonyos részt táborba rendeltek, a többi pedig otthon maradt a várat őrizni. „E szegénylegények – írja Bakács – Keszthelyt minden ellenségtől őrzik és védik, de fizetetlenül és ruhátlanul hadba nem mehetnek".[297]

A balatoni végházak – Keszthely, Csobánc, Szigliget, Vázsony, Tihany – rongyos, fizetetlen őrsége végül közös egyetértéssel Bakács Sándort küldte Bécsbe, hogy a királynál közbejárjon érdekükben. Egy hónapig időzött ott hiába, amikor türelmetlenül kijelentette: „mint hű és régi szolga", ha innen fizetetlenül visszatér, ő ne legyen oka, ha a végbeli katonaság elpártol.[298]

Bakács Sándor szorult helyzetében a Pozsonyban összegyűlt rendekhez fordult, s annyit csakugyan sikerült elérnie, hogy a király megengedte a keszthelyi őrségnek még 25 huszárral és 50 darabonttal való megerősítését. Utóbb az Udvari Haditanács közölte vele a királynak azt az elhatározását, hogy a keszthelyiek is kapjanak mindig zsoldot és fizetést, valahányszor a győri főkapitányságban szolgálók kapnak.[299]

A nagyméretű fizetetlenséget Bethlen Gábor a maga szempontjából ügyesen kihasználta oly módon, hogy a fizetetlen végvári őrségeknek pénzt kínált, és így próbált véráldozat nélkül egyes várakat megszerezni. Bakács Sándor ezt 1620-ban Esterházy Miklósnak meg is írja, hogy immár két hete Bethlen fizetőmestere, Pápay Zetszer György, Szerdahelyi György kommisszáriussal az ő alattvalóinak „Simegből irogatván", és követeket küldvén hozzájok, „mind kinálják az pénzzel". De eddig senkinek sem hagyta Bethlen pénzét felvenni, hanem inkább a magáéból adott nekik.[300]

Bethlen Gábor 1620. szeptember 28-án mintegy 8000 főnyi hadsereggel újabb támadást indított a Dunántúlon. A győri főkapitányság összes vára – köztük Pápa, Veszprém és Palota is – kaput nyitottak a fejedelem seregének. A gyors átállásnak minden bizonnyal az is oka volt, hogy Batthyány Ferenc dunántúli főkapitány az elsők között tett hűségesküt Bethlennek. 1621 telén a keszthelyieknek Ruszton kellett volna a fejedelem mellett táborba szállni. Erre nézve Batthyány Ferenc 1621. január 6-ika előtt Lengyel Boldizsárnak parancsot is adott, amelyre Lengyel a következőket válaszolta: „Az keszthely vaydát és lovasokat ide hivattam volt hozzám (ti. Pápára), ez nagyságod parancsolattyát én megmondottam nekik, azok azt mondják, hogy az mire elégségesek, készek szolgálni, de hogy eők Ruzthon sokáig maradjanak, az eő teőleök nem lehet, mert eő nekik is feleségek, gyermekek vagyon Kesztelt, ezzel az idővel az Balaton be fagy és féltik mind az helt, mind magokat".[301]

Ebből arra következtethetünk, hogy a keszthelyiek a ruszti táborba nem mentek el, és Batthyányék is belátták, hogy a keszthelyi várat kemény télen nem lehet üresen hagyni. De 1621 június végén Bakács Sándor Batthyány Ferenctől parancsot kapott, hogy a keszthelyi vár hadi népével szálljon táborba. Bakács július 3-án Keszthelyről válaszolt, hogy vette a parancsot, „az itt való fizetett vitézlő rend föl menjen (ti. a táborba), az előtt is nagyságodnak irtam, hogy én bizony nem egy kettőt, de egyet is nem mertem itthon tartani bennek, hanem magok akarattyokból tizen heten hattanak az hel, feleségek, gyermekek őrzeni". Ő maga nem szállhat táborba, „láttia Isten 3–4 szolgámmal őrzöm az helt . . ."[302]

Július végén, augusztus elején a keszthelyi vitézek már a németújvári táborban, tehát Batthyány Ferenc keze alatt voltak.[303] 1621 októberében Tóti Lengyel Boldizsár már a Kőszeg alatti táborból jelentette Batthyánynak, „hogy én az pápai, beszprémi, cseszneki, csobánczi, szigligeti, keszteli, devecseri vitézekkel itt a táborban vagyok".[304]

Ettől kezdve a zalai végvárak népeivel együtt mindig megtaláljuk a keszthelyieket az 1621–22. évi dunántúli harcokban. A Bethlen hadjáratában résztvett keszthelyi, sümegi, türjei végvár lovas és gyalogos katonasága – eltekintve néhány rácos hangzású névtől (mint Domsicz, Militis, Domján, Mikola, Juricza, Radován) – a ránk maradt névsorokból látnivalóan mind magyarokból rekrutálódott.[305]

Bakács II. Sándor 1626 nyarán meghalt. Fia, Farkas, ugyancsak megkapta a keszthelyi kapitányságot, de fiatalon, alig 28 éves korában meghalt. Fia, III. Sándor, testileg csenevész és világtalan volt; nevében nagykorúságáig ákosházi Sárkány Miklós látta el a keszthelyi kapitányi tisztet.[306] A szegény világtalan 1656-ban már nem élt. Özvegye, Rumy Katalin férjhez ment Babocsay Ferenchez. Így a Bakács fiúk gyámja mostohaapjuk lett, aki nevükben a keszthelyi kapitányi tisztet is ellátta. A keszthelyi kapitányságot azután IV. Sándor örökölte. Híveinek kisebb-nagyobb adományokat tett, adósságot csinált, több jószágát elzálogosította.[307] Török szomszédaival igyekezett lehetőleg békességben maradni. Később Thököli pártján találjuk. Fiai: Lukács és Benedek.[308]

Mint minden építmény, természetesen a keszthelyi vár is időnként romladozni kezdett, és javításra szorult. 1648-ban a vár teteje, meg az ablakok és ajtók romladoztak. Ezt Sárkány János jelentette Batthyány I. Ádámnak, és zsindel s deszka megküldését sürgette, mert féltette a bolthajtást, „hogy az sok eső miatt megh erőtlenedik".[309]

Kanizsa török kézre kerülése után a zalai végvárak együttese állt helyt az ellenséggel szemben; most e védelmi vonal feladata volt a Dunántúlon a Zalavölgyet, szóval a Karinthiába és Stájerországba, illetőleg a Bécs felé vezető útvonalakat elzárni. Az 1630-as években a győri főkapitányságban – Győr, Tata, Pápa, Csesznek, Veszprém, Tihany, Vázsony, Csobánc, Szigliget és Keszthely váraiban – 1075 lovas és 1350 gyalogos katona (összesen 2425 katona) szolgált királyi zsoldon. A Balatontól a Dráváig terjedő ún. Kanizsával szembeni végvidéken (összesen 16 erősségben) pedig 883 lovas és 1220 gyalogos katona (összesen 2103 ember) szolgált királyi zsoldon.[310]

Egy-egy vár a maga kis létszámú katonaságával nemigen kezdhetett önálló akciót, de több vár népeinek együttműködése, ügyes lesvetéssel, sikeres erőpróbát eredményezhetett.[311] A végvárak biztonságát szolgálta a hírlövés intézménye, ami azt jelentette, hogy a végvárak katonasága tartozott az ellenség mozdulatait figyelemmel kísérni, és ha valamelyik végvár felé ellenség közeledett, vagy ha ez a végvár mellett valahova elhaladt, akkor ezt ágyúlövéssel a szomszédos végváraknak jelezni tartozott. A hírszerzés veszélyes szolgálatát a hírmondó polgárok, a hivatásos és fizetett kémek, a felderítők és a hadifoglyok végezték. 1655. február 13-án írja Pethő László Kiskomáromból Ányos Péter kapornaki kapitánynak, hogy Kanizsán a török éjjel nappal patkoltat, „Keszthelre szándékoznak", de nem tudni még biztosan, hogy mit akarnak, értesítsd tehát Batthyányt, és „jó volna, ha őnagysága hadát ki szállítaná véghelyre, az honnénd rá érkeznének, ha Keszthel alá mennének is".[312]

1655. július 22-én Turós Miklós Batthyány I. Ádámmal tudatta, hogy Kanizsáról a rabok üzenték: a törökök a „türgyei hostátot akarják föl verni, de az ü szándékokat nem tudgya egyébb az Istennél és magoknál, én mindazon által megirtam minden felé az végekben, mind Kezthelre, Szalavárra, Szentgyörgyvárra, Szentgrótra, hogy vigyázásban legyenek".[313]

A keszthelyi őrség leginkább a szomszéd várak: Szigliget, Csobánc, Sümeg, Szentgrót, Zalavár és Szentgyörgyvár vitézlő népével együtt vett részt a portyákban, kisebb-nagyobb csatározásokban. Bessenyei István kiskomáromi kapitány 1638 áprilisában Batthyány I. Ádám útján Szentgrótról, Keszthelyről és Körmendről kért 100 lovasnyi segítséget.[314] A keszthelyi vár katonái 1639 november elején a szentgrótiakkal és a sümegiekkel indultak Kanizsa alá Batthyány I. Ádám seregében. 1641-ben a szigligetiekkel és a sümegiekkel, s a környező végvárak népeivel vettek részt egy sikeres portyán.[315]

A Zalaságban ekkor biztonságról beszélni nem lehetett. Örökös készenlétben kellett kémlelni a látóhatárt, mikor tűnnek fel a messzeségben a portyázva pusztító török hadak. Sárkány Miklós keszthelyi kapitány 1641-ben Batthyány I. Ádámtól parancsot kapott, hogy az átkelőhelyeket őriztesse, és jó vigyázással legyen. Sárkány jelentette is Batthyánynak, hogy „mindenüvé, mind Edericzi kelőre, Györkire, Fenékire és itt a mi tájunkon is mind vigyáztatok erőssen, minden kelőre tiz tiz hajdút küldvén egy-egy tizedessel".[316] Ez tehát összesen 33 ember, és ebben az időben Keszthely helyőrsége papírforma szerint 25 lovas és 100 gyalogos lett volna. Ha tehát még teljes lett volna is a létszám, az átkelőhelyeknek éjjel-nappali őrzése nagy terhet rótt a katonaságra.

Bessenyei István kiskomáromi kapitány írja 1644 hamvazószerdáján Batthyány I. Ádámnak: „Azért Nagyságodnak azt irhatom, hogy az egész végbeli törökök felgyülekezvén, ki mondja két ezernek, s ki mondja háromnak, Keszthelyt akarták megrablani és által bocsátottak az jégen valahány lovast kémlődni, azok meglátták, hogy az vitézeknek feles tüzök vagyon ott Keszthely előtt, visszamenvén megmondták az dandárnak, hogy Keszthelen sok gyült nép vagyon, így nem mertenek reájok menni, hanem visszatértenek".[317]

1648-ban az egerszegiek vezetésével szentgrótiak, kapornakiak, zalaváriak, szentgyörgyváriak, sümegiek és devecseriek lepték meg a törököket.[318] 1649-ben ismét Batthyány seregében találjuk a keszthelyieket. Ekkor Török István zalavári kapitány gyűjtötte a végházak katonaságát; a lovasokat Szentgrótra, a gyalogosokat Keszthelyre, onnan pedig Zalaváron át Egeraracsára, ahova Batthyányt várták.[319]

1650. február 2-án arról értesülünk, hogy Bakács Sándor kapitány tönkreverte a balatonhidvégi török sereget. A törökök – valószínűleg ennek a vereségnek a megtorlására – még abban az évben nagyobb sereget vontak össze, és húsz zászlónyi gyalogsággal, és tíz zászlónyi lovassággal megtámadták Keszthelyt. A keszthelyiek háromszor verték vissza a törökök rohamát, a negyedik rohamnál azonban az ellenség benyomult a városba, és kirabolta, felgyújtotta azt, de a várat nem merte megtámadni.[320]

Turos Miklós komáromi hadnagy 1651. november 23-án jelentette Batthyány I. Ádámnak, hogy a keszthelyi katonák, és a komáriak éjjel Lak (ma Öreglak Somogyban) alá mentek, s levágták „az sorompot", és innen marhákat vittek el.[321] Kiskomárból 1654. október 8-án Pethő László azt írta Batthyány I. Ádámnak, hogy „vagy a Szent Goroti Hostatot, vagy az Keszteli szőllő hegyeket meg akarják ütni az törökök".[322] 1656. november 15-én pedig Kapornakról azt jelentette Ányos Péter Batthyánynak, hogy a törökök a „Kesteli hostátot akarták elrablani".[323]

A Balaton déli partján a törökök rendelkeztek hadi célokra szolgáló vízi járművekkel. A zalai part sok

kárt szenvedett a török sajkásoktól. 1647 áprilisában a törökök sűrűn keltek át a tó északnyugati–nyugati partjára, s fosztogatták a falvakat. „Az egész balatonvidék innenső fele, várbeliek, falusiak sok kárt szenvednek a török sajkásoktól" – írja Tóti Lengyel Gáspár szigligeti kapitány – „nem lévén nekünk hajónk, ezért embereink sokszor török fogságba estek . . ." Tóti Lengyel Gáspár segítséget kért Zala vármegyétől. Néhányszáz emberrel utat kell vágni a balatonparti nádasok közt, hogy jó útjuk legyen a sajkásoknak. A kapitány levelére Zrínyi Miklós, a költő, Zala megye akkori főispánja elrendelte 200 ember kiküldését Szigligetre, hogy „az ott való sziget"-nek vágását elvégezzék.[324]

Látjuk tehát, hogy nemcsak a szárazföldön folyt a harc a törökök ellen, hanem még a vízen is. A harminc éves háborúban nemcsak a Kanizsával szembeni végvárak, de szinte az egész Balaton-vidék várainak legénységét legalább részben mozgósították. Ezek a hadak a nádor parancsára 1642–43 körül Batthyány I. Ádám vezérlete alatt indultak, és a Dunán hajókon és kompokon kellett átkelniök a Csallóközbe.

E nagy méretű átkelésnek a végrehajtására külön utasítást kaptak: „Elsőben is, hogy a költözés annál alkalmatosabban lehessen, szükségh az hadi népet két vagy három felé választanunk, úgy hogy mivel a Balaton melléki végházak az hajózáshoz értenek, azok ugymint Keszthelyiek, Vásonyiak, Tihanyiak, Szigligetiek, Csobáncziak, Sümegiek, Tapolczaiak, Tüskeváriak, Devecseriek és Vásárheliek költözzenek itt által Comáromnál, és legh alább nyolc hajó és 48 evedző, nyolc csáklya, négy kötél kivántatik . . ."[325]

A vizsgált időszakban mind a törökök, mind a magyarok számára a legnagyobb pusztítást kétségkívül a pestisjárványok okozták. A pestisről írta 1630. szeptember 29-én Bakáts Sándor keszthelyi kapitány Niczky Magdolnának: „Itten semmiképpen nem szünik az halál . . . már kétezer kétszáznál több mást is . . . eltemettek".[326] „Soha a végházak ily veszedelemben nem voltak – írja Bessenyei István Komárból 1644. november 21-én –, mint most, holott Komárból közel 600 ember holt ki öregestől apróstól, Egerszegről 900, Körmendről inkább mind elhaltak. Zalavárot, Szentgyörgyvárot, Zentgróton és Bérben derekasan most vannak rajta . . ."[327]

A végvárak melletti (presidialis) mezővárosokat két csoportba sorolhatjuk. Az első csoportba tartoznak az olyan várak melletti mezővárosok, ahol a várat az uralkodó tulajdonosától átvette, és a védelmi vonalba beillesztette. Az ilyen helyzetbe jutott mezővárosok felett a földesúri hatalom nagymértékben visszaszorult. A várkapitányok egymás után kezükbe kaparintották és gyakorolták azokat a jogokat, amelyek különben a mezővárosok földesurait illették; vámokat szedtek a mezővárosok vásárain, éltek határaikban a vadászat és a halászat jogával, és maguknak követelték a korcsmák és mészárszékek hasznát. Egyszóval magukhoz ragadták a földesurakat illető kisebb királyi haszonvételeket és a földesúri jogokat is.[328]

Ezt figyelhetjük meg Zala megyében Egerszegen, Keszthelyen, Kiskomáromban és Tihanyban, ahol a földesúri hatalom mind nagyobb részét a királyi vár kapitányai gyakorolták. Kenesei Péter főkapitány 1627-ben nem engedte meg a tihanyi apátnak, Ramacsaházy Mihálynak, hogy a kolostoron belül levő székházát elfoglalja. Ezért az apát kénytelen volt Füreden lakni, és lerontott kolostorának felépítésére semmit sem tehetett.[329]

A tulajdonképpeni újdonság az előző birtoklási viszonyhoz képest a királyi várak birtokainál figyelhető meg. Itt a jövedelmek testületi behajtása a jellemző, valamint az elosztásnak és a jövedelemkezelésnek a kapitány vagy a porkoláb útján történő intézése, kik a központi hatalom képviselői. Ez egyfajta önállóságot jelentett a jövedelem kezelése terén, melyet egyedül a központi hatóságok ellenőrzése korlátozhatott kívülről. Ilyen várak a Dunántúlon: Tihany, Veszprém, Palota és Pápa stb.[330]

Másként alakult a mezővárosoknak a sorsa ott, ahol a mellettük levő kisebb várak belekerültek ugyan a védelmi vonalba, de nem váltak királyi várakká, hanem megmaradtak földesúri tulajdonban. Közéjük tartozott Zala megyében Szentgrót, Sümeg, Tapolca, Nagyvázsony, Alsólendva, Csáktornya, Kapornak, Lenti, Lövő, Zalavár és Türje.[331]

A váruradalmi birtoklás labilitásának egyik oka az volt, hogy a Habsburgok 1526-tól szinte az egész magyar királyi birtokot nagyurak kezére juttatták. A váruradalmak jövedelmeit a Magyar Kamara pénzügyi gondjai miatt egyre gyakrabban adták bérletbe különböző főuraknak. Ezek a bérletek azután igen gyakran a tulajdonjog megszerzéséhez vezettek. Zichy István győri kapitány 1650-ben a nagyvázsonyi uradalmat 1500 forint értékű gabona és 10 ezer forint kincstári segély révén szerezte meg.[332]

Ekkor vált Vázsony – Palotával együtt – magánvárrá; a mellettük levő oppidum pedig presidiális mezővárossá. A végvári tartományok zálogba vetése nem egy esetben azzal járt, hogy az országos fontosságú erősség a benne tanyázó katonasággal együtt magánföldesúri joghatóság alá került.[333] Tihany ugyan a XVII. században is megtartotta hódoltsági birtokait, de ezek már csak cseppek voltak a magánföldesúri birtokok tengerében.[334]

Az erős központi hatalom és a hadviselés reformjának szükséges pénz hiánya miatt Magyarországon – elegendő zsoldos hiányában – a XVI–XVII. század folyamán egy félig deklasszált nemesi elemekből, félig paraszti környezetből verbuválódott „vitézlő rend" védte a várakat, részben királyi szolgálatban (servitia regis), részben az urak szolgálatában (servitia dominorum).[335]

Maga a várőrző legénység iratos katonákra és hajdúkra tagozódott. Az iratos katonák önként iratkoztak be a várőrség tagjai közé, és annak szabályszerűen fizetett tagjai. Zsoldjuk nem haladta túl a havi két

forintot, gyakran azonban ezt sem kapták meg. Ölbei Márton keszthelyi vajda (vagy vicekapitány) 1651-ben Batthyány I. Ádámmal szemben török hadifoglyok dolgában mentegette magát, s megírta, hogy ő ezeket nem Simonfalvai Dávidtól, „hanem az ittvaló ü fölsége iratos katonáitól" vette el. 1685-ben Thury Farkas jelentése szerint Keszthelyen 76 iratos lovas katona volt.[336]

Ezek az iratos katonák részint jobbágyokból, részint elszegényedett nemesek soraiból kerültek ki, és lajstromoztatták be magukat a várőrség közé. A jobbágy azonban nem mindig maradhatott meg a katonák közt, mert például 1651-ben Sárkány János azt jelentette Batthyánynak, hogy nincs már Keszthelyen száz lovas katonája, mert ki elszökött, ki elbujdosott, „sok pedig az ki itt közel lakos volt, az földes urai miatt károkat vallván, hogy be iratták magokat vissza kötelezték magokat" (ti. földesuraikhoz, azaz kénytelen kelletlen kiléptek a katonaság soraiból, nehogy tovább károsodjanak).[337]

A legénység második kategóriájába tartoztak a hajdúk, akik ismét két nagy csoportra oszlottak, úgymint: tősgyökeres vagy „heles", azaz hellyel, telekkel, ingatlannak bíró hajdúk, és tarisznyás hajdúk, azaz akik nincstelenek, egész vagyonuk a tarisznyából állt, s ebben tartották amijük volt. Ezzel szemben a tősgyökeres hajdúnak a vár melletti vagy alatti helységben háza, földecskéje, ingatlana volt. A tarisznyás hajdúkat egyébként itt-ott szabad hajdúknak is nevezték.

A XVII. század vége felé (1685) már a tősgyökeres hajdúkat iratos hajdúknak is nevezik, ami valószínűleg arra utal, hogy most már az iratos katona és iratos hajdú közt lényeges különbség nem volt.

Végül a források beszélnek még a várban „ben háló" hajdúkról, ezek szerint tehát voltak a váron kívül a hostátban lakó és háló hajdúk is. A „ben háló" hajdú valószínűleg azonos a tarisznyással, a „kin háló" pedig a tősgyökeressel, aki kint a suburbiumban vagy hostátban a saját házacskájában alszik, ha nincs szolgálatban. Tar Márton 1648-ban Keszthelyről írja, hogy nem meri a várat elhagyni, mert „az egy nihány ben háló hajduknál kivül" senki sincs otthon, és a várat „nem merem kordéra hadni . . . félek a gyalázattól".[338]

A XVII. században a zsoldos vitézek („iratos katonák") mellett – mint láttuk – Keszthelyen is találkoztunk parasztellen gazdálkodó, és jobbágyi szolgáltatások helyett katonáskodó hajdúkkal.[339] Úgy látszik, hogy a Bécs fizetésén levő kevés katonaság mellett a keszthelyi vár védelme az ún. szabad legényekre támaszkodott. A Dunántúlon nyilván azok a hajdúk szegődtek katonai szolgálatba, akikről az 1647: 41. tc.-ben azt olvashatjuk, hogy Veszprémben, Tihanyban, Keszthelyen, Vázsonyban, Szigligetben, Devecseren és ezek környékén kóboroltak, s rablásból, fosztogatásból tartották fenn magukat. Ezek nem voltak állandó hadseregbe szervezve, hanem csapatosan kóboroltak. Emberanyag-utánpótlásukat elsősorban a török hódoltság területéről, és a kettős adózás alá jutott peremvidékről nyerték.[340]

Bessenyei István kiskomáromi kapitány 1644. május 28-án Batthyány I. Ádámhoz intézett levelében olvassuk: „Írtam már ennek előtte is Nagyságodnak, hogy mennyi hajdúink, kik az ő Felsége fizetését is fölvették, szöktön-szöknek át Keszthelyre, és ott nem különben, mintha más fejedelemség alatt volnának, szabadosan élnek, az szent békesség ellen csatáznak, az somogyiságot pusztítják, és némellek azzal hitetnek bennünket, hogy Nagyságod szolgái. Azt irhatom Nagyságodnak, hogy csak kevés időtől fogva is szökött huszonöt legényünk által Keszthelyre, az kik seregenként és csoportonként együtt több latrokkal járnak. Fenyegetnek bennünket, hogy valahol tisztviselőinket és legényeinket kaphatják, nem különben, mint az törököt, meglövöldözik és megölik".[341]

A legénységen kívül közvetlenül a vajdák alá voltak rendelve a zászlótartók, a vicevajdák, ha ilyen rendszeresítve volt, a dobosok, trombitások. Különleges állásuk volt a tüzéreknek, pattantyúsoknak, akik rendszerint egyenesen a kapitányok alá tartoztak. A végvárak állandó személyzetén kívül találkozunk nem állandó alkalmazott, és nem rendszeresen fizetett egyénekkel is. Ilyenek voltak a kalauzok, akik a Balaton bozótjaiban éppúgy járatosak, mint a Zala menti gázlók és átkelő helyekben, vagy az erdők rejtelmeiben. A keszthelyi kalauzok – úgy látszik – nagyon használhatók voltak, mert 1687-ben Batthyány II. Ádám innen rendelt magának kalauzokat.[342]

A megfogyott rendi állam, a rendi szervezetben élő királyi Magyarország, sőt még a Habsburg-birodalom is önmagában, az adott szervezettségében, nem rendelkezett megfelelő anyagi erővel és szervezőképességgel korszerű végvárrendszer kialakítására és fenntartására. A kor körülményei között modernnek számító zsoldos katonaságból a bécsi Haditanács a kívánt létszámnak csak egy töredékét tudta a végvárakban tartani.[343]

A pénz hiányában egyre csökkenő zsoldos haderőt a Nyugat-Dunántúlon a XVII. században a földesúri magánhadseregek pótolták. Azok a főurak és főpapok, akik zsoldos hadsereg fenntartására nem lettek volna képesek, robotoló jobbágyaik egy részét szabad katonaparasztokká tették, vagy puszta telkeikre nincstelen, katonai szolgálattal adózó bujdosókat – szabad legényeket – fogadtak.[344]

Széchenyi György veszprémi püspök 1656. évi kiváltságlevele szerint a mezővárosába, Tapolcára beköltözött magánföldesúri hajdúk olyan szabadságot nyernek, „az mely szabadságban vannak és tartatnak más véghelyekben ezekhez hasonló szabad legények; ugy hogy semmi némü paraszt munkára és robotra s szolgálatra nem kényszerittyük őket sem most se ezután soha, hanem mint másutt a szabad legények, ugy ők is szolgáljanak fegyverekkel. És szabad légyen nekik ezen Városban házakat, majorokat, kerteket csinálni, szőlőhegyeit, határát ezen

Városnak és földjeit élni, szintén mint az itt való jobbágyok élik, az egy dézsmán kívül semmit tőlük ne adgyanak . . . minthogy elég föld vagyon, a melly szántó földeket föll fognak és réteket irtanak, övék és maradékjoké lészen ezután is mindenkor, valamég tőle fegyverekkel szolgálnak".[345]

A hajdú típusú kiváltságolt telepek sok nyomát találjuk Zala megye török támadásoknak kitett határvidékén is.[346] A hajdútelepítő levelek lényegesebb pontjai között szerepel, hogy semmi jobbágyi szolgálattal nem tartoznak a földesuraknak, földjeiket, házukat szabad tulajdonként bírhatják; szerepel továbbá a szabad eltávozás biztosítása, belső önkormányzatuk és bíráskodási fórumuk szabályozása. Ezek mellett helyenként hosszabb-rövidebb időre elnyerték a borkimérés jogát, a vámok és mészárszékek jövedelmét.[347] Midőn Batthyány I. Ádám 1641-ben Nádasdyval a hidvégi rév ügyében tárgyalt, Nádasdy azt válaszolta: „. . . én kész leszek révészeket és kompot is tenni, de a kiskomáromiak járnak legtöbbet által, s kereskedvén is, semmi vámot nem adnak, hatalmasul járnak az réven".[348]

A jobbágysorból kiemelt katonaparasztoknak (milites ex rusticis facti) a telkük után – katonai szolgálaton kívül – korábbi állami és földesúri terheiknek és szolgáltatásaiknak csupán elenyésző részét kellett teljesíteniük.[349] A feudális rendben elfoglalt helyüket „fegyveres szolgálat ellenében elnyert szabad paraszti állapot"-nak tekinthetjük.

A török elleni védővonal kiépítése során – mint láttuk – egész sor zalai mezőváros kapott végvári szerepet. A vár igazi védelmét a gyér számú zsoldos mellett a mezőváros lakói látták el, minek fejében adómentességet és – majdnem teljes – úrbéri szolgálatmentességet élveztek. A török időkben Keszthely, mint katonai szolgálatot teljesítő „szabadlegények"-ből álló „belső város" (presidium) tulajdonképpen úrbéri szolgálatmentességet élvezett. A sokfelé megosztott, sokszor a birtokos társak között is vitás földesúri jog kevés lehetőséget adott a várossal szemben annak érvényesítésére.[350]

A XVII. században már több – a gersei Pethő családtól leányágon leszármazott – család is birtokos Keszthelyen.[351] 1630-ban a 15 portából 4 Bakács Farkasé, 3 Darabos Jánosé, 2 zalabéri Horváth Zsigmondé, és csak 6 porta három különböző Pethőé.[352]

A keszthelyi végvári „sereg" tagjai kilencedet, tizedet nem adtak, hegyvámot nem fizettek. „. . . egy püspökség sem vehette meg a lakosokon a 10-et, ámbár impetáltattak (megtámadtattak) eránta".[353] De a tihanyi katonák sem adták meg a veszprémi püspöknek a tizedet.[354] Keszthely mezőváros a török időkben a pápának sem adott harmincadot. Ákosházi Sárkány Jánosné, Illésházy Miklós, Sárkány István, Kisfaludy Ferenc, Falusy János és Krisztina, mezőszegedi Szegedy Katalin és Bálint, valamint Bezerédy Pál 1680-ban a pápai harmincadost a keszthelyi erősségbe nem bocsátották be.[355]

A keszthelyi „sereg" földjeit szabadon adta-vette és hagyta másokra. Szabadon használhatta a Zámor, Várvölgy, Cserszeg és Rezi közt elterülő erdőt, sőt élt a korcsmáltatás és mészárszéktartás jogával is. Mindezeket a kiváltságokat katonai feladata teljesítése ellenében kapta.[356]

A katonai szolgálat fejében jobbágyterhek alól mentesített végvári hajdúk egyaránt szembetalálták magukat a nemesi vármegyével, a földesurakkal és a fiskális érdekekkel. A törvények egész sora intézkedik a katonáskodni ment jobbágyok visszaszerzéséről, de eredménytelenül. A katonai szolgálatért privilegizáltak széles rétege szakította szét a második jobbágyság kötelékeit, amely privilégiumaival új távlatot nyitott a paraszti osztályharc számára.[357]

Az 1647: 97. cikkely elrendelte, hogy a keszthelyi, egerszegi, szentgróti és kemendi katonák (confiniarii) fizessék meg a veszprémi püspöknek a dézsmát.[358] I. Lipót császár 1667-ben megparancsolta, hogy az egerszegi, szentgróti, keszthelyi, körmendi, tihanyi lovas és gyalogos katonák kötelesek a veszprémi püspöknek földjük után tizedet fizetni.[359]

Keszthely lakossága a török időkben három elemből tevődött össze: a „vitézlő nép"-ből, a polgárságból és az úrbéri szolgáltatásokkal terhelt (polgárvárosi) jobbágyokból. A várbeli fizetett katonaság, és a csak katonai szolgáltatásra kötelezett szabad legények alkották a vár haderejét, a vár és – a mezővárosi polgársággal együtt – a hóstát lakosságát.

A XVII. században kisnemesek is behúzódtak a városba, akik legegyszerűbben úgy teremtettek maguknak új létalapot, hogy felcsaptak végvári katonának. A környékbeli kisnemesek a töröktől való félelem miatt Keszthelyen (és Szentgyörgyváron, Zalaváron) találtak menedéket. Keszthelyen lakott 1667-ben Nemes István és testvére, András. Innen jártak ki Páhok és Boldogasszonyfa határában fekvő földjeik megművelésére, mivel „török miatt Boldog Asszonyfai jószágokon nem lakhattak".[360] A menekült vagyontalan vagy kisvagyonú nemesek katonai szolgálatuk során összekeveredtek a „vitézlő nép"-pel, mert társadalmi állásukat, jogi helyzetüket nem nemesi, hanem katonai mivoltuk határozta meg.[361]

A presidium azt jelentette, hogy a polgári közigazgatás és bíráskodás helyébe tisztán katonai lépett. Az ilyen hely közösségének hivatalosan „sereg" a neve; a városbíró és városi jegyző helyébe a seregbíró és seregdeák lépett. A katonaság első fokú igazságszolgáltató hatósága a vitézlő törvényszékként is emlegetett seregbíróság volt. Az itt elmarasztalt fél a kerületi főkapitány hadiszékéhez fellebbezhetett.[362] A balatoni kisebb várak a seregszék ítéletét a győri generális mint fellebbezési fórum elé terjesztették.[363]

Keszthely mezőváros polgári közigazgatása is megszűnt, és katonai közigazgatást vezettek be helyette. Az új állapotnak megfelelően a régi – szőlőfürtös kereszttel díszített – pecsét helyett új pecsétnyomót használtak, melynek körirata: KESZTHELY

SEREGH PÖCSÉTY. A pecsétnyomó belsejében két csillag között ágaskodó kardos oroszlán a török félholdat akarja kettévágni.[364] Csobánc hosszúkás pecsétjének körirata: CSOBÁNCZ VÁROSSA. Belterében egyenes kardot tartó kar, s körülötte háromszög alakban három csillag látható, fölül jobbról ismét két csillag és a nap, balról pedig a kard élénél félhold.[365]

A végbeliek igazi közösségi életet éltek. „Minden ügyüket közösen intézték el – írja Takáts Sándor –, minden hadi dologban közösen határoztak".[366] A keszthelyi végház őrsége kicsi volt ahhoz, hogy közösséget alkosson, ezért a szomszédságban levő várak, az öt kis balatoni végház – Tihany, Szigliget, Keszthely, Vázsony és Csobánc – hadinépe együtt alkotta meg a községet (communitas quinque castellorum Balatoniensium – 1660).[367]

A Habsburg államháztartás a végvári katonaságot nem tudta rendszeresen fizetni; gyakran éveken át se pénzt, se posztót nem kaptak. Könczöl Mihály kiskomári vajda 1643-ban Batthyány I. Ádámnak azt írja, hogy a „szegény hajdú legények menvén az Balaton szegre kenyér koldulgatni". Ennek ellenére a komáriak „éjjel nappal éhen, szomjuhan, vagy vérük hullásával" őrizték őfelsége végházát.[368]

Az éhező végváriak a várak környékén kénytelenek voltak önellátóan gazdálkodni.[369] A mezőgazdasági termelésbe aktívan bekapcsolódni kényszerült végvári katonaság ezzel sokat vesztett harci értékéből.[370] A kiskomáromiak azonban, „legutolsóbb és végsőbb végházban lévén" nem tudtak bekapcsolódni a mezőgazdasági munkába, „nekünk – mint írják – sem aratásunk, sem gabnánk, sem szőlőhegyünk, akivel magunkat táplálhatnánk".[371] Úgy segítettek magukon, hogy önhatalmúlag kivetettek megfelelő mennyiségű gabonát a Somogyságra, és ezt 1644-ben Batthyány I. Ádámnak be is jelentették azzal az indoklással, hogy mivel a legények a török miatt sem aratni, sem kazlani ki nem mehetnek a várból, s így „éhel halnának", kénytelenek voltak ilyen formán segíteni magukon.[372]

A keszthelyi „belső városiak" (hajdúk) szintén kénytelenek voltak mezőgazdasággal – főként marhatartással és -kereskedéssel, bortermeléssel –, vagy iparral foglalkozni. Keszthely környéke nyugodtabb vidéknek bizonyult, mint a törökök torkában levő Kiskomár. Ez derül ki Turós vicekapitánynak 1650-ben Komárból Pető Lászlónak írott leveléből, amelyben arra kéri, hogy jöjjön haza a végházba, mert ő beteges ember lévén, nem bír a vitézlő renddel: „Kegyelmed tudja, hogy az éhség hajtja üket, amint elegen is mentenek el a Balatonon tul, ki Keszthelyre, ki hova, a hun békességesen takarhat".[373]

A piaci célú katonaparaszti állattenyésztéssel, marhakereskedelemmel Zala megyében több helyen találkozunk. Az ausztriai és az itáliai városok felé irányuló marhakereskedelemben előnyös helyzethez jutott Kiskomárom, Tihany, Veszprém és Vázsony őrsége.[374] Ákosházi Sárkány János írja 1658. augusztus 4-én Batthyány I. Ádámnak: „. . . az Törököknek minden szándékjok az Keszthely marhára vagyon . . ."[375] A törökök ugyanis állandó apró becsapásaik, rablásaik során a végbeliek marháit több esetben elszedték.[376]

A keszthelyi földesurak, úgymint gersei Pethő László, ákosházi Sárkány János és Babocsay Ferenc keszthelyi kapitány a Bakács árvák részéről 1661. évi rendtartásukban megengedték „az keszthelyi határon kívül az szabad földön való marhalegeltetést . . . az császár iratos szolgáinak (a vár zsoldlastromába beírt katonáknak) mind az faludi s mind az tomaji határban. Az szabad legények pedig és máshonnét jövevények, ha köztük marhájokat akarják legeltetni, minden öreg marhától tartozzanak egy garassal esztendeig . . ."[377]

A veszprémi, tihanyi, vázsonyi és más Balaton melléki várak katonái az 1680-as években zsákmánynyal vagy rablással – szerintük a kard jogán – vagy vásárlással szereztek marhát és lovat, s a csallóközi titkos utakon a Vág vidéki mezővárosok vásáraira hajtották fel.[378] Babócsay Ferenc veszprémi főkapitány és tisztjei, valamint Csomay Máté vázsonyi vajda rendszeresen lejártak marhákat rabolni a Balatontól délre elterülő török hódoltsági területekre.[379]

A török pusztítás Keszthelyt sem kímélte. Az 1530–1550-es évekből származó adó- (dica-) jegyzékek mintegy 90–100 jobbágyportát tüntetnek fel, melynek népessége – Kovacsics József szerint – 1000–1200 fő lehetett. A XVI. század végére a leégett és elhagyott házak száma 50 és 60 között ingadozott.[380] Az állandó portyáknak kitett keszthelyi városlakók egy része a török becsapások elől menedéket nyújtó hegyvidékre húzódott. „Boldogult elődeink, hazánkat . . . dühöngve pusztító háborúkor a városból az országútban fekvő, látszatosabb helyről futottunk a kevésbbé kinéző és így nem oly veszélyes szőllejekhez" – emlékeztek maguk a késői utódok is.[381]

A szőlőművelés a XVI–XVII. században a Balaton környékén a biztonságot jelentő várak körül figyelhető meg jobban. Az egerszegiek „fegyveres kézzel" kapálták meg szőleiket.[382] Minthogy a borfogyasztás jelentős volt, a szőlőművelés igen jól jövedelmezett. A bor ára a XVII. századi árdepresszió korában sem szállott alá. A Balaton-felvidék lábánál elterülő terasz talajviszonyai kiválóan alkalmasak szőlőtermelésre. Gyenesdiáson az egyik pince mestergerendája a bevésett 1644. évszámot őrzi.[383] Diás és Vonyarc hegyközség 1653-i törvényei arról tanúskodnak, hogy a helybeli „hegynépek" és „idegenek" (extraneusok) mellett „nemes és vitézlő renden levők", meg a városi polgárok is birtokoltak–béreltek szőlőt a Balatonvidéken.[384]

A cserszegi szőlőhegyet megemlíti egy 1628. évi okirat.[385] 1654-ben pedig a tomaji „kőháton" szerzett több jobbágy egy-egy szőlőt 50 forintért.[386] 1698-ban Tomaj elöljárói mentek ki, hogy a „Kesteltomaji határban levő Bükköd (ma Biked) nevű szó-

lőt" hegyvám alá fölvegyék.[387] A szőlővel rendelkező lakosoknak lehetőségük volt arra, hogy a telkes gazdáknál szabadabban, kevesebb szolgáltatással boldoguljanak. Ha ugyanis nem laktak jobbágytelken, a szőlő után nem tartoztak robotolni. A szőlőhegyen „békességesen és minden szolgálat nélkül" lakhattak.[388]

A szőlőhegyek már a középkorban bizonyos önállósággal rendelkeztek azzal a településsel szemben, melynek határában feküdtek. Ebből alakult ki a hegyközség a maga törvényeivel.[389] A forrásokból az derül ki, hogy a diási és a cserszegi szőlőhegyeknek is volt hegytörvénye a XVII. században[390]

Az 1696. évi portális összeírások adatai szerint általánosnak mondható, hogy a katonák (milites stipendiarii) a szőlőn kívül semmi saját földet (fundust) nem bírtak.[391] Az összeírás arról tanúskodik, hogy a „vitézlő rend" gazdálkodásának „veleje" Zalában a szőlő- és bortermelés volt.[392] A keszthelyi hajdúk szántóföldjeiket részben ideiglenes használatra (ad temporaneum usum), részben pedig zálogjogon (jure inscriptionali) bírták.[393]

Zala megyében nemcsak Badacsony környékén, hanem már a középkorban a Zala vizének Türjétől le egészen Zalaapátiig terjedő mindkét oldalán végighúzódó dombvidéken és Keszthely környékén is élénk szőlőtermelés folyt.[394]

De nem hagyhatjuk figyelmen kívül a portyákból származó nyereséget sem. Ezek a portyák, kirohanások általában egy-két ember halálával, néhány rab elhurcolásával, és állatok elhajtásával jártak. A fizetetlen hadinép sanyarúságának enyhítésére egy mód kínálkozott: elvenni a hódoltsági néptől, vagy a töröktől, amit csak lehet.[395] Török István, akkori szentgyörgyvári kapitány 1648-ban azt írja Batthyány I. Ádámnak, hogy felmenne hozzá, „de hertelen nem lehet, mert az végbeliek, ugy mint sümegiek, keszteliek, szentgrótiak és az itt valók az segesdi (Somogy megye) marhákért akarnak menni".[396]

A török rabokkal való kereskedés a XVI–XVII. századi várkapitányok és katonák legfőbb jövedelmi forrását jelentette.[397] Igali Szücs István keszthelyi vajda 1685-ben a tapolcaiakkal, sümegiekkel, válogatott legényekkel Szigetvár tájára ment szerencsét próbálni. Utjokban – írja Szücs Batthyány II. Ádámnak – „rabokat hetet hoztunk, az kik közül egyik főtöröknek jónak kell lenni . . ."[398] Egy-egy kiváló rab sarca nagy pénzt hozott a szerencsés tulajdonosnak. Akit csak lehetett, elevenen fogtak el, ezért volt olyan sok török rab a magyarországi véghelyeken.[399]

A szabad zsákmánynak nagyobb vonzereje volt a végváriak számára, mint az alacsony, illetve rendszertelenül fizetett zsoldnak. Szakály Ferenc jogosan tételezi fel, hogy a végvárak katonáihoz áramló hódoltsági jövedelemnek legalább és helyenként és időnként nagyobb szerepe volt a végvárvonal fenntartásában, mint a mindenkor nagymértékben folytatott rabkereskedelemben, illetve egyre szélesedő kereskedelmi tevékenységben.[400] A végváriak hódoltságba járása viszont egyet jelentett a hódolt magyar jobbágyság és termelőerőinek pusztításával.[401]

A „nyereségen" közösen osztozkodtak. Ezt kótyavetyének hívták. A zsákmány szétosztása úgy történt, hogy a halomba rakott mindenféle tárgyból és rabokból mindenkinek rangja szerint arányosan adtak. A közösen szerzett hadi nyereségből egy-egy embernek jutó rész az illető katona legális és méltányos jövedelme volt, hiszen ő kockáztatta azért esetleg szabadságát, és vitte vásárra életét.

A sokszor nyomorgó keszthelyi „sereg" is alig várta, hogy a „kótyavetye" – a zsákmány árverése – megtörténjék, és az őket illető pénzt megkapják. Ezért írták 1641. március 30-án Batthyány I. Ádámnak: „Értésünkre esék, hogy kegyelmes urunk ez jövendő csütörtökre Körmenden akarna az kótya-vetyésektül számot vétetni és kinek kinek az ő részét elintézni. Midőn a sümegi kátyavetye volt, mi nem mertünk odamenni, várván ránk minden órában az pogány ellenséget . . . Könyörgünk nagyságodnak alázatosan, hogy parancsolja meg a sümegi kótyavetyésnek, hogy elsőben is minket contentaljanak (elégítsenek ki), mert az adósságot ki tudja mikor fizetik az vásárlók, s mi rajtunk meg nem tudjuk venni".[402]

A fejérvári nyereségben részt vettek a keszthelyi vitézek is, és Sárkány János 1654-ben a legénység nevében Batthyány I. Ádámtól kérte is a részüket: „Az itt való szegény legények szorgalmazzák az minapi kátyavetyebeli részeket, hogy táplálhassák vele magokat".[403]

Veszprém, Tihany, Vázsony, Csesznek, Egerszeg, Kapornak, Peleske, Kiskomárom és Keszthely kapitányai a török hatalom alatt élő lakosokat nem ritkán szokatlan nagyságú vámmal és egyéb díjakkal terhelték, mikor azok a végvár határain a töröknek teljesítendő robotmunkák lerovása végett átmentek. E zsarolások ellen hozták az 1625: 35. törvénycikket.[404]

A várak katonasága súlyosan veszélyeztette a kereskedelmet is. Az 1630: 44. tc. arról intézkedik, hogy a végvárak (Győr, Komárom, Veszprém, Keszthely, Csobánc, Tihany, Pölöske, Egerszeg stb.) fő- és alkapitányai a jövőre teljesen szakítsanak azokkal a zsarolásokkal, „amelyekkel ennek az országnak bennszülött kalmárait a szokott vámokon felül terhelni szokták . . . és a szegény kalmárokat . . . az apró marhák és állatok, meg a só és egyebek ötvened, vagy század értékének megadására, vagy az áruk tizedének kiszakítására ne kényszerítsék"..[405]

A végvári katonák életében a harcok, és a földművelés békésebb napjai váltogatták egymást. Békés időben szántottak-vetettek, állatokat tenyésztettek, szőlőt műveltek, háborúban pedig „ő felségének s a hazának mindenkor fegyvereikkel szolgáltak".[406] Életformájuk, gazdasági helyzetük a jobbágyokéhoz állt közelebb, de társadalmi tudatuk a nemesi rendbe sorolta őket.[407]

De az is előfordult, hogy a katonák a zsold elmaradása miatt nyáron aratni mentek, mert ha aratáskor,

takaráskor nem szereztek maguknak télire élelmet, éhenhalhattak. A szorgos mezei munkák idején egyes végházakban annyira megfogyatkozott az őrség, hogy még a kapukat is a kapitányoknak kellett – asszonyi segítséggel – felvonniok.[408]

Kovács Péter és társa keszthelyi tizedesek 1621-ben írják, hogy „senki közülünk hely földet nem bír, hanem az melynek közülünk valami kevés vetése vagyon, annak földjét kit az uraktól, kit az jobbágyitól, nagy drága pénzen veszünk, azt is nagy drágábban szántattyuk meg s ugy éltünk".[409]

A keszthelyi „vitézlő rend" a zsold elmaradása miatt kénytelen volt járadékszolgáltatási kötelezettséggel terhelt földet, vagy egyéb munkát vállalni, hogy megélhetését biztosítsa. 1672. augusztus 30-án a megyéhez fordultak orvoslásért: „Az ittvaló vitézlő rend olyan fogyatkozott állapottal vagyon – írják beadványukban –, hogy nagyobb része csak egy napi kenyérre sem maradnak, ha csépinél nem kapna az mások gabonájából. Azon kívül itt minekünk semmi szabad élő földünk nincsen, házunktól, kertünktől, erdőnktől és csak edgy hagyma földtől is az földes urakat szolgáljuk, az szántó földeket köblébe vagy kilencedébe, s ugy is nehezen találjuk, szőllőinkből kilencedet, hegyvámot fizetünk; marháinkat az erdőre napi szolgálat alatt béreljük, ki nyolc napot, ki többet is szolgál esztendőnként a földesuraknak közülünk, egy szóval csak szintén hogy az jobbágyság nincsen mindenestől rajtunk . . ."[410]

Ha aztán a végbeliek nem kaptak munkát, éhségtől űzve a máséhoz nyúltak. „. . . a katonáknak nincs élésük, nincsen pénzük, az éhség kényszerítette őket, hogy kimenjenek és fosztogatásból éljenek".[411] Falvaink egyaránt szenvedtek a fizetetlen végbeliektől, és a portyázó töröktől.[412] Zala megye 1634-ben megállapította, hogy a nép szegényítésében nagy szerepet játszik „az végházbeliektül való nagy inség".[413] Dacára annak, hogy meg nem engedett és büntetendő cselekmény volt a fosztogatás, mégis szinte az egész XVII. század folyamán majdnem állandóan divatozott. Széchenyi György veszprémi püspök felhívta Batthyány I. Ádám figyelmét: „Felettébb való az, amennyit a Szala melléki parasztság panaszkodik a Szalaváriakra", még a török sem mivelné, amit velük tesznek.[414] Egy évvel később, 1654-ben Széchenyi újból panaszkodott Batthyánynak: „Szinte megnyomorítják a Szala két mellékét a végbeliek, a többi között a Szalaváriak, Kapornakiak és Pölöskeiek szintén úgy csatáznak reánk, mint a törökre, a két Páhok . . . (stb.) mind szenvednek".[415]

Ha a prédálásnak más lehetősége nem kínálkozott, a végbeliek saját népüket is sarcolták. „. . . bizonyos pedig – írja Széchenyi György veszprémi püspök 1654-ben –, hogy a Szalán túl való végházakból s a Kemenes alól szinte mint a törökre úgy csatáznak erre a Bakonyságra, szinte elnyomorodik a szegénység . . ."[416]

A végbeliek megszálltak egy-egy falut, felélték, s ha már nem kaptak eleget, a szegény embereket kínozták. „. . . a szegénységet eszik el mindenekből, szabadon dúlván a falukat". A tapolcai polgárok 1653-ban a Sárkány János által összegyűjtött keszthelyi és vázsonyi katonákra panaszkodtak: „. . . nem elégedve azzal, amit szegénységünk szerint adhattunk nekik, négy pincét feltörtek és szabadjában, a mint nekik tetszett, hordották a bort, a kinek mi kevés gabonája volt kévében, azt minden kímélet nélkül szabadjában hordották, úgy hogy hasig állottak az lovak az cséplett gabonában, az asszony állatokat nem is méltó Nagyságodnak (Széchenyi György veszprémi püspöknek) előhozni és említeni, minemű undokul rutították".[417]

Az ínség és nyomor lassanként teljesen lezüllesztette, demoralizálta a végbelieket.[418] Keglevich Péter 1648-ban írja: „Hogy életét megtarthassa, ki kell mennie (a vitéznek) a falukra. Erővel elveszi a polgárnak az mije vagyon".[419] 1656-ban a Somogyból, Keszthelyről, Szigligetről, Csobáncról és Vázsonyból érkező magyar és „tót" hajdúk garázdálkodtak. Noszlopi János tomaji lakos vallomása szerint „a keszthelyi magyar és tót hajdúk, körülbelül negyven asztalokat szedtek össze, minden háztól ételt és bort követeltek, de a hozottakkal nem voltak megelégedve, ezért szablyával meg akarták verni. Bakonyi Ferenc tyúkját, lúdját, szalonnáját, tehenét vitték el, majd az erdőre voltak kénytelenek menekülni".[420]

Ha korszakunkban egyáltalán beszélhetünk az ipar fejlődéséről, úgy ennek a mezővárosi (és falusi) iparnak a fellendüléséről van szó.[421] A presidialis (várral rendelkező) zalai mezővárosokban már a XVII. század folyamán létrejöttek az iparos szervezetek. A végvári katonaság fogyasztó réteget, továbbá bizonyos védelmet is jelentett a kézművesek számára.[422]

A kézművesipar a végvárak melletti városokban különböző mértékben fejlődött ki. Az iparosok nagy része nem szakadt el teljesen a mezőgazdaságtól; ipari foglalkozása mellett megművelte kis darab földjét, szőlejét is. A zalai mezővárosokban két periódusra osztható a XVII. századi céhalakulás; az első az 1630–40-es, a második az 1680–90-es évek (a török uralom utolsó évei, illetőleg a török kiűzése utáni évek). Céheik ekkor kérték vagy kölcsönözték a privilégiumaikat. Az iparosok milyenségét illetően megállapíthatjuk, hogy nem volt különösebb jellegzetessége a zalai mezővárosi iparnak. A mindennapok szükséglete teremtette meg a csizmadia-, a varga-, a takács-, a szabóipar alapját.

A csizmadia-céhek közül a keszthelyi a legkorábbi: 1636-ban kérte kilenc mester az articulusokat kölcsön Sárvár földesurától, Nádasdy Ferenc gróftól.[423] A szűcs és mészáros céh (a szűcsök 1638-ban, a mészárosok 1679-ben) pápai céhekhez fordultak az articulusokért, ami egyben a keszthelyi és a pápai kézműipar kapcsolatára enged következtetni. De 1635-ben már a keszthelyi szabók is Pápához fordultak.[424]

A XVII. századi céhalakulásnak jellegzetes vonása a vegyes céhek létrejötte. Szűcsök, kádárok, szíjgyártók mellett mindenütt lándzsa-, íj-, pajzs- és kopjakészítők, valamint kovácsok alkották a vegyes céheket. A fegyverkészítő mesterek jelenlétét a háborús viszonyokkal magyarázhatjuk. Keszthelyen 1636 óta létezett vegyes céh; a tapolcai vegyes céh 1676-ban a keszthelyi mesterektől kérte az articulusokat.[425]

A privilégium-kiadó vagy kölcsönző helyek közül első helyen Pozsonyt kell említenünk; tőle kapták szabályzatukat a szentgróti, sümegi, a keszthelyi és a türjei takácsok. A második jelentős kölcsönzőhely Pápa. A keszthelyi szabók, szűcsök és mészárosok kérték a privilégiumot pápai céhektől 1635-ben, 1638-ban és 1679-ben.

Közös vonás a XVII. századi céhlevelekben a megerősítés (confirmálás), amely a mezőváros földesurától származott. Ákosházi Sárkány Miklós (1634-től 1639-ig várkapitánya Keszthelynek) confirmálta pecsétjével a vargák és csizmadiák szabályzatát.[426] A XVII. század második felében alakult céhek articulusait az akkori várkapitányok, Bakács Sándor, Babocsay Ferenc (1667–1671) és Thoti Lengyel János (1696–1702) erősítették meg, de arra is van példa, hogy a Sárkány Miklós által megerősített céhlevelet ők újra megerősítik.[427]

Csomai Máté, Tihany utolsó várkapitánya, 1700. május 16-án erősítette meg a tihanyi csizmadiacéh szabályzatát, amelyet „a végházban lakozó és vitézlő mesteremberek" kérték ki hiteles átiratban Nagyvázsony csizmadiacéhétől. A vázsonyiak a csizmadia-mesterek articulusait Sopronból, a csizmadia-mesterlegények articulusait pedig Veszprémből vették át néhány évvel azelőtt, hogy kiadták mindkettőt a tihanyiaknak.[428]

Makkai László szerint „a XVI–XVII. századi magyar városok képe a középkorhoz képest csak ritkán mutat egyebet, mint a városiasodásban való visszaesést".[429] A presidiális mezővárosokban a gazdasági élet is a védelmi céloknak alárendelten alakult. Az ipari termelést a vár karbantartási és a várbeli katonaság fogyasztási igényei határozták meg. A végvár megtörte a városgazdaság egységét; a bormérés, serfőzés, mészárszéktartás jogán a várral kellett osztozkodnia. Az összeütközések a polgárság és a katonaság között napirenden voltak. E mellett súlyosan károsult a mezővárosi önkormányzat is. A várkapitányok a polgárok felett gyakran gyakorolták a bírói hatalmat. Így aztán a végváraknak gazdaságilag és jogilag alárendelt városok és mezővárosok fejlődését komolyan gátolták.[430]

Miután a török megszállás alá került Duna menti és dunántúli mezővárosok – elsősorban a tizenötéves háború következményeként – a XVII. század elején visszaestek, vagy egészen tönkrementek, szerepüket a végvári rendszer királyi várai mellett levő mezővárosok – főleg Győr, Veszprém és némileg Kiskomárom – vették át. Ezeknek a mezővárosoknak – beleértve Keszthelyt is – a fejlődése és kereskedelmi funkciója a XVII. század elejétől a század második feléig tovább tartott.[431]

A nagybirtokos osztály – mint ismeretes – a parasztság és a mezővárosi polgárság árutermelését a XVII. században visszaszorította, a városok fejlődését pedig gazdasági és jogi téren is fojtogatta.[432] A törökkel szemben kiépített végvárvonal az állandósult háborús állapotok, a földesúri politika korlátlan érvényesülését viszont egyidőre megállították, feltartóztatták. Ezeknek a dunántúli presidiális mezővárosoknak a fejlődése és kereskedelmi funkciója lehanyatlása csak a török kiűzése, illetve a Rákóczi-szabadságharc veresége után, a XVIII. század folyamán következett be.[433]

A hódoltság idején nyugodt gazdálkodásról szó sem lehetett a hadjáratok és portyázások miatt. Pedig az utolsó nagy roham a balatoni várakért még hátra volt. Köprülü Ahmed hadjárata 1664-ben pontot tett Kiskomárom élénk kereskedelmének végére. A török fősereg július 15-én elfoglalta a várat, de nem helyezett bele őrséget, hanem felgyújtotta és lerombolta.[434]

Komár lerombolásával a vár hadászati jelentősége megszűnt, de a kereskedők már a század derekán „búcsúzkodnak minden nap inkább tőlem – írja gersei Pethő László kapitány 1651. április 16-án Batthyány I. Ádámnak –, ki Keszthelyen, ki Szentgróton keres házat közülök, mert csak im kétt hét alatt néczer voltanak az ebek (törökök) az Hidvégre föl".[435]

A Székesfehérvár–Palota felől felvonuló török–tatár csapatok Vázsony és Csobánc vára alatt átvonulva a sümegi vár alatt egyesültek Köprülü Ahmed pasa nagyvezir főerőivel. Innen Körmenden át Szentgotthárd felé nyomultak előre. Az elvesztett szentgotthárdi csata után a jánosházi–sümegi úton vonultak vissza, hogy onnan a Bakonyon át Székesfehérvárra meneteljenek. A nagyvezir útközben a sümegi vár ellen vezette janicsárjait. A várat ugyan nem sikerült elfoglalni, de a környező falvak ismét elpusztultak . . .[436]

Kovács István sümegi kapitány augusztus 14-én tájékoztatta Esterházy János vicegenerálist a Sümeg körüli és Balatonmelléki helyzetről. A nagyvezir serege mind „elrablotta" a falvakat a Balaton mellett, mégpedig Óhidat, Zsidet, Rezit, Szántót, Csehit, Bazsit, Tapolcát, „és a környül való falukat el égheték". Sümeg városát is felgyújtotta az ellenség, majd megindult Veszprém felé. A csobánci vár őrsége újra ágyúzni kezdte a vár alatt elvonuló török csapatokat, s – mint Evlia Cselebi írja naplójában – „sok embert és lovat megöltek és megsebesítettek".[437] „Keszthely felől semmi bizonyost nem írhatok – jelenti a sümegi kapitány –, mert mégh most senki onnan nem jött, ki valami bizonyos hírt hozott volna".[438]

Babocsay Ferenc 1664. augusztus 15-én Esterházy János vicegenerálishoz írt levelében számol be a

Sümeg alól elvonuló törökök útjáról: „Az török Tábor tegnap menvén el Simeg alul szállott ismégh Tapolczára tegnap délben, akit már az előtt megh égettek volt az Tatárok, Szigligetet tegnap háromszor ostromlotta . . . minket is három vagy négy nap mindennap próbáltak – folytatja a keszthelyi kapitány –, hogy ha pusztán hagyathatták volna velünk az végházat . . . Keresztén rabokat legalább ezen a héten kett százat szabaditottunk ki kezükből, de Isten minket mégh eddig békével meg tartatott . . .”[439]

Az 1664 májusától szeptemberéig tartó török támadó hadjárat súlyos károsodást és pusztulást hozott a Kanizsával szembeni és a balatoni végvidékre.[440] Egy 1669. február 28-i kimutatás szerint Somogy és Zala megye helységei az 1664-es hadjárat következtében nemcsak, hogy romba dőltek, de lakosságuk jelentős részét levágta vagy elpusztította a török. A maradék azután „naturali morte” – pestisben – pusztult.[441]

A Wesselényi-féle főúri szervezkedés kiváló ürügyet szolgáltatott arra, hogy I. Lipót császár kísérletet tegyen a nyílt abszolútizmus bevezetésére.[442] A bécsi kormány a rendi felkelés leverése után elhatározta, hogy a számára megbízhatatlan végvári katonaságot külföldi (német birodalmi, horvát stb.) ezredekkel cserélje fel, s a végvárak hazai katonaságának nagy részét elbocsátja szolgálatából.[443]

A magyar őrségek szerepe mind kisebb lett. 1671. december 11-én kelt I. Lipót császár pátense, amelyel a szolgálatában álló mintegy 11 ezer főnyi magyar katonaságból mintegy nyolc ezer fő elbocsátását rendelte el a végvárakból.[444] A tervek szerint csak a győri főkapitányság – összesen 2248 főnyi katonaságot számláló – váraiból kereken ezer katonát akartak elbocsátani.[445]

Hogy a hadi nép számáról és beosztásáról áttekintést szerezhessünk, közöljük a balatoni végházak magyar haderejének összeírását a reductio előtt és után:[446]

Végházak	reductio előtt				reductio után	
	huszár	hajdú	tüzér	rendkív.	huszár	hajdú
1. Keszthely	100	100	1	1	50	40
2.Tihany	20	50	1	1	15	30
3. Vázsony	40	74	2	1	25	30
4. Szigliget	10	25	–	–	5	20
5. Csobánc	20	25	–	–	5	20
Összesen	190	274	4	3	100	140

A kuruc mozgalom gyengítése céljából, majd a felszabadító háborúk során a császári hadfogadás nem idegenkedett a magyar katonaság szaporításától. Így már 1681-ben a Kanizsa körül fekvő végházak hadi népét 1092 huszárban és 1467 hajdúban állapította meg. Az 1682. július 9-i rendelet alapján a Haditanács még 892 huszárt és 1167 hajdút helyezett ide, s így ezekben a végházakban az 1683. év elején a reductionalis ezer ember helyett már 3059 vitéz szolgált.[447] Az 1684–1688-as években a Kanizsa körül fekvő és a győri főkapitányság végváraiban újra 2382 huszárt és 3241 gyalogos hajdút találunk.[448]

Azt nem tudjuk, hogy az előirányzott számból mennyit hoztak össze, de annyi bizonyos, hogy a Zala megyei végházak is újból benépesültek. Az 1695. évi kimutatás szerint a Kanizsa körül fekvő végházakban 1092 huszár és 1367 hajdú volt, a balatoni öt kis végházban pedig 190 huszár és 274 hajdú.[449] A győri főkapitányság kimutatása szerint 1700–1701-ben Tihanyban 10 lovas és 45 gyalogos, Csobáncban 14 lovas és 21 gyalogos, Szigligetben 10 lovas és 29 gyalogos, Keszthelyen 26 lovas és 87 gyalogos katona teljesített szolgálatot.[450]

A végvárak – mint láttuk – már a XVI. században jelentős szerepet játszottak a reformáció mozgalmaiban.[451] A Habsburg kormányzatnak a végváriak ellen intézett tevékenysége, és a földesurak alávetési törekvése szoros kapcsolatban jelentkezett a katolikus ellenreformáció fellépésével. Az 1650-es évek végén a katolikus restauráció egyre nyíltabb és durvább eszközökkel lépett fel a várak protestáns katonáival szemben. Az ellenreformáció egyik vezető alakja a Sümeg várában székelő Széchenyi György veszprémi püspök volt.[452]

I. Lipót császár 1667. október 26-án megparancsolta, hogy az egerszegi, szentgróti, keszthelyi, körmendi és tihanyi lovas és gyalogos katonák kötelesek a veszprémi püspöknek földjeik után tizedet adni.[453] I. Lipót a győri főkapitányságban Tihanyban, Vázsonyban, Pápán, Komáromban, Veszprémben és Győrött a helvét és ágostai evangélikus vallásfelekezetnek templomépítési engedélyt adott, melyet a rendek 1681-ben a 26. tc.-ben be is cikkelyeztek.[454] De a császár 1701-ben a protestáns vallás nyilvános gyakorlatának jogát az articularis véghelyektől megvonta. A katolikus püspökök – különösen a Rákóczi-szabadságharc után – sort kerítettek a véghelyi templomok és iskolák katonai segítséggel történő elvételére vagy lerombolására.

A XVII. század 80-as éveitől újból sűrűsödtek a törökökkel való összecsapások. Súlyos összecsapás történt 1680. január 30-án, amikor a veszprémi, tihanyi és vázsonyi végvárak magyar katonasága Palota várának környékén portyázott. A lovassági harcban Berhida keleti szélén, a Séd-patak hídjánál többek között hősi halált halt Sempthey Ferenc vázsonyi kapitány is.[455] A magyar végvári katonaság itt is, mint másutt, nem várainak vonalában igyekezett feltartóztatni az ellenséget, hanem a megszállt területre helyezte át a harcok tűzfészkét.

A XVII. század 80-as éveiben sűrűsödtek a táborozások is. Ezekben főleg a keszthelyiek vettek részt, mert a veszélyeztetettebb helyeken levő végvárakból sok embert elvonni nem tartották tanácsosnak. 1681 nyarán Igali Szücs István keszthelyi vajda parancsot kapott, hogy legénységével együtt szálljon

táborba. A vajda Batthyány II. Ádámnak jelentette, hogy embereivel június 25-én Kaposnál várni fogja, megkérdezte azonban, hogy a keszthelyi katonákkal együtt a hídvégieket is vigye-e magával.[456]

Az 1683-ban kezdődő hadjáratok súlyos csapást jelentettek vidékünkre. A Bécs ellen vonuló török sereg a Rábán való átkelés előtt elfoglalta és feldúlta többek között Tihany, Vázsony, Csobánc, Szigliget és Keszthely palánkját.[457] 1684 június elején a Győrnél gyülekező magyar hadakhoz rendelték a végvári katonaság egy részét, így többek között Vázsonyból, Keszthelyből és Tihanyból Domonkos Ferenc kapitány vezetésével 78 katona vonult fel.[458]

A Balaton-vidéki – többek között a keszthelyi – végvárak kapitányainak 1683. június 12-én Pápán tartott tanácskozásán Batthyány II. Ádámnak ígéretet tettek, hogy „Nagyságod parancsolatja szerént mindent megcselekedni, és elkövetni szegény Hazánk javáért és megmaradásáért készek leszünk".[459]

A keszthelyieket 1685-ben ismét táborba parancsolták. Ekkor Thury Farkas Batthyány II. Ádámnak megírja: „Nagyságod tudom értette az mi Táborra való parancsolatunkat, hogy innid száz lovast és száz húsz gyalogot parancsolt generális uram ü nagysága", itt azonban nincs csak 76 iratos lovas, „s huszonöt szabad legényre adott pénzt, hogy az iratossal együtt lenne száz lovas, innend kölletett volna ki telni az huszonöt lovasnak, ugy látom, hogy ebben megfogyatkozik vice generális uram ü nagysága, mivel előbbi itt való szolgái nagyságodnak mind az többit is oda vitték, kiknek házok, szőlleik és más jószágok, feleségek, gyermekek itt vannak az Vég házban". Thury Farkas arra kérte Batthyány II. Ádámot, fogadjon annyi katonát, hogy itt is kitelhessen a huszonötös létszám.[460]

A keszthelyi katonaság egyik utolsó akciója az a portya volt, amelyre 1685 októberében a tapolcaiakkal és a sümegiekkel együtt csapott be Somogyba.[461]

Buda ostromában 1686-ban – akárcsak az 1684 júniusi csapatösszevonásnál – résztvettek a balatoni végvárak tisztjei és katonái is. Főbb tisztjeik között találjuk Tóti Lengyel János keszthelyi kapitányt, és a fiatal Festetics Pál vicekapitányt is.[462] Pethő Ádám 1688-ban azt írja, hogy „midőn két év előtt nagyságod Buda alá az táborban ment volna . . . akkor a nagyságod keszthelyi szolgái egy karakói embernek két lovát szekerestül az mezőrül elhajtották". 1687-ben a keszthelyi Turós András Batthyány II. Ádámnak panaszkodik, hogy „az sok táborozás az inamban szállott".[463]

Így tehát a keszthelyiek ott voltak a Buda és Esztergom alatti táborban, és jelen voltak valami török elleni diverzión a Muraközben is, továbbá 1688 tavaszán részt vettek egy hadjáratban. Ekkor ugyanis Lengyel János azt jelentette Batthyány II. Ádámnak, hogy parancsára „ma idején Horváth Péter és Kis-Pal János vajda uramékat egy rész gyalogsággal együtt el indítottam, hogy holnap az ollári pusztán nagyságodnál lehessenek, magam is pediglen . . . minthogy szigligeti, csobánczi uraimékra is várakozom, lovassal úgy indulok, hogy nagyságod az én köteles szolgálatomban is meg ne fogyatkozzék".[464]

A felszabadító háborúk együttjártak a katonaság évről évre megismétlődő pusztításaival és fosztogatásaival. Az átvonuló császári, és a kivonuló török csapatok útját mindenütt felperzselt falvak jelezték. A vert török hadak és a garázda császári csapatok azt a keveset is igyekeztek megsemmisíteni, ami a XVII. század második felében felépült.[465] „Rettenetes dologh Kegyelmes Uram – írja Radonay Mátyás 1685. augusztus 31-én Batthyány II. Ádámnak –, minémü kegyetlenséggel és dühösséggel és acsarkodással kezdettek lenni pogány ebek az szegény koldult keresztény polgársághoz, legkiváltképpen fő Passa népe, szénájokat, gabonájokat és mindenféle élést erővel és erőszakkal elvitetni . . . ha oda nem adgya szegénység, fülét, orrát metéli és le is vágja . . ."[466]

A visszafoglaló háborúk korában elviselhetetlenül sok adó nehezedett a lakosságra, amelyet rendszerint katonai végrehajtás útján szedtek be. A német katonaság elvitte „a szegénység aratását", gabonahordó szekeréből kifogta a lovat, vagy ökröt, s az arató asszonyokkal „istentelenséget" követett el.[467] „Minthogy az elmúlt revolutiokban mind Török, Tatár, Német és kóborló tolvajok miatt számtalan károkat vallottam – írja Babocsay Ferenc keszthelyi kapitány 1686. szeptember 22-én –, az el mult két esztendőkben keszthelyi kevés jószágocskámnak, és az ott levő házamnak feléje sem mehettem az téli német quártély miatt, s midőn oda mentem is, más házához köllött szállanom, az magaméra csak keserves szemmel néztem, mikor ők ott mindenembül szabad akarattyok szerént disponáltak (rendelkeztek), szegény oda tartozandó kevés jobbágyik is csak alig tengődnek . . ."[468] Babocsay tehát a németeket az ellenség közé sorolja, és egyenlőnek tekinti őket a kóborló tolvajokkal.

Buda megvétele (1686) után Keszthely nagyobb része leégett. Ekkor veszett oda a boldogasszonyfai N. Nemes családnak Keszthelyen lakó öreg N. Nemes András özvegyénél levő örökvalló birtoklevele és armálisa is.[469] Újra elpusztult a Balaton-mellék lakossága. „A tatár Balaton mellékét rabolván, gyújtogatván – mondja egyik tanú –, a népnek némely részét fogva vitte, többit elszéllesztette, s akkor Balaton melléki faluk pusztulásra jutottak".[470] A törököktől való félelem annyira beleidegződött a lakosok tudatába, hogy a füredi ek az ellenség kitakarodása után sem merték harangjukat feltenni, nehogy ellenséget hozzon reájuk.[471]

Gyöngyösi Nagy Ferenc, a Batthyány főkapitányok (Kristóf, majd ennek fia, II. Ádám) helyettese, 1688-ban azt írja a Zalaság népéről: „Oly szegények vannak, hogy ha az haláltól kellene is magokat megoltalmaznio, egy garast elő nem tudnának adni".[472] A „vitézlő nép" pedig úgy elnyomorodott,

„ellovatlanodott, fegyverben megszűkült", hogy ha fizetésüket nem orvosolják, „már csak egy botot viszen a kezében".[473]

Fejérvár kapitulációjával a bakonyi és balatoni végvidéken, a győri főkapitányság körzetében befejeződött a török uralom. 1690. április 13-án – 90 évi török uralom után – lehullott a félholdas zászló a Batthyány II. Ádám dunántúli főkapitány és Zichy István által körülzárt Kanizsa ormairól.[474] A harci zaj és táborba járás nemcsak Keszthelyen, de általában a Dunántúl nagy részén megszűnt, valószínű azonban, hogy 1690 után itt-ott a keszthelyi vár helyőrségét is felhasználták a törököktől visszafoglalt dél-dunántúli várak megszállására. A török veszélytől megszabadult Zala megyében a katonaparasztok elvesztették több évtizedes funkciójuk alapvető okát, azt a tényt, hogy a Szalaságot a törökök portyáival szemben állandóan védeni kellett. Megszűnt a katonaparasztságot létrehozó legfőbb ok: az olcsó és tömeges fegyveres erő fenntartásának szükségessége.

A dunántúli hajdúk nem tudták kivívni függetlenségüket, nem tudták lerázni a földesúri hatalmat. Miután elmúlt az az idő, amikor az egész vidéken még a szőlőket is csak „fegyver alatt" lehetett munkálni, a várak birtokába visszajutott világi és egyházi földesurak mindent elkövettek, hogy a szabad katonaparaszti lét keservesen kiharcolt vívmányait megsemmisítsék.[475]

A végvárak magyar őrsége még az ellenreformáció jelentékeny sikere után, a XVII. század második felében is túlnyomórészt protestáns volt. Református egyházak álltak Zalában Egerszegen, Lentiben, Szentgróton, Szentgyörgyvárban, Tihanyban, ágostai evangélikus egyházak Szentgróton, Szentgyörgyváron és Vázsonyban.[476] Az ellenreformációval kapcsolatban megindult katolikus restauráció kifejlődése csak a XVIII. században, a végvári élet megszűnése után következett be.[477]

I. Lipót császár 1701. november 9-én megszüntette a magyar katonáktól őrzött végházakat. Így került sor 1702 tavaszán a legtöbb Zala megyei, köztük az öt kisebb balatoni végház – Keszthely, Tihany, Vázsony, Szigliget és Csobánc – lerontására.[478] Kanizsa visszafoglalása után megszűnt a keszthelyi vár jelentősége, sőt vár jellege is. Az 1681. évi osztálylevél még megemlíti a vár egyes részeit: a „propugnaculum album"-ot toronynak nevezi; a vár emeletén volt az öreg, azaz nagy palota, nagy terem, a mellette levő szobákkal, a szenes szeglettel, azaz sarokházzal, a pitvarokkal. Volt azután kis palota, azaz kis terem, konyha, cselédház, grádics, az alsó épület, azaz földszint alatt pedig az öreg, azaz nagy hosszú boltozatos pince.[479]

Egy 1700-ban kelt feljegyzésben ugyan azt találjuk még, hogy Keszthely „hat ein feines Schloss", de ez a „finom" keszthelyi vár eléggé romladozó állapotban lehetett.[480] A kolostort és a templomot 1720 körül visszakapták a ferencesek.[481] Pordány András ferences provinciális 1722. szeptember 26-án kelt levelében a pusztuló keszthelyi várról azt írja, hogy annak immáron egy szárnya van tető alatt, az épület többi részéből már csak üres falak és falromok láthatók. Midőn 1723 tavaszán a ferenceseket a vár és a templom birtokába visszatelepítették, és beiktatták, akkor még megvolt a vár palánkja és sáncai, mert páter Dominkovics ekkor megemlíti a Bakács Lukácsné házát, „az melly Ház az Vár küfalon kívül ugyan, de a Palánkon, vagy Sáncz és föl hányáson belül, a Várbéli kaputul mintegy húsz lépésnyire vagyon".[482]

Miután a Habsburg-hatalom lerontotta az ellenállásra lehetőséget nyújtó várakat, az elbocsátott végvári katonaság nagy számban vált nincstelenné, minden létalapjától megfosztották. A „Csobáncz vára alatt való városbeli szegény lakosok" könyörgő levelükben a századfordulón előadták: „. . . ebben az nyomorult helyben többen vagyunk, az kiknek semmi nemü igazsága nincsen, sem réttye, sem szántó földje, az melybül tudná magát táplálni, az nagy éhségh miatt immár szintén meg is kevesedtünk".[483] Az 1696. évi portális összeírás szerint az itteni 30 katonának 19 hold szőlőn kívül semmi saját fundusa nem volt.[484]

Az 1696. évi portális összeírás a Zala megyei presidiális mezővárosok lakosságát két kategóriában (a nemesek számát csak kivételesen) tünteti fel.[485] Keszthely mezővárosban a nemeseken kívül 70 hajdút (milites stipendiarii) és 198 szabadost (libertini) írtak össze. Ugyanakkor Keszthely–Polgárváros on 30 jobbágyot és 10 zsellért tartottak számon.[486]

A katonaparasztok visszaszorítása a jobbágysorba meglehetősen általános törekvés volt, de hosszan elhúzódott, és nem járt mindenütt azonnali sikerrel. A csobánciakról feljegyezték, hogy az itteni hajdúknak nincsen földjük, rétjük, vagyonuk. Földesuruknak sem most, sem a török időkben házaik után nem fizettek semmit, de régi szokás szerint tartoztak hegyvámot és dézsmát adni. Szigligeten (1700 körül) „. . . sem a török alatt, sem most nem fizetnek a földesuraknak". A tihanyiak „. . . se török alatt, se most senkinek se adót, se dézsmát nem adtak".[487]

A Balaton-vidéki várak harci fénye utoljára még a Rákóczi-szabadságharcban csillant fel, mielőtt kihunyt volna.[488] A végvári katonaság jelentős része költözési szabadságának biztosítása mellett szolgálati helyén lépett át a vitézlő rendből a szabad menetelű árendás–taksás rusticusok, esetleg némi kiváltsággal felruházott „oppidanusok" közé. A gersei Pethő család a keszthelyi hajdúkat, kik a török időkben katonai szolgáltatot teljesítettek, a róluk elnevezett Hajdú (mai Bem József) utcába telepítette le.[489] A keszthelyi vár körül szolgáló szabad katonaelem a béke beköszöntésével jobbára mezőgazdálkodásra (szőlőművelésre) és kézművességre tért át.[490]

Az elbocsátott végváriak igen gyakran olyan jobbágyközségekben telepedtek le, ahol más társadalmi

állapotú népelemekkel kellett együtt élni, így nem tudtak önálló közigazgatási egységet alkotni. De a volt katonaparasztokból nem lett azonnal jobbágy, a katonai kötelezettség eltűnése után is jórészt megőrizték korábbi gazdasági kiváltságaikat. Az összeírók minden esetben hangsúlyozták, hogy mentességük alapja a korábbi katonai szolgálat.[491]

Akadt olyan végvár, amelynek lakói a végvári rendszer megszüntetése után egy ideig még a hajdútelepek kötelezettségeihez hasonló módon adóztak a földesúrnak. Csobánc egykori katonái az 1710-es években sem fizettek árendát vagy cenzust, nem teljesítettek robotot, „hanem lóval, vagy levéllel, s hová kivántatik, tartoznak szolgálni".[492]

Az egykori keszthelyi hajdúkat a megváltozott földesúri érdek, a Festeticsek földesúri hatalma, a XVIII. század közepére visszaszorította az adózó jobbágytelepülések helyzetébe.[493]

JEGYZETEK

Rövidítések – Abkürzungen

AH = Acta Historica
AF = Alte Feldakten, Österr. Kriegsarchiv (Wien)
AtSz = Agrártörténeti Szemle
AUD = Acta Universitatis Debreceniensis
AUSz = Acta Unversitatis Szegediensis
BCsL = Körmendi Batthyány család levéltára (OL)
CJH = Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár
ÉrtTTK = Értekezések a történeti tudományok köréből
Évk: EPF = Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve
FCsL = Festetics család levéltára (OL)
HK = Hadtörténelmi Közlemények
HL = Hadtörténelmi Levéltár (Budapest)
HHStA = Haus-, Hof- und Staatsarchiv (Wien)
HkA = Hofkammerarchiv (Wien)
HU = Hoffinanz Ungarn, Hofkammerarchiv (Wien)
KVL = Keszthely Városi Levéltár
KrA = Österr. Kriegsarchiv (Wien)
LK = Levéltári Közlemények
MGtSz = Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle
MTAFT = A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei
OL = Magyar Országos Levéltár (Budapest)
Sz = Századok
TSz = Történelmi Szemle
TT = Történelmi Tár
Tu = Turul
U = Ungarn, Haus-, Hof- und Staatsarchiv (Wien)
U et C = Urbaria et Conscriptiones
VmL = Veszprém megyei Levéltár (Veszprém)
VKOML = Veszprémi Káptalani Országos Magánlevéltár
VemMK = Veszprém megyei Múzeumok Közleményei
ZGy = Zalai Gyűjtemény
ZmL = Zala megyei Levéltár (Zalaegerszeg)

1. IVÁNYI Béla: Végvári élet a Dunántúlon a XVII. században Kézirat. Bp. 1958. 2. Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára. Jelzete: Ms 5301/7. Erre a máig kiadatlan, de feltétlenül nyilvánosságot érdemlő hézagpótló tanulmányra Törőcsik Zoltán hívta fel a figyelmem. Ezúttal köszönöm.
2. VERANCSICS Antal: Összes munkái. I. Pest 1857. 252. – SZÁNTÓ Imre: Küzdelem a török terjeszkedés ellen Magyarországon (Az 1551–52. évi várháborúk). Bp. 1984. 28.
3. Ifj. SZAKÁLY Ferenc: Tolna megye negyven esztendeje a mohácsi csata után (1526–1566). In: Tanulmányok Tolna megye történetéből. Szerk.: PUSKÁS Attila. II. Szekszárd 1969. 26.
4. Uo.
5. SALAMON Ferenc: Magyarország a török hódítás korában. 2. kiadás, Bp. 1886. 95–96.
6. FRAKNÓI Vilmos: A magyar országgyűlések története. II. Bp. 1874. 132–133. – MOE II. Bp. 1875. 525–529. – SINKOVICS István: A török elleni védelem fő kérdései. HK 1966. 4. sz. 775–776.
7. Magyar Törvénytár (CJH) 1526–1608. Bp. 1899. 180–181. – A hídvégi részleges gyűlésre (1547. január 13.) lásd FRAKNÓI Vilmos: i. m. III. Bp. 1875. 19–20.
8. Ifj. SZAKÁLY Ferenc: i. m. Szekszárd 1969. 26. – MAKSAY Ferenc: István „koppányi püspök". TSz 1969. 1–2. sz. 129–130. – DÁVID Géza: A simontornyai szandzsák a 16. században. Bp. 1982. 9–11.
9. VELICS Antal–KAMMERER Ernő: Magyarországi török kincstári defterek. I. Bp. 1886. 32.
10. FITZ Jenő: Török végvárak és párkányok Fejér megyében. Kézirat. – 1565/66-ban a budai szandzsák létszáma 3264 fő volt, a fehérvárié 1532. Vö. VELICS–KAMMERER: i. m. II. Bp. 1890. 346. s. köv.– HL Törökkori iratok jegyzéke, 1577. Nr. 366. „. . . mikor mind otthon vannak az feyer váryak, ezer loval fel jihetnek, ezez gyalog is kijöhet, még is eleghen maradnak otthon". – VERESS D. Csaba: Várak a Bakonyban. A veszprémi, pápai és palotai vár hadtörténete. Bp. 1983. 49.
11. MAKSAY Ferenc: i. m. TSz 1969. 1–2. sz. 129.
12. MERÉNYI Lajos: A török végek őrhada. HK 1894. 260. – TAKÁTS Sándor: Régi magyar kapitányok és generálisok. Berenhidai Huszár Péter. Bp. 1922. 244. – Ifj. SZAKÁLY Ferenc: i. m. 1969. 52.
13. HL Törökkori iratok, 1548. Nr. 73. Extractus ex Literis Valentini Magyar. Somogy, 1548. okt. 29. – MÓRICZ Béla: Fonyód és környéke. Somogy Megyei Tanács Idegenforgalmi Hivatalának kiadványa. 1962. 22–28.
14. RUZSÁS Lajos: A dunántúli védővonal és a paraszt–polgári fejlődés a XVI–XVIII. században. Különnyomat a MTA Dunántúli Tudományos Intézetének Értekezések 1967–1968. c. kötetéből. Bp. 1968. 225.
15. KÁROLYI Árpád–SZALAY József: Nádasdy Tamás nádor családi levelezése. Bp. 1882. 79. – DÉNES József: Alsó-Tátika középkori vára. Zgy 18. sz. Zalaegerszeg 1983. 87–94.
16. VERANCSICS Antal: i. m. I. 1857. 261. „Albenses (ti. törökök) depopulata parte quadam Zaladiensis comitatus inoffensi redierunt". – MAROSI Endre: Török hódítás Magyarországon (1547–1568). In: Magyarország hadtörténete. I. Szerk.: BORUS József. Bp. 1984. 181–194.

17. VERANCSICS Antal: i. m. I. 1857. 257–258. – KÁROLYI Árpád: Fráter György levelezése. TT 1880. 631. Báthori András Fráter Györgyhöz. Bátor, 1551. ápr. 6.
18. VERESS D. Csaba: i. m. 1983. 57.
19. OL Nádasdy család lt. Missil. Ádám deák 1551. szept. 1-én és 4-én kelt levelei. Id. TAKÁTS Sándor: Ráthoti Gyulaffy László. HK 1915. 477. – LIPTÁK Gábor–ZÁKONYI Ferenc: Veszprém megye a szabadságküzdelmekben. Veszprém 1957. 34.
20. OL Pénzügyigazgatási lt. Benignae Resolutiones. Másolati könyv, 1552. fol. 63. Oláh Miklós egri püspök Miksához. Bécs, 1552. jún. 14. – SZÁNTÓ Imre: Veszprém elfoglalása és a török terjeszkedése a Dunántúlon 1552-ben. VemMK 9. sz. Veszprém 1970. 49–54.
21. HHStA U 1552. Fasc. 64. Nádasdy Tamás Ferdinándhoz. Léka, 1552. jún. 15. – Uo. Fasc. 66. Nádasdy Tamás Ferdinándhoz. Sárvár, 1552. júl. 5.
22. HkA HU 3. 1552. jún. 14. – HL Törökkori iratok tárgymutatója. Iratjegyzék (1). Kivonat a Feldakten 1529–1556. évi csomag irataiból. Győr, 1552. júl. 14. – HkA HU 3. 1552. jún. Fol. 7. A veszprémi püspök levele a főkapitányhoz. 1552. jún. – Uo. HU 3. 1552. jún. Fol. 8. Supplicatio Episcopi Vesprimiensis. – HHStA U 1552. Fasc. 69. Pallavicini Sforza Ferdinándhoz. Bécs, 1553. febr. 5. – Uo. 1554. Fasc. 73. Pallavicini Sforza Ferdinándhoz. Győr, 1554. szept. 11.
23. SZAKÁLY Ferenc: Magyar adóztatás a török hódoltságban. Bp. 1981. 37. – SZÁNTÓ Imre: Küzdelem a török terjeszkedés ellen Magyarországon. Az 1551–52. évi várháborúk. Bp. 1985. 37.
24. VmL Vasvári kápt. hitelesh. jegyzőkönyv VII. k. 387–389., 53. sz. A kanonokok „a veszprémi püspökség városában Egerszeghre kényszerültek telepedni". – THURY Etele: Veszprém városának történetei (Veszprémi krónika). TT 1905. 19. – LUKCSICS József: A veszprémi káptalan a XVI. században. Veszprém 1908. 26–27.
25. ERDÉLYI Gyula: Veszprém város története a török idők alatt. Veszprém 1913. 55–56.
27. HkU HU Fasc. 15. júl. Fol. 430. Humillima supplicatio Capituli Ecclesiae Wesprimiensis. – Uo. HU Fasc. 24. 1572. jan. Fol. 63. Miksa király levele Mailad Gábor tihanyi várparancsnokhoz. Bécs, 1572. febr. 24. – *Erdélyi László*: A tihanyi apátság története. I. Bp. 1908. 154–155. – *Erdélyi Gyula:* i. m. 1913. 55–56. – *Pákay Zsolt:* Veszprém vármegye története a török hódoltság korában a rovásadó összeírás alapján (1531–1696). Veszprém 1942. 17.
28. ERDÉLYI László: i. m. I. 1908. 146., 154–155.
29. HL Törökkori iratok. 1552. Nr. 105. Khunigsperg kapitány Miksához. Győr, 1552. júl. 14. – KrA AF 1552. Fasc. 7. Nr. 78. Miksa főherceg Pallavicini Sforzához. Bécs, 1552. júl. 16. – HHStA U 1553. Fasc. 69. Pallavicini Sforza Ferdinándhoz. Bécs, 1553. febr. 5. – Uo. Pallavicini Sforza Ferdinándhoz. Győr, 1553. febr. 21., 25., márc. 22. – SZÁDECZKY Lajos: Magyar levelek a XVI. század közepéről. TT 1880. 601. Mészáros Bálint király kapitánya Gyulaffy Lászlóhoz. Emöld, 1553. ápr. 16. – ILA Bálint–KOVACSICS József: Veszprém megye helytörténeti lexikona. Bp. 1964. 47.
29. OL Kincstári osztály. Relationes Commissariorum Regiorum. Fasc. I. Nr. 8. Id. ERDÉLYI László: i. m. I. 1908. 149–150.
30. BONTZ József: Keszthely város monográfiája. Keszthely 1896. 88.
31. VELICS–KAMMERER: i. m. II. 1890. 305. CLXXII. A fehérvári hitetlenek fejadójának deftere 1563. aug. 20–1566. jul.
32. HHStA U Fasc. 425. (Millenium). Opinio D. Consilieriorum Hungarorum. 1562. aug. 8. – SZÁNTÓ Imre: A végvári rendszerek kiépítése és fénykora Magyarországon 1541–1593. Bp. 1980. 42. – VERESS D. Csaba: i. m. 1983. 71.
33. BARABÁS Samu: Zrínyi Miklós a szigetvári hős életére vonatkozó levelek és okiratok. I. Bp. 1898. 212–213. „Ex utraque processu Zantho et Tapolcza ultra fluvium Zala fere omnino per turcam occupatis . . ." – ACSÁDY Ignác: Magyarország pénzügyei I. Ferdinánd uralkodása alatt 1526–64. Bp. 1888. 241.
34. SZALAY Ágoston: Négyszáz magyar levél a XVI. századból. Bp. 1861. 211. – DORNYAY Béla: Keszthely-végvár a törökvilágban. Keszthely 1935. 11–12. – VERESS D. Csaba: i. m. 1983. 71.
35. BARABÁS Samu: i. m. I. 1898. 213.
36. SZALAY Ágoston: i. m. 1861. 159. – BARABÁS Samu: i. m. I. 1898. 212–213.
37. KOMÁROMY András: Kerecsényi László levelei Nádasdy Tamáshoz. 1553–1562. TT 1906. 128–129. Sziget, 1555. szept. 7., szept. 12.
38. FORGÁCH Ferenc: Magyar históriája. Pest 1866. 106–108. – KOSSUTÁNY Ignác: A Kányaföldi Kerechényiek a XVI. században. Sz 1882. 466. – NÉMETH Béla: Szigetvár története. Pécs 1903. 121. s köv. – BENDE Lajos: Sziget 1556. évi ostroma. HK 1968. 281–308.
39. HkA HU Facs. 10. 1563. dec. Fol. 380. Nádasdy Tamás özvegye, Kanizsai Orsolya a királyhoz.
40. KOMÁROMY András: Magyar Bálint kapitány életéből. 1543–1572. HK 1912. 259–260. Magyar Bálint Csányi Ákoshoz. Fonyód, 1555. szept. 23. – Uo. 266., 269–270.
41. HHStA U 1556. Fasc. 76. Narratio obsidionis et oppugnationis Arcis Zigethiensis a Marco Horvat loci illius Capitaneo Sacrae Regiae Maiestatis iuxta suum mandatum descripta et transmissa die XXIII. Augusti Anno MDLVI. – KÁROLYI Árpád–SZALAY József: i. m. 1882. 232–233. – SZILÁGYI Sándor: Szigetvár 1555-iki védelmének történetéhez. Sz 1876. – SZÁDECZKY Lajos. Szigetvár első ostromához, 1556. TT 1881.
42. KOMÁROMY András: i. m. HK 1912. 263. Magyar Bálint Nádasdy Tamáshoz. Fonyód, 1557. jan. 29.
43. SZÁDECZKY Lajos: i. m. TT 1880. 601. – OL Nádasdy család lt. Missil. Nádasdy Kristóf Kanizsay Orsikához. Pápa, 1554. nov. 3. id. TAKÁTS Sándor: Régi magyar kapitányok és generálisok. Bp. 1922. 212. – UŐ: Ráthoti Gyulaffy László. HK 1915. 479. – VERESS D. Csaba: i. m. 1983. 65. – Veszélyben forgott Tapolca, Leveld, Pannonhalma és Tata. Lásd HHStA U 1553. Fasc. 69. Pallavicini Sforza Ferdinándhoz. Győr, 1553. febr. 25.
44. TT 1907. 388–389. – ERDÉLYI László: i. m. 1908. 147. – KOMÁROMY András: Magyar levelek a XVI. századból. TT 1907. 389. Takaró Mihály tihanyi kapitány Nádasdy Tamáshoz. Tihany, 1554. nov. 21. – SOÓS Elemér: A tihanyi vár története, hadi és műleírása. Bp. 1916. 20.
45. KOMÁROMY András: i. m. HK 1912. 253–254. – Uo. 264–365. Magyar Bálint Nádasdy Tamáshoz. Szigliget, 1558. okt. 13. – VERESS D. Csaba: i. m. 1983. 76–77.
46. GERŐ László: Magyarországi várépítészet. (Vázlat a magyar várépítés fejezeteiről). Bp. 1955. 168.
47. SZALAY Ágoston: i. m. 1861. 385. – KOMÁROMY András: i. m. HK 1912. 270. – SZÁNTÓ Imre: Egy dunántúli falu Alsópáhok története. Bp. 1960. 67.
48. OL Nádasdy lt. Missil. Devecseri Choron János Nádasdy Tamáshoz. Devecser, 1560. dec. 31.
49. KOMÁROMY András: Gersei Pethő János levelei Nádasdy Tamáshoz. TT 1904. 417–418.

50. KrA AF 1561. Fasc. 5. Nr. ad l. a. Ferdinánd Nádasdy Tamás nádorhoz. Bécs, 1561. ápr. 21. – Uo. AF 1561. Fasc. 5. Nr. ad l. b. Responsum Domini Palatini ad Literas I. Cesareae Maiestatis. Sárvár, 1561. ápr. 24. – HL Törökkori iratok tárgymutatója. Iratjegyzék (1) 1441–1577. 1561. Nr. 297. Salm gróf főkapitány Miksa királyhoz. Győr, 1561. május 2.– GERŐ László: i. m. 1955. 180. – VERESS D. Csaba: i. m. 1983. 79–80.
51. HL Törökkori iratok, 1561. Nr. 27. Salm Eck győri főkapitány Miksa királyhoz. Győr, 1561. május 2. – KrA AF 1561. Fasc. 5. Nr. ad l. a. Ferdinánd Nádasdy Tamás nádorhoz. Bécs, 1561. ápr. 21. – VERANCSICS Antal: i. m. II. 1857. 100.
52. KOMÁROMY András: i. m. TT 1907. 430. Enyingi Török Ferenc Nádasdy Tamáshoz. Pápa, 1561. júl. 18.
53. Uo. 141–142. Ormány Józsa Csányi Ákoshoz. Sümeg, 1561. júl. 25.
54. Uo. 144–145. Ormány Józsa Csányi Ákoshoz. Sümeg, 1561. aug. 10.
55. Uo. 431.
56. Uo. 158. Ormány Józsa Nádasdy Tamáshoz. Sümeg, 1561. aug. 16.
57. Uo. 150. Ormány Józsa Csányi Ákoshoz. Sümeg, 1561. nov. 5.
58. Uo. 133. Ormány Józsa Csányi Ákoshoz. Sümeg, 1561. ápr. 19.
59. HHStA U Fasc. 425. (Milleneum). Opinio D. Consiliariorum Hungarorum. 1562. aug. 8. – Komáromi András: i. m. TT 1907. 144–145. Ormány Józsa Csányi Ákoshoz. Sümeg, 1561. aug. 10.
60. KOMÁROMY András: i. m. TT 1904. 417–418. Gersei Pethő János Nádasdy Tamáshoz.
61. OL Kincstári lt. Nádasdy család lt. Nádasdy Tamás Ferdinándhoz. Sárvár, 1561. aug. 11. – KOMÁROMY András: i. m. TT 1907. 430. Enyingi Török Ferenc Nádasdy Tamáshoz. Pápa, 1561. júl. 18.
62. KOMÁROMY András: i. m. TT 1907. 133. Ormány Józsa Csányi Ákoshoz. Sümeg, 1561. ápr. 19. – Uo. 147. Ormány Rózsa Csányi Ákoshoz. Sümeg, 1561. aug. 20. – TAKÁTS Sándor: Rajzok a török világból. II. Bp. 1915. 40.
63. Sz 1869. 498–499. – ERDÉLYI László: i. m. I. 1908. 159.
64. ERDÉLYI László: i. m. I. 1908. 155. – SZEGŐ Pál: Végváraink szervezete a török betelepedésétől a tizenötéves háború kezdetéig (1541–1593). Bp. 1911. 169. – TAKÁTS Sándor: A török–magyar bajviadalok. Bp. 1913. 50–51. – UŐ: Régi magyar kapitányok és generálisok. Bp. 1912. 216. – GYULAFI Lestár történeti maradványai. TT 1893. 203–204.
65. TAKÁTS Sándor: i. m. 1912. 217–218. Nádasdy Tamás Miksához. 1562. ápr. 5. – KOMÁROMY András: i. m. HK 1912. 272–274. – UŐ: i. m. TT 1911. 545–546. Lukafalvi Szarka Pál levele. 1562. ápr. 9. – HORVÁTH Mihály: Gróf Nádasdy Tamás élete, némi tekintettel korára. Buda 1838. 118. – SINKOVICS István: Végvári harcok. In: Magyar Történész Kongresszus 1953 június 6–13. Bp. 1954. 51.
66. VELICS–KAMMERER: i. m. I. 1886. 188. – FÜSSY Tamás: A zalavári apátság története. Bp. 1902. 159.
67. ACSÁDY Ignác: i. m. 1888. 43–44. – HL Törökkori iratok jegyzéke, 1575. Nr. 360. A dunántúli vármegyékben levő porták (magyar és török fennhatóság alatt levők) száma és évi adója. In Szaladiensi Turcis non subiectae portae: 779 3/4, Turcis vero subiectae: 343 1/4.
68. SZAKÁLY Ferenc: A babócsai váruradalom. Kaposvár 1971. 52.
69. KrA AF 1566. Fasc. 8. Nr. 2. Batthyány Ferenc a királyhoz. Németújvár, 1566. aug. 26. – TAKÁTS Sándor. Ráthoti Gyulaffy László. HK 1915. 485. – MATUNÁK Mihály: Veszprém ostroma és visszafoglalása 1566. jún. 30-án. HK 1897. 266–276. – ERDÉLYI Gyula: i. m. 1913. 49. – TAKÁTS Sándor: i. m. 1922. 219. – LUKCSICS Pál–PFEIFFER János: A veszprémi püspöki vár a katolikus restauráció korában. A veszprémi egyházmegye múltjából. 1. Veszprém 1933. 8–9. – PROKOPP Gyula: Veszprém visszafoglalásának négyszázadik évfordulójára. VMMK 6. sz. Veszprém 1967. 283–286.
70. BENDE Lajos: Sziget ostroma 1566-ban. In: Szigetvári Emlékkönyv. Szerk.: RUZSÁS Lajos. Bp. 1966. 61–107. – KARÁCSON Imre: Török történetírók. III. 1566–1659. Bp. 1916. 79. Pecsevi Ibrahim Tarikhjából.
71. SALAMON Ferenc: Az első Zrínyiek. Pest 1865. 644. – HkA HU Fasc. 14. 1567. jan. Fol. 172. Supplicatio humillima universitatis Nobilium Comitatus Zaladiensis. – VERANCSICS Antal: i. m. II. 1857. 115–116. – RÓNAI HORVÁTH Jenő: Magyar hadi krónika. II. Bp. 1895. 91. – SZAKÁLY Ferenc: A hódoltság magyar részre adózása. Kandidátusi disszertáció. Kézirat. Bp. 1976. 41.
72. VERANCSICS Antal: i. m. II. 1857. 115–116.
73. HHStA U 1570. Fasc. 96. Fol. 58. – KrA AF 1577. Fasc. 4. Nr. ad 2. Forgách Simon a királyhoz. Surány, 1577. nov. 8. – FÜSSY Tamás: i. m. 1902. 159.
74. KrA AF 1566. Fasc. 9. Nr. ad 1. Batthyány Ferenc a királyhoz. Post scripta. – TAKÁTS Sándor: Thengöldi Bornemissza János. HK 1914. 235.
75. lfj. SZAKÁLY Ferenc: i. m. 1969. 52–53.
76. HkA HU Fasc. 14. 1567. jan. Fol. 172. Supplicatio humillima universitatis Nobilium Comitatus Zaladiensis. „. . . maior pars colonorum nostrorum cum eorum familia tum per captivitatem sit ducta, tum ad loca tutiora se receperit". – RUZSÁS Lajos: Pécs helyzetének hatása a város fejlődésére 1543–1686. Kisebb tanulmányok 1961. Dunántúli Tudományos Intézet. Pécs 1961. 75.
77. ZmL. Jegyzőkönyvi másolat. Protocollum ab anno 1555 usque 1632. p. 37–41.
78. KOLOZSVÁRI Sándor–ÓVÁRI Kelemen: A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye. V/1. A dunántúli törvényhatóságok jogszabályai. Zala megyei statutumok. Bp. 1902. 25. – FÜSSY Tamás: i. m. 1902. 191.
79. TAKÁTS Sándor: i. m. HK 1914. 246. – MÓRICZ Béla: i. m. 1962. 28.
80. MÜLLER Róbert: Adatok a fonyódi járás törökkori településtörténetéhez. Studium I. Debrecen KLTE 1970. – BALOGH József: Adalékok Buzsák középkori történetéhez. Somogyi Honismereti Híradó, 1980/1. 65–66.
81. ERDÉLYI László: i. m. I. 1908. 146. – SOÓS Elemér: i. m. 1916. 19–20. – Palota, Leveld, Csesznek, Vázsony, Pápa, Vasvár erősítésére lásd: KrA AF 1552. Fasc. 6. Nr. 57. Miksa főherceg Ferdinándhoz. Bécs, 1552. jún. 22. – Uo. AF 1552. Fasc. 6. Nr. 67. Miksa főherceg Khunigsperg győri főkapitányhoz. Bécs, 1552. jún. 25. – Uo. AF 1552. Fasc. 7. Nr. 4. Miksa főherceg Ferdinándhoz. Bécs, 1552. júl. 2.
82. GERŐ László: A várépítészet néhány szakkifejezéséről. Sz 1969. 1. sz. 87. – TAKÁTS Sándor: Rajzok II. 1915. 8.
83. HHStA U 1553. Fasc. 72. Pallavicini Sforza Ferdinándhoz. Pápa, 1553. okt. 1.
84. KrA AF 1552. Fasc. 6. Nr. 42. Miksa főherceg Khunigsperghez. Bécs, 1552. jún. 16. – Uo. AF 1552. Fasc. 7. Nr. 7. A váci püspök és Erasmus Teuffel Miksa főherceghez. Léva, 1552. júl. 3. Vorschlag Khunigspergs zur Demolirung des Schlosses Csesznek. – Uo. AF Fasc. 7. Nr. 8. Miksa főherceg Khunigsperg

győri főparancsnokhoz. Bécs, 1552. júl. 4. – Uo. AF Fasc. 7. Nr. 17. Ferdinánd Miksa főherceghez. Passau, 1552. júl. 5. – Uo. AF 1552. Fasc. 8. Nr. 43. Ferdinánd Rátkay Pálhoz. Bécs, 1552. aug. 7. – Uo. AF 1552. Fasc. 8. Nr. 16. Miksa főherceg Bánffy Istvánhoz. Bécs, 1552. aug. 7. – HHStA U 1553. Fasc. 72. Pallavicini Sforza Ferdinándhoz. Pápa, 1553. okt. 1.

85. ERDÉLYI László: i. m. I. 1908. 157., 167. – SOÓS Elemér: i. m. 1916. 25.
86. CJH 1526–1608. Bp. 1899. 515. „Fonyód és Szigliget vára örökös joggal, a nemes Lengyel családot illeti". – TAKÁTS Sándor: A magyar erősségek. In: Rajzok II. 1915. 56. – GERŐ László–SEDLMAYER János: Pápa. Bp. 1959. – SEBESTYÉN Béla: Enyingi Török Bálint, mint Pápa város földesura (1535–1550). Pápa 1911. – VERESS D. Csaba: i. m. 1983. 49–50.
87. GERŐ László: i. m. 1955. – UŐ: Magyar várak. Bp. 1968. – SZÁNTÓ Imre: A végvári rendszer kiépítése és fénykora Magyarországon 1541–1593. Bp. 1980. 23. s köv. – A magyarországi várkutatás eddigi eredményeiről jó áttekintést és rendszerezést nyújt CSORBA Csaba: A magyarországi várkutatás története. MTAFT 1974. 2. sz.
88. SZEGŐ Pál: i. m. 1911.
89. ACSÁDY Ignác: Magyarország három részre oszlásának története. In: A magyar nemzet története. V. Szerk.: SZILÁGYI Sándor. Bp. 1897. 257. – SZEGŐ Pál: i. m. 1911. 20. – DORNYAY Béla: Keszthely végvár a török világban. Keszthely 1935. – CSEMEGI József: Keszthely egykori ferences templomának építéstörténete. Dunántúli Szemle, 1941. – DORNYAY (DARNAY) Béla: Keszthely vártérképek és váralaprajzok. Balatoni Múzeum Értesítője, 1943. – GERŐ László: i. m. 1955. 308. – KOPPÁNY Tibor– PÉCZELY Piroska–SÁGI Károly: Keszthely. Bp. 1962. 28–29.
90. PATAKI Vidor: A XVI. századi várépítés Magyarországon. Bp. 1931. 115. – HHStA U 1553. Fasc. 70. Pallavicini Sforza Ferdinándhoz. Győr, 1553. márc. 19. „In Tapolcha Ecclesia est lapidea, sepibus et trabibus aggereque simul congestro circumdata. . ." – Tapolcán már a középkorban is létezett egy erőd, amely a lövöldi karthauzi prioré volt, aki tapolcai monostorát és templomát erődde építette át. A XVII. század közepe táján Tapolcán – talán éppen a XVI. századi rövid életű török erőd helyén, vagy ennek maradványainak felhasználásával – egy újabb erőd keletkezett. Lásd IVÁNYI Béla: i. m. 1958. 2.
91. HHStA U 1553. Fasc. 72. Pallavicini Sforza I. Ferdinándhoz. Pápa, 1552. okt. 1.
92. PATAKI Vidor: i. m. 1931. 116.
93. MARTONFALVAY Imre deák Emlékirata. Magyar Történelmi Emlékek XXXI. kötet, Bp. 1881. 138–139.
94. DORNYAY Béla: i. m. 1935. 9–10. – KOPPÁNY–PÉCZELY–SÁGI: i. m. 1962. 28. – Amíg a keszthelyi vár kialakult, addig – IVÁNYI Béla szerint (i. m. 1958. 1–2.) – úgy látszik, ezt a györöki vár pótolta, amelyet már 1543-ban említenek a források. A keszthelyi vár megszületésével Györök fortalicium elvesztette jelentőségét. Régészeink közül némelyek ezt a várat a mai Vonyarcvashegy és Balatongyörök közt fekvő Szent Mihály hegyen keresik, de eddig minden eredmény nélkül.
95. IVÁNYI Béla: i. m. 1958. 7. – A keszthelyi vár keletkezéséről 1723-ban Pordány András frakciskánus provinciális azt írja, hogy Keszthely kolostorát „ecclesiam et conventum profundiare fossis et vallo in formam redegerunt, ubi domini officiales militiae equestris et pedestris se receperunt, et cum fratribus nostris divisis habitaculis manserunt, donec post aliquos annos adveniente ex imsperato Turcico militibus tecto remansit intacta", mire a fráterek Keszthelyt elhagyták, „conbustum vero conventum inter se invicem domini officiales diviserunt et in formam praesidii redactum restauraunt". Lásd IVÁNYI Béla: i. m. 1958. 18. sz. jegyzet.
96. HHStA U 1552. Fasc. 64. Ferdinánd Miksához. Padova, 1552. jún. 2. – KOMÁROMY András: i. m. TT 1904. 289. Gersei Pethő János levelei Sopron, 1557. júl. 5.
97. RÁTH Károly: Keszthely mint végvár. Uj Magyar Múzeum, X. füzet, 307–308. – SÁGI Károly–IVÁNYI Béla–PÉCZELY Piroska: Keszthely. A Veszprém Megyei Tanács Idegenforgalmi Hivatalának kiadványa. é. n. 36–37. – Az erődített keszthelyi középkori ferences kolostor egy része valószínűleg Fenékpuszta római kori kőanyagából épülhetett. Vö. ERDÉLYI István: A fenékpusztai régészeti kutatások rövid története. ZGy 18. sz. Zalaegerszeg 1983. 59.
98. KOMÁROMY András: i. m. TT 1907. 410. Takaró Mihály tihanyi kapitány Nádasdy Tamáshoz. Tihany, 1560. jan. 29. – ERDÉLYI László: i. m. 1908. 147.
99. Vö. SINKOVICS István: Európai műveltség a magyar végvárak mögött. Sz 1943. 155.
100. Az ingyen munka részleteiről több országgyűlés intézkedik: 1567: 17., 1569: 19., 1574: 9–17. tc. – SZENDREI János: Váraink rendszere és felszerelése. HK 1888. 95–96.
101. Az 1602. XIV. törvénycikk szerint pl. Kiskomár fenntartására a Somogyságot, Keszthely vár fenntartására ennek tartozékait jelöli ki a törvény. Keszthely tartozékai a XVII. században: Falud, Fenék, Hidegkút, Keszthely–Tomaj, Kovácsi, Rezi, Szántó és Zsid faluk.
102. BONTZ József: i. m. 1896. 92. – KOMÁROMY András: i. m. TT 1911. 552. – KOMÁROMY András: i. m. HK 1912. 271. Magyar Bálint Nádasdy Tamáshoz. Szigliget, 1562. márc. 28.
103. SZALAY Ágoston: i. m. 1861. 307.
104. KOMÁROMY András: i. m. TT 1907. 407–408. Takaró Mihály Nádasdy Tamáshoz. Tihany, 1558. dec. 6. – SZAKÁLY Ferenc: Magyar adóztatás a török hódoltságban. Bp. 1981. 91.
105. SZÁNTÓ Imre: i. m. VemMK 9. sz. Veszprém 1970. 49–54.
106. Leveld, Csesznek és Vázsony erősítésére lásd: HHStA U 1552. Fasc. 64. Pallavicini Sforza Miksa főherceghez. Pápa, 1552. jún. 17. – KrA AF 1552. Fasc. 6. Nr. 53. Miksa főherceg Khunigsperghez. Bécs, 1552. jún. 19. – Uo. AF 1552. Fasc. 6. Nr. 57. Miksa főherceg Ferdinándhoz Passauba. Bécs, 1552. jún. 22. – Uo. AF 1552. Fasc. 7. Nr. 4. Miksa főherceg Ferdinándhoz. Bécs, 1552. júl. 2. – Uo. AF 1552. Fasc. 7. Nr. 8. Miksa főherceg Khunigsperghez. Bécs, 1552. júl. 4.
107. HL Törökkori iratok, 1561. Nr. 297. Salm Eck győri főkapitány Miksához. Győr, 1561. Ebben Nádasdy Tamás nádor válasza Ferdinándhoz. Sárvár, 1561. ápr. 24. – KrA AF 1561. Fasc. 5. Nr. ad 1. b. Responsum Domini Palatini ad Litteras I. Cesareae Maiestatis. Sárvár, 1561. ápr. 24. „In Chobancz, Thadyka, Zeghlygheth et in monasterio etiam Kezthel ponenda essent aliqua praesidia . . ." – KOMÁROMY András: i. m. TT 1911. 552. Gyulaffy László levelei. Tihany, 1561. márc. 22. – OL Kincstári lt. Nádasdy család lt. Nádasdy Tamás I. Ferdinándhoz. Sárvár, 1561. aug. 9.
108. SZÁNTÓ Imre: i. m. 1980. 81–82.
109. ERDÉLYI László: i. m. I. 1908. 159.
110. FARKAS Gábor: A balatoni várak és tartományaik a török időkben. Szakdolgozat. Kitűzte: SINKOVICS István. Bp. é. n. 4–5.
111. ZIMÁNYI Vera: Gazdaság és társadalmi fejlődés Mohácstól a 16. század végéig. Sz 114. évf. (1980) 4. sz. 566–567. – VARGA J. János: Szervitorok katonai

szolgálata a XVI–XVII. századi dunántúli nagybirtokon. ÉrtTTK Bp. 1981. – VERESS D. Csaba: i. m. 1983. 51.

112. MORVAI István: Gersei Pethő Gergely élete és krónikája. Bp. 1912. 11.
113. KOMÁROMY András: i. m. TT 1904. 273–274. Bécs, 1552. jan. 3.
114. KOMÁROMY András: i. m. TT 1904. 273–274. – SZÁNTÓ Imre: i. m. 1980. 27.
115. KOMÁROMY András: i. m. TT 1904. 420–421. Gersei Pethő János Nádasdy Tamáshoz. Rezi, 1561. júl. 20.
116. KOMÁROMY András: i. m. TT 1907. 149. Ormány Józsa Csányi Ákoshoz. Sümeg, 1561. okt. 31.
117. TAKÁTS Sándor: A magyar erősségek. In: Rajzok II. 1915. 56.
118. HkA HU Fasc. 15. 1567. nov. Fol. 49–58. – KÁRFFY Ödön: Lengyeltóti István Szigliget várát Rajka birtokáért cserébe felajánlja a királynak. (1588. szept. 13.) HK 1912. 644–645. – PATAKI Vidor: i. m. 1931. 111. – ACSÁDY Ignác: i. m. 1897. 258. – KISS István: A parasztság és a főurak 16. századi honvédő harcunkban. HK 1954. 3–4. sz. 69.
119. KOMÁROMY András: i. m. TT 1904. 420–421.
120. KÁRFFY Ödön: i. m. HK 1912. 644–645.
121. CJH 1526–1608. évi törvénycikkek. Bp. 1899. 566–567. 1567: XX. tc. 1. §. Id. MÜLLER Veronika: Az egerszegi vár a XVII. században. Zalaegerszegi Füzetek. II. 1976. 5.
122. ZmL Jegyzőkönyvi másolat, 1567. p. 40–42.
123. SÁGI–IVÁNYI–PÉCZELY: i. m. é. n. 39.
124. ZmL Jegyzőkönyvi másolat, 1586. p. 85. „. . . ut ex concensu suae Maiestatis altera Arcium Rezy, aut Thadyka diruatur, et distrahatur, quia intertentio militum in eisdem arcibus est dispar viribus Familiae Pethew . . ."
125. PATAKI Vidor: i. m. 1931. 114–115.
126. Uo. 115.
127. KOPPÁNY–PÉCZELY–SÁGI: i. m. 1962. 80–81.
128. CJH 1526–1608. évi törvénycikkek. Bp. 1899. 567. – SÁGI–IVÁNYI–PÉCHELY: i. m. é. n. 40.
129. TAKÁTS Sándor: Régi magyar kapitányok és generálisok. Bp. 1922. 481. – DORNYAY Béla: i. m. 1935. 12.
130. KOMÁROMY András: i. m. TT 1907. 393. Takaró Mihály tihanyi kapitány Nádasdy Tamáshoz. 1556. nov. 15. – TAKÁTS Sándor: Emlékezzünk eleinkről. I. Bp. é. n. 149.
131. SINKOVICS István: i. m. Sz 1943. 154.
132. SZÁNTÓ Imre: i. m. 1980. 82.
133. ACSÁDY Ignác: Végváraink és költségeik a XVI. és XVII. században. HK 1888. 77.
134. Memoriale de castris finitimis. Nádasdy Tamás Miksához. 1561. jún. 14. OL Nádasdy Tamás fogalm. Id. SINKOVICS István: i. m. HK 1966. 4. sz. 781.
135. KrA AF 1566. Fasc. 8. Nr. 2. Batthyány Ferenc a királyhoz. Németújvár, 1566. aug. 26. – TÓTH Lajos: Pápa múltja, jelene és környéke. Pápa 1936. 30.
136. VILLÁNYI Szaniszló: Győr-vár és város helyrajza, erődítése, háztelek- és lakossági viszonyai a XVI–XVII. században. é. n. 41–42. – SZEGŐ Pál: i. m. 1911. 77.
137. IVÁNYI Béla: i. m. 1958. 23. A Kanizsával szemben levő végvárak központja (Zala) Egerszeg volt. Itt állomásozott a generalutus vicegenerálisa.
138. VILLÁNYI Szaniszló: i. m. é. n. 42. – PATAKI Vidor: i. m. 1931. 116. – IVÁNYI Béla: i. m. 1958. 1.
139. RUZSÁS Lajos: A dunántúli védelmi vonal és a paraszt–polgári fejlődés a XVI–XVII. században. Dunántúli Tudományos Gyűjtemény 87. sz. Series Historica 149. Bp. 1968.
140. PERJÉS Géza: Az oszmán birodalom európai háborúinak katonai kérdései (1356–1699). HK XIII. évf. (1966) 4. sz. 867–868.
141. SINKOVICS István: A török elleni védelem fő kérdései. HK 1966. 4. sz. 781.
142. GECSÉNYI Lajos: Katonák és polgárok a győri végvárban a XVI–XVII. században. HK XXXI. évf. (1984) 4. sz. 664.
143. PERJÉS Géza: Zrínyi Miklós és kora. Bp. 1965. 345. – MAROSI Endre: Itáliai hadiépítészet részvétele a magyar végvárrendszer kiépítésében 1541–1592 között. HK 1974. 1. sz. 60.
144. PATAKI Vidor: i. m. 1931. 26. – LUKCSICS–PFEIFFER: i. m. 1933. 10.
145. BÉKEFI Remig. A Balaton környékének egyházai és várai a középkorban. Bp. 1907. 253. – FÜGEDI Erik: Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon. ÉrtTTK Uj sorozat 82. sz. Bp. 1977. 119. Csobánc; 199. Szigliget; 204. Tátika. – GERŐ László: i. m. 1955. 137–145.
146. BÉKEFI Remig: i. m. 1907. 276. – PATAKI Vidor: i. m. 1931. 116. – GERŐ László: i. m. 1955. 166–168. – KOPPÁNY Tibor–SÁGI Károly: Csobánc. Műemlékeink. Bp. 1965. 11. – FÜGEDI Erik: i. m. 1977. 119.
147. CZOBOR Béla: Magyarország középkori várai. Sz 1877. 603.
148. PATAKI Vidor: i. m. 1931. 116.
149. PATAKI Vidor: i. m. 1931. 116. – GERŐ László: i. m. 1955. 168–169.
150. OL FCsL Comitatus Castriferrei nro 301. Id. IVÁNYI Béla: i. m. 1958. 2.
151. DORNYAY Béla: A Kisbalaton összezsugorodása. Különlenyomat a Balatoni Kurirból. é. n. 8–9. – CSUPOR Tibor: Kis-Balaton. Bp. 1983. 50.
152. PESTHY Frigyes: Magyarország vízhálózata a régi korban. Sz 1867. 70–71. – VÁNDOR László: Szentgrót vára. Kutatások a zalaszentgróti volt Batthyány-kastély területén. ZGy 8. sz. Zalaegerszeg 1978. 61.
153. PATAKI Vidor: i. m. 1931. 115.
154. PATAKI Vidor: i. m. 1931. 115. – IVÁNYI Béla: i. m. 1958. 3.
155. IVÁNYI Béla: i. m. 1958. 3., 10.
156. IVÁNYI Béla: i. m. 1958. 2. – PATAKI Vidor: i. m. 1931. 116.
157. SINKOVICS István: i. m. HK 1964. 4. sz. 781. – MÜLLER Veronika: A zalai végek mindennapi problémái a XVII. század első felében. ZGy 8. sz. Zalaegerszeg 1978. 81. – UŐ: Az egerszegi vár a XVII. században. Zalaegerszegi Füzetek. II. 1976. 7.
158. ZmL Jegyzőkönyvi másolat. Protocollum ab anno 1555 usque 1632. p. 37–38. (1567). – PATAKI Vidor: i. m. 1931. 114. – TAKÁCS Marianna: Magyarországi udvarházak és kastélyok (XVI–XVII. század). Bp. 1970. 152–153.
159. ACSÁDY Ignác: i. m. 1897. 180.
160. KÁROLYI Árpád: Fráter György levelezése. TT 1880. 92. Fráter György Ferdinándhoz. Szászsebes, 1551. júl. 12.
161. PATAKI Vidor: i. m. 1931.
162. KOMÁROMY András: i. m. TT 1904. 270–271. Gersei Pethő János Nádasdy Tamáshoz. Pozsony, 1552. szept. 18. – MÜLLER Veronika: i. m. 1976. 5.
163. TAKÁTS Sándor: A magyar gyalogság megalakulása. Bp. 1908. 32.
164. A Balaton környékén Thury György, Magyar Bálint és Gyulaffy László kapitányok egymásra hivatkoztak, s egymást vádolták a hajdúk tartásával, azok pusztításai miatt, pedig mindegyik tartott hajdúkat. Lásd TAKÁTS Sándor: Régi magyar kapitányok és generálisok. Bp. 1922. 183–184.

165. SZÁNTÓ Imre: i. m. 1980. 51–52.
166. ERDÉLYI László: i. m. I. 1908. 152. – KOMÁROMY András: i. m. HK 1912. 262–263. Magyar Bálint Csányi Ákoshoz. Fonyód, 1556. szept. 26.
167. ERDÉLYI László: i. m. I. 1908. 152.
168. KOMÁROMY András: i. m. TT 1906. 123. Kerecsényi László Nádasdy Tamáshoz. Sziget, 1555. Nagypéntek.
169. TAKÁTS Sándor: i. m. 1908. 64. – MAKSAY Ferenc: Parasztság és zsoldosszolgálat a XVI. századi Magyarországon. HK 1956. 1. sz. 28. – KISS István: A parasztság és a főurak a 16. századi honvédő harcunkban. HK 1954. 3–4. sz. 72–73. – NAGY László: Magyar hadsereg és hadművészet a harmincéves háborúban. – BOROSSY András: A telekkatonaság és a parasztság szerepe a feudális magyar hadszervezetben. ÉrtTTK 60. sz. Bp. 1971. 75., 81., 96–97.
170. KOMÁROMY András: i. m. HK 1912. 273–274. Magyar Bálint Nádasdy Tamáshoz. Hegyesd alatt, 1562. ápr. 10. – SZÁNTÓ Imre: i. m. 1980. 57.
171. SZENTKLÁRAY Jenő: A dunai hajóhadak története. Bp. 1885. 311. – TAKÁTS Sándor: A magyar vár. Sz 1907. 727. – ERDÉLYI László: i. m. I. 1908. 177.
172. TAKÁTS Sándor: Rajzok II. 1915. 106.
173. ERDÉLYI László: i. m. 1908. 155–159.
174. KOMÁROMY András: i. m. HK 1912. 238–239.
175. SALAMON Ferenc: Magyarország a török hódítás korában. Pest 1864. 137–138. – BENCZÉDI László: Parasztok és katonák XVII–XVIII. századi Habsburg-ellenes mozgalmainkban. Új Írás, 1963. 5. sz. 738–743.
176. VARGA János: Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban 1556–1767. Bp. 1969. 223–224. – Takaró Mihály tihanyi kapitány hajdúi a szegénységet úton-útfélen sarcolták, kínozták. Lásd KOMÁROMY András: i. m. HK 1912. 262–263.
177. HHStA U 1550. Fasc. 56. – Tihanyban a lovasok létszáma 1554-ben 50, később 26, a gyalogosoké pedig 50 ember. Ugyanannyi 1577-ben és 1593-ban. Lásd ERDÉLYI László: i. m. 1908. 151., 3. sz. jegyzet.
178. ACSÁDY Ignác: Végváraink és költségeik a XVI. és XVII. században. HK 1888. 72.
179. HÓMAN Bálint–SZEKFŰ Gyula: Magyar történet. III. 7. kiadás, Bp. 1943. 164–165.
180. TAKÁTS Sándor: Bajvívó Magyarok. Bp. é. n. 206–222.; UŐ: A török–magyar lesvetés módja. Sz 1912.
181. KOMÁROMY András: i. m. TT 1907. 148–149. Ormány Józsa Csányi Ákoshoz. Sümeg, 1561. okt. 31. – KOMÁROMY András: Kerecsényi László levelei Nádasdy Tamáshoz. TT 1906. 137.; TAKÁTS Sándor: Thengöldi Bornemissza János. HK 1914. 357.
182. TAKÁTS Sándor: Bajvívó magyarok. Bp. 1956. 160. – SÁGI–IVÁNYI–PÉCZELY: i. m. é. n. 40.
183. HK 1897. 632–634. – VERESS D. Csaba: i. m. 1983. 127–128.
184. MERÉNYI Lajos: A török végek őrhada. HK 1894. 260. – SZAKÁLY Ferenc: i. m. 1969. 52.
185. TAKÁTS Sándor: i. m. 1956. 162–163. – SÁGI–IVÁNYI–PÉCZELY: i. m. é. n. 40–41. – KOPPÁNY–PÉCZELY–SÁGI: i. m. 1962. 30.
186. TAKÁTS Sándor: i. m. 1956. 162–163. – DORNYAY Béla: i. m. 1935. 12–13.
187. TAKÁTS Sándor: A kalauzok és a kémek a török világban. Sz 1913. 402.
188. OL Kincstári lt. Nádasdy család lt. Nádasdy Tamás I. Ferdinándhoz. 1559. (pontosabb keltezés nélkül). „Nam et ego habeo unam (ti. bombardam) in Kanysa, quam propter frequentes fatigationes dandum signum miseris colonis, (cum Thurci ad depopulandum solent excurrere), ut audito signo fugae se consulerent".
189. SZÁNTÓ Imre: i. m. 1980. 46.
190. KOMÁROMY András: i. m. HK 1912. 277. Magyar Bálint 1565. szeptember 9-én kelt levelében keményen megleckézteti Csányi Ákost, özvegy Nádasdyné jószágigazgatóját: „Pedig tudhatná, hogy a végvárakat nem lehet tök zörgetéssel tartani, mert attól nem fél a török, hanem – úgymond – emberrel szokták a végházakat tartani és szablyával oltalmazni, az ember pedíglen ételt, italt, ruházatot, pénzt kér".
191. MARTONFALVAY Imre deák Emlékirata. Bp. 1881. 138.
192. ERDÉLYI László: i. m. I. 1908. 76–77.
193. Uo. 221.
194. Uo. 152. – SZÁNTÓ Imre: i. m. 1980. 76.
195. ERDÉLYI László: i. m. I. 1908. 152. – KOMÁROMY András: i. m. HK 1912. 246. – TAKÁTS Sándor: i. m. HK 1915. 486. – UŐ: i. m. 1922. 220.
196. TAKÁTS Sándor: i. m. 1922. 195.
197. ERDÉLYI László: i. m. I. 1908. 150. – PÁKAY Zsolt: i. m. 1942. 15. – SZÁNTÓ Imre: i. m. 1980. 81.
198. PÁKAY Zsolt: i. m. 1942. 9–10.
199. VmL Vasvári kápt. hitelesh. jkv. VII. 387–389., 53. sz. (1573). – PÁKAY Zsolt: i. m. 1942. 9–10. – SZÁNTÓ Imre: i. m. 1980. 77.
200. ERDÉLYI László: i. m. I. 1908. 155. – SZEGŐ Pál: i. m. 1911. 177. – TAKÁTS Sándor: i. m. 1922. 213. – PÁKAY Zsolt: i. m. 1942. 16.
201. ZmL Jegyzőkönyvi másolat, p. 109. (1589). – ERDÉLYI László: i. m. I. 1908. 155–156. – KOMÁROMY András: i. m. HK 1912. 242. – DÁVID Géza: A simontornyai szandzsák a 16. században. Bp. 1982. 68. „. . . az tyhanyak, bözpöremiek, Koppan és Simon tornia körniöl valo olah falukat el rablak . . ." (1580).
202. PÁKAY Zsolt: i. m. 1942. 10. – SZAKÁLY Ferenc: A babócsai váruradalom 1561-es urbariuma és a babócsai vár 1563-as leltára. In: Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv 2. sz. Szerk.: KANYAR József. Kaposvár, 1971. 60–61. – SUGÁR István: Az egri vár 1594/95. évi számadásai. I–II. közlemény. Archívum. Heves megyei Levéltár Közleményei, 5–6. sz. Eger 1975, 1977.
203. HkA HU Fasc. 24. 1572. jan. Fol. 63. Miksa király levele Mailad Gábor tihanyi várparancsnokhoz. Bécs, 1572. febr. 24. – ERDÉLYI László: i. m. I. 1908. 163., 189.
204. RÓMER Flóris: Tihanyi vár regestuma, 1585–1590. TT 1879. 135–136., 571. – ERDÉLYI László: i. m. I. 1908. 165., 175. – SZAKÁLY Ferenc: i. m. 1981. 106., 117.
205. ERDÉLYI László: i. m. I. 1908. 165–166.
206. Uo. 155.
207. ZmL Jegyzőkönyvi másolat, p. 222–223. (1595). „. . . quod quia idem Episcopus Wesprimiensis ob desolata Bona pertinentia Castri sui Sümegh propriis suis expensis sufficiens militum praesidiorum in defensionem ejusdem Castri intertenere nequiret . . ."
208. Ezzel a kérdéssel bővebben foglalkozott RUZSÁS Lajos: Az egri vár gazdálkodása a XVI. században. (Bp. 1939.) c. munkájában.
209. ERDÉLYI László: i. m. I. 1908. 167–168. – HÓMAN Bálint–SZEKFŰ Gyula: i. m. III. 1943. 124. – SZAKÁLY Ferenc: i. m. 1981. 129.
210. HHStA U 1550. Fasc. 56. Numerus Equitum et peditum per Dominum Generalem in arcibus et fortaliciis. – HÓMAN–SZEKFŰ: i. m. III. 1943. 137–146. – MAKKAI László: Az abszolútizmus társadalmi bázisának kialakulása az osztrák Habsburgok országaiban. TSz 1960. 2–3. sz. 193–223.
211. HÓMAN–SZEKFŰ: i. m. III. 1943. 148–152.
212. ACSÁDY Ignác: i. m. HK 1888. 74. – KrA AF 1576. Fasc. 11. Nr. 3. Distributio Confiniorum. – ERDÉLYI László: i. m. I. 1908. 146. – SZÁNTÓ Imre: i. m. 1980. 87.

213. ERDÉLYI László: i. m. I. 1908. 167., 186. – LIPTÁK–ZÁKONYI: i. m. 1957. 27–28.
214. TAKÁTS Sándor: A magyar vár. Sz 1907. 817. – SZEGŐ Pál: i. m. 1911. 52.
215. SÁGI–IVÁNYI–PÉCZELY: i. m. é. n. 37. – BONTZ József: i. m. 1896. 88. – OL BCsL P. 1322. Körm. közp. igazg. kérvények a 43. rsz. 287. no. Egerszeg, 1649. dec. 18. „A hostatból minden éjjel a törökök miatti félelemből bemennek a várba".
216. Egy 1674. évi feljegyzés a következő pusztákat említi Keszthely környékén: Vonyarc, Diás, Cserszeg, Tomaj, Agyagh, Uj hegy, Zsid, Rezi, Szántó. Lásd VAJKAI Aurél. Cserszegtomaj. Különlenyomat a Néprajzi Értesítő 1939. 3–4. számából. Bp. 1939. 4.
217. KOPPÁNY–PÉCZELY–SÁGI: i. m. 1962. 26. – BAKAY Kornél–KALICZ Nándor–SÁGI Károly: Veszprém megye régészeti topográfiája. Bp. 1966. 90.
218. SZALAY Ágoston: i. m. 1861. 174–175. – BONTZ József: i. m. 1896. 88. – Bontz az említett falvak elpusztulását az 1562–1632 közt terjedő időre, és pedig a legnagyobb valószínűséggel 1589. évre teszi: i. m. 90. – ZmL KVL 1829.
219. PAIS László: A Zala vízgyűjtőjének régi vízrajza. Bp. 1942. 18. Esztergál: „tota deserta est, habitatores habitant inter densissimas arundines tuguriola habentes". – Zalavég: „Ex Veged fugitivi coloni in paludibus prope Ber habitantes". OL Dikák 1569. – FÜSSY Tamás: i. m. 1902. 369. Miután a törökök 1568-ban teljesen elpusztították (Zala-) Apátit, a megrémült lakosok a szőlőkben, még inkább az erdőkben keresték menedéket. – MÜLLER Róbert: Adatok a fonyódi járás törökkori településtörténetéhez. Studium I. KLTE Debrecen 1970.
220. ZmL Jegyzőkönyvi másolat, p. 280. (1596). „. . . cum una pars trans fluvium Zala videlicet Districtus Sedis Oppidi Tapolcza etiam nunc quoque Turcico servitio continue incumberet". De a Zala folyótól nyugatra eső vidék lakosai is „folytonos félelemben vannak az ellenség miatt". Lásd OL Eccles. Fasc. 22. Nr. 28. Id. FÜSSY Tamás: i. m. 1902. 195.
221. A káptalanfaiak 1693. évi beadványa: ZmL 1693. évi közgyűlési iratok. Id. DEGRÉ Alajos: A keszthelyi polgárság úrbérellenes mozgalmai. VemMK 2. sz. Veszprém 1964. 259.
222. ZmL Közgy. jkv. 1753/54. p. 412. s köv.
223. ZmL Jegyzőkönyvi másolat, p. 578. (1610. X. 20.) „. . . nullibi nisi in Confiniis tantum perpauci exstarent . . ." – DEGRÉ Alajos: i. m. VemMK 1964. 259.
224. ZmL Jegyzőkönyvi másolat, p. 362. (1598). „Confinia item . . . Sümegh, Csobáncz, Zigligeth etc., quorum Castrorum Bona per Hostes sint partim depopulata . . ." – ACSÁDY Ignác: i. m. 1897. 339–340., 439–440. – SZEGŐ Pál: i. m. 1911. 128. – SZÁNTÓ Imre: i. m. 1980. 110.
225. SZÁNTÓ Imre: i. m. 1980. 90. – MAKSAY Ferenc: i. m. HK 1956. 1. sz. 40–41.
226. HL Törökkori iratok gyűjteménye, 1589. Nr. 520. Tihany védőserege Nogarollhoz. Kivonat. Tihany, 1589. okt. 6.
227. GÖMÖRY Gusztáv: Veszprém és Várpalota eleste 1593-ban. HK VIII. évf. (1895) 254–259. – RÓNAI HORVÁTH Jenő: Magyar hadi krónika. II. Bp. 1895. 113. – LUKCSICS–PFEIFFER: i. m. 1933. 11. – MAROSI Endre: A hosszú háború (1593–1606). In: Magyarország hadtörténete. I. Szerk.: BORUS József. Bp. 1984. 212. – TÓTH Sándor László: A török haditevékenység akciórádiusza a 15 éves háborúban. HK XXXII. évf. (1985) 4. sz. 764.
228. ERDÉLYI László: i. m. I. 1908. 221. – SOÓS Elemér: i. m. 1916. 28. – SZÁNTÓ Imre: i. m. 1980. 39.
229. GÖMÖRY Gusztáv: i. m. HK VII. évf. (1895) 254–259.
230. ZmL Zala megye 1592-iki jegyzőkönyve, p. 130. „Kiskomár per hostes nuperrime diruta". Id. FÜSSY Tamás: i. m. 1902. 194.
231. SZÁNTÓ Imre: Egy dunántúli falu Alsópáhok története. Bp. 1960. 69–70.
232. BONTZ József: i. m. 1896. 89., 381–382. – KOPPÁNY–PÉCZELY–SÁGI: i. m. 1962. 30. – TÓTH Sándor László: i. m. HK XXXII. évf. (1985) 4. sz. 769. „. . . a Budáról érkező ruméliai beglerbég útközben megszállta Bolondvár és Lak palánkákat".
233. SÁGI–IVÁNYI–PÉCZELY: i. m. é. n. 42.
234. HL Törökkori iratok gyűjteménye, 1600. Nr. 662. – RÓNAI HORVÁTH Jenő: i. m. II. 1895. – MAROSI Endre: i. m. 1984. 224–226. – TÓTH Sándor László: i. m. HK XXXII. évf. (1985) 4. sz. 769–770. – UŐ: Török stratégia a tizenötéves háborúban (1593–160). Kézirat. Szeged 1980. 32. Kanizsa fontosságára nézve lásd Kjátib Cselebi, 295–296. „. . . ezen a vidéken a Muraköz és a Balaton tó várainak kulcsa".
235. PÉTER Katalin: A magyar romlásnak századában. Magyar História. Bp. 1975. 154.
236. RÓNAI HORVÁTH Jenő: i. m. II. 1895. 146–147. – SZAKÁLY Ferenc: i. m. 1981. 39.
237. FARKAS Gábor: i. m. 41–49.
238. GRÓF ILLÉSHÁZY István nádor följegyzései. 1592–1603. Monumenta Hungariae Historica. VII. Pest 1863. 87.
239. ZmL Jegyzőkönyvi másolat, p. 882. (1594). „Neces infinitae patratae, atque adeo nullum fore crudelitatis genus excogitari potest, quod Miles externus contra hanc nostram Gentem non exercuisset . . .". – Uo. p. 211. (1595). „Ubi Turcorum nonnulla agmina uti Caramanni et Tartari in hoc eodem Comitatu hyemant prope Lacum Balaton in hoc nostro Comitatu, variasque in dies faciant excursiones . . ."
240. JUHÁSZ Lajos: A porta története 1526–1648. Sz 1936. pótfüzet, 554.
241. ZmL Prot. Comit. Szalad. I. 1555–1634. p. 578. „. . . per amissionem namque Canisae ita desolatum est (ti. Zala megye), ut nullibi nisi in confiniis tantum perpeuci extarent . . ."
242. Opiniones magnifici Francisci Nádasdy et aliorum nobilium. Pozsony, 1601. márc. 31. Id. RUZSÁS Lajos: i. m. 1961. 79.
243. IVÁNYI Béla: i. m. 1958. 2.
244. OL BCsL Missil. 6573. Bessenyei István várkapitány Batthyány I. Ádámhoz. Komár, 1647. szept. 24. – PATAKI Vidor: i. m. 1931. 115.
245. TAKÁTS Sándor: Rajzok II. 1915. 75–76. – PERJÉS Géza: Zrínyi Miklós és kora. Bp. 1965. 96. Térkép. A Muraköz védelme. – IVÁNYI Béla: Zalavár és a balatonhidvégi átkelő a török időkben. In: A Göcseji Múzeum Jubileumi Emlékkönyve 1950–1960. Szerk.: SZENTMIHÁLYI Imre. Zalaegerszeg 1960. 161–181.
246. OL BCsL Missil. 6337. Bessenyei István kiskoámromi kapitány Batthyány Ádámhoz. Komár, 1638. jul. 31. „Minthogy azért mi túlságosan az spiccen vagyunk, és minket legközelebb érhetnek . . ." – Uo. Missil. 41359. Ákosházi Sárkány István Batthyány Ferenchez. Komár, 1607. febr. 2. „Kiskomár is az országnak fővégháza . . ." – OL BCsL Missil. 41383. S. S. de Á. Batthyány Ferenchez. Komár, 1621. júl. 8. „Komár előtt semmi egyéb, az sok terek végházaknál . . ."
247. IVÁNYI Béla: i. m. 1958. 3.
248. IVÁNYI Béla: i. m. 1960. 163–166., 169.
249. OL BCsL 1653. júl. 30. Zalavár. Török István levele – 1653. aug. 16. Egerszeg. Keglevics Péter levele. – IVÁNYI Béla: i. m. 1958. 10., 15., 43.
250. DEGRÉ Alajos–GERGELYFFY András–VALTER Ilona–VÁNDOR László: Az egervári vár története.

Harmadik, javított kiadás. Zala Megye Idegenforgalmi Hivatala. Zalaegerszeg 1979. 39.

251. OL BCsL P. 1315. Batthyány I. Ádám ír. Ra. 4. Másolati kv. b. p. 365–372. – TAKÁTS Sándor: i. m. 1908. 280. – IVÁNYI Béla: Zalaszentgrót története. Kézirat. 31. (ZmL).
252. MÜLLER Veronika: i. m. 1978. 88.
253. OL BCsL Missil. Egy ismeretlen A. betű mögött meghúzódó levele Batthyány II. Ferenchez. 1605. aug. 20. Id. IVÁNYI Béla: Zalaszentgrót története. Kézirat, é. n. 30. (ZmL) – BONTZ József: i. m. 1896. 91.
254. SÁGI–IVÁNYI–PÉCZELY: i. m. é. n. 42. – KOPPÁNY–PÉCZELY–SÁGI: i. m. 1962. 30. – 1596-ban megismerkedünk egy keszthelyi vajdával is, Büki Gerőcz Vince személyében. Lásd IVÁNYI Béla: i. m. 1958. 7. Vasvári–szombathelyi káptalan hiteleshelyi levéltára. Protocollum 1596. nro 150.
255. RÓNAI HORVÁTH Jenő: i. m. II. 1895. 165. – NAGY László: A Bocskai szabadságharc katonai története. Bp. 1961. 272–284., 294., 300–301.
256. BONCZ Ödön: A Szentgyörgyvölgyi Bakacs család. Tu 1909. 7–8.
257. NOSZLOPI Tivadar: Bakách Bessenyei báró ősei. Tu 1910. 88. – KOPPÁNY–PÉCZELY–SÁGI: i. m. 1962. 30.
258. BONCZ Ödön: i. m. Tu 1909. 11. – NOSZLOPI Tivadar: i. m. Tu 1910. 88.
259. VARGA János: i. m. 1969. 171., 247., 379. – SZÁNTÓ Imre: i. m. 1980. 80. – OL FCsL Zalad. Nr. 337. Bakács-urbárium (1627).
260. BONCZ Ödön: i. m. Tu 1909. 7.
261. PÁKAY Zsolt: i. m. 1942. 31.
262. SZAKÁLY Ferenc: i. m. 1981. 39., 42.
263. Evlia CSELEBI török világutazó magyarországi utazásai 1660–1664 Ford.: KARÁCSON Imre. II. Bp. 1904. 11–12. Id. SZAKÁLY Ferenc: i. m. 1981. 163–164. – PERJÉS Géza: i. m. HK XIII. évf. (1966) 4. sz. 868.
264. DEGRÉ Alajos: i. m. 1964. 259. – ZmL Jegyzőkönyvi másolat, p. 611–612. (1613. nov. 6.)
265. NAGY Gyula: Batthyány Ferenc levelei Thurzó Györgyhöz és Thurzó Imréhez 1606–1620. TT 1879. 99. Batthyány Ferenc levele. Rohonc, 1607. szept. 14. – KŐVÁRI Béla: Adatok a török rablások történetéhez Zalamegyében. In: Adatok Zalamegye történetéhez. V. Nagykanizsa 1876. 175., 178.
266. ZmL Jegyzőkönyvi másolat, p. 611–612. (1613) „. . . az Török . . . az paraszti hódult Falukat mind egy eránt fölötte nagy sarczal és ajándékokkal sanyargatta". – KOMÁROMY András: A kanizsai török rablásai 1630–1640. HK 1895. 79–92. – MÜLLER Veronika: i. m. 1978. 87.
267. ZmL Jegyzőkönyvi másolat, p. 612–613. (1613).
268. 1601: XXIX. tc. 2. § Id. MÜLLER Veronika: i. m. 1976. 6–7.
269. OL BCsL 1620. okt. 19. Keszthely. Bakács Sándor levele. Id. IVÁNYI Béla: i. m. 1958. 37.
270. KOVACHICH, MARTINUS: Index realis geographico-Topographicus in Decreta Comitalia Regum Hungariae. Buda 1806. 182. – CJH 1608–1657. évi törvénycikkek. Bp. 1900. 32–33. – BONTZ József: i. m. 1896. 90–91.
271. BONTZ József: i. m. 1896. 90–91. – DORNYAY Béla: i. m. 1935. 13.
272. SÁGI–IVÁNYI–PÉCZELY: i. m. é. n. 43–44.
273. IVÁNYI Béla: Zalaszentgrót története. 8. (ZmL).
274. OL BCsL Missil. 50379. Turos Miklós kiskomáromi vicekapitány Batthyány I. Ádámhoz. Kiskomár, 1655. jul. 22. – CSAPODI Csaba: Az Esterházyak alsólendvai uradalmának gazdálkodása a XVIII. század első felében. Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez. 6. sz. Bp. 1933. 27. – SEBŐK Samu: Adatok Zalaegerszeg r(endezett) t(anácsú) város történetéhez. Zalaegerszeg 1902. 8–10. – BONTZ József: i. m. 1896. 139–140. – OL U et C Fasc. 54. Nr. 20. „. . . in der äusseren Vorstadt aber sind sehr viele Einwohner". (Szentgyörgyvár – 1700).
275. IVÁNYI Béla: i. m. 1958. 3–4.
276. SÁGI–IVÁNYI–PÉCZELY: i. m. é. n. 45–46.
277. KOPPÁNY–PÉCZELY–SÁGI: i. m. 1962. 82–83. – SÁGI Károly: Keszthely a XVIII. században. A Festetics család megjelenése Keszthelyen. In: Georgikon 175. Bp. 1972. 7.
278. IVÁNYI Béla: i. m. 1958. 19. sz. jegyzet.
279. OL U et C Fasc. 29. Nr. 1. A keszthelyi vár emeletes voltára utal egy 1690. évi összeírás is, hogy ez egy „castellum duarum contignationum". – IVÁNYI Béla: i. m. 1958. 7–8.
280. DEGRÉ Alajos: i. m. 1964. 259. – ZmL Conscriptiones nobilitares. Fasc. 1. 1555., 1564., 1632. Keszthelyen 1630-ban 15 portát írtak össze. Ugyanakkor Lesencét, Tomajt és Faludot összesen 2 portára értékelték.
281. BONTZ József: i. m. 1896. 139–140. – TAKÁTS Sándor: A magyar gyalogság megalakulása. Bp. 1908. 54.
282. DEGRÉ Alajos: i. m. 1964. 259–267. – SÁGI Károly: i. m. 1972. 8. – Keszthely–polgárváros Keszthellyel – Bontz József megállapítása szerint – „a legrégibb időktől fogva egy várost képezett. A szakadás idejét és indító okát határozottan megállapítani nem lehet". Szerinte a „birtokviszonyok okozták a szétválást". Lásd BONTZ József: i. m. 1896. 139–140.
283. SÁGI János: Emberséges török okiratok keszthelyi vonatkozással. Keszthelyi Hírlap, 1935. febr. 24., p. 5–6. – DARNAY (DORNYAY) Béla: Keszthely török okiratai a Balatoni Múzeumban. Balatoni Múzeumi Füzetek, 4. sz. Keszthely 1942. 301–307. „Keszthely falu lakosai évenként 12 fekete gurust szoktak fizetni" a koppányi szandzsákbejnek (1651). – „Keszthely nevű falu rájái . . . mind a mai napig a foki palánk mindenkori kapitányának, defter szerint évi szabott összegben tizenkét fekete gurust fizettek . . ." (1651).
284. MERÉNYI Lajos: A zalai hódoltság adója 1629-ben. MGtSZ 1904. 383–384. – A lakókat a törökök gyakran robotmunkával terhelték. 1602 július havában Keszthely és Lesence vidékéről 150 polgárt és szekeret hajtottak Fejérvárra a vár építésének mielőbbi befejezésére. Lásd BONTZ József: i. m. 1896. 92. – TARDY Lajos: Rabok, követek, kalmárok az oszmán birodalomról. Wathay Ferenc önéletírásából. Bp. 1977. 416.
285. OL FCsL Zalad. Nr. 322. – SZÁNTÓ Imre: i. m. 1960. 15.
286. MAKKAI László: A magyar városfejlődés történetének vázlata. In: Vidéki városaink. Bp. 1961. 60.
287. OL BCsL 1644. nov. 21. Komár. Bessenyei István levele. Id. IVÁNYI Béla: i. m. 1958. 4.
288. BONTZ József: i. m. 1896. 96.
289. UJVÁRI Zsuzsanna: „Nagy két császár birodalmi között". Magyar História. Bp. 1984. 93.
290. BONTZ József: i. m. 1896. 207.
291. Uo. 208.
292. P. KŐNIG Kelemen: Hétszáz éves ferences élet Szécsényben. 152. Id. DORNYAY Béla: i. m. 1935. 13–14.
293. KrA AF 1555. Fasc. 9. Nr. ad 7. Supplicatio humillima universorum Capitaneorum et aliorum Militum Jauriensium. 1555. szept.
294. OL BCsL 1649. nov. 5. Török István levele. Id. IVÁNYI Béla: i. m. 1958. 43.
295. TAKÁTS Sándor: i. m. 1908. 25–26.
296. ZmL Jegyzőkönyvi másolat, p. 557. (1608.). Scribantur Literae Supplices Suae Serenitati pro praes-

tandis stipendiis ad Confinia Zenthgróth, Pölöske, Keztel, Beer, Lövő et alia . . ."

297. TAKÁTS Sándor: Rajzok II. 1915. 124. – UŐ: Az igazi szegénylegények. Művelődéstörténeti tanulmányok a XVI–XVII. századból. Bp. 1961. 39. – BONCZ Ödön: i. m. Tu 1909. 9. – NAGY László: Adalékok Bethlen Gábor hadseregének dunántúli hadműveleteihez. HK 1960. 2. sz. 12. – UŐ: Bethlen Gábor a független Magyarországért. Bp. 1969. 229.
298. BONCZ Ödön: i. m. Tu 1909. 9. – NAGY László: „Nem jöttünk égi hadak útján . . ." Elvek és utak. Bp. 1982. 105–106.
299. BONCZ Ödön: i. m. Tu 1909. 10–11.
300. OL BCsL 1620. okt. 19. Keszthely. Bakács Sándor levele. Id. IVÁNYI Béla: i. m. 1958. 37.
301. BONCZ Ödön: i. m. Tu 1909. 9. – IVÁNYI Béla: i. m. 1958. 64. – KOPPÁNY–PÉCZELY–SÁGI: i. m. 1962. 31–32.
302. OL BCsL 1621. júl. 30. Bakács Sándor levele. Id. IVÁNYI Béla: i. m. 1958.
303. OL BCsL 1621. aug. 1. Keszthely. Kovács Péter és Ayán tizedesek levele. Id. IVÁNYI Béla: i. m. 1958.
304. IVÁNYI Béla: i. m. 1958. 34–36. – RÓNAI HORVÁTH Jenő: i. m. II. 1895. 178. – FÜSSY Tamás: i. m. 1902. 200. – NAGY László: Adalékok Bethlen Gábor hadseregének dunántúli hadműveleteihez. HK 1960. 2. sz. – UŐ: Bethlen Gábor a független Magyarországért. Bp. 1969. 229. – VERESS D. Csaba: i. m. 1983. 163.
305. IVÁNYI Béla: i. m. 1958. 34–35.
306. BONCZ Ödön: i. m. Tu 1909 12.
307. BONCZ Ödön: i. m. Tu 1909. 13.
308. Uo.
309. OL BCsL 1648. jún. 29., júl. 29. és szept. 7. Sárkány János levelei. – IVÁNYI Béla: i. m. 1958. 9.
310. VERESS D. Csaba: i. m. 1983. 170.
311. MÜLLER Veronika: i. m. 1978. 89.
312. OL BCsL 1655. febr. 13. Kiskomár. Pethő László levele, mellékelve Perpacsics István febr. 15-én kelt leveléhez. – IVÁNYI Béla: i. m. 1958. 58., 62.
313. OL BCsL 1655. júl. 22. Kiskomár, Turós Miklós levele. – IVÁNYI Béla: i. m. 1958. 62.
314. IVÁNYI Béla: Zalaszentgrót története. Kézirat. é. n. 32. (ZmL)
315. KOPPÁNY–PÉCZELY–SÁGI: i. m. 1962. 32–33.
316. OL BCsL 1641. febr. 2. Keszthely. Sárkány Miklós levele. – IVÁNYI Béla: i. m. 30.
317. OL BCsL Missil. 6512. Bessenyei István kiskomáromi várkapitány Batthyány I. Ádámhoz. Komár, 1644. hamvazószerdán. – Uo. Missil. 6525. Bessenyei István Batthyány I. Ádámhoz. Komár, 1645. márc. 13.
318. OL BCsL Missil. Nr. 25748. Id. MÜLLER Veronika: i. m. 1978. 89.
319. KOPPÁNY–PÉCZELY–SÁGI: i. m. 1962. 33.
320. BONTZ József: i. m. 1896. 96. – KOPPÁNY–PÉCZELY–SÁGI: i. m. 1962. 33. – OL BCsL Missil. 36753. Gersei Pethő László Batthyány I. Ádámhoz. Komár, 1650. szept. 9. „Ezen órában érkezék bizonyos híreim a kanizsai raboktól, hogy ez két nap az törökök Zalavárt, vagy Keszthelt megütik minden bizonnyal". – IVÁNYI Béla: Zalaszentgrót története. Kézirat, é. n. 36. (ZmL). 1654-ben Pethő László úgy értesült, hogy a törökök vagy a „Szent Gróti Hostátot", vagy a keszthelyi hegyet ütik meg.
321. OL BCsL 1651. nov. 23. Komár. Turós Miklós levele. – IVÁNYI Béla: i. m. 1958. 4.
322. OL BCsL 1654. okt. 8. Komár, Pethő László levele. – IVÁNYI Béla: i. m. 1958. 4.
323. OL BCsL 1656. nov. 15. Kapornak. Ányos levele. – IVÁNYI Béla: i. m. 1958. 4.
324. MARKÓ Árpád: Zrínyi Miklós levelei. Bp. 1950. 20. – DORNYAY Béla–ZÁKONYI Ferenc: Szigligeti séták. A Veszprém Megyei Tanács Idegenforgalmi Hivatalának kiadványai 3. é. n. 32.
325. IVÁNYI Béla: i. m. 1958. 65.
326. VARGA János: i. m. 1969. 143. – MÜLLER Veronika: i. m. 1978. 90.
327. OL BCsL Missil. 6511. Bessenyei István levele Komárból.
328. RUZSÁS Lajos: i. m. 1968. 228.
329. SOÓS Elemér: i. m. 1916. 28–29. – SZÁNTÓ Imre: A Zala vármegyei végvárak és mezővárosok lakosságának helyzete a XVII–XVIII. században. HK XXXI. évf. (1984) 1. sz. 7.
330. SZÁNTÓ Imre: i. m. 1980. 81.
331. SZÁNTÓ Imre: i. m. HK XXXI. évf. (1984) 1. sz. 7–8.
332. NÉMETH Gábor: Adatok Nagy-Vázsony történetéből. Veszprém 1901. 63. – RUZSÁS Lajos: i. m. 1968. 234. – R. VÁRKONYI Ágnes: Magyarország keresztútjain. Tanulmányok a XVII. századról. Bp. 1978. 105.
333. SZAKÁLY Ferenc: i. m. 1981. 188.
334. Uo. 188.
335. SZÁNTÓ Imre: i. m. 1980. 49.
336. OL BCsL 1651. ápr. 15. Keszthely. Ölbei Márton levele. – Uo. 1685. júl. 24. Keszthely. Thury Farkas levele. – IVÁNYI Béla: i. m. 1958. 25–26.
337. OL BCsL 1651. ápr. 1. Keszthely. Sárkány János levele.
338. OL BCsL 1648. május 8. Keszthely. Tar Márton levele. – IVÁNYI Béla: i. m. 1958. 26. – MAKKAI László: A kuruc nemzeti összefogás előzményei. Bp. 1956. 49.
339. Vö. MAKKAI László: i. m. 1956. 59.
340. CJH 1647. 41. cikkely. – SZABÓ István: A hajdúk 1514-ben. Sz 1950. 178–198. – UŐ: A hajdúság kialakulása. Alföldi Füzetek 1. sz. Debrecen 1956. – RÁCZ István: A hajdúk a XVII. században. AUD Series Historica VIII. Debrecen 1969. 7–44. – NAGY László: „Megint fölszánt magyar világ van . . ." Bp. 1985. 83.
341. OL BCsL Missil. 6493. Bessenyei István komári kapitány Batthyány I. Ádámhoz. Komár, 1644. május 28.
342. OL BCsL 1653. okt. 15. Keszthely. Sárkány János levele. Sárkány János megírja Batthyánynak, hogy a török ellen „próbát tett", azaz megtámadta, még pedig szerencsével, de vállalkozása eredményesebb lett volna, ha „jó helre állitották volna az kalauzok". – IVÁNYI Béla: i. m. 1958. 26–27.
343. Vö. R. VÁRKONYI Ágnes: Végvár: állam, társadalom, mentalitás. In: Magyarországi végvárak a XVI–XVII. században. (Tanulmányok). Szerk.: BODÓ Sándor–SZABÓ Jolán. Studia Agriensia 3. Eger 1983. 11–12. – N. Kiss István: Nemes katonák és katonaparasztok a Zrínyiek muraközi uradalmában 1638–1720. (Adatok a magyarországi uradalmi hadszervezet kérdéséhez). HK 1983. 3. sz. 339. – VERESS D. Csaba: i. m. 1983. 175.
344. ZIMÁNYI Vera: Adatok a dunántúli hajdúk történetéhez. Sz 1960. 1–2. sz. 292. – NAGY László: Hajdúvitézek (1591–1699). Bp. 1983. 47–50.
345. VPL Conscriptiones et Acta Bonorum Episcopalium 1745–1762. p. 320–321.
346. ZIMÁNYI Vera: Hajdúszabadság kedvezménye Zrínyi falvaiban. Irodalomtörténeti Közlemények, 1957. 125. – UŐ: i. m. Sz 1960. 1–3. sz. 286. – SZÁNTÓ Imre: i. m. HK 1984. 11.
347. N. KISS István: Katonaparasztság (földesúri hadszervezet a Zrínyiek és a zágrábi püspökség birtokain – XVII. század). HK 1972. 2. sz. 319–331. – UŐ: i. m. HK 1983. 3. sz. 341.

348. IVÁNYI Béla: i. m. 1958. 51.
349. KOPPANY–PÉCZELY–SAGI: i. m. 1962. 32. – VARGA János: A jobbágyi földbirtoklás típusai és problémái 1767–1849. ÉrtTTK Uj sorozat 41. sz. Bp. 1967. 104.
350. DEGRÉ Alajos. i. m. 1964. 260.
351. Uo.
352. Uo.
353. OL FCsL Zalad. Nr. 1735. – OL FCsL Zalad. Nr. 2512. Keszthely, 1799. jan. 30.
354. VKOML Veszprém. Dec. Epp. et Cap. 22. 1628.
355. BONTZ József: i. m. 1896. 94.
356. VAJKAI Aurél: Balatonmellék. Bp. 1964. 53.
357. R. VÁRKONYI Ágnes: i. m. Studia Agriensis 3. Eger 1983. 17. – SOMOGYI Éva: A határőrvidéki privilégiumok hatása a paraszti osztályharc alakulására a XVII. században. TSz 1962. 2. sz. 140–172. – BENCZÉDI LÁSZLÓ: A „vitézlő rend" és ideológiája a Thököly-felkelésben. TSz 1963. 1. sz. 34.
358. CJH 1647. 97. cikkely.
359. VMOML Dec. Ep. et Cap. 25. 1667. Epp. Bécs, 1667. okt. 26. – BONTZ József: i. m. 1896. 92. – KOPPÁNY–PÉCZELY–SÁGI: i. m. 1962. 31. Egy 1625. márc. 29-ről felvett jegyzőkönyv tanúsága szerint a keszthelyi „sereg" tagjai sem a földesúrnak, sem a püspöknek nem fizettek dézsmát.
360. ZmL Investigationes Nobilium. Fasc. 3. Prot. 2. – 1737. febr. 12. – SZÁNTÓ Imre: i. m. 1960. 81.
361. RUZSÁS Lajos: i. m. 1968. 236.
362. BONTZ József: i. m. 1896. 51., 95–96., 387. – VARGA J. János: Katonai bíráskodás a 16–17. századi dunántúli nagybirtokon és a végvárakban. (Seregszék, hadiszék, úriszék). Sz 111. évf. (1977) 3. sz. 439–463. – UŐ: A XVI–XVII. századi katonaság szervezetének kérdései (Különös tekintettel a főúri parancsnokság alatt álló dunántúli katonaságra). In: Magyarországi végvárak a XVI–XVII. században (Tanulmányok). Szerk.: BODÓ Sándor–SZABÓ Jolán. Studia Agriensis 3. Eger 1983. 119–133.
363. TAKÁTS Sándor: A magyar múlt tarlójáról. Genius kiadás, Bp. é. n. 148.
364. BONTZ József: i. m. 1896. 97. – SÁGI–IVÁNYI–PÉCZELY: i. m. é. n. 45–46.
365. THALY Kálmán. Őt magyar községi pecsét a XVI. és XVII. századból. Sz 1869. 66.
366. TAKÁTS Sándor: i. m. 1908. 48–50.
367. Uo.
368. OL BCsL 1646. csütörtök. Kiskomár. A kiskomári sereg levele. – IVÁNYI Béla: i. m. 1958. 40. – 1648-ban a zalavári „kitsin sereg" panaszkodott Batthyány I. Ádámnak, hogy „vagyon oly köztük, két garas ára kölest nem köthetnének a ruhájába", továbbá: „találkozik oly közülünk, aki azt mondja, vagyon ötöd napja miuta kenyeret nem evett, hanem vad körtvéllyel, eggyel-mással tölti az üdőt". Lásd OL BCsL 1648. január 17. Zalavár. A zalavári kicsiny sereg levele. – IVÁNYI Béla: 1958. 36.
369. PACH Zsigmond Pál: Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században. Bp. 1963. 261–262.
370. NAGY László: i. m. 1985. 100.
371. OL BCsL 1641. aug. 2. Kiskomár. A kiskomári sereg Batthyány I. Ádámhoz. – IVÁNYI Béla: i. m. 1958. 42.
372. OL BCsL 1644. júl. 21. Kiskomár. A kiskomáromi sereg levele. – Uo. 1644. aug. 16. Kiskomár. Ugyanazok levele.
373. OL BCsL 1650. jún. 23. Kiskomár. Turós Miklós levele. – IVÁNYI Béla: i. m. 1958. 43.
374. ZIMÁNYI Vera: Adalékok a Batthyányak XVII. századi marhakereskedésének történetéhez. AtSz 1961. 62. – R. VÁRKONYI Ágnes: Magyarország keresztútjain. Tanulmányok a XVII. századról. Bp. 1978. 44., 23. sz. jegyzet.
375. OL BCsL P– 1315. Batthyány I. Ádám ír. Ra. 4. Másolati kv. b. pag. 365–372. – Uo. Missil. Ákosházi Sárkány János Batthyány I. Ádámhoz. 1658. aug. 4.
376. OL BCsL P. 1315. Batth. kv. b. pag. 365–372. – IVÁNYI Béla: i. m. 1958. 51–52.
377. MGtSz 1895. 63–64. Keszthelyi rendtartás 1661-ből. – PACH Zsigmond Pál: i. m. 1963. 209.
378. SZÁNTÓ Imre: i. m. HK 1984. 12. – R. VÁRKONYI Ágnes: i. m. 1978. 44., 23. sz. jegyzet.
379. VÁRKONYI Ágnes: i. m. 1978. 91. Vö. Vitnyédi István levelei. TT 1871. 63. – VERESS D. Csaba: i. m. 1983. 192.
380. KOVACSICS József: Keszthely város statisztikai monográfiája. Statisztikai Szemle, XXXIII. évf. 11. sz. 1955. november, 1033. – Vö. JUHÁSZ Lajos: A porta története 1526–1648. Bp. 1936.
381. OL FCsL K. i. 1354–b. 36.253/842. sz. Id. SÁNDOR Pál: A jobbágybirtok történeti statisztikai vizsgálatához 1786–1853. Történeti Statisztikai kötetek. Szerk.: EMBER Győző. Bp. 1961. 7.
382. OL BCsL Missil. 11161. Egerszegi sereg levele. 1645. okt. 29.
383. VAJKAI Aurél: i. m. 1958. 16., 93., 103. – PÁKAY Zsolt–SÁGI Károly: A szőlőművelés hatása a Balatonkörnyék népének életére és településére. 98., 105. – FEYÉR Piroska: A szőlő- és bortermelés Magyarországon (1848-ig). Bp. 1981. 102.
384. MGtSz 1894. 31. Diás és Vonyarc Zala megyei hegyközség 1653-i törvénye. Id. PACH Zsigmond Pál: i. m. 1963. 209.
385. BONTZ József: i. m. 1896. 382. – VAJKAI Aurél: i. m. 1939. 4–5.
386. BONTZ József: i. m. 1896. 382.
387. Uo.
388. Vö. ZIMÁNYI Vera: i. m. 1976. 124.
389. BONTZ József: i. m. 1896. 157. – BELÉNYESSY Márta: Adatok a régi hegyközségek történetéhez. Néprajzi Közlemények 3 (1958) 280–281.
390. GtSz 1894. 30. – Diás XVII. századi hegytörvényei. Keszthely és vidéke 1942. márc. 14. sz. – DORNYAY Béla: A keszthely-vidéki szőlőhegyek múltjából. Vasi Szemle 6 (1939) 210–221., 301–312.
391. OL Dicalis conscriptio Comitatus Zaladiensis. Liber XLV. Tom. LIV. (1696) p. 675., 689., 690. 704., 749.
392. Uo. p. 764., 765., 766.
393. Uo. p. 680.
394. Vö. TAKÁCS Árpád: A szőlőtermelés történeti földrajza. Bp. 1942. – HOLUB József: A bortermelés Zala megyében 1526 előtt. Különlenyomat a Göcseji Múzeum jubileumi emlékkönyvéből. Zalaegerszeg 1960. 101–182. – FEYER Piroska: i. m. 1981. 84.
395. SZAKÁLY Ferenc: Parasztvármegyék a XVII. és XVIII. században. Bp. 1969. 37.
396. IVÁNYI Béla: i. m. 1958. 50.
397. R. KISS István: A magyar helytartótanács I. Ferdinánd korában és 1549–1551. évi leveles könyve. Bp. 1908. 198–199. – TAKÁTS Sándor: i. m. 1922. 213.
398. OL BCsL 1685. nov. 21. Keszthely. Igali Szücs István vajda levele. – IVÁNYI Béla: i. m. 1958. 50.
399. TAKÁTS Sándor: A török és magyar rabkereskedés. In: Rajzok I. 1915. 160–303. – DOBOS Gábor: Török–magyar rabok a nyugatdunántúli végeken. Studium. Acta iuvenum universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae. II. Debrecen 1971. 63–73.
400. SZAKÁLY Ferenc: i. m. 1981. 187., 470.
401. MERÉNYI Lajos: A kanizsai végek történetéhez. HK 1897. 258–265. – SZAKÁLY Ferenc: i. m. 1969.

65. – NAGY László: „Nem jöttünk égi hadak útján . . .” Bp. 1982. 93.
402. KOPPÁNY–ÉÉCZELY–SÁGI: i. m. 1962. 33.
403. OL BCsL 1654. nov. 25. Keszthely. Sárkány János levele. – IVÁNYI Béla: i. m. 1958. 50.
404. CJH 1608–1657. évi törvénycikkek. Bp. 1900. 259. – BONTZ József: i. m. 1896. 92.
405. CJH 1630: 44. cikkely. – BONTZ József: i. m. 1896. 92. – PERJÉS Géza: i. m. 1965. 175–176.
406. ZIMÁNYI Vera: i. m. 1976. 111. – THURY Etele (közl): Veszprém városának történetei (Veszprémi krónika). TT 1905. 26.
407. PERJÉS Géza: i. m. 1955. 63. – SZAKÁLY Ferenc: Parasztság és honvédelem. Valóság, 1974. 7. sz. – ZIMÁNYI Vera: Magyarország az európai gazdaságban. ÉrtTTK 80. sz. Bp. 1976. 111.–NAGY László: A végvári dicsőség nyomában. Bp. 1978. 51–52.
408. TAKÁTS Sándor: i. m. 1908. 25–26. – UŐ: Rajzok II. 1915. 127. – PERJÉS Géza: i. m. 1965. 63.
409. OL BCsL 1621. aug. 1. Keszthely. Kovács Péter levele. – IVÁNYI Béla: i. m. 1958. 44.
410. VARGA János: i. m. 1969. 220.
411. TAKÁTS Sándor: Az igazi szegénylegények. Bp. 1961. 40. – SZAKÁLY Ferenc: i. m. 1969. 37.
412. ZmL Jegyzőkönyvi másolat, p. 171. (1593). – PÉTER Katalin: Esterházy Miklós. Magyar História. Bp. 1985. 78.
413. VARGA János: i. m. 1969. 220.
414. OL BCsL 1653. jún. 26. Sümeg. Széchenyi György levelei. – Uo. 1653. júl. 7., 1653. dec. 26., 1654. ápr. 29. – IVÁNYI Béla: i. m. 1958. 52.
415. OL BCsL 1654. ápr. 29. Sümeg. Széchenyi György veszprémi püspök levele. – IVÁNYI Béla: i. m. 1958. 52.
416. OL BCsL Missil. Széchenyi György veszprémi püspök levele. 1654. júl. 2. – 1648-ban Kenyeres Gergely és társai bicskei jobbágyok tettek panaszt a keszthelyiek ellen, hogy ökreiket a Somogyságban tőlük „elvonták”. Lásd IVÁNYI Béla: i. m. 1958. 52.
417. OL BCsL Missil. Széchenyi György veszprémi püspök levelében. 1653. dec. 15.
418. ACSÁDY Ignác: Magyarország Budavár visszafoglalásának korában. Bp. 1886. 119–122. – ZIMÁNYI Vera: Gazdasági és társadalmi fejlődés Mohácstól a 16. század végéig. Sz 114. évf. (1980) 4. sz. 565–567.
419. TAKÁTS Sándor: Kísérletek a magyar haderő feloszlatására 1671–1702. Sz 1904. 4. s köv. – SZAKÁLY Ferenc: i. m. 1969. 37.
420. VKOML Epp. Miscellanea. Kihallgatási jegyzőkönyv Széchenyi György veszprémi püspök kérésére. Badacsonytomaj, 1656. nov.
421. ZIMÁNYI Vera: i. m. 1976. 151–152.
422. LENDVAI Anna: A XVII. századi zalai céhek. Különlenyomat Zala megye Közgyűjteményeinek kutatásaiból. ZGy 12. sz.-ból. Zalaegerszeg 1979. 103., 106.
423. BONTZ József: i. m. 1896. 354–355. – LENDVAI Anna: Zalai mezővárosok XVII–XIX. századi kézműiparának összehasonlító vizsgálata. Bölcsészdoktori értekezés. Szeged 1979. 11.
424. Uo. 12.
425. Uo. 15.
426. BONTZ József: i. m. 1896. 355. – Vö. EPERJESSY Kálmán: Városaink múltja és jelene. Bp. 1971. 49.
427. LENDVAI Anna: i. m. 1979. 16.
428. ERDÉLYI László: i. m. I. 1908. 236.
429. MAKKAI László: i. m. 1961. 60.
430. GYIMESI Sándor: Magyar gazdaságtörténet. I/1. rész (1848-ig) Kézirat gyanánt. Bp. 1972. 105–106.
431. RUZSÁS Lajos: Városi fejlődés a Dunántúlon a XVI–XVII. században. In: Szigetvári Emlékkönyv. Bp. 1966. 199–237.
432. PACH Zsigmond Pál: i. m. 1963. 55., 73., továbbá a II., IV–V. fejezetekben passim.
433. Ezért mondhatta később Kenyeres László egerszegi lakos 1758-ban – amiért le is csukták –, hogy „az elejek ezen jószágokért a törökön sok véreket ontották”, s hogy „most is jobb volna, ha a török bírna . . .” Lásd ZmL Processus Sedium Dominalium. Fasc. 3. Nr. 15.
434. Evlia CSELEBI török világutazó magyarországi utazásai 1664–1666. Bp. 1908. 21. – SEBESTYÉN József: Adatok az 1664. évi Mura- és rábamelléki hadjárat és a vasvári béke történetéhez. HK XVII. évf. (1916) 56.
435. OL BCsL Missil. 36792. Gersei Pethő László kapitány Batthyány I. Ádámhoz. Komár, 1651. ápr. 16. – Uo. Missil. 36791. Pethő László Karpacsics Istvánhoz. Kiskomár, 1651. ápr. 15.
436. BIRKÁS Géza: Francia utazók Magyarországon. Szeged 1948. 51.
437. Evlia CSELEBI török világutazó magyarországi utazásai 1664–1666. Bp. 1908. 51.
438. HL Törökkori iratok, 1664. Nr. 812. Kovács István sümegi kapitány Esterházy János vicegenerálishoz. Sümeg, 1664. aug. 14.
439. HL Törökkori iratok, 1664. Nr. 816. Babocsay Ferenc Esterházy János vicegenerálishoz. Keszthely, 1664. aug. 15. – Uo. 1664. Nr. 821. Jagathyth (?) Péter Esterházy János vicegenerálishoz. Veszprém, 1664. aug. 18. – SEBESTYÉN János: i. m. HK XVII. évf. (1916) 101.
440. IVÁNYI Emma: Nagy Ferenc vicegenerális. ZGy 18. sz. Zalaegerszeg 1983. 119.
441. ACSÁDY Ignác: i. m. 1886. 28–29. – BIRKÁS Géza: i. m. 1948. 51.
442. BENCZÉDI László: Rendiség, abszolutizmus és centralizáció a XVII. század végi Magyarországon (1664–1685). ÉrtTTK Új sorozat 91. sz. Bp. 1980. 41–84.
443. KOPPÁNY–PÉCZELY–SÁGI: i. m. 1962. 33. – A keszthelyi várba 1651-ben német katonákat is telepítettek. Török István zalavári kapitány ekkor Batthyány I. Ádámnak jelenti, hogy a török készülődik ugyan, de „magokat is őrzik, nem tudván mire vélni, hogy Keszthelyre egy néhány németet hoztak”. Lásd IVÁNYI Béla: i. m. 1958. 28. – A keszthelyi várban helyeztek el 1662-ben Bádeni Lajos őrgróf ezredéből egy századot.
444. A Kanizsával szemben levő végházak hadi népe 1652-ben 2733 volt. Lásd TAKÁTS Sándor: Kísérletek a magyar haderő feloszlatására 1671–1702. In: Rajzok II. 1915. 126. – BENCZÉDI László: i. m. 1980. 58.
445. TAKÁTS Sándor: Magyar küzdelmek. I. Bp. 1934. 218–219. – VERESS D. Csaba: i. m. 1983. 191.
446. TAKÁTS Sándor: i. m. Sz 1904. 115–116., 118. – R. VÁRKONYI Ágnes: i. m. 1978. 91.
447. TAKÁTS Sándor: i m. Sz 1904. 223.
448. TAKÁTS Sándor: i. m. I. 1934. 262. – VERESS D. Csaba: i. m. 1983. 201.
449. OL BCsL Missil. 33.089. Nagy Ferenc egerszegi kapitány Batthyány II. Ádámhoz. 1686. júl. 4. – Egy 1703-ból származó, aláírás nélküli kimutatás szerint a komáromi, győri és kanizsai kapitánysághoz tartozó várakban (Kanizsa kivételével) összesen 4782 katonáskodó volt. Lásd BÁNKUTI Imre: A kurucok első dunántúli hadjárata (1704. január–április). Bp. 1975. 87., 16. sz. jegyzet. – TAKÁTS Sándor: i. m. Sz 1904. 223.
450. TAKÁTS Sándor: i. m. Sz 1904. 227., 324. – TÓTH Gyula: Balogh Ádám kuruc brigadéros. Bp. 1958. 244., 26. sz. jegyzet.
451. MAKKAI László: A magyar puritánusok harca a feudalizmus ellen. Bp. 1952. 47.
452. VERESS D. Csaba: i. m. 1983. 184., 193.

453. VKOML Dec. Ep. et Cap. 25. 1667. Epp.
454. NÉMETH Gábor: i. m. 1901. 131–132. – CJH 1657–1740. évi törvénycikkek. Bp. 1900. 286–287. – Az 1681. évi XXVI. tc. a győri főkapitányság területén Tihany véghely protestáns lakóinak is megengedte, hogy saját költségükön templomot építhessenek a biztos részéről kijelölendő helyen. Lásd ERDÉLYI László: i. m. I. 1908. 234–235.
455. VERESS D. Csaba: i. m. 1983. 194.
456. OL BCsL 1681. jún. 25. Keszthely. Igali Szücs István levele. – IVÁNYI Béla: i. m. 1958. 65.
457. KARÁCSON Imre: A török sereg átvonulása Magyarországon 1683-ban. HK 1896. 346–347. – NÉMETH Gábor: i. m. 1901. 71. – VERESS D. Csaba: i. m. 1983. 196–198. – SUGÁR István: Lehanyatlik a török félhold. Bp. 1983. 14.
458. VERESS D. Csaba: i. m. 1983. 198–199.
459. Gróf Batthyány Kristóf és Ádám dunántúli tábornokok levelezéséből. TT 1887. 124. – VERESS D. Csaba: i. m. 1983. 195–196.
460. IVÁNYI Béla: i. m. 1958. 65.
461. KOPPÁNY–PÉCZELY–SÁGI: i. m. 1962. 33.
462. KÁROLYI Árpád: Buda és Pest visszavívása 1686-ban. A kétszázötvenéves évfordulóra átdolgozta WELLMANN Imre. Bp. 1936. 110., 114. – VERESS D. Csaba: i. m. 1983. 200. – Ifj. BARTA János: Budavár visszavétele. Bp. 1985. 164.
463. IVÁNYI Béla: i. m. 1958. 65–66.
464. Uo.
465. SZABÓ Dezső: A herceg Festetics család története. Bp. 1928. 48. Festetics Pál írja 1683 októberében Pápáról Batthyány Kristófhoz: „Értettem, hogy ide feles németet hoznak; ez nem egyebet tesz, hanem a munitiot viszi el . . .” – TT 1887. 313.
466. OL BCsL Missil. Kadonay Mátyás Batthyány II. Ádámhoz. 1685. aug. 31.
467. IVÁNYI Emma: i. m. ZGy 1983. 125–126. – Ifj. BARTA János: A kétfejű sas árnyékában. Magyar História. Bp. 1984. 12.
468. OL BCsL Missil. Babocsy Ferenc keszthelyi kapitány levele. 1686. szept. 22.
469. ZmL Investigationes Nobilium. Fasc. 3. Prot. 2.
470. ZmL Közgy. jkv. 1753/54. 412. s köv.
471. Uo. 410–458.
472. JUHÁSZ Lajos: i. m. Sz 1936. 577. – IVÁNYI Emma: i. m. ZGy 1983. 115–129. – KÁROLYI Árpád: i. m. 1936. 108–110.
473. OL BCsL Missil. 33117.
474. *K. J.*: Kanizsa hadi fölszerelése a töröktől való visszavétele után. HK 1891. 422. – BARBARITS Lajos: Nagykanizsa. Bp. 1929. 22. – SUGÁR István: i. m. 1983. 238–239.
475. SZÁNTÓ Imre: A szélnek eresztett végvári katonaság sorsa Zala megyében (1671–1767). In: Magyar és török végvárak (1663–1684). Szerk.: *Bodó Sándor–Szabó Jolán*. Studia Agriensia 5. Eger 1985. 103–119.
476. SZABÓ István: Ellenreformáció a végvárakban 1670-1681. In: Károlyi Emlékkönyv. Bp. 1933. 457–470. – A veszprémi protestánsokra: THURY Etele: i. m. TT 1905. 13–33. – Clements Simon angol utazó szerint a lakosok Veszprémben és vidékén 1715-ben általában protestánsok. Lásd KROPF Lajos: Clements Simon utazása hazánkban 1715. Történelmi Szemle, 1920. 125. – PEHM József: Padányi Biró Márton veszprémi püspök élete és kora. A veszprémi egyházmegye múltjából. 2. sz. Zalaegerszeg 1934. 106. s köv.
477. SZABÓ István: i. m. 1933. 457. – MARCZALI Henrik: Magyarország története III. Károlytól a bécsi congresszusig. (1711–1815). In: A magyar nemzet története. VIII. Szerk.: SZILÁGYI Sándor: Bp. 1898. 116.
478. FÜSSY Tamás: i. m. 1902. 218.
479. OL Lad. 24. Fasc. 1. nro 20 és 53. Id. IVÁNYI Béla: i. m. 1958. 8.
480. BONTZ József: i. m. 1896. 207–208. – SÁGI–IVÁNYI–PÉCZELY: i. m. é. n. 48.
481. ZmL Conscriptiones universales, 4. csomó. 1703. és 1730. évi összeírások: „. . . in tempore vero Ottomanico dum Kanisa per Turcas obsessa fuisset, erat quoddam Monasterium in praefato oppido (ti. Keszthelyen). – KARÁCSONYI János: Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig. I. Bp. 1923. 188.
482. OL Lad. 24. fasc. 1. nro 66. – IVÁNYI Béla: i. m. 1958. 8.
483. ZmL Közgy. iratok. Fasc. 28. Nr. 440. – Uo. Acta congregationalia 1673–1699. é. n. (1686–1703. között).
484. OL Dicalis conscriptio Comitatus Zaladiensis. Liber XLV. Tom. LIV. 54. (1696) p. 675.
485. OL Dicalis Constriptio Comitatus Zaladiensis. Liber XLV. Tom. LIV. 54. (1696) p. 764–766. – BAKÁCS István: A dicalis összeírások. In: A történeti statisztika forrásai. Szerk.: KOVACSICS József. Bp. 1957. 76–81.
486. Uo. p. 679–680.
487. TÓTH Gyula: i. m. 1958. 12.
488. KÖPECZI Béla – R. VÁRKONYI Ágnes: II. Rákóczi Ferenc. Második, átdolgozott és bővített kiadás. Bp. 1976. 145–147. – BÁNKUTI Imre: i. m. 1975. 87. – N. KISS István: A kuruc hadsereg szociális összetétele, 1703–1711. HK XXXII. évf. (1985) 3. sz. 541–578.
489. BONTZ József: i. m. 1896. 95.
490. A katonaszabadsággal élő réteg helyzetében a török kiűzésével bekövetkezett változásra hívja fel a figyelmet BENCZÉDI László: Parasztok és katonák a XVII–XVIII. századi Habsburg-ellenes mozgalmakban. Új Írás, 1963. 6. sz. – WELLMANN Imre: Népesség és mezőgazdaság a XVII. és XVIII. század fordulóján. TSz 1975. 4. sz. 710. – NAGY László: „Nem jöttünk égi hadak útján . . .” Bp. 1982. 103–104. – SZÁNTÓ Imre: Keszthely úrbéri viszonyai a Festeticsek földesurasága idején 1739–1848. AUSz AH Tom. LXXVIII. Szeged 1984. 8. s köv. – UŐ: A Zala vármegyei végvárak és mezővárosok lakosságának helyzete a XVII–XVIII. században. HK XXXI. évf. (1984) 1. sz. 22–33.
491. ZmL Conscriptio Comitatus Szaladiensis 1715. Oppidum Tihany. p. 361–362. „Oppidi hujus Incolae sunt omnes Libertini et arendatii tempore belli Turcici praedecessores, imo illorum etiam aliqui pro stipendio armis servire soliti . . .”
492. VARGA János: i. m. 1969. 307. – SZÁNTÓ Imre: A szélnek eresztett végvári katonaság sorsa Zala megyében (1671–1767). Studia Agriensia 5. Különlenyomat a Magyar és Török végvárak (1663–1684) kötetből. Eger 1985. 103–118.
493. SZÁNTÓ Imre: A prasztság kisajátítása és mozgalmai a dunántúli Festetics-birtokon 1711–1850. Bp. 1954. 66–69. – UŐ: i. m. AUSz AH Tom. LXXVIII. 1984.

IMRE SZÁNTÓ

ZONE DER BURGEN AM BALATON IN DEM VERTEIDIGUNGSSYSTEM TRANSDANUBIENS (1541–1690)

Über die Burgen der Balaton-Umgebung, über das Leben, das zwischen den Mauern dieser Burgen einst herrschte, ist bisher noch kein zusammenfassendes Werk erschienen. Der Autor beschäftigt sich in seiner Studie – teils aufgrund seiner eigenen Forschungen teils aufgrund der nur in Manuskript vorhandenen wertvollen Arbeit von Béla Iványi – mit dem Leben der Grenzburgen der Balaton-Umgebung im XVI–XVII. Jahrhundert.

Nachdem sich die Türken 1541 in Budavár eingenistet haben, wurde das Territorium Ungarns ein Schauplatz ständiger Kriegshandlungen. Die skandaliöse gescheirte Unternehmung des Deutschen Reiches im Jahre 1542 galt als Mahnung für die Türken. Der Versuch der kaiserlichen Streitkräfte, Buda rückzuerhoben, veranlasste Sulejman anzugreifen. Das Ziel der neueren Kriegszüge des Sultans war die Eroberung mehrerer Burgen und Städte am Ufer der Drau und in Transdanubien, um das Territorium zwischen Buda und dem Donau-Theiss-Zwischenland zu sichern.

Den Türken ist es im Jahre 1543 gelungen, mit relative kleiner Kraftanwendung die im Jahre 1541 eroberten Gebiete zu erweitern und zu ergänzen, so gerieten unter türkische Herrschaft Valpó, Siklós, Pécs, Szekszárd, Székesfehérvár, Tata und Esztergom. Um Budavár, nun schon auf dem rechten Ufer der Donau haben die Türken eine Verteidigungslinie in durchschnittlicher Breite vom hundert Kilometern ausgebaut und mit den Burgen an der unteren Donau verbunden. Ein weiteres Vorhaben der Türken war, diese Zone zu verbreiten.

Die Verbreitung dieser von den Türken okkupierten Zone, die Budavár mit den Burgen an der unteren Donau verbunden hat, haben im Jahre 1544 der Budaer Pascha und die ihm unterordneten Sandschakbegs fortgesetzt. Das eroberte Territorium wurde mit Visegrád, Nógrád und Hatvan und Umgebung erweitert. Die Türken in Pécs und Fehérvár begonnen Kriegszüge, um Transdanubien, das unter dem Kommando des Oberkapitäns Tamás Nádasdy stand, zu erobern.

Die Hauptgefahr für des Balaton–Oberland und die Grenzburgen in Zala kam damals von Veszprém und Nagyvázsony her. Den Weg der vom Ufer der Drau her attakierenden Türken haben Szigetvár und die benachbarten Kleineren Burgen im Komitat Somogy, die sich an der südlichen Seite der Verteidigungslinie befanden, abgeschnitten. Das Friedensabkommen im Jahre 1547 hat für eine Zeit die weiteren Eroberungszüge unterbrochen, aber im Jahre 1551 hat man neuere Versuche zur Erweiterung der türkischen Herrschaft vorgenommen. Die Niederlage von Veszprém am 1. Juni 1552 war für sich allein schon ein grosser Verlust, die Grenzen des türkischen Herrschaftsgebietes haben sich auf weitere Gebiete verschoben.

Die Grenzburgen in der Balaton-Umgebung konnten die Besatzung der Bezirke von Tapolca und Szántó nicht verhindern. In dieser Gegend haben die Türken die Sümeg-er und Csobánc-es Nahijes zustandegebracht. Die Ortschaften die auch an die Türken Steuern zahlten, brauchten nur die Hälfte der Königssteuern zu bezahlen.

Nach dem Fall von Veszprém wurde es auch im Mittel-Transdanubien zu einer dringenden Aufgabe durch Ausbau und Verstärkung der Grenzburglinie das Vordrängen der Türken zu verhindern. Die wichtigsten Stützpunkte wurden am Anfang von den Privatgrundbesitzern errichtet, so z. B. Tamás Nádasdy machte Kanizsa zu einem Stützpunkt, Bálint Török Szigetvár und Pápa, von den kleineren Burgen in Transdanubien wurde Devecser von der Familie Choron, Keszthely und Tátika von der Familie Pethő Gersei, Csobánc von den Gyulaffy's, Szentgrót von den Hagymássy's verteidigt. Die Heimatsverteidigung der Grossgrundbesitzer war selbstvverständlich auch ihr eigenes Interesse, da sie durch die Verteidigung je eines Linienabschnittes vor allem ihren eigenen Besitz verteidigten. . . . . .

Wegen der ständigen Exkalation der türkischen Herrschaft wurde das Anhalten des Feindes sowohl für den ungarischen Adel, als auch für die regierenden Habsburger zu einer Existenzfrage. Nach der Eroberung von Buda begann eine fieberhafte Burgbau- und Burgumbautätigkeit. Die Befestigung je einer Burg wurde für die ganze Umgebung eine Frage des Seins oder Nichtseins. Zum Bau der Burgen wurde als Baumaterial das am billigsten zugängliche Material: Erde und Holz verwendet. Die Bretterzaun–Befestigung konnte schnell gemacht werden. Auch die aus festen Material gebauten Kloster, die mit Steinmauern umgezaunten Kirchen wurden in das Verteidigungssystem eingeschlossen.

Das Grenzburgsystem in Transdanubien im XVI-ten Jahrhundert wurde vor allem auf die Initative von Tamás Nádasdy und unter seiner Leitung ausgebaut. Zuerst wurden die grösseren Burgen befestigt, später jedoch kamen auch die kleineren Burgen, Burschlösser, Höfe, Türme und Kirchenfestungen an die Reihe. Obwohl dabei die meisten dieser adeligen und kleinadeligen Familien egoistische Gesichtspunkte bewogen, hatten auch die unter schweren Sorgen wegen der Eroberungszüge der Türken zu leiden.

Da die Burgen in Privatbesitz blieben, mussten die Einkommensbeträge der Burg zu deren Verteidigung verwendet werden. Das Privatmilitär des Grundherren war eine familiäre-servitor Institution. Solche „Privattruppen" hielten Wache in den Burgen Sümeg, Tátika, Rezi, Csobánc, Tihany, Keszthely und Zalavár. Als aber die Grundherren sahen, dass sie aus eigener Kraft die Kosten der Aufrechterhaltung der Burg und der Burgwache nicht mehr tragen können, haben sie der Reihe nach ihre Burgen dem König überlassen.

Systematisch begann der Burgbau nach 1556, als König Ferdinand I. damit den damals gegründeten Hofkriegsrat beuftragt hat. Die Vermessung der vorhandenen Festungen in Süd-Transdanubien hat der im Jahre 1569 hierher gesandte Giulio Turcho durchgeführt, aufgrund der von ihm gezeichneten Grundrisse können wir die Zustände der Burgen in Transdanubien im Jahre 1570 genau rekonstruieren.

Die ziemlich schwachen und veralteten Burgen der Verteidigungslinie entlang am Nordufer des Balatons – Keszthely, Sümeg, Szigliget, Csobánc, Tihany – haben eine wichtige Rolle in der Vorverteidigung der hinter ihnen liegenden grösseren und moderneren Burgen Pápa, Palota, Győr – und in der Aufklärungstätigkeit gespielt. Diese kleineren Burgen haben den Türken die Räuberstreifzüge erschwert. Die grösseren Burgen und Festungen haben mit den zwischen ihnen liegenden und vor ihnen Wache haltenden Burgen zusammen die Verteidigung des Landes gesichert.

Die Verteidigung erstreckte sich auch in die Tiefe, die Burgen bildeten mehrere Verteidigungslinien hintereinander. Wenn je eine Burg gefallen ist, trat eine andere in den Vordergrund. Die erste Linie Des Burgsystems, die ein Abschnitt der Verteidigungszone zwischen der Donau und des Balatons war, bildeten die Burgen Tata, Csesznek, Palota und Tihany. Die Mitglieder der zweiten Linie waren Komárom, Győr, Szent-Márton, Pápa, Devecser und Keszthely und die der dritten Linie Mogyorókerék, Németújvár, Szalónak, Kőszeg und Sárvár. Wenn der Feind eine der Burgen besetzt hat, fand er vor sich die zweite Verteidigungslinie, ja sogar die dritte.

Die Grenzburgen, die sich vom Adriatischen Meer bis Siebenbürgen in einem Halbkreis erstreckten, gehörten zum

Hauptkapitänsorgan. In Transdanubien gab es anfangs nur ein Hauptkapitänsorgan. Später jedoch im Jahre 1556 hat man dieses in zwei geteilt: das Hauptkapitänsorgan zwischen der Donau und dem Balaton, dessen Hauptsitz in Győr war, und das Hauptkapitänsorgan zwischen der Drau und dem Balaton mit dem Hauptsitz Kanizsa. Die Burgen entlang des Balatons gehörten alle zu dem Győr-er Organ, also zu dem „Hauptkapitän zwischen der Donau und des Balatons".

In der zweiten Hälfte des XVI-ten Jahrhunderts wurde die Verteidigungslinie zwischen der Drau und des Balatons sogar zweimal geändert und zwar nach 1566, als Szigetvár und die kleineren Grenzwachhäuser gefallen sind, wurde sie weiter nach Westen verschoben. Mit dem Jahre 1566 nahm eine Zeitperiode in der Geschichte der Balaton-Umgebung ein Ende, die voll Schrecken, Leiden und Zerstörung war. Das Jahr 1566 wird nicht nur deshalb für einen Wendepunkt zwischen 1541 und dem Fall von Szigetvár gehalten, weil der letzte grosse Kriegszug des Sultans Sulejman die türkische Gefahr näher brachte, sondern auch deshalb, weil sich nach der Rückeroberung von Veszprém (1566) die Richtung der türkischen Angriffe, die bisher von Osten kamen, von dem Balaton-Oberland nach Süden verschoben hat.

Die Türken haben sich im südlichen Teil des Komitats Zala festgesetzt und damit den sehr wichtigen Weg zwischen Devecser – Keszthely – Kanizsa abgeschnitten. Nachdem der Feind die zur Burg Kanizsa gehörende Region verwüstete und auch die umgebenden Schlösser und Bretterzaumbefestigungen eingenommen haben, wurde im Jahre 1600 auch die Hauptburg Kanizsa besetzt. Im Jahre 1601 ist es jedoch gelungen, die Burg Kiskomárom zu befreien, die kann die Rolle von Kanizsa übernahm.

Solang Kanizsa sich halten konnte, waren die Burgen in Süd-Zala und Komitat Vas von nicht all zu grosser Bedeutung. Aber am Anfang der 1600 Jahre wurde es dringend, auch die Gebiete unter der Raab zu befestigen. Im Laufe einiger Jahrzehnten kam ein neues Grenzgebiet, die neue, nun schon die dritte Verteidigungslinie zustande. Jetzt fiel die Last der Verteidigung auf die sog. Grenzhäuser gegenüber Kanizsa mit dem Sitz Kiskomárom, dem „sich auf der höchsten Spitze befindlichen Grenzplatz". Die Grenze der eroberten Landesteile erstreckte sich südwestlich von Veszprém am Nordufer des Balatons von Keszthely – über Zalavár – bis Kiskomárom, bald vom Einsprung in Kiskomárom, ungefähr in der Mitte des Komitats Zala südwestlich in Richtung Muraköz. Kanizsa ragte wie ein Keil in die Zala-er Grenzplätze hinein, die einander so nahe waren, dass – nach der Beschreibung von Evlia Tschelebi – sogar das Hahnenkrähen hinter den feindlichen Linien zu hören war.

Die Landstädte neben den Grenzburgen können rechtsmässig in zwei Gruppen geteilt werden. In die erste Gruppe gehören die Landstädte, die neben den Grenzburgen lagen, wo der König die Burg von dem Besitzer übernahm, und sie der Verteidigungslinie angeschlossen hat. In diesen Landstädten verminderte sich in grossem Masse die Macht der Grundherren. Die Burgkapitäne haben sich allmählich all die Rechte, die früher die Grundherren der Landstädte hatten, angemasst und diese geübt: sie haben die Zollgebühre auf den Märkten der Landstädten eingenommen, übten in der Gegend das Recht auf Jagd und Fischerei, und haben den Nutzen der Gaststätten und Fleischereien an sich genommen. Mit einem Wort, sie haben sich die kleineren königlichen Nutzmissungsrechte, die den Grundherren gebührten, und auch selbt die Grundherrenrechte angeeignet. Das war der Fall auch im Komitat Zala, in Egerszeg, Keszthely, Kiskomárom und Tihany, wo die Burgkapitäne immer mehr die Grundherren-Rechte ausübten.

Anders gestaltete sich das Schicksal der Landstädte dort, wo die in der Nähe liegenden kleineren Burgen auch Glieder der Verteidigungslinie waren, aber sie wurden nicht zu königlichen Burgen sondern blieben im Eigentum des Grundherren. Hierher gehörten im Komitat Zala Szentgrót, Sümeg, Tapolca, Nagyvázsony, Alsólendva, Csáktornya, Kapornak, Lenti, Lövő, Zalavár und Türje.

Diese Grenzorte des Komitats Zala waren im allgemeinen schwach, deshalb hat man die Hostaten zu Festungen ausgebaut, um den Angriffen der Türken wiederstehen zu können. Die türkischen Kriege haben den zweizelligen Stadtbau konserviert, ausserhalb der inneren Burg befanden sich Siedlungen mit viel primitiveren Umzäunungsformen (z. B. in Lenti, Szentgrót, Egerszeg, Keszthely, Türje u. s. w.). Den Wohnort der am Fuss der Burg hausenden und Militärdienst leistenden „freien Bürschen" (Hajdu's) nannte man nicht „äussere Burg", sondern „innere Stadt" (suburbium). In diesen Landstädten hat man die mit Gewehr dienenden „Hostaten" von den Urbardienste leistenden Periferienbewohnern unterschieden. Die Einwohner der ausser der Bretterzoumbefestigungen liegenden „Zivilstadt" haben im wahre Sinne des Wortes nur geschuftet, Steuer gezahlt, da sie keinen Wehrdienst geleistet haben.

Nachdem Kanizsa in die Hand der Türken gefallen war, haben die Zala-er Grenzburgen gemeinsam standhalten müssen, jetzt war die Aufgabe dieser Verteidigungslinie in Transdanubien das Zala-Tal, d. h. die Wege nach Kärtnen, Steierland und Wien abzuschliessen. Je eine Burg mit ihren wenigen Soldaten konnte keine selbstständige Aktion führen, aber durch Zusammenarbeit, geschickte Aufklärungstätigkeit der Bewohner mehrerer Burgen konnte es zu erfolgreichen Aktionen kommen.

Die Einwohnerschaft der präsidialen Landstädte bestanden in den türkischen Zeiten aus drei Elementen: aus dem „kriegführenden Volk", dem Bürgertum und aus den mit den Urbardienstleistungen belasteten (bürgerstädtischen) Hörigen. Die bezahlten („registrierten") Soldaten und die nur zum Wehrdienst verpflichteten freien Burschen (Hajdu's) haben die Streitkraft der Burg, die Bewohner der Burg – samt dem Bürgertum der Landstadt – die Einwohner der Hostat dargestellt.

Die Bauernsoldaten, die vorher Leibeigenen waren, mussten für ihr Grundstück – wenn sie eben kein Wehrdienst leisteten – nur einen geringen Teil ihrer früheren Verpflichtigungen und Dienstleistungen dem Staat und dem Grundherren gegenüber erfüllen. Ihr Platz in der Feudalordnung kann als „gegen Kriegsdienste erhaltener Freibauer-Zustand" betrachtet werden. Die Freiheiten, die das Volk der präsidiaten Landstädte in Transdanubien gewonnen hat, also freie Bodenbenutzung, Recht auf Verkauf von Wein, Salz und Fleisch und vor allem die Freiheit von den Dienstleistungen dem Grundherrn gegenüber, waren die sog. Hajdufreiheiten.

Das Praesidium bedeutete, dass an Stelle der bürgerlichen Verwaltung und Gerichtsordnung eine rein militärische trat. Die Gemeinschaft der Praesidiums nannte man offiziell „das Heer", die Stellen des Stadtrichters und des Stadtnotärs hat der Heeresrichter und Heeresschreiber eingenommen. Von dem Militärgericht konnte man beim Kapitän appelieren, von dort beim Grundherrn. Die Bewohner der Grenzburgen lebten in einer wahren Gemeinschaft. Das Kriegsvolk der fünf kleinen Grenzhäuser am Balaton – Tihany, Szigliget, Keszthely, Vázsony und Csobánc – haben zusammen eine Gemeinschaft gebildet (communitas quinque Castellorum Balatoniensium).

Die Grenzburgbewohner bekamen ihreh Lohn meist verspätet, oft mit grossen Aussetzungen, es kam sogar vor, dass sie Jahre hindurch ohne Sold dienten. In tausenden von Briefen, Gesuchen und anderen Schriften klagte man über diese Zustände, über das ewige Frieren und Hungern. Besonders im XVII-ten Jahrhundert wurde dies zu Massenerscheinung, aber die ersten Zeichen dafür zeigten sich auch schon in der zweiten Hälfte des XVI-ten Jahrhunderts, so dass die Burgbewohner gezwungen waren die Felder zu bebauen, sie haben sich vom Besitz des Burgherrengutes Felder, Grundstücke ausgesondert und Weingärten enteignet. Im

Komitat Zala kann man mehrere Ortschaften finden, wo es zu dieser Zeit Viehzuchtwirschaften gab, die von Soldatenbauern betrieben wurden um das Vieh auf dem Markt zu verkaufen (Kiskomárom, Tihany, Veszprém, Vázsony, u. w. w.).

Die portale Registrierung im Jahre 1696 zeugt darüber, dass in Zala der wichtigste Wirtschaftszeig des „Kriegsvolkes" der Weinbau war. Im allgemeinen hatten die Soldaten (milites stipendiarii) ausser den Weingärten keinen anderen Boden (fundus).

Da die Mitglieder der beruflichen und halbberuflichen ungarischen Soldatenschichten – vor allem die in den Grenzburgen und die freien Hajdu's – im XVII. Jahrhundert meist unbezahlt blieben oder ihren Sold nur sehr unregelmässig bekamen, sicherten sie ihren Lebenshalt – ausser der landwirtschaftlichen und handwerklichen Tätigkeit – hauptsächlich durch Erbeutung. Der grössten und ständige Teil des Gewinns solcher Streifzüge war das Geld, das sie für die Auslösung der Gefangenen bekommen haben. Der Handel mit türkischen Gefangenen war im XV–XVII. Jahrhundert die wichtigsten Einnahmequelle der Burgkapitäne und Soldaten. Die Streifen der Grenzburgbewohner in die okkupierten Landesteile hatten jedoch auch das Vernichten der dort lebenden ungarischen Gehörigen und ihrer Produktionskräfte zu Folge.

Es kam vor, dass die Soldaten – da sie ihren Sold nicht bekamen, im Sommer in den Schnitt gingen, denn, wenn sie zur Zeit der Ernte, bzw. Einbringung kein Lebensmittel verschaffen konnten, mussten sie fast verhungern. Wenn sie aber keine Arbeit bekamen, waren sie vom Hunger getrieben gezwungen, zu stehlen und zuräuben. Die Dorfsleute haben sowohl von den unbezahlten Soldaten der Grenzburgen als auch von den Streifen der Türken leiden müssen.

Auch in den präsidialen Landstädten hat sich das Wirtschaftsleben den Verteidigungszwecken unterordnet gestalten. Die industrielle Produktion hat sich nach den Ansprüchen der Grenzburgen und deren Soldaten gerichtet. Die Grenzburgen haben die Einheit der Stadtwirtschaft gebrochen, die Stadteinwohner mussten das Recht auf Weinhandel, Bierbräuerei, Fleischverkauf mit der Burg teilen. Die Zusammenstösse zwischen den Bürgerlichen und Soldaten waren stets auf Tagesordnung. Dabei erlitt auch die Selbstverwaltung der Landstadt grossen Schaden. Die Burgkapitäne haben oft sogar die Gerichtsmacht über Bürger ausgeübt. Durch diese Zustände waren dann die Städte und Landstädte, die den Grenzburgen wirtschaftlich und rechtlich unterworfen waren, in ihrer Entwicklung stark gehemmt.

Nachdem die von den Türken okkupierten Landstädte entlang der Donau und in Transdanubien – vor allem infolge des fünhfzehnjährigen Krieges – am anfang des XVII-ten Jahrhunderts sehr stark zurückgefallen sind, oder ganz zugrundegingen, haben deren Rolle die Landstädte übernommen, die neben den königlichen Burgen des Grenzburgsystems lagen, also Győr, Veszprém und im gewissen Masse Kiskomárom. Die Entwicklung und Handelsfunktion dieser Landstädte blieb vom Anfang bis zur zweiten Hälfte des XVII-ten Jahrhundert aufrecht.

Die Verschwörung der Hochadeligen unter der Führung von Wesselényi war für den Kaiser Leopold I. ein guter Vorwand zu dem Versuch, einen offenen Absolutismus einzuführen. Die Regierung in Wien hat nach der Niederlage des adeligen Aufstands beschlossen, dass sie die in ihren Augen unzuverlässlichen heimischen Soldaten der Grenzburgen mit ausländischen Truppen ersetzen und einen grossen Teil der ungarischen Soldaten entlassen. Später jedoch, zur Zeit der Befreiungkriege, um die Kurutzbewegung zu schwächern, hat sich die kaiserliche Heerführung nicht abgehalten, ungarische Soldaten aufzunehmen.

Am 13. April 1690 – nach 90-jähriger Besatzung – wurde die Halbmondfahne von der Mauerzinne der Burg Kanizsa, die vom Hauptkapitän von Transdanubien Ádám Batthyány II. und István Zichy umlagert war, abgerissen. Im Komitat Zala, das nun befreit von der türkischen Gefahr war, wurde auch der Grund, wofür die Soldatenbauern-Gemeinschaften zustandekamen, weggeschafft, da sie ihre Funktion, Szalaság vor den Streifen der Türken zu verteidigen, verloren haben, man brauchte also keine billige und grosse Militärkräfte mehr.

Kaiser Leopold I. hat am 9. November 1701 die von den ungarischen Soldaten bewachte Grenzhäuser aufgehoben. So kam es im Frühjahr 1702 zum Absturz der meisten Grenzhäuser im Komitat Zala, unter ihnen auch der fünf kleineren Grenzhäuser am Balaton – Keszthely, Tihany, Vázsony, Szigliget und Csobánc.

Der militärische Glorienschein der Burgen der Balatonumgebung, – bevor er endgültig erlosch – leuchtete noch einmal in dem Rákóczi-Freiheitskamp auf. Nachdem die Zeit, wo man in der ganzen Gegend sogar die Weingärten nur unter „Schutz der Gewehre" bebauen konnte, vorbei war, haben die ihren Besitz wieder einnehmenden weltlichen und Kirchlichen Grundherren alles getan, um die schwer erkämpften Errungenschaften des freien Soldatenbauernzustands abzuschaffen. Die meisten der in den Burgen gedienten Soldaten begannen sich mit Landbau (Weinbau) und Handwerk zu beschäftigen.

VÉRESS D. CSABA

A KÁL-VÖLGY TÖRTÉNETE

(II. RÉSZ)

A KÁL-VÖLGY TÖRTÉNETE A TÖRÖK HÁBORÚK KORÁBAN

A török hadsereg 1543 július és szeptember között véglegesen elfoglalta a Balatontól délre eső területeket, majd a Budát nyugatról biztosító Esztergomot (augusztus 10), Tata várát (augusztus 17) és Székesfehérvárt (szeptember 3.) A következő év – 1544 elején – a budai pasa csapatai tovább folytatták a hódító háborút: elfoglalták Tamási, Ozora és Simontornya várakat.

Az 1543. november 17-én Besztercebányán kezdődő országgyűlésen Habsburg I. Ferdinánd király szinte kizárólagosan az egyházi és világi nagybirtokosokra hárította – a további török támadások elleni – védelmet. A Balaton É–ÉNy-i térségében a veszprémi püspökre hárult Veszprém várának védelme, a Chóron családra a tihanyi kolostorerőd további kiépítése és védelme. A vázsonyi vár védelmét a Vázsonykői Horváth családnak volt kötelessége megszervezni, a közeli Szigliget a Lengyel családé volt, Hegyesdet a Mezőlaky, Rezi várát a Gersei Pethő család, Tátika várát a veszprémi püspökség birtokolta és védelmezte. A Kál-völgy fölé magasodó Csobánc várát pedig Gyulaffy László birtokolta és védelmezte királyi parancsra.

Az 1543 nyári török támadás során a török hadsereg portyázó lovassága a Balaton északnyugati partvidékén elérte a Kál-völgyet is, legalább is erre utal az a nagyarányú elnéptelenedés, amely – a legutolsó békeévnek: az 1542. évi állami adóösszeírásnak (dicalis conscriptio) és az 1543. évi dicális összeírásnak differenciájából kitűnik. A négy nemesi falu elnéptelenedett. Köveskálon – ahol 1542-ben tizenkét egytelkes nemesi család fizetett adót – 1543-ban senkit sem írtak össze. Sóstókál – ahol 1542-ben három egyetelkes nemesi család lakott – ugyancsak nem írtak össze senkit, s a falu véglegesen eltűnt a későbbi dicális adóösszeírásokból. Boldogasszonyörs falu – 1542-ben összeírt tizenkilenc egytelkes nemesi családjával együtt – ugyancsak véglegesen eltűnt az állami adósösszeírásokból. Vele együtt eltűnt az – 1542-ben még két egytelkes nemesi család által lakott – Kisörs is. A Boldogasszonyörshöz tartozó nemesi birtokon, Kővágóörsön (Kewagoers) 1543-ban csak a bakonybéli apátság egy telke után kellett 1 forintot fizetni. Úgy látszik az összeírásból, hogy egyedül a veszprémi püspökség egyházi nemeseinek faluja, Kerekikál (Kerekykal) élte túl a támadást, s 1543-ban a nemesek továbbra is 1 forint 50 dénár adót fizettek. A két földesúri falu – Mindszentkál (Mynthzenthkalya) és Szentbenedekkál (Zenth Benedekkalya) az 1543. évi dicális összeírásban nem szerepel (szemben az 1542. évi dicalis conscriptióval), amiből arra következtethetünk, hogy lakossága elmenekült.[1]

1545. február 5-én I. Ferdinánd király megbízottja fegyverszünetet kötött Mehmed budai beglerbéggel, majd május 22-én megkezdődtek a béketárgyalások előkészületei. A török portyázások nyilván gyérültek, mert a következő dicális összeírás a lakosság – rendkívül gyér – visszaszivárgását jelzik. Helyzet a fegyverszünettől (1545) az újabb háborúig (1552): 1545. évi adóösszeírás szerint: az egytelkes nemesi falvak – Kerekikál, Köveskál, Sóstókál, Boldogasszonyörs, Kisörs – továbbra sem szerepel az adóösszeírásban. Csak a földesúri tulajdonban lévő falvakba tért vissza valami kevés lakosság: Mindszentkálon (Myntzenth Kalla): Chóron Andrásnak egy adófizető és hét szegény telke volt; Szentbenedekkálon (Zent Benedek Kalla): ugyancsak Chóron Andrásnak két adózó és négy szegény telkét írták össze; Kővágóörsön (Kewagoers): Horváth Péter másfél, Győrfi Antal pedig egy adózó telek után fizetett.

Annak ellenére, hogy már folyamatban voltak a béketárgyalások Drinápolyban, 1546 nyarán a budai beglerbég csapatai a Balatontól délre betörtek a Magyar Királyság területére, elfoglalták Dombóvárt és Zala vármegyéből tízezer embert hajtottak rabságba. Harcok dúltak Veszprém vára körül is, ezért a püspök és a káptalan tagjai véglegesen elmenekültek a várból. A török lovascsapatok portyázásai az 1547 és 1548. években is folytatódtak a Balaton körül.[2] Mindezeknek volt következménye, hogy az 1548. évi dicális összeírás szerint – az említett nemesi falvak mellett – a két hűbéres falut, – Mindszentkált és Szentbenedekkált is a törökök által felégetve és pusztán találták. Megjegyzendő, hogy 1548-ban ugyancsak pusztán és felégetve találták a dicatorok Henyét és Monoszlót, Szepezdet, Ecsért, Révfülöpöt, Herendet, Felsőtótit, Kékkutat, Lesenceistvándot, Szőlősörsöt, Rendest, Sáskát, Szentbereckfalvát, Ta-

gyont, Zánkát, Bazsit, Ereket és Ernyét.[3] Az 1549 és 1550. évi adóösszeírás továbbra sem említette a Kál-völgy falvait, egyedül Kővágóörsön írták össze Bakics Péter birtokos egyetlen adófizetésre képes telkét.[4] A dicális összeírás adatait erősíti meg a zalai főesperesség második – tapolcai – vikariátusának 1550. évi összeírása, amely szerint Mindszentkálla, Szentbékkála „vacant" azaz üres, lakatlan.[5]

A békeszerződés ellenére, 1550 szeptemberében nyílt támadást hajtottak végre a Balaton északnyugati térségében a török hadak. Nádasdy Tamásné 1550. szeptember 4-én írott levelében az alábbiakat jegyezte meg: „Továbbá Kegyelmednek egyéb ujságot nem irhatok, hanem hogy . . . az törökök ismét rablának ide mifelénk . . . Simeg és Tadik (Tátika, Sz.) között ment el a had, Szent Grótba hat házat égettek, azon innét egy falut is elégettek, Szent Geróttul fogva Csányig és Szent Györgyvárig mondják hogy rablottak."[6] Az 1550 őszi, majd 1551. évi szórványos harcok háborúba torkollottak 1552 májusában. Khadim Ali budai beglerbég csapatai 1552 május elején ostrom alá fogták, majd június 2-án elfoglalták a térség legerősebb királyi várát: Veszprémet. A török csapatok – elsősorban a veszprémi várba befészkelődött török erők – további feltartóztatására 1552–1554 között kisebb-nagyobb erősségek láncolatát építette ki a Habsburg hadvezetés a Bakonytól a Balatonig. Erődítették Pápát, Városlődöt, Sümeget, Devecsert, Tapolcát, Vázsonyt, Csobáncot, Tihanyt, Szigligetet, Keszthelyt, Zalavárt. Bár a háború tovább tartott az 1562. augusztus 2-i isztambuli békekötésig, a Kál-völgy körzetében viszonylagos nyugalom honolt. Két jelentősebb török támadásról van tudomásunk, amelyek érintették a Kál-völgy térségét is. 1554. november 7-én éjszaka a török csapatok sikertelen támadást hajtottak végre Tihany vára ellen. Ugyancsak november első napjaiban támadást intéztek a törökök – a Kál-völgyhöz legközelebb álló vár – Csobánc vára ellen is. Nádasdy Kristóf jelentése szerint: „És (a törökök, Sz.) váltig ostromolták, de semmit nem tehettek nekik. Be is hágott volt bennük, még az virrasztónak is fejét vették a fokon, de az valahogy Isten ugy adta, hogy ismét kiverték!" Az ostrom azonban úgy megrongálta a régi várat, hogy november 10-én egyik fala le is dőlt. Másnap Gyulaffy László jelentette, hogy fával támogatta meg a falat s földet veretett közé, s egyúttal kérte, hogy legalább húsz királyi gyalogost küldjenek mielőbb Csobánc várába.[7] Azonban hiába volt a várak védelme, 1558-ban Pesti Bornemissza Ferenc királyi biztos azt jelentette Tihany váráról, hogy „nyolc–tíz mérföldnyire a vártól minden föld a töröknek hódol s a (tihanyi) kapitány kevés népével nem merészelhet gátat vetni az ellenség portyázásainak és támadásainak, úgyhogy a török szabadon járhat-kelhet Tihany körül."[8]

Mindezen veszedelmek ellenére, a Kál-völgy falvaiban viszonylagos visszaszivárgás mutatkozik az 1553–1564 közti években. Miközben az említett nemesi falvak változatlanul lakatlanok, s nem szerepelnek a dicális összeírásokban, a földesúri falvakban a dicatorok találtak valamennyi adózásra képes lakosságot.

1553:
Mindszentkál (Mindzenthkallya): a veszprémi püspöknek két adózó telke volt; Szentbenedekkál (Zenthbenedekkalia): ugyancsak a veszprémi püspöknek két adózó telke volt; Kővágóörs (Kywagoers): puszta.
1554:
Mindszentkál: a veszprémi püspöknek három, Chóron Jánosnak pedig egy adófizető telke volt; Szentbenedekkál: a veszprémi püspöknek két adózó telke. Kővágóörs: egy adófizető telek.
1555–1556:
Mindszentkál és Szentbenedekkál puszta (feltehetően a Csobáncot ért 1554 novemberi török támadás miatt); Kővágóörs (Kewagoewrs): a Czobor családnak három, Bakics Péternek egy adófizető telke volt.
1557:
Mindszentkál: a veszprémi püspöknek három adózó, egy szegény és három puszta telke volt; Szentbenedekkál: továbbra is puszta; Kővágóörs (Kewago Ewrs): a Czobor családnak 12 és fél adófizető, öt szegény, két zsellér telke volt, a nemeseknek három adózó telke volt, egy telket átengedtek a bírónak, egy telek pedig a Tihanyi várnak adózott.

1558–1563 közötti hat évben dicális összeírás nem történt.[9] A hiátus oka ismeretlen, elképzelhető, hogy a dicatorok nem találtak lakosságot a Kál-völgy falvaiban. A pusztítást azonban ebben az esetben nem csak a portyázó török csapatok rovására kell írnunk. Pusztítottak és fosztogattak a környező magyar végvárak katonái is. 1556. szeptember 26-án Magyar Bálint szigligeti és fonyódi kapitány – Csányi Ákosnak írott – levelében Takaró Mihály tihanyi kapitányt vádolta azzal, hogy hajdúi úton-útfélen sarcolják, fosztogatják a föld népét. Egyenesen azzal vádolta Takarót, hogy nem az ellenség, a török, de a tihanyi hajdúk pusztították el a környező földeket. Szigliget körül egy Pribék Mihály nevű hajdú fosztogatta és kínozta a falusi népet. Mikor ezt az embert

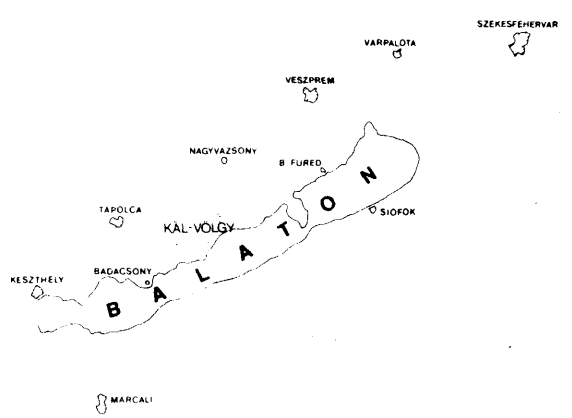

1. ábra. A Kál-völgy földrajzi helyzete
Abb. 1. Geographische Lage des Kal-Tales

1559. január elején Magyar Bálint fegyveresei elfogták és Szigliget várába hurcolták, Gyulaffy László Csobánc várából fegyvereseivel megrohanta Szigligetet, hogy kiszabadítsa emberét – Pribék Mihályt. A harc során a csobánciak Magyar Bálint több emberét legyilkolták vagy fogságba hurcolták. Nem volt azonban különb Magyar Bálint sem. Károly főherceg 1563. januárjában azon a véleményen volt, hogy Magyar Bálintot haddal kellene kifüstölni váraiból: Szigligetről és Fonyodról. Az 1563. évi országgyűlés pedig Magyar Bálintot „nyilvános gonosztevőnek" jelentette ki, s kötelezte, hogy Szigliget és Fonyód várakat azonnal adja vissza a Lengyel családnak, kiktől azokat fegyverrel bitorolta.[10] A helyzetet súlyosbította az is, hogy a török csapatok 1561. április 17-én hajnalban rajtaütésszerűen elfoglalták a közeli Hegyesd várát, melyet a magyar hadaknak csak 1562 áprilisában sikerült visszafoglalni. A két zavaros év azonban jelentősen nem változtatott a Kál-völgy falvain. Az 1564. évi dicális összeírás szerint: Mindszentkálon (Mynd Szentkalya): a veszprémi püspöknek három adófizető és két szegény telke volt; Szentbenedekkálon ugyancsak a veszprémi püspöknek öt és fél adózó, valamint négy szegény telke volt, Choron János pedig másfél adófizető és egy szegény telekkel rendelkezett. Kővágóörs falu puszta volt.[11]

1566 júniusában újra kitört a háború a törökökkel. A Balaton térségében a török csapatok kudarcot vallottak. Arszlán pasa budai beglerbég hadai sikertelenül ostromolták Palota (Várpalota) várát, s ezt követően a keresztény – német és magyar – hadak rohammal visszafoglalták Veszprém várát. Az 1566. évi keresztény hadisikerek, majd az 1568. évi békekötést követő (1593-ig tartó) „hosszú béke" időszaka jelentéktelen népesedési növekedést mutatott be a dicális összeírásokban. Ez a viszonylagos népesedés is csak a két földesúri faluban mutatkozott; a már említett nemesi falvakban a dicális összeírások továbbra sem mutattak ki lakosságot.

Mindszentkál:
1566–1567:
a veszprémi püspöknek négy adófizető és három szegény, a kapornaki apátságnak pedig egy adófizető telke volt;
1569–1570: a veszprémi püspöknek négy adófizető, négy szegény, két puszta és két újratelepített telke, a kapornaki apátságnak pedig fél adózó és egy szegény telke volt.
1572:
a püspökségnek három adózó, az apátságnak egy adófizető telke volt;
1574:
a veszprémi püspökségnek két adózó, két szegény, két zsellér, három puszta és két újratelepített telke, a kapornaki apátságnak pedig puszta telke volt.
1578–1582:
a püspöknek két adózó, hat szegény és zsellér, kilenc puszta telke, a kapornaki apátságnak pedig egy újratelepített telke volt.
1584:
a püspöknek két adózó, hat szegény és zsellér, nyolc puszta telke volt; a kapornaki apátság telke puszta volt.
1588:
a püspöknek két adózó, öt zsellér és kilenc puszta telkét írták össze; a kapornaki apátság telke továbbra is puszta volt.
Szentbenedekkál:
1566:
a veszprémi püspöknek nyolc adófizető, egy puszta és egy szegény telke, Chóron Jánosnak pedig fél adófizető, egy újratelepített és egy felégetett telke volt.
1567:
a püspöknek három adózó telke, Chóron Jánosnak egy adózó, két újratelepített és egy szegény telke, az egyházi nemeseknek pedig hét adózó, három szegény és két puszta telkét írták össze.
1569–1570:
a püspöknek öt adófizető, két zsellér, Chóron Jánosnak egy adófizető, négy szegény és egy zsellér, az egyházi (prediális) nemeseknek pedig hét adófizető telkét írták össze.
1572:
a püspöknek négy adózó telke, Chóron Jánosnak másfél adófizető telke volt (melyeket az összeírást követően a törökök felégettek.)
1574:
a püspöknek három adózó, öt szegény, négy zsellér, hat puszta és egy újratelepített telke, Chóron Jánosnak pedig fél adózó, három szegény, három puszta és egy zsellér telke volt.
1576:
a püspöknek két és fél, hat szegény, négy zsellér és hat puszta telke, Chóron Jánosnak fél adózó, négy szegény és három puszta telke volt.
1578–1582:
a veszprémi püspöknek két és fél adófizető, négy szegény és hat puszta telkét, Chóron Jánosnak pedig fél adózó és egy szegény telkét írták össze.
1584:
a püspöknek két és fél adófizető, hét szegény, hét felégetett és puszta, egy újratelepített telkét, Chóron Jánosnak pedig fél adózó, egy szegény és hat puszta telkét jegyezték fel.
1588:
a püspöknek két és fél adózó, hét szegény és hat puszta telkét írták össze; két új birtokost is bejegyeztek: Nádasdy Kristófnak és Balassi Istvánnak volt a faluban egy-egy puszta telke.

Kővágóörsöt 1566–1588 között a dicatorok nem írták össze.[12]

Az 1568–1593 közti „hosszú béke" éveiben természetesen több török támadás érte a Balaton északnyugati partvidékét, ezen belül a Kál-völgy környékét. Az 1570 októberi török támadás – bár Alsóörsnél a közeli magyar végvárak katonasága

megverte a török csapatokat – újra végigdúlta a Balaton-felvidéket. 1575 júniusában is olyan hírek terjedtek el, hogy a fehérvári törökök a „düledező Tihany várát" szándékoznak megtámadni. Hogy volte támadás, nincs rá adat. Októberben viszont biztos, hogy harcok dúltak Veszprém és Tihany körül.[13]

1593 szeptemberével újra kitört a háború: Veszprém várának ostromával elkezdődött a – „tizenötéves háborúnak" elnevezett – hadakozás. Miután a török hadak 1593. október 7-én újra elfoglalták Veszprémet, csatatérré vált a Balaton-felvidék, s ezen belül a Kál-völgy környéke is. A dicatorok 1609-ig csak olykor-olykor jelentek meg. Furcsa módon, a háború kellős közepén – 1599-ben – újra összeírták az 1542 óta nem szereplő Köveskál nemesi falut. A dicajegyzék szerint kilenc nemesi család 5 forint 50 dénárt fizetett, míg egy malom után további 2 forint állami adót fizettek. A következő – 1600-as – esztendőben Köveskálon újra kilenc egytelkes nemesi család fizetett 4 forint állami adót. Ugyancsak 1599-ben Szentbenedekkálon két egytelkes nemesi család fizetett be 1 forint állami adót. Kővágóörsön – ugyancsak 1599-ben – 26 egytelkes nemesi családot írtak össze, melyek összesen 11 forint 85 dénár állami adót fizettek be.[14]

A tizenötéves háború olyannyira elpusztította a Kál-völgyet is, hogy évtizedek múltak el, míg a lakosság túlélői visszatértek elpusztult falvaikba. A nemesi falvak továbbra is lakatlanok maradtak. A két földesúri falu is nehezen tért magához.

Mindszentkálon a dicatorok 1609-ben csak annyit jegyeztek fel, hogy püspöki birtok, de teljesen puszta hely. Az 1610-ben, 1611-ben, 1613-ban végrehajtott dicális összeírások is csak egy adófizető telkét írták össze a veszprémi püspöknek, s feljegyeztek még hat puszta telket. Nem változott a helyzet az 1618, 1622., 1626–1627, 1635, 1638 és 1647–1648 évi összeírások alkalmával sem: csupán egy adófizető telke volt a püspökségnek a faluban. Hasonló volt a helyzet Szentbenedekkálon is. Itt 1609-ben a veszprémi püspöknek és Nádasdy Tamásnak három adófizető telke volt, ez a szám is évről évre csökkent: 1613-ban már csak két adófizető, 1618-ban fél adófizető és kilenc felégetett, 1622-ben másfél adófizető, 1626–1627-ben egy és háromnegyed, 1635-ben és 1638-ban kettő, 1647–1648-ban pedig újra egy adófizető telke volt a püspökségnek.[15]

A régi nemesi lakosság továbbélése csak Kővágóörsön, vagy régi nevén Boldogasszonyörsön mutatható ki különböző periratokból. 1616-ban például nemes Kuti Ferenc Kővágó-, vagy Boldogasszony-Örs-i 70 éves ember eskü alatt vallotta, hogy még annak előtte, hogy a török először „megvevé Beszprémet" (1552), Kisfaludról Kalmár László és Boldogasszony-Örsről Varga Benedek „egybe fogatnak" és közös fogaton Tihany várához szolgáltak mindenkor, „de hogy mindenesteöl Kysfalud Tyhanhoz való lett volna, azt nem tudom."[16]

1620. július 6-án Boldogasszonyörsön (Köveskálon) nagyarányú határjárást hajtottak végre, amely nagyszámban örökített meg neveket és helyi adatokat:

„Anno Domini 1620, die 6 July. Beszprimi Püspök Uram eő Nagysága Erghelius Ferenc Boldogh Asszony Örsi határban lévő szántó földeinek kimutatása Szolgabiró Uram Zsarka Lukacz előtt az megh irt Boldogh Asszony Örsi nemes emberek által, ugymint Baliné, Zalai Georgi, Kun Péter.

Primo. Az tanorokon (sic!) belül az uton alol öt hold föld egy szélben az melynek szomszédja mind két felől az egyház földe.

Secundo. Egy hely ülés az melyből két hold földet csináltak, az melynek az falun való szomszédija az egyház helyi öröksége nap esetrul, melyben lakik Hegedüs Tamás.

Ter. A szénégetőn belül az kőhátra dülőben két öreg föld egy darabban, az melynek szomszédja nap keletrül Kreti István földe, nap esetrül Kövesi Miklósé.

Quar. Az Kistelekben az Nyilas megyében két hold egy darabban, az melynek szomszédja Tihani Apátur földe, nap esetrül Sóstói Bálinté.

Quin. Az Keöpös (sic!) az csorda utra dülőben másfél hold vagyon, az melynek szomszédija Somogyi Bálint földe, napnyugatról sandidke (sic!) Anno Domini, 1620. die 6 July Köveskáli határban leveő földök felöl ezen esküttek megh, ugymint Gulachi Tamás, Bakó Ambrus, Bechei Lukacz, és Chatari Gáspár.

Primo. Az Porkoláb hegye alatt délrül egy udvarház, az udvarházhoz napkeletrül két puszta hely, azok alatt tizenhét hold szántóföld egy szélben.

Secun. Az csorda ut mentében az Sédre dülőben két hold egy szélben.

Tert. Ugyanazon szélben az egyházé mellett egy hold dülő föld.

Quar. Ugyanazon földre dül délrül fölszerre egy hold, az melynek mindkét felől való szomszédija Beörffi Tomás.

Quin. Az Makfai rétre dülőben egy hold föld, melynek szomszédija Kövesi Lukácz napnyugatról.

Sex. Az Farkasveremben két hold szántó föld az melynek napkeletrül szomszédija Geörffi Tamás, napnyugatrul Küvesi Lukácz;

Septo. Az Farkasveremben három hold egy szélben, napkeletrül szomszédija Bechei Lukacz, napnyugatrul az egyház földie.

8 to. Ugyanazon Farkasveremben négy hold egy szélben, napkeletrül való szomszédija Bechei Lukacz, fölszélrül Gulachi Tamásé.

9 to. Ugyanazon Farkasveremben az falu alatt két hold egy szélben, az melynek szomszédja Geörffi Tamás.

Decimo. Az Horgasrét hosszában, az örsi gyalogutban három hold egy szélben, szomszédja fölszélrül Cheri Mihál földe. Ugyanezen földeknek

napnyugat felől az dülőben egy hold szántóföld, délrül szomszédija Bechei Lukacz, fölszélre Gulachi Tamás.

11. Az csorda uta alatt 4 hold föld egy szélben az melynek az délrül szomszédija Chatári Mihály. Ugyanott az Halasthóban 4 hold egy szélben, kettei dül az rétre, kettei alá dül délre.
12. Ugyanazon Halastóban az egyház mellett napnyugat felől 2 hold szántóföld. Ugyan ott az Kutas Mihalie mellett napnyugat felől két hold szántó föld az melinek megye megyen mellette.
13. Az falu alatt 3 hold egy szélben, az melinek fölszélrül szomszédija Georffi Tamás, délrül Gulachi Tamás.
14. Kutas Mihálé mellett napnyugatrul egy hely, az meliben az Sokonai Balas lakott.
15. A hegyben egy hold parlagh szőlő meliet telekbeli szőlőnek hinak, napkelet felől szomszédija Kövesi Imre, napnyugatrul Chatari Mihály. Ugyan ott az rét szerben egy hold szántó föld, szomszédija napkeletrül Kutas Mihály.
16. Az mező mál hegye alatt 3 hold szántó föld, szomszédija Gulachi Tamás, fölszélrül, délrül országh utja.
17. Az öreghegyre dülőben egy szélben 4 hold szántó föld, fölszélrül szomszédija Chere István, délrül szabad giosz (sic!)
18. A Szőlőkuton 3 hold föld vagyon, az melyet Bodor Gergely bír, egyház földe vagyon mellette délrül.
19. Az Sédre dülőben az falura öt hold egy szélben, az melinek hármat Cheri István birja, ketteit Káli Mihály birja, az melinek az országh uttia mellette vagyon.
20. A Séden napkelet felül Bedrei Lukacz egy hold föld szántó földe mellett két hold föld vagyon két felől.
21. Az gyümölcskert fölött attul menő két hold vagyon.
22. Az Mezőmálom két hold föld, az melinek neve Almásföld, melyet Cheri János birja. Az rétek száma ugyan azon földön.
23. Az Maksai rétre dülőben, másfél hold rét vagyon, amelyet Simon Balás bir.
24. A Sédben harmadfél hold rét, egyiket Zalai János birja, az másikat Georgi kovács, ugyanazon Beszprimi Püspök Uram eő Nagysága Kali jobbágya.
25. Ugyan azon Sédben napkelet felől egy hold rét, az meliet Sipos László bir, második Barania Mihálynak vagyon egy hold ugyan azon szélben, Zalai Jánosé mellett.
26. Négy szeg széna rét az Horgasrét hosszában, az mely egy hold, Mindszentkali Zalai János két hold réte mellett, meliet az felül megirt Zepesdi László bir.
27. Vagyon ott 2 hold rét, melyet Mindszentkálon lakozó Zalai János bir, szomszédija napkelet felől Gulachi Tamás.
28. Vagyon ott az Halastóban, az szántó földnek dülőiben két hold rét, az melyet Szentbenedekkáli Kis Bálint bir.
29. Az Tötésben egy darab rét, az melynek szomszédija Bakó Ambrus köveskáli nemes ember, napnyugatrul Chere István.
30. Sóstón felül, az ország uta alatt, egy hold rét, az melyet Csákány rétnek hinak, az melyet Simon Balás bír."[17]

Egy Kővágóörsön – 1624. december 14-én – lezajlott „paráználkodási" perből szinte az egész falu névsorát és rendi hovatartozását, valamint életkorát megismerhetjük. A per Herman Mihály és annak menye, Dorottya ellen volt folyamatban, s az alábbi tanúkat hallgatták ki:

1. tanú: Szalay György (50 éves, boldogasszonyi vagy kővágóörsi nemesember): „Egyebet nem tudok, hanem hallottam Mészáros Tamástul és Nagy Györgytül, hogy a fent megnevezett két személyek azt mondották: Tüzre valók vattok . . ."
2. tanú: Csok. . . Gergelné Margit, nemes, 48 esztendős: „Egymás mellett feküdtek betakargatva . . ."
3. tanú: Koz. . . Miklós örsi nemes, 40 esztendős.
4. tanú: György János nemes, 56 esztendős: „Hallottam másoktul, hogy együtt háltak, de semmit nem láttam. A szökést is Herman Mihály cselekötte."
5. tanú: Pakozdy György, 32 esztendős,
6. tanú: Kántás Ádám, 49 esztendős: „Ezen kívül, hogy a Szakács asszony látta, hogy a menye csöcsit ki vonta és csókolgatta, játszadozott . . ."
7. tanú: Nagy György 25 esztendős: „Látta, hogy együtt feküttek az ágyba; még jegyben volt mátkájával . . ." (Ugyanígy vallott:
8. tanú: Mészáros Tamás 50 éves,
9. tanú: Simon Bálintné 33 éves,
10. tanú: Gazdagh Miklósné 32 éves,
11. tanú: Kántás Ádámné 35 éves,
12. tanú: Nagy Jánosné Margit 25 éves: „Hallottam bizonyosan magától az asszonytul, hogy vele hálok, mint én Atyámfiával, vagy vétkezem vagy nem." Ugyanezt vallotta:
13. tanú: Örsi Bertalan nemes, 32 esztendős,
14. tanú: Ősze András nemes, 40 éves,
15. tanú: Nagy János 40 éves,
16. tanú: Szalay Péter 38 éves,
17. tanú: Balla Ferenc 35 éves, 18. tanú: Balla Boldizsár, 19. tanú: Szalay Péterné Erzsébet 40 éves."[18]

Ugyancsak érdekes dokumentum Kővágóörs falu családneveiről – Kun Péter kővágóörsi lakos végrendelete 1625. november 3-ról:

„Anno Domini 1625. Die 3 Novembri. Én Kun Péter Boldogasszony avagy Kővágó Eörsi ki testemben mind időm szerint, s mind pedig nyavalyám szerint beteg, de lelkemben és hitömben egészséges. Először ajánlom az én lelkemet az Istennek markába és testemet az Földnek gyomrába, ideig mig onnan

kivétetik az utolsó napon, és mind testestől-lelkestől meg látom az én üdvözitő Christusomat az Ő Szent Attjával és az Szent Lelkivel és az több Szentekkel egyetemben az ő Szent Országába mindörökkön ott élvén és örvendezvén azokkal egyjetemben.

Annak utána tészek illy Testamentumot: Hogy az én részem az Jószágban valami vagyon, hagyom Feleségemnek Margitnak, birja mig él, maga mellett az kit akar tartani, tartsa és birják egyenlő képpen, ha az vőnk Vörös János együtt tür vele, egyjütt vegyék hasznát. Egyéb féle marha is minden mi vagyon, övék. Vagyok adós Biró Uramnak Szarka Lukátsnak tizedfél forinttal, Uki János Uramnak huszonharmadfél forinttal, Kövesi Orbán sógoromnak négy forinttal. A meghólt Farkas Imrének szántóföldekre zálog pénzzel nyolc forinttal. Szalaj Péternek 16 Garassal. Veszprémi Püspök Erghelius Ferenc Urammal a Rekeszbéli másfél hold földet, holtom után birja feleségem, ha akarja Püspök Uram, hanem az én földem mellé álljon feleségem, az ő holta után az Atyafiaké legyen. Vallom Tutorul (gondviselőül, Sz.) Szegény Feleségem mellé jámbor fő Uraimat Uki János uramat és Szarka Lukács uramat. Tettem ez Testamentumot illyen tisztességbeli jámbor Nemes Uraim előtt: Sóstói Bálint, Kövesi Orbán Esküttek Szala vármegyében, Farkas János, Diskay Imre, Nagy Máté. Kérem is hogy holtom után ő Kegyelmek ezen megiratott Testamentumomat megerősitsék pecsétekkel.

Datum in Possessione Nobili Boldogasszony aliter Kővágó Eörs. Die et Anno Suprascriptis.

Urbanus Keővesi juratus in Cttu Zaladiensis (L. S.)

Valentinus Sostoj juratus in Cttu Zaladiensis (L. S.)"[19]

Kővágóörs falu lakosságáról – neveikről és rendi hovatartozásukról értékes dokumentum a fent említett Kun Péter özvegyének, Diskai Margitnak 1629. április 18-án irott levele:

„Én az néhai Kun Péternek meghagyott özvegye, Diskai Margit asszony vallom ezen Levelemnek rendében, hogy én ez mostani időnek alkalmatosságához képest, de kéváltképpen az kenyérnek szükségéért vöttem magamhoz Uki János uramtól 4 ezüst Gréczi tallérokat és 125 pénzeket. Az mely meg nevezett pénzért adtam Ő Kegyelmének zálogul az Ecsér Hegyen lévő másfél hold szőlőmet, az mellyett Sall Szőllőnek hinak, mely szőllőnek Fölszérlől való szomszédgya Farkas János, napnyugatról Ecséri Lázárné, délrül Györffi Mátyás gyermekei. Ez megnevezett szőllő vagyon Szala vármegyében. Adtam penig illen okokat, hogy mikoron Én vagy utánam, akikre ez jószág nézne, meg akarnák vennyi vagy akarnák váltani, . . . nem különben, hanem hasonló pinzt tartoznak eő Kegyelmének adni, az minémü pénzt nekőnk adott. Ez nevezett Szőlőre penig mivel hogy az én megholt Szegény Uram, Kun Péter kért volt Uki Jánostól 23 magyar forintot, melly 23 forintot egyben számolván, ez mostani nékem adott pinztt, tészen egy summának: 29 magyar forintot és 65 pintz. Minek bizonyságára és erősségére adom az jelen való levelemet illen bizonyos személyek előtt, ugy mint Sóstai Bálint Uram, Szalavármegyének Eskütt Birája, Boldogasszony aliter Kővágóörsi predikátor Kassai Huszár András, nemes ember Gyarmati Gergely Jánosiba lakozó Bakonyi György és Pápán lakozó Marcus Sándor Nemes Személyek előtt, és ugyan ezen Személyeknek pecsétjeikkel megerősitvén. Ezen Kővágóörs Die 18 Aprilis Anno 1629."[20]

Egy esztendő múlva már Kun Péter özvegye, Diskai Margit végrendelkezett: „Anno 1630 Die 29 Decembris. Mi Sóstói Bálint, Küvesy Orbán, Tsopaly Torma István Deák, e Szent Szala vármegyének Esküttyei, Adjuk mindeneknek emlékezettyekre az kiknek illik, hogy mielőttünk az néhai Kun Péternek meghagyott özvegye, Diskai Margit tészen ilyen (. . .) egészséges állapotyában lévén. Hogy ütet az ő Attyafiai hozzájok nem vévén, ő pedig öreg ember lévén, magától elégtelen, hogy magát táplálhassa, hanem az ő nyomorodott fejét kölletett fogni az ő Vejéhez, Wörös Jánoshoz; azért valamint az ő Istenben el nyugodott Attyafiai s Ura hatta, ő is hasonlóképpen hadgya minden javait, akármik légyenek azok, ennek a megnevezett Wörös Jánosnak az Jószágon kivül, valami házi eszköz lenne avagy költség, az házat is penig az mellyben laknak, mellyet Szegény Meghólt Urával együtt épitettek, azt is neki hagyom, mint szintin meghólt Uram is hatta; ha penig az Uram Attyafiai is az házból ki akarnák küldeni Vörös Jánost, különben ki ne küldhessék belőle böcsü nélkül, hanem az ő erejeket meg böcsüljék és igy küldhessék ki belőle, az böcsü penig Vörös Jánosnak adassék. Ez vallás tételben jelen voltak Totty Nemesek Zabó János, . . . Jakab, Zabó László. Datum in Possessione Boldogasszonyfalva aliter Kővágó Eörs, in Cttu Zaladiensis, Anno et Die Supra narat. Urbanus Küvesy juratus (L. S.), Stephanus Torma juratus (L. S.)"[21]

Az 1630. évben Zala vármegye összeíratta a jobbágyi és egytelkes (adóköteles) nemesi portákat a vármegyében, s így a Kál-völgyben is. „Az mostani utólszor való reticicatio (sic) szerént találtam Szám szerént az hódulatlan (azaz a töröktől hódolatlan, Sz) portákat az Battyáni Uram Eő Nagysága . . . 6 és fél portáján kivül: Szentbenedekkállya mindenestül port. 2, gr. 1., Mindszentkállya mindenestül port. 1, gr. 1." Azaz Szentbenedekkálon kettő- és Mindszentkállon egy jobbágy portát találtak az összeírók. A két földesúri falunak egy-egy nap volt a „labor gratuitus"-a, azaz a közeli végvárakban végrehajtandó kötelező ingyen munkája.

A Kál-völgyben és környékén lévő nemesi falvakat névszerint irták össze, megjelölve, hogy az illető egytelkes nemesi család milyen összegben (dénárban megjelölve) volt köteles fizetni – az 1595:5. tc. által – az egytelkes nemesekre kivetett állami adót, a „taxát" (taksát):

Boldogasszony Eörs.
Kövesi Orbán juratus (megyei esküdt), Sóstói Bálint juratus (megyei esküdt): adómentesek; Eösze Péter V. . ., Zalai György: 40 dénár; Zalai Simon: 15 dénár; Diskai Imre: 32 dénár; Katona Vince: 32 dénár; Bodó István: 25 dénár; Somogyi Mihály: 20 dénár; Nagy Barnabás: 32 dénár; Bogdán László: 40 dénár; Kocsis Balázs: 40 dénár; Györffy Lukács: 40 dénár; Bartassi Tamás: 40 dénár; Eösze András: 35 dénár.
Köveskálly:
Vecsei Lukács: 25 dénár; Vecsei Ambrusné: 32 dénár; Kövesi Miklós: 20 dénár; ugyanott zsellérek (ibidem Inquillini): Csatári Balázs: 10 dénár; Csatári Mihályné: 15 dénár.
Z. Benedek Kallia (Szentbenedekkáli nemesek):
Pálffy János vármegyei bíró (Juratus Cttis) adómentes, Domián István: ? dénár; Szabó Pál: ? dénár; Kun Lukács: ? dénár.[22]

1636-ban – az 1542 óta elhagyottan és romokban heverő – Sóstókál faluban adásvétel történt. Nemes Janka János tagyoni lakos a maga és gyermekei (Péter, István, Gergely, Kata és Ilona) nevében megjelent a veszprémi káptalan előtt, s elhagyott nemesi kúriáját 70 magyar forintért eladta Baka Simonnak és gyermekeinek. A kúria szomszédsága volt: keleten az elhagyott utca, délen Nemes Mihály elhagyott kúriája, nyugaton és északon pedig Galasi Imre és Ferenc elhagyott kúriája (udvarháza.)[23] Értékes helyi adatokat tartalmazó adásvételi szerződéseket kötöttek a következő esztendőkben. 1636 januárjában – a már említett – Kun Péter özvegye, Diskai Margit vissza akarta váltani az – 1629. április 18-án – Uki Jánosnak zálogba adott szőlejét, melyet a zálogos igen elhanyagolt, s azt értékromlás fenyegette:

„Vitézlő nemes és böcsületes Uki Ferenc Uramnak, Római Császár és Király Urunk Ü Fölsége Lovas edgyik fő szolgájának adassék kezébe. (Uki Ferenc feltehetően Uki János fia lehetett, Sz.)

Nemes és Vitézlő becsületes Uram, Kegyelmedért és Kegyelmednek minden lölki és testi javaiért Istenhez való áhitatos szivbéli imádságomat igérem és ajánlom. Isten Kiegyelmedet jó egészségben sokáig éltesse, Szegény árva nyomorodott özvegy fejem busitásban nagyban vagyok a zálog szőlő miatt; immár többre sem engedik mondván, hogy az is az kit szegény megholt Uram Báttyám és Kegyelmed adott másfél Foréntot, romlott pedig az szőlő, mert most is bevágatlan vagyon, rut pedig, gazos. Hanem avagy Kegyelmed vegye fel az pénzt, mellyet Györffi Lukács kötött egy csomóba, és adott kézbe, hogy adja Kegyelmednek Kezébe. Avagy micsoda titkon való dolog tart ellent benne, hogy az szőlő igy ekképpen idegen kéznél függ. Kegyelmed Uram vagy maga jő alá avagy szolgáját küldgye bizony az adós levéllel, hogy szakadgyon egyszer vége, ne aggaztállyák szegény fejemet tovább felöle, Kegyelmed is nyughassék felőle. Másképpen is utánna lesznek törvény szerint is, ha különben Kegyelmed nem engedi, válaszra várok Kegyelmedtül. Isten tarcsa Kegyelmedet javaiba. Boldogasszony avagy Küvágó Eörsön költ. Die 29 Januari Anno 1636.

Istent imádom én Diskai Margit, néhai Kun Péternek meghagyott özvegye."[24]

A törökökkel elcsendesült harcok és a viszonylagos békeévek láthatóan kedveztek az adásvételeknek, elsősorban a Kál-völgy nemesi falujában, Kővágóörsön. 1637-ben a veszprémi káptalan előtt Kálmán Mihály a maga és veje (Bósa László) nevében kővágóörsi nemesi kúriájának (udvarházának) felét és annak tartozékait örökre eladta nemes Sinka Ilonának és férjének, az „agilis" (azaz nem nemes, de felesége jogán nemesi jogokat élvező) Rendesi Tamásnak. Az eladott kúria szomszédja keleten a közút (via publica), délen a Szűz Mária tiszteletére épült templom, északon a királyi közút (via regia publica), nyugaton pedig rétek.

Néhány évvel később, 1644-ben Márton Jánosné Pósa Kata a maga és gyermekei (Farkas, István, Ferenc, Mihály, Márton), továbbá Pósa Anna és annak gyermekei nevében örökre eladta kővágóörsi nemesi kúriáját (udvarházát) Kövesi Vincének, annak nejének és testvérének, illetve annak fiának: Vincének.

A ház eladások mellett – a nemesek között – földek eladásával is találkozunk. Keresztes János özvegye Kozma Erzsébet – 1657-ben a veszprémi káptalan előtt – örökre eladta nyolc és fél hold kővágóörsi szántóföldjét Nagy Istvánnak, Mátyásnak és Bálintnak.[25]

A viszonylagos békeévek a vidék legértékesebb termékének, a bornak fokozatos termelését és kereskedelmét is fellendítették. A veszprémi káptalan két kál-völgyi birtokán rendszeresen beszedte a bortizedet. 1638-ban Mindszentkálon hét vödör bort, Szentbenedekkálon pedig kilenc vödör bort szedtek be a jobbágyoktól. (Egy „vödör" vagy „cseber" („tina") 42 és fél literrel felelt meg.) A káptalan a beszedett bor jelentős részét eladásra Bécsbe szállíttatta. A szállítást is a szentbenedekkáli és mindszentkáli jobbágyoknak kellett elvégezniök. 1645-ben a káptalan a sümegi várban tartott úriszék elé idézte a két falu jobbágyait, s azzal vádolta meg őket, hogy a Bécsbe szállított bort megdézsmálták. A kihallgatás során a mindszentkáliak nem tagadták, hogy útközben ittak a borból, de azt tagadták, hogy a megivott bor helyébe vizet öntöttek volna a hordóba.

Az értékes szőlőbirtokokkal sok volt a probléma, a zavaros időkben a köveskáli nemesek – a veszprémi káptalan birtokából – több szőlőt erőszakkal lefoglaltak és műveltettek. 1650-ben a veszprémi káptalan felkérésére a vasvári káptalan megbízottai 1650. július 4-én vizsgálatot tartottak Szentbenedekkálon és a környező összes káptalani birtokon, hogy tisztázzák a birtokok és az ott élő jobbágyok hovatartozását. A vizsgálat során a következő kérdéseket kellett tisztázni: Hány jobbágya volt régen a káptalannak az illető faluban? Most hány puszta hely van, hol vannak telkek, kik a szomszédok, meddig tart a telek; kié most, illetve hány hold a szántóföld, a rét, van-e

olyan puszta hely, amely régen a káptalané volt vagy most az övé, meddig tart a határ?[26]

Sok gondot okozott a – jobbágy és nemesi lakosságnak egyaránt – a környező magyar végvárak katonaságának gyakori erőszakoskodása. 1656. novemberében nagy perpatvar alakult ki a keszthelyi, a szigligeti, csobánci, vázsonyi magyar és tót hajdúk hatalmaskodásai miatt. A köveskáliak vallomása szerint a vázsonyi hajdúk bejöttek a faluba, s főzni kellett számukra a házaknál. Miután nem elégedtek meg a falusiak főztével, több háztól bort, tyúkot, disznót vittek el, aki nem akart adni, azt megverték, elkergették a háztól. A kővágóörsi nemesek is panaszt tettek, hogy a vázsonyi vár hajdúi ugyancsak megszálltak a faluban. Semmibe vették a nemesi kiváltságokat: minden háznak főzni kellett számukra, s miután itt sem voltak megelégedve, bort, disznókat és malacokat vettek el, sőt még teheneket és borjakat is elvittek.[27]

1658. június 5-én Bárány Tamás Zala vármegye szolgabírája összeírást készíttetett a kál-völgyi falvak jobbágyportáiról. Ezek szerint: Mindszentkálon (Mindszent Kallia) volt: két ekés jobbágy, két negyedtelkes jobbágy és néhány zsellér; Szentbenedekkálon (Szent Benedek Kallia): három ekés jobbágy, három negyedtelkes jobbágy és két zsellér család élt. A nemesi Boldogasszonyörsön (Boldogh Asszony): két negyedtelkes jobbágyot írtak össze.[28]

A földbirtokkal rendelkező nemesek között gyakori volt, hogy anyagi szorultságukban zálogba vetették földjüket, vagy zálog fejében kölcsönöket adtak. Mivel a káli nemesek egy része is katonáskodott a közeli magyar végvárakban, előfordult, hogy török rabságba kerülvén, hirtelen jelentős pénzösszegre volt szükségük „fejük szabadulásáért." Egy Veszprém várában szolgáló – innét elszármazott – személynek még az apja zálogosította el birtokát az 1630-as években Köveskálon, török fogságba estével, „feje szabadulásáért." Negyven esztendő után a fia igyekezett a zálogba vetett birtokot visszaváltani 1676 januárjában: „Én, Kandikó Gergely Nemes Személy Veszprémben lakozó adom ujabban emlékezetül mindeneknek, kiknek illik, ez levelemet rendiben: Hogy az én Atyám, Kandikó Mihály ez előtt való esztendőkben, melynek lehet negyven esztendeje elkerülhetetlen szükségéért, feje szabadulásáért, rabságáért adott volt zálogban Bakasi Istvánnak, Bakoni Gergölnek négy hold szántóföldet, egy hold rétet, mellyeket én is újabban zálogosétottam, ily okon hogy vagy magam vagy maradékom, vagy valamély közeléb való Attyafi az kinek jussok volna – kiválthassák.

A zálogosétott jószágnak szomszédai napnyugatrul Damakos Ferenc Biró Uram szántóföldei, napkeletrül Kuti Benedek szántóföldei és Bakoni Gergöl földei, ugyan azon földeken fordulnak meg Kandikó Gergöl földei. . ., délrül Kövesi Tamás földei. . . Im ezek az böcsületös személyek Küvágó-Eörsiek: Szabó Mihály, Szalai Miklós, Kun Márton Ságon lakó, ki akkor Küvágó Eörsön lakott, Bárány Tamás és Györffi Lukács előtt atta az pénzt, mostan ujabban zálogositottam az alább felsorolt emberséges emberek előtt: Diskai András, vicebiró, Sáry János, Győrffy Máttyás Szala Vármegye Esküttyei, Kuti Benedek, Bődei Mihály, Nagy János, Tési János Uraimék előtt, mellynek nagyobb bizonságom attam ez zálognak való Levelemet Pöcsét és kezevonyások irásával megerősitvén. Anno Ezer Hatszáz Hetven Hatban Január 19 napján, Költ Küvágó aliter Boldogasszony Eörsön.

Kandikó Gergely (X) Coram me Francisci Domokos."[29]

Zálogosítottak el birtokot más okból is: „Anno 1677 die 17 Mensis Februari. Én Kun Márton adom tudtára ez levelemnek rendiben mindeneknek akiket illet, hogy attam Kövessy Tamásnak öt hold földet zálogban, bizonyos summe, ugymint nyolc talléron, melyek (t. i. a földek, Sz.) vannak az Kettes Hegyes Kü alatt, egyik mellett napkelet felül Kövessy Vince földei vagyon, az másik mellett napnyugaton Györffy Mátyásé, harmadik vagyon Cser alatt Kövesi Vince földe reá dül napkeletrül, napnyugatrul az Egyház földe . . ., az Kettei Kigyóskün, az egyik Csonka ut mellett, az másik Köveskuti utban vagyon, Domokos Márton földe napkeletrül, napnyugatrul Ambrus köveskáli . . ." (itt a záloglevél megszakad.)[30] Egyesek még az egyháztól is vettek földet zálogba. Így 1671-ben Kővágóörsön (Köwago-Ers) Zarka Lukács a tihanyi apátságtól bírt zálogban három „helyt", azaz telket.[31]

A XVII. század utolsó harmadában – az 1660–1680-as években – a Balaton vidéki falvak – így a Kál-völgy falvai is – saját földesuruk mellett, a békesség kedvéért adót fizettek a török hatóságoknak is. Egy későbbi – 1700 decemberében készült – összeírás szerint egyaránt fizettek a nemesi falvak és a jobbágyfalvak. Kővágóörs armalista nemesei csak a török államkincstárnak (a szultánnak) fizettek személyenként 6 krajcár fejadót (harácsot). A köveskáliak – akik valamennyien ugyancsak ármálisos nemesek és az evangélikus felekezethez tartozók voltak – ugyancsak a „szultánnak" fizettek fejenként 6–6 krajcár fejadót. A két jobbágyfalu közül Mindszentkál – amely eredetileg a veszprémi püspökséghez tartozott – a fehérvári Huszejn agának fizetett 60 forint adót, de szultáni fejadót nem fizettek. Természetesen csak keresztény földesuruknak robotoltak, a töröknek nem. Szentbenedekkál is a fehérvári Huszejn agának fizetett 20 forintot, s keresztény földesuruknak – a veszprémi püspöknek – robotoltak csak. Az összeírás megjegyezte, hogy a két jobbágyfalu lakosai katolikusok voltak.[32]

A XVII. század végének török háborúi jelentéktelen mértékben érintették a Kál-völgy térségét. Az 1664. évi török támadáskor a török–tatár hadsereg egyik hadoszlopa Palota váránál gyülekezett, majd Veszprém várát délről elkerülve, Vázsony, majd Csobánc várai alatt vonult Tapolca felé. A hadjáratban részt-

vevő Evlia Cselebi török világutazó ebben a hadoszlopban vonult, s leírása szerint Csobánc vára is „. . ..a németek kezén volt . . . égig érő magas hegytetőn, igen erős, négyszögletű vár volt ez. Mikor a mi hadseregünk elvonult mellette, ötven ágyulövést tettek. A vár bástyáit és ormait keresztes zászlók díszítették." A török csapatok nem támadták meg Csobáncot, s elvonultak Tapolca mellett is, amely „nagyon erős palánka" volt.[33]

A szentgotthárdi vereség (1664. augusztus 1) után a török hadsereg egyik része – az előbb említett hadoszlop – ugyanezen az útvonalon vonult vissza Palota vára felé. Harcokról ebben az esetben sem tettek említést a források.

Az 1683. nyári – Bécs ellen indított utolsó – török támadás valószínűleg még ennyire sem érintette a Kál-völgyet és környékét. A bécsi vereség után a török hadsereg gyors ütemben vonult vissza a Dunántúl ezen részéből. 1687 novemberében a közeli Palota (Várpalota) várát is átadták a török csapatok a császári hadseregnek, majd 1690. április 13-án az évekig körülzárt kanizsai vár török őrsége is kapitulált. Ezzel a Balatonvidékről végleg elvonult a török hadsereg, s a másfélévszázados török háborúk kora örökre elmúlt e vidék felől.

Az országhatár déli vidékén még folytak a harcok a török hadsereggel, mikor 1696-ban a királyi kincstár már megkezdte a felmérést, az állami adóalap összeírását.

Köveskál: egytelkes nemesek birtoka, 19 és fél hold szőlőjük 246 akó bort terem (Egy magyar akó = 53,4 l.) A községben más falubelieknek is volt birtoka.

2. ábra. A Kál-völgy falvai.
Abb. 2. Dörfe im Kal-Tal

Kővágóörs: egytelkes nemesek birtoka, 22 és fél hold szőlejük volt, amely 189 akó bort termett.

Mindszentkál: a veszprémi püspöknek kilenc jobbágy- és zsellércsaládja lakta a falut, összesen 55 hold szántóföldet műveltek meg. Ezenkívül volt még 6 és háromnegyed hold szőlejük, amely 54 akó bort termett. Nemeseknek és más faluból valóknak is volt szőlejük a falu határában.

Szentbenedekkál: több földesúr birtoka, a 24 jobbágy- és zsellércsaládnak összesen 141 hold szántóföldje volt. 15 hold szőlejük 230 akó bort termett.[34]

A nemesi falukat a régi egytelkes nemesi lakosság lakta. Egy 1690. decemberi adásvételi szerződésből Köveskál falu számos lakójának neve ismert:

„Anno 1690 Die 4 December. Én, Kővágóörsön lakozó Kovách Mártony és feleségem Kovách Kata asszony és fiunk Kovách Jancsi adjuk tudására minden rendbéli Nemes és Nemtelennek, kiváltképpen Fő- és Vice Ispány Uraiméknak, és minden Törvényszékben Uraimnak, hogy Nemes Szala Vármegyében Köveskáli Hegyen az mi vér szerint való öcsénknek, ugyanazon Köveskálon lakozó Nemes néhai Kovách Mihálynak és feleségének Kantás Dóri asszonynak . . . 48 tallérért . . . mely szőlőkhöz való pinczéjével adgyuk Ő Kegyelmének, mely szőlőnek szomszédgya napkeletrül Szalaj Márton és Pálfi Benedek, délrül Damakos András, napnyugatrul Darnaj Lőrincz Nemes Uraim szőlleje vagyon . . . Levelünk iratott illyen böcsületes Nemes és emberséges emberek előtt, ugymint Nagy András, Vörös István, Barbély György, Barbély Mihály, Darnaj János nemes uraimék előtt és Henyei predikátor Pattyi Mihály uraink előtt, régi magyar országunk Törvényé szerint pöcsétünk nem lévén hanem kezünk köröszt vonyásunkkal meg is erősitettük.

Körmendi István köveskáli prókátor."[35]

A török háborúkat követő és a kuruc szabadságharcig terjedő mintegy másfél évtized – a dicális összeírások adatai szerint – jelentős fejlődést mutatott. Az 1700. decemberében végzett összeírás szerint a két egytelkes nemesi faluban a helyzet az alábbi volt:

Kővágóörs. egytelkes nemesi falu, 14 egész sessio (telek) lakott volt, a lakosság az evangelikus felekezethez tartozott. Volt 60 hold szántóföld (egy hold kb. 600–1800 négyszögöl volt.), 20 „kaszás" rét (egy „kaszás" kb. 880–2040 négyszögöl volt), továbbá 16 „kapás" szőlő. (Egy „kapás" kb. 200–410 négyszögöllel volt egyenlő.)

Köveskál: egytelkes, armalista nemesek faluja, három sessio (telek) volt lakott, egy sessio pedig puszta; a lakosság a kálvinista felekezethez tartozott. Volt 40 hold szántóföldjük, 10 kaszás rétjük, 70 kapás szőlejük, 4 hold erdejük és egy elhagyott vízimalmuk.

A hűbéri jobbágyfalvakban az alábbi volt a helyzet:

Mindszentkáll: birtokosa a veszprémi püspök volt; hat egész- és két fél sessio (telek) volt lakott, a lakosság katolikus volt. Volt 100 hold szántóföldjük, 30

kaszás rétjük, 9 kapás szőlejük és 20 hold erdejük. Volt a faluban egy – puszta, lakatlan – nemesi sessio (telek) is.

Szentbenedekkál (Szentbékkálla): birtokosa ugyancsak a veszprémi püspökség volt; tíz egész jobbágy sessio (telek) és egy nemesi sessio volt lakott; a lakosság katolikus volt. Volt 50 hold szántóföldjük, 40 kaszás rétjük, 60 kapás szőlejük és 5 hold erdejük. Kisörs: Eszterházy Antal birtoka, 12 hold szántófölddel, 3 kaszás réttel, 72 kapás szőlővel és 6 hold erdővel.[36]

A fenti felmérést követő esztendőből – 1701. októberéből – Köveskálról ismerünk egy záloglevelet, amelyben a falu több lakójának neve, illetve a falu helynevei szerepelnek: „Nemzetes Vice Ispány Uram! Kénszerittetvén alázatos suplicatiom által ilyen ügyemben alázatosan folyamodnom, tudnillik, azon esztendőben, mellyben az Török Bécs városát novissimit meg szállotta (tehát 1683-ban, Sz.), Szent György ünnepi napja tájban az én édes apám, most Szegvárott lakozó Kovács Benedek, az köveskáli hegyen, Szala vármegyében, fölszélrül Darnai János, alszélrül Domokos András szőleik között való egy hold őstül maradott szőlőt, melynek fele jure sanquinis (a vár jogán, Sz.) engemet illet, ugyan megirt Köveskállon, Szala vármegyében fölszélről az falunak közönséges, ugymint Köveskálnak az ivó kuttya, alszélről az üdőben (. . .) falunak Szabad élő közönséges gyöpit (sic!) között lévő egy egész curialis őstül maradott puszta helyét, mindennémü hozzá tartozandókkal edgyütt, Sóstói pusztában vagy (. . .) Szalavármegyében lévő portionatis Kővágó aliter Boldog Asszony Eörsön is, fölszélrül ugyanazon megirt Kővágó Eörs falu kuttya, alszélrül országutya szomszédságokban is, egy nemes házhelyet cum omnibus suis appertinitiis egy testvér öccsének néhai Kovács Mihálynak 23 tallérig zálogban; mely jószágok közül az megirt köveskáli hegyen lévő szőllőtt, melly ugyan Szala Vármegyében atta el örökben az emlitett öregbik Kovács Mihálynak az fia Mihály, Köveskálon, Szala vármegyében lakozó Pálffy Benedek, 236 talléron. Mivel pedig mindazon nevezett (. . .) az fél rész engemet illet mint igaz vért, alázatosan kérem Kegyelmeteket, hogy (. . .) azon jószágok iránt egy bizonyos terminust (. . .) ami engemet azon jók közül illet (. . .) Anno Domini 1701 Die 6 Oktober (. . .) Kovács Mihály."[37]

A KÁL-VÖLGY TÖRTÉNETE A RÁKÓCZI-SZABADSÁGHARC IDŐSZAKÁBAN (1703–1711)

Károlyi Sándor generális kuruc hadai 1704 január közepén – Pozsony felől – nyomultak be a Dunántúlra, a pápai, veszprémi, tihanyi, vázsonyi végvárak katonáinak hívására. A kuruc csapatok – harc nélkül – megszállták a Dunántúl középső területeit. Áprilisra a császári hadak kiűzték a kurucokat a Dunántúlról, de júniusig még kétszer hatoltak be Rákóczi hadai a – „végzetes föld"-nek, „terra fatális"-nak nevezett – Dunántúlra. Hosszabb időre csak 1705 novembere és 1709 szeptembere között uralták újra a Dunántúlnak középső részeit – a Balaton, a Zala és Rába folyók, a Bakony és a Sió közti területet.

A Balaton északnyugati térségében, a Balaton-felvidéken egyetlen alkalommal jelentek meg harcoló csapatok: 1707. február 25–26-án. Rabutin de Bussy császári tábornok hadteste – a Pálffy-vértesezred részei, a Salm-, a Tollet-, a Virmond-, a Neuburg-, az Althan- és a Thürheimb császári gyalogezredek, a dán Harboan-, Osten-, Maltzan- és Endom gyalogezredek (összesen 1466 gyalogos és 895 lovas), valamint a Nehem császári lovasezred szerb huszárai – Székesfehérvár, Balatonkenese, Vázsony, Balatonfüred útvonalon törtek előre délnyugati irányba. A császári hadtest egyik hadoszlopa a Veszprém és Tapolca közti úton nyomult előre, másik hadoszlopuk pedig azon az ősi úton, amely Köveskálon át vezet Tapolca felé. A közelgő veszedelem elől a nép – elsősorban a falusi nemesség – a közeli Csobánc várába menekült.

1707. február 25-én a császári csapatok Hegyesd felől megjelentek a csobánci vár alatt, mire a várban lévő kuruc katonák – kiknek parancsnoka Szász Márton vicehadnagy volt – ágyúlövéseket adtak le a várhegy alatt vonuló császáriakra. A várból leadott ágyúlövések, valamint az a hír, hogy a környék nemessége – sok értékével – a várba menekült, arra késztette a császári csapatok egyik parancsnokát, Kreutz ezredest, hogy rohammal elfoglalja a kis hegyi várat.

A vár őrségét a kuruc Domonkos Ferenc ezredéből való harminc gyalogos hajdú látta el Szász Márton vicehadnagy parancsnoksága alatt, helyettese Dóczy Péter uradalmi tiszttartó volt, az Esterházy-család familiárisa, ugyanis a várat 1669-ben a Gyulaffyaktól Esterházy Pál vette volt meg. A várban lévő kuruc hajdúk mellett – a várba menekült nemesi családok fegyverbíró férfiai közül – harminc ember ugyancsak fegyvert fogott. A vár fegyverzetéhez tartozott két darab kétfontos vastarack és egy ötcsövű seregbontó ágyú, két mázsa lőporral. A császári katonák néhány ágyúlövést adtak le a várra, majd három oldalról, három rohamoszlopban indultak előre a meredek hegyoldalakon. Miközben felfelé kapaszkodtak, veszteségeik nem voltak, ám mikor a Várhegy fennsíkjára értek, a plató délnyugati felében álló vár védőinek puska- és ágyútüzébe kerültek. A császári katonák beásták magukat a várral szemben elterülő fennsíkon, majd petárdával berobbantották a vár kapuját. A rohamra induló császári katonák már-már betörtek a berobbantott várkapun, mikor Kreutz ezredest homlokon találta egy puskagolyó. A vár falára csak egy császári katona jutott fel, de a védők őt is a mélybe taszították. A vár védői ekkor kirohantak, s véres kézitusában verték le a hegy tetejéről a császári katonákat. Mivel a puskaporuk már elfogyott,

kövekkel megrakott szekereket zúdítottak le a meredek hegyoldalakon a menekülő katonák után. A támadó császáriak a jelentések szerint mintegy 350–370 embert vesztettek halottakban és sebesültekben. A vár védői súlyos veszteségeket szenvedtek el, hősi halált halt Szász Márton vicehadnagy is.[38]

Mindössze ennyi tudomásunk van a kuruc háborúknak a környéken lezajlott eseményeiről. Két esztendővel később – 1709. nyarán – a császári hadsereg nagyerejű ellentámadása véglegesen kiszorította a kuruc hadakat a Dunántúlról.

A háború befejezésének esztendejéből, 1711-ből egy adásvételi szerződést ismerünk Kővágóörsről.

„Én, Bors Györgynek unokája, Kun Márton Leánya Kun Ilonka attam tudomásra az kiket illet ezen levelemnek rendiben, hogy én itt Küvágó avagy Boldog Asszony Eörsön levő néven nevezendő egy fél ház helemet, az mely Nemes Hely, az mely hivattatik Bors helynek, mely vagyon az Szent Egyház alatt, melynek szomszédságában napnyugot felől Eősze András, és napkelet felül ugyanazon Bors helynek az felé, az mellett Dörögdön lakózó Kandikó Péter vérszerint való Atyámfia bir; mely fél helemet attam el Örökös áron az ugyan itten Küvágó avagy Boldogasszony Eörsön lakozó Bósán Istvánnak és feleségének Kovács Erzsébetnek negyvennyolc talléroкon.

Anno Küvágó Eörs 28 Oktober 1711. Ezen emberséges emberek előtt föl is vétetik: Kövesi Tamás, Lakos István, Eőszi András, Banko Gergöl, Banko Janko. Diskaj Ferenc Nemes Szala Vármegyének Vice Szolgabírója. (L. S.)"[39]

Néhány héttel később – 1711. november 23-án – Zala vármegye „általános összeírást" („Conscriptiones Universales") rendelt el, amely rendkívül értékes adatokat tartalmaz az összeírt falvakról:

Köveskál:

Kis János biró (vagyona nincs összeírva),

Győrfi Gáspár: 4 „vonyós" ökör, 2 fejős- és 2 meddő tehén, 3 juh; termése: 10 pozsonyi köböl búza, 2 köböl árpa, 12 pozsonyi akó bor; másnak adósa 150 forinttal. (Nemes)

Nagy János: 2 vonyós ökör, 2 fejős- és 2 meddő tehén; termése: 8 pozsonyi köböl búza, 1 köböl árpa, 11 akó bor; másnak adósa 100 forinttal. (Nemes)

Páhi Benedekné: 2 vonyós ökör, 1 fejőstehén; termése: másfél pozsonyi köböl búza, 50 pozsonyi akó bor;

Szigeti Mihály: 4 vonyós ökör, 2 fejőstehén, 1 tinó; termése: 9 pozsonyi köböl búza, 4 köböl árpa, 16 pozsonyi akó bor; másnak adósa 100 forinttal.

Szigeti István: 4 vonyós ökör, 2 fejőstehén, 2 tinó, 1 juh; termése: 11 pozsonyi köböl búza, 8 köböl árpa, 25 pozsonyi akó bor; másnak adósa 28 forinttal.

Nagy Miklós: 2 vonyós ökör, 2 fejőstehén; termése: egy pozsonyi köböl búza, két köböl árpa; másnak adósa 36 forinttal. (Nemes.)

Borbély György: 7 vonyós ökör, 2 fejőstehén, 2 tinó, 8 juh; termése: 9 pozsonyi köböl búza, 8 köböl árpa, 30 pozsonyi akó bor; másnak adósa 15 forinttal. A pestisjárvány miatt a faluban nyolc gazda halt meg.

Kővágóörs:

Miser György bíró (vagyonát nem írták össze)

Rusa István: 4 vonyós ökör, 3 fejőstehén, 1 tinó, 5 juh; termése: 11 pozsonyi köböl búza, 7 köböl árpa, 36 pozsonyi akó bor; másnak adósa 60 forinttal.

Ságvári György: 1 fejőstehén, 1 tinó, 22 juh; termése: 7 pozsonyi köböl búza, 7 köböl árpa, 25 pozsonyi akó bor; másnak adósa 22 forinttal.

Lakos Ferenc: 4 vonyós ökör, 1 fejőstehén; termése: 5 pozsonyi mérő búza, 6 mérő árpa, 15 pozsonyi akó bor; másnak adósa 45 forinttal.

Bárány György: 2 vonyós ökör, 1 fejőstehén; termése: 6 pozsonyi mérő búza, 10 mérő árpa, 13 pozsonyi akó bor; pénze van: 20 forint; másnak adósa 20 forinttal. (Nemes)

Kövesi Péter: 2 vonyós ökör, 2 fejőstehén, 1 tinó; termése: 13 pozsonyi mérő búza, 7 mérő árpa, 15 pozsonyi akó bor; másnak adósa 20 forinttal.

Bárány Benedek: 3 vonyós ökör, 1 fejőstehén; termése: 3 pozsonyi mérő búza, 25 pozsonyi akó bor; másnak adósa 75 forinttal. (Nemes.)

Molnár István: 4 vonyós ökör; termése: 5 pozsonyi mérő búza, 5 mérő árpa, 15 pozsonyi akó bor; másnak tartozása 22 forint.

Boka Péter: 2 vonyós ökör; termése: 6 pozsonyi mérő búza, fél mérő árpa, 10 pozsonyi akó bor; másnak adósa 35 forinttal.

Győrffy Ferenc: 4 vonyós ökör; tartozása másnak 60 forint. (Nemes)

Gerencsér Márton: 1 fejőstehén.

Béri Pál: 3 vonyós ökör, 1 fejőstehén.

Domokos Sámuel: 4 vonyós ökör, 1 fejőstehén, 47 juh; termése: 8 pozsonyi mérő búza, 10 mérő árpa, 28 pozsonyi akó bor; másnak adósa 45 forinttal.

Bárány Ferenc: 5 vonyós ökör, 2 fejőstehén, 45 juh; termése: 12 pozsonyi mérő búza, 9 mérő árpa, 30 pozsonyi akó bor. (Nemes.)

Diskay Ádám: 3 vonyós ökör; termése: 50 pozsonyi akó bor. (Nemes.)

Bárdos János: 1 toklyó; termése: 15 pozsonyi akó bor.

Kanyar Mihály: termése: 5 pozsonyi akó bor.

Somogyi János: 2 fejőstehén; termése: 12 akó bor.

Nyitrai Mihály: 1 fejőstehén; termése: 12 akó bor; másnak adósa 43 forinttal.

Molnár Márton: 3 vonyós ökör, 1 fejőstehén, 1 juh; termése: 8 pozsonyi mérő búza, 2 mérő árpa, 11 pozsonyi akó bor.

Lakos Márton: 2 vonyós ökör, 1 tinó; termése: 12 akó bor; pénze van: 42 forint.

Molnár Benedek: 2 vonyós ökör, 1 fejőstehén; termése: 8 pozsonyi akó bor.

Bödey Ferenc: 1 fejőstehén, 1 kaptár méh; termése: 11 pozsonyi akó bor; tartozása 15 forint.

László István: 2 vonyós ökör, 1 kaptár méh; termése: 2 pozsonyi mérő búza, 3 pozsonyi akó bor; tartozása 15 forint.
Molnár János: 2 vonyós ökör, 1 meddő tehén, 1 tinó; termése: 6 pozsonyi mérő búza, 3 mérő árpa, 19 pozsonyi akó bor.
Pákay Mihályné: 2 vonyós ökör, 1 fejőstehén, 32 juh; termése: 9 pozsonyi mérő búza, 23 pozsonyi akó bor, tartozása másnak 48 forint.
Kis Örsi György: 2 vonyós ökör, 2 fejőstehén, 2 juh, 3 kaptár méh; termése: 13 pozsonyi mérő búza, 6 mérő árpa, 12 pozsonyi akó bor; tartozása másnak 34 forint.
Tóth Györgyné: 2 vonyós ökör, 1 fejőstehén; termése: 4 és fél pozsonyi akó bor; tartozása 38 forint.
Kapocsi Ferenc: 1 fejőstehén; termése: 3 akó bor.
Borbély Mihály: vagyontalan.

A községben a pestisjárvány miatt 25 gazda halt meg.

Mindszentkállya:

Molnár Mihály: 4 vonyós ökör, 1 juh, 8 kaptár méh; termése: 12 pozsonyi köböl búza, 4 köböl árpa, 15 pozsonyi akó bor; tartozása másnak 60 forint.
Varga István: 4 vonyós ökör, 2 fejőstehén, 2 tinó, 5 juh, 2 kecske; termése: 16 pozsonyi köböl búza, 20 köböl árpa, 34 pozsonyi akó bor.
Laki Gergely: termése 10 pozsonyi akó bor.
Molnár János: 4 vonyó ökör, 1 fejőstehén; termése: 9 pozsonyi köböl búza, 2 köböl árpa, 12 pozsonyi akó bor; tartozása másnak 40 forint.
Molnár György: 1 fejőstehén, 2 meddő tehén; termése: 13 pozsonyi akó bor; pénze van 30 forint.

A faluban a pestisjárvány miatt 4 gazda halt meg.

Szentbékálya:

Varga György bíró (vagyonát nem írták össze)
Salamon Ferenc: 7 vonyós ökör, 2 fejőstehén, 3 tinó, 3 juh; termése: 27 pozsonyi mérő búza, 10 mérő árpa, 20 pozsonyi akó bor; pénze van 30 forint.
Vas János: 2 vonyós ökör, 2 fejőstehén; termése: 12 pozsonyi mérő búza, 6 mérő árpa, 20 pozsonyi akó bor.
Nagy Jakab: 8 vonyós ökör, 2 fejőstehén, 2 tinó, 4 kaptár méh; termése: 25 pozsonyi mérő búza, 8 mérő árpa, 20 pozsonyi akó bor; másnak adósa 15 forinttal.
Varga András: 7 vonyós ökör, 2 fejős- és 2 meddő tehén, 3 tinó, 9 juh, 5 toklyó; termése: 35 pozsonyi mérő búza, 12 mérő árpa, 30 akó bor; másnak adósa 100 forinttal. (Nemes.)
Süllye Mihály: 4 vonyós ökör, 1 fejőstehén, 7 juh; termése: 7 pozsonyi mérő búza, 9 mérő árpa, 20 akó bor; adóssága másnak 36 forint.
Pálfi János: 2 vonyós ökör, 1 fejős- és 1 meddő tehén, 2 tinó, 1 juh; termése: 7 pozsonyi mérő búza, 3 mérő árpa, 25 pozsonyi akó bor; másnak tartozik 45 forinttal.
Istvándi Gergely: 2 vonyós ökör, 2 fejőstehén, 1 tinó; termése: 6 pozsonyi mérő búza, 3 mérő árpa, 16 pozsonyi akó bor; másnak tartozása 15 forint.
Hidlós Gergely: 2 vonyós ökör; termése: 10 akó bor; tartozása másnak 15 forint.
Salamon Gergelyné: 2 vonyós ökör, 2 fejőstehén; termése: 12 pozsonyi mérő búza, 13 pozsonyi akó bor; tartozása másnak 57 forint.
Jankó István: 4 vonyós ökör, 2 fejőstehén, 1 tinó, 1 juh; termése: 18 pozsonyi mérő búza, 7 mérő árpa, 25 pozsonyi akó bor; tartozása 7 forint.
Buza Lőrinc: 1 fejőstehén, 2 kaptár méh; termése: 4 pozsonyi mérő búza, 20 akó bor, pénze van: 30 foforint.
Kovács György: 4 vonyós ökör, 2 fejőstehén; termése: 6 pozsonyi mérő búza, 16 pozsonyi akó bor; másnál lévő adóssága 76 forint.

A faluban a pestisjárvány miatt 10 gazda halt meg.[40]

Az összeírásban a jobbágyokat és az egytelkes nemeseket nem különböztették meg, a nemesek első külön összeírását csak 1716-ban hajtották végre.

1. PÁKAY Zsolt: Adalékok a tapolcai és sümegi járás török kori történetéhez a rovásadó-összeírások alapján (1531–1696) Kiegészítette és sajtó alá rendezte: Veress D. Csaba. In: A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei. 17/1984. 239.
2. Ibidem 239.; TAKÁTS Sándor: Régi magyar kapitányok és generálisok. I. Budapest, 1922. 129–130.
3. PÁKAY op. cit. 243., 237., 238., 240., 242., 245., 246., 247., 248., 251., 252., 256.
4. Ibidem 245.
5. Országos Levéltár (OL) E. 150. Fasc. 19. Nr. 41. (4. d.) 1550.
6. KÁROLYI Árpád–SZALAY József: Nádasdy Tamás nádor családi levelezése. Budapest 1882. 79.
7. TAKÁTS S.: Régi magyar kapitányok. op. cit. 270–271., ERDÉLYI László: A tihanyi apátság története. Első korszak. Az apátság önállósága 1055–1701. I. Budapest, 1908. 147., KOMÁROMY András: Magyar levelek a XVI. századból. Történelmi Tár 1907. 389.; TAKÁTS Sándor: Rátóthy Gyulaffy László. Hadtörténelmi Közlemények 1915. 479.
8. ERDÉLYI L. op. cit. 149–150.
9. PÁKAY op. cit. 239., 245.
10. KOMÁROMY András: Magyar Bálint életéből. Hadtörténelmi Közlemények. 1912. 263., 266., TAKÁTS S.: Régi magyar kapitányok op. cit. I. 251–253.
11. PÁKAY op. cit. 239., 245.
12. Ibidem 239., 245.
13. VERESS D. Csaba: Várak a Bakonyban. A veszprémi, pápai és palotai vár hadtörténete. Budapest, 1983. 108–109.; TAKÁTS Sándor: A kalauzok és kémek a török világban. Századok. 1913. 406.; TAKÁTS Sándor: Pálffy Tamás. Hadtörténelmi Közlemények. 1915. 98., 94.
14. PÁKAY op. cit. 239–240., 245.
15. Ibidem 239–240.
16. ERDÉLYI L. op. cit. 283., 754.
17. Zala Megyei Levéltár (Zalaegerszeg) IV/1.a. Conscriptiones Fundarum Nobiliarum. F. 1. No. 1. 8. p. Regestum terrarum arabilium in possessionibus Boldogh Asszony Örs et Köveskál Cttus Zaladiensis . . . Anno Domini 1620 Die 6 July; coram Egregio Dno Luca Zarka Judice Nobilium Cttus Zaladiensis, per nobiles dictarum possessionum sub iuramento demonstratorum.
18. ZmL. Prothocollum Cttus Zaladiensis ab Anno Domini 1555. 356. (1624. dec. 14., Kővágóörs.)
19. ZmL. IV. 14/a. Fasc. 84. 144. Kővágóörs. (Másolat: 1743)
20. Ibidem. IV. 14/a. Fasc. 84. No. 144. (1630. dec. 29. Kővágóörs. (Másolat: 1743.)
21. Ibidem. fond. Fasc. 84. No. 144. (1630. dec. 29. Kővágóörs.) Másolat: 1743.
22. ZmL. Nova Connumeratio Portarum Cttus Szaladiensis de Anno 1630.
23. Veszprém Megyei Levéltár (továbbiakban: VmL.) Veszprémi Káptalan Hiteleshelyi Jegyzőkönyve. 1637., 1644. Szűz Mária Tisztulásának ünnepén., 1657.
24. Zala Megyei Levéltár (Zalaegerszeg) Továbbiakban: ZmL. IV. 14/a. Fasc. 84. No. 144. (1636. jan. 29. Kővágóörs.) Másolat: 1743.
25. Ibidem. IV. 14/a. Fasc. 84. No. 144. (1644., 1657., Kővágóörs.) Másolat: 1743.
26. VmL. Veszprémi Káptalan Hiteleshelyi Jegyzőkönyve. Consc. Dec. (Tizedösszeírások) Fasc. 16. 1638., Epp. Miscelleana 170. 1645.; Füred 16. 1650.
27. Ibidem. Epp. Miscelleana 1656. nov.
28. ZmL. Protocollum Cttus Zaladiensis ab Anno Dom 1555. op. cit. 402. (1658. június 5-i összeírás.)
29. ZmL. IV. 14/a. Fasc. 78. No. 84. (1676. jan. 19., Kővágóörs.) Másolat: 1741.
30. Ibidem. Fasc. 78. No. 4/78. Másolat: 1741.
31. ERDÉLYI L. op. cit. 283., 815.
32. OL. DC. Urb. et Consc. Fasc. 6. No. 42. 1700. dec.
33. EVLIA Cselebi török világutazó magyarországi utazásai (1664–1666) Ford.: Karácson Imre dr.) Magyar–törökkori történelmi emlékek. Második osztály: írók. V. 1908. 50–51.
34. PÁKAY op. cit. 239–240.
35. ZmL. IV. 14/a. Fasc. 90. No. 58. (1690. dec. 4. Köveskál.) Másolat: 1745.
36. OL. DC. Urb. et Consc. Fasc. 6. No. 42. 1700. dec.
37. ZmL. IV. 14/a. Fasc. 90. No. 58. (1701. okt. 6., Köveskál.) Másolat: 1745.
38. THALY Kálmán: Dunántúli hadjárat 1707-ben. Századok, 1879. 384–396.; THALY Kálmán: Ki volt Csobánc megvédője Rabutin ellen 1707-ben? Századok, 1881. 66.
39. ZmL. IV. 14/a. Fasc. 78. No. 84/78. Másolat: 1741.
40. ZmL. Conscriptiones Universales. F. 1. Ö. 11–18. (1699–1720.) Ö. 11. a–b. 1711. november 23.

CSABA VERESS D.

GESCHICHTE DES KÁL-TALES II

Unsere Studie ist eine Fortsetzung der im vorjährigen Jahrbuch erschienenen Publikation, die sich mit der Geschichte der Dörfer im Kál-Tal von der Zeit der Landesnahme der Ungarn an bis zu Beginn der türkischen Besatzung (bis 1542) beschäftigt.

Diese Studie handelt über das Leben der Dörfer im Kál-Tal vom Beginn der türkischen Herrschaft (1543). Obwohl das sich hinter dem Balaton erstreckende Kál-Tal von den Türken nicht okkupiert war, ist auch dieses Gebiet durch die ständigen Angriffe der türkischen Armee zerstört und verödet worden. Der vollen Zerstörung hat der im Jahre 1684 begonnene Befreiungskrieg ein Ende gnommen. Die Wiedergeburt, die Neuherstellung dieses Gebietes begann ab 1710, d. h. nach dem türkischen Feldzug und dem darauffolgenden Rákóczi-Freiheitskriege.

PÁKAY ZSOLT

ADALÉKOK A BALATONFÜREDI JÁRÁS TÖRÖK KORI TÖRTÉNETÉHEZ A ROVÁSADÓ-ÖSSZEÍRÁSOK ALAPJÁN (1531–1696)

KIEGÉSZÍTETTE ÉS SAJTÓ ALÁ RENDEZTE:
VERESS D. CSABA

A történelmi Veszprém vármegye – veszprémi, pápai, zirci, devecseri és enyingi – járásainak rovásadóösszeírásait (dicalis conscriptio) a szerző – dr. Pákay Zsolt – 1942-ben jelentette meg: Veszprém vármegye története a török hódoltság korában a rovásadó összeírás alapján (1531–1696) címen (Kiadta a Veszprém vármegyei Múzeum és Könyvtár.)

Azóta – az 1946. évi és az 1950. évi közigazgatási területváltozások jóvoltából – a történelmi Veszprém megye területe jelentősen megváltozott. Míg a történelmi enyingi járás (1950-ben) elsősorban Fejér megyéhez került, jelentős területeket csatoltak Veszprém megyéhez.

A területrendezések során elsőnek – az 1945. M. E. és 93.428/1945. IV. B.M. rendelet alapján – 1946. január elején Zala megye balatonfüredi járása (a szentantalfi körjegyzőség kivételével) Veszprém megyéhez került.

Dr. Pákay Zsolt az elmúlt évtizedekben – az Országos Levéltár kincstári osztályán őrzött dicális összeírás volt Zala vármegyei kötetét is feldolgozta. A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 17/1984. évi kötete közölte a tapolcai és sümegi járások hasonló összeírásait, s ezt folytatva – jelen kötetében – közli a volt balatonfüredi járás falvainak rovásadó-összeírásait az 1531–1696 közti évekből.

Veress D. Csaba

ALSÓÖRS

1531-ben (Also Ewrs) a veszprémi káptalannak (a tihanyi apátság kapta) 8 adófizető, 16 szegény és puszta, a bakonybéli apátságnak 2 adófizető; 1534-ben (Alsoewrs) a káptalannak 7 adófizető, 5 szegény, 6 puszta, a béli apátság prediális nemeseinek 1 adófizető, 1536-ban mindkét Örsön (Utraque Ewrs) a veszprémi káptalannak 10 adófizető, 6 szegény, 1 a bírónak átengedett; Choron Andrásnak 3 adófizető, 2 szegény; a második összeíráskor (Utraque Ewrs) a káptalannak 10 adófizető, 6 szegény, 1/2 bírónak átengedett; a béli apátságnak 1 szegény; az örsi prépostságnak 3 szegény; a veszprémi vár őrségének 1 adófizető, Choron Andrásnak 1 adófizető, 2 szegény; 1542-ben Alsóörsön a veszprémi káptalannak 3 1/2 adófizető, 8 szegény, 3 puszta telke van. Prépost András egytelkes nemes 50 dénár, László Péter 50 dénár, Egyed Antal 1 forint adót fizet. Az 1545. évi subsidium hátralék jegyzéke szerint a béli apátságnak 1 telke hátralékban van az adóval. 1548-ban a veszprémi kapitánynak 1 adófizető, a második összeírás szerint a veszprémi kapitánynak 4 adófizető, 2 újra telepített, 2 szegény; a bakonybéli apátságnak (mely Palota várához adózik) 1 adófizető telke van. A bejegyzés szerint felégetve. 1549-ben (Also Ewrs) a veszprémi várnak (Paksi Jánosnak) 11 adófizető, a prépostságnak 1 adófizető, 1550-ben ugyanannyi, a várnak 11 adófizető, az őrsi prépostnak 1 adófizető, 1553-ban ugyanannyi, 1554-ben a tihanyi várnak 12 adófizető, 1555-ben az első összeírás szerint a tihanyi várnak 3 adófizető, a prediális nemeseknek 5 adófizető, a második összeírás szerint a veszprémi várnak (Paksi Lászlónak) 11 adófizető, az örsi prépostnak 1 adófizető, 1555-ben és 1556-ban egy másik összeírás szerint a tihanyi várnak 3 adófizető, 1557-ben (Also Ewrs) a tihanyi várnak 4 adófizető, 2 szegény, a prediális nemeseknek 5 adófizető, az adóval a nemesek hátralékban vannak, 1564-ben (Also Ersy) a királynak 5 adófizető, 7 szegény, a prediális nemeseknek 6 adófizető, az 1566. évi hátralék jegyzék szerint (Zalawegh Ewrs aliter Also Ewrs) a veszprémi püspöknek 12 adófizető, a prediálista nemeseknek 6 adófizető, 1566-ban (Zalaweg Ewrs) a második subsidiumkor a veszprémi püspöknek 12 adófizető, 7 szegény, a prediálista nemeseknek 6 adófizető, 1567-ben (Zalawegh Ewrs) a veszprémi káptalannak 4 adófizető, a prediálistáknak 6 adófizető, 4 szegény, 1569-ben és 1570-ben (Zalaweghewrs aliter Alseö Ewrs) a veszprémi püspöknek, mely most királyi birtok 10 adófizető, 6 szegény, 3 zsellér, 4 puszta, a prediálistáknak 5 adófizető, 1572-ben a veszprémi püspöknek 9 adófizető, 1574-ben a veszprémi várnak 8 adófizető, 4 szegény és zsellér, 3 újra telepített, 15 puszta, 1576-ban a veszprémi várnak 7 adófizető, 5 szegény, 3 újra telepített, 15 puszta, 1578-ban és 1582-ben az első összeíráskor a veszprémi várnak 8 adófizető, 9 szegény, 1 újra telepített, 16 puszta, 1588-ban és 1594-ben a várnak 8 adófizető, 10 szegény, 17 puszta telkét írták össze. Az 1599. évi

összeírás szerint a községben egytelkes nemes Prépost Sebestyén, ő 1600-ban 1 forint adót fizet.

1609-ben, 1610-ben, 1612-ben a veszprémi püspöknek 3 adófizető, 1613-ban az örsi prépostnak 3 adófizető, 7 puszta, 2 szabados telke van. 1618-ban (Also Eors) a prépostnak 1 1/2 adófizető, 7 szabados nemes, 16 háza van. A megjegyzés szerint Szent András ünnepe körül felégetve.

ARÁCS

1536-ban az első összeíráskor (Arach) Choron Andrásnak 5 adófizető, 1 szegény, 1/2 bírónak átengedett, a tihanyi apátságnak 3 adófizető, Ajkai Péternek 1 adófizető, 1 szegény, telke van. A veszprémi káptalannak 1 telke, Choron Andrásnak 50 dénár, a tihanyi apátságnak 50 dénár; Bejci Ambrus 2 telek, Ajkai Péter 1 telek adójával hátralékban van. 1536-ban a második összeíráskor Choron Andrásnak 5 1/2 adófizető, 1 szegény, 1/2 bírónak átengedett, a veszprémi káptalannak 1 adófizető, a tihanyi apátságnak 3 adófizető, 1 szegény, Bejci Ambrusnak 2 adófizető, 1542-ben Ajkai Mihálynak 1 adófizető, Bejci Ambrusnak 1 adófizető, az egytelkes nemesi összeírás szerint Arácsi János egy forint adót fizet, 1548-ban Choron Andrásnak 2 adófizető, 1549-ben Choron Andrásnak 1 adófizető, 2 zsellér, 1 szolga, 1550-ben Choron Andrásnak 1 adófizető, 1553-ban és 1554-ben Choron Jánosnak 1 adófizető, 1555-ben szintén, 1564-ben Choron Jánosnak 1 adófizető, az adóval hátralékban levő telke van. Az 1567. évi összeírás szerint a török teljesen elpusztította.

1569-ben és 1570-ben Choron Jánosnak 1 1/2 adófizető, 4 szegény, 2 zsellér, 2 puszta birtoka van. Az 1574, 1576, 1582. évi összeírás szerint a község puszta. Az 1582. évi második összeírás szerint és 1584-ben Choron Jánosnak 1/2 adófizető, 1 szegény, a többi puszta, 1588-ban és 1594-ben Nádasdi Kristóf özvegyének és Balassi Istvánnak 1 1/2 adófizető, 1609-ben Nádasdi Tamásnak 1 adófizető, 1610-ben és 1612-ben Nádasdi Tamásnak 1 adófizető, 1613-ban, 1618-ban 1 adófizető, 8 puszta, 1626/1627-ben 3/4 adófizető, 1635-ben, 1638-ban, 1647/1648-ban 2/4 adófizető telke van.

1696-ban Babocsai Ferenc birtoka. Jobbágyok: Tóth János, Vargha Mihály, Uki Mihály, Sebestyén Mihály, Mátyás István, Juhász György. Van 23 hold szántójuk, melyben 54 pozsonyi mérő magot vetnek. Más községbelieknek 115 hold szőlőjük van.

ASZÓFŐ

1536-ban az első összeíráskor (Asofew) a tihanyi apátságnak 6 adófizető, 5 szegény, 10 zsellér, a veszprémi káptalannak 2 adófizető telke van; a tihanyi apátság 50 dénár adóval tartozik, a második összeíráskor (Assofew) a tihanyi apátságnak 6 1/2 adófizető, 5 szegény, 1/2 bírónak átengedett, a veszprémi káptalannak 2 adófizető, 1 szegény telke van; 1542-ben Csóron András birtoka 2 adófizető telekkel, 1548-ban (Asoffe) a tihanyi apátság birtoka puszta, Csoron András alvárnagynak 1 adófizető, 1 szolga, 2 szegény, 1554-ben és 1555-ben (Asoffe Ewrwenyes) Tihany várának 6 adófizető, 1555. évi másik összeírás szerint (Assofew, Erwenyes) a veszprémi püspöknek 1 adófizető, Tihany várának 1 adófizető, 1557-ben (Aszofew, Ewrwenyes) Tihany várának 1 adófizető, 2 szegény, 1 szolga, 6 puszta, 1564-ben, 1566-ban (Azofe et Erwenyes) a királynak 6 adófizető, 1567-ben (Azofe et Erwenyes) a tihanyi kapitánynak 3 adófizető, 3 szegény, 1 puszta, 1570-ben (Aszofew et Erwenyes) Tihany várának 9 adófizető, 4 szegény, az adóval hátralékban van, 1572-ben Tihany várának 2 adófizető telke van. 1572-ben és 1573-ban puszta. Az 1570. évi adó hátraléka van összeírva 1573-ban, 1573-ban Aszófő és Örvényes királyi birtok (Asswfew, Ewrwenyes) 9 telekkel. 1574-ben (Assoffeo, Erwrwenyes) tihanyi vár tartozéka 1 adófizető, 5 szegény, 2 zsellér, 9 puszta telekkel. 1576-ban (Assoffeo et Eörwenyes) Tihany várának tartozéka 1 1/2 adófizető, 5 szegény, 2 zsellér, 1 felégetett, 9 puszta telekkel. 1578-ban és 1582-ben az első összeíráskor (Asoffeo et Eorwenyes) Tihany várának tartozéka 2 adófizető, 4 szegény, 2 zsellér, 7 puszta, 1582-ben a második összeíráskor és 1584-ben (Azzoffew et Eorwenyes) Tihany várának tartozéka 2 1/2 adófizető, 4 szegény, és zsellér, 8 puszta telekkel; 1588-ban és 1594-ben (Azzofeoh et Erwenyes) Tihany várának tartozéka 1 adófizető, 10 szegény, 10 puszta telekkel. 1594-ben a második összeíráskor, 1596, és 1600-ban nincs összeírva. 1609-ben, 1610-ben, 1611-ben (Aszofew) Tihany várának 2 telke van. 1613-ban, 1618-ban (Aszofeo) a tihanyi apátságnak 2 adófizető, 8 puszta háza van. 1635-ben 1 adófizető, 1638-ban és 1639-ben 1 1/2 adófizető, 1647-ben és 1648-ban 2/2 adófizető telket írtak össze Aszófőn és Örvényesen. 1696-ban (Aszutő) a tihanyi apátság birtoka. 40 jobbágy családnak 40 hold szántóföldje van, melybe 63 pozsonyi mérő magot vetnek, 12 hold szőlőjük 48 akó bort terem. 16 telket újból be kell népesíteni. 16 más községbelinek 16 hold szőlője van.

BALATONAKALI

1531-ben (Akaly) a tihanyi apátságnak 12 adófizető, 18 szegény és puszta, 1536-ban (Akalydergeche) Akalidörgicsén Bakics Pálnak 10 1/2 adófizető, 15 szegény, 3 puszta, 1 bírónak átengedett, 1542-ben (Akalydergecze) a fehérvári őrkanonokságnak 5 adófizető, 23 szegény telke van; 1548-ban felégetve és puszta, 1549-ben Oláh Miklósnak 4 adófizető, 4 zsellér, 5 újra telepített, 1550-ben, 1553-ban és 1554-ben (Akaly Dergeche) Oláh Miklósnak 2 adófizető, 1554-ben (Akalydergyche) 6 adófizető, 1555-ben 5 adófizető, 1557-ben 6 1/2 adófizető, 3 szegény,

1564-ben (Akalydergeche) 7 adófizető, 2 puszta, 3 szegény, 1566-ban 5 adófizető, 3 újra telepített, 4 puszta, 5 szegény, 1567-ben 6 1/2 adófizető, 7 szegény, 2 puszta, 1 újra telepített, 1569-ben és 1570-ben (Akaly Dergeche, Akaly Dergyche) 8 adófizető, 2 szegény, 5 puszta, 1572-ben (Akaly Dyergyche) az esztergomi érseknek 7 adófizető, 1574-ben 6 adófizető, 6 szegény, 4 zsellér, 4 puszta, 1566-ban 3 adófizető, 6 szegény, 4 zsellér, 3 puszta, 3 felégetett, 1578-ban és 1582-ben Zongor Jánosnak 3 1/2 adófizető, 2 szegény, 3 zsellér, 7 puszta, 1582-ben a második összeíráskor és 1584-ben Török Istvánnak 3 adófizető, 4 szegény, 13 puszta, 1588-ban és 1594-ben (Akaly Dergychye) Török Istvánnak 3 adófizető, 3 szegény és zsellér, 6 felégetett, 8 puszta telkét írták össze. 1626 és 1627-ben 3/4, 1635-ben 1, 1638-ban és 1647–1648-ban 3/4 telek fizet adót. 1696-ban (Akaly) a fehérvári őrkanonokság birtoka. Az 5 jobbágy családnak 16 hold szántóföldje van, melybe 39 pozsonyi mérő magot vetnek. 10 1/2 hold szőlőjük 46 kapás és terem 103 akó bort. Más községbelieknek 49 hold szántóföldjük van.

BALATONFÜRED

1531-ben (Fyred) a veszprémi püspöknek 11 1/2 adófizető, a veszprémi káptalannak 2 adófizető, a plébánosnak 2 adófizető, 6 szegény és puszta, Pósa Lukácsnak 2 szegény telke van. A püspök, a káptalan és a plébános birtokát a tihanyi apátság kapta. 1536-ban az első összeíráskor a tihanyi apátságnak 5 adófizető, 3 szegény, 1 puszta, a veszprémi püspöknek 4 1/2 adófizető, 2 szegény, a veszprémi káptalannak 2 adófizető, 1 szegény, a plébánosnak 1 adófizető, 1 szegény, Kereszturi Imre 1, Tatai Máté 1 telek adójával hátralékban van, a második összeíráskor (Fyredh) a tihanyi apátságnak 5 adófizető, 3 szegény, 1 puszta, Keresztúri Imrének 1 adófizető, 3 szegény, a veszprémi püspöknek 4 1/2 adófizető, 2 szegény, a veszprémi káptalannak 2 adófizető, 1 szegény, a füredi plébánosnak 1 adófizető, 1 szegény, Tatai Mátének 1 adófizető, 1542-ben Füreden (Fyred) a plébánosnak 1 adófizető, Choron Andrásnak 1 adófizető, 8 szegény, a püspöknek 3 adófizető, 4 szegény, Füreden és Csopakon (Fyred et Chopak) a püspöknek 1 1/2 adófizető, 6 szegény, Füreden és Kéken (Fyred et Keek) Choron Andrásnak 3 adófizető, 6 szegény telkét írták össze.

1542-ben (Fyred) Füreden egytelkes nemesek is vannak. Pethő Gergely 1 forint, Oroszi Péter 1 forint, Vince Imre 10 dénár, Fekete András 1 forint, Szekernyés Balázs 2 forint, Siskei Antal 25 dénár, Toldi Mihály 10 dénár, Siskei Ferenc 40 dénár, Vargha Benedek 1 forint adót fizet.

Másik összeírás szerint 1531-ben Arácson, Füreden és Kéken (Arach, Fyred Keek) Choron Andrásnak 12 adófizető, 10 szegény és puszta, 1534-ben (Arach Kek-füred) Arácson és Kékfüreden Choron Andrásnak 7 adófizető, (Fyredkek) Füredkéken a veszprémi püspöknek 5 1/2 adófizető, 6 szegény, 3 puszta, a prediálista nemeseknek 6 1/2 adófizető, 2 szegény, Siskei Gergelynek 1 adófizető, 1 szegény, a plébánosnak 1 adófizető, 1542-ben (Fyred et Keek) Füreden és Kéken Choron Andrásnak 3 adófizető, 6 szegény, a hátralék jegyzék szerint a püspöknek 6 1/2 adófizető, az 1545. évi második subsidium hátralék jegyzéke szerint Arácson és Füreden (Arach et FFyred) a tihanyi apátságnak 1 1/2 adófizető, 1548-ban Füreden (Fyred) a veszprémi káptalannak 2 1/2 adófizető, Choron Andrásnak 1 adófizető, a második összeíráskor a veszprémi kapitánynak 3 adófizető, 1 puszta, 1 ispáni, 3 szegény telke van. A megjegyzés szerint a község felégetve.

1549-ben Füreden (Fwred) a veszprémi várnagynak 6 adófizető, 4 zsellér, 2 új épület, Choron Andrásnak 2 adófizető, 5 zsellér, 1 új épület, 1550-ben Füreden a veszprémi várnak 6 adófizető, 2 fizetett, 1553-ban a várnak 6 adófizető, a tihanyi várnak 9 adófizető, 1554-ben a tihanyi vár tartozéka 6 adófizető telekkel. Az 1552. évi hátralék jegyzék szerint, melyet 1555-ben írtak össze, a veszprémi vár Füreden 6 adófizető adójával hátralékban van. 1555-ben a veszprémi püspöknek 3 adófizető, Tihany várának 2 1/2 adófizető, a második összeíráskor a veszprémi várnak 6 adófizető, 1556-ban (Fewred) a tihanyi várnak 2 1/2 adófizető, 1557-ben (Fyred) Tihany várának 3 adófizető, 2 szegény, 2 puszta, a veszprémi püspöknek 4 adófizető, 2 szegény, 2 puszta, az 1555. évi hátralék jegyzék szerint a veszprémi püspöknek 3 adófizető, az 1556. évi hátralék jegyzék szerint Tihany várának 2 1/2 adófizető, a püspöknek 3 adófizető, az 1556. év második subsidium hátralék jegyzéke szerint a veszprémi püspöknek 3 adófizető, Tihany várának 2 1/2 adófizető, 1564-ben (FFyred) a veszprémi püspöknek 3 adófizető, az 1566. évi első subsidium hátralék jegyzéke szerint a veszprémi püspöknek 3 adófizető, az egyházi nemeseknek 3 adófizető, Oroszi Péter malmának 1 adófizető, Szabó János malmának 1 adófizető, a második subsidium hátralék jegyzéke szerint a veszprémi püspöknek 3 adófizető, az egyházi nemeseknek 3 adófizető, Oroszi Pál malmának 1 adófizető, Szabó János malmának 1 adófizető, 1567-ben (Fyred) a veszprémi püspöknek 3 adófizető, 3 szegény, 5 puszta, 1569-ben és 1570-ben az első összeíráskor (Fyredh) a királynak 1 1/2 adófizető, 3 szegény, az egyházi nemeseknek 3 adófizető, a malomnak 1 adófizető, Choron Jánosnak 1/2 adófizető, 1 szegény, 4 puszta, 1572-ben a veszprémi püspöknek 2 adófizető, Tihany várának 1 adófizető, Choron Jánosnak 1 adófizető telkét írták össze. A megjegyzés ott van az összeírás mellett, hogy a török elpusztította.

Az 1573. évi összeírás szerint Tihany vár tartozéka 1 telekkel, megjegyzés mellette: a község puszta. 1574-ben (Fyred) a veszprémi vár tartozéka 3 adófizető, 6 szegény, 1 zsellér 1 puszta, a malom puszta, Tihany várához tartozó részen van 1 adófizető, 1

szegény, 4 zsellér, 5 puszta, Choron Jánosnál 1 adófizető telek, 1576-ban a veszprémi várnak van 4 adófizető, 5 szegény, 1 zsellér, 1 puszta, Tihany várának van 1 adófizető, 3 szegény, 5 puszta, 1 felégetett, Choron Jánosnak van 1 adófizető telke. A malom puszta.

1578-ban és 1582-ben az első összeíráskor Tihany várának 6 szegény és zsellér, 1 adófizető, 7 puszta és felégetett, a malom puszta, Veszprém várának 4 szegény, 4 adófizető, 2 zsellér, 2 puszta, Choron Jánosnak 1 adófizető, 1 szegény, a második összeíráskor Veszprém várának 4 adófizető, 6 szegény és zsellér, 8 felégetett és puszta, a malom puszta, Choron Jánosnak 1 adófizető, 1 szegény, 1584-ben a veszprémi várnak 4 adófizető, 6 szegény, 2 puszta, a tihanyi várnak 1 adófizető, 6 szegény és zsellér, 7 1/2 felégetett, a malom puszta, Choron Jánosnak 1 adófizető, 1 szegény, 1588-ban a veszprémi várnak 2 adófizető, 7 szegény és zsellér, 3 puszta, 2 felégetett, a tihanyi várnak 1/2 adófizető, 6 szegény és zsellér, 10 puszta, a malom puszta, Nádasdi Kristóf özvegyének és Balassi Istvánnak 1/2 adófizető, 1 szegény és zsellér, 6 puszta telkét írták össze. 1594-ben (Fyred) a veszprémi várnak 2 adófizető, 7 szegény, 3 felégetett, a tihanyi várnak 1/2 adófizető, 6 szegény, Nádasdi Kristóf özvegyének és Balassi Istvánnak 1/2 adófizető telke van.

Az 1599. évi egytelkes nemesi összeírás szerint Füreden Oroszi Istvánnak egy malma van. 1600-ban az egytelkes nemesek 1 forint adót fizetnek. 1609-ben a tihanyi és veszprémi vár tartozéka 4 telekkel, 1610-ben és 1612-ben a veszprémi váré 3 adófizető telekkel, 1613-ban 3 adófizető, 6 puszta telekkel. 1618-ban a veszprémi várnak és másoknak 2 adófizető, 2 szabados, 8 puszta, 1622-ben 1626–1627-ben, 1635-ben, 1638-ban, 1647–1648-ban a veszprémi várnak 2 adófizető telke van.

1696-ban (Füred) több földesúr birtoka. Jobbágyok: Vörös János, Simon Imre, Bedegi János, Bertók István, Szabó György, Barna István, Bertók Mihály, Bagó Gergely, Polányi János, Gyenes Vince, László István, Vargha Tamás, Tóth György, Vas György, Gyenes István, Vörös János. Zsellérek: Cser György, Kis István, Kis János, Szabó János, Farkas János, Máté István.

Van 200 mérő szántóföldjük. 8 taxás nemesnek 33 kapás szőlőjük 38 akó bort terem. Más községbelinek 35 kapás szőlőjük van.

BALATONKÖVESD

1536-ban (Kewes, Kyes) a veszprémi káptalannak 4 szegény telke van. Az 1548. évi összeírás szerint felégetve és teljesen puszta. 1542-ben az egytelkes nemesi összeírás szerint (Kewes) Kövesi Ferenc 1 forint, Pósa Antal 50 dénár, Kövesi Gergely 1 forint adót fizet.

BALATONUDVARI

1536-ban (Wdwary) a leveldi priornak 3 1/2 adófizető, 3 szegény, 1542-ben 3 1/2 adófizető, 7 szegény, az 1554. évi hátralékjegyzék szerint 1 adófizető, az 1549. évi hátralékjegyzék szerint 2 adófizető telke van. 1542-ben Csergely Domonkos 2 forint, Berecki Péter 1 forint adót fizet. Egytelkes nemesek.

1548-ban a leveldi priornak 1 adófizető, 1 allodium, 3 szegény, 1549-ben 2 adófizető, 1 zsellér, 1553-ban, 1554-ben a leveldi priornak 2 adófizető, 1554-ben a második összeíráskor a veszprémi püspöknek 2 adófizető, 1555-ben, 1556-ban, 1557-ben a veszprémi püspöknek 1 adófizető, 1564-ben (Wdwary) a veszprémi püspöknek 1 adofizető, 1 szegény, 1 zsellér, 1566-ban (Wdwary) a püspöknek 1 adófizető, 2 szegény, 1567-ben a püspöknek 1 1/2 adófizető, 3 szegény, az egyházi nemeseknek 2 adófizető, 1569-ben és 1570-ben ugyanannyi, 1572-ben a püspöknek 2 adófizető, 1574-ben a püspöknek 2 adófizető, 4 szegény, 2 zsellér, 7 puszta, 1576-ban a püspöknek 1 adófizető, 4 szegény, 3 szegény, 7 puszta telke van. 1576-ban és 1582-ben puszta. 1582-ben a második összeírás szerint és 1584-ben a püspöknek 1 1/2 adófizető, a többi puszta, 1588-ban a püspöknek 1 1/2 adófizető, 7 szegény és zsellér, 4 puszta, 1594-ben a veszprémi várnak 1 1/2 adófizető, 7 szegény, a többi puszta telkét írták össze. 1618-ban (Udwari) a püspöknek egy új épülete van. 1622-ben a püspöknek 1/2 adofizető, 1626–1627-ben 3/4, 1635-ben, 1638-ban 1 adófizető, 1647–1648-ban 3/4 adófizető telke van.

CSOPAK

1534-ben (Chopak) a veszprémi káptalannak 17 adófizető, 12 szegény, 7 puszta, 1 szolga, a veszprémi püspöknek 1 adófizető, 3 szegény, a veszprémi lectornak 1 adófizető, 1 szegény, 1536-ban a veszprémi káptalannak 12 adófizető, 13 szegény, 4 puszta, a püspöknek 1 adófizető, 3 szegény, a lectornak 1 adófizető, 1 szegény, 1 bírónak átengedett, a püspök 1 telek adójával hátralékban van, 1542-ben a káptalannak 10 adófizető, 18 szegény, a püspöknek 1 adófizető, 1548-ban a veszprémi kapitánynak 6 adófizető telke van. A feljegyzés szerint a lakosságot a török elhurcolta. A község felégetve. Egyik összeírás szerint van a veszprémi kapitánynak 18 adófizető, 1 bírónak átengedett, 2 puszta, 7 szegény telke.

1549-ben a veszprémi várnak (Paksi Jánosnak) 16 adófizető, 9 zsellér, 6 újra telepített, 1550-ben, 1554-ben, 1553-ban a veszprémi várnak 16 adófizető, 1555-ben és 1556-ban a tihanyi várnak 6 adófizető, 1557-ben (Chyopaak) 7 adófizető, 3 szegény, 4 puszta, 1564-ben (Chopak) a királynak 9 adófizető, 6 szegény, 4 puszta, a malomnak 5 adófizető, a veszprémi püspöknek 3 adófizető, 1 szegény; az 1566.

évi a második subsidium összeírása szerint a királynak és a veszprémi püspöknek 11 adófizető, a malomnak 3 adófizető, 5 szegény, 4 puszta, a bejegyzés szerint ugyan a malom puszta, 1567-ben a püspöknek és káptalannak 5 1/2 adófizető, 4 szegény, 1569-ben és 1570-ben az első összeírás szerint a királynak 9 adófizető, 7 szegény, 3 zsellér, 5 puszta, 1572-ben a veszprémi püspöknek 8 adófizető, 1574-ben (Chyopak) a veszprémi várnak 7 1/2 adófizető, 7 szegény, 5 zsellér, 8 puszta, 1576-ban a veszprémi várnak 9 adófizető, 6 szegény, 5 zsellér, 5 puszta, 3 felégetett, 1578-ban és 1582-ben az első összeíráskor a veszprémi várnak 9 adófizető, 10 szegény és zsellér, 9 puszta, felégetett; 1582-ben a második összeíráskor és 1584-ben (Chopak) a várnak 8 adófizető, 12 szegény és zsellér, 11 puszta, felégetett, 1588-ban a várnak 7 1/2 adófizető, 15 szegény és zsellér, 10 puszta telke van. 1599-ben szerepel a malom is. Ekkor Molnár Tamás egytelkes nemes 2 forint adót fizet.

1609-ben a várhoz 2 adófizető, 1610-ben és 1612-ben 3 adófizető, 1613-ban 3 adófizető, 5 puszta, 1618-ban 1 1/2 adófizető, 8 puszta, 1622-ben 1 1/2 adófizető, 1626-ban, 1627-ben, 1635-ben, 1638-ban, 1647–1648-ban 2 adófizető telek tartozik.

1696-ban a veszprémi káptalan birtoka. Jobbágyok: Csók János, Balogh Mihály, Király György, Gellért Imre, Kuti György, Pálfi István, Harmat Péter, László Gergely, Berta Péter, Guát János, Kovács Pál. Zsellérek: Márkus Gergely, Vámos György, Molnár Ádám, Tóth István, Lovasi István, György Mihály, Nagy György.

Van 30 hold szántóföldjük, melybe 48 pozsonyi mérő magot vetnek. A zselléreknek földjük nincs. Van két malom. Más községbelieknek 217 hold szőlőjük van.

DÖRGICSE

Ságdörgicse

1531-ben (Saag) Horváth Jeromosnak 11 adófizető, 20 szegény és puszta, 1534-ben (Saghdörgycse) Horváth Jeromosnak 13 adófizető, 9 szegény, 8 puszta, 1536-ban (Saghdergecheye) Horváth Jeromosnak 7 1/2 adófizető, 7 szegény, 3 puszta, 1/2 bírónak átengedett, 1542-ben (Saagdergecse) Horváth Péternek 3 adófizető, 9 szegény, 5 puszta, 1548-ban felégetve és puszta, 1549-ben (Sagdergeche) Dörgicsei Miklósnak 6 újra telepített, 1554-ben (Saagdergecse) Oláh Miklósnak 4 adófizető, 1555-ben Oláh Miklósnak 2 adófizető telke van. Ugyanannyi van 1556-ban is. 1557-ben puszta. 1564-ben (Sagh Dergyche) Oláh Miklósnak 3 adófizető, 3 puszta, 1 újra telepített, 1566-ban puszta, 1569-ben és 1570-ben (Saagh Dergyche) Török Ferencnek 1/2 adófizető, 3 szegény, 1572-ben az esztergomi érseknek 1 adófizető telke van. Az 1573. évi összeírás szerint puszta. 1588-ig puszta községként van összeírva. 1588-ban (Sagh dergyche) Török Istvánnak 3 újra telepített telkét írták össze, de 1594-ben újra községként szerepel. Többet nem is írták össze.

Szentpéterdörgicse

1531-ben (Zenthpetherffalwa) Horváth Jeromosnak 6 adófizető, 10 szegény és puszta, 1534-ben (Zenthpeterdergyche) Horváth Jeromosnak 6 1/2 adófizető, 2 szegény, 2 puszta, 1536-ban Horváth Jeromosnak 4 1/2 adófizető, 9 szegény, a tihanyi apátságnak és Szarka Andrásnak 5 szegény, 1542-ben (Zenthpetherdergecse) Horváth Péternek 2 adófizető, 5 szegény, 4 puszta telke van.

1626–1627-ben Szentpéterdörgicse Kisdörgicsével (Zent Peter Dörgycze cum Kys Dergycze): 2 adófizető telke van.

1696-ban (Szent Peter) a fehérvári őrkanonokság birtoka: 14 jobbágynak 70 hold szántóföldje van, melybe 109 pozsonyi mérő magot vetnek. 18 1/2 hold szőlőjük 99 kapás és terem 217 akó bort. Antal György curialis nemesnek van 3 hold szőlője, mely 15 kapás és 36 akó bort terem.

Dörgicse

1531-ben (Dergeche) Horváth Jeromosnak 11 adófizető, 12 szegény és puszta, a tihanyi apátságnak 5 adófizető, 15 szegény és puszta, Szarka Andrásnak és más nemeseknek 7 adófizető telke van. 1548-ban mindkét Dörgicsén (Utraque Dergeche) Horváth Péternek 2 adófizető telkét írták össze.

Boldogasszonydörgicse

1534-ben (Boldogassondergyche) Horváth Jeromosnak 8 1/2 adófizető, 5 szegény, 1 szolga, 2 puszta, 1536-ban (Bodokassondergeche) Horváth Jeromosnak 8 1/2 adófizető, 5 szegény, 1/2 bírónak átengedett, a tihanyi apátságnak és Szarka Andrásnak 5 szegény, 1542-ben (Boldogassondergecse) Horváth Péternek 2 adófizető, 5 szegény, 3 puszta; az 1545. évi hátralékjegyzék szerint a fehérvári őrkanonokságnak 3 adófizető, az 1549. évi hátralék jegyzék szerint Oláh Miklósnak 4 adófizető, 1548-ban a fehérvári őrkanonokságnak 3 adófizető, 4 szegény telke van. Ott van a megjegyzés mellette, hogy a község felégetve.

1550-ben (Boldogassondergeche) Oláh Miklósnak 3 adófizető, 1553-ban 2 adófizető, a második összeíráskor 4 adófizető, 1554-ben 4 adófizető, 1555-ben és 1556-ban 5 adófizető, 1564-ben Boldogasszonydörgicsén és Szarkadörgicsén (Bodog Asson Dergechye, Zarka Dergichie) Oláh Miklósnak 8 adófizető, 3 puszta, 2 szegény, 1566-ban 8 adófizető, 4 puszta, 1567-ben Boldogasszonydörgicsén és Szarkadörgicsén (Boldogassondergyche, Zarkadegyche), a fehérvári őrkanonokságnak 8 adófizető, 1 puszta, 8 szegény, az egytelkes nemeseknek 2 adófizető, 1569-ben Boldogasszonydörgicsén Török Ferencnek 8 adófizető, 4

szegény, 3 zsellér, 4 puszta, 1570-ben ugyanannyi, 1572-ben (Bodogassony et Zarka Dyergyche) Boldogasszonydörgicsén és Szarkadörgicsén az esztergomi érseknek 5 adófizető, 1574-ben Boldogasszonydörgicsén és Szarkadörgicsén (Bodogazzon Dergyche et Zarka Dergyche) a „Rector urnak" 6 adófizető, 8 szegény, 6 zsellér, 3 puszta, 1576-ban (Bodogaszonydergiche et Zarkadergiche) Gróf E, özvegyének 5 1/2 adófizető, 8 szegény, 6 zsellér, 4 puszta telke van. 1598-ban Dörgicsén (Deorgicse) a fehérvári őrkanonokságnak 6 háza van. 1609-ben Szarkadörgicsén és Boldogasszonydörgicsén (Zarka Dergichie et bodogasson Dergichie) a fehérvári őrkanonokságnak 2 adófizető, 1618-ban Szarkadörgicsén és Boldogasszonydörgicsén (Zarka Dörgicse et Boldog Aszony Dergicse) a fehérvári őrkanonokságnak és a Szarka családnak 1 1/2 adófizető, 10 puszta, 1622-ben Szarkadörgicsén (Zarkadorgicse) több nemesnek és a fehérvári őrkanonokságnak 1 1/2 adófizető, 1635-ben és 1638-ban Boldogasszonydörgicsén és Felsődörgicsén (Boldog Aszoni Deorghicze et Feölseö Deorghicze) 1 1/2 adófizető, 1647–1648-ban Boldogaszszonydörgicsén, Alsó- és Felsődörgicsén (Boldogasszonyi Dörgicse, also, Fölső Dörgicse) 1 1/2 adófizető telek van.

1696-ban Boldogasszonydörgicse (Boldog Aszon) a fehérvári őrkanonokság birtoka. 11 jobbágynak 75 hold szántóföldje van, melybe 130 pozsonyi mérő magot vetnek. A 14 3/4 hold szőlőjük 90 kapás és terem 99 akó bort. Más községbelieknek 25 hold szőlőjük van.

Szarkadörgicse

1534-ben (Zarkadergyche) Szarka özvegyének 1 adófizető, Szarka Andrásnak 4 szegény telke van. 1542-ben Szarka Domonkos özvegye 50 dénár, Szarka András özvegye 1 forint, Szarka Pál egytelkes 10 dénár adót fizet. 1548-ban (Zarkadergyche) Szarka Péteré és másoké, felégetve és puszta. 1578-ban és 1582-ben az első összeíráskor (Zarkadergeche) Szarkadörgicsei Zongor János birtoka 1 adófizető, 1 puszta, 1 szegény telekkel. 1582-ben a második összeíráskor és 1584-ben (Zarkadergeche et bodogassonydergeche) Szarkadörgicsén és Boldogasszonydörgicsén Török Istvánnak 2 adófizető, 4 szegény, 2 zsellér, 8 puszta, 1588-ban és 1594-ben (Zarka Dergyche et Bodogaszony Dergyche) Szarkadörgicsén és Boldogasszonydörgicsén Török Istvánnak 4 adófizető, 7 szegény és zsellér, 1 újra telepített telkét írták össze.

1610-ben és 1612-ben (Zarkadorgiche et Boldogaszonidergicie) Szarkadörgicsén és Boldogasszonydörgicsén a fehérvári őrkanonokságnak 3 adófizető telke van.

FELSŐÖRS

1531-ben (Felsew Ewrs) Choron Andrásnak 22 adófizető, 15 szegény és puszta, 1534-ben (Felseewrs) Choron Andrásnak 13 adófizető, 15 szegény, 1 puszta, a veszprémi káptalannak 3 adófizető, Osló Mihálynak 2 adófizető, a veszprémi várnak 1 adófizető, 1536-ban a prépostnak 3 adófizető, a béli apátságnak 1 adófizető, a veszprémi várnak 1 adófizető telke van; 1542-ben (Felsew Ewrs) a veszprémi káptalannak 3 adófizető, 6 szegény, Paksi Jánosnak 1 adófizető, 1 szegény, a veszprémi püspöknek 2 adófizető, 5 szegény, Choron Andrásnak 2 adófizető, 2 szegény, Gyulaffy Istvánnak 2 adófizető, 4 szegény, Ányos Boldizsárnak 2 adófizető, az 1543. évi hátralékjegyzékben a prépost 1 adófizető, az 1545. éviben a prépost 1 adófizető, Ányos Boldizsár 1 adófizető telekkel szerepel, 1548-ban (Felsewrs) Ányos Boldizsárnak 1 adófizető, a veszprémi kapitánynak 1 adófizető, Pethő Jánosnak 1 adófizető, az örsi prépostnak 1 adófizető telke van; mindegyiket a veszprémi kapitány tartja. A második összeírás szerint a veszprémi kapitánynak 4 adófizető, 1 szegény, a prépostnak 1 adófizető, 1 szegény, Ányos Boldizsárnak 1 adófizető, 3 szegény, Pethő Jánosnak 1 adófizető, 2 szegény telke van. A bejegyzés szerint felégetve. 1549-ben (Felew Ewrs) a prépostságnak 2 adófizető, 5 zsellér, Litteráti Jánosnak 3 adófizető, 2 zsellér, Ányos Boldizsárnak 2 adófizető, 5 zsellér, a veszprémi várnak 4 1/2 adófizető, 5 zsellér, Pethő Jánosnak 1 adófizető, 3 újra telepített, 1550-ben a prépostnak 1 adófizető, Litteráti Jánosnak 3 adófizető, Ányos Boldizsárnak 2 adófizető, a várnak 9 1/2 adófizető, Pethő Jánosnak 1 adófizető, 1553-ban a prépostnak 2 adófizető, Litteráti Jánosnak 3 adófizető, Ányos Boldizsárnak 2 adófizető, a veszprémi várnak 9 1/2 adófizető, Pethő Jánosnak 1 adófizető, 1554-ben Ányos Boldizsárnak és Pethő Jánosnak 3 adófizető, Litteráti Jánosnak 3 adófizető, másik összeírás szerint 1554-ben a prépostnak 2 adófizető, Litteráti Jánosnak 1 adófizető, Ányos Boldizsárnak 2 adófizető, a veszprémi várnak 3 adófizető, Pethő Jánosnak 1 adófizető, a tihanyi várnak 11 1/2 adófizető, 1555-ben id. Pethő Jánosnénak és Kolontári Litteráti Jánosnak 6 adófizető, Tihany várának 2 1/2 adófizető, másik összeírás szerint a prépostnak 2 adófizető, Litteráti Jánosnak 3 adófizető, Ányos Boldizsárnak 2 adófizető, a veszprémi várnak 9 1/2 adófizető, Pethő Jánosnak 1 adófizető, 1555-ben és 1556-ban a tihanyi várnak van még 2 1/2 adófizető telke. Az 1555. és 1556. évi restantia jegyzék szerint id. Pethő Jánosnak és Litteráti Jánosnak 6 adófizető, a tihanyi várnak 2 1/2 adófizető telke van. 1557-ben a tihanyi várnak, Pethő Jánosnak és Litteráti Jánosnak 7 adófizető, 4 szegény, 3 puszta telkét írták össze. 1564-ben (Ersy) Ányos Boldizsárnak és más nemeseknek 6 adófizető, 2 szegény, 2 zsellér, Felsőörsön (Fewlsew Ersy) a királynak 11 1/2 adófizető, 1566-ban az első összeíráskor a veszprémi püspöknek 6 adófizető, Takaró Mihálynak és Pethő Pálnak 3 adófizető telke van; a második összeíráskor a veszprémi káptalannak 6 adófizető, Ányos Boldizsárnak 4 szegény, Takaró Mihálynak és Pethő Pálnak 3 adófizető telke van; az

összeírás szerint az egészből felégetve 12 porta; 1567-ben a veszprémi káptalannak 2 adófizető, 3 szegény, 3 puszta, 1 felégetett, Ányos Boldizsárnak 2 adófizető, 7 felégetett, Pethő Pálnak 1 1/2 adófizető, 3 puszta, 2 újra telepített telke van. Takaró Mihálynak birtoka felégetve. 1569-ben és 1570-ben az első összeíráskor (Fewlsew Ewrs, Felseo Ewrs) a veszprémi káptalané, most a királyé 6 adófizető, 5 szegény, 3 zsellér, 3 puszta telekkel. Takaró Mihálynak és Pethő Pálnak 4 1/2 adófizető, 4 szegény, Ányos Boldizsárnak 1 adófizető, 3 szegény, 2 újra telepített, 1572-ben a káptalannak 4 adófizető, Takaró Mihálynak és Pethő Pálnak 3 1/2 adófizető, Ányos Boldizsárnak 3 1/2 adófizető, másik összeírás szerint a veszprémi káptalannak 4 adófizető, Takaró Mihálynak és ifj. Pethő Pálnak 3 1/2 adófizető, Ányos Boldizsárnak 3 1/2 adófizető telke van; ugyanakkor az egész község felégetve.

1573-ban (Feölseö Ewrs) a veszprémi káptalannak 6 adófizető, Takaró Mihálynak és ifj. Pethő Pálnak 4 1/2 adófizető, 1574-ben (Felsewewrs) a veszprémi várnak 5 adófizető, 6 szegény, 8 puszta, id. Pethő Pálnak 3 adófizető, 2 szegény, 3 puszta, Ányos Boldizsárnak és Takaró Mihálynak 3 adófizető, 3 szegény, 3 puszta telkét írták össze. 1576-ban a község puszta. 1578-ban és 1582-ben az első összeíráskor a veszprémi várnak 5 adófizető, 3 szegény, 1 zsellér, 6 puszta, Ányos Boldizsárnak 1/2 adófizető, 1 szegény, 1 zsellér, 3 puszta, ifj. Pethő Pálnak és Huszár Péternek 1 adófizető, 4 szegény és zsellér, 5 puszta, 1582-ben a második összeíráskor (Felsőörs) a veszprémi várnak 5 adófizető, 3 szegény, 2 zsellér, 5 puszta, Ányos Boldizsárnak 1 adófizető, 1 szegény, 2 puszta, ifj. Pethő Pálnak és Huszár Péternek 2 adófizető, 2 szegény, 4 puszta, 1588-ban és 1594-ben (Felseo Ers) a veszprémi várnak 3 adófizető, 10 szegény, 5 puszta, Ányos Boldizsárnak 1 1/2 adófizető, 5 szegény, 4 puszta, ifj. Pethő László és Huszár Péternek 2 1/2 adófizető, 5 szegény, 2 puszta telkét írták össze. 1599-ben a malom 4 forint adót fizet.

1609-ben (Fölsö Eörs) a veszprémi püspöknek és több nemesnek 4 adófizető, 1610-ben, 1612-ben az örsi prépostnak 3 adófizető, 1613-ban 3 adófizető, 6 puszta, 1618-ban a prépostnak 2 adófizető, 5 puszta, 1622-ben 3 adófizető, 1626 és 1627-ben 2 1/2 adófizető, 1635-ben, 1638-ban 1 1/2 adófizető, 1647- és 1648-ban ugyanannyi adófizető telke van. 1696-ban (Posseio Fölsö Eörs) több földesúr birtoka. Jobbágyok: Vargha Péter, Tallos Mihály, Kis János, Pécseli István, Örsi János, Szalai István, Németh István, Szalai György, Kovács György, Szalai János, László György, Lőrinc István, Fülei György. Zsellérek: Csapó István, Bacsó János, Rózsa János, Szabó Gergely.

Van 76 hold szántóföldjük, melybe 168 pozsonyi mérő magot vetnek. Csak négy szőlőjük van. Három nemes családnak van 12 kapás szőlője, mely 12 akó bort terem. 115 más községbelinek 468 kapás szőlője van, mely 441 akó bort terem.

KÉK

1536-ban az első összeíráskor (Keek) a tihanyi apátságnak 2 adófizető, 4 szegény, a veszprémi püspöknek 1 adófizető, Choron Andrásnak 1 adófizető telke van, az utóbbi adójával hátralékban van, a második összeíráskor a veszprémi püspöknek 3 adófizető, Choron Andrásnak 1 adófizető, a tihanyi apátságnak 2 adófizető, 3 szegény telke van. 1542-ben az egytelkes nemesi összeírás szerint (Keek) Nagy Pál 2 forint adót fizet.

Többet nincs összeírva.

LOVAS

1531-ben (Lowas) a veszprémi káptalannak 14 adófizető, 20 szegény telke van; a rátóti prépostság birtokát szintén a tihanyi apátság kapta, 5 puszta telke van. Choron Andrásnak 3 adófizető, 10 szegény és puszta telkét írták össze. 1534-ben a veszprémi káptalannak 16 adófizető, 12 szegény, 5 puszta, Choron Andrásnak 1 adófizető, a rátóti prépostságnak 2 puszta, 1536-ban a veszprémi káptalannak 10 adófizető, 8 szegény, 1 bírónak átengedett, Choron Andrásnak 1 adófizető, 1542-ben a veszprémi káptalannak 7 adófizető, 12 szegény, a rátóti prépostságnak 1 adófizető, az 1543. évi hátralékjegyzék szerint Gyulaffy Lászlónak 1 adófizető, 1548-ban a veszprémi kapitánynak 2 adófizető, az 1548. évi második összeírás szerint a veszprémi kapitánynak 5 adófizető, 1 bírónak átengedett és hospes, 10 szegény telke van. A bejegyzés szerint a község felégetve.

1549-ben a veszprémi várnak (Paksi Jánosnak) 5 adófizető, 4 felégetett, 9 zsellér, az örsi prépostság malmának 1 adófizető, a rátóti prépostnak 1 adófizető, 1550-ben a veszprémi várnak 5 adófizető, a rátóti prépostnak 1 adófizető, 1553-ban a várnak 5 adófizető, a rátóti prépostnak 1 adófizető, az örsi prépostnak 1 adófizető, 1554-ben a tihanyi várnak 7 adófizető, 1555-ben a veszprémi várnak 5 adófizető, az örsi prépost malmának 1 adófizető, a rátóti prépostnak 1 adófizető, másik összeírás szerint 1555-ben és 1556-ban a tihanyi várnak 3 adófizető, 1557-ben a tihanyi várnak 3 adófizető, 5 szegény, 4 puszta, 1564-ben a királynak 3 1/2 adófizető, 6 szegény, a malomnak 2 adófizető, Gyulaffy Lászlónak 2 szegény, 1566-ban a királynak 2 1/2 adófizető, a malomnak 2 adófizető, 10 szegény, 3 felégetett telkét írták össze. 1567-ben a káptalan birtoka teljesen puszta.

1569-ben és 1570-ben a királynak 6 adófizető, 6 szegény, 3 zsellér, 2 puszta, 1572-ben az első összeírás szerint a veszprémi püspöknek 1/2, a második összeíráskor 4 1/2 adófizető, 1574-ben a veszprémi várnak 6 adófizető, 3 zsellér, 2 újra telepített, 2 puszta, 1576-ban a várnak 5 adófizető, 2 szegény, 3 zsellér, 3 puszta, 1578-ban és 1582-ben az első összeíráskor a várnak 5 adófizető, 2 szegény, 3 zsellér, 3 pusz-

ta, 1582-ben a második összeíráskor és 1584-ben a várnak 5 adófizető, 2 szegény, 6 zsellér, 3 puszta, 1588-ban és 1594-ben a várnak 3 1/2 adófizető, 6 szegény és zsellér, 6 puszta, 3 felégetett telkét írták össze. 1599-ben (Lowassy) Biró Bálint egytelkes nemes 2 forint adót fizet. Ezen évben összeírták a malmot is.

1600-ban egy egytelkes család él a községben. 1609-ben a veszprémi várhoz 2 adófizető, 1610-ben és 1612-ben 3 adófizető, 1613-ban 3 adófizető, 6 puszta, 1618-ban 1 1/2 adófizető, 5 puszta, 1622-ben 2 adófizető, 1626-ban, 1627-ben, 1635-ben, 1638-ban, 1647–1648-ban 1 1/2 adófizető telek tartozik.

1696-ban jobbágyok: Szabó Mihály, Boda Mihály, Nagy István, Pálfi Benedek, Szabó Ferenc, Vargha István, Szabó Miklós, Biró Mihály, Vince György, Csete György, Oroszvári Mihály, Kis János, Bajomi András, Nagy István, Jámbor Mátyás. Zsellérek: Dénes Miklós, Török Péter, Szakál Benedek, Szakál András, Tóth Mihály, Végh Mihály. Van 42 hold szántóföldjük, melybe 64 pozsonyi mérő magot vetnek. Hat kapás szőlőjük és három malmuk van. Más községbelieknek van 88 kapás szőlőjük, mely mennyiségileg és minőségileg gyenge bort terem. Más községbelieknek 117 hold szőlőjük van.

ÖRVÉNYES

1536-ban (Erwenes) a tihanyi apátságnak 5 adófizető, 5 szegény, 2 puszta (50 dénár adóval hátralékban van), 1542-ben (Erwenes) Choron Andrásnak 3 adófizető, 7 szegény, 1548-ban a tihanyi apátságnak 1 újratelepített, 1 puszta, 5 szegény, a község felégetve, 1549-ben Choron Andrásnak 7 zsellér, az 1566. évi (Aszoffew Ewrwenes) hátralékjegyzék szerint a királynak 6 adófizető, 1572-ben (Erwnyes) a tihanyi várnak 1 adófizető telkét írták össze. A második összeíráskor már puszta, mert a török felégette. 1573-ban egy telket összeírtak ugyan, de ott van a megjegyzés mellette, hogy puszta. 1626-ban, 1627-ben Örvényesen és Aszófőn, 1635-ben és 1638-ban 1 1/2 adófizető telek van.

PALOZNAK

1531-ben (Paloznak) a veszprémi káptalannak (a tihanyi apátság kapta) 16 adófizető, 20 szegény és puszta, 1534-ben a káptalannak 12 adófizető, 18 szegény, 6 puszta, az úrnak 1 allodiális, 1536-ban a káptalannak 5 1/2 adófizető, 10 szegény, 5 puszta, 1/2 bírónak átengedett, 1542-ben a káptalannak 4 adófizető, 24 szegény, 1548-ban az első összeíráskor a veszprémi kapitánynak (Paksi János) 5 1/2 adófizető, a második összeíráskor a veszprémi kapitánynak 2 adófizető, 1 puszta, 12 szegény, Fábián mester egerszegi diakonusnak 1 szegény telke van. A község felégetve. 1549-ben a veszprémi várnak 5 adófizető, 11 zsellér, 1550-ben, 1553-ban, 1554-ben a tihanyi várnak 5 adófizető, 1555-ben az első összeíráskor a tihanyi várnak 2 1/2 adófizető, a második összeíráskor a veszprémi várnak (Paksi Jánosnak) 5 adófizető, az 1556. évi második subsidium összeírása szerint a tihanyi várnak 2 1/2 adófizető, 1557-ben a tihanyi várnak 3 adófizető, 2 szegény, 3 puszta, 1564-ben a királynak 4 adófizető, 1566-ban 5 adófizető, 1567-ben a káptalannak 3 1/2 adófizető, 6 szegény, 1569-ben és 1570-ben a királynak 5 1/2 adófizető, 6 szegény, 3 zsellér, 6 puszta, 1572-ben a veszprémi püspöknek 4 adófizető, 1574-ben a veszprémi várnak 4 adófizető, 7 szegény, 4 zsellér, 4 puszta, 1576-ban a várnak 4 adófizető, 5 szegény, 3 zsellér, 4 puszta, 3 felégetett, 1578-ban és 1582-ben az első összeíráskor a várnak 4 adófizető, 7 szegény és zsellér, 9 puszta, 1582-ben és 1584-ben a várnak 5 adófizető, 5 szegény és zsellér, 8 puszta, 1588-ban és 1594-ben a várnak 3 1/2 adófizető, 10 szegény és zsellér, 11 puszta telke van. 1609-ben a várhoz 1 adófizető, 1610-ben és 1612-ben 1 1/2 adófizető, 1613-ban 1 1/2 adófizető, 4 puszta, 1618-ban 1 adófizető, 7 puszta, 2 szabados, 1622-ben 1 adófizető, 1626–1627-ben 1/2 adófizető, 1635-ben, 1638-ban 3/4 adófizető, 1647–1648-ban 1 adófizető telek tartozik.

PÉCSELY

1531-ben Kispécselyen (Kyspechel) a veszprémi káptalannak (a tihanyi apátság kapta) 9 adófizető, 12 szegény és puszta, a tihanyi apátságnak 6 adófizető, 5 szegény és puszta, Felsőpécselyen (Felsewpechel) a veszprémi káptalannak (a tihanyi apátság kapta) 15 adófizető, 20 szegény és puszta, 1536-ban a veszprémi püspöknek 5 adófizető, 6 szegény, 2 puszta, a tihanyi apátságnak 1 telke hátralékban van, 1542-ben (Kyspecsel) a káptalannak 4 adófizető, 11 szegény, 1548-ban az óbudai káptalannak 2 adófizető, 6 puszta, 4 szegény, a veszprémi kapitánynak 3 adófizető, a község felégetve; 1549-ben (Kys Pechel), 1550-ben az egyházi nemeseknek 2 adófizető, 1554-ben a tihanyi várnak 2 adófizető, 1555-ben (Kys-pecsel) a veszprémi püspöknek 2 adófizető, a második összeíráskor a prediális nemeseknek 2 adófizető, 1556-ban a tihanyi várnak 3 adófizető, 1557-ben (Kyspeczwl) a tihanyi várnak 2 adófizető, 3 szegény, 4 puszta, a veszprémi püspöknek 2 adófizető, az 1555. évi hátralékjegyzék szerint a veszprémi püspöknek 2 adófizető, az 1556. szerint a püspöknek 2 adófizető, a tihanyi várnak 1 adófizető, 1564-ben (Kyspeczel) a püspöknek 2 adófizető, a tihanyi várnak 2 adófizető, 4 szegény, 1566-ban (Kyspechel) a veszprémi káptalannak 2 adófizető, 1 szegény, 2 puszta, 1569-ben és 1570-ben (Kys Pechel) a királynak 2 adófizető, 4 szegény, 2 puszta, 1572-ben a veszprémi káptalannak 1 1/2 adófizető, 1574-

ben Komár várának 2 adófizető, 2 szegény, 1 zsellér, a veszprémi várnak 3 adófizető, 3 szegény, 3 zsellér, 15 puszta telke van. Az 1576. évi összeírás szerint már puszta a község.

1599-ben az egytelkes nemesek és a malom 2 forint adót fizet. 1696-ban (Nemes Pecsel) nemesek birtoka, van 7 1/2 hold szőlőjük, mely 34 kapás és terem 38 akó bort. 1531-ben (Naghpechel) Nagypécselyen a tihanyi apátságnak 10 adófizető, 15 szegény és puszta, 1536-ban a veszprémi püspöknek 5 adófizető, 10 szegény, 4 puszta, 1/2 a bírónak átengedett, Nagy Ferencnek 5 1/2 adófizető, 8 szegény, 5 puszta, 1/2 bírónak átengedett, 1542-ben (Naghpecsel) a püspöknek 2 adófizető, 10 szegény, a veszprémi káptalannak 6 1/2 adófizető, 12 szegény telke van. Az egytelkes nemesi összeírás szerint Kalmár Antal 1 forint 50 dénár, Sári Péter 50 dénár, Szőkés Antal 50 dénár, Sándor Mihály 1 forint 50 dénár adót fizet. Az 1545. évi hátralékjegyzék szerint az óbudai káptalannak 2 adófizető, a veszprémi káptalannak az első összeírás szerint 1, a második szerint 3 adófizető, 1548-ban (Naghpeczel) a veszprémi kapitánynak 2 adófizető, 1549-ben Bornemissza Pálnak 3 adófizető, 6 újra telepített, a veszprémi várnak 3 adófizető, 2 újra telepített, 2 zsellér, a veszprémi egyházi nemeseknek 2 adófizető, 1550-ben (Nagh Pechel) Bornemissza Pálnak 3 adófizető, a veszprémi várnak 3 adófizető, az egyházi nemeseknek 2 adófizető, 1553-ban Bornemissza Pálnak 3 adófizető, a veszprémi várnak 3 adófizető, 1554-ben a tihanyi várnak 6 adófizető, 1555. évi első összeírás szerint a veszprémi püspöknek 3 adófizető, a második összeírás szerint Bornemissza Pálnak 3 adófizető, a veszprémi várnak 3 adófizető, az egyházi nemeseknek 2 adófizető, 1556-ban a tihanyi várnak 3 adófizető, 1557-ben (Nagy Peczel) a tihanyi várnak 3 1/2 adófizető, 4 szegény, 3 puszta, a veszprémi püspöknek 3 adófizető, 1564-ben (Nag Pechel) a királynak 6 adófizető, 4 szegény, 8 zsellér, 1566-ban (Nagh Peczel) a királynak 6 adófizető, 4 szegény, 3 puszta, 1567-ben a veszprémi és óbudai káptalannak 6 1/2 adófizető, 1569-ben és 1570-ben a királynak 3 adófizető, 3 szegény, 6 puszta, 1572-ben a veszprémi káptalannak 2 adófizető, Komár várának 4 adófizető, 1574-ben a veszprémi várnak 2 adófizető, 3 szegény, 4 zsellér, 4 puszta, Komár várának 2 adófizető, 6 szegény, 3 zsellér, 7 puszta, 1576-ban (Nagy Pechel) a veszprémi várnak 1 1/2 adófizető, 4 szegény, 3 zsellér, 3 puszta, 2 felégetett, Komár várának 1 adófizető, 6 szegény, 4 zsellér, 7 puszta, 1578-ban és 1582-ben az első összeíráskor a veszprémi várnak 2 adófizető, 7 szegény és zsellér, 5 felégetett és puszta, Komár várának 1 1/2 adófizető, 5 szegény és zsellér, 6 puszta, 1582-ben a második összeíráskor és 1584-ben a veszprémi várnak 2 adófizető, 7 szegény és zsellér, 5 felégetett puszta, Komár várának 2 adófizető, 5 szegény és zsellér, 6 puszta; 1588-ban a veszprémi várnak 5 adófizető, Komár várának 19 szegény és zsellér, 2 újra telepített, 19 puszta, 1594-ben a veszprémi várnak 5 adófizető, 19 puszta telkét írták össze.

1599-ben egytelkes nemesek (Peczel) Miklós Vince 1 forint, Sándor Miklós 1 forint, Sándor János 1 forint adót fizet.

1609-ben Kiskomárhoz 3 adófizető, 1610-ben és 1612-ben a veszprémi várhoz és Kiskomáromhoz 3 adófizető, 1613-ban a veszprémi várhoz 3 adófizető, 1618-ban a veszprémi várhoz 2 adófizető, 6 szabados, 7 puszta, 1622-ben (Pechel) az örsi prépostsághoz 1 adófizető, a Sárkány családhoz 1 adófizető, 1626–1627-ben a Sárkány családhoz 1 1/2 adófizető, a Zichi családhoz 1 adófizető, 1635-ben, 1638-ban, 1647–1648-ban 2 adófizető telek tartozik. 1696-ban (Nagy Pecsel) több földesúr birtoka. 16 jobbágynak 63 hold szántóföldje van, melybe 98 mérő magot vetnek. A 23 hold szőlő 113 kapás és terem 106 akó bort. A más községbelieknek 102 1/2 hold szőlőjük van.

SZŐLŐS

1531-ben (Zelews) a tihanyi apátságnak 12 adófizető, 20 szegény és puszta, 1534-ben (Zewlews) a veszprémi püspöknek 3 adófizető, 4 szegény, 3 puszta, Horváth Jeromosnak 2 adófizető, 1536-ban a veszprémi káptalannak 1 adófizető, 3 szegény, a veszprémi kapitánynak 2 adófizető, 3 szegény, Choron Andrásnak 5 adófizető, 5 szegény, 1542-ben a püspöknek 1 1/2 adófizető, 3 szegény, a veszprémi káptalannak 6 adófizető, 5 szegény, Choron Andrásnak 3 adófizető, 6 szegény, a vázsonyi szerzeteseknek 1 adófizető, 1545-ben a tihanyi apátságnak 1 adófizető telke hátralékban van. 1542-ben Nemes Márton egytelkes nemes 2 forint adót fizet.

1548-ban Choron Andrásnak 3 adófizető, a veszprémi kapitánynak 2 adófizető, a második összeíráskor a veszprémi kapitánynak 2 adófizető, 4 újra telepített, 3 szegény, a tihanyi apátság birtoka Choron Andrásnál 1 adófizető, 4 újra telepített, 2 szegény, 1549-ben a veszprémi kapitánynak 3 adófizető, 6 zsellér, Choron Andrásnak 3 adófizető, 2 zsellér, 2 újra telepített, 1550-ben (Zewlews) a veszprémi várnak 3 adófizető, Choron Andrásnak 3 adófizető, 1553-ban a veszprémi várnak 3 adófizető, Choron Jánosnak 3 adófizető, 1554-ben Veszprém várának 7 adófizető, 1555-ben (Sewlews) a veszprémi püspöknek 1 adófizető, Tihany várának 4 adófizető, 1556-ban a veszprémi püspöknek 1 adófizető, Tihany várának 4 adófizető, 1564-ben (Zelews) a királynak 3 adófizető, 2 szegény, a püspöknek 2 adófizető, 2 szegény, Horváth Gáspár sessioja felégetve; 1566-ban (Zewlews) a királynak és a püspöknek 5 adófizető, 1567-ben (Zelews) a püspöknek 5 adófizető, a veszprémi káptalannak 7 szegény, 4 puszta, 1569-ben és 1570-ben a királynak 6 adófizető, 5 szegény, 3 zsellér, 2 puszta, 1572-ben (Zeoleos) Tihany várának 2 adófizető, a veszprémi káptalannak 3 adófizető,

másik összeírás szerint Tihany várához tartozó 2 porta felégetve, a veszprémi káptalan jobbágyai szegények, mert a török felégette, 1573-ban szintén puszta, 1574-ben (Zeoleos) Veszprém és Tihany várának 3 adófizető, 2 szegény, 2 zsellér, 10 puszta, 1576-ban Veszprém várának 3 adófizető, 1 zsellér, 3 puszta, Tihany várának 1 1/2 adófizető, 2 szegény, 3 puszta, 1 felégetett, 1578-ban és 1582-ben Veszprém várának 3 adófizető, 2 szegény és zsellér, 3 puszta, Tihany várának 1 adófizető, 5 szegény és zsellér, 3 puszta, 1 újra telepített, 1584-ben (Zelews) a veszprémi várnak 3 adófizető, 2 szegény, 4 puszta, tihanyi várnak 1 adófizető, 5 szegény és zsellér, 1 újra telepített, 3 puszta, 1588-ban és 1594-ben Veszprém várának 3 1/2 adófizető, 3 szegény, 4 puszta, a tihanyi várnak 1/2 adófizető, 4 szegény és zsellér, 6 puszta telkét írták össze. 1609-ben (Zeöleös) a tihanyi vár és Veszprém várának 3 adófizető, 1610-ben és 1612-ben (Zeolos) a veszprémi várnak és Tihany várának 2 1/2 adófizető, 1613-ban (Szeoleos) a tihanyi apátságnak 2 1/2 adófizető, 8 puszta, 1618-ban (Szölös) a tihanyi apátságnak 1 1/2 adófizető, 5 puszta, 1622-ben a tihanyi apátságnak 1 1/2 adófizető, 1626–1627-ben 1 1/4 adófizető, 1635-ben, 1638-ban 1 adófizető, 1647–1648-ban 3/4 adófizető telke van.

1696-ban több földesúr birtoka. Nyolc jobbágynak 31 1/2 hold szántóföldje van, melybe 61 pozsonyi mérő magot vetnek. 8 1/2 hold szőlőjük 41 kapás és 13 akó bort terem. Más községbelieknek 55 1/2 kapás szőlőjük van.

VÁSZOLY

1631-ben (Wasyol) a veszprémi káptalannak 15 adófizető, 30 szegény és puszta, (a tihanyi apátság kapta) a bakonybéli apátságnak 10 szegény és puszta, 1536-ban (Wazol) a káptalannak 11 adófizető, 6 szegény, 4 puszta, 1 bírónak átengedett, a béli apátságnak 1 adófizető, Pillogató Andrásnak 2 szegény, 1542-ben a káptalannak 4 adófizető, 9 szegény, 10 puszta, a béli apátságnak 2 adófizető, az 1545. évi subsidium hátralék jegyzéke szerint a káptalannak 2 adófizető, 1548-ban a veszprémi kapitánynak 2 adófizető, 3 újra telepített, 8 szegény, a megjegyzés szerint felégetve, 1549-ben a veszprémi várnak 4 adófizető, 13 újra telepített, 1550-ben a leveldi priornak 4 adófizető, 1553-ban a veszprémi várnak 4 adófizető, 1554-ben a tihanyi várnak 4 adófizető, 1555-ben és 1556-ban a tihanyi várnak 1 1/2 adófizető, 1557-ben a tihanyi várnak 3 adófizető, 3 szegény, 4 puszta, 1564-ben a királynak 6 adófizető, 2 szegény, 1567-ben, 1566-ban a királynak 6 adófizető, 1567-ben a veszprémi káptalannak 6 adófizető, 7 szegény, 2 puszta, 1569-ben a királynak 6 adófizető, 4 szegény, 4 puszta, 1570-ben a királynak 6 adófizető, 4 szegény, 7 puszta, 2 zsellér, 1572-ben a káptalannak 4 adófizető, az 1570. évi mindkét subsidium hátralék jegyzéke szerint, mely 1573-ban van összeírva, a királynak 6 adófizető, a malomnak 1 adófizető, 1576-ban a veszprémi várnak 3 adófizető, 3 szegény, 3 zsellér, 15 puszta, 1578-ban az első összeíráskor a várnak 3 1/2 adófizető, 6 szegény és zsellér, 14 puszta, a második összeíráskor és 1584-ben a várnak 4 adófizető, 5 szegény és zsellér, 13 puszta, 1588-ban és 1594-ben a várnak 4 1/2 adófizető, 7 szegény, 4 puszta telkét írták össze. 1599-ben (Vaszol) az egytelkes nemesek és a malom 2 forint adót fizet.

1613-ban a veszprémi várnak 2 adófizető, 6 puszta, 1 szabados, 1618-ban 1 1/4 adófizető, 7 puszta, 3 szabados, 1622-ben, 1626–1627-ben 1 adófizető, 1635-ben, 1638-ban 3/4 adófizető, 1647–1648-ban 2/4 telke van.

1696-ban a veszprémi káptalan birtoka. A községben 4 jobbágy és 2 zsellér család lakik. Van 24 hold szántóföldjük, melybe 40 pozsonyi mérő magot vetnek. A hat hold szőlőjük 26 kapás és terem 24 1/2 akó bort. Más községbelieknek 71 hold szőlőjük van.

PÁKAY ZSOLT

BEITRÄGE ZUR GESCHICHTE DES KREISES BALATONFÜRED ZUR ZEIT DER TÜRKISCHEN HERRSCHAFT AUFGRUND DER STEUERBOGEN (1531–1696)

In den Publikationen werden die staatlichen Steuerbogen des Kreises Balatonfüred aus den Jahren 1531–1696 veröffentlicht. Der Kreis Balatonfüred ist die dritte Verwaltungseinheit der seit 1950 zu Veszprém, aber in den XVI–XVII. Jahrhunderten zum Komitat Zala gehörenden Territorien.

Das Gebiet des Kreises Balatonfüred war während der 150 Jahre türkischer Kriege (1540–1680) nicht von den Türken okkupiert. Es war ein sogenanntes Markgebiet, wo ununterbrochen Kämpfe geführt wurden. Zeitweise ist je eine Burg in die Hände der Türken gefallen wie zum Beispiel Veszprém (1552–1566, 1593–1598), oder Hegyesd (1561–1562), und dann stand das Territorium eindeutig unter der Verwaltung der türkischen Armee. Aufgrund der Daten der staatlichen Steuerverzeichnisse kann dem Zerfallungsprozess dieses Gebietes, das durch die ständigen Kämpfe fast völlig vernichtet wurde, gut gefolgt werden.

KOZÁK KÁROLY

KERÁMIATÖRTÉNETI TANULMÁNYOK
(DUNÁNTÚL)

A nagyvázsonyi-, sümegi- szigligeti vár ásatásai, az ott előkerült régészeti anyag feldolgozásai és további rendezése, valamint Veszprém Megye Régészeti Topográfiájának megjelenése sarkallt bennünket arra, hogy a kerámiatörténeti tanulmányokat folytassuk, elsősorban Veszprém megyét illetően. A Dunántúl más helyein végzett régészeti kutatások lehetővé tették, hogy a fent említett kutatási területet kissé kiszélesítsük.

Jelen munkánkban elsőként a sümegi- és a szigligeti vár XVII. századi kerámiájáról írott dolgozatunkat folytatnánk, egészítenénk ki, majd a várásatások további kerámiai leleteit ismertetnénk. Ez utóbbiak közé tartozik az edényfülek jellel ellátott – mester-, vagy személy, birtokjegy – csoportja.

Ezek így együtt jó tájékoztatást adnak majd a megye – és a Dunántúl – XVII. századi kerámiaművességére, bepillantva a XVI. századi előzményekbe és a XVIII. századi továbbélésre. Úgy gondoljuk, hogy e munkánkkal teszünk egy lépést veszprémi – dunántúli, késő középkori–újkori – kerámiaművesség jobb megismerése felé.

E kisebb-nagyobb feldolgozásokból összeállított munkákat egy több mint tíz évvel ezelőtt Veszprémben megtartott előadás anyagának közlésével vezetném be, amely az első próbálkozásnak tekinthető a felvetett kérdésben. Azóta több szerző munkája foglalkozott a megyében végzett legutóbbi ásatásokkal (pl. Sarvaly), amely gazdag kerámiaanyagot is közöl, de az a korábbi előadásban felvázolt képen nemigen változtat, ahhoz további anyagot szolgáltat.bővíti azt.

Más munkák a megye középkori kályhacsempe anyaga egy zárt részének értékelését választották feldolgozásuk céljául. Mi e kérdéssel most nem kívánunk foglalkozni, ezt egy későbbi feladatnak tekintjük. Reméljük, hogy munkánk e vonatkozásban is hasznos lesz az e kérdéssel később foglalkozó kutatók számára.

Ezek után sorra vesszük a nagyobb célkitűzésen belül végzett feldolgozásokat, az időrend figyelembevételével. E munkák egyik része a választott kérdéseknek csak egyik, kezdeti része, azokat folytatjuk és bízunk abban, hogy hamarosan azok is közlésre kerülnek.[1]

I.
VESZPRÉM MEGYE KÖZÉPKORI ÉS ÚJKORI KERÁMIÁJA

A megyében az elmúlt két évtizedben több olyan nagyobb, több évig tartó ásatás folyt, amely során jelentős mennyiségű kerámiai anyag vált ismertté (nagyvázsonyi, sümegi, cseszneki, szigligeti vár, Zalavár stb.). Ezt az anyagot bővítették a falu-, templom- és kolostorásatások.

A megye régészeti topográfiájának elkészítéséhez szükséges terepbejárások is jelentős mértékben megemelték a vizsgálható anyag számát. Az említett ásatásokkal foglalkozó feldolgozások és a topográfia megjelent négy kötete felveti a lehetőségét annak, hogy – ha csak vázlatosan is – megkíséreljük összegezni a megye kerámiatörténetére vonatkozó ismereteinket.

Az Árpád-kori anyaggal most nem foglalkozunk, mert az önmagában is nagy munkát jelent majd a feldolgozónak. A tatárjárás utáni időszak azonban jelentős változást hozott a kerámiaművességben, csakúgy mint más területen (pl. építészet). A kézzel hajtott fazekaskorongot felváltja a gyorsabb és mindkét kezet szabaddá tevő, lábbal hajtható korong. Új, a korábbinál sokkal változatosabb formájú és finomabb falú edények jelennek meg. A külföldről behozott fazekasáru is hatással volt a helyi mesterek munkájára.

A megye XIV. századi kerámiája, illetve az ásatások alapján e korra meghatározható anyag igen csekély. Ezzel részletesebben az Árpád-kori és a XIV–XVI. századi Veszprém megyei kerámialeletek meghatározott anyagának ismeretében lehet majd foglalkozni.

XIV. századi edények.

A megye XIV. századi kerámiáját képviseli és némi utalást ad arra az a szép formájú, finom anyagú, festett palack, amely Zalaváron került elő. A palackba pénzt rejtettek (magassága: 28,6 cm; *1. ábra*).[2]

Hasonló festéssel, vörös sávokkal díszítették a sümegi vár egyik sárgásfehér, finom anyagú, hatszögletű „pohártöredékének" talprészét is, amely a várban előkerült nagyszámú leletanyagban egyedi darabnak mutatkozik. Nem lehetetlen, hogy ebbe a csoportba

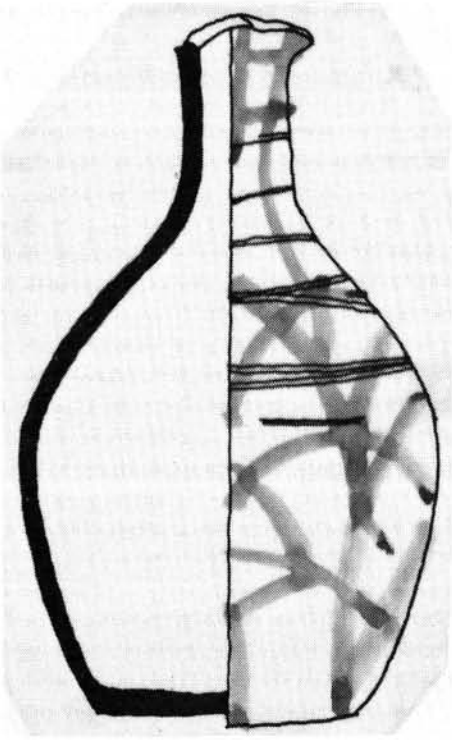

1. ábra. Vörös vonalakkal festett palack Zalavárról (XIV. sz.)
Abb. 1. Buttel aus Zalavár mit roten Linien bemalt (XIV. Jh.)

2. ábra. A sümegi vár Öregtornyának ÉNY-i sarkánál feltárt csigalépcső
Abb. 2. Wendeltreppe, die an der NW-Ecke des „Alten Turm"-s in der Burg Sümeg freigelegt wurde

sorolhatjuk egyszer a Dabronyban terepbejáráskor talált, sárgásfehér pohár talptöredékét, amelyet az előkerült többi kerámialelettel együtt, XIV–XV. századra határoztak meg a topográfiában. Fel kell azonban figyelnünk arra, hogy ezeket a meghatározásokat kis töredékek alapján tették. Feltételezhető, hogy e korhatározásokat pontosabbá tehetjük a megye kerámiatörténetének folyamatos kutatásával.

XV. századi edények.

Az e században készített edények vizsgálatához nagy segítséget nyújt a sümegi várnak az öregtorony ÉNy-i sarkánál feltárt leletegyüttese, amely az emeletre vezető csigalépcső alatti rétegből (*2. ábra*) került elő. A leleteket egy bécsi éremlelet és a rétegviszonyok alapján határozhattuk meg. Jellemzőjük a homokkal soványított, vörösre égetett anyag és a szép formák. A leletegyüttes teljes feldolgozására még nem került sor, két poharat azonban már sikerült összeállítani és kiegészíteni. Az egyik kehely alakú, finom nyakkal és talppal. Oldalát kívülről a szájperem alatt körbefutó hornyok és bordák (*3. ábra*) tagolják. A másik talpas pohár formája merőben más, fordított harang alakjára emlékeztet és bepecsételt mintával díszített. Hasonlóan díszített darabok a még feldolgozatlan töredékek között is vannak.[3]

Hasonló anyagúak a poharakkal együtt talált nagyobb edények, fazekak töredékei is. A töredékek

3. ábra. Vörösbarna anyagú pohár (XV. sz.)
Abb. 3. Becher aus rötlich-braunem Material (XV. Jh.)

alapján kisebb és nagyobb méretű edényekhez tartoztak. Két darab azonos anyagú, kiegészíthető fedő töredék is volt (*4. ábra*) ebben az anyagban. Az egyikkel formailag nagy hasonlóságot mutat a csepelyi nemesi udvarház feltárásakor előkerült fedő.[4] Feltehető, hogy az azzal együtt előkerült fazék, bögre, korsó bizonyíték a XV–XVI. századi kerámiaművesség közti átmenetre, a forma egy ideig való megőrzésére.

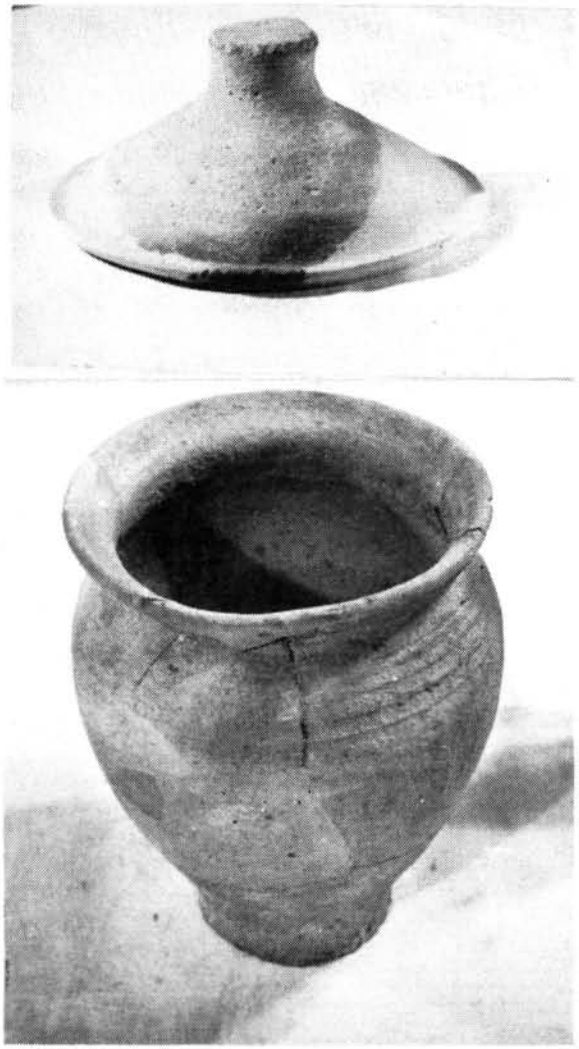

4. ábra. Vörösbarna anyagú fedő és pohár (XV. sz.)
Abb. 4. Becher und Deckel aus rötlich-braunem Material (XV. Jh.)

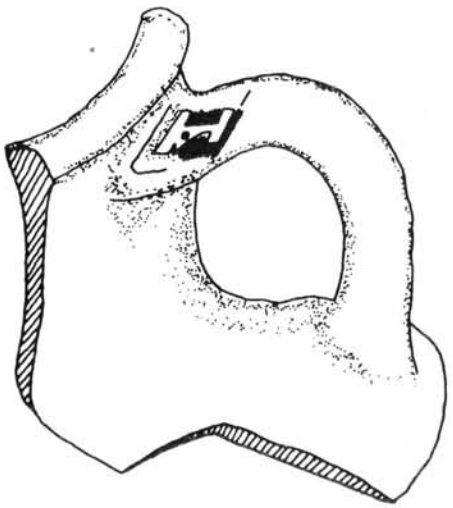

5. ábra. Szürke („osztrák") edényperem bepecsételt jellel (XV. sz.)
Abb. 5. Grauer („österreichischer") Geschirrand mit eingeprägten Zeichen (XV. Jh.)

Balatonrendesen egy kisebb méretű füles bögrét, Gyenesdiáson pedig egy öntözőrózsás cserépkorsót találtak. Ezeket a darabokat is a XV. századi készítmények közé sorolták. Nyirádon, Deáki-pusztától ÉK-re, egy templom csekély maradványai közelében sok középkori edénytöredék volt. Ezek között két cseréppohár talptöredékét, a XV. századra határozták meg. A nyakrészen négy sorban körbefutó, bepecsételt díszítés, valamint a forma emlékeztet a fent leírt, vörösre égetett sümegi poharakra. Ezekkel együtt említenek egy korsófül töredéket, amelynek tetején két, égetés előtt behúzott vonal között elhelyezett tűzdelt díszítés látható. Hasonló díszítést a sümegi- és a szigligeti vár XV. századi leletei között is találunk. Nyirád DNY-i határrészén van a Gerencsér nevű rész, amely minden bizonnyal az egykori fazekas település emlékét őrzi. Egy másik ilyen név a Fazékföld Devecsernél. A régészeti topográfiában innen sok edényperem található. Ezek között sok olyan XIV–XVI. századra meghatározott darab van, amely nagy hasonlóságot mutat a sümegi vár XV–XVI. századi peremtöredékeivel (Bazsi, Csabrendek, Nyirád, Nemeshany, Sümegcsehi, Sümegprága stb.).[5]

A fent említett lelőhelyek közül Deáki, a mellette lévő Gerencsér és Csabrendek azért is fontos számunkra – az ott talált és itt említett leletek mellett –, mert ezekhez kapcsolódnak a legkorábbi okleveles emlékek is, amelyek a kerámiaművességgel kapcsolatosak a megyében. A csabi nemesek kérésére 1335-ben határjárást végeztek a tárkányi földeknél. A felvett jegyzőkönyv említi az „Usa utat", Deákit és az Agyagliknak nevezett helyet. Ez a hely megfelel a Dörögd-pusztánál lévő, máig is Gelencséresnek, Gelencsérgödröknek nevezett helynek. Ilyen, fazekassággal kapcsolatos, névnek tartjuk a Devecserhez köthető Fazékföldet. Annál inkább is, mert a devecseri vár is igényt tarthatott hasonló jobbágyszolgáltatásra.[6]

A megye XV. századi kerámiájával kapcsolatban megemlíthetjük azokat a redukált égetésű, kívül grafitos, szürke edénytöredékeket, amelyeknek erősen kihajló, legömbölyített szélének tetején az osztrák („bécsi") műhelyek bepecsételt jegye található, egy címerszerű keretbe foglalt „kereszt", felette egy plasztikus vonalka (*5. ábra*). Ezek a darabok, edények kereskedelmi áruként kerültek a megyébe (Dabrony, Sümeg stb.).[7]

XVI. századi edények.

A megyében három pénzzel keltezhető XVI. századi edény került elő. Ezek segítséget nyújtanak az egyéb helyeken talált leletek készítési korának meghatározásához. A Szápár falu mellett talált kisméretű

6. ábra. XVI. századi edények a sümegi várból
Abb. 6. Geschirre aus dem XVI. Jh. aus der Burg Sümeg

7. ábra. Belül mázas fazék (XVI–XVII. sz. ford.)
Abb. 7. Topf mit Innenglasur (Jahrhundertwende XVI–XVII)

füles bögrében 1540-ben vert érem volt a legkésőbbi. A jól iszapolt anyagból készített bögre belső részét és peremét halványzöld máz borítja. Igen hasonlít e tekintetben és anyagában is az ország más területein található, hasonló korú edényekhez (Buda, Eger, Fegyvernek stb.).

Balatonfőkajáron egy cserépkancsóban 9015 darab pénz volt. A legkésőbbi I. Rudolf 1593-ban vert körmöci tallérja volt. A szépen formált, karcsú, gazdagon tagolt nyakú korsónak nagy, ívelt füle van. Szájnyílása a füllel szemben csőrszerű.

Padragkúton 1930-ban egy kisebb cserépedényben 418 db ezüstpénzt találtak. A legkésőbbi veret 1609-ből való. A vastagfalú, rosszul égetett edény töredékesen került a veszprémi Bakonyi Múzeumba.[8]

A pénzzel jól meghatározható három edény mutatja, hogy a XIV–XV. századi anyag formailag bővült, s a felhasználást illetően is gazdagodott. Elég nehéz megkülönböztetni a XVI. századra keltezhető anyagot a XVII. század elején, vagy első felében használt daraboktól. Ezeknek ugyanis anyaga és a formái is közel állnak egymáshoz. E tekintetben a XV. és a XVI. századi anyag szétválasztása lényegesen könnyebbnek látszik. A sümegi vár egyik kisméretű, az általánostól elütő formájú (széles fenékrész) edénye nagy hasonlóságot mutat egy nagykátai edénnyel, amelyet XVI. századi pénzekkel rejtettek el a földbe. Az ezzel együtt bemutatott bögrék a XVI–XVII. században egyaránt használatos formáknak mutatkoznak (*6–7. ábra*).[9]

Ugyancsak a XVI–XVII. század fordulója tájára keltezhető az a különös rendeltetésű darab, amely a sümegi vár öregtornyának D-i oldalán került elő nagy számban. A finom kis nyakkal és szájnyílással záródó „edény" oldalán köralakú nyílások helyezkednek el. A vékonyfalú kis edényke rendeltetését nem ismerjük. Valószínűnek látszik, hogy a török építészetben használt, kupolába épített edényekhez hasonló ren-

8. ábra. „Léleklyukas" edény a sümegi várból (XVI–XVII. sz. ford.)
Abb. 8. „Gelöchertes" Geschirr aus der Burg Sümeg (Jahrhundertwende XVI–XVII).

deltetése volt ezeknek is. Hasonló rendeltetésű edényeket figyeltek meg a pécsi Jakováli Haszán dzsámi kupolájában (*8. ábra*).[10]

Mindenképpen a megye XVI. századi kerámiájánál kell megemlítenünk azt a kisméretű, többszínű mázzal díszített, címeres korsótöredéket, amelyet a sümegi vár K-i töltésében találtunk. Egy hasonló darab Kőszegen került elő. Készítésének ideje a XVI. század közepe tája. Ez is Németország, Ausztria felől, kereskedelmi áruként került a megyébe, feltehetően a püspökség 1552 után ide történt költözése után.

XVII. századi edények.

E korból már számos leletegyüttes áll rendelkezésünkre. Ezeknek alapján – elsősorban a sümegi és a szigligeti várásatás leletei segítségével –, már eddig is végeztünk vizsgálatokat a megye XVII. századi kerámiatörténetének kutatása terén. Jól kirajzolódott egy feltehetően Sümegen dolgozó fazekasműhely körvonala. A XV. századhoz képest megváltozik a fedők formája, könnyebbek lesznek és gombjuk jobban formált. A nagyméretű, karcsú fazekak is jól formáltak, aránylag vékony falúak. A lábasok között van két fülű is (*9–11. ábra*) – ez a korábbi típus – és van hosszú nyélrésszel ellátott is. A szigligeti leletek között mázatlan, kívülről vonalakkal (festett) díszített kis bögre található, amely még XVI. századinak mutatkozik. A sümegi leletek között

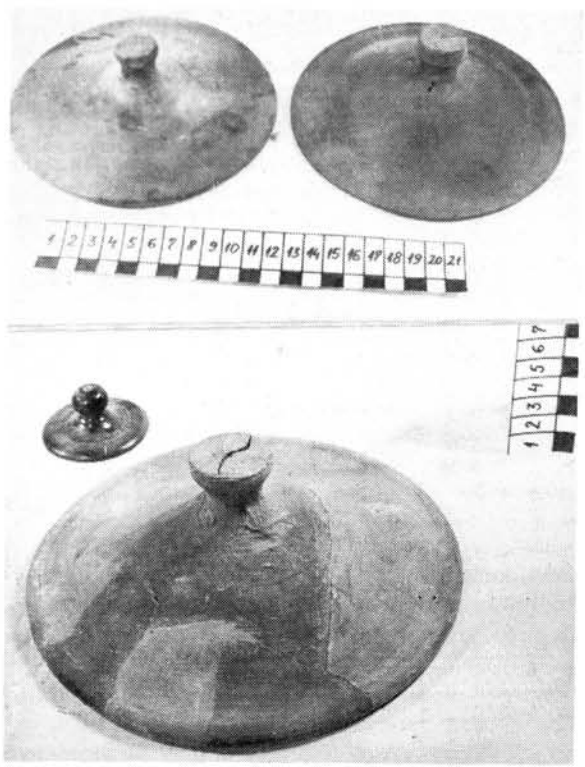

9. ábra. XVII. századi fedők
Abb. 9. Deckel aus dem XVII-ten Jahrhundert

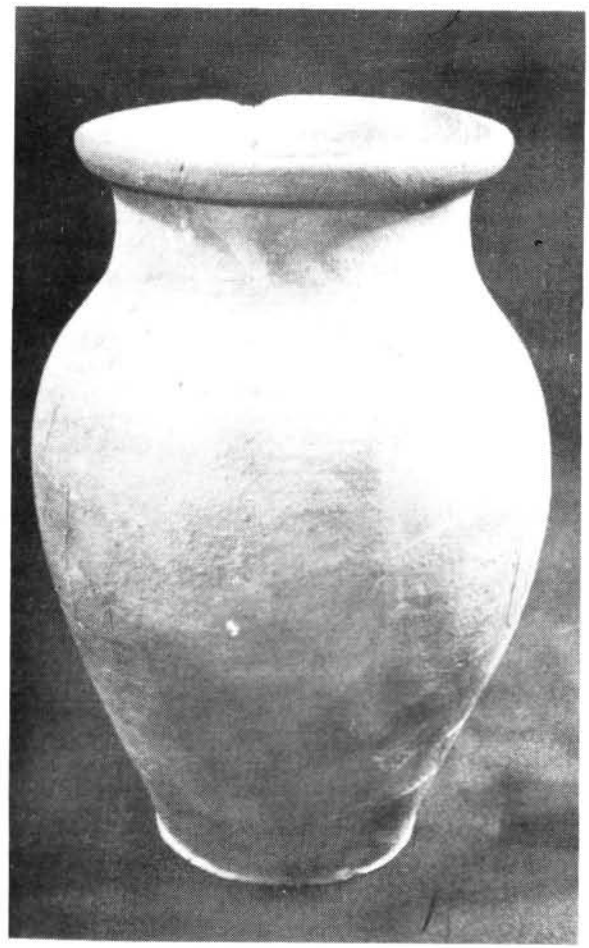

10. ábra. XVII. századi fazék
Abb. 10. Topf aus dem XVII-ten Jahrhundert

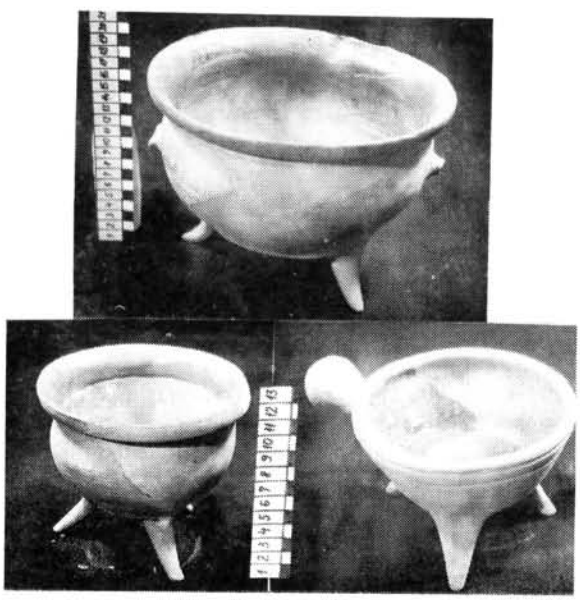

11. ábra XVI–XVII. századi lábasok
Abb. 11. Pfannen aus den XVI–XVII. Jahrhunderten

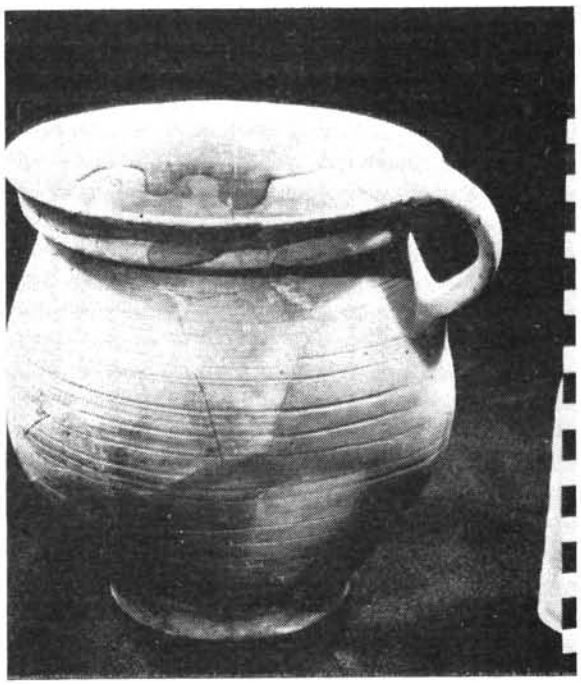

12. ábra Bögre a XVI–XVII. század fordulójáról
Abb. 12. Töpfchen aus der Zeit der Jahrhundertwende XVI–XVII

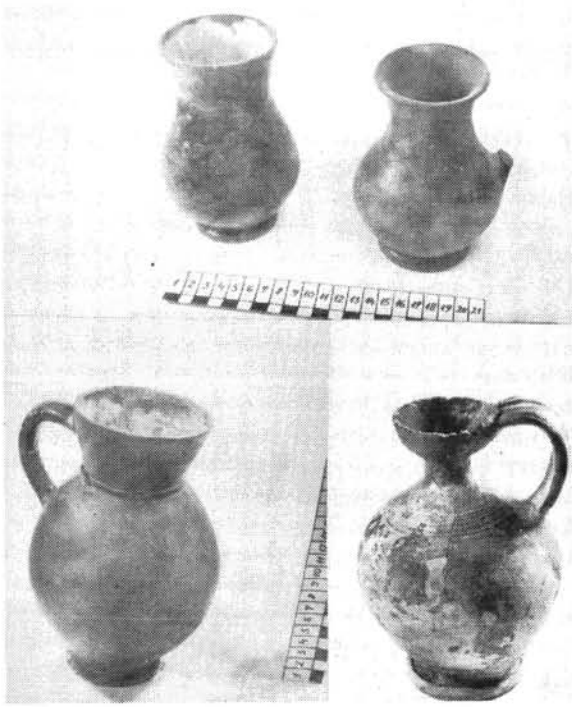

13. ábra Kancsók és korsók a várból (XVII. sz.)
Abb. 13. Krüge und Kannen aus der Burg (XVII. Jh.)

viszont egy hasonló formájú füles bögre XVII. századi leletekkel együtt került elő (*12. ábra*).[11]

Egy külön csoportot alkotnak a kancsók – egyszerűbb és díszesebb kivitelben –, a korsók, az egyszerű és szépen díszített tálak és tányérok, valamint a díszkerámiának számító darabok. Ez utóbbiak közé számítanak a habán edények (*13–14. ábra*). A sümegi vár ásatásakor nagyszámú, kiemelkedő értékű, változatos formájú és díszítésű habán anyag került elő 1663-as és 1673-as évszámokkal. E tekintetben a megye az egyik legértékesebb habán edényegyüttest vallhatja sajátjának, amely a sümegi várban lévő palotához tartozott.

14. ábra. XVII–XVIII. századi tányérok
Abb. 14. Teller aus den XVII–XVIII Jahrhunderten

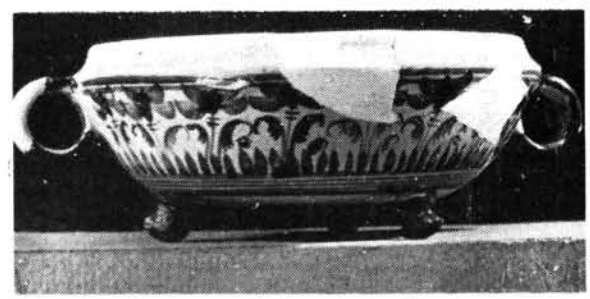

15. ábra. Díszedény a palotából (XVII. sz. 2. fele)
Abb. 15. Prunkgeschirr aus dem Palast (Zweite Hälfte des XVII. Jh.)

Itt említjük meg a szépen formált és díszített pipákat is, elterjedésével a megyében a XVI. század végétől kezdve számolhatunk (*15–16. ábra*).[12]

A megye kerámiatörténeti kutatásában jelentősek a középkori és újkori kályhacsempékkel és kályhaszemekkel végzett vizsgálatok, feldolgozások. Sikerült meghatározni egy csoportot, amely a XV. században készült. Oroszlánnal és a sárkányölő Szent Györggyel díszített, redukált égetésű kályhacsempék töredékei megtalálhatók a sümegi váron kívül Csabrendeken, Csepelyen, Nagyvázsonyban és Veszprémben, a megyén kívül pedig Vasvárott és Zalaegerszegen. A kályhához tartoznak azok a szürke anyagú, tál alakú, vastagfalú kályhaszemek, amelyeknek sarokda-

16. ábra. Pipák a várból (XVII. sz.)
Abb. 16. Pfeifen aus der Burg (XVII. Jh.)

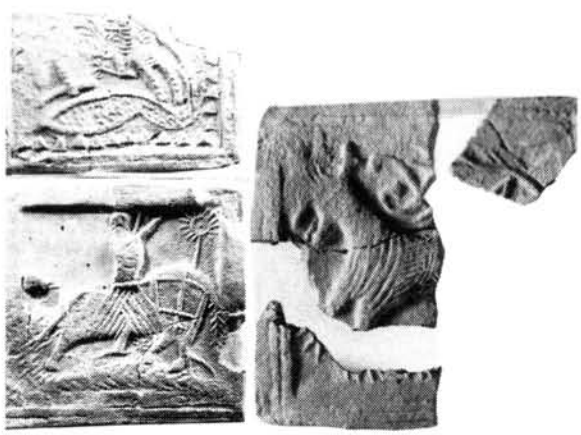

17. ábra. Szt. Györgyös és oroszlános, szürke anyagú kályhacsempék (XV. sz. 2. fele)
Abb. 17. Graue Ofenkacheln mit dem Bildnis von St. Georg und Löwenfiguren (2. Hälfte des XV. Jh.)

rabjait (a félrészt) indás–rozettás díszítés fedi. A kályha teljes rekonstrukciója még nem készült el, de úgy véljük, ehhez tartozott egy címertartó angyal és feltehetően egy pelikánnal díszített darab is (*17–18. ábra*), amely a sümegi várban került elő.[13]

A XV–XVI. század fordulója tájára tehető egy vörösre égetett, homokkal soványított anyagú kályha-

18. ábra. Címert tartó angyal, szürke kályhacsempe a várból (XV. sz. 2. fele)
Abb. 18. Graue Ofenkacheln mit einem Engel mit Wappen in der Hand aus der Burg (2. Hälfte des XV. Jh)

19. ábra. A Sárkányrend címerével díszített, vörös anyagu kályhacsempe a szigligeti várból (XVI. sz. eleje)
Abb. 19. Rote Ofenkacheln, verziert mit dem Wappen des Drachenordens aus der Burg Szigliget (Anfang des XVI-ten Jh.)

20. ábra. Végvári vitéz (szürke kályhacsempe)

Abb. 20. Krieger aus der Grenzburg (graue Ofenkacheln)

csempe töredék – az ahhoz tartozó tál alakú kályhaszemekkel és féldarabokkal együtt –, amelyen bal kezében, kettős kereszttel díszített pajzsot tartó vitéz alakjának részlete látható (megfelelője megtalálható a budai leletek között), talán annak felhasználásával készült néhány évtizeddel később.[14] Ezt alátámaszthatja az is, hogy a szigligeti vár feltárásakor előkerült egy azonos anyagú, a Sárkányrend címerével díszített mázatlan kályhacsempe (*19. ábra*) két töredéke. Feltehetően ehhez, vagy egy ezidőben készült másik kályhához tartozhatott az a hasonló anyagú kályhaszem, amelyet homlokfalán négy mélyített mezőjű, áttört tagból álló karéj díszít.[15]

E helyen emlékezünk meg azokról a háromszög alakú oromcsempékről (szürke anyagúak) is, amelyeknek homloklapját áttört, „mérműves" lap zárja le.[16]

A kutatás szempontjából fontos az a szürke anyagú, gyalogos végvári vitéz alakjával díszített kályhacsempe, amelynek több darabja a szigligeti vár ásatásakor került elő (*20. ábra*). Egy azonos méretű kályhacsempét a mosonmagyaróvári múzeumban őriznek.[17]

Ezt követően a XVII. századi zöldmázas kályhacsempékről és mázatlan tál alakú kályhaszemekről csak röviden emlékezünk, miután ezekről részletesebb feldolgozások készültek. A zöldmázas kályhacsempék között szép számmal találunk indás–leveles, végtelen mustrás, gyémántmetszéses díszítésű darabokat. Egy darab kiemelkedik ezek közül, ame-

21. ábra. Zöldmázas, kétfejű sasos kályhacsempe rajza (Rómer F.), töredéke a sümegi várból (1670) és az Iparművészeti Múzeum „másolata".

Abb. 21. Zeichnung über die grün glasierten Ofenkacheln mit Doppeladlern (F. Rómer), Fragment aus der Burg Sümeg (1670) und „Kopie" des Kunstgewerbemuseums

lyet címer díszít és évszám jelöl a készítő monogramjával. A kályhacsempék Kőszegen készültek. (A várban még több típusú, kétfejű sasos kályhacsempét találtunk, oromcsempéit általában delfin díszíti. (*21. ábra*).) Bemutatunk egy zöldmázas, márványt utánzó kályhacsempét, amelyből igen sok darab (párkány, oromcsempe is) került elő az ásatásnál (*22. ábra*). A vár Öregtornyának első emeletén az 1970-es években egy kiállítás keretében elkészült e kályha rekonstrukciója is.[19]

A XVII. századi mázatlan, tál alakú kályhaszemek a sümegi várásatás igen nagy számban előkerült leletei közé tartoznak. Számtalan méret- és formabeli változata fordul elő, de mázas darab egy sem került elő. Legérdekesebbek közülük a félköríves- és háromszög alakú oromcsempék (*23–24. ábra*).[20]

Végezetül szólunk a sümegi várban talált feliratos, évszámos téglákról. A kápolnában a feltáráskor több padlótégla került elő. Az egyiken, F. G. S. O. monogramm és az OPERE szó utal a készítő személyére.[21] A vár XVII. századi építkezéseinél felhasznált téglákról szólva úgy gondoljuk, hogy tágabb értelemben ezek is a „kerámiaművesség"-hez

22. ábra. Zöldmázas, márványutánzatú kályhacsempe a sümegi várból (XVII. sz. 2. fele)
Abb. 22. Grünglasierte, marmorartige Ofenkachel aus der Burg Sümeg (2. Hälfte des XVII. Jh.)

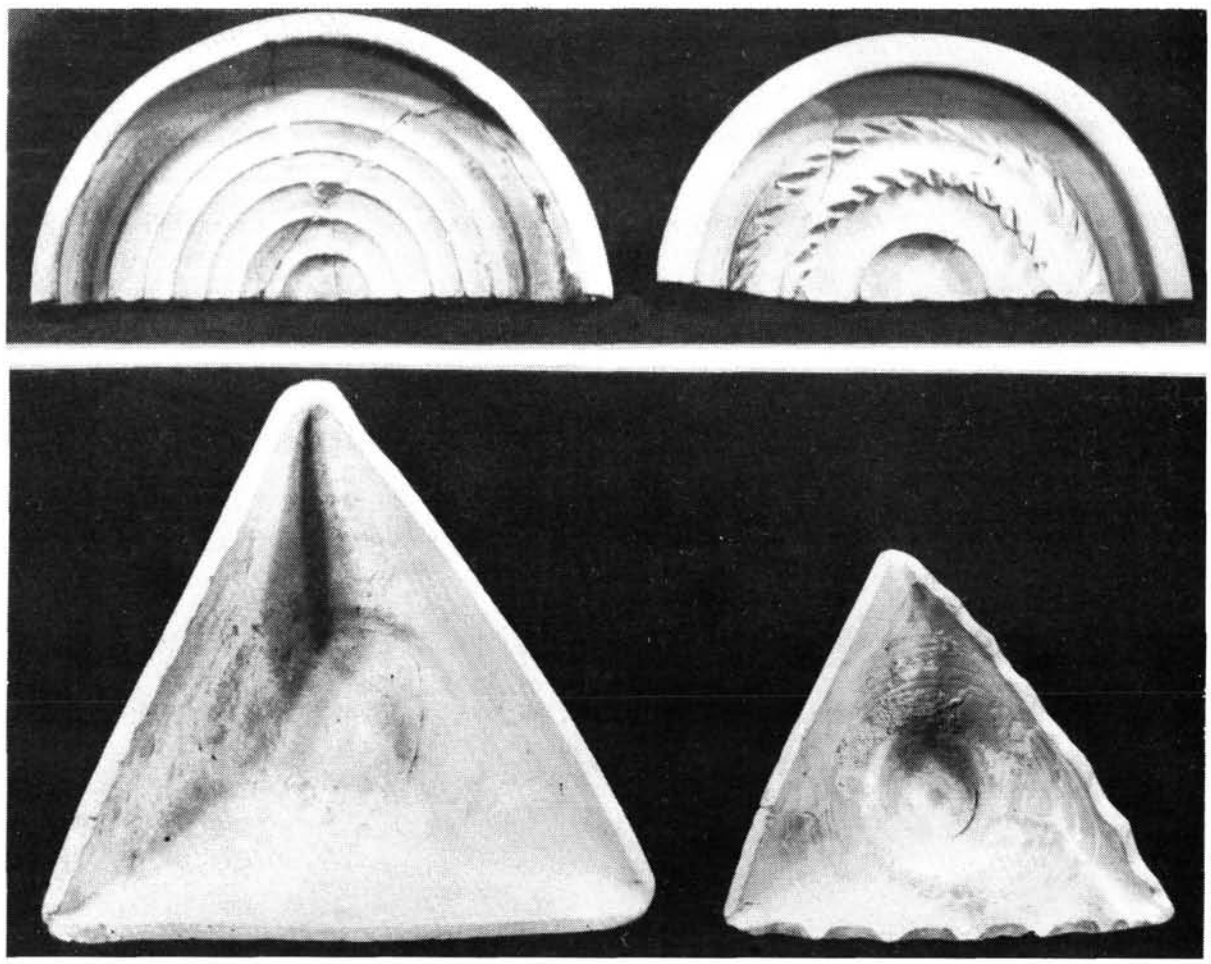

23. ábra. Mázatlan szemeskályhák oromcsempéi a sümegi várból (XVII. sz.)
Abb. 23. Giebelkacheln eines unglasierten Ofens aus der Burg Sümeg (XVII. Jh.)

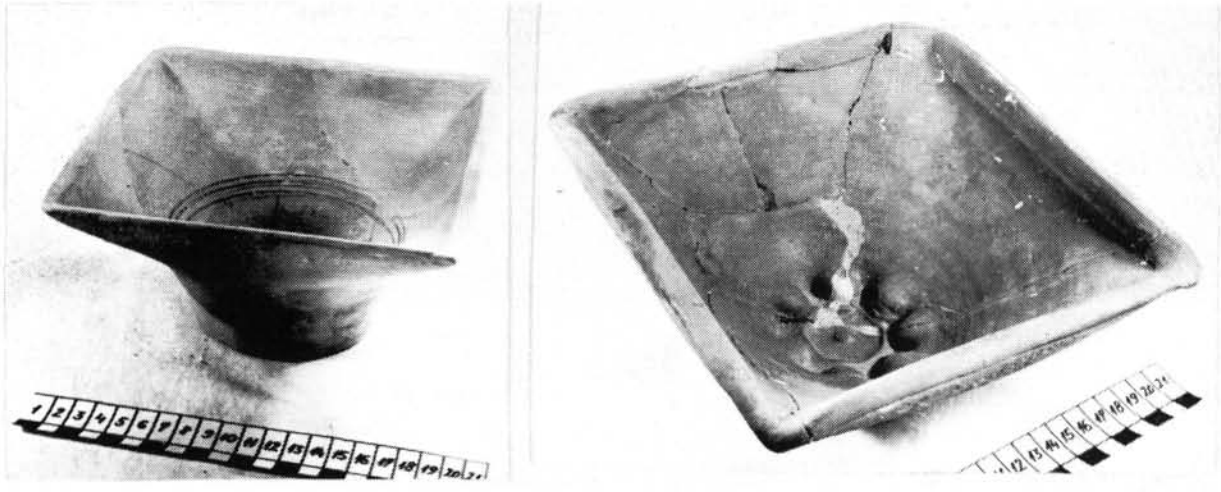

24. ábra. Mázatlan tál alakú kályhaszemek a várból (XVII. sz.)
Abb. 24. Unglasierte schüsselartige Ofenkacheln aus der Burg (XVII. Jh.)

sorolhatók, talán ezek is szolgáltatnak adatokat (agyaglelőhelyek stb.) a későbbiek során a megye kerámiaművességének megismeréséhez. A legkorábbi, évszámmal jelzett tégla 1649, Széchenyi György püspök nagyarányú építkezéseit jelzi. Ennek alapján sikerült meghatározni a Köves-bástya boltozatának és más bővítésének építési idejét. Ugyanez vonatkozik a K-i várfal mögötti épületeknek a Köves-bástya felé eső szakaszára is.

Az 1693 P S jelzésű téglák Széchenyi Pál püspök építkezéseit jelzik. Ezek az Öregtoronynál kerültek elő nagyobb számban. Tükörírással készültek (a mesterek képzettségére utal ez) az 1701-es jelzésű téglák. Ezeknek száma azonban az előző kettőnél jóval szerényebb volt. Ebből is következtethetünk az építkezések mértékére.

Összefoglalásként elmondhatjuk, hogy a közölt anyag arra mutat, hogy Sümegen és közvetlen környékén a középkortól kezdődően több fazekasműhely, téglavető működésével számolhatunk. Ezeknek a működése – talán kisebb megszakításokkal a legújabb korig tartott. Ezt támasztja alá a sümegi fazekasok nagy száma a XVIII–XIX. században is.[22]

II.
MESTERJEGYEK ÉS TULAJDONJEGYEK A SÜMEGI VÁRBAN FELTÁRT EDÉNYTÖREDÉKEKEN I. (XVI–XVII. SZÁZAD)

A tanulmány elején és I. fejezetében említett régészeti kutatások, ásatások és ezek eredményei alapján készült résztanulmányokról mondottakat e fejezetben feleslegesnek tartjuk megismételni. Elsősorban az említett négy nagy várásatás (Sümeg, Nagyvázsony, Csesznek, Szigliget) anyagának feldolgozását tartjuk szükségesnek.

A sümegi és a szigligeti várban feltárt kerámiával foglalkozó munkákat kívánjuk folytatni. A korábbi feldolgozások utalnak arra, hogy a megyében a XVI–XVIII. században – sőt még a múlt században is – jelentősnek mondható műhelyek dolgoztak (Deáki, Sümeg, Tüskevár stb.). A helynévanyagban is találunk olyan adatokat, amelyek kerámiakészítésre utalnak.

Zalaházy Tamás veszprémi püspök 1522-ben felvett urbáriumában olvashatjuk: „Diákin, ha a jobbágyok ellátták fazekakkal a vár konyháját, akkor nem kellett ajándékot adniok . . .". Ennek az adatnak alapján igen valószínűnek látszik, hogy a várban feltárt, XVI. századra tehető edények, edénytöredékek egy jelentős része Deáki fazekasműhelyeiben készült. Devecsernél – amelynek birtokosa a XVI. században Choron András, a veszprémi püspök sümegi várnagya volt – is ismerünk egy Fazékföldnek nevezett területrészt.[23]

Már említettük, hogy a megyében három pénzzel keltezhető XVI. századi edényt ismerünk. A Szápár falu mellett egy kisméretű füles bögrében talált pénzek közül az 1540-ben vert volt a legrégebbi. Padragkúton az 1930-ban talált kisebb cserépedényben előkerült ezüst pénzek közül az 1609-ben vert volt a legkésőbbi. Az edény töredékesen került a Veszprémi Bakonyi Múzeumba. A harmadik edényt egy cserépkorsót Balatonfőkajáron találták 9015 db pénzzel. A legkésőbbi I. Rudolf 1593-ban vert körmöci tallérja volt. A szépen formált, karcsú korsónak nagy ívelt füle van.[24]

A sümegi és szigligeti vár XVII. századi kerámiájával több dolgozatban foglalkoztunk. Most egy olyan anyagrészt választottunk, amelyet alkalmasnak tartunk arra, hogy ismereteinket a XVI. századra is kiterjeszthessük. Ezen belül, talán műhelykérdések közelítésére is alkalmunk nyílik. Ez az anyag egy mesterjegyekkel, tulajdonjegyekkel, díszítésekkel jelzett edényfüleknek (elsősorban kancsók és korsók) és kerámiatöredékeknek csoportja. Elsőként e csoport minden bizonnyal mesterjeggyel ellátott darabjait

mutatjuk be. (E mesterjegyek egészen más jellegűek, mint az Árpád-kori edények fenékbélyegei, mesterjegyei, amelyek negatívval készült, „bepecsételt" ábrázolások. A most ismertetendő darabokon a jeleket (mesterjegyeket) a még puha agyagba „metszették", „csípték", nyomták bele.) Ezek a mesterjegyek merőben mások, mint a külföldről behozott, az edények szájperemébe, fülébe bepecsételt jelek (bécsi fazekak, stb.), a mester saját kezével metszi, csípi stb. azokat külön-külön az edények fülére. A mesterjegyek között vannak egyszerűbbek és összetettebb rajzúak. Néha már nem is jelek, hanem díszítések, amelyek azonban így is felismerhetővé tették egy-egy műhely készítményeit.

I. Élesen metszett vonalakkal jelzett edényfülek

Az e csoportba sorolt edénytöredékek (fülek) csaknem kivétel nélkül vörösre égetett, homokkal sovány ított anyagúak. A fül a szájperem közelében ovális-, lejjebb kör keresztmetszetű. A jelek hosszában való eltérés azzal magyarázható, hogy annak elsősorban jellege – élesen metszett – és a fülön való elhelyezkedése adhatta annak „jelértékét". A vizsgált daraboknál megfigyelhető szájperemek, részletek alapján megállapítható, hogy ezek a maradványok (fülek) többségükben széles szájnyílású mázatlan korsókhoz tartoztak. Több esetben megfigyelhető a széles szájperem felületének bordázott tagoltsága is.

1. Egy hosszú vonallal jelzett korsófülek

a) Vörösre égetett, homokkal sovány ított agyagból készített korsófül töredéke, bordázott felületű szájperem részletével. A jel a peremrészről indul a fül bal oldala felől, fent mélyebb és szélesebb, lent mind sekélyebb, vékonyabb vonalban fut ki a felületre. (Lelőhelye: NY-i töltés, I. szelvény (1963. VI.). Hossza: 10,3 cm, a jel hossza: 4,3 cm. Leltári száma: S. 75. 82.1.)

b) Vörösre égetett, homokkal sovány ított anyagú korsófül a szájperem igen kis részével, lent ivólyuk maradványával. A jel fent szélesebb és mélyebb, lent vékonyabb vonalban fut ki a fül felületére. A töredék az Öregtorony K-i részének feltárásakor került elő (1959. VII. 3.). Hossza 8 cm. A jel hossza 5 cm. Lelt. sz.: S. 75.42.1.

c) Vörösre égetett agyagból készült korsófül töredéke a szájperem egy kis részével. A jel alul, a fül felületére való kifutásánál szélesebb és mélyebb. A töredék hossza 8,2 cm. A jel hossza 5 cm. Lelt. sz.: S. 76.4.1.

d) Vörösre égetett agyagból készített korsófül töredéke a szájperem egy kis részével. A lelet az É-i várfal mögötti épületmaradvány melletti aknából (töltés) került elő (1961). A töredék hossza 7,3 cm. A jel hossza 2,7 cm. Lelt. sz.: S.75.64.1.

e) Szürkére égetett agyagból készült korsófül a szájperem- és alul az ivólyuk egy részével. A jel felül szélesebb (kb. 2,5 mm), alul vékony vonalként fut ki a fül felületére. A töredék hossza: 9,7 cm. A jel hossza: 6 cm. Lelt. sz.: S. 76.10.1.

f) Vörösre égetett agyagból készült korsófül középső részének töredéke, külső felületének közepén a fent említett jelekkel rokon, de jóval szélesebb (3,5 mm) és mélyebb (kb. 6 mm) élesen metszett „vonaljel" maradványával. A töredék hossza 5,5 cm. A jel egy részének hossza 4,3 cm. Lelt. sz.: S. 75.55.1. (*25. ábra* és I. tábla).[25]

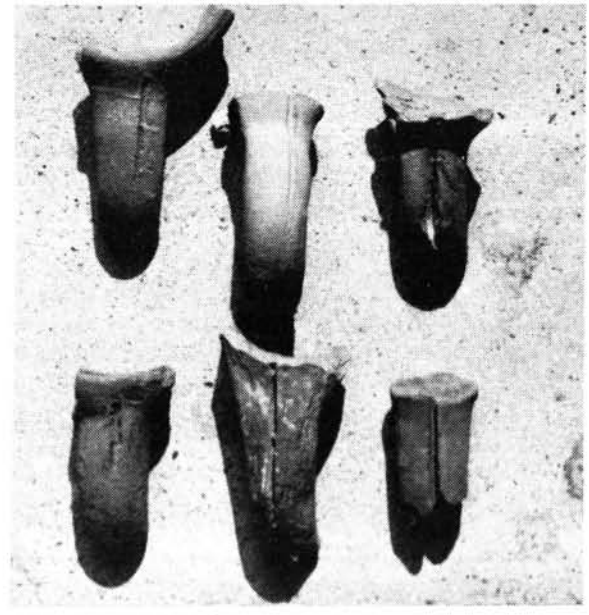

25. ábra. Egy hosszú vonallal jelzett korsófülek a sümegi várból
Abb. 25. Krughenkel mit einer langen Linie gekennzeichnet aus der Burg Sümeg

2. Három rövid, ferde helyzetű, párhuzamos vonallal jelzett fültöredékek

Az e csoportba tartozó hét töredék között olyan darab is található, amely a szájperem és a nyakrész formáját is megőrizte. Ez lehetővé teszi azt, hogy máshol előkerült, hibátlan formájú teljes edényekkel (pl. Szigligeti vár) együtt vizsgáljuk azokat. Igen fontosnak tartjuk, hogy ezeknek a daraboknak anyaga azonosságot, a szájperem, ivólyuk helyzete pedig hasonlóságot mutat az előző csoporttal, amely azonos készítési helyre, vagy szoros műhelykapcsolatra utal (*26. ábra* és I. tábla).[26]

a) Vörösbarnára égetett, homokkal sovány ított agyagból készített, visszahajló peremű – feltehetően bordázott – korsó töredéke. Az ovális keresztmetszetű fül felső részének bal felső oldalán három ferde helyzetű, egymáshoz igazodó, rövid – „párhuzamos" –, a készítés idején bemetszett vonal, jel látható. A lelet váron belüli helyzete ismeretlen. (Hossza: 6 cm, magassága: 4,5 cm, szélessége: 7,2 cm. Leltári száma: S. 75.46.1.)

I. tábla Bemetszett jelű edényfülek a sümegi várból
Tafel I. Geschirrhenkel mit eingeschnittenen Zeichen aus der Burg Sümeg

26. ábra. Három rövid, ferde helyzetű vonallal jelzett fülek
Abb. 26. Henkel mit drei kurzen, schrägen Linien gekennzeichnet

b) Vörösbarnára égetett, homokkal soványított agyagból készített, visszahajló peremű korsó – feltehetően bordázott felületű – töredéke. Az ovalisból körkeresztmetszetbe formálódó fül belső bal oldalán a fentihez hasonló jel helyezkedik el. (A lelet a NY-i töltés kutatásakor (1963. XI.) került elő. Hossza: 8 cm, magassága: 4,2 cm, szélessége: 6,3 cm. Lelt. száma: S. 76.1.1.)

c) Barnára égetett, homokkal soványított agyagból készített korsó fülének töredéke, felső bal oldalán a fentiekhez hasonló, egymástól 0,4–0,5 cm-re eső három bemetszett rövid vonallal, jellel. (Lelőhelye: K-i faltörés lőrésének jobb oldala (1957). Hossza: 4 cm, átmérője: 2,7 cm. Lelt. száma: S. 75. 87.1.)

d) Vörösbarnára égetett agyagból készített korsó fülének felső része, ovális keresztmetszettel, bal felső részén egymástól 0,4 cm-re eső három rövid, bemetszett vonallal. (A Kantinnál került elő (1961). Hossza: 5,8 cm, szélessége: 5,3 cm, Lelt. száma: S. 76.9.1.)

e) Vörösbarnára égetett, homokkal soványított anyagú, visszahajló peremű, kiöntőrészes nagy korsó alul bordázott felületű szájrésze karcsú, lefelé szélesedő nyakkal. A körkeresztmetszetű, ivónyílásos nyak (*27. ábra*) felső, bal oldalán három élesen metszett, rövid, egymástól 0,6–0,7 cm-re eső vonal, jel található. (Lelőhelye: Öregtorony D-i oldala, VI. szelvény. Magassága: 15 cm, a szájnyílás átmérője: 9,5 cm, fül átmérője: 2,6–2,8 cm. Lelt. száma: S. 75.65.1.)

Ez a darab megadja az eddig ismertetett töredékekhez tartozó korsók felső részének formáját, hitelesíti az azon található részleteket. E darab alapján meghatározható – a szigligeti vár kútjában talált egész korsóval való egybevetés nyomán – az e csoportba tartozó, jelzett fülek korsóinak csaknem pontos mérete.[27]

f) Vörösbarnára égetett, homokkal soványított anyagú, bordázott felületű, kiöntőrészes korsó nyak- és fülrésze, középen a szájperem alatt a három ferde helyzetű, egymástól 0,6–0,7 cm-re eső élesen bemetszett rövid vonallal. (A fenti lelettel teljesen rokon darab a K-i várfal előtti épület feltárásakor került elő. Hossza: 15,5 cm, magassága: 6,5 cm, a szájnyílás átmérője: 8,3 cm. Lelt. száma: S.76.1.1.)

g) Vörösbarnára égetett, homokkal soványított anyagú korsó szájperemének és nyakrészének felső töredéke. A fül felső, bal oldalán egymástól 0,7 cm-re eső három élesen bemetszett vonal látható. (Lelőhelye: É-i várfal előtti terület. Hossza: 9,5 cm, magassága: 4,6 cm, a fül átmérője: 2,7–3 cm. Lelt. szám: S.76.62.1.)

h) Vörösbarnára égetett, homokkal soványított anyagú, kissé visszahajló peremű, bordázott felületű korsó töredéke. A fülön középen, közvetlenül a szájperem alatt két egymástól 0,6 cm-re eső, rövid és párhuzamos, élesen bemetszett vonal található: a harmadik a fül letört részén lehetett. (Lelőhely: É-i várfal előtti akna (1961). Szélessége: 6,7 cm, magassága: 4,5 cm.

A három ferde helyzetű, párhuzamos, élesen bemetszett rövid vonalból kialakított jelben mutatkozó csekély eltérések – bemetszett vonalak közti távolság (0,4–0,7 cm), a gyakoribb, bal felső fülrész helyett két középen, fent elhelyezett jel – lé-

27. ábra. Vörös anyagú korsó szájrészének és fülének töredéke a sümegi várból (Ltsz.: S. 75.65.1.)
Abb. 27. Rand- und Henkelfragmente eines aus rotem Material gefertigten Kruges aus der Burg Sümeg (Inv. Nr. S 75. 65.1.)

nyeges különbséget nem jelentenek. A biztos, jó kézre utaló jel azonos mester munkájának tekinthető.

3. Három, szájperemtől induló, lefelé összetartó („villa") jel

E csoportba az ugyancsak vörösbarnára égett, homokkal soványított, az előzőeknél valamivel finomabb szemcséjű, keményebb anyagú korsók fül-, száj- és nyaktöredékeit soroltuk. Az előző csoport épségben megmaradt száj-, nyak- és fültöredékes darabjával ezeket összehasonlítva (S.75.65.1.), szinte azonos formát, feltételezve méretet mutatnak. A sok hasonlóság azonos, vagy rokon műhelyre, vagy legalább is ugyanazon, esetleg szomszédos településre utal (*28. ábra* és I. tábla).[28]

28. ábra. Három összetartó, bemetszett vonalból álló jel
Abb. 28. Zeichen, das aus drei eingeschnittenen Linien besteht

a) Vörösbarnára égetett, finom szemcséjű homokkal soványított agyagból készített korsó szájperem-, nyak és a kör keresztmetszetű fül felső részének töredéke. A fül felső részén – a szájperemtől – középen egy megközelítőleg a fül tengelyéhez igazodó hosszabb, két oldalánál pedig a széltől induló, lefelé a középső bemetszett vonalhoz közelítő rövidebb vonalakat találunk. A jel egy háromágu villára emlékeztet bennünket. A korsótöredék nyak alatt induló vállrészén három vékony, párhuzamos, élesen bemetszett körbefutó vonaldísz maradványa látható. (Lelőhely: NY-i töltés. Magassága: 11,6 cm, fül átmérője: 2,8 cm. Lelt. szám: S.75.57.1.)

b) Vörösre égetett, finom szemcséjű homokkal soványított anyagú korsó kissé visszahajló peremű száj- és ovális keresztmetszetű fülrészének felső töredéke. A háromágú „villa" formájú jel a szájperemtől indul, igen hasonlít a fent leírt darabon találhatóval. (Lelőhely: belső várudvar (1957. V. 28–VI. 5.). Hossza: 5 cm, szélessége: 5,5 cm. Lelt. száma: S. 75.61.1.)

c) Vörösbarnára égetett, finom szemcséjű homokkal soványított anyagú korsó szájperem- és fültöredéke. Fent középen az élesen metszett „villa" alakú jel látható. Az előzőleg leírt két másik jeltől abban különbözik, hogy hosszabb a középső vonal, s a két rövidebb csaknem eléri azt. A jel alatt megtalálható az átfúrt fül kissé bővülő ivónyílása. (Lelőhely: C. IV. szelvény Hossza: 9,5 cm, szélessége: 5 cm, fül átmérője: 2,4–2,8 cm. Lelt. száma: S.76.8.1.)

d) Vörösbarnára égetett, finom homokkal soványított agyagból készített korsó szájperem- és kör keresztmetszetű fülének töredéke a fent többször leírt „villa" alakú jellel, alatta az ivólyuk felső részének maradványával. A jel abban különbözik az előzőektől, hogy a középső vonal ugyan hosszabb mint az első kettőnél, de a két rövidebb nem szimmetrikus helyzetű és nem éri el azt. (Lelőhely: Öregtorony melletti belső folyosó (1960. VI. 15.). Hossza: 8,5 cm, fül átmérője: 2,4 cm. Lelt. száma: S.76.32.1.)

4. Szájperem alatt bemetszett nagy X jel

Az eddig megtalált három ilyen jelű darab anyagában az előzőekhez hasonlít, finomabb, keményebb

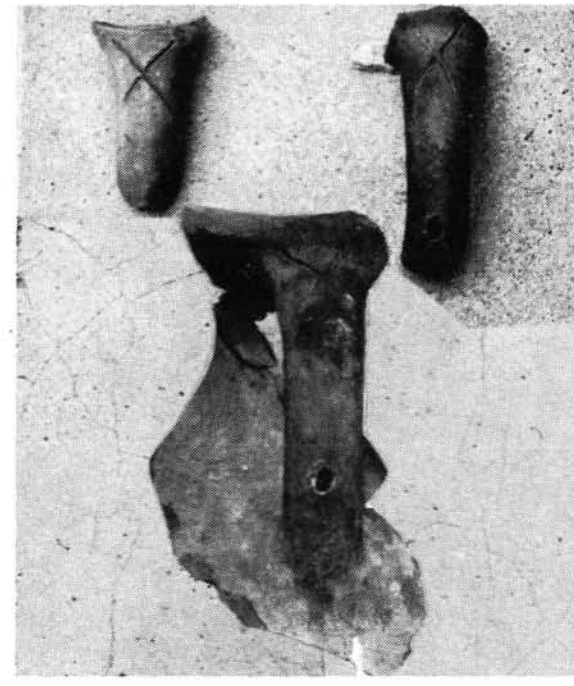

29. ábra. Bemetszett X jelű korsófülek
Abb. 29. Krughenkel mit eingeschnittenen X-Zeichen

anyagú és a fülön túlégetés kisebb nyomai mutatkoznak. Lényegében azonban ez is rokon – anyaga, formarészletei és jelképzése alapján – az előző csoportokkal (*29. ábra* és I. tábla).[29]

a) Vörösbarnára égetett, finom homokkal soványított anyagú korsó csekély szájperem és nagyobb fültöredéke, túlégetés nyomaival, s lent az ivónyílással. A szájperemtől induló jel felső része – a fülkiképzéshez igazodóan – szélesebb mint lent. (Lelőhely: Öregtorony, VI. szelvény (1957. VI. 28.). Magassága: 10 cm, fül átmérője: 2,6 cm. Lelt. száma: S. 76. 3.1.)

b) Vörösbarnára égetett, finom homokkal soványított anyagból készült korsó szájperem- és fültöredéke. A kör keresztmetszetű fül felső, középső részén található a szájperemtől induló, felül szélesebb, 3,3 cm magas X jel. (Lelőhely: II. sz. vízgyűjtőmedence (1960. V. 24.). Hossza: 7,7 cm, fül átmérője: 2,5 cm. Lelt. száma: S. 76.20.1.)

c) Vörösbarnára égetett, finom homokkal soványított, alig visszahajlított szájperemű korsó töredéke a nyakrésszel, a kör keresztmetszetű teljes füllel, alsó részén az átfúrt fül ivónyílásával. A fülön túlégetés nyomai mutatkoznak, fent középen a szájperemtől induló, fent szélesebb X jel látható. A korsó válla felett három egymáshoz közel eső, párhuzamos vonal található. (Az X jel magassága 2,5 cm. Lelőhely: ismeretlen, talán az Öregtorony környéke. Magassága: 13,2 cm, szájnyílás: 9–9,5 cm, fül átmérője: 2,5 cm. Lelt. száma: S. 75.44.1.)

Ez a fültöredék a korábbi csoport két nagyobb, teljes szájnyílású és fülű töredékéhez (S. 75.65.1. és S.75.57.1.) közel álló formát mutat.

5. Bemetszett „fenyőág" formájú jel

Az előző négy csoporthoz hasonló anyagú a „fenyőággal" jelzett leletanyag is. Ezeket a darabokat is barnára–vörösbarnára égették és a jelek ugyancsak a szájperemtől indulnak, élesen bemetszettek és aránylag kisméretűek (2,3–2,5 cm).

a) Halvány barnára égetett, finom homokkal soványított anyagú kissé behajló peremű korsó szájnyílásának és kör keresztmetszetű fülének töredéke. A fül középső részén, fent – a szájperem alatt – egy hosszú, a fül tengelyét követő bemetszett vonal bal oldalán hat, jobb oldalán öt lefelé hajló és rövidülő rövid vonal „fenyőág" szerű jellé formálódik. (Lelőhely: É-i várfal előtti (ÉFÉ) akna (1961). Hossza: 6,5 cm, magassága: 3,5 cm, fül átmérője: 2,4 cm, a jel hossza: 2,2 cm. Lelt. száma: S. 75.43.1. – *30. ábra* és I. tábla).[30]

b) Vörösre égetett, finom homokkal soványított anyagu korsó szájperem- és kör keresztmetszetű fülének töredéke. A szájperem alatt élesen bemetszett jel itt ritkább, a középvonalhoz balról három, jobbról négy rövid vonalmetszés csatlakozik. (Lelőhely: C. I. szelvény, Hossza: 7,8 cm, magassága: 4,7 cm, fül átmérője: 2,6 cm. Lelt. száma: S. 75.73.1.)

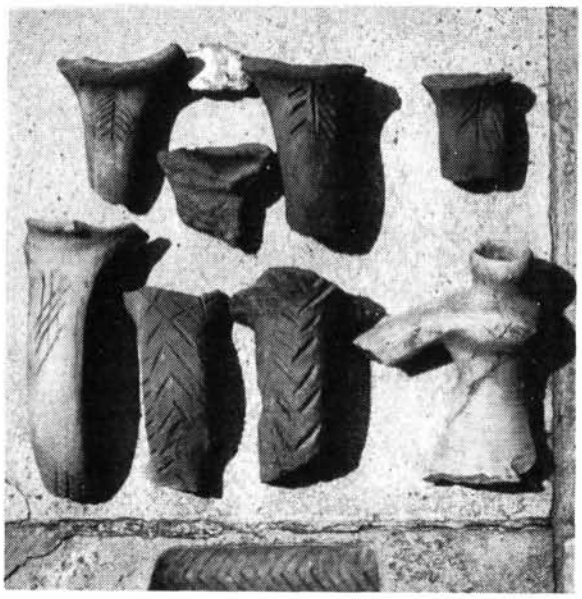

30. ábra. Bemetszett „fenyőág" és egyéb jelek, díszítések
Abb. 30. Eingeschnittener „Tannenzweig" und andere Zeichen und Verzierungen

c) Barnásvörösre égetett, finom homokkal soványított anyagú korsó fülének felső része, középen a „fenyőág" jellel. E fülön a jel középső vonalához (2,5 cm) balról két egymás melletti, jobbról – lejjebb – egymástól távolabb eső vonal csatlakozik. A három ismertetett jel közül ez a legkevésbé „sikerült", a műhelyen belül más kéz, vagy más műhely készítette azt. (Lelőhely: NY-i rész. Hossza: 4,7 cm, az ovális fül keresztmetszete: 2–3,1 cm. Lelt. száma: S. 75.81.1.)

d) Vörösbarnára égetett, finom homokkal soványított anyagú korsó csekély szájperem- és fültöredéke, középen fent két egymást keresztező bemetszés maradványával. Nem egészen azonos a csekély jelmaradvány a fentiekkel, de rokonnak tűnik. (Lelőhely: ÉFÉ. III. szelvény, 2–3 m mélység (1961. V. 4–5.). Hossza: 4,5 cm, magassága: 3,3 cm, fül átmérője: 2–3 cm. Lelt. száma: S. 76.36.1.)

A fentiekben ismertetett öt csoport anyaga, a jelek elhelyezése – fent középen, vagy balra (három ferde helyzetű, párhuzamos, rövid vonal) – és készítésének azonos módja (éles „bemetszés") alapján szoros kapcsolatot mutat a készítő műhelyek között (rokon, tanítvány, szomszéd, szomszédos település). A mutatkozó különbségek azonban bizonyos jelzéseket adnak a műhelyek közti, vagy a műhelyen belüli szakmai tudásra. Az azonos, hasonló anyagú, méretű és formájú ivókorsók aránylag nagy száma – eddig huszonöt darabot vizsgáltunk – arra enged következtetni, hogy ezek a környéken, esetleg Sümegen készülhettek, amely később jelentős fazekasközponttá fejlődött. E lehetőséget talán megerősíti a következő csoportokba sorolt darabok vizsgálata. A következő csoportokba sorolt leletek azonban már

nem kimondottan jeleket őriztek meg számunkra, hanem a feltételezhető „jelérték" mellett, díszítő célzattal készültek. Bizonyítja ezt az, hogy a különböző módon elhelyezett bemetszett, becsípett, stb. vonalak a fül felső részét csaknem egészen, vagy teljesen fedik, díszítik.[31]

Kivétel a fentiek közül az a most következő csoport, amely anyagában és formájában rokon az eddig ismertetettekkel, csak a fülön egyáltalán nem találunk jelet, vagy díszítést. Ezek a darabok – a jel hiányát tekintve is – az előző csoportok műhelyeivel tartanak szoros kapcsolatot.

6. Vörösre égetett anyagú, jel nélküli korsófülek

Feltétlenül szükségesnek tartjuk itt ismertetni az előző öt csoporttal anyagában, formájában, méreteiben, egyes részleteiben egyező anyagot. Ezek a darabok az előzőekkel azonos helységben – egyik-másiknál még egy azok közül kikerülő műhely azonossága is feltételezhető –, vagy egy közeli település hasonló gyakorlatú műhelyében készülhettek (*31. ábra* és II. tábla).

a) Vörösbarnára égetett, finom homokkal soványított, kör keresztmetszetű korsófülének – felső rész – töredéke, alsó részén a kitágított ivónyílással. (Lelőhely: Öregtorony D-i oldala, VI. szelvény. Hossza: 9,3 cm, fül átmérője: 2,6–2,8 cm. Lelt. száma: S. 75.66.1.)

b) Vörösbarnára égetett, finom homokkal soványított anyagból készített korsó szájperemtöredéke és teljes, ovális keresztmetszetű füle, középrészén a felülről leszúrt ivócsatorna kiszélesedő nyílásával. (Le-

31. ábra. Jel nélküli, vörös anyagú korsófülek a sümegi várból.
Abb. 31. Krughenkel aus rotem Material ohne Zeichen aus der Burg Sümeg

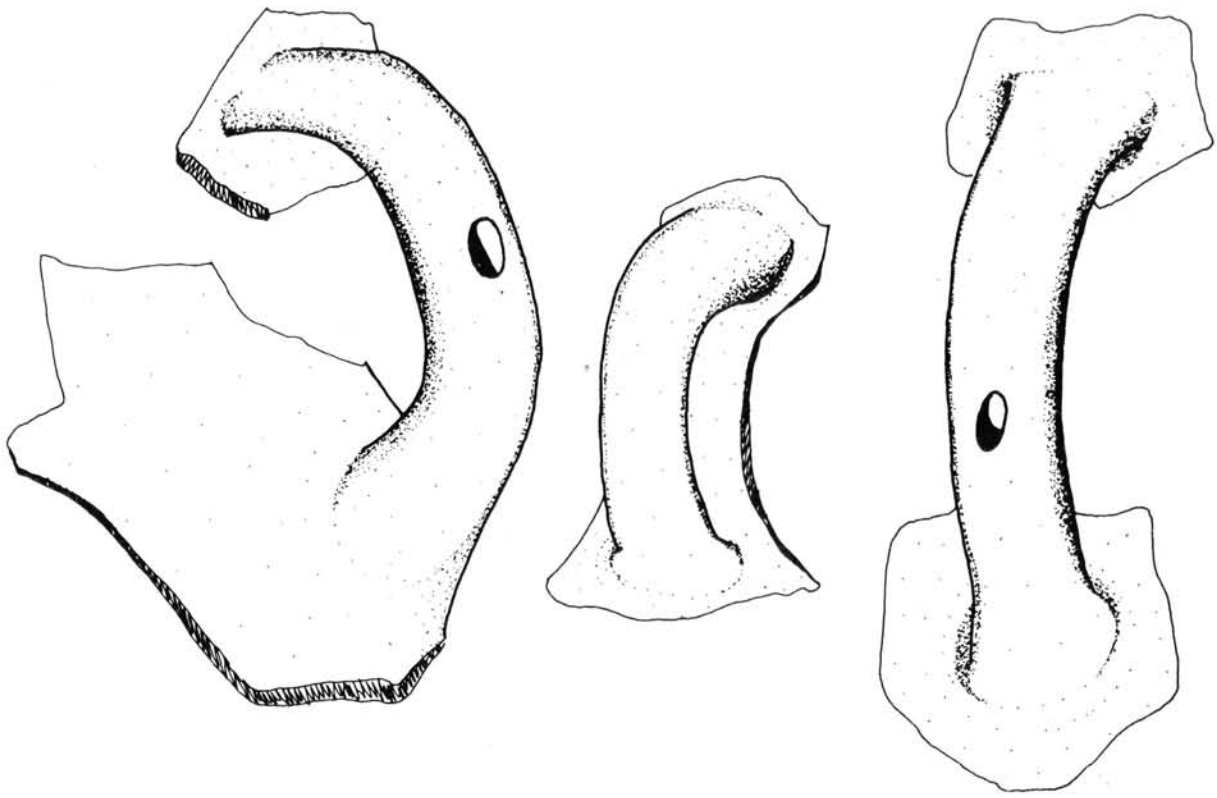

II. tábla. Sima, jel nélküli korsófülek a sümegi várból

Tafel II. Geschirrhenkel ohne Zeichen aus der Burg Sümeg

lőhely: Öregtorony melletti belső folyosó (1960. VI. 15.). Magassága: 15 cm, fülmagasság: 10,5 cm, fül átmérője: 2,1–2,6 cm. Lelt. száma: S. 76.26.1.)

c) Barnásvörösre égetett, finom homokkal soványított agyagból készített korsó bordázott felületű szájperemtöredéke a teljes, ívelt, kör keresztmetszetű füllel, középrészén az előzőhöz hasonló ivócsatornával és bővített nyílásával, alján a korsó vállrészének töredékével. (Lelőhely: Kantin. Magassága: 13,5 cm. Lelt. szám: S. 76.2.1.)

7. Élesen metszett, „díszített-jelű" korsófülek

E csoportba azokat a leleteket, korsófüleket soroltuk, amelyeken a készítés idején élesen bemetszett „jeleket", díszítést helyeztek el. Ezeknek a darabokna anyaga azonban már más, mint az eddig ismertetetteké volt. Eléggé egyértelműnek látszik, hogy ezek más műhelyekben készültek, ha néha-néha a jelképzés, díszítés módjában hasonlóságot fedeztünk fel (*30. ábra* és I. tábla).

a) Világosbarnára égetett, kemény, finom homokkal soványított agyagból készített korsó kissé kihajló szájperem- és csaknem egész fülének töredéke. A fülön fent, középen – ez az eddig ismertetett jelekre emlékeztet – három függőleges és párhuzamos vékony, élesen bemetszett vonalat látunk, amelyeket fentről lefelé, balra tartó másik négy, párhuzamosan metszett vonal „rács jellé" formál. Lent, a fül alján hasonló „jel", díszítés maradványa látható. (Lelőhely: Öregtorony, VI. szelvény (1957). Hossza: 11,8 cm, magassága: 7 cm, fül átmérője: 2,1–2,5 cm. Lelt. száma: S. 75.45.1.)

b) Barnásvörösre égetett, finom homokkal soványított anyagú korsó ovális keresztmetszetű fülének töredéke. Felső felületén teljesen díszített. A fültöredék felső részén két-, illetve három x alakú bemetszés található, alatta a középtengelyhez igazodó, fordított V alakú vonaldíszítés fedi a felületet, amelyet balról igen rövid, ferde helyzetű, de párhuzamos vonaldíszítés kísér. (Lelőhely: Köves-bástya (1972. III. 15. – válogatás ideje), Hossza: 8,5 cm, magassága: 7 cm, fül átmérője: 2,3–2,9 cm. Lelt. száma: S. 75.67.1.)

c) Barnásvörösre égetett, finom homokkal soványított anyagú korsó ovális keresztmetszetű fülének nagyobb töredéke. Felső felületén teljesen díszített. A fül középtengelyéhez igazodó V betűre emlékeztető jelek, vonalképek töltik meg a felületet. Miután ez és az előző darab a fül végei közelében tört le, az egymásra hasonlító díszítésnek a formán túl, a bemetszés módjában való hasonlósága felveti a kérdést, nem azonos kéz által készített jelek fordulnak elő a két darabon. (Lelőhely: Öregtorony (1959. V. 27.). Hossza: 9,3 cm, fül átmérője: 2,4–2,8 cm. Lelt. száma: S. 75.77.1.)

d) Sárgásfehérre égetett, kemény, finom homokkal soványított anyagú kisebb korsó szűk szájnyílású-, fül- és nyaktöredéke. A szűk szájrész alatt kiöblösödő párnatagozat – innen indul a lefelé tartó fül – íves, keskeny felületén kisméretű x formájú elemekből alkotott díszítést találunk. (Lelőhely: sümegi vár. Magassága: 10,5 cm, szélessége: 8,7 cm, fül átmérője: 2 cm. Lelt. száma: S. 76.18.1.)

e) Világosbarnára égetett, finom homokkal soványított anyagú edény igen lapos, „ovális" keresztmetszetű fülének töredéke, teljes felületén díszített. A töredék felületét a hossztengelyhez igazodó, nyitott (lapos) V alakú vonaldísz fedi. A díszítés bemetszése elüt a korábbi daraboknál megfigyelt határozott kézre utaló készítéstől, bizonytalanabb, nem olyan éles és mély. (Lelőhely: Kantin felső része (1962). Hossza: 10,4 cm, szélessége: 2,9 cm, fül átmérője: 1,2–2,9 cm. Lelt. száma: S. 75.62.1.)

f) Vörösbarnára égetett, finom homokkal soványított anyagú korsó ovális keresztmetszetű fülének felső és középső része, alul az ivónyílás maradványával. A fül felső felületén a hossztengelyhez igazodó, jobbra dűlő, egymáshoz közel eső („párhuzamos") rövid tagokból álló vonalsor helyezkedik el. (Lelőhely: Öregtorony melletti belső folyosó (1960. VI. 15.). A fültöredék anyaga, formája, mérete, a díszítésben („jelrendszerben") mutatkozó bizonyos hasonlóságok és a lelőhely (Öregtorony környéke) alapján a 2. csop. e), a 3. csop. d), a 4. csop. a), valamint a 6. csop. a–b) jelzésű darabjaival mutat „rokonságot". A díszítés a metszett és a benyomott díszítés közti átmenetnek tekinthető. Hossza: 8,5 cm, fül átmérője: 2,5–3,2 cm. Lelt. száma: S. 76.28.1.)

A vizsgált darabok kb. egyharmad része az Öregtoronyhoz csatlakozó területeken került elő. A vár más részein 1–3 darabot találtunk. Valószínű, hogy az Öregtoronyban és a konyhán több ivókorsót tároltak. Az ivókorsók nagyobb számára a sarvalyi ásatás idején is felfigyeltek.

II. Élesen metszett vonalakkal jelzett edények Sümeg közeli és távolabbi vidékén

Az eddig bemutatott, leírt jelekkel egyező és azokhoz hasonló darabok Sümeghez közel és távolabb eső helyekről is ismertek. Ez arra mutat, hogy egy bizonyos jelről felismerhető fazekasműhely készítményei aránylag nagy távolságra is eljutottak. Az alábbiakban ismertetett darabok aránylag kis száma nem teszi lehetővé egyenlőre, hogy körülhatároljuk e műhelyek hatóterületét, de működésükre és piacaikra ezekből mégis következtethetünk.

1. Berhida, rk. templom

A templom déli oldala mellett, a hajó és a sekrestye szögletében egy nagy kövekből falazott, méhkas formájú kútból több XVI–XVII. századi edény, főleg korsó került elő.[32]

a) Feltehetően vörösbarnára égetett, letört szájnyílású korsó, hasán és a vállnál vékony, körbefutó vonalakkal, a fülön egy hosszú, élesen bemetszett

hosszú, „függőleges" vonal bal oldalán négy rövid, lefelé tartó bemetszett vonallal, túl oldalukon feltehetően egy az előzőhöz hasonló hosszú, „függőleges vonallal, amely a jelet a másik oldalról zárta. A korsó szájnyílása – az itt előkerült hasonló anyagú és méretű töredékek alapján – bordázott felületű lehetett.

b–e) Feltehetően vörösbarnára égetett anyagú korsók felső, szájnyílásának és fülének töredékei. E darabok az előbb leírt, csaknem egész korsó felső részének elméleti kiegészítését teszik lehetővé. Egyben arra is bizonyítékot szolgáltatnak, hogy ilyen korsókat kedveltek a környéken, aránylag nagy számban vásárolták az ide is eljutó fazekasoktól.

2. Csepely, középkori falu ásatása

A faluásatás során előkerült XVI–XVII. századi edényeknek a sümegi várban feltárt darabokkal való hasonlósága és néhány korsó szájnyílás- és fültöredéke arra utal, hogy a keresett műhelyek termékei ide is eljutottak.[33]

a–b) Az ásatás leletei között találunk két – feltehetően vörösbarnára égetett – korsótöredéket. Az egyik szűkülő nyílású, bordázott felületű, a másik hasonló felületű, de szélesedő szájnyílású, amelyen külön kiöntőrészt képeztek.

c) Számunkra érdekesnek látszik még az a fültöredék – felsőrész –, amelyen egymás alatt (érintőlegesen) négy körbe foglalt X jel látható. (E jelet csak fénykép alapján vizsgálhattuk, „bemetszettnek" tűnik.)

A fenti töredékekre vonatkozó adatok a Megyei Múzeumban szerezhetők be, ahol ezeket őrzik.

3. Nagykeszi, középkori falu ásatása

A Sümegtől kissé északkeletre, 10 km-re eső Gyepükaján községhez tartozik az elpusztult Nagykeszi területe, amelyet egy jelentős mértékben megmaradt, tornyos templomrom jelez a falutól délkeletre, 1–1,2 km-re. Az ásatás során jelentős számú edénytöredéket találtak, köztük egy korsó szájnyílásának, nyakának és fülének töredékét is, amely nagy hasonlóságot mutat a sümegi vár ismertetett korsótöredékeivel. A cserépanyagról összefoglalóan megállapítja a szerző, hogy színében, anyagában, alakjában, peremkialakításában és díszítésében a sarvalyihoz hasonló, egységes anyagnak tekinthető, azzal a különbséggel, hogy itt csaknem kivétel nélkül vörös színű az edények anyaga. (Sajnálatos véletlennek tekintjük, hogy az e kérdésben nagy gyakorlattal rendelkező szerők nem figyeltek fel a Sarvalynál közelebb eső nagyszámú és sok azonosságot, hasonlóságot mutató, sümegi várban előkerült és több feldolgozásban is ismertetett anyagra. A dunántúli, vagy Balaton-felvidéki kerámiaművesség egykor talán elkészülő feldolgozásában ez jelentős szempontként jelentkezhet.)[34]

a) Vörösre égetett anyagú, széles szájnyílású korsó felső részének töredéke, az ovális keresztmetszetű fül középrészén ivónyílással, a vállnál többsoros sekély bekarcolással. (A leletet leíró kutató a sarvalyi ásatás nyúlánkabb formájú, tojásdad testű korsóival hasonlítja össze e töredéket. E töredék szájpereme egyszerű tagolású, de a töredékek között a sarvalyiakkal egyező, hengeres szájú, többsoros széles bordázatúak is vannak. A szájperemek mellett a fültöredékek is arra utalnak, hogy a korsókból többet is használtak. A fültöredékeken néhányon díszítést is találunk.)

b) Vörösre égetett anyagú korsó fülének töredéke, felső részén – a szájperem alatt – hosszabb benyomott, széles mélyedéssel.

c) Vörösre égetett anyagú korsó fültöredéke, gerincén végighúzódó bekarcolt vonalból kétoldalt ferdén kiágazó vonalakkal. (E darab a leírás alapján a sümegi „fenyőág" szerű jelre, díszítésre emlékeztet bennünket. Félreértés elkerülése végett jegyezzük meg, hogy a kutató által itt „bekarcolt vonal"-ként említett jelzésmódot mi „bemetszett"-nek mondjuk, amely véleményünk szerint egyértelműbben utal a készítés módjára.)

d) Vörösre égetett anyagú korsó, vagy kancsó fülének töredéke ék alakú díszítéssel, mint Takácsiból.

e) Vörösre égetett anyagú kancsó, vagy korsó fülének töredéke, amelynek felületén három sorban benyomott kis félköríves minta húzódik végig. Hasonló, egysoros mintájú fültöredéket Balatonfűzfőn és Sarvalyon találtak.

4. Pozsony (Bratislava)

Az elmúlt évtizedekben végzett kutatások során azt a megfigyelést tettük, hogy a sümegi várban feltárt, vörösre égetett anyagú „jellel" ellátott korsókat Győrig felvitték a vásárok alkalmából. Győrtől meg akkor már csak „egy lépés" volt Pozsony. Ezért gondoltuk azt, hogy néhány darabon keresztül bemutatjuk a feltehetően Győrből – a Dunán át – átkerült árut. Ezt azért is fontosnak tartjuk, mert az eddig ismertetett korsókon kívül, szélesebb szájnyílású kancsók is előfordulnak az előkerült anyagban. (A. Vallasek igen gazdag anyagot mutat be itt idézett dolgozatában, de ennek nagyobb része a bepecsételt jegyekkel foglalkozik. Számunkra azonban igen érdekesnek és fontosnak ítélt a kisebb részt kitevő, bemetszett, vagy később bekarcolt jegyeket megőrző anyagrész.)[35]

a) Barnássárga, hornyolt felületű, kiöntőnyílásos korsó szájnyílásának és fülének töredéke, amelyen „arányos elosztásban" öt jobbról balra (lefelé) tartó, ívesen hajló élesen bemetszett vonal, jel-díszítés található és egy bepecsételt, álló kereszt, felette egy szabadon álló vízszintes vonalból álló jel látható.

b–d) Sötétszürkére égetett, „egyszerű jelű" korsók, amelyek formailag nagy hasonlóságot mutatnak a bakonyvidéki, sümegi–szigligeti korsókkal. A korsók magassága 22- és 32,5 cm. Ez utóbbi a nyakán bekar-

colt, ferde kereszttel jelölt darab, amelynek széles szájnyílása 18,5 cm és fenékátmérője 15,5 cm. (Sajnos az ezzel együtt bemutatott, élesen bemetszett ferde vonalakkal díszített korsó méreteit nem találtuk. Hasonló, sötétszürkére égetett anyagú korsókat a sümegi anyag később sorra kerülő, jeltelen, vagy személyjeggyel ellátott csoportjában mutatunk majd be.)

5. Sarvaly, középkori falu feltárása

A sümegi vár feltárását követő években hívtuk fel a későbbi ásatók figyelmét a vártól mintegy 5 km-re eső, sűrű erdőben megbújó középkori falura, romtemplomára. Reméltük, hogy a vár és a közelében lévő falu régészeti anyaga bizonyos pontokon, anyagrészekben jó kiegészíti majd egymást a feldolgozás során. Úgy gondoljuk ez a reményünk részben beteljesedett. Különböző jellel ellátott korsófülek és hitelesen kiegészíthető korsók nagy számban és változatban kerültek elő, s az időrend meghatározásához is segítséget nyújtottak. Ezt az anyagot most megkíséreljük a sümegi várban találtakkal, a bemutatott csoportok szerint azonosítani. Reméljük, hogy ez az azonosítás – a korábbi Nagykeszinél történt utalásokkal együtt – segítséget nyújt majd a Veszprém megyei fazekasság jobb megismeréséhez (*32–33. ábra*).[36]

a) Vörösbarnára égetett, homokkal soványított anyagú korsók fülei, élesen metszett vonalakkal. E jelek a sümegi anyagban nem fordulnak elő, csak ezekhez hasonlóakat találunk azok közt. A bemutatott darabok a sümegi 3. csoporttal, a „szájperemtől induló, lefelé összetartó (villa) jelű darabokkal mutatnak „rokonságot". Érdekes és ugyancsak „rokon" ezek közül a kép szélén látható két rövid töredék, amelyeken a szájperemtől induló két aránylag rövid, élesen bemetszett, összetartó vonalból álló jel látható.

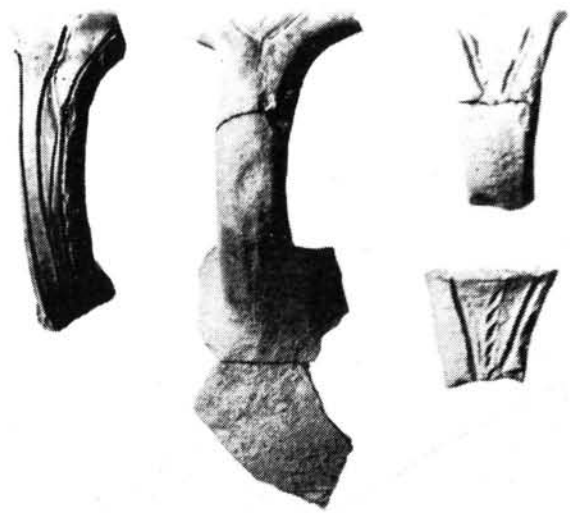

32. ábra. Bemetszett jelű korsófülek a sarvalyi faluásatásból
Abb. 32. Krughenkel mit eingeschnittenen Zeichen aus den Ausgrabungen bei Sarvaly

33. ábra. Benyomott jelű korsófülek (Sarvaly)
Abb. 33. Krughenkel mit geprägten Zeichen (Sarvaly)

Az alsó darabon azonban ez a jel a hossztengelyben öt „betűzdelt" pontból álló harmadik vonallal bővül (*32. ábra*).

b) A következő sarvalyi csoportba a „körömbenyomásos" és tűzdelt jelű darabokat soroltuk. Az e csoportot bemutató képen fent elsőként a sümegi 5. csoport „fenyőág" formájú jeléhez hasonló díszítést látunk. Azzal a különbséggel, hogy ezen a darabon az élesen bemetszett, az ívónyílásig futó középvonalhoz nem sima, rövid, ferde helyzetű, hanem pontokkal tűzdelt vonalak csatlakoznak. A vörösbarnára égetett anyagú fültöredékek nagyobb részén e csoportban 1–3 sorba rendezett, a fül felső részén elhelyezett, az ívónyílásig tartó körömbenyomásos díszítést, jelet találunk. Egy darabon a szájperem alatt, „levélszerűen" elrendezett jel látható. Egy másik darabon a fül alsó töredékén középen beszúrt pontokból álló, egy vonalba rendezett jel található, hasonló egy sümegi darabhoz (*33. ábra*).

c) E helyen emlékeznénk meg a sarvalyi, hitelesen kiegészített korsókról – a szigligetiek előtt – amelyek pontos, jó formát mutatnak az eddig tárgyalt korsófülekhez tartozó edények pontos formájáról. Azon túl, hogy a maradványokban eddig is észlelt, peremképzéseket hitelesítik, a formára vonatkozólag is –

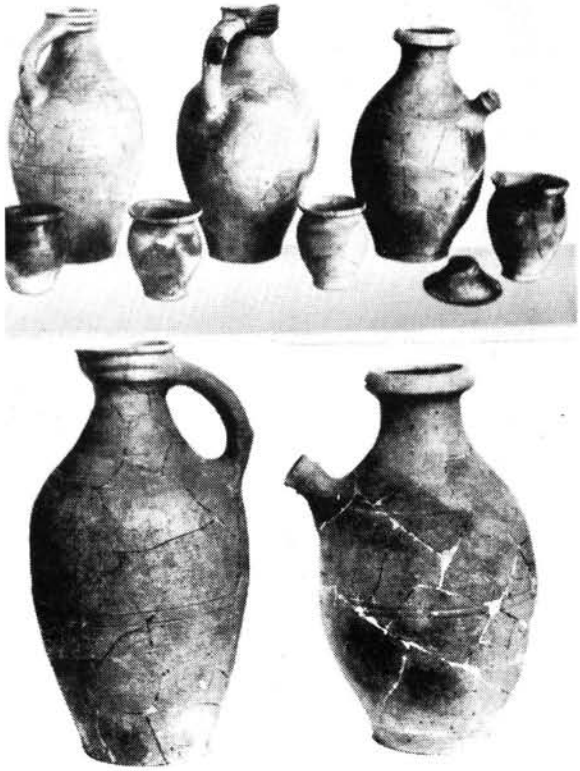

34. ábra. Vörösbarna anyagú, füles és kiöntőcsöves korsók Sarvalyból (Holl I.–Parádi N. nyomán)
Abb. 34. Krüge aus rotem Material mit Henkeln und Ausgussrohren aus Sarvaly (Nach I. Holl–N. Parádi)

amely eléggé egyértelműnek mutatkozik – pontosabb adatokat is közölnek, rögzítenek. Érdekes darab ezek között egy fül nélküli, „kiöntőcsöves" korsó (*34. ábra*).[37]

6. Szigligeti vár kútjának feltárása

A vár kútjának Gál Károly múzeumigazgató irányítása mellett végzett feltárása során gazdag XVI–XVII. századi edénylelet került elő. E leletanyag egy részét már korábban feldolgozták. Ezt az ásatást egy másik, a vár műemléki helyreállítását segítő feltárás követte, amelyről már az előzőekben is említés történt. Ez a két feltárás a megye kerámiatörténete szempontjából értékes anyagot szolgáltatott. E helyen azonban most csak a kutatott kérdés kibontását segítő anyag közlésére szorítkozunk. A jellel ellátott korsókat, fültöredékeket és az ezekhez kapcsolható egyéb leleteket vettük vizsgálatunk tárgyává, a jelekre összpontosítva a figyelmet (*35. ábra*).[38]

a) Vörösbarnára égetett, homokkal soványított anyagú, ivónyílásos korsó és fültöredék, három „összetartó", szabálytalanul bemetszett vonalból kialakított jellel. A kiegészíthető korsó leltári száma: 56.50.18., a töredéké 58.692.64. Ez utóbbi hossza: 10,8 cm, a fül átmérője 2,2–3 cm. (*35. ábra*). E leleteket a Keszthelyi Balatoni Múzeumban őrzik.

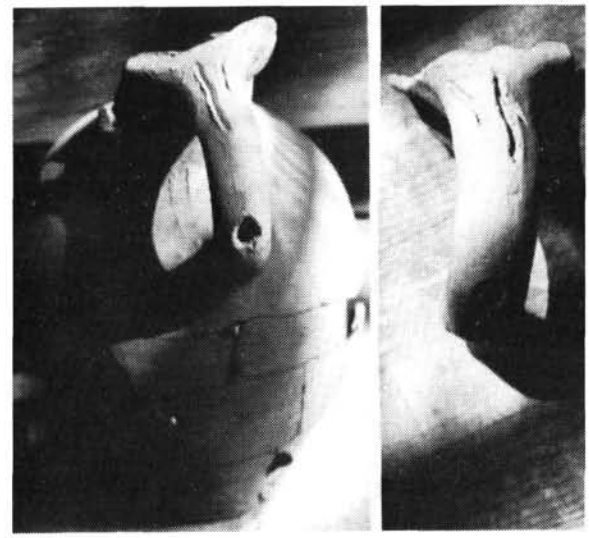

35. ábra. Három összetartó vonallal alakított jel (Szigliget, vár)
Abb. 35. Zeichen aus drei zueinander laufenden Linien (Burg Szigliget)

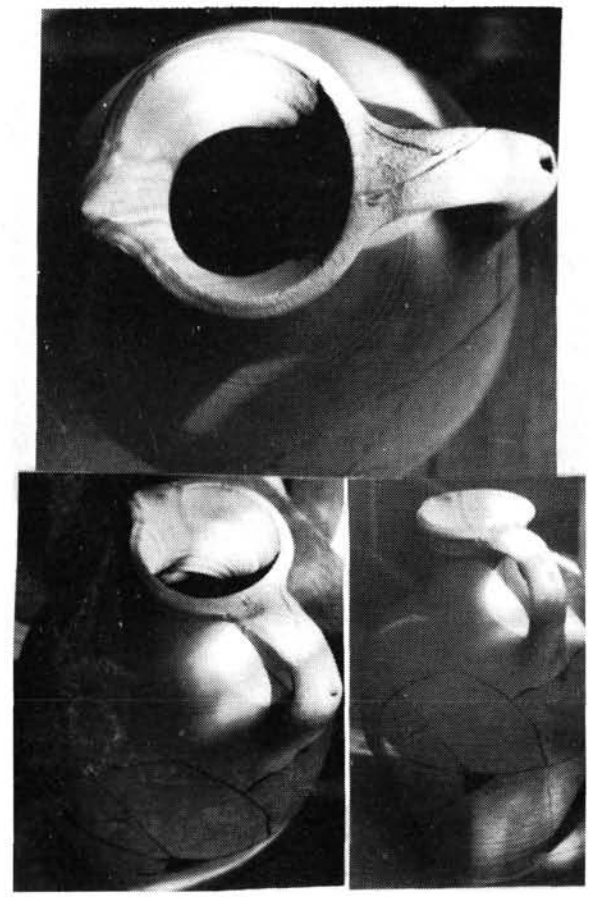

36. ábra. Vörösbarnára égetett anyagú, X jelű korsó a szigligeti vár kútjából
Abb. 36. Aus rötlich-braunem Stoff gebrannter Krug mit dem Zeichen X aus dem Brunnen der Burg Szigliget

b) Vörösbarnára égetett anyagú korsó, fülének felső részén a Sümegről ismert X jellel. Kétségtelen, hogy ezek a korsók egy műhelyben készültek, s az Szigligethez, vagy Sümeghez igen közel lehetett. (E korsót is, amelyet a szigligeti vár feltárása során találtak, a Keszthelyi Múzeumban őrzik. Leltári száma: 56.50.32. Magassága: 31,8 cm., száj átm.: 9,8 cm., talp átm.: 10,2 cm. – *36. ábra*).

c) Vörösbarnára égetett anyagú, visszahajló, széles szájperemű füles korsó ivónyílással, a fül felső részén a szájperemtől induló bemetszett, tengelyben futó vonalhoz balról egy, jobbról két ferde helyzetű vonal csatlakozik. E jel a sümegi „fenyőág" jelre emlékeztet bennünket. A korsót a Keszthelyi Balatoni Múzeumban őrzik (*37. ábra*).

37. ábra. „Fenyőágra" emlékeztető jel egy szigligeti várban előkerült korsó fülén
Abb. 37. Ein „Tannenzweig"-förmiges Zeichen am Henkel eines Kruges aus der Burg Szigliget

38. ábra. Festett és mázatlan korsók, palack és fazék a szigligeti várból
Abb. 38. Bemalte und unglasierte Krüge, Buttele und Töpfe aus der Burg Szigliget

d) Mázatlan korsók, vörösbarnára égetett anyagú, kiegészítetlen darabok (*37. ábra*).[39]

e) Vörösbarnára égetett anyagú, széles, bordázott szájnyílású, vonalas festéssel díszített korsók (*38. ábra*), amelyeket ugyancsak a Keszthelyi Múzeumban őriznek (Ltsz.: 56.50.104. és 56.50.105.).[40]

f) Világos téglaszínű, finom anyagú palack, vagy korsó, letört fül helyével, erős derékkal, rajta 6 körbefutó vonaldísszel, felette egy plasztikus, körbefutó tagozattal (Ltsz.: 56.50.103.). Magassága: 21,8 cm. F. átm.: 7,8 cm (*38. ábra*).

A sümegi vár és szigligeti vár kutanyagának további feldolgozása még nagy lehetőségeket rejt magában a veszprémi kerámiaművesség kutatásában. Ezzel együtt talán sor kerül a cseszneki- és a nagyvázsonyi vár ásatásainak igen jelentős mennyiségű kerámialeleteinek feldolgozására is, s lehetővé teszi e munka a megye kerámiaművességének részletes megírását.

1. A munkát – amelyen jelenleg is dolgozunk – római I. jelzéssel közöljük.
2. PARÁDI (1963) 208., 3. kép, 209. (A vár romjainak 1854 tavaszán végzett bontásakor került elő a korsó 7889 db. pénzzel, amelyek legnagyobb része a XIV. század elejére és közepére határozható meg.) 231., 16. kép 3. ábra
3. KOPPÁNY–KOZÁK (1969) 113., 155. kép. A közölt cseréppohár szájátmérője: 8,5 cm, talpátmérője: 6,2 cm. Az említett másik, harang alakú pohár az anyagnak a várból való leszállítása – sok ember végezte, több fordulóval – közben eltűnt. Figyelemmel kísérve a megyében folyó feltárásokat, publikációkat, hasonló darabra még nem leltünk, amely pótolná ezt az érdekes, harangra emlékeztető formát. – I. HOLL–N. PARÁDI (1982) Abb. 161–63., 168–69. (Hasonló korú cseréppoharak nagy számban kerültek a sarvalyi ásatás során felszínre, formailag és díszítés tekintetében igen nagy választékban. A bemutatott darabbal azonos forma azonban ezek között nem található.)
4. KOVALOVSZKY (1969) 239., 14. kép. – I. HOLL–N. PARÁDI (1982) Abb. 168–70.
5. MRT 1–4. (1966–1972) – NÉMETH (1960) 187–188. (Említés történik még Agyaglik és Tálföldes, fazekasságra utaló helymegjelölésekről is Sümeg közelében.
6. HOLUB (1943) – NÉMETH (1960) 189.
7. I. HOLL (1976) A Szerző e csoporttal foglalkozó munkájában hasonló, vagy azonos jel nem fordul elő. A sümegi várásatás anyagában ezen a darabon kívül több redukált égetésű, szürke fül- és edénytöredéket találunk, más bepecsételt jelekkel, díszítéssel. E darabokat egy munka alatt álló dolgozat elkészülte után ismertetjük. A szürkére égetett anyagú kancsó széles, bordázott felületű szájnyílásának és fülének töredéke a vár „Kantinnak" nevezett részén került elő. Magassága: 8,7 cm, fül átm.: 2,2,2,7 cm. Leltári száma: S. 76.51.1.
8. PARÁDI (1963) 211., 5. kép 3. és 14. ábra, valamint 244–46.
9. KOPPÁNY–KOZÁK (1969) 104., 133. kép – PARÁDI (1963) 211., 5. kép 6. ábra (második éremlelet) és 234., 19. kép 1. ábra, valamint 244. (Ez utóbbi helyen találjuk az idézett edény leírását. „Cserépfazék . . . Korongolt, sárgásfehér színű. Vékony falú . . . enyhén domborodó válla rövid nyakba megy át, és kihajló, . . . lekerekített szélű peremmel zárul . . . Belseje és pereme halvány zöldmázas, . . . Magassága 8,9 cm, szájátmérő 11,6 cm, falvastagsága 0,2 cm.) E pénzzel keltezett edénnyel mutatkozó hasonlóság miatt a bemutatott sümegi fazekat – átmeneti formaként – a XVI–XVII. század fordulója tájára határozhatjuk meg.
10. KOPPÁNY–KOZÁK (1969) 112–13., 153. kép (E helyen említjük meg, hogy a jelzett helyen bemutatott darab helyett egy hasonló rendeltetésű, kiegészített leletet mutatunk be.)
11. I. HOLL–N. PARÁDI (1982) – KOZÁK (1966) 81–89. (A sarvalyi-, sümegi és a szigligeti ásatás anyagát összehasonlítva, a két utóbbi leleteit valamivel korábbra tehetjük. A gazdag változatú tányérokból külön feldolgozás kívánkozik.)
12. KOZÁK (1963) 168–175., 14–47. kép – KOZÁK (1964) 231–47. (A pipákról első ízben történik említés.)
13. KOZÁK (1972) 271–90., 2–7. kép – KOVALOVSZKY (1969) 238–39., 9–11. kép – KOZÁK (1963) 143–50.
14. KOZÁK (1972) 275., 10–11. kép és 278–79.
15. I. HOLL–N. PARÁDI (1982) Abb. 167. 1–5. (címeres, szarvasos) és 6. ábra – KOZÁK (1961) 17. és (1972) 276., 12–21. kép
16. KOVALOVSZKY (1969) 239., 12–13. kép
17. KOZÁK (1970) 229–44., 295. kép
18. KOZÁK (1963) 168–75., (1964) 239–42., 20–22. kép – KOPPÁNY–KOZÁK (1969) 99., 123. kép (A zöldmázas, kétfejű sasos kályhacsempe Kőszeg címerét ábrázolja, fent M F a mester monogramja, alatta ING INS (IN GINS), s ez alatt 1670)
19. A kályhacsempe a Köves-bástyánál került elő. Mérete 27 x 27 x 13 x 6 cm.
20. Kozák (1972) 281–86., 29–35. kép
21. Koppány–Kozák (1969) 112., 152. kép
22. Németh (1960) 190–91. (A XVIII. század közepe táján 12 fazekast említenek Sümegen, 1880 és 1910 között pedig több mint ötven műhelyt, ahol körülbelül 80 ember dolgozott.)
23. HOLUB (1943) – KOPPÁNY–KOZÁK (1987) – NÉMETH (1960) 189.
24. PARÁDI (1963) Részletesebb adatok az előző dolgozatban (8. sz. jegyzet).
25. A fényképen a leletek a leírás sorrendjében helyezkednek el, azokra a leírásban lévő leltári szám érvényes.
26. Ennél a képnél azonban az a) jelzés tartozik a kép rendjéhez, a 2. számú a c) jelzésű, a 3. sz. a d) jelzésű, a 4. sz. az f) jelzésű és az 5. sz. a b) jelzésű töredék.
27. Amint látjuk, a különböző jelű, de azonos, vagy igen rokon vörösbarna, homokkal soványított anyagú daraboknál mutatkoznak kisebb méretbeli különbségek. Az itt említett „visszamérést" is csak bizonyos határokon belül végezhetjük majd el.
28. Ez esetben is érvényes a fényképen látható leletek és a leírás (leltári számok) egyezése.
29. A képen látható 1. sz. töredékre a b) leírás, a 2. sz. darabra az a) leírás és a 3. sz. leletre a c) leírás érvényes.
30. A „fenyőág" szerű jelzéssel ellátott edényfülek a kép felső és a tábla alsó részén találhatók. A képen és a tábla alsó részén látható leletek leírására azonban csak később kerül sor.
31. A sümegi fazekasközpont lehetőségének felvetése azonban nem zárja ki – tágabb értelemben ahhoz kapcsolódik – a környéken korábban már említett agyaglelőhelyek közelébe eső faluk (Deáki, Csabrendek, Sarvaly stb.) fazekasműhelyeinek egykori meglétét.
32. SZ. CZEGLÉDY I.–ÁGOSTHÁZY L. (1967) 217–37., 16–17. ábra.
33. KOVALOVSZKY (1969) 235–52., 32–33. ábra
34. HOLL–PARÁDI (1983) 181–201., 10–12. ábra
35. VALLASEK (1970) 251., 290–97.
36. I. HOLL–N. PARÁDI (1982) Abb. 159., 163., 168., 158.
37. Ez volna az a pont, ahol szembesíteni kellene a berhidai-, csepelyi-, nagykeszi-, sarvalyi-, sümegi- és a most sorra kerülő szigligeti – e korra keltezhető – korsó-, korsófül töredékeket a forma és méret vonatkozásában. A kisebb formabeli különbségeken túl, említést érdemel az a sarvalyi korsó, amelynek, a nagy többséget képviselőekkel szemben füle nincs, de van egy rövid kiöntőcsöve, vagy esetleg „ivónyílása". Ez esetben arra gondolhatunk, hogy ez a megoldás egy átmenetet képez a XVI. századi ivónyílásos és a XVIII–XIX. századi megoldás, „csöcsös korsó" között, amely utóbbit még századunk első felében is használták (pl. aratáskor).
38. KOZÁK (1970)

39. A Keszthelyi Balatoni Múzeumban még számos korsót, korsófület őriznek, amelyek a szigligeti vár kútjából kerültek elő Gál Károly ásatásakor. E helyen köszönöm meg Müller Róbert igazgatónak, hogy lehetővé tette számomra az anyag megtekintését. Köszönetet mondok Sági Károly ny. igazgatónak, hogy a leletek fényképeit rendelkezésemre bocsájtotta.

40. A festett korsók méretei: Magasság: 19. és 20,2 cm, szájátm.: 9,6 cm.

IRODALOM–LITERATUR

Sz. CZEGLÉDY I.–ÁGOSTHÁZY L.: Berhida középkori temploma, VMMK = Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 6. (1967) 217–37.

I. HOLL: Angaben zur mittelalterlichen Schwarzhafnerkeramik mit Werkstadttmarken. Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften 5. 1974/75 (Budapest, 1976) 129–50., Taf. 40–54.

I. HOLL–N. PARÁDI: Das mittelalterliche Dorf Sarvaly. Fontes Archaeologici Hungariae (Budapest, 1982) 144., Abb. 50–174.

HOLL I.–PARÁDI N.: Nagykeszi középkori falu kutatása VMMK 16. (1983) 181–202.

HOLUB J.: Egy dunántúli egyházi nagybirtok élete a középkor végén. (Pécs, 1943)

KOVALOVSZKY J.: Ásatások Csepelyen VMMK 8 (1969) 235–52.

KOPPÁNY T.–KOZÁK K.: A sümegi vár feltárása és helyreállítása Magyar Műemlékvédelem IV. (Budapest, 1969) 91–123.

KOPPÁNY T.–KOZÁK K.: Sümeg (Budapest, 1987)

KOZÁK K.: XV. századi oroszlános kályhacsempék a Dunántúlon. VMMK 1. (1963) 143–50.

KOZÁK K.: Szigliget (Budapest, 1961)

KOZÁK K.: Évszámos habán kancsók és kétfejű sasos kályhacsempék a sümegi várból VMMK II. (Veszprém, 1964) 231–47.

KOZÁK K.: Kétfejű sasos kályhacsempék Magyarországon Budapest Régiségei XX. (1963) 165–200.

KOZÁK K.: A sümegi és szigligeti vár XVII. századvégi kerámiája VMMK 5. (Veszprém, 1966) 81–89.

KOZÁK K.: A szigligeti vár 1965–66. évi feltárása Magyar Műemlékvédelem V. (Budapest, 1970) 229–244.

KOZÁK K.: A sümegi vár XV–XVII. századi kályhái. VMMK 11. (Veszprém, 1972) 271–290.

MRT 1–4. Veszprém megye régészeti topográfiája (Budapest, 1966, 1969, 1970, 1972)

NÉMETH J.: A sümegi népi fazekasság Néprajzi Közlemények V. évf. 1. sz. (Budapest, 1960) 186–235.

PARÁDI N.: Magyarországi pénzleletes középkori cserépedények Arch. Ért. 1963/2. (Budapest, 1963) 205–251.

A. VALLASEK: Stredoveká kolkovana keramika z Bratislavy Stud. Zvesti 18. (Nitra, 1970) 243–307.

KÁROLY KOZÁK

STUDIEN ÜBER DIE GESCHICHTE DER KERAMIK (TRANSDANUBIEN)

Die Ausgrabungen in den Burgen von Nagyvázsony, Sümeg und Szigliget, die Aufarbeitung des dort aufgefundenen Materials und dessen weiteres Einordnen, sowoll das Erscheinen der Archäologischen Topographie des Komitats Veszprém hat uns veranlasst, unsere Forschungen auf dem Gebiet der Geschichte der Keramik fortzusetzen vor allem was das Komitat Veszprém betrifft. Die archäologischen Forschungen auf anderen Orten in Transdanubien ermöglichten es, die obengenannte Forschungstätigkeit ein bisschen zu erweitern.

In diesem Artikel wollen wir zuerst unsere Studie über die Keramik der Sümeger und Szigligeter Burgen im XVII. Jh. fortsetzen und ergänzen, im weiteren die neueren keramischen Funde, die unlängst bei den Burgausgrabungen zum Vorschein kommen, bekanntgeben. Zu den letzteren gehört die Gruppe der Geschirre, deren Henkel mit einem Zeichen – des Meisters oder einer Person – versehen sind und die Pfeifen. Diese zusammen liefern uns gute Auskünfte über das Keramikhandwerk des Komitats – und ganz Transdanubiens – im XVII-ten Jahrhundert, wobei man einen Einblick auch in die Vorgeschichte im XVI. Jahrhundert und in die Weiterentwicklung im XVIII-ten Jahrhundert bekommen kann. Unserer Meinung nach trägt diese Arbeit dazu bei, das Keramikhandwerk des Spätmittelalters und der Neuzeit im Komitat Veszprém und Transdanubien besser kennenzulernen.

Diesen aus mehreren kleinen Aufarbeitungen zusammengestellten Beitrag möchte ich mit dem Material eines vor mehr als zehn Jahren in Veszprém gehaltenen Vortrags beginnen, der als einer der ersten Versuche auf diesem Gebiete galt. Seither beschäftigen sich mehrere Autoren in ihren Publikationen mit den letzten Ausgrabungen im Komitat (z. B. Sarvaly), die auch ein reiches Keramikmaterial beinhalten, doch das ändert nicht viel am Bilde, das wir aufgrund des früheren Vortrags bekommen haben, sie liefern aber weiteres Material dazu.

Andere Publikationen beschäftigen sich mit der Auswertung der im Komitat aufgefundenen mittelalterlichen Ofenkacheln. Wir wünschen uns diesmal mit dieser Frage nicht zu befassen, das betrachten wir als eine zukünftige Aufgabe unserer Arbeit. Wir erwähnen jedoch diese Werke, da sie einen organischen Teil der Forschungen der Keramikgeschichte des Komitats bilden. Wir hoffen, dass unsere Arbeit auch in dieser Beziehung den Forschern, die sich im späteren mit diesen Fragen beschäftigen werden, gute Hilfe leisten wird.

Im Weiteren geben wird-der Reihe nach-die im Rahmen unserer Zielsetzung verrichteten Aufarbeitungen – in zeitlicher Reihen-folge bekannt. Unsere Arbeit behandelt nur einen Teil, und zwar den Anfangsteil der gewählten Fragen, wir möchten sie fortsetzen und hoffen, dass auch darüber bald Publikationen erscheinen werden können.

I.
KERAMIK IM KOMITAT VESZPRÉM IM MITTELALTER UND IN DER NEUZEIT

Das Erscheinen der archäologischen Topographie des Komitats sowohl mehrerer diesbezüglichen Studien über die Geschichte der Keramik hat es ermöglicht, eine Summierung darüber zu geben. Als erster Versuch dieser Art haben wir einen Aufriss über die Keramikgeschichte des Komitats gefertigt. Mit der Keramik der früheren Zeiten, der Zeit der Árpáden wollen wir uns im Rahmen dieser Studie nicht beschäftigen, da dies eine selbstständige Studie beansprucht.

Geschirre aus dem XIV-ten Jahrhundert

In Zalavár wurde eine schön geformte Buttel aus feinem Material mit rot gemalten Verzierungen aufgefunden. Es wurde darin Geld versteckt (Abb. 1.).

Ähnlicherweise bemalt und mit roten Streifen geziert war das Untersatzfragment eines der sechseckigen weissgelblichen „Becker" aus feinem Material, die in der Burg von Sümeg freigelegt wurden. Bei der Fundscuche in der Umgebung wurden mehrere Fragmente solcher Art gefunden (z. B. Dabrony).

Geschirre aus dem XV. Jahrhundert

Bei den Ausgrabungen auf dem Territorium des Komitats kamen in grosser Anzahl Geschirre aus dem XV-ten Jahrhundert (Becher, Gläser, Töpfe, Deckel) zum Vorschein. Einer der wichtigsten Fundorte war unter der Wendeltreppe, die an der NW-Ecke des Alten Turms (Öregtorony) der Sümeg-er Burg ausgegraben wurde (Abb. 2–4.). Für die im Komitat aufgefundenen Geschirre des XV. Jahrhunderts charakteristischen Merkmale sind: mit Sand abgemagertes und rötlichbraun gebranntes Material.

In geringerer Anzahl als obengenannt wurden Geschirre gefunden, die reduziert gebrannt und von aussen mit graffitgrauem Stoff überzogen sind. An den meisten dieser Stükke sind eingeprägt Meisterzeichen zu sehen (Abb. 5.).

Geschirre aus dem XVI-ten Jahrhundert

Im Komitat wurden drei Geschirre gefunden, die aufgrund des darin befindlichen Geldes datiert werden konnten (Balatonfőkajár, Padrag, Szápár). Diese, als auch bei den Ausgrabungen entdeckten und bestimmten Geschirre weisen darauf hin, dass sich die Töpferei im Komitat verbreitete. Die Formen zeigen einen Ubergang zwischen den Geschirren des XV. und XVII. Jahrhunderts (Abb. 6–8.).

Geschirre aus dem XVII-ten Jahrhundert

Vom Gesichtspunkt der Gruppe aus den XVI–XVII. Jahrhunderten sind – sowohl in Hinsicht ihrer Zahl, als auch ihrer Form – die Geschirre aus den Ausgrabungen der Sümeger und Szigliget-er Burgen, die schon fast aufgearbeitet sind, von grosser Bedeutung (Abb. 9–16.). Dazu kommt noch die unlängst publizierte Aufarbeitung des Materials der Ausgrabungen in Sarvaly. Ausser dieses Fundortes gibt es noch zahlreiche Orte, wo auf diese Zeit datierte Keramikfunde freigelegt wurden.

Bei den erwähnten grösseren Ausgrabungstätigkeiten kamen ausser Geschirre auch ein reiches Material an Ofenkacheln zu Tage (Abb. 17–24.). Zuletzt wurde ein kurzer Uberblick auch über die Ziegel mit Jahresbezeichungen (1649, 1693 PS, 1701) und Aufschriften gegeben.

Summierend kann festgestellt werden, dass es in Sümeg und dessen Umgebung von der Zeit des Mittelalters an mehrere Töpfereien, Ziegelstreicherein gab.

II.
MEISTER- UND EIGENTUMSZEICHEN AUF DEN IN DER BURG SÜMEG AUSGEGRABENEN GESCHIRRFRAGMENTEN I. (XVI–XVII Jh.)

Die in Sümeg und Szigliget ausgegrabenen Keramikfunde wurden schon in mehreren Studien behandelt. Jetzt wählten wir daraus einen Teil, den wir für geeignet halten unsere Kenntnisse auch auf das XVI. Jh. zu erstrecken. Dabei kann man vielleicht auch auf die Fragen der Werkstätten eingehen. Es handelt sich hier um eine Gruppe von Geschirren (vor allem Krügen), deren Henkel mit Meister- und Eigentumszeichen sowohl mit Verzierungen versehen sind. Zuerst geben wir die Stücke der Gruppe bekannt, die das Zeichen je eines Meisters, bzw. einer Werkstätte haben, und dann die mit einem Zeichen des Eigentümers.

Die hier bekanntgegebenen Meister- oder Werktattzeichen weichen grundsätzlich von denen ab, die aus dem Ausland stammenden (z. B. die „Wiener" Töpfe, u. s. w.) Geschirren zu finden sind und die meistens am Rande oder an den Henkeln geprägt wurden. An den jetzt behandelten Geschirrstücken hat der Meister mit eigener Hand ein Zeichen durch Gravieren, Abkneifen, Kratzen am Henkel gemacht. Darunter gibt es einfachere und kompliziertere Zeichen. Manchmal sind es nicht einmal Zeichen, sondern als Zeichen geltende Verzeirungen, die aber ganz deutlich die Erzeugnisse je eines Meisters oder einer Werkstatt erkennen lassen.

I. Geschirrhenkel mit scharf eingeschnittenen Linien

Zu dieser Gruppe zählen wir die Fragmente, die mit einer langen Linie (1.) und drei kurzen, schwägen, paralellen Linien (2.) gemerkt sind. (Abb. 25–27.) Ebenfalls hierher gehören die Stücke, deren Zeichen von oben, vom Rand ausgehende und nach unter gerichtete und sich einander nähende („Gabel") Linien (3.) und die, die unter dem Rande ein X-artiges (4.) Zeichen haben (Abb. 28–29.). Auch das „tannenzweig"-förmige Zeichen (5.) kann in diese Gruppe eingeordnet werden (Abb. 30. und Tafel I.) Nach den Krügen ohne Zeichen, aber desselben Materials (6.) schliessen wir die Darstellung dieser Gruppe mit den Stücken mit scharf eingeschnittenen Zeichen als „Verzierungen" (7.) ab (Abb. 30–31.).

II. Geschirre mit scharf eingeschnittenen Linien aus dem Umgebung von Sümeg

Geschirre mit den obengenannten oder ähnlichen Zeichen wurden in mehreren Ortschaften des Komitats gefunden. Das weist darauf hin, dass die Erzeugnisse je einer guten Töpferei in weite Entfernungen gelangten.

Im Komitat wurden Geschirrhenkel, Krugfragmente mit Zeichen in Berhida (1.), bei den Ausgrabungen in Csepely (2.), unter den Kirchenruinen am Dorfrand von Nagykeszi (3.) gefunden (Tafel III.). Unbedingt erwähnt werden müssen die Ausgrabungs-funde aus Bratislava (Pressburg), Sarvaly, Sümeg und Szigliget, unter denen sich viele Krug- und Geschirrhenkelfragmente mit den gleichen und voneinander abweichenden Zeichen befinden.

Eine endgültige Bewertung wird nach dem Aufarbeiten der nächsten Gruppe der Geschirre mit Zeichen gegeben.

RAINER PÁL

A FRANGEPÁN CSALÁD CÍMERVÁLTOZATAI A XIV–XVI. SZÁZADBAN

Amikor a bécsújhelyi piactéren 1671. április 30-án lesújtott a hóhér Frangepán Ferenc horvát bán, a Wesselényi-féle mozgalom egyik vezérének nyakára, egy olyan ősi család veszett ki, amelynek tagjai már több mint 500 esztendeje részesei voltak a magyar történelemnek.

Jelen dolgozatunkban e család címerének változását követjük nyomon. A témára egy véletlen irányította figyelmünket. Nevezetesen két összetartozó sírkőtöredék – Frangepán János horvát–dalmát bán (†1436) síremlékének töredékei[1] – vizsgálata. A sírlapon lévő címer rekonstrukciójához a kőemlék sérült és hiányos volta miatt szükségesnek látszott a korabeli Frangepán címer ismerete. A címerrekonstrukciót és a két töredék egybetartozásának megállapítását időközben más kollegák elvégezték.[2] Mégis a család címerét kutatva olyan jelenségekre figyeltünk fel, amelyeket érdemesnek tartunk közrebocsájtani.

Pethő Gergely (1570–1639) krónikája szerint a Frangepánok a tatárjárás után nyerték címerüket IV. Béla királytól:

„Az Frangepán Uraknak pedig az egész Tengermellyéket adá. Es egy czipó kenyeret vévén a' Király meg-szegé azt, és megesküvék nékik, hogy vala-meddig egy czipó kenyere lészen, soha el nem hádgya őket, sőt azt is vélek akarja közleni. Ennek bizonyságára ada nékik czimerül két Oroszlánt, kik első lábokban két czipó kenyeret tartnak. Kiknek mind é napig ez a' czimerek."[3]

Pethő állítása, hogy a család IV. Bélától nyerte címerét, természetesen nem állja meg a helyét. Bár IV. Béla idejében Magyarországon már használtak címereket, egyetlen e korból származó címereslevelünk sincs. Pethő teóriája minden bizonnyal arra a tényre épült, hogy Béla királynak a tatárjárás idején a Frangepán család komoly segítséget adott, illetve menedéket nyújtott, ami a későbbiekben a királyt hálájának kifejezésére indította. Az egész históriából mindössze annyi igaz, hogy a Frangepánok Pethő idejében csakugyan oroszlános címert használtak.

A Frangepán család címeradományozó oklevelét nem ismerjük, ha létezett valaha ilyen, az nem maradt ránk.

1. ábra. Frangepán János pecsétje (1365/66.) Budapesti Történeti Múzeum pecsétmásolat gyűjteménye 64. 365. BTM felvétele
Abb. 1. Siegel von János Frangepán (1365/66). Siegelkopiensammlung des Budapester Historischen Museums (BTM) 64. 365. Aufnahme von BTM.

2. ábra. Id. Frangepán Miklós pecsétje (1424. febr. 28.) Budapesti Történeti Múzeum pecsétmásolat gyűjteménye 64. 926. BTM felvétele
Abb. 2. Siegel von Miklós Frangepán, dem älteren (28. Febr. 1424). Siegelkopiensammlung des Budapester Historischen Museums (BTM) 64. 926. Aufnahme von BTM.

3. ábra. Id. Frangepán Miklós pecsétje (1428. szept. 15.) Budapesti Történeti Múzeum pecsétmásolat gyűjteménye 64. 946. BTM felvétele
Abb. 3. Siegel von Miklós Frangepán, dem älteren (15. Sept. 1428). Siegelkopiensammlung des Budapester Historischen Museums (BTM) 64. 946. Aufnahme von BTM.

4. ábra. Ifj. Frangepán Miklós pecsétje (1428. szept. 15.) Budapesti Történeti Múzeum pecsétmásolat gyűjteménye 64. 947. BTM felvétele
Abb. 4. Siegel von Miklós Frangepán, dem Jüngeren (15. Sept. 1428). Siegelkopiensammlung des Budapester Historischen Museums (BTM) 64. 947. Aufnahme von BTM.

Amennyiben a család címerének az idők során való változását akarjuk követni, elsősorban a családtagok pecsétjeit kell megvizsgálnunk. De kutatásunkat kiterjesztjük más tárgyakra is, amelyeken szerepel a család címere.

A Frangepánok legkorábbi pecsétje tudomásunk szerint a XIV. század derekáról való, nevezetesen

5. ábra. A Römer-hagyaték cerurarajza ifj. Frangepán Miklós pecsétjéről (1428. szept. 15.?) Országos Műemléki Felügyelőség könyvtára, Budapest. OMF felvétele
Abb. 5. Bleistiftzeichnung vom Siegel Miklós Frangepán, des jüngeren, aus dem Römer-Nachlass (15. Sept. 1428?). Bibliothek des Landesaufsichtsamtes für Denkmalschutz, Budapest (OMF). Aufnahme von OMF.

Frangepán Jánosé 1365/66-ból[4]. Ezen a következő ábrázolást találjuk: egy oroszlán mellső lábaival egy menekülő és az oroszlánra visszanéző farkast ragad meg. Az oroszlán fején sisak van, amelyen a sisakdísz egy hatágú csillaggal díszített szárny. Az ábrázolás nincs címerpajzsba foglalva (*1. ábra.*).

Ugyanilyen ábrázolással találkozunk id. Frangepán Miklós (1424. február 28.[5], 1428. szeptember 15.[6]) és ifj. Frangepán Miklós (1428. szeptember 15.[7]) pecsétjein is (*2., 3., 4. ábrák*). Id. Miklós fia, ifj. Miklós pedig unokája volt Jánosnak. (A pontosság kedvéért megjegyezzük, hogy a család tagjai 1428-tól kezdve használták a Frangepán nevet. Korábbi birtokaik után vegliai, zengi és modrusi ispánoknak nevezték magukat.)[8]

Ifj. Frangepán Miklós pecsétjét ábrázolja a Römer-hagyaték egyik cerurarajza is.[9] Bár ezen nincs semmiféle évszám, sem egyéb útbaigazítás a pecsét őrzési helyére vonatkozóan, mégis nagyon valószínűnek tartható, hogy azonos az 1428. szeptember 15-i fentebb említett pecséttel (*5. ábra*).

Ugyanilyen Frangepán pecsétet említ még Thallóczy 1404. február 26-i dátummal.[10]

Frangepán István (1442. február 16.[11], 1444. december 6.[12]), Frangepán Márton (1443. szeptember 9.[13]), Frangepán Bernát (1486. február 7.[14],

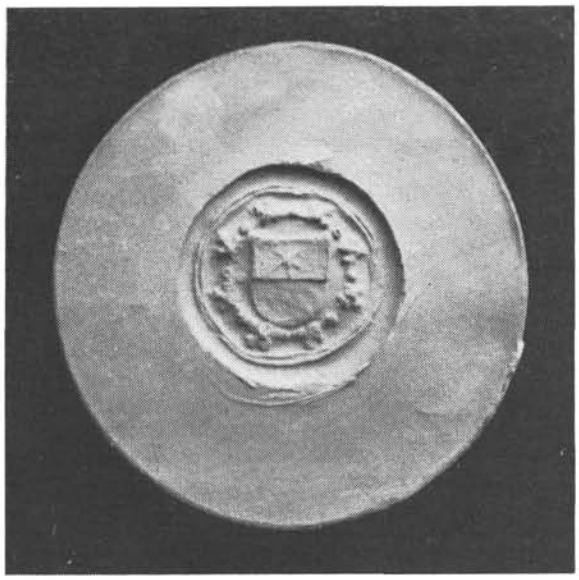

6. ábra. Frangepán István pecsétje (1442. febr. 16.) Budapesti Történeti Múzeum pecsétmásolat gyűjteménye 64. 929. BTM felvétele
Abb. 6. Siegel von István Frangepán (16. Febr. 1442). Siegelkopiensammlung des Budapester Historischen Museums (BTM). 64. 929. Aufnahme von BTM.

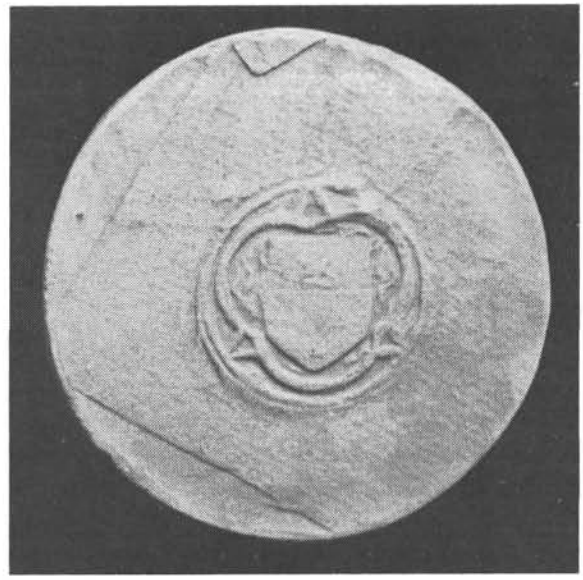

8. ábra. Frangepán Márton pecsétje (1443. szept. 9.) Budapesti Történeti Múzeum pecsétmásolat gyűjteménye 64. 577. BTM felvétele.
Abb. 8. Siegel von Márton Frangepán (9. Sept. 1443). Siegelkopiensammlung des Budapester Historischer Museums (BTM) 64. 577. Aufnahme von BTM.

7. ábra. Frangepán István pecsétje (1444. dec. 6.) Budapesti Történeti Múzeum pecsétmásolat gyűjteménye 64. 961. BTM felvétele.
Abb. 7. Siegel von István Frangepán (6. Dez. 1444). Siegelkopiensammlung des Budapester Historischen Museums (BTM). 64. 961. Aufnahme von BTM.

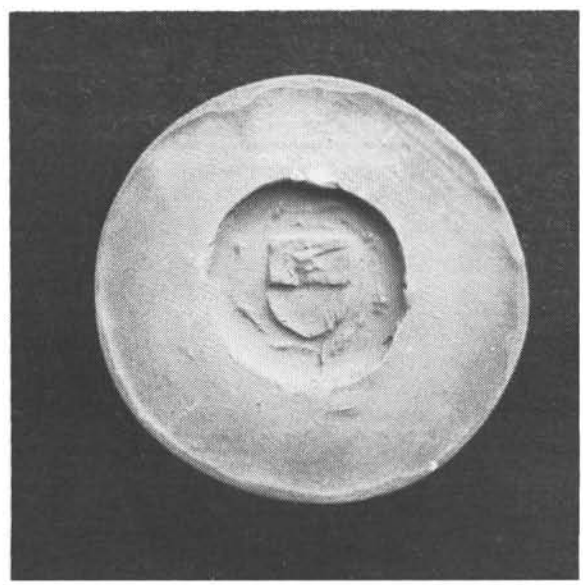

9. ábra. Frangepán Bernát pecsétje (1486. febr. 7.) Budapesti Történeti Múzeum pecsétmásolat gyűjteménye 64. 839. BTM felvétele.
Abb. 9. Siegel von Bernát Frangepán (7. Febr. 1486). Siegelkopiensammlung des Budapester Historischen Museums (BTM) 64. 839. Aufnahme von BTM.

1492. január 21.[15]) és Frangepán János (1496. január 6.[16]) pecsétjein már a korábbitól eltérő ábrázolással találkozunk: vágott címerpajzs, felül hatágú csillaggal, alul üresen. Sisak és sisakdísz egyik pecséten sincs. Valószínűleg ugyanilyen címer szerepel még Frangepán Márton (1499. november 27.[17]) erősen kopott pecsétjén is (*6–12. ábrák*).

Ugyanez a címer fordul elő Frangepán Jelzsa (1461. március 26.[18]) pecsétjén is azzal az eltéréssel, hogy itt a férj harántpólyás címere is fel van tüntetve egy külön pajzsban (*13. ábra*).

Hasonló Frangepán pecsétet említ még Thallóczy 1462. március 12-i dátummal.[19]

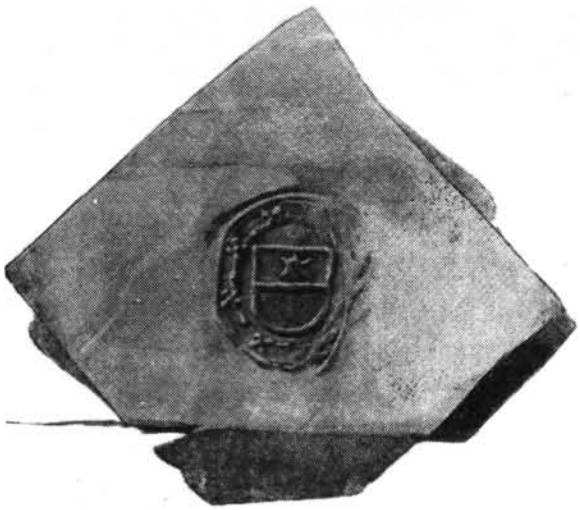

10. ábra. Frangepán Bernát pecsétje (1492. jan. 21.) Dörre Tivadar rajza a Magyar Országos Levéltár Dl. 19. 787. sz. pecsétjéről. A veszprémi Bakonyi Múzeum fotótára felvétele Schönherr Gyula i. m. képe után.
Abb. 10. Siegel von Bernát Frangepán (21. Jan. 1492). Zeichnung von Tivadar Dörre vom Siegel Nr. Dl. 19. 787 aus dem Ungarischen Landesarchiv. Aufnahme des Bakony Museums in Veszprém nach einem Bild von Gyula Schönherr.

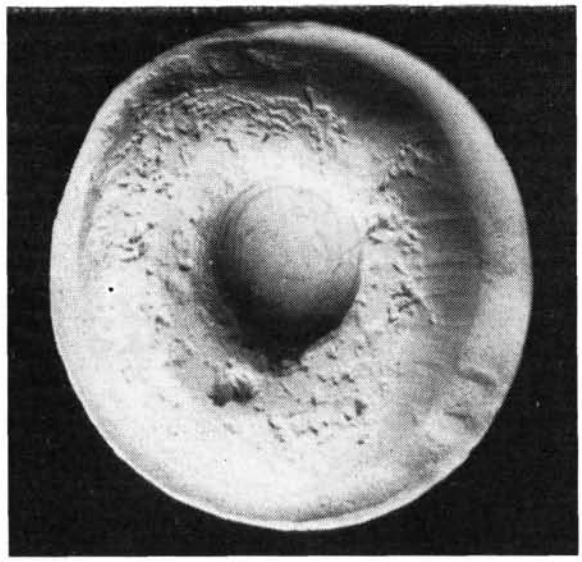

12. ábra. Frangepán Márton pecsétje (1499. nov. 27.) Budapesti Történeti Múzeum pecsétmásolat gyűjteménye 65. 1519. BTM felvétele
Abb. 12. Siegel von Márton Frangepán (27. Nov. 1499). Siegelkopiensammlung des Budapester Historischen Museums (BTM) 65. 1519. Aufnahme von BTM.

11. ábra. Frangepán János pecsétje (1496. jan. 6.) Budapesti Történeti Múzeum pecsétmásolat gyűjteménye 64. 845. BTM felvétele
Abb. 11. Siegel von János Frangepán (6. Jan. 1496). Siegelkopiensammlung des Budapester Historischen Museums (BTM) 64. 845. Aufnahme von BTM.

13. ábra. Frangepán Jelzsa pecsétje (1461. márc. 26.) Budapesti Történeti Múzeum pecsétmásolat gyűjteménye 65. 1043. BTM felvétele
Abb. 13. Siegel von Jelzsa Frangepán (26. März. 1461). Siegelkopiensammlung des Budapester Historischen Museums (BTM) 65. 1043. Aufnahme von BTM.

Ugyancsak a fentebb leírt csillagos címer látható Frangepán János horvát–dalmát bán († 1436. november 20.) sírlapján[20] (*14. ábra a–b.*). Ez a sírlap nemcsak azért fontos számunkra mert a csillagos Frangepán címer legkorábban itt szerepel, – míg pecséteken csak 1442-től kezdve[21] – hanem azért is, mert a pecsétektől eltérően itt a címer sisakkal és sisakdísszel együtt jelenik meg. A sisakdísz a címerkép ismétlése szárnyra helyezve, azaz felül hatágú csillag, alul üres. Ugyanilyen sisakdíszt láttunk már az 1365–1428 közötti Frangepán pecséteken szereplő oroszlán által viselt sisakon is. Az eltérés csupán annyi, hogy a pecséteken lévő sisakdísz szárnya nem vágott, ami feltehetően onnan ered, hogy a szűk hely és ki-

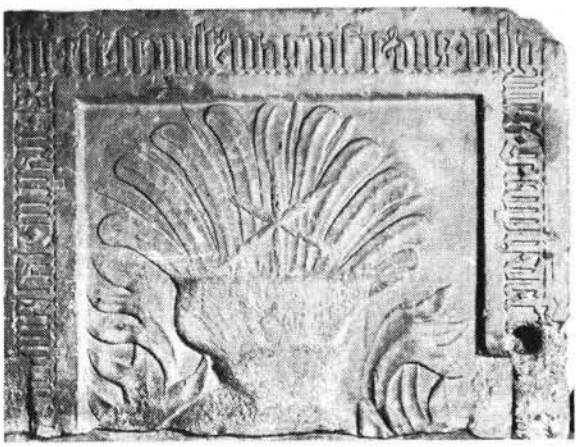

14. a) ábra. Frangepán János horvát–dalmát bán († 1436.) sírlapjának felső töredéke. Magyar Nemzeti Múzeum Budapest 60. 279. C. ltsz. MNM felvétele
Abb. 14. a) Obseres Fragment des Grabsteins des kroatischen–dalmatischen Bans János Frangepán († 1436). Ungarisches Nationalmuseum, Budapest (MNM). lw. Nr. 60. 279. C. Aufnahme von MNM.

14. b) ábra. Frangepán János horvát–dalmát bán († 1436.) sírlapjának alsó töredéke. MNM Rákóczi Múzeum Sárospatak 58. 8. 55. ltsz. Kiállítva a sárospataki r. k. templomban. Rákóczi Múzeum, Sárospatak felvétele
Abb. 14. b) Unteres Fragment des Grabsteins der kroatischen–dalmatischen Bans János Frangepán († 1436). Rákóczi Museum, Sárospatak, lw. Nr. 58. 8. 55. Ausgestellt in der r. k. Kirche in Sárospatak. Aufnahme: Rákóczi Museum, Sárospatak.

15. ábra. Frangepán Duim pecsétje (1452. jún. 20.) Magyar Országos Levéltár Budapest Dl. 34.026. A veszprémi Bakonyi Múzeum fotótára felvétel. „A Magyar Királyi Országos Levéltár Diplomatikai Osztályában őrzött pecsétek mutatója. Budapest, 1889." c. munka képe után.
Abb. 15. Siegel von Duim Frangepán (20. Jun. 1452). Ungarisches Landesarchiv, Budapest, Nr. Dl. 34.026. Aufnahme des Bakony Museums in Veszprém, nach dem Bild über die „Siegel, die in der Abteilung für Diplomate des Ungarischen Königlichen Landesarchivs bewahrt werden. Budapest, 1889."

csiny méretek miatt a vésnök nem tudta azt érzékeltetni. Frangepán Duim (1452. június 20.[22]) és Frangepán Márton 1471. július 2.)[23] pecsétein két–két címerpajzsot találunk. A heraldikailag jobb oldalon, azaz az előkelőbb helyen lévő címer a fentebb már leírt vágott pajzs a csillaggal, míg a másik, bal oldali címerben két egymással szembefordult oroszlánt látunk. A két címert egy sisak díszíti az 1365–1428. közötti pecsétekről és Frangepán János († 1436) sírlapjáról már ismert csillaggal ékesített szárnyas sisakdísszel (*15–16. ábrák*).

Ugyancsak a kétféle címer fordul elő 1493. június 4-i, 1502. május 2-i, 1516. augusztus 10-i Frangepán pecséteken.[24]

Együtt szerepel a kétféle (csillagos és oroszlános) Frangepán címer a nyitrai székesegyház egyik sodronyzománcos aranykelyhén is, amely a XV. század második feléből való[25] (*17–18. ábrák*). Ezt a kelyhet Bornemissza Pál († 1579) erdélyi püspök 1562-ben darabokban vásárolta Emericus de Thwystől, az erdélyi ferencesek főnökétől, majd a következő évben restauráltatta, amit Bornemissza végrendeletén kívül a kehelyre vésett latin felirat is elárul. A restaurálászkor Bornemissza címere is a kehelyre került. Bornemissza később nyitrai püspökké lett, majd a kelyhet a nyitrai egyházra hagyta, ahol azt ma is őrzik. A nyitrai kelyhen a már említett kétféle Frangepán és Bornemissza címer mellett egy negyedik címert is találunk.[26] Ez Monoszlói Csupor Demeteré († 1481), aki 1429. küküllői főesperes, 1438. zágrábi olvasókanonok, 1438–1465. tinnini(knini)-, 1465–1466. zágrábi-, majd 1466–1481. között győri püspök volt.[27] Feltehetően tinnini vagy zágrábi püspöksége alatt került hozzá a Fra ıgepánoktól e szép ötvösmű, ami művészettörténészeink szerint valószínűleg erdélyi munka.

16. ábra. Frangepán Márton pecsétje (1471. júl. 2.) Budapesti Történeti Múzeum pecsétmásolat gyűjteménye 64. 897. BTM felvétele.
Abb. 16. Siegel von Márton Frangepán (2. Juli. 1471). Siegelkopiensammlung des Budapester Historischen Museums (BTM) 64. 897. Aufnahme von BTM.

Különösen figyelemreméltó Frangepán Bernátnak a hreljini vár (egykori Modrus-Fiume vm., susaki j., ma Jugoszlávia) kápolnájából származó és jelenleg a zágrábi Horvát Nemzeti Múzeumban lévő tabernákulumán kifaragott címere (1491).[28] Itt egy ún. lófej pajzsban az 1452. és 1471. évi pecsétek második címerében szereplő két oroszlánt találjuk, azzal a különbséggel, hogy a korábban másik címerpajzsban szereplő csillag itt a pajzsfőbe került. (*19–20. ábrák*). (Megjegyzendő, hogy e címer csillaga a pecséteken és a sírlapon ábrázolt csillagokkal ellentétben nem hat, hanem nyolcágú. Ennek oka a reneszánsz formakincsben rejlik.)

Frangepán Beatrix (1507. december 13.)[29] pecsétjén lévő címerben már csak a két oroszlán látható. Azonban itt a címerben az oroszlánok között egy másik címerpajzs is szerepel. Ennek ábrázolása a pecsét kicsiny és erősen kopott volta miatt ma már kivehetetlen (*21. ábra*). Viszont egy 1894-ben Dörre Tivadar által feltehetően ugyanerről a pecsétről vagy ugyanezen pecsét egy másik lenyomatáról készült rajzon még kivehető.[30] Itt a címerpajzsba foglalt második pajzsban a Hunyadiak hollóját láthatjuk – Frangepán Beatrix Corvin János özvegye volt (*22. ábra*).

Frangepán Gergely kalocsai érsek pecsétjén (1511. május 10.) is a két oroszlánt találjuk[31] (*23. ábra*).

Szintén az oroszlános címer szerepel Frangepán Miklós zengi és modrusi ispánnak a tersattoi ferences templomban lévő figurális reneszánsz síremlékén (1493.).[32] A két oroszlán itt egy koronát tart (*24. ábra*).

17. ábra. A nyitrai kehely. (XV. század második fele) Nyitra, székesegyház (Csehszlovákia). A veszprémi Bakonyi Múzeum fotótára. Felvétel Beke László i. m. képe után.
Abb. 17. Kelcz aus Nyitra (zweite Hälfte des XV. Jh-s), Nyitra, Kathedrale, (Tschechoslowakei). Aufnahme des Bakony Museums in Veszprém, nach dem Bild von László Beke.

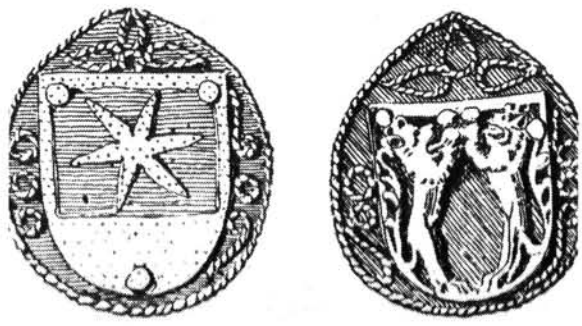

18. ábra. A Frangepán család címerei a nyitrai kehelyről. A veszprémi Bakonyi Múzeum fotótára. Felvétel az Arch. Ért. 1888. 133. old. képei után.
Abb. 18. Wappen der Familie Frangepán vom Kelch aus Nyitra. Aufnahme des Bakony Museums in Veszprém, nach den Bildern auf der Seite 133 des Arch. Ért. 1888.

19. ábra. Tabernakulum a hreljini várból (1491.) Horvát Nemzeti Múzeum, Zágráb 6828. ltsz. (Jugoszlávia). A veszprémi Bakonyi Múzeum fotótára. Felvétel a Schallaburg 82 katalógus képe után.
Abb. 19. Tabernakel aus der Burg Hreljin (1491). Kroatisches Nationalmuseum, Zagreb (Jugoslavien) Iw. Nr. 6828. Aufnahme des Bakony Museums in Veszprém nach dem Bild im Katalog Schallaburg '82.

20. ábra. Frangepán Bernát címere a hreljini tabernakulumon (1491). A veszprémi Bakony Múzeum fotótára. Felvétel Balogh Jolán i. m. képe után.
Abb. 20. Wappen von Bernát Frangepán von dem Tabernakel aus Hreljin (1491). Aufnahme des Bakony Museums nach dem Bild von Jolán Balogh.

21. ábra. Frangepán Beatrix pecsétje (1507. dec. 13.) Budapesti Történeti Múzeum pecsétmásolat gyűjteménye 64. 968. BTM felvétele.
Abb. 21. Siegel von Beatrix Frangepán (13. Dez. 1507). Siegelkopiensammlung des Budapester Historischen Museums (BTM) 64. 968. Aufnahme von BTM.

Ugyanilyen Frangepán címert írt le Csergheő Géza is egy 1531-ből való rézmetszet alapján, azzal a különbséggel, hogy itt nem koronát, hanem arany labdát (vagy kenyeret?) tartanak az oroszlánok. A sisakdísz a címerkép ismétlése strucctollakkal. A címerpajzs kék és vörös változatokban is előfordul.[33]

Az 1531-es címerrel azonosat ismerünk 1535-ből is. Ez a címer Szt. Pál leveleinek Komjáthy Benedek – Perényi Gáborné szül. Frangepán Katalin udvari papja által – magyar nyelvre fordított krakkói kiadásában található. Az eltérés csak annyi, hogy itt a sisakdísz nem szerepel[34] (*25. ábra*).

Két XVII. század közepéről származó illir címergyűjteményben a következő Frangepán címer szerepel: „ezüst mezőben két egymás felé forduló, ágaskodó aranykoronás veres oroszlán, három arany almát tartván. Címerköpeny veres-ezüst, nyílt arany koronából aranyszínű piros nyelvű koronás sárkány nő ki."[35]

Az ismertetett példák szerint tehát a XVI–XVII. századra már nemcsak az eredeti címer merült feledésbe, de a sisakdísz is teljesen megváltozott.

Összefoglalva az eddigieket:

1. A Frangepán család címeres levele nem maradt fenn. A család legkorábbi címere 1365/66-ból ismert. (Farkas és oroszlán, sisakdísz: csillagos szárny.) Ez a variáns 1365–1428. között szerepel. 1428. után nincs nyoma. E címert feltehetően nem királyi adományozás révén nyerte a család, hanem ún. felvett címer.

2. 1440. körül (Frangepán János sírlapján († 1436), pecséten 1442.) feltűnik egy másik címervariáns:

22. ábra. Dörre Tivadar rajza Frangepán Beatrix pecsétjéről (1507. dec. 13.?) A veszprémi Bakonyi Múzeum fotótára. Felvétel Schönherr Gyula i. m. képe után.
Abb. 22. Zeichnung vom Beatrix Frangepáns Siegel von Tivadar Dörre (13. Dez. 1507?). Aufnahme des Bakony Museums in Veszprém nach dem Bild von Gyula Schönherr.

23. ábra. Frangepán Gergely kalocsai érsek pecsétje (1511. május 10.) Budapesti Történeti Múzeum pecsétmásolat gyűjteménye 64. 720. BTM felvétele.
Abb. 23. Siegel des Erzbischofs von Kalocsa Gergely Frangepán (10. Mai. 1511). Siegelkopiensammlung des Budapester Historischen Museums (BTM) 64. 720. Aufnahme von BTM.

vágott pajzs, felül hatágú csillaggal, alul üresen. A sisakdísz a címerkép ismétlése szárnyra helyezve, ami a korábbi 1365–1428. közötti variánsból öröklődött. Ezt a címerváltozatot a XVI. sz. elejéig használták. Önmagában utoljára Frangepán János pecsétjén szerepelt (1496. január 6.), esetleg még Frangepán Márton pecsétjén is (1499. november 27.). Utóbbi a pecsét erősen kopott volta miatt kérdéses. Az oroszlános címerrel együtt utoljára 1516. augusztus 10-én fordult elő. (Talán még 1527-ben is.)[36]

24. ábra. Frangepán Miklós síremléke (1493.) Tersatto, ferences templom (Jugoszlávia) A veszprémi Bakonyi Múzeum fotótára. Felvétel a „Fiume és a magyar–horvát tengerpart. Szerk.: Sziklai J. és Borovszky S. Bp., é. n." c. munka képe után.
Abb. 24. Grabdenkmal von Miklós Frangepán (1493) Tersatto, Franziskanerkirche (Jugoslavien). Aufnahme des Bakony Museums in Veszprém nach dem Bilde in Buche: „Fiume und die ungarisch–kroatische Meeresküste". Verfasser: J. Sziklay und Borovszky S. Budapest

Úgy gondolom, megkockáztatható az a feltevés, hogy ezt a címerváltozatot Zsigmond királytól nyerte a család. Frangepán Miklós († 1432) és fia, Frangepán János († 1436), mindketten horvát–dalmát bánok Zsigmond bárói közé tartoztak, akárcsak István († 1481), János testvére, aki szintén viselte Zsigmond idejében a báni tisztet.[37] A feltételezett Zsigmond-féle címeradományozás voltaképpen címermegújításnak tekinthető, mivel a család mint ahogyan láttuk már előbb is használt címert, továbbá mert az új cí-

merben a régebbi címer egyik eleme (sisakdísz) élt tovább.

3. A második címervariáns (csillagos címer) mellett a XV. sz. közepén feltűnik egy harmadik változat is (a két oroszlán), elsőként Frangepán Duim 1452. június 20-i pecsétjén.

A XVI. század elejéig a csillagos és az oroszlános címerváltozatot egyaránt használták a család tagjai, néha a kettőt együttesen (nyitrai kehely, Frangepán Márton pecsétje, 1471.). Utoljára egy 1516. augusztus 10-i pecséten szerepelt együtt a kétféle címer.

4. A csillagos címer idővel mintha veszített volna jelentőségéből. Kísérlet történt a két címer (csillagos és oroszlános) egyesítésére, – ezt az átmeneti, de heraldikai szempontból rendkívül fontos állapotot egyedül a hreljini várból való tabernákulum (1491.) őrizte meg – de rövidesen a csillagos címer végképp feledésbe merült.

Szintén feledésbe merült az eredeti sisakdísz, a Frangepán család legkorábbi címeréből megőrzött elem (v. ö. az 1531-es címerrel).

Jelenlegi ismereteink szerint 1516. után (esetleg 1527. után) már kizárólag csak az oroszlános címert használták.[38]

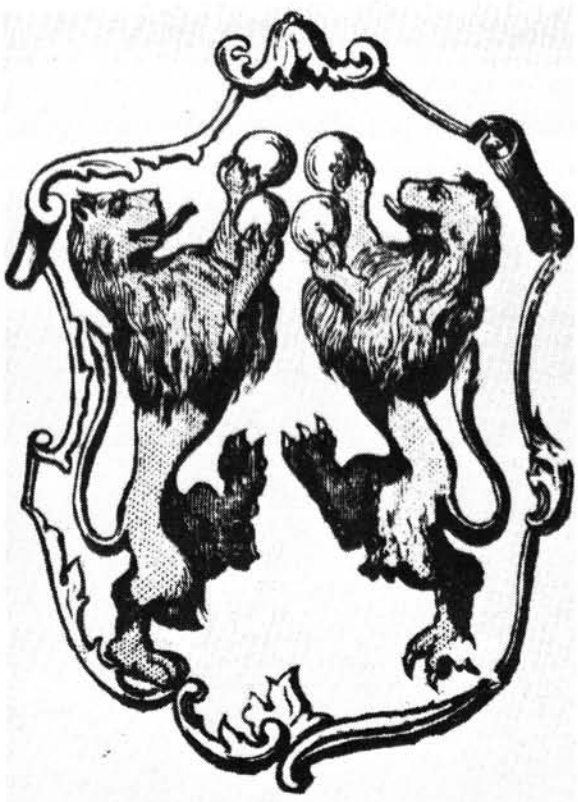

25. ábra. Frangepán címer Szt. Pál leveleinek magyar nyelvű krakkói kiadásából (1535.) A veszprémi Bakonyi Múzeum fotótára. Felvétel Nagy Iván i. m. képe után.
Abb. 25. Frangepán-Wappen aus der ungarischen krakauer Ausgabe der Briefe von St. Paulus (1535). Aufnahme des Bakony Museums in Veszprém, nach dem Bild von Iván Nagy.

Megerősíti ezt az a tény, hogy amikor 1562-ben a fentebb említett nyitrai kelyhet vételre ajánlották Bornemisszának, ő úgy tűnik nem ismerte fel a kétféle Frangepán címer összetartozóságát, holott egy akkori püspöktől elvárhatnánk, hogy tájékozott legyen a heraldikában. Bornemissza így írt erről végrendeletében: „Qvas duas partes calicis cum vidissem, diligenterque opus elegans antiquum et rarum, cum tribus insigniis trium veterum Hungariae magnatum perspexissem, admiratusque fuissem."[39]

A XVII. század elején Pethő Gergely szintén az oroszlános címert tulajdonította a Frangepánoknak.[40]

Az oroszlános címer eredete jelenleg még ismeretlen. Mivel azonban kezdetben együtt szerepelnek a korábbi (csillagos) címerrel (Frangepán Duim 1452-es és Frangepán Márton 1471-es pecsétein) és a heraldikailag kevésbé előkelő bal oldalon helyezkednek el, talán feltételezhető, hogy ez eredetileg nem a Frangepán család címere, hanem a két testvér (Duim és Márton) feleségének családi címere lehetett. Ez feltételezné, hogy Duim és Márton egy családból nősültek.

Wagner és Thallóczy-Barabás munkái szerint Duim († 1489) felesége Schaumbergi Borbála (1458–1492. között szerepel) volt.[41] Ugyancsak Thallóczyék szerint Márton († 1479) első felesége Ursia (1431.), 2. felesége Lipoveci Ilona (1442–1451.) volt.[42] Wagner Károly és Nagy Iván szerint Márton 1448-ban kelt egybe Blagay Ursina vagy Dorottyával.[43]

Úgy tűnik tehát, hogy elképzelésünk, amely szerint a két Frangepán testvér egy családból nősült, zátonyra futott. Bár amennyiben feltételezzük, hogy valamelyik testvérnek még további – az okleveles anyagból nem ismert – felesége is volt, úgy még mindig elképzelhető ez a lehetőség.

De térjünk vissza egy kicsit a csillagos címerhez, amelynek színeit is ismerjük.

A velencei Szt. Márk könyvtár egy XV. századi kódexében, amely a velencei nobili családok címereit is tartalmazza a Frangepánokról szóló szövegrész mellett két festett címer található. „Az egyik paizs kék mezejében hátulsó lábaikon két szemközt álló oroszlán, támadásra kinyujtott első lábaikkal. És ez volt a Franzapanik (Frangepanik) czimere. – A másik festett czimer a velencei Michiel család czimere: a paizs négy részre oszlik, az 1. és 4. osztály vörös és aranyos két alosztályt tartalmaz, az első vörös mezőn ezüst csillag ragyog, – a 2. és 3. osztály fehér mezőben a két már leirt oroszlánt mutatja."[44]

Nagy Iván ugyan a Michiel családnak tulajdonította ezt a címert, de a Frangepánokkal való kapcsolata mindenképpen vitathatatlan. Talán feltételezhető egy olyan megoldás, hogy egy házasság révén, az eredetileg Michiel címer úgy alakult át Frangepán címerré, mint ahogyan az eredetileg nem Frangepán-féle oroszlános címer idővel Frangepán címerré lett. Ebben az

esetben viszont kérdésessé válik a csillagos címer Zsigmond király által feltételezett adományozása.

Tudomásunk van még a novi (Vinodol) pálos templom kapuja felett lévő Frangepán címerről is.[45] Erről azonban nem sikerült képet vagy leírást találnunk.

A Frangepán család további címerváltozatai megtalálhatóak a Siebmacher-féle címergyűjteményben.[46] Ezekre itt nem kívánunk kitérni.

Jóllehet sok még a bizonytalanság a Frangepánok címere körül, mégis valószínűsíthető a család XIV–XVI. századi címerváltozatainak elkülönítése, illetve ezeknek több-kevesebb pontossággal való korszakhoz kötése.

JEGYZETEK

1. Magyar Nemzeti Múzeum Középkori Osztálya 60.279. C. és MNM Rákóczi Múzeuma, Sárospatak 58.8.55. ltsz. töredékek.. – RÓMER Flóris: Régi sírköveinkről. Arch. Közl. 1871. 209–210. képpel, VERNEI-KRONBERGER Emil: Régi magyar síremlékek. Bp., 1939. 43., CSÁNKY Miklós: Közlemények a Nemzeti Múzeumból. Szépművészet 1941/II. 37. old. és 32. old. után fényképe, RADOCSAY Dénes: Les principaux monuments funéraires médiévaux conservés á Budapest. in: Mélanges offerts á Szabolcs de Vajay. Braga, 1971. 480. old. 70., FERENCZY Károly: A sárospataki r. k. plébániatemplom műemléki feltárása és helyreállítása. Magyar Műemlékvédelem VI. 1969–1970. Bp., 1972. 132., GERVERS-MOLNÁR Vera: Sárospataki síremlékek. Művészettörténeti Füzetek 14. Bp., 1983. 21., 65., 86. old. és 43–44. képek.
2. ENGEL Pál–LŐVEI Pál–VARGA Lívia: Zsigmondkori bárói síremlékeinkről. Ars Hungarica 1983/1. 46–47. old., 21., 22., 23. képek. U. ők. Grabplatten von ungarischen Magnaten aus dem Zeitalter der Anjou-Könige und Sigismunds von Luxemburg. Acta Historiae Artium 1984. 59–60.
3. Rövid magyar krónika sok rendbéli fő históriás könyvekből nagy szorgalmatossággal egybe szedettetet és irattatot PETTHEÖ Gergelytül. Cassán, 1729. 43. Némileg eltérő szöveggel idézi NAGY Iván: Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal. IV. Pest, 1858. 238. Említi még: Közhasznu esmeretek tára á Conversations–Lexicon szerint Magyarországra alkalmaztatva. V. Pesten, 1838. 158.
4. Magyar Országos Levéltár diplomatikai gyűjteménye (a továbbiakban: Dl.) 5391., A Magyar Királyi Országos Levéltár Diplomatikai Osztályában őrzött pecsétek mutatója. Bp., 1889. 11., képpel (1365-ös dátummal), Művészet I. Lajos király korában 1342–1382. A székesfehérvári István király Múzeum kiállításának (1982. szept. 11.–1983. márc.) katalógusa. szerk.: MAROSI Ernő–TÓTH Melinda–VARGA Lívia. 352. old. 253. sz., fényképe a 67. táblán (1365. ápr. 19.), Budapesti Történeti Múzeum pecsétmásolat gyűjteménye (a továbbiakban BTM) 64. 365. (1366. jan. 13.), THALLÓCZY Lajos–BARABÁS Samu: A Frangepán család oklevéltára II. Magyar Történelmi Emlékek. Okmánytárak 38. kötet. Bp., 1913. XIII. old. 4. jegyzet (1365. ápr. 1.).
5. BTM 64. 926. (Dl. 33.937.) Valószínűleg ugyanez THALLÓCZY–BARABÁS i. m. II. k. XIII. old. 4. jegyzet (1424. febr. 18.).
6. BTM 64.946. (Dl. 34.201.), THALLÓCZY–BARABÁS i. m. II. k. XIII. old. 4. jegyzet.
7. BTM 64. 947. (Dl. 34.201.)
8. MARGALITS Ede: Horvát történelmi repertorium. I–II., Bp. 1900–1902. II. kötet 713.
9. Rómer-hagyaték XXXIII. csomag K 511 512/28. (Országos Műemléki Felügyelőség könyvtára, Budapest).
10. THALLOCZY–BARABÁS i. m. II. k. XIV. old. 4. jegyzet.
11. BTM 64. 929. (Dl. 33.986.), THALLÓCZY–BARABÁS i. m. II. k. XIV. old. 4. jegyzet.
12. BTM 64.961. (Dl. 34.396.) – MARGALITS i. m. II. k. 720. Ugyanezen István olyan címerét ismerteti, – feltehetően pecsét után – ahol a vágott pajzsban felül a csillag, alul egy S-betű, a Stephanus név kezdőbetűje szerepel.
13. BTM 64.577. (Dl. 13.746) Valószínűleg ugyanez THALLÓCZY–BARABÁS i. m. II. k. XIV. old. 4. jegyzet. (1443. szept. 12.).
14. BTM 64.839. (Dl. 33.136.)
15. SCHÖNHERR Gyula: Hunyadi Corvin János 1473–1504. Magyar Történelmi Életrajzok. Bp., 1894. 225. old. 78. kép és 332. old. (Dörre Tivadar rajza a Dl. 19.787. számú pecsétjéről), FRAKNÓI Vilmos: A Hunyadiak és a Jagellók kora, 1440–1526. In: A magyar nemzet története IV. Szerkeszti SZILÁGYI Sándor, Bp., 1896. 359. old. képe és 677. old.
16. BTM 64.845. (Dl. 33.176)
17. BTM 65.1519. (Dl. 72.228.)
18. BTM 65.1043. (Dl. 35.631.)., THALLÓCZY–BARABÁS i. m. II. k. XIV. old. 4. jegyzet.
19. THALLÓCZY–BARABÁS i. m. II. k. XIV. old. 4. jegyzet.
20. E sírlappal kapcsolatban szeretnék néhány megjegyzést tenni. Mindenekelőtt a két töredék lelőhelyét pontosítanám.

    A jelenleg a MNM. gyűjteményében lévő töredékre Keméndi Váradi Ádám 1871. január 24-én levélben hívta fel Rómer Flóris figyelmét. (Keméndi levelét a Rómer-hagyatékban nem sikerült megtalálnom.) E töredék akkor Budán, Kemény István pénzügyminisztériumi pénztárnok Uj utca 696. számú házának az Albert útra kiszögellő kertje felső részében egy ülőke támaszául volt alkalmazva. (V. ö.: RÓMER i. m. 209.)

    A „Pester Lloyd – Kalender für das Jahr 1861. in verbindung mit einem Handels- und Gewerbe – Adressenbuche und einem, nach den neuesten Aufnahmen verfassten Häusserschematismus von Pest, Ofen und Alt-Ofen." Pest, 1861. Buchdruckerei von Emil Müller, Dorotheagasse Nr. 12. c. munka „Hauser Schema von Pest, Ofen und Altofen" c. fejezetének B., Ofen, III. Wasserstadt részéből (26. old.) kiderül, hogy a Neugasse 696. (Münzberger József tulajdona) = 3143. hrsz-mal.

    A „Budapest főváros dunajobbparti (volt budai és ó-budai) részének beltelkein létező helyrajzi s az új és régi házszámok mutatókönyve", Bp. 1882. Pesti

Könyvnyomda R. T. Hold u. 7. 180. old. szerint a Víziváros, II. ker. 3143–3144. hrsz. = Donáti utca 10. – Főherceg Albrecht út 33. – Szeder u. 2. ingatlannal, amelynek régi házszáma 696.

A „Budapest Székesfőváros átnézeti térképe 1 : 5000" 1937. 33. lapja szerint a Donáti utca 10. – Szeder u. 2. – Hunyadi J. út 27. (korábbi Albrecht u.) számozást viselte a kérdéses terület.

(Fenti ritka helytörténeti munkák rendelkezésemre bocsájtását Szabó Sándor helytörténésznek, Bp. hálásan köszönöm.)

A lelőhely tehát a Hunyadi J. u. 25. sz. háztól északra lévő, jelenleg beépítetlen – a Hunyadi J. u. 27. valószínűleg a II. világháborúban pusztult el – területtel azonos. Ez a hely igen közel van a „Mátyás" – és a volt Szt. Miklós domonkos templomokhoz, amelyek környezetében az eddigi kutatás a budai sírkőfaragó műhelyt feltételezi.

A sárospataki töredéket Dr. Balassa Iván múzeumigazgató 1958. körül Filler János kőfaragó és sírköves Sárospatak, Kádár Kata u. 20. sz. alatti műhelye előtt látta meg, s szállíttatta a múzeumba. Filler, aki már nem él, valószínűleg nyersanyagként szerezte valahonnan a jó márványt. (Ezt az adatot J. Dankó Katalin régésznek Sárospatak köszönöm, aki 1985. májusában levélben közölte velem kérésemre a fentieket. Dr. Kuklay Antal körömi, korábban pataki r. k. plébános szintén úgy emlékezett, hogy a sírkő egy kőfaragótól került elő.)

Mindezek ismeretében feltételezzük, hogy a sírkő Budán készült. Később innen kerülhetett egyik darabja ismeretlen módon Sárospatakra.

Eredetileg talán Tersattoban a család birtokán kívánták felállítani. Frangepán János testvérei közül Bertalant († 1474. márc. 22.) és Mártont († 1479. okt. 4.), utóbbit feleségével együtt ugyanis itt temették el. (Síremléküket említi: WAGNER Carolus: Collectanea geneologico-historica illustrium Hungariae familiarum, guae jam interciderunt. II. Posonii, Pestini et Lipsiae, 1802. 35., NAGY Iván i. m. IV. 241., IPOLYI Arnold: A középkori szobrászat Magyarországon. Pest, 1863. 66., ENGEL–LÖVEI–VARGA i. m. 47. old. 4. jegyzet).

Valószínűleg az özvegy anyagi helyzetének romlása, amelybe hűtlenségben elmarasztalt férje halála után került, magyarázza, hogy a sírkő sohasem jutott el Budáról rendeltetési helyére, a Frangepánok Adria melletti birtokára.

A sírkövön Frangepán János báni címe nincs feltüntetve. Így feltehetően már a bán halála után készülhetett.

Frangepán János ugyanis fiúörökös nélkül, 1434-ben elhalt apósának Nelipics Jánosnak birtokait (várak) nem akarta átengedni a királynak. Zsigmond erre a hűtlenségben elmarasztalt és báni tisztétől megfosztott Frangepán János ellen Thallóci Mátét küldte sereggel, aki az időközben meghalt főúr özvegyétől csakugyan elfoglalta a várakat. (V. ö. ENGEL–LÖVEI–VARGA i. m. 47. és MÁLYUSZ Elemér: Zsigmond király uralma Magyarországon. Bp., 1984. 69., 129–130.)

Frangepán János sírkövének felirata szerint 1436. nov. 20-án halt meg, talán Klissza várában (v. ö. ENGEL–LÖVEI–VARGA i. m. 47.), ami az okleveles adatokkal egybevetve elfogadhatónak látszik. 1436. okt. 31-én Klisszában még birtokot adományozott szolgáinak, (THALLÓCZY–BARABÁS i. m. I. k. 273.) 1437. jan. 29-én pedig Petrovapolyán Thallóci Máté, aki Frangepán utódja lett a báni méltóságban kegyelemlevelet állított ki hatalmaskodások és hűtlenség miatt elmarasztalt elődjének özvegye és fia számára (u. o. 274–276.).

Fennmaradt ugyan a velencei államtanácsnak egy 1436. dec. 19-ről keltezett oklevele, amelyben Zsigmond királynál való közbenjárást ígért a kegyvesztett Frangepán Jánosnak (u. o. 274.). Figyelembevéve azonban az akkori hírközlés sebességét, elképzelhető, hogy december 19-én még nem tudták Velencében, hogy a főúr november 20-án meghalt.

21. THALLÓCZY–BARABÁS i. m. II. k. XIV. old. szintén az 1442. febr. 16-i pecsétet (v. ö. 11. jegyzet) említi, mint a csillagos címer első előfordulását.
22. A Magyar Kir. Orsz. Levéltár Diplomatikai Osztályában őrzött pecsétek mutatója. Bp. 1889. 11., képpel. (Dl. 34.026.)
23. BTM 64.897. (Dl. 33.624.), THALLÓCZY–BARABÁS i. m. II. k. XIV. old. 4. jegyzet.
24. THALLÓCZY–BARABÁS i. m. II. k. XIV. old. 4. jegyzet. Talán még a horvát főuraknak a cetini országgyűlésén kelt és I. Ferdinándot királyukká választó oklevelén (1527. jan.) is együtt szerepel a kétféle Frangepán címer. (V. ö.: Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben. XXI. k. Horváth–Szlavónország Bp., 1901. 63–64. old., 65. old. képén jobbról a 2. pecsét. Ábrázolása a rajzon igen nehezen vehető csak ki.)
25. BEKE László: Sodronyzománcos ötvösművek. MTA. Művészettörténeti Kutató Csoport. Bp., 1980. 112–114. részletes irodalomjegyzékkel, 120. kép.
26. A kelyhen lévő címerek rajza megtalálható: CSERGHEŐ Géza: Családi czimerek régi hazai ötvösműveken. Arch.Ért. 1888. 133. oldalon 5–6–7–8. ábrák.
27. FRAKNÓI Vilmos: Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római szentszékkel. II., Bp., 1902. 76–77. és 219–225. old. FÜGEDI Erik: A XV. századi magyar püspökök. Történelmi Szemle (1965) 478.
28. SCHALLABURG' 82. Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn 1458–1541. Wien, 1982. 387. old. Nr. 354., 389. old. képe, Mátyás király és a magyarországi reneszánsz 1458–1541. A Magyar Nemzeti Galériában tartott kiállítás (1983. február 24. – június 26.) katalógusa. 67. old. 566., 110. old. 19. kép, BALOGH Jolán: Mátyás király és a művészet. Bp. 1985. 210–211. 244. old. és 78–79. képek.
29. BTM 64.968. (Dl. 34.420.)
30. SCHÖNHERR i. m. 308. old. 108. kép.
31. BTM 64.720. (Dl. 22.154), NAGYBÁKAY Péter: Beriszló Péter veszprémi püspök címeres sírköve. A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 13. 1978. 114.
32. IPOLYI i. m. 68., T. G. JACKSON: Dalmatia the Quarnero and Istria. III. Oxford, 1887. 131., 169. old. és 170. old. 92. ábra (az 1439-es keltezés téves!), Fiume és a magyar–horvát tengerpart. Szerk.: SZIKLAY János és BOROVSZKY Samu. Bp., é. n. 335., 339. old. képe., GERECZE Péter: A műemlékek helyrajzi jegyzéke és irodalma. In: Magyarország műemlékei I. Szerk.: FORSTER Gyula. Bp., 1906. 1110., ENGEL–LÖVEI–VARGA i. m. 47. old. 4. jegyzet.
33. CSERGHEŐ Géza: Wappenbuch des Adels von Ungarn sammt den Nebenländern der St. Stephans–Krone II. J. SIEBMACHER's grosses und allgemeines Wappenbuch. Heft. 8–14. Nürnberg, 1887–1888. 180., 144. tábla képe (itt összecserélve a Fratricsevics címerrel!).
34. NAGY Iván i. m. IV. 237. old. képe, 238. old. 3. jegyzet, 245. old. 2. jegyzet, MARGALITS i. m. II. k. 662.
35. THALLÓCZY Lajos: Az „illyr" czimergyüjtemények. Turul. 1888. 105., JANC Zagorka: An unkown roll of arms of the family Ohmučević. Musée des arts décoratifs recueil de travaux. 8. 1962. Beograd, 73.
36. V. ö. 24. jegyzet.

37. Frangepán Miklós (1426–1432), Frangepán János (1432–1436.), Frangepán István (1433–1437.) volt horvát–dalmát bán. (V. ö. FÜGEDI Erik: A 15. századi magyar arisztokrácia mobilitása. Bp., 1970. 47., 112., 135.)

38. V. ö. 24. és 36. jegyzettel. A csillagos Frangepán címer egy kései továbbélését találjuk Marc' Antonio zengi püspök és modrusi adminisztrátor püspök hivatali pecsétjén. (JACKSON i. m. 210. old. 95. ábra) Ez a pecsét egy négyelt címert mutat, amelynek 1., 4. mezőjében kétfejű sastorzót, a 2. és 3. mezőjében pedig a csillagos Frangepán címert találjuk. A szerző nem keltezi a pecsétet. A mellékelt rajz alapján mi a XVI. sz. végéről, a XVII. század eljéről valónak tartjuk. Az 1. és 4. mező sastorzója valószínűleg a püspök családi címere lehetett. A Frangepán címer pedig mint Zeng és Modrus címere kerülhetett a pecsétre.

Hasonló négyelt főpapi címerek, a családi címer és a püspöki székhely címerének kombinálásával gyakoriak voltak a Német–Római birodalomban (pl. a mainzi érsekségé stb.).

39. TAKÁTS Sándor: Abstemius (Bornemissza) Pál püspök végrendelete. Arch. Ért. 1902. 209.

40. V. ö. 3. jegyzettel.

41. WAGNER i. m. 33., THALLÓCZY–BARABÁS i. m. családfáján.

42. THALLÓCZY–BARABÁS i. m. családfáján.

43. WAGNER i. m. 34., NAGY i. m. IV. k. 240.

44. NAGY i. m. IV. k. 235–236. old. 3. jegyzet. A Frangepánok és a Michielik kapcsolatáról lásd még: MARGALITS i. m. I. k. 3.

A csillagos Frangepán címernek a velencei kódexben fennmaradttól eltérő színezésű példánya is előfordul. Eszerint: kékkel és vörössel osztott pajzs, a felső (kék) mezőben csillaggal. A csillag színére a leírás nem tér ki. (V. ö. MARGALITS i. m. II. k. 720.)

45. A novi pálos kolostort 1412-ben Frangepán Miklós alapította (WAGNER i. m. 31–32.). A címert említik: KUKULJEVIC Ivan: Über einige Beudenkmale in Ober–Croatien und Dalmatien. Mittheilungen der K. k. Centralcommission zur Erforschung und Erhaltung der Beudenkmale. Wien, 1858. 325., MARGALITS i. m. I. k. 56., GERECZE i. m. 1102.

46. HEYER VON ROSENFELD Carl Georg Freidrich: Der Adel des Königreichs Dalmatien. J. SIEBMACHER's grosses und allgemeines Wappenbuch. IV. Band 3. Abteilung. Nürnberg, 1873. 44–45., 107. old. és 30., 61. táblák. BOJNIČIĆ Ivan: Der Adel von Kroatien und Slavonien. J. SIEBMACHER's grosses und allgemeines Wappenbuch Nürnberg, 1899. 35. tábla és 480. old.

47. Az elkészült kéziraton már nem állt módomban változtatni, azonban mindenképpen szeretnék helyt adni lektorom, dr. Kubinyi András – akinek segítségét ezúton is köszönöm – néhány észrevételének:

Kubinyi feltevésemmel szemben nem tartja valószínűnek, hogy a 2. címervariánst (csillagos címer) Zsigmond királytól nyerte volna a család. Érvelése a következő:

1. Bár a Frangepánok levéltára fennmaradt, nem ismerünk ilyen címeradományozó oklevelet. Jóllehet valószínűtlen, hogy éppen egy ilyen fontos okmányt nem őriztek volna meg.

2. A Frangepánok ha „de jure" nem is, de „de facto" félig-meddig független fejedelemség urai voltak. Ezért nem valószínű, hogy címert jártak volna ki maguknak, vagy adományozás esetén azt használták volna.

3. Az „új" címer voltaképpen nem új, hiszen a régi címer sisakdíszében is megtalálható a címerkép (csillag). Így a csillag már része volt a XIV. sz-i címernek is. Kubinyi kiemeli, hogy korai heraldikánkban a sisakdísznek fontosabb szerepe volt. (Első címeradományaink is tulajdonképpen sisakdíszadományok.) A címerpajzs és a sisakdísz elemei együtt alkották a címert, s az alkotórészek felcserélésére – legalábbis úgy tűnik – lehetőség volt.

RAINER PÁL

WAPPENVARIATIONEN DER FAMILIE FRANGEPÁN IN DEN 14–16. JAHRHUNDERTEN

Die Familie Frangepán (mit dem Familiengut am Adriatischen Meer) spielte von Mitte des 12. Jahrhundert bis zum 17. eine führende Rolle in der ungarisch–kroatischen Geschichte. Wir untersuchen in unserer Arbeit den Wechsel des Wappens dieser Familie in den 14–16. Jahrhunderten. Unsere Forschung stützte sich auf die Siegel der Familienmitglieder und auf andere Wappenabbildungen, die mit der Familie in Beziehung gestanden hatten.

Der Wappenbrief der Familie ist nicht bekannt, wenn dieser überhaupt existierte, er ist verlorengegangen.

Das früheste bekannte Wappen der Familie ist von 1365/1366. Das stellt einen Löwen dar, der eben einen fliehenden Wolf ergrifft. Der Löwe hat einen Helm auf seinem Kopf, der Helmschmuck ist ein Flügel mit einem Sechsstern. Diese Abbildung ist nicht im Wappenschild eingerahmt. Diese Variante kommt zwischen 1365 und 1428 vor. Nach 1428 hat sie keinen Spur mehr. Die Familie bekam dieses Wappen wahrscheinlich nicht als eine Schenkung des Königs, sondern das ist selbstgewählt.

Gegen 1440 erscheint eine andere Variante: ein waagerecht halbierter Schild mit einem Sechsstern oben und leer unten. Der Helmschmuck ist der Wiederholung des Wappenbildes auf Flügel gesetzt. Dies vererbte sich von dem früheren Wappen. Unserer Meinung nach die Familie bekam diese Wappenvariation von König Zsigmond. (Miklós Frangepán (1426–1432) und zwei Söhnen, János (1432–1436), István (1433–1437) waren Banus von Kroatien und Dalmatien, damit Barones von König Zsigmond.)

Neben der zweiten Wappenvariation (Wappen mit Stern) erscheint auch eine dritte in der Mitte des 15. Jahrhundert (erstmal in 1452), was zwei gegeneinander bäumende Löwen zeigt. Das Wappen mit Stern alleinstehend kommt letztes Mal in den 1490-er Jahren vor. Das Wappen mit Löwen funktioniert lange zusammen mit dem mit Stern. Das letzte gemeinsame Vorkommen ist von 1516 (vielleicht noch von 1527) bekannt. Danach braucht die Familie nur das Wappen mit Löwen, das kommt allein erstes Mal in 1493 vor.

Es gab einen Versuch das Wappen mit Löwen und Stern zu vereinigen (in einem Schild). Den einzigen Beispiel dieses Übergangszustandes, der heraldisch interessant ist, bewahrt das Wappen von Bernát Frangepán (1491). Dieses Wappen ist auf seinem Tabernakel zu sehen, was aus der Burg Hreljin stammt. Hier kommt der Stern auf den Schildkopf des Wappens mit Löwen.

Der Ursprung des Wappens mit Löwen ist nicht geklärt, es kam wahrscheinlich durch Ehe zur Familie Frangepán.

UZSOKI ANDRÁS

KENESEI PÉTER TIHANYI KAPITÁNY ÉS CÍMERES EZÜSTKELYHE

A balatonfüredi református egyházközség liturgikus edényei között a legrégibb az az úrvacsorakehely, amelyet 1622 óta használnak és nagy becsben tartanak. Eredetileg misézőkehelynek készült ez az iparművészeti értékű védett műtárgy, amelynek kuppapoharán nemesi címer és az adományozás szövege látható (1. ábra).

A szakirodalomban még nem méltatták jelentőségének megfelelően sem az adományozó személyét, sem a kelyhet, ezért határoztuk el feldolgozását és közzétételét. E munka szerves része annak a munkafolyamatnak, amely a balatonfüredi református templom építéstörténetének megírásával kezdődött, s most a liturgikus gyűjtemény feldolgozásával folytatódik. 1986 telén múzeológusokból álló kutatócsoport vizsgálta meg ezt a gyűjteményt, és egyes darabjainak feldolgozását, közzétételét javasolta. E kehely történeti, művészettörténeti és heraldikai feldolgozását ugyan már korábban megkezdtük, e szemle azonban elősegítette befejezését.[1]

Úgy tudjuk, hogy az irodalomban *Rómer Flóris* emlékezett meg róla először,[2] utána *Jalsovits Alfréd* ismertette és rajzát is közzétette 1889-ben megjelent könyvében.[3] *Békefi Remig* figyelme is ráterelődött,[4] de nem hagyta ki *Erdélyi László* sem a tihanyi apátság történetéből.[5]

A KEHELY LEÍRÁSA

Részben aranyozott, késő gótikus ezüstkehely, hatkaréjos talppal és lapított, küllős nódusszal. Vert, vésett és poncolt technikával készült. Aránylag nagyméretű kuppapoharának belső béléslemeze van, amely a szájperemnél ráhajlik a külsőre. A kettős kuppa közét valószínűleg massza tölti ki, az aljához – a kehely részeit összefogó – ezüst csövet forrasztottak, amelyből hengeres ezüst rúd csavarmenetes vége áll ki. A hatkaréjos talp felső része aránylag rövid, egy kis részt levágtak belőle, amikor tetejére ezüst csövet forrasztottak, amelyen átmegy a kuppapohár csöve. A kuppapohár csövének csavarmenetes végén lévő anyacsavarba ütött hitelesítő jegy nyoma és PROPPER F jelű, beütött mesterjegy látható (2. ábra).

A kuppapohár külső oldalán, a szájperem alatt 3,3–3,4 cm széles, egyenetlen szélű, eredeti tűzi aranyozás van. Ettől lefelé, a kuppapohár közepén vésett, nemesi címer látható, amelyet dedikáció, vagyis az adományozás tényét tanúsító vésett szöveg vesz közre, amely szerint *Kenesei Péter* adományozta 1622-ben a füredi református templomnak.

A kuppa aljához hatszögletű, ívelt szélein zegzug vonalas, poncolt keretelésű, aranyozott ezüst szárgyűrű van. Ugyanilyen, de kissé bővebb szárgyűrű van a nódusz alatt is.

A lapított nóduszból hat, hasábalakú küllő ágazik ki, ezek négyzetalakú, aranyozott lemezvégződésein egy-egy vésett betű: IHESVS olvasható (3. ábra). A küllők oldalait mélyített hátterű rutasor díszíti aranyozás maradványával. A nódusz felületén 6–6 domborított levéldísz, felül valamennyi, alul minden második aranyozott (4. ábra).

Az alsó szárgyűrű és a talp közötti gyűrűtag alsó része lefelé álló levélpárta, vésett díszítéssel. Felső része lapos, hatszögletű, aranyozott gyűrű, amelynek szélét – a sarkon egymást keresztező – ágak keretezik, felületén zegzug poncolással.

A hatkaréjos talp alsó, függőleges peremét – a nódusz küllőinek oldalával azonos – rutasor díszíti. A talpnak nincs szegélye. A hat karéj felületén egy-egy vésett ábrázolás látható: Agnus Dei, férfifej profilban dicsfénnyel, Veronika-kendő = Abgár-lepel, vértezetbe öltözött férfi zászlóval, haránt vágott címerpajzs és sisakos férfifej. A karéjokat sima vonal keretezi, felső részükön, az ábrázolások felett V-alakú szalagdísz 2–2 indás levéllel (5–6. ábra).

A kehely magassága: 21,3 cm, szájperemének külső átmérője: 10,5 cm, talpátmérője: 13,5–14,0 cm, a kuppapohár magassága: 9,7 cm, a kuppapohár mélysége: 8,4 cm, a kehely súlya: 945 gramm.

A kehely alakja arányaiban eltér a gótikus kelyhektől, és megállapítható, hogy ennek oka a készítési idő utáni javításokban, változtatásokban keresendő. Kuppapohara, nódusza és talpa az átlagosnál jóval nagyobb, ugyanakkor a kehely aránytalanul zömök, amely első látásra kissé zavaróan hat.

A kehely a XVI. századi, hozzá hasonló kelyhekkel hozható kapcsolatba. Erre utal elsősorban a nódusz és a talp, amelyeknek díszítése és technikai kivitele teljesen azonos, tehát biztosan az eredeti edény részei. A kuppapohár ugyancsak eredeti, de felső részéből kb. két cm-t levágtak, amikor belülről kibé-

1. ábra. Késő gótikus kehely, *Kenesei Péter* tihanyi várkapitány 1622-ben adományozta a füredi református templomnak.
Abb. 1. Spätgotischer Kelch, den der Burgkapitän von Tihany Péter Kenesei der Füreder reformierten Kirche schenkte.

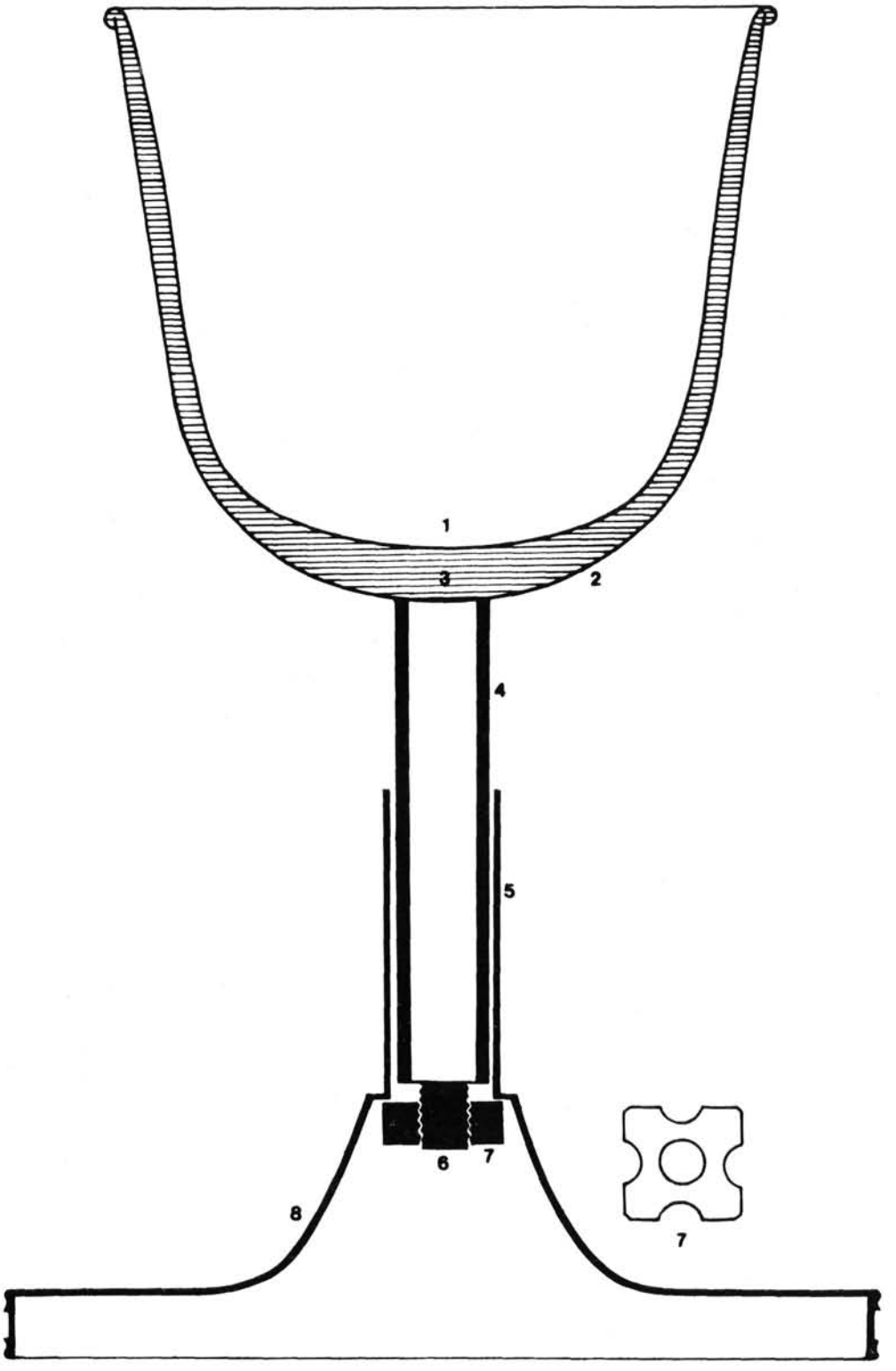

2. ábra. A balatonfüredi kehely szerkezeti metszetrajza: 1 = kuppabélés, 2 = kuppapohár, 3 = a kettős kuppa közötti rész, 4 = merevítő ezüst cső, 5 = a kehelytalpra forrasztott ezüst cső, 6 = a kuppa csavarmenetes ezüst rúdja, 7 = anyacsavar, 8 = kehelytalp.

Abb. 2. Durchschnittriss des Balatonfüreder Kelches: 1 = Cuppabekleidung, 2 = Cuppabecher, 3 = Abschnitt zwischen den Cuppa, 4 = Silberrohr, 5 = das an den Kelchfuss geschweisstes Silberrohr, 6 = Silberstange der Cuppa mit Schraubengewinde, 7 = Muttergewinde, 8 = Kelchfuss.

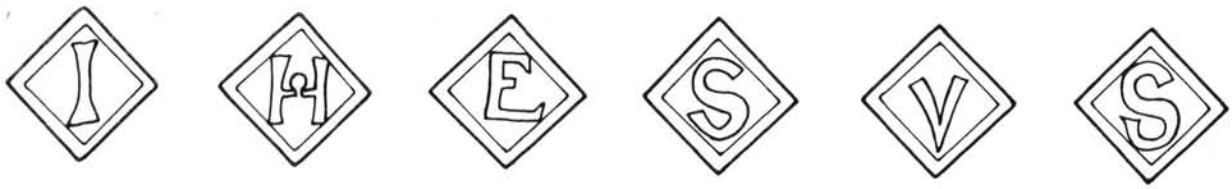

3. ábra. A nódusz küllővégződéseire vésett felirat: IHESVS.

Abb. 3. Anschrift auf den Rotuli des Nodus: IHESVS.

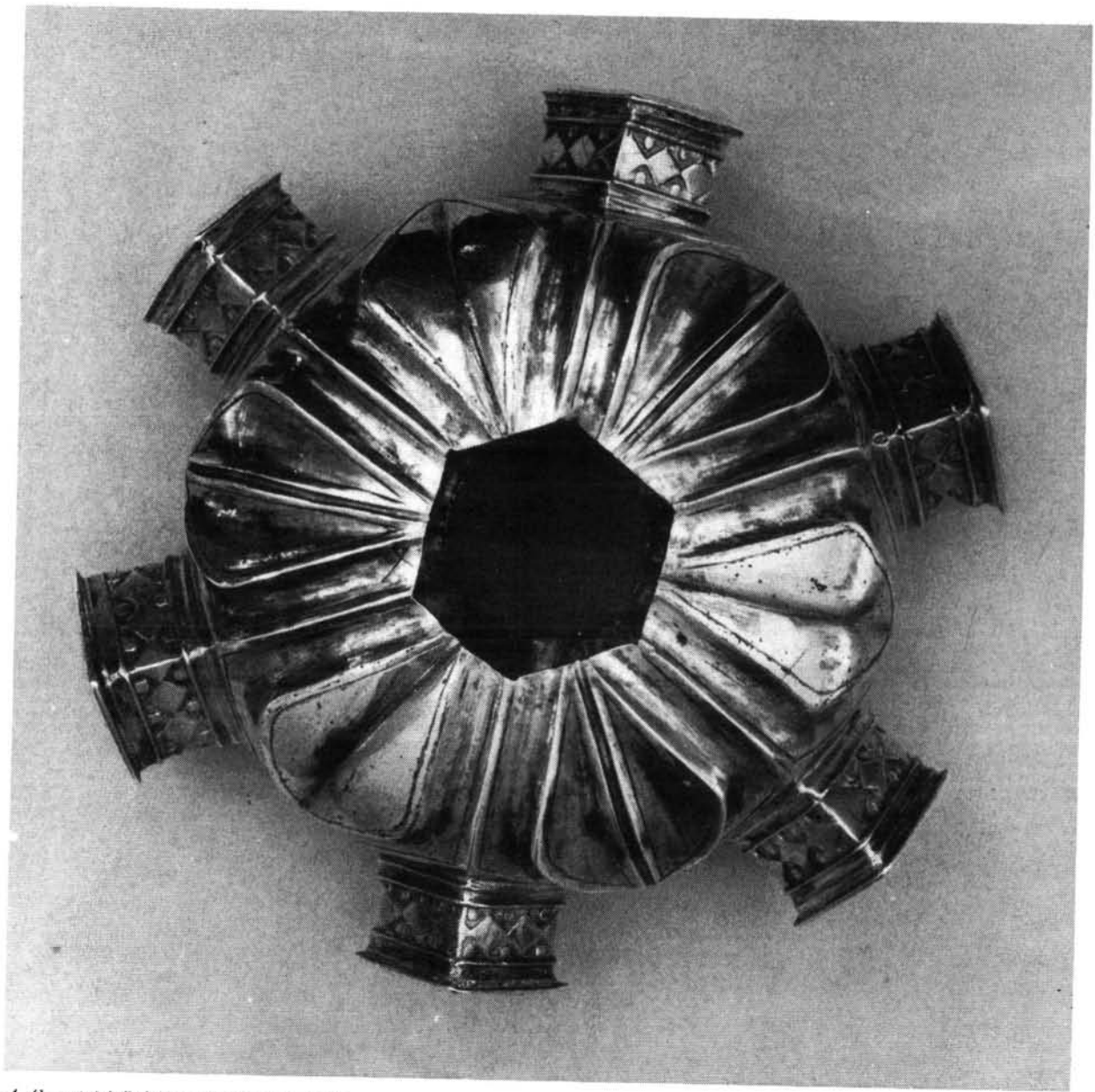

4. ábra. A késő gótikus nódusz alulnézetben.

Abb. 4. Der spätgotische Nodus von Untersicht.

lelték és a bélést ráhajtották a szájperemre, amelyen az átalakítás előtt keletkezett repedés nyoma centiméternyi hosszan jól látszik. Külső oldalán, az átlag 3 cm széles tűzi aranyozásból következik, hogy a kor divatjának megfelelően kuppakosara is volt, de ezt eltávolították. Ennek legfőbb oka az adományozási szöveg és a címervésés volt. A szövegben feltüntetett évszám alapján biztosan állíthatjuk, hogy ez a csonkítással járó átalakítás 1622-ben történt.

A hitelesítő jegy és a mesterjegy alapján a második javítás idejét a XIX. század első felében sejtjük, de nem tudjuk pontosan megmondani, mert a hazai

mesterek között Propper F. neve nem ismert, ezért megkíséreljük más módon meghatározni. Minden valószínűséggel ilyen átalakítással járó javítást valamilyen nagy eseménnyel kell kapcsolatba hozni. A XIX. század első felében a füredi református egyházközség életében a legnagyobb esemény volt a jelenlegi klasszicista templom építése, amely 1826–1830 között történt. Az 1830-ban használatba vett templom felszenteléséről kiadott könyvecske tanúsítja az esemény jelentőségét és az egyházi ünnepségen megjelentek nagy számát: „Az egybegyülekezett ünneplők sokasága oly nagy volt, hogy nem fértek be mindnyájan a templomba . . .”[6]

Ez a jelentős esemény kétségtelenné teszi a javítás és átalakítás idejét, tehát a kehelyen végzett ötvösmunkálatokat 1830 nyarára fejezhette be, egy bizonyos *Propper F.* nevű mester.

Az eredeti kehelyhez nem tartozó részek – a már említett kuppapohár bélésén kívül a hatszögletű lemez a kuppa alján, továbbá a két szárgyűrű és a levélpártás gyűrűtag a talp száránál. Valamennyi a XIX. század első feléből származik, egy nagyobb javítás, átalakítás eredményeképpen. A levélpártás gyűrűtag stílusában viszont megfelel a XVI. századi hasonló példányoknak, ezért több mint valószínű, hogy a javítást végző ötvös a régi és tönkrement mintájára készítette el ezt a példányt.

A kehelytalpról is hiányzik alsó, ívesen kihajló mintegy centiméternyi magas széle, melyet a javításkor távolíthattak el. A jelenlegi talp alsó peremének a tüzetes vizsgálata azt igazolja, hogy az eltávolított talpszegély illeszkedési helyének nyomai még láthatók, annak ellenére, hogy a használattól a perem éle legtöbb helyen azóta már simára csiszolódott.

A FELIRAT ÉS A CÍMER VIZSGÁLATA

A kuppapohárra vésett felirat és címer a kehely és Kenesei Péter történetének felvázolásában kulcsfontosságú, ezért vizsgálata alapvető követelmény.

A kuppa felirata

A felirat a kuppa aranyozásának alsó szélét érinti. Az első sor folyamatos, a többi öt sor viszont a címer két oldalán helyezkedik el. Ez azt jelenti, hogy a címer már rá volt vésve a kuppára, amikor a szöveget vésni kezdték. A sorvégek és kezdések is a címerhez illeszkednek. A betűk talpas antikva típusúak, amelyek tökéletesen illenek a XVII. század első felének betűformái közé. Egyes szavak, ill. betűk után kettőspontot alkalmazott a vésnök. A szöveg így hangzik:

KENESEI : PETER TYHANI
FŐ:KAPITAN AZ: FŰREDI
TEMPLOM HOZ ATTA
ISTEN TIZTESSE-
GERE ANNO
M:D:C: XXII

Az adományozás tényét dokumentáló szöveg tehát ezt jelenti: *Kenesei Péter tihanyi főkapitány a füredi templomnak adományozta Isten tisztességére az 1622. évben* (7. ábra).

A feliratvéset technikai minőségének – többszörös nagyítással végzett – vizsgálatánál minden kétséget kizáróan kiderült, hogy a FŰREDI szó betűi alatt eredetileg más betűk voltak, tehát nem Füred nevét vésték a kuppára, hanem egy másik helységét, és azt később igyekeztek eltüntetni, de nem sikeresen. Ez a tény a kehely történetét kissé bonyolulttá teszi, ugyanakkor homályos kérdéseket megvilágít.

A FÜREDI szó F betűje alatt eredetileg P volt, mert a nyoma hibátlanul megmaradt. Az Ű betű alatt korábban A volt, amelyet igyekeztek eltüntetni, de sikertelenül. Az E betű alatt erős nagyításban egy A betű halvány vonalai látszanak (8. ábra).

Összegezve megfigyeléseinket, marad a logikus következtetés: A Pápán szolgálatot teljesítő Kenesei miatt eredetileg a PAPAI szót vésték rá. A második P-ből észrevehetetlenül R betűt alakított ki a vésnök, az I-ből ugyanígy D lett, és hozzáírta a szóvégződés I betűjét. Kenesei talán a pápai templomnak akarta ajándékozni a kelyhet, de megváltoztatta szándékát.

A XVI. század második felében és a XVII. század első évtizedeiben Pápa a dunántúli reformáció központjának tekinthető, itt van a vidék legerősebb és legfontosabb végvára, ipara és kereskedelme a környéken Győr után a legnagyobb. Céhes kézműipara nagyon fejlett volt,[7] és éppen a tárgyalt időszakban jónevű ötvösei, aranyművesei voltak. Ezt bizonyítja a győri káptalannak 1614. november 17-én kelt okmánya, amely szerint „Csepelszigeti Eötveös Miklós, Eötveös Jósa, Érsekújvári Eötveös István pápai aranyművesek kérelmére a győri ötvös czéhnek 1529. évi magyar articulusait átirja és kiadja”.[8] Keneseinek tehát három céhbeli ötvös állt rendelkezésére Pápán, hogy a kehely kuppapoharára rávésesse a kívánt szöveget.

A címer

A kuppa közepén lévő finom vésetű címer pajzsa ovális, csücskös talpú, álló tarpajzs, amelyen a következő címerképekből álló, stilizált, heraldikailag jól tervezett kompozíció látható (8. ábra). Liliomos abroncskoronából kinövő, vértezetbe öltözött férfi, fején sisak, karjai V-alakban behajlítva; jobbjában felfelé álló, egyenes, kétélű kard, csuklója alatt emberfej, baljában hatágú csillagbuzogány, csuklója alatt, heraldikailag jobbra néző holdsarló (újhold). A pajzs felső szélén galléros nyakú pántos sisak, rajta liliomos abroncskorona, ezen sisakdísz: jobbra néző profilban ábrázolt álló madár – valószínűleg holló –, amelynek nyakát (begyét) alulról felfelé tollas nyílvessző fúrja át. A pajzs kétoldalán foszlányként lebegő címertakaró.

A címer a XVI. század utolsó és a XVII. század első harmadának heraldikai vonásait viseli magán, jól beleillik e kor nemesi címereinek sorába. A címer vésete finomabb a dedikációs szöveg véseténél.

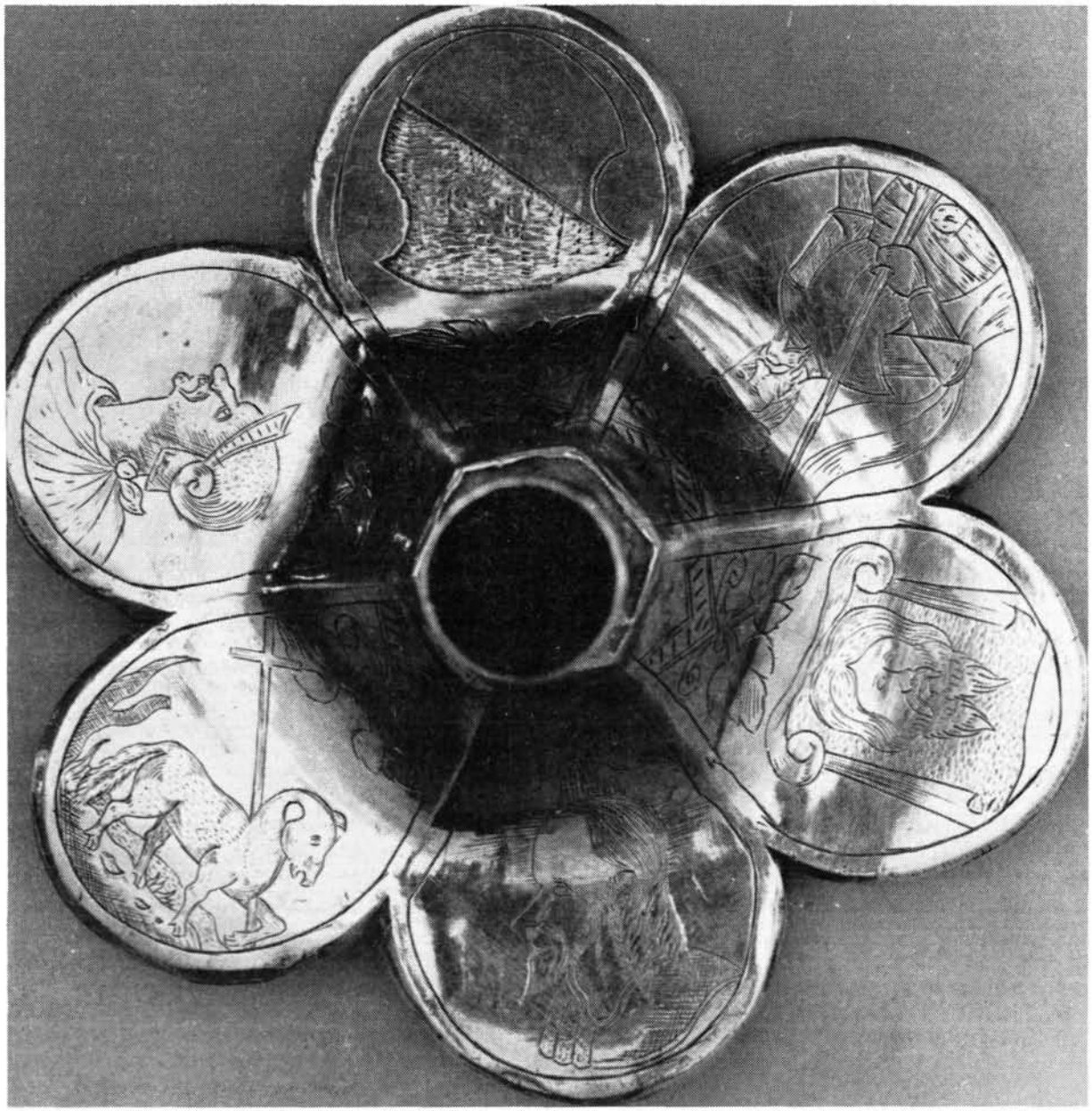

5. ábra. A késő gótikus kehelytalp felülnézetben.

Abb. 5. Der spätgotische Kelchfuss von Obersicht.

A KEHELY ADOMÁNYOZÓJA, KENESEI PÉTER SZEMÉLYE

A kehely adományozójáról, *Kenesei Péter* személyéről a genealógiai szakirodalom nem sokat tud. *Nagy Iván* csupán ennyit írt róla: „Kenesei Péter 1625-ben Pápa várában lovas hadnagy volt".[9] Kenesei neve pedig korábbról is ismert, mert már az 1610-es években jelentős személynek számított Pápán, amelynek akkori földesura, *Enyingi Török Bálint* leszármazottja, *István* volt. Ebben az időben,1612-ben került a városba református lelkésznek *Kanizsai Pálfi János*, aki országosan elsőként elkészítette szabályzatát a pápai református egyházközség és a presbitérium megszervezésére. Ezt nemcsak jóváhagyta a református földesúr, hanem magát is elkötelezte a szabályzat mellett, sőt ennek elismerését alattvalóinak is elrendelte. Így került a szabályzat 1617. január 15-én a pápai vitézlő rend hat főből álló tiszti képviselete elé, majd január 17-én pedig a városi tanács elé jóváhagyásra. A vitézi rendet az alábbi hat tiszt képviselte: Hatos Bálint vicekapitány, Kenesei Péter, Tóthi Lengyel Miklós lovashadnagyok, Nagy Márton, Győri Mihály és Pirithi Ambrus gyalogvajdák.[10]

Ez az időszak a pápai reformáció virágkora. A XVI. század végén és a XVII. század elején Pápán a

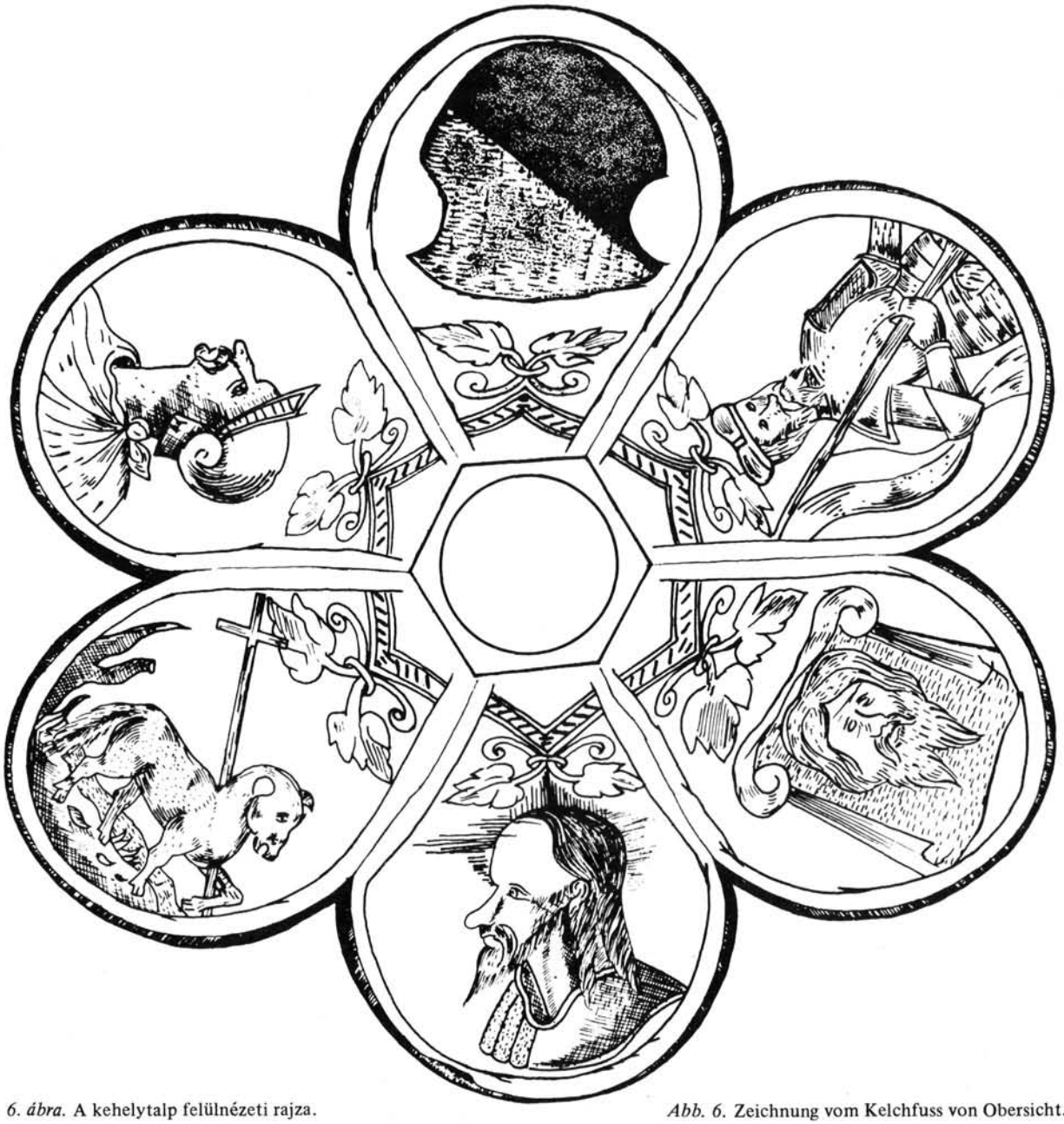

6. ábra. A kehelytalp felülnézeti rajza.

Abb. 6. Zeichnung vom Kelchfuss von Obersicht.

katolikusságnak még a nyomait sem találni. *Szijjártó Lukács* 1611. július 7-én kelt levelében ezt írja *Szenczi Molnár Alberthez:* „Pápán nincs semmi viszálykodás a religió dolgában, viget orthodoxia".[11] E színtiszta református városban és várban Kenesei Péter közismert és megbecsült ember lehetett, ha a várkatonaság képviseletében delegálták.

Neve később csak a pápai váruradalom úriszéki peres aktáiban bukkan fel, mint az úriszék tagja.

A Pápán 1621. február 13-án tartott perben az úriszék tagjai között ott találjuk, mint „Kenesey Péter tihanyi kapitány"-t.[12] 1624. december 10-én neve így szerepel: „. . . Krakkaj Pál pápai lovaskapitány, Kenessej Péter, Nagi János gyalogvajda . . ."[13] 1627. október 30-án „. . . Krakkay Pál, a pápai lovasok hadnagya és Kenesey Péter, mint meghívott bírák . . ." szerepelnek.[14] Végül 1629. június 25-én nevét a következők társaságában említik: „. . . Krakkay Pál lovaskapitány, Kenesey, Palotay Péter devecseri kapitány . . ."[15]

A kelyhet adományozó neve eddig három féle változatban fordult elő: 1. a kuppán levő szövegben *Kenesei,* 2. az úriszéki periratokban: *Kenesey* és *Kenessej.* A két utóbbi nem jelent különbséget, mert ugyancsak az úriszéki iratokban a pápai lovaskapitány, ill. hadnagy neve egyszer *Krakkay,* másszor

7. ábra. Vésett felirat és címer a kuppapoháron.

Abb. 7. Eingravierte Anschrift und Wappen am Cuppabecher.

8. ábra. A címer.

Abb. 8. Das Wappen.

Krakkaj. A genealógiai szakirodalomban azonban a XVIII. század óta az e néven nyilvántartott családokat általában *Kenessey*-nek írják. Tanulmányunkban a kehelyen feltüntetett nevet fogadjuk el és ezért használunk *Kenesei*-t, akit természetesen azonosnak fogadunk el a *Kenesey* és *Kenessej* néven említett személlyel.

Nagy Iván szerint a *Kenessey* nevet viselők a Dunántúl „egyik ismertebb nevű régi nemesi családá, kiterjedve vagy birtokolva Fejér, Győr, Somogy, Sopron, Veszprém stb. megyékben."[16] Sajnos eddig még nem került elő összekötő kapocs egy 1270. évi oklevélben szereplő „. . . Kenesium filium Vrbani de Sukurod . . ."[17] között, noha földrajzilag mind a Győr és Pápa között elterülő Sokoró dombivdékkel, mind pedig a Fejér megyei Sukoró község nevével[18] kapcsolatba lehetne hozni, hisz mindkettő a genealógiában nyilvántartott elterjedési területen fekszik.

Siebmacher Wappenbuch-jában *Csergheő Géza* és *Nagy Iván* a Kenesseyekről csak az eddig ismerteket közli.[19] Ennél többet a *Királyi Könyvek jegyzéke* sem mond róluk.[20] Az 1754–55. évi országos nemesi összeírás arról tanúskodik, hogy a család dunántúli és tagjai közül legtöbben Vas és Veszprém megyében élnek, de Zalában, Fejérben és Győrben is találhatók.[21] A Kenessey családról később sem kerültek elő újabb adatok, *Kempelen* is csak a régieket használta fel.[22] A Kenessey család Veszprém megyei ágának tagjai, pontosabban a Pápán élők, a XVIII. század elejétől már ismertek. *Nagy Iván* szerint „Kenessey Istvánnak nejétől Gőgös Annától fia István 1725-ben lép egyességre rokonával Saáry Istvánnal; és az 1715. 1722. és 1729-ki országgyűlésen Veszprém vármegyének országgyűlési követe, az 1715-ki országgyűlésen a vallási ügyekben választmányi tag volt."[23] Csábító a gondolat, hogy egy évszázadnyi időt áthidalva vérségi leszármazást tételezzünk fel Kenesei Péter Pápán élt hadnagy, tihanyi kapitány és Kenessey István 1715. évi megyei országgyűlési követ között. A sors játéka folytán érdekes párhuzam is fennáll kettőjük között: mindkettő aktív református, Péter 1617-ben Pápán a vitézlő rend delegáltjaként résztvesz az

egyházi szabályzat jóváhagyásában, István 1715-ben az országgyűlésen a vallási ügyek választmányi tagja. A családi leszármazás nagy valószínűséggel feltételezhető, de ez csak történeti adatokkal és genealógiai okmányokkal lenne bizonyítható. Ezeket még nem ismerjük.

Összegezve adatainkat Kenesei Péterről, a következőket tudjuk róla: 1617–1629 között adatokkal bizonyíthatóan a pápai várőrség tisztikarának tagja változó beosztásokban, úgymint lovashadnagy, gyalogvajda és tihanyi kapitány. Mivel 1617. január 15-én már tisztként említik mint delegált tagot, minden bizonnyal már 1616-ban, vagy még korábban is Pápán volt tiszt. Ugyanígy feltételezhető, hogy 1629 után is – előttünk ismeretlen ideig – volt szolgálatban, valószínűleg Pápán, Veszprémben vagy a győri főkapitányság valamelyik várában.

Tihanyi kapitánysága miatt óhatatlanul ki kell térnünk a tihanyi vár ismertetésére is. Részletes és összefüggő adatokkal nem rendelkezünk, ezért csak a Kenesei-korszakot megelőző évtizedekre térhetünk ki, hogy megvilágítsuk a tihanyi várkapitányok feladatkörét és a várőrség helyzetét, ill. Tihany szerepét a végvárrendszerben.

A TIHANYI VÁRRÓL ÉS A FŐKAPITÁNYI CÍMRŐL

A tihanyi vár országos szempontból először *I. Ferdinánd* 1546. évi törvényének 44. cikkelyében tűnik fel, amelyben elrendelik a dunántúli várakról való gondoskodást.[24] A török 1552-ben foglalta el Veszprémet ettől kezdve Tihany szerepe stratégiailag fontossá vált. *Erdélyi* szerint első, királyi kapitánya *Horvát Márk* volt, akinek az 1548. és 1554. évi kamarai iratokban – 50 lovas és 50 gyalogos volt alárendelve, továbbá Kobak Miklósnak 40 lovasa.[25] A dunántúli végvárrendszer ekkor már kezdett kialakulni, mert a kamarai iratok szerint Győr, Komárom, Tata, Cseszneк, Pápa, Devecser, Vázsony és Tihany őrségét Ausztria fizette, amelyhez a magyar kamara és az udvari kamara is hozzájárult.[26]

I. Ferdinánd 1547. évi törvénye az ország védelmének szervezetében is változást eredményez, mert a karok és rendek egy második főkapitányság felállítását kérték az ország dunántúli részeire. E főkapitány székhelyéül Szigetet, vagy Pápát, vagy pedig Kanizsát javasolták.[27] Pápa várának katonai jelentőségét fontosnak tarthatták, mert a király 1559. évi dekrétumának 32. cikkelye így rendelkezik: „Pápa városának és várának (a mely a többi Dunántuli helyek között a legfontosabb) megerősítése, Sopron és Vas megyéket, valamint Veszprémnek a megmaradt részeit küldték és rendelték ki."[28]

Az első jól ismert tihanyi kapitány *Takaró Mihály* volt, aki 1554. július 11-én vette át hivatalát. Állása és feladatköre kettős volt: provizorként gazdálkodnia kellett az apátsági javakból álló várbirtokon, hogy a jövedelemből fenntarthassa a várat és az őrséget, azon kívül katonai feladata volt a véghelyet megvédeni a törökkel szemben. *Pallavicini Sforza* főhadimarsall a győri káptalannak is bejelenti a kinevezést, Takarót praefectus minőségben helyezte Tihany várába. Az írni és olvasni sem tudó várkapitány sok nehézséggel bajlódva végzi munkáját, s a rosszul felszerelt várhoz Sforzától többször kért tarackokat, szakállasokat. 1554. november 7-én éjjel a törökök meg is ostromolták, de sikertelenül. Kapitánysága alatt nagy védelmi építkezéseket végeztetett, amelyről számadáskönyvéből tudunk. A várőrség létszáma az ő idejében 15 lovas és 50 gyalogos.[29]

Gyulafi László 1560. április 24-én vette át Takarótól a provizorságot és a várkapitányi tisztet. A kiváló katona és vitéz bajvívó hírében álló Gyulafi, mint provizor, a várbirtok alattvalóival sokszor kegyetlenül bánt. Vitézi érdemeiért 1564. szeptember 19-én *Salm* gróf, győri főkapitány Veszprém kapitányává nevezte ki Gyulafit,[30] de tihanyi tisztét is megtarthatta. 1568-ban azonban mégis távoznia kellett.

Utóda ideiglenesen *Jakusics Ferenc* lett mintegy harmadfél évig, de tihanyi provizori és várkapitányi megbízatása csak második állásának tekinthető, ugyanis 1568-tól ő volt Győr alkapitánya, amely magas állás a főkapitány-helyettes tisztét jelentette s ilyen minőségben nem forgolódhatott sokat Tihanyban, nincs is adatunk itteni tevékenységéről.[31]

Majlát Gábor veszi át 1571-ben Tihanyban a provizori teendőket és a kapitányságot. Eléggé rendezetlen állapot uralkodhatott a várbirtok körül, mert azok rendezése kötötte le minden idejét.[32]

Utódja *Borsida Menyhért* lett, aki valószínűleg 1576 áprilisától 1577 áprilisáig volt kapitány Tihanyban.[33]

1577. júliusában Bécsben összeírták a végvárak őrségét. Összehasonlításul tanulságos közölnünk néhány dunántúli végvár adatát. *Győrött* 700 német katona, 400 magyar lovas, és 300 gyalogos, *Komáromban* 300 német katona és 660 naszádos, *Tatán* 70 lovas és 100 gyalogos, *Pannonhalmán* 50 lovas és 100 gyalogos, *Cseszneken* 10 lovas és 50 gyalogos, *Tihanyban* 26 lovas és 50 gyalogos.[34]

1577-ben *Songor János* a tihanyi kapitány, aki az eléggé omladozó állapotban lévő vár megerősítésén fáradozik. A vár annyira rossz állapotban volt, hogy *Mateasyth (Mattasich) Ferenc* kamarai kiküldött jelentése alapján a kamara, Rudolf királyhoz írt véleményében, megerősítését vagy lerombolását javasolta.[35] Ennek ellenére érthetetlen módon I. Ferdinánd és Rudolf király törvénycikkelyei nem említik Tihanyt, amikor a végvárakhoz a vármegyék ingyen munkáját szabályozzák.[36] Valószínűleg elegendőnek tartották a várbirtok népét és nem sorolták a fontos várak közé.

1580 februárjában *Mesteri Jánost* iktatták be a kapitányi székbe, aki alatt várépítési munkálatok folytak.[37]

Utódjául „*Pisky István* jött be Tyhanban az kapitányságban 25 Martii 1585, adták a kulcsot kezében 26 Martii, ment ki Mestery János 27 Martii". Pisky kapitánysága talán a legmozgalmasabb időszak Tihany – mint végvár – történetében, a somogyi oldalon lévő törökökkel folytonos hadi vállalkozásai tették nevét ismertté. *Piski Regestuma* néven fennmaradt számadáskönyve pedig kapitánysága idején történt gazdálkodásról adnak értékes és részletes adatokat.[38]

1589. auguszus 20-án leváltották Piskit, a vár kulcsait *Hathalmi Mátyás* vette át, mint ideiglenes biztos. A következő évben már *Dombai Benedek*, a veszprémi kapitány megbízottja tartózkodik ott rövid ideig.[39] Ettől kezdve Tihany vára és őrsége állandó kapitány nélkül, egyre jobban fogyatkozó, dezertáló létszámmal a végvári rendszer egyik leggyengébb pontja lesz. Úgy látszik hosszú időn át a veszprémi várkapitányság látta el a legszükségesebb teendőket Tihanyban.

Tihany ügye még 1608-ban sem rendeződött, mert *II. Mátyás* 1608. évi koronázás utáni törvényének 16. cikkelye a végváraknál végzendő ingyenmunkák szabályozásában Tihanyról nem tesz említést.[40]

II. Mátyás 1609. évi törvényének megjelenését megelőzve, – amelynek 32. cikkelye a véghelyek javításáról, katonákkal való benépesítéséről és a kiérdemelt zsold fizetéséről rendelkezik[41] – Tihany végre állandó kapitányt kap. *Vincze Pált* 1609. április 29-e táján iktatták be a tihanyi várhoz tartozó Tósok falu birtokába. Az új kapitány pereskedésekkel tölti idejét, mert a török veszély enyhülése miatt az uralkodó újra betöltötte a tihanyi apáti széket, *Herovics Mátyás* csanádi püspököt nevezte ki apátnak, akit Vincze vonakodott az apátsági birtokokba beiktatni. E periratokból értesülhetünk arról, hogy 1613. június 15-én kelt nádori levél szerint már csak Vincze Pál örököseiről van szó,[42] feltehetően még ugyanazon év első felében meghalt.

Vincze utódairól vajmi keveset tud *Erdélyi* is, pedig Kenesei Péter szempontjából számunkra ez az időszak a legfontosabb. II. Mátyás 1613. évi törvénye végre Tihany várát is azon véghelyek közé sorolja, amelyek számára kötelező ingyenmunkát kell végezni.[43] Az apátság birtokainak lakosait kötelezi a rendelkezés erre a munkára, s ez a döntés arra épült, hogy Herovics Mátyás apátot tekintik a birtokok kezelőjének.

A következő tihanyi kapitány nevére *Villányi Szaniszló* bukkant rá Győr város 1617-ben készült telekkönyvében, amely szerint *Saffarits Mihály* tihanyi kapitánynak Győr belvárosában sarokháza volt. De ugyanebben az évben özvegyének a házát is említi a telekkönyv,[44] nyilván Saffarits elhunyt. Valószínűleg ugyanarról a személyről emlékezik meg az 1611. június 21-i Győr megyei tisztújítás, amelyen a vitézlő rend tagjai között egy Saffarich nevűt említenek.[45]

1617-től semmiféle adattal nem rendelkezünk 1621-ig, de ez év február 13-án bukkan fel *Kenesei Péter* tihanyi kapitány neve, a már említett pápai úriszéki peres iratokban. Kenesei tihanyi kapitánysága nyilván korábban kezdődött, de erre konkrét időpontot nem tudunk mondani. A tihanyi apátságra vonatkozó oklevelek nagy tömegében 1618. október 1. és 1622. június 30. közötti időből egyetlen oklevélről sem tudunk. Ez annál érthetetlenebb, mert *Herovics Mátyás* tihanyi apát csak 1623. szeptember 1-én halt meg,[46] neki pedig az apátsági birtokok rendezése miatt sok pereskedése volt.

Kenesei tihanyi tisztségéről még egy adat tanúskodik, a kehely felirata, amely 1622-ben készült. Kapitányságának végét ugyancsak nem ismerjük, sőt tihanyi szerepléséről sem tudunk semmit.

Kenesei után az első ismert név *Körtvélyesi Istváné*, akinek a neve először egy 1627. május 11-én kelt periratban tűnik fel, amely szerint 1624-ben már tihanyi kapitány, de már az irat idején Veszprém főkapitánya (suppremus capitaneus) volt. Tihanyi kapitányi tisztségének hivatalos iratban történt rögzítését idéznünk kell, mert ez ad alapot arra, hogy Kenesei tihanyi tisztségének ügyében véleményt mondhassunk.

Az idézett részek: „. . . egregium Stephanum Körtvelesi, praesidii sacrae caesareae atque regiae maiestatis protunc Tihaniensis, iam vero Vesprimiensis suppremum capitaneum . . ." és „. . . egregius Stephanus Körtvelesi, praesidii sacrae caesareae atque regiae maiestatis Tihaniensis capitaneus . . ."[47] Magyarul: „. . . a tisztelt Körtvélyesi Istvánt, a császári és királyi szent felsége azidőben tihanyi, most azonban veszprémi várőrsége főkapitányát . . .", és „. . . a tisztelt Körtvélyesi István, a császári és királyi szent felség tihanyi várőrségének kapitánya . . .". E katonai cím és tisztség félreérthetetlenül igazolja, hogy Tihanyban nem lehetett Kenesei főkapitány, mert e várnak, mint végvári erősségnek az őrsége kis létszámú volt, nem tartozott a nagyobb várak, – mint Veszprém, Pápa stb. – közé. A kehelyre írt főkapitányi cím minden vonatkozásában helytelen, használata pedig jogtalan. Kenesei egy esetben használhatta volna a főkapitányi címet, ha pl. Pápa vagy Veszprém várának lett volna kinevezett főkapitánya, s emellett még a tihanyi kapitányi tisztet is ellátta volna. Azt pedig tudjuk, hogy sem Pápán, sem Veszprémben nem viselt ilyen tisztséget.

A XVII. század első felében a császári és magyar katonai tisztségek jó összefoglalását adja *Villányi*. A magyar hadszervezetben a sereg vezére a *főkapitány*, ennek helyettese az *alkapitány*, s mindkettő főtisztnek számít. Egy zászló lovas élén nem főtiszti, hanem alacsonyabb rangfokozatú *kapitány* áll, utána következik a *hadnagy*, a *zászlótartó*, az *őrmester* stb. Egy gyalogos csapat élén áll a *kapitány* vagy *fővajda*, ennek helyettese a *vajda* vagy másképpen a *hadnagy*, s utána a *zászlótartó*, az *őrmester* stb. következik. „A kapitány maga toborzotta a legénységét az ezre-

des vagy ritkábban a hadi biztosok megbízásából; ezektől kapta a legénység zsoldját és egyéb kikötött ruha, élelmi vagy felszerelési járulékát is. Legénységét közvetlenül maga vezette, de különben minden tekintetben az ezredestől függött; helyettese a hadnagy volt."[48]

Tihany Pápával, Veszprémmel és a többi Bakonyvidéki végvárral együtt a győri vár főkapitányságához tartozott. A *győri főkapitányi* cím csak hallásra azonos az eddig említettel, mert a tárgyalt időszakban a győri vár főkapitánya a legfőbb katonai rendfokozatok körébe tartozott, és leggyakrabban főnemesek töltötték be ezt a fontos parancsnoki helyet, amely egyenlő volt a Feldmarschall-i ranggal. Az 1610-es és az 1620-as években több éven át *Prainer János* főnemes volt a győri főkapitány, akinek nevét és rangfokozatát az általa 1629-ben, a pestis járvány idején Győr város bírójának kiadott utasítása őrizte meg: „My Prayner Janos, Stacznak Nemes, Stugnigh, Fladnycz, Rabenstein es Zantt Margaretha warynak szabad ura, az Feolseges Romay Chiaszarnak Uduary es hadakozó Tanachya, Also Ausztrianak eöreökeös Camarasa, es ez Gieöry feö Wégháznak hoszaya tartozando veghbeliekkel eghietemben Generalis fw kapitannya."[49] Kenesei Péter legfőbb katonai parancsnoka tehát Prainer János győri generális főkapitány volt.

Az 1608. évi törvény 11. cikkelye a véghelyek kapitányságairól úgy rendelkezik, hogy azokat született magyarokkal kell betölteni és Veszprémet főkapitányságnak nevezi: „. . . *officia supremorum capitaneatum, praesidii Vesprimiensis* . . ." vagyis a veszprémi várőrség főkapitányi tisztsége.[50] Az 1618. évi törvény 20. cikkelye a vezérlő kapitányokról, (*generales capitanei*) rendelkezik, a 21. cikkely pedig a véghelyek kapitányait *„capitanei confiniorum"*-nak nevezi.[51] A 26. cikkely a győri várőrségen lévő fő- és más kapitányokról, „. . . *per supremum et alios capitaneos . . . in praesidio Jurinensi* . . ." beszél.[52]

A téma teljes tisztázása és áttekinthetősége érdekében vázoljuk a kapitányi tisztségek összefüggéseit a királyi rendeletek, törvénycikkek alapján.

Az 1547. évi törvény 20. cikkelyében *Dunántúl önálló főkapitányt* kap, mert a Dunától északra lévő országrészek főkapitánya ezt a területet már nem tudja ellátni.[53] Rajtuk kívül volt a *generális főkapitány*, valamennyi országrész központi parancsnoka, vezére. A török térfoglalásával az ország védelme érdekében vármegyékre és véghelyekre lebontva, szükségessé vált a hadsereg és a végvárrendszer átszervezése. *Rudolf király* 1596. évi törvénye *az ország főkapitányairól, supremi capitanei regni,* beszél, és *a vármegyei kapitányokról, capitanei comitatuum.*[54] Ebben az időben a török már második éve tartja megszállva Győrt és a Dunántúl nagy részét. A törvények nemhiába szorgalmazzák a véghelyek és őrségeik megerősítésén kívül a vármegyei katonaállítást, így pl. az 1595. évi törvény 18. cikkelye,[55] amelyet az 1597. évi törvény 6. cikkelye megerősít: „. . . a különböző vármegyék lovasai és gyalogosai, különböző vármegyei kapitányok alatt is katonáskodjanak és tartassanak . . ."[56]

A XVI–XVII. századfordulón már kiépült a vármegyei haderő szervezet, de emellett a véghelyek rendszere változatlanul fennáll. A haderő téli elhelyezését – megfelelő téli szállások hiányában – úgy oldják meg, hogy a végvárakba osztják szét a vármegyei katonaságot.

Elég bonyolult egyes helyeken a tisztségek szétválasztása, az alá- és fölérendelési viszonyok tisztázása.

Világosabbá teszi a szervezet felépítését, ha az 1606. évi bécsi békekötés okmányait tanulmányozzuk. A magyarok részéről megjelentek között találjuk *Batthyány Ferencet,* Sopron vármegye ispánját és *Magyarország dunáninneni részeinek főkapitányát.*[57] Két hónappal a bécsi okmányok aláírása után az 1606. évi zsitvatoroki békekötés okmányában Batthyány Ferenc Sopron vármegye ispánja és a császári szent felségnek *Magyarország dunántúli részeiben főkapitánya* címen szerepel.[58] Mind a bécsi, mind a zsitvatoroki okmányban a főkapitányi címet a latin *generalis capitaneus* kifejezéssel használják.

Kenesei Péter idejében tehát Dunántúlon a magyar hadsereg vezére Batthyány Ferenc generális főkapitány. Ettől szervezetileg különbözik a dunántúli véghelyek győri központjának főparancsnoki tiszte, amelyet azidőben Prainer János generális főkapitány töltött be.

Nagyobb végváraknak, így Pápának és Veszprémnek ebben az időben már főkapitányuk volt, címük *supremus capitaneus,* de ez nem azonos az előbb említett tisztségekkel, rangban és beosztásban alattuk van. Ezeken kívül vannak a vármegyei kapitányok, *capitaneus comitatus* és a várőrségek kapitányai, *capitaneus praesidii.* Tihanyban a kapitányok mindig az utóbbi címet kapták és emellett még a provisori, praefectusi teendőket is ellátták. *Kenesei Péter is kapitánya volt a tihanyi várőrségnek.* A kehelyen olvasható főkapitányi cím ennek ellentmond, tehát használatát jogtalannak kell tekintenünk.

A teljesség kedvéért meg kell említenünk, hogy egy generációval a Keneseiről közölt életrajzi adatok után, ismét feltűnik egy bizonyos *Kenesey Péter* neve, de nem Pápán, sem nem Tihanyban, hanem Veszprémben. *Hungler Józsefnek* a Batthyány-család levéltárából közölt adatai között 1649-ben, Pázmány Miklós veszprémi kapitány idejében többek között felbukkan Kenesey Péter neve.[59] 1654-ben a Fehérvárról betörő törökök felégették „Kenesey Péternek is egy darab kertjét".[60]

Ugyancsak a Hungler által közölt adatokban 1671-ben[61] a Wesselényi féle összeesküvés miatt a Pápára kihallgatásra rendeltek között van „Nemes Kenesei Péter". 1673-ban a Pápán tartott megyegyűlésen Kenesei Pétert megvádolták, hogy „az egész veszprémi seregnek veszedelmére vagyon", ami ellen „protestált és törvényt is várt ellene."[62] Végül 1674-ben a

törökkel kapcsolatos összejátszás vádjával a veszprémi kihallgatáson beidézettek, többségükben protestánsok között, olvasható nemes Kenesei Péter és nemes Kenesei Péterné Szeli Zsuzsanna neve.[63] Az 1649–1674. között felbukkanó Kenesei nem lehet azonos a tihanyi kapitány Keneseivel, mert a veszprémi Kenesei az 1674. évi kihallgatáskor 56 éves volt.

CÍMERADOMÁNYOZÁSOK KENESEI PÉTER KORÁBAN

A kuppán lévő címerről említettük, hogy mindenben megfelel a kor címertani gyakorlatának. Azonosítása, családhoz kötése, eredete és adományozása azonban megoldatlan, mert nem tudjuk hiteltérdemlően, hogy ki a címer tulajdonosa. A címer használója a felirat alapján mindenesetre *Kenesei Péter*, csakhogy ilyen címert egyik Kenessey családnál sem találunk; a *Siebmacher* Wappenbuchban közölt Kenessey-címerek mások. A *Kenessey I.* címer: a címerképe hármashalmon álló kétfarkú oroszlán, felemelt jobbjában szablya, leeresztett baljában szakállas török fejet fog hajtincsénél. A címeren galléros nyakú, pántos sisak, rajta abroncskoronából – a címerképpel azonos – kinövő oroszlán.[64] *A Kenessey II.* címer: csupasz pajzs, címerképe V-alakban behajlított vértezett kar, amely egyenes, kétélű kardot tart.[65] A *Kenessey III.* címer: címerképe hajóhorgony, a pajzson galléros nyakú, pántos sisak, rajta abroncskoronából kinövő egyfarkú oroszlán, emelt jobbjában szablyát tart.[66] A három címer közül a dunántúli Kenesseyeké az I. számú, amelyet össze kell hasonlítanunk a Kenesei Péter által használt címerrel.

A címerképből egyetlen közös elemet említhetünk: a levágott török fejet, amelyet a kehely-címeren egy vértezetbe öltözött katona tart jobbjában, a Siebmacher képen pedig az oroszlán tartja baljában, s ez a sisakdíszen is megismétlődik. A galléros, pántos sisak, rajta az abroncskoronával mindkét címernél azonosnak tekinthető. Az utóbbi azonosság – sajnos – nem meghatározó párhuzam, mert a heraldikai ábrázolásokban ezek általánosnak tekinthetők. Egyedül a hajtincsénél megragadott szakállas török fej az egyetlen, de nem jelentős kapocs, amelyet mégsem hagyhatunk figyelmen kívül.

Magyarországon a nemesség- és címeradományozás joga kizárólag az uralkodót illette meg, de aránylag elég későn jelennek meg az ezt érintő rendelkezések. II. Mátyás 1609. évi törvényének 33. cikkelye javasolja, hogy a címeres levelek adományozásánál azokra legyenek figyelemmel, akik megérdemlik és méltók rá.[67] Ugyanennek a törvénynek a 73. cikkelye a címeres levelek kiváltásáért a királyi kancellárián fizetendő taksát állapítja meg. „8. §. Czimeres nemeslevelekért, a melyeket valakinek fekvő jószágok adományozása nélkül adtak, huszonöt forintot; fekvő jószágok adományozásával pedig minden jobbágy után még ötven dénárt kell hozzáadni; a leírás díja is az érdemet túl ne haladja; és pedig az egyszerű leírásért fizessenek két forintot; a díszesebbért, a mely arannyal van ékesítve: négy forintot."[68]

A nemesség- és címeradományozást Bethlen Gábor hadjáratai után ismét rendezni kellett, mert nagyon meglazulhatott a jóváhagyások körüli rend. *II. Ferdinánd* 1630. évi törvényének 17. cikkelye jó korképet fest az 1620-as évekre kialakult állapotokról: „1. §. A czimeres leveleket pedig jövőre a jobbágyházakban lakó parasztoknak, az ő földesuraik ajánlata és beleegyezése nélkül, ne adjanak. 2. §. De a katonákra, meg a férfias jelességekben és a tudományokban ékeskedőkre, kellő ajánlat mellett, méltó tekintettel kell lenni. 3. §. Elavult kiváltságmegerősítéseket, a földesurak jogsérelmére, ki ne adjanak és a kiadottak erőtlenek és érvénytelenek legyenek."[69]

A rendelkezésünkre álló adatok alapján a Bethlen-féle hadjárat körüli években a nemességadományozás megoszlása a király és a fejedelem között az alábbi képet mutatja. 1619-ben 22 armális származik II. Mátyástól és II. Ferdinándtól.[70] 1620-ban 6 armális II. Ferdinándtól, 2 armális pedig Bethlen Gábortól származik.[71] 1621-ben 5 armálist adományoz II. Ferdinánd, Bethlen már kilencet.[72] 1622-ben 36 armálisra ugrik II. Ferdinánd adományozása, míg Bethlené ötre csökken.[73]

Bethlen Gábor 1620. évi hadjáratának dunántúli eseményei rövid időre a fejedelem javára billentették a hadisiker mérlegének a serpenyőjét, mert a győri főkapitányság várai, (így Pápa és Veszprém is) a várőrséggel együtt átálltak, sőt a dunántúli királyi sereg főkapitánya *Batthyány Ferenc*, mint a kor egyik legtekintélyesebb földesura is hűségéről tett tanúbizonyságot.[74] Ebben az időben *Kenesei Péter* minden valószínűség szerint a pápai várőrség tisztje. Pápa földesura és a vár főkapitánya, *Nyári Miklós* elmenekült a városból, így a Bethlen-párti várőrség és a fejedelem katonái új főkapitányt kaptak *Tóthi Lengyel Boldizsár* személyében, aki a református egyházközség szabályzatát és presbitériumi szervezeti okmányt 1620. szeptember 27-én megerősíti, aláírja és nyilatkozatában hűségét fejezi ki a fejedelemnek, pontosabban a fejedelem „Pápai fő Capitannya"-nak vallja magát.[75] A már említett *Kanizsai Pálfi János* pápai lelkész is Bethlen híve volt, sőt ezidőben járt a fejedelemnél is. Ilyen politikai és hadi események nagyon alkalmasak voltak armálisok szerzésére. Megkockáztatjuk a feltevést, hogy Kenesei talán ekkor próbálkozott címeres levelet szerezni az új főkapitány és a lelkész segítségével. Mivel a hadiszerencse forgandó, Pápa újra királyi kézre kerül, ugyanis az 1621. december 31-én megkötött nikolsburgi béke alapján Bethlen kivonta csapatait a Dunántúlról.

II. Ferdinánd 1622. év májusára országgyűlést hívott össze Sopronba, és az ott hozott 1622. évi törvény 2. cikkelyének 10. §-a szabályozta a végvárak tiszttartóságainak, kapitányságainak és egyéb tisztségeinek adományozását, ill. megerősítette *II. Mátyás*

koronázása előtt hozott 1608. évi törvényének 11. cikkelyét. Eszerint véghelyi tiszttartóságokat és kapitányságokat magyar birtokosoknak kell adományozni, sőt a veszprémi várőrség főkapitányi tisztét is.[76]

Előbbi feltevésünkkel szemben, feltételezhetjük azt is, hogy *Kenesei Péter* II. Ferdinándnál is benyújthatta címereslevél kérelmét. Nem lehet véletlen jelenség, hogy éppen 1622-ben 22 nyilvántartott armálisról tudunk, amelyet a király adott ki. Nyilván híveket gyűjtött magának, éppen a Bethlennel kötött békeszerződés után.

Kenesei címereslevelének felkutatását az a tény is nehezíti, hogy az 1620-as években volt talán a legnagyobb visszaélés ezen a téren és akkor még nem kellett a kapott armálisokat a vármegyében kihirdetni, mint erről az 1630. évi törvény 30. cikkelye rendelkezik.[77] Tulajdonképpen a korszellem kikényszerítette a címereslevelek adományozásának szabályozását, hisz a törvényben is arra hivatkoznak, „hogy némelyek a czimeres levelek szorgalmazásában mily nagy tolakodással járnak el, hogy a midőn semmi érdemekkel és erényekkel nem ékeskednek, mégis azt képzelik, hogy azokra számot tarthatnak."

A XVII. században – megváltozott haditechnika mellett – a címerek használata már nem arra terjedt, amire az armális szövege előírta, mert „a való életben, a lőpor, az ágyú és puska korában, a harczjátékok letüntével a czimer használata már csak a pecsétekre és a műiparczikkekre, bútorokra, serlegekre, kárpitokra, kastélyok homlokzatára és halotti czimerekre szoritkozott".[78] *Csoma Józsefnek* ez a találó megállapítása is azt sugallja, hogy a Kenesei-címer ilyen korszellem és felfogás alapján került a kehelyre. Tudunk olyan esetekről is, hogy valaki illetéktelenül használta más címerét, s ezeknek nem voltak közjogi következményei, mert akkor még nem szabályozták ezeket. Mindenesetre már XVI–XVII. századi heraldikai szakirodalom foglalkozik a címerhasználat kérdésével, de a magyarországi gyakorlatban a külföldi példák nem azonos módon honosodtak meg.[79]

A Kenesei-címert még össze kell hasonlítanunk korának hasonló címereivel. *Csoma* közli *Thury*, másként *Paakó András* 1578. évi nemességet és címert kérő leveléből a család címerét. A címer általában, összességében megfelel a Kenesei címernek, ami a – nem korhatározó és sablonos – abroncskoronákat, a foszlányokat és a pántos sisakot illeti, egyébként más. Közös viszont a sisakdísz, a madár, amelynek nyakát alulról nyílvessző fúrja át. Ugyanez a madár ismétlődik meg a pajzson is[80] (9. ábra).

A másik armális 1582-ből származik, Derochy János címerkérő levele, melynek pajzsán szinte azonos testtartású, de fehér ruhás férfi kinövő alakja látható, V-alakban meghajlított karjaiban, így jobbjában egyenes kétélű kard, baljában levágott török fej[81] (10. ábra).

Mindkét címer megerősíti azt a megállapításunkat, hogy a Kenesei-címer tökéletesen megfelel a XVI. század utolsó harmadában és a XVII. század elején

9. ábra. Thury, másként Paakó András címere, 1578. (Bárczay nyomán)
Abb. 9. Wappen von Thury, bzw. András Paako, 1578 (nach Bárczay).

10. ábra. Derocny János címere, (Bárczay nyomán)
Abb. 10. Wappen von János Derochy (nach Bárczay).

adományozott címereknek. S ennek alapján azt a véleményt is megkockáztathatjuk, hogy ha a címert nem Kenesei Péter szerezte, akkor közvetlenül örökölhette.

A FÜREDI KEHELY FELIRATOS ÉS CÍMERES PÁRHUZAMAI

Elsőként említjük a Magyar Nemzeti Múzeum középkori ötvösgyűjteményének Forgács-kelyhét,[82] amely több szempontból analógiának tekinthető. Ez a hatkaréjos talpú, aranyozott rézkehely szerkezetében sok hasonlóságot mutat: ennek a kuppapoharán belül is béléslemez van, amelynek a széle kifelé rá van hajlítva a szájperemre; két hatszögletű szárgyűrűje között lapított nódusz domborított levéldíszítéssel. A talp karéjain 3 domborított és 3 vésett dísz. A láb felső részén vésett évszám: 1599. A kuppapoháron vésett címer, amelyet kronosztikon betűjelzésű kétsoros felirat vesz közre:

pro sacro hVIVs eCCLesIa IVnIor paVLVs
e CoMItIbVs forgáCs VsV posVIt. obtVLIt qVe

Magyarul: E szentegyház számára a Forgács grófokból való ifjabb Pál használatra adta és felajánlotta. E szöveg nem jelöli meg, hogy melyik templom kapta a kelyhet, csupán az adományozás időpontját tudjuk meg a feliratból, a verzális betűk összességéből, miszerint ez 1613-ban történt. A talpon lévő 1599-es évszám feltételezhetően a készítés idejét jelenti, vagy ha mást is, az tény, hogy a kehely eredetileg más tulajdonában volt, s csak később került az előttünk ismeretlen templom tulajdonába.

A magyarországi, közép- és újkori ötvösipar leggazdagabb területéről, Erdélyből idézzük a másik párhuzamot *Roth* monográfiája alapján.[83] Brassó vármegye felvidéki járásában lévő *Heldsdorf (Höltövény)* községből ismertet Roth egy olyan aranyozott ezüst kelyhet, amely korban jó párhuzamnak tekinthető. A kuppapohár felső felén, – kuppakosár felett – magyar és latin nyelvű felirat vesz közre egy vésett címert. A címerpajzson koronából kinövő egyszarvú felső teste látható, nyakát nyílvessző fúrja át. A címer a kétoldali foszlányokkal, kivitelében, megjelenésében megfelel a XVI. század második felében és a XVI–XVII. századfordulón adományozott címereknek.

A kuppapohárra vésett feliratok a következők:

EZ KELLHET.EN.KAKONI.ISTVAN.CHINALTATAN. AZ. NAGI. ISTENNEK. TIZTESEGERE. HOGI. AZ. MI. AZ. IDVEZITEO. URUNK.IESUS.CHRISTUSUNKNAK. SZENT. VERENEK. IEGEIT. OSTOGASSAK.BELEOLLE.AZ:EO.ZENT.HALALANAK. EMLEKEZETIRE. AMEN.A.D.1613.

HONESTUS. VIR. DN. JOHANNES.FRISCH. RELIQUIT. POCULUM. HOC. ECCLESIAE. HELTZDORFFINAE. IN. AETERNAM. SUI. MEMORIAM. ANNO.1659. TEMPORE.HONESTI. VIRI. DN. IOHANNAE.SCHNEIDERS.AEDITUI.HUIUS.LOCI.

Magyarul: A tiszteletre méltó férfiú, Frisch János úr hagyományozta ezt a kelyhet a heltzdorfi egyháznak örök emlékezetére, 1659. évben; a tiszteletre méltó férfiú Schneider János úr, e hely templomfelügyelőjének az idejében.

Roth véleménye szerint a kehely talpa, szára és szárgallérja (Trennungsplatte) a XVI. századra keltezhetők, s minden más XVII. századi kiegészítés. A feliratok és az előbbi vélemény alapján megállapíthatjuk, hogy egy XVI. századi gótikus kehelyről van szó, amelyet 1613-ban *Kákoni István* átalakíttat, kuppakosarára rávéseti címerét és az adományozó feliratot. Később 1659-ben a kelyhet javítják és újra adományozzák, ekkor adja *Frisch János* a heldsdorfi templomnak. Kákoni ugyanazt tette a kehellyel, mint Kenesei Péter, csupán kilenc évvel korábban.

Egy bizonyos *csépi Kakony Istvánnak* Pozsonyban, 1609. november 26-án nemességmegerősítő oklevelet és címert adományozott *II. Mátyás.*[84] Az időpont közel egybeesik a kehely adományozásának idejével, tehát minden valószínűséggel ezt a Kakonyt azonosíthatjuk a kuppapohár feliratában szereplő Kákoni-val.

A KEHELYTALP ÁBRÁZOLÁSAINAK IKONOGRÁFIAI PROGRAMJA

A füredi kehely talpszél oromzatát ugyanolyan vésett rutasor díszíti, mint a nodusz küllőinek oldalát, amely azt bizonyítja, hogy e két alkotórész egyidejű és egymáshoz tartozik. Ez a díszítés, ebben a formában ritka a gótikus ötvösművészetben (4. ábra).

Kohlhaussen Grossgründlach-ból közöl egy aranyozott ezüst, hatkaréjos talpú templomi kelyhet, amely évszáma szerint 1495-ben készült.[85] Ennek talpszélét hasonló, de nem azonos rutasor díszíti. Más szerkezetű és áttört rutasor látható egy – valószínűleg Sziléziában – 1505-ben készült aranyozott ezüst kehelyen.[86]

A talp felső részén lévő díszítés reneszánsz formakincsből származik, pontos korhatározásra nem alkalmas. A magyarországi, így az alföldi XVII. századi ötvöstárgyakon sok rokonmotívum fedezhető fel. Ezek díszítéseinek alapja – *Bobrovszky* megállapítása szerint – a későreneszánsz szalagminta[87] (1. ábra).

A talp hat karéjára vésett ábrázolások jelentése csakis összefüggésükben érthető meg. A hat képből öt emberábrázolás, a hatodik pedig egy címerpajzs. A körben elhelyezkedő képek két csoportba oszthatók. Első csoportba tartozik a címerpajzs és mellette kétoldalt a zászlót tartó katona és a sisakos fej, vagyis három világi téma. A másik csoport közepén a dicsfénnyel, profilban ábrázolt férfifej van, kétoldalán az Agnus Dei és a Veronika-kendő = Abgár-lepel látható, tehát valamennyi vallási téma (5. és 6. ábra).

Agnus Dei

Az ábrázolások magyarázatát kezdjük a leggyakrabban használt képpel, az *Agnus Deivel, Isten Bárányával.* Anatómiailag kissé elrajzolt bárány balra néző

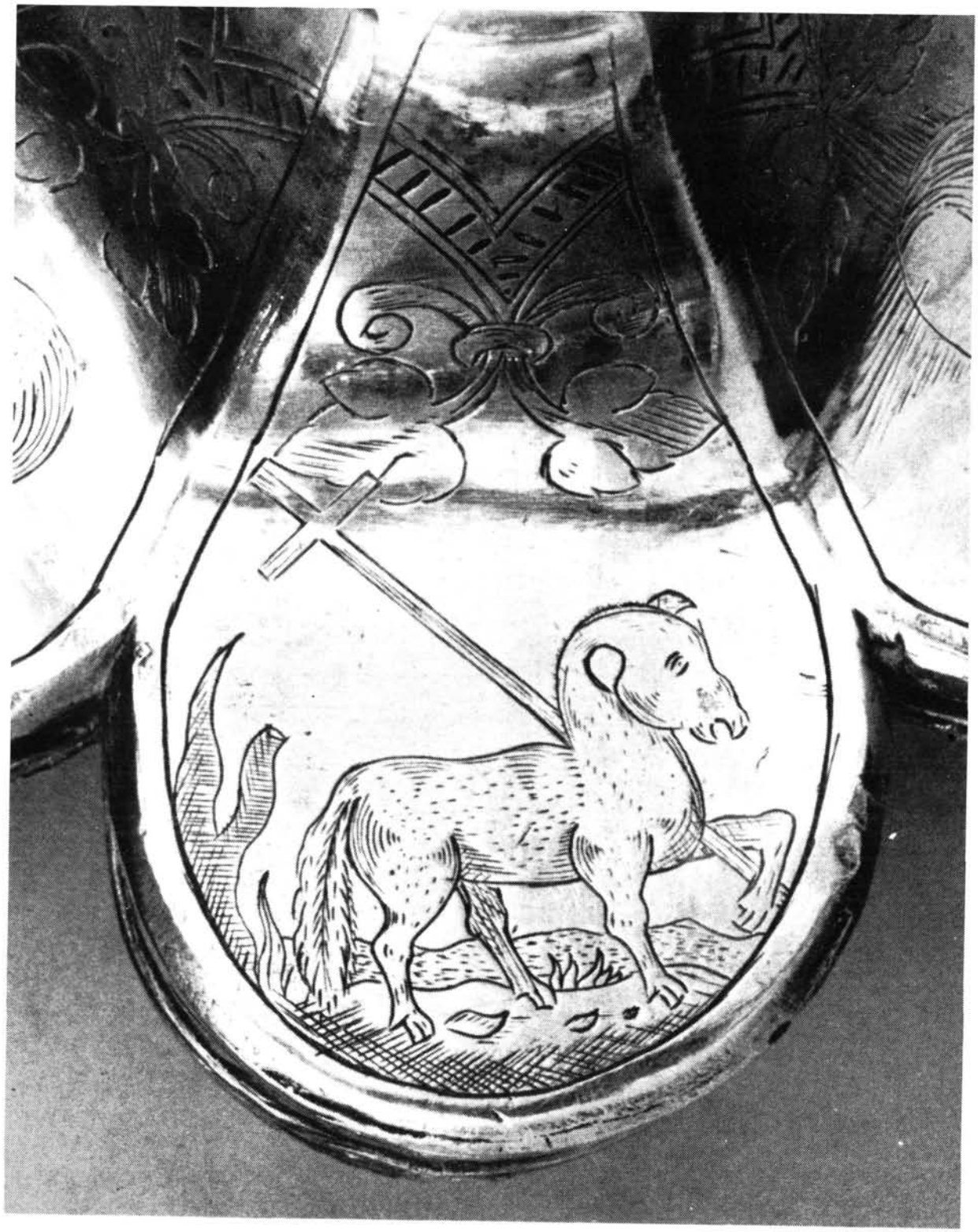

11. ábra. Agnus Dei ábrázolás a kehelytalpon.
Abb. 11. Die Darstellung Agnus Dei am Fusse des Kelches.

profilban, bal első lábával hosszúnyelű keresztet fog (11. ábra). Az Agnus Dei jelentőségének gyökere *Izajás próféta* könyvében található.[88] Ez a bárányról szóló hasonlat, s ennek átvétele felismerhető *János evangélistánál.*[89] A *Jelenések könyvé*-ben is többször szerepel, s így érthető, hogy már az ókeresztény idők-

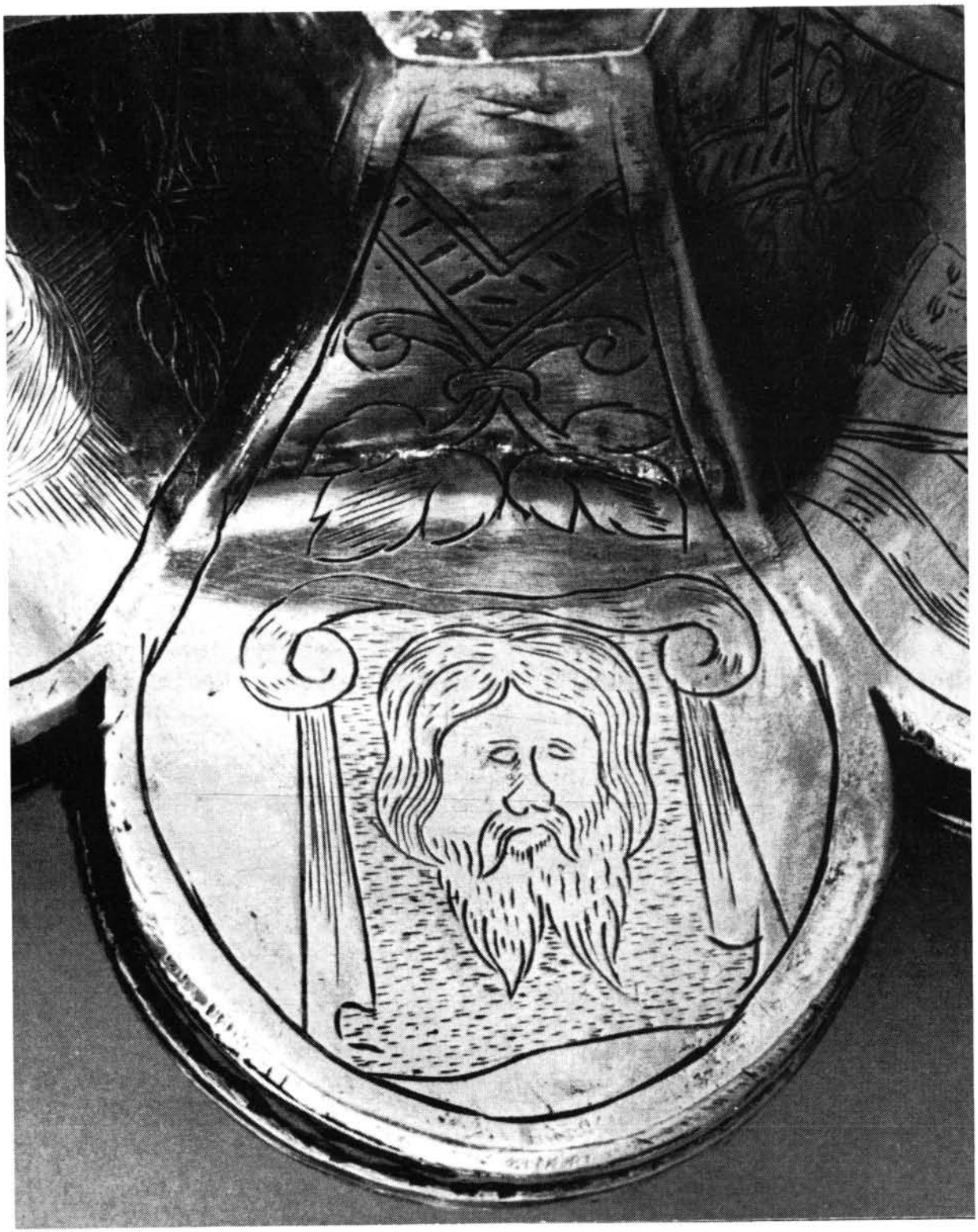

12. ábra. Az Abgár-lepel (Veronika-kendő) ábrázolás a kehelytalpon.
Abb. 12. Das Abgar-Tuch (Veronikas Tuch) am Fusse des Kelches.

ben Keleten és Nyugaton egyaránt Krisztust szimbolizálta. A 692. évi konstantinápolyi zsinat ugyan megtiltotta, hogy Krisztust báránynak ábrázolják, de *I. Sergius pápa* ugyanebben az időben a miseliturgiába is bevette az Agnus Dei-t, s azóta – különösen – Nyugaton az egyházi művészet kedvelt témája.[90]

A kereszttel ábrázolt bárány a feláldozott, de a halálon győzedelmeskedő Krisztust jelképezi. Ilyen értelemben a szentmiseáldozat bemutatására készült kelyheken az ábrázolás szorosan összefügg a szent cselekménnyel, mintegy szimbolizálja a miseliturgia lényegét.

Felvetődik a gondolat, hogy az Agnus Dei, a Veronika-kendő = Abgár-lepel és a dicsfénnyel ábrázolt férfifej – mint a katolikus egyházban elterjedt szimbólumok – nem mondanak-e ellent a kálvinista felfogásnak. Az 1561. és 1562. évi nagyváradi és debreceni zsinatokon elfogadott ún. *Debreceni hitvallás* (confessio ecclesiae debreciensis) az úrvacsora edényeiről is rendelkezik, és a katolikus liturgikus edényeket, így pl. a „pápista kelyheket" elveti.[91] Az élet gyakorlata azonban arról tanúskodik, hogy a nemesfémből készült drága kelyhek nehéz beszerzése miatt a fenti rendelkezésnek nem tudtak mindenhol eleget tenni, és az egykori misézőkelyhek napjainkig használatban maradtak.

Veronika-kendő vagy Abgár-lepel?

A véset két felső sarkán csomóba fogott kendőt ábrázol, amely drapéria szerűen függ alá, s rajta dús hajú, szakállas és bajuszos, szembenéző férfiarc látható. A megszokott Krisztus-arc ábrázolásokhoz nem hasonlít, de azonosításához nem férhet kétség (12. ábra). Ez az ábrázolás az ötvös tárgyakon már a XIV. század óta gyakori,[92] s néha apácaruhás női alak (Veronika) tartja maga előtt. *Radocsay Dénes* által közzétett XV–XVI. századi okleveleken, búcsú engedélyezését kérő folyamodványokon a Veronika-kendő önmagában vagy Veronikával együtt gyakori ábrázolás.[93] Elterjedtségére jellemző, hogy napjainkig fennmaradt és évszázadok óta annyira népszerű, hogy az ún. keresztúti stációk egyike a Veronika-jelenetet ábrázolja. A sohasem létezett Veronika az apokrif irodalom és hagyomány szülötte, de olyan népszerű lett a középkor végétől, hogy ma már általánosan Veronika-kendő néven említi a szakirodalom ezeket az ábrázolásokat.

A füredi kehelyen lévő ábrázolás azonban nem Veronika-kendő, hanem – véleményünk szerint – ún. *Abgár-lepel.* A kehelytalp mellette lévő karéján ugyanis *Judás Tádé* apostol mellképe látható (5., 6., és 15. ábra), akinek a személye az apokrif irodalomban és hagyományban az Abgár-lepelhez kapcsolódik, és gyógyítással függ össze. Mind a Veronika-kendő, mind az Abgár-lepel, a keresztény ikonográfiában és egyháztörténetben a *nem kézzel* készített (akheiropoietos) Krisztus-arcképek csoportjába tartozik. Az Abgár-lepel története és kultusza azonban régebbi. Legendáját röviden így foglalhatjuk össze: Osroéne királya, a „Fekete" *Abgár* Edessza városában (i. e. 4 – i. sz. 7. és 13–50.) birtokolt egy Krisztustól – neki írt – válaszlevelet és egy leplet, amelyen Krisztus arcának hiteles mása, vagyis nem kézzel festett ábrázolása volt. A levél szerint Krisztus megígérte neki, hogy betegségének meggyógyítására és tanításának megismerésére, majd elküldi hozzá egyik tanítványát. Tamás apostol ennek megfelelően küldte el hozzá *Judás Tádét,* az apostolok egyikét, aki Edessában az evangéliumot hirdetve jutott be Abgár királyhoz is. Meggyógyította súlyos betegségéből az uralkodót és az egész város kereszténnyé lett. Abgár isteni fényt látott Tádé arcán, s így felismerte, hogy valóban ő az a tanítvány, aki Krisztus ígérete szerint eljött hozzá.[94]

Ez a legenda először *Euszébiosz*nál bukkan fel először, aki így írja le Abgar találkozását Tádéval: „. . . még alig lépett, hirtelen olyan leírhatatlannak pillantotta Thaddaiosz apostol arcát, hogy ezt látva leborult előtte, a körülötte állók pedig nagyon csodálkoztak rajta. Ők ugyanis nem pillantották meg a látványt, mely egyedül csak Abgárnak jelent meg."[95]

Euszebiosz az Abgár-történetet – saját nyilatkozata szerint – az edesszai levéltárból merítette: „Az ottani állami okmányokban, melyek felölelik mindazt, ami régen esett meg és ami Abgárral történt, ezeket az eseményeket is mindmáig megőrizve meg lehet találni."[96]

Az ismertetett történeti legenda összekeverte az *V. Abgárt* vagy másképpen *Ukkama (Fekete) Abgárt, IX. Abgárral,* aki Edessza első keresztény királya volt, és i. sz. 179–216. uralkodott.[97] Tehát a legendának nincs hiteles történeti magva. *Tádé* – helytelenül – tanítványként szerepel a legtöbb legendaváltozatban, noha két szinoptikus evangélistánál (Máté 10, 4; Márk 3, 19.) határozottan a 12 kiválasztott apostol között sorolják fel.

Az Abgár-legenda a XIII. századi *Legenda Aurea* alapján kezdett ismertté válni, de sokkal valószínűbb, hogy az 1506-ban apácák számára készült, magyar nyelvű *Winkler-kódex* hatására terjedt el ez az apokrif történet.[98] Abgár király képírójának találkozását Jézussal, így olvashatjuk: „Látván immár azért Abgarus, hogy Krisztusnak szinét, avagy személyét nem láthatnája, néminemü képirót bocsáta Jézushoz, hogy uronknak képét, ábrázatát csak irva láthatnája, ki személy szerént nem láthata. De mikort a képiró Krisztushoz jött volna, és Krisztusnak orcájának fényösségétől nem igyeközhetik vala megirnya mi ábrázatu, avagy mi szabásu Krisztus volna és mint őneki hagyta vala, meg nem irhatá. Látá Krisztus a képirónál a ruhát, vevé és ő orcájához nyomá és eképpen ő szent szinét Abgarus királynak az ruhára nyomva küldé."[99]

A legenda így őrizte meg Tádé apostol és Abgár király találkozását: „Ki mikoron látta Jézusnak tanítványát őhozzá jönni, a jó Jézusnak igéretit, látá Abgarus kerály Taddeusnak orcáján néminemü isteni fényességöt. Ki látván megfélemlék és megrettene, mondván: Bizony, te a jó Jézusnak, az Isten fiának vagy tanitványa . . ."[100]

A Veronika-kendő és az Abgár-lepel ikonográfiai története elválaszthatatlan egymástól. Mindkettőnek a magva az apokrif irodalomból táplálkozik és erősen

13. ábra. Judás Tádé barokk szobra a váci Gombás-patak hídján, 1758.
Abb. 13. Die Barockstatue von Judas Thaddäus auf der Brücke des Baches Gombás, in Vác, 1758.

14. ábra. Részlet a Judás Tádé szoborról: A pajzson Abgár-lepel Krisztus arcképével, a lepel hullámos széle jól látszik.
Abb. 14. Detail der Statue Judas Thaddäus: am Schild ist das Abgar-Tuch mit dem Antlitz Christi und der gewellte Rand des Tuches gut zu sehen.

összemosódik. Veronika nem volt történeti személy, csupán a jámbor ihletésű legenda szülötte, a Veronika-kendő pedig az Abgár-lepelről szóló legenda egyik változata.[101]

A. Calmet nagyszabású, francia nyelvű bibliai szótárának latin nyelvű velencei kiadása több címszóban foglalkozik Abgár és Krisztus közötti levélváltással, továbbá Judás Tádéval, de az Abgár-lepelről nem tesz említést.[102]

Broughton lexikonának magyar nyelvű fordítása 1792-ben így tudósít róla: „A' Napkeleti Keresztyéneknek a Mahummedanusoknak beszédek szerént, az Idvezítő egy keszkenőt küldött Abgarusnak, mellyre a' képét ki-nyomta."[103]

Az Abgár-lepel története tehát Magyarországon a XVIII. században ismert volt. Sőt ábrázolására is van példa. Vácott, a Gombás-patak barokk hídját díszítő hat kőszobor közül a délkeleti szélen lévő Judás Tádét ábrázolja. A püspöki megrendelésre készült szobor tervrajzát Bechert József készítette, s ezen ovális keretben tartja Krisztus mellképét az apostol.[104] A szobor kissé eltér e rajztól és – véleményünk szerint – a helyes kivitelezésre Forgács püspök hívhatta fel a figyelmet, így az apostol baljában látható barokk pajzson egy szembenéző Krisztus-arc látható, amely megfelel az ikonográfiai ábrázolásnak. A szobor 1758-ban készült (13. ábra). A fej két oldalán a kőfaragó a lepel hullámos szélét is jól kidolgozta, tehát valódi mandyliont ábrázol a szobor (14. ábra).

A kehely talpán lévő Krisztus-arc a mellette lévő, profilban ábrázolt férfifejjel szervesen összetartozik: Abgár-lepel és Judás Tádé apostol. Ismereteink szerint mindkettő a legkorábbi magyarországi ábrázolásnak fogható fel.

Judás Tádé apostol ábrázolása

Balra néző profilban ábrázolt férfifej, hosszú, vállig érő, két varkocsba sodort hajjal, hegyes szakállal és lelógó bajusszal. Szembe néz az Agnus Deivel és háttal van az Abgár-lepelnek (5. és 6. ábra). Feje mögött sugárkévés nimbusz kereszt alakban (15. ábra). A ruházatából látható váll- és mellrész a XVI. század viselettörténetének nem mond ellent. Jellegzetes Krisztus-dicsfénnyel, a keresztes nimbusszal

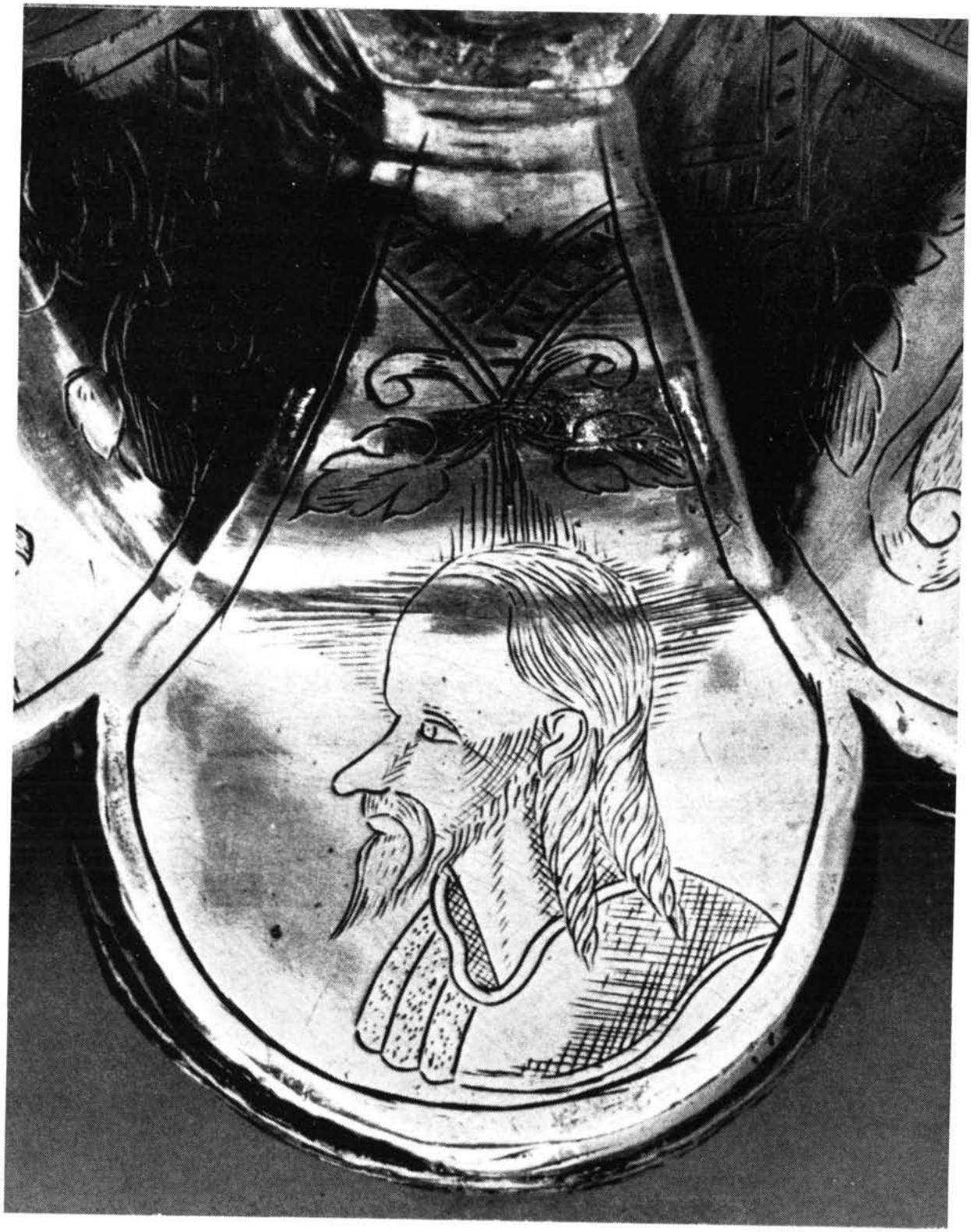

15. ábra. Judás Tádé ábrázolás a kehelytalpon.
Abb. 15. Darstellung des Apostels Judas Thaddäus am Fusse des Kelches.

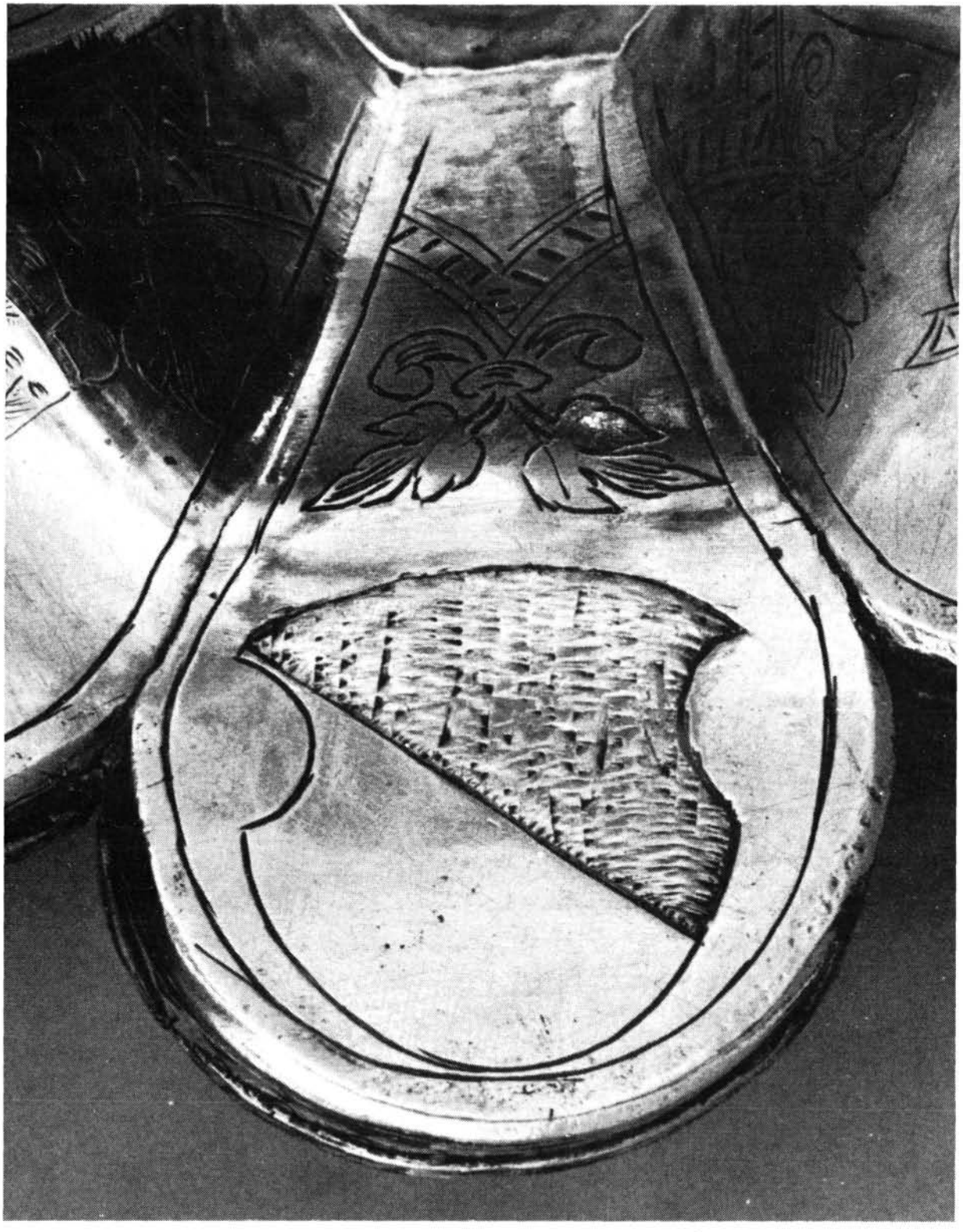

16. ábra. Harántvágott címerpajzs a kehelytalpon.
Abb. 16. Rechtsgeschrägter Wappenschild am Fusse des Kelches.

17. ábra. Vértezetbe öltözött katona ábrázolása a kehelytalpon.
Abb. 17. Darstellung eines Soldaten im Panzer am Fusse des Kelches.

ábrázolták, ezért azonosítása nem egyszerű. Egyéb attributumok hiányában először is ki kell zárnunk azt a lehetőséget, hogy a véset Krisztust ábrázolná. Ennek alapvető oka az, hogy Krisztus arcát a múltban szembe nézve ábrázolták. Itt csupán a torinoi halotti lepel, az Abgár-lepel és a Veronika-kendő arcábrázolásaira utalok, mint a középkor legelterjedtebb és legismertebb Krisztus-képeire.

Az Abgár-lepel ismertetésénél láttuk, hogy a hagyomány és az ebből táplálkozó hagiográfia Abgár és Judás Tádé találkozását elbeszélő jelenetben utalnak arra, hogy a király fényben látta ragyogni az apostol arcát, s erről ismerte fel Krisztus küldöttét. E rendkívül fontos körülmény alapján következtetünk arra, hogy Judás Tádét krisztusi dicsfénnyel ábrázolták. A kehelytalpon nem véletlenül, hanem ikonográfiai programként került egymás mellé az apostol és az Abgár-lepel ábrázolása.

Az ikonográfiai program szerint az Agnus Dei, a Judás Tádé és az Abgár-lepel szervesen összetartozik. Jelentésük a következő: Isten Báránya az, aki elveszi a világ bűneit, Judás Tádé közvetíti Abgár királynak Krisztus gyógyító erejét, ugyanis a legenda szerint az Abgár-lepeltől gyógyult meg a király.

Ezek után állást kell foglalnunk a kehely eredeti rendeltetésének kérdésében is. Az ismertetett és megtárgyalt három ábrázolás, mint ikonográfiai program, nem gyökerezhet a reformáció talajában. Ez azt is jelenti, hogy a kehely megrendelője, a díszítés tervének összeállítója nem lehetett protestáns, hanem katolikus egyházi személy. Judás Tádé és az Abgár-lepel együttes ábrázolása miatt arra gondolunk, hogy a Winkler-kódexben lejegyzett legenda hozzájárult a kultusz elterjedéséhez, vagyis a XVI. század első felében vagy közepén kell keresnünk a kehely készítési idejét.

A pajzs

Csak heraldikailag nevezhető pajzsnak a két katonai ruhás alak közötti ábrázolás, valójában a harántosztott, kerektalpú tárcsapajzsoknak XVI. századi hanyatló típusához tartozik, amelynek sajnos nincs korhatározó szerepe. Az alsó pajzsmező sima, a felső pedig szabálytalanul vonalkázott, rövid vésetekkel (16. ábra). A két mező színét nem tudjuk meghatározni, mert a XVI. században a színtelen ábrázolásokon a mázakat a bolygók jeleivel szokták feltüntetni és csak a XVII. század első felében kezdték a vonalkázást erre a célra alkalmazni, illetve *Bárczay* szerint „eleintén a vonalkázást módszer nélkül alkalmazták".[105] A XVII. század első harmadában megjelent heraldikai szakmunkák szerint a sima pajzsmező kék színt jelentett, később azonban ezüstöt. A damaszkozott, tehát szabálytalanul vonalkázott pajzsmező viszont semmiféle színnel megnyugtatóan nem azonosítható. Ennek alapján a mintegy száz évvel korábbi pajzsábrázolás mezőinek színére nem tudunk következtetni, így önmagában a pajzs pontos korhatározásra alkalmatlan.

Zászlót tartó, vértezetbe öltözött férfi

A pajzstól balra lévő véseten háromnegyed ábrázolásban látható egy férfi, aki jobbjában hosszú, kétsávos zászló rúdját markolja. Majdnem szembenéző arca, bajusza és szakálla kissé hasonlít az Abgár-lepel arcábrázolásához. Vértezete ugyan elnagyolt, de megfelel a XVI. századi hadi viseletnek, de furcsa módon, a fején nem az öltözetéhez illő sisak van, hanem nyugati mintájú barett szerű sapka (17. ábra). Ikonográfiai jelentésének megfejtésére elégtelen a zászló és az öltözet, mint attributum. Elképzelhető fejedelem- vagy királyábrázolásnak, ebben az esetben a kafarnaumi százados jut eszünkbe, akinek Jézus meggyógyította a szolgáját (Máté 8, 5–13; Lukács 7, 1–10), ő maga hitvallásával bekerült a miseliturgia szövegébe a kommuniónál, tehát e témának szoros kapcsolata van a kehellyel.

Sisakos férfifej

A szakálltalan arcú, bajuszos férfifej profilban fején antik sisakkal és vállán a nyaktőben megcsomózott köpennyel, talán azt a római katonát ábrázolja, aki lándzsával megnyitotta a keresztfán meghalt Krisztus oldalát (János 19, 34–35), vagy pedig a római századost, aki Krisztus kereszthalálakor bizonyságot tesz (Máté 27, 54–55; Márk 15, 39; Lukács 23, 47–48) (18. ábra).

Mindkettő beleillik a kehely ikonográfiai programjába, különösen a római katona, mert Krisztus megnyitott oldalából kifolyó vérnek és víznek kehelybe történő felfogása eléggé elterjedt ábrázolás az egyházi művészetben. A lándzsás katonát a korai keresztény legenda nevezi el Longinusnak, akinek a beteg szemét Krisztus vére gyógyította meg a hagyomány szerint. Az apokrif irodalomban ez a Longinus keresztény lett, és mártírhalált szenvedett Pilátus idejében. Későbbi legendák szerint Krisztus vérét kehelyben vitte Mantuába.[106] A történet alapján Longinus szerepeltetése a kehely talpán, megfelel a kehely ikonográfiai programjának, ezért mint egyik kézenfekvő lehetőséget nagy valószínűséggel elfogadhatjuk.

Összegezve a kehelytalpra vésett ábrázolások ikonográfiai programját, az elemzésekből megállapíthatjuk, hogy mind bibliai, mind legendabeli történetük alapján tematikusan szoros kapcsolatba hozhatók egy mise céljára szolgáló szakrális edénnyel, jelen esetben e kehellyel. Együttes szerepeltetésük megerősíti azt a felfogásunkat, hogy a kehely készítésének a az idejét a XVI. század első felére, legfeljebb a század közepére határozhatjuk meg.

Meg kell még keresnünk a kehely küllős nóduszának párhuzamait a korhatározás miatt.

A nodusz párhuzamai

Küllős nóduszunkhoz (1. és 4. ábra) hasonlók szép számban találhatók a hazai és a külföldi anyagban egyaránt. A nürnbergi ötvösművészeti műtárgyak

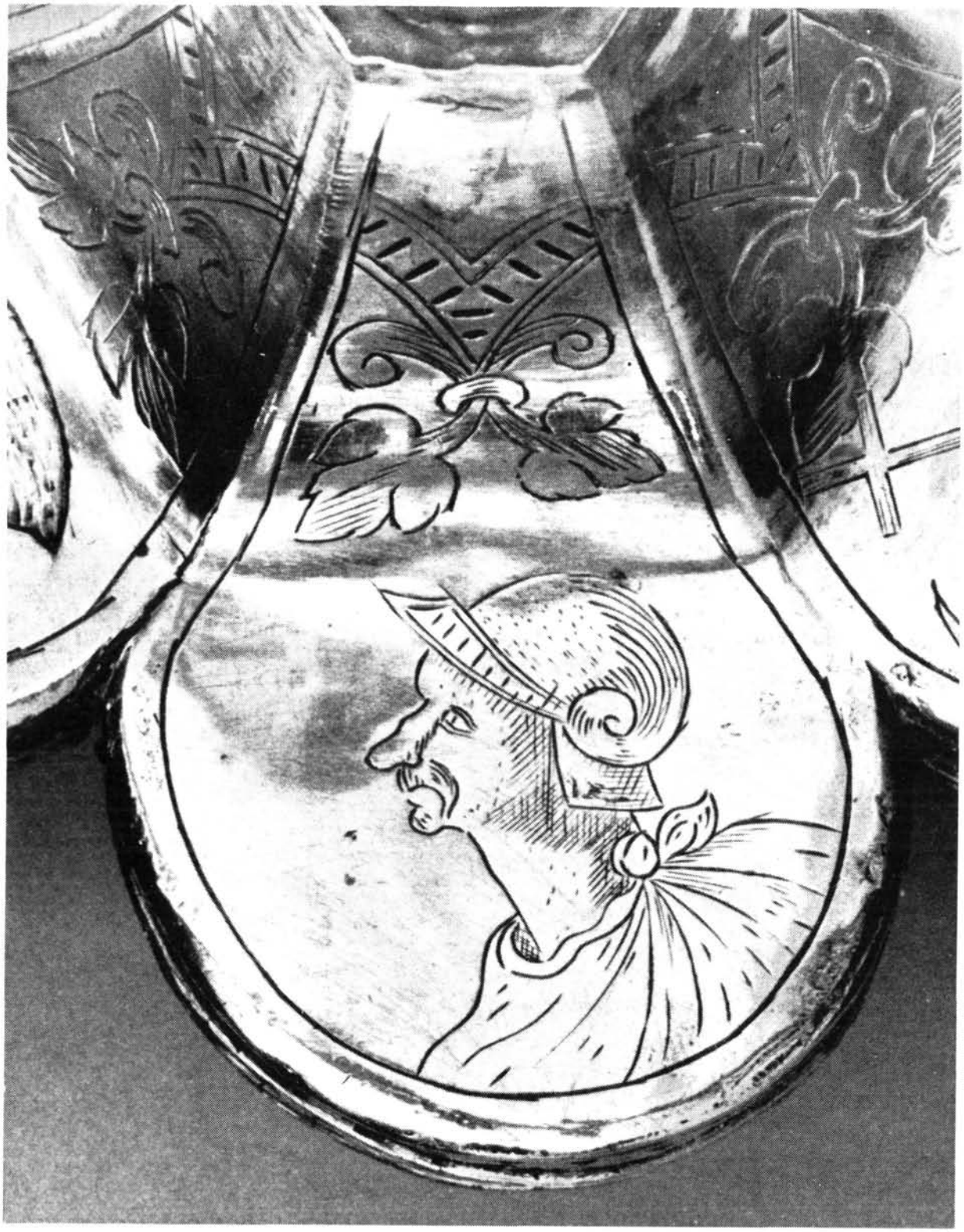

18. ábra. Antik sisakos férfifej a kehelytalpon.
Abb. 18. Kopf eines Mannes mit antiken Helm am Fusse des Kelches.

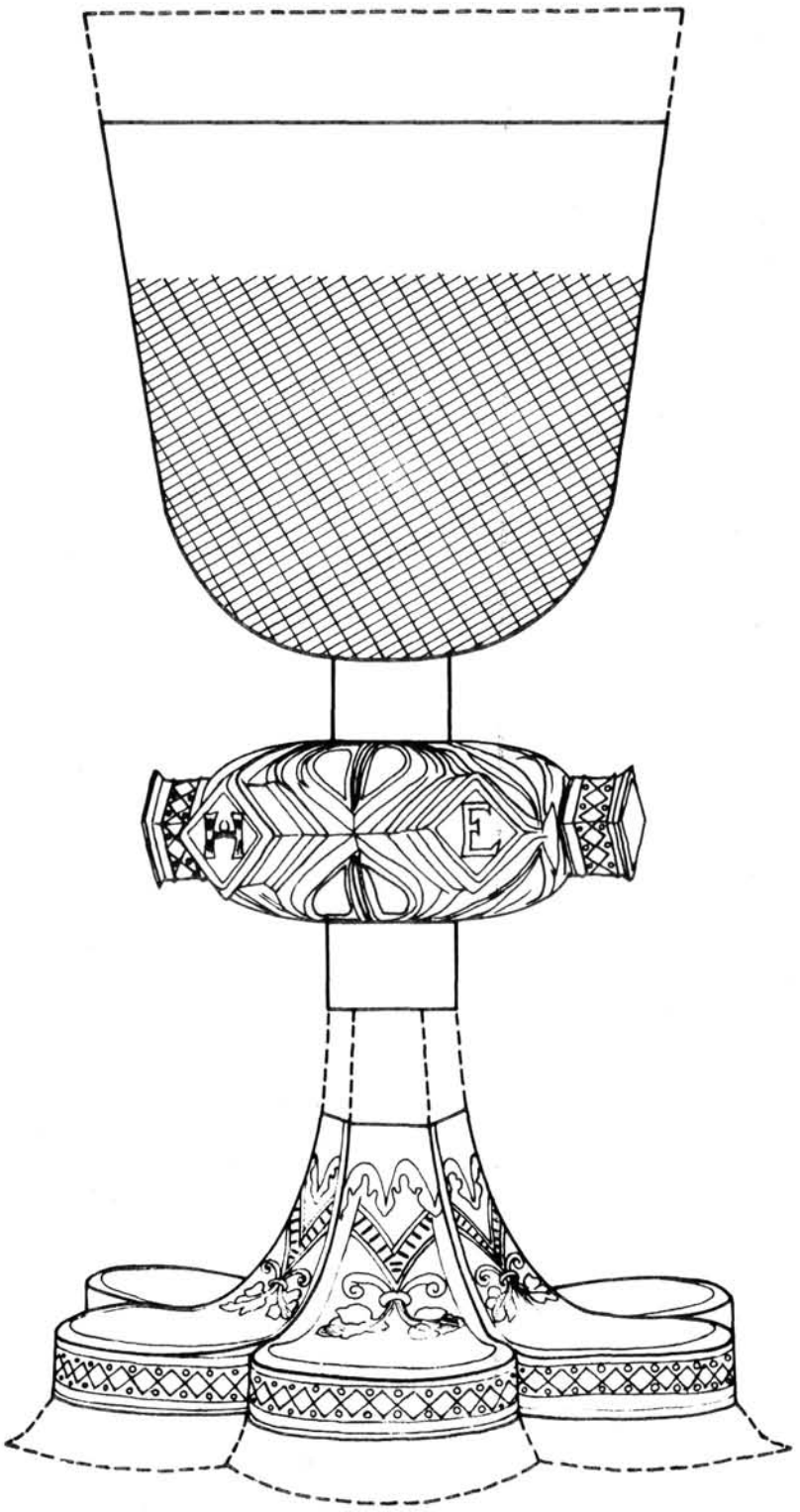

19. ábra. A balatonfüredi késő gótikus kehely rekonstrukciója: a szaggatott vonalak jelzik a levágott gótikus részeket, a keresztvonalakkal jelzett rész az eltávolított gótikus kuppakosár helye.
Abb. 19. Rekonstruktion des Balatonfüreder spätgotischen Kelches: die Strichellinien zeigen die Stellen der abgeschnittenen gotischen Teile, die Querstriche die des entfernten gotischen Cuppakorbes an.

között több késŏgótikus kehelynek a füredihez hasonló nodusza van. *Kohlhaussen* közöl egy XV. század elején készült kelyhet, amely a nürnbergi Heiligkreuzból származik, s jelenleg Grossgründlachban magántulajdonban van.[107] Ennek az aranyozott ezüst kehelynek a nodusza nagyon hasonló a füredihez. Egy másik, aranyozott ezüstkehely a grossgründlachi templomban található, 1480 táján készült Nürnbergben, noduszának küllővégződésein gótikus minuszkulával írt „jhesus" olvasható.[108] Hasonló nodusza van a Nürnberg melletti Ottensoos evangélikus egyházközség tulajdonában lévő aranyozott ezüst kehelynek, amely felirata szerint 1515-ben készült; küllővégződésein minuszkulás betűkkel írt „ihesus" olvasható.[109]

A három kehelynek a nodusza teljesen hasonló a füredi kehelyéhez, felületüket 6–6 domborított leveldísz díszíti és küllőik négyzetalakú végződése is hasonló. Fentebb már megállapítottuk, hogy a kehelytalp és a nodusz technikailag megegyezik, a fenti párhuzamok pedig azt is igazolják, hogy ez a megegyezés korban is megfelel, tehát a kehelynek ez a két fő alkotórésze átalakítás nélkül megőrizte eredeti, késŏgótikus alakját.

A KEHELY REKONSTRUKCIÓJÁRÓL ÉS EREDETI RENDELTETÉSÉRŐL

A kehely leírásánál és elemzésénél már megtárgyaltuk, hogy a kehelyből a külső kuppapohár eredeti, de csonka, mert szájpereménél 2–3 cm-t az egyik átalakításnál levágtak belőle, és 1622-ben a dedikációs szöveg és a címervésés miatt eltávolították róla a kuppakosarat. Eredeti még a küllős nodusz és a kehelytalp, utóbbinak azonban felső részéből – egyik javítás alkalmával levágtak kb. 2 cm-t, s valószínűleg ugyanekkor távolították el íves talpszegélyét, mely feltehetően legalább egy centiméter magas lehetett. Minden egyéb kehelyrész későbbi átalakítás során készült, tehát a szárgyűrűk, a gyűrűtag és a kuppabélés, továbbá a kuppa alatti lemez.

A kehely jelenlegi formájában nyomott, alacsony, nem egyezik meg a gótikus kelyhek szép arányaival. A hiányzó részek kiegészítését figyelembe véve elkészítettük a nagyon mértéktartó rekonstrukciós rajzot, mely már arányaiban megegyezik a XV–XVI. századi kelyhekkel. A rekonstruált mérethez már arányos a kehelytalp aránylag nagy átmérője, és az egyébként hatalmas nodusz, továbbá a nagy űrtartalmú kuppapohár. Véleményünk szerint a kehely eredeti magassága kb. 26 cm lehetett (19. ábra).

Ilyen nagyméretű kehely viszont feltűnően kiemelkedik a gótikus misézőkelyhek sorából; e nem mindennapi, nem átlagos misézőkehelyről kell megállapítanunk pontosabb funkcióját, mert ilyen nagyméretűt általában nem használtak.

Az egyházi év évezredes, kötött rendjében a virágvasárnap (Dominica Palmarum) és húsvétvasárnap (Dominica Resurrectionis) közötti nagyhét vagy szenthét (Hebdomada maior) a legtöbb liturgikus cselekményt tartalmazza. Nagycsütörtök (Feria quinta in Coena Domini), melyet a német nyelvterületen Gründonnerstag-nak, zöldcsütörtöknek neveznek, ősi liturgikus szokásokat őrzött meg. Az V. században Galliában ezt a napot a szent kehely születésnapjának (natalicia calicis) nevezték, amely azt jelenti, hogy az egyház ezen a napon ünnepli az újszövetségi pászkaünnep kezdetét, az utolsó vacsora napját. Ősi liturgiai hagyomány alapján ezen a napon abban a templomban tartózkodtak a klérikusok, amelyikhez illetékességből tartoztak. Nagycsütörtökön régebben sok templomban három mise volt, és az eukharisztia szerzéséről, alapításáról a 3. misén emlékeztek meg és ez össze van kötve a közös áldozással (kommunio). Lényegében ekkor ünnepelték az eukharisztikus áldozatot olyan módon, ahogyan az ősegyház ünnepelte az első időszakban: Jézus ünnepelte először így apostolai között.[110]

Feltételezhető, hogy e fontos ünnepen a miséhez és a klérus tagjainak az áldoztatásához nagyméretű kelyhet használhattak. Talán ilyen kehelynek vélhetjük a füredi kelyhet, amelyre méreteinél, díszes kivitelénél fogva rendkívül alkalmas lehetett. A kehely fontos szerepére utalhat nagycsütörtöknek már említett galliai elnevezése is. Fennáll még más lehetőség is: a kehely cibórium volt, a konszekrált ostyák szent edénye. – 1622 óta azonban úrvacsorakehely lett a funkciója.

***

Az eddig elmondottakból viszont az következik, hogy a kehely eredetileg jelentős templomban (püspöki, apátsági, kolostori stb.) töltötte be szakrális funckióját. Ennek helyhez kötése reménytelen és megoldhatatlan vállalkozás lenne, és ez nem is feladatunk. De nem érdektelen azzal foglalkoznunk, hogy *Kenesei Péter*, az adományozó református kapitány hogyan és hol juthatott hozzá? A XVII. század első harmadában Dunántúlt két hadjárat is jelentősen érintette, 1605-ben Bocskai, 1619–1620-ban pedig Bethlen hadai szállják meg részben. Mind ezek, mind a törökökkel való érintkezések, hadi kótyavetyék, sarcolások bő alkalmat teremtettek egy ilyen kehely megszerzésére. A hadi eseményekből következtetve, talán a Bethlen-féle dunántúli hadjáratra gondolhatunk, amikor Kenesei a pápai várőrség hadnagya, vajdája volt. Valószínűleg ebben az időben szerezhette meg a kelyhet, amelyet aztán tihanyi kapitánnyá történt kinevezése után, 1622-ben a füredi református egyházközségnek, annak templomának adományozott. A kor szokásának megfelelően vésette rá az adományozás tényét és címerét a kuppapohárra.

1. A balatonfüredi református egyházközség lelkésze, PETRŐCZ László meghívására a veszprémi Bakonyi Múzeum szervezte meg 1986. január 21-én a szakmai szemlét és a tudományos eszmecserét. Résztvevői: a Magyar Nemzeti Múzeumtól DR. KOLBA Judit, DR. KOVALOVSZKI Julia, DR. LOVAG Zsuzsa és NÉMETH Annamária tudományos főmunkatársak, a Bakonyi Múzeumtól DR. LACKOVITS Emőke és e tanulmány szerzője DR. UZSOKI András tudományos főmunkatársak voltak. E munkafolyamat keretében Lackovits E. a VMMK jelen kötetében a balatonfüredi úrasztalterítőket ismerteti. – Itt mondok köszönetet PETRŐCZ Lászlónak, aki a kelyhet több alkalommal tudományos feldolgozásra rendelkezésemre bocsátotta és feldolgozó munkámat mindenben segítette. – Külön köszönetet kell mondanom LOVAG Zsuzsa, KOLBA Judit és NÉMETH Annamária kolléganőknek, akikkel a kelyhet 1985-ben és 1986-ban a Magyar Nemzeti Múzeum Középkori Osztályán szerkezetében és stíluskritikai szempontból megvizsgáltuk; értékes szakmai felvilágosításukkal, tanácsokkal és szakvéleményekkel segítették munkámat. 1986. december 12-én LOVAG Zsuzsa, tanulmányom lektorának a kívánságára KOLBA Judit és NÉMETH Annamária közreműködésével, négyen ismét megvizsgáltuk az alkatrészeire szétszerelt kelyhet és technikai összehasonlítást végeztünk hasonló korú kelyhekkel. A korhatározásra és a javításokra vonatkozó megállapításaink a tanulmányban e vizsgálat eredményeit is tükrözik. – Lektorom véleményét és tanácsait a technikai és ikonográfiai kérdésekben ez úton is megköszönöm.
2. RÓMER Flóris: A Bakony, terményrajzi és régészeti vázlat. (Győrött, 1860) 185–186. Érdemes idézni Rómer szakszerű leírását, amely jelen esetben is kiváló megfigyelését dicséri: „A kehely valóban régi, és a gomb hat kiálló dülényén I.H.E.S.V.S. betűk olvashatók. A poháron ezen felírást olvastam: Kenesei Péter Tyhani fő kapitan az füredi templomhoz atta Isten tisztességére anno M.D.C. XXII. Címere: egy koronából kiálló páncélos, sisakos vitéz; jobbjában kardot, baljában buzogányt tartva, a sisakdísz koronáján egy nyíllal átlőtt madárral. – A kehely talapzatán látni váltogatva: Isten bárányát – Krisztus képét (sz. Veronicát) – egy lándzsát tartó királyt – két részre osztott szív idomot – sisakos fejet. – Ezen kehely minden esetre a reformatio előtti." Lásd még: RÓMER Flóris: A Bakony. 3. szemelvényes kiadás. Szerk. és válogatta ÉRI István. (Veszprém, 1971) 84.
3. JALSOVITS Alfréd: A tihanyi apátság története. (Szerzettörténeti tanulmány). (Pécs, 1889) 62–63. A kehely leírásán kívül érdemes közölni Jalsovits véleményét, aki egyébként a Füred fürdőhelyi ún. kerektemplom bencés adminisztrátora volt: „Herovics után 1617–1626-ig terjedő interregnum alatt ismét a várkapitányok lőnek az apátsági javak uraivá. Ezen időközre esik, azon két kehely, melyet Kenesei Péter várkapitány a balatonfüredi református községnek ajándékozott." Az első kehely 950 gramm súlyú, 22 cm magas, a csésze átmérője 10 1/2 cm." „Hogy ezek kath. eredetűek, és kath. szent czélra készültek, kétségtelen. Maga t. kollegám a balaton-füredi reformatus lelkész beismerte, hogy az eredetileg kath. isteni tiszteletre készült, mert ugymond ő náluk a reformátusoknál Veronika kendője Krisztus szenvedő képével még hagyományból sem ismeretes." Jalsovits érdemét hangsúlyozva, tévedését azonban meg kell említenünk. Az általa jelzett 1617–1626 közötti, interregnumnak nevezett időszak – amikor valóban alig ismerjük a tihanyi eseményeket – arra a téves következtetésre késztette, hogy Kenesei az apátsági javakból vette el az említett kelyhet egy paténával és egy másik kehellyel együtt. A paténa valószínűleg a XVIII. században készült, a barokk kehely pedig a XVII. század utolsó harmadában, ennélfogva ezeket Kenesei nem ajándékozhatta el. Az idézett Jalsovits-könyvben közzétett barokk és gótikus kehely ábrájának az aláírása – „A tihanyi templom régi kelyhei, melyeket Kenesei Péter tihanyi várkapitány, a füredi ref. hitközségnek ajándékozott" – nem felel meg a történelmi valóságnak. – Megemlítjük, hogy a barokk kehely és a paténa származásáról az eddigi forrásmunkák nem tesznek említést, s eredetük előttünk is ismeretlen.
4. BÉKEFI Remig: A Balaton környékének egyházai és várai a középkorban. (Budapest, 1907) 139–140.
5. ERDÉLYI László: A tihanyi apátság története. Első korszak. Az apátság önállósága, 1055–1701. In: A pannonhalmi Szent Benedek-rend története. Szerk. ERDÉLYI László, 10. kötet (Budapest, 1908) 123., 223., 481. Erdélyi figyelemre méltó észrevételt tesz, amikor a tihanyi vár 1560. évi leltárát és szegényes egyházi felszerelését ismerteti. „Miután 1560-ban kehelyről nincs szó, bajos volna azt a nézetet bizonyítani, hogy az a XV. századból való kehely, a melyet a rávésett fölirat szerint Kenesei Péter tihanyi főkapitány Isten tisztességére az füredi templomhoz adott anno 1622, csakugyan a tihanyi templomé volt."
6. UZSOKI András: A balatonfüredi református templom építéstörténete és ülésrendje. VMMK 17. (1984) 473–477.
7. BOGNÁR Imre: Pápa településföldrajza. (Pápa, 1943) 68. Szerinte a XVII. század második felében Pápán legalább 21 céh van.
8. REIZNER János: A gróf Esterházy család pápai levéltárában őrzött czéhlevelek. Történelmi Tár (1894) 634., 644–649. KŐSZEGHY Elemér: Magyarországi ötvösjegyek a középkortól 1867-ig. Merkzeichen der Goldschmiede Ungarns vom Mittelalter bis 1867. (Budapest, 1936) 280.
9. NAGY Iván: Magyarország családi czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal. VI. kötet (Pest, 1860) 203.
10. KAPOSSY Lucián: Pápa város egyetemes leírása. (Pápa, 1905) 182–183. A Kapossynál közölt névsorban Kenesei Péter neve helyes formában szerepel, de a forráshely, amelyet a szerző felhasznált másként közli a nevet, ott *Kénesi Péter* olvasható. Tekintettel az adat fontosságára, el kell mondanunk, hogy a Kanizsai Pálfi-féle szabályzat és annak jóváhagyó okmányai eredetiben nincsenek meg. Ennek körülményeit logikus rendben tisztázta legutóbb tanulmányában SZABÓ György: A demokratikus egyházszervezet kialakulásának kezdetei hazánkban. (A presbiteri rendszer fejlődéstörténete a magyar református egyházban). Confessio, a Magyarországi Református Egyház Figyelője, X. (1986/2) 29–30. A szabályzatot SZABÓ Károly fedezte fel MEDGYESI Pál: Dialogus Politico–Ecclesiasticus . . . című Bártfán, 1650-ben megjelent munkájában, de innen egyebet nem közöl, lásd SZABÓ Károly: A pápai reform. egyháznak a presbyteriumot illető régi szabályai. Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező. Szerk. RÉVÉSZ Imre. IX. (1878) 1. füzet, 31–36. – A jóváhagyási okmányokat is tartalmazó más lat a fogarasi református egyházközség egyik matrikulájában maradt fenn, és ezt találta meg POKOLY József: Az első magyar

ref. presbyterium keletkezése és szervezete. Protestáns Szemle XIII. (1901) 202–220. Részben a Kenesei név, részben kortörténeti adatok miatt két nyilatkozatból részleteket idézünk. – A vitézlő rend elfogadó nyilatkozatából: „Mi Pápa városban a vitézlő rend között Isten akaratjából, Császár Urunk ő felsége után, tisztviselő vitézlő személyek úgy mint Hatos Bálinth vicekapitány, Kénesi Péter és Lengyel Miklós lovas hadnagyok, Milos vajda, Nagy Márton, Győri Mihály, Biriti Ambrus gyalogvajdák a szerint, s mint Török István Urunk Ő Nagysága, mi nekünk kegyelmes főkapitányunk és e helynek szabados örökös ura, e könyvben beirattatott pecsétes levelében cselekedett; . . ." „. . . Ennek nagyobb bizonyságára adjuk a mi pecsétünkkel megerősíttetett levelünket. Papae, 15. Januarii 1617. Valentinus Hethes (!?) vice cap. papen. Nicolaus Lengyel és Tothi, Michael Győri". – Tóthi Lengyel Boldizsár főkapitány megerősítő nyilatkozatából: „Mi Tothi Lengyel Boldizsár szentelt vitéz, Az Felseges Bethlen Gábornak, Magyar-, Horvath-, Toth-, etc. országnak választott királyának, Erdely Országh és fejedelmenek es az Szekelyek Ispannyanak etc. Papai fő Capitannya; Az szerint az mint mi elöttünk az Tekintetes es Nagysagos io emlekezetü vitez Török Istvan Ur, ez helynek az ő idejeben fő Capitannya es örökös Ura . . . Papan 27. 9-bris 1620". – Az idézett részletekhez az alábbi megjegyzést fűzzük: A szövegek első vagy második másolatból kerülhettek a matrikulába, ezért érthető miért találjuk Kenesei nevét Kénesi-nek, vagy Hathos Bálint neve egyszer helyesen, az aláírásnál pedig helytelenül, Hethes-ként szerepel. – Rendkívül fontos számunkra Tóthi Lengyel Boldizsár tisztsége, ugyanis az idézett szövegrészben ő Bethlen Gábor fejedelemnek (a szövegben ugyan választott királynak írja, de Bethlen maga nem használta a királyi címet) az embere, s mint ilyen Pápa várának főkapitánya. Pápán tartózkodott testvére, Miklós is, aki Keneseivel együtt 1617-ben aláírta a jóváhagyást. Harmadik testvérük László, velük együtt emelt óvást családjuk és a tihanyi apát közt hosszú éveken át folyt örökösödési perben, amely részben öccsük, János szigligeti kapitány ellen is irányult. Érthető, hogy Tóthi Lengyel Boldizsár miért volt Bethlen híve, ugyanis az örökösödési pereskedés a királyi Magyarország területén folyt, Egerszegen, Szentgróton stb. A pereskedés részleteit lásd, ERDÉLYI, op. cit. 83., 353–356., és az okmánytárban közölt oklevelek.

11. KISS István: A pápai plébánia története. (Veszprém, 1908) 29. KAPOSSY op. cit. 191.
12. Uriszék. XVI–XVII. századi perszövegek. Szerk. VARGA Endre. Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 5. (Budapest, 1958) 512.
13. Ibidem, 534.
14. Ibidem, 543.
15. Ibidem, 564.
16. NAGY Iván, op. cit.
17. FEJÉR, Georgius: Codex Diplomaticus Hvngariae ecclesiasticvs ac civilis. Tomus VII. (Budae, 1952) 216.
18. KISS Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára. (Budapest, 1978) 575. és 586.
19. Der Adel von Ungarn samt den Nebenländern der St. Stephans-Krone. Bearbeitet von Géza CSERGHEŐ, Heft 1–7 unter Mit-Redaction des Iván NAGY. In: SIEBMACHER, J.: Grosses und allgemeines Wappenbuch . . . IV. Bandes 15. Abtheilung. Text. (Nürnberg, 1893) 300. A *Kenessey, I.* családról ezt írja: Altes Geschlecht v. jenseits d. Donau, verbreitet in d. Ctten v. Weissenburg, Raab, Somogy, Oedenburg, Veszprim ec.
20. A Királyi Könyvek jegyzéke a bennük foglalt nemesség, czim, czimer és honosság adományozásoknak 1527–1867. Összeállították ILLÉSY János és PETTKÓ Tibor. (Budapest, 1895) 106.
21. ILLÉSY János: Az 1754–55. évi országos nemesi összeírás. (Budapest, 1902) 34., 41., 124., 132., 238. A Vas, Veszprém és Zala megyeiek két s betűvel, a Fejér és Győr megyeiek egy s-sel írták nevüket, de valamennyiük neve Y-nal végződik.
22. KEMPELEN Béla: Magyar nemesi családok. V. kötet (Budapest, 1913) 436.
23. NAGY Iván, op. cit. 203. TÓTH Endre: A pápai református egyház története. (Pápa, 1941) 112. arról ír, hogy Kenessey István származásából csak utódainak leszármazási vonalát ismerik. Neve először 1706-ban a kurucok dunántúli hadjáratában tűnik fel, s ettől kezdve a háború végéig gróf Esterházy Antal titkára, vagyoni ügyeinek kezelője, a hadsereg élelmezése körüli biztos, a grófnak a vármegyében teljhatalmú megbízottja ez az akkor 28–29 éves ifjú ember. Tóth feltételezi, hogy a gróf rábízta birtokainak kezelését is a háború alatt, s úgy véli ebből az időből, a gróftól származik nagy vagyona. 1709-ben már állandó lakos Pápán. Tóth értékes adatai ellenére sem találunk összekötő kapcsot István és Péter között.
24. Ferdinandi I. decr. a. 1546. (X.) Articulus 44. Dombó, Kapos, Ujvár, Somogyvár, Kák, Szigeth, Tihany, Csesznek, Pannonhalma és más dunántúli várakról van szó. In: *Corpus Juris Hungarici.* Magyar Törvénytár, 1526–1608. évi törvényczikkek. Ford. és utalásokkal ellátták: KOLOSVÁRI Sándor és ÓVÁRI Kelemen. (Budapest, 1899) 180–181.
25. ERDÉLYI, op. cit. 146.
26. Ibidem.
27. Ferdinandi I. decr. a. 1547. (XI.) Articulus 20. A főkapitányt *supremus capitaneus*-nak nevezi a cikkely. Lásd: *Corpus Juris Hungarici,* 1526–1608. op. cit. 200–201.
28. Ibidem, 460–461. Ferdinandi I. decr. a. 1559. (XX.) Articulus 32.
29. ERDÉLYI, op. cit. 146–155.
30. Ibidem, 155–159. – TAKÁTS Sándor: Régi magyar kapitányok és generálisok. 2. bőv. kiadás, I. kötet (Budapest, é. n.) 273–285. Figyelemre méltó Takáts megjegyzése: „Bizonyára Csobáncvárának a könnyebb védelmezése bírta rá Gyulaffy Lászlót, hogy a jelentéktelen Tihany várának a kapitányságát elfogadja".
31. ERDÉLYI, op. cit. 159–161.
32. Ibidem, 161–166.
33. Ibidem, 166.
34. Ibidem, 166. Az adatokat Erdélyi a közös hadügyminisztérium bécsi levéltárának 1577. VII. hó folyamán készült 6. sz. iratából idézi.
35. Ibidem, 166–168.
36. *Corpus Juris Hungarici,* 1526–1608. op. cit. (Ferdinandi I. decr. a. 1559. (XX.); Maximiliani decr. a. 1569. (III.); Rudolphi decr. a. 1578. (I), 1602. (III.), 1604. (XV.).
37. ERDÉLYI, op. cit. 168–169.
38. Ibidem, 169–218.
39. Ibidem, 219–221.
40. Mathiae II. decr. a. 1608. post cor. (I.) Articulus 15. Vide: *Corpus Juris Hungarici.* Magyar Törvénytár. 1608–1657. évi törvényczikkek. Ford. és utalásokkal ellátták: KOLOSVÁRI Sándor és ÓVÁRI Kelemen. (Budapest, 1900) 32–33.
41. Ibidem, Mathiae II. decr. a. 1609. (II.) Articulus 32; 62–63.
42. ERDÉLYI, op. cit. 221–222., oklevéltár 206., 211. és 216. sz. oklevelek.

43. Mathiae II. decr. a. 1613. (III.) Articulus 8., §. 8. Ad Tihany, propriae pertinentiae. Vide: *Corpus Juris Hungarici* 1608–1657. op. cit. 97–98.
44. VILLÁNYI Szaniszló: Győr-vár és város helyrajza, erődítése, háztelek- és lakossági viszonyai a XVI. és XVII. században. Értesítő a pannonhalmi Szent Benedek-Rend győri főgimnasiumáról az 1881/82. tanév végén. (Győr, 1882) 145 és 159. ERDÉLYI, op. cit. 223. SZÁVAY Gyula: Győr. Monográfia a város jelenkoráról a régi idők érintésével. (Győr, 1896) 261. és 162.
45. SZÁVAY, op. cit. 260.
46. ERDÉLYI, op. cit. 86.
47. Ibidem, op. cit. 223–225., oklevéltár 246. sz. oklevél, HUNGLER József: A török kori Veszprém. (Veszprém, 1986) 96.
48. VILLÁNYI, op. cit. 86–90.
49. Ibidem, 116.
50. Mathiae II. decr. a. 1608. ante cor. (I.). Articulus 11. §. 1. *Corpus Juris Hungarici* 1608–1657. op. cit. 16–17.
51. Ibidem, 136–137. Mathiae II. decr. a. 1618. (IV.) Articulus 20., 21.
52. Ibidem, 138–139.
53. *Corpus Juris Hungarici* 1526–1608. op. cit. 200–201. Ferdinandi I. decr. a. 1547. (XI.) Articulus 20.
54. Ibidem, 786–787. Rudolphi decr. a. 1596. (VII.) Articulus 14.
55. Ibidem, 750–751. Rudolphi decr. a. 1595. (VI.) Articulus 18.
56. Ibidem, 814–815. Rudolphi decr. a. 1597. (VIII.) Articulus 6.
57. Ibidem, 980–981. Pacificatio Viennensis anni 1606. A magyarok által a cseheknek adott levél 3. §-a.
58. Ibidem, 986–987. Conditionis pacis, et foederis, inter Romanorum, et Turcicum imperatores, Rudolphum II. et Hehomatem I. sultanum anno 1606. conclusae.
59. HUNGLER op. cit. 119.
60. Ibidem, 122.
61. Ibidem, 131.
62. Ibidem, 151.
63. Ibidem, 133. és 206, 66. sz. jegyzet. A veszprémi székeskáptalan hiteleshelyi levéltára, Prot. III. 1673–1676. Ao. 1674. No. 23. szerint Kenesei Péter az 1674. évi kihallgatáskor 56 éves volt. Hungler József hívta fel figyelmemet erre a levéltári adatra, amelyért köszönetemet fejezem ki.
64. SIEBMACHER, op. cit. 300., Bd. IV. 15. Taf. 226. Kenessey. I.
65. Ibidem, Kenessey, II.
66. Ibidem, Kenessey, III.
67. *Corpus Juris Hungarici* 1608–1657. op. cit. 62–63. Mathiae II. decr. a. 1609. (II.) Articulus 33.
68. Ibidem, 82–83. Mathiae II. decr. a. 1609. (II.) Articulus 73.
69. Ibidem, 192–193. Ferdinandi II. decr. a. 1630. (III.) Articulus 17.
70. Az adatokat az alábbi munkából gyűjtöttem ki: ÁLDÁSY Antal: A Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárának címjegyzéke. II. Címereslevelek. 3. kötet, Catalogus Bibliotecae Musei Nat. Hungarici. II. Litterae armales, vol. 3. (Budapest, 1937) 108–116.
71. Ibidem, 116–119.
72. Ibidem, 120–124.
73. Ibidem, 125–138.
74. RÓNAI HORVÁTH Jenő: Magyar hadi krónika. A magyar nemzet ezeréves küzdelmeinek katonai története. 2. rész. A mohácsi vésztől a legújabb korig. Hadtörténelmi Közlemények IX. (1896) Az 1920. évi hadjáratról: 178–180. Újabb munkák: NAGY László: Adalékok Bethlen Gábor hadseregének dunántúli hadműveleteihez 1619–1620. Hadtörténelmi Közlemények (1960) 2. 82–98. VERESS D. Csaba: Várak a Bakonyban. A veszprémi, pápai és palotai vár története. (Budapest, 1983) 163–165.
75. Vide: 10. sz. jegyzet.
76. *Corpus Juris Hungarici* 1608–1657. op. cit. 176–177. Ferdinandi II. decr. a. 1622. (I.) Aticulus 2., §. 10.; 18–19. Mathiae II. decr. a. 1608. ante cor. (I.) Articulus 11.
77. Ibidem, 296–297. Fedinandi II. decr. a. 1630. (III.) Articulus 30. §. 1–5. „A czimeres levelek adományozásánál pedig a jövőre azt a módot kell megtartani, a melyet az 1622-ik évi 17-ik törvényczikkely tartalmaz, annak a hozzáadásával, hogy az ármális leveleket abban a vármegyében kell kihirdetni, a melyikben tudniillik azoknak a megnyerője, köztudomás szerint lakik."
78. CSOMA József: A magyar heraldika korszakai. (Budapest, 1913) 126.
79. A heraldikáról általában és a címerek használatáról az alábbi munkák adnak jó tájékoztatást: BÁRCZAY Oszkár: A heraldika kézikönyve. (Budapest, 1897). CSOMA, op. cit. ÁLDÁSSY Antal: Címertan. A magyar történettudomány kézikönyve. II. 6. (Budapest, 1923). Újabbak: BERTÉNYI Iván: Kis magyar címertan. (Budapest, 1983). FEISZT György: Rövid magyar címertan és pecséttan. Történelemszakköri füzetek 15. (Budapest, 1986). NYULÁSZINÉ STRAUB Éva: Öt évszázad címerei a Magyar Országos Levéltár címereslevelein. (Budapest, 1987)
80. CSOMA, op. cit. 127–128. ÁLDÁSSY, op. cit. 57. NYULÁSZINÉ STRAUB op. cit. 153., 126. címerkép, 246–247., 126. sorszám.
81. CSOMA, op. cit. 128–129. ÁLDÁSY, op. cit. 57. ÁLDÁSY Antal: A Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárának címjegyzéke. II. Címereslevelek. 2. kötet. 2. füzet. Catalogus Bibliothecae Musaei Nat. Hungarici. II. Litterae armales, vol. 2., fasc. 2. (Budapest, 1930) 212., 346. sz. címeres levél. NYULÁSZINÉ STRAUB op. cit. 154., 141. címerkép, 247., 141. sorszám.
82. A kehelyre KOLBA Judit, a gyűjtemény vezetője hívta fel figyelmemet, amelyért ezúton is köszönetemet fejezem ki. A kehely leltári száma: 70.45.C.
83. ROTH, Victor: Kunstdenkmäler aus den sächsischen Kirchen Siebenbürgens. I. Goldschmiedearbeiten. Text, Erster Teil; Tafeln, Zweiter Teil. (Hermannstadt, 1922) 48. Roth közli, hogy a kelyhet 1913-ban Budapesten kiállították.
84. A Magyar Országos Levéltárban őrzött eredeti címereslevelek jegyzéke. Összeállította: NYULÁSZINÉ STRAUB Éva. Forrástudományi segédletek 2. Kézirat (Budapest, 1981) 39., 382. sorszám. – NYULÁSZINÉ STRAUB op. cit. (1987) 165., 274. címerkép, 251., 274. sorszám. – Itt mondok köszönetet BERTÉNYI Ivánnak a Kenesei-címer kutatásához adott tanácsaiért.
85. KOHLHAUSSEN, Heinrich: Nürnberger Goldschmiedekunst des Mittelalters und der Dürerzeit 1240–1540. (Berlin, 1968) 183., Abb. 307., 188., Kat. Nr. 270.
86. FRITZ, Johann Michael: Goldschmiedekunst der Gotik in Mitteleuropa. (München, 1982) 349., Abb. 274., Kat. Nr. 844.
87. B. BOBROVSZKY Ida: A XVII. századi mezővárosok iparművészete. (Kecskemét, Nagykőrös, Debrecen). (Budapest, 1980) 96.
88. Izajás 53. 6–7. In: Biblia. Ószövetségi és újszövetségi Szentírás. (Budapest, 1976). – *Ézsaiás* 53, 6–7. In: Biblia. Istennek az Ószövetségben és az Újszövetségben adott kijelentése. (Budapest, 1979). – *Jesaja* 53, 6–7. In: Die Bibel. Altes und Neues Testament.

Einheitsübersetzung, Herder (Freiburg, Basel, Wien, 1980).

89. Biblia (1976): János 1, 29. A református kiadású Biblia (179) így közli: „Íme, az Isten Báránya, aki hordozza a világ bünét!" – A Herder kiadásban (1980) megjelent római katolikus és evangélikus egységes fordítás így adja vissza: „Seht, das Lamm Gottes, das die Sünde der Welt hinwegnimmt." – KISS Sándor magyarázata az Agnus Dei-ről így hangzik: „Az Isten Báránya kifejezés feltétlenül Ézs 53-ra megy vissza, ahol az Úr szenvedő szolgájának béketűréssel hordozott szenvedéséről van szó." Lásd: KISS Sándor: János evangéliumának magyarázata. In: A Szentírás magyarázata. Szerk. BARTHA Tibor (Debrecen, 1967) Az Újszövetség könyveinek magyarázata, 102.
90. FICHTINGER, Christian: Lexikon der Heiligen und Päpste. (Gütersloh, 1980) 344–346. Lexikon christlicher Kunst. Erarbeitet SEIBERT, Jutta. 2. Aufl. (Freiburg, Basel, Wien, 1982) 197–199. ONASCH, Konrad: Liturgie und Kunst der Ostkirche in Stichworten unter Berücksichtigung der Alten Kirche. (Leipzig, 1981) 236–237.
91. KISS Áron: A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései. In: Protestáns Theologiai Könyvtár XV. kötet (Budapest, 1881) 152. A rendelkezés így szól: Az úrvacsora edényei. Az írás ivóeszközről vagy pohárról emlékezik. Tehát mindennemű edényeket, akár üveg, akár fa, vagy arany, ezüst és cserép legyenek, vagy rézből vagy bármiféle ércből készültek, elfogadunk, csak a visszaélés, fényűzés, babona és botrány legyenek eltávoztatva. A pápista kelyheket, tányérokat elvetjük a babonás visszaélés miatt. Mert azt akarja az Ur, hogy a Baál maradványai rekesztessenek ki az egyházból, hogy azok ne is neveztessenek . . . – ZOVÁNYI Jenő: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. (Budapest, 1977) 140. Debreceni hitvallás címszó alatt.
92. FRITZ, op. cit. 52., Abb. 33., 449., Kat. Nr. 43; 151 152., Abb. 122., 459., Kat. Nr. 104; 182., 185., Abb. 158., 499., Kat. Nr., 399; 362., Abb. 288., 513., Kat. Nr. 492.
93. RADOCSAY Dénes. Über einige illuminierte Urkunden. Acta Historiae Artium, XVII. (Budapest, 1971) 48., Abb. 23–24. Klagenfurt, Kärtner Landesarchiv; 53., Abb. 28. Wien, Niederösterreichisches Landesarchiv; 39., Abb. 8. Budapest, Országos Levéltár; 40., Abb. 9. Budapest, Országos Levéltár; 50., Abb. 25. Halle, Universität, 56., Abb. 30. Wien Diözesanmuseum.
94. RÉAU, Louis: Iconographie de l'art chrétien. Tome II. Iconographie de la Bible. II. Nouveau Testament. (Paris, 1957) 17–22. ONASCH, op. cit. 17–18. SEIBERT, op. cit. 71., 288.; A szentek élete. Szerk. DIÓS István (Budapest, 1984) 632–633; *Lexikon für Theologie und Kirche.* 2. Auflage, I. Band (Freiburg 1957) 43., 136., II. Band (Freiburg, 1958) 1176; *Lexikon der christlichen Ikonographie.* Herausg. *Kirschbaum, Engelbert,* I. Band, Allgemeine Ikonographie. (Rom, Freiburg, Basel, Wien, 1968) 18–19; EUSZEBIOSZ Egyháztörténete. Ford. BAÁN István. In: Ókeresztény írók. IV. kötet, szerk. VANYÓ László (Budapest, 1983) 50–24. (I. könyv, 13.), 58. (II. könyv, 1.). Euszebiosz tanítványnak tünteti fel Tádét, pedig az apostolok közé tartozik az evangéliumok szerint; lásd 449., 153. sz. jegyzetet. VANYÓ László: Az ókeresztény egyház és irodalma. In: Ókeresztény írók. I. kötet (Budapest, 1980)., 204–205. KELLER, L. Hiltgart: Reclams Lexikon der Heiligen und der biblischen Gestalten. Legende und Darstellung in der bildenden Kunst. 4. Auflage (Stuttgart, 1979) 129.: Als *Mandilion, Abgarbildnis, Acheiropoieta* (= ohne die Hand eines Künstlers entstandene Bildnisse Christi) werden verschiedene älteste byzantin. – syrische Gnadenbilder (Ikonen) nach der Legende bezeichnet: König Abgar von Edessa wollte vom Maler Uchomo ein Bild des Herrn malen lassen, den Christus hatte ihn geheilt. Der Maler wurde, als er begann, von solchem Glanz geblendet, dass er nicht weitermalen konnte, und Gott selbst vollendete das Bild. Auch die „vera ikon" (= wahre Bild) auf dem Schweisstuch der hl. Veronika gehört hierher. 297–298.. Nach der Leg. Aur. schickt ihn der Apostel Thomas nach der Himmelfahrt zu König Abgar von Edessa, wobei die Geschichte des Abgar-Bildes Christi erzählt wird. Jó forrásadatokat tartalmaz a legendaváltozatok kialakulásához: *Wetzer und Welte's* Kirchenlexikon oder Encyklopädie der katholischen Theologie und ihrer Hülfswissenschaften. 2. Auflage, HERGENRÖTHER, Josef und KAULEN, Franz I. Band (Freiburg im Breisgau, 1882) 87–88., III. Band (1884) 300–304., IV. Band (1886) 120–121. Abgar személyét történetileg tisztázva kitűnő összefoglalást ad PAULY–WISSOWA: Real-Encyclopädie der classischen Altertumwissenschaft. Neue Bearbeitung. Band I. (Stuttgart, 1894) 93–96. Az Abgar-legenda kialakulásnak és történetének rendszerezett feldolgozását adja *Henri Leclercq,* La légend d'Abgar címen, in: CABROL, Fernand–LECLERCQ, Henri: Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie. Tome I., premiére partie (Paris, 1924) 87–97. Ugyancsak *Leclercq* dolgozta fel a Veronika-legenda összefoglalását, in. CABROL–LECLERCQ op. cit. publié sous la direction Henri MARROU, (Paris, 1953) 2962–2966. Az Abgar-legendával kapcsolatban Edessa címszó alatt értékes adatok találhatók, in: Herausg. KLAUSER, Theodor. Reallexikon für Antike und Christentum. Band IV. (Stuttgart, 1959) 552–597. Az *akheiropoietos,* a nem kézzel festett Krisztus-arcok történeti elemzésében rövid összefoglalást találunk az Abgarképről is, in: SACHS, Hannelore–BADSTÜBNER, Ernst–NEUMANN, Helga: Christliche Ikonographie in Stichworten. (Leipzig, 1980) 2. verbesserte Auflage, 17.
95. EUSZEBIOSZ, op. cit. I. könyv, 13., 14, (52–53).
96. Ibidem, op. cit. I. könyv, 13., 5, (51).
97. VANYÓ, op. cit. 165–166., 204. EUSZEBIOSZ, op. cit. 449. 155. sz. jegyzet. LEIPOLDT, Johannes–GRUNDMANN, Walter: Umwelt des Urchristentums, I. Darstellung des neutestamentlichen Zeitalters. 6. Auflage (Berlin, 1966) 404.: Die Ausbreitung der Gnosis nach Osten wird uns fassbar in der Gestalt des Bardesanes, syrisch Bar Daisan (154–222 n. Chr.), der am Hofe König Abgars IX. von Edessa lebt.
98. Régi magyar nyelvemlékek. 4. kötet. Egyházi vegyeskönyv (Winkler-codex). Sajtó alá rendezte és kinyomtatta DÖBRENTEI Gábor 1846-ban. Az eredetivel összevetette és előszóval ellátta VOLF György. (Budapest, 1888) LXXVIII–LXXIX. Az idézet eredeti írásban így hangzik: Lathwan ymmar azeerth Abagarus hogh x̄pusnak zÿneet awagh zemelyeet nem lathatnaÿa Nemÿnemw keep iroth bochata iñushoz hogh vronknak kepeeth abrazaath chak yrwa lathatnaÿa kűth zemeel zerēt nem lathata de Mykorth a keep yro Christushoz iöth volna ees christusnak orczaianak fenösseghetöl nem igeközhetyk vala megh irnÿa mÿ abrazw awagh mÿ zabasu x̄pus volna ees mÿnth ew neky hatta vala megh nem irhata Lataa christus a keep ironal a ruhath, veue ees ö orczaiahoz nÿoma ees ekkeppen ö zenth zÿneth Abagarus kyralnak az ruhara nÿomva kylde
99. BÁLINT Sándor: Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnepek és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából. II. kötet (Budapest, 1977) 404–405.

100. Ibidem, 405. A Winkler-kódexben így hangzik az idézett rész: ky̋ mykoron latta volna ihusnak Taneyth-wanyath ö hoíaía iöny̋ A io ihusnak igheretith, Laatha Abagarus keral Tadeusnak orchayan nemynemw isteny̋ fenössegöth kyth lathwan megh feelelmeek ees megh rettene mondwan Byzon te a yo ihusnak az istennek fyanak vagh thaneythvanya. *Döbröntei* „Egyházi vegyeskönyv"-nek nevezte el. *Toldytól* ered a *„Winkler-codex"* név, így ismeri az irodalomtörténet és nyelvtudomány. E kódexet ugyanis Winkler Mihály 1801-ben ajándékozta a pesti egyetemi könyvtárnak, Winkler pécsi kanonok volt. Domonkos rendi apáca másolta a kódexet. A nyelvemléket már 1874-ben közzétették a Nyelvemléktár II. kötetében.

101. RÉAU, op. cit. Tome III. Iconographie des saints. (Paris, 1959) 1314–1317. Sa Légende d'origine orientale, se rattache a celle du roi d'Édesse, Abgar. Le voile de sainte Véronique n'est qu'une variant de mandylion d'Abgar. Tome II. Iconographie de la Bible. II. Nouveau Testament. (Paris, 1957) 19–20; *Lexikon der christlichen Ikonographie.* Herausg. KIRSCHBAUM, Engelbert, op. cit. 18–19; *Lexikon der christlichen Ikonographie.* Herausg. BRAUNFELS, Wolfgang. VIII. Band, (Rom, Freiburg, Basel, Wien, 1976) 543–544; *Lexikon für Theologie und Kirche.* Herausgegeben HÖFER, Josef–RAHNER, Karl. X. Band, (Freiburg, 1965) 728–729; ONASCH, op. cit; FICHTINGER, op. cit. 377., 380; URECH, Edouard: Lexikon christlicher Symbole. (Dictionaire des symboles chrétiens). (Konstanz, 1979) 245–246; KELLER, op. cit. 497; SEIBERT, op. cit. 328; BÁLINT, op. cit. I. kötet, 205–207. Bálint helyesen állapítja meg: „Ezek a képek vagy egy ismeretlen őstípusra, esetleg a Simon-Juda napjánál méltatott Abgar-képre mennek vissza, vagy átköltése egyik a másikának." Erre jó példa az a legendaváltozat, amelyik az Abgár-történetben szereplő személyeket másokkal felcseréli; eszerint a nagybeteg Tiberius császár (ő lép itt Abgár király helyébe!) a csodatévő Jézustól várja gyógyulását, ezért követeket küld hozzá Jeruzsálembe, de mire azok odaérkeznek, Jézust keresztre feszítik. Megismerkednek itt Veronikával, aki egy kendőn őrzi Jézus képmását, amelyet Veronika elvisz a császárhoz, aki annak láttán meggyógyul. – Az ikonográfiai irodalom a *Veronika – Veronica* női nevet mesterséges szóképzésből származtatja: *vera icon = eredeti, valódi, hiteles képmás,* ugyanis Veronika nevű szent vagy jámbor asszony nem élt az apostoli korban. URECH szerint a Veronika etimológiája így alakulhatott ki: *veron iké,* amelyben a latin jelzőhöz a görög főnév, az *eikon=képmás* járult.

102. CALMET, Augustinus: Dictionarium historicum, criticum, chronologicum, geographicum, et literale Sacrae Scripturae . . . E Gallico in Latinam translatum a *Joanne Dominico Mansi.* Tomus I. (Venetiis, MDCCXLVII) Dictionarium Biblicum, historicum, geographicum et literale. *Abgarus*ról 3–4., *Edessá*ról 313., *Judas Thadaeus*ról 547–548. *Veronikáról* a Tomus II. 499. ezt találjuk: „. . . Non desunt, qui ex nomine *Veraicon,* Veronicam foeminam creaturam fuisse suspicentur."

103. BROUGHTONnak a' religióról való Históriai Lexicona . . . Fordította MINDSZENTI Sámuel. A' Rév–Komáromi Evang. R. Ekklésiának prédikátora. I. darab, A–C. (Komáromban, 1792) 5–6.

104. Pest megye műemlékei. II. kötet, In: Magyarország műemléki topográfiája. V. kötet. Szerkesztő: DERCSÉNYI Dezső (Budapest, 1958) 265–267., 360. kép. A 355. képen Tádéról készített tervrajzon, a pajzson ábrázolt Krisztus-mellkép feje kissé oldalra fordul és a mell a vállakkal jól látszik. Az Abgár-lepel ikonográfiai ábrázolása pedig csak a fejre, az arcra szorítkozik.

105. BÁRCZAY, op. cit. 61–64.

106. SEIBERT op. cit. 206. KELLER op. cit. 336.

107. KOHLHAUSSEN, op. cit. 128., Abb. 220., 132–133., 180., Kat. Nr. 220.

108. Ibidem, 183., Abb. 306., 187–188., Kat. Nr. 269.

109. Ibidem, 184., Abb. 309., 189., Kat. Nr. 272.

110. Wetzer und Welte's Kirchenlexikon . . . V. Band (1888) 1308–1317. SZUNYOGH Xav. Ferenc: Magyar–latin Misszále az év minden napjára a Római Misekönyv szerint. (Budapest, 1933) 448–453.

***

A kehely rekonstrukciójának elkészítésében Lovag Zsuzsa javaslatait követtem, a zöldcsütörtöki funkcióra pedig Németh Annamária hívta fel figyelmemet; segítségüket ez úton is megköszönöm.

Köszönetet mondok Róka Lajosnak a fényképfelvételek elkészítéséért, Gresa Juditnak pedig a rajzok másolásáért.

ANDRÁS UZSOKI

KAPITÄN VON TIHANY PÉTER KENESEI UND SEIN SILBERKELCH

Im Eigentum der reformierten Kirchengemeinde von Balatonfüred befindet sich ein spätgotischer Silberkelch, an dessen Cuppabecher ein eingravierter Adelwappen und ein Text zu sehen ist, laut dessen diesen Kelch der Oberkapitän von Tihany Péter Kenesei der Füreder reformierten Kirche im Jahre 1622 geschenkt hat.

Der teils vergoldete, spätgotische Silberkelch hat einen Sechspassfuss und einen grossen, flachen Nodus mit Rotuli. Der relative grosse Cuppabecher hat eine innere Belagplatte. Am Boden der Cuppa ist eine sechseckige Platte, über und unter dem Nodus eine sechseckige Trennungsplatte. Der senkrechte Rand des Sechspassfusses ist mit einer Rautereihe auf tiefem Hintergrund verziert. Auf den sechs Pässen des Fusses ist je eine eingravierte Darstellung zu sehen: Agnus Dei, der Apostel Judas Thaddäus, das Abgar–Tuch (Veronikas Tuch), eine Mannesgestalt im Panzer und mit Fahne in der Hand, ein rechtsgeschrägter Wappenschild, und ein Männerkopf im Helm. Am oberen Teil der Kelchfusspässen ist eine V-förmige Girlandverzierung mit je 2 Rankeblättern zu sehen. Die untere und obere Oberfläche des Nodus besteht aus je 6 erhobenen Blattverzierungen, und von den Seiten sind sie mit sechs prismaförmigen Rotuli geziert, deren Enden ein Quadrat bilden und darin die Aufschrift: IHESVS zu lesen ist.

Die Höhe des Kelchs beträgt 21,3 cm, der äussere Durchmesser der Mündung 10,5 cm, der Fussdurchmesser 13,5–

14,0 cm, die Höhe des Cuppabechers beträgt 9,7 cm, die Tiefe des Cuppabechers 8,4 cm, Gewicht des Kelches macht 945 Gramm aus.

Nicht alle Teile des Kelches sind original. Der Nodus und der Fuss ist ein Originalwerk aus dem XVI-ten Jahrhundert, aber vom oberen Teil des Fusses fehlt ein einige zentimetergrosses Stück und deshalb hat der Kelch nicht die gotischen schmalen Linien. Der unteren gebogenen Rand des Kelchfusses hat man in den früheren Zeiten ebenfalls abgeschnitten, aber dessen Spuren sind noch zu erkennen. Von dem Mündungsgrand des Cuppabechers ist ein zirka 2 cm breiter Streifen abgeschnitten worden. Die chronologische Reihenfolge der Umänderungen und Ausbesserungen können folgenderweise dargestellt werden. Péter Kenesei hat einen Kelch aus dem XVI-ten Jahrhundert erworben, danach liess er von einem Silberschmiede seinen Wappen und den Text über die Schenkung auf den Cuppabecher eingravieren. Dabei wird der Mündungsrand abgeschnitten und der für die gotischen Kelche charakteristische Cuppakorb entfernt. Im Jahre 1830, bei der Weihe der Balatonfüreder reformierten Kirche liess man den Kelch wahrscheinlich wieder von einem Silberschmiede ausbessern. Dabei wird der Kelch mit den jetzigen Trennungsplatten versehen und der obere Teil des Fusses abgekürzt und der untere Rand abgeschnitten. Da kommt auch die innere Struktur, sowie das Silberrohr, das die Cuppa und den Fuss verbindet und dessen äussere Verkleidung darauf. Bei dieser Arbeit gebrauchte man die Befestigungsschraube, an der man das Meisterzeichen eines bisher unbekannten Silberschmiedes F. Propper sehen kann.

Bei der gründlichen Untersuchung der Dedikationsaufschrift von Péter Kenesei stellte es sich heraus, dass er den Kelch ursprünglich der Pápaer Kirche schenken wollte, da unter den jetzigen eingravierten Buchstaben FŰREDI noch gut die Spuren der vorher eingravierten Buchstaben PAPAI zu entnehmen sind.

Der auf die Cuppa gravierte Wappen sieht folgenderweise aus: ein ovaler zipfeliger Schild mit einer Lilienreifenkrone, daraus erhebt sich ein Mann im Panzer, auf dem Kopf ein Helm, die Hände V-förmig gebogen, in der Rechten ein nach oben gerichtetes zweischneidiges Schwert, darunter ein Menschenkopf, in der Linken ein sternförmiger Streitkolben mit einer Mondischel, am oberen Rande des Schildes ist ein Spangenhelm mit Kragen zu sehen, darauf eine Lilienreifenkrone, die als Verzierung das Profilbild eines Vogels (vielleicht eines Raben) hat, dessen Hals durch einen Pfeil durchstochen ist, an den zwei Seiten des Schildes flattert der Wappentuch. Der Wappen trägt die heraldischen Merkmale des letzten Drittels des XVI-ten und ersten Drittels des XVII-ten Jahrhunderts.

Der Namen Péter Kenesei ist in der genealogischen Fachliteratur kaum bekannt, obwohl das Geschlecht Kenessey vor allem in Transdanubien vom XVIII. Jahrhundert an allgemein bekannt ist, doch deren Wappen stimmt nicht mit dem auf dem Kelch überein. Was die Person Péter Kenesei betrifft, konnte folgendes festgestellt werden.

Im Jahre 1617 war Péter Kenesei der Reiterleutnant der Burgwache in Pápa und einer der Gutheissenden der Grundgesetze der reformierten Kirchegemeinde und Presbiteriums in Pápa. Bei den Verhandlungen in dem Herrschafftsgericht taucht öfters sein Name auf als Mitglied des Herrschaftgerichtausschusses: im Jahre 1621 wurde er als Kapitän von Tihany, 1624 als Infanterieleutnant und in den Jahren 1627 und 1629 ohne jeden Rang erwähnt.

Die Studie gibt einen kurzen Überlick über die Geschichte der Burg in Tihany in der zweiten Hälfte des XVI-ten und im ersten Drittel des XVII-ten Jahrhunderts. Zur Zeit der türkischen Herrschaft war Tihany ein wichtiges aber nicht besonders bedeutendes Glied des Grenzburgsystems in Transdanubien. Das Kloster der Benedektiner-Abtei wurde zu einer Grenzeburg ausgebaut, nachdem man die Abtei auflöste. Die einstigen Grundbesitze der Abtei gehörten von dann an zum Burgherrengut und wurden vom jeweiligen Burgkapitän als Provisor geführt.

Der erste, gut bekannte Kapitän war *Mihály Takaró* (1554–1560), ihm folgte einer der besten Krieger seiner Zeit *László Gyulafi* (1560–1568). Eine Zeitlang war *Ferenc Jakusics* für die Angelegenheiten der Burg verantwortlich, vom Jahre 1571 an war *Gábor Majlát* der Provisor. In den Jahren 1576–1577 war *Menyhért Borsida* der Kapitän. Im Jahre 1577 betrig der Bestand der Tihanyer Burgwache: 26 Reiter und 50 Infantristen. Vom Jahre 1557 an war *János Songor,* bald vom Jahre 1580 an *János Mesteri* der Kapitän. Die Zeitperiode unter dem Kapitän *István Piski* (1585–1590) war durch viele Kriegshandlungen mit den Türken erschwert. Das von ihm geführte Abrechnungsbuch, das sog. *Piski Regestum* ist uns bis heute erhalten geblieben. Nach ihm blieb die Burg ohne Kapitän, erst im Jahre 1609 wurde *Pál Vincze* zum Kapitän ernannt, doch er starb schon im Jahre 1613. Über seinen Nachfolger wissen wir nichts, aber in dieser Zeit bekam der Bischof von Csanád *Mátyás Herovics* die Abteigrundbesitze vom König geschenkt, und er wurde auch deren Verwalter. Im Jahre 1617 taucht der Name *Mátyás Saffarics* als Burgkapitän von Tihany auf. In den Jahren 1621–1622 war gut nachweissbar *Péter Kenesei* der Kapitän, der den Gegenstand unserer Studie, den Kelch der Kirchengemeinde schenkte. Wir kennen weder die Anfangszeit, noch Abschlusszeit seiner Tätigkeit als Kapitän, doch wissen wir, dass im Jahre 1624 schon *István Körtvélyesi* der Kapitän war, der aber im Jahre 1627 zum Oberkapitän der Veszprémer Burg ernannt wurde.

Im Text über die Schenkung, der im Kelch eingraviert ist, wird Kenesei als *Oberkapitän von Tihany* erwähnt, obwohl ihm dieser Rang nicht gebührte, deshalb beschäftigt sich die Studie aufgrund der damaligen Gesetzen und Friedensvertrage mit der Analyse des Titels eines Burgkapitäns. So erfahren wir, dass der Kommandant von Győr, dem Zentrum des Grenzburgsystems in Transdanubien den Rang eines Feldmarschalls trug und ihm gebührte der Titel „generalis capitaneus", also Generalkapitän, wie es z. B. in den 1620-er Jahren *János Prainer* war. Ausserdem hatten auch die einzelnen Regionen in Transdanubien je einen Oberkapitän, so z. B. *Ferenc Batthyány,* der sowohl in dem Friedensvertrag von Wien 1606, als auch in den Friedensvertragsurkunden von Zsitvatorok 1606 *generalis capitaneus* also Generalkapitän genannt wurde. Die grösseren Burgen, wie z. B. Pápa und Veszprém hatten in dieser Zeit Oberkapitäne, ofiziell *supremus capitaneus* genannt. Dem Burkapitän von Tihany gebührte bloss der Titel *capitaneus praesidii,* also Kapitän der Burgwache. Aufgrund der Obigen kann festgestellt werden, dass der Gebrauch des Titels „Oberkapitän" im Text des Kelches rechtswidrig war.

Zur Lebensgeschichte von Kenesei gehört auch die Untersuchung, ob er das Recht auf einen eigenen Wappen haben konnte. Im ersten Drittel des XVII-ten Jahrhunderts, hauptsächlich zwischen 1619–1622 haben *Mátyás II., Ferdinand II.* und *Fürst Gábor Bethlen* viele Wappen geschenkt, was darauf hinweist, dass sich die Zahl der „Armalis"-e, bzw. Wappenurkunden aus politischen Interessen sehr erhöhte und das widerspiegelt treu die Verhältnisse zwischen den Veradelungen durch die Königspartei und die Fürstenpartei, die sehr eng mit den Kriegshandlungen in Transdanubien zusammenhängen. Es kann angenommen werden, dass Kenesei zu dieser Zeit versuchte ein Armalis zu erwerben, aber aufgrund der Wappenanalogien ist es auch möglich, dass Kenesei den auf dem Kelch befindlichen Wappen geerbt hat.

Unter den analogischen Kelchen mit Anschrift und Wappen stellt ein gutes Parallel ein Kelch aus dem Jahre 1599 dar, den laut der Chronostichonaufschrift *Graf Pál Forgács* einer Kirche geschenkt hat. Der Kelch befindet sich im Eigentum des Ungarischen Nationalmuseums. Ein anderer Kelch weist eine noch bessere Analogie auf. Der Kelch wird von *Roth* in der Monographie über die Gold- und Silberschmiedekunst in Siebenbürgen bekanntgegeben. In der Kirche von Helds-

dorf (ung. Höltövény) bei Hermannstadt (ung. Brassó) wurde dieser gotische Kelch aufgefunden, der ebenfalls öfters verändert wurde. Am Cuppabecher ist ein ungarischer und ein lateinischer Text zu lesen und dazwischen befindet sich ein Wappen: aus der Krone des Wappenschildes erhebt sich der Oberkörper eines Einhorns, dessen Hals von einem Pfeil durchbohren ist. Laut des ungarischen Textes hat *István Kakoni* den Kelch im Jahre 1613 „zu Ehre Gottes" der Kirche geschenkt, also mit demselben Ziel, wie in Balatonfüred, aber die Ortschaft wird nicht benannt. Dem lateinischen Text nach hat Johannes Frisch den Kelch der Heldsdorfer Kirche im Jahre 1659 geschenkt. Dieser Kelch wurde von Roth auf das XVI.-te Jahrhundert datiert, aber alle Veränderungen und Ergänzungen wurden im XVII-ten Jahrhundert vorgenommen.

Die Studie beschäftigt sich ausführlich mit dem ikonographischen Programm der an den sechs Pässen des Fusses des Balatonfüreder Kelches eingravierten Darstellungen. Die Darstellung von *Agnus Dei,* d. h. des Lammes Gottes ist ein altes kirchliches Symbol, doch fremd für die protestantische Kirche, es kann also nur aus katholischen Wurzeln entstammen. Von der Darstellung, die wir als *Veronikas Tuch* bezeichnen, stellte sich heraus, dass es sich hier nicht um das Tuch der Gestalt der Apocryphlegende der nie gelebten Veronika handelt, sondern um eine andere Gestalt einer ebenfalls Apocryphlegende, den König von Edessa *Abgar.* Auch das sog. *Abgar-Tuch* ist ein *mandylion,* an dem – den Überfieferungen nach – ebenfalls das Antlitz Christi zu sehen ist. Am Fusse des Kelches ist ein solches Abgar-Tuch zu sehen. Aus dem Jahre 1506 ist in Ungarn der *Winkler-Kodex* bekannt, ein für Nonnen in ungarischer Sprache geschriebener und verschiedene religiöse Themen enthaltender Kodex, wo ausführlich über das Abgar-Tuch und damit im Zusammenhang über den *Judas Thaddäus* geschrieben wird. Aufgrund dessen meinen wir, dass der Manneskopf, der im Profil am Kelchfuss dargestellt ist, wahrscheinlich der Apostel ist, was übrigens auch durch ein ikonographisches Symbol bestätigt wird: hinter den Kopf ist ein kreuzförmiger Lichstsrahl, der Christus-Nimbus zu sehen, der nur Christus gebührt. Das soll das Licht sein, das das Antlitz Christi verdeckt und so sah auch König Abgar den Judas Thaddäus, als er ihn zum ersten Mal erblickte, und davon hat er erkannt, dass der Apostel der Bote Gottes ist. Unserer Meinung nach war das die erste Darstellung des Abgar-Tuches und Judas Thaddäus in Ungarn und so kann die Anfertigung des Kelches auf die erste Hälfte oder Mitte des XVI-ten Jahrhunderts datiert werden. Der Auftraggeber konnte keinesfalls protestantisch gewesen sein, es muss unbedingt eine katholische kirchliche Person gewesen sein.

Unter den anderen drei Darstellungen ist der rechtsgeschrägte Schild, der einen sog. dekadenten Wappenschild aus dem XVI-ten Jahrhundert darstellt, von keiner Bedeutung. Der Mann im Panzer mit einer Fahne in der Hand und mit einer Barettmütze auf dem Kopf ist eine typische Figur des XVI-ten Jahrhunderts. Es kann sein, dass sie den aus dem Evangelium bekannten Hauptmann aus Kafarnaum darstellt. Das sechste Bild ist ein Manneskopf mit einem antiken Helm. Es handelt sich hier vielleicht um den ebenfalls aus dem Evangelium bekannten Soldaten, der nach dem Kreuztod die Brust Christi mit der Lanze durchstoch. Er wurde später in den Uberlieferungen Longinus genannt und er soll in einem Kelch das Blut Christi aufgefangen haben.

Die drei Darstellungen sind alle im Zusammenhang mit Ehre Christi und stimmen gut mit den Verzierungen an dem in der Messe eine wichtige Rolle einnehmenden Kelch überein.

Über den Nodus wurde schon erwähnt, dass er ein originneller Teil des Kelches ist, was auch durch die Parallele, die aus den Schmiedekunststücken aus Nürnberg aus den XV–XVI. Jahrhundert stammen, bestätigt wird.

Es wurde eine spätgotische Rekonstruktionen des Kelches durchgeführt, wo mit Strichellinien der abgeschnittene Mündungsrand des Cuppabechers, der abgeschnittene untere Rand und der fehlende Teil des Fusses eingezeichnet wurden. Neben den eingezeichneten ursprünglichen gotischen Teilen wurde am Cuppabecher mit Querstrichen die Stelle des fehlenden Cuppakorbs angezeichnet. Der in solcher Weise rekonstruierte Kelch wird ursprünglich zirka 26 cm hoch gewesen sein und so entspricht er den Ausmassen nach den Proportionen eines gotischen Kelches, da er so viel dünner aussieht.

Ein Kelch solcher Ausmassen war wahrscheinlich nicht nur ein einfacher Messkelch, er wird auch zu anderen Zwekken gedient haben. Er könnte z. B. in grösseren Kirchen am Gründonnerstag gebraucht worden sein bei der Messe, wo alle zur Kirche gehörenden Kleriker gemeinsam an der Kommunion teilgenommen haben. Die Kirche feiert nämlich an diesem Tag das letzte Abendmahl d. h. die erste Messe, die lateinische Benennung des Gründonnerstags weist auch darauf hin: Feria quinta in Coena Domini. Vom V-ten Jahrhundert an nennt man in Gallien diesen Tag den Geburtstag des Heiligen Kelches: *natalicia calicis.* Der Balatonfüreder Kelch wahrscheinlich wird ursprünglich auch einem solchen Zweck gedient haben, was auch die prunkhafte Ausstattung zu bestätigen scheint.

Aus den bisher Gesagtem kann die Schlussfolgerung gezogen werden, dass der Kelch ursprünglich einer Bischofs-, Kloster- oder Abteikirche, also einer grösseren reicheren Kirche gehörte und dort seine Funktion erfüllte. Diesen Platz kann man jedoch nicht mehr feststellen. Es steht nun die Frage, wie der Burgkapitän Peter Kenesei, der reformiert war, zu diesem besonderen Kelch kam?

Im ersten Drittel des XVII-ten Jahrhunderts wurde Transdanubien von zwei Kiregszügen getroffen, im Jahre 1605 wurde ein Teil von den Heerestruppen von Bocskai, bald 1619–1620 von dem Heer von Bethlen besetzt. Sowohl bei dieser Okkupation, als auch durch den Kontakt mit türkischen Soldaten gab es die Möglichkeit, bei Handeleien unter den Soldaten (Kauf-Verkauf, Tauschereien) und Brandschatzungen einen so wertvollen Kelch zu erwerben. Den damaligen Kriegsereignissen folgend, könnte man an den Kriegszug von Bethlen denken, da Kenesei zu dieser Zeit Leutnant der Pápaer Burgwache war. Wahrscheinlich hat er dann den Kelch erworben und dann später, als er zum Kapitän der Tihanyer Burg ernannt wurde, schenkte er ihn im Jahre 1622 der Kirche der Füreder reformierten Kirchengemeinde. Der Sitte der damaligen Zeiten entsprechend hat er den Schenkungstext und sein Wappen eingravieren lassen.

MITHAY SÁNDOR

ADATOK A PÁPAI URADALOM ÉS KASTÉLY TÖRTÉNETÉHEZ (1738–1756)

Gróf Esterházy Ferenc és gróf Thököly Kata házasságából született harmadik fiuk, Ferenc (1683–1754) volt, aki magas méltóságok elnyerése után 1741-ben lett tárnokmester.[1] A tárnoki városok, azaz a szabad királyi városok egy csoportjának főbírája.[2] Ezért és az előzőleg kapott hivatalok miatt sokat volt távol pápai uradalmától. Leginkább Pozsonyban lakott. A pápai uradalom ügyeinek intézése miatt nagy levelezést folytatott a pápai vár akkori prefektusával, Bittó Józseffel.

A töredékesen megmaradt levelekből az utasítások, rendelkezések és elintézések sorából sok adat vonatkozik a gróf birtokaira. Az általunk kiválasztott 204 darab levélből 56 saját írással maradt ránk. 1744-től a levelekben kétféle, idegen írás is van. Bécsből és Pozsonyból feltűnően szép írás fordul elő gondos helyesírással. A gróf különben tájszavakat használt, sok a régies kifejezése és a hivatalos jogi nyelvhasználat. A fent említett „írnoka" műveltebb volt. Van a levelek között öt német iparos írása, öt levél a fiától, ifj. E. Ferenctől és kettő a másik fiától, E. Károlytól való. A többi levél idegen írással szerepel. Ezeket a leveleket a pápai vár irodája érkeztette; többször későbbi dátum van azok első oldalán.[3] A levelekben talált kisebb-nagyobb történések szerint elsősorban a mezőgazdaság (1.), a telepítés (2.), kereskedés és személyes ügyek (3.) sorakoznak. Majd nagyobb adathalmaz a pápai vár átalakítására vonatkozik (4.). A vár mellett lévő tó (5.), pápai ügyek (6.), iparosok dolgai (7.), a megyegyűlésekre előkészületek (8.), katolikus (9.) és protestáns ügyek (10.) és a porosz háborút (11.) csoportosítottuk egymás után. Ügyintézésükre jellemző egy rövid levélben foglalt utasítás (*55*): „Minthogy a Kgd inscriptioja már készen vagyon, másként csak az Protocollumban levő Numerusnak föl tétele hiia azért Kgd külgye meg, hogy asztán belé lehessen tenni és amidőn Kgd az Szekeret föl küldi, at által az Iscriptiokat keszen meg küldhessem."

1. Többször emlegetik a levelek (*31. 38. 51. 164.*) a bébi vadkertet, amelynek pontos helyét még nem sikerült kinyomozni. A homokbödögeieknek a gróf megtiltotta a makkoltatást és intette Bittót, hogy „a Makknak edgyütt-etetését absoluté meg ne engedgye, hanem Bödögeieket attul tellyessen eltiltsa" (*118. 119.*) Majd megtudjuk, hogy erdészt akartak felvenni (*136.*) és többször említették az erdőmestert (Forstmeister) is (*136. 137. 154. 155.*). Távolról is állandóan az a gondja, hogyan lehetne újabb földvásárlásokat eszközölni (*36. 61. 63. 64.*) Egyik alkalommal prediumok elcseréléséről is szó volt. Bátyja akarta elcserélni a ménfői prediumot: „Mivelhogy pedig nintsen elégséges tudományom megirtt Ménfői Praediumnak Esztendőnként-való haszon-vétele felől: azokáért tegyen tudóssá Kglmed, most nevezett Praediumnak Esztendőbéli Jövedelme praeter-propter mennyire fog mehetni. és mennyi hasznára lehet az Pápai Dominiumnak" (*77.*).

A gyömörei örökségeket magáévá akarta tenni (*161.*). 1752-ben helyesnek tartotta, hogy Bittó „más Emberekkel megszállethatta" (*175.*). A vanyolaiak valami nyugtalankodására azt ajánlotta „orvoslását vagy az Tiszteknél, vagy a Szükség ugy hozván, magánál a Püspöknél köll keresni; és ha semmit sem használ, vége lészen az aratásnak, és takaritásnak, az Inquisitiot tétesse-meg Kglmed, és őket actioztassa meg" (*185.*).

Az Angarialis Contractus alapján a pénz állandó sürgetése; mindig késve kap pénzt (*12. 51. 65. 73. 121. 203.*).

Lisztet is eladott az uradalom Győrben (*7. 8. 18.*). Érdeklődik arról, hogy a pozsonyi mérő búzának, rozsnak és abajdócnak a szállítása Pozsonyig vagy Győrig mibe kerülne 1743-ban (*58.*). Bittó közölte, hogy a gabonának pozsonyi mérője 1 Ft 20 kr (*114.*). 1752-ben értesítette prefektusát, hogy „Pesten a Zabnak Méreje nem igen lészen drágáb őt Garasnál, vagy egy Máriásnál; ha nem ott annyibul jutalmasabb az vásárlás, hogy az ott-való Mérő nagyobb az itt-valónál; a kinekis az árát ott in Loco magam megtudom" (*163.*), akkor ugyanis Pesten tartózkodott. 1753 július 17-én közölte, hogy „Az Gabonának az ára már csak az aratás után fogstabilizáltatni; most hol nevelkedik, hol pedig apad" (*185.*). Az ifjabb Ferenc 1756 febr. 10-én elrendelte, hogy „mindenféle Gabonának Pápai Piaczon-való árábul engemet rendelésem szerént minden második héten tudósitson" (*203.*). 1745. esztendő utolsó heteiben pénzügyeik állásáról egyenleget készítsenek és azt karácsonyra kérte Bécsbe (*119.*). Majd 1753. januárjában azt írta, hogy „az Restantiáknak Specificatioját is, mennyi és

Kiknél legynek? Késedelem nélkül Készitse meg, adgya Kglmed Kezéhez, Kdlmed pedig mind azt, mind az 1750-dik, és 1751dik Esztendőben in granis termett Buzának, Abajdócznak és Rosnak, Árpának, Zabnak és többi Speciessekk Generalis Extractussait, nem különben mindenekk, a mik die 1-a a Mensis praesentis találtattak, Effectivus Statussát, az nyomtatott Generalis Extractusban béirva némem mentül előbb külgye meg" (*183.*).

Ifj. Ferenc egy Szegedről érkezett sószállítmány alkalmával történt rendetlenségekre a következőket rendelte el: „1-no Hogy valamennyi Soót a Szegedi SoóHázbul kézhez vesznek, azt egészen és igazán in percepte quantitate et qualitate Pápára fogják vitetni, szolgáltatni. 2-no az Szekér Bért Soóval nem fogják suppleálni és pótolni, 3-tio az utban semmi Soót sem lészen Szabad eladni. 4-to Az Soót a Pápai Depositoriumba az Tiszttartónak, avagy egyéb oda rendelendő Dominiumbéli értelmes Tisztnek jelenlétében, (a ki minden kő sót accurate fölirni, és Számban kglmednek bé adni tartozik) fogják lerakni" (*202.*).

1748 okt. 25-én örömmel vette tudomásul, hogy a „Majalisok" (ártányok) összeírása folyamatosan haladt (*145.*).

2. 1749. aug. 21-én kelt levélből értesülünk arról, hogy „Felső országokbul vizen tegnap feles Familiák, a kik Pápai Jószágomban magokat lehelyeztetni kívánják, érkeztenek" (*153.*) ezután még újabbak jöttek a következő napon. Bittóra bízza, hogy hova telepíti őket. Ugyanez év aug. 30-án kelt levelében pedig elrendelte, hogy „egyedül a föld a hová megszállhatnak, szánthatnak, vethetnek és gazdálkodhatnak" (*154.*), őszi vetésnek való gabonát kaphatnak. Az őszi vetésig a német falukba szállítsák őket. Majd szept. 4-én kelt írás szerint a telepesek közül hármat elbocsátott Bittó, hogy másutt dolgozzanak. „Kettejét pedig az Nórápi Predikátor Házába szállétotta" a prefektus (*155.*).

Úgy tudjuk, hogy 1728-ban folyik Pápára a telepítés,[4] majd ugyanezt közölte Pongrácz G. pápai plébános is 1733-ból.[5] Ő már határozottan németekről írt. Míg Esterházy levelében az említetteknél nem gondolunk németekre (*154.*).

3. 1741. és 1752. között többször olvashatunk fakitermelésről és tűzifa eladásról (*36. 179.*). Nagy keresethez jutott, amikor 1746 ápr-ban hajókat és hozzá való felszerelést vásárolt 6000 forintért és saját erdeiből tűzifát szállított Potsonyba eladásra (*121. 126. 131. 152.*). 1749. aug. 10-én kelt értesítésből megtudjuk, hogy méretre vágattasson a prefektus Bakonyságon fát (*152.*). A tűzifa Pozsonyba érkezett 1749. okt. 13-án kelt levél szerint és azt azután ölbe rakatta és a mennyiségről értesíttette Bittót (*157.*). Ugyanilyen üzletet bonyolított le Pest felé és ottani házigazdája fogadta a szállítmányokat (*176. 177.*). Két hajó 1752 dec. 1-én megérkezett és azt az ispán rakatta ölbe (*178.*). Pesti tartózkodása idején 1753-ban betegségéből felépülve rájött arra, hogy zabból jó vásárlásokat lehet csinálni (*186.*). 1750-ben kiadta az utasítás, hogy „Kglmed azon Két Boldog-Asszony nap között az accludált Specificatioban meg-irtt Deszkákk-való Fát vágassa, és Fürész-malomhoz vitetvén annak idejében az Deszkákat készittesse meg" (*166.*).

1753. júl. 17-én értesítette Bittót, hogy helyes volna egy hintót vásárolni (*185.*).[6] Ezt valamelyik várbeli kapu alatt lehet megaranyoztatni és ekkor az elejét le kell takarni (*140.*).

Állandóan hozatott élelmet szálláshelyére. Így szalonnát és füstölt húst (*3.*); nyulak, őzek (*56.*) kerültek terítékre. Téli dinnye (*25.*), lencse, borsó (*51.*), lisztláng (*36.*), 1743 decemberben 14 mérő mogyorót rendelt Bécsbe (*73.*). Máskor égett borról (*11.*), pálimkáról (*21.*) volt szó, majd ürnös Pápáról (*183.*) került Pestre. Butéliákat rendelt Pozsonyba (*175.*), azután 1753 jan. 18-án újra kért tokaji bornak való 300 butéliát (*183.*). Megtudjuk azt is, hogy E. Károly soproni borából készült a kitűnő ürmös (*184.*). Több írásában 1752. augusztusában sürgősen szüksége volt 12 kötés „abrincsra" (*175.*).

Az akkori közlekedéshez szükséges lovak rendkívül fontosak voltak és így azok megrendelése (*13. 70.*), sűrű kérése (*53. 67. 72.*) szinte állandó volt még ezekben a hiányos levelekben is. Máskor lovat kért Szempcre (*140.*). Távolról is mindig érdeklődik a szaporulatról (*17.*), a beteg lovak gyógyításáról (*85.*). Kimutatást készíttet a lovak eladásáról (*133.*), majd 1745 nov. 17-én Bécsből érdeklődött, hogy „Az fával kereskedők az kimustrált kanczákbul egynéhányt megakarnak venni, és ha azok feketék volának, inkább szeretnék; azért hány legyen még azon kimustrált kanczákbul, és ollyanoké, hogy még hámba foghassák, és minémü áron adhassam nékik, arról is tudósitson Kgd" (*115.*).

1750. okt. 9-én hámokat kért, ha már elkészültek (*164.*).

A porosz háború alkalmával a pápai uradalomból vennének a hadsereg lovainak takarmányt és ezért bejelentette, hogy „Abrakbul, Szénábul, és Szalmábul mennyi, és minémü Provisio fog-kivántatni, és a Zabnak Posonyi Mérejét, Szénának ölét, és Szalmának öl Számra valo Rakását minémü áron akarják elvenni, és ha látni fogja Kglmd, hogy a Dominiumbul a Szükséges Provisio kifog-telhetni, és nyereséggel eladhatni, Alkudgyék véle" Bittó (*172.*).

Ifj. Ferenc megtudta, hogy lovászmestere a ménest igen rossz állapotban találta. „Öreg és fiatal kancza 25 darab döglött légyen meg és mostanság még Harmincz őt darab beteg és nyavalyás", lehetett volna időben segíteni, „de ugy látszik, hogy az én Jószágomra, mintha csak bitang volna, senki sem vigyáz; amelly nagy gondviseletlenséget nem csak csudálom, de valóban neheztelemis." „Máskor időben mindenről" pontos jelentést kér, írta Bécsből 1756 márc. 15-én (*204.*).

1744-ből értesülünk arról, hogy „Győrőtt Baro Amade dispositioja és directioja által készitve lett ezüstös kardomnak dolga miben legyen, és ha meglett-é már iránta a complamatio, Kglmed tudositását elvárom" (*81.*). Kár, hogy erről nem tudunk meg bővebbet.

1740-ben bizalmasan értesítette Bittó Józsefet, hogy „Fölséges kiralynénk az lányomat magához, Hoff Damának kivánta, a mellyet is nem lehetvén denegálni, annak ki stafirozása nem kicsiny kölcségben fog telni, talán vagy 2000 forinttal meg könnyebiti az kölcségemet" (*26.*). Közvetlen hangú ez a közlés pápai legfőbb tisztviselőjével. Ferenc három lánya közül az akkor 26 éves Antónia (1719–1771) volt a kiválasztott. Majd ő lett gróf Paar Venczel felesége. Hozzá kért egyszer pénzt felküldeni 1745 dec. 18-án (*119.*).

1743-ban nagy örömmel segítette pápai prefektusának a fiát, Bittó Palkót, (aki a katonapályát választotta), a hadsereghez megfelelő helyre helyezni. Ajánló soraival segítette az „Armadához" (*62.*). De mivel késett a felvétel, azért Prágából írt pozsonyi házigazdájának, hogy Palkónak és szolgájának, valamint lovaiknak szállást adjon (*63.*). Majd Bittó fiát Eperjesre küldötte és a tárnokmester „generális Vetésnek" írt Palkó ügyében és így a zászlótartói rangot kapta az ifjú (*66.*).

Bittó felesége 1744-ben halt meg (*75.*). Meghatóan fejezte ki részvétét a földesúr. Bittónak ő is kívánt karácsonyra jó egészséget, hogy betegségéből hamarosan felépüljön (*193.*). Esterházy Károly egy leveléből (1755) arról értesülünk, hogy Bittó István a pápai dominium fiskálisa lett ifj. E. Ferenc kívánságára (*201.*).

Már említettük a tárnokmester súlyos betegségét, amely valószínűen rheuma vagy csúz lehetett, hiszen ez idő alatt többször is Trencsénteplic-fürdőn tartózkodott. Arról is értesülünk a pápai reformátusok egy beadványa nyomán, a vármegye értesítette a helytartótanácsot, hogy addigi késedelmének oka, hogy „Pápa város földesura nehéz betegsége miatt tiltakozását elő nem adhatta."[7]

4. Az 1639. évi pápai várleltárból azt tudjuk meg, hogy a török megszállás után már haladt az épület renoválása.[8] Ezután csak Pongrácz G. plébános leírásából 100 év múlva hallunk az épület „modernizálásáról".[9] A sok levéltári adat pusztulása miatt számunkra rendkívül értékesek a hézagosan is megmaradt rövid levélbeli intézkedések. 1739. aug. 31-én Pozsonyban kelt levélben írta le ennek a szakasznak indító program-adását: „az Papai Várban levö épülethez nem bánom ha hozzá kezdet Kgd, de egyebet nem köllene csináltatni, hanem anyi ablak a

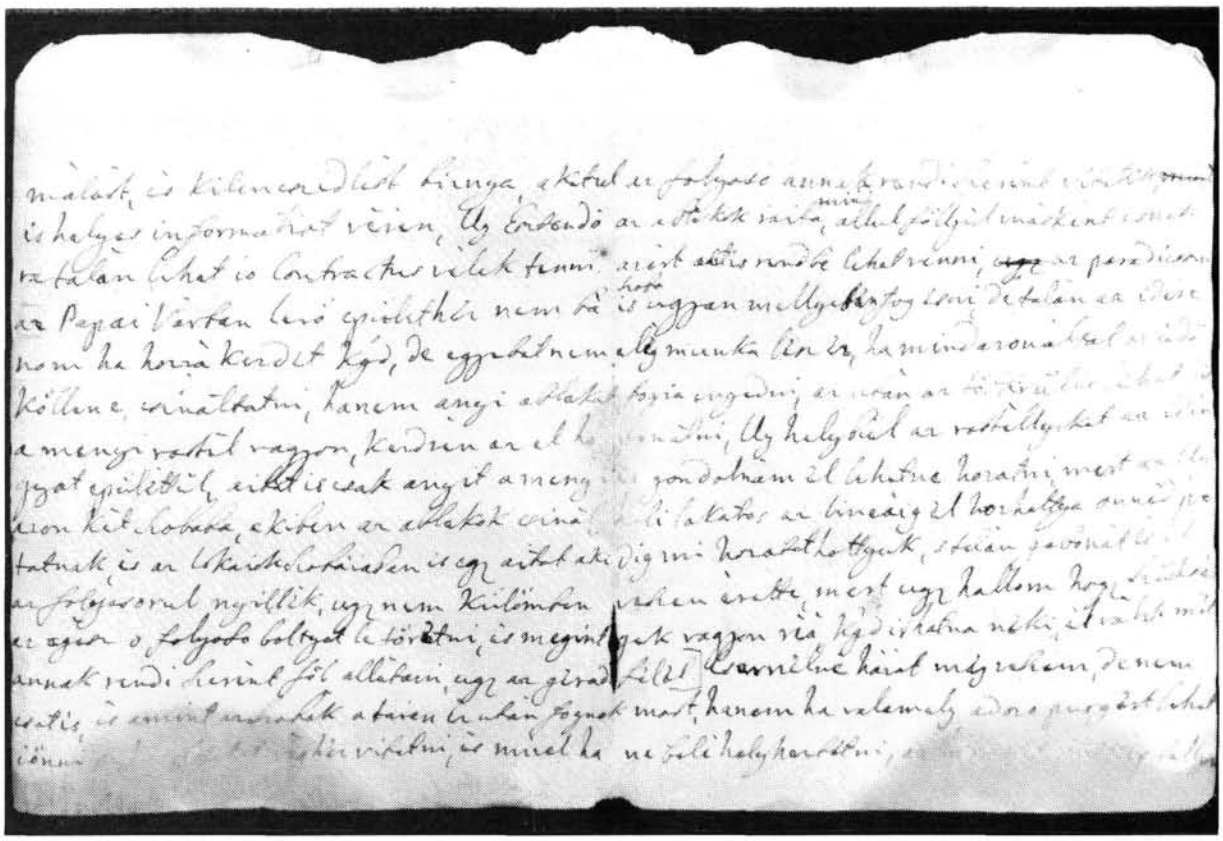

1. ábra. A pápai vár átalakítási programja (*2.*), 1739.
Abb. 1. Program der Umbauarbeit der Burg von Pápa (*2.*) 1739

menyi raituk vagyon, kezdien az elhagyott épülettül, aitot is csak anyit a menyi azon két Szobába, a kiben az ablakok csináltatnak, és az lokaiok Szobáiában is egy aitot aki az folyosorul nyillik, ugy nem különben az egész a folyoso boltját le töretni, és megint annak rendi Szerint föl allétani, ugy az garádicsot és amint a Szobák a . . . után fognak jönni a következöket véghez vitetni, és mivel ha az folyoso annak rendi szerint vitetik, mind az ablakok raita, mind allul föllyül másként esnek azért azt is rendbe lehet venni, ugy az paradicsom Szoba is ugyan mellyeben fog esni de talán az idére elég munka lesz ez, ha mind azonáltal az üdö fogia engedni, az után az többirül is lehet disponálni, Uy helybül az rostéllyokat az idén is gondolnám el lehetne hozatni, mert az Uy heli lakatos az lineáig hozhattya onnad pedig mi hozatathattyuk, s talán gabonát is el veszen érette, mert ugy hallom hogy Szüksége vagyon reá, Kgd irhatna néki, el válik mit felel." (*2.*) (*1. ábra.*)

Ugyanazon év szeptemberében ezt közölte Bittóval: „Akarom hogy Uyhelyben a rostélokért el küldet Kgd, Az Lakaiok Szobaiaban levo boltot, együt a Safar házaban valoval le lehet töretni és ujiat csináltatni, de nem az elöbbenyi mod Szerint hanem amint legiobnak és alkalmatossabnak iteli az Pallér is, hogy igen sok föld köllessék reá" (*3.*).

A két levél említette „elhagyott épület" kifejezés egyelőre még ismeretlen. De lehetne esetleg a volt kelet felé néző várkapu felett lévő önálló épület az 1694. évi várleltár szerint. Ugyancsak nem szerepel az 1982-ben idézett öt pápai vár- és kastélyleltárakban a „paradicsom" szoba megnevezés. Esetleg az elhelyezkedés alapján lehetne nagyjában helyhez kötni ezt a kérdéses szobát. A lakájok szobája az E. Károly idejében, illetőleg a halála után készített 1796/99. évi várleltár szerint a földszinten a 63. sz.,[10] ma ez a helyiség a várkastély É-i sarkának a közelében helyezkedik el. Az említett folyosó bizonyára a vár ÉK-i szárnyán futott végig. A sáfár háza valószínűen a lakájok szobája közelében lehetett.

Az átalakítás folyamatát úgy szeretnénk felsorolni, hogy a mesteremberek és szakmák szerint csoportosítjuk a munkálatokat. Hiszen a levelekből is az adódik ki, hogy a nagyobb munkák után már a belső, finomabb és művészi tevékenység következett.

A levelek nagy hiánya miatt előbbi programadás után 1740. máj. 5-én azt írta, hogy „az kömévesek, az üdönek rosz volta miatt még két Hét előtt az munkához nem kezdhetnek, azért addig le se jönnek és igy nem fog ártani, Ha az alatt Kgd egyrül másrul, á mire az épületnek szüksége lészen, providealni fog, hogy azután annál szaporabb dolgozhassanak" (*15.*). Majd május 20-án kelt levelében „Épületre valo Materialekat is Kgd csak mind vitessen a Várban, mert alig ha . . . kömüves nem fog az ünnepek után le menni, és akar az épülethez a Kik ha taval kezdettek, meg mást is fognak föl álletani, azért csak legyen Materiale, hogy Szaporán dolgozhassanak" (*18.*). Előbbiekből következik, hogy 1739-ben megindult az átalakítási munka. Július 26-án tudjuk meg, hogy „az Pallér is 14 nap alatt már Pápára fog menni" (*19.*). Szept. 10-én azt írta Pápára, hogy Talloson munkájuk elvégzése után indulnak a kőművesek Pápára (*24.*). Október elején pedig értesítette Bittót arról, hogy az idő miatt már nem mehetnek dolgozni Pápára és addig támasszon meg mindent, hogy el ne dőljön (*25.*).

Végül is 1741 februárjában elkezdődött a rendszeres munka. Eszerint: „oly rendelést tettem, hogy iövö Vasárnap Bécsbül az Palier öt kömivessel ot legyen, Kgd általa az munkához csak hozzá láthasson és elsőben is ahoz kezgyebek, a ki leg Szükségesseb, az után pedig Continuállyák azt a kit már kezdettek, mivel menti magát pedig a Palier azon cudarabul (: akit megint vissza várok)" (*30.*). A pallér alig tudja magát kimenteni, de a munka halad (*31. 49.*).

A kőműves garasokkal valami paktálás történt és 1743 júliusában kiderült, hogy Pilgram mestert is becsapták (*65.*). 1744 augusztusban azt az utasítást adta Bittónak, hogy a fizetésüket kevesellő ácsokat és kőműveseket hagyja még a héten át dolgozni. De vasárnap rendelje maga elé és utasítsa rendre őket, mert az akkori fizetésüket királyi rendelet szerint kapták. „Ha nem akarnak dolgozni, hanem az előbbi mód Szerént-valo fizetésért, tehát hogy az épületkörül való munkának folytatása hátramaradást ne szenvedjen, miglen az Czéhektöl eziránt uj Instructiot vesznek, őket az elöbbi mód Szerént fizetheti Kglmed" (*82.*).

Két év múlva, 1745-ben azt írta, hogy „A mi az Ács-Legényeket illeti: való hogy ott alatt létemben az elmult Esztendőbéli Garas-pénzböl lett defalcáltairánt magokat nálam jelentették, a kiknak azon defalcatának léendő bonificatioját (: nem tudván különbet . . . minthogy az illyetén mester-Embereket . . mindenütt ugy fizetik:) nékik, meg-igértem, Fizetések végett publicáltatott ugyan a Parancsolat: de mi haszna a Parancsolatnak, ha nem observáltatik, és a Mester-Emberek mindenütt az elöbbi mód Szerént fizetödnek; következöképpen az ottán munkálkodikis fizetést, a mit mások adnak, praetendálták; és azért (:Szükségünk lévén reájuk:) nemis látom módját, hogy vagy őket, vagy magát az Ács-Mestert meglehessen büntetni: mert a Büntetés-által az ő gorombaságok meg nem jobbittatik; azonban jól cselekedte Kgd, hogy az jelentett defalcáltát nékik bonificálta" (*115.*). 1749. jún. 9-én még tovább folytatódott ez az ügy és arra utasította Bittót, hogy „Kgd az Ács és kömives Mestereket, és Legényeket maga eleibe hivatván e béli ő Fölsége parancsolattyát az kilencz garassal fizetendő Nap-Számiránt nekik proponállya, hogy ezen ő Fölsége kegyes Parancsolattyának engedelmeskedgyenek; különben, akar hová történnyék menetelek az országban megfogattatván Vasba fognak verettetni. Mit fognak reá válaszolni, és kivánnak-é engedelmességgel lenni, iránta tudósitását elfogom vár(ni)" (*149.*). Ugyanez év augusztusában csodálkozott azon, hogy milyen

„vakmerőek" az ácsok és a kőművesek. Pozsonyban sem fizetnek 9 garasnál többet. Ebben az ügyben a vármegye orvoslását kell Bittónak kérni (*152.*).

Ki kell emelni azt az érdekességet is, hogy a mesterek a céhhez mennek védelemért és ettől a földesúrnak is, úgy látszik, tartania kell. De az ügy kimenetele felől nincs tudomásunk.

Az eddigiekből az látszik, hogy nem pápai kőművesek dolgoztak a váron. 1745-ben egy tatai kőművessel is tárgyalt és az foglalót is kapott (*161.*).

1746. évből azt írta: „Akarom, hogy a kömivesek már földsz-. . . horisontáig feljöttek" (*136.*). Sajnos nem tudni, hogy milyen újabb építkezésről volt szó.

A másik fontos mesterség a kőfaragóké. Erről elég bőven értesítenek a levelek. A gróf megtudta, hogy „az Uj keő bányában mindenféle alkalmatos kövek találtatnak, igen akarom, hanem mivel a keőfaragó addig nem dolgozhatik, méglen a föld fölül el nem hordattatik és az fák le nem vágattak" azért tisztítsák le a földet és akkor „az keő farago, pedig azt a három ablakot csak abbul a köbül csinállya meg". A mérnök jelentette, hogy a kőben bojt sujtás alakú lyukak vannak, és arra kéri Bittót, hogy vizsgálja meg ezeket: természetesek-e vagy emberi kéztől származnak (*21.*). A három ablaktok bizonyára a 2. sz. levél felsorolásának egyik tétele. Néhány hónappal később újra sürgette ezt a dolgot és a takarodás után meg kell ott kezdeni a munkát (*22. 23.*). Egy év múlva, 1741-ben megemlítette, hogy „Berkallyai kü Bannyábul valo kü ugy latom hogy io, azért ha onnéd telikaz a kü a mely Szükséges, inkáb onnéd köl hozatni hogy Sem kilsö Országbul" (*35.*). Az első levelek kifejezései talán a Bakonyszücs határában lévő Márvány-völgyre ill. kőanyagára utalnak, de a Berkaljai dűlőnév egyelőre ismeretlen. Az egyik Esterházy birtokkönyvnek a bakonyszücsi határrajzán a falutól É-ra és ÉNy-ra van egy-egy Berek nevű dűlő 1735-ben. Az ún. szücsi kőről emlékezik meg Dornyay és Gerő is[11], majd Kőfalvi[12]. A fent említett négy levél valószínűen egy bizonyos, általunk már meg nem határozható kőbányára vonatkozik.

A kőfaragó munkákat és a mestereket külön csoportosítottuk, mert nem tudjuk, hogy melyik városbeli kőfaragó mit végzett a várnál. Esterházy figyelmeztette Bittót, hogy a kőfaragó és a pallér a tervrajzokhoz tartsák magukat (*4.*). 1740 márc. 8-án már a lépcsők köveinek szállításáról gondoskodott. (*8.*). Két év múlva már a felső ablakok köveit és azok gondos helyre rakását sürgette (*50.*). Másik érdekes probléma az, amikor a gróf Teplicből azt írta, „Hogy az ott való köbül egy ollyan Táblakö (:a minémőt Tatában 55: pénzért csinálnak:) három forintokba fogna felkészülni, az semmi módon nem lehet: hanem a kőfaragó nyilván csak azért él ezen praetextussal, hogy vagy kedve, vagy tudománya nintsen annak csinálásához: már a kettő közzül akár mellyik fogyatkozás légyen, csak ott kell szerezni azon Táblaköveket, a hol jutalmassabban kaphatni (*103.*). Majd három év eltelte után a folyosóra való kövek messziről való szállításán sopánkodott, de még így is szükségesnek tartotta azokat (*104.*).

Újabb feladat is akadt 1743 ápr. elején: „Az Pádimentum Márvány-kőnek nem kell simán, hanem csak gorombán pallérozottnak lenni: mert így igen sima és sikos volna, ugy hogy nem is lehetne rajta járni. Pádimentumnak-való Kelhámar Követ ideföl ugyan kaphatni, de alá-vitelével együtt többen fognakerülni, mintha Tatáról vitetnék az elkészített Márvány-kő. Azon légyen Kglmed mindazonáltal, hogy a Tatai kő-faragótul mégis valamennyire jutalmassabban nyerhhe meg a Páfimentum-Köveket, mint sem az nékem küldött Specificatioban vagyon projectálva, megmondván vagyis Levél-által értésére adván néki, hogy ha olsóban nem engedi, tehát ezen köveket (: mellyeket itten már készenis kaphatni:) innét Győrig vizen fogjuk-alávitetni; azért utolsó szóval mondja meg az csinált pádimentom kőnek leg-alsó árrát". Költségvetést is kért, hogy hány lapra lesz szüksége (*61.*). Előbb említett hónap végén már részletes utasításokkal látta el a prefektust, hogy miképpen alkudjék meg a tatai kőfaragóval. Így egy tábla 34 krajcárba kerülne (*62.*). 10 nap múlva újra sürgette az alku kivitelét (*63.*). Jún. 10-én azt írta, hogy „Akarom, hogy a Tatai Kő-faragóval az Contarctus meglőtt" (*64.*).

Több mint félévre rá a gróf úgy határozott, hogy a tatai kőfaragóval csináltatja meg „az Asztalokat és Kéményeket" és ezekhez el is küldi az „Abriszeket", hogy azokat Tatára vigye valaki megbízható ember, Majd az átvétel írásbeli bizonyítását hozza vissza (*111.*). Ez tehát pontos és biztos megrendelés volt. Itt ismét bizonyítva látjuk, hogy a mesteremberek legnagyobb része nem pápai lakos.

Bécsből ez év nov. 24-én közölte Bittóval, hogy a kőfaragónak (bizonyára Tatára) a jövő tavaszi dátum betartásáról és ha nem tudná elvállalni ilyen módon, akkor „azonnal adná tudtomra: mert idevaló Márványkő faragók találkoznak a kik ezen munkát jelentett időre bizonyosan elkészitenék (*116.*). Tehát bécsi mesterrel dolgoztatna, mert ezt a munkát biztosan tavasszal akarta megcsináltatni.

Újabb fejlemény 1746. jún. 23-án kelt levele szerint, amennyiben utasította a prefektust, hogy „Az oda való kőfaragót, ha meg fog érkezni, csak pirongassa meg Kgd ravaszságáért, hogy meg nem gondollya azt, hogy én adok életet néki: különben talán élete táplálására való munkát sem kaphatott volna másutt; azt is jelentheti Kglmed néki, hogy az onnan föllyül hozott Tábla kövek már itt készen vannak: ezért ha azon az áron, mint az Tatai és Cseszneki kőfaragoktul annak előtte vettük, nem akarja készíteni, ezeket fogom levitetni: mivelhogy eleintenis oda destináltam" (*129.*). Egy hónap múlva azt írta Bittónak, hogy „Tatai kőfaragó özvegyének' minémü Praetensioja légyen, ide rekesztve küldött

Leveléből megláthatja s egyszersmind megirhattya Kgd néki, hogy mivel ő minden dolgában olly állhatatlan, én az ő Emberei által már többet nem fogok dolgoztatni" és arra is hivatkozik, hogy a lapokat nem készítette elég vékonyra és igy azoknak a „simitására és igazitására" újra költeni kellett. Ki fogja ezért kerestetni a tallosi „Caminok" fizetési nyugtáit és a Pápára készítettekért is csak annyit fog fizetni (*130.*).

Egy évvel korábban azt írta, hogy Pozsonyba érkezett „a kőfaragó" és jónak tartja a fehér márványt és nagy darabokat is fognak kapni és a gróf szerint igy nem lesz szükségük tatai kőre és ez olcsóbb megoldás is (*101.*). A kőfaragó hovatartozásáról és a márvány származásáról igy sajnos semmit sem tudunk. 1746. márciusában arról értesülünk, hogy az asztalok és az olaszkémények rajzai már Pápán voltak és igy a kőfaragónak újabb rajzokra nincs szüksége (*123.*). A szövegből az is érthető, hogy kőfaragó munka előkészítése folyt, talán a helybeli mester fog rajta dolgozni. 1749. októberben sok felsorolás között a „zöld szobában" elhelyezendő és lábakra állítható márvány asztalok rajzait említette (*157.*). Decemberben pedig azt közölte, hogy nem kétli, hogy az asztalok a lábukra illenek (*158.*). Ma is áll két díszes kályha a várkastélyban úgy, hogy a padlón nagy és díszes kőlapon lábak állanak és azok újabb kőlapján nyugszik a kályha. Ezt a felső lapot hívják asztalnak.

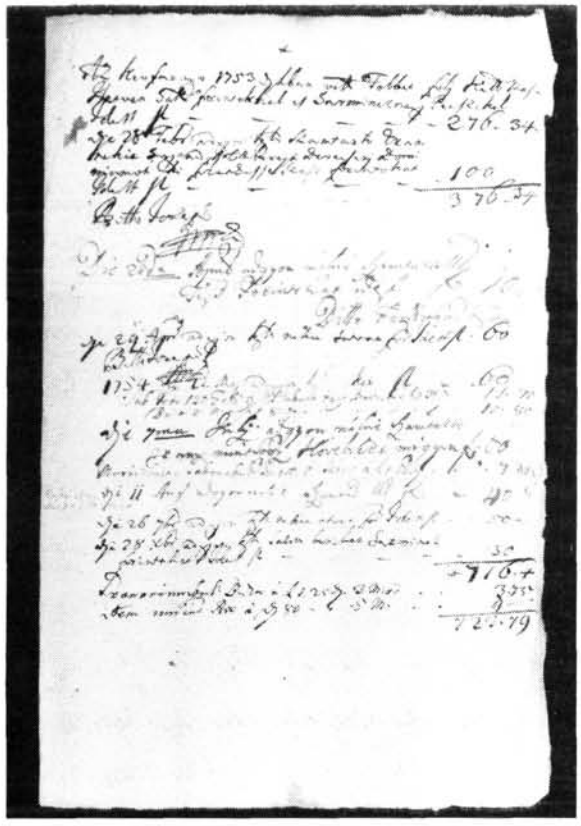

2. ábra. A pápai várban dolgozó kőfaragó előnyugtája (*197.*), 1754.
Abb. 2. Vorquittung eines in der Burg von Pápa angestellten Steinmetzers (*197.*) 1754

A levelek között megmaradt egy kőfaragó előleg nyugta 1753–54-ből. (*197.*) (*2. ábra*).

A legtöbb helyen csak név és lakóhely nélkül említette a kőfaragót. Eddig a pápai, cseszneki, bécsi és pozsonyi mesterről tett megjegyzést. A zirci Hisslinger János György Kőfaragómester kőlapok leszállításáról írt 1748-ban és Bittó megjegyzése szerint még a mester tartozott ott is (*141.*). 1753-ban a pozsonyi kőfaragónak valami számunkra ismeretlen munkája olcsóbb lenne, de talán érdemes lenne a pápai kőfaragóval is megbeszélni (*188.*). Itt kell megjegyezni azt is, hogy Pápán 1745-ben már a kőművesek és kőfaragók német céhét említik.[13] Többek szerint a barokk-korban egész művésztelep működött itt akkor.[14]

Az asztalos munkái beindítása úgy látszik csak 1742 végén kezdődött. Ekkor kérte, hogy az „uj ajtó- és ablak-modelákatis" küldje a prefektus Pozsonyba (*52.*). A gondos és mindenre ügyelő gazda 1743. év elején azzal foglalkozott Pozsonyban, hogy „Az Asztalossal ugy végeztem rövidesen, hogy felső ajtók kívül-belűl egyarányuak s egyformájuak, a reájuk való Pléhek pedig az első ajtóknak formájára legyenek. Azokáért az Asztalost csak ösztönözze Kglmes, hogy ablakok s ajtónakvaló elégséges fát Szerezzen, és mint Szándékomat és akaratomat már béki Szóval meg magyaráztam, a Szerént folytassa a munkát" (56.). Mivel a Pápán az új ajtóknak való száraz deszka nem volt, azért beleegyezett az asztalosnak Bécsbe küldéséhez, hogy ott vásárolja a megfelelő anyagot. Azt majd Pozsonyba és onnan Pápára lehessen szállítani. Mivel ebben az időben Bajorországból Bécsbe a háború miatt ilyen árut nem lehetett hozatni, attól tartott, hogy a száraz deszka Bécsben is szűken lesz (63.). Mindenre kiterjedő figyelmét az is bizonyítja, hogy 1743 augusztusában már alkuban volt egy hamburgi asztalossal a padlásra való táblák hamburgi mustrája szerint (*66.*).

1744. márciusában azt kérdezte Bittótól, hogy az ablakok felszereléséhez mennyi anyag szükséges és hány ajtó készült el (*78.*). Néhány nap múlva már tárgyalt is Bécsben egy asztalossal (*97.*). 1745. aug-ban megkapta az új ajtó rajzát (*100.*). Gondoskodott arról is, hogy a bécsi asztalosnak és lakatosnak a szobája a pápai várban elkészüljön (*107.*). A lambériák még nem készek 1745 nov. elején és az asztalos az 1 Coll vastag padlót csinálhatja. Ezért figyelmeztette, hogy a tégla-alapnak is milyen magasnak szabad csak lenni. Két szoba két ajtaját már várta, hogy elkészüljön (*112.*). Két héttel később már a bécsi asztalossal akart elszámolni és elrendelte, hogy a padló is a küszöb magasságáig legyen és igy padlózhat rá ez a bécsi asztalos (*115.*). Ugyancsak Bécsből írta ez év nov. 24-én, hogy a „Palotán lévő ugy az másik ajtó is már középre csináltatott, akarom, az ide való Asztalossal az Lamberit annak rendi szerint megcsináltatom (116.).[15] A helyi asztalostól várta, hogy megmérje az

ablakok között levő távolságot, hogy oda majd a tükröket elhelyezhessék (*130.*). Ezeknek a kereteit is a bécsi asztalos fogja elkészíteni. Ma is megvan öt eredeti tükörkeret szép faragással és remek aranyozással. Akkor a „tükör" különben 54 ft 24 kr volt (*132.*). A tükrök 1749. szept. 4-én érkeztek Pozsonyba (*155.*).

A vár dupla ablakainak készítését sürgette (*140.*), majd elrendelte, hogy téli ablakokat is csináljanak (*178.*)[16] Az ablakokat ólomba kellett illeszteni (*179.*). Ezzel kapcsolatban 1752-ben újra gond lett az, hogy „pápai üvegeseknek nintsen olyen szerszámok, hogy drótra ólmot önthessenek", ezért Pozsonyból intézkedett, hogy a szempci üveges ehhez mintát készítsen (*180.*). Majd négy téli ablakot a pápai üveges már el is készített. Úgy tudjuk, hogy 1715-ben már volt egy üveges Pápán.[17]

Már 1741-ben elrendelte, hogy Pozsonyban kapható üveget és „czint" leghelyesebb volna, hogyha a pápai üveges maga választaná ott ki (*38.*). 1745-ben üveges is dolgozott a várban (*105.*).

1746. febr. 23-án megelégedésének adott kifejezést, hogy a városlődi táblaüvegek megérkeztek Pápára a várba. Ezek költsége kevesebb, mint a bécsieké (*122.*). Bizonyára Pilléről jött az üveg, ahol mai tudásunk szerint csak kerek üveget készített id. Gasteiger J. M.[18] Az 1927-ből származó pápai uradalmi fotóalbumban ilyen ablakok látszanak a középső front udvar felé eső ablakkereteiben.

Újabb munka indult a várban 1745 áprilisban. Erről azt írta, hogy a „kőmives Pallérnak hagyjameg Kgd, hogy fogjon a stukaturozáshoz és egy Szobát csak nagyjában Stukaturozzon-meg és mihent megkészült, azo . . . irja meg, s a megnevezett Stukaturozó Mester le fog menni; a kit is a Contractusban Specifikált Munkának véghez-vitele után hasonlóképpen contentálni kell." Az utóiratban jelezte, hogy: „P. S. Miképpen kellessék pedig a Szobának Menyezetit nagyjában stukaturázni, Pilgram Ur ide rekesztett megküldött Leveléből a Pallér bővebbin megfogja érthetni" (*98.*). Ezek szerint bécsi mester ment Pápára erre a munkára is, és inkább idegen emberek dolgoznak a várban. Alig akad pápai ember.[19] A gondos gazda még Szenczről is apróságokra gondolt, hogy a stukaturozásnál az ajtókat jól fedjék, nehogy azok a mennyezeti munkánál meszesek legyenek (*105.*).

Neustattból írt Joseph Fürcher lakatosmester 1739-ben egy rézajtó elkészítéséről és arról készült nyugtáról (*6.*). Sajnos semmi sem köti helyhez ezt az adatot. 1741-ben késett a lakatos munkája (*39.*). Egy bécsi lakatossal először mintákat csináltatott, csak azután alkudott meg vele (*97.*). A bécsi lakatos egy bizonyos vasrostélynak fontját 48 krajcárért csinálná. Ezért meg kellett érdeklődni Pápán, hogy ott mennyiért készülne el a rostély (rács). Ha nem megfelelő az ajánlat, akkor ezt is Bécsben csináltatja meg (*102.*). Egy hónap múlva kiderült, hogy a pápai lakatos ezt a munkát nem tudta elvállalni és a gróf kérte a rostélynak méreteit, amit majd Pozsonyból eljuttat Bécsbe (*103.*).

Végre 1745. aug. 11-én azt írta a gróf, hogy nagy megelégedéssel vette tudomásul, hogy a várbeli szobákban a nagyobb iparosmunkák elkészültek (*106.*). Tehát eddig a felsorolt munkák öt év alatt fejeződtek be. A falaknak kárpittal való bevonásához szükségesek a „lamberitul Gimsig való magasságának az mérték"-e (*69.*). 1745. jún. végén már a „tapecziror" munkája után érdeklődött (*104.*). Aug elején tudomásul vette, hogy a mester négy szobát elkészített (*105.*). A kárpitrámát Pápán csináltatták (*124.*). 1746 márciusában és júliusban sürgette, hogy a képfaragó nagyobb iramban csinálja a rámákat, mert amint a bécsi asztalos legények egy szobával elkészültek, azonnal hozzáfoghat a kárpitos is (*130.*).

1741. szept. 29-én hat zöld kályhát vett a pozsonyi piacon és hamarosan küldeni akarta (*39.*). 1746 dec. végén említette, feltételesen, hogy „habár fekete kálhákat köllene is az Szobákban csináltatni" (*137.*). 1741-ben azt mérlegelte, hogy „halo Szobaban valo kemenczét vagy az paradicsom szobábul vagy az folyosorul az fal közöt köllene fütteni" (*42.*). A legapróbb részletekre is kiterjedt távolról is a figyelme. Mindent ő indít be és mindent mozgat is állandóan. Pedig ritkán láthatja pápai várát. 1744 júniusban elintézte, hogy a pozsonyi fazekas kályhákat szállított a maga hajóján Gönyüig. Onnan a Pápára fuvarozáshoz 12 szekérre lett szüksége. Ez igen gondos előkészítést és nagy figyelmet kívánt (*80.*). Négy évvel később Pápán volt egy pozsonyi fazekas. Ezt úgy tették próbára, hogy a szekérszín fölött lévő szobákba kemencéket csináltattak vele (*144.*).

1745-ben szerződéssel együtt került egy bécsi fazekas Pápára és Bittónak kellett neki próbamunkát adnia. 1747-ben megtudjuk, hogy a kályha-lábak Pápán készültek és majd az oda érkező kályhákat fogják a lábakra helyezni (*138.*). Volt a várban egy Dániából jött fazekas, aki edényeket csinált bemutatóra. Azokat mázzal vonta be és a gróf azt kívánta, hogy az egyik kályha zöld, a másik fehér legyen (*153.*). Majd tovább is adott ennek a fazekasnak (*160.*) munkát.

1749-ben egy pápai német fazekas a várbeli munkájához rézport és egy ismeretlen nevű („suda") anyagot kért (*156.*). A gróf ki fogja kerestetni a tallosi kaminok számláit és csak annyit hajlandó fizetni az elkészült pápaiakért (*130.*).[20]

Bittó alkudott a képíróval az aranyozásokról és 1748. febr. 14-én azt gondolta a gróf, hogy már ki is volt fizetve (*140.*). Számunkra fontos adat az, amikor azt írta 1748 dec. 18-án: „Nem kétlem, a képiró Inas Pozsonyból már viszsza érkezett s a Mesteris betegségéből fölépült? azokáért csak ősznőnözni kőől öket, hogy a Palotába való képeket készitsék el (*146*). (*3. ábra*) Még arról is értesülünk ezekből a gyér adatokból, hogy a képíró 1749 jún. 20-án Dömölkre ment (*150.*).

1752. dec. 5-én kelt leveléből kiderült, hogy „az képiró . . . egynihány rendbéli Mustrais . . . vettem.

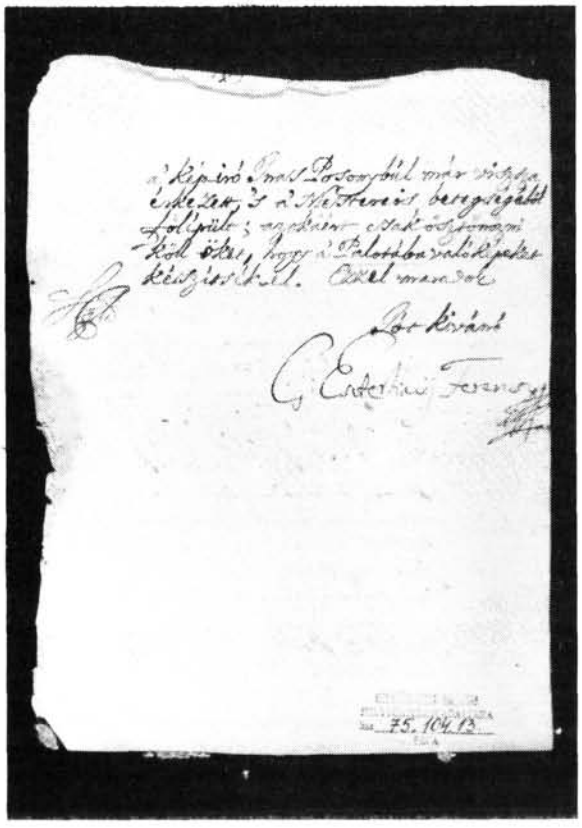

3. ábra. A képíró munkája a pápai várban (*146.*), 1748.
Abb. 3. Arbeit des Vergoldners in der Burg von Pápa (*146.*) 1748

Ezen Mustrák mé. . . tetszenek; bár csak a a. . .rul adott volna tudósitá. . . üdő alatt fogna megkészü. . . ezen munka? és mit kérne (*179.*). Itt valószinűen szó lehet a későbbi ősök csarnokában volt képek elkészítéséről vagy csaták és várak ábrázolásáról is.

1764. ápr. 6-án kelt levélben erre az időkre kapunk némi utalást: „Tandem vettem feleletet a Pápai képiró eránt, melyben a Praefectus a következendőket irja. Az ide (Pápa) való képiró beszélli hogy a Palotákat mind eő irta, de a marmorizálást más bétsi a ki meg hólt de, hogy eő-is tudja, amint ezen alkalmatossággal egy néhány próbát-is Scatulában meg küld". A levél margóján olvasható az uraságnak, E Károlynak a válasza: „Ugyan csak inkább ennek, mint Emberemnek adnám a munkát, hogy sem más idegennek",[21] Voit P szerint a mai Nádor-teremben volt nagyméretű festményeket egy helyi vagy vándorfestő készíthette.[22] Sajnos ennyi adat sem elegendő arra, hogy fontosabb következtetésekre juthassunk.

Ezután a szobák berendezési tárgyairól gondoskodtak. A hiányos levelekből csak keveset tudunk meg. „Ezen alkalmatossággal mennek az it . . . Mobilikk, az freslogokat száraz kel. . . tétetni, és hogy az egér hozzá ne férien, mert az kamuka ágyak vannak benne" (*101.*). Egy évvel később, 1746-ban újra szállított. „Kicsiny lévén a viz a Mobiliákat Gönyüig fog kölleni leszállitani, a melly Mobiliákat hogy essős időben meg ne romollynak, ernyös Szekerek fognak kivántatni hogy azért kevesebbet félhessen Ember a kártul, valamennyi Szekereket érette fog Klmed Gönyüre küldeni, mindeniknek dupla Gyékényből legyen fedele" (*128.*). Négy nap múlva újra figyelmeztette, hogy ötven szekér kell ezekre a fuvarokra (*129.*). Jellemző ez a szekérállomány ez időkbeli uradalmak felszerelésére. 1749-ben kérte Pozsonyba a pápai „Várbeli Mobiliáknak az idén írott Inventariumát . . . hogy belehessen köttetni" (*156.*). 1746 szept. 1-i levelében értesülünk egy íróasztal szállításáról, amelyet gyékénybe takartak (*132.*).

Bizonyára nagyarányú volt ez a várberendezés. Sok féle való tartózkodása alatt sokat láthatott, hiszen a legmagasabb körökben tevékenykedett. Ízlése szerint a várba a legjobban illőt készítette el Pozsonyban és Bécsben.

A tárnokmester ritkán és rövid időre látogatott Pápára és akkor is a tárgyalt időszakban az átalakítási munkákat ellenőrizte, vagy egy-egy birtokrész ügye izgatta. Viszont láttuk azt a szorgos kezdeményezést és a jó gazda gondosságát. Csak bizonyos dolgokat bízott Bittó ízlésére.[23]

1754-ben elkészült várkápolna dél felé az épületen a szélső helyiség volt. (*3a. ábra* 30–31.) Meg kell tehát vizsgálnunk, hogy a néhány év alatt rendbe hozott helyiségek valóban a kápolnához kapcsolódó épületrészen helyezkedtek-e el.

1741-ben névszerint is említettek szobákat: „ugy latom az epületben iol progredial az Pallér, hanem attul tartok vagy mivel az nyari Szobának már kint kölletik jönni, ugyazon résznek is mint az paradicsom Szoba vagyon egész az puszta falig mind magasabbnak köl lenni, ugy hogy valamint az öreg folyosonak van az horizontya, ugy keönyüs körül kölletik lennie, és igy vagy az boltoknak el kölletik menni, akit iobnak tartok, vagy igen meg köl tölteni, a ki talán az boltokat igen meg fogia nyomni, és igy mind kölcség mind más kar is következhetni, ezért azt tartom legiobnak, hogy Kgd csak huszonegy orára is jönne föl edgyüt az Palerral, hogy it nyerhetnénk iránta" (*37.*). A paradicsom elnevezés a ma ismert öt várilletőleg kastélylelтárban nem szerepel. De ez a szoba talán a földszinten volt a mai Főtér felé. A „puszta falnak" említése arra enged következtetni, hogy az a Sparr-féle gyűjteményben lévő pápai várábrázolás D-i fala lehet 1739-ben.[24] Viszont ennek a közelében említette a nyári szobát, amely az 1796. évi várleltár szerint a 43. sz. helyiség volt.[25] Ez tehát a DNy-i épületszárnyban helyezkedett el. Akkor a már említett nyári szoba a vár földszintjének É-i sarkán volt. Így az említett „öreg folyosó" viszont a DNy-i szárnyé lehetett.

1741. szept-ben kályhákat ajánlott elhelyezni a várban „az Kgd Szállására Czuckerpacker Szobában, Tisztek Szobáiaban, és ahol az elöt az Czuckerpacker lakot" (*39.*). Ismét a vár. 4. leltárában (1796/99) találunk felvilágosítást erre is, amikor 58–60. sz. szobák a konyhája, első szobája és raktára.[26] Ugyan-

ebben a leltárban a „Belső Tisztek ebédlő Szobája" néven szerepel az 57. sz. szoba.[27] Mindezek az ÉNy-i főszárnyban voltak ismét csak a földszinten. Még egyszer ki kell emelni, hogy mindezek az elnevezések használatban voltak a levelek adatai után 55 évvel is a leltárban.

Majd okt. 9-én említette a vendégszobákat, de ezek helye ma már nem állapítható meg. Itt újból előkerült a paradicsomszoba elnevezés. Ennél akkor újabb probléma merült fel és úgy látta, hogy ezt a szobát sem lehetett lakni (*41.*). Majd ennek fűtése okozott gondot és a mellette lévő hálószobáé is (*42.*). 1743 márc. 12-én a pallér megnyugtatta a grófot, hogy „az paradicsom Szobábul fogvást valamennyi Van allul és Föllyül az garadiccsal edgyüt ugy elkészülvén az idén, hogy talan bent is lehessen lakni" (*59.*). Tehát van ebben a nagy átalakító munkában számunkra ismeretlen helyiség az emeleten is. És így mind jobban közelítünk a főfronthoz és annak termeihez. Amint a szobák elkészültek, azonnal értesítést kért, hogy intézkedhessen azok berendezéseinek megrendeléséről (*93.*).

Ugyanebben az évben Szencről utasította a prefektust, hogy cselédei szobáit takarítsák ki (*106.*). Ezek a helyiségek bizonyára a két oldalszárny földszintjén voltak.

Augusztusban a szobákban nagy rendezkedést csinált: „azon köll lenni, hogy a kis garádicsok- mellett lévő alól föllyül való konyhácskák is elkészüllyenek, Hanem a Czuckerpacker számára szükség lesz kiüresiteni és tisztitani azt az alkalmatosságot, a hol most a kasznár és porkoláb lakik: a kasznárnak és porkolábnak pedig azon a soron, a hol Kgd lakik, lehet lakalmatosságot assignálni" (*107.*).

A kis konyhát az 1648. évi várleltár említette. Akkor az a 47. 48. sz. helyiség és 1796-ban biztosan a 48. sz. szoba.[28] Az is lehetséges, hogy a régi sütőházak egyike volt. Két kisebb lépcső van ma a hosszanti szárnyban, valószínűen ezeket említi a gróf, de a pontos helyüket a lépcsőnél nem ismerjük (*109.*). A kasznár és a porkoláb lakását a várkapunál említette az 1694. évi várleltár.[29] Azt egyenlőre nem tudjuk megállapítani, hogy a prefektus hol lakott.

Majd egy hét múlva a tárnokmester megváltoztatta előbbi rendelkezését és a porkolábot és a kasznárt régi szobájában hagyta, mert nem volt áthelyezésükre semmi lehetőség. (*109.*).

A kárpitozni való szobákba a méreteket kérte 1745. dec. 11-én Bécsben kelt levelében (*117.*). Valószínűen itt az emeleti szobákról lehetett szó. Emellett szól egy újabb levél egyik mondata, amelyben a vörös szobában lévő tükörről írt (*130.*). Az 1796. évi várleltárban a nagy vörös szoba a 13. sz. alatt szerepelt.[30] Különben itt volt az 1639. és az 1648. évi várleltár szerint a vár kápolnája.[31] „A középső ambitus mellett, mint az öreg grádics vagyon, Czug leszen; mellyet még ott létemben a Pallérnak nem csak szóval értésére adtam, de mellyik légyen a könyvben az abriszbenis megmutattam (*131.*). Tehát a főszárny folyosójáról tett említést és azt az akkor szóhasználatban középső szárnynak nevezte.

1749 okt. 13-án kelt pozsonyi levélben a zöld szobában lévő márvány asztalokról jegyezte meg, hogy azokat lábaikra kell helyezni (*157.*). 1796-ban az volt a „melyékes zöld szoba" a 10. számmal.[32] 1753-ban azt közölte Bittóval, hogy a szakácsok volt szobájára szüksége lesz (*189.*). Ez a szoba ismét a földszinten található az épület É-i sarka közelében[33] A leltár azonban a tésztagyúró szakácsok szobájaként közli, viszont a levélben a szakácsok volt szobáját nevezi meg.

Az irodalom úgy tartja nyilván, hogy a pápai várban az 1754-ben befejezett kápolnához (az épület ÉK-i szárnyának a mai Főtér felé eső végében) kapcsolódó épületrészen folytak építkezések.[34] Az eddigiekben nem minden szobát tudtunk a régi leltárakba beazonosítani. De amelyek meghatározhatók voltak, azok egyike sem fordul elő az új kápolna közelében. A földszinten a DNy-i szárnyban két szoba (43. és 47. 48. sz.), a főszárnyban az 57–60. sz. szobák és az É-i sarok közelében a 63. és 64. sz. szobák. Az emeleten pedig ÉK felé a 24. sz., a főfronton a 13. sz. és a DNy-i szárnyban a 10. sz. szoba. (*3a. ábra*).

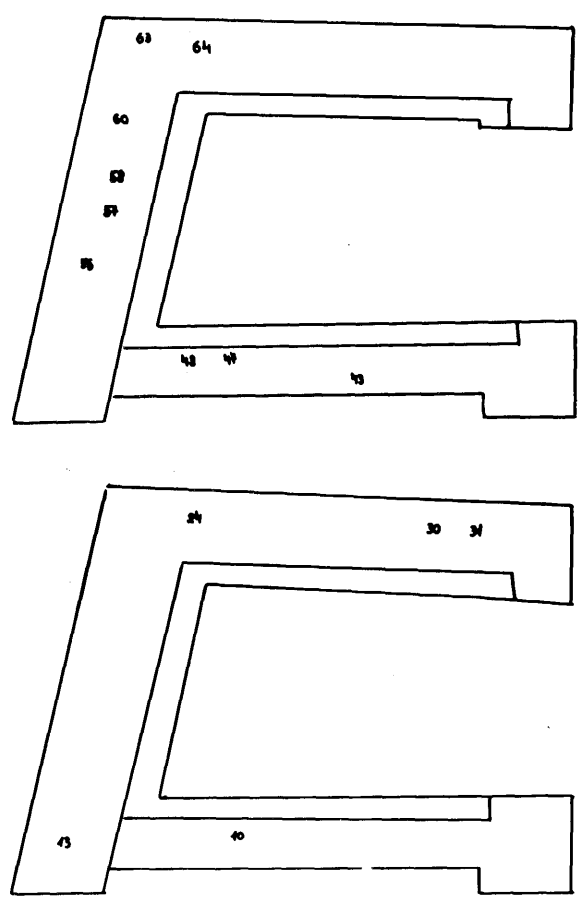

3a. ábra *Abb. 3a*

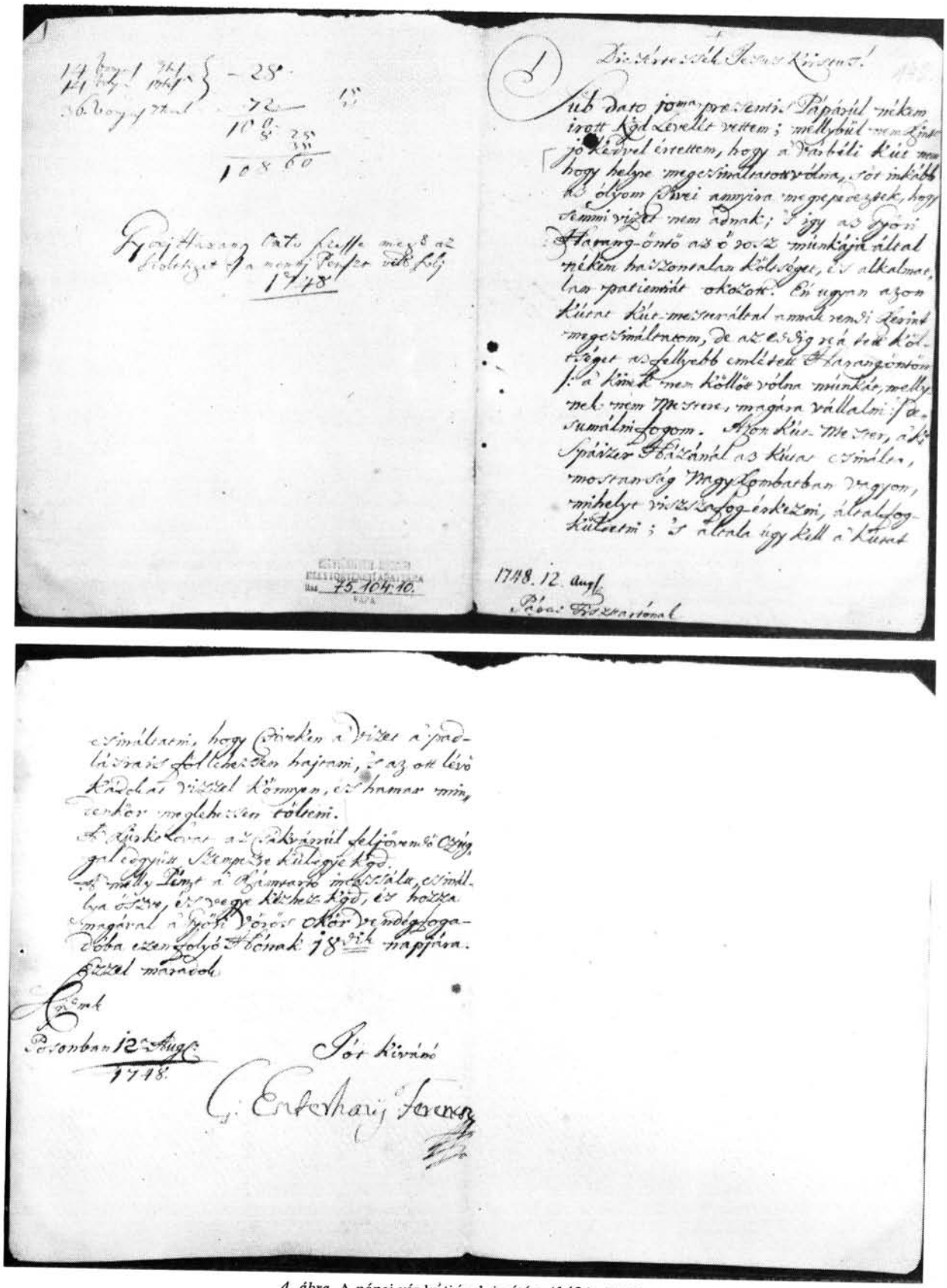

4. ábra. A pápai vár kútjának javítása (*142.*), 1747.
Abb. 4. Renovierung des Burgbrunnens im Pápa (*142.*) 1747

A várban újabb állás volt kialakulóban: „Az haus knecht, ha el végzi munkáját mindgyárt iöjiön vissza, mert . . . igen akarnám ha volna ot valaki aki az munkát töle meg tanulná, hogy ot helyben lenne emberünk a ki mindenkor a Szerent tisztitaná az Szobákat" (*99.*). 1745. szept. 4-én Tallosra érkezett az új ember és a gróf remélte, hogy Pápán a munkáját jól végezte (*110.*). Majd ifj. Ferenc 1755-ben Bécsből írta, hogy „az Inventarium Szerént a Porkoláb által mindeneket jó renddel adasson ezen Czimmerwarternek kezéhez, és nem csak a Szobáknak, Bóoltoknak, konyhának és padlásnak kultsait, de az generalis kultsokat is mind ő néki resignáltassa, és mindenben általa subcsribáltassa" (*199.*). A következő évben az új alkalmazott panaszolta, hogy az uradalom annyiféle elintézni valójával terhelték meg, „hogy azokat . . . főképpen az Magyar nyelvet és . . . nem értvén, és nem tudván nem csak nem győzi, de még az általam reá bizott munkának végbe vitelére, és az felső Szobákban lévő Mobiliáknak németül való megirására sintsen üressége" *(203.)*.

A vár kútja az 1694. évi várleltár szerint az udvaron a mai főbejárattól Ny-ra volt.[35] 1747-ben a kútnak javítása iránt érdeklődött a gróf (*36.*). A következő évben közölte, hogy „a' Várbéli Kút nem hogy helyre megcsináltatott vólna, sőt inkább az ólyom Csivei annyira megrepedeztek, hogy semmi vizet nem adnak; 's igy az Győri Harang-őntő az ő rosz múnkája által nékem haszontalan költséget, és alkalmatlan patientiát okozott. Én ugyan azon Kútat Kút-mester által annak rendi Szerint megcsináltatom, de az eddig reá tett költséget az fellyebb említett Harangőntőn (:a'kinek nem kőllőtt vólna munkát, mellynek nem mestere, magára vállalni:) desumálni fogom. Azon Kút-Mester ki Spáizer Házánál az Kútat csinálta, mostanság NagySzombatban vagyon, mihelyt visszafog-érkezni, általfogküldetni; 's általa úgy kell a'Kútat csináltatni, hogy Csiveken a' Vizet a'padlásrais föl lehessen hajtani, 's az ott lévő Kádokat Vizzel kőnnyen, és hamar mindenkor meglehessenn tőlteni" (*142.*) (*4. ábra.*) A következő év augusztusában kiderült, hogy egy pozsonyi kútmesterrel fog Bittó alkudni és megparancsolta, hogy pénzt is adjon neki a felszereléshez (*143.*). További részletek ebben a témában sem ismeretesek.

Valószínűen a várbeli istállóról van szó, amikor is „Az Istállóbéli oszlopokk, és közfák igenis kevesebb kőltségbe kőll telniek, minthogy a fát magam adom" (*155.*). Sajnos minden további hírek hiányoznak.

Érdekes adat a vár életére: „Hogy a vár éjtszakának idején zárva lehessen, mig a Vas-Rostély elkészül, a város felől valo ajtót fából csináltassa megKgd az ide rekesztett Delineationak azon része Szerént, a melly felől a NB: van jegyezve; még-is tisztességessebb lesz, mintha kővel vagy Téglával rakatnábé Kgd (*109.*). Ezek szerint akkor a város felé kerítésfal volt és annak kapujáról gondoskodott a tárnokmester.

Röviden meg kell említeni még a levelekben az egyetlen személyes, érdekes ügy előfordulását. Ez a várbeli porkoláb szerelmi ügye a szolgálójával (*103.*). Úgy látszik, hogy az ő hanyagságából rabok tudtak a vár börtönéből kiszabadulni. Ha ezek között halálra ítélt is volt, akkor a porkolábot vasra kellett veretni. A porkoláb nem akarta feleségül venni szolgálóját és erre nem is lehetett kényszeríteni őt „. . . lehet stringálni, hogy a szolgálónak Jegy-ruhát, és dost megadja, a mellyis fájdalmasan fog néki esni." A porkoláb gondviselése alatt lévő Mobiliákat el kellett tőle venni és a számtartónak átadni „a fejér Ruhát pedig annak felesége kezébe meghagyván, hogy jól gondját viselylyék" (*106. 110.* és *115.*).

Bécsből Pozsonyba érkeztek a „Gombok" és 1743 dec. 17-én már érdeklődött, hogy miképpen megy velük illetve rajtuk a munka Pápán (*72. 73.*). Közel egy év múlva a két „Babilion" között a tető is kész és a főhomlokzaton is dolgoztak (*90.*). Öt év múlva a Babilionra való gombot is elküldte Pozsonyból (*155.*).

Újabb gondot okozott az ún. „Tipl fa" elkészítése. Ezeket a legtöbb szobában akarta elhelyezni és azokat Bécsből kívánta meghozatni (*41.*).

1742 nyarán közölte, hogy Árvából „hosszú Fák"-at fog szállíttatni Szt Mihálykor. Amennyi rész a várban szükséges, hogy tető alá kerüljön, annyit a Bakonyban is lehet vágatni (*47.*). Augusztusban már értesítette Bittót, hogy már száradnak az Árva vize partján. Ezeket vízen úsztatják majd le Komáromig és onnan szekereken szállítják Pápára (*48.*). Újabb adat egy 1743. jún. 10-én kelt levélben, amely szerint „Az Födél-fáknak készitését, és az födélnek fölállitását csak sürgesse Kglmed (*64.*). 1746 szept. 1-én írta, hogy sajnálja szegény cserép „födőt" (*132.*); bizonyára szerencsétlenül járt.

1745-ből megtudjuk, hogy „Az Padlásra-való Ablakok jók lesznek, de az Pavilonban nem lészen szükséges" (*104.*).

Előbb említett év május végén Pozsonyból írta: számított arra, hogy hamarosan a folyosó is elkészül (*101.*). Fontos adat számunkra 1741-ből, amely szerint a gróf szükségesnek tartja, hogy a Borsosgyőr felé eső részt, tehát a DNy-i szárnyat is elkezdhetik (*35.*). Abban lakhatna majd Bittó. Nyilván eddig az ÉK-i szárnyban lakott. A másik fontos adat 1743 augból az, hogy „azon kell szorgalmatoskodni, hogy az Város felől-való fal-is fölállittassék, és még ez-idén egészen födél-alá jöjjön" (*66.*).

1639 óta egy-egy szobával nyúlt meg fokozatosan a vár két oldalszárnya és még tárnokmesterünk idejében is a mai Főtér felé tornyok nélkül kell a várat elképzelnünk. Ilyen az épület az 1639-ből származó Sparr-féle gyűjteményben szereplő pápai metszeten is.[36] Ide illik Pongrácz G. várleírása is ebből az időből.[37]

1752 ápr. 23-án kelt levelében azt olvashatjuk, hogy „Az Subterraneum el készülvén . . . hogy Földul a fóli is meg lészen . . . már ha nincs is, de nem sokára meg . . . azon is köll lenni, a mennyire az esős

üdö meg engedi, hogy meg hordatassa, mert félö, hogy az bot ne Szenvedgyen" (*173.*). Ez nem lehetett a mai udvar alatt a bolthajtásos pince, hanem az épület ÉK-i szárnya mellett ma is használt ugyancsak bolthajtásos pince, amely fölött tehát nincs építmény.

5. Újabb töredékes értesítés az akkori nagy munkáról, amikor is 1745. dec. 18-án azt írta Bittónak, hogy „Jól esett, hogy a Vár mellett való Tó Szélire rothadtt Szalmát hordatott Kgd: mert az által a viz elszorittatván az Fundamentomnak ásásában, és vetésében nem fog gátlást tenni, sem pedig az épület alá Szivároskodni" (*119.*). Újra csak nem tudjuk, hogy milyen alapokról tett említést. Mindenesetre sokat mond az akkori tó vízszintjének magasságáról, hiszen akkor még bizonyára nyitva lehettek a várárkok.

A pápai vár életében így lezárult egy újabb átalakítási szakasz és ez a XVI. század végi török megszállás után már nem az első szakasz lehetett.

1750-ben a gróf intézkedett, hogy a Tatáról érkező két pár „Hattyufia" megfelelő szállást kapjon a bébi vadkertben (*164.*). Pozsonyból azt írta, hogy valamiképpen gyöngykakast fog szerezni és azt Pápára küldi (*165.*). Majd azt kérte, hogy narancsfáknak való edényeket kapjon Pozsonyba (*28.*). Szempcről „oltovány ágocskákat" kapott és azokat Pápára küldte (*32.*). Többször olvashatunk a kiterjedt tógazdaságról. Ajánlotta, hogy inkább csuka legyen a „bali tooban" és helyesnek tartotta, hogy a halakat kereskedőnek adta el Bittó (*29.*). A ponty ivadékokkal is lehet kereskedni (*164.*), böjti napokon helyes volt a pápateszéri tavon halásztatni. Ha szükséges más tavakon is halásztathat (*171.*). A bakonysági malom előtt halas-tavat kezdett ásatni és erre érdemes költeni és befektetni (*119.*). Bittó értesítést fog kapni, hogy az „igmándi tót" mikor halásztathatja (*157.*).

Érdekes adat az is, hogy véleménye szerint a hajdúknak csizmát csináltassanak, mert „a bocskort vagy delicsizmát nem acceptálják" (*89.*).

6. Mivel kortörténeti és uradalomtörténeti szempontból még a kisebb adatok is fontosak, azért közlünk még aprónak látszó dolgokat is a nagy építészről Pilgramról. Bittó Pilgramnak írt és levélben kérte száraz deszkák beszerzésére (*64.*). A mester-garasok ügye miatt a kőművesek Pilgramot is becsapták (*65.*); ebben az ügyben írt az építőmester a kőműveseknek 1745-ben (*96.*). Pilgram különben levélben írta le a pallérnak, hogy miképpen kell stukaturozni (*98.*). Majd két szoba közti ajtók elhelyezéséről intézkedett (*112.*). Az építész különben már ennek a vár-átalakítási szakasznak az elején tervezhetett, mert Voit Pál szerint már 1731-től dolgozott pápai megrendeléseken.[38]

Az uradalom mérnöke Maynczek H. az 1730-as évek elején Bécsből érkezett Pápára.[39] 1743-ban rendelte a gróf Tallosra az összes eszközökkel „és a mit az oda-való munkából már elkészitett, azt is hozza magával" (58.). 1746-ban csákvári munkákon dolgozott (*135.*). Sokféle felméréséből így csak a töredékek maradtak ránk.

A súlyos beteg Maynczekről értesülünk néhány mondat erejéig. 1749. aug. 21-én levélben Pozsonyból írta, hogy „Az Ingeniérnek olly veszedelmes nyavalyáját sajnálom; ha megtalál halálozni, azonnal az egész Mappákat, engemet illető Irásokat, és Könyveket szedesse Kgd őszve és vitesse a várba, és tétesse olly helyre, az holott a medvességtől rohadást ne vegyenek. Más Ingeniérre lészen gondom, hogy mihelyst arra való találkozni fog által küldhessem" (*153.*). Ez év szept. 4-én azt írta (tehát Maynczek halála után) hogy „Az lemenendő Ingenierrel megalkuttam, 200: Forintot, és az kóstot, ugy szállást is igérvén néki; hanem magános Szobát kiván, az holott minden hátramaradás, és akadály nélkül dolgozhassék; Szállása-iránt azért ugy gondo . . . hogy azt közelebb köllene fogadni, Szerem . . . zában legalkalmatosabbnak lenni itélném. kost . . . pedig hasonlóképpen a Városban köllenék valakinél Számára fogadni" (*155.*). Okt. 28-án kelt levélben közölte: „Levelem meg-adó Ingeniérnek Esztendőbéli fizetése Három Száz Forint, és TizenKét akó Bor: ide 300 F 12 akó Bor; általlyában inkább akartam néki bizonyos Quantumot resolválni, hogy maga magának fogadgyon kostot, a

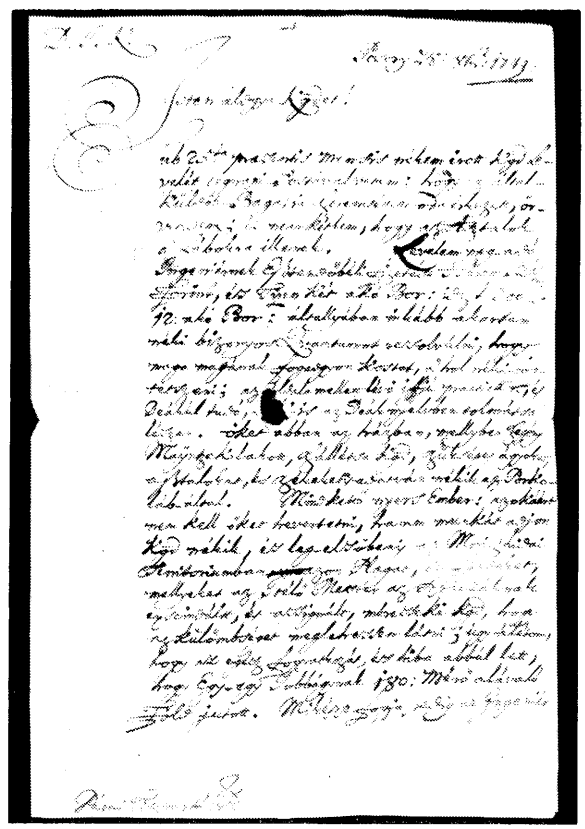

5. ábra. Maynczek Henrik, a pápai uradalmi felmérő utódjának felvételi feltételei (*158.*), 1749.
Abb. 5. Anstellungsbedingungen die an den Nachfolger des Vermessers des Pápaer Herrengutes Henrik Maynczek gestellt wurden

hol néki fog tetszeni; az oldala mellett lévő iffju practicans, és Deákul tudó, . . . is az Deák nyelvben tolmátsa lészen. őket abban az házban, mellyben Szegény Maÿntzek lakott, Szállétsa Kgd, szükséges ágyokat, asztalokat, és Székeket adatván nékik az Porkoláb által. Mindkettő nyers Ember, azokáért nem kell őket hevertetni, hanem munkát adjon Kgd nékik, és leg-elsőbenis az Móriczhidai Territoriumban az Plagat, és Földeket, mellyeket az Itélő Mester az Apáczáknak exscindált, és assignált, méresse ki Kgd, hogy az külömbséget meglehessen látni; úgy álétom, hogy az egész fogyatkozás, és hiba abbúl lett, hogy Egy-egy Jobbágynak 180: Mérő alávaló Föld jutott. Miképp fogja pedig az Inganiér magát viselni, s ezen munkához alkalmaztatni, adgya tudtomra Kgd, hogy hijába ne vegye fizetését" és P. S. „Az föllyebb megirtt Ingeniérnek mind Kostyára, mind Fizetésére adatik ám az 300 F és 12 akó Bor; az mellette practicáló iffjunak pedig a parte igértem, és resolváltam Egy egész Esztendőre 30: Forintot, és Egy öltőzet Ruhát" (*158.*), (*5. ábra*). Már nov. 20-án érdeklődött az új ember iránt (*159.*). Majd december elején értesítette Bittót, hogy „Az Ingeniér nékem írott Levelében kostot, és Deputatumot kér; Fát és Gyertyát talán meglehet néki adni, de a kost-iránt, mig munkája által Érdemeit megmutattya in Suspense maradhat" (161.).

1752-ben a földesúr elrendelte, hogy aratás után menjen a mérnök Devecserbe felmérni (*174.*). A mérnök és a segítsége csinálják a Mappákat (*175.*), Télre való munkát is kaptak (*176.*), az év végén Csákváron lesz szükséges földeket kiméri (177.).

1742. okt. 11-én kérte, hogyha Bittó Pozsonyba megy, „Hogy ha bizonyos alkalmatossággal Expressus fog felnőni, az Catastrumból Egy nagy Könyvet: hogy ezeket is hozzáhasonlókat csináltathassam" (*52.*). Tehát az OL-ben lévő Esterházy birtokkönyvek és egy kötet a pápai Múzeumban Pozsonyban készült? Másik fontos adat: „P. S. Kgd az almáriomban öszve sodoritva lévő Moriczhidai kissebb Mappát, az Porkoláb pedig a Várbéli Mobiliáknak az idén irott Inventariumát (:hogy hozzátartozandó és már leirott hátulsó Részével együtt bélehessen köttetni:) jól bérakva és valamelly Ládácskába, vagy Ferschlogocskába Zárva külgyeföl" (*156.*). Tehát E. Ferenc idejében a fontosabb könyvkötések Pozsonyban készültek?

Bittó fia Mappákat vitt Tallosra és útközben egy szolga figyelmetlensége miatt azok elvesztek. Amikor Esterházy Tallosról elindulva Királyfalvára ért, ott adta át a megtaláló az elveszettnek hitt Mappákat (*167.*).

Néhány pápai hír is ide tartozik, hogy a kép teljesebb legyen: A „Fördö házat" is meg kellett csináltatni 1738-ban (*1.*). 1748-ban Ausztriából egy „Fördős" jelentkezett Pápára. Az a véleménye a grófnak, hogy úgy jöhet csak az illető, ha tartósan marad és senkinek rövidséget nem okoz. Amelyik házba akar be költözni, ott olly Ember lakik, aki maradandónak látszatik lenni" (*144.*). Ennek az ügynek sem ismerjük (mint annyi másnak) a folytatását.

Emberek passus nélkül ne járhassanak és ezért jó volna a kapukra strázsákat állítani és „az vásár allás is csak az Borsos Györi kapunál legyen" (*1.*). A város a század elején új vásártartási engedélyt szerzett földesura segítségével.[40]

A vármegye kiadta a pápai vár alatti út javítását, de a földesúr azt csak a nyári jó időben csináltatja meg. 1752. febr. elején még fagyott a föld (*170.*). Ezért a munka még várat magára. 1753. szept. közepén azt írta Pozsonyból, hogy a piactól a Tizeskapuig el kell végezni az útjavítást és ezért a mérnök és a kőműves pallér együtt mérje ki az utat (*186.*).

Malom-alapítás tervéről tett említést 1744-ben (*75.*), majd már a kész tervet is megküldötte, amelyet egy ácsmester tervezett meg (*73.*). Ebből nem tudjuk meg, hogy pápai malomról volt-e szó. 1747-ben viszont pápai malom átalakításáról hallunk (*147.*).

Lendvay Ádám meghalt apja helyébe kérvényezte az iskolamesteri és orgonista állást. A gtóf őt ajánlotta és nem valami idegent. (*46.*).

Többször előfordulnak a levelekben házakra való alkuk és vásárlások (*59, 73, 158, 162.*). Pápán és Fenyőfőn tüzek voltak, de a pápai károkról nem tudunk meg semmit. Fenyőfőn két lány okozta a tüzet, akiket ezért megbüntettek (*115.*). Szoros rabságban tartották őket és úriszéki tárgyalás elé kerültek (*116.*).

7. Röviden kell megemlékeznünk olyan pápai iparosokról, akik ebben az időszakban az uradalommal kapcsolatban voltak. A volt ács pallér céhmesterré lett. A serfőző-házat cseréppel fedték be és nem zsindellyel; a cserép a várbeli épületből maradt és a tető így tartósabb lett (*153.*). Ezt az épületet az 1648-évi várleltár is említette berendezésével együtt.[41] A barátok részéről nem engedték meg, hogy a posztó csináló „a Convernt-kertiben a Posztót" kivonja (*46.*). A gróf többször rendelt posztót (*99. 100. 119. 120.*). Papiros-csináló megkapta a szerződést (*155.*). Az irodalom sok helyen emlegeti a papiros-malmot.[42] Itt szeretnénk megemlíteni, hogy a meghalt patikus helyébe pápai embert szeretett volna a gróf (*182.*). Majd egy hónap múlva (1753 febr. elején) ajánlásra Podkai István patikus jelentkezett (*184.*).

1738-ban említette a paulinusok kocsmáját (*1.*). A hamuégető zsidótól kérjen infirmációt Bittó, hogy „ha Fiume, és Trijeszt felé leheté Transportumot tanni?" (*154.*). Úgy tudjuk, hogy a földesúr 1748-ban több zsidó családot telepített le a már itt lévőkhöz.[43] Egy másik levelében egy megégett vendégfogadóról írt és azt ajánlotta, hogy a vásárálláson lévő vendégfogadó javítására kellene gondolni. Továbbá azt kifogásolta, hogy a pápai csaplárok és kocsmárosokon kívül mások is árulnak italt. Amíg azelőtt 14 nap alatt 70–80 akó és még annál is több fogyott, most alig kél el 20 akó bor. Mindez az uraság kárára ment és ezért kérte ennek kivizsgálását esküdt emberek által (*196.*). Ide sorolandó az az ügy is, amely szerint

E. Károly szolgája a borbélyságot fogja kitanulni és egy győri mesternél tanult (*129–131.*).

Egy sümegi bábsütő akart Pápára telepedni, de először a helyi mesterrel kell megegyeznie (*9.*). Őt pártolta Mokoss S. plébános. Levelében egy héttel később 1745-ben arról panaszkodott, hogy ezentúl írásban kell a gyertya-rendelést tennie. Három mázsa gyertyát rendelt olyan viaszból, amelynek fehérítése pünkösd havában történt. A gyertyák újabban nem olyan szépek, mint néhány esztendővel ezelőtt (*160.*). Pápától távol szinte minden évben többször írt gyertya-ügyben és érthetően nagy gond a világítás (*5. 51. 54. 70. 89. 100. 157. 166.*). E Károly idejében is Pápáról hozatnak gyertyát.[45] 1740-ben egy szabómestert ajánlott Pápára (*16.*), majd egy könyvkötőt (*20.*). 1742-ben egy pápai Hakstok Pál nevű kalmár adott be e földesúrnak kérvényt és ezt küldte elbírálásra Bittónak (*50.*). Hét év múlva egy kolompár akart letelepedni Pápára (*158.*). 1741-ben pápai görögök és kereskedők ügyeiről leveleztek (*34.*). Úgy tudjuk, hogy 1715-ben a pápai nyolc kereskedő közül 5 görög.[46]

8. A levelek sorában tíz helyen is foglalkozik a levélíró főúr a megyegyűlések ügyeivel. Előre figyelmeztette Bittót, hogy miképpen adjon ügyeket elő, hogyan „udvarolja" a Megyéspüspököt a földesúr nevében. (*3. 8. 18. 26. 27. 33. 56. 116. 117. 188. 191.*). Ezek a gyűlések bizonyára a legtöbbször Pápán zajlottak le. Egyik alkalommal erősen sürgette a várbeli átalakításokat, mintha bizonyos dátumhoz kellene mindent igazítani. Többször élesen kritizálta a prefektusnak a püspököt (*44. 45.*). 1744. okt. 12-én írta, hogy sajnálja Acsádit elhunyta alkalmából (*87.*). 1752-ben élesen bírálta a veszprémi püspököt (*173.*), bizonyára vármegyei ügyek elintézésével kapcsolatban.

Érdekes egyik levélbeli megjegyzése: „Az tudva lévő Doctor iránt mai Postával irnia fogok az Mgos Veszprémi Püspöknek, hogy őtet ugy mint Catholicust, és az orvoslásban próbálttat az Eretnek helyett a N. Vármegyében stabilizálni méltoztassék; Kgdis azon légyen, jogy a Mo. Urát reá disponálhassa (*123.*). Ezekben az években kezd hatni és elterjedni Mária Terézia egészségügyi politikája. A Bécsben többször megforduló tárnokmesternek is ennek révén érzéke van ilyen problémákhoz. A sedria következő ülésére is előkészítette prefektusát (*7. 129. 168.*).

9. 1753 decemberében Nepomuki Szt Jánosról való éneket küldött 10 ezer példányban a prefektusnak, a pápai és a devecseri plébánosnak a hívek között való szétosztásra (*194.*).

A nyárádi plébánia épületét javították, mert új plébánost vártak oda (*189.*), majd E. Károly azt írta 1755. dec. 10-én, hogy örül az épület elkészültének (*201.*). 1749. okt. 7-én a tárnokmester megtudta, hogy a pápakovácsi templom visszakerült és a plébániai adminisztrációk miatt Pápára utazott E. Károly (*156.*). 1752-ben valami hibás cselekedet miatt a gróf erősen elítélte az oda való plébánost. Ha még egyszer így viselkedik, akkor mást kíván helyette (*175.*). Nem tudni, hogy miféle hibát követett el, de elképzelhető, hogy a három évvel ezelőtt megkapott templom és plébánia miatt történt a luteránusokkal az összeütközés.

Arról is értesült, hogy az ugodi harang hamarosan elkészül 1750. dec. 15-én. Azt maga szerzette fuvarral akarta átvinni a felszentelése után (*166.*). Két év múlva közölte, hogy még ez végbe nem mehetett (*173.*).

1740-ben Devecserből jelentették, hogy a templom tornyából a harangot nem tudták levenni (*17.*). 1742-ben leküldték a szücsiek harangját (*43.*). De ez ütőjét ott felejtették, ezért ezt is elküldte öt nap múlva (*44.*). Majd elrendelte, hogy a devecseri templom tornyára keresztet csináltassanak az ottani lakatossal a megküldött rajz szerint 1744 febr-ban. Az aranyozást a képíró végezze el (*75.*). Egy hónap múlva ugyanezt az ügyet Bécsből írott levelében sürgette (*78.*). 1749-ben pedig elküldte a devecseri oltár rámáinak rajzát (*157.*).

A pápai kálvária mellett remetelak építését rendelte el és „miglen már a hajléka a Calvaria mellett megkészül:) tegyen rendelést" (*81.*), hogy a remete ott lakhasson. Ez az adat 1744 aug. közepéről való, amikor is már négy év óta volt épülőben a Kálvária és az 1746-ban készült el.[47] 1749-ben az apácák felől érdeklődött (*152.*). Egy umbellát kaptak a barátok és ha szükséges oda kell adniok a plébánia templomnak, de emiatt egyenetlenkedés történt (*21.*). A földeket a barátok idegennek adták el 1741 áprilisban és nem az uraságnak. Ezen erősen felháborodott a gróf (*32.*). Ugyanez év őszén a quardián 30 mérő gabonát kapott Bittótól a gróf tudtával (*39.*). A barátok megkapták a kívánt oltári eszközöket, egy szentelt kelyhet és még meg nem szentelt ruhákat" (*33.*). Ezek azután kikerülhetnek falura, de annak a nevét nem jegyezték fel. Majd arra kérte a földesúr Bittót, hogyha felmegy Pozsonyba, akkor a barátoknál lévő Boldog Asszony ruhát vigye magával (*101.*, bizonyára új ruhának elkészítéséhez kellett mintának.

10. A fejérmegyei Csákváron újabb birtokrész szervezésének lehetünk tanúi, a contractus javításával (*33. 74. 133.*). Az új református prédikátor nem jelentkezett a grófnál (*146.*). Ottani hatalmaskodás történt és Bittónak kellett az ügyet rendbe hozni és elégtételt követelni (*149.*). „A Csákvárott lakozó Lutheranusok Conscriptioját, hogy azokis jó regulába hozattathassanak, csak vitesse végbe Kgd" (*157.*). Rendeletet adott ki a csákvári bírónak (*168.*). 1752. szept. 18-án azt írta, hogy „Reméllem, a Csákvári Templomba valóoltár és prédikálló Szék megkészülnek ugy, hogy Sz. Mihály Napig fölis lehessen csinálni" (*176.*). Ez év decemberében földeket mértek ki (*177.*). Az 1753 febr. 2-án az említett újonnan

felfogadott csákvári ispán írásban kapta meg az instrukciókat (*184.*).

A kupi templom delineatioját átadták 1749 aug. 21-én (*153.*). Az ottani prédikátor halálával a megüresedett helyre mást nem enged bebocsátani 1752 júl. 8-án (*174.*).

A Calvinisták nemcsak Tevelt kérték, hanem más dolgokat is (*174.*). 1753-ban rossz időpontban van, szüretkor a megyegyűlés és azon protestáns ügyeket is fognak tárgyalni. A viceispánnak vigyázni kell a „Calvinisták dolga-iránt téendő relatiojára (*188.*). Majd E. Károly leveléből tudjuk meg, hogy 1755 oktben, amikor felolvasták a volt pápai kálvinista épületek ügyét; „az épület melly rajta vagyon ad Comune . . . cultathassák peldának okáért a czinteremnek kerete szér . . . talán a kálvinistáknak fizessünk" (*200.*).

Bittó elvette a csóti luteránus mestertől a templom kulcsát és hitsorsosaival együtt az épületből kiküldte őket, utasította a gróf, hogy a templomot szenteltesse fel „s az Ugod Plebanusnak comittálya administrátioját, a kulcsot pedig adgya az ott-való Papista Mesternek" (*145.*). A csóti templom delineatióját megkapta (*153.*).

A pápakovácsi protestánsok 1749 dec. 11-i kelettel ügyük miatt a királyhoz írtak fel. Most már „türéssel köll lenni, és azért kovácsiak közül senkit nem köll vasra veretni ha pedig már közülök valaki vasra volna verve, ki köll bocsátani; mivel azok közül nékem senki sem adott Instantiát, Inquisitione mediante in vestigalni kell, kicsoda nyujtotta bé nékem az templomiránt-való Instantiát? hogy Instantiájoknak hamis Expositioját ebbenis valósággal remonstrálni lehessen. És noha teljes bizalommal vagyok, hogy Szándékjokban ezen Eretnekek éppen nem fognak boldogulni: Mindazonáltal ha bézárattatik a kovácsi Templom, addigis, miglen ő Fölsége iránta különbet fogparancsolni, Mátéfy Ur azon Két Templomokban, mellyek . . . nélkül kezünknéladna . . . véghez fogja vihetni az Isteni Szolgálat. Kovácsiakkal azonban (:minthogy már panaszrafakadtak:) nem szükséges olly formán alkudni, mint kuppiakkal, hanem a dolog kimenetelét ő Fölsége Parancsolattyábul kell várni (*161.*).

11. A tárnokmester, mint lovassági tábornok részt vett 1744–45-ben a porosz háborúban. Ebben az időszakban is ügyelt a dominiumra és annak minden dolgára. Elszórtan néhány háborús és kényes hírt is közölt bizalmas emberével, a prefektussal. Ezeket a leveleket saját kézzel írta. Az insurrekció szükségességét már 1741-ben bizonyította (*39.*). A Következő évben azt írta: „Nemzetünket mocskola" az ellenség (*43.*) és ennek révén ismertette a hadihelyzetet Európában (*44.*). Két év múlva aug. 20-án azt közölte, hogy a porosz készlődik; a mi részünkről ellenállást fog tapasztalni (*84.*). Augusztusban jelentette, hogy Trencsén megyéből indulóban van (*85.*). A vármegyék mozgósítása megindult (*87.*), de Veszprém megyében az inszurrekció igen álmosan haladt (*88.*). Postalistáit egy seregben fogja felállítani. Értesítette Fejér megye viceispánját, hogy Veszprém vármegye banderiuma később fog elkészülni (*89.*). Emberei megérkeztek, de a tisztek semmit sem tudtak. Először azoknak kellett a rendet megtanulni (*91.*). 1745. febr. 17-én értesítette Bittót, hogy sikerült Sziléziából Bécsbe érkeznie. Majd ott szóban mindenről bővebben tudósítja (*94.*). Nov. 24-én elrendelte, hogy „Pintér Mihályt examinállya meg Kgd. Hány Flintát, kardot és egyéb katona Requisitumot resignált légyen mind az kapitánynak Horváth Antalnak, mind pedig a másik Tisztnek: mert Embereim fegyverének hija vagyon" (*116.*). A háború miatti rekvirálásról már említést tettünk (*172.*). A táborozó katonák sokat vadásztak és ezért azt írta Bittónak, hogy „a vadászástul szünyenek meg; ha Szót fogadnak, keresse orvoslását a Tiszteknél, ha ez sem használ, Computus alkalmatosságával tétesse Excesusba, hogy az föllyebb-való Instanciák, s a Szükség magával ugy-hozván, ő Fölségének is representálni lehessen" (*186*).

A ránk maradt levelek szerint a tárnokmester utolsó levele Bécsben kelt 1754. okt. 11-én. Csak halála éve ismeretes.

FÜGGELÉK

1. 1738 jún. 30. Posony

E. F. levele B. J.-nek. A püspök jóindulatú ajánlása. A dominium és egy vendégfogadós telke határán elővigyázatosságok. A „Fördő" ház javítása. F. S.: Passus nélkül ne járjanak az emberek. Strázsák a városkapukhoz. Vásárállás a borsosgyőri kapunál. Paulinusok kocsmája.

Eredetije félíves papíron, sajátkezű írás és aláírás. Fent hiányos.

Lelt. sz.: 75.94.8.

2. 1739 aug 31 Posony

E. F. levele B. J.-hez. Gombkötő ügye. Telket fog venni. A pápai várban program-adás. P.S: E. Jánosné köszönete.

Eredetije félíves papíron. Sajátkezű írás és aláírás. Fent hiányos.

Lelt. sz.: 75.95.3.

3. 1739 szept 30 Tallos

E. F. levele B. J.-nek. Ujhelyből rostélyok. A lakájok

és a sáfár szobájában lévő bolthajtás letörése. Tamási határügye a megyegyűlésen. P:S: A hűvös idő miatt szalonnát és füstölt húst kér.

Eredetije félíves papíron, sajátkezű írás és aláírás.

Lelt. sz.: 75.95.9.

4. 1739 okt 3 Tallos

E. F. levele B. J.-nek. Ajtókövek, obriszok. Bolthajtások csinálása. P:S: Az ablakköveket a „Volfstal" mellett lévő lineáig hozzák, onnan saját szállítás.

Eredetije negyedíves papíron, sajátkezű írás és aláírás

Lelt. sz.: 75.95.4.

5. 1739 okt 26 Posony

E. F. levele B. J.-nek. Vice-ispán helytelen viselkedése. Az „ingenier" készítse el a szempci Mappát és gyertyával együtt küldje el. P:S: Látogató hercegek véleménye a pápai várról.

Eredetije félíves papíron, sajátkezű írás és aláírás. Fent hiányos.

Lelt. sz.: 75.95.8.

6. 1739 nov 27 Neustatt

J. Fürcher Burg-Schlosser Maister levele B. J.-nek. Német beszámoló egy réz ajtóról. A nyugtát is küldi.

Eredetije félíves papíron, sajátkezű írás és aláírás. Címzés és piros pecsét.

Lelt. sz.: 75.95.7.

7. + 8. 1740 febr 25 Posony
+1740 márc 8 Posony

7. E. F. két levele egyben: Vice-ispán tamási ügye. Utasítások a tisztartónak a sedrián való magatartásra. Tallosra való fák. Liszt eladás Győrben. *8.* Malomkövek szolgáltatása. Pápai várban lépcsők kövei. P:S: vármegyei gyűlés ügye.

Mindkét levél eredetije félíves papíron, sajátkezű írás és aláírás.

7.: Lelt. sz.: 75.96.10., *8.* 75.117.1.

9. 1740 márc 18 Poson

E. F. levele B. J.-nek. A sümegi bábsütő pápai letelepedésre kér engedélyt. P:S: A dunai jég megindulása után várja Bittót Pozsonyba.

Eredetije félíves papiros, sajátkezű aláírás.

Lelt. sz.: 75.96.27.

10. 1740 márc 20 Posony

E. F. levele B. J.nek. Változás pápai emberei között. A megyegyűlésről. P:S: A pápai kálvária felállításáról, kövek és fák elhelyezése.

Eredetije 3 félíves papiros, sajátkezű írás és aláírás. Piros pecsét.

Lelt. sz.: 75.96.13.

11. 1740 márc 30 Poson

E. F. levele B. J.-nek. E János strázsát állított fel és az a szegénység nyomorgatására volt. P:S: Égettbort kér.

Eredetije negyedíves papiros, sajátkezű írás és aláírás.

Lelt. sz.: 75.96.15.

12. 1740 ápr 3 Posony

E. F. levele B. J.-nek. A kívánt obrist az ingenier csinálja meg. Egy angarianak vége. Pénzt kér.

Eredetije félíves papiros, sajátkezű írás és aláírás. Alsó része hiányos.

Lelt. sz.: 75.96.16.

13. 1740 ápr 14 Posony

E. F. levele B. J.nek. Lovak rendelése. Pápai számtartó felrendelése. Vármegyei ügyek. Ha az anyagok Pápán készen állanak, Bécsből küldi a pallért. Szeretné, hogyha a várban az alsó traktus mentől előbb elkészülne.

Eredetije félíves papíron, sajátkezű írás és aláírás. Hiányos.

Lelt. sz.: 75.96.18.

14. 1740 ápr 27 Poson

E. F. levele B. J.-nek. A szegénység megfizetett és tegyenek mindent annak könnyebbségére. Állattenyésztési gondok. Állatok eladása.

Eredetije félíves papíron, saját kezű aláírás. Alul hiányos.

Lelt. sz.: 75.96.20.

15. 1740 máj 5 Poson

E. F. levele B. J.-nek. Rossz idő miatt a kőművesek még nem kezdhetnek. A szegénység pártolása.

Eredetije negyedíves papíron, saját aláírás.

Lelt. sz.: 75.96.21.

16. 1740 máj 10 Poson

E. F. levele B. J.-nek. Szabómester megy Pápára. Devecseri pénztárban lévő pénzt Pozsonyba kéri.

Eredetije negyedíves papiros, sajátkezű aláírás.

Lelt. sz.: 75.96.23.

17. 1740 máj 8 Devecser

Poór János levele B. J.-nek. Lovak szaporulata. A templomban a harangot nem tudták levenni.

Eredetije negyedíves papíron, sajátkezű aláírás.

Lelt. sz.: 75.96.22.

18. 1740 máj 20 Posony

E. F. levele B. J.-nek. Állattartás. Liszt eladás. Égett bor ára. Minden anyagot vigyenek a várba. Kőműves megy ünnepek után. A tavaly kezdett munka folytatása.

Eredetije félíves papíron, saját írás és aláírás. Fent hiányos.

Lelt. sz.: 75.96.29.

19. 1740 jul 26 Posony

E. F. levele B. J.-nek. Számtartó küldje a pénzt. A pallér 14 nap alatt Pápára megy. Anyagok készen tartása.

Eredetije negyedíves papíron, sajátkezű írás és aláírás.

Lelt. sz.: 75.96.38.

20. 1740 jul 27 Poson

E. F. Levele B. J.-nek. Kőfaragó az ablakköveket csinálja. Csákváriak ügyei. P:S: Saját kézzel az első fele. Valaki az uradalomtól gabonát akar venni. Compactor akar letelepedni.

Eredetije félíves papíron, Sajátkezű aláírás, Piros pecsét töredéke.

Lelt. sz.: 75.96.39.

21. 1740 aug 13 Bécs

E. F. levele B. J.-nek. A holmiját Pestről akkor hozatja el, ha oda szabadon lehet menni. Pálinka ára. Könyvkötő ügye. Új kőbányában a föld elhordása. 3 ablakkövet már ebből csinálja a kőfaragó. A kő lyukas anyagú. Umbellát adtak a pápai barátoknak.

Eredetije félíves papíron, saját aláírás.

Lelt. sz.: 75.96.40

22. 1740 aug 24 Bécs

E. F. levele B. J.-nek. Tisztítsák meg a kőbányát. Liszt ára. Bánya kitermelésének kezdete. Eredetije félíves papíron, Saját aláírás. Kívül címzés és piros pecsét.

Lelt. sz.: 75.96.41.

23. 1740 szept 3 Bécs

E. F. levele B. J.-nek. Liszt és gabona eladása. Kőbánya tisztítása. Pesti borai. Csákváron gabona felrakás. Bort kér Bécsbe: borok fajtája szerint külön „Ferslogba". P:S: A boron kívül egy kis „armariumocskát" is kér. Csikók.

Eredetije félíves papíron, saját aláírás.

Lelt. sz.: 75.96.4.

24. 1740 szept 10 Bécs

E. F. levele B. J.-nek. Taxák fizetése. P:S: Tallosról a kőművesek Pápára mennek, adjon nekik munkát. A várbeli munkákról tudósítást kér.

Eredetije félíves papíron, Saját aláírás.

Lelt. sz.: 75.96.42.

25 1740 okt 1 Bécs

E. F. levele B. J.-nek. Az idő miatt a kőművesek már nem mehetnek Pápára. Anyagok előkészítése. Téli dinnyék.

Eredetije félíves papíron, saját aláírás. Kívül címzés és töredékes piros pecsét.

Lelt. sz.: 75.96.49.

26. 1740 okt 19 Posony

E. F. levele B. J.-nek. Megye-gyűlés. Leányát a királynő „Hoff Dámának" kívánta és ez költséges, 2000 forint. Pápai épülethez obriszokat vár az építő mestertől. Bébi jobbágyok.

Eredetije félíves papíron, sajátkezű írás és aláírás.

Lelt. sz.: 75.96.50

27. 1740 dec 7 Bécs

E. F. levele B. J.-nek. Generális nem ment el Veszprémbe. Meglátogatta a várat, de szállást nem adott volna neki a gróf. A megyegyűlésről hírt akar kapni.

Eredetije félíves papíron, Saját aláírás. Címzés és fekete pecsét.

Lelt. sz.: 75.96.45.

28. 1740 dec 21 Bécs

E. F. levele B. J.-nek. A generális Devecserben. Számtartót pontosságra inti. Pestről minden megérkezett. Pozsonyba, valamint a narancsfák edényei.

Eredetije félíves papíron, saját aláírás, címzés és fekete pecsét.

Lelt. sz.: 75.96.55.

29. 1741 febr 21 Posony

E. F. levele B. J.-nek. A „Bali tóban" inkább csuka legyen. Vice ispánról. A fornai juhász. A várban készüljenek E. F. látogatására titokban.

Eredetije félíves papiros, sajátkezű írással és aláírással. Fent szakadt szélű. Címzéssel és két részre törött fekete pecséttel.

Lelt. sz.: 75.97.4.

30. 1741 febr 24 Posony

E. F. levele B. J.-nek. Nem tud Pápára menni E. Imre nyitrai főispánsága miatt a királynő rendeletére, ezért nem szükséges a szobákat tovább fűteni. Bécsből a pallér 5 kőművessel Pápán lesz 41 febr-ban. A juhász ügye. B. J. mikor megy Csákvárra?

Eredetije félíves papíron, sajátkezű írás és aláírás.

Lelt. sz.: 75.97.5.

31. 1741 márc 23 Posony

E. F. levele B. J.-nak. Jobbágy-ügyek. A pallér ügyében már írt a „Mesternek". Bali-tó ösztönzést ad mások megcsináltatására. Vadkert kerítése.

Eredetije félíves papíron, sajátkezű írás és aláírás, fent hiányos.

Lelt. sz.: 75.97.7.

32. 1741 ápr 8 Poson

E. F. levele B. J.-nek, A bort megkapta. A pallér Tallosról elment. Jobb lesz vasat „Német-Ujhelyről" hozatni. Helytelennek tartja, hogy a pápai barátok idegennek adtak el földeket. Oltványokat Szempcről küld.

Eredetije negyedíves papíron, saját aláírás. Fent hiányos.

Lelt. sz.: 75.97.8.

33. 1741 máj 10 Posony

E. F. levele B. J.-nek. Az ugodiak megenyhültek. Gyertyákat is kapott. Csákvári juhász. Utasítások megyegyűlésre. Oltári eszközöket küld. Kézre-való gyöngyöket venne. P:S: Csákvári ügy.

Eredetije félíves papíron, saját írás és aláírás.

Lelt. sz.: 75.97.10.

34. 1741 máj 25 Poson
E. F. levele B. J.-nek. Pápai görögök és kereskedők kérvénye. Ha nem kapott a zsidó kontraktust, akkor előbbieknek adjon.
Eredetije negyedíves papíron, saját aláírás.
Lelt. sz.: 75.97.11.

35. 1741 jun 30 Posony
E. F. levele B. J.-nek. A Berkallyai-bánya köve jó és nem kell kő külföldről. A várban a Borsosgyőr felé eső részt is csinálni kellene. B. J. régi lakásába a számtartó menjen. Mennyi a gabona mennyisége? 4000 forintot hozott a számtartó.
Eredetije félíves papiros, egy része kivágva. Saját írás és aláírás.
Lelt. sz.: 75.97.12.

36. 1741 aug 12 –
E. F. levele B. J.-nek. Gyimóti sessiók megvásárlása. Tavaszi rozs és búza eladása. Mikép megy a kút „fabricája"? Győrött lerakott fa eladása. Mén lovat Szempcre küldeni. Gyömörőre fog menni báró Sigraival. P:S: Lisztlángot Pestre küldeni.
Eredetije félíves papíron, saját aláírás.
Lelt. sz.: 75.97.13.

37. 1741 aug 12 Posony
E. F. levele B. J.-nek. A várban a „nyári szobát" és a paradicsom-szobát másképpen kell csinálni. Az öreg folyosó javítása, a bolthajtásra nem kell sok föld. Pozsonyba hívja B. J.-t.
Eredetije félíves papíron, oldalt hiányos. Kívül fekete pecsét.
Lelt. sz.: 75.97.14.

38. 1741 aug 13 Posony
E. F. levele B. J.-nek. Mórichidai ügy. Kasznár. Vadkertjében a vad erős szaporodása. A helybeli üveges maga válogassa ki a szükséges üvegeket Pozsonyban, ott czin is van.
Eredetije félíves papiros. Saját írás és aláírás.
Lelt. sz.: 75.97.15.

39. 1741 szept 29 Posony
E. F. levele B. J.-nek. A várban a lakatos időhúzása. Insurrekció, a haza védelme. Egy lovas katona felállítása. (B. J. tartsa titokban). P:S: Quardián gabonaügye. 6 zöld kályhát vett Pozsonyban a vásárban és ezek elküldése. „Czuckerpacker" és Tisztek szobája.
Eredetije félíves papíron, saját írás és aláírás.
Lelt. sz.: 75.97.17.

40. 1741 szept 17 Posony
E. F. levele B. J.-nek. A szobák készülnek. Háború közelsége. Kályhák a várba. Faanyag a tallosi malomhoz, a pápai várhoz és a pápai plébánosnak.
Eredetije félíves papíron, saját írás és aláírás. Címzés és fekete pecsét.
Lelt. sz.: 75.97.23.

41. 1741 okt 9 Posony
E. F. levele B. J.-nek. Palotában szükséges tipl-fák. Bébi jobbágyok. Egyházi ügy. P:S: Paradicsom-szoba. Tipl-fákat esetleg Bécsből küld.
Eredetije félíves papíron, saját írás és aláírás.
Lelt. sz.: 75.97.19.

42. 1741 okt 17 Posony
E. F. levele B. J.-nek. Bécsben nem kap fát; jó lesz a Bakonyból való. Paradicsom-szoba fala és kemencéje, háló-szoba fűtése. Kemencék fűtése kívülről. P:S: Két szoba alakítása. Katona-állítás.
Eredetije félíves papíron, Saját írás és aláírás.
Lelt. sz.: 75.97.22.

43. 1742 márc 21 Posony
E. F. levele B. J.-nek. A háború ügye. Felkészülés. Haza szökött katonák összeszedése. Harang leküldése.
Eredetije félíves papíron, saját írás és aláírás.
Lelt. sz.: 75.98.14.

44. 1742 márc 26 Posony
E. F. levele B. J.-nek. A háborúról. Kritika a püspökről. Zsörk. A harang ütője. Hibás terv megjött. Sajnálja a mérnököt, mert meghalt (Maynczek.)
Eredetije félíves papíron, saját írás és aláírás.
Lelt. sz.: 75.98.8.

45. 1742 máj 5 Posony
E. F. levele B. J.-nek. A kasznár Pozsonyból visszament. Kritika a püspökről. Pápai ház-ügy. A porkoláb házassága. P:S: Posztót nem kapta meg.
Eredetije félíves papíron, Saját írás és aláírás.
Lelt. sz.: 75.98.12.

46. 1742 jun 10 Szempc
E. F. levele B. J.-nek. Patonai és szerecsenyi lakosok viszálykodása. A barátok barátságtalan quardiánja nem engedi a posztócsinálónak a Convent kertjében a posztót „kivonni", ezt most az uradalom területén engedélyezi. P:S: Lendvay Ádám kérése iskolamesterségre és orgonistaságra.
Eredetije félíves papíron, saját aláírás.
Lelt. sz.: 75.98.17.

47. 1742 jun 28 Trencsén
E. F. levele B. J.-nek. A hosszú fák Szt Mihálykor indulnak Árvából. A Bakonyból is hozathatnak.
Eredetije negyedíves papíron, saját aláírás.
Lelt. sz.: 75.98.18.

48. 1742 aug 5 Posony
E. F. levele B. J.-nek. A fenyőket Árvában kivágták és száradnak a vízparton. Áradáskor ér majd Komáromba. Fuvarra lesz szükség.
Eredetije negyedíves papíron, saját aláírás.
Lelt. sz.: 75.98.19.

49. 1742 aug 16 –
E. F. levele B. J.-nek. A kőművesek dolgoznak az épületen. Megint nem mehet Pápára.
Eredetije negyedíves papíron, saját írás és aláírás.
Lelt. sz.: 75.98.20.

50. 1742 szept 30 Posony
E. F. levele B. J.-nek. A várban tovább serénykedjenek. A felső ablakokra való köveket rakassa be. A fenyők fuvarja iránt is intézkedjen. Győrben pénzügy. Egy kalmár kérése.
Eredetije félíves papíron, Saját írással jegyzet és aláírás.
Lelt. sz.: 75.98.21.

51. 1742 okt 3 Posony
E. F. levele B. J.-nek. Lencsét, borsót és dinnyéket megkapta. Győrből Ugodra kerül egy pap. A porkoláb újra egészséges. Bábsütőt viaszgyertyák készítésére kell ösztönözni. A semptei ács idővel Pápára megy. Angaria-jövedelmek. A város bírájának kemény nyakúsága. 3 őzet küld a vadkertbe.
Eredetije félíves papíron, saját aláírás.
Lelt. sz.: 75.98.22.

52. 1742 okt 11 Posony
E. F. levele B. J.-nek. Fenyők szállítása, ha jók az utak. Az ács elindult Pápára. Mórichidai malom. A Catastrumból egy nagy könyvet akar megcsináltatni. Az ajtó- és ablak-modelákat is kéri. Csikókat vár.
Eredetije félíves papíron, saját aláírás.
Lelt. sz.: 75.98.24.

53. 1742 nov 8 Posony
E. F. levele B. J.-nek. A kasznár megérkezett. Posztó csináló. A 3. angaria. Lovakat kér. A várban lévő újabb rendeléseket az „obriszból" fogja kiolvasni. Hír a veszprémi püspök haláláról.
Eredetije félíves papíron, saját írás és aláírás.
Lelt sz.: 75.98.23.

54. 1742 nov 17 Posony
E. F. levele B. J.-nek. A pápai plébános Pozsonyban. Gyertyák.
Eredetije félíves papíron, saját írás és aláírás.
Lelt. sz.: 75.98.27.

55. 1742 dec 16 Posony
E. F. levele B. J.-nek. A dominium nyilvántartását kéri.
Eredetije negyedíves papiros, saját írás és aláírás.
Lelt. sz.: 75.98.26.

56. 1743 jan 3 Posony
E. F. levele B. J.-nek. Nyulakat és őzeket megkapta. Buják-ot köszönti. Instrukciók a következő megyegyűlésre. Király-földi-puszta. Asztalost és kőműves-pallért visszaküldi. P:S: Felső és alsó ajtók illesztése. Torkos Jakab pénzt tartozik letenni.
Eredetije félíves papíron, saját aláírás.
Lelt. sz.: 75.99.1.

57. 1743 márc 5 Tallós
E. F. levele B. J.-nek. Ecsér visszavétele. Szempci ács 6 emberével együtt menjen Pápára. Pápai zsidók házügyei.
Eredetije félíves papíron, saját aláírás.
Lelt. sz.: 75.99.3.

58. 1743 márc 8 Tallós
E. F. levele B. J.-nek. Küldi az ácsot. Az Ingeniert kéri, hogy mérje fel a „Szigeteket". P:S: Gabonaárakat megtudni, mert a királynő gabonát vásárol a dominiumtól. A pápai kőfaragó mennyiért csinálna egy „suhnyi" tábla követ. A pallér Tallosba megy.
Eredetije félíves papíron, saját aláírás, címzés és fekete pecsét.
Lelt. sz.: 75.99.4.

59. 1743 márc 12 Tallos
E. F. levele B. J.-nek. Pallérral tárgyalt: a paradicsom szobától lent és fönt a lépcsővel együtt lakhatóvá tétele 1743-ban. Pápai ház-ügy.
Eredetije félíves papíron, saját írás és aláírás.
Lelt. sz.: 75.99.5.

60. 1743 márc 24 Szempcz
E. F. levele B. J.-nek. Új ember felvétele. Ács és pallér fizetése.
Eredetije negyedíves papíron, saját aláírás.
Lelt. sz.: 75.99.6.

61. 1743 ápr 6 Bécs
E. F. levele B. J.-nek. Szomszéd birtokok vételére vigyázás és ígéretek. Ecsér kiváltása. A pápai várban: márvány, padló, „Kelhámer" kő helyett tatai márvány. Egyezkedés a tatai kőfaragóval. Szempci ács. Pajta felállítása. Várbeli munka folytatása. Bittó Palkó katona lenne. Ünnepek után Prágába. Vadak Pozsonyba kerüljenek. Pajta helyét ő fogja kijelölni.
Eredetije félíves papíron, saját aláírás.
Lelt. sz.: 75.99.9.

62. 1743 ápr 30 Prága
E. F. levele B. J.-nek. Kelhaimer kő nem olyan tartós. Tatai kőfaragó talán olcsóbban csinálná. B. Palkó ügyét pártolja. E Antal hercegnél. Tatai kőfaragó idei és jövő évi munkája.
Eredetije félíves papíron, saját aláírás.
Lelt. sz.: 75.99.11.

63. 1743 máj 11 Prága
E. F. levele B. J-nek. Király-földje predium a grófot illeti. gróf Szapáry jószágából vásárlás. Alku a tatai kőfaragóval. Ajtóknak száraz fát az asztalos vegyen Bécsben. P:S: pozsonyi házigazdája szállást adjon B. J. fiának.

Eredetije félíves papíron, saját aláírás.
Lelt. sz.: 75.99.13.

64. 1743 jún 10 Prága
E. F. levele B. J.-nek. Vratanicsné javai. Pilgramnak levél száraz deszkáért. Födél-fák. Tatai kőfaragóval szerződés. Kanizsai jószág. Linzbe utazik.
Eredetije negyedíves papíron, saját aláírás.
Lelt. sz.: 75.99.14.

65. 1743 jul 10 Bécs
E. F. levele B. J.-nek. Két kőműves-legény Pápára ment. Pilgram a mester-garasokról. A fornai birkás. P:S: Az angaria.
Eredetije félíves papíron, saját aláírás.
Lelt. sz.: 75.99.15.

66. 1743 aug 10 Bécs
E. F. levele B. J.-nek. A város felőli falat is felállítsák és az idén még födél alá jusson. A padlásnak más táblák Hamburgból és innen asztalos. Bittó fia Eperjesen. P:S: Néhány szoba hamburgi táblákkal padoltatva és lambériák hozzá.
Eredetije negyedíves papíron, saját aláírás.
Lelt. sz.: 75.99.16.

67. 1743 szept 4 Bécs
E. F. levele B. J.-nek. Drága lovakat nem vesznek. P:S: Mórichidai processus.
Eredetije félíves papíron, saját aláírás, címzés és fekete pecsét.
Lelt. sz.: 75.99.17.

68. 1743 szept 5 Bécs
E. F. levele B. J.-nek. Pápai plébános processusa. Bizonyos rét legyen a pápai határba tartozandó.
Eredetije negyedíves papíron, saját aláírás.
Lelt. sz.: 75.99.18.

69. 1743 okt 27 Szempcz
E. F. levele B. J.-nek. Pápai ispánnak csikók érkeztek. A várban lambériától a párkányig való magasságot is kéri.
Eredetije negyedíves papíron, saját írás és aláírás.
Lelt. sz.: 75.99.23.

70. 1743 okt 29 Tallos
E. F. levele B. J.-nek. Gyertyák és csikók együtt érkeztek. A pápai serfőző Bécsbe megy.
Eredetije negyedíves papíron, saját írás és aláírás.
Lelt. sz.: 75.99.24.

71. 1743 okt 23 Bécs
Pápai plébános levele B. J.-nek. Bécsből hírek a pápai serfőző ügyében.
Eredetije félíves papíron, saját írással.
Lelt. sz.: 75.99.21.

72. 1743 dec 1 Posony
E. F. levele B. J.-nek. A várhoz tartozó gombok. Lovat kér.
Eredetije félíves papíron, saját írás és aláírás.
Lelt. sz.: 75.99.19.

73. 1743 dec 18 Bécs
E. F. levele B. J.-nek. Két vég posztó megérkezett 15 rostéllyal és 14 mérő mogyoróval. Angaria maradékból ház vásárlása. „Babilon" készítése.
Eredetije félíves papíron, saját aláírás. Címzés és fekete pecsét.
Lelt. sz.: 75.99.22.

74. 1744 jan 15 Bécs
E. F. levele B. J.-nek. Csákváriak szerződése. Királyi tábla.
Eredetije negyedíves papíron, saját aláírás.
Lelt. sz.: 75.100.2.

75. 1744 febr 26 Bécs
E. F. levele B. J-nek. Részvétét nyilvánítja. Malomügy. Devecseri templom tornyára keresztet kíván csináltatni és aranyoztatni.
Eredetije negyedíves papíron, saját aláírás.
Lelt. sz.: 75.100.7.

76. 1744 márc 2 Bécs
E. F. levele B. J.-nek. Malomtervet küld elbírálásra.
Eredetije félíves papíron, saját aláírás. Címzés és fekete pecsét.
Lelt. sz.: 75.100.8.

77. 1744 márc 4 Bécs
E. F. levele B. J.-nek. Prediumok elcserélése, kér ezért a bevételekről hozzászólást.
Eredetije negyedíves papíron, saját aláírás.
Lelt. sz.: 75.100.9.

78. 1744 márc 19 Bécs
E. F. levele B. J.-nek. Hány ablak és ajtó készült el? A devecseri templom keresztje.
Eredetije félíves papíron, saját írás és aláírás.
Lelt. sz.: 75.100.11.

79. 1744 ápr 1 Bécs
E. F. levele B. J.-nek. A vármegye és a dominium viszonya.
Eredetije negyedíves papíron, saját írás és aláírás.
Lelt. sz.: 75.100.14.

80. 1744 jun 20 Szencz
E. F. levele B. J.-nek. Ács inasának pápai öröksége. Pozsonyi fazekas hajón szállít és Gönyütől 12 szekér szükséges, ott maga rakodik.
Eredetije negyedíves papíron, saját aláírás.
Lelt. sz.: 75.100.21.

81. 1744 aug 11 Posony
E. F. levele B. J.-nek. Pilgram levelét a pápai „Polier-nek" küldi. Várja Pozsonyba B. J.-t. Remete hajléka a Kálvária mellett. P:S: Győrött ezüstös kardja felől érdeklődik.
Eredetije negyedíves papíron, saját aláírás.
Lelt. sz.: 75.100.24.

82. 1744 aug 13 Posony
E. F. levele B. J.-nek. Ácsok és kőművesek kevésnek tartják fizetésüket 5 pénzért dolgozhatnak. Pilgram levele. Izsák zsidó rémhírterjesztése.
Eredetije negyedíves papíron, saját aláírás.
Lelt. sz.: 75.100.25.

83. 1744 aug 14 Posony
E. F. levele B. J.-nek. A mérnök Devecsert és határát mérje föl, ha végzett Igali-pusztai munkájával.
Eredetije félíves papíron, saját aláírás. Címzés és a pecsét lenyomata a papíron.
Lelt. sz.: 75.100.26.

84. 1744 aug 20 Posony
E. F. levele B. J.-nek. Új szerződés a bécsi asztalossal. A porosz szándékai.
Eredetije negyedíves papíron, saját aláírás.
Lelt. sz.: 75.100.27.

85. 1744 aug 23 Posony
E. F. levele B. J.-nek. Lovát a pápai kovács gyógyítja. A porosz mozgolódása. Veszprémi gyűlés. Várátalakító munkák. Szállítások.
Eredetije félíves papíron, saját írás és aláírás.
Lelt. sz.: 75.100.29.

86. 1744 szept 10 Posony
E. F. levele B. J.-nek. A Pápai ügyek folyása. Várja B. J.-t Pozsonyba.
Eredetije negyedíves papíron, saját aláírás.
Lelt. sz.: 75.100.34.

87. 1744 szept 12 Szempcz
E. F. levele B. J.-nek. Sajnálja Acsádi püspököt. A jáger rendelkezést visz. Pintér Mihály vezetésével induljanak a katonák. Megyék a háborúban.
Eredetije félíves papíron. Saját írás és aláírás.
Lelt. sz.: 75.100.15.

88. 1744 szept 29 Szempcz
E. F. levele B. J.-nek. Pintér M hadnagy lehet. Posztó csináló. Rátóti prépostságról leveleket kéri.
Eredetije félíves papíron, saját írás és aláírás.
Lelt. sz.: 75.100.38.

89. 1744 okt 6 Szempcz
E. F. levele B. J.-nek, 1 qu gyertyát kapott. Hajdúknak bocskor helyett csizma. Postalistáit egy seregben fogja felállítani. Veszprém vm. banderimuma.
Eredetije negyedíves papíron, saját aláírás.
Lelt. sz.: 75.100.32.

90. 1744 nov 15 Zolna
E. F. levele B. J.-nek. Acsádi javai iránt B. J. érdeklődjön óvatosan. A vár két Babilionja közti fedél kész, a tó felé is kész a „frontispicium"?
Eredetije félíves papíron, saját írás és aláírás.
Lelt. sz.: 75.100.36.

91. 1744 nov. 29 Zolna
E. F. levele B. J.-nek. Sok a szekerek ára. Megérkeztek katonái. A tisztek semmit sem tudnak. Pénzt kér. Pápára szállíthat ingóságokat. Másnap indul „Syberia" felé.
Eredetije félíves papíron, saját írás és aláírás.
Lelt. sz.: 75.100.40.

92. 1744 dec 14 Tesin
E. F. levele B. J.-nek. Fia részére pénzt kér. A várban mennyire áll az átalakítás a város felől?
Eredetije negyedíves papíron, saját írás és aláírás.
Lelt. sz.: 75.100.37.

93. 1745 jan 24 Tessén
E. F. levele B. J.-nek. Ha elkészültek a szobák, be akarja azokat rendezni. Pénzt a házigazdája megkapta.
Eredetije negyedíves papíron, saját aláírás.
Lelt. sz.: 75.101.2.

94. 1745 febr 24 Bécs
E. F. levele B. J.-nek. Sziléziából Bécsbe érkezett. Bécsi címe, pénzt kér.
Eredetije negyedíves papíron, saját aláírás.
Lelt. sz.: 75.101.3.

95. 1745 márc 5 Tottis
Sutor Schon . . . kőfaragó levele B. J.-nek. Kőlapok készítésére árajánlat.
Eredetije félíves papíron, saját írás, aláírás. Címzés és piros pecsét.
Lelt. sz.: 75.101.6.

96. 1745 márc 13 Bécs
E. F. levele B. J.-nek. Pilgram figyelmeztetése, hogy a kőművesek elégedjenek meg fizetésükkel. A királynői rendeletet fel kell olvasni előttük.
Eredetije félíves papíron, saját aláírás. Címzés, piros pecsét.
Lelt. sz.: 75.101.7.

97. 1745 márc 29 Bécs
E. F. levele B. J.-nek. Tárgyalt a bécsi asztalossal és lakatossal. Veszprémi püspökről.
Eredetije negyedíves papíron, saját írás és aláírás.
Lelt. sz.: 75.101.8.

98. 1745 ápr 7 Bécs
E. F. levele B. J.-nek. Bécsi fazekassal tárgyalt és a stukaturozó mesterrel is. A kőműves pallér stukaturozzon és utána megy a bécsi mester. P:S: Ehhez a munkához Pilgram írásbeli oktatásai.

Eredetije negyedíves papíron, saját aláírás.
Lelt. sz.: 75.101.10.

99. 1745 aug 22 Posony
E. F. levele B. J.-nek. A gróf fia, Károly Pápára megy. A Hauskenchttől tanuljon valaki, hogy legyen pápai takarító. Pápai posztó csinálónak minta; tőle árajánlat.
Eredetije negyedíves papíron, saját írás és aláírás.
Lelt. sz.: 75.101.11.

100. 1745 aug 29 Posony
E. F. levele B. J.-nek. A posztó elkészüljön. Ajtó rajzát megküldötte, ezt csinálja az asztalos. Porkoláb, hausknecht, agyagminta, gyertya-ár.
Eredetije negyedíves papíron, saját írás és aláírás.
Lelt. sz.: 75.101.12.

101. 1745 máj 23 Posony
E. F. levele B. J.-nek. Ács és kőműves megérkezett. Nagy darabok is nyerhetők a fehér márványból. Várja az „obriszeket". Ágyakat küld. A barátoknál lévő Boldog Asszony egyik ruháját kéri. P:S: Pünkösd után a folyosó is elkészül.
Eredetije félíves papíron, saját írás és aláírás.
Lelt. sz.: 75.101.16.

102. 1745 jun 21 Szencz
E. F. levele B. J.-nek. Garádicsok vasrostélyára bécsi árajánlat, a pápai lakatos olcsóbb?
Eredetije félíves papíron, saját aláírás, címzés és töredékes piros pecsét.
Lelt. sz.: 75.101.17.

103. 1745 jul 11 Teplitz
E. F. levele B. J.-nek. Bécsben készül a vasrostély; méreteket kér. Kőtáblák ügye. Móri birtokos hatalmaskodása. Porkoláb szerelmi ügye.
Eredetije negyedíves papíron, saját aláírás.
Lelt. sz.: 75.101.18.

104. 1745 jul 28 Szencz
E. F. levele B. J.-nek. Rostély Bécsben készül. Rátóti prépostság dolga. Kövek messziről érkeznek. „Tapeczirer". Takarítás a várban. Kőművesek ügye. Rabok szökése a várból. Padlásablakok. P:S: Harmadfű csikók.
Eredetije félíves papíron, saját aláírás.
Lelt. sz.: 75.101.19.

105. 1745 aug 1 Szencz
E. F. levele B. J.-nek. Tapeczirer, asztalos. Folyosói munka. Kész szobák stukaturozásánál az ajtókat takarják.
Eredetije félíves papiroson, saját aláírás. Címzés és pecsét helye.
Lelt. sz.: 75.101.20.

106. 1745 aug 11 Szencz
E. F. levele B. J.-nek. A szobák elkészültek. Ablakkövek a helyükön. Üvegeznek. A personálisnak tetszett az épület. Porkoláb mulasztása, szerelmi ügye. Pénzt kér. P:S: Devecseri pénzt is kéri. Emberei szobája és a „bót" is tiszta legyen.
Eredetije félíves papíron, saját aláírás.
Lelt. sz.: 75.101.22.

107. 1745 aug 15 Szencz
E. F. levele B. J.-nek. Asztalformák, a láb diófából legyen. Rátótiak ügye. Bécsi asztalos és lakatos. Lépcső alatti kis konyha, „Czukerpacker" helyisége, kasznár és porkoláb új szobája.
Eredetije negyedíves papíron, saját aláírás.
Lelt. sz.: 75.101.23

108. 1745 aug 18 Szencz
E. F. levele B. J.-nek. Csikók megérkeztek. Szempcről Pozsonyba megy. Fia, Károly Pápára indul. Győrtől lovak a készen várják.
Eredetije negyedíves papíron, saját aláírás
Lelt. sz.: 75.101.24.

109. 1745 aug 21 Posony
E. F. levele B. J.-nek. Porkoláb és kasznár maradjanak régi szobájukban. P:S: Alsó és felső kis konyha. A vár éjjeli lezárása miatt fa-ajtó kell.
Eredetije negyedíves papíron, saját aláírás.
Lelt. sz.: 75.101.25.

110. 1745 szept 4 Tallos
E. F. levele B. J.-nek. A hausknecht Tallosra visszaérkezett. Porkoláb ügye.
Eredetije negyedíves papíron, saját írás és aláírás.
Lelt. sz.: 75.101.27.

111. 1745 okt 27 Bécs
E. F. levele B. J.-nek. Az asztalokat és a kéményeket a tatai kőfaragóval fogja csináltatni.
Eredetije negyedíves papíron, saját aláírás.
Lelt. sz.: 75.101.38.

112. 1745 nov 3 Bécs
E. F. levele B. J.-nek. Pilgram utasítására a pallér két szoba két ajtajának új helyét B. J. jelenlétében vizsgálja meg. Lambériák, padló vastagsága. P:S: Favágatás. Pozsonyba viszi a padlómintát.
Eredetije félíves papíron, saját aláírás.
Lelt. sz.: 75.101.26.

113. 1745 nov 10 Bécs
E. F. levele B. J.-nek. Makkoltatás. Levágott fa rakatása. Elsősorban a bükkfát vághatják. Fa szállítása a Dunához. Magfák meghagyása. P:S: Borok Devecserből Pápára.
Eredetije félíves papíron, saját aláírás.
Lelt. sz.: 75.101.30.

114. 1745 nov 13. Bécs
E. F. levele B. J.-nek. Gabona ár pozsonyi mérőként. Őröltetés.
Eredetije negyedíves papíron, saját aláírás.
Lelt. sz.: 75.101.34.

115. 1745 nov 17 Bécs
E. F. levele B. J-nek. Katonaság jobb kioktatása. Ácsok garas-pénze. Két tűz Pápán és Fenyőfőn. Utóbbit két lány követte el. Cigányok kitiltása. Porkoláb beteg? P.S: Két ajtó ügye. Padló. Kimustrált lovak.
Eredetije félíves papíron, saját aláírás.
Lelt. sz.: 75.101.32.

116. 1745 nov 24 Bécs
E. F. levele B. J.-nek. Máktermés. Tatai kőműves. Márvány asztalok és kémények készüljenek el a jövő tavaszig a tatai kőfaragónál. Fa eladás. A palotán ajtók a középre kerüljenek. Bécsi asztalos csinálja a lamberiákat. Megyei gyűlés. Házégető lányok szoros rabságban. Kimutatás fegyverekről.
Eredetije félíves papíron, saját aláírás.
Lelt. sz.: 75.101.37.

117. 1745 dec 11 Bécs
E. F. levele B. J.-nek. Megyegyűlésről. Tiltott favágás. Faeladás. Szobakárpitok méreteit kéri.
Eredetije félíves papíron, saját aláírás. Címzés és piros pecsét töredéke.
Lelt. sz.: 75.101.33.

118. 1745 dec 18 Bécs
E. F. levele B. J.-nek. Bödögeiek eltiltása a makktól.
Eredetije negyedíves papíron, saját aláírás
Lelt. sz.: 75.101.41.

119. 1745 dec 18 Bécs
E. F. levele B. J.-nek. Hírek a várból. Sági malom előtt halastó. Pápán tószéli rohadt szalma által az alapásás halad. Ácsok fát vágjanak. Libériának posztó. Bödögeiek ügye. Egyenleg készítés a dominium terméséről. B. J. menjen Bécsbe a pénzzel gr Paarhoz, a vőjéhez.
Eredetije félíves papíron, saját aláírás.
Lelt. sz.: 75.101.35.

120. 1745 dec 25 Bécs
E. F. levele B. J.-nek. Szobák delineátiója. Posztó Pozsonyba kerüljön. Bécsben a postán keresse vagy Pozsonyban.
Eredetije félíves papíron, saját aláírás, címzés és piros pecsét.
Lelt. sz.: 75.101.42.

121. 1746 febr 12 Bécs
E. F. levele B. J.-nek. Utóbbi a hajósmesterrel Győrben tárgyalt. A kőműves pallér a legényekkel hamar kezdhet. Angaria számadást kér.
Eredetije negyedíves papíron, saját aláírás.
Lelt. sz.: 75.102.4.

122. 1746 febr 23 Bécs
E. F. levele B. J.-nek. Városlődi táblaüvegek. Pápai kőfaragó. „Bépecsételt Iskátulában" pénz küldése.
Eredetije félíves papíron, saját aláírás.
Lelt. sz.: 75.102.5.

123. 1746 márc 2 Bécs
E. F. levele B. J.-nek. Tűzifaszállítás. Pápai kőfaragó munkát vállal. Tud-e simítani? Bécsből leírást küld erre. Gyors munka kell, mert a bútorokat be akarja a szobákba helyezni. Asztalok és olasz kémények delineátiója. Orvost fog a megyébe helyezni.
Eredetije félíves papíron, saját aláírás.
Lelt. sz.: 75.102.11.

124. 1746 márc 6 Bécs
E. F. levele B. J.-nek Kárpit-ráma mustrát küldött. Képfaragótól és az aranyozótól erre árajánlat. Számadás.
Eredetije félíves papíron, saját aláírás, címzés és pecsét lenyomatának helye.
Lelt. sz.: 75.102.6.

125. 1746 márc 12 Bécs
E. F. levele B. J.-nek. Kasznár induljon Bécsbe.
Eredetije félíves papíron, saját aláírás, címzés és piros pecsét.
Lelt. sz.: 75.102.7.

126. 1746 ápr 29 Posony
E. F. levele B. J.-nek. A hajók vásárlására nagy összeg kellett. Ha az Uraság székének vége, menjen Pozsonyba.
Eredetije félíves papíron saját írás és aláírás.
Lelt. sz.: 75.102.10.

127. 1746 máj 26 Posony
E. F. levele B. J.-nek. Devecseri tisztartó okmányokat vigyen Pozsonyba.
Eredetije negyedíves papíron, saját aláírás.
Lelt. sz.: 75.102.12.

128. 1746 jún 19 Posony
E. F. levele B. J.-nek. A kis víz miatt a bútorok Gönyüig jutnak el. Ernyős szekerek szükségesek dupla gyékénnyel. Kőfaragó kérdései.
Eredetije félíves papíron, saját aláírás.
Lelt. sz.: 75.102.13.

129. 1746 jun 23 Posony
E. F. levele B. J.-nek. Legközelebbi sedria. A pápai kőfaragó ravasz. Árajánlat tatai és cseszneki kőfaragótól is. 50 szekér kell Gönyüig. P.S: Fiának, Károlynak szolgája borbélyságot fog t nulni. B. J-menjen Győrbe alkudni segíteni.
Eredetije félíves papíron, saját írás és aláírás.
Lelt. sz.: 75.102.14.

130. 1746 jul 20 Szencz
E. F. levele B. J.-nek. Képfaragó igyekezzen a rámákkal, ahogy a bécsi asztalos-legények elkészülnek egy szobával, a kárpitos is dolgozhassék. Ablakok közti tükrök kimérése. Győri borbély sokat kér. Tatai kőfaragó volt munkája. Tallosi kaminok. Vörös szobában a tükör.
Eredetije negyedíves papíron, saját aláírás.
Lelt. sz.: 75.102.16.

131. 1746 aug 10 –
E. F. levele B. J.-nek. Mundi borbélyságot tanul. A tűzifának Bécsig szállítása. Középső ambitusnál „Czug".
Eredetije félíves papíron, saját aláírás, címzés és piros pecsét.
Lelt. sz.: 75.102.18.

132. 1746 szept 1. Posony
E. F. levele B. J.-nek. Pápára megy és takarítást kér. A „cserép födőt" sajnálja. Tükör, íróasztal. P.S: Értesítést kér. (A 4. oldalon a tükör skicce).
Eredetije félíves papíron, saját írás és aláírás.
Lelt. sz.: 75.102.21.

133. 1746 okt 4 Hatvan
E. F. levele Maynczeknek. Csákvári ügy. Néhány nap múlva oda érkezik. Lovak eladása.
Eredetije félíves papíron, saját írás és aláírás, címzés.
Lelt. sz.: 75.102.17.

134. 1746 aug 13 Bécs
E. F. levele B. J.-nek. Hamarosan Bécsből Pozsonyba ér és oda várja B. J.-t.
Eredetije félíves papíron, saját aláírás, címzés és piros pecsét.
Lelt. sz.: 75.102.19.

135. 1746 dec 14 Bécs
E. F. levele B. J.-nek. Tatai hajdúk és katonák. Az Ingenier munkája. Hajdúkról és katonákról.
Eredetije félíves papíron, saját írás és aláírás.
Lelt. sz.: 75.102.23.

136. 1746 dec 25 Posony
E. F. levele B. J.-nek. Szolgabíró helytelen cselekedete. Számtartó pénzt beszolgáltatott. Erdészt akar felvenni. Sikertelen „almási" vadászat okai. Kőművesek. P.S: A „Forstmaistert" vegye fel.
Eredetije félíves papíron, saját aláírás.
Lelt. sz.: 75.102.25.

137. 1746 dec 28 Posony
E. F. levele B. J.-nek. Újabb dolgokat kér. A várba újabb kályhákat kellene csináltatni.
Eredetije félíves papíron, saját írás és aláírás.
Lelt. sz.: 75.102.26.

138. 1747 aug 12 Posony
E. F. levele B. J.-nek. Köszöni a küldött lovakat. P.S: A „Capitális Garádics" csináltatását sürgeti. A kemencék kőlábaira kerülnek a küldött kályhák.
Eredetije félíves papíron, saját aláírás.
Lelt. sz.: 75.103.1.

139. 1747 okt 17 Raab
J. Eisenberger harangöntő levele B. J.-nek. Jelenti, hogy készen van a munkával.
Eredetije negyedíves papíron, saját írás és aláírás.
Lelt. sz.: 75.103.3.

140. 1748 febr 14 Pest
E. F. levele B. J.-nek. Képíró aranyozása. A hintót kapu alatt lehet aranyoztatni. Dupla ablakok, kút. Értesítést kér.
Eredetije negyedíves papíron, saját írás és aláírás.
Lelt. sz.: 75.104.2.

141. 1748 máj 30 Zirtz
H. G. Kisslinger kőfaragó levele B. J.-nek. Kőlapok ügye. Árajánlat.
Eredetije félíves papíron, saját írás és aláírás, címzés és ketté törött piros pecsét.
lelt. sz.: 75.104.3.

142. 1748 aug 12 Poson
E. F. levele B. J.-nek. A várbeli kút csövei, újabb javítás. Lovat Szempcre kér. Pénzt kér a győri Vörös Ökör fogadóba.
Eredetije félíves papíron, saját aláírás.
Lelt. sz.: 75.104.10.

143. 1748 aug 30 Buda
E. F. levele B. J.-nek Pozsonyi kútmestert fogadjon meg, 2 hónap alatt készüljön el. Víztekerő kerék készítése.
Eredetije negyedíves papíron, saját aláírás.
Lelt. sz.: 75.104.7.

144. 1748 szept 7 Buda
E. F. levele B. J.-nek. Ausztriai „fördős" pályázik Pápára. Pozsonyi fazekas a szekér szín fölötti szobákban csináljon kemencéket.
Eredetije negyedíves papíron, saját aláírás.
Lelt. sz.: 75.104.9.

145. 1748 okt 25 Devecser
E. F. levele B. J.-nek. Panasz a csákvári plébános ellen. Csóti luteránusok kirekesztése a templomból. Ugodi plébános szentelje fel, a templom kulcsa a csóti katolikus mesternél legyen. Majálisok (ártányok.).
Eredetije félíves papíron, saját aláírás.
Lelt. sz.: 75.104.6.

146. 1748 dec 18 Bécs
E. F. levele B. J.-nek. Csákvári református prédikátor. A várban képeket készít a képíró.

Eredetije negyedíves papíron, saját aláírás.

Lelt. sz.: 75.104.13.

147. 1749 ? Bécs

E. F. levele B. J.-nek. Pápai malom átalakítása.

Eredetije negyedíves papíron, saját írás és aláírás.

Lelt. sz.: 75.105.1.

148. 1749 jan 3 Posony

E. F. levele B. J.-nek. Győrbe fog utazni, B. J. ott várja pénzzel a Vörös Ökörben.

Eredetije negyedíves papíron, saját aláírás.

Lelt. sz.: 75.105.2.

149. 1749 jun 9 Posony

E. F. levele B. J.-nek. Utóbbi betegségéből felépült. Kímélje magát. Csákvári hatalmaskodás. Királyi rendeletek. Ács és kőműves mesterek és legények napi 9 garast kaphatnak a királynő parancsa szerint.

Eredetije félíves papíron, saját aláírás.

Lelt. sz.: 75.105.4.

150. 1749 jun 19 Posony

E. F. levele B. J.-nek. Képíró Dömölkre megy. Mórichidai executió. Hévízbe megy.

Eredetije félíves papíron, oldalt nagy rágás nyomával, saját aláírás.

Lelt. sz.: 75.105.6.

151. 1749 jun 23 Posony

E. F. levele B. J.-nek. Mesteremberek beleegyeztek a napszámba. Tó-ásó emberek. Teplicbe megy.

Eredetije félíves papíron, saját aláírás, közepén kerek rágás.

Lelt. sz.: 75.105.7.

152. 1749 aug 10 Posony

E. F. levele B. J.-nek. Maynczek maga helyett idős embert ajánlott. De ő mást vár. Az ácsmester pallér lesz. A napszám 9 garasa nem elégíti ki a dolgozókat. A Mappát kéri. Apácák ügye. Hajón a tűzifa fuvar. Bakonyságban favágás.

Eredetije félíves papíron, saját aláírás, oldalt nagy rágás nyoma.

Lelt. sz.: 75.105.9.

153. 1749 aug 21 Posony

E. F. levele B. J.-nek. Csóti és kupi templomok delineátiója. Dán fazekas edényei. Egyik kemence fehér mázas legyen. Capucinusok keresztje 2 db tölgyfából. Serfőző-ház cserép teteje a várból megmaradt anyagból. A mérnök betegsége. Halála után mappák, írások, könyvek összeszedése, és a várban elhelyezése. „Felső országokból" családok érkeztek a dominium területére. Győrbe hívja B. J.-t.

Eredetije egész íves papíron, saját aláírás, középen ovális formájú rágás.

Lelt. sz.: 75.105.13.

154. 1749 aug 30 Posony

E. F. levele B. J.-nek. Telepesek ellátása. Fazekas működése és kemencéje. Serfőző ház. Erdőmester. Hamu égető zsidó. Pilgram biztosítja a régi bért az építkezésnél.

Eredetije félíves papíron, saját aláírás, közepén nagy rágott lyuk.

Lelt. sz.: 75.105.14.

155. 1749 szept 4 Posony

E. F. levele B. J.-nek. Papiros csinálónak a contractust kiadták. Felső országból jöttek. Istálló. Forstmajster. Egyezkedés az új ingenierrel. Elődje szerszámai. Tükrök és a Babilonra való gombok Bécsből Pozsonyba érkeztek és küldi.

Eredetije félíves papíron, saját aláírás, oldalt rágás nyomával.

Lelt. sz.: 75.105.15.

156. 1749 okt 7 Posony

E. F. levele B. J.-nek. A pápakovácsi templom visszajött. Márvány asztalok. Német fazekas rézport kért. P:S: Az összesodort mórichidai kisebb mappát és a várbeli mobiliák ezidei inventáriumát bekötésre kéri.

Eredetije félíves papíron, egyik sarka kivágva, középen kerek rágás, saját aláírás.

Lelt. sz.: 75.105.10.

157. 1749 okt 13 Posony

E. F. levele G. B.-nek. Megkapta a mórichidai mappát és a devecseri oltáron a rámák delineátióját. Márvány asztalok a zöld szobában. Hordók. A tűzifa Pozsonyba érkezett. Dániai fazekas. Igmándi „tót" lehalássza. Csákvári luteránusok. Bábsütő gyertyái. Faluk mappái.

Eredetije egész íves papíron, középen nagy rágás nyomával, saját aláírás.

Lelt. sz.: 75.105.12.

158. 1749 okt 28 Posony

E. F. levele B. J.-nek. Az asztalok a lábakra illenek. Az ingenier kifizetése. Szállása, ahol Maynczek lakott. Kíváncsi a munkájára. Kolompár akar Pápára telepedni.

Eredetije egész íves papíron, középen kis lyuk, saját aláírás.

Lelt. sz.: 75.105.11.

159. 1749 nov 29 Szempcz

E. F. levele B. J.-nek. Házvétel. Tűzifa fuvarozás. Devecserből Győrbe bor szállítása. Érdeklődés az új mérnökről. Jobbágyok földjei.

Eredetije félíves papíron, kis lyuk oldalt, saját aláírás.

Lelt. sz.: 75.105.19.

160. 1749 nov 5 Tallos

E. F. levele B. J.-nek. A hajó állandóan fuvarozzon.

A dániai fazekas. Bábsütőre panasz. Gyógynövények gyökerei. A küldött lovat Devecserbe irányítsa.

Eredetije félíves papíron, oldalt kis rágott lyuk, saját aláírás.

Lelt. sz.: 75.105.17.

161. 1749 dec 10 Bécs

E. F. levele B. J.-nek. Pápakovácsiak ügye. Gyömörei javak megszerzése. A mérnök további kérdései. P:S: Gyömörei örökösök. Kosztot nem kap a mérnök.

Eredetije félíves papíron, oldalt kis rágott lyuk, saját aláírás.

Lelt. sz.: 75.105.18.

162. 1750 jan 29 Pest

E. F. levele B. J.-nek. Alku házra. A pajta helyét Pápán ki fogja jelölni. P:S: Kímélje magát.

Eredetije félíves papíron, oldalt rágástól nagy lyuk, saját aláírás.

Lelt. sz.: 75.106.1.

163. 1750 szept 26 Posony

E. F. levele B. J.-nek. Fafuvar és eladás. Zab ára Pesten. Majd a vármegyéjébe megy. P:S: Pesti házi gondviselője. B. J.-t Győrbe várja.

Eredetije negyedíves papíron, oldalt nagy hiány, saját aláírás.

Lelt. sz.: 75.106.8.

164. 1750 okt 9 Tallos

E. F. levele B. J.-nek. Köszöni a névnapi jókívánságokat. Csikók. Tatáról 2 pár hattyút kap és azok a bébi vadkertbe kerüljenek. Ponty ivadékok. P:S: Hámokat és bakokat kér Pozsonyba. Fiát, Károlyt is hozza.

Eredetije félíves papíron, oldalt kisebb hiány, saját aláírás.

Lelt. sz.: 75.106.5.

165. 1750 nov 1 Posony

E. F. levele B. J.-nek. Borok megérkeztek. Méresse ki. Gyöngykakas. Devecserből az egész bortermést vigyék Pápára. 100 akóval küldjön Pozsonyba. P:S: Devecseri számtartó figyelmeztetése.

Eredetije félíves papíron, oldalt íves formájú hiány, saját aláírás.

Lelt. sz.: 75.106.11.

166. 1750 dec 15 Bécs

E. F. levele B. J.-nek. Pénzt küld. Elkészül az ugodi harang. Gyertyákat kér. Deszkának való fa vágatása. Költségvetést kér.

Eredetije félíves papíron, oldalt íves hiány, saját aláírás.

Lelt. sz.: 75.106.10.

167. 1751 nov 15 Szencz

E. F. levele B. J.-nek. Halászat. Mórichidai és devecseri ügy. Mappák elvesztek útközben és megkerültek. P:S: Halászat. B. J. kímélje magát.

Eredetije félíves papíron, oldalt íves lyuk, saját aláírás.

Lelt. sz.: 75.107.3.

168. 1752 jan 19 Pest

E. F. levele B. J.-nek. Kolompár. Sedria. Csákvári bíró. P:S: Mórichida. Kevés a makk bér. Csákváriak vadszolgáltatása. 1751. évre való interesek. Pénzt a győri postára küldje.

Eredetije félíves papíron, oldalt nagy hiány. Saját aláírás.

Lelt. sz.: 75.108.2.

169. 1752 jan 22 Pest

E. F. levele B. J.-nek. Alku a gyimótiakkal.

Eredetije negyedíves papíron, oldalt nagy hiány, saját aláírás.

Lelt. sz.: 75.108.3.

170. 1752 febr 1 Pest

E. F. levele B. J.-nek. Gyimóti ügy. Utca-javítás kivetése a nyáron. Fornai birkás. Tárgyalás a főispánnal. P:S: Devecseri borokat fizettesse ki.

Eredetije félíves papíron, oldalt nagy hiány, saját aláírás.

Lelt. sz.: 75.108.4.

171. 1752 márc 1 Pest

E. F. levele B. J.-nek. Böjti halásztatás. Több tavat is le lehet halásztatni. P:S: Anyagokat biztosítson.

Eredetije negyedíves papíron, oldalán nagy hiány, saját aláírás.

Lelt. sz.: 75.108.5.

172. 1752 márc 10 Pest

E. F. levele B. J.-nek. Pajta és istállók. Komáromból sózott vizát szerezzen. A következő héten Csákvárra megy. Abrak, széna és szalma esetleges eladása és ára. P:S: Katonai táborozás.

Eredetije félíves papíron, oldalt nagy hiány, saját aláírás.

Lelt. sz.: 75.108.6.

173. 1752 ápr 23 Posony

E. F. levele B. J.-nek. Subterraneum feltöltése, hogy a bolthajtás be ne ázzék. Ugodi harang. Veszprémi püspökről kritika.

Eredetije félíves papíron, saját írás és aláírás, oldalt nagy hiány.

Lelt. sz.: 75.108.7.

174. 1752 jul 8 Trencsini Hév-Viz

E. F. levele B. J.-nek. Kapucinusoknak deszkák és kelyhek. Kálvinisták kérése. Dákán elvették a templomot. A kupi prédikátor halála után oda már nem mehet más, sem mester. Aratás után az Ingenier menjen Devecserbe.

Eredetije negyedíves papíron, oldalt nagy hiány, saját aláírás.

Lelt. sz.: 75.108.8.

175. 1752 aug 31 Poson
E. F. levele B. J.-nek. Levél Győr vármegyének. Kovácsi plébános helytelen tette. Butéliákat kér. Ingenier a Mappákat csinálja. Kis-Ganna. 12 kötés abroncsot kér. P:S: Pápai plébános búcsú nélkül távozott.
Eredetije félíves papíron, oldalt nagy hiány, saját aláírás.
Lelt. sz.: 75.108.10.

176. 1752 szept 18 Posony
E. F. levele B. J.-nek. Tűzifa Pestre. Ingenier Devecserbe menjen. Csákvári templomnak oltár és szószék elkészült. P:S: Salamon Oblath pápai zsidó.
Eredetije negyedíves papíron, oldalt nagy hiány, saját aláírás.
Lelt. sz.: 75.108.11.

177. 1752 dec 1 Pest
E. F. levele B. J.-nek. Az ölfa-fuvar még nem érkezett meg. Felépült betegségéből. B. J. és Ingenier menjen Pestre. Csákvári földek felmérése. Ispán az ölfát rakatja.
Eredetije negyedíves papíron, oldalt nagy hiány, saját aláírás.
Lelt. sz.: 75.108.12.

178. 1752 dec 2 Pest
E. F. levele B. J.-nek. Téli ablakok a várban; üveges munkája. Két hajó fa érkezett Pestre. P:S: Nem tudták a fát ölekbe rakatni a rossz idő miatt, a házhoz hordatta be.
Eredetije negyedíves papíron, oldalt nagy hiány, saját aláírás.
Lelt. sz.: 75.108.13.

179. 1752 dec 5 Pest
E. F. levele B. J.-nek. Képíró mustrái. báró Sigray. Betegségéből felépült, szobáit naponta járja. Fa és zab. Pestre hívja B. J-t. P:S: Ólomba illeszthető ablakok formáit kéri.
Eredetije félíves papíron, oldalt nagy hiány, saját aláírás.
Lelt. sz.: 75.108.14.

180. 1752 dec 8 Pest
E. F. levele B. J.-nek. Gondok az ablakok miatt. A szenczi üvegestől szerez olyan szerszámot, hogy ólmos dróttal való mustrát készíthessenek. Pápán a várban 4 téli ablak elkészült. P:S: Olasz kémény tűzi szerszámait vigye le Pestre. A 69 éves E. F. bágyadt és erőtlen.
Eredetije félíves papíron, oldalt nagy hiány, saját aláírás.
Lelt. sz.: 75.108.15.

181. 1752 dec 23 Pest
E. F. levele B. J.-nek. Karácsonyi és újévi üdvözlet. A tűziszerszámok piszkosak voltak a porkoláb gondatlansága miatt. Vadakat kapott. Várja B. J.-t Pestre. P:S: Vízelleni való üvegeket kér. Intézkedik több dologban.
Eredetije félíves papíron, oldalt nagy hiány, saját aláírás.
Lelt. sz.: 75.108.17.

182. 1753 jan 8 Pest
E. F. levele B. J.-nek. Új patikárus jelentkezését Miklós fiának írja meg.
Eredetije negyedíves papíron, oldalán nagy hiány, saját aláírás.
Lelt. sz.: 75.109.1.

183. 1753 jan 18 Pest
E. F. levele B. J.-nek. Pápáról ürmös érkezett. A tokajinak való butéliákat sürgeti. Termésről kimutatást kér. A számtartó hanyag.
Eredetije félíves papíron, tetején és alján nagy hiány, saját aláírás.
Lelt. sz.: 75.109.2.

184. 1753 febr 2. –
E. F. levele B. J.-nek. Podkai István patikárus. Fiának, Károlynak soproni borából csináltasson ürmöst. Új csákvári ispán fizetése. Csákvári gazdáknak földek osztása. Angaria. 300 butéliát Pozsonyba várja.
Eredetije egész íves papíron, középen nagy hiány, saját aláírás.
Lelt. sz.: 75.109.3.

185. 1753 júl 17 Teplicz
E. F. levele B. J.-nek. Hintóvásárlás. Vanyolaiak nyugtalansága. A Pápán maradt ló. P:S: Gabona-ár.
Eredetije negyedíves papíron, oldalt nagy hiány, saját aláírás.
Lelt. sz.: 75.109.4.

186. 1753 szept 15 Posony
E. F. levele B. J.-nek. Pápán a piactól a „Tüzeskapuig" az út csináltatása. Kőműves pallér mérje ki előbb az utat. Panasz jágerre az új fácánosban. Katonák tilosban vadásznak. Pest táján zab vásárlás. Porkoláb szénát kér állatjának. Gyimóti ügy.
Eredetije félíves papíron, oldalt nagy hiány, saját aláírás.
Lelt. sz.: 75.109.6.

187. 1753 szept 26 Posony
E. F. levele B. J.-nek. Lovasberényi határ. Dám vadakat Győrtől szekereken kell szállítani.
Eredetije negyedíves papíron, Oldalt hiányos, saját írás és aláírás.
Lelt. sz.: 75.109.14.

188. 1753 okt 3 Posony
E. F. levele B. J.-nek. Pápai és pozsonyi kőfaragó. Vármegyegyűlés szüretkor; értesítést kér róla. Kálvinisták ügye. E. Dániel nősül. P:S: Tima-pta. 6 mázsa abroncsot kér. Bécsből Pozsonyon át Győrig érkeznek dámvadak, majd szekereken a bébi vadkertbe.

Eredetije félíves papíron. Oldalt nagy hiány, saját aláírás.

Lelt. sz.: 75.109.5.

189. 1753 okt 26 –
E. F. levele B. J.-nek. Pápai kálvinistáktól visszavett épületek és fundusok. A várban a szakácsok volt szobájába rekesztő fal és ajtó a folyosóra. Nyárádi plébánia. Gróf Castiglion felesége testamentuma.

Eredetije félíves papíron, oldalt nagy hiány, saját aláírás.

Lelt. sz.: 75.109.8.

190. 1753 okt 31 Pest
J Waltbauer „Gussmeister" levele B. J.-nek. Árajánlat.

Eredetije félíves papíron saját írás és aláírás, címzés és piros pecsét.

Lelt. sz.: 75.109.16.

191. 1753 nov 2 Bécs
E. F. levele B. J.-nek. Megyegyűlés. Professzor háza. Pápára készül. Fehér szarvas pusztulása üzekedéskor.

Eredetije félíves papíron, oldalt hiányos, saját aláírás.

Lelt. sz.: 75.109.7.

192. 1753 nov 17 Posony
E. F. levele B. J.-nek. gr. Castiglion feleségének hagyatéka a plébániára. Eltiltja a viceispánt a várból. Puszta-Gyimóti aktákat kér.

Eredetije félíves papíron, oldalt nagy hiány, saját írás és aláírás.

Lelt. sz.: 75.109.10

193. 1753 dec 21 Posony
E. F. levele B. J.-nek. Karácsonyi és újévi üdvözlet megköszönése. Lovászmester Pápára megy. Gyógyulása. P:S: B. J. lábai betegek. Öl-fa Gönyűn.

Eredetije negyedíves papíron, oldalt nagy hiány, saját aláírás.

Lelt. sz.: 75.109.12.

194. 1753 dec 31 –
E. F. levele B. J.-nek. Két őz megérkezett. Az árendás szerződéseket adja ki. Vigyázzon egészségére. Nep. Szt János ének 10 ezer példányban kerüljön kiosztásra az ünnepek előtt. P:S: Előbbi éneket küldjön a dominium plébánosainak is. Kapjanak a hívek, „Uri és Nemes Rendek" a kasznártól. E. F. házigazdájának vadat és tokaji borokat kér.

Eredetije félíves papíron, oldalt nagy hiány, saját aláírás.

Lelt. sz.: 75.109.17.

195. 1753 dec 25 –
E. F. levele B. J.-nek. Viceispán levele. Lovait Pápára küldi. A pallér költözzön ki. Változó az állapota. Orvosa szerint nem mehet Pápára.

Eredetije félíves papíron, oldalt nagy hiány, saját írás és aláírás.

Lelt. sz.: 75.109.13.

196. 1754 jun 21 –
E. F. levele B. J.-nek. Egyik tiszt pénzt lopott. Orvost ajánl. Tűzkár volt. Megégett vendégfogadó. A vásárálláson lévő fogadót kellene bővíteni. Pápai csaplárok és kocsmárosok az uraságot megkárosítják.

Eredetije félíves papíron, oldalt nagy hiány, saját aláírás.

Lelt. sz.: 75.110.3.

197. 1753 febr–máj
Kőfaragó számadása és előlegnyugtája.

Eredetije egész íves papíron.

Lelt. sz.: 75.110.1.

198. 1754 okt 11 Bécs
E. F. levele B. J.-nek. Szentséget küld a P. Gardiánnak. Pilgram levelét mellékeli a kőműves pallérnak.

Eredetije negyedíves papíron, oldalt nagy hiány, saját aláírás.

Lelt. sz.: 75.110.5.

199. 1755 szept 27 Bécs
ifj. E. F. levele B. J.-nek. József nevű várbeli szobagondviselőnek minden kulcs átadása és azt a leltárban nyugtázza. P:S: Rendtartás írásban.

Eredetije félíves papíron, saját aláírás.

Lelt. sz.: 75.111.7.

200. 1755 okt 28 Posony
E. Károly levele B. J.-nek. Iszkázi plébános levelét küldi, ez kerül a megyéhez; a plébános legyen a szószóló a kálvinista épületek ügyében. A gyűlésről tudósítást kér.

Eredetije negyedíves papíron, saját írás és aláírás.

Lelt. sz.: 75.111.12.

201. 1755 dec 10 Posony
E. Károly levele B. J.-nek. Gyömörei birtokra vonatkozó leveleket kéri. B. István a pápai dominium fiskálisa lesz. Delly Józsefet is megtartotta. A nyárádi ház készen van.

Eredetije félíves papíron, sajátkezű írás és aláírás, piros pecsét.

Lelt. sz.: 75.111.13.

202. 1756 jan 13 –
ifj. E. F. levele B. J.-nek. Somogyiaknak perük van a dominium ellen, esetleg Delly fiskális segít. Utóbbit B. J. fölé tenni szándékozik. Mórichidai ügy. A perekről Delly által tudósítsa. Soós Ferenc és zsidók Szegedről sót hoztak eladásra. A fuvart sóval pótolták. További rendelkezések hasonló fuvarokról.

Eredetije félíves papíron, a 4. oldal után a folytatás hiányzik.

Lelt. sz.: 75.112.3.

203. 1756 febr 10 Bécs

ifj. E. F. levele B. J.-nek. Czimmerwarter panasza. Fűrészmalom. Helységekbeli kender-dézsma. Szobaleltár németül. Apjától eltérő rendelkezések. Termények árait kéri kéthetente. Szolgálata tunya. P.S: Angarialis extractus még nem érkezett a számtartótól.

Eredetije félíves papíron, saját aláírás.

Lelt. sz.: 75.112.6.

204. 1756 márc 15 Bécs

ifj. E. F. levele B. J.-nek. A ménes egy részének pusztulása gondatlanság miatt. Jelentést kér.

Eredetije félíves papíron, saját aláírás, piros pecsét.

Lelt. sz.: 75.112.8.

JEGYZETEK

1. ESZTERHÁZY János: Az Eszterházy család és oldalágainak leírása (Bp, 1901) 158–159.
2. Magyar Történeti Fogalomgyűjtemény (Eger, 1980) II. k. 900–901.
3. A leveleket Bajczi Pál ugodi főesperes, kanonok ajándékozta a pápai Helytörténeti Múzeumnak, miután azokat a helybeli tanítótól, Mayer Lajostól megkapta. Leltári számaik: 75.94.8. 75.112.8. A levelekből kiderül, hogy három napig ment a posta Pápa és Bécs között. 1738-ból egy levél van, 1739-ben 5, 1740-ben 21, 1741-ben 14, 1742-ben 13, 1743-ban 18, 1744-ben 19, 1745-ben 27, 1746-ban 17, 1747-ben 2, 1748-ban 7, 1749-ben 15, 1750-ben 6, 1751-ben 1, 1752-ben 14, 1753-ban 14, 1754-ben 2, 1755-ből 3 és 1756-ból 3 levél. 1740–46-ig nincs annyi hiány, mint más években. Főleg 1749–54-ig ritkán maradtak meg. A tárnokmestertől való 189 levél.

   1740-ben (21 levél alapján) ötször volt Pozsonyban, négyszer Szempcen, kétszer Talloson, egyszer Trencséntemplicben és kétszer Bécsben. A leghosszabb ideig Pozsonyban tartózkodott. A levelekből nem derül ki az, hogy ebben az évben hányszor és mennyi ideig tartózkodott Pápán. 1745-ben (27 levél alapján) Bécsben háromszor, Szempcen egyszer, Pozsonyban kétszer, Trencsénteplicben egyszer és Szencen kétszer volt. A pozsonyi tartózkodásán kívül ebben az évben Bécsben is hosszabb időt töltött.

   Felesége gróf Pálffy Szidónia; 6 lányuk és 6 fiuk volt. A levelek kezdetétől a legtöbb gyerek már élt. Felesége 1743 január 3-án halt meg. Ez év március 5-ig hiányoznak a levelek.

   A fent említett leveleket mintegy 400-ból válogattuk ki. A nem közölt levelek között szerepel Doboczky Ádám szempci prefektus 31 levele, amelyeket Bittó Józsefnek írt (1739–1754-ig).

   Ismertető szövegünkben zárójelben jelezzük függelékben található levelek tartalmi kivonatának (regestájának) számait. A levelekben a legkülönbözőbb témák sorozata került egymás mellé, mivel a levelezők előtt minden tárgyuk ismert volt.
4. DORNYAY Béla: Bakony. (Bp, 1927) 380.
5. PONGRÁCZ Gáspár: Descriptio Oppidi Papa, Antidotum Universale . . . (Nyitra, 1733) 199.
6. A levél hiányossága miatt nem tudni, hogy kitől lenne a vásárlás, de valószínűen Pápán.
7. LISZKAY János: Pápai evang. reform. egyház levéltára 1510–1811. (Pápa, 1875) 107–108.
8. MITHAY Sándor: Adatok a pápai vár épületegyüttesének rekonstrukciójához. VMMK 16. (1982) Függelék táblája 215–220, 203–206. Ezentúl MITHAY (1982).
9. PONGRÁCZ im. 194–198.
10. MITHAY (1982). 219.
11. DORNYAY im. 246., GERŐ L.–SEDLMAYR J.: Pápa (Bp, 1959) 166. kőrishegyi márványnak mondja; HORVÁTH E.–TÓTH E.: Pápa megyei város múltja, jelene és környéke (Pápa, 1936) 149.
12. KŐFALVI Imre: Kőfaragókról és kőbányákról, Ép. és Ép. Tud. X. (1980) 269.
13. GERŐ–SEDLMAYR im. 56.
14. HORVÁTH–TÓTH im. 38. – GERŐ–SEDLMAYR im. 60. 81. jegyzet.
15. 1964–1967 között a pápai várkastély Nádor-termében és annak két oldalán lévő termek restaurálásánál a falakat borító fatáblák közül többön német feliratok jelezték helyüket. – Ebben a levélben nevezi először a várat palotának.
16. Itt meg kell jegyezni, hogy 1927-ben készült fotóalbumban láthatók az emeleti ablakok az udvari főhomlokzaton; ezek apró, kerek, színes üvegekből készültek. Helytörténeti Múzeum lelt. sz.: 78.21.1.
17. BOGNÁR I. E.: Pápa településföldrajza. (Pápa, 1943) 78.
18. ÉRI István: Adatok a bakonyi üveghuták történetéhez. VMMK 5. (1966) 149.
19. CS, DOBROVITS Dorottya: Építkezés a 18. századi Magyarországon (Az uradalmak építészete) MűvTört Füz. 15. (Bp, 1983) 83–89.
20. A kályhásmunkáknál kell megemlíteni, hogy a mai Nádor-teremben lévő nagy kályhán a dátum: 5.XII 53. De ebből az időből nincs írásbeli adatunk.
21. Protocoll Papense 1759 X 30 – 1766 X 26. Capsa 51 No. 140. lap verst oldal OL P Szekció 1216. – CS. DOBROVITS im. 93.
22. VOIT Pál: Fr. A. Pilgram (Bp, 1982) 232.
23. CS. DOBROVITS im. 34.
24. GERŐ–SEDLMAYR im. 25. kép.
25. MITHAY (1982) 217.
26. Uo. 219.
27. Ua.
28. Uo. 218.
29. Uo. 208., 3. ábra.
30. Uo. 215.
31. Ua.
32. Ua.
33. Uo. 219.
34. CS. DOBROVITS im. 72.
35. MITHAY (1982) 208.
36. GERŐ–SEDLMAYR im. 25. kép.
37. PONGRÁCZ im. 191–201.
38. Köszönet Voit P. szíves, levélbeli közléséért, amely szerint Pilgram a Niederösterreichischer Landschaftsbaumsister-i állásért folyamodott. Felsorolta előbbi működési helyeit és ezek között Pápa is szerepelt. (Wiener–Geschichtsblätter 31/1976.
39. CS. DOBROVITS im. 67.
40. BOGNÁR im. 81. – REIZNER J.: A gróf Esterházy család levéltára. TörtTár (1893) 601–616.
41. GERŐ–SEDLMAYR im. 192.
42. Uo. 60., 119., 96. és 98. kép.
43. BOGNÁR im. 80. – HORVÁTH–TÓTH im. 38.
44. KISS István: A pápai plébánia története (Veszprém, 1908) 198.
45. CS. DOBROVITS im. 88.
46. BOGNÁR im. 80.
47. KISS im. 111.

SÁNDOR MITHAY

BEITRÄGE ZUR GESCHICHTE DES HERRENGUTES UND SCHLOSSES VON PÁPA (1738–1756)

Graf Ferenc Eszterházy (1683–1754) war sehr viel von seinem Herrengut in Pápa fern. Infolge seiner hohen Würden und Verpflichtigungen weilte er oft in Bratislava und Wien und führte sein Herrengut durch Korrespondenz. Der Präfekt der Pápa-er Burg József Bitto, erledigte in seiner Abwesenheit die Angelegenheiten des Gutes.

Von den Briefen blieben uns nur wenige erhalten. Es wurden insgesamt 204 Briefe ausgewählt, die uns Stützpunkte zur Geschichte des Herrengutes liefern können. Die Briefe beschäftigen sich mit der Landwirtschaft (1.), mit der Ansiedlung der von Norden Ausgewanderten (2.), mit dem Handel und mit anderen persönlichen Angelegenheiten (3.). Es blieben viele Einzelheiten im Zusammenhang mit dem Umbau der Burg in Pápa erhalten (4.). Die Daten können mit dem Burginventar der Jahren 1639, 1648, 1694 und 1796/99 verglichen werden.

Im Jahre 1739 schreibt er zum ersten Mal über seine Vorstellungen. Im Jahre 1741 begannen die Maurer die Arbeit. Da gab es sowohl mit ihnen, als auch mit den Zimmermännern Lohnschwierigkeiten. Aus der weiten Umgebung von Pápa arbeiteten Steinmetzer im Auftrag der Herrschaft. Die in der Burg arbeitenden Handwerker waren nicht aus Pápa. Aus den Briefen erfahren wir auch über, die Eröffnung einer neuen Steingrube. Einige Räume, der Korridor, wurden von einem Meister aus Tata mit Steinplatten belegt. Am Ende des Jahres 1742 begannen die Tischlerarbeiten. Wegen des preussischen Krieges musste das Holzmaterial aus Wien bezogen werden. Die Burg bekam Doppelfenster. In einem der Briefe urgierte der Graf den Einbau der sog. Winterfenster. Die neuen Glasscheiben kamen aus Városlőd. Sogar zum Stukkatieren wurden Meister aus Wien gebracht.

Die Schlosserarbeit wurde auch nicht von Pápaer Meistern gemacht. Aus dem Brief vom 11.-ten August 1745 erfahren wir, dass die grösseren Handwerkertätigkeiten beendet sind, das bedeutet also, dass der grösste Teil des Umbaus fünf Jahre lang dauerte. Auch das Tapezieren der Wände der Räume im Stock, das „Jamberitul Gimsig" wurde fertig. Den Rahmen dazu liess man in Pápa machen. Danach folgte das Anschaffen der Öfen und der Aufbau der Backöfen. Es arbeiteten mehrere Töpfer für die Burg. Die Vergoldungsarbeit verrichtete ein eingeborener Meister.

Auch die Möbeln kamen aus Wien. Das Möbel-Inventarium musste in Bratislava gebunden werden lassen.

Der Umbau erstreckte sich auf mehrere Zimmer. Die meisten davon konnten identifiziert werden. Im Erdgeschoss sind es zwei, im Hauptflügel drei, in der Nähe der Nordecke zwei Zimmer, im Stock, in dem NO-Teil ist ein Zimmer, in der Hauptfront und im SW-Flügel je ein Zimmer wieder nicht in der Nachbarschaft der neuen Kapelle zu finden.

Eine neue Stelle ist die des „Hausknechtes". Der Brunnen in der Burg musste wieder hergestellt werden, um wieder benützt werden zu können. Solang das absperrbare Eistentor der Burg nicht fertig ist, muss ein Holztor gemacht werden. Nachdem die „Babilionen" fertig waren, folgte das Dachlegen. Die Burg muss man sich von Seite des Hauptplatzes her ohne die heutigen Türme vorstellen.

Interessant ist die Geschichte des Fischteiches und Fischfangs des Herrengutes in Pápa (5.). Viele kleine alltägliche Geschichten ergänzen das Bild (6.). In der Ortsgeschichte spielen auch die angelegenhaiten der Pápa-er Handwerker eine Rolle (7.). Ebenfalls aus der Ferne liess der Graf die in Pápa veranstalten Komitatssitzungen vorbereiten (8.). Im Zusammenhang mit der Gegenreformation mussten Angelegenheiten sowohl der katolischen (9.) als auch der protestantischen Kirche (10.) erledigt werden. Es blieben uns auch einige Daten aus der Umgebung von Pápa bezüglich des preussischen Kriegs erhalten.

KÖRMENDY JÓZSEF

A VESZPRÉMI PÜSPÖKI URADALOM VESZPRÉMI JAVAINAK KAMARAI ÖSSZEÍRÁSA AZ 1773. ÉVI SZÉKÜRESEDÉS IDEJÉN

(II. RÉSZ)

ŐSI KÖZSÉGBEN A KÖVETKEZŐ URADALMI ÉPÜLETEK ÉS JAVADALMAK TALÁLHATÓK:

1. Az uradalmi intéző háza, amely égetett téglából épült, tornáccal, amely a házzal egyező anyagból készült, 12 faoszlopra van helyezve, a padozata deszkával van kirakva, a tetőzete náddal fedett, a hossza 25 öl, a szélessége 3 öl. Van benne egy utcára néző szoba kályha nélkül, 3 ablak ráccsal, a padozat, miként a többi szoba és a tornác is, égetett téglával van fedve, két ajtaja van, az egyik a tornácra, a másik a szomszéd szobába vezet, amelyben van ráccsal ellátott 3 ablak, zöld cserépkályha. Ebből a szobából ajtó vezet a konyhába: itt van tűzhely, kemence, 1 ablak ráccsal. Két ajtaja van: az egyik az udvarra, a másik az alkalmazottak szobájába vezet. Ebben van 2 ablak, ráccsal ellátva, vörös színű cserépkályha. Ennek a szobának a szomszédságában van a kamra, két rácsos ablakkal. A tornácról ajtó vezet a pincébe, amely 60 akó bor befogadására alkalmas és a ház alatt van. A kamrába falépcsők vezetnek.

Az istálló csatlakozik az épülethez, kb. 16 állat befogadására alkalmas. Az udvar 23 öl hosszú és 13 és 1/2 öl széles, sövénnyel kerítve, két kapuja van és egy kis ajtó. Az udvarban 4 faoszlopon nyugvó kocsiszín, náddal fedve, 3 kocsi számára. A tyúkól dupla szalmával van fedve. A házhoz még a kert csatlakozik, ez 62 öl hosszú és 15 öl széles, sövénykerítése van. Az új szérűskert 64 öl hosszú és 40 öl széles, árokkal, sövénnyel és karókkal van kerítve, két nagy kétszárnyú kapuja van.

2. A nyugati oldalon a szomszédságban van egy másik urasági ház, 7 és 1/2 öl hosszú, 3 öl széles, szalmával fedett, újonnan épült téglából az urasági hajdúk számára. Van benne egy szoba, 2 ablakkal, üveg nélkül, ráccsal ellátva. Tűzhely és kemence található benne. Az egész épület lakatos és asztalos közreműködése nélkül készült, a padozat még nincs készen, csak a falak, gerendákkal van ellátva.

Az udvar hossza 24, szélessége 10 öl. A ház és az ispán lakása között sövénykerítés van, és ennek közepén van a kocsibejárat. A kicsi utcaajtó a háztető alatt van. A házhoz kert is van, 10 öl széles és 62 öl hosszú.

3. Ezen urasági épületekkel szemben az utca másik oldalán észak felé van még egy régi szérűskert, sövény oldalú kerítéssel, amelynek hossza 29 öl, szélessége 28 öl. Ehhez a keleti oldalon csatlakozik a szarvasmarhák befogadására elkerített „karám" 11 öl széles és 22 öl hosszú, L alakú építmény, fa oszlopokon lévő, szalma tetővel. A szükséges jászlakkal fel van szerelve.

4. Az ősi szőlőhegyen a szőlőskert közepén égetett téglából épített ház áll. Hosszúsága 8 öl, szélessége 4 öl, náddal van fedve. Található benne: 1 szoba, rácscsal és külső ablaktáblával ellátott 4 ablakkal, vörös színű kályhával. Van még itt a szoba és a présház ablakai számára 6 ablaktok, amelyet a falba kell erősíteni, valamint ablaküvegek és egyéb kellékek. Innét a kamrába vagy a pitvarba lehet jutni, amelyben a prés van. Ráccsal ellátott üveg nélküli kettős ablaka van. Az egész épület alatt pince húzódik, kettős ajtóval, 600 akó bor tárolására alkalmas. A pitvar mellett ajtó és lépcső van, amelyen az udvarból az épületbe lehet jutni.

5. Az urasági szőlőhegy egy kicsit emelkedő dombon van, szőlővesszővel és gyümölcsfákkal betelepítve, ezeket az elhunyt püspök 320 forintért vette. A hegyi hajlékhoz vezető út két részre osztja a területet: a felső rész 72 öl hosszú és 78 és 1/2 öl széles, az alsó rész 104 öl hosszú és 85 öl széles.

6. Az urasági korcsma a falu közepén van, vályogból épült, náddal fedett, 1 szobája van 1 ajtóval, 3 rács nélküli üveges ablakkal. 1 hosszú asztal, 2 hosszú pad, vörös színű kályha. A szomszédságban folytatólagosan helyezkedik el a vendéglős szobája, amelyen van két ablak, vörös színű a kályha, ide csatlakozik a kamra egy ajtóval, amely a vendéglős szobájából nyílik. A két helyiség között van a konyha a tűzhellyel és a kemencével. Ennek az épületnek a szomszédságában van a:

7. Mészárszék, náddal fedve, 2 tőkével, amelyen a húst vagdalják. Erre a célra még egy szék is található.

8. Az urasági vendégfogadó az országút mellett van, náddal fedve, vályogból épült, a padozata kemény deszka. Sövénykerítése van. Az érkező vendégek számára van egy szoba, ennek 3 ablaka rács nélküli, a kályhája vörös színű. 1 hosszú asztal van benne, és egyajtós szekrény. Az udvarról ajtó vezet a konyhába, amelyben tűzhely van és kemence. Innen ajtó nyílik a vendéglős szobájába, ahol vörös kályha van, két ablak. Az egyiket a vendéglős csináltatta a

saját pénzén. Az éléskamrába ajtó vezet, ahol az egyik ablak csupasz, a másikat a fogadós a saját pénzén beüvegeztette és vasfonalból készült hálóval látta el. A harmadik ajtó az udvarból a pincébe vezet, amelybe kb. 40 akó bor fér el. A negyedik ajtó a vendégszobába vezet. Itt egy vörös színű kályha van, 2 rács nélküli ablak. A vendéglőtől elkülönítve áll az istálló, hasonló anyagból van a falazata és a tetőzete. Mindkét oldalon jászlak vannak. 16 db. állat befogadására alkalmas. Az udvar közepén áll a kocsiszín, 6 kocsi befogadására alkalmas, náddal fedett, 6 faoszlopon nyugszik.

9. Ősi községhez 4 malom tartozik, ezeket a Sárvíz folyóra építették. Felülről kezdve a következők: Fehér malom. Kőfalból épült, tégla kemencével, a padozata kemény deszka. Náddal fedett. Kétkerekű, az egyes kerekek a szükséges vasszerszámokkal fel vannak szerelve, ajtaja lakattal van ellátva. Két lépcső van, az egyik a malomkövekhez vezet fel, a másik le a szobaszintre. Ezen kívül van még egy hombár kb. 50 P. M. gabona tárolására, 2 hordó, két garat, 2 lisztes teknő, 3 malomkő, 2 felső malomkő, 4 kulcs, 4 fejebot (buzogány) 1 pöröly, 1 köblöcske, 1 vas rúd, 2 malomkővas és 6 fazekaskorong abroncs. A malom jövedelme megegyezik a polgárdi malom jövedelmével.

10. A másik malom a Fülei malom. Kemény fából készült, két kerekű, a szükséges felszerelésekkel ellátvan. Náddal fedték, ajtaján lakat van. A következő urasági felszerelések vannak benne: 3 hombár gabona tárolásra: az első 50 P. M., a második 40, a harmadik 12 mérőnyi. Mindegyik függő lakattal. 2 hordó, 2 garat, 2 lisztes teknő, 3 malomkő, 2 felső malomkő, 1 buzogány és 1 pöröly, 1 köblöcske, 1 vasdorong, 6 fazekaskorong abroncs, ezek vasból, 2 gerendaszorító vasbilincs. A malom jövedelme közös Füle községgel.

11. A harmadik malmot Kiss-malomnak hívják. Kőfalból épült, náddal fedett. Kétkerekű, a szükséges felszerelésekkel rendelkezik: 3 hombár, az első 50, a második 40, a harmadik 30 P. M. 2 hordó, 2 garat, lisztes teknőből 2 van, 2 felső malomkő, 4 buzogány, 1 pöröly, 1 köblöcske, 1 vasdorong, 2 gerendaszorító bilincs, 6 fazekaskorong abroncs, 3 malomkő. A malom jövedelme közös Ősi községgel.

12. A negyedik malom az ún. Szecskey malom. A falu alsó részén van. Fából épült, náddal fedett, a padozata kemény deszka. Egy kerekű, már közel áll a pusztuláshoz. Egyébként a többiekkel szemben az uradalom magántulajdona és nagyon hasznos. Van benne 3 hombár. Az első 40, a második 24, a harmadik 20 P. M. Ezen kívül még 1 hordó, 1 garat, 2 buzogány, 1 pöröly, 1 vasdorong, 1 szorító vasbilincs, fazekaskorong abroncs 4, 1 lisztes teknő, 1 felső malomkő.

13. A 11. sz. alatt leírt harmadik malomtól, az ún. Kiss malomtól északra egyenes út vezet a fácános kerthez, amelyet minden oldalról sziget gyanánt körül ölel a Séd és a Sár-vize. Ezen a szigeten a közelmúlt években a nevezett püspök (Koller Ignác) 1600 darab, különböző fajta gyümölcsfát ültetett el, melyek részben már termő állapotban vannak, részben hajtásaikat visszanyesve lettek elültetve és ún. ALLE sorokat alkotnak: ahol a következő épületek találhatók:

1. A Vadászház, vályogból, deszka padlóval, náddal fedve. Egy két ablakos rács nélküli szobából áll, vörös színű kályhával, a konyhában tűzhellyel és kemencével. Két kamrája van, mindegyiknek egy-egy rácsnélküli ablaka van.
2. Nyugatra ettől a háztól kb. 12 lépésre 3 vályogból épített helyiség van, náddal fedve, amelyeknek mennyezetei alá hálókat feszítettek ki, itt a fácánokat őrzik.
3. Ezekhez a helyiségekhez csatlakozik két elkerített terület, amelyet AUSLAUF-nak, azaz kifutónak hívnak. Tető nélküli égetett tégla építmények, mennyezet helyett hálót feszítettek föléjük. Hasonlóképpen építettek meg még két kifutót fából.
4. A fenti helyiségek és a vadászház között van a tyúkól és a kisebb istálló, vályogból, szalmatetővel.
5. Az említett épületeken kívül itt a szigeten van még méhes, valamint
6. Egy tó a teknősbékák számára, sövénnyel bekerítve.

Ősi községben a jobbágyok szolgáltatásainak összesítése

Telek köteles		Zsellérek kötelesek				Természetben szolgáltatnak				
		robotra		árendára						
robotra	árendára	házas	ház nélküli	házas	ház nélküli	kézi robot nap	tűzifa öl	fonyás	fizet készpénzt füstpénz Forint	árendát dénár
60 1/4	–	9	13	11 3/4	2	6500 1/4	60 1/4	358 1/2	188	–
Ehhez járul még:										
A kereskedők bérlete									60	

Telek köteles		Zsellérek kötelesek				Természetben szolgáltatnak				
		robotra		árendára						
robotra	árendára	házas	ház nélküli	házas	ház nélküli	kézi robot nap	tűzifa öl	fonyás	fizet készpénzt füstpénzt Forint	árendát dénár
A 60 1/4 jobbágytelek után az úrbéri szerződés szerint tartoznak adni 2 ökröt, amit a község megválthat									3	01 1/4
Ezen kívül a bérlők:										
Tanóczky József molnár házadóval egy kő után									5	
Nagy István molnár házadóval két kő után									9	
Vály István molnár házadóval két kő után									9	
Szumer József ősi vendéglős a 8. sz. alatti vendéglő után									101	72
Szotlan László ősi mészáros jan. 1-től márc. 31-ig									8	
Nyögér István ősi mészáros									26	
A 60 jobbágytelek után a község tartozik, kivéve a bírákat és az adó valamint a szolgáltatás alól mentes személyeket, kézi munkát is végezni a házas és háznélküli zsellérekkel együtt, ezt a robotot az urbarium szabályai szerint 10 krajcárral meg lehet váltani, és így készpénzzel fizetve kitesz									1083	37 2/3
60 1/4 öl fa vágásának 120 1/2 napi kézimunka megváltási díja									20	07 2/3
Ennek a szállítása ugyanennyit tesz ki									20	07 2/3
A hosszú előfogat megváltása									20	07 2/3
Fonásból a 358 1/2 rőf (?) megváltása									35	85
Élelmiszer megváltás 60 1/4 sessio után az úrbéri szabályzat szerint á 80 dénárt véve									48	20
								Összesen:	1637 Ft	39 dn

SZÁNTÓFÖLDEK.

Ősi községben vannak szabad nemesi birtokok és a püspöki uradalomhoz tartozó szántóföldek, melyeket két vetésforgóban művelnek úgy, hogy az egyik felét évenként parlagon hagyják, nagysága kb. *650 pozsonyi mérő.*

Vetésterület:

	Búza tiszta	Búza vegyes	Rozs	Zab	
őszi vetés:	122 1/2	2 3/4	–	–	P. mérő.[4]
tavaszi vetés:	10	–	10	56	P. mérő.
Összesen:	132 1/2	2 3/4	10	56	P. mérő

Termés:

	szalmában								gabonában			
	Búza tiszta		Búza vegyes		Rozs		Zab		Búza t,	Búza v.	R.	Z.
	K.[5]	k.[5]	K.	k.	K.	k.	K.	k.	Pozsonyi mérő			
őszi vetés:	481	6	6	–	–	–	–	–	521 1/2	9	–	–
tavaszi vetés:	29	17	–		27	4	78	21	28	–	56 1/2	186
Összesen:			6		27	4	78	21	549 1/2	9	56 1/2	186

Vetőmagot levonva a tiszta termés:

tiszta búzából 417 P. m. á 1 Ft.	417 Ft. – dénár
vegyes 6 1/4 P. m. á 75 dn.	4 Ft. 63 dénár
rozs 46 1/2 á – 60 dn.	27 Ft. 90 dénár
zab 130 P. M. á – 50 dn.	65 Ft – dénár
Összesen:	514 Ft. 53 dn.

A püspöki uradalomhoz tartozó sajátkezelésű rétekről össze lehet gyűjteni közepes esztendőben 50 öl szénát, amelynek értéke ölenként (túlságosan savanyú volta miatt) á 8 Ft ..... 400 Ft
Ugyanitt a sajátkezelésű szőlő hozama közepes termés esetén kb. 80 akó á 1 Ft. 50 dn ..... 170.
gabona hozam. 514 "53 dn.
Majorsági jövedelem 1084 " 53 dn.

A Veszprémi vármegyében fekvő és veszprémi püspöki uradalomhoz tartozó Ősi község összeírása, melyben a 2/8-os egész telek száma 60.

AZ ÖRÖKÖS JOBBÁGYOK NEVE ÉS VAGYONI ÁLLAPOTA.

	Fiuk	Telek	Kapás szőlő	Lovak	3 év Összv.	Ökrök	Tehenek	Üszők	Tinók	Juhok	Bárányok	Kocák	Malacok	Méhkas
A telkes jobbágyok neve	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
Halász Mihály	3	4/8	7	–	–	6	2	1	–	50	28	1	2	–
Lölkös István	3	4/8	6	–	–	4	1	1	–	–	–	–	2	–
Pethő János	4	4/8	7	–	–	4	2	1	1	37	25	1	2	–
Zsiros János	–	4/8	2	–	–	4	1	1	–	–	–	1	3	–
Halász János	1	4/8	4	–	–	4	1	1	1	–	–	1	3	–
Mecséry János	1	4/8	5	–	–	4	1	–	–	–	–	1	3	–
ifj. Haby János	2	7/8	8	–	–	6	2	–	1	–	–	2	4	–
Vajda István	2	7/	12	2	1	6	2	1	1	25	25	2	4	–
id. Haby János	2	7/	10	2	–	4	2	1	–	–	–	1	2	4
Szőczy János	3	4/	10	–	–	6	4	1	2	–	–	2	3	–
Csajághy Imre	1	4/	2	–	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–
Csajághy Sámuel	–	4/	6	–	–	4	1	1	–	–	–	1	1	–
Dombjan András	1	4/	4	–	–	2	2	1	1	–	–	1	–	–
id. Vajda János	–	4/	8	–	–	4	2	2	–	–	–	1	4	–
Táczy Vajda János	–	4/	6	–	–	4	2	1	–	–	–	1	3	–
ifj. Vajda János	3	7/	8	2	1	4	2	–	1	40	40	2	5	–
Korsós Dömötör	2	4/	7	2	–	–	–	1	–	–	–	–	2	–
Deák Mihály	1	7/	8	–	–	4	2	1	–	58	40	2	1	–
Balogh János	2	7/	8	2	–	6	–	1	–	–	–	1	2	–
Balogh Márton	2	7/	10	–	–	4	1	1	–	–	–	2	6	–
Várkonyi Mihály	–	4/	4	–	–	–	1	–	–	–	–	–	–	2
Juhász István	3	7/	6	–	–	6	1	–	–	45	30	1	3	–
Juhász János	2	4/	6	–	–	4	2	–	2	55	40	1	2	–
Cseh Ferenc	1	7/	8	–	–	6	1	–	1	47	35	2	3	–
Cseh Gergely	3	7/	10	–	–	6	2	–	2	90	50	2	3	–
Domián Mihály	3	7/	12	–	–	4	3	2	2	–	–	2	4	2
Csizmazia Mátyás	1	7/	10	2	1	4	3	–	2	–	–	2	5	–
Erdélyi Gergely	–	4/	3	2	–	–	1	1	2	–	–	2	3	–
Varga Ferenc	3	4/	4	–	–	4	2	–	–	1	–	1	4	–
Varga Pál	–	4/	6	–	–	2	1	–	–	–	–	1	–	–
Jakab János	3	4/	6	–	–	4	1	1	–	–	–	1	–	–
Erdélyi István	–	4/	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Németh János csizmazia	–	4/	2	–	–	–	1	–	2	–	–	1	–	–
Tóth János csizmazia	–	4/	4	–	–	–	2	–	–	–	–	–	–	–
Kovács Péter	2	4/	3	–	–	2	–	–	–	–	–	1	2	–
Monos Márton	2	4/	6	2	–	–	1	1	–	–	–	1	3	–
Szalay István	3	4/	6	–	–	2	–	–	–	–	–	1	3	–
Takács János	–	4/	3	2	–	–	1	–	1	–	–	1	–	–
Babos György	3	4/8	6	–	–	2	1	–	1	–	–	1	–	–
Tóth István	1	4/8	4	–	–	–	1	1	–	–	–	–	1	–
Vásonyi József	2	4/8	3	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Méregh Mihály	2	4/	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Lánghy Ferenc	–	4/8	6	–	–	2	1	–	–	–	–	1	–	–
Sz. Iványi Sámuel	2	4/	7	–	–	2	–	1	–	–	–	–	3	–
Várkonyi Ferenc	1	4/	4	2	–	–	1	1	–	–	–	1	2	–

A telkes jobbágyok neve	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
Barrabás István	3	7/	8	2	–	6	2	1	1	–	–	2	4	–
Végh Mihály	4	4/	4	–	–	2	–	–	–	–	–	–	1	–
Takács György	1	4/	4	–	–	4	1	–	–	–	–	–	3	–
Süveges György özv.	2	4/	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–
Csizmazia Mátyás	–	7/	4	–	–	4	2	1	–	–	–	–	3	–
Kertész Jakab	1	4/	4	–	–	–	1	–	1	–	–	–	–	–
Cseh Tamás	1	4/	8	2	–	–	2	1	–	–	–	1	3	–
Vásonyi Péter	2	4/	5	2	1	4	1	–	–	–	–	1	4	–
Szabó János	–	4/	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Szabó György	1	4/	2	2	1	–	1	–	1	–	–	1	–	–
Kozma Mihály	2	4/	3	2	–	–	1	–	1	–	–	–	–	2
Horváth János	–	4/	6	2	–	2	2	–	–	–	–	1	–	–
Barrabás János	2	7/	5	2	–	4	2	–	3	–	–	1	3	–
Höke János	1	4/	4	–	–	4	1	–	2	–	–	1	2	3
Balogh Mihály	3	7/	6	2	–	6	3	2	1	–	–	1	3	–
Czanka János	2	7/	5	–	–	4	–	–	–	–	–	1	5	–
Czanka István	1	4/	5	2	–	–	–	–	–	–	–	2	8	–
id. Varga Mihály	1	4/	5	–	–	4	2	2	1	–	–	1	4	–
Fülei Varga Mihály	1	4/	5	2	–	2	2	–	–	–	–	1	3	–
Varga György	–	4/	5	–	–	4	1	2	–	–	–	1	2	–
László István	–	4/	2	–	–	4	1	2	–	–	–	1	2	–
Nagy Mihály	–	4/	2	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Molnár István	1	4/	2	2	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–
Bakonyi István	2	4/	4	1	–	2	2	1	2	–	–	–	–	–
Taródy István	2	4/	4	–	–	–	1	1	3	–	–	–	–	–
Varga István	2	4/	4	2	–	2	1	–	1	–	–	1	2	–
Varga János kovács	3	7/	6	2	–	4	2	2	3	–	–	2	4	–
Vásonyi István	–	4/	3	2	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–
Mészáros István	1	4/	4	–	–	4	1	1	1	–	–	1	2	–
Molnár János	2	4/	1	2	–	–	2	1	–	–	–	–	4	–
Szabó János	–	4/	–	–	–	2	1	–	2	–	–	1	2	–
Mórocz György	1	4/	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	2	–
Paragh János	2	4/	4	–	–	4	1	–	–	–	–	1	1	–
Fülei Varga János	2	4/	4	–	–	4	1	1	–	–	–	1		–
Szabó Ferenc	2	4/	2	–	–	2	1	1	–	–	–	1	1	–
Kozma Ferenc	3	7	8	–	–	6	2	–	–	–	–	3	5	–
Berta Mihály	–	7/8	4	2	–	4	2	1	–	–	–	1	3	–
Berta Mózes	3	4/8	6	–	–	2	–	–	–	–	–	1	3	–
Barrabás Mihály	1	4/8	5	1		4	2	1	–	–	–	2	3	–
Lölkös Márton	1	4/	5	–	–	–	1	1	–	–	–	1	–	–
id. Kudar Mihály	–	4/	6	–	–	2	1	1	–	–	–	–	–	–
Szücs István	2	7/	5	2	–	6	3	2	–	–	–	1	5	–
Haby György	1	7/	7	–	–	4	1	2	1	–	–	2	–	5
id. Vajda István	3	7/	7	–	–	6	1	1	–	–	–	1	5	–
Csajághy József	–	4/	4	–	–	4	2	–	–	–	–	1	4	1
Dombian János	2	4/	6	–	–	2	1	–	–	–	–	1	–	–
Erdélyi Márton	1	4/	5	–	–	–	1	2	–	–	–	1	–	–
Erdélyi Mihály	3	4/	7	–	–	2	2	1	–	–	–	2	–	–
Bósa János	–	4/	5	–	–	4	2	1	–	–	–	1	5	–
Kerekes János	3	7/	12	2	–	6	1	–	4	100	62	2	2	–
Mészáros Gergely	1	4/	5	–	–	2	2	2	1			1	2	–
Tompa János	–	4/	6	–	–	6	1	–	–	40	25	1	5	–
Pákozdy Mihály	2	4/	5	–	–	2	1	2	–	–	–	–	2	–
Kozma János	2	4/	2	2	–	–	–	–	–	–	–	–	2	–
Pátkay Benjamin	3	7/	6	–	–	4	–	–	–	45	30	1	4	–
Várkonyi János	5	4/	3	–	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–
Vajda János	–	4/	4	–	–	2	2	–	–	–	–	–	–	–
Balogh Ádám	4	4/	3	2	–	2	1	–	–	–	–	1	1	–
Vásonyi József	–	4/	3	–	–	–	–	–	–	–	–	–	2	–
Gilicze Ferenc	3	4/	3	2	–	2	–	–	–	–	–	–	2	–
Siliga József	1	4/	3	3	–	–	–	–	–	–	–	2	–	–

A telkes jobbágyok neve	Fiuk 1	Telek 2	Kapás szőlő 3	Lovak 4	3 év Összv. 5	Ökrök 6	Tehenek 7	Uszők 8	Tinók 9	Juhok 10	Bárányok 11	Kocák 12	Malacok 13	Méhkas 14
Varga András	1	4/	1	2	3	–	1	–	–	–	–	2	–	–
Kukurik Mihály	–	4/	3	2	–	–	2	–	–	–	–	2	–	–
Varga István	–	4/	3	1	–	2	2	2	–	–	–	1	2	–
Balás János	1	4/	3	4	–	–	1	1	–	–	–	1	4	–
Ács Márton	2	4/	–	2	1	–	–	–	–	–	–	1	3	–
Kosztolányi György	2	4/	–	2	1	–	1	1	–	–	–	–	1	–
Dávid Márton	2	4/8	–	2	–	–	2	–	–	–	–	–	2	–

ÁRENDÁT FIZETŐ SZABADKÖLTÖZKÖDÉSŰ HÁZAS ZSELLÉREK ÖSSZEÍRÁSA.

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	Kocák	Malacok	Méhkas	Árenda
Kovács János	–	–	2	2	1	–	1	–	–	2	3	–	6 Ft.
Gyenis Pál	2	–	4	2	2	–	1	2	–	1	4	–	6 Ft.
Bognár István	1	–	5	2	–	–	1	–	–	2	2	3	6 Ft.
Horváth Imre	–	–	5	–	–	–	3	2	2	–	2	–	6 Ft.
Koszoru Mátyás	–	–	2	–	–	–	2	–	–	–	–	–	6 Ft.
Bosa Mihály	2	–	–	–	–	–	2	2	2	2	3	–	3 Ft.
Tóth Antal	–	–	–	2	1	–	–	–	–	–	3	–	3 Ft.
Szabó István	2	–	4	2	–	–	2	–	–	–	–	–	3 Ft.
Molnár Mihály	3	–	8	–	–	6	2	–	–	1	4	–	4 Ft.
Molnár Pál	–	–	4	2	–	–	2	1	–	1	4	–	4 Ft.
Bognár Márton	1	–	–	2	–	–	–	1	–	–	3	–	3 Ft.
Bognár Mihály	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	3 Ft.
Kudar Mihály	1	–	1	2	–	–	2	–	1	1	4	–	4 Ft.
Simon István	–	–	–	–	–	–	1	1	–	–	2	–	3 Ft.

18 napi munkára kötelezett zsellérek:

Csik János	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
özv. Garay Mihályné	3	–	3	1	–	–	–	–	–	–	–		
Lukács Ferenc	–	–	1	2	–	–	1	–	–	1	4	–	
Gelle Mihály	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–	
Karácson Ferenc	–	–	4	–	–	–	–	–	2	–	2	–	
Morocz István	1	–	3	–	–	–	–	–	–	1	–	–	
Sz: Iványi Mihály	1	–	3	–	–	–	2	1	–	1	3	–	
Szabó Lőrinc	1	–	1	2	1	–	1	2	–	2	2	–	

12 napi munkára kötelezett zsellérek:

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	Kocák	Malacok	
ifj. Lölkös István	–	–	3	–	–	–	1	1	–	1	–	
Ósz Péter	–	–	3	–	–	–	1	2	1	–	–	
Takács Mihály	1	–	2	–	–	–	1	–	–	1	2	–
László Mihály	–	–	2	–	–	–	–	2	–	–	2	–
ifj. Varga Mihály	2	–	5	–	1	–	1	2	1	1	2	–
Kőmives Ferenc	–	–	1	–	–	–	–	1	–	–	–	
Demeter János	1	–	2	–	1	–	–	–	–	–	–	–
Németh Pál csizmazia	–	–	3	–	–	–	1	1	–	–	–	
Varga Péter	1	–	6	–	–	–	2	1	1	2	–	
Fehér István	–	–	8	–	–	–	1	–	1	–	–	
ifj. Balogh Márton	–	–	4	–	–	4	2	–	–	–	3	
Richter György	–	–	–	2	1	–	3 évre szabad állapotú.					

JEGYZET

1. Az ősi település a veszprémi püspökség legrégibb birtokai közé tartozik. Szent István király 1009-ben adományozta. Parochiális hely volt, papjai az 1333. és későbbi évek pápai tizedjegyzékében szerepelnek. A török időben többször gazdát cserélt és végül 1630-ban id. Sennyei István püspök véglegesen visszaszerezte.
   Jelen közlemény a püspökség 1773. évi jövedelmét foglalja össze, amely részben a saját kezelésben lévő allodiális gazdaságból, részben a jobbágyok szolgáltatásaiból és egyéb jövedelmekből származott. Az Ősi település évi jövedelme cca 2721 forint volt.
2. Veszprémi Püspöki Levéltár, Archivum Kollerianum p. 343^{v}–349^{v}.
3. Az Ősi település történetéről „Historia Domus. Az ősi plébánia története és házi jegyzőkönyve" címen komoly tanulmányt készített Angyal Vendel kanonok, v. ősi plébános, jelenleg monostorapáti esperes plébános. A kézirat a monostorapáti és a felsőőrsi plébánia irattárában található.
4. Pozsonyi mérő régi magyar űrmérték. A pozsonyi mérő 62,5 liter. (Kislexhikon. 582. – Akadémiai Kiadó. Bp. 1968.)
5. K = kereszt-gabona. Búzából, rozsból általában 17 kéve, árpából általában 13 kéve tett ki 1 keresztet, 5–6 kereszt alkotott egy kepét. k = kéve. (Szerző gyakorlati tapasztalata)

JÓZSEF KÖRMENDY

DIE KAMMERZUSAMMENSCHREIBUNG DER HERRSCHAFTSGUTER DES VESZPRÉMER BISTUMS ZUR ZEIT DER VAKANZ DER BISCHÖFLICHEN RESIDENZ IM JAHRE 1773. II. Teil.

Der erste Teil der Veröffentlichung ist in der 17. Nummer VMMK (1984) der vorliegenden Auflage erschienen. Ein uraltes Wohngebiet, gehört zu den ältesten Güter des Bistums von Veszprém, Kőnig Stefan der Heilige hat es 1009 gegeben. Es war ein Pfarrei, die Priester kommen in den Listen der Decimal-Steuer von 1333 und 1334 vor. In den Türkenzeit wechselte öfters der Gutscherr und im Jahre 1630 hat es Bischof Stefan Sennyei endgültig zurückgewonnen. Beiliegende Veröffentlichung umfasst die Einkommen des Bistums im XVIII. Jahrhundert, das einsteils von den in eigenen Besitz verwalteten Gütern allonierten bestand, teils von Tributen der Untertaten (Coloni) und anderen Einkommen. Das Jahreseinkommen des uralten Gefietes betrug 2721 Ft.

SÁGI KÁROLY

ANTONIO BORRI – BORI ANTAL

Sümegen, 1835. június 12-én 71 éves korában meghalt Bori Antal római katolikus adózó, Volhfart Mária férje[1]. Akik Bori Antalt utolsó útjára kísérték a sümegi temetőben, aligha gondoltak arra, hogy a balatoni hajótervezés, építés és vitorlázás egyik úttörőjétől búcsúztak. Sírjára egyszerű fakereszt kerülhetett, temetkezési helye ma ismeretlen már[2].

Ha a halotti anyakönyv magyar nyelvű bejegyzésének hihetünk, úgy az olasz származású, nem nemes jogállású Antonio Borri, akiből nálunk lett később Bori Antal, 1764-ben született. Születési helye, családja, gyermekkora még ismeretlen. Bontz József, Keszthely monográfusa úgy tudja, hogy Bori Antal velencei származású volt, tengeri hajósként távoli tájakat járt be, majd több „nevezetes hajógyárban" dolgozott, mielőtt Fenékpusztára került[3]. Bontz nem nevezi meg adatainak forrását, így közlését ellenőrizni sajnos nem lehet. Egy ismeretlen, J. E. A. aláírású író 1804-ben Bontzhoz hasonlóan arról ír, hogy Bori Antal tengeri hajósként kezdte pályáját. Az 1804-es leírásban a következőket olvashatjuk Festetics György Főnix vitorlásának parancsnokáról[4]: „A hajó egy Capitano parancsnoksága alatt áll. Ez a kapitány megjárta Kelet-indiát és az afrikai partokat."

A bécsi Magyar Hírmondó szerint[5] Antonio Borri, mint „tanult hajós-mester" Triesztből került Fenékpusztára. A kiöregedett Kristóf nevű sószállító gálya pótlására építendő új hajó elkészítésére hozták hozzánk.

A só királyi monopólium volt a feudális Magyarországon. A Balaton vidéke Erdélyből kapta a sót, amit a Maroson, Tiszán és Dunán hajón szállítottak Dunaföldvárig, onnét szekéren vitték tovább Keszthelyig. Ez adta a gondolatot, hogy a közel 200 km-es szekérút felét olcsó vízi szállítással oldják meg, az út ugyanis a Balaton partján húzódott végig. Ehhez viszont nagy teherbírású vitorláshajó kellett. Így született meg a Balaton első teherszállító vitorlása, a „Kristóf" gálya. A „gálya" megjelölés arra utal, hogy szélcsend esetén evezővel is haladhatott a hajó[6]. A Kristóf gályát Festetics Pál építtette és 1753. július 26-án került tavunk vizére a Keszthely melletti Fenékpusztán[7].

Egy 1772-es adat a Kristóf gálya nagyságára utal[8]: „Hép uram felséges császárunk főhajómestere fordult meg Keszthelyen, ahol megnézte a hajókat, melyek közül a sós hajó éppen akkor 432 mázsa sóval volt terhelve . . ."

„Hép" neve helyesen írva Hoppe volt és a Rajna vidékéről került Bécsbe, Mária Terézia szolgálatába. Kétségtelen, hogy hajózási ügyekben Festetics Pálnak is Hoppe volt a tanácsadója[9].

A Kristóf gálya vízrebocsájtása után Dunaföldvárról szekéren szállították a sót Keneséig és ott hajóra rakták. Ennek emléke a balatonkenesei „Sólápa" dűlőnév[10]. A sót Keneséről Keszthelyre szállította a hajó, ahol az uraságnak „sóháza" volt. A balatonkörnyéki vármegyéket látták el innét sóval, Festetics Pál ugyanis megkapta ezekre az egyedárusítás jogát[11]. A tóparti településeknek a Balaton vizén adták át a szükséges sót. A laposfenekű Kristóf gálya partközelig hajózott és jelzőágyúval tudatta érkezését. A falvak lakói csónakkal mentek aztán a sóért[12].

A Kristóf gálya Festetics Pál 1782-ben bekövetkezett halála után még majd másfél évtizedig hajózott. Festetics Pál örökösét, Festetics Györgyöt is érdekelte a sószállítás. Ennek érdekében, a szállítás megkönnyítésére 1790-ben megszerezte Szalkszentmártont. Keresztury József udvari agens 200 000 forintért vette meg gróf Amadé Tádétól ezt a birtokot, amit aztán 1790. június 12-én Festetics Györgyre ruházott át[13]. Festetics György akkor alezredesként szolgált még a hadseregben. Magyar ügyet szolgáló politikai magatartása miatt meghurcolták és kegyvesztett lett[14]. A király 1791. május 19-én engedélyezte, hogy Festetics György leszerelhessen és elhagyhassa a katonaságot. Május 30-án közölték Festetics Györggyel a királyi döntést és megengedték neki, hogy Magyarországra utazhasson[15].

Festetics György Keszthelyre jött és hatalmas birtokai fellendítésére fordította energiáját. Apja halála után nemcsak óriási birtok, hanem 1 662 000 forint adósság is öröksége lett[16]. A nyomasztó adósság takarékosságot írt elő. A keszthelyi uradalmi jószágigazgatóság 1792-ben előterjesztést tett a grófnak, hogy a sóárusítást adják bérbe[17]. Az előterjesztésből kiderül, hogy a Kristóf gálya akkor még üzemben volt: „Eddig praxisban volt és Földvárról Keszthelyre, rész szerént szekérre', rész szerént pedig a Balatonon hajó által hordani szokott só . . ." Az előterjesztésből megtudjuk azt is, hogy a sószállítás nem volt nyereséges vállalkozás.

Festetics György ennek ellenére, nem az anyagi hasznot, hanem a nép érdekét nézve, folytatni kívánta a sószállítást. Ennek megfelelően az elöregedett, harminckilenc éves hajó pótlásáról gondoskodni kellett. 1793-ban már Keszthelyen volt az a német „hajóépítő", akit egy Bernhardt nevű linzi királyi hídmester ajánlott. Ez a német mester azonban nem felelt meg, a gróf új, megfelelő szakembert keresett. Ezt az olasz származású Antonio Borri személyében találta meg[18].

Antonio Borri 1795-ben már Fenékpusztán dolgozott[19]. Mint említettük már, Borri Triesztből érkezett Fenékpusztára. Nem egyedül érkezett, Triesztből hajóácsokat is hozott magával. Kezdeti munkája az új sószállító hajó építéséhez szükséges faanyag előteremtése lehetett, amiben a trieszti hajóácsok is segítségére voltak. Az új hajó építéséhez szükséges deszkákat Somogyból hozott fákból fűrészelték ki. Bartsch Konrád Domokos 1782-es leírása szerint[20] „Somogyban rengeteg az erdő és nincs is más, csak tölgy.". A somogyi tölgyek vágatását még a Bernhardt féle német mester kezdte. Választása azonban nem volt megfelelő, ezért az uradalmi mérnök az olaszokra bízta a fák kiválogatását, „akik jobban értenek hozzá."[21]

Antonio Borri olasz segítőtársait rokoni, baráti körből válogatta. Ez abból derül ki, hogy 1796-ban meghalt Fenékpusztán az olasz Pancetti vitorlakészítő mester[22]. A keszthelyi r. kat. plébánia halálozási anyakönyve szerint[23] 1796 október 25-én halt meg Fenékpusztán „Vincentius Pancetti, italicus, uxoratus" 48 éves korában. A gyászév letelte után Borri Pancetti leányát, Viktóriát vette feleségül, mint erről a későbbiekben beszélünk majd.

Az új sószállító hajó, a később nagy hírnévre szert tett Főnix gálya tervrajzát Sebestyén Sámuel uradalmi „inzsellér" készítette el 1796-ban[24]. Ennek eredeti példánya nincs meg már, a tervrajzot másolatból ismerjük. Itt kell megjegyeznünk, hogy Antonio Borri is készített 1796-ban tervet a Főnix építéséhez. Ezt a tervrajzot a keszthelyi Helikon Könyvtár őrzi[25].

Festetics György, amikor Antonio Borri Fenékpusztára került, még csak az új sószállító hajó megépítésére gondolt, a hajókészítéshez szükséges szerszámok beszerzésére nem adott utasítást. Borri magával hozott, saját szerszámkészletét használta és munkatársait is ő látta el a szükséges munkaeszközökkel. Az utóbbi esetben napi 5 krajcárt kapott fejenkint az uradalomtól. Az uradalom ezt a terhet esetenkint az alkalmazott segéderőkre hárította át. Ez derül ki Gyöngy József keszthelyi tiszttartó 1798. május 10-én kelt jelentéséből, melyet az uradalmi „directionak" terjesztett be[26]: „A hajónál dolgozó átsoknak szükséges szerszámai nem lévén, magát azon Legény, ki az el ment Sajkás helett folytattya munkáját, declaralta, hogy most a neki fizetni szokott tiz garas Napi Szám mellett magának szerszámot nem szerezhet, azért ha csak Méltóságos Uraság a szerszámokat meg nem szerzi, vagy fizetését nem jobbitya, a munkával kéntelen fel hagyni . . ."

Ez a helyzet még 1811-ben sem változott, legfeljebb annyiban, hogy akkor már nem Antonio Borri, hanem Bori Antal hajósmester a szereplője. Ez év december 2-án jelenti[27] Szajdensvartz János „főinzsellér": „Bori Antal Hajósmesternek a Legényektül járó Garassára nézve való Deductio. Primo. Az ide in Copia mellékelt Specificatiobul kitetszik, hogy a Bori Hajósmester nem tsak a mellette állandóul dolgozó két hajós legényektül, hanem a Sopperoktul és a segitségül adott Áts legényektül is kiván garasokat, és ugyan minden napra mindegyiktül 5 garast Bankóba. Mely szerint az egész Pretentioja tészen 534 fl 15 Bankóba, vagy 106 fl 51 Váltóba. És igy 315 forintokkal 55 többet kiván, mint sem minden szerszámait specifikálta, mellyeket 218 forintokkal 20 akart eladni a Méltóságos Uraságnak. Ennek következtében Secundo. Az alatt irttnak Eő Excellentiája és a Directio által defferáltatván, hogy egy Decutio készittessen, melybül lehuzván az Innep és Vasárnapokat, kitessék, mennyire mennének egy esztendőben két, a Hajósmester mellett folyvást dolgozó hajós legényektül járandó garasok: Ez igy következik. (Tertio) Az egész Esztendőnek 365 napjaibul az 52 Vasárnapok és a következendő Innep Napok: Uj Esztendő, Viz Kereszt, Gyümölcsoltó Boldog Asszony, Husvét Hétfő, Ur Napja, Péter és Pál, Nagy Boldog Asszony, Karátsony, Minddn Szentek Napja, Szent István Martir, Szent István király, Kis Asszony Napja, és még hozzá adván a szokásban lévő Lakozást, marad dolog tévő nap 298, melly szerint egyik legénytül minden napra egy garast Váltóban számlálván, járna 298 garas, az az 14 fl 48 Váltóba, vagy 149 fl Bankóba. Melly summával az alulirtnak alázatos vélekedése szerint a Hajós Mester az idén is megelégedhetne; mert noha az idén a Sós hajónak el készitése alkalmatosságával többet is vásódtak szerszámjai: de a jövő esztendőben annyival kevesebbet fognak használtatni: minthogy olly különös nagyobb Hajó épitések nem lesznek. Sigl. Keszthely, die 2-a Decemb. Szájdensvartz János Fő Inzsellér."

Kanyarodjunk azonban vissza 1795-ös évhez, amikor a magyarul nem beszélő Antonio Borri személyes holmijával, szerszámkészletével Fenékpusztára érkezett. 31 éves volt akkor és még nőtlen. „Borri trieszti fiatal ember, onnan kap két hajókészitőt is" írja Sebestyén mérnök 1796-ban[28]. Antonio Borrit meghatározott munkára, a Főnix vitorlás megépítésére szerződtette Festetics György. Fizetése 1796-ban évi 75 forint.[29] Borrit akkor hajósmesterként említették már. A Festetics uradalom tisztikarához tartozott, közvetlen főnöke az uradalmi főmérnök volt. Készpénz fizetését a tisztikar számára megállapított „konvenció" egészítette ki, ami természetbeni lakást, tűzifát, negyedévenkint mért kenyérgabonát, sót és illetményföld használatát jelentette. A mai fenékpusztai postaépülettől délnyugatra, kb. 150 m-re az ottani tervásatások során egy három

szobából, kamrából és konyhából álló XVIII. század végi kő épület alapfalait találtuk meg, ami feltehetően Borri – később lebontott – lakása lehetett.

Trieszt mozgalmas életéhez szokott, egyedül élő fiatal Borri számára unalmas lehetett az akkori Fenékpuszta csendje. Az uradalmi főmérnök jelentette 1797-ben[30]: „Bori hajósmestert a tettes Directio rendelése szerint megintettem, hogy a hajó készítéséhez szorgalmatosabban lásson, a vadászatot s a városban való gyakori bejárást félre tévén; aki ezt nagyon érzékeny szivvel vette, s hogy a maga mencségére olasz nyelven készittendő egy feleletet nyujt be, declarálta, a hajó körül azonban most jobban forgolódik, már most a fenék deszkáit csinálják be." Kár, hogy ez az érdekes levél, valamint – mai szóval élve – Bori „igazoló jelentése" elveszett.

Antonio Borri 1795–1797 közt egyedül élt Fenékpusztán. Termékeny időszak volt ez életében. Egész sor, Antonio Borri aláírású tervrajzát ismerjük ebből a korszakból. Fennmaradt tervrajzai műszakilag jól képzett, jó rajzkészségű, tehetséges szakembernek mutatják. Ránk maradt tervrajzainak jegyzékét Iványi Béla összeállítása alapján Tóth Lajos közli[31]. Ezek közül a keszthelyi Helikon Könyvtárban látható Főnix tervrajzát említettük már. A Főnix vízre eresztéséhez szükséges csúsztató szerkezet tervét Antonio Borri névvel írta alá, a szükséges magyarázó szöveg is olasz nyelvű[32]. A tervrajzon évszám nincs ugyan, de 1796-ban készülhetett, mert 1797 elején jelenti Pagony tiszttartó az uradalmi „Directio"-nak[33], hogy a „Tátika alatt az uj hajónak vizbe eresztéséhez kévántató ötvenkilenc darab fákat vágattam, megfaragtattam és Fenékbe hordattam . . ."

Nagyon valószínű, hogy ebben a korai időszakban Antonio Borri a Főnix hajó építése mellett egy kisebb, sport célokat szolgáló vitorlást is készített, feltehetően a Stellát. Talán Borri szakmai tudását kívánta Festetics György ezzel a hajóval leméri? A Stella színes rajzát, az általa épített többi hajóval egyetemben Borri készítette el valamikor a múlt század elején[34]. A Stella készítési ideje ismeretlen[35]. Ezt a hajót Borri rajza alapján így ismerteti Madarassy László[36]: „A Stella könnyed formájáról és a fedélzet hátsó részére épített színes eső- és napfogó sátorról ítélve, amolyan séta-, vagy kirándulóhajó lehetett." A hajó hosszát 15 m-re becsüli.

Szinte biztos, hogy Antonio Borri tengeri hajósként megismerte a vitorlázás szakmai fogásait és ő vezette be Festetics György 1785-ben született László fiát a hajózás ismeretébe. Így lett aztán Festetics László a Balaton első sport-vitorlázója. 1808-ban László gróf saját vitorlásán látogatta meg a Főnixen balatoni hajóutazásra készülő Michael Amadeus Eissl osztrák gazdasági tanácsost[37], aztán pár napig ő is a Főnix fedélzetén várta a vihar csillapodását. A dühöngő szélviharban „senki sem merte megkísérelni, hogy a szilárdan lehorgonyzott hajó fedélzetén felkeressen bennünket, ezért László gróf a postahajóra küldött néhány evezőst és a tajtékzó hullámokon szerencsésen eljutottunk a Halászszigetre. . . . Visszafelé László gróf oly ügyesen és nagy gyakorlattal kormányzott, hogy kis, laposfenekű hajónk mindig középütt szelte át a fenyegető hullámokat, így épségben megérkeztünk." Aztán lecsillapodott a vihar és Festetics László vitorlás kirándulásra vitte osztrák vendégét. Ezt a kirándulást így írja le útirajzában az osztrák utazó: „Ez a csend alkalmat adott arra, hogy László gróf jachtján kirándulást tegyünk a Balaton nyugati végéhez. Felhasználtuk a vitorlázatot, mellyel a gróf hajója el volt látva és az árbócra nagy, négyszögletes vitorlát, a hajó elejére a háromszögű orrvitorlát felhúzva, csakhamar elértük azt a helyet, ahol a Zala a Balatonba ömlik." Festetics László az akkor még meglévő Kisbalatonon Balatonhídvégig hajózott vendégével, ahol a Zala vize elérte a Balatont[38].

Festetics László ifjúkori vitorlázó kedvétől és tudásától független az a rendelkezés, amit 1824 júliusában adott ki. Akkor ugyanis elrendelte[39], hogy a „fenéki kompokra árbócfák és vitorlák készittessenek . . ." A rendelkezés a Tihany–szántódi komp bevált gyakorlatának átvételét jelenti, az ottani kompok ugyanis 1818-ban vitorlával is el voltak már látva[40]. Festetics László rendelkezése tervezési és kivitelezési feladatot jelentett a fenékpusztai hajóépítő üzem számára, amit akkor Bori Antal vezetett még.

Abban, hogy az olasz származású Antonio Borriból Bori Antal lett, jelentős szerepe volt az általa épített Főnix nevű teherszállító vitorlásnak. A Főnix vízrebocsájtása 1797 júliusában történt. A hajó „megáldatása és Phoenix-é lett elneveztetése e folyó hó 15-dikán délután számos Uraságok jelenlétében történt meg" írja a Magyar Hírmondó[41].

A kor embere a magyar haladás jelképét látta az új hajóban, amit a legjelesebb magyar költők – valóságos poétai verseny keretében – magasztaltak verseikben[42]. Festetics György méltán volt büszke hajójára, aminek képét még névjegyére is rányomatta[43].

Az új, pompás hajó vezetésére megfelelő szakember kellett, ilyen pedig Antonio Borrin kívül nem is volt akkor a balatoni tájban. A fenékpusztai rév[44] komphajóinak javítása, új kompok építése és tervezése a fenékpusztai hajóépítő üzem megkezdett munkájának folytatását indokolta. Az üzem, amit akkori szóval Hajóarzenálnak neveztek[45], vezetésére sem találtak volna Antonio Borrinál alkalmasabb személyt. Antonio Borri hajósmesterként állandó alkalmazottja lett a Festetics uradalomnak, hogy a további években új hazája nyelvét megtanulva, Bori Antalként élje le hasznos és tevékeny életét.

Létét és jövőjét biztosító anyagi helyzete, amit 1797. július 2-án rendeztek[46], a nősülést is lehetővé tette Borri számára. Esküvőjének bejegyzését természetesen hiába keressük a keszthelyi r. k. plébánia esketési anyakönyveiben, a házasságkötés a ma is élő szokásnak megfelelően a menyasszony lakóhelyén, talán Triesztben történhetett meg. Egy évvel később megszületett a házaspár első gyermeke,

akinek keresztelési bejegyzéséből látjuk, hogy Bori Antal – nevezzük így a továbbiakban – az olasz Victoria Pancettit vette feleségül. Említettük már, hogy 1796. október 25-én Fenékpusztán meghalt Pancetti Vince olasz vitorlakészítő mester, akiben a névazonosság alapján Boriné édesapját gyaníthatjuk. A gyászév figyelembevételével Boriék 1797 nyarának végén esküdhettek meg.

A Bori házaspár első gyermekét, Ignácot 1798. április 11-én keresztelték meg Keszthelyen[47]. A szülők latinos névvel, „Antonius Borius, Victoria Panceti" alakban szerepelnek a keresztelési anyakönyvben. A keresztszülők Piestyánszky Ignác és Villdemir Eleonora voltak, mint az anyakönyvből megtudjuk.

Piestyánszky Ignác prefektus 1797-ig a csáktornyai Festetics birtokot igazgatta, 1797-től a keszthelyi Festetics birtokok uradalmi jószágigazgatója, direktora volt[48]. Feltehetően a csáktornyai Festetics birtok szekerei szállították Antonio Borri holmiját, szerszámait Triesztből Fenékpusztára, így ismerkedhetett meg Borri Piestyánszkyval, még 1795-ben. Ez a régebbi keletű ismeretség eredményezte, hogy Piestyánszky elfogadta a keresztapai felkérést.

Boriék második gyermekét, Antalt, 1799. augusztus 25-én tartotta keresztvíz alá Piestyánszky Ignác és Vitiedmar Eleonora. Úgy látjuk, hogy az anyakönyveket utólag, emlékezetből töltötték ki, ami gyakori, torzult névírást eredményezett. Az első Bori gyerek, Ignác keresztanyjaként szereplő „Villdemir Eleonora" és Antal keresztanyjának beírt „Vitiedmar Eleonora" azonos személy lehetett. A szülők neve Antal keresztelési bejegyzésében „Antonius Bory, Victoria Panosetty" alakban szerepel.

1801. december 29-én keresztelték meg „Antonius Bory, Victoria Panosetty" harmadik gyermekét, aki a Ferenc nevet kapta a keresztségben. A keresztszülők Fontana Ferenc és Holozek Magdolna voltak.

A Bori házaspár negyedik, utolsó gyermekét, Magdolnát 1803. október 12-én keresztelték meg. A szülők neve, az akkor még latinul vezetett anyakönyvben „Antonius Bori, Victoria Panczeti" alakban olvasható. A keresztszülők Fontana Ferenc és Valzerin Magdolna voltak. Ez a „Valzerin Magdolna" nyilván azonos az előző, Bori Ferenc nevű gyermek keresztanyjával, akit ott „Holozek Magdolna" alakban jegyeztek be az anyakönyvbe.

A négy Bori gyerek közül Antal egyéves korában, 1800. október 5-én Fenékpusztán meghalt[49]. Magdolna három évet élt és 1806. december 30-án halt meg, ugyancsak Fenékpusztán.

A Bori házaspár nevével két esetben találkozunk a keszthelyi r. k. plébánia említett keresztelési anyakönyvében, amikor keresztszülőként szerepeltek. Ez azt mutatja, hogy Boriék otthonosan éltek már a keszthelyi társadalomban. 1802. október 9-én Ritzinger Teréziát tartották keresztvíz alá, 1806. április 16-án Kratsch Györgyöt. Az anyakönyvi bejegyzésben „Bóry", illetve „Bori" alakban szerepel a keresztapa neve, a keresztanyáé „Pantseosa", majd „Pancetti" formában.

Forrásaink egy esetben utalnak csak Bori Antalné személyére. Michaeol Amadeus Eissl osztrák gazdasági tanácsos Festetics György vendégeként 1808. július 7-én lépett a Főnix hajó fedélzetére, hogy Balatonkeneséig hajózzon. Útleírásában említi Borinét is, a következőként[50]: „Boni – így írja Bori nevét – és felesége, két igen udvarias és becsületes olasz, szívélyesen fogadott . . ." Bori Antal a Főnix parancsnoka volt, aki rendes illetményén kívül az 1797. július 28-án kötött egyezség szerint „alku szerént" 30 pengő krajcár „diurnumot", napidíjat kapott a vízen töltött napjaira[51]. Boriné nyilván a hajó konyháját vezette, ha neves vendég utazott a hajón.

Hogy meddig gazdaasszonykodott a Főnixen Boriné, nem tudjuk. Azt viszont tudjuk, hogy amikor Festetics László hajókirándulásra készült a Főnixen 1821-ben, így rendelkezett[52]: „Pfeiffer szakáts, Kranzler cukrász s mellettük egy kukta a nagy hajón lesznek, hogy az én asztalomra való ételeket készitsék." Ez viszont rendhagyó főúri intézkedés lehetett. A Főnix konyháját így írja le az 1798-ban felvett hajóleltár[53]: „Van konyha fábul, belül pléhvel megboritva. Rajta kémény, előtte pléhvályu, 2 drb vas ajtó, 1 drb vasláb, 1 drb nyárs, 1 drb vas fogó."

Közben a fenékpusztai Hajóarzenálban épültek a hajók, Bori Antal készítette az új hajóterveket is. A Festetics levéltár egyik terjedelmes rajzlapján színes hajóképeket látunk. Ezt Madarassy László ismertette elsőként, megjegyezve, hogy a rajzlapon évszám, aláírás nincs. A betűk vetéséből, a hibásan írt magyar szavakból arra következtet, hogy csak Bori Antal lehetett a rajzok készítője, valamikor a múlt század elején.[54]

Madarassy László magyarázata szerint a rajzlap közepén a 33 m hosszú „Fénix" képe látszik, lánccal hozzákötve a 12 m-es „Szolgájahajó". Ennek a kis, négy evezős bárkának az volt a rendeltetése Madarassy szerint, hogy a partra való közlekedést lebonyolítsa. A Főnix körül három 25 m-es komphajó, a „László", „Bori Antal", „Palli hajó" rajza szemlélhető. A rajzlapon két 20 m-es hajó, a „Fecske" és „Juditha", valamint a 15 m-es „Stella" képe szerepel még.

A „László" nevű komphajóról annyit tudunk csak, hogy 1801-ben készült el[55]. Festetics György László nevű fia emlékére kapta a komp a nevét. Bori Antal megbecsülését jelzi, hogy róla is neveztek el kompot. A „Bori Antal" és „Palli", helyesen írva „Pali" kompok tervét Bori Antal készítette, ugyancsak az ő keze munkája a „Fecske" nevű komp terve is[56]. A „Juditha" nevű komp Sebestyén Sámuel uradalmi mérnök terve alapján épült és 1799-ben készült el[57]. A „Stelláról" említettük már, hogy tervezője, építési ideje ismeretlen, feltehetően 1797 előtt került vízre.

Tóth Lajos kutatása szerint[58] a fenékpusztai Hajóarzenálban készült a „Sidonia", „Josephina", „Helena", „György", „Jolán" és „Károly" nevű hajó is.

A „Sidonia" komphajó volt. Erről annyit tudunk csupán, hogy Festetics György 1819-ben így intézkedik[59]: „A fenéki hajósok egy új által járó hajót készitsenek azon mértékre, mely a Sidonia nevezetü hajónak vagyon . . ."

Festetics László 1820. május 27-én kelt rendelkezése úgy intézkedik[60], hogy az „uj Kutter forma kis hajó leg fellebb Augusztus végével készen legyen . . ." Feltehetően a „György" nevű hajóra vonatkozik ez. Festetics György 1819-ben halt meg, rá emlékezve adhatták a hajónak a „György" nevet. A hajó leltárát 1827-ből ismerjük[61].

Festetics László 1820. augusztus 7-én kelt utasításának 7. pontja szerint[62]: „Josephina hajó Schooner formára Bori hajósmester által rajzoltasson meg." A hajó 1821-ben kerülhetett a vízre.

A „Helena" nevű hajó építésére 1820. augusztus 30-án adott rendeletet Festetics László[63]. A „Helena" nevű kutter leltárát 1827-ből ismerjük[64].

A „Jolán" és „Károly" nevű hajókra Madarassy László talált utalásokat a Festetics család levéltárának azóta elveszett részében[65]. Annyi biztos, hogy a „Károly" nevű hajót Zichy Károly grófról nevezték el, aki 1806-ban kötött házasságot Festetics Juliannával[66]. A hajó az esküvőt követően épülhetett a múlt század első évtizedében.

A Festetics Levéltárban Iványi Béla összeállítása szerint 18 darab hajótervrajz található[67], feltehetően több épült tehát a fentiekben említett hajóknál.

A fenékpusztai hajóépítő üzem, a kor emberének szavával élve Hajóarzenál állandó alkalmazottainak száma 5–10 körül mozoghatott[68]. Esetenkint, nagyobb munkára távolból is szerződtettek hajóácsokat. Így 1810-ben Morvai István pinnyei és Démi Antal győrszigeti hajóépítőkkel kötöttek szerződést[69]: „Lekötelezik magokat nevezett Soperok, hogy ők jövő Esztendőben 1811-ben Április Holnapnak utolya felé minden tétovázás nélkül más nyoltz alkalmatos és jó legényekkel Keszthelyre el jönnek és Fenékben az emlétett hajónak reparatioján a magok ahhoz szükséges szerszámaikkal dolgozni fognak . . ." A szerződést Szajdensvartz János „Fő Inzsellér" és Bori Antal „Hajós mester" írták alá.

A hajótervezésen, a hajóépítő üzem nem kis gondot és hozzáértést igénylő vezetésén túl Bori Antal parancsnoksága alatt a Főnix vitorlás esetenkint sóért is hajózott Balatonkenesére. Keneséig sem ment üresen a hajó, néha bort szállított[70], máskor faragott tölgyfát[71], vagy a hatalmas Festetics birtok más terményét.

Leibitzer János 1814. évi leírása szerint[72] a Főnix útja nem volt mindig veszélytelen. A viharba került hajón átélt kalandját így írja le: „A szél azonban hirtelen északira változott. Olyan sötétség támadt, hogy az orrom elé tartott kezemet alig láttam. Gyorsan behuztuk a vitorlákat és a legnehezebb horgonyt vetettük a habokba. Rettenetes percek következtek. Kétféle szél: északi és keleti közé szorultunk. Hajónk táncolt és ugrált a habok hátán. Néha ugy levágódott, hogy azt hittem, mindjárt a tó fenekén találjuk magunkat. Senki sem tudott megállni a lábán. Matrózaink, kiknek legtöbbje edzett halász volt, sorra bebujtak a zárt kamrácskába, mert lehetetlen volt a hideget kiállani.

Röviddel rá hajónk vezetője is betámolygott közénk. Egy darabig csak nézegelődött, aztán komolyabban felöltözködött. Nekem is intett, hogy tegyem ugyanazt.

A hajó nagyot lódult. Hallottam, hogy a horgonylánc nagyot pattant: elszakadt. Rögtön ki a másikat! Rövidesen annak a láncát is széttépte a vihar. Sós zsákjaink és ládáink csusztak-másztak és ugráltak a hajófenéken. Ahogy a ládák neki-nekiütődtek a hajó falának, valamit mindig lazitottak a deszkákon.

Egyik matróz beorditott az ajtón: mindenki kifelé, a pumpákhoz! Bokán felül érő viz boritotta a hajó fenekét és valahol állandóan áramlott befelé. Helyzetünk szomoru volt és egyáltalában nem biztató.

Több ízben is voltam már életveszélyben. Egyszer Badenben, mint kezdő és gyakorlatlan hegymászó lezuhantam egy szikláról, fejjel lefelé. Rettenetes pillanat volt, de nem volt időm a gondolkodásra. Most azonban időm volt; nagyon is komornak tűnt az idő, hogy felkészüljek a biztos halálra.

Megkérdeztem a hajómestert, merre felé sodor bennünket a vihar. Megnyugtatott: a Fonyódi hegy felé. Néhány napja ott láttunk egy hajóroncsot: azt is a bazaltsziklákon zúzta össze a vihar.

Visszahúzódtam a kabinba. Megadva magam sorsomnak, ledöltem ágyamra. A kimerültségtől elaludtam. Másnap későn ébredtem. Még mindig dühöngött a szél, de hajósaink ügyesen kezelték a vitorlákat. Bekormányozták dereglyénket a Keszthelyi öbölbe.

Milyen boldogság volt a györöki parton kiszállni! Sószállítmányunkat ott kellett kiraknunk. Tizenkettedik napja voltam a hajón. Alig vártam, hogy végleg bucsut mondhassak annak. Valóságos ünnepnap volt számomra, amikor szárazföldön tudtam magam. Miként ilyenkor szokásos, a horgonylánc egy darabját a templomba vittük. Igy cselekszik ezt mindig a viharból megmenekült hajósok."

Leibitzer János 1814. július 1–12 közt volt a Főnix vendége. A veszedelmes kaland július 11-ről 12-re virradó éjjel esett, akkor, amikor a Főnix kihajózott a Badacsony szélárnyékából, behajózva a Szigligeti öbölbe. Ott, a Bakony felől akadálytalanul lecsapó északi szél napjainkig számtalan hajós veszét okozta már.

A hajó két leszakadt horgonyáról és a horgonyláncokról az 1798. évi hajóleltár emlékezik meg[73]: „Vagyon hozzá vass Matska 2, mellynek egyike nyom 600, másika pedig 400. Egy 20 öles és egy 7.04 öles lánc." A leltár nem írja ki, de természetesen az akkor használt font súlyban adta meg a horgonyok nagyságát. Egy font 0.56 kg lévén, a nagyobbik horgony súlya mértékrendszerünkre átszámítva 336 kg, a kisebbiké 224 kg volt.

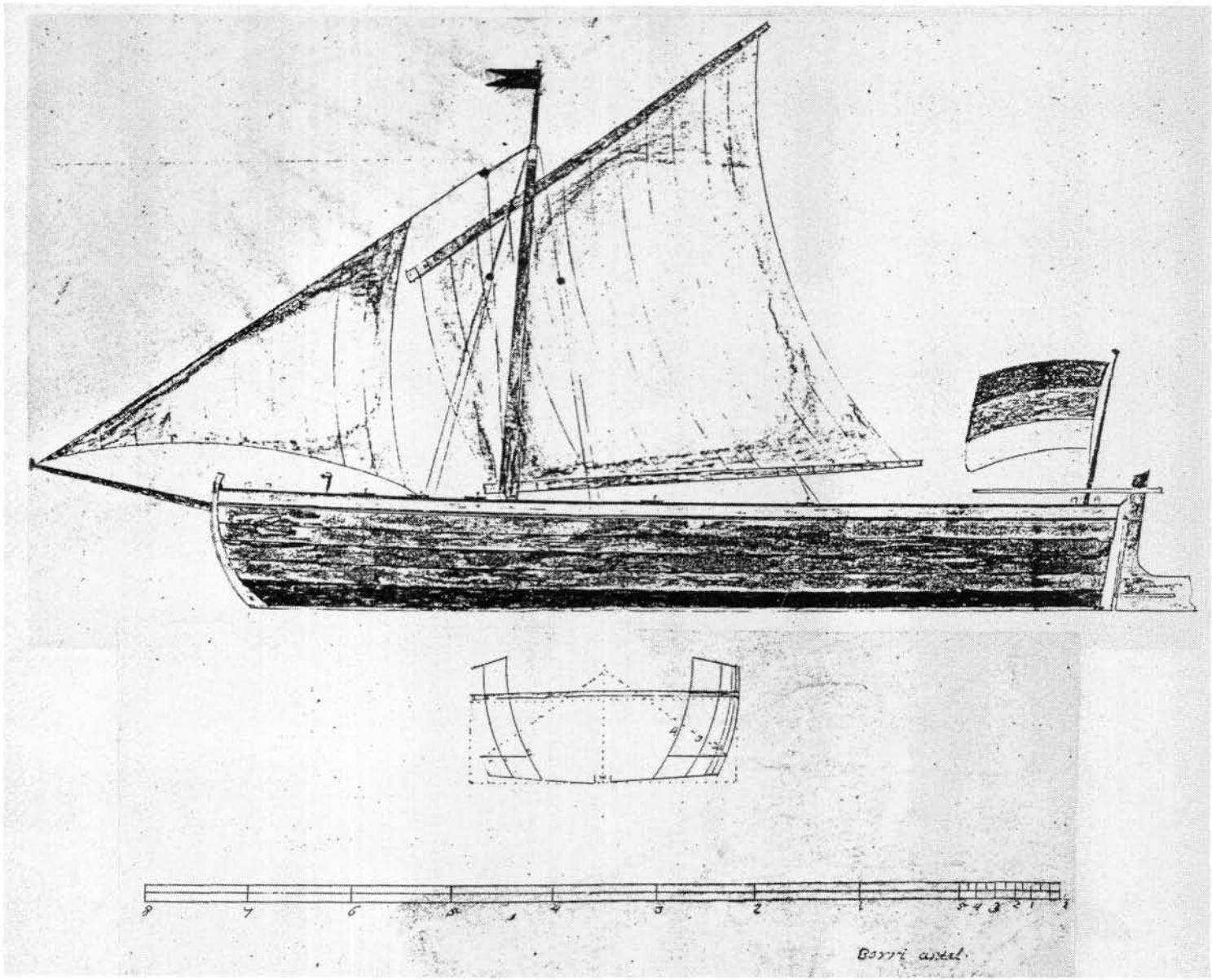

1. ábra. Bori Antal utolsó hajóterve 1833-ból

Abb. 1. Der letzte Schiffentwurf von Antal Bori aus dem Jahre 1833.

A balatoni halászcsónakok és kompok a Főnix előtt nem használtak horgonyt. A viharból menekült hajó elszakadt horgonylánc darabjának templomban történő elhelyezése tehát nem lehet balatoni szokás. Az adriai hajósok gyakorlatát követte Bori hajósmester, amikor a balatongyöröki templomba vitte a Főnix horgonyláncának darabját.

Balatongyörök középkori templomát 1715-ben építették újjá. A templom mai klasszicista formáját 1833-ban kapta. A balatongyöröki plébánia csak 1926-ban alakult meg[74], így a plébánia Historia Domusában természetszerűen nem találhattunk adatot a horgonylánc templomban történt elhelyezésére. Balatongyörök, plébániája megalakulásáig Keszthelyhez tartozott egyházi vonatkozásban. A keszthelyi r. k. plébánia irataiban sem találtuk nyomát a horgonylánc elhelyezésének.

1986 tavaszán a balatongyöröki templomban hiába kerestük az említett érdekes hajózástörténeti adatnak tárgyi bizonyítékát. A templomot, templompadlást is átnézve, semmiféle láncra nem akadtunk. Vass Sándor dr. esperes, aki 1965-től vezette a balatongyöröki plébániát, a keresett láncról semmit sem tudott. Idősebb györökiek viszont emlékeztek arra, hogy az 1950-es években a templom bejáratának közelében elhelyezett gyóntatószék mellett egy lánc darab függött, okát és magyarázatát azonban senki sem tudta már[75]. A megadott helyen 130 cm magasságban valóban találtunk egy üres vas kampót, ami a hallottak hitelét igazolja.

Lipp Vilmos alábbi adatát csak azért említjük, hogy a későbbi hajózástörténeti kutatást ne zavarja. Lipp írja[76] 1884-ben, hogy a fenékpusztai építkezések során római feliratos kövek, faragott idomkövek kerültek elő, „nem különben nehány, részben még összefüggő tojásdad idomu, fél méter hosszuságu és megfelelő vastagságu óriási lánc szem. E roppant lánc alighanem a Zala torkolatának elzárására használtatott."

A Zala a rómaiak idején még a mai Balatonhidvégnél ömlött a Balatonba[77], Fenékpusztánál akkor tehát nem volt még torkolata. Lipp megjegyzi, hogy az említett láncszemek a keszthelyi kastély könyvtárába kerültek. A Helikon Könyvtárban valóban láthatunk néhány római ekehúzó láncot, amelyek méretben és alakban meg is felelnek a Lipp által említett fenékpusztai daraboknak. Hasonló római ekehúzó láncokat Kuzsinszky Bálint is közöl Fenékpusztáról[78], de Balassa Iván dolgozatában is találunk ilyeneket[79]. Lipp Vilmos adatának hajózástörténeti kapcsolata nincs tehát.

A Festetics Levéltár iratanyaga pár esetben említi még Bori Antal nevét. Festetics László 1820. augusztus 7-én kelt rendelkezése[80] szerint a „mostani nagy hajó még ezen holnapban Sóért menjen Bori kormányzása alatt: Kehrn fő-inzsellér is Kotsányi praktikánssal együtt vele mennek, kivált azon célbul, hogy ez uttal a Balaton tavának mélysége több helyeken meg méressen, különösen Siófoknál és Szamárdinál, mely helyeken t. i. valaha a Balatonnak lecsapolása eszközöltetne. . . ."

1821. július 19-én úgy rendelkezett Festetics László[81], hogy a „kuttert kormányozza Bori Antal hajósmester, a nagy hajót Kehrm fő Inzsellér . . ." Biró József szerint[82] „ez az utolsó adalékunk Bori Antal életéhez."

Bori Antal feltehetően 1828-ig állt Festetics László szolgálatában. Akkor a „Nagy pazarló" vagyonát zár alá vették[83] és felszámolták a ráfizetéses fenékpusztai hajóépítő üzemet, az Arzenált is. Bori 64 éves volt akkor. Nem tudjuk, hogy nem kapott, vagy nem akart további szolgálatot vállalni.

A keszthelyi r. k. plébánia halálozási anyakönyveiben nem találtunk adatot arra, hogy mikor halt meg Bori első felesége, Pancetti Viktória. Volhfart Máriával kötött második házassága révén került Sümegre[84].

Az 1830-as években Zala megye kövesutat akart építtetni Balatonhidvég és Nagykanizsa között. A kő Balatonhidvégre történő szállítására a vízi út látszott legolcsóbbnak, hiszen akkor a Kisbalaton térség a Balatonhoz tartozó vízterület volt még[85]. A kőszállító hajó tervezésére a már Sümegen élő Bori Antalt kérte fel a megye. A hajó tervét és költségvetését Bori el is készítette[86]. „Sümeg die 21 szeptember anno 1833" keltezéssel nyújtotta be Bori a megyének a hajótervet. „Az Tettes Nemes Zala vármegye kivánságára: Az Kanizsai utnak Keszthelyről kővel való ki rakattatására, s az köveknek Hidvégre leendő át szállitása könnyebbségére épitendő hajóhoz szükségeseknek fel jedzése" címmel készítette el Bori a 2102 forintos költségvetését, mellékelve a kőszállító, egy árbócos vitorlás hajó tervrajzát és színes képét is (*1. kép*). A költségvetést „Borri Antal" alakban írta alá.

Babochay János nagykanizsai városbíró 1834. január 14-én kelt és az alispánhoz intézett felterjesztésében olvassuk, hogy „T. N. Vármegye számára egy nagyobb és két ezer egyszáz forintokba kerülő Vitorlás hajó készittetik", kéri tehát az alispánt, hogy hasonló hajót Kanizsa számára is építtessen[87].

Bori Antal utolsó hajóterve alapján nem épült meg a hajó. Kövér János vörsi esperes írja[88], hogy 1834-től egészen 1837 elejéig olyan szárazság volt, hogy „a Balaton vize annyira meg apadt, hogy tsupán tsak a folyásánál volt itt mi körülenk valami méllye; egyebütt pedig keresztül kasul lehetett benn gázolni . . ." A szárazság következtében kétségessé vált tehát a Kisbalaton térség hajózhatósága.

További akadályt gördített a hajó megépítése elé az, hogy 1839-ben híd épült Fenékpusztánál a Balaton vizére. Kövér János írja[89]: „. . . az első czölöpöt leverték 20-a Mai 1837. Öröm volt ezt nézni, miképp, bikázták ezt a Hajónn álló készülettel; én egyszer kivezettem a Vörsi oskolás gyermekeket egyedül tsak ezért. Az épitész Kehrn Fer. a grófnak igen derék Ingenőrje; a huzást vonyást pedig kormányozta Lichtenvohner Fer. Keszthelyi áts mester. A lábfák magassága a viznek lehető nevelkedhetését hozzá volt

ugyan véve, de az 1838-ki tél még is minden számitást meg tsalt, mert igen sok hó volt, tsaknem mint 1830-ban, a viz tehát 4, vagyis négy lábbal magasabb volt a közép libellánál. Ez a Hidat nagyon el késleltette, mert a süvegfákat hosszatt megkettőztették, hogy igy a hid magasabb legyen. De a töltések is rettenetes munkába jöttek, mert anynyi rőzsét összevágatni, helyre hórdatni, vizbe helyeztetni és szalmával s követtsel két izben is (mert egyszer már végig volt követsezve, de ujra rézsőt hordtak fölibe:) meghórdatni; tsak az hiszi, mennyi munkába jött, ki a sok dolgozókat látta ott. – Elkészült mégis 1839-ben Mártiusban, ugy hogy az első átmenetel volt rajta 2-dik Mártiusban délután, minden ünnepség nélkül. Az első átmenő volt egy disznókereskedő a fókájával; a második egy Tikász, kik véletlenül akkor értek."

Ez az új balatoni híd a Keszthelyi öbölből Balatonhidvégig történő vitorlázást csak a híd átépítésével tette volna lehetővé. Célszerűbbnek látszott evezős kőszállító hajó tervezése és építése, ami a híd alatt is felhajózhatott volna Hídvégig. A zalai Megyei Közgyűlés 1846-ban foglalkozott[90] egy „romladozott komp" kijavításának gondolatával és egy újnak készítésével „B Hidvégtől Nagykanizsának nyuló ország utnak könnyebb tsináltatására szükséges anyagoknak Balaton Keszthely vidékéről B Hidvégre szállitására."

Horváth Imre keszthelyi ácsmester 1847. augusztus 25-én árajánlatot készített[91] „Balaton Hidvégnél, vizből kiemelt 6° 4′ hosszúságú és 2° 1′ 6″ szélességű hajó kijavitásához" 348 forint 31 krajcár összeggel. A tervben 6 evező is szerepel. Horváth egyidejűle egy új, 3 pár evezős, 7 öl hosszú és 2 öl széles „kőterhellő hajó" készítésére is árajánlatot tett 656 forint 35 krajcár összeggel. A hajóterv hátlapjára rávezette: „A Tulsó lapon kiszámitott Hajón véleményem és tapasztalásom szerént 7 az az hét ember nyolcz öl követ igen könnyen elvihet."

Zala vármegye az evezős kőszállító hajót sem építtette meg a Kisbalaton vizének gyors iszaposodása miatt. Festetics László írja[92] 1845. október 28-án: „Feneki hidon felyül Hidvégh felé sekély viz és mély sár miatt hajón 3/4 óránynál tovább menni nem lehet, és nagyobb csónakon sem lehet fellyebb juthatni. Ha kételkednek ebben, akkor Feneken a halászkunyhóknál üljenek egy halászcsónakba és kisértsél a felmenetelt Hidvégh felé egyészben."

Lényegesebb ezeknél, hogy Bori Antal utolsó hajótervét 1848. május 9-én újból bemutatták a Megyei Bizottmánynak és ezt a hajóterv hátoldalán fel is jegyezték. A hajó tehát nem épült meg. Szabadságharcunk eseményei aztán végleg levették a napirendről ezt a tervet is.

Bori Antal – mint említettük – 1835. június 12-én Sümegen meghalt. Leszármazottai Keszthelyen éltek. A Szabadságharc keszthelyi honvédeinek sorában ott volt Bory Ferenc is[93], Bori Antal unokája. 1896-ban Bóri Imre a keszthelyi fiúiskola tanítója volt[94].

JEGYZETEK

1. Sümeg, r. k. plébánia, Halálozási anyakönyv.
2. PINTÉR László szíves közlése.
3. BONTZ J.: Keszthely város monografiája. Keszthely, 1896, 410.
4. BENDEFY László fordítása. BENDEFY L., V. NAGY I.. A Balaton évszázados partvonalváltozásai. Bp. 1969, 138.
5. Magyar Hírmondó 1797. július 24. szám.
6. TÓTH L.. 200 éves a fenékpusztai hajóarzenál. Bp. 1965, 25.
7. CSERMÁK G.: A magyar hajózás múltjából. Bp. 1956, 60.
8. SZABÓ D.: A herceg Festetics család története. Bp. 1928, 396.
9. TÓTH L.: i. h., 27.
10. JANKÓ J.: A Balaton-melléki lakosság néprajza. Bp. 1902, 50.
11. SZABÓ D., i. m., 18.
12. TÓTH L., i. h., 27.
13. SZABÓ D., i. m., 296.
14. SÁGI K., Festetics György élete, kulturális és politikai törekvései. Georgikon 175. Bp. 1972, 18–23.
15. SZABÓ D., i. m., 253.
16. SÁGI K., i. h., 23.
17. TÓTH L., i. h., 28.
18. TÓTH L., i. h., 30.
19. BIRÓ J.: Hajók a Balatonon. Tihany, 1971, 20.
20. BENDEFY László fordítása. BENDEFY L., V. NAGY I.: i. m., 134.
21. TÓTH L., i. h., 31.
22. TÓTH L., i. h., 51.
23. Keszthelyi r. k. plébánia, Halálozási anyakönyv 1787–1808.
24. MADARASSY L.: A Phoenix-gálya. Balatoni Kurir 1940. május 23. szám.
25. TÓTH L., i. h., 31.
26. MADARASSY L.. A fenéki „arzenál". Balatoni Kurir 1940. december 5. szám.
27. MADARASSY L.: Ki építette a Phoenix gályát? Balatoni Kurir 1940. szeptember 19. szám.
28. TÓHT L., i. h., 50.
29. Uo., 89.
30. Uo. 50–51.
31. Uo. 92–93.
32. MADARASSY L.: Hol épült a Phoenix gálya? Balatoni Kurir 1940. október 17. szám.
33. TÓTH L., i. h., 31.
34. MADARASSY L.: A Festeticsek és a balatoni hajózás. Balatoni Kurir 1941. február 6. szám.
35. TÓTH L., i. h., 59.
36. MADARASSY L., i. h., 2.

37. EISSL, M. A., Die Fahrt auf Plattensee in Ungarn, und Umgebungen dieses Sees. Mahlerisches Taschenbuch für Freunde interessanter Gegenden, Natur- und Kunst. Merkwürdigkeiten der Oestreichischen Monarchie II, 1813, 13–25.
38. TAKÁCS L.: A Kis-Balaton és környéke. Kaposvár, 1978, 9.
39. TÓTH L., i. h., 55.
40. ZÁKONYI F.: A szántódi rév története. Győr, 1981, 58.
41. Magyar Hírmondó 1797. augusztus 1. szám.
42. TÓTH L., i. h., 36. – Biró J., i. h., 16–17.
43. SÁGI K., i. h., 18.
44. TÓTH L., i. h., 15–18.
45. Uo. 49–61.
46. MADARASSY L.: Bori Antal szerződése. Balatoni Kurir 1941. június 14. szám.
47. Keszthelyi r. k. plébánia Keresztelési anyakönyv 1787–1807.
48. TÓHT L., i. h., 30.
49. Keszthelyi r. k. plébánia Halálozási anyakönyv 1787–1808.
50. EISSL, M. A., 11–12.
51. TÓTH L., i. h., 90.
52. MADARASSY L.: László gróf hajókirándulásra készülődik. Balatoni Kurir 1941. április 3. szám.
53. TÓTH L., i. h., 79.
54. MADARASSY L.: A fenéki flotta. Balatoni Kurir 1941. február 6. szám.
55. Uo. 55.
56. Uo. 55.
57. Uo. 54.
58. Uo. 53.
59. Uo. 55.
60. MADARASSY L., i. h., 3.
61. TÓTH L., i. h., 58.
62. MADARASSY L., i. h., 3.
63. TÓTH L., i. h., 57.
64. Uo. 58.
65. Uo. 59.
66. DORNYAY B.: Gróf Zichy Károlyné, Festetics Julianna grófnőről. Keszthelyi Hírlap 49, 1938. 25. szám.
67. TÓTH L.: i. h., 92–93.
68. Uo. 51.
69. MADARASSY L.: Győri szerződés hajóácsokkal. Balatoni Kurir 1941. július 17. szám.
70. Magyar Hírmondó 1797. augusztus 1. szám.
71. EISSL, M. A., i. h., 12.
72. BENDEFY László fordítása. BENDEFY L., V. NAGY I., i. h., 144–145.
73. TÓTH L., i. h., 78.
74. A veszprémi egyházmegye papságának névtára. Veszprém, 1975, 166.
75. KORONCZAY Józsefné szíves szóbeli közlése.
76. LIPP V.: A keszthelyi sírmezők. Bp. 1884. 5.
77. SÁGI K.: A Balaton szerepe Fenékpuszta, Keszthely és Zalavár IV–IX. századi történetének alakulásában. Antik Tanulmányok 15, 1968. 12. kép.
78. KUZSINSZKY B.: A Balaton környékének archaeologiája. Bp. 1920, 83. ábra.
79. BALASSA I.: Fejezetek az eke és szántás Balaton környéki történetéből. VMMK 11, 1972, 26–32. kép.
80. TÓTH L., i. h., 57.
81. MADARASSY L.: László gróf hajókirándulásra készülődik. Balatoni Kurir 1941. április 3. szám.
82. BIRŐ J., i. m., 20.
83. TÓTH L., i. h., 61.
84. V. ö.: 1. jegyzet.
85. TAKÁCS L., i. h., 8–9.
86. Zalaegerszeg, Megyei Levéltár, Közgyűlési jegyzőkönyvek.
87. Uo.
88. Vörs, r. k. plébánia, Historia Domus.
89. Uo.
90. Zalaegerszeg, Megyei Levéltár, Közgyűlési jegyzőkönyvek.
91. Uo.
92. TÓTH L., i. h., 87.
93. BONTZ J., i. m., 104.
94. Uo. 486.

KÁROLY SÁGI

ANTONIO BORRI – ANTAL BORI

In dem feudalen Ungarn war der Salzhandel, dessen Recht in der Umgebung des Balatons die Familie Festetics erhalten hat, ein königliches Monopolium. Das Salz aus Siebenbürgen wurde auf den Flüssen Marosch, Theiss und Donau bis Dunaföldvár in Schiffen und von dort in Pferdewagen nach Keszthely geliefert. Um die Hälfte des 200 Km-langen Fahrwegs durch Ausbau eines billigeren Wasserwegs verwirklichen zu können, hat Pál Festetics im Jahre 1753 das Frachtsegelschiff „Kristóf" bauen lassen.

Mit der Zeit musste das veralterte Schiff ersetzt werden, deshalb liess György Festetics im Jahre 1795 den italienischen Schiffbauer aus Triest Antonio Borri nach Ungarn kommen. Aufgrund der Entwürfe des Domäneningenieurs Sámuel Sebestyén hat Antonio Borri die im Jahre 1797 aufs Wasser gesetzte Galeere „Fönix" gebaut.

Antonio Borri hat in Fenékpuszta die Schiffwerft von György Festetics geführt und als Schiffmeister wurde er auch zum Kapitän des Segelschiffes „Fönix" ernannt. Er gehörte zum Offizierbestand des riesigen Herrschaffsgutes, so ermöglichten es ihm seine materiellen Verhältnisse die triester Viktoria Pancetti zu heiraten. Sie lebten in Fenékpuszte bei Keszthely, wo auch ihre vier Kinder zu Welt kamen.

In der Schiffwerft in Fenékpuszta, die damals Arsenal genannt wurde, sind eine ganze Rihe von Fähren und Segelschiffe verschiedener Grösse gebaut worden. Die meisten der Schiffe wurden von Antonio Borri entworfen. Viele dieser Entwürfe sind in dem Archiv der Familie Festetics aufbewahrt. In dem ungarischen Milieu ist aus Antonio Borri Antal Bori geworden, der mit dem Segelschiff „Fönix" einige Male nach Balatonkenese fuhr Salz holen. Auf dem Hinweg lieferte das Schiff Wein, geschnitztes Eichenholz oder andere Produkte.

János Leibnitzer ist im Jahre 1814 auf dem Bord des „Fönix" aus Fenékpuszta nach Balatonkenese gefahren. Er

beschreibt, dass das Schiff in einen heftigen Sturm geziet, der sogar die Ketten der zwei Anker abgerissen hat. Die mit Salz gefüllten Kisten und Säcke rutschten auf dem Schiffgrund hin und her und beschädigten die Bretter des Schiffes. Das einströmende Wasser musste ausgepumpt werden. Bori konnte das Schiff in die Keszthely-er Bucht steuern und bei Balatongyörök anlegen. Ein Teil der Ankerkette hat man in der Kirche von Balatongyörök aufbewahrt. Dieses, vom Gesichtspunkt des Schifffahrtwesens interessante Stück ist aber im Jahre 1950 verschwunden.

Antal Bori stand bis 1828 im Dienste des Herrschaftsgutes Festetics, leitete die Schiffwerft und fuhr das Segelschiff „Fönix". Im Jahre 1828 wurde das Vermögen von László Festetics gespert und auch die unrentabele Schiffwerft in Fenékpuszta aufgelöst. Bori war damals 64 Jahre alt. Nach seiner zweiten Eheschlissung mit Maria Volfahrt kam er nach Sümeg. Hier machte er seinen letzten Entwurf für das Komitat Zala (Bild. 1.). Die Komitatsbehörden wollten nämlich die Strasse zwischen Balatonhidvég und Nagykanizsa auspflastern und die dazu nötigen Steine mit dem deplanten Segelschiff aus der Umgebung von Keszthely nach Hidvég transportieren. Das Segelschiff jedoch wurde nicht aufgebaut, wobei auch die im Jahre 1839 in Fenékpuszta aufgebaute Brücke und die schnelle Verschlammung des Kisbalatons mitspielte.

Antal Bori ist im Alter von 71 Jahren, 1835 in Sümeg gestorben. Das Grab des grossen Pioniers des Schiffbaus und Schiffens am Balaton ist heute schon unbekannt.

VÖRÖS KÁROLY

KISFALUDY SÁNDOR VILÁGA

EGYÉN ÉS TÖRTÉNELEM

Sümeg utcáit járva elkerülhetetlen Kisfaludy Sándor alakjának és életművének felidézése. A költőt és az életművet, illetve az általuk reprezentált irodalmi ízlést és irányzatot azonban egyre kevésbé indokolt csupán Himfy vagy akár tágabban, a romantika hazai előkészítésének szempontjából megközelítenünk. Éppen a legújabb vonatkozó kutatások szerint költőnek és életműnek egyre teljesebb, sajátlag irodalomtörténeti megközelítésű képe mögé máris egyre erőteljesebben, a szintézis továbbfejlesztésének növekvő igényével rajzolódnak fel a kor Magyarországának nagy problémái is: a gazdasági, társadalmi, politikai valóság az irodalmit szervesen kiegészítő körvonalai. A dolog természetéből következik azonban, hogy a két különböző irányból elinduló megközelítés még nem minden szakaszában érintkezik egymással: a kor Magyarországának elsősorban a történészek által feldolgozott problémái még nem mindig nyúlnak – persze többnyire nem is nyúlhatnak – le közvetlenül az egyén életéhez, – mint ahogy a művészi egyéniség az irodalomtudomány által ábrázolt problémái sem közvetlenül érnek fel az ország gondjainak szférájáig. Közbül még többé-kevésbé széles senki földje terpeszkedik, melyen át még csak helyenként és bizonyos irányokba vezetnek többé-kevésbé kiépített összekötő utak. Pedig e sokszor még valóban senki földjének tekinthető szféra jelentősége mindkét oldalról nézve kétségtelen: az egyéni és az országos – sőt egyetemes – társadalmi–gazdasági–politikai és kulturális fejlődés kapcsolatának olyan zónája ez, melyben a történeti fejlődés már emberi léptékben jelenik meg: olyanban, melyben már közvetlenül képes formálni az egyén életét, sorsát és ezen keresztül világképét, tudatát. És fordítva: általában e zóna az, melyben, illetve amelyen át realizálódva az egyén igénye, teljesítménye bekapcsolódhat a történeti fejlődés teljességének áramába, ám mely ilyen módon a lehetőségek kínálata révén bizonyos fokig meg is szabja, másodlagosan is befolyásolni, irányítani képes az egyén magasabbra, többre törő tevékenységét.

Mindez persze: e szféra jelentőségének hangsúlyozása korántsem új dolog. Az író, a művész „világa" s ennek fontossága a műalkotás létrejöttében már régóta nagyonis ismert a kutatás előtti éppen Kisfaludy legutóbbi monográfusa az, aki már az ebből adódó következtetéseket is levonva rajzolta meg hőse portréját. Kétségtelen, hogy a „világ" ilyen ábrázolásának jelentősége annál nagyobb, minél kevésbé önálló, a fejlődés teljességének felfogására és absztrahálására kevésbé képes, inkább, vagy elsősorban, csak funkcionális jelentőségű alkotóval állunk szemben. Érdemeit mit sem csökkentve, talán nem indokolatlan, ha Kisfaludy Sándort is inkább e kategóriába tartjuk sorolandónak, a modern magyar irodalom alakításában betöltött funkciójának jelentősége következtében azonban nagyonis fontosnak ahhoz, hogy „világát" minél alaposabban megismerjük. Már csak azért is, mert e világ, éppen hősünk szerepének fontossága folytán sokáig, de ugyanakkor ábrázolójának csak csekélyebb művészi ereje, korlátozott absztraháló képessége folytán kétségtelenül egyre torzabban a kor magyar irodalmának és irodalmi ízlésének jelentős ágait fogja befolyásolni. Kisfaludy világa realitásától immár egyre inkább megfosztva, de fenntartva a közízlés bizonyos társadalmi rétegekre oly jellemzően árulkodó igényei által, e rétegek számára eleven realitás fog maradni még egy egész hosszú korszakon át. melynek határait az új meg új, s egyre teljesebb Kisfaludy kiadások mérföld- és határkövei fogják jelezni.

Kisfaludy maga is hosszú életű volt: 1772-től 1844-ig élt, 72 esztendőt. Olyan korszakot élve végig, mely csak a magyar glóbus vonatkozásában is döntő jelentőségű változások: egy sokévszázados, megrendíthetetlennek hitt és vallott társadalmi formáció, a feudalizmus felbomlásának kora. De nem érezzük túlzásnak, ha ezen belül az ő emberi és írói magatartásának, világának legdöntőbb meghatározóját a napóleoni háborúkban látjuk. Természetesen is, hiszen életének csúcspontját minden szempontból ezek az évek jelölik, s logikusan következik ebből, ha további életútja számára is ennek a kornak eszményei és arányai fognak normául szolgálni: nemcsak a haláláig alkalmazott versformában, hanem a haláláig meg nem tagadott, bár ezen belül is kétségtelenül változó társadalmi és politikai magatartásban is.

E korszak Kisfaludy világát – és őt saját magát is – formáló tényezői közül az alábbiakban csak néhányra és – részletesebb kifejtésük elsősorban sajátlagosan történészi munkát igényelvén és így sajátlag történeti tanulmányt is eredményezvén – inkább csak általánosságban kívánunk rámutatni.

A VILÁG KITÁGUL

A kor emberének tudatát formáló egyik legjelentősebb tényezőnek – kissé elvontan fogalmazva – az egyénre zúduló információ és impresszió mennyiség hirtelen megnövekedését és meggyorsulását kell tekintenünk. Az európai történelem menete a francia forradalomban különösen meggyorsult és konfliktusai ugyanakkor ki is éleződnek, – s a háborúk kibontakozásával e folyamat csak tovább erősödik. Egyre sűrűbben érkeznek hírek a legváratlanabb, legdrámaibb, korábban szinte hihetetlen eseményekről, Napóleon hadjáratainak egymást gyorsan követő óriási csatáiról s a mindennek nyomában felkavarodó, politikai rendszereket, egyéni viszonyokat felforgató forgószélről. S e háborúk végül már elérik Magyarországot is: a reguláris katonaság majd az inszurrekció is hatalmas tömegeket von be hosszabb-rövidebb katonai szolgálatba; a társadalom egyre jelentősebb rétegei közvetlenül is érdekeltekké válnak a háborúban: résztvevőkként vagy résztvevők hozzátartozóiként, haszonélvezőkként, vagy áldozatokként.

Az egyén vonatkozásában a világ hirtelen ingergazdaggá válik. Sokféle hír, újfajta, hirtelenül támadt feszültség és izgalom hasít bele a XVIII. sz. álmos, Európától elzárt Magyarországának világába. Katonáskodásuk alatt tízezres tömegek ismerkedhetnek meg ezzel a világgal, – s aki otthon marad, annak számára az erről szóló híreket már egy viszonylag fejlett európai sajtó közvetíti, egy éppen legfejlődőképesebb hangadó rétegeiben már nem is teljesen analfabéta társadalom felé; részletesen és Nyugat-Európa irodalmi fejlődésének eszközeit is felhasználni képes, az eseményt az átlagember számára is megjeleníteni, megszemélyesíteni alkalmas formákban, helyenként már technikailag, művészileg egyre tökéletesedő képes ábrázolásokkal dúsítva is. Az a nagyvárosias ingergazdagság, feszültség, mely ezelőtt csak Bécsre volt jellemző – önmagában is jelentős elemeként a Bécsbe került magyarok és kivált az udvarhoz került testőrök és hivatalnokok magatartásváltozásának, – most – ha ettől igen különböző tényezők révén és kisebb hatásfokkal is – megkezdi beszivárgását Magyarországba, a vidéki kúriákba is. Persze, nem mindenhol egyformán érvényesül: jelentkezése, hatása országrészenként és méginkább társadalmi rétegenként igen különböző. De részint az irodalmi termelés gyors kibővülése, ezen belül nem utolsó sorban az irodalom alatti irodalom kitágulása és benne a világ eseményeinek egyre közvetlenebb és nyersebb, a műfaj és az irodalmi kifejezés hagyományos formáival birkózó tükröződése (gondoljunk Kazinczy meglepetésére Pálóczi Horváth Ádám felett: „Guta dolog, hogy te ujsághireket csinálsz versekké"), részint pedig (és ennek is nyomán) az emberi magatartás, végül az érzelmek skálájának gyors kitágulása, jól érzékelteti a külvilág ütemének felgyorsulását, az ingerek, benyomások megsűrűsödését. Az egyén apercepciós készsége, érzékenysége is így szinte öntudatlanul fokozódik, fogékonnyá válva új tények, magatartások, érzelmek új formák közötti befogadására.

A változás kielemzése és mértékének megállapítása még hosszas és bonyolult kutatásokat igényel, tényének megemlítése azonban még így sem haszontalan vagy elsietett: belőle Kisfaludy világának nem csak munkái kedvező fogadtatását elősegítő, de részben azok genezisét indokló elemeit is jobban megérthetjük.

AZ INSZURREKCIÓK

A Kisfaludy világát – és benne közvetve vagy közvetlenül őt magát is – formáló tényezők közül a következőkben a nemesi inszurrekciók jelentőségét kell kiemelni. Ha az előzőkben a társadalomban az információtömeg bővülése nyomán egy újfajta fogékonyság jegyeit véltük feltalálni, most az inszurrekcióknak a nemesi politikai öntudat alakításában vitt nagy hatására mutathatunk rá.

Inszurrekciót a francia háborúk során a köztudattól eltérőleg nemcsak 1809-ben, hanem már előzőleg is háromszor: 1796-ban, 1800-ban és 1805-ben is meghirdettek anélkül azonban, hogy a seregek tényleges harcbavetésére ekkor még sor került volna. Az első három inszurrekció során a megyei nemesség esetenként viszonylag rövid idő, 4–6 hét alatt állított ki és adott át a reguláris katonaságnak egy-egy kb. 20 000 főnyi, egyharmad részében lovasított hadsereget, mégpedig a fegyverzettől eltekintve teljesen felruházva, felszerelve, lényegében toborzás útján, a gyalogságot illetőleg csaknem egészében, s a lovasságnak is úgylátszik nagyobb hányadában parasztokból, illetve legalábbis nem nemes elemekből. S egy-két esettől eltekintve, mint pl. a somogyi inszurgensek 1800. vagy a leszerelő baranyaiak 1797. évi zendülése, minden nagyobb konfliktus nélkül.

Könnyű átlátni, hogy az inszurrekciók a nemesség politikai öntudatát, önbizalmát jelentősen megnövelték. Egyrészt azáltal, hogy a nemesség megérezte a kényszerhelyzetet, mely az udvart az 1790-ben még betiltott megyei banderiális formák felélesztésére kényszerítette, – másrészt mert az alakulatok viszonylag gyors kiállítása és felszerelése megmutatta a megyei adminisztráció működésének viszonylag jó hatásfokát, máskor és más célra is felhasználható operatív, expeditív voltát is: képességét egy nemesi–nemzeti hadsereg önerőből való gyors kiállítására. Amellett az inszurrekció a megnyíló tiszti, altiszti állások révén alkalmat adott a nemességnek bizonyos, bár többnyire csak átmeneti, társadalmi emelkedésre is. Mindezen lehetőségek jellegzetesen egyesülnek az önálló magyar – tulajdonképpen nemesi – tisztképző intézet felállításához vezető és papíron ekkor meg is valósuló törekvésekben.

De éppen az intézménynek és a benne megtestesülő politikai–társadalmi törekvéseknek a gyakorlatban végülis bekövetkező kudarca (és annak felismerése, hogy az inszurrekció felfegyverzése végülis továbbra is az udvar kezében van, és így attól na-

gyonis függ), ugyanakkor újból ráébreszti a nemességet függő helyzetére is. Az inszurgens alakulatok táborba szállásai, melyeknek során a legtávolabbi megyék nemesei is összetalálkozhattak egymással, lehetővé tették azt, hogy a nemesség minden rétegének szintjén megismerkedjék más megyék hasonló viszonyaival és ottani nemes társainak véleményével is. Mindez fokozottan vált érezhetővé az 1809. évi felkelésnél, mikor az udvar a rendes hadsereg paraszti újoncozási bázisának kímélése érdekében fokozottan vette igénybe a katonáskodástól különben mentes nemesség személyes felkelését, és mikor az inszurrekciót egyes részeiben ténylegesen be is vetették a hadműveletekbe.

Az inszurrekciók tehát a nemességet ráébresztve egyrészt erejére és lehetőségeire, másrészt függőségére, egyrészt megerősítették osztályöntudatát, másrészt viszonyát az udvarhoz széles tömegekben tovább rontották, illetve a feszültséget tudatosították. Ezt csak tovább fokozta az inszurrekció 1809. évi katonai szereplése. Egyrészt bebizonyosodott, hogy az inszurrekciót mint milíciaszerű katonaságot reguláris katonasággal szemben nyílt ütközetben eleve nem lehet sikeresen alkalmazni, – viszont az is világossá vált, hogy megfelelő módon, a milícia természetének megfelelően használva, meglepően jó eredményeket lehet elérni vele. Ugyanakkor kiderült, hogy az inszurrekció vereségének oka nem kis részben az udvar politikájában gyökerezett, mely, szemben az osztrák Landwehr alakulatok kezelésével, az inszurrekciónak sem felfegyverzésével nem törődött, sem nem volt hajlandó békeidőben engedélyezni a nemesség rendszeres fegyvergyakorlatait, előzetes katonai kiképzését. Ezek a körülmények pedig az inszurrekció katonai vereségének is kézenfekvő – részben valóban objektív – magyarázatául is kínálkozva, a nemesség tömegeiben saját felelősségüket csökkentve, az udvarral szemben támadt feszültséget csak tovább növelték: olyan tényezőként, mely az öregedő Kisfaludy munkáiban, azok sajátos nemesi nacionalizmusában s ugyanakkor az udvarral szemben táplált bár rejtegetett keserűségében nagyonis konkrét formák között fog majd visszatükröződni.

A TÁRSADALMI FESZÜLTSÉG

Végül a Kisfaludy világát formáló tényezők közül hamadikként arra a meginduló nagy társadalmi átalakulásra kell rámutatni, mely ugyancsak a francia háborúk korában lendül neki és nyeri el felismerhető körvonalait. Alapját e folyamatnak a 18. század végétől kibontakozó árutermelési lehetőségek alkotják, melyek a 30-as évek végére a nemesség birtokos és ebbe az árutermelésbe bekapcsolódni képes rétegében majd a feudalizmus felszámolásának igényét, s később programját fogják kialakítani, – de melyek egy társadalmi réteg szintjével lejjebb megindítják egy mezővárosi-falusi kispolgárság megerősödését is. E folyamat részben jómódú, gazdagodni képes parasztokra, részben kisiparosokra, kisvárosi–falusi kereskedőkre, részben alsóbbrangú alkalmazottak, félig-meddig értelmiségiek kezdetben vékony, de a fejlődés során egyre erősödő rétegeire támaszkodik. Ennek a feudalizmus bomlásában oly jelentős folyamatnak meglétét és realitását immár Kisfaludy életében is nem csak azok az igények jelzik, melyek őt a sümegi vagy a zalaegerszegi kaszinó megszervezésében fogják vezetni, hanem azok a társadalmi feszültségek is, melyeknek egyik, még Kisfaludy életében lezajló igen jellegzetes kirobbanását éppen Sümegről ismerjük.

1840 Szilveszterének napján ugyanis Sümeg főterén kb. 800 főnyi dühös tömeg támad rá a városi magisztrátusra, fejszével esve a pénztárosnak, rútul összeverve Ramasetter Vince kékfestőt, városi tanácsost, – apját, Ramasetter Lipót városbírót pedig halállal fenyegetve. A bíró életét csak a városi levéltárnak a tömeg három és félórás ostromát kiállni képes erős vasajtaja és a plébánosnak a tömeget nagynehezen lecsillapító szavai mentik meg. A zendülés közvetlen oka a magisztrátusnak az az intézkedése volt, amely a város erdejének részleges kivágását és a fa eladását rendelte el, árából a városnak valamilyen újabb házat veendő. A konfliktus mögött azonban mélyebb ellentétek állnak: az 1832-től a város vezetését a püspöki uradalommal megalkudva kezébe kerítő, részben német anyanyelvű iparos–kereskedő réteg és az agrárius–napszámos szegénység, s a kisnemesség közötti konfliktus. Előbbiek gyors és a hatalom birtokában egyre mohóbb és leplezetlenebb gazdagodhatnékja (hiszen a kékfestő Ramasetter, aki a fél Dunántúlt ellátja már áruval, ráadásul épp ekkor a községi korcsma bérletét is kezébe akarja kaparintani) és a kisnemesekkel szemben is éreztetett lenéző gőgje: a jellegzetes polgári magatartásnak ez a kisvárosi léptékű változata nem meglepő módon hívja ki a szegénység haragját. Ennek konkrét megfogalmazásában a város erdejének a zendülésre közvetlen okot adó részleges kiirtása (és ezzel a helyi lakosság ingyen tüzelőszerzési lehetőségének korlátozása) mellett szerepet játszanak az e réteg által az alakuló polgárias életformáival járó szerény urbanizációs igények kielégítésére fordított közköltségek épp úgy, mint egyfajta németgyűlölet (melynek tisztán osztályalapját azonban jól mutatja, hogy egyrészt a zendülők közt német nevűeket is bőven találunk, míg a németként szidalmazott és inzultált Ramasetter Vince, a főbíró fia másfél évtized múlva, halála után, vagyonát magyar nyelvű helyi középiskola felállítására fogja hagyni). Paraszti és nemesi szegénység egyrészről, másrészről a polgári jómód a magyar és német nyelvűség ellentétét is felhasználó, de egészében már egy új társadalmi rendszer szabályai szerint polarizálódó konfliktusa, melyben a pozitív oldalt a pillanatnyilag ellenszenvesebbnek látszó polgár képviseli már mindennél világosabban utalhat az öreg költő előtt a feudális rendszernek arra a válságára is, melynek öntudatlanul is egyik első jelzése az ő, a magatartás

polgári vagy legalábbis polgárias eszményei felé forduló Himfyje volt. Ennek és további műveinek elsősorban regéinek sikerében s továbbélésében e kispolgárosodó folyamatnak s ezen belül is e folyamat dunántúli kibontakozásának – úgy véljük – nem kis része van.

Az írói életműnek és a kor társadalmi, gazdasági, politikai fejlődésének fővonulatai közötti területről: az egy írót, de egyúttal az életműve által képviselt írói magatartást, közízlést is egyszerre formáló és tükröző szűkebb: konkrétebb és személyesebb világnak és az erre jellemző társadalmi pszichikumnak területéről (a bevezetésben senki földjének neveztük) emeltünk ki néhány elemet: kutatásunk természetéből következőleg elsősorban e területnek a sajátlag az általános történeti felé mutató, azáltal beárnyékolt oldaláról. Nem vagyunk meggyőződve arról, hogy akár csak a konkrét esetben is valóban ezek a fejlődésnek leglényegesebb elemei. De meggyőződésünket, – hogy ti. valamely irodalmi jelenség ilyenfajta, ezen a területen át történő megközelítésének megvan a maga jelentősége az általános történeti fejlődés és a művelődés (részben autonóm módon alakuló) szféráiban konkréten jelentkező vetületei egy mélyebben történeti egységben való szemléletének szempontjából – még fenti, korlátai között is bizonnyal kevéssé tökéletes fejtegetéseink alapján sem érezzük visszautasíthatónak.

Kivált egy olyan fejlődés esetén nem, melynek vizsgálatánál a sajátlagosan irodalmi kategóriákban gondolkodó kutatás mindig hajlamos volt arra, hogy az irodalmi alkotásokban jelentkező (és a Nyugat-európához viszonyítva sokban periférikus irodalmi viszonyok között többnyire az attitüdnél nem határozottabb körvonalú) gondolati tartalmat a valóságosnál tisztább filozófiai és esztétikai kategóriákig desztillálja: az indokoltnál szigorúbban szűrve ki belőle ennek során a konkrét hely, kor, történelmi helyzet a tiszta gondolatot funkciójában is nem egyszer teljesen megváltoztatni képes ingredienciáit. A szűrő sokszor szigorú volt, még akkor is, ha a szóbanforgó alkotás értékét: ízét, színét, erejét tulajdonképpen sokkal inkább, vagy legalábbis nem kisebb hányadában éppen ezek a konkrét ingrediensek adták meg. Jelentőségüknek hangsúlyozása most befejezésül nem a sajátlagosan irodalmi kategóriákban való kutatás jelentőségét kívánja csökkenteni, hanem az e közbülső területen (amint egy alkalommal más vonatkozásban neveztük: az irodalmi művet körülvevő közegben) folyó kutatásoknak és éppen a sajátlagosan irodalmi folyamat lényegének és hatásfokának megismerése szempontjából nem elhanyagolható hasznára és értelmére kívánja felhívni a figyelmet – Kisfaludy Sándor és világa: költői mű és környező világ kapcsolatának vonatkozásában.

IRODALOM ÉS FORRÁSOK

Kisfaludy Sándor világának és e világ problémáinak felmérésénél egyrészt Fenyő István az életpályát és az életművet egyaránt részletesen elemző alapvető munkájára (Kisfaludy Sándor. Bp., 1961. Irodalomtörténeti Könyvtár 6. sz.) és az ott megadott legfontosabb forrásokra és feldolgozásokra támaszkodtunk, – másrészt, a társadalmi–gazdasági háttért illetőleg, a Magyarország Története Tíz Kötetben 5. kötetében (Bp., 1980) kivált a 473–600. lapokon összefoglalt fejlődésképet használtuk. Az inszurrekcióra ld. Vörös Károly: A magyar nemesi felkelés a napóleoni háborúk korában. Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve VII. k., Salgótarján, 1981. 93–101. 1. A sümegi eseményekre: Zala megyei Levéltár, Zala vármegye Levéltára, Büntetőperek 1841. 69. kötet, 148. sz.

VÖRÖS KÁROLY

DIE WELT VON SÁNDOR KISFALUDY

Sándor Kisfaludy (1772–1844) spielt als Dichter zwei sentimentalen Geđichtzyklen über das glücklichen und das unglücklichen Liebe, so wie durch seinen Versromane eine wichtige Rolle in der Vorbereitung der ungarischen Frühromantik. Die Abhandlung lenkt die Aufmerksamkeit auf jene Momente der ersten Hälfte des neunzehnten Jahrhunderts (d. h. des Zeitalters des Dichters) die in seinem Leben und in der ungarischen Umwelt unmittelbar oder indirekt von gewisser Bedeutung waren. So werden betont teils die Vervielfaltigung der Nachrichten und Informationen über die neuesten Ereignisse der bewegten Zeit der napoleonischen Kriege, teils die Auswirkung des gegen Napoleon viermahl mobilisierten adeligen Aufgebotes (des sog. Insurrections) auf die Verschärfung der Gegensätze zwischen Wiener Hof und ungarischen Adel. Als drittes Moment wird dargestellt eine i. J. 1840 in dem Marktflecken Sümeg (wo der Dichter wohnte) gegen den Magistrat ausgebrochene Unruhe die die schon sich entfalteten Spannungen innerhalb des feudalen Systems fühlen lässt.

HUDI JÓZSEF

A VESZPRÉMI OLVASÓTÁRSASÁG TÖRTÉNETE 1841–1844

(ADALÉKOK A VESZPRÉM MEGYEI REFORMKORI EGYLETEK TÖRTÉNETÉHEZ)

Az irodalomtudomány – az irodalomelmélet és irodalomkritika – művelői körében már régóta él és hat az a felismerés, hogy az irodalom mint művészeti ág létezésének egyik előfeltétele a befogadók tényleges vagy potenciális megléte. A műalkotás maga is láncszeme annak a specifikus kommunikatív rendszernek, amely lehetővé teszi az alkotó és műélvező rendszeres találkozását, biztosítja az irodalom és művészet fejlődését.[1] Az irodalom – szociológiai aspektusban – háromdimenziós társadalmi jelenségként is felfogható: a jelenség alapviszonyát a művész, a művészi szöveg és a befogadó egymásra vonatkozása hozza létre.[2]

Az irodalom mai fogalma a XVIII. század második felében alakul ki. a könyvgyűjtés és könyvolvasás, az irodalomkritika a preromantika időszakában válik a középosztály tudatos foglalatosságává a polgári fejlődésben élenjáró Angliában.[3]

A jómódú polgárság fellépése már a XVIII. század elején megtöri az udvari arisztokrácia kulturális monopóliumát. A szellemi nivellálódás rövidesen új olvasóközönséget teremt, amely lehetővé teszi a független írói egzisztencia kialakulását. A XVIII. század első felében azonban az angol írók többsége még a pártok és kormányok, illetőleg magánszemélyek támogatására szorul s óhajtott függetlensége legtöbbször illúziónak bizonyul. A klasszikus kapitalizmus időszakában az író helyzete gyökeresen megváltozik: addigi személyes szolgálata személytelen áruvá minősül át. A klasszicizmus intellektuális kultúráját felváltja a romantika érzelmi kultúrája. A romantikus irodalomban a vagyonos polgárság individualizmusa, érzelmessége, moralizáló hajlama, puritán erkölcse tiltakozik az udvari körök életszemlélete ellen. A tiltakozás az objektum–szubjektum viszony szűkülésével jár. az irodalomban kialakuló új műfajok – a polgári dráma, az életrajzi regény – a polgárság életének intim szféráit tárják fel. A stílusváltás, amely az angol preromantikában kezdődik, Rousseau műveivel terjed Európa-szerte s a nemzeti romantikus irodalmakban teljesedik ki.[4]

A XVI–XVIII. században, amíg az európai irodalom termékei csak szűk körben terjednek és hatnak, a legnépszerűbb művek példányszáma is csak ritkán éri el a háromezret. A tömeges könyvkiadást – a közműveltség színvonalának emelkedése mellett – a nyomdatechnikai újítások (a gépi sajtó megjelenése) teszik lehetővé. A nagy áttörés Angliában következik be először. 1800–1820 között a kiadványok példányszáma ugrásszerűen megemelkedik. A legnépszerűbb írók (Scott, Byron) műveinek újabb kiadásai rövidesen elérik vagy meghaladják a tízezres példányszámot is. A nyomdatechnikai újítások egy évtizeddel később már Franciaországban, majd a legfejlettebb német területeken is forradalmasítják a könyvkiadást.[5]

Magyarországon a XVIII. század utolsó harmadában kezdődik meg a polgári jellegű átalakulás a könyvkultúra, a sajtó területén: kialakul – a referáló sajtó állandósulásával – a magyar nyelvű sajtó, napvilágot látnak az első időszaki kiadványok, a folyóiratok műfajilag önállósulnak, az írók és kiadók megteszik az első lépéseket a közönségszervezés és -nevelés érdekében.[6]

A század utolsó évtizedeiben módosul – bővül – a könyv és a könyvtár funkciója: a magánkönyvtárak mellett nyilvános könyvtárak, majd kölcsönkönyvtárak (olvasókabinetek) szerveződnek. Ennek következtében a súlypont az egyházi könyvtárakról a világiakra kezd áttolódni s megváltozik a könyvtárak összetétele is. A klasszikus és teológiai irodalom termékeit egyre inkább háttérbe szorítják a magyar nyelvű, világias szemléletű irodalmi, történelmi, politikai művek. A főrendieken kívül az értelmiség, a köznemesség és a városi polgárság szűk rétege is kezd bekapcsolódni a „magas kultúra" fogyasztásába.[7] Európai összehasonlításban persze meglehetősen szerény az előrehaladás: csupán az új minőség megjelenését észlelhetjük. Az olvasás kezd társadalmi méretűvé válni.[8] Az egykori újságok előfizetőinek száma 300–1200, a folyóiratoké 100–140 között ingadozik. A legsikeresebb könyveket 500–1000 példányban nyomják ki. Tömegkiadványoknak továbbra is a több tízezres példányszámban megjelenő kalendáriumok nevezhetők.[9]

A XVIII. század végétől a polgárias ízlés- és stíluseszmény általános elterjedését az osztrák abszolutizmus teszi lehetetlenné: 1801-től a bécsi rendőrminisztérium irányítja a magyarországi cenzúrát. A nyomdák száma erőteljesen csökken, működési feltételeik súlyosbodnak, a hírlap- és folyóiratkiadás előbbi lendülete megtörik. A magyar jakobinus mozgalom felszámolása évtizedekre visszaveti a nemzeti irodalom kibontakozásának folyamatát.[10]

A XIX. század elején a kultúra megújhodását ismételten a magánkezdeményezések szolgálják: a magyar írásbeli műveltség összegyűjtésére hivatott Országos Könyvtár, az országgyűlési törvények szerint felállított Nemzeti Múzeum, az írók ösztönzésére alapított Marczibányi-intézet fejt ki jelentős szervező tevékenységet. A tízes évektől kezdve az irodalmi élet központjává válik Pest. Itt szerveződnek a legjelentősebb folyóiratok, alakulnak ki a vezető irodalmi szalonok. A húszas években szélesedik az olvasóközönség, az olvasás iránti igény megnő és állandósul, a könyvvásárlás szükségletté válik. A nemzeti romantika szolgálatában álló Élet és Literatúra írói köre; Toldy Ferenc, Bajza József és Stettner György megteremtik az önálló magyar irodalomkritikát és -történetírást. Az írói tevékenység beépül a társadalmi munkamegosztás szervezetébe.[11] Marxi kifejezéssel élve, hazánkban is kezdetét veszi a „művészi termelés".[12] Megszületik a magyar nemzeti irodalom.[13]

A magyar olvasóközönség ízlése a reformkor időszakában megváltozik: a romantikus költészet, a kialakuló szépprózai műfajok (regény, novella), a polgárias ízlést közvetítő publicisztika, különösen pedig a politikai vitairodalom játszik ebben nagy szerepet. A század második harmadától ugrásszerűen megnő a magyar sajtó kultúraszervező szerepe. A hírlapok és folyóiratok száma – a század eleji viszonyokhoz képest – több mint hatszorosára nő. 1801-ben összesen 8, 1830-ban már 23, tíz évvel később pedig 53 lapot adnak ki. A magyar nyelvű olvasóközönség megerősödését mutatja, hogy 1830-ban 10, a negyvenes évek elején pedig már 26 magyar nyelvű újság jelenik meg. A megjelenő magyar nyelvű lapok többsége ugyan még mindig rövid életű, de egyre változatosabb s így egyre jobban megfelel a különböző gazdasági, kulturális helyzetű, más-más politikai pártállású rétegek és csoportok igényeinek.[14]

Az új társadalom- és embereszményt meghirdető európai liberalizmus magyar válfaja a múlt század harmincas éveinek elejére alakul ki Széchenyi írói–közéleti tevékenysége eredményeként, politikailag szervezett jelleget azonban csak a következő évtizedben nyer. Legfőbb bázisa a magyar középbirtokos nemesség vagyonos, felvilágosult része, amelynek érdekében áll a tőkés átalakulás sürgetése: eszméit egyre hangosabban hirdeti is a vármegyei politikában, az országgyűlés ülésszakain, a liberális sajtóban. De fontos szerepet játszanak a liberalizmus terjesztésében az ifjúsági egyesületek, a diáktársaságok, kollégiumi önképzőkörök, a felnőttek művelődési fórumai: az olvasótársaságok és a kaszinók is.

ELŐZMÉNYEK: EGYLETEK A REFORMMOZGALOM MEGINDULÁSA ELŐTT

Veszprém megyében legkorábban a szétszórtan élő zsidóság alapított egyleteket. A zsidók Magyarországon már az Árpád-korban megjelennek, letelepednek és folyamatosan itt élnek egészen máig. Veszprém megyében 1735-ben a megye 15 községében élnek.[15] A harmincas években 30 megyében összesen 11 621 zsidót számlálnak az összeírók. Számuk nagyobb mértékben Mária Terézia, főként pedig II. József uralkodása idején emelkedik. Az ország XVIII. századi újjáépítése során nyílik lehetőségük a betelepülésre. Főleg Cseh- és Morvaországból, a túlnépesedett Galíciából, az osztrák örökös tartományokból vándorolnak a Közép-Duna medencébe. Számuk 1785-ben 75 ezer, 1842-ben már 241 632.[16]

Az 1752. évi megyei összeírás szerint a megyében 69 adóköteles személy él. Ebből Pápán 18, Palotán és Rédén 3–3, Csetényben, Csernyén, Dudaron, Nagyszőlősön és Sikátorban 2–2, a többi – név szerint is megjelölt – 25 településen egy-egy család ill. személy él.[17] Így a megyében a század közepén hozzávetőleg 300–350, a XIX. század elején 3720, 1847-ben 9169 zsidó található.[18] 1847-ben a megye összlakosságának 4,9%-át teszik ki. A megye öt legnépesebb hitközsége ekkor Pápa 2947, Veszprém 862, Palota 747, Devecser 470, Kerékteleki 398 lakossal. Ezek után 13 olyan helység következik, amelyben lélekszámuk 100–200 között ingadozik. A többi településen szétszórtan élnek, egy-egy helységben többnyire 1–5 család, foglalkozásukra nézve kiskereskedők, boltosok, kocsmabérlők, mészárosok, uradalmi pálinkafőzők. Jelentősebb iparos rétegekkel csak a mezővárosokban, elsősorban Pápán találkozunk.

Zsidó hitközség először Pápán szerveződik 1749-ben. Veszprémben 1735-ben 3, 1770-ben 13 családot számlálnak össze. A hitközség krónikása szerint a hitközség 1750 körül alakult[19], ez a feltételezés azonban tévesnek bizonyul, mivel a fent említett 1752. évi összeírásban veszprémi zsidó egyáltalán nem szerepel. Palotán 1746-ban 7 család él, a XIX. század elején számuk 15–20 között lehet.[20]

Az első egyleteket jótékonysági céllal alapították a hitközségek, a vallási előírásoknak megfelelően a szegények és a városon átvonuló koldusok gyámolítására. Pápán a hitközség megalakulásával egyidőben jön létre a *Chevra Kadisa*, a Szent Egylet.[21] Veszprémben valószínűleg a következő évtized vége felé, Palotán az évtized végén, 1760-ban szervezték meg az egyletet.[22] Veszprémben az egylet működése hosszú ideig nem is lehetett folyamatos; a hitközség az 1781. évben hozott alapszabállyal tekinti az egylet működését rendszeresnek. Az egylet 150 éves jubileumát is ennek megfelelően ünnepelik.[23]

A Chevrák kezdetben csupán a halott tisztességes temetéséről gondoskodtak, a későbbi alapszabályok azonban már a betegsegélyezésről és betegellátásról is rendelkeztek. Az anyagilag is fokozatosan gyarapodó hitközségek az egyesületek számára kórházat, temetőházat építenek, szolgát-szolgákat, szakképzett orvosokat alkalmaznak, az ügyintézést fogadott jegyzővel végeztetik. Az egyletek ügyeit a választott elöljárók intézik az elnök felügyelete mellett.[24]

A szent egyleteken kívül más jótékonysági egyleteket is létrehoznak. A pápai *Bikur Churim,* a „Beteglátogatók egyesülete" nemcsak saját tagjait látogatja meg, ha azok megbetegszenek, hanem a hitközség egész területére kiterjed tevékenysége. A szegények gyámolítására később, 1836-ban létrehozott *Gamle Dalim* csak az egyesület tagjait részesíti ellátásban.[25] A szegényügy átfogóbb rendezésére is csak a reformkorban gondolnak. az 1847-ben megszervezett veszprémi *Armen Institut* arról is gondoskodik, hogy a város zsidó nincstelenjeit, szegényeit a módosabb családok tartsák el oly módon, hogy az év bizonyos napjain fogadják magukhoz őket. Az eltartás idejét a családok vagyoni helyzetéhez igazítják.[26]

A zsidó hitközségek megerősödése teszi lehetővé a XIX. század elején, hogy a közösségek kulturális életének irányítására is több gondot fordítsanak az elöljárók. Veszprémben a szegény származású gyermekek *vallásos nevelésének* biztosítására 1812-ben megalakítják a *Talmud–Tóra* egyesületet. Az egylet gondoskodik arról, hogy a szegény gyermekek is tanulhassanak a „chéderek"-ben, a héber magániskolákban, ahol a gyermekek nemcsak a vallástan alapjaival, hanem világi tárgyakkal is megismerkedhetnek.[27] Másfél évtizeddel később *„Cheszed Neurim"* néven ifjúsági Talmud–Tóra egyesületet is létrehoznak hasonló céllal. Alapszabályából tudjuk, hogy pénztárának fő bevételi forrását a szombatonként és a három zarándokünnepen tartott istentiszteletek adományai képezik. Az egylet hivatalos ügyeit fogadott jegyző intézi. Megszűnése a század közepén szerveződő jótékony nőegylettel van összefüggésben.

EGYLETI MOZGALMAK A REFORMKORI VESZPRÉM MEGYÉBEN

A XVIII. században a megye politikai–kulturális irányításának nincsen önálló központja. A megyei nemesség felváltva hol Pápán, hol Veszprémben tartja gyűléseit. Veszprém közigazgatási központtá szerveződése a XIX. század elején ölt határozott formát.

Veszprém XVIII. századi kulturális fejlődését alapvetően gazdasági–jogi helyzetének alakulása határozza meg. A török kiűzése után, a barokk restauráció korában korábbi kiváltságait fokozatosan elveszti. Az egyházi mezőváros jogi státusza hosszú küzdelmek után a század hetvenes éveire szilárdul meg s változatlanul marad egészen 1848-ig. A város társadalmának rendi különállását a földesúrral kötött kontraktusok szabályozzák. Veszprém lakossága nemesekre és oppidánusokra oszlik. A nemesek nagyobbik része a püspöki városrészen, földesúri telken lakik, így függőségi jogviszonyban él, melyet az 1725. évi szerződés határoz meg. A nem nemes lakosok is önkormányzattal rendelkeznek, viselik a földesúri terheket (dézsma, ill. dézsmaváltság), az ingatlanok adásakorvételekor az uradalom engedélyét kötelesek kikérni. A szabad királyi városi rang megszerzéséért folytatott sok évtizedes küzdelem nem jár sikerrel: a kezdeményezések megtörnek a püspök és káptalan vagy a vármegye ellenállásán.[28]

A város kulturális fejlődésének irányát kezdettől fogva a püspök határozza meg: innen irányítják a rekatolizáció folyamatát, az egyházmegye vallásos életét. (Pápa a református egyházi élet dunántúli központja.) A XVIII. században jelentős előrehaladás következik be az oktatás terén: 1711-ben alapítják a piarista kisgimnáziumot, melyet 1753-ban a kanonokok anyagi támogatásával nagygimnáziummá fejlesztenek. A megyei köznemesség fiait világnézeti–vallási hovatartozástól függően ide vagy a pápai református kollégiumban taníttatja; felsőbb tanulmányaikat a győri vagy pozsonyi akadémián, a pesti egyetemen fejezik be.[29] Megyei politikai pályafutásukat már ekkor megalapozhatják, ha valamely jónevű ügyvéd mellett kezdik el a patvariát.

A helyi kulturális fejlődést az egész században az egyházias jelleg jellemzi. Az egyházi barokk irodalom legerősebb egyénisége Padányi Bíró Márton püspök, aki a képzőművészet, építészet mecénásaként is kiemelkedőt alkotott. Az 1789-ben Streibig József által alapított veszprémi nyomda még jó ideig szinte kizárólag vallási műveket – főleg egyházi beszédeket – nyomtatott. A megyei, városi, az uradalmak számára készített nyomtatványok – árjegyzékek, limitációk, körrendeletek stb. – a bevételeknek csak kisebb hányadát jelentették.[30] Művelődéstörténeti értékű munkásságot csak a Szammer-család fejt ki a XIX. század elején, helyet adva a természettudományi-ismeretterjesztő, majd a tízes évektől kezdve az irodalomtudományi–nyelvészeti munkáknak is. 1805-ben itt jelenik meg a megye első folyóirata, a Fábián József szerkesztette *Prédikátori Tárház,* majd 1820–1824 között az első magyar nyelvű katolikus teológiai folyóirat, a magas tudományos színvonalú *Egyházi Értekezések és Tudósítások* Horváth János kanonok szerkesztésében, Verseghy Ferenc hathatós elvi–módszertani támogatásával.[31] A Veszprémben kiadott Mondolat (1813), az ismert Kazinczy-ellenes irodalmi pamflet által kiváltott nyelvújítási küzdelmek rövid időre a magyar irodalmi közélet érdeklődésének középpontjába állítják a megyeszékhelyet, a megyében élő alkotókat, irodalmárokat. Nagy szolgálatot tesz a magyar tudományos életnek a veszprémi nyomda azzal is, hogy vállalkozik a megyében élő tudósok műveinek kiadására. A kiadott művek közül Beke Kristóf népnevelési, Edvi Illés Pál ismeretterjesztő, Horváth János retorikai, Pap Ignác retorikai, poétikai, Pápay Sámuel irodalomtörténeti, Ruszek József filozófiai–filozófiatörténeti, Zsoldos János orvosi, Tarczy Lajos pedagógiai, Zsoldos Ignác közigazgatástani és filozófiai munkái emelkednek az átlagszínvonal fölé.[32]

A reformkori egyletek létrehozása nem tekinthető teljesen új jelenségnek. A kulturális életnek a megyében már a reformkort megelőzően szervezett formái alakultak ki; ezekre az előzményekre épülhet a liberális szellemben meginduló egyleti mozgalom.

A tudományos életben a szervezés–koordinálás fő teendőit a *Veszprémi Tudós Társaság* látja el a tízes évek második felétől, közel egy évtizeden át. A társaságot Horváth János veszprémi kanonok szervezi az Értekezések kiadása céljából, német minta alapján.[33] A társaság szervező munkája a folyóirat fennállása alatt szinte az egész Dunántúlra kiterjedt. Horváth és társai rendkívül sokat tesznek azért, hogy az értelmiség, a felső- és alsópapság rendszeres olvasóvá váljék, folyamatosan érdeklődjék a magyar irodalom és tudomány iránt, s alkalmasint maga is megpróbálkozzék az írással. Fábián folyóirata még felekezeti szellemben készült a falusi református prédikátorok számára; Horváthék felülemelkedtek a felekezeti szempontokon a teológia tisztán tudományos színvonalára. S mivel magyar nyelven írtak, a tudományos szaknyelv kidolgozása kapcsán nyelvészeti–stilisztikai kérdésekkel is szembe kellett nézniük.

A „Veszprémvármegyei Muzsikai Intézet", vagy – miként a szakirodalomban később elterjedt – a *Veszprémvármegyei Zenetársaság* (1823–1833) a zenei élet megújítására, a magyar kéziratos verbunkos zeneművek közzétételére vállalkozott. A Zenetársaságot a zene- és irodalomkedvelő pápai ügyvéd, Kotsi Sebestyén Gábor szervezte meg 1823 őszén, hivatalosan azonban a „Magyar Nóták" második füzetének megjelenésével közel egyidőben, 1824. május 12-én alakult meg. Az alapító tagok többsége művelt köznemes, vármegyei tisztviselő. Nevükkel az egyleti mozgalmak szervezésekor, a megye haladó politikai küzdelmeiben újra és újra találkozunk (pl. Zsoldos Ignác, Bezerédj Mihály). Első magyar monumentakiadványunk darabjai a megyebeli születésű kancelláriai referendárius, Előry Márkus Ignác támogatásával Bécsben jelennek meg 3–400 példányban.[34] A Ruzitska Ignác szerkesztette sorozat 42 művet népszerűsít; az eddigi kutatások 15 esetben tudták megállapítani a szerző nevét. A legismertebb szerzők – Bihari János, Rózsavölgyi Márk, Ruzitska Ignác – művei mellett a veszprémi székesegyház muzsikusainak szerzeményei is helyet kaptak a gyűjteményben. Az egyes füzetek árusítását részben kottaárusok segítségével, részben postai ajánlás útján oldják meg. A Társaság gyakorlatilag Ruzitska halálával (1833) felbomlik, formális feloszlatása azonban csak 1836. május 5-én történik: ekkor intézkednek a pénztár jövedelmeinek elosztásáról.[35] Veszprém zenei életét ezentúl a székesegyház zenekara, „hangászai" és a társasági–családi zeneestélyek jelentik. A székesegyház kórusa, zenekara számos nyilvános hangversenyt ad a harmincas–negyvenes években, melyeken nemcsak az egyházi, hanem a világi szerzőktől (pl. Rossini) származó zeneműveket és saját szerzeményeiket is megszólaltatják.[36]

Pápán a Zeneiskola (1841) és a zeneiskolai Hangászegylet (1841) irányítja a város zenei életét.[37] Teindl Bódog buzgó és hozzáértő munkájának köszönhető, hogy a hangászegylet fenn képes maradni: a nyilvános koncert 1844 nyarának végén megnyeri a város lakosságának és több főúrnak a tetszését, minek következtében három évre újra meghosszabbítják az egylet alapszabályát.[38]

Helytörténészeink mindmáig adósak a megyében 1848 előtt működő egyletek történetének a feltárásával, megírásával. Nyomtatásban eddig csupán a pápai képzőtársulat és a kaszinó története jelent meg.[39] A pápai kaszinó történetét – Bocsor István feldolgozása alapján – a kaszinó egykori tisztviselője állította össze. A szilasbalhási kaszinó és olvasótársaság történetét alapos levéltári kutatások után Dobi Marianna írta meg körültekintően és szakszerűen. Mindkét kéziratot a Veszprém megyei Levéltárban őrzik.[40]

Helytörténeti kutatásunk az utóbbi évtizedben főként a dualizmus korának közművelődési viszonyai iránt tanúsított nagy érdeklődést. A megjelent feldolgozások a reformkori egyletekről is rövid áttekintést adnak. Adataikat – kevés kivételtől eltekintve – szinte kizárólag az egyletek és társulatok 1878. évi felméréséből merítik.[41] Pedig – ha legtöbb esetben az írásos források hiányoznak is – a korabeli sajtó segítségével is sokkal pontosabb és árnyaltabb kép alakítható ki a megyei egyletekről.

A harmincas évek elején Veszprém megyében – országos viszonylatban az elsők között – jönnek létre kulturális egyletek: olvasótársaságok és kaszinók.

A kaszinó (olasz: a. m. házikó) hagyományosan a polgárság és arisztokrácia zárt társaskörét jelenti; külföldön általában olyan szórakozóhelyet értenek rajta, amelyben hazárdjátékot játszanak, nagy tételekben játszanak és ruletteznek. Franciaországban a fürdőhelyen kiépített, rendszerint az egy nagyteremből (táncterem), kávéházból, étteremből és klubhelyiségből álló szórakozóhelyet nevezték kaszinónak.[42] Magyarországon elsőként Széchenyi kezdeményezésére az 1825–27. évi országgyűlés idején Pozsonyban jött létre kaszinó, amely az országgyűlés befejezése után Pestre tette át székhelyét. A pesti kaszinó 1827-ben 150 taggal alakult újjá, s azt a célt tűzte maga elé, hogy a társalgást, az „eszmesúrlódást", a társadalmi összefogást fogja szolgálni. Széchenyi útmutatása nyomán egyre-másra alakultak hasonló egyletek az ország különböző vidékein.

A Széchenyi-irodalomból ismeretes, hogy a magyar főurat elsősorban angliai tapasztalatai döbbentik rá a Magyarország elmaradottságára. A hátramaradottság felszámolására reformprogramot dolgoz ki. A társadalmi viszonyok átalakításához az egyesületeket hívja segítségül. Az egyesületek az „egyesülés" szellemét terjesztik a különböző osztályok között: „A közös érdek – interesse – azon nagy titok melly mindent egyesít, s a nemzetek hosszú éltöknek egyedüli garantiája."[43] Az egyesületek a különböző osztályok találkozóhelyei, vitafórumok, „tanácskozási műhelyek", melyek a közéletben meghonosítják a versenyszellemet. A „közlélek" fejlődése felkészíti az ország lakosságát a gazdasági–technikai átalakulásra.[44] A vidéki kaszinók is részt vállalnak a demok-

ratikusabb közélet kialakításában: szélesítik az eddig megosztott, különféle csoportokhoz, érdekközösségekhez, osztályokhoz tartozó egyének mozgási–cselekvési terét, biztosítják a szabad idő hasznos eltöltését, megszüntetik a kisszerűségen alapuló kisvárosi légkört.[45] A kezdeményezést Széchenyi szerint a „független magyar birtokosoknak" kell magukhoz ragadniuk.[46]

A pesti kaszinó megalakítása után sorra alakulnak a kaszinók és olvasótársaságok: 1827-ben Pesten a Kereskedői Kaszinó, 1828-ban a kaposvári olvasóegylet, 1829-ben a szegedi kaszinó és a dési olvasóegylet. A húszas évek végén a pesti 32. gyalogezredben is olvasókört szerveznek.

Veszprém megyében 1828-ban alakul az első egylet: a mezőszentgyörgyi Olvasó Társaság.[47] 1830-ban mintegy 20 „előkelőbb" pápai lakos szervezi meg az olvasótársaságot. Közköltségen hírlapokat, folyóiratokat és néhány könyvet szereznek be.[48] Az előkelőbbek körét középosztályúakkal kibővítve jön létre a kaszinó 1832-ben. Másfél évig működött. 1834-ben, amikor elhatározzák, hogy vallásra, nemre, születési előjogokra, foglalkozásra való tekintet nélkül mindenkit felvesznek a tagok sorába, az előkelőbb polgárok egy része felállítja az úri kaszinót.[49] A kaszinónak polgárok is tagjai, s az osztályellentétek rövidesen belső meghasonlást idéznek elő: 1837-ben az úri kaszinóból kiválva a városi polgárság külön kaszinót alapít.[50] A Honművész című folyóirat kimutatása szerint Veszprémben 1833-ban már működik az úri kaszinó.[51] Ugyanebben az esztendőben alakul a Szilas–Balhási Olvasó s Mulató Egylet, amely 1839-ben alakul újjá Kaszinó néven. A sort 1841-ben a Veszprémi Olvasótársaság és a Devecseri Olvasókör folytatja.[52] Egyes kutatók feltételezik, hogy ebben az időben Szentgálon is működött kaszinó.[53] 1846-ban, amikor összeírás készül a megyében működő kulturális, gazdasági és jótékonysági egyesületekről, egyletekről, intézményekről, nem tesznek említést a szentgáli kaszinóról, lejegyzik viszont, hogy – a már említetteken kívül – Küngösön is létezik Olvasó Egyesület.[54] Lajoskomáromban pedig – s ez ritkaságszámba megy a reformkori Magyarországon – egy paraszti olvasókörnek a csíráit fedezhetjük fel. Huszár Pongrác szolgabíró ugyanis azt jelenti, hogy itt a „helybeli adózók a „Magyar Gazda" című folyóiratot olvassák közösen."[55]

A Veszprém megyei kulturális egyletek két típusát különböztethetjük meg aszerint, hogy kik alapították, látogatták, tartották fenn őket. Az egyik csoportba azok a *falusi egyletek* tartoznak, amelyeket – mint Küngösön az olvasótársaságot, Szilasbalhásón a kaszinót – a *kisnemesség*, nemesi közbirtokosság hozott létre. Ezek mindvégig megőrizték famíliáris jellegüket. A küngösi olvasótársaságot voltaképpen egyetlen nemzetség, a Kenessey-nemzetség hozta létre. 1840-ben 16 nemes háztartást írnak össze a faluban, a birtokos nemességet egyedül a Kenesseyek alkotják. Közülük hárman megyei tisztviselők; táblabírák. Nem lehet kizárni, hogy a szomszédos falvak kisnemessége is tagja volt az olvasótársaságnak. Az említett összeírásból kitűnik, hogy Csajágon 89, Balatonfőkajáron 58 nemes élt, s a mezőföldi járás területén – vagyis a környéken – 14 településen 487 voksoló nemest írtak össze.[56] Házassági kapcsolatok révén a környék nemességének egy része, kis hányada rokonságban is állhatott a küngösi Kenesseyekkel. Szilasbalhásón hasonló a helyzet. A kaszinó tagjainak többsége a két legtekintélyesebb – s minden bizonnyal legnépesebb – famíliából, a Kenessey és a Losonczy nagycsaládból került ki. Rajtuk kívül még 20 birtokos nemesi családot tartanak számon.[57] A voksoló nemesség 117 főt tesz ki. A legnépesebb kisnemesi famíliák közbirtokosságot alkotnak a birtokaprózódás megakadályozására. A gazdálkodást évente választott inspektor irányítja a családi gyűléseken hozott határozatoknak, útmutatásoknak megfelelően. A közbirtokossági gazdálkodási forma már a XIX. század elején elterjed a mezőföldi kisnemesség körében.[58] A balhási Kenessey és Huszár családból szintén több megyei tisztviselő kikerül.

Az olvasótársaságok és kaszinók második típusát a *mezővárosi egyletek* alkotják. Ezeket a *városi nemesi hivatalnok értelmiségiek, a köznemesség tagjai, az egyházi értelmiségiek* hozták létre a csekély számú *polgársággal* együtt. A kaszinók és olvasótársaságok között legtöbb esetben nincs éles határvonal. Előfordul, hogy az olvasótársaság alakul át kaszinóvá – pl. Szilasbalhásón, Pápán –, vagy éppen fordítva, a kaszinóból szakad ki az olvasótársaság, mint történik ez Veszprémben. Sűrűn találkozunk azzal a jelenséggel, hogy egy-egy személy egyszerre több egyletnek is tagja. Ha Pápán tartózkodik, a kaszinóban tölti esti szabad idejét, ha Veszprémbe utazik, s üres óráit igényesen akarja eltölteni, az olvasótársaság székházát keresi fel.

1. A VESZPRÉMI OLVASÓTÁRSASÁG MEGSZERVEZÉSE

Veszprém megye két legjelentősebb településének fejlődése a XIX. század harmincas–negyvenes éveiben már határozottan polgárias vonásokat mutat. A városszerkezet, a városközpontok emeletes, kőből vagy téglából épült, cseréptetős, barokk és klasszicista stílusú házai – a kereskedő és iparos polgárság jómódját hirdetik, a fontosabb közlekedési utakat szilárd burkolattal látják el és járdákkal szegélyezik. A városi tanácsok gondoskodnak a közbiztonságot növelő éjszakai világításról. A csatornázásnak már mindkét településen hagyományai vannak.[59] A negyvenes évekre az egyleti mozgalom bázisa is kiszélesedik: az értelmiség, köznemesség, hivatali nemesség mellett a pápai és veszprémi kereskedőréteg és polgárság magyar, magyarosodó német és zsidó tagjai is fokozott mértékben részt vesznek a kulturális életben. A közélet maga is új színekkel, új

fórumokkal gazdagodik ezekben az években: Pápán „fagylalda" és hideg fürdő, Veszprémben a Vizler-féle fürdőház[60] és az új, közkívánatra Zrínyinek nevezett kávéház áll a kulturált szórakozás szolgálatában.[61] A társas összejöveteleken lassan ugyan, de terjed a magyaros öltözet[62], a bálokon a francia négyest kezdi háttérbe szorítani a magyar „friss" és „pörgő" csárdás[63], a társalgás, a művelt beszélgetés nyelve is egyre inkább a magyar lesz.[64] A közönség ízlésváltozását tükrözi, hogy a színtársulatoktól is színvonalasabb előadásokat kíván: a „vasárnapi bohózatok" helyett a változatos témájú és műfajú színművek színreviteléért száll síkra, mert csak így haladhat „a polgárosodás azon tére felé, mellyen a színészet nem nélkülözhető."[65]

A magyar polgárosodáshoz való alkalmazkodás kérdésében a zsidóság nem foglal el egységes álláspontot. Az asszimiláció hívei, a zsidó neológus irányzat Pápán és Veszprémben is megerősödik a negyvenes évek közepére. Pápán a változás jelei már 1845 táján megmutatkoznak. Az idős rabbi három–négy évi nyelvtanulás után 1845. február 14-én tartja meg első magyar nyelvű beszédét. A zsinagóga zsúfolásig megtelik ezen a történelmi jelentőségű napon keresztény hallgatókkal s az „ügyesen kidolgozott" szónoklat hatására fel-felzúg a taps.[66] Röviddel később magyar nyelvű tanintézetet állítanak fel a zsidó gyermekek hazafias szellemű nevelésére s meghívják Lőw Lipótot a hitközség élére.[67] Lőw 1846. augusztus 6-án érkezik Pápára, meghonosítja a magyar nyelvű istentiszteletet és szívvel-lélekkel támogatja a felállított népiskolát.[68] Szombatonként az „előítéletekben megrögzött" népet tanítja, felépítteti az új zsinagógát (1846) és magyar nyelven izraelita folyóiratot szerkeszt és ad ki *A Magyar Zsinagóga* címmel.[69] Magyarosító programját 1847. április 18-án tartott nagy beszédében hirdette meg: a hitközség fennállása óta először gyűlt össze ezen a napon a király születésnapjának megünneplésére. Lőw a becsületes foglalkozás megválasztására, az erényes családi életre, aktív közéleti szereplésre, a hithű vallásosság és hazaszeretet gyakorlására szólította fel híveit.[70]

A közéletben, a politikailag és kulturálisan irányadó osztályok és csoportok ízlésében, szemléletében bekövetkezett változások jelentősen gyarapították az egyletek számát. Tovább nőtt a kulturális egyletek száma: 1840-ben megalakítják a pápai református kollégium diákjai a kollégiumi olvasókört, amely a következő évben képzőtársulattá alakul.[71] 1842-ben a Veszprémi Polgári Kaszinót szervezik meg, 1843-ban működvelő társulat jön létre Veszprémben, 1845-ben Pápán.[72] A védegyleti mozgalom a megyében is eredménnyel jár: Pápán – a kaszinó pártolása mellett – 1842-ben kezdi meg működését a védegylet. Az év végén 155 taggal alakul meg, a tagok kötelezettséget vállalnak arra nézve, hogy hat éven át családjuk és alkalmazottaik részére csakis magyar termékeket, ruházati cikkeket, gazdasági eszközöket vásárolnak. A hazai áruk beszerzését és kizárólagos árusítását Sauer Miksa helybeli kereskedő súlyos büntetés – 5 ezer pengő forint – terhe alatt vállalja magára. A befizetett csekély tagsági díj (20 pengő krajcár) csupán a társulat évi kiadásait fedezi. A védegyletet igazgató választmány irányítja. Tagjai: az elnök, 7 választott tag, és a tisztviselők: a jegyző, az ügyvéd és a pénztáros. Közéleti fórumai a közgyűlés és a választmányi gyűlés.[73] A pápai védegylet 1845-ben már 280–300 tagot számlál.[74] A veszprémi védegyletről csak annyit tudunk, hogy 1846-ban már javában működött. Ekkor a zsidó gazdasági konkurrencia ellen egy „honi áruraktár" felállítását tervezik.[75]

A szórakozást és állattenyésztést együttesen szolgálják az agarászegyletek. 1842-ben alakul meg a Pápai Agarász Egylet és a Veszprém–Győri Agarászegylet.[76]

A szegényebb városi polgárok összefogásával Veszprémben Temetkezési Egyletek szerveződnek (1844, 1846). Az első temetkezési egyletet a püspöki városrész szegény lakossága hozza létre 1844. február 1-én. Céljuk, hogy haláluk után a temetkezési költségeket a családjuk, örököseik fedezni tudják. Az egyleti tagok belépéskor 5 pengő krajcárt, azután bármely tag halálakor további 5–5 krajcárt fizetnek az egyleti pénztárba. A rászoruló család ekkor 40 pengő forintot kap kézhez, melyet – ha erről az egyleti tag végrendeletében másként nem rendelkezik – csak a temetés kiadásaira fordíthat. Az egyletet egy, a tagokból választott ún. Egyleti Biztosság irányítja, a pénzügyekért az ugyancsak választott pénztáros a felelős s az évente egyszer összehívott közgyűlés nyilvánossága előtt köteles számot adni.[77]

A zenei élet legjelentősebb tényezője Pápán a már említett hangászegylet, Szilasbalhásón a Zenetársaság (1842). Veszprémben is javaslatot tesznek egy önálló városi Zenetársaság létrehozására (1843).[78]

Az 1830-as években a társasági élet központja Veszprémben kétségkívül a kaszinó. Alakulásának évét pontosan nem ismerjük, de azt tudjuk, hogy 1833-ban létezett már. Iratai mai ismereteink szerint nem maradtak fenn. Színvonala évekig nem érte el a kívánt mértéket. Az átutazó – történetesen Tarczy Lajos – figyelmét még 1839-ben is inkább lekötötte a félelmetes bakonyi erdők, Veszprém „szemetes utcáinak", az egészségtelen vármegyei börtönöknek a látványa. A kaszinóról alig akad mondanivalója: „Van Veszprémben casino is, miről ennél többet nem írhatok."[79] Pedig írhatott volna valamivel többet is, hiszen a kaszinó otthont adott az igényes olvasóknak is; 1835-től kezdve rendszeresen előfizette a Tudományos Gyűjteményt. De – úgy látszik – az útleírás hatásosságát csökkentette volna, ha szerzője a pozitív jelenségeket is észreveszi. Nyilván eredeti szándékával összeférhetetlennek tartotta, hogy elismerő hangon szóljon arról a légkörről, amely elismerésre – az ő meggyőződése szerint – aligha méltó.

A kisváros unalmas estéit télen csak a farsangi táncvigalmak oldják valamelyest. Egy-egy alkalom-

mal közel kétszáz vendéget is meghívnak az egylet tagjai.[80] Míg a téli estéken népes a kaszinó és népesek az előkelőbb köznemesi házak, a nyári napokon álmos egykedvűség a városon: aki teheti, a füredi savanyúvíz és fürdő vendéglőit keresi fel, az ugodi fürdőhelyen vagy a Balaton-parti szőlőhegyeken tölti szabad idejének jelentős részét. A jómódú köznemesség és az arisztokrácia tagjai pedig külföldön költik el évi bevételeiknek jelentős hányadát. S bár a különböző társadalmi osztályok között a közeledés megindul, de a más-más kultúrájú, mentalitású rétegek, osztályok elzárkózása, befelé fordulása még gyakori jelenség. A kottériák, érdekkörök jellemzik a kisvárosi társadalmat. Akárcsak Pápán, Veszprémben is az osztálykülönbségek vezetnek szakadáshoz: a polgári kaszinók és az olvasótársaság létrejöttéhez.

Az egyik fővárosi lap tudósítója gúnyosan jegyzi meg ekkor: „Hiányzik nálunk az összetartó közszellem; korunk nagy eszméje, az egyesületek eszméje nálunk felekezetet szült!"[81] Átmenetileg Veszprémben az olvasótársaság ragadja magához a kezdeményezést, lesz a megyeszékhely egyik leglátogatottabb és legszínvonalasabb szórakozóhelye.

A Veszprémi Olvasótársaság hivatalosan 1841. július 1-én alakul meg részvényes alapon, 86 taggal. Egy év múlva tagjainak száma már meghaladja a százat. Az alapszabály módosításakor 102 taggal rendelkezik a társaság.[82] Alapszabálya (1841) szerint legfőbb célja: „a honi irodalom, s időszaki sajtó nevezetesebb eredeti termékeit, s a külföld érdemesebb elme virágait egyesült erővel összegyűjteni, magának azokból szellemi élményt szerzendő." (1841 : 1. p.) A célmegjelölésben alig vehető észre valamiféle eltérés az egyes olvasótársaságok alapszabályaiban. Az 1838-ban megalakult Győri Olvasó Társaság „társasági szabályai" a veszprémitől csak árnyalatban különböznek: a hazai irodalom termékeit részesítik előnyben a külföldi sajtótermékekkel szemben.[83] A szilasbalhási Olvasó s Mulató Egyesület Rendszabásában az olvasást, a „nemes társalkodást" tekintették a legfontosabbnak (1833 : 5., 6. p.)[84] Az 1839. évi megújított szabályzatban világosan ki is mondják, hogy a kaszinó „a Lélekmívelés, értelem gyarapittás, s helyes társalkodásnak egyesülete." (1839 : 1. p.)

A Veszprémi Olvasótársaságnak bármely „becsületes jellemű, s tisztes állású" személy tagja lehet, aki a kiszabott részvénydíjat befizeti és az alapszabályokat betartja. (1841 : 5. p.) A részvények három egymás utáni évre szólnak (1841 : 2. p.), vagyis a társaság – az országosan bevett szokás szerint – három évi ciklusra alakul. A három év elteltével a tagok közös akarattal újjászervezhetik az egyletet.

Az olvasótársaság hivatalos megalakulása után az ún. időközbeni tagfelvétel Széchenyi és a pesti kaszinó útmutatása nyomán történik, méghozzá angol mintára, ajánlással és a részvényesek együttes hozzájárulásával.[85] A tagjelöltet egy részvényes ajánlja írásban. A tagjelölt felvétele ellen bármely tag tehet kifogást. A kifogásokat az igazgató választmány bírálja el. Döntése ellen a részvényes a közgyűléshez fellebbezhet. (1841 : 5. p.) A tagok elbocsátása, felvétele így mindenkor a legnagyobb nyilvánosság közreműködésével, demokratikus légkörben történik. S hogy a légkör valóban demokratikus, azt a korabeli közvélemény ítélete is megerősíti. A Regélő Veszprém szellemi fejlődésének jelét látja abban, hogy az olvasótársaság alakulásától kezdve népesebb mind az úri, mind a polgári kaszinónál, s „minden rendű, és rangú becses osztályból a legtöbb taggal bír", mely feltétele a különböző osztályok közelődésének. S valóban: itt az „elkülönítő falak már-már omladoznak!"[86] A közeledés azonban korlátozott, ugyanis az olvasótársaság kezdettől fogva „lefelé" zárt; a helybeli és vidéki köznemes-birtokos réteg soraiból, az értelmiségi–tisztviselő rétegből kerül ki a tagok közel háromnegyede; az egyházi főrangúak és a vidéki katolikus lelkészek a részvényeseknek több mint egynegyedét teszik ki. A városi polgárság csak elenyésző számban képviselteti magát. Az olvasótársaság társadalmi összetételét szemléletesen mutatja az összefoglaló táblázat:[87]

Sorszám:	Társadalmi hovatartozás	1841. év	1842. év
1.	arisztokrata	2	5
2.	birtokos köznemes, nemesi értelmiség	51	66
3.	polgárság	1	2
4.	egyháziak	23	24
5.	nők	7	5
6.	nem azonosítható	2	–
1–6.	összesen:	86	102

Az olvasótársaság – amint ez a táblázatból is kitűnik – elsősorban a városi-megyei köznemesség vezető rétegének a kulturális fóruma. A társaság irányításában is övék a vezető szerep: az elnöki tisztet a megye másodalispánja, a választmányi elnök tisztét az egyik legtekintélyesebb veszprémi táblabíró látja el. A választmányi tagok többsége azonban – a helyi viszonyoknak megfelelően – a felsőpapság soraiból származik. A vezetésben ily módon sajátosan érvényesülnek az egyházi felső körök, vagyis az egyházmegye és a köznemesség elképzelései.

A főrendet a világiak közül Esterházy Pál gróf, Festetics Antal és a Zichyek (István, Edmund, Ödön) képviselik. Közülük egyeseket nem a szereplési vágy, vagy a társadalmi presztízs, hanem – mint gróf Fes-

teticset – a személyes politikai meggyőződése indítja arra, hogy részt vegyen a társaság munkájában. A főispán Zichy István tagsága inkább csak formális, hiszen állandóan Bécsben tartózkodik, s még a tisztújításokon sem mindig jelenik meg.

A veszprémi polgárság szinte teljesen kívül reked az olvasótársaság körén: kulturális–társadalmi különállása csak a polgári kaszinó megalakulásakor nyer intézményes formát. Csupán Sztojánovics György, az egyik leggazdagabb veszprémi kereskedő nyer felvételt 1842-ben. Rajta kívül Glaser Lipót füredi vendéglős tagja az egyletnek.

A város összlakosságának (1847-ben 13 846 fő) több mint 6%-át (863 fő) kitevő zsidóság sem tart kapcsolatot a társasággal, bár az alapszabály ezt lehetővé tenné. Az „előkelőbb" alapító tagok valószínűleg teljesen elzárkóznak a zsidó lakosok felvétele elől. Az elzárkózást motiválhatja a városban fölerősödő zsidóellenes légkör. A zsidó közvetítő kereskedők konkurrenciát jelentenek a magyar kereskedőknek, ellenségesen viszonyul hozzájuk a város nagy számú iparos rétege, mely a piaci értékesítési nehézségek okát az árdrágító közvetítő-kereskedelemben véli megtalálni.[88] A Veszprémi Takarékpénztár Egyletet Mustos József ügyvéd éppen a „zsidóságzsarolta város" hitelviszonyainak a kedvezőbbé tétele érdekében szervezi meg 1845 augusztusában 300 részvényessel, egyenként 50 pengő forint értékű részvényekkel.[89] A takarékpénztár 1846. január 1-én kezdi meg működését.[90] Alaptőkéje ekkor 30 ezer pengő forint. Összforgalma 1848 elejéig megközelíti a 700 ezer pengőt.[91]

A veszprémi izraelita hitközség elzárkózása a kölcsönös bizalmatlanság légkörében csak lassan oldódik. A kölcsönös közeledés kezdetét jelenti az a tény, hogy a kaszinó nem zárkózik el a zsidók felvétele elől. A zsidó kereskedő–iparos polgárság köréből Vurda Manó és Rothfischer József, valamint Fischer Károly jár rendszeresen a kaszinóba.[92] A kaszinó körén kívül rekedt lakosok 1847 elején zsidó kölcsönkönyvtárat létesítenek az olvasási lehetőség biztosítására.[93]

A pápai kaszinó eleinte hasonlóan zárt, arisztokratikus intézmény, habár az alapszabályban rögzített elvek a gyakorlattal homlokegyenesen ellentétesek voltak. Később azonban a polgárság és a zsidóság is felvételét kérhette, a kollégiumi diákok pedig egész évben ingyen használhatták a kaszinó olvasótermét és más helyiségeit.[94] A Vidéki egyletek elzárkózása még erőteljesebben érvényesült, az előítéletek romboló hatásukat itt fejthették csak ki igazán.

Lefelé, a társadalom alsóbb rétegei felé történő elzárkózást elősegítette – a felvétel korlátozása mellett – a magas tagdíj is. A Veszprémi Olvasótársaság 6, a győri 5, a pápai polgári kaszinó 2, az úri 5 pengő forint tagdíjat szedett évente. Csak viszonyításképpen: a veszprémi iparos segédek napi fizetése ekkoriban általában 25–30 váltó krajcárt tett ki.[95]

Az olvasótársaság szervezeti élete

A Veszprémi Olvasótársaság felépítésében megegyezik a kaszinók szervezeti rendjével. Ez valószínűleg azzal magyarázható, hogy a vidéki egyesületek – kis módosítással – többnyire a pesti kaszinó rendszabását vették át, s csak akkor változtattak rajta, ha azt a helyi viszonyok szükségessé tették. De bizonyos esetekben az is megállapítható, hogy egyik vidéki egylet a másik szabályzatát vette át szinte változtatás nélkül. Hogy az egyletek között ilyen kapcsolat létezett, bizonyítja a szilasbalhási példa: az 1846-ban készült könyvtári leltárból tudjuk, hogy a kaszinó tagjai a székesfehérvári, veszprémi és pápai kaszinó évkönyvét is beszerezték, ismerték, olvasták.[96] A pápai református könyvtárban a győri olvasótársaság alapszabályának kéziratban fennmaradt másolatát őrzik az 1840-es évekből.[97]

A Veszprémi Olvasótársaságnak is legfőbb szerve a *közgyűlés,* amely évente többször összeül; állandóan szemmel tartja a pénzügyeket, határoz a könyvtári állomány bővítése kérdésében, évente megválasztja a tisztviselőket, s minden módon a társaság „fölvirágoztatására törekszik", (1841: 6. p.) A közgyűlést a társaság elnöke hívja össze. Munkáját a *titoknok* (titkár) segíti; ő vezeti a közgyűlések és a közgyűlésnek alárendelt választmányi ülések jegyzőkönyvét, végzi az írásbeli ügyintézést (levelezés, meghívók kiküldése stb.).

A társaság évente két rendes közgyűlést tart: január és július első vasárnapján. A tisztújítást az első közgyűlésen ejtik meg. A választás titkos szavazással, a többségi elv alkalmazásával történik. A rendes közgyűléseken számoltatják be a tisztviselőket végzett munkájukról, s határoznak a teendőkről. (1841 : 8. p.)

A kezdetben kilenc, majd 1842-től tizenkét tagú *igazgatói választmány* a társaság „beligazgatására" létrehozott testület, amely a közgyűlések között a kisebb jelentőségű ügyeket (pl. könyvrendelés, a panaszok kivizsgálása stb.) intézi. Elnöke a társaság általános elnökhelyettese. Az elnök a választmányi tagokat bármikor egybehívhatja, ha ennek szükségét érzi (1841 : 7. p.) A választmány határozatképességéhez legalább 5 tag jelenléte szükséges. (1841: 8. p.) A könyvrendelési jegyzéket is a választmány állítja össze s közszemlére kiteszi az olvasóterem falára. Ha a részvényesek közül legalább heten kifogásolják az összeállítást, észrevételeiket az erre a célra rendszeresített jegyzőkönyvben rögzíthetik. A választmány a vitás kérdést ezután rendkívüli közgyűlésen ismerteti, véleményéről jelentést tesz, majd a részvényesek szavazással döntenek a megrendelés véglegesítéséről. (1841 : 7. p.) A részvényesek bármelyike által írásban beadott panaszt a választmány vizsgálja ki, majd döntést hoz. A döntés ellen a közgyűléshez fellebbezhet a panaszos. (1841 : 5. p.)

Az intézmény legfontosabb tevékenységi területét, a *könyvtárhasználatot* szabályozták a legrészlete-

sebben. A kölcsönzésre, mint a legtöbb egyletben, itt is hetente két alkalommal nyílt lehetőség. 1841-ben szerdán és szombaton délután 1–2 óra között állt a kölcsönzők rendelkezésére a könyvtáros. (1841 : 10. p.) Úgy látszik azonban, hogy a megjelölt időpont a tagok – különösen a vidéki részvényesek – többségének nem felelt meg, mert a következő évben meghosszabbítják a nyitvatartás idejét. 1842-ben a helybeli tagok csak hétfőn és pénteken délután 2–4 óra között kölcsönözhettek, a vidékiek számára emellett pénteken délelőtt 10–12 óra között is nyitva tartottak. (1842 : 10. p.) A helybeli olvasók egyszerre csak egy kötetet ill. egy művet vehettek ki s azt legfeljebb nyolc napig tarthatták maguknál. Terjedelmesebb munkák esetén ezen túl – külön kérésre – további nyolc napra meghosszabbíthatták a kölcsönzési határidőt. A vidéki tagok egyszerre több művet is kölcsönözhettek, s az olvasási határidő két hét múltán járt le. Előzetes bejelentéssel azonban ők is meghosszabbíthatták a határidőt. (1841 : 10. p.) A kijelölt határidőket azonban nemigen tartották be az olvasók, ezért 1842-ben kedvezőbbé tették a kölcsönzési feltételeket: a helybeli tagoknál 14, a vidékieknél 21 napig hosszabbították meg a határidőt. (1842 : 10. p.) A hírlapok és folyóiratok kölcsönzési határideje a társaság fennállása folyamán egyöntetűen három napra szólt. Más olvasótársaságoktól eltérően itt a lapok egyes példányszámait is kölcsönözhették a tagok, s a gyakori megszorítással – hogy csak lezárt évfolyamok bekötött példányait adják ki olvasásra, kölcsönzésre – nem éltek. Ebből arra következtethetünk, hogy az olvasótársaság tagjai az átlagosnál magasabb könyvkultúrával rendelkeztek, közös értékeikre nagyobb gondot fordítottak, a lapokat nagy becsben tartották.

A kölcsönzési határidők be nem tartása esetén napi 1–1 krajcár büntetéspénzt kellett fizetni, a tudatosan megrongált, bepiszkított könyvek helyett pedig újakat kellett beszereznie a vétkesnek. (1841 : 10., 12. és 1842: 10., 11. p.) Sokkal súlyosabb – 2 pengő forint – bírságot kellett annak a tagnak fizetnie, aki a kikölcsönzött könyveket idegennek adta tovább olvasásra. (1841 : 12., 1842 : 11. p.)

A társaság olvasótermét naponta délelőtt 8–12 óráig, délután kettőtől késő estig vehették igénybe 1841-ben a tagok. (1841 : 11. p.) A következő évben az olvasóterem nyitvatartását már nem is szabályozták. Az épületbe – melynek helyét sajnos nem ismerjük, de azt tudjuk, hogy csak egy szobából állott a benne lévő egyleti rész – nyolc napon át ki-ki a maga vendégeit is behozhatta. A helybeli helyőrségi katonatisztek – mint a legtöbb helyen – itt is mindenkor vendégnek számítottak. (1841 : 13. p.)

A könyvtár állománya

Az olvasók meglepően gazdag könyvtári anyagból válogathattak, bár maga a könyvtár semmivel sem volt nagyobb, mint egy tudós-értelmiségi kézikönyvtára: megközelítően kétszázötven, túlnyomórészt magyar nyelvű mű állt az első évben minden beiratkozott olvasó rendelkezésére. Míg Szilasbalhásón a joginemzetgazdasági, történeti és vallási könyvek voltak túlsúlyban, addig Veszprémben a politikai–történelmi és szépirodalmi műveket olvasták szívesebben. A kis- és középnemesség irodalmi műveltségében meglévő különbségek a könyvállomány összetételében is megmutatkoznak. A kisnemesség csak a század második felében – Jókai fénykorában – lesz csak a magyar szépirodalom elkötelezett fogyasztója.[98]

A szépirodalmi anyag a veszprémi olvasótársaság tagjai számára a magyar irodalom legjelesebb XVIII–XIX. századi alkotásait teszi hozzáférhetővé: Baróti Szabó Dávid, Csokonai Vitéz Mihály, Batsányi János, Kazinczy Ferenc, Vörösmarty Mihály, Kölcsey Ferenc költeményei jelzik a magyar költészet fejlődésének útját. A születőfélben lévő magyar regényt Fáy András országszerte népszerű Béltelky háza, Jósika báró regényei 15 kötetes kiadásban – köztük a közkedvelt Abafy – képviselik elsősorban. A magyar novellisztikát Kölcsey, Vörösmarty és a közepes tehetségű Kuthy Lajos kötetei jelentik a veszprémi olvasók számára. A drámaírók közül Bessenyei György, Kisfaludy Károly, Szigligeti Ede, Eötvös József és Vörösmarty, valamint Nagy Ignác tűnnek ki műveikkel. A könyvtárban megtalálható az Akadémia jóvoltából megjelent Eredeti Játékszín tíz kötete is. A külföldi szépirodalom nagyjai közül Victor Hugo, Byron, a német klasszikusok – Schiller és Goethe – összegyűjtött versei és drámái, Cooper, Dickens, Eugène Sue, regényei német kiadásban olvashatók. Sue műveinek kiadása 77, Bulwer írásai 67, Dickens munkái 35, Victor Hugo alkotásai 17, Cooper életműve 10 kötetben sorakoznak a könyvtár polcain. A drámairodalom klasszikus és újkori mestereinek alkotásait az Akadémia Külföldi Játékszín című sorozatából (18 kötet), a Kazinczy és Szenczy Imre fordította Római Classicusok és a Guzmics Izidor fordította Hellen Classicusok c. sorozatok köteteiből ismerhetik meg az olvasók.

A korszerű történetfilozófiai ismereteket közvetíti Karl Taubner Hegel-könyve, Herder történelmi és filozófiai tanulmányai (németül, 16 kötetben), az új esztétikai elveket Kölcsey tanulmányai, a német irodalomból Börne összegyűjtött írásai (8 kötet) népszerűsítik. A liberális történetírók közül a francia Thiers kétkötetes klasszikus forradalom-története – mely itt is megtalálható – az egesz országban keresett olvasmány. A modern államtudományi elveket a „liberalizmus bibliájaként" emlegetett Potteck–Welcker-féle Staatslexikon lapozgatása közben szívják magukba az olvasók.[99] A magyar liberálisok előtt példaként álló amerikai demokráciáról Velenczei Gábor műfordításában (Az éjszakamerikai Egyesült országok történetei), Wilhelm Coberstein történeti művéből (Amerika historiája) Tanák Gábor fordításában olvashatnak a részvényesek. Bölöni Farkas Sándor útirajza – talán a reformkor legolvasottabb

magyar nyelvű amerikai útleírása – és a Fábián Gábor fordította Európa-szerte népszerű Torqueville-mű (Demokratia Amerikában) teszik teljessé a könyvtár Amerikára vonatkozó irodalmát.

A modern politikai tudat, nemzettudat, a liberális nemzet- és történelemszemlélet kialakításában kétségtelenül a politikai szakkönyveknek van a legnagyobb szerepük. A társaság a Széchenyi-irodalom szinte minden fontos művét beszerzi: nemcsak Széchenyi művei[100], hanem Széchenyi írói működése nyomán kibontakozó vitairodalom darabjai (gróf Dessewfy József, Orosz József, Záborszky Alajos, Eötvös József, Kossuth Lajos, Fáy András művei) is ott sorakoznak a könyvszekrény polcain. A politikai irodalom jóvoltából a legszorgalmasabb olvasók a reformkori Magyarország helyzetét sokoldalúan és árnyaltan, más-más nézőpontból is megismerhetik. A nevelésügy helyzetét a népoktatásra, kisdedóvásra, nőnevelésre vonatkozó tanulmányokból mérhetik fel, a jogrendszer reformjának szükségességéről Balla Károly, Szalay László, Szemere Bertalan és Zsoldos Ignác műveiből győződhetnek meg. A szakirodalom foglalkozik az egyházak helyzetével – napirenden van a vegyes házasság rendezésének kérdése –, a társadalmi-gazdasági átalakulás elkerülhetetlenségét Széchenyi és Kossuth tudatosítja; ők jelölik ki a követendő irányt, dolgozzák ki a megfelelőnek ítélt stratégiát és taktikát.

A politika mellett olyan új tudományokról is korszerű tájékoztatást kapnak az olvasók, mint az önálló fejlődés útjára lépett pszichológia, a polgári közgazdaságtan, vagy a statisztika, melynek legismertebb művelője ekkor Fényes Elek.

A könyvtár „különgyűjteményét" alkotják a megyebeli szerzők művei: Beke Kristóf, Edvi Illés Pál, Pap Ignác, Zsoldos Ignác, Tarczy Lajos, a megyei születésű Vajda Péter és Táncsics Mihály munkái, melyek jórészt ajándékozás útján kerülhettek a könyvtár állományába. A tagok önkéntes állománygyarapítását egyébként az alapszabály is tartalmazta. Már megalakulásakor úgy foglaltak állást, hogy a részvényesek hazafias kötelességének tekintik a könyvtár támogatását, s elvárják, hogy belépéskor mindenki egy-egy új könyvvel gyarapítsa a könyvtár állományát, vagyonát. (1841 : 14., 1842 : 13. p.)

A könyvtáros – első évben Ferenczy György, majd Biró Adalbert – feladatát a tőle telhető legnagyobb odaadással, lelkiismeretesen, hozzáértően látta el. A Névkönyvek leltáraiból kitűnik, hogy a könyvtáros mindenkor igyekezett a kis könyvtárban is lehetőleg szakszerű munkát végezni, a könyvállomány könnyebb kezelhetősége érdekében határozott rendet teremteni. A nagyobb mennyiségű magyar nyelvű könyvanyagot három (tudomány, szépirodalom, vegyes könyvek), a németet kettő (tudomány, szépirodalom) tárgykörre bontotta, ezen belül a *szakcsoportok* szerinti beosztás elvét alkalmazta. A kis mennyiségű és könnyen áttekinthető latin, francia és olasz nyelvű irodalmat külön-külön helyezte el, hogy könnyen hozzáférhető legyen.

A kikölcsönzött könyvekről kettős nyilvántartást vezetett. A nyilvántartó könyvbe beírta a kölcsönző nevét, a könyv szerzőjének nevét és a könyv címét. (1841 : 10., 1842 : 10. p.)

A nyilvántartásba más adatot nem is kellett felvennie, mivel a kikölcsönzött könyvekről, periodikákról a kölcsönzés napján nyugtát állított ki, a kölcsönző aláírásával mintegy felelősséget vállalt az átvett sajtótermékek hiánytalan és épségben történő visszaszolgáltatására. A nyugták ily módon helyettesítették a határidő-nyilvántartást is. Az okozott kár felderítése ezután már egyszerűen megtörténhetett, hiszen a könyvtáros csak jó állapotban lévő könyveket, lapokat, folyóiratokat adhatott ki.

A könyvtári állomány nyelvi összetételét és gyarapodását táblázatban foglaltuk össze:

Sorsz.:	Nyelv:	1841. év		1842. év		Gyarapodás	
		mű	kötet	mű	kötet	mű	kötet
1.	magyar	203	340	249	398	46	58
2.	német	49	392	77	518	28	126
3.	latin	4	4	4	4	–	–
4.	olasz	1	2	1	2	–	–
5.	francia	3	6	4	7	1	1
1–5. összesen:		260	744	335	929	75	185

A könyvtár állománya 1842-ben az előző évihez képest 28,84%-kal (75 mű) emelkedett, miközben a művek és kötetek közötti arány lényegében változatlan maradt – egy mű átlagosan 3 kötetből áll –, amely a társaságnak azt a szándékát mutatja, hogy továbbra is az összefoglaló jellegű életmű-kiadások, gyűjteményes munkák beszerzésére törekedett. A gyarapodás szám szerint a magyar nyelvű állományban a legnagyobb: 46 új művet rendeltek meg 1842-ben 58 kötetben. A növekedés közel 23%-os.

Az idegen nyelvű irodalomban csak a német nyelvű anyag mutat határozott növekedést: egy év alatt 28 művet (126 kötet) vásárolnak meg. A növekedés majdnem háromszor nagyobb itt, mint a magyar nyelvű könyvek esetében. Az eltérésnek magyarázatát a könyvállomány összetételében kell keresni: míg a magyar megrendelések zömét a politikai–történeti művek és a hírlapok tették ki, addig a német nyelvű művek közül az igazgató választmány elsősorban a tudományos összefoglaló munkákat (22 mű 80 kötetben) és a periodikákat (2 mű, 29 kötet) részesítette

előnyben. A német szépirodalom iránti érdeklődés erőteljesen csökkent, latin és olasz nyelvű munkákat egyáltalán nem rendelnek meg, a francia könyvpiacról is mindössze egyetlen egykötetes művet szereznek be.

Az 1839-ben 68 taggal alapított Győri Olvasótársaság hasonló nagyságú könyvállománya ebben az időben jóval nagyobb mértékben gyarapodik. A teljes könyvállomány 1840-ben 203 mű, 1842-ben 733 mű. 1844 elején már 1091 mű 1838 kötetben szerepel a társaság katalógusában. 1841-ben a veszprémi egylet könyvtárában 203 magyar és 49 német mű található, a győriben 403 mű közül 249 magyar és 154 német. Veszprémben minden negyedik, a Győri Olvasótársaság könyvtárában minden második–harmadik mű német nyelven íródott. Győrben a német polgárság sokkal nagyobb szerepet játszik a város életében, mint Veszprémben, s ez a különbség az olvasótársaság könyvtárának összetételében is megmutatkozik.[101]

Szemléletesebb képet kapunk a veszprémi olvasótársaság könyvtáráról és hírlaptáráról, ha a magyar és német nyelvű könyveket szakcsoportok szerinti megoszlásban is megvizsgáljuk:

Sorszám.	Szakcsoportok	Magyar irodalom				Német irodalom			
		1841. év		gyarapodás		1841. év		gyarapodás	
		mű	kötet	mű	kötet	mű	kötet	mű	kötet
I. 1.	Nyelvtan	5	7	1	1				
2.	Észtan (Filozófia)	8	8	1	1				
3.	Történet	13	21	6	7				
4.	Jogtan	16	27	3	3				
5.	Statisztika	1	6	–	–				
6.	Életírás	3	3	–	–				
7.	Politika	19	23	10	10				
8.	Útleírás	8	10	–	–				
9.	Gazdaság	5	5	–	–				
10.	Neveléstudomány	11	12	–	–				
I.–1–10.	Összesen:	89	122	21	22	27	117	22	80
II. 1.	Versek	24	31	1	1	5	5	3	16
2.	Regények	13	36	1	8	7	130		
3.	Színművek	15	71	1	1	3	56	–	–
4.	Zsebkönyvek	2	2	–	–	1	1	–	–
5.	Klasszikusok	–	–	–	–	4	81	–	–
II. 1–6.	Összesen:	54	140	3	10	20	273	3	16
III. 1.	vegyes művek:	41	78	7	11	–	–	–	–

A táblázat a könyvtári beosztást tükrözi: feltételezhetjük, hogy a könyvállományt a szakcsoport szerinti beosztás sorrendjében helyezte el a könyvtáros a polcokon, külön-külön a német és magyar, valamint a többi nemzeti irodalom anyagát. A magyar irodalomban kialakított „vegyes" könyvtári részleg valóban „vegyes" volt, különböző tárgyú könyveket tartalmazott.[102] Ebben a részlegben valószínűleg azokat a könyveket helyezték el, amelyek a könyvtári beosztás kialakítása után kerültek a társaság tulajdonába, mivel ez a részleg többségében olyan könyveket tartalmazott, amelyek egyértelműen azonosíthatók voltak a kijelölt szakokkal. Előfordulhat persze az is, hogy már a könyvtári beosztás kialakításakor létrehozták ezt az „egyéb" kategóriát, s a továbbiakban már csupán a könyvtáros lelkiismeretességén, igényességén és türelmén múlt, hogy ide, vagy pedig a megfelelő szakcsoportba rakja le, sorolja be az újonnan érkezett könyveket. A Névkönyv mindenesetre arról tanúskodik, hogy a társaság felállítása után nem sokkal ez a részleg már létezett.

A „vegyes" könyvek között esztétikai tanulmány-

köteteket, periodikákat, színműveket, meséskönyvet, politikai, népnevelési, valláselméleti kiadványokat és szépirodalmi műveket találunk.

A táblázat adatai rávilágítanak a társaság tagjainak ízlésére is: a német irodalomból főként a színműveket és a regényeket olvasták, a francia és az angol klasszikus és romantikus irodalmat is elsősorban német fordításban ismerték, bár már a jelentősebb alkotások egyike-másika magyar fordításban is hozzáférhetővé vált.

Az olvasás gyönyörűségét nemcsak a társaság könyvtára szolgálja: szinte a tagok mindegyike rendelkezik magánkönyvtárral is. Sajnos, részletes könyvjegyzékek ma még nem állnak rendelkezésünkre, az eddigi kutatások alapján azonban a tagok – vagy a tagok egy részének – könyvkultúrájáról már vázlatos képet tudunk adni. Különösen vonatkozik ez a megállapítás a katolikus papság könyvkultúrájára, ugyanis a veszprémi egyházmegye plébániáinak könyvtárát több forrásból is jól ismerjük. A század elején, 1815–17 között a nagyműveltségű Kurbély György, 1845–46-ban pedig Zichy Domokos püspök az egyházlátogatások alkalmával a plébániai könyvtárak könyvállományát is összeíratta. A század elején a plébániákon átlagosan 45–50 mű volt kb. 100 kötetben. A politikai vármegye területén az összeírásokban feltüntetett 67 plébános összesen 2342 könyvvel rendelkezett, 19 plébánián a könyvek száma elérte vagy meghaladta a százat. Megyénk katolikus lelkészei 1845-ig kb. 500 művet (600 kötetet) vásároltak; ebből 100 mű magyar szellemi termék. A magyar nyelvű művek között megtaláljuk Széchenyi István, Vörösmarty, Kisfaludy Sándor alkotásait, Petőfi munkái azonban teljesen hiányoznak.

Az egyházmegye papságának egyházi műveltsége – neveltetéséből következően – gallikán–janzenista szellemű volt, a filozófia iránt átlagon felül érdeklődtek, a legkiválóbbak magukévá tették a felvilágosodás eszméit, ám legtöbbjükre a racionalizmus alig hatott. Irodalmi érdeklődésük csak lassan alakult ki.

A magyar nyelvű munkák a század elején főként a prédikációs irodalomból származtak. Szépirodalmi művekkel csak a következő évtizedekben bővültek a plébániai könyvtárak.[103]

Míg a papságnak a túlnyomó többsége csak a magas kultúra fogyasztója volt, addig a legkiválóbb egyházi személyiségek a kulturális élet irányításában is részt vettek. A nemzeti irodalom létrehozásában – a nyelvújítás tevékeny részeseként, a magyar nyelvű egyházi műveltség tudós terjesztőjeként – *Horváth János* (1769–1835) főesperes, kanonok, majd fehérvári püspök alkotott maradandót.[104] Tanítványai közül ketten is társasági tagok: Tomor János és Beke Kristóf. Mindkettőjük tekintélyes könyvtárral rendelkezik, s bennük már a Kurbély-féle összeírás idején jelentős helyet foglal el a magyar nyelvű irodalom. A negyvenes években Beke könyvtára a legkorszerűbb és leggazdagabb: 234 művet (300 kötetet) tüntet fel az összeírás, ebből a bölcseleti irodalom, a történelmi–szépirodalmi művek 91, a pedagógiai szakirodalom 90 kötetet tesznek ki.[105] *Beke Kristóf* (1785–1862) gyakorló pedagógusként – 1835–42 között a veszprémi mesterképző intézet tanára –, pedagógiai szakíróként, egyháztörténészként és folyóiratkiadóként (Őrangyal, 1843), a Veszprém megyei népnevelés fejlesztésének irányítójaként valóban méltó tanítványnak bizonyul.[106] A Beke költségén kiadott folyóirat szerkesztését egy másik kiemelkedő olvasótársasági tag, *Szabó Imre* hittudománytanár vállalja.[107] Beke barátja a másik társasági tag, *Ruszek József* (1779–1851) szemináriumi tanár és filozófus, akinek irodalmi tevékenysége szintén jelentős.[108] A nyelvújítási mozgalmakban az orthológusok dunántúli csoportjának egyik vezéralakja, támogatja a Mondolat (1813) kiadását, a keszthelyi helikoni ünnepségeken maga is fellép műveivel.[109] Könyvtára kb. 1200 kötetes és korszerű könyvekből áll.[110] Ruszek szerkesztő–kiadói tevékenysége a *Magyar Minerva* (1800) és a *Helikon* (1818) gyűjteményes kötetekkel kezdődik, munkatársa és támogatója az *Egyházi Értekezések*nek, majd szerkesztője Veszprém első szépirodalmi folyóiratának, a *Társalgó*nak (1847).[111] Magyar nyelvű filozófiatörténete korának egyik legszínvonalasabb kézikönyve, mellyel egyik megalapozója a magyar filozófiai terminológiának.[112] *Szalay Imre* (1787–1848) veszprémi apátkanonok, akadémiai tag és egyetemi tanár, aki elsősorban szónoklataival, egyházi beszédeivel, népszerű nyelvtudományi tankönyvével (1828), egyházi retorikájával, felvilágosító cikkeivel tűnt ki. Ő is jelentős könyvtárral dicsekedhetett.[113] *Külley János*, nagyprépost, a megyei árvaügyi bizottság elnöke, *Kéry János* kanonok, *Szabó Imre* és *Szabó László* szemináriumi tanárok, *Szmodiss János* kanonok – ahogy a társaság többi egyházi méltósága – jelentős irodalmi tevékenységet nem fejtett ki, kultúraszervező munkájuk azonban annál fontosabb. Hasonlóképpen jellemezhető a szlovák származású *Brestyenszky Béla* tihanyi és *Villax Ferdinánd* zirci apát, mindketten részvényesei a társaságnak. Mindkettőjük nagy gondot fordított a rendi könyvtár gyarapítására is. A felsorolásból nem maradhat ki *Kolossváry Sándor* (1775–1842), a homokbödögei születésű veszprémi kanonok, aki elsősorban kitűnően felépített egyházi beszédeivel tűnt fel, részt vett az akadémiai nagy szótár munkálataiban, s a népnevelés javára és közcélokra hatalmas összegeket adományozott.[114]

A köznemesség és az értelmiség olvasótársaságot alapító tagjainak magánkönyvtárát nem ismerjük. Valamennyi könyvvel minden tag rendelkezett, hiszen az a tény, hogy az olvasótársaság részvényese kívánt lenni, már azt is jelentette, hogy a jelentkező rendszeres olvasó volt, s könyvet maga is vásárolt. A lelkészek, uradalmi tisztek, honorátiorok, köznemesek és főnemesek közül kb. 180–200 fő fizetett elő több-kevesebb rendszerességgel a korszak egyik legszínvonalasabb folyóiratára, annak beindításától kezdve megszűnéséig, 1841-ig. Az olvasók

számát megsokszorozza, hogy a magánszemélyek mellett intézmények és testületek is megrendelték a Tudományos Gyűjteményt. Megrendelték az egyházirendi könyvtárak (Pápa, Veszprém, Tihany, Zirc, Bakonybél), rendszeresen járatta a veszprémi olvasótársaság és kaszinó, a pápai olvasótársaság és kaszinó, a pápai református kollégium, a „pápai nemes ifjúság", közösen fizették elő a húszas években a pápai uradalom kancellistái, a harmincas években a Pápa vidékén élő evangélikus lelkészek. Egy-egy évfolyam füzeteiből évente kb. 15–30 példány jutott el a hivatalos megrendelés útján a megyében élő olvasókhoz, egy-egy füzet aztán kézről kézre járt, s így a tudományos folyóirat helyi olvasótábora több százra tehető. Az olvasótársaság tagjai közül rendszeres olvasója volt *Boda László* táblabíró, *Hunkár Antal* táblabíró, gróf *Festetics Antal, Késmárky József* táblabíró, *Kolossváry Sándor* apátkanonok, *Külley János* kanonok, később nagyprépost, *Ruszek József* kanonok, *Szmodiss János* kanonok, *Szalay Imre* kanonok és táblabíró, *Villax Ferdinánd* zirci apát, *Beke Kristóf* veszprémi tanár, *Reguly István* zirci ügyvéd, a nagy utazó édesapja.[115] Többen a könyv- és folyóiratterjesztést is vállaltak: a század elején Pápay Sámuel és Zsoldos János, később Kolossváry Sándor és Szmodiss János, Ángyán János és még néhányan végeztek jelentős szervező munkát. Nem volt ritka eset, hogy Kolossváry és Szmodiss 3–5–6 Tudományos Gyűjteményre is előfizettek egyszerre, s az egyes füzeteket a szemináriumi diákok és tanárok, a veszprémi kanonokok között szétosztották, értékesítették. Veszprémben az 1840-es években az olvasóközönség szervezését már négy könyvkötő végzi. A könyveket közvetlenül a nyomdáktól vásárolják meg, többnyire Pesten, Győrben, Debrecenben, Pozsonyban és Komáromban. Jövedelmükből családjuk megélhet, de nagyobb nyereségre szert tenni nem tudnak. Az összeíróknak mondják is: „A jövedelemből, amint jön, el is kél, úgyhogy alig élhetünk ez idő szerént."[116] A Veszprémben nyomott könyveket részben a nyomdatulajdonos, részben a szerző árusítja, de több esetben ekkor már megjelennek a közvetítő kereskedők is, így többek között az Eggenberger és Fia pesti könyvkereskedés vállalja a veszprémi könyvek forgalmazását.[117]

A hírlap- és folyóirattár

A naprakész irodalmi–politikai tájékozottságot az olvasótársaság hírlap- és folyóirattára biztosította. 1841-ben a Névkönyv periodikákat feltüntető rovata szerint 21 magyar és 2 német periodika található a könyvtárban. A budavári kaszinó egylet ugyanekkor 24, a nagykőrösi olvasótársaság 9 hírlapot fizet elő, a debreceni kaszinó a következő évben 16 hírlapot járat.[118] A veszprémi olvasóegylet nagyvárosi olvasótársaságnak is dicsőségére váló nagyságrendben rendeli meg a lapokat: 1841-ben 17 hírlapot és 2 folyóiratot, a következő évben 13 hírlapot fizetnek elő. Évi költségvetésének így jelentős hányadát a gyors és biztos tájékoztatást nyújtó hetilapok és folyóiratok beszerzésére fordítják.

A hírlapok és folyóiratok mellett az első évben megrendelik az akadémiai évkönyvet és az *Iris* c. német zsebkönyvet. 1842-ben újabb két magyar hírlappal bővül a választék s beszerzik az 1841/42. évi erdélyi országgyűlésen elhangzott beszédek gyűjteményes kiadását is. A német periodikák közül August Lewald *Europa* című folyóiratának füzetei forognak közkézen. Daniel Voss történeti–politikai folyóiratának, a *Die Zeiten oder Archiv für neuesten Staaten Geschichte und Politik*nak 1810-es évfolyama valószínűleg adományozás útján kerül a könyvtárba. Az osztrák politikai–társadalmi viszonyokról a *Wiener Zeitung*ból tájékozódnak. A német liberalizmus államtudományi alapelveit az *Augsburger Allgemeine Zeitung*ban tanulmányozzák a társaság tagjai. Az augsburgi újság különösen a magyar művelt ifjúság kedvelt olvasmánya.[119] Adományozásra gondolhatunk az *Erdélyi Múzeum* esetében, melynek első két kötetét (1814) a „vegyes" anyagban helyezi el a könyvtáros.

1841 második felében, amikor a következő évi előfizetésről kell dönteni, az igazgató választmány úgy határoz, hogy több lap előfizetését nem újítja meg, s folyóiratot a továbbiakban nem járat, az így fennmaradt összeget inkább új lapok előfizetésére fordítja. A választmányban meghatározó szerepet játszó egyháziaknak köszönhető, hogy az egyházi lapokat ismét előfizetik s körüket új lappal, a *Protestáns egyházi és iskolai lap*pal bővítik. Rétegízlést elégít ki az indulástól előfizetett pesti divatlap, a *Regélő* (1842) is. 1842 végén a könyvtárban található hírlapok többsége politikai hetilap, de a tudományos-gazdasági és az ismeretterjesztő célzattal megjelenő lapokból is többet járatnak. A folyóiratok gazdasági–jogi és teljesen vegyes profilúak.

Az 1841–1842-ben előfizetett politikai lapok országos jellegű hírlapok és az olvasótársaság társadalmi–politikai arculatához igazodnak. A liberális ellenzéki Kossuth-szerkesztette *Pesti Hírlap* mellett ott a Széchenyi-párti *Jelenkor,* a konzervatívok szolgálatában álló *Hírnök* és a *Világ;* a klerikális irányzatot követő *Nemzeti Ujság* szintén jelentős szerepet játszik a közvélemény formálásában. A kormánypárti álláspontot az erdélyi *Múlt és Jelen* közvetíti.

Az irodalmi–művészeti lapok közül a jól szerkesztett *Athenaeum,* a harmincas évek vezető irodalmi lapja emelkedik ki. A könyvtárban 1842 végén a következő lapok és folyóiratok álltak az olvasók rendelkezésére:[120]

Magyar hírlapok:

1. Pesti Hírlap (Pest, 1841–1849): 1841, 1842
2. Jelenkor (Pest, 1832–1848): 1841, 1842
3. Társalkodó (Pest, 1832–1848): 1841, 1842
4. Hírnök (Pozsony, 1837–1848): 1841, 1842

5. Századunk (Pozsony, 1838–1845): 1838, 1841, 1842
6. Világ (Pest, 1841–1844): 1841
7. Ismertető (Buda, 1836–1841): 1841
8. Nemzeti Ujság (Pest, 1840–1848): 1841, 1842
9. Hasznos Mulatságok (Pest, 1817–1842): 1841, 1842
10. Múlt és Jelen (Kolozsvár, 1841–1848): 1841
11. Hon és Külföld (Kolozsvár, 1841–1848): 1841
12. Athenaeum (Pest, 1837–1842): 1841, 1842
13. Közlemények (Buda, 1841): 1841
14. Literaturai Lapok (Kassa, 1836–1837): nincs jelölve
15. Religió és nevelés (Pest, 1841–1849): 1841, 1842
16. Egyházi Tudósítások (Pest, 1841–1843): 1841, 1842
17. Protestáns egyházi és iskolai lap (Pest, 1842–1844): 1842
18. Regélő Pesti Divatlap (Pest, 1842–1844): 1842

Német hírlapok:

1. Augsburger Allgemeine Zeitung: 1840, 1841, 1842
2. Wiener Zeitung: 1841

Magyar folyóiratok:

1. Budapesti Szemle (Pest, 1840): 1840
2. Tudománytár (Pest, 1834–1844): 1834–1841
3. Tudományos Gyűjtemény (Pest, 1817–1841): 1817–1832, 1834.
4. Gazdasági Tudósítások (Pest, 1837–1840): 1839, (Buda, 1840–1842): 1841
5. Magyar Minerva (Buda, 1800): 1799 (téves évszám?)
6. Erdélyi Múzeum (Kolozsvár, 1814–1818): 1814

Német folyóiratok:

1. Die Zeiten oder Archiv für die neuesten Staaten Geschichte und Politik: 1810

Az olvasótársaság megszűnése

Az olvasótársaság 1842 utáni működését a korabeli sajtó segítségével sem tudjuk nyomon követni. Megszűnésének pontos körülményeit ma feltárni lehetetlen, hiszen a társaság iratai nem maradtak fenn: a közgyűlések, választmányi ülések, észrevételek jegyzőkönyveit, a kölcsönzési és pénztári naplókat, a gazdasági számadásokat, a titkári levelezés anyagát hiába keressük, akarjuk segítségül hívni, az elmúlt közel másfélszáz év alatt elkallódtak, elpusztultak, közgyűjteménybe nem kerültek ill. ismeretlenek.[121]

Rövid fennállásának utolsó emléke egy rövid újsághír: 1844 elején országszerte köztudottá válik, hogy a társaság feloszlott: „Részvéthiány miatt megbukott."[122] A feloszlást már kimondhatták 1843 nyarán is, a félévi rendes közgyűlésen, de valószínűbb, hogy erre csak 1844 elején, az esedékes tisztújító közgyűlés összehívásakor került sor. Akár így, akár úgy történt, a társaság nem jutott el az alapszabályban meghatározott ciklus végére, nem érhette meg azt az időt, hogy az újjáalakulásról kellett volna döntenie.

A társaság tagjainak közel egyharmada a veszprémi úri kaszinóba iratkozott át[123], mások, pl. Koller Ignác, Pap János a pápai kaszinót választották.[124] A veszprémi kaszinóba átiratkozottak többségét a vármegyei tisztviselők, főpapok, szemináriumi tanárok tették ki. A vármegyei és uradalmi tisztviselők többsége, a főpapok és pap-tanárok egy része döntött csupán az átiratkozás mellett. A vidéki lelkészek és a köznemesi famíliákból származó kisasszonyok és úriasszonyok sajnálhatták legjobban az olvasótársaság feloszlatását: a lelkészek újra magányos olvasók lettek s az „úrhölgyek" is ráfanyalodtak a házi könyvtárak százszor megunt könyveire.

A Piac téren épülő új kaszinó (1845) változatosabb szórakozást, több kényelmet és kellemesebb időtöltést biztosított az átiratkozott tagoknak. Előbbutóbb persze észre kellett venniük, hogy a változatosabb szórakozás, az úri kényelem, az új környezet a szellemi színvonal csökkenését is jelentette. Itt már az olvasás, csendes és emelkedettebb szellemű társalgás fölébe emelkednek a könnyedebb, alacsonyabb rendű szórakozási formák. A zenés mulatságok nemegyszer végződnek „korhely ebéddel"[125], a hosszú téli estéken kiütköznek a kaszinók szervi bajai: „ásítozni lehet a legmélyebb horkolásig", az unalom jó ellenszerének egyedül csak a kártya bizonyul.[126] A demokratikus közszellem elleni merényletnek foghatják fel a „közfelkiáltással" végrehajtott tisztújítást, amely csak annyiban különbözik a megyei restaurációtól, hogy itt „senkinek sem vérzett a feje" választás alatt.[127] Az olvasótársaság nemegy tagja – főként a nagyműveltségű kanonokok – elsősorban az olvasás, a nemesebb művelődés kedvéért iratkozott be a kaszinóba, s rövid idő elteltével csalódnia kellett. A társaság megszűnésekor reményt keltő lépésnek tűnt, hogy az egylet korszerű könyveit Ruszek igyekezett megmenteni: 300 pengő forintért megvette és a kaszinónak ajándékozta.[128] A társaság vagyonát, az alapszabály negyedik pontja értelmében a Kolossváry Sándor alapította városi kórháznak kellett átadni.

A kaszinó új könyvtára 1845. május 23-án nyílik meg, de működése korántsem zavartalan. A folyóiratok, szépirodalmi munkák „elrablása", engedély nélkül történő hazavitele szinte mindennapos dologgá válik. A sűrűn váltakozó könyvtárosok képtelenek rendet teremteni.[129] A tarthatatlan állapot megszüntetésére az 1847. évi tisztújításon tesznek csak megnyugtató intézkedéseket: módosítják a kaszinó alapszabályát, szervezeti változtatásra kerül sor, s a kicsi, amúgy is túlzsúfolt olvasószobát a nagyobb és elegánsabb étterembe helyezik át.[130] Hosszú

idő után végre biztosítottnak látszik a kulturált művelődés és szórakozás.

A veszprémi olvasótársaság újjászervezésére a negyvenes években többé már nem is gondolnak. Az egylet 1851-ben alakul csak meg ismét, s tudjuk, hogy szabályzatát 1860-ban megújítják.[131] Történetének új szakasza kezdődik ekkor, mert a társaság életében már nem a köznemesi hivatalnok-réteg, hanem a város iparos és kereskedő polgársága játssza a vezető szerepet.[132]

ÖSSZEGZÉS

A Veszprémi Olvasótársaság – amely a reformkori egyleti mozgalom utolsó szakaszában szerveződött – rövid, mindössze néhány éves fennállása alatt is betöltötte azt a szerepet, amelyet Széchenyi a kaszinóknak, olvasótársaságoknak szánt: közelebb hozta egymáshoz a különböző történelmi hagyománnyal rendelkező, eltérő életmódú társadalmi osztályokat és rétegeket, az olvasás és társalgás révén terjesztette a korszerű eszméket – a liberalizmus elveit – és növelte a közműveltség színvonalát.

Jelentőségét lemérhetjük azon az egyszerű tényen, hogy tagjai közül jónéhányan kiemelkedő szerepet játszottak a magyar nemzeti irodalom és kultúra megteremtésében, folyóiratokat szerkesztettek és adtak ki, támogatták a népoktatás fejlesztésére irányuló törekvéseket, könyveikkel, tanulmányaikkal hozzájárultak az egyes szaktudományok magyar nyelvű terminológiájának kialakításához. Néhányan a magyarországi olcsó könyvkiadás megteremtésében játszottak úttörő szerepet.

A társaság tagjainak jelentős hányada már az 1830-as években bekapcsolódott a reformpolitikai mozgalmakba, tevékenységük a negyvenes években – a liberális politikai ellenzék táborának megerősödésével párhuzamosan – fokozódott s az alapító tagok többsége lelkesen üdvözölte a 48-as forradalmat. Az ellenforradalom nyílt támadásának megindítása idején – kevés kivételtől eltekintve – egyöntetűen szálltak síkra a forradalmi vívmányok és a magyar függetlenség megvédéséért.

Helytörténetírásunk az elmúlt évtizedekben meglehetősen egyoldalú képet festett az egyházaknak – különösen pedig a katolikus egyháznak – Veszprém történetében, kulturális fejlődésében betöltött szerepéről. Ennek az egyoldalú, hamis képnek a kialakulását – egyebek között – az is elősegítette, hogy helytörténetírásunk a művelődéstörténeti kutatásokat eléggé elhanyagolta.

A Veszprémi Olvasótársaság történetének feldolgozásával az 1848 előtti veszprémi és Veszprém megyei közművelődési viszonyok jobb megismeréséhez és a közvéleményben uralkodó elnagyolt, leegyszerűsített történeti kép árnyaltabbá tételéhez kívánunk hozzájárulni.

FÜGGELÉK

Az alábbiakban az olvasótársaság tisztikarának névsorát, az alapító tagok életrajzi adatait, kiegészítésképpen pedig a megyében működő olvasótársaságok közül az egyik legkorábbi egyletnek, a szilasbalhási olvasótársaságnak az első, kéziratos alapszabályát tesszük közzé. Az alapító tagok életrajzi adatainak összeállításakor a jegyzetanyagban említett kiadványokon kívül az alábbi irodalmat használtuk fel:

A veszprémi egyházmegye papságának névtára 1975. Veszprém, 1975., A magyar irodalom története III. (A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig). Szerk.: Pándi Pál Bp. 1965., HORVÁTH Konstantin: Zirc története. (Zirci könyvek 1.) Veszprém, 1930., HUDI József: Veszprém vármegye tisztikara a XVIII–XIX. században. Veszprém, 1980. VemL Kézirattár, HARMATH István–KATSÁNYI Sándor: Veszprém megye irodalmi hagyományai. Veszprém, 1969., Shematismus Congregationis de Zirc S. O. C. ad annum scholarum 1942/43. Budapest, 1942., SÖRÖS Pongrác: A tihanyi apátság története I–II. Bp. 1908–1911., SZIKLAY János: Veszprém város az irodalomban és művészetben. Celldömölk, 1931.

1.

A Veszprémi Olvasótársaság tisztségviselői 1841–42-ben

I. Elnök:	Kun József másodalispán	1841–1842
II. Választmányi elnök:	Cseresnyés István táblabíró	1841–1842
III. Titoknok:	Kolossváry József aljegyző	1841–1842
IV. Pénztáros:	Kammersperger Antal gyógyszerész	1841–1842
V. Könyvtáros:	Ferenczy György gyógyszerész	1841
	Biró Adalbert nyug. lelkész	1842
VI. Választmányi tagok:	Jagasics Sándor ügyvéd	1841–1842
	Kovács Gábor urad. tiszt	1841–1842

Rohonczy István levéltáros	1841–1842
Sámson János szeminár. tanár	1841–1842
Sólyomváry Ferenc uradalmi tiszt	1841–1842
Szalay Imre kanonok	1841–1842
Tomor János kanonok	1841–1842
Vezerle Ignác szemináriumi tanár	1841–1842
Balassa Mihály táblabíró	1842
Bezerédy Miklós kanonok	1842
Kéry János kanonok	1842
Hunkár Antal táblabíró	1842

2.

A Veszprémi Olvasótársaság alapító tagjainak életrajzi adatai

1. ÁNYOS István: Fajszi v. Faiszi, a neves esztergári (ma: nagyesztergári) köznemesi család tagja, az 1840-es években a cseszneki járás főszolgabírája, 1848-ban az esztergári nemzetőrség kapitánya és a megyei vezető közigazgatási szerv – az Állandó Bizottmány – tagja.
2. BADÁNYI Béla: ismeretlen
3. BALASSA György: veszprémi táblabíró, 1831-ben becsületbeli esküdtnek nevezik ki.
4. BALASSA Mihály: táblabíró, balatonfőkajári birtokos, 1843-tól kezdve a veszprémi felső járás szolgabírája, 1848-ban a kajári nemzetőrség kapitánya és járási szolgabíró.
5. BEKE Kristóf (1785–1862): pappá szentelése után siófoki, majd peremartoni plébános, később a megyei árvaház – a Davidikum – igazgatója, 1835–1842 között a veszprémi tanítóképző tanára, majd a vörösberényi plébánia lelkésze. Pedagógiai, pszichológiai és egyháztörténet-írói munkássága jelentős. Elsőként kísérelte meg feldolgozni a veszprémi egyházmegye történetét. A reformkorban a megyei népnevelés fejlesztésének élharcosa volt. A dualizmus időszakában az ő tiszteletére pedagógiai pályázatot hirdettek meg a falusi tanítók számára (Beke-féle ösztöndíj).
6. BEZERÉDY Miklós: apátkanonok, minden valószínűség szerint a neves veszprémi köznemesi família sarja. A család több tisztviselőt: táblabírát, szolgabírát és alispánt is adott a megyének; a házi muzsikálás terén a veszprémi zenei élet egyik központja volt a Bezerédy-ház.
7. BODA László: ügyvéd, hosszú ideig a veszprémi püspökség uradalmi ügyviselője, 1827-től kezdve megyei táblabíró.
8. BODONYI Rókus: táblabíró
9. BRESZTYENSZKY Béla (1786–1850): tihanyi apát (1836–1850); szlovák származású bencés szerzetes, a győri akadémia matematika-tanára, az Akadémia levelező tagja. 28 évi tanárság után választják meg apáttá s bár természettudományi dolgozataival is felhívja magára a figyelmet, inkább rendi szervező tevékenysége a jelentős. Fellendíti az apátság gazdaságát, a füredi savanyúvízen kápolnát építtet, meghonosítja Tihanyban a selyemhernyó tenyésztését. 1848-ban – talán nem is alaptalanul – hazaárulással, az ellenséggel való összejátszással vádolja a sajtó. Tény, hogy a horvát katonaság ellátását segítette, biztosította.
10. CSERESNYÉS István: veszprémi táblabíró; pályája szabályos köznemesi pálya: 1827-ben nevezi ki a főispán táblabíróvá, 1831-től kezdve a veszprémi járás szolgabírája, 1834-től már főszolgabírája. 1848-ban főszolgabíró és a szentgáli nemzetőri század parancsnok-kapitánya.
11. CSIZMAZIA Pál: bakonyoszlopi ügyvéd, 1848-ban mint a nép igazgatója kerül a bizottmány elé, de elítéléséről nem tudunk.
12. DALLOS Leopoldina: veszprémi úrikisasszony.
13. DEVICS József: az Évkönyv szerint 1842-ben a székesegyházi kórus tagja; az 1844. évi nemesi összeírás ugyanezen név alatt, Devits vezetéknévvel a veszprémi sóház számadóját jelöli meg. Feltehetőleg két különböző személyről van szó.
14. gr. ESTERHÁZY Pál (1805–1877): az ismert grófi család fraknói ágából, hazafias érzelmű főúr, 1848–49-ben honvédezredes, 1867 után a Deák-párt politikusa. 1848 tavaszán nagy szerepe van abban, hogy a megyei liberálisok vezére, Hunkár Antal lesz a főispán a császárhű adminisztrátor Marich–Dávid István helyett.
15. ÉRSEK Mihály: veszprém megyei tisztviselő, a levéltáros mellett dolgozó lajstromozó; 1827-ben becsületbeli ügyviselő, 1831-ben becsületbeli ügyész, 1834–1843 között lajstromozó.
16. FARKAS György: a veszprémi püspöki könyvtár könyvtárosa. Nem lehetett népszerű ember, mert a társaság nem választotta meg könyvtárosának, holott a tagok közül egyedül neki volt megfelelő szakismerete és könyvtárosi gyakorlata.
17. FERENCZY György: veszprémi gyógyszerész, saját patikával rendelkezett, a megye szegényei számára az ő gyógyszertárából szerezték be a veszprémi járási seborvosok a gyógyszert. Az ingyenes betegellátás költségeit a megye házipénztárából fedezték.
18. FERENCZY Teréz: hajadon, valószínűleg Ferenczy György lánya.

19. gr. FESTETICS Antal: a Tolnai águhoz tartozik, a megyei közélet közkedveltségnek örvendő alakja, dégi földbirtokos.
20. FORDERMAYER Vilmos (téves! Károly: 1814–1871): soproni származású ciszterci pap, soproni származású, pappá szentelés után egy ideig a pécsi liceumban tanít, 1841–42-ben a zirci kovent tagja, hitszónok, 1842–49 között prefektus, aztán a győri egyházmegye papja haláláig. A rendi névtárban Fordmeyer néven szerepel.
21. FRANC Eduárd: ismeretlen
22. FRANKL Márton: rátóti prépost
23. FROMM János: Brodszky említi sírfeliratát, eszerint 1795–1887 között élt, Veszprém közkedvelt ügyvédje, a palotai és a nagyvázsonyi Zichy-uradalom ügyviselője. Fia gazdasági szakíróként ismeretes.
24. GLASER Lipót: füredi vendéglős, fogadója a fürdőhelyen tartózkodó vendégek teljes ellátását biztosítja. A társaság egyetlen zsidó tagja.
25. GRMANECZ Gábor: veszprémi lakos és balatonbozsoki földbirtokos, édesapja megyei főügyész (1810–1815). 1837-ben nevezik ki becsületbeli alügyviselőnek, 1840–43 között veszprémi adóvevő. A család Brodszky szerint később a Csitány nevet vette fel.
26. HAVRANEK Lajos: megyei tisztviselőcsalád leszármazottja, veszprémi lakos, nyugalmazott kapitány.
27. HAISZLER Károly: Haiszler György orvos (1803–1860) fia, szintén orvos. 1840-ben megyei becsületbeli orvosnak nevezik ki.
28. HUNKÁR Antal (1783–1862): szlovák eredetű nemesi családból származik, apja öttevényi (Győr m.) postamester és Győr megyei táblabíró. Iskoláit Győrben, Pesten és Pozsonyban végzi. A győri csatában százada élén harcolva vitézségével tűnik ki. Bátyja halála után visszavonul hivatalából – királyi kamarai ügyész ekkor már – s unokaöccsei nevelését magára vállalja. Az 1839/40. és az 1847/48. évi országgyűlésen a megyei liberális ellenzékiek jóvoltából követ, 1848–49-ben megyénk főispánja és királyi biztosa. 1852–55 között bebörtönzik, szabadulása után megírja emlékiratait. Az 1861. évi országgyűlési választások eredményeként a zirci kerület képviselője (ebben a járásban, Szolgagyőr és Nyeszkenye pusztákon vannak a birtokai). A reformkor legjelentősebb megyei ellenzéki politikusa.
29. HUNKÁR Sándor: Hunkár Antal unokaöccse, H. Mihály szolgabíró fia; 1840-ben becsületbeli aljegyző, 1843-ban a pápai felső járás szolgabírája, 1847-ben táblabíró, 1848-ban az Állandó Bizottmány tagja.
30. HUSZÁR György: a veszprémi püspök titkára
31. HUSZÁR Pongrác: szilasbalhási birtokos, 1840-ben becsületbeli megyei aljegyző, 1843-ban tiszteletbeli aljegyző, 1847-től kezdve a veszprémi alsó (másként mezőföldi) járás szolgabírája. 1848-ban – 29 évesen – járási szolgabíró, a lajoskomáromi nemzetőrség kapitánya. Századának köszönhető, hogy az ozorai győzelem (1848. október 7.) csak kis véráldozatot követelt, ugyanis nemzetőrei jelentették Görgeynek, hogy a horvátok stratégiailag igen kedvezőtlen helyen ütöttek tábort.
32. ILLÉS Antónia: veszprémi úrikisasszony.
33. JAGASICS Ignác: veszprémi táblabíró.
34. JAGASICS Sándor: ügyvéd, 1837-ben becsületbeli aljegyző.
35. KÁNOVICS György: enyingi lelkész, 1842-ben elhunyt.
36. KAMMERSPERGER Antal: veszprémi gyógyszertáros, 1848-ban az Állandó Bizottmány tagja.
37. KÉRY János (1792–1854): apátkanonok Veszprémben, 1854-ben nagyprépost, egyházi beszédei ismertek.
38. KISFALUDY Mihályné: az ismert köznemesi család tagja, lakóhelyét nem sikerült megállapítani.
39. KOLLER Ignác: szolgabíró, külsővati birtokos. 1843-ban a devecseri felső járás szolgabírája, 1847-ben újraválasztják. 1848-ban a mihályházi nemzetőrség kapitánya és szolgabíró.
40. KOLOSSVÁRY Sándor (1775–1842): veszprémi kanonok, 1822-ben següsdi, egy évvel később pápai főesperes, a közjó szolgálatában tűnik ki, támogatja a helyi kezdeményezéseket (veszprémi városi kórház, Davidikum, megyei népnevelés). Az Akadémia alapítására 400 pengő forintot ajánlott fel és fizetett be. 1832-ben lett kanonok. 1830-tól akadémiai tag. A magyar nyelvű egyházi kultúrát beszédeivel gazdagította. Guzmics szerint előbb maga is nyelvújítás lelkes híve, később azonban – megismerve a mozgalom szélsőséges megnyilvánulásait, irányzatait – minden újítást ellenez. Kulturális szervező tevékenysége ma is tiszteletet érdemel.
41. KOLOSSVÁRY József: veszprémi ügyvéd, megyei aljegyző; 1840-ben becsületbeli aljegyző, 1848-ban az Állandó Bizottmány tagja, a veszprémi nemzetőrség főhadnagya.
42. KOPÁCSY György: megyei aljegyző; 1840-ben másodalispán, 1843-ban már tiszti ügyész, 1847-ben táblabírónak nevezik ki.
43. KOVÁCS Gábor: kamarai ügyvéd, balatonkenesei lakos.
44. KOVÁCS Imre: 1819-ben becsületbeli megyei jegyző, 1820-tól megyei másodaljegyző, 1827-től első aljegyző, 1829. november 9-től rendes főjegyző egészen 1834-ig.
45. KOVÁCS Lajos: ügyvéd, 1840-től becsületbeli alügyviselő (alügyész).

46. KUPRICZ Mihályné: Kupricz Mihály megyei tisztviselő özvegye. Kupricz Mihály 1803–1810 között megyei járási biztos, 1810–1831 között számvevő, 1831–1834 között főszámvevő. A család Veszprémben él.
47. KUN József: másodalispán; 1827-től cseszneki járási főszolgabíró, 1843–1847 között másodalispán. 1848-ban is másodalispán, Fiáth Ferenc emlékirata szerint Bezerédy Mihállyal, a Késmárkyakkal együtt ő is a liberális csoportosuláshoz tartozott. Gyepesen (Bakonygyepes) voltak birtokai.
48. KUN Sándor: megyei aljegyző, Kun József öccse, szintén liberális gondolkozású köznemes, gyepesi birtokos. 1843–1847 között másodaljegyző, 1847-től kezdve első aljegyző. 1848-ban a polányi nemzetőrség kapitánya. A negyvenes években több fővárosi lapba – így az Életképekbe – ír megyei tudósítást, 1848-ban a kormánylapnak, a Közlönynek hivatalos tudósítója.
49. KŰLLEY János (1764–1849): nagyprépost; a pozsonyi teológián végzett, támogatta az Egyházi Értekezéseket, a folyóirat spiritus rektora volt, nyomtatásban egyházi beszédei jelentek meg. Hosszú ideig a megyei árvaügyi bizottság elnöki teendőit látta el.
50. MARTON Zsigmond: táblabíró, Kossuth sógora, lókúti–pénzeskúti birtokos. A főispán 1840-ben nevezte ki táblabíróvá. 1849-ben a Kossuth-családot ő bujtatta.
51. MOLNÁR Ágoston: kenesei lelkész, 1848-ban a vörösberényi nemzetőr-kapitányság tábori lelkésze.
52. MÓROCZA Dániel (1792–1864): táblabíró és uradalomigazgató. Írt gazdasági tankönyvet, megjelent a felsőörsi prépostság történetéről írott tanulmánya, próbálkozott műfordítással és irodalommal is, de a szépirodalom terén sikereket nem ért el.
53. MUSTOS János: ügyvéd Veszprémben. 1837-ben megyei becsületbeli tiszti ügyész, 1847-ben táblabíró.
54. NAGY Sándor: szentkirályszabadjai lelkész.
55. NIKLESZ János: felsőörsi prépost (1830-tól egészen 1854-ben bekövetkezett haláláig), jelentősebb irodalmi munkásságot nem fejtett ki.
56. RÁBA József: uradalmi számtartó.
57. REGULY István: Reguly Antal édesapja, a zirci apátság ügyvédje és számvevője.
58. ROHONCZY István: 1831-től folyamatosan a vármegye levéltárosa, 1848-ban a márkói kapitányság nemzetőrségének főhadnagya.
59. ROHONCZY János (1775–1842): királyi tanácsos, 1827–1837 között megyei alispán, a konzervatív irányzat egyik vezére. Mint alispánt kemény és határozott vezetési módszer jellemezte. A veszprémi Zenetársaság elnöke volt. 1825–27. évi országgyűlésen a megye egyik követe.
60. ROHONCZY Teréz: feltehetőleg R. István lánya.
61. ROSOS Antal: szolgabíró és szentkirályszabadjai birtokos. 1831-ben a veszprémi főszolgabíró mellett esküdt, 1837-től már a palotai járás szolgabírája egészen 1843-ig, ekkor nem választják újra. 1848-ban a szentkirályszabadjai nemzetőrök kapitánya.
62. RUSZEK József (1779–1851): apátkanonok, a helikoni ünnepségek résztvevője, a Mondolat támogatója, az Egyházi Értekezések munkatársa, a Társalgó c. veszprémi folyóirat (1847) szerkesztője, filozófiatörténet-író. A megye 1834-ben táblabírói címmel tünteti ki.
63. SAÁRY László: szolgabíró, pusztamiskei birtokos. 1834–1840 között a devecseri járásban esküdt, 1843-tól folyamatosan ugyanott – a devecseri alsó járásban – szolgabíró. 1848-ban – 37 éves ekkor – a pusztamiskei nemzetőrszázad kapitánya.
64. SÁMSON János: veszprémi szemináriumi tanár, hittudomány-oktató.
65. SIMON Rudolf: Becsületbeli megyei esküdt; 1840-ben nevezik ki, 1843-ban tiszteletbeli esküdt, 1847-től segédszámvevő.
66. SIMONCHICH Zsigmond: a veszprémi királyi sóház strázsamestere.
67. SÓLYOMVÁRY Ferenc: ügyvéd, a dégi és a szápári uradalom ügyvédje, 1848-ban Állandó Bizottmányi tag és a veszprémi nemzetőrség főhadnagya.
68. SPREICZENBART János: a Davidikum aligazgatója.
69. SZABÓ Antal: megyei biztos; 1827–1843 között a cseszneki főszolgabíró járásban megyei biztos, 1843-ban veszprémi aladóvevő, 1847-től főadóvevő, 1848-ban a veszprémi nemzetőrség főhadnagya. 1848 májusától a veszprémi 6. zászlóalj felállítására kijelölt toborzó bizottság polgári biztosa.
70. SZABÓ Imre (1814–1881). elismert egyházi szónok, 1838-tól a veszprémi papnevelde felügyelője, 1842-től aligazgatója, 1869-től szombathelyi püspök. A negyvenes években szónoklattant tanít a pesti egyetemen, szívvel-lélekkel támogatja az olcsó könyvkiadást, lelkesen részt vesz a pesti „Jó és olcsó könyvkiadó társulat" munkájában.
71. SZABÓ János (1791–1848): zirci perjel, keresztneve a Névkönyvben tévesen szerepel (Jánosnak írják: Antal!) 1814-ben szentelik pappá, egy ideig Egerben, majd Előszálláson teljesít szolgálatot, 1834–1842 között zirci perjelként tevékenykedik, ezt követően Zircen adminisztrátor, 1844-től pedig Előszálláson, az uradalom központjában, egészen haláláig.

72. SZABÓ László: veszprémi szemináriumi tanár, hittudomány-oktató.
73. SZALAY Imre (1787–1848): apátkanonok, akadémiai tag (1831), egyetemi tanár, jeles szónok, nyelvtankönyv-író. A megye 1834-ben veszi fel táblabírái sorába.
74. SZMODISS János (1771–1853): 1794-ben szentelik pappá, 1800-tól Sümegen s több más helyen plébános, később veszprémi kanonok és apát, 1849-ben az ellenforradalom szolgálatába állott veszprémi püspök – Zichy Domokos – teljhatalmú vikáriusa, 1850-től nagyprépost.
75. SZŰCS Antal (István!): veszprémi kanonok, 1843-tól megyei táblabíró.
76. TALLIÁN Miklós: a fajszi (veszprémfajszi) köznemes család sarja, a veszprémi papnevelde aligazgatója a negyvenes években.
77. TASNER Antal (1808–1861): Széchenyi barátja és titkára, halála után kéziratainak gondozója. Nagy műveltségű liberális értelmiségi. Apja, id. Tasner Antal előbb Öskün uradalmi tiszt, majd az 1840-es években berhidai birtokosként szerepel a nemesi összeírásokban – fiával együtt. Állandó lakásuk Pesten van ebben az időben.
78. TOMOR János: veszprémi kanonok, 1843-tól megyei táblabírói címmel tüntetik ki.
79. TRIPPAMER Antal: szentszéki jegyző.
80. TRIPPAMER Rozália: T. Antal testvére, húga lehet.
81. UDVARDY Ignác (1810–1874): teológiai tanár és veszprémi kanonok, akadémiai tag. Jelentősebb munkája a magyar nyelven kiadott egyházi jogtana (1843). 1847-ben megyei táblabírónak nevezik ki. 1848-ban egyházi szónokként a békés átalakulást szolgálja.
82. VASZARY György: veszprémi uradalmi számtartó.
83. VASZARY István: paloznaki esperes.
84. VEZERLE Antal: mérnök; 1837-től kezdve becsületbeli megyei földmérő, nemes származású, 1844-ben veszprémi mérnöknek tüntetik fel.
85. VEZERLE Ignác: a veszprémi szeminárium tanára, hitoktató.
86. VILLAX Ferdinánd (1784–1857): zirci apát (1826–1857); Pápán született, pappá szentelése után egy ideig általános helyettes Zircen, majd Olaszfaluban lelkész, később a fehérvári rendi gimnáziumban tanít, egyházi szónok Egerben, lelkész Tósokberénden. 1824-ben választják apáttá, 1826-ban erősítik meg hivatalában. Dréta szellemében kezdi munkáját, az önállóvá vált rend szellemi és anyagi gyarapodását szolgálja. A rendben a hazafias szellemet honosítja meg, támogatja a gyermeknevelést, pártolja a tudományokat, mecénása Reguly Antalnak. Nagy építkezései, a könyvtárfejlesztő tevékenysége máig hirdetik azt a szellemet, melyet a rendi központ életében meghonosított.

3.

A Szilasbalhási Kaszinó első, kéziratos alapszabálya (1833)

A Szilas-Balhási Olvasó s Mulató Egygyesület Rendszabásai:

1. Az Egygyesület minden Tagja egy egy Részvényért két forintokat Pengő Pénzben az Egygyesület Pénztárában idejében le-fizetni tartozván; azon természetes Rendszerrel „hogy aki hasznot kiván, érezze annak agságát is" a Társaságnak terhei további viseléséhez – ha annak javaival élni folyvást óhajt – mind készpénzel, mind más adományaival, a környülállásokhoz képest járulni, minden kivétel nélkül köteles lészen; és az Egygyesület köztanácskozásaiban kiki Részvénnyeinek számához képest voksol, s a Többségnek végzése kötelez mindenkor. Melyhez képest:
2. A Helybéliek, kik a Társasági Gyűlés engedelmével, s a leteendők letételével, annak körében bénem léptek, attól minden külömbség nélkül elzáratnak; a Vidékiek azomban, mint Vendégek, a Részvényesek által bévezettethetnek.
3. A Kissebb Gyűlés, egygyik, vagy másik Elölülő béfolyásával, kissebb érdekű Tárgyakban végezhet, de a fontosabb Dolgok Nagyobb Gyűlésekben, mellyeknek idejét Első Elölülő Ur fogja megrendelni, mentől több Részvényesek jelenlétével intéztetnek el.
4. A Társasági Gazda az Egygyesület mindennapi Jövedelmeit s Kiadásait, egy Napló Könyvben idő szerint pontossan feljelöli; a Pénztárnok a nagyobb Summákat, illyen Számadások mellett által veszi, s az Egygyesületnek, annak Nagyobb Gyűléseiben, minden Jövedelmeiről, s Kiadásairól rendessen számol.
5. Az Egygyesület Szobái, minden évszakban Reggeltől tsak tiz órai Estig álnak nyitva; mely időn tull, a világosittásban való Gazdálkodás kinézéséből, s a nemes Társalkodási Rend is azt kivánván, az Éjtszakázások azokban megtiltatnak.
6. Nem engedtetik meg egyiknek is a másikat a társalkodásban sértegető Szavakkal vagy csufolkodásokkal illetni; az Egygyesület diszével, s kitüzött nemes Czéljával öszve nem férő Garázdálkodások, az Olvasást, s helyes Mulatást zavaró mindennémü Lármák, magokat a Garázdálkodókat vagy Rendbontókat is szennyel béllyegezők, –oly igen tilalmaztatnak, hogy az ollyasokat Cselekvők a Részvényesek sorából kitöröltetnek, s végképp számkivettetnek; valamint szinte azok is, kiknek, habár a Társasá-

gon kívül valamely nemtelen tette által a Társaságra valamely gyalázat háramolna.

7. Az Egygyesület könyvei, olvasás végett a Részvényeseknek oly formán kiadattatnak, hogy a kivevő a könyvnek Czimjét, kivétele idejét, s önnön nevét, az arra rendeltt Jegyző Könyvbe bé irja, s azokat, a kivétel idejétől számitott Tizennégy Napok alatt, el nem piszkolva, s el nem rongyolva, meg viszsza is állittsa.

8. A kártételért való kárpótlás senkinek sen engedtetik el; azért a Társaság Házi Szereinek, s egyebeknek kéméllése, s a Ház körül akármely Illetlenségek s Megkárosittások elkerülése ajánltatik mindennek.

JEGYZETEK

1. KOVÁCS Endre–SZERDAHELYI István: Irodalomelméleti alapfogalmak. Bp. 1977., M. Sz. KAGAN: A marxista–leninista esztétika alapjai. Bp. 1978. 275., 282.
2. Robert ESCARPIT: Irodalomszociológia. A könyv forradalma. Bp. 1973. 7., 16., René WELLEK–Austin WARREN: Az irodalom elmélete. Bp. 1972. 135–159.
3. ESCARPIT: i. m. 9.
4. HAUSER Arnold: A művészet és irodalom társadalomtörténete. Bp. 1980. II. köt. 33–70.
5. ESCARPIT: i. m. 130–133.
6. FÜLÖP Géza: A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban. (Irodalomtörténeti könyvtár 33.) Bp. 1978. 18–25.
7. KOSÁRY Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Bp. 1980. 533–562.
8. FÜLÖP: i. m. 19.
9. KÓKAY György: Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában. Bp. 1983. 155–161.
10. Magyarország története 1790–1848. (Főszerkesztő: Mérei Gyula) Bp. 1980. II. köt. 1055–1061.
11. FENYŐ István: Haza s emberiség. A magyar irodalom 1815–1830. Bp. 1983. 43–50., 297–306.
12. KAGAN: i. m. 395.
13. FENYŐ: i. m. 307.
14. Magyarország története 1790–1848. Bp. 1980. II. köt. 1107–1111.
15. Magyar zsidó lexikon (Szerk.: Ujvári Péter) Bp. 1929. 1002–1003.
16. Uo. 1003.
17. Veszprém megyei Levéltár (a továbbiakban: VemL) IV. 1b. 1752. nov. 20. közgy., rendezetlen, szám nélkül. Az összeírásban feltüntetett személyek közül – két szabót és egy üvegest kivéve – mindenki pálinkafőzéssel foglalkozott.
18. A XIX. század elejére vonatkozó adat MAGDA Pál: Magyar Országnak ... statisticai geopraphiai leírása. Pest, 1819. 314., az 1847. évi megyei alispáni jelentésből vett adat VemL IV. 1b. 94/1848. sz.
19. Pápa esetében egyes kutatók 1748-at, mások 1749-et tartják a hitközség alapítási évének. Az utóbbi álláspont az elfogadottabb. Pápa város egyetemes leírása. (Szerk.: Kapossy Lucián) Pápa, 1905. 164., 245., Veszprémre vonatkozólag KUN Lajos: A veszprémi zsidóság múltja és jelene. Karcag, 1932. 123.
20. SZÍJ Rezső: Várpalota. Fejezetek a város történetéből. Bp. 1960. 170., 184., a hitközség történetének kutatója szerint Palotán a zsidók már a XVII. század végén is éltek, tényleges és állandó letelepedésük ellenben csak 1740-re tehető. SINGER Ábrahám: Palota város történetéből. A várpalotai hitközség története. Bp. 1921. I. köt. 94.
21. LÁNG: i. m. 54–61.
22. SZÉP Lipót: A veszprémi izraelita hitközség iskolájának története 1805–1905. Veszprém, 1905. 5.
23. Veszprémvármegye 1932. 11. sz. 4.
24. KUN: i. m. 124–126.
25. Pápa város egyetemes leírása, 164.
26. KUN: 144.
27. Uo. 157–162.
28. ILA Bálint–KOVACSICS József: Veszprém megye helytörténeti lexikona. Bp. 1964. 398–399.
29. Veszprém múltja és jelene. Veszprém, 1912. 58–59., NYERS Lajos: A veszprémi piarista gimnázium tanárai (1711–1721). A Veszprémi Kegyes-Tanítórendi Róm. Kat. Gimnázium évkönyve az 1940–41. iskolai évről. Veszprém, 1941. 10–28.
30. Tudományos Gyűjtemény 1817. XI. 83., 1817-ben Szammer Mihály özvegye 1 szedőt és 1 nyomdászt alkalmaz, évente 30 bála (Ballen) papírt használ fel többnyire „régi kellendős könyvek" előállítására. TRATTNER János Tamás: Magyar Országi Könyvnyomtató Műhelyek 1817-dikbeli állapotjok. Tudományos Gyűjtemény 1817. XII. 78–86.
31. HORVÁTH Konstantin: Az „Egyházi Értekezések és Tudósítások" (Az első magyar kat. teol. folyóirat) története 1820–1824. Veszprém, 1937. 5–24.
32. HUDI József: Veszprémi folyóiratok 1848 előtt. = Horizont 1985/2. sz. 32–36.
33. HORVÁTH: i. m. 5–6.
34. A kiadványsorozat eredeti címe: „Magyar Nóták melyek N. N.-nek ajánltatnak VESZPRÉM VÁRMEGYÉBŐL". A társaság történetét feldolgozta BRODSZKY Ferenc: A Veszprémmegyei Zenetársaság 1823–1833. Dunántúli Szemle VII. (1940) 397–416., VIII. (1941) 33–42., 122–136.
35. Uo. VIII. (1941) 129.
36. Honművész 1834. I. 21. sz. 168.
37. HORVÁTH Elek–TÓTH Endre: Pápa megyei város múltja, jelene és környéke. Pápa, 1936. 47., Honderű 1844. 9. sz. 149.
38. Honderű uo.
39. BORSOS Károly: A pápai ev. ref. főiskolai Képzőtársulat története 1841–1891. Pápa, 1892., SZABÓ Imre: A pápai ref. főiskolai Képzőtársulat története 1891–1912. Pápa, 1913., BOCSOR István: A pápai casinó története. Pápai Lapok 12. (1885) 1. sz. 1–2., 2. sz. 5–6., 3. sz. 9–10.
40. FÖLDY József: A pápai kaszinó története 1834–1883. é. n. VemL Kézirattár, DOBI Marianna: A szilasbalhási Casino működése. (Adatok a 19. századi olvasókörök történetéhez) Veszprém, 1980. Uo.
41. TÓTH Dezső: Veszprém megyei olvasókörök, olvasóegyletek a 19. században. Veszprém megyei Művelődésügyi Szemle (a továbbiakban: VmMSZ) 8. (1975) 138–175., Uő.: A veszprémi munkások művelődési törekvései száz évvel ezelőtt. Uo. 6. (1973) 131.;

RÁKÓCZI István: A szentgáli Olvasó Egylet (Kaszinó) története. A Veszprém megyei Könyvtár Évkönyve 1974. 237–274., VARGA Béla: A Veszprém megyei Könyvtár története. Uo. 1961. 7–46. A felhasznált statisztikai kiadvány: Magyarország egyletei és társulatai 1878-ban. (Szerk.: Varga Gyula) Bp. 1880. Az olvasótársaság névkönyvét is felhasználta kutatásai során Varga Béla (1961) és Tóth Dezső (1975).

42. A Pallas Nagy Lexikona Bp. 1895. X. köt. 248., A Magyar Nyelv Értelmező Szótára Bp. 1960. III. köt. 777.
43. SZÉCHENYI István: Világ. Pest, 1831. 320–321.
44. Uo. 335–369.
45. Uo. 345–346.
46. Uo. 352.
47. Tudományos Gyűjtemény 1828. XII. köt. 164., Mezőszentgyörgyön 1840-ben 70 szavazóképes nemest írtak össze a szolgabírák, a nemesek egy része Zalában és Fejér megyében él, de itt is vannak kisebb birtokai, mint például a köveskáli Györfy családnak, a nyéki Balassa családnak. A nevezetesebb birtokos famíliák, melyek a társaságot alkothatják: a Baditz, Bárdosy, Fodor, Harmath, Szalay, Udvardy, Véghelius, Hajós, Pósa, Ötvös a helyben lakók közül, s a Katona, a Keserű, a Mészely, Pázmándy, Somogyi, Szűts, Hajós és Matkovits a szomszédos megyében lakó családok közül. Megyei tisztviselő is akad a nevezetesebb családok tagjai között: Hajós György Tolnában szolgabíró. A Matkovits család legidősebb tagja – Matkovits István – a legmagasabb állami hivatalok egyikét mondhatja magáénak: a hétszemélyes tábla egyik bírája. Fia, Tivadar (1813–1898) országgyűlési képviselő, unokája ugyanezen a néven közmegbecsülésben álló veszprémi ügyvéd, függetlenségpárti politikus és hírlapszerkesztő. SZINNYEI József: Magyar írók élete és munkái. Bp. 1902. VIII. köt. 822–823.
48. A Pápai Casino Részvényeseinek Névsora betűrenddel, annak Törvényei s egyéb Tudnivalói. Pápa. 1838. 3–4.
49. Bocsor szerint a kaszinó 1834. január 4-én alakult kb. 100 taggal, a város nagylelkű pártfogójának, gróf Esterházy Károlynak az elnökletével. Az alakuló ülést 6-án újabb nagygyűlés követte, melyen elfogadták az egylet alapszabályait és megválasztották vezetőségét. BOCSOR: i. m. 1. sz. 1–2. A különválást a városi tanács tisztségviselői irányították, az újonnan alakult polgári kaszinó főigazgatói tisztét is a városi polgármester töltötte be. 1848. október 20-án a két egylet ünnepélyes keretek között újra egyesült Kör. néven. 1849-ben az egyetlen egylet volt a megyében, melyet az osztrákok nem tiltottak be: gr. Althan ezredes azzal a feltétellel adta ki a működési engedélyét, hogy tevékenységi köre kizárólag csak a művelődésre szorítkozik. BOCSOR: i. m. 2. sz. 5–6.
50. BOCSOR: i. m.
51. Honművész 1833. II. 1. sz.
52. Pesti Hírlap 1842. 146. sz. 371. Az olvasókört Kőszeghy József uradalmi tiszt szervezi meg. Kezdeményezésére 1841. év végén megalakul a társaság. Helyiségeit – két szobát – a kastély egyik melléképületében rendezték be. Itt is gr. Esterházy Károly, a felvilágosult földesúr volt az, akinek segítsége nélkül a kör aligha alakult volna meg. Az egylet fokozatosan megerősödik: 1842 májusában már 32 tagja van.
53. TÓTH: Veszprém megyei olvasókörök, olvasóegyletek a 19. században. VmMSZ 8(1975) 140., RÁKÓCZI: i. m. 234–274., a feltevést elsőként MALONYAY Dezső népszerűsítette monográfiájában. (A magyar nép művészete. Bp. 1912. IV. köt. 21.)
54. VemL IV. 1b. 988/1846. sz.
55. Uo. Huszár Pongrác járási szolgabíró jelentése 1846. május 2-án.
56. Uo. Acta nobilitaria, conscriptio nobilium, Küngös. 1840.
57. Uo. Szilasbalhás
58. DOBI: i. m. 9–10.
59. VÉGHELY Dezső: Emléklapok rendezett-tanácsú Veszprém város közigazgatási életéből. Veszprém, 1886. 264–321., KOROMPAY György: Veszprém. (2. átd., bőv. kiad.) Bp. 1957. 46–63., GERŐ László: Pápa. Bp. 1959. 66–73., Életképek 1842. I. 10. sz. 86–88., 1846. I. 14. sz.
60. Honderű 1844. 2. sz. 33–34., VÉGHELY: i. m. 204., a Vizler-féle fürdőt 1843 tavaszán nyitották meg, 1866-ban szűnt meg; a megyeszékhely kedvelt szórakozóhelye: a fürdőház mellett vendéglő és kerthelyiség állt a közönség rendelkezésére. A negyvenes évektől kezdve gyakorta szoktak itt a városi polgárok táncmulatságokat rendezni.
61. Életképek 1845. II. 13. sz.
62. A veszprémi tudósító örömmel jelentheti az 1845. január 13-i közgyűlésről szóló beszámolójában: „Veszprémben is a honi már a divat." A vármegyei gyűlésen ugyanis magyaros szabású öltözékben jelent meg a nemesek és a megyei tisztviselők többsége: „. . . a pápai posztóból készült veszprémi attilákon kívül alig láthatánk más öltönyt fulladásig tömött megyei nagytermünkben." Életképek 1845. I. 6. sz. 193–194. A hölgyek körében azonban sokkal nehezebben terjed a rosszabb minőségű és drágább hazai alapanyagból készült öltözet. Az 1845. évi farsangi bálokon Pápán a „honi kelme, nemzeti szabású" öltözék „ritka madár". Életképek 1845. I. 7. sz. 221. A fővárosi lap tudósítója nem sokkal később ironikusan jegyzi meg, hogy a hetivásárok alkalmával csak a bécsi divatárus bódéja körül tolonganak a pápai védegyleti hölgyek. Életképek 1845. I. 25. sz. 807.
63. Életképek 1846. I. 4. sz. A veszprémi szőlőbirtokosokról olvashatjuk egy helyen, hogy az almádi, csatári, csopaki szőlőhegyeken a szüreti mulatságokat „átfrissmagyarozták". Uo. 1845. II. 23. sz. 737–738.
64. A veszprémi polgári kaszinó 1842. január 24-én tartott táncestélyéről szóló beszámolóból idézünk: „Társalgási nyelvünk egyedül magyar volt, de talán te fölöslegesnek is tartod ezt Veszprémről megemlíteni, – oh én épen nem! hiszen kisebb körökben igen gyakran főszerepet játszik a németnyelv . . ." Életképek 1842. I. 10. sz. 87.
65. Életképek 1845. I. 14. sz. 448–449.
66. Uo. 1845. I. 8. sz. 253.
67. Uo. 1846. II. 3. sz.
68. Uo. 7. sz.
69. Uo. 14. sz. A zsinagógát 1846. szept. 11-én szentelik fel, Lőw mond nagyhatású beszédet. Folyóirat-tervét végül is nem tudja megvalósítani, mivel az 1848/49-es idők ezt lehetetlenné teszik, s a haza ügye őt is a harctérre szólítja. A Magyar Zsinagóga 1847 elején jelenik meg. Életképek 1847. I. 19. sz.
70. Életképek 1847. I. 19. sz.
71. A pápai kollégium története. Bp. 1981. 184–186. A másik, megyében alakult diáktársaságra, a veszprémi kispapok olvasókörére nézve megoszlanak a vélemények. Az egyik álláspont szerint a pesti szemináriumi kispapok példájára a veszprémiek is irodalmi kört alakítottak, mely 1836–1846 között működött, önálló kéziratos hetilapot is kiadott *Bimbó* címmel, melyben tudományos és szépirodalmi dolgozataikat, írásaikat adták közre. Brisits Frigyes szerint a kör alakulására csak 1846-ban került sor: ekkor kérték a növendékek az elöljárókat arra, hogy magyar nyelvű hírlapokat járathassanak és olvashassanak. Brisits arra is utal, hogy lehet, a kör meg sem alakult. A kérdés eldöntése további kutatást igényel.

BODOLAY Géza: Irodalmi diáktársaságok 1785–1848. Bp. 1963. 227., 316–317.

72. Ráth Károly téves adatot közöl, amikor azt állítja, hogy a Veszprémi Polgári Társaskör 1843-ban alakult 157 taggal, évi bevétele 751, vagyona 1155 forintot tett ki. RÁTH Károly: Veszprémváros egyletei és társulatai az 1878. év végén. Veszprém 1881. 28. sz. Statisztikai adatgyűjtése aztán változatlanul kerül be a későbbi szakirodalomba is. Magyarország egyletei és társulatai 1878-ban. (Szerk.: Vargha Gyula) Bp. 1880. 330–335. A helytörténeti feldolgozások az országos felmérés eredményeit vették át. A veszprémi műkedvelő társulat szervezéséről tudósít a Honderű 1843. 8. sz. 287., a pápairól az Életképek 1845. II. 21. sz.
73. A Pápai Casino által létesített honi ipart pártoló egyesület alapszabályai. Pápa, 1842. A Dunántúli Ref. Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei, Könyvtár, Kézirattár 234/1. sz. irat.
74. Életképek 1845. I. 7. sz. 221.
75. Uo. 1846. I. 20. sz.
76. A Veszprém–Győri Agarászegylet elnöke HUNKÁR Antal, főrendű pártfogója pedig gr. Batthyány Kázmér. Az egylet a „szép és jó célokat", a „társasélet gyönyöreit" szolgálja. A közös vadászatokat gr. Esterházy Károly engedelmével az ugodi Bakonyban tartják. Az ugodi fürdő ekkoriban – melynek fejlődését részvénytársaság hivatott garantálni – népszerű szórakozóhely, „melly alkalmas helyzete, kellemes vidéke, s szép vendégei tekintetéből Pápa vidékének, sőt a szomszéd megyéknek is nyáron át kellemes mulató helye." Honderű 1844. 11. sz. 181. A Pápai Agarászegylet első agarászversenyét 1842. október 9-én rendezi meg, s a legeredményesebb kutyatulajdonost egy díszes nyereggel jutalmazza meg. Regélő 1842. II. 924–925. A Veszprém és Győr megyei tagokból álló egylet bővülésére következtethetünk abból a tényből, hogy az új szabályzat már a Komárom megyei tagokat is megemlíti. NAGY SZABÓ Ignác: Veszprém–győr–komáromi agarász-társulat részvényesei alap- és rendszabályai 1846-ra. Pápa, 1846.
77. A Veszprémi Temetkezési-Egylet Szabályai. Veszprém, 1844. Iratai fellelhetők VemL IV. 1b. 465/1846. sz.
78. Szilasbalhás on a zenetársaság a kaszinó zenekara volt s valószínűleg már 1842 előtt is működött. A füredi nyári fellépései országosan is ismertté tették a cigányzenekart. A veszprémi nemzeti kaszinó táncvigalmai alkalmával is hol a balhási zenészek, hol a székesegyházi muzsikusok szolgáltatták a zenét. Regélő 1842. 10. sz. 86–88. A zenekar biztosítása így állandó nehézséget jelentett a szervezőknek. A veszprémi városi zenetársulat létrehozását Molnár Dénes főszolgabíró javasolja. Indokai között szerepel az is, hogy egy állandó zenekar felállításával a magyar népzene ügyét is előmozdítanák. Regélő 1843. I. 19. sz. 604–605.
79. NAGY T.(itusz) = TARCZY Lajos: Honi utazás levéltöredékekben. Athenaeum 1839. 20. sz. 305–309.
80. Honművész 1839. 1. sz. 152.
81. Regélő 1842. 10. sz. 86.
82. A Veszprémi Olvasó–Társaság Névkönyve. Veszprém, 1841. 5–9., u. ez. Veszprém, 1842. 5–10. (A továbbiakban mindkettő: ÉVKÖNYV)
83. Győr-Sopron megye a reformkorban és 1848–49-ben. Forrásszemelvények az Ifjú Történelembarátok körei részére. Bp. 1983. 39–40.
84. VemL A Szilasbalhási Casinó iratai. Rendszabás, 1833.
85. SZÉCHENYI: Világ. Pest, 1831. 391.
86. Regélő 1842. 10. sz. 86–88.
87. A táblázat összeállításakor főként az 1842. évre kiadott évkönyvre voltunk tekintettel, ebben ugyanis megjelölték a tagok foglalkozását, társadalmi hovatartozását. Szakítást jelentett ez az eredeti elképzeléssel, melyet – a győriek példájára – így fogalmaztak meg: „Az Olvasó–Társaságban minden részvényes egyenlő lévén, senkinek címje ki nem tétetik." (Évkönyv 1841: 4. p.) Szociológiai értelemben nem pontos a táblázat, mivel ahhoz, hogy az egyes társadalmi csoportokba tartozó egyéneket pontosan azonosítani lehessen, kiterjedt kutatásokra lenne szükség. A birtokos köznemes kategóriába például bevehettük volna az értelmiség egy jelentős hányadát, tekintve, hogy a vármegyei–uradalmi–városi tisztviselők túlnyomó része nemes birtokos is volt egyben. A kép árnyaltabbá tétele érdekében érdemes kicsit részletesebben megvizsgálni az egyes társadalmi rétegekbe besorolt csoportokat. 1841-ben az *értelmiségbe* tartozott 24 megyei, 8 uradalmi és három városi tisztviselő, továbbá ide számítottunk 4 ügyvédet, 1 orvost, 2 gyógyszerészt, 8 tanárt–tanítót (Akkor is, ha egyházi ember volt az illető). 1842-ben 29 megyei, 9 uradalmi, 6 állami, 1 városi tisztviselő, 6 ügyvéd, 3 orvos, 1 gyógyszerész és 9 tanár tartozott ehhez a csoporthoz. A *polgárságot* 1841-ben egy vendéglős, 1842-ben rajta kívül egy kereskedő képviselte. Az *egyháziak* közül 1841-ben 14 főpap, 8 lelkész, 1 alkalmazott, a következő évben ugyanannyi főpap, 9 lelkész és ugyanaz az alkalmazott (egyházi kórusmuzsikus) volt tagja az olvasótársaságnak. A *nők* mindegyike köznemesi–hivatalnoki családnak volt a tagja. Badányi Bélát és Franc Eduárdot nem sikerült egyik csoportba sem besorolni. A társaság alapító tagjairól a függelékben személy szerint is több információt adunk majd.
88. VemL V. 102. h. Veszprém város levéltára, összeírások, iparosok összeírása 1847., 1848. 1847-ben Veszprémben 907 kézműves 52 szakmában 627 segédet és 235 inast foglalkoztat. A városban 28 céh működik. (VemL IV. 1b 1451/1846. sz.) Azok a mesterek, melyek kevesen vannak, valamelyik vidéki vagy fővárosi céhhez kötődnek: a győri, pozsonyi, komáromi, fehérvári, pesti vagy budai céhek valamelyikének szervezeti kötelékébe tartoznak. 1828-ban mégcsak 577 mester szerepel az országos összeírásban. ILA–KOVACSICS: i. m. 397. A század közepéig a céheket tehát még a számszerű gyarapodás jellemzi, ám a céhek által képviselt elavult termelési mód válságának a jelei már megmutatkoznak. A céhmesterek telve vannak panasszal s e panaszok rávilágítanak a céhes ipar válságának lényeges okaira. A céhmesterek panaszkodnak a kontárokra, a falusi háziiparra, főként pedig a zsidó kereskedőkre, akik a külföldről behozott jobb minőségű *gyári termékek* forgalmazásával olyan erős konkurrenciát jelentenek számukra, mellyel szembeszállni teljességgel lehetetlen. De nemcsak a külföldi áru, a hazai nagyipari termék is értékesítési nehézségeiket növeli. A 4 veszprémi bábsütőmester például azt vallja, hogy mióta a pesti gyár megkezdte a „Pannonia"-gyertyák sorozatgyártását, azóta termékeiket alig képesek eladni. Az összeírások fényt derítenek az iparosok műveltségi viszonyaira is. A legények között csak elvétve akad analfabéta: írni, olvasni szinte kivétel nélkül mindnyájan tudnak. Rajzolni azonban csak igen kevesen. Még az olyan szakmák esetében is, mint a tervezést leginkább igénylő építőmesterség, a legényeknek többsége nem járt rajziskolába. A 90 kőmíveslegény közül csupán 4 tudott tervrajzot készíteni. Legtöbb szakmában azonban még a mesterembernek sem volt annyi jövedelme, hogy a könyveket rendszeresen vásároljon, a segédek fizetése pedig éppenhogy saját szerény szükségleteiket tudta fedezni.
89. Életképek 1845. II. 13. sz.
90. Uo. 1846. I. 3. sz.
91. VemL IV. 1b 94/1848. sz.
92. A Veszprémi Casino Részvényeseinek névsora betű-

renddel, annak alapszabályai és rendeletei. Veszprém, 1847. 1–14.

93. Életképek 1847. I. 4. sz.
94. BOCSOR: i. m. 1. sz. 1–2., BALÁZS Péter: Győr a feudalizmus bomlása és a polgári forradalom idején. Bp. 1980. 153.
95. 1 váltó forint 60 váltó krajcárból állt; 1817 után 2,5 váltó forint 1 convencionális, vagyis ezüstforintot ért.
96. DOBI: i. m. 8. sz. melléklet
97. A Dunántúli Ref. Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei, Pápa, Ref. Könyvtár Kézirattár Vegyes iratok 519/15. sz.
98. DOBI: i. m. 22.
99. HÓMAN Bálint–SZEKFŰ Gyula: Magyar történet. (Második bővített, teljes kiadás) Bp. 1936. V. köt. 311.
100. 1. Lovakrul. Pest, 1828., 2. Hitel. Pest, 1830., 4. Világ. Pest, 1831., 5. Magyar Játékszínről. Uo. 1832., 6. Stadium. Uo. 1831., 7. Néhány szó a lóverseny körül. Uo. 1838., 8. A selyemről. Uo. 1840., 9. A Kelet népe. Uo. 1841.
101. FÜLÖP: i. m. 129–130. A veszprémi olvasótársaság könyvtári statisztikájába az egyes folyóiratokat és hírlapokat is felvettük; az egyszerűség kedvéért minden évfolyamot egyetlen kötetnek számítottuk, függetlenül, hogy a valóságban hány füzetben (kötetben) jelentek meg. A következő táblázat, mely a szakcsoport-beosztást mutatja, a hírlap- és folyóirattári anyagot nem tartalmazza.
102. A táblázatban szereplő „vegyes" csoportnál is a Névtárakban megjelentetett könyvtári leltárakat változtatás nélkül vettük figyelembe.
103. HERMANN Egyed–EBERHADT Béla: A veszprémi egyházmegye papságának könyvkultúrája és könyvállománya a XIX. század elején. (A veszprémi egyházmegye múltjából 8.) Veszprém, 1942. 5–53., MESZLÉNYI Antal: Gróf Zichy Domonkos veszprémi püspök (1842–1849) egyházlátogatásai 1845–46-ban. (Uo. 7.) Veszprém, 1941.
104. HORVÁTH Konstantin: Verseghy Ferenc és Horváth János levelezése 1819–1822. In: HORVÁTH: i. m. Levéltár c. fejezetében. BADICS Ferenc: Horváth János veszprémi püspök 1769–1835. Veszprém, 1927., GUZMICS Izidor: Emlékbeszéd Horváth János felett. A M. T. T. Évkönyve 1834–1836. III. Buda, 1838. 185–189.
105. HERMANN–EBERHARDT: i. m. 45., MESZLÉNYI: i. m. 92., 96.
106. SZINNYEI: i. m. I. köt. Bp. 1891. 761–762., HUDI József: Beke Kristóf pedagógiai munkássága (1785–1862). Megyei Pedagógiai Híradó 1983/3–4. sz.
107. PETRIK: i. m. III. köt. 1.
108. HERMANN–EBERHARDT: i. m. 20., 45–46.
109. SZINNYEI: i. m. XI. Bp. 1906. 1415–1416.
110. HERMANN–EBERHARDT: i. m. 9.
111. HUDI József: Veszprémi folyóiratok 1848 előtt. = Horizont 1985/2. sz. 32–36.
112. RUSZEK József: A filozófiának elöljáró értekezései. Veszprém, 1912. Az előszóban nyelvészeti felfogásáról így vall: „Általjában véve, én többnyire tsak Pápay Urral mint első rangu Filologusunkkal, s Dunán tul való, mint Hazámbéli Szóejtéssel tartok, de ahol se magammal, se másokkal nem tudtam még eddig jól megegygyezni, ott néha keresve, s készakartva is változtatásokkal éltem, tsak hogy a hátul feljegyzett, s más nyomtatásbéli Hibákat is, mind ilyeneknek tartatni még se akarnám." Uo. V–VI.
113. SZINNYEI: i. m. Bp. 1909. XIII. köt. 318–319.
114. A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei 1842–1844. VII. Buda, 1846. 156.
115. HUDI József: A Tudományos Gyűjtemény Veszprém megyei írói, olvasói, előfizetői. Veszprém, 1979. Kézirat. VemL Kézirattár.
116. VemL V. 102. h. Veszprém város levéltára, összeírások, iparosok összeírása 1847. Az összeírásban olvasható könyvkötők: Teller, Sörházi, Kopacsek, Mihálovits.
117. PAP Ignác: Elemi költészettan, segéd-könyvűl költészet-hallgatók számára. Veszprém, 1846. Előfizetők VIII., Uő.: Ékesszólástan. Veszprém. 1847. Előfizetők XII–XIII.
118. FÜLÖP: i. m. 122.
119. HÓMAN–SZEKFŰ: i. m. V. köt. 308. Voss folyóirata (röviden Archiv für Geschichte) a Somogy megyei Olvasótársaság könyvtárában is megtalálható. FÜLÖP: i. m. 121.
120. A hírlapok és folyóiratok neve után a kiadás helye, az első és utolsó kiadási év, majd a könyvtárban 1842 végén megtalálható évfolyamok évszáma következik. Nem minden évfolyam lehetett meg teljesen a könyvtárban, de a hiányzó számokat, füzeteket az évkönyvek nem tartalmazzák. A felsorolás mesterséges csoportosítás, eltér a névkönyvek leltáraitól. Eszerint 1842 végén 18 magyar és 2 német nyelvű hírlap, 6 magyar és 1 német nyelvű folyóirat példányaiból válogathatott az olvasó.
121. Eddigi ismereteink szerint még töredékes iratanyaga sem található sem a Veszprém megyei Levéltárban, se a Veszprémi Bakonyi Múzeumban.
122. Honderű 1844. 11. sz. 180.
123. A Veszprémi Casino Részvényeseinek névsora, annak alapszabályai és rendeletei. Veszprém, 1847. 1–14.
124. A Pápai Casino Részvényeseinek Névsora betűrenddel, annak Törvényei s egyéb tudnivalók. Pápa, 1844.
125. A „korhely ebéd" azt a szokást jelentette, hogy a bálokon maradt ételt–italt a férfiak másnap reggel elfogyasztották, s csak azután mentek haza. Regélő 1843. 19. sz.
126. Életképek 1846. I. 25. sz.
127. Uo. 1846. I. 3. sz.
128. Honderű 1844. 11. sz. 180.
129. Életképek 1845. I. 24. sz. 781.
130. Uo. 1847. I. 4. sz.
131. Statuten für den Leseverein zu Veszprim. Stuhlweissenburg, 1851. A visszaemlékezések és a hivatalos beszámolók alapján a Polgári Körnek 1843-ban 67, 1847-ben 90, 1856-ban 130 tagja volt. Alapszabályát pedig 1852. október 1-én erősítette meg a kormány. Veszprémi Független Hírlap 1883. 52. sz. A következő alapszabály már Veszprémben jelent meg: A Veszprémi Polgári Társaskör Évkönyve 1860-ik évre. Veszprém, 1860.
132. A Veszprémi polgári Társaskör Évkönyve 1860-ik Évre. Veszprém, 1860.

JÓZSEF HUDI

GESCHICHTE DES LESERVEREINS IN VESZPRÉM 1841–1844
(Beiträge zur Geschichte der Vereine in der Reformzeit im Komitat Veszprém)

Der Author wählte als Thema seiner Forschungsarbeit in ziemlich vernachlässigtes Gebiet der Ortsgeschichtsschreibung: er wollte die Geschichte der Vereine im Komitat Veszprém und ganz besonders die Geschichte der Lesevereins in Veszprém in einem gewissen Zeitintervall, und zwar zwei Jahrzehnte vor 1848 ein bisschen eindringlicher studieren.

In der Einleitung gibt der Verfasser einen Uberblick über die Veränderungen, die in der Bücherkultur in West-Europa und Ungarn seit dem XVIII. Jahrhundert vorsichgegangen sind, bald untersucht er kurz die damals herrschenden Umstände und macht uns mit jenen bekannt, unter denen in Ungarn, – so auch im Komitat Veszprém und Stadt Veszprém – die verschiedenen Vereine, so z. B. die Leservereine und Kasinos in der zweiten Hälfte der 1820-er Jahren zustandekamen. Er hebt die Rolle des Grafen István Széchenyi hervor, der in Ungarn als erster das Kasino in Pressburg und später in Pest gründete, die Prinzipien des Liberalismus popularisierte und ein festes Programm zur bürgerlichen Umgestaltung Ungarn ausarbeitete.

Im Komitat Veszprém haben zuallererst die Juden, die im zweiten Drittel des XVIII. Jh-s hierhergezogen sind, Vereine gegründet, vor allem aus Wohltätigkeits gründen um – nach den Geboten ihrer Religion – ihre armen und unglücklichen Glaubensgenossen zu unterstützen, die Bettler mit Lebensmittel und Kleidung zu versehen. In der ersten Hälfte des XIX-ten Jahrhunderts wurde der kreis der Wohltätigkeitsvereine in den grösseren Städten erweitert und man legte einen grossen Wert auf die religiöse Erziehung der Jugend (auch in Veszprém gab es mehrere Vereine, deren Aufgabe war die armen, aber begabten Junderkinder beim Weiterlernen, beim Studieren zu unterstützen).

Die Komitatsvereine in der Reformzeit gründeten schon auf gewissen kulturellen Traditionen: seit 1789 arbeitet in Veszprém eine Druckerei, um die sich eine schöne Anzahl der Schriftsteller scharte, es wurden mehrere Zeitschriften gegründet: die erste im Jahre 1805, die zweite 1820. Von den zehnter-zwanziger Jahren wird das wissenschaftliche Leben von der Veszprémer Gesellschaft der Wissenschaftler, das Musikleben von dem Musikverein des Komitats Veszprém organisiert und geleitet.

Dem Beispiel des Pester Kasino's folgend kommen auch im Komitat Veszprém am Ende der zwanziger Jahre die ersten Vereine zustande: im Jahre 1828 wird in Mezőszentgyörgy, 1830 in Pápa ein Leserverein gegründet. 1833 organisiert man den Leserverein in Veszprém, 1834 und 1837 Kasinos in Pápa. Der im Jahre 1839 in Szilasbalhás gegründete Leserverein wurde im Jahre 1839 zu einem Kasino reorganisiert. In den vierziger Jahren erweiterte sich der Kreis der Kulturvereine: im Jahre 1841 gründete man in Devecser und Veszprém einen Leserverein und im Jahre 1846 arbeitet im Dorf Küngös ein Leserkreis.

Der Verfasser unterscheidet zwei Typen der Kulturvereine im Komitat Veszprém je nach dem, wer sie gegründet hat, wer sie besucht und finansiert. Zum ersten Typ gehören die Dorfsvereine, wie z. B. der Leserkreis in Küngös oder das Kasino in Szilasbalhás, die der Kleinadler, die adeligen Grundbesitzer gründeten. Diese hatten immer einen familiären Charakter: meistens dienten sie der institutionsmässigen Unterhaltung und Bildung einiger grossen verwandten Familien und Sippen. In ihren Konstitutionen wurde z. B. auch das reguliert, dass nur der Mitglied des Vereins sein kann, der den anderen vor den Dorfseinwohner, nicht schimpft, keine unbegründeten Beschuldigungen und Erfindungen über die anderen verbreitet, nicht flucht u. s. w.

Den zweiten Typ der Leservereine und Kasinos bilden die Vereine der Markflecken. Diese wurden vom Stadtadler, von der nichtadeligen Intelligenz, von dem Kleinadel und der kirchlichen Intelligenz, sowohl in kleinen, Anteil von Bürgern gegründet. Das charakteristische Merkmal der Vereine in Ungarn, dass die Bauernschicht vollkommen ausgeschlossen war aus allen liberal-politischen und kulturellen Bewegungen, ist auch im Komitat Veszprém nachzuweisen. Es muss jedoch erwähnt werden, dass auch in den Bauerngemeinschaften so langsam der bürgerliche Anspruch an Bildung und Kultur entstand, z. B. an das Zeitunglesen: in einem kleinen Dorf, Lajoskomárom z. B. haben die Bauern gemeinsam auf die Zeitung „Magyar Gazda" abboniert.

Der Veszprémer Leserverein wurde am 1. Juli 1841. mit 86 Mitgliedern gegründet, ein Jahr später stieg die Zahl der Aktionäre schon auf 102. Von den Stiftern gehören fast drei Viertel den örtlichen und provinziellen kleinadeligen Grundbesitzern und Beamten an, ein Viertel machen die Kirchlichen aus: unter den Aktionären sind sowohl katholische Kirchenfürste, als auch Dorfpriester vorzufinden. Unter den Stiftern sind auch Aristokraten und Frauen vertreten. Von den Bürgern hat sich nur eine geringe Anzahl angeschlossen.

Der Veszprémer Leserverein war vol allem das kulturelle Forum der führenden Schichten des Kleinadels der Stadt und des Komitats. Die Zielsetzungen des Vereins waren – im Sinne der Konstitution – die Popularisierung des Lesens, durch Anschaffen und Lesen verschiedener heimischer und ausländischer Ausgaben. Die Organisations- und Tätigkeitsordnung gründete auf demokratischen Grunsätzen: das Hauptlenkungsorgan war die in einem Jahr öfters tagende Vollversammlung, die die finanziellen Angelegenheiten in Auge hält, Beschlüsse fasst, was die Erweiterung des Bibliothekbestands anbelangt, Entscheidung trifft über die Aufnahme neuer Mitglieder, und jährlich die leitenden Beamten wählt, die verpflichtet sind der Vollversammlung Berichte zu erstatten und Rechenschafte abzugeben. Falls sie ihre Arbeit schlecht verrichten, können sie zu jeder Zeit abgerufen und abgesetzt werden. In der Zeit zwischen den Vollversammlungen lenkt das Leben des Vereins der Direktorausschuss, seine Entscheidungsrechte erstrecken sich aber nur auf Angelegenheiten kleinerer Bedeutung (z. B. Bücherbestellungen, Uberprüfungen von Klagen). Zu den gewählten Beamten des Vereins gehören der Vorsitzende des Leservereins, der Stellvertreter des Vorsitzenden, der zugleich der Vorsitzende des Direktorausschusses ist, die Mitglieder des Direktorausschusses, der Sekretär des Vorsitzenden, der Kassier, der Bibliothekar.

Der Mittelpunkt des Vereinlebens ist der Lesesaal. Hierher kommen die Mitligeder lesen, Bücher ausleihen oder sich unterhalten. Am ausführlichsten werden die Grundregeln festgelegt (1841, 1842), die sich auf das Bücherleihen und Gebrauch der Bibliothek beziehen: ganz genau wird die Weise, die Termine des Leihens festgelegt, es werden Strafen ausgesetzt für die, die die Termine des Buchlehens nicht einhalten, die Bücher oder die Zeitschrifte, Illustrierte beschädigen.

Der Bestand der Bibliothek beträgt im Jahre 1841 260 Werke in 744 Bänden, 1842 sind im Inventar 335 Werken in 929 Bänden angegeben. Es ist keine grosse Bibliothek, den Ausmassen nach entspricht sie einer gut erlesenen und bewusst angelegten Privat – oder Handbibliothek. Der überwiegende Teil der Werke sind politisch-geschichtliche Ausgaben und belletristische Werke, diese Zusammensetzung des Bestands zeigt auf die Veränderung des Geschmacks hin, die

in ganz Ungarn vorsichtgeht: das Interesse der Leser wendet sich der Nationalliteratur zu, die Werke werden am liebsten in der Nationalsprache gelesen und von den ausländischen – deutschen, englischen, französischen und italienischen – Werken werden am liebsten die gelesen, die die Ideen des Liberalismus popularisieren und sich mit den Problemen der bürgerlichen Reformen beschäftigen (z. B. mit der amerikanischen bürgerlichen Demokratie).

Der aktuellen politisch-kulturellen Informiertheit dient der reiche Zeitungsbestand des Vereins. Laut des Almanachs 1841 sind im Zeitungskabinett des Leseraums 21 ungarische und 2 deutsche Periodica zu finden. Am Ende des Jahres 1842 erhöhte sich die Anzahl auf 18 ungarische Zeitungen, 2 deutsche Zeitungen, 6 Zeitschrifte in ungarischer Sprache und 1 in deutscher Sprache, ausserdem werden sehr gerne die Almanach-Ausgaben gelesen, ebenfalls in ungarischer und deutscher Sprache.

Der Veszprémer Leserverein – wie das landesweit üblich war – wurde auf drei Jahre gegründet: nach dem Ablauf des Zyklus hätte er wiedergegründet werden müssen, aber dazu ist es nicht mehr gekommen, da sich der Verein schon vor der Vollversammlung im Januar 1844 aufgelöst hat. Die Ursache dafür war wahrscheinlich, dass sich die Mehrheit der Mitglieder für das Veszprémer und Pápaer Kasino entschieden haben, die eine abweckslungsreichere Unterhaltung sicherten und eleganter und bequemer eingerichtet waren.

In der Zusammenfassung stellt der Verfasser fest, dass der Leserverein die Rolle erfüllt hat, die Graf Széchenyi den ungarischen Kasinos und Leservereinen zugeschrieben hat: sie brachten die Mitglieder der verschiedenen gesellschaftlichen Klassen und Schichten mit varschiedenen Traditionen, und voneinander abweichenden Lebensauffassungen, Sitten und Mentalitäten einander näher, verbreiteten die liberaten Ideen, erhöhten das Niveau der Allgemeinbildung und des Morals. Ihre Bedeutung kann auch damit ermessen werden, dass die Mehrheit ihrer Mitglieder an der ungarischen Revolution teilgenommen hat und nur wenige standen in Dienste der Kontrarevolution.

Im Anhang dieser Studie wird das Namenverzeichnis des Offizierkörpers angegeben, die Biographien der Stifter und die Konstitution eines der ersten Leservereine, des Vereins in Szilasbalhás.

Der Verfasser will hoffen, dass er mit seiner Studie dazu beigetragen hat, die Lage der Allgemeinbildung im Komitat Veszprém zu Reformzeit besser kennen zu lernen und dadurch die vorhandenen oberflächlichen Kenntnisse über dieses Zeitalter zu erweitern.

MOLNÁR ANDRÁS

A PÁPAI NEMZETŐRSÉG 1848 TAVASZÁN

BEVEZETÉS

Közismert tény, hogy Pápa mezőváros levéltára többször elpusztult, s eközben megsemmisültek az 1848/49-es forradalom és szabadságharc helyi eseményeit dokumentáló jegyzőkönyvek és jegyzőkönyvi iromány is. Ráadásul ezeket az iratokat még azok sem vették kézbe, kiknek módjuk lett volna rá, így a város történetét tárgyaló munkák szegényes forrásbázison alapuló, egyoldalú képet mutatnak.

Annál nagyobb jelentőséggel bírnak azon kéziratok, melyeket a Dunántúli Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményének könyvtára őriz. Közülük is kiemelkedik a helyi nemzetőrség szervezésének bőséges emlékanyaga, benne a szinte páratlan összeírássorozat, melynek rendszerezésével, statisztikai elemzésével lehetővé válik egy tény-pilléreken nyugvó fejlődési ív megrajzolása.[1]

A pápai nemzetőrség felállításáról, első hónapjairól mindeddig szinte csak az említés szintjén esett szó,[2] még Urbán Aladár is alig foglalkozik velük, a pápai polgárőrség létezéséről pedig nem is tud,[3] így talán nem lesz érdektelen ezek részletes bemutatása, gazdagítván ezzel is a nemzetőrség szervezésének országos összképét.

A PÁPAI NEMZETŐRSÉG MEGALAKULÁSA

A pesti forradalom híre március 16-án, a késő délutáni órákban ért Pápára.[4] Hogy a város egyszerű polgára miként reagált erre, s hogy volt-e netán olyan is, aki nem repesett az örömtől, arról a szemtanúk nem tudósítanak. Annál inkább a fényes külsőségekről, melyek felébresztették a polgárok nemzeti érzését: trikolor zászlón, szalagon, kokárdán, díszes egyenruhájú polgárok puskákkal, fekete mentés diákok karddal az oldalukon, a piactéren Kossuth kivilágított arcképe és fáklyás felvonulás, a háttérben lányok, asszonyok kipirult, aggódó arca, közben elragadtatott ünnepi szónoklatok, majd a vörös bor s a somlói fehér a vendéglőkbe, kocsmákba szétoszló ünneplők kezében, végül a diákság gyerekes, mégis ijesztő terrorja a kivilágítatlan ablakok alatt.[5]

Az „örömünnep" hangadója a bencés gimnázium, s kiváltképp a református kollégium diáksága volt, kik annál is szívesebben azonosultak a forradalmi jelszavakkal és követelésekkel, mivel a hírek szerint a pesti forradalom vezetői is éppen az ő volt iskolatársaik – Petőfi és Jókai – voltak. A kedélyek reggelre kelve se csillapodtak le, sőt, valami feszült nyugtalanság s roppant tenniakarás hatotta át őket.

Másnap a református főiskola tanácsa megpróbálta kordába terelni az elszabadult érzelmeket, megbízván az intézmény igazgatóját, hogy önként jelentkező diákokból szervezzen „társaik békés viseletére ügyelő őrsereget"![6] A tervet a diákság nem méltányolta, ők „többre" tekintettek, s a pesti „12 pont" járt a fejükben. Sajtószabadság és nemzeti őrsereg! A főiskola nyomdáját majd csak két nap múlva hagyják el az első szabad sajtótermékek, a Nemzeti dal s a „Mit kíván a magyar nemzet", de a város nemzetőrségének szervezése már március 17-én kezdetét veszi.[7]

A szerveződő nemzetőrség gerincét, akárcsak Pesten, Pápán is a polgárőrség alkotta.[8] Itt főképp a kék egyenruhás polgári őrszázad látszott alkalmasnak erre a feladatra, mivel ezen egység felállítása óta magyar egyenruhával, s magyar vezényleti nyelvvel dicsekedhetett.[9] Ráadásul valamirevaló fegyverekkel is csak ők rendelkeztek, így az esetleges rendzavarás esetén is csak rájuk lehetett volna számítani.

A polgárőrség díszes századaihoz csatlakozott most a fellelkesült diákság, hogy segédkezet nyújtsanak a rendfenntartásban. Csatlakozhattak néhányan a polgárok közül is, mert a megye első ideiglenes nemzetőrosztagát már március 18-án sikerült Pápán felállítani.[10] Az összeírás után az önkéntesek esküt tettek, majd szolgálatba léptek. Jóllehet ekkor még inkább a gombamódra szaporodó rémhírek, s nem a hús-vér ellenség fenyegették a közrendet, a felállított nemzetőregységek országszerte szolgálatba léptek.

Pápán is ekkor, március 18–19-én vehette kezdetét a város éjszakai rendjére és nyugalmára felügyelő járőrözés, melyet a polgárőrség a diáksággal közösen végzett.[11] A diákok külön nemzetőrosztályt alkottak, már csak azért is, mert fegyverük – szemben a polgárőrséggel – kezdetben nem volt. Előbb műkedvelő előadások díjaiból próbáltak néhányat beszerezni,[12] majd Esterházy gróf fegyvertárából kaptak kimustrált inszurgens kardokat. Különállásuk csak néhány napig tartott, addig külön vezére volt a diákoknak és a polgárságnak.[13]

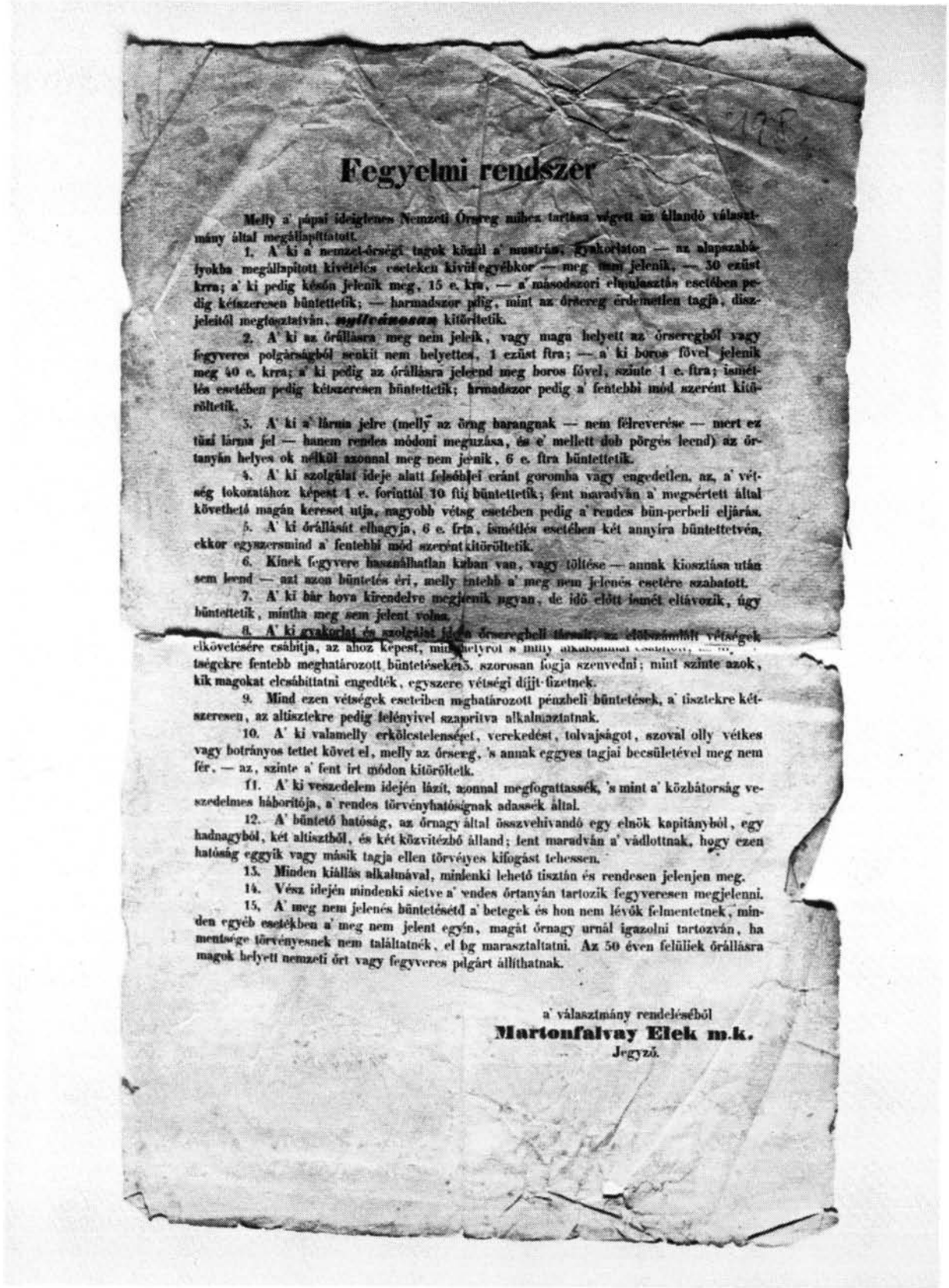

Fegyelmi rendszer

Melly a' pápai ideiglenes Nemzeti Őrsereg mikez tartása végett az állandó választmány által megállapíttatott.

1. A' ki a nemzet-őrségi tagok közül a' mustrán, gyakorlaton — az alapszabályokba megállapított kivételes eseteken kivül egyébkor — meg nem jelenik, — 30 ezüst krra; a' ki pedig későn jelenik meg, 15 e. krra, — a' másodszori elmulasztás esetében pedig kétszeresen büntettetik; — harmadszor pedig, mint az őrsereg érdemetlen tagja, díszjeleitől megfosztatván, **nyilvánosan** kitöröltetik.

2. A' ki az őrállásra meg nem jelenik, vagy maga helyett az őrseregből vagy fegyveres polgárságból senkit nem helyettes, 1 ezüst ftra; — a' ki boros fővel jelenik meg 40 e. krra; a' ki pedig az őrállásra jelenend meg boros fővel, szinte 1 e. ftra; ismétlés esetében pedig kétszeresen büntettetik; harmadszor pedig a' fentebbi mód szerént kitöröltetik.

3. A' ki a' lárma jelre (melly az öreg harangnak — nem félreverése — mert ez tüzi lárma jel — hanem rendes módoni meguzása, és e' mellett dob pörgés lecnd) az őrtanyán helyes ok nélkül azonnal meg nem jelenik, 6 e. ftra büntettetik.

4. A' ki szolgálat ideje alatt felsőbbei eránt goromba vagy engedetlen, az, a' vétség tekintetához képest 1 e. forinttól 10 ftig büntettetik; fent maradván a' megsértett által követhető magán kereset utja, nagyobb vétség esetében pedig a' rendes bün-perbeli eljárás.

5. A' ki őrállását elhagyja, 6 e. frta, ismétlés esetében két annyira büntettetvén, ekkor egyszersmind a' fentebbi mód szerént kitöröltetik.

6. Kinek fegyvere használhatlan kézben van, vagy töltése — annak kiosztása után sem lecnd — azt azon büntetés éri, melly intetlen a' meg nem jelenés esetére szabatott.

7. A' ki bár hova kirendelve megjelenik ugyan, de idő előtt ismét eltávozik, úgy büntettetik, mintha meg sem jelent volna.

8. A' ki gyakorlat és szolgálat [illegible] őrseregbeli társait az előszámlált vétségek elkövetésére csábítja, az ahoz képest, mint helyrőt s milly alkalommal csábított, [illegible] tségekre fentebb meghatározott büntetésekét 3. szorosan fogja szenvedni; mint szinte azok, kik magokat elcsábíttatni engedték, egyszere vétségi díjjt fizetnek.

9. Mind ezen vétségek esetében meghatározott pénzbeli büntetések, a' tisztekre kétszeresen, az altisztekre pedig felényivel szaporitva alkalmaztatnak.

10. A' ki valamelly erkölcstelenséget, verekedést, tolvajságot, szoval olly vétkes vagy botrányos tettet követ el, melly az őrseregnek, 's annak egyes tagjai becsületével meg nem fér, — az, szinte a' fent irt módon kitöröltetik.

11. A' ki veszedelem idején lázit, azonnal megfogattassék, 's mint a' közbátorság veszedelmes háborítója, a' rendes törvényhatóságnak adassék által.

12. A' büntető hatóság, az őrnagy által összehivandó egy elnök kapitányból, egy hadnagyból, két altisztből, és két közvitézbó álland; fent maradván a' vádlottnak, hogy ezen hatóság egyik vagy másik tagja ellen törvényes kifogást tehessen.

13. Minden kiállás alkalmával, mindenki lehető tisztán és rendesen jelenjen meg.

14. Vész idején mindenki sietve a' rendes őrtanyán tartozik fegyveresen megjelenni.

15. A' meg nem jelenés büntetésétől a' betegek és hon nem lévők felmentetnek, minden egyéb esetékben a' meg nem jelent egyén, magát őrnagy urnál igazolni tartozván, ha mentsége törvényesnek nem találtatnék, el bg marasztaltatni. Az 50 éven felüliek őrállásra magok helyett nemzeti őrt vagy fegyveres polgárt állíthatnak.

a' választmány rendeléséből

Martonfalvay Elek m.k.

Jegyző.

1. ábra. A pápai nemzetőrség fegyelmi rendszere
Abb. 1. Disziplinordnung der Nationalgarde in Pápa

Már ekkor létrejöhetett a néhány nappal későbbi említésből ismert „nemzetőrségi bizottmány", mely a pápai kerületi választmány megalakulásáig irányította a nemzetőrség szervezését. Tagjai a polgárőrség főtisztjei, a város elöljárói, a református főiskola politizáló tanárai lehettek, s néhányan a megyei tisztségviselők közül, mely utóbbi csoport később teljesen magához ragadta a kezdeményezést. Ez a magát „közbátorsági tanácskozmány"-nak is nevező testület március 21-én tette közzé felhívását, melyben a nemzetőrségi sorozásról rendelkezett: toborzóbizottságot állítottak fel a megyeházán, a lakosságot pedig belépésre buzdították.[14]

A pápai kerületi választmány, melynek felállításáról a Veszprém megye középponti választmányának március 25-i ülése rendelkezett, március 26-án tartotta alakuló ülését a pápai megyeházán. A 25 fős képviselőtestület törzsét a megye által delegált 10 fős csoport (benne a városbíró, a városi jegyző, a járási főszolgabíró, s több, megyei táblabíró) alkotta, Szakonyi Lajos főszolgabíró elnöklete alatt. Helyben szavaztak bizalmat az egyházak, a városi magisztrátus, a református főiskola, s a táblabírói kar több képviselőjének – valószínűleg az eddigi bizottmányi tagoknak. A kerületi választmány a megyei választmánynak alárendelten működött, s hogy munkáját folyamatosan végezhesse, érvényes határozathozatalhoz elég volt 8 tag s az elnök jelenléte. Operatív, végrehajtó testület volt, mely a felsőbb rendeletek helyi megvalósításának tervét dolgozta ki. Legfontosabb feladata a nemzetőrség tervszerű fejlesztése volt.[15] Ennek érdekében már az alakulás napján kiadott egy újabb felhívást a nemzetőrség további gyarapítására.[16]

Már az alakuló ülésen is felmerült egy probléma, mely sokáig nem nyert megoldást, nevezetesen: a zsidók nemzetőri szolgálata. Természetesnek tekinthető, hogy az a zsidóság, mely asszimilációja során erősen magyarosodott,[17] most részt kívánt venni a nemzetőrség megalakításában, hogy legalább ezen keresztül részesüljön a forradalom kivívta jogegyenlőségben. Pápán annál is erősebb volt e törekvés, mivel a lakosság közel 20%-át alkotta a zsidóság, mely gazdasági súlyához mérten szeretett volna a politikai jogokból is részesedni.

A pápai kerületi választmány március 26-i ülésén éles vitát váltott ki a zsidók önkéntes ajánlkozása. A kézművesek némelyike tettlegességgel fenyegetőzött, a mérsékeltebbek elfogadták ugyan a zsidók jelentkezését, de kikötötték, akkor alkossanak külön zászóaljat.[18] A választmány végül is engedett a polgárság antiszemitizmusának, s visszautasította a zsidók ajánlkozását. Eljárása teljesen összhangban volt az országos eseményekkel, ugyanebben az időben utasították vissza a pesti és a győri zsidóság hasonló kérését is.[19] A pápai zsidók, hogy ezek után is megmutassák az új rendszerrel szembeni bizalmukat, 156 ezüstforintot ajándékoztak a nemzetőrség kasszájába. Ezt már senki sem utasította vissza, köszönettel elfogadták és felhasználták.[20]

A zsidóság kiebrudalása után a megyeháza előtt összegyűlt nemzetőrség megválasztotta tisztjeit. Őrnagyul, s közös főparancsnoknak a polgárőrség eddigi őrnagyát, Willax Antal városbírót választották, majd egyszerű jelöléssel és közfelkiáltással minden szakasz megválasztotta saját hadnagyát, tizedeseit és szabadosait.[21]

„Az ekép megalakult őrsereg (a) következő napon, március 27-én a szabad ég alatt zászló alá esküdött, s ezzel magát az őrségi szolgálatra, és az alkotandó fegyelmi szabályok megtartására kötelezte."[22]

A pápai kerületi választmány március 28-i ülésén állapította meg a nemzetőrség felszerelésének és szolgálatának szabályait. Újabb sorozóbizottságot állítottak fel, a szolgálati költségek fedezésére megszervezték a nemzetőrségi pénztárat, a fegyelmi szabályzat kidolgozására egy választmányt jelöltek ki. Elrendelték továbbá, hogy minden puskásnak készíttessenek bádog lőszertokokat, vásároljanak a puskákhoz elegendő gyutacsot, golyóöntéshez 1 q ónt, valamint az őrjáratok számára 1/2 q lőport. A legközelebbi általános fegyvergyakorlatot április 2-re (vasárnapra) tűzték ki, s hogy kívülállók ne zavarhassák a rendet, a „kincstári major" udvarában rendelték tartani. Az éjjeli őrjáratok rendjéről a következőt határozták: ezen a héten, tekintettel az országos és hetivásárok miatti nagy népseregletre, egész szakaszok, de máskülönben, a vasár-, és ünnepnapok kivételével, fél szakaszok legyenek szolgálatban, vegyesen a polgárőrségből és a nemzetőrségből.[23]

Az eképpen kirendelt őrjáratoknak kevés dolga akadt. Komolyabb rendbontás nem fordult elő, csak néhány részeg randalírozót kellett olykor-olykor megfékezni, akik veszekedtek, ablakokat zúztak be, és fosztogattak.[24] Az egyetlen feladatot az jelentette, hogy a hatalmi interregnum miatt felbátorodó lumpenelemeket, s az egyébként jámbor, ám a forradalmi átalakulás felett érzett örömükben leittasodó és fékevesztett honpolgárokat kordában tartsák. Amire szükség is volt, mert Pápán is egymást érték ezekben a napokban a nyilvános és kevésbé nyilvános ünnepi ivászatok. Így pl. március 26-án az egyik alsóvárosi magánháznál „nagy botrányra mesztelen táncvigalom tartatott", amit a polgárőrség az előírásnak megfelelően szétkergetett, az elfogott szeméremsértő férfiakat pedig az őrtanyára kísérte.[25]

Máskor meg, elfoglaltság híján, magukat szórakoztatták a járőrök. A diákok hosszas filozófiai eszmefuttatásokat folytattak, a „legszebb férfikor"-ban járó polgárőrök idegen asszonyok után leskelődhettek, némelyek pedig, visszaélvén a rájuk bízott hatalommal és fegyverekkel, magánházakhoz törtek be, békés borkiméréseket rohantak meg, lejáratva ezzel a nemzetőrség hírnevét.[26]

Március 29-én a kijelölt bizottság benyújtotta a fegyelmi szabályzat tervezetét, s miután a választmányi ülés ezt jóváhagyta, kinyomtatásával a főiskolai

nyomdát bízták meg.[27] A „Fegyelmi rendszer", melynek mintájául a polgárőrség régi szabályzata szolgálhatott,[28] április 1-én jelent meg 300 példányban. Szigorú előírásai, a szolgálati vétségeket elkövetőkre kirótt magas pénzbírságai a nemzetőrség tiltakozását váltották ki.[29] Többen is azzal fordultak a választmányhoz, hogy mivel a szabályzatot eskütétel után hozták, ők pedig a szabályzatra nem esküdtek fel, így ennek rendelkezéseit betartani nem fogják. Miután azonban a választmány képviselője a másnapi fegyvergyakorlaton emlékeztette a nemzetőrséget letett esküjének azon részére, melyben kötelezettséget vállaltak a majdan alkotandó szabályok betartására, a nemzetőrség kénytelen-kelletlen bár, de belenyugodott a megváltoztathatatlanba.[30]

Ugyancsak április 1-én került szóba a pápai nemzetőrség lakóhelyén kívüli bevetésének kérdése, ami megint csak az országos tendenciával egyező megoldást nyert:[31] „Hogy a környéken támadható kisebb zavarok csírájában elfojtására az ideiglenes őrsereg kimenjen, azon okból, mivel az ideiglenes őrsereg erre magát nem ajánlotta, és letett esküje által sem kötelezte, de még az őrseregnek jelen nehéz viszonyok közt városunkbóli eltávolítása sem volna tanácsos, a ne talán önkéntesen vállalkozók kivételével – pártolásra nem találván, el nem fogadtatott", helyette sorkatonaság bevetését javasolják.[32]

A kimozdulástól annál inkább is vonakodhattak a pápai nemzetőrök, mivel a Miniszteri Országos Ideiglenes Bizottmánytól kért 800 db puskát nem kapták meg, így, szemben a lőfegyverrel rendelkező polgárőrséggel, az ő kezükben továbbra is a régi szúró és vágófegyverek maradtak. A kerületi választmány április 4-i ülésén számoltak be az első előrelépésről, hogy ti. a nemzetőrségi bizottmány kérésére Grosz Ignác helybeli vaskereskedő már sikerrel kecsegtető tárgyalásokat folytatott 100 db lőfegyver beszerzéséről ausztriai gyárakkal. Egyelőre pedig azt javasolták, hogy a jelenlegi felszereltségi szint mellett különítsék el, és szervezzék házsoronként külön szakaszokba a puskásokat, külön a kardosokat, ez utóbbiaknak javasolván még, hogy kardok helyett inkább közpénzen készülő dzsidával szereljék fel magukat.[33] Ugyancsak az április 4-i ülésen hoztak határozatot a fegyvergyakorlások további rendjéről, elrendelvén, hogy ünnepnapokon az egész osztály vagy zászlóalj, hét-

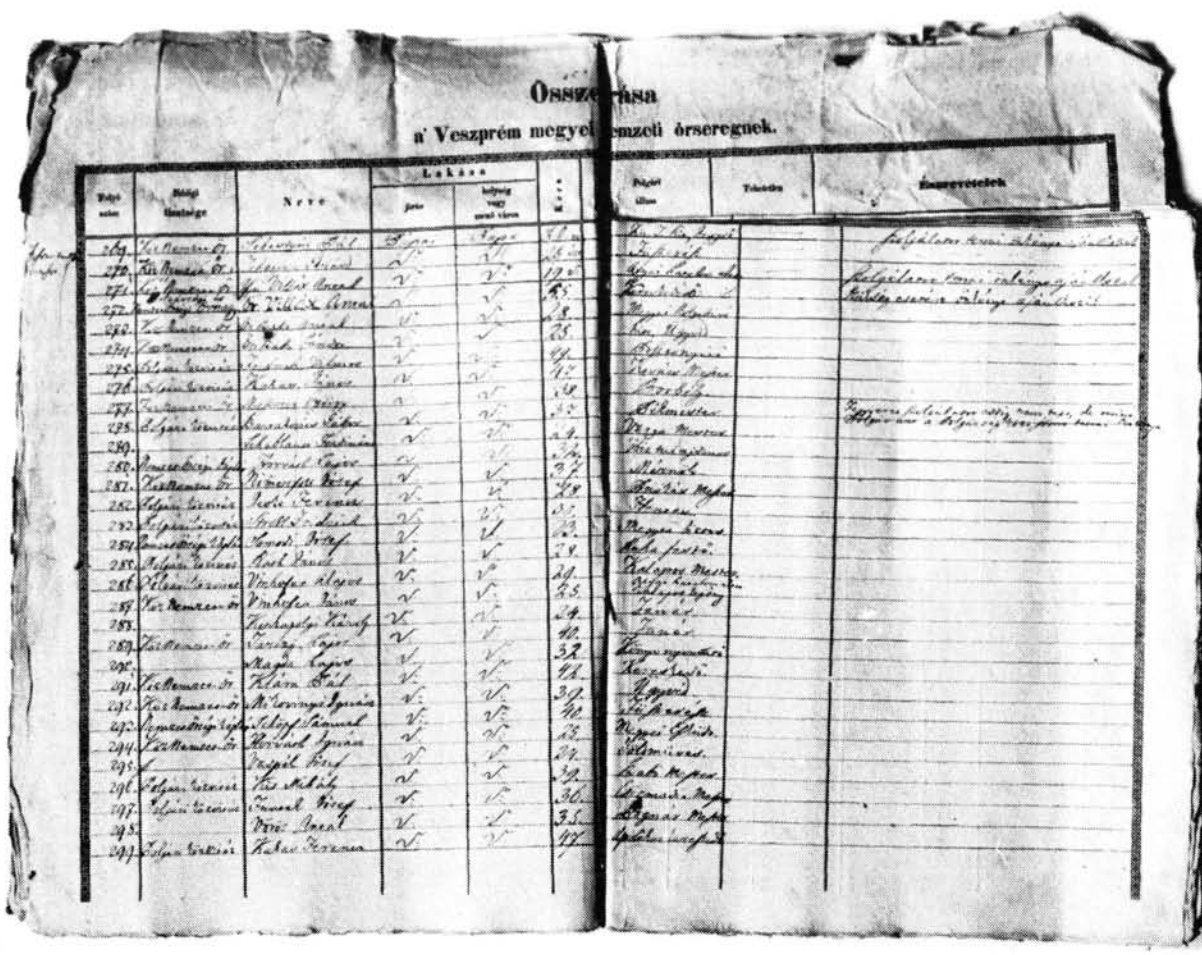

2. ábra. A pápai nemzetőrség május 12-i összeírása
Abb. 2. Registrierung der Nationalgarde von Pápa am 12. Mai

köznapokon pedig az egyes szakaszok gyakorolják a fegyverforgatást és a kötelék-fordulatokat.[34]

Amíg a választmány a szervezés technikai részleteivel foglalkozott, a lakosság körében régi indulatok kezdtek éledezni. Április elején az ország több városában súlyos incidensek zavarták meg a nemzetőrség felkészülését. A pozsonyi, fehérvári és szombathelyi antiszemita megmozdulások híre felkavarta a kedélyeket Pápán is. A környékbeli falvak zsidósága félelmében a biztonságosabbnak hitt városba, a pápai nagy zsidó közösség védelme alá igyekezett behúzódni, ami viszont a város keresztény lakosságának ellenségességét váltotta ki. A polgárság az engedély nélkül bevándorló, s a már régebb óta városában tartózkodó, de letelepedési engedéllyel nem rendelkező nagyszámú zsidóság kitelepítését követelte.[35] Nyomatékosította fenyegetőzésüket, hogy a kerületi választmány tudomására jutott, hogy a nemzetőrség is a zsidók ellen szervezkedik.[36] A nemzetőrség kihallgatott tisztjei természetesen mindent letagadtak, s a választmány ebben megnyugodva, megelégedett az elmúlt napokban beözönlött zsidóság kiutasításával. Nem így a nemzetőrség, mely április 30-án este váratlan rohamot intézett a zsidók házai ellen. Úgy látszik azonban, az ijesztegetésen és a fegyverszerzésen kívül más célja már nem volt e megmozdulásnak, mert miután a halálrarémült zsidók kiszolgáltatták fegyvereiket a fékevesztett tömegnek, mégiscsak helyreállt a rend a városban.[37]

Április folyamán, több okból is, változás történt a pápai nemzetőrség összetételében. Az állandó lakóhely szerint szerveződő városi nemzetőrségnek elvileg is csak időleges és ideiglenes tagjai lehettek az ország különböző pontjairól származó diákok, kiknek nagy része most, hogy kéthetes szünetet rendeltek el a református kollégiumban, kénytelen volt hazamenni, s fegyvereit leadva, a pápai nemzetőrségből kilépni.[38] Csupán a végzős diákok némelyike maradt ezek után is a városban, s tanárainak magánházaiba járva folytatta tanulmányait és a nemzetőri szolgálatot.[39]

A legfontosabb változást s a diákság végleges távozását az 1848/XXII. tc., a nemzetőrségi törvény pápai kihirdetése és rendelkezéseinek végrehajtása hozta. Erre április végén, május elején kerülhetett sor, melyet a nemzetőrség átalakítása követett: Pápán csak a törvényben előírt vagyonnal, jövedelemmel vagy képességekkel bíró helyi lakosok maradhattak a nemzetőrség soraiban, nagyon kevés kivétellel. Ezt támasztják alá a pápai nemzetőrség május 12-én kelt összeírásának adatai.[40] A pápai nemzetőrségből az átszervezést követően teljesen kiszorult a diákság, s minimálisra esett vissza a mesterlegények, inasok, szolgák, zsellérek száma is. Az állandó helyi nemzetőregységeknél az önkéntesség helyébe az általános kötelezettség, az elvi egyenjogúság helyébe a vagyoni megkülönböztetés lépett Pápán is.

A kívülrekedt diákság most a májusban szervezni kezdett, első honvédzászlóaljak felé fordította figyelmét. Ezek az akkor még „rendes nemzetőrség"-nevet viselő egységek cenzus nélkül, minden alkalmas egyént befogadtak, így valóságos gyűjtőhelyeivé váltak a fiatal értelmiségieknek.[41] A pápai diákok egy nagyobb csoportja Pesten,[42] mások a dunántúli megyeszékhelyek toborzóközpontjaiban álltak be honvédnek.[43]

A diákság távozásával egyidőben fejezte be működését a pápai kerületi választmány is. Veszprémben május 1-én megalakult a megye „Állandó Bizottmány"-a, ami az eddigi ideiglenes testületek megszűnését vonta maga után. A pápai kerületi választmány május 6-án tartotta záróülését, befejezett jegyzőkönyvét pedig május 9-én helyezték el a megyei Állandó Bizottmány levéltárában.[44]

Miután egyre sürgetőbbé vált a nemzetőrség országos nyilvántartása, összeírásukra Pápán is sor került. Május 12–13-án 8 összeíróbiztos végezte a munkát, s a megyétől kapott formanyomtatványokra 781 nemzet-, és polgárőr nevét jegyezte fel. Városrészenként külön listákat vezettek, melyeken, valószínűleg a lakásuk szerinti sorrendben, vegyesen írták fel a nemzetőrök, s a még különálló polgárőrök nevét, nemzet-, vagy polgárőri rangját, életkorát és foglalkozását. Az összlétszámban szerepelnek ugyan a polgárőrség zenekarának tagjai, és a nemzetőrség „tábori zenészei", de lévén ők többnyire hivatásos zenészek, a társadalmi összetétel elemzésénél nem bírnak különösebb jelentőséggel, így a továbbiakban velük nem foglalkozom.

A pápai nemzetőrség összlétszáma 1848. május 12-én a következőképpen alakult:[45]

I. sz. TÁBLÁZAT

PÁPA	nemzetőr	polgárőr	zenész	Összesen
Belső város	150	116	2	268
Alsó város	253	71	11	335
Felső város	135	37	6	178
ÖSSZESEN	538	224	19	781

A polgárőrség tömegét a zömében kézművesek, kereskedők által lakott Belsőváros (51,8%), a nemzetőrségét az Alsóváros földművelőinek tömege adta (47%). Mivel a városban topográfiailag is elkülönültek a különböző társadalmi rétegek, már ezek az adatok is a polgárőrség és a nemzetőrség eltérő társadalmi összetételére irányítják a figyelmet, s ez a különbség a foglalkozási összetétel vizsgálatakor még szembetűnőbb lesz.

A polgárőrség hierarchiája és foglalkozás szerinti összetétele az összeíráskor a következő volt:

II. sz. TÁBLÁZAT

polgárőri rang

FOGLALKOZÁS	őrnagy	kapitány	főhadnagy	hadnagy	strázsa-mester	káplár	zászlótartó	közlegény	összesen
ÉRTELMISÉGI									5
tisztv.	1	1							2
ügyvéd			1						1
tanár				1					1
művész								1	1
KERESKEDŐ	1	2	4	2		2		5	15
KÉZMŰVES–IPAROS		4	3	6	11	29	2	139	194
FÖLDMŰVELŐ						1		2	3
BIRTOKOS–BÉRLŐ									7
gyáros				2					2
haszonbérlő				2		1		1	4
fogadós								1	1
ÖSSZESEN	2	7	8	13	11	32	2	149	224

A polgárőrség nagy részét a város céhes mesteremberei tették ki, (az összlétszám 86,6%-át az iparosok, kézművesek adják) s a 46 felvett foglalkozás közül a következő 10 foglalkozás képviselteti magát a legnagyobb arányban:

1. csizmadia	38 fő
2. szűcs	18 fő
3. fazekas	12 fő
4. varga	12 fő
5. szabó	11 fő
6. tímár	10 fő
7. takács	9 fő
8. csapó	7 fő
9. bognár	5 fő
10. pék	5 fő
összesen	127 fő

Egy-egy foglalkozási ágnak a ranglétrán való elhelyezkedését vizsgálva, feltűnő, hogy a kereskedők 60%-a, az értelmiség 80%-a, és gyárosok, haszonbérlők 2/3-ad része a tisztikarban (őrnagy–kapitány–főhadnagy–hadnagy) teljesít szolgálatot, míg ugyanitt a polgárőrség zömét alkotó iparosok részvétele alig 6,7%! A nemesek egyáltalán nem, a földművesek is csak 3 fővel képviseltetik magukat az egész polgárőrségben. A foglalkozásoknak ilyen fajta rangsorolása fényt vet a városban a forradalmat megelőzően uralkodó presztízsviszonyokra, s a polgárság belső erőviszonyainak hierarchiájára.

A nemzetőrséget ugyanebben az időben egészen másfajta értékrendek, és ami a lényegesebb, más belső arányok jellemzik.

III. sz. TÁBLÁZAT

nemzetőri rang

foglalkozás	kapitány	hadnagy	káplár	tábori pap	zászlótartó	köznőr.	összesen
ÉRTELMISÉGI							87
megyei, városi, uradalmi tisztv.		3	7		1	17	28

foglalkozás	kapitány	hadnagy	káplár	tábori pap	zászlótartó	köznőr.	összesen
orvos, sebész, gyógyszerész		1				6	7
mérnök		1				5	6
ügyvéd	1	2	2			21	26
tanító, tanár		1				10	11
festő, művész			1			4	5
egyházi személy				2		2	4
KERESKEDŐ		1	4			21	26
KÉZMŰVES–IPAROS		1	7			154	162
FÖLDMŰVES			6			236	242
BIRTOKOS–BÉRLŐ							18
földbirtokos		1				2	3
házbirtokos			1			8	9
haszonbérlő						2	2
fogadós						1	1
kocsmáros			1			2	3
EGYÉB			1			2	3
ÖSSZESEN	1	11	30	2	1	493	538

Az 538 fős nemzetőrség zömét (45%-át) a földművesek képezik, magas az értelmiségiek aránya (16,2%), viszont alig találunk néhány kereskedőt (4,8%). Az iparosrétegek még itt is viszonylag nagy számmal képviseltetik magukat (30,1%), közülük is a következő 10 foglalkozás a leggyakoribb: (42 felvett foglalkozásból)

1. csizmadia	24 fő
2. ács	15 fő
3. kőműves	14 fő
4. szűcs	9 fő
5. takács	9 fő
6. szabó	8 fő
7. szűrszabó	8 fő
8. varga	8 fő
9. molnár	6 fő
10. lakatos	5 fő
összesen	106 fő

Míg a polgárőrség összlétszámához mérten nagy tisztikarral rendelkezik, (13,4% a tisztek aránya) addig ugyanez az arány a nemzetőrségnél csupán 2,2%. A 12 fős nemzetőrségi tisztikarban csak kapitányi és hadnagyi rang létezik, s a tisztek 75%-a értelmiségi. Mint már említettem, az összeírásból teljesen hiányzik a diákság, és alacsony a kvalifikációt meg nem ütő elemek száma is. Létszámuk a következő:

kereskedősegéd	1 fő	
aranyműves legény	1 fő	
ács legény	1 fő	
kalapos legény	2 fő	„atyai hatalom alatt" állnak
kőműves legény	1 fő	
napszámos	1 fő	
földműves	9 fő	„atyai hatalom alatt" állnak
összesen	16 fő	

Rajtuk kívül bejegyeztek még az összeírási ívbe a Felsővárosban két kőműves, és egy ács legényt, de ők, mint atyai gyámság alatt lévők, már eleve kihagyattak, annál is inkább, mert a fegyverbeszerzés terheit sem akarták vállalni.

Az utóbbi indok egyébként korántsem volt kizáróok, sokkal inkább kibúvókeresés azok részéről, kiknek a nemzetőri szolgálathoz nem fűlt a foguk. A Belsővárosban 5-en, a Felsővárosban 35-en jelentették ki, hogy fegyvert szerezni nem képesek, közülük egy kőműves semmilyen körülmények között nem akart fegyvert fogni a kezébe. A fegyverbeszerzés valóban tetemes anyagi terheit főleg a földművelők (24 fő) és a szegényebb kézművesek (14 fő) vonakodtak vállalni. Ezzel szemben azt, hogy valaki fegyvert kér magának, az egész nemzetőrségben 2 személynél fodult csak elő: egy alsóvárosi földműves, és egy napszámos mert csak ezzel dicsekedni.

Önkéntesek felvételekor a pápai nemzetőrség inkább csak kor-, nem pedig kvalifikációbéli kedvezményt adott. Míg a nemzetőrség legnagyobb része a törvényben előírt 20–50 éves, kötelezően besorozott férfiakból állt, 21 fő önkéntesen lépett szolgálatba. Ők kisebb részben az előírtnál fiatalabb, nagyobb részben idősebb nemzetőrök, vagy továbbra is szolgáló polgárőrök voltak. Egyébként eléggé ragaszkodtak a felső korhatárhoz, így pl. továbbszolgálatra kötelezték 4 alsóvárosi polgárőrt, kik idősebb korukra való tekintettel (48–49 évesek voltak már) kérték felmentésüket. Ugyancsak felmentését kérte betegség miatt 11, sérülés miatt 1, testi hibájára való tekintettel 1 fő, valamint egy sokgyermekes özvegyember.[46]

A fent ismertetett összeírást azonban, hiába sürgette, nem kapta kézhez a megyei Állandó Bizottmány. A város ugyanis tanácstalan volt a polgárőrség különállását illetően, s nem merte a listákat, melyekre külön vették fel a polgárőröket, továbbküldeni.

A polgárőrség testülete feudális kiváltság, a polgárjog birtoklása szerint szerveződött, nem így a nemzetőrség, melynek tagságát nem kötötték semmiféle előjogokhoz, csupán bizonyos cenzushoz. Ez még csak elvi különbség lett volna a két testület között, de ebből fakadt a valóságos és lényegesebb különbség, az ti., hogy más-más társadalmi bázisra épültek, és eltérő érdekeket hordoztak.

Egyelőre az erős hagyományokkal rendelkező polgárőrség tűnt az erősebbnek. Fennálló szervezeti

3. ábra. A pápai német polgárőrség kapitányának díszoklevele
Abb. 3. Ehrenurkunde des Kapitäns der deutschen Bürgerwache von Pápa

keretei a napóleoni háborúk alatt jöttek létre,[47] Pápán 1812-től vannak adatok polgárőrség létezéséről.[48] A pápai polgárság két, nemzetiség szerint elkülönülő századot hozott létre. A századok mind egyenruhájukban, mind vezényleti nyelvükben, de még összetételükben is különböztek egymástól. A német század tagjai kalmárok, posztósok, bábosok, szabók és német vargák voltak, és zöld frakkban, sárga csizmanadrágban, valamint háromszögletű tollas kalapban jártak. A magyar század tagjai csapók, szűcsök, szűrszabók, tímárok, csizmadiák és magyar vargák voltak, magyar kék posztóból készült, fekete sujtásos mentét és nadrágot hordtak, hozzá fekete csákót,[49] vezényleti nyelvük pedig, az 1813-ból származó szabályzatuk szerint kötelezően (!) a magyar volt.[50]

A polgárőrség születésekor annak karhatalmi, rendfenntartó feladatát iktatták törvénybe,[51] a bekövetkező békés évtizedek azonban ezt feleslegessé tették. Ekkor az eddigi másodlagos szerepük, a parádézás, az ünnepek és ünnepélyek fényének, hangulatának emelése került előtérbe.[52] Az 1830–40-es évekre azután, a fegyveres polgárőrségi szolgálat a polgárjog gyakorlásától elválaszthatatlan kötelességgé vált, s ahogy csökkent a „polgárjog" társadalmi, gazdasági értéke, úgy a polgárőri szolgálat, s a vele járó tetemes kiadás is mindinkább teherré változott.

Az 1830-as évek közepétől 90 váltóforint fegyverváltságot fizetett Pápán még az is, aki polgárrá felvételekor testi hibája, vagy rossz egészségi állapota miatt nem tudta ellátni a polgárőrségi szolgálatot, de ugyanígy fizethetett az is, akinek nem volt a polgárfelvételkor polgári egyenruhája, ha csak nem talált két kezest az ígérete mellé, hogy a ruhát egy éven belül elkészítteti.[53] Hogy mennyire vigyáztak a „mundér becsületére", s mennyire komolyan vették a polgárőrségi szolgálatot a város elöljárói, kitűnik abból is, hogy a polgárőrség becsmérléséért, a szolgálat megtagadásáért több polgárt fosztottak meg jogaitól, s zártak ki a polgári közösségből.[54]

Az 1837-es rendszabás még a polgárjog elnyerése utáni kötelességgé tette a polgárőrségi szolgálatot,[55] 1842-től kezdve pedig már a polgárjog elnyerésének feltétele lett a polgárőri szolgálat (az egyenruha és a fegyver felvételének) vállalása.[56]

Paradox módon, mindezen növekvő terhek ellenére, a polgárőrség 1848 tavaszán, a nemzetőrség megalakulása után is ragaszkodott testületi különállásához, amiben egyesek talán a felszámolt feudális előjogok utolsó bástyáját látták. Úgy tűnik, a zömében jobb módú iparosokból, kereskedőkből álló testület nem akart a paraszti tömegeket magába fogadó nemzetőrség szintjére „leszállni", soraiba vegyülni, mert május közepén kéttagú küldöttséget menesztettek a kormányhoz, hogy testületük további különállására engedélyt nyerjenek. Az elsőként felkeresett Szemere Bertalan belügyminiszter[57] elutasíthatta kérelmüket, mert ezután a hadügyminisztériumhoz fordultak, de már úgy módosították kérésüket, hogy a pápai polgárőrség együttes beosztását kéri a szerveződő honvédseregbe. Kérésüket itt is elutasították, s a helybeli nemzetőrséggel való egyesülésre szólították fel őket.[58]

Az egyesülés május 26–27-én ment végbe, s 28-án már az egységes nemzetőrség összeírását végezhették el a városban.[59] Az új összeírásban már csak a nemzetőrségi rangokat tüntették fel, s a létszám is 814 főre emelkedett.[60] Ezt az összeírást küldték most már a veszprémi Állandó Bizottmánynak két példányban, melyek közül az egyik a megyében maradt, a másikat a kormányhoz küldték fel.[61]

Az összeolvadáskor a legnagyobb vihart a tisztikar újjáválasztása kavarta. A szemtanú szerint mind a tisztválasztás módszere (a korteskedés), mind a megválasztott tisztek a polgárság ellenszenvét vívták ki.[62] Fokozta az ellenszenvet a polgárőrség tisztikarának félelme, hogy nagy számuk miatt a nemzetőrségben majd csak közlegényként szolgálhatnak.[63] Mindenesetre ez a pozícióféltés is oka lehetett a polgárőrség különállási kísérletének – tegyük hozzá – nem alaptalan oka. Félelmük ugyanis beigazolódott, mivel a 30 polgárőrségi tisztből csak 10 maradhatott továbbra is a tisztikarban, igaz ugyan, hogy a nemzetőrség eddigi tisztjei még többet veszítettek, a 12 főből 3 maradt eddigi pozíciójában. Első ízben került a tisztikarba 8 fő, így az egyesített őrsereg tisztikarának létszáma pontosan a fele lett a korábbiak összlétszámának.

A két nemzetőri összeírást összehasonlítva, a következő változások mutathatók ki a tisztikarok összetételében:

IV. sz. TÁBLÁZAT

A TISZTIKAROK ÖSSZETÉTELÉNEK VÁLTOZÁSA

FOGLALKOZÁS	A polgárőrség tisztikara 1848. máj. 12.	A nemzetőrség tisztikara 1848. máj. 12.	Az egyesített nemzetőrség t. kara 1848. máj. 28.
ÉRTELMISÉGI	4	9	9
tisztv.	2	3	4

FOGLALKOZÁS	A polgárőrség tisztikara 1848. máj. 12.	A nemzetőrség tisztikara 1848. máj. 12.	Az egyesített nemzetőrség t. kara 1848. máj. 28.
ügyvéd	1	3	2
mérnök		1	2
tanár	1	1	1
gyógyszerész		1	
KERESKEDŐ	8	1	
KÉZMŰVES–IPAROS	14	1	8
BIRTOKOS–BÉRLŐ	4	1	4
földbirtokos		1	
gyáros	2		
haszonbérlő	2		1
magánzó			3
ÖSSZESEN	30	12	21

Feltűnő, hogy a kereskedők teljesen kiszorultak, míg az értelmiség megtartotta márciusban szerzett pozícióit, hasonlóan kedvező maradhatott (bár létszámuk visszaszorult) az iparosok részvételének aránya. Mindez annál meglepőbb, mivel pl. Győrött ugyanebben az időben a kereskedők fölényes győzelmével végződött a kereskedők–iparosok tisztválasztási pártharca,[64] így ez az eltérés arra utal, Pápa más városokétól eltérő, sajátos belső értékrenddel rendelkezett, mely ugyanilyen sajátságos változáson ment keresztül.

Az egyesített nemzetőrség tiszti és tiszthelyettesi karának létszámából, annak összetételéből a pápai nemzetőrség szervezeti felépítésére is következtethetünk.[65]

V. sz. TÁBLÁZAT

FOGLALKOZÁS	nemzetőri rang őrnagy	kapitány	főhadnagy	alhadnagy	őrmester	káplár	szabados	összesen
ÉRTELMISÉGI								17
megyei, városi, uradalmi tisztv.	1		1	2		3		7
ügyvéd		1	1		1	2		5
mérnök				2				2
tanár			1					1
művész							2	2

FOGLALKOZÁS	nemzetőri rang őrnagy	kapitány	főhadnagy	alhadnagy	őrmester	káplár	szabados	összesen
KERESKEDŐ						1	2	3
KÉZMŰVES–IPAROS		2	3	3	4	18	18	48
FÖLDMŰVELŐ					1	12	8	21
BIRTOKOS–BÉRLŐK								10
földbirtokos						1		1
haszonbérlő				1	1	1		3
gyáros					1			1
kocsmáros						1		1
magánzó		1	2			1		4
EGYÉB						1	1	2
ÖSSZESEN	1	4	8	8	8	41	31	101

A nemzetőrség helyben választott ideiglenes őrnagya ismét Willax Antal városbíró, a polgárőrség korábbi őrnagya lett. Ezt a tisztet június közepéig töltötte be, akkor nádori rendeletben gr. Esterházy Károlyt, a győr megyei főispánt, volt századost nevezték ki a pápai nemzetőrség őrnagyává.[66] Veszprém vármegye 66 nemzetőr-kapitányságából 4 létesült Pápán,[67] ezek élén egy-egy kapitány állott. Mindegyik századhoz 2 főhadnagy, 2 alhadnagy, 2 őrmester, 5 káplár, 4 szabados, és kb. 170–175 köznemzetőr tartozott. Kiegészítette ezt a létszámot: 1 hadügyvéd, 1 ezredorvos, 1 alorvos, 1 főorvos, 2 tábori pap, 1 zászlótartó, 6 tábori dobos, és a tábori zenekar.

A pápai nemzetőrség felfegyverzettségéről csak közvetett adatok állnak rendelkezésünkre. A volt 224 fős polgárőrség ellátottsági szintje ismeretlen, csak feltételezhetjük, majd mindenkinek kellett rendelkezni puskával. Ugyanígy rendelkezhetett bizonyos mennyiségű lőfegyverrel a vagyonosabb polgári réteg, s a nemesi származású értelmiség, míg a város más társadalmi rétegei a zsidóktól szereztek fegyvereket a már leírt módszerrel. Nagy segítség volt, hogy szinte az országban is egyedülálló módon, Bécsből sikerült a kért 100 lőfegyvert beszerezni.[68] A pápai nemzetőrség júliusi kimozdításakor felvett jegyzék arról tájékoztat, kik azok, akik „fegyverrel el látva vagynak, nem különben kik azok, kiknek fegyverek vagyon, és azt használatul a sor huzottaknak által engedik".[69] A 235 kisorsoltból, akiket a nemzetőrség drávai védővonalára szándékoztak küldeni, csupán 36 fő rendelkezett saját lőfegyverrel. 86 db. lőfegyvert, vegyesen vadász-, és szuronyos puskákat vettek át másoktól, a kisorsoltakon kívül még 19 önkéntest láttak el használható mordállyal.[70] Ecker János győri polgár október elején kelt naplóbejegyzése már a zsidókkal kiegészített nemzetőrségről tudósít: „A pápai nemzetőrök közül mintegy négyszáznak puskája van, a többi ezer szénavellával, kaszával, lándzsával van felszerelve."[71] Leírása egybevág a fentiekkel, így megállapíthatjuk, a pápai nemzetőrségnek csak kb. 1/3-a rendelkezett lőfegyverrel, a többiek felszerelése régi szúró-vágó fegyverekből és paraszti szerszámokból állhatott.

A pápai nemzetőrség szervezésének utolsó fázisához június elején érkezett. A Kossuth Hírlapja pápai tudósítója a következőképpen számolt be erről: „Az előítéletek bilincsei nálunk is kezdenek hullani. Az izraeliták nemzetőreink közé soroztatván, tisztjeik választásába is befolynak."[72] A valóság azonban korántsem volt ennyire rózsás. Szó sem volt az előítéletek feladásáról, s a demokratikus jogok kiterjesztéséről, sokkal inkább arról, hogy a zsidók nemzetőri szolgálatba állításának árán minél több keresztény nemzetőrt megmenthessenek a Dráva mocsaraiban való őrszolgálattól.[73] Eljárását a pápai magisztrátus a következőekkel indokolta: „. . . nehogy ezek, kik szeretett honunk jótéteményeit és boldogságait leginkább élvezik, a haza javára szolgáló alkalmakban a haza megmentésére célzó gondokban túlterhelt keresztényekkel elkülönözve kín éltessenek"![74] Nem is „kíméltettek", mert amilyen mértékben elzárkóztak előlük még március–áprilisban, most éppolyan

mértékben igyekeztek szolgálatba fogni őket. Míg a város keresztény lakosságának kb. 6%-át sorozták be a nemzetőrségbe, addig ez az arány a zsidók esetében éppen a duplája, 12% volt.[75] A pápai nemzetőrség összlétszáma ezek után 1136 főre emelkedett, ebből 322 fő, állományának 28%-a volt zsidó.[76] A pápai zsidók persze most már nem vették jó néven a „jogok kiterjesztését", sőt foggal-körömmel tiltakoztak e „megtiszteltetés" ellen a maguk módján. A pápai nemzetőrség iratai közt fennmaradt felmentési kérelmek nagy részét ők írták. Indokaik változatosak voltak, volt aki a vagyonát terhelő perre,[77] s más, aki megromlott egészségi állapotára hivatkozva kérte felmentését.[78] A „tehetősebb betegesek" 27 fős jegyzékén nagyobbrészt szintén zsidók szerepeltek.[79] Slezinger Lipót pipagyáros azzal próbál a szolgálat alól kibújni, hogy kimozdulása esetén éhhalál fenyegetné azt a kb. 100 keresztény és izraelita családot, kiket az ő gyára juttat kenyérhez.[80]

Akinek nem sikerült eleve felmentetnie magát, s kisorsolták a szolgálatra, maradt még egy esélye azt elkerülni: ha tudott maga helyett helyettest fogadni. Sor is került erre az aktusra Pápán, méghozzá tömegméretekben, és a legnagyobb botrányok közepette.[81] A társadalmi egyenlőségnek már a látszatát is feladva, a Dráva-vonalra indulók 2. váltásának kiállításakor, augusztus elején, a kisorsolt 235 főből 108-an, köztük nagy számmal a zsidók, kisebb-nagyobb összegek lefizetésével és puskáik kölcsönadásával váltották meg magukat.[82]

A pápai elöljáróság manőverei végül azonban mégsem hozhatták meg a remélt eredményt, mert Jellacic üldözésekor egyetlenegy pápai nemzetőr sem kerülhette el a kimozdulást.[83]

JEGYZETEK

1. Dunántúli Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei Könyvtár kézirattára (a továbbiakban DRKk) 0. 794. Miscellanea 289. sz. Nemzetőrségi összeírások és iratok.
2. A pápai nemzetőrségről a következő művek tesznek említést: PLOSSER Ferenc: 1848/49-ik év eseményei Pápán (A pápai római katholikus plébánia évkönyvének ismertetése) (= Pápai Lapok (a továbbiakban PL) 1881. 14–24. sz. folyamatosan, KIS Ernő: A dunántúli ev. ref. egyházkerület Pápai főiskolájának története 1531–1895. Pápa, 1896. 251–257. p. (a továbbiakban KIS) KIS Ernő: Pápa város fegyveres polgársága = PL 1902. 3–4. s. KIS Ernő: Pápa részvétele az 1848–9-iki szabadságharcban = KAPOSSY Lucián: Pápa város egyetemes leírása. Pápa, 1905. 95–100. p. (a továbbiakban KAPOSSY) HORVÁTH Elek–TÓTH Endre: Pápa megyei város múltja, jelene és környéke. Pápa, 1936. 41–43. p. (a továbbiakban HORVÁTH–TÓTH) BERNSTEIN Béla: a negyvennyolcas magyar szabadságharc és a zsidók. Bp., 1939. 55–57. p. (a továbbiakban BERNSTEIN) KUSZÁK István: Ébren a magyar. Győr, 1948. 25–33. p. (a továbbiakban KUSZÁK) LIPTÁK Gábor–ZÁKONYI Ferenc: Veszprém megye a szabadságküzdelmekben. Veszprém, 1957. 82–84. p. (a továbbiakban LIPTÁK–ZÁKONYI) KOPASZ Gábor: A veszprémi nemzetőrök szerepe 1848-ban a baranyai Dráva-vonal védelmében. = A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei 5. (1966) 259–270. p. (a továbbiakban KOPASZ) Smidt Lajos: Egyéni élmény a szabadságharcból (dukai Takács Gyula emlékezése) = Vasi Szemle 1967. 4. sz. 593–596. p. (a továbbiakban SMIDT) CSERNY Margit: Adatok az 1848-as forradalom és szabadságharc történetéhez Veszprém megyében = A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei 9. (1970) 125–144. p. (a továbbiakban CSERNY) A pápai kollégium története. Bp., 1981. 196. p. A legtöbb forrást, bár a nemzetőrség szervezése nem tartozik szorosan vizsgálódása tárgyához, a következő munka idézi: HUDI József: Veszprém megyei parasztmozgalmak 1848/49-ben. = Tanulmányok Veszprém megye múltjából. Veszprém, 1984. 337–526. p. (a továbbiakban HUDI)
3. URBÁN Aladár: A nemzetőrség és honvédség szervezése 1848 nyarán. Bp., 1973. (a továbbiakban URBÁN)
4. HUDI 357. p.
5. PL 1881. 14. sz. 2. p., KAPOSSY 95. p., HUDI 357. p., A pápai kollégium története 196. p.
6. KAPOSSY 95. p., HUDI 366. p., LIPTÁK–ZÁKONYI 82. p., A pápai kollégium története 196. p.
7. HUDI 384. p.
8. A pesti polgárőrség szerepéről: Források Budapest múltjából I. Források Buda, Pest és Óbuda történetéhez 1686–1873. Bp., 1971. 83. p., vö. URBÁN 13. p.
9. DRKk 0.469. sz. „Fegyveres kék polgárság jegyzőkönyve, 1812–1829., 1847." 6. p. 1813. március 16. (a továbbiakban Fegyv. polg. jkv.) „Minden Tanács Által választandó Főtisztnek első kötelessége lészen nem idegen, hanem honni nyelven a fegyverbéli forgatásoknak módját . . . minél előbb megtanulni"!
10. HUDI 354. és 366. p.
11. Március 21-én lépett hasonló, közös őrszolgálatba a polgárőrség és a diákság Győrött is. = Győr 1847–1850-ben, ahogyan egy lokálpatrióta látta. (Szemelvények ECKER János kéziratos naplójából) Győr, 1973. (a továbbiakban ECKER) 63. p. A diákság szerepéről általában és Pápán: URBÁN 29–30. p.
12. HUDI 509. p.
13. Hetvényi István kenesei néptanító emlékirata. (a továbbiakban HETVÉNYI) kézirat gépelt másolata, 8–9. p. A kézirat eredetije Sopronban dr. Várhelyi Lajosné, Hetvényi Erzsébet birtokában, gépelt másolatát az emlékirat egy részének közreadója, dr. Varsányi Péter István bocsátotta rendelkezésemre, amiért ezúton mondok köszönetet. Az emlékirat egészét regényesítve feldolgozta KUSZÁK, a délvidéki harcokra vonatkozó részleteit, és további részleteit közölte VARSÁNYI Péter István: Hetvényi István emlékirata = Hadtörténelmi Közlemények 1983. 3. sz. 468–489. p., valamint Tanulmányok Csongrád megye történetéből VI. kötet. Szeged, 1983. 199–211. p.
14. Helytörténeti Múzeum Pápa, nyomtatvány az állandó kiállításban, leltári sz. 66.100. „Fölszólítás Pápa Városa . . ."
15. Veszprém megyei Levéltár, állandó bizottmány iratai 372/1848. sz., a pápai kerületi választmány

jegyzőkönyve március 26. 1. p. (a továbbiakban VemL áll. biz. ir. 372/1848., p. ker. vál. jkv.)
16. HUDI 366. p.
17. HUDI 371–372. p. A magyarosodási irányzat egyik vezéralakja éppen az ekkor pápai Lőw Lipót főrabbi volt. A pápai zsidóság létszámának alakulásáról: KOVÁCS Eszter: Pápa. Földrajzi tanulmány. Szeged, 1939. 39. p.
18. HETVÉNYI 8. p.
19. Pápán: VemL áll. biz. ir. 372/1848. p. ker. vál, iratai, szám nélkül, március 26., vö. HUDI 372. p. Pesten: Források Budapest múltjából I. 175. p. Győrött: ECKER 62. p.
20. VemL áll. biz. ir. 372/1848. p. ker. vál. jkv. március 28., 4. sz. vö. HUDI 372. p.
21. VemL áll. biz. ir. 372/1848. p. ker. vál. jkv. március 28., 3. sz.
22. Uo.
23. Uo., Vö. HUDI 506. p., a 85. sz. jegyzetben
24. KUSZÁK 28. p., vö. HUDI 358. p.
25. VemL áll. biz. ir. 372/1848. p. ker. vál. jkv. március 28., 5. sz.
26. A visszaélésekről: VemL áll. biz. ir. 372/1848. p. ker. vál. jkv. április 1., 15. sz., a diákokról: KUSZÁK 28–32. p., a győri őrjáratok hasonlóságáról: ECKER 61–63. p.
27. VemL áll. biz. ir. 372/1848. p. ker. vál. jkv. március 29., 10. sz.
28. DRKk 0.496. Fegyv. polg. jkv. 6. p.
29. DRKk 0.794. Misc. 198. sz. „Fegyelmi rendszer" (nyomtatvány)
30. VemL áll. biz. ir. 372/1848. p. ker. vál. jkv. április 1., 14. sz.
31. Az egész országból egyetlen esetről tudunk csupán, hogy a nemzetőrséget lakóhelyétől kimozdítva, karhatalmi célokra (a győri nemzetőrség akciója a ravaszdi erdőfoglalók ellen) próbálták felhasználni. = ECKER 80. p., vö. URBÁN 120. p.
32. VemL áll. biz. ir. 372/1848. p. ker. vál. jkv. április 1. 16. sz.
33. VemL áll. biz. ir. 372/1848. p. ker. vál. jkv. április 4. 20. sz.
34. Uo.
35. HUDI 373–374. p.
36. VemL áll. biz. ir. 372/1848. p. ker. vál. jkv. április 13. 22. sz. vö. HUDI 373. p.
37. HUDI 374. p.
38. HETVÉNYI 9. p.
39. SMIDT 593. p.
40. DRKk 0.794. Misc. 289. A pápai nemzetőrség városrészenkénti összeírása.
41. URBÁN 266–267. p.
42. KAPOSSY 95. p., KIS 251–252. p., LIPTÁK–ZÁKONYI 82. p., URBÁN 266. p., HETVÉNYI 10. p., A pápai kollégium története 196. p.
43. HETVÉNYI 10. p.
44. VemL áll. biz. ir. és jkv. 372/1848. május 9.
45. DRKk 0.794. Misc. 289. a pápai nemzetőrség összeírása 1848. május 12. A továbbiakban külön hivatkozás nélkül használom fel adatait.
46. Az összeírás „észrevételek" rovatában találhatók a felmentést kívánók indokai, valamint a kérelmek elutasításai, az önkéntesség jelölése, és a „fegyvert szerezni nem képes" megjegyzés.
47. TAKÁCS Sándor: Kémvilág Magyarországon. Bp. 1980. 92. p. A pápai polgárőrség múltjáról: PL 1902. 3–4. sz.
48. DRKk 0.469. Fegyv. polg. jkv. A kötet végétől visszafele kezdődő lapszámozás 1. p. „. . . 1812-ben a mely Pápai Polgárok az Fegyver alatt lévő Polgári Szolgálattól magokat pénzzel megváltották . . ."
49. MITHAY Sándor: Polgárfelvétel Pápán és a fegyveres polgárság (kézirat) 15. p. A szerző a pápai tanácsülési jegyzőkönyvek megmaradt példányait kivonatolta, s ő maga bocsátotta rendelkezésemre, amiért ezúton mondok köszönetet! (a továbbiakban MITHAY)
50. DRKk 0.496. Fegyv. polg. jkv. 6. p.
51. 1808/II. tc. 13 §: „A szabad királyi és bányavárosok(nak) . . . nyílt háború idején, minden veszedelem esetére a belső biztonság védelme végett kellőleg fölszerelt s fegyverrel ellátott polgárőrséget kell az országgyűlés által meghatározott módon tartaniok . . ."! = Magyar Törvénytár. 1740–1835 évi törvényczikkek. Bp. 1901. 379. p.
52. MITHAY 12., 16. p.
53. MITHAY 5. p.
54. MITHAY 9–10. p.
55. DRKk 0.469. Fegyv. polg. jkv. 16. p.
56. MITHAY 11. p.
57. KAPOSSY 344. p.
58. PL: 1881. 14. sz. 2. p., vö. PL 1902. 4. sz. 3. p.
59. Az egyesülés időpontjára a következő adatok utalnak: Lőw Lipót Csány Lászlóhoz írt, május 25-én kelt levelén még ez az utóirat áll: „Városunkban a fegyveres polgárság a nemzeti őrsereggel nem egyesült még eddig." = Waldapfel Eszter: A forradalom és szabadságharc levelestára. Bp. 1950. I. kötet 256–257. p. Május 28-án már egységes nemzetőrség szerepel az összeírásban.
60. DRKk 0.794. Misc. 289. a nemzetőrség május 28-i összeírása
61. VemL áll. biz. ir. 556/1848.
62. PL 1881. 14. sz. 2. p.
63. A győri polgárőrséget is hasonló okok tartották vissza az egyesüléstől = ECKER 84. p.
64. BALÁZS Péter: Győr a feudalizmus bomlása és a polgári forradalom idején Bp. 1980. 261. p.
65. A nemzetőrség május 12-i és 28-i összeírásának összevetése
66. BONA Gábor: Tábornokok és törzstisztek a szabadságharcban 1848–49. Bp. 1983. 357. p., vö. URBÁN 106., 387. p.
67. HUDI 367. p.
68. URBÁN 169. p.
69. DRKk 0.794. Misc. 228/12. sz.
70. DRKk 0.794. Misc. 288. szám nélkül
71. ECKER 115. p.
72. CSERNY 134. p.
73. A magyar kormány zömében dunántúli nemzetőrökből álló védkordont állított a horvát betörés elhárítására a Dráva-vonalra. Pápa egy-egy váltásban 380 nemzetőrt tartozott kiállítani (= DRKk 0.794. Misc. 289/12. sz.), természetes, hogy ebből a létszámból minél többet zsidókkal szerettek volna kiállítani, s egy-egy váltásba végül is 83–86 zsidó került.
74. BERNSTEIN 55. p.
75. Pápa összlakossága Fényes Elek adatai alapján 16 183 lélek, ebből 2714 zsidó. A nemzetőrség összlétszáma 1136 fő, ebből 322 fő zsidó. (FÉNYES Elek: Magyarország geográfiai szótára III. kötet Pest 1851. 194. p.)
76. DRKk 0.794. Misc. 289. szám nélkül Izraelita nemzetőrök sorsolási listája 322 névvel.
77. DRKk 0.794. Misc. 289./9. sz. Rapoch Ignácz kérelme
78. DRKk 0.794. Misc. 289./10. sz. Schwarz Bernath kérelme
79. DRKk 0.794. Misc. 315. sz.
80. DRKk 0.794. Misc. 289/8. sz. Slezinger Lipót kérelme
81. URBÁN 162. p., és a 206. p.-n a 193. sz. jegyzetben
82. DRKk 0.794. Misc. 289./6. sz. Helyettesállítók, helyettesek, a megváltási összeg és a beadott fegyver összeírása.
83. PL 1881. 16. sz. 2. p., vö. KAPOSSY 97–98. p.

ANDRÁS MOLNÁR

NATIONALGARDE AUS PÁPA IM FRÜHJAHR 1848

Im Frühjahr 1848 wurden im ganzen Land Nationalgardentruppen zur Verteidigung der revolutionären Errungenschaften und zur Aufrechterhaltung der Ordnung organisiert. In dem Marktflecken Pápa wurden die ersten Einheiten von den Mitgliedern der alten bewaffneten Bürgerwache und den Schülern des reformierten Kollegiums gegründet, später hat man auch die Einwohner der Stadt miteinbezogen. Im März und April wurden Waffenübungen veranstaltet, man hielt Streifendienst in der Stadt. Im Mai wurden die Schüler aus der Nationalgarde entlassen, die Führung übernahmen die adelige Intelligenz und die Komitatsbeamten, die Bürgerwache hat seine bisherigen Privilegien, seine Sonderstellung verloren. Im Juni wurde infolge der erhöhten Gefahr der ausländischen Intervention die Nationalgarde von Pápa, die bei der Verteidigung der Drau-Linie eingesetzt wurde, mit vielen, bis dahin ausgeschlossenen Juden ergänzt, bzw. verstärkt.

KATONA IMRE–VALKÓ ARISZTID

A HERENDI GYÁR ELSŐ ÉVTIZEDE

A herendi gyár 1848-ra már a harmadik periódusát éli, mint ez a gyári számadáskönyvekből és más dokumentumokból megállapítható. Az első periódus még nem Fischeréhez, hanem Stingl Vince nevéhez fűződik. Fischer Mór ekkor még Pápán van, 1837-ig mint gubacs- és bőrkereskedő ismert a városban és környékén,[1] ettől kezdve azonban mint a pápai kőedénygyár bérlője már kapcsolatban áll a kerámiával[2]. Fischer ekkor még – a kezdeti években – elsősorban üzleti lehetőségeket lát a kerámiában, ennek készítése, technológiája még kevéssé érdekli. A pápai kőedénygyár technológiailag már megállapodott az 1830-as években. A pápai kőedényt többnyire dicsérik az 1820-as[3], 30-as években. A közvélemény és a szakemberek egyaránt úgy tudják, hogy árui, az ún. Wedgwood-kategóriába tartoznak, nem olyanok, mint a többi kőedénygyárak mészpátos készítményei, hanem a mészpát helyett földpáttal készültek. Ez bizonyos fokig érvényes a pápai kőedények első korszakára, de a 30-as évektől kezdődően itt is a mészpátos kőedények terjednek el, mint az ország más kőedénygyáraiban. Az edények felülete egyre fehérebb lesz és sem formában, sem színben nem térnek el lényegesen más magyarországi, sőt közép-európai kőedénygyárak készítményeitől.

1838-ban Pápán jelenik meg az első természettan-tankönyv Tarczy Lajos tollából[4]. Ebben a kőedényáruk készítését is részletesen ismerteti az illusztris szerző, a kőedények összetételétől, az edények korongolásán át a festésig és égetésig. Tarczy – aki később Petőfi osztálytanítója a pápai református kollégiumban –, élesen bírálta Fischert amiért nem érdekli az „edények kelleti jósága", csak arra törekszik, hogy minél több áru készüljön a gyárban[5]. Ettől kezdve Fischer mintha bizonyítani akarta volna, hogy nemcsak elfogadható kőedényt tud készíteni, hanem még porcelánt is, ami addig megfelelő minőségben Magyarországon még nem sikerült senkinek. Lépéseket tesz, hogy Herendet magának megszerezze. Herend közel van Pápához, így érthető, ha Fischer pontosan informált az itteni kőedénygyár viszonyairól, Stingl Vince gyáralapítása körüli küzdelmeiről.

Ma már szükségtelen hangsúlyoznunk, hogy a herendi gyár története nem 1839-cel az állítólagos alapítás évével kezdődik. Az 1839-es év ugyan választóvonal a gyár történetében, de nem a „kezdet" ideje. A gyár története nem 1839-cel kezdődik, hanem jóval az ezt megelőző időszakra nyúlik vissza. Az első kísérletek pedig nem Fischer Mór, hanem Stingl Vince nevéhez fűződnek[6].

Stingl Vince 1819-ben özv. Schögl J. Györgynét szolgálja mint kőedénygyártó Tatán. Innen azonban 1824-ben távoznia kell, Schöglné vállalkozó társa, Fischer Mózes Áron, Fischer Mór unokatestvérének ellenségeskedése miatt. A korábbi kutatások szerint Stingl 1828-ban szerepel herendi lakosként először. Ebből egyesek arra következtettek, hogy nem közvetlenül Tatáról került Herendre, hanem csak több éves külföldi vándorlása után telepedik le a kis Veszprém megyei faluban. Ma már azonban tudjuk, hogy a kérdéses éveket Stingl Herenden töltötte. Valószínű, hogy ebben az időben is önálló kőedény-készítőként dolgozott. Noha Stingl herendi tartózkodásának időszaka közel másfél évtizednyi, itteni működésének egyetlen hiteles tárgyi emléke sem maradt fenn napjainkig. Duma György ny. főiskolai tanárnak van egy Herendről származó fajansz korsó-fragmentuma 1828-as évszámmal, mely állítólag a mai herendi porcelángyár elődjében készült[7]. Ez azonban semmivel sem bizonyítható. Tény azonban, hogy Stingl fajanszosként kezdte Herenden a tevékenységét, ahová pápai ismerősei révén került. A herendi gyár épülete a szentgáli Miklós-család tulajdona, akiknek malmuk volt a közelben[8], melyet az épülethez közel levő gyorsfolyású patak vize hajtott. Ez volt az épület legfontosabb tartozéka, mely nélkül a kerámiakészítés nem lehetséges. Szentgálon és egyáltalán Veszprém megyében a fazekasság akkor igen elterjedt tevékenység volt. A veszprémi Bakonyi Múzeum darabjai tanúsítják, hogy a régi Veszprém megyei fazekasok szinte ugyanúgy dolgoztak, mint utódaik 15–20 évvel ezelőtt. Készítményeik között volt fekete, máz nélküli és mázas áru. Egyaránt céhek védték az egyes fazekasok érdekeit a kontárokkal és a tanulatlan, vagy más tanultságú legényekkel szemben. A kerámikus tevékenységen belül csak a fehéredényességet lehetett szabadon űzni céhbe tartozás nélkül, mert ez a tevékenység művészi munkának minősült és művelésének nem volt feltétele a céhtagság. Ezért választotta magának tevékenységül ezt a formát a Herenden letelepülő Stingl Vince. Egy 1891-es hírlapi közlés[9] szerint Stinglnek két felvidéki fajanszkészítő segített heren-

1. ábra. Kőedénytál. Herend, 1839–40. Mayer in Herend benyomott jeggyel.
Abb. 1. Steinschale. Herend, 1839–40. Eingeprägtes Meisterzeichen: Mayer in Herend.

den: egy Pullmann és egy Paffmann nevű. Pullman József trencséni fehéredényes neve jól ismert a magyar kerámia irodalomban, hiszen dél-dunántúli tevékenységének áldásos eredményeként terjedt el itt is a habán stílusú fehéredényáru, amilyen a trencséni habánok készítményeiből ismerünk[10]. Stingl azonban nem volt vérbeli fehéredényes, így érthető, ha ezzel a tevékenységgel 2–3 év múlva felhagyott. Nevének első említésével 1828-ban találkozunk a veszprémi püspöki levéltár aktáiban. E szerint kőedény fabrikáját át akarta alakítani, ki akarja bővíteni. Az 1820-as évekből még többször találkozunk Stingl nevével különböző személyekkel kötött pénzügyleteivel kapcsolatban, de a 30-as években még ilyen jellegű említésére is csak elvétve bukkanhatunk. Adataink foglalkozásának megnevezésében is eltérőek. Noha 1828-ban kőedényfabrikásként említi egy oklevél, foglalkozásainak megjelölései között tudomásunk szerint ilyen nem fordul elő. Kétségtelen, hogy említett foglalkozásai közül csak az egyikből, az 1827-esből (porcelános) következtethetünk arra, hogy saját bevallása alapján került az adóslevélre, a többi feltehetően nem tanult, hanem aktuális foglalkozását tünteti fel. Joggal vallotta magát 1827-ben, még kísérleteinek megindulása előtt porcelánosnak, hiszen ez volt a tanult mestersége, mint ez egy 1837-es leírásból is kiderül. Foglalkozásának „gerencsérként", vagy „Figulus vel amphorarius"-ként való szerepelte-

tése Herenden folytatott tevékenységével állhat közvetlen összefüggésben[11]. Említettük, hogy a kőedénygyártás és árusítás egy, vagy két ember erejét messze túlmenő szervezőmunkát és hitelképes vállalkozót igényelt. Másrészt Herenden, Szentgálon és környékén csak olyan lelőhelyekről olvashatunk, melyek a fazekas- és fajanszárukon kívül bonyolultabb összetételű anyagokból álló kerámiaféleségek gyártását nem tették lehetővé. Később a kőedény, majd a porcelán előállításával foglalkozó Stingl letelepedése első éveiben csak fehéredényességgel foglalkozott. Erre nemcsak gerencsérként, vagy figurásként, illetve amphorariusként való említéséből következtethetünk, hanem egy 1837-es leírásból is.[12]

E közlés megoldja végre a talányt, mert kiderül belőle, hogy Stingl már pápai letelepedése előtt kitanulta Bécsben a porcelánkészítést. Az egyszerű fazekasáruról viszonylag könnyen áttért a kőedény készítésére, melyben már Tatán özv. Schlögl Györgyné műhelyében megfelelő jártasságra tett szert. Az alapanyagok beszerzése sem okozhatott különösebb gondot, hiszen a pápai kőedénygyár lelőhelyeit megyeszerte ismerték. Már az 1840-es adásvételi szerződésekből kiderül, hogy a funduson kívül a műhely csak mint pénzben ki nem fejezhető objektum szerepel. Ennek ellenére, ismerve a gyár 1843 előtti képét, a kutatók azt egy viszonylag nagyobb méretű objektumnak képzelték el. Ezzel szemben az 1837-es leírásból egyértelműen kiderül, hogy Stingl a „Herenden Veszprémbül Pápára vezető országutban" csak „kicsiben" „foglalatoskodott" „kőedény égetéssel". De nemcsak a termelés, hanem a műhely méreteinek kicsinységét is sejtetik ezek az eredetiből vett idézőjeles kifejezések. Máshol szerény anyagi viszonyaira is találunk utalást, amit egyébként a Veszprém megyei levéltár közgyűlési jegyzőkönyveinek adatai is megerősítenek[13].

Noha a hosszú évekig elnyúló kísérletezés felőrölte Stingl szerény anyagi erejét, a legnehezebb időszak ezután következett. Az osztott kemence építése, a porcelán üzemszerű előállításának technológiai kimunkálása, kisegítő üzemek létesítése nagy gonddal, anyagi áldozattal járt. Mindez meghaladta Stingl anyagi erejét. Ha a különböző kölcsönök egyre emelkedő tendenciáit vesszük alapul és ebből próbálunk kísérleteinek adott stádiumára visszakövetkeztetni, akkor az 1837 és 1839 közötti időszak legválságosabb évét 1839-re kell tennünk. Fischer ekkor megpróbál tőkéjével kölcsön formájában behatolni Herendre[14]. Ezzel a gyár második periódusába, az ún. Fischer korszakba lépünk.

Fischer elsőként nem személyesen, hanem csak tőkéjével volt munkatársa a gyárnak, Mayer János személyén keresztül jelenik meg Herenden. Mayer János Fischer pápai kőedénygyárának egyik vezető technológusa volt, s nemcsak kőedénygyártásában, hanem a porcelánkészítésben is kompetensnek számított Pápán és Herenden. A kőedénykészítéshez értett jobban, mint a porcelánhoz és a kedvenc műfaja is ez volt. Különben herendi működésére is csak kőedénykészítményei utalnak (MAYER IN HEREND, benyomott jegy). Fischer Mayer révén egyre nagyobb kölcsönökkel vesz részt Stingl herendi kőedénygyárának működésében. Az egyre nagyobbodó, terebélyesedő üzem minden részlege Fischer és mások kölcsöneivel épült, következésképpen egyre nagyobb értékű adóslevelek kerültek Fischerhez.[15]

Fischer sohasem tartotta magát feltalálónak, vagy a magyarországi porcelán első létrehozójának, pusztán „gyárnoknak". Legfeljebb elhallgatta, hogy őt megelőzően Stingl Vince már foglalkozott porcelánkészítéssel. A „gyáralapító" címet azonban joggal tartotta fenn magának, bár az úttörőnek járó babér Stinglt illeti, aki 11 évig próbálkozott Herenden mostoha körülmények között porcelán előállításával. Hitelképtelensége miatt azonban eljárásait nem tudta a gyárszerű termelés feltételeinek megfelelően kialakítani.[16]

Az eddig elmondottakból nyilvánvaló, hogy kettőjük közül csak Fischer volt vállalkozó. Stinglt úgy kell tekintenünk, mint a legnagyobb nehézségektől sem visszarettenő kísérletező kerámikust, aki az elsők között felismerte, hogy a Herenden található nyersanyagok segítségével piacképes porcelán készíthető. Fischer 1842-es feljegyzései szerint a herendi porcelán már ekkor zettlitzi kaolinból készült[17]. Ebből arra is következtethetnénk, hogy Stinglnek fáradozásai ellenére sem sikerült a herendi nyersanyagokból olyan minőségű porcelánt készíteni, mely a cseh és bécsi porcelánnal állta volna a versenyt.

A porcelán gyárszerű előállítása Fischer megjelenése után kezdődött el Herenden. Bár, mint említettük, tőkéjével 1839 óta jelen van Herenden, de ténylegesen csak 1840. július 28-án sikerült a gyárat a Miklós-testvérektől megvennie, miután előbb Stingl Vincét mint nemtelent kiűzték a nemesi kúria tulajdonából[18]. Sajnos a gyár korai készítményeiről keveset tudunk, mert 1840-ből, sőt 1841-ből sem maradt ránk egyetlen hiteles példány sem. A gyár 1843-as leégése miatt a korai évek készítményeinek nagyrésze megsemmisült. Ezért a következő évektől sem várhatunk meglepő eredményeket. Pedig ezeknek a későbbiekkel való egybevetéséből világosan kiderülne, mi történt Herenden 1839 tavasza és 1840. július 28-a között, ki volt, vagy kik voltak a herendi porcelán előállítói?

Ami a személyi vonatkozásokat illeti, előbb Stinglnek, majd az 1839-ben Pápáról jövő Mayernek kell távoznia Fischer indulatai miatt a gyárból. Bár Stingl is Pápáról jött Herendre akárcsak Mayer, neki azonban a porcelánkészítésben nem volt gyakorlata. Mayer viszont már a pápai kőedénygyárban is foglalkozott porcelánkészítéssel, mint masszamester. Nem ő volt ugyan az egyedüli, akire a porcelán előállítása várt, rajta kívül Fischer munkatársa volt még egy Siegmund és egy Leopold nevű egyén is, de a főfeladat, a porcelánmassza előállítása Mayerre hárult[19]. Kétségtelenül ő volt az, aki tudta a porcelán előállí-

2. ábra. Porcelán flakon. Herend, 1844.
Abb. 2. Fläschchen aus Porzellan. Herend, 1844.

tásának titkát, kinek szaktudására Stingln kívül Fischer is számított. A porcelán három komponense közül a földpátot és a kaolint importból biztosították, a kvarcot sikerült – kisebb tételekben és időnként – belföldről beszerezniök. Az első időben főleg a költséges külföldi földpát pótlásával is próbálkoztak – s mint a masszajegyzék tanúsítja –, igen különböző sikerrel. Fischer évekig tartó kísérletsorozata ismert, mert az égetéseiről vezetett feljegyzései fennmaradtak az Iparművészeti Múzeum adattárában. Ezek segítségével nemcsak arra kapunk választ, hogy milyen áruk készültek Herenden 1841 és 1843 között, hanem az is kiderül, hogy Fischert a gazdaságosság mellett milyen szempontok vezették a masszák alkotóelemeinek kialakításában. Az égetési kimutatásban két dátummal is találkozunk. Az egyik 1842. január 3., a másik 1842. február 1. A két dátumból és az éven belüli hónapok egymásutánjából, valamint a napok emelkedő tendenciájából nemcsak az 1842-es év eseményei bontakoznak ki a korabeli feljegyzésből, hanem a kimutatás szinte összes tételeinek keletkezési ideje is. Így pl. az is kiderül, hogy a kimutatást 1841-től vezették 1843-ig. Az első égetésre utaló feljegyzések 1841. március 24-én kezdődnek. Ebből tudjuk, hogy már 1841 előtt is zettlitzi földet használtak a herendi porcelán előállításához. A kimutatásból megállapítható, hogy Fischer a massza minőségének emelését fontosnak tartotta és minden tőle telhetőt elkövetett alkalmassági fokának növelése érdekében. E próbálkozások eredményezték a masszák és a mázak hatalmas variációját, melyekkel a kimutatásban találkozhatunk.[20]

Megjegyezzük, hogy 1840-ből semmi bevételt és kiadást nem tartanak számon a Verkaufsbuch-ban[21]. Egyébként a gyár jövedelmének alakulásában a külső és belső körülmények is belejátszottak. Súlyosan érintette a gyárat az 1843. március 28-i tűz. Ennek következtében a bevétel az 1842. évinek 1/3-ára csökkent. 1847-ben az üzem 36 embert foglalkoztatott állandóan és ezenkívül még 14 napszámost. Kiadása 467 forint, 13 kr. volt, bevétele pedig a Verkaufsbuch szerint 2979 frt 50 kr.

A gyár első munkáira Bécs, Capo di Monte gyakorolt hatást. Az első termékek a múlt század 40-es éveinek neobarokk ízlését tükrözik, melyeken határozottan érezhető a cseh porcelánok hatása. Jellemzőek a korra a bécsi empire formájú készletek is, máz alatti kobaltkék „Ranftl Muster" vonalas díszítéssel. A későbbi herendi termékek között hasonló egyszerű formát és dekort már nem találunk, ugyanis Fischer, hogy a bécsi és a cseh gyárakkal versenyezhessen, igényesebb termelésre tért át. Ezzel Herend is felzárkózott az első neves európai porcelángyárakhoz. Különösen a meisseni hatás mutatható ki a legjobban. E korban szinte egyetlen gyár sem kerülhette ki a meisseni hatást, számos európai porcelángyárat stílusának átvételére csábított. De kevés olyan gyár akadt, amely e hatást úgy vette volna át, és olyan sajátosan fejlesztette volna tovább, mint a herendi. Bécsből a petrezselyemmintát, Meissentől az edények fonatos–reliefes díszítését, a tálak közepén a jellegzetes sokszínű csokrot, a fedők fél citrom fogóját, a gyökérszerű ágakból kialakított füleket kölcsönözte. A csészéken és dísztálakon alkalmazott plasztikus díszítések capo di montei hatást tükröznek.

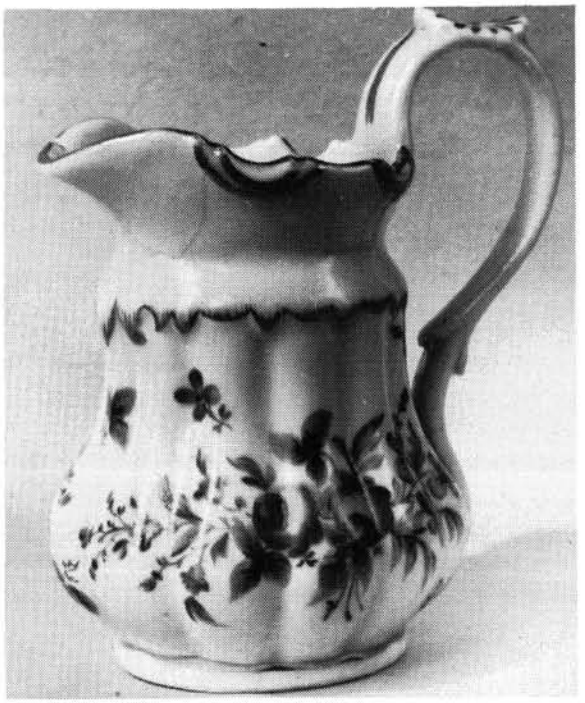

3. ábra. Teás kancsó. Porcelán. Herend, 1846.
Abb. 3. Teekanne aus Porzellan. Herend, 1846.

Mint a Verkaufsbuch tételeiből kitűnik, a gyár 1848-ra az 1843-as mélypont alá zuhan, ugyanis a gyár 1846-ban olyan magas bevételt könyvelhetett el, melyhez képest az 1848-as év bevétele alacsonyabb, mint az 1843-as év forintban kifejezett tétele. E szerint a gyár kiadásai és bevételei így alakultak 1841 és 1851 között:

1841		1556,48 kr.
1842		1306,45 kr.
1843		448,– kr.
1884	103,20 kr.	1446,30 kr.
1845	308,36 kr.	5265,36 kr.
1846	203,80 kr.	4090,28 kr.
1847	467,13 kr.	2979,50 kr.
1848		701,42 kr.
1849		350,13 kr.
1850		1979,38 kr.
1851. január		97,50 kr.
1851. február		82,30 kr.
1851. március		302,48 kr.

A Verkaufsbuch tételeit tanulmányozva első pillanatra szembeötlik, hogy 1848-ban a gyár bevétele addig nem tapasztalható módon visszaesik. Ennek okait keresve a kutatók különböző eredményre jutottak. Egyesek a visszaesés okait az általános politikai és társadalmi helyzettel magyarázták. A forra-

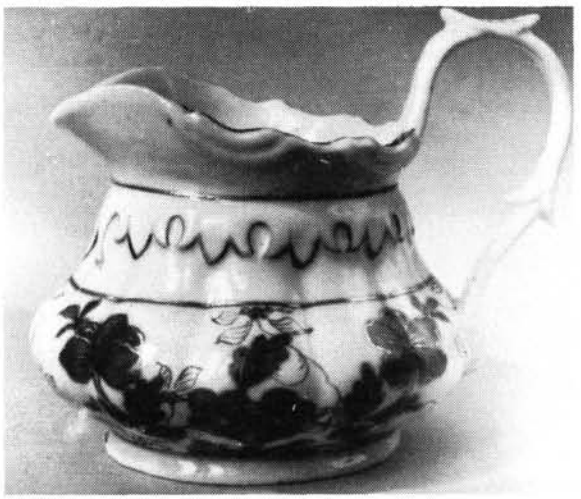

4. ábra. Kávés kancsó. Porcelán. Herend, 1846.
Abb. 4. Kaffeekanne aus Porzellan. Herend, 1846.

dalmát élő Magyarország kivívott vívmányait – beleértve az ipariakat is –, a bécsi udvar igyekezett elfojtani. Hadi helyzet alakult ki, a főváros veszélybe került, az év végén a kormány is Debrecenbe menekült. Ebben a hadiállapotban Herend porcelángyárának termékei is mind nehezebben találtak piacra, a termelés lelassult, pangott.

Az elmondottak szerepe alig vitatható, de az általános helyzeten túl más okok is szerepet játszhattak abban, hogy a gyár árui nem, vagy csak alig találtak piacra, s hogy a pangás nem 1848-ban kezdődött el, hanem 1847-ben, közvetlenül az 1846-os konjuktúra után.

Fischer Móron kívül a gyárban dolgoztak fiai is, akik közül Dezső és Sámuel mint honvédtiszt[22] korán a forradalom szolgálatába szegődött. Fischer Mór a komáromi várban szolgált 1849-ben Klapka egyik szárnysegédjeként[23]. Azonban ezek is csak motiválják de nem magyarázzák meg teljesen az 1847-ben kezdődő pangás okait. 1847-ben – bár a befektetés összege az 1846-os év duplája volt –, a bevétel az 1846. évihez képest 1000,– Ft-tal csökkent. 1848-ban – bár az év első fele a béke jegyében telt el –, a bevétel az 1846-os évinek ötödére csökkent, az 1847-es év bevételének pedig az egy negyedére. Hasonló eredményre jutunk akkor is, ha a termelés oldaláról közelítjük meg a kérdést. 1848-ban a gyár termelése az 1847 évinek egy negyedére csökkent. 1849-ben már ennek is csak a felét inkasszálták, 350 frt. 13 kr-t. Gátolta a fejlődést az „itthoni ügyes gyárművesek hiánya". Ennek az volt a következménye – írja Mérei[24] –, hogy a külföldi munkások magas munkabért követeltek és hatékonyan szervezkedtek a kizsákmányolással szemben. Ez a tőkés érdeket szem előtt tartó Hetilap fel is panaszolta, azt írta, hogy a „külföldről szerzett munkásoknak önkényesen nagyra szabott munkabérekben mint általában maguk táltarásában és azon módon, mely szerint a természeti gyártörvényekkel és rendszabályokkal gyakran a gyárnak kárára nem gondolnak, egyébiránt saját érdeküknek védésére és előmozdítására egymás közt összeszövetkeznek annyira, hogy közöttük a legszilárdabb sem bátorodik egy az ő állásától és lelkiismeretétől ajánlott lépést az ő közös céljoknak ellenére tenni". A szakmunkáshiányra jellemző, hogy a herendi manufaktúra óvórendszabályokat követelt a munkáscsábítókkal szemben. Az üzem fellendülése érdekében út- és hídvám-mentességet, birtokbírhatást, a munkások adó- és robotmentességét, a kitanult szakmunkások számára 10 évi katonáskodás alól való mentességet kívánt. A munkaerő minél nagyobb kizsákmányolhatása végett a tulajdonos, Fischer Mór szerette volna elérni, hogy a munkásoknak előírják: „a közünnepek megtartása, amint az a falukon szokásban vagyon, a gyárművesecket nem illeti".

Tehát itt nem váratlan, hanem bizonyos fokig folyamatos csökkenéssel állunk szemben, amely már 1847-ben elkezdődött. A nehézségek kiküszöböléséhez, az új invesztációk beindításához Fischernek segélyekre volt szüksége ugyanugy, mint 1843-ban, amikor tűzvész pusztította el áruraktárát Herenden.

1843-ban és azt követően szorult helyzetben Fischer a Rotschild-bankhoz fordult kölcsönért, hogy az eladni nem tudott, raktáron maradt árui miatt kilábolhasson nehéz anyagi helyzetéből. A kölcsön fedezésére az Iparműtárban letétbe helyezett porcelánkészleteket ajánlotta fel, melynek összértéke szerinte 5.500,– Forint, a Garay-féle jegyzék szerint pedig pontosan 4,473,– Ft. 10 kr-t tett ki[25].

A Fischer által benyújtott kérvényt és mellékleteit Pulszky Ferenc, a kereskedelmi ügyekkel megbízott honvédelmi bizottmányi tag küldte át a pénzügyminiszternek és javasolta a kért összeg kiutalását, a szerződés elfogadását. Közölte, hogy a „porczellán gyártás egy, azon iparágak közül, miket még a fejlettebb iparosságú külföldön is a statusoknak kellett részint megállapitaniok, részint istápolniok . . .". Megítélése szerint a Fischernek nyújtandó kölcsönnek „az állami pénztár nagyon nem terheltetik . . .". Az átirat 1848. december 26-án került a pénzügyminisz-

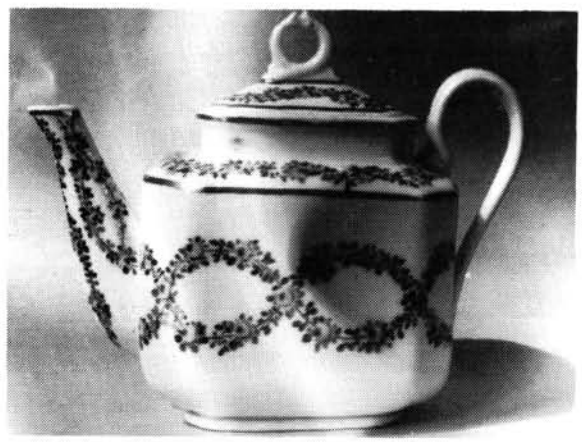

5. ábra. Teás kancsó. Porcelán. Herend, 1848.
Abb. 5. Teekanne aus Porzellan. Herend, 1848.

ter elé Fischer nyilatkozatával, melyben kijelentette, hogy a kölcsönt 5%-os kamat mellett egy év alatt fizeti vissza, a bizományi raktárban elhelyezett porcelán edényeket a hitel tartama alatt is árusítja, a befolyt összeget külön kezelteti, és az eladott tárgyak helyébe újakat állít, a minisztériumi megbízottnak tetszés szerinti betekintést enged a raktári anyagba, végül hozzájárul – az összeg vissza nem fizetése esetén –, a készlet teljes árverezteté sához. Ez a beadvány akkor érkezett a minisztériumba, amikor a külső erők hatására a kormány székhelyét Debrecenbe volt kénytelen áttenni, így a további intézkedés iratai az Országos Levéltárban ez ideig nem kerültek elő.

Fischer eredeti levele, kötelezvénye, készletleltára, a magyar- és német nyelvű tájékoztató árjegyzék – Batthyány–Esterházy–Károlyi-féle díszítmények megjelölésével –, értékes bepillantást enged a forradalmát élő Magyarország művészeti iparába. Mindez egyben ahhoz is támpontot nyújt, hogy milyen készletek és minták készültek Herenden a forradalom előtti években. Már első pillanatban feltűnik, hogy a díszedények mellett használati edények is készültek nagyszámban Herenden. Míg a díszedényeket Batthyány-, Esterházy- és Károlyi-mintákkal díszítették, a használati edényeken a Zay-, Batthyány és Csekonics mintákat alkalmazták azért, mert ezek az előbbieknél egyszerűbben voltak. A használati edényeket egyébként ugyanugy két osztályban készítették, mint a díszedényeket, 3–3 féle színmegoldásban: divatos zománc színekkel, „Ószerü zománcz szinekkel", zománc színekkel és arany díszlettel, a használati edényeket pedig: „kék szélekkel", „zománcz színekkel", „zománcz színekkel és arany diszlettel". Ugyanazon tárgy legmagasabb ára a legegyszerűbbnek 8–10-szerese is lehetett. A készleteken kívül kiegészítésekkel is foglalkoznak már ekkor Herenden. Ennek során sikerül olyan díszítéseket kialakítaniuk, melyek később az önálló dekor rangjára emelkedve a herendi edények állandó díszévé válnak. Nemcsak az Esterházy (!) Batthyány-, és Károlyi-minták, hanem a Zay- és a Csekonics-minták is. A két mintacsoport elsősorban abban különbözött egymástól, hogy míg a tárgyakon alkalmazott minták gazdagon díszesek, aranyozottak voltak, a mindig használati edényeken alkalmazott Zay- és Csekonics-minták kialakítása és felépítése amazoknál szerényebb, egyszerűbb volt.

Annak, hogy Fischer a Kossuth-kormánytól kért kölcsönt porcelángyárának beindulásához, politikai jelentősége is volt, ami Fischer egész magatartására jellemző. Említettük, hogy nemcsak fiai szegődtek a forradalom szolgálatába, hanem ő maga is felajánlotta szolgálatait Kossuthnak. Ez önmagában is mutatja elkötelezettségét a forradalom mellett. Fischer azzal is bizonyította Kossuth iránti rokonszenvét, hogy a cs. és kir. privilégium attributumai közül nem az osztrák sast, hanem a magyar címert választotta, mely mellett nemcsak a szabadságharc alatt tartott ki, hanem utána is, a Bach korszakban. Bár mint tudjuk,

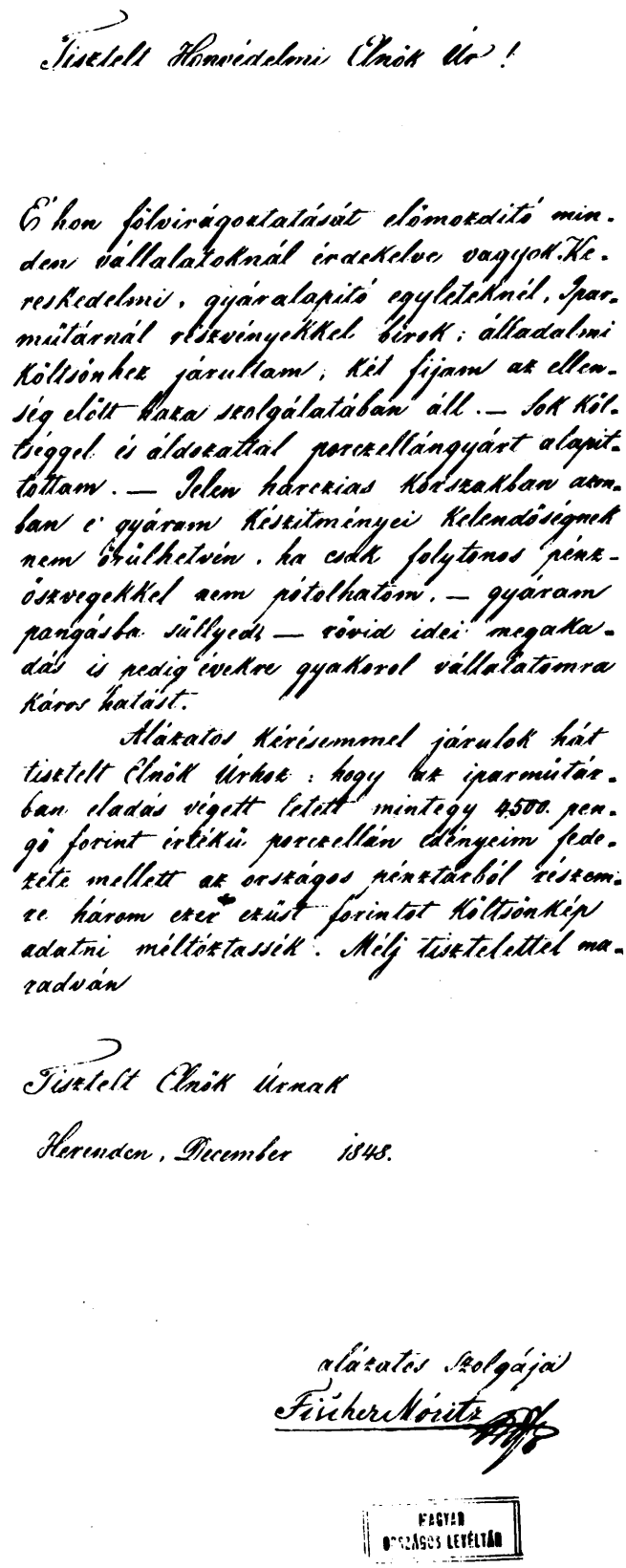

Tisztelt Kereskedelmi Elnök Ur!

Ö'hon folvirágoztatását elömozdító minden vállalatoknál érdekelve vagyok. Kereskedelmi, gyáralapitó egyletekné'. Ipar-mütárnál részvényekkel birok; álladalmi költsönhez járultam; kit fijam az ellenség ellen haza szolgálatában áll. — Sok költséggel és áldozattal porcellángyárt alapitottam. — Jelen háborus körszakban azonban e' gyáram készitményei kelendőségnek nem örülhetnek, ha csak folytonos pénz-összegekkel nem pótolhatom. — gyáram pangásba süllyed — rövid idei megakadás is pedig évekre gyakorol vállalatomra káros hatást.

Alázatos kérésemmel járulok hát tisztelt Elnök Urhoz: hogy ha ipar-mütárban eladás végett letett mintegy 4500. pengő forint értékü porcellán edényeim fedezete mellett az országos pénztárból részemre három ezer ezüst forintot költsön-képp adatni méltóztassék. Mély tisztelettel maradván

Tisztelt Elnök Urnak

Herenden, December 1848.

alázatos szolgája
Fischer Mór

MAGYAR ORSZÁGOS LEVÉLTÁR

6. ábra. Fischer Mór levele Pulszky Ferenchez. 1848.
Abb. 6. Brief von Mór Fischer an Ferenc Pulszky. 1848.

7.CC.
724.

A kereskedési ministeriumnál.

A pénzügyministeriumnak.

Sisko Illésnek, a kerendi porcellain-gyára elhagyásával
/ f. alatti folyamodványában, gyára munkáinak pénz-
marhán sanctionálása végett 3000 pengő forintot kérni
az államalomtól kölcsön.

Ajánlata vállalata nem tartozik azok közé, ... mé-
nére a haza és a közönség szükségeinek tekintetéből ...
talam a segélynyujtás megigérhetését, minthogy meg ...
porcellain-gyártás egy uzon ipar-ág, ... mely a fejlettebb ipar-ossága külföldön is a statusok ...
kellett részint megállapitani, részint istápolni, ...
mivel továbbá a folyamodó által kért kölcsön kiadá ...
is oly szerény, miszerint összegének kirendelésével ...
államalmi pénztár nagyon nem terheltetnék; ezen-felül
/// fogva folyamodónak a f. alá mellékelt szerződési mi-ta
föltételei szerint a kölcsönt magamra jónak látom, ... a tek-
tett Minisztériumnak ezennel megtiszelem, hogy e ...
dési minutája ... megvizsgálása s aláirása után a ...
adatni határozott 3000 pftot folyamodónak kifizet ...
ni rendelje ... azután pedig a pénzösszeg kiadás ...
ról engem a tett ügyelet kelli elintézhetése végett ér ...
sülni szíveskedjék.

Budapesten Decemberhó 27én 1848.
Az ország honvédelmi bizottmánya

GYÖRGY ORSZÁGOS LEVÉLTÁR

Pulszky Ferenc
-bizottmányi tag

7. ábra. Pulszky Ferenc átirata a Pénzügyminisztériumnak. 1848.
Abb. 7. Das Schreiben von Ferenc Pulszky an das Finanzministerium. 1848.

az országcímer nem lehet magántulajdonú gyár védjegye – mint ez a védjegytörvényből nyilvánvaló –, Herend éppen azért volt kivétel, mert a magyar címert akkor is vállalta árui védjegyeként, amikor az nem előnnyel, hanem kifejezetten hátránnyal járt. A Verkaufsbuch 1849 és 1850-es tételeit tanulmányozva megállapíthatatlan, hogy kapott-e Fischer kölcsönt, s ha igen, mire fordította. Tény, hogy a termelés nemcsak 1849-ben, de még a szabadságharc bukása után, 1850-ben, sőt 1851-ben sem emelkedik lényegesen. Mégis úgy tudjuk, hogy az 1851-gyel kezdődő korszak Herend fénykora. A XIX. század közepétől rohamosan kapitalizálódó Európa megerősödött polgársága a történelmi stílusok felújítására törekedett. E stílus karneváljét élő Európa érdeklődése a porcelán iránt – így Herendé is – Kelet felé fordul. Ennek megfelelően a gyár művészi munkaköre kétirányú volt: egyrészt folytatták a különböző régi készletek kiegészítését, amely jó üzleti alapot jelentett, másrészt tevékenységüket a régi keleti porcelánok inspirálták. Az utóbbi bonyolult feladatnak bizonyult, mert a művészeti problémák megoldása mellett magával az anyaggal is meg kellett küzdenie. Az új masszát, színeket és égetési módokat, melyeket korábbi feltalálóik, maguk a kínaiak is elfelejtettek már, ki kellett kísérletezni. A gyár ugyan átvette a régi távol-keleti porcelánok formáit és díszítőmotívumait, de saját jellegzetességeit megtartva alakította át herendivé.

Kevés kerámiagyárunk történetének első évtizede volt ilyen zaklatott, mint a herendié. A gyárat csak tulajdonosának a porcelánművészetbe vetett hite, kitartó ereje tartotta fenn e reformoktól és forradalmaktól terhes évtizedben, amikor a prosperáció, mai szóval élve az állva maradás volt a legfontosabb feladat. Ami az európai porcelángyárak legtöbbjének nem sikerült, Herend túljutott a nehézségeken, sikerült fennmaradnia.

JEGYZETEK

1. Pápai Közlöny, 1891. december 25.
2. KÉRY Bertalan: A pápai keménycserépgyár története. VMMK 4. (1965) 235–278.
3. KUNITS, Michael: Topographische Beschreibungen des Königreiches Ungarn . . . (Pesth, 1824)
4. TARCZY Lajos: Természettan. (Pápa, 1838).
5. Uo. Lehet, hogy Fischert éppen Tarczy kritikája ösztönözte a kőedény mellett a versenyképes porcelán előállítására, illetve az ehhez szükséges feltételek megteremtésére. Tarczy klasszikus irodalomban gyökerező, kifinomult kritikai készsége nemcsak Fischerrel szemben érvényesült, hanem a pápai kollégium Képzőtársaságra, a diákokra, köztük Jókaira is kihatott. Itt „nem egymást dicsérték, hanem versenyeztek egymással mindenben és mindenütt . . .” – írja pápai diákéveire emlékezve Jókai, a nagy magyar regényíró. Úgy látszik, hogy Tarczy kritikája érzékenyen érintette Fischert, akit pedig a számtalan támadás megedzett és nem befolyásolt kitűzött céljai elérésében. Egyre nagyobb kölcsönöket adott a megszorult Stinglnek, akit vállalkozó társa, Mayer sem tudott visszatartani attól, hogy a tönk szélére jusson. Az egyre nagyobbodó, terebélyesedő üzem minden részlege Fischer és mások kölcsöneivel épült, következésképpen egyre nagyobb értékű adóslevelek kerültek Fischerhez.
6. A kérdésnek igen jelentős irodalma van, melyből itt most csak néhány fontosabbra hivatkozunk: Tasnádiné Marik Klára: A XIX. századi magyar kerámika néhány problémája. Az Iparművészeti Múzeum Évkönyvei, III–IV. (1959).
7. DUMA György szóbeli közlése a szerzővel!
8. KATONA Imre: Ismeretlen adatok a herendi porcelángyárról. VMMK 10. (1971) 304.
9. Pápai Közlöny, 1891., december 25.
10. KATONA Imre: Ismeretlen adatok . . . 305. 1.
11. KATONA Imre: Uo. 304–305. 1.
12. PAPP Gábor: A porczellánt Magyar, Magyarországon találta fel. Hasznos Mulatságok, 1837. jul. 12. (4. füzet) II. félév, 30–31. l.
13. KATONA Imre: Ismeretlen adatok . . . 305. l.
14. MIHALIK Sándor: Stingl Vince herendi kerámiaműhelye. VMMK. 1. (1963) 221–229.
15. KATONA Imre: Az első magyar porcelángyár Magyarországon. Kézirat. 1981.
16. Pesti Hírlap. 1842. február 3. (80–81.)
17. KATONA Imre: S-betűs herendi porcelánok a Bakonyi és az Iparművészeti Múzeumokban. (1966) 247–258. VMMK 5.
18. KATONA Imre: Ismeretlen adatok . . . 304. E kőedénytálakon kívül a gyár 1840. július 28-a előtti készítményei közül sajnos egyetlen hiteles példány sem maradt ránk. A gyár 1843-as leégése miatt a korai évek készítményeinek nagyrésze megsemmisült. Ezért a következő évektől sem várhatunk meglepő eredményeket. Pedig ezeknek a későbbieknél való egybevetéséből világosan kiderülne, mi történt Herenden 1840, illetve 1839 előtt.
19. KATONA Imre: S-betűs herendi porcelánok . . . 247–258.
20. KATONA Imre: Uo.
21. Herendi Gyármúzeum Irattára. Verkaufsbuch.

    Érthető, ha a gyár levéltárában a Fischer bekapcsolódása előtti időszakról egyetlen ügyirat sem található. Az irattár legkorábbi feljegyzése az a kimutatás, melyet Fischer 1842-ben készített. E másolat Fischer tételein kívül Stingl kiadásait is tartalmazza. A legtöbb Stinglre utaló dokumentumra a veszprémi káptalan levéltárában és a megyei közgyűlések jegyzőkönyveiben bukkanhatnak a kutatók. Különösen a Veszprém megyei levéltár közgyűlési jegyzőkönyveiben sok a Herendre utaló adat. Ugyanakkor ezek sem nyújtanak pontos és hiteles képet a gyár 1839 előtti éveiről, Stingl működéséről. Stingl herendi működéséről a veszprémi káptalan és a megyei levéltár közgyűlési jegyzőkönyvein kívül más források közléseit is fel kell használnunk ahhoz, hogy Herend „előtörténetéről” többet tudjunk meg.

    Bár az ún. alapítás után egy évvel, 1840. július 28-án került csak Fischerhez a porcelángyár, ez nem aka-

dályozta Fischert abban, hogy 1840-ben már porcelánt készítsen Herenden.

22. Gyászjelentések a Hadtörténeti Múzeum Adattárában.

23. György István szíves szóbeli közlése.

24. MÉREI Gyula: Iparfejlődés Magyarországon. 279–280. Fischer Móritz levele:
Tisztelt Honvédelmi Elnök Ur!
E' hon fölvirágoztatását előmozdító minden vállalatoknál érdekelve vagyok. Kereskedelmi, gyáralapító egyleteknél, Iparműtárnál részvényekkel birok; álladalmi költsönhez járultam; két fijam az ellenség előtt haza szolgálatában áll. – Sok költséggel és áldozattal porczellángyárt alapitottam. – Jelen harczias korszakban azonban e' gyáram készitményei kelendőségnek nem örülhetvén, ha csak folytonos pénzőszvegekkel nem pótolhatom, – gyáram pangásba süllyedt – rövid ideigmegakadás is pedig évekre gyakorol vállalatomra káros hatást. Alázatos kérésemmel járulok hát tisztelt Elnök Urhoz: hogy az Iparműtárban eladás végett letett mintegy 4500 pengő forint értékü porczellán edényim fedezete mellett az országos pénztárból részemre három ezer ezüst forintot költsönkép adatni méltóztassék.
Mélj tisztelettel maradván
Tisztelt Elnök Urnak
Herenden, December 1848 alázatos szolgája
FISCHER MORITZ

25. Fischer kötelezvénye:
„Kötelezvény 3000 azaz Három-Ezer pengő forintról, három ezüst huszast számitva Egy forintra, mennyit alólirott az álladalmi pénztártól kölcsön kapott a' végből, hogy herendi porcellain-gyárának, a' mostani forgalom hiányos időben pangó állapotán segithessen. Alólirott kötelezi magát: 1-ör a' fönkitett kölcsönöszveget, 's ennek ötös száztólis kamatát, a' kölcsön felvételének napjától számitott egy év mulva visszafizetni 's az állami pénztárba beszolgáltatni. 2-or biztositó födezetül leköti alólirott azon edénykészleteit, mik leltár szerint az Iparmütárban bizományul vannak letéve. E födözet, az álladalom biztositása tekintetéből olly módon lészen kezelendő, miszerint az Iparmütár föl lesz ugyan hatalmazva az edényeket folyvást árulni, eladni és a' vevőknek kiadni, az egész eladásokból befolyandó készpénzt azonban mind addig köteles lészen megtartani-mig alólirott a' behajtott pénz összegével fölérő értékü uj készleteket az intézetbe be nem szállit, 's ezeket az Igazgatóság a' födözeti leltárba be nem vezeti, 's a födözetnek igy megtörtént kiegészitése iránt az ipar 's kereskedelmi ministeriumtól előleges jóváhagyást nem nyerend. Miszerint pedig arról, hogy az Iparmütár eképpen kezelendi a' födözeti készleteket 's ezeknek behajlandó árváltságát a' tisztelt Ministerium mindenkori és folytonos tudomással birhasson: alólirott az Iparmütárnál ugy intézkedendik, hogy az Intézet alólirottnak bizomány ügyéről külön könyvelést vezessen, s mind ezt' 's mind a' raktárt mindannyiszor, a' midőn a' tisztelt Ministerium szükségesnek látandja, az ez által kiküldendő megbizottaknak elő s fölmutassa, egyszersmind a' födözetül szolgáló bizományi raktárnak állapotáról havonkint jelentéseket tegyen. 3-or, joga lesz az álladalmi pénztárnak azon esetre, ha alólirott a' visszafizetési határidőt meg nem tartaná, vagy a' föllebbi pontban megállapitott kezelési módot akármiben megszegné, a' födözetül szolgáló egész bizományi raktárt, közárverés utján 's ugy leszállitott áron értékesiteni, hogy az 1-ő pontban kitett kölcsön és annak kamata kiteljék. 4-er, ha alólirott sem visszafizetési kötelességét nem teljesitené – sem az iménti pontban kijelölt értékesités utján adósságának teljes lerovása nem sikerülne: alólirott ezen esetben leköti további biztositékul herendi porcellain-gyárát, 's minden egyéb vagyonát 's olly módon, miszerint az álladalomnak joga legyen alólirottat a' tetszése szerint választandó biró előtt a' szóbeli, jelesül az 1836:XX. és 1840 XI. törvényczikkek szerint megpereltetni, s az ismét szabad választásilag meghatározandó elégtételi alapból exequáltatni minden perorvoslatok, név szerint a' föllebbvitelről is lemondván alólirott.
– Alólirott Intézet ezennel köteleztetik az ezen szerződés 2-ik pontjában kijelölt kezelési módot szorosan s mindenben teljesiteni: ellenkező esetben a' kikötött kezelési mód meg nem tartásából származandó károknak a' kötelezvény 4-ik pontjában kijelölt törvények és eljárás szerint megtéritésével tartozván".
(A kötelezvény aláíratlan).
(Fedezeten:) 7266/724. szám. Érk. Dec. 21. 1848. Kossuth Lajos Urhoz a Honvédelmi Bizottmány Elnökéhez folyamodik Fischer Móricz herendi porczellángyáros 3000 ezüst forintnak elégséges fedezet mellett az országos pénztárból részére leendő kiadatásáért."

26. Pulszky Ferenc javaslata
„7266/724. A kereskedelmi ministériumtól. Pénzügyministeriumnak.
Fischer Móricz a herendi porcellain-gyár tulajdonosa (. alatti folyamodványában, gyára munkáinak tarthatása végett 3000 pengő forintot kérvén az államtól kölcsön. Ámbár vállalata nem tartozik azok közé mire nézve a haza és a közönség szükségeinek tekintetéből általam a segélynyujtás megigértetett, minthogy mégis a porczellain-gyártás egy azon iparágak közül, miket még a fejlettebb iparossága külföldön is a statusoknak kellett részint megállapitaniok, részint istápolniok, mivel továbbá a folyamodó által kért kölcsön különben is olly szerény, miszerint öszvegének kirendelésével az álladalmi pénztár nagyon nem terheltetik, ezeknél fogva folyamodónak a). mellékelt szerződési minta föltételei szerint a kölcsönt megadni jónak látom, s a tisztelt Ministeriumot ezennel megkeresem, hogy e szerződési mintának megvizsgálása és aláirása után a megadatni határozott 3000 pfot folymodóinak kifizettetni rendelje – azután pedig a pénznek történt kiadásáról engem, a fölügyelet kellő elintézhetése végett értesiteni sziveskedjék.
Budapesten December hó 26-án 1848
Az országos honvédelmi bizottmány
PULSZKY FERENCZ
bizottmányi tag"

27. Árjegyzéke Fischer Móricz királyi kiváltságos Herendi Porcellángyárának. Árak ezüst pénzben. Asztali készületek: Batthyány-, Esterházy és Károlyi-minták szerint. Nyomott foglalások. Egyszerű és nyomott foglalások . . . Kávés készületek . . . Egyszerü és sima foglalások. Asztali készületek . . . Egyes kávésedények . . . Külön asztali edények, . . . Különféle eszközök . . . (Magyar és német nyelven). (Országos Levéltár. H. 22. 1. csomó. 1848/49 évi Pénzügyminisztérium iratai. 7266/724. szám.)

IMRE KATONA–ARISZTID VALKÓ

DAS ERSTE JAHRZEHNTE DER HERENDER FABRIK

Die Studie beschäftigt sich etwas ausführlicher mit einem der wichtigsten Zentren der Steingut- und Porcellanherstellung (Pápa, Városlőd, Herend) im Komitat Veszprém, d. h. mit der Herender Fabrik. Über die Geschichte der Herender Fabrik ist zwar eine Monographie erschienen (Dr. Győző Sikota: Porzellankunst in Herend – Herend porceláművészete, Budapest, 1976. Műszaki Kiadó), ber es gibt noch viele aufzuarbeitende Teile der Geschichte der Fabrik, so z. B. das Thema dieser Studie, die sicht mit einigen ungeklärten Stellen des ersten Jahrzehnts des Bestehens der Fabrik, mit den Umständen der Gründung befasst. Es ist bekannt, dass die Fabrik von einem aus Sopron stammenden Keramiker, namens Vince Stingl in der Mitte der 1820-er Jahren gegründet wurde, aber ohne Mór Fischer wäre sie nie das geworden, wozu sie sich im Laufe der Jahrzehnte entwickelt hat. Mór Fischer war 40 Jahre alt, als er die Herender Fabrik von Vince Stingl übernommen hatte. Er begann mit einer derartigen Aktivität die Fabrik neuzugestalten und zu einer richtigen Porzellanfabrik umzubauen, als stünde er am Anfang seiner Laufbahn, obwohl er damals schon reich an Erfahrungen auf dem Gebiet der Keramik war und viele Erfolge und Misserfolge hinter sich hatte. Anfangs verursachte ihm grosse Schwierigkeiten, in die Formel der gebrauchten Stoffmasse, die auf tschechischem Kaolin gründete, einige in der Umgebung vorhandene Rohstoffe einzubauen, doch schon am Ende 1842, Anfang 1843 ist es ihm gelungen mit Hilfe von Experimenten die Frage zu lösen. Danach folgte das Formen und Zieren der Geschirre. Auch Herend, wie so viele andere Porzellanfabriken in Europa konnte und vielleicht wollte auch nicht dem Einfluss von Meissen, Wien, Capo di Monte entziehen. Trotz der Probleme und Schwierigkeiten wurde die Tätigkeit von Mór Fischer immer intensiver. Die Jahre 1848–49 haben den an der Front kämpfenden Mór Fischer und seine zwei erwachsenen Söhne, Samuel und Dezső schwer getroffen. Die Produktion wurde wohl nicht abgebrochen, doch sie sank in einer bis dahin beispielloser Weise. Die Wiederbelebung brauchte Zeit, aber schon am Anfang der 50-er Jahren erreichte die Herender Fabrik nicht nur das Vorkriegsniveau, sondern übertrifft weit hinaus ihren Jahresplan. Auf ihre Kunst hatte der Nah-Osten etwa 10–15 Jahren hindurch einen bedeutenden Einfluss. Mór Fischer tat sein Bestes, um das künstlerische Niveau seiner Erzeugnisse aufrechtzuerhalten, was auch deshalb nicht leicht war, weil es sogar innerhalb der Familie ernste Meinungsverschiedenheiten gab, was die künftige Orientation der Fabrik betrifft. Der Meinung des Vaters nach sollte Herend auch weiterhin künstlerlische Waren herstellen, doch der Sohn, Samuel war der Meinung, dass man die Schwierigkeiten nur durch Erzeugung von Kommerzwaren überwinden kann. Die Fabrik hat der Sohn, Samuel übernommen, der Vater musste von Herend weg.

SZIJ BÉLA

JÓKAI MÓR KÉPZŐMŰVÉSZETI ÉRDEKLŐDÉSE

Jókai Mór elsősorban a regényeivel és elbeszéléseivel szerzett magának megbecsült nevet a magyar és az egyetemes irodalomtörténetben. Ma már önálló könyvtárt tölthetnénk meg az irodalmi munkásságát méltató könyvekkel, tanulmányokkal és újságcikkekkel. Írásairól szólva néha rajzairól és festményeiről is megemlékeztek. Persze ez utóbbi művei jóval kisebb számban láttak napvilágot, s alkotó lelkületének gazdagsága sem mutatkozott meg bennük olyan kivételes áradással, mint írásaiban. Mégis megérdemlik, hogy felfigyeljünk rájuk. Ő maga ünnepelt író korában is gyakran és szívesen gondolt vissza fiatalkorának művészi vágyaira és eredményeire.

Még sehol sem nyílt olyan kiállítás, amely a képzőművészeti munkásságából fennmaradt alkotásokat együttesen mutatta volna be. Vayerné Zibolen Ágnes tanulmányt írt Jókai rajzairól és festményeiről, s elkészítette műveinek jegyzékét. E szép tanulmány és műtárgyjegyzék – amely a Petőfi Irodalmi Múzeum kiadványában jelent meg 1962-ben – lesz az alapja minden további kutatásnak. Sajnos, ezt a kiadványt a közönségnek csak nagyon kicsi része ismeri.

A Jókai keze alól kikerült festményekkel és rajzokkal való foglalkozást és általában a képzőművészet iránti érdeklődésének a vizsgálatát az a körülmény is időszerűvé tette számunkra, hogy műveiből 1985-ben Pápán kamarakiállítást nyílt. E kiállítás megrendezésére az adott okot, hogy elkészült az ő nevét viselő új Jókai Művelődési Ház. Jóval előbb, 1981-ben a pápai Alma Mater fennállásának 450. évfordulóján szintén szerepelt Jókainak több festménye és rajza Pápán. Akkor az ősi iskola jubileumi ünnepségeit előkészítő szervek – a Városi Tanács művelődési osztályának vezetői[1] – és a Pápán dolgozó s a város szellemi és társadalmi életében tevékenyen résztvevő öregdiákok[2] adtak megbízást e sorok írójának, hogy *Orlaitól Nagy Lászlóig* címmel rendezzen kiállítást s azon mutassa be az iskola művész neveltjeinek és művész tanárainak a munkáit.[3] Jókai is a pápai kollégium növendéke volt az 1841–42. iskolai évben. A városban 1981-ben élénk érdeklődés mutatkozott – különösen a tanulóifjúság körében – Jókai alkotásai iránt is. Erre az érdeklődésre gondolva javasolta e sorok írója 1985-ben a művelődési osztály mai vezetőjének, hogy rendezzenek kiállítást Jókai válogatott műveiből. Az osztályvezető[4] elfogadta a javaslatot, s vállalta a kiállítással kapcsolatos kötelezettségeket.

Az új, korszerű színháztermet szintén magában foglaló Jókai Művelődési Házat december 23-án a kora esti órákban avatták fel. Az ünnepi beszédet *Gyuricza* László, az MSZMP Veszprém megyei szervezetének első titkára mondotta. A színházterem bal oldali falához kapcsolódó kisebb térben kaptak helyet Jókai festményei és rajzai. A rendezés munkálatai éppen akkor fejeződtek be, amikorra az ünnepi szónok megérkezett.[5] A Jókai életműből sugárzó üzenetnek megfelelő ünnepi beszéd, az azt követő ünnepi műsor – a veszprémi Petőfi Színház művészeinek játéka – és az ünnepi alkalomból Pápára vitt eredeti Jókai-festmények és rajzok ily módon kerültek egymással szoros kapcsolatba.

Hálával kell megemlékeznünk a *Petőfi Irodalmi Múzeum* vezetőiről és munkatársairól, amiért e becses anyagot készséggel és önzetlenül rendelkezésre bocsátották mind 1981-ben, mind 1985-ben!

És még az *Orlaitól Nagy Lászlóig* cím alatt összefoglalt művészek mellett maradva Nagy Lászlóról külön is meg kell emlékeznünk. Ő is, miként Jókai, a pápai Alma Mater növendéke volt. 1984 tavaszán a Veszprém megyei *Iszkáz*on avatták fel a nevét viselő Emlékházat. Ott ugyancsak Gyuricza Lászlóval kezdődött az ünnepi szónokok sora. Az iszkázi és a pápai ünnepi beszédekből nemcsak a Nagy László és a Jókai Mór munkássága iránti tisztelet csengett ki, hanem kiérezhettük belőlük azt a cselekvőszándékot és tenniakarást is, amely nélkül ilyen rangos intézmények nem jöhetnének létre. Jókai és Nagy László elsősorban az irodalomban adtak óriási értéket nemzetünknek, de fiatalkorukban mind a ketten kedvelték a festést és a rajzolást is. A Nagy László Emlékház szobáiban megtaláljuk a költő festményeit. Mi, akik a képzőművészet eredményeit vizsgáljuk, s akik fokozott ragaszkodással nézzük a városunk, illetőleg a megyénk életével összefüggő képzőművészeti alkotásokat, hálával gondolunk azokra, akik segítették és szorgalmazták az iszkázi Nagy László Emlékház és a pápai Jókai Művelődési Ház megteremtését.

A hála és a tisztelet jele lehet az is, hogy Jókai képzőművészeti munkásságáról – festményeiről és rajzairól – s általában a képzőművészet iránti érdeklődéséről készítünk olyan ismertetést, amely hozzá-

segítheti a város és a megye lakóit, esetleg a megye határain túl élő embereket is, hogy Jókainak erről az arculatáról valamivel többet megtudjanak.

*

Képzőművészeti munkásságának tárgyalását egy grafikai lap ismertetésével kezdjük el. Ez a grafikai lap *Tóth* Ferencet (*1. ábra*) ábrázolja.[6]. Műfaja: litográfia. Azért kezdjük ezzel, mert előre is igazolni szeretnénk, hogy Jókainak az emberi arc megörökítéséhez kiváló érzéke volt. Tóth Ferenc 1801-től Pápán a teológia tanáraként működött, 1817-ben a nagy múltú pápai gyülekezet lelkipásztorává, majd 1827-ben a Dunántúli Református Egyházkerület püspökévé választották meg. 1838-ban Pápán nyomdát alapított, ez volt a *Főiskolai Nyomda.* Fennmaradt írásművei közül *A pápai reformáta szent ekklésiának rövid históriája,* valamint *A magyar és erdély országi protestáns ekklésiák históriája című könyveit* említjük. Mindez dolgos életét dicséri, de a mi szempontunkból nem kisebb érdemű az a tény, hogy a fiatal Jókai készítette el a képmását.[7] Maga Jókai később – Az én életem regénye című könyvében – úgy emlékezett a Tóth Ferenc-arcképről, hogy az eredetileg rollrajz volt, s arról készült a litográfia. *„Tizenöt éves koromban már egy általam rajzolt arckép (Tóth Ferenc püspöké) megjelent kőmetszetben".*[8] Ezt a kőmetszetet, vagyis litográfiát több helyen megtaláljuk, például a Magyar Nemzeti Galéria gyűjteményében is.[9] Oda a Szépművészeti Múzeumból került. A Szépművészeti Múzeumnak a Pápai Református Kollégium ajándékozta. Vayerné Zibolen Ágnes meghatározása szerint a tollrajz 1839–1840 táján, a litográfia pedig Jókai pápai tanulóesztendejében vagy az ahhoz egészen közeli időben készülhetett.[10]

1. ábra. Tóth Ferenc arcképe 1839–1840 lit. p. 23,8 x 16 cm P. I. M.
Abb. 1. Porträt von Tóth Ferenc, 1839–1840. Lith., Papier, 23,8 x 16 cm, PIM (= Petőfi Irodalmi Múzeum)

2. ábra. Harang 1835 k. akv. tus, ecset, toll, p. 10,2 x 7 cm. P. I. M.
Abb. 2. Glocke, um 1835. Aquar., Tusche, Pinsel, Feder, Papier, 10,2 x 7 cm, PIM.

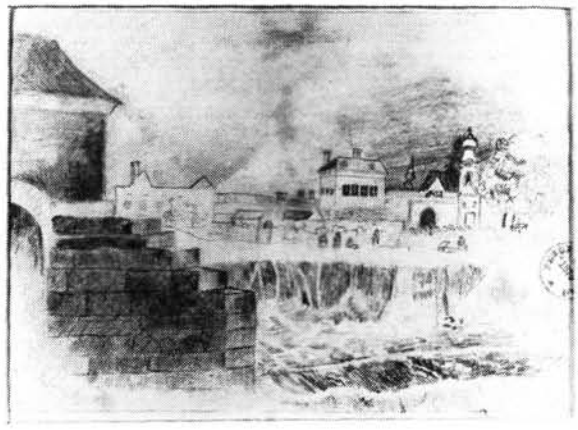

3. ábra. Malom 1837 k. cer. p. 16,2 x 21,2 cm. P. I. M.
Abb. 3. Mühle, um 1837. Zeichenstift, Papier, 16,2 x 21,2 cm, PIM.

Jókainak az 1839 előtti időkből is maradtak fenn művei. A már említett műtárgyjegyzék első helyén a *Harang* című vízfestményt (*2. ábra*) találjuk.[11] Ez a mű 1835 táján készült. A valóságban láthatott ilyet, vagy valamilyen olvasmányélmény szülhette a rajzot: az ugyanis egy csigára szerelt, de még földön fekvő harangot ábrázol. A harang oldalán a felírás: „Jókai festette". Színei között az okkersárga és a halványkék árnyalatai váltakoznak. A tollal húzott vonal formaalakító szerepén kívül a vízfesték óvatos használatát látjuk. 1837 táján készítette el a *Malom* című ceruzarajzát[12] (*3. ábra*). Ezen már jobban érzékeljük a tapasztalati valóságnak gondos megfigyelését, a látottaknak a mérlegelését és utánzó jellegű megjelenítését. A gyermeki kézzel készített rajz a tehetség kétségtelen nyomait mutatja.

*

Jókai 1837 és 1841 között rendszeresen képezte magát a „Révkomáromi Királyi Rajz Oskolá"-ban. Vayerné Zibolen Ágnes tanulmánya nyomán ismerjük az Oskola bizonyítványát – ez 1841 őszhó 25-én kelt. E bizonyítvány szerint Jókai négy esztendőn át „hetenként háromszor a fent említett Oskolában . . . leginkább az arczképeket . . . nemkülömben az Architecturának kezdetét . . . szorgalmasan tanulta . . ."

A bizonyítványt nem sokkal a Pápára való elutazás előtt állították ki. Úgy tetszik, hogy Jókai vagy a hozzátartozói szerint fontos volt ez a bizonyítvány a pápai kollégiumban való tanulás szempontjából is. Édesapja, aki Szinnyei József szerint a színjátszásnak nagy pártolója, amellett ügyes rajzoló és festő is volt, s jegyzeteit találóan illusztrálta, határozottan bízott fia művészi jövőjében.[13] Afféle csodagyereket látott benne! *Mikszáth* Kálmán szerint *„Raffael és Michel Angelo dicsőssége lebegett az apja előtt . . . s elhatározta az irányban való képeztetését".*[14] Édesapja ugyan 1837-ben meghalt, de az édesanya és a két testvér – Károly és Eszter – szintén – bíztak Móric művészi képességében. Szülein és testvérein kívül még sógorától, *Váli* Ferenctől kapott sokféle segítséget. Váli Ferenc a fiatal tanár – aki Pápán tanult, aki 1834-ben ott szenior volt, s akit 1837-től a rév-komáromi református gimnázium tanárául hívtak meg – 1839-ben Jókainak a nővérét, Esztert vette feleségül.[15]

Jókai életrajzi regényében arról a támogatásról és biztatásról is megemlékezett, amelyet a családi környezetétől kapott. Váli Ferencről és Károly bátyjáról így írt: *„Holtig tartó hálával emlékezem a kegyeletes alakról . . . szellemi kiképzésemen kívül arra is gondja volt . . . hogy a jellemet idomitsa nálam . . . Határozott iránya volt, hogy költőt csinál belőlem . . . Károly bátyám praktikus eszü ember, ő ellenben azt kívánta, hogy képezzem ki magamat épitésznek. Ez a szép hivatás. Arra is készültem, Orbán Gábor városi rajztanárnak minden architekturai tudományát végig kitanultam és olyan szépen felépitettem – papiron – Theseus templomát, hogy arra mindenki egyszerre ráismert . . . Igy fejlett ki bennem a festészet szenvedélye . . . s aki csak hires ember volt Komáromban, azt mind lerajzoltam tussban, punktirozva, aczélmetszés módra . . ."* Károly bátyjáról azt is följegyezte, hogy *„a komáromi kálvinista tornyot megfaragta élethü alakban játékszerül"*, s azt őnéki (Móricnak) ajándékozta.[16] Ez is mutatja, hogy a Jókai család tagjaiban megvolt a kézügyesség, sőt a művészi hajlam sem hiányzott belőlük.

A *„komáromi híres emberek"*-ről készült rajzai közül az Országos Széchenyi Könyvtárban egy tollrajzon láthatjuk *Kossár* Ferencnek Komárom városa volt főbírájának, a református egyház főgondnokának arcképét.[17] Ma már csak nagyon keveset ismerünk az ilyen rajzokból. Ennek okát abban kereshetjük, hogy a szabadságharc idején, Komárom bombázásakor (1849-ben) a Jókai-ház padlása meggyulladt, és – egyéb dolgokkal együtt – az acélmetszetű tollrajzokból is sok elégett. *Váli* Mari *Emlékeim Jókai Mórról* című könyvében a tűzesetekről és vele kapcsolatosan Jókai jegyzetfüzeteiről, valamint tollrajzairól is megemlékezik. Szerinte csupán Pázmándy Dénes arcképe maradt meg, *„mert be volt csomagolva egy ládába Pápára való elszállítás céljából".*[18] Azt valószínűleg azért akarták elküldeni Pápára, mert Jókai a maga közelében szerette volna látni addig elkészült rajzainak egyikét-másikát, és segítségükkel ott is továbbfejleszteni rajzi készségét.

Pápán kitűnő eredménnyel tanult. Nagy buzgalommal vett részt a képzőtársaság munkájában, verset, novellát írt, s bírálta mások munkáit. A pápai képzőtársaságban hangzott el első, később nyomtatásban is megjelent elbeszélése, az *Istenítélet.*[19] Versei már előbb napvilágot láttak a *Társalkodó*ban.[20] Maga Jókai – a már többször említett önéletrajzi regényében – így emlékezett vissza a Pápán eltöltött időre: *„Volt Pápán egy önképző társulatunk, abban szavaltunk és saját műveinket felolvastuk, jutalmakat tűztünk ki a legjobb költői művekre . . . Az ez évben kitűzött három költői jutalmat Petőfi, Petrich és én nyertük el".* E művének más lapjain így írt: *„Meg kell vallani, hogy a szellemi kiképzésnek kiváló előkészítője volt a pápai kollégium".* Nagy megbecsüléssel szólt tanárának *Tarczy* Lajosnak a munkálkodásáról: őt tartotta a legkitűnőbb tanárnak.[21]

A díjazott pályamunkákról így emlékezett meg: *. . . el kell ismernem, hogy Orlai koszorúzott novellája nemcsak jobb volt az enyimnél, de valósággal jó volt. Kép, hangulat, költői ér, erőteljes nyelv, művészi alkotás egyesültek benne".*[22] – Tehát Jókai a pápai kollégiumban kitüntető irodalmi díjat nyert. Mégis mindezek ellenére, úgy tetszik, hogy képzeletét ott is a rajzolás és festés foglalkoztatta legjobban, és szabad idejében ennek a vonzalmának élt. Komáromi éveiben a rajzolás, főképp a tusrajzok készítése, Pápán a különféle olajfestékek használatának megismerése volt számára különösen fontos.

Mikszáth Kálmán és főképp Orlai Petrich Soma hitelt érdemlő följegyzései szerint Orlai Petrich So-

mával közösen is igyekezett fejleszteni kifejezőerejét. Orlai Petrich jegyezte föl a pápai tanulóesztendőről a következőket: *„Néha, ha időnk engedte . . . Jókaival ketten rajzolgattunk szük szobánkban, nagy súlyt fektettünk a színek egymásra gyakorló vegyi hatására, ebben Jókai volt a mester, ő tudta, hogy milyen színeket szabad csak egymásra keverni, hogy azok meg ne változzanak, s műveink örök időkre megtartsák frissességüket. Rajzban pedig Petőfi ítélete volt a döntő."*[23]

Azt nem tudjuk ellenőrizni, hogy Petőfi miként nyilvánított véleményt, de az olajfestés technikája iránti érdeklődésüknek a jelét mi is megerősíthetjük. Orlai Petrich Soma első pápai tanulóesztendejében 1840–1841-ben levél útján érdeklődhetett a még Sopronban tanuló barátjától, Lantay Sándortól bizonyos festékfajták vegyi természetéről, mert Lantay egyik hozzá írt levelében – egy soproni festőre hivatkozva – megígérte neki, hogy tájékoztatást küld majd az olajfestékek használatával kapcsolatosan.[24] Úgy tetszik, hogy az Orlaiban az olajfestékek iránt dolgozó érdeklődés Jókaiban is megvolt. Vagyis Jókait éppúgy érdekelte a kérdés, mint Orlait. Mikszáth szerint Jókai Pápán *„a rajzban annyira előre haladott, hogy az arczokat egypár vonással pontos hűséggel veti papirra, a festésben pedig minden nap gyakorolja magát, új szinezési mód kitalálásán töri a fejét, s festékeit maga csinálja."*[25] Ismét Mikszáthot idézzük: *Móricz leginkább a magához hasonló szelid természetű Orlaival rokonszenvezett. Orlai is tudott festeni, megmutogatták egymásnak rajzaikat, vázlataikat, beszélgettek szép képekről, minőkből sokat lehet látni az Eszterházy kastélyban . . . Jósika Miklós Abafija éppen akkor volt friss"*, egyszóval *„fontos és időszerű"* olvasmányaik közé tartozott.[26] Ez utóbbi állításnak a megerősítésére hamarosan visszatérünk.

*

A következő két iskolai évet nem Pápán, hanem *Kecskemét*en végezte. Ott különben jóval többet festett, és jóval több forrás tájékoztat bennünket akkori képzőművészeti érdeklődéséről is. *Orosz* Lászlónak *Jókai Kecskeméten* című tanulmányában sok fontos adatot és megállapítást találunk.[27] Jókai buzgón másolta a főiskola könyvtárából kölcsönzött festményeket és rajzokat. Egy *Simonyi* nevű kecskeméti festő műveinek a tanulmányozását külön is megemlítette Orosz László. És egy érdekes, tankönyvnek is beillő művet ismert meg Jókai ebben az esztendőben: Johan, Caspar *Lavater: Phisiognomiáját*. Ez volt – Orosz László megállapítása szerint – *„az egyetlen könyv, amelyet két év alatt kölcsönvett a főiskolai könyvtárból, bizonyára szintén festészeti szempontból érdekelte"*.[28] Lavater, (a hírneves zürichi lelkipásztor és tudós) szerint ugyanis az arcvonásokból, a szemöldökökből, a szemből, az orrnak, a szájnak és általában a fejnek a formájából következtethetünk az ember jellemére, belső és titkos indulataira. Ehhez a könyvhöz a szerző maga készített – illusztrációként – tanulmányfejeket, s velük is megpróbálta, hogy állításait igazolja. Érthető, hogy az emberi jellemet kutató Jókai érdeklődését szintén megragadta.

A kecskeméti református egyház könyvtárában őrzik *Ács* Károlyról készített kis méretű arcképét.[29] A festmény hátán, (a vakrámán) ez a felírás olvasható: *„Jókai első olajfestménye a kecskeméti r. főiskolán 1842–43-bani tanuló korából"*.[30] Ács Károly műfordító volt, később nyelvtudós lett. Már fiatalon a francia nyelvet tanította Kecskeméten. Orosz László szerint 1848 májusában Pest megye első szolgabírája volt, majd Kalocsán szervezett nemzetőrséget. A szabadságharc elbukása után tíz hónapig bujdosott, azután elfogták, s 1852-ben halálra ítélték. Ezt nem hajtották végre, hanem hatévi várfogságra változtatták. Fogságában európai nyelvekkel foglalkozott. Később ismét részt vehetett a közéletben.

Muraközy Lajos arcképét a legutóbbi években szerezte meg a kecskeméti Katona József Múzeum.[31] Muraközy Kecskeméten jogot tanult, de azt abbahagyta, s festő lett belőle. A szabadságharc elbukása után bujdosnia kellett, s ez alatt festésből próbálta fenntartani magát. Jókai ajánlására Bécsbe ment. Ott részben rejtőzködött, részben megpróbálta fejleszteni művészi készségét. Hazatérte után letartóztatták, bebörtönözték, majd – onnan szabadulva – Kecskeméten gazdálkodni kezdett. Maga a kisméretű olajfestmény gondos, karakteres, de óvatos, harmonikus előadást mutat. Inkább a biedermeier kisszerű, nyugalmat kereső előadását látjuk rajta, nem pedig azt a romantikus életérzést, amely majdan Jókai írásműveiből sugárzik.

Abonyi Lajos arcképe a *Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnoká*ba került.[32] A Vasárnapi Ujság 1909. évi folyamának 10. számában találjuk Abonyinak az arcképpel kapcsolatos visszaemlékezését, ugyanott láthatjuk az ovális alakú miniatűr arckép másolatát. Abonyi előadása szerint Jókai Kecskeméten a Nap utcában lévő diákszállásán mutatta meg neki rajzait, festményeit és festőeszközeit. *„Az ecsetekre, a festékesládára nyitva maradt a szájam."* Jókai *„rajzkönyvecskéi"*-ről pedig, amelyekből ma is sok megvan, azt mondta, hogy azokban *„kecskeméti ismeretes bátyámuramok"*, valamint *„Jósika regényeinek, Abafinak, Utolsó Báthorynak alakjai pompáztak"*. Tehát a Jósika-regények érdekességei, amelyekről Mikszáth is megemlékezett, Pápa után Kecskeméten is változatlanul foglalkoztatták Jókai képzeletét.

Az Abonyi Lajosról készített arckép rokonságot mutat Jókainak azzal az önarcképével, amelyen magát 18 éves korában festette meg.[33] Az olajban készült arckép reprodukciója sok helyen megjelent. A Vasárnapi Ujság 1885. évi 9. számában *Törs* Kálmán ismertette keletkezésének történetét, s a szöveg mellett ott találjuk – az akkori nyomdai lehetőségeknek megfelelő – reprodukciós változatát. A kép Törs

4. ábra. Szabó Sándor arcképe 1843 o. v. 9,3 x 6,3 cm. P. I. M.
Abb. 4. Porträt von Szabó Sándor, 1843. Öl, Leinw., 9,3 x 6,3 cm, PIM.

5. ábra. Szalay Sándor arcképe 1843 o. v. 36 x 28 cm. P. I. M.
Abb. 5. Porträt von Szalay Sándor, 1843. Öl, Leinw., 36 x 28 cm, PIM.

Kálmán szerint Komáromban készült, Vayerné Zibolen Ágnes azonban stíluskritikai alapon és a 18. életévre való tekintettel inkább a kecskeméti tartózkodás idejére helyezi elkészültének évét.

A Petőfi Irodalmi Múzeumban őrzött két miniatúraszerű arckép ismertetésével folytatjuk a Kecskeméten elkészült festmények sorát. Az egyik ottani tanárát, *Szabó* Sándort[34] (*4. ábra*), a másik iskolatársát, a későbbi református lelkipásztort *Szalay* Sándort[35] ábrázolja (*5. ábra*). Mind a két portrén megmutatkozik Jókainak a jellemet felismerő és azt megjeleníteni képes ereje. A tanárportrét magasabb festői színvonalon készítette el. Vayerné megállapítása szerint: *„Ez a kis mű jellemábrázolásban felülmúlja Jókai összes munkáját . . . technikában és a beállítás fejlettségében is kiemelkedik közülük".*[36] Hozzátehetjük még azt is, hogy színeinek és tónusainak megválasztása szintén nagyon igényes és gazdag. Szabó Sándor filozófiatanár esztétikai kérdésekben is járatos, jó megjelenésű, gondozott külsejű ember volt. Így érthető, hogy maga a modell szintén megihlethette, segíthette Jókait az elmélyült munkában.

*

Jókai saját hozzátartozóit, édesapját, édesanyját, Károly és Eszter testvérét, valamint sógorát, Váli Ferencet is megörökítette. Vayerné Zibolen Ágnes az általa készített műtárgyjegyzékben az 1842 és 1845 közötti időre helyezte a *Váli Ferencet*[37] (*6. ábra*) és feleségét, *Váliné Jókai Esztert*[38] (*7. ábra*), valamint Váli Marit (*8. ábra*) megörökítő lavírozott tusrajzokat. Ezek – valamint a család többi tagját megörökítő arckép is – Jókai karaktert felismerő készségéről tanúskodnak. Emlékeztetnek a jobb minőségű tusrajzokra, miközben az ecsetkezelés, illetőleg az oldott tusfesték használata még inkább azt mutatja, hogy tehetséges kéz készítette őket. Úgy tetszik, hogy Lavater fiziognómiai tanulmányai nem maradtak kedvező hatás nélkül Jókaira. Segítették a jellembeli sajátosságok megértését. Váli Ferencet 1849 őszén meghívták a pápai református főiskola neveléstantanáraul, ezenkívül ott a természettudományokat tanította, a tanítóképzőnek pedig igazgatója volt. Kiváló képességű ember. A róla készített tusrajz oly kifejező, hogy szinte előre jelezte, azt a nagy szerepet, amelyet Váli Ferenc vitt Pápa város szellemi életében a XIX. század második felében.[39]

*

Közben Jókai érdeklődési körében bizonyos változás ment végbe. A festőpálya kibontakozására kihatottak az irodalomban elért sikerek, pontosabban megakadályozták azt. A Zsidó fiú című drámájával ugyanis *dicséretet* nyert a Nemzeti Színház, illetőleg a Tudós Társaság pályázatán. A dráma kéziratát Petőfi Sándor másolta le, aki akkor Kecskeméten tartózkodott egy színtársulatnál. Jókai hálából megfestette a költő arcképét olajban. Jókai így emlékezett vissza drámája sikerére: *„És a tudós akadémia . . . az én első*

6. ábra. Váli Ferenc arcképe 1842–1845 lav. tus, p. 15,3 x 12 cm. P. I. M.
Abb. 6. Porträt von Váli Ferenc, 1842–1845. Lav. Tusche, Papier, 15,3 x 12 cm, PIM.

művemet dicsérettel tüntette ki, sőt a pályabírák kisebbsége (Vörösmarty, Bajza) a százaranyas jutalomra ajánlotta. Ezzel alá volt írva vérszerződésem annak az édes ördögnek, a kit ugy hivnak, hogy poézis s a ki elvisz bennünket abba az örökké égő lángba, a mely folyvást éget, de soha el nem hamvad".[40]

Mikszáth a Jókai életét feldolgozó könyvében – a kecskeméti korszakot tárgyalva – visszatekintett a pápai tanulóesztendőre és Jókainak az ottani képzőtársaságban végzett munkájára. Utalt a pápai iskola pezsgő szellemi életére. Szerinte: *„a pápai képzőtársaság hiányzott neki. Az irodalmi versengés izgalmai, édességei hiányoztak a kecskeméti főiskoláról. A festészet, bár mindig tökéletesedett benne, és sok dicséretet aratott ügyessége, kezdte többé nem kielégíteni. Hozzáfogott első darabja, a Zsidó fiú megírásához".*[41] Mikszáth szerint *„száz kézzel szeretett volna írni . . . szorgalmasan dolgozott a Hétköznapokon, festékes dobozait beszőtte hálójával a pók. A Zsidó fiú elfújta a piktort örökre. Néha még visszasóvárog első szerelmére, a festéshez, de ez már olyan, mint mikor az ember második feleségével nászúton néha az eltemetettről álmodik".*[42]

Ez egy kicsit regényes, illetőleg summás megítélése a helyzetnek. Nekünk árnyaltabban kell foglalkoznunk vele. A festést és a rajzolást nem hagyta abba végképp. Éppen 1845-ből, komáromi tartózkodásának idejéből ismerjük *Asztalos* Etelkát (*9. ábra*) ábrázoló két olajfestményét.[43–44] Ezek a portrék is biedermeier szellemben készültek. Az egyik változaton tájképi háttér előtt, a másikon sem-

7. ábra. Váli Ferencné arcképe 1842–1845 lav. tus, p. 18,5 x 11 cm. P. I. M.
Abb. 7. Porträt der Frau Váli Ferenc, 1842–1845. Lav. Tusche, Papier, 18,5 x 11 cm, PIM.

8. ábra. Váli Mari arcképe 1842–1845 lav. tus, p. 9 x 9 cm. P. I. M.
Abb. 8. Porträt von Váli Mari, 1842–1845. Lav. Tusche, Papier, 9 x 9 cm, PIM.

9. ábra. Asztalos Etelka arcképe 1845 o. v. 16 x 13 cm. P. I. M.
Abb. 9. Porträt von Asztalos Etelka, 1845. Öl, Leinw. 16 x 13 cm, PIM.

leges háttér előtt jelenik meg a biedermeier kor divatja szerint öltözött fiatal lány, *Jókai első szerelme.*

Az is igaz azonban, hogy már nem tekintette oly fontos feladatának a rajzolásban és a festésben való elmélyülést, a rendszeres önképzést, mint addig. Inkább kedvtelésből, esetleg időtöltésből, azután írói munkájának segítésére, kiegészítésére, nemegyszer saját műveinek például útleírásainak az illusztrálása végett vette kezébe az irónt vagy az ecsetet. Előfordult a későbbiek folyamán, hogy rajzokat készített a maga szerkesztette kiadványokhoz. Ezenkívül azzal is megmutatta a képzőművészet iránti ragaszkodását, hogy lapszerkesztőként képzőművészeti tárgyú cikkeket, és műkritikákat írt ő maga, vagy ilyeneket közölt más szerzőktől. Tehát helyet juttatott a képzőművészeti kérdések tárgyalásának. Mindezzel nagy szolgálatokat tett a hazai művészettörténetnek.

Úgy tetszik, hogy a *Hétköznapok* című, Kecskeméten elkezdett és Komáromban befejezett művével lépte át a festés és az írói pálya határát, s ezt az átmenetet jelképesen az a néhány fennmaradt papírlap is megmutatta, amelynek az egyik oldalán a kézirat szövegét, a másikon a szereplők alakját és mozdulatait találjuk rajzban megörökítve. A rajzok nagyon szerény minőségűek. Látszik rajtuk, hogy az első felvázolás során születtek, s még többszöri átrajzolásra lett volna szükség ahhoz, hogy Jókai valamilyen újságban nyilvánosság elé adhassa őket.[45]

*

Időrendben haladva és már nemcsak festményeit és rajzait, hanem a saját írásait, vagy a más szerzőktől közölt művészeti tárgyú cikkeit is figyelembe véve vizsgáljuk tovább a képzőművészettel kapcsolatos tevékenységét és érdeklődését. Közben szó szerinti idézeteket is felhasználunk, hogy közelebb hozzuk a mai olvasóhoz a napjainkban már kevéssé ismert írott forrásokat.

Legelőször arról a *képzőművészeti tárgyú értekezésről* emlékezünk meg, amelyet 1848 nyarán az *Életképek*ben helyezett el mint szerkesztő. 1847 derekán bízták reá a szerkesztést, s keze alatt a lap a Fiatal Magyarország radikális fórumává vált. Az értekezést *Pap* Gábor, a pápai iskolának 1847-ben végző növendéke írta. Ő egyébként az Életképek számára külpolitikai cikkeket, „leveleket" küldött Bécsből. Az értekezés címe: *Néhány szó hazai festészetünk megalapítása tárgyában.*[46] Ez a magyar festészetre, kivált a történelmi festészetre váró feladatokkal foglalkozott, s az egész Európát átható nagy megújulási folyamatból indult ki. Megállapította, hogy a *„világtörténet színpadán eddig részünkre vagy semmi, vagy szolgai szerep jutott."* Mi voltunk a hibásak, *„mert nem tudtuk felhasználni a bennünk rejlő erőket"*. A szellemi erőnek különös fontosságot tulajdonított. *„A szellemi élet minden tényezőit nemzeti erővel kell kifejezéshez segítenünk. Ily tényezője a szellemi életnek a művészet s ennek egyik legfontosabb ága a festészet"*. A képzőművészetet kedvelő és tisztelő Jókai álláspontját szintén ott érezzük e megállapítás mögött. Majd így folytatta Pap Gábor: *„Magyarország soha sem volt szegény egyes kitűnő tehetségekben. Egyedei mindig voltak . . . De nem volt képes érezni a nagyság örömérzetét"*, mert hiányzott az anyagi erő, illetőleg az adott *„viszonyokkal a művészet kibékülni nem bírt, avatottjai rendesen éhenhaltak vagy kiköltöztek . . . Csoda-e, ha ily viszonyok közt . . . a Magyarnak önálló művészete sohasem volt . . . Ez így többé nem lehet! Mutassuk meg tettekkel, hogy ébredünk. Hogy megmutathassuk, az út nem hiányzik. Itt Bécsben újólag egy kitűnő magyar művész vonja magára a figyelmet. E művész Petrich"*. Azazhogy Orlai Petrich Soma.

Magáról a Bécsben tanuló művészről így írt: *„Teremtő lelkének kiapadhatatlansága, magas phantasiája, szivet s lelket megragadó költészete, az ezekkel párosult nagyszerű kivitel, mit Waldmüller világhírű iskolájában egy év alatt sajátjává tett – élő tanúi annak, hogy Olaszhon nagy művészeit ha felül nem haladja is, de mellettük bizonyosan szégyen nélkül fog megállhatni"*.

Ezekkel az elismerő és dicsérő megállapításaival (s a továbbiakkal is, amelyeket leírt) túlbecsülte Petrich Soma valós értékeit. A Bécsben tanuló fiatal festő felkészültségéből akkor még sok – elengedhetetlenül fontos – összetevő hiányzott. Mégis a szándék, illetőleg az a cél, amelynek érdekében Pap Gábor a felfokozott hangot használta, teljesen helyénvaló, s ma is megérdemli elismerésünket.

*

1849 augusztusában – az összeomlás napjaiban – Aradon, illetőleg Gyulán találjuk őt. A helyzete teljesen kilátástalannak tetszett. Gyulán az Erkelházban találkozott feleségével *Laborfalvi* Rózával. Feleségének a közbenjárására jutott el a Bükk-hegységbe, *Tardonára*.[47] Laborfalvi Róza színésztársa, Telepi György segítette őket. Telepi feleségének két nővére élt Tardonán: az egyik Csányi Benjámin birtokosnak, a másik Rácz Endre református lelkipásztornak volt a felesége. Mind a két család otthona teljesen megbízható környezetet jelentett a bujdosó számára. Jókainak a Bükk-hegységben eltöltött bujdosásáról sokan megemlékeztek. *Csorba* Zoltán *Petőfi, Tompa, Jókai Miskolcon és Borsodban*[48] című tanulmányában szintén leírta, hogy Jókait és feleségét Kossuth Lajos titkára, Rákóczy János vitte kocsin Tardonára. (A titkár kocsisnak álcázta magát). 1849 augusztusának utolsó napjaiban érkeztek oda. Jókai felesége visszatért Pestre a Nemzeti Színházba, Rákóczy továbbment menedéket keresve, vagyis bujdosott. Jókai csak az év utolsó napjaiban hagyta el Tardonát.

A világtól elzárva, az eseményekről alig értesülve töltötte napjait. Íráshoz nem volt kedve, töprengett, kesergett, s közben rajzolgatott, festegetett, „farigcsált". *Tardona* című festményének reprodukcióját a Pesti Napló 1912-ben kiadott *Jókai Albumában* találjuk meg.[49] Ugyancsak a Jókai Albumban van a *Svábhegyi táj* című képének reprodukciója[50] – az utóbbi művét emlékezetből festette meg.

A Petőfi Irodalmi Múzeum gyűjteményében eredetiben láthatjuk a *Dédes*[51] *(10. ábra)* és a *Látókő*[52] *(11. ábra)* című vízfestményeit. Közülük a Dédes című – miniatúra nagyságú – vízfestmény a legigényesebb. Vayerné is megállapította róla, hogy rokon Jókai tájleírásaival. Vagyis az írásművekben található természetlíra színvonalát éri el.[53]

Tardonán készült önarcképei közül (reprodukció formájában) ismeretes az a ceruzarajza, amelyet *Törs* Kálmán mutatott be a Vasárnapi Ujság 1885. évi 9. számában. Megírta keletkezésének történetét, s közölte a reprodukcióját.[54] Ezenkívül megtaláljuk emez önarckép rajznak a reprodukcióját Jókainak a *Forradalom alatt* című könyvében is.[55] Azután 1894-ben ismét találkozunk az önarcképről tudósító sorokkal. A Vasárnapi Ujság január eleji számában *Szilágyi* Sándor megírta, hogy Jókai ezt a rajzot néki ajándékozta, amikor a forradalom után elsőként kért tőle kéziratot.[56] Jókai *A gyémántos miniszter* című elbeszélését adta át neki, de elküldte ezt a ceruzával készített önarcképét is.

10. ábra. Dédes 1849 akv. p. 7,6 x 13,3 cm. P. I. M. tul.
Abb. 10. „Dédes", 1849. Aquar., Papier, 7,6 x 13,3 cm, PIM.

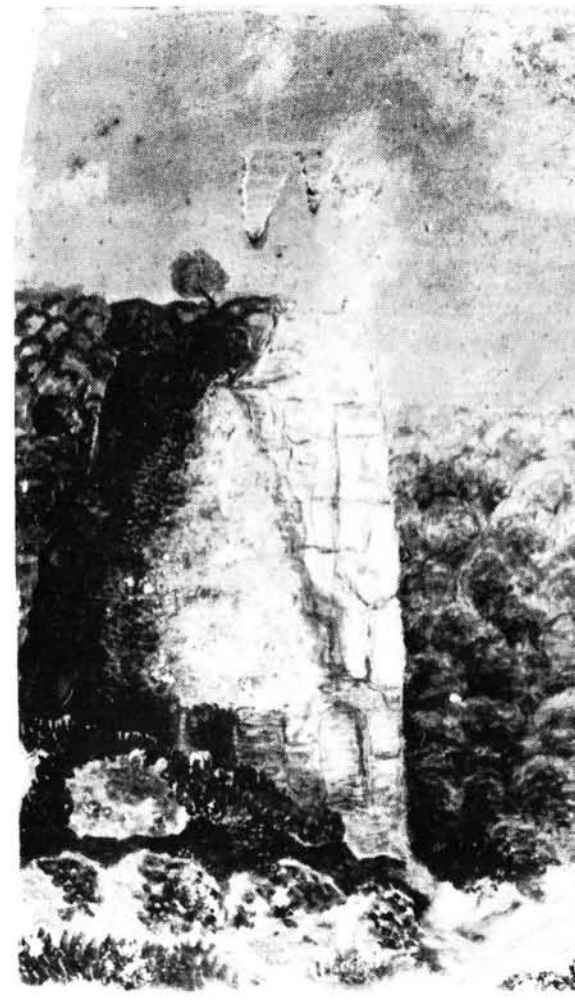

11. ábra. Látókő 1849 akv. p. 13,3 x 7,7 cm P. I. M. tul.
Abb. 11. „Látókő", 1849. Aquar., Papier, 13,3 x 7,7 cm, PIM.

Váli Mari emlékezése szerint a Sváb-hegyi nyaralóban, egy *„öltöző asztal felett voltak a falon csoportosítva azok az akvarell-képecskék, melyeket Móricz bátyám a tardonai bujdosása alatt festegetett, rejtekhelye körül látható szép tájrészletekről"*[57] Csorba Zoltán említett tanulmányában idézte *Hegedüs Sándorné Jókai Jolánt* a tardonai időszakkal kapcsolatosan, s őszerinte húsz akvarell kép maradt a festésből.[58] Ez is azt mutatja, hogy mesterünk fokozottan ragaszkodott a bujdosás idején készített rajzaihoz és festményeihez.

Jókai *A barátfalvi lévita* című regényét írva (1896-ban) romantikus, átköltő hevülettel dolgozta fel a

Tardonán eltöltött hónapok történetét.[59] A kötetet olvasva és a mellékletként közölt *Dédes látképe* című kis festményt szemlélve úgy tetszik, hogy a festmény a maga közvetlen, egyszerű, a táj lényegi elemeit bemutató voltában majdnem rokonszenvesebb, mint maga a regény, amelynek cselekményszövése gyakran bonyolult, s részletei túlságosan díszesek.

Van azonban a regénynek egy fejezete, amelyben Jókai az egyik kecskeméti emlékét idézi fel, s az idézet megmutatja, hogy még idős korában is felhasználta a képzőművészetben, illetőleg a rajzi ábrázolásban, az arcképfestésben szerzett ismereteit. A Lavater-féle fiziognómiai ismeretekre gondolunk. A regény egyik szereplőjét – Kadarkuthy bárót – Lavaterhez küldték el. A Lavater névvel ez esetben a miskolci esperest illették. Az esperesnek volt rendes polgári neve, de általában csak Lavaternek hívták. *„Azokban az években uralkodott egész Európa-szerte a lavaterizmus"* – írta regényében Jókai. Az esperes a vele találkozó emberekben oly módon kereste a belső, rejtett, jellembeli vonásokat, hogy akik ismerték egyszerűen csak Lavaternek nevezték.

Jókai Lavaterrel kapcsolatosan a következő magyarázatot fűzte a regény jegyzetei közé: *„Még én magam is emlékezem erre a könyvre, amit nagyon sarjú gyermekkoromban láttam, tele volt az rézmetszetű arcokkal, fejekkel, nagy férfiakéval és híres zsiványokéval, amiket mind maga Lavater rajzolt."*[60] Talán az sem véletlen, hogy Jókai megemlítette: Lavater *„rajzoló is volt és költő is egyéb tudománya mellett"*. Lavater egyik könyvének ez a címe: *Fiziognómiai töredékek az emberismeret és az emberszeretet gyarapításához.*[61] A könyv ismert személyek arcképeiből és a hozzájuk fűzött erkölcsi magyarázatokból állt. Úgy tetszik számunkra, hogy Jókai arcképeiben volt valami nyoma az emberszeretetnek, illetőleg a jóindulatú emberábrázolásnak.

*

A tardonai bujdosásból való visszatérés után a Szilágyi Sándor szerkesztette *Magyar Emléklapok 1848–1849-ből* című folyóiratban olvashatjuk először Jókai írásműveit.[62] Egy ideig még a Sajó nevet használta. Talán a Bükk-hegység Sajó folyója adta neki az ötletet, hogy így nevezze magát.

Irásműveinek az elhelyezésére, illetőleg írói munkájának a folytatására 1851 után egyre több módja nyílt. Az első képzőművészeti tárgyú cikkét a *Remény* című folyóirat 1851. évi II. félévének 3. füzetében találjuk.[63] Az írás címe: *A Pesti Műkiállítás.* A bevezető sorokban örömmel állapítja meg Jókai, hogy a közönség a kiállított alkotások között sok olyan festményt láthat, amelyen a művész hazai tárgyat dolgoz fel, s azt is láthatja, hogy jócskán megélénkült a hazai művészek tevékenysége. *„Nem vitathatjuk el magunktól, hogy bennünket még a művészetnél is jobban megragad a hazai tünemény, s hogy egy félig kidolgozott, de ismerős tiszai tájon, egy . . . alig kivitt hazatérési jeleneten épp oly sokáig el tudunk merengeni, mint Markó napfényes olasz tájain"*. Tehát a nemzeti jellegű művészet elsőbbségét hirdette. Még akkor is azt méltányolta, ha a mű esetleg formai szempontból nem is hibátlan egészen. Ismét a fokozott jóindulat és a segítés vágya, a tenniakarás vezérelte.

Az első részletes elemzést, illetőleg az első elismerő véleményt *Orlai*nak a *II. Lajos holttestének megtalálása* című nagyméretű olajfestményéről olvashatjuk. Mivel a képet Jókai egyik pápai iskolatársa és jóbarátja festette, azonkívül a mű történelmi festészetünknek egyik korai és nagyon fontos emléke, részletesen idézzük Jókai értékelését. *„Legbecsesebb mű reánk nézve mindannyi közt II. Lajos holttestének föllelése Petrich Somától. Hazai tárgy – hazai művész – költői felfogás – művészi ecset. A patakparton borongós arczu csoportok keresik az elveszett király hulláját, hónapokkal a mohácsi vész után, egy helyen a fényes vízi viráglevelek közt rátalálnak, kiemelik, a halvány királyi halott sápadt fehéren fekszik az őt felemelő harczos karjain, egy ősz vitéz szótlan bánattal áll fölötte, elmerengve a korán született, korán őszült, korán meghalt áldozaton, mellette egymás nyakába borulva két hölgy zokog, az egyik vigasztalni látszik úrnőjét, míg ennek arczán oly költői valósággal van kifejezve a szívszaggató bánat, mely mutatja: hogy a siralom tárgy egy királynak, egy hazának halála. Egy harmadik hölgy gyöngéd részvéttel takargatja be hermelin palásttal a kedves halottat, míg egy dalia, az árokból kilépve magasra mutatja fel a királyra ismertető meglelt koronát, mely fényes diadémjával úgy tűnik fel a zivataros ég fenékszínén, mint egy boldogabb jövőnek eljegyző jelképe. Körül a holtak feküsznek a síkon.*

A műnek mind fölfogása, mind elrendezése, mind kivitele művészi lélekre mutat. Óhajtandó volna e művet múzeumunk számára megszerezni".

A festmény ismertetése leíró jellegű, józan, tárgyilagos felsorolását adja a látottaknak. Inkább a mű tartalmáról értesülünk, a formai megoldásokról kevéssé. Jól megmutatja, hogy Jókai miként értékelte a képzőművészeti alkotásokat. A mondanivalón túl alig kereste azt, hogy a művész mennyire tart lépést a korszak haladó stílusáramlataival, vagy hogy menynyiben csatlakozik a már megszokott, elismert kifejezésmódokhoz.

*

1851 után sorra megjelentek Jókai könyvei is. *Erdély aranykora* című művével nagy sikert aratott. Ugyanezt mondhatjuk az 1853-ban megjelent *Törökvilág Magyarországon* című regényéről. Újabb műveinek írására készülve – ez év májusában – adatok és hangulatok gyűjtése végett beutazta Erdély nagy részét. Útjáról a Délibáb című folyóiratban (1853 februárjában) találjuk az első híradásokat. Közölték, hogy a lap *„szerkesztői munkatársa Jókai Mór Erdélybe indul, Hátszeg vidékét és Székelyföldet beutazandó. Ígéretét bírjuk, miszerint . . . érdekes leveleket*

közlend a testvér haza regényes és emlékezetdús tájairól."[64] A leveleket Jókai Mór aláírással Sajóhoz címezve küldte el.

Az utazás és a levelek azért fontosak, mert útja során szerzőnk az írásos följegyzései mellé rajzokat (vázlatokat) is készített, s leveleiben a rajzok keletkezésének körülményeiről, valamint a képzőművészettel, a régészettel és az építőművészettel kapcsolatos élményeiről is beszámolt. Útjának főbb állomásai – *Nagyvárad* és *Kolozsvár* után – *Benczencz, Kelementelke* és *Homoródalmás* voltak.

Benczencz községből küldött levelében minket is érdeklő részleteket írt meg: „*Thorda épületei alatt . . . minden pinceásás alkalmával régi emlékek jőnek napvilágra. Legközelebb a polgármester kertjébeni ásatáskor gyönyörű Bachus főket, női szobortöredékeket és kisded oszlopdarabokat a legtisztább carniolból fedezett fel. A Bachus-fők egyike fehér márvány, a másik alabástrom. A művészi kidolgozás remek vésőre mutat. Mindkettő egészen ép, még a főt átszorító szőlőfonadék levelei sincsenek megsértve. Bár ne hányódnának el, mint annyi nagybecsü műemléke Erdélynek . . .*"[65] Torda után *Enyed* felé indult. A várost megtekintve nagyon szomorú emlékeket jegyzett föl, a település legnagyobb része ugyanis elpusztult (porig égett) a szabadságharc alatt. Majd *Gyulafehérvárra* érkezett. „*Déltájon meglátogatók a várat, melynek diszes portáléja VI. Károly király alatt épült, a második bástyába egy művészi faragványú szobortöredék van befalazva*".[66] Megnézte és följegyezte a gyulafehérvári templom szobrászati emlékeit: „*A padlatba fejedelmek és püspökök síremlékei vannak lerakva*".[67] Név szerint felsorolta azokat a személyeket, akiknek a számára a becses plasztikai alkotások készültek. Útjának következő állomása *Marosvásárhely* volt. „*A szakadó zápor meggátolt a város megtekintésében, csupán a várat és a benne lévő nagy ref. templomot rajzolhattam le számodra*"[68] – írta levelében.

Az utazás során készített – főképp tájképi és városképi részleteket ábrázoló – rajzaiból semmit sem közöltek a Délibábban. Azok fametszetes reprodukciói csak 1854-ben jelentek meg *Kubinyi* Ferencnek és *Vahot* Imrének a *Magyar- és Erdélyország képekben* című kiadvány II. és III. kötetében.[69] A motívumok mellett olvasható ismertető szöveget részben Jókai útileveleiből, részben *Kőváry* Lászlónak *Szilágyi* Sándornak és más erdélyi íróknak táj- és helységleírásaiból vették. A rajzok (illetőleg a reprodukciók) ismertetésére most nem térünk ki, de a későbbiek folyamán majd azokat is szemügyre vesszük.

*

A Délibáb című lapban, amelyben Jókai útilevelei megjelentek, olyan képzőművészeti tárgyú írásokkal is találkozunk, amelyek a művészettörténeti kutatómunka szempontjából ma is fontosak, és segítenek jobban megismerni múlt századbéli festészetünk kialakulásának részleteit. Szinte bizonyos, hogy ezen írások megjelenése Jókainak köszönhető! Mint láttuk, Jókai a Délibáb „szerkesztői munkatársa" volt, a felelős szerkesztő pedig gróf Festetics Leó, a Nemzeti Színház igazgatója[70]. A lap arculatát azonban Jókai esztétikai ízlése és irodalmi elvei határozták meg. Elsősorban az új szépirodalmi műveket és a hazai színjátszás eseményeit tárgyaló írásai kaptak benne helyet. Jókai megtalálta a módját annak, hogy időnként a képzőművészet kérdéseit vizsgáló szerzők is szóhoz jussanak benne. Különösen kedves számunkra, hogy éppen az egyik pápai iskolatársának és jóbarátjának, Orlai Petrich Somának a tollából származnak a most felidézendő írásművek.

Az egyik írás 1853 szeptemberében jelent meg, a X. szám vezércikkeként, *Eszmék a művészet körül* címmel.[71] Ebben a művészet, pontosabban a festészet elvi, eszmei feladatait és a természetnek meg a művészetnek a viszonyát s végül a művészi oktatás (kiképzés) útjait-módjait vizsgálta. Részben saját gyakorlati tapasztalatai, részben „*gondolkodó jelesebb művészek*"-nek vele közölt nézetei alapján fejtette ki mondanivalóit. Tulajdonképpen a *szépség eszméjét* akarta meghatározni. „*A természet fenséges templomában sok buzgó van, ki annak szépségeit bámulja, de valamennyi között a művész, és talán éppen a festőművész az, ki a szépségeket legjobban érzi*" – írta tanulmánya bevezetőjében. Majd azt fejtegette, hogy a természet szépségének hatását ugyan minden művész érzékeli, de az utak, „*mellyek ezen szépség felfogásához vezetnek, az egyéniségekhez képest nagyon különbözők, s nem egyszer a legszenvedélyesebb gyűlölet és becsmérlés okai ezen pálya emberei között*". – Hol van tehát az igazság? A feleletet keresve így nyilatkozott: „*A szépség eszméjét csak egyénileg határozhatja meg a legképzettebb ízlés is, s számtalan alak lehet, melly által az még tökéletesebben is kifejezhető, ha ezt megtagadnók a művészettől, határt szabnánk teremtő erejének, s . . . megszűnnék a művészet létezni. Mint a szépről, úgy az igazságról vagy hűségről fogalom is egyéni felfogások alá van vetve.*" Maradék nélkül egyetérthetünk e megállapításokkal, mint ahogyan a *művészet és a természet* viszonyáról formált nézeteivel is egyetértünk: „*Véleményem szerint a művész annyiban lehet hű a természethez s csak annyiban uralkodhatik felette, mennyiből annak általános, összes jellemét iparkodik visszaadni, ha a természet részletes igazságába akar hatni, belevész annak gazdagságába s el fogja miatta téveszteni a főczélt, azon hatást, mellyet az egésznek a néző lelkére kell tennie*". – E sorokban a realizmus nézőpontjainak megfelelő álláspontot ismerhetünk föl! Majd így folytatta gondolatmenetét. „*A természet ezen általános szempontbóli tekintése is egyéni. Így tehát mivel a természet felfogása s előadása mindig a tehetség sajátosságától függ, nem állhat az oktatás másból, mint általános jó irányú elvekből*".

Az eddig előadottakon kívül írt a művészi felkészülésről, a stúdiumok szerepéről, s közben felvázolt

egy olyan oktatási rendszert, „vezérfonalat", amelyet kezdő művészek számára követendőnek ajánlott.

Jókai, aki fiatalkorában maga is kereste a művészi felkészülés, a művészi önképzés módjait, érdeklődéssel és megértéssel fogadta e fejtegetéseket, és szívesen adott helyet számukra.

Másik tanulmányában: *Levelek a művészetről,*[72] Orlai *a művészet társadalmitudat-formáló szerepét és a nemzeti művészet megteremtésének lehetőségeit vizsgálta.* Ebben inkább gyakorlati jellegű kérdésekkel találkozunk. Mondanivalóját Bécs képtárainak az ismertetésével kezdte. Megemlékezett a *Belvedere, a Lichtenstein*-csarnok, majd az *Eszterházy Képtár* gyűjteményéről. Ez utóbbival kapcsolatosan leírta, hogy *„oly művekkel bir, mellyek a két elsőben fel nem találhatók, sőt a világ első csarnokaiban is legbecsesebb ritkaságoknak tartatnak"*. Nem állítunk valótlant, ha e sorokban a mai *Szépművészeti Múzeum* egyik alapjának, egyik fő forrásának, az Eszterházy Képtárnak korai magyar nyelvű méltatását ismerjük fel.

A képtárak bemutatása után arról írt, hogy a közönség körében e képtárak iránt még sincsen igazi érdeklődés. *„Holtan hevernek a műhalmazok a lakosságra nézve . . . És ha e nép részvétlenségének . . . okát keressuk, okvetlenül arra kell jönnünk, hogy az magokban a képcsarnokokban van"*. Azok ugyanis a már rég letűnt koroknak és idegen mestereknek a műveit mutatják, amelyekben *„a nép nem találja fel . . . sem saját életét, sem nemzeti emlékeit, sem régi hőseit"*, s ezért nem érez irántuk ragaszkodást. *„Hogy a művészetben teljes gyönyörét találhassa a nép, megkívánja, hogy vagy saját jellemét lássa abban visszatükrözve, vagy olyan emlékei legyenek benne fölelevenítve, mellyek a szivében részvétre találnak, s általában közelebbről érdeklik. Míg tehát a művészet a nép ismerete s életétől messze álló tárgyakkal tömött régi képcsarnokban létezik csak, ne keressünk az iránt részvétet a népnél . . . Azért, ha a művészet felvirágozását óhajtjuk"* – folytatta érvelését Orlai – *„két czélt tartsunk szemünk előtt: Válasszanak a művészek a népet közelebbről érdeklő tárgyakat és nyújtassék alkalom e művek látásához juthatni. Mind a kettőnek leghathatósabb eszköze az állandó műkiállítás."*. Végül így összegezte mondanivalóját: *„Hordozzák hát szíveiken e hazának lelkes fiai a művészet felvirágoztatását, mellynek nagyobb szolgálatot alig tehetnek, mintha a bécsihez hasonló Pesten és Aradon alakult állandó kiállításokat ápolják . . . És nem soká kell várakoznunk, hogy e nemzetnek . . . önálló hazai művészete lesz"*.

*

Ha visszagondolunk a Jókai által közölt első képzőművészeti tárgyú értekezésre, melyet Pap Gábor írt az Életképek számára 1848-ban, akkor azt látjuk, hogy abban a szerző még keserűen állapította meg: a magyarnak önálló művészete soha sem volt. Kereste, sürgette nemzeti festészetünk megteremtésének a feltételeit. A forradalmi időszak kívánta éles hangú állásfoglalásban fejtette ki nézeteit. Fel akarta szabadítani a hazai képzőművészetet az osztrák művészet, illetőleg a bécsi műkereskedelem befolyása alól. A szabadságharc elbukása megakadályozta elgondolásai valóraváltását.

Jókai pár esztendővel később 1853-ban, a Bach-korszak gyász- és gondterhes állapotai között ismét lehetőséget teremtett arra, hogy a hazai képzőművészet előbbrejutásán fáradozó művészek nyilvánosság előtt fejthessék ki gondolataikat. Az általa szerkesztett Délibáb című lapban – Pap Gábor barátja és eszmei fegyvertársa – Orlai Petrich Soma írt a művészet elvi és gyakorlati kérdéseiről. Ő is – amiként Pap Gábor és Jókai Mór – a nemzeti szellemű művészet megteremtése mellett szállt síkra. Ő nem használhatott olyan éles hangot, mint Pap Gábor, mégis úgy tetszik, hogy Orlai mérsékeltebb hangvételű mondanivalóiban is benne voltak, tovább éltek azok az eszmék, amelyeket Pap Gábor fejtett ki a valóságos forradalom idején 1848-ban. És Orlai már belátható időn belül megvalósíthatónak látta a nagy célt: *„nem soká kell várnunk, hogy e nemzetnek . . . önálló hazai művészete lesz"*.

Annak okát, hogy ez megtörténhetett, vagyis hogy átmentődtek a forradalmi eszmék, Jókainak a képzőművészet (a rajzolás és a festés) iránti készségében és széleskörű érdeklődésében kereshetjük. És amíg ezt kerestük – egyebek mellett – láttuk azt is, hogy a három egykori pápai diák Jókai Mór, Orlai Petrich Soma és Pap Gábor miként szolgálták a hazai képzőművészet ügyét a szabadságharc alatt és az elnyomatás legsúlyosabb éveiben.

JEGYZETEK

1. Tóth Károly osztályvezető, Mátyus Ferenc művelődési felügyelő.
2. Gulyás Ferenc a Hazafias Népfront titkára, OTP. igazgató.
3. Orlaitól – Nagy Lászlóig képzőművészeti kiállítás a Pápai Kollégium 450 éves jubileumára. Helytörténeti Múzeum Pápa. Rendezte és a katalógus szövegét írta Szíj Béla.
4. Szabó László osztályvezető.
5. A rendezés munkálatait e sorok írója és Heitler László festőművész, rajztanár végezték.
6. Tóth Ferenc arcképe (1839–1840) lit. p. 23. 8 x 16 cm, j. j. l.: rajzolta Jókay Móricz. P. I. M. tul. Ltsz.: 511/1985
7. Tóth Ferenc (1768 Vörösberény – 1844 Pápa). Hittudor, ref. lelkész s dunántúli superintendens. Irod: LISZKAY József: Nagy papok életrajza. Budapest 1877.

8. JÓKAI Mór: Az én életem regénye. 1912. Révai Testvérek Kiadása. 161. old.
9. TÓTH Ferenc litográfia a Magyar Nemzeti Galériában. Ltsz: 1922–1345. A pápai ref. Collégium ajándéka.
10. VAYERNÉ ZIBOLEN Ágnes: Jókai képzőművészeti munkássága. Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve 1962. 61–83. old.
11. Harang 1835 k. akv. tus, ecset, toll, p. 10. 2 x 7 cm. Jelzés a harang oldalán: Jókay festette. P. I. M. tul. Ltsz: 583/1953.
12. Malom 1837 k cer. p. 16. 2 x 21.2 cm, j. k. l.: andenken an Móricz Jókay. P. I. M. tul. Ltsz: 61.1046
13. SZINNYEI József: Magyar írók élete és munkái. V. köt. 534–535 old.
14. MIKSZÁTH Kálmán: Jókai Mór élete és kora. 1961. Akadémiai Kiadó. 28. old.
15. Váli Ferenc ref. főgimnáziumi igazgató-tanár 1810–1882. Irod. a 13. szám alatt idézett mű XIV. kötet, 795–796 old.
16. A 8. szám alatt idézett mű 161. old.
17. Kossár Ferenc arcképe 1839–1840. tus, toll, p. 17. 3 x 12.7 cm, j. j. l.: rajzolta Jókay Móricz. O. Sz. K. tul. Analekta 2714
18. VÁLI Mari: Emlékeim Jókai Mórról. Szépirodalmi Kiadó 1955. A komáromi tűzvész. 65–68. old. Az 1849 év húsvét ünnepe Komáromban. 74–80. old.
19. Az Istenítélet című elbeszélés megjelent a Tavasz című zsebkönyvben. 1845. Pápa. A Ref. Főiskola betűivel. 145. old.
20. Társalkodó. 1834. július 16. (Rövid vers egy beteg emberről).
21. A 8. szám alatt idézett mű 163–164 old.
22. JÓKAI Mór: Önmagamról. Beöthy Zsolt előszavával. Franklin Társulat kiadása. 1904. Az első arany, 78. old.
23. ORLAI PETRICH Soma: Adatok Petőfi életrajzához. Budapesti Szemle 1879. XXXVII–XXXVIII. szám, 343 old.
24. Lantay Sándor levele Orlai Petrich Somához. Sopron. Tavaszhó 27, 1841 Magyar Nemzeti Galéria Művészeti Adattár. Ltsz: 2153/1927.
25. A 14. szám alatt idézett mű 49. old.
26. A 14. szám alatt idézett mű 52. old.
27. OROSZ László: Jókai Kecskeméten. Tiszatáj. 1954. évf. 114–119. old.
28. Johan, Caspar Lavater (1741–1801) egyik művének címe: Vernischte physiognomische Regeln. E műhöz kapcsolódott a Physiognomisches Taschenbuch. Mind a két részben különböző típusú emberfejekre – férfiak, nők, – találhatók, melyek Lavater saját kezű színezett rézmetszetű lapjairól készültek.
29. Ács Károly arcképe (1842–1843) o. v. 37 x 27,5 cm. Jelezve a vakrámán. Kecskemét. Ref. Egyház Könyvtárának tulajdona.
30. A 10. szám alatt idézett mű 66. old.
31. Muraközy János arcképe 1843 o. v. j. Katona József Múzeum tul. Kecskemét. Irodalom: a 27. szám alatt idézett mű Telepy Katalin: Muraközy János Emlékkiállítás. Magyar Nemzeti Galéria. 1971.
32. Abonyi Lajos (Márton Ferenc) arcképe 1843 o. v. 8,5 x 7,5 cm. j. n. Magyar Nemzeti Múzeum Tört. Képcsarnok tul. Ltsz: 3/1941 Irodalom: Varbói Győre Endre: Abonyi Lajos ifjúkori arczképe Jókai Mórtól. Vasárnapi Ujság 1909 március 7. 189–190. old.
33. Jókai Mór arcképe 18 éves korában. 1843 o. v. 6,2 x 4,8 cm j. n. Petőfi Irodalmi Múzeum tul. Ltsz: 61. 1022.
34. Szabó Sándor arcképe 1843 o. v. 9,3 x 6,3 cm. J. j. l.: Jókay 1843. Petőfi Irodalmi Múzeum tul. Ltsz: 1019/1961
35. Szalay Sándor arcképe 1843 o. v. 36 x 28 cm. J. j. l.: Jókay 1843. Petőfi Irodalmi Múzeum tul. Ltsz: 60.859.
36. A 10. szám alatt idézett mű 65. old.
37. Váli Ferenc arcképe 1842–1845 lav. tus. p. 15,3 x 12 cm J. h. Petőfi Irodalmi Múzeum tul. Ltsz: 501/1958
38. Váliné Jókay Eszter arcképe 1842–1845 lav. tus. p. 18,5 x 11 cm. J. n. Petőfi Irodalmi Múzeum tul. Ltsz: 500/1958
39. Váli Ferenc 1810–1882. Ref. főgimnáziumi tanár. Irodalom: a 13. szám alatt idézett mű XIV. kötet 795–796. old.
40. A 8. szám alatt idézett mű 183–184. old. Legkedvesebb könyveim.
41. A 14. szám alatt idézett mű 62–62. old.
42. A 14. szám alatt idézett mű 66–67. old.
43. Asztalos Etelka arcképe I. 1845. o. v. 16 x 13 cm. j. j. l. fest. Jókay Mór 1845 Petőfi Irodalmi Múzeum tul. Ltsz: 61.1013
44. Asztalos Etelka arcképe II 1845 o. v. 16,3 x 12,3 cm. j. j. l. Fest Jókay Mór 1845. Petőfi Irodalmi Múzeum tul. Ltsz: 62.1188
45. „Hétköznapok" illusztrációk 1845 cer. p. 20,7 x 13 cm. j. n. Petőfi Irodalmi Múzeum tul. Ltsz: 1068
46. PAP Gábor: Néhány szó hazai festészetünk megalapítása tárgyában. (Bécs 1848 Nyárelő 1) Életképek 1848 július 23. 97–102. old.
47. A 8. szám alatt idézett mű 276–278. old.
48. CSORBA Zoltán: Petőfi, Tompa, Jókai Miskolcon és Borsodban. Miskolc. 1966. 32–40. old.
49. Jókai Album. Képek, adatok, okmányok Jókai Mór életéből. 1910. Pesti Napló kiadása.
50. A 49. szám alatt idézett mű.
51. Dédes 1849 akv. p. 7,8 x 13,4 cm. j. n. Petőfi Irodalmi Múzeum tul. Ltsz. 61, 1030.
52. Látókő 1849 akv. p. 14 x 8 cm. j. n. Petőfi Irodalmi Múzeum tul. Ltsz. 61. 1029.
53. A 10. szám alatt idézett mű 72. old.
54. Vasárnapi Ujság 1885. év március 1. 137–142. old. Törs Kálmán: Jókai Mór hatvanadik születésnapján. A rajz címe: Önarckép saját egykorú rajz után.
55. Jókai Mór a forradalom alatt írt művei. Budapest. Athenaeum. 1875.
56. Vasárnapi Ujság 1894. január 14. LX. évf. 2. szám. 26–27. old.
57. VÁLI Mari: Emlékeim Jókai Mórról. Magyar Századok sorozat. 1955. 121. old.
58. A 48. szám alatt idézett mű 35. old.
59. JÓKAI Mór: A barátfalvi lévita. Az 1969. évi (Kritikai Kiadás). 63. kötet. Dédes látképe a IV. képestáblán.
60. Az 59. szám alatt idézett mű 49. oldalán található a jegyzet és az idézet.
61. Johan, Caspar, Lavater's: Physiognomik zur beforderung der Menschenkentniss und Menscheinliebe. Wien. 1829.
62. Emléklapok 1848–1849-ből. Szerkeszti Szilágyi Sándor. Pest. 1850.
63. Remény. Szépirodalmi, művészeti és társaséleti folyóirat. Szerkesztik Jókai Mór és Vahot Imre. 1851. II. félév. 3. füzet. 132–135. old.
64. Délibáb. 1853 május 1. 577. old.
65. Délibáb 1853 május 16. 731. 734. old.
66. A 65. szám alatt idézett Utilevélben.
67. A 65. szám alatt idézett Utilevélben.
68. Délibáb 1853 június 12. 759–764. old.
69. KUBINYI Ferenc–VAHOT Imre: Magyarország és Erdély képekben. 1853–1854. Pest. Emich Nyomda.
70. Festetich Leó 1800–1884. A Nemzeti Színház igazgatója az ötvenes években. 1866-ban a színakadémia igazgatását bízták reá.
71. ORLAI PETRICH Soma: Eszmék a művészet körül. Délibáb 1853 szeptember 4. 291–294. old.
72. ORLAI PETRICH Soma: Levelek a művészetről. Délibáb 1853 november 13. 613–617. old.

BÉLA SZIJ

MÓR JÓKAIS INTERESSE FÜR DIE BILDENDE KUNST.

Mór Jókai hat sich vor allem durch sein belletristisches Schaffen, seine Romane und Erzählungen weltweit einen Namen gemacht. Daneben bekundete er aber großes Interesse und auch eine gewisse Veranlangung für die bildende Kunst. Von Kindheit an liebte er zu zeichnen und zu malen. In seiner Jugend träumte er noch davon, Maler zu werden und bildete sich bewußt im Zeichnen und Malen. Selbst als kein Zweifel mehr darüber bestand, daß ihn die Muse der Literatur endgültig in ihren Bann geschlagen hatte, hörte er nicht auf zu zeichnen und zu malen. Er übte sich in diesen Künsten auch später, teils aus Liebhaberei, teils um sie in den Dienst seines literarischen Werks zu stellen, dieses gewissermaßen zu ergänzen. In seinen Notizheften finden sich neben den schriftlichen Aufzeichnungen zahlreiche, mit Bleistift gemachte Zeichnungen, Zeichnungsskizzen. Er verewigte Menschen, Details von Landschaften und Stadtbildern, häufig auch aus der Geschichte oder Kunstgeschichte bekannte Baudenkmäler. Seine Begabung trat besonders in der Darstellung des menschlichen Gesichts, des menschlichen Charakters zutage. Auch die Bildnisse sind zumeist miniaturartig gelöste, also kleinformatige, sorgsam und minuziös ausgeführte Darstellungen.

Erhalten blieben auch einige Zeichnungen und Gemälde, die die Schönheit der Natur, der weiten Landschaft verherrlichen. Besonders wichtig sind seine zu den „Reisebriefen" oder zu seinen Reisebeschreibungen gemachten Zeichnungen. Mit diesen illustrierte er sozusagen seinen eigenen Beschreibungen, schriftlichen Landschaftsdarstellungen. Sie machten seinen Text anschaulicher, rükcten ihn sinnlich näher. Zweifellos hat sich Jókai in seinem literarischen Werk viel packender, hinreißender ausgedrückt, als in den Zeichnungen und Gemälden. In den letzteren vermißt man jene romantische Spannung und Bewegtheit, von denen seine literarischen Werke erfüllt sind. Auch die komplizierte, vielschichtige Welt der menschlichen Seele hat die Feder des Romanciers Jókai besser versinnlicht, als der Stift oder der Pinsel des Zeichners. Dennoch verdienen es seine Bildnisse, sowie Landschaften und Stadtbildmotive, daß man sie einigermaßen kennenlerne.

Jókais Interesse für die bildenden Künste zeigte sich auch darin, daß er als Redakteur und Journalist Schriften publizierte, die sich auf die bildende Kunst bezogen. Es kam sogar vor, daß er selbst Kunstkritiken, Rezensionen schrieb über irgendeine wichtigere Ausstellung oder das Schaffen eines bedeutenderen Künstlers.

Bereits zur Zeit des Freiheitskrieges, im Jahr 1848, veröffentlichte er in dem von ihm redigierten Blatt „Életképek" den Artikel von Gábor Pap über die Möglichkeiten der Schaffung einer nationalen ungarischen Malerei, bzw. Historienmalerei. Nach der Niederwerfung des Freiheitskrieges mußte sich Jókai ebenfalls eine Zeitlang verbergen. Während dieser Zeit zeichnete und malte er viel, um auch auf diese Weise seinen Schmerz über den unglücklichen Ausgang des Freiheitskampfes zu betäuben. Später, als er als Schriftsteller mit seinen eigenen Werken wieder vor die Öffentlichkeit treten konnte und auch die Tätigkeit als Redakteur wieder aufnehmen durfte, sicherte er den sich mit ästhetischen Problemen befassenden Schriften Soma Orlai Petrich' stets einen Platz in seiner Zeitung. In seinen Auseinandersetzungen mit prinzipiellen und praktischen Fragen der Malerei setzte sich Orlai für das Primat und die größtmögliche Achtung der nationalgesinnten Malerei ein. All das geschah in den von Sorge und Trauer erfüllten Jahren des Freiheitskrieges und der darauf folgenden Unterdrückung.

Mór Jókai, Soma Orlai Petrich und Gábor Pap studierten in den 1840er Jahren an der Hochschule zu Pápa. Die geistige Atmosphäre des dortigen Bildungsvereins hinterließ tiefe Spuren in ihrer Lebensanschauung. Gewisse Einzelheiten ihrer Vorbereitung auf das Leben haben sich so mit dem geistigen Leben unseres Komitats verknüpft. Im Komitat Veszprém, in Balatonfüred, befindet sich außerdem auch das Jókai-Gedenkmuseum. Wir hoffen zuversichtlich, daß die Leser dieser Publikation der Studie, die sich mit dem bildkünstlerischen Interesse Jókais befaßt bzw. den erhalten gebliebenen Zeichnungen und Gemälden Beachtung schenken werden.

V. FODOR ZSUZSA

A VESZPRÉMI IPARTESTÜLET TÖRTÉNETE

(I. RÉSZ 1886–1890)

AZ IPARTESTÜLETEK MEGALAKULÁSÁNAK KÖZVETLEN ELŐZMÉNYEI

A 18. század végén, illetve a 19. század első felében kibontakozott ipari forradalom következtében a nyugat- és közép-európai országok a fejlődés élenjáróivá váltak. Hozzájuk képest Magyarországon jóval elmaradottabb gazdasági és társadalmi viszonyok uralkodtak, bár a változás igénye már több területen jelentkezett. Mindenekelőtt a gazdasági életet akadályozó kötöttségeket kellett feloldani, hogy az előrehaladás szabadabb utat nyerjen.

Már a 19. század elején megkezdődött a fejlődésnek egyre inkább akadályává váló céhintézmény alá-aknázása. Az ellene forduló közhangulatnak nagy lökést adott gróf Széchenyi István első nagy reformmunkája, az 1830-ban megjelent „Hitel", különösen annak „A céhek s limitatio feleslege" című fejezete. A vármegyék is feliratokban kérték a céhek végleges eltörlését és az iparszabadság kimondását. A céhek felszámolására a magyar polgári forradalom alatt sem került sor, de a minisztérium által 1848 június 9-én kiadott céhszabálymódosító rendelet jogszabályi erővel tette lehetővé a céhen kívüli iparűzést. A 76. § kimondta, hogy saját kezére bárki, bárhol szabadon dolgozhatott segéd nélkül.[1] A rendelet megvalósítására tulajdonképpen nem kerülhetett sor, a benne foglaltak mégis figyelemreméltók és előremutatók.

A szabadságharc leverése után Bécs hozzákezdett a beolvasztási politika radikális érvényesítéséhez és ez magától értetődően az iparpolitikára is kiterjedt.

Az 1850-es években jelentkezett, majd később általánossá vált, a hagyományos iparűzést szorongató válságon különböző rendeletek bevezetésével igyekeztek segíteni. A magyar ügyeket intéző helytartótanács az 1851. február 6-án kiadott „Ideiglenes Utasítás"-ban szabályozta a kereskedés és ipar gyakorlását Magyarországon, s intézkedéseivel kitért a céhekre is. Az április elsejével életbeléptetett rendelet már a szabadverseny, azaz az iparűzési szabadság elvére helyezkedett.

Az iparűzés általános feltételeinek bebizonyításával – nagykorúság, jó erkölcs és feddhetetlen előélet, képesítés igazolása – mindenki megszerezhette az önálló ipargyakorláshoz szükséges iparigazolványt, amelyek kiadása ellen nem tiltakozhattak a céhek. Az egyleti életre annyiban tért ki, hogy megengedte a nem céhbeli kézművesiparosoknak közös céljaik előmozdítására egyletek alakítását mindenfajta csatlakozási kényszer nélkül.[2]

Miután az Ideiglenes Utasítás csak átmeneti hatállyal szabályozta az ipari életet, s miután szükséges volt az egész birodalomra kiterjedő egységes ipari rendtartásra, ezért 1859. december 20-án kibocsátották, 1860. május elsejével életbe léptették a Nyílt Parancsot, másképpen Császári Pátenst, amely szintén az iparszabadság alapján állt. E szerint azok az iparok, amelyeknél a közszempontok szükségessé teszik, engedélyhez kötött iparok, a többiek szabad iparok. (A 18 engedélyhez kötött iparág között szerepeltek az építőipari szakmák, de a nyomdászat is, amelynél már politikai okok is gátolták a szabaddá válást).[3] Az előbbinél csak némely szakmában kellett a képesítés igazolása, amelyet nagyon enyhe feltételek mellett lehetett megszerezni. A szabad iparok gyakorlásához csupán az iparűzési szándék bejelentésére volt szükség, mire kiállították a Gewerbeschein-t, az iparigazolványt. Az e rendeletben foglaltak tovább fokozták a céhintézményhez görcsösen ragaszkodó mesterek aggodalmát, akik többségükben a hanyatlás legfőbb okaként az iparszabadság bevezetését jelölték meg. 1866-ban a pesti céhek iparszabadság elleni megmozdulásaihoz a veszprémi iparosok emlékirattal csatlakoztak, amelyben az 1850-es évek viszonyainak visszaállítását kívánták: „Az 1850-ik ideiglenes ipari szabályok habár a kor kívánalmainak mindenben meg nem is felelnek, de az elavult céhrendszernek minden esetre kívánatos és üdvös szabályozását és átalakulását vonták maguk után . . . az ipar fejlődése nem hogy korlátozva lett volna, de annak minden oldalról a lehetőségig tágas tér nyittatott, mig más részről az 1850-ik évig sok körülmények közt Szabadalom és önkényleg gyakorlott visszaélléseknek a szabályok pontos életbe léptetése és szoros megtartása által eleje vétetett volna, s az illy korlátok között fejlődő iparszabadság lassanként megérlelte volna az e téren még szükséges módosításokat."[4]

Az iparrendtartás a céheket nem szüntette meg, de alapvető funkciójuktól, a szakmai minősítés jogától megfosztotta őket. A pátens az iparosok szervezete gyanánt az ipartársulatot jelölte meg. Kimondta, hogy ott, ahol ilyen társulati kapcsolatok még nem lé-

teznének, ezek megvalósításáról gondoskodni kell. A 107. § köteleztetés a társulatba lépésre: „Aki ily kapcsolat járásában azon ipart, amelyre a kapcsolat létezik, önállólag üzi, már az ipar megkezdése által a társulat tagjává válik s az azzal járó kötelességeket teljesiteni tartozik. Aki többféle iparágat üz, ily módon több társulathoz is tartozhatik."[5] Mivel a Császári Pátens az osztrák örökös tartományok területén érvényes rendszert igyekezett érvényesíteni, és mert rendelkezéseinek egy része magyarellenes élű volt, a magyar társadalom nagy ellenállást tanúsított a végrehajtásával szemben. Emiatt a céheknek ipartársulatokká alakítása igen lassú volt.[6] Mindenesetre a benne foglalt reformokkal megvetette alapját a későbbi ipartestületi intézménynek.

A hazai kézművesipar válsága a kiegyezést követő 10–15 évben tetőpontra érkezett.[7] A gazdasági viszonyok megváltozása, a tőke előretörése, a nagyipar növekvő konkurrenciája, az Ausztriával közös vámterület hátrányai mind közrejátszottak a hanyatláshoz.[7a] Egyes iparágak egészen elpusztultak, például teljesen a gyáripar területe lett a szövés-fonás. A fazekasok termelését a kő- és zománcedények tömeges előállítása szorította ki a fogyasztópiacról. A nagyipar versenyét a bőripar is igen megsínylette, így tömegesen tűntek el a timárok és a cserzővargák. Önálló kézművesek csak a kapitalista fejlődéstől kevésbé érintett iparokban tevékenykedhettek.[8]

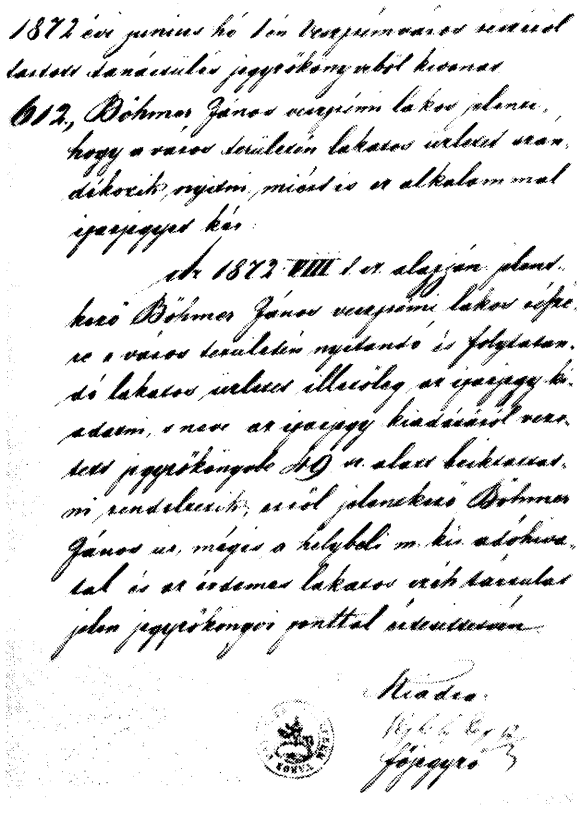

1. ábra. Engedély lakatos ipar űzésére 1872-ből
Abb. 1. Genehmigung zum Betreiben von Schlosserhandwerk aus dem Jahre 1872

A válság elmélyítéséhez tagadhatatlanul hozzájárult az az iparpolitika, amely a korlátlan szabadságot az 1872. évi VIII. törvénycikkben szentesítette. Első ipartörvényünk értelmében gyakorlatilag minden ipar szabadipar volt, az ipargyakorlás jogát nemre való tekintet nélkül minden nagykorú, vagy nagykorúnak nyilvánított egyén részére megadta, sőt atyai, gyámi, illetve gyámhatósági beleegyezéssel kiskorúak részére is engedélyezte. Csupán az iparűzési szándékot kellett az iparhatóságnál bejelenteni. A Nyílt Parancs a céhek tagsági kényszerét megtartotta, ugyanakkor első ipartörvényünk ezt nem ismerte el. A 76. §-ban ez áll: „Az ugyanazon, vagy különböző ipart egy vagy több községben önállóan gyakorló iparosok közös érdekeik előmozdítása végett ipartársulatokká egyesülhetnek."[9] Az ipartársulatokba való belépés nem volt kötelező, de a belépési szándékot sem lehetett megtagadni. Szemben a céhkorszak rendszerével, a tagság soraiba való felvétel semmiféle mestermű, vagy szakvizsga függvénye nem lehetett.

A törvény az ipartársulatok létrejöttét egyféleképpen mégis ösztönözte. A 83. §-ban kimondta, hogy a törvény életbelépésétől számított három hónap alatt valamennyi céhet meg kell szüntetni, de ha a céh 9 hónapon belül ipartársulattá alakul, vagyona az ipartársulatra száll át. Ellenkező esetben a céh vagyona közhasznú célokra adományozandó, vagy ha a céh gyűlése ilyen határozatot hozni nem akar, akkor a céh vagyonának közhasznú, vagy ipari célokra való fordítása iránt az illető törvényhatóság határoz.

Veszprémben a céhek ipartársulatokká alakulása változó gyorsasággal zajlott le az ipartörvény szentesítése után. Elsőként a Csapó Ipartársulat jött létre 1873. szeptember 15-én. Ezután következett a Csizmadia és a Cipész Ipartársulat 1874. január 6-án. Még ez év szeptember 8-án a Vegyes Ipartársulat, október 8-án a Molnár, október 23-án a Kőműves– Ács- és Kőfaragó és a Szabó, december 17-én a Szűcs Ipartársulat alakult meg. 1875. február 13-a a Mészáros Ipartársulat létrejöttének a napja. 1878. február 4-én a Kereskedelmi Ipartársulat szerveződött meg. 1879. október 8-án a Fazekas, október 16-án a Sütő, november 10-én a Köteles, – Szitás, – Kefekötő, – Takács, – Nyerges, – és Kárpitos Vegyes Ipartársulatot jegyezték be. 1880. január 3-án az Asztalos, február 2-án a Városi Kalapos Ipartársulat megalakulása fejezte be a sort.[10]

Az itt ismertetett dátumok az alapszabályok jóváhagyásának időpontjai, amikortól a társulatok hivatalosan megkezdhették működésüket. A valóságban azonban már nem sokkal a törvény bevezetése után elindult a szervezkedés és ideiglenes jelleggel folyt tovább a társulati munka.

1872. július 8-án jegyzőkönyv készült „. . . az 1872. VIII. tc. értelmében Veszprémben alakittandó csapó ipartársulatnak kezdeményező gyüléséről", aholis ideiglenes tisztikart választottak és felolvasták

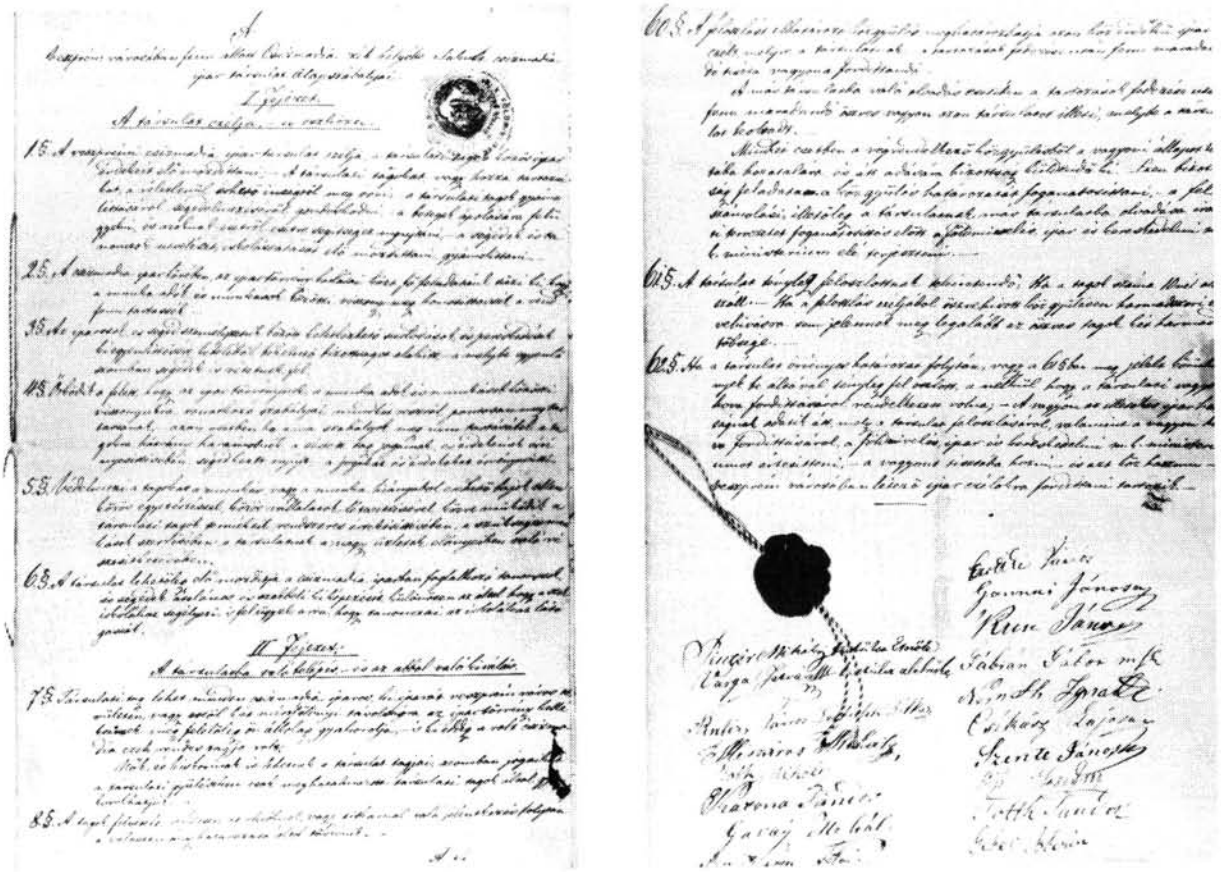

2. ábra. a–b. A veszprémi Csizmadia Ipartársulat alapszabályai 1874-ből
Abb 2. a–b. Statut des Veszprémer Stiefelmacher–Vereins

az alapszabály tervezetet. Ugyanakkor elrendelték annak a földmüvelés, ipar- és kereskedelmi miniszterhez való felterjesztését. A céhvagyon átadásával nem siettek, inkább arra az álláspontra helyezkedtek, miszerint „. . . bevárandó volna azon idő, amikor az alakulás törvényesen elismertetik és a vagyonról való rendelkezés a többségnek adathatik."[11] A Csizmadia Ipartársulat alapszabály tervezetét már 1873-ban elkészítette Pongrácz Dániel ügyvéd, aki ezért a munkáért ez év augusztus 25-én ötven forintot vett fel.[12]

A VESZPRÉMI IPARTESTÜLET MEGALAKULÁSA

A céhekből ipartársulatokká alakult szervezeteket az 1884. október 1-én életbe léptetett második ipartörvényünk alakította át ipartestületekké. A képesítés elvének visszaállítása mellett a törvénynek ez volt a másik legfontosabb intézkedése, mivel kimondta, hogy „. . . a képesítéshez kötött mesterséggel foglalkozó iparosok kétharmadának kivánatára az illetékes ipar- és kereskedelmi kamara meghallgatásával és a törvényhatóság hozzájárulásával az iparhatóság által ipartestületek alakitandók."[13]

A 125. § rendelkezése szerint „Az általános ipartestület megalakítása alkalmával az elsőfoku iparhatóság felhivja az illető helyen eddig müködött és képesitéshez kötött mesterséggel foglalkozó iparosokból álló ipartársulatokat, hogy az ipartestületbe olvadjanak."[14]

Miután az iparosság túlnyomó része ezekben az intézményekben olyan támaszt vélt, amely őt a mindinkább súlyosbodó gazdasági viszonyok közepette segíti, a nagytőkével szemben felvett versenyben erősíti, érdekeit a legmesszebbmenőkig képviseli, ezért az esetek többségében[15] azon volt, hogy mihamarabb létrehozza lakóhelyén az ipartestületet. Ettől a szándéktól vezérelve jelentek meg Veszprém iparosai a megyeháza nagytermében 1885. január utolsó vasárnapján, amikoris Kovács Imre polgármester a nagyszámú közönséget üdvözölve kijelentette: „a város iparosai – csekély kivétellel – mindnyájan óhajtják az Ipartestület megalakulását."[16] Ideiglenes elnökké Kovács Imre polgármestert, ideiglenes főjegyzővé Vikár Lajos városi főjegyzőt, majd ideiglenes jegyzővé Hegedüs Jánost, a „Veszprém" c. lap szerkesztőjét választották meg. Az alapszabályok elkészítésére bizottságot jelöltek ki, amelynek tagjai Katona Sándor, Mészáros Mihály csizmadia, Szilágyi Mihály rézz-

műves, Benkő István kádár, Balogh Károly, Fekete Károly szabó, Rigó István szűrszabó, Megyessy József, Brenner Lőrinc építőmester, Kiss István, Kovács Károly lakatos, Czollenstein Ferenc kocsigyártó, Fülöp Mihály, Kovács József kovács, Husvéth János köteles, Suly Ede sütő, Stoll Miklós festő, Márton Gyula bábsütő, Kurcz Rudolf asztalos, Valentin Antal, Lang Ferenc, Pundschaft Rudolf cipész, Berleg József, Völgyi Lajos bognár, Banthauer Gáspár kalapos és Pfilf Andor kályhás veszprémi iparosok voltak.

A jelenlévők elvégzendő feladatként tűzték ki, hogy az alapszabályokat jóváhagyás végett a minisztériumhoz fölterjesztik. A gyűlésen méltó elismeréssel nyugtázták a város derék iparosainak azon lelkes buzgalmát, amellyel az Ipartestület megalakítását fölkarolták, s ezáltal az ipar fölemelésére, s az iparosok nyomasztó helyzetének javítására nézve megvetették az alapot.

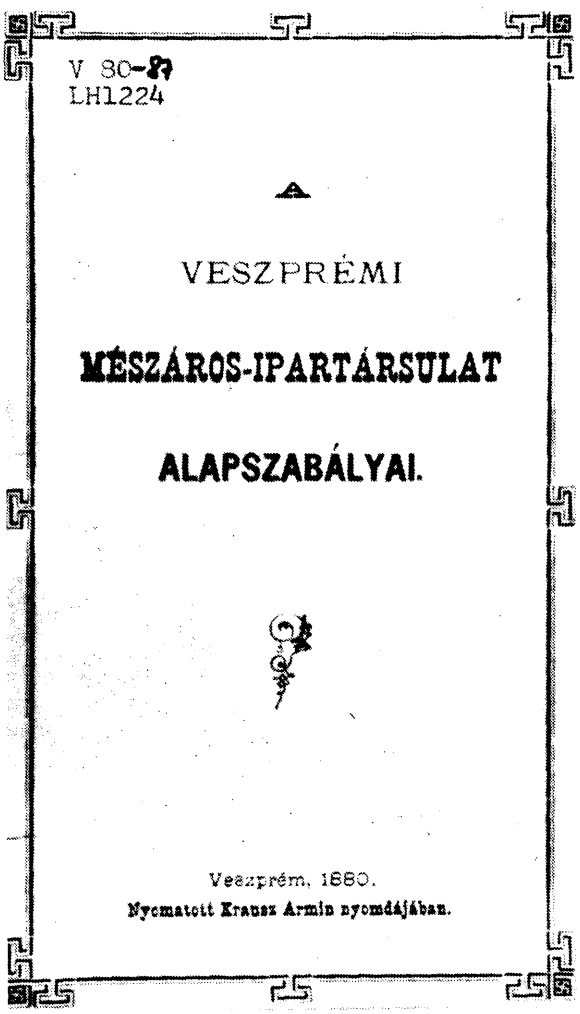
V 80-87
LH1224

VESZPRÉMI

MÉSZÁROS-IPARTÁRSULAT

ALAPSZABÁLYAI.

Veszprém, 1880.

Nyomatott Krausz Armin nyomdájában.

3. ábra. A veszprémi Mészáros Ipartársulat alapszabályai 1880-ból
Abb. 3. Statut des Veszprémer Fleischer-Vereins aus dem Jahre 1880

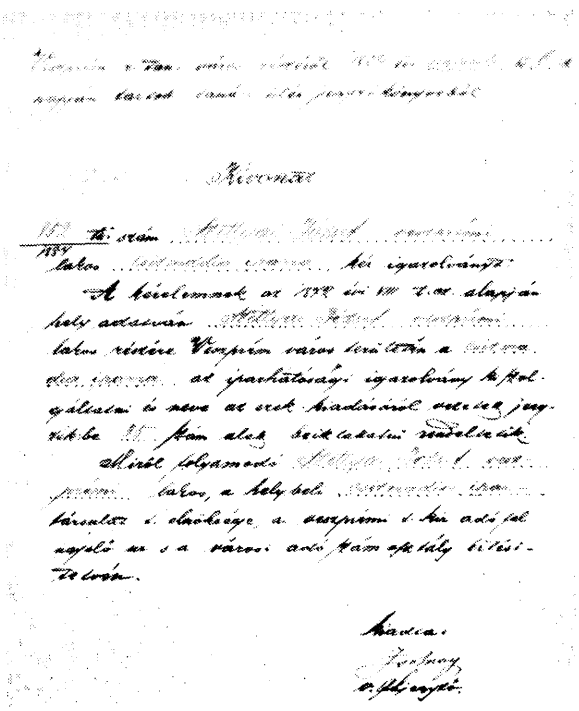

4. ábra. Engedély csizmadia ipar űzésére 1884-ből
Abb. 4. Genehmigung zum Betreiben von Stiefelmachen aus dem Jahre 1884

Mivel a törvény életbe léptetése szükségessé tette Veszprémben az iparosok összeírását, az ezt tartalmazó polgármesteri jelentés az alábbiak szerint részletezi a listára felvettek létszámát:[17] Veszprém város területén 88 iparág, 838 önálló iparos, 227 segédképp dolgozó iparos, 25 mesterségét nem folytató iparos, 510 segéd és 340 tanonc volt.

A listára felvettek iparáganként megoszlása:

Mesterség	Az ipart folytatja	Segédkép	Nem folytatja
alkusz	1	–	–
asztalos	22	2	–
ács	84	58	1
bábsütő	4	–	–
bádogos	7	–	–
bognár	9	–	–
borbély	6	–	–
csapó	69	31	3

Mesterség	Az ipart folytatja	Segédkép	Nem folytatja
csizmadia	84	5	4
csutorás	18	–	–
cipész	57	18	2
cukrász	2	–	–
épitő mester	3	–	–
esernyő készitő	2	–	–
esztergályos	2	–	–
fazekas	44	1	1
fényképész	1	–	–
fésüs	2	–	–
fogász	1	–	–
fürdős	2	–	–
füzérvágó	1	–	–
gombkötő	2	–	1
gyorskocsis	10	–	–
gyáros	1	–	–
harangöntő	1	–	–
hentes	21	1	–
kalapos	10	–	–
kapcás	3	1	–
kádár	13	–	1
kávémérő	6	–	–
kefekötő	2	–	–
kéménysepr ő	2	–	–
kereskedő	87	–	–
kertész	2	–	–
kékfestő	4	–	–
kesztyüs	2	–	1

Mesterség	Az ipart folytatja	Segédkép	Nem folytatja
kocsigyártó	4	–	–
kocsmáros	33	–	–
kovács	12	–	–
kosárkötő	3	–	–
kőmüves	5	74	–
könyvkötő	3	–	–
koporsócsináló	1	–	–
köteles	5	–	–
kőfaragó	2	–	–
lakatos	15	–	–
látszerész	1	–	–
mészáros	5	1	1
molnár	13	3	1
nyerges	1	–	–
nyomdász	2	–	–
órás	4	–	–
pálinkamérő	4	–	–
posztó nyirő	1	–	–
rézmüves	4	–	–
sajtos	1	–	–
sörmérő	1	–	–
sütő	11	–	–
szabó	51	29	4
szappanyos	3	–	–
szatócs	39	–	–
szállitmány-vállalkozó	3	–	–
székcsináló	1	–	–

Mesterség	Az ipart folytatja	Segédkép	Nem folytatja
szeszfőző	2	–	–
szijgyártó	4	–	–
szitás	3	–	–
szerkovács	1	–	–
szobafestő	4	1	–
szücs	9	–	4
takács	12	–	–
tarisznya-csináló	1	–	–
timár	5	–	1
tobak	1	–	1
üveges	1	–	–
varrónő	1	–	–
vattakészitő	1	–	–
varga	–	1	–
zálogüzlet	1	–	–
zenei hang-szerkészitő	1	–	–
zsibárus	3	–	–
Házi ipar			
divatárusnő	2	–	–
női ruhavarró-nő	23	–	–
drótos	2	–	–
kaptafa csináló	1	–	–
kemence csináló	2	–	–
köszörüs	2	–	–
cserepes	1	–	–

A most még ideiglenesen alakult ipartestületi szervezet létére és a törvény 125. §-ban foglaltakra hivatkozva néhány ipartársulat végleg feloszlott és tagjaik ipartestületi tagokként működtek tovább. A Kőműves, – Ács – és Kőfaragó Ipartársulat 1885. őszén oszlott fel.[18] 1886. február 11-én a volt Veszprémi és Veszprém megyei Mészáros Ipartársulat mondta ki megszűnését és Bauer Károly elnök indítványára a céhláda összes okmányaival, pecsétjével és egyéb tárgyaival a veszprémi római katolikus főgimnázium múzeumába került.[19]

A Veszprémi Ipartestület tényleges megalakulását az 1886. szeptember 12-én a megyeháza nagytermében tartott alakuló közgyűléstől számítjuk.[20] Ezen a jelentős eseményen 257 iparos jelent meg, eleget téve a megalakulás törvényben előírt feltételeinek, hiszen a képesítéshez kötött iparosok száma jóval meghaladta a százat, és legalább kétharmaduk kívánta az Ipartestület létrehozását. A közgyűlést Fejes Antal rendőrkapitány, mint állandó iparhatósági biztos nyitotta meg, akinek kérésére felolvasták az iparhatóság megbízólevelét és a testület jóváhagyott alapszabályait. Ebben az Ipartestület célját a 2. §-ban az alábbiak szerint fogalmazták meg: „. . . a testületi tagok közt a rendet és egyetértést fenntartani, – az iparhatóságnak az iparosok közt fentartandó rendre irányuló működését támogatni, az iparosok érdekeit előmozditani, s őket haladásra serkentei. Ez okból gondoskodik az Ipartestület arról, hogy

a) az iparosok és segédek között rendezett viszonyok álljanak fenn;

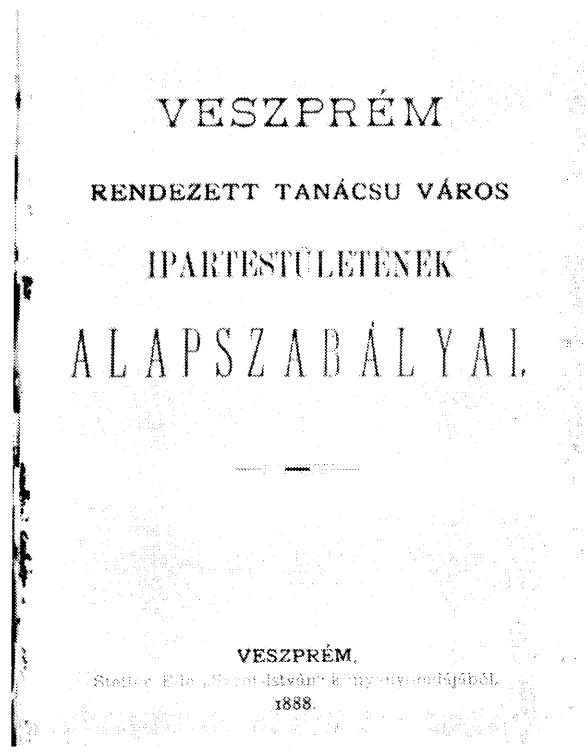
VESZPRÉM

RENDEZETT TANÁCSU VÁROS

IPARTESTÜLETÉNEK

ALAPSZABÁLYAI.

VESZPRÉM.

1888.

5. ábra. A veszprémi Ipartestület alapszabályainak borítólapja.
Abb. 5. Umschlag des Statuts der Veszprémer Gewerbekorporation

6. ábra. A veszprémi Ipartestület pecsétje
Abb. 6. Stempel der Veszprémer Gewerbekorporation

b) a tanonczügy rendeztessék;
c) az iparosok és tanonczok, vagy a segédek között fölmerülő surlódások és vitás kérdések elintézésére békéltető müködés biztosittassék;
d) segélypénztárak létesittessenek;
e) az iparosok anyagi érdekei segélyszövetkezetek alakitása által előmozdittassanak."[21]

A tagsági viszonyt a 4–5–6. §-ok tartalmazzák.[22] „Az ipartestület kötelékébe mindazok az iparosok tartoznak, a kik Veszprém város területén az 1884. XVII. t. cz. 5. §-a szerint képesitéshez kötött mesterséget üznek. Az illető iparos iparának megkezdésével egyszersmind az ipartestület tagjává lesz, annak minden jogával és kötelezettségével. Nők és kiskoruak szintén tagjai a testületnek, a kiskoruak azonban jogaikat a testületi gyüléseken – esetről-esetre – erre irásban meghatalmazott testületi tagok által gyakorolhatják." „A tagság véget ér: a tag halála, vagy elköltözése, illetőleg üzletének megszünése által. Ez utóbbi esetre azonban az illető tag – akarata szerint – a testület tagja is maradhat."

Minden tag a belépés alkalmával kellett, hogy kapjon az alapszabályokból egy példányt, valamint egy nyugta könyvet. De belépés címe alatt 20 forint befizetésére kötelezték, amely összeg a testület pénzvagyonát gyarapította. A beolvadó ipartársulati tagok csak 1 forint fölvételi díjat fizettek. A tagoknak joguk volt a testület gyűlésein személyesen részt venni, szóval és szavazattal véleményt nyilvánitani. A munkaviszonyból eredő súrlódások és peres kérdések esetén igénybe vehették a testület segitségét. Ezenkívül részt vehettek a testület által kezdeményezett közös vállalatokban, vagy szövetkezetekben.[23]

A jogok mellett a kötelességeket is meghatározta az alapszabály. E szerint a tagoknak pontosan eleget kellett tenni az alapszabályok értelmében hozott határozatoknak, és a testület becsületének és érdekeinek előmozdítását mindenki tehetségéhez képest végezhette. Előírták a tagsági járulék pontos fizetését (az egyszer s mindenkorra befizetett beiratási díjon kívül minden tag évnegyedenként 25 krajcárt, egy év alatt összesen 1 forintot tartozott fizetni) és azt, hogy a választást, a megbízást és a kiküldetést az illető személynek kötelessége volt elfogadni és abban a legjobb tehetsége szerint kellett eljárni.[24]

A közgyűlésen Gémesi Dániel iparos indítványozására Balogh Károly szabó mestert választották meg egyhangúlag, aki el is fogadta az elnöki széket a megbízás szerinti három évre. Az elnök személye nagyon fontos volt, mert ő képviselte a testületet a hatóságokkal és más személyekkel szemben, s minden testületi okiratot neki kellett aláírnia. Ő hívta össze az elöljárósági üléseket és a közgyűlést, ezeken elnökölt, szót adott, határozatot mondott ki szótöbbség alapján. Egyenlő számú szavazatok esetén az elnök szava döntött. Ő ellenőrizte a közgyűlési, illetve az elöljárósági határozatok végrehajtását, a folyó ügyek intézését és ezek intézésére utasítást adott a jegyzőnek. Sürgős esetekben 20 forintnyi összegig utalványozhatott, de erről az elöljárósági ülés előtt számot kellett adnia.[25]

Ezt követően az elöljáróságot választották meg, melyre azért volt szükség, mert az Ipartestület ügyeit a közgyűlésen kívül a 24 iparosból álló tanács intézte, amelynek tagjai egy évre kaptak megbízást. Csak az a személy volt erre a posztra megválasztható, aki a város területén 3 év óta önálló iparosként működött.[26] Az elöljáróság havonként legalább egyszer, egy meghatározott napon ülésezett, de szükség esetén rendkívüli ülést is tarthatott. A kötelesség teljesítését itt különösen szigorúan vették, mert háromszori igazolatlan elmaradás esetén 20 forint erejéig bírságot is kiszabhattak az illető tagra. Az ügykör fontos területekre terjedt ki. Egészében véve ide tartozott a lajstromok vezetése, a hatósági teendők elintézése, az ügyvitel feletti őrködés és a havi pénztári kimutatások megvizsgálása. Súlyos vétség esetében a jegyző és az ügyész működését ideiglenesen felfüggeszthette az elöljáróság.

A feladatok az Ipartestület törvényadta jogaiból eredtek, amelyek több területen elsőfokú iparhatósági szerep betöltését jelentették. Így feladat volt annak ellenőrzése, hogy tanoncnak csak a törvényes kort elért gyermekeket alkalmazzák írásos szerződés alapján, továbbá hogy az iparos a tanoncát iparában oktassa, templomba és iskolába járassa és jó bánásmódban részesítse. A tanonclajstrom vezetése, a tanviszony tartalmának ellenőrzése és a tanoncok iskolába járásának figyelése elsőrangú helyet kapott a rendszeresen végzendő munkák között. Az iskolával kapcsolatos tennivalókat még a különféle szaktanfolyamokról való gondoskodás is gyarapította. A segédek lajstromának nyilvántartása, a szerződési viszony szabályosságának ellenőrzése és a segédek munkakönyveinek kiállítása ugyancsak leendő dolga volt

7. ábra. Bauer Károly elöljárósági tag, később az Ipartestület elnöke
Abb. 7. Károly Bauer, Mitglied des Vorstands, später Vorsitzender der Gewerbekorporation

az elöljáróságnak.[27] A tanoncok, a tanonciskolák és a segédek ügyeinek rendszeres ellenőrzését választott megbízottak, vagy bizottság kiküldése útján kellett végezni. Az így készített jelentések az elöljárósági ülések megtárgyalandó és szükség esetén kellő intézkedéseket hozó tárgyköreivé válhattak.[28]

Erre a nagy körültekintést igénylő, sok elfoglaltsággal járó munkára a közgyűlés Kurtz Rudolfot, Völgyi Lajost, Katona Sándort, Gémesi Dánielt, Pfeifer Miklóst, Valentin Antalt, Szabó Cseh Józsefet, Benkő Istvánt, Pfilf Andort, Megyesi Józsefet, Fülöp Mihályt, Husvéth Jánost, Kováts Károlyt, Bauer Károlyt, Márton Gyulát, Rákhelyi Józsefet, Regényi Lajost, Szilágyi Mihályt, Banthauer Gáspárt, Fekete Károlyt, Lang Ferencet, Zsolnai Sándort, Mészáros Mihályt és Brenner Lőrincet választotta meg.

Az alapszabályok 19. §-a értelmében a rendes évi közgyűlésen általános szótöbbséggel három számvevőt kellett választani, akiknek a pénzkezelés és a számvitel feletti őrködés volt a kötelessége. Ebben és a vele kapcsolatos ügyvitelben hanyagságot és pontatlanságot tapasztalva a bizottságnak jogában állt az elöljáróság, vagy ezen túlmenően az iparhatósági biztos felé intézkedést tenni annak érdekében, hogy az Ipartestületet anyagi kár ne érje. Erre kapott megbízást Berleg József, Rigó István és Kiss István. Ugyan az ügyészi és a jegyzői teendőket egy személyre bízhatták, ez a terület itt mégis kettévált, amikor az elnök indítványára dr. Óváry Ferenc lett az ügyész.

Az ügyvitel szempontjából a legfontosabb tisztségviselőket megválasztották, így az első közgyűlés azzal zárult, hogy Kovács Imre polgármesternek, mint ideiglenes elnöknek és Hegedüs Jánosnak, mint ideiglenes jegyzőnek megköszönték az eddigi közreműködést.

Az első elöljárósági ülésre viszonylag gyorsan, egy hét múlva már sor került, mert mielőbb meg kellett választani az alelnököt, a jegyzőt és a pénztárost.[29] Titkos szavazás során 18 szavazati lap leadásával egyhangúlag Benkő István kapta meg az alelnöki megbízatást.

Az ipartestületi ügyek iroda vezetése a három évre megválasztott jegyzőnek a munkaköre volt.[30] A közgyűlés által 200 forintos évi fizetésben megállapított jegyzői állást Farkas Lajosra bízták a következő egy évre. Ez a viszonylag magas összeg is érzékelteti, hogy a legmunkaigényesebb poszton már nem lehetett a közreműködést csupán egyéni aktivitás alapján elvárni. A közgyűléseken és az elöljárósági üléseken a jegyző teendője volt az ügyek előterjesztése, a határozatok jegyzőkönyvbe vétele, s az érdekeltek számára ebből kivonatot kellett készíteni. Gyakorlatilag a jegyző írta a tagok, a tanoncok és a segédek lajstromát, de az Ipartestület egész levelezését is ő végezte.

A testület vagyonának kezelésére pénztárosnak Suly Edét választották meg. A pénz bevétele és kiadása miatt vagyoni felelősséget tartozott vállalni az alapszabályok 18. §-a alapján.

A 21. paragrafus a vagyon összetevőit alaptőkében és jövedelemben határozta meg. A testület alaptőkéje

8. ábra. id. Sárzó János hentes- és mészáros mester
Abb. 8. b. János Sárzó Fleischhauermeister

a feloszlandó helybeli ipartársulatok hagyományaként a testületre szálló alaptőkéből állt, amelyet a beiratási díjakkal, valamint az esetleges hagyományozásokkal, alapítványokkal és bírságokkal lehetett szaporítani. A testületi jövedelmek pedig a vagyon évi kamatjából, a tagok által fizetett évnegyedi és egyéb illetékekből, az elöljárósági és békéltető bizottsági tagokra esetlegesen kivetett bírságokból, a közös vállalatok tiszta nyereményeinek a testületre eső részéből és az előző évről feltehetően megmaradó pénzekből tevődtek össze.

Az Ipartestület – újonnan alakult intézmény lévén – egyenlőre csak ideiglenes helyen kezdte meg működését. Irodahelyisége, ahol az elöljáróság is összeült az új városházában volt. Itt 1886. október elsejétől folyamatossá vált az ügyek intézése.[31] A várható nagy ügyfélforgalom miatt egy saját és nagyobb helyiség igénye már az *első vezetőségi összejövetelen* felmerült, ezért határozat született egy minden szempontból alkalmasnak tűnő ház felkutatására. A közvetlen intézkedésre – beleértve a szóbahozott, Köves Béla kávés lakására való alkudást is – Balogh Károly és Benkő István kapott megbízást.

Az Ipartestület, mint intézmény az 1884. évi ipartörvény alapján lehetőséget kapott arra, hogy a kézműves iparosság érdekeit érintő úgyszólván minden ügyben a szavát hallassa. Ez a lehetőség valójában eléggé korlátozott jogkört takart, hiszen a törvényalkotó vezető körök nem a régi céhek pótlására, nem elsősorban gazdasági érdekképviseleti szervnek szánva, hanem inkább rendészeti tényezőnek tekintve hozták létre a testületeket a társulási kényszer fakultatív értelmezésével.

Az évszázados céhjogok, – mint például a kontárok üldözése, vagy a tagfelvételkor megadott iparűzési jog – gyakorlása már az iparhatóság feladata volt. A testület kihágási esetekben nem járhatott el bíróként, hanem a büntetendő eseteket további eljárás végett az iparhatósághoz tette át. A jogkörök túllépésének megakadályozására a testületekhez iparhatósági biztost rendeltek ki. Ezeket a korlátokat szem előtt tartva, ugyanakkor a törvény 126. és 127. paragrafusai[32] által nyújtott lehetőségeket kihasználva a veszprémi Ipartestület igyekezett a rendeltetését betölteni minden fontos kérdésben, különösen az iparosok közötti rend fenntartásában. Ilymódon az első elöljárósági ülés határozatot hozott a cégek szigorú megvizsgálására. Regényi Lajos elöljárósági tag kapott megbízást annak kiderítésére, hogy kinek a neve alatt folytatták az egyes iparokat a városban.

LASSAN KIBONTAKOZIK A HIVATALI ÉLET

Az 1886-os év hátralévő hónapjai a legfontosabb feladatok kitűzésével, a hivatali munka kereteinek és tartalmának kialakításával teltek el. Az októberi elöljárósági ülések jegyzőkönyvei tanúsítják azt a

9. ábra. Becske Adolf fényképész, 1877-től műteremtulajdonos Veszprémben
Abb. 9. Adolf Becske, Photograph, seit 1877 Besitzer eines Ateliers in Veszprém

sokrétű témát, amely napirendre került az Ipartestületben. A jó munkavégzés rendszerességet kívánt, ezért a vezetőségi tagok *október 7-én* megállapodtak abban, hogy az alapszabályok 15. §-a értelmében az elöljárósági ülést minden hónap első szombatján tartják. Az elnök és a jegyző átvette a városi hatóságoktól azt a nagymennyiségű nyomtatványanyagot, amelyet az ügyvitelkor használtak a tanácson az ipari élet számos területén (tanonclajstrom, minősítési lajstrom, munkakönyvek lajstroma, segédnyilvántartási lapok, ideiglenes igazolványok jegyzéke, adóösszeírási lajstrom stb.). Ekkor hoztak határozatot arról, hogy a jegyző évi díját október 1-től havi részletekben fizetik ki. Egy kivételével az elöljárósági tagok egyetértésre jutottak abban, hogy a szegődő tanoncoktól eljárás és beiratás címén 1 forintot, a szabadulóktól 3 forintot szednek be. Ez ellen azonban az ipartestületi biztos óvást emelt és kilátásba helyezte, hogy az iparhatósághoz fellebbez. A munkakönyvért járó díjat 10 forintban állapították meg, ami ellen senki sem emelt kifogást, mivel másutt is ez az összeg volt szokásban. Egyúttal eldöntötték, hogy úgy a ruganyos, mint a pecsétviaszos rézmetszetű pecsétekre egyformán a „Veszprémi ipartestület pecsétje" feliratot írják.

A tennivalók megszaporodását előre látva megállapodtak, hogy sürgős szabadulás esetén az elnökön és a jegyzőn kívül elegendő néhány elöljáró megjelenése. A tanoncszabadítás menetét aképpen rögzítették, hogy a szabadulni óhajtó köteles a szabadu-

lásakor a hivatalos iratokat az elnöknek felmutatni, beleértve a szabadulási díj befizetésekor kapott bárcát is.

A körülmények kényszerítő hatása miatt az elöljáróság *október utolsó szombatján* ismét összeült, miután az alkalmas hivatali helyiség megtalálása már nem tűrt halasztást.[33] Balogh Károly elnök előadta, hogy a Köves-féle házra nem tudott haszonbéri szerződést kötni, mert a tulajdonos az évi 150 forint haszonbért kevésnek találta. Azonban évenként 180 forintos bérleti díj fejében Köves kilátásba helyezte a lakás kiadását a következő két évre. Az elöljáróság túl soknak találta ezt az összeget, így inkább From Miklós piac téri háza mellett döntött, ahol „Egy csinos szobából álló lakás évi 82 frt.-ért felvehető" volt. Az új iroda bebútorozására listát állítottak össze, amelyen 36 szék, 1 db állványos íróasztal, 1 db zöld posztóval bevont hosszú asztal, 1 db szekrény, 1 db kisebb íróasztal, továbbá köpő ládák és egyebek szerepeltek. A bútorok elkészítését megbeszélendő, október 31-én a meghívott asztalosok közül csupán Szigeti Ferenc és László jelent meg. Ezt követően Benkő István közreműködésével megtartották az árlejtést.[33a]

A hivatali helyiség sorsáról a *november 6-án* megtartott elöljárósági ülés meghozta a döntést. Az előzőekben kedvezőnek tűnt From-féle ház gondolatát elvetették, mert a bérbe vehető egy szoba túl kicsinek bizonyult ilyen nagy számú gyülekezet számára. Itt a várakozó egyéneknek sem és a különböző holmiknak (pl. tűzifa) sem tudtak volna helyet biztosítani. A praktikus érvek Köves Béla lakása mellett szóltak, mivel az az új városháza épületében, teljesen a központban, egy udvarban a városi hivatalokkal volt. Balogh Károly ezen javaslatát az elöljáróság elfogadta és a haszonbéri szerződés (180 frt/év) kiállítására a jegyzőt bízták meg.[34] A testületi könyvtár fejlesztésére is gondoltak, amikor határozatot hoztak az Alföldi iparlap előfizetésére.

ÉRVÉNYESÜLNEK AZ IPARTESTÜLETI JOGKÖRÖK

Már a korábbi elnökségi üléseknek is témája volt a belépési és a tagsági díjak befizetésének serkentése, de a *december 4-én* megtartott választmányi ülés minden eddiginél határozottabban lépett fel ezek rendezése érdekében. A felszólítások ellenére a díjak igen csekélyen folytak be, s ezekből az Ipartestület kiadásai alig voltak fedezhetők. Ezért Fejes Antal iparhatósági biztos jelentésében az elnökség felhatalmazást kapott az elmaradt díjak szigorú behajtására. Ahol lehetséges volt, ott elrendelhették a 20 forint belépési díj hatósági úton történő beszedését, ahol pedig az anyagi helyzet nem tette lehetővé, ott az elnök részletfizetési kedvezményt, vagy hosszabbítást adhatott ki.

A mostani segédtetések kapcsán (Lang Ferenc, Fülöp Mihály és Németh Sándor iparosok tanoncai) Benkő István alelnök indítványozta, hogy beszegődtetések alkalmával adjanak át a tanoncoknak miheztartás végett egy kis alakú papírra nyomtatott „üdvös oktatást", amely tartalmazza: a gazda és családja tiszteletben tartását, a szerszámok gondozását, az ipariskola pontos látogatását, a tanárok figyelmes hallgatását. Az ebbeni általános egyetértés mellett az elnökség ígéretet tett egy ilyen lapnak 1000 példányban történő kinyomtatására.

A gondok és a tennivalók sokfélesége jellemezte az *1887. év első választmányi ülését.*[35] A polgármesteri hivatalból érkezett leirat a tanoncok hanyag iskolába járását és az igazolatlan órák magas számát panaszolta.

Sor került Berki József lakatos tanoncának felszabadítására, s egyúttal a készített vizsgamunka (nagy kapuzár) bemutatására. A szép munkáért a tanonc bizonyítványába bekerült az Ipartestület választmányának dicsérete. Elhatározták, hogy az alapszabályokat kinyomtatják és a békéltető alapszabályokat ehhez csatolják. A hivatalszolga felfogadását az elnökre és az alelnökre bízták. Az ezen ügyben történt intézkedés eredményeként februárban már új hivatal szolgája volt az Ipartestületnek Tóth Pál személyében,[36] akinek havi 10 forint illetmény, a hivatalos helyiségben ingyenes lakás, s lábbeli címén további 8 forint juttatás volt a járandósága. Ezzel szemben a szolga – egyéb teendői mellett – kötelezte magát a fűtés elvégzésére.

Ezen a választmányi ülésen az elnökség bemutatta a Szigeti Ferenc asztalosnak kifizetett 70 forintról szóló számlát, amely a 30 db keményfa szék elkészültét nyugtázta darabonként 2 frt 50 kr-ért. A Braun Gyula által készített asztali lámpa is kifizetésre került, az összeg azonban nem ismert.

Ismét hangot kapott az egyre több visszásságot okozó kontárkodás, ezért felkérték dr. Óváry Ferenc ügyészt az ilyen jellegű ügyek kiderítésére és határozott lépések megtételére annak érdekében, hogy a törvénybe ütköző jogtalan vállalatokat szüntessék be. A hivatali út egyértelműbb betartása végett az alelnök felkérte az iparhatósági biztost, hogy a munkakönyvet váltani óhajtó segédeket a jövőben az ipartestületi hivatalhoz utasítsa. Hangsúlyozták, hogy a munkakönyvek kiállítása alkalmával az elnök és a jegyzőség külön figyelmet szenteljen az illetékesség és az okmányok ellenőrzésére. Ugyancsak a hivatali rend megtartását erősítette az az elhatározás, amely a szabadulást egyedül a havi gyűlésekre korlátozta azzal az elvárással, hogy az iparos segédek ebbéli szándékukat a szabadulás előtt néhány nappal a hivatalnál jelentsék be.

KITERJEDŐ KÖZÉLETI SZEREPLÉS ÉS BELSŐ TARTALMI MUNKA

A változó politikai és gazdasági viszonyok a városi társadalom szerkezetében is módosulásokhoz vezettek, így a kiegyezéstől más településekhez hason-

lóan[37] Veszprémben is egyre fokozódó szerep jutott az új réteget alkotó közalkalmazott és szabadfoglalkozású értelmiségnek a város vezetésében. Az iparosok, mint a legszámottevőbb réteg képviselői azonban még figyelemre méltó helyet kaptak az 1880-as évek veszprémi közéletében. Sok iparos foglalt helyet a városi képviselőtestületben, s nemegyszer fontos poszton vált előmozdítójává a városi ügyeknek. Véghelyi Dezső alispán már 1875-ben Balogh Károlyt (1886-tól az Ipartestület elnöke) a városi elöljáróságot képező tanács négy fizetéses tanácsnoka között említi,[38] mint az elemi iskolák és a Kopácsy-féle alapítvány[39] felügyelőjét. A megbízatás folyamatosságát és súlyát mutatja, hogy az 1887. február 28-án tartott tisztújító képviselőtestületi ülésen Balogh Károlyt első tanácsnokká, helyettes polgármesterré, Benkő Istvánt – az Ipartestület alelnökét – második tanácsnokká választották. A közéletben is szerepet vállaló iparosokat a tanács adóügyi, építészeti- és szépítészeti, egészségügyi és ipartanodai szakbizottságaiban foglalkoztatták.

Az iparosérdekek képviselete tovább ért a városi ügyek intézésének körén. Személyes résztvevőként országos szintű összejövetelek hozzászólói voltak az Ipartestület vezető tagjai. Az 1887. március 25–27-re tervezett budapesti országos ipartestületi kongresszus veszprémi képviselőiről a helyi sajtó is megemlékezett[40], az ipartestületi jegyzőkönyv pedig Szilágyi Mihály elöljárósági tag bejelentését rögzítette, aki a kamaraügy, továbbá a csutorás, csapó, fazekas, molnár, lakatos stb. iparosok ügyét kívánta az országos értekezleten felvetni.[41] Még ebben az évben a losonci iparos kiállításon és egy újabb budapesti országos ipartestületi konferencián vett részt néhány tag részben saját, részben ipartestületi költségen.

Az 1884. évi ipartörvény, amely az ipar fejlődése érdekében a célszerűen korlátozott iparszabadság alapján állt, a képesítés igazolása és az iparigazolvány megszerzésének enyhe feltételeivel rendkívül nagy ösztönzést adott a különféle iparok megkezdésére a szakmai színvonal alacsonyabb szintjén álló iparosok számára. A városi tanácshoz eljuttatott kérelmeket a képviselőtestület elbírálta, s az esetek legnagyobb részében helyt is adott azoknak. A kérelmezőknek az iparigazolvány kiszolgáltatásáért valamennyi szakma esetében 5 forintot kellett befizetni a város pénztárába, kivéve a kávéház megnyitására kért engedélyt, amely után 10 forint volt a kötelezően lefizetendő összeg.[42]

Az urbanizálódás, a városi lakosság növekedése szükségszerűen maga után vonta az élelmezési kisipar terjedését, a ruházati kisipar bővülését és bizonyos strukturális átalakulással a szolgáltató ipar irányába létrehozta az építőipart, amelynek megvoltak a kihatásai az építkezésekkel kapcsolatos vasipari ágazatokra.[43] Egyfelől a nagyszámú új bejelentések miatt, másfelől a szabálytalanul működő iparosok elleni feljelentések következtében ugrásszerűen megnőtt az ipartestületi ügyiratok száma. Az építőipari helyzetre jellemző Brenner Lőrinc építőmester és több szakmabeli tagtársának panasza, amely az *1887. április 2-i* elöljárósági ülésen hangzott el. A kifogás Keller Napoleon budapesti építész Veszprémben működő üzemvezetője Joó Lajos ellen merült fel, aki az új vármegyeház építésén dolgozva több helyi kőművessel kőműves és egyéb munkára vállalkozott. Ezáltal érzékeny kárt okozott a közterhet viselő, adózó veszprémi iparosoknak. Kováts Károly két vaskereskedő ellen emelt panaszt, akik engedély nélkül készíttettek lakatosüzletbe vágó tárgyakat és azokat saját nevük alatt árulták. Herman István bognár pedig fakereskedést is folytatott, amit szintén sérelmesnek tartottak. Az elnök szükségesnek látta, hogy ezentúl ezeket a tevékenységeket szigorúan ellenőrizzék és megígérte, hogy az iparhatóságnál a legszigorúbb intézkedések megtételét fogja kérni.

Miután az Ipartestületben megvolt már az egyes ágazatok kellő számú képviselője és miután az érdekek előmozdítása is megkívánta, szükségessé vált a szakosztályok felállítása. Ezen elöljárósági ülésen a többféle tervezet összeállítására egy külön bizottság alakult.

Az 1884. évi XVII. tc. 50. §-a kimondta, hogy iparkészítményeket csak helyben lakó iparos árusíthat a heti vásárokon. Magát a rendelkezést többféle módon megszegték, de gondot okozott még a helyfoglalás rendje is. Ezért a tanács felkérte az Ipartestületet, hogy a vásárterek rendezése és a tereknek az egyes iparágak részére történő kijelölése végett tegyenek javaslatot. Az elöljáróság hamarosan munkaprogramjába vette, hogy a kebeléből kijelölt csoport a heti vásárok alkalmával helyszíni szemlét tart és a célszerű beosztásra tervezetet készít.[44]

Az iparosérdekek védelmét célzó erőfeszítések sorában jelentős volt. dr. Óváry Ferenc júniusban tett előterjesztése a munkaszerzési lehetőségek növelésére. Indítványozta, hogy a közelgő képviselő választásokat kihasználva a központi iparhatóság küldjön szét felhívást az ország összes ipartestületéhez, s ebben kérjék, hogy a képviselő jelöltek vegyék programjukba: a m. kir. honvédsereg részére szükséges felszerelések előállítását ne egy idegen erővel dolgozó nagyvállalkozónak, hanem városonként, egyenlő arányban felosztva, magyar iparosoknak adják ki. A nagy tetszést kiváltó javaslaton fellelkesülve az elöljáróság kilátásba helyezte az Országos Iparegyesület mielőbbi megkeresését.[45]

A megyeháza nagytermében *1887. június 12-én* megtartott *közgyűlés* újabb fontos lépést tett a szervezeti élet erősítése útján. A tagok elfogadták a már előzőleg megvitatott *békebírósági* alapszabályokat, amelyek a bizottság összetételét, hatáskörét, és az eljárás módját rögzítették. Ezek szerint a békéltető bizottságnak 60 tagból kellett állnia, s a tagság fele részét a testület elöljáróságának tagjai, fele részét pedig a testülethez tartozó iparosok összes segédei által választott segédek kellett, hogy képezzék.[46] A bizottság hatáskörébe tartoztak az 1884. XVII.

tc. 170. §-a értelmében az iparosok és tanoncok, segédek vagy munkások között felmerülő azon súrlódások és vitás kérdések, amelyek a munka- vagy tanviszony megkezdésére, folytatására, vagy megszűnésére, annak tartalma alatt fennálló kölcsönös kötelezettségek teljesítésére, a munka- vagy tanviszony megszűnéséből keletkező kártérítési követelésekre vonatkoztak.[47] A bizottság elnökéül az iparhatósági biztost, jegyzőjéül az ipartestületi jegyzőt tervezték megválasztani. A panaszokat szóban, vagy írásban lehetett előadni. Az előbbiek a bizottság hétfő esti, az ipartestületi elöljáróság helyiségében tartott üléseken hangozhattak el, az írásbeli panaszbenyújtás pedig bélyegilleték kifizetésével egyidejűleg történhetett.[48] A hozott határozatokat szükség esetén az iparhatóság hajthatta végre.[49]

A közgyűlés elfogadta a szakosztályok rendezéséről készített tervezetet, amely alapján megkezdődhetett az azonos, vagy hasonló szakmabelieket tömörítő különböző szakegyletek szervezése. A jegyzői jelentésből kiderült, hogy súlyos gondot okozott, s az Ipartestület egész működésére bénítólag hatott az a tény, hogy – a sok felszólítás ellenére – még mindig magas volt azoknak a száma, akik nem fizették be a belépési és a tagdíjakat, így a hátralék több ezer forintra szökött fel. De ez a hátralék nem csak a működést zavarta, hanem azt is lehetetlenné tette, hogy az iparosok hasznára vállalatokat hozzanak létre. Feltehetően ez a kötelesség elmulasztás nem az ipartestületi intézmény ellen szólt, hanem inkább iparosaink zömének rossz anyagi körülményeiből fakadt, ahol a 20 forint még részletekben történő befizetése is nagy erőfeszítésnek számított. Egyébként ez az összeg önmagában véve is magas volt, hiszen a győri ipartestületi tagokat is csak 10 forint befizetésére kötelezték.[50] Minden bizonnyal a körülmények kényszerítő súlya alatt született az elnökségnek az az augusztusi határozata, amelyben az elmaradt belépési díjak végrehajtói úton történő behajtására mostmár a polgármesteri hivatalt kérték fel.[51]

ELŐTÉRBE KERÜL AZ IPAROSTANONC-OKTATÁS ÜGYE

Az 1883-ban megnyílt ipariskola rengeteg tennivalót adott a városi tanácsnak és az Ipartestületnek. Mindenekelőtt komoly erőfeszítést kívánt a város részéről a fenntartási költségek biztosítása, ezért már az induláskor meghatározták a pénzbevétel alapvető helyi forrásait. A tandíjon és a bizonyítvány kiadásához kért összegeken kívül az iskolának még segélyforrása volt az iparengedélyek után beszedett, a városi tanács által – levonások után – átutalt pénzmennyiség, ami évenként természetesen ingadozó volt. A tanács az előző évi ipardíjakból szakaszosan utalta át a pénzt és erről külön értesítést küldött az ipartanodai pénztárnoknak, aki hosszú ideig ipartestületi elöljárósági tag is volt egyben.[52] Mindezek és az állami segélyek sem voltak elegendőek a megfelelő technikai színvonal biztosítására, így az állandó pénzhiánnyal küzdő iskolának csak nagyon lassan gyarapodott a felszerelése.[53]

A tanítás színvonalát és eredményességét persze más okok is befolyásolták. Nagyon eltérő volt a tanoncok előképzettsége, de a tanítás szervezete is sok kívánnivalót hagyott maga után. Ezenfelül a tanulók legtöbbike szegény szülők gyermekeként a szükséges tanszereket is kénytelen volt nélkülözni.[54] Mindezekhez járult a mestereknek a szabályok iránti szembenállása, ami hosszú ideig gátolta az alapismeretek rendes elsajátítását. A városi tanácsüléseknek gyakran volt tárgya az iparoktatás színvonalának rendbehozatala, szorosan beleértve a fegyelem erősítését is. Az e téren tapasztalt lazaság már olyan méretűvé vált, hogy az iparhatósági megbízottak 1887. április 30-án tartott közös ülésén azt javasolták, hogy az iskolai előadások alkalmával a rend fenntartására egy városi rendőrt alkalmazzanak. Ehhez a tanács nem járult hozzá, mert ezt a módszert nem tartotta összeegyeztethetőnek az uralkodó társadalmi viszonyokkal. Azonban felkérte a polgármestert, mint az ipariskolai bizottság elnökét, hogy tegye meg az alábbi intézkedést: az ipariskolai bizottság tagjai – többen ipartestületi elöljárósági tagok – felváltva jelenjenek meg az iskolai előadásokon és ott „. . . a tanítókkal egyetértve hassanak oda, hogy a tanulók az előadásokat figyelemmel kísérjék és ki és bejárások által az előadásokat ne zavarják."[55] Ez a javaslat a gyakorlatba úgy ment át, hogy az ipartestületi *elöljáróság 1887. szeptember 2-i* ülésén határozat született, miszerint „. . . a tanórákon betűsor szerint felváltva két elöljáró megjelenik és a tanoncokhoz némi kérdéseket intézve ezáltal azokra benyomást gyakorolnának."

Az oktatás támogatásának nemes igyekezete mellett az elöljáróság gondot fordított az iparosélet múltbeli relikviáinak megmentésére és megőrzésére. A már hivatkozott szeptemberi ülésen az elnökség indítványt tett a céheknél és az ipartársulatoknál alkalmazásban volt régi tárgyak (céhláda, lámpák, korsók, hivatalos iratok) begyűjtésére. A már bizonytalan helyre került tárgyak felkutatására és az ipartestületi hivatalba történő beszolgáltatására a volt ipartársulati elnökök kaptak megbízást.[56]

1888-BAN TOVÁBB SZÉLESEDTEK A KAPCSOLATOK

Az év kezdetének fontos eseménye a Korona vendéglő nagytermében *január 22-én* megtartott *közgyűlés* volt, amelyen három tag kivételével újraválasztották az elöljáróságot és Farkas Lajos jegyzőnek újabb két évre adtak megbízást évi 250 forint fizetés mellett. Az ezután következő elöljárósági ülésen újraválasztották Benkő István alelnököt[57].

Az 1888-iki évi pécsi kiállításon első díjjal, aranyéremmel kitüntetve.

MAUTNER IGNÁCZ

ÉS FIA

FÉRFI SZABOK.

(Veszprém, városház-tér.)

Van szerencséjük tudatni nagyérdemű vevőinkkel s a tisztelt közönséggel, hogy a **legujabb tavaszi és nyári**

francia, angol és brünni

szövetek megérkeztek.

Minthogy egy kitünő szabászt alkalmazunk, azon helyzetben vagyunk, hogy minden magas kivánalmaknak eleget tehetünk.

Ruhanemüekbeni megrendelések **24 óra alatt is elkészülhetnek.**

Kérve a nagyérdemü vevőink és a tisztelt közönség pártfogását.

Kiváló tisztelettel

Mautner Ignácz és Fia

férfiszabók. Veszprémben.

10. ábra. Hirdetés a Veszprémi Független Hírlap 1890. február 18-i számában
Abb. 10. Zeitungsanzeige aus dem Veszprémer „Független Hírlap" vom 18 Februar 1890

Márciusra előrelépés történt a *békéltető bizottság* megalakítása ügyében azáltal, hogy a városi rendőrkapitány, mint iparhatósági biztos feladatul kapta az iparos segédek összehívását az Iparos ifjúság önképző- és betegsegélyző egyletének helyiségébe, ahol a segédek közül harminc tagot kellett választani.[58]

Haladást jelentett az is, hogy már a helyi sajtóban is napvilágot látott a megalakítandó *szakosztályok* helybenhagyott csoportosítása, amely négy nagy egységen belül az alábbi szakmákat foglalta magába:

1. *Építészeti ipar:* ács, kőműves, asztalos, lakatos, kőfaragó, bádogos, cserepes, festő-mázoló, aranyozó, rézműves, harangöntő, kályhakészítő, kéményseprő, cím- és cégfestő, kárpitos.
2. *Ruházati ipar:* férfi- és női szűrszabó, gombkötő, harisnyakötő, kalapos, szücs, kefekötő, köteles, kelmefestő, borbély, fésűs, arany- és ezüstműves, órás.
3. *Bőripar:* férfi- és női lábbelikészítő, szíjgyártó, nyerges, kesztyűs, könyvkötő, timár.
4. *Fa-, vas- és élelmiszeripar:* kocsigyártó, kovács, kádár, esztergályos, puskaműves, kosárfonó, mészáros, hentes, szappanos, bábos, sütő-pék, cukrász.[59]

Szép hagyomány volt, hogy a helybeli és a vidéki egyesületek a nevezetes események alkalmával meghívták egymást a rendezvényeken való részvételre. Elsőként a veszprémi Iparos ifjúság önképző- és betegsegélyező egylete kereste meg az Ipartestületet az augusztus 19-i zászlószentelési ünnepség miatt. A meghívóval együtt megküldték azt a zászlószeget, amelyet az egylet zászlajának nyelébe kellett beverni, ezzel biztosítva a kialakult szokás szerint a rendezvényen való személyes megjelenést. A jótékony cél előmozdítására az elöljáróság 5 db aranyat szavazott meg az egyletnek kifizetésre. Az Országos Iparegyesület levélben hívta fel a veszprémi Ipartestületet az országos szervbe való belépésre. A csatlakozás különös fontosságára tekintettel az egyesület egy évre szóló 5 forintos tagsági díját Suly Ede pénztárossal azonnal megküldették.

Megérkezett a szegedi ipartestületi kongresszusra szóló meghívás és a miskolci Ipartestület levele, amelyben tudatták, hogy az iparos ifjúság zászlószentelési ünnepségén a testület egy iparossal és egy segéddel képviselteti magát.[60] A szegedi ipari szövetkezet felkérése arra irányult, hogy az Ipartestület anyagi résztvevőként kapcsolódjon be a szövetkezet munkájába. Erre a pénzügyi lehetőségek hiányában nem volt mód sort keríteni, de az Ipartestület arra kérte a szövetkezetet, hogy adjanak lehetőséget a veszprémi iparosoknak kisebb vállalkozásokban való részvételre.

A polgármester levele tartalmazta azt az összes iparosra vonatkozó meghívót, amely báró Hornig Károly szeptemberi püspöki felszentelési ünnepségére szólt. Az elöljáróság tagjait külön felkérték a zászló vivésére, és a rend fenntartására a fáklyás felvonuláson. A rimaszombati Ipartestület a megalakulásáról küldött értesítést a veszprémi testületnek.[61] Nem volt véletlen ez a megnövekedett érdeklődés, hiszen az iparosok magas számával is kapcsolatosan ez az intézmény a jelentősebbek közé tartozott az országban. Az 1888-as évről készült kimutatás átfogó képet ad a testület működéséről és a számadatok közlésével megvilágítja annak fontosságát.[62] Eszerint 503 testületi tag volt, mivel a nyilvántartott 557 önálló iparos közül az év folyamán 12 elhalálozott, 24 elutazott és elszegényedés, vagy egyéb okok miatt 18 felhagyott üzletével. A tagok között 21 újonnan iparengedélyt kapott iparos volt. A konkrét munkákat csoportosítva:

„1. Az ipariskolában 313 tanonc nyert oktatást, őket az ipartestületi elöljáróság tagjai a helyszínen felváltva hetenként meglátogatták.

2. 114 tanoncszerződést állítottak ki, s a tanoncok neveit a tanonc lajstromba bevezették.

3. 71 tanonc szabadult fel.

4. A segédeknek 160 munkakönyvet adtak ki.

5. A segéd lajstromba 167 iparos segédet írtak be, közülük 64 eltávozott.

6. Az iktatókönyvbe 266 ügyet írtak be.

7. Jegyzőkönyvbe 95 panaszt írtak be, ebből elnökileg 23, jegyzőileg 72 ügy intéződött el békésen. Ennélfogva nem került sor békéltető bizottsági eljárásra.

8. 9 db ideiglenesen tartózkodó igazolványt állítottak ki.

9. 1 rendkívüli, 1 köz és 10 rendes elöljárósági ülést tartottak, ezekben 62 ügyet tárgyaltak.

10. Az Ipartestület kebelében 4 szakosztályt jelöltek ki.

Az Ipartestület forgalmi állása:

a) Bevétel: az 1887. évi pénztári maradvány 428 frt 15 kr, az 1888 évi tagsági díjakból befolyt 566 frt 23 kr, 114 tanoncszegődtetésből egy forintjával 114, 71 tanonc felszabadításából három forintjával 213 frt, a bevétel összege: 1321 frt, 38 kr.

b) Kiadás: takarékpénztári betét 550 frt, az ipartestületi hivatalban tett kiadás 709 frt, összesen 1259 frt. A bevétel a kiadásból levonva maradt 62 frt 38 kr. Ehhez járult a takarékpénztárba újonan elhelyezett 950 frt betét. Tiszta vagyon készpénzben 1012 frt 38 kr. Bútor és egyebekben 210 frt, összes vagyon 1222 frt 38 kr.

c) Kint lévő követelés: a 20 forintos iparosoknál tagsági díj tartozás 1600 frt, az 1 forintosoknál pedig 650 frt, összesen 2250 frt."

ISMÉT KÖLTÖZIK A HIVATAL

Az intenzív hivatali munka, szakmai helytállás és élénk közéleti szereplés közepette kellemetlen eseményként jött Köves Béla kávés folyamodványa 1888 októberében, mivel arra kérte az elöljáróságot, hogy nyolc napon belül költöztesse ki a hivatalt az általa bérbe adott helyiségekből. Kárpótlásul 10 forint elengedését is felajánlotta a kifizetendő bérből.[63] Még ez év végén az Iparos kör ülésén javasolták, hogy – az Ipartestülettel testvér egyesület lévén – egy közös helyiséget béreljenek költségkímélés szempontjából. Az ügy sürgőssége miatt 1889. január 19-én összeültek az Iparos kör választmányi és az Ipartestület elöljárósági tagjai és kijelölték a legalkalmasabbnak vélt házat, amely Pápay Viktor tanár piacon lévő tulajdonát képezte a 48. szám alatt. Az *elöljáróság február 2-i* ülésén felvett jegyzőkönyve már arról értesít, hogy megtörtént a fenti házra vonatkozó szerződés megkötése öt évre szólóan. Az új házrész évi lakbére az Iparos körrel együtt használva 300 forint volt. Ebből fele részt, azaz 150 forintot az Ipartestület tartozott évente kifizetni.

A testület az új házba költözés előtt feltehetően özvegy Somogyi Lászlónénál talált helyiséget az átmeneti időre. Erre az a tény utal, hogy a Pápay Viktorral kötött szerződés miatt idő előtt felmondták a tulajdonosnővel kötött szerződést.

Ezen az ülésen egyéb sajátos ügyeket is tárgyaltak. Keresztes Pál órás kérte, hogy miután soha nem kíván ipartestületi tag lenni, ne kerüljön sor az elmaradt tagsági díj végrehajtás útján történő behajtására. A kérést az elöljáróság elutasította, mert a tagsági viszony nem lehetett óhaj kérdése, és a fizetési kötelezettség alóli felmentést csak nagyon komoly indok (pl. munkaképtelenné válás) esetén adták meg. Még az agg kor is csak a városi adóigazolás és a szegénységi bizonyítvány bemutatása után képezhetett okot a felmentésre.

Batkó Tivadar és társai női szabók azt sérelmezték, hogy a nem hozzájuk tartozók és a vidékiek házanként árulnak kész ruhákat, ezenfelül több nő vállalkozott női ruhák elkészítésére, amelyhez még segédet is alkalmaztak. Az elöljáróság megígérte, hogy a házankénti törvényellenes árusítás ellen hatásköréhez mérten eljár. A nők által folytatott varrást rendeletileg háziiparnak tekintették, s engedték is gyakorolni. A panaszt tevők ezt sérelmesnek tartották és a budapesti női iparosokhoz hasonlóan kérték a rendelet módosítását.

MEGALAKULNAK A SZAKOSZTÁLYOK

Már az 1887. június 12-i közgyűlésen kifejezésre került az az óhaj, hogy a veszprémi Ipartestület a kebelében összefogott iparágak érdekeinek képviseletére szakosztályokat alakítson. A több időt igénylő szervezőmunka és a már ismertetett csoportbeosztások kialakítása után 1889. január 20-án elsőként a *bőripari szakosztály* alakult meg. A városháza nagytermében, Balogh Károly elnöklete alatt megtartott ülésen megválasztották a szakosztály tisztségviselőit. Elnök: Gémesi Dániel, alelnök: Valentin Antal, jegyző: Horetzki Károly. Bizottmányi tagok: Katona Sándor, Varga István, Gannai János, Szélesi József, Csekő Ferenc, Csomai Imre, Czollenstein Ferenc, Lang Ferenc, Döbröczönyi Gábor, Tuba János, Puntsaft Rudolf, ifj. Steidli Antal, Rákhelyi József, Mészáros Mihály, Kohn Lázár, Garai Mihály, Vinkler Károly, Jákói Dániel, Kováts József, id. Németh János, Schönig Antal, Bauer János, Husvéth Mátyás, Scholz Antal.

A veszprémi iparostársadalom az Ipartestület munkáját eddig is érdeklődéssel követte, az azonban bizonyos, hogy a szakosztályok szervezése – az érdekképviseletnek új perspektívát ígérve – még ösztönzőbben hatott a tagok részvételi kedvére. A február 3-i közgyűlésen több, mint 200 iparos jelent meg, s az elöljáróság megválasztása során több új tag is szerepet kapott a vezetésben.

Márciusban megalakult a *ruházati szakosztály*[64] a következő vezetőséggel: elnök: Komjáti Lajos, alelnök: Csébi Ferenc, jegyző: Veisz Jakab. Választmányi tagok: Schmidt István, Zsolnai Sándor, ifj. Götzenberger Alajos, Simon János, Stohl János, Regényi Lajos, Taubler Ignác, Husvéth János, Hopp János, Czenczi József, Rigó István, Banthauer Gáspár.

A következő hónapban ugyancsak a városháza nagytermében tartották meg az *építészeti szakosztály* alakuló ülését[65], amelyen az alábbi tisztségviselőket választották meg: elnök: Brenner Lőrinc, alelnök: Pfeifer Miklós, jegyző: Pfilf Andor. Választmányi tagok: Holes Ferenc, Kürtli Károly, Kurtz Rudolf, Hungler György, Jenőfi Ferenc, Kis István, Szigeti Ferenc, Szilágyi Mihály, Springer Mór, Megyeri Imre,

Veszprémi kir. tszék mint tkvi hatóság 1890. évi április hó 4-én.

RUTTNER JÁNOS FIA

kereskedésében

Veszprémben

egy tanuló

felvétetik.

Megkivántatik, hogy a jelentkező 2 vagy 3 gymnas. osztályt jól végzett legyen, és előny adatik annak, aki a német nyelvet is érti.

11. ábra. Hirdetés a Veszprémi Független Hírlap 1890. június 9-i számában.
Abb. 11. Zeitungsanzeige aus dem Veszprémer „Független Hírlap" vom 9 Juni 1890

Horváth Sándor, Bognár János. Június 25-én a negyedik, a *fa-, vas- és élelmiszer szakosztály* is megalakult, ezúttal az Ipartestület helyiségét választották színhelyül a tagok. A vezetőségbe kerültek: elnök: Schaner János, alelnök: Kováts József, jegyző: Nagy István. Elöljárók: Boór Lajos, Berleg József, Bauer Sándor, Horváth Antal, Jávorszki József, Suly Ede, Benkő István, Pilitz Dávid, Ernhoffer József, Völgyi Lajos, Csökör Sándor, Molnár Gábor. A vezetőség viszonylag alacsony létszáma valószínűleg abból adódott, hogy az ide tartozó iparosok kevesebben voltak.

Miután a szakosztályok megalakultak, szükségessé vált az alapszabályok elkészítése. Alapmintául a szegedi iparosoké szolgált, amelyet a helyi viszonyok figyelembe vételével módosítottak. Az alapszabályok véglegesítése bonyolult úton haladt, mert először helyi vezetőségi szinten elkészítették a tervezetet, azt elbírálás végett az Ipartestület elöljáróságához továbbították, végül helybenhagyás végett a közgyűlés elé terjesztették. Az Ipartestület szakosztályi ügyszabályait az *1890. március 2-i* évi rendes *közgyűlés* első számú határozatában megerősítette. A valószínűleg egységesített szabályzat[66] a szakosztály céljában a következőket jelölte meg:

„4. §. A kebelében képviselt iparágak szakérdekeit, az 1884. évi XVII. t,-cz. és a testületi alapszabályok keretén belül, minden lehető módon fejleszteni és anyagi érdekeit előmozditani. Nevezetesen:

1. Az elméleti és gyakorlati ismeretek fejlesztése által, a termelő képességet fokozni.
2. A fejlődés akadályait kikutatni és elháritásáról gondoskodni.
3. Tagjainak létszámát nyilvántartani és árulási helyét ellenőrizni.

5. §. Ezen célok elérésére szolgálnak:

1. A szakosztályi ülések.
2. Az ipari találmányok, újítások ismertetése és kezdeményezése.
3. Fölolvasások és jótékonyczélu társasestélyek rendezése.
4. Anyagbeszerző, vállalati és áruraktár szövetkezetek alakitása.
5. Tagjai árulási helyének helyben és vidéken az iparjog kelte és száma szerinti nyilvántartása és ellenőrzése."

A 6. § a tagok jogaiként rögzítette a szakosztály által létesített intézményekben való részvételt, azok hasznának élvezését, és azt, hogy a tagok igényt tarthattak a szakosztály erkölcsi és anyagi támogatására.

A kötelességek közé sorolták a szűkölködő, beteg, elaggott és munkaképtelen tagok megsegítését testületi segélyek kieszközlése révén, az elhaltak tisztességes eltemetéséről való gondoskodást, a szakmaköri hiányosságok orvoslását, a szakma körében kontárkodók ellenőrzését. A szakosztálynak meg kellett ismertetnie tagjaival az ipartörvényben és az alapszabályokban foglalt kötelességeket, valamint az Ipartestület által kiadott rendeleteket. Évenként egyszer, a közgyűlést megelőzőleg jelentést tartozott tenni az ipartestületi elöljáróságnak, hogy az főfelügyeleti jogát a törvény és a testületi alapszabályok értelmében gyakorolhassa.

A szakosztályok külön jövedelemmel gazdálkodtak, ami több forrásból táplálkozott. Jövedelmet képeztek az Ipartestület vagyonán kívül álló olyan vagyonok jövedelmei, amelyeket a testület a szakosztály részére külön kezelt. Ezekhez társultak az esetleges adományok és alapítványok, illetve ezek jövedelmei, a szakosztályok által rendezett jótékony célú előadások és estélyek tiszta jövedelmei, valamint az Ipartestülettől esetről-esetre átutalt összegek. A szakosztályok fennállásának időtartamát az Ipartestület fennállásáig szabták meg.

EGYRE SZAPORODNAK A GONDOK

Az előbbiekben hivatkozott közgyűlés a szakosztályok ügye mellett más fontos témát is napirendre tűzött. Ezek között az évenként szokásos elnök- és vezetőségválasztás került az élre. A kapott szavazatok alapján Balogh Károly az elnöki megbízatást újból három évre elvállalta. Beszámoló hangzott el a

testület anyagi helyzetéről, melynek során utaltak az Iparos körrel való közös lakrészbérlés előnyeire. Az évi 30 forint megtakarítás a testület javát szolgálta. Az 532 iparost számláló Ipartestületnek egyébként 1299 forint 42 krajcár készpénzvagyona volt takarékban, a tagoknál pedig még mindig 1679 forint volt kinnt hátralékban.[67] Az *1890. március 8-án* lezajlott *elöljárósági* ülés változást hozott a vezetőség összetételében. Új alelnöke lett a testületnek Brenner Lőrinc személyében, de a jegyzői feladatokat is más személyre osztották. Farkas Lajos jegyző önként lemondása miatt Mészáros Mihály kapta ezt a megbízást titkos szavazás útján.

Élve a szakosztályi lét által nyújtott lehetőségekkel, a bőripari szakosztály benyújtotta kérelmét temetkezési és egyéb kiadások fedezésére 50 forint erejéig. Az elnöki engedélyhez írásban beadott, megindokolt felterjesztés kellett, s ez utóbbit meg is tették az érdekelt tagok. A szakosztály a pénzt azonban nyomós indokokra hivatkozva nem kapta meg. Az ezzel elkezdődött feszültség még inkább fokozódott a soproni ipar- és kereskedelmi kamara felhívására. A kamara ajánlatot tett 600 pár bakancs veszprémi iparosok által való elkészítésére. A feladatot Mészáros Mihály és Fix Gábor iparosok elvállalták, de a munka elvégzéséhez fontos anyag megvásárlására szükségük volt 3000 forintra, amelyet az Ipartestület pénzéből próbáltak meg engedély útján kiutaltatni. A kérést az elnökség megtagadta, mire Mészáros Mihály lemondott a jegyzői tisztségről. Így került sor április 14-én Várkonyi Dezső lapszerkesztő jegyzővé történő megválasztására.

Az Ipartestületen belül kialakuló nézeteltérések és feszültségek mind gyakoribbá válása nem csupán helyi sajátossága volt a szervezetnek, hanem kifejeződése is volt annak a kedvezőtlen közhangulatnak, amely már a második ipartörvény meghozatala után keletkezett és alapvetően a nyolcvanas évek derekára sem javult gazdasági helyzetből fakadt. Hamarosan beigazolódott, hogy a törvény kevés hatáskört biztosított az ipartestületeknek ahhoz, hogy azok az iparosság boldogulását megfelelő gazdasági érdekképviseleti szervekként segítsék. Új módszerek, kisipari gépek alkalmazása helyett az iparosközvélemény még mindig az érdekképviseleti kérdésre helyezte a hangsúlyt gondjai megoldásában, ezért egyre erőteljesebbé vált e terület rendezésének igénye. Az ipartestületi hálózatnak az egész országra kiterjedő teljes kiépítése és az ipartestületek működésének egységes irányítása szükségessé tette egy központi szerv létezését, amelynek joga és kellő hatásköre van a gazdasági irányú intézkedések véghezvitelében.

A hazai ipartestületek központi bizottsága 1890. szeptember 6–7–8-án Aradon megszervezte a második ipartestületi kongresszust, amely több határozati javaslatot hozott az önkormányzati jogok terén és a problémák megoldására felvetette magának az ipartörvénynek a reformját is. A veszprémi Ipartestületet ezen a konferencián Balogh Károly és Pfilf Andor képviselte, akiknek a testület utazási és szállás költség címén fejenként 36 forintot számolt el.[68]

A gazdasági bajok egyik igen jelentékeny forrása volt az iparosokat sújtó adóteher, amely ellen mind több helyen hangzott el kifogás. A Veszprém megyei iparosok és kereskedők fizették 1890-ben a legtöbb adót a győri kereskedelmi- és iparkamara[69] területéhez tartozó négy megye közül. A kamara kimutatása szerint Veszprém vármegye iparosai és kereskedői 108 000, Győr megyéé 69 000, Komárom megyéé 63 000 és Esztergom megyéé 32 000 forintot fizettek.[70]

Nagyobb vállalkozások hiányában iparosaink kénytelenek voltak beérni az egyéni megrendelések teljesítésén túl azokkal a hivatali megbízásokkal, amelyekre helyben nyílt lehetőség a városi élet különféle területein.[71] Veszprém város tanácsülési jegyzőkönyveiben nyomon kísérhetjük azt a sokfajta kisebb-nagyobb munkát, amelyek elvégzéséért a tanács pénzt fizetett az iparosoknak.[72]

Az 1890-es évek elejétől felerősödő kivándorlási hullám csak növelte a gazdasági helyzet válságát, és hatása egyre nyomasztóbban ránehezült az iparos szférára is. A város megpróbált erőfeszítéseket tenni a helyzet javítására, de csak addig tehette, míg anyagi lehetőségei engedték. Felmerült annak igénye, hogy a Veszprémben állomásozó királyi honvédség egyik zászlóalja számára állandó elhelyezésül szolgáló laktanyát építsenek, ezáltal is hozzásegítve az iparosokat állandó megrendelésekhez. Tőke hiányában, szűkös anyagi körülmények közepette ezt az építkezést a város nem tudta magára vállalni, azonban a tanács készséget mutatott az ügy felkarolására. Ezt tükrözi a képviselőtestület 1890. november 22-i állásfoglalása: „. . . tekintettel azonban, hogy e város vidékének a phyloxera által történt elpusztítása folytán e városnak leginkább iparral és kereskedéssel foglalkozó polgárságának érdekei megkívánják, hogy itt a 2.ik honvédzászlóalj állandó elhelyezést nyerjen, 's ez okból a városi laktanyának a kir. kincstár által leendő megépítéséhez a lehető áldozatokat meghozni kész. . .".

Ezek a törekvések azonban csak lokálisan enyhítették a veszprémi iparosok gondjait, az alapvető okok – a tőkés gazdasági viszonyok uralkodóvá válásával összefüggésben – méginkább fokozták a kisiparosok helyzetének válságát. Ezen a veszprémi Ipartestület az első öt év elteltével sem tudott alapvetően változtatni.

Rövidítések–Abkürzungen

Alapszabályok = Veszprém rendezett tanácsú város Ipartestületének alapszabályai. Veszprém, 1888.
DÓKA = DÓKA Klára: A pest-budai céhes ipar válsága (1840-1872). Bp., 1979.
Jkv = A Veszprémi Ipartestület jegyzőkönyve 1886–1903. VemL IX. 206.
KURUCZ = KURUCZ József: A Győri Ipartestület és a régi győri ipartársulatok története. Győr, 1911.
LIPPAY = LIPPAY István: Az ipartestületekről és az Ipartestületek Országos Központjáról. Bp., 1932.
SOPRONI kamara = A Soproni kerületi kereskedelmi- és iparkamara jelentése az 1883, 1884 és 1885. évekről. Sopron, 1888.
TAHY = TAHY István dr.: A magyar kézművesipar története. Bp., 1941.
Tanácsülési jkv = Veszprém r. t. város tanácsülési jegyzőkönyve. VemL.
VFH = Veszprémi Független Hírlap
VemL = Veszprém megyei Levéltár
VK = Veszprémi Közlöny

1. RÓZSA Miklós: Céhen kívüli iparok és iparosok az Ideiglenes Iparrendtartás igazgatási rendszerében. *in:* III. Kézművesipartörténeti Szimpózium. 1976. Veszprém, 1977. VEAB Értesítő I. 92. és EPERJESSY Géza: Mezővárosi és falusi céhek az Alföldön és a Dunántúlon 1686–1848. Bp., 1967. 193–197.
2. LIPPAY 89.
3. RÓZSA Miklós: Iparosszervezetek Magyarországon az 1859. évi iparrendtartás igazgatási rendszerében. *in:* Nemzetközi Kézművesipartörténeti Szimpózium Veszprém, 1979. 1978. VEAB Értesítő II. 167–168.
4. DÓKA 204.
5. A magyar ipar almanachja. Bp., 1929. 28.
6. TAHY 85.
7. Magyarország története 1848–1890. Bp., 1979. 1014.

7a. Az egyre nehezedő körülmények biztos jele volt az is, hogy fokozódott a vidékről Pestre, illetve Budára költöző iparosok száma. A Veszprémből eltávozók elsősorban Pesten telepedtek le. DÓKA 197.

8. MATLEKOVICS Sándor: Az ipar alakulása a capitalizmus korszakában. Bp., 1911. 15–30.
9. Az 1872. évi törvények gyűjteménye. Bp., 1908. 136.
10. SOPRONI kamara 16.
11. A Veszprémi Csapó Ipartársulat jegyzőkönyve. 1872. július 8. VBM Adattár. Ltsz: 70.1543.1.
12. A Veszprémi Csizmadia Ipartársulat iratai. VBM Adattár. Ltsz: 70.1628.1.
13. Az 1884.dik évi törvények gyűjteménye. Bp., 1884. 217. 122. §.
14. U. o. 219. 125. §.
15. A megalakulás nem ment mindenütt zökkenőmentesen. Lásd: KURUCZ munkáját a Győri Ipartestületről.
16. Veszprém, 1885. február 1.
17. Uo. 1885. augusztus 16. Bizonyos fokig helyi sajátosságot, a szakma helyi népszerűségét is jelzi, hogy ekkor még viszonylag magas volt a fazekasok száma.
18. SOPRONI kamara 16.
19. VK 1886. február 14.
20. Jkv. 1886. szeptember 12.
21. Alapszabályok 1–2.
22. Uo. 5–6.
23. U. o. 6–7. 7. §.
24. U. o. 7–8. 8. §.
25. U. o. 13. 16. §.
26. U. o. 11. 13. §.
27. U. o. 4–5. 3. §.
28. U. o. 11–12. 14–15. §.
29. Jkv. 1886. szeptember 17.
30. Alapszabályok 14. 17. §.
31. VK 1886. szeptember 26.
32. Az 1884.dik évi törvények gyűjteménye. Bp., 1884. 126–127. §.
33. Jkv. 1886. október 30.

33/a „1. Egy fennálló író asztal 2 m hosszu, 80 cm széles és 115 cm magas, alól két beosztással, felnyitó két fedél és zárral, lukas kults zárral Mátra olajos festékkel befestve 18 frt.
Elkészitését Szigeti Ferenc vállalta 17,80 frt.-ért.
2. Egy 3 m hosszu 75 cm széles asztal a fentire befestve 12 frt.
László József 11,50 frt.-ért elvállalta.
3. Egy fennálló almáriom egy ajtós, festve 16 frt.
László József elvállalta 15,50 frt.-ért."

34. A szerződés megtörténtéről biztosít az az 1887. január 22-i tanácsülési jegyzőkönyvbe írt bejegyzés, amely Köves Béla kávést engedélykérés elmulasztása miatt marasztalja el. Ugyanis a várostól bérbe vett kávéházi helyiséghez tartozó lakást csak tanácsi jóváhagyással lett volna szabad albérletbe adni.
35. Jkv. 1887. január 8.
36. Jkv. 1887. február 5.
37. BÉRES Katalin: A zalaegerszegi kisiparosok a századfordulón. Zalai Gyűjtemény, 21. 22.
38. VÉGHELYI Dezső: Emléklapok rendezett tanácsu Veszprém város közigazgatási életéből. Veszprém 1886. 46.
39. Kopácsy József legfőbb ítélőszéki bíró 2000 forintot ajánlott fel a kezdő, vagy már működő mesteremberek számára a „. . . képességök bebizonyitása, s fejlesztése, vagy gyakran pillanatnyi szükségleteik fedezése miatt" örökös alapítványképpen. Az összegből „megbízható kezes által nyujtott kellő biztosság mellett" a városi tanács végzés útján legfeljebb 3 évre 100–200, maximálisan 300 forintos segélyt utalhatott ki az arra rászorulóknak. Az alapítvány 1876. január 1-től lépett életbe, de ez az összeg valójában már 1875. július 1-től az alapítványnak kamatozott a helybeli takarékpénztárban.
40. VK 1887. március 13.
41. Jkv. 1887. március 5.
42. Tanácsülési jkv. 1887. június 28.
43. RÁNKI György: A kisipar szerepe a magyar kapitalista fejlődésben. Történelmi Szemle, 1964. 425.
44. Jkv. 1887. május 7.
45. Jkv. 1887. június 4.
46. A Veszprémi Ipartestület békéltető bizottságának alapszabályai. Veszprém, 1887. 1.–2. §.
47. U. o. 25. 9. §.
48. U. o. 27. 13. §.
49. U. o. 26. 10. §.
50. KURUCZ 56.
51. Jkv. 1887. augusztus 6.
52. Tanácsülési jkv. 1887. május 7.
53. A 100 éves 306. számú Táncsics Mihály Ipari Szakmunkásképző Intézet tör.énete 1883–1983. 19.
54. HORNIG Károly: Veszprém n.últja és jelene. Veszprém, 1912. 167.
55. Tanácsülési jkv. 1887. május 21.

56. A felhívás eredményeként az 1888. május 5-én kelt elöljárósági ülés jegyzőkönyvébe bejegyezték, hogy Kiss István lakatos 1776-ból való céhládáját a benne lévő régi iratokkal és kulccsal megőrzés végett beküldte az Ipartestületbe. Máshonnan is került be sok szép anyag, amelyre az 1889. szeptember 13-i elöljárósági ülés jegyzőkönyvének sorai utalnak: „Tárgyalták a volt ipartársulatok vagyonának leltározását, és azoknak egy külön helyiségbe való elhelyezését . . ."
57. Jkv. 1888. március 3.
58. VK 1888. március 18.
59. VK 1888. május 13.
60. Jkv. 1888. augusztus 4.
61. Jkv. 1888. szeptember 1.
62. VK 1889. február 10.
63. Jkv. 1888. október 6.
64. Jkv. 1889. március 24.
65. Jkv. 1889. április 14.
66. VFH 1890. április 5.
67. U. o. 1890. március 15.
68. Jkv. 1890. szeptember 13.
69. A Győri kereskedelmi- és iparkamara 1891. január 1-vel kezdte meg működését és a belügyminiszter rendelete szerint a négy megye mellett Győr és Komárom önálló törvényhatósági joggal felruházott városok tartoztak még külön ide. Ezzel megtörtént a kikapcsolódás a soproni kamara körzetéből.
70. VFH 1890. december 31.
71. A kézműves mestereknek egyre kevesebb külső piacuk volt a gyári termékek terjedése miatt, így azok a környezet közvetlen igényeinek kielégítésére törekedtek, ahol a nem egyenletesen fejlődő gyáripar nem támasztott konkurrenciát. – DÓKA Klára: Az iparostársadalom struktúra váltása a XIX. században Sopron megyében. A Dunántúl településtörténete VI. PAB–VEAB értesítő 1986. 425–446.
72. Többek között Springer Mórnak a kórháznál 1889. évre teljesített lakatos munkáért 21 frt. 60 kr., Szente Jánosnak a kórház részére 1889. december havában kiszolgáltatott süteményekért 65 frt. 34 kr., Kurtz Rudolfnak a szegényházhoz kiszolgáltatott asztalos munkáért 177 frt. 70 kr., Fata Ferencnek az utcai lámpák javításáért 8 frt. 50 kr., valamint a városház csatornájának meghosszabbításáért 2 frt. 80 kr. kiutaltatott. Tanácsülési jkv. 1890. január 11. – Az 1890. évi kifizetések közül: Kiss Istvánnak a szegényházhoz kiszolgáltatott vaságyak, takaréktűzhely és egyéb lakatos munkáért 647 frt. 60 kr.-t, Pfeifer Miklósnak a szegényházhoz bádogos munkáért 59 frt. 60 kr.-t, Csomai Mihály bognárnak a szegényháznál végzett munkáért 4 forintot utaltak ki. Tanácsülés jkv. 1890. március 8. – A városi szolgaszemélyzet részére az 1891. évre járó ruha és csizmaféléket árlejtés után szerződésben jelölték elkészíttetni az alábbiak szerint:
„1. Mauer Ignácz fia vállalkozónak mindegyik rendőr ruházatáért 85 frt.
2. Balogh Károly vállalkozónak a rendőrbiztos ruházatáért 65 frt.
3. Weisz Jakab vállalkozónak mindegyik tüzőr ruházatáért 35 frt.
4. Jádi Ferenc vállalkozónak mindegyik erdőőr csuklyás szüréért 15 frt.
5. Lengyel Mór vállalkozónak mindegyik erdőőr ruházatáért 33 frt.
6. Katona Sándor vállalkozónak mindegyik rendőr csizmáiért 25 frt. 95 kr.
7. Mészáros Mihály vállalkozónak mindegyik erdőőr csizmáiért 19 frt.
8. Katona Sándor vállalkozónak mindegyik tüzőr csizmáiért 21 frt. 95. kr.
Ezen munkák elvégzéséért (szerződés szerü teljesités után) Veszprém város pénztárából az összeg kiutalni határozatott." – Képviselőtestületi jkv. 1890. november 22.

ZSUZSA V. FODOR

GESCHICHTE DER VESZPRÉMER GEWERBEKORPORATION (Teil I. 1886–1890)

Die Industrierevolution in West- und Mitteleuropa am Ende des 18. Jahrhunderts und in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts übte auch auf Ungarn, das zu dieser Zeit auf einem niedrigeren Entwicklungsniveau stand, eine Wirkung aus.

Schon am Anfang des 19. Jahrhunderts begann das Zunftwesen, durch das die Entwicklung immer mehr gehemmt wurde, zu schwächen. Die Krise des Handwerkgewerbes, die man durch Verordnung vershiedener Mass nahmen zu mildern versuchte, reicht in die Mitte des vorigen Jahrhunderts zurück. Im Jahre 1872 wurden in unserem Land die Zünfte aufgehoben, aber trotz der guten Absichten, haben sich dadurch die Spannungen innerhalb des Handwerkgewerbes nur noch erhöht. Auch weiterhin brauchten die Gewerbetreibenden Interessevertretungsorgane, die sich im ihre wirtschaftlichen Sorgen kümmerten. Das zweite Industriegesetz vom Jahre 1884 verordnete, dass Gewerbekorporationen gegründet werden müssen, die die Handwerker vereinigen und ihre Interessen vertreten.

Die Veszprémer Handwerker begannen kurz nach dem Inkrafttreten des Gesetzes die Organisations-tätigkeit. Zuerst wurde im Januar 1885 provisorisch, bald am 12. September 1886 auch offiziell die Veszprémer Gewerbekorporation gegründet. Zu dieser Zeit arbeiteten in der Stadt etwa anderthalbtausend Handwerker in Vertretung 88 Gewerbszweige als Meister, Gesellen oder Lehrlinge.

Das erste Jahr verlief mit der Ausbildung des offiziellen Lebens, später jedoch hatte die Korporation immer mehr und allerlei Aufgaben zu lösen. Der rechtliche Wirkungskreis der Korporation war ziemlich beschränkt, trotzdem hat sie viel für das Lehrlingswesen, für die Bezähmung der Stümper getan und auf versciedenen Gebieten des gesellschaftlichen Lebens der Stadt mitgewirkt. Sie hatte verbreitete Beziehungen mit zahlreichen Gewerbekorporationen des Landes.

Die Gründung der Fachabteilungen im Jahre 1890 trug zur Erhöhung des Organisationsniveaus und der fachlichen Interessevertretung bei. Mit dem immer stärker werdenden Grosskapital, mit der Fabrikindustrie konnten auch die Veszprémer Kleingewerbler nicht wetteifern, so war die Geschichte der Gewerbekorporationen in den 90-er Jahren immer mehr von Sorgen und Schwierigkeiten gekennzeichnet.

HUNGLER JÓZSEF

A VESZPRÉMI HELYTÖRTÉNETÍRÁS ÉS KUTATÁS KIALAKULÁSA

II. RÉSZ

6. EGY „VESZPRÉM-MEGYEI MUZEUM-EGYLET TERV-RAJZA" 1871-BEN

Mit hozott az utóbbi másfél század, a XIX. és XX. szellemi–társadalmi mozgása Veszprém világában, aminek kezdő indítása az első magyar teológiai folyóirat létrehozása 1820-ban,[1] a felvilágosodott szellemű Verseghy Ferenccel, mint főmunkatárssal,[2] záróakkordja pedig egy jó elgondolásból kezdeményezett „irodalmi és helytörténeti" munkaközösség lehetett 1957-ben,[3] a már modern Veszprém új életteréhez igazodva. E két pólus közé illeszthetők a város alakulásának minden irányu fejlődését figyelembe véve, a különböző szellemi mozgalmak, múzeumot létrehozni szándékozó kezdeményezéseikkel, amik mögött egy nagy múltú vidéki várostól elvárható helytörténetirodalmi óhaj jelentkezik.

A történelmi változások korok szerinti lemérése, az események mozgató erői között eligazodása során lehetőség adódik a kutatónak, hogy munkája tárgya társadalmi színeiről is áttekintést szerezzen. Így épül össze a veszprémi művelődési vágy a különböző kultúrtörekvésekben már a múlt század közepén a helytörténetírás illetőleg kutatással, mintegy annak hátteréül: hol az említett társadalmi művelődési vágy formájában, hol múzeum létesítési gondolatként, vagy mint „közművelődési kör" létrehozására törekvés.

A XIX. század első felére is visszanyúló, de a közepén már erősen jelentkező törekvések igazolják, hogy a reformkorba lépő városnak sem közömbös egy új kor új szelleme.

Nemcsak világi, de egyházi téren is kimutatható a veszprémi művelődés indulása jóval a nyelvújítás előtt. A Magyar Kurir 1811. évfolyama említi (371–372), hogy „a veszprémi Nevendék Papság – vagyis a papjelöltek, az úgynevezett „kispapok" –, a farsang három utolsó napján theatrális játékot jádzott anya nyelvünkön".

Sok-sok anyag, még több érdekes kezdeményezés maradt volna fenn, ha a helyi sajtó előbb indul. Így nagyobb lehetősége nyílik már a XIX. század első felében a helytörténetirodalom megindítására. Egy, a veszprémi helytörténeti munkát összefogó orgánum hiánya, éppen a XX. század harmincas éveinek ilyen irányu eredményes szervezkedésében volt lemérhető.

Ezt a kezdeti kezdeményező szerepet tölthették be, nem is eredménytelenül, Veszprém első újságjai. Azon évek helytörténeti érdeklődésére jellemző, hogy volt idő, amikor Veszprémnek három újságja mindegyikébe jutott helyismereti, helytörténeti, helyi kérdést közérdekűen ismertető cikk.

A „Dunántúli Történetkedvelők"-től – akik közül nőtt ki egyik értékes veszprémi helytörténeti kutatónk és írónk, *Véghely Dezső* –, 1846-tól a XIX. század végéig tart az az időszak, amikor a művelődési vággyal összeépülő „múzeum létesítő" gondolat, amely egyben a helytörténeti kutatás megoldását is hivatott volt segíteni: hol egy „históriai társulat" működésén belül, hol pedig a „Bakonyvidéki történelmi és régészeti múzeumegylet" létrehozásával kereste új útjait.

Nagyot lendít e mozgalmak életén az első újság, a *„Veszprém"* megjelenése 1866-tól.

E jószándékú törekvések lezárása és talán eredménye is lehetett volna éppen a század végére a tervezett „Veszprém megye monográfiája" elkészítése, ami végül is elmaradt.

Az ma már jól megállapítható, hogy először a XIX. század második felében első indításként egy helyi *„történelmi társulat"* megszervezése kerül előtérbe, majd amikor ez sikertelen lett, a hetvenes évektől ismét a múzeum létesítésének gondolata kel életre, ami mintegy *szellemi műhely* utáni vágy, a kor követelményei szerint jelentkezik, érlelve a tervek mögött már érezhető helyi, helytörténetirodalmi szervezet létrehozását.

– Mindez, nem gyökértelenül!

A török hódoltságtól megszabadult város a püspök-földesúr uralmát szeretné lerázni, amikor 1746-ban a szabad királyi városi jog elnyeréséért küzd. A gazdasági–művelődési lehetőségek másik akadálya, hogy a megtelepedést és bármiféle foglalkozás kezdését, ugyancsak a földesúr engedélyezte. Az alig négyezer főt meghaladó lakosú és emiatt igen lassan fejlődő Veszprém életében a népi–polgári törekvések adják az első művelődési nyomot. A polgári haladás az aktív városvezetőknél jelentkezik.

Nagyon változatos korváltások függvényeként épültek, alakultak Veszprém nagy történelmi problémái, különleges jellegzetességei, mint a XIX. század-

nak reformok, népjogokért, de főként kulturális haladásért küzdő törekvései.

Veszprém fejlődésére nagy eredménnyel lehetett volna *a királyi városság elnyeréséért folytatott harc* szerencsés befejeződése. Sajnos, ellene volt a vármegye, maga a püspök elsősorban, mint a város földesura, és végül ez utóbbiak irányításával a bécsi kormánykörök. Az 1746-ban nagy reményekkel elindított mozgalom, 1836-ban a „hatalom" ellenkezésén megtörik. Veszprém soha nem kap királyi városi szabad rendelkezési jogot, pedig már a XVIII. századi városatyák helyesen indokolták meg állásfoglalásukat, amikor a nemes cél legfontosabb kellékének a földesúri terhektől megszabadulást hangsúlyozták. Az alárendelt helyzet nem adott a polgárságnak önrendelkezési jogot, mert a város élén álló főbírót is a földesúr jelöltjei közül „választhatták meg" deputátus uraimék. Érezték ők jól, hogy független polgárokból álló városvezetőség elsősorban a közjó érdekeit, előnyeit tartja legfőbb vezető elvnek; míg a meglevő állapot, a földesúri urbáriumokban előírt szolgáltatások teljesítét véli – a maga szempontjából – elsődlegesnek. A földesúrnak nem érdeke a polgári fejlődés elősegítése, mert az előbb vagy utóbb önállóságra tör.

Nem kisebb jelentőségűek Veszprém XIX. századi nagy társadalmi problémái: a színház, a piactér rendezése, a vízkérdés, a világítás, az országos vasúti hálózatba kapcsolódás, a múzeum és a kulturális élet megalapozása, amik mellett jelentkeznek a művelődési gondolat csírái a tudatosan polgárosodni akaró város életében. Nagy számú társadalmi egyesületein belül igazolódott, hogy a régi Veszprém is tett valamit művelődése előmozdítására.

Az ipari, gazdasági téren lassan magára találó város történelmi, kulturális adatai bizonyítják majd a szabadságjogokért, polgári haladásért dolgozó veszprémiek alkotó munkáját. Még tartanak a nyelvújítási harc utócsatározásai az egymással szemben álló csoportok között, de már megalakul 1821-ben a város legrégibb, „klubkönyvtárral egybekapcsolt" első „kultúrotthona", a „Veszprémi Olvasó Társaság".[4] Veszprém hagyományaihoz híven az elsők között teszi magáévá a reformkor eszméit és művelődni akar. A legkülönbözőbb intézmények, szervezetek veszik át a gondolatot, és sorra alakulnak a „körök", *kultúregyesületek,* foglalkozási ágak, társadalmi helyzet, politikai pártállás és vallási hovatartozás szerint. Ezek egymással versenyezve rendeznek előadásokat, létesítenek kis könyvtárakat. Helyük, egy-egy városrész kisvendéglője, miáltal az ottani élet kulturálódik. Rendszeresek a felolvasások, amiket a középiskolák tanárai, az egyesületben közreműködő egyháziak, vagy a város népszerű vezetői tartanak. Időnként, főként a téli időszakban *kultúresteket* is rendeznek, műsor szerint.

Ilyen és egyéb „kultúrnyomok" előzik meg évtizedes társadalmi, de néha inkább gazdasági „vívódás" után – mert Veszprém súlyos problémája volt a XIX. századi *szegény-ügy,* „Szegény Intézet"-tel –, a város életében a hosszúra nyúlt *kultúrharcot,* míg majd egy lelkes piarista tanár – nem is veszprémi –, jelentkezik múzeumtervezetével 1871-ben.

A reformkori Veszprém művelődéspolitikája következményeként *jelentkező társadalmi igény* egyik első konkrétuma az 1823-ban létrehozott „Muzsikai Intézet", a XIX. század eleji veszprémi zenei élet magas színvonalú jeleként, neves szerzőkkel, mint Csermák Antal, Ruzicska Ignác és Rózsavölgyi Márk.

A napóleoni háborúk után az ipar és kereskedelem megélénkülésével a város lakossága a hivatalos megállapítások szerint is már erősen megközelíti a tízezret.[6] Talán az 1813-ban Veszprémben kiadott *Mondolat* és a nyomában felcsapó nagy nyelvi harcnak lehetett a következménye, hogy 1837-ben Veszprém megye közgyűlése megbízza Rosos Antal szolgabírót és Kenessey Antal esküdtet a „Hazai nyelvnek terjesztése érdekében, az Oskoláknak és tanitott Tudományoknak miben való léte érdekében teendő" vizsgálattal, vagyis indul Veszprém megyében az anyanyelv *hivatalos* terjesztése a közéletben, elsősorban az iskolákon keresztül.[7]

A húsz év után újraalakult *Veszprémi Olvasó Társaság*[8] 1842-re a város életében jelentős társadalmi kultúrintézménnyé nőtte ki magát. 1851-re egyesületi szabályai jelennek meg. Tagjai között a helyi közigazgatásiak, orvosok, gyógyszerészek, ügyvédek, ügyészek, kanonokok, szolgabírák és még esküdt is található. Könyvtára szakelrendezése a *tudományos* részben: nyelvtan, észtan, történet, jogtan, statistika, politika, életírás, utazás, gazdaság és nevelés csoportosításban egész modern könyvtárbeosztásról tanúskodik. Az akkori hírlapok és folyóiratokból 19 félét járatott az egyesület. Könyvanyagában *a magyar tudós társaság* évkönyvei, római és hellén „classicusok", valamint Kölcsey *Aesthetikai és kritikai dolgozatai* is megtalálhatók voltak, többek között.

Az a szellemi apparátus, ami az *Olvasó Társaság* fennmaradt emlékei alapján feltételezhető, már nemcsak társadalmi igény, de az 1846-ban összeállított „Iparstatisztika" szerint elég nagy mérvű városi gazdasági forgalom és létnek is az eredménye.[9]

A veszprémi helytörténetirodalom XIX. századi alakulásában meg kell emlékezni a *„Dunántuli Történetkedvelők"* mozgalmáról is,[10] ami 1863 és 1865 között vidéki és fővárosi történetírókat (-kedvelőket) *mozgósított.* Összejöveteleiket egy-egy vidéki levéltár közelében tartották;[11] de azok nem „szalonnázással, borozással összekötött levéltári kirándulások" voltak, miként eléggé elmarasztaló kritikával illette őket egy jelenkori „megállapítás",[12] mert mégiscsak munkásságuk révén bontakozott ki a *Magyar Történelmi Társulat,* és nem kis részük volt abban is, hogy a *Századok* című történelmi folyóirat megindulhatott.

Ebben, a magyar történetirodalomban jelentős munkát végzett együttesben kezdte historikus pályafutását és ott is bontakozott ki mint a XIX. századi Veszprém egyik értékes helytörténeti egyénisége,

Véghely Dezső (1840–1897). Már az első összejövetel, a Répce–Szemerén, 1863. december 27-ről maradt tudósítás felemlíti,[13] hogy a jelenlevők egyike, Véghely Dezső, „Veszprém megye helyismeretén dolgozik". Ettől kezdve, a még fiatal „veszprémi ügyvéd" – ahogyan akkor nevezték –, a legkülönbözőbb helytörténeti témákkal foglalkozott élete végéig.

Két év múlva, a *történetkedvelők* ötödik, ismét Répce-Szemerén tartott összejövetelén, 1865. február 26-án,[14] már a körükben nevet szerzett Véghely Dezsőt kérték fel „alapszabálytervezet" elkészítésére, miután *rendszeres társulattá kívántak alakulni.* Ugyanezen összejövetel másik érdekes emléke, hogy *Frankl Vilmos,* nagyszombati tanár, az együttesnek szintén lelkes tagja, „készített programot, mely a monografusokat egy cél felé irányozza".

Mind a alapszabály-tervezet, egy rendszeres társulattá alakulás érdekében, mind pedig a közös munkát „egy cél felé irányozó" program összeállítása, azt mutatja – különösen az utóbbi, amiben a később neves történész, *Fraknói Vilmos* mutatta meg „oroszlánkörmeit" –,[15] hogy a *Dunántúli Történetkedvelők* jelentkezése az 1867-es kiegyezés előtt, a már szabadabb gondolkodású nemesi életszemléletnek a magyar történettudományban is erőteljesebben érezhető megnyilvánulásával mintegy a modern magyar történetírás úttörőjének tekinthető.

Ne maradjon ki ezen évek veszprémi helytörténetirodalmi értékei közül *Pesty Frigyes*nek az OSzK-ban őrzött kéziratos „Helységnévtár"-a Veszprém megyei kötete sem.[16] A városra vonatkozó részt az akkori megbecsült polgármester, az e téren is lelkiismeretesen dolgozott *Dunst Ferenc* irányításával állították össze. Nagyon jól olvasható, igen szép írással készült anyag, amiben több helytörténeti adat maradt fenn, mint az akkor még „élt" török kori helyi mondák is.

A XIX. század első felének témánk anyagába sorolható adat-összeállításához a város életéből egy újabb területet is tudomásul kell vennünk, annál is inkább, mert Veszprém kultúréletére is erősen kihat az a gazdasági jelenség, hogy 1865-től 1909. július 8-ig, a balatoni vasút megnyitásáig, szinte minden energiáját a városnak elnyelte a vasútprobléma. Az első újság, a *„Veszprém"*-nek 1866-tól indulásával számítható a szellemi fellendülés, amikor a közlési lehetőség majd a helytörténet népszerűsítésében is érezhető. Megindulhat a kulturális téren jelentkező *kezdeményező kedv,* mint például *Eötvös Lajos* újságíró helytörténeti jellegű írásai.

Az új helyi lapnak megjelenése első évében már találhatók a város fejlődésével érdemben foglalkozó írások. Különösen kettő említhető.

Egyik, *Szent-györgyi Horváth Ágoston*nak „Veszprém feladata a művelődés terén" című írása több folytatásban.[17] Alapelgondolása: a kereskedelmi élet élénk forgalma fontos része a haladásnak. Majd mintegy *modern közgazdász* fűzi hozzá: „Minden nép egyenlően törekszik a világpiacon aránylagos befolyásra." Következő mondata máris a fő célra utal, mondván: „Ez az anyagi fejlődés fogja a szellemi műveltséget is elősegíteni." Ezért sürgeti, valamit tenni „a művelődési szükségletek kielégítésére", lerázva „a közönyösség és semmittevést". Tiltakozik „az avult eszmék", a „születés általi fensőbbség" ellen, mert „a népnek, a polgárságnak meg kell tanulnia az önálló gondolkodást, az önálló cselekvést".

Még egyes, napjaink korszerűnek tudott történetíróját is meglepnék további sorai, mint a közvetlenül *a kiegyezés előtti veszprémi gondolkodás* visszhangja sajtónyilvánossággal, amikor második cikkében így elmélkedik: „Valamig nálunk a hazafiaskodó szemfényvesztőket gyakorlati, a nép javát szivükön viselő, *szabad gondokodásu* s fejlett szellemü egyéniségek nem váltják fel, addig a jelen művelődés s annak fejleményei nálunk nem gondolhatók."

Következő cikkében még messzebbre tekintve írja, hogy vajon „a kor modern culturája" megteremtése, melynek „hatalmas munkássága teheti erőssé a világot", mikor és hogyan érhető el?

A másik, hasonló jellegű írás, az akkori nagy műveltségű veszprémi főrabbi, *Hochmuth Ábrahám*nak mintegy válasza az előbbire, de erősen hozzá csatlakozóan, azokat szintúgy gazdasági szempontból taglalva állapítja meg, hogy „fentartja véleményét: mindezekhez pénz kell, sok, sok!" Megoldást is javasol: „Társadalmi segitséggel, egyesületek utján, is sokat tehetünk!"[18]

Rhé Gyula egy későbbi írása[19] utal arra, hogy *Römer Flóris*nak az 1860-as években Veszprém megye területén végzett régészeti kutatásai keltették fel a régiségek iránti érdeklődést, és lassanként kialakult a vágy, hogy más vidéki városok példájára *Veszprémben is létesíttessék múzeum.* Mintegy ennek hatására jelenik meg – szerinte – a veszprémi piarista gimnázium 1870/71. évi iskolai értesítőjében az akkor ott tanító, erősen történelmi és régészeti beállítottságú *Ivánfi (Jancsik) Ede* tanárnak „Egy veszprém-megyei muzeum-egylet terv-rajza" című dolgozata, elindítva vele a helytörténeti kutatást is később összefogó *veszprémi múzeum létesítésének gondolatát,* ami majd az események során még igen sokféle változatban jelentkezik, míg egy fél század elteltével annak mai modern épületét 1925-ben ünnepélyesen felavathatják.

Addig is tekintsük át a lelkes piaristának több mint száz évvel ezelőtti elgondolását: hogyan és milyen elvek alapján vélt múzeumot, illetőleg azt megvalósító *„múzeum-egylet"*-et létesíteni Veszprémben, 1871-ben?

Cikke két részből áll: elvi régészeti, a múzeum létesítésével kapcsolatos kérdései és egy alapszabály tervezet.

Az első rész a régészetnek a történelem kialakításában való nagy jelentőségére utalással indul. Ebből vezeti tovább gondolatát, hogy a megye múltjának

történeti anyaga megmentése érdekében sürgeti „múzeumi egyletet alakítani", melynek feladata lenne az összegyűjtött anyagot „a megye székhelyén egy múzeumba központosítani". A született lokálpatrióta szólal meg a továbbiakban: „Igen nemes és hazafias érzelem minden ritkaságot Pestre, a nemzeti múzeumba küldeni", de „minek minden dicsőségünket Pestre hordani?" Maradjon csak Veszprém megyében mindaz a régiség, ami ott előkerül – folytatja gondolatfűzését –, sőt még az is, ami jelenleg múzeum hiányában „magánosoknál véka alá rejtve" ismeretlen, vagy a „nyerészkedő üzérek által külföldre vándorol."

Ezért tartja szükségesnek *muzeum alapítását,* melynek „szerencsés végrehajtására" egy múzeum egylet „alakulását" indítványozza „önkéntes tagdíjak segítségével", úgy, hogy „minden polgára e megyének évenkint csak egy forinttal járuland e szép célhoz".

A továbbiakban az így létrehozandó „múzeum egylet" feladatait körvonalazza.

1. Egy nyilvános régészeti és természeti múzeum létesítése Veszprémben.
2. A megye két nagy – régészeti és érem – magángyűjteményét (Ányos Móric és Rosos Miklós) javasolja e célra elsőként is megvenni, nehogy azok máshova, esetleg külföldre kerüljenek.
3. Az éppen akkor folyó jutasi vasútépítés régészeti leleteit a múzeum számára megmenteni az elkallódástól.
4. Magánosoknál levő régiségek megszerzése a múzeum számára.
5. Történelmi helyeken ásatások kezdeményezése és onnan a leleteknek a múzeumba mentése.
6. Régi emlékhelyek képeinek gyűjtése, esetleg azokat lerajzoltatni, lefestetni.
7. Természettudományi gyűjtemény szervezése ipari és tudományos célra.
8. Helyiség biztosítása a leendő múzeum számára: a megye házánál, vagy a gimnázium épületében egy termet, azt bebútorozni, bizonyos napokon a közönség számára nyitva tartani.

Külföldi, Veszprémnél kisebb városokra hivatkozik, ahol szép múzeum van, de hazai példákkal is bizonyítja Veszprémnek e téren hiányosságát, hozzátéve: „Mentsük meg tehát a jövő számára a megye területén még föltalálható régiségeket!"

Cikkének második részében az előzőkben felvetett gondolatok minél hamarabb megvalósítása érdekében elkészítette a javasolt „veszprém-megyei múzeum-egylet" alapszabály tervezetét is.

A tíz pontból álló javaslat kiterjed a létesítendő intézmény: célja, pártfogói, a szervezete, a tagok (rendes, alapító, tiszteletbeli), a tagok jogai és kötelességei, az egylet múzeuma, az alapszabályok esetleges módosítása, az egylet feloszlatása tárgykörökre, minden területet kellően körülhatárolva.

Akik akkor szívükön viselték Veszprém fejlődését, reagáltak is a jó kezdeményezésre, mert 1872. május 16-án a nagy régész barát, Bezerédj Miklós püspök lakásán – kezdeményezésére –, össze is jött a város színe-java és elhatározták: megalakítják a „veszprémvármegyei történelmi és régészeti társulat"-ot. Meg is indították a mozgalmat, melyben nagy részük volt a piaristáknak, tartottak több értekezletet, gyűlést, de azon évek veszprémi pártpolitikai harcai egyelőre megölték a gondolatot.[20]

Iványi Ede kezdeményezése elvetette a jó magot, mindenki, akinek életét bármi kis veszprémi kapcsolat fűzi a helyhez, úgy érzi, elérkezett az ideje „a kultúra feltámasztásának". Veszprémnek 1875-ben rendezett tanácsúvá válása is elősegítette egy bizonyos városi öntudat kifejlődését. Igen magasra csap a művelődési vágy: 15 különböző társadalmi egyesület működik. A száz év előtti veszprémi szellemi élet egyik nagyon értékes törekvése 1875-ből, hogy mozgalom indult: „tudományos ismeretterjesztő társulat" létesítésére.

A helyi újság, a *Veszprém,* egymás után közli a különböző véleményeket, vélekedéseket a „közművelődés teréről".

Van, aki a Veszprémben eltemetett romantikus költő, Ányos Pál emlékének ápolására is, „Ányos-kör" szervezését ajánlja, könyvtárral, tudományos folyóiratokkal.[21] A megindult kezdeményezéseken fellelkesedve, egy másik, „a mindeddig falusi csendéletet élt" veszprémi közművelődést „emelő egylet létesítését" így indokolja: „Félnünk kell, hogy az idő megelőzi nehéz lépteinket, s a haladás árja elborít. A ki nem tud lépést tartani a felvilágosult századdal, az a múlt örvényébe vész. A krónika azután nem emlékezik meg az elbukottról."[22]

Van olyan, aki örömmel köszönti „a közművelődési egylet" létesítése gondolatát.[23] A következő felveti, „talán életképes lesz a lelkes hangulat".[25] De már az év végével a helyi újság „a meg nem valósult" Ányos-körről írt.[26]

Iványi Ede nagyvonalú kezdeményezése és a nyomában megindult *közművelődési mozgalmak* mellett valószínű létezhetett Iványi részéről *gyakorlatibb* lépés is a már tetemesen fölszaporodott veszprémi tárgyi emlékek mielőbbi megmentésére.

Veszprémi helytörténeti kapcsolatai még előző – 1863–1865 –, ottani működésével kezdődhettek, amikor már a Vasárnapi Ujságban a Gizella kápolnáról írt,[27] majd ugyanezen évben a „Dunántúli tájrajzok"-ban[28] ismertette elsőként *Beke Ince Kristóf* veszprémi helytörténeti munkásságát.

Feltételezésünket, hogy nemcsak elméleteket szerkesztett, terveket szőtt *a veszprémi helytörténeti szervezett kutatás lehetőségeinek megteremtésére,* és hogy igazi tevékeny régész is lett Veszprémben, azt igazolják az Archaeologiai Értesítőben közölt tudósításai. 1870. március 16-án – mint írta –, a veszprémi várban „a székesegyház keleti járdája megújítása alkalmával, a székesegyház előtti tér göröngyei egyengetését" nézi, és óriási kincsre lesz figyelmes, „egy csomó pénz jött alig 4–6 ujjnyi mélységben felszín-

re, 40 darab arany: magyar, velencei, keleti pénzek. Találtak még több száz dénárt I. Ferdinánd korából."[29] Ugyanazon folyóiratban a következő évben – 45. lapon – a jutasi vasútépítésnél talált „római fibulák és bögrék"-ről számol be, nem hallgatva el a vérbeli régész leletféltő véleményét sem: „Meddig tart még, hogy ilyen leletek hivatalos bejelentése törvénynyé és kötelességgé nem emeltetik?"

Rómer Flóris, aki akkor már az akadémia archaeologiai bizottságának tagja, volt egyik segítője – legalább szellemi téren –, a tudományos világ elé tárva önzetlenségét és a figyelmet munkájára felhíva. Az Archaeologiai Értesítő 1871. évfolyamában két alkalommal is említi Ivánfi Ede működését. Először, mint aki „a Veszprém megyei múzeum érdekében kérdezősködik", majd meg „Régészeti mozgalmak" című írásában.[30] Utóbbi szerint: „Veszprémben is mozognak, és ezen mozgásnak célja nem kevesebb, mint a megyében talált régiségek gyűjtése és fenntartása. Ivánfi Ede kegyesrendi tanár és buzgó történész mozgatja a fát és a megye főispánja, valamint az értelmiség hajlandó ezen ügy elősegítéséhez járulni . . . Bár már előbb voltak volna megyei múzeumok, akkor legalább nem árulják vala szolgabíráink a becses éremgyűjteményeket font számra."

A Századok 1876. évfolyama a veszprémi „régiség egylet" ügyére utalással írta: „1872-ben Ivánfi Ede buzgólkodott mellette, utóbb Véghely Dezső érdeklődött iránta. De eddig még nem alakult meg az egylet. A közeljövőben várjuk."[31]

Amíg a hivatalos és társadalmi kezdeményezés csak igen lassú ütemben vagy egyáltalán nem tud eredményt felmutatni, a nagyon jószándékú – de értékes is – magánkezdeményezés veszprémi archaeologiai mozgalmai említésre méltó adatát jegyezte fel az Archaeologiai Értesítő 1876-ból.[32] Szalay Pál kanonokra hivatkozik, aki „a keresztény műarcheologiát adja elő a veszprémi papnöveldében" és a papnövendékeket a műemlékek megbecsülésére (megbecsültetésére) „buzdítja". Hasonlóan hivatkozik a cikk két másik régész-barát veszprémi főpapra, a már előbbiekben is említett Bezerédj Miklós és Pribék Istvánra. Utóbbi nevéhez fűződik Veszprémben a vonzóan szép fekvésű *Csatárhegy* mint üdülő és pihenő hely első népszerűsítése.

Nemcsak Ivánfi Ede korát megelőző javaslata váratott még a megvalósításra, hiszen 1872-ben Veszprémből elhelyezésével mozgalma is *vezér nélkül* maradt; de a már nevet szerzett *Véghely Dezső* sem járt több szerencsével a saját hazájában, Veszprémben, 1879-ben. A Századok két híradásából értesülhettek a veszprémi helytörténet ügyében még tevékenykedők, hogy „Véghely Dezső Veszprém megye monográfiájának adatait rendezgeti s Veszprém város közigazgatási s helyrajzi történetét párját ritkító alapossággal összeállította, nagy részben kinyomatta", a nyomtatás azonban „a város akadékoskodása miatt félbenmaradt.".[33]

A másik közlemény már részletesebb, annál is inkább, mert helyi forrásra hivatkozva – „Veszprém" 44. szám – adja tudósítását Véghely Dezső tervezett, de meg nem jelenhetett könyvéről „minden commentár nélkül".

A közlés lényegesebb, veszprémi helytörténeti szempontból – sajnálatosan – negatív részei a következők.

1879. október 29-én a városi közgyűlésen zajos vita volt: Véghelynek „a város által kiadni határozott műve felett". A cikkíró elszomorító jelenségnek mondja azt, „midőn a város atyái egyszer elhatároznak valamit, de utóbb ezen határozatnak következményeit viselni vonakodnak. Még szomorúbb az, midőn egy irodalmi termékről, mint amilyen Véghely Dezső műve, mely bármely nagy vagy fővárosnak is becsületére válnék; oly kicsinylőleg nyilatkoznak . . ."

„A város atyái ott követték el a mulasztást – folytatódik az érdekes dokumentum –, midőn a kiadandó mű iránt nem szerezték meg a kellő tájékozottságot, annak tartalma és nyomtatási költsége iránt, hogy így ne jutottak volna azon zsákutcába, amelyben jelenleg vannak; mert nem lehet a közgyűlés határozata folytán megindult nyomtatást és annak költségeit meg nem történtekké határozni. Az ügynek némi lebonyolítása végett Perlaky József, Kopácsy Árpád, Halasy Vilmos, Dukovics Sámuel, Szilágyi Mihály és Benkő István urakból álló bizottság neveztetett ki. Őszintén óhajtjuk, hogy az eredmény megnyugtató legyen" – zárult a cikk.

– De másképpen történt 1776-ban!

Maga Véghely is nyilatkozott ezen, számára nagyon különösen végződött ügyről, 1886-ban megjelent „Emléklapok . . ." című könyve bevezetésében, az alábbi sorok szerint: „A rendezett-tanácsú várossá alakulás első éveinek: az 1875. évnek emlékére évi jelentést készítettem s azt a városi tanács részéről és ennek megbízásából a városi képviselőtestület elé terjesztettem. Az előterjesztés közben az egyik városi képviselő azt indítványozta, hogy miután ezen jelentés érdekesnek ígérkezik, és mert ennek ismerése köztekintetből is kívánatos: a jelentés nyomassék ki.

Ezen indítványt a közgyűlés egyhangúlag elfogadta s a jelentést a város költségén kinyomatni rendelte."

„Ezen határozat már kötelességemmé tette, hogy jelentésemet, mely nem sajtó alá volt rendezve, átdolgozzam és okmánytárral is kiegészítsem. Így történt, hogy a jelentés nyomtatásához az 1876. év végén foghattam, és mert hivatalos teendőim is elfoglaltak, az átdolgozás és nyomtatás lassan haladt."

„A városi képviselőtestület több tagja a nyomtatás közben és mert a mű terjedelmes voltáról értesült, a nyomtatási költségek ellen financziális szempontból kifogásokat tett. Eredménye az lett, hogy a nyomtatás fennakadt, sőt miután az 1878. év elején megyei főjegyzővé választattam, a jelentés további átdolgozását sem folytattam, nem folytathattam. A városi

képviselőtestület több alkalommal megkísérelte volna a tárgyalást, hogy e jelentés befejeztessék és kinyomattassék, hivatalos állásom és elfoglaltatásom nem engedték meg. A munka csonka maradt. Magamra vállaltam azonban ennek értékesítését, eladását, és így forgalomba hozatalát."

„Ennyit igazolásul" – fejeződik be nagyon fegyelmezett hangú önvallomása Véghely Dezsőnek, a veszprémi XIX. század végi városatyák *helytörténet pártolásáról.*

7. A „MUZEUM" GONDOLAT TOVÁBBI ALAKULÁSA ÉS A VESZPRÉMI KÖZMŰVELŐDÉS A XIX–XX. SZÁZADFORDULÓN

A Dunántúli Történetkedvelőktől számítható későbbi egyesület alakulási törekvések s még több hasonló jellegű megmozdulás, egy-egy kultúrgóc jelentkezése volt, mintegy társadalmi útkeresés művelődési terület kialakítására. Az már nem a mozgalmat kezdeményezők rovására írható, hogy a viszonylag nem magas színvonalú gazdasági berendezkedés, amikor évek során a város költségvetése állandóan hiányokkal zárult,[34] és Veszprémnek egyik legfőbb gondját „a szegényügy" megoldása képezte; egész primitív társadalmi–szociális körülmények megvalósításáért folytatott naponkénti harcában kulturális és művelődési téren kezdetleges és elmaradott viszonyokat tudott csak felmutatni, mert a városgazdálkodás állandó erőfeszítése kimerült az éves költségvetési hiányok valamilyen területről fedezésében.

Hiába hozzák a kezdeményezők legjobb elgondolásaikat, a szükséges pénzügyi háttér elmaradása miatt, a terv legtöbbször terv marad. Csak fel kell lapozni a régi helyi újságokat és kialakítható, a mai divatos szóval kifejezhető ellentmondásos kép. Meglepően sok – miként 1875-ben is –, közel húsz, különböző jellegű és beállítottságú társadalmi egyesület működik, de sem az állandó színház, sem a múzeum létesítése nem oldódik meg, mert szinte semmi jövedelme sincs a városnak.

Még a századfordulón is gyár és valamiféle üzem nélkül tengődik „napszám"-ból, vagy még abból sem a munkaképes lakosság nagy része. Gyáralapítás, az ipari munkásság növelése, Veszprém levegőjétől ekkor még idegen volt. Az ipari fejlődés zsákutcáját legjobban igazolja a lakosságlétszám igen lassú növekedése. A mégis nehezen induló ipari létesítmények, vagy érdektelenség, vagy éppen a vidék életére terpeszkedő nagybirtok-érdekeltséggel ellentétbe kerülésük következtében pár év után beszüntetik működésüket. Veszprém ipari fejlődésének szinte a halálát jelentette a városnak a Dunántúlt átszelő vasúti főútvonaltól 1859-ben bűnös módon leválasztása. 1897-ben a város egyetlen gyára is megszűnt.

Tömegeket foglalkoztató üzemek, műhelyek helyett a legfőbb társadalmi probléma a szegénygondozás, egy szegényháznak mielőbbi létesítése. A XIX. század második felétől az első világháborúig tartó 40–45 év, Veszprém gazdasági életének igen nehéz négy évtizede volt, annál is inkább, mert európai szinten is jelentkezett valami új, amiben Magyarország történetének társadalmi, gazdasági és politikai átalakulása kezdődött a XIX. század végével.

És mégis, erre az időre esik mind a múzeum kezdeményezése és meg is nyitása, igaz, külső pénzügyi és főként *tárgyi* támogatással; valamint ennek nyomában – helyi viszonylatban – a tudományos, színvonalas helytörténeti kutatás és helytörténetirodalom kibontakozása.

A továbbiakban felvázolandó társadalmi kép nyomán és azzal párhuzamosan szerepeltetett *múzeum* gondolat egy „történeti társulat" alakításával is; nagyon jellemző megnyilvánulása ezen évek veszprémi művelődéstörténetének, mert a századfordulón, de már előbb is, többen, annak létrehozásában látták *a veszprémi helytörténeti kutatás szervezett megindítását.*

A szellemi lehetőségek apró kis mozaikjai is értékei e kornak, mint a *„Deákok Lapja"* című kézzel írt és sokszorosított első diákújságja Veszprémnek. A piarista gimnázium tanulói kezdeményezték és szerkesztették 1883-ban.[35] Hasonló kultúremléke ez évnek a veszprémi születésű író, *Szomaházy István*nak ösztönző írása a helyi újságban, az akkor már társadalmi állása folytán is Veszprémnek megbecsült értéke, Véghely Dezső felé, egy Veszprém megyei monográfia megírására, és amiben azt is felemlíti, hogy Véghely még városi főjegyző korában egyik évi jelentésében „érdekes adatokat említ a város múltjából".[36]

Mintha elődjének, Ivánfi Edének 1871-ben múzeum létesítése érdekében írt gondolatait folytatná, veti fel ismételten, 1883-ban, a veszprémi piaristák másfél százados kultúrmunkáját folytató *Czirbusz Géza*, a későbbi neves földrajztudós, egyetemi tanár – akkor Veszprémben a piarista gimnázium tanára 1882–1884-ig –, egy *megyei történelmi múzeum létesítését*, a megye területéről előkerülő és később üzérekhez is eljutó régiségek megmentésére, valamint, hogy a szellemi élet is megpezsdüljön, egy *„történeti társulat"* megszervezését, amire – szerinte –, Veszprém nagy történelmi múltja is kényszerítő körülmény.[37]

A tudományos és szellemi *kényszerítő körülmény* ismét nem kényszeríti Veszprémet sem múzeum létrehozására, sem történeti társulat szervezésére; erőit politikai harcok, választási küzdelmek kötik le. A kormánypárt lovasrohammal kergetteti szét az ellenzék választóit,[38] aminek még a parlamentben is lesz visszhangja, a helyi sajtó pedig tovább siránkozik a város elmaradottságáról, összehasonlítva a sokkal kisebb Szombathellyel, aminek belső kiépítése, gázvilágítása, múzeuma, meghaladja Veszprémet.[39]

Hogy mégsem „halt meg" a szellemi élet, igazolja az újabb társadalmi próbálkozás Véghely Dezső felé, akiben hivatali állása miatt is, lévén ekkor már alis-

pán; egyedül reménykednek „a holt tér" megmozdítására. A veszprémieknek iránta megnyilvánuló nagy megbecsülés jele, hogy a sajtó nyilvánosságával, „nyílt levél" formájában „keresik meg" és kérik, *„a megye régészeti és műemlékeinek megvédésére"*, ahol úgy hivatkoznak személyére, „mint a történeti és régészeti tudományok országosan ismert" művelőjére. Azt is tőle remélik, hogy „hívjon össze" egy szűkkörű bizottságot „a Bakonyvidéki Történelmi és Régészeti Múzeumegylet megalkotásának előkészítésére".[40]

Majdnem azt vethetnénk fel, amit a török korban, 1566-ban, Szigetvárt pénz és elegendő katonaság nélkül védő Zrínyi Miklós a császár felé, aki az őt a török ellen intenzívebb védekezésre buzdító, pénzt egyáltalán nem ígérő császár levelére válaszolt, hogy: miből?

– Igen, miből?

Miből oldja meg Veszprém a XIX. század végi kultúrproblémáit, hiszen az 1886-ra előirányzott 45 ezer 560 forint költségvetésére a *fedezet,* csupán 22 ezer 829 forint, amiből csak a városi szegények eltartására 5200 forintot irányzott elő, a képzőművészet „pártolására" pedig 10 forint jutott, mert a majd különböző területekről fedezendő *hiánya* 23 ezer 771 forint.[41]

– Igen, ismételten vessük fel: miből jusson ilyen gazdasági városgazdálkodás mellett kultúrára, múzeumra, helytörténetre, pedig Veszprém vármegye 1889. december havi közgyűlésében elhatározta a megyei *„történelmi és régészeti társulat"* felállítását.[42]

Ugyanakkor a neves régész, *Récsey Viktor* „Egy gazdag régiséggyűjtemény a Bakonyban" címmel, az Országos Régészeti Társulat választmányi ülésén az Akadémia üléstermében, ahol a Miháldy-féle gyűjteményt ismertette; felhívta a szakkörök figyelmét, hogy már külföldről is jött ajánlat a megvételre, azt hangoztatja: *Veszprémnek kellene megvenni és múzeuma alapját megvetni.*

A múzeumi *alapvetést* ismét elsodorta a politika, a veszprémi választás, ahol a kormánypárt és az ellenzék harcában, utóbbi, előbbit csak „helybeli sunyi párt"-nak, vezetőjét pedig „a sunyi párt festett bajszú kecské"-jének címzi sajtójában, aki az ellenzék további épületes stílusában „meggyőződhetett arról, hogy az őt körülvevő ürgefarkas tanácsosok, idegen kecskék, Pelikánok, olajszűrők és egyéb svindlerek, nemcsak, hogy nem okos emberek, hanem vak gimplik, rúd mellé való szamarak, kiket a két ellenzék úgy vezetett az orruknál fogva, mint a kép mutatta".[43]

– Ezeknek, valószínű felesleges kultúráról, múzeumról, helytörténetről is beszélni!

Récsey Viktornak az előzőkben felvetett gondolatára, e szélsőséges politikai pártharcok ellenére is volt reagálás, mert 1894. november 29-én bizottság alakul „Veszprém vármegye monográfiájának megírását előkészíteni". Három kötetre tervezték: általános rész, oklevéltár és a vármegye története. A megalakult bizottság elnöke Vajda Ödön zirci apát, előadója Véghely Dezső megyei alispán. A bizottság elhatározta: javasolni fogja a vármegye törvényhatósági bizottságának, hogy a monográfia megírására Véghely Dezső mint főszerkesztő, Pillitz Benő, Laczkó Dezső és Bolgár Mihály mint munkatársak kéressenek fel. Tervezték, hogy legalább a második kötet a milleneumra elkészüljön. Költségekre tizenhétezer forintot terveztek.

Sajnos, a tervezett mű nem jelent meg. Ismét csak a város *„életérdeke"* kerül előtérbe súlyos problémáival: gazdasági viszonyai, lakáskérdés, megélhetés,[44] valamiféle gyár alapítása, ami talán „néhány száz helybeli szegényember kenyérkeresetét segíti".[45]

Váratlan, döbbenetes veszprémi művelődéstörténeti tragédia állítja meg a további terveket. Élete munkája teljében 57 éves korában meghal Véghely Dezső. A vármegyei monográfia és még sok egyéb, ami személyéhez kötődött, abbamaradt.

Majd a „Magyarország Vármegyéi és Városai" szerkesztőbizottságával veszik fel a kapcsolatot, de a mű ott sem jelent meg.

A század utolsó évei sem hoznak sem gazdasági, sem nagyobb kulturális előrelépést. Haladás alig van. A költségvetési hiányokat pedig magas pótadóval tudja csak kiegyenlíteni a város, amelynek „a rendőrsége primitív, az utcakövezés, világítás silány, csatornázás pedig ismeretlen".[46] A város polgármesterének kell hivatalosan beismerni, hogy „a nyomor, a szegénység egyre nő a városban, s a szegényház szűk a sok folyamodó befogadására", valamint azt is, hogy „munkaalkalmak teremtéséről csak gyár létesítésével" tud a város gondoskodni. E nagy mérvű elmaradottságot sínyli a közigazgatási vezetés is, mert a városi mérnöki állás szervezésére 1899-ben még nincs pénze Veszprémnek, csupán az államépítészeti hivatal egyik mérnökét tudja alkalomszerűen foglalkoztatni – miniszteri engedéllyel.[47]

A XIX. századtól búcsúzva is csak „a város bajai" és a fejlődést gátló körülményekről ír a helyi sajtó, szegénységről, gazdasági elmaradottságról számol be. Irigyli Pápa fejlettebb társadalmi közéletét, fürdőjét, szép parkjait, állandó színházát, amikről Veszprém „csak álmodozik". Súlyosan elmarasztalja a városvezetést, ahol egymásközötti érdekharcok, egymás gyanúsítgatása helyett: a város fejlődését előmozdító intézmények létesítésén fáradoznának. Rezignáltan fejezi be: „Nem is történt semmi elhatározó lépés a fejlődés megkezdését segíteni, minden, ma is csak kérdés!"[48]

A századot lezáró év a súlyosan elítélő társadalmi kritika mellett mintegy megcsillantva a jobb remény lehetőségét, egy „kulturális társulat" létesítésének óhaját hagyja záróemlékül, hogy „hozzunk már létre Veszprémben valamiféle társulatot, egyletet vagy kört – mint a pápai „Jókai" –, ami pótolná a tudományos estéket, zeneestéket, társadalmi összejöveteleket".[49]

Meghalt 1901-ben *Miháldy István* bakonyszentlászlói plébános, akinek nagy értékű régiséggyűjte-

ményét még életében Veszprém figyelmébe ajánlotta Récsey Viktor, most pedig *Bognár Ernő* bakonyszombathelyi plébános hivatkozik a gyűjteményre, mint amely alkalmas lenne egy megyei régiségtár alapjainak megvetésére. Felemlíti *Galamb István* zirci járásbíró kezdeményezését is, aki még előbb, Miháldy életében hasonló gondolatokkal foglalkozott, de gyűjteményét ekkor még nem volt hajlandó eladni.[50]

Hosszú, több évtizedes, különböző irányú elgondolások, útkereső javaslatok változatai után 1902. május 11-én végre – igaz, külső segítséggel – megoldódik a „veszprémvármegyei múzeum" ügye.

A neves történész, *Fraknói Vilmos* mint a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelője megvásárolta a meghalt bakonyszentlászlói plébános hagyatékát és azt megőrzésre *felajánlotta Veszprémnek.*

E nemes gesztus váltotta ki végérvényesen a gondolatot: *Veszprémnek múzeum kell!*

Fraknói az alábbi – a veszprémi múzeum létét megnyitó – levelet küldte *Fenyvessy Ferenc*nek, Veszprém vármegye – sok helyi értéket hagyott – főispánjának:

„A múzeumok és könyvtárak országos főfelügyelősége közelebb megvásárolta az elhunyt bakony-szentlászlói plébános, több mint 2000 drból álló becses régiséggyűjteményét azzal a szándékkal, hogy valamelyik vidéki múzeum részére adományozását hozza a vallás- és közoktatásügyi m. kir. minister urnál javaslatba."

„Tekintettel arra, hogy a gyűjtemény a Bakony vidékének leleteiből alakult, kívánatos, hogy ott nyerjen állandó elhelyezést, ahol leginkább képes érdeklődést kelteni és kiegészítésére buzdítólag hatni."

„Természetszerűleg legelsősorban Veszprémre kell gondolnom. Ez a város ugyanis míg múltjával és lakosságának intelligenciájánál fogva hivatva van arra, hogy a magasabb szellemi élet egyik gócpontjává fejlődjék, ehhez az összes feltételeket ekkorig nélkülözi, sem tudományos és művészeti gyűjteményekkel, sem nyilvános könyvtárral nem rendelkezik. Így tehát sem a saját lakóinak, sem a nyár folyamán a Balaton táján egybesereglett furdővendégeknek a nemesebb gyönyörök forrásait nem nyithatja meg."

„A helyzet jobbra fordulására jelen időpontot kiválóan alkalmasnak látom, amikor Veszprémvármegye élén Méltóságod áll, ki maga is az irodalom munkása volt, a művészeti mozgalmakban élénk részt vesz és becses műtárgyakkal ékesíti lakóházát. Veszprém püspöki székét pedig olyan főpap foglalja el, ki a tudomány és művészet szeretetét a nemes áldozatkészség jelentékeny tényeivel bizonyította be, a modern irodalmak termékeiből ritka gazdag és válogatott gyűjteményt állított össze."

„Nem lehet kétségem az iránt, hogy Méltóságod a püspök ur Ő Nagyságával karöltve képes lesz akár városi, akár vármegyei múzeum és könyvtár létesítésére."

„Ezen feladat megoldásához felajánlja a múzeumok és könyvtárak országos felügyelősége szolgálatait, a szakférfiak tanácsát és közreműködését, egyúttal kész az első berendezésre jelentékeny összeget, azután pedig az intézmény gyarapítására évi segélyt venni fel költségvetésébe, végre nemcsak a bakonyszent-lászlói gyűjteménynek, hanem a festmények egész sorozatának átengedését is kieszközölni a Nagymélt. minister urnál."

„Midőn ezt az ügyet Méltóságodnak figyelmébe ajánlani bátorkodom, megragadom az alkalmat kiváló tiszteletem nyilvánítására. Budapest, 1902. évi május hó 11-én. Fraknói Vilmos s. k. a muzeumok és könyvtárak orsz. főfelügyelője."[51]

A főispán azonnal válaszolt Fraknói levelére és már megfelelő helyiségről is gondoskodott.[52] *Hornig Károly* püspök is csatlakozott a mozgalomhoz, s könyvtárra évenként 1000 korona értékű könyvet ajánlott fel. Jelentkezett *az első adományozó,* Rosenberg Adolf veszprémi lakos, 56 db régi pénzt adott a múzeum részére.[53]

Megmozdult a „megye" is. A vármegyei gyűlés határozata folytán, a vármegyeház épülete második emeleti részében kapott néhány helyiségben *első ideiglenes elhelyezést* a múzeum. Fraknói Vilmos, Szalay Imre a nemzeti múzeum igazgatója és Schönherr Gyula történész, egyetemi tanár, múzeumi őrtiszt társaságában megszemlélve a kijelölt helyet, a lehető legalkalmasabbnak találták azt. Egyidejűleg „a vármegye" ígérte a következő évtől újabb helyiségek átengedését.[54]

Szeglethy György polgármester október 9-én – mint kezdeményező – meghívta a veszprémi társadalom húsz, szellemi vezetőnek tekinthető tagját – orvosokat, ügyvédeket, közigazgatásiakat, tanárokat, tekintélyes kereskedőket, egyháziakat –, hogy velük megbeszélje *egy veszprémi kultúregyesület* létrehozásának lehetőségét. K. Paur Ödön újságíró tervezetét elfogadták, határozatban kimondták: „egy kultúregyesületnek Veszprémben leendő létesitése hasznos, üdvös, sőt mindenek felett szükséges". K. Paur Ödönt pedig felkérték a végleges alapszabálytervezet elkészítésére.[55]

Az egymásba tolódó események, a sok irányból tervezett kulturális programok kibontakozását segítik. Fraknói határozott melléállása a veszprémi *„múzeum ügy"*-nek, Szeglethy polgármester és K. Paur Ödön szervező munkája a veszprémi *Közművelődési Egyesület* létrehozására; csak egyik része az immár teljessé váló művelődési programnak, mert 1902. november 30-án megalakul a *„Veszprémvármegyei Muzeum Egylet"* is azzal az elsődleges céllal, hogy a létesített, a vármegye október havi közgyűlésében is elfogadott új vármegyei *„muzeum és könyvtár"*-nak támogatást, istápolást adjon. Kolossváry József alispán hívta össze, Fenyvessy Ferenc főispán elnökölt. Megállapodtak az alapszabályokban is. Fenyvessy főispán, Jánosi Ágoston, Kránitz Kálmán, Péller Pál, Ihász Lajos, Néger Ágoston, Fejér-

vári József és Óvári Ferenc 200–200 korona befizetésével az új *múzeumegylet* alapító tagjai lettek. A megválasztott vezetőség egyik tagja már Laczkó Dezső is.[56] A vármegye törvényhatósága 1902. december 2-án 397. számú határozatával *„szentesítette"* a vármegyei múzeum létesítését, vagyis *„megalkotta"* azt.[57]

Fraknói Vilmos, látva a város, a vármegye vezetőinek lelkes, önzetlen ügybuzgóságát, az újonnan alapított Múzeum Egyletet is levélben kereste meg, részükre is további támogatást ígérve. Alábbi, egész terjedelmében ideiktatott levelét az egyesület elnöke, Fenyvessy Ferenc főispánhoz címezte.

Méltóságos Főispán Ur!

Méltóságodnak múlt hó 19-én 397. sz. alatt kelt átiratából hazafias örömmel vettem tudomásul Veszprémvármegyének a veszprémvármegyei múzeum létesítése tárgyában hozott határozatát, s a mai napon tudomást szereztem afelől is, hogy Méltóságod elnöklete alatt veszprémvármegyei múzeum-egylet címmel új egyesület alakult, melynek feladatát a múzeum érdekeinek ápolása és a társadalom érdeklődésének az új intézmény iránt ébrentartása fogja képezni.

Báró Hornig Károly veszprémi püspök ur Ő Nagyméltósága már korábban közölte velem azt az elhatározását, hogy a létesítendő vármegyei múzeum könyvtárának alapját jelentékeny könyvgyűjteménynyel rakja le és évenként megfelelő összeggel járul annak fejlesztéséhez.

Veszprém vármegye közönségének buzgó lelkesedése és a veszprémi egyházmegye fenkölt szellemű főpásztorának nemes áldozatkészsége az új kulturális intézmény létesítése körül ily szerencsésen találkozva a vármegye társadalmi tényezőinek érdeklődésével, eleve biztosítja a Méltóságod által megindított mozgalom sikerét, és nincs kétségem az iránt, hogy Méltóságod fáradozásai a kínálkozó kedvező körülmények felhasználásával a veszprémvármegyei múzeumban rövid idő alatt oly közművelődési intézményt fognak megteremteni, mely minden tekintetben méltó módon fog megfelelni a reá váró fontos rendeltetésnek.

A múzeumok és könyvtárak országos főfelügyelősége részéről örömmel üdvözlöm e mozgalmat és készséggel ajánlom fel közbenjárásunkat abban az irányban, hogy a magas kormány az új intézményt a céljai fontosságának megfelelő erkölcsi és anyagi támogatásban részesítse.

Hogy ez irányban a szükséges lépéseket mielőbb megtehessem és a múzeumban elhelyezendő régiségtár szekrényei, úgyszintén a múzeumnak szánt műtárgyak megválasztása tekintetében megállapodásra juthassunk, tisztelettel kérem Méltóságodat, hogy a múzeum befogadására szánt helyiségek alaprajzát beküldeni méltóztassék.

Fogadja Méltóságod kiváló tiszteletem őszinte nyilvánítását. Budapest, 1902. december 12-én. Fraknói Vilmos s. k. a múzeumok és könyvtárak országos főfelügyelője.[58]

A „Vármegyei Múzeum Egylet" alapító tagjai 200 korona befizetéssel már 21-en vannak, rendes tagként 6 korona évi tagdíjjal száznál többen jelentkeztek.[59]

A *múzeum* berendezése *Wossinszky Mór* apát, régész, országos felügyelő személyes irányításával folyt. A Miháldy-féle gyűjtemény is megérkezett. Magánosok részéről egyre-másra szaporodnak az adományok, értékes tárgyak. A vármegye alispánja felkérte *LACZKÓ DEZSŐ* veszprémi piarista tanár, geológust az igazgatás elfogadására, aki azt vállalván, a vármegye közgyűlése őt formálisan is *megválasztotta.*[60]

A múzeum létesítésének híre messze-messze idegenbe, Franciaországba is eljut. A Párizsban élő, veszprémi születésű, *„Weisz L."* szobrászművész, értesülve az új intézményről, közölte a múzeum vezetőjével, hogy néhány gyönyörű „szobormintával fogja gazdagítani a múzeum népművészeti osztályát."[61]

Az új múzeum igen aktív és eredményes régészeti feltárásokat kezdett megalakulását követően. A lelkes új igazgató és semmivel sem kisebb lelkesedésű munkatársa, a később országos régészeti nevet szerzett *RHÉ GYULA* a város különböző helyein és a vármegye területén végeztek ásatásokat.[62] Ekkor kezdte meg Rhé Gyula a Veszprémhez addig ismert legközelebb eső római kori lakótelepülés, a pogánytelki alapfalak feltárását. Külső erők is segítik az értékes helytörténeti kutatást. 1903. december 29-én az Országos Régészeti és Embertani Társulat rendes ülése tárgysorozatán Récsey Viktor „A veszprémi múzeum és ásatások a római Cimbriana területén" címmel tartott előadást.

Elérkezett a múzeum hivatalos megnyitásának ideje is 1904. november 6-án. A Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőségének óhajára a nyilvánosság kizárásával, csakis a tagok és a Felügyelőség kiküldötteinek – Fraknói Vilmos, Wossinszky Mór, Fejérpataky László, Lóczy Lajos, Récsey Viktor, Nagy Sándor festőművész és még mások – jelenlétében, teljesen csendesen folyt le. Addigra tíz termet adott a vármegye, székháza második emeletén. Elrendezés: kronológiai sorrendben. A numizmatikai gyűjtemény keltette a legnagyobb feltűnést, a szakemberek szerint olyan darabjai voltak, amik hiányoznak a Nemzeti Múzeumból. Képviselve volt már a veszprémi ipar is, bőséges anyaggal. Így indult végre a veszprémi múzeum Laczkó Dezső gondozásával.[63]

A Veszprémben tanító történetíró piarista, *Friedreich Endre* közlése ad hírt a Veszprémvármegyei Múzeum *első kiadványá*ról, Rhé Gyulának „Ős- és ókori nyomok Veszprém körül" című tanulmányáról, amely a városnak és vidékének történelem előtti és római emlékeit írja le, az ásatások és a múzeumi leletek alapján. A pogánytelki 1903-as és 1905-ben végzett ásatások költségét a káptalan vállalta.[64]

Alig kezdte meg munkáját Laczkó Dezső új múzeumában, máris egy végleges megoldású épület, egy

veszprémi kultúrház létesítése érdekében indít sajtópropagandát, ahol – az akkor folyó színházépület ügyében kezdett mozgalomhoz is csatlakozva – közös, múzeum és könyvtárépület létesítésével „a tudománynak is méltó csarnokot emelhetne Veszprém".[65] Kezdeményezésének érdekes társadalmi hátteréről tud a helytörténet. A vármegyei képviselőtestületi közgyűlés elé kerülő javaslatot – a Veszprémben létesítendő kultúrpalota ügyét –, a pápaiak ellenezték, a megye szegénységére hivatkozással, a megvalósítás céljára kivetni szándékozott egy százalékos pótadó miatt. Végül is 61–17 ellenében, 44 szótöbbséggel megszavazták.[66]

Laczkó Dezső messze tekintő, a XX. század elején Veszprémben még túl modernnek tűnhetett elgondolásának az elsők között lett megértő támogatója[67] a veszprémi kultúrpalota létesítéséhez az a *Zsigmond János*, szintén piarista tanár, aki a továbbiakban több évtizeden át, egész haláláig ott élt. Közreműködött nemcsak írásaival, de tetteivel, aktív közéleti szereplésével is Veszprém társadalmi életében.[68] Laczkó Dezső után neki jutott Veszprémben a legnagyobb társadalmi megbecsülés. Neve szinte fogalom lett nemcsak tanítványai de azok között is, akik csak távolról ismerték. Ma is élő – mert vagyunk még néhányan – egykori tanítványai 50–60 év távolából is a legnagyobb tisztelet, szeretet és megbecsülés hangján emlékeznek róla.

A végre talán a megvalósulás állapotába kerülhető, egy Veszprém vármegyei monográfia elkészítését az első világháború kitörése akadályozta meg, annak ellenére, hogy az 1914. június havi megyei közgyűlés a vármegye monográfiájának kiadásával megbízta az Országos Monográfiatársaságot. Egyidejűleg 35 kérdést tartalmazó kérdőíveket küldtek ki a megye jegyzőinek adatgyűjtés végett.[69]

A század első éveiben hosszú, nehéz küzdelem után megnyílt veszprémi múzeum, a már hivatkozott első kiadványával elindíthatta a helytörténeti munka segítését, aminek később irányítója is lett. A következő évtizedben, 1916-ig, még három kiadványa volt. 1908-ban Pillitz Benő, a Veszprémben született orvos-botanikusnak „Veszprém vármegye növényzete" című munkája; 1909-ben Laczkó Dezsőnek „Veszprém városának és tágabb környékének geológiai leírása" címmel különnyomatként a BTTE sorozat I. kötetéből és 1910-ben Pillitz Benő előbbi munkája II. kötete került kiadásra.

Zárjuk a sort Hornig Károly veszprémi püspöknek a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók 1912. augusztus 25–29-ig Veszprémben tartandó XXXVI. országos vándorgyűlése tiszteletére 1912-ben „Balácza" címen Veszprémben kiadott mű két helytörténeti tanulmánya, Laczkó Dezsőtől „Római telepnyomok és útirányok Veszprémvármegye déli felében" és Rhé Gyulától „A baláczai ásatások eredményei" címmel.

Helytörténeti tartalmában még nagyobb jelentőségű a mecénás püspök, Hornig Károlynak, hasonló célú és jellegű *felajánlása*, „Veszprém város nevében", az ugyancsak 1912-ben Veszprémben kiadott „Veszprém múltja és jelene" című gyűjteményes kötet.

Ebben, Veszprém középkoráról Békefi Remig emlékezik; Veszprém város újkori (1552–1912) történetéről Lukcsics József. – A benne megörökített nevek miatt értékes még a harmadik rész: Veszprém rend. tanácsú város képviselőtestülete 1912-ben. – Veszprém város közegészségügyi viszonyai címmel a kórházigazgató főorvos, Csolnoky Ferenc írt. – A „népművelés ügyé"-t a királyi tanfelügyelő, Papp Sándor ismertette. – A „kulturális és társadalmi intézmények"-et Réthy Ede gyűjtötte össze. – A város műemlékeiről valaki „Á., Ö. és F." jelzéssel. – A közigazgatási életet Óvári Ferenc országgyűlési képviselő mutatta be. – Veszprém földrajzát Cholnoky Jenő írta a kötetben.

8. „VESZPRÉMVÁRMEGYEI TÖRTÉNETI, RÉGÉSZETI ÉS NÉPRAJZI TÁRSULAT" – 1929-BEN

Véghely Dezső halála a XIX. század végén, nemcsak egy nagyon történeti hivatottságú egyéniségtől fosztotta meg Veszprémet, de mintha elmúlásával lezárultak volna az addigi, főként személyes varázsával is szinte láthatatlanul irányított helytörténeti „mozgolódások".

Újabb negyed századnak kellett elmúlni, mire valaki ismét kezdeményezőként jelentkezett.

Erre a szerepre vállalkozott a veszprémi helytörténeti munkában *Lukcsics Pál*, a fiatal történész, az Eötvös-kollégium tanára. Nagyban segítette őt a Laczkó Dezső irányításával új épületében 1925-ben megnyílt, addigra életképessé vált *Veszprémvármegyei Múzeum* is, amely nemcsak impozáns külsejével reprezentálta az új veszprémi intézmények új világát, de a benne folyó és már évekkel előbb, kiadványainak első példányaként, Rhé Gyulának Veszprém ős- és ókorát bemutató könyvével is elindította azt a helytörténeti, veszprémi kutatómunkát, aminek további lendületet adott a három év múlva életre hívott *„Veszprémvármegyei Történeti, Régészeti és Néprajzi Társulat"* megalakulása.

Még XX. század eleji veszprémi viszonylatban is elfogadható és nem túlzott az a megállapítás, hogy a veszprémi székesegyháznak 1907-től 1910-ig tartó átépítésénél az előkerült régi épületrészekről, egyéb leletekről, de az akkori székesegyház *történelmi elődjéről („elődjeiről"?)* is a helyi sajtóban *Ádám Iván*nak rendszeresen, szakszerű, tudományos igénnyel írt közleményei, amik később könyvalakban is megjelentek;[70] ugyancsak erőteljes lendületet adtak, nagy érdeklődést váltva ki, a veszprémi helytörténeti kutatásnak. Ugyanakkor a könyv érdekes adatai Veszprém történelmi kialakulása és annak további kutatására is erősen ráterelték a szakemberek, de még a nagyközönség figyelmét is. A könyvnek nemcsak tör-

ténelmi hitele, de társadalmi értéke is jelentős a XX. század eleji veszprémi helytörténeti irodalomban.

Mintegy összekötő, a továbbiakban felvázolandó új kezdeményezés, valamint az előzmények között, Veszprémért, annak kultúrájáért értékes munkát végzett *Dornyay Béla*nak 1927-ben kiadott veszprémi ismertetője,[71] aminél teljedelmesebb kiadvány Veszprémről több is készült később, de szakszerűbb leírás nem sok.

Közel három évtized kisebb-nagyobb helyi próbálkozásai után, ami a talajtalan útkeresés időszakának is tekinthető, jelentkezett, hátterében Laczkó Dezső által vezetett Veszprémvármegyei Muzeum erkölcsi támogatásával, a Veszprém megyei születésű *Lukcsics Pál*, 1929-ben egy *„Veszprémvármegyei Történeti, Régészeti és Néprajzi Társulat"* megalakításának gondolatával, mint az újabbkori első nagyvonalú helytörténeti mozgalom; körvonalazva a nagyon hiányolt helytörténeti kutatás feladatait, és a már köré csoportosult eléggé színvonalas, tudományos érdeklődésű kör támogatását is megnyerve, felveti egy tartalmas helytörténeti folyóirat megindítását, valamint okmánytárak kiadásának tervét.

Ettől kezdve, szinte életre kap a veszprémi helytörténeti kutatás. Különböző kiadványok, tanulmányok foglalkoznak a város múltjának egyes részleteivel is. A város, püspöke, történelmi érdeklődésű főpapok – kiemelkedően a múzeumra, ásatásokra bőkezűen áldozó *Jánosi Gusztáv* kanonok, író, műfordító, a Kisfaludy-Társaságnak is tagja – anyagi támogatásával régészeti ásatásokra kerül sor és újabb múzeumi kiadványok látnak napvilágot. A helyi sajtó szívesen ad helyt a közlendő város ismertetőknek.

Az aktív szervező munkát Lukcsics Pál, a tervezett *Társulat* megalakítására, mintegy a társadalom figyelmének felhívásával is, 1929-ben a helyi sajtóban *„Veszprémvármegye földje és népe"* című írásával indította el.[72] Ebben a történész eszközeivel utal arra, hogy valószínű mindenkit érdekel: a magyarok előtt kik lakták a megye földjét, hol volt akkor kultúra, mit jelentenek a földben talált régiségek: a törött edények, pénzek, kardok stb., régi ismeretlen kultúrák maradványai, a megye honfoglalás kori térképe, miért fekszik azon a helyen a falu vagy város, kié volt a föld valamikor, amelyen ő most szánt, vet, milyen volt a birtoktörténet, a hatalmas királyi uradalmakból miként fejlődött ki a világi és egyházi nagybirtok a XIII. század végére . . .?

Az előbbiekben vázolt és még sok érdekes helyi kultúrtörténeti feldolgozáshoz hívja a megye közönségét cikkében: „Adná tudtára", hogy a tervezett Veszprémvármegyei Történeti, Régészeti és Néprajzi Társulat megalakításában „támogatnáe"?

Elgondolása szerint a Társulat – miként címe is utal rá – három tagozatból állna:

Történeti, célja lenne, az országos összes levéltáraiból a megyére vonatkozó írásos emléket megszerezni.

Régészeti, működési területe, a megye régészeti szempontból megszervezése és meglevő műemlékeinek „hatályosabb védelme".

Néprajzi, összegyűjteni az egyes falvak szokásait, régi énekeit, babonáit . . . stb., vagyis mindazt, ami a megye népének „lelkületével szoros összefüggésben áll".

Ígéri, kellő számu jelentkezés esetén megindulhat a szervezés, mert a mostani „csak erkölcsi elkötelezéssel jár".

A tervezett Társulat egy másik céljaként jelöli meg a Veszprémvármegyei Múzeumnak „lehetőség szerint való erkölcsi és anyagi támogatását", azonkívül legyen magas szintű feladat azok részére, akik a megye monográfiájának megírására vállalkoztak: mert „közös érdek, hogy a megye eseményekben gazdag múltjához méltó tudományos és ne népszerű történetet adjanak".

Végül, kéri mindazokat, akik a tervezetet helyeslik és mozgalmához csatlakoznának, annak alapításában részt vennének – akár magánosok, vagy jogi személyek, mint községek, olvasókörök, könyvtárak stb. – címüket vele közöljék.

Néhány hét múlva, kisebb tanulmánynak is beillő újabb újságcikkben körvonalazta a létesítendő társulat céljait, eszközeit, részletesebben kitérve előző írásában adott irányelvekre, a helytörténeti kutatás feladataira.[73] Megelégedéssel említi, a jelentkezések számát, mert indulhat a szervezés. Szeptember vagy október hónapra tervezi a Társulat „alapító közgyűlését", ahol már megvitatásra kerülhet az alapszabálytervezet is.

A helytörténeti munka szervezett és eredményes kibontakozásához negyedévenként megjelenő, kb. 320 oldalas *folyóiratot* tervezett, „a kiosztott és vállalt anyag alapján egyesek által feldolgozott problémák közzétételére".

Minthogy – szerinte is – a családtörténet „egyik fő studiuma a vidéki gazdaságtörténetnek", közölni óhajtja az egyes nemesi családok genealogiáját.

A negyedéves folyóiraton kívül, évenként külön egy kötet *okmánytár* is szerepel tervezetében, mely a megyére vonatkozó okleveleket közölné, „Veszprémvármegyei Monumenta" címen.

Eredményes működés és vázolt tervezete keresztülvitelére legalább 600 főnyi tagságot vél szükségesnek, elsősorban jogi személyeket. Tagnak kellene lennie, elgondolása szerint: a vármegye községeinek, a felekezeti és állami iskoláknak, a plébániai és lelkészi hivataloknak, könyvtáraknak, egyesületeknek.

Nyilatkozott a Társulat *vezetéséről* is: a megye, szerinte, sok értékes szülötte segíthet ebben. Díszelnök nem kell, csak tiszteleti tagok, akik eddig is a fenti célok érdekében működtek.

Kitüntető elismeréssel nyilatkozik Véghely Dezsőről, aki elsőként vetette fel „a megyei monográfia" eszméjét, s aki legtöbbet dolgozott annak megteremtésén. Emlékét a társulat „illő módon fogja megörökíteni".

A már kialakult szervezőbizottság megbízásából 1929. június 29-én újabb cikkben ismerteti – Veszprémi Hírlapban – a társulat célkitűzéseit, nyomatékosan hivatkozva – valószínű egy előzetes észrevételezés nyomán –, hogy „Veszprém és Pápa városok és környékének kulturális javainak összegyűjtését célozza" a szervezés alatt álló egyesület.

Bekapcsolódott az *új Társulat* munkájának eredményessé tételére ismét egy Veszprémet szerető, ott is született, szülővárosáért, annak ifjúságáért sok lelkes kultúrmunkát kifejtett piarista, *Szücs Imre* is. Tervezeteket, elgondolásokat közöl a programhoz, összekapcsolva mindazokat Veszprém történelmi jelentőségével,[74] és a következő évi Szent Imre-jubileummal. Veszprémnek Imre herceghez fűződő történelmi vonatkozásait később fel is dolgozta.[75] Már az új múzeum kiadványaként jelent meg, a veszprémi helytörténetnek addigra, Véghely Dezső nyomában legeredményesebb művelője, *Gutheil Jenő* munkája, Veszprém és Szent Imre kapcsolatán a városnak Szent István-kori történetét elsőként, okleveles hivatkozásokkal megírt könyve.[76]

Nem mulasztották el a Társulat vezetői a szélesebbkörű, országos propaganda kifejtését sem. 1930. január 28-án a Magyarság című napilap ismertette a Veszprémvármegyei Történeti, Régészeti és Néprajzi Társulat megalakulását, röviden adva célkitűzésüket, ami, az újság szerint: „Veszprém vármegye történelmi múltjának feltárására vonatkozó tudományos kutatások irányítása", valamint „minden olyan tudományos törekvés pártolása, amely a vármegye népének műveltségét előmozdítja".

Mindent gondosan előkészítve, 1930. január végén sor kerülhetett *a Társulat alakuló gyűlésére.*[77] Az addig eredményesen dolgozó Lukcsics Pál számolt be a szervezésről, ismertette az alapszabályokat, amik már belügyminiszteri megerősítést nyertek. A 17 pontban, egy hivatalos záradékot is tartalmazó szabályzat-együttes rögzíti a társulat hivatalos címe, székhelye, pecsétje leírása után a célját, anyagi eszközeit, a tagok típusát (rendes, alapító, tiszteletbeli), a tagfelvétel körülményeit, azok jogait, kötelességeit, a tagság megszűnését, a különböző jellegű gyűléseket, közgyűléseket, azok tárgyát, a választmány, a számvizsgáló bizottság, a társulat tisztikara, a régészeti konzulok, a néprajzi gyűjtők, a társulat kiadványainak szerkesztő bizottságára és a társulat esetleges feloszlatására vonatkozó rendelkezéseket.

Az alakuló gyűlésig 126 tagja volt az egyesületnek.

Lukcsics József – a szervező testvérbátyja –, veszprémi kanonok, egyházi történetíró, a veszprémi püspökség római oklevéltára III. és IV. kötetének összeállítója elnökletével ideiglenes bizottságot „küldtek ki" a társulat ügyeinek vezetésére.

A működés életképessége, hogy 1933-ban az egyesület kiadásában jelent meg a tíz évvel előbb, a múzeum által kezdeményezett sorozat, a „Közlemények Veszprémvármegye múltjából" harmadik darabja.[78]

A Társulat következő évi választmányi és közgyűlése ismét műsorra tűzi a *megyei monográfia* elkészítését. Ezen összejövetelen, ahol már a jelenlevők neve után ítélve, kialakulhatott a szellemi vezetés – Pongrácz József pápai ref. főisk. tanár, Gutheil Jenő alelnök, Zsigmond János piarista, Papp Sándor megyei árvaszéki ülnök, az egyesület jegyzője, Horváth Konstantin zirci perjel, Faller Jenő várpalotai bányafelügyelő, Vevér Emil megyei főlevéltáros, Lukcsics Pál a társulat főtitkára, Rhé Gyula múzeumigazgató, Nagy László vármegyei múzeumőr és Róna Sándor nagykereskedő, közéleti személy –, mint vendég vett részt és tartott előadást a veszprémi püspökség középkori birtokairól *Holub József* egyetemi tanár. Az elnök indítványára a közgyűlés elhatározta, hogy az előadást a Társulat kiadványai között megjelenteti.[79]

Miként Véghely Dezső nagyszerű helytörténeti működését is derékba törte annak váratlan halála, 1897-ben; Veszprém újra gyászolhat, de kétszeresen, mert a legmodernebb szellemben, magas színvonalon megindított veszprémi helytörténetírás és kutatás ismét vezetők nélkül marad. Meghalt, hasonlóan fiatalon és váratlanul ugyanazon évben, 1937-ben, a Társulat elnöke, Lukcsics József és a nagyon tevékeny főtitkár, Lukcsics Pál is.

A két Lukcsics koporsója visszahozhatatlanul elvitte, magába zárta a veszprémi helytörténeti munkának általuk tervezett, megindított, szinte minden mozzanatát. Halálukkal örökre eltemetődtek a szép álmok, nagyszerű terveik, egy végre felépített tudományos rendszer Veszprém helytörténetirodalmának megteremtéséről. Nem jelent meg már sem a nagyigényű tudományos folyóirat, sem a megye történetét tükrözni szándékozó okmánytár.

Laczkó Dezső sem élt már, aki a sokat ígérő terveket összefoghatta volna.[80] Rhé Gyulát lefoglalták a múzeum gondjai és a neki kedvesebb régészeti ásatások. Nagy tudását, Veszprém ős- és ókorára vonatkozó szakismereteit újságcikkekben, kisebb kiadványokban aprózta el, pedig ő lett volna hivatott Ádám Ivánnak a székesegyházi leletek során írt értékes, ma is helytálló kezdeményezését tovább fejlesztve, egy Veszprémhez méltó *„kezdeti"* történelmet, főként az avarkorra, összeállítani. Sajnos, napjai neki is megszámláltattak, 1936. november 16-án őt is kikísértük tudós barátja és szeretett munkatársa Laczkó Dezső mellé örök pihenőre.

A nagy országos ünnep, az 1938-as „Szent István-év" hozta történelmi munkák között Kalocsán jelent meg egy *„Veszprém"* című kiadvány.

A kis könyv írója a veszprémi származású, több magyar értéket adott nevezetes Cholnoky-család legnagyobb hírnévre jutott egyik tagja, *CHOLNOKY JENŐ.* Laczkó Dezső, Rhé Gyula és Gutheil Jenő triásza mellett joggal említhető Cholnoky Jenő neve mint elévülhetetlen érték a veszprémi helytörténeti irodalomban. Könyve típuspéldája lehetne a helytörténeti irodalom és kutatás elméletével foglal-

kozók számára is, hogy hogyan lehet és kellene egy várost jegyzetek és forrásokra utalás nélkül, de mégis történelmi hűséggel, életszerűen, szemléletesen ismertetni. Ehhez elsősorban kell rendelkezni Cholnoky Jenő szülőföld-szeretetével, tehetségével és azzal a tudásbeli készséggel, aminek révén ma őt a világhírű magyar földrajztudósok egyik élvonalbeli egyéniségének tisztelhetjük. A magyar történelem nagy évfordulójára, Szent István emlékére megjelent városismertető *„Veszprém"*-je, belső emberi átélésből eredő hangulatképekkel színezett előadásával, helyenként nagyon kedves egyéni emlékekből szövődő humorával is fűszerezve, hozta közel olvasóihoz azt a városképet, a XX. század első felének Veszprémét is, amit ma e várost nagyon szeretők, mint szülőföldet még magunkénak érzünk.

Igaz, elsősorban a nagy földrajztudós lép előtérbe a sorok olvasásakor, és egy nagyszerű, lírai szépséggel is megírt településföldrajzot kapunk Veszprémről, de így is remekmű, hozzáadva tiszta, világos, szólamoktól mentes, szépen csengő magyaros stílusát is.

Helytörténeti közlési lehetőséget adott az 1940. január 31-én indult, előzőleg I–IV. évfolyamával Vasi Szemle volt, *Dunántúli Szemle,* Szombathelyen, évnegyedes megjelenésben. Célja: Dunántúl, különösen Vas és Veszprém megye „kulturális problémáinak szolgálata a legteljesebb értelemben". A veszprémi szerkesztőbizottság tagjai voltak: Brodszky Ferenc, Dömötör Sándor, Faller Jenő, Gutheil Jenő, Pákay Zsolt, Pongrácz József, Rédl Rezső, Vevér Emil és Wallner Ernő. Mintegy az akkor már induló világválságra utalva írta az első szám bevezető sorait a szerkesztőség: „Nem a legkedvezőbb csillagállás mellett indítjuk útnak folyóiratunk új, VII. évfolyamát. Láthatárunkon sötét felhők tornyosulnak, mezőink felett dermesztő szelek nyargalásznak . . ."

Valóban, amikor e sorok mint az induló Dunántúli Szemle beköszöntője napvilágot láttak, megkezdődnek az elsötétítési gyakorlatok, 1941-től rendszeresek az ellenséges repülőtámadásokra figyelmeztető légiriadók. Az 1944. évi összevont 1–2. szám utolsó zárómondata: Következő számunk 1944. október 1-én jelenik meg.
– Már nem jelent meg![81]

Helytörténeti jelentőségű még az 1933-ban a veszprémi püspöki levéltáros, Pfeiffer János szerkesztésében a püspök és káptalan anyagi támogatásával, „A veszprémi egyházmegye múltjából" címmel indított sorozat. Másfél évtized alatt, 1949-ig, 13 kiadványa jelent meg. Közöttük veszprémi helytörténeti tárgykörű hét kötet: az 1., 2., 4., 7., 8., 11. és 13. számú.[82]

9. A VESZPRÉMI HELYTÖRTÉNETIRODALOM 1945 UTÁN

Alig zajlott le nagy ünnepélyességgel a Völgyhíd felavatása 1938-ban, ellenpólusként megkezdődnek az elsötétítési gyakorlatok. 1941-ben már légiriadó van Veszprémben, az országra tragikus következményekkel járó második világháború „előkészületeként", jelezve a város lakosságának, hogy a népi erőkön győzedelmeskedő hatalom újra a világbékét fenyegeti.

Az ellenforradalmi időknek Veszprémben is a felszabadulás vetett véget, 1945. március 23-án. Ezzel a város életének egészen új fejlődési lehetősége nyílt meg, a magyar népi demokratikus állam részeseként.

Hosszú hetek légiriadós világa, sötét pincékben rettegések után köszöntött Veszprémre a felszabadulás napja. Minden rom és pusztulás, ami újjáépítésre vár. Ebből a tragikus valóságból kellett a város életképes világát megteremteni.
– Amint a tények ma igazolják, megtörtént!

A sok milliárdra rúgó ipari beruházással a felszabadulás után a város gazdasági és szellemi életének szocializálódása tervszerű folyamatossággal épült.

Ahol egykor a különböző nagybirtokok teljes súllyal elnyomtak minden üzemi fejlődést, ma, annak nyoma sincs, a városban és környékén a gyári munkások ezrei élnek jólétben.

Napjaink történelme előttünk játszódik. Új világ nyílt, új élet kezdődött, hirdetve, hogy a valamikor alig tízezren felüli lelket számláló kisebb vidéki város, ma, a népi államnak vérkeringését átvett, lüktető életű, szocialista fejlődésben élő megyeszékhely.

A második világháború és a világégés hosszú előzményei útját állták a szellemi élet egészséges fejlődésének, így a helytörténeti kutatásnak is. Laczkó Dezső és Rhé Gyula „múzeuma" kiadványaikkal, az egyes évi jelentések mellékleteiként közreadott helytörténeti feldolgozásokkal valamint a püspök és káptalannak a veszprémi egyházmegye múltjából sorozata darabjai alkották nagyrészt az érdemleges helytörténeti kiadványokat, a harmincas, negyvenes években.

1945 után, az addigi helytörténeti kutatás – amiben részt vállaltak hagyományaik alapján a piarista gimnázium tanárai és az egyházak helytörténeti érdeklődésű papjai közül is többen –, az új szellemmel teljesen irányt változtatott. Régi művelői részben elszéledtek, vagy elhallgattak.

Az új szellemet a felszabadulás után ismét a múzeum indította el.

Az 1945 után új színt kapott veszprémi helytörténeti kutatás és írás három érdekesebb mozzanatával kívánunk részletesebben foglalkozni a továbbiakban.

Egyik, az 1957-ben, *Páldy Róbert* kezdeményezte „Eötvös Károly irodalmi és helytörténeti munkaközösség"; másik, az ugyanezen évben megindult, de a sokféle kritikai „dajkálásba" bele is pusztult *„Veszprémi Szemle"* című folyóirat és a körülötte fölcsapó hullámok, végül az 1962–1963-ban *Éri István* által felvetett, sokat ígérő gondolat, „A várostörténet kutatása Veszprémben" címen kezdeményezett munka.

9/A. „EÖTVÖS KÁROLY IRODALMI ÉS HELYTÖRTÉNETI MUNKAKÖZÖSSÉG" 1957-BEN

A felszabadulás utáni helytörténeti munka összefogására vállalkozott 1957-ben a Megyei Könyvtár akkori igazgatója, *Páldy Róbert.* Rendelkezett minden adottsággal, amik helyzeti körülményeikkel is megteremthették volna az általa jól választott tudományos *társulást* létrehozni, az *Eötvös Károly irodalmi és helytörténeti munkaközösség* keretein belül. Három évtizeddel Lukcsics Pál elgondolásait követően a második világháború dúlásait, pusztításait, sok-sok anyagi és szellemi érték megsemmisítését is mögöttünk hagyva; ismét egy helyi kezdeményezés a veszprémi helytörténeti kutatás újra teremtése és szervezése érdekében, ami – figyelembe véve az egyidejűleg megjelent új folyóirat, a „Veszprémi Szemlé"-t is –; elindítója lehetett volna az előzőleg, a második világháború előkészületi eseményeiben és a kezdeményezők halála miatt is megrekedt veszprémi helytörténetirodalmi munkának.

A megindított szervezéssel egyidőben a nagy nyilvánosság részére a helyi sajtóban ismertette először elgondolását.[83] Bejelenti, hogy a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat Veszprém megyei szervezetének keretében megalakult az „Eötvös Károly irodalmi és helytörténeti munkaközösség", mint „a Veszprém megyei helytörténeti kutatók és írók közös munkálkodásának szervezete"; továbbá azt is, hogy „a munkaközösséget azok a megyében élő írók és tudományos dolgozók alakították, akik a Bakony–Balaton vidékének kutatásában, az ismeretek terjesztésében már eddig is dolgoztak".

Szándéka bevonni a munkaközösségbe „a megyén kívül élő azon írókat és kutatókat, akik a táj irodalma és helytörténeti kérdéseivel foglalkoznak, s segítségük a veszprémi táj életének feltárásához és ábrázolásához szükséges".

Vezetőséget, a Megyei Művelődési Osztály, a Megyei Könyvtár, a Bakony Múzeum és az Idegenforgalmi Hivatal szakembereiből gondol kialakítani. Adminisztrációs központ a Megyei Könyvtár.

A megindítandó helytörténeti munka főfeladatának tekinti „a tájismereti kutatás megyei tennivalóinak számbavételét, a kutatások támogatását, a tájismereti munka tervszerűvé tételét".

Tervbe vette továbbá „tájismereti és helytörténeti adatok felhasználásával népművelési célú ismeretterjesztő művek megírását és kiadását is", Eötvös Károly szellemében, aki azt annak idején a Bakonyról és a Balatonról írt könyveivel kezdte. Ezért is vette fel munkaközössége címébe a megye Veszprémben pihenő nagy írójának nevét.

Az időközben elkészült *működési szabályzat* a sajtóban már ismertetett elvi kérdések végleges szervezeti formájaként adja az együttes: címét, felügyeleti szervét, a munkaközösség célját részletesen körülírva: mint a tájismereti kutatásnak a Bakony–Balaton vidéki adottságát, a tagok jogai és kötelességeit, a vezetőséget, az együttműködést más hasonló jellegű művelődési szervekkel, elsősorban a könyvtár, a múzeum és levéltárral, végül szól a kutatások támogatásáról és a megteremtendő anyagi alapról.

Az így létrejött munkaközösségnek 19 alapító, 4 meghívott és 7 felkért külső munkatársa volt a megindításkor, 1957. március 10-én.

A szervezés munkáját, a tervezett egyesület további kialakítását jól irányító Páldy Róbert a következőkben ismét újabb cikk keretében – „Művelődési tervek és gondok"[84] – veti fel, hogy a létrehozandó *helytörténeti munkaközösség* életképességének szinte a létalapja egy művelődési folyóirat. Kiadásának előkészítése és meg is valósítása, szerinte, a népfront feladata, annál is inkább, mert az új egyesület „a népfront művelődési mozgalmának keretében fejti ki működését".

Úgy látja, „minden feltétel megérett már arra, hogy végre folyóirata legyen Veszprémnek, melyben nemcsak egy újságcikknyi terjedelemben és aktualizálásban, hanem mélyebben, távlatban lehessen foglalkozni a megye gazdasági, társadalmi és művelődési életének fontos kérdéseivel".

Nevet is ajánl: „Veszprémi Szemle néven lehetne indítani ezt a folyóiratot és munkatársai közé bevenni a szellemi élet legjobb helyi erőit", mert „ilyen folyóirat létesítését évek óta követelik a szakemberek, írók, művelődési munkások, de követelik az olvasók is".

Egy évi, mindenre kiterjedő szervező munka után úgy érezhette Páldy Róbert, hogy talpra állt, létrejött az általa is megálmodott *munkaközösség,* mely hivatva lesz kellő színvonalon képviselni Veszprém megye helytörténeti *munkásait,* mert 1958-ban már a Veszprém megyei Könyvtárban kialakított *tudományos munká*ról számol be,[85] ahol az általa irányított „könyvtári tudományos munka" keretében indul meg *a helytörténeti kutatás segítése és szervezése* is, amikor „megállapodást létesített a könyvtár a múzeummal az együttműködésre", aminek elősegítésére „a tájismereti anyag visszamenőleges szerzeményezése és föltárása egyik fontos feladatává vált a könyvtárnak".

Egyik első és legfontosabb követelményeként jelöli meg: minél előbb egy tájismereti bibliográfia összeállítását, valamint azt, hogy mivel „a megyeszékhely könyvtára és múzeuma nem egyedüli gyűjtője a megye területén a helyismereti anyagnak", megteremteni az együttműködést a megye és a megyén kívüli más tudományos intézményekkel.

Hasonlóan szükségesnek tartja a kapcsolat kiépítését „a megyében és a megyén kívül élő helytörténeti kutatókkal, szakemberekkel", ami egyben természetes igény lesz „a helytörténeti munkaközösség létrehozására".

Ennek megvalósítására – közli a továbbiakban –, „a könyvtár kezdeményezésére, a többi könyvtárak és múzeumok szakembereinek együttműködésével, a

tájismereti kutatók összefogása révén" alakult meg az „Eötvös Károly helytörténeti munkaközösség". Az új egyesülés elsődleges feladataként jelöli meg, hogy az „a helyismereti kutatás eddig háttérbe szorult tudományos feladataira is felhívja a figyelmet".

Beszámol a megindított kiadványsorozat, a „Veszprémi Könyvek" összefoglaló cím alatt a megyei tanács művelődési osztályának anyagi támogatásával a munkaközösség szervezésében kezdeményezett *tájismereti kiadványok* megjelenésének tervéről is. Ekkorra első kötete már el is hagyta a sajtót.[86] A további tervezett kiadványokról is beszámol, továbbá arról, hogy „munkaközösség alakult Veszprém művelődéstörténetének megírására". Ezen a területen „a részletkutatások vannak folyamatban" – zárul az érdekes jelentés egy újabb, de valójában ismételten ki nem bontakozott helytörténeti kezdeményezésről.

A mozgalom további jelentős alakulása volt, hogy 1960-tól megszervezte a Megyei Könyvtár a *„helytörténeti tájékoztató"* szolgálatot és abba elsősorban az iskolákat igyekezett bevonni; valamint ezzel kapcsolatosan a „Veszprém megyére vonatkozó könyvek felkutatása" mozgalmat a megye könyvtárosai, könyvtárvezetői útján. Mindkettő mintegy alapvető, nagyon lényeges kezdeményezés volt, amikből a Megyei Könyvtár mai eredményes – saját kiadványokat is felmutató –, helytörténeti irányú munkája nőhette ki magát.

9/B. VESZPRÉMI SZEMLE

Az új magyar élet utolsó veszprémi próbálkozása lehetett volna, egy színvonalas, már évtizedekkel előbb „megálmodott" veszprémi tudományos és irodalmi folyóirat, az 1957-ben megindított *Veszprémi Szemle.*

És ez nem sikerült.

A helyi jelleg, karakterisztikum kiépítése helyett állandó vita, vélemények cseréje, forgatása vette körül, ami végül is „megölte" a jól indított folyóiratot.

Kialakult már az a történelmi távlat, amikor az „elcsitult" irodalmi „fegyvercsörgés" lezajlott harcai után egy negyed század elmúltával véleményt mondhatunk a veszprémi kultúrélet egyik sikertelen próbálkozásáról.

Még jóval az első szám megjelenése előtt, tájékoztatta a megbízott főszerkesztő a közvéleményt, hogy a népfront támogatásával végre olyan folyóirata lesz Veszprémnek, amelyben majd „mélyebben, távlatban lehessen foglalkozni a megye gazdasági, társadalmi és művelődési életének fontos kérdéseivel".[87]

A folyóirat megjelent 1957. október–decemberi 1. számával minden elvi célkitűzés nélkül, mert sem az első szám első oldalán Szabó Pál „Köszöntő"-jében említett induló gondolat „a társadalmi fejlődés" általánosságával, vagy utána, „ha a szocialista társadalmat szolgálja", újabb, inkább politikai elvi megállapítás, nem fed semmiféle tudományos célkitűzést.

Legfeljebb a címlap belső oldalán olvasható tartalomjegyzék csoportosítása enged arra következtetni, amit később a meginduló kritikai áradatban Páldy Róbert a felelős főszerkesztő is hangsúlyozott, hogy nem irodalmi, hanem társadalmi folyóirat, ahol a hangsúly a szerkesztésben a *tanulmányokon* van.[88]

Úgy érezzük, hogy az 1957-ben induló, a helyi szellemi életben értékes utat törni szándékozó, talán még ma is létezhető Veszprémi Szemle, ha nem egy nehéz történelmi időben kezdi meg működését: megmaradhatott volna.

Útkereső nehézségeit legjobban igazolja a megjelenés utáni első *vélemény*,[89] amely szintén észrevette, hogy „a szerkesztők elfelejtették megjelölni a folyóirat milyenségét". Majd hozzáteszi: szeretné, ha jellege „általánosan társadalmi, művészeti és kritikai" lenne. Végigveszi a cikkeket, néhányról mond is valamit, de a folyóirat kialakítható irányáról részletesebben nem szól.

A folyóiratból – legnagyobb sajnálatunkra – mindössze három szám jelent meg, de ha a Tiszatáj című, hasonló jellegű folyóirat „kritikáját" is ideszámítjuk, ugyanakkor nyolc „bírálatot", ismertetést kapott.

A számok önmagukról, önmagukért is „beszélnek". Ezek a néha nagyon is különös hangvételű „bírálatok" segítették a megszűnéshez a folyóiratot, amitől már indulásakor örömmel vártuk egy nagyon régen óhajtott veszprémi tudományos sajtótermék létrejöttét. Állíthatjuk, „a Hazafias Népfront Veszprém megyei bizottságának" kiadványáról az induló három szám anyaga alapján is, hogy az akkori veszprémi (és távolabbi) szellemi adottságok és a gondos szerkesztéssel, ha a „kritikák" el nem némítják, jónevű veszprémi folyóirattá válhatott volna.

Miért élnek még ma is a „Borsodi", „Soproni" és egyéb „szemlék", miért tudják (tudták) azok szerkesztői kellő, színvonalas anyaggal ellátni az egyes számokat? Miért nem alakulhatott volna ki Veszprém folyóirata is hasonló színvonalra?

Már a második kritika[90] a „szárazabb szakcikkeket" említi, majd az egyes írásoknak „múltba" visszahúzó jellegéről ad számot, mintegy kritikai célkitűzést előlegezve, amit a továbbiak át is vesznek, mert a következő bírálat[91] ámbár dicséri, mint az „egyetlen jelenlegi dunántúli folyóiratot" de nem feledkezik meg az utasításról és hozzáteszi: „a múlt sok".

A negyedik vélemény[92] már nem a folyóirat, hanem az előző kritikákkal vitatkozik, amikor elsősorban a Veszprémi Szemle irányát szeretné tisztázni. Elmélkedésében eljut addig, hogy „legyen általános és kulturális folyóirat". A vita során meglepően jelenti ki: „A folyóirat tartalmi határait lehet és helyes is tágítani, nem annyira azonban, hogy veszprémi jellegét elveszítse". Egy, a Hazafias Népfront lapjához is illő – ma már erősen követett – helytörténeti jel-

legét így ábrázolja: „Továbbra is helyes törekvésnek látszik az elfeledett haladó hagyományok terjedelemben az élőkhöz szerényen azonosított bemutatása . . ."

A soron következő újabb kritika[93] ismét „írók háborújá"-val kezdődik. A vita a „budapesti újságíró" és a helyi újság szerkesztője között akörül forog: milyen arányban legyen a folyóiratban „irodalom" és „tudományos jellegű írás"? Ez sem dől el, mert a helyi válasz kitér a határozott megfogalmazás elől. Értéke mégis e cikknek, hogy ezt a harmadik számot „veszprémibb"-nek tartja elődeinél, azonban sietve hozzáteszi: „. . . de, ne váljunk lokálpatriótákká". Sőt a még mindig hiszékenyek számára még azt is: „Tudunk mi ez ellen védekezni!" És végül, hogy a helytörténeti jelleg senkiben még csak fel se merüljön a folyóirattal kapcsolatban, kijelenti, hogy jónak tartja ezt az új számot, mert az előző kettőhöz viszonyítva, *„az egyes írások kevésbé porosak"*. Megtoldva, még határozottabb nyomatékot adva kijelentésének: „bár még mindig ez a Szemle gyenge oldala. *Még mindig sok a múltat kutató írás."*
– Ne neked, helytörténet!

Valószínű alapos szóbeli kritikát kaphatott az elrugaszkodott szerző, mert a következő írása, egy hét múlva a folyóirattal kapcsolatban véges-végig *ellentétes hangú* „mosakodás".[94]

Rögtön azzal kezdi, hogy „többen félreértették előző sorait". Azok ugyanis nagyon egyértelműek és félreérthetetlenek voltak a *„poros"*-nak nevezett helytörténeti jellegű írásokról.

Mintha mindent jóvá akarna tenni, szinte „bűnbánóan" bizonygatja, hogy a Szemle „veszprémi" legyen, mert „nem kell abba a megyétől elvonatkoztatva az ország, világ ügyeiről írni".

És még emelkedettebb hangra váltva folytatja „jóvátételét", mondván: csak hozza a folyóirat „az utánozhatatlan Veszprém megyei különlegességet, Veszprém megye utolérhetetlen és igazi táji ízét, zamatát".

A cikk zárófejezete pedig, mintha mindenkin túl akarna tenni *a veszprémiség megfogalmazásában*, így hangzik: „. . . És kinek az írásából áradhat, ha nem a Veszprém megyeiekéből, a bakonyi erdők csendjének, susogásának, viharának, illatának hatása? Kinek az írásaiból élvezze az ország, a világ hegyeinek csodás sziluettjeinek hatását? Szőllőinek, borainak édesen kesernyés zamatát? És kinek az írásaiból élvezze a Balaton viharából vagy a tó szivárvány tükrén tobzódó színek, a hegyek, egek, felhők árnyéka ezernyi színárnyalatából merített ihlet gyümölcsét?"

Még egy utolsó, a folyóirat főszerkesztője részéről a „Tiszatáj" kritikusának adott nyilatkozata az, ami a Veszprémi Szemle megszűnése előtti érdemleges kritikai írás, amiben közli, azok tévedéseivel szemben, hogy „kidolgozott szerkesztési terv szerint" irányítja a folyóiratot. Majd a nagyon elfajult vitában véleményét azzal zárja: „A durvaságokat viszautasítjuk, a ferdítések ellen tiltakozunk."[95]

Hogy nemcsak az akkori veszprémi szellemi élet várta a folyóirattól *egy helyi tudományos orgánummá kinövés lehetőségét*, magának a főszerkesztőnek a megállapítása (elgondolása) is igazolja, aki szerint „a tájismereti tudományos munkát szolgálja a Veszprémi Szemle című negyedévenként megjelenő folyóirat is", amiben „gazdasági, társadalmi, történelmi, természettudományos, irodalmi tanulmányok és szépirodalmi művek jelennek meg".[96]

Tehát maga a felelős főszerkesztő állapította meg, hogy elsősorban „a tájismereti tudományos munkát szolgálja", nem pedig annak ellenkezőjét, de ezt már csak az utókor állapítja meg, amikor egy várt, modern veszprémi kultúr- és művelődéstörténeti kiadványnyal lettünk szegényebbek. Az 1958. 3., április–júniusi szám után nem is jelent meg több füzete a Veszprémi Szemlének.

9/C. „A VÁROSTÖRTÉNET KUTATÁSA VESZPRÉMBEN" – 1962

A felszabadulás után megélénkült helytörténet-irodalmi kezdeményezések harmadik, de leginkább eredményesnek minősült mozgalma, *Éri István*nak, a veszprémi Bakony Múzeum akkori igazgatójának a helyi sajtóban 1962 végén és 1963 első napjaiban közölt két cikke – A várostörténeti kutatás problémája Veszprémben – felvetett gondolataival indult.[97]

A negyedszázaddal ezelőtt írt első cikk a Magyar Történelmi Társulatnak hasonló tárgyú, elhangzott előadására hivatkozva – ahol „a várostörténeti kutatások legújabb eredményeit vitatták meg", felhíva a figyelmet: „hol, milyen területen vannak még adósságai a kutatásnak", és néhány város felsorolása mellett „Veszprémet is a *tartozik* oldalon említették" –, veti fel a kérdést: „vajon miért?"

Elsősorban az Európa-szerte megindult és hazánkban csak kisebb mértékben jelentkezett *„városkutatás"*-t említi, aminek egyik oka is, szerinte, hogy „a külföldi támogatások is mások mint itthon".

Utal más városok – pl. Sopron – helytörténeti folyóiratára, vagy annak hiányában arra, hogy másutt „e célzattal terjedelmes rovatok állnak rendelkezésre folyóiratokban" mint a Borsodi, Vasi Szemle stb. Ide sorolja más városok múzeumi évkönyveit, önálló kiadványait, a várostörténetet érintő tanulmányokkal.

Fontosnak tartaná, hogy „a tudományos régészeti és egyéb kutatási eredmények ne csak a szakemberekhez jussanak el, hanem közérthető formában az illető város lakosságával, az idegenforgalom révén odakerülőkkel is megismertessék". Mindezekből – miután a várostörténeti kutatás kibontakozóban van, és „a városok erkölcsi kötelességüknek tartják ezek támogatását s ennek következményeként hasznosítani tudják és kívánják széleskörben" –, természetesen

következne: *Veszprémnek is hasonló feladatai vannak.*

Majd rátér a címben felvetett gondolata lényegére: „Vegyük most sorra: milyen múltja, jelene és jövője van *Veszprémben a várostörténeti kutatásnak,* milyen lehetőségeink, tennivalóink vannak e téren?"

Itt Korompay Györgynek 1957-ben első kiadásában megjelent „Veszprém" című könyvében található forrásokból indulva, amiknek „nagy része a régibb helytörténeti irodalom terméke" és mivel napjaink „szempontjából nézve" ez az arány csak rosszabbodik, állapítja meg, hogy „Veszprémről a múlt század második felében és egészen az első világháborúig sokszorosan több tudományos művet írtak, mint a két háború között, a felszabadulás óta eltelt 15 esztendő termése pedig ilyesztően csekély."

Érdekes, szellemes, az *„ilyesztően csekély"* Veszprémről írt tudományos mű okának magyarázata, amikor az *elmaradt,* meg nem írt veszprémi ismertetőkről úgy nyilatkozik, hogy talán az az oka, hogy „addigra mindent megírtak Veszprémről?" Korántse – folytatódik az elmaradásokról gondolatfűzése –, hiszen „a gazdaság- és társadalomtörténet fejezetei a legkidolgozatlanabbak".

A veszprémi helytörténeti kutatás súlyos hiányosságának tartja, hogy „harminc esztendeje szünetel a múzeum évkönyveinek kiadása".

Ismét visszatér, cikke elején a Magyar Történelmi Társulat előadásával kapcsolatban hivatkozott gondolatára, és a „várostörténeti kongresszuson" összeállított, a Történelmi Társulat részéről „minden magyar város tanácsához" eljuttatni kívánt – „a városok történetének kutatását" elősegítő – felhívás szövegéhez, melyben „az ügy támogatását kérik, minden lehető eszközzel, az anyagiakat is beleértve".

Mint a fentiekből kitűnik, zárógondolata neki is az, hogy *„Veszprémben kiáltó szükség van erre a* támogatásra és egyúttal ösztönzésre".

A veszprémi helytörténeti kutatás „jelenlegi helyzetének vázolása után", *második cikkében* „a feladatokról és a megoldás módozatairól" kíván „szót ejteni".

Kiinduló alap: „a veszprémi régészeti kutatás feladatainak" vázolása, visszatekintéssel annak addigi múltjára, főként Veszprém „őstörténete", a veszprémi kései bronzkor, az ún. „veszprémi kultúrá"-ra, a népvándorlás korára, ott is a tulajdonképpeni avar korra, a IX–X. század fordulójának építészeti emlékeire, majd a város X–XI. századi kialakulására, végül középkori történetének a kutatására utal.

Hasonló jelentőségűeknek tartja e munkához – „a várostörténet kutatásához" – a levéltári adatok és feldolgozások felhasználását.

Mindez a múlt emlékeinek megörökítése, de a jelenkor kutatása hasonló fontosságú, mert „vajon a XX. század első felének történetét szabad-e feltáratlanul hagynunk Veszprémben?"

Annak reményében, hogy felvetett gondolataihoz mások is csatlakoznak, cikke további részében „már a megvalósítás hogyanjá"-ról kíván nyilatkozni. Három szempontot jelöl meg Veszprém várostörténetének kutatásánál: „a kellő támogatás biztosítása", „kutatógárda kialakítása" és „publikációs lehetőségek rendelkezésre bocsátása".

E szempontok felvázolásában a két cikk több részletéhez hasonlóan határozott nyíltsággal jelenti ki, hogy „miután a várostörténeti kutatás egyáltalán nem öncélú, az egész város közönségének javát szolgálja, a támogatás, az anyagi bázis létrehozása, a városra hárul". Majd a város támogatásának megnyerése érdekében írja: „Ismerve a végrehajtó bizottságnak és a város lakosságának érdeklődését minden, Veszprémet fejlődésében elősegítő kezdeményezés iránt, nem kétséges, hogy a megfelelően összeállítandó kutatási tervezet megtárgyalása és elfogadása után a vb. megtalálja az ezután több éven át rendszeresítendő anyagi támogatás biztosításának módját."

A megfelelő „ösztönző módok megtalálása" a város részéről, lenne az a célhoz vezető út, „amely képes a kutatógárda létrehozását elősegíteni". Itt megjelöli a részmunkákat is, mint „megfelelő tematikájú pályázatokat kellene kitűzni", továbbá „a kutatás végzését tiszteletdíjjal, de akár ösztöndíjjal is szorgalmazni".

Amikor ismételten utal a régibb múzeumi kiadványsorozat megszakadására, majd a „kérészéletű" megyei kulturális folyóiratra, a Veszprémi Szemlére, egyben bizakodását fejezi ki, hogy „meg lehet találni a módját annak, miszerint a készítendő részlettanulmányok ne az íróasztalok fiókjait töltsék meg, hanem a nyilvánosság elé jussanak".

Éri István a két újságcikkében végigvezetett kezdeményező elgondolások meg is valósításához, azok összefoglalásaként szükségesnek tartja „a jó értelemben vett lokálpatriotizmus felélesztését", „ébrentartását", „a feladatok jelentőségének felismerését", azt, hogy *„Veszprém város történetének korszerű formában történő megírása közérdek,* és e munka szervezeti formában végezhető csak el".

A veszprémi helytörténeti kutatás irodalmában talán egyetlen olyan eredményes kezdeményezés volt a két újságcikk, aminek nyomában még ugyanazon évben megindulhatott a kezdeményező szerkesztése és irányításával az újabb és ma már két évtizedes fennállását is átlépett, országosan is jelentős múzeumi kiadványsorozat, a „Veszprém megyei Múzeumok Közleményei", ami újra elindította, és most már végleges tudományos formát nyert, az elődök által oly sokszor és sokféle változatban elgondolt, tervezett modern veszprémi helytörténeti kutatást.

10. A FORRÁSKUTATÁS HELYI – VESZPRÉMI – ADOTTSÁGAI

A veszprémi helytörténetírás és kutatás múltja és jelenéről adott összeállításnak természetes tartozéka,

mintegy kiegészítője lehet az a terület is, ahol néhány adattal annak helyi, veszprémi lehetőségeiről is megemlékezünk.

Veszprém olyan tudományos „műhelyeit" tartjuk szükségesnek itt felsorolni, ahol egyrészt azok társadalmi profilja és múltja, másrészt az ott található forrásanyag mennyisége és annak különböző területei valóban lehetőséget adnak a város történelme kutatására. E felemlítés és így a helytörténeti tudományos kutatás lehetőségeire hivatkozás során nincs szándékunk ezen intézmények részletes belső taglalása és összeállítása felépítéséről is módszeresen beszámolni, csupán anyaguk leggazdagabb veszprémi vonatkozású lelőhelyeit adjuk. Az érdeklődő kutató feltételezhető leleményessége, illetőleg rátermettsége, hogy az intézmény vezetése útján tájékozódjék a számára szükséges iratokról.

Legnagyobb múltra visszatekintő két, tudományos kutatásra alkalmas intézménye veszprémnek *a római katolikus püspöki és káptalani könyv- illetőleg azok levéltára.*

A ma együtt kezelt püspöki és káptalani könyvtárról, annak elődjéről, már a XV. századból van adat, amikor 171 könyvvel rendelkezett.[98] A jelenleg sok tízezer darabból álló könyvtárnak különösen a régibb tudományos gyűjteménye nagyon értékes, folyóiratival, újságjaival. Nagy számban találhatók ott a veszprémi iskolák régibb értesítői is.

A *püspöki levéltár*nak a várost érdeklő része két területet ölel fel: elsőbben a „Székesegyházi főesperesség" alcsoport és az „egyházmegye kormányzásával és a püspöki iurisdictióval" kapcsolatos területen, a második, a birtokigazgatási részben: a „birtokjogi iratok" és a „gazdasági levéltár"-nak „a veszprémi uradalom" alcsoportja tartalmaz helytörténeti anyagot.

Kutatási szempontból lényegesen gazdagabb a *káptalani levéltár.* Itt várostörténet anyag található a *„magánlevéltár"*-i részben, az alábbi csoportoknál:

1. Veszprém oppidi urbarialia (1702–1768)
2. Veszprém metalia (1082, 1350–1771)
3. Veszprém oppidi nundinalia (1741–1742)
4. Veszprém ecclesia cum altaribus et capitulum Vespr. in genere (1009, 1082, 1152–1778)
5. Veszprém oppidum (1009, 1082, 1234–1780)
6. Veszprém Ius gladii (1276–1775)
7. Veszprém decimalia (1370–1771)

A „Contractus" alcsoportban:

1. Veszprém-uradalom (1812–1828), 1841)
2. Veszprém város (1780–1840)

A „Protocolla" alcsoportnál: a III. Protocolla officii fiscalatus részben több per: a veszprémi urbarium ügyében, Veszprém birtoklása miatt a püspök és káptalan között; a káptalannak a város ellen; a veszprémieknek a püspök és káptalani uradalmak, a Veszprémben lakó nemesek és a megyei tisztikar elleni panaszai; a veszprémieknek a káptalan ellen Jutas és a „Marha Járó föld" nevű rét miatt.

Nagy múltú, tudományos kutatási lehetőséget nyújtó másik intézménye a városnak a *Veszprém megyei Levéltár* (volt Veszprémi Állami levéltár), benne Veszprém város levéltára, melynek legrégibb oklevele 1224-ben kelt, valamint ugyanott a káptalani „Hiteleshelyi Levéltár".

A város történetéhez gazdag anyag található az alábbi csoportoknál:

1. Feudális kori iratok (1224–1848)
2. Kapitalista korból valók (1849–1872)
3. Egyéb részterületek: a közigazgatás területi szerveire vonatkozók; intézetek és intézmények iratanyaga; egyházi szervek iratai; családok; személyek; gyűjtemények.
4. Napjaink történelméhez található anyag a „Szocialista kor" újabb alcsoportba sorolt Veszprém városi iratokban.

A Veszprém megyei Levéltár elhelyezése a vonzóan tetszetős új helyén, a volt piarista rendházban, nemcsak a jellegéhez méltó külsővel, kényelmes, zavartalan kutatási lehetőségével, de tekintélyes mennyiségű várostörténeti anyagával is hozzájárul Veszprém történetének kutatásához.

A mai *Bakonyi Múzeum* elődje, a „Veszprémvármegyei Múzeum és Könyvtár" alapjait annak indulásakor Fraknói Vilmosnak a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőjének és Veszprém akkori püspökének, Hornig Károlynak együttes anyagi támogatása és annak nyomán megindult elég gazdag, magánosok és tudományos intézmények részéről is megnyilvánuló adományok vetették meg 1902-től, valamint a Veszprémvármegyei Múzeumegylet anyagi és erkölcsi közreműködése.

A *múzeum* és a vele kapcsolatos *könyvtár*nak első vezetője, az új igazgató, Laczkó Dezső volt. 1903-tól 1906-ig már van külön könyvtáros, 1907-ben nem volt. 1909-ben Perényi József piarista tanár könyvtároskodott „társadalmi munkában". 1919-ben Lovas Elemér a könyvtáros, 1925-től Rhé Gyula kezeli a múzeum új épületében haláláig.[99]

1950-ben megtörtént „a múzeum és könyvtár szervezeti különválasztása két intézménnyé, és a könyvtár állagát . . . leválasztották a múzeumnak ítélt állagától."[100] Attól kezdve a múzeum tudományos könyvtára a maga több ezres, nagyon értékes helytörténeti állományával megkezdhette ismét az alapításkor indult útját: a város helytörténeti kutatása segítését minden módon, amihez ma nagyhírű könyvtárán kívül Veszprémet érdeklő régészeti tárgyi anyaga is hozzájárul. Kéziratai közül igen gazdag a veszprémi céhekre vonatkozó irategyüttese.

A régi múzeumi könyvtár állományának egy részével kezdte az „életét" a mai *Megyei „Eötvös Károly" Könyvtár* 1950-től, amikor a két intézmény teljesen különvált, ugyanis a múzeum helyiségei már nem tudtak helyet adni a még 1902-ben alakult, majd később többféle változatban működött könyvtárnak, amely 1952-től nevét „megyei"-re változtatta. Később új épülete lett.

A Megyei Könyvtár állományának zöme szépirodalmi, csak az újabb időben kezd a tudományos és helytörténeti anyag kiépülni, mert 1950-ben, a könyvtárnak a múzeumtól leválasztásakor „a kb. 30 000 darabból álló könyvtári gyűjtemény nagy része a múzeumnál maradt . . . 1951. februárjában a Megyei Könyvtár megnyitásakor összesen 2000 kötet állt az olvasók rendelkezésére".[101]

Három évtizedes kitartó könyvtártudományi munka eredménye, hogy a Megyei Könyvtár ma, nemcsak a város leglátogatottabb tudományos és kulturális intézménye, de a helytörténeti kutatásnak is értékes segítője.

11. A VESZPRÉMI HELYTÖRTÉNETI KUTATÁSHOZ JÓL HASZNOSÍTHATÓ, JELENTŐS MUNKÁK ÉS FORRÁSOK

A veszprémi helytörténeti kutatásnak az előző fejezetekben már részletesen bemutatott különböző területeihez – úgy érezzük –, nem feleslegesen adunk néhány olyan értékes helytörténeti *forrást* is, amiknek használata a bennük található adatokkal, nevekkel, egy-egy kor okleveles anyagával vagy azok regesztáival, méginkább segítői a kutatásnak, de ismételten azt is igazolják, hogy nagyon gazdag múltja van a veszprémi helytörténetirodalomnak.

Az alább felsorolandó forrásokat nem szerzőik vagy címeik szerinti betűrendben közöljük, hanem a veszprémi helytörténetirodalomban feltűnésük (megjelenésük, kiadásuk), vagy a bennük összegyűjtött anyag legelső adata szerinti időrendben, amikortól jelenlétükkel a kutatásnak mindig egy-egy lökést adó, azt továbbvivő értékei lettek

1. A veszprémi székeskáptalan hiteleshelyi levéltára (1223–1879).
2. A veszprémi káptalani „Számadáskönyv", 1495–1552 évekről tartalmaz gazdasági és egyéb várostörténeti adtokat.
3. „Inventaria rerum castri Wesprimiensis in vigilia Nativitatis b. Johannis, quo die castrum Wesprimiense reverendissimo domino Thome de Zalahaza, episcopo eiusdem ecclesie Wesprimiensi resignatum est 1524." Feldolgozta Holub József: Egy dunántúli egyházi nagybirtok élete a középkor végén címmel. Pécs, 1943.
4. Velics Antal–Kammerer Ernő: Magyarországi török kincstári defterek. I. 1543–1635. Bp. 1886., II. 1540–1639. Bp. 1890.
5. Veszprém város tanácsának iratai: „Különféle irományok" 1611–1806.
6. A veszprémi ref. egyháznak 1614-ben, Pathai István lelkész által kezdett régi „Anyakönyve", értékes várostörténeti adatokkal is.
7. Ráth Károly: Zrínyi Péter, Frangepán Ferenc Kristóf és Nádasdy Ferenc grófok ellen tanúvallatás. = Győri Történeti és Régészeti füzetek. II. Győr, 1863. 315–321., III. 1865. 66–75, 329–341. A Wesselényi-féle összeesküvés Veszprém városi adatai, 1671-ből.
8. A veszprémi volt piarista rendház „Historia Domus"-a: „Annales seu Hist. Domus Scolarum Piarum. I. 1711–1770. Kézirat a budapesti piarista rendház és gimnázium kézirattárában.
9. Veszprém város tanácsának iratai: Veszprém város tanács- és közgyűlési jegyzőkönyvei 1712-től. Veszprém megyei Levéltárban.
10. A veszprémi katolikus egyházmegye papságának névtárai, a „Schematismus"-ok, legrégibb darabja 1764-ből.
11. Róka, Joannes: Vitae Vesprimiensium praesulum. Posonii, 1779.
12. A régibb veszprémi iskolai „Értesítők". A piarista gimnáziumei 1822-től ismertek, az elemi iskolák legrégibb értesítője 1838-tól . . . .
13. Beke, Christophorus: Historia diplomatica almae dioecesis Vesprimiensis. I–III. Kézirat a veszprémi püspöki könyvtárban. Keletkezési ideje: XIX. század közepe. Tartalmazza a veszprémi püspökség történetét a püspökök életrajzaival, Róka János előbbi munkája alapján.
14. Veszprém újságjai megjelenési sorrendben:
    Veszprém 1866–1867
    Veszprém 1875–1897
    Veszprémi Független Hírlap 1881–1897
    Veszprémi Közlöny 1884–1892
    Veszprémi Híradó 1892–1893
    Veszprémi Hírlap 1893–1944
    Veszprémvármegye 1898–1944
    Népakarat 1898–1915
    Veszprémi Ellenőr 1898–1902
    Veszprémi Ujság 1902–1903
    Veszprémi Napló 1904–1917
    Veszprémi Ellenőr 1906–1909
    Veszprémi Ujság 1910–1911
    Vörös Zászló . . . . . 1919. III. 29–VIII. 2.
    Veszprémi Népoktatás 1937–1944
    Veszprémi Népújság 1945–1956
    Veszprémi Népszava 1945–1948
    Veszprémi Kis Ujság 1946–1949
    Veszprémi Népujság 1948–1957
    Középdunántúli Napló 1957–1960
    Napló 1960-tól
15. Polgármesteri jelentések, a XIX. század utolsó harmadától az első világháborúig. Nagyon értékes veszprémi, a városkutatáshoz nélkülözhetetlen művelődéstörténeti adatokkal.
16. Véghely Dezső: Emléklapok rendezett-tanácsú Veszprém város közigazgatási életéből. Veszprém, 1886. Levéltári adatok alapján. Veszprém XVIII–XIX. századi történetéhez.
17. Thury Etele: A veszprémi ref. egyház története. Bp. 1893.
18. Monumenta Romana episcopatus Vesprimiensis. A veszprémi püspökség római oklevéltára. Közrebocsátja a római magyar történeti intézet. I–IV. Bp. 1896–1907. Időben az egyes kötetek

anyaga: I (1103–1276), II (1276–1415), III (1416–1492), IV (1492–1526). Mindegyik kötet elején a kor veszprémi püspökeinek életrajza, várostörténeti adatokkal.

19. Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. III. Bp. 1897. Veszprémi várostörténeti adatok a 203, 206, 212, 216–218, 290–293 és 294. lapokon.
20. Strausz Antal: A veszprémi [róm. kat.] plébánia története. = VH 1901. XII. 8. 6–7, XII. 15. 6–7, XII. 22. 5–6, 1902. I. 5. 5–7, I. 12. 7, I. 19. 6–7, II. 2. 7, II. 23. 7, III. 2. 7., III. 16. 6–7, III. 23. 5–6, III. 30. 5–6, IV. 6. 5–6, IV. 13. 7, IV. 20. 7, IV. 27. 6, V. 11. 6, V. 18. 8, V. 25. 6–7, VI. 1. 6, VI. 8. 7, VII. 6. 7, VII. 13. 6.
21. A múzeum régibb évi jelentései 1903-tól 1931/32-ig, amikből az első három mint a „Veszprémvármegyei Múzeum Egylet" titkári jelentése, Paur Ödön és Rhé Gyulától; 1906-tól 1914-ig „A Veszprémvármegyei Múzeumi Bizottság és Múzeumegylet együttes évi jelentése"-ként; 1925/26-tól Laczkó Dezső nevével, a „Veszprémvármegyei Múzeum és múzeumi könyvtár . . . évi állapotáról és működéséről" kiadott beszámoló 1931-ig; majd Laczkó Dezső halála után az utolsó jelentés 1932-ben az új igazgató, Rhé Gyula neve alatt. Irodalmi mellékleteik egy-egy veszprémi vagy megyei helytörténeti kérdéssel foglalkoztak.
22. Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából. Szerk. Bunyitay Vince, Rapaics Rajmund, Karácsonyi János. I–V. Bp. 1902–1912. Időben az egyes kötetek anyaga: I (1520–1529), II (1530–1534), III (1535–1541), IV (1542–1547), V (1548–1551). Több veszprémi vonatkozású adatot tartalmaz a XVI. század első feléből.
23. Bibliographia Dioecesis Wesprimiensis. Vesprimium (Veszprém). Schematismus . . . Wesprimii, 1909. 1–18. Forrásgyűjtemény Veszprémre.
24. Erdélyi Gyula: Veszprém város története a török idők alatt. Veszprém, 1913.
25. Gutheil Jenő: A kommunisták uralma Veszprémben. Veszprém, 1920. Bár a könyvet egy katolikus pap írta, természetesen erős irányzatossággal; anyagában értékes forrás pontos időmegjelölései és a közölt nevekkel, Veszprém 1919-es történetéhez.
26. Sziklay János: Veszprém város az irodalomban és művészetben. Celldömölk, 1931.
27. Lukcsics Pál–Pfeiffer János: A veszprémi püspöki vár a katolikus restauráció korában. Veszprém, 1933.
28. Gutheil Jenő: Mátyás korának veszprémi emlékei. Veszprém, 1940. Publicationes Veszprémienses. Veszprémvármegyei füzetek. Szerkeszti: Dr. Nagy László. 4. Kiadja a Veszprémvármegyei Múzeum.
29. Veszprémi regeszták. (1301–1387). Összeállította Kumorovitz L. Bernát. Akadémiai Kiadó. Bp. 1953. Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 2.
30. Korompay György: Veszprém. 2. átdolgozott, bővített kiadás. Műszaki Könyvkiadó. Bp. 1957. A könyvben 53 oldal a várostörténet, 59 oldal a „városkép–városszerkezet" és 127 oldal a műemléki rész.
31. A veszprémi múzeum legújabb kiadványsorozata: „A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei" 1963-tól. A kötetekben veszprémi várostörténeti tanulmányok is.
32. Magyarország régészeti topográfiája. 2. Veszprém megye régészeti topográfiája. A veszprémi járás. Írta: Éri István, Kelemen Márta, Németh Péter, Torma István. Akadémia Kiadó. Bp. 1969. Veszprém városra: 224–256.
33. Gutheil Jenő: Az Árpád-kori Veszprém. Veszprém, 1977.
34. Hungler József: Veszprém város bibliográfiája. Művelődéstörténeti forrásgyűjtemény a XIII. századtól 1960-ig. Veszprém, 1980. Decimális rendszerben, 344 tárgykörre bontva, 7161 tétel. Kézirat a Veszprém Megyei Könyvtárban, kiadás alatt. Benne az előző 33 mű és még soksok egyéb a XVIII–XIX. századi magyar és idegennyelvű tudományos irodalomból, a magyar történelmi, irodalmi, nyelvészeti s más folyóiratok anyagából és a helyi egész sajtó bedolgozva.
    Hungler József: A török kori Veszprém. Veszprém, 1986.

12. A VESZPRÉMI HELYTÖRTÉNETIRODALOM (-KUTATÁS) „FEHÉR FOLTJAI"

Mintha valaki majdnem harminc évvel ezelőtt fájlalta volna már a veszprémi helytörténetírás hiányosságait, meg nem írt fejezeteit a nagy múltnak, hivatkozva annak lehetőségeire is.

Veszprém egyik helyi ujságja 1957-ben cikksorozatot közölt „Amivel veszprém történetírói még adósak" címmel.[102] Azokban a cikkekben Veszprém középkori, fel nem tárt, de a vár földjében – esetleg a város területén is másutt – feltalálható olyan régészeti anyagra hivatkozik, amiknek előkerülése néhány eddig csak hipotétikusan feltételezett veszprémi *„kezdetek"*-re történelmi választ tudna adni. Ez a nagyon régi, Veszprém *„kialakulása"*-hoz, történelmi létének legelső mozzanataihoz elengedhetetlenül szükséges dokumentum anyag csak régészeti lelet lehet, miként hivatkozott erre Éri István is a már idézett két cikkében.

Ahogyan a tudomány mindenirányú lehetőségeinek felhasználása ellenére is, még *ma sem tudunk*

választ adni néhány vitatott kérdésre, éppen a város, a történelmi Veszprém mint megnevezett hely és az ott megindult élet első jelentkezésére, csupán feltételezésekkel próbáljuk körülírni, mert középkori krónikaíróink szerint annyi igazoltnak vehető, hogy a veszprémi vár a honfoglalás idején már létezett; de hogy az egykori római emléken települt hely, amiből avar vár, a honfoglalás idejére szláv erősség templommal, majd magyar fejedelmi szállás és az Árpád-kori királynék három évszázados székhelye, magába foglalva az első magyar „egyetem"-et is; hogyan rögzíthető időbeliséggel kezdeti mozzanataiban, valószínű örök titok marad.

Ami mégis támpont minden történelmi építésben, így Veszprém e nagyon *hiányos* kezdeti indulásában is eligazító, hogy bár konkrét évszámot, *alapítást* hiába keresnénk: nincs pontos dátum, a határozott, időhöz kötött megjelölésnek sok a nehézsége, de az a hatalmas erő, ami a történelmi rárétegződés évszázadaival formálta a magyar honfoglalás idejéig, 896-ig Veszprém alapjait, adta meg a lehetőségét a veszprémi magyar kultúra építésének.

A magyarság és benne Veszprémnek is az európaizálódása Géza fejdelem és István államszervező építő munkája révén lett teljessé. Ezen időszak (972–1038) Veszprémre vonatkozó tényei, mint a püspökség alapítása, a veszprémvölgyi zárda létesítése, Koppány lázadása és Veszprémnél legyőzése, István király és felesége, Gizella ottani működése, lennének részünkre azok a *helytörténeti támpontok*, amikhez, ha jelképesen is, kialakulhatna egy olyan elfogadható történelmi határterület, amiből Veszprém várossá fejlődésének *„kezdete"* születhetne.

E gondolatkörből, egy negyed század tapasztalataival is gazdagodva és ismerve a város helytörténeti anyagát, úgy érezzük, vállalkozhatunk arra, hogy tanulmányunk keretében, megmutatva az *elmulasztott* helyzeteket, a veszprémi helytörténetírás „fehér foltjai"-ról is szóljunk pár szót. Tettük ezt elsősorban az eddigi munkák és szerzőik iránti tisztelet és megbecsülés mellett annak érdekében is, amit hasonlóan Éri István szintén felemlített idézett és ismertetett cikkében, hogy vannak e téren még Veszprémnek „adósságai", „tartozásai".

Igaz, vannak már – helytörténeti szempontból – eléggé részletes városismertetések, de ilyen nagy történelmi múltú, országos viszonylatban is egyik leggazdagabb forrásanyaggal rendelkező hely egyes jellemzőbb korszakainak feldolgozása társadalom- és gazdaságtörténeti vetületében is, még várat magára. A legújabban megjelent Árpád-kori Veszprém, Gutheil Jenő hátrahagyott, 1957-ben befejezett kézirati anyagából,[103] az indítás, a kezdet lehetne, hogy azt követően – főként helybeliek által – egy-egy kor feldolgozásra kerüljön.

Ha számvetést végezve, idevetíthetnénk egy képzeletbeli szellemi „kamerával" statisztikai adatszerűséggel a város múltjáról írt nagyon különböző tárgyú és többféle, könyvalakban és folyóiratcikkekben megjelent nagyobb terjedelmű, részletekbe menő, a nagyon gazdag okleveles helyi és városon kívüli, főként az OL-ban található forrásanyagot is felhasználva megírt műveket, itt elsősorban *Békefi Remig*nek a Balaton környéki várakról 1907-ben kiadott könyve *„Veszprém"* fejezetére gondolunk, ahol első alkalommal kapott a város, ha nem is teljes, de okleveles adatokkal felépített történelmi ismertetőt. Ugyanezt az anyagot, az 5–10. fejezetek kihagyásával közölte 1912-ben a „Veszprém múltja és jelene" című kötetben is. Majd jóval később, 1930-ban, mint a Veszprémvármegyei múzeum és múzeumi könyvtár 1929/30. évi jelentés melléklete látott napvilágot Gutheil Jenő: Veszprém, Szent Imre városa című, alapos tanulmánya, hasonlóan okleveles adatokra támaszkodva, a város „Szent István kori történetéhez". Értékes tudományos munka az előzőkhöz hasonlóan *Erdélyi Gyulá*nak a török kori Veszprémről 1913-ban írt könyve; a Lukcsics–Pfeiffer-féle, a XVIII. századi „Veszprémi püspöki vár"-ról 1933-ban, valamint a „Veszprém múltja és jelene" című kötet ma is helytálló, Lukcsics József mint szerző nevén közölt tanulmánya: Veszprém város újkori története (1552–1912), amiben főként a XVII. és XVIII. századi Veszprémről adott korábrázolása, bőven kiaknázva az OL és a helyi levéltárak anyagát, elismerésre méltó.

Ha a történelmi fejlődés, a korábrázolás szempontjából mérlegeljük a veszprémi helytörténelmi irodalmat, figyelembe véve az előbbiekben említett feldolgozásokat; Gutheil Jenő Árpád-kori Veszprém című könyvével az Árpád-korról írt várostörténeti anyag részben kielégítő.

Kumorovitz „Regesztája"[104] 1301-től 1387-ig terjedő időre összegyűjtötte a város okleveles forrásainak adatait, mintegy „tálalva" a lehetőséget a XIV. századi Veszprém történetének megírásához, aminek hiányában e gyűjtemény az egyedüli mű a korra.

A leghiányosabb megírás, feldolgozás szempontjából a XV. század Veszprém történetéből, aminek társadalmi, gazdasági fejlettsége sok értékes adattal rendelkezik, még ha odaszámítjuk az 1940-ben Gutheil Jenő által írt egy kisebb összefoglalást „Mátyás korának veszprémi emlékei"-ről, mert tanulmánya inkább Vetési Albert püspök emlékköve és telepítései köré épült ismertető, nem kortörténeti feldolgozás.[105]

Veszprém török kori eseményei az említett Erdélyi-féle „török kor"-ral és Lukcsics József tanulmányával fedve volnának, habár Erdélyinek hetven évvel ezelőtti anyaga tulajdonképpen csak 1552-től részletesebb; Mátyás halálától, 1490-től, illetőleg Vetésiétől, 1486-tól a Csánki-féle „történeti földrajz" a forrás; Mátyás halálát követő belső zavarok és Frigyes magyarországi támadása, Veszprém első idegen megszállás alá kerülése, majd a Mohács utáni kettős királyságból származó országos pártharcokban betöltött szerepe, a, hol Szapolyai, hol Ferdinánd-párti

helyzete 1552-ig, első török megszállásáig e sorok írójának a közelmúltban megjelent „A török kori Veszprém" című munkájával az idézett Erdélyi-féle feldolgozásnál nagyobb terjedelemben, egész részletesen adja Veszprém történetét a XVI. század elejétől a XVII. század végéig, két évszázadot átfogva.

A város XVIII. századi történetének egységes, teljes feldolgozása, annak ellenére, hogy levéltárai – káptalani, püspöki, megyei – ehhez a korhoz nyújtanak iratanyagukkal a legnagyobb megírási lehetőséget, az még várat magára. A Lukcsics–Pfeiffer-féle könyv, bár igen értékes, csak részlet a korból, mint a címe is jelzi, a vár történetéből ad településtörténeti és építészettörténeti anyagot részletes levéltári adatokkal, ami jó indítás lehetne egy későbbi feldolgozáshoz. Viszont nagy hiányossága a könyvnek, hogy szinte teljesen mellőzi a városnak a szabad királyi városságért és a földesúri hatalom elleni harcát, valamint Veszprémnek a Wesselényi-féle összeesküvésben való szerepét.

A másik két értékes, XVIII. századi várostörténeti anyagot hasonlóan levéltári adatokra támaszkodó feldolgozás, Lukcsics József említett tanulmánya mellett Véghely Dezsőnek, Veszprém akkori főjegyzőjének „az 1875-ik évi jelentés töredéke"-ként összeállított „Emléklapok rendezett-tanácsú Veszprém város közigazgatási életéből" című, 1886-ban megjelent könyve. Nem kortörténeti feldolgozásnak szánta szerzője, és mint az előző fejezetekből ismert, a város meg nem értése miatt meg nem jelenhetett Veszprém története munkájának csak egy részlete; mégis a XVIII., de még a XIX. századra is sokszor kézbe vehető, megbízható, idézhető jó forrás.

Ha már így felvázoltuk a „törlesztendő" adósság egy részét a rendelkezésre álló forrásokra hivatkozva, a veszprémi múlt megírásában hasonlóan csak nagy „adóssága" helytörténetírásunknak a XIX. század is. Az az átalakulás a város életében ami már a XVIII. századi „mozgalmak" folytatásaként öröklődik, az országos eseményekbe kapcsolódás 1848-ig, majd az első újság megjelenésével 1866-tól a gazdasági, a társadalmi és a kulturális problémák a mezővárosból rendezett tanácsúvá válásig, 1875-ig és innen a milleniumig eltelt újabb negyed század, aminek legjellemzőbb társadalmi kérdése a „szegényügy" volt; olyan eseménydús, vonzó valóságábrázolásra adna lehetőséget az ugyancsak ki nem aknázott gazdag, bőséges forrásanyaggal, ami több száz oldalas XIX. századi Veszprém történet megírását tenné lehetővé.

A XX. századi részletes várostörténet megírásánál két részterületen volna lehetőség. Az első világháboru kitöréséig terjedő másfél évtized Veszprémnek a XIX. századból hozott, de már nagyon felgyülemlett megoldatlan társadalmi-gazdasági harcai a kezdődő munkásmozgalmi adatokkal, majd a nagymérvű szegénység a munkaalkalmak hiányával, a város életének ezen időre eső ábrázolása. A másik kortörténeti feldolgozásra kínálkozó lehetőség, az első világháború kitörésétől a második világháborúval a Horthy-korszak végéig terjedő idő, ami ma már jól körülhatárolható, kellő történelmi távlatba helyezhető időszaka lenne Veszprém legújabbkori történelmének.

Tanulmányunk e különösen hangzó címe alatt a veszprémi helytörténeti kutatás több olyan *„hiányosságáról"* is szándékunk megemlékezni, amik nemcsak megírásbeli hiányok, illetőleg egy-egy területnek mindeddig valamilyen ok miatt el nem készült stúdiumai, hanem olyanokról is, amiknek éppen megléte mint folyamat segítette elő, hogy a „fehér folt" kialakulhatott. Ilyenek elsősorban a várostörténet forrásanyagában az idők során háborúk vagy tüzek révén bekövetkezett károsodások, vagy a különböző alkalmakkor végrehajtott selejtezések során elpusztult vagy szándékosan is megsemmisült iratok hiánya.

Annak ellenére, hogy Veszprém két nagy levéltárában, a káptalani és a megyeiben meglepően nagy számú irat mint forrás áll a kutatás rendelkezésére; annak sokszorosan nagyobb mennyisége maradhatott volna korunkra, ha Veszprém nem éli át pusztító háborúit, amikor hallatlanul sok irat, könyv lett azok áldozata. Így 1276-ban az ország nádora és a város püspökének ellenségeskedése következtében nemcsak a híres, a párizsi egyetemhez hasonlított káptalani főiskola semmisült meg, hanem vele együtt a veszprémi középkori kultúra első gyűjteménye, az akkori könyvek, kéziratok is, amikből a kor forrásai szerint háromezer márka értéket képviseltek az egyházéi, velük pusztultak a káptalan tizenöt, kánoni és római jogdoktorának egyházjogi és római jogi nagy értékű könyvei, valamint Pál préposté ezer márka értékben.[106] Kétszáz év múlva, 1490-ben, Mátyás halála után Frigyes császárnak hazánkra támadásakor Veszprém újabb pusztulást élt át, de az elkallódás legnagyobb lehetősége a török korban következett be, a városnak 1552-ben elfoglalását megelőző menekülés alkalmával, amikor a püspökség és káptalan könyv- és irattárát mentve, az ország különböző helyeire költöztették. Az 1630-ban visszatelepült egyházi vezetés alig rendezkedett be, 1683-ban újabb török támadást kapott a város, igaz, csak néhány hónapig volt megszállva, de 1704-ben Heister osztrák generális teljesen felégette a várost és a várat, raboltak, fosztogattak, gyilkoltak, és éppen eleget pusztítottak.

Így semmisülhetett meg – ki tudná mikor –, a városnak létét bizonyító, három legfontosabb, ma sok vitás kérdést eldönthető oklevele: a püspökséget alapító, a veszprémvölgyi zárdát létesítő és az első magyar „egyetemet", a híres káptalani főiskolát Veszprémnek adó alapító oklevél. Hasonló probléma feloldó lehetne, sok más régi középkori intézményünk létét bizonyító eredeti oklevelünk, ha ma létezhetne. Ilyen egyik legérdekesebb, a mai Kálvária dombon álló, alapfalaiban bizonyítottan Szent Miklós egyház problémája. „Indulását", vajon

kinek a személyéhez köthetjük, az Árpád-kor első századából?

A veszprémi régi oklevelek háborús pusztulására egyik legjellemzőbb bizonyíték, a XVII. századi Veszprémhez kapcsolódó történetirodalmi emlék, az 1596-tól 1601-ig veszprémi püspök, Monoszlóy Andrásnak 1601. december 19-én, halálakor, Peck Lipót kamarai perceptor és Kerekes János registrátor által készített leltár egyik részlete, amely szerint többek között találtak egy tokban kilenc darab oklevelet a veszprémi püspökség legértékesebb „privilegiumaiból", egy másikban hasonlóan tizenegy darabot, továbbá egy arany kelyhet, „a veszprémi egyház régi kincseiből" és a veszprémi egyház „egy régi misekönyvét".[107]

E kérdés érdekességéhez kívánkozik, hogy a történelem szerint az 1596-ban, elődjének, Forgách Ferencnek 1596. július 19-én a nyitrai püspökségre távozása után[108] Monoszlóy Andrásnak veszprémi püspökké kinevezése csak névleges lehetett, mert már 1593-ban elfoglalta a török Veszprémet másodszor is, igaz, 1598-ban visszavették, de a harcok állandóan tartottak a város körül, a püspök oda nem igen mehetett. Így felvetődik, hogyan kerülhettek Monoszlóy birtokába a veszprémi püspökség nagyon értékes privilegiális oklevelei? Valószínű, még a török megszállás előtti időben Veszprémből Sopronba és egyéb helyekre „elmenekített" kincsekből. Monoszlóy magas képzettsége és tudomány pártolása is mellette szól, mert az idézett leltár szerint több száz könyv és kézirat maradt utána.

A Veszprém megyei Levéltár is tud hasonló iratpusztulásról, amikor fondjegyzékében olvasható, hogy a Wesselényi-féle összeesküvéssel kapcsolatos, Veszprém várost érdeklő iratanyagot századunk elején, Bibó Károly alispán regnálásával „selejtezés során" megsemmisítették.[109]

Folytathatjuk a veszprémi történelmi értékű iratpusztításokat a Rákóczi-kor anyagával. Thaly Kálmán 1867-ben, az egykori Veszprém megyei levéltárban Rákóczi emlékeket keresve, döbbenten tapasztalta, hogy „bár Veszprém megyének a Rákóczi-kor előtti és utáni jegyzőkönyvei mind megvannak, sőt bekötve jó rendben vannak meg: éppen csak az 1703-tól 1713-ig terjedő kötete hiányzik."[110] A keresett iratok hiányában csalódottan állapítja meg: „Látszik, hogy szántszándékosan emésztették el, Rákóczi gyújtó neve és kora elleni bosszúból, gyűlöletből."

A viszont megmentett veszprémi oklevelek regényének egy részlete a nagy mecénás, *Kiss Pál* prépost esete, aki 1778-ban visszaszerzi a szepesi káptalantól az odakerült veszprémi káptalani levéltári okmányokat.

Annak igazolására, hogy a veszprémi káptalan mint hiteles hely, védte is iratait, idézzük tiltakozó levelét 1787-ből, amikor a Hétszemélyes Táblához írt, II. József intézkedése miatt, aki elrendelte a szerzetesrendek eltörlése után, hogy a káptalani és szerzetesi hiteleshelyek levéltárai országos vagy egyetemes archivum neve alatt Budán, az egykori ferences templomban helyeztessenek el. A veszprémi káptalan elég bátor hangon utasítja vissza az intézkedést és kijelenti, hogy „az országgyűlés beleegyezése nélkül hiteles helyének iratait kezéből ki nem bocsátja".

Később is van adatunk arra, hogy a veszprémi káptalan gondos féltéssel vigyázott levéltárára, sőt az idegenbe került iratait is visszakövetelte. 1827-ben Szepesváralja levéltárából kerültek vissza okmányai „reklamációja . . . és ugyanakkor hozott törvénycikk alapján".[111]

Emlékezzünk meg a címben adott „fehér folt" nevében a helyi helytörténeti kutatást gátló olyan jelenségről is, mint a veszprémi régi helyi újságoknak a hiánya, vagy a szükséges, *jól hasznosítható* helyi kiadványoknak hasonlóan meg nem léte a forráskutatás „helyi adottságai"-ban. Veszprémnek 15 régi újságja közül teljes évfolyama csak négynek volt található az idézett helyeken. Újabban mikrofilm útján több is elérhető.

Ugyanide kívánkozik negatív gondolatnak, hogy a régibb helyi ujságokban rendszeresen hetenként közölt, ma sokszor adat dokumentumként is használható *„anyakönyvi" rovat* – születés, házasság, halálozás csoportosításban: nevek, foglalkozás és életkor megjelöléssel – a legujabb kor helyi újságjaiból lassan-lassan kimaradt, úgy látszik a kihagyónak ez már felesleges, pedig a szombathelyi újságok ma is közlik ezen anyakönyvi adatokat.

13. VESZPRÉM AZ IDEGENNYELVŰ KÜLFÖLDI SZERZŐKNÉL

Annak igazolására is, amit a bevezetőben említettünk Veszprém történelmi jelentőségéről, idézzünk, néhány külföldön megjelent munkát, amikben hol rövidebb, néha csak egy-egy adattal, hol hosszabb terjedelmű szövegezéssel, de megemlékeztek Veszprémről, főként a XVII. században, az európai török háborúk idején jutott szerepéről, el-, illetőleg visszafoglalásairól (1552, 1566, 1593, 1598).

A külföldi szerzők már a XVI. századtól kezdődően, de főként a XVII. század nagy világháborújában, az európai Habsburg–török harcokban Magyarországnak Bécs és Konstantinápoly érdekkörébe ékelődése miatt is nem feledkeztek meg a veszprémiek, „a veszprémi huszárok" fegyvertényeiről sem, összekötve e megemlékezéseket néha egy kevés vár, illetőleg városismertetéssel.

A veszprémi kapcsolatot megörökítő külföldi szerzők között talán a legérdekesebb, Európának Magyarországtól legtávolabbi része, Barcelonában nyomtatott, 1688-ból *Simpliciano Bizozeri* tollából maradt spanyol nyelvű Veszprém történelmi összefoglalás „a restaurált Ungria múltjáról" – „Ungria restavrada compendiosa noticia . . ." A német nyelvű mun-

kákban néha felfedezhető a közös forrásból „merítés" ténye is.

Századok szerint és azokon belül megjelenítési időrendben soroljuk fel a műveket.

XVI. századból

Ulloa, Alfonso: Beschreibung des letzten Ungerischen Zugs oder Kriegs . . . Basel, 1578. Számozatlan. Veszprém 1566-ban visszafoglalását említi.
Eytzing német zászlótartó följegyzése Veszprém 1593-ban elfoglalásáról. Wien, Nationalbibliothek. Handschriftensammlung. Codex 8966. Pag. 189. Közölve, HK 1895. 254.

XVII. századból

1. Dillich, Wilhelm: Ungarische Chronica. Darinnen ordentliche eigentliche und kurtze Beschreibung des . . . Ober und Nieder Ungern. . . Cassel, 1600.
2. Ortelius, Hieronymus: Chronologia oder historische Beschreibung. Nürnberg, 1602. 1566-ról emlékezik.
3. Ortelius, Hieronymus Augustanus: Chronologia oder historische Beschreibung aller Kriegsempörungen und Belagerungen . . . Nürnberg, 1602. 1593-ról ír.
4. Eikonographia . . . 1604. AppH 677. A 12. tételben 1593-ról tudósít.
5. Dilich, Wilhelm: Kurtze Beschreibung und eigentliche Abrisse dero Länder und Festungen . . . Cassel, 1609. A 44 oldalon 1566 és 1593-ról.
6. Zeiller, Martinus: Neue Beschreibung desz Königreichs Ungarn und darzu gehöriger Landen, Stätte und vornehmster Oerther . . . Ulm, 1646. Veszprém, Wesprin, Weiszbrunn, Vesprimium, Wesprimium, Besprimium elnevezéseket sorolja fel. Veszprémről: 301–304 oldalakon.
7. Türkische und Ungarische Chronica. Nürnberg, 1663. A 17. oldalon 1566-ról, a 20. oldalon 1593-ról.
8. C. M.: Neue und kurtze Beschreibung des Königreichs Ungarn. Nürnberg, 1664. A 259–260. oldalakon 1552, 1566, 1593-ról. Wesprin oder Weissbrunn megnevezéssel.
9. Minsicht, Christian: Neue und kurtze Beschreibung des Königreichs Ungarn. Nürnberg, 1664.
10. Zeiler, Martin: Beschreibung des Königreichs Städte und Vornehmster Oerter, darausz neben Ungarn. Leipzig, 1664. AppH 892. 293. oldal: 1593, 1598.
11. Zeiller, Martinus: Beschreibung des Königreichs ungarn. Ulm, 1664. Veszprém – Weiszbrunn. A várat vad kutyák őrzik.
12. Zeiller, Martinus: Neue Beschreibung des Königreichs Ungarn und darzu gehöriger Landen, allarley . . . Leipzig, 1664. Veszprémről: 281–284, 484–485.
13. Birken, Sigmund von: Der Donau-Strand. Nürnberg, 1683. Említi: 1551, 1566, 1593 és 1598-at.
14. Ungarisches Städt–Büchlein . . . von J. M. L. Nürnberg, 1664. A 150–151. oldalakon 1552, 1564, 1566-ról.
15. Krekwitz, Georg: Totius regni Hungariae superioris et inferioris occurata descriptio. Frankfurt u. Nürnberg, 1686. A 901–904. oldalakon ő írt a külföldiek közül legtöbbet Veszprémről. Említi: „A Chassar Ebei" őrzik a veszprémi városoldalt.
16. Anthoni Ernst Burckhard von Birckenstein: Ertz–Herzogliche Handgriffe . . . Wien, 1686. AppH 1217. A 147–148. oldalakon 1551, 1566, 1593, 1598-ról. A vár magas sziklán: „kutyák őrzik".
17. Han, Paul, Conrad, Balthasar: Alt und neu Pannonia . . . Nürnberg, 1686. A 260. oldalon: 1552, 1566-ról; 272. oldalon 1593-ról.
18. J. U. M.: Pannoniens Kriegs und Friedens-Begebnüsse . . . Nürnberg, 1686. AppH 1287. A 126–127. oldalakon 1566-ról.
19. Tscherning, Theodor: Das von den Türcken lang-gequälte, nun durch die Christen neubeseelte Königreich Hungarn. Nürnberg, 1687. A 413–414. oldalakon 1551, 1566, 1593, 1598-ról. Ő írt a veszprémi huszárok – Vesprimer Husaren – 1664-es hőstettéről.
20. Wagner, Johann Christoph: Staedt- und Geschicht-Spiegel. Augsburg, 1687. I. 37: „Wesprin oder Weiss-Brunn von einem sehr schönen lebendigen Brunnen, welchen man seiner Klarheit halben den weissen Brunnen zu nennen pflegen also benennet."
21. Simpliciano Bizozeri: Ungria restavrada compendiosa noticia, del pos tempos: del passado. Barcelona, 1688. Veszprémről: 165–167. oldalakon.
22. Zeiler, Martinus–Stübel, Andreas: Hungaria oder Neu-Vollständige Beschreibung des gantzen Königreichs Ungarn . . . Frankfurt u. Lipcse, 1690. Veszprémről: 1082–1088. oldalakon.
23. A magyarországi, pécsi születésű, XVII. századi török történetíró, PECSEVI-nek az 1552. év eseményeit leíró elbeszéléseiben szerepel Veszprém elfoglalása Khádim Ali budai pasa által.
24. RASID efendi, hasonlóan XVII. századi török történetíró, Veszprémnek – „Peszprem" – 1683-as elfoglalásáról írt. = HK 1896. 346.

XVIII. századból

1. Clements Simon: A Journal of my travails intro Lower Hungary . . . 1715. British Muzeum

kézirattára. = Történelmi Szemle. 1921. 118–142. Ez alkalommal az angol utazó Veszprémben is járt és írt a városról.
2. Pürckenstein, Burckhard von: Auserlesener Anfang zu denen höchst-nützlichen Mathematischen Wissenschaften . . . Semt einen Anhang oder Beschreibung . . . ungarischen Städten, Vestungen und Schlössern . . . Augsburg, 1731. Veszprémről: 25, 147–148.
3. Bonbardus, M.–Trsztyanszky, I.: Topographia magni regni Hungariae . . . Viennae, 1750. A székesegyházról: 132–137.
4. Ursinus Velius, Casparus: De bello Pannonico libri decem. Studio et opera Adami Francisci Kollarii. Vindobonae, 1762. Veszprém Mohács utáni eseményeihez.
5. Ganoczy, Antonius: Dissertatio historico-critica de S. Ladislao Hungariae rege . . . Viennae Austriae, 1775. Szerinte, a veszprémi püspökség Géza alapítása.

XIX. századból

1. Bredetzky, Sámuel: Beyträge zur Topographie des Königreichs Ungern. I–IV. Wien, 1803–1805. Veszprémről: II. 67–71.
2. Riedler, J. W.: Rückerinnerungen an österreichische Helden. Hormayr Archivum. Wien, 1811. dec. 11–13. N. 148–149. S. 621–624. A veszprémi regiment és huszárok szerepléséről a napóleoni háborúkban.
3. Hübner, Johann: Reales Staats-, Zeitungs- und Conversations-Lexikon. I–II. Grätz, 1814. Veszprémről: II. 1676–1677.
4. Krőnung der Kőnige und Kőniginnen von Ungarn. Hormayr Archivum. Wien, 1817. okt. 3. N. 118–119. S. 478–482. A veszprémi püspök királyné koronázási jogáról.
5. Beudant, F. S.: Voyage minéralogique en Hongrie, pendant 1 année 1818 . . . I–IV. Paris, 1822. A francia geologus magyarországi utazásai során 1818. október 30-án járt Veszprémben. A város és környékének leírását adja: II. 428–457.
6. Fessler, J. A.: Die Geschichten der Ungern und ihrer Landsassen. V. Leipzig, 1822. 815. Benne: Isvalies Péter mint külföldi, veszprémi püspöksége ellen a magyar rendek 1503-ban. – Ua. VI. Leipzig, 1823. 757–759. Veszprém 1552-ben elfoglalása.
7. Stocz, Johann Leopold: Das Kőnigreich Ungarn nach seiner Grősse, Bevölkerung und Landesbestand, dessen phisischer Beschaffenheit, Kulturverhältnisse und Handlung. Wien, 1823. Veszprémről: 193–194.
8. Thielen, Maximilian Friedrich: Alphabetisch-topographisches Postreise–Handbuch . . . Wien, 1827. Veszprémről: 321–324.
9. Hammer–Purgstall: Geschichte des Osmanischen Reichs. III. Wien, 1829. 300–301. Veszprém 1552-ben.
10. Mailáth, Johann grafen: Geschichte der Magyaren. IV. Wien, 1831. 99. Veszprém 1552-ben elfoglalása.
11. Schmidl, Adolf: Reisehandbuch durch das Königreichs Ungarn. Wien, 1835. Veszprémről: 457–458.
12. Bucholtz, F. B.: Geschichte der Regierung Ferdinand des Ersten. 7. Band. Wien, 1836. 303–304. Veszprém 1552-ben.
13. Elsner, J. G.: Ungarn, durchreiset, beurtheilt und beschreiben . . . II. Leipzig, 1840. Veszprémről: 20–23.
14. Kohl, I. G.: Hundert Tage auf Reisen in den österreichischen Staaten. Viertel Theil. Reise in Ungarn. Dresden und Leipzig, 1842. Veszprémről: 426–432.
15. Pusztay, Alexander: Die Ungarn in ihrem Staats- und Nationalwesen von 889 bis 1842. I–II. Leipzig, 1843. A veszprémi királyné koronázás: I. 404–408.
16. Firnhaber, Friedrich: Beiträge zur Geschichte Ungerns unter der Regierung der Kőnige Wladislaus II. und Ludwig II. 1490–1526. Wien, 1849. Veszprém 1490-ben.
17. Die alten Wandgämelde in der Gisellacapelle zu Veszprim. = Mittheilungen der k. k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale. I. Wien, 1856. N. 9. Sept. S. 184–185.
18. Eitelberger v. Edelberg: Bericht über einen archäologischen Ausflug nach Ungarn in den Jahren 1854 und 1855. = Jahrbuch der k. k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale. Wien, 1856. 91–140. A veszprémi Gizella kápolnáról.
19. Egy XVII. századi török forrás szerint Veszprém 1605-ben megszállásáról. = Sz 1870. 303.
20. Briefe und Akten zur Geschichte des sechzehnten Jahrhunderts mit besonderer Rücksicht auf Bayerns Fürstenhaus II. August von Druffel: Beiträge zur Reichsgeschichte 1552. München, 1880. Veszprém 1552-ben.
21. Ollivier, Le P.: Veszprém. Paris, 1883.
22. Denifle, Heinrich: Die Entstehung der Universitäten des Mittelalters bis 1400. Berlin, 1885. A veszprémi „főiskola": 413. oldalon.

XX. századból

1. Verbeek v. d. Sande Albert: Magyarország egyik legrégibb városa. = Rotterdamsch Nieuwsblad. 1923. május 8. Holland újságíró cikke Veszprémről.
2. Ivánka Endre: Grichische Kirche und griechisches Mönchtum im mittelalterlichen Ungarn. = Orientalia Christiana Periodica. Róma, 1942. Vol. VIII. N. I–II. Pag. 183–184. A veszprémvölgyi zárdáról.

(A harmadik, befejező rész a következő Évkönyvben jelenik meg)

1. HORVÁTH Konstantin: Az „Egyházi Értekezések és Tudósítások" (az első magyar kat. teol. folyóirat) története 1820–1824. Veszprém, 1937.
2. HORVÁTH Konstantin: Verseghy Ferenc látogatása Veszprémben 1819. = VH 1925. IV. 12. 2.
3. Magyar Könyvszemle. 1958. 289–292.
4. Tudományos Gyűjtemény. 1821. XII. 122–123.
5. SEBESTYÉN Gábor: Veszprémmegyei Muzsikai Intézet. = TGy 1825. III. 76–87. – Ibidem 1827. IV. 110–118. – BRODSZKY Ferenc: A Veszprémvármegyei Zenetársaság 1823–1833. Bp. 1941. Klny. a Dunántúli Szemle 1940, 1941. évfolyamából.
6. Magyar Statisztikai Szemle. 1936. 386.
7. VemL Megyei közgyűlési jegyzőkönyv. 1837. december 2289. sz.
8. Veszprémi Olvasó-Társasági névkönyv. Második év 1842. – Statuen für den Leseferein zu Veszprim. Székesfehérvár, 1851.
9. Hetilap. 1846. nov. 13. 1501–1505.
10. Századok. 1892. 71–80.
11. MANN Miklós: Ráth Károly élete és munkássága. = Sz 1965. 836–860.
12. GLATZ Ferenc: Történetíró és politika . . . Akadémiai Kiadó. Bp. 1980. 118.
13. A Hon. 1864. 42. sz.
14. Pesti Napló. 1865. III. 10.
15. A későbbi Fraknói Vilmosnak, aki még „Frankl" néven nagyszombati gimnáziumi tanár, valóban történetírói egyénisége jelentkezett az „egy vármegye történetének tervezete" cím alatt elkészített „program"-jában, ahol négy fő tárgykörbe sorolva adja egy megyének az akkori történettudomány álláspontja szerinti feldolgozását. Ezt megküldték „minden magyar akadémiai történetosztályi tagnak és történetkedvelő társnak", hogy észrevételeiket tudassák Ráth Károllyal. Pesti Napló. 1865. III. 10. 2. – Ha valóban igaz egy legújabb kori megállapítás Fraknóinak e jól összeállított tervezetével kapcsolatban, hogy a társak „kedvetlenül fogadták" azt és ennek „egymáshoz írt leveleikben hangot is adtak . . . s többek között ez is oka volt, hogy a program megvalósításához nem is kezdtek hozzá" (Rottler Ferenc: Egyház, műveltség, történetírás. Gondolat. Bp. 1981. 175.), akkor azt kell hinnünk, hogy a társak nem érthették meg a történettudomány elvi álláspontjaiban már messze előttük járó Frankl (Fraknói) elgondolását.
16. Fol. Hung. 1114/60.
17. =V 1866. IX. 9. 81., IX. 16. 89., IX. 28. 97., IX. 30. 106–107.
18. =V 1866. X. 18. 141–142., XI. 11. 148., XI. 18. 157–158. XI. 25. 168.
19. =VH 1933. I. 15. 2–3.
20. =VFH 1890. III. 8. 1.
21. =V 1875. IX. 26. 1–2.
22. =V 1875. X. 3. 1.
23. =V 1875. X. 10. 1–2.
24. =V 1875. XI. 21. 2.
25. =V 1875. XI. 28. 1.
26. =V 1875. XII. 19. 1.
27. Vasárnapi Ujság. 1863. 434.
28. JANCSIK Ede: Kirándulások hazánkban. 1. Dunántuli tájrajzok. Pest, 1863.
29 =AÉ 1870. 322–323.
30. =AÉ 1871. 94, 127–128.
31. HAMPEL József: Vidéki mozgalom a régészet és történelem terén. = SZ 1876. 45.
32. =AÉ 1876. 61.
33. =SZ 1879. 626–627, 714.
34. 1882-ben 9 ezer forint hiány, 1883-ban már 19 ezer – = VFH 1881. XI. 12. 2., 1882. X. 28. 2.
35. Felelős szerkesztő és kiadó Velner József. Előfizetési ára „egyhóra 12 krajcár, egyes szám 3 kr." Szerkesztőség: Veszprém, Halpiac 37. Néhány példányát az OSzK Kézirattára őrzi.
36. SZOMAHÁZY István: Monographiák. = V. 1883. V. 13. 2.
37. CZIRBUSZ Géza: A Dunántúl régenmúltja és egy veszprémi múzeum. = V. 1883. X. 7. 1–2.
38. =VFH 1884. VI. 14. 1–2.
39. =VK 1884. VIII. 31. 2.
40. =V 1885. XI. 1. 1.
41. =VFH 1885. XI. 7. 2.
42. =VFH 1890. III. 8. 1.
43. =VFH 1892. I. 30. 1–2.
44. =VFH 1897. I. 16. 1.
45. =VFH 1897. II. 20. 1.
46. =Vv 1899. IX. 17. 1.
47. =Vv 1899. XI. 5. 2–3.
48. =Vv 1900. IV. 21. 1., V. 20. 1–2.
49. =Vv 1900. X. 28. 3.
50. =VH 1901. VII. 14. 5. – MIHÁLDY Győr megyében is gyűjtött, lásd UZSOKI András: A győri és a Győr környéki régészeti gyűjtés és kutatás története. Arrabona J. (1965) 35.
51. =Vv 1902. V. 25. 1–2.
52. Pápai Lapok. 1902. V. 25. 2–3.
53. =VH 1902. VI. 1. – Népakarat. 1902. VI. 7.
54. =Vv 1902. X. 12. 4.
55. =VH 1902. X. 14. 2.
56. =VH 1902. XII. 7. 3–4.
57. =VH 1903. V. 10. 3–4.
58. =Vv 1902. XII. 21. 2.
59. =Vv 1903. III. 15. 4.
60. =Vv 1903. IV. 19. 2–3.
61 =Vv 1903. V. 10. 6.
62. =Vv 1903. IV. 14.
63. =VH 1904. XI. 13. 1–3., =Vv 1904. XI. 13. 2–3.
64. =VH 1905. XII. 3. 3.
65. =VH 1907. VI. 2. 2–3.
66. Pápa és Vidéke. 1908. IX. 27. 3–4.
67. Közművelődési Értesítő. 1909. VI. 10. 6.
68. Ő szerkesztette az 1909. április 11-én Veszprémben megjelent „Közművelődési Értesítő" című lapot, a „Veszprémvármegyei Közművelődési Egyesület" hivatalos „tudósító"-ját. Szerkesztője volt az Egyesület évenként kiadott „Naptárá"-nak is.
69. =VH 1914. VII. 5. 4.
70. ÁDÁM Iván: A veszprémi székesegyház. Lenyomat a Veszprémi Hírlap 1907–1912. évi közleményeiből. Veszprém, 1912.
71. DORNYAY Béla: Veszprém és környéke részletes kalauza. Bp. 1927.
72. =VH 1929. IV. 21. 2–3.
73. =VH 1929. VI. 2. 2–3.
74. =VH 1929. XII. 22. 8.
75. SZŰCS Imre: Imrevár krónikája. Veszprém, 1938. Klny. a veszprémi kegyesrendi gimnázium 1937–38. évi értesítőjéből.
76. GUTHEIL Jenő: Veszprém, Szent Imre városa. Adatok Veszprém Szent István-kori történetéhez. Veszprém, 1930. Klny. a Veszprémvármegyei Múzeum és Múzeumi Könyvtár 1929/30. évi jelentéséből.
77 =VH 1930. II. 2. 4.
78. FARKAS László: Gróf Széchenyi István és a balatoni gőzhajózás. Veszprém, 1933. Közlemények Veszp-

rémvármegye múltjából. 3. Kiadja a Veszprémvármegyei Történeti, Régészeti és Néprajzi Társulat.

79. =VH 1934. V. 27. 3.

80. Egy vidék életében a helytörténeti kutatást irányító tudományos intézmények hiányában, az ott létesült múzeum volt hivatva mint a táj *„tudományos góca"*, azt irányítani. Ha a szerencsés véletlenek úgy találkoztak, mint Veszprém életében, ahol az ottani piarista gimnázium tanárai is, de főként az akkor már országos hírű geológus kutató, *Laczkó Dezső* személyével olyan irányító akadt, aki nemcsak a teljes szakszerűséget biztosította, de akinek lelkesedése is megvolt a nemes ügyhöz, hogy a múzeum talpraállításával egyidőben a tudományos kutatást is elindíthatta, amit példaadással elsőként ő művelt igen magas szinten.

Laczkó Dezső nem Veszprém szülötte volt, de mint rendjének szabálya szerint odahelyezett piarista tanár, szívvel-lélekkel dolgozott új állomáshelye kultúrájáért, az ott született helybelieket is megelőző Veszprém szeretetével.

Az a több mint négy évtized – 1888-ban került a városba és ott működött 1932-ig, haláláig – amit ott töltött, a város történetének egy különös szakasza lehetne, *„Laczkó-korszak"* néven. Talán soha senkinek, tudása és magas műveltsége következtében, akkora népszerűsége és tekintélye nem volt Veszprémben, mint neki. Neve, a legegyszerűbb emberek, a munkások körében is fogalom volt, akik a vasárnap délelőttöt igen gyakran ott töltötték az általuk megbecsült veszprémi múzeumban, körükben a sorsuk, helyzetük után emberi módon érdeklődő Laczkó Dezső társaságában. Ha valaki valamiféle régiséget a városban talált, szinte szállóigeként csendült fel: majd elvisszük Laczkó tanár úrhoz!

– És vitte is mindenki örömmel, megbecsülve „tudományát"!

– De, kért ő is, ha másként nem ment, hát „megszerezte", mert „kellett" a múzeumba!

– És lett múzeum Veszprémben! Nemcsak a Miháldy-féle gyűjtemény és Fraknói értékes segítségével, de elsősorban Laczkó Dezső eszményi törekvéséből.

A maga korában tudományos társadalmi megbecsülést is kapott, a legnagyobbat talán 1900-ban, amikor a bécsi geológiai társulat levelező tagjává választotta, kutatásainak elismeréséül.

Az általa létesített „Veszprémvármegyei Múzeum és Könyvtár" új épülete elé került nemesen egyszerű szobra, Borsos Miklós alkotása, tudományos munkájának legszebb elismerése, örök és maradandó emlékeként egy szerény, de a tudományt egy város művelődéstörténetének minél magasabbra emelése érdekében sok fáradozással művelt piarista tanárnak.

Kevés veszprémi alkotó neve forrott úgy össze a város újkori történetével mint Laczkó Dezsőé. Ha majd valaki egyszer vállalkozik arra, hogy Veszprém történetéből annak rendezett tanácsú várossá alakulásától, 1875-től az első világháborúig terjedő négy évtized eseményeiből egységes, igaz történelmi tablót formáljon, annak egyik megbecsült alakja az elsők között is *Laczkó Dezső* lehet.

81. A „Dunántúli Szemle" veszprémi helytörténeti vonatkozású cikkei:

1940-ben

Brodszky Ferenc: A veszprémi Harmonia 77–84.
Gutheil Jenő: Mátyás korának veszprémi emlékei 119–134.
Herkely Károly: A Veszprémvármegyei Múzeum néprajzi gyűjteménye. I. 164–176, 356–373.
Brodszky Ferenc: A Veszprémvármegyei Zenetársaság 1823–1833. I. 397–416

1941-ben

Brodszky Ferenc: A Veszprémvármegyei Zenetársaság 1823–1833. II. 32–42, 122–136.
Herkely Károly: A Veszprémvármegyei Múzeum néprajzi gyűjteménye. II. 204–221.

1942-ben

Szilágyi János: Ókori bélyeges téglák a Veszprémvármegyei Múzeumban 144–145.
Dömötör Sándor: Dr. Pákay Zsolt: Veszprém vármegye története a török hódoltság korában a rovásadó összeírás alapján (1531–1696). Könyvismertetés 159–160.

82. (1.) Lukcsics Pál–Pfeiffer János: A veszprémi püspöki vár a katolikus restauráció korában. Veszprém, 1933.
(2.) Pehm József: Padányi Biró Márton veszprémi püspök élete és kora. Zalaegerszeg, 1934.
(4.) Horváth Konstantin: Az „Egyházi értekezések és tudósítások" (az első magyar kat. teol. folyóirat) története 1820–1824. Veszprém, 1937.
(7.) Meszlényi Antal: Gróf Zichy Domokos veszprémi püspök (1842–1849) egyházlátogatásai 1845–1846-ban. Veszprém, 1941.
(8.) Eberhardt Béla: A veszprémegyházmegye papságának könyvkultúrája és könyvállománya a XIX. század elején. Veszprém, 1942.
(11.) Hermann Egyed: Kurbély György veszprémi püspök (1755–1821). Veszprém, 1947.
(13.) Petrák Mihály: Acsády Ádám veszprémi püspöksége (1725–1744). Veszprém, 1949.

83. =KN 1957. IV. 28. 4.

84. =KN 1957. VII. 21. 4.

85. PÁLDY Róbert: A tudományos munka kialakítása a Veszprém Megyei Könyvtárban. = MKsz 1958. 289–292.

86. LIPTÁK–ZÁKONYI: Veszprém megye a szabadságküzdelmekben. Veszprém, 1957. Veszprémi Könyvek 1. Kiadja a Veszprém megyei tanács népművelési osztálya.

87. =KN 1957. VII. 21. 4.

88. =KN 1958. VIII. 10. 4.

89. =KN 1958. I. 21. 2.

90. =KN 1958. IV. 10. 2.

91. =KN 1958. IV. 27. 1.

92. =KN 1958. V. 11. 4.

93. =KN 1958. VI. 22. 4.

94. =KN 1958. VI. 29. 4.

95. =KN 1958. VIII. 10. 4.

96. =MKsz 1958. 291.

97. Napló. 1962. XII. 22. 2., 1963. I. 5. 2.

98. FEJÉRPATAKY László: A veszprémi káptalan könyvtára a XV. század első felében. = MKsz 1885. 136–151.

99. A Veszprém Megyei Könyvtár Évkönyve. 1961. 9–10.

100. Ibidem 23–24.

101. Ibidem 24.

102. HUNGLER József: Amivel Veszprém történetírói még adósak. =KN 1957. III. 31., IV. 2., 3., 4.

103. GUTHEIL Jenő: Az Árpád-kori Veszprém. Veszprém, 1977. Veszprém megyei Levéltár kiadványai 1.

104. Veszprémi regeszták (1301–1387). Összeállította Kumorovitz L. Bernát. Akadémiai Kiadó. Bp. 1953. Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 2.

105. GUTHEIL Jenő: Mátyás korának veszprémi emlékei. Veszprém, 1940. Kiadja a Veszprémvármegyei Múzeum. Publicationes Veszprémienses. Veszprémvármegyei füzetek. Szerkeszti: Dr. Nagy László. 4.

106. Békefi 28.

107. OL Acta radicalia. Fasc. 4. Nr. 34.

108. Schematismus . . . Wesprimiensis . . . ad annum MCMXVIII. Vesprimii, 1918. XVIII.
109. Veszprém megyei Levéltár – volt Veszprémi Állami levéltár – fondjainak jegyzéke. Bp. 1973. VII. Kézirat.
110. THALY Kálmán: Dunántúli levéltárak ismertetése, különös tekintettel II. Rákóczi Ferenc korára. Pest, 1867. 40.
111. =Sz 1872. 524.

JÓZSEF HUNGLER

DIE HERAUSBILDUNG DER ÖRTLICHEN GESCHICHTSSCHREIBUNG UND FORSCHUNG VON VESZPRÉM

Der zweite Teil der Studie beschäftigt sich in gleichem Umfang, wie die vorangehende in weiteren acht Abschnitten mit der Herausbildung der Geschichtsschreibung und Forschung von Veszprém von der zweiten Hälfte des 19.-ten Jahrhunderts bis zum Jahre 1962.

Es wird hier über den Plan des Piaristenlehrers Ede Iványi über die Gründung eines „Museum-Vereins" (Abschnitt 6.), über die gesellschaftlichen Umstände der öffentlichen Bildung in Veszprém zur Zeit der Jahrtausendwende XIX-XX, (Abschnitt 7.) und den im Jahre 1929 gefassten Vorschlag von Pál Lukcsics über die Gründung einer historischen, archäologischen und ethnographischen Gesellschaft (Abschnitt 8.) geschrieben. Man versucht einen Überblick über die Literatur der Geschichtsschreibung von Veszprém in den Jahren nach 1945 zu geben (Abschnitt 9.). In den weiteren Abschnitten wird auf die örtlichen Möglichkeiten der Qellenforschung (Abschnitt 10), auf die auf diesem Gebiet gut gebrauchbaren Quellen (Abschnitt 11), auf die Ursachen der ungelösten Teilprobleme der Ortsgeschichte (Abschnitt 12.) hingewiesen. Zuletzt werden einige interessanten Daten von fremdsprachigen ausländischen Autoren im Zusammenhang mit der Geschichte Veszprém bekanntgegeben.

VERESS D. CSABA

HARCOK A BALATONI VÉDELMI VONALBAN

(1944. DECEMBER–1945. MÁRCIUS)

A BALATONI VÉDELMI VONAL KIÉPÍTÉSE, S SZEREPE A SZOVJET BUDAPESTI TÁMADÓ HADMŰVELETI IDŐSZAKBAN.

Miután a jasi–kisinyovi támadó hadműveletben (1944. augusztus 20–szeptember 20 között) a szovjet 2. és 3. Ukrán Frontok szétzúzták a Balti-tengertől a Fekete-tengerig kiépített német hadászati védelem déli szárnyát, szükségessé vált egy új hadászati védelmi rendszer kiépítése Németország DK-i határainak védelmére.

Pontosan azon a napon – 1944. szeptember 22–23-án –, amikor a szovjet 2. Ukrán Front bal szárny hadseregei Aradtól ÉNy-ra elérték Magyarország határát, a német Szárazföldi Haderő Főparancsnoksága (OKH) utasította a Magyarország térségében harcoló német „Dél" hadseregcsoport parancsnokát, Friessner vezérezredest (Mátraháza), hogy azonnal kezdjék meg egy új hadászati védelmi rendszer kiépítését Kassától a Dráváig (Csurgó.) A védelmi rendszer K-i szárnyát (Kassától Budapestig) a „Karola"-vonal (mögötte pedig a „Róza"-vonal) képezte. A védelmi rendszer DNy-i szárnyát (Budapesttől Csurgóig) a „Margit"-vonal alkotta. Az utóbbinak peremvonala Érd vasútállomás, Baracska D., Kápolnásnyék D., Velencei-tó É-i partvonala, Dinnyés, Belsőbáránd, Fövénypuszta (Székesfehérvár D.), Polgárdi D., Balatonfőkajár D., Balatonakarattya K., innét a Balaton É–ÉNy-i partvonala, Keszthely, Alsópáhok, Sármellék, Kis-Balaton, Határárok-csatorna, Iharosberény, Csurgó (Dráva) vonalon épült ki. A „Margit"-vonal biztosítását látta el a Siófok–Simontornya–Dunaföldvár terepszakaszra tervezett „Jenő"-vonal, a Zámoly, Moha, Várpalota, Berhida, Balatonfűzfő terepszakaszra tervezett „Olga"-reteszállás, a Komárom–Kisbér–Zirc–Veszprém–Balatonfűzfő vonalon kiépülő „Klára"-vonal, valamint a Rába mögött húzódó „Zsuzsanna"-vonal.

A Dunántúlon tervezett védelmi rendszernek kétségtelen célja Németország DK-i határainak védelme volt. Ezzel a német hadvezetés a Dunántúlt Németország hadászati védelmi előterepévé tette, kitéve azt egy hosszan elhúzódó harc minden pusztításának.[1]

A dunántúli német védelmi vonalak kétségtelenül a Balatonra, mint hatalmas természeti akadályra épültek. A mintegy 70 km hosszú és 6–12 km széles víztükör lehetővé tette a védelmi állások sűrítését a tó ÉK-i (Érd–Balatonakarattya) és D–DNy-i (Sármellék–Csurgó) térségében.

A „Margit"-vonal kiépítésének irányítása a Balatonkenesén állomásozó német 397. sz. Nyugat-Magyarország Főparancsnokságra tartozott. A védelmi állások munkálatait a német 13. sz. Erődítési Sávparancsnokság irányította a német 19. sz. Magasabb Utászparancsnokság közvetlen vezetésével, valamint a magyar Országos Erődítési Parancsnokság irányításával. Az erődítési munkákat német és magyar műszaki csapatok, az 1. szlovák műszaki hadosztály (harcálláspontja: Zirc) végezte, a polgári lakosság munkaerejének tömeges bevetésével. A „Margit"-vonal parancsnokává Rudolf Konradot, a hegyi csapatok tábornokát nevezték ki.

A magyarországi védelmi rendszer – és ezen belül a „Margit"-vonal – műszaki dokumentációja jelenleg ismeretlen. Így a „Margit"-vonal középső szakaszát képező balatoni védőállások részletes tervei, illetve kivitelezésének részletei is ismeretlenek. Kétségtelen, hogy a balatoni védőállás gerincét a balatoni műút és vasútvonal mentén kiépített támpontszerű állások képezték. A műút és a Balaton partvonala között tábori őrsök körkörös védőállásait építették ki, melyek előtt aknazárak és aknamezők húzódtak, a parton és a part menti nádasokban drótakadályokat és dróthengereket telepítettek. Az út–vasút menti településeket körkörös védelemre rendezték be, s a partmenti magaslatokon tüzérségi állások épültek. Különösen megerődítették a Tihanyi-félszigetet, mint a legveszélyeztetettebb védelmi szakaszt. A partvonalat itt is műszaki akadályokkal (aknazárak, drótakadályok) vették körül, s a part mentén, valamint a mögötte emelkedő magaslatokon támpontszerű védelmi állásokat építettek ki. Komoly gondot fordítottak a tó víztükrének védelmére is. Októberben a magyar folyamzárezred parancsnokság a Dunáról – a Siócsatornán át – a Balatonra vezényelte 10 db – egyenként 25 tonnás, 3 fős, 1 db 20 mm-es nehézpuskával és egy 8 mm-es ikergéppuskával felfegyverzett – aknász-motorcsónakját (AM–1. – AM. 10. jelzéssel.) A felduzzasztott Sión felfelé hajózó AM-ek Ozoránál, a 33. kilométerkőnél tartottak pihenőt. A folyamőrök – a lakosság megdöbbenésére – 1 liter

1. ábra. Magyar partvédő alakulat zsákmányolt szovjet fegyverekkel felszerelve.
Abb. 1. Ungarische Küstenschutztruppen (mit erbeuteten sowjetischen Waffen ausgerüstet)

benzinért 1 liter bort cseréltek, s komolytalankodva felajánlották, hogy 3 liter borért már géppuskát is adnak. Egyúttal hangoztatták, hogy hiábavaló a visszavonulás, mert a Balatonra érve, úgyis felrobbantják a motorcsónakokat.[2] A felvonulás során az AM–1. jelű páncélos-motorcsónakot felrobbantva elsüllyesztették a Sió-csatornában, feltehetően azzal a szándékkal, hogy ezzel megakadályozzák a szovjet folyami harci naszádok behatolását a Balatonba. A Balatonra került 9 db aknász-motorcsónakot kiegészítették 13 db – ugyancsak géppuskákkal és gránátvetőkkel felfegyverzett és a hadsereg által igénybe vett – polgári motorcsónakkal. Egyidejűleg a Balatonfüredi Hajógyárban páncéllemezekkel vértezték és felfegyverezték a „Csobánc", a „Szigliget", a „Szent István", a „Szent Miklós" motoroshajókat és a „Fogas" halászhajót. A „Helka" és „Kelén" gőzhajókat, valamint a Komp–I. és Komp–II.-t a hajókon szolgáló magyar és német tengerészkatonák számára lakóhajóknak rendezték be. A magyar hadihajós egységek, valamint a Balatonalmádiban állomásozó német „Különleges Tengerészparancsnokság" („Marine Sonderkommando") közös német parancsnokság alatt állt: a „Kommandant des Plattensee" (pk.: Hilmstedt kapitány) Balatonfüreden székelt. Közvetlen felettese a német Haditengerészet Dunai Aknamentesítő Felügyelősége volt. (Pk.: Lautenschläger kapitány; Bécs.) Ezzel egyidejűleg a Balatonfüredi Hajógyárban tovább folyt a 17 egységre tervezett – egyenként 28 tonnás, 8 fős, 2 db 40 mm-es ágyúval és 8 db géppuskával felfegyverzett – páncélos aknászmotorcsónakok (PAM-ok) gyártása is. Ezekből 1944. őszére csak kettő (a PAM–21. és a PAM–22. jelű) állt szolgálatba, további hat gyártás alatt állt, de ezek nem készültek el a háború végéig.[3]

November 7-én megkezdődött a szovjet 3. Ukrán Front hadseregeinek erőszakos átkelése a Dunántúlra, s már kiépült a szovjet hadműveleti hídfő, mikor a német „Dél" hadseregcsoport megkezdte a csapatok felvonultatását a „Margit"-vonalba, illetve annak balatoni állásaiba. November 24-én Székesfehérvár körzetében kirakodott a német 153. tábori kiképzőhadosztály 717. és 716. tábori kiképzőezrede (összesen 4 zászlóalj 400–400 fővel), egy tüzérosztályának két könnyű ágyús ütege, egy utászzászlóalja és egy páncélvadász-százada. A német csapatok – 1928-as születésű újoncok – elsősorban a Polgárdi és Balatonakarattya közti védőállásokat szállták meg. Ugyanakkor a 717/I. tábori kiképző-zászlóaljat a balatoni védőállás legkritikusabb szakaszára, a Tihany-félszigeten kiépített állásokba irányították. November 28-án Balatonfüredre vezényelték a magyar 101. sz. páncélvonatot, azzal a paranccsal, hogy a Balatonfűzfő–Tapolca közti vasútvonalon mozogva, lövegeivel támogassa a partvédelmet. Ugyancsak a partvédelem megerősítésére vezényelték a Veszprémbe visszavonult 2. magyar honi légvédelmi tüzércsoport néhány egységét. A 203. honi légvédelmi tüzérosztály fél

ágyús ütegét (2 db 80 mm-es löveg) és 6 db 40 mm-es gépágyúját (pk.: Poczok szdos.) a „Margit"-vonal Füle körzetében lévő állásaiba, a IV. légvédelmi tüzérosztály ütegeit pedig a balatoni védőállásokba vezényelték, megerősítve az I. német légvédelmi tüzérhadtest 133. légvédelmi tüzérezredének részeivel. A Dunántúl DK-i negyedében gyors ütemben kikibontakozó szovjet támadás miatt november 29-én a 3. magyar hadsereg kiképzőtáborát – Tamásiból – a balatoni védőállás második védelmi övezetébe, Nagyvázsonyba vonták vissza.

December 1-én a 3. magyar hadsereg törzse (pk.: Heszlényi József vezérezredes) Balatonalmádiba települt. Ezzel egyidejűleg a hadseregnek alárendelt II. magyar hadtest törzsét (pk.: Kudriczy István altábornagy) a német hadvezetés kivonta a Balaton K–DK-i térségének harcvezetéséből. A hadtesttörzset Lepsényből Hajmáskérre vonták vissza, s megbízták a balatoni védelmi állások irányításával.

December 2–3-án a szovjet 3. Ukrán Front megközelítette a Balaton déli partvonalát. A front bal szárnyán támadó 57. hadsereg 10. gárda légideszant-hadosztálya december 2-án hajnalban Kaposvártól DK-re szétszórta a német „Brandenburg" páncélgránátos-hadosztály védelmét. Az utóvédként visszahagyott IV. magyar utász-zászlóalj csak a taszári repülőtéren hajtott végre robbantásokat, a városban rombolásokat nem végzett. December 3-án a szovjet előrevetett zászlóaljak Balatonkeresztúrnál elérték a Balatont. Itt azonban – a „Margit"-vonal előtt, a Nyugati-övcsatorna és a Cigány-csatorna vonalán (illetve attól délre Barcsig) hevenyészve kiépített „Richard"-állásban a 2. német páncéloshadsereg csapatai (1945. március 29-ig) feltartóztatták a támadó szovjet erőket. December 4-én – a „Steigbügel" fedőnevű vasúti szállítás első lépcsőjében – Keszthelyre érkezett a 3. német lovasdandár 31. lovasezrede, 171. kiképző-zászlóalja, valamint 3. nehéz lovasosztályának egy harckocsi- és két lövészpáncélos-százada. December 4-én a Pápa, Devecser körzetében összpontosított magyar „Szent László" gyalogoshadosztály is parancsot kapott, hogy nyolc zászlóaljával és egy tüzérosztályával azonnal vonuljon Keszthely körzetébe. December 5-én a hajnali órákra a VIII. magyar gépvontatású tüzérosztály Keszthelyre érkezett. Az ugyancsak beérkező magyar 76. tábori tüzér- és 1. aknavetőosztályokat ugyanakkor a – „Margit"-vonal – Keszthely és Csurgó közti állásait megszállva tartó 8. magyar tábori póthadosztálynak (pk.. Temesy Béla altábornagy, Nagykanizsa) rendelték alá. A hadosztály 7. és 9. újonckiképző-ezredeinek nyolc zászlóalja még az erődítési munkákon dolgozott. December 5-re a szovjet csapatok elérték a Balatonkeresztúr és Hollád közti országutat, s 1 km-re közelítették meg Balatonberény K-i szélét. Csak itt sikerült a nap végén a – keszthelyi kirakodási körzetből azonnal harcbavetett – 31. német lovasezrednek és a 92. német gépesített-dandár egy zászlóaljának a szovjet csapatokat feltartóztatni.[4] December 5–6–7-én a szovjet harcfelderítők és előrevetett osztagok a Kis-Balaton áttekinthetetlen nádasain át megközelítették Keszthelyt is. A város körkörös védelmére a – Marcaliból visszavonuló – IV. magyar utász-zászlóaljat vetették be a városparancsnokság irányítása alatt.[5]

December 7-én Keszthelyre, majd onnét Balatonszentgyörgyre érkezett a magyar „Szent László" gyalogoshadosztály első szállítási lépcsője: az 1/I. ejtőernyős-zászlóalj (pk.. Kiss Zoltán szdos.), melyet egy páncéltörő ágyús- és egy aknavetős szakasszal, egy árkász-századdal (az 1. ejtőernyősezred közvetlenekkel) erősítettek meg. Az így kialakított harccsoportot az ejtőernyősezred parancsnoka, Tassonyi Edömér őrnagy irányította. December 8-án hajnalban a 3. német lovasdandár – a német 10. csatarepülő- és 2. zuhanóbombázóezredek kötelékeinek, valamint jelentős tüzérségi erőknek a támogatásával – nagyerejű ellenlökést indított. A német erők – déli – jobb szárnyán, Hollád és Kétely között támadott a magyar ejtőernyős csoport. Két napi harc után, december 9-re a német ellenlökés visszafoglalta Balatonmáriát, Balatonkeresztúrt, Balatonújlakot, s elérték az Öv-csatornát. Ezen a vonalon a német ellenlökés leállt, a német csapatok – 1945. március 29-ig – tartós védelemre rendezkedtek be.[6] December 10-én a 2. német páncéloshadsereg É-i szárnyát – Balatonmáriától Nagybajom déli széléig – a XXII. német hegyihadtestnek rendelték alá (pk.: Lanz, a hegyi csapatok tábornoka.) Mivel a szovjet 57. hadsereg tovább erőltette támadását, a 3. német lovasdandárnak (12 zászlóalj, 2 páncéltörő ágyúval, 10 rohamlöveggel és 15 ágyús üteggel) csak december 16–17-re sikerült stabilizálni a Balatonmária és Kelevíz közti arcvonalszakaszt. Annak ellenére, hogy a német „Dél" hadseregcsoport vezetését állandóan aggasztotta a 2. német páncéloshadsereg északi irányú szovjet átkarolása, december 8-án módosított kiadott parancsán, s a „Szent László" hadosztály felvonulóban lévő főerőit, a 4. német lovasdandárt és a 208. harckocsiosztály 31 db P–IV-es harckocsiját az ugyancsak fenyegetett székesfehérvári arcvonalszakaszra irányította.

A Balaton DNy-i körzetében kibontakozó harcokkal egyidejűleg, december 2–3-án a szovjet 4. gárdahadsereg bal szárnyán támadó 20. gárda-lövészhadtestének 5. gárda légideszant-hadosztálya elérte a Balaton déli partvidékét Fonyódtól Siófokig. A Dunántúl DK-i negyedéből visszavonuló magyar katonai intézetek, valamint a nyilas propagandától megfélemlített polgári lakosság ezrei – minden elképzelhető vízi jármű felhasználásával – fejvesztetten menekültek át a Balatonon az ÉNy-i partokra. Drámai hangon örökítette meg ezt a menekülést a 3. magyar hadsereg újságja: „. . . Hideg szél süvít végig a tavon. S amint így jön a tél, december első napjaiban egyszerre csak száz és száz halászbárka s kisebb csónak hozza át a menekültek ezreit . . . Az előkelő balatonparti villák és halászcsárdák sora . . . most az agyonfázott, meg-

gémberedett menekülők szomorú karavánját fogadja be. Néhol törékeny lélekvesztőket hajt ki a hideg tavi szél, s csuromvizes anyákat, félig ájult kisgyermekeket emelnek ki belőlük . . . December elején a csónakok százait hozták át a tó déli partján tevékenykedő járőrök. Ami ott maradt, fel kellett robbantani, hogy az ellenség támadó vállalkozásokra ne használhassa."[7]

December 3-án reggel a szovjet előrevetett csapatok a szántódi szoroson át rajtaütésszerű átkelést kíséreltek meg a Tihanyi-félszigetre. A rendkívüli gyorsasággal épített pontonhíd már eltávolodott a szántódi partoktól, mikor a tótvázsonyi repülőtéren összpontosított német 10. csapatrepülő- és 2. zuhanóbombázó ezredek kötelékei egymást követő támadásokkal megsemmisítették az épülő pontonhidat. A szovjet csapatlégvédelem egy német csatarepülőgépet lelőtt Zamárdi-Felsőnél; a német pilóta ejtőernyővel a Balatonba ugrott és visszamenekült a tihanyi partra. Bár a szovjet átkelés nem sikerült, a következő napokban az a hír terjedt el, hogy a szovjet csapatok elfoglalták a Tihany-félszigetet, és átvágták a Budapest, Székesfehérvár, Tapolca közti vasútvonalat. Az alaptalan hír súlyos zavarokat idézett elő a katonai szállításokban. Ugyanis ezekben a napokban zajlott le a 3. német lovasdandár vasúti szállítása Székesfehérvárról Tapolca–Keszthely körzetébe.[8]

December 3-án reggel a szovjet 4. gárdahadsereg 20. gárda lövészhadtestének előrevetett csapatai: a 7. gárda légideszant-hadosztály három kiképző-zászlóaljából, a 21. gárda légideszantezredből, a 10. tüzérezredből és a 8. önálló rohamlövegosztály 20 db SZU–76-os könnyű rohamlövegéből álló harccsoport szétzúzta a „Jenő"-vonal jobb szárnyán – a Siófok és Mezőkomárom közti Sió-vonal mögött védő – 1. német páncéloshadosztály Balatonkilitinél lévő hídfőjét. Az 1. német páncélos felderítőosztály – egy szovjet rohamlöveg kilövése után – Siófokra vonult vissza, 11 óra 30 perckor felrobbantva maga mögött a siófoki hidakat. Néhány perccel később – 11 óra 50 perckor – a német jelentés szerint a Siófok D-i szélén tüzelőállásban lévő 231/I. német légvédelmi tüzérosztály 8 db 88 mm-es lövege súlyos tűzharcban állt a csatorna déli partvonalán megjelenő 19 db szovjet rohamlöveggel. Másnap – december 4-én 12–13 óra között – a szovjet csapatok átkeltek a Sión, áttörték az 1. német páncéloshadosztálynak alárendelt „Lausitz" géppuskás-zászlóalj védelmét, majd D-i és K-i irányokból benyomultak a városba. Véres utcai harcok után a német páncéloshadosztály jobb

2. ábra. Páncélököl-kiképzés Ó-Dörögd-pusztán.

Abb. 2. Panzerfaust-Ausbildung in Ó-Dörögd-puszta

szárnya, a „Lausitz" géppuskás-, 1/I. páncélgránátos- és 1. páncélos felderítő-zászlóaljakból szervezett „Huppert" harccsoport, valamint az 1/I. harckocsiosztály 3–4 db P–V. Panther harckocsija, továbbá a 231/I. német- és IX. magyar légvédelmi tüzérosztályok részei kiürítették Siófokot, s a várostól É–ÉK-re húzódó vasútvonal mögé húzódtak vissza. A december 5–6-án dúló súlyos harcok után – mivel a szovjet 21. gárda lövészhadtest Ecsipusztáig tört előre az 1. és 23. német páncéloshadosztályok csatlakozásánál, 6-án délután 15 órakor a német csapatok megkezdték a visszavonulást a „Margit"-vonal Balatonakarattya és Polgárdi közti állásaiba. A harcolva hátráló német csapatok december 7-én estére érték el új védelmi állásaikat. Este 18–19 órakor a szovjet 80. gárda lövészhadosztály előrevetett zászlóaljai Balatonfőkajárnál betörtek a „Margit"-vonal fővédőövének első állásába. Miközben a német „Huppert" harccsoport a község közepéig vonult vissza, a Balatonkenese, Csaják és Küngös körzetében összpontosított magyar 7., 8., 34., 37. tábori- és VI. gépvontatású tüzérosztályok ütegei tűzcsapásokat mértek a vasútállomásig előretört szovjet gyalogságra, amely ideiglenesen visszavonult a vasútvonal mögé. December 8-án a szovjet 80. gárda lövészhadosztály elfoglalta Balatonfőkajárt, s az 1. német páncéloshadosztályt a Balatonakarattya, Csaják, Balatonfőkajár felső–vasútállomás, Füle vonalra vetette vissza. December 8-ról 9-re forduló éjszaka egy szovjet rohamcsónakegység erőszakos harcfelderítést kísérelt meg a Balatonon át Siófokról Balatonfüred irányába. A német hadihajós egységek a szovjet erőket heves tűzharcban visszavetették.[9]

Miközben a szovjet 4. gárdahadsereg elérte a Balaton déli partvidékét, s tombolt a harc a „Margit"-vonal Balatonakarattya–Polgárdi közti szakaszában, fokozatosan beérkeztek a csapatok a balatoni védőállásokba. Miközben a Székesfehérvárott feltöltés alatt álló 25. magyar gyalogoshadosztály megkezdte felvonulását, december 4-től a magyar 23. és 14. gyalogezredek maradványaiból, valamint mindazon 16–48 éves korban lévő férfiakból, akiknek meghagyási igazolványuk nem volt és nem tettek eddig eleget bevonulási kötelezettségüknek – felállították a „Balaton" őrzászlóaljat. (Pk.: Jekelfalusi-Piller György őrnagy; Csopak Gyermekotthon.) A Balatonfüreden felállított zászlóaljat december első felében kiképzésre vonták vissza Pécsely és Vászoly körzetébe. Közben – december 6-tól – folyamatosan érkeztek be a 25. magyar gyalogoshadosztály (pk.: Kalkó Gyula vezérőrnagy; Balatonfüred) csapatai. December 6-án Csopakra érkezett a 25/III. zászlóalj (pk.: Miltényi Árpád ales.), s a Csopak–Balatonalmádi partszakaszt szállta meg.[10] A 26/I. zászlóalj a Tihany-félszigetet szállta meg a már itt lévő 717/I. tábori kiképző-zászlóalj mellett. Ezzel egyidejűleg, december 4–5-én – a Sió-vonalról – Balatonfüredre vonult vissza a 2. és 3. magyar folyamzár-zászlóaljak maradványaiból szervezett Illey-harccsoport (pk.: Illey Tamás ales.) A harccsoport lövész-osztaga a balatonfüredi kikötőt biztosította, hajózó-osztaga a – német „Kommandant des Plattensee" alárendeltségében – az öt felfegyverzett balatoni hajóra került. Aknászosztaga (pk.: Zoltay Endre őrgy.) Tihanyba vonult. Két aknász-szakasza (pkok.: Varga Sándor és Eperjesy Sándor folyamőr-századosok) december 9–12 között – három ütemben és az alkonyi és esti órákban – megkezdték az érintőaknazár telepítését a füredi hajógyártól – végig a Tihany-félsziget partjai mentén – Aszófő D-i széléig. Első ütemben a balatonfüredi öblöt és a tihanyi révet aknásították el. A telepítési munkákat a tihanyi magaslatokon beásott 717/I. német kiképző-zászlóalj és egy magyar ágyús üteg biztosította tűzzel.[11]

December 9-re befejezte felvonulását a balatoni állásba a 25. magyar gyalogoshadosztály. Az 1. gyalogezred és a 25. felderítő-zászlóalj Keszthely és Zánka között (harcálláspont: Tapolca, ahol két tartalék-zászlóalj is összpontosult); a 26. gyalogezred (parancsnoksága: Aszófő) pedig Zánka és Balatonfűzfő között védett, beleértve a Tihany-félszigetet is. A félszigeten a 717/I. német kiképző- és a 26/I. magyar gyalogoszászlóaljak, valamint a német 885. népfelkelő-zászlóalj egy 80 fős osztaga védett. Itt volt még egy német utász- és egy német riadószázad is (80–80 emberrel.) Tüzérségi megerősítésüket egy német légvédelmi ágyús (3 db 88 mm-es löveggel) – és két gépágyús üteg (6 db 37 mm-es és 6 db 20 mm-es gépágyúval), továbbá egy magyar légvédelmi ágyús üteg (6 db 40 mm-es gépágyúval) látta el.[12] December 13-án Mosonmagyaróvárról beérkezett Balatonalmádiba az 59. utász-zászlóalj, melynek századai Fűzfő, Tihany és Aszófő községekben települtek. A partvédelmet két magyar páncélvonattal is megerősítették: a „Botond" páncélvonat Balatonfűzfőt, a 101. sz. páncélvonat magas szerelvénye pedig továbbra is a Balatonfűzfő–Tapolca közti vasútvonalat biztosította. A 25. gyalogezred a Balatonfűzfő és Királyszentistván közti védőállásokat, az 1/III. zászlóalj pedig a vilonyai reteszállást szállta meg. A partvédelmet támogatta a 204/7. fényszóróüteg 18 db légvédelmi fényszóróval. A hadosztály 9 magyar és 2 német zászlóaljból álló védelmét ekkor még mindössze 4 db nehéz páncéltörő ágyú és a 26. tábori tarackos tüzérosztály 3 könnyű ágyús ütege támogatta. December 12-re a sérült 102. sz. páncélvonatot is a balatoni állásokba vezényelték, azonban a szerelvény a harcok végéig a tapolcai fűtőházban vesztegelt javítás alatt. December 12-re az Illey-csoport aknászosztaga 110 db lehorgonyzott úszóaknát telepített a Tihany-félsziget előtt, 200 akna még szállítás alatt állt. A december 12-i jelentés szerint a német „Marine Sonderkommando" és a magyar folyamőrség két csoportban járőrözött a Balatonon 9 db rohamcsónakkal és 13 db felfegyverzett polgári motorcsónakon. December 14-re beérkezett a német „Dél" Hadseregcsoport közvetlen 912. könnyű rohamcsónak parancsnokság 27 db rohamcsónakkal. A parancs-

nokság Pécselyre, az 1. szakasz Balatonfüredre, a 2. szakasz Udvaribа, a 3. szakasz pedig Akaliba települt.[13]

December 10–11-én a nyilas Honvédelmi Minisztérium és Hadseregfőparancsnokság utasítására a 9. magyar tábori póthadosztályt (pk.: Fónagy János vezérkari ezredes) a 3. magyar hadsereg alárendeltségébe utalták (a hadsereg törzs december 8-án Balatonalmádiból Nagyigmándra települt.) A terv az volt, hogy a tábori póthadosztály egyetlen magasabbegységével, a 6. gyalogezreddel és az alárendeltségébe utalt 1. magyar folyamdandárral átveszi a balatoni védőállásokat Keszthely (kizárva) és Balatonfűzfő (kizárva) között a 25. magyar gyalogoshadosztálytól. A póthadosztály törzse Nagyvázsonyba települt (honnét a 3. magyar hadsereg kiképzőtábora Zircre távozott.) A terv az volt, hogy a Tapolca–Tótvázsony gyülekezőhelyekre irányított törzspótszázadok legénységéből felállítják és a póthadosztálynak alárendelik a 91., 92. és 93. gyalogezredeket. Parancs volt arra vonatkozólag, hogy az ezredek zászlóaljait egyazon területről állítsák össze. December 18-án a 3. hadsereg parancsnoksága a póthadosztályt rendes sorhadosztállyá minősítette át. December 19-re Diszelben megszervezték a 91. és 92. gyalogezredeket. Mivel ezred- és zászlóaljparancsnokok nem voltak, helyükbe századosokat állítottak. Emberanyag még lett volna, fegyver és felszerelés viszont nem volt.[14]

December 25-én a – Sió menti harcokban szinte teljesen megsemmisült, majd Várpalota védelmi körzetbe visszavont – 20. magyar gyalogoshadosztály roncsait az 1. német páncéloshadosztály átadta a II. magyar hadtestnek. A hadosztály – a 13., 14. és 23. gyalogezredek törzsein kívül – két harccsoportból állt: Fraknóy százados csoportjából (a 20. légvédelmi gépágyúsütegből, a 152/1. utászszázadból és 3 db nehéz páncéltörő ágyúból), valamint a 20. lovasszázadból, amely egy aknavető- és egy páncéltörő ágyús szakasszal (2 db aknavető és 2 db 75 mm-es löveg) volt megerősítve. December 25-én a 20. magyar gyalogoshadosztály parancsnoksága Úrkútra települt, s a megszüntetett 9. gyalogoshadosztálytól átvette a 91., 92. és 93. gyalogezredeket (összesen 9 zászlóalj; kb. 250 tiszt, 4500 főnyi legénység, 100 golyószóró, 20 géppuska, 6 nehézpuska.) Megváltoztatva a hadrendi számokat, újra felállították a 13. gyalogezredet (a 91. gyalogezredből), a 14. gyalogezredet (a 92. gyalogezredből) és a 23. gyalogezredet (a 93. gyalogezredből.) December 27-én módosítottak az eddigi terveken. A 25. magyar gyalogoshadosztályt nem vezényelték el a móri reteszállásba, sőt a 14. és 23. gyalogezredeket (a volt 92. és 93. gyalogezredeket) is a 25. gyalogoshadosztálynak rendelték alá. December 28-án a csapatok nélkül maradt 9. gyalogoshadosztály törzsét Tapolcára irányították (itt maradt 1945. január 12-ig.) Ugyanezen a napon tömörítették a 25. magyar gyalogoshadosztály védelmi rendszerét. A hadosztály a Balatonfűzfő és Zánka K 1,5 km közti vonalra vonta össze erőit. A hadosztály ÉK-i szárnyának – valamint a III. német páncéloshadtesttel való csatlakozás – biztosítására december 28–29-én a hajmáskéri kiképzőtáborból a balatonakarattyai védőállásokba szállították az 1. SS magyar rohamezred (pk.: Ney Károly SS-őrnagy) egyik rohamvadász-zászlóaljat (pk.: Dömötör Gyula SS-főhadnagy.) Miután az 1. gyalogezred I. és II. zászlóaljait december 18–19-én Székesfehérvár védelmére vezényelték (és a két zászlóalj ezekben a napokban Mórnál harcolt), a Balatonfűzfő és Csopak közti partvonalat a – „Balaton" őrzászlóaljjal és 5/1. őrszázaddal megerősített – 25. gyalogezred három zászlóalja szállta meg. A Csopak–Udvari–Tihany védelmi körzetben a 26. gyalogezred három zászlóalja összpontosult. Mivel a II. magyar hadtest parancsnoksága egy újabb szovjet áttörésre számított Szántód–Tihany között, az újonnan kapott 14. és 23. gyalogezredeket Zánka–Udvari és Nagyvázsony körzetében vonta össze, készenlétben egy ellenlökésre, ha a szovjet csapatok netán Veszprém irányába törnének előre Tihany körzetéből.[15] Közben tovább folytatódott a csapatok feltöltése a beérkező pótszázadokkal. December 26-án hajnalban Tapolcára érkezett Győrből a 16/4. és 16/5. törzspótszázadokat 27-re Tótvázsonyba vezényelték a „Stadler" gyűjtőcsoporthoz. A 16/5. törzspótszázadot a Hidegkúton gyülekező 23/III. zászlóaljnak (pk.: Potyondi szdos.), a 16/4. törzspótszázadot pedig a 23/IV. zászlóaljnak (pk.: Szegedi szdos.) rendelték alá. December 30-án a 23/IV. zászlóaljat a szentkirályszabadjai repülőtérre vezényelték, s itt szétosztották: zömét Mórra vezényelték az 1. gyalogezred feltöltésére, 37 embert pedig a Litéren állomásozó 25/I. zászlóaljhoz (pk.: Borsich őrgy.) irányították. December 30-án a balatoni állásokban védő 25. magyar gyalogoshadosztály változatlanul 9 magyar és 1 német zászlóaljból állt, 3700 főnyi harcolólétszámmal, és 8 db nehéz páncéltörő ágyúval. Beérkezett a hadosztály tüzérsége is: a 2., 26., 37. tábori tarackos tüzér- és 2. közepes aknavető osztály, valamint a 26/4. közepes tarackos üteg, összesen nyolc könnyű- és egy nehéz ágyús üteggel. Befejezte felvonulását a védőállásba a II. magyar hadtest közvetlen tüzérsége is: a 73., 84. tábori tarackos-, a 6. tábori pót tüzér- és 153. sorozatvető tüzérosztály és a II/2. közepes gépvontatású tüzérosztály.[16]

December 28-án a védőállás Zánka K. és Keszthely K. közti szakaszát a 20. magyar gyalogoshadosztály vette át (pk.: Tömöry Jenő vörgy., Tapolca.) A hadosztály főerejét a (91. gyalogezredből átszámozott) 13. gyalogezred 3 zászlóalja képezte. A hadosztálynak rendelték alá a Kővágóörsön visszamaradt 1/III. zászlóaljat és a Révfülöpön működő műszaki tiszti tanfolyamot (pk.: Szathmáry-Király Frigyes ales.) A hadosztálynak volt alárendelve az 57. utászzászlóalj (Révfülöp, Balatonederics), valamint az Ujdörögdpusztán a hadosztály 20. kiképzőzászlóalja (pk.: Fekete Pál szdos.) December 30-án a hadosztály 3 zászlóaljból állt (400–400 fővel), s alárendeltségében volt a 25. magyar gyalogoshadosztály 2

zászlóalja (400+300 fővel.) A hadosztály 1900 főnyi harcolólétszámmal rendelkezett, tüzérségi erők nélkül. Állományában mindössze 1 db nehéz páncéltörő ágyú volt.[17] A hadosztály 43 km-es partvonalát támpontszerű tábori őrsökkel biztosította.

A december 8-ról 9-re forduló éjszaka lezajlott szovjet – rohamcsónakos – támadóakció után a balatoni védelmi vonalban viszonylagos nyugalom honolt. Csak december 12-én érte szovjet aknavető tűz Tihany-félszigetet, s hajtott végre harcfelderítést a 26/I. magyar zászlóalj. A felderítők a déli parton húzódó műúton nagy szovjet páncélos felvonulást észleltek. „Petrohán József szakaszvezető járőre – írta a „Hadsereg Híradó" – például egy éjszakán át lapult Siófok körzetében a nádasban, s úgy figyelte meg az ellenséges mozdulatokat a műúton. Másnap reggel az éppen támadó stukák (német zuhanóbombázók, Sz.) tüzének védelme alatt a tavon keresztül evezve akartak visszajönni. Az üldöző kozákok tüzéből ki is kerültek, a tó közepétől azonban vontatók segítségével tudtak csak az erős hullámzásból kijönni. Másnap Tompa József tizedes ismételte meg harmadmagával a felderítő vállalkozást, s értékes híreket hoztak az ellenséges mozdulatokról." A december 13-i jelentések is megjegyezték, hogy a magyar felderítés Siófokon nagy szovjet erőket és a Siófok–Lepsény közti úton élénk gépjárműforgalmat figyelt meg. A december 14-i magyar felderítés a Tihany-félszigettel szemben néhány páncélost, valamint kb. 50 db készenlétbe helyezett vízijárművet figyelt meg. December 15-én a magyar felderítésen kívül semmiféle harctevékenység nem volt. Több napi nyugalom után, december 19-én a szovjet tüzérség zavarótüzet lőtt az ÉNy-i partvidék több települése – elsősorban Tihany – ellen. December 26-án fellángoltak a harcok: Badacsonytomajnál a magyar partvédelem egy – öt rohamcsónakon közeledő – szovjet felderítőcsoportot vert vissza. Ugyanakkor a magyar tüzérség tűzcsapásai szétszórták a Tihany-félszigettel szemben felderített szovjet vízijármű csoportosítást. A december 27-i jelentések szerint a –10 C fok hideg miatt a Balatonon zárt jégtakaró alakult ki, de csak a part közelében volt teherbíró. Másnapra a jégtakaró teljesen beállt a szántódi szorosban, ami azonnali intézkedéseket követelt a víztükör nyitvatartása érdekében. December 29-én a jégmező a partvonaltól 1000 méteres mélységig járhatóvá vált.[18] Miután a jégmező megakadályozta a hadihajók járőrözését és növelte a szovjet átkelés veszélyét, a II. magyar hadtest műszaki parancsnoka elrendelte Balatonfürednél és Tihanynál 2–3 m széles csatorna kivágását a parttól átlagosan 1–1,5 km-re. A csatornákat – betonnal beöntött orrú – alkalmi jégtörő hajók vágták a jégmezőben. A csatorna azonban hamar befagyott, illetve a feltorlódott jégtáblák vastagították a jégmezőt. Ezért az Illey-csoport aknászosztaga robbanózárakat telepített. A jégmezőn 8–10 méterenként aknákat telepítettek. A tihanyi révnél pedig – 250 méterenként – fenékaknákat telepítettek (egyenként 300 kg TNT töltettel), melyeket lékeken át süllyesztettek a fenékre, s a parti figyelőkből voltak robbanthatók elektromos vezetékkel.[19] A beálló jégmező miatt sűrítették a partvédelmi állásokat is. Január 2-án délelőtt a 25/I. zászlóaljat elindították Litérről – Vörösberényen és Balatonalmádin át – Alsóörsre. A zászlóalj 2. százada elfoglalta védelmi körleteit: a század egyik harmada Alsóörstől Ny-ra, második harmada K-re foglalt állást, harmadik harmada pedig tartalékban maradt. „Az emberek kinn vannak az őrsökön – írta Ágh Zoltán főhadnagy századparancsnokhelyettes naplójában –, nappal a vasút és az országút mentén elhelyezett körletekben figyelik a Balatont, éjjel pedig a Balaton jegén – körleteik előtt – figyelnek. Kelet felől állandó ágyúzás, Tihany felől nehéztüzérségi tűz. Január 4: Az őrsök ellenőrzése; vannak itt folyamőrök is, akik a jeget hajókkal törték. A mai nap teljesen befagyott a víz. Az őrsöket fakutyával lehet csak végigjárni. A túlsó part felől erős ágyúzás. Állítólag Fonyódig törtek előre csapataink. Siófok és Zamárdi felől erős rakétázás. Füreden iszonyú detonációkkal robbantják a jeget."[20]

A BALATONI VÉDELMI VONAL A NÉMET FELMENTÉSI KÍSÉRLETEK IDŐSZAKÁBAN (1945. január 1–26.)

1945. január 1-én este a 6. német hadsereg megindította „Konrad" fedőnevű felmentési kísérlet sorozatát Budapesten körülzárt erőinek kiszabadítására. A „Konrad–I." fedőnevű ellentámadás Tata körzetéből indult meg Esztergom és Bicske általános irányokba. Annak ellenére, hogy az események nem érintették a balatoni védelmi vonalat, várható volt, hogy a harcok rövidesen áttolódnak a Balaton térségébe is. A magyar csapatok között mindenütt tömegessé vált a szökés. Mivel a Balaton is befagyott, itt is megindultak a szökések a szovjet csapatok oldalára. A január 6-ról 7-re forduló éjszaka a Tihany-félsziget sajkodi partszakaszán védő 26/III. magyar zászlóaljtól 56 katona szökött át a Balaton déli partján húzódó szovjet állásokba. Az eset hírére a német „Dél" hadseregcsoport parancsnoksága a legszigorúbb megtorlást és megelőzést követelte a 3. magyar hadsereg és a II. magyar hadtest parancsnokságaitól. A Balatonfüreden állomásozó 25. magyar gyalogoshadosztály parancsnokságának tábori bírósága – mint rögtönítélő bíróság – a következő napokban hat halálos ítéletet hajtatott végre szökés bűntette miatt. Január 10-én az aszófői murvabányában agyonlövéssel kivégezték Weisz József tizedest (24 éves, Balatoncsicsó) és Albert József tizedest (27 éves, Balatoncsicsó.) Január 13–22–26-án a honvédségből való kicsapásra és kötéllel végrehajtandó halálbüntetésre ítélték és kivégezték: Varjú László honvédet, Szücsi András és Mészáros Ráfael őrvezetőket és Zsolnai Zoltán honvédet. Egy-egy személyt Örvényesen és Aszófőn, két személyt pedig a tihanyi apátsági major

udvarán akasztottak fel nyilvánosan. Három szökevény katonát Ajkán lőttek agyon, s január 18-án a 20. magyar gyalogoshadosztály parancsnokságának tábori bírósága a tapolcai községháza udvarán lövette agyon a katonaszökevény Antal Mihály honvédet (37 éves, Lesenceistvánd.) Január 30-án 09 órakor a keszthelyi Andrássy téren nyilvánosan agyonlőtték Frank Miklós (31 éves, gépészmérnök, Keszthely) zsidó vallású szökött munkaszolgálatost.[21]

A Dunántúl ÉK-i negyedében lezajlott német „Konrad–I", majd „Konrad–II" fedőnevű ellentámadások időszakában a balatoni védővonalban viszonylagos nyugalom volt. A kölcsönös tüzérségi tűzharc is csak időleges volt. Január 6-án délután a Balatonalmádi körzetében felvonuló német 959/8. mozsárágyús üteg 21 cm-es lövegei hatalmas detonációk közepette lőtték a déli part szovjet állásait. „Január 7-én – írta Ágh Zoltán főhadnagy naplójában – délelőtt 11 órakor a 25/I. zászlóalj egy részét Alsóörsről Balatonfüredre vezénylik. Csopakon a zászlóalj parancsnokságon összegyűlt a 25. gyalogezred I., II. és III. zászlóaljának összes leadandó embere: 11 tiszt és 180 fő legénység. Indulás gyalog a hóesésben Balatonfüredre. A tisztek a Grand Hotelben, a legénység az elemi iskolában szállásolva. A hadosztály (t. i. a 25. magyar gyalogoshadosztály, Sz.) parancsnokságon jelentették be, hogy az embereket a 20. gyalogoshadosztálynak, Tapolcára adják át. Január 8: A 25. gyalogoshadosztály keretében megalakult Balaton-zászlóalj is embereket vett át a csoporttól (tiszteket elsősorban.) A maradék a páncélvonattal Tapolcára indult 17 órakor. Hozzánk jött még 30 tiszt és 80 fő legénység. Közben óvatosan jöttünk (t. i. a páncélvonattal), mert az oroszok helyenként belőtték a vasutat, s minden vonatot megaknáztak. Egy baka egy kézigránátot kidobott, azt hitték, hogy orosz belövés. Megérkezés 20 órára Tapolcára. Az elszállásolás nehezen ment, zsúfolt a város. Január 9-én: fél 9-kor a hadosztály parancsnokságon megtudtuk, hogy Ujdörögdpusztára megy az alakulat. Menet, fél 12-re megérkezés, itt alakult meg a 20. gyalogoshadosztály kiképzőzászlóalja (pk.: Fekete Pál százados.) A munkásszázad parancsnoka Ágh Zoltán főhadnagy. Igen sok a tiszt, alvás szalmán. Január 10: délelőtt megalakult a munkásszázad törzse 21 tiszttel. Óriási létszám! Sokan vannak a győri menetszázadokból, főleg idősebbek. Január 13: hajnaltól az egész kiképzőzászlóalj a 9. gyalogoshadosztályhoz került. A hadosztályparancsnok Ujdörögdön járt. A század tiszti létszáma már 24 fő. Egész zászlóaljra való létszám."[22]

Január 7-én a II. magyar hadtest parancsnoksága (Ajka) bizalmas tájékoztatót kapott a német „Dél" hadseregcsoporttól, illetve a 3. magyar hadseregtől, hogy a kudarcba fulladt két „Konrad" ellentámadás után rövidesen új német ellentámadás indul „Konrad–III" fedőnévvel Budapest felmentésére. Ehhez az ellentámadáshoz a balatoni védőállásban lévő 25. magyar gyalogoshadosztálynak is csatlakozni kell, s a Balaton teljes partvédelmét a 20. magyar gyalogoshadosztálynak kell átvenni. Ugyanakkor a 20. gyalogoshadosztálynak is fel kell készülnie egy vállalkozásra a Balaton jégmezőin át a déli parti szovjet állások ellen – a Balatonudvari és Akali partvonalról – egy magyar és egy német zászlóalj bevetésével. A felkészülésre – a csónakok, jégszánok, pallók összegyűjtésére – 10–14 napot adtak.

Január 10–15 között a balatoni védőállásban a helyzet változatlan volt. A 20. gyalogoshadosztály fő erejét továbbra is a 13. gyalogezred képezte (pk.: Hernády Károly alezredes, Gyulakeszi), az alábbi erőkkel: a 13/I. zászlóalj (pk.: Ambrus százados) a Badacsonytomaj–Révfülöp, a 13/II. zászlóalj (pk.: Seréndy István százados) a Nemesgulács, Szigliget, Balaton-öböl; a 13/III. zászlóalj pedig a Balatongyörök, Vonyarcvashegy, Gyenesdiás, Keszthely K. terepszakaszon védett. A Kővágóörsön összpontosított 1/III. zászlóalj a hadosztály gyalogsági-parancsnokának, Csoknyai Pál ezredesnek irányítása alatt állt. A zászlóaljat leventékből és idősebb korosztályokból szervezett „partőrséggel" egészítették ki. A csapatok tüzérségi támogatását a 8. tábori tüzérosztály látta el (pk.: nemesbonyhádi Perczel János alezredes.)

Zánka K-i szélétől kezdődött a 25. magyar gyalogoshadosztály védelmi szektora (pksg.: Balatonfüred): Aszófőtől Balatonfüredig a 26. gyalogezred (pksága.: Aszófő), Balatonfüredtől Balatonkeneséig az Illey- és Andreisz-harccsoportok, valamint a Balatonzászlóalj. A védelmi rendszerben helyezkedett el a 204/7. fényszóróüteg 10 db légvédelmi fényszóróval, a 11/11. elektromos-akadályraj, valamint – Fűzfőn, Aszófőn és Tihanyban – az 59. utász-zászlóalj századai. A védőkörletben volt a német „Carl"-zászlóalj, amely nem a 3. magyar hadsereg II. magyar hadtestének, hanem a német „Kommandant des Plattensee"-nek (pk.: Hilmstedt kapitány) volt alárendelve.

Január 12-én a II. magyar hadtest parancsnoksága (pk.: Kudriczy István altábornagy) Ajkáról Balatonfüredre települt. Egyidejűleg a csapatok nélkül maradt 9. tábori póthadosztály Tapolcán (december 28-tól) lévő parancsnoksága feloszlott. Parancsnoka, Fónagy János vk. ezredes átvette a 20. magyar gyalogoshadosztály vezetését Tömöry Jenő vezérőrnagytól, aki viszont az újonnan szervezett 6. sz. „Görgey" hadosztály megszervezésére és parancsnokságára kapott megbízatást.

Még mielőtt sor került volna a 25. magyar gyalogoshadosztály elszállítására, január 16-án a német „Dél" hadseregcsoport parancsára a 20. magyar gyalogoshadosztálytól elvették a 13. gyalogezredet és a 8. tábori tüzérosztályt, valamint az 57/3. utász-századot, melyeket át kellett adni a 8. német hadseregnek Zólyom (Zvolen) védelmi körzetbe. A 13/III. zászlóalj és a 8. tábori tüzérosztály három ütege még a nap folyamán elindult Győrbe. Január 17-én elindították vasúti szállítással Sümegig a 13/I. zászlóaljat, 18-án pedig a 13/II. zászlóaljat és az 57/3. utász-századot, honnét gyalogmenetben folytatták útjukat

szintén Győr felé. Egyidejűleg a 92/II. zászlóaljat a 25. magyar gyalogoshadosztálynak adták át. Az elszállítások után a 20. gyalogoshadosztálynál csak a 14/II. zászlóalj és a 21/3. ágyús üteg maradt. A hadosztály parancsnoksága ekkor követelte, hogy a IV. német páncéloshadtestnek (Szlovákiában) alárendelt – s az októberi harcokig a 20. magyar gyalogoshadosztályhoz tartozó – 23/I. és 9/I. zászlóaljakból szervezett „Botond"-harcsoportot rendeljék a hadosztály alárendeltségében a Balatonhoz. A német hadvezetés méltányolta a kérést, s a harccsoport február 6-ra beérkezett a balatoni védőállásba. Mivel a harccsoport szállítása elhúzódott, január 16-án a 20. magyar gyalogoshadosztály alárendeltségébe utalták a 3. magyar hadsereg kiképzőezredét (pk.: Botond László ezredes) három zászlóaljjal és 3 db nehéz páncéltörő ágyúval.[23]

1945. január 18-án hajnalban megindult a IV. SS páncéloshadtest – „Konrad–III" fedőnevű – ellentámadása a Balatontól É-ra, a Balatonakarattya és Csór közti 25 km-es vonalon. A hadtest déli – jobb – szárnyán támadó 3. német páncéloshadosztály január 18-án a déli órákra áttörte az 1. szovjet megerődített körlet állásait Lepsény körzetében, majd sugarasan szétbontakozva tört előre Siófok és Enying irányokba. A Siófok felé előnyomuló 394. német páncélgránátosezred – megerősítve az 1. páncélos felderítő-, 1335. páncélvadász- és 219. rohampáncélos-osztályokkal január 19-re elfoglalták Siófokot.

Január 19-én a 25. magyar gyalogoshadosztályt kivonták a balatoni védőállásokból, s a 3. német páncéloshadosztály mögött, második lépcsőben harcba vetették. Míg a 26. gyalogezred I. és II. zászlóaljai Mezőszilas irányába nyomultak előre, a 25. gyalogezred három zászlóalja Siójut és Siófok szélességben nyomult előre. Miközben az ezred 25/III. zászlóalja Siójut és Siófok K-i széle között foglalt el védelmi állást a Sió-csatorna északi töltése mögött, az ezred I. és II. zászlóaljai benyomultak Siófokra. A Siófokra elsőlépcsőben benyomuló 25/I. zászlóalj január 20-án tovább folytatta támadását Balatonkilitin át. Miután a szovjet csapatok harc nélkül Ságvárig vonultak vissza, a magyar gyalogság és néhány német páncélos a Ságvártól ÉNy-ra lévő káptalani majorig tört előre. Egyidejűleg a német páncélosok – a 25/II. magyar zászlóalj részeivel és magyar fogatolt tüzérséggel – Zamárdiig nyomultak előre. Miután a német páncélosok visszavonultak, a Zamárdi és Ságvár felé előnyomuló magyar zászlóaljakat váratlanul nagy erejű szovjet ellenlökés érte. Mindkét irányból pánikszerű visszavonulás kezdődött. A magyar fogatolt tüzérség vágtában vonult vissza Siófokra, s utánuk özönlött a magyar gyalogság, melyet Zamárdi és Ságvár felől szovjet gépesített csapatok üldöztek hét harckocsi támogatásával. A visszavonulók biztosítására azonnal bevetették a 25/II. zászlóalj főerőit és a 25. páncélvadász-osztály lövegeit. Mivel az üldöző szovjet harckocsik már benyomultak Siófok D-i részébe, Balatonújlakra, a magyar csapatok a Sió-csatorna vonalában igyekeztek kiépíteni védelmüket. Január 20-án déli 13–14 óra között heves tűzharc alakult ki a csatorna vonalán. Egy Zamárdi felől támadó szovjet T–34/85-ös harckocsit a Sió-hídnál tüzelőállásban lévő egyik magyar 75 mm-es páncéltörő ágyú (lövegparancsnok: Oldal tizedes) találata érte a hídtól D-re. A harckocsi felrobbant, s tornya leszakadt. Az éjszakai órákban tovább támadtak a szovjet csapatok három harckocsi támogatásával. A szorongatott magyar egységek támogatására – Farkas alezredes parancsára – egy friss századot vetettek harcba, amely a további szovjet előretörést leállította.[24] Január 21-re a harcok elcsendesedtek Siófok körzetében. A 25. magyar gyalogezred I. és II. zászlóaljai Siófokon és az attól D-re kialakított kis harcászati hídfőben rendezkedtek be védelemre.

Január 20-án a balatoni védőállások teljes szakaszát a 20. magyar gyalogoshadosztály vette át. A Balatonkenese és Zánka K. közti szakaszt a Csoknyai-harccsoport (pk.: Csoknyai Pál ezredes, Balatonfüred) vette át. Balatonkenese és Tihany között a „Balaton" zászlóalj két százada helyezkedett el: az 5/1. őrszázad Balatonkenese és Balatonalmádi között, a zászlóalj 1. százada pedig (pk.: Ongel szdos.) Balatonalmádi és Csopak között volt védelemben. A zászlóalj 2. és 3. századai a Sió-arcvonalban kerültek bevetésre. Tihanytól Zánkáig a 14/II. zászlóalj, valamint az 57. utász-zászlóalj 1. és 2. századaiból (pk.: Telkes Jenő őrgy.) és a IV/2. utász-századból összevont csoport, továbbá a 21/3. ágyús üteg védett. Zánkától Kővágóörsig az 55. határvadász portyázó-osztály, Kővágóörstől Keszthely K-i széléig pedig a 20. felderítőzászlóalj (pk.: Szabó ales.) 20. lovasszázada, egy kerékpáros- és egy páncélgépkocsi-százada biztosított. A 20. felderítő-zászlóaljnak volt alárendelve a partmenti vasútvonalon mozgó 101. sz. páncélvonat is. Az Illey-csoport aknászosztaga ellenőrizte folyamatosan a Balaton jegének teherbíróképességét. A „Botond" páncélvonat továbbra is Balatonfűzfőnél biztosított; a 102. sz. páncélvonat pedig a hadosztály tartalékát képezte Tapolcán. Továbbra is a védelmi rendszerben maradt a 204/7. fényszórósüteg és a 11/11. elektromosakadályraj. A német „Carl"-zászlóaljat január 27-én Tihanyból Komáromba vezényelték.[25]

A 25. magyar gyalogoshadosztálynak Siófok általános irányba való bevetésével egyidejűleg, január 20-án a hadosztály egyes részeit – elsősorban a 26/I. zászlóaljat (pk.: Pataki Imre szdos.) – a Balaton jegén át akarták harcbavetni Szántód irányába. A kedvezőtlen jégviszonyok miatt – és arra a hírre, hogy a szántódi partoknál 26 db szovjet páncélos áll készenlétben – a támadás végrehajtását elnapolták. A zászlóaljat még a nap folyamán vasúti szállítással Balatonfűzfőre irányították, honnét gyalogmenetben nyomult előre Enying, Mezőszilas irányába.[26] Másnap, január 21-én viszont a magyar 92/II. zászlóalj részeit a hajnali órákban megindították a jégmezőn

át Zamárdi felé. A magyar gyalogság elérte a partot, sőt benyomult Zamárdiba, de a szovjet csapatok ellenlökése visszavonulásra kényszerítette őket.[27]

Január 22-én a 3. magyar hadsereg harcálláspontja közelebb települt az arcvonalhoz: Balatonfűzfő gyártelepre költözött.

Miközben Budapesttől DNy-ra tombolt a „Konrad–III" fedőnevű ellentámadás, január végére a balatoni arcvonalszakaszon továbbra sem zajlottak jelentős események. A 20. magyar gyalogoshadosztály sávjában január 21-én – az Ujdörögdön összpontosított – felderítő-osztályt Balatonedericsre, a 14. gyalogezred törzsét pedig Gyulakeszibe irányították. Január 23-án a munkásszázad tisztiletszámából tíz főt elvezényeltek a Halápra települt páncéltörőágyús századhoz, valamint a Hajmáskéren szervezés alatt álló „Hajmáskér" zászlóaljhoz.[28] Hasonlóan viszonylagos nyugalom honolt a Balaton DNy-i térségében is. A 3. magyar hadsereg és a 2. német páncéloshadsereg csatlakozását január közepén Keszthely és Alsópáhok körzetében, a „Margit"-vonal állásaiban a 217. magyar erődzászlóalj (pk.: Kapocsányi János szdes., Alsópáhok) biztosította (a 2. német páncéloshadsereg XXII. német hegyihadtestének alárendelt 118. német vadászhadosztály részeként.) Ettől délre, Sármellék körzetében a „Zirczy Antal alezredes harccsoportja" összpontosult: két huszárszázada (pkok.: Bubics Károly és Balogh Károly századosok) Fenékpusztánál voltak védőállásban; „Muraszombati Karhatalmi-százada" Égenföldnél, „Zalaegerszegi Karhatalmi-százada" pedig Balatonmogyoródon összpontosult. Január végén a 212. magyar erődzászlóaljat is Fenékpusztára vezényelték. A „Margit"-vonaltól K-re – az Öv-csatorna mentén déli irányba (Barcsig) kiépített „Richard"-vonalban, annak É-i szárnyán a XXII. német hegyihadtest 118. német vadászhadosztálya védett Balatonmáriától Marcaliig. A vadászhadosztály É-i szárnyán, Balatonmáriánál a 221. magyar erődzászlóalj volt állásban, ettől D-re pedig a 6. SS rendőrzászlóalj, illetve a kaposvári csendőrzászlóalj helyezkedett el.[29]

Január 27-től megindult a szovjet ellentámadás, amely néhány nap alatt felszámolta a német „Konrad" felmentési kísérletek minden eredményét. A Sió-arcvonalon megindított szovjet ellentámadás során a szovjet 133. lövészhadtest 122. lövészhadosztálya január 29-én Ádándtól É-ra 10 km széles és 3 km mély hídfőt alakított ki a 25. magyar gyalogoshadosztály védelmében. Egyidejűleg – január 28-ról 29-re forduló éjszaka – a szovjet csapatok átkelést kíséreltek meg a Balaton jegén Tihany irányába is. A vállalkozás azonban a partvédő tüzérség tüzében kudarcot vallott. Sikeresebb volt a szovjet támadás az ádándi hídfőből: január 30-ra Balatonszabadiig törtek előre. Siófok átkarolása azonban nem sikerült, mert a Pape-hadosztálycsoport 11. német harckocsiezrede és 6. német páncélos felderítőosztálya visszaverték a szovjet erőket. A január 31-én délelőtt megindított német ellenlökés felszámolta a hídfőt, s a 122. szovjet lövészhadosztályt a Sió déli partvonalára vetette vissza. Öt napi súlyos harc után, február 6-án a szovjet 133. lövészhadtest 122. lövészhadosztálya újra átkelt a Sión, s hídfőt harcolt ki Mezőkomárom és Siómaros között. A 25. magyar gyalogoshadosztály és a 6. német páncéloshadosztály részeinek makacs védelmét a Soponyánál végrehajtott szovjet áttörés rendítette meg. A szovjet átkarolás veszélye miatt, február 7-én délután a III. német páncéloshadtest parancsnoksága elrendelte a 25. magyar gyalogoshadosztály visszavonulását is. A magyar csapatok szórványos utóvédharcok közepette ürítették ki Siófokot, melyet 7-én éjszaka a szovjet 151. lövészhadosztály 581., 626. és 683. lövészezredei, valamint 353. tüzérezrede elfoglalt.[30] A németek február 8-án éjfélkor kiadott napijelentése szerint a nap folyamán a balatoni fronton harctevékenység nem volt. A „Roden" hadosztálycsoport – a 25. magyar gyalogoshadosztály, az 1. német páncéloshadosztály részei és a 6. német páncéloshadosztály páncéloscsoportja – „az új főellenállási vonalat tervszerűen és az ellenségtől háborítatlanul elfoglalta." (Február 7-én a Balaton és a Sárvíz közti arcvonalszakasz irányítását a 60. német páncélgránátoshadosztály parancsnoka, Günther Pape vezérőrnagy átadta a 286. biztonsági hadosztály parancsnokának, von Roden vezérőrnagynak.) Február 9-re a „Roden" hadosztálycsoport jobb szárnyán a 25. magyar gyalogoshadosztály stabilizálta főellenállási vonalát a Balaton K-i partjától 3 km-re É-ra lévő 139-es magassági pont, Balatonbozsok község közepe, Lepsény 1 km D., Mezőszentgyörgy D-i széle terepszakaszon. Február 10-én a szovjet csapatok megkísérelték a főellenállási vonal áttörését, sikertelenül. Február 11-én a Siófok–Lepsény közti úton a szovjet csapatok zászlóaljerővel helyi áttörést értek el. A 25. magyar gyalogezred és a 6. német páncélos felderítő-osztály ellenlökései azonban február 12-én a reggeli órákra a Balaton és a Lepsénytől 4 km-re DNy-ra lévő útkereszteződésnél kialakított szovjet áttörést visszaszorították.[31] Február 16-án a III. német páncéloshadtest jobb szárnyán – Balatonakarattya, Csajág, Balatonfőkajár, Füle terepszakaszon – a „Margit"-vonal állásait a 3. német páncéloshadosztály 3. és 394. páncélgránátosezredeinek három zászlóalja és a 39. páncélos utász-zászlóalj szállta meg, összesen 5 db nehéz páncéltörő ágyúval. A 6. harckocsiezred 9 db P–V. Panther- és 9 db P–IV-es harckocsival és 2 db rohamlöveggel, az 543. páncélvadászosztály pedig 5 db Jgdpz–IV-es páncélvadásszal rendelkezett. A 75. páncélos tüzérezrednek 4 könnyű- és 4 nehéz ágyús üteg volt az állományában. Miután a „Roden" hadosztálycsoport megszűnt, a 25. magyar gyalogoshadosztály 25. gyalogezredét és a 23. magyar rohamlövegosztályt a 3. német páncéloshadosztálynak rendelték alá. (A 26. magyar gyalogezred II. és III. zászlóaljját és 25. felderítő-zászlóaljját az 1. német páncéloshadosztálynak, az 1. magyar gyalogezredet és a 26/I. zászlóaljat pedig a 23. német páncéloshad-

osztálynak rendelték alá.) Február 20-án ugyancsak a 3. német páncéloshadosztály alárendeltségébe utalták a 25. magyar gyalogoshadosztály teljes páncéltörő tüzérségét: 10 db nehéz páncéltörő ágyút, valamint teljes tábori tüzérségét: 11 könnyű- és 1 nehéz ágyús üteget.[32]

A Balaton keleti partvidékén dúló harcokkal egyidejűleg a balatoni védőállásokban viszonylagos nyugalom honolt. Február 4-én a szovjet csapatok újabb átkelési kísérletet hajtottak végre a befagyott Balatonon át Nemestördemicnél. Az átkelés a partvédő tüzérség zárótüzében meghiúsult. Február 7-én viszont a magyar „Balaton"-zászlóaljtól ment át a jégmezőn egy felderítőcsoport, s felvette a kapcsolatot a Siófokról visszavonuló 25/I. zászlóaljjal. Február 8-án az 57/1. és IV/2. utász-századoktól hajtottak végre több sikeres felderítő vállalkozást Balatonszárszó és Balatonszemes irányába. A nagy köd ellenére megfigyelték, hogy február 8-án délután nagyobb szovjet páncélos erők vonultak fel Balatonszemesen át Balatonboglár felé. A felderítés alapján a magyar tüzérség zárótüzet lőtt – súllyal Balatonföldvár, Szántód, Zamárdi körzetében – az útkereszteződésekre, valamint kőröshegyi gyülekezési központra. Mivel február közepétől megindult a Balatonon az olvadás, erősítések érkeztek a balatoni védőállásokba. Február 6–7-én megérkezett a szlovákiai arcvonalszakaszról a „Botond" harccsoport (pk.: Botond László I. ales.) I. és II. zászlóalja. Február 15-én a – Tihany és Balatonkenese szakaszon védő – Csoknyai-harccsoportot megerősítették a 20. magyar páncélvadászosztálytól átadott 4 db nehéz páncéltörő ágyúval, majd február 27-én ugyancsak ide vezényelték az 1/1. magyar rohamtüzér üteget. Február 21-én a 20. magyar gyalogoshadosztálynak alárendelt 14/II. zászlóalj (pk.: Békássy Elemér őrgy.) sikeres harcfelderítést hajtott végre a Balatonon át Balatonföldvár felé, honnét a felderítők szovjet hadifoglyokkal tértek vissza. A másnap – február 22-én – kiadott német napijelentés szerint a IV/2. magyar utász-századtól két katona átszökött a szovjet csapatokhoz. Február 24-én a II. magyar hadtest visszakapta a – február 9-én Komáromba rendelt – 101. sz. magyar páncélvonatot, amely Balatonfüreden foglalt el tüzelőállást.[33]

Hosszú szünet után, február 26-án a Balaton keleti partvidékén összpontosított szovjet 93. lövészhadosztály „támadást hajtott végre a Balaton és a Siófok–Lepsény közti országút között, illetve attól erősen keletre, egyenként zászlóalj erőkkel. A tó és az út között a támadást leállították, az úttól K-re indított támadás helyi betörést ért el és elfoglalt egy majort Balatonbozsoktól 3 km-re Ny-ra." Másnap, február 27-én kora reggel magyar gyalogság és német lövészpáncélosok ellenlökést hajtottak végre és a majort (Kistekeres) visszafoglalták. Ugyanezen a napon – mivel a Balaton olvadása igen előrehaladt – harci készenlétbe helyezték a Balatonalmádiban összpontosított német hadihajós kisegységeket. Február 28-án a 32. sz. német könnyű tüzérségi megfigyelőosztály Szántódnál kettő-, Siófoknál pedig egy szovjet könnyű ágyús üteg tevékenységét figyelte meg.[34]

Február végén, március első napjaiban a német hadvezetés nagyarányú előkészületeket tett egy „Frühlingserwachen" („Tavasz Ébredése") fedőnevű – ellentámadás végrehajtására. A rendkívül rejtett előkészületeket súlyosan zavarták a magyar katonai átállások. Március 1-én kora hajnalban került sor az egyik legnagyobb átállásra. Balatonbozsóktól Ny-ra, a 25. magyar gyalogezred 55 emberből álló harcfelderítő csoportot vezényelt egy szovjet támpont ellen. A csoportból csak öt ember tért vissza, ötvenen megadták magukat a szovjet csapatoknak. Az ügy a legmagasabb német katonai vezetés elé jutott, s maga az OKH követelt a magyar hadvezetéstől „drákói" szigort. Az intézkedések ellenére, március 3-án éjszaka ugyanott és ugyanazon magyar alakulattól újabb tíz ember szökött át a szovjet oldalra.[35]

A „Frühlingserwachen" előkészítésénél a 6. német hadsereg vezetése (pk.: Balck pc. tábornok; Hajmáskér) terve az volt, hogy a 20. magyar gyalogoshadosztály harccsoportjai a Balatonon át támadnak a szovjet védelem oldalába. Ennek megfelelően az Illey-csoport aknász egységei elkezdték az aknazárak felszedését Tihanynál és az almádi öbölben. Tervbe vették, hogy – 3 db hajóval vontatott uszályon – Balatonalmádiból Balatonszabadi felé a Balatonon át vetik harcba az I. német lovashadtest részeit. Ezek a tervek is hozzájárultak ahhoz, hogy március 2-től a 20. magyar gyalogoshadosztály alárendeltségében felállították a 14. gyalogezredet (pk.: Boldus György alezredes), melynek I. és II. zászlóaljait újoncokból, III. zászlóaljját pedig az 55. határvadász portyázó-zászlóaljból szervezték meg. Március 6-ra a 20. magyar gyalogoshadosztály (parancsnoka február 14-től Tilger Ferenc vezérőrnagy, Tapolca): a 14. gyalogezred három zászlóaljából, valamint a IV/2. utász- és 57/1 utászszázadokból állt. Alárendeltségében volt az Illey-csoport, 3 kiképző-zászlóalj, összesen 2 db nehéz páncéltörő ágyú, valamint a 23/1. ágyús üteg.[36]

A BALATONI VÉDŐVONAL A NÉMET „TAVASZ ÉBREDÉSE" FEDŐNEVŰ ELLENTÁMADÁS, MAJD AZ AZT KÖVETŐ SZOVJET BÉCSI TÁMADÓ HADMŰVELET IDŐSZAKÁBAN (1945. március 6–30.)

1945. március 6-án hajnalban – a Velencei-tótól (Dinnyés) a Balatonig (Balatonvilágos) terjedő 80 km-es ívben megindult a német 6. SS páncéloshadsereg négy hadtestének ellentámadása. A 26. szovjet hadsereg szilárd védelme miatt a támadás mindenütt nehezen bontakozott ki, de szinte teljesen eredménytelen volt a hadsereg jobb szárnyán, a Mezőszentgyörgy és Balatonvilágos között támadó I. német lovashadtest sávjában. Míg az Enyingtől K-re

támadó 3. német lovashadosztály lépésről lépésre tört előre, az Enying és a Balaton között harcba vetett 4. német lovashadosztály a támadás első napjaiban lényegileg egyhelyben állt a szovjet 93. lövészhadosztály védelmi állásai előtt. Március 6-án hajnali 05 órakor a 4. német lovashadosztály 5. lovasezrede – minden tüzérségi előkészítés nélkül – rajtaütésszerű csapást hajtott végre Alsótekeres körzetéből Gamásza-puszta, valamint az attól K-re emelkedő 164-es magassági pont vonalán kiépített szovjet állások ellen. A gyalogságként harcba vetett lovasszázadok mögött nyomult előre a 70. német páncélvadász-osztály nyolc rohamlövege, négy P–II-es harckocsija és két Jgdpz. IV-es páncélvadásza. A hajnali sötétség és havaseső okozta rossz látási viszonyok között a váratlanul előretörő német harccsoportok benyomultak Gamászapusztára, és elfoglalták a szovjet főellenállási vonal első állásának egy részét. Délelőtt 10 óra körül a szovjet 104. lövészhadtest első lépcsőjében védő 93. szovjet lövészhadosztály (pk.: K. A. Szergejev ezredes) csapatai a második állásból ellenlökést hajtottak végre, s a német erőket megindulási állásaikba vetették vissza. A március 7-én 02 órakor kiadott német napijelentés szerint Gamászapusztát és a környező magaslatokat a szovjet gyalogság – több harckocsi támogatásával – visszafoglalta. Az 5. német lovasezred 1., 2., 3. és 8. lovasszázadai súlyos veszteségekkel vonultak vissza. A veszteségek nagyságára utal, hogy a nap folyamán csak a balatonkenesei temetőben az 5. német lovasezred 42 elesett katonáját temették el. Annak ellenére, hogy a 3. német lovashadosztály sikeresebben tört előre Enyingtől K-re, a 4. német lovashadosztály március 7–8-án harctevékenységet nem folytatott. Március 8-án a 4. német lovashadosztály alárendeltségébe utalták a teljes 25. gyalogoshadosztályt: az 1., 25. és 26. gyalogezredeket, a 20. és 25. páncélvadászosztályokat, a 25. felderítő-zászlóaljat, a 2., 26. és 37. tábori tarackos- és 2. közepes aknavető-osztályokat, a 26/4. közepes tarackos üteget, a 20. rohamtüzérosztály három ütegét és egy páncélvadász-századát (15 db Jgpz. 38. „Hetzer" páncélvadásszal), a IV/3. légvédelmi gépágyús üteg 8 db lövegét, a 25. híradó- és 59. utász-zászlóaljakat, a 152. kerékpáros utászszázadot és a hadosztályvonatot. Ugyancsak az I. német lovashadtest alárendeltségébe került a II.

3. ábra. Támadó szovjet gyalogság és rohamlövegek.
Abb. 3. Attakierende sowjetische Infanterieeinheiten und Sturmgeschütze

magyar hadtest közvetlen tüzérsége: a 73., 84. tábori tarackos-, 6. tábori pót tüzérosztályok, a 153. sorozatvető tüzérosztály és a II/2. gépvontatású közepes üteg.

Március 10-én a II. magyar hadtest parancsot kapott, hogy a balatoni védőállásokban lévő 20. magyar gyalogoshadosztály is adja át a 14. gyalogezredének parancsnokságát (pk.: Boldus György alezredes; Gyulakeszi), valamint a Vászolyban összpontosított 14/I. – és a Révfülöpön állomásozó 14/III. zászlóaljait. Az ezredparancsnokság és a két zászlóalj március 10-én rakodott be a révfülöpi vasútállomáson, s 12-re ért Lepsénybe, ahol az I. német lovashadtest (pk.: Harteneck lovassági tábornok; Mezőszentgyörgy) alárendeltségébe kerültek. A két zászlóaljat a következő napokban Enyingtől K-re, a 3. német lovashadosztály támogatására vetették ütközetbe.

A 14. gyalogezred két zászlóaljának elszállítása után a Vászoly és Révfülöp védőkörzetet a 3. magyar hadsereg kiképzőezredéből (Vid) szervezett 3. kiképzőezred (pk.: Botond László ezredes; Balatonarács) három zászlóalja vette át. A hadosztály alárendeltségében maradt 14/II. zászlóalj (pk.: Kőfalvi Ferenc alezredes) és a 21/3. ágyús üteg a Balatonudvari (bezárva) és Balatonkenese K. közti védővonalat tartotta megszállva (zömével Tihanyban összpontosulva.) Az említett partszakasz parancsnoka továbbra is Csoknyai Pál ezredes, a hadosztály gyalogsági parancsnoka maradt (Balatonfüred.) A Révfülöp és Keszthely (kizárva) közti vonalat a 20. felderítő-osztály egy kerékpáros szakasza szállta meg 4 db aknavetővel és 2 db nehéz páncéltörő ágyúval. (A felderítő-osztály 20. huszárszázada Balatonfüreden összpontosult. A 20. gyalogoshadosztálynak volt még alárendelve a „Botond", a 101. és 102. páncélvonat, a 24/3. ágyús üteg, a 204/7. fényszórós-üteg, a 20. híradózászlóalj, az 57. utász-zászlóalj 1. és 2. százada, a IV/2. utász-század, az 55. határvadász-zászlóalj néhány egysége, valamint az Illey-csoport aknász-zárócsoportja. A balatoni védőállásban volt még – de nem a hadosztálynak alárendeltségében – az 571/1. német utászszázad egy rohamcsónak osztaggal. A hadosztály seregvonata három kocsi- és egy tehergépkocsi-oszlopból, két műszaki munkásszázadból és egy lógyűjtő állomásból állt. Március 9-én a 20. magyar gyalogoshadosztály létszáma és fegyverzete az alábbi volt: 258 tiszt, 6521 legénység, 1118 ló; 3507 puska, 169 géppisztoly, 136 golyószóró, 46 géppuska, 10 nehézpuska, 18 gránátvető, 57 aknavető, 1 db 75 mm-es-, valamint 13 db 37 mm-es és 40 mm-es könnyű páncéltörő ágyú. A páncélvonatokban volt: 4 db 10,5 cm-es tábori tarack, 1 db 75 mm-es hegyi ágyú, 3 db 8 cm-es ágyú és 3 db gépágyú. Az átcsoportosítások után a hadosztály állományában 6 zászlóaljnyi erő maradt, zászlóaljanként 16 km-es partvédelmi sávval.

Március 12 és 17 között – több lépcsőben – megkezdődött a 20. magyar gyalogoshadosztály parancsnokságának (pk.: Tilger Ferenc vörgy.) áttelepítése Tapolcáról Balatonfüredre.[37]

Március 10-én a hajnali óráktól a 4. német lovashadosztály – öt napi szünet után – támadásba lendült, s Enyingtől nyugatra áttörve a szovjet védelmet, megkezdte a község átkarolását. A németek harcászati sikereit kihasználva, a déli órákban rohamra indították a Balatonbozsokon összpontosított 25. magyar gyalogezredet és a 20. rohamtüzérosztály páncélosait. A délutáni órákban a magyar csapatok Enying É-i szélén áttörték a szovjet 93. lövészhadosztály csapatainak védelmét, s benyomultak a községbe. A véres utcai- és épületharcok a következő nap hajnaláig elhúzódtak. Csak március 11-én hajnali 02 órakor jelenthették a németek, hogy a 25. magyar gyalogoshadosztály csapatai egész napi súlyos harcban elfoglalták Enyinget, és elérték a községtől Nyra és DNy-ra emelkedő magaslatokat. A német 4. lovas- és magyar 25. gyalogoshadosztályok támadása azonban március 11-én estére elakadt Siófoktól É–ÉK-re a szovjet 151. lövészhadosztály védelmi állásai előtt. Miután március 12-én a magyar gyalogság rohamai sorra kudarcot szenvedtek, 13-án reggel a magyar gyalogság támogatására ütközetbe vetették a 20. magyar rohamtüzérosztály 15 db „Hetzer" rohamlövegeit. Délelőtt 09 óra 55 perckor jelezték, hogy a magyar gyalogság és páncélosok több ponton elérték Siófok K-i szélét. Éjszaka 22 órára azonban a magyar erők – súlyos veszteségek mellett – kénytelenek voltak visszafordulni. A Gamásza melletti tábori repülőtér közelében, a Gamásza és Felsőpáskom közti út (mai 7. sz. út) mellett hat kilőtt magyar páncélos maradt. Az éjszaka 22 órakor kiadott német jelentés szerint a 25. magyar gyalogoshadosztály (11 zászlóalj 11 db nehéz páncéltörő ágyúval, valamint 10 ágyús üteggel) állományában csak 9 db „Hetzer" rohamlöveg maradt.[38] Március 14-re virradó éjszaka a 25. magyar gyalogoshadosztály tovább folytatta támadását Siófoktól ÉK-re. „A 25. magyar gyalogoshadosztály – írta 14-én reggel 08 óra 30 perckor a német reggeli jelentés –, megkerülve a Pusztatorony és Öreghegy (Balatonszabadi 3 km É.) magaslati terepen kiépített erős ellenséges állásokat, az esti órákra (t. i. 13-án este, Sz.) elérte Felsőmajort (Balatonszabadi 2 km É.) Az ellenség éjféltől háromszor hajtott végre ellenlökést a Mezőkomáromtól ÉNy-ra lévő hídfőjéből. Az ellentámadás leállítva." Március 14-én változatlan hevességgel folytatódtak a harcok: „A 25. magyar gyalogoshadosztály Balatonszabadi fürdőtelep ellen (Siófok 4 km ÉK.) és a Balatonszabaditól 3 km-re ÉNy-ra lévő szőlők ellen, az ott húzódó megerősített ellenséges védelmi vonalak ellen csak jelentéktelen területi nyereséget ért el. A Balatonszabaditól 2 km-re É-ra fekvő Felsőmajor újra elesett." Miközben a 25. magyar gyalogoshadosztály frontális támadással igyekezett felszámolni a siófoki szovjet hídfőt, a 3. és 4. német lovashadosztályok Ádándnál hídfőt harcoltak ki a Sió D-i partvonalán, s DK-i irányból igyekeztek átkarolni a siófoki szov-

jet hídfőállást. Március 15-én a szovjet csapatok erőteljes csapásokat indítottak a siófoki hídfőből, s a Siófok es Lepsény közti út kétoldalán É-i irányba szorították vissza a magyar csapatokat. Március 16-án továbbra is a szovjet erők támadtak. Azonban a 25. magyar gyalogoshadosztály a nap folyamán sorra elhárította az ezred erővel – és két páncélossal támogatott – szovjet támadást a Balatonszabaditól 3 km-re É-ra emelkedő magaslati terepen. Március 17-én a 153. magyar sorozatvető-osztály sikeres tűzrajtaütést hajtott végre a Balatonszabadiban gyülekező szovjet páncélos összpontosítás ellen. Március 18-án továbbra is heves harcok dúltak – a zászlóalj erejű szovjet támadócsoportokkal a Balatonszabaditól 4 km-re É-ra húzódó magaslatokon.[39] Annak ellenére, hogy Székesfehérvártól É-ra – március 16-án délután – megindult a szovjet 3. Ukrán Front bécsi támadó hadművelete, a Sió-arcvonalszakaszon a szovjet 26. hadsereg támadása még nem indult meg.

A Balaton ÉNy-i partvidékén, a balatoni védőállásban március 10–19 között nyugalom honolt. „Március 14: a 20. hadosztály parancsnoka Szigligettől Révfülöpig szemlét tartott – írta naplójában Ágh Zoltán főhadnagy, a hadosztályparancsnok személyi segédtisztje. Erős ágyúzás a túlsó partról. Délután egy szökevény kivégzése Tapolcán, egy udvarban. Március 15: Környékünket az oroszok rendszeresen bombázzák . . . A hadosztály híradósai már áttelepültek Balatonfüredre. Március 17: a 20. gyalogoshadosztály parancsnoksága Balatonfüredre települt át. Útközben Zánkán Tilger vezérőrnagy megszemlélte a „Kovács"-zászlóaljat. A páncélvonat szállította át a málhát, a tisztek gépkocsikon utaztak. Március 19: hadosztályparancsnoki szemle az Erdődi–Harrach huszárszázadnál (20. huszárszázad, Sz.) Balatonfüreden, majd szemle Telkes őrnagy utászainál (57. utász-zászlóalj, Sz.) Aszófőn. Délután Tihany csücskéről hadosztályparancsnoki szemle Szántód felé. Szántód kihaltnak látszik."[40]

Március 18-án este 18 óra 30 perctől 20 óra 30 percig a szovjet 262. éjszakai bombázórepülő-hadosztály több egymást követő hullámban bombázta a Balatonakarattya–Balatonkenese–Balatonalmádi közti műutat.

Március 18-án a német „Dél" hadseregcsoport parancsnoksága utasította a 3. magyar hadsereget, hogy a II. magyar hadtest, illetve a 20. magyar gyalogoshadosztály – a Siófoktól É–ÉK-re elakadt magyar támadás kimozdítására – két magyar zászlóaljjal keljen át a Balatonon, s alakítson ki a szovjet védelem oldalába hídfőt. Ennek a tervnek előkészülete lett volna a fentebb említett tihanyi hadosztályparancsnoki szemle.[41] A vállalkozásból azonban nem lett semmi, mivel március 20-án reggel 06 óra 40 perckor a siófoki szovjet hídfőben összpontosított 5. gárda lovashadtest megkezdte támadását. Déli 12 óráig heves harcok alakultak ki Siófoktól É–ÉK-re a Sáfránykert-dűlő, Pusztatemplom, Csaphegy és Öreghegy terepszakaszon. A magyar 26. és 1. gyalogezredek közel öt órás harc után megkezdték a visszavonulást, s délután 16 órára a Balatonvilágos vasútállomás, Alsótekeres, Józsefkút, Enying Ny–DNy-i széle vonalon sikerült néhány órára lefékezni a nagyerejű szovjet támadást. A délután 17 óra 15 perces jelentés szerint a 25. magyar gyalogoshadosztály kilenc lövész- és egy utászzászlóaljból állt, 12 db nehéz páncéltörő ágyúval, 13 db Jgdpz. 38. „Hetzer" rohamlöveggel, valamint kilenc könnyű- és egy nehéz ágyús üteggel megerősítve. A hadosztály napilétszáma 3992 fő, harcolólétszáma pedig 2179 fő volt.

A déli órákra a Külsőtelek és Kustányhegy vonalon védő magyar védelem is összeomlott. Az Enying felé vezető út kétoldalán hosszú vonalban beásott 20. páncélvadászosztály (pk.: Radnay Árpád ezredes) 16 db nehéz páncéltörő ágyújából a menekülő kezelőszemélyzet csak az út kétoldalán felállított négy löveget vontatta hátra, a többi löveg az állásokban maradt.

Déli 12 órától a szovjet 189. csatarepülő-hadosztály IL–2-es kötelékei egymást követő hullámokban támadták a hátráló 25. magyar gyalogoshadosztály csapatait. A légitámadások elhárítására harcba vetették a veszprémi repülőtérről a magyar 101/1. vadászrepülő-századot. Balatonkenese felett heves légiharc alakult ki, melynek során egy találatokat kapott szovjet IL–2-es csatarepülőgép Balatonkenesén a Temető utcában lezuhant, s két főnyi személyzete életét vesztette. Március 21-én hajnali 02 óra 15 perctől 03 óra 35 percig a szovjet 262. éjszakai bombázórepülő-hadosztály kötelékei folyamatosan bombázták az I. német lovashadtest hadműveleti mélységében húzódó utakat, elsősorban a 71. sz. balatoni műút vonalát. Különösen súlyos légitámadások érték a Balatonakarattyától DK-re lévő Újmajorba visszavonuló magyar tüzérséget.

Március 21-én reggel a szovjet 5. gárda lovas- és 104. lövészhadtest csapatai áttörték a 25. magyar gyalogos- és 4. német lovashadosztályok védelmét Enying körzetében, s a magyar–német erőket visszaszorították a „Margit"-vonal Balatonakarattya, Csajág, Füle közti állásaiba. A március 21-ről 22-re forduló éjszaka a balatonakarattyai védőállásokba vezényelték a 23. német páncéloshadosztály 23. páncélos felderítőosztályának hat gépesített századát.[42]

Március 18-án a balatoni védőállásban a 20. magyar gyalogoshadosztály új védelmi helyzetet foglalt el. Balatonkenese és Balatonudvari között a 3. kiképzőezred (pk.: Botond László ezredes; Balatonarács), Balatonudvari és Keszthely (kizárva) vonalon pedig a Csoknyai-harccsoport (parancsnokság: Gyulakeszi) csapatai – a 14/II. – és a Balaton-zászlóaljak, az Illey-harccsoport, a 20. felderítő-zászlóalj, az 57. utászzászlóalj, a 21/3. ágyús- és 204/7. fényszórós ütegek – helyezkedtek el. A hadosztály tartalékát az Újdörögdről Köveskálra előrevont 3/I. kiképző-zászlóalj alkotta. A hadosztálynak volt alárendelve továbbra is a páncélvonatcsoport: a „Botond", valamint a 101. és 102. páncélvonatok. A hadosztály nehéz-

fegyverzete 1 db nehéz páncéltörő ágyúból és egy könnyű ágyús ütegből állt. A hadosztály napilétszáma: 3953 fő, harcolólétszáma pedig 3164 fő volt.

Március 19-én a II. magyar hadtest törzséhez (Balatonfüred) beosztott német összekötő törzs parancsnoka (Rőder vezérkari őrnagy) bejelentette, hogy mivel a 6. német összfegyvernemi- és 6. SS páncéloshadseregek a március 6-i ellentámadás kiindulási vonalára szándékoznak visszavonulni, jelentős szovjet erők szabadulnak fel a Balatontól K–ÉK-re eső térségében. Így várható, hogy a szovjet 26. hadsereg újabb kísérletet tesz egy balatoni átkelésre is. Ezért a balatoni védőállásban lévő II. magyar hadtestet azonnal meg kell erősíteni a Pápa térségében feltöltés alatt álló magyar „Szent László" gyalogoshadosztállyal. Ezt az is indokolta, hogy a II. hadtest közvetlen tüzérség továbbra is az I. német lovashadtest alárendeltségében maradt, s a hadtest közvetlenek csupán a IV/2., III/3., II/L. utászszázadokból, a II. híradózászlóaljból, valamint a hadtest seregvonataiból és intézeteiből álltak.[43]

1945. március 15-én a Pápa körzetében összpontosított „Szent László" gyalogoshadosztálynál elrendelték az I. fokú-, majd 18-án a II. fokú riadót. Március 20-án reggel a csapatok megkezdték a felvonulást Balatonfüred irányába. Március 21-én délután érték el Márkó térségét. „Óriási tumultus, rengeteg a visszavonuló német és menekülő polgári lakosság. – írta naplójában Porvay István hadnagy. – A széles betonúton két oszlopban jönnek visszafelé. Alig mentünk át Márkón, megjelentek az orosz bombázók és olyan bombazáport zúdítottak a falucskára, hogy füstben, tűzben és porban állt az egész falu, és a község utcáin tanyázó német vonalalakulat lovai véresen, megvadulva rohantak a házak között." Még aznap a felvonuló hadosztály három irányba bontakozott szét. A felderítő-zászlóalj, az 1/II. repülőlövészzászlóalj, a 20. rohamtüzérosztály egyik ütege (pk.: Szentgyörgyi Gergely zászlós) – Németh alezredes parancsnoksága alatt Vilonya és Balatonfűzfő között foglalt el felvételi állást. A hadosztály főerői Balatonfüred és Csopak körzetében helyezkedtek el. (Pk.: Szügyi Zoltán vk. ezredes; Csopak.) Az 1/I. ejtőernyős-zászlóalj (pk.: Ugron István százados) három lövész-, egy géppuskás- és egy nehézfegyver százada (az utóbbi 4 db 8 cm-es aknavetővel és 2 db 7,5 cm-es páncéltörő ágyúval) Márkóról – zömében erdei utakon – Nemesvámosra vonult, s ott foglalt el védőállásokat a II. magyar hadtest – É-i – bal szárnyán. Március 21-én estére az ejtőernyős-zászlóalj beérkezett Nemesvámosra. A község mellett német páncélgépkocsi oszlop vesztegelt 16–17 éves katonákkal. Miután a zászlóalj beszállásolt a községben, egész éjszaka szovjet PO–2-es repülőgépek keringtek a falu felett és szakadatlanul bombáztak. Március 23-án késő este – Veszprémben már a szovjet csapatok voltak – a zászlóalj védőállást foglalt. A tartalékot képező 2. század (pk.: Remete Imre főhadnagy) a községben maradt. Az 1. és 3. lövész-, és nehézfegyverszázadok a község É-i szélén, illetve a műút kétoldalán foglaltak el tüzelőállást. A védővonalat nagy tűzerővel látták el: az 1. lövészszázad állásaiban a 2. géppuskásszakasz-, a 3. lövészszázad állásaiban a 3. géppuskásszakasz helyezkedett el. Az 1. géppuskásszakasz (pk.: Porvay István hadnagy) az 1. lövészszázad előtt, egy Veszprémre néző magaslaton ásta be magát. Az ejtőernyős-zászlóalj előtt német csapatok – a 9. SS páncélos utász-zászlóalj 3. századának 16 db lövészpáncélosa és két önjáró lövege – biztosított. A védőállások előtt kb. 1,5 km-re lévő 1. géppuskásszakasz parancsnoka a következőket írta naplójában: „Veszprém hozzánk egész közel van, a tegnap szerzett német tüzérségi távcsővel jól beláttam a városba. Semmi mozgás, nagy csend. Csak Jutas felől hallatszott szórványos lövöldözés és a repülőtérről csaptak fel vastag, fekete füstoszlopok. Éppen ezért nagy meglepetésként ért a zászlóaljtól kiküldött hírvivő jelentése: Veszprém délután háromnegyed négykor elesett! Akkor még semmiképp sem fért a fejembe: ilyen könnyen esik el egy város? . . . A város eleste után egy huszár-raj húzódott visszafelé, akiket a zászlóalj parancsára fel kellett tartóztatnom és beállítani az enyéim közé . . . A délután (márc. 23.) folyamán több alkalommal megjelent fölöttünk egy német és egy magyar felségjelű Messerschmidt vadászgép, pár kört írt le, aztán eltűntek. Két alkalommal is orosz bombázók jöttek utánuk, alaposan megszórták a zászlóalj védőkörzetét és a falut is. . . E két bombázás alatt zajlott le Veszprém és Herend között húzódó dombokon egy német–orosz harckocsi csata kb. 50 harckocsival. Még nem láttam ilyet és most, távcsövemen keresztül, izgalmas jeleneteknek voltam tanúja. Mindkét félnél több harckocsi égett, megállapítani azonban nem tudtam, hogy melyiküknyerte meg a csatát."[44]

Március 22-én a szovjet 5. gárdaharckocsi-hadtest és a 37. gárda lövészhadtest 99. gárda lövészhadosztálya Pétfürdő körzetéből Balatonfűzfő általános irányba tört előre, hogy elvágja a Balatonakarattya–Balatonalmádi közti úton visszavonuló I. német lovas- és III. német páncéloshadtestek roncsainak visszavonulási útját. Azonban a 9. SS Hohenstaufen páncéloshadosztály részei – köztük a magyar „Szent László" hadosztály „Németh alezredes" harccsoportjának egységei Vilonyánál, majd Balatonfűzfőtől ÉK-re, a Klórgyár körül – heves harcban feltartóztatták a támadó szovjet erőket. A harcok során Vilonyánál négy-, a Klórgyár körzetében pedig öt szovjet harckocsit kilőttek. Ezzel egyidejűleg a Litér, Papkeszi és Balatonkenesei úttól D-re húzódó Mámai-magaslatokon a 23. német páncéloshadosztály csapatai tartották állásaikat. A védelmi vonalak mögött, a balatoni műúton fejvesztett formában folyt az I. német lovashadtest magyar és német csapatainak visszavonulása Balatonfüred irányába. Március 22-én délelőtt 09 óra körül a Hosszúmezőpuszta felől visszavonuló magyar 53. póttüzérosztályt szovjet légitámadás érte a fűzfői útkanyarban. Az ütegek

fogatolt lövegei vágtában menekültek a repülőgépek elől Vörösberényen át Szentkirályszabadja felé. Hasonló zűrzavarban vonult vissza a II/2. közepes gépvontatású üteg, melyet Fűzfőn tüzelőállásba parancsoltak, honnét különböző lőirányba kellett tüzelniök 3 db 15 cm-es lövegükből. Március 22-én este a 25. magyar gyalogoshadosztály 26/I. zászlóalja Papkeszi és Manómajor között fedezte a 23. német páncéloshadosztály részeinek visszavonulását. A zászlóalj már csak a fűzfői öböl nádasain át tudott visszavonulni Vörösberénybe, majd onnét Szentkirályszabadjára. Ugyanezen az útvonalon vonult vissza a 25/II. zászlóalj is. Az ugyancsak a Mámai-magaslatokon át visszavonuló 37. tábori tüzérosztály már – valószínűleg előreszivárgott – szovjet harcfelderítők puska- és géppisztolytüzében vonult vissza Fűzfőre.[45] A menekülésszerű visszavonulás fedezésére Balatonalmádiból a – Vörösberény és Balatonfűzfő közti ún. Tobruk magaslatain kiépített védőállásokba vezényelték az 5/1. őrszázadot. A március 22-én 16–18 óra között végrehajtott előnyomuláskor szakadatlan szovjet csatarepülőtámadások érték Balatonalmádi–Vörösberény közti műutat: az átvonulóban lévő magyar 2/II. aknavetőütegből, a 26. tábori tüzérosztályból, az 1/II. ütegtől és a 25/I. zászlóaljtól összesen hét magyar katona halt meg, illetve életét vesztette hat polgári személy. Március 22-én az esti órákra a menekülésszerű visszavonulás befejeződött Balatonfűzfő–Balatonalmádi között, s a tobruki állások között húzódó műúton német páncélosok mozogtak előre-hátra. Csak késő éjszaka, éjfél körül érte a tobruki állásokat mintegy két órás szovjet aknavető tűz.[46]

Március 22-én este a Vilonya, Berhida DNy., Balatonkenese közti védővonalat az I. német lovashadtestre bízták (pk.: Harteneck lovassági tábornok; Felsőörs.) Az ennek alárendelt 3. és 4. német lovashadosztályok a Balatonitól ÉNy-ra húzódó magaslatok védelmére kaptak parancsot, a balatoni műút kétoldalán pedig a 23. német páncéloshadosztály maradványainak kellett védőállásokat kialakítani. A III. német páncéloshadtest parancsnoksága (pk.: Breith tábornok) – miután csapatait: az 1. német páncélos- és 44. gránátoshadosztályokat a szovjet hadseregek bekerítették Székesfehérvártól DNy-ra – március 22-én Balatonfüredre települt. Feladata volt, hogy rendezze és irányítsa a visszavonuló vonatalakulatokat, illetve azok „kíméletlen átfésülésével" szervezze és töltse fel a harcba vethető csapatokat. A II. magyar hadtestnek alárendelt 20. gyalogos- és Szent László gyalogoshadosztályok feladata a Balaton É–ÉNy-i partvonalának védelme volt egy esetleges szovjet átkelési kísérlettel szemben. A 20. gyalogoshadosztály a Keszthely (kizárva) és Akali, a Szent László gyalogoshadosztály pedig az Akali és Balatonalmádi közti partvonal védelmére kapott parancsot március 22-én délelőtt. A Siófok felől visszavonuló és gyakorlatilag széthullott 25. magyar gyalogoshadosztály maradványait március 22-én ugyancsak a II. magyar hadtest alárendeltségébe utalták az I. német lovashadtesttől. A hadosztály egy ezredcsoportba szervezett maradványait – gyalogmenetben – Újdörögdre vezényelték, honnét a 20. gyalogoshadosztály kiképzőtábora Szigligetre vonult. Egyidejűleg – március 22-én – a II. magyar hadtest parancsnoka, Kudriczy altábornagy elrendelte Tapolca városvédelmét. Ennek szervezésére a 20. magyar gyalogoshadosztály törzsétől Bedő Zsolt századost utasította azzal, hogy a német Mazur ezredessel együttműködve szervezze meg a város páncélvédelmét tíz páncélelhárító rajjal. A védelem páncélfigyelője Zalahalápon települt.[47]

Március 22-én reggel és a délelőtti órákban még mindig tartott a Székesfehérvártól DNy-ra bekerítéssel fenyegetett, majd bekerített III. német páncéloshadtest csapatainak kitörése a Küngös, Hosszúmezőpuszta, Balatonkenese, Balatonfűzfő, Balatonalmádi útvonalon. A 3. Berlin–Brandenburg német páncéloshadosztály részeinek még sikerült kitörnie a szovjet harapófogóból. A hadosztály története drámai hangú naplórészleteket közölt a kitörésről: „ . . . Balra tőlünk a Balaton, azután a mi útunk, majd attól jobbra a kiemelkedő hegyek. Kitérés lehetetlen. Ekkor oszlopunkat szovjet légitámadás éri. Végső ugrással tudjuk csak fedezékbe vetni magunkat. A lőszeres tehergépkocsi ég. A nagy mennyiségű gyalogsági lőszer égve semmisül meg. Sokáig kell várnunk, míg a kocsi végül teljesen felrobban. Csak minél távolabb ettől a helytől! Egyesével kúszunk el az égő tehergépkocsi mellett . . . De tovább nem megy, mert az út újra el van zárva előttünk!"[48]

Március 22-én a déli órákra az É-ról támadó szovjet 4. gárdahadsereg és a D-i irányból előnyomuló szovjet 26. hadsereg részei Küngöstől ÉK-re találkoztak, s ezzel bekerítették a III. német páncéloshadtest német 1. páncélos- és 44. gránátoshadosztályait. A bekerített csapatok maradványai március 22-én este 21 órakor megkezdték a kitörést Küngös, Hosszúmezőpuszta és Balatonkenese irányába. A kitörés élét az 1. német páncéloshadosztály 1/4. harckocsi-századának (pk.: Hagen százados) megmaradt 6 db P–V. Panther harckocsija alkotta a hadosztály őrszázadának támogatásával. Második lépcsőben tört előre a lövészpáncélosokkal megerősített 113/I. páncélgránátos-zászlóalj, majd ezt követte a 113/II. páncélgránátos-zászlóalj, illetve az 1. páncélgránátosezred két zászlóalja és a hadosztály más alakulatai. A harmadik lépcsőben nyomult előre a 44. gránátoshadosztály 131. és 132. ezredének négy zászlóalja, a 96. tüzérezred kilenc fogatolt ütege és a 44. rohamlövegosztály néhány páncélosa. A DNy-i irányba előretörő német csapatok – irtózatos harcok közepette – törtek át a szovjet záróvonalakon, s március 23-án hajnali 04 óra körül Balatonkenesénél elérték a balatoni műutat. Az 1. német páncéloshadosztályból négy század maradt meg (24 géppuskával és 8 aknavetővel), a tüzérezredből 4 db löveg, a harckocsiezredből 5 db P–V. Panther tört ki. A 44. gránátos-

4. ábra. Elhagyott német P–V. „Panther" harckocsi. (Szugyec marsall felvétele.)
Abb. 4. Hinterlassene deutsche Panzer „P–V Panther" (Aufnahme von Marschall Sudjetz)

hadosztályból egy zászlóalj és két üteg érte el a Balatont. Az 1. páncéloshadosztály roncsai Aszófő és Balatonfüred, a 44. gránátoshadosztály maradványai Csopakon gyülekeztek.[49] Március 23-án a déli órákra a szovjet páncélosékek Balatonakarattya–Balatonkenese, illetve Fűzfő Gyártelep körzetén át elérték a Balatont. Miközben a hátráló 23. német páncéloshadosztály maradványai (egy rohamlöveggel) megszállták a Balatonfűzfő és Vörösberény közti, ún. tobruki magaslatokon kiépített védelmi állásokat, egyre erősebb szovjet aknavetőtűz és csatarepülőtámadások érték a Vörösberény és Alsóörs közti Balatoni műutat. A menetoszlopokat biztosító német csapatlégvédelmi tüzérség mindössze egy szovjet IL–2-es csatarepülőgépet lőtt le Alsóörs felett. Miközben a balatoni műúton özönlöttek a visszavonuló német és magyar csapatok, a „Szent László" hadosztály – a II. magyar hadtest alárendeltségében – egymás mögött kialakított reteszállásokat szállt meg Balatonalmádi és Akali között. A hadosztály erői és eszközei az alábbiak voltak: 1. ejtőernyős-ezred: két zászlóalj (I. zászlóalja a hadtest bal szárnyán – Nemesvámosnál – biztosított, II. zászlóalja Pápa védelmében vett részt. 2. gránátosezred: két zászlóalj 800 puska, 29 golyószóró, 12 géppisztoly, 3 gránátvető, 8 aknavető és 3 nehéz páncéltörő ágyú tűzerővel); 3. repülőlövészezred: két zászlóalj (ismeretlen számú puskával, 30 golyószóróval, 15 géppuskával, 4 gránát- és 8 aknavetővel. Németh alezredes harccsoportja: felderítő-zászlóalj, egy gránátos-zászlóalj és egy páncélvadászszázad (2 golyószóró, 2 géppuska és 9 nehéz páncéltörő ágyú tűzerővel.) Tüzérsége: a VIII. közepes tarackososztály három ütege (6 db 15 cm-es löveggel) és a 18/4. közepes aknavetőüteg 6 db vetővel.

Március 23-án reggel a II. magyar hadtest (harcálláspontja Balatonfüredről Kapolcsra és Monostorapátiba települt) előretolt egységei mindenütt erős szovjet támadást jelentettek. A Németh-harccsoport jelezte, hogy az egyre növekvő szovjet csatarepülőgép támadások és nagy páncélos erők elől kénytelen kitérni a Vörösberény É., Szentkirályszabadja É. vonalra, mivel szomszédaival (23. német páncélos- és 4. német lovashadosztályok) csatlakozása nincs. Egyidejűleg a Veszprémfajsznál biztosító 20. magyar huszárszázad jelezte, hogy Veszprém körzetében csak gyenge német erők vannak. A hadtest bal szárnyán – Nemesvámosnál – biztosító 1/I. ejtőernyős-zászlóalj pedig délután jelentette, hogy Veszprémbe benyomultak a szovjet csapatok, s ott nagy szovjet gyalogsági- és páncélos erők gyülekeznek. A II. magyar hadtest törzse előtt világossá vált, hogy a szovjet főcsapás Veszprémen át ÉNy-i irányba várható.[50]

Március 24-én egyidejűleg több irányból indult meg a szovjet támadás. A Balatonfűzfő körzetében gyülekező szovjet 27. hadsereg 37. lövészhadtest bal szárnyán, a balatoni műút kétoldalán a 316. lövészhadosztály 1073., 1075. és 1077. lövészezredei tör-

tek előre a 857. tüzérezred támogatásával, valamint a 18. harckocsihadtest 110. harckocsidandárának kb. húsz harckocsijával. A második lépcsőben a 108. gárda lövészhadosztály és az 1. gárda megerődített-körzet csapatai nyomultak előre. A nagyerejű szovjet előnyomulás miatt március 24-én hajnali 04 órakor az I. német lovashadtest parancsnoksága (Harteneck lov. tábornok; Csopak–Balatonkövesd) visszavonulási parancsot adott ki csapatainak. A balatoni műutat lezáró 23. német páncéloshadosztály maradványai – hét zászlóalj (126., 128. páncélgránátosezredek részei) 12 db nehéz páncéltörő ágyúval, a 128. páncélos tüzérezred nyolc ütege (kb. 32 löveggel) a Káptalanfüred–Felsőörs közti magaslatokra vonultak vissza. A visszavonulást a 23. harckocsiezred egyetlen rohamlövege, valamint a 128/2. páncélvadász-század három Jgdpz. IV-es páncélvadásza fedezte. A német páncéloshadosztály főerői a Balatonfüred–Hidegkút közti új főellenállási vonalba hátráltak. A káptalanfüredi magaslatokat az osztrák 44. gránátoshadosztály maradványaiból szervezett „Hoffmann"-harccsoport szállta meg. Egyidejűleg heves harcok alakultak ki a Felsőörs, Veszprémfajsz, Nemesvámos közti biztosítási vonalban is, melyet a 9. SS. Hohenstaufen páncéloshadosztály főerői szálltak meg – a 19. SS- és 20. SS páncélgránátosezredek stb. összesen nyolc zászlóaljával. A 9. SS páncélos tüzérezred egy önjáró- és két gépvontatású tüzérosztállyal, a 9. SS harckocsiezred kb. 50 db páncélossal rendelkezett, s itt vetették be a 24/I. harckocsiosztály 9 db harckocsiját is. Itt – a „Klára"-vonal részét képező védelmi rendszerben, Nemesvámos É-i szélén, a község északi szélétől 100–200 méterre húzódott (a tapolcai műúttól K-re) a magyar 1/I. ejtőernyős-zászlóalj 1. és 3. lövész-, valamint nehézfegyver százada, megerősítve a 2. és 3. géppuskás-szakaszokkal. A 2. század – mint tartalék a községben helyezkedett el. A védővonal előtt kb. 1,5 km-re É-ra (Veszprém felé) volt előretolt állásban az 1. géppuskás-szakasz. Ennek parancsnoka, Porvay István hadnagy örökítette meg az alábbiakat naplójában: „. . . Délelőtt (március 24-én, szombaton, Sz.) 09 órakor arra lettem figyelmes, hogy féljobbra a hátam mögött (a Városi–Alsóerdő irányából, Sz.) pötyögni kezdenek a puskák, géppisztolyok és közbe-közbe rikoltanak a golyószórók és géppuskák is. Az előttünk lévő németek már hátra is húzódtak (a Wiking hadosztályhoz tartoztak) és nagyjából velem egy magasságban, de inkább kissé hátrább foglaltak tüzelőállást . . . A mi részünkről kb. 30 villámgéppuska ontotta szakadatlanul a lövedékeket, de az oroszok is kitettek magukért. Egyik alkalommal Veszprém felől pár Sztálin-orgona is megszólalt, mire egy német sorozatvető válaszolt. Borzalmasan gyönyörű volt! 11 óra körül csendesedett el a csatazaj, annélkül, hogy komolyabban tájékozódni tudtam volna a csetepaté kimeneténél. Csak délután értesültem róla, mikor már mi is kénytelenek voltunk visszavonulni, hogy Lassu Bandiék (1. ejtőernyős lövészszázad, amely a géppuskás-szakasz mögött volt, Sz.), a századhoz beosztott géppuskás szakaszommal, két aknavetővel és egy 40 mm-es páncéltörő ágyúval derekasan harcoltak . . . Ugyan Bandiéknak is volt veszteségük és az én géppuskás-szakaszomnak egyik irányzója is – Bakos honvéd – fejlövést kapott és meghalt. Tóth tizedes, az egyik rajparancsnok is akkor tűnt el . . . Alig ült el azonban a küzdelem zaja, mikor gyanús motorzúgást hallottam több felől. Pár pillanat múlva már meg is jelentek az orosz harckocsik. Negyven körül lehettek és többségükben amerikai Shermann mintájú kocsik voltak. Az előttünk lévő kopár domboldalról és a Veszprémből kivezető országútról jöttek előre, sok gyalogságtól kísérve. Mind a mi zászlóalj védőkörletünkre tartottak. Nagyon furcsán éreztem magam! Négy kocsi jött felém, de a 3–4 páncélöklömmel ezeknek nem sokat árthattam volna. Na, de a harcelőörsnek úgysem az a feladata, hogy erős harckocsi támadást zászlóalj erejű gyalogsággal védjen ki vagy verje vissza. Alig volt tőlünk 200 méternyire az első harckocsi, mikor kiadtam a parancsot a visszavonulásra. Alig hogy megkezdtük a visszavonulást, rögtön láttam, hogy későn kezdtük meg. A négy nekünk utalt Shermann már egészen a nyakunkon volt. Óriási szerencsénkre egy német rohamlöveg tévedt arra felé, és az, ha lassan hátrálva is, de azért oda sózott egyet-kettőt a felénk közeledők orra elé. Így aztán, ha nehezen is, de azért kifulladva sikerült visszahúzódnunk a falu szegélyéig. Még csak egy sebesülés sem történt, csupán pár köpenyt kellett eldobatnom a már egészen kimerült lőszeresekkel. A meglepetés azonban csak ezután jött: Lassu Bandiék már nem voltak bent a védőállásban! Vagy idő előtt tűntek el, vagy pedig már kellett nekik! Máig sem tudom . . . Így én is kénytelen voltam tovább menni egészen be a faluba, ahová már vígan belőttek a harckocsik. Már a szélső házaknál szembe találkoztam Ugron századossal, aki az írnokával, a kis Kéri szakaszvezetővel sietett ki a falu szélére . . . Akkor kaptam parancsot a százados úrtól, hogy segítsek Szabó Lajosnak, akit a tartalék századból (a 2. lövészszázad, Sz.) küldött ki Remete főhadnagy úr egy szakasszal a zászlóalj visszavonulásának biztosítására. Bár tudtam, hogy mi ott már aligha csinálhatunk valamit, természetesen azonnal megfordítottam szakaszomat. Útközben kaptam fel a legényemmel egy láda kézigránátot és egy faustot. Már kifelé menet találkoztam a visszahúzódó Szabóékkal. Így aztán néhány sorozat géppisztolylövés után mi is szedtük a sátorfánkat . . . Egyáltalán nem túlzok, ha azt mondom, hogy itt Nemesvámos szélén a zászlóalj egyharmada elvérzett . . . A 16–20 éves gyerekekből álló szakaszomból csak a legényem és egy régi tizedes maradt velem . . ."[51]

Március 24-én délelőtt a német „Dél" hadseregcsoport parancsnoksága elrendelte a „Kommandant des Plattensee" alárendeltségében lévő földi- és hadihajós egységek visszavonulását. Míg a személyi állomány megkezdte Balatonfüredről a visszavonulást, a volt polgári hajóállományt a Balatonalmádi, Balaton-

füred, Révfülöp kikötőkben elsüllyesztették. Felrobbantották, illetve a fenékszelepek megnyitásával elsüllyesztették a Balatoni Hajózási Rt. tulajdonában lévő négy csavargőzöst (Kelén, Helka, Jókai, Kisfaludy), öt motoroshajót (Csobánc, Szigliget, Csongor, Tünde, Sió), kilenc kisebb motoroshajót (köztük a Szent Istvánt, a Szent Miklóst, a Boglárt, a Badacsonyt, a Klebersberget, a Hattyút stb.), valamint két kompot, hat vas- és egy fauszályt. Elsüllyesztették még a Balatoni Halászati Rt. „Zala" és „Veszprém" vontatógőzöseit és hat kisebb motoroshajóját, a Balatoni Kikötők Állami Felügyeletének tulajdonában lévő „Balaton" és „Somogy" kotróhajókat, a „Dongó" motoros vontatóhajót és hat uszályt. Felrobbantottak a – nyolc közül – hét magánhajót (yachtot) és három „Csendőr" motoroshajót. Összesítve: Balatonfüreden 19 egységet, Balatonalmádiban és Révfülöpön két-két egységet süllyesztettek el.[52]

Március 24-én a magyar „Szent László" hadosztályt az I. német lovashadtest alárendeltségébe utalták, s így erre a hadosztályra is felaprózás sorsa várt. Mivel a hadosztály parancsnoka, Szügyi ragaszkodott a hadosztály összetartásához, Harteneck elrendelte, hogy a hadosztály képezzen hadtest tartalékot. Egyedül a Nemesvámos–Hidegkút vonalon harcoló 1/I. ejtőernyős-zászlóalj kivonása és csatlakoztatása látszott megoldhatatlannak. Március 24-én az esti órákra a „Szent László" gyalogoshadosztály Aszófőnél gyülekezett. Az I. német lovashadtest parancsnoksága azt tervezte, hogy a hadosztállyal csapást mér a Veszprém–Tótvázsony irányába előrefutott szovjet 35. gárda lövész- és 18. harckocsihadtestek oldalába. A parancsot azonban néhány óra múlva lefújták.

Március 24–25-én – miközben a 25. magyar gyalogoshadosztály maradványai Újdörögdön gyülekeztek, hogy ott kiképzőhadosztállyá szervezzék át – a II. magyar hadtest 20. magyar gyalogoshadosztálya továbbra is partvédelemben volt Akali és Keszthely (kizárva) között. A 3. kiképzőezred I. és III. zászlóalja Aszófő és Zánka között látta el a partvédelmet, a II. zászlóalj (a volt Balaton-zászlóalj) Köveskálon volt tartalékban, megerősítve a 21/3. ágyús üteggel és a 20. páncélvadászosztály maradványaival (kb. 4 nehéz páncéltörő ágyú.) Március 25-én délután újra a 20. gyalogoshadosztály alárendeltségébe került a Köveskálra visszavonult 14. gyalogezred (pk.: Boldus alezredes.) A Balatonfüredről visszavonuló Illey-harccsoport Nemesgulácson, az 57. utász-zászlóalj pedig Kővágóörsön gyülekezett. A 20. gyalogoshadosztályt 25-én megerősítették a IV. légvédelmi tüzérosztállyal (pk.: László Frigyes örgy.) és a Gyulakeszin lévő Csoknyai-harccsoport törzsének védelmére vezényelték. A várható további visszavonulás fedezésére – Lesencetomajnál – felvételi állásba rendelték a Tihanyból visszavonuló 14/II. zászlóaljat. A 20. gyalogoshadosztály kapott parancsot Tapolca védelmére is. A tapolcai repülőterek személyzetéből, a tapolcai német városparancsnokság hadtápalakulataiból riadóalakulatokat szerveztek. Egyidejűleg a IV. légvédelmi tüzérosztály ütegeit a Tapolca K., Hegyesd és Sátorinapuszta vonalon állították fel páncélelhárító állásba.[53]

Március 24-én este 20 óra körül a „Hoffmann" harccsoport visszavonult a káptalanfüredi magaslatokon rögtönzött utóvédállásokból, mivel Felsőörs felől szovjet átkarolás fenyegette. Az osztrák harccsoport 25-én a hajnali órákig Alsóörs K-i szélén biztosított. A 24-ről 25-re forduló éjszaka a szovjet 262. éjszakai bombázórepülőhadosztály kötelékei folyamatosan bombázták a balatoni műút Alsóörs–Badacsonytomaj közti szakaszát. Bombatalálatok érték Tihany község központját, Alsódörgicsét, Köveskált, Káptalantótit, valamint a badacsonytomaji vasútállomás körzetét. Március 25-én – miközben súlyos ütközet tombolt Tótvázsony körzetében – a szovjet 37. lövészhadtest megkezdte a Hidegkút és Balatonfüred közti német főellenállási vonal áttörését. Balatonfüred körzetét a 23. német páncéloshadosztály csapatai tartották megszállva. A város ÉK-i körzetében a 126. páncélgránátosezred (pk.: John ezredes), DK-i részében (fürdőtelep) pedig a 128. páncélgránátosezred (pk.: Ruge ezredes) védett. Ugyanitt – a műút kétoldalán – védett az 51. páncélos utászzászlóalj, illetve a 23. harckocsiezred egyetlen rohamlövege és a 128/2. páncélvadászszázad 4–5 db Jgpz. IV-es páncélvadásza. A 128. páncélos tüzérezred három osztálya Balatonszőlős, Pécsely és Aszófő körzetében foglalt állást, a tartalékot pedig a 23. páncélos felderítőosztály alkotta Aszófőnél. Március 25-én délelőtt 08–10 óra között kölcsönös tüzérségi harc bontakozott ki, miközben a német védelem bal szárnyán, Hidegkútnál bontakozott ki a szovjet támadás (egyidejűleg a Tótvázsonynál zajló nagy szovjet támadással.) A szovjet 35. gárda lövész- és 18. harckocsihadtestek erői már jelentősen átkarolták a német védelmet, mikor 19 órakor a szovjet 316. lövészhadosztály és a 110. harckocsidandár csapást mért a balatoni műút kétoldalán a 23. német páncéloshadosztály védelmére. Az első lépcsőben támadó négy szovjet harckocsi – deszantgyalogsággal – rajtaütésszerű rohammal áttörte az 51. német páncélos utász-zászlóalj védelmét, s a német erőket Aszófőig vetette vissza. Este 21 órára a német csapatok a Vászoly és Örvényes közti Pécsely patak vonalában igyekeztek új védelmet kialakítani. Ezzel egyidejűleg, a szovjet csapatok harc nélkül nyomultak be a Tihanyfélszigetre, melyet akkorra a német és magyar csapatok kiürítettek.

Március 25-én a délutáni és esti órákban a szovjet 244. és 262. bombázórepülőhadosztályok kötelékei folyamatosan bombázták a balatoni védelmi vonal hadifontosságú útvonalait. Délután 15 órakor különösen súlyos bombatámadás érte Tapolcát, melynek során 196 polgári és katonai személy halt meg.[54]

Március 25-én éjfélkor a 6. német hadsereg parancsnoka a II. magyar hadtestet – a törzset és a csapatokat – az I. német lovashadtest alárendeltségé-

be utalta. (pk.: Harteneck lov. tábornok; Diszel.) Harteneck tábornok biztosítani akarta kapcsolatát bal – Ny-i – szomszédjával, a IV. SS. páncéloshadtesttel. A csatlakozást a magyar „Szent László" hadosztálynak (pk.: Szügyi Zoltán vk. ezredes) kellett biztosítani. (Hadosztály harcálláspont: Zánka.) Ezért a hadosztály főerőit a március 25-ről 26-ra forduló éjszaka – Zánka és Szentantalfa körzetből – a Mencshely és Vöröstó térségében tervezett felvételi állásba vezényelték. Mivel a 26-ra virradó éjszaka a IV. SS páncéloshadtest maradványai Sümeg felé tértek ki, a „Szent László" hadosztály sávjában feszült helyzet alakult ki. A „Szent László" hadosztály – és egyúttal az I. német lovashadtest – nyugati bal szárnya teljesen nyitottá vált. Ugyanis a hadosztálynak alárendelt 20. rohamtüzérosztály maradványát – 3 db „Hetzer" rohamlöveget, melyet csak a kővágóörsi Czuppon-uradalomban rekvirált 6 hordó benzinnel tudtak csak tovább indítani – a 37. magyar tüzérosztály kilenc tábori ütegével együtt Szentbékkállára vezényelték, a 3. és 4. német lovashadosztályok támogatására. Ugyanakkor a „Szent László" hadosztály támogatására megígért német harckocsiosztály helyett egy német harckocsi érkezett meg. Ezért Lajtos Árpád vk. őrnagy, a hadosztály vezérkari főnöke március 26-án 18 órakor – a Monostorapátiban álló gépkocsikon települt parancsnokságon – a hadosztály parancsnokának tudta és beleegyezése nélkül visszavonulási parancsot adott ki. A hadosztály az esti órákban – utóvédeket hagyva maga mögött Vigántpetendnél, Csomorpusztánál (Kapolcs É.) és Balatoncsicsó É.-on – Köveskálon át visszavonult a 14. magyar gyalogezrednek Tapolcától Ny-ra húzódó felvételi állásaiba, majd folytatta visszavonulását Zalaszántóra. Lajtos Árpád vk. őrnagy több tisztjével – Bóbis Selmeczy László testvéröccsével, Lajtos György és Bárczy János századosokkal (az utóbbi a hadosztály hadműveleti segédtisztje volt) – civilbe öltöztek, s a Kővágóörs–Szepezd-i erdőben meghúzva magukat, megadták magukat a szovjet csapatoknak. Lajtos március 28-án reggel Balatonfüreden jelentkezett a szovjet NKVD-nél.[55]

A Vigántpetend É–ÉK-i szélén utóvédállásban lévő 1/I. ejtőernyős-zászlóalj 26-án délután – erős menet után érte el – Monostorapátin és Diszelen át – Tapolcát. „Borzalmas kép tárult a szemünk elé – írta naplójában az 1. géppuskás-szakasz parancsnoka, Porvay István hadnagy – Tapolcát délelőtt igen erős légitámadás érte. Az utcákon szanaszét hevertek az emberi- és lóhullák (196 ember halt meg, Sz.), és sohasem felejtem el azt a női holttestet a kirakatban . . . Aznap este robbantották a németek a tapolcai repülőterek épületeit . . . Tapolcát pár kilométerre elhagyva egy kis erdőben letáborozva – kellő biztosítás mellett – töltöttük az éjszakát."[56]

Március 26-ról 27-re forduló éjszaka az I. német lovashadtest egész arcvonalán megindult a csapatok visszavétele. A visszavonulást a 4. német lovashadosztály fedezte – a 25. magyar gyalogoshadosztálytól átadott 37. tábori tüzérosztály kilenc ütegével megerősítve – Mencshelytől D-re, a Halomhegy, Badihegy és Lesencehegy vonalon. Egyidejűleg az I. német lovashadtest parancsnoka azt a parancsot adta ki a II. magyar hadtestnek, hogy csapataival zárja le a Kisörspuszta, Kékkút K., Mindszentkálla K. vonalon a Gyulakeszi és Szentbékkálla–Mindszentkálla felé vezető utakat. A feladatot a 14/II. zászlóalj, a 3/III. kiképzőzászlóalj, a 20. páncélvadász-osztály (4 db páncéltörő ágyúval), a 21/3. ágyús üteg, az 57. utászzászlóalj és a 20/I. rohamtüzér-üteg 3 db „Hetzer" páncélosa látta el az első vonalban. A második vonalban a 3/II. kiképzőzászlóalj és a 20. felderítő lovasszázad foglalt állást. A balatoni műutat a 23. német páncéloshadosztály részei zárták le március 26-án estétől a Zánka községtől DNy-ra emelkedő magaslatokon, illetve a Hangyástető és Hegyestű közti dombokon. Március 26-án este 21 óra 30 perckor a német „Dél" hadseregcsoport törzse utasította a 6. német hadseregnek alárendelt I. német lovas- és IV. SS páncéloshadtesteket, hogy minden körülmények között tartsák a Káptalanfa, Nyirád, Taliándörögd és Zánka között tervezett főellenállási vonalat, s akadályozzák meg a szovjet 27. hadsereg három lövész- és egy harckocsi hadtestének áttörését Zalaegerszeg, illetve Keszthely felé. Ennek ellenére, a II. magyar hadtest parancsnoka a március 27-re virradó éjszaka elrendelte, hogy a hadtesttörzs Rezibe vonuljon vissza, majd innét folytassa visszavonulását Cserszegtomajba. Egyidejűleg a 20. magyar gyalogoshadosztályt is visszarendelte a Balatongyörök, Lesencetomaj, Billegepuszta, Újdörögdpuszta vonalra. Tilger vezérőrnagy parancsára a Csoknyai-harccsoport: a 14/II. zászlóalj, a 3. kiképzőezred II. és III. zászlóalja, az 57. utász-zászlóalj, a 20. páncélvadászosztály, valamint a 21/3. ágyús- és 20/I. rohamtüzér-ütegek Vonyarcvashegy körzetbe, az Illey-csoport Vonyarcvashegy Ny., Balatongyörök Ny. vonalra, a Botondcsoport pedig Balatonederics K., Lesencenémetfalu K., Lesenceistvánd K. vonalra vonult vissza. Az önállóan menetelő 3/I. kiképzőzászlóalj a 14. gyalogezred alárendeltségébe került. A 20. gyalogoshadosztály parancsnoksága pedig Gyenesdiásra vonult vissza.[57]

Március 27-én a délelőtti órákban tömeges szovjet csatarepülőtámadásokkal megindult a szovjet 27. hadsereg további támadása. „Lesencetomajon keresztül haladva, betértünk a szőlőhegyek közé, a dűlőutakra – írta naplójában a 1/I. ejtőernyős-zászlóalj egyik tisztje, Porvay István hadnagy. – Azonban itt is elég foglaltak az utak. Nemsokára aztán bekövetkezett az is, amire reggel óta vártunk és amitől nagyon féltünk: légitámadás! Mégpedig a javából! A szűk kis úton, melyen két oszlopban tülekedtek előrehátra a különböző alakulatok, egykettőre nagy zavar támadt. Tíz-tizenöt Sturmovik (IL–2-es, Sz.) támadott libasorba fejlődve. A megriadt tömeg beszaladt a fák közé, csak igen keveseknek jutott eszükbe a Harcászati Szabályzat: alacsonytámadás esetén minden fegyver tüzel! A kocsisok, talán egy-

től-egyik elhagyták a lovakat, azok pedig magukra hagyva félelmükben őrült nyerítésbe kezdtek. Én az egyik elhagyott kocsi két lovát igyekeztem helyben tartani, ami sikerült is, mert mindkét lovamat találat érte. Az egyiknek a belei fordultak ki, a másiknak meg az egyik lábát vitte el a nehézgéppuska lövedéke . . ."

Március 27-én délelőtt a szovjet 316. lövészhadosztály lovas felderítői harc nélkül benyomultak Kővágóörs és Révfülöp községekbe. A 23. német páncéloshadosztály 126. páncélgránátos-ezredének visszavonulását fedező 23. páncélos felderítőosztály részei csak Badacsonytomajnál fejtettek ki kisebb ellenállást. A kőbánya feletti magaslatról egy német utóvédosztag gépfegyvertüzet zúdított a balatoni műúton előnyomuló szovjet gyalogos- és harckocsizó menetoszlopokra. A szovjet osztagok rövid harc után felszámolták az ellenállási gócpontokat. A hátráló német csapatok – a 126. páncélgránátos-ezred 10. utász-százada – Nemestördemicnél a hadifontosságú balatonedericsi utat igyekezett elzárni. Mintegy két órás tűzharc után, délelőtt 10 órára egy előrevetett szovjet zászlóalj visszavonulásra kényszerítette a német utóvédeket Patacspuszta felé. A hátráló 126. német páncélgránátosezred fedezésére magyar csapatokat vetettek harcba. A 20. magyar gyalogoshadosztály Illey-harccsoportjának utóvédjét, az aknászosztagot vetették itt Balatonedericsnél harcba (pk.: Zoltay Endre százados) 60 aknásszal és három nehéz páncéltörő ágyúval. Ugyanis a déli órákban a II. magyar hadtest törzse (Rezi) elrendelte a 20. magyar gyalogoshadosztály visszavételét a Zala folyó mögé. A visszavonulást a 14. gyalogezred I. és III. zászlóaljainak és a 3. kiképzőezred I. és II. zászlóaljainak kellett biztosítaniok Lesencetomaj Ny., Vállus erdészház vonalon. A harccsoport D-i szárnyán, Balatonedericsnél pedig – mint láttuk – az Illey-harccsoport aknászosztaga látta el az utóvédfeladatokat. A visszavonulásra az adott okot, hogy délelőtt 11 órára a szovjet 35. gárda lövész- és 18. harckocsi hadtestek részei – negyven páncélos bevetésével – benyomultak Tapolcára.[58] A várost védő 128/I. német páncélgránátos-zászlóalj, valamint a magyar és német riadócsoportok jelentősebb ellenállás nélkül kiürítették Tapolcát, s délelőtt 11 óra után a Keszthelyi-hegység magaslataira vonultak vissza. A nap második felében heves tüzérségi párharc alakult ki, miközben a szovjet páncélos felderítők több ponton megközelítették a Lesence-patak mögött húzódó új német főellenállási vonalat.

Március 27-én késő éjszaka az I. német lovashadtest É-i – bal – szárnyának biztosítására Zalaszentgrót, Pakod, Zalabér körzetébe rendelte a 20. magyar gyalogoshadosztályt. A csapatok átcsoportosítása még folyamatban volt, mikor március 28-án reggel a szovjet csapatok elfoglalták Zalaszentgrótot. Ezért 28-án reggel módosították a parancsot, s a 20. magyar gyalogoshadosztálynak a Zala folyó nyugati partvonalán kellett új védelmi vonalat kialakítani Pakod, zalabéri hídfő, Kehida vonalban. A hadosztály É-on a 297. német gyalogoshadosztálynak alárendelt „Dráva–III" magyar csendőrzászlóaljhoz (pk.: dr. Csáki József százados) csatlakozott. A csapatok még el sem foglalták állásaikat, mikor új parancs érkezett: a 20. magyar gyalogoshadosztály vonuljon – a Kustány, Kehida, Zalaapáti, Pacsa, Zalaszentmihály útvonalon – Bakra. A visszavonulás zűrzavarát fokozta, hogy a német utászok a magyar ütegek tűzlépcsői előtt robbantották fel a Zala folyó hídjait.

A 20. magyar gyalogoshadosztály É-i irányú átcsoportosításával nyitottá vált az út Keszthely irányába. A rés elreteszelésére a 4. német lovas- és 23. német páncéloshadosztályok maradványait (összesen 4–5 páncélossal) a 9. SS Hohenstaufen páncéloshadosztály – 20/III. SS páncélgránátos-zászlóaljából, a 9. SS páncélos utászzászlóaljából és a 9. SS harckocsiezred 8 db P–V. Panther harckocsijából álló – harccsoportjával erősítették meg. Ezzel egyidejűleg – március 28-án (mivel a Balatontól D-re húzódó „Richard"-vonal ellen még nem indult meg a szovjet–bolgár támadás) a 2. német páncéloshadseregtől vezényeltek Keszthelyre csapatokat. Március 28-án estére Keszthely É., Cserszegtomaj, Nemesbük területére érkezett a német „Steyer" zárókötelék (1010. és 1011. erődzászlóaljak), a 79. német kiképzőzászlóalj, a 212. magyar erőd gyalogos- és 217. magyar erőd géppuskás-zászlóaljak, valamint a 16. SS „Reichsführer-SS" páncélgránátos-hadosztály rohamlövegosztálya 16 db páncélossal.

Március 29-én a szovjet 37. gárda lövészhadtest csapatai felszámolták a magyar–német kustányi hídfőt, s a 4. német lovashadosztályt a Csatár, Zalaszentmihály, Zalaigric, Szentpéterúr, Gétye vonalra vetették vissza. Ezzel egyidejűleg a szovjet 316. lövészhadosztály Nemesbük és Cserszegtomaj, a 108. gárda lövészhadosztály pedig Gyenesdiás körzetéből támadta a Keszthelyt védő német csapatokat, melyek a 23. német páncéloshadosztálynak voltak alárendelve. A támadás kezdetén – március 28-án 19 órakor – a német páncéloshadosztály hét zászlóaljból állt, 12 db nehéz páncéltörő ágyúval, 4 db páncélossal és nyolc ágyús üteggel (kb. 32 db löveggel) megerősítve.

Március 29-én délután a szovjet 108. gárda lövészhadosztály csapatai elfoglalták Gyenesdiást. Az ott védő 23. német páncélos felderítő-zászlóalj Keszthely É–ÉK-i szélére hátrált, ahol a 217. magyar erőd géppuskás-zászlóalj (pk.. Czegle János százados) biztosított. Az esti órákban Gyenesdiás, valamint Nemesbük–Cserszegtomaj irányából kétirányú szovjet támadás érte Keszthelyt. Március 30-ra virradó hajnalon a 23. német páncéloshadosztálynak alárendelt német és magyar csapatok kiürítették a várost, s a Zala folyó mögé vonultak vissza. A visszavonulást Felsőpáhok, Hévíz, Alsópáhok vonalon a 126/II. német páncélgránátos-, 51. páncélos utász- és 23. páncélos felderítő zászlóaljak fedezték, Sármellék körzetben pedig a „Hohenstaufen" harccsoport biztosított. Március 30-

án délután 18 órára az utóvédek is a Zala folyó mögé vonultak vissza.[59]

Miközben már Keszthelyért dúlt a harc, s a szovjet 27. hadsereg három lövész-, egy harckocsi- és egy lovashadteste átkarolással fenyegette a 2. német páncéloshadsereg három hadtestét, március 29-én támadásba mentek át a – Balaton (Balatonmária) és a Dráva (Barcs) közötti 80 km-es vonalon kiépített „Richard"-állással szemben álló – 57. szovjet- és 1. bolgár hadseregek csapatai is. A szovjet 57. hadsereg – É-i – jobb szárnyán támadó szovjet 6. gárda lövészhadtest csapatai több ponton betörtek a XXII. német hegyihadtest fővédőövébe: a 10. gárda légideszanthadosztály elfoglalta Balatonmáriát, a 61. gárda lövészhadosztály pedig Csömendet. A 118. német vadászhadosztály kilenc német zászlóalja visszavonult a második állásba. A hadosztály alárendeltségében vonult vissza a 216. magyar erőd- és 24. felderítőzászlóalj, a kaposvári csendőrzászlóalj, valamint a 221. magyar erőd tüzérosztály három könnyű ágyús ütege. Másnap, március 30-án a szovjet 10. gárda légideszanthadosztály és a harckocsi osztagok Balatonmária és Kéthely között áttörték a német „Richard"-vonal fővédőövét, menetből átkeltek a Zala folyó torkolati szakaszán, s Sármellékig törtek előre. Az itt biztosító német „Hohenstaufen" harccsoport – a 20/III. SS páncélgránátos- és 9. SS páncélos utász-zászlóaljak, kilenc P–V. Panther harckocsi támogatásával – több ellenlökéssel kísérelte meg a támadó szovjet erők feltartóztatását. Mintegy 24 órás harc után – március 31-én 15–16 órára – a szovjet erők a német harccsoportot a Zala mögé vetették vissza. Néhány órával később a szovjet csapatok Esztergálynál átkeltek a Zala folyón, s Dióskálig előretörve mélyen átkarolták a „Margit"-vonal – Balaton és Dráva közti szakaszának – északi szárnyát.

Március 31-én estére a 27. szovjet hadsereg befejezte a balatoni védelmi vonal – ÉK–DNy-i irányú – felgöngyölését, szétzúzását. A nap folyamán elérték Zalaegerszeget, illetve átlépve a Zala folyón mélyen a „Margit"-vonal D-i szakaszának hátába kerültek. A bekerített 2. német páncéloshadsereg már nem tudott DK–Németország (Ausztria) felé visszavonulni, kénytelen volt csapatait Horvátország irányába visszavonni.

JEGYZETEK

1. Országos Hadtörténeti Intézet Levéltára (továbbiakban: OHIL) Filmtár. 1251. tekercs. KTB. Hgr. Süd. Anlagen. 66. 19. sz. irat (1944. szeptember 22.)
2. „Aus deutschen Marine-Akten: 271/IC. 32904. 1. Skl. Teil CXIV. a. Deutsche Kriegsführung Schwarzes Meer (Balkan) 1.44–1.45.; továbbá: „Kriegstagebuch der Inspecteur des Minenräumdienstes Donau. (Fénymásolatok a Szerző tulajdonában.) Vö.: ozorai lakosok személyes közlései.
3. „Aus deutschen Marine-Akten . . ." (mint fenn.) Vö.: CSONKARÉTI Károly: Hadihajók a Dunán. Zrínyi Katonai Kiadó. Budapest. 1980. 268., 255.
4. VERESS D. Csaba: A Dunántúl hadi krónikája 1944–1945. Zrínyi Katonai Kiadó. Budapest. 1984. 45–46.
5. NEMES László (Veszprém) közlése.
6. VERESS D. Cs. op. cit. 46–47.
7. „Hadsereg Híradó" Kiadja a m. kir. 3. honvéd hadsereg parancsnoksága. II. évf. 1. sz. 1945. jan. 4.
8. OHIL Filmtár. 1253. tekercs. KTB. Hgr. Süd. Dez. 44. 1. Hälfte. Verlauf. 1.–15. Dez. 44. Verlauf. 4. 12. 44.
9. VERESS D. Cs. op. cit. 56–57., 68., 71–72.
10. CSIMA János: Adalékok a Horthy-hadsereg szervezetének és háborús tevékenységének tanulmányozásához. (1938–1945.) Honvédelmi Minisztérium Központi Irattár kiadványa, 1961. 361., PÁSZTOR Sándor (Balatonkenese, tanító, a 25/III. zászlóalj 3. századának volt parancsnoka) személyes közlése
11. DARNÓY Pál: A Budapestért vívott harc. Hadak Útján. 1963–1985. 1971. áprilisi számban.
12. OHIL Filmtár. 1253. tekercs. KTB. Hgr. Süd. Meldungen. Dez. 44.1–31. Dez. 1944. Tagesmeldung 9. 12. 44.
13. Ibidem. 1253. tekercs. Anlagen. Dez. 44. 1. Hälfte. 10–14. Dez. 1944. Fernschreiben. 9. 12. 44., 10,00 Uhr. Ia. Nr. 13814/44., Fernschreiben. 12. 12. 44., 17,15 Uhr.; vö.: Verlauf. 14. 12. 44.
14. DARNÓY P. op. cit. 1971. márciusi szám.
15. DARNÓY P. op. cit. 1971. február, 1971. március. OHIL Filmtár. 1253. tekercs. Anlagen. 1–15. 12. 44. Verlauf. 5. 12. 44. Vö.: Veszprém Megyei Levéltár. A Győri Népügyészség Veszprém megyei iratai. Nü. 33/1945. 18. sz. irat.
16. ÁGH Zoltán (Farkasgyepű, mezőgazdasági mérnök, volt. t. főhadnagy) frontnaplója.
17. DARNÓY P. op. cit. 1971. március.
18. OHIL Filmtár. 1253. tekercs. KTB. Hgr. Süd. Anlagen. 2. Hälfte. Verlauf. 12. 12. 44.; „Hadsereg Híradó" op. cit. II. évf. 1. sz. 1945. január 4. „Fekete vőlegények a Balaton partján."; OHIL Filmtár. (mint fenn) Verlauf. 13–14. 12. 44.; Meldungen (op. cit.) Tagesmeldung (Wetter): 26–27–29. 12. 44.
19. DARNÓY P. op. cit. 1971. április, 1971. május.
20. ÁGH Z. op. cit.
21. OHIL Filmtár. 1254. tekercs. KTB. Hgr. Süd. Meldungen. 1–31. Jan. 45. Tagesmeldung. 12. 1. 45.; VERESS D. Csaba: A balatoni csata. Veszprém megye felszabadításának katonai története (1944. december 1–1945. március 30.) Veszprém, 1977. 92–94.
22. ÁGH Z. op. cit.
23. DARNÓY P. op. cit. 1971. április, 1971. március, 1971. február, 1973. június.
24. „Hadsereg Híradó" op. cit. II. évf. 6. szám. 1945. február 8., MAGOSI István (Veszprém, adóügyi tanácsos) naplója. (SIMON Károly – Veszprém, Budapesti u. 29. sz. tulajdonában.); vö.: MAJBÓ Gábor (Balatonalmádi) visszaemlékezése.
25. DARNÓY P. op. cit. 1971. április, 1972. június; SZUNYOGH Imre (Tihany) személyes közlése.

26. KOVÁCS Zoltán (Veszprém, iskolaigazgató, volt t. főhadnagy) visszaemlékezése. OHIL Filmtár. 1253. tekercs. KTB. Hgr. Süd. Verlauf. 1–15. Jan. 45. 1. Hälfte. 21. 1. 45.
27. Ibidem. Verlauf. 21. 1. 45.
28. ÁGH Z. op. cit.
29. DARNÓY P. op. cit. 1971. január; OHIL Filmtár. 1255. tekercs. KTB. Hgr. Süd. Meldungen. 1–28. Febr. 45. Tagesmeldung. 8. 2. 45.
30. DARNÓY P. op. cit. 1972. június., GOLUB J. E.: Siófok felszabadítói. Útközben. 1970. 1.–2. sz. 13.
31. OHIL Filmtár. 1255. tekercs. Meldungen. 1–28. Febr. 45. Tagesmeldung 8. 2. 45. 24,00 Uhr., 9. 2. 45. 24,00 Uhr.; Morgenmeldung 2. 10. 45. 08,35 Uhr., Tagesmeldung 11. 2. 45. 24,00 Uhr., Morgenmeldung 12. 2. 45. 08,10 Uhr.
32. Ibidem. Tagesmeldung. 16. 2. 45. 24,00 Uhr., 17. 2. 45., 20. 2. 45. 23,00 Uhr.
33. DARNÓY P. op. cit. 1971. április, 1972. június; OHIL Filmtár. Ibidem. Tagesmeldung 22. 2. 45. 23,45 Uhr, 25. 2. 45.
34. Ibidem. Tagesmeldung 27. 2. 45. 00,30 Uhr., Morgenmeldung 27. 2. 45. 07,45 Uhr.
35. Ibidem. Morgenmeldung 1. 3. 45. 07,50 Uhr., Tagesmeldung 4. 3. 45. 01,00 Uhr.
36. DARNÓY P. op. cit. 1976. március, 1971. április; OHIL Filmtár. 1255. tekercs. KTB. Hgr. Süd. Anlagen. 1–15. März. 45. 1. Hälfte. Fernschreiben, Ia. Id. Nr. 3018/45. geh.
37. VERESS D. Cs.: Balatoni csata. op. cit. 177–181., DARNÓY P. op. cit. 1975. május–június; ÁGH Z. op. cit., DARNÓY P. op. cit. 1976. március.
38. OHIL Filmtár. 1255. tekercs. Anlagen. 1–15. März. 45. 1. Hälfte. Fernschreiben, 13. 3. 45. 22,00 Uhr. Ia. Nr. 3388/45. geh., vö.: Ibidem. Anlagen. 1–15. März. 45. Verlauf. 13. 3. 45.
39. Ibidem. Morgenmeldung und Tagesmeldung. 14. 3. 45., Morgenmeldung 15. 3. 45. 08,20 Uhr., ibidem: Verlauf 16. 3. 45., ibidem: Tagesmeldung 18. 3. 45.
40. ÁGH Z. op. cit.
41. OHIL Filmtár. 1255. tekercs. KTB. Hgr. Süd. Verlauf. 1–15. März. 45. 1. Hälfte. Verlauf. 9. 3. 45.
42. VERESS D. Cs.: Balatoni csata. op. cit. 253–254., 280–284., 286.
43. DARNÓY P. op. cit. 1976. március, 1975. május–június.
44. HUSZÁR János: Az ejtőernyősezred utolsó hónapjai. (A kézirat a Szerző birtokában, Pápa, Sallai u. 15. Forrás: Porvay István volt eje. hadnagy frontnaplója, Pécs, Mecsek u. 5. sz.) Itt kell köszönetet mondanom Huszár Jánosnak, aki rendelkezésemre bocsátotta az 1. honvéd ejtőernyősezred teljes történetét feldolgozó munkáját. Vö.: VERESS D. Cs.: A Dunántúl hadi krónikája. op. cit. 305.; ROZSNYAI Géza (Pápa) volt. t. zászlós személyes közlése.
45. DARNÓY P. op. cit. 1976. május; TÓTH Tivadar (Pápa, Mezőgazdasági Szakközépiskola, mezőgazdasági mérnök, volt. t. főhadnagy) frontnaplója; NAGY János (Bonnyapuszta, erdőmérnök, t. tüzérfőhadnagy) személyes közlése.
46. Balatonalmádi anyakönyvi hivatal, halotti anyakönyv.
47. DARNÓY P. op. cit. 1976. március, 1976. május.
48. Die Geschichte der 3. Panzer-Division Brandenburg–Berlin. 1935–1945. Berlin, Verlag Günther Richter. 1967.
49. VERESS D. Cs.: A balatoni csata. op. cit. 354–356.
50. DARNÓY P. op. cit. 1973. június, 1976. május.
51. VERESS D. Cs.: A balatoni csata. op. cit. 372–376.; HUSZÁR J. op. cit.
52. PÁZMÁNY Béla: A balatoni hajózás újjáépítése (1945–1949.) Honismeret. A Hazafias Népfront folyóirata. 1982/3. sz. 28–29., Veszprém Megyei Levéltár, Főispáni iratok. 777/1945. sz. irat.
53. DARNÓY P. op. cit. 1977. május.
54. VERESS D. Cs.: A balatoni csata. op. cit. 377–378., 400–403.
55. DARNÓY P. op. cit. 1977. május, 1977. szeptember; ROZSNYAI Géza (Pápa) személyes közlése; LAJTOS Árpád: Hadtörténelmi visszaemlékezéseim. Hadtörténelmi Levéltár. Kézirattár. 1. 85. Folio. Növedéki Napló. 36/1964. 2598/Tan. sz. 80–85.; DARNÓY P. op. cit. 1978. január; BÁRCZY János: Zuhanóugrás. Magvető Könyvkiadó, Budapest. 1981. 567–579.
56. HUSZÁR J. op. cit.
57. DARNÓY P. op. cit. 1977. szeptember; VERESS D. Cs.: A balatoni csata. op. cit. 424.
58. DARNÓY P. op. cit. 1978. január.
59. DARNÓY P. op. cit. 1978. május; VERESS D. Cs.: A Dunántúl hadi krónikája. op. cit. 321., OHIL Filmtár. 1256. tekercs. Anlagen. KTB. Hgr. Süd. 16–31. März. 45. 2. Hälfte. Fernschreiben, 28. 3. 45. 19,00 Uhr. Ia/Id. Nr. 1187/45. g. Kdos. J. A.; DARNÓY P. op. cit. 1978. szeptember.

CSABA VERESS D.

KÄMPFE IN DER BALATON-VERTEIDIGUNGSLINIE (Dezember 1944–März 1945)

Nach den erfolgreichen Angriffsmanövern der sowjetischen Armee in Jaschi-Kischinov (Rumäniens Aussteigen aus dem Krieg, Beginn der Kämpfe im Becken der Karpaten) war das oberste deutsche Armeekommando gezwungen auf dem Gebiet Ungarns ein strategisches Verteidigungssystem auszubauen, um die südöstlichen Grenzen Deutschlands verteidigen zu können. Die „Margit-Linie", die Transdanubien quer durchschnitt, stützte sich an beiden Flügeln auf den Balaton. Während an den beiden Flügeln – bei Budapest und am Balaton, sowohl zwischen dem Balaton und der Drau deutsche Truppen die Schutzpünkte einnahmen, hat man die Hauptkräfte der in den Augen der Deutschen schon unzuverlässlichen ungarischen 3. Armee in den hinter dem Balaton errichteten Schutzstellungen (die ein Teil der „Margit-Linie" waren) eingesetzt. Die „Margit-Linie" hat den ersten sowjetischen Angriff zweifellos aufgehalten, und ihm folgte ein Kampf, der von Anfang Dezember 1944 bis Ende März 1945 dauerte. Die meisten der Kämpfe spielten sich an den Flügeln der „Margit-Linie" ab (vor allem zwischen dem Balaton un Budapest), selbst die Balaton–Verteidigungslinie war in einem strategischen „Windschatten".

Der am 16. März 1945 eingeleitete sowjetische Angriff auf Wien hat die „Margit-Linie" im Laufe schwerer Kämpfe durchbrochen, infolgedessen zwischen 22–31. März 1945. auch die Balaton-Verteidingungslinie abgeschafft wurde.

JÁSZAI JÓZSEF

A PÁPAI VÁROSI MÚZEUM MEGALAKULÁSÁNAK ELŐZMÉNYEI

(VISSZAEMLÉKEZÉS)

Nehéz ezt az írást nekem elvégeznem, aki nemcsak cselekvő részese voltam az eseményeknek, hanem – ha szabad egy kicsit szerénytelennek lennem – éveken át egyedül bíbelődtem főfoglalkozásom mellett, csak úgy „lopott" időben, Pápa város muzeumának megteremtésével.

Szándékosan használom a „teremtés" szót. Mert főleg a kezdeti szakaszban, majdnem a semmivel indultam neki az úttörő munkának. Később, mikor a köztudatba már beszűrődött a múzeum szervezésének gondolata, könnyebb lett a munkám. Magánosok, de a hivatalos szervek is – itt elsősorban Pápa város tanácsát és ennek végrehajtóbizottságát értem – sok megértéssel kezelték a városi múzeum ügyét, és bizony nélkülük nem jutottunk volna el odáig, hogy ezen cikk ezen időtájban megíródhassék.

Nézzük meg, sorjában forgassuk fel az idők lapjait, mit is írhatunk a történések sorrendjében a Pápai Múzeum hőskoráról egészen a mai napokig, amikor új fejezetet nyitnak a múzeum történetkönyvében.

Célom a historikus tárgyilagossággal maradandóvá örökíteni mindazoknak nevét, akik alkotó módon járultak hozzá városunk ezen kultúrintézményének létrejöttéhez. Persze, nehéz lesz egészen tárgyilagosnak lennem, hiszen a gyűjtés és szervezés munkájában ezernyi személyes élmény, benyomás hatott értelmi és érzelmi világomra, és bizony nem lesz könnyű elfogulatlannak lennem különösen ott, ahol segítőkészséggel, de méginkább ott, ahol gátló szándékkal találkoztam. Hibáimért ez legyen mentségem.

Először talán arról szólok, hogyan is alakult ki bennem a múzeum szervezésének gondolata. Amikor közel 40 évvel ezelőtt szülőfalum monográfiájának megírásához gyűjtött anyagban olyan oklevélre akadtam, amelyen a nagyságos fejedelem II. Rákóczi Ferenc, és főgenerálisa, Bercsényi Miklós aláírásában gyönyörködhettem, ezeket és sok más iratanyagot átadtam Sopron város múzeumának. Hiszem, hogy épségben megvannak ma is. Azokat az írásokat pedig, amelyeken Nemes Horváth Zsuzsanna pápai vámosné, és Magyari János Uram 1764-ben íródott és „privilegiált Pápa város actuális nótáriusának" névaláírását láttam, odaadtam még a harmincas évek elején, Pápa város levéltárának. Sajnos, ezek elpusztultak a háborús események során. Ha magamnál tartom őket, most gazdagabb lenne múzeumunk levéltári anyaga.

Ekkor még nem foglalkoztam múzeumszervezés gondolatával. Hanem valami „belelépett" az életembe: egy kőbalta. Nem is egy, hanem kettő. Az egyiket a pápai téglagyár agyagbányájának falából szedtük ki a velem kiránduló polgárista gyerekekkel. Akkoriban ugyanis a pápai polgári fiúiskolának voltam tanára. A másikat pedig rá nem sokára hozta Egyházaskeszőről egyik bejáró tanítványom. Ez a két csiszolt kőkorszakból való balta indíttatta meg velem a gyűjtést. Hiszen, mint történelem tanárnak, az elmúlt idők minden egyes tanúja igen becses szemléltető-eszköznek bizonyult. Régészeti és levéltári írásos emlékanyagnak tudatos gyűjtése ettől az időtől számítható. Gyűlt is az anyag. Hol csurrant, hol cseppent. Csak erős szívfájdalommal gondolok ma is arra, hogy a régipénz-gyűjteményem, melynek igen ritka példánya – Dr. Répássy Gyula világszínvonalon álló numizmatikusunk állapította meg róla – volt egy „krétai ezüst", és az ún. „Máriás huszasok" teljes sorozata, 1945-ben megsemmisült. Ez az esemény mintha megölte volna bennem mindenféle régiség gyűjtésének még a szándékát is.

Idő múlásával oldódott bennem ez a gátlás. Amikor 1948-ban a pápa-kertvárosi ált. iskola igazgatója lettem, az iskolai munkám mellett számos kultúrterületen tevékenykedtem. Mint tanulmányi felügyelő az egész megyét bejártam, és az iskolákban összegyűjtött régiség látása felkeltette bennem a szándékot: az én iskolámban is legyen az oktatás segítségére iskolamúzeum.

Ebből a magból terebélyesedett ki a városi muzeum gondolata. És hosszú évek gyűjtő munkája, törekedése, küzdelmes iparkodása nyomán: Pápa város Múzeuma.

Ettől fogva két irányban folytattam múzeumszervező munkámat: egyik volt az anyaggyűjtés. Mindent gyűjtöttem, ami a várossal vagy járásunk területével valami módon kapcsolatban volt. Igen nagy segítséget kaptam iskolám tanulóin keresztül előbb a Kertváros, majd az egész város területén élő családoktól. A másik: valamiképpen helyiséget szerezni egy szervezendő városi múzeum számára.

Ezen időtájban beszélgettem erről Závory Zoltánnal, akkor a városi iparitanuló iskola igazgatójával, kiváló festővel és grafikussal. Egyező véleményre jutottunk abban, hogy a múzeumnak legjobb helye

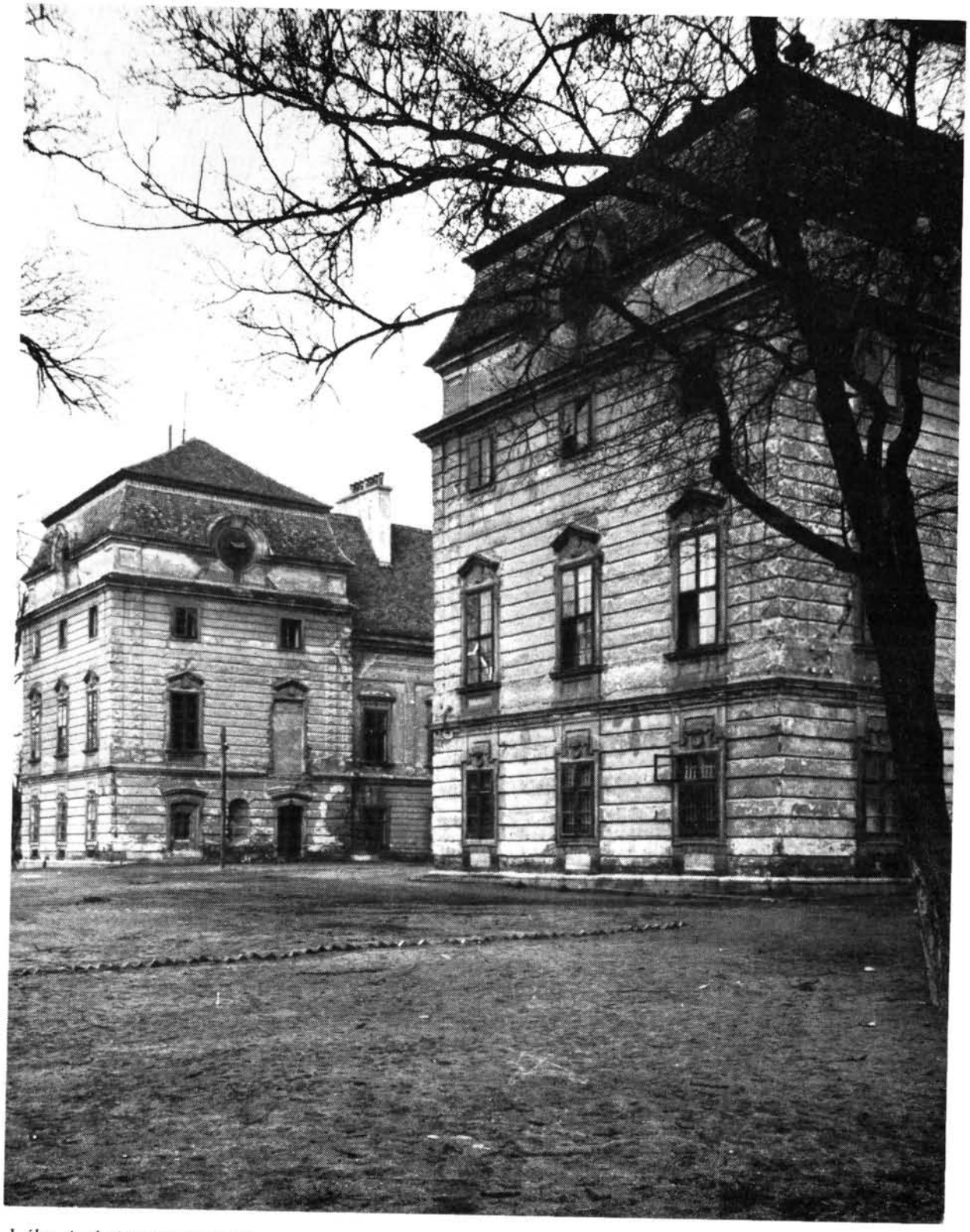

1. ábra. A pápai Helytörténeti Múzeum

Abb. 1. Museum für Ortsgeschichte in Pápa

lenne a Korvin utcai, un. „Corvin-ház"-ban. Ez Pápa városának legrégibb, épen megmaradt épülete. A hagyomány szerint Mátyás királyunknak vadászkastélya lett volna. Ezen hozzáfűződő történelmi monda és régi volta egyaránt alkalmassá teszik arra, hogy kulturális intézményt telepítsenek bele. Nyílott is lehetőség arra, hogy az épületnek földszintjén két helyiséget kapjunk múzeum számára. 1952-t írtunk – Rácz István tanácstitkár hivatott és átadott kezembe egy arasznyi hosszúságú kulcsot azzal, hogy menjek vele a Korvin házba és vegyem a múzeum birtokába a földszint keleti szárnyán lévő két helyiséget. De mire én a kulcsokkal a helyszínre érkeztem, későn volt. Akkorra már betelepedett önkényesen egy család azokba a helyiségekbe. Én meg feladtam a harcot az új otthonát baltával védővel szemben. A városi tanácsnak arra már nem futotta akkor az erejéből, hogy biztosítsa is a kiutalt két helyiséget a múzeum számára. Múzeumhelyiség tehát nem lett, de megmaradt, ma is megvan a múzeumban a kulcs, a múzeum-szervezés beszédes tanúja.

Tanácsüléseken szinte állandó felszólalási témám volt a muzeum ügye. Újságcikkek jelentek meg tollamból ezzel kapcsolatban. Arra mindenesetre jó volt ez a „kampány", hogy a város lakossága felfigyelt a szándékomra. A pártbizottság és a tanács elvben támogatták tervemet, de anyagi bázist, főképpen lakást adni hozzá nem tudtak. Abban az időben ennél sokkal fontosabb dolgok kötötték le népgazdaságunk minden erejét.

Az 1954. esztendő erőteljes lökéssel vitte előre a múzeum megvalósulásának ügyét. Dr. Kereszturi Dezső, volt miniszter, az Országos Széchényi Könyvtár főosztályvezetője, a népművelési minisztérium elgondolásának megfelelően Petőfi–Jókai ünnepi hét megrendezését vette tervbe Pápán. Hónapok munkájába telt, de 1954. május 15–21-ig tartó héten az egész országot bejárta a híre a pápai eseményeknek. Az ünnepi hét egyik kiemelkedő eseménye volt a Petőfi–Jókai emlékkiállítás. Ehhez az anyagot a Nemzeti Múzeum, a Dunántúli Ref. Egyházkerület Papensia gyűjteménye és kisrészben az általam végzett helyi gyűjtés szolgáltatta. Érdemes megemlíteni az egyhetes ünnepség programját.

15-én (szombat) Ünnepi beszédet mondott: Pándi Pál
Bakonyi Együttes előadása
Pedagógus Kamarazenekar műsora
16-án (vasárnap) Zenés ébresztő
Jókai–Petőfi szobrok ünnepélyes koszorúzása
Emlékkiállítás megnyitása.
Esti ünnepségen beszédet mondott: Sőtér István
Pedagógus Színjátszók: Kőszívű ember fiai – színmű
17-én (hétfő) Kőszívű ember fiai színmű díszelőadása (délután: ifjúsági előadás)
18-án (kedd) Üzemekben megemlékezés Petőfiről és Jókairól. Este: Kőszívű ember fiai színmű előadása élmunkásoknak, üzemi dolgozóknak
19-én (szerda) Honvédség napja: tábortűz, emlékbeszédek
20-án (csütörtök) Pedagógusnap: a város és járás pedagógusai részére a Kőszívű ember fiai c. színmű előadása
21-én (péntek) Szavalóverseny, előadóverseny Petőfi és Jókai műveiből. Az Orsz. Széchenyi Könyvtár a szereplő 25 diák és 25 felnőtt közül a legjobbaknak 200 db értékes könyvjutalmat juttatott.

Igen kevés pápai akadt, aki az ünnepségnek valamelyik részét ne látta volna. A múzeumi emlékkiállítást Lakatos László, a minisztérium múzeumi főosztályvezetője nyitotta meg. Rajta kívül részt vett, ill. szerepet vállalt a Pápai Petőfi és Jókai ünnepi hét szép munkájában: Kereszturi Dezső, Varjas Béláné, Csoóri Sándor, Pándy Pál, Palotay Erzsébet, Sőtér István, az Állami Népi Együttes, a Veszprémi Bakonyi Együttes, a Pápai Pedagógus Színjátszócsoport, Szentléleky Tihamér, Zákonyi Ferenc és a pápai ifjúság 2000 főből álló lampionos csoportja nevelőikkel.

A Petőfi–Jókai Ünnepi Hét megrendezését, bár nem tartozik szorosan a tárgyhoz, mégis ismertetnem kellett, mert ez volt az első eset Pápán, hogy múzeumi kiállítást láthatott a város lakossága. És ettől kezdve maradt állandóan napirenden a múzeum megvalósításának gondolata.

Szorosan beletartozott az ünnepség programjába az Ihász-puszta mellett 1849-ben vívott csata emlékművének rendbehozása is. A muzeumi emlékkiállítást a Zichy-palota első emeleti négy legszebb szobájában rendeztük. Kár, hogy csak két héten át volt Pápának „múzeuma", amelyet a rövid időszak alatt 3200-an tekintettek meg. Miután a helyiségeket visszsza kellett adnunk, a kiállítást lebontottuk. A Zichy-ház gyönyörű stukkós termében azután éven át egy árva ping-pong-asztal porosodott. Az anyag jórészben visszakerült Pestre, Veszprémbe, a Papensiába. A megmaradót, a saját gyűjtésemet pedig levittem a vezetésem alatt álló iskolába, a múzeumi „feltámadás" reményében.

Az a feltámadás pedig bekövetkezett. De ehhez szükség volt Gazsó Pálra, volt tanítványomra, akkor a városi pártbizottság agitációs-propaganda titkárára, aki megsokallta az én sziszifuszi erőlködésemet a múzeum szervezése terén. Mert hát semmire sem mentem. Nem volt egyetlen tárlónk, tablónk, butorunk, de nem volt helyünk sem. Ezeken segített Gazsó Pál.

Nyolc tagból álló bizottságot szerveztetett velem, amelynek feladatává tette a városi állandó muzeumi kiállítás megszervezését. Kitűzte a megnyitás idejét is: 1956. március 14. Azután összehívatta a jelentősebb üzemek párttitkárait, és megfelelő agitáció után a vállalatok kötelességévé tette kilenc darab tárlószekrény elkészítését, határidőre. A Pápai Textil, Elekthermax, Asztalos KTSZ, Gépjavító Vállalat, Téglagyári Egyesülés, Bányaipari Vállalat egymás után szállították az elkészült tárlókat. A vezetésem mellett működő bizottság pedig elkészítette a kiállítás terveit. Helyet a Jókai Kultúrotthonnak akkor üresen álló két emeleti szobájában kaptunk. Igen nagy segítséget nyújtott számunkra Dr. Szentléleky Tihamér, aki akkor a veszprémi Bakonyi Múzeum igazgatója

volt. Az ő útmutatása nyomán, s a vezetése alatt álló múzeumból kikölcsönzött tárgyak segítségével ünnepeltünk 1956. március 14-én, a késő délutáni órákban. Meghatódottan álltunk az egybegyűlt meghívottak között mi, akik végre sajátunknak érezhettük a nem nagy, de mégis: Múzeumunkat. A városi tanács vezetői is magukénak érezték ügyünket. Bútort, céh-korsót, a város 1439-ben kelt alapítólevelének a 18. sz-ban készített hiteles és pontos másolatát és a Devecseri Vértanúk vitrinjét adta át megőrzésre a múzeumnak. A Petőfi Gimnázium 3 db., a 19. sz. első felében faragott paraszt-széket, 6 db. a 17. sz. elején készült és Pápa várát ábrázoló „Hufnagel" metszetmásolatot, a Ref. Egyházkerület könyvtára pedig az általa 1945 óta őrzött 6 db. céhládát adott át, hogy velük is gazdagabb legyen kis múzeumunk. Örültünk és örültek mindazok, akik szívesen látták az új intézmény megszületését.

Azt hittem, hogy végleg megoldódott a múzeumunk problémája. Legalábbis én magam így hittem. Kicsit korai volt az öröm. Hiszen a hely nem volt intézményesen biztosított múzeum számára, de meg semmiféle pénzügyi bázisa sem volt. A muzeum után érdeklődőknek a Kulturházban lakó „Katus néni" szívességből megnyitotta a múzeumi szobákat. Én magam tisztára társadalmi munkában tevékenykedtem. Hivatalos felsőbb szervek szervezett intézménynek nem ismerték el.

Nemsokára 1956. október–novembert írtunk. Az ellenforradalom ideje. Annyit örömmel jelenthettem egyik ezen időt követően megtartott tanácsülésen, hogy az ellenforradalom a múzeumban kárt nem tett. Annál nagyobb keserűséget hozott az 1957. esztendő. Már az évkezdetén sejtettem, hogy a Kultúrotthon csak átmeneti szállást adott a múzeumnak. Gazsó Pál magasabb beosztásba távozott, így támogatónk nem volt. Előbb a katonaság sorozásra vette igénybe egyik szobánkat. (Néhány db régi pénzünket tiszti segédlettel kellett az egyik nyilván magán-múzeumot szervezni szándékozó rekrutától elszednünk.) Ezt követően meg az MNDSZ városi szervezete foglalta le magának a másik szobánkat. A múzeumi anyagot pedig nélkülem, mivel akkortájt kórházban gyógyítottak – lehordták az épület egyik dohos, szellőzetlen, nedves szobájába. Valójában összehányták az anyagot, durván bántak vele. A tablók kép- és irat-anyaga, bőr-, fa-, vastárgyak penészt kaptak, jóvátehetetlen kárt szenvedtek. Semmi sem menti az MNDSZ akkori vezetőit a cselekedetükért, mivel a lefoglalt és általuk kiürített szobát el sem foglalták. Még egy év múlva is csirkéket tartott a szobában az egyik kultúrotthoni alkalmazott.

A kórházból való visszatérésem után, az iskolám tanulóinak és nevelőinek segítségével az összes múzeumi anyagot elszállítottam az iskolámba. A tablók a falakra kerültek, a tárlók az épület folyosóján nyertek elhelyezést. Iskolamúzeum lett belőle. Bulla Andor gimn. igazgató az általa kölcsönadott Hufnagel-metszetek másolatait visszakérte ugyan iskolája számára, de azért maradt nézni- és látnivaló szépszámmal. És közben gyűlt az anyag. Céh-iratok, földesúri úriszéki jegyzőkönyv, térképek, eszközök, tárgyak. Hovatovább a hivatali szobám szekrényeiben, de azoknak tetején is régiségek sorakoztak.

Ezen időtájban történt, hogy Pathó Gábor, a városi MÉH vállalat telepvezetője telefonon érdekes hírt közölt velem. Nagyméretű vasládát hoztak be hozzá Ihász pusztáról, és eladták ócskavasnak. Azonnal mentem szemlére. 100 x 60 x 50 cm méretű, sűrűn rakott pántokkal erősített vasláda volt. Történetét sikerült felderítenem: amikor Kmetty tábornok csornai csatája után, 1849. juniusában, fővezéri parancsra visszavonulóban volt, útja Pápán át vezetett. Előbb, mint Pápára ért volna, a várostól északra, harci állást vett fel az őt követő császári csapatokkal szemben. Sebesültjeinek és hadianyagának szállításához minden fogatára szüksége volt. A nyilván üres hadipénztár ládáját (nem volt már akkor aranya és ezüstje a magyar honvédségnek) elásatta az ihászi major területén. (Talán csak holmi iratok, Kossuth-bankók maradtak benne!) Ott pihent több mint száz esztendőn át, amikor 1957-ben, egy kocsiszín alapozását végző munkás csákánya felszínre hozta. Sajnos, a „kincs-éhség" szétverte a díszes zárat, belyukasztotta a vasláda fenekét, de máskülönben épen került hozzám a közel 150 kg sulyu vasláda, Kmetty György tábornok hadipénztár-ládája. Ma múzeumunk egyik dísze.

Ezen iskolamúzeumra támaszkodva indítottam meg a küzdelmet muzeumi helyiség biztosításáért. Ekkor 1958-at írtunk. Tanácsi üléseken agitáltam, kértem, hírlapokban egymásután jelentek meg tájékoztató felhívásaim, amelyek szüntelenül azt duruzsolták a hallgatók, az olvasók fülébe, tudatába, hogy: Múzeumot a városunknak! Helyet a múzeumnak!

Nyílt is alkalom arra, hogy végre végleges otthont kapjon ez a jobb sorsra érdemes intézmény.

Megürült a várkastély! A szovjet haderő egységei, amelyek használták 1945-től 1957-ig, visszaadták a városnak az épületet. Kezdetben még különféle minisztériumok nézegették, hogy ugyan mire is tudnák felhasználni. Az egészségügyiek szanatóriumot gondoltak benne elhelyezni. A művelődésügyiek diákotthonnak vélték felhasználni. Végül is a leghelyesebb elgondolás valósult meg: a város kulturális intézményei nyernek benne elhelyezést. Ezek között, az emelet északi frontján lévő reprezentációs szobákat kapja a Városi Múzeum.

Végre! Lesz mégis múzeum Pápán! 1959. február 3-án cikkem jelent meg a megyei lapban. Felhívással fordultam Pápa város és a járás dolgozóihoz, hogy a Tanácsköztársaság 40. évfordulója alkalmával, ünnepélyes keretek között megnyitásra kerülő múzeum részére juttassák el az addig a családi otthonokban őrzött emlékanyagot. És a kastély berendezési tartozékait is, már amelyek netalán magánkézbe kerültek és megmenekültek a pusztulástól. Kaptam anyagot nem is lekicsinyelhető mennyiségben. Nemesics Elek tanár, Pils László asztalos értékes 19-

es emlékeket juttattak el hozzám. Budai József hozzátartozói pedig édesapjuk naplóját adták kezemhez, amely bő részletességgel rögzítette a 18-as és 19-es forradalmi eseményeket. Mások berendezési tárgyakat hoztak vissza a kastélyba, köztük: a 8 mm vastag, gyönyörű barokk keretű, nagyméretű csiszolt tükröt, két fából faragott szarvast, faszobrászati remekmű mindkettő, faragott oszlopállványokat, barokk polcos állványt stb.

A városi tanács a községfejlesztési alap terhére rendbehozatta a Nádor-szobát és a folyosó egy részét. Az addig tárva-nyitva álló helyiségek egy része ajtót, ablakokat kaptak. És az egyik napon kigyulladt a villanyfény a múzeum két szobájában és a folyosóján.

1959. május 24-én pedig ünnepélyesen megnyílt a Magyar Tanácsköztársaság 40. évfordulója emlékezetére rendezett múzeumi kiállításunk. Több mint 4000 látogatója volt a kiállításnak. A kiállítás megszervezése valójában egy szervező-bizottság feladata lett volna, de érdemleges munkát csak a nemes ügy iránt lelkesedéssel eltelt Tóth Kálmán (most utódom a kertvárosi iskola igazgatói székében) tanár végzett velem. A veszprémi múzeum igazgatója, dr. Szentléleky Tihamér igen nagy segítséget adott egyrészt azzal, hogy korabeli plakátokat, hirdetményeket bocsátott rendelkezésünkre, másrészt a kiállítás megszervezésének lebonyolításához adott szaktanácsokat.

Ettől kezdve már számontartották a városban a múzeumunkat. A városi anyagi segítség is erősödött. Községfejlesztési alapból juttatott pénzből szőnyegeket, padlókefélőt és porszívó gépet vettünk. Kisebb kiadásokra ellátmányt kaptam. Megoldatlan volt azonban a teremőr kérdése, azután költségvetés nélkül voltunk és hiányzott a felsőbb szervek által adandó nyilvánossági jog. Annál is inkább szükség lett volna legalább múzeumőrre, mert én iskolaigazgató voltam. Az iskolát foglalkozási időben elhagynom nem lehetett. A szabad időmet azonban zömmel a múzeumban töltöttem. Sokszor a késő éjszaka vetett haza, hiszen múzeumépítő, takarító, látogatókat fogadó voltam egyszemélyben.

A városi tanács újraalakulása kihatott a múzeum életére is; Gulyás Ferenc tettekkel segítette ezt a fiatal intézményt. A Nádor-terem keleti szomszédságában lévő termet az 1959. év őszén hozatta rendbe a város a községfejlesztési alapból, tanácsülési határozat alapján. Ajtót, ablakkereteket kapott a szoba és a falait átfestették. És bevezették oda is a villanyvilágítást. Immár két szoba és a folyosó került használható állapotba,

1959. december 5-én a városi pártbizottság 3 éves művelődési tervet vitatott meg és fogadott el. Ebben már fontos szerepet szánt a múzeumnak: kötelességemmé tette helytörténeti és képzőművészeti kiállítások rendezését az 1960. év tavaszára. 1959. december 2-án rendeltem meg a pápai Asztalos KTSZ-nél azt a 30 db. tablót, amelyeken a következő években kiállítási iratanyagot helyeztem üveg alá. A város 3000 Ft-ot fizetett ki a tablókért. Újabb 3000 Ft-ba kerültek az egyenként egy négyzetméteres területű üveglapok.

Ugyanakkor a párt- és tanácsszervek úgy határoztak, hogy felszabadulásunk 15. évfordulóját nagyobbszabású ünnepségekkel köszöntik. Felavatásra kerül a Várkertben épített felszabadulási emlékoszlop, a múzeumban pedig helytörténeti kiállítás mellett a városi üzemek fejlődését bemutató kiállítást kell szerveznünk.

1960. április 3-án Kossa István miniszter avatta fel az emlékművet és nyitotta meg ünnepélyesen a múzeumban elkészített kiállítást. A két héten át nyitvatartott kiállítást mintegy ötezer látogató tekintette meg. Erre az ünnepségre készítette el ajándékul a folyosón függő, barokk stílusú szép kovácsoltvaslámpát Bogyay Mihály, az MTH iskola akkori művezetője.

Két hét eltelte után az üzemek a kiállításukat lebontották, a helytörténeti anyag pedig átrendezésre került. Ezt azonban megelőzte a múzeumi helyiségek számának megnövekedése: ugyanis a Nádor-szobától nyugati irányban további három terem és fél folyosórész várt rendbehozásra. A Nádor-szoba melletti nagyterem stukkódíszes mennyezete még korábban beszakadt. Eső, hó, hólé, por, szél pusztította a padozatot, falakat. Más egyéb nem volt azokban a termekben. Összesen 47 ablakkeret hiányzott. A Nádor-szobából átvezető ajtónyílás téglával elfalazott volt. Villanyvezeték, lámpák, ajtók hiányoztak. Majdnem megoldhatatlan feladat előtt állottam. A tervem az volt, hogy a pápai üzemektől kérek segítséget: vállalják el egy-egy terem rendbehozatalát. Ez ilyen formában nem sikerült. Hanem azért mégis lett megoldás. A járási tanács elnöke, a Magasbakonyi Erdőgazdaság segítségével rendbehozatta a második nagyterem beszakadt mennyezetét. Összesen 7 köbméter gerendát építettek be a tetőszerkezet kijavításához. Ezen segítségért a köszönet elsősorban Kovács Sándort, a járási tanács vb. elnökét és az erdőgazdaság igazgatóját illeti.

Hátra volt az ablaknyílások lezárása. Itt is kaptunk segítséget. A múzeum szervezési munkáimat kezdettől fogva igen nagy jóindulattal és pártfogóan szemlélte Dr. Zákonyi Ferenc, Veszprém megye idegenforgalmi hivatalának vezetője. Igen sokat köszönhet néki városunk múzeuma! Ekkor is 15 ezer forintnyi segélyt adott, az idegenforgalmi hivatal költségvetése keretében, hogy a hiányzó ablakkereteket megcsináltathassam.

1960. július 16-án a helyreállítási munkálatokat a helyi építőipari ktsz. befejezte. A város kifestette a szobákat, beszerelték a villanyvezetéket és július 31-én tisztán állt rendelkezésre 5 szoba, 2 fülke és 1 folyosó. Lezárható ajtók, becsukható ablakok, kifestett falak, felmosott padozat, villanyvilágítás a termekben. Az álom valóra vált. Lett múzeuma Pápának! (Az örömnek kellemetlen mellékzöngéje volt az,

hogy az északi rész keleti sarkán lévő épületrészből, amelyet eredetileg a múzeumnak jelöltek ki, 5 helyiségből álló részt városi óvoda részére leszakítottak.)

Az 1960. esztendő egyébként bővelkedett a városi múzeumot érintő eseményekben: a Pápai Elekthermax Vállalat zománcozott cégtáblát ajándékozott múzeumunknak.

1960. január 1-től a múzeum hivatalosan is megbízott vezetője lettem. Tiszteletdíjam havi 500 Ft lett, amit a múzeum költségvetése keretén belül biztosítottak. 1960. június 17-én tartott városi tanácsülésen hosszabb beszámolót tartottam a városi múzeumról.

1960. július 20-án, a Városi Tanács VB. elismerte a múzeum létrehozása érdekében kifejtett munkámat és ezért jegyzőkönyvi köszönetét fejezte ki.

1960. augusztus 3-án a városi tanács a 368–2/1960. sz. iratában arról értesítette a múzeumot, hogy a „közeljövőben kapust fog elhelyezni a főbejárat melletti lakásban." Az egész épület, s a benne lévő intézmények látták kárát annak, hogy ma sincs még portása, házfelügyelője a kastély-épületének.

Az 1960. esztendő azért is említésre méltó, mert ezen év szeptemberében a múzeum éves munkatervét mutattam be a városi művelődési hatóságának.

Gulyás Ferenc, a tanács vb. elnöke a hivatali szobájában őrzött, és 1945-ig a kastély Nádor-szobájának falát díszítő, a 18. századbeli Pápát ábrázoló nagyméretű olajképet 1960. július 11-én kelt hivatalos irat kíséretében átadta a múzeumnak azzal a megjegyzéssel, hogy a kép tulajdonosa Pápa város Tanácsa marad továbbra is. Most már biztonságban lehetett a kép, hadd lássák a város dolgozói minél nagyobb számban, ha a múzeum látogatására mennek.

Ugyancsak átadta a város a múzeum számára 1960. január 8-án kelt irata kíséretében, addig a Kultúrotthonban őrzött „A vadász hazatérése" c. nagyméretű olajfestményt. Ez a kép eredetileg a marcaltői kastély tulajdona volt, onnan került be Pápára 1945 után.

Gyarmati Elemér esperesplébános a múzeum számára juttatta a pápai kórházat alapító Esterházy Ferenc egykori országbíró, valamint a Nagytemplomot és a Várkastélyt építtető Esterházy Károly remekbe készült barokk stílusú olajportréját. Most a Nádor-szoba dísze mind a két festmény.

Időközben állandóan gazdagodott a múzeum. Balla József a két fából faragott szarvasnak hiányzó agancsait állította helyre.

A Bíró-testvérek a leglelkesebb múzeumbarátok közé tartoztak, iratanyagot és térképeket, az Ujvárytestvérek, asztalosmesterek, a kastélyból származó butort és egy, a 18. sz. végén készült, Veszprém megyét ábrázoló térképet, Vajda Sándor kőfaragó özvegye a férje által gyűjtött ásványokat, kitömött madarakat, egzotikus állatokat, Klement Vilma tanárnő értékes céh-iratanyagot, Noszlopy Bálint pedig családi ősének, az 1853-ban mártírhalált halt Noszlopy Gáspárnak a milleneum alkalmával viselt díszruháját, karddal és kócsagtollas kalpaggal együtt, Szalmássy László technikus egy teljesen ép, az i. u. II. évszázadból való kultikus célra használt 40 cm. magas urnát adott át múzeumunknak. Murai Sándor könyveket és egyéb régiséget ajándékozott.

Gyűlt-gyűlt a múzeumi anyag napról napra. Szinte alig múlt el hét, hogy valaki ne juttatott volna el valamilyen tárgyi emléket, régi pénzt, iratot kezeimhez. De nemcsak a városból, hanem a járás területéről is került múzeumunkba anyag. Varga Ferenc dákai igazgató községének levelesládájából származó, Balogh István igazgató pedig nagygyimóti vonatkozású iratanyagot hozott. A lovászpatonai állami gazdaság igen ritka, Jotape-i, koloniális érmét juttatott hozzám, amelyet útépítés közben találtak egy csontváz mellett. Schweighoffer Domonkos nagyteveli tanár népvándorláskorabeli cserépedényt, Tóth Mátyás pápasalamoni molnár kenderfeldolgozó házi eszközöket: gerebent, tilolót, motollát, fonó-orsót, rokkát, cséphadarót, Kiss István magyargencsi igazgató régi rokkát hozott be hozzám a múzeum számára. A sokasodó anyag elhelyezésére kiselejtezett diákotthoni asztalokból újabb tárlókat csináltattam.

A városi tanács VB. 1959. november 20-án hozott rendelkezése alapján tapasztalatcsere látogatást tettem Sárvárott az akkoriban szervezett múzeumi munka megtekintésére. Igen sok vonatkozásban kaptam eligazítást Nógrády Géza múzeumi igazgatótól.

Az 1959–60–61. években némileg szervezetileg is rendeződött a városi múzeum helyzete: 1959-ben egyösszegben 10 000 Ft-ot adott a város a községfejlesztési alapból a muzeum céljaira. Az 1960. és 61. esztendőben a városi tanács – 1960. január 1-től kezdődő hatállyal – költségvetési keretet biztosított a muzeum elemi szükségleteinek kielégítésére. Került már fűtésre, világításra, takarításra, postai kiadásokra és kisebb beszerzésekre pénz. Ezen két évben a költségvetés így tagolódott:

személyi kiadásokra (múz. vezető és takarító)	9 000 Ft
működési költségek (fűtés, világítás, besz.)	23 700 Ft
szolgáltatás	500 Ft
Összesen	33 200 Ft

Múzeumunk kezdett ismert intézmény lenni. Ettől az időtől kezdve felsőbb szervek, a megyeiek és minisztériumiak, tanács- és pártszervezetek részéről mind gyakrabban kerestek fel: kérdezősködtek, a múzeumban nézelődtek, tervezgettek. A múzeum megérett arra, hogy szakirányítás alá kerüljön, betölthesse kulturális feladatát. Ezt én már csak mint betegállományú érhettem meg. Mintha csak addig tartott volna bennem a munka olaja, míg ezen a területen is befejezem a pionírokra jutó legnehezebb tevékenységet. 1961. október 31-én megbetegedtem. Attól kezdve régi egészségemet nem is nyertem vissza. Kénytelen voltam a múzeumi szorgoskodásomat is abbahagyni.

1962. januárjától kezdve jogilag, áprilistól kezdve már gyakorlatilag is a megyei múzeumi igazgatóság irányítása és vezetése alá került városunk múzeuma.

Ezzel az én szerepem valójában véget is ért. A múzeum kapott gondnokot, teremőrt, aki egyben a takarítási munkálatokat is végzi. Én meg az általam gyűjtött múzeumi anyagot átadtam Pápa város Múzeumának azzal a kívánsággal, hogy a leltárban, ill. leltári lapokon tüntessék fel azt, hogy azon darab Jászai József gyűjtése.

De nem volna teljes a krónikám, ha nem beszélnék egészen röviden az 1962. és az 1963. évekről, amelyek lényeges változásokat hoztak a múzeum életében. De éppen ezen évek igazolták a korábban tett erőfeszítéseket, törekedéseket a múzeum megszervezése érdekében végzett mindennemű munkát, illetve annak helyességét, időszerűségét és jogosságát.

Először is Éri István, a megyei múzeumi igazgatóság vezetője szilárd pénzügyi alapot biztosított a múzeumnak. 1962-ben restauráltatta a Nádor-szoba nagyméretű olajképét. Fűthető irodahelyiséget rendeztetett be. Megkezdte a szobák helyreállítási munkálatait; először a Nádor-szoba restaurálását végezték el az iparművészeti gimnázium restaurátorai. Helyreállították a Nádor-szobában a rokokó–barokk díszkályhát. Kapott a terem 3 szárnyas ajtót és a 3 nagy ablak két szárnyú spalettákat. Az új ajtók, ablakok és spaletták az eredetihez hasonlóan 22 karátos aranyozással lettek ellátva.

1962-ben 14, 1963-ban ugyancsak 14 kiállítást szervezett a múzeum. A látogatottság 1962-ben 9607 főt, 1963-ban 10 003 főt tett ki.

1963. december 15-én *dr. Mithay Sándor* régész lett a múzeum vezetője. Így „igazi" szakember került a gyűjtemény élére. Elsőként az általam gyűjtött kb. 1000 db. tárgyat és dokumentumot leltározta át az új múzeumi törvény szellemének és előírásainak megfelelően, majd energikus gyűjtő- és feldolgozó tevékenységbe kezdett.

Kívánom, hogy az évek során szerény eredményekkel végzett munkám általa, majd az őt követők tevékenysége révén tovább gyarapítsa ismereteinket városunk és közvetlen környéke múltjáról.

JÓZSEF JÁSZAI

VORGESCHICHTE DER GRÜNDUNG DES STADTMUSEUMS IN PÁPA
(RÜCKERINNERUNG)

In dieser kurzen Rückerinnerung wollte ich über die ersten Jahre des Museums für Ortsgeschichte in Pápa schreiben.

Ich sammelte schon seit den dreissiger Jahren als Lehrer der hiesigen Bürgerschule archäologische-numismatische Gegenstände und Archivmaterial. Im Jahre 1945 ist ein grosser Teil meiner Privatsammlung vernichtet worden, aber ich begann im Jahre 1948 mit frischer Kraft wieder meine Tätigkeit, jetzt als Direktor einer Grundschule (Kertváros) in Pápa. Diese Privatsammlung war der Kern des zukünftigen Stadtmuseums. Es musste aber auch ein Platz für die Sammlung gefunden werden.

Im Jahre 1952 hat der Stadtrat das sog. Korvin-Haus dazu bestimmt, aber, leider, wurde es von anderen, Unbefugten, eingenommen. Im Mai 1954 wurde in unserer Stadt die Petőfi–Jókai Festwoche veranstaltet und aus diesem Anlass wurde am 14-ten März 1956 mit Hilfe des damaligen Stadt-Parteisekretärs Pál Gazsó im Jóka-Kulturhaus eine Ausstellung eröffnet. Diese beiden Erzeugnisse haben in grossem Masse zur Gründung des Museums beigetragen. Nach kurzer Zeit der „Heimatslosigkeit" wurde im Mai 1959 im einstigen Eszterházy-Schloss – das die militärischen Einheiten der Sowjetarmee kuzr davor verlassen haben – zur Ehre des vierzigjährigen Jubiläums der Räterepublik – eine Ausstellung eröffnet. Am 3. April 1960 hat der Minister István Kossa im Rahmen der Eröffnungsseier einer Ausstellung zum Anlass der 15. Jahreswende der Befreigung des Landes, zugleich auch die Tore des Stadtmuseums im Schloss eröffnet. Das Museum hatte anfangs mehrere Räumen (im nördlichen Flügel des Schlosses), doch musste es noch im Jahre 1960 einige an den damals errichteten Kindergarten abgeben.

Am 1. Januar 1960 wurde ich auch offiziel zum Direktor des Museums ernannt. Seit Januar 1962 ist das Museum eine Institution mit Selbstbudget und gehört zur Komitatsmuseumorganisation. Von dann an konnten die Ausstellungssäle immer schöner ausgestattet werden. Infolge meiner Krankheit hat die Leitung des Museums am 15. Dez. 1963. der gewesene Direktor des Museums in Győr, der Archäologe Sándor Mithay übernommen.

MÉSZÁROS GYULA

„TÜKÖRBŐL" IDÉZTÜNK ÖRDÖGÖT

(KISDÖRGICSE HIEDELEMVILÁGA)

A KISDÖRGICSEI GYERMEK SZÜLETÉSE ÉS NEVELKEDÉSE RÉGEN, A BABONÁK KERESZTTÜZÉBEN

A Balaton északi partvidékén, a festői Halom-hegy szőlőkkel koszorúzott bazaltkúpja árnyékában, törökdúlástól megtépázott, múló idő fogától megrágott Árpád-kori templomromok szomszédságában húzódik meg három, régi eredetű, magyar ajkú falu: a ma már közigazgatásilag Dörgicse néven egyesült Alsó-, Felső- és Kisdörgicse.

A három közül a legkisebb: Kisdörgicse. A felszabadulásig kisbirtokos, vagy néhány holdas paraszt családok éltek itt, egy részük evangélikus kisnemes elődök unokái.

A helybeli „uraság"-ot a katolikus földbirtokos Schandl család képviselte, sűrűn váltakozó–költözködő cselédséggel. Néhány más, általában már szegényebb sorsú katolikus napszámos család mellett, a református, nazarénus és adventista felekezet is képviselve lett kevés lélekszámban ebben az apró faluban, ahol a legmagasabb házszám az én gyermekkoromban 40 körül mozgott. Igaz, előfordult, hogy odacsapódott a fővárosból egy-egy kiöregedett izraelita szatócsnő, tű és cérna eladásából azonban itt nem lehetett megélni s a kiskereskedők hamar odébbálltak.

A tősgyökeres helybeliek főfoglalkozása mindig is a földművelés (gabonatermesztés, szőlő) volt. A Balatonra tekintő vagy déli fekvésű hegyekben kiváló dörgicsei rizling és muskotály termett, terem ma is: „Erdei: erëget, Leshëgye: lesëget, Fenye: fenyëget, Bëcce: öklelget, Agyaglik: eltemet!"[1] – ijesztgették a borivásban mértéket nem mindig tartó férjeket a dörgicsei asszonyok. Műhelyes kisiparos egyedül a kovácsmester lett volna, de a falu szélén álló műhely tűzhelye gyakran volt hideg, mivel ezek a mesterek is hamarosan vándorútra keltek. A kis falu nehezen adott kovácsnak megélhetést. Akadtak azonban földműves családok, melyekben egy-egy személy takács, cipész kismesterséget, vagy fehérnemű varrónői tevékenységet is folytatott otthonában, főleg a 20-as 30-as években.

A helység egyetlen szellemi irányítója a század elején az evangélikus felekezeti tanító volt. 1927-től az iskola megszűnt, mert az átlag 14–15 tanulós létszámú iskolától az államsegélyt megvonták, így a falunak magának kellett volna tanítóját eltartani. Az ilyen kolduskenyérre azonban a tanítók nemigen pályáztak.

Földrajzi, közlekedési elzártsága teremtette helyzetében, folyamatos művelődési irányítás hiánya mellett, ősi hiedelemvilág makacsul továbbélő hagyományai bibincsében vergődve, mindennapi kemény paraszti munkában élte hol csendes, hol perpatvaroktól zajló életét Kisdörgicse népe.

Születésemtől: 1914-től kezdve 13 éves koromig én is köztük nevelkedtem. Éltem a többi helybeli parasztgyerek életét: őriztünk libákat, majd nagyobbacska korunkban marhákat. Részt vettem örömükben, kínjaikban, játékaikban és fáradságos, az apró gyerekekre elég korán kiszabott nehéz paraszti munkájukban. Nem lehettem kivétel. Édesanyám helybeli parasztlány volt, édesapám – falusi kovács fia – csak addig volt tanító, amíg a dohos kis iskolában tanított, azután mennünk kellett szántani, vetni, takarulni két igavonó tehenünkkel, – mint általában a falu népe – ha élni akartunk.

A kisdörgicsei gyermeket – még századunk elején is – úgyszólván fogantatása pillanatától kezdve babonás előítéletek, rettegések, jóslatok, hiedelmek bűvköre vette körül. Babonás kötöttségek befolyásolták az újszülött életét, növekedését, a felnőttnek a gyermekkel kapcsolatos cselekedeteit, fiatalok egybekelését.

Féltünk a természeti erőktől, mindenekfölött a villámlástól, mennydörgéstől. Égiháború idején – ha csak lehetett – elbújtunk mint kisgyermekek a szoba legrejtettebb zugába – „mert ilyenkor nem jó küszöbre állni" – (Mészáros Lászlóné) – s egy-egy erősebb dörrenés alkalmából rémülten rebegtük a megszeppent asszonynéppel együtt: „Uram Jézusom segíts mëg bennünket!".

A kisdörgicsei öregek mesélték: Szolgált valamikor Dörgicsén egy nagyon káromkodós őrzőgyerek. Egyszer, mikor a többi dörgicsei gyerekkel kint őrzött a réten, nagy vihar közeledett. Dörgött, villámlott. A többiek a föld alá bújtak volna félelmükben, ez meg kiállt a vihar elé s fölfenyegetett az égre: „Szakállasúristen ide üss-ë!" Abban a pillanatban irtózatos csattanás és az istenkáromló elfeketült szájjal, holtan rogyott össze. „Agyonütötte az istenharagja".[3] Ugy képzeltük, hogy villámcsapáskor valóságos kő esik le

az égből.[4] Formája mint a „hordóakona" (fadugó). A színe is hamuszürke, mintha megégett volna. Ez a „mennykő" 7, más verzió szerint 9 évig fúródik lefelé a földbe s ugyanennyi idő múlva tér vissza a felszínre.[5] Ilyenkor lehet megtalálni. Találtunk is, nemegyszer. Csak mint gimnazista tudtam meg később, hogy a mi félelmetes mennykövünk bizony nem más, mint az újkőkori ember csiszolt kőfejszéjének furatmagja: gyártási hulladék! Amely aztán, mint becses varázsszer, bekerült az istálló vakablakába. Különösen fontos szerepe volt akkor, amikor „megrontották" valakinek a tehenét, véres tejet adott. Ezzel „dörgölték", gyógyították a tehén tőgyét.[6] Némelyek szerint a mennykő balta-, vagy fejszeformájú is lehet: „Asz mongyák, hogy jó a tehén tőgyit mëgdörgyőnyi mënküvel, ha véresset ad, attú mëggyógyull. A menkü 7 évig van a fődbe, akkor főgyün a fődre. Asz mongyák, hogy balaska formáju is van." (Szilvási Imre 74 éves, 1958. II. 22.)

Gyermekkorunk képzeletvilágát sejtelmes lények árnyékserege népesítette be. Rettegtünk a templomrom üregeiben tanyázó, félelmetesen vijjogó „halálmadár"-tól,[7] az éjszaka leple alatt lopakodó, vérszopó „mënyétasszony"-tól.[8] Titokzatos gyermekijesztőkkel[9] fenyegettek bennünket, amikor szófogadatlanok voltunk: „Elvisz a kutusz, bákász,[10] hërokk, rézf . . .u bagó!"[11]

Ilyen, legnagyobb részükben képzeletbeli mitikus lények mellett azonban bújtunk még az előttünk szokatlan külsővel bíró, nálunk ritkán látott emberek elől is, mint a „vándolló", „kódisember", „teknyőscigány", „csöndér", kéményseprő. De különösen féltünk a boszorkányoktól.[12] Hátborzongató történeteket tudtak róluk mesélni.

Amikor beköszöntött a késő őszi, esős hideg idő, s a jószág az istállóba szorult, mi süvölvény gyerekek össze-össze jöttünk valamelyik pajtásunk szüleinek istállójában, s ott, a tehénpárás jó melegben felkucorodtunk a „szógagyerek" szénaágyára, aztán félelemmel vegyes áhitattal hallgattuk, hol egyikünk, hol másikunk szájáról lestük a véget nem érő boszorkány-, ludvérc, meg egyéb babonás históriákat. Ráadásul valamennyi „igaz vót", „igazbul megtörtént"!

Az öregek mesélő kedve azonban még rajtunk, gyerekeken is túltett! Őszi „kukoricafosztáskor", vagy csendes téli estéken, „rokkaszó" mellett, „tollfosztáskor" régi-régi babonás históriák, „igaz történetek" támadtak fel s keltek szárnyra az öregek ajkán. Szilvási Imréné volt a kísérteties események egyik fő tudója. Ahol ő megjelent, már előre belebújt a félsz az asszony- és gyereknépbe. Nem tudni, hogy meglett férfiak hittek-e mindig bennük igazán, vagy többnyire csak mutatták, mi gyerekek azonban, aprók és nagyobbak, de a fehérnép is, halálos komolysággal vettük a hiedelemvilág „eseményeinek" igaz voltát. Féltünk. Egy-egy hátborzongató „történet" elhangzása után fel-felsikoltott valamelyik félősebb menyecske: „Júj, hogy a rospic egye meg, de én máma haza se merek mennyi, ha a komámuram el nem késér legalább a templomig"! Vagy a másik: „De én meg mast má pisányi se merek kimennyi ezentul az udvarba éjjel"! Hát a „nagyok" is félnek?! No, ettől még jobban megijedtünk.

Édesapámat rokkantsága miatt 1927-től nyugdíjazták, engem pedig még az év őszén felvettek a soproni evangélikus Liceum első osztályába. Szüleim a következő évben Nagyvázsonyba költöztek, így végleg elszakadtam szülőfalumtól.

Édesanyám azonban tovább mesélt. Vakációim fő élménye mindig az ő dörgicsei visszaemlékezéseinek, babonás történeteinek hallgatása, jegyezgetése volt. Ő még hitt rontásban, szemmelverésben halála napjáig.

1958. február 21–24-ig, négy napos babonagyűjtést végeztem Kisdörgicsén. Kíváncsi voltam, hogy a falu népe mit őrzött meg régi hiedelemvilágából harminc év múltán. Élnek-e még a jó öreg mesélgetők, hallgatja-e még őket a fiatalság, vagy pedig a mai, felvilágosult kor gyermeke már nem figyel a régi hiedelmekre, s az öregekkel végleg sírbaszáll az egykori babonás mesevilág.

Nagy örömömre még életben találtam a HIRES MESÉLŐK közül a zánkai származású, 67 éves Szilvási Imréné sz. Szabó Rózát, a 74 éves Szilvási Imrét, a 73 éves Sokhegyi Eszter nénit, és Tabi Lajosnét, aki 74 esztendős volt ottjártamkor. Még nagyobb meglepetésemre, a már rég a kis falu temetőjében porladó mesélők fiai, leányai, menyei és unokái még változatos és bőséges hiedelemhagyományt, babonás történetet mentettek át az elődöktől. Tehát nem szakadt meg távozásukkal a kisdörgicsei meselánc. Új adatközlőim sorában ott találjuk a 65 éves Szentes Lajosné Mészáros Karolint, aki Vas megyei: szentiványfai születésű, a tősgyökeres kisdörgicsei 67 éves Szentes Lajost, az 58 esztendős özv. Bencze Gyuláné Kovács Márit, a 30-as években Akaliból ideszármazott 54 éves Steixnerné Vörös Margitot, végül az ugyancsak 54 éves Sokhegyi Károlyt az idősebbek közül. Azután sorban jelentkeztek: Pálffy Károly 49 éves (Nemesleányfalu–Nagyvázsony szül. hellyel), Pálffy Károlyné sz. Nagy Piroska felsődörgicsei születésű 43 éves, Pálffy Kálmánné sz. Varga Veronika 43 éves (Rákospalotáról), két helybeli pajtásom: Hegyi Sándor 46 éves és Németh Sándor 45, Németh Sándorné sz. Czupor Ilona pécselyi születésű 34 éves, Szücs Lászlóné sz. Bencze Ilona 34 esztendős, azután Kovács Erzsébet 29 éves hajadon, kisdörgicsei lakosok, mint legújabb adatközlőim.

Ebben az időben kezdett a falu végre kimozdulni elzártságából. Már autóbuszjárat kötötte össze egyrészt a Balatonpart legközelebbi vasútállomásával: Akalival, másrészt északi irányban Balatonfüreddel. Az elemi iskola végleg megszűnt ugyan 1927-től, de a gyermekek rendszeresen jártak a felsődörgicsei iskolába.

A serdült fiatalság egy része is át-átlépte már a szűkebb szülőföld határát: asztalos, cipész, autóbuszkalauz, fűszerkereskedő került ki a falu fiainak sorai-

ból. Lassan tágulni kezdett a látókör munkaterületeken, világnézetben, művelődési szinten egyaránt.

Megmutatkozott ez a régi szájhagyományok, mesék, babonák, hiedelmek elbeszélésének, továbbadásának módjában is.

Az én gyermekkoromban még így kezdődtek, vagy végződtek a babonás történetek: „Ez igaz vót!" „Igazbul megtörtént." „XY látta." „Öregapámmal, öreganyámmal, édesapámmal, velem esett még." „Magam láttam, mast is elhiszëm." Stb.

Századunk első évtizedeiben születetteknél a babonába vetett hit inkább kételkedés jegyében nyilvánul már meg Dörgicsén. Hiszik is, nem is: „Én ugyan nem hiszek a babonában, de ezt az egyet elhiszëm, mert velem történt még." Ilyen és ehhez hasonló megnyilatkozásokkal találkoztam gyűjtéseim során.

A kisdörgicsei hiedelemvilág részben megőrzött, átmentett, továbbélő helyi hagyományokból, részben idegenből – szomszéd –, vagy távolabb fekvő községből, pusztáról – jött elemekből tevődik össze. Az idegen származású anyagot vidéken járt helybeliek, házasság révén a falu közösségébe került személyek s végül beköltözött családok hozták.

A babonás történetek vagy személytelenek, tehát sem aktív, sem passzív szereplők nem nevezhetők meg, vagy pedig a faluban élt, esetleg még élő személyek neveihez kötődnek, akár aktív (rontó), de főleg kárt szenvedett értelemben.

A születendő gyermekkel kapcsolatos babonák, hiedelmek

Az új kis élet hordozására megérett, felkészült, felserdült leány remegő várakozásától a létezés gyertyájának utolsó lobbanásáig tartott az a rögös út, mely, a nép hite szerint, ártóktól és ártásoktól szüntelenül körülvéve, fenyegetve és követve végigvezette a kisdörgicsei gyermeket. A hagyományok megidéző tükrében próbáljuk most ezt az utat nyomon követni, a várt, világra jött és felcseperedő gyermek sorsvonalát.

A jövendőbelijét váró leány magatartása

A kisdörgicsei, még fejlődésben lévő, csupa kéz–láb leánygyermekek 12 éves korukig szinte ki voltak közösítve a hasonló korú fiúk játékaiból. Ha véletlen mégis előfordult, hogy együtt látták a még gyermekkorát élő két különböző nem képviselőjét, a lányok is, de főleg a fiúk, éneklő, gunyoros hangon, kórusban rákezdték: „Asszony meg az ember, asszony meg az ember, gyerek-lány, gyerek-lány! Szééép is ááám!" (Általában a Balaton mentén a „gyerek" elnevezés mindig fiút jelölt, illetve helyettesített).

Amikorra azonban a leánykák elérték a 12–13. életévüket, szinte varázsütésre megváltozott minden. A velük egykorú fiúk már szívesen bevették volna őket a játékba, keresték volna társaságukat, de most fordult a kocka: a leányok a náluknál 5–6 évvel idősebb legénykék felé kezdtek kacsintgatni s rideg elutasításban részesültek a még mindig rövidnadrágos kortársfiúk.

Még jóformán fel sem serdült a lány, már kíváncsi lett. Amikor katicabogarat talált, tenyerébe vette, vagy kezefején futtatta és magasra tartva, rákezdte varázsénekét:

„Pëtërke, Pëtërke,
Meere visznek férhő?
Bécs felé,
Buda felé,
Öreganyám háza felé!"[13]

Ugy képzelték, hogy abba az irányba viszik el őket, amerre a katicabogár száll.

De nemcsak az a kérdés izgatta a lányok fantáziáját, hogy honnan jön a kérő, hanem főleg az, hogy kiért jön először. Ki megyen közülük elsőnek férjhez. Viszont hét évig pártában marad az a leány, aki eltöri a tükröt, tartja az országosan is ismert babona Kisdörgicsén.[14] Amikor csuklott, ábrándozva szólalt meg az eladó lány: „Csuklom, emlëget a Cukrom!" A felserdült lányok életében általában ilyenkor került sor először babonás praktikákra: „Amikor karácsonykor az éjféli misérül mëggyünek, mëgrugják a disznóól ajtaját. Ahányat röffen a disznó, annyi év múlva mënnek férjhëz."[15] (Steixnerné Vörös Margit 1958. III. 7. Irásbeli közlés)

Rostafordítás

Népünk körében általánosan ismert babonás praktika a jövendőbeli házastárs kilétének, nevének szita-, vagy rostafordítás útján történő megtudakolása.[16] Ismerték ezt a babonás eljárást Kisdörgicsén és más közeli falvakban is. Kisdörgicsén azonban – a két adatközlő: Mészáros Lászlóné és Sokhegyi Károly szerint – az elveszett, ellopott baromfi tolvajának kilétét igyekeztek általa megismerni. Egy alkalommal – a 30-as években – mégis megkísérelték a kisdörgicsei fiatalok – titokban, a falutól távoleső egyik szőlőhegyi borpincénél a szitától megtudni, hogy ki kinek lesz a párja. A beállott szokatlan, számukra érthetetlen jelenség látása azonban elriasztotta őket a varázslás teljes véghezvitelétől: Itt, az általánosan ismert, ollóra, vagy ujjhegyre függesztett rosta módszerétől eltérő formulára, az asztaltáncoltatás babonás előírásaira emlékeztető gyakorlatra bukkantam Szücsné Bencze Ilona adatszolgáltatásában: „Esztet én magam láttam, még mast is elhiszëm: Szitát ráteszik a sodróděszkára, asztán hetenn ráteszik a szita körül a sodróděszkára a kezüket, akkor a szita eekezd forognyi, mindig gyorsabban. Próbátuk mikor lány vótam, a Halomba, pincénél, ugy forgott csak u ppörgött. Mindenki kifutott, csak én marattam egyedül. Hét përeig kölött várnyi. Asztán mëgindút. Aszt, hogy hét përeig kő várnyi, Antaafán hallottam." (Szücsné Bencze Ilona 1958. II. 21.)

(Az eltűnt baromfi tolvajának keresésével kapcsolatban Mészáros Lászlóné az alábbi rostafordító formulát közölte: „A rostát alsó pereménél fogva neveletlen ujjukon tartották, azután elkezdték: „Atyának, Fiunak, Szentlélek Istennek nevében. Rostám rostám mond meg nékem ki lopta el a tikomat?" Akkor kezdték felsorolni a gyanúsítható neveket. Amelyik név említésekor megbillent a rosta, az lopta el a tikot." (1957. XII. 19.) Sokhegyi Károly viszont így emlékezett az idéző varázsigére: „Szent Pëtër, szent Pál, fordítsd mëg a rostát." Szerinte ezt a formulát azonban az ollós rostafordításnál alkalmazták. (1958. II. 24.)

Cédulaírás

Régen szokás volt Dörgicsén, hogy Óév éjszakáján, 12 órakor lisztből egyforma gombócokat gyúrtak s ezekbe egy-egy falubeli leány nevét rejtő cédulákat dugtak.[17] Vizet forraltak, s amikor a víz „lobogni" kezdett, a gombócokat beledobták. „Amelyik gombóc először adja föl magát, annak a névtulajdonosa mëgy elsőnek férjhëz." (Mészáros Lászlóné Rumi Karolin) „Szilvëszter napján „orgyát" főztek. Azután cédulákat írtak. Mindegyikre egy-egy falubeli lány neve került. Az orgyacsontot Újévre virradóra darabokra szëdve kitették a küszöbre. Mindegyik csont alatt ott volt egy eladó lány neve. Akinek a kutya éjjel elvitte a csontját, az a lány abban az évben férjhëzment." (Mészáros Lászlóné Rumi Karolin)

Ruhadarab szerepe a legényfogásban

Általános dörgicsei szólásmondás volt az álhatatosan udvarló legényre vonatkoztatva: „Na ennek is főzik a kapcáját, nincs maradása."[18] (Mészáros Lászlóné Rumi Karolin)

A haj, szőrzet babonás funkciói

Az emberi hajszál alkalmazása mindig is nagy szerepet játszott a magyar nép babonás szokásaiban, „varázslásaiban".[19] Így volt ez a kisdörgicseiek hiedelemvilágában is: „Azt mondták, hogy hát a fiatalok hónajjából metszettek szőrt, mëg a hajából, aztán azt besározták a tüszelbe, aztán akkor nëm tudtak többet eeványi ëgymástul". (Özv. Bencze Gyuláné Kovács Mári 1958. II. 21.)

Szücsné Bencze Ilona századunk első felében még élő ilyen babonás cselekedetről ad hírt 1958-ban: „Amikor a Páfi Bözsi menyasszonyi ruháját varrták, a Berecki Irénnek három szál haját belevarrták a ruhába, mert azt tartották, hogy akkor az mëgy utánna a faluba legelőbb férhő. Ugy is lett."

Étetés

„Dörgicsei híd alatt, Lányok sütik a halat. Zsebkendőbe takargyák A legénnek ugy aggyák Én is ëttem belőle Szerelmes lëttem tőle" – dalolták még régen, édesanyám leánykorában a három Dörgicsében.

A fiatalok „összeboronálását" elősegítő babonás cselekedetek között első helyen állt Kisdörgicsén az „étetés". Ehhez az eljáráshoz az eladó lánynak hol szőrzetét, hol vérét használták fel.

„Azt mondta a Hertling Mári, hogy a Buda Káró oda járt „Bëccére". Vótak ott ilyen nyarallók, aztán azoknak vót szógálló lányuk. A lány pogácsával[20] mëgkínálta a Kárót, amibe a szemérmësteste szőribül sütött bele ëgy darabot. Vót ott ëgy Ödön nevü ëgyén, aki rokona vót a lány gazdájának. Az irillette, mivel nëm kapta mëg a lányt, hát elmondta Hertling Márinak. Igy tudódott ki a dolog." (Sokhegyi Károly 54 éves; 1958. II. 24.)

„Amikor a legén nëm tud elmarannyi a lánytul, azt mondják, hogy a lány havibajjos véribül tettek az ételébe."[21] (Szücsné Bencze I. 1958. II. 21.)

„Ha az ujját mëgböki a lány tüvel, aztán a legénynyel kiszivatja a vérit, akkor a legén nëm tud többet eemarannyi." (Szilvási Imréné Szabó Róza 67 éves; 1958. II. 22.)

Amikor aztán akár szerelem, akár a szülők akarata (vagyoni érdek), vagy éppen babonás cselszövések révén elkövetkezett a fiatalok egybekelésének ideje, most már a menyasszonyt, illetve az újasszonyt kellett megvédelmezni minden olyan ártástól, ami a fiatal pár szétszakadását idézhette volna elő.

„Mikor az új mënyecske először lépett be új otthonába, söprüt adtak a kezibe, avval ëgy pár hárintást csinált, akkor azt letette, türülgető rongyot adtak neki, aztán akkor néhány széket letürült, hogy mëgmaradjon és dolgos asszony váljék belőle." (Mészáros Lászlóné Rumi Karolin)

A varrótű babonás szerepe az új-házasok életében

„A mënyasszonyi ruhába is szoktak varrnyi tüt" – emlékezik vissza 1958-ban özv. Bencze Gyuláné. Azt már sajnos elfelejtették, hogy mi volt a tű rendeltetése. Feltételezhető, hogy rontás ellen szolgált védelmül, mint hogy ez volt a funkciója például a Nógrád megyei „szülőágy" lepedőjébe tűzött tűnek, vagy – messzebbre visszatekintve – a honfoglalás- és Árpád-kor női sírjaiban talált minden ilyen szúrós-hegyes vas eszköznek.[22]

Somogyban viszont a menyasszony ruhájába tűzött varrótűvel azt akarták biztosítani, hogy az elsőszülött gyermek leány legyen.[23]

Tilalom

Szóbeli tilalom is védte az új-asszonyt: „Amikor a lány férhő mënt, az uj-asszonynak ëgy darabig nëm szabad elmënnyi máshó, hogy mëgnyugoggyék. Ez a szokás még mast is mëgvan." (Szücsné Bencze Ilona).

„Fiatal házasoknál a fiatalasszonyt két hétig nem engedték hazamennyi a szülői házhoz, mert akkor

nem marad meg." (t. i. az új otthonában). (Németh Sándorné 34 éves, 1958. III. 8. Levélbeli közlése.)

A születendő gyermekre vonatkozó jóslások

Még szorosabbá vált a babonás hiedelmek védőgyűrűje a fiatal terhes anya: az „állapotos asszony" körül.

Fiú lesz-e, vagy leány? („gyerek, vagy lány?")

„Azt szokták mondani, hogy fia születik annak az asszonynak, akinek nagyon csúcsos a hasa." (Mészáros Lászlóné Rumi Karolin)

„Az a terhes asszony, amelyik a savanyót kívánja, annak fia születik." (Németh Sándorné 1958. III. 8. Levélbeli közlés) „Azt mondják, hogy ha az asszony széles hátul, lánya lesz. Ha fia lesz, akkor csúcsos a hasa elől."[24] (Szentes Lajosné Mészáros Karolin 65 éves, 1958. II. 21.) „A lánynak előbb megérik a körme, mint a gyereknek, azért egy-két héttel előbb megszületik." (Mészáros Lászlóné Rumi Karolin) „Na aztán még azt szokták mondani, – te is láttál már olyan gyümölcsöt – hogy kettő össze van nőve, szilva, vagy alma, azt lánynak, asszonynak nem jó megenni, mert annak, aki megeszi, ikergyereke születik."[25] (Mészáros Lászlóné Rumi Karolin) „A terhes asszonynak leterítetlen asztalról nem szabad enni, mert akkor a kisbaba feje kopasz lesz. Ha kukoricát lop, akkor pedig nagy haja lesz a kicsinek."[26] (Németh Sándorné, 1958. III. 8. Levélbeli közlés) „Ha állapotos asszony valakire rácsodálkozott, arra formázott a gyereke."[27] (Mészáros Lászlóné Rumi Karolin)

Nyavalyatörős kisgyermek

„Az is mondás volt, hogy amikor baromfit ölnek, aztán még akkor is él, ugrál, amikor leforrázzák, aztán a lány, vagy menyecske, olyan forrázza, akinek gyereke lehet, annak nyavalyatörős lesz a gyereke."[28] (Mészáros Lászlóné Rumi Karolin)

Anyajegy: „gyel"

1958. évi kisdörgicsei babonagyűjtésem idején is még mint élő hiedelemmel találkoztam az anyajegy keletkezésének népi magyarázatával: „Ha a terhes asszony valamitül megijed, a köténye kötőjét köll hirtelen megfogni, mer ha valamelyik testrészihez nyul, ott anyajegy keletkezik." (Németh Sándorné, 1958. III. 8. Levélbeni közlés) „Állapotos asszony ha tüztül, állattul, vagy ilyesmitül megijed „félidőig", nehogy az arcáhó kaptyon, hogy a „gyel" ott legyen a gyerekin." (Szücsné Bencze Ilona, 1958. II. 21.) „Az állapotos asszony ha valamitől megijed, aztán valahová odakap, akár a nyakára, akár a térdire, vagy valahová, gyel lesz a gyerek testin. De ha eszibe jut, hogy mi van a szive alatt, akkor nincs baj." „Édesanyám hisz ebben?" „Hiszek benne fiam, mert még az orvos is elhiszi. Nahát élő példa, hogy amikor volt a bombázás, a vázsonyi Bertalan Gyuláné állapotos volt éppen, aztán nagy robbanás volt, látta a robbanást is még a tüzet, aztán valahogyan odakapott az orrához. Aztán nagy, duzzadt, lángvörös orra lett a gyerekinek. A múltkorokba az ember volt itt nálunk a gyerekkel, aztán megkérdeztem, hogy mi lőte az orrát, akkor mondta el az apja, hogy mi történt vele. De olyan csunya ám szegény gyerek, hogy rossz volt ránézni. Ha valami ilyet meglát az állapotos asszony, mielőtt nyúlna valahová, dugja hirtelen a két hüvelykujját elöl a „szoknyaléndzőbe"[30], vagy a köténykötőhöz, akkor nem árt az ijedelem az újszülöttnek, amíg az anyjánál van. Hát ezt tartják.

A felsődörgicsei Kovács tanítónak meg egész egy himpér volt a füle alatt az arcán, mert az anyja nagyon megkívánta a himpért, mikor állapotos volt vele.[31] Nézte, de nem kinálták. A nép ezt tudja, azért ha valakihez állapotos asszony megy, mingyár kinálják avval, ami ennivaló éppen elöl van, aztán azt szokták mondani: „Tessék, vegyen, nehogy meglássék a fia fejin!"[32]

Akárhol, vagy „piharcon" meglát valamit az állapotos asszony, aztán megkívánja, ha akármilyen szegény is, nincs neki pénze, köll neki adni akár gyümölcsből, akár virágból ingyen.

Amikor megy valakihöz ilyen állapotos asszony, aztán az ablakon előre észrevészik, akkor amit éppen esznek az asztalnál, eldugják elüle, hogy ne kölljön neki adni, akkor a gyerek azt, amit az anyja elől eldugtak, sohase eszi meg." (Mészáros Lászlóné Rumi Karolin)

„Üszöggyerek"[33]

A gyermek születésével kapcsolatban a legszorongatóbb, a legnehezebb időszak a kicsi világrajövetelének nagy eseménye. „Mer ki tudhassa előre, hogy – neaggyisten – nyomorék, vagy éppen „ÜSZÖGGYEREK" lesz" – ijesztgették egymást, meg a leendő anyát.

Mi az üszöggyerek? Elmondja Mészárosné Rumi Karolin, úgy, ahogyan az ő leány- és fiatalasszony korában elképzelték, hitték: „Abban az időben hallottam, mikor lány voltam, hogy valakinek üszöggyereke született. Az üszöggyerek olyan, hogy mikor kibujik, szőrös, aztán mindjárt fut a falon mindenfelé.[34] Végin vissza akar menni az anyjába. Azt az anyát, akinek ilyen gyereke született, azon nyomban bevitték a másik szobába, hogy az üszöggyerek rá ne találjon, azt még a bábaasszony ütötte agyon ollóval."

Üszöggyerekről mások is tudtak a faluban: „Fősődörgicsén a Sótonyinénak lett üszöggyereke. Szőrös vót. A kis gyerek kibujt a vánkosbul aztán mászott a falon." (Tabi Lajosné 74 éves, Kisdörgicse, 1958. II. 21.) „Amikor az üszöggyerek megvan, mászik a falon. Azt agyon kő ütnyi." (özv. Bencze

Gyuláné Kovács M. 1958. II. 21.) „Az üszöggyerek szőrösen születik még. Úgy tudom, a Tamás feleséginek is ulyan vót." (Sokhegyi Károly, 1958. II. 24.)

„Vátott gyerek"[35]

Amikor végre, nagy szorongások és balsejtelmek közepette egészséges kisbaba jött világra, és elhangzottak a bábaasszony megnyugtató szavai: „Egy rongyos kis gyerek"[36] (azt, hogy „szép", idegennek az újszülöttre egyelőre nem volt szabad mondani), azután meg azért kellett rettegnie az édesanyának, hogy éjszaka a boszorkány ki ne cserélje gyermekét, mivel még nincs megkeresztelve.[37]

Kérdeztem édesanyámat: Hallott-e valamit a „VÁTOTT GYEREK"-ről? Azt a választ kaptam, hogy ezen a vidéken általában az elhagyott, leromlott egészségi állapotban lévő, vagy rongyos ruhában járatott, jobbára „lelencházból" kivett gyerekre mondták: „Jaj szegény, olyan, mint egy „vátott gyerek". Az ő fiatal korában azonban – szerinte – még „valóságban" is volt ilyen.

Majdnem „VÁTOTT GYEREK" lettem!

Édesanyám további közlése: „Gyerekágyban feküdtem Kisdörgicsén. Rumi öreganyátok egy pár napig ott hált velem. Ő aludt a kisszobában, mink még az elsőszobában. Egynapos Gyulám ott feküdt mellettem pólyában. Nem aludtam. Hát, egyszer csak látom ám, hogy a vén Kellerné gyün oda az ágyhoz. Kezében tart egy ronda kövér csira gyereket, aztán odafekteti mellém, az én Gyulámat meg el akarja vinni. Elkaptam a kezit – még most is viszolyog a hátom, ha rágondolok, olyan puha nyirkos keze volt, – aztán elkiáltom magam: Édesanyám! Édesanyám gyüjjön be hamar! Ez a rossebes vén Kellerné el akarja venni a gyerekemet, ezt a ronda csirát meg ideteszi! Édesanyám begyün, hát erre a vén boszorkány rám néz mérgesen, aztán fölkapja a kölkét, az én Gyulámat meg visszadobja. Aztán csak eltünik. Nem láttam többet. Azt mondja édesanyám: „Talán álmodtál lányom?! Ujjél föl aztán imádkozzál. Majd én is imádkozom, aztán elmúlik." „Nem álmodtam én édesanyám – mondom –, ébren voltam. Még a kezit is megfogtam.[38] Többet aztán nem gyütt el a vén Kellerné. Boszorkány volt."

Gyermekágyas anya kísértéséről, újszülött kicserélésének próbálkozásáról Németh Sándorné egyik közeli községben történtekkel kapcsolatban közölte az alábbi adatokat: „Egy pécselyi asszonynak kisbabája volt és azt akarta a boszorkány elvinni. És mivel nem tudta, az anyját csipkedte. Egész éjjel égett a lámpa.[39] Mindig tizenegy óra tájban jelent meg nála, de senki más nem látta, csak az asszony. Már annyira el volt gyengülve, hogy jártányi ereje sem volt. Sokaknak panaszkodott. Azt tanácsolták néki, hogy a szoba mind a négy sarkába tegyen szentölt vizet és gatyamadzaggal kösse le a kilincset, meg söprüt tegyen az ajtóba. Ezt megcsinálta és így elmaradt a boszorkány. Amikor nem sikerült neki bemenni, azt kiáltotta be, hogy: „Szerencséd büdös kurva, hogy te nagyobb kurva voltál, mert elvittem volna a gyerekedet, téged meg megöltelek volna!"[40] (N. S.-né írásbeli közlése 1958. III. 8.)

„Ahol gyermekágyas asszony fekszik, éjjel be köll kötni az ajtót gatyamadzaggal, akkor a boszorkányok nem tudnak bemenni rontani. Mert van olyan, akit már piciny korában megrontanak." (Mészáros Lászlóné Rumi Karolin)

Amikor valakinek gyermeke születik, akkor gatyamadzaggal le kell kötni az ajtót meg a kulcslyukat, hogy a boszorkány ne tudjon bemenni; mert ha bemegy, elviszi a gyereket. (Szücs Lászlóné hallotta Horváth Ilonától)

„Az ujszülött kisgyereknek először imádságos könyvet szoktak a kezibe adni." (Mészáros Lászlóné Rumi Karolin)

Keresztelő

Nem viheti el a boszorkány a gyermeket, ha már meg van keresztelve. Ezért van az, hogy a három Dörgicsén lehetőleg már a születés másnapján keresztvíz alá tartották a csecsemőt.

Kereszteléskor legtöbbször az édesanyja is elment a templomba, hogy első útja is oda vezessen. Mert addig nem léphetett ki a kapun, amíg a templomba el nem ment. És akkor – hogy üresen ne maradjon a betegágy, – „söprűt" tettek rá, hogy a boszorkányok bele ne fekhessenek.

„Mikor a gyerekágyas asszony fölkelt, nem szabad addig elmennyi a faluba, míg a szentegyháztul ki nem gyütt.[41] Ezt még máma is tartják." (Szentes Lajos 67 éves, 1958. II. 21.)

Ha lány volt a keresztelendő, belenézették tükörbe, hogy büszke legyen. (Egy korábbi hiedelem szerint viszont éppen tilos volt a kisgyermeknek tükörbe nézni.[42] Ez a tilalom azonban fiúgyermekre vonatkozott: „Gyereket nem jó egyéves kora előtt tikerbe nézetni, mert szemtelen lesz." (Mészáros Lászlóné Rumi Karolin) „Mikor a kicsit vitték keresztelni," – akárcsak a somogyiak – „a keresztmamák között sürüen cserélték, hogy a leány majd kapós legyen. Amikor aztán visszaérkeztek a templomból, a ház ajtajában megálltak. A bentlévők háromszor megkérdezték, hogy mit hoztak. A keresztanyák ráfelelték, hogy „szentelt bárányt"[43] Csak ezután engedték be őket." (Németh Sándorné levélbeli közlése, 1958. III. 8.)

Rontás

Súlyos, sokszor keresztülvihetetlen feladat volt a babonás ember számára a „rontás" által előidézett „nehéz" betegség gyógyítása, a rontás elhárítása. Hiedelem szerint, ha az elhárító praktika nem veze-

tett eredményre, a megrontott gyermek vagy felnőtt, életével is fizethetett, vagy legjobb esetben egész életére nyomorékká válhatott.

„A Hertling Mári valamikor meséte, hogy ütet fiatal lány korában ugy rontották még. Attul lett örök életire sánta. De ü maga is tudott rontanyi." (özv. Bencze Gyuláné Kovács Mári, 1958. II. 21.)

A rontás előidézése, de ugyanúgy elhárítása is, történhetett csupán szómágiával (átok és visszaátkozás), de babonás cselekedet által is. „Még van rontva!" „Még van babonázva!" „Cselekëdet van rajta!" – röpködtek ilyenkor a dörgicsei szállóigék.

„A rontásnak a ráolvasás az orvossága. A ráolvasó szöveg megszerzése azért bajos, mert aki elmondja, oda lesz a tudománya." – írja Luby Margit.[44] Nem is sikerült ráolvasó imát begyűjtenem Kisdörgicsén a gyermek megrontásának elhárításával kapcsolatban.

Megelőzés: „A régiek máskor öregkést meg férfikabátot tettek az újszülött feje alá, hogy a boszorkányok meg ne rontsák a gyereket." (Steixnerné Vörös Margit, 1958. III. 7. Írásbeli közlés.)

A beteg kisgyermek babonás gyógyítása
„Szem ártott neki"

A csecsemők bizony sokat sírnak korai idejük alatt. Az aggódó anyai tekintet ilyenkor megint „rosszat" sejt. Ha a gyermek nagyon sírós, hamar rámondták a szentenciát: „Megrontották!" „Szem ártott neki!" Különösen féltették a kicsit az olyan személyektől, akiknek középütt összeért a szemöldökük: „Akiknek összeér a szemük szőrük, azok tunnak rontanyi."[45] (Szentes Lajosné Mészáros Karolin 65 éves, 1958. II. 21.)

Ilyenkor aztán sor került a kuruzslásra, babonás gyógymódokra. Mert betegség esetén a legritkább esetben fordultak orvoshoz, akár gyermek, akár felnőtt betegről lett légyen is szó. A járási orvos messze volt, no meg költséges is az oda-visszafuvaroztatás. Előbb tehát végigpróbálták a hiedelmek, mágikus szokások által előírt regulákat és recepteket, amelyek pénzbe sem igen kerültek. Amikor pedig a babona minden javallata csődöt mondott, rendszerint már megkésve érkezett az orvosi segítség.

„Ha az idegen azt mondja az újszülöttnek: „De szép vagy!" – gyorsan háromszor megpökdösi, nehogy szem ártson néki."[46] (Mészáros Lászlóné Rumi Karolin)

„Kiss Sándorné, ha ölbeli gyerekivel ment az utcán, aztán ha gyütt valaki velük szembe, hamar befelé fordította a gyereket, nehogy szem ártson neki." (Sokhegyi Eszter 73 éves, 1958. II. 22.)

Védekezés
Fonákul öltözködés

Az alábbi dörgicsei mondás arra utal, hogy a szemmel-verés a felnőttet is fenyegeti: „Na nekem nem árt a szem, mert fordítva kötöttem föl a kötényemet!"[47] (Mészáros Lászlóné Rumi Karolin) „Ha valaki fordítva veszi rá a ruháját, szerencsét jelent." (Steixnerné Vörös Margit, 1958. III. 7. Levélbeni közlés)

Göcseji adatok szerint az az asszony is fordítva veszi fel az alsószoknyáját, aki kisbaba látogatására indul, hogy a szeme ne ártson a gyermeknek. (Csertamellék, Kissziget)[48]

Szenes víz[49]

„Még mielőtt megszülettem, édesanyámnak meghaat egy gyereke. Szëm ártott neki. Ilyenkor szoktak szenes vizet csinyáni. Ha lëűt a szén, szëm ártott neki."[50] (özv. Bencze Gyuláné, 58 éves, 1958. II. 21.)

„Ha olyan asszony, akinek a szemődöke összeér és ha valakire ránéz, szemivel megrontja. A kezellése: egy liter vizbe tesznek három szem parazsat, ebbül itatnak három kortyot a gyerekkel.[51] Aztán megmossák a homlokát és a boszorkánynak három miatyánkot és három üdvözlégyet köll imádkoznyi és igy gyógyul meg a kisgyerek. És mindenki óvakodjon az ilyen boszorkánytul." (Pálffy Kálmánné 43 éves, 1958. III. 27. Levélbeni közlés)

„Amikor rosszak voltunk, szenes vizzel szoktak mosdatni bennünket, hátha szem ártott."[52] (Hegyi Sándor 45 éves, 1958. márc. 4. Levélbeni közlés)

„Ha a gyerek nagyon sírós, azt mondják, szëm ártott neki. Ilyenkor szenes vizet szoktak készíteni. Tányérba vizet öntöttek, abba három darab tüzes parazsat tëttek. Ha a széndarabok lëszálltak a tányér fenekére, akkor szëm ártott neki. (Ha fönn maradtak a víz szinén, más baja volt a gyerëknek.) Azután a szenes vízből néhány csöppöt a gyerek szájába csöppentëttek, még is mosdatták benne, napjában többször. Mosdatásnál a vízbe mártott tenyeret háromszor végig húzzák a gyerëk arcán, fölülről lëfelé, „Atyának, Fiunak Szentlélëk Istennek nevében" mondása közben."[53] (Mészáros Lászlóné Rumi Karolin)

Önöntés

Ha a szenes víz nem használt: Hátha megijedt valamitől? Meg kell önteni az ónját![54]

„Ha valakinek mëgijedt valamitül a gyereke, aztán baja lëtt, mëgöntötték az ónját. Fölolvasztották az ólmot „hitvány kalányba", aztán rostán kërësztül engedték a vízbe. Akinek az ónját öntötték, annak lë köllött fekünni hanyatt, aztán lëtakarták karácsonyi abrosszal (avval az abrosszal, amelyik Karácsonykor volt használatban). A tányért az abroszra tëtték, föléje a rostát, aztán úgy öntötték. Melléje, vagy rája fésült, bibliát tettek. Aztán öntés közben folyton imádkozott az, aki az öntést végezte. Mikor kiöntötték, nézték az ónt, aztán mondták: Ni, itt a feje, kutya formája van, a gyerëk kutyától ijedt mëg."[55] (Mészáros Lászlóné Rumi Karolin)

„Máskor ólmot szoktak öntenyi, ha frászt kapott a gyerëk. Mikor a Lajcsim ölbeli vót, mëgijedt a gye-

rëk. A Hërmánnéval ólmot öntöttünk, de továbbra is beteg maradt." (Szentes Lajosné, 1958. II. 21.)

„Mikor kislány vótam, az én ónomat is mëgöntötték. Kutya, disznó szoktak kigyünyi az ónon. Ëccër elfutott mellettem ëgy malac, mëgijedtem. Aztán megöntötték az ónomat. A Hërmán Sándorné mëg a Langné értëtték az önöntést. A mostanyiak nëm öntik má mëg, nincs is aki érti." (özv. Bencze Gyuláné, 1958. II. 21.)

Egyéb babonás gyógyítások, óvintézkedések a kisgyermekkel kapcsolatban

„Az eső fürdővizbe tojást szoktak tënnyi, mëg tejet, hogy hát könnyebben kopik a gyerëk."[56] (Szentes Lajosné Mészáros Karolin, 1958. II. 21.)

„Előfordult, hogy a kis újszülött pólyásnak tej került a mejjibe. Mëgpirosodik. Ilyenkor gatyanazzaggal lë szokták kötnyi, hogy a boszorkány mëg në szoptya." (Kovács Erzsébet 29 éves, 1958. II. 22.)

A Somogy megyei Ságváron fokhagymával huzogatják meg. (Gönczi F.: Somogyi gyermek. 73. old.)

„Amelyik bőcső üres, nincs benne a kisbaba, nem szabad ringatni, mer megfájdul a kicsi hasa.[57] Ezt tartották a régi asszonyok." (Németh Sándorné levélbeli közlése, 1958. III. 8.)

„Amikor haza mëgy valahonnan utról az anya, nëm szabad mindjárt szoptatni, mert a fáradt tejtül mëgfájdul a kicsi hasa. Nëm is szabad mindjárt a gyerëkre nézni, mikor az anya el van fáradva, mert a fáradtság rászáll a gyerëkre." (Mészáros Lászlóné Rumi Karolin)

„Amikor a kisgyerëk nagyon sír, a szëmit ki szokták nyaanyi, aztán a feje fölött háromszor átpöknyi."[58] (Szücs Lászlóné Bencze Ilona, 1958. II. 21.) Az újszülött és anyja látogatóit le kellett ültetni, hogy el ne vigyék az álmukat.[59] Ez azonban általános szokás volt, vendégmarasztaló célzattal.

„Nëm szabad a kisgyerëkët átlépnyi, mer nëm nyől meg." (özv. Bencze Gyuláné Kovács Mári, 1958. II. 21.) „Nëm jó a gyerëkët átlépni, mert nëm nől mëg. De ha visszalépik, nem árt."[60] (Mészáros Lászlóné Rumi Karolin)

„Ha a gyermëk valamit nagyon mëgkíván, amit a felnőttek esznek, adni köll neki, mert különben mëgbetegszik. Ilyenkor a következő szavak kíséretében nyújtanak neki ëgy falatot: „Ne, hogy el në vesd a „borgyudat"! Egyébként ezt szokták mondani és tënni ilyenkor a terhes mënyecskének is, nëhogy elvetéljën." (Mészáros Lászlóné Rumi Karolin)

Torokfájás babonás gyógyítása

Kisgyermek korunkban sokszor fájt a torkunk: meg kellett ízlelni a frissen hullott havat, jó volt titokban szopogatni az ereszen csüngő jégcsapot. Általános dörgicsei gyógymód volt ilyenkor: A különféle szárított virágokból (bodza, akácvirág, pipitér) főzött herbaté itatása mellett édesanyánk szennyes kapcával tekerte körül fájó, tüzelő torkunkat.

Gönczi Ferenc megfigyelése szerint a torokfájós somogyi gyermeket így gyógyították: „. . . Amint ballábáról valakinek a kapcát vagy rongyot lehúzzák, azon melegében a torok körül csavarják (Homok)." (Gönczi F.: Somogyi gyermek. Kaposvár, 1937. 216.)

Ne játssz a tűzzel!

Szerettünk tűzzel játszani. Száraz vesszőt tartottunk be a tűzhely ajtaján s a sziporkázó végű pálcával a cikkcakkban csapkodó villámot utánoztuk. Természetesen csak ha édesanyánk nem látta. Különben felcsattant a tiltó dorgálás: „Në játssz a tűzzel mer ágybapisász!"[61]

Ágybavizelés babonás gyógyítása

„Hogy a kis gyerëk bele në pisáljon az ágyba, egérhust köll vele etetni."[62] (Mészáros Lászlóné Rumi Karolin)

„Amikor a kisgyerëk belepisál az ágyba, főzőkalánt adnak a kezébe, aztán átküldik a szomszédba, hogy kérjen sót. Avval aztán a szomszéd mëgveri a gyerëkët. Ettől meggyógyul."[63] (Mészáros Lászlóné Rumi Karolin)

A kígyó

Dörgicsei hiedelem szerint nagy, sokszor halálos veszedelme csecsemőnek, apró gyermeknek a kígyó, a fa odvában tanyázó „tarés kígyó", a kígyóformát öltött, ártó–rontó Gonosz. A kígyó-történetek nagy tudója: Tabi Lajosné ilyeneket mesélt: Kivitték a kislányt szülei a mezőre. Letették a rendbe és beálltak kapálni. A kislány sírt, de nem figyeltek rá. Közben elhallgatott mégis, elaludt. És mikor hazavitték sokára, a kislánynak megnőtt a hasa és nagyon fájdította. Elvitték az orvoshoz. Az orvos megállapította, hogy a kislány hasában élő kígyók vannak. Tanácsára a gyermeket két lábánál fogva fölfogták, szája alá egy lavór tejet tettek. Tizenegy kígyó mászott ki a száján. Amikor aztán a tizenkettedik is kibújt, a kislány meghalt.[64]

Egy másik történet: Volt egy kislány. Ha evett, mindig kiment a fal mellé, enni. Mondta neki az édesanyja: „Ne menj ki, egyél idebent!" A kislány azt mondta: Neki van egy kis madara, ő azzal eszik.[65] Az udvarban volt egy határ fa is. Onnan kijött a kígyó és a kislánnyal evett egy tányérból. A leányt meglesték és nem engedték ki többet. A leány bele is halt.

Az alábbi történetet Tabinénak Horváth Ilona mondta el, aki tollfosztáskor hallotta: A tarlón voltak, arattak. Közben egy síró, pólyás kislányra találtak. Az egyik asszony fölvette és elkezdte szoptatni. A kislány csak szopott, szopott, és már annyira

kiszopta az asszony mellét, hogy vér jött tej helyett. Az asszony sehogy sem tudta a mellétől elvenni a kislányt. Már nem tudták mit csinálni vele. Ekkor az egyik asszony kibontotta a pólyát és – rémületükre – egy kígyótestű kislányt találtak a pólyában. A kislány pedig csak nem engedte el az asszony mellét, véresre szívta és akkor elvágták a kislány nyakát. Csak úgy tudták elvenni az asszony mellétől.

Az ártó kígyó azonban – a hiedelem szerint – sokszor nem kímélte még a felnőtteket sem. Az alábbi „igaz történeteket" Mészáros Lászlónétól, azaz édesanyámtól hallottam:

„Alighanëm itt történt ám, itt a dörgicsei uradalomban. Szóval lëfeküdt két lány délben pihenni, ëgy fa alá. Közben az ëgyik elaludt. A másik, amëlyik ébren volt, észrevëtte ám, hogy ëgy kígyó bújt elő, aztán belemászott a lány szájába, ahogyan nyitott szájjal aludt. Nëm figyelmeztette, mert azt gondolta, hogy majd mëghal, aztán őtet vëszi el a legény. Hát aztán bizony a lány nëm halt meg, de elkezdëtt neki nőni a hasa. Aztán ő maga së tudta, hogy mi a baja. Kezdték aztán suttogni a faluban, hogy állapotos. De a lány nëm fogadta el; ő nëm volt sënkivel, nëm állapotos. Hát aztán így csak maradt. Azután a másik lány meg azt mondta a legénynek: „Ha elvëszöl, akkor mëgmondom, hogy mi baja van a lánynak!" Hát a legény ráállt, mëgigérte, hogy elvëszi. Na aztán akkor mëgmondta, hogy látta, mikor a lány szájába a kígyó belemászott, de nëm szólt, hogy a legény az övé legyën. Na aztán akkor a legény mindgyárt otthagyta ezt a lányt, elszaladt a másikhoz, akkor aztán az anyjának mondta, hogy në bántsa a lányát, mert így és úgy van, hogy kígyó mënt bele. Aztán mingyárt mondták, hogy tejet köll forralni. Tejet forraltak, aztán a lányt a tej gőze fölé lógatták. Hát csak mászik ám ki a kígyó a lány szájából, më̈g az apró kígyók is, potyogtak bele a tejbe. Aztán a lány mëggyógyult, a legény el is vëtte. Édesanyám sokszor el szokta mondani."

A másik ilyen, szintén felnőttel kapcsolatos, dörgicsei kígyós hiedelem: „Azt mondja az édësanyám: Gyomláltak ëgyszër a kertben. Édësanyám is köztük volt. Ez igaz történet volt, még mondta is a lány nevét, de már elfelejtëttem. Szóval azt mondja, találtak ëgy pici kígyót gyomlálás közben. Volt köztük – azt mondja – egy kihívó modorú lány, olyan „ki ha ü nëm". Difertëskëdett köztük, hogy ő nëm fél tőle; megfogta a kígyót, aztán beeresztëtte a keblére. Ëgy darabig viszolyogtak a többiek, ijedëztek, de aztán közben el is felejtëtték, hogy betëtte. Aztán egyszer csak elkezdett a lány sárgulni, aztán elkiáltja magát: „Jaj nekëm!" Aztán elesëtt, elájult. Hát odafutnak, kibontják a réklijét, hát látják, hogy a kígyó körül van tekerëdve a lány ëgyik mellén. A farkát bevette a szájába, aztán annyira összeszorította a lány mellit, attól ájult el. Hát ezt a Rumi öreganyátoktól: édësanyámtól hallottam." (Mészáros Lászlóné Rumi Karolin, 1958. IV. 12.)

(A leány blúzába, keblébe csúsztatott kígyó motívuma Balassa Iván karcsai gyűjtésében férfiakkal kapcsolatban fordul elő.)[66]

Tabi Lajosné is tovább mesélt. A következőkben olyan „megtörtént" babonás eseményt hallunk tőle, amelyben a kígyó a háziállatokat sem kímélte: Egy tizenkét éves gyerek két darab marhát őrzött. Két betyár tanyázott a Dabosban.[67] Megkérték a betyárok a tizenkét éves gyereket, hogy őrizze a birkáikat. A birkákból mindig veszett el. A gyerek észrevette, hogy a birkát egy kígyó húzta ki a kerítésből. Másnap nagyon jó idő volt és a kígyó kijött a barlangból a kölykivel, ráfeküdt egy nagy lapos kőre melegedni. A betyárok puskával támadták a kígyót és agyonlőtték. Míg a kígyó vergődött, a fának az ágai ropogva törtek.[68] (Tabi Lajosné, 1958. III. 8. Levélbeni közlés)

Fákat pusztító kígyó a karcsai mondákban is szerepel.

„Tarés" kígyó

Kisdörgicsei hiedelem szerint igen veszedelmes, gyermekre, felnőttre egyaránt a „tarés" kígyó (tarajos kígyó) is. Rendszerint fa odvában búvik meg. Ez megteszi azt, hogy ha támad, szájába veszi a farkát, karikába merevedik és guruló abroncsként üldözi – kergeti háborgatóját. Ha utoléri az előle menekülő embert, kivágódik és szíjostorként csap végig a hátán.[69]

„Azt mondják, hogy a tarés kígyó sípol. Ha kétfelé vágják, amíg a Nap lë nëm nyugszik, mozog." (Sokhegyi Károly, 1958. III. 24.)

Falikígyó

Ez az egyetlen kígyófajta a hiedelem szerint, amelyik nem ártalmas a gyermekre. Úgy él a dörgicsei nép képzeletében, mint a lakóház őrző szelleme.[70] Ismeretlen helyen rejtőzködik, de ott él, létezik a házban, talán a lakószoba falában.[71]

„Hallottam, mikor a fali kígyó szokott szónyi. Majdnëm mint a züszibogár (őszi bogár), csak tompábban më̈g hosszabban." (Szücsné Bencze Ilona, 1958. II. 21.)

„Mindën házba van falikígyó. Kukorékónyi szokott. Az a ház egészségës, ahun falikígyó van a házba."[72] (özv. Bencze Gyuláné Kovács Mári, 1958, II. 21.)

„Hogyha a falikígyó mëgdöglik, mëghal a gazda."[73] (Szilvási Imréné Szabó Róza, 1958. II. 22.)

Sárkánykígyó

Jankó János balatonmelléki gyűjtése szerint a sárkánykígyó a garabonciással együtt a Nap elé megy.[74] Ők okozzák a napfogyatkozást. Kisdörgicse hiedelemanyagában ez a mitikus lény ilyen funkciójában nem ismeretes.

„Tükörből" idéztünk ördögöt

Dömötör Tekla jegyezte fel a tükörhöz fűződő hiedelmekkel kapcsolatban: „Aki este tükörbe néz, ördögöt lát álmában."[75] A tükör az alvilág szimbóluma. Amikor a leány eltöri a tükröt, az alvilág istenei bosszút állnak rajta: „hét évig nem mehet férjhez."

Talán ősi, pogánykori ördögidézés emléke lappang a kisdörgicsei gyerekek alábbi játékában: Az utifű virágának szívós, vékony szárát leszakítottuk, s belőle csúcsával lefelé fordított háromszöget hajtogattunk. Ezt szánkba véve, nyálunkkal hártyát vontunk a háromszögű résbe. Az így keletkezett „tükörre" azután a kutyatej nevű vadnövény fehér nedvét csöppentettük, a következő ördögidéző mondókát éneklő hangon ismételgetve:

„Ördög ördög gyere elő,
Ördög ördög gyere elő!"

Erre a tükör felületén a szivárvány minden színében játszó, gyorsan örvénylő–kígyózó mozgás, viharfelhők színes gomolygása bontakozott ki.

Felsődörgicsén, édesanyám leánykorában ezt a megidézett ördögöt még sárkánykígyónak nevezték. Az idéző varázsige akkor így hangzott:

„Sárkánykígyó gyere ki
Kékre ződre sárgára!"

1958-ban azután Kisdörgicsén is előbukkant ennek a formulának egy másik régi változata: Szücsné Bencze Ilona a kisdörgicsei öregektől így hallotta:

„Sárkánykígyó gyere ki
Kékre, ződre,
Mindenféle színre!"

Dörgicsék hiedelemvilágában tehát az ördög és a sárkánykígyó lénye azonos.

A mátyusföldi, andódi gyermekek szappanbuborék fúvása közben idéznek ördögöt.[76] A szalmaszálon kifújt gömböcskék szintén szivárványszínben játszanak, tükröződnek. Az ő ördögcsalogatójuk így hangzik:

„Gyere ki ördög
Kékbe, ződbe,
Piros cipőcskébe!"

A növekvő gyermek életével kapcsolatos babonák. A köldökzsinór varázsereje

„Amikor a kisgyerek köldökzsinórja leválik, a rajta lévő kis fehér pertlivel együtt el köll tenni skatulyába, aztán amikor a gyerek – ha fiú, ha lány – hét éves lesz, a kezibe adják, hogy bontsa ki, mert akkor jó kézimunkás lesz belőle."[77] (Mészáros Lászlóné Rumi Karolin)

Kihull a tejfog

„Ha a gyereknek kijön a tejfoga, oda köll tenni az egérlik szájához, aztán háromszor el köll mondani:

„Egér egér adj vas-fogat
Én is adok csont-fogat!"

Akkor a gyereknek erős foga lesz."[78] (Mészáros Lászlóné Rumi Karolin)

Gyógyítás ráolvasással. Árpa a szemen

„Ha a gyereknek árpa nől a szemin, le köll aratni. A régiek erre „kádenciát" is tudtak, de én már elfelejtettem" – közölte 1958-ban édesanyám: Mészáros Lászlóné. Németh Sándor azonban még emlékezett rá: „Amikor valamelyikünknek árpa nőtt a szemén, úgy gyógyították, hogy kézzel legyeztek a szem előtt, aztán azt mondták háromszor: „Árpát aratok, tűnj el!"[79]

Jönnek a szeplők

„Ha a gyereknek szeplős az arca, tavasszal az első föcske meglátásakor azt köll háromszor mondani:

Föcskét látok
Szeplőt hányok

Akkor elmúlik a szeplő."[80] (Mészáros Lászlóné Rumi Karolin, 1958. III. 8.)

Nyári esőtől vártunk dús hajat

Azt képzeltük mi dörgicsei gyerekek, a lányok is, hogy ha langyos nyári esőben, hajonfővel kifutunk az udvar közepére, szép lesz, gyorsan nő és nagyra nő a hajunk. Azt is láttuk, hogy a lányok szívesen mossák hajukat esővízben. Régi sámánok módján, behunyt szemmel, széttárt karokkal körben forogtunk, táncolva énekeltünk az esőnek mondókát. Ilyen babonás verses gyermekjátékban őrződött meg az ősi idővarázslás emléke országszerte, így Kisdörgicsén is:[81]

„Ess esső ess,
Zab szaporoggyék,
Búza bokrosoggyék,
Az én hajam olyan legyen
Mind a csikó farka!"

Mi így mondtuk. Édesanyámék azonban másképpen tudták:

„Ess ess esső,
Zab szaporoggyék,
Búza bokrosoggyék,
Búza között az árnyékom
Maj megáll az esső!"

Doroszlón és Göcsejben viszont nem a haj, hanem a gyermek növekedését várták az esőre történt kiállástól.[82]

Hangyáktól kértünk orvosságot

Olyan érzés volt ez, mint amikor a pár éves gyermek a vén ház repedező mészfaláról tördeli és eszegeti-ropogtatja a mészlemezeket, s amely cselekedetét ha a szülők észreveszik, kékre-zöldre verik a kicsi kezefejét. Pedig a gyermek nem tehet róla. Csak a Természet parancsának engedelmeskedett, hogy pótolhassa, ami még gyenge csontozatából hiányzik.

Így voltunk vele, amikor az erdő szélén hangyabolyra bukkantunk. Összefutott szánkban a nyál, s ellenálhatatlan inger követelte a hangyasavat. Hamar falevelet szakítottunk, benyálaztuk felső sima lapját, aztán a bolyra helyeztük. A felbolydult rovarsereg pillanatok alatt körülállta a növényt, – akár a tűzoltók a mentőponyvát – s begörbített potrohukból serényen fecskendezték a levélre a kért „hangyaessenciát". Még versikét is tudtunk hozzá:

„Hangya hangya adj ecetët
Én is adok sósperecët!"

Perecet persze nem adtunk, de azért ilyenkor készséggel ráztuk rá a hangyabolyra a vászontarisznyánk csücskeiben megszorult száraz kenyérmorzsát, szorgos önkéntes „véradóink" nem kis örömére. Mi pedig nyalogattuk a hangyasavat. Babonásan hittünk annak orvosságvoltában.

A hangyáktól történt ecetkérésnek ritkább formuláját mondta el Németh Sándorné (1958. II. 22.): „A hangyabolyra rá szoktak pisányi aztán azt kiabálták: hangya hangya adj ecetet, én is adok sósperecet!"

Só- és kenyéráldozat felajánlása hangyáknak már egy 17. századi czétényi (Nyitra m.) boszorkányperben is szerepel.[83]

Göcsejben emberi vizeletben főtt tojást áldoznak a hangyáknak, sárgaságból történő gyógyulás reményében.[84]

Holdkóros

Nyári estéken sokszor bámultuk gyermekkorunkban az égi vándor: „Istenkalácsa": a Hold sápadtfényű nagy tányérját, kutatva az embert, aki tüskét vág folyton fejszéjével. „Azt mondják, hogy Karácsony napján tüskét vágott egy ember és az Isten úgy büntette meg, hogy fölvitte a Holdra, hogy örökké tüskét kölljön néki vágni."[86] (Mészáros Lászlóné Rumi Karolin)

„Ne nézz sokáig a Holdba, mert holdkóros leszel!" – szokta mondani édesanyám.

Doroszlói hiedelem szerint az állapotos anyának sem szabad a Holdba nézni, mert a gyermeke lesz holdkóros.[87]

Mi a holdkórosság?

„Alva jár, aki holdkóros. Holdtöltekor leginkább. Akármilyen magas háztetőre föl tud menni alva, vissza is tud gyünni, de ha szólnak neki, fölébred és akkor leesik." (Mészáros Lászlóné Rumi Karolin)

A holdkórosság ellen sem babonás, sem egyéb gyógymódot nem ismertünk Kisdörgicsén. Csupán tiltották a gyermekeknek a Hold bámulását.

Égre mutogatás tilalma

Gyermeknek az égre, égitestekre, szivárványra ujjal mutatni nem szabad, mert elszárad a keze.[88] (Általános hiedelem Dörgicsén)

Az Újhold szerepe a szemölcs babonás gyógyításában

Az bizony nem volt ritkaság, hogy a gyermek kezefeje szinte egyik napról a másikra tele lett szemölcscsel, itteni nyelvjárás szerint „szemőcsékkel". Vidékenkint kevés szövegbeli változtatással országosan elterjedt népünk körében egy varázsvers, mely Kis- és Felsődörgicsén az alábbi változatban maradt fenn:

„Új Hold, új király
Engëm hittak a lakodalomba,
De én nëm mënëk,
Hanem elküldöm a szëmőcséktyeimet!"[89]

„Ha valakinek szemőcsékje volt a kezin, akkor, amikor Újhold volt, kiállt az udvarra, a szemőcséket ujjával háromszor körülkeritette, aztán a Holdat nézve mondta el ezt a verset." – Így emlékezett viszsza édesanyám: Mészáros Lászlóné.

Vérző sebre port hintettünk

Ha az udvarban, kocsiúton, mezítláb szaladgálás közben elütöttük lábunk hüvelykujját, hogy nagyon vérzett, akkor az út napégette forró porát hintettük rá.

Korábban egy másik veszedelmes „sebfertőtlenítő" módszert is ismertek itt: Ha a gyermek, felnőtt elvágta az ujját, „a szék alól vettek ki pókhálót és azt tettek rá régen". (Steixnerné Vörös Margit írásbeli adatszolgáltatása, 1958. III. 7.)

„Vak-köröm"

A falusi kisgyermek mindig nagy örömmel, izgalommal leste-várta a különböző háziállatok kicsinyeinek világrajöttét. Félelemmel vegyes kíváncsisággal turkáltunk bele a házinyúl puha, meleg szőrfészkébe, hogy az anyanyúl megkölkezett-e már? Kiemeltük az újszülött kiskutyákat az ólból, ha sikerült az anyát valamivel kicsalogatni, távoltartani. Benyúltunk volna a szénapadlásra kölkezett macska vackába is, de ezt édesanyánk nagyon tiltotta: „Ne nyúljatok a kiscicákhoz, amíg a szemük ki nem nyílik, mert megvakul a körmötök!" Még így is hallottuk: „Vakköröm nyől az ujján."[90]

„Azt szokták mondani, hogy olyan pici kutyát, vagy macskát, amelyik még vak, nem szabad megfogni, mert aki megfogja, vakkörme lesz az ujján." (Mészáros Lászlóné Rumi Karolin)

Adománykérés. Átok

Gyermekkorunkban sokszor kinéztük egymás szájából a jó falatot, ha volt ilyen. Kértünk is belőle, amikor lehetett. Ha pedig a kérést megtagadták, kosárkát formáltunk két tenyerünkből és azt a falatozó gyermek elé tartva, rákezdtünk az átokversre:

„Isten küldte kis kosarát
Tégy bele tégy,
Ha nem teszel
Száz kígyó száz béka
Tekeredjen a nyakadra!"

A kosárka ilyen ijesztésre-fenyegetésre rendszerint nem is maradt aztán üresen.

Dömötör Tekla felhívja a figyelmet, hogy az ilyen adománykérő formulák „a XVII. századig követhetők nyomon az iskolások köszöntőiben, játékaiban."[91] „Az ajándékokat . . . gyakran . . . egy természetfeletti lény nevében kérik."[92]

„Amennyiben az ajándékozás nem történik meg, az áldás átokra fordul . . ."

A kisdörgicsei mondókában igen korai rituselemek érezhetők. Számos kutatónk utal rá, hogy éppen a gyermekjátékok, népmesék őriztek meg nem egy olyan pogánykori kultikus szövegmaradványt, amit az egyház tűzzel-vassal már rég kiirtott, vagy legalábbis kiirtottnak vélt, s csak keveset tűrt meg.[93] Az átok itt az alsó világ lakóinak megidézésével, támadásával fenyeget. A magyar nép és a sámánhitű népek hiedelmében, a világfa alatt lévő alsó világ a hüllők (kígyók, gyíkok, békák) birodalma.[94]

Az átok legenyhébb formája az egyszerű rosszatkívánás:

„Aki fázik faggyon meg!
Aki beteg, hajjon meg!"

„Ne legyen nyugta a sirba sé!" – mondta a dörgicsei rosszat-kívánó. „Lőjje azt! Üsse még azt!" – mondta az átkot elhárító kisdörgicsei varázsige. (Mészáros Lászlóné Rumi Karolin)

„Amikor a gyerek olyan helyre csinál, ahol tudja, hogy majd megszidják, akkor azt mondja: „Érje azt!" „Egye még azt!" Akkor majd nem éri őtet az átok, mert visszaátkozta." (Mészáros Lászlóné Rumi Karolin)

Rába Jóska átka

Sajnos ezt a visszaátkozó formulát én akkor nem ismertem, amikor engem „megátkoztak". Meg is szenvedtem érte lelkileg egy ideig. Tizenkét éves voltam. Éppen kimaradtam az elemi iskolából. Néhány pajtásommal teheneket legeltettünk a falu vászolyi szélén emelkedő borókás domb alján. Közben – szükség parancsolt – le kellett kuporodnom az egyik bokor mögé. Rába Jóska, köztünk a legidősebb suhanc meg véletlenül belelépett. „Ki csinyát ide?!" Senki sem vállalta, én meg, a tettes, ijedtemben elhallgattam, hogy én voltam. „No, ha senki, akkor megbabonázzuk!" A közelben lemetszett egy „istenátkoztatüske" (vadrózsa) vesszőt, s azzal kilencszer csapott a székletre, az alábbi, ütemesen mondott átokritmus kíséretében:

„Babona babona
Vénasszony valaga
Annak aki ide szart
Száj kellés nyőjjön a valagán!"

„Sé hótt, sé eleven" nem voltam én napokig. Vártam a keléseket. Éjjel-nappal tapogattam magam. Ettől alkalmasint bőrfertőzés érhetett, mert egyik napon valami pörsenés-félét éreztem a faromon. Nem mertem szólni senkinek, még édesanyámnak sem. A „buborcsék" aztán ahogy jött, el is múlt. Nem lett több. De én szentül hittem akkor, hogy fogott rajtam Rába Jóska átka.

Gyermekek szerepe a kelés elhárításában

A kelések babonás elhárításának egyik módja volt a vesszőzés:[95] „Valamikor Dörgicsékben, Ujévkor fűzfavesszővel verték a gyerekek, legények azt, akit értek: „Kellésessek ne legyenek az új esztendőbe!" (Mészáros Lászlóné Rumi Karolin)

A protestáns vallású adatközlő újévre teszi a vesszőzés idejét. Köztudott, hogy ez a népszokás általában országosan aprószentekre esik. Bár az is igaz – itt Dömötör Teklát idézem –, hogy „Zala megye egyes vidékein a korbácsolás egészen újévig tart."[96] A vesszőzést, korbácsolást kísérő rigmus sem mindig a kelések elleni védelemről szólt, hanem különféle jókívánságokat tartalmazott."[97]

A viszonylag közeli Zalaistvándon aprószentek napi gyermekmondókákban szerepel ilyen szöveg: „. . . Egészséges légy, friss légy, keléses ne légy."[98]

„Bőregér" és „boszorkánypille" szerepe a bajelhárításban

„A bőregeret is ki szokták szegeenyi a kapura. A boszorkánypillét is ki szokták szegeenyi, kifeszitve." (Sokhegyi Károly, 1958. II. 24.)

Alkonyat után, amikor megjelentek a légben a falu hasznos kis repülő szúnyogvadászai, a denevérek, a nép nyelvén: bőregerek, mi gyerekek a gereblye – vagy ahogy mi mondtuk: a grábla fogaira kalapot tettünk,[99] várva, hogy a bőregér majd beleszáll. De hiába vártuk. Csak a templom padlásán, vagy más sötét épületzugban kapaszkodó, nappal alvó állatkákat lehetett foglyul ejteni. Mi gyermekek azonban nem mertünk hozzájuk nyúlni. A felnőttek – természetesen férfiak – elevenen feszítették fel a szerencsétlen denevért a kapura, vagy kapufélfára.[100]

Mi ezt az akciót csupán iszonyodva szemléltük. A boszorkánypillének (halálfejes lepke és éjjeli pávaszem) azonban mi sem kegyelmeztünk: A gyermek kegyetlenségével szegeltük át vékony hártyaszárnyait s juttattuk őt is a denevér sorsára. Az öregek szerint az ilyen szomorú trófeák szerencsét jelentenek, távoltartják a háztól a rontást. Egyébként a békéscsabai szlovákok „egy nagyobbfajta lepkét" valóban boszorkánynak tartanak.[101] A rovarvilágból csupán három bogárnak kegyelmeztünk: Nem bántottuk a szorgos méhet (talán hogy ő se bántson bennünket), a lányok kedvencét: az apró kis pöttyös „pétérkét" (katicabogár), és az „istentehenét" (gyászcincér). Ez utóbbit nem tudom, miért kíméltük. Az öregek mondták mindig, hogy nem szabad bántani. Talán valami régi, már feledésbe merült babonás hiedelem vette körül, védte valamikor, mint az egyiptomiaknál a szkarabeuszt.

A FELNŐTTEK ÉLETE A HIEDELMEK BILINCSÉBEN

A felnőttek babonás gyógyítása

A betegségektől nemcsak a gyermeket féltették Kisdörgicsén. Mindenki félt. Legszívesebben a pokolba küldték volna:

„Újság hasamba
Betegség pokolba!"[102]

– mondja egy varázsversike.

„Olyankor mondják, amikor valaki először eszik valamilyen új gyümölcsből, vagy másféle új termékből." (Mészáros Lászlóné Rumi Karolin). Általában az emberi testen szabad szemmel is könnyen észlelhető, látható (nem rejtett) betegségekre vonatkozik a legtöbb kisdörgicsei babonás gyógymód. Az ilyen külső betegségeknél többnyire egyetlen mondatba szorították bele az „orvosi tanácsot":

„Kutyaharapást szőrével köll gyógyítani" (országosan ismert)

„A sömröt pipamocsokkal köll gyógyítani" (Mészáros Lászlóné Rumi Karolin)

Fülfájás ellen Kisdörgicsén a „kürózsa" vastag, húsos levelének savanykás levét csöpögtették a beteg fülbe.[103]

„Ha valakinek hálog volt a szemén, akkor pókhálót tettek a szemére." (Szücsné Bencze Ilona írásbani közlése, 1958. III. 8. Öregektől hallotta.)

„Böléndek füstjével köll füstölni a fájós fogat." (Mészáros Lászlóné Rumi Karolin)

„Keresetlen szekérkenyővel köll bekenni a kelevényt." (Mészáros Lászlóné Rumi Karolin)

„Kerësztuton nem jó pénzt fölvenni, mert betegséget vësz föl vele." (Mészáros Lászlóné Rumi Karolin)

A már a gyermekbetegségek babonás gyógyításával kapcsolatban leírt „Új hold új király" kezdetű varázsverses eljárás mellett változatos babonás formuláját ismerték a felnőttek a legtöbbször kézfejen jelentkező szemölcs: „szëmőcsék", vagy „szëmőcség" elkerülésének, vagy ha már megvolt, eltüntetésének.

A szemölcs bevérzett zsebkendő által történő elküldésével az alábbiakban találkoztam 1957. december 20-án a szomszédos Felsődörgicsén, az 1918-ban született Gyarmati Vince helybeli lakos elbeszélésében:

„Mind a két kezemfeje teli volt szëmőcsékkel. De még a lábom feje is. Már úgy féltem a csizmahúzástól, mint a tűztől. Nagyon szégyëltem, mindig zsebbe dugtam a kezem, ha valakivel találkoztam. Bodor Lajosnénak köszönhetëm – Isten nyugosztalja –, hogy mëgszabadultam tőlük: Bodorné lányának udvaroltam. Egyszër ott vagyok náluk, hát úgy rösteltem. A „akart lenni anyósom" észrevëtte. Azt mondja: „Tudja Vince mit csináljon? Vérëzze mëg az egyik szëmőcséket, aztán dörgölje rá zsebkendőre. Aztán azt a zsebkendőt kërësztútnál Atyának Fiúnak Szentlélek nevében dobja hátra, de vissza në nézzën." Hát szót fogadtam neki. Rëggel korán az alsódörgicsei kërësztútnál megcsináltam. Nëm tellëtt bele ëgy hét, úgy elmúltak az én szëmőcsékjeim, mintha elfújták volna. Olyanok lëttek a kezeim, mint a halotté. Ahogyan a helyei ëgy darabig sárgútak. Nëm hiszëk a babonában. Hisz a rosseb. De ezt az ëgyet elhiszëm, mert ez velem történt mëg legénykoromban."

Kisdörgicsén is tudtak az ilyen, zsebkendő közvetítésével küldött betegségekről, mert ott meg éppen óva intettek eldobott ruhadarab felvételétől: ha valahol keresztúton, vagy az utca porában megpillantottak egy elejtett, elveszített, vagy szándékosan eldobott zsebkendőt, rá nem léptek, fel nem vették volna, mert „ki tudja, hátha mëg van babonázva!"

Ilyen, rontást, betegséget elhárító tanácsok voltak még: „Akinek sok kelevénye van a kezin vagy a lábán, az mëg szokta pénzzel, krajcárral kerittenyi, aztán keresztúton eldobnyi. Aki fővette, aara ragadtak a kelevények." (Tabi Lajosné 74 éves, 1958. II. 21.)

„Mikor mëgy valaki az úton, aztán keresetlenül talál csontot,[104] avval háromszor „megkörmözi" a szëmőcséket, aztán eldobja és azt mondja: „Akor lëgyën a kezemën szëmőcsék, amikor újra kezembe vëszlek!" (Mészáros Lászlóné Rumi Karolin)

„Ha valaki kezén szëmőcség van, tegyën rá ëgy tízfillérest, és a kërësztútnál háta mögë dobgya el, de në nézze mëg, hogy hová dobta, akkor a pénz mëgtalállója kezire mëgy át a szëmőcség." (Szücs Lászlóné Bencze Ilona, 1958. II. 21.)

„Amikor az úton mëgy valaki, aztán látja, hogy az út szélén szekérkenyő van a gazon, ilyen keresetlen szekérkenyővel köll bekenni a szëmőcséket, akkor elmúlik." (Mészáros Lászlóné Rumi Karolin).

Jóval nehezebb, körülményesebb volt az olyan betegség gyógyítása, amelyet – a kisdörgicsei hiedelem szerint – valaki céltudatosan, rontási szándékkal egy bizonyos személyre küldött. A megrontott beteget – úgy tudták – nem is sikerült minden eset-

ben kigyógyítani, az őt ért rontást elhárítani. Egész életében nyomorékká is válhatott.

Rontás nyomfelszedéssel

Többnyire a visszafizető bosszú diktálta praktika volt a nyomfelszedés, azaz a kártevő lábanyomának földdel együtt történő felvétele, s a felszedett nyommal végzett rontó tevékenység.[105]

„Ha valakinek ellopták valamijét, aztán a lábanyomát megtalálta, fölvette, aztán vagy a kemencében megégette, vagy fölakasztotta a füstre, úgy hogy örökre „kódis" lett a lábaira az illető. Azt mondják, hogy Kisdörgicsén a Hertling Márit is így rontották meg." (Mészáros Lászlóné Rumi Karolin)

„Hertling Márinak sok szép jácintusa vót a kertjébe. Egy legény eccer lopott belüle. Hertling Mári főszedte a lábanyomát egy bögrébe, aztán azt besározta a tüszelbe. Hát csak sorvadt a legény, aztán mikor főszabaditotta az edényt a tüszelből, akkor meggyógyút a legény." (Tabi Lajosné, 1958. II. 21.)

„Hertling Mári fővette a lábanyomát egy gyereknek, aztán besározta a tüzhelbe, úgy hogy mind kisebesedett a lába, kódis lett. A gyerek aptya odament aztán megfenyegette a Hertling Márit, hogy ha meg nem gyógyul a gyereke, agyonüti. Így aztán meggyógyút a gyerek." (Szilvási Imréné Szabó Rózsa, 1958. II. 22.)

„A Hertling Márinak egy szógagyerek: Jó János ellopta a kertyibül a jácintust. Hertling Mári fővette a sáros lábnyomát, aztán a tüszelbe besározta, aztán aara rakott tüzet. Könyörgött neki a legény, hogy vegye ki. Meg is szabaditotta." (Sokhegyi Károly, 1958. II. 24.)

„Nagy Gyuláné Fölsődörgicsei asszony is fölvette – nem régen halt meg – valakinek a lábanyomát, mert valamijüket ellopták." (Mészáros Lászlóné Rumi Karolin)

A nyomfelszedéssel kapcsolatos hiedelemkör egyes mozzanatai csupán egyetlen személy: a századunk első felében Kisdörgicsén élt, fél lábára erősen bicegő, pártában maradt idős nő: Hertling Mári neve köré csoportosulnak. Ő volt a falu egyik szegénye. Igen nehéz körülmények közt nevelte három kiskorú árva rokonát: A Buda-gyermekeket. Szúrós nézésű, „keserű" öregnek ismertük. A három kisdörgicsei adatközlő ugyanazt a rontási eljárást mondta el itt, valóságban élt személyekkel kapcsolatban. A három elbeszélés mellékeseményeiben némileg eltér ugyan egymástól, a fő motívumok azonban: 1. A kárt okozó lábnyomának felszedése, 2. a felszedett nyommal való rontó tevékenység, 3. a rontás okozta betegség, 4. végül a rontás feloldása – mindhárom közlésben azonosak.

Lábvíz szerepe a rontásban

A rontó személy nemcsak felszedett lábnyommal, de a kiöntött lábvízzel is tudott rontó praktikát művelni: „Lábvizet se szabad este kiöntenyi,[106] a ganyéra meg eggyáltalán nem szabad, azért mer hogy hát megrontyák akkor a lábat, ha ki van öntve a víz." (özv. Bencze Gyuláné Kovács Mári, 1958. II. 21.)

Ártó mitikus lények a kisdörgicsei nép hiedelemvilágában

Ördög

Az Ördögbe vetett hit tulajdonképpen nem is számított babonaságnak Kisdörgicsén, hiszen minden keresztény vallás is hirdeti annak létét. Az ördöggel kapcsolatos „történetek" azonban már a babona, a hiedelmek világába tartoznak. Ősi hiedelem, hogy az alvilág istenei idefent a Földön csak éjszaka uralkodhatnak. Erről árulkodik egy régi dörgicsei verses mondóka is:

„Most van a Nap nyugovóba
Gyün az ördög bugyogóba
Elvisz tégéd lepödőbe
Az ördögök seregébe."
(Mészáros Lászlóné Rumi Karolin)

Az ördög születése

Az egész magyar etnikum területén ismert „mitmit csibe" hiedelme Kisdörgicse babonás világában is felbukkan. Ez a hiedelem azonban országosan inkább a lidérc, ludverc születéséhez fűződik.[107]

„A fekete tiknak a tojását a hónuk alá tették és úgy keltették ki. Ebből lett az ördög. Ha az illető, akinél van az ördög, meg akar halni, addig nem tud meghalni, míg csak az ördögöt át nem adja valakinek." (1958. III. 8. Levélbeni közlés: Szücs Lászlóné hallotta Kisdörgicsén Pad Józsefnétől.)

„Ha fekete tik tojik olyan pici tojást és azt ha valaki kikölti a hóna alatt, akkor ördög lesz belőle." (Steixnerné Vörös Margit 54 éves, 1958. II. 7. Levélbeli közlés.)

Hiedelem szerint az ördög, főleg éjjel, ott ólálkodik az emberek közelében, otthonában. Többnyire állat-alakot vesz fel. „Az ünnepnapon vadászni indulók előtt megjelenhet." – Irja Dömötör Tekla.[108]

„1907-ben, éjfél után fél egykor mikor mentem haza, egy ház előtt egy nagy fekete kutya üdögélt. Mikor elkerültem, gyütt utánam egész uton, még az udvarba is begyütt. Olyan kutya nem is vót a községbe. Vót nálam egy nádi buzogány, de az kevés vót, így bántanyi nem mertem. Réggeere eetünt. Sohasé láttuk többet, a faluba sé." (Pálffy Edit hallotta Horváth Antaltól.)

„A kemencéből a kenyeret ha kiszedték, valamit mindig dobtak be, hogy az ördögök bele ne üljenek." (Németh Sándorné levélbeli közlése, 1958. III. 8.)

„Amikor a boszorkányt temetik, az ördög fekete kutya képibe megy a koporsó alatt, egészen a temetőig, ott eltűnik." (Szilvási Géza, a 20-as évek közepe.)

A dörgicseiek átkozódásai, káromlásai szótárában szerepel az ördögnek, a pokol fejedelmének egy ritkábban alkalmazott titulusa: Pokolisten.

„Édesanyám elmegyek játszani!"
„Mész ám a POKOLISTENBE! Nem talász dógot?"

Boszorkány

A rontás igazi „ördöge" azonban – dörgicsei hiedelem szerint – a boszorkány volt.

Ki a boszorkány?

Népmeséink szerint a boszorkány az ördög, vagy (pl. a felvidéki Jánoshegyen) a halál[109] felesége. Országosan ismert mondás, amikor egyidőben esik az eső és süt a nap: „veri az ördög a feleségét". Ez a mitikus személy azonban a kisdörgicsei hiedelemvilágban nem azonos a boszorkánnyal. Nem tartják enynyire rangos alvilági démonnak. Hiszen a dörgicseiek által boszorkánynak vélt személyek, öregasszonyok ott éltek állandóan közöttük, férjük volt, gyermekeik voltak.

Gyűjtéseim során Kisdörgicsén nem is találkoztam olyan hiedelemvariánssal, amely a boszorkányt akár az ördög, akár a halál feleségének tartotta volna.

Hogyan lehet valakiből boszorkány?

Nagyon gyér adatot találtam arra vonatkozólag, hogy miképpen válhat egy asszonyból, helybeli, vagy szomszéd falubeli, közismert földi halandóból boszorkány: „Vasvéllát adnak a kezébe, aztán azt köll mondogatnyi: Agyonszúrom az istent! Agyonszúrom az istent!" Így mesélte el nekünk gyerekeknek a 20-as években Szilvásy Géza kisdörgicsei legény. A kisdörgicsei hiedelem csak női boszorkányokról tud.[110]

Miről ismerik fel a boszorkányt?

A Lucaszék ezt is elárulta a hiedelem szerint: „A Lucaszék csinálását Luca napján el kell kezdeni, aztán Karácsony napjáig minden nap kell rajta csinálni valamit. Aztán akkor el kell vinni az éjféli misére, a torony alatt ráállni, ahol mennek be a templomba. Az illető meglátja a nép között, hogy ki a boszorkány. A boszorkány nem látja őtet, de ő meglátja: Egyiknek szarva van,[111] a másiknak tőgye, harmadiknak farka. Valamikor itt is csinálták, talán száz éve." (Mészáros Lászlóné Rumi Karolin). Sajnos ez esetben nem megbízható az emlékezet. Sem Kis-, sem Felsődörgicsén nincs katolikus templom. (A legközelebbi Alsódörgicsén van.)

„Lucaszék: tizenhárom község határából tizenhárom féle vízhordta fa. Tizenhárom nap kell csinálni, tizenhárom szeggel. Minden nap egyet szabad ráverni. Karácsony estére kell elkészülni, az éjféli misekor a torony alá kell ülni. Aki azt megcsinálta, annak kell ráülni, de nem szabad megmozdulni, akármit csinálnak a boszorkányok, csipkedik, böködik. Addig ott kell neki ülni, míg az éjféli misekor a pap feltartja az Urat. A boszorkányok kivonulnak a templomból, az az illető meglátja, hogy kik a boszorkányok. Ha az illető megmozdul a széken, akkor a boszorkányok széttépik." (Lejegyezte és beküldte: Pálffy Edit ált. isk. tanuló. Elmondta: Horváth Antal 70 éves, 1958. III. 7. Kisdörgicse.)

A kisdörgicsei öregek visszaemlékezéseiben nem akadtam olyan adatokra, amelyekben saját falujuk 19. századi boszorkánytörténetei valóban élt, ismert személyek nevéhez kapcsolódtak volna. Legfeljebb egy-két kárvallott nevét őrizte meg az emlékezet. Ugyanakkor egyszerre három olyan felsődörgicsei, ismert nevű, boszorkányság hírében álló öregasszonyról is tudtak, akik a múlt század második felében és a századforduló táján éltek, tevékenykedtek s akik alkalmasint éjjelente Kisdörgicsére is átlátogattak rontani, tehén hasznát elvinni. Az ilyen átjárogató boszorkánnyal rendszerint a két falut összekötő, középkori vén kőhídnál találkoztak a késő éjszakai szekerezők, a századunk elején még élő dörgicsei hiedelem szerint. A szokatlan családnevű[112] Luca Ferencné, Ravaszné és Fülei Gáborné, legrégebbről ismert felsődörgicsei boszorkányok nevét őrizte meg a szájhagyomány. Lucáné – azóta sajnos már dallamát vesztett – „boszorkánynótája" is fennmaradt, amit téli rokkaszó, tollfosztás mellett szokott énekelni:

„Két ujja van, hátulja van a ködmönnek
Kerek alja kerek alja a péntőnek
Csivéréntem, csavaréntom,
Még az éjjel föl is hajtom."

A 20. század elejének is megvoltak boszorkányság hírében álló öregasszonyai Felsődörgicsén: Ravaszné leánya: „Vén Kellerné" (id. Keller Károlyné), aki egyébként édesanyám váltott gyerekkel kapcsolatos hiedelmében is szerepelt, azután Papp Jánosné.

Kisdörgicsén ugyanebben az időben egyetlen olyan szerencsétlen öregasszony élt, aki boszorkány hírében állt s akinek sérelmeiből kifolyólag szabályos boszorkányper is keletkezett: Ő volt az egyébként általam is ismert, szúrós szemű, zsémbes természetű, minden felett sopánkodó „sepeli" Hermán Jánosné. Az ő személye körül évtizedeken át gyűrűzött a boszorkányság vádja. Mivel vádolta a két szomszéd falu népe az általuk boszorkánynak tartott személyeket: A boszorkány éjjel megfeji mások tehenét:

a) Madzaggá változva: „Fülei Gáborné boszorkány vót. Éjjelente kócmazzaggal fejte mások tehenit." (id. Kovács János, 1949. Kisdörgicse) Ennek a madzaggal fejő boszorkány-hiedelemnek eredete dörgicsei vonatkozásban visszavezethető a 19. század közepéig. Legalábbis erről tanúskodik édesanyám alábbi közlése (kinek elődjei Felsődörgicsén éltek): „Fülei öregpapa elődgyei emlegették, hogy hát éjjel mindig megfejték a tehenüket. Reggelenkint nem lehetett hozzányúlni, rúgott-öklelt. Hát, öregpapának az apja elhatározta, hogy meglesi, ki feji meg az ő tehenit.

Hát ment ki éjjel, hallja ám éjféltájban: Litty-lotty, litty-lotty! Valaki feji a tehenet! Hát aztán benyitotta az istállóajtót, látja, hogy egy kánna megy ki a tehén alul, megy ki az istállóból, aztán meg egy gombolyag spárga gurul ki a kánnával.[113] Erre az öregapám előd-je egy vasvillával össze-vissza szúrkálta, jól agyonver-te a gombolyagot. Aztán titokban utána ment, hogy hová megy be a gombolyag. Aztán ő is bement ahhoz a házhoz, hát látja ám, hogy az öregasszony, akinek egyébként is boszorkány híre volt, feküdt az ágyban, csupa vér meg kék folt, össze volt szurkálva. Megkér-dezte tőle, hogy mi baja van? Azt mondta az öreg-asszony, hogy kint járt az éjjel, elesett aztán a tüske „összekörmicőte". Akkor a dédöregapám elkerítet-te az anyja boszorkány istenit: „Te büdös boszor-kány, te fejted meg minden éjjel a tehenemet, én szur-káltalak meg!" Akkor a boszorkány könyörgött neki, ne mondja el senkinek, azután annyi tejet ad a tehene, hogy még sohase! Azután hagyta magát fej-ni a tehén, meg adott is eleget." (Mészáros Lászlóné Rumi Karolin).

b) Állattá változva: Éjjel mások tehenét fejő boszorkánynak nyomát Kisdörgicsén is megtaláltam, Szilvási Géza boszorkány-történetében. Ebben nincsen szó gombolyagról, ellenben: „Mikor a gazda az istállóba lépett, egy fekete macska ugrott ki a te-hén alól, aztán beugrott a jászolba.[114] Akkor a gazda fogta a vasvellát, odament a jászolhoz. Hát már csak egy fekete nagykendőt talált ott. Azt a vella hegyére szúrta,[115] aztán kivitte a „ganyéra". Olyan nehéz volt, hogy szinte elgörbültek a vasvella ágai. Ledobta a kendőt össze-vissza szurkálta, beletaposta a „ga-nyélébe", aztán otthagyta, lefeküdt. Reggelre a nagy-kendő már nem volt sehol. Másnap hallotta, hogy az öregasszony, akit boszorkánynak tartott az egész falu, ágyban fekvő beteg lett." „Szupër Jánoséknál (Felsődörgicsén. Saj.) megfejte a boszorkány a tehe-net. Hallották, mikor fejte, csak úgy csurgott. Mikor bementek az istállóba, egy macskát láttak a jászó alatt. Elagyusztáta Szupër a macskát, a vén boszor-kány még is haat." (Szilvási Imréné Szabó Róza, Kis-dörgicse, 1958. II. 21.)

„A boszorkányok át tudnak változnyi fekete, még szürke macskává." (özv. Bencze Gyuláné Kovács Mári, 1958. II. 21.) Felső- és Kisdörgicsén azok a bo-szorkányok, akik gombolyag, vagy macska képében fejték éjszaka mások tehenét, mindig fejőkannával jártak. A magyar nyelvterület észak-keleti részében a kannát mindig lopótök, helyi nyelvjárás szerint: Csiktök helyettesíti.[116] Egyebütt „az állattá változott boszorkány általában szopni szokta a tehe-net.[117]

Tehénszopó állat a kisdörgicsei hiedelem-hagyo-mányban is szerepel ugyan, de itt az elkövető kígyó képében jelenik meg:[118] „A csorda-marhák közül egy tehén mindig elszökött. A csordás nem tudta el-gondolni, hová szökhet. Már a csordást mindig szeki-rozták, hogy nem ad tejet a tehén. A csordás megleste, hová megy. Hát egyszer csak odaállt ám a tehén egy nagy fa tövébe, egy kígyó kijött a fából, és megszopta a tőgyit. Este hazament a pásztor, elment megmondani, hogy a kígyó szopta ki a tejet. Az állatot többet nem hajtották ki. Hogy mi lett a tehénnel nem tudom, de valószínű a tehén megrom-lott." (Tabi Lajosné levélbeli közlése, 1958. III. 8.)

Boszorkány, mint kotlóstyúk

Kisdörgicsei, de országos népi hiedelem szerint is, a boszorkány kotlós-tyúkká változva ijesztgeti éjjel az embereket:[119] „Ezt is a nagypapa mesélte. Egy nyári hajnalon ment a nagypapa munkára és amint Schandliék kapujánál ment a rét felé, láttya, hogy egy nagy sereg csibe anyjukkal együtt a rét felül jön befe-lé és nagy csicsergéssel mennek be öreg Egyedék kapujukon. A nagypapa utánuk ment, hogy miféle csibék ezek ilyen korán, de mire odaért, nem látott semmit." (Németh Sándorné Czupor Ilona levélbeli közlése, 1958. III. 8.)

A boszorkány fehér ló képében jelenik meg

Szilvási Géza kisdörgicsei legény mesélte a 20-as években: Egyszer egy ember észrevette, hogy az udva-rukban mindig megszedik a szentiványalmát. Egyik éjjel aztán kiment, hogy meglesse a tolvajt. Egyszer csak azt látja, hogy a fa alatt egy fehér ló áll és javá-ban ropogtatja az almát. Erre bement az istállóba, leakasztott a szögről egy kötőféket és a fehér ló fejé-re vetette.[120] Hát látja ám, hogy a ló patáin nincsen patkó. Elvezette a kovácshoz, felzörgette, azzal, hogy vett egy lovat, de nincs megpatkolva, vasalja meg. A kovács fölkelt, megtüzesítette a patkókat, az-tán a lónak mind a négy lábára felverte.[121] A ló szinte asszonyi hangon vinnyogott, míg a kovács vasalta. Ezután az ember bekötötte a lovat és lefe-küdt. Reggelre a ló eltűnt, de híre futott, hogy a falu-ban egy öregasszony nagy beteg lett. Két lábáról meg a két kezéről az ura szedte le a patkókat.

c) *Saját (öregasszony) képében:*

„Mikor még a Kiss Károlyné nagynéném lány volt, a nyolcszázhetvenes években, az volt a híre (tőle hallottam), hogy Dörgicsén boszorkány van, aki még-fejti a teheneket, mert nem adnak tejet. Akkoriban el szoktak menni a Bakonyerdőre szekérrel fáért. Egy-szer éjfélkor indultak az apjával – öregapámmal –, hogy időben visszaérjenek. Amint aztán elmentek egy olyan ház előtt, ahol szintén voltak fejőstehenek, hát látják ám, hogy az az asszony, akit boszorkánynak tartottak, éppen jött ki a kapun, kezében tejjel teli kannával. Aztán akkor már elbujni nem tudott, oda-szólt nekik: „Hová mennek komám uram?" Aztán akkor azt mondja öregapám: „Mink az erdőre menünk, de maga hunnan gyün?" Erre az öregasszony nem tudott szólni, hanem „ellentetett" gyorsan a tejjel. Boszorkány volt.[122] (Mészáros Lászlóné Rumi Karolin.)

„A Bereczki sógor néni meséte, hogy eccer éjjel öregapjáék mentek a malomba. Hát gyütt elejbük

egy asszony, fejőkánnával. „Hát maguk há mennek komámuram?" – kérdi az asszony. „Mink a malomba menünk, de maga hová megy?" – kérdi az öregapja. Az asszony nem szót semmit, csak elsietett." (Szentes Lajosné Mészáros Karolin, Kisdörgicse, 1958. II. 24.)

Itt tulajdonképpen ugyanazon „esemény" két variációjával találkozunk. Ugyanis Bereczki Kálmánné az előbbi történetben szereplő Kiss Károlyné leánya. A közös forrás tehát Kiss Károlynéhoz vezet vissza.

A boszorkány embert állattá változtathat:

Lóvá változtatás: Kutatóink szerint a kantár nyakba vetésével történő lóvá változtatás: „sehol máshol Európában nem ismeretes" csak nálunk.

„A szomszéd községben volt egy kovácslegény és azt minden éjjel lóvá változtatták és lovagolni szokták felkantározva,[123] egyik községből a másikba. Panaszkodott a gazdájának már több ízben is, hogy őt mindig nyergelik. Az ember is észrevette rajta, mert mindig soványabb volt és azt mondta neki a gazdája: Ha mégegyszer megjelenik a boszorkány, akkor zablázás alkalmával vágja hátra a fejit és kapja el a zablaszárt és ő kantározza fel az illetőt. Ugy is lett. Na most mikor ment a boszorkány, a legény megfogadta a gazda tanácsát és hátravágta a fejét, elkapta a zablaszárt és felkantározta. Az lóvá változott és most a legény lovagolta a boszorkányt és a legény meg is patkoltatta a gazdájával. Másnap reggel egy asszony beteg lett és a legénynek a gazdaasszonya átment, megnézte a beteg asszonyt és nagy csodálkozására az asszony kezei-lábai meg voltak patkolva és így biztosra vették, hogy ő volt a boszorkány. Ezután elmaradt tőle." (Németh Sándorné levélbeli közlése. Kisdörgicse, 1958. III. 8.)

A boszorkány seprűn lovagolhat:

„A boszorkányok Szentgyörgynap éjjel nyirágsöprűn lovagolnak a „Szentgöllér" hegyére, boszorkánygyűlésre."[124] (Mészáros Lászlóné Rumi Karolin. 1958. II. 20.)

Általános dörgicsei hiedelem, hogy a forgószélben is boszorkány van („boszorkányszél fúj").[125]

Étetéssel megronthat:

„Kelleréknél takarulás volt. Aztán édesanyám ment föl hozzájuk aztán a vén Ravaszné – ennek a lányát vette el Keller József – nem vette észre, hogy ment. Nyitott konyhaajtó volt aztán amint benézett, hát látja ám, hogy a vén Ravaszné maga alá tartott egy bögrét, aztán belepisált. Akkor aztán fogott egy merítő kalánt, éppen főtt az ebéd, aztán beleöntött egy kalánnal az ételbe. Édesanyám olyasmit kért tőle, amiért ki köllött neki menni a kertbe. Édesanyám akkor gyorsan bekukucskált a spájzba, hogy megnézze mi van ott, ahová Ravaszné a pisás bögrét hamar bevitte. Hát ott volt egy nagy láda, telirakva tejesfazekakkal. Volt vagy huszonöt–harminc, aztán mindenikben csak ugy sárgult a tejföl, pedig csak egy tehenük volt. Híre járt a faluba, hogy a vén Ravaszné mindig olyan sok tehénhasznot árult attul az egy tehéntül. Akkor édesanyám megmondta édesapámnak, hogy mit látott, aztán nem is ettek a takarulók azutátúl fogva náluk levest, akárhogyan kínálták." (Mészáros Lászlóné Rumi Karolin)

Ravaszné az én gyermekkoromban már régen halott volt, boszorkányhíre mégis még elevenen élt nemcsak Felsődörgicsén, hanem a mi falunkban, Kisdörgicsén is: „Fősődörgicsén Ravaszné vót a boszorkány. Sok mindent tudott." Közölte özv. Bencze Gyuláné, 58 éves, 1958-ban.

Elnehezíti a kocsit, szekeret:

„A boszorkány nehéz, nem bírják el a lovak."[126] „Fülei öregapám mesélte: egyszer éjjel mentek szekérrel Örvényesre, a malomba. A dörgicsei hídnál találkoztak egy asszonnyal. Üres fejőkánna volt nála. Mikor odaért hozzájuk, azt mondja: „Nem ülhetnék föl? Ugy elfáradtam." „Hát csak üljön föl!" Hát aztán fölült. Mondta ám öregapám akkoriban a nevét, de már elfelejtettem. Hát, amint fölül, a marhák megálltak, egy tapodtat se mentek, készebb összetörték az igát. „Szálljon le a valaga uristenit, nem mennek a marhák, mit csinált az ökreimmel?" – káromkodott öregapám. Hát az öregasszony lekászálódott, elkotródott onnajd. Abba a minutumba elindultak az ökrök. Azutátúl fogva az öregasszony mindig kerülte öregapámat." (Mészáros Lászlóné Rumi Karolin)

Kötés és oldás[127]

A boszorkány varázslattal megkötheti a tehén tejét, hogy nem adja le fejéskor. A ház lakói gatyamadzaggal leköthetik a kilincset, bedughatják fokhagymával a kulcslyukat, hogy a rontó be ne mehessen. A megrontott tehén tulajdonosa feloldhatja a kötést a tej verésével, égetésével. Mindezekkel a varázscselekményekkel az alábbi dörgicsei boszorkánytörténetekben találkozunk:

A tehén megrontása.
A boszorkány ártó praktikáinak elhárítása

Mint fentebb már említettem, Kisdörgicsén századunk 20-as, 30-as éveiben az akkor ott élő Hermán Jánosnét vádolta boszorkánysággal a falu népe.

A tehén és tejének megrontása köpettel

„Eccer, amikor a Kis Sándorné este gyütt ki az istállóbul, aztán éppen akkor fordult be hozzájuk a Hermán Jánosné, hát elkezd sopánkonnyi, hogy „Hőj, de sok teje van! Hőj, de jó fejős tehene van!" – Aztán bement Kis Sándornéval a szobába. Attul a naptul kezdve véresset adott Kis Sándorék tehene. Kisné

ráfogta Hermánnéra, hogy ü rontotta meg a tehenüket. Ebbül lett a pör. Azt tartyák, hogy ha valaki belepök mások tejeskánnájába, akkor avval megrontya annak a tehenét. Kis Sándoréknál is ez történt." (Németh Sándor, 1958. II. 23.)

A rontó boszorkány megidézése a tej verésével

„Nyirágsöprű" alkalmazása:[128] „Kiss Sándoréknál keveset, véreset adott a tehén. „Megrontották!" – volt az általános vélemény a faluban. Ez a húszas évek vége felé történt: Kiss Sándorné a tehén kifejt tejét az udvaron vályuba öntötte, azután nyirágsöprűvel verëgette. Erre csak befordul a kapun Hermán Jánosné: „Hát maguk meg mit csinyának?" „Te büdös kurva, te rontottad meg a mútkor a tehenemet! Elhordd innej magad, mer evvel a söprüvel verlek ki az udvarbul!" Becsületsértési pör lett a dologból." (Mészáros Lászlóné Rumi Karolin)

„Istenátkozta tüske" használata:[129] „Itt, Kisdörgicsén történt meg: nem adja le a tehén a tejet, aztán elkezd bömbölni és fölszívja a tejet. Aztán istenátkozta tüskét szegeztek az ajtófélfára és egy kis tejet csöppentettek a vályuba, aztán istenátkozta tüskével kiveiték a vályuból a tejet és akkor megjelent a boszorkány macskaalakban." (Szücs Lászlóné Bencze Ilona levélbeli közlése, Pad Józsefné kisdörgicsei asszony elbeszélése nyomán, 1958. III. 8.)

A rontott tej verése a boszorkány szemeit éri

„Vörös Sándorné beszéte, hogy megrontotta a tehenüket a Hermán Jánosné. Vörösné befütötte a kemencét, aztán savót pemetőt istenátkozta tüskével a tüzes kemencébe. Mikor odament a Hermánné, azt mondta neki: „Füttöm a kemencét, aztán kiverem a szemeit annak a büdös kurvának evvel az istenátkozta tüskével, aki megrontotta a tehenemet!" (Szilvási Imréné Szabó Róza, 1958. II. 22.)

Hasonló adatot kaptam Felsődörgicséről, 1957. XII. 20-án: „Henéknél véresset adott a tehén. Valaki azt mondta nekik, hogy öncsenek a válluba a tejbül, aztán csapkoggyák meg nyirágsöprűvel. Hát a Henné megcsinàta. Ahogyan csapkoggya a tejet, az öreg Keller futott oda Henékhő: „Az istenit maguknak, ne üssék, kiverik a feleségem szemit!" Igy tudták meg, ki rontotta meg a tehenüket." (Gyarmati Vince)

A rontott tej verésével történő boszorkány-megidézéssel már a 18. századi magyarországi boszorkányperekben is találkozunk.[130] (Ennek a boszorkányidéző formulának érdekes változatát jegyezte fel Trencsény Lajos, múlt század-végi alföldi gyűjtése során: A rontást elkövető személy megállapítása céljából – az országosan ismert eljárással ellentétben, – a nyírfaseprűvel nem a kifejt tejet verték, hanem a megrontott tehenet. Az alföldi babona szerint a seprűvel verés nem a tehénnek, hanem a rontást elkövető személynek fáj.)[131]

A megrontott tej, savó égetése

Régi hiedelem Dörgicsékben, hogy meg lehet idézni a rontó boszorkányt, ha a megrontott tehén tejével, savójával kipemetelik a befűtött kemencét. Megdöbbentő, hogy ennek a babonának a hatása alól még a helybeli uraság felesége Schandlné Sárffy Gizella sem volt mentes. „Sángliné azt mondja – ez amit itt elmondok övelük történt meg, még akkor élt az anyja – úgy volt, hogy az ő tehenüket is megrontották. Valaki a faluban azt tanácsolta, hogy annak a tehénnek a tejével, savójával pemetöljék ki a tüzes kemencét, és akkor az illető, aki megrontotta a tehenüket, majd megjelenik. Hát ők úgy is tettek. Aztán mikor javában pemetöltek, hát megjelent ám a Hermán Jánosné és azt mondta a Sángliné anyjának: „Mit csinál nemzetes asszony?" „Égetem azt, aki megrontotta a tehenemet!" Az öreg Hermánné még aznap megbetegedett, hetekig nyomta az ágyat, a tehén pedig megjavult. Ugyanez történt az öreg Vörösénél. Vörösné is igy mondta el. Az övökét is ő rontotta meg. Akkor is odament és utána nagy beteg lett." (Mészáros Lászlóné Rumi Karolin, 1957. IX. 2.)

„Aszonta nekem egyszer a vén Vörösné: „Hát tuggya az a vén ókulás sepeli Hermánné meg megrontotta a tehenemet! Asztán befütöttem a kemencét aszongya, majd odagyün az, aki megrontotta. Asztán pemetőtem ki, savóval, hát eccer csak gyün ám az a vén ókulás kurva, asztán aszt kérezte: „Komámasszony micsinyáll?" „Höj – aszongya – gyüjjön csak vén büdös – nem is tudom, minek el nem mondta – maga rontotta meg a tehenemet!" Jól összeszidta. Mer aszt monta a Vörös mama, hogy ha befüttik a kemencét, aztán kipemetülik, akkor oda megy a boszorkány." (Szentes Lajosné Mészáros Karolin, 1958. II. 24.)

Századunk elején a közvetlen szomszéd Felsődörgicsén is tudták a módját a tehénrontó boszorkány leleplezésének. Ott is a tej égetésével zajlott le a boszorkányt megidéző praktika: az alábbi „történetet" megint csak a „babonában egyébként nem hivő" Gyarmati Vincétől hallottam: „Édesanyám Horváth Lajossal Somogyba vót tehenet venni. Hozott is egyet, tíz liter tejet adott, amikor megfejte. Talán egy hétig nem is vót semmi baja. Höj egy reggel, rug ám a tehén, mind a rosseb! Nem ad tejet. Azt mongya a Császár, a bábaasszony ura: „Szomszédasszony, fejjen csak ki egy csöpp tejet, öncse platnira, majd megy ám aki megrontotta. De be ne eressze!" Hát úgy is lett. Édesanyám nagy nehezen fejt egy csöppöt, az is véres vót. Hát, ment ám a Pap Jánosné, ment ám, azt mongya: „Jaj, szomszédasszony, aggyon egy kánna vizet!"[132] „Nem érek én rá mast, mennyen máshová!" – mongya neki édesanyám. Hát elment. Nem tellett bele egy hét, vissza is gyütt a tehén teje!" (Gyarmati Vince, Felsődörgicse, 1957. XII. 20.)

A rontástól nem csupán a teheneket kellett félteni, hanem tulajdonképpen minden háziállatot. Különö-

sen féltették Kisdörgicsén legértékesebb állatukat: a lovat. „Azt mondja egyszer valaki a Sárffy Gézának: „Hőj de szép csikaid vannak!" Eere megugrottak a csikók, elszaladtak le a kocsma elejbe, vágtába, kocsival együtt. Ott megátak. Onnajd se ide, se oda. Azt mongya egy öreg ember: „Öcsém, ezek a csikók meg vannak rontva! Kivel találkoztál máma?" „Mit tudom én! Mit csinyájjak ezekkel a csikókkal?" Micsinyájj öcsém? Vidd el a kötőfékeket ehhöl meg ehhöl az asszonyhol – má nem tudom mit mondott neki – azután majd az megmongya mit köll csinyányi." El is ment Sárffy Géza, meg is javútak a csikai." (Németh Sándor, 1958. II. 23.)

Megelőző védekezés a boszorkány rontó tevékenysége ellen

Az volt a közhiedelem Kisdörgicsén, hogy a boszorkány előtt nincs zárt ajtó. Bemegy a kulcslyukon, macska képében behatol a házba az ablakon, a kéményen, padláson keresztül. Babonás cselekményekkel azonban meg lehet akadályozni bejutását. Több fajta védő, elhárító varázsszert, eszközt ismertek. Jobbára azonosak voltak ezek az előzőekben már ismertetett, a szülőszobát, gyermekágyas anyát, újszülöttet védő szerekkel. Ilyenek voltak az istenátkozta tüske és a seprű mellett még a gatyamadzag és a fokhagyma.

„Istenátkozta tüskével szokták bekerittenyi a zistállóajtó körületét, hogy be ne mennyen a boszorkány . . ." (Szilvási Imréné Szabó Róza, 1958. II. 22.) „Hogy a boszorkányok be ne mennyenek, gatyamazzaggaa lekötötték a kilincset."[133] (Sokhegyi Eszter, 1958. II. 22.) „Hogy a boszorkány be ne tuggyon mennyi a házba, be köllött kötnyi gatyamazzaggal a kilincset." (özv. Bencze Gyuláné Kovács Mári, 1958. II. 21.) „A kulycslikat be szokták dugnyi fokhajmával, hogy a boszorkány be ne tuggyon mennyi."[134] (özv. Bencze Gyuláné Kovács Mári, 1958. II. 21.)

Elhárító átkozódás

Különös, elhárító-védekező átkot is tudott mondani a dörgicsei ember: „Ha két asszony összeveszett, szidták-átkozták egymást. A végin az, aki nem akart alulmaradni, hirtelen fölkapta a szoknyáját aztán a meztelen fenekét mutatva a pörlekedő felé, ezt kiabálta:

„Letye-letye kalán nyele
Itt a seggem beszélj vele!"
(Mészáros Lászlóné Rumi Karolin)

Talán egy régi, gonoszelhárító babonás cselekmény emléke él ebben a mozdulatban, mely még elvétve középkori templomi ábrázolásban is előfordul (pl. a Kolozs megyei pillérfő).[135]

Kovács Endre Doroszlón találkozott például ilyen, átkozódást elhárító mozdulattal az alábbi szöveg kíséretében: „Ijen vagy-e . . . nekem úgyse birsz ártani!"[136]

Boszorkánytemetés

Az volt a hiedelem régen Kisdörgicsén, hogy boszorkány temetésénél fekete kutya megy a koporsó alatt, amikor viszik a temetőbe. Amíg a kutyát látják, a koporsó nagyon nehéz. Alig bírja négy ember a „szentmihály lovát". Amikor aztán eltűnik, vagy nagy nehezen elkergetik, a koporsó egyszerre olyan könnyű lesz, mintha üres volna.[137] Boszorkánytemetéssel kapcsolatos konkrét esetekkel azonban már nem találkoztam Kisdörgicse hiedelemanyagában gyűjtéseim során.

Kisasszony

Tabu nevet viselő női démon.[138]
A honfoglaló magyaroknál még „bizonyára voltak női istenségek is: a Mária-ünnepek neve (Nagyboldogasszony, Kisasszony) s a hozzájuk fűződő képzetek ezt majdnem kétségtelenné teszik. Nem kell egy gonosz női istenség: SZÉPASSZONY honfoglaláskori létezésében sem kételkedünk . . ." írja Dömötör Tekla.[139]

Ez a rendszerint fiatal leány képében, szép ruhában, keresztúton, mezőn, vizek felett, vagy istállóban megjelenő kísértet a Balatonfelvidék hiedelemvilágában is felbukkan. Bár – a felsőmagyarországi és erdélyi adatok szerint – a kisasszonyok csoportosan járnak,[140] a Dörgicsék környékén élő hiedelem csak egymagában bolyongó kisasszonyról tud s ez is általában ártalmatlan szellemlény: bemegy az istállóba éjjel, de nem táncoltatja agyon a szolgalegényt. Kíséri az éjszakai úton lévő szekeret, de nem ül fel rá, nem nehezíti el, mint ahogy a csoportosan járó kisasszonyok esetében történni szokott az ismert mondák szerint. Pálffy Károlyné Steixner Antaltól hallotta az alábbi két kisasszonytörténetet: „Szolgált egy bácsi, és az istállóban mindig egy kisasszony járt és ló-lába volt. Befonta a marhák és a lovak farkát.[141] Ez ismétlődött több este, és azt mondták neki, hogy figyelje meg, hogy mikor szokott megjönni és káromkodjon nagyokat, meg kösse be gatyamadzaggal az istállóajtót. Bekötötte és többször nem jött meg."

„Kocsmazárás után elmentek Pusztadörögdre és Nyirádra, birkákat venni. A Zánkára bevezető útnál egy kisasszony a mező derekában, ahogy a kocsin hajtottak az meg futott a kocsival egy irányban. Egész a Hegyestű irányáig. Ott eltűnt. Ló-lába volt." (Pálffyné adatközlő után lejegyezte és levélben megküdlte Pálffy Edit ált. isk. tanuló, 1958. III. 7-én)

Ilyen, messziről látható, sétáló vagy futó kisasszonnyal a karcsai mondákban is találkozunk.[142]

„Bűvös vers"

Régi-régi varázsversikét őrzött meg Szilvási Imréné Szabó Róza a feledéstől. Gyermekkorát Zánkán töltötte, ott hallotta édesanyjától:

„A kisasszon székibe
A kisasszon képibe
E ccsöpp vérem csöppenik
Csöbör vérem csurranik
Nem kullogtam nem ballagtam
Mindig futást jártam,
Cserfa-papok szekerét
Mind főburogattam
Nekem is vót három lányom
Az a bizonyságom
Hátomon a zsákom
Eefót mindën mákom
Azon kértem a rákot
Szëggye össze a mákot,[143]
De a rák csak haagatta
Égnek-Földnek zuggását,
Fekete tiknak szóllását."
(1958. II. 22.)

A bűvös vers az ősi pogány istennő: az idők folyamán hol békés, hol ártó démonná degradálódott SZÉPASSZONY–KISASSZONY ráolvasó varázsigéit és a már kereszténnyé lett BOLDOGASSZONYNYAL kapcsolatos népi imádságok elemeit őrzi a sorok között.

Az Erdélyi Zsuzsanna által begyűjtött értékes ráolvasó- és más népi imádságokban találkozunk a kisdörgicsei szöveg ilyen részeivel, illetve rokonvonásaival:[144]

„Nemes asszonyom, boldog anya
Bemene szent templomába
Leüleplék az ő áldott aranyos szent székibe."
(393. old.)

„Ráolvasás. 1. Öntőimádság.
Egy csöpp véribü származott nyavalyák

Boldogasszon, . . . parancsold a nyavalyáknak . . ." (95. old)
„Csurran, csurranik,
Csöppön, csöppenik
Az ő szent vére" (224. old.)
Egy csöpp vére csöppenik (341. old.)
Egy csöpp vére elcsöppenik (341. old.)
„Hol fekete kakasszó nem hallatszik" (117. old.)
„Tik szójáig, hajnal hasadtáig." stb. (178. old.)
Szilvási Imréné sajnos arra már nem emlékezett, hogy a verset milyen alkalomkor idézték.

Tüzesember

Vajkai Aurél bakonyi gyűjtése szerint a tüzes emberek . . . „ártalmatlanok, épphogy feltűnnek."[145]

Gönczi Ferenc göcseji gyűjtése viszont arról tanúskodik, hogy ezek az elkárhozott lelkek bizony nem mindig ilyen szelídek: „. . . Az arra járó szekérre ráülnek, . . . az ember vállára is rászáll, némelyik pedig a szekéren ülő embereket lekergeti." Csak akkor távozik el, ha erősen káromkodnak.[146] (Barna Gábor Hortobágy vidéki gyűjtése szerint viszont azt kell mondani: „Minden ember dicséri az Urat!")[147]

Ilyen erőszakos „tüzes emberrel" volt egyszer találkozása a nagyvázsonyi postakocsisnak, Pálffy Károly kisdörgicsei lakos elbeszélése szerint: „A leányfalusi Kolontári Gábor szokta hordani a postát Veszprémből Nagyvázsonyba, a harmincas években. Azt mesélte, hogy egyszer nagyfényű világítás jött a postakocsi után. Kolontári a lovak közé csapott, hajtotta őket, mert félt a fénytől. Amikor a fény mégis elérte a kocsit, a lovak attól kezdve alig bírták húzni. Félt nagyon, hajtotta volna a lovakat, de azok már nem bírtak egyáltalán menni. Ő pedig nagy kétségbeesésében egy irgalmatlan nagyot káromkodott. Attól a pillanattól kezdve a fény eltűnt és megindultak a lovak." (Pálffy Károly írásbeli adatközlése, 1958. III. 7.)

Ebben a mondában a kisasszony és a boszorkány vélt tulajdonságai keveredtek a tüzes emberével.

„Nagyvázsonyban vannak vizenyős helyek, ott szoktak járni a tüzes emberek" – írja Vajkai idézett munkájában.[148]

Ludvérc

Kisdörgicsei, általában Dörgicse környéki hiedelem szerint a ludvérc olyan, mint egy tüzes nyomórúd.[149] Amerre vonul, végigrondítja az utat. Ha valaki az ürülékébe belelép, lesántul, megbetegszik. Itteni egyik rosszat kívánó mondás: „Fosson le a ludvérc!"

Vajkai írja: „A bakonyi falvak népe közül még nagyon sokan találkoztak vele, főleg napnyugta után kinn a mezőn: „Olyan, mint a nyomórúd, csak úgy hordta, szórta a tüzet az égen." Petenden a ludvérc „végigrondította a falat". (Ugyancsak Vajkai után.)[150]

Kisdörgicsén is akadt élménybeszámoló a ludvérccel történt találkozásról: egyben vámpírhiedelem nyoma is rejtőzik a vérszopó ludvércről szóló kisdörgicsei mondában: „Kiss Dánielnénak vót ëgy Nagy Ferenc nevű szógája. A ludvérc éjjelénte eljárt hozzá az istállóba. Lëhetett látnyi, mikor ment, mer világított. Csak úgy süvítëtt, mikor ment. Éjjelënkint a vérit szopta neki, úgy hogy a szóga bele is haat." (id. Kovács János, Kisdörgicse, 1949.) „A néprajzban a visszajáró halottat nevezik vámpírnak, aki kiszívja és megissza az élők vérét." – írja Fazekas László „A vámpírokról pedig, amelyek nincsenek" c. dolgozatában.[151]

Az eddigiekétől eltérő leírást ad a ludvércről Sokhegyi Károly: Fényes, vörös, a vége olyan mind a söprű." (Kisdörgicse, 1958. II. 24.) „Ëccër monták, hogy a Hertling János az udvarba éjjel csattogatott, hogy „gyün a ludvérc!" (özv. Bencze Gyuláné Kovács Mári, 1958. II. 21.)

Pálffy Kálmánné leírásában a „tüzes embert" és a „ludvércet" azonosnak tekinti: „Tüzes nyelv

alakban vágódott be a kéményen és mikor leért, füstfelhővé vált. Egy szerencsétlen lány mellére rárakódott. Éjfél lejárt, akkor eltűnt. Hívtak hozzá 7–8 községből orvost. Azt mondták neki, hogy meg van rontva. Végül elsorvadt és meghalt. Tüzesember, ludvérc volt. Igaz történet." (Levélbeli közlés, 1958. III. 7.)

Dömötör Tekla megjegyzi, hogy a lidérc ilyen esetben ördögszeretö is.[152] A Pálffy Kálmánné által leírt monda lidérce-ludvérce áll a legközelebb ahhoz az általános magyar népi elképzeléshez, melyet Dömötör Tekla így összegez: „A lidérc szó legáltalánosabb magyar jelentése: megfoghatatlan imbolygó fény, mocsári láng."[153]

Kísértet, jótétlélek

Ahogy országszerte élő hiedelem volt, a kisdörgicseiek is a hazajáró lelket tartották „késértet"-nek, „jótétlélek"-nek. Gönczi Ferenc gyűjtése szerint: „A kísértet bűnös lélek . . . Aki kísértetet lát, azt kell mondania: minden lélek az urat dícséri s a kísértet eltűnik."[154]

Kisdörgicsén szintén így szól a kísértetek elleni varázsige: „Mindën jótétlélëk az Urat dicséri!" Dörgicsei hiedelem szerint kísértetekkel leginkább éjjel, temetőben lehet találkozni: „Édësapám a temetőbe őrzött marhákat. Korán, éfél után hajtott ki, mer vásárra akartunk mënnyi. Aztán aszongya, hogy ëccër csak, ëgy nagy fehérség röpködött a tehén fölött. Először, mikor hëgyibe vágott, akkor eetünt. Akkor mëgin visszagyütt, mëgin hëgyibe vágott. Asztán amikor harmaccor is visszagyütt, mëgijedtt, hamar elhajtott haza édësapám. Jótétlélëk vót." (Szücs Lászlóné Bencze Ilona, 1958. II. 21.)

Barna Gábor Hortobágy vidéki gyűjtése: „a halott lelkét nevezik hazajáró léleknek, kísértetnek . . ."[155]

Megnyomás álomban

„A megnyomó az esetek többségében a boszorkány . . . de lehet természetfeletti lény: lidérc, szépasszony, tüzes ember, kísértet is" – írja többek között Dömötör Tekla.[156]

Kisdörgicsén édesanyám szokta mesélni: „Egyszër éjjel édesapám elkezdett kiabálni: „Jaj nekëm! Jaj nekëm!" Szalad a felriasztott család: „Mibaj, édesapánk?!" „Ez a rossebës Szívási Szidi meg ráűt a mellemre!"

Ilyenkor ártatlanok is keveredhettek boszorkányság gyanújába, mint ahogy nagyapám is gyanakodva nézett nyomásos álma óta saját unokatestvérére: a megnyomásban egyébként teljesen ártatlan Szilvási Szidónia felsődörgicsei asszonyra.

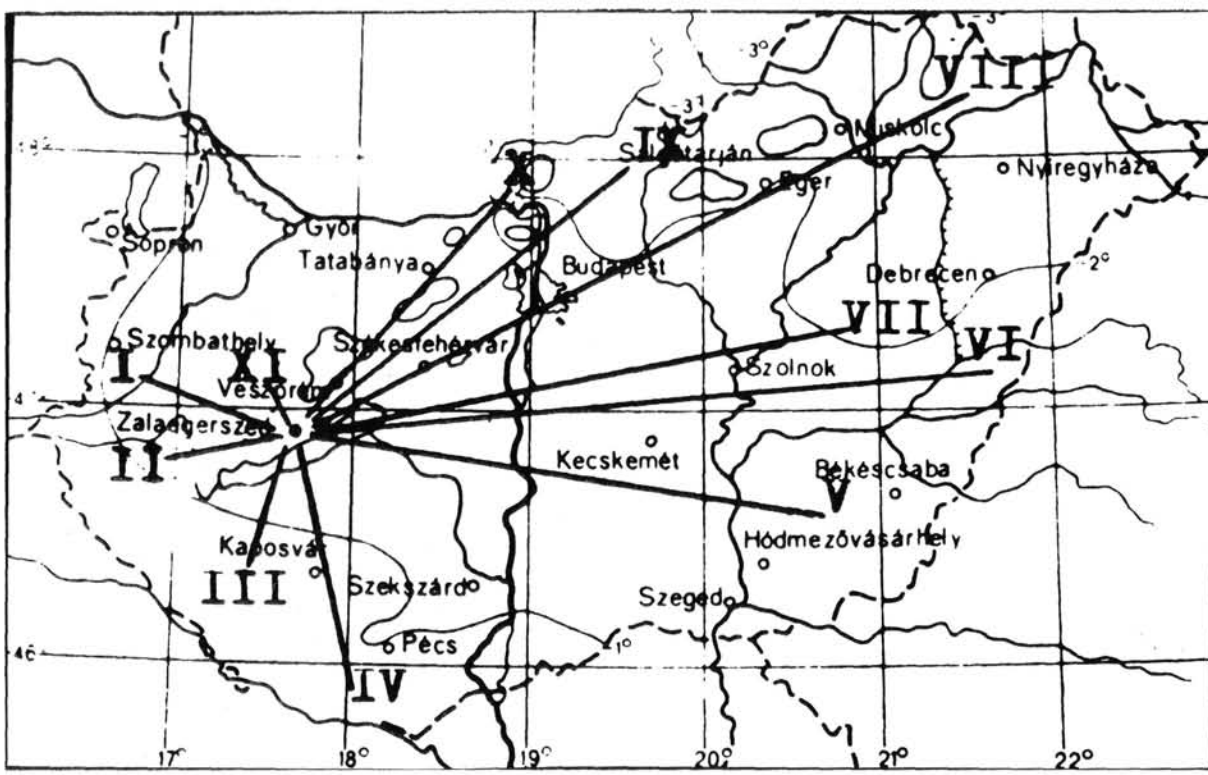

1. ábra: Kisdörgicse hiedelemvilágának helye a magyar nyelvterület hiedelemkörében
Abb. 1. Abergläubische Sitten aus Kisdörgicse in der Welt des Aberglaubens ungarischer Sprachgebiete.
I. Őrség II. Göcsej, Hetés III. Somogy IV. Baranya V. Békéscsaba és környéke VI. Berettyóújfalu és körny. VII. Hortobágy és vidéke VIII. Bodrogköz és vidéke IX. Palócföld X. Ipoly-mente XI. Bakony

SEGÍTŐ TUDOMÁNYOSOK

Tátos – garabonciás

Kisdörgicsei, dörgicsei szájhagyomány szerint a tátos és a garabonciás személye azonos: a tátos tulajdonságait átviszik a garabonciásra is. (Pl. foggal születés, földbe rejtett kincs meglátása.) Néprajztudósok megállapításaiból idézet: Dömötör Tekla: „A táltos és a garabonciás alakját napjainkban már nehéz egymástól elválasztani . . ."[157] Manga János: „. . . több tekintetben a táltoséhoz hasonló tulajdonságokkal ruházták fel a garabonciást . . ."[158]

A garabonciás diák képzeletével kapcsolatosan írja Ortutay Gyula: „A kutatók szerint az európai kóborló s varázslásokat tanuló deákság és a sámán ősi képzete keveredett alakjukban."[159] „A boszorkány gonoszságával szemben a táltos jóindulatú hatalom. Szívesen segít az emberen . . . Táltosmesék európai területen csak a magyarság körében élnek." (Luby Margittól idézet)[160] „Táltos-babonáinkban igen sok vonása tükröződik a magyarság ősi, honfoglalás előtti hitvilágának, a samanizmus világképének." – írja Ortutay Gyula.[161] „Ha a gyerek foggal gyün a világra, tátosnak mondják" (Mészáros Lászlóné Rumi Karolin)[162] „Az a gyerek, amelyik foggal születik, három nagypénteken keresztül szoptatják.[163] Ebbül lesz a garabonciás." (Steixnerné Vörös Margit írásbani közlése, 1958. III. 7.) „A történeti adatok szerint a táltos meglátja a földberejtett kincset."[164]

Kisdörgicse és környéke hiedelemanyagában táltosok viaskodásával, állat képében történő összecsapásával nem találkoztam gyűjtéseim során. Egy garabonciás-tátos történet azonban fennmaradt, melyben felbőszült bika szerepel, azonban ez sem tátos, hanem az elrejtett kincset őrző démoni lény, mely a kincskeresőkre rontott. Idézem itt Mészáros Lászlóné elbeszélését: „Az én lánykoromban beszélték, idevaló dörgicsei emberek, hogy járt egyszer egy garabonciás a faluban. Bement a kocsmába, ott félrehívott háromnégy embert, hogy ő egy titkot árul el nekik, de senkinek nem szabad beszélni róla. Aztán azt mondta, hogy egy vagyon birtokában van, menjenek ki éjjel a temetőbe. Megmondta még azt is, hogy melyik keresztt előtt ássanak. Míg mennek is, ne szóljanak, mert mennek majd oda, akik még akarják gátolni. Mert ha valamelyik elszólja magát, akkor vége lesz a varázsnak, oda lesz a kincs, nem tudják megszerezni.[165] Hát aztán kimentek, ástak ám, ástak, egyszer csak mögy ám, fut egy bőszült bika a temetőn keresztül, egyenest nekik.[166] Hát aztán azért csak ástak, de az egyik nagyon félt, elkiáltotta magát: Komám üsd fejbe az ásóddal! Hát abban a pillanatban eltűnt a bika, nagy szél kerekedett, az emberek megijedtek, elszaladtak. A temetőn kívül ott látták a garabonciást, aki odaszólt nekik: „Szerencsétlenek! Nem tudjátok, mit vesztettetek."Avval eltűnt, sohase látták többet. Másnap reggel mégis kimentek arra helyre megnézni, hogy mit lehet látni. Hát egy nagy vasfazéknak a helye volt ott, körül rozsdanyomokkal, ahonnan ki lett emelve." (Mészáros Lászlóné Rumi Karolin)

„Ezt meg az uram nagypapája mesélte, hogy a nagypapájával ment egy illető, de nem jut eszébe, hogy ki. A Déllő felé, Leshegyére hajnal tájban értek. A Déllőn egy ember tüzelt és a nagypapával ment illető odament a tűzhöz, köszönt az embernek, de az ember nem szólt, csak nézett, és akkor az illető fogta a pipáját és a tűznél rátett egy kanócot a pipájára és a nagypapával együtt elmentek. Alig mentek ötven-hatvan métert, az illető pipája nem égett. Nézi, hogy mi van vele. Hát, nagy csodálkozására, egy darabka arany volt rajta és mutatja a nagypapának. Akkor visszamentek és keresték a tüzet meg az embert. De eltűnt az ember is és a tűznek is nyoma veszett." (Németh Sándorné, 1958. III. 8. Levélbeli közlés)

„Abba a régi időbe tátos vót, aki a népnek pénzt mutatott. Gyütt eere eccer egy tátos – mingyá gondótok, hogy az, mer rongyos vót – aztán bement a házba, tejet kért – mer a tátos tejjel él.[167] A népek panaszkodtak, hogy milyen rosszul élnek. Akkor aszongya a tátos: „Ne szójjanak semmit, mutatok én maguknak annyi pénzt, hogy boldogok lesznek. Elcsalta üket a fősődörgicsei Apácskára, a Beke Dániel pinceje elejbe este. Aztán mutatott nekik egy helet, hogy ott éjfélkor ássanak, de ne szóljanak egyet se, még egymáshó se, mer akkor elmegy a pénz, majd nem találják meg. Aztán elment, sohase látták többet. Azután ki is mentek, több éjfélbe, ástak. Eccer aztán – úgy mondták az emberek – elkezdtek a láncok zörögnyi, csinyáták az akasztófát, beszédet hallottak. A tátos megmondta nekik, hogy ezeket majd látják, de ne féljenek, ne szóljanak egyet se. Utoljára annyira ment a zörgetés, mindenféle, hogy az emberek elfutottak, összetörték magukat. Az egyiknek eltörött a lába is. Köztük vót az Antal Lajos is. Még az öreg Császár. Már régen meghaatak." (Szilvási Imre, 74 éves, 1958. II. 22.)

Az elásott pénz megszerzése

A földbe rejtett kincs, főleg pénz, a hiedelem szerint néha magától feljön, tátosok, garabonciások közreműködése nélkül is. Általános babona magyar népünk körében, hogy az elásott pénz hét,[168] vagy kilenc évenkint felvetődik, kékes lángban tisztul, majd újból hét, kilenc évre visszasüllyed, ha olyankor nem találja meg valaki. Azonban az ilyen, magától felbukkanó kincs megszerzése sem megy babonás praktikák alkalmazása nélkül. Édesanyám az alábbi, „megtörtént" dörgicsei eseményt mondta el ezzel kapcsolatban: „Öregapámék malomba voltak. Késő éjjel értek haza, mivel sokára került rájuk sor. Egy őrzőgyerek volt vele. Egyszer csak a gyerek elkiáltja magát a szekéren: „Nézze urabácsi! Láttya milyen nagy tűzláng lobog ott a dombon? Hatost láttam benne!" Öregapám nem látott se tüzet, se hatost.

Azt mondja öregpapa: „Talán álmodsz të!" A gyerëk mëg csak erősítgette, hogy ő nëm álmodott, látta, mëg most is látja, sok hatost lát benne. „Na hát csak mutasd mëg, hun láttad a tüzet!" Lekászálódtak a szekérrül aztán odamëntek. Hát csak ëgy hatost találtak, az volt azon a helyën, de tűznek nyoma sëm volt. Azt mondták abban az időben, hogy a pénz fölveti magát a földből, közben akkor ott olyan lángot látni. Beszélték a népek, hogy ha a szolgagyerëk mindjárt először sok hatost mondott volna, akkor többet találtak volna." (Mészáros Lászlóné Rumi Karolin)

Pálffy Károly levélbeli közlése: „1936-ban történt. Jöttünk egyszer Felsődörgicséről hazafelé, éjjel 12–1 óra tájban. A réten vezető gyalogúton láttunk egy lángoló tűz-szerű dolgot. Oda akartam menni, de a feleségemmel akkoriban kerültünk össze és nem engedett oda. Nyugtalan voltam. Reggel kimentem és megnéztem azt a részt, ahol gondoltam, hogy égett, sehol sem találtam a tűz helyét." (1958. III. 7.)

Hegyi Sándor szóbeli adatszolgáltatása: „Mikor gyerëkëk vótunk, aztán őriztünk a község réttyén, ott szoktak őriznyi a fölnőtt embërëk is: Kiss Sándor, idősebbik Pintér Gyula, Sárffy Géza, az öreg. Ezëk beszégettek, hogy a pusztatemplom törmeléke alatt arany van ám, csak figyeljük, hogy kékës láng csapódik föl. A kabátot hamarosan rá köll dobnyi, ahun a láng láccik, mer akkor az arany földobgya magát." (1958. II. 23.)

Regősök

A hajdani táltosok, garabonciások emlékének késői hírmondói: a regősök – a szájhagyomány szerint – Dörgicsékben is jártak valamikor. „Fülei öregpapa mesélte, hogy valamikor régen „regöllők" jártak. „Láncot, csöngőt zörgetve mentek házrul-házra, énekőtek."[169] Öregpapa még hosszú versët tudott, de az én lánykoromban már nëm volt divat. El is felejtették." (Mészáros Lászlóné Rumi Karolin)

A dörgicsei nyelvjárásban ma is élő tájszó: „Kajneszes" = lármás még őrzi a regősök „Haj regü rejtem" – szövegű énekrefrénjének emlékét.[170]

Javasember

Az ősi javasember: Megyesi József híre a századforduló körül Dörgicsékbe is eljutott. Édesanyám visszaemlékezése szerint egyszer három dörgicsei leány elhatározta, hogy felkeresik. Amikor Ősi falu határába értek, az egyik leány azt mondta: „Guggoljunk lë ëgy kicsit, hogy në féljünk!" Guggolás közben az egyik elszellentette magát. „Na, én előre kifizettem a javasembert!" – mondta. Amikor aztán a javasember házánál sor került a fingós lányra is, a látogatás végén a lány megkérdezte, mivel tartozik. „Te lányom már semmivel. Kifizettél a faluvégen!" Erre a három dörgicsei lány rémülten elszaladt.

Dömötör Tekla is utal a javasok ilyen képességeire:[171] „. . . előre tudnak a páciensek érkezéséről, és azt is tudják, bíznak-e azok bennük, vagy sem (itt többnyire egy illetlen mondás következik)".

A MINDENNAPI ÉLET A HIEDELMEK, BABONÁK JEGYÉBEN

Babonák a ház építésével kapcsolatban

A lakóházat, ahol a falusi ember élete születésétől haláláig lezajlik, minden eszközzel védeni kellett tűztől, kártól, rontástól. A gonoszt, a rontást elhárító, távoltartó jelek részben az épület jól látható részein helyeztettek el, részben küszöb alá rejtve, vagy falba építve voltak hivatva a házat és lakóit mindenfajta ártástól megvédeni.

Kisdörgicse egyik legrégibb házának oromfalán még épségben őrködik az emberiség egyik ősi bajelhárító szimbóluma, népek egykori fő istensége: a sugárkoronás napkorong.[172] (Fő u. 9. sz., Szentesféle, eredetileg szabadkéményes lakóház. L.: 2. ábra)

A Nap jele körül, meanderekben végződő plasztikus léckeret szegélyezi a háromszögű csúcsfalat. Talán a négy meander labirintusának is az volt az eredeti babonás rendeltetése, hogy útvesztőbe, zsákutcába csalja a hazajáró halottat.[173] Ezek a jelek Kisdörgicse népének tudatában ma már csupán oromdíszekként élnek, mint ahogy lassan feledésbe merül a kapura kiszegezett denevér és éjjeli lepke eredeti bajelhárító feladata is. Erről a fejlődési irányról számol be többek között Bálint Sándor, „A hagyomány szolgálatában" című munkájában: „Napjaink építészeti ízlésváltozásával a tápai házak homlokzatáról, utcaajtókról is eltűnőben van a „napsugár",

2. ábra: A Szentes-féle kisdörgicsei lakóház, keletelt utcai homlokzatán a Nap jelével (Fő utca 9. sz.)
Abb. 2. Das Szentes-Wohnhaus in Kisdörgicse mit dem Sonnezeichen an der Hauptfassade (Fő utca 9.)

„istenszöm", amely valamikor gonoszűző célzattal került oda."[174]

Szücs Lászlóné Bencze Ilona elmondja a kisdörgicsei házépítés alapkő-letételének babonás szertartását: Hogy a ház biztosan álljon: „Tudom, mikor „culágerlány" vótam, aztán mikor lëtëtték az eeső fundamëntumkövet, mindënki rávert a kalapáccsal, hogy jó erős lëgyën a fundamëntum, szét në dűljön a ház." (1958. II. 21.) Hogy a rontást, gonoszt távoltartsák: „Házépítésnél tűt is szoktak a falba raknyi." (özv. Bencze Gyuláné Kovács Mári, 1958. II. 21.) Hogy az esetleges rontást kiűzzék: „Az én időmbe, ha valaki új lakónak mënt az üres házba, mielőtt először lépëtt volna be, fejszét dobott be az ablakon, hogy elűzze a rontást." (Mészáros Lászlóné Rumi Karolin)

„Ha valaki elköltözött egy másik házba, mielőtt belépett a házba, bedobtak egy fejszét. Hogyha a fejsze nem állt meg a nyelibe, akkor megátkozták a házat. Ha megállt a fejsze, akkor nem átkozták meg." Steixner Antalné Vörös Margit így hallotta egyszer édesanyjától, néhai Vörös Jánosnétól szülőfalujában: Akaliban. (Levélbeli közlés, 1958. III. 7.) „Ha valaki új lakásba költözik, először a fejszét vagy a macskát dobgya be." (Szentes Lajosné Mészáros Karolin, 1958. II. 21.) Hogy szerencsét hozzanak a házba: „Akasztott ember kötelibül jó egy darabot elvinni, mert szërëncsét hoz a házhoz." (Mészáros Lászlóné Rumi Karolin, 1958. II. 20.)[175]

Babonás szokások, hiedelmek
a kisdörgicsei háztartásban

Tejhaszon

Köpülés: „Amikor a tejföl nem akart összemënni, fésüt tëttek a köpü alá." (Mészáros Lászlóné Rumi Karolin) Ha ez sem használt, varázsmondókához folyamodtak:

„Kej-kej tejföl,
Ajtó mögött e hasas lány,
Irós vajat kíván!"[176]

(Szentes Lajosné Mészáros Karolin, 1958. II. 21.)

Kenyér

Kenyérsütés: „Mikor a kënyeret bevettyük, a sütőlapáttal a kemënce előtt keresztet vetünk. Én csinyállom, de nëm tudom, más csinyájja-e. Azt köll mondanyi: „Uram Jézus segélj meg!" (özv. Bencze Gyuláné Kovács Mári, 1958. II. 21.)

Kenyérszegés: „A kënyérszegésnél is szoktam mondanyi, mer amit láttam az anyámtul meg a nagyanyámtul, azt teszëm én is. Kézzel keresztet vetünk a kënyérre, mielőtt mëgszeggyük." (özv. Bencze Gyuláné Kovács Mári, 1958. II. 21.) „Édesanyám, amikor a kënyeret mëgszegte, jobb tenyere élével a kënyér fölött keresztet vetett, aztán azt mondta: „Az atyának, fiúnak, szentlélëk istennek nevében ámmën." (Mészáros Lászlóné Rumi Karolin)

Langalló tépés: „A langallót mindig tépve daraboltuk szét. Késsel vágni nëm volt szabad." (Mészáros Lászlóné Rumi Karolin.)[177]

Víz

Mielőtt valaki vizet inna, vagy valakit kínálna vödörből, kánnából, korsóból vagy borosüvegből, előbb valamennyit a földre löttyent belőle. (Mészáros Lászlóné Rumi Karolin) „. . . A természet adományainak felhasználásakor valamit vissza kell adnunk – írja Szendrey Ákos –, ezért öntenek vissza a vederből a kútba, loccsantanak a korsóból . . . a földre . . ."[178] A víz, ha hét kövön átfolyik, megtisztul.

Tűz

„Az altáji népeknél a megszemélyesített tűz ma is isteni tiszteletben részesül. E megszemélyesítésnek s tiszteletnek nyomai a göcseji s hetési népnél ma is megvannak." . . . A tűz „eszik, iszik, lármázik, panaszkodik, haragszik . . ." – írja Gönczi Ferenc.[179]

„Amikor a tűz pöröl, sustorog, akkor valaki mást pletykál. Akkor nincs hatása a pletykának, ha egymásután háromszor mondjuk, hogy: „Seggëmbe a nyelved!" (Mészáros Lászlóné Rumi Karolin)

Általános dörgicsei mondás: „Amikor a tűz pöröl, pör lësz."[180]

„Ha a lúd háztetőre száll, tűz lësz."

„Amikor a tik kukorékol, tüzet jelënt." (Mészáros Lászlóné Rumi Karolin)

Ha a kotlós este kukorékol, veszedelmet, tüzet jelent." (Steixnerné Vörös Margit, 1958. III. 7. Levélbeni közlés)

Kés, olló, tű

„Kést, ollót, tűt nëm jó ajándékba adni, mert elvágja a barátságot, szétszúrja a barátságot." (Mészáros Lászlóné Rumi Karolin) „Ollót, kést, tűt nëm jó kőcsön adnyi, mer elböki a barátságot." (özv. Bencze Gyuláné Kovács Mári, 1958. II. 21.)

Lópatkót találni jó, mert szerencsét hoz a házhoz, védi a rontástól (Általános hiedelem a környéken). A lópatkó formája növekvő félhold, anyaga vas. „Az a fém, amelynek ősrégi néphit szerint varázslatos ereje van a rossz szellemek rontó mesterkedései ellen."[181]

Kötény

„Ha valakinek magától eloldódik a kötënye, azt szokták mondani: „Na, kikap, valaki mëgveri, vagy összepörölnek vele, mert eloldódott a kötënye!" (Mészáros Lászlóné Rumi Karolin)

Vendég

„Mosdik a macska fülön föjül, vendég jön a házhoz."[182] (Mészáros Lászlóné Rumi Karolin)

Utraindulás

„Ha valahová mész és asszonnyal találkozol, fordulj vissza, mert úgysem lesz szerencséd!" (Hegyi Sándor, 1958. III. 4. Levélbeni közlés)

Csótány elküldése

„A csótánnét úgy köll elkünnyi a házbul, hogy el köll fognyi a „fehér királyát", aztán oda köll vinnyi, ahová akargyák künnyi, a többi odamegy." (özv. Bencze Gyuláné Kovács Mári, 1958. II. 21.)

Jósolnak az emberi testrészek, érzékszervek

Ha valakinek a jobb tenyere viszket, pénzt ad ki. Ha a bal, pénzt kap.[183] Ha a jobb szeme viszket, sírni fog. Ha a bal szeme, öröm éri. Ha valakinek a bal füle csendült meg, jó hírt hall, ha a jobb, akkor rosszat. Amikor valaki egész nap zsörtölődik, azt mondják rá: bal lábbal kelt föl. Ugyanilyen magatartás miatt hangzik el egy másik mondás: „Talán csójjánra pisátál!" (Általános dörgicsei hiedelmek).

Hiedelmek az állattartás területén

Kutya

„Amit a kutyának szántál, ne edd meg, mert „ebfing" nől a nyelveden!" (Általánosan elterjedt balatonfelvidéki mondás)[184]

Tüskéskutya

Nem azonos a hiedelem szerint a „tüskésdisznóval" (sündisznó). A dörgicseiek szerint a tüskéskutya orra olyan, mint a kutyáé. A tüskésdisznóé viszont peremes, mint a disznó orra.

Macska

A valahonnan kapott macskát háromszor tükörbe köll nézetni, hogy megszokjék." (Mészáros Lászlóné Rumi Karolin) „Ha fekete macska keresztülszalad előttünk az úton, nem lesz szerencsénk." (Szücs Lászlóné Bencze Ilona, 1958. II. 21.) „A macskák büjtbe szoktak forogni." (böjtben párosodnak) (Mészáros Lászlóné Rumi Karolin) „Amikor a macska elveszik, háromszor be kell kiáltani a kéménybe: macskám gyere haza! Ha akkor sem kerül elő, elpusztult." (Mészáros Lászlóné Rumi Karolin)

Fecske

A föcskefészket nem szabad leverni, mert szerencsétlenséget hoz a házhoz.[185] (Mészáros Lászlóné Rumi Karolin)

Szarvasmarha

„Mikor marhát vettünk, kék előruhát dobtunk le az állat elejbe, hogy azon mennyen keresztül." (özv. Bencze Gyuláné Kovács Mária, 1958. II. 21.) „Falusi szokás, hogy még ne roncsák, a marhák láncába a fejnél rongydarabot kötöttek. Dörögdön vettem egy pár ökröt, aztán föltűnt, hogy mindeniknek a homlokán rongydarab lóg a láncon. „Mér van a lánckarikába befűzve a rongydarab?" – kérdeztem. „Azér, hogy azt nézze, ne a zökreimet!" – mondta a gazda. Még is vettem az ökröket. Mer az vót a mondás, hogy ha nagyon mégnézzük az állatot, szem árt neki." (Németh Sándor, 1958. II. 23.) „Ha Szentgyörgynap előtt piros pillét láttak, azt még köllött fogni, és vásárkor az eladó állat fülébe tették. Akkor az állat biztosan elkelt." (Mészáros Lászlóné Rumi Karolin)[186] „Ha van egy tehén és a férfiakhó van szokva, asszony akarná mégfejnyi, akkor háromszor köll a kezét a hátán végighúznyi és akkor nem rugja föl." (Tabi Lajosné, 1958. II. 21.)

Halotthoz fűződő babonás praktikák a szarvasmarhatartással kapcsolatban

„A régiek azt tartották, hogy ahol halott van, avval a kendővel, amivel a halott álla föl volt kötve, meg köll dörzsölni az eladó állatnak a hátát és akkor biztosan elkel." (Németh Sándorné Czupor Ilona, 1958. III. 8-i levélbeli közlése) „A temetőbe éjfélkor ki kell menni, egy darab korhadt keresztdarabot kell hozni. Aki beteg állatját megdörzsöli, meg fog gyógyulni." (Pálffy Kálmánné írásbani közlése, 1958. III. 7.)

Egyéb babonás állatgyógyászat

„Rándullástul vérésset ad a tehén. Ecetbe fokhajmát köll főznyi, avval burogatnyi. A bőrit is azér szedik föl a marhának ilyenkor, ha elejire van rándullás, igen hörög. Ha a hátujjára, akkor rá mégy a tejre." (Szücs Lászlóné Bencze Ilona, 1958. II. 21.) „Ruhával nem szabad megfogni a kisborjut, amikor méglesz, csak szómakötéllel, mert másképp még a szárítórul is leszedi a ruhát, aztán megeszi."[187] (Mészáros Lászlóné Rumi Karolin) „Mikor a tehén elvetette a pokláját, öregapám mindig megkereste a poklavaját, aztán két kenyérdarab közé téve megetette a tehénnel, mert azt tartották, hogy akkor jó fölös lesz a tej."[188] (Mészáros Lászlóné Rumi Karolin) „Ujszülött állatokat még szoktak köpkönnyi, hogy szerencse legyen hozzájuk."[189] (özv. Bencze Gyuláné Kovács Mári, 1958. II. 21.)

A tej és tehén babonás védése

Föcstej itatása gyermekekkel: Minden háznál, ahol újborjas tehén volt, eseményszámba ment a kisgyermekek számára a föcstej ivása-evése. „A föcstej újborjas tehén teje. Mikor a tehén megborjadzik, másnap tejet vesznek el tőle. Fölforralják, akkor megtúrósodik. Azután minél több gyereket hívnak össze, megetetik velük. Minél több gyerek eszik belüle, antul jobb tejelő lesz a tehén."[190] (Mészáros Lászlóné Rumi Karolin) „Mikor viszik be a tejet az istállóbul, az udvaron letakargyák, hogy a nap bele ne süssön,

mer az a tehénnek árt." (Szücs Lászlóné Bencze Ilona, 1958. II. 21.) „Nem jó a tehén tejit kiönteni az útra, mert a tehénnek árt." „Nem jó a tehén tejit kifuttatni a platnira, mert árt azzal a tehénnek." (Mészáros Lászlóné Rumi Karolin) „Nem szabad kifuttatnyi a tejet, mer árt a tehénnek." (Szücs Lászlóné Bencze Ilona, 1958. II. 21.) „A tej fölött nem szabad kenyeret késsel szelni, mert kisebesedik a tehén tőgye." (Németh Sándorné írásbani közlése, 1958. III. 8.) „A tejbe nem szabad késsel beleszeenyi a kenyeret, mer kisebesedik a tehén tőgye." (Szücs Lászlóné Bencze Ilona, 1958. II. 21.)

Tej, tejfel sózása

Eladás előtt megsózták a tejet. „A só megőriz a romlástól."[191] Egyik védekezési módja volt ez a tejhaszon elvitelének. Egy alkalommal édesanyám átküldött a szomszédos özvegy Sárffy Lajosnéhoz egy „verdung" tejfölért. Már nyúltam a tele bögréért, amikor Sárffyné elhárította a kezem: „Várgyá szógám éppicint!" Ezzel odalépett a konyha falán függő sótartóhoz, meghintette a tejfelt és a következő szavakkal adta át végre: „Hogy ee ne vidd a hasznot!" „Amikor elküttek tejér, egy kis sót tettek a tejbe. Mondom mér tesznek bele? Hát hogy el ne vigye a hasznot!"[192] (Sokhegyi Eszter, 1958. II. 22.)

„Amikor téfőt adtak valakinek, megsózták, hogy meg ne roncsák a tehenet." (özv. Bencze Gyuláné Kovács Mári, 1958. II. 21.) „Napnyugta után nem jó a tejet kivinnyi a házbul, ha meg nem sózzák.[193] Szücsné is így tudja." (Szentes Lajos, 1958. II. 21.)

Disznónevelés

„Mikor malacot vettünk, kék előruhát dobtunk le az állat elejbe, hogy azon mennyen keresztül." (özv. Bencze Gyuláné, 1958. II. 21.) (Általános szokás ez a Bakony, Dél-Bakony vidékén) „Ha malacot vesznek, ahunnét vettek, a zólgyukból szómás trágyát is visznek, asztán bedobgyák alájuk, az új ólba, aztán bekijabának: „Mázsássak legyetek!" (Szücs Lászlóné Bencze Ilona, 1958. II. 23.) „Hogy a hízó kocadisznó ne görögjön, új kék előruha forrázott kék levét itatják meg vele." (Mészáros Lászlóné Rumi Karolin, 1957. III. 19.) „Ha a disznó nem eszik, „vas-szart" köll a vályúba tenni." (Mészáros Lászlóné Rumi Karolin) „Hogy a hízó ne görögjön, beretvárul leszedett szappanhabot kenyérbe tesznek, aztán azt etetik meg vele." (Mészáros Lászlóné Rumi Karolin, 1957. XII. 19.)

A baromfitartás babonái

Baromfiról általában

„Mikor kikeltek, csibe is, réce is, zsiba is, aztán először eresztik le őket a fészekről, el szokták nyírni azt a kis szőrt a farkánál mindeniknek, azután azt leteszik a földre, vagy lapátra, ott meggyújtják, aztán a kikelt állatot szennyes gatyába teszik, azután a gatyaszárbul rostára eresztik és a szőr füstyin megfüstölik, hogy szem ne ártson nekik, közben azt mondják: „Atyának, Fiúnak, Szentlélek Istennek nevében ámmen. Az Isten neveljen benneteket nagyra!" Édesanyám még csinálta, én már nem." Ha idegen jön és megpillantja a frissen kelt baromfit, megköpdösi, hogy szem ne ártson nekik. Ha a baromfi nem evett, csak gubbogott, „vas szart" tettek az itatóvályúba, az használt." (Mészáros Lászlóné Rumi Karolin, 1957. IV. 12.)

Csirkenevelés

„A megültetésre kiválogatott tiktojást meglámpázták, hogy „vett-e a kokas vámot?" Az így kiválogatott tojásokat férfikalapba rakják, és úgy helyezik a kotlós alá.[194] Azért, hogy kokasok legyenek, mert azok nagyobbra nőnek." „Legjobb a kétasszonynapközi csibe, mert abból jó tojó lesz."[195] „Az a csibe jó tojó, amellyik orozva kel." „Mikor a tik nem tud eltojni, egy picint megsózzák a fenekit, aztán hanyattfektetik egy teknőbe, azután egyik kézzel lefogják, a másikkal meg rengetik. Akkor el tud tojni." „Azt a tojáshéjat, amelyikbül a csibék kikeltek, arra szokták elszórni, amerre akarták, hogy a csibék járjanak. A ganyéra nem dobták, mert akkor a kotló mindig ott kaparász nekik, aztán elposzkulnak a csibék." „Mikor a kotlós elhagyja a csibéit, az első tojását meg szokták főzni keményre, azután apróra összevagdalták és azt a csibékkel megetették. Azt tartották, hogy akkor a csibék csomóba járnak. (Nem szélednek el)." „Mindegyik pici állatnak először igen apróra vágott vöröshajmát köll szórni, az kipurgálja őket, jó étvágyat csinál nekik. A Tikok vályujába rozsdás vasat köll tenni, az megvédi őket a ragadós betegségtül." (Mészáros Lászlóné Rumi Karolin, 1957. IV. 12.) „Hogy a kotlós elhagyja a kotlást, hideg vízbe szoktuk mártani." (Mészáros Lászlóné Rumi Karolin)[196] „Vett, vagy kapott csibék szoktatása: Asztat a Sárfi Pálné csinyáta: mikor meghoztam a csibéket aztán ü meg éppen itt vót, hát levágott ollóval a kis szárnyukbul meg a farkukbul egy picint aztán azt bedobta a zólba. Na mast a csibét háromszor keresztül-körbe vette a lába között, hogy akkor megszoknak." (Németh Sándorné Czupor Ilona, 1958. II. 23.) (Göcsejben a kiscsibét rostába helyezve veszik át háromszor a gazdaasszony lába között.)[197] „A tiknak vagy csibének a mellcsontját a lányok el szokták törni. Két lány fogja, amelyiknek a kezében nagyobb darab marad, az megy előbb férjhez. A tik fejit a gazdaasszony kapja, hogy az vezeti a házat. A lábát meg a gyerekek, hogy jó futók legyenek." (Mészáros Lászlóné Rumi Karolin)

Liba, kacsa nevelése

„A kikelt zsibák farkábul egy kis pihét le szoktak nyirnyi, amit aztán parázsra tettek. A kis állatokat ezután rostába rakták és a pihe füstye fölött megforgatták, azér, hogy szem ne árcson nekik, meg erősek legyenek." (özv. Bencze Gyuláné Kovács Mári, 1958.

II. 21.) „Egy kis lószart tesznek a kis récék meg zsibák első keverőjébe, hogy olyan evők legyenek, mint a lovak. Amikor így etetik először őket, akkor a házbelieknek mindenkinek köll egy falat kenyeret enni, hogy az állatok olyan evők legyenek, mint a háznépe. Ezt a műveletet most is megcselekszik Kisdörgicsén." (Mészáros Lászlóné Rumi Karolin, 1958. II. 23.)

„Amikor először fogják a ludat, récét tömésre, akkor a gazdaasszony, vagy aki házbeli nő tömi, fölhúzza a szoknyáját aztán a meztelen fenekével ül rája, kicsit megnyomkodja, aztán azt mondja: „Ilyen kövérre hízzatok!" Édesanyám még így szokta." (Mészáros Lászlóné Rumi Karolin, 1957. XII. 19.) „Hogy a gunár el ne kószáljon a szomszédba, a tojó lúd farkán fölül lévő zsíros tollat kivészik, azután azt beletömik a gúnár csőrébe. Ha a tojó kósza, akkor még a gunárét etetik még vele." (Mészáros Lászlóné Rumi Karolin, 1957. XII. 19.)

Naptári jegyek babonás szerepe a baromfi- és növényültetésben

Az ember élete, nyájának léte, kenyerének megtermesztése mindig szoros összefüggésben volt az időjárással. A pásztorkodó és földművelő népek ősidők óta figyelik a csillagok állását és járását, az évszakok periodikus változásait és egyéb természeti jelenségeket. Hosszú generációk tapasztalatai alapján rögzítettek bizonyos napokat, melyek az állatok kihajtásában, szaporodásában, a föld megművelésében, a mag elvetésében, a termés betakarításában fordulópontot jelentettek. Ezeket a fontos napokat egy-egy naptári jelhez kapcsolták. „Baromfit úgy ültessünk, hogy kelésük kettős-, vagy mértékgyelbe essen. Vetemények ültetése is ezekben a gyelekben történjék." (Mészáros Lászlóné Rumi Karolin)

„Rák gyel nem jó,
Szűz-gyel nem jó,
Vízöntő-gyel nem jó,
Hal-gyel nem jó, a skorpió-gyel nem jó.
Mérték-gyelbe meg kos-gyelbe szoktam
zsibákat is,
csibéket is ütetnyi.
Oroszlán, bika-, kos-gyel jó."

(özv. Bencze Gyuláné Kovács Mári, 1958. II. 21.)

„Hal-gyelbe szoktunk lencsét vetnyi, hogy ne legyen zsizsikes." (Szentes Lajos, 1958. II. 21.) „Szűz-gyelbe nem jó vetni, meg tikot ültetni. Rák-gyelbe nem jó vetni, mert a növényt kirágja a féreg. Jó gyel a mérték meg a kettős iker." (Mészáros Lászlóné Rumi Karolin)

A növénytermesztéssel kapcsolatos egyéb babonás szokások Kisdörgicsén

„Mákvetés úgy történik falun, hogy vetés után az asszony a fenekét háromszor leveri a földhöz, miközben ezt mondja: Ekkora gubák legyetek!" (Németh Sándor, 1958. II. 23.) (Hörnyéken ugyanezt a varázslatot krumplivetéssel végezték.)[198] „A dió „kopálását" kiszórják az utcára, hogy a jövő évi termés ne legyen fás. Ez most is látható a dörgicsei utcákon." (Mészáros Lászlóné Rumi Karolin)

A Hold állása és az időjárás

„Nagy udvara van a Holdnak, esső lesz." (Mészáros Lászlóné Rumi Karolin)

A Hold állása és a növénytermesztés

„Szőllőt meccenyi akkor jó, mikor tellik a Hold. Tőttekor. Mer azér hogy hát akkor tellik a hordó. Ha fogy, akkor még elfogy." (özv. Bencze Gyuláné Kovács Mári, 1958. II. 21.)

„Mondom Gyarmatiéknál: akartam vetni cukorborsót, de mondok nem vetem el, mivel fotta van. „Aa, – azt mondják Gyarmatiéknál – nem adnak má a babonára!" (Mészáros Lászlóné Rumi Karolin)

A Hold állása és a ház tisztántartása

„Minden fottapénteken köll meszelni, akkor nem lesznek bóhák." „Minden fottapénteken éjfélkor körülsöprik a házat, ahol büdösféreg, vagy csótány van, aztán azt mondják: „éntülem elmennyetek, Kovács Károlyékhol elmennyetek!" (Mészáros Lászlóné Rumi Karolin) A Hold hajdani nagyobb tiszteletének emlékét őrzi népünknél az „Uj Hold, új király" kezdetű, betegség elűző, ráolvasó vers is (lásd: a gyermekbetegségeknél: az Ujhold szerepe a szemölcs babonás gyógyításában.)[199]

Szentek névnapjaihoz rögzített időjárási jóslatok

Sándor József Benedek
Zsákba hozza a meleget.

Ha megcsordul Vince
Teli a pince.

Mátyás, ha jeget talál, megtöri. Ha nem talál, csinál.

„Amelyik vetésbül szentgyörgynapkor kiláccik a kánya, abbul nem lesz semmi.[200] Ha szentgyörgynap előtt piros pillét láttak, azt meg köllött fogni aztán vásárkor az állat fülébe tenni. Az állat így biztosan elkelt.[201] Szentgyörgynaptul szemmártonig hajt ki a csordás."[202] (Mészáros Lászlóné Rumi Karolin)

Ha Medárdkor esik,
Negyven napig esik.

Orbán napja fagyot hoz. „Baljós nap ez egész Európában. Fagyveszéllyel fenyeget" – írja Ráth-Végh István.[203]

Általános időjárási jóslatok

Kisdörgicse és környéke időjárással kapcsolatos jóslatainak többsége országosan is elterjedt. Ha a tyú-

kok nagyon fürödnek az út porában, esőt jelent.[204] Ha a föcskék alacsonyan röpülnek, eső lesz.[205] Ha a marhát nagyon csípik a bangócsok, vihar közeledik.[206] Ha alkonyatkor vörös az ég alja, szél lesz. (Országosan elterjedt.) Ha a hangyák sűrű csomókban rakodnak ki, tojásaikat is hordják, eső lesz.[207] Amikor a vonat zörgése nagyon közelről hallatszik Akaliból, esőt jelez. Halottal álmodni esőt jelent. Ha nagyon égetően tűz a nap, vihar készül. Ha a békák nagyon kérik az esőt (kórusban brekegnek), eső lesz.[208] Ha nagyon közelről látszik a Kaphegy, jó időt, ha füstöl, esőt hoz. Ha a veréb ősszel nagyon hordja fészkébe a „tiktollat", hideg tél következik. Ha a macska nagyon bújja a kályhát, hideg lesz.

Az ilyen időjárási jóslatok is sok esetben inkább bizonyos periodikusan ismétlődő természeti jelenségek folyamatos megfigyelésében, mint babonaságban gyökeredznek. Meg is jegyzi Dömötör Tekla Apáczai Csere János népi jóslatfelsorolásával kapcsolatban, hogy ezeknek gyakran „tapasztalati alapjuk van."[209]

Védekezés a rossz, veszedelmes időjárás ellen

„Harangoznak föjhő elejbe!" – szokták mondani Dörgicsén. Amikor jégeső volt várható, „gyégföjhő együtt," szokás volt eloszlatására harangozni.[210] (Mészáros Lászlóné Rumi Karolin)

Jeles napok
(Egyházi fő ünnepnapokhoz, ünnepkörökhöz kapcsolt babonák, hiedelmek)

A protestáns Kisdörgicsén nem sok ilyent találtam. A búcsú napja is csupán évenkint ismétlődő fix táncmulatsági napot jelent számukra, a lakodalom napját kivéve a legnagyobb vendégjárással, leggazdagabb asztalterítéssel. Egyházi eredetének tudata itt is, az ugyancsak evangélikus Felsődörgicsén is kiveszett, annak ellenére, hogy a búcsú napja rendszerint valamelyik szent névnapjával, a település „szentegyházának" védőszentje névünnepével esik egybe. A népi imádságok, amelyek népünk katolikus vallású csoportjainál annyira jellemzőek, különösen a Boldogasszony nevéhez kapcsolódók, itt szintén hiányoznak. Egyetlen népi imádságra akadtam, amelyet annak idején szüleink velünk, gyermekekkel esténkint, lefekvéskor mondattak el. Ez az ima sem kapcsolódik valamilyen ünnepnaphoz:

„Én lefekszem én ágyamba
Mint Jézus a koporsóba
Három angyal fejem fölött
Egyik őriz, másik vigyáz,
A harmadik lelkemet várja."

A nap jó órája

Jó órában legyen mondva. S alulról háromszor megkopogtatják az asztallapot.[211]

Újév

Az Aprószentek napjáról Újévre átkerült vesszőzés bajelhárító rítusáról – a gyermekkor babonáinak ismertetésénél – már szó esett. Az Újévvel kapcsolatos további kisdörgicsei hiedelmek: „Újév naptyán nem jó máshá elmennyi, mer akkor egész évbe kujtorgó lesz az illető." (Szücs Lászlóné Bencze Ilona, 1958. II. 21.)[212] „Ha valaki Újévkor ruhát mos, ne terítse föl száradni, mert bőrt szárogat. Annak valami nagy állatja elpusztul abban az évben." (Mészáros Lászlóné Rumi Karolin)

Böjt („Büjt")

„Aki megtartotta a hitit, egész Húsvétig nem ette még a húst, csak tejhaszonnal főztek. Ezt csak a nagy katolikusság csinálta. Túrópogácsát is szoktak ilyenkor csinálni, amit füstre tettek, úgy szárították, hogy sokáig elálljon." (Mészáros Lászlóné Rumi Karolin, 1958. II. 20.)

Nagypéntek

Él egy tréfás mondóka Kisdörgicsén, melynek az az értelme, hogy sohanapján:

„Holnapután kiskedden
Borjúvágó pénteken."

Barna Gábor egy ehhez hasonló kunmadarasi gyermekverssel kapcsolatosan megemlíti, hogy „nagypénteknek ez a neve egykor elterjedtebb lehetett." A kisdörgicsei példa igazolni látszik feltételezését. A versike ott így hangzik:

Holnapután kiskedden
Borjúnyúzó pénteken.

„A borjúnyúzó péntek nevet a fentivel szó szerint megegyező szólásban és értékelésben használják a Szamosháton. (Csüry B., 1935. I. kötet 106.), Szegeden (Bálint S., 1957. I. kötet 176.) és más vidéken is."[213] „Akinél Nagypénteken először látnak füstöt, a büdösférgek oda mennek. Ezért Nagypénteken nem mertek a faluban addig tüzet rakni, amíg valakinek nem kezdett füstölni a kéménye. Így sokszor még délig sem kezdték el a főzést. Mindenki a másikat leste." (Mészáros Lászlóné Rumi Karolin). „Nagypénteken mindenki vár a tűzrakással, mer akinek a kéménye először füstöl, a büdösférgek, csótánnék oda mennek."[214] (Sokhegyi Károly, 1958. II. 24.) „Nagypénteken általában az asszonynép nem evett húst, dudogót ettek.[215] Ezt szokták főzni télen tollfosztáskor is." (Mészáros Lászlóné Rumi Karolin)

Húsvét

Tojásfestés, csoportos gyermekjátékok voltak szokásban.

Május 1.

Május elsejéhez, májusfa állításához semmiféle hiedelem, babona, vagy különösebb szokás nem fű-

ződik Kisdörgicsén. Szokás volt, ma is szokás, hogy május elsejére májusfát állítanak a korcsma előtt, semleges helyen, azaz a falu senkiföldje pontján.[216]

„Május elsejére virradó éjjel májusfát állítanak a legények. A fát úgy lopják uradalmi erdőről. Szalagokat, sört, bort, virágot szoktak rá kötni, még perecet. A májusfát még május hónapban kivészik, aztán aki megvásárolja, tíz-tizenöt liter bort szokott adni a legényeknek, akik aztán abból mulatságot rendeznek." (Mészáros Lászlóné Rumi Karolin)

Süvölvény fiúkat, rendszerint „őrzőgyerekeket" versenymászásra vettek rá a legények: aki lehoz egy üveg sört, vagy bort, azé lehet. Mindig akadt vállalkozó.

Az én gyermekkoromban előfordult, hogy valamelyik módosabb lány, vagy a tanítócsalád is kapott az udvarában felállított májusfát. (Bálint Sándor feljegyezte, hogy „Somogy több falujában a májusfát a templom előtt állítják föl.") Dömötör Tekla szerint a „májusfának alig van kapcsolata a nyár allegorizált behozatalával."

Mindszentek napja

„Halottak napján" este – felekezeti hovatartozásra való tekintet nélkül, szokás volt a még gondozott sírokon a gyertyagyújtás. Ezzel a nappal kapcsolatban egyetlen babonás szokással találkoztam Kisdörgicsén: „Halottak hetibe nem szabad meszelni." (Mészáros Lászlóné Rumi Karolin, 1957. XII. 19.)

Luca-nap

Luca a katolikus szent Luciából vált idők folyamán boszorkányos tulajdonságokkal felruházott nőalakká. Luca tulajdonképpen a baromfiak védelmezője, tehát nemcsak büntet, hanem mint segítő szellem is szerepel népünk hiedelmeiben.[217]

A Luca nappal kapcsolatos hiedelmek közül a lucaszék készítésére már fentebb utaltam. Kisdörgicsén a Luca naphoz egyéb szokások és babonák is fűződnek: „Luca napkor nem szabad varrni, mert bevarrják a tikok fenekit, aztán nem tojnak egész esztendőbe."[218] (Mészáros Lászlóné Rumi Karolin) „Lucanapkor nem szabad varrnyi, mer bevarrnyák a tikok valagát. Ezt mast is be szoktyák tartanyi." (Szücs Lászlóné Bencze Ilona, 1958. II. 21.) „Luca naptyán pörköllő fával szokták megkurkányi a tikokat a zólba, hogy jobban tojjanak." (Szentes Lajos, 1958. II. 21.)[219] „Luca napkor a tyúkok ólukba be kell kurkálni a disznópörkölő fával: Tojjatok kotojjatok – háromszor el kell mondani, akkor jó tojók lesznek." (Közölte: Pálffy Károly, lejegyezte és megküldte: Pálffy Edit ált. isk. tanuló, 1958. III. 7.) „Aszt a piszkafát, amivel disznópörköléskor a tüzet piszkálják, azt használták megpiszkálni a tikokat az ólban aztán azt mondták: „Tojjatok, kotojjatok!" (Mészáros Lászlóné Rumi Karolin) „Luca napján nagy botokkal jártak régen, amivel a gerendát verték, aztán verset is mondtak a legények, őrzőgyerekek:

Luca Luca kitty-kotty
Ha nem adnak litty-lotty
Ha nem adnak szalunnát, főverem a gerendát!"[220]
(Mészáros Lászlóné Rumi Karolin)

Idős Bodor Lajos kisdörgicsei lakos még ilyen változatát tudta a luca napi kotyoló versnek:

„Luca-Luca kity, koty,
Tojjanak a tikok
Ha nem tojnak a tikok,
Tojjanak az asszonyok!"

Ez a versike is töredék. Az én gyermekkoromban már nem volt ismeretes sem a szokás, sem a vers. Utoljára a század elején próbálkoztak még kisdörgicsei legények, ezek is póruljártak: „Eccer az öreg Egyedhöl odamentek a szógalegények Luca naptyán, hogy megkurkájják a tikokat a disznópörköllő fával. „Mit kerestek itt?!" – förmed rájuk az öreg. „Lucáznyi gyüttünk!" „Mit akartok tik itt? Ide gyüttök cucányi? Talán a menyemet akargyátok! Kotróggyatok innejd!" Elkergette üket." (Sokhegyi Károly, 1958. II. 24.) „Luca napján nem jó semmit kölcsönadni, mert elviszik a szerencsét." (Mészáros Lászlóné Rumi Karolin, 1957. XII. 19.) „Lucanapkor nem jó kiannyi, de bevennyi jó. Mer ha kiannak valamit, elmegy a szerencse[221] Az a szerencse Luca napkor, ha férfi megy először a házhó." (özv. Bencze Gyuláné Kovács Mári, 1958. II. 21.)

Horváth Béla, aki vászolyi származású, az alábbi luca napi szokás hírét hozta át Kisdörgicsére: „Fognak az emberek egy furkósbotot és bemennek a szomszéd tikjaihoz és megkurkálják. Luca napi reggel a szomszédok egy csutak szalmát tesznek az ajtóba." Ez a szokás a szalmára térdelve előadott luca napi varázsmondókák emlékének maradványa.[222]

Miklós–Mikulás

Mi protestáns falubeliek egyáltalán nem vettük figyelembe. Nem is kötődött a naphoz semmiféle népszokás, mindössze néhány módosabb családnál történt ajándékozás, virgács a kis gyermekeknek.

Karácsony

„A karácsony ünneplése római eredetű. A legyőzhetetlen Napisten tiszteletére rendelt napfordulati ünnep ez. Maga a karácsonyfa és karácsonyi ajándékok északi germán eredetűek."[223] Karácsonyfa állítása itt is általános szokás. Katolikus templom nem lévén, így éjféli mise sem volt, következésképpen nem is készülhetett lucaszék, bár a vele kapcsolatos hiedelem a faluban nem volt ismeretlen. „Karácsony este a kanász durrogatnyi még kürtőnyi szokott uccahosszat" – emlékezik vissza Szentes Lajos (1958. II. 21.)[224]

Karácsony megszemélyesítőjét egyedül Kiss Sándorék fiának, a 6 éves Kiss Bélának szájából hallottam, az erdélyi tréfás magyar gyermekköszöntővel azonos szöveggel, a 920-as évek közepén, amikor nálunk járt köszönteni:

„Elgyütt a Karácsony
Borzas szakállával
Uzött-fűzött bocskorával
Tarisznyaszijjával!"[225]

Csak ennél az egy családnál őrződött meg a faluban ez a karácsonyi rigmus. Hogy honnét, mikor került hozzájuk, 1958-ban sajnos már kideríteni nem állt módomban. (Kiss Béla eltűnt a második világháborúban, szülei pedig elhaltak már ekkor.) A karácsonyi abroszt – babonás célokra – külön őrizték régen Kisdörgicsén.

A vadászt karácsonykor megfenyegető nyúl hiedelme

Ez az országosan elterjedt hiedelem az ünnepnapi munkatilalom megszegésével kapcsolatban keletkezett: tilos karácsonykor, éjféli mise alatt vadászni.[226] A kisdörgicsei változat szerint ez a tilalom nem ünnepnapi vadászatra vonatkozott, hanem csupán a keresztúton történő nyúlvadászatot tiltotta: „Egy vadásznak volt egy fia és az kérte az apját, hogy hadd menjen el vadászni. Adja neki a puskát, most ő is hoz egy nyulat. Azt mondja neki az apja: „Ha a liniakereszteződésnél látsz nyulat, rá ne lőjj!" Hát elment a fia. Mikor odaér, csakugyan a liniánál lát ám egy nyulat, de arra nem lőtt rá. Elment beljebb az erdőbe és rákiált a nyúlra: „Megállj, te!" Erre a nyúl fölállt kétlábra, megfenyegette a vadászt és azt mondta neki: „Rám ne merj lüni!" A vadász úgy megijedt, hogy eldobta a puskát és hazáig szaladt." (Németh Sándorné Czukor Ilona, levélbeli közlés, 1958. III. 8.)

Az Óév (Szilveszter)

Óév napján Kisdörgicsén szokásban volt babonás cselekményekkel a férjhezmenő lányok életének hiedelemvilágában találkoztunk. Az alábbi szilveszteri hiedelem már halálesettel kapcsolatos: „Szilveszterkor annyi pogácsát kell gyúrni, ahányan vannak a családban. Minden pogácsába bele kell bökődni a nevet és egy tollat. Amelyiknek a tolla elég, az nem éri meg a jövő Szilvesztert." (Steixnerné Vörös Margit, 1958. III. 7. Levélbeli közlés). Ez a halált jósló pogácsasütés hazánk más vidékén Luca napjára esik.[227]

Halál

A halál előjelével, halálesettel, a halottól való féléssel kapcsolatos hiedelmekben bővelkedik Kisdörgicse: „Kukukkmadár hány évig élek?" Szinte minden egyes erdei kakukk-kiáltás után elhangzott ez a félénk kérdés a dörgicsei nép ajkán. Egy alkalommal az alsódörgicsei uradalmi intéző: Zwikker „tekintetes úr" a kisdörgicsei határba nyúló uradalmi erdőt járta, puskával a vállán. Egyszer csak megszólal a feje fölött a lombos erdők „jövendőmondója", a kakukk. Dörgicsei szokás szerint, az intéző odakiáltott a madárnak: „Kukukkmadár hány évig élek?"[228] „Amíg a fene meg nem esz!" – jött a fáról a válasz, emberi hangon. Az intézőnek földbe gyökeredzett a lába a rémülettől. „No így még sohase jártam" – újságolta másnap a faluban. Talán holta napjáig sem tudta meg, hogy a felsődörgicsei, tréfás kedvű Tóth Károly volt a huncut jósmadár. (Mészáros Lászlóné után dr. Mészáros Gyula, 1958. II. 20.)

A tükör babonás szerepe a halálesetekkel kapcsolatban

„Törött tükröt nem jó a házban tartani, mert szerencsétlenséget, halált hoz a házhoz." (Mészáros Lászlóné Rumi Karolin, 1958. II. 20.) „Ha leejti a legény a tükröt, nem nősül meg és hamarosan meghal." (Pálffy Károly közlése, leírta Pálffy Edit ált. isk. tanuló) „Amikor valaki meghal a háznál, a tükröt mingyá le köll takarnyi."[229] (özv. Bencze Gyuláné, 1958. II. 21.) „Amikor halott van, a tükröt le szoktyák takarnyi feketével, mer nem jó belenéznyi olyankor." (Szücs Lászlóné Bencze Ilona, 1958. II. 21.)

A halál más előjelei

Amikor egy csillag leszalad az égen, meghal valaki. (Általános hiedelem) „Mikor a nagyapám meghaat, a bagoly ott hujjogatott a kerbe." (Szücs Lászlóné Bencze Ilona, 1958. II. 21.) „Hujikkol a halálmadár, meghal valaki!"[230] (Sokhegyi Károly, 1958. II. 24.) „Amikor a házban valamilyen bútor vagy más holmi magától elmozdul, leesik, vagy földül, meghal valaki a családba." (Mészáros Lászlóné Rumi Karolin, 1958. II. 20.) „Ha valakinél a vakond föltúrja a ház elejét, akkor abba a házba meghal valaki." (Steixnerné Vörös Margit, 1958. III. 7. Levélbeli közlés) „Ha valaki bemegy egy házba, aztán besüllyed a sarka, abban az évben meghal." (Steixnerné Vörös Margit, 1958. III. 7. Levélbeli közlés)[231] „Ha elválik a kenyér a héjától, meghal valaki.[232] (Mészáros Lászlóné Rumi Karolin) „Dióval álmodni halált jelent. (Mészáros Lászlóné Rumi Karolin) „Aki tavasszal sárga pillét lát először, még abban az évben meghal." (Mészáros Lászlóné Rumi Karolin) „Ahol egész nap tutol a kutya, ott meghal valaki."[232] (Mészáros Lászlóné Rumi Karolin) „Tizenhárman nem jó egy asztalnál ülni, mert akkor egy közülök rövidesen meghal." (Mészáros Lászlóné Rumi Karolin)

Halálra ijesztés

„A mencshelyi temetőnél egyszer lovakat őrzött egy ember a gyepű mellett. Késő este ment két legény és beszélgettek: „Mit csinálhatnak ilyenkor a halottak?" Az öreg meg a gyepű mögül ijesztő hangon megszólal: „Ki aluszik, ki pipál, ki a sír szélén áldogál." A legények megijedtek, hazáig futottak és holtan estek be az ajtón." (Németh Sándorné Czupor Ilona; írásbani közlés, 1958. III. 8.)

Lehúzta a halott!

Még ma is hallani elvétve az alábbi „történetet": „Egyszer kocsmai iszogatás közben egy legény avval

kérkëdëtt, hogy ő fogadásból éjfélkor haza hoz a temetőből ëgy fejfát, mëg vissza is viszi. A többiek ráálltak. A legény valóban mëgmutatta a kërësztët, újból el is vitte, de nëm tért vissza többé. Mikor aztán utána mëntek, hogy mi történt vele, ott találták holtan a temetőben, a fejfára borulva. A fejfa karójával odaszögezte köténye sarkát a földhöz és rémületében szörnyethalt." (Mészáros Lászlóné Rumi Karolin)

Hóttetén

„Ahun halott van, ott az ablakon nem jó benézny i, mer hóttetént kap a fején." (özv. Bencze Gyuláné Kovács Mári, 1958. II. 21.)

Temetés

„Koporsóba azelőtt zsebkendőt, imakönyvet tettek." (özv. Bencze Gyuláné Kovács Mári, 1958. II. 21.) „A halottat mindig lábbal vitték kifelé a házból, hogy vissza në járjon."[234] (Mészáros Lászlóné Rumi Karolin) „Mikor temetés van aztán ha férfi gyün ki utoljára a temetőbül, akkor a legközelebbi halott férfi lësz. Ha asszony gyün ki, asszony hal mëg." (Mészáros Lászlóné Rumi Karolin) „Halott után kimeszeenek, a szoba négy sarkába kénport égetnek." (özv. Bencze Gyuláné Kovács Mári, 1958. II. 21.) „Ha koporsószöget ajtó-küszöbbe vernek, kihal a ház." (Szentes Lajosné Mészáros Karolin, 1958. II. 21.) Nemcsak az ember, hanem a növény „halálát" is okozhatja a koporsószög: „Ha valakinek haragosa van, aztán mëg akarja bosszulni, koporsószeget ver annak termő gyümölcsfájába. Akkor az a fa elszárad." (Mészáros Lászlóné Rumi Karolin, 1958. II. 20.)

Hazajáró halott[235]

A hazajáró halottra vonatkozólag talán a legszegényesebb Kisdörgicse hiedelemvilága. Vajkai Aurél is felfigyelt bakonyvidéki gyűjtései során arra a tényre, hogy „a visszajáró halott ritkán szerepel az elbeszélésekben . . ."[236] Magam is csupán egyetlen adathoz juthattam Kisdörgicsén: „A zöreg Egyëd mikor mëghaat, ott laktunk a régi Egyëd-házban. Eccër kimënt a zuram éjjel a dógát végeznyi, hát aztán eccër csak ott áll ám a zöreg Egyëd, fekete ruhába, kalaposan. Addig ott át, míg az uram pisát, asztán eltűnt eccërre." (Tabi Lajosné, 1958. II. 21.) A halott tehát abban a ruhában jelent meg, amiben eltemették.[237]

A kisdörgicsei nép tud olyan esetről is, mikor a halott a sírban felébredt. Mire a föld alatti jajgatást a csősz meghallotta és a koporsót kihantolták, addigra a „halott" már végleg meghalt, de koporsójában megfordulva találták és kezefejéről a hús mind le volt rágva. Közmondás: „Megfordulna a sírjában."

Világ vége

Egyszer egy dörgicsei ember elhatározta, hogy addig nem nyugszik, míg el nem ér a világ végire. El is indult. Addig ment, míg egyszerre csak olyan helyre ért, ahol már nem nőtt még fű sem. Az a fű olyan volt, mint a disznószőr, aztán állat is csak csupa disznó volt. Ott volt a világ vége, annál tovább nem tudott menni és visszafordult. (Szilvási Géza 16 éves legény mesélte a 20-as évek közepén Mészáros Gyulának)

UTÓSZÓ

Ennyit őrzött meg a halványuló emlékezet Kisdörgicse népe 60–100 évvel ezelőtti mátkaságának, anyaságának, csecsemő-, gyermek- és felnőttkorának babonától, hiedelmektől, betegségektől és varázslásoktól terhes világából.

Ez a világ a Kárpát-medence magyar etnikumának, részben az itt élő más ajkú népeknek közös mondatalajából sarjadt és élt, s elvétve él még ma is, a Dörgicséhez közel, vagy tőle legtávolabb eső, sajátos néprajzi tájegységekben egyaránt. Idős adatközlőim javarésze már rég nincs közöttünk. Hulladozik a rendből az én falumbeli korosztályom adatközlő gárdája is.

Mégegyszer megköszönöm holtaknak és élőknek, hogy segítségemre voltak szájhagyományaink, hiedelmeink emlékének megőrzésében, hogy elmúlásukkal egykori mesélő kedvük és szavuk nem foszlik szerte a semmibe, a feledésbe.

SZÓMAGYARÁZAT

balaska	balta
bangócs	légy, bagócs
bákász	mumus, gyermekijesztő
becce	gyermeknyelvben: kisborjú. Itt: szőlőhegy neve: Becce
boszorkánypille	1. halálfejes lepke 2. éjjeli pávaszem
bőregér	denevér
buborcsék	pörsenés
büdösféreg	ágyi poloska
csira	szeplős
csójján, csójjány	csalán
csótánné	csótány
csöndér	csendőr
difertëskëdik	fölényeskedik, különcködik
dió kopálása	dió külső zöld burka

dudogó	főtt aszalt gyümölcs
elagyusztál	megver
ellentet	elsiet
ganyé	trágya; itt: trágyadomb
ganyélé	trágyalé
gubbog	gubbaszt
gyel	jel, naptári jegy
halálmadár	kuvik
hárintás	kanyarintás
hërbaté	gyógytea
hërokk	mumus, gyermekijesztő
himpér	málna
istenátkozta tüske	vadrózsa bokor vesszeje
istenharagja	villámcsapás
istenkalácsa	Hold
istentehene	gyászcincér
kajneszes	lármás
kádëncia	rigmus, pár soros versike
kellés	kelés: furunkulus
kódis	1. beteg, sánta 2. koldus
kódisemběr	kéregető koldus
körmicől	karmol
kutusz	mumus, gyermekijesztő
langalló	lángos
léndző	lénző: ingujj végén szegély Itt: a szoknya korca
linia	üresen hagyott, be nem ültetett, egyenes erdei sáv, lénia
ludvérc	lidérc
mënyétasszony	menyét, hölgymenyét
péntő	pendely
pétërke	katicabogár
piharc	piac
pihe	pehely
pipitér	kamilla
ragadós betegség	ragályos betegség
regöllő	regős
rékli	elöl-gombolós női blúz
rospic	rosseb, rossz seb: káromló szó
sepeli	sopánkodó, siránkozó: sepelgő (sepeleg: siránkozik. Lásd: Ómagyar Mária-siralom)
szemőcsék	szemölcs
Szengöllér	Szent Gellért
Szent Mihály lova	hordozható ravatal
tarés kígyó	tarajos kígyó
tüszel	tűzhely, a kemenceszáj elé épített falipolc
urabácsi	urambátyám (a szolgalegény szólította így gazdáját)
üszibogár	őszi bogár
vas-szar	vas salak

JEGYZETEK

Rövidítések–Abkürzungen

I. m. = Idézett mű
Ethn. = Ethnographia
Arch. Ért. = Archaeologiai Értesítő
MTA = Magyar Tudományos Akadémia
OL = Országos Levéltár

1. Erdei, Leshegy, Fenye, Becce, Agyaglik: Dörgicse környéki, jó bort termő szőlőhegyek.
2. GÖNCZI Ferenc: Göcsej. Kaposvár, 1914. 195. d) Villámlás, mennydörgés. 198. „Nem tanácsos küszöbön állani, mert a villám odacsap (Csertamellék)"
3. GÖNCZI Ferenc: I. m. 196. „A villámlást Isten tüzének, Isten haragja nyilvánításának tekintették s tekintik ma is."
4. GÖNCZI Ferenc: I. m. 199. „ . . . A mennykő a nép hite szerint, tehát valóságos kő, mely rendesen véső, kalapács, kaszakő, szekerce, fejsze s három – v. négyszögletesen ékalakú."
5. GÖNCZI Ferenc: I. m. 203. „ . . . A lecsapott mennykő a földbe fúródik. A legtöbb helyen azt hiszik, hogy 7 ölre fut le s csak 7 év múlva kerül föl . . ."
6. GÖNCZI Ferenc: I. m. 205. „A mennykövet különösen orvosláshoz használják . . . Ha a tehén tőgye vagy a ló csöcse, különösen fiadzáskor „becsomusodik", mennykővel kenik, húzogatják meg."
7. RÓHEIM Géza: A halálmadár. (A bűvös tükör. Válogatás Róheim Géza tanulmányaiból. Budapest, 1984.) 93. „A halált jósló bagoly hitét először a törökséggel való érintkezés korszakában ismerhette meg a magyarság, de ez a hit teljesen egyező volt a mai Magyarország területén talált indogermán népek hitével. Ez segítette elterjedését, biztosította fennmaradását." SZENDREY Ákos: A magyar néphit kutatása. Budapest, 1948. (Klny. a Magyar Népkutatás Kézikönyvéből). 16. „RÓHEIM Géza: . . . A halálmadárról értekezve megállapítja, hogy a magyarság már a magyar–török érintkezés korában megismerhette a halált jósló bagoly fogalmát." KOVÁCS Endre: Doroszló hiedelemvilága. 1981. 1024. „A kuvikot a legtöbb adatközlő halálmadárnak tartja . . ."
8. GÖNCZI Ferenc: I. m. 214. e) Hiedelmek a különböző állatokról. „A néphit azt hiszi, hogy a menyétnek fullánkja van . . . Az állatot meg is szopja. Ez okból különösen tartottak tőle." DÖMÖTÖR Tekla: A magyar nép hiedelemvilága. Budapest, 1981. 110. Más mitikus állatok és növények. „ . . . A magyar néphitben a boszorkány és a szépasszony is megjelenhetett menyét formájában."
9. DÖMÖTÖR Tekla: I. m. 102. Gyermekijesztők. „Ezek olyan mitikus lények, akikben a felnőttek nem hisznek, csak a gyermekeknek emlegetik őket . . ." „Általában nem többek egy névnél, s gyakran a gyermeki fantáziára bízzák, hogy találják ki, milyen is lehet az említett mumus."

10. Magyar Nyelvőr, 75. évf. január–február 1. sz. „Levélszekrény": a 75. oldalon többek között ez olvasható: „. . . 1. Elhallgass, mert elvisz a bákász!" 76. „Felelet: 1. Bákász a M. Tájszótár szerint Felső-Somogyban, a Balaton mellett azt jelenti: mumus, ijesztő." Érdekes jelenség, hogy a bákász egy zimányi gyermekaltatóban is szerepel: GÖNCZI Ferenc: Somogyi gyermek. Kaposvár, 1937. 107. „A gyermek altatása . . ." 108.
„Gyün a fehér bákász
Alugyá, bum, bumba,
Csicsisba." (Zimány)
11. KOVÁCS Endre: I. m. 153. 1141. „Ha nem leszŏ jó, elvisznek a rézf . . .u bagók!"
12. BORNEMISSZA Péter: Ördögi kísértetek. Semptén, 1578. 39. „Éjjel járó asszonyokról is sokat mondhatnék, kik éjjel macska képébe szökdécselők . . ." KÁLMÁNY Lajos: Gyermekijesztők és rablók nyelvhagyományainkban. Ethn. 1893 (4. évf.) „. . . Bosurkan – török – bosszantó – boszorkány. A boszorkány embert, állatot, növényt ront . . . a boszorkány elsajátítja a bűbájosságot . . ." DÖMÖTÖR Tekla: I. m. 34. „. . .Biztosan török eredetű szó a boszorkány, általában a néphit egész területén a törökös nyelvi kapcsolat jobban kimutatható, mint a finnugor. Török eredetű pl. bűbájos, sárkány szavunk is." 124. „A boszorkányperek megszűnése nem jelentette a falusi boszorkányhit megszűnését." SZABÓ Lajos: Taktaszadai mondák. Budapest, 1975. 21. „Boszorkányok" „A boszorkányokat valóságos élőlényeknek tartják a hiedelmek, a legtöbbet közülük név szerint és lakóhely szerint is megnevezik . . . A boszorkányok többnyire nők, de akadnak köztük férfiak is." LUBY Margit: Bábalelte babona. Budapest, 1983. 15. „Néhány szó a boszorkányhitről." „. . .Keresztény felfogás szerint boszorkány az, aki az ördöggel szerződést kötött, hogy tőle varázslást és bűbájosságot tanulhasson."
13. GÖNCZI Ferenc: I. m. 206. Különböző babonás szokások, hiedelmek. 216. „A katicabogár, vagy böde. A leányok tányérjukra teszik és kérdezik: „Böde, böde, mere vüszöd ládámat? Amerre elrepül, onnan remélhetik a kérőt." BERZE NAGY János: Baranyai magyar néphagyományok. Pécs, 1940. III. 83. 2. Legény és leány. 84. 7. „Ha a lány katicabogarat talál, megkérdezi tüle: Mêre visznek férhöl? – Amêre a bogár röpül, åra felé visszék." (Diósviszló, 1934. H. Pap Mária gy.) KOVÁCS Endre: I. m. 281. Jósló tevékenység. Szerelem házasság. 2441.: „A szerelmes lányok a tenyerükbe katicabogarat tettek, jobbrabalra himbáták a kezüket és kérdezték: – Katicabogár, mondd mëg nekem, merre viszŏ férjhŏ. Amellik irányba röpűt, akkó abbu az iránybu várták a kérőt." GÖNCZI Ferenc: Somogyi gyermek. Kaposvár, 1937. 145. Állatcsalogató, riasztó, gúnyolódó s egyéb gyermekmondókák.
„Katicabogár, merre viszel férjhez?
Bécs felé, Buda felé,
Tarka kutya háza felé."
14. RÓHEIM Géza: A törött tükör (A bűvös tükör. Válogatás Róheim Géza tanulmányaiból. Budapest, 1984.) 253–283. 254. „. . . Ha egy leány tükröt tör, Siklós és Oláhlapád néphite szerint hét, Bács megyei néphit szerint kilenc évig nem tud férjhez menni . . ."
15. GÖNCZI Ferenc: Göcsej. Kaposvár, 1914. 270. „A karácsonyi éjféli miséről hazatérő leány . . . a disznóólhoz megy s megrúgja a disznóólat, miközben háromszor ezt mondja: „Ugy gyüjjenek hozzám a kiérük, mint ere a vállura a disznuk!" (Bánokszentgyörgy)
16. KRUPA András: Az emberrel kapcsolatos szlovák népi hiedelmek Békéscsabán, Tótkomlóson és Csanádalbertin. (ORTUTAY Gyula: Népi kultúra népi társadalom. A MTA Néprajzi Kutató Csoportjának Évkönyve VII. Budapest, 1973.) 189. j) Szerelmi jóslatok. Szerelmi jóslás rostával. „. . . A szitával történő jóslás egész Európában elterjedt szokás, a rosta forgatása északi, nyugati és déli szomszédainknál is él." DIÓSZEGI Vilmos: A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben. Budapest, 1958.
17. BERZE NAGY János: I. m. 2. „Legény és Leány" 84. 22. . . .A sámodi lányok nem Óév éjszakáján, hanem „Karácsony éjfélkor" gyúrnak férfinevekkel megjelölt gombócokat.
18. GÖNCZI Ferenc: I. m. 211. „A szerelmesek, házaspárok egymáshoz kötésére vonatkozó teemények." 213. „Egy bánokszentgyörgyi öregasszony . . . a legény csizmakapcájából . . . egy darabot lemetszett, . . . kis pohárba tette és vízzel leöntve, befödte, azután a tűzhelyre helyezve, besározta. Tüzelés alatt ez főtt. A legény csaknem az eszét elvesztette, de az öregasszonytól szabadulni nem tudott."
19. DÖMÖTÖR Tekla: I. m. 161. Szerelmi varázslat „. . . E mágikus cselekményekhez többnyire a varázslást folytató személy saját haját, körmét, váladékát stb. használja . . ." GÖNCZI Ferenc: I. m. 212. „Ha a fiatalok egymás hajából metszenek s ezt pogácsában megeszik, egymásba fognak szeretni."
20. GÖNCZI Ferenc: I. m. 210–211. d) Szerelmi varázslások. „. . . A szerelem gerjesztésére . . . a szerelmesek egymáshoz való kötésére . . . vonatkozó teemények jórésze . . . szeméremsértő, undort keltő tettekből áll. A teeményeknél használt tárgyak egy részét a kiszemelt egyén ételében, italában adják be . . . Ételnél legtöbb esetben pogácsában adnak be . . ." KRUPA András: I. m. 185. b) „Étetés pogácsával" „A lányoknál a leggyakoribb szokás az volt, hogy valamit tettek a pogácsába, hogy szeresse őt." BALASSA Iván–ORTUTAY Gyula: Magyar Néprajz. Budapest, 1979–1980. 632. A magyar népi hiedelemvilág. 649. „. . . A rontás másik áldozatcsoportja a szerelmesek közül kerül ki. Ha valaki szerelmét meg akarták szerezni, akkor haját, vagy más szőrszálát, vagy esetleg annak hamuját pogácsába sütötték . . ."
21. SZABÓ Lajos: Taktaszadai mondák. Budapest, 1975. 35. Szerelmi varázslás. Serkentés. 1. „A leány, hogy a legény szerelmét elnyerje, a havi véréből (az úgynevezett „ünnepély"-ből) italba kever néhány cseppet, s megitatja a mit sem sejtő legénnyel."
22. KAPROS Márta: A gyermekre vonatkozó preventiv és produktív mágikus szokások az Ipoly menti néphagyományban. Nógrád megyei Múzeumi Közlemények, 1974/20. 85. A kicserélés veszélyének „a keresztelőig van kitéve a gyermek, tehát az óvintézkedésekre ez idő alatt van szükség. Ezt a célt szolgálta egyrészt a sátoros ágy, . . . ugyanezt a célt szolgálta a lepedőbe tűzött tű. (Őrhalom)". Tettamanti Sarolta a Zalavár községi I. temető tűmellékletének ismertetésénél utal a sírba helyezett tűnek rontás elleni védő, babonás szerepére. TETTAMANTI S.: Arch. Ért. 98.(1971)2. 216–244. 1., 81. sz. női sír. RÁTH-VÉGH István: Két évezred babonái. Budapest, 1955. 12. „. . . vas, az a fém, amelynek ősrégi néphit szerint varázslatos ereje van a rossz szellemek rontó mesterkedései ellen."
23. GÖNCZI Ferenc: Somogyi gyermek. Kaposvár, 1937. 38–39. „Ha esküvőkor . . . a menyasszony . . . övébe, vagy blúzába varrótűt szúr, leányuk születik." (Vízvár, Nagykorpád)
24. KRUPA András: I. m. 192. „Ha a terhes nőnek nagy a hasa felfele nő, . . . fia lesz. Gönczi Ferenc: i. m. 38. „A születendő gyermek neme" 40. „Ha a viselős asszony hasa csúcsos, . . . fiút . . . várnak". „. . . Amelyik savanyufélét kíván, fia lesz . . ."
25. KOVÁCS Endre: I. m. 253. Gyermeknevelés. Terhes anya. 2166: „A terhes anya në egyën páros mëggyet, cserësnyét vagy más ijesmit, mer akkó ikrei lësznek."

GÖNCZI Ferenc: I. m. 42. A terhes nő táplálkozása. „ . . . a kettős gyümölcsöt evő terhes asszonynak kettős gyermeke születik." KAPROS Márta: I. m. 82–83. „Legáltalánosabb az a hiedelem, hogy ha az anya – nem feltétlenül a terhesség alatt, már lánykorában is – összenőtt gyümölcsöt (kettős szilvát, kettős gyümölcsöt) evett, azért születtek ikrei." (Csesztve, Hugyag, Ipolyfödémes, Litke, Ludányhalászi, Őrhalom).

26. KRUPA András: I. m. 192. „ . . . Ha (az állapotos asszony) azt akarja, hogy gyereke szép hosszú hajjal szülessék, azt ajánlották neki az öregasszonyok: „Menj, lopj hajas kukoricát." GÖNCZI Ferenc: I. m. 42. A terhes nő táplálkozása. 43. „A terhes nő . . . kukoricacsövet azért lop, hogy születendő gyermeke, különösen ha leányt vár, nagyhajú legyen." KAPROS Márta: I. m. 81. „. . . A hosszú haj előidézésére az állapotos asszony kukoricát lopott."
27. MANGA János: Palócföld. Budapest, 1979. 148. „ . . . A másállapotos asszonynak . . . senkit, semmit sem volt szabad megbámulnia, mert a gyermeke olyan lesz, mint akit vagy amit megbámult." KRUPA András: I. m. 191. Terhesség, szülés, gyerekágyas asszony, csecsemő, keresztelő. 192. old.: „Az állapotos asszonyt különösen az első félidőig védik. Amíg a magzat nem mozdul meg, a félidőig nem szabad, hogy rácsodálkozzon valakire, mert az jelt hagy a gyereken . . . Ha az arcára gyümölcs hull, akkor is jel marad rajta . . ."
28. Betegség babonás gyógyításának kapcsolata leölt baromfival: GÖNCZI Ferenc: Göcsej. Kaposvár, 1914. 304. Nyavalyatörés: „ . . . A leölt tyúknak vérét a vergődő beteg mellére folyatják, s ettől „mingyár eszre gyün". (Kisdörgicsei gyermekfenyítésben szerepel: „Vigyázz mer mingyá eszrehozlak!")
29. KOVÁCS Endre: I. m. 654. Anyajegy. 663. „ . . . Itt egy esetbe begyulladt a ház, és az asszony idekapott az arcához: – Jaj Istenem . . . és ijen stráfok lettek a gyerek arcán . . ."
30. „LÉNZŐ – ingujjnak a kézfejnél lévő szegélye" (Balaton mell. Horváth Zsigmond 1899. Vas m. Kemenesalja. Magyar Tájszótár I. Budapest, 1893–96.) KAPROS Márta: I. m. 82. „A rendellenességekkel kapcsolatban a rácsodálkozást emlegetik. Ha valami szokatlant látott . . . az állapotos asszony . . . gyorsan kapja el róla a szemét, vagy a neveletlen ujját dugja be szoknya korcába. (Litke)".
31. KOVÁCS Endre: I. m. 654. Anyajegy. 661. „Megkívántam a fődiepret, éppen akkó meg a halántékomhó nyútam . . . Amikó a világra gyütt a kislányom, akkó egy valódi fődieper vót a halántékán . . ."
32. KOVÁCS Endre: I. m. 253. Gyermeknevelés. Terhes anya. 2164. „Amit az állapotos megkíván, azt meg köll neki adni." MANGA János: I. m. 148. „ . . . Bárhol járt a terhes asszony, ha az asztalon étel volt, azzal megkínálták . . ." V. Szathmáry Ibolya: Szokások és hiedelmek a szerelmi élettől a keresztelőig a berettyóújfalusi néphagyományban. Klny. a Bihari Múzeum Évkönyvéből. Berettyóújfalu, 1980. 224. „ . . . a terhes nőre vonatkozó hiedelmek . . ." 226. „Ha a terhes asszony megkíván valamit, adni kell neki, nehogy meghaljon a gyereke."
33. DÖMÖTÖR Tekla: I. m. 101. „A magyar nyelvterület jelentős részén ismerik viszont a kísérteties ÜSZÖGÖS gyermeket. Az üszögös gyermek koraszülött méhmagzat . . ."
34. GÖNCZI Ferenc: I. m. 316. „ . . . még a falra is föl tud futni . . . Ha agyon nem ütik, visszafut az anyába s megöli . . ."
35. GÖNCZI Ferenc: I. m. 318. „A váltott gyermekre vonatkozó hiedelmek Göcsejben és Hetésben általánosak. A váltott gyermektől különösen a fiatal anyák féltek. A kicserélés, kiváltás főleg a születés után való napokban történik, amidőn az újszülött még nincs megkeresztelve . . ." GÖNCZI Ferenc: Somogyi gyermek. Kaposvár, 1937. 73. b) A foggal született gyermek és a váltott gyermek. 74. „A váltott gyermeket a . . . szépasszony cseréli ki . . ." KAPROS Márta: I. m. 85. „A váltott gyermek kifejezést minden községben ismerik . . . Az olyan angolkóros gyerekre mondták azt, hogy váltott." BARNA Gábor: Néphit és népszokások a Hortobágy vidékén. Budapest, 1979. Barna Gábor megfigyelése szerint a váltott gyerek „ . . . nem általánosan ismert alakja a hiedelemnek . . . csak katolikus településeken . . ." „A gyerek kicserélését táltosnak, . . . boszorkánynak, más ártó szellemnek tulajdonítják . . ." Az evangélikus Kisdörgicsén ugyanakkor még a század első felében is általános, élő hiedelem volt. DÖMÖTÖR Tekla: I. m. 105. „Váltott gyermek" Az ország egészében ismert az a képzet, hogy a magával tehetetlen kisgyermeket elcserélhetik, „elváltják" a rosszak: boszorkányok, szépasszonyok vagy más gonosz lények".
36. DÖMÖTÖR Tekla: A magyar nép hiedelemvilága. Budapest, 1981. 174. „A varázserejű szó" „ . . . A szómágia egyik ismert formája az óvónevek vagyis tabunevek használata. Az újszülöttet, aki megkeresztelése előtt a gonosz rontásának különösen ki volt téve, csúnyácskának, pogánynak nevezték, vagy más, értéktelenségre utaló névvel illették, hogy ilyen módon félrevezessék az ártó hatalmakat." DÖMÖTÖR Tekla: Magyar népszokások. Magyar Népművészet 6. 1972. 49. „Születés, keresztelő, befogadó rítusok." 51. „ . . . Amíg a keresztelő nem történt meg, Csúnyácskának nevezték, . . . hogy a rosszakat félrevezessék." „A beteges gyermekről azt tartották, hogy váltott gyermek, a gonoszok kicserélték."
37. KRUPA András: I. m. 193. „ . . . A táj szlovák lakosainál általános hiedelem volt, hogy amíg nem keresztelik meg a gyereket, tilos volt eloltani a lámpát, . . . nehogy elvigyék az ördögök, a rossz szellem, vagy a boszorkány . . ." KRUPA András: Hiedelmek–varázslatok–boszorkányok. Békéscsaba, 1974. 91. „ . . . A boszorkák, a rossz szellemek a néphit szerint néha valóban megvalósították gonosz tettüket. Kicserélték az egészséges csecsemőt saját nyomorék, csúnya gyerekükkel." Kovács Endre: I. m. 255. „Újszülött kisgyerek." 2188. „Az anyának körösztülőig nem szabad magára hanni a gyerekit, nehogy ecseréjjék a boszorkányok."
38. KRUPA András: Az emberrel kapcsolatos szlovák népi hiedelmek Békéscsabán, Tótkomlóson és Csanádalbertin. Ortutay Gy.: Népi kultúra, népi társadalom. A MTA Népr. Kut. Csop. Évk. VII., 1973. Budapest. 91. „ . . . A tótkomlósi Vargáné nagy kezet látott, amely minden bizonnyal a gyereket akarta elrabolni."
39. V. SZATHMÁRY Ibolya: I. m. 230. „Gyermekágy." 231. 10. „A gyermekágyas asszony házában régen mécses égett egész éjszaka. Most sem oltják el a lámpát, nehogy bemenjen a boszorkány."
40. Göcsejben ismert a póruljárt lidérc, lucfir, ludvérc ilyen átkozódása: „Köszönheted, hogy nagyobb ördög vuótá, mind én, különben, ha ezer lölköd lett vuóna is, sziélleszaggattalak vuóna!" GÖNCZI Ferenc: Göcsej. Kaposvár, 1914. 169. e) Lidérc (Luczfir, Ludvircz)" 170. GÖNCZI Ferenc: Somogyi gyermek. Kaposvár, 1937. 66. A gyermekágy. 67. „ . . . a szoba kilincsét lekötik a férj gatyamadzagjával . . ." 68. „A férjnek gatyamadzagját az ajtósarokra csavarják, . . . hogy a boszorkány be ne juthasson a gyermekágyashoz." (Osztopán, Döröcske)
41. GÖNCZI Ferenc: Göcsej. Kaposvár, 1914. 142. b) „A gyermek nevelése" 143. „Ha a betegségből fölkelt anya először nem a templomba megy, hanem másho-

vá, gyermeke kójtorgó lesz." (Nagylengyel) V. Szathmáry Ibolya: I. m. 231. „Avatás" „ . . . a gyermekágyas . . . amíg a templomban nem volt, nem mehetett sehová, mert megrontották volna."

42. GÖNCZI Ferenc: I. m. 142. b) „A gyermek nevelése." „ . . . nem szabad a gyermeket egy éves koráig a tükörbe nézetni, mert nehézkóros lesz." (Csertamellék) V. SZATHMÁRY Ibolya: I. m. 236. 1. „A gyermek arca elé nem szabad tükröt tenni, mert nem indul el." 6. „A kisgyereket nem szabad tükörbe nézetni, mert nem nő ki a foga s a fogzásba belehal." 7. „Nem szabad tükörbe nézetni, mert nem tanul meg beszélni, néma marad."
43. DÖMÖTÖR Sándor: Őrség. Budapest, 1960. Dömötör Sándor a kisdörgicsei keresztelőnél szokásos párbeszéd rokon szövegtípusát mutatja be őrségi gyűjtéséből: 109. „Amikor a komaasszonyok a keresztelőről hazaértek, mindig zárt ajtóra találtak. Kopogniuk kellett, mire belülről megkérdezték, hogy mit hoztak. A komaasszonyok azt válaszolták: . . . „Nappali bárányt, éjszakai nyugodalmat." „Háromszor kérdezték, . . . a komaasszonyok háromszor feleltek rá." GÖNCZI Ferenc: Somogyi gyermek. Kaposvár, 1937. 83. Visszatérés a keresztelőről: „ . . . a keresztanyákhoz . . . háromszor a következő kérdést intézi a bábaasszony, vagy valamelyik házbeli: „Mit hoztak?" A felelet: „Bárányt" . . . „Körösztöüt bárányt". „Isten bárányát". KRUPA András: I. m. 193. „ . . . Megérkezéskor – belépve a szobába – a keresztanya a gyereket a földre tette: „Pogányt vittünk, keresztényt hoztunk – mondta."
44. LUBY Margit: Bábalelte babona. Budapest, 1983. 35. old.: „ . . . Hudákné szerint maga kára nélkül átadható a ráolvasó szöveg, ha leírja, ha bal kézzel a bal válla felett hátrahajítja."
45. BERZE NAGY János: I. m. 259. 18. „Összenőtt szemöldökű emberektől óvakodni kell, mert ezek veszedelmesek . . ." (Mecsekszabolcs, 1934. Pavlicsek János gy.) GÖNCZI Ferenc: Göcsej. Kaposvár, 1914. 284. „A betegségek leírása." „Igézés vagy szemverés." „A göcseji nép a gyermekek zsibbadtságát, gyöngeségét, lázát, apróbb rosszulléteit rendesen szemverésnek tudja be. Főleg azon egyéneket tartja igézőknek, . . . akiknek szemöldökük összeér . . ." MANGA János: I. m. 154–155. „A síró, betegnek látszó gyermekről csakhamar megállapították, hogy . . . szemmel verték: Azt tartották, hogy vannak olyan emberek, akik ha erősen ránéznek valakire, azt akaratlanul is megigézik . . . a szemöldökük össze van nőve . . . Gyakori, elterjedt gyógymód volt a szenes vízben való mosdatás . . ." „Őrhalomban . . . a megmaradt szenes vizet . . . a szoba négy sarkába öntötték."
46. GÖNCZI Ferenc: Somogyi gyermek. Kaposvár, 1937. 69. A gyermekágyas nőt meglátogatók viselkedése. „A gyermekre, mihelyt megpillantják, aprón ráköpdösnek, különböző mondások kíséretében: „Jaj, de csúnya vagy!" stb. GÖNCZI Ferenc: Göcsej. Kaposvár, 1914. 315. „Aki az újszülöttet először látja, ráköp, hogy szeme ne ártson neki, vagyis meg ne igézze." V. SZATHMÁRY Ibolya: I. m. 235. 1. „A szép kisgyermeket és az apró állatokat megköpdösték, megszorongatták, hogy ne verjék meg szemmel."
47. DÖMÖTÖR Tekla: A magyar nép hiedelemvilága. Budapest, 1981. 146. „Az igézés (szemmel verés)" 147. „Aki szemveréstől tart, fordítva veszi fel az alsóruhát, inget."
48. GÖNCZI Ferenc: I. m. 284. „A betegségek leírása." „A házhoz látogató asszony alsószoknyáját megfordítva vegye föl, hogy a szeme ne ártson." (Csertamellék) „ . . . Az asszonyok pedig alsószoknyájukat visszájáról veszik föl, hogy szemük meg ne ártson." (Kisszíget)
49. DÖMÖTÖR Tekla: I. m. 146. „Az igézés (szemmel verés)" „Egész Európában ismert irracionális rontáseljárás. A rontás többi formájától abban különbözik a szemmel verés, hogy nem mindig szándékos." 149. „A leggyakoribb gyógymód a . . . szenes víz készítése . . ."
50. BARNA Gábor: I. m. 25. „ . . . a szemmelveréstől kell óvni a kisgyereket . . . a szemmelverés hiedelme általánosan ismert. A szemmel vert gyerek mindig sír, nyugtalan és lassú szenvedéssel hal meg." 20. Szenes víz. 27. „ . . . A szemmel verés tényét úgy vélik pontosan megállapítani, hogy szenesvizet öntenek . . ."
51. BERZE NAGY János: I. m. 256. „e) Varázslók, varázslatok." „3. Akit szemmel rontottak meg, annak a hozzáértővel szenesvizet csináltatnak . . ." (Boda, 1935. aug. Elm. özv. Kovács Jánosné)" V. SZATHMÁRY Ibolya: I. m. 234. „Az újszülött megóvása érdekében végzett rituális cselekedetek." 235. 2. „Kilenc darab kis faszenet kell oltani pohárban, kilenc cseppet itatni belőle, a többit beletenni a fürösztővízbe." 5. „Hogy szemmelveréstől beteg-e a gyerek, azt úgy lehet megtudni, hogy egy csupor vízbe három darab faszenet dobunk. Ha feljön a szén a víz tetejére, biztos, hogy megrontották szemmel. Ilyenkor a homlokára ezzel a szenes vízzel három keresztet rajzoltak és három kortyot itattak belőle. (S. M.)" Kovács Endre: I. m. 232. Rontás. 1931. „Ha valaki benne vót, akkó szenes vizet itattak vele, attu meggyógyut."
52. KRUPA András: I. m. 195. „Szemmelverés, ólomöntés" „Szemmelverés érhette leggyakrabban a csecsemőkorú gyereket." 196. „Ha szemmel van verve, faparázst kell a tűzhelyről vagy sparheltről venni, vízbe tenni, azzal a vízzel visszakézből lemossák a gyereket. Ezt a vizet az ajtó sarokvasára öntik." KOVÁCS Endre: I. m. 208. „Mosdatás, szenes víz." 209. 1618. „Szemverésrü szenes vizet csinátak . . . még most is vannak, akik csinájják a szenes vizet." 1624. „Még az is vót, hogy szenes vizet csinátak. Az jó is vót! Vót aki tudta az imádságot . . . A parazsat beletették a vizbe, és avvä mosdatták meg a kisbabát szemverés ellen."
53. KAPROS Márta: I. m. 88. „. . . bizalmatlanul kezelik az összenőtt szemöldökű embereket . . ." „A leggyakoribb gyógyító eljárás a szenes vízzel történik. Miután megállapították belőle, hogy kitől eredhet a rontás, az asszony bal kezét belemártotta a vízbe és visszakézbül (a kézfej hátával) megmosta a gyermek arcát, fejét . . ."
54. MANGA János: I. m. 155. Bélapátfalván ha a gyermek megijedt, felriadt, ólmot öntöttek."
55. KRUPA András: I. m. 202. 1. bek.. „Az ólomöntést elsősorban a gyerek és a jószág baja okozójának megállapítása céljából végezték . . . Az ólom annak a formáját (kutya, ember stb.) vette fel." DÖMÖTÖR Tekla: I. m. 139. „Ha feltételezték, hogy a betegség oka az, hogy a beteg megijedt, szintén irracionális gyógymódokat alkalmaztak . . ." „. . . az ólmot ollóval a tűzbe tették, majd amikor megolvadt, egy tányért a beteg fölé tartottak, a tányérba beleöntötték az ólmot és akkor „kijött vagy kutyának a színe, vagy a lónak, vagy tehénnek, vagy bornyunak . . . a mintája . . ."
56. GÖNCZI Ferenc: Somogyi gyermek. Kaposvár, 1937. 60. A csecsemő fürdetése. 61. „ . . . Az első fürdővízbe bizonyos okokból többféle tárgyat is tesznek: . . . tojást, hogy a gyermek bőre fehér legyen . . ." V. SZATHMÁRY Ibolya: I. m. 232. „Gyermekgyógyítás, rendellenes csecsemők" 2. „Tojásos, korpás vízben fürösztenek, hogy a gyerek ne legyen ótvaros."
57. VERSÉNYI György: Adalékok a gyermekekről való magyar néphithez. Ethn. V. 1894. 110–117. 1. 113.:

„Az üres bölcsőt nem jó ringatni, mert akkor nem tud jól aludni a gyerek." (Hont megyei gyűjtés) GÖNCZI Ferenc: Göcsej. Kaposvár, 1914. 142. b) A gyermek nevelése. 144. „Üres bölcsőt nem szabad ringatni, mert a gyermek hasfájós lesz." BAKOS József: Mátyusföldi gyermekjátékok. 1953. Új Magyar Népköltési Gyűjtemény. VII. A) Babaaltatók, ringatóversek. 1. „. . . Az üres bölcsőt nem szabad ringatni, mert a gyerek sokat fog sírni." (Bagota) KAPROS Márta: I. m. 59. jegyzet: „Hont megyei adat szerint az üres bölcsőt nem szabad ringatni, mert akkor nem tud jól aludni a gyerek."

58. GÖNCZI Ferenc: I. m. 226. A nyál. „. . . Szemveréses egyén szeme héját megnyalják." GÖNCZI Ferenc: I. m. 285. „. . . A megigézett gyermek . . . szemhéját háromszor végignyalják . . . félre köpnek." KOVÁCS Endre: I. m. 212. Kinyalás 1647. „Szemverés" „Szemverés ellen, mikó elment a látogató, akkó a kisbaba édesanyja a kisbaba mindkét szemit kinyata és leköpte a fődre." DÖMÖTÖR Tekla: I. m. 146. „Az igézés (szemmel verés)" 149. „A gyermek szemét a gondos anya vagy valamely más női családtag lenyalja, és minden nyalás után köp egyet."

59. GÖNCZI Ferenc: Somogyi gyermek. Kaposvár, 1937. 69. A gyermekágyas nőt meglátogatók viselkedése. 70. „. . . A látogatónak, akármilyen rövid időre, le kell ülnie, nehogy a kicsike álmát elvigye." V. SZATHMÁRY Ibolya: I. m. 230. „Gyermekágy" 4. „A látogatók, hogy el ne vigyék a gyermek álmát, egy rövid ideig mindenkor leülnek." KOVÁCS Endre: I. m. 253. Gyermeknevelés 2213. „Minden látogatónak le muszáj űni a kisbabáná, mer másképp elviszi a kisbaba álmát."

60. GÖNCZI Ferenc: Göcsej. Kaposvár, 1914. 142. b) A gyermek nevelése. „. . . A gyermeket . . . ülés közben nem szabad átlépni, mert . . . nem nő. Ha pedig már valaki átlépte, lépje vissza, hogy hatástalanná tegye. (Csertamellék)" KAPROS Márta: I. m. 85. „. . . a kisgyermeket nem jó átlépni, mert akkor nem nő tovább. (Bernecebaráti)" MANGA János: I. m. 150. „. . . sem a csecsemőn, sem pedig a növésben lévő gyermeken nem jó keresztüllépni, mert akkor nem nő."

61. KOVÁCS Endre: I. m. 2223. „Tüzze ne játsszon a gyerek, mer az ágyba pisál."

62. GÖNCZI Ferenc: I. m. 142. b) A gyermek nevelése 143. „Ha a gyermek maga alá vizel, részére meztelen vak egérfiókát sütnek s megetetik vele." (Bánokszentgyörgy) GÖNCZI Ferenc: Somogyi gyermek. Kaposvár, 1937. 226. A gyermek ágyba vizelése. „Meztelen egeret zsirban megsütnek a gyermekkel megetetik. . ." (Háromfa)

63. GÖNCZI Ferenc: Göcsej. Kaposvár, 1914. 143. „. . . Ha a gyermek maga alá vizel, alfelét tüzes fűsöprüvel, izzó pemettel háromszor megütik, azután főzőkanállal a szomszédhoz küldik sóért. A szomszédban e küldetést elértik s a gyermek alfelét a kanállal meglaspolják." (Bánokszentgyörgy)

64. GÖNCZI Ferenc: I. m. 142. b) A gyermek nevelése 146. „. . . Ha a kígyó a gyermek szájába bujt, . . . tejet forralnak, azt sajtárba öntik s a gyermeket a gőze fölé tartják, hogy a kígyó kibujjék belőle."

65. BALASSA Iván: Karcsai mondák. Budapest, 1963. 16. monda. „Az egész magyar nyelvterületen előforduló mondatéma: a gyerek játszik, de még gyakrabban: együtt eszi a tejet a kígyóval."

66. BALASSA Iván: I. m. 19. monda. „. . . A Bodrogközben voltak olyan emberek, akik a keblükbe tették a kígyót és azzal hűtötték magukat."

67. Dobos vagy Dabas a Balatonfelvidék legmagasabb csúcsa: Az Agártető (513 m) aljában elterülő hatalmas erdőség, Kapolcs és Dörögd községektől délnyugati irányban. TATAY Sándor: Szülőföldem, a Bakony, Budapest, é. n. 105. „Csak kálvária." 111. „Láttuk a Bakony legnyugatibb nyúlványát. Ott végződik valahol a Dobosnál a Bakony . . . Jó búvóhelye volt – mondják – egykor a bakonyi betyároknak . . ."

68. BALASSA Iván: I. m. 504. 393. „. . . Olyan méreggel ment a kígyó, hogy amerre elment, hát a fákat tövestől csavarta ki."

69. BALASSA Iván: I. m. 131. „Öreg Ricu bácsit tarajos kígyó verte hátba, amikor bikát vásárolni ment." VAJKAI Aurél: A Bakony néprajza. Budapest, 1959. 5. Patkányűzés, kígyó „. . . Mondják, hogy egy gyereket úgy üldözött a kígyó, hogy farkát szájába véve mint karika forgott utána." DÖMÖTÖR Tekla: I. m. 108. A kígyó 109. „A tarajos kígyó, ha eléri az embert, agyonüti."

70. DÖMÖTÖR Tekla: I. m. 108. A kígyó. „. . . Népünk is ismerte a házikígyó fogalmát, mely a háznak és lakóinak szinte védőszelleme. Megölni nem szabad."

71. BALASSA Iván: I. m. A 132. monda arról tájékoztat, hogy házi kígyót találtak a lebontott ház fundamentumában.

72. VAJKAI Aurél: I. m. 5. Patkányűzés, kígyó. „Minden rendes házban van kígyó."

73. KOVÁCS Endre: I. m. 266. Villámcsapás, házat érő baj, szerencsétlenség. 2341. „A házi kígyót nem jó agyonütni, mer akkó – úgy tartották – hogy akkó hamarosan meghal valaki abba a házba."

74. JANKÓ János: A balatonmelléki lakosság néprajza. VIII. Babonák. 406. „Napfogyatkozás" címszó alatt említi, hogy a sárkánykígyó a garabonciással együtt a Nap elé megy, ők okozzák a napfogyatkozást. BÁLINT Sándor: A hagyomány szolgálatában. (Összegyűjtött dolgozatok) Budapest, 1981. 7. A népi hitvilág. 29. „Amikor . . . égzengéssel járó nyári felhőszakadások jöttek . . . sárkány is volt bennük. A Nagyfán is volt ilyen sárkánykígyó, elvitte a táltos."

75. DÖMÖTÖR Tekla: I. m. 166. Varázsláshoz felhasznált tárgyak. „Aki este tükörbe néz, ördögöt lát álmában."

76. BAKOS József: Mátyusföldi gyermekjátékok. 1953. Új Magyar Népköltési Gyűjtemény. VII. E) Szórakoztató játszadozás . . . 2. Szappanbuborék-fújás „A gyerekek egy tálacskában szappanhabot csinálnak és csodálatos színezetű buborékokat küldenek szét a levegőbe. Gömböcskék szállnak szerteszét s a gyerekek mondogatják:
„Gyere ki ördög
Kékbe, ződbe,
Piros cipőcskébe!" (Andód)

77. GÖNCZI Ferenc: Somogyi gyermek. Kaposvár, 1937. 57. A szülő nő lepénye és az újszülött köldökzsinórja. 58. „. . . A gyermek köldökét, mikor a gyermekről már leszárad, . . . elteszik." KOVÁCS Endre: I. m. 125. Élet. Az emberi életről. 889. „Mikó a kisbaba kődöke magátu lëesett, etették. . . . Hétéves korába a kezibe adták, és ha ügyesen kibogozta a rongybu, amibe belecsavarták akkó nagy jövőt, szöröncsét jósutak neki az életbe!" KAPROS Márta: I. m. 83. „Egyesek szerint azért kell eltenni az újszülött köldökzsinórját, hogy ha három vagy hat éves korában ki tudja bontani, akkor biztosak lehetnek benne: „híres munkás lesz" (Őrhalom)." KRUPA András: I. m. 192–193. „A szülés után elvágták a köldökzsinórt, szépen bekötötték egy ruhadarabba, eltették s amikor először ment iskolába, oda adták neki, hogy oldja ki, ezáltal kinyílik az esze is." MANGA János: I. m. 149. „. . . Többfelé a kisgyermek köldökzsinórját eltették, és amikor a csecsemő nagyra nőtt, megmutatták neki, hogy szerencsés legyen."

78. Az „Egér-egér adj vasfogat. . ." varázsversike egyik verziója. JAKAB József: Szatmármegyei babonák. Ethn. VI. 1895. II. 415.
„Cin, cin, cin egér:

Adjál nekem vasfogat,
Adok neked csontfogat!"
„Ekkor a fogat a szögletbe dobja . . ." GÖNCZI Ferenc: Göcsej. Kaposvár, 1914. 226. A fog „A gyermek kiesett fogát a kemence hátára vagy katlanba dobják ezen háromszoros mondással:
„Cica, cicic egir,
aggy nekem vasfogat,
ién neked adok csontfogat"
GÖNCZI Ferenc: A somogyi gyermek. Kaposvár, 1937. 151.
„Egér egér adok neked csontfogat,
adj nekem vasfogat!"
KOVÁCS Endre: I. m. 1334. „A gyerek első kihullott fogát a kuckóba kő dobni, és ezt mondani:
„Egér, egér, adj énnekem vas fogat,
én meg adok csontfogat."

79. GÖNCZI Ferenc: Göcsej. Kaposvár, 1914. 291. „A szemről az árpát olyan egyén távolíthatja el, aki azt az illető személy szemén még nem látta. Fogjon háromszor kést s ugyanannyiszor mondja: „Vigyázz árpa, learatlak!" (Nagylengyel) BERZE NAGY János: I. m. e) Varázslók, varázslatok. 259. „Ha valakinek árpa van a szemén, . . . az aratás utánzójának a következőket kell mondani s kezével feje felett háromszor hátralódítani a két karját: „Árpát aratok." Ezt háromszor. Negyedszer pedig ezt: „Ha mégegyszer ett érlek, learatlak." (Sámod, 1934.) BALASSA Iván–ORTUTAY Gyula: Magyar Néprajz. Budapest, 1979–1980. 651. „Szinte alig van olyan betegség, melyhez valamilyen ráolvasás ne kapcsolódott volna. Ha valakinek árpa nőtt a szemén, akkor azt ilyen mondással riasztották el:
„Szaladj árpa, learatlak,
kicsépellek, megőröllek,
megsütlek, megeszlek!"
DÖMÖTÖR Tekla: I. m. 182. „Gyakori formula, hogy a betegség okozóját . . . megfenyegetik . . . A fenyegetés jó példája az országosan ismert ráolvasás, amelynek segítségével a szemen keletkezett árpát próbálják gyógyítani. A varázsigéhez többnyire cselekmény is járul, amely a sarlóval való vágást, kaszálást imitálja."

80. BERZE NAGY János: I. m. e) Varázslók, varázslatok. 259. 24. „Első fecske láttára azt mondogatják, hogy:
„Fecskét látok,
Szeplőt hányok" és hátrafelé dobnak két kezükkel." (Sámod, 1934.) GÖNCZI Ferenc: Somogyi Gyermek. Kaposvár, 1937. 211. „. . . Fecskét látok, szeplőt hányok" azután kezükkel gombolyítást mutatva: „Fonalat gombolyítok." BAKOS József: I. m. 21. „A gyermeki játszás kezdetei." „Az állatvilágra: madarakra, bogarakra." 27.
„Fecskét látok
Szeplőt hányok
Pü, pü, pü. . ." (Ógyalla) KOVÁCS Endre: I. m. 201. Közvetett gyógyítás. Ráolvasás. 1611. Szeplő. „Tavassza, ha először láttunk föcskét, akkó szaladtunk a kutra mosakonni és kiabátuk:
Fecskét látok, szeplőt hányok
Fecskét látok, szeplőt hányok
Sejmet gombojittok."

81. BAKOS József: I. m. c) A 6–8 éves gyermekek közösségben, együtt vagy külön-külön mozgással járó játékai" (Elsősorban tavaszi időszakban). 1. „A szemerkélő esőben le-fel szaladgálnak az udvaron és oldalt kinyújtott kézzel forognak sebesen, s közben éneklik: „a)
Ess eső ess,
Hónap délig ess,
Zab szaporodjék,
Búza bokrosodjék,
Az én hajam olyan legyen
Mint a csikó farka
Még annál is hosszabb,
Mint a Duna hossza.[6] (Karva) 6. V. ö. a regős-ének e részével:
„Belé pöndörgesse
Mint a cica farkát
Még annál is jobban
Mint a róka farkát."
„Kultikus, esőt kérő ősi szertartás versmaradványai ezek a gyermekmondókák." DÖMÖTÖR Tekla: I. m. 199. „A régi idővarázsoló igék egy része gyermekmondókaként maradt ránk:
„Ess eső ess,
Holnap délig ess,
Buza bokrosodjon,
Zab szaporodjon!"

82. KOVÁCS Endre: I. m. „Akciók. Serkentés." 167. „Egészség, szépség biztosítása." 1310. „A gyerek álljon ki az essőre, hogy nagyra nyőjjön!" GÖNCZI Ferenc: Göcsej. Kaposvár, 1914. 142. „b) A gyermek nevelése" „Hogy a gyerek jobban nőjjön, hajadon fejével esőre viszik." (Csertamellék, Hetés)

83. Magyarországi boszorkányperek 1529–1768. I. 450. „Nyitra megye" 181. „(Az uradalmi prefectus parancsára a czetényi előljáróság vizsgálatot tart a helységben)" „PRIMÁSI L. Missilis gyűjtemény. X. Nr. 196." „Anno 1654. die 3. Junii Mi czeteni Birak es esküttek ugy mint . . ." (stb.) 452. 4. „22 Tanú Nagy Dauidne Eörzsebet Aszon 39 eztendős megh esküt hiti utan azt vallya egykor megh mikor Czetent lakot Babi Janosne mentem vele Tardoskedre es azt szemvel lattam hogi egy Darab sot és egy szelet kenieret az Tardoskedj hatarban az hangia feszekben tet es hogi haza jüttünk ismegh ki vette mind a so mind penigh a kenieret a hangia fiszekből es kerdettem tőle mire valo azt mondotta hogi a teheninek el vettik az teiet, s azt javalottak hogy azt adhiam meg enni az Tehenemnek es megh iün az hazna, de ez a Babi Janosne most Tardoskeden lakik."

84. GÖNCZI Ferenc: I. m. 307. „A beteg cserépbe vizel, abban főzi meg a tojást, amit a cseréppel együtt hangyatöltésbe visz. A hangyák a tojást megeszik. Ez alatt az illető baja elmúlik." (Kissziget)

85. GÖNCZI Ferenc: I. m. A Hold a göcseji gyermekszótárban is „Istenkalácso" néven szerepel. (186–187 „Az égitestek.")

86. KÁLMÁNY Lajos: Mythologiai nyomok a magyar nép nyelvében és szokásaiban. A Hold nyelvhagyományainkban. Budapest, 1887. 16. „Érdekesek a hold foltjainak személyesítései vagy magyarázatai. Egyik személy büntetésül van a holdban, a másik jutalmul."

87. KOVÁCS Endre: I. m. 2172. „Az állapotos nő nézzen a Holdba, mer akkó holdkóros lessz a gyereke."

88. BERZE NAGY János: I. m. 14. „Az ég és a levegőég" „e) Szél, zivatar, szivárvány." 12. „Aki rámutat a szivárványra, annak elszárad az ujja." KOVÁCS Endre: I. m. 97. 643. „. . . Ujja ne mutogass szivárványra, mer lërohad az ujjad."

89. KÁLMÁNY Lajos: I. m. 9. „A holdat ráolvasóinkban istennek tudjuk, kitől függ az egészség, és betegség, és így hozzá fordulunk egészségadásért, hozzá a betegség elvételért . . ." 13.
„Szömőrcsőről való."
„Uj Hód: uj Kiráj
Házasiti a fiját
Hínak lakodalomba,
De én nem mék,
Elküldöm a fijamat:
Mujon el a szömőcsőm!" (Klárafa va) KOVÁCS Endre: I. m. 201. „Közvetett gyógyítás." 203. 1594. „Szemölcs"
„Mikó együtt az ujhold, kimentem az ég alá, főnéztem

a Holdra és azt mondtam:
Ujhold, uj király,
Engem hinnak vendégségbe
De én nem mëgyek, hanem
Elküdöm a kelevényemet,
Azér, hogy elmuljon.
(Kezemrű vagy lábomrú
Ez a kellemetlen betegség mënnyën.)
Az Atyaisten nevibe,
Fiuisten nevibe
Szentlélek Isten nevibe . . .
És el is mult, elmult akkó."
A dörgicsei változathoz a Somogy megyei Somogytúron gyűjtött szöveg áll a legközelebb: „Uj Huód, uj király, hijj el engem a lakodalomra. Ién nem mënëk e, eküdöm a szemüőcsömet." (GÖNCZI Ferenc: Somogyi gyermek. Kaposvár, 1937. 213.) DÖMÖTÖR Tekla: I. m. 182. „Elküldhetik a betegséget Boldogasszonynak, az új hold új királynak" stb.

90. GÖNCZI Ferenc: Göcsej. 225. „j) Rongy, köröm, haj, fog és nyál." „. . . Meztelen kézzel a vak macskakölykekhez nem szabad nyulni, mert a köröm „megvakul", azaz fekete lesz." KOVÁCS Endre: I. m. 97. 645. „Lëpotyognak a körmei annak, aki mëgfog vagy érint vak kiskutyát, vagy kismacskát."
91. DÖMÖTÖR Tekla: I. m. 29. „. . . a gyermekek sok tojásokat koldulnak egybe s' azokkal mulatják magokat." (BOD Péter 1757. 76.) „. . . A beköszöntő és adománykérő . . . formulákat a XVII. századig követhetjük nyomon az iskolások köszöntőiben, játékaiban. Adománykérő formulák:
„Adjatok Tojáskát,
Tartunk neki Kosárkát." (SCHRAM Ferenc, 1959. 294.)
92. DÖMÖTÖR Tekla: A népszokások költészete. Budapest, 1983. 91. „. . . Az ajándékokat az előadók gyakran nem saját nevükben, hanem egy természetfeletti lény nevében kérik."
93. DÖMÖTÖR Tekla: Naptári ünnepek. Népi színjátszás. Budapest, 1979. 15. Európa és a magyarság. 21. „. . . Az egykori pogány rítusok . . . tiltott, vagy éppen csak megtűrt, vagy a keresztény egyházak által is helyeselt „népszokássá" lesznek, de élnek tovább. . ."
94. DIÓSZEGI Vilmos: A pogány magyarok hitvilága. Budapest, 1978. 15. „A föld alatti világ." „. . . A keresztény „alvilág" (pokol, purgatórium) mellett igen sajátságos a békák, gyíkok és kígyók képzete."
95. KOVÁCS Endre: I. m. 1328. „Aprószentëk napjánn . . . Nyóc ágra font virgáccsá jártak a gyerëkëk mëg legënyëk . . . Leginkább csak a lányokat, asszonyokat virgácsúták és akkó mondták: „Kellésës në legyën az új esztendőbe . . ."
96. DÖMÖTÖR Tekla: I. m. 163. „Aprószentek-napi korbácsolás." 164. 2. „Az aprószentek-napi korbácsolás (suprikálás, csapulás, mustározás stb.) ma is az egész országban ismert. Utalnak a mondókák arra is, hogy a vesszőzés elűzi a keléseket, betegségeket . . ." „. . . Zala megye egyes vidékein a korbácsolás egész Újévig tart . . ."
97. GÖNCZI Ferenc: I. m. 279. „Aprószentek s szentjánosnapján 10–13 éves fiúk járnak, kettesével, korbácsolni . . . Minden előzetes engedelemkérés nélkül lépnek a szobába s elkezdik mondókájukat: „Hálá Isten, hom mëgirtük eszt a máji szent napot, ummind apruszentëknaptyát. Aggya Isten, hot többeket is iérhessünk, de në illen buve-bánatte: jobb, örvendetës napokke!" Lásd még: Gönczi Ferenc: Somogyi gyermek. Kaposvár, 1937. 295.
98. DÖMÖTÖR Tekla: I. m. 221. Példatár. 250. „6. csoport" „Varázsló, szerencsekivánó mondókák" Az aprószenteki korbácsolással a zalaistvándi mondóka befejező sora: „Egészséges légy, friss légy, keléses ne légy!"
99. Emlékül hagyom. Önéletleírások. Szerk.: HOPPÁL Mihály–MANGA János–KÜLLŐS Imola. Budapest, 1974. 7. GYOVAI Pál: Önéletrajzom „A gyermekkori élet emlékei." 8. „. . . a sapkát kezdtem az utcán magasra dobálni, hogy belerepüljön a bőregér. . ."
100. KOVÁCS Endre: I. m. 268. 2340. „Denevért ha fogtunk, kiszegëtük az ajtóra, mer távol tartsa a gonoszt, meg szöröncsét hoz a házhó."
101. KRUPA András: Hiedelmek–varázslatok–boszorkányok. Békéscsaba, 1974. 220. „. . . Márkus Mihály . . . megállapítja, hogy a békéscsabai szlovákok strigának egy nagyobbfajta lepkét neveznek, amelyet boszorkánynak is tekintenek."
102. BERZE NAGY János: Baranyai magyar néphagyományok. Pécs, 1940. III. 259. 16. „Ha valaki először eszik az azévi első termésből, azt kell mondania az első falat lenyelése után:
Ujság hasamba
Fájdalom a bokorba.
(Kémes, 1934. Szabó József gy.) ORTUTAY Gyula–BALASSA Iván: Magyar Néprajzában ilyen variációval találkozunk:
„Ujság hasamba,
Hideglelés urakba!"
(ORTUTAY Gy.–BALASSA I.: Magyar néprajz 1979. 652.) JAKAB József: Szatmármegyei babonák Ethn. VI. évf. 1895. 4. sz. 309–312. 310.
„Ujság hasamba
Betegség pokolba"
103. GÖNCZI Ferenc: Göcsej. 1914. Kaposvár 294. Fülfájás „. . . a zsuppos ház tetején növő kőrózsa („fül füjj) levét kifacsarják s a fájós fülbe eresztik." (Bucsuta)
104. GÖNCZI Ferenc: I. m. 310. Szemölcs „Keresetlenül talált csontnak földön fekvő oldalával meghúzogatják. . ." (Salomvár) DÖMÖTÖR Tekla: A magyar nép hiedelemvilága. Budapest, 1981. 134. Gyógyítók és gyógyítások 137. „. . . Lehet segíteni a szemölcsön keresetlen csonttal is."
105. GÖNCZI Ferenc: I. m. 206. a) Lopás 208. „. . . Ha valakitől valamit lopnak s a kárvallott sejti, vagy tudja, ki volt a tolvaj, az illetőnek csapáját (nyomát) fölveszi és belesározza a tűzhelybe." BERZE NAGY János: I. m. 259. 17. „A haragosnak a nyomát a sárbul fel kell venni, s a füstre felkötni." (Martonfa, 1935. Baranyai György gy.)
106. GÖNCZI Ferenc: I. m. 280. f) Vegyes babonák „Mosdóvizet este nem szabad kiönteni, mert az embert a rosszak megkisértik."
107. DÖMÖTÖR Tekla: I. m. 81. „. . . A lidérc pl. fekete jérce első tojásából költhető ki úgy, hogy valaki a hóna alá fogja, s ott kiköltheti." Lásd még: SZABÓ Lajos: Taktaszadai mondák. Budapest, 1975. 31. Lidérc. BARNA Gábor: Néphit és népszokások a Hortobágy vidékén. Budapest, 1979. 69. Természetfeletti lények. „Lidérc" MANGA János: Palócföld, Budapest, 1979. 143. LUBY Margit: Bábalelte babona. Budapest, 1983. 81. „A lidérc"
108. GÖNCZI Ferenc: I. m. 162. b) Ördög DÖMÖTÖR Tekla: I. m. 97. „Az ördög és cimborái" 98. „. . . Az ünnapnapon vadászni indulók előtt is megjelenhet személyesen az ördög . . ."
109. DR. VERSÉNYI György: Felvidéki népmondák. Ethn. VI. 1895. 123–132. 53. A halál.
110. GÖNCZI Ferenc: I. m. 158. Babonás hiedelmeik alakjai a) Boszorkány „. . . Férfi, nő egyaránt lehet boszorkány."
111. BALASSA Iván: Karcsai mondák. Budapest, 1963. (Új Magyar Népköltési Gyűjtemény SI.) 44, 54. és 122. mondák. Magyarországi boszorkányperek 1529–

1768. I. 272. Egy 1744. januárjában kelt vásárhelyi perirat szerint Szabó László többek között ezt vallotta: „Pillangónénak pedigh . . . egy ölnyi szarvát látta mindenféle fényességgel megh rakva . . ." Magyarországi boszorkányperek 1529–1768. I. 291.: Az Esztergom megyei Nána községbeli Linka Mária boszorkányperében vallotta egy tanú, hogy „. . . Linka Mária pedigh felette nagy szarvakkal jött bé hozzája. . ."

112. BÁLINT Sándor: A hagyomány szolgálatában (Összegyűjtött dolgozatok) Budapest, 1981. 9. „. . . Tápén nincs Luca nevü fehérnép . . . Még születésnapnak sem akarják vállalni."

113. Rontani küldött gombolyag szerepel Linka Mária hódmezővásárhelyi asszony ellen 1750. augusztus 11-én lezajlott boszorkányperben. (Magyarországi boszorkányperek. I. 1529–1768. 283. és 292.)

114. BORNEMISSZA Péter: Ördögi kísértetek. Semptén, 1578. 39. „Éjjel járó asszonyokról is sokat mondhatnék, kik éjjel macska képébe szökdécselők." BALASSA Iván: I. m. 367. monda: „. . . Ennek az öreg pásztornak a felesége a szomszédba átment macska képibe, és a tehenet akarta megrontani. . ." VARGA János: I. m. 144. „. . . a boszorka a néphit szerint hol macskává, hol kutyává vagy lóvá változik."

115. BALASSA Iván: I. m. 115. monda: A gazda a macska képében tehenét fejő boszorkányt vasvillával elkapta.

116. BALASSA Iván: I. m. 117. sz. jegyzet

117. BALASSA Iván: I. m. 117. sz. jegyzet: „Az állattá változott boszorkány általában szopni szokta a tehenet."

118. BALASSA Iván: I. m. 17. monda: „. . . A kígyók tehénszopása elég gyakori motívum a hiedelemmondákban." KOVÁCS Endre: Doroszló hiedelemvilága. 1981. 44. Kígyó 339. „. . . A hasig érő fűbe (a legelőn) sok vót a kígyó. Éccaka mikó a tehenek lefeküdtek, a kígyók megszopták üket." 195. Megszopás állat képében. 1555. „Kinn aludtak a fiai a jószágga. Ecce csak szalad ám az egyik gyerek, hogy gyüjjön az apja, mer az egyik tehénnek a csöcsire rátekeredett egy kígyó, oszt szopja . . ."

119. VAJKAI Aurél: A Bakony néprajza. Budapest, 1959. 135. XII. Boszorkányos történetek. 136. 1. Boszorkány 137. „. . . A Főszegen volt, ahol a Varga kocsma van, egy kotlós tik járt mindig, a csibéket hitta, ijesztgette a legényeket." BALASSA Iván: I. m. 388. monda: „Kotlós tyúk, amit nem tud megfogni." KOVÁCS Endre: I. m. 143. Emberfeletti erejű lények. Boszorkány. 1060. „. . . Hát azelőtt kotlós kísérte haza a legényt a kocsmábu . . . boszorkány vót. . ."

120. DÖMÖTÖR Tekla: I. m. 154. Meglovaglás. „. . . A népi epikában gyakori motívum, hogy a nyakba vetett kantár segítségével bárkit lóvá lehet varázsolni!" BALASSA Iván: I. m. 124. „. . . Solymossy szerint (Magy. Népr. 4:377) a kantár nyakba vetésével lóvá való varázsolás sehol máshol Európában nem ismeretes. . ."

121. BALASSA Iván: I. m. 124. monda: „Megpatkolt boszorkány. . . Az egész nyelvterületünkön ismert." 352. „Elment egy asszony, lú képibe. U rálökte a kantárt, osztán behozta, osztán megvasaltatta. . ."

122. NAGY Olga: Hősök, csalókák, ördögök. Bukarest, 1974. 107. „Dömötör Sándor mutat rá arra, hogy a boszorkány éppen úgy lehet természetfölötti démon, mint földi asszony . . ."

123. GÖNCZI Ferenc: I. m. 159. „A boszorkányok. . . Akinek a nyakába kötőfékjüket beledobhatják, az hatalmukban van, azon nyargalásznak."

124. GÖNCZI Ferenc: I. m. 159. „A boszorkányok nyári időben söprűn . . . járnak!" BARNA Gábor: I. m. 20. Természetfeletti erejű személyek. Boszorkány. 21. „. . . Tiszafüredi, nagyiváni és tiszaőrsi hiedelem szerint a boszorkányok seprűnyélen lovagolnak."

125. GÖNCZI Ferenc: I. m. 158. Babonás hiedelmeik alakjai a) Boszorkány „. . . A forgószelet ők csinálják." KRUPA András: Hiedelmek–varázslatok–boszorkányok. Békéscsaba, 1974. 242. „A boszorkányok hozzák létre a néphit szerint a boszorkányszelet, azon közlekednek." KOVÁCS Endre: I. m. 15. 44. „A forgószélbe boszorkány van."

126. KOVÁCS Endre: I. m. 1084. „A boszorkány nehéz, nem bírják el a lovak, ha főkéredzkedik a kocsira."

127. DÖMÖTÖR Tekla: I. m. 151. „Kötés és oldás." „A kötés és oldás a magyarországi boszorkányperek állandóan visszatérő vádja . . . A boszorkány megköti a férfierőt, a szoptatós anya vagy a tehén tejét."

128. KÖNYVES Károly: Babonák. Magyar Nyelvőr X. I. füz. 1881. 525. Ekecs, Csallóköz BARNA Gábor: I. m. 29. „Hajdúböszörményben megfejték a tehenet, a tejet beöntötték a vályuba. Ezután egy seprüvel addig verték, amíg egy csepp tej volt a vályuban. Akkor megjelent a rontó boszorkány, akinek az arca csupa vér volt. Őt érte a sok tejre mért ütés."

129. GÖNCZI Ferenc: I. m. 617. „. . . Ha a tehén véres tejet ád, . . . egy csészényit a disznóvályuba öntenek s istenátkozta tüske vesszőjével addig csapkodják, míg csak egy csöpp nem lesz s a baj megszűnik." (Lendvavásárhely) BERZE NAGY János: I. m. 198. 16. „Ha a tehén véres tejet ad, . . . a véres tejet vályúba kell önteni. Ha valaki jön, nem szabad addig hozzá szólani, míg a csipkebokorral a véres tejet ki nem vágja a vályuból. A tehén hamarosan meggyógyul." LUBY Margit: I. m. 19–41. A rontó, a rontás. 34. „. . . A csekei Mandiné tövissel kezdte felverni a megrontott tehene tejét. Oda is ment a rontó asszony mindjárt."

130. Magyarországi boszorkányperek 1529–1768. II. 85. 182–187. (Budapest, 1970.) Egy 1742. szeptember 30-án Csornán lezajlott boszorkányperben Haszonicz Ambrus tanú vallotta, hogy „mégh Gyermek korában arra tanitották némellyek az édes Annyát, hogy az szürü közzepére tölcsön tejet, és az Gyermekekkel Isten Átkozta Tüskével veresse megh, megh betegszik, a ki az Teheneinek hasznát el vette. . ." 727–733. PROCESSUS CRIMINALIS CONTRA CATHARINAM IVÁNKOVICS CRIMINIS MAGIE ACCUSATAM OL Batthiány Cs. L. Körmendi Központi Igazgatóság, Uriszéki iratok 1647–1751. 731. Quintus fatens nobilis Ladislaus Hertelendi . . . „. . . Item egy asszon arrais tanitotta a Fatenst, hogy uj hold vasárnap regvel a minémő tejet válóban töltvén Isten átkozta tüskének uj haitásával verjék megh, s a megh vesztő akar hol lesz oda fogh menni . . ."

131. TRENCSÉNY Lajos: Babonák az Alföldről. Ethn. Első évf. 1890. 345–350. A rontást elkövető személy megállapítása céljából nyirágsöprűvel a tehenet verték.

132. DÖMÖTÖR Tekla: I. m. 143. A rontás. „. . . a rontó . . . Néha saját személyében jön (pl. valamit kölcsön kérni) és akkor tudják, hogy ő akarta a rontást."

133. BARNA Gábor: I. m. 26. „Tiszaörsön gatyamadzaggal kell bekötni az ajtót és akkor a boszorkány nem tud bemenni a házba." DÖMÖTÖR Tekla: I. m. 145. „. . . A rontás megelőzése céljából gatyamadzaggal kötik be a szobát, az istállót. . ."

134. BERZE NAGY János: I. m. 256. e) „Varázslók, varázslatok" 21. „Hogy a lakásba a boszorkányjárást megszüntessék, a kulcslyukba fokhagymát kell dugni, akkor oda nem mer bemenni." (Sámod, 1934.)

135. DÖMÖTÖR Tekla: I. m. 45. „Világosabb példa a Kolozs megyei pillérkő, amelyről László Gyula ír s mely alfelét meztelenül mutogató asszonyt ábrázol. Ez a mozdulat a rontás elhárítását szolgálja, néhány régies magyar falu még a XIX. században is használta e mozdulatot a vihar elhárítására." László Gyula: A

varázscsomókról és a rontást elhárító mozdulatokról. Régészeti tanulmányok. Budapest, 1977. 186. kk.

136. KOVÁCS Endre: I. m. 189. 1553. „A parasztszoknyát könnyü vót főcsapni . . . Ha összevesztek, főcsapta és ezt mondta: „Ijen vagy ë. . . nekem úgyse birsz ártani . . .” és megmutatta a seggit.”

137. DÖMÖTÖR Tekla: I. m. 97. „Az ördög és cimborái” „Gyakran a tudományosnál csak halála után derül ki, hogy szövetségese volt az ördögnek, mert koporsója túl könnyű. A már koporsóba tett holttestet, még a sírbatétel előtt elviszi a pokolba az ördög . . .”

138. DÖMÖTÖR Tekla: I. m. 28. „. . . A kisasszonyok a szépasszonyokkal néha azonos funkcióban jelentkeznek. . .”

139. DÖMÖTÖR Tekla: I. m. 21. Előzmények. A magyar ősvallás kérdése. 34. „Bizonyára voltak női istenségek is.”

140. DÖMÖTÖR Tekla: I. m. 88. „. . . A szépasszonyok, tündérek általában csoportosan, többes számban jelentkeznek. Ugyanezt mondhatjuk a kisasszonyokról is.”

141. A bukovinai andrásfalvi székelyek hiedelmében a szépasszonyok „a lovak sörényén a hajrészt összesodorják, vagy három ágban összefonják”. SEBESTYÉN Ádám: A bukovinai andrásfalvi székhelyek élete és története . . . Szekszárd, 1972. 188. 2. A szépasszonyok.

142. BALASSA Iván: I. m. 61. III. Természetfeletti lények „. . . A kisasszony a karcsai mondák kedvelt alakja. Messziről látják sétálni, esetleg felül a szekérre. . .” SZABÓ Lajos: 30. „Kisasszonyok” „A bodrogközi Karcsán a kisasszonyt bolygó léleknek tartjak, aki a határban kószál, mert valami miatt nem tud megnyugodni.”

143. DÖMÖTÖR Tekla: Magyar Népszokások. Magyar Népművészet 6. 1972. 45. A lucaszék készítője „. . . Legjobb, ha mákot szór el az uton, mert a boszorkányok kötelesek a mákot felszedni . . .” (Lásd még: BERZE NAGY János: I. m. 251. c) Boszorkányok) A 39.-től: 4. A „tarcsapusztai betlehemjárás” rigmusában: „. . . százéves öregasszony Fején vitte a zsákját, Zsákjába a mákját, Arra kérte a rákját, Szeggye össze mákját. . .”

144. ERDÉLYI ZSUZSANNA: Hegyet hágék, lőtőt lépék. Archaikus népi imádságok. Budapest, 1976. KÁLMÁNY Lajos: Boldogasszony, ősvallásunk istenasszonya. Budapest, 1885.

145. VAJKAI Aurél: A Bakony néprajza. Budapest, 1959. 167. „Ritkábban bukkannak fel a tüzes emberek . . . Különben ártalmatlanok, épp hogy feltünnek.”

146. GÖNCZI Ferenc: I. m. 172. g) Gyertyások (Tüzesemberek)

147. BARNA Gábor: I. m. 69. „Természetfeletti lények” „Tiszafüreden azt tartja a hiedelem, ha valami tüzes emberrel találkozik, azt kell mondani: Minden ember dicséri az urat.”

148. VAJKAI Aurél: I. m. 167. BARNA Gábor: I. m. 69. „Természetfeletti lények” „. . . Számtalan történet kapcsolódik a határban itt-ott, ingoványos helyeken fellobbanó tűzhöz, lánghoz. . .Tüzesembernek nevezik.”

149. DÖMÖTÖR Tekla: A magyar nép hiedelemvilága. Budapest, 1981. 81. „. . . a ludvérc. Ilyen nyomórudszerü alakba. És akkor ilyen tüzet fosott.” (Eperjessy Ernő gyűjtése. Zselicség) GÖNCZI Ferenc: I. m. e) Ludvérc (Luczfir, ludvircz) „. . . A levegőben rendesen alkonyat körül jár, olyan hosszunak látszik, mint a nyomórud s ott tiszta vörös, tűz színű. . .” VAJKAI Aurél: I. m. 160. „Táltos, garabonciás, ludvérc” 164. „Ludvércet láttam vagy tíz évvel ezelőtt: nagy fényesség, mintegy tizenöt méteres nyomórúd. . .”

150. VAJKAI Aurél: I. m. 164.

151. FAZEKAS László: „A vámpírokról pedig, amelyek nincsenek” Galaktika 51. 1983. 122–126. DÖMÖTÖR Tekla: I. m. 101. „Rémalakok, vérszopók” 102. „. . . A holttetemből létrejövő, az élők vérét szívó vámpírt nem ismeri a magyar néphit.” „. . . Hazánk mai területén nem ismeretes ez a vérszopó hiedelemalak.”

152. DÖMÖTÖR Tekla: I. m. 77. „Lidérc” (ludvérc, mitmitke) 78. „. . . A lidérc továbbá ördögszerető is. . . láng alakjában behatol a kéményen, és a szó szoros értelmében „halálra szereti” az elhagyottat, aki elfonnyad, és a sírba hanyatlik.”

153. DÖMÖTÖR Tekla: I. m. 78. 2.

154. GÖNCZI Ferenc: I. m. 171. f) Kísértet DÖMÖTÖR Tekla: I. m. 89. „Hazajáró halottak, kísértetek” „A kísértetek ellen jó védelem a „Minden jó lélek az Urat dicséri, hát te mért nem dicséred? Erre a kísértet eltűnik.”

155. BARNA Gábor: I. m. 74. „Kísértet”

156. DÖMÖTÖR Tekla: I. m. 153. „A megnyomó az esetek többségében a boszorkány.” „. . . Az alvó s így védtelen embert álmában megnyomják a gonoszok.”

157. DÖMÖTÖR Tekla: I. m. 114. „A táltos és a garabonciás” „A táltos és a garabonciás alakját napjainkban már elég nehéz egymástól elválasztani . . .” 115. „. . . Régebben . . . a táltos nemcsak az időjárást tudta szabályozni, hanem meglátta a földbe ásott kincset, . . . gyógyított stb.” „A garabonciás tudományát iskolában tanulja.”

158. MANGA János: I. m. 140. „5. Hiedelmek, szokások a családi életben” 141. „. . . Több tekintetben a táltoséhoz hasonló tulajdonságokkal ruházták fel a garabonciást . . .”

159. ORTUTAY Gyula: Kis magyar néprajz. 1966. 107. „. . . a garabonciás diák . . . a kutatók szerint az európai kóborló s varázslásokat tanuló deákság és a sámán ősi képzete keveredett alakjukban.”

160. LUBY Margit: I. m. 84. „A boszorkány gonoszságával szemben a táltos jóindulatú hatalom. Szívesen segít az emberen.” „Táltosmesék európai területen csak a magyarság körében élnek.” „. . . Táltos az, aki foggal születik.”

161. ORTUTAY Gyula: I. m. 107. „. . . táltos-babonáinkban igen sok vonása tükröződik a magyarság ősi, honfoglalás előtti hitvilágának, a samanizmus világképének.”

162. GÖNCZI Ferenc: I. m. 175. k) Táltos (tátos) „Szintén olyan fiúgyermekből lesz, aki foggal (némelyek szerint 7 foggal) születik . . .” 174. j) Garabonciás „Ez is oly gyermekből lesz, ki foggal és pedig 3–4 rend foggal születik . . .” Manga János: I. m. 140. „5. Hiedelmek, szokások a családi életben” 141. „. . . A táltos váltott gyerek volt, foggal született . . .” Barna Gábor: I. m. 31. „Táltos” „Általánosan ismert hiedelem, hogy foggal született gyerekből táltos lesz.”

163. GÖNCZI Ferenc: gyűjtése szerint 7 évig szopik a garabonciás. GÖNCZI Ferenc: I. m. 174. j) Garabonciás (gabroncziás, garbonczás) „. . . Az ilyen gyermek 7 esztendüt átszopik”

164. DÖMÖTÖR Tekla: A magyar néphit és népszokások – Kelet és Nyugat között Ethn. 1964. 2. 189–197. DÖMÖTÖR Tekla: A magyar nép hiedelemvilága. Budapest, 1981. 114. A táltos és a garabonciás. GÖNCZI Ferenc: I. m. 175. k) Táltos (Tátos) „. . . „. . . Tudja, hogy van-e a falu határában kincs, pénz, mert a föld belsejébe jó mélyen lelát.” LUBY Margit: I. m. 84. „A táltos” 85. „Szücs Ferencné Matolcson elmondja, hogy. . . a táltos gyerek meglátja a pénzt a földbe.” NAGY Olga: I. m. 64. „. . . a táltosnak, aki az Isten embere. . . rendszerint ellenségével, a sárkánnyal kell küzdenie, aki zivatar és felhő alakjában érkezik meg.” 72. „A táltos tisztán lát olyan dolgo-

kat, amelyeket más nem láthat meg. Kincset a földben, kincset a házban."

165. BALASSA Iván: I. m. 59. „A kincs ásása közben nem szabad szólni, mert akkor eltünik a mélyben."

166. GÖNCZI Ferenc: I. m. 226. „cc) Kincsásás, pénzlandulás" „. . . Ha egyesek elrejtett pénzre akadnak s fel akarják ásni. . . mindig elijeszti őket valami állat, pl. dühös bika. . ."

167. GÖNCZI Ferenc: I. m. 174. j) Garabonciás. . . „. . . aludtejet kér. . ." KAPROS Márta: A gyermekre vonatkozó preventiv és produktív mágikus szokások az Ipoly menti néphagyományban. Nógrád megye, Múzeumi Közlemények 1974/20. 84. „Arról lehetett megismerni, hogy tejet és tojást kért. . ." (Cseszte, Hugyag, Ipolyfödémes, Őrhalom) BARNA Gábor: I. m. 31. Táltos. A táltosok . . . „ha be-betértek valahová, tejet vagy tojást kértek." Dömötör Tekla: I. m. 114. „A táltos és a garabonciás" „. . . Fő tápláléka a tej."

168. GÖNCZI Ferenc: I. m. 226. k) Kincsásás, pénzlandulás 227. „. . . Az ezüst-pénz minden 7-ik esztendőben tisztítja magát. . ." „Aki ilyen pénzt ki akar venni, megjelennek a kísértetek s meggátolják a munkát." BALASSA Iván: I. m. 59. „A kincsnek hét évenként . . . való tisztulása kincsmondáink szinte elmaradhatatlan eleme" BARNA Gábor: I. m. 101. „. . . a földben lévő pénz, kincs minden hetedik évben Szent György nap éjszakáján . . . fellángol. Ilyenkor tisztul." KOVÁCS Endre: I. m. 60. „Arany, kincs" 472. „A fődbe ásott arany minden hetedik évbe tisztul. Ojankó kékes lánga világít." SZABÓ Lajos: I. m. 29. „. . . Éjszaka láng csap ki a földből, ilyenkor „tisztul" a kincs. Rendesen minden hetedik évben jelzi a kincs helyét "

169. DÖMÖTÖR Tekla: Magyar népszokások. Magyar Népművészet 6. 1972. 20. „. . . a regölés név éppúgy, mint a regösének „Hej regö rejtem"-je, finnugor eredetű. . ." „A Dunántúlon a legények jártak láncos bottal és köcsögdudával felszerelve olyan házakhoz, ahol eladó leány volt és elénekelték varázséneküket."

170. DIÓSZEGI Vilmos: Samanizmus. Budapest, 1962. „A regölő dallamok visszatérő refrénje: „Haj regö rejtem" „. . . Legközelebbi rokonaink a „Haj" indulatszót úgy mondják, hogy „Kaj". DIÓSZEGI Vilmos: A pogány magyarok hitvilága. Budapest, 1978. 2. kiad. 132. „. . . A magyar történeti adatok azt mutatják, hogy a HAJ típusú indulatszó a pogány magyarság valamiféle istenhívó kiáltószava volt."

171. BÁLINT Sándor: I. m. 36–52. „Orosz István világa" 44. „Szintén imádsággal gyógyított a nagy hírű ősi orvosember, Megyesi József." VAJKAI Aurél: Az ősi javasember. Ethn. 1938. DÖMÖTÖR Tekla: A magyar nép hiedelemvilága. 135. „. . . A javasok előre tudnak a páciensek érkezéséről . . ."

172. DÖMÖTÖR Tekla: I. m. 187. „Az égitestekhez fűződő hiedelmek." 188. „. . . A Szeged környéki falusi házak . . . homlokzatára, kapujára napábrázolás került. Ezt a napmotívumot hazánk más vidékein is megtalálhatjuk régi házakon."

173. SANTARCANGELI, Paolo: A labirintusok könyve. Budapest, 1970. 151. „. . . tilos út, . . . a küszöb őrzőjének alakja." 157. „A halottól . . . félünk . . . azt akarjuk, hogy ne térjen vissza többé . . .!"

174. BÁLINT Sándor: I. m. 27. „Napjaink építészeti ízlésváltozásával a tápai házak homlokzatáról, az utcaajtókról is eltűnőben van a „napsugár", „istenszöm", amely valamikor gonoszűző célzattal került oda."

175. BÁLINT Sándor: I. m. 23. „. . . A ház küszöbe alá akasztott ember kötelét rejtették, hogy úgy pusztuljon, aki rontó szándékkal akar a hajlékba belépni. . ."

176. BALASSA Iván–ORTUTAY Gyula: Magyar néprajz. 1979. 648. „Az ösztönző mondóka szövege többek között felfedezhető egy zagyvarékási (Szonok m.) rigmusban is."

177. KOVÁCS Endre: I. m. 528. „A lángost (lepényt) sose szoktuk késse vágni, csak tépni vagy törni."

178. GÖNCZI Ferenc: I. m. 194. „Mielőtt valakinek a korsóból vizet adnak, abból kiloccsantanak; ezzel először az ördögnek adnak. (Böde)" Szendrey Ákos: A magyar néphit kutatása. b) Kopulativ állandósuláshoz tartoznak a szerencse és haszon megtartásának különböző módjai is . . . A természet adományainak felhasználásakor valamit vissza kell adnunk . . ." „. . . Ezért öntenek vissza a vederből a kútba, loccsantanak a korsóból a földre."

179. GÖNCZI Ferenc: I. m. 192. a) Tűz „A tűz a pörlekedést megjósolja pattogása által . . . A néphit szellemeknek tekintette itt is a tűzet."

180. BERZE NAGY János: I. m. 321. a) A tűz „Ha a tűz lobogva ég, pör lesz. Sót vetnek beléje." (Gödreszentmárton, 1934. Moravecz Mária gy.)

181. RÁTH-VÉGH István: Két évezred babonái. Budapest, 1955. 12. old.

182. GÖNCZI Ferenc: I. m. 214. e) Hiedelmek a különböző állatokról. „. . . A mosakodó macska vendég jöttét jelzi." BERZE NAGY János: I. m. 353. 8. „Macska mosdik, fülön felül, vendég jön." (Megyefa, 1934. Máté Miklós gy.) KOVÁCS Endre: I. m. 1233. „Mosdik a macska, lész vendég."

183. GÖNCZI Ferenc: I. m. 281. „Ha valakinek a jobb tenyere viszket, pénzt kap, ha a baltenyere viszket, pénzkiadása lesz." BERZE NAGY János: I. m. 16. Jelek. 353. 3–4.

184. KOVÁCS Endre: I. m. Kovács Endre doroszlói gyűjtésében az „ebfing" gyógyítása is szerepel. Ez a betegség fájdalmas hólyag a nyelven. (203. 1595)

185. BÁLINT Sándor: I. m. 26. „. . . A fecskék . . . Isten madarai. Fészküket nem szabad leverni, mert szerencsétlenség szakad a házra."

186. GÖNCZI Ferenc: I. m. 602. „. . . Tavaszkor először látott pillangót tesznek a tehén fülébe vagy fonnak kötelékébe, hogy jól megvegyék." (Csertamellék)

187. GÖNCZI Ferenc: I. m. 604. „. . . Elléskor a kisborjút . . . ruhával nem szabad megfogni, . . . mert ruhacvő lesz." (Páka)

188. BARNA Gábor: I. m. 213. „Elletés" 215. „. . . Tiszaszőlősön . . . a tehén poklájáról levették a vajcsimbókot, amit korpával összekeverve megetettek a tehénnel."

189. LUBY Margit: I. m. 117. „. . . a megköpdösés ősi jellegű, oltalmat és szerencsét jelentő cselekedet minden ártó szellem ellen." BARNA Gábor: I. m. 216. „. . . A fiatal állatokat, így a kisborjut is . . . Ha valaki . . . megnézi, meg kell köpdösni." BERZE NAGY János: I. m. 193. 5. „A jószágot megköpik, hogy ne ártson a szem neki . . ." (Gödreszentmárton, 1934. Moravecz Mária gy.) GÖNCZI Ferenc: I. m. 226. „A nyál" „. . . Az emberek az állatokra ráköpködnek, hogy meg ne igézzék."

190. KOVÁCS Endre: I. m. 1415. „Régen, amikó még gyerekek vótunk, behivtak bennünket föcstejet enni . . . az asszony még örült, hogy majd jó tejel a tehene."

191. RÁTH-VÉGH István: I. m. 38. Só „. . . tehéntartó gazdák egy csipetnyi sót tesznek a tejbe. Versenytársa a vasnak a só. Ez a halhatatlanság jelképe . . ."

192. BERZE NAGY János: I. m. 196. e) 4 „Ha a házbu tejet annak ki, mögsózik a tejet." (Becefa, Sziács Sándor gy.) GÖNCZI Ferenc: I. m. 61. „. . . Ha tejet adnak el, . . . a tej közé sót tesznek."

193. LUBY Margit: I. m. 32. „Naplemente után gondos asszony nem ád ki tejet a házból. Ha nem kerülheti el, egy csipet sót tesz bele." BARNA Gábor: I. m. 27. „Nagyivánban. . . ismert az a hiedelem, hogy a naplemente után eladott, kiadott tejjel is elvihetik a

hasznot . . . A tejbe egy csipet sót tesznek." SZENDREY Ákos: I. m. c) „A félrevezetéssel rokon az elzárás . . . általában a betakarás, pl. ha tejet, tojást, kovászt vagy szitát adnak ki naplemente után." BERZE NAGY János: I. m. 197. Naplement után nem szabad tejet kiadni a háztól . . ." (Drávacsehi, 1934. Szalay Antal gy.) GÖNCZI Ferenc: I. m. 615. „Napkelte s napnyugta után, valamint pénteki napon nem szeretnek tejet kölcsönözni, vagy eladni. Ha mégis eladnak, sót vesznek kezükbe s azzal a tejen keresztet vetnek."

194. GÖNCZI Ferenc: I. m. 599. „. . . A kotlóstyúk alá egy házbeli férfi kalapjában kell a tojásokat a fészekbe vinni, akkor nem romlanak el." BARNA Gábor: I. m. 124. „. . . a kotló alá a tojásokat férfi sapkájából vagy kalapjából rakták, ha sok kakast akartak." KOVÁCS Endre: I. m. 55. 425. „Kalapba kő a tyuk alá vinni a tojásokat, azé, hogy fiassak legyenek meg sok legyen közöttük a kokas."
195. BERZE NAGY János: I. m. 289. „Kétasszonynapja. Kétasszonynapja között keltetett tyúkok a jobb tojók." (Baranyahidvég, 1934. Török Lajos gy.) GÖNCZI Ferenc: I. m. 256. BERZE NAGY János: I. m. 290. 2. BARNA Gábor: I. m. 113. KOVÁCS Endre: I. m. 79. „Tojás" 5449.
196. KOVÁCS Endre: I. m. 172. „Állattenyésztés." 1367. „A kotlósokat hideg vízbe fürdettük, mikó már nem vót rájuk szükség tovább."
197. GÖNCZI Ferenc: I. m. 599. „A háziállatok megóvása s hasznosítása körül való babonás szokások." 600. „. . . Némelyek a kiscsibéket . . . rostába teszik s a rostát a gazdaasszony lába között háromszor átvetve borítja ki, hogy kujtorgók ne legyenek." (Zalatárnok)
198. BERZE NAGY János: I. m. 177. 11. „Ültetés" 14. „Krumplivetés bevégzésekor a legnagyobb fenekü asszony a legutolsó „kumpra" (bokorhely) ráveri az alsóját és mondja: „Ilyen nagy krumplik legyenek, ilyen nagy krumplik legyenek!" (Hörnyék, 1934. Bodó László gy.) SZABÓ Lajos: I. m. 29. „Kincsmondák" „Egy . . . taktaszadai vénasszony az elásott kincs földjéhez a saját fenekét verte oda ezzel a védőmondással: „Innen ezt a pénzt akkor vegyék ki majd, ha az én fenekemet újra ide fogják verni."
199. DÖMÖTÖR Tekla: I. m. 187. „Az égitestekhez fűződő hiedelmek." „Újhold vasárnapjának tisztelete is fennmaradt a néphitben, különböző hiedelmek, munkatilalmak fűződnek hozzá . . ."
200. BERZE NAGY János: 284. „Szent György" 8. „Szent György napján ha a rozsvetésben a varju elbujhat, – akkor telt csürt hoz az aratás." (Hosszúhetény, 1934. nov. Nemes János gy.)
201. Lásd: 84. sz. jegyzet.
202. DÖMÖTÖR Tekla: Magyar népszokások. Magyar Népművészet. 6. Budapest, 1972. 35. György-nap (április 24.) 36. „György napja volt a magyarságnál az állatok első kihajtásának legfontosabb időpontja is."
203. RÁTH-VÉGH István: Két évezred babonái. Budapest, 1955. 53. Orbán napja.
204. GÖNCZI Ferenc: I. m. d) Időjóslások 612.
205. DÖMÖTÖR Tekla: A magyar nép hiedelemvilága. Budapest, 1981. 167. Jóslás. 169. Eső lesz: „Ha a fecske a tó körül repül és szárnyai végével a vizet csapkodja." (Apáczai Csere János után)
206. DÖMÖTÖR Tekla: I. m. 167. Jóslás. Eső lesz, „ha a legyek és darázsok a lovakat igen csípik." (Apáczai Csere János után)
207. KOVÁCS Endre: I. m. 107. „A hangyálok ha előgyünnek oszt iparkonnak, esső lesz."
208. KOVÁCS Endre: I. m. 109. „A leveli béka ha brekëg, lesz esső, mer kéri az essőt."
209. DÖMÖTÖR Tekla: I. m. 167. Jóslás. „Felsorolja Apáczai mindazokat az előjeleket is, amelyekből esős, száraz, szeles időre, vagy bőtermésű esztendőre jósolnak a parasztok."
210. GÖNCZI Ferenc: I. m. d) Időjóslások. 612. „Jégeső ellen harangoznak." Berze Nagy János: I. m. 14. Jégverés. 20. „Ha jégeső közeledett, harangoztak." KOVÁCS Endre: I. m. 2403. „Felhő elé mindig szokás vót harangozni."
211. KOVÁCS Endre: I. m. 158. „Előjelek, álmok" Szerencse, szerencsétlenség. 1215. „. . . Hát hogy jó órába mondjam". Luby Margit: I. m. 115. Zárószó. „. . . Jó órában legyen mondva! – felkiáltással megkopogtatod alul az asztal lapját . . . Áldoztál pogány módon . . ."
212. GÖNCZI Ferenc: I. m. 229. a) „. . . Aki újév napján pénzt ad ki, annak egész éven át kell kiadni." BERZE NAGY János: I. m. 11. Jeles napok, Újesztendő 275. 6. „Újév napján nem jó pénzt kiadni . . ." Luby Margit: I. m. 95. „. . . Újév napján semmit sem szabad a háztól kölcsönadni, mert akkor abban az évben mindig kiadás lesz."
213. BARNA Gábor: I. m. 87. „Nagypéntek, Nagyszombat"
214. BERZE NAGY János: I. m. 281. Nagypéntek. 9. „Nagypéntökön még másná nem füstőt a kémény, nem raktak tüzet, hogy a csótányok, iluszbogarak ne szaporodjanak." (Sellye, 1934. dec. Elm.: Göndör Ádám, Katona József gy.)
215. BARNA Gábor: I. m. 88. „Nagyivánban . . . nagypénteken délre szilvalevest főztek aszalt szilvából . . ."
216. BÁLINT Sándor: Ünnepi kalendárium. I. Budapest, 1977. 329. „Május 1" „. . . A föld termékenységének istennője MAIA volt. A május hónapot róla nevezték el, és neki szentelték." Dömötör Sándor: Őrség. Budapest, 1960. Dömötör Sándor kutatásainak eredménye szerint az őrségi legények titokban vették ki és szállították a májusfát. Üveg bor náluk is szerepel a fán. (135.) BERZE NAGY János: I. m. 285. „Május 1-e" 286. 3.: „Május elsején a legények az éjjeli órákban kimennek az erdőre vékony szálfákért. A legnagyobbat a kocsmához viszik, ott a korcsmáros feldíszíti, felállítják s utána áldomást kapnak . . ." (Hörnyék, 1934. Bodó László gy.) DÖMÖTÖR Tekla: Naptári ünnepek – népi színjátszás. Budapest, 1979. 23. „. . . A májusfának alig van kapcsolata a nyár allegorizált behozatalával." 133. „. . . A májusfa állítás hazánk egész területén ismert . . ."
217. DÖMÖTÖR Tekla: I. m. 201. „E megszemélyesített Luca nálunk is néha büntet vagy ajándékoz." Dömötör Tekla: A magyar nép hiedelemvilága. 99. Luca. 100. Luca . . . a baromfiak védője is, az ő napján szokták a baromfiakat megpiszkálni, hogy jól tojjanak."
218. KOVÁCS Endre: I. m. 1324. „Luca napján nem szabadott varrnyi, sé kötnyi." BERZE NAGY János: I. m. 294. „Luca" 11. „Luca napján nem szabad varrni. (Nem tojnak a baromfiak . . .)" (Drávacsehi, 1934. Szalay Antal gy.) BARNA Gábor: I. m. 120. „Luca napja" 124. „Luca napján nem szabad varrni, mert bevarrják a tyukok üllepit."
219. GÖNCZI Ferenc: Somogyi gyermek. Kaposvár, 1937. 285. „. . . Luca napján hajnalban a gyermekek kampós bottal vagy disznópörkölésnél használt bottal, de leginkább tányérból szárral megkurkálják a tyúkokat az ólban, miközben ezeket mondják: „Tojjatok, tiktyaim, tojjatok!" BERZE NAGY János: I. m. 294. 3. BARNA Gábor: I. m. 122., 123.
220. DÖMÖTÖR Tekla: Naptári ünnepek – népi színjátszás. Budapest, 1979. 250–251. „Varázsló, szerencsekívánó mondókák." „Luca-napi kotyolásnál: „Luca, Luca kity koty . . . Ha nem adnak pálinkát, leverem a gerendát." (Zalaistvánd)

221. BARNA Gábor: I. m. 120. „Luca napja" (december 13.) 125. „A család gazdagságát, szerencséjét azzal vélték biztosítani, hogy Luca napján nem adnak ki semmit a háztól."
222. DÖMÖTÖR Tekla: A népszokások költészete. Budapest, 1983. 125. „Luca-napi köszöntők." 126. „. . . szalmát vagy fát visznek magukkal, s arra térdelve mondják el a varázsszavakat."
223. LUBY Margit: I. m. 119. A Karácsony ünneplése római eredetű. A legyőzhetetlen Napisten tiszteletére rendelt napfordulati ünnep ez. Maga a karácsonyfa és karácsonyi ajándékok északi germán eredetűek." Dömötör Tekla: Magyar népszokások. Magyar Népművészet. 6. 1972. 16. „Karácsony" „. . . A karácsonyfa-állítás szokása a XIX. század negyvenes-ötvenes éveiben városon jelentkezett először, ma azonban országosan elterjedt."
224. BERZE NAGY János: I. m. 298. Karácsonyeste. 301. 18.: „A pásztorok Karácsony estéjén ostoraikkal csattogtatnak, tülkeikkel fújnak. Éktelen lármát csapnak, ami eltart éjfélig is." (Helesfa, 1934. Mied Ágoston gy.) DÖMÖTÖR Tekla: I. m. 16. „Az Óévtől hatalmas lárma, zaj, kolompolás közepette búcsúznak." MANGA János: I. m. 209. Karácsony éjjelén az éjféli „mise előtt a templom körül kürtölt a kondás, ostorát pattogtatta a csordás."
225. DÖMÖTÖR Tekla: Népszokások költészete. Budapest, 1983. 121. III. „A magyar rítusénekek motívumkincse. A téli ünnepkör. 123. „Az erdélyi magyar karácsonyi énekekben csak a tréfás gyermeki köszöntésben fordul elő ez a megszemélyesítés: „Eljött a karácsony borzas szakállával."
226. DÖMÖTÖR Tekla: I. m. 72. „Munkatilalom olyan ünnepeken, amikor alakoskodás nincs." „Ezek a munkatilalmak főként egyházi ünnepeken végzett különféle munkákra vonatkoznak . . . Tilos éjféli mise alatt vadászni." 73. „Régön történt. Mondták egy embörnek, ne mönjön el Karácsonykor vadászni, de elmönt. Látott egy nyulat, oszt rálütt a nyulra. Amikor rálütt, a nyul felállt, kétlábra. Akkor megfenyögette a nyul a két lábával az embört . . ." BALASSA Iván. I. m. 61. III. „Természetfeletti lények." „. . . A nyúl, mégpedig a mezei nyúl gyakori alakja a karcsai kísértetmondáknak. Nem szabad, nem is lehet őket lelőni. Az embert megfenyegetik." VAJKAI Aurél: A Bakony néprajza. Budapest, 1959. 160. „. . . Urkúton laktunk . . . Egyszer nyulat lestem a temető mellett az apámmal, amikor egy nyúl felállt két lábra, megfenyegetett, ahogy ráfogta a puskát az apám"
227. DÖMÖTÖR Tekla: A magyar nép hiedelemvilága. Budapest, 1981. 171.
228. GÖNCZI Ferenc: Göcsej, 1914. Kaposvár. 280. f) Vegyes babonák. 281.
229. DÖMÖTÖR Tekla: I. m. 215. „Az élők és a holtak." 216. „. . . A halál beálltakor a fényes felületeket, tükröt betakarják." Manga János: I. m. 184. „Halálesetbeálltakor . . . letakarták a tükröt."
230. GÖNCZI Ferenc: I. m. 356. „Halál, temetés. a) Halál „. . . ha a halálmadár estelenkint a házhoz közel huhog . . ." MANGA János: I. m. 183. „. . . a néphit azt tartotta, hogy a halálnak is megvannak a jelei, ha a halálmadár vagy (184.) a „kuvikmadár a házra száll . . ." ORTUTAY Gyula: Népi kultúra – népi társadalom A MTA Néprajzi Kutató Csoportjának Évkönyve. VII. Budapest, 1973. 181. KRUPA András: Az emberekkel kapcsolatos szlovák népi hiedelmek Békéscsabán, Tótkomlóson és Csanádalbertin. 203. „Ugyanezt jelzi éjjel a kuvik is."
231. GÖNCZI Ferenc: I. m. 356. „Halál, temetés" „a) Halál. „. . . ha . . . a szoba földje vagy tűzhely behorpad, közeli halál lesz a házban."
232. GÖNCZI Ferenc: I. m. 356. „. . . ha sütés közben a kenyér kereszt alakban reped meg, . . . közeli halál lesz a házban."
233. ORTUTAY Gyula–KRUPA András: I. m. 202. „Halál, halott" 203. „A kutya, ha nagyon vonított . . . a közelben meghalt valaki."
234. DÖMÖTÖR Tekla: I. m. 215. „Az élők és a halottak. 217. A halottat . . . „mindig lábbal vitték kifelé a házból, hogy ne találjon haza."
235. DÖMÖTÖR Tekla: I. m. 202. „. . . a mai napig hiszik, hogy a holtak hazajárnak."
236. VAJKAI Aurél: I. m. 168. 1.
237. MANGA János: I. m. 189. „A . . . képzelet arról is tud, hogy . . . a halottak abban ruhában járnak közöttünk, amelyben koporsóba kerültek." BALASSA Iván: I. m. 63. monda: „. . . Azt ott a Karcsa szélen ment az asszony. Abba a ruhába, amelyikbe fel vout öütözve. – Te, hát ez az asszony meghout mán!" BARNA Gábor: I. m. 74. „Kísértet" „. . . minden kutatóponton ismeretes az a hiedelem, hogy a temetés utáni éjszaka a halott lelke hazamegy."

GYULA MÉSZÁROS

WIR BESCHWÖRTEN DES TEUFELS AUS DEM „SPIEGEL" (ABERGLAUBEN IN KISDÖRGICSE)

Kisdörgicse ist eines der kleinsten Gemeinden des Balatoner Oberlandes. Dieses kleine Dörfchen war noch am Anfang unseres Jahrhundert weit von den Hauptlandstrassen entfernt. Es hatte weder zu einer Landstrasse Verbindung, noch Autobusverkehr, die nächste Eisenbahnstation war auch 6 Km vom Dorf entfernt, in Akali am Balatonufer. Der einzige Geistesführer des Dorfes war Jahrhunderte hindurch der evangelische Lehrer.

Diese allgemeine Abgeschlossenheit prägte lange Zeit hindurch die geistige Welt, das geistige Leben der Dorfseinwohner.

Den Menschen aus Kisdörgicse haben die Regeln des Aberglaubens von der Geburt bis zum Tode begleitet, beeinflusst und gelenkt. Auch im Falle ungewohnten Naturerscheinungen glaubten sie, dass dabei überirdische Kräfte walten.

Eine Reihe von abergläubischen Sitten beeinflusste die Jugendlichen bei der Wahl ihres Lebenspartners, die Mütter bei der Erziehung ihrer Kinder, die Erwachsenen beim überwinden der Schwierigkeiten des Altags

Abergläubische Verbindlichkeiten regulierten auch den Haushalt, die Vienhaltung und den Pflanzenbau.

Der Mensch aus Kisdörgicse glaubte an die Hexe, die das neugeborene Kind vertauschen, den Nutzen der Kuh wegschaffen kann. In dieser Welt des Aberglaubens spielte das Behexen und die Teufelspraktiken zur Auflösung dieser Behexungen eine wichtige Rolle. Man glaubte an den BÖSEN in Gestalt der Schlange, an den Feuermann, der sowohl den Menschen, als auch den Tieren viel Böses antun und schaden kann. Man glaubte aber auch an die Wahrsager, Magier, überirdischen Wesen, die – ihrem Glauben nach – dem Menschen behiflich sein können sowohl bei dem Verhindern der Behexungen als auch beim Suchen nach Schatz und Geld.

Auch im Zusammenhang mit den Kalenderzeichen und Jahresfeiertagen gab es viele abergläubische Sitten, die wahrscheinlich noch aus der Zeit des Heidentums, bzw. aus der Zeit vor der Aufnahme des Christentums stammen und sich auch später an die christlichen Feiertage knüpften.

Die Menschen aus Kisdörgicse beschützten mit abergläubischen Handlungen ihre Familienangehörigen, ihr Hab und Gut, ihre Tiere, den Ertrag ihrer Felder. Sie hatten Angst vor dem Tod, sie glaubten die Zeichen des nahen Todesfalles erkennen zu können und versuchten durch abergläubischen Manipulationen diese zu verhindern, bzw. zu verschieben. Sie fürchteten sich ebenso auch vor dem Gespenstern des Toten.

Die Befreiung unser Landes brachte eine grosse Veränderung im Leben von Kisdörgicse mit sich. Das Dorf wurde an das Verkehrsnetz des Landes angeschlossen, die Jugendlichen wandern oft über seine Grenze hinaus, lernen Handwerke, wodurch sich auch ihr Gesichtskreis in jeder Hinsicht erweitert. Der jahrhundertalte Aberglauben, die ganze abergläubische Welt wird mit dem Versterben der alten Generation nach und nach verschwinden.

S. LACKOVITS EMŐKE

VESZPRÉM MEGYE TEXTILMŰVÉSZETE I.

A BALATONFÜREDI REFORMÁTUS TEMPLOM ÚRASZTALI KENDŐI

I.

Hazai hímzőművészetünk elmúlt századainak tanulmányozására – írta 1936-ban *Palotay Gertrúd* – legalkalmasabbak a református úrasztali terítők és kendők, mint a kor jellegzetes magyar munkái, amelyek nem különböznek a világi használatra szánt korabeli fonalas munkáktól.[1] Az alábbiakban ehhez a megyénkben is alig ismert 17–18. századi hímzőművészethez szolgálunk néhány adalékkal, a balatonfüredi református egyház úrasztali kendőinek bemutatásával.

Az urasztali kendőket Úrvacsora osztás alkalmával használták, az Úrasztalára kerülő úrvacsorai edények (klenódiumok) letakarására. Nagyságra és formára hasonlóak vagy megegyeznek a kehelytakarókkal, velumokkal. Egy-egy egyház általában több ilyen, különböző korú kendővel rendelkezett, amelyek között felirattal és évszámmal ellátottak, de enélküliek is számosan előfordultak. A jegyzőkönyvekben gyakorta olvasható a kendők ajándékozására vonatkozó bejegyzés, amely a gyülekezet életére is fontos adatokat szolgáltat.[2]

Ezek az úrasztali kendők színükben és díszítményeikben a liturgia által nem megkötöttek, nemegy közülük világi használatra készült, s csak később, kegyes adományként került az egyház birtokába. Ezért adhatnak képet területünk korai textilművészetéről, arról a motívumegyüttesről, amely később, a 19. században és a 20. század elején a népi hímzéseken jelenik meg: többnyire a párnahajakon és a halottas lepedőkön.[3]

A két világháború közötti időszakból *Palotay Gertrúd* kutatásai nyomán vált ismertté a református úrasztali terítőknek és kendőknek egy csoportja[4], az 1934. évi Országos Református Kiállítás anyagának ismertetését követően.[5] Ezt azonban jóval megelőzték a múlt század második felében *Römer Flóris* figyelemfelkeltő sorai.[6] Az újabb kutatások és feldolgozások közül *Takács Béla* összefoglaló tanulmánykötete a legalaposabb[7], de ezt megelőző munkái is új adatokkal gazdagították e textíliákról eddigi ismereteinket, elsősorban Észak-magyarországi vonatkozásokkal[8].

Az úrihímzésekkel foglalkozó munkák a hasonló ékítményű és technikájú úrasztali kendőket, terítőket is megemlítik.[9]

E kendők nagy többsége a 17. és a 18. században készült, alapanyaguk finom fehér gyolcs, patyolat vagy száda „bulyavászon". Szélükön esetenként fémszálból készített (arany-, ezüstszál), 1,5–2 cm széles vertcsipke található. Díszítményeik általánosan a terítők sarkaiban helyezkednek el, de gyakorta előfordul a szélek közepén lévő ékítmény, vagy a kendő közepének díszítése is. Ha felirat és évszám is található, az a szélekre, vagy a középre került. Öltéstechnikájuk a laposöltés és ennek változatai. A hímzőfonal a színes (ekrü, vörös, kék, zöld) selyemfonal, az arany- és ezüstszál. A korai darabok selyemmel, selyemmel és fémszállal, míg a későbbiek már kizárólagosan fémszállal varrottak[10]

Ezeknek az úrasztali kendőknek és terítőknek nagy többsége abba a sajátosan egyedülálló magyar hímzésfajtába tartozik, amelyet összefoglalóan „úri hímzésnek" neveznek. Ez a hímzésfajta a református textíliákon a 18. században is továbbélt, sőt hatása még a 19. századi munkákon is érzékelhető, a magyar jellegű művészet iránti ragaszkodás kifejezőjeként.[11]

A motívumkincs egyrészt az olasz reneszansz ornamentikából (felületeket betöltő, beosztó indaháló, egyes részek kihangsúlyozása, arányos szerkezet, áttekinthető kompozíció, uralkodó növényi díszítmények), másrészt a keleti, török mintakincsből (gazdag, csillogó hímzés, islógok használata, középfelé hajló sarokdíszítmények, aszimmetria, stilizált ábrázolású keleti növényi díszítmények, valamint a növényi elemeknek másik növényi elemmel való kitöltése) táplálkozott. A kései készítményeken barokk hatások is érzékelhetők.

E vászonalapra hímzett textíliák többsége nem hímzőműhelyből és nem is hivatásos hímzőmesterek kezéből került ki. Alkotóik többnyire ismeretlenek, feliratuk vagy a jegyzőkönyvi bejegyzések legfeljebb az ajándékozókat nevezik meg, akik nem voltak mindig azonosak a készítőkkel, a nemesi udvarházak, parasztporták és polgári otthonok asszonyaival, leányaival.

II.

A balatonfüredi református egyház három korai úrasztali kendőt birtokol. Természetesen ma már használaton kívüliek. Mindhárom fehér patyolatra ill.

gyolcsra fémszállal (arany, ezüst) és selyemszállal hímzett. Az egyház levéltárában található feljegyzések között mindössze a következő olvasható: „A füredi Reformata Ekklésia ugy nevezett Ingo és Ingatlan Joszágai mellyeket fel jegyzett, s emlekezetben hagyott. Szép Gergely a füredi Ekklésiának 1796dik Eszt. Szept. In auguraltatott Predikatora.

Anno 1792. d. 14. xbris. Az Ekklesia Elöljáro jelenlétekben megvizsgáltatván az Uri Szent Vatsorahoz tartozó edények s keszkenök im e következendök találtattak.

1. Egy ezüst pohár. 2. Egy nagyobb és kisebb ezüst tányér. 3. Három onból készült kannák. 4. Nagy fejér abroszok, mellyeknek hárma Sávolos a negyedikje vaszon. 5. Három selyemből készült keszkenök. α. Egy paplan formára két fele selyemből ugy mint a közepe kék a széle veres selyemből arany csipkére. β. Egy egészen kék selyemből ezüst csipkére illyen irással: Nadudvari Josef ajándékozta s azt 1769. Egy zöld selyem fejér virágu, illyen felyül irással N:S:A:O:W:E ωs 1782. 6. Öt fejér keszkenök. α. Egy patyolat tiszta aranyfonállal varrott. β. Egy patyolat arany és ezüst fonállal varrott. γ. Egy patyolat arany és selyem czernával varrott. ϑ. Egy gyolts köröl czernaval varrott illyen irással: Komaromi Éva ajándékozta. η. Egy hosszu fejér patyolat.

A templomba a kereszteléshez valo edények: 1. Egy tál. 2. Kánna. 3. Egy arany csipkével körül vétetett selyem takaro."[12]

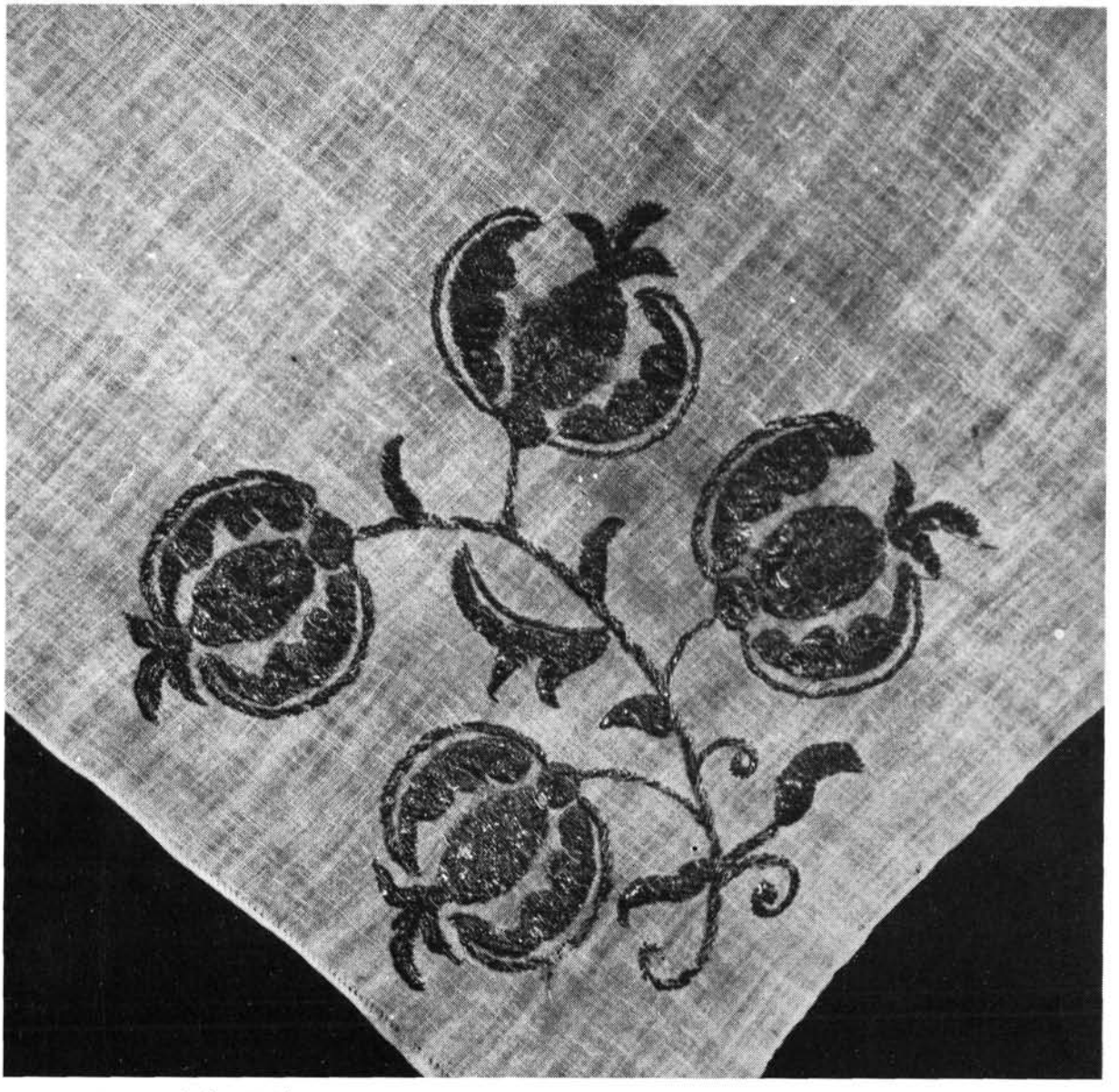

1. ábra. Fehér patyolatra aranyszállal hímzett gránátalmás úrasztali kendő Balatonfüred.
Abb. 1. Altartuch aus weissem Batist mit Granatäpfeln gestickt mit Goldfasern, aus Balatonfüred.

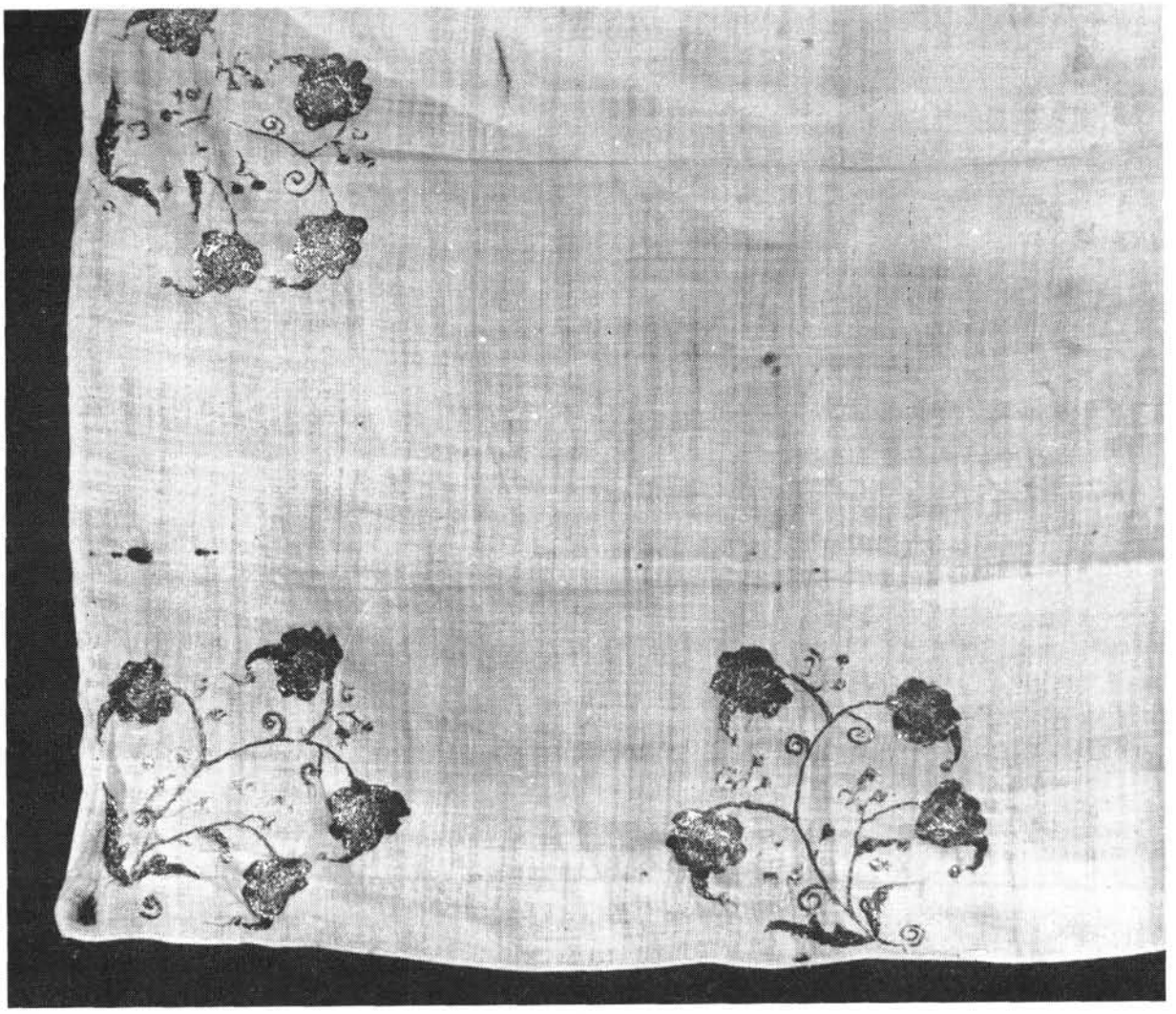

2. ábra. Fehér patyolatra arany és ezüstszállal hímzett török körtés úrasztali kendő Balatonfüred.
Abb. 2. Altartuch aus weissem Batist mit türkischen Birnenmotiven, gesticht mit goldenen und silbernen Fasern aus Balatonfüred.

Az inventárium további része elemzésünk szempontjából érdektelen. A gazdag felsorolásból jelenleg két adat érinti munkánkat: a megnevezett öt fehér keszkenő, s ezen belül is az első három: a patyolatra aranyfonállal, arany-ezüst fonállal és selyem arany cérnával hímzettek.

Az első úrasztali kendő teljes egészében arany szállal hímzett. Négy sarkában egy-egy virágbokor helyezkedik el, amely jobbra és balra hajladozó két-két gránátalmából áll. A balra hajló főszár indából indul ki. Az alapinda után jobbra ismét egy másik szár hajlik, fölötte jobbra is, balra is hullámos szélű levél látható. Ezt követően balra egy nagy, nyitott, koronás gránátalmát varrtak, jobbra pedig egy lehajló kacsot. Balra egy tömzsi levél, jobbra ismét koronás gránátalma ül a szár végén. Ezt követi bal oldalt egy, csak a külső oldalán fogazott levél, jobbra pedig egy kicsi, egyszerű levélke. A főszár ezután balra hajlik és egy gránátalmában végződik, amely alatt jobbra egy kis hegyes levél látható. Mielőtt a főszár balra dőlne, kiágazik belőle egy harmadik mellékszár, csúcsán ennek is egy nagy, koronás gránátalmával. Valamennyi gránátalma bimbóból indul ki, belsejét mindkét oldalon belül fogazott levél béleli, amit egy külső burok véd. A gránátalma belseje egy kis jácintusban (háromkaréjos levél?) végződik, ez az, ami koronaként ül rajta.

A kendő alapanyaga fehér patyolat, öltéstechnikája laposöltés (színe, fonáka megegyező). A gránátalmák kerülete, a szár és az indák szalagöltéssel kivarrottak, a gránátalmák közepe és koronája pedig ferdetáblás laposöltéssel (*1. sz. ábra*). Mérete: 80x80 cm.

A második kendő ugyancsak fehér gyolcsra varrott. Közepe ennek is üres, a négy sarkában egy-egy virágbokor. Velük megegyező virágbokrok találhatók az oldalak közepén is. Egy-egy virágbokor egy csigavonalban meghajló kacsból jobbra és balra ki-

hajló belső oldalán fogazott levéllel indul. Ezután bal oldalra egy kis csigavonal hajlik, majd jobbra és balra két-két lehajló török körte következik, amelyek sima oldalukkal egymásnak fordított sarlós-fogazott leveleknek tűnnek. A főág végén az előzőekkel megegyező török körte ül. Ebből a főágból jobbra egy, balra két mellékág ágazik el, amelyeknek végén az előzőekkel megegyező török körte látható. A főág jobb és bal oldalára egy-egy levelet, valamint csigavonalba hajló egy-egy kacsot is elhelyeztek. A jobb oldali mellékágon jobbra-balra három ágra szétnyíló levél végén egy-egy bóbita (gömböcske, tetején három függőleges vonal) díszlik. A bal oldali alsó mellékág bal oldalán hasonló a bóbita és a levél, jobb oldalán egy csigavonalú kacs, belőle pedig száron ülve egy-egy bóbitácska ágazik ki. Ez valamennyi virágbokron megismétlődik. Mindeniknél erősen kopottak a mellékágak levelei, csak egy-egy részlet látható, felismerni alig lehet, inkább csak következtetni az egyes motívumokon megfigyelhető részletek alapján. Az egyik virágtő két alsó levele fölött jobbra egy apró, zárt gránátalmabimbó található, föléje ugyanitt egy azonos levélkét varrtak. Valamennyi török körte csúcsát egy-egy kis bimbócska ékíti. Egy jobb oldali és két bal oldali mellékszáron pedig egy kacs és két bimbó helyezkedik el. Valamennyi bokornál a jobb oldali kihajló alsó mellékszárra egy bimbócskát, föléje egy bimbóban végződő levélkét varrtak.

Öltéstechnikája hasított laposöltés. A szárakat indákat szalagöltéssel, a bimbókat sima laposöltéssel, kitöltéssel, míg a kacsokat fonott vagy szálánvarrott öltéssel hímezték. A török körték közepét ezüstszállal, a többit aranyszállal varrták. Mérete: 62 x 66 cm (*2. sz. ábra*).

A harmadik kendő az előzőekhez hasonlóan, ugyancsak fehér alapra, gyolcsra hímzett. A másik kettővel megegyezően, itt is egy-egy virágbokrot találunk a négy sarokban, amelyek ekrü színű selyemszállal hímzett fogazott levélből, s fölötte elhelyezkedő, két végén csavart indában végződő fekvő S alakú szalagból indulnak ki. Utóbbi aranyszállal varrott. A főszár csaknem egyenesen emelkedő, s egy jácintus végű zárt gránátalmába torkollik. Rendkívül merev az egész mustra. A gránátalma közepe és külső burka, valamint a jácintus valamennyi külső levele aranyszállal hímzett, közöttük ekrü színű selyemszálas kitöltéssel. A gránátalma alatt mind jobbra, mind balra egy egyszerű levél bújik meg. Mind ezek, mind pedig a szárak türkiz színű (halványzöld?) selyemszállal hímzettek. A kiindulási alap fölött kevéssel (a jobb oldali levélke fölött) feljebb balra a főszárból egy stilizált rózsa hajlik ki, amelynek három szirma arany, kettő pedig drapp selyemszállal hímzett. A rózsácska alatt a szár jobb oldalán levélke, a virág és a szár csatlakozásánál pedig arannyal hímzett kacs ül. Jobbra rövid, merev száron egy zárt gránátalma ékeskedik, amelynek alsó része szárcsatlakozásánál esetlen merevséggel hajlik egy aranyhímes kicsi inda. A gránátalma formája és nagysága megegyezik a főszáron lévővel. E mellékszáron elhelyezkedő gránátalmával párhuzamosan balra egy kinyílt szegfű pompázik. Közepe és két sziromcsokra arany, másik kettő alsó, kihajló apró levélkéivel együtt drapp selyemszállal kivarrott. A virág négy sziromcsokorból áll, amelyek váltakozva arany és selyemszállal varrottak. Jobb oldalon, a gránátalma fölött az előzőhöz hasonló szegfű díszlik, mindössze annyiban különbözve, hogy öt sziromcsokra van. Két alsó levélkéje közül a bal oldali aranyszállal, a jobb oldali selyemmel varrott. Ugyanígy váltakoznak a sziromcsokrok is, három drapp selyemszállal, kettő pedig aranyszállal hímzett. Ezen a mellékágon, a szegfű alatt balra egy kicsi zöld levél is meghúzódik. A négy bokor közül egy esetben az alsó (jobb oldali mellékágon elhelyezkedő) gránátalma kacsocskája aranyszál helyett drapp selyemszállal varrott.

Öltéstechnikája: a gránátalma és a virágok török laposöltéssel, míg a szárak, kacsok szalagöltéssel, a levelek pedig ferdeöltés sorokkal kivarrottak (*3. sz. ábra*). Mérete: 76 x 76 cm.

Amíg az első és második kendőt kevésbé, addig a harmadikat a teljes aszimmetria jellemzi a virágbokrok szerkezetét illetően. Az első kendőn jobbra is, balra is két-két gránátalma hajlik, ugyanez mondható el a második kendő török körtéiről is, a harmadik esetben azonban öt virágot találunk a bokron, de ezek nem szimmetrikusak a két oldalon, kivéve a szegfűket. Itt valóban uralkodik a főszár gránátalmás végével, míg a mellékszárak merev-esetlenül illeszkednek hozzá.

A mozgalmasság, a lüktető ritmus és hajlékonyság egyik kendő díszítményének sem sajátja, azonban az első kettő a harmadikhoz viszonyítva mégis mozgalmasnak mondható enyhén hajladozó indáival, a szárakon ülő kacsokkal, a kacsokról lecsüngő bimbókkal. A harmadikat azonban a teljes merevség jellemzi. Ahol hajlékonyságot próbált a kacsok alkalmazásával elérni az alkotó, ott sem sikerült. Esetlenül illeszkednek e kacsok a szárhoz, a kompozícióban idegen elemként jelenlévők.

Minden bizonnyal házilag készült munka, bár az öltéstechnikája hibátlan, azonban a szerkesztés, a formák megalkotása, az alkotóelemek összhangjának hiánya kisebb tudásról, felkészültségről, gyengébb formakészségről tanúskodik. Mindezek ellenére ezt a keszkenőt is a többihez hasonlóan valami esetlen báj, harmónia jellemzi.

III.

Az első két kendőt teljes egészében, a harmadikat részben varrták fémszállal, amely *Palotay Gertrúd* szerint „a török ízlés elterjedésének tekinthető".[13] Ugyanakkor azonban a fémszállal való hímzés kedveltségét is igazolja, amelyre vonatkozólag Dunántúl-szerte találunk példákat. Elég megemlíteni pl. a nagyszámú, fémszállal hímzett pápai református úrasztali terítőt. *Takács Béla* kutatásai során igazol-

3. ábra. Fehér gyolcsra arany, ekrü és türkiz selyemszállal hímzett gránátalmás–szegfűs–rózsás úrasztali kendő Balatonfüred.
Abb. 3. Altartuch aus weissem Leinenzeug mit Granatäpfel–Nelken–Rosenmotiven, gesticht mit goldenen ekrü- und türkisfarbigen Seidenfaden, aus Balatonfüred.

ta, hogy a többségükben arany- és ezüstszállal hímzett úrasztali terítők és kendők a 18. századból valók, amikor a fémszál olcsóbbá vált, s ezért a selyemszálat csaknem kiszorította a hímzésekből.[14]

A három kendőnek a fellelhető úrasztali terítők, kendők és ismert úrihímzésű textíliák között alig megtalálni a párhuzamait. Csak egyes elemek rokonságáról beszélhetünk, e három munka helyi alkotás, azonban a török és törökös magyar hímzések között megvannak az előképeik. Az egész kompozíció, de a mustrák egyes alkotórésze az ismeretes terítők és kendők díszítőelemeivel rokon. Ezek szolgálhattak az alkotóknak mintául.

Az eddig ismeretes, s csak elenyésző számban publikált dunántúli úrasztali kendők, terítők között a három füredi kendővel rokon nem található. Némi hasonlóság fedezhető viszont fel egy székelyszáldobosi úrasztali kendővel, ahol egy merev főszárból két oldalra hajlanak a szegfűk és török körték. De rokonvonások mutathatók ki még egy felföldi lepedőszéllel és terítővel, valamint a kispetrii református egyház terítőjével is. Míg előbbieken két oldalra hajló török körték, kacsok és elölnézetben ábrázolt szegfű, s a nagy középvirág helyére kerülő két kis virágocska látható, utóbbinál pedig a tőből alul kinövő kacsok és levél – valamennyihez hasonló a füredi kendők

mustrája. A rokonvonásokat mutató textíliák ábrája és leírásai *Palotay Gertrúd* már idézett munkájában megtalálhatók.[15]

Ha a kompozíciókat alkotóelemeikre szedjük szét, akkor megállapítható az egyes részecskék eredete és az előképtől való eltérése.

Technikailag és a kompozíció szerkezetét tekintve legtökéletesebb, legarányosabb és leggondosabban szerkesztett az első kendő, az aranyszállal hímzett gránátalmás. A virágok közös tőből fakadók, a kendő közepe üres, a négy sarokban hangsúlyos a virágbokor díszítmény. Ezek a sajátosságok a törökös magyar hímzések jellemzői.[16] De törökös magyar vonás a vaskos levélábrázolás, a kunkorodó kacsok és a csak egyik oldalon fogazott levél is. Mindezek mellett török elemek is megfigyelhetők: így pl. a gránátalmák felett koronaként elhelyezkedő hármas levél vagy jácint, az aszimmetrikus szerkesztés, a síkábrázolás, a főszárból páros számmal kiágazó gránátalmák, amelyeknek előképe minden bizonnyal az egy tőből fakadó, egymást keresztező szárakon ülő gránátalmák voltak. De török sajátosság a tőből kinövő levél, vagy a gránátalmák középrészre és keretre bontása is.[17]

A második kendő fő díszítménye az ún. török körte a török kendőknek (tsevre, pesgír, uckur) és a magyar úrihímzéses textíliáknak is ékítménye.[18] Hasonlóan az előzőhöz török és törökös magyar sajátosságokat egyesítő mustra. Török elemei: a közös tőből fakadó, szétágazó páros számú virágok, az aszimmetrikus ábrázolás, az oldaközepeken is megjelenő virágbokrok, minden száron, az egész virágtövön ismétlődő bóbiták (három függőleges ággal ellátott gömböcskék) és a tőből kinövő levelek.[19] Törökös magyar vonás viszont a nagy hangsúlyos sarokdíszítmény, a velük megegyező oldalközépdíszítmények, amelyek már a Nyugat-európai vászonhímzésekhez állnak közel. A virágbokrok azonos méretűek, a levelek vaskosak, legfeljebb csak az egyik oldalon fogazottak.[20] A török körték merev-szabályosan elrendezettek, s a szárakat sok apró kacsocska ékíti, amelyek barokkos ízt adnak még akkor is, ha túlontúl merevek.

A legvegyesebb és legmerevebb a harmadik kendő négy sarokdíszítményként álló virágbokra, ahol az egyetlen S alakú, viszonylag széles talapzatból kiinduló száron háromféle növényi díszítmény látható, aszimmetrikusan és páratlan számban. Míg az előző török elemként[21], utóbbi törökös magyar jellemzőként fogható fel[22]. Török sajátosság továbbá a három színnel (ekrü, arany, türkiz) való hímzés és a szögletes, fekvő S alak is. Magyar jellegzetesség – törökös vonásokat egyesítve – a mustra sarokban történt elhelyezése, azonos mérete, a széles alapról való kiindulás, az egyszerű, majdnem torz levelek. A merevség elsősorban a kisebb technikai tudásnak, a minta gyarlóbb lemásolásának tulajdonítható.

A három kendő díszítményének egy-egy eleme nemcsak keleti, hanem európai reneszansz vonásokat is mutat: pl. a gránátalma, szegfű[23], így méltán sorolhatók a jellegzetes magyar úrihímzések csoportjába, ha nem is az élvonalbelibe[24]. Arany- és ezüstszál dominál a kendők hímzésén, amelyet a kutatók kevésbé vélnek tartósnak a selyemnél[25], azonban a sok nehéz megpróbáltatást és üldöztetést kiállott veszprémi református egyházmegye balatonfüredi eklézsiája évszázadokon át megőrizte ezeket a kendőket, ha nem is teljes épségben. E három textília nemcsak fontos és új adat a Bakony- és Balatonfelvidék hímzőművészetéhez, hanem tanúja a térségben élők ízlésének, egyházuk iránti adakozókészségének, a magyar nyelvterület hímzőkultúrájához való kapcsolatának is.

Díszítményeik, kivitelezésük, alapanyaguk és a felhasznált hímzőfonal alapján a három kendő korát a 17. század végére, a 18. század első felére tehetjük. Hozzájuk hasonló úrasztali kendő vidékünkön nem található. A pápai gyűjtemény (Dunántúli Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei) őriz 16., 17., 18. századi úrasztali kendőket és terítőket, de ezek a három füredítől eltérőek, motívumaikban különbözőek, csak alapanyagukban és hímzéstechnikájukban megegyezőek[26].

A kutatás során felmerült az a gondolat, hogy a hímzett textíliáknak az alkotók környezetében, a valóságban meglévő növények szolgáltak-e előképként, avagy csak egyszerűen már elkészült kompozíciók átvételéről van szó. A hímzések is, a faragások is sokféle jelképet ábrázolók, pl. a gránátalmát mint a szerelem, a termékenység összetett jelképét[27]. Ugyanezen szimbólumok a kor (a 16–18. század) legüldözöttebb, mégis legkedveltebb költészeti remekeiben, a virágénekekben is általánosan meglévők. De az itt megénekelt, viszonylag nagyszámú virág a textíliákon is megjelenő[28]. Ha a virágminta nem is mindig a természetből vett, azért elképzelhető, hogy a termesztett virággal azonosított[29], hisz a korabeli virágoskertekből ismert adatok alapján feltételezhető, hogy a virágos nyelv és a virágábrázolás megfelelő környezet híján nem létezett volna[30]. Tehát a meglévő ábrázolások és a szűkebb vagy tágabb környezetben látottak egyaránt ihletőivé váltak e textilművészeti emlékeknek.

JEGYZETEK

1. PALOTAY Gertrúd: A debreceni református egyház régi terítői. Debrecen, 1936. 1.
2. Pl. a szentantalfai úrasztali terítők és kendők ellopásáról, valamint a gyülekezet asszonyainak áldozatkész ajándékozásáról egy ilyen bejegyzésből értesültünk.
3. Az 1562. évi Debreceni Hitvallás az úrvacsorai edényekről rendelkezve kimondja, hogy bármiből készülhetnek, csak egyszerűek legyenek. Hasonlóképpen határozza meg az Oltárt (Úrasztala!) és a papok szertartás közbeni öltözetét is. In: KISS Áron: A 16. században tartott magyar református zsinatok végzései. Bp. 1881. 152.
4. PALOTAY Gertrúd: A győri református egyház régi török kendője s némely tanulsága. Győr, 1936. PALOTAY Gertrúd: A miskolci református egyház régi hímzései. In: Történetírás I./5–6. é. n. PALOTAY Gertrúd: A debreceni református egyház régi terítői. Debrecen, 1936. PALOTAY Gertrúd: Oszmán–török elemek a magyar hímzésben. Bp. 1940.
5. FELVINCZI TAKÁCS Zoltán: Török és törökös magyar hímzések a református kiállításon. Protestáns Szemle 1934/11. 577–580.
6. RÓMER Flóris: A pápai református egyház levéltára és régibb terítői. Vasárnapi Ujság 1875. aug. 15. 522.
7. TAKÁCS Béla: Református templomaink úrasztali terítői. Bp. 1983.
8. TAKÁCS Béla: Református templomok török hímzései Észak-Magyarországon. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 13–14. Miskolc, 1974–75.
9. TÁPAY SZABÓ Gabriella: Magyar úrihímzés. Bp. 1941. V. EMBER Mária: Úrihímzés. Bp. 1981.
10. V. ö. TAKÁCS Béla: op. cit. (1983). 59.
11. V. EMBER Mária: op. cit. 19.
12. A balatonfüredi református egyház jegyzőkönyve.
13. PALOTAY Gertrúd: Oszmán–török elemek a magyar hímzésben. Bp. 1940. 17.
14. TAKÁCS Béla: op. cit. (1983.) 59.
15. PALOTAY Gertrúd: op. cit. (1940) 45., 49., 89., 130. sz. ábrák.
16. V. ö. Ibidem: 42–43. valamint: PALOTAY Gertrúd: A magyar református templomok úrasztali terítői. In: Magyar református templomok. Szerk.: KOVÁCS J. István. Bp. 1942. 289–313.
17. PALOTAY Gertrúd: op. cit. (1940.) 33. és 51. valamint az ábrái. GERVERS-MOLNÁR Veronika: Ipolyi Arnold hímzésgyűjteménye az esztergomi Keresztény Múzeumban. Bp. 1983. 17.
18. V. ö. V. EMBER Mária: op. cit. (1981.) és TAKÁCS Béla: op. cit. (1983.)
19. L! PALOTAY Gertrúd: op. cit. (1940.) 33., 35., 38., 51., 53.
20. Ibidem: 42., 43., 45.
21. 22. Ibidem: 33. és 51.
23. TAKÁCS Béla: Úrasztali terítők. Múzsák 1984/3. 8–10.
24. Maria V. EMBER: Alte ungarische Stickerei. Bp. 1963. V. EMBER Mária: op. cit. (1981) TÁPAY SZABÓ Gabriella: op. cit. 10–11.
25. THALY Kálmán: A régi magyar hímzőművészetről 1707–1708. Arch. Ért. 13. (1879.) 344–350. (idézet: 346.)
26. Köszönetet mondok mindenekelőtt PETRŐCZ László balatonfüredi református lelkésznek az úrasztali kendők és az egyházközség birtokában lévő írásos feljegyzések rendelkezésemre bocsátásáért, továbbá VAJNA Lajosné díszítőművészeti szakkörvezetőnek, KÖVY Zsolt pápai gyűjteményi igazgatónak és TISLÉR Géza csopaki református lelkésznek szíves segítségükért.
27. DANKÓ Imre: Az almaszimbolika magyar vonatkozásai Ethn. 1962. 558–589.
28. V. ö. KRESZ Mária: Virág és népművészet. Bp. é. n. 25.
29. KRESZ Mária: op. cit. 4.
30. V. ö. ERDÉLYI Pál: A virágének. Ethn. 1899. 257–269. és 337–352.

***

Fényképfelvételek: Bakonyi Múzeum fotótára, Róka Lajos

EMŐKE S. LACKOVITS:

TEXTILKUNST DES KOMITATS VESZPRÉM I.

DIE ABENDMAHLSTISCHDECKEN DER REFORMIERTEN GEMEINDE ZU BALATONFÜRED

Die „reformierten" Abendmahlstischdecken zeigen am umfassendsten das Bild der Textilkunst des 17–18. Jahrhunderts auf. Sie waren in Farben und Ornamenten durch die Liturgie nicht bestimmt, so sind sie mit den alltäglichen (profanen) Textilien identisch. (Die Herrenmahlstischdecken unterscheiden sich von den profanen nicht!) Zu der Geschichte der Leinenstickerei im Komitat Veszprém geben die drei Herrenmahlstücher der reformierten Kirche in Balatonfüred wichtige, ergänzende Beiträge. Darüber hinaus liefern sie ein gutes Beispiel über den Geschmack der Reformierten in dieser Gegend und über die Beziehungen zu der ungarischen Stickereikunst dieser Epoche (17.–18. Jh.).

Alle drei gestickten Tücher sind aus feinem weissen Leinwand. (Batist). Die Grösse ist ca. so, wie die der Kelchdecken und der Velum. In Form sind sie quadratisch. 60 x 60 oder 80 x 80 cm.

Das erste Tuch ist mit Goldfaden gestickt. In allen vier Ecken prangen offene Granatäpfel, die in dreizweigigen Hyazinthen enden und ausserdem breite und zackige blättertreibende Büsche.

Das zweite Tuch ist mit Gold und Silberfaden gestickt worden. In allen Ecken finden wir je vier „Türkenbirnen" mit kleinen Ranken und mit kugelförmigen Ornamenten und Büsche mit dicken, -auf der einen Seite zackigen Blättern. Diese Büschcen sind auch auf der Mitte jeder Seite zu sehen.

Das dritte Tuch ist mit Gold und ekrü – (beigé) türkisfarbigen Fäden geschmückt. In allen Ecken ist je ein blü-

hender Busch, auf dessen Hauptzweigende ein geschossener Granatapfel sitzt. Ausserdem befinden sich auf den Nebenzweigen: Rose, Nelke und ein geschlossener Granatapfel.

Das erste Tuch wurde mit türkischem Plattstich gemacht. (Vordere und Kehrseite gleich.) Die Mitte und die Krone der Granatäpfel sind mit Schrägstich gestickt. Der Umfang der Äpfel und die Ranken sind mit Bandstich gefertigt worden.

Die zweite Decke ist mit gegeneinader versetzten Plattstich gestickt. Die Zweige und Äste sind mit Bandstich, die Knospen mit Füllung die Ranken mit gesponnenem Stich vollendet worden.

Das dritte Tuch hat folgende Stichtechnik: die Blumen und die Granatäpfel sind mit türkischem Plattstich, die Zweige und Ranken mit Bandstich, die Blätter mit Schrägstich gefertigt.

Jedes Tuch ist asymetrisch geschaffen worden. Diese Asymetrie ist besonders ausgeprägt bei den Büschen des dritten Tuches. Kein Ornament dieser Tücher hat sehr bewegte Form. Doch das erste und das zweite Tuch haben diese Eigenschaft in kleinerem Masse, – im Vergleich zu der ausserordentlichen Starre des dritten Tuches.

Betrachten wir das Stickgarn, die gestickten Motive, die Konstuktion der Ornamente und die Ausführung (Stichtechnik), – können wir auf allen drei Stücken östliche türkische und europäische Renaissancemotive entdecken in eigenständiger ungarischer Aufarbeitung (Darstellung).

Alle drei Tücher gehören zu der Gruppe der Textilien der alten ungarischen Stickerei. Mit ihren Konpositionen verteten sie zur Zeit eine einmalige Variante. Diese kunsthistorischen Textilien sind vermutlich Ende des 17. oder am Anfang des 18. Jahrhunderts am Ort gemacht worden und als eine dankbare Gabe kamen sie in den Besitz der reformierten Gemeinde zu Balatonfüred.

H. CSUKÁS GYÖRGYI

PULA, MÁRKÓ ÉS VÖRÖSTÓ NÉMET FALVAK ÉPÍTKEZÉSE

A bakonyi és a Balaton-felvidéki német falvak építkezéséről már a 18. sz. eleji források elismeréssel emlékeznek meg. Kiemelik a német falvak szabályos, széles utcáit, a házak csinosságát, tisztaságát.

A Tudományos Gyűjteményben Hrabovszky Dávid 1827-ben arról számol be, hogy a német házak általában három ablakkal tekintenek az utcára.[1] Rómer Flóris 1860-ban megjelent úti jegyzeteiben így ír a bakonyi németek házáról: „németek házai kényelmesek, szépen fehérített oszlopos tornácaik, pallózott bolthajtásos szobáik, kemény fájú simított bútoraik városi tekintetűek s minden esetre a közönségesnél jobb létre vallanak".[2] Jankó János 1893–1901 közt végzett vizsgálatai alapján a következőkben állapítja meg a balaton-vidéki németek házának jellegzetességeit. A balatonparti német háznak tornáca soha nincs, a ház fejlődése a négy falon belül belső osztódással történik, miközben a ház külseje alig változik. A német ház konyhája mindig szabadkéményes, boltkonyha. A szobák ajtajai a pitvarból nyílnak, a háznak az udvar felé csak egy bejárata van. A pitvart néha teljesen elfalazzák a kémény alatti konyharésztől, és ajtóval látják el. A szobákból hátul hálókamrákat választanak le, melyeknek eredetileg a szoba és a konyha felé is van bejáratuk. Miután az első szoba tiszta szobává alakul, a mögötte lévő hálókamra szobából nyíló ajtaját elfalazzák, s a helyiséget a konyhából nyíló bejárattal kamraként használják. Így lesz az eredetileg háromosztatú lakóházból hatosztatú. A német háznak az utcafronton mindig két vagy három, szimmetrikus elhelyezésű ablaka van.[3]

E felnémet eredetűnek tartott, s a német telepesek által a magyarságnál is széles körben meghonosodott házzal állította szembe Jankó a magyarok füstös-konyhás házát, melyet a helyiségek külön bejárata, s az egyetlen, aszimmetrikusan elhelyezkedő utcai ablak jelez, s amely eredetileg sövényfonásos volt.[4] Jankó elméletének tarthatatlanságát nemcsak a magyar házak fejlődéstörténete mutatta meg,[5] de a német falvaknak kissé tágabb földrajzi körben történő vizsgálata is azt példázza, hogy a német ház sem olyan egységes, mint ahogy Jankó néhány balatonparti falu alapján gondolta.

Dornyay Béla 1927-ben megjelent Bakony útikönyvében árnyaltabb képet fest, igaz, csak a tornác alapján: a bakonyi magyar házak hatására az eredetileg tornác nélküli német házaknál is megjelenik a tornác.[6]

Ébner Sándor néhány bakonyi falu építkezését vizsgálva kiemeli, hogy a németek első házait a telepítő hatóságok rendeletére és kezdeményezésére előírt formák szerint építették. Ébner Sándor az 1930-as években Herenden még sok füstöskonyhás házat talált, s megemlíti, hogy régebben a németek is ágasfás-szelemenes házakban laktak, melyekben egy füstöskonyha, s egy belőle nyíló szoba volt.[7]

Vajkai Aurél a bakonyi és balaton-felvidéki német falvak építkezésének jellegzetességét a következőkben látja: a németek lakóházai lényegében a helyi magyar háztípusokkal egyezők, de azoknak természetes fejlődési fokozatait hamarabb elérték. A németek falvai szabályosabbak, a házak egy-egy falun belül igen egységesek, kevesebb a változat és a változtatás az épületeken, mint a magyar falvakban. A német falvak lakáskultúrájának legfőbb eltérését a magyarokétól a gazdasági épületekben, főként az udvarok végében összefüggő sort alkotó pajtákban, valamint a lakás berendezésében látja.[8]

1984-ben az Országos Műemléki Felügyelőség megbízásából Bíró Friderikával közösen falukutatást végeztünk több Veszprém megyei német faluban.[9] Pula, Márkó és Vöröstó népi építkezésének vizsgálata, a három falu egymással való összehasonlítása kiváló példával szolgált arra, hogy a németség építkezése milyen sokszínű, noha egy-egy falut szemlélve inkább az egyöntetűség tűnik fel. Bár a fejlődés különböző fokain álló lakóházaknak majdnem mindegyik változatát megtalálni a legtöbb német faluban, mégis jellemző, hogy ezek egy-egy falu jelenkorig fennmaradt épületállományában milyen arányban fordulnak elő: egy-egy falu építkezésében mi az általánosan jellemző, mi az eltűnőben lévő, már csak nyomaiból felismerhető, és mi az éppen csak kialakuló, a fejlődés tendenciáját mutató elem. Vizsgálatainkat némileg megnehezítette, hogy a házaknak csak egy része datált, s a homlokzati évszám sem mindig az építés évét, hanem gyakran csak nagyobb átalakítást, újjáépítést jelöl.

A német falvaknak az a sajátossága, hogy utcaképük egységesebb, szabályosabb, mint a magyar falvaké, összefügg azzal a ténnyel, hogy legtöbbjük telepített falu, szabályosan kimért telkekkel. (*1–2. áb-*

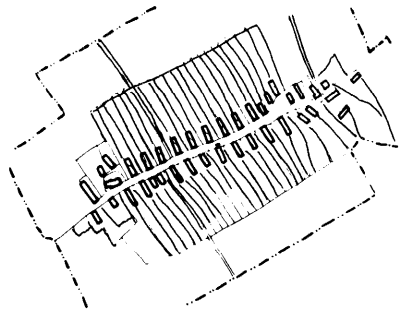

1. ábra. Vöröstó térképe (a gazdasági épületek nincsenek feltüntetve)
Abb. 1. Dorfplan Vöröstó (ohne wirtschaftliche Gebäude)

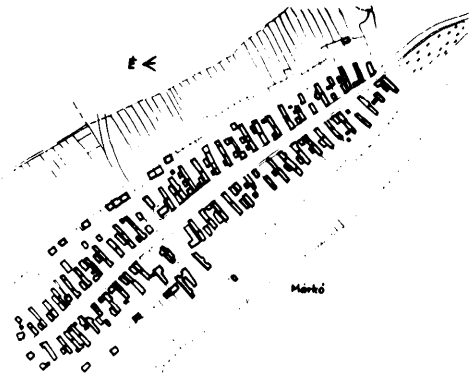

2. ábra. Márkó térképe
Abb. 2. Dorfplan Márkó

ra) A népesség növekedésével a meghatározott számú telken egy-egy falura jellemző módon növelték a lakóházak számát. Márkón a 18. sz. közepétől kialakuló közös udvarokon két ház helyezkedik el egymás mögött, s bejáratuk egy irányba néz. (*2., 3., 15., 18. ábra*) Bakonyi János kutatásaiból tudjuk, hogy a közös udvar „Hausbruder"-nek nevezett lakói valóban rokon családok, testvérek voltak.[10] Vöröstón olyan telekelrendezés alakult ki, amely kiküszöböli a közös udvar használatával járó súrlódásokat: itt a két lakóház úgy épült fel egymás mögött, hogy bejáratuk – még a tájolás előnyeit, hátrányait is figyelmen kívül hagyva – az ellentétes oldalra néz, így mindegyikhez külön keskeny udvarrész tartozik. (*1., 4., 23. ábra*) Ezek végében az udvar teljes szélességét elfoglaló pajták egykor összefüggő láncot alkottak – hasonlóképpen, mint Márkón és Pulán. (*29. ábra*) Pulán az egymás mögé épített házaknak mindkét változatát megtaláljuk, de ebben a faluban sokkal több egyes udvar is van, mint Márkón és Vöröstón. (*5. ábra*)

Az építőanyag mindhárom faluban a közelben fejtett terméskő volt, melyet legtöbbször sárba, néha habarcsba raktak. A boltozatok, kémények, oszlopok téglából készültek. A kőépítkezés már a 19. sz. elején általánossá vált vidékünkön.[11]

Az építkezés legarchaikusabb formáival *Pulán* találkozhattunk, noha a ma már mindössze egy példánnyal képviselt füstöskonyhás házaknak egykori általánosabb meglétére csak a behatóbb kérdezgetés, valamint a lakóházak egyes jellegzetességei utaltak. A Kis u. 43. sz. alatti népi műemlékház pilléres, harántboltíves tornácával, a tornácról nyíló, különbejáratú helyiségeivel, kereszt-mestergerendás födémével, füstöskonyhájával a magyarságnál is általánosan elterjedt típusát képviseli a füstöskonyhás házaknak. (*6–7. ábra*) Egy 1952-ben készült felmérés az azóta lebontott Szaffner-féle házat is hasonlóan füstöskonyhásnak, külön bejáratúnak mutatja.[12] (*8. ábra*) A Fő u. 29. számú, Szauer-féle házról is elmondták egykori tulajdonosai, hogy füstöskonyhás ház volt, nyitott tornáccal, amit a padlás erősen kormos gerendái is megerősítettek. A konyha szabadkéményessé alakításakor megszüntették a nyitott tornácot, s a tornácról nyíló pincelejáratot is áthelyezték. Valószínűleg a tornác szélességével megnőtt szobából ekkor választották le a hátsó kamrát. A szobák födémgerendáinak iránya, valamint a szabadkémé-

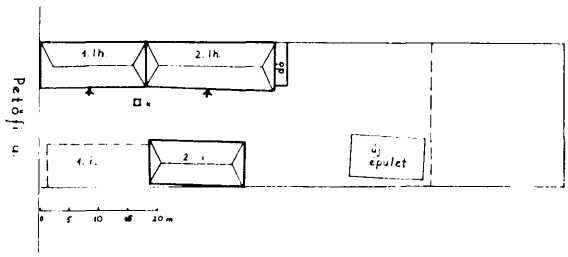

3. ábra. Márkó, a Petőfi u. 37–39. sz. telek alaprajza
Abb. 3. Grundriss des Baugrundes Petőfi u. 37–39. Márkó.

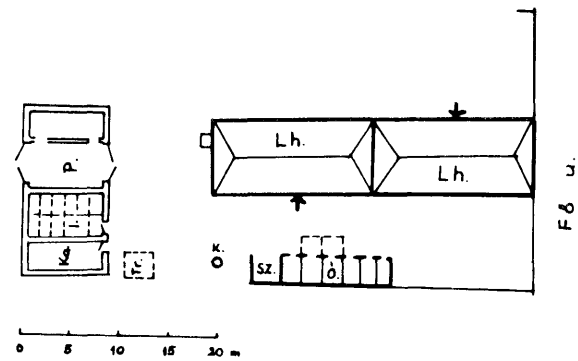

4. ábra. Vöröstó, a Fő u. 35. sz. telek alaprajza
Abb. 4. Grundriss des Baugrundes Fő u. 35. Vöröstó.

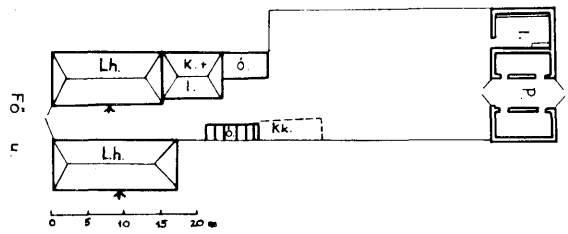

5. ábra. Pula, a Fő u. 68. sz. telek alaprajza
Abb. 5. Grundriss des Baugrundes Fő u. 35. Pula.

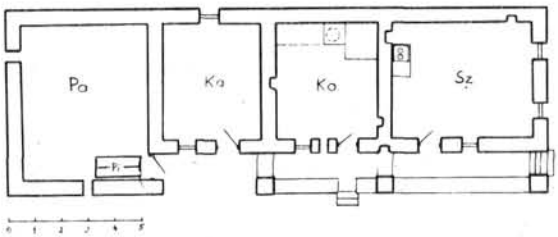

6. ábra. Pula, Kis u. 43. sz. ház az OMF-nél lévő felmérés alapján
Abb. 6. Hausvermessung, Kiss u. 43. Pula (nach OMF)

7. ábra. Pula, Kis u. 43. sz. lakóház
Abb. 7. Wohnhaus, Kis u. 43. Pula.

nyes konyha deszkafödémes előtere azonban sejtetik, hogy a házat füstöskonyhásból alakították mai formájára. A ház oromzatán lévő 1897-es évszám bizonyára nem az építés korát, hanem csak egy átalakítást jelez. (*9. ábra*) A faluban legtöbb idős ember még ismeri a „Rauchkuchl" elnevezést a füstöskonyha megjelölésére, szemben Vöröstóval, ahol ezen a szón már a szabadkéményes konyha kémény alatti részét értették. A pulai házak általában tornác nélküliek, szabadkéményesek, egy bejáratúak, a bejárati ajtó két oldalán egy-egy kisebb ablakkal. (*10. ábra*) Több, Jankó ismérvei szerint „tipikus német háznál" is valószínűsíthetjük azonban, hogy az valaha a Kis u. 43. sz. alattihoz hasonló füstöskonyhás ház volt. (*9., 10., 11., 12. ábra*) A Fő u. 68. és 69. számú házak szélessége a Kis u. 43. sz. ház tornáccal mért szélességével egyezik. A 68. sz. házat valószínűleg éppúgy a tornác beépítésével, és az eredeti udvari homlokzat elbontásával bővítették, mint a 69. sz. Szauer-házat. Ezt az is valószínűsíti, hogy a hátsó szobák mögötti kamrák kialakítása másodlagos. A Fő u. 62. sz. 1849-ben épült háznak, valamint a Fő u. 65. sz. háznak a szélessége viszont a Kis u. 43. sz. füstöskonyhás ház tornác nélkül mért szélességével egyezik. E házaknak vagy eredetileg sem volt tornáca, vagy azt az átalakításkor elbontották, lemondva a ház egyidejű bővítéséről. (*10., 12. ábra*) A fent említett házaknak a kereszt-mestergerendás

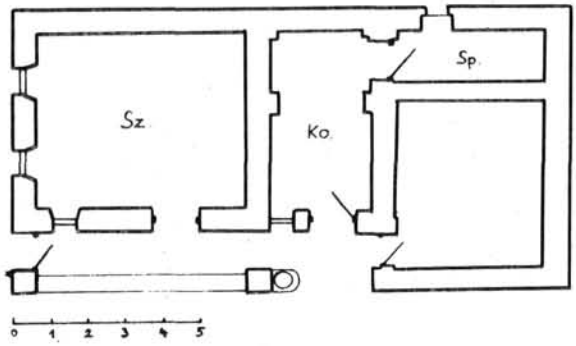

8. ábra. Pula, Szaffner István háza. Collmeyer Ferenc és Papp László Felmérése, 1952. OMF falukutatási anyag
Abb. 8. Wohnhaus von Szaffner István, Pula. Vermessung im J. 1952. von Collmeyer Ferenc und Papp László. (nach OMF)

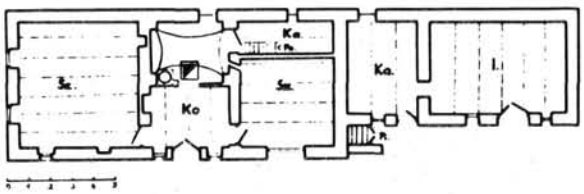

9. ábra. Pula, Fő u. 69. sz. lakóház alaprajza
Abb. 9. Grundriss des Wohnhauses Fő u. 69. Pula

10. ábra. Pula, Fő u. 62. sz. 1849-ben épült ház
Abb. 10. Wohnhaus aus d. J. 1849. Fő u. 62. Pula

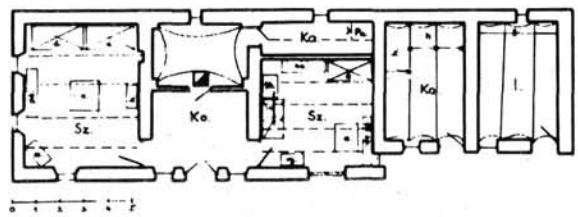

11. ábra. Pula, Fő u. 68. sz. lakóház alaprajza
Abb. 11. Grundriss des Wohnhauses Fő u. 68. Pula

födémekével egyező irányú födémgerendái vannak, s a szabadkéményes konyha előtere is deszkafödémes, szemben Márkó és Vöröstó házaival, ahol a konyha előtere is mindig boltozott. Mindez a füstöskonyhás házak egykori általános elterjedtségéről és az ezzel

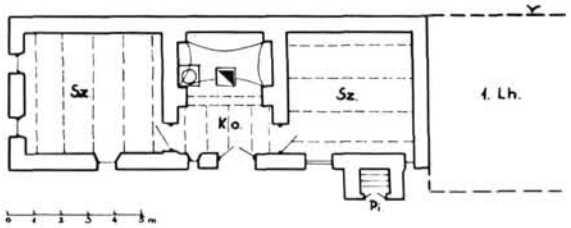

12. ábra. Pula, Fő u. 65. sz. lakóház alaprajza
Abb. 12. Grundriss des Wohnhauses Fő u. 65. Pula

13. ábra. Márkó, utcarészlet
Abb. 13. Strassenbild in Márkó.

járó építési hagyományok szívós továbbéléséről tanúskodik.[13] A tetőszerkezet a legtöbb háznál állószékes, de néhány lakóháznál, – így a Fő u. 62. sz. 1849-ben épült háznál – valamint a pajták egy részénél megmaradt az ollószáras-szelemenes tetőszerkezet. A házak jelentős része alatt egy helyiségre kiterjedő pince van. Az istállók a lakóház folytatásában helyezkednek el, esetleg a pajtához csatlakoznak. Az ólak többnyire a lakóházzal szemközt sorakoznak, keskenyebb telkeken a lakóház folytatásában. A pajta a telek nagyságától és az építtetők gazdasági kondíciójától függően különböző méretű lehetett, általában a telek végében keresztben állt, néhol a lakóház folytatásában. (*5., 6., 9., 11., 12. ábra*)

Márkó utcaképére az oszlopos-íves tornácok a jellemzőek, melyek gyakran az utca felé is nyitottak. (*14–15. ábra*) Előfordult néhány lesarkított élű pilléres-mellvédes tornác is. (*15. ábra*) A tornácok lehetnek deszkafödémesek, de a többségük boltozott. (*15–16. ábra*) A tornácoknak funkcionális jelentősége nem sok volt, ugyanis innen csak a konyhába nyílott ajtó. A szobák ajtajai a konyha előteréből („fronike Kuchl") nyíltak. A konyhák az emlékezettel beérhető időben mindig szabadkéményesek voltak, középkemencével. A konyha előterét helyenként fallal is elválasztották a kémény alatti résztől („hintere Kuchl"). (*1. ábra*) A szobák általában mestergerendásak. Egy 1882-ben épült ház egyik szobája kétszakaszos csehsüveg boltozattal fedett. (*15. ábra*) A szobákat egykor kívülfűtős szemeskályhákkal vagy cserépkályhákkal fűtötték. Márkón is felfedezhető az a tendencia, hogy valamelyik

14. ábra. Márkó, Petőfi u. 38–40. sz. házak (a 38. sz. házon 1896-os évszám)
Abb. 14. Die Wohnhäuser Petőfi u. 38–40. Márkó. (Auf dem Hause Nr. 38. mit dem Jahreszahl 1896.)

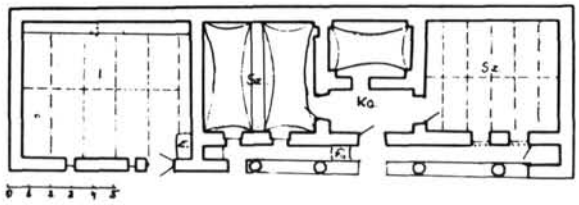

15. ábra Márkó, Petőfi u. 24. sz. lakóház (1882) alaprajza
Abb. 15. Grundriss des Wohnhauses (1882) Petőfi u. 24, Márkó.

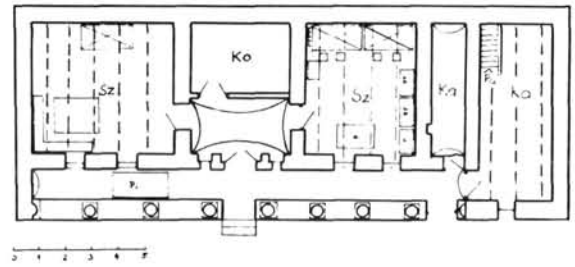

16. ábra. Márkó, Petőfi u. 39. sz. lakóház (1882) alaprajza
Abb. 16. Grundriss des Wohnhauses (1882) Petőfi u. 39. Márkó.

17. ábra. Márkó, közös udvar a Petőfi u. 37–39. sz. házakkal
Abb. 17. Der gemeinsame Hof von Petőfi u. 37–39, Márkó.

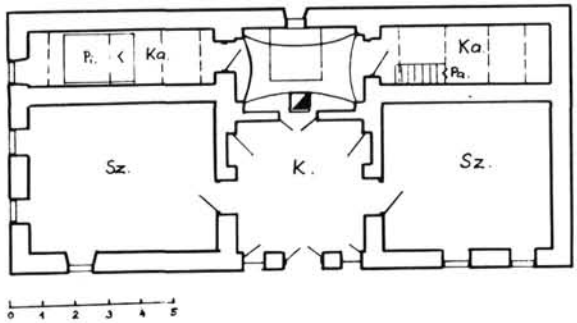

18. ábra. Márkó, Petőfi u. 21. sz. lakóház (1904) alaprajza
Abb. 18. Grundriss des Wohnhauses (1904) Petőfi u. 21, Márkó.

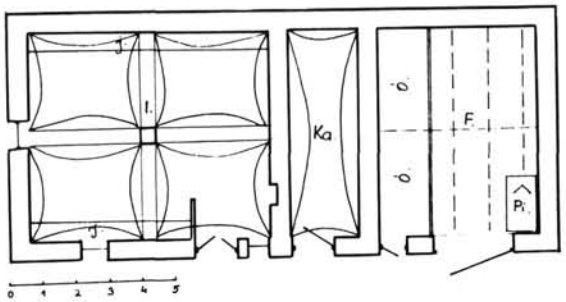

19. ábra. Márkó, Petőfi u. 21. sz. lakóházhoz tartozó gazdasági épület (1904)
Abb. 19. Das wirtschaftliche Gebäude (1904) des Wohnhauses Petőfi u. 21. Márkó

szobából hátul spájzot, kamrát válasszanak le. Ez a Petőfi u. 40. sz. háznál utólagos elfalazással történt, de Márkón is megtalálhatók azok a Vöröstóra leginkább jellemző házak, melyek 3 ablakkal néznek az utcára, s mindkét szobájuk mögött keskeny kamra van. Az ilyen házak itt csak a századforduló tájékán jelentek meg, felmért épületünk 1904-ben épült. (*17–18. ábra*) Még szabadkéményes, középkemencés, a konyha előteréből nyílik két stukaturos födémű, deszkapadlós szobája. A szobák mögötti kamrák ajtajai a konyhából nyílnak, egyikben volt a padlásfeljáró, másikban a pincelejárat. A márkói házak zöméhez pince is tartozik, melynek vízszintes ajtaja a nyitott tornácról, vagy a kamrából nyílik. A porták egy részénél az istálló a lakóház folytatásában helyezkedik el (*15. ábra*), gyakoribb volt azonban, hogy a lakóházzal szemközt, különálló épületben, ólakkal, sufnival, fészerrel társítva. (*3., 19. ábra*) Sok portánál a lakóházzal szemközt, az utcafronton kis házat találunk, amelyet nyárikonyhaként, kamraként, újabban lakásként is használnak. Az impozáns méretű pajták itt is a porták végében egymáshoz épültek, s két pajta közt olykor „tunel"-nek nevezett átjáró sikátort képeztek ki valamelyik pajta oldalfala mentén, melyen át a földekre lehetett kijutni.

Vöröstó építkezése képviseli legegységesebben a német házak fejlődésének legmagasabb fokát. Itt az utcafronton szinte kivétel nélkül minden háznak három ablaka van, a lakóház kétmenetűvé vált. (*20–*

20. ábra. Vöröstó, Fő u. 46. sz. lakóház (1850)
Abb. 20. Wohnhaus (1850) Fő u. 46., Vöröstó

21. ábra. Vöröstó, Fő u. 41–42. sz. lakóházak
Abb. 21. Die Wohnhäuser Fő u. 41–42., Vöröstó

22. ábra. Vöröstó, Fő u. 55. sz. lakóház (1842)
Abb. 22. Wohnhaus (1842) Fő u. 55., Vöröstó

22. ábra) Jóllehet a vizsgált épületek közül a legkorábbi 1842-es ill. 1850-es évszámú, s a többségük 19. sz. végi évszámot visel oromzatán, az ilyen házak már a 19. sz. elején is általánosak lehettek Vöröstón. Az Országos Műemléki Felügyelőség korábbi falukutatási anyagában egy 1816-os datált épület is szerepel hasonló alaprajzzal, és már Fényes

23. ábra. Vöröstó, Fő u. 55. sz. lakóház lopott tornáca
Abb. 23. Flur des Wohnhauses, Fő u. 55. Vöröstó

24. ábra. Vöröstó, Fő u. 35. sz. ház ajtóval, ablakokkal lezárt tornáca
Abb. 24. Mit Türe und Fenstern geschlossener Flur des Hauses Fő u. 35., Vöröstó

25. ábra. Vöröstó, Fő u. 43. sz. ház bejárati homlokzata, a nyitott tornác elfalazásának nyomaival
Abb. 25. Die Fassade des Wohnhauses Fő u. 43. in Márkó mit dem Spuren des vermauerten offenen Flurs.

Eleknek feltűntek Vöröstó „csinos házai".[14] Az egész udvari homlokzaton végighúzódó nyitott tornácot ugyan nem találtunk Vöröstón, de sok lakóháznál megmaradt, ill. felismerhető még a két oszlopból, két féloszlopból és összekötő ívekből álló középső lopott tornác (*23. ábra*), melyből a konyha („kuchl"), a két szoba („ferte stuve", „hinre stuve") valamint a padlás- vagy pincejárat nyílik (Fő u. 35., 55. sz. házak). E tornác bezáródását mutatja, hogy néhol ajtót, ablakot helyeztek bele. (*24. ábra*) Másutt már be is falázták a tornácíveket, de az oszlopfő, ill. az összekötő ívek kiülő vakolatkeretezése ma is árulkodnak az egykori nyitott tornácról. (*25. ábra*) A házak zöme ma már zárt tornácos, csak a bejárati ajtó és a két oldalán szimmetrikusan elhelyezkedő két ablak – melyeket gyakran vakolattükör foglal egységbe – emlékeztetnek az egykori nyitott tornácra. Ennek a német házakra annyira jellemző nyílászáróegyüttesnek a kialakulását jól szemléltetik az említett példák. (*23–25. ábra*)

A fejlődés csúcsát jelentő, s a múlt századi szemlélőknek is feltűnő, jólétről tanúskodó vöröstói házak egy valamiben mégis eltérnek a vidék jellegzetesnek tartott kétmenetű német házától, amit Márkón is láthattunk: a szobák nem a konyha előteréből („ferte kuchl") nyílnak – erre már a konyhából leválasztott, zárt, egymás fölött haladó pince- ill. padlásjárat miatt sem volt lehetőség – hanem a nyitott, majd zárt tornácról. Ennyiben a tornácnak itt funkcionálisan nagyobb a szerepe, mint a márkói házaknál, ahol a tornácnak közlekedési, átjáró funkciója nem volt. Vöröstón annyira egységes ez az alaprajzi változat, hogy előzményére csak távolabbi analógiák alapján következtethetünk: a vöröstói házak valószínűleg a nagyvázsonyi Schuhmacher-házhoz hasonló fejlődési fokon mentek át.[15] A lopott tornác megmaradása valószínűleg a zárt padlás- ill. pincejáratnak köszönhető – szemben a márkói kétmenetű házakkal, ahol nem volt a konyha területéből kihasított, zárt pince- és padláslépcső.

A szobák mögötti kamrák a Fő u. 46. sz. 1850-ben épült háznál a szobákból nyílnak, ennél a háznál azonban a kisméretű konyha és a sarokra épített kemence miatt nem is lett volna más lehetőség a bejáratok elhelyezésére. (*26. ábra*). A Fő u. 22. sz. háznál megfigyelhető volt, hogy a kamráknak eredetileg a szobából nyíló bejáratát elfalazták, s a konyhából nyitottak ajtót – valószínűleg a kemence elbontása után. (*27. ábra*) Ez a fejlődés sem mondható azonban kizárólagosnak, a Fő u. 42. sz. és 55. sz. házaknál ui. ma is két bejárata van mindkét kamrának. (*28. ábra*) A kamrák bejáratának elhelyezését bizonyosan befolyásolta a kamra funkciója és a konyha mérete is. A lakáshasználatnak egyéb, lényeges kihatását is lehetett megfigyelni a lakóház alakulására. Mindhárom faluban általános gyakorlat volt, hogy az első szobát, mint tiszta szobát, csak különleges alkalmakkor használták. Márkón és Pulán az egész család, néha több generáció is a hátsó szobában lakott. Egy ágyban többen aludtak, és a „Schupetl" és „Pretschka" nevű gyermek-fekhelyek is számos háznál használatban voltak. Ezzel szemben Vöröstón az öregek, miután átadták a gazdaság vezetését a fia-

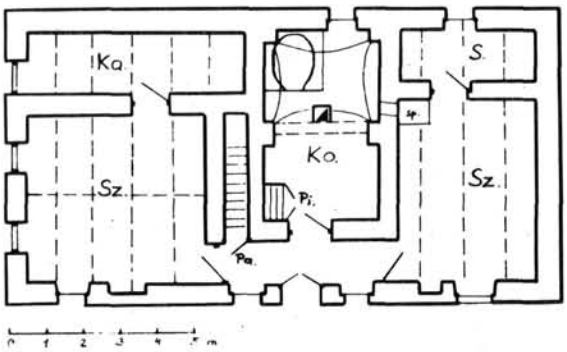

26. ábra. Vöröstó, Fő u. 46. sz. ház (1850) alaprajza
Abb. 26. Grundriss des Hauses (1850) Fő u. 46., Vöröstó

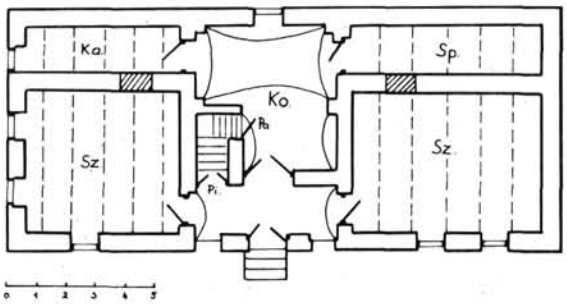

27. ábra. Vöröstó, Fő u. 22. sz. ház (1873) alaprajza
Abb. 27. Grundriss des Hauses (1873) Fő u. 22., Vöröstó

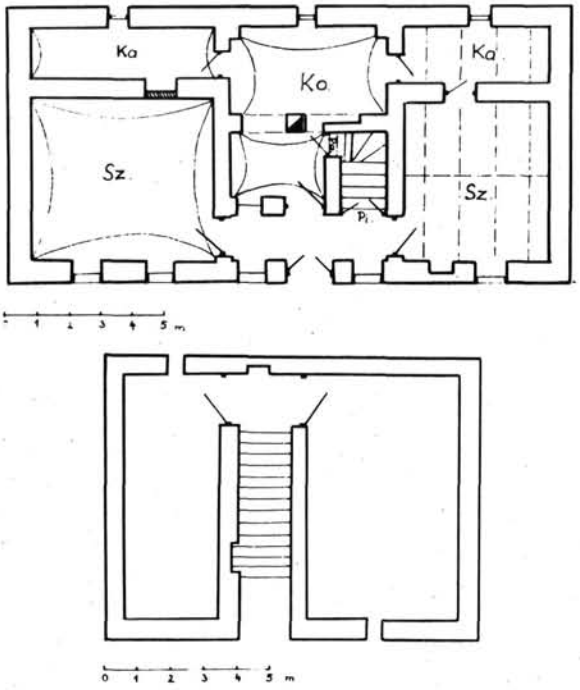

28. ábra. Vöröstó, Fő u. 42. sz. lakóház alaprajza A Fő u. 42. sz. lakóház alatti pince alaprajza
Abb. 28. Grundrisse des Wohnhauses und seiner Kellers, Fő u. 42., Vöröstó

taloknak, többnyire a hátsó kis kamrába („Kammen") költöztek, s külön koszton éltek. Ezért találtunk több vöröstói ház kamrájában rakott sparhertet. Míg Pulán és Márkón a szobából leválasztott helyiségek többnyire valóban kamrák, spáizok voltak, sokszor innen nyílt a padlás vagy a pince is, addig Vöröstón e keskeny hátsó helyiségek egy része lakókamra volt. A vöröstói házaknak egyik szobája, esetleg konyhája is alápincézett. A pincelejáró mindig a padlásfeljárat alatt helyezkedik el, egyiknek az ajtaja a konyhából, másiké a tornácról nyílik. (*26–28. ábra*) A szobák deszkapadlósak. A deszkafödémes szobák mellett gyakoriak a csehsüveg boltozatú szobák is, a kamrák is sok háznál boltozottak voltak. (*28. ábra*) A szobákat kívülfűtős szemeskályhákkal vagy cserépkályhákkal fűtötték, az elfalazott tüzelőnyílás legtöbb helyen még kivehető. A szabadkéményeket már lezárták, de a padlástérben lévő kaminajtó segítségével füstölésre tovább is használják őket. A tetőszerkezet a vizsgált épületek mindegyikénél állószékes. Az istállók néhol a ház mögött helyezkednek el különálló épületben, gyakoribban azonban az istállós pajták. (*4., 30. ábra*) A keskeny telkek teljes szélességét elfoglaló pajták sorából is akadnak még összefüggő részek. (*29. ábra*) Legrangosabbak azok a porták voltak, amelyeken csak egy lakóház állt, pl. a Fő u. 22. és 23. sz., és a Fő u. 55. sz. barokkos oromzatú ház telke, melyeken a gazdasági épületek száma, mérete is építtetőjük jómódjáról tanúskodik. (*22., 27., 30., 31. ábra*)

A három faluban végzett felmérések mutatják, hogy a balaton-felvidéki németség építkezése korántsem olyan egységes, mint azt Jankó János feltételezte.[16] Még a hasonló, vagy azonos típusú házak is különböző időben jelentek meg, vagy váltak általánossá egy-egy faluban. Míg némelyik faluban már a 19. sz. elején jellemzőek voltak a kétmenetű, szabadkéményes házak, addig másokban századunkig megmaradtak a füstöskonyhás, különbejáratú helyiségek sorából álló lakóházak. A balaton-felvidéki németség építkezéséről szóló, egymásnak ellentmondó híradások éppen abból adódnak, hogy az általánosításokat csak egy-két falu jellegzetes építkezése alapján vonták le.

A német falvak településképében, építkezésében megfigyelhető jellegzetességek megértéséhez történeti, levéltári, néprajzi, nyelvjárási és helytörténeti kutatásokra lenne szükség. Mindeddig csak Márkóról jelent meg részletes tanulmány, valamint nyelvjárási szempontból elemezték a bakonyi és balaton-felvidéki német településeket.[17] A telepítés módja, a telepesek származási helye, belső migrációja, a magyar és német lakosság arányának változása egy-egy falun belül mind olyan kérdések, melyek szorosan kapcsolódnak az építkezéshez és lakáskultúrához.[18]

Márkót a veszprémi káptalan telepítette 1735–1740 közt. Lakói az anyakönyvek tanúsága szerint a német nyelvterület különböző vidékeiről érkeztek, legtöbben Mainz környékéről, ezen kívül Bajorországból, sváb földről, Sziléziából, Csehországból, Ausztriából, Schwarzwaldból stb.[19] A betelepülést

követően rendkívül erős volt a belső migráció, ezzel magyarázható, hogy Márkón végül a középbajor ui-dialektus győzedelmeskedett.[20]

Pulát az Esterházyak telepítették 1730 után, lakói bajor oa-dialektust beszélnek.[21] Vöröstót gróf Zichy Imre telepítette be 1723-ban. Első telepesei Dornyay Béla szerint Hornbachból származó családok voltak, a vöröstóiak azonban odenwaldiaknak mondják magukat. Nyelvjárásuk délifrank-rajnai frank keverék nyelvjárás.[22]

Az egyes falvak települési, építkezési sajátosságainak kialakulásában – már a betelepülők változatos származási helyéből következően is – nem lehetett a telepesek otthonról hozott hagyományainak meghatározó jelentősége. Építkezésük jól beleilleszthető a helyi építkezési hagyományokba.[23] Sokkal nagyobb szerepe volt a telepítés körülményeinek, a helyi példáknak és lehetőségeknek, a földesúri előírásoknak. A telepítést követő időszakban magyarok és németek még hosszabb rövidebb ideig egymás mellett éltek, sőt feltehető, hogy az új telepesek néhol a puszta telkeket, a még meglévő házakat szállták meg.[24] A magyar határnevek továbbélésén kívül erre mutat az is, hogy az 1767-es Tabellae Urbariales Comitatus Vesprimiensis még legtöbb falunál magyarokat és németeket egyaránt említ.[25] A nyelvi, etnikai, vallási ellentétek miatt aztán lassan külön faluba, vagy legalábbis falurészbe tömörültek belső migráció útján a különböző etnikumok, amint ez a későbbi adatokból kitűnik. A helyi előzmények, valamint a helyi építkezési szokásokat, lehetőségeket figyelembe vevő földesúri előírások nagyban befolyásolták a német falvak építkezését. Később a gazdasági kondíciónak volt döntő szerepe a lakóházak fejlődésében, alakulásában. Vöröstóról Römer Flóris megjegyezte, hogy a környék leggazdagabb német faluja.[26] A falu jómódját a Stájerországba irányuló borkereskedelem alapozta meg, mely lakáskultúrájában is megnyilvánult. A borért cserébe visszafelé általában épületfát hoztak, ma is sokan megemlítik, hogy házuk tetőgerendái stájerországi vörösfenyőből készültek, mint ahogy Stájerországból származó bútordarabok („stájer székek") is kerültek be lakásaikba.[27]

Összefoglalva az eddigi tanulságokat, a Balatonfelvidéki németség építkezéséről, lakáskultúrájáról a következőket állapíthatjuk meg. Falvaik, beltelkeik szabályossága a telepítés módjával függ össze. Egy-egy falun belül szabályosan kimért telkeken, nagyjából egyidőben, azonos gazdasági alapokon indult meg az építkezés. Amint az Márkó esetében az írott forrásokból is kiderül, a telepítő földesúr a későbbiekben is útját állta a telkek tetszőleges szaporításának, osztódásának. Márkó és Vöröstó határa máig őrzi a telepítéskor, ill. az azt követő évtizedekben kialakult szerkezetét. (*1–2. ábra*)

A németek a helyben talált házakhoz hasonlókat építettek, ennek megfelelően építkezésük már a letelepedés idején sem volt egységes. Házaik a magyar házaknál is megfigyelhető fejlődési fokozatokat mutatják, jellemző azonban, hogy német falvakban előbb általánossá váltak azok a tendenciák, melyek magyar falvakban csak szűkebb körben, főként a kisnemesi építészetben hatottak, s nem váltak egy-egy településen belül általánossá, meghatározóvá (szabadkéményes füstelvezetés, a helyiségek közös bejárata, a lakóház belső osztódása, kétmenetűvé alakulása, a lakóházak alatti pince gyakorisága). Ugyanakkor a németség a felépülése korában fejlett, korszerű házat sokkal tovább megőrizte. Innen van, hogy a legtöbb egységes, hagyományos faluképi együttest német falvakban találjuk. Német falvakban a múlt század végén, sőt még századunk elején is épültek nyitott tornácos, szabadkéményes házak, amikor magyar falvakban a meglévőket is mindinkább átalakították.[28] Jellemző a németek építkezésére a gazdasági épületek, épületrészek nagyobb mérete, igényesebb kivitele, specializáltsága. (*29–31. ábra*) A legtöbb ház egy, esetleg két helyisége alápincézett, nem ritkán a gazdasági épület alatt is van pince. A pince gyakran különböző funkciójú rekeszekre osztott (krumplis pince, répapince leadónyílásokkal, néhol tejespince). (*28. ábra*) Az istállók közt gyakoriak a csehsüvegvagy porosz-boltozattal fedett igényes épületek. A disznóólak is jól megépítettek, sok rekeszesek, olykor 15–18 méter hosszan húzódnak az udvarban. (*28. ábra*) Különösen feltűnő a pajták nagy mérete, bonyolult konstrukciója, a magyarokétól eltérő elhelyezkedése. (*29. ábra*).

29. ábra. Vöröstó, pajtasor a kertek felől nézve
Abb. 29. Scheunen-Reihe in Vöröstó

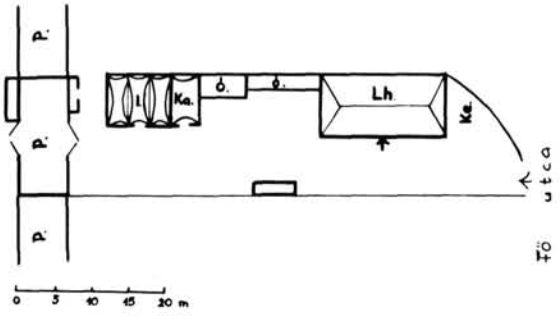

30. ábra. Vöröstó, Fő u. 23. sz. porta alaprajza
Abb. 30. Grundriss des Fundus Fő u. 23., Vöröstó

31. ábra. Udvar gazdasági épületekkel.
Abb. 31. Hof mit wirtschaftlichen Gebäuden.

A német falvak lakáskultúráját vizsgálva ugyanaz tűnik fel, mint az építkezésükben: a hagyományőrzés. Német falvakban sokkal több helyen látni sarkos elrendezésű szobabelsőt, s máig funkcióban lévő festett és intarziás bútorokat. *(16., 32–33. ábra)*

32. ábra. Márkó, szobabelső
Abb. 32. Stubeninnere, Márkó

Bútoraikra is jellemző az, ami építkezésükben megfigyelhető volt. A keményfából készült intarziás, rendkívül jellegzetes Balaton-felvidéki német bútorok sokban emlékeztetnek 18. sz. végi és 19. századi kisnemesi bútorainkra, az évszámokat vizsgálva azonban rögtön kiderül, hogy virágkoruk nem azonos időszakra esik. Míg a magyar keményfa bútorok zöme a 18. századból és a 19. sz. első feléből származik, addig német falvakban a 19. sz. második felében kezdi virágkorát élni az intarziás keményfa bútorok divatja. A legtöbb datált darab az 1880-as évekből származik. Német falvakban a festett, puhafa bútorok el is voltak terjedve.[29] Nagyvázsony környékén egészen az 1930-as évekig készültek festett fenyőfa bútorok, főként ládák, ágyak. A múlt század közepén és a századunk elején készült darabok motívumkincse néha szinte teljesen azonos, amint azt a kedvelt forgórózsás díszű ládák évszámai mutatják.[30] 18. századi és a 19. sz. elejéről származó hagyatéki leltárak és Veszprém vármegyei asztalos árszabások bizonysága szerint korábban magyar falvakban, kisnemesi házaknál is általános volt a festett, fenyőfa bútor, ezt azonban a 19. sz. elejére mindinkább kiszorította a keményfa bútor. A lakáskultúrában iránymutató kisnemesi falvak többsége erdőbirtokos volt, így érthető, hogy áttértek a könnyebben hozzáférhető, helyi fák feldolgozására. A kisnemesi bútorok általában tölgyfából készültek, sötét alapszínűek, faragott vagy intarziás díszük tartózkodó, nem túlzsúfolt. E bútorok divatja a 19. sz. 2. felében elmúlik, német falvakban viszont épp ekkor kezd divatba jönni az intarziás díszű keményfa bútor. Német falvakban a faragott díszítéssel csak székeken találkozunk, az intarziát is saját ízlésüknek megfelelően alakították át. Jellemző a német bútorokra a világos alapszín, a színességre való törekvés, az ornamentika feldúsulása.[31] Olyan bútorokat is díszítettek intarziával (pl. ágyoldalakat), melyeknek magyar megfelelői sosem díszítettek. *(33. ábra)*. A padok már legtöbbször keret-betétes támlájúak, a szekrények is füllungosak, politúrozottak. Gyakori, hogy a keretet és betétet más-más színnel emelik ki, s igen kedveltek ágyakon, szekrényeken, sublótokon egyaránt a piros, fekete színnel hangsúlyozott esztergált tagozatok. *(33. ábra)* Ilyen bútorok német falvakban az 1930-as évekig készültek, s számos helyen máig használatban vannak.

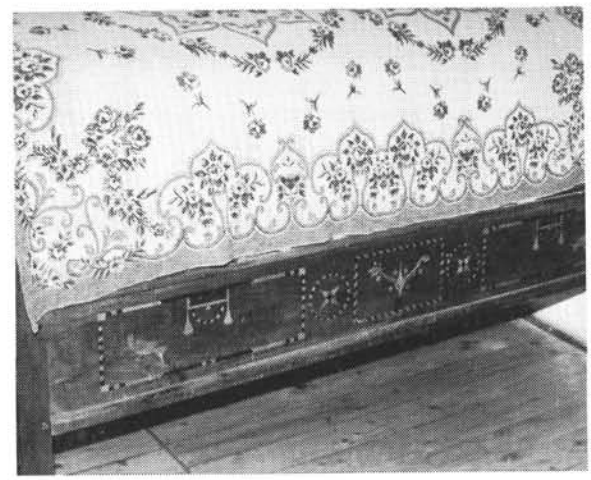

33. ábra. 1938-ban készült intarziás ágy Márkón
Abb. 33. Im Jahre 1938 gefertigte Bett mit Intarsien geschmückt in Márkó

E minden bizonnyal sajátos ízlésükkel és etnikai elszigeteltségükkel is összefüggő jelenségeknek a pontos feltárása és értelmezése még a jövő kutatásának a feladata. E kutatásoknak ki kell terjedni a betelepülés kori viszonyok mind teljesebb megismerésére is.

Rövidítések–Abkürzungen

OMF = Országos Műemléki Felügyelőség
SZNMAN = Szabadtéri Néprajzi Múzeum Adattára, Népi Építészeti Dokumentációs Gyűjtemény

1. Tudományos Gyűjtemény 1927. X. 97.
2. RÓMER Flóris: A Bakony. Győr, 1860. 18.
3. JANKÓ János: A Balaton-melléki lakosság néprajza. Budapest, 1902. 185., 189–190., 203–204.
4. Uo. 185–186., 189–202., 205–206.
5. A közös bejáratú „középmagyar ház" középkori előzményeit nemcsak alföldi ásatásokból ismerjük, hanem a Balaton-felvidékről is: ilyen az alsóörsi gótikus udvarház, valamint a Csepelyen feltárt házak egy része is. ENTZ Géza: Gótikus udvarház Alsóörsön. Művészettörténeti Értesítő 1956. 125–131. KOVALOVSZKI Júlia: Ásatások Csepelyen. A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei 8. (1969) 237., 240–244.
6. DORNYAY Béla: A Bakony. Budapest, 1927. 37.
7. ÊBNER Sándor: Adatok a Bakony északi községeinek építkezéséhez. Néprajzi Értesítő XXV. (1933) 1–2., 10. Szokatlannak tünik, hogy a szoba a füstöskonyhából nyílik, erre vonatkozóan Êbner Sándor nem közöl alaprajzot.
8. VAJKAI Aurél: Szentgál. Egy bakonyi falu néprajza. Budapest, 1959. 220–221. *Uő:* Bakony. Budapest, 1959. 89. *Uő:* Balatonmellék. Budapest, 1964. 167.
9. A falukutatás dokumentációja megtalálható az OMF falvanként rendszerezett népi építészeti anyagában, valamint a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeumban. SZNMAN 1868, 1869, 1870. Ezúton köszönöm meg Bíró Friderikának, hogy a közös kutatás anyagát közlésre átengedte.
10. BAKONYI János: Márkó telepítése és nyelvjárása. Budapest, 1940. 26.
11. Márkón már az 1740-es években működött kőművesmester, Szokobb Jakab, aki 1747–48-ban a templom építésében is részt vett. BAKONYI János: i. m. 22–23. Ugyanakkor éppen Márkó esetében tudjuk, hogy az első telepesek még fából építették fel házaikat. 1767-ben kétszobás, konyhás, fából épült ház értéke gazdasági épületekkel együtt 238 ill. 200 forint volt. ILA Bálint–KOVACSICS József: Veszprém megye Helytörténeti Lexikona. Budapest, 1964. 260.
12. OMF falukutatási anyag, Collmeyer Ferenc és Papp László felmérése, 1952.
13. Itt jegyezzük meg, hogy a füstöskonyha Hidegkúton is elterjedt volt, olyan faluban, ahol a zsellérsorúak nagy része kőműves iparra specializálódott. A mesterségbeli tudás tehát adva volt a boltozat és a kémény építéséhez. Szegényebb falvakban, ill. szegényebb rétegeknél a füstöskonyha tovább megmaradt, ugyanúgy, mint a magyarságnál.
14. FÊNYES Elek: Magyarországnak s'a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben. Pest, 1836. I. 445.
15. MENDELE Ferenc: Egy nagyvázsonyi paraszthàz helyreállítása. A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei II. (1964) 330–332.
16. Erre már Isbert felhívta a figyelmet. ISBERT, Otto-Albrecht: Das südwestlich ungarische Mittelgebirge. Bauernsiedlung und Deutschtum. Berlin–Leipzig, 1931. 160–162.
17. BAKONYI János i. m. ISBERT, Otto-Albrecht i. m. HUTTERER, Claus-Jürgen: Das ungarische Mittelgebirge als Sprachraum. Historische Lautgeographie der deutschen Mundarten in Mittelungarn. Mitteldeutsche Studien 24. Halle, 1963. Utóbbi műben a kérdéshez kapcsolódó szinte teljes szakirodalom megtalálható.
18. A német falvak településképéről, építkezéséről szóló rövid összefoglalásban mindkét szerző hangsúlyozza, hogy a letelepedés körülményeinek és az akkori helyi viszonyok ismerete nélkül nehéz a mára kialakult sajátosságok értelmezése. ISBERT, Otto-Albrecht i. m. 128. HUTTERER, Claus-Jürgen i. m. 98.
19. BAKONYI János i. m. 18–19., 134–137. ISBERT, Otto-Albrecht i. m. 139. ILA Bálint–KOVACSICS József i. m. 260. HUTTERER, Claus-Jürgen i. m. 92–94, 99.
20. BAKONY János i. m. 43–133. HUTTERER, Claus-Jürgen i. m. 484., Kartenband 45.
21. DORNYAY Béla i. m. 291. HUTTERER, Claus-Jürgen i. m. 485., Kartenband 45.
22. DORNYAY Béla i. m. 283. ISBERT, Otto-Albrecht i. m. 139. HUTTERER, Claus-Jürgen i. m. 94., 488., 502., Kartenband 45.
23. ISBERT, Otto-Albrecht i. m. 128., 160–162.
24. ISBERT, Otto-Albrecht i. m. 128., 134. HUTTERER, Claus-Jürgen i. m. 94–96.
25. HUTTERER, Claus-Jürgen i. m. 94.
26. RÓMER Flóris i. m. 195.
27. K. CSILLÉRY Klára: A Bútor- és Világítóeszköz Gyűjtemény gyarapodása. Néprajzi Értesítő XLV. (1963) 127.
28. VAJKAI Aurél: Szentgál. Bp. 1959. 221. Magyarpolány megkapó látványt nyújtó utcasora (Petőfi utca) az oszlopos-íves tornácú házakkal a múlt század végén épült ki, nagyrészt az Amerikába kivándorolt lakosok pénzéből.
29. Balatoncsicsói présházakból ismerünk a 18. sz. utolsó évtizedéből és a 19. sz. első feléből származó festett bútorokat. OMF. Szőlőhegy-kutatás. H. Csukás György gyűjtése.
30. Az SZNM tulajdonában lévő 84.4.55. leltári számú láda 1847-es évszámú. Teljesen hasonló darabot találtunk Gyulafirátóton és Tótvázsonyban, 1884-es ill. 1904-es évszámmal. SZNM Fotótár 36 039, 36 011.

GYÖRGYI H. CSUKÁS

DIE BAUART IN DEN DEUTSCHEN DÖRFERN PULA, MÁRKÓ UND VÖRÖSTÓ

Eines der auffallendsten Merkmale der Ortsanordnung der deutschen Dörfer ist, dass das Strassenbild viel einheitlicher, als das der ungarischen Dörfer ist. Dessen Ursache ist damit zu erklären, dass es sich meist um angesiedelte Dörfer handelt, wo man für die Siedler gleichmässig verteilte Hausplätze sicherte. Nachdem sich die Zahl der Bewohner erhöhte, wurden auf diesen Hausplätzen in einer für je ein Dorf charakteristischen Weise die Zahl der Wohnhäuser erhöht: in Márkó und Vöröstó hat man auf einem Gehöft zwei Gebäude hintereinander aufgebaut. In Márkó waren die im

gemeinsamen Hof lebenden Familien ursprünglich miteinander verwandt (Hausbrüder).

Obwohl innerhalb eines Dorfes eher die Gleichartigkeit der Häuser auffällt, findet man bedeutende Unterschiede, wenn man die Bauart verschiedener deutscher Dörfer des Balaton–Oberlandes betrachtet. So können wir auch mit der Feststellung von *János Jankó* nicht einverstehen, wonach die Häuser im Balaton-Gebiet zwei Haupttypen angehören. Nach Jankó waren die ungarischen Häuser ursprünglich Rauchküchenhäuser mit Flechtwänden, deren Räume alle auf den Hof oder auf den Gang ausgingen. Demgegenüber waren die deutschen Häuser Steinbauten ohne Laube, mit einem einzigen Eingang und mit offenem Kamin in der Küche.

Die Beobachtungen in drei Dörfern bewiesen, dass die Bauweise der deutschen Dörfer auch nicht einheitlich ist, und die hier vorhandenen Typen auch in den ungarischen Dörfern verbreitet waren. Die deutschen Ansiedler, die in den während der Türkenherrschaft entvölkerten Gebieten Heimat fanden, kamen aus verschiedenen Teilen des deutschen Sprachgebiets. In ihrer Bauweise kam den örtlichen Bautraditionen, Möglichkeiten und den herrschaftlichen Verordnungen viel grössere Bedetung zu, als den mitgebrachten, sehr unterschiedlichen Traditionen. Deshalb weicht die Volksarchitektur der Deutschen von der der Ungarn nicht wessentlich ab.

Das Baumaterial war schon anfangs des 19. Jahrhunderts in allen drei Dörfern der Stein. Die älteste Bauform hat *Pula* am besten bewahrt. Die hiesigen Rauchküchenhäuser mit offenem Gang, mit Querriegeln in den Räumen und ohne Türen zwischen der Stube, Küche und Kammer, stimmen mit den ungarischen Rauchküchenhäusern überein. Bei dem Umbau der Küchen auf Freikamin hat man die offenen Gänge zugebaut. Der Vorraum der Küchen mit offenem Kamin hat in Pula meistens eine Bretterdecke – gegenüber den Küchen in Márkó und Vöröstó, in welchen auch der Vorraum der Küche eine gewölbte Decke hat. Das zeugt von der einstigen allgemeinen Verbreitung der Rauchküche und der Aufrechterhaltung der damit verbundenen Bautraditionen in Pula.

In *Márkó* waren Häuser mit offenem Kamin in der Küche verbreitet. Vor der Hoffassade befindet sich noch heute bei vielen Häusern ein Laubengang. Die Stuben öffnen sich aber auf die Küche.

In *Vöröstó* ist die Entwicklung der deutschen Häuser in ihrer einheitlichsten Form wahrzunehmen. Bei den meisten Häusern wurde der kleine, mittlere Hausflur zu einem geschlossenen Gang umgestaltet. Während in Márkó der Laubengang keine Verkehrsfunktion hatte, blieb diese in Vöröstó bis heute bewahrt: die Stuben und die Küche gehen aus dem Gang. Die von den Stuben abgetrennten schmalen Räume sind in Pula und Márkó zu Vorratskammern, in Vöröstó dagegen zu Schlafkammern der Alten umgestaltet worden.

Die Stuben haben Bretterdecke mit oder ohne Durchzugbalken. In Vöröstó erheben sich über die Stuben, Küchen und Kammern oft eine böhmische Kappe oder ein Tonnengewölbe. Auf die Dachstruktur ist heute der stehende Stuhl kennzeichnend, aber es kommen besonders in Pula und Márkó auch altertümlichere Dachkonstruktionen mit Firstbalken vor, bei denen der Firstbalken von den Gibelmauern und von Scherengerüsten unterstütz wird.

Als *Heizanlagen* dienten in den Küchen würfelförmige Backöfen, in den Stuben Kachelöfen, die aus der Küche beschicht wurden. Nach der Jahrhundertwende verbreiteten sich die gemauerten Sparherde.

In den meisten Wohnhäusern in Márkó und Vöröstó gibt es einen *Keller*. Die *Ställe* befinden sich am Ende des Wohnhauses, dem Gebäude angeschlossen oder nebst der Scheune. Die *Schweine*ställe wurden dem Wohnhaus gegenüber, oder – wenn der Hof zu schmal war – am Ende des Gebäudes errichtet. Der Umfang der *Scheune* hing von der Grösse des Hofes und der wirtschaftlichen Lage des Hausbesitzers ab. Die meisten Scheunen liegen quer, am Ende des Gehöftes, und bilden eine Scheunenreihe.

Im allgemeinen kann festgestellt werden, dass für die Bauweise der Deutschen die Vielfältigkeit, die hohen Ansprüche, besonders was die Wirtschaftsgebäude anbelangt, und die Traditionstreue kennzeichnend sind. Die zu ihrer Bauzeit als zeitgemäss und entwickelt geltenden Häuser haben die Deutschen viel länger beibehalten, als die Ungarn. Diese Traditionsgebundenheit ist auch für die Wohnkultur der Deutschen kennzeichnend: hier blieben die diagonale Anordnung der Möbel in der Stube, sowie die Erzeugung und der Gebrauch von traditionellen, bunt bemalten Weichholzmöbel, und mit Intarsie geschmückten Hartholzmöbel bis in die jüngste Vergangenheit im Leben.